De Gids. Jaargang 86

bron
De Gids. Jaargang 86. P.N. van Kampen & zoon, Amsterdam 1922

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gid001192201_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. DE GIDS en DE GIDS

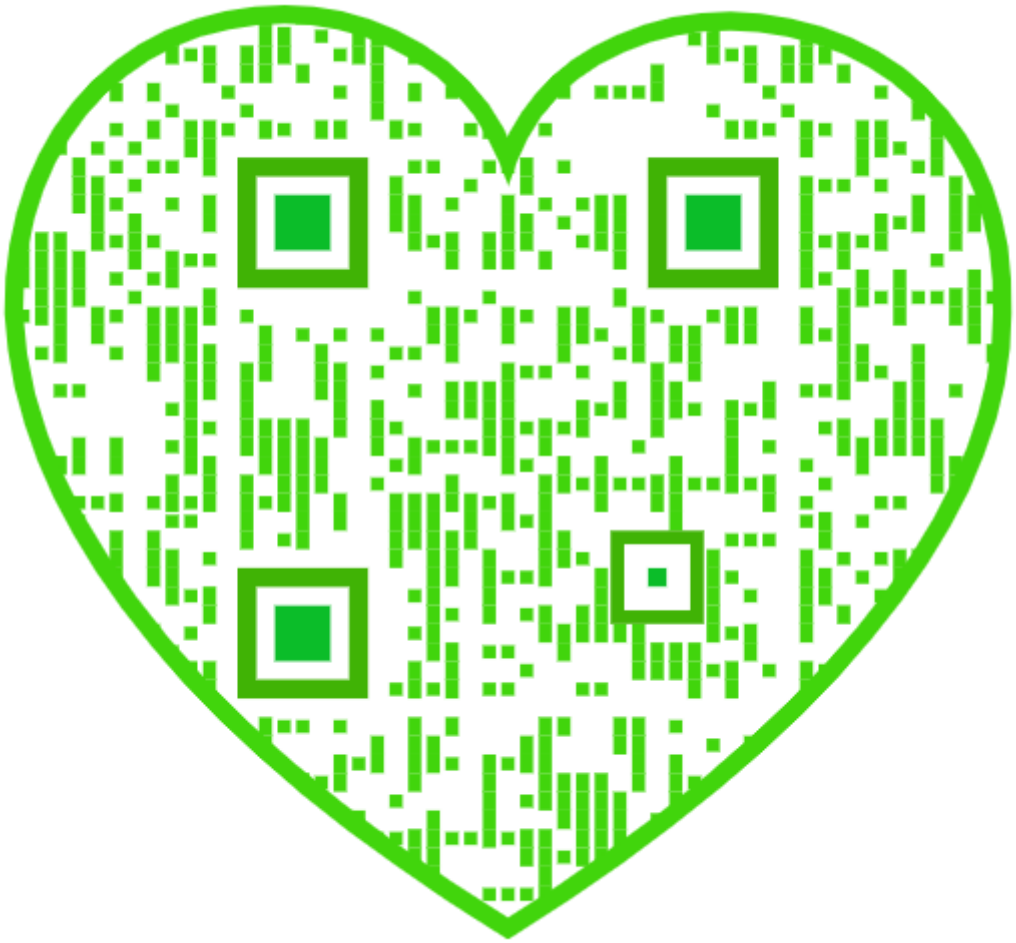

[Eerste deel]

De dubbele storm.
Een verhaal van staatkundige beroering.[1)]

Aan de nagedachtenis van Gideon Busken Huet.

De nood lag zwaar op de stad. Jaren al, zeven, stond de Spartaan vast in het land om Athene; veel volk was de muren ingejaagd, en dag en nacht eischten bewaking. Menige vloot voer uit om de zee en Ionië te redden; vaak werd er gevochten, de mannen vielen en vielen.

Alkibiades bracht zege, maar nu was hij wéér ontzet; onder de tien nieuwe strategen brak Lysander het Atheensche gezag op zee steeds méér, en na hem kwam Kallikratidas, die in enkele maanden de Ionische zee geheel bedwong, Konon versloeg en in Mytilene opsloot, Diomedon's hulpeskader veroverde en het kamp te Samos machteloos maakte: de toevoer van graan uit den Hellespont was voor Athene gestopt, en Kallikratidas sprak het trotsche woord uit: de zee is de gade van Sparta!

Hoe schold men hem in Athene! Doch diep in het hart had men ook ontzag voor dien nieuwen vijand, die, als een jonge god in eens verrezen, zoo snel zijn schittering deed gevoelen. Men schold hem, maar had toch eerbied voor zijn kracht en geluk, en òòk voor zijn edele gezindheid, waarover het ver-

1) In de opvatting van Theramenes heeft de schrijver veel aangenomen van Dr. M. Valeton, die in 1920 (*Mnemosyne*, xlviii, 1) het zoogen. *proces ter tien strategen* opnieuw onderzocht. Foor denzelfden geleerde liet de chrijver zich ook leiden in de *dateering* der gebeurtenissen (zoodat hij ten zeeslag bij de Arginousen omstreeks half October 406 stelde), en indere bijzonderheden.

haal ook in Athene kwam. Het vaderland tegen hem in te redden, werd een dubbele eer.

Zoo dan deed het trotsche woord den moed der Atheners nog eenmaal opwaaien, in alle kringen der stad. Waren er enkelen, die liever den Spartaan zagen heerschen, de meesten, ook onder de oligarchen, ontgloeiden nog eens, en alle standen en rangen werkten saam tot uitrusting van een nieuwe vloot. De laatste gelden der stad gaf men uit, en uit alle lagen der bevolking, aanzienlijk en gering, kwamen mannen op om de twintigduizend roeiplaatsen te vullen, door deze laatste poging geëischt.

De nieuwe vloot was uitgevaren naar Samos; dáár zou zij schepen van bondgenooten opnemen, en dan naar Mytilene gaan om Kallikratidas tot een slag te dwingen en Konon te bevrijden.

Zoo wachtte Athene in hoop en vrees, en aldoor was er bewaking van de muren noodig; aldoor slonk het graan: de nood lag zwaar op de stad, en het gemoed der menschen werd steeds meer gramstorig en ruw.

I.

Ook voor de kinderen was het een zware tijd, en Dion vond zijn lot dubbel bitter, toen zijn zusje hem meetrok den Mounychia-heuvel op. De holle weg was zoo steil niet, maar hij bibberde dien grauwen ochtend in zijn kort lijfrokje, want in dat jaar zond de herfst al vroeg ruwe dagen; hij bibberde en bleef weer staan, en zei met zijn stotterstemmetje:

- Er zijn geen be-bloemen, Myrto. Le-laten we maar terug gaan.

Hij was nog niet acht jaar en niet sterk. Myrto was twaalf en haar mager gezichtje stond bezorgd en hard. Zij had meer wil dan haar broertje, en ook nu dwong ze hem.

Knorrig zei ze, met een ruk:

- Ik zoek ommers geen bloemen, dommert, maar een blad met wortels, en misschien is er nog een zoo boven bij het tempeltje.

- Le-laten we terug gaan, zanikte Dion weer; ik ben bang hier en daar boven zijn se-soldaten.

Myrto gaf hem een kwaden tik.

- Heb je dan beneden nooit soldaten gezien?

- En toen Dion huilen ging, sprak ze boos:

- Houd toch op, schreeuwleelijk. We doen het ommers voor ons zusje, dat koorts heeft en niet slapen kan. Ga nou mee; 't is nu juist zoo'n goed uur, nou moeder 't huis uit is en niet weet, dat we ver weg gaan.

Dion huilde nog, maar hij liet zich toch meeslepen, al klaagde hij weer:

- Waarom bennen jullie altijd zoo kwaad; ik krijg telkens slaag. En waar is moeder heen?

Myrto klom door, gemelijk antwoordend:

- Jij bent ook zoo'n huilebalk! Moeder is misschien wel naar die vreemde vrouw in de stad, of anders naar de haven om te zien of er al graanschepen binnen zijn. Het brood is zoo duur tegenwoordig, en ze kon Lampion er niet genoeg van geven; daarom werd die ziek, en je moest blij zijn dat je haar helpen kunt met die mooie aristolochia, die daar boven groeit, zooals moeder zelf gezien had laatst bij den tempel.

- Hoe me-moeten we dat doen?

- Dan plukken we die plant met wortel en al; kijk maar goed uit; groote ronde blaren, als een schaal haast, en we leggen Lampion den wortel onder het hoofd en dan kan ze weer slapen. Ik zal aan Artemis vragen om den wortel krachtig te maken.

Zij trok Dion nog harder meê. Die griende weer:

- Myrto, is moeder daarom alleen zoo kwaad?

- Moeder zegt, ze knoeien met het graan, en haar buurvrouw weet altijd wel wat te krijgen van dien vuilen Syriër aan de haven, en als moeder thuis komt, is ze nòg boos. Loop toch harder, sukkel; ik kan je haast niet meetrekken!

- Iedereen is boos, huilde Dion, vader alleen houdt van me.

Myrto's beter hart kwam boven; zij bleef nu zelf staan en sprak wijs-moederend:

- Dat komt van de Spartanen, Dioniskos. Vader zei laatst: toen Myrto geboren werd, toen waren alle menschen nog vroolijk, en iedereen kon buiten de muren gaan; je mocht zoo maar het veld inloopen, als je wou. Maar nou zijn de Spartanen daar overal en de menschen hier moeten altijd op de muren staan, 's nachts òòk, en daarom hoor je niks dan

klagen en schelden; en toen de nieuwe vloot werd gebouwd, was het ook altijd vloeken en schreeuwen en vader schold mee op die gemeene Spartanen, die het graan tegenhouden. Nou weet je 't, Dion; kom, nou gauw verder!

Al had Dion dikwijls gezien, dat zijn vader niet tegen zijn vrouw op kon, de stevige zeeman was toch een held en van hem verwachtte hij alle groote daden.

- Kan vader dan geen ge-graan zenden, vroeg hij voortklimmend.

- Als ze met de nieuwe vloot de Spartanen verslaan, komt er weer graan. Maar Kallikratidas is zoo'n sterke man!

- Waarom slaat vader hem niet dood, dien ke-ke-Kall...?

Myrto bleef weer uit zich zelve staan, en zei dreigend:

- Nou, Dion, voorzichtig. Je màg niet zoo stotteren. Ik zal het je nog eens goed voordoen, en jij dan na mij. Luister goed: Kal...

- Kal...

- Nou: Kalli...

- Ke-Kalli...

- Neen, niet Kekalli, maar Kalli, riep Myrto stampvoetend.

Dion deed zijn best, en in eens kwam er uit:

- Kalli!

- Zie je wel, dat je kunt? Nou: Kratidas.

En alweer lukte het:

- Kratidas!

- Prachtig. Nou: Kallikratidas!

- Ke-Kalli-kra-kra...

Myrto werd even boos, maar zij bedwong zich, en zei rustig:

- Domme Dionyllion, is dat nu zoo moeilijk? Doe nog eens je best. Kalli-kra-ti-das. Blijf kalm, en tel op je linkerhand, voor iederen vinger èèn: Kal-li-kra-ti-das.

- Kal-li-kra-ti-das, telde Dion bedaard.

- Nou in eens!

- Kallikratidas, riep Dion zegevierend, en Myrto zei goedkeurend:

- Zie je wel! Je kunt heel goed. En wat lachen de jongens je altijd uit, als je spreekt van den Pei-pei-rai-rai-eus. Leer dat toch af.

- Ik wil het niet zoo, Myrto, maar mijn te-tong doet het vanzelf.

Zij klommen weer verder.

- Zou vader gauw terugkomen, vroeg Dion nu beter gemoed.

- Hij is nog zoo kort weg, en hij zei altijd: als Kallikratidas slim is, dan wacht-ie met vechten. Maar als-ie vechten gaat en ons verslaat, o Dion, dan krijgen we nooit meer graan, en dan gaan we allemaal dood, of ze verkoopen ons als slaven.

- Waarom? vroeg Dion verschrikt.

- Omdat we geen schepen meer hebben en geen geld om nieuwe te maken.

Maar vader kan toch wel de Spartanen verslaan?

Myrto werd knorrig en gaf hem weer een tik.

- Niet zoo dom zijn, Dion. Weet je nu nog niet, dat vader stuurman is op de Paralos, en zijn schip meevaart om boodschappen te doen, maar meevechten, dàt bijna nooit? Zeur toch zoo niet.

- Maar als vader wil, kan hij toch best de Spartanen doodslaan, griende Dion, maar op eens, toen de weg een bocht maakte, kroop hij achter zijn zusje en riep beangst:

- O Myrto, ik ben zoo bang; daar is een se-soldaat!

- Vooruit, bangert, riep Myrto, en rukte hem hooger. Maar nu moest zij zelf stil houden, want zij waren dicht bij den top en een soldaat stond daar op wacht; het was een jonge man, maar ook hem maakte de tijd reeds norsch; hij zag de kinderen barsch aan en snauwde hen toe:

- Wat moet jullie hier? Denk je dat de weg maar voor iedereen vrij is? Gauw weer naar beneê!

Zoo riep hij, rauwer nog dan naar zijn aard, wijl hij zich een echt soldaat wou toonen. Myrto schrok er eerst zelf van; toen zei ze kalm:

- We moeten bij Artemis zijn, Rheon.

- Ken je me, riep de jongen verrast. O, ik zie het al; jij bent Myrto van Kramon. Wat heb je bij Artemis te maken. Denk je, dat we alle kinderen toelaten met hun gezanik? We hebben al last genoeg.

- 't Is maar om een aristolochia te zoeken, voor Lampion, die ziek is en niet slapen kan, zei Myrto bedeesd.

- Groote Goden, wou je zoo'n mormel wijn ingeven?

- Neen, Rheon, zei Myrto haastig. Ik doe den wortel niet in wijn, maar leg hem alleen onder haar hoofd.

- Dat helpt niks, zei Rheon ruw. Voor zulken onzin laat ik je niet door. Gauw weer naar beneê!

En hij maakte een schop-gebaar, maar in eens wendde hij het hoofd, als hoorde hij daarboven iets.

- Toe, lieve Rheon, smeekte Myrto, laat ons door. De lieve Artemis zal mij zeker helpen. Toe, laat mij door!

Doch Rheon lette niet meer op de kinderen, hij had zich geheel omgekeerd en luisterde naar boven heen, van waar verwarde klanken kwamen.

- Wat is dàt, mompelde hij.

En hij haastte zich hooger op, niet meer naar Myrto kijkend; die klom gauw verder en trok Dion meê. Dadelijk nu kwamen zij den hollen weg uit aan den vlakken top, en in eens zagen zij bergen en brokken zee en eilanden aan vele kanten. En op den top zelven stond een oud kasteel, en een vervallen tempeltje en daarnaast een nieuw gebouw. Uit het fort liepen jonge soldaten druk naar buiten, en allen schenen verbaasd te luisteren.

Maar Myrto sprong snel naar een plek, dicht bij een der tempeltuintjes.

- Gauw, Dion, hier staat er een!

En zij hoorde niet naar de geluiden, maar ging voorzichtig en toch vlug aan het graven. Behoedzaam trok zij de groote bladen met stengel en wortels den grond uit en riep verheugd:

- Kijk eens, Dion, wat mooie wortels!

Toen Rheon op haar afkwam, en opgewonden, doch niet grof nu, tot haar zei:

- Luister jij ook eens, Myrto; hoor je niet wat van de Paralos?

- De Paralos! riep Myrto, opspringend, dat kan toch niet!

Haastig stak zij de plant in haar borstplooi, en liep met Dion en Rheon naar den oostelijken rand van den top, waar de soldaten stonden met verrast gelaat; geluid steeg uit de laagte op en leek steeds duidelijker:

- Paralos, Krans, hoog!

- 't Komt uit de haven beneê, schreeuwde Rheon; de wachten roepen het naar boven!

- 't Komt van de Mounychia-haven, beaamden de anderen.

- Paralos, Krans, hoog! ging het weer, maar die daar boven durfden het nog niet gelooven.

Eindelijk spraken zij opgewonden:

- Dan moet de Paralos van ochtend van den zuid-muur af gezien zijn, en ze roepen het van daar naar Mounychia en den Peiraieus.

- Maar waar is het schip?

Allen keken werkelijk. Maar het licht was niet sterk dien dag, en heuvels stonden in den weg.

- 't Zal nog wel lang duren voor ze in den Peiraieus is; de zee is roerig.

- Er staat in eens weer Noordewind; misschien is ze weer een heel eind teruggeslagen.

- Dat zal roeien zijn!

Zoo riepen zij driftig, doch voortdurend klonk het:

- Paralos, Krans, hoog!

Kon het zijn? Zij riepen nu zelf, zooveel mogelijk over den rand buigend:

- Paralos, Krans, hoog!

En een trompetter blies met alle macht omhoog, en terug kwam trompetgeschal, en wederom klonk het uit de diepte:

- Paralos, Krans, hoog!

- Het is waar! Het is waar! brulden de jongelieden. Het is waar!

- Een overwinning, nu al!

- Kallikratidas verslagen!

- De zee vrij!

Zij weenden en omhelsden elkander, en riepen:

- Wij zijn gered!

Maar een oudere hopliet sprak:

- Niet te veel, jongelui! Een overwinning, dàt zeker, en dat is al mooi genoeg. Maar wàt voor overwinning, dat moet nog blijken. Toch mogen wij roepen: dank den Goden, heil den strategen!

- Dank den Goden, klonk het.

- Heil Kramon, riep een klein stemmetje.

Allen zagen om, en Rheon riep lachend:

- Dat is de jongen van den stuurman. Loop gauw naar beneê terug, kinderen en vertel het aan iedereen. In de stad

zullen zij het ook wel gauw weten, maar wij moeten nog hier blijven. Je bent er goed afgekomen, Myrto; haast je.

Maar Myrto ging nog niet. Zij kuste de plant; toen keerde zij zich naar den tempel van Artemis, strekte de armen uit en sprak ernstig:

- O lieve Artemis, maak dat vader behouden thuis komt en de plant goed werkt, en moeder zal u weer zoo'n mooien koek brengen met brandende stokjes in het rond. Laat het graan weer goedkoop worden, dan komt er geluk in huis.

- Nu gauw naar beneê, Dion; daar weten ze 't zeker ook wel.

Achter hen bleef gedruisch klinken, maar de kinderen daalden snel, toen Dion in eens stil hield en trotsch zeide:

- Ve-vader heeft hem doodgeslagen!

- Wien heeft vader doodgeslagen? vroeg Myrto verrast.

Dion hief de linkerhand hoog, hij bewoog de vingers één voor één en riep zonder haperen:

- Kallikratidas!

- O jou domme lieve knappe Dionyllion, riep Myrto, en zij tilde den knaap op en kuste hem op beide wangen.

- Nu vlug naar beneê. Eerst Lampion helpen, en dan naar de haven; het zal er druk worden, en wij moeten er bij zijn.

En zij liepen en sprongen en dansten omlaag, hand aan hand, steeds zingend:

- Paralos, Krans, hoog! Paralos, Krans, hoog!

***

‘De lafaards’, gromde Kritylla op den ezel, die haar naar de stad bracht dien zelfden ochtend.

Myrto's moeder had aan de haven eerst over het graan gekeven, en daarna voor veel geld een zware paling gekocht: die ging zij nu naar Nardenia brengen, de Mytileensche hetaere, om haar tevens te vertellen, dat nog geen enkel koopmanschip zich naar Samos waagde.

‘De lafaards’, gromde zij voortdurend op haar weg tusschen de lange muren, en gramstorig zag zij naar de wachters in de torens, alsof die het helpen konden.

Kritylla was onbillijk en kon dat weten, maar de spanning

over het lot der stad en de zorg om het graan, joegen haar hartstochtelijken aard nog méér op. In die felle oorlogsjaren, toen een deel der mannen de muren bewaakte, een ander deel met de vloot uitvoer; toen er telkens gevochten werd en velen sneuvelden, was de vrouw tot grooter vrijheid in woord en daad geraakt en het verzet tegen Sparta had háár tot steun. De vrouw der volksklasse was krijgszuchtig, aangespoord door den leider Kleophon vooral, die haar telkens voorhield, dat alleen bij een volkomen herstel van Athene het volk heer in den staat bleef, en een zegepraal van Sparta den val der demokratie gaf: de kleine burgerij zou terugzinken in slavernij aan de Heeren. Zij begrepen dat, de vrouwen, en uit fierheid voor haar stand en zich zelven verdroegen zij alle nooden; zij zagen hun echtgenooten, zonen en broeders sterven; zij leden ongemak en gebrek in huis, maar zij bogen niet en porden de mannen aan. Doch de lange duur van den nood verzuurde hun gemoed, en Kritylla, tehuis gemaklijk heerschend over den zachteren Kramon, schold meer nog dan de anderen op de mannen, al had zij pas hun krijgslust aanschouwd.

'Die lafaards', smaalde zij weer tot Nardenia na haar verhaal, in het weelderige vertrek der hetaere.

Nardenia gaf het geld terug en liet de paling wegbrengen. 'Ja, het zijn sukkels' gaf zij toe, tersluiks naar Kritylla ziende. Zij kende de eigenaardigheden der stuurmansvrouw en genoot er van om die uit te halen. Maar nu dacht zij weer aan zich zelve, en zij zuchtte:

- Dan kan ik nog niet weg! Och, och, was *hij* maar terug!

Zij bedoelde Alkibiades. Twee jaar te voren kwam Nardenia met hem meê; zij had drie maanden in zijn overwinnaarsroem gedeeld, en bleef na zijn vertrek in de stad om in zijn belang te werken. Doch het verdroot der jonge vrouw in Athene na den tweeden val van haar grooten vriend. Zij had op zijn spoedigen terugkeer gerekend, in de hoop op wederom zulk een leven als in die schoone maanden, toen hij alom verheerlijkt werd en zijn geliefde bij de aanzienlijksten in eere was. Maar de tegenslag bij Notion deed hem vallen; andere strategen benoemde het volk, en velen vermeden haar nu. In haar huis kwam niet meer de keur van het

Atheensche vernuft bijeen, en maar weinigen nog zochten haar gunst. Zij besefte ook de vijandigheid der menigte, en de slaven, toch reeds te vrijmoedig, maakten het haar steeds méér lastig; zij verveelde zich in Athene en was er niet gerust. Gebleven om *hem* te helpen en de Grooten vóór hem te stemmen, zag zij weinig nut meer van haar invloed. Zij wou weg, liefst naar hem toe in de Chersonesos, want zij verlangde ook naar zijn omhelzing; of anders wilde zij naar een weelderige plaats in Ionië of naar Mytilene, dichter bij hem. Doch de zee was nu aan de Spartanen en geen koopman durfde uitvaren. En de winter stond nabij, en daarmee slonk de kans op vertrek, óók als Athene overwon.

- Kwam *hij* maar terug! zuchtte zij.

- Ja, was hij maar terug, zei Kritylla ook.

Niet uit slaafschheid sprak zij de rijke hetaere na. Vrij genoeg van zin om, schoon gade van den Paralos-stuurman, de boeleerster uit Mytilene te bezoeken, dorst zij haar ook vlak tegenspreken, doch nu was zij het met haar eens. Ook Kritylla verlangde *hem* terug, in wien zij den eenigen zag, die Athene op den duur kon doen winnen, al had ook zij zelve na Notion tegen hem uitgevaren, toen haar broeder daar gesneuveld was, en om het hardst meegeschreeuwd tegen den plichtvergeten strateeg. Maar het was haar aard om een vroegere gezindheid te vergeten, en alleen die, welke zij nù had, als haar overtuiging van altijd te beschouwen. Toen zij eenmaal begreep, dat de nederlaag bij Notion zijn schuld niet was, herdacht zij weer de edelmoedigheid, waarmee hij vroeger bij Byzantion dienzelfden broeder met eigen gevaar gered had; zij onderging weer de bekoring van zijn persoon en zijn geluk, zij hield weer van hem, wilde hem terug, en was overtuigd, dat zij nooit anders gewild had.

- Dàt was een man, sprak ze grimmig, maar de anderen...

Nardenia had zich dien ochtend verveeld, en vergeefs afleiding gezocht in geschriften van Atheensche dichters. Zij zag nu kans zich te vermaken met de bezoekster, nam een rol in de hand, en ging op een rustbank liggen.

- Ja, mochten jullie vrouwen maar vechten, sprak ze meegaand. Maar zeg me eens, Kritylla, wat heeft jullie toch zoo veranderd? Nog zoo lang geleden niet liet die grappen-

maker in het theater de Atheensche vrouwen zeggen, dat zij vrede zouden maken, als zij de macht hadden. Kijk maar hier.

- Dat hebben wij nooit gewild, beweerde Kritylla botweg.

- 't Staat er toch'... Nardenia rolde den papyros uit. - De krijg is meer dan tweemaal de zaak van de moeders; lees het zelf.

Dit was een dubbele plagerij. Kritylla kon niet best lezen, wou dat niet weten en gaf de schuld aan haar ontstoken oogleden.

- Je weet toch wel, dat mijn oogen pijn doen, zei ze knorrig, en wat raakt het mij, wat die lafaard uitsloeg? De krijg is de zaak van de vrouwen; ja zeker, dat zal hij nu óók wel weten; als de mannen alleen den oorlog moesten maken! Maar wij dwingen ze wel, ging zij trotsch voort, 'en Kleophon zorgt er óók wel voor'.

Nardenia verborg haar lach achter den rol. 'Kleophon is toch òòk een man', had zij lust om te zeggen. Maar zij zei iets anders.

- Ja, die Atheensche mannen! *Hij* was er een, maar die anderen! Wat wonnen jullie eigenlijk met die tien nieuwe strategen? Konon is nog de beste, en die liet zich verslaan en insluiten. En de rest! Diomedon, die vromert, en Perikles, dat vrouw-heer, - zìjn dat nu menschen om hèm te vervangen!

Niet enkel plagerij was dit, want zij haatte Diomedon, altijd rechtuit en stijf-braaf; zij haatte ook den schoonen zoon van Aspasia, dien zij nooit had kunnen vangen, en toch was zijn moeder òòk maar een hetaere geweest.

Doch met dezen aanval ging zij te ver, want Kritylla wou zelf wel op de mannen afgeven, maar aan een vreemdelinge gunde zij het recht daartoe niet.

- Erasinides is toch een voortvarend man; Thrasylos bekwaam en dapper; Diomedon vol plicht en moed.

- Thrasylos? lachte Nardenia, Thrasylos, die bij Efesos zóó slaag kreeg, dat met zijn soldaten die van *hem* niet eens meevechten wilden? Een mooie man om weer strateeg te worden; jullie weet niet meer wien je kiezen moet. En Diomedon, wel zeker, Diomedon; plicht en moed, wel zeker! Maar laat hem eens moeten onderhandelen, hij zal alles bederven met zijn plicht en eer: de lummel.

- Konon was toch een goede keus, antwoordde Kritylla kregel.

- Was *hij* dat dan niet? En zou *hij* zich ooit laten insluiten? Waarom werd Theramenes niet strateeg? Die kwam nog het dichtst bij *hem*.

- Maar we konden hem toch niet telkens wéér benoemen, en nu is hij toch bij de vloot als triërarch zoo goed als Thrasyboulos. Het zìjn geen kinderen, die nu bevel voeren, zoo min als de anderen, die meedoen.

Nardenia schaterde het haast uit, nu Kritylla met zooveel vuur de mannen voorstond. Maar zij hield zich in, en had daarbij over Theramenes ook haar eigen woord te zeggen.

- 't Is waar, men weet met hem nooit hoe. *Hij* acht hem zijn vriend, en hij kwam vaak hier, maar voor mij heeft hij iets afstootends, en zijn standgenooten vertrouwen hem niet best. Den Draaier noemen ze hem, en ik heb altijd het gevoel, dat hij *hem* verdringen wil.

Zij meende dit alles, doch Kritylla stoof weer op ter verdediging van een groot stadgenoot.

- Dat is gemeen, Nardenia. Draaier -, maar om welke reden? Omdat hij het verraad van Antiphon heeft uitgebracht. Gij waart toen niet hier, en ge weet misschien niet eens, dat Antiphon de stad aan Sparta wou uitleveren; Theramenes heeft ons toen gered.

- Maar Antiphon was toch zijn vriend.

- Wat noemt ge vriend? Partijgenooten waren zij, en zoo lang Theramenes in Antiphon een eerlijk Athener zag, was hij vriendschaplijk met hem. Ik hoorde er alles van. Theramenes wou óók een tijd lang de volksregeering opheffen, maar de stad verraden, dat nooit, en toen hij het plan van Antiphon doorzag, - o, o, hoe handig heeft hij hem toen machteloos gemaakt.

Kritylla lachte luid en scherp.

- Handig is hij zeker, gaf Nardenia terug. Maar ik houd niet van die menschen, die zoo handig een vriend weggooien en doen vonnissen. Antiphon was toch zijn vriend.

- Neen, niet meer toen het verraad aan den dag kwam. Had Theramenes hem dan moeten laten doorgaan? De stad mede verraden om een vriend te behouden? En heeft hij niet gauw Alkibiades hier willen halen, en daarna flink en gehoor-

zaam onder hem gevochten? Scheld niet op Theramenes, Nardenia.

Nardenia begreep inderdaad Theramenes niet goed, al gevoelde zij een voornamen trek van zijn aard.

- Ik vertrouw hem niet; *hem* zou hij ook kunnen weggooien om een staatkundig verschil, en ik houd niet van die menschen, die meer om een denkbeeld geven dan om een vriend. Maar in alle geval, het verheugt me, Kritylla, dat Athene zooveel flinke mannen heeft; ge zijt van daag al heel genadig.

- 't Zijn de besten na *hem!* redde Kritylla zich.

Zij zwegen nu even. Toen sprak Kritylla als in gedachte:

- Wij moeten zien, hoe het nù gaat.

Nardenia was waarlijk vergeten, dat Athene's lot nu spoedig beslist kon zijn.

- We moeten zien, hoe het nu gaat', sprak ook zij. 'Maar tegen Kallikratidas kan niemand van jullie op, ook Theramenes niet.

Weer werd de andere driftig, schoon met minder overtuiging.

- Kallikratidas! altijd Kallikratidas. Omdat hij een paar maanden de baas is! De nieuwe vloot is er óók nog.

- Het beste wat er gebeuren kan, ging Nardenia langzaam voort, is dat de vloot Kallikratidas lang aan de praat houdt, zonder te vechten, en met list en vertoon Konon ontzet. Vooral niet vechten!

- Maar dan komt er geen graan! riep Kritylla verschrikt.

Zij stond op, alsof de gedachte aan het graan haar aan huis herinnerde, doch in waarheid, wijl zij nu sterk gevoelde, hoe Nardenia een vreemdelinge was, die niet met Athene meeleefde.

De hetaere, die nooit gebrek had, ging minachtend verder:

- Laten Kleophon en Aristodemos daarvoor zorgen, die mooie leiders van jullie, die altijd doorvechten willen en zelf niets doen.

- Dat zou het mooiste zijn, riep Kritylla bitter. Onze beste mannen moeten sneuvelen, en dan hebben wij geen leiders meer om de Heeren klein te houden.

Nardenia bleef kalm.

- Laat de nieuwe vloot vooral niet vechten, maar de

Spartanen voor den mal houden tot het volk ongeduldig wordt en *hem* terugroept. Dat zou het beste zijn.

- Dat zou het beste zijn, sprak Kritylla haar na, wat rustiger, doch daarna, zeer koel:

- De weg is lang. Nardenia, ik ga heen.

Zij ging, na makken en kouden groet. Maar haast dadelijk stond zij weer in het vertrek, stralend en opgewonden.

- Nardenia, er is drukte op straat en groot geroep: Paralos, Krans, hoog! Wij hebben overwonnen! Hoort ge geen geraas?

De hetaere richtte zich op.

- Ja, er is gedruisch. Maar overwonnen, nu al? Kallikratidas overwonnen; 't kan niet. 't Zal wat zijn, die overwinning.

Maar Kritylla riep weer:

- Paralos, Krans, hoog! Wij hebben overwonnen, Nardenia, er komt weer graan; de Paralos is in aantocht.

Nu stond Nardenia op.

- Er wordt waarlijk luid geschreeuwd. Wie weet, - wie weet. - O Kritylla, ga gauw naar de haven, jij moet er bij zijn en laat me gauw weten... Als het eens zoo was... dan kon ik weg. Wacht even.

Zij sloeg op een bekken. Een slaaf kwam binnen.

- Jij wou zeker wel graag naar den Peiraieus, Mysos, vroeg zij vriendelijk.

- Zeker, meesteres, lachte de man.

- Loop dan mee naar beneê, naast den ezel en kom gauw terug. Kritylla, let goed op, dat hij niet te lang in de haven hangen blijft. Zeg aan je man, dat hij me aan een schip helpt, en kom dezer dagen bij me om me met pakken te helpen. Ik blijf geen dag langer dan noodig is. Den Goden dank. Ik krijg het druk!

II.

Toen de Paralos dien namiddag, bij stiller zee en lucht eindelijk den nauwen mond der Peiraieushaven invoer, kwam een man op het dek overeind, een veertigjarige, mager, vrij groot en wat gebogen. Uit een boot bij den ingang klonk een kort geroep tot hem; hij gaf bevel naar de Noordzij der ge-

kartelde havenkom te sturen, niet naar den zuidelijken Kantharos, en bleef staan, den witten mantel rechttrekkend, het hoofd ontbloot.

Hij keek scherp, dacht snel en kwam als naar gewoonte snel ook tot een besluit. Op dien afstand reeds zag hij een groote menigte bijeen aan den oever, en hij begreep, dat men in Athene al uren lang de komst der Paralos wist en bij drommen uit de stad naar de haven trok; maar de eerste opwinding was al gezakt voor spanning van hoop en vrees, en zijn taak lag klaar voor zijn oog. Men wist van een overwinning, maar dat zij zóó groot zou zijn, kon niemand gissen: ervaren in de kunst van vertoon, zou hij het volk verbijsteren met zijn bericht over den zeeslag; zege, redding uit den nood, dàt moest het dadelijk bedwelmen met een roes, die nog nawerken zou, als de treurmare daarna bekend werd, en de woede dàárover matigen. Hij kende zijn volk, en wist welk gevaar de strategen en hem zelf ook dreigde: door zijn vertooning kon hij missschien den storm bezweren.

Zoo was zijn besluit, en hij zette het klaar en krachtig in zijn geest, met de beslistheid van een man, geoefend in de daad, die vele malen een hachelijk uur had doorleefd. Even maar ontroerde hem de aanblik van het geredde vaderland: even maar zag hij met genot naar de schare op den kant, den kring van hallen en magazijnen, hooger op de klimmende huizenrijen der havenstad met het ros-grijze blok van den Mounychia-heuvel tot slot, en links verder op Athene en de heilige Akropolis, - toen dacht hij weer aan den naasten arbeid, en hoe hij in de wachtende schare vrienden voor nu, maar voor later vijanden, wellicht te wachten had: hij kende zijn volk. Hij dacht aan den naasten arbeid, en de aandoening van het weerzien na het groote gevaar uitte zich enkel buiten zijn wil in het schokken van den linkerschouder, heftiger nog sinds hij bij Byzantion door een pijl daar geraakt was.

Hèm juist had de strategenraad met de tijding huiswaarts gestuurd, wijl het volk hem eerde, en hij allicht door zijn groot aanzien het zou winnen voor het geloof in den storm, die het reddingswerk na de zegepraal belet had. Dat begreep hij, en hij begreep er bij, hoe hij niet alleen ten behoeve van de strategen zou moeten handelen, maar ook voor zich zelven, want groot was het gevaar, en er was vooreerst niets anders

te doen, dan de menigte met vreugde te overweldigen, en dàt kon hij.

De Paralos was nu dicht bij den kant, maar vreugdegeroep bereikte hem niet, al prijkte het schip met kransen aan toppen en stevens. Hij verstond dat zwijgen, al besefte hij niet, hoe de onredelijke teleurstelling over het uitblijven van graanschepen de lieden mokken deed. Hij zag hen nu duidelijker, deed sturen naar een groote pier en overdacht nogmaals zijn rol. De godsdienstige vormen waren een spel voor zijn nieuw-Atheensch gemoed, maar hij kende hun waarde voor het hart van den gewonen man; met dien gewonen man leefde hij thans meê, en hij zou het spel met beleid vertoonen, doch met overtuiging tevens, want hij hield van zijn land en zijn volk. Nog dreunde het gegalm en gewoel van den grooten zeeslag in zijn hoofd; weer doorleefde hij de herademing na de vlucht der Spartanen: die verademing bracht hij thans aan hèn - daar.

De riemen rezen en daalden nog altijd op de maat der fluit, en hij ging de lieden aan den wal beter onderscheiden. Vooral vrouwen en kinderen, maar dan ook mannen van allerlei stand, vrijen en slaven, armen en rijken; hij ontwaarde een groep aanzienlijken, en wist, dat de overwinning aan allen van dezen niet welkom was, maar de meesten zouden juichen; hij zag vooraan, dicht bij de groote pier een tiental ouderen, van staatsdienaren begeleid: dat moesten raadsheeren zijn, van Athene gezonden om de Paralos te begroeten.

Aan den kant had men hem zelf nu herkend.

- Het is Theramenes! ging een gedruisch, doch geen gejubel weerklonk nog.

- Theramenes! O, natuurlijk Theramenes', smaalde een Heer. '*Die* moet natuurlijk weer de eerste zijn.

Een timmerman zag hem vijandig aan.

- Waarom niet nù? Hij is altijd in het gevaar óók onder de eersten, en dat kan men van de andere Heeren niet zeggen.

- Als er nu maar graan achter hem aanvaart, gromde een vrouw. Maar die gemeene Syriërs zullen het wel op Samos achterhouden; die zitten overal en helpen mekaar, en wij mogen hongeren!

De Paralos roeide nu met tragere vaart naar de pier, en

zwenkte; het fluitspel hield op, en aan de pierzijde van het schip trok men de riemen in en wierp touwen uit. De driedekker lag spoedig gemeerd en een plank werd uitgelegd. Theramenes wenkte den stuurman; deze stond op en tilde een riem van viermanslengte omhoog.

- Had de lummel maar liever een graanschip meegesleept, gromde de zelfde stem weer. Het was Kritylla, de vrouw van den stuurman. Haar woord sprak een gedachte van velen uit; toch riep een andere spottend:

- Pas maar op, anders krijg je met dien riem!

Kritylla antwoordde niet, maar keek nu toch met trots toe, hoe Kramon den geweldigen riem behoedzaam en vaardig op den rechterschouder in evenwicht bracht, en zij beurde Dion op den arm; Myrto stond naast haar.

Theramenes echter gaf een kort bevel:

- Niemand nog uitstappen!

Hij liep over de plank, en na hem kwam Kramon met den riem.

- Heil Theramenes! gingen nu enkele stemmen.

Hij echter ging zwijgend de pier af, het hoofd gebogen en met bedachtzamen tred. Toen beschreed hij de kade, en bescheiden, gelijk het den overwinnaar betaamt, gaf hij een eerbiedig gebaar omlaag met hoofd en met hand, kalm en waardig, doch zijn schouder trok op en neer; dan hief hij het gelaat en zag den oudsten raadsheer aan, die op hem toetrad. Het was een nederig schoenmaker, met gelapten mantel, krom van rug en sterk naar knoflook riekend, doch Theramenes dacht daar nu niet aan; ernstig reikte hij hem de hand, toen trok hij hem tot zich, terwijl een zware snik zijn borst uitdrong, en hij kuste den ander op de wang.

Maar de schare bleef stil.

- Heil Theramenes, sprak de raadsheer diep bewogen. Als overwinnaar keert ge terug, en de zege moet wel zéér schoon zijn, dat ge met zoo heiligen schroom het vaderland begroet!

Nog altijd zweeg de schare; Theramenes trok nu den raadsheer mede naar een klein altaar, en de menschen weken terug; dáár liet hij den ander los; nog eenmaal boog hij; toen wierp hij hoofd en armen òp, en riep met rijk geluid:

- Dank, Vader Zeus, Zeus Redder, dank! Het vader-

land is gered! Dank, allen vaderlandsche Goden, allen dank!

Tranen stroomden hem langs het gelaat; zij waren niet alleen vertoon, en wederom riep hij met oprechte verheffing:

- Dank Vader Zeus! Roept het mede, gij allen, mannen en vrouwen van Athene: dank Vader Zeus en den anderen Goden. Wij gaven ons laatste goed voor het behoud der stad; zelfs de schatten der tempels, en den Goden mishaagde dat niet. De vijand werd geheel verslagen, de zee is vrij, het vaderland gered. Roept het mede, gij allen mannen en vrouwen van Athene: dank Vader Zeus, Zeus Redder!

Hij riep het, sterk en vurig, maar nog altijd kwam er niet meer dan een verward gedruisch, toen in eens een kinderstem riep:

- Die man met dien riem is mijn vader, en die heeft Ke-Kal-li-kre-kratidas doodgeslagen!

Plotseling rees groot gelach, en nu stegen wel juichkreten op. Theramenes echter lachte niet, doch wederom hief hij de armen, wederom weenend, en krachtig barstte hij weer uit:

- Dank Vader Zeus! Uw zegen rust op onzen voorspoed! Wij mogen het teeken aanvaarden, want het kind sprak wáár: Kallikratidas is gesneuveld, zijn vloot vergaan, de zee vrij, het land gered, en den grootsten riem van zijn schip wijden wij U hier als eerste zegeteeken.

- Kallikratidas gesneuveld, ging een verbijsterd gesis. Kòn het waar zijn? De onoverwinlijke vijand; de trotsche heerscher over de zee; de jonge held, die als een geest van wraak door vertoornde Goden gezonden scheen. Kon het waar zijn? Maar het moest waar zijn, want het kind had geprofeteerd en Theramenes bij het altaar de waarzegging bevestigd. Kallikratidas was weg! Een geweldige druk werd van de hoorders afgenomen, plotseling, en nù brak het zware gejuich eindelijk uit alle kelen, daverend.

- Kallikratidas gesneuveld!

- De Spartaansche vloot vernietigd!

- De zee vrij!

- Athene vrij, vrij, vrij! Dank Vader Zeus, Zeus Redder! Heil den strategen, heil Theramenes!

Zoo tierde het verrukte geraas, lang achtereen. Lachend en weenend drongen de menschen dooreen, elkander omhelzend

en handgevend. De schare, die zoo lang stijf en gespannen gestaan had, werd een zee van joelende golven, en onderwijl groef Kramon een gat naast het altaar en zette den riem recht daarin: hoog rees hij in de lucht. Het gejuich werd makker, en Krytilla liet Dion aan iedereen zien, zeggend:

- Hij is een waarzegger, Dioniskos is een waarzegger!' tot Dion zelve weer riep:

- Mijn vader heeft alle Spartanen doodgeslagen, net als Themistokles!

Wederom barstte gelach los en mannen en vrouwen dansten in een kring om Kritylla met Dion en Myrto. Nu zag ook Kramon om en wierp groeten naar vrouw en kinderen; vergenoegd stond zijn goedhartig gelaat met den blonden baard en hij deed alsof hij iets zeggen wou, toen er stemmen rezen:

- Waarom kwam er geen graan mee? Wanneer komen de schepen uit den Pontos?

Theramenes schrok even, want op die vraag had hij niet gerekend. Doch hij herstelde zich spoedig, want hij wist terstond wat hij zeggen kon en gebaarde om stilte.

- De strategen zonden mij van de Arginousen om de zege te melden. Kallikratidas is gesneuveld, de Spartaan vernietigd, en Konon nu zeker wel bevrijd. De Paralos nu voer hierheen, doch Thrasyboulos kreeg bevel onverwijld naar den Hellespont te roeien om de schepen van den Pontos hierheen te geleiden.

- Welke Thrasyboulos? vroeg iemand.

- Van Steiria, zoon van Lykos', antwoordde Theramenes, 'uw vriend van Samos en later

- Onze Thrasyboulos, herhaalde de spreker, tevreden rondziend.

Maar Theramenes richtte zich weer tot den oudsten raadsheer, en zag hem ernstig aan:

- Ik heb een brief', sprak hij zacht, maar doordringend. 'Ik heb een brief, - doch het is al laat, en...

- Hoeveel? vroeg de oude man bezorgd.

- Vijf en twintig schepen verloren wij, sprak Theramenes wederom zacht, doch voor den raadsheer goed verstaanbaar.

- Mijn zoon?

Theramenes haalde de schouders op: hij wist het niet.

Maar uit zijn borstplooi nam hij een papyrosrol, met band omwikkeld, en op dien band lag een schijf was, het zegel der strategen; hij zag den oude weer ernstig aan en reikte den brief over.

De raadsheer wilde hem eerst ontrollen. Dan keek hij even naar Theramenes en bedacht zich; hij onderzocht alleen sluiting en zegel nauwkeurig en schoof den rol met beslist gebaar in zijn mantel; toen ging hij op een kleine hoogte staan en sprak hakkelend, doch met waardig en manlijk gevoel:

- Mannen en vrouwen van Athene! Ik ben maar een kleine burger, doch wij allen weten, dat een groote overwinning alleen met groot verlies betaald wordt, en ook nu zijn zeker velen onzer naasten gevallen. Verdraagt het, want het kan niet anders, en toen de vloot uitvoer, moesten wij vreezen niemand der onzen weer te zien: ook dàt droegen wij voor het vaderland! Maar het vaderland is door de Goden gered: wij dankten hen reeds, laat ons thans de helden danken, die voor ons streden en vielen; buigt allen het hoofd.

En na een korte stilte, geroerd.

- Leven uw zoons nog, uw broeders, uw echtgenooten, uw vaders; leeft mijn zoon nog? Ik weet het niet, en wij mogen het nog niet weten, want de stad is gered; ons allen betaamt heden de vreugde, de rouw niemand. Niemand mag heden weten, wie een dierbaren verloren heeft, en wie klagen moet: allen moeten wij heden danken en blij zijn. Morgen worden u de namen der verloren schepen bekend, morgen in den namiddag. Van daag, en morgen ochtend, brengt dankoffers in de tempels en viert het feest, dat de Goden ons gunden. Ook gij, Theramenes, moogt heden aan mij noch een ander een naam noemen; morgen de rouw, aan wien hij beschoren is; thans enkel de dankbaarheid en de vreugde voor allen; heil het Vaderland!

- Heil Athene! riepen de meesten, doch verscheidenen bleven zwijgen in angst en teleurstelling.

- Gaat nu heen in dankbaarheid en feest: morgen weder de ernst. Keer naar het schip terug, Kramon, en zeg aan den kaptein, dat niemand van de bemanning een naam noemen mag. En u, Theramenes, de Raad wacht u morgen in het Ronde Huis.

- Heil Athene! klonk het weer.

En in drommen trok de schare van de kade. Sommige groepen drongen in den Peiraieus zelf naar de tempels; andere trokken den langen weg naar de stad op, en velen wierpen telkens weer den juichkreet van dien ochtend naar boven: Krans! hoog!, doch het geschater was niet altijd zuiver, want menigeen bleef bezorgd.

Theramenes bleef achter, wachtend op het paard, dat Kramon hem brengen zou. Hij was niet ontevreden, want de roes was gewekt en zijn vertooning niet zonder vrucht. Hij glimlachte voldaan vaak, als hij het 'Krans, hoog!' hoorde, doch aan hen, die zich bij hem voegden en trachtten hem uit te hooren, aan hen gaf hij voorzichtig antwoord en hij verklapte niets.

Dáár, toen de menigte gedund was, schoot een lange magere man op hem af, met ontstoken en druipende oogleden, die hij telkens afwischte. Het was Aristodemos, de volksleider, van groot aanzien bij de menigte, en een heftig bediller van alle gezagsmannen.

- Hei daar, Theramenes, riep hij vinnig, ge hebt nog wel wat tijd. Ge moogt niet alles zeggen, maar *ik* moet weten, of ge van Erasinides het geld uit den Hellespont meekreegt, dat hij al zoo lang schuldig is.

Theramenes bleef uiterlijk kalm; alleen zijn schouder trok heftig even, want hij zag het Gevaar eensklaps vóór zich, het gevaar van de vijandigheid der menigte tegen alles wat hoog was gerezen, en dreigender naar mate men hooger rees. Hij bleef kalm, schoon de schrik een oogenblik zijn gemoed doorsneed, want Aristodemos zelf gaf hem een wapen.

Hij antwoordde rustig:

- Hoe kan ik u zeggen, of Erasinides mij geld meegaf, waar ik niet eenmaal zeggen mag of hij leeft dan wel sneuvelde. Wacht tot ge dàt weet.

- Zóó, brave Theramenes, ik moet maar wachten, altijd maar wachten! En waarvan moet ik dan het geld uitkeeren? Weet Erasinides niet, dat die som bestemd was voor de theaterkas en ik daarvoor aansprakelijk ben? Ik heb dat geld noodig, hoort ge, noodig; ik *moet* het hebben.

Theramenes wist niet, wat er was van dat geld, en hij zelf had niets met de klacht te maken. Maar er waren omstan-

ders, die Aristodemos naar de oogen zagen, en wat verder op ontwaarde hij den anderen grooten volksleider, Kleophon, aandachtig toeziende. Hij sprak plechtig:

- Zoo Erasinides dat geld niet aan u afgedragen heeft, zal het besteed zijn aan de vloot te Samos, en dus ten bate der overwinning en tot heil van het vaderland!

Nu juichten velen hem toe, en Aristodemos droop af, bij het weggaan nog roepend:

- Heel mooi, als het daarvoor besteed is. Maar laat Erasinides begrijpen, dat afdragen afdragen is dáár, waar het behoort, en zoodra hij hier komt, zal ik hem om verantwoording vragen, als hij nog leeft, al is hij overwinnaar en tienmaal overwinnaar!

Schouderophalend wendde Theramenes zich om; hij voorzag niet veel last van deze klacht, al verontrustte hem de gezindheid van den volksleider. Hij zag om naar Kramon met het paard, toen een dertig-jarig man tot hem doordrong, in rijk gewaad gekleed, en met dwaze beweging. Hij draaide en danste voor Theramenes in vele kringen, en maakte diepe buigingen. Het was Sosikles, de gekke Heer, zooals het volk hem noemde, die bij Kyrikos meegevochten had en daar de linkerhand verloren; sinds dien tijd gedroeg hij zich als een half waanzinnige, en zóó ook begroette hij nu Theramenes.

- Gegroet, Theramenes, riep hij, diep buigend. Velen zijn gevallen, en wij weten niet wie, maar Theramenes streed mede en bleef leven! Hij bleef in leven, zooals altijd. Heil Theramenes.

Theramenes kon niet boos zijn op den dwaas, doch hij zag hem doordringend aan:

- Velen en beteren voorzeker dan ik zullen gevallen zijn, Sosikles, maar ik mag geen naam noemen. Doch *gij* moogt zeggen of Hagnon nog leeft, mijn vader. Hij was zeer ziek, kort geleden, de oude man.

Sosikles danste weer rond, en riep, weer buigend:

- Hagnon dood, Hagnon levend, weet ik het! Als ik het niet weet, zal hij wel dood zijn. Dood gaan is regel in Athene en leven uitzondering. Bij de Arginousen gingen ze dood, maar Theramenes leeft. Doodgaan is regel, en wie hier nog leeft, maalt er niet om, dat anderen doodgaan; alleen zijn

eigen dood kan hem schelen. Theramenes leeft, en Sosikles leeft, kijk maar!

Hij stak den arm-stomp op, en zong weer:

- Heb nog maar wat geduld, Theramenes, en maak nog maar wat oorlog, dan zijn we binnen kort allemaal dood, gij ook. Maar nu leven wij nog, en of Hagnon dood is, wien kan het schelen?

Theramenes werd ongeduldig, en een der anderen zei hem, dat zijn vader nog leefde, doch zeer zwak was.

- Wij zùllen nog oorlog maken, Sosikles, sprak hij grimmig, en gij zult zelf nog meê moeten vechten met één arm; uw stomp zal u dan niet vrij houden.

- Dat weet ik wel, riep Sosikles, weer dansend. En dan ga ik heelemaal dood en dat kan niemand iets schelen. Maar nu leef ik nog, en dat kan u niets schelen, maar mij wel Sosikles leeft en Theramenes leeft, en daar ginds gingen ze dood!

En dit laatste steeds zingend maakte hij weer vele strijkaadjes en toen danste hij weg. Zijn begroeting, mal als zij was, had Theramenes wederom iets geleerd: een menschenleven telde weinig in Athene. Hij dacht daarover nog, toen Kramon eindelijk het paard bracht, en hij wilde het bestijgen, doch wederom drong iemand tot hem door, een deftig man van rijperen leeftijd, Euryptolemos, de neef van Alkibiades, verwant van Perikles den strateeg, en vriend van den strateeg Diomedon.

- Theramenes, zei hij, wacht nog even, dat wij samen naar Athene rijden.

Theramenes zag verbaasd. Al waren zij beiden met Alkibiades zeer bevriend geweest, toch had Euryptolemos hem na het geding van Antiphon gemeden, gelijk zooveel anderen. Van waar nu die vriendelijkheid? Doch hij zei enkel:

- Niets zal mij liever zijn, Euryptolemos, en gij kunt mij veel van hier verhalen. Zijn mijn kinderen gezond? Gij kwaamt wellicht in Hagnon's huis.

- Ja, voor zoover ik weet, en Hagnon zelve wordt telkens zwakker. Maar bleven alle strategen behouden?

Haast had Theramenes zich vergist en tegen de opdracht gehandeld, doch hij antwoordde zonder fout:

- Euryptolemos, het zal mij lief zijn, zoo ge mij veel ver-

haalt van hier, en ik kan u allerlei van dáár verhalen, maar over de strategen mag ik alleen spreken als over evenden en gezonden; zelfs voor hen geldt het gebod.

Euryptolemos zag teleurgesteld, en Theramenes begreep, hoe gene hem alleen zoo gemeenzaam had toegesproken om over Perikles en Diomedon wat te vernemen. Maar hij wilde hem nu als een gemeenzamen kennis behouden, en zei daarom nog eens beleefd en nadruklijk:

- Het zal mij zeer lief zijn, zoo ge met mij naar de stad rijdt.

Euryptolemos kon moeilijk weigeren.

- Ik mag het u niet kwalijk nemen, dat ge zwijgt, zei hij met een zucht. Laat ons gaan.

- Mannen, sprak Theramenes van zijn paard, denkt er om, van daag geen zorgen! Van daag is het enkel: Krans, hoog!

- Krans, hoog, riep men hem na.

Zij reden door den Peiraieus den langen weg op, en telkens kwamen zij groepen voetgangers voorbij; enkelen zwegen, maar de meesten joelden en riepen: Krans, hoog!, en telkens werd het gesprek der ruiters afgebroken door mannen en vrouwen, die Theramenes juichend toeriepen.

Toch verhaalde deze aan zijn gezel van den slag; van den onstuimigen aanval der Spartanen; hoe de slagorde aan beide zijden verbroken werd, en daarna in verwoed gevecht bij verward gewoel lang doorgevochten, ook nadat Kallikratidas gesneuveld was, tot eindelijk de rest der vijandelijke schepen de vlucht nam naar Chios en Phokaia. Veel verhaalde hij, doch telkens als zijn gezel méér vroeg, beriep Theramenes zich op het gebod, daar hij niets mocht laten uitlekken. Maar wel sprak hij nog veel over den zwaren storm in den nacht na den slag, - maar ook daarover zei hij niet alles.

En Euryptolemos vertelde van de spanning in de stad en het ongeduld, terwijl men toch niet op zulk een snelle beslissing had gerekend. Hij vertelde van de opwinding dien ochtend, toen het gerucht van de Paralos met de Kransen in de stad drong, en hoe toch enkele der uiterste oligarchen teleurgesteld waren. Hij vertelde van de krijgszuchtige stemming der meesten, maar ook hoe zij zich zelf steeds opdrongen, dat zij winnen moesten, terwijl zij het in hun

diepste gemoed niet geloofden, uit geheime vrees voor Kallikratidas, den onoverwinlijke. En eindelijk vertelde hij van de onredelijke verbittering over de graanprijzen, en de onredelijke verwachting, dat met de overwinning tegelijk de graanschepen er zouden zijn; hoe de vrouwen luider riepen om brood en de mannen ophitsten.

- Over een week kan Thrasyboulos hier zijn, sprak Theramenes met meer zekerheid in toon, dan hij gevoelde, en Euryptolemos zag hem vragend aan, doch de ander sprak met nog méér gezag:

- Over een week zal Thrasyboulos hier zijn! Geloof een triërarch.

***

En den ganschen avond vierde men feest in den Peiraieus en in de groote stad. Talloozen hieven den omkransten beker der vrijheid op en goten zich den wijn in na den uitroep: Krans, hoog!, maar velen wierpen de helft op den grond en durfden niet volop blij zijn, al zongen zij regels van Homeros tot verheerlijking van den dag, dat de Spartaan ook uit het land verjaagd zou zijn.

Theramenes echter vond zijn vader uitgeteerd en beverig, en geplaagd door het feestgedruisch in de stad. Hij bleef bij den zwakken grijsaard in bezorgde verwachting van den komenden tijd, en van den eerst volgenden dag al dadelijk, als het volk méér kon weten dan thans, en hij in den Raad op vele vragen zou hebben geantwoord. Hij overzag zijn werk van heden. De vertooning was goed afgeloopen en zelfs had het toeval hem gesteund, maar door het scherpe optreden van Aristodemos reeds bleek de zegeroes niet alles te zijn, en in Sosikles' dwaas gedoe was een nieuwe waarschuwing, zooals ook Euryptolemos' verhaal over de verbittering om het graan een dreigende wolk deed opgaan. Er waren voorboden genoeg van een storm, en daaraan dacht Theramenes met bezorgdheid, terwijl hij bij den ouden Hagnon zat, die kreunde over het geraas en vaak met bevende handen de ooren toedrukte, als daarbuiten weer de kreet ging: Krans, hoog!

III.

De volgende dag trok over een ander Athene.

Vroeg in den namiddag drong het volk in vele hoopen, vrouwen vooral, telkens en telkens de treden op en voorhal in van het Ronde Huis aan de Agora. Het ruime plein, omringd door de statige gebouwen, was gevuld met scharen van ongeduldige lieden, die door andere groepen heen vooruitschoven naar de plek, waar zij eindelijk zouden vernemen, wat gisteren verzwegen werd. De lijst der vergane schepen was eerst op de trap voorgelezen, en ook het bericht: een zware storm had het reddingswerk belet. Daarna kwam een groot bord in de hal met de namen der schepen, en daaronder: ‘storm na den slag, drenkelingen niet gered, lijken niet opgehaald’. Lang achtereen verdrongen zich menschen in die voorhal, en menige zucht van verlichting verrees, maar méér uitroepen van geklaag, want groot was het aantal der verlorenen, en haast ieder had er een verwant of vriend onder. En oorlogszuchtig als de vrouwen waren, konden zij niettemin hun leed niet terstond overwinnen: er was groot misbaar.

En onder het gejammer steeg weldra gramstorig geroep. Het leed wou heul, en zocht dat in wraak. Nu reeds vergat de menigte de zege; zij voelde slechts haar verlies en sterkte zich met wrok. En al spoedig vond zij een wapen, want de Paralosbemanning behoefde niet meer te zwijgen, en er liep het gerucht: de strategen deden hun plicht niet en gaven niet om de redding; de helft der schepen had nog uren rondgedreven; maar de aanvoerders wilden naar Mytilene en hadden dáárover beraadslaagd vóór zij aan hun heilig werk dachten en aan de helden, die voor het vaderland gestreden hadden en nog op de wrakken lagen.

Gramstorige geruchten nog maar, doch zij klonken al dreigend.

- Niemand gered! Waar dienen de strategen voor? Had Konon nog niet wat kunnen wachten?

- Dat moest-ie tòch doen. En na den dood van Kallikratidas was er geen gevaar meer voor hem.

- 't Is wel maklijk, zoo'n storm!

De vrouw van een vreemden inwoner kermde:

- Wat gaf het mijn man, dat hij burgerrecht zou krijgen, als ze hem toch maar lieten verzuipen!

- Nou, jouw man was niet eens Athener, gilde een ander, maar de mijne had al driemaal als burger meegedaan.

Zoo morde menigeen.

Een Heer vloekte tegen zijn vrienden.

- Dat deden zij om òns kwijt te raken. Een ridder niet redden, hoe durft men het bekennen.

- Zoo'n zware storm nù al, dat kan toch niet, gaf een ander terug.

Maar een metselaar, kreupel van oude wonden, zwoegde naar een troep mindere lieden.

- Heb jullie het gehoord? De lui van de Paralos beweren, dat het met dien storm zoo erg niet was. De strategen waren te lui en dachten, we hebben overwonnen, nu kunnen we wel rust nemen.

Ieder keek naar hem; het leek te afgrijslijk. Maar hij ging voort:

- Er kwam een matroos van de Eleutheria mee met de Paralos, die op een graankist ronddreef en nog net opgevischt werd. Toen hij van het wrak in zee ging op de kist, riepen de anderen hem toe, dat-ie hen wreken moest als-ie gered werd.

- Geen enkel lijk kan begraven worden, schreeuwde een ander.

Zoo gingen driftige stemmen, elkaar opzweepend, en het gekrijt werd al woester, toen Theramenes de vergaderzaal uitkwam en haast had om verder te gaan. Zijn gelaat stond zoo ernstig, dat men voor hem uitweek, want hij was in aanzien bij het volk, en men maakte hèm het niet lastig.

Toch trad er een hem in den weg, en vroeg:

- Is het waar, dat die storm maar gelogen is?

Theramenes bleef staan.

- Burgers, sprak hij plechtig, wat in den brief stond is wáár, dat verzeker ik u. Er was een geweldige storm, en de strategenraad stond machteloos; laat mij nu door.

Op den drempel bij het troepje Heeren gekomen, bleef hij weer even staan.

- De storm is er geweest, sprak hij luid, twijfel niet daaraan.

En op de trap hield hij nog eenmaal stil, en zei wederom zeer krachtig:

- De storm is er geweest, Euryptolemos! Geloof dat van mij; een zware storm, een geweldige storm!

Hij schreed de Agora op, achter een strak gelaat zijn bezorgdheid verbergend. Want in den Raad had hij het gemerkt: men was ongeloovig over den storm, en zoo dat ongeloof won, werd de toestand zéér gevaarlijk voor de strategen en ook voor hemzelf.

In de hal maakten zijn woorden indruk; toch zei al gauw iemand:

- Hij wil niet veel zeggen.

- Daar steekt méér achter.

- 't Is een zaak voor Aristodemos en Kleophon.

- Kleophon zal zijn roes nog wel uitslapen, wierp een Heer schamper van zijn troepje naar de minderen.

- Wel zoo, fijne meneer, klonk het terug; gij hebt zeker niets gedronken, omdat je liever van een nederlaag gehoord hadt! Als Kleophon een roes kreeg, deed hij als een eerlijk Athener.

- Daar is Kleophon, daar is-ie! gingen vele stemmen.

Een grofgebouwde vijftiger, slordig van kleed, kwam de trap op en in de hal, wat onzeker op zijn beenen, en nog met een krans onder den hoed. Telkens moest hij op zijn stok steun zoeken, en zijn gelaat was rood: toch stond zijn oog helder. Een troep bewonderaars kwam achter hem, en ieder maakte plaats.

Hij bezag de lijst aandachtig.

- Wat denkt ge er van, Kleophon?

De volksleider bezag de lijst aandachtig, nog eens; toen zwaaide hij met den forschen arm om meer ruimte; daarna gebaarde hij kalmeerend, en sprak in zijn zwaren en platten tongval, doch niettemin eerst plechtig:

- Mannen en vrouwen! De prytaan zei gisteren de waarheid: Geen zege zonder verlies. En bedenkt het: de zege is aan òns, de zee is weer vrij. Wij allen stemden voor een groote vloot om de stad te redden, en zij *is* gered. Bedenkt, niet alleen de arme burger kwam om, maar de rijke even goed, en de aanzienlijkste bleef niet gespaard. Eendrachtig was de stad, eendrachtig hebben wij gewaagd en gestreden,

eendrachtig moeten wij ons verlies dragen, den prijs voor zulk een overwinning als zelfs ik niet durfde droomen, toen ik voor de vloot sprak: Kallikratidas gesneuveld, de Spartaansche schepen vernietigd, de zee vrij, - het kon niet mooier.

- Maar is het niet schandelijk, dat niet eens de lijken verzameld zijn?

- Gelooft ge in dien storm?

- Ik geloof alleen wat ik weet, en ik weet nog niet meer dan jullie. Maar...

In eens werd hij heftig; hij hief den stok omhoog, wierp hem woedend op den grond en vloekte afgrijselijk.

- Hier hoef ik mijn mond niet te spoelen vóór ik spreek, ging hij hartstochtelijk voort. Ik geloof niet meer dan ik weet, doch dàt weet ik: dat moet maar goed zijn! Wij kozen de strategen en wij vochten braaf, maar als ze hun plicht niet deden, dan zullen wij hen straffen, al hadden zij Sparta zelf veroverd. Wij hebben nog altijd mannen genoeg om ons aan te voeren, maar voor iederen strateeg moet ook de armste matroos heilig zijn, en wie niet zoo denkt - een krans voor de overwinning, maar voor de misdaad een strop! Doch wij moeten wachten, wat de Raad voorstelt, en dan zult ge zien, dat Kleophon nog altijd de zelfde is.

- Wreek ons, wreek ons!

- Hé? riep hij als verbaasd. Ze zeggen, dat ik altijd scheld en vloek, maar ik ben een Atheensch burger en zal doen naar de wet: eerst moet de Raad spreken. Wreken? Ik heb zelf ook wel wat te wreken, als het zoover komt; op de Eleutheria was de stuurman een broerskind van me; op de Eucharis had ik een vriend als bovenroeier, - is dat niet genoeg?

- Maar die storm, dat is toch maar een praatje.

- Hoor dan toch wat die van de Paralos zeggen.

Kleophon had den vorigen avond reeds enkele matrozen bij den wijn listig uitgehoord. Dat zei hij echter niet, doch hij sprak:

- Daar zal ik onderzoek naar doen. Maar, burgers, de wraak is het eenige niet; er is méér te doen. Ik wed er alles om, dat Sparta na dezen slag weer om vrede komt bedelen, en daar moeten wij allereerst om denken.

- Vrede! riepen vele stemmen verrast. Zou het kunnen?

- Dat deden ze immers voor vier jaar na Kyrikos óók.

- En wat zeg je nù?

Kleophon zocht naar zijn stok; een bewonderaar raapte hem op. De volksleider hief den staf dreigend, en riep donderend:

- Oorlog, burgers, oorlog en niets dan oorlog. 't Is nog altijd het zelfde: vechten moeten we tot we alles terug hebben wat de stad onder Kleon had. Zóó alleen blijft het volk de baas; een halve vrede is goed voor de Heeren, die jullie dan weer gaan vertellen, dat wij afstand moeten doen van onze macht en hèn laten regeeren om den vrede te houden. Denkt om Phrynichos en Antiphon! Sparta moet op de knieën of *wij* komen onder de plak.

Een vrouw begon te huilen.

- Mijn man leeft nu nog, maar als we doorvechten, gaat hij óók dood, en wij allemaal.

- En met een halven vrede worden wij allemaal slaaf van de Heeren, en die maken ons dan óók dood. Liever als vrije burger sneuvelen, dan als slaaf gekopt.

- Maar er komt nooit vrede, en telkens is er gebrek aan graan.

Nu viel een andere vrouw in:

- Huil toch zoo niet, lafbek. Thrasyboulos komt gauw uit den Pontos, en als wij baas op zee blijven, is er altijd graan.

- 't Duurt nu al twintig jaar, klaagde de eerste weer.

- En al duurde het vijftig! brulde Kleophon nu. Raakt Sparta óók niet op? Zijn er geen Spartanen verdronken in den slag!

- Was Alkibiades maar terug, sprak een man bedeesd. Die zou ons de Perzen weer aanbrengen, en dan was het gauw uit.

Kleophon zag rond.

- Wij hebben Alkibiades afgezet, en ik vertrouw hem nòg niet. Maar àls hij terugkomt ooit, dan moeten wij óók vechten en niet minder dan nu. Maar wees niet bang, dat ik van dien storm geen werk zal maken; ik ben altijd mèt jullie, doch het geeft niets om te schreeuwen, zoolang je het fijne van de zaak niet kent.

- Ga dan zelf met de Paralos-lui praten.

- Dat zal ik wel doen, wees maar niet bang.

Hij liep nu de hal uit, doch op den drempel draaide hij zich nog eenmaal om, en sprak plechtig:

- Mannen en vrouwen bedenkt het en vergeet het nooit: daar binnen in de Raadzaal zitten *wij* thans; met een halven vrede komen de Heeren er, en wij hebben er niets meer te zeggen. Oorlog, niets dan oorlog!

Tallooze malen al had hij zóó over de Raadzaal gesproken, telkens sloeg dat woord in, en ook nu rees de moed der menigte, toen hij de trappen afging de Agora op.

Een eind buiten het Ronde Huis keerde hij zich naar zijn stoet, en sprak met gedempte stem:

- Kameraads, weest voorzichtig. *Niemand gered*, - dat ziet er leelijk uit. Daar bij Lesbos kan het spoken in dezen tijd, maar zoo'n zware storm vlak na den slag, dat is raar. Ik sprak zelf al matrozen; vraag jullie hen óók uit en vertel me wat ze zeggen. Maar de waarheid, niets dan de waarheid! Wind hen niet op; praatjes moet ik niet hebben, maar de waarheid alleen! Ik zei wel, dat er altijd strategen te vinden zijn, maar dézen zijn goede vaderlanders en zij vochten prachtig. Ik verlies hen liever niet, en hoop dat zij er goed afkomen. Maar àls zij knoeiden, dan verdienen zij het ergste, en zullen het krijgen ook. Weest voorzichtig, kameraads.

Zoo trachtte Kleophon behoedzaam te zijn. Maar de geruchten zwollen, de wrok groeide aldoor, de storm was in aantocht.

***

En niet langer ook over een feestend Athene hing de avond van den volgenden dag, toen Theramenes door de straten liep, zonder knecht en flambouw, den mantel hoog opgetrokken en snel langs allerlei groepen glijdend. Hij was gewoon aan geheimzinnig handelen, en wilde liever niet gezien worden op weg naar Nardenia; ook zag hij zich ongaarne aangesproken.

Hij ging om haar van Alkibiades te vertellen, en misschien ook kon zij hem helpen. Hij verwachtte wel niet veel van de vrouw, in wie hij enkel een onbeduidend lichthoofd zag, gansch niet berekend voor de taak door Alkibiades haar

toevertrouwd, maar zij had toch veel vrienden in Athene, aanzienlijken vooral, en aan hen kon zij geloof in den storm bijbrengen. Want dat geloof moest komen. Met schrik had Theramenes bemerkt, hoe het volk, hoog en laag, de strategen van bedrog verdachten, daar zij van ruw weer een geweldigen storm maakten, om zóó hun eigen verzuim te dekken. Zijn werk had hij het dadelijk gemaakt om overal van den storm te spreken, maar telkens nam hij ongeloovigheid waar; de hulp van Nardenia was hem welkom, en *die* hulp kon hij haar vragen; in wat hij méér voorhad ten bate der strategen, zou hij haar steun niet inroepen; zoo'n vrouw van het genot was niet te vertrouwen, in haar onvermogen om groote gedachten te begrijpen; in haar vrouwlijke bekrompenheid en eigenzin, in haar doorgaan op een neiging vóór of tegen iemand. Ook op hem was zij niet zeer gesteld, dat wist hij, en hij moest voorzichtig zijn, dat hij haar niets merken liet van zijn plannen.

Het Gevaar, Theramenes besefte het; het Gevaar was in aantocht: óók voor hem zelven. De vijandigheid tegen de strategen kon voor den staat noodlottig worden; men had hen noodig, juist nu; zij waren de besten der stad en eerlijk gezind jegens de demokratie. Zoo men hen afzette niet alleen, doch door een schandelijk vonnis ook van alle aanzien beroofde, was het verlies van Athene onherstelbaar, en toch dàt gevaar dreigde. En dan was hij zelf ook niet meer zeker. Nog beschuldigde hem niemand, en de brief door de strategen zelf voor den Raad aan hem meegegeven, zei niets tot zijn nadeel. Maar zoo men hen van grove nalatigheid meende te overtuigen, werd hij zelf óók allicht in hun val meegesleurd. Wel had hij nog een wapen tot eigen verdediging, maar liever gebruikte hij dàt niet, wijl dàt wellicht een feller schijn tegen de strategen zou scheppen, en zij waren niet alleen een steun voor de stad, doch ook zijn medestrijders, elders vaak, en nu weer in de schitterendste overwinning. Hij moest voorkomen, dat men hen de smadelijkste behandeling in de Ekklesia deed ondergaan, die hen voor goed omlaag haalde; hij had een plan, dat hij aan niemand zei, en dan den steun van Nardenia in het verspreiden van het geloof aan den storm.

Aldus dacht Theramenes over het gevaar van den storm der

volkswoede, toen hij door de straten heensloop tot hij aan een wel-verzorgde woning aanklopte.

Een slaaf deed open.

- Je meesteres weet, dat ik kom.

- Ik ken u.

Hij stond weldra in het vertrek der hetaere, en merkte niet, dat reeds enkele tapijten aan den wand ontbraken. Een paar lampen maar brandden, en de jonge vrouw, op een rustbank gezeten, keek niet naar hem. Zij speelde met een sieraad, een zilveren spinklos, die aan een draad hing, en dien draad hield zij in de vingers, hem links en rechts draaiend, zoodat de klos telkens om en om wisselde en allerlei lichtschijnsel uitzond. Zij speelde, vergenoegd als een kind, en het spel hoorde bij het kinderlijke, dat haar groote bekoring was.

- Ik houd woord, Nardenia, sprak Theramenes eindelijk.

- Dat doe je immers altijd beste Theramenes', zei Nardenia doorspelend en zonder opzien. 'Vind je dat niet een mooi draaiertje; kijk eens, hoe aardig het telkens omkeert; doe jij het óók eens.

Theramenes nam den klos aan, bezag hem en liet hem vallen. Nardenia gaf een gilletje.

- Er is een man in Athene, dien men den Draaier noemt. en die man zegt u, dat draaien geen spel voor hem is.

Nardenia hief snel haar onschuldig gezichtje op, doch voor dien vasten mond sloeg zij de oogen terstond omlaag.

- 'Hij bijt van zich af', dacht zij, 'ik moet met hem oppassen'.

En ze zei schuchter, lief-vleiend:

- Je kwam van *hem* vertellen?

Theramenes, ongevoelig voor haar bekoring, antwoordde kortaf:

- Ja, er is nog geen kans voor hem. Ik sprak te Samos vele mannen van de bondgenooten en de zaak van Notion benadeelt hem nog altijd, zelfs in Samos, zoowel als zijn vestiging in de Chersonesos. Ook dat onderhandelen met Pharnabazos maakt hem verdacht; hij is niet zoo handig meer als vroeger, lijkt het wel.

- Hij wil Alkibiades verdringen, dacht Nardenia, maar dat zal hij wel laten!

Zij dwaalde. Theramenes was eerzuchtig en gaf meer om

staatkunde dan om vrienden, maar hij hield van zijn land, en daarbij van twee mannen véél: van Hagnon, die hem had aangenomen en tot aanzien gebracht, en van Alkibiades, wiens schittering hij nog evenzeer bewonderde, als toen hij een jonge man was. Maar hij deed geen moeite voor een verloren zaak; die van Alkibiades scheen hem thans hopeloos, en hij was nu om het lot der strategen en van zich zelf bezorgd.

Dat alles begreep Nardenia niet, daar zij een ieder haatte en wantrouwde, die niet dadelijk alles voor *hem* deed.

Pruilend sprak ze:

- Was het ook onhandig van hem om mij hier te laten?

- Maar ook gij hebt zijn afzetting niet kunnen beletten, zei Theramenes, met iets van de minachting, die hij voelde voor dat kleinzielige wezentje, dat met haar kinderlijke maniertjes bij hem aankwam.

Nardenia echter ging maklijk liggen, en sprak achteloos:

- Maar als de strategen nu eens vallen; als iemand hen beschuldigt en doet afzetten, zou dan niet...

Theramenes was verrast. Hij schoof een zetel bij en zette zich.

- Wat weet gij daarvan? Wie zou hen beschuldigen en waarom?

De jonge vrouw geeuwde.

- Och beste man, een vriendje van me heeft kennissen onder raadsheeren van deze maand, en die vertelde me van de zitting na uw komst.

- Maar zei hij, dat *ik* hen heb beschuldigd?

- Och neen, maar er was een meneer Theramenes, en die liet zich heel goedig uithooren, en ieder woord ging tegen de strategen. Dàt zei hij alleen.

Theramenes' schouder trok heftig. Daar was het Gevaar weer, en hem zelf liet men het oproepen.

- Ik dacht het wel, sprak hij bitter. En toch heb ik alleen de waarheid gezegd.

- Natuurlijk, lieve man. Zelfs om zijn vrienden te redden mag een braaf man niet liegen; dat leeren immers alle sofisten.

Zij had hem in de klem en genoot er van. Doch hij sprak uit de hoogte:

- Bazel niet, Nardenia. Ik mocht niet liegen. Den zelfden

dag hoorde de Raad ook de Paralos-lieden, die alles wisten, en binnen kort komen er andere getuigen. Liegen had hen kwaad gedaan; ik deed wat ik kon en sprak veel over den storm.

Nardenia lachte luid.

- O ja, die storm! Het woei wat, niet waar, en daarom moesten de mannen op de wrakken maar verdrinken, terwijl de strategen uitrustten.

- Als die vriend van je je alles verteld heeft, weet je óók, dat de strategen niet uitrustten, maar dadelijk den tocht naar Lesbos beraamden. Geen storm! Wij vergingen bijna, maar hier zoekt men een schuldige en ontkent daarom het noodweer.

Nardenia keek hem van ter zijde aan, en begreep, dat hij thans oprecht was.

- Wees niet bang, zei ze vriendelijk, als er zooveel getuigen zijn, loopt gij vrij.

Maar Theramenes gevoelde weer de minachting voor de vrouw, die niet begrijpen kon, dat hij ook om den staat en de strategen bezorgd was. Doch aan den storm scheen zij nu toch wat te gelooven, en daarop zou hij doorwerken. Hij sprong op en liep heen en weer.

- Geen storm, riep hij nog eens driftig, met overtuiging en vertoon beide. Het is goed, dat gij weet, hoe het toeging, Nardenia, en als ge aan Alkibiades schrijft, zeg hem vooral niet, dat ik de strategen verraden heb, maar zooveel mogelijk den storm naar voren bracht. Hoor goed, hoe het toeging.

Nardenia werd nieuwsgierig, en Theramenes begon:

- Nooit nog was er zooveel stormweer bij elkaar in dezen tijd van het jaar. Den nacht te voren had het al maar geonweerd uit het Noorden, en terstond na den slag, op de vervolging nog, kwam er zwaar weer uit het Zuiden. Terecht gaven de strategen toen het sein om in aller ijl naar de eilanden terug te keeren; het ging om het behoud der gansche vloot. En daarna...

Hij hield even stil en wierp een snellen blik naar de vrouw, die dat zag, maar niets merken liet.

- Bij de eilanden was het ineens weer stil, en Thrasyboulos, ik zelf en anderen kregen opdracht om de makkers te redden, doch plotseling stortte wederom uit het Noorden

de stormwind van de Ida af op de zee. Het was geweldig, Nardenia, zoo had ik het zelf in die streken nooit bijgewoond; wij mochten blij zijn, dat de eilanden ons beschermden, en hadden toch nog moeite genoeg met de schepen. Uren duurde het, - toen in eens weer kalmte, maar toen was het donker en voor de wrakken geen kans meer. Vertel het zóó aan uw vriend Sophilos vooral, die *mij* natuurlijk niet gelooven wil.

Hij zweeg even. Daarna:

- En in den nacht riep men Thrasyboulos en mij weer..

- Wéér? vroeg Nardenia, als had zij het niet goed verstaan.

Hij wierp wederom een snellen blik op haar, dien zij wederom niet scheen op te merken.

- In den nacht riep men Thrasyboulos en mij in de strategenvergadering. Ik moest 's morgens vroeg met de Paralos naar Athene en Thrasyboulos met zijn eigen schip naar den Hellespont.

- En kreeg je toen dien brief voor den Raad mee?

- Ik kreeg hem, en vroeg of daarin van de eerste opdracht gesproken werd. Perikles en Diomedon lachten vriendelijk, en zeiden, de strategen hadden dat maar weggelaten, want de storm alleen had schuld, en men wou geen verdenking op ons laden.

- Wat een lieve lui, riep Nardenia schamper, ongaarne goeds van haar vijanden hoorend.

- Het was braaf, zei Theramenes scherp. En denkt ge nu nòg, dat ik hen verraden wou, en dan nog al met een dom gelieg, dat ook mij zelf enkel kwaad kon doen? Doe als ik, Nardenia, en spreek overal van den storm; daarmee bewijst ge hun een dienst, die Alkibiades zelven zeker zeer welgevallig zal zijn.

Hij ging weer zitten.

- Natuurlijk zal men mij wel weer een draaier noemen, die zijn vrienden verraadt. Maar gelooft gij nu althans aan den storm?

- Ik zal er iedereen van vertellen, sprak Nardenia met vuur. Arme Theramenes. Geen storm! En ik hoor nu, dat er wel drie waren, een flinke vóór den slag, een halve vlak er na en toen nòg een geweldige: zoo is het immers.

Hij knikte.

- Dat kan ik dan aan Sophilos en anderen goed zeggen. Maar kwam die laatste terstond na den halven, en wanneer kreeg je de opdracht voor de wrakken: dat zal men mij misschien wel vragen.

Theramenes schokte even, deed toen alsof hij goed nadacht, en zei met iets medelijdends in zijn stem en glimlach:

- Och, Nardenia, als ge er zelf waart bij geweest, zoudt ge begrijpen, dat men zóó nauwkeurig niet alles onthouden kan: er gebeurt te veel op zoo'n dag.

Aldus sprak Theramenes, alsof die vraag van geen belang was, maar zijn lach en zijn toon hadden iets gedwongens, en Nardenia gevoelde, hoe hij iets voor haar verborg en dit alleen kon zijn: er was met de opdracht getalmd door de strategen en dáárin kon hun schuld liggen. Zij nam zich voor om dit niet te vergeten, en zeî enkel, onverschillig:

- Och, beste vriend, ik wou alleen maar weten, of gij zelf geen verwijt zult moeten hooren.

- Daarvoor bestaat geen vrees', antwoordde Theramenes snel, om van verder vragen af te zijn. Hij besloot zich zeer openhartig voor te doen, en vertelde daarom wat meer dan in zijn plan lag. 'Daarvoor bestaat geen vrees, de brief der strategen ontheft mij van alle schuld. En dan - ging hij lachend voort - ik ben geen verrader, Nardenia, maar mij zelf weggooien, dat doe ik ook niet, en ik vertel je in vertrouwen, bedenk dat wèl: voor ik afvoer, zocht ik Thrasyboulos nog op, en las hem een verklaring voor, waarin hij mij machtigde om uit beider naam te spreken en te zeggen, dat de storm ons belet had om de wrakken te zoeken en de strategen dit nadruklijk verklaarden'. Laat haar dat desnoods rondstrooien, dacht hij, het kan geen kwaad doen. 'Er waren getuigen bij ons gesprek; Thrasyboulos luisterde, al had hij het druk en keurde alles goed; er waren getuigen bij ons gesprek, de stuurman der Paralos en anderen. Die verklaring kan ik nog altijd gebruiken als het noodig is.

Nardenia lachte mee om zijn slimheid. 'Die sluwe bangert', dacht ze minachtend.

Toen als zoekend naar een herinnering:

- De stuurman der Paralos? Kramon, meent ge?

- Kent ge hem, vroeg Theramenes bevreemd.

- Zijn vrouw ten minste. Alkibiades was vroeger goed

voor haar broeder, en dat vergeet zij nooit. Daarom komt zij wel eens hier om over hem te spreken en nieuwtjes te vertellen en me te helpen soms, al is zij een deftige Paralosvrouw en ik maar een Lesbische hetaere.

Theramenes stond op, even glimlachend.

- Dat zou vroeger niet gebeurd zijn. En het komt wel toevallig zoo. Kramon, brave kerel, mij geheel toegedaan, te meer, wijl hij op mijn steun rekent om aan te blijven. Zijn linkeroog is minder goed, en daarom wil men hem afkeuren, maar ik handhaaf hem liever, want hij is door en door braaf en bekwaam, en dat gebrek is zoo erg niet. Daarom doet hij alles voor mij. Vaarwel, Nardenia.

Zij strekte de hand uit.

- Gaat ge al heen?

- Hagnon heeft mij graag bij zich.

- Maar moeten wij nog niet wat verzinnen tot voordeel van de strategen, die *hij* ook behouden wil zien?

- Wilt *gij* hen zoo graag redden? vroeg hij spottend.

- Ach Theramenes, er zijn toch vrienden van *hem* bij, en als *hij* nog niet terugkomen kan, is toch het beste, dat zij in eere blijven.

- En hoe?

- Je hebt mij zooveel toevertrouwd, Theramenes, mag ik nu ook niet iets zeggen? vroeg zij smeekend.

- Wat meent ge, zei hij ongeduldig.

Maar zij bleef langzaam spreken, onderwijl telkens naar hem oploerend.

- Natuurlijk zal ik aan iedereen van den storm vertellen, maar als men daaraan toch niet wil gelooven, worden zij zeker als strateeg afgezet.

Theramenes knikte flauw.

- Men zal hen dan ook hierheen roepen ter verantwoording, denk ik zoo, en dat zou misschien gevaarlijk voor hen zijn.

Hij bleef zwijgen.

- Ik ben maar een dom kind, Theramenes, en als *hem* niet het zelfde overkomen was, zou ik niets kunnen bedenken. Waarom zouden zij niet, evenals Alkibiades, wegblijven en vrijwillig in ballingschap gaan?

- Alkibiades bleef weg na een tegenslag, maar de strate-

gen zijn overwinnaars, sprak Theramenes koel, daar hij zijn eigen gedachten niet verraden wou.

- Dat lijkt mij juist het gevaar. Zij zullen meenen, dat zij maar behoeven terug te keeren om hulde te vinden, al werden zij afgezet. Maar als men aan den storm niet gelooven wil... Iemand moest hen waarschuwen, Theramenes, en Kramon kan een brief voor hen meenemen. Dàt dacht ik zoo in mijn dommigheid.

Met het eigen gelaat in het half-duister keek zij voortdurend gespannen naar hem op. Hij bleef onveranderd van houding, doch zij zag zijn schouder schokken, en zijn mond zich vaster dichtklemmen, als om een uitroep te weerhouden, en zij begreep, dat haar woord doel had geraakt. Theramenes was inderdaad versteld over haar voorslag; juist wat hij zelf gedacht had: het lag wel voor de hand, doch van háár had hij het niet verwacht. Maar hij was allerminst voornemens om haar iets van zijn bedoeling te doen merken, en het moest een kleine moeite zijn om haar dat plan uit het ijdele hoofd te praten: het moest maar een vluchtige gedachte bij haar zijn. Daarom sprak hij, goedaardig:

- Wat zoo'n mooi hoofdje toch slim overleg bergen kan; Alkibiades kon geen beter steun hebben. Maar voor mij ben je te listig. Ik zeg je nog eens: de strategen zouden als overwinnaars hier komen. Bovendien: het wordt natuurlijk verboden om brieven voor hen mee te nemen, en Kramon is veel te braaf om zulk een gebod te schenden. En eindelijk: het is voor een Athener tegenwoordig zoo maklijk niet om een plaats te vinden, waarheen hij veilig vluchten kan. Neen, Nardenia, laten wij alleen zooveel mogelijk de menschen aan den storm doen gelooven; geef dááraan al je kracht. En nu moet ik weg.

- Dan wil ik je niet meer weerhouden. En dus: voor hèm geen kans?

- Nardenia, geloof mij; zoo ik een kans zag, zou ik ze niet verwaarloozen. Maar als men de strategen met rust laat, zijn zij de zegepralende helden; en zet men hen af, dan nòg is het volk te zeer tegen hèm. *Ik* had hem graag hier, maar het baat niets om nù voor hem te werken. Wacht uw tijd af, vaarwel!

Hij vertrok. Nardenia beurde zich op, en zette zich recht, de kin op de hand.

- Anderen denken anders, dacht ze, en ik geloof wèl in een groote kans voor *hem*, zoo de strategen niet enkel afgezet of verbannen zijn, maar voor goed onteerd; dan *moet* men *hem* wel missen en weer hierheen roepen.

En zij dacht òòk:

- Als Theramenes de strategen beschermt, is dat, wijl hij *hem* niet hier terug wil, en zelf de eerste zijn; daarom juist moeten zij vallen, geheel en al. Dàt kan ik misschien nog voor *hem* doen, eer ik Athene verlaat.

Zóó ging Nardenia door op haar dwaling, haar hartstocht en haar haat, en zij zag zich al zegevieren.

- Hij wou niets zeggen over een waarschuwing aan de strategen, dacht ze nog. Maar ik merkte het zeer goed; hij zelf had dat plan en heeft het natuurlijk nog. En van Kramon zal hij dan wel gebruik maken, dat kom ik wel te weten: alsof die brave stuurman het er niet op wagen zou voor zijn beschermer!

Zij lachte tevreden over haar listigheid, en dacht weer:

- Dat mooie hoofdje kon u inderdaad wel eens al te slim worden, Theramenes! Drie stormen? Best mogelijk, maar er is méér gebeurd, en denk maar niet, dat ik niet begreep, wat een ieder wel raden kan: er is gedraald met de opdracht en dáárdoor verdronken de lieden op de wrakken. O, ik zal woord houden, Theramenes, en werken, zooals gij het verlangt! Ik zal over den storm spreken tot Sophilos en iedereen, over alle drie zelfs en iedereen zal vragen, waarom de strategen niet dadelijk na den tweeden hun plicht deden, of anders niet aan den storm gelooven. De strategen zullen hier komen, zij moeten komen!

En zij dacht ook:

- Maar zou *hij* het wel graag zien? Perikles is zijn verwant, en hij heeft vrienden onder de strategen. Och wat, als *hij* terug is, kan hij hen weer in eere herstellen, en voor Perikles en Diomedon is het wel goed, dat zij eens wat krijgen.

Zoo waren dien avond de gedachten van Nardenia, de vriendin van Alkibiades, over den storm die er geweest was, en den anderen, door háár in Athene te wekken. Doch vóór dézen kwam er reeds een wilde vlaag; de oploop voor het

Ronde Huis was voorbode geweest, en in een spoedig beroepen volksvergadering viel het besluit: de strategen werden afgezet, allen op Konon na; nieuwe aanvoerders zond het volk naar Samos, en de ouden riep men ter verantwoording terug.

En Nardenia werkte aan een tweede vlaag.

IV.

Er was al wéér een Ekklesia over de strategen, en deze véél belangrijker dan die van haast drie weken vroeger.

Over de strategen? Over *zes* althans van de acht afgezette strategen. Eén van de tien was al gesneuveld; één er van, Konon, niet ontslagen; het Atheensche volk was rechtvaardig, en een strateeg in een haven opgesloten, toen de gruwel gebeurde, *dien* nam het niets kwalijk; *dien* behield het in zijn ambt, met volle vertrouwen in zijn kunde en ijver; *die* zou nu met een paar nieuw benoemden de zee vrijhouden en Sparta verder dwingen. Maar de andere acht! O ja, twee van de acht hadden het beter gevonden om te vluchten, de lafaards! Zij voelden wel hun schuld, en wisten, dat het volk niet mak was. Maar schandelijk toch! Geen menschen ter wereld gaven een ieder beter en eerlijker wat hem toekwam dan de Atheners, en ieder burger moest vertrouwen op het oordeel der volksvergadering, dat was burgerplicht. En terechtstaan was immers nog niet veroordeeld worden? Dan waren die zes anderen nog heel wat beter; *die* wisten, hoe het hoorde en kwamen ronduit voor hun zaak op.

Ja, die zes anderen zouden gevoelen, dat het volk er was en het recht in handen had, naar wet en zede en rede. Zij zouden gevoelen, dat ook de beste strateeg burger is, en de grootste overwinnaar aan zijn medeburgers verantwoording schuldig. Dat hadden zij al gemerkt, drie weken geleden, toen kort na het bericht over de zegepraal in de ekklesia besloten was hen af te zetten, die overwinnaars, die misschien heel goed vechten konden, maar na de zege niet dachten om hun medestrijders, en ze lieten verdrinken op de wrakken; niet eenmaal haalden zij de lijken op; duizende burgers zonken weg zonder eerlijke begrafenis. Mooie overwinnaars; wachten tot het telaat was; dan over een storm gaan spreken en niet

eenmaal graan meebrengen! Maar nu merkten zij het. Fluks na de zaak had men hen afgezet, acht van de tien, twee nieuwe strategen benoemd, de Paralos naar Samos gestuurd en alle acht teruggeroepen. En de zes van de acht hielden misschien de afzetting voor een grapje? Dat viel hun dan niet mee! Want nauwlijks waren zij aan den wal - natuurlijk zonder graan - of onze Aristodemos ging op een van die overwinnaars af, en had hen zoo scherp gevraagd, dat hij al gauw er bij was. Ja, Erasinides mocht er van meepraten! inde geld voor den staat, vergat het af te dragen, en als men er hem naar vroeg, wist hij niets te zeggen, en over zijn beleid na den slag, - o natuurlijk kwam hij met den storm aan, maar het gerechtshof liet zich niet bedotten, en dat heer werd behoorlijk geboeid in de gevangenis gezet.

De andere vijf waren beter, en hèn had men ook beter behandeld. Kopstukken dan ook; Diomedon, van wien men vroeger haast met den zelfden eerbied sprak als over den ouden Aristides; Thrasylos, die met Thrasyboulous samen vijf jaar geleden op Samos de demokratie gered had! En Perikles, wat was die niet meegevallen; Perikles, die in den slag den stoot van Kallikratidas' eigen schip had doorstaan; ook de anderen geen kinderen; kopstukken allen, dat erkende het rechtvaardige volk, en het had hun behoorlijk dank gebracht in dezelfde vergadering, die hen afzette. En dat was dan ook in den Raad gebleken. Zoo goed hadden zij daar gesproken, natuurlijk al weer over den storm, en zooveel getuigen uit Samos meegebracht, - waren het maar liever graanschepen geweest! - dat de Raad hen haast had vrijgelaten. Gelukkig eigenlijk maar, dat één der raadsheeren zijn eenigen zoon verloren had op een wrak, en in zijn toorn niet uit het oog verloor, wáár het om ging: er was een gruwel gebeurd; men moest zoo'n groote zaak voor het volk brengen, en alle schuldigen gevangen zetten, dat zij niet vluchten konden of met getuigen knoeien. En toen Timokrates zoo sprak in zijn gerechten toorn, gaf de Raad hem al gauw gelijk, en alle vijf werden zij gevangen gezet, die kopstukken, bij Erasinides.

Toen had het wel lang geduurd vóór hun zaak in de ekklesia kwam, maar er was ook zoo veel te doen geweest. Want juist zooals Kleophon zei: Sparta was weer om vrede komen

malen, en vele keeren had de Raad moeten vergaderen met de gezanten, voor men goed wist, welk voorstel van Sparta in de ekklesia kon komen. Maar eindelijk was ook dàt gereed, en eindelijk dan was er nu na haast drie weken de vergadering, die èn over het vredesvoorstel èn over de strategen beslissen zou. Het volk had tijd gehad om ernstig na te denken, vooral nu het geen tijd met graaneten vermorsen kon. Het had kunnen nadenken over den storm; de strategen zouden merken, dat men in Athene van storm wist!

***

Het was de dag der gewichtige Ekklesia, en een heldere najaarszon scheen boven den heuvel met de vergaderplaats, de heilige Pnyx. Een halve cirkel van ruwen muur omsloot de ruimte aan haar rugzijde, waartegen rijen steenzetels opliepen, vóóraan alleen door houten banken vervangen. Tegenover dezen rees een hooge wand, in den berg steil uitgehakt, en in het midden daarvan sprong een geweldige dobbelsteen van rots uit: het altaar met treden op zij, en er vóór stond de spreekstoel. De Raad voor die maand vond zijn plaats op het hout, de andere burgers bezetten de steenen.

De zon was al een groot eind over het midden heen, toen de zaak der strategen voorkwam. Eerst had men kleinere belangen afgedaan, en toen het vredesvoorstel van Sparta behandeld. Velen traden op als sprekers en menigeen had oor naar het voorstel, al gaf het niet alles terug; want vrede - dat was toch iets schoons, en de oligarchen zouden wel veel geleerd hebben. Maar toen klom Kleophon op den spreekstoel, geharnast, zóó als hij van de wachtpost kwam - dat durfde *hij* doen - en half dronken, maar treffend toch in zijn ruwe welsprekendheid, al deed hij niet veel meer dan herhalen, wat hij zoo vaak gezegd had.

- Geen vrede, die maar een halve vrede is; laat Sparta alles teruggeven, wat wij vroeger hadden; geen Heerenverdrag. Wie durft er nog van vrede spreken op zulk een voorstel? Geef me een mes, en met mijn eigen hand zal ik hem de keel afsnijden!

Zoo voer hij uit aan het slot, en zijn raad won het, want telkens als hij sprak, deed hij het gevoel der macht van het

volk weer ontwaken. Toch, hoe belangrijk die zaak was, de meeste aandacht bleef voor het geding der strategen, en velen zagen naar Theramenes, die dicht bij de houten banken zat, niet door een kring van bekenden omgeven, ernstig en bleek; hij was opgeroepen om ook voor het volk te getuigen.

Theramenes was zeer verstoord. Zij waren dan toch gekomen, de onvoorzichtigen, niettegenstaande zijn waarschuwing. Want Kramon had den brief heimelijk aan Diomedon overhandigd, dat bezwoer hij; Protomachos en Aristogenes waren dan ook gevlucht. Wat bewoog de anderen om te komen hier in den storm, gevaarlijker wellicht dan dien na den slag? Was ook het besluit van afzetting geen waarschuwing geweest? En de keuze van de nieuwe strategen Adeimantos, den oligarch en Philokles, den dolle, - bewees die keus niet, hoe het volk het hoofd kwijt was, en zelfs Kleophon wel eens omver stemde? Adeimantos, omdat hij eens onder Alkibiades verdienstelijk gediend had; Philokles, misschien alleen om zijn geschreeuw en zijn woeste beloften: dat waren geen mannen naast Diomedon, Thrasylos, en Erasinides.

Zij waren teruggekomen: waarom? Theramenes klemde van toorn de tanden opeen. Erasinides, dat wist hij, die mocht hem niet; maar Diomedon had na Konon den meesten invloed in de groep, en was breed en billijk genoeg om hem te achten, al betreurde hij Theramenes' vrijdenkerij: maar daarmee had deze den vromen man nooit lastig gevallen; men ergerde hem niet als men hem kende, zóó zeer toonde ieder zich op zijn best naast den eerlijken en eenvoudigen Diomedon. En hij was het, die den brief ontvangen had. Het moest wel zijn, wijl juist Diomedon's al te braaf gemoed het verfoeide om te vluchten, het bevel der Ekklesia te verachten en zijn volk niet te vertrouwen. Wellicht ook bouwden zij hun verwachting op de overwinning, maar hoe snel was dan de ontgoocheling gekomen. Niet eenmaal had Theramenes hen kunnen spreken, zoo snel ging alles; niet eenmaal van Diomedon zelf over den brief kunnen hooren. En nu waren zij in het gevaar!

Het gevaar, Theramenes besefte het volkomen. Nardenia had voor het geloof in den storm geijverd, dat bleek hem, toen hij Sophilos en anderen sprak; hij zelf deed al zijn best, maar velen bleven ongeloovig of gaven niet eens veel meer

om den storm: het *gedraal*, dàt grepen zij nu aan, en daarin lag het gevaar, dat door Aristodemos vooral geleid zou worden zonder genade, te meer nu hij op Erasinides om dat geld vat had, en die bedilzuchtige leider, zonder het zelf te weten, wellicht ook opgezweept werd door de kreten over het gebrek aan graan.

Het gevaar schreed op de overwinnaars af met vasten tred -, en dreigde ook hem zelven. Hier voor het volk kwam weder een verhoor; wisten de strategen nog wel goed wat er gebeurd was; zoo men hen vrijliet, viel dan de schuld niet op hèm; zouden zij in hun angst niet hèm aanklagen? Theramenes tastte in zijn mantel naar de volmacht van Thrasyboulos; gebruiken zou hij die zeker, zoo men hem dwong; hij zou hen helpen, zoo lang hij er kans toe zag, want hen en zich zelven redden was zijn grootste wensch, maar zoo die onvoorzichtigen hèm wilden sleuren in hùn misslag, gebruiken zou hij zonder aarzelen de volmacht van Thrasyboulos, wiens naam nog altijd zeer groot was bij het volk, al vroeg het wel eens of hij dat graan wel brengen *wou*.

Zoo zat Theramenes, verstoord en besloten, onbewegelijk, toen hij de zes mannen, geboeid en door gerechtsdienaars begeleid, de vergaderplaats zag invoeren: men deed hen stilstaan, niet ver van de raadsbanken. Een gemompel trok door de Ekklesia, niet geheel vijandig, want het waren toch overwinnaars en redders. Theramenes zag even strak naar hen, dan keek hij weer recht voor zich uit.

Dien dag had Timokrates zelf de leiding in Raad en Ekklesia, en namens den Raad deed hij nu den heraut roepen, dat eerst Myrkinos spreken zou, een man van weinig invloed. Verwonderd zag menigeen naar Kleophon; deze echter vond het beter dat niet alles van hèm scheen uit te gaan, bleef rustig; zelfs hield hij de oogen half dicht, alsof hij dutte na zijn werk over het vredesvoorstel; maar hij lette zeer goed op, want hoewel hij den strategen straf toedacht, hen verderven wilde hij niet, de voortreflijke vaderlanders, bekwame krijgslieden en heldhaftige overwinnaars.

Myrkinos sprak enkel een kort woord namens de kleine burgers, waarin hij wraak eischte om het verzuim. Kleophon knikte; hij had zelf Myrkinos gezonden, en deze goed gesproken: men moest niet te fel beginnen.

Myrkinos werd gevolgd door Sophilos, een aristokraat, deftig oud Heer, nu echter zeer gemeenzaam tot het volk sprekend en wraak eischen voor den Ridderstand, die óók onder het verzuim geleden had. Kleophon knikte weder, hij had niet op hem gerekend, maar de oligarch wist hoe het hoorde.

Sophilos bleef op den stoel, en Timokrates gaf een wenk aan den heraut; deze riep:

- Theramenes van Hagnon kome hier!

CH.M. VAN DEVENTER.

(Slot volgt).

Wij weten niet....

Wij weten niet vanwaar wij komen,
Wij weten niet waarheen wij gaan, -
En enkel in vermeetle droomen
Wanen wij 't leven te verstaan.

Wij zijn getogen uit een duister,
Dat duizend raadselen omving,
Van vroeger uitgedoofden luister
Herleefde ons geen herinnering.

Op golven worden wij gedragen,
Wij naadren geen beveiligd strand,
En nimmer wenkt op onze vragen
Een teeken van 't begeerde land.

De dagen voelen we ons ontglippen,
De ruimte om ons is maatloos wijd, -
En menschen zijn maar nevelstippen,
Vervluchtigend in de eindloosheid.

Hun schimmen komen en verglijden,
In 't niet verjaagd, door wat, door wien?
Wat zijn ons lijden en verblijden
In 't licht der eeuwigheid gezien!

IJdel zijn treuren en verheugen,
Des harten durende ebbe en vloed, -
Want leed en liefde zijn maar vleugen
Van de eeuwge vlam, die teert en voedt.

Wij zien den kringloop der seizoenen,
En hoe uit ieder morgenrood
Een blanke dag deint, en het groenen
Van 't loover uitgeelt in den dood.

De dagen wenden zich tot nachten,
De dorre takken groenen weer, -
Wij armen zien, in blij verwachten,
De nieuwe kentring telkenkeer.

Maar nooit erlangen wij de weelde,
Te wandlen in bestendig licht, -
En 't zand, waar 't argloos kind meê speelde
Stuift over 't graf, waar 't eens in ligt.

Wat baat ons peinzen, wat ons peilen;
Het lood zinkt neer en vindt geen grond.
Geen mensch, die zeeën kan bezeilen,
Waar niemand vaam of koers in vond.

Er wàs geen vroegst begin der dingen,
Er staat geen eindpaal in 't heelal, -
Wij zien alleenlijk wisselingen
Van al wat was en wezen zal.

Hoe zouden wij den zin bevatten
Van wat ons ieder uur ontvliedt!
De stervling kan wel grenzen schatten,
Maar 't grensloos onbegrensde niet.

Wij hebben 's levens wijn gedronken
   En dansen op des levens lied, -
Maar straks, in mijmering verzonken,
   Begrijpen wij ons zelven niet.

Wij weten niet vanwaar wij komen,
   Wij weten niet waarheen wij gaan,
En louter in verdwaasde droomen
   Wanen wij 't leven te verstaan.

JAN VETH.

Gedichten.

De Zieke.

Vaak tuurt hij door de bres, die overnacht
de vijand in zijn muur sloeg; het beleg
lijkt hem dan vreemd en ijdel en hij lacht
peinzend, en als zijn volk hem weer komt dwingen
tot stug verweer, kijkt hij nog ééns, en ziet
dien uchtend buiten en dien open weg
en nergens muren meer in het verschiet,
en hoort met heimwee hoe de vijanden zingen.

De Stervende.

‘Wie praat daarbuiten in zon en wind
van den ouden tuin?
de stem van een, die ik heb bemind,
kon niet lichter en lieflijker zijn.

En wie is de vreemde, die met haar praat?
o, huiverend harte mijn,
de stem van een, dien ik heb gehaat,
kon niet schooner en donkerder zijn.

Moest dan alles een droom, die de wind verhaalt
aan het licht en het lover, zijn?
de wind gaat liggen - de avond daalt -
en het zal over zijn.’

De Doode.

De dag breekt aan; hoe is het vredig
en niets verwoest; het regent zacht.
De vijand zong de veste ledig
en is verdwenen in den nacht
met hem, die zonder taal of teeken
de ontruimde muren achterliet;
en spoorlooze eeuwen zijn verstreken
van toen vannacht dit is geschied
tot nu wij, hier gekomen zijnde,
de veste vinden zonder naam,
en zonder strijd de strijd ten einde.

De stille regen aan het raam
wordt stiller, en klaart op; een merel
fluit buiten in den ouden tuin.
Waar is de droefheid van de wereld?
Een peinzender en ouder zijn
is al wat wij hier nog ervaren,
en een vermoeden, dat zijn stem
verdwijnend zingt achter de jaren.

Ons rest nog enkel dit van hem
terug te leggen uit onze armen
in de aarde, die naar liefde en recht
met haar zacht gras zich gaat ontfermen
over de muren die zijn geslecht.

Bij een Water.

In het helder eenzaam water
staar ik zonde en leed voorbij;
zacht aan donkerder en later
gaan de wolken onder mij.
Welke droomen - geesten? - waren 't
die mijn strijd hebben gesticht:
'k zie alleen mijzelf van starend
aangezicht tot aangezicht.
Een oud blad komt neergedwereld
uit geritsel dat ik hoor:
rimpelende gaat een wereld
met mij onder mij te loor
zonder vroeger, zonder later.

Geheimzinnig helder blijft
weldra weer het eenzaam water.

Waar het, neergedwereld, drijft,
voelt mijn hart, in het bezinnen
van een heimwee oud en groot,
dat het den dood gaat beminnen
en het leven om den dood.

A. ROLAND HOLST.

Wende.

I

Wat niemand weet,
hoe zouden wij dan weten
aan wie wij zijn gekweten
voor lief en leed?

O onze hoop
is op de beetre tijden,
als tusschen komst en scheiden
gaat klaarder loop.

Maar glansloos licht
legert op alle wegen,
een zwaar gordijn van regen
houdt d'einders dicht.

- Gisteren zong
een lied in hemels hoogen
die staat nu aard-gebogen
aan wegen-sprong.

Wat niemand weet,
hoe zouden wij dan weten
- ach waarom dit vergeten
dat niemand weet?

Die van elk uur
meer dan het uur bezaten
omdat zij blind vergaten
der eeuwen duur;

Die op den keer
van al-vervlogen dagen
d'oneindigheid afzagen
en weer - en weer:

O waarom dit
dat wij elkaer verdwaasden
opdat wij nu verbaasden
om 't leefloos wit.

Wel glanst de droom
nog om de oude leden
en dezelfde gebeden
zeggen wij vroom.

Maar o - denk niet
dit zal nooit anders wezen,
wij moeten vreezen - vreezen;
om een verdriet

het raadsel dat
voor niemand wordt ontsloten
voordat zij zijn verstooten
van zijnen schat...

1921

II

't Geluk keert in den dag
dat hurkte in der nachten
verlatenheid en lag
gestrekt in doodlijke gedachten.

't Geluk keert in het licht,
- den morgen mijner oogen:
de nachtschauw is gezwicht,
versombering en angst en logen.

Een minnaar van den nacht
ben ik geweest - in 't staren
dat geene uitkomst wacht
dan in het duisterend vervaren.

Het schoon der dagen dierf
ik en de wijde uren, -
toen ik den nacht omzwierf -
die tot 't oneindig einde duren.

Nu schooner dag dan nacht
en schooner daad dan droomen,
de nieuwe aanbreek vlagt
oovral, langs aardes alle zoomen.

't Geluk is ingekeerd
in mijn gefloerste denken:
die mij lang heeft verheerd,
verslagenheid, gaat eindlijk zwenken...

1921

JOHAN HUIJTS.

Aardebanden.

X.
Het feest der boeren.

Een dikke drie weken woonde Jacques Emile al in ‘De Zalm’ en hij kende in Ammerstol elke levende ziel en met ieder was hij bevriend. Van weggaan sprak hij niet.

Iedere week, als de ouwe Versteeg glimlachend met de rekening kwam op een presenteerblad, en hem vroeg, of hij de komende week nog zinnens was te blijven, moest hij bekennen, dat hij dat zelf niet wist. Voor Jaan de werkster en voor hem schoot altijd een goeie fooi over; Versteeg vond dien meneer Jacques bepaald een aanwinst, een vondst, al had hij soms rare kuren.

Op een keer waren er oempa's uit Rotterdam gekomen, met hun dikke Duitsche koppen, waar zwarte bakkebaarden uit groeiden. Ze droegen blauwe slipjassen, ondanks de zenderende hitte, en petten met gouden tressen. Meneer Jacques was met zijn beenen uit het raam van zijn kamer gaan zitten en had ze een uur lang laten spelen, alleen voor zich!

Telkens als een bulderend liedje uitgestooten was, wierp hij wat geld naar beneden; de begeerige koppen van de Klein-Ammersche jongens waren daarvan strak naar hem opgeheven, als ware hij een vent van de maan.

En hij scheen niet moe te worden, tot eindelijk de Moffen hun heele kunde uitgetoeterd hadden, en weer van voornafaan wilden beginnen.

‘Nee’, zei Jacques beslist, ‘mij niet beduvelen waarde toeteraren.’ En hij kroop naar binnen en sloot het raam met een ruk.

Juffrouw Thérees stond op de kamer hem met lachend verwijt aan te kijken. Beneden telde de duitenophaler wat die vreemde vogel afgedokt had en glunderde.

‘U moet u niet zoo bespottelijk maken Jacques’, zei Juffrouw Thérees: ‘ik begrijp best dat u erg veel pret in 't leven hebt, maar daarom hoeft u zich nog niet zoo aan te stellen. Als je fratsen uit wilt halen, doe ze dan voor je zelf, zoo dat niet ieder het zien kan.’

‘Is dat een wenk, Godes van mijn liefdeshersenvak?’

‘Neen flauwerik’, snauwde ze terug en smeet de deur echter zich dicht. Op den overloop moest ze aan zichzelf bekennen, dat ze alweer niet boos was en dat ze het trouwens op hem nooit worden zou, zoomin als op een kind.

Een paar avonden na die dwaze historie, had hij haar een raar avontuur verteld.

Jacques Emile's vader had een verhuizerij, en voor de emotie, die dat meebracht, ging Jacques wel eens mee op de groote internationale transporten. Zoo moest eens een gezin van een Overijselschen Kasteelheer naar Titu in Hongarije, een goed uur sporen van Boekarest. Jacques reed in denzelfden trein, waar hun groote verhuiswagen, die op twee platte wagons stond, mee vervoerd werd. Veel had het hem gekost den wagen mee te krijgen met den bliksemtrein van de Oriënt-Express, maar de Kasteelheer nad het gewild en er geld voor over gehad en Jacques had er voor gezorgd, blij als een vogel, omdat hij wat geweldigs ging meemaken. Want in Bazel, toen de trein onder de duistere overkapping stilstond, was hij zonder gezien te worden onder zijn eigen verhuiswagen gekropen, waarop met geweldige roode letters stond:

EMILE JACQUES LAMORÉ
ZWOLLE
HOLLAND
TRANSPORTEN DOOR GEHEEL DE WERELD.

Zoo waren ze van Bazel weggestoomd, of hij was op den bok geklommen en daar zat hij, hoog boven de stalen banden

die over Europa zijn gespannen, in donderende vaart door den nacht te gieren. Hij moest zich omkeeren om te kunnen ademen, 't was hem, of elastieke banden zijn keel dichtsnoerden; maar hij genoot bovenmate.

Onder hem vloog de wereld voorbij in een vaart van honderdtien kilometer per uur. In haar verbeelding zag Juffrouw Thérees hem zitten, met zijn handen krampachtig zich vastklemmend aan de zitplaats op dien trillenden wagenbok; ze ijsde en hield haar hart ervan vast.

'En Trezeke, hoor nu eens duiveneitje, toen we Brieg gepasseerd waren, sjoepten we plots de Simplotunnel in. 't Werd driemaal zoo donker als donker, alleen vóór aan de locomotief was een helsche rood-met-groene warrelvlam en verder niets, niets dan de flauwe weerkaatsing van de coupélichten op den tunnelwand. Ik kreeg het razend benauwd schoone Kasteleines en ik dacht dat ik de pijp uitging en rechtstreeks naar Manneke Pek reed, in 't diepste kuilte van 't vagevuur, maar dat was niet zoo. Hoe lang 't geduurd heeft, weet ik niet bij benadering te schatten, ik had geen erg in mijn horloge, ziet u m'n trolleke, maar er door kwamen we. Ik had toen een vinger dik zwartsel op mijn gezicht en als ik m'n stofbril niet van te voren opgezet had, dan had uw dienaar thans voor heel zijn verder leven blindemannetje mogen spelen. Negen uren heb ik op den bok gezeten, ik voelde me precies of ik uit al mijn scharnieren geschoten was. Ik heb de groote gele zon zien groeien uit het Italiaansche berglandschap en toen we 's ochtends om negen uur in Milaan binnenreden, was ik precies een papzak, die sinds de schepping in den motregen gelegen heeft.

En in Milaan bleven we drie kwartier staan. Ik kroop van mijn bibberenden troon en probeerde eerst, of mijn beenen niet verlamd waren. Eerst moest ik weer van jongsaf loopen leeren en toen ik dat kon, wipte ik éven 't stationsplein op voor een wijntje. Ik moet er raar uitgezien hebben na dat lieve ritje.

't Wijntje daar smaakte als kussen van de verliefde Zon en ik werd waarachtig zóó blij, dat ik tegen het eerste het beste lief meisje op 't plein, dat om mij lachte, uitriep:

"Jonge damio! Geef mij millio kussio's en éenio!"

Ze had er twee bruinzwarte plekken van, op haar Italiaan-

sche wangetjes, op mijn eerio. De rest van den tocht heb ik in sierlijke doorgangswagons en in den restauratiewagen doorgebracht in tegenwoordigheid van den ernstigen Graaf en zijn vervelende familio. Zooiets is alleen in Italië mogelijk schoon weidebloempje.'

En vóór dat ze er erg in had, moest Juffrouw Thérees haar gespannen aandacht voor het fantastische verhaal wéér boeten met een kus, maar daaraan raakte zij zoo onderdehand gewoon bij Jacques.

Zoo duizelde zij, dienend en werkend en lachend de Augustusmaand door, totdat de feestelijke Koninginnedag aanbrak. Van den vroegen morgen af, hing al over Ammerstol een vettige poffertjes- en oliebollengeur. Het gepiep van wel duizend maal drie gummi varkentjes en komkommers der jonge feestvierders maakte de nijdige zielen razend.

De leden van de Harmonie waren om zeven uur bijeen gekomen en hadden al drie of vier rondkuierinkskes gedaan met hun helsche lawaaimachines, dwars voor 't dorp, alle straatjes en sloppen op en af, toen de Loco-Burgemeester aan kwam stappen met de ambtsketen om den hals en een oranje sjerp over zijn jas. Achter hem kwamen de schommelende stappende Wethouders, die met echte feestgezichten en in zwarte slipjassen gekomen waren. Ze droegen zijden petten en geweldige rood-wit-blauwe cocarden in hun knoopsgat. Een vreemde stilte brachten ze mee, die ongewoon hing over al dat dringende volk. Alleen klonk hier en daar nog een benauwd valsch gilletje van een ineenzijgend varkentje van doorschijnend rubber, met pootjes van vuilroze kauwgummi, of de kreet van een kind.

Gert Zuidervliet als oudste Wethouder met zijn saai weldoorvoed gezicht, die den ouwen zieken Burgemeester moest vervangen, las drie kwartier aan een stuk onverstaanbaar door zijn neus, die daarvan zenuwachtig begon te bibberen. Uit de verlangende kinder- en groote menschenmassa klonk ongeduldig gekuch en zuchten van verveling, en almaar zaagde Gert Zuidervliet door, de uit zijn hoofd geleerde zinnen af, die zoo zouteloos waren als muffe zoetekoek. Eindelijk riep hij dapper: - 'En nu burgers, met z'n allen, driemaal hoera voor de Koningin!'

Hoerah! Hoeraaah!! Hoeraaaah!!!! Ze brulden als olifanten, omdat het nu eens toegestaan was, en Gert Zuidervliet knikte goedgunstig.

Toen nam Willem Portielje, de pootige Wethouder van de liberalen, die in het boveneind op een nieuw spulletje woonde, het woord en zei woest, met diepe keelklanken, den kop in den nek gebogen:

'Mense. De waornemende burregemeester heit gezeit dawe motte feestviere veur onze Koninginne, we mosse dan maor daolik gaon beginne en goe ete en drinke en hard zingen. Wèja waorom niet, waorom zouwen we ook is niet laote zien, dawe nog niet doad binne. Allé dan. Alleman doe sen best! Ik heit gezeit!!'

Er werd weer gehoeraad en het feest was officieel geopend. Eerst kwamen de volksfeesten en de prijskampen.

Jacques Emile deed mee in den wedstrijd voor versierde fietsen. In stilte had hij zijn plan uitgewerkt en hij kreeg met aller stemmen den eersten prijs, omdat niemand op de idee gekomen was van zijn fiets een schip te maken, waar vier heel blonde kindertjes in zaten, die als 't ware groeiden uit de veelkleurige bloemen en de rijpe vruchten. De tien guldens die hij verdiende met zijn prijs zette hij bij den schelen koster in halvecentjes om, en midden tusschen de dichtopelkaar drummende kinderen, wierp hij met breeden zwaai de tinkelende muntjes te grabbel. Er werd gevochten en gestomt, getrapt en geloeid, onderwijl Jacques Emile een haneveer met weerschijn ging steken op zijn slapvilten hoedje, ter eere van de overwinning.

De vier blonde maagdekes, die hij gevonden had op een armoedig hofsteetje onder aan den Dijk op Schoonhoven aan, kregen ieder een hooge papieren muts, waar bekans geen eind aan was en een toeter van een el in drie kleuren, en tot afscheid van den Oom nog ieder drie zakjes confetti en een geweldige zure pijp.

Jacques Emile danste met alle meisjes van Klein-Ammers en met een wagenvracht andere, die toegestroomd waren naar de brallende pretbron.

Tegen den avond hing over het anders zoo innige Lekdorpje één geloei van losgelaten menschenkelen en Juffrouw Thérees, die in de herberg handen te kort had, moest tel-

kens denken aan Jacques Emile, die daar nu rats tusschen was en zeker als een der wildsten meehoste, zeker - want ze kende zijn aard.

In ‘De Zalm’ mocht tot tien uur getapt worden; zóó sloeg de klok of Vader Versteeg en Willem zetten hun schouders tegen de opschuivende boeren en werkten hen weg. Er waren er velen, die zonder te betalen er tusschen uit knepen, maar weer anderen betaalden stompweg borrels, die ze niet gedronken hadden, alleen om 't genot van te betalen. Na een kwartiertje viel de herbergdeur achter den laatsten treuzelaar dicht. Juffrouw Thérees en verder allemaal in 't huis, tot zelfs Jaan de werkster, roken naar jenever en sigarenwalm; zij waren moe en in hun hoofden hamerde het van het dierlijke gebrul en gestamp in de herberg en van 't pal opletten of alles betaald werd, wat uitgedronken was.

Toen wilde Juffrouw Thérees, al was het laat, toch nog wel eens wat zien van 't feest. Aan 't Kerkpad zag ze vanaf den Dijk een felschitterende rij geelachtige lichtjes, vandaar klonk muziek en 't felste lachlawaai. Dat is werk van Jacques Emile dacht ze subiet, en om zich te overtuigen, ging ze er eens heen.

Nu 't volk uit de stampvolle herbergen gestroomd was, werd het op 't dorp nog ééns zoo druk. De kinderen waren naar bed gebracht, wat nog op den Dijk feestvierde, waren de jongens en de meiden, die rondhosten aan lange woeste slierten, met roode koppen en losgewoelde haren.

En die niet de doffe angstige klanken zonder zin meebralden, zongen zonder er bij te denken, motorisch voortgedreven op elkanders wil, van:

> ‘We slaope vannacht in 't schuurkie,
> In 't schuurkie bij de geit,
> Valderie, valdera, valdero....’

Soms trokken twee hossenden zich plotseling los uit den sliert en vonden elkaar terug tusschen twee huizen. Vèr trokken ze 't land niet in met hun onuitgesproken wil; overal langs de bermen, vlak onder 't geloei der feestvierders lagen ze in paartjes. Maar anderen waren wijder gegaan, diep in 't land, tot zelfs op den Tienderweg, overal lagen ze op de aarde, als gesneuvelden; sommigen slapend over elkaar en

in elkanders armen, anderen in verward gefluister of dronken zotteklap.

Toen Juffrouw Thérees aan het Kerkpad kwam zag ze, dat de ranke witte bruggetjes en de leunen fantastisch versierd waren met vetpotjes in alle kleuren, en juist bij de muzikanten in 't midden van een lallenden en rondzwierenden kring jongens en meiden, die met ronde lampionnen zwaaiden en serpentines rondwierpen, danste heel in zijn eentje, Jacques Emile - zotte buikdansen en boerengeklepper, met de gebroken haneveer nog steeds op zijn hoed.

Soms pakte hij een meisje uit den cirkel bij de schouders en dan tolde hij rond en hief haar op tot ze gilde van verrukking en angst.

Ineens viel de muziek stom, en verwezen brokkelde de danscirkel uiteen. Toen Jacques Emile zich met moeite loswoelde uit het opdringen van zijn dankbare toeschouwers, zag hij ineens Juffrouw Thérees, staande heel apart als een cynische toeschouwster. Eén oogenblik kwam iets van verlegenheid op zijn hoogrood lachgezicht, maar - ‘Muziek! Muziek!’, riep hij uit en snelde op haar toe.

De muzikanten vroegen geld daarvoor en hij wierp luchtig uit zijn vestzakje, zonder te zien hoeveel het was, wat zilver. En weer riep hij - ‘muziek!’ - en pakte zijn schoone kasteleines om 't middel tot den dans. Juffrouw Thérees wilde zich loswerken, maar Jacques Emile was vlug en sterk Hij duwde heur hoofd in zijn arm en voerde haar hee, op de maat van de zwoele vreemde wals die nu gespeeld werd, door die onbewogen dikke oempa's, in hun blauwe, veel te lange jassen.

De wals was uit. Even weer zwegen de blazers.

‘Muziek!’ kreet hij weer, verbrak den cirkel en voerde haar al dansende mee, naar het donkere. Zijn open warme mond lag op heur haren, dàn op haar mond; ze dronk vreemde wilde vreugde in en liet zich gaan, gedachteloos als een droomende.

Zoo vlogen ze over een grasveld, meer snellend dan draaiend en àl inniger werd zijn greep en àl heviger bruiste zijn bloed naar zijn bonzenden kop. Zoo dansten zij lang ... hoe lang weten zij niet meer.

De muziek zweeg en als aangeschoten wild vielen zij neer

op het koele gras. Juffrouw Thérees redeneerde niet meer. Ze voelde, dat ze voor Jacques was, voor den lachenden en levenden Jacques, en ze liet zich op dit welige gevoel wegstroomen als een boom op den vloed.

Maar ineens zag ze, tegen het licht van den hemel, waar Schoonhoven lag, een silhouet van twee menschen, die stijfgearmd door 't gras liepen, met korte driftige passen, recht op hen aan. Ze zag dat de jongen ineens zich vallen liet en 't meisje (hemel, Aal Portielje was het) beetgreep bij de beenen, zoodat ze over hem neerviel. Angst benam haar den adem... 'Aal! Aal!' wilde ze roepen. 'Aal meid wat doe je!'

En jijzelf dan, drong dan als een vlam door haar bonzend hoofd, waarom Aal niet en wel jij...?

Toen Jacques Emile met zachte vleiwoordjes en zijn bijna vrouwelijke teederheid, zich over haar heenboog, schudde ze hem angstig af.

'Niet doen. Nu niet Jacques' smeekte ze als een kind.

Jacques zei - 'kom flauw meisje, niet zoo kinderachtig zijn', maar ze ontsnapte aan zijn vleiende armen en hief zich trillend op. Zoo dwong ze hem met haar terug te gaan naar 't joelende dorp. Naar Aal dorst ze niet meer te kijken, bij 't passeeren.

'Kom Jacques, kom jongen', vleide ze als een Moedertje, 'je bent vermoeid, je moet gaan slapen.'

Jacques schudde eens met zijn schouders, maar toch liet hij toe, dat zij hem meenam aan haar hand, zooals een Moeder dat doet.

Dwars door de zweetende en hossende groote kinderenbent trokken ze naar de Herberg. Toen ze langs het Burgemeestershuis kwamen, waar meneer Buma nu ziek lag te luisteren naar het vervaarlijke geloei dat opsteeg uit de kelen van zijn dorpelingen, waar hij de vertrouwde Vader van was, toen had Juffrouw Thérees ineens te doen, diep te doen met dien goeden grijzen Heer.

XI.
Het feest der zinnen.

Over de Berkouwsche toepaden[1)] hing geelrosse avondzon; dat gaf iets plechtigs aan den polder, waarin men turen kon, verder dan noodig is om 't onmeetbaar te vinden.

Jacques Emile zat mijmerend en dubbend een bellefleur te schillen en hield daarmee middenin op. Over hun hoofden stuifde het rijpe crême speraeameelzaad, dat zoo blank en rein geurde. Een enkele groenwitte lelie deinde nog, tot sterven gereed, op het wiebelende watervlak.

'Thérees!'

Ze keek op van het water.

'Toch een dwaze boel vannacht geweest hè?'

Ja, knikte Juffrouw Thérees en onwillekeurig dacht ze aan de menigvulde klappraatjes, die al de ronde deden over 't dorp. Ook dacht ze aan dien sul van een Kapitein, die, ze wist zelf niet hoe, aan den slag geraakt was met zatte schippers uit Gouderak en die nu met een messteek in zijn arm in zijn kosthuis thuis lag. En ook aan hen beiden, en aan Aal Portielje moest ze denken. Zoo verloren, ieder in zijn eigen gedachten, bleven ze zitten; langer dan hun plan geweest was, toen ze samen een kaaitje omwandelen gingen.

'Ik ga nu gauw vertrekken Thérees', was 't eerste wat hij weer zei. Toen stonden ze op en liepen terug, in de richting van de Lek.

'Jacques' zei ze ineens onder 't zwijgzame gaan en ze ging dwingerig voor hem staan: 'Je zegt zelf dat je gauw weggaat van ons, waarom wil je me nu nooit eens wat van je Moeder vertellen? Waarom begin je altijd aan iets anders, als het gesprek op je Moeder komt? Wij zijn toch nu geen vreemden meer voor elkaar, nietwaar?'

Hij weerde haar wat af. Het onderwerp zinde hem blijkbaar niet; hij zocht zich weer los te maken ervan en plotseling vond hij de oplossing. In zijn oogen kwam de spot terug:

'Vreemden, kaproentje? Hoe kom je er bij. We zijn ver-

1) Berkouw: Berkenwoude.

dorie bekend met elkanders wangen om er van te watertanden. Wezenlijk Trezeke, ik weet nu precies waar ik je kussen moet - kijk, hier.'

Ze liet hem maar weer doen, en meteen was hij weer van dat onderwerp af. Maar Juffrouw Thérees voelde door haar lijf 't verzet loopen; straks zou hij heenzijn, misschien nog wel deze week, en zij zou achterblijven, met enkele vage herinneringen aan wat fantastische verhalen en verzinsels, maar zonder innige herdenking aan hem.

In de kern was dit juist als met dien jager, hoewel Jacques Emile zoo heel anders was, zooveel edeler en fijner, dan die beer, waaraan ze met niets dan spijt en schrik terugdacht.

Diens Moeder met haar geverfde haren en opgelapte jeugd, was een angstfiguur uit haar droomen geworden, maar Jacques Emile en zijn familie moest er een mooie veredelende plaats in krijgen, dat wilde ze met heel haar wezen.

En nog éénmaal op dien weg naar huis vroeg ze hem, smeekte ze hem, wat te vertellen van zijn oorsprong, van zijn Moeder, zijn jeugd en zijn gezin.

Maar Jacques nam haar smalle hoofd tusschen zijn verzorgde handen en zei, op zijn eeuwigen graptoon: 'Moeders, Vaders en meer zulke thuiszittende dingen zijn om van te zwijgen; zij zijn het geleefde leven, vóór ons moeten we zien. De wereld is van jou en van mij en van ieder, die in die eeuwig frissche taart bijten durft. Vraag ik jou naar je Bet-overgroot-achtergrootmoeder of naar je Bataviersch-patriarchale-zes en twintigmaal-oud-papa? Laat dat rusten, Trezeke mezeke, daar komt maar kibbelen van, gerust - ik heb daar ondervinding mee opgedaan.'

Toen gaf ze 't op. Met roode oogen diende ze een half uurtje daarna het avondeten op; hij zag dat ze geweend had en wilde 't weer goed maken met een pretje. Maar dat baatte hem niet dit keer.

De nacht, de koele, verwijtende nacht lag over de Lek te murmelen, vreemd en star, na 't geweld en 't gebeuk van gister, dat geduurd had tot zelfs in 't morgen-schemeren. Ach, de Koningin kon 't niet helpen, dat nu reeds de weeklachten over gister naar den Hemel trilden, die heftiger en

veelvuldiger zouden worden, naargelang de uren zich schaarden achter het festijn van haar jaardag.

Als een uil over het dorp vloog, moedeloos oehoeënd, eindeloos, eindeloos, dan lag daarin als een Natuursymbool der komende ellende.

Jacques Emile voelde dat en was het toeval dankbaar, dat hen beiden weerhouden had, daar in dien wreeden nacht van gister. Hij had berouw. Dat had de stilte van den nacht gedaan. Wel was Thérees een meisje dat niet meer in haar eerste jeugd was, wel was ze soms taai als een stuk kauwgom, maar in haar hart was 't een goeie ziel, én een zwakke, een wankele, dat wist hij als bij intuïtie. Hij had haar niet zoo moeten bedroeven, juist even voor zijn vertrek, na zoo luchtig met haar gespeeld te hebben. Nu lag ze te slapen in het opkamertje en wie weet griende ze er vanavond niet over, voor ze insliep. Maar wàt hij nog goedmaken kon, dat zou hij doen. Hij wilde juist de achterdeur, die weer voor hem opengelaten was, binnengaan, vast besloten haar morgen eindelijk te antwoorden op haar vreemde dringende vraag, toen hij van ver een vreemd zoemend geluid meende te hooren, juist of ergens een vliegmotor ronkte. Dat kon toch niet zijn, midden in den nacht. Jacques Emile liet zich in het gras glijen en lei zijn oor op den dijk, maar dat kortte niets, 't moest dus werkelijk in de lucht wezen. Lang hoefde hij niet verbaasd te zijn, want plots zag hij een vreemd zoemend insect voorbijkomen, wel zoo groot als een kwiksteert. En niet één, neen duizend - meer dan duizend; heerehelp heel de lucht hing er van vol.

Hij sloeg met zijn hand in 't wilde en ving er een. 't Was een geweldige korenbout, met een dik gekleurd achterlijf, trillende gazen vleugels, die op generfde bladgeraamten leken en een geweldig kwaadaardigen kop, met groene draaibare oogen, die er bovenop zaten als vuurtorenlichten.

En terwijl hij nu om zich om keek, zag hij dat de lichten van de bakens op de Lek ervan verduisterden - 't was een wolk, neen een eiland in de lucht.

Hier en daar kwamen verschrikt menschen uit hun huizen en die klommen op den Dijk, om te weten te komen wat dat zijn kon in de lucht. Toen ze zagen wat het was, sloeg de schrik hen om het hart, dat die zwerm eens op het land in

de contrei neer zou strijken en er alles kaal vreten. Ze stonden het te begapen als iets dat hen veel leed kon aandoen, als een Bijbelsche vloek.

't Was daar in de lucht een gebrom en gezoem of de wind aan 't blazen was door een orgel zoo groot als een wolk, met pijpen naar den Hemel.

‘Trezeke moet dat zien!’ dacht Jacques Emile hardop van verrukking en hij sprong over den heg naar het venster van haar opkamer. Ze hing in haar nachtpon over 't raam, te luisteren naar het vreemde geluid. Ze had gemeend te droomen, vertelde ze en het toegeschreven aan den nagalm van de muziek van gister in haar ooren. Maar Jacques Emile berichtte haar opgewonden, dat er een landverhuizing van korenbouten bezig was en vertelde er lachend bij, dat hij de clandisie voor de meubeltjes vragen zou.

‘Je moet komen zien schoon meisje, doe gauw bovengoed aan, dan beur ik je door 't raam uit je kamer, toe.’

Hij moest dan even wachten, zei Juffrouw Thérees, en ze liet rap het lancaster gordijn zakken. Maar hij, in een dolle bui, keek stiekem door de spleet en zag haar staan, middenin haar kamer in haar blanke ondergoed, ontdaan van de wijde nachtpon. Boven een donkerbruine buikcommode zag hij portretjes hangen, een in ouderwetsche kleeren, die wel wat op Thérees leek, een saaie meneer met een fatsoenlijken sufferskop, en een etherisch meisjesportretje, een prachtkindje, iets om een fiets mee te versieren op Koninginnedag.

Geen vijf minuten liet ze hem wachten. Toen ze heur groene bloeze dichtgeknoopt had, riep hij luchtig: - ‘Kom nu, je bent toch immers klaar?’

‘Heb je dan staan kijken?’ vroeg ze argwanend.

'Dekke nog toe; daar verpraatte hij zich al.

‘Neen schoon meisje, mijn hart gaf mij dat in, ik heb zoo'n subtiel bloedsponsje; wist je niet hè.’

Ze liet zich overtuigen en trok het gordijn weer op. Hij ving haar beenen op en beurde haar van 't kozijn af.

‘Zet me neer, dwaas!’ gebood ze.

‘Niets daarvan jonkvrouw; op mijn schouder is 't beter.’

Tegenstreven hielp niet, statig stapte hij het tuinhekje uit met zijn dame op den schouder, als een Roofridder uit de middeleeuwen.

‘Zet me neer, Jacques, als ik eens gezien werd’, smeekte ze benauwd.

‘Je wordt niet gezien assepoes, hier, we zijn den Dijk al af. 't Is door die lamme beesten hier net zoo donker als in de Simplontunnel. Zwijg nu, zwijg nu Dulcinea, luister naar die schoone harpetonen, dat is allemaal ter onze eere, dat wist je niet, hè? Ik heb ze besteld die driehonderd-drie-endertig miljoen muzikanten; dat is anders dan die armoedige Duitsche toeteraars van gisternacht, nietwaar?’

Weer stonden ze op het Kerkpad. Op den grond lagen nog vertrapte lampions en slierten serpentines, trieste herinneringen aan 't Oranjefeest van gister. Hij liet haar neerglijen van zijn schouder en nu pas voelde hij, hoe warm ze was geweest tegen zijn hals. Ze klommen over het teenen Tiendeweghek en 't gezang boven hun hoofden werd àl voller en melodieuser. Er was nu òm hen niets meer te zien en niets meer te hooren dan de bruisende korenboutenzee. De koeien in het land stonden angstig omhoog te zien, maar hun loeien ging verloren in 't oppermachtig vleugelgezoem dier millioenen bohemers, die naar andere oorden trokken, die nieuwe werelden voor hen zouden zijn.

‘Ik wil mee Trezeke!’ riep hij aan haar oor en hij spreidde zijn armen uit zooals een kind doet, dat zijn hart te groot voelt worden voor de wereld. Maar 't ging niet, 't kòn niet.

‘Wat zijn wij menschen toch nietig en armtierig - wat kunnen wij weinig - o, o, o, ik wil mee, ik wil mee, naar Cocanje of naar 't Heilige Land, al was het naar Schoonhoven.’

En steeds lager kwam de vlucht en telkens botsten er nu emigranten tegen hen aan; die vielen dood of vlogen verder, als ze dat nog konden. Ze begroeven hun dooden niet en aten ze ook niet op als de wolven uit de boeken, zij hadden geen tijd om te rusten, zij allen waren Bliksem-Oriënt-Exprestreinen, zij stopten zelfs in Milaan niet om mooie meisjes de wangen vuil te kussen. Ergens heel ver, voorbij de Zon misschien, moest een heerlijk Nirwana voor korenbouten zijn, waar de lucht voedsel voor maag en ziel tegelijk is; daar gingen ze heen.

‘Dat is het idole éternel’, mompelde Jacques. Hij werd

er gek van in zijn kop; boven het loeiende geweld uit meende hij te hooren dat Trezeke hijgde - haar levensgeur rook hij.

'Kom! Kom!' juichtte hij en nam haar bij de hand, zooals een kind een kind voorttrekt, en rende met haar dwars tegen den stroom in, den Tiendeweg op. Toen ze aan de lansing[1)] waren, die er tusschen lag als een duistere wond in blank vleesch, keerde hij met een ruk om en liet zich vol verrukking meeglijen met de imposante vlucht dier millioenen.

'Nu gaan we mee naar Nergensland, nu zijn we op den eeuwenlang verloren weg', zong hij met zijn lotgenooten mee.

Maar verder dan het teenenhek konden zij niet. Daar vielen zij neer, hijgend en angstig lachend en omziend, of de heks uit het sprookje van Berkouw hen achterna zat.

Hun lichamen lagen ineengestrengeld als een warm kluwen op de aarde. Zij nijgden zich tot elkander in 't zelfde argeloos levenswillen, als die onbegrijpbare vluchtende wezens boven hen.

Er bestond geen Ammerstol meer - zij waren van heel de wereld en liggend op de duldige aarde, kwamen zij tot één..

God zelf had dat zoo gewild en had dit machtige leger puurlevende wezens over hun hoofden gezonden, opdat het zou geschieden.

Want het stond al van heel vroeger geschreven dat dit zoo wezen zou, hier op de wereld.

XII.
Nieuw Leven.

Op de kamer waar Jacques Emile gelogeerd had, stond nog altijd zijn pakkage. Hij was aan Vader Versteeg drie dagen pensiongeld schuldig gebleven, maar hoewel er in twee maanden niets meer van hem gehoord was, maakte hij zich daar niet druk over. Meneer Jacques zou zijn koffer nog wel eens komen halen; dat wegblijven beteekende, dat hij nu hier of gunter weer een avontuur beleefde. Dat dacht Vader, dat dacht Willem, en de trouwe herbergklanten, die ook vaak over Jacques Emile napraatten, geloofden het ook zoo.

1) Landscheiding.

Behalve Juffrouw Thérees, die wel eens naar boven trok en zijn koffer open deed, met het sleuteltje dat zij gevonden had op den grond.

Dan schoof zij in de linnen voering een bruine map open en nam het bovenste portret uit... een grijze guitige vrouw, zijn Moeder.

Vader dacht dus, dat Jacques terug ging komen; dat het maar een grap van hem was... zij wist beter.

Maar Vader kon ook niet weten, dat zijn eigen ingetogen dochter hem den avond van den tweeden September, juist een dag na dien insectenstorm, had weggebracht naar Schoonhoven, naar steiger ‘De Kat’, waar onder den molen 't geraamte van Albrecht Beyling ligt; de man die zich zelf kwam aanmelden om levend begraven te worden, toen de eeuwen nog barbaarsch waren.

Wel had Jacques haar beloofd terug te zullen komen: voor zijn goed, en ook...om haar... maar zij wist beter: Jacques had angst en ging niet meer komen...

Op den steiger had hij kort met haar gesproken over iets waarvan gezwegen moest worden volgens zijn eigen woorden - over zijn Moeder.

‘Moeder is grappig en nooit lang boos op mij en ook nooit op een ander. Ze lust graag kersen, ze zou er voor over een hek in een boogert kimmen en ze is elf Juli jarig, ieder jaar. Toen ze zestig was is ze nog gauw fietsen gaan leeren en ze kart nu overal heen waar je haar niet verwachten zou, want ze doet het graag. O ja... ze is een beetje vergeetachtig. 't Is erg goed geld leenen van haar, Trezeke. Is 't nu in orde, mag ik nu gaan?’

‘Natuurlijk Jacques, mag je gaan’. Ze dacht aan Adriaan en vergeleek onwillekeurig dit vertrek met dat voor jaren.

‘Wil je mijn adres, of liever maar niet; wat zal ik doen?’

‘Je weet het mijne Jacques. Bij ons wilt je niet blijven, niet waar? Ga dan maar. Ik blijf op Ammerstol, altijd als dat mogelijk zal zijn.’

Hij keek schielijk op, maar bezon zich en zweeg.

Toen keerde zij zich af en een weinig gebogen ging ze terug, zonder naar hem om te zien. Ze hoopte nog dat hij haar nu achterop zou komen en weer met haar meegaan, maar er gebeurde niets van.

Bij de potterijen zag zij de stampende en glijende witte boot van Rotterdam komen, die hem mee zou nemen naar boven.

Onderweg, aan den voet van boomen en zingende telegraafpalen vond ze overal doode korenbouten. Eén nam ze op en wikkelde er een papiertje om - want we hebben in dezelfde vlucht gevlogen, dacht ze ironisch. Dan ging ze beraden naar ‘De Zalm’, weenend van binnen, uiterlijk kalm.

De kapitein, die hersteld raakte, dorst niet meer te sollen met Juffrouw Thérees na die dagen, want ze had iets voornaams gekregen, iets verhevens, dat hem bedeesd deed zijn.

Dadelijk na dien nacht had zij begrepen, dat zij nu zèlf Moeder ging worden. Daarvoor was de nacht te schoon en te vol krachtig Heidensch leven geweest. Ze was niet bang en niet beschaamd, want in zijn kist had ze zijn Moeder en in haar lichaam zijn kind.

Ze bezat hem alzoo in drie geslachten, want de schoone nagedachtenis van hemzelf bleef ook, als een gaaf beeld van marmer.

Ze keek nu veel naar het ijle portret van Liesje, en dan kwamen haar oogen vol groote gelukstranen te staan.

Juffrouw Thérees aanvaardde wat komen moest met devote gelatenheid, zij voelde niet, dat zij te beklagen was; bezat ze hem niet in al deze geslachten?

En daarenboven, thans had zij ook behoefte gekregen 's avonds op te zien naar haar eigene Moeder, wier oud trouw beeld boven de buikcommode hing. De winter kwam.

Dit is niet het einde; wel van het boekje.

HERMAN DE MAN.

De eeuw van Flaubert.

Tegen alle logica in blijven we de geschiedenis gaarne zien als een opeenvolging van eeuwen. Vakken van honderd jaar die onderling min of meer contrasteeren. Een eeuw, zoo leerde men ons, bevat de drie geslachten, noodig om de directe tradities weg te slijten en de veranderingen tot tegenstellingen te doen uitgroeien. De willekeur dezer caesuur houdt geen verband met de ontwikkeling der gebeurtenissen - we weten het en vergeten het opzettelijk. Er zijn kleine jaargroepen wier sneller tempo meer dan een eeuw aan inhoud aflegt, en daarnaast eeuwen wier geeuwerig halfbewustzijn zelfs den eigen duur niet bevroedt. Toch, omdat ze het bevattings-vermogen maar al te gedwee dient, klampen we ons vast aan de bestaande afperking. Ze moge in veel gevallen hinderlijk zijn, soms echter, vooral wanneer de grenzen wat losser loopen, doet het toeval die indeeling met iets rijmen. Aan enkele dezer honderdjaars-perioden heeft zich een bepaald karakter, een onderscheidend begrip gehecht; een imaginair beeld, in groote trekken tot gemeengoed geworden, bleef er van hangen. Hoor gewagen van de V^{e} eeuw en ge zult Attica herkennen op haar hoogste niveau; of van de VIe eeuw na Christus, en de gedachte aan Byzantium schept een achtergrond. Even gehoorzaam volgt de verbeelding als er gesproken wordt van het Trecento, het Quattrocento, van cinquecentistisch of seicentistisch, van tooneelstukken die de XVIIIe eeuw ademen, van opvattingen die XIXe-eeuwsch aandoen.

Negentiende-eeuwsch is waarlijk een anticipatie. Wat deze

eeuw als bezinksel zal nalaten, wat dit tijdvak, dat men van 1814 tot 1914 zou willen afronden, voor de toekomst beteekent, niemand van ons die het zeggen kan. De helft van het criterium, de ontwikkeling der volgende eeuw, ontbreekt, en geen eeuw valt te schatten alvorens het vervolg in groote lijnen voor oogen staat. Wandelde de menschheid in de XIXe - voor de zooveelste maal zonder het te beseffen - over een dier hoogten waar verre geslachten met eerbied naar opzien? Of zal het prestige dezer propvolle periode opgeslorpt worden door komende grootere tijden? Wie hierover meeningen op schrift stelt, verzamelt voor latere verbeteraars vermakelijk materiaal. De ware XXe-eeuwer wordt eerst thans, in 1921, geboren. Zelf leven we nog te veel in de sfeer der verdwenen eeuw, dan dat onze bespiegeling niet van vergissingen zou wemelen.

Toch bekruipt ons de lust te weten, nu de XIXe eindelijk is bijgezet, welk beeld, hoe vaag ook, en welk aspect, zij het een verloopig, deze eeuw naast de vorige begint op te roepen. Een geeuwende eeuw was de XIXe in geen geval. Zelden waren de volken zoo drommels wakker; ze hebben genoten, meer dan ooit, van de eigen historie en van histories met anderen. Maar al knoopen zich in het stramien historische momenten vast, de imaginaire omtrekken eener periode bepalen ze niet. Salamis vervloeit tot lucht, wanneer niet aan de kim het Parthenon verrijzen gaat. Niet de overwinningen van Louis XIV verschaffen een element voor het summier aspect der XVIIe. Het Louis XIV, zonder meer, omschrijft, in plaats van politiek streven, een aesthetische waarde.

Nog minder dan de historie beheerscht de stand der wetenschap de voorstellings-resumé's van het nageslacht. Voor de wetenschap beteekent de XIXe een duizelingwekkend verloop en een ruim deel der geestes-energie staat dan in dienst van wetenschappelijke preoccupaties. De vragen wat ken ik, wat weet ik, hadden zelfbezinning en zelfcritiek tot gevolg. Het causaal verband der verschijnselen eischt een aandacht die zich zelfs in de kunst laat gelden. Het prestige der wetenschap vermeerdert door bereikte resultaten en maakt gaandeweg het rationalisme sterker. Van het woord ‘wetenschappelijk’ ging een ongewone fascinatie uit.

Maar, hoe geducht het onderzoek zich ook geweerd heeft,

als zeker mag aangenomen worden dat de huidige jaarreeks de vorige triomfen overtreffen zal en verduisteren. En ook zonder dat, niet Galilei maar wel Rubens geeft expressie aan een tijdsgewricht; het herinneringsbeeld eener periode wordt zoo goed als uitsluitend door de kunst gemodeleerd. Zelfs de eeuw der wetenschap vindt haar uitdrukking slechts door den kunstenaar, ook al heeft de kunst zich niet kunnen onttrekken aan wetenschappelijke invloeden.

Zou wellicht, door haar breed-geteekende ontwikkeling, de muziek een hoofdkenmerk gaan vormen voor de XIXe eeuw? De herinnerings-impressie die ons bezig houdt ontleent aan de muziek een bijkomende factor van bizonder belang. Zoo mengt zich reeds, in een beschouwing van het Louis XVI de gedachte aan Gluck. Dit recente verband tusschen de evolutie van muziek en overige kunstvormen schijnt nauwer te worden in de XIXe eeuw; de hybridische aard van de opera draagt daartoe bij. Maar een vruchtbare vergelijking eischt een lang historisch verloop; het gedeelte muziekgeschiedenis dat parallellen zou kunnen bieden, gaat niet verder dan drie eeuwen terug. De eeuw-verdeeling lijkt voor de muziek al zeer weinig passend. Ook leerden we tot dusver geen eeuw kennen waarvan het karakter louter uit de muziek werd afgeleid.

De kunst daarentegen, die eens een versteende muziek genoemd werd, de architectuur, gaf aan tal van eeuwen den helder saamgevatten vorm. Voor de XIXe schiet deze groote gave te kort. Duidelijke contouren ontbreken. De wetenschappelijke drang tot recapitulatie, tot inventarisatie, naast historisch enthousiasme voor de prestaties van het verleden, onderscheppen de vrijheid der eigen evolutie. Een neo-classicisme, een neo-gothiek, een neo-renaissance en een neobarok verdringen elkaar. Toch is het veiliger de meening over architectuur op te schorten: geen kunst waarvan de aesthetische waardeering zoo lange tijdsafstanden gebruiken kan. Hetgeen de toekomst zal verstaan onder XIXe-eeuwsche architectuur, omvat wellicht onverwachte objecten. Zal de steden-aanleg meetellen? De via sacra te Rome, of de weg dien de Panathenaeën volgden, of de hoofdstraat van Byzantium, zouden die ook maar een deel van de weidschheid ontplooid hebben, eigen aan de koninklijk uitgemeten ruimte

en de glooiende distantie die Concorde en Arc de Triomphe verbindt? Maar de XVIIIe eeuw mag van deze schoonheidsconceptie een voornaam deel reclameeren

Evenals de architectuur, kunnen ook litteratuur en beeldende kunst aan de eeuw haar duurzame gedaante geven. Ditmaal schijnt, tusschen deze beide, de weegschaal te weifelen. De letteren doen tegenover het verleden een zegevierender toon hooren. De schilderkunst - om onder de beeldende kunsten der XIXe die te noemen welke de ruimste vlucht nam - weerspiegelt, onafzienbaar, aspecten en aspiraties der eeuw. Een verbijsterend complex, waarvoor het nageslacht, al ziftend en schiftend, de synthese zal moeten vinden. In plaats van één genius die alle schilderenden overstraalt, een Jacobsladder van geniaal aangelegden, die de XIXe fonkelen doen met duizend facetten. Geen centrale figuur, maar een legioen bizondere geesten; geen schilderschool, maar een serie scholen, elk bij een aparte vaan en een afwijkend dogma zwerend.

Het romantische element, ongekend krachtig in de eerste helft der eeuw, bevorderde de cultus van het eigen-ik als nimmer te voren. Zich scherp van anderen onderscheiden is voor de persoonlijkheid een levens-conditie; van uitzonderingen worden de kunstenaars eenzamen en weldra gerevolteerden. Zoo Goya, Daumier, Van Gogh. Exclusief staat men tegenover elkaar. Ingres, Delacroix, Courbet, Manet, iedere naam beteekent strijd. Het naïeve scheermes, waarmede Vincent Gauguin te lijf ging, was bot-onschuldig naast de vlijmende boutades of zwijgende verachting, waarmede sommigen hun antogonisten wondden. Al deze onnoodige verwarring, de schermutselingen en de scholen, zullen, door later eeuwen bezien, vermoedelijk in de schaduw blijven.

Waarlijk diepgaand is in de XIXe de oppositie van Romantisme en Realisme. De eerste, sinds lang geijkte term, valt even gemakkelijk te begrijpen als moeilijk te definieeren. Ook met het Realisme is ieder vertrouwd geraakt - men wachtte zich echter aan het woord een te beperkte beteekenis toe te kennen (in den zin van het realisme van Courbet bijvoorbeeld) en vergete niet dat het tevens begrippen als rationalisme en naturalisme omvat. In het Romantisme speelt de imaginatie de hoofdrol, in het Realisme de waarneming; die

waarneming ook, welke op het causaal verband der dingen let. Het Romantisme heeft de aspiraties tot zwaartepunt, het Realisme de aspecten. Hun wrijving was voor het geestelijk verloop der XIXe van kapitaal belang.

Het algemeen beeld der litteratuur in de XIXe eeuw is klaarder dan dat der schilderkunst. Kwesties van techniek, die in de schilders-conflicten zoo sterk naar voren treden, storen hier in geringer mate. De strijd der opvattingen werkt minder vertroebelend. De aandacht voor litteratuur wordt niet afgeleid door de cultus van lijn of kleur, van toon of van toets, en in 't geheel niet door een wetenschappelijke vervorming der techniek, zooals pointillisme en systematisch toepassen van complementaire kleuren, die voor algemeene richting en slot-ontwikkeling der eeuw zoo teekenend zijn. De mogelijkheid bestaat dat achter alle XIXe eeuwsche tweespalt een tegenstelling schuilt van Romantisme en Realisme, of juister gezegd, een tegenstelling van temperamenten, wier romantiek deels realistischer, of wier realisme romantischer getint was.

De romantiek, die in de eerste helft der eeuw zoo zwaar heerschte, had, dank zij haar subtiel aanpassings-vermogen, een taai bestaan. Diep in de eeuw geworteld, bloeide zij steeds fijner, steeds ijler en met steeds onverwachter vormen op. De lyrisch aangelegden boden de veiligste schuilplaats en hoevelen hebben hun leven lang de romantiek geherbergd, zonder ooit hun gast te herkennen. Romantiek of realisme, aspiratie of aspect, het is telkens de durf eener verandering in beider doseering, die de tijdgenooten perplex doet staan. Voor de lateren is de romantiek van Millet onmiskenbaar, toen hij verscheen trof uitsluitend zijn realisme. Die als realisten worden uitgekreten zijn vaak romantici voor het geslacht van morgen. Het midden tusschen beide polen vonden slechts hoogst enkelen, zooals, in zijn korte ochtendstond, Richard Bonington.

De letteren vertoonen eveneens, maar met minder haken en oogen, het spel van overgangen tusschen de infiltreeringen der romantiek en de opstandigheid van het realisme. Romantiek door realisme verlevendigd, realisme afgetoond door een zweem van romantiek: een bekoring als die van Baudelaire verbergt wellicht daar haar geheim.

Litteratuur en schilderkunst der XIXe worden gedreven door dezelfde overleggingen, dezelfde hartstochten en dienen dus wederkeerig als kostbaar commentaar. Over en weer was er invloed, maar de litteratuur was van den aanvang af de leidende kracht; soms toonde de schilderkunst volgzaamheid die op enkele punten het illustratieve nadert. Het was niet alleen Vincent die bij tijd en wijle zijn verven een vereering voor Zola wilde doen uitspreken.

Maar als deel van het herinneringsbeeld der XIXe zal de schilderkunst, geschift en naar waarde bepaald door de komende geslachten, zich sterk doen gelden. Mogelijk zou ze, dank zij haar overtuigende aanschouwelijkheid, toch de voornaamste rol spelen, ware het niet dat de litteratuur de beslissende troeven in handen had.

De litteratuur had een vorm tot volmaaktheid gebracht, waarmede het enorme samenstel van moderne aspecten en tijdelijke aspiraties te omvademen viel. Met de Roman was zij in staat haar wijden mantel over alle geestes-houdingen te plooien en kon zij, zoo noodig, op stap gaan in het zware schoeisel van het epos. De eeuw heeft diep van dit proza genoten en in haar wetenschaps-waan zelfs van een ‘roman expérimental’ gedroomd. Was de gelijkstelling van kunstwerk en wetenschappelijke proefneming ongerijmd, het enthousiasme der XIXe is verklaarbaar, waar de roman, in den breeden trant van exposé of dissertatie, het causaal verband der gebeurtenissen kan demonstreeren of subtiel vermag te suggereeren.

De litteratuur dankt ten slotte haar triomf aan het eene waar het op aan kwam: de geniale persoonlijkheid. Een universeele geest die ruimte had voor tal van stroomingen en in wiens weidsch kunstenaarschap de eeuw bezonk. Romantisme en realisme erkende hij als gelijkwaardigheden en hij klonk hun hemisferen tot een afgeronde eenheid samen. In zijn levenswerk bereikte de litteratuur wat de schilderkunst niet gegeven heeft: de door de toekomst begeerde synthese.

***

Terwijl de jaren voorttrekken wordt de gestalte van dien man onmerkbaar grooter. En raadselachtiger. De verklaringen onthullen, naast het verklaarde, weer verdere diepten.

En toch leek vroeger die figuur zoo eenvoudig, ja soms beperkt. Niet door hem, maar door Dostoiewski spreekt de menschheid zelve als uit een mysterieuze mond. Hij daarentegen openbaart zich als resultante van eigen tijd en omgeving; met een aanleg die hem tot het objectiveeren dier periode drong; maar ook - hetgeen hem torenhoog boven zijn eeuw verhief - met een artistiek willen zoo exceptioneel dat daartoe alleen de genius capabel is.

Zijn geboorte viel op het juiste moment om hem waarlijk een kind van die eeuw te doen zijn: in den aanvang van het derde decennium, nu honderd jaar geleden. Volgens hen die zijn genealogie nagingen, was een zeldzaam rijke herediteit zijn deel. Zulk een praedestinatie moge, waar het een genie geldt, bijkomstig wezen, z'n XIXe-eeuwsch hyper-bewustzijn heeft er vaak aan gedacht. Wanneer hij Bouvard en Pécuchet het malle museum van Chavignolles laat inrichten, dan hangt daar, tusschen andere mirakels, de stamboom der familie Croixmare de Cambremer, - Normandiërs, omschenen door de romantiek der tochten naar Canada en naar Sicilië - wier nakomeling hij van moederszijde was.

Door directe afkomst echter, en ook door het ziekenhuismilieu waarin hij opgroeide, stak er veel in hem van den medicus. Door predilectie had hij veel van den historicus. Een medicus die niet wenschte te cureeren, maar die zich tot observeeren beperkte; een historicus steeds indachtig dat de geschiedenis in haar jeugd de namen der Muzen boven de hoofdstukken schreef; kortom een die tot in zijn fijnste vezels kunstenaar was en niets dan dat. Representeeren is zijn doel, uitleggen of oordeelen of verbeteren laat hem koud. Meer dan wie ook bezat hij het toover-vermogen om door eens anders venster de wereld te bekijken. Geen scherper middel - dat wist hij - om een menschelijk wezen te ondertasten, dan door den aard van diens waarnemingen in 't licht te stellen.

Er zullen vrienden zijn die in den nevel van Dostoiewski grootscher contouren vermoeden; die Balzac in het creatieve zijn meerdere noemen; die verzekeren dat Stendhal's psychologie een vlijmender lancet hanteert. Maar wie onder de machtigen vond voor zijn scheppingsdrift uiting in zulk een latijnsche helderheid - men heet hem den Beethoven van het Fransche proza en geen zijner perioden die thans niet

klassiek is. En welke intelligentie overvleugelde zoo alle traditie, alle geaccepteerde waarheden, terwijl toch de gloed van zijn hartstocht even constant bleef?

Een kunstenaarschap als het zijne doet aan als een religie, de religie der objectiviteit. Daarvan uitgaand heeft men hem onpersoonlijkheid toegedicht. Al sluit hij het onmiddellijke Ik buiten zijn scheppingen, nimmer was er schrijver persoonlijker dan hij. Het bindend element zijner oogenschijnlijk zoo disparate romans was zijn persoonlijkheid - présent partout, visible nulle part - en zijn dorst naar objectiviteit en zijn afkeer van een oordeel berusten op de wetten van die persoonlijkheid.

Van weinigen is de beschouwende blik zoo rustig en zuiver geweest. Geen profeterij mengde zich in zijn houding tegenover het leven. Hij begreep dat gescheiden waren veranderingen beschrijven en veranderingen te weeg brengen. Hij bezag de constructie der moderne samenleving met dezelfde onpartijdigheid waarmede hij de reconstructie van den Carthaagschen staat ondernam. Voor de uitbarstingen zijner subjectiviteit gebruikt hij als veiligheids-ventiel zijn correspondentie. Nooit zou hij, zooals Courbet, met wien zijn tijdgenooten hem vergeleken, op de Vendôme-zuil zijn kracht hebben beproefd.

Aldus verschafte zijn geest de effen spiegel waarin de eeuw haar aspecten en haar aspiraties reflecteerde. Met Rabelaisiaanschen moed verzwelgt hij die overstelpende materie. In der Beschränkung zeigt sich der Meister: dat was een oudere, een XVIIIe-eeuwsche conceptie. Hij doet, daartegen in, een andere toon hooren: On ne pèche jamais par le trop, mais par le pas assez; hier spreekt de XIXe; Dostoiewski ook zou er mee ingestemd hebben. Een goed principe, waar de appetijt der eeuw de keus der onderwerpen tot in het oneindige uitbreidde.

De cultus van het verleden opende voor het romantisme imaginaire contrijen, de wetenschappelijke tendenzen voor het realisme ruime velden van observatie. Hij was voorbestemd om in deze dualiteit een eigen sterkte te vinden: ‘Il y a en moi deux bonshommes distincts: un qui est épris de lyrisme, de grands vols d'aigle, de toutes les sonorités de la phrase et des sommets de l'idée; un autre qui creuse et qui

fouille le vrai tant qu'il peut'. De romantiek had hem opgevoed, was grondslag van zijn ontwikkeling; zijn realisme een persoonlijke verovering. Hij zou het romantisme verfijnen en onderwijl het realisme aanwakkeren: de eeuw beproefde, drie geslachten lang, dezelfde taak. De romantiek had hij lief - zijn jeugdwerk verraadt hoe hartstochtelijk; haar pathetiek bekoorde hem; haar kracht en pracht wilde hij vasthouden; maar zijn intelligentie weigerde zich te laten meesleepen en zijn aard was er niet naar zich aan een code van sentimenten te onderwerpen. Zijn vroegrijp jongelings-werk, waarvan hij niet vermoeden kon dat het ooit gepubliceerd zou worden, loopt evenwijdig aan de geestesrichting van een groot romanticus: Delacroix is er alomtegenwoordig. De romantiek teert op de aangeboren argeloosheid van haar kunstenaars. Verdwijnt bij hem die eigenschap dan verdwijnen tevens de parallellen met Delacroix.

De wetenschap treedt dit wereldje binnen ongeveer zooals de olifant die een eind maakt aan de sprookjes. 'Zich documenteeren', ziedaar wat de kunstenaars begonnen te doen - evenmin de romantici als Manet ontsnappen aan die neiging. 'Zich documenteeren' is voor de XIXe een teekenende uitdrukking. Historie en archaeologie dooden de lust tot losse en onbelemmerde imaginatie. De zucht naar het bizondere, naar oostersche landen en vervloten eeuwen, zoekt op andere wijze bevrediging; de verre oorden worden afgereisd en de verre voorvallen getoetst aan geschiedkundige gegevens.

Eén voorbeeld om het verschil te peilen. Beschouw, op Delacroix' gulden plafond in den Louvre, de Apollo die den Python doorboort: niet de mythe zelf, niet Griekenland, maar al wat Rubens aan pompeuze tradities achterliet, heeft aan de dwarreling dezer apotheose deel. Plaats daarnaast denzelfden god uit de *Tentation:* Helleensche aether omstraalt profiel en proportie en het lijkt alsof de herinnering aan Phidias die strakke gestalte omlijnt.

Een intellect dat zoo hevig tegen de branding der romantiek geworsteld had, blijft met aandacht wezen en verloop dier gevoelsrichting volgen. Neemt hij, met de *Education sentimentale*, de zelf-doorleefde tijd in observatie, dan verschijnt, als hoofd-object, de crisis van het romantisme in de

gemoederen der massa. En de massa, de menigte, voor hem beteekent dat de middelmatigen, de alledaagschen.

In het dagelijksch bestaan overgebracht, deed het romantisme de spontane aandoeningen opdrogen, en verlamde het de ware hartstocht door aangeleerde gevoels-poses. De romantiek had een levens-inhoud gesuggereerd aan levens die geen inhoud van noode hadden en verschafte aan holhoofden en leegloopers de inbeelding voor het vervullen van hun zotte rol. De werkelijkheid rekent met de gewilde aspiraties af; het romantisme vervluchtigt; hoeveel banaler blijven de individuen achter en hoeveel schraler wordt de samenleving, wanneer die groote kunstmatige warmte verdwijnt.

De romantiek had de aesthetische perceptie misleid, zoo meende het realisme, door een wereld op te roepen van louter hyper-intelligenten en hyper-gepassioneerden, meest evolueerend om een heros wiens deugden bravour, wiens daden prestige beduidden. Als correctief vertoont de *Education* eveneens een centrale figuur: die duivetil van argeloosheid, Frédéric Moreau; en om hem zwermt al wat de eeuw voortbracht aan mislukten en machteloozen. Te midden van dit gewoel verbergt zich een andere figuur, haast met negatieve middelen uitgebeeld: Madame Arnoux. Zonder illusies over zich zelf en intuïtief genoeg om anderen te begrijpen, steekt zij bij haar omgeving bijna onwerkelijk af. Hoe diep gezien dat juist de vrouw, die door de echte passie van haar moederschap voor de romantiek bleef behoed, op het pad van den onbenulligen Frédéric de romantiek moest doen bloeien. Zijn aanleg is te middelmatig, zijn neiging om zich zelf en anderen te overschatten te groot, dan dat de decepties uit kunnen blijven; maar in steê van hem te doen rijpen, verslijten ze hem zoetjes aan; het weinige vuur dooft, totdat, als een hoopje karige sintels, hoogstens het besef van eigen nuttelooshеid rest.

De *Education*, die de duizend situaties der karakter-teekening mengt met zeden en politiek, met eleganties en straatbatailles, bewaart een tintelend beeld van wat de XIXe in het hart harer jaren en op een knooppunt van cultuur en historie geweest is. Waarschijnlijk lijkt deze roman over een tweetal eeuwen, fantastischer van schepping dan *Salammbô* of

Tentation. Met welk een treffend commentaar zal dan de schilderkunst dit proza kunnen ophelderen. Reeds nu herinnert bladzijde na bladzijde aan groote en kleine meesters der XIXe, sommigen tijdgenooten, anderen als bij anticipatie. Van de kleineren verschijnen Gavarni, en Guys, en zelfs Stevens: het interieur van Madame Arnoux. Scherper dan de tocht door het bosch van Fontainebleau de bekende schilderschool, plaatsen zijn Seine-oevers Jongkind's talent voor oogen. Bij het vertrek van de raderstoomboot gaan de gedachten naar Manet. Nog een andere grootheid wordt aangekondigd. Degas is reeds aanwezig in de ruimten der faience-fabriek te Creil: de Bordelaise, onverschillig, lui en jong, een bouteille de vin op haar werkplank. Wat de psychologischen kant betreft, geen volledіger overeenkomst en geen instructiever vergelijking dan tusschen den verwaten Pellerin, den sterielen, redeneerzieken schilder, en den leegen figurant met de pretentieuze pose, Manet's beroemden Marcellin Desboutin.

De keuze der representanten richtte zich zoo op het middelmatige, dat deze, onwillekeurig, den indruk maken caricaturaal te zijn. De meester, die zelfs weigert een oordeel te suggereeren, kan niet verhinderen dat zijn wezens hun eigen oordeel met zich brengen. Het woord caricatuur openbaart een onverwachte verwantschap: wanneer ge de creaturen der *Education* in het gezicht ziet, dan duikt er veel op van de beangstigende menschheid die Honoré Daumier in de sfeer van zijn somber talent gedompeld hield. Als Daumier's gestalten voorbijtrekken, let dan op of niet in de schare Regimbart en Dambreuse verschijnen, Dussardier en Sénécal. Daumier's *Reizigers in de derde klas*, ziedaar het slag waarmee straten en wegen van de *Education* te bevolken zijn. Het verwondert ten slotte niet dat een gelijke drang de beide kunstenaars elkaar deed ontmoeten bij het drama van de rue Transnonain, de een met de verschrikking van zijn litho, de ander met zijn zaagtand-achtigen zin.

Een dergelijke humaniteit is niet aantrekkelijk of opbeurend. Hem echter verwijt te doen van menschenhaat is onbillijk. Als deze effen geest zulk een beeld weerspiegelt: aan wien de schuld? Dat zijn Carthaagsche olifanten van een sympathie zouden genieten welker teederheid hij aan zijn menschen

misgunde, is een charmante overdrijving. Die colossen zijn, zooals alle dieren, schepsels uit één stuk; verschijnen ze in voordeelig postuur, dan ligt dat aan hun aard en niet aan hun verwantschap met de massale figuur van den schrijver zelf.

De mediocriteit, zoo proclameert al zijn werk, behoort tot de conceptie van het eeuwig-menschelijke. Welk een compacte groep vormen de half-intelligenten en de zwakhoofdigen en zij die in de beperking van ambt of ambacht besloten zijn. De meest verspreide visie van het heelal is de groteske visie door hun misvormde hersens verwerkt. Al worden af en toe die schrale zielen door een romantischen waan omsingeld, noodzakelijkerwijze vallen ze in de oude middelmatigheid terug.

Maar zelfs van de beste menschelijke vermogens, wil, passie of intelligentie, is een deel mediocriteit, naar hij meent, onafscheidelijk. Het retrospectief realisme van Salammbô laat een enkele maal den woesten Mâtho en den sluwen Spendius kouten als Bouvard en Pécuchet. Den door wilskracht alleen tot bovenmenschelijkheid verheven Hamilcar Barca teekent hij zonder aarzeling als fetichist, en, loodzwaar van ongezochte ironie voegt zijn zin er aan toe: les gens *d'un esprit supérieur* honoraient ces pierres tombées de la lune.

Hij gunt aan de armen van geest de ruime plaats die hun in een objectief exposé toekomt en hij aanvaardde - evenals Velazquez en met diens breede gelatenheid - de existentie van half-idioten en imbecielen. Liefde mag die voorkeur zeker niet heeten: zelfs niet meewarigheid: maar wel heeft hij de passage geschreven die naast de schepsels van Velazquez waarde behoudt.

Deze zijn sinistere humaniteit, de uitlatingen in zijn correspondentie, zijn afkeer om ook maar te laten vermoeden dat er een doel in 's werelds verloop zou schuilen, rangschikt hem onder de pessimisten. Zijn ontberingen, en de karige troost die zijn arbeid hem bracht, en de pijniging gevolg van de hem eigen scheppingstrant - bepaalden een tot levensbeschouwing geworden stemming, die hij met zorg koesterde. Echter - voorzichtigheid zij aanbevolen waar de philosophie van een artiest als deze ter sprake komt. Zijn compas wijst niet naar waarheid, maar naar schoonheid. Adopteerde hij een houding die met pessimisme kan worden aangeduid, dan ligt daaraan ten grondslag dat hij belangrijke

aesthetische effecten uit die gezindheid kon trekken. Zijn pessimisme is in wezen een aesthetisch pessimisme. Zooals hij zelf erkent, stelt hij de desillusie boven de illusie, omdat de desillusie poëtischer is.

Voor zoover het zijn persoonlijkheid zelve betreft, deze is, ondanks al zijn klachten en ondanks alle verzekeringen van tegendeel, door en door optimist. Geen werklust zonder optimisme, dat wil zeggen zonder geloof. Zijn geloof, dat was de litteratuur; of in iets langer woorden: van de volstrekte waarde der litteraire schoonheid was hij rotsvast overtuigd.

Ware alles, zooals hij gaarne uitroept, een ijdelheid der ijdelheden, dan valt daar ook de kunst onder: maar zie, tegen alle logica in, maakt hij voor de kunst een exceptie en voor haar is geen inspanning te veel, en voor haar brengt hij het offer van geheel zijn bestaan. Zijn wereldbeschouwing was eens en vooral ondergeschikt aan dit fanatisme. Hij leefde in de kunst als Saint Antoine in zijn pij; en zooals, na de verpletterende confrontatie der religies Antonius zijn gebed weer opneemt, zoo ging ook hijzelf, na over de vaniteit van alles met zijn vrienden gediscoureerd te hebben, aan zijn schrijftafel de immense arbeid hervatten.

De lamentaties in zijn brieven waren een middel om over zijn misères heen te komen: en wellicht bestaat er geen hartsterkender lectuur dan de correspondentie van dezen pseudopessimist.

Het aesthetisch pessimisme onthief de eeuw van den druk der absoluut moreele waarden, waarmee de romantiek de conscienties belast had. Een der hoofd-effecten van zijn aesthetica is een ontzaglijke spanning die uitloopt op niets. Schatten doen fonkelen, uiterlijke, innerlijke, met fel talent: hij verstaat het beter dan wie ook. Maar een dramatischer schoonheid wordt er vermeesterd, wanneer de evocatie dezer schatten, dezer illusies en dezer passies, tevens den afgrond der eeuwige nuttelоosheid opent.

Het was niet zoozeer hooge philosophie dan wel artistiek inzicht, nooit op een oordeel, nooit op een conclusie aan te sturen. Een conclusie verkondigen dat was, volgens den meester: fausser la réalité. In de objectieve sfeer brengen de dingen hun eigen oordeel mee; en de representatie zelve zij de conclusie, zoo ongeveer luidt zijn schoonheidsleer.

Zoek oplossingen in zijn groote werken: men vindt ze dubbel of driedubbel en ze heffen elkaar op.

Bekennen werkelijk, in de *Tentation*, de religies gezamenlijk hun onmacht? Haar aller macht is anders sterk genoeg om de menschheid het credo quia absurdum te ontpersen. Hoe verrukkelijk spelen ze, van de onnoozelste tot de verhevenste, met die zucht naar overgave welke de consistentie van ieders rede belaagt. Het verstand kan, in de massa, martelaars van ketters niet onderscheiden en daarom lacht het verstand om de religie en de religie om het verstand.

De godsdiensten kraken en toch zegeviert Antonius? Is er een winner in het pleit tusschen geloof en intellect? Of stamelt hier niet Antonius, maar de door twijfel onmachtige XIXe-eeuwer, die in radeloosheid zijn laatste houvast vernielt?

Wat wordt in *Salammbô* afgebeeld? Is het sujet waarlijk Carthago? Of werd een XIXe-eeuwsche meditatie over het patriotisme in een ver verleden geprojecteerd? Het patriotisme, in volkomen grandioosheid? Of de volkomen voosheid ervan?

Een schooljongen zou, om Carthago te doen herleven, Hannibal's oorlog hebben gekozen. Diens historie echter brengt het bezwaar eener conclusie. Beter, ondanks de duisternis der gegevens, een episode zonder definitief besluit: een geweldige inspanning: voor iets, voor niets? De dynastieke ambitie die Hamilcar's beperktheid is - l'empire des Barca devriendrait éternel; fanfare waarvan de eeuwige herhaling zelfs Napoleon verwarde, en die gisteren nog opklonk in Der Tag des Deutschen hat kein Ende - die ambitie wordt in schijn vervuld en in werkelijkheid gefnuikt. Carthago duizelt onder een schallende triomf en toch is het al vergeefsch. De zekere ondergang rijst als een schaduw aan den horizon; maar voor de wezens in den roman blijft die horizon onzichtbaar. De titanen-strijd, waarin ras, staat en religie tijdelijk overwinnen, heeft een finale, en toch geen sluitend accoord: het epos klinkt in de dubbelzinnigheid van een priester-leugen uit.

En de *Education Sentimentale?* Wie zal daaruit de conclusie distilleeren? Komt hier de Romantiek, verdwaald in de gekunstelde maeanders der kleine zielen, haar ontoereikendheid openbaren? Of vult ze de levens van duizend ge-

lukkigen met een weldadig zelfbedrog? Zorgvuldig wischt de meester in de laatste hoofdstukken iedere aanwijzing uit. Zelfs aan de herinnering van het doorleefde onttrekt hij de waarde. Deugd of zwakte der romantiek, over niets is gedecideerd. Oorspronkelijk heette de roman: les fruits secs: dat was een oordeel en verkozen werd de titel die een verschil van explicatie toelaat. En de centrale liefdes-historie in het boek? Onderneem het eens die te karakteriseeren! Wat bepaalt de beteekenis ervan? Het zuivere karakter van de vrouw of de fletse berusting van den man? Platonisch, door zijn zwakte, door haar kracht? En de slot-phrase is ook hier een leugen: de leugen van wezens die zich in hun desillusies vermeien.

Ten slotte *Bouvard et Pécuchet*. Valt in dezen formidabelen roman, zooals beweerd is, de godheid der eeuw, de wetenschap? Of regeert haar fascinatie over de volslagen onderworpenheid der kleine geesten? ‘Ce n'est pas une science’, ziedaar de ergste verdoemenis die de aarts-XIXe-eeuwer Pécuchet weet uit te spreken. De roman volgt het voorbeeld der eeuw zelf, die in de politiek den middelmatigen mensch maakte tot de maat van alles. Moet deze kostelijke combinatie van pedanterie en dilettantisme slechts doen kuchen, of erkennen we, in die onvermoeibare pogingen om te begrijpen en om te hervormen, den menschelijken aard op haar best? Bouvard en Pécuchet, deze stunteligen, die steeds struikelen over de grens van theorie en praktijk, deze sukkels zonder ‘methode’, hoe onversaagd zijn ze in hun begrensdheid en hoe dikwijls blijken ze, in diepe onschuld, geduchte critici.

De cirkel van het menschelijk weten lijkt onmetelijk wijd en elk probleem, zelfs het geringste, is uiterst gecompliceerd: zou daarom de wetenschappelijkheid soms een beperking zijn en het verlangen ook maar iets te doorzien, een illusie? Waarom in steê van eigen onderzoek, niet liever een code van geaccepteerde waarheden? Geredigeerd door... Bouvard en Pécuchet? Wat baat het dat de wetenschap zich steeds hooger verheft, als de begeerde universaliteit des te onmogelijker wordt?

Ook al had de meester het slot van den roman kunnen voltooien - hij zou de oplossing niet gebracht en het antwoord niet gegeven hebben. Waarschijnlijk, naar zijn

manier, zou een of andere twijfelachtige phrase, aan Bouvard en Pécuchet, midden in hun nederlagen, toch nog de palm van een intieme triomf hebben toegereikt.

Zoo heeft ook deze wilde inspanning als oplossing: niets. Ook hier glijden alle grondslagen weg. Maar één ding blijft in deze romans: het machtige aspect van het leven, ontplooid in totale grootschheid, omdat geen gesuggereerd nevendoel de voorstelling komt belemmeren. Zijn kunst taalt niet naar conclusies, en daarom behoudt het leven in zijn kunst de volle kracht. Hoe hij ook generaliseert, schablonen worden zijn wezens nooit. Het bloed klopt, de adem hijgt. Het leven is souverein, om 't even of het spookt door het looze brein zijner heresiarchen, of dat het de zultige ziel van Homais den apotheker met de platste satisfacties vult.

Deze hoedanigheid kwam aan zijn evocaties van het verleden te stade: voor litteraire Alma Tadema's werd hij bewaard. Zijn zintuig voor werkelijkheid maakte hem tot subtieler criticus en dus tot zekerder historicus - voor zoover het representatie betrof - dan zijn tijdgenooten Michelet en Renan. Hetgeen deze aan artisticiteit bezaten, strekte wellicht niet geheel tot voordeel der wetenschap. Hetgeen de meester van de methode der wetenschap overnam, dat strekte - daar hij niet tot argumentatie verplicht was - wel tot voordeel van zijn kunst. Zijn samenvatting van een periode werd er intensiever door en won, daar tevens de romantiek aan 't verflauwen was, aan objectiviteit.

De wetenschappelijke documentatie stelde den kunstenaar telkens nieuwe, telkens ingewikkelder eischen. Een arbeid zonder einde, waar hij prat op ging, maar die hem steeds zwaarder belastte. Eens werd, door een onbesuisde archaeoloog, zijn opzet van Carthago aangetast, en dan - hoe juist teekent het de mentaliteit der XIXe - verliest de bij uitstek impassibele iets van zijn zelfbeheersching. Dan heeft de toorn zijn anders zoo kalme olifants-aard te pakken, dan trompettert zijn woede het uit: Il met en doute la sincérité de mes études! Hij die zoo licht over critiek heenstapt kon kwalijk dulden dat zijn wetenschappelijkheid werd aangerand. Er moet een polemiek volgen, hij zal een afstraffing toedienen: en de poovere specialist, die de aandacht niet waard was, wordt onder het geweld der sarcasmen vertrapt.

Of wetenschap en kunst op elkaar eer vijandig dan bevruchtend inwerken, we weten het niet. In de *Tentation* doorkruist het onmogelijk liefdes-verlangen van Sfinx en Chimère de finale fantasmagorie. Het zoeken naar Waarheid, het streven naar Illusie, wie vereenigt deze uiteenloopende hartstochten? Maar hem gelukt het bovenmenschelijke. Ofschoon zijn leven er eindelijk onder bezweek, zijn geest bleef de documenten meester; zijn creatieve imaginatie en zijn critisch vernuft, ze wogen gelijkelijk zwaar.

Hoe aanschouwelijk heeft hij zijn perspectieven van Alexandrïe gebouwd, en hoe benauwend, als een verderfelijk gas, omgeeft ons de atmosfeer van Constantinopel. En welke critiek is, als résumé, als artistieke herschepping volmaakter dan die tooverschoone episode, de verschijning van Apollonius van Tyana, in deze zelfde *Tentation*.

Er was aan den horizon een geluidloos weerlichten: een scheidende civilisatie, een naderende geloofs-vernieuwing. Tegen dien achtergrond verrijst de twijfelachtige figuur van den wonderdoener, die met een heilig hoofd en een vaag evangelie, als een Rabindranath door de antieke landen trok. Weldra schoof het heidendom Apollonius als een soort neven-Christus vooruit. Temidden eener samenleving die zich op het Christendom voorbereidde, omstraalde een sterke bekoring deze gestalte - de aarzelende vragen, de bruuske interjecties van Antonius en zelfs diens zwijgen vol vrees voor erkentenis, suggereeren het gevaar dier bekoring met een subtiele kunst. Naast dezen verheven wijze treedt in de rol van den naïeven discipel, een complementaire gedaante op, Damis, achter wiens air van het hondje dat de kruimpjes opeet, de berekenende impresario zich met moeite verbergt. Volg eens deze beiden in de levensbeschrijving van Apollonius door Philostratus: successievelijk zult ge de reflexies van Saint Antoine herhalen: Ils parlent abondamment comme des gens ivres. Ook gij vraagt: Où veulentils en venir? En als ge het eind nadert ontsnapt het u: Ils ont l'air vague comme des ombres. Maar tevens noteert ge hoe kundig de meester de markantste situaties uit den bajert van dit boek gekozen heeft en hoe vol overleg ze werden samengevoegd. Zeldzame effecten bereikt hij door het afknotten of isoleeren van een schijnbaar banalen zin, door

bij te ciseleeren, door praegnant te maken wat versnipperd was - nu eens een paraphrase moduleerend, dan een passage letterlijk overnemend - of door, in den trant van het reciet, nieuwe delicieuze details te bedenken. De voorstelling begint te leven, te trillen, wordt scherp voor een oogenblik - als had de felle stift van Forain het sloome proza van Philostratus opgehaald. Hoe wonderlijk wordt zijn kunst de echo van de ondragelijke verwarring, aangericht in ons denken door den fabelenden Philostratus, wanneer Damis en Apollonius, dwars door elkaar heen, elk zijn eigen tooververhaal begint voor te dragen.

Treffend zijn zelfs de kleinste varianten: de *kudde* witte kameelen van koning Phraotes wordt een *stoeterij* van witte kameelen, aan den oever van den Indus. De dronken kerel die in de avondstilte van Rome Nero's liederen galmt: in plaats van zangen of liederen de juistere toets: c'était un *épithalame* de Néron. Een superieure regie voert tot grootere veranderingen: Tigellinus door Philostratus ten tooneele gebracht, maakt voor Nero plaats; en aldus treft het vaniteuze woord van Apollonius de gevreesde macht van het imperium zelf. Daarbij wordt, terloops, van den keizerlijken histrio, in drie regels de heftigste visie neergeschreven die er bestaat.

Men ondergaat in deze dialoog, die als muziek meesleept en waarvan de meester crescendo en piano zorgvuldig aangeeft, de obsessie zelve van Antonius. Het stemgeluid van Damis snerpt als een klarinet tot het een kwelling wordt en daardoor heen drijft de cello-toon van Apollonius de hallucinatie ten top. Totdat, na een stormachtige climax, de betoovering breekt en de verschijning op langgerekte accoorden wegtrekt als een droom. En met de verzuchting van den gemartelden Antonius stemt ge onwillekeurig in: Celui-là vaut tout l'enfer!

Het uitbeelden van de IVe eeuw op een ondergrond van XIXe-eeuwsch scepticisme was kinderspel bij wat de meester ondernam in zijn laatsten roman *Bouvard et Pécuchet*. De geheele kringloop der XIXe-eeuwsche preoccupaties moest afgespiegeld worden in het brein van twee XIXe-eeuwsche middelmatigen. De thans vereischte documentatie nadert het onwaarschijnlijke. Hier gold het te schrijven: de omni re

scibili. De kunstenaar dien het thema der ontoereikendheid van het menschelijk intellect zóó aantrok, zou de tragedie daarvan aan den lijve ondervinden.

Deze roman anticipeert verder dan de andere op het finale verloop der eeuw. De XIXe was ouder geworden, maar niet zonder veranderingen. Steeds gingen er, met de romantiek, meer illusies te loor. Een mutatie van het romantisme was de attitude der wetenschappelijkheid - zoo aanlokkelijk voor de kleine geesten - en de botsing tusschen praktijk en aangematigde wetenschap verschaft tal van gegevens voor dezen ongewonen roman.

Schril doen, naast het gobelin der *Education*, de open kleuren van dit latere proza aan. Zeker, Daumier zou, ook voor *Bouvard et Pécuchet*, in staat geweest zijn een picturaal commentaar te verwezenlijken. De wonderlijk geïnspireerde Daumier laat gaarne zijn verbeelding uitgaan naar Don Quichotte, die vleesch-geworden desillusie eener vroegere romantiek, en - anderen hebben het reeds opgemerkt - Don Quichotte is wellicht het eenige kunstwerk waarmee *Bouvard et Pécuchet* te vergelijken valt. Maar de weidschheid van deze conceptie gaat over Daumier en Cervantes heen. De aesthetiek werd feller en andere meesters der schilderkunst worden door dit proza voorspeld.

De karakteristieke kwaal der eeuw, zelfverwijt over eigen stijlloosheid, nam hand over hand toe. Een zeker genoegen in het gebrek aan geaccepteerde schoonheid noopte de XIXe uit eigen leelijk aspect effecten te trekken. Het meedoogenloos stadsgezicht waarmee *Bouvard et Pécuchet* opent, schept de stemmings-waarde, die later het gedurfdste werk van onzen grooten Vincent vervullen zou

Een helsch kwartier van Parijs, de verlaten omgeving van het kanaal St. Martin; de beide strak toeloopende kadelijnen; vóór het vlak uitgespannen water, in de verte de loodrechte sluis-deuren en in 't midden een met hout geladen aak; langs den oever twee rijen vaten. Tegen een wolkenloos ultramarijn steken de vierkante huizen af; in de hevigheid van het licht blaken de witte gevels, de lijen daken, de kaaimuren van graniet. En alles te samen drukt het uit: le désoeuvrement du dimanche et la tristesse des jours d'été.

Het generaliseeren dat in zulk een descriptie tot uiting

kwam, werd steeds verder gedreven. Beschouw de serie der beroeps-beperktheden van Chavignolles: de maire, de curé, de dokter, de notaris, de veldwachter; met dezelfde harde toets en met dezelfde stugge contour zou Vincent, in zijn laatsten tijd, de reeks portretten voortbrengen, waarvan zijn Paysan, zijn Employé des Postes, zijn Docteur Gachet voorbeelden zijn.

Naast de bijna hoekige teekening dezer neven-figuren, doet de factuur waarmede de beide hoofd-personen zijn uitgebeeld, af en toe verschillend aan. Onder de objectiviteit mengt zich, zooals dat ook met Don Quichotte het geval mag heeten, telkens afgedekt door schijnbaren spot een onverwachte teederheid.

Of we willen of niet, we moeten die teederheid deelen. Zijn we niet allen, als leerlingen der vorige eeuw, tevens de leerlingen van Bouvard en Pécuchet? Het onderscheid ontsnapte hun tusschen kennis uit een encyclopedie en encyclopaedische beschaving. Maar waren hun bedoelingen er minder om? De eeuw der paedagogie, de kunst door die beiden zoo lustig bedreven, heeft ons met hun geaccepteerde waarheden, met hunne gemeenplaatsen grootgebracht. Dat onsterfelijk vriendenpaar, ze zijn onze geestelijke vaders. Hoe beperkt en tijdelijk hun verschijning ook zij: hun eeuwig menschelijke bêtise is universeel en daarmee hebben ze de XIXe, met haar illusies en desillusies, saamgevat en als legaat op onze schouders gelegd.

Zou het mogelijk zijn dat *Bouvard et Pécuchet*, klucht van centenaarszwaarte waaronder de kunstenaar zelf ten slotte bezweek, door latere geslachten als het ware monument der XIXe vereerd zal worden?

***

Waarschijnlijk gaat er thans een stem op van een die over bovenstaande beschouwingen terecht geërgerd blijkt. Zijn boos woord zegt: ‘Er bestaat geen afgeronde XIXe eeuw - nooit was er een periode als waarover gefabeld wordt - die eenheid rustend op tegenstellingen van romantiek en realisme is een fictie, en dat het kunstwerk aan een synthese helpt, een verzonnen fraaiigheid. Geen nutteloozer pleizier dan

spelen met possibiliteiten en wissels uitschrijven op de toekomst. Dat “onze imaginatie” - op zich zelf een ijle droom - van die onsamenhangendheid een beeld tracht te vormen, ziedaar een ongegrond geloof en een losse bewering, tegen alle logica in’.

Het antwoord kan luiden: De wonderlijke persoonlijkheid die we memoreerden, toefde, uit het Oosten terugkeerend, op de Acropolis. Sintsdien verwijlde zijn herinnering bij een muur van marmer, honingkleurig afgetoond door zon, wind en tijd; even vast in de voegen als glad van oppervlak en grootsch van samenstel, in zich zelf een realiteit, en een verleden, en een eenheid. De begeerte liet hem niet los een kunst te bouwen zoo homogeen als die stapel antieke steenen. Hij slaagde, noodzakelijkerwijs. Want nooit werd een zuiverder kunstenaarschap door formidabeler wil gediend. Toen hij in 1880 stierf, bleek de zware taak zijner verkiezing voltooid. Beschouw die scheppingen en een zeldzame phase der menschheid staat van de dooden op. De eeuw, worstelend tegen de ontoereikendheid van haar intelligentie en aan de rafels van haar illusies herkenbaar, strijdt en lijdt, begeert en fantaseert op nieuw.

Ge gelooft niet, zoo hoorden we, aan deze evocatie? Wat valt er van het verleden anders te gelooven dan het kunstwerk? Zonder de saamvattende kunstenaars zou eeuw na eeuw verdwijnen als een vlucht in het ongewisse, en ware de XIXe een chaos gelijk. Want daar lagen de tegenstellingen als brokstukken van een tempel, en als een wedloop van dissonanten joegen de aandriften elkaar na.

Het scheen of de harmonie onvindbaar zou blijven, of de tempel niet kon worden opgericht.

Eén man deed het, een genius, een titan, Gustave Flaubert.

F. SCHMIDT-DEGENER.

De Christus des geloofs en de Jezus der historie.

Vóórdat de persoonlijkheid van den stichter van 't christendom tot voorwerp van het gewone historisch onderzoek gemaakt kon worden moest men eerst breken met de kerkelijke dogmatiek, die den mensch Jezus met den zoon Gods, Christus, vereenzelvigde. Onder heftigen strijd met hen, die de wezens-eenheid van den zoon Gods met God zelf loochenden en met anderen, die de volkomen gelijkheid van den mensch-geworden zoon Gods met de menschheid weigerden te erkennen, heeft de Kerk in de vijf eerste oecumenische concilies de vereeniging der goddelijke en menschelijke natuur in Jezus Christus als dogma uitgeroepen en met haar gezag gedekt. Maar al was ook in dit dogma zijn echte, volkomen-menschelijke natuur erkend - eene erkenning, waartoe naast de duidelijke getuigenissen der Evangeliën betreffende zijn leven en werken als prediker in het Joodsche land zoowel de beteekenis van zijn dood als die van zijn bloed in de Avondmaalsviering noopten - toch kon van een gewoon historisch onderzoek aangaande zijn mensch-zijn of zijn verschijning als menschelijke persoonlijkheid niets komen. Immers door de vereeniging van de menschelijke natuur met de goddelijke - vere homo vere deus - is de eerste niet onveranderd gebleven: hoe kon het ook, waar God en mensch zoo nauw met elkander verbonden waren! De menschelijke wil in Christus wordt wel niet opgeheven, maar volgt toch den goddelijken wil en zijne menschelijke natuur neemt de eigenschappen der goddelijke natuur in zich

op. Maar daardoor wordt hij verre verheven boven menschelijk onderzoek en kan hij onmogelijk historisch verklaard worden: hij is en blijft 't onnaspeurlijk wonder!

De dogmen-geschiedenis, die zich ten doel stelt het ontstaan en de ontwikkeling der dogma's na te gaan, werd eerst sinds den tijd van 't rationalisme als kritische wetenschap beoefend. Immers, terwijl bij het Katholicisme daarvan nooit sprake kan zijn - het dogma als kerkelijk gesanctioneerd geloofsartikel staat boven menschelijk verstand -, was ook het Protestantisme der 16de en 17de eeuw met zijn kerkelijke rechtzinnigheid tot kritiek niet in staat. En al was het piëtisme ook een protest van het godsdienstig gemoed tegen dit dogmatisme, het was het rationalisme van de 18de eeuw voorbehouden om, uitgaande van het recht om aan alles den maatstaf van de rede aan te leggen, en daarmede zich stellend tegenover het formeel beginsel van de orthodoxie, nl. het gezag van Schrift en kerk in geloofszaken, de dogma's nuchter-verstandelijk te bekijken en kritisch te onderzoeken. Van dien tijd dagteekent een andere houding tegenover het dogma nl. die, welke geen rekening meer hield met het belang, dat de kerk bij de handhaving der leerstukken had!

Toegepast op het christologisch dogma, beteekende dit, dat de kritiek zich niet meer een ‘halt’ liet toeroepen, waar ze het eeuwenoude leerstuk van den God-mensch Jezus Christus aantastte. Geholpen door wat andere wetenschappen aan 't licht brachten, ging zij stap voor stap verder om in de 19de eeuw na moeizaam onderzoek tot de conclusie te komen, dat de identificatie van den Christus, den zoon Gods, met Jezus, die als verkondiger van den nieuwen godsdienst te midden van het Joodsche volk optrad, het werk was geweest van de Kerk in de eerste eeuwen, een proces, waarvan men de verschillende stadiën nauwkeurig kon volgen, en dat dus onderscheid gemaakt mocht worden tusschen den Christus des geloofs en den Jezus der historie! Terwijl dus de kerkelijke dogmatiek de persoonlijkheid van Jezus Christus op bovennatuurlijke wijze op een zeker oogenblik liet geboren worden, ontdekte de wetenschappelijke theologie der 19de eeuw dat ze langzamerhand gedurende eenige eeuwen door het Christelijk geloof was opgebouwd op 't voetstuk der oudste herinneringen, die de gemeente van haren stichter

Jezus bewaarde. Want met die herinneringen, welke reeds terstond geen gesloten éénheid vormden, vermengden zich trekken van het Joodsche Messias-beeld, zooals dit reeds voorhanden was in de apocalyptische literatuur en dat ter eener zijde vooral in breede lagen van het volk de gestalte had van den machtigen koning uit David's geslacht, die den vervallen troon van David weer oprichten en in Jeruzalem als rechtvaardig en heilig wereldvorst heerschen zou, en ter anderer zijde het aanzijn droeg van een bovenwereldsch, praeëxistent wezen, dat in macht en heerlijkheid als wereldrechter verschijnen zou. Maar deze godsdienstige denkbeelden, welke de gemeente op Jezus toepaste, omdat voor haar vaststond, dat hij de door de vaderen verwachte Messias was, werden vermengd met andere denkbeelden van zeer onderscheiden afkomst, die de wereld bij den aanvang van het christendom beïnvloedden: de philosofie van Philo, het Joodsche secten-geloof, het Parsisme en niet het minst de Hellenistische denkwereld.

Het onderzoek van de wetenschappelijke theologie der 19de eeuw is gericht geweest op dit onmetelijk veld van studie. En de drijfkracht daartoe ontleende zij niet enkel aan de hartstocht om te weten, nog minder aan, wat haar wel eens verweten is, de zucht om af te breken, maar aan de behoefte om niet meer te zien door het gekleurde glas der kerkleer, die de goddelijkheid van Jezus steeds zocht in zijn bovennatuurlijk karakter; aan de overweging, die een Rousseau deed zeggen: ‘neem het wonder weg en de geheele wereld zal Christus te voet vallen’; aan den wensch om een leidsman te bezitten, die groot was in het geloof in stede van den Heer, die groot was in voórwetenschap en in 't verrichten van wonderen; aan het geloof, dat zich niet meer vinden kon in de verzoeningsleer, zooals die gebouwd was op den dood en het schulddelgend lijden van den Godszoon; aan de overtuiging, dat, zal een godsdienststichter iets voor ons beteekenen hij van ons geslacht moet zijn. Daarom heeft zij zich met eerbiedwaardigen ijver geworpen op wat zij als haar taak gevoelde, de onmetelijke hoeveelheid stof gerangschikt en geschift, oudere en jongere bestanddeelen in het traditioneele Christusbeeld van elkander gescheiden, de oudste en meest betrouwbare bronnen opgezocht, het mythisch en legen-

darisch bekleedsel uitgerafeld om zóó te komen tot de werkelijkheid van wat op den achtergrond van al de verdichting zich al meer en al duidelijker scheen te vertoonen: de historische Jezus.

Het laat zich denken, dat, zoodra de mare betreffende deze ontdekking zich verbreidde, aanstonds velen trachten dezen historischen Jezus uit te beelden. Deze groote lijder der menschheid, deze zedelijke heros, deze profeet ontroerde de harten door de geweldige tragiek zijns levens, zijn oneindige liefde en zijn innig erbarmen en wekte extase, die een A. Pierson deed getuigen: 'Rijs op voor onzen geest, verrukkelijk beeld, welks navolging al onze eerzucht is, beeld van hem, die het land doorging goed doende! Gij waart niet terugstootend, niet hooghartig. Gij hebt door uw meerderheid niemand afgeschrikt, door uw barmhartig oordeel niemands mond gesnoerd, enz.[1)]

Tal van 'Levens van Jezus' verschenen. Strauss en Renan gaven hun beroemde werken, die door duizenden gelezen werden en te eener zijde even groote bewondering als te anderer zijde verbittering wekten. Bekend is, dat Renan als professor uit zijn ambt ontslagen werd en eerst in 1871, acht jaren later, weer gelegenheid kreeg om zijn voorlezingen te hervatten. En Strauss wekte een storm van verontwaardiging, die slechts geëvenaard was door dien bij de verschijning der Wolfenbuttelsche fragmenten door Lessing en die hem wegdreef uit zijn professor's ambt te Tübingen. Trouwens, toen hier in 1837 de Nederlandsche vertaling van Strauss' boek aangekondigd werd, wist prof. Hofstede de Groot te bewerken, dat de verspreiding van dit werk door den boekhandel niet bevorderd werd, zoodat de uitgave met het eerste deel ophield.

Maar de stroom van 'Levens van Jezus' hield niet op. Wellhausen[2)], Jülicher[3)], Bousset[4)], Harnack[5)] beproefden hun krachten aan het werk om een beeld van den historischen Jezus te ontwerpen en ons den stichter van het

1) A. Pierson, Tiental Leerredenen.
2) Israëlitische und Jüdische Geschichte.
3) Kultur der Gegenwart, Teil I, Abteilung IV.
4) Religionsgeschichtliche Volksbücher, vertaald door K. Vos.
5) Das Wesen des Christentums, vertaald door C.S.M. Kuenen.

christendom nader te brengen. En hoewel we naast hen ternauwernood den naam van Gustaf Frenssen durven noemen - aan 't eindpunt van de door hen getrokken lijn staat diens schets van Jezus in de bekende roman Hilligenlei, een schets, die, volgens 't oordeel van Chantepie de la Saussaye[1] aan lichtzinnige oppervlakkigheid niets te wenschen overlaat, maar in dit verband aangehaald mag worden omdat ze zich aandiende als resultaat van wetenschappelijk onderzoek.

Wie echter deze levens van Jezus en deze pogingen om een historischen Jezus te ontwerpen met elkander vergelijkt, zal getroffen worden door het groote verschil der eind-resultaten. En onwillekeurig rijst de vraag hoe het komt, dat, terwijl er toch maar één bepaalde historische Jezus is geweest, de mannen der wetenschap tot zulke uiteenloopende uitkomsten geraakten, waar zij allen zijn beeld getrouw wilden schetsen. Op deze vraag gaf prof. Pfleiderer op 't internationaal congres van unitarische denkers en werkers te Amsterdam in 1903 't antwoord, toen hij, naar aanleiding van Harnack's poging om ons den historischen Jezus te schilderen, zeide, dat diens boek een Jezus 'nach Harnackschem Geschmack' liet zien. Uitgebreid tot een beoordeeling ook der andere schrijvers beteekent immers deze uitspraak, dat zij zich niet hielden aan het historisch-gegevene en historisch-vaststaande, maar dat zij dit aanvulden door hun - zooals Kant zegt - 'produktive Einbildungskraft'.[2] En natuurlijk is deze scheppende fantasie subjectief en werkt ze naar de voorstellingen en de overtuigingen, die den schrijver beheerschen, het fragmentarische tot een geheel uit. Vandaar, dat de levens van Jezus niet meer zijn dan hypothesen, scheppingen van den dichterlijk-godsdienstigen geest der schrijvers!

Immers - wat staat historisch vast omtrent Jezus? Bekend is het woord van Bousset, dat de niet-christelijke berichten over Jezus gedurende de eerste twee eeuwen alle op één blaadje papier geschreven kunnen worden. Aan de enkele korte berichten bij Tacitus, Suetonius en Flavius Josefus wordt trouwens door velen de echtheid ontzegd en inzonder-

1) Jezus Christus voor onzen tijd. Hollandia-Drukkerij, 1908.
2) K. Dunkman, Der historische Jesus u.s.w., blz. 5.

heid wat de laatste betreft, met recht. Maar zelfs al acht men hun mededeelingen volkomen betrouwbaar, dan kan men toch daaruit slechts hoogstens afleiden, dat Jezus geleefd heeft en als Christus vereerd is. Meer niet.

Zijn wij dus voor onze kennis van Jezus aangewezen op de bronnen van het Nieuwe Testament, wetenschappelijk staat nu vast, dat de oudste berichten ons niet verder brengen dan tot het geloof der eerste Christelijke geslachten. De oer-gemeente heeft het beeld van Jezus ontworpen van het standpunt uit van haar geloof in hem als in den Messias, en dit beeld vormt den grondslag van het beeld, dat de eerste drie Evangeliën ons van hem geteekend hebben. De oudste berichten zijn aldus geloofsgetuigenissen, geen zooveel mogelijk objectief gehouden historische mededeelingen. Het reeds over-geschilderde beeld van Jezus is het oorspronkelijkste, wat wij van hem bezitten. Of, om het duidelijk uit te drukken: uit de oudste bronnen, die tot nu toe te onzer beschikking staan, komt ons niet de historische Jezus, maar de Christus des geloofs tegemoet.

Men kan nu op twee wijzen het ontstaan van dit Christusbeeld zich denken. De moderne theologie ging uit van de hypothese, dat achter het metaphysisch beeld de historische figuur school, of, zooals Pfleiderer het uitdrukt ‘die Erinnerungen der ersten Jünger an das Leben und Sterben ihres Meisters haben zu diesem Bilde einen wichtigen Bestandteil, ja den Kristallisationskern des Ganzen beigetragen’.[1)] De radicale school, waarvan dr. G.A. van den Bergh van Eysinga in ons land de vertegenwoordiger is, leeraart: ‘Om ééne gestalte, den Godszoon, den Logos, den Mensch Gods hebben alle factoren die in het Hellenisme ethische en religieuse waarde hadden, zich gekristalliseerd. De Godszoon van het volksgeloof, die wonderen doet en daemonen uitwerpt; de wijze van de populaire philosofie, die in menschelijke vormen goddelijke genade en heerlijkheid openbaart; de zondelooze hoogepriester van Philo; de mysterie-god, die als mensch lijdende en stervende, de macht van het Noodlot overwint; - zij allen hebben medegewerkt tot de geweldige synthese, die Christendom heet, en waarin geloofd wordt,

1) Das Christusbild des urchristlichen Glaubens in religionsgeschichtlicher Beleuchtung.

dat de ware mensch de vergoddelijkte mensch is en de ware God de menschgeworden God. De idee van de godmenschelijke persoonlijkheid is de genius geweest van het christendom. Het Heilandsbeeld der Hellenistische wereld is het prototype van het Heilandsbeeld der Christelijke gemeente'.[1)] Vormt dus voor de moderne theologie de historische Jezus het primaire en het Christus-beeld het secundaire, de radicale school kent slechts het Christus-beeld.

Maar al is men ook als schrijver dezes geneigd de eerste opvatting aan te hangen, dan moet men toch van 't standpunt der wetenschap uit toestemmen, dat, waar de oudste berichten reeds vermengd zijn met allerlei denkbeelden van verschillende herkomst en dus uit allerlei bestanddeelen samengesteld zijn, het onmogelijk is de geschiedkundige werkelijkheid daaruit te filtreeren. 'So weit das messianische Gemeindedogma in Betracht kommt, ist die Übermalung so stark gewesen, dass sich wohl mit groszer Sicherheit nach den Evangeliën sagen lässt, was die Gemeinde über Jesus gedacht, während es zum mindesten unsicher bleiben muss, was davon auf Jesus selbst zurückzuführen sei'[2)]. Zeker is er grond voor de hypothese dat het geloof in Jezus als den Messias zijn oorzaak heeft gehad in het Messiaansch zelfbewustzijn van Jezus zelf, maar verder dan eene hypothese komen wij niet. Dat Jezus zichzelf voor den Messias van 't volk gehouden heeft en dit Messiasschap openlijk beleden heeft moge waarschijnlijk zijn, het is onmogelijk dit met historische zekerheid vast te stellen. Waar wij met positieve beslistheid van geen enkel ons overgeleverd woord kunnen zeggen, dat het van Jezus zelf afkomstig is, kunnen wij evenmin tot het zelfbewustzijn van Jezus opklimmen, hoezeer vooral Duitsche geleerden gepoogd hebben ons dit met overtuiging te schilderen.

Er blijft dus ruimte voor verschillende hypothesen. En het spreekt van zelf, dat het modern godsdienstig bewustzijn op de vorming van die hypothesen grooten invloed uitoefende en het Jezus-beeld meer of minder de idealiseering werd van wat voor dit bewustzijn als hoogste openbaring van godsdienst geldt. De historische Jezus wordt de ideale mensch, de vertegenwoordiger van 't edelste individualisme, de grootste

1) Voorchristelijk Christendom, 1918, blz. 173.
2) Kyrios Christos von D. Wilhelm Bousset, 1913, blz. 47.

der profeten, de volksman, die sociaal verstaan moet worden uit zijn houding tegenover heerschers en beheerschten, rijken en armen[1)], al naarmate de geest van den schrijver, meestal in overeenstemming met den geest van den tijd, in de ééne of de andere richting de verklaring van de geschiedenis zoekt. De moderne Leben-Jesu-Forschung paste de zoogenaamde aftrek-methode toe, waarbij al het supranatureele, het bovenmenschelijke uitgeschakeld en alléén dat, wat natuurlijk is en in 't gewoon-menschelijk kader past, als historisch erkend werd. Omdat men zich Jezus niet anders denken kon dan in overeenstemming met de wereld- en levensbeschouwing, die men zelf huldigde, nam men het zoo-gevormde Jezus-beeld als het historische aan. Maar men vergat, dat men slechts een hypothese had opgebouwd, die ongetwijfeld als zoodanig waarde kon bezitten, maar die niet als historische werkelijkheid mocht worden geponeerd.

Feitelijk deden zij, die de Levens van Jezus schreven of een beeld ontwierpen van den historischen Jezus, juist hetzelfde wat ook de Nieuw-Testamentische schrijvers deden. Immers dezen schonken ons een Christusbeeld naar hun geloof. Maar is het beeld van den historischen Jezus, zooals het modern godsdienstig bewustzijn dat teekende, iets anders dan een geloofsbeeld, samengesteld naar de behoeften en de voorstellingen van den modernen mensch? En terwijl het antieke Christus-beeld de neerslag is van het geloof der oer-gemeente en ik daaruit niet de historische werkelijkheid leer kennen, maar wel de Christenheid, die het schiep, zoo brengen de moderne Jezus-beelden mij niet nader tot den Jezus der geschiedenis, maar zij openbaren mij de stroomingen en de opvattingen van de moderne Christenheid. Door een oordeel leer ik meer den beoordeelaar dan den beoordeelde kennen: deze waarheid is ook hier van toepassing.

Het éénige historische gegeven, dat wij bezitten en dat wij bij den aanvang van het Christendom zien staan, is: de Christus van het geloof der oer-gemeente. Alleen dit mag er aan worden toegevoegd: het Christusbeeld berust niet op den indruk van de historische persoonlijkheid van Jezus alléén: verschillende trekken van dit beeld bestonden reeds vóór zijn

1) Brieven van Friedrich Naumann over Christendom, Wereldbeschouwing en Levenspraktijk, in Hollandsche vertaling, 1912, blz. 51.

komst. De Christus-figuur is ouder dan Jezus. Maar dat de jongeren van Jezus op hem hebben overgebracht wat zij van den Christus geloofden, dat is zijn roem en zijn glorie. ‘Die neutestamentliche Christologie ist ein allgewaltiger Hymnus, den die Geschichte auf Jesus singt’.[1] Zóó komen wij te staan voor het mysterie zijner persoonlijkheid, die in staat was om de trekken van het Christus-ideaal te dragen en waardoor dit ideaal tot een wereld-veroverende en een wereld-hervormende macht werd. Want niet de Christus, maar Jezus Christus is het, die als overwinnaar landen en volkeren aan zich onderwerpt en de nieuwe aera der menschheid inluidt.

Kies ik hiermede partij in den strijd of groote persoonlijkheden dan wel de tijdsstroomingen de geschiedenis maken én wel ten gunste van het eerste standpunt? Neen, want m.i. ligt de waarheid niet te eener of te anderer zijde, maar werken beide factoren samen. Tegenover de heldenvereering van Carlyle en Kingsley kan Emerson met recht aanvoeren: ‘Our globe discovers its hidden virtues not only in heroes and archangels but in gossips and nurses’, maar met evenveel recht mag men tegenover onzen socialistischen tijd, die alles op de massa-bewegingen terugvoert, de waarde der persoonlijkheid handhaven. De ‘Tribune’ moge, uitgaande van het Marxistisch historisch-materialisme, Mevr. Roland Holst aanvallen om den titel van een harer jongste werken: ‘De held en de schare’ en als verbetering aanbevelen: ‘De schare en haar Leider’[2], de geschiedenis der menschheid is minder eenvoudig dan haar materialistische verklaring. Geen enkele groote figuur is denkbaar in een anderen tijd, dan waarin zij optrad, maar de geestelijke oorspronkelijkheid in het concipieeren van de zedelijke ideeën is haar onverklaarbaar bezit[3].

Men mag nu betreuren, dat wij tot nu toe niet konden opklimmen tot de kennis van den historischen Jezus, die volkomen wetenschappelijk gefundeerd is, de teleurstelling

1) Herman Gunkel, Zum religionsgeschichtlichen Verständnis des Neuen Testaments, 1903, blz. 94.
2) Letterkundig Weekblad van de N.R. Ct., no. 1, blz. 1.
3) Vgl. Prof. Hoekstra, De ontwikkeling der zedelijke idee in de geschiedenis, 1862, blz. 50 en vlg.

hierover mag getemperd worden door de overweging, dat de onzekerheid op dit punt zich afdoet van de zekerheid, dat het Christus-geloof het vaste en onomstootelijke uitgangspunt is van het Christendom en het wezen van het Christendom uitmaakt. Welke ontdekkingen ook gemaakt mogen worden ten opzichte van den historischen Jezus, ja, al vond men ook authentieke bewijsstukken betreffende zijn zelfbewustzijn, werken en willen, zelfs al kon men wetenschappelijk aantoonen, dat hij nooit bestaan heeft - het Christus-geloof blijft het historische feit, dat boven het geschiedkundig onderzoek blijft staan. Niet Jezus heeft het Christendom gegrond, maar Jezus Christus, de Heer, de Godszoon, boven tijd en geschiedenis uitgaande, omdat hij de eeuwige idee vertegenwoordigt.

***

Hebben de beoefenaars der wetenschappelijke theologie door hun exegetische en historisch-kritische studiën de scheiding voltrokken tusschen den Jezus der historie en den Christus des geloofs, de hoop om het oer-christelijk geloofsbeeld in zijn ontstaan en in zijn ontwikkeling te leeren kennen, is nu vooral gevestigd op de vergelijkende godsdienstgeschiedenis. Dat haar hulp niet eerder ingeroepen werd, heeft zijn grond in velerlei oorzaken. Voor allen, die de inspiratie-leer huldigen, de leer, dat de Bijbel door onmiddelijke ingeving van den heiligen geest ontstaan is, heeft de vergelijkende godsdienst-geschiedenis natuurlijk geen zin en geen waarde. Als het wonderbaar geschapen boek van God zelf, biedt het geen punten van vergelijking aan met de andere geschriften en mag het niet behandeld worden als eenig ander boek. Ook het supra-naturalisme, vasthoudende aan de bovennatuurlijke openbaring in het Christendom, moet zich tegenover de vergelijkende godsdienst-geschiedenis stellen, omdat immers volgens zijn opvatting het Christendom specifiek verschilt van al de andere godsdiensten. Toch heeft men reeds spoedig opgemerkt, dat er sommige gedachten in het Nieuwe Testament zijn neergelegd, die afgeleid zijn van of althans nauw samenhangen met wat in andere godsdienstige stelsels aangetroffen wordt. In den tijd van 't rationalisme bijv. heeft men de overeenkomst van het

Joodsch-Christelijk geloof met Oostersche godsdiensten reeds op sommige punten erkend en in 't bizonder een invloed van 't Parsisme op de Joodsch-Christelijke eschatologie en op de Christologie aangenomen[1]. En meer nog voor de hand lag, om den grondslag der Johanneïsche Logos-leer af te leiden uit de Joodsch-Alexandrynsche godsdienst-philosophie, wier vertegenwoordiger Philo van Alexandrië was (± 30 v. Chr. - 50 n. Chr.).

En nu eenmaal dit veld betreden is, openen zich telkens nieuwe vergezichten. Oude- en Nieuwe Testament beide worden niet meer geïsoleerd maar in het volle licht geplaatst van de omgeving en den tijd, waarin zij ontstonden, en een nauwkeurige studie zoekt analogieën of parallellen in andere godsdiensten en stelsels en tracht de bronnen te vinden, waaruit de grondgedachten opborrelden. Voor ons land is met deze studiën de naam van Tiele roemrijk verbonden.

Thans wordt zoowel van rechts als van links erkend, dat 't christendom niet als een nieuwe godsdienst in de volheid der tijden plotseling als een meteoor op deze aarde neerviel, maar dat het dan eerst recht verstaan kan worden als men het beziet in 't licht der geschiedenis en der algemeene ideeën-ontwikkeling onder de volkeren in Oosten en Westen en den achtergrond van zijn overtuigingen-complex ontdekt.

Natuurlijk kan door de vergelijkende godsdienst-geschiedenis de vrees opkomen voor nivelleering[2]. Vergelijking stelt grootheden naast elkander. De ‘Babel-und-Bibel’ strijd, ontbrand sinds de geruchtmakende voordrachten van Friedrich Delitzsch, gehouden in 't bijzijn van den Duitschen keizer op den 13^{en} Januari 1902, waarbij hij aan de hand van de door opgravingen verkregen resultaten Babel de ‘Interpret und Illustrator’ van den Bijbel noemde, werd daarom zóó heftig gevoerd, omdat sommigen meenden, dat hiermede het openbarings-karakter der Oud-Testamentische godsdienstige oorkonden aangetast en Israëls godsdienst met dien van Babel op één lijn gesteld werd.[3] Vandaar dat

1) Zie de voorbeelden door Prof. Gunkel gegeven in zijn werk ‘Zum religionsgeschichtlichen Verständnis des Neuen Testaments’, 1903, blz. 1 en vlg.

2) Nieuwe Theologische Studiën, I^{e} jaargang, blz. 246.

3) Alfred Jeremias, Im Kampfe um Babel und Bibel, 1903.

zoovele theologen naar de pen grepen om Delitzsch te bestrijden. De bizondere openbaring Gods aan Israël door middel van Mozes en de profeten werd immers in gevaar gebracht, wanneer men in de Babylonische literatuur parallellen van hun geboden en gedachten kon aanwijzen.

Die vrees voor nivelleering is echter ongegrond. Vergelijking doet niet alleen de overeenstemming, maar ook het verschil zien. Mochten in den beginne de ontdekte analogieën en parallellen wel eens verblinden voor een scherp onderkennen der verschilpunten, straks kwamen deze juist door de vergelijking in te scherper licht te staan en ontdekte men ‘dat het Einzigartige van Israël als openbaringsvolk niet hierin bestaat dat de grondstof, waaruit zijn religie is opgebouwd, nieuw is; nieuw is de belichting, waaronder de oude gegevens verschijnen. De regenboog wàs er al, God maakte hem voor Israël “tot een teeken”. Kanaän wàs er al, het werd onder Gods leiding tot het “beloofde land. De profetie was een bekend Oostersch verschijnsel, Israëls profetie is geheel éénig. De gedachte van den lichtgod die het oceaanmonster doodt, was in 't geheele Oosten bekend, de majesteitelijke aanvang van Genesis I heeft uit dat erts het goud gehaald. De idee der albeheerschende kosmische orde was overoud, het israëlitisch geloof aan den Albeheerscher, “die spreekt en het is er, die gebiedt en het staat er”, is meer dan een eigenaardige differentieering van dit begrip’.[1)]

Hetzelfde geldt ook van het Christendom. De vergelijkende godsdienst-geschiedenis ontdekte een groote overeenstemming in denkbeelden en overtuigingen tusschen de Hellenistische wereld - de beschavingswereld, die haar ontstaan te danken heeft aan Alexander den Groote door de vermenging der Grieksche cultuur met die der andere volkeren - en het Christendom. Een voorbeeld. In de Evangeliën draagt Jezus bijna doorloopend den naam van Christus en van den Menschenzoon. In de brieven van Paulus verdwijnen deze voor de oer-gemeente karakteristieke namen bijna geheel, om plaats te maken voor den nieuwen titel □ □□□ιος d.i. de Heer. De beteekenis van dezen naam is

1) De beteekenis van Egypte en Babylonië in de oude religieuse denkwereld. Inaugureele oratie van prof. Obbink, 1910, blz. 26 en vlg.

deze: Christus is de Heer, het hoofd der gemeente, om wien de geloovigen zich scharen en dien zij in hun godsdienstige samenkomsten als hun Hoofd eeren. De gemeente is het lichaam, waarvan Christus het hoofd is. Terwijl deze titel dus in de Jeruzalemsche oer-gemeente onbekend is, tenminste in de beteekenis, die hij in de brieven van Paulus heeft verkregen, zien we dien titel in de heiden-christelijke gemeente opkomen en met hem een nieuwen vorm van Christus-vereering. De vraag is nu: welke is de oorsprong van dezen naam 'de Heer'? De vergelijkende godsdienstgeschiedenis heeft het antwoord op die belangrijke vraag gezocht door elders analogieën te zoeken. En zij vond die in den Romeinschen keizer-cultus. Reeds bij de Egyptenaren werd de koning als den zoon van de hoogste godheid erkend: in de vijfde dynastie werden de koningen zoons van Ra, den zonnegod genoemd, en daarna droeg elke koning den titel 'zoon van Ra' voór zijn naam.[1)] Ook bij de Perzen was de koning omstraald met het heiligen-schijnsel als bezitter van het hemelsche vuur. Alexander de Groote, dien zoowel het genie als het buitengewoon succes boven de gewone menschen hadden uitgeheven, werd beschouwd als een zoon van Zeus bij de aardsche moeder Olympias en teekende, na het bezoek aan den tempel van Jupiter Ammon zijn brieven en besluiten met den titel: 'Alexander, zoon van Jupiter Ammon'.[2)] Ptolemaeüs, die bij den dood van Alexander de heerschappij over Egypte kreeg, nam na de overwinning bij Rhodus den naam aan van Soter, d.i. Heiland, Redder, en zijne opvolgers beschouwden zich als goden. Bij de Seleuciden ziet men hetzelfde verschijnsel: Artiochus IV heette Epiphanes d.i. de zichtbare God.[3)] Deze goddelijke vereering der vorsten wordt daarna overgebracht op den Romeinschen keizer, die haar door zijn macht meer nog dan de vroegere vorsten verdiende. En zoo ontstaat een keizer-cultus, waarin zich het religieus verlangen openbaarde om het goddelijke belichaamd te zien, en de vereering voor den vorst, die orde, vrede en welvaart op de aarde bracht, zich tot een goddelijke vereering

1) The Religion of ancient Egypt by W.M. Flinders Petrie, Londen 1906, blz. 51.
2) Bible Myths by T.W. Doane, New-York, blz. 127.
3) v.d. Bergh v. Eysinga t.a.p., blz. 71.

verhief en het middelpunt vormde van den godsdienst. Divus Augustus, van Caesar's geslacht en van Jupiter's onsterfelijke linie, zooals Virgilius zegt, werd beschouwd als Deus manifestus, de op aarde neergedaalde godheid.

Gevoelen we in deze overtuigingen reeds analogieën met het geloof in den Kyrios-Chrêstos, deze worden sterker, wanneer we letten op het feit, dat ook de titel Kyrios zelf meermalen voorkomt. Sedert Caligula werd de naam Kyrios = dominus, de gewone titel der Romeinsche keizers,[1)] terwijl wij in het Oosten dezen titel verbonden zien met Zeus, Aesculapius e.a.

Te midden van deze overtuigingen ontstaan de heidenschchristelijke gemeenten. Is het wonder, dat zij den titel Kyrios op Christus overbrengen, die bij hen in 't middelpunt staat van de vereering en om wien zij zich scharen als hun hoofd, hun koning en goddelijken gebieder? ‘Wanneer er ook zoogenaamde goden zijn, hetzij in den hemel of op aarde, - zooals er werkelijk vele goden en vele heeren zijn - voor ons is er maar één God, de Vader, door wien alle dingen zijn, en één Heer, Jezus Christus, door wiens bemiddeling alle dingen geworden zijn en wien wij danken, wat wij zijn’, zegt Paulus.[2)] Deze tekst, voor de aanhangers der latere Grieksche philosofie en van het Joodsche volksgeloof met hun talrijke tusschenwezens tusschen God en wereld (halfgoden, goede en booze geesten, engelen en demonen) duidelijk, poneert voor de vele ‘heeren’ den éénen ‘heer’ en vervangt den hellenistischen cultus der ‘heeren’ door dien van den éénen heer Jezus Christus, die in het midden der gemeente tegenwoordig is en haar zijn goddelijke gaven toebedeelt.

Zoo heeft de vergelijkende godsdienst-geschiedenis dezen nieuwen vorm van Christus-vereering verklaard. Maar tevens wordt hierbij openbaar het groote verschil tusschen de Hellenistische geloofswereld en de Christelijke. De cultus der andere ‘heeren’ - godheid of vorst - verdwijnt, de cultus van den ‘heer’ Christus verdringt hem en neemt zijn plaats in. Dat het Christendom deze nieuwe gedachte in zich opneemt, kon niet anders in een wereld, waar de Kyrios-ver-

1) Vgl. Acta 25 vs 26, waar gesproken wordt over Nero.
2) 1 Cor. 8 vs 5, aangehaald bij Bousset t.a.p., blz. 119.

eering zoo diep in het denken en gevoelen der menschen geworteld was. Maar wat de christelijke gemeente vermocht, was dit: een Kyrios-gestalte scheppen, die, triumfeerend over alle andere, de wereld voor zich opeischte en die wereld aan zich wist te binden, en als de hoogste realiteit het geloof kon doen ontvlammen en een geestdrift, een liefde, een offervaardigheid, een geloofskracht wekken, waardoor de steen, die door de bouwlieden veracht was, tot een hoeksteen werd van den nieuwen tempel, waarin de volkeren samenstroomden na hun eigen tempels te hebben verlaten. Deze geniale conceptie is het eigene van het Christendom. En zóó behoeft dus het gevolg der vergelijkende godsdienstgeschiedenis geen nivelleering te zijn, ook al geeft ze parallellen en analogiëen tusschen de Christelijke en de Hellenistische denkwereld.

Een andere quaestie, die bij de beoefening dezer wetenschap opkomt, is deze: volgt uit de overeenkomst van denkbeelden, dat ze historisch met elkander samenhangen? In 't bovengenoemd voorbeeld moet het antwoord bevestigend luiden. Maar niet altijd is dat het geval. Het is de groote verdienste geweest van Pfleiderer[1)] dat hij gewezen heeft op zekere primitieve voorstellingen, die tot 't volksgeloof van alle landen en volkeren behooren en waarbij dus wel innerlijke verwantschap, maar niet historische samenhang behoeft te bestaan. Als voorbeeld noem ik het zoonschap Gods, één der beelden van Christus, door het geloof der oer-gemeente geschapen. Dit zoonschap Gods doorloopt verschillende stadiën. De eerste is, dat Jezus, een profeet, machtig in woord en werk, door de opstanding en het plaats nemen op den troon Gods tot den zoon Gods verheven wordt. De tweede is, dat Jezus ook reeds gedurende zijn aardsch leven aanspraak op den titel Zoon Gods had en deze waardigheid verwierf bij den doop, toen de hemelsche stem verklaarde, dat hij tot dat zoonschap was uitverkoren. De derde is, dat het zoonschap Gods een metaphysischen inhoud krijgt, n[1]. dat daarmede het wezen aangeduid wordt, 't welk uit den

1) O. Pfleiderer, Urchristentum[2)], en van denzelfden schrijver 'Das Christusbild des urchristlichen Glaubens in religionsgeschichtlicher Bedeutung' 1903.

2) Joh. Weisz, Die Schriften des Neuen Testaments, 1917, I, blz. 77 en vlg.

hemel stamt en Gods wezen aan zich draagt. De vierde is, dat Jezus door den heiligen geest verwekt is en als bovennatuurlijk geboren het zoonschap Gods bij zijn geboorte medebrengt. In alle stadiën is echter de kern: de bizondere verhouding, waarin Jezus Christus tot God stond.

Uit andere godsdiensten zijn allerlei parallellen met deze gedachte te vinden. De mythologieën der oude volksgodsdiensten kennen de voorstelling van zonen Gods, hetzij uit huwelijken van goden met godinnen of uit die tusschen goden en menschen gesproten. Koningen en heerschers dragen den naam ‘zoon Gods’. Onder de Egyptische inscripties bevindt zich één, waarin medegedeeld wordt hoe een nieuwe koning gekozen wordt. Legeraanvoerders en hooge ambtenaren begeven zich naar den tempel van Ammon en vertellen den priesters hun verlangen: ‘Ammon moge ons een Heer geven, wij doen niets zonder dezen God’. De priesters, gevolgd door de rijksgrooten, gaan daarop in den tempel om drank- en reukoffers te ontsteken. Zij werpen zich voor Ammon neer en zeggen: ‘Wij komen voor U, Ammon - Re van Karnak in 't heilig gebergte. Geef ons een heer om ons in 't leven te behouden, om de tempels van de goden van 't Noorden en 't Zuiden te bouwen en de offergaven te vermeerderen. Het heerlijke ambt, dat in uwe handen is, geef het uwen geliefden zoon!’ Dan brengen zij de broeders van den koning voor God Ammon, maar niemand van hen wordt aangewezen. Vervolgens echter plaatsen zij den broeder, die nog niet voor de godheid verschenen is voór haar n[1]. Esperet, den zoon van Ammon en het kind van de hemelgodin Mut, den zoon van Re. En nu zegt God Ammon: ‘Hij zal uw koning zijn’.[1)] In deze inscriptie wordt dus de koning de geliefde zoon van God genoemd en zijn goddelijke afkomst duidelijk uitgesproken.

In dit verband kan ik nog aanhalen de samenspraak tusschen God Ammon en Ramses den Groote:

De God: Ik ben uw vader, ik heb u geschapen als een god, al uwe ledematen zijn goddelijk. U heb ik geschapen om de vreugde van mijn persoon te zijn. U heb ik voortgebracht als de opgaande zon.

1) Altorientalische Texte und Bilder zum alten Testamente, door Gressmann, 1909, blz. 252.

De Koning: Ik ben uw zoon, gij hebt mij op uwen troon geplaatst, koninklijke macht hebt gij mij overgedaan, gij hebt mij geschapen naar uw beeld, gij hebt op mij overgedaan wat gij geschapen hebt. Ik zal dit vergelden door al de goede dingen te doen die gij wenscht.[1)]

Zoo noemde Nebukadnezar zich den zoon van Bel, de Romeinsche keizer 'Divi filius', en van de godsdienststichters of liever godsdienstthervormers Zarathustra en Buddha is de goddelijke afkomst voor hun volgelingen een feit.

Parallellen dus in overvloed. Maar is 't geboden om naast het constateeren der verwantschap dezer voorstellingen, ook de afhankelijkheid van de eene voorstelling van de andere aan te nemen? Of behooren ze wellicht niet alle tot de primitieve ideeën der volkeren en zijn ze niet te verklaren uit gelijke psychologische factoren?

Het ontstaan van den godsdienst kan nooit verklaard worden zonder een godsdienstigen aanleg bij den mensch aan te nemen. Uitwendige prikkels mogen dezen aanleg in actie hebben gebracht, de door Goethe aan Plotinus ontleende gedachte:

> Wär' nicht das Auge sonnenhaft,
> Wie könnten wir das Licht erblicken?
> Lebt' nicht in uns des Gottes eig'ne Kraft,
> Wie könnt' uns Göttliches entzücken?

wijst op den grondslag van den godsdienst.

Is dus de grondslag van den godsdienst het gevoel van verwantschap met God, die godsdienst zal zich altijd openbaren in het gevoel van eerbied voor personen, in wie de zedelijke kracht van het geloof zich sterker uit dan bij de gewone menschen en bij wie men een inniger verwantschap met God ontdekt dan bij zich zelf. Voelt de mensch, dat hij van Gods geslacht is, dan zal de ver boven hem uitstekende profeet of held in zijn schatting stijgen, naarmate hij meer van God toont te bezitten en in zijn oogen in nauwer verwantschap staan met God. Welnu - hierin ligt de psychologische grondslag van het geloof in het zoonschap Gods der op godsdienstig gebied uitblinkende persoonlijkheden.

1) Aangehaald bij J. Estlin Carpenter, De eerste drie Evangeliën, in Hollandsche vertaling, blz. 125.

Zóó zien we als het eigenaardig karakter van den Christelijken godsdienst, dat iedere betrekking tot God tegelijk een betrekking tot Jezus Christus is en omgekeerd. We behoeven ter verklaring van dit verschijnsel slechts te denken aan de kracht Gods, die zich in hem openbaarde en die het Johannes-Evangelie tot de belijdenis stemde: 'Wie Hem ziet, ziet den Vader'. In het Zoonschap Gods van den Christus belijdt de Christen zijn eigen kindschap. Latere dogmatische bespiegelingen werken dit Zoonschap uit en trachten een antwoord te geven op de vragen, die het verstandelijk denken bij dit begrip voelt opkomen. En juist in deze dogmatische bespiegelingen bespeurt men dan dikwijls den invloed, door denkbeelden van - buiten - af uitgeoefend. Maar in de gelijkheid der Zoonschap-Gods-denkbeelden spreekt zich uit dezelfde psychologische factor.

Hetzelfde geldt van de verzoekings-geschiedenis, die het Evangelie van Marcus ons in dezen korten vorm brengt: 'En hij (Jezus) was veertig dagen lang in de woestijn, waar hij door den Satan verzocht werd; en hij leefde onder de dieren, maar de Engelen dienden hem'. Vermoedelijk heeft hij een uitvoeriger bericht over de verzoeking gekend, zooals wij dit nog bezitten bij Mattheus en Lukas, maar dit bij zijn lezers als bekend verondersteld: de drievoudige aanval van den Satan, die in eigen persoon optreedt als de booze daemon om Jezus in den war te brengen en ontrouw te maken aan Zijne roeping, maar die door Jezus glansrijk afgeslagen wordt.

Men heeft gewezen op de groote overeenstemming tusschen deze geschiedenis en een gelijke gebeurtenis uit het leven van Buddha en van Zarathustra. Zarathustra staat bloot aan de verzoeking van Angra Mainyu, die met zijn schare van booze geesten den ondergang zoowel van de menschen als van de gansche schepping ten doel heeft. Maar Zarathustra overwint de verzoekingen met hulp van de door Ahura Mazda geopenbaarde woorden, juist zooals Jezus den Satan van zich wijst met aanhalingen van woorden uit de Schrift: 'Er staat geschreven'. Treffend is de volgende parallel van de berichten uit de Zend-Avesta en Mattheus IV:

'Weder zeide de bedriegelijke, de schepper der wereld van het booze, Angra Mainyu, tot Zarathustra: 'Vernietig mijne schepselen niet, o heilige Zarathustra. Verzaak de goede

wetten der aanbidding van Ahura Mazda en gij zult een dergelijke gift ontvangen als Zohâk[1] ontving, de bestuurder der natiën'.

Zarathustra antwoordde hem aldus: 'Neen! nooit zal ik de goede wet verzaken der aanbidders van Mazda, al zou ook mijn lichaam, mijn leven, mijn ziel breken'.[2]

'En weder nam de Satan Jezus met zich mede op een zeer hoogen berg en toonde hem alle rijken der wereld en hunne heerlijkheid en zeide tot hem: 'Dit alles zal ik u geven, wanneer gij neervalt en mij aanbidt'.

Toen sprak Jezus tot hem: 'Weg van mij, Satan! er staat geschreven: 'Voor den Heer, uwen God, zult gij knielen en Hem alléén dienen'.

Ook de verzoekingsgeschiedenis van Buddha is hiermede analoog. Wanneer deze vrouw en kind verlaat, om den weg tot de waarheid te vinden, verschijnt hem Mara, de Booze.

'In het luchtruim staande, riep hij hem toe: 'Heer! verlaat uw huis toch niet om als monnik rond te loopen. Heden over een week zal u heerschappij gegeven worden over de gansche aarde met hare vier werelddeelen en twee duizend eilanden. Keer terug, Heer!'

Als echter de prins bespeurt wie hij is, die hem roept, dan zegt hij: 'Verzoeker, ik weet, dat de wereldsche heerschappij voor mij is weggelegd, maar ik verlang niet naar die heerschappij, ik wil onder de toejuiching van 't schepselenheir een Buddha worden'.[3]

Waarlijk - hier schijnt de innerlijke verwantschap zóó innig, dat historische samenhang niet geloochend kan worden. Toch worden wij tot voorzichtigheid gemaand reeds door de overweging van den grooten plaatselijken afstand tusschen Indië en Palestina. Wanneer de Buddha-legende naar Palestina gekomen was en invloed zou hebben uitgeoefend op de verhalen omtrent Jezus, dan blijft onverklaarbaar hoe juist het hoofdmotief in 't leven van Buddha - de rijke jongeling, die het wereldsche leven prijsgeeft - in de

1) Een legendarisch koning, die de wereld duizend jaar zou geregeerd hebben.
2) Vgl. Carpenter t.a.p. blz. 180.
3) Kern, Het Buddhisme. I. blz. 48.

geschiedenis van Jezus ontbreekt.[1] En wat den Perzischen godsdienst betreft, ook hier is de weg niet duidelijk, waarlangs zijn voorstellingen tot het Christelijk domein zouden zijn doorgedrongen. Maar al was deze wel volkomen duidelijk, dan nog hebben wij te bedenken, dat de genoemde parallel slechts één der drie verzoekingen is, waaraan Jezus volgens de Evangelisten blootgesteld was. De beide anderen, waarbij de Satan Jezus tot verzoeking van God tracht te brengen, zijn door de vergelijkende godsdienst-geschiedenis elders nog niet in de eigenaardige beteekenis van 'Verzicht auf die zauberischen Wunder, die den Messias beglaubigen sollen' ontdekt.[2]

Daarom zien we dan ook, dat in het aangehaalde werk Lehmann de analogieën tusschen Buddhistische en Christelijke verhalen niet allereerst tracht te verklaren uit geschiedkundigen samenhang, maar uit het algemeen parallelisme van 't menschelijk leven en denken. En wanneer Bousset[3] spreekt over de overeenstemming op vele punten tusschen den Joodschen godsdienst en den Perzischen - en de Joodsche godsdienst is, als er van Perzischen invloed op den Christelijken godsdienst sprake zal zijn, de voornaamste bemiddelaar - dan zegt hij: 'bei alledem braucht noch keine Abhängigkeit vorzuliegen, es könnte das alles Parallelbildung sein'.

Legenden omtrent de verzoeking van den heilige of van den profeet zijn het gemeengoed der Oostersche volkeren geweest en ze toonen een merkwaardig groote overeenkomst. Dat men bij deze ontdekking denkt aan historischen samenhang ligt voor de hand. Maar naast de vergelijkende godsdienstgeschiedenis ontwikkelt zich thans een nieuwe wetenschap, de godsdienstpsychologie, die, zooals Troeltsch aangeeft, 'eine mehr völkerpsychologische oder eine mehr individualpsychologische Richtung' nemen kan.[4] In de eerste richting zoekt men naar gelijksoortige massale verschijnselen, de gelijkvormigheid en de wetten voor de vormen van den cultus en van het mythisch denken, de laatste

1) E. Lehmann, Der Buddhismus, Tübingen 1911, blz. 50 vlg.
2) Gunkel t.a.p. blz. 71.
3) t.a.p. blz. 550.
4) Kultur der Gegenwart, I, Abt. IV, blz. 485.

is het meer om het religieus innerlijk voelen te doen, dat ook overal iets gemeenschappelijks heeft. En deze godsdienstpsychologie onderzoekt nu ook de analogieën en parallellen en tracht ze uit de wetten van het godsdienstig denken te verklaren, als uitgangspunt nemend het eigen werkelijk of ondersteld godsdienstig gevoel. Toegepast op de verzoekingsgeschiedenis kan men op grond van deze studiën beginnen met de ervaring, dat het gevoel van verwantschap met God in iederen mensch gepaard gaat met het gevoel van beperktheid, van gebrekkigheid in 't volbrengen van en van strijd met zijn ideale bestemming.[1)] Hieruit wordt geboren de verlossingsbehoefte, die aan alle godsdiensten gemeen is, al verschillen natuurlijk de middelen, die men aanwendt om verlost te worden uit dien toestand van eindigheid en zondigheid, naarmate de beschouwingen omtrent de verhouding van God tot mensch verschillen. Die macht, welke de gemeenschap met God in gevaar brengt of verbreekt, is de macht van het kwaad, welke haar oorsprong heeft in booze geesten of bij verdere ontwikkeling in den schepper van het kwade, zooals in den Zarathustrischen en in den lateren Joodschen godsdienst. De subjectieve ervaring wordt in deze Verzoekers-gestalte geöbjectiveerd. En zooals in den godsdienstigen heros de verwantschap met God zich krachtiger openbaart dan in den gewonen geloovige en hij hierdoor als Godszoon wordt vereerd - zóó is het ook op hem, dat de Verzoeker zijn krachtigste aanvallen richt. Het dualisme - het goede en het booze, God en de wereld, het rijk van het licht en dat van de duisternis - gegrond in de eigen ervaring, vindt in den strijd tusschen Godszoon en Verzoeker zijn klaarste uitbeelding. En in den triumf over den Satan spreekt zich de onuitroeibare verwachting uit in de overwinning van het goddelijke over alles wat diens macht weerstreeft. Dat deze verwachting zich uitte in de vormen van de gedachtenwereld dier dagen, en hierin zich de invloed van buiten-af liet gelden, spreekt van zelf.

Blijkt uit deze twee voorbeelden, dat innerlijke overeenstemming niet behoeft te wijzen op historischen samenhang, soms is de overeenkomst in détail-punten zóó groot, dat wij

1) Tiele, Hoofdtrekken der Godsdienstwetenschap, 1901, blz. 91 vlg.

dien samenhang moeten aanvaarden. De wonderbare geboorte, het bezoek van de Wijzen uit het Oosten, die geleid worden door de schitterende ster, de kindermoord, het wonder te Kana, waar Jezus water in wijn verandert, de sacramenteele handelingen van doop en avondmaal, de Logosleer van Johannes en vele Paulinische voorstellingen zijn zoo in détails analoog met overeenkomstige gebeurtenissen en ideeën in andere godsdiensten, dat hier ongetwijfeld aan historischen samenhang gedacht mag worden.

***

Afgaande op de resultaten, kan men eenigszins sceptisch staan tegenover het werk der wetenschappelijke theologie in haar verschillende geledingen. Toch zou men haar groot onrecht doen wanneer men haar onvruchtbaarheid verweet. Haar waarde ligt in de door haar ontdekte methode van onderzoek en in het principe, waarvan zij uitgaat. Die methode is een andere dan de kerkelijk-dogmatische, n[1]. de zuiver wetenschappelijke, los van elke petitio principio. Zijn er fouten gemaakt 'wij zien de oorzaken dier mislukkingen heden duidelijk in en komen dus op beteren weg'.[1)] De waarde dier methode wordt dan ook nu wel overal ingezien en is in ons land toegepast door Chantepie de la Saussaye, de Zwaan, Obbink, van Veldhuizen en zoovele anderen, die in hun Christologie de meer rechtsche richting zijn toegedaan.[2)]

Wat de wetenschappelijke theologie als vast resultaat heeft doen kennen is het diepgaand verschil tusschen de Synoptische Evangeliën Mattheus, Marcus en Lukas en de geschriften van Paulus en Johannes. Het Godszoonschap in metaphysischen zin, de mystieke verbinding van Christus met zijne gemeente, de Christus-Adam-theologie, de kruisdood van Christus in verband met de vrijmaking van de Wet, het scherpe dualisme tusschen vleesch en geest - dit alles is zoo geheel anders dan wat men in de Synoptische Evangeliën vindt. Paulus is de eerste theoloog geweest van 't Christendom, n[1]. in dezen zin, dat hij het Christendom als

1) de la Saussaye t.a.p. blz. 28.
2) vgl. Antieke Cultuur door dr. J. de Zwaan, Haarlem, 1918.

verlossings-godsdienst tegenover den Joodsch-wettelijken godsdienst geplaatst heeft. Zóó sterk is het onderscheid gevoeld tusschen de oer-christelijke opvattingen en die van Paulus, dat er een uitgebreide literatuur ontstaan is over het vraagstuk: Jezus en Paulus en de roep kon weerklinken: Terug tot Jezus, los van Paulus. Vooral Wrede heeft de scherpe tegenstelling tusschen Jezus en Paulus uitgewerkt en in Paulus' leer meer een verstoring dan een voortzetting van Jezus' Evangelie gezien.[1)] Ja men mag zeggen, dat de ineenstorting van het dogma van de letterlijke inspiratie van den Bijbel voor een niet gering deel bewerkt is door de ervaring van het groote verschil tusschen het Christendom der drie oudste Evangeliën en dat van Paulus.

De Synoptische Evangeliën zijn de bronnen, waaruit wij voornamelijk het leven van Jezus zullen moeten opdiepen. In deze Evangeliën zijn de oudste herinneringen der oer-gemeente bewaard gebleven, al zijn deze ook verwerkt en omgewerkt tot een geloofsgetuigenis omtrent den Christus. Maar het merkwaardige is, dat de Evangelisten den kritischen zin misten, die feitelijk eerst sinds het rationalisme de menschheid in 't bloed zit. Geen der Evangeliën vormt, wat wij noemen, een zuivere compositie. Het zou ons niet overkomen tweemaal hetzelfde bericht te plaatsen in een levensbeschrijving zooals Marcus doet met het spijzigingswonder.[2)] Wij constateeren bij Lucas een aantal doubletten, welke hem blijkbaar ontgaan zijn.[3)] Ook Mattheus vermeldt ettelijke uitspraken en gebeurtenissen dubbel.[4)] Het is dit gebrek aan kritischen zin, dat ons juist een kijk geeft op de verschillende bronnen, die de Evangelisten gebruikt hebben en op de wijze, waarop ze hun geschriften hebben samengesteld. En ook hebben we aan dit gebrek aan kritischen zin te danken, dat vele oude herinneringen aan Jezus door hen zijn opgenomen, welke feitelijk niet stroken met het beeld, dat zij ons van Jezus willen schilderen. Om slechts één voorbeeld te noemen: Mattheus schildert ons in het eerste hoofdstuk de

1) Religionsgeschichtliche Volksbücher, I, 5 en 6.
2) Marcus 6:30-44 en 8:1-9.
3) Vgl. Lucas 9:23 en 24 met 14:27 en 17:33; 11:43 met 20:46 en 14:11 met 18:14.
4) Vgl. o.a. Mattheus 5:29 en 30 met 18:8, 9 en 20:26 met 23:11.

bovennatuurlijke geboorte van Jezus, de zoogenaamde vaderlooze geboorte.[1] Afgezien nu nog van het feit, dat de geslachtsregisters zoowel die van Mattheus als die van Lucas, beide loopen over Jozef, vermeldt Mattheus, dat Jezus bij zijn optreden in zijn vaderstad Nazareth te kampen had met het voóroordeel der menschen, die niet in hem willen gelooven, omdat hij is 'de zoon van den timmerman' en omdat zij zijne moeder Maria en zijne broeders Jacobus en Jozef en Simon en Judas zoo goed kennen.[2] Wederom, dat zou een schrijver van onzen tijd niet overkomen! Maar daardoor weten we, dat Jozef en Maria in de oudste herinneringen bekend waren als de ouders van Jezus. Op dezelfde wijze laat zich verklaren, dat wij in de Evangeliën, die ons Jezus als den Christus willen schilderen, als den Godszoon, de eens door Schmiedel zoo genoemde 'neun Grundsäulen' van den historischen Jezus aantreffen, negen gebeurtenissen, die aantoonen, dat de oude overlevering door de latere gemeentetheologie niet volkomen kon worden weggedoezeld. We hooren Jezus tot den rijken jongeling, die voor hem op de knieën valt en vraagt: 'Goede Meester, wat moet ik doen om het eeuwige leven te verwerven?' dit merkwaardige woord zeggen: 'Wat noemt ge mij goed? Niemand is goed dan God alléén'.[3] Hier spreekt zich uit de deemoed tegenover de onvergelijkbare goedheid Gods, het voelen van den onmeetbaren afstand tusschen zich zelf en God. De tweede plaats is die, waarop ons wordt meegedeeld, dat zijne verwanten van zijn optreden hooren en hem voor uitzinnig houden, zoodat ze hem met zich mede willen nemen. Zijn moeder en zijne broeders, die wegens de groote menigte der hoorders niet bij hem kunnen komen, laten hem roepen. 'Zie, zoo zegt men tot hem, 'uwe moeder en uwe broeders zijn buiten en zoeken u'.[4] Door dit verhaal krijgen we een juisten blik op de verhouding van Jezus tot de zijnen, die hem blijkbaar niet begrijpen, een volkomen-natuurlijk gebeuren,

1) Vs 18-25.
2) 13:53-58.
3) Marcus 10:17-27, ook medegedeeld in Lukas 18:18-27 en Mattheus 19:16-26 (hier eenigszins gewijzigd, maar duidelijk herinnerend aan de beide andere plaatsen).
4) Marcus 3:20-35.

wanneer wij denken aan den mensch Jezus, maar dat onverstaanbaar wordt, als wij moesten aannemen, dat Maria de aankondiging had gekregen, dat zij den zoon Gods zou baren en getuige was geweest van al de wonderbare voorvallen bij de geboorte, die Mattheus en Lucas mededeelen. Hoe zou zij ooit na de annuntiatio aan haren zoon getwijfeld kunnen hebben! Maar deze twijfel is volkomen begrijpelijk als zij Jezus hoort en ziet, zoo grootelijks verschillend van haar andere zoons! Als derde bewijs voor de herinnering aan Jezus als den mensch noem ik de plaats, waar Jezus zijne eschatologische verwachting uitspreekt, dat het 'einde' spoedig daar zal zijn, maar dat niemand, ook niet de engelen in den hemel en ook hij zelf niet den dag en het uur weet, waarop de groote ommekeer zal plaats hebben, maar alléén de Vader.[1)] Dit woord moet zeer oud zijn, daar Jezus zegt, dat 'deze generatie niet zal voorbijgaan totdat alles geschied zal zijn'. Daarom kan het bezwaarlijk gesproken zijn toen die generatie uitgestorven was. Welnu met deze uitspraak belijdt Jezus de beperktheid van zijn weten tegenover de alwetendheid van God. Ten vierde kan in dit verband aangebracht worden het verhaal, waarin ons medegedeeld wordt, dat de Farizeërs van Jezus een teeken begeerden d.i. een wonder, waardoor hij zijn Messiasschap zou bewijzen. Verwonderlijk genoeg volgt hun eisch onmiddellijk op het wonderverhaal, dat Jezus met zeven brooden en eenige visschen een schare van vier duizend menschen voedde, waarna er nog zeven volle korven met brokken overbleven. Was dit dan niet een 'teeken', dat overtuigend genoeg was? Maar - hoe dan ook - Jezus weigert aan hun eisch te voldoen, waarover hij zich bedroeft omdat daaruit blijkt, dat zij hun geloof niet wilden gronden op eigen overtuiging, op geestelijke ervaringen, maar op uiterlijke wonderteekenen. Het is een bewijs, dat, wanneer hij hun toeroept: 'Waarlijk, ik zeg u, nooit zal aan dit geslacht een teeken gegeven worden!', hij zich van het wondergeloof afwendt en alléén vrucht verwacht van bekeering. Zoó zien wij in de oudste herinneringen, die ons bewaard gebleven zijn, naast den wonderdoenden Christus ook nog Jezus te voorschijn treden, die

1) Marcus 13:28-33.

van geen wonderen weten wil en van wonderen geen heil verwacht.[1] Als vijfde plaats voegt zich hierbij het verhaal, dat Jezus, wanneer hij in Nazareth optreedt, daar geenerlei wonder kon doen, maar slechts eenige zieken genas door hun de handen op te leggen.[2] We kunnen ons begrijpen, dat Mattheus deze aanstootelijke plaats verandert in 'hij deed daar niet vele wonderen'[3]. Waar Marcus toegeeft, dat er gevallen waren, die Jezus' macht beschaamden, wil Mattheus deze onmacht niet bekennen: de latere vereering van den Messias duldde dit niet! We kunnen voorts wijzen op het gesprek van Jezus met den Schriftgeleerde over het hoogste gebod, waarin hij verklaart, dat er maar één God is en dat dien God lief hebben van ganscher harte het eerste en voornaamste gebod is, de ziel van de ware vroomheid.[4] Hoe duidelijk blijkt uit dit antwoord van Jezus, dat God en God alléén het doel is van zijn prediking. Verder zijn er naast de door Schmiedel nog meer genoemde plaatsen[5] talrijke andere te noemen, waarin de herinnering aan den mensch Jezus aan 't licht treedt: hij ontwikkelt zich, groeit, neemt toe in lichaamsgrootte en in wijsheid en in genade bij God en menschen, terwijl hij zijn ouders onderdanig is;[6] hij is bedroefd en toornt, hij is blijde en ontroerd, hij is angstig en benauwd, hem hongert en dorst - in 't kort, niets menschelijks is hem vreemd!

Zóó komt de menschelijke ondergrond lichtend te voorschijn uit den goudglans, waarmede zijn beeld in innige vereering bedekt is. Blijkbaar leefden in de oer-gemeente de herinneringen aan den Meester te sterk, dan dat al deze trekken uit zijn beeld konden worden geretoucheerd. En op deze menschelijke trekken blijft onze aandacht gericht. Wel is het onmogelijk uit deze arabesken het geheele gebouw van het leven en de persoonlijkheid van Jezus op te bouwen. Maar waardevol blijven ze. Want hierin treedt op ons toe de historische Jezus, die tot Christus verheven werd, en een gestalte

1) Marcus 8:10-13, vgl. Mattheus 15:39 en vlg.
2) Marcus 6:1-6.
3) Mattheus 13:58.
4) Marcus 12:28-34.
5) Markus 15:24; Markus 7:14-21 en Mattheus 11:5-7.
6) Lucas 2:40, 51 en 52.

verkreeg, waarbij alle andere gestalten, welke de godsdienstgeschiedenis ter vergelijking aanbiedt, verbleeken. Maar hier stuiten we tevens op het mysterie der persoonlijkheid. Drews heeft in zijn bekend werk 'Christus-mythe' ergens gezegd: 'Fällt der Purpur, folgt der Herzog nach'. Maar als werkelijk een *koning* schuilt onder den purperen mantel, dan zal, ook al is het vorstelijk gewaad wegvallen, de koninklijke mensch zich door zijn blik, zijn gestalte en zijn waardigheid handhaven. Zoo is het ook hier. Want wat de wetenschappelijke theologie ontdekt heeft is dit; het grootste, wat de gemeente kende, is op hem overgedragen; de wereld van zijn tijd, verlangende naar openbaring en uitziende naar een van den hemel neerdalenden Godszoon, heeft hare idealen aan hem vastgehecht. Dat daardoor de Christusfiguur ontstond, die in staat was een nieuwe beschaving te wekken 'waaraan wij nog lang te arbeiden hebben, zoo zij zich eenmaal in een verre toekomst den naam van "christelijk" zal waardig maken'; dat zal nooit op geschiedkundigen weg alléén verklaard worden.

Dat Jezus door de zijnen tot Christus werd uitgeroepen, blijft het groot mysterie. De aantrekkingskracht van magneet en ijzer is wederkeerig. Het Christus-beeld heeft zijn kracht in Jezus geïnduceerd, maar te anderer zijde is Jezus in staat geweest het Christus-beeld tot zich te trekken. Dit blijft het geheim, dat wij het best benaderen, wanneer wij luisteren naar het woord, dat de Romeinsche hoofdman uitroept, wanneer hij getuige is van Jezus' dood: Waarlijk, deze mensch was een Godszoon!

Amsterdam.

F. DIJKEMA.

Indrukken van de tweede volkenbondsvergadering.

Het was wel een geheel andere aanblik, dien Genève bood den 15den November 1920, toen de Volkenbondsvergadering voor de eerste maal bijeen zou komen, en den Septemberdag, waarop de Salle de la Réformation voor den tweeden keer haar deuren opende om de afgevaardigden uit alle deelen der wereld te ontvangen. Tóen een stralende zon en een strakblauwe hemel over de stad, waar de klokken luidden en de fontein in het meer zijn waterwolken opstuwde; tóen dichte menschenrijen, den geheelen weg naar de vergaderzaal langs, waartusschen de met de nationale vlaggen gesierde auto's snelden, die de delegaties naar de Rue Versonnex brachten; tóen de stoet van den President en de Zwitsersche Bondsraden, met de muziek voorop en de ‘huissiers’ in hun oud-Geneefsch uniform, door de bevlagde straten en onder het gejuich van het volk opgaand ter Vergadering... Tháns vroegen wij ons af, dien grauwen 5den September, op weg naar de zaal, die weer vijf weken lang onze dagelijksche verblijfplaats zou zijn, of wij ons soms ook in den dag der opening vergist hadden. Geen klokken die luidden, geen fonteinen, geen vlaggen, geen menschen langs den weg, geen muziek, niets. Genève zag er uit zoo als het er elken werkdag uitziet, en er was nauwelijks iemand die opkeek als auto's langs reden, welker wapperende vaantjes aankondigden, dat zij afgevaardigden aanbrachten ter grootste internationale vergadering die ooit gehouden was.

Dit verschil in stemming op de beide openingsdagen

zou teekenend worden voor de geheele vergadering. Het enthousiasme van de eerste zitting had plaats gemaakt voor een ernstige - om niet te zeggen matte - werkstemming. Hard en stoer is in deze dagen te Genève gewerkt, meer dan zij, die uitsluitend op positieve resultaten afgaan, kunnen vermoeden.

Voor ons Nederlanders heeft de tweede zitting der Assemblée een bijzondere beteekenis gekregen door de verkiezing van Jhr. van Karnebeek tot voorzitter. Op den avond vóór den openingsdag, toen wij uit Holland aankwamen, hoorden wij dat onze eerste gedelegeerde een ernstig candidaat voor het presidentschap was. Deze candidatuur was een aangename verrassing; andere namen hadden wij gehoord: da Cunha, den Braziliaan, door wiens benoeming men hoopte de Zuid-Amerikanen gunstig te stemmen, van wie reeds een groot aantal geheel zou wegblijven, terwijl het geschil tusschen Bolivia en Chili dreigde het getal der aanwezigen nog te verminderen met dengeen, wien de te wijzen beslissing niet zou aanstaan. Verder Motta, den oud-president van het Eedgenootschap, en eere-voorzitter van de Vergadering van verleden jaar, of Ador, den populairen voorzitter van het Roode Kruis, wier keuze tegelijk een daad van courtoisie zou zijn tegenover het land, dat de Vergadering thans ten tweeden male gastvrijheid bood. Of Wellington Koo, den hoc tempore President van den Conseil, die dientengevolge ook de Assemblée leidde totdat een nieuwe functionaris was gekozen, zou men diens voorzitterschap niet bestendigen, zooals men het verleden jaar ten aanzien van Hymans gedaan had?

De stembus wees uit, dat de meerderheid der Vergadering onzen Minister van Buitenlandsche Zaken tot voorzitter wenschte. Een Nederlander voorzitter der wereldvergadering, wie zou het hebben durven voorspellen een viertal jaren geleden, toen men met een ‘neutre pleutre’ slechts minachting over had voor dengeen, die zich afzijdig hield in den strijd? Wie had het gedacht in den tijd dat onze Zuiderbuurman, vertrouwende op machtige bondgenooten, zijn hand uitstrekte naar een deel van ons gebied, en wij, met niets dan ons goed recht aan onze zijde, ons daartegen te weer stelden? De benoeming van Jhr. van Karnebeek was méér dan een enkele erkenning van bekwaamheid. De verkiezing van dezen man,

die, zooals de ‘Matin’ verkondigde ‘nooit den Geallieerden concessies had gedaan en geweigerd had den Keizer uit te leveren’, en die thans niettemin door een der voornaamste Geallieerden candidaat was gesteld, was tegelijk een hulde aan het beleid, waarmede hij deze jaren ons land gevoerd had over de doornige paden der internationale diplomatie. Het was een hulde aan de, zoo bij uitstek Nederlandsche, politiek van zelfstandigheid en onafhankelijkheid, die weigerde zich te laten medevoeren in het kielwater van een der grootere staten.

Dat een klein land zijn aanzien niet vergroot door zich door een groote mogendheid op sleeptouw te laten nemen, hoe heeft België het eenige dagen later ondervonden! Hoezeer had het voor de hand gelegen, dat aan dit land, als erkenning voor de onnoemelijk zware offers, die het ter handhaving van zijn recht heeft gebracht, een plaats werd gegund in de wereldrechtbank, die thans stond te worden opgericht. En hoe bitter was het échec van den Belgischen candidaat! Niet alleen dat hij slechts weinige stemmen behaalde voor de rechtersplaats, maar ook zelfs voor rechterplaatsvervanger kon hij niet het vereischte aantal stemmen op zich vereenigen. En toen de Raad, die gezamenlijk met de Vergadering het benoemingsrecht uitoefent, bleek zijnerzijds den Belgischen candidaat te wenschen, toen weigerde de Assemblée tot driemaal toe om baron Descamps, den Voorzitter der Juristencommissie van den Bond, die het statuut van het Hof had voorbereid, ook zelfs deze bescheiden suppleanten-plaats toe te kennen. Waarlijk, men behoeft geen bewonderaar van de Belgische staatkunde te zijn, om de teleurstelling te kunnen begrijpen, die sprak uit de woorden van Minister Jaspar in zijn antwoord op een vraag in de Chambre des Représentants: ‘Par quelque raison qu'on l'explique, on doit considérer comme infiniment fâcheux l'échec de notre candidat, dont l'élection eût du être assurée en considération des sacrifices exceptionnels, consentis par la Belgique à la cause du droit’.

Maar, aan wien de schuld? Men heeft getracht, het échec te wijten aan de mindere populariteit waarin baron Descamps zich zou mogen verheugen. Doch meer dan een doekje voor het bloeden was dit niet. Wat wist het meerendeel van de

afgevaardigden, die te Genève te stemmen hadden, van den persoon van den heer Descamps af? Wat wisten zij af van mannen als den Japanner Oda, den Chinees Wang of den Serviër Yovanovitch, die zij toch niettemin in het Hof hebben gekozen? Men kan niet anders dan erkennen, dat bij de benoeming der rechters de nationaliteit een overwegende rol heeft gespeeld en dat zeker het meerendeel hunner is aangewezen als de candidaten van hun land, zonder dat de Vergadering zich in appreciatie van wetenschappelijke verdiensten of karaktereigenschappen heeft begeven. Men heeft den Belgischen candidaat niet gewild, niet om zijn persoonlijke eigenschappen, maar omdat men in hem een doublure van den Franschen rechter zag.

Dit zeilen op het Fransche kompas heeft zelfs een oogenblik gedreigd, den Belgen nog een grooter échec te bezorgen: het verlies van hun zetel in den Raad. Dit gevaar is thans nog voor hen afgewend, het mandaat voor het Belgische lid is nog voor één jaar verlengd, dank zij ook den persoon van den heer Hymans, die én door zijn leiding van de Assemblée verleden jaar én door zijn onvermoeide pogingen om het Poolsch-Lithausche geschil over Wilna tot oplossing te brengen, zich veler sympathie heeft verworven. Maar men heeft wel duidelijk laten doorschemeren, dat het thans voor het laatst was, en dat waarschijnlijk het volgend jaar België zijn zetel zal moeten opgeven, - tenzij het aantal zetels in den Raad tegen dien tijd wordt uitgebreid.

Hiervan is thans reeds sprake geweest: het voorstel ging uit van Chili en beoogde, het Spaansche element in den Raad te versterken en consolideeren. Het gevaar is, dat men niet weet waar men eindigt als men eenmaal begint den Raad uit te breiden. Hoe grooter de Raad, des te grooter het verlangen om niet tot de uitgeslotenen te behooren. Langs dien weg zal men den Raad zich voortdurend meer zien vergrooten, en in evenredigheid daarmede de beteekenis van de Assemblée verkleinen. Blijft men aan de jaarlijksche bijeenkomsten van de Assemblée in den tegenwoordigen vorm vasthouden - wij komen later nog hierop terug - dan zal men de uitbreiding van den Raad, ook reeds om de verzwakking van het verantwoordelijkheidsgevoel, die van die uitbreiding onvermijdelijk het gevolg zal zijn, niet onverdeeld kunnen toejuchen.

Met de benoeming van Jhr. van Karnebeek tot voorzitter der Vergadering, en van Mr. Loder, reeds bij eerste stemming, tot rechter in het Hof, waren de onderscheidingen, die aan Nederlanders te beurt vielen, nog niet ten einde. Opmerkelijk was de verkiezing van Jhr. van Swinderen in de z.g. conciliatie-commissie, die tot taak had overeenstemming te bereiken tusschen Conseil en Assemblée, toen de laatste voor de vierde suppleantenplaats aan den Chileen Alvarez bleef vasthouden, terwijl de Raad - vermoedelijk ook uit overweging dat het reeds met drie leden in het Hof vertegenwoordigde Spaansche element geen uitbreiding meer behoefde - den Heer Descamps handhaafde. Dat in deze commissie van drie leden wederom een piaats aan een Nederlander werd ingeruimd, was wel een bewijs van het aanzien, dat onze gedelegeerden genoten en het vertrouwen, dat men in hun onpartijdigheid stelde. Op deze benoeming volgde nog die van Prof. Struycken in de commissie van onderzoek in het Chileensch-Boliviaansche geschil, terwijl dezelfde gedelegeerde werd aangewezen tot rapporteur over verschillende belangrijke punten, door de eerste Commissie onderzocht, betreffende de wijziging van het Volkenbondverdrag. Ook over de financieele kwesties, door de derde Commissie behandeld, werd weder een Nederlander - Prof. van Eysinga - tot rapporteur benoemd. Inderdaad, Nederland was wel in aanzien op deze Volkenbondsvergadering, en de wijze, waarop de man, die tot het Voorzitterschap was geroepen, zich van zijn taak kweet, heeft daartoe zeker wel in hooge mate bijgedragen.

De rol, die Holland in den Bond kan vervullen, is met deze Assemblée niet afgeloopen. Een land als het onze, dat niet behoort tot de groote mogendheden, maar toch door zijn handel en zijn koloniën autoriteit bezit, en zich niet inlaat met ‘entangling alliances’ is, door de onafhankelijkheid waarmede het staat tusschen onderlingen naijver, wantrouwen en belangentegenstellingen, bestemd om in den Volkenbond een belangrijke plaats in te nemen. Men beseft, dat de Nederlandsche politiek eerlijk is, dat de Nederlandsche gedelegeerden te vertrouwen zijn, en dat weet men van vele anderen niet. In dit opzicht heeft de Assemblée grappige staaltjes opgeleverd. Er was een land - een van de nouveaux riches

in de statengemeenschap - dat met een drietal gelieerde landen overeen was gekomen om allen den candidaat van het eerstbedoelde voor het Hof te stemmen. De candidaat bleek echter slechts twee stemmen te hebben verworven, dus, behalve die van zijn eigen land, nog slechts één andere. De eerste gedelegeerde van het land in kwestie stapte af op bondgenoot no. 1 en uitte zijn verbazing over dezen uitslag. Bondgenoot no. 1 was ook uitermate verbaasd; waar hij zich natuurlijk aan de afspraak had gehouden, was de tweede stem van *hem* afkomstig. De eerste gedelegeerde van het land in kwestie stapte daarop af op de bondgenoot no. 2. Maar toen deed zich het merkwaardige geval voor, dat ook bondgenoot no. 2 hoogst verbaasd was, want ook hij had zich aan de afspraak gehouden, en de tweede stem was dus van *hem*. En bij verder onderzoek bleek de tweede stem ook nog te behooren aan bondgenoot no. 3. Doet het niet denken aan de reusachtige forel in de gelagkamer van de herberg in Wallingford, waarvan Jerome K. Jerome vertelt in ‘Three men in a boat’, die opgehaald was door iederen visscher, dien men daarover aansprak, en die achteraf nog van gips bleek!

Om een rol ter Vergadering te kunnen spelen, zal men moeten zorgen, steeds met eerste-rangs gedelegeerden te komen. Want voor de positie, die een land aldaar zal innemen, is de keuze van zijn afgevaardigden zeer belangrijk. Daarbij is het van groot gewicht, vertegenwoordigers te zenden van wie men weet dat, wat zij verklaren, ook inderdaad de meening van hun regeering weergeeft. Het enthousiasme voor aanwijzing van de gedelegeerden door de Parlementen heeft al reeds weder zijn tijd gehad. Kon het ook anders? Zeker, het kan heel interessant zijn om te hooren hoe de socialisten in land A, of de radicalen in land B of de conservatieven in land C over eenig onderwerp denken. Maar de Vergadering van den Volkenbond, waar elk land slechts één stem uitbrengt, beoogt méér dan een gelegenheid te geven tot het houden van interessante redevoeringen: zij heeft ten doel iets te bereiken, gemeenschappelijke regelingen tusschen de landen tot stand te brengen, en dan komt het er op aan, te weten hoe ver de verantwoordelijke regeeringen bereid zijn te gaan. Het is dwaasheid, te willen onderscheiden tusschen een bond van ‘staten’ en een bond van ‘volken’:

de staatsregeering is het orgaan, waardoor een volk, als eenheid, zijn wil uit. De verschillende partijen kunnen trachten hare opvattingen in de nationale parlementen ingang te doen vinden, en aldus komen tot een regeering, die hare inzichten vertolkt; ook kunnen zij gebruik maken van internationale tribunes als b.v. de Unie van Volkenbondvereenigingen verschaft, maar in de Volkenbondsvergadering, waar het geldt positieve resultaten te bereiken, heeft slechts waarde het standpunt van het eenige orgaan dat het geheele volk vertegenwoordigt: de regeering.

Hierin schuilt ook de reden van de groote autoriteit, die een man als Balfour in de Vergadering bezit. Balfour is daar een der meest populaire figuren; hij dankt die populariteit niet in de eerste plaats aan wat hij zegt, noch aan de wijze, waarop hij het zegt. Maar hetgeen aan zijn woorden zoo groote beteekenis verleent, is, dat ieder weet, dat hij bij hetgeen hij spreekt, het Britsche Rijk achter zich heeft. Juist in dit opzicht is er een aanmerkelijk verschil met Lord Robert Cecil. Ook Cecil is populair, maar meer bij het publiek dan bij de Vergadering zelf, en men krijgt den indruk, dat deze populariteit zich vooral bij den aanvang der Vergadering manifesteert, en afneemt naarmate de conferentie voortduurt. Het feit, dat Lord Robert Engeland niet representeert, dat de Britsche Regeering hem geen plaats in de delegatie heeft willen inruimen en dat hij uitsluitend als vertegenwoordiger van Zuid-Afrika, dank zij zijn geestverwantschap met Smuts, zijn stem ter Vergadering kan doen hooren, laat niet na van invloed te zijn op het gewicht, dat aan zijn woorden wordt gehecht. Bij de Franschen ziet men hetzelfde. Toen Noblemaire zijn rede over de ontwapening hield, die het evenement van deze zitting vormde, hoorde men terstond de vraag stellen: ‘Met welk gezag spreekt hij? Is dit de meening van het officieele Frankrijk, of is hier alleen de heer Georges Noblemaire, député en directeur van de P.L.M. aan het woord?’ Men bewijst den Volkenbond een slechten dienst door de Assemblée te laten ontaarden in een debatingclub, waar alle uiteenloopende richtingen in de diverse landen hare opvattingen komen verkondigen; daarmede wordt zij uit practisch oogpunt, tot volslagen machteloosheid gedoemd.

In het belang van de continuiteit van het werk kan het ook

geen aanbeveling verdienen, elk jaar weder met een geheel stel nieuwe gedelegeerden te komen. Vooral indien, zooals dit jaar geschied is, tal van onderwerpen na ampele discussie tot de volgende zitting worden uitgesteld, zal het, tot het bereiken van practische resultaten, niet wenschelijk zijn telkens weer nieuwe menschen te zenden, die niet op de hoogte zijn van de Volkenbondzaken in het algemeen, en van de discussies van het vorig jaar in het bijzonder. Het was dan ook een gelukkig verschijnsel, dat men dit jaar velen van de oude bekenden van November terugzag: Balfour, Cecil, Bourgeois, Schanzer, Branting, Zahle, Nansen, Motta, Ador, zij allen waren weer present. Van de nieuw gekomenen trad vooral Noblemaire op den voorgrond, ongetwijfeld een der ‘coming men’ in den Volkenbond, waarmede men zoowel den Bond als Frankrijk slechts kan gelukwenschen. Sommigen zijner landgenooten schijnen tegen hem te hebben, dat hij niet altijd een positief gevestigde meening over ieder punt heeft. Maar is het niet juist een kenmerk van dieper inzicht, indien men de zaken niet uitsluitend van één kant kan bezien, en van elke verdedigde oplossing naast de voordeelen ook terstond zelve reeds de schaduwzijden kan aanwijzen? Zijn redenaarstalent evenaart dat van zijn landgenoot Viviani, maar Noblemaire is minder heftig en agressief. De rede waarin hij, op dezelfde wijze als twee maanden later Briand te Washington zou doen, Frankrijk verdedigde tegen de beschuldiging van militarisme, en, zonder in voor Duitschland krenkende bewoordingen te vervallen, zijn twijfel uitte of zich daar reeds het ‘désarmement moral’ had voltrokken, was uit oratorisch oogpunt voortreffelijk. Van het oogenblik dat hij begon te spreken tot dat, waarop hij eindigde, greep hij de zaal. Meesterlijk was de manier waarop hij, die als reserve-officier aan het front heeft gestaan, hier en daar een stuk oorlogsherinnering in zijn rede wist in te vlechten: ‘J'ai vu et j'ai fait la guerre. Elle m'a laissé bien des souvenirs d'horreur, mais à cette horreur s'est pourtant mêlé quelquefois de la beauté, et je suis convaincu que vous allez en trouver dans cette réponse magnifique et simple que me fit un jour un de mes soldats, un petit soldat, presque un enfant. Il était blessé mortellement et, comme je connaissais sa famille, je lui demandai quelle commission suprême je devais faire à sa mère. Ce petit, à

l'approche du trépas, avait sur sa figure je ne sais quelle angoisse affreuse; il ne trouvait pas les mots qu'il fallait dire, car trop de pensées se pressaient dans son esprit. Tout d'un coup, un sourire magnifique vint illuminer sa figure: sourire que je n'oublierai jamais. Cet enfant avait trouvé la phrase qui, pour lui, résumait toute la beauté de son geste et de son sacrifice: “Mon colonel, vous direz à Maman: Vive la France”! Et il est mort. Cette scène la, Messieurs, nous l'avons vécue en combien d'autres cruelles occasions. Elle s'est répétée des centaines en des milliers de fois. Mais ce que je veux dire ici c'est qu'elle s'est répétée des deux côtés. Je ne l'ai pas vu avec les yeux du corps, mais je l'ai vu avec les yeux de l'esprit: je suis sûr que des milliers de petits soldats allemands avant de mourir ont dit à leur chef: “Mon colonel, vous direz à Maman: Vive l'Allemagne”. Pourquoi, Messieurs, le voeu magnifique et sacré de tous ces petits héros - je dis héros car ce n'est pas se diminuer mais se grandir que de reconnaître la valeur d'un adversaire - ne serait-il pas exaucé? Pourquoi y aurait-il impossibilité qu'à côté d'une France libre et pacifique, une Allemagne libre et pacifique puisse vivre aussi?’

En laat mij ook nog dit deel uit het slot zijner rede mogen aanhalen: ‘Est-ce notre faute, si les circonstances nous obligent à être dans le monde entier, et à peu près seuls, les gendarmes du traité? Est-ce notre faute si nous maintenons hors de notre territoire plus de 200.000 hommes pour monter partout la garde de la paix? Est-ce pour notre plaisir que, sous le fardeau des charges militaires, nos épaules plient, mais, soyez tranquilles, plient et ne rompront pas? Militaire, certes, la France est obligée de provisoirement le rester; parce qu'elle ne veut pas revoir la guerre; parce qu'elle ne veut pas qu'un million et demi de ses fils soient morts pour rien. Mais, après la loyauté et la plénitude de mes explications, je suis sûr que vous serez unanimes à me reconnaître le droit de dire que je rejette très loin de la face sereine de ma pacifique et bien-aimée Patrie ce masque mensonger de militarisme, sous l'outrage duquel certains voudraient tenter de la défigurer. Excusez mon émotion, Messieurs, mais ce n'est plus vous que je vois en ce moment. Dans je ne sais quel brouillard, je vois se dresser devant moi les chères ombres

de tous ces beaux jeunes gens que j'ai vu tuer, que j'ai fait tuer, quand la cruauté de mon devoir militaire m'obligeait à les envoyer tous au danger et beaucoup, beaucoup trop à la mort'. En, met van emotie trillende stem en afwerende handbeweging, als wil hij de weer oprijzende beelden van het slagveld terughouden: 'Cela, je ne veux plus le revoir! Cela, je ne veux plus le refaire! Et il n'y a pas un homme en France, ayant vu et surtout ayant fait la guerre, qui n'ait cette inflexible et cette pieuse volonté'.

Nieuw in dezen kring was ook de Italiaansche gedelegeerde Scialoja, hoogleeraar in het oud-Romeinsch Recht te Rome, die de lange en vermoeiende vergaderingen der eerste Commissie leidde met een nooit verflauwende opgewektheid en slagvaardigheid. Al mocht hij af en toe den indruk maken, het werk niet geheel au serieux te nemen, zijn snedige en ironische opmerkingen vormden een welkome afleiding in gerekte en zwaarwichtige discussies. Hoe radicaal kon hij niet een spitsvondig ineengedraaid amendement afmaken met een sarcastisch: 'Ah, c'est excellent pour les commentateurs: on n'en comprendra jamais rien'. En hoe listig wist hij niet, bij de behandeling van art. 18, de Assemblée uit een impasse te redden door zijn trouvaille, dat een voorstel, dat afgestemd was, niet beschouwd moest worden als verworpen, maar alleen maar als niet aangenomen!

Nieuw was ook de verschijning van den Perzischen Prins Arfa-Ed-Dovleh, die met romantisch aureool omgeven zijn intree deed. Was hij niet het vorige jaar, op weg naar de Vergadering, door roovers overvallen en weggevoerd, en daardoor verhinderd ter Assemblée te verschijnen? Thans had hij meer veine gehad. Niet alleen was hij dezen keer veilig te Genève aangeland, maar hij had onderweg, inplaats van roovers, tal van vriendelijke menschen ontmoet, die met hem over den Volkenbond hadden geconverseerd! Hoor slechts zijn welkomstspeech aan de Vergadering: 'Monsieur le President et chers collègues, pendant mon dernier passage par Ispahan et Shiraz, patrie de Saadi, de Hafiz et de tant d'autres philosophes et poètes, en traversant le Golfe Persique, en visitant une partie considérable d'Arabie et des Indes, j'ai eu l'occasion de m'entretenir avec plusieurs intellectuels de chaque classe de la population et j'ai constaté qu'en Orient

on nourrit l'espoir que la Société des Nations rendra d'éminents services à l'humanité et donnera au monde la tranquillité, la prospérité, dont il a tant besoin'.

Nieuw tenslotte was ook de verschijning van Hélène Vacaresco de ook bij ons bekende Roumeensche dichteres, die werd aangewezen als rapporteur over de deportatie van Armeensche vrouwen en kinderen door de Turken. Van een type, dat bij ons vooral in Amsterdam niet zeldzaam is onder de vrouwen der volksklasse, week haar uiterlijk misschien wel wat af van het beeld, dat bewonderaars harer gedichten van haar mochten gemaakt hebben. Ook de rede, die zij in de Assemblée hield, heeft sommigen teleurgesteld, al was ze ook bloemrijker en dichterlijker dan het meerendeel der andere speeches, die van het podium der Réformation hebben geklonken: 'Vous savez, n'est-ce pas, la chose: la femme flétrie en son adolescence, soit par l'avilissante langueur des harems, soit par les mauvais traitements qu'on se plaît à lui infliger; l'enfant arraché à sa famille et jeté violemment d'une race dans l'autre, dressé à servir ceux qui poursuivent l'extermination des siens et peut-être un jour, à combattre dans les rangs de leurs ennemis, nouveaux Oedipes dressés à tuer de leurs propores mains leurs parents. A ces petits enfants d'Arménie, ce qu'on veut apprendre surtout, c'est oublier; on s'attaque à leur innocente mémoire, à la mémoire, priemier lien de l'être avec l'infini, à la mémoire qu'ailleurs, avec tant de tendresse, emplit et façonne la mère. Mais il faut qu'ils ne sachent plus ni le nom de leurs parents, ni le lieu où ils sont nés et, destinés à dormir plus tard sous une épitaphe apocryphe, ils traîneront tout le long de leur vie la tristesse de ne point savoir l'endroit où a été bercée leur enfance... Je retiendrais longtemps votre attention, si je voulais vous exposer tous les moyens de mettre fin à tant d'horreurs. Il me suffira de rappeler que tous les ans, tous les jours, à toute heure, des enfants et des femmes vont par milliers et milliers à la mort ou à des dégradations pires que la mort. A cause des crimes dont ils sont l'objet, tout l'horizon de l'Extrême Orient de l'Europe est baigné de larmes et rougi de sang'.

En nu de resultaten der Conferentie? Bij de beoordeeling daarvan moet men één ding wel in het oog houden. De

Volkenbond verkeert op het oogenblik in een overgangstoestand. Men ziet in, dat zijn stichters, vooral zijn geestelijke vader Wilson, zich hebben laten leiden door een ideaal, dat nog niet voor verwezenlijking vatbaar is, en dat het Pacte, hoezeer ook reeds besnoeid vergeleken bij zijn oorspronkelijken opzet, op het oogenblik nog niet in alle deelen uitvoerbaar is. Nu openbaren zich twee stroomingen: de eene, die het Verdrag wil ontdoen van alles, wat thans nog niet realiseerbaar is, om het aldus te doen beantwoorden aan den werkelijken toestand, de andere, die de bepalingen wil handhaven als de bakens, waarop het internationale leven zich zal hebben te orienteeren, als den vorm, waar de volkengemeenschap zal moeten ingroeien. Geen van de beide wegen leiden tot positieve, opbouwende resultaten: het is een kwestie van afbreken of in stand laten. Hoe nuttig dit werk ook kan zijn, het spreekt niet tot het groote publiek, en men kan bezwaarlijk verwachten, dat men daarmede de volken warm zal maken.

Wat de laatste Assemblée gedaan heeft, is voornamelijk geweest het weerstand bieden aan pogingen tot slooping; handhaving - formeel althans - van het bestaande. Van verschillende zijden was getracht in belangrijke bepalingen van het Verdrag het mes te zetten; in het bijzonder moesten het ontgelden art. 10, waarbij de leden elkander de territoriale integriteit waarborgen, art. 18, dat registratie van alle verdragen voorschrijft en art. 16, dat de z.g. economische blokkade behandelt. Althans de beide eerste artikelen zijn, voorloopig, ongerept uit den strijd te voorschijn gekomen.

Moet men dit toejuichen? De apostelen van de waarheid in de internationale verhoudingen zullen ontkennend antwoorden, zullen het nut betwisten van het behoud eener bepaling, die, zou zij toepassing moeten vinden, een groot valsch woord zou blijken te zijn. Maar is de houding der tegenstanders niet begrijpelijk? Ook in onzen tijd - wij hebben het bij de grondwetsherziening weer gezien - hecht men nog zooveel aan de ‘panache’. Vooral wanneer het niet slechts geldt opnemen van nieuwe, maar het schrappen van reeds neergeschreven bepalingen, bevangt de meesten - ook al erkent men algemeen dat het slechts om phrases gaat -, eenige

huivering. Er bestaat op het oogenblik geen grooter vrees dan voor ‘reactionnair’ te worden aangezien.

Maar er was meer. In den aandrang tot wijziging van verschillende artikelen van het Verdrag openbaarde zich ook het streven van hen, die den Bond het militante karakter zooveel mogelijk wilden ontnemen; die, wel verre van te drijven in de richting van een Bondsweermacht, de sanctie der Bondsbeslissingen voorshands nagenoeg uitsluitend in haar eigen rechtswaarde en de zedelijke autoriteit van den Bond wilden vinden, en daarom uit het Pacte wenschten te verwijderen al wat op verplichte deelneming aan militaire actie zou wijzen. Aldus hoopte men ook den weg te effenen voor de toetreding van Amerika. In die richting ging het Canadeesche amendement tot schrapping van art. 10, door Doherty in de eerste Commissie op sobere, doch grooten indruk makende wijze verdedigd. In dien zin gingen ook de voorgestelde regelen tot uitwerking der bepalingen omtrent de economische blokkade Het was te verwachten dat men hier zou stuiten op verzet van Frankrijk. Frankrijk, dat altijd heeft geleefd, en nog steeds leeft, in een voortdurende vrees voor de bedreiging uit het Oosten, en dat reeds de verwachting, in een verdrag met Engeland en Amerika een waarborg voor zijn veiligheid te vinden, in rook had zien vervliegen, heeft zich van het begin af aan als voorvechter voor de militaire Bondsactie opgeworpen en zich verzet tegen alle pogingen, om die actie te verzwakken. Het resultaat is geweest dat formeel geen groote veranderingen in het Pacte zijn aangebracht. Maar wie dieper in de zaak doordringt zal zien, dat de blokkade-regelen, die de Assemblée ter uitwerking van art. 16 heeft aangenomen, allerminst in staat zijn een krachtig collectief optreden in geval van verdragsschending te bevorderen, integendeel, erop gericht zijn de souvereiniteit der Leden zooveel mogelijk te ontzien, de rol van den Raad tot een zuiver adviseerende te maken en ieder de vrije beslissing te laten, zoowel omtrent de deelneming aan de dwangmiddelen als ten aanzien van de keuze dier middelen en het tijdstip hunner aanwending. En wat art. 10 betreft, het niet aannemen van de interpretatieve verklaring, door de eerste Commissie voorgesteld, en die tot strekking had, dat dit artikel geen enkele verplichting oplegde die niet reeds uit andere artikelen van het Pacte voortvloeide,

moge op het eerste gezicht een succes voor het Fransche streven lijken, wanneer men de zaak op den keper beschouwt vraagt men zich af, welke practische beteekenis artikel 10 zal kunnen hebben, als een zoo groot deel der Leden het artikel interpreteert als thans gebleken is.

De Vergadering heeft echter nog andere resultaten gehad dan de min of meer negatieve die hierboven zijn besproken. Ik laat rusten hetgeen zij deed op het gebied van verkiezing van de rechters van het Hof, van opium, van vrouwenhandel en wat dies meer zij. Maar ik bedoel dit: dat zij het inzicht heeft verdiept in het goede, dat in den opzet van den Volkenbond schuilt, doch tegelijk ook in zijn fouten. Meer dan de eerste maal is aan den dag getreden het verkeerde van het systeem, om een wereldbond in jaarlijksche bijeenkomsten van enkele weken, zonder behoorlijke voorbereiding, het internationale leven tot in onderdeelen gemeenschappelijk te doen regelen. De belangengemeenschap tusschen de verschillende deelen der aarde, in het bijzonder tusschen het Amerikaansche en het Europeesche continent, is niet van dien aard, dat zij op den duur tegen deze krachtproef bestand is. Zoodra het enthousiasme bekoelt, na den gemeenschappelijk gevoerden oorlog door de idee van de universeele aaneensluiting gewekt, doen weder de nuchtere overwegingen der realiteit haar intrede. Het blijkt onmogelijk de volken jaarlijks uit alle deelen der wereld te doen samenkomen om onderwerpen te bespreken, die voor velen hunner van uiterst geringe beteekenis zijn; onmogelijk, om hen hun leidende staatslieden ieder jaar maanden lang te doen afstaan voor conferenties, die een groot deel van den tijd verdoen aan onderwerpen van secundair belang, - waartoe nog het noodlottig streven, van sommigen om de Assemblée te mengen in allerhande onderwerpen van humanitairen en philantropischen aard, die in eenigerlei opzicht een internationaal karakter vertoonen, het zijne bijdraagt. Reeds thans, bij de tweede bijeenkomst der Vergadering, moest men constateeren, dat een derde deel der Zuid- en Midden-Amerikaansche staten - zes van de zeventien - niet meer aanwezig was.

Deze omstandigheid is niet zonder invloed gebleven op de Vergadering. Zij had tengevolge, dat Zuid Amerika zich veel minder op den voorgrond kon plaatsen dan het vorige jaar;

een voorstel om het Spaansch als derde officieele taal te aanvaarden, gelijk het toen door de Spaanschsprekende landen was gedaan, en waaraan men toen nauwelijks ontkomen was, zou nu geenerlei kans van aanneming meer hebben gehad. Te voorzien is, dat nog wel meer Amerikaansche staten zullen afvallen; de weinige geneigdheid bij velen hunner, om hun aandeel in de kosten van den Bond te betalen, is een duidelijk voorteeken, en het zal zeer de vraag zijn of de poging van den Bond, de belangstelling levendig te houden door oprichting van een succursaal van het Secretariaat in Zuid-Amerika, inderdaad den geleidelijken afval der Amerikaansche staten zal kunnen voorkomen.

Voegt men hierbij de weinig belangrijke rol der Japansche en Chineesche delegaties, dan zal het duidelijk zijn, dat de Vergadering van den Bond een meer Europeesch karakter moest vertoonen dan de eerste maal.

Doch dit verschijnsel heeft zeker zijn lichtzijde gehad. Met de verwerving van een overwegend Europeesch karakter heeft de Bond tegelijk aan zelfvertrouwen gewonnen. Men is gaan inzien, dat er genoeg belangen zijn, die door onderling overleg ook zonder Amerika kunnen worden geregeld; genoeg geschillen - de Aalandseilanden, Opper-Silezië en Albanië leveren er het bewijs van -, die ook zonder Amerika door den Bond tot een oplossing kunnen worden gebracht. Van de fantastische hoogten, waarop hij aanvankelijk gericht was, heeft de Bond zijn blik tot een meer bescheiden niveau laten neerdalen, maar daarbij de overtuiging gewonnen, dat hij, op dit niveau, zich zal weten te handhaven. Dat Duitschland nog niet in den kring is opgenomen, behoeft men niet te tragisch op te nemen. Wel sterk kreeg men op deze laatste bijeenkomst der Assemblée den indruk, dat de Duitsche Regeering slechts den wensch tot toetreding had behoeven kenbaar te maken, om tot den Bond te worden toegelaten. Overigens neemt het Duitsche Rijk reeds thans in tal van opzichten, in het bijzonder door vertegenwoordiging in verschillende der technische organisaties van den Bond, aan diens werkzaamheden deel.

Wil dit nu zeggen, dat een zuiver Europeesche organisatie als einddoel zou zijn te beschouwen? Geenszins. Doch dit kan de weg worden waarlangs men zal komen tot datgene,

waarvan - naar wij thans inzien - men van den aanvang af had moeten uitgaan: een periodiek wereldoverleg over de hoofdlijnen der internationale staatkunde, een uitwerking van details in kleinere belangengemeenschappen. Ook reeds ter Vergadering brak zich deze tendens baan in het voorstel van Tsecho-Slowakije tot wijziging van art. 21 in dien zin, dat de Bond de z.g. regionale overeenkomsten zou bevorderen en onder zijn auspiciën nemen. Het was ongelukkig, dat het voorstel juist van die zijde kwam: terstond heeft men er politieke bijbedoelingen van Benes, den vader der Kleine Entente, in vermoed, en zich daardoor zeer gereserveerd er tegenover betoond. Juist echter was het denkbeeld, dat de gewenschte universaliteit van den Bond zich niet moet openbaren in een streven bij elke mogelijke conferentie vertegenwoordigers van alle staten der wereld om de groene tafel te willen brengen. Men moet niet trachten - reeds te Barcelona, waar het gold het wereldverkeer te regelen, heeft men deze ervaring opgedaan -, uniforme regelingen tot stand te brengen in materies, die wegens de uiteenloopende toestanden en ontwikkelingsstadia der onderscheidene landen niet of slechts in uiterst vage trekken uniform te regelen zijn. Natuurlijk is samenwerking met Amerika voor tal van onderwerpen gewenscht en zelfs noodzakelijk. Maar men kan nu eenmaal niet het feit negeeren, dat een oceaan het Europeesche van het Amerikaansche continent scheidt, en dat de Monroe-leer den overtocht niet vergemakkelijkt. Vanaf het oogenblik, dat Wilson, door de publieke opinie in zijn land gedrongen, de Monroe-leer in het Verdrag deed erkennen, was het systeem van dat Verdrag veroordeeld. Want de Monroe-leer is, hoe men het ook wende of keere, met het dogmatisch universaliteitsbeginsel, voor het overige in het Verdrag gehuldigd, in flagranten strijd, en een vasthouden aan deze leer kon niet anders dan leiden tot verwerping van het Verdrag. Wil men zich van de samenwerking met Amerika verzekeren, dan zal men een anderen weg moeten inslaan en zich daarbij er wel rekenschap van geven, dat de Amerikaansche staten niet eenvoudig als Europeesche in het systeem kunnen worden ingedeeld, en dat zij er zeer speciaal bezwaar tegen hebben, als de politie-agenten van Europa te worden gebruikt. L'Europe devra laver son linge sale en famille. Indien men

dit in het oog houdt, indien men de besprekingen ter Vergadering, waar de leden van den Volkenbond zich door de leiders hunner buitenlandsche politiek doen vertegenwoordigen, tot de politieke hoofdzaken beperkt, indien men de overige onderwerpen van internationaal belang door technische conferenties van de belanghebbende staten en niet dan na grondige voorbereiding laat behandelen, en tenslotte den - wellicht eenigszins uitgebreiden - Raad met het 'dagelijksch bestuur' blijft belasten, dan inderdaad zal men de basis hebben waarop een krachtige Volkenbond zich ontwikkelen kan. Reeds zijn er teekenen, dat de praktijk zich inderdaad in die richting beweegt: door het aaneengroeien van eene 'Association of Nations' als Harding beoogt, met een ver-Europeeschten Volkenbond, zou men tot een beteren toestand kunnen geraken. Eene Association of Nations alléén - welke zich uitsluitend zou bepalen tot periodieke besprekingen van de leidende staatslieden der verschillende volken -, is, hoe nuttig ook op zichzelve, daartoe niet voldoende. Het zou een loslaten zijn van het denkbeeld eener meer volledige en meer permanente organisatie der statengemeenschap, dat in den Volkenbond zijn begin van verwezenlijking heeft gevonden. Wat thans reeds in die richting bereikt is heeft het bestaansrecht van den Volkenbond voldoende bewezen. Het mag en kan niet meer ongedaan worden gemaakt. Maar het is vatbaar voor ontwikkeling in zoodanigen geest, dat ook de Vereenigde Staten hun pogingen om te geraken tot het zelfde doel als de Volkenbond beoogt, niet langer behoeven uit te oefenen *naast* den Bond, maar het kunnen doen *in* den Bond.

J.P.A. FRANÇOIS
12 December 1921.

Gedichten voor later.

Soms weet ik niet of over vijf jaren Dostoievski mij nog even veel zal zijn als hij mij twee jaar geleden scheen. Wel weet ik zeker, dat Tolstoï's ‘Oorlog en Vrede’ mij dan nog even veel zijn zal als het mij zeven jaren geleden was, en toch herinner ik mij, dat ik twee jaar geleden Dostoievski hooger stelde dan zelfs dit boek. En dit is nog iets, dat ik zeker weet: als het mij ooit gegeven wordt oud en sterk te zijn, zal ik 's winters bij een goed vuur niet ‘Schuld en Boete’ maar wel ‘Oorlog en Vrede’ herlezen. En óók, denk ik, de gedichten uit het boekje, dat hier voor mij ligt.[1)] Dit zijn geen waardebepalingen. Eigenlijk zeg ik er niet meer mee, dan dat ik nu al voorvoel - en het is een gelukkig voorgevoel - hoe, aan het eind van al dit waken en slapen, in het ruischen van de zee of in het klinken van een beek weer een beteekenis hervonden kan worden, waarnaar wij tegenwoordig wellicht ál te hevig en ál te voortdurend zoeken in het geraas van de groote stad, want zijn wij niet ouder - veel ouder en eenvoudiger - dan de steden, die wij bouwden?

Als ik deze gedichten lees ruischt het en glinstert het om mij heen zooals vroeger toen ik er nog geen woorden voor had, en zooals het nog moge zijn, later, als ik er misschien geen woorden meer voor zoeken zal. Het is deze verhoogde, deze bezielde natuurlijkheid, die ons - geloof ik - na het

[1)] J.W.F. Weruméus Buning ‘In Memoriam’, gedrukt voor PALLADIUM in 150 exemplaren, onder leiding van J. van Krimpen.

huidige tumult van leuzen en problemen weer tot onszelven terug en thuis zal kunnen brengen, en als er dán onder de zware, duistere lasten van de kunst, die nu wordt voortgebracht, wordt gezocht naar enkele lichte, heldere schatten, dan zal dit boekje wel gevonden worden. Dat zou niet zoo zijn indien deze stem eenvoudig en zonder meer zong zooals een vogel zingt, want het zal ieder jaar wel weer een andere merel zijn, die wij hooren. De verhoogde natuurlijkheid van de kunst komt voort uit een vaak minder aanwijsbaar door zeer wezenlijk en onmiddelijk verband met de oorspronkelijke beginselen des levens, iets als een geheimzinnig en onheuchelijk verkeer van de ziel met de eeuwige beteekenissen van de wijde aarde, de steile vlam, de klinkende golf, de suizende vlaag. Het wil mij voorkomen, dat in het wezen van deze gedichten een verwantschap met de aarde en de wind overwegend is. Dat het wezen eens dichters staat in het teeken van den wind als beginsel des levens, kan niet bevreemden in een tijd van de wereld, waarin voor den peinzer het geluid van het gebeuren, terwijl het aanvangt al ritselt van sterven. Dit beleven van een alomme vergankelijkheid, dat in het wezen van den ingekeerde een grootsche overhand neemt, komt in deze gedichten van Weruméus Buning herhaaldelijk tot schoone en diep bewogen uitdrukking, en zwelt soms zelfs aan tot een rhythme, dat buiten de oevers des tijds treedt:

> In hunnen slaap worden zij opgenomen
> Gelijk de bladeren en als bladeren gaan
> Hunne geslachten henen en vergaan
> Als bladeren,

Doch dit gevoel, dat - in hoezeer verscheiden mate dan ook - bij de zuivere dichters van heden algemeen is, vindt in het wezen van deze gedichten een ononderbroken begeleiding in een ander gevoel, dat - meen ik - voortkomt uit een diepe en schoone verwantschap met de aarde, iets als een geworteld zijn des levens, een aangrijpende sterke trouw, die doet beseffen, hoe, wat in de natuur de vruchtbaarheid is, zich in het menschelijk wezen voordoet als de standvastige goedheid des harten. Deze goedheid, die door de smartelijke gebeurtenis waarin deze gedichten hun aanleiding vonden, zoo jong al vruchten droeg waarin die smart zelve overwonnen werd, geeft aan dit werk een gezondheid en kracht, die

weldadig en schoon samenklinkt met het peinzend of vlagend geluid der vergankelijkheid. Dat is véél in een tijd, waarin - blijkbaar - de gezondheid zich maar zoo zelden anders dan dom en opgewonden voor vermag te doen. Het zal ook wel de aandrang van het hart zijn, die dezen dichter van zelf en bijna voortdurend het eigen geluid deed vinden, dat anderen, die er al van den aanvang af veel beluster op zijn, zoo vaak verbeuren door de aamechtige en opdringerige modernismen-van-den-dag. Behalve het slot van het sonnet op bladzijde 26, dat sterk de toon heeft van het eerste werk van Henriëtte Roland Holst, is slechts het laatste gedicht onoorspronkelijk. Het is dat trouwens bewust, en, waar het ook eenigszins buiten het verband der overige gedichten blijft, mogen wij het opvatten als een betuiging van eerbied en bewondering voor den dichter Leopold, aan wiens geluid het ontleend werd. Niet altijd is in de overige gedichten het eigen geluid sterk genoeg van stroom om het geheel te dragen. Het is dan of er, hetzij door een bijzondere wijze van spreken - zooals in de korte gedichten (pag. 4, 5 en 6), die gebeden willen zijn - of door afzonderlijke vondsten der verbeelding - en soms zeer schoone: ‘als een oud nest, waar om de takken breken’ -, gepoogd wordt de luisterende aandacht af te leiden van een tekort in dat ademvolle, wat juist de besten van deze gedichten zoo schoon doet zijn. Van deze besten getuige het volgende sonnet:

Wat rest van 't breede haar en bittere gouden oogen
En van de woorden en van de gebaren
En van de droevigheden en van al het staren
Om dit dat alles was en is vervlogen.

Wat meer dan rozen in den storm gebogen
En bladerloos geschud boven de eigen blaren
En oude teederheden, die geteisterd waren
Met droefenis en die geen troost vermogen.

En soms, in 't bleeke bliksemen na de vlagen:
De keering van het licht, de eb en vloed
Van oeverlooze wateren en een dagen,
Een kim, een eiland door één ster behoed:
Stilte, en als de ziel haar verren tocht mag wagen
Bleef daar al wat ontging en eeuwig leven moet.

* * *

Indien inderdaad twee beginselen den grondslag van een wezen vormen, dan is, na een aanvankelijk geheel samengaan, een tijdelijke overhand van één der beiden te aanvaarden eenvoudig als een gebeuren des levens, eene verandering, zwaar doch groot op eigen wijze, die wellicht eenmaal blijken zal de voorwaarde te zijn geweest tot het verwezenlijken van een rijker en uiteindelijken samengang.

De aarde is niet, zooals de wind, vanzelve zingend, doch eer verhalend, en het zou kunnen zijn, dat gedurende een wellicht langen tijd van groei het wezen van dezen jongen dichter zich niet meer van zelven lyrisch zal uiten. Het zou mij zelfs niet verwonderen als hij voorloopig van het vers als vorm van uitdrukking vervreemde, en tot omvangrijker en minder gebonden werk zich voelde aangetrokken, want wegen en paden behoeven niet die vaste samenstelling van maat en evenwicht, zonder welke vleugels onbruikbaar zijn. En zelfs als het misschien enkel een nest is, dat nog gebouwd moet worden, zal de wijze van doen zich tijdelijk kunnen wijzigen. Zeker is het echter, dat, als dit leven zich vervullen zal, ten slotte die neiging zich weer zal doen gelden, die streeft naar een zóó geheel in zichzelf besloten volkomenheid van woorden als alleen het vers geven kan, en wier kracht en vermogen door deze gedichten zijn gewaarborgd.

A. ROLAND HOLST

Buitenlandsch overzicht.

27 Dec. 1921.

De groote gebeurtenis te Washington is het tot stand komen der Zuidzee-overeenkomst geweest. Een overwinning voor Engeland, dat Amerika een dienst heeft kunnen bewijzen en zijne eigen dominions in het gevlei komen, zonder Japan voor het hoofd te stooten, doch zijn wensch tot oplossing van het Japansch-Engelsch verbond in een Japansch-Engelsch-Amerikaansche verstandhouding toch niet geheel in vervulling heeft mogen zien gaan. Amerika bleek alleen bereid, indien ook Frankrijk mocht toetreden; het wilde in geen geval tegenover Engeland-Japan in de minderheid kunnen komen. Zoodra Balfour dit had geaccepteerd, kon ook een besluit in zake de vlootbeperking worden genomen. De verhouding 5-5-3 voor slagschepen is aanvaard; door Japan echter alleen op voorwaarde, dat het zijn zwaarste moderne slagschip zal mogen behouden, hetgeen zijn totaal wat boven de oorspronkelijk door Hughes genoemde 300.000 ton brengt. Amerika zondert nu ook twee zijner modernste schepen van de reeds toegezegde vernieling uit, verhoogt zoodoende zijn bedrag tot boven de 500.000 ton zonder dat de verhouding 5-3 verbroken wordt, en Japan en Amerika keuren tevens goed dat Engeland, door den aanbouw van twee aan de genoemde Amerikaansche gelijkwaardige schepen, zijn cijfer tot het nieuw overeengekomen Amerikaansche peil doet stijgen. Maar nu Frankrijk en Italië?

Frankrijk begon met een bedrag te noemen, dat aan de drie machtigste zeemogendheden ten eenenmale verwerpelijk moest schijnen: het zou het recht verkrijgen, hoewel in langzaam

tempo, zijne in den oorlog zeer ontramponeerde en sedert nog niet herstelde oorlogsvloot te doen herleven en tot een gezamenlijke tonnenmaat van 350.000 ton op te voeren; meer zelfs, dan Japan aan slagschepen is toegestaan. Tegen wien, vroegen uit één mond Engeland en Italië, zal deze oorlogsvloot moeten dienen? Italië gaf onmiddellijk te kennen, voor zich met de helft van het genoemde bedrag te kunnen volstaan, mits ook Fraukrijk zich tot die helft beperkte; zoo niet, dan zou het met Frankrijk gelijk op moeten blijven gaan. En Engeland, dat in 1912 eene concessie meende te doen, door Duitschland de verhouding 16:10 voor te stellen!

Het spande; het geheele resultaat der Washingtonsche conferentie kwam op losse schroeven te staan. En tegelijk een opzienbarend voorval in Europa: Duitschland, dat, bij een klaarblijkelijk door Engeland geïnspireerd stuk, inderdaad het moratorium aanvroeg, dat, volgens Duitsche voorstelling, den markenkoers tegen verdere instorting alleen nog kan behoeden. Het noemde zich, bij een aan de commissie van herstel overhandigde nota, volstrekt buiten staat, de termijnen van 15 Januari en 15 Februari uit eigen middelen te voldoen, en de Engelsche geldmarkt had eene leening geweigerd, zoolang Duitschland onder de verplichtingen van het accoord van Londen gebukt zou liggen.

Tegelijk gingen in de Engelsche pers merkwaardige proefballons op. Engeland zou bereid zijn zelf van zijne 22% in de schadeloosstelling geheel of grootendeels af te zien, mits Frankrijk zijnerzijds tot een algeheele herziening der bepalingen van Londen medewerkte. De schadeloosstelling zou streng tot het herstel van het in Frankrijk en België vernielde moeten worden beperkt en voor een groot gedeelte in natura mogen worden voldaan; de linker Rijnoever zou door de geallieerden worden ontruimd en daarmede de in de milliarden loopende bezettingskosten uitgespaard; de zekerheid voor Frankrijk zou voortaan moeten liggen in een Engelsch-Duitsch-Fransche overeenkomst, die de contracteerenden verplicht tegen dengene die den linker Rijnoever door een soldaat doet betreden, elkander onmiddellijk en met volle kracht bij te staan. De linker Rijnoever m.a.w. blijft in dit denkbeeld geneutraliseerd, en de overschrijding van den Rijn door Duitsche troepen zou Engeland onmid-

dellijk Frankrijk te hulp doen schieten. Het economisch herstel niet slechts van Duitschland, maar van geheel Europa zou onderwerp moeten worden van oogenblikkelijk overleg.

Men ziet, hoeveel Engeland aan het herstel der koopkracht van continentaal-Europa is gelegen. Zonder zoodanig herstel ziet het zichzelf met economischen ondergang bedreigd. De ijdele hoop op 22% eener toch niet uit Duitschland te persen hoofdsom ruilt het gaarne tegen de zekerheid, als die te verwerven mocht zijn, dat het eerlang zal mogen ophouden zijn werkeloozen uit de openbare kassen te ondersteunen.

Één toezegging kon Engeland bezwaarlijk doen: dat het door de oorlogsschuld, die het van Frankrijk terug te vorderen heeft, de streep zal halen; het zou hiertoe pas in staat zijn, indien Amerika hetzelfde ten opzichte van Engeland deed, en Amerika heeft voor de zooveelste maal getoond dat het dit niet wil.

Het geheel der Engelsche proefballons, opgelaten na de in het vorig maandoverzicht gesignaleerde tekortkoming van Amerika, is een teeken dat Engeland gaarne de hand wil slaan aan wat Amerika verzuimde, en bereid is tot het economisch wereldherstel, zonder hetwelk het aan zijn eigen toekomst wanhopen moet, eene krachtige actie in te leiden. Van Frankrijk eischt het verzaking met der daad van aggressieve continentale politiek, in ruil voor de Engelsche garantie bij verdrag, eerst teruggehouden zoolang Amerika die zou blijven weigeren, maar nu eindelijk desondanks toegezegd; - van Duitschland zou het blijkbaar het stukslaan der 'Notenpresse', de stabilisatie van den markenkoers en blijvende ontwapening eischen, in ruil voor verlaging zijner schuld aan de geallieerden, wederopneming als gelijke in het Europeesch diplomatiek verkeer, en toelating zijner medewerking aan het herstel van Rusland, - want ook dit staat op het programma.

Duitschland heeft aan vroegere opzienbarende uitlatingen van Engelsche regeeringspersonen en persorganen bittere herinnering, en men kan het dit niet kwalijk nemen; - men denke maar aan Opper-Silezië. De meening dat, als het er op aankomt, Engeland aan Frankrijk altijd weder veel toegeeft, is in Duitschland zeer verbreid; - en uit den toon der Fransche pers viel wel op te maken, dat, om van het andere niet te

spreken de ontruiming van den linker Rijnoever door Frankrijk zelfs niet in overweging wordt genomen. Het verwijst onmiddellijk naar zijn ‘continentalen’ plicht, die, naar het voorgeeft, voor nog ongetelde jaren het betrekken van den wachtpost aan den Rijn zou insluiten. Polen, Tsjecho-Slowakije, Zuid-Slavië, Roemenië moeten den beschermer zoo dicht in de buurt weten, als het verdrag van Versailles dien toelaat te staan. Ook van beperking der schadeloosstelling tot het bedrag, aangewezen door de vernieling zijner steden, dorpen, fabrieken, akkers, wil Frankrijk niet hooren, en in het algemeen van verlaging der Duitsche financieele verplichtingen alleen, in zoover Duitschland berusten wil in eene turcificatie zijner staatsfinanciën, tot waarborg der schuldeischers.

Intusschen - Tardieu en Poincaré zijn niet de eenigen met wie een Briand rekening heeft te houden.

Ook de Fransche financiën snakken naar adem. Botte afwijzing van alle Engelsche voorstellen zou niet minder gevaarlijk zijn voor Briand's positie in Frankrijk zelf, als gave aanneming. En zoo is hij, op aandrang van Lloyd George, bereidwillig naar Londen getogen om dezen te spreken.

Gemakkelijk is het blijkbaar niet gegaan. Hoeveel van de Engelsche denkbeelden wijst nog maar een richting uit, hoeveel is reeds bedoeld als onverbiddelijke, oogenblikkelijke eisch? Januari zal het moeten leeren. Het gesprek te Londen leerde het nog niet, tenzij dan op het ééne punt van Frankrijk's maritieme bewapening. Heeft men den Briand die voor Frankrijk de noodzaak bepleitte eene landmacht van 800.000 man op de been te houden, uit Washington laten vertrekken met een ‘in Godsnaam’, een nieuwe instructie in zake Frankrijks vlootsterkte moest nu onmiddellijk uit de pen. Het behoefde geen intrekking der vorige te wezen: mocht verduidelijking heeten. Frankrijk had niet gesproken van een *slag*vloot van 350.000 ton; slechts van eene *oorlogs*vloot; aan kapitale schepen zou het niet meer op stapel zetten dan de 175.000 ton die de drie grooten voor Frankrijk voldoende achtten, maar het bleef gesteld op ruime vrijheid in den aanbouw van lichte kruisers en klein materieel, met inbegrip van duikbooten. Het komt in Europa aan drie zeeën ult, en zijn koloniale belangen liggen in alle werelddeelen.

Het belangrijk punt van het klein materieel moest te Washington nog in behandeling komen. Engeland had reeds lang laten verluiden, dat het een volstrekt verbod van de duikboot zou voorstellen, maar het had nauwelijks verwachting, zulk een voorstel ondersteund te zien door Amerika, en allerminst door Japan. Bovendien kon de Washingtonsche conferentie geen algemeen duikbootverbod uitvaardigen, aangezien niet alle aan zee grenzende mogendheden er vertegenwoordigd zijn. Hughes had aanvankelijk voor Amerika 90.000 ton aan duikbooten genoemd, welk cijfer dan ook Engeland zou mogen bereiken; thans heeft hij, bij nader voorstel, dit cijfer voor beide mogendheden teruggebracht tot 60.000 ton; Japan, Frankrijk en Italië zouden mogen houden wat zij hebben: respectievelijk 32.000, 30.000, 18.000 ton. Maar deze drie 'kleinen' protesteeren; Japan vooraan, dat de duikboot een noodzakelijk verdedigingswapen neemt en er op wijst dat het reeds een concessie heeft gedaan door voor de slagschepen met de verhouding 5-3 genoegen te nemen, terwijl het eigenlijk 10-7 in het oog had gehad; - ook voor de duikbooten moet nu voor het minst de verhouding 5-3 aan Japan worden toegestaan.

Ook Frankrijk toont zich over het jongste Amerikaansche voorstel onvoldaan, en er gaan nu te Washington stemmen op, om het geheele duikbootvraagstuk tot eene conferentie *ad hoc* te verdagen.

Briand is van Londen terug, en heeft van de Fransche Kamer verlof gekregen omtrent het daar verhandelde vooralsnog te zwijgen. Van Engelsche zijde is te verstaan gegeven dat 'overeenstemming niet op alle punten is bereikt'. De besprekingen zullen worden voortgezet te Cannes, met Italië en België er bij, - en Duitschland (ook thans had Lloyd George, te Londen, Rathenau bij de hand). Te Berlijn geeft men uit (als gerucht 'dat bevestiging noodig heeft') dat Briand en Lloyd George het eens zouden zijn over de volgende voorstellen aan den Oppersten Raad:

Duitschland zal gedurende 1922 slechts 500 millioen goudmark betalen; de belasting van 26% op den uitvoer blijft daarnaast van kracht. Eveneens het door Engeland aanvankelijk afgekeurde accoord van Wiesbaden, mits de prijsberekening van Duitschlands leveringen in natura worde herzien.

In ruil der aanvaarding van het accoord van Wiesbaden door Engeland, zou Frankrijk berusten in Engelsche voorstellen tot het stabiliseeren der Duitsche mark.

De *Tribuna* maakt zich ongerust over de veelvuldigheid der apartjes, beide van Loucheur en van Horne, met Rathenau; zij verwijt de Italiaansche regeering tot dusver niet eveneens voor vertrouwelijke voorbereiding der aanstaande conferentie te hebben gezorgd, 'hoewel de gelegenheid er niet toe heeft ontbroken'. Deze onrust schijnt een teeken, dat er te Cannes werkelijk iets substantieels op tafel komen kan. Als het dan maar niet weer vervluchtigt vóór de sluiting!

Het Sinn-Fein-parlement, indertijd op de republikeinsche leus gekozen, geeft, naar het schijnt, de huidige opinie van zoodanige Ieren als bij hervatting der vijandelijkheden leven en bezit zouden moeten wagen, niet voldoende duidelijk weer. Eene meerderheid voor verwerping van het verdrag heeft zich niet willen vormen; evenmin nog eene voor aanneming. Griffith en Collins bepleiten de aanneming met kracht, maar de Valera wil de eedsformule veranderd zien, en dus de onderhandeling heropenen. Voor Engeland evenwel is deze ongetwijfeld afgeloopen. Het is voor ieder weldenkende een groote teleurstelling dat Ierland zoo moeilijk eenstemmigheid weet te vinden op zulk een oogenblik; het voorspelt zeker voor de practijk van het toegestane regime weinig goeds. Een snerpende kreet, voor het republikeinsch ideaal ten afscheid, door onverzoenlijken uitgestooten, had ieder kunnen begrijpen; maar de Valera, die nu nog aan woordschikking broddelen wil zonder den zin der woorden te kunnen veranderen, wekt afkeer en schaadt de toekomst van zijn land.

Dat de Vlaamsch-katholieken in het kabinet-Theunis niet sterker vertegenwoordigd zijn (want zij zijn het zwak, zoowel wat getal als gehalte hunner ministers aangaat), is vermoedelijk voor de Vlaamsche zaak geen nadeel. Hun beste mannen houden nu de krachten vrij om in de Kamer te strijden voor eene werkelijke oplossing, die dit coalitie-

kabinet van liberalen, oud-katholieken en ‘capaciteiten’ uit zichzelf nimmer voortbrengen zal. En in dien strijd zullen zij de nauwere verstandhouding winnen tot de eenige bondgenooten die, met hen vereenigd, het Franskiljonisme breken kunnen. Zie Antwerpen.

C.

Bibliographie.

Frédéric Bastiat en zijn nederlandsche beoordeelaars, een bladzijde uit de geschiedenis der staathuishoudkunde, door W.L. van Malsen, J.M. Bredée's Boekhandel en Uitgeversmaatschappij, Rotterdam, 1921.

Een ‘zwerftocht door de staathuishoudkundige litteratuur van voor zestig jaren’ (bl. 125) en Bastiat als ‘eenige schuts’ tegen het communisme, dat de logische consequentie van het socialisme zou zijn, gelijk dit logisch uit Ricardo heet voorttevloeien (bl. 135).

Men zou met reden de vraag kunnen opperen of verder voortzetten van den zwerftocht, na de periode waarin hier te lande Vissering sr., T.M.C. Asser, S. van Houten en later Pierson en d'Aulnis (de heer Van Malsen had nog anderen erbij kunnen noemen) aan Bastiat gezette aandacht schonken, niet dienstig ware geweest. Er zijn nieuwere waardetheorieën dan de zijne, er is inzonderheid één nieuwere (de oostenrijksche, zooals zij meestal genoemd wordt, wijl Oostenrijkers haar den leesbaarsten vorm gaven), die in dit boekje niet dan terloops wordt vermeld. Ook ware in die jongere literatuur voor den heer Van Malsen een en ander te vinden geweest over het door hem zoo boud gesteld verband tusschen Ricardo en het marxisme. Terwijl zéér recente geschriften hem althans hadden kunnen leeren, dat de stelling: uit Marx volgt rechtstreeks Lenin, naast verzekering bewijs behoeft.

De heer Van Malsen wordt lichtelijk kregel, zoo iemand Bastiat ‘beminnelijk’ noemt. Het vleiwoord pleegt dan ook gebezigd te worden als verguldsel om een pil, die men den schrijver der economische harmonieën wil toedienen om hem als economist van kant te maken. En het is hierom wat gewaagd, den nederlandschen achterneef te betitelen desgelijks. Toch is het lastig, hem en zijn boekje anders te teekenen. Men kan het geschrift niet uit handen leggen zonder den zucht, dat het toch op geen stukken na ‘bij’ is. Doch boos hierom worden kan men niet. De heer Van Malsen heeft zich geroepen gevoeld tot een daad, die hem eene van simpele gerechtigheid, van eerherstel toescheen. Elke eerlijke poging in deze richting wekt sympathie. Deze poging getuigt van

goede belezenheid, zij het op te beperkt terrein; van schranderheid in het gebruik der bronnen; van volmaakte goede trouw.

Indien niet de omslag als jaar van druk 1921 verried en indien ook niet hier en daar de inhoud uitwees, dat het boekje na de russische revolutie van 1917 geschreven is, een later schrijver over de geschiedenis der staathuishoudkunde in Nederland, die het werkje tijdrekenkundig en naar zijn verdienste wou determineeren, zou denkelijk zeggen: een warme, scherpzinnige en goed gestelde verdediging van Bastiat uit omstreeks 1875.

v.B.

De dubbele storm.
Een verhaal van staatkundige beroering.

IV *(vervolg)*.

Theramenes stond op met strak gelaat en trekkenden schouder; hij zag links noch rechts en schreed vast naar den spreekstoel; aarzelen baatte niets.

Sophilos ondervroeg hem, vriendelijk en onwillekeurig zelfs met de meer voorname beleefdheid van den eenen Heer voor den anderen. Hij wilde hem doen verklaren, dat er lang en te lang vergaderd was, maar op één oogenblik raakte hij verward in zijn vragen, hij wendde af naar den storm, en Theramenes, zijn kans grijpend, ging terstond over den storm uitweiden, en hij bezwoer, met beroep op getuigen, dat er een geweldige storm geweest was. Sophilos kon den draad niet meer vatten; hij besloot te eindigen, en klom af, doch aan Theramenes beduidde de heraut om te blijven.

- Thans spreke Aristodemos!

Een ieder begreep, dat nu eerst het groote uur kwam. Haastig drong de volksleider vooruit, de oogen afvegend, vol drift; hij was grimmig om Sophilos' afdwalen en wou den aanval weer recht op het gedraal leiden. Kleophon scheen weer te dutten, doch lette zeer goed op.

Archedemos dan was op den stoel, en zag bezorgd naar de zon, die reeds ver in het Westen stond. Even nog dacht hij na, en hij besloot Diomedon het laatst te verhooren, als zijn optreden niets meer veranderen kon aan een zaak, door de vorigen bedorven.

En als man van de nieuwe vrije school, die de armen druk bewoog in de redevoering, zwaaide hij den rechter dan ook met veel nadruk, toen hij begon:

- Sophilos deed Theramenes allerlei getuigen, o mannen Atheners, en uit alles bleek wel dit, dat de strategen *lang* vergaderden éér zij de opdracht aan hem en anderen deden. Want dáárin lag de ramp, dáárover vooral moet gij méér weten, en dáárop ga de verdediging. Ik verzoek den Voorzitter Erasinides te doen komen met Perikles en Aristokrates!

- Juist! deed Kleophon zich hooren, en de menigte weder van den storm afgeleid, zag verwoed toe, toen Erasinides voorop kwam, trotsch en norsch; hij was een kort en krachtig gebouwd man, zeer harig van hoofd en met vurig oog: hij droeg zijn boeien met gemak en bleef recht bij den stoel staan.

- De man van den storm, riep men. De man, die stal!

Doch met de twee volgenden was het anders. Aristokrates had nog een verband om het hoofd, en Perikles was geheel geknakt. Velen die den grooten vader nog gekend hadden, beklaagden thans den zoon, zoo schoon nog en overwinnaar, en toch als misdadiger hier.

Er gingen stemmen:

- Ziet ge niet, dat zij ziek zijn?

- Het is een schande hen zóó te verhooren!

Aristodemos vernam die woorden, en draalde geen oogenblik:

- Het Atheensche volk is edelmoedig', riep hij met waardigheid, beide armen verheffend, 'en het zal niet hen kwellen, die te zwak zijn tot verdediging. Doch gij, Erasinides, zijt gezond en sterk, en aan u dan om voor u zelf en de anderen óók te spreken.

Hij veegde de oogen af, en zei weer, zeer hoog en streng:

- Erasinides, de macht der stad ziet ge thans, die u, den overwinnaar in de schoonste zege van alle, eerst ontzette en toen in boeien sloeg, zóózeer is iedere burger slaaf der wet. Doch het volk is rechtvaardig en die zelfde wet zal u bevrijden, zoo ge overtuigend u verdedigen kunt. Wij willen de waarheid en de waarheid alleen. Zeg dan allereerst: waarom moest ge vergaderen?

Nu nog bedaard antwoordde Erasinides:

- Wij kenden onze plicht, en die was dubbel. Eén, om de

zee af te zoeken, de ander om de overwinning te voltooien. Die voltooiing eischte, dat wij onverwijld naar Mytilene voeren om Eteonikos daar te verrassen met de laatste schepen van Sparta; tevens dan werd Konon bevrijd: ook dáárvoor trokken wij uit Athene.

- Dat is duidelijk, Erasinides, maar waarom dan *zoo lang* vergaderd, en waarom niet eerst de eerste plicht?

- Het was zoo lang niet, want als zeven mannen bijeen zijn - Lysias, te uitgeput om te spreken, tel ik niet - is er meer dan één meening.

- En welke was de uwe? vroeg Aristodemos met een boozen grijns.

- Om naar Mytilene te gaan, terstond', riep Erasinides zóó onverschrokken, dat het zéér stil werd. Hij zwaaide de geboeide armen, de ketens rammelden, en hij ging voort:

- Wat kwelt ge mij, o mannen burgers? Zijt ge dan vergeten, dat de stad op het uiterste was en wij ons allen aan den dood gewijd hadden? Ik óók had vrienden op de wrakken, maar het ergste moesten wij allen voor het vaderland wagen, en de groote zege te voltooien, dàt was onze eerste plicht. Zóó oordeelde ik, en terecht, want nu wist Eteonikos te ontsnappen, en zijn schepen kwamen vrij.

- Dus ge zoudt doorgevaren zijn, zonder de ongelukkige burgers te redden, die voor dat zelfde vaderland hulpeloos ronddreven? vroeg Aristodemos bijtend.

- Dat zou ik, want zóó was onze plicht.

- De andere strategen vergaten dus hun plicht?

- Als zeven eerlijke mannen bijeen zijn, is er meer dan één eerlijke meening, zei Erasinides heftig. Wat is het, mannen, dat ge ons aandoet? Wij gaven u met den God de schoonste overwinning en redding der stad, en ge kwelt ons met boeien en list. Gij klaagt mij aan: welnu, de zede eischt, dat een beklaagde een ganschen dag krijgt: geef mij dien ganschen dag naar zede en recht, en ik zal over alle streken kunnen denken. Thans heb ik maar weinig tijd, en daarin wil men mij vangen, mij, die toch óók burger ben. Geeft mij een ganschen dag, o Atheners!

- Dat nooit, bromde Kleophon zeer hoorbaar.

- Ik zal dan de getuigen aanbrengen, van welke ook Theramenes sprak, voor den storm, die de eenige schuldige was.

- De storm, de storm! werd er boos gelachen, doch niet door velen, want zijn kloekheid sloeg in.

De Voorzitter stond op:

- Hij daar vraagt een ganschen dag, o mannen, en ook de andere vijf zullen het vragen. Maar de strenge wet beveelt dat niet...

- Ge gaaft hem wel aan den landverrader Aristarchos, riep Erasinides verwoed.

- De strenge wet beveelt dat niet, en wij achten een korte inlichting hier genoeg. De Raad stelt dus *niet* een ganschen dag voor.

- Juist, donderde Kleophon.

Timokrates zag bestraffend dien kant uit; gene echter zat daar met gesloten oogen, doch zijn woord had gewerkt.

- Géén heelen dag, riep men van vele kanten. Nù afdoen.

Archedemos sprak weer:

- De ekklesia acht een ganschen dag niet noodig, Erasinides, en niemand wil u vangen. Verklaar enkel, waarom ge juist vergaderdet tot de storm kwam opzetten.

- De storm, de storm! sisten velen.

- Ge wist toch, dat het wisselend weer was; reeds tweemaal in dat etmaal had de wind gewoed. Beschuldigt ge iemand van zucht tot talmen?

- Ik zei al: wij waren het niet dadelijk eens, maar ik beschuldig niemand van ons, zei Erasinides norsch.

- Heeft Theramenes dan gedraald?

Theramenes werd zeer aandachtig; Erasinides zag onvriendelijk naar hem, en sprak kortaf:

- De storm alleen was schuld, maar als ge iemand beschuldigen wilt, kunt ge even goed hèm boeien als ons.

Het was een ongelukkig antwoord, want er gingen al stemmen:

- Theramenes boeien, Theramenes heeft óók schuld!

Theramenes wilde spreken, doch Aristodemos voorkwam hem:

- Wat is dat voor list van ù, Erasinides, zei hij streng. In uw brief aan den Raad spraakt ge alleen van den storm en noemdet niemand, en nu op eens maakt ge hèm - daar medeplichtig.

- Ik maak hem niet medeplichtig, maar als er schuld bij

een mensch kon zijn, was zij even goed bij hem: *hij* kreeg de opdracht, die *wij* maakten. Maar alleen de storm was schuld, en geen enkel mensch.

Nu viel Theramenes uit:

- Gij verwart het volk, Erasinides, door nu mij te noemen, terwijl ge in uw brief over niemand spraakt. En wel *kreeg* ik de opdracht, maar juist toen brak de storm los, en ik had niet over de opdracht vergaderd: zeg ronduit of *ik* gedraald heb.

Erasinides zag hem norsch aan, en de oude tegenzin werd wakker.

- Waarom staat gij daar vrij, riep hij driftig, en ik geboeid. De storm overviel u even goed als ons, en die alleen is schuld.

- Erasinides, riep Theramenes giftig, zeg ronduit. hebben Thrasyboulos en ik gedraald?

Het kostte Erasinides moeite om te spreken, en Aristodemos, wien het om hèm te doen was en niet om Theramenes, viel spoedig in:

- Theramenes, blijf gerust. De brief aan den Raad was duidelijk genoeg voor u. Maar gij, vervolgde hij streng tot den ander, gij, die niet wilt zeggen, of Theramenes draalde: gij onthult ten helderste uw eigen gedraal. Uw list keert zich tegen u zelven, Erasinides...

- De storm was schuld, herhaalde deze weer:

- De storm, de storm! ging gesis.

- De burgers zwalkten op de zee, maar gij moest praten, en nog altijd verklaart gij niet, waarom zelfs zeven mannen zoolang moesten praten, als zij wisten, dat ieder woord het gevaar voor de drenkelingen vergrootte. Wij zullen dat aan anderen moeten vragen; zeg gij alleen nog: wie waren het met ù eens.

- Protomachos en Aristogenes, sprak Erasinides kortaf.

- En waarom keerden *die* niet terug en gij wel?

- Wat reden *zij* hadden, vraag het henzelf, zoo ge hen grijpen kunt, riep de ander weer heftig. *Ik* was mij van geen schuld bewust en vertrouwde mijn stad. Ja zelfs, liever werd ik hier gevonnist dan in den vreemde als balling te leven!

- Een flinke vent, bromde Kleophon weer.

- Maar die twee vertrouwden dan hun zaak niet zeer';

sprak Aristodemos haastig. Hij zag weer naar de zon, die niet hoog meer boven den westelijken bergrand stond. ‘Voorzitter, hij kan gaan. Ik vraag om Lysias met Thrasylos en Diomedon.

De gerechtsdienaars voerden de drie beklaagden terug, doch Erasinides keerde zich nog eens om, en riep wederom woedend:

- Waarom is hij vrij, en wij geboeid?

- Houd toch je mond’, bromde Kleophon, doch uit de vergadering rees gedruisch:

- Hij spreekt Theramenes niet vrij! Theramenes is er bij betrokken!

- Zie hem bleek worden!

- Hij staat te beven!

Theramenes beefde niet, doch alweer trok zijn schouder, want hij was inderdaad ontsteld; nù kwam het Gevaar zéér nabij; hij wilde niet wachten op het verhoor der anderen, doch klom wat hooger, haalde een rol uit den mantel en sprak luide:

- Mannen burgers! De beklaagden zijn zich zelven niet, en ik wil hen geenszins iets verwijten. Maar opdat ge alles wèl weten moogt, en niet iemand in de aanklacht betrekt, die geheel er buiten staat, hoort het volgende.

Aristodemos liet hem begaan, want hoe méér Theramenes ontlast werd, hoe meer de schuld der strategen bleek. Theramenes verhaalde eerst nog uitvoerig van den brief aan den Raad, en hoe die reeds hem vrij sprak. Toen hield hij den rol op, en sprak:

- Maar om u nog meer te overtuigen: vóór ik hierheen voer, sprak ik met Thrasyboulos, die met mij de opdracht gekregen had. Ik sprak met hem, en vroeg hem om een verklaring, daar hij naar den Hellespont moest, en niet hier getuigen kon en zich verdedigen, want een klacht tegen mij zou er ook tegen hem een zijn. En ik schreef op wat hij mede goed vond, dat de strategen uitdrukkelijk verklaard hadden: niet bij Thrasyboulos en Theramenes was de schuld, want zij hadden niet gedraald, doch de storm alleen had schuld. Dat schreef ik op met goedvinden van Thrasyboulos, en met zijn goedkeuring ook schreef ik de namen er bij van hen, die bij ons gesprek getuigen waren. Deze rol, o mannen, bevat dat alles; een verklaring dus is hij van Thrasyboulos, uw vriend,

gelijk zij ook een verdediging van hem is, want een schuld van mij zou ook een schuld van hem zijn.

De naam van Thrasyboulos was nog altijd zeer groot, en Theramenes zag zijn toespraak werken, zelfs op Kleophon. Toch, al had hij lang gesproken, toch wilde hij nog meer zeggen, doch Aristodemos zag al weder naar de zon, en sneed hem nu af:

- Het volk weet nu wel, dat *gij* niet gedraald hebt, Theramenes, zoo min als Thrasyboulos. En wij moeten de andere strategen nog hooren. Voorzitter, ik vraag wederom om Lysias, Thrasylos en Diomedon!

Dezen nu traden vóór. Theramenes zocht Diomedon's oog; hij vond het en de mannen zagen elkander ernstig aan.

- Waarom kwaamt ge, vroeg Theramenes' blik, doch Diomedon wendde het hoofd af.

- Diomedon, sprak Aristodemos, spreek gij voor de anderen ook. Lysias was uitgeput bij de vergadering, dat weten wij reeds, en Thrasylos stelde voor de vloot te verdeelen over twee plichten; gij echter wildet met de gansche vloot op de redding afgaan. Dat alles werd bekend in den Raad, maar nog altijd weten wij niet waarom er *zoo lang* vergaderd werd.

Hij was overtuigd Diomedon tot een bezwarend getuigenis te brengen.

Deze antwoordde eerst:

- Ik misduid Erasinides *zijn* meening niet, doch ik had de mijne. Maar dan kon Eteonikos ontsnappen, zei Erasinides, en onze eerste taak was de geheele vernietiging van Sparta's vloot en de bevrijding van Konon. Ik echter hield vol: onze eerste plicht ging naar de gevallenen, en dàt eischten de Goden van ons.

Zooals altijd bleef zijn ernst niet zonder werking. Maar Aristodemos vroeg scherp:

- Dat weten wij. Maar was het niet uw eerste plicht geweest, van u allen, om het plan van Thrasylos terstond te verzinnen? Zóó zonderling was het toch niet!

- Het heeft den Goden niet behaagd, sprak Diomedon droevig. Wij waren vermoeid van den langen strijd en de terugvaart; de Godheid onthield ons de vlugheid van geest. Toen kwam de storm, - de God wilde het zoo.

- De storm, de storm, siste men.

- Waren Theramenes en Thrasyboulos terstond bereid om de opdracht te vervullen?

- Dat waren zij! riep Diomedon, doch de storm...

- Och die storm!

- Ge beschuldigt dus niemand?

- Hoe zou ik Lysias beschuldigen, die ter nauwernood ademend bij de vergadering was!

- Ge beschuldigt niemand? herhaalde Aristodemos ongeduldig.

Diomedon hief met moeite de geboeide armen:

- Zeus, Zeus, dat vraagt men mij! Wij allen streden manhaftig; wij steunden elkander als de broeders der zelfde heilige moeder Athene en wij zegevierden te zamen; wij beraamden met ernst wat het beste was na de zege, en men vraagt mij of ik iemand beschuldig. *Mij* vraagt men dat! Wien uwer scheen ik ooit zoo verachtelijk om tot zulk een schanddaad te komen! Zeus, straf mij zoo ik iemand beschuldig; de storm alleen was schuld, en dien zondt gij in uw hooge wijsheid, voor welken wij moeten buigen.

Groote stilte ontstond, veel ontroering en zelfs Aristodemos was getroffen. Kleophon zat nog altijd met gesloten oogen, maar men hoorde hem:

- Een brave man! Ik neem den storm aan!

Aristodemos zag zijn aanval thans mislukt; hij besloot een beteren tijd af te wachten en tevens met zekere eer van den stoel te komen; hij keek nog eens naar de zon, die reeds laag stond, en sprak:

- Mannen Atheners, wij nemen den storm aan, maar dan ook het gedraal, dat zooeven door Theramenes ook overtuigend bleek. De zaak is dus nog steeds waar zij was, want niets afdoends zei Diomedon over het uitstel, en nog altijd is dáárin de gruwel: de gruwel staat nog overeind. Maar den storm nemen wij aan, en daarom vraag ik' - en hier sprak hij met veel nadruk - 'dat wij den Raad opdragen, in de volgende vergadering met een voorstel te komen, hoe de beklaagden berecht zullen worden. Het is al laat, mannen!

- Tegen! klonk het van Kleophon.

Dit woord riep groote beweging op. Want velen, die niet meer aan den storm geloofden, had Diomedon overtuigd, en

voor hen en vele andere werd plotseling de storm weder hoofdzaak. Zij riepen ten gunste van de strategen, doch Myrkinos, Sophilos en anderen vielen Aristodemos bij, en er was groot geraas, dat de Voorzitter niet bedwingen kon, toen Euryptolemos naar voren drong, bij den spreekstoel ging staan, en uitriep:

- Hoort mij, mannen Atheners.

Hij riep het zoo doordringend, dat iedereen zweeg.

Vurig viel hij uit:

- Moge die schande niet op ons komen! Van alle strategen en alle getuigen gaat het verhaal naar het zelfde: er was een groote storm: laat ons rechtvaardig zijn. Dézen keerden en vertrouwden ons: laat men nooit kunnen zeggen, dat de twee gevluchten u beter kenden, doch beschouwt dézen als brave lieden. Wat dan? Zoo gij hun ieder niet een ganschen dag wilt geven, - wat het billijkste ware -, laat hen weder voor den Raad komen, na de feesten van morgen en verdere dagen; wederom voor den Raad, en dan niet als gevangenen, doch vrij, zoodat zij in vrijheid hun zaak kunnen overleggen, en van dat gedraal verklaring geven. Bedenkt ook, zoo zij terstond ter redding waren uitgegaan, dan had de storm de gansche vloot getroffen, en geen enkel schip ware behouden gebleven, noch iemand gered: wellicht zond de God den storm tot Athene's heil. Geeft hun de vrijheid! Maar dan zullen zij vluchten? Neen, mannen, want gij kunt borgen eischen, voor ieder drie, zooals de wet verlangt, en ik zelf wil dadelijk met gansch mijn vermogen borg blijven voor Perikles, mijn verwant. Zijn er anderen?

Wel een vijftigtal burgers stond op, en Kleophon riep:

- Zoo hoort het!

De zon raakte nu den rand van het gebergte in het Westen. Aristodemos lette er op; hij glimlachte tevreden en nam weer het woord. Hij sprak lang en met veel vertoon van redelijkheid over het nuttelooze van dit plan; de Raad had alles onderzocht; de getuigen waren gehoord; men geloofde de strategen, doch achtte hen schuldig aan plichtverzuim; de gevallenen riepen om de heilige wraak. Hij praatte door tot de zon geruimen tijd achter den heuvel gedaald was en de schemering reeds zeer merkbaar, en hij besloot.

- Over iederen borg - en velen zijn noodig - moet ge

met handheffing stemmen, en reeds sterft het licht. Voor één voorstel is enkel nog tijd, het mijne, dat ook voor uw wensch plaats laat, want de Raad zelve kan de borgstelling opnemen. Daarom, geeft toe aan mijn verzoek, opdat de berechting niet nòg langer uitgesteld worde!

- Mooi gedaan! leepoog, bromde Kleophon ontevreden.

Aristodemos zag giftig naar hem, en riep dringend:

- Talmt niet, of de vergadering moet zonder besluit einden.

- Het moet nu wel', sprak Kleophon, en er ging een gedruisch van bijval, schoon niet onvermengd.

- Voorzitter, riep Aristodemos weer, er is genoeg bijval, dat ik mijn voorstel handhaaf.

Timokrates stond op:

- Mannen burgers! Aristodemos stelt voor: de ekklesia draagt aan den Raad op, dat deze in de eerstkomende vergadering een voorstel aanbiede, hoe de mannen berecht zullen worden. Gij, die met Aristodemos stemt, gaat naar rechts en heft de handen, de anderen naar links.

Er volgde gestommel en geschreeuw.

- Het moet nu wel, zei Kleophon weer, en ging naar rechts.

De handen gingen; Timokrates wachtte even, wendde zich tot den Raad, daarna weer tot het volk:

- De Raad zag de handen en dat zij de niet opgestokenen met véél overtreffen. Wenscht iemand telling?

Maar zelfs Euryptolemos kon den uitslag niet betwisten.

- Aristodemos' voorstel is aangenomen, mannen burgers, sprak de Voorzitter weer, en de Raad zal het zijne indienen na de feesten; deze bijeenkomst is gesloten.

De heraut trad nog op een trap van het altaar en sprak snel een danking uit aan de Goden, dat de vergadering niet door een hemelteeken verstoord was. Maar de burgers liepen reeds heen in de laatste schemering.

Kleophon wachtte Aristodemos op.

- Ge waart mij ditmaal te slim af, broeder.

- Was het dan niet te donker voor de borgstelling, riep de ander, als zeer verontwaardigd.

- De beklaagden blijven nu gevangen! zei Kleophon met nadruk.

- Laat hen maar eens merken, dat de beste burger slaaf van den staat is!

En Kleophon weer:

- Dat kan zeer gevaarlijk voor hen worden, zéér!

- Was er dan geen verzuim, en gelooft gij aan den storm?

- Aan den storm geloof ik, en over het verzuim juist is lang te praten. Wij kunnen die mannen niet best missen, Aristodemos.

Deze dacht even na:

- Vóór de nieuwe ekklesia spreken wij elkaar nog.

- Ik reken er op, zei Kleophon.

Bij den uitgang vond Theramenes in het half-donker Euryptolemos naast zich, doch zag diens vijandigen blik niet.

- Er is al weer te lang gepraat, Euryptolemos; de Atheners kunnen dat niet laten.

- Dat leerden zij van de sofisten, Theramenes.

Theramenes gevoelde den steek.

- Ik zelf misschien óók, maar moest ik Thrasyboulos en me zelf niet verdedigen?

- Thrasyboulos zal u zeer dankbaar zijn, Theramenes, en Sophilos óók. Ge hadt de oligarchen niet beter kunnen helpen.

- Ga door, sprak Theramenes bitter, en zeg dat ik weer òm ben gegaan!

- Ik zeg, dat ge van de sofisten leerdet uw vrienden en u zelf te helpen.

Theramenes werd toornig, doch hij hield zich in, en zei enkel:

- Inderdaad leerde ik dat, maar ook gij waart veel met hen, en ook u schonken zij de kunst een goede rede te houden. Gebruik die kunst, Euryptolemos, voor uw en mijn vrienden, en ge zult hen helpen.

- Ik hoop u te evenaren, Theramenes.

- Er is nog tijd, Euryptolemos, ging Theramenes rustig voort; het besluit van Archedemos laat plaats voor alles, óók voor de borgstelling, en zelfs nog voor één dag voor ieder. Gebruik dien tijd, en versmaad de sofistenkunst niet.

- Ik zal er om denken, Theramenes, vooral na die aanbeveling van ù.

Zij scheidden zonder groet.

Buiten de Pnyx stonden weer groepen van vrouwen, en zij gilden:
- Komt er graan?
- Wat zei men van Thrasyboulos?
- Waar dienen jullie voor?
- Zijn ze gestraft, die storm-strategen? Wraak wraak!
- Oho, de storm, de storm, de storm...

En de storm in de stad woei weder op.

V.

Nardenia had het geweldig druk. Over een paar dagen kon zij heen, eindelijk! De ekklesia was voorbij, er was een schip te krijg en nu moest zij alles beredderen. O, hoe verlangde zij om weg te zijn uit dat vervelende Athene, en vooral voor men begreep wat zij had uitgehaald. Weg, weg van hier, zoo gauw mogelijk en er nooit meer terug, tenzij dan met *hem*.

Zij was over zichzelf tevreê: ja, zij had goed voor *hem* gewerkt. Wat hield zij die malle Kritylla voor den gek en dien slimmen Theramenes daarbij; *dien* eigenlijk nog het meest, die dacht, dat zij hem niet begreep, en over het belangrijkste maar heenpraatte, alsof zij hem niet doorzag en niet terstond het *gedraal* gevoeld had in zijn verhaal van al die stormen. O die stormen! Welnu, die waren er dan geweest, en de laatste vooral, dat kon wel zoo zijn, en dàt wou hij haar inpompen, - maar daaronder het gedraal verstoppen? Nardenia was er óók nog, en toen zij haar belofte hield en haar vriend Sophilos van den storm sprak, had hij heel goed gemerkt, waar het eigenlijk op aan kwam.

Ook al weer zoo'n dommerik, die voorname Sophilos. Hoe blij was hij niet geweest met Nardenia's bericht, toen hij te weten kwam, wààrop hij de strategen kon aanvallen, en dat dan ook had willen doen - maar dat kon hij niet eens goed, bleek haar nu - om den grooten stoot aan Aristodemos over te laten. Die deftige oligarch had zoowaar met den volksheld saamgewerkt om de strategen te fnuiken, denkend zóó zijn eigen wil er door te krijgen: de strategen voorgoed gebroken,

het volk door Aristodemos dol, de staat geheel in verwarring, en dan was het oogenblik daar voor de oligarchen om zelf in één bent vastberaden op te treden en te doen, wat aan Antiphon niet gelukt was: zij zouden de leiding veroveren, met het volk doen wat zij wilden; vrede sluiten tot allen prijs, desnoods Sparta inhalen en tot vriend en beschermer maken van de partij, die met en onder Sparta Athene naar haar hand zou zetten; men wist wel, wat de oligarchen wilden. Maar och die dwaze man, die niet begreep, hoe het zoover nooit komen zou, en Aristodemos met al zijn venijn tegen de strategen dàt niet wilde, doch met Kleophon alles doen zou om de oligarchen te breken. Neen, voor hèn was er geen uitzicht, maar als de verwarring in de stad hoog gestegen was, dan riep het volk weer om Alkibiades en *hij* zou weer terugkeeren, - ja, en dan kwam zij ook terug; nù moest zij weg.

Zoo had zij met Sophilos gedaan, en met Theramenes... Niet alleen ontfutselde zij hem het *gedraal,* maar ook het plan van den brief. Hoe goed had zij op zijn gelaat gezien, dat hij een waarschuwing naar Samos zou zenden; op het gelaat, dat niets zeggen wou, maar zoo bovenmenschelijk strak stond; en dan die schouder, die altijd klapte! Hij dacht nog al, dat zij niets gemerkt had; hij wou haar alleen gebruiken om het geloof in den storm te verspreiden. Ja wel; Nardenia had goede oogen, en met éénen blik gezicht en schouder ontraadseld: toen wist zij van zijn plan met den brief zoo goed, alsof hij het haar uit een papyros had voorgelezen.

Toen was er nog maar een kleine moeite geweest met Kritylla.

Nardenia schaterde het haast uit. O, dat malle mensch, met haar praats en haar minachting van de mannen; hoe maklijk kon Nardenia daarmee haar bedotten, en dan nog met die boosheid over het graan: meepraten, dat was de heele kunst. En ze had Kritylla maar méér opgewonden en meegescholden op die vuile Syriërs, alsof die haar iets schelen konden, en ze had gezegd, alle vrouwen in Athene moesten om graan schreeuwen en hun mannen opstoken tegen de strategen, die geen graan hadden meegebracht, maar enkel een praatje over Thrasyboulos, die graan brengen *zou. Zou?* Wat *zou?* Thrasyboulos had er al moeten zijn, als hij waarlijk dáárop uitgezonden was, en nu hij niet kwam, hadden

de strategen maar wat gejokt: weg met hen. Dat kon men nu wel zoo niet in de ekklesia zeggen, want *die* opdracht zou óók wel gedaan zijn, maar dan moest men hen maar om het *gedraal* aanpakken, dat toch al erg genoeg was, want die storm...

O die malle Kritylla. Zij was wat boos weggegaan onlangs, maar hoe maklijk had Nardenia haar weer ingepalmd. Kort na het bezoek van Theramenes had Nardenia zich naar den Peiraieus laten dragen; 't was toch natuurlijk, dat zijzelf ook eens den riem van Kallikratidas wou zien en over het schip gaan praten, en natuurlijk was zij toen bij Kritylla aangegaan, met een mooi gewaad voor de vrouw van den Paralosstuurman, die haar helpen zou, - en zoo waren zij dadelijk over de mannen komen te spreken. En zij werden het er al gauw over eens, dat die mannen zooveel bijzonders niet waren, al behaalden zij eens een overwinning, - dat zag je aan het graan - en de vrouwen wel moesten oppassen, wat de mannen deden. ‘Dat hoeft ge anders *mij* niet te vertellen, zei Kritylla toen, Kramon doet niets zonder mijn weten.’ ‘Ja maar, niets, wat is niets; had Kritylla wel den brief gezien, dien Theramenes aan Kramon gegeven had voor de strategen?’ - Daar had Kritylla niet zoo om gedacht, - natuurlijk durfde zij niet zeggen, dat zij niet goed lezen kon. - Nardenia gilde het toen haast uit; de brief, de brief was er! En ze zei heel liefjes: ‘Och Kritylla, wie weet of die brief weer geen dommigheden bevat; mag ik hem niet eens zien?’ - Kritylla had toen wel even geaarzeld, maar toch uit een kist een houten kokertje gehaald, een klein ding, dat een man aan boord maklijk in zijn gordel kon stoppen, en daarin zat een rolletje papyros, en Nardenia las er in wat zij verwacht had: den raad om niet terug te keeren. Maar ze zei: ‘Kijk, de mannen zijn toch nog altijd zoo dom niet. Kijk maar, Kritylla; Theramenes zegt, dat zij hier moeten komen en niet vluchten.’ En Kritylla had net gedaan of ze las en met een dreigend gezicht gezegd: ‘dat's maar goed ook, want wij moeten hen hier hebben om hen te straffen! Kramon mag hem gerust geven!’

En toen was het mooiste gekomen. ‘Kritylla’, had Nardenia gefleemd, terwijl zij er aan peuterde om het rolletje weer in den koker te krijgen; ‘Kritylla, daar valt me iets in;

ik heb straks Myrto en Dion bij de haven zien spelen; ga jij ze eens halen, dan kleeden wij Myrto in dat nieuwe gewaad, wat zal dat aardig staan!' En Kritylla was dadelijk gegaan.

Nardenia had om alles gedacht. Vlug als een pijl nam ze een klein korfje uit haar boezemplooi; van alles stak daarin, niets had zij vergeten; zelfs niet een wastafeltje, maar dat was nu niet noodig; maar dan een stuk papyros, een rieten stift en zelfs een heel klein kruikje met zwart water, stevig met een wasprop gesloten. En zoo vlug, dat ze er zelf verbaasd over was, had ze alles in orde, en ze schreef op den verschen papyros even veel regels als Theramenes, óók zulke groote letters, maar met juist het omgekeerde: den dringenden raad om *wel* terug te keeren. Alles ging keurig en snel: de brief was klaar en droog, het kruikje weer gesloten en met de stift in het korfje, het korfje weer in haar kleed, en den brief van Theramenes, - o, daar was hij nog, en zij hoorde stemmen en stappen. Gauw had zij toen dien brief tot een prop gefrommeld en ook in den plooi gestopt, haar eigen papyros opgerold en juist kwam Kritylla met de kinderen binnen, toen Nardenia roepen kon: 'wat is dat toch lastig om zoo'n rolletje in een koker te schuiven, maar nu is het gedaan.' Kritylla had toen even een boozen blik op haar geworpen en een anderen op de kinderen, maar die hadden niets gemerkt, en Kritylla lei het kokertje weer terug in de kist. Alles was prachtig gegaan!

En toen hadden zij pret gemaakt. Nardenia had zelf het mooie gewaad om Myrto heen gehangen, en met gespen en spangen bevestigd, zooals de rijke jonkvrouwen in Ionië het deden, en Myrto moest flink staan als een vorstin, en zij allen bogen diep voor haar. Wat hadden zij een pret gemaakt, en Dion had om Myrto heen gedanst en geroepen: 'Me-Myrto is ke-koningin van Athene'. En er was gelachen, door Nardenia nog het meest, en Kritylla vroeg nog, waarom Nardenia toch maar niet bedaren kon. Het was een beste morgen geweest.

Eén ding maar gaf Nardenia wat zorg. Toen zij thuis kwam, vond zij dien prop niet meer in haar kleed. Waar was hij dan? In den draagstoel vond men hem ook niet. Zeker dan onderweg uit mijn kleed op straat gerold, dacht ze. Maar

wat kwam het er eigenlijk op aan? Er stonden geen namen in, dus als men hem vond... Maar zeker was hij onder vuil geraakt of in zee gewaaid.

Zoo slim had zij alles klaar gespeeld, en de strategen waren gekomen; men had hen hard aangepakt, gevangen gezet zelfs...

Nardenia's gezicht betrok even als zij daaraan dacht. Zij had het zoo verlangd; hoe meer smaad hoe beter, maar zou *hij* het wel goed vinden? Thrasylos was een best burger en had onder *hem* gestreden, trouw en dapper. En Perikles was een verwant, en met Perikles Diomedon weder bevriend. 't Was waar, Alkibiades vond Perikles niet veel bijzonders en hij lachte om Diomedon's vrome manieren, - hoe aardig kon hij hem nadoen -, maar altijd zei hij er bij, dat Athene weinig zulke krachtige en edele burgers had, en Perikles was toch maar de zoon van den grooten Perikles, Alkibiades' eigen voogd. Zou hij haar houding wel goed keuren? Maar hij behoefde van dien brief nooit iets te weten, en de heele zaak was zeker in zijn belang.

Ja, maar had zij veel gewonnen, al ging alles zoo goed? Er was smaad over de strategen gekomen, maar de ekklesia van gisteren haast met hun bevrijding afgeloopen, dat hoorde zij al, en het voorstel van den Raad liet alle mogelijkheden open: zóó zeer had Diomedon de gemoederen bekeerd. Wel schreeuwden de vrouwen weer om graan en wraak, maar Kleophon wou overstag gaan, en Euryptolemos had veel vrienden. De strategen hadden het eigenlijk te maklijk, - kon zij nog maar iets voor *hem* doen, het laatste, en dan weg, weg, heen uit Athene en naar *hem!*

Nardenia wist niets te bedenken, en ging maar weer aan het beredderen en bevelen geven, maar zij ergerde zich, en het verheugde haar ditmaal, toen Sosikles werd aangediend.

Want anders, brr! Sosikles, die malle vent, die haar altijd naliep, en dien zij altijd afweerde. Zoo'n griezelige man met een arm-stomp, om dien te liefkoozen, dat was niets voor haar. Hij vermaakte haar wel met zijn grappen, doch verder wou zij niets van hem weten. Maar Sosikles kende alle nieuwtjes der stad, ook uit kringen van invloed, door zijn oligarchische verwanten; hij zou haar afleiden, en misschien kon ze wel wat voor haar doel uit hem halen.

Zij liet hem komen.

In zware rouwkleeren gehuld, doch zwierig in hun zwart en met tot op den huid gesneden haar, danste Sosikles als naar gewoonte het wanordelijk vertrek in. Hij had al van Nardenia's vertrek gehoord, en draaide en zwaaide nu door den rommel heen, met veel ontplooiïng van zijn treurgewaad. Eindelijk boog hij zich tot den grond voor haar en riep zingend:

- Sosikles heeft een neef verloren en draagt zwart; zwart is de kleur van Athene thans, maar wie zwart draagt, leeft nog, en Nardenia gaat weg uit Athene, maar leeft nog en is niet zwart, en de zwarte Sosikles vraagt aan de witte Nardenia om er eens ééns lief voor hem te zijn nu zij gaat; al zijn geweldige macht in de stad staat tot haar dienst. Zing het dan, o landgenoote van Sappho:

Zalig schijnt mij die man als een god te wezen... Zeg het, en Sosikles leeft nog eens in het zwart vóór hij zelf dood is.

Nardenia deed of zij weinig tijd had.

- Sosikles, sprak zij gewichtig, je ziet hoe druk ik het heb. Ik wil je wel rustig goeden dag zeggen, maar word dan kalm, en als je een nieuwtje te vertellen hebt, doe het dan gauw.

Maar Sosikles begon weer te dansen en te zingen:

- Ik heb een nieuwtje; er is er maar één: ieder is in het zwart, omdat Nardenia weggaat.

- Maar dat is toch geen nieuwtje voor mij, Sosikles.

- En het graan wordt maar altijd duurder en het vrouwvolk maar altijd boozer.

Nardenia stampvoette ongeduldig.

- Als je niets beters te zeggen hebt, ga dan maar weg. Vertel me liever, hoe het met de strategen moet gaan.

Sosikles danste weer:

- Wat kunnen mij die strategen schelen; er is geen enkele echte Heer bij; en al was er een bij... Sosikles leeft, dàt alleen kan hem schelen, en Nardenia leeft, en zij zal lief zijn voor Sosikles, dat zweert hij: kijk maar!

Hij stak den stomp op. Nardenia rilde. Toen sprak ze, boosaardig en besloten:

- Sosikles, als je niet kalm kunt zijn, ben ik zeker niet

lief tegen je, en laat ik je de deur uitzetten. Hoe staat het met de strategen en Theramenes? Ga op die kist zitten.

Sosikles begreep, dat het haar ernst was. Hij kon heel goed kalm zijn, als hij wou, en zei nu bedaard, terwijl hij zich zette:

- Theramenes heeft zich er al uitgedraaid, die kunst verstaat hij, en de strategen beschuldigden hem niet.

- Maar ik dacht...

- Dat was maar een losse uitval van dien driftkop: zóó begreep het volk het ten slotte.

- En de strategen zelf?

- Met hen zal het ook wel zoo'n vaart niet loopen; Kleophon begon al bij te draaien, en het scheelde maar weinig of zij waren onder borg vrijgelaten. In de volgende vergadering zal men hun een langdurige verdediging toestaan, denk ik, of een kleine boete opleggen. Die godvruchtige Diomedon heeft de vrome Atheners diep geroerd, geroe-oe-oe-oerd, zei Sosikles met spottende overdrijving.

- Dat denk jij, maar wat zeggen de Heeren er van?

- Die spreken óók zoo, en zijn niets tevreê.

- Maar is dan het volk in eens niet meer woedend?

- De vrouwen wel, maar ik zei je al, Diomedon heeft de mannen geroe-oe-oe-oerd, en zij gelooven nu in eens aan den storm.

- Laat hen er aan gelooven, zei Nardenia knorrig, maar het verzuim is dan toch gepleegd; er werd gedraald, daar is niets tegen te zeggen.

- O ja, maar nu zij aan den storm gelooven, zeggen de meesten, dat dat lange wachten van het onvermijdelijke vergaderen kwam, en misschien zelfs onze vloot voor vernietiging behoed heeft.

Nardenia vergat zich een oogenblik.

- Die lummels! Lichthoofden, draaiers, dàt ben jullie allemaal!

Sosikles zag haar bevreemd aan:

- Hebt gij er iets tegen, dat de strategen vrijkomen?

Zij herstelde zich en lachte luid:

- Ik er iets tegen? Wel neen, beste man, wat gaat het mij aan? Maar ik ben nog altijd niet gewend aan Athene, en ik erger mij aan die wispelturigheid. Dat neemt eerst strategen en overwinnaars gevangen, schreeuwt om wraak, en dat vindt

hen ineens goede menschen, als er maar één wat vroomheid verkoopt.

- Daar dient de ekklesia juist voor, zei Sosikles; de beschuldiging met de gevangenschap ging uit van den Raad.

- Maar in de ekklesia zelf waren toch óók de meeste sprekers tegen hen.

Sosikles zag haar weer opmerkzaam aan.

- Dat zeggen de Heeren ook.

- En jij bent toch ook van hun partij. Ergert jou dat gedraai niet?

- Ik ben van de partij door mijn geboorte, en hoor alles aan, maar bemoei mij met niets: ik ben de malle Heer en dans maar zoo lang ik leef.

Hij wou weer beginnen.

- Houd op, Sosikles, riep Nardenia boos. Bemoeit Theramenes zich óók met niets?

- Die zal wel tevreê zijn, nu hij zelf veilig is. Maar bovendien, hoorde je het niet?

- Wat? vroeg Nardenia in spanning.

- Hagnon ligt op sterven, zegt men.

- Die arme Theramenes! zei Nardenia teleurgesteld en plichtmatig.

- Wel, hij zelf leeft nog en dat is toch voor hem ook wel het voornaamste, grinnikte Sosikles. Maar het zal wel een mooie begrafenis zijn, en wat zal hij rouwen, haast zoo goed als ik!

Allerlei gedachten gingen Nardenia door het hoofd: zij begon iets voor haar doel te zien.

- Och, die arme Theramenes, zei ze nu zeer meewarig, en *hij* houdt zooveel van hem.

- Hagnon was al lang zeer zwak, bromde Sosikles.

- Ja, maar juist nù, nu Theramenes zoo oppassen moet.

- Maak je over hem maar niet bezorgd!

- Maar denk dan toch eens even na', sprak Nardenia vriendelijk, terwijl zij ook zitten ging. 'Als de strategen er goed afkomen, zal men altijd kunnen zeggen, dat hij met hen knoeide, en daar kan hij niets tegen doen.

Nardenia sprak nu voortdurend als een kind, dat zijn best doet om na te denken. Haar onschuldig gezichtje nam een rimpel in het voorhoofd, en zóó was zij bijzonder verleidelijk: ze wist het en zei nu, droomerig meewarig:

- Men moest hem helpen.

Sosikles doortrilde de bekoring. Hij trachtte niet haar verwarde redeneering te doorzien; hij begreep alleen dat zij iets van hem wilde, en stamelde:

- De Heeren zouden hem wel graag geheel van de strategen afscheuren, en bij hèn trekken; dat zou wel kunnen, na gisteren. Maar hoe? We zijn nu in de Apatouria; in die feestdagen denkt men niet aan de zaken, en haast dadelijk daarna komt de ekklesia weer. Wat kan ik doen, Nardenia?

Zij zag hem weer kinderlijk-nadenkend aan.

- Ben jij alleen in den rouw, Sosikles?

Nu viel hij weer in zijn gewone rol, hij lachte en riep:

- Bij Thanatos, ik alleen! Nog nooit zag ik zooveel zwart op straat. En juist met de feesten, het kon niet mooier!

- En gaan jullie ook in het zwart daarheen?

- Natuurlijk, juist iets voor mij, feesten in het zwart.

- En naar de ekklesia? Ik ken de zeden hier nog niet geheel.

- In de ekklesia komt men niet in het zwart.

- Is het verboden?

- De Atheners, Nardenia, zei Sosikles zeer deftig, zijn een braaf en godvruchtig volk. Verboden, dat niet, maar men komt niet in het zwart, wijl men in de volksvergadering alleen om den staat moet denken en niet om het eigen leed: zoo wil het de vrome zede. Maar wegblijven, dat mag men, en dat zal Theramenes wel doen.

- Brr! wat zal dat een griezelig feest zijn in deze dagen. Dat zijn nu jullie beroemde Apatouria.

- Ik verheug er me al op; ze zijn nooit zoo mooi geweest.

- Wat zal je hooren afgeven op de strategen, die zooveel van dat zwart maakten en er geen eer aan bewezen.

- Dat zal wel, zei Sosikles weer aandachtig.

- En als alle vrienden van Theramenes in het zwart ook naar de ekklesia gaan en anderen daartoe opwekken, dan zal het heele volk weer aan het verzuim denken en het gedraal en de wraak, zei Nardenia als voor zich zelve.

Sosikles sprong op. Een licht drong in zijn geest. Hij begreep wat Nardenia van hem wilde, en dat was juist een werk naar zijn zin. Om den staat gaf hij niet veel, maar een vertooning aan den gang brengen, dat trok hem aan; hij kon het en Nardenia wou het: verder dacht hij niet.

Hij sprong op en ging wild aan het dansen, en hij zong:

- Wij dragen rouw en dat kan ons niets schelen; wij rouwen in de feesten en wij rouwen in de ekklesia; rouwen is het werk der Atheners en rouwen moeten we overal om te toonen, dat wij zelf nog leven!

Hij danste, den armstomp omhoog geheven, en nu zag Nardenia hem zonder rilling aan.

- Jij begrijpt het, Nardenia, zong hij weer. Juist iets voor mij. Een rouwvertooning ineen zetten, het kon niet beter. Dat hoort bij Athene. En wij helpen Theramenes, omdat Nardenia het wil. En de Heeren willen het ook wel, want dan wordt hij weer een van de onzen, en hij weet niet eens hoe. Ik zal de vrienden van Theramenes opzetten en de Heeren zullen meedoen en wij jagen zooveel mogelijk menschen in rouw naar de ekklesia, dat is nog nooit vertoond, maar nu vertoont Sosikles het.

Hij hield even op.

- Er is nog méér, Nardenia. Het graan wordt altijd duurder.

- Dat heb je al gezegd.

- Maar daardoor worden de menschen altijd boozer.

Weer danste hij.

- Sosikles, riep Nardenia ongeduldig, spring toch zoo niet. Spreek door.

Maar Sosikles was niet te houden.

- Stoor me niet, Nardenia. Er is weer iets van Sappho:

Plotseling dringt een vuur onder al mijn leden! Dat moet het dichtvuur zijn. Onder de dans ben ik bezield. Sosikles gaat een vertooning maken, en dat kan hij zoo goed. Rouw in de ekklesia, en het volk woedend om het gedraal en nog meer om het graangebrek. Dat kan ik maken. En ik kan nog méér, alles om Theramenes te helpen en Nardenia genoegen te doen. In deze feestdagen ontmoet ik de lieden van mijn feest-wijk, menschen, die ik anders nooit spreek, en dan...

Hij hield stil om adem te scheppen. Nardenia nam hem bij de hand, en deed hem weer zitten.

- En dan?

Sosikles hijgde eerst uit.

- Ik ben een Heer, maar in mijn feest-wijk zijn menschen

van alle standen, en daaronder meer dan een, die het zelfs in onze demokratie wel aardig vindt, als een Heer vriendelijk voor hem is. Ik zal demagoog worden en geweldig vriendelijk zijn. Wie hebben we alzoo? Diokletos, Neanor, Kallixenos... Ik zal een goeden uitkiezen, en Kallixenos is een raadsheer geloof ik, - ik zal het Sophilos vragen. Zoo'n raadsheer moet vooral het gedraal in den Raad brengen en een zeer streng strafvoorstel doordrijven. Sophilos zal graag meewerken, en anderen ook.

Nardenia zag hem goedkeurend aan.

- Jouw gedachten gaan heel wat verder dan de mijnen, Sosikles. Maar denk er om, geen doodstraf. Thrasylos, Diomedon en Perikles zijn vrienden van *hem*. Geen doodstraf, Sosikles.

- Ik zal er om denken, Nardenia. De doodstraf zou trouwens toch wel verworpen worden. En zal Nardenia dan om Sosikles denken en lief voor hem zijn voor ze weggaat, en wanneer is dat?

Nardenia loog zonder haperen:

- Je begrijpt, Sosikles, dat ik vooreerst de nieuwe ekklesia wil afwachten, en daarna nog allerlei te doen heb. Kom 's avonds na de vergadering hier om te zien, hoe lief ik kan zijn, maar vóór dien tijd niet; ik laat niemand toe; ik heb het te druk, en jij zult al je tijd wel noodig hebben nu; 't is zoo lang niet meer.

En zonder haar afkeer te toonen, lei zij de hand op den armstomp: Sosikles rilde van weelde, en werd geheel haar slaaf.

- Maar ga nu heen, Sosikles, want ik heb zooveel te doen. Ga nu heen, werk goed en verzuim niets. Tot ziens.

- De ekklesia afwachten, dacht Nardenia, ik zal het wel laten! Ik bracht al weer een vuurtje aan den gang, de grond wordt me te heet hier. Ik ga den ochtend der ekklesia onder weg; zoo gauw mogelijk moet alles aan boord!

VI.

Den dag na de Apatouria was het een felle strijd in den Raad.

Kort na het bezoek bij Nardenia had Sophilos, de aristokraat, den dwaas bij zich gezien, en hem al spoedig met aandacht gehoord. Ook hem was het doel der hetaere niet duidelijk, doch daar lette hij niet meer op, zoodra zijn eigen belang hem bleek. De oude oligarch lachte grimmig. Zijn wraakzucht over de verdronken ridders was onverzwakt; hij haatte de strategen nog evenzeer, èn om deze daad èn om hun trouw aan de demokratie; en ook met Theramenes moest hij iets vereffenen. Die Draaier, hij zou hem helpen! Die had hèm, Sophilos, eerst van de wijs gebracht als goed kameraad der strategen, maar terstond daarop, toen hij voor zich zelf bang werd, hen zooveel kwaad gedaan, als hij maar kon. Waarlijk, Sophilos zou hem helpen! Buiten Theramenes' weten om, dreef Sophilos hem weer naar de oligarchen, als vijand van de strategen, en de oligarchen konden hem best gebruiken, als zij hem maar in het oog hielden, dien Draaier. Alles kwam prachtig samen. Met Sosikles' vertooning het volk opgezweept tegen de beklaagden, meer nog dan de wrok en het gebrek reeds deden; de schuldigen voor goed gefnuikt; het heilig wraakgevoel bevredigd, Theramenes geholpen, de staat in verwarring, Adeimantos hoofd der vloot, - alles sloot goed.

Alles sloot goed, ook de feesttijd met al die menschen in het zwart. Geen beter gelegenheid dan nù met de bijeenkomsten der vaders om weer over het gedraal te jammeren en wéér wraak te eischen. Verbitterd reeds ieder uit zich zelf, zouden al die mannen in het zwart door hun kleedij elkander nog méér in toorn opwinden: een kleine moeite dan voor Sosikles om over hun tocht naar de ekklesia in diezelfde kleedij te spreken: dàt was hèm het best toevertrouwd, en andere oligarchen, met Theramenes nog wat bevriend, moesten evenzoo werken; in schijn zou alles van Theramenes uitgaan; men kon zich beroepen op zijn houding in de laatste ekklesia, hem geheel van de strategen scheiden en bij de oligarchen jagen.

Dat kon Sosikles doen. Voor zichzelf behield Sophilos het bewerken van een raadsheer, die een scherp voorstel in den Raad zou doordrijven. Een paar namen had de dwaas genoemd; Sophilos zag de meeste kans bij Kallixenos, die tot zijn vaderkring behoorde. Hij zou Kallixenos, den volder, gemeenzaam toespreken als een Athener, één met alle andere

Atheners bij dezen ramp, en, zooals Sosikles zei, zelfs in de demokratie was een kleine burger nog wel eens gevleid, zoo een Heer hem minzaam tegentrad: juist de Apatouria-bijeen-komsten waren daarvoor zeer geschikt.

- Maar niet de doodstraf! had Sosikles nog gezegd.

Sophilos lachte boosaardig.

- Natuurlijk niet, het zijn overwinnaars en redders. Wees gerust, en ga aan uw werk.

En er was door beide mannen gehandeld. Zwart zwierf door de straten, grijnzend en jammerend tusschen het wit; zwart deed zijn geklaag en zijn wrok op de bijeenkomsten hooren, steeds luider; de zwarte storm woei hoog op; de vrouwen prezen het in hun man, als hij steeds méér vertoornd thuiskwam, en stookten hen met hun geschreeuw om graan tot nòg feller woede: de orkaan loeide hevig.

Archedemos en Kleophon overlegden samen, maar beseften het al spoedig: de volksharstocht was hun te machtig; verzet ware nutteloos en zou hun aanzien schaden: zij besloten zich te onthouden. Vooral Kleophon betreurde dezen afloop; Archedemos zag niet zonder voldoening, hoe Kallixenos den aanval ter hand nam.

Kallixenos had inderdaad al spoedig naar Sophilos geluisterd. Zelf rouwend om een zoon en een zwager; zelf even bedilzuchtig als de volksleider, had hij tot dusver als man van weinig invloed zich niet naar voren gewaagd. In de ekklesia geheel op Archedemos' zijde, zag hij met afkeer dezen thans terugtreden, en het trok hem aan het werk nu zelf te ondernemen. Niet ongevoelig ook was hij voor Sophilos' gemeenzaamheid, en met weinig moeite werd hij overtuigd, dat hij de man was voor een heftig woord in den Raad, met een voorstel, hard genoeg om den felsten hartstocht te voldoen.

Toch was het nog een felle strijd in den Raad, toen hij het woord nam. Men moest den volgenden dag in de ekklesia een voorstel indienen tot berechting van de beklaagden, - welnu, hij wilde vergaderen op de Agora, en het volgende terstond indienen:

de ekklesia zou stemmen met steentjes over de zes strategen te saam, schuldig of niet schuldig, en zoo schuldig, de dood zou hun straf zijn.

Dit stelde hij voor, en de Raadsheeren waren verdeeld. Want velen hadden geen eigen verlies te wreken, en ook onder de anderen hield menigeen eerst het hoofd bedaard. Zulk een berechting was ongehoord, wierpen zij hem voor, tegen alle zede en billijkheid. Op het minst had iedere beklaagde op een eigen behandeling recht, met behoorlijke gelegenheid tot verweer en oproeping van getuigen. De Raad moest voorstellen, hoe men de mannen berechten zou, maar Kallixenos sprong terstond naar het uiterste, over de mogelijkheid van borgstelling en één dag voor ieder heen, en zulk een daad had de vorige ekklesia niet bedoeld en voorbereid. Oók, zoo de storm bewezen werd, - op dit bewijs kwam het aan -, was er wellicht geen enkele schuldige. Maar vooral: alle zes te saam met één vonnis omvatten, hoe kon het! Hoe kon het reeds daarom alleen, wijl een der strategen zelf toevallig gered was en als zieke enkel de vergadering bijwoonde. Alle eerwaarde overlevering, zede en wet, werd door Kallixenos verscheurd.

Maar deze hield vol. Het gedraal was overtuigend gebleken, en dat reeds niet genoeg? De wraak recht en heilige plicht. Die eene strateeg, - het waren zijn medeschuldigen, die hem ziek verklaarden. Alle zes begingen gezamenlijk het gruwelijk misdrijf, éénzelfde straf dus moest allen gezamenlijk treffen. Overlevering, zede geschonden? In zulk een uiterste kwam het op *die* niet aan, alleen op de strenge wet, en zoo deze niet geschonden werd, was de Raad tot elk voorstel bevoegd.

Kallixenos sprak heftig en dikte zijn gelijk met drift aan. Hij beriep zich op zijn recht om een voorstel naar eigen meening te doen; hij deed het dan, en aan den Raad was het om het te verwerpen of goed te keuren.

Velen, even hartstochtelijk als hij, vielen hem bij. Niettemin hield een partij tegen hem stand. Eén grijsaard vooral, over de zestig reeds, doch flink van houding, van bouw forsch en zwaar, van oog krachtig, verzette zich telkens met verwijzing naar zede en billijkheid.

Tot hem keerde Kallixenos zich ten slotte nog eens.

- De zede, zei hij, de zede is het in onze stad niet wat dwingt, Sokrates; gij schijnt dat niet te weten, gij, die nooit in de gerechtszaal komt. De *strenge wet* is onze koning; het geschreven woord onze heerscher, en wat in dàt woord geen

verbod vindt, mag men doen. Mijn voorstel is niet onwettig; ik handhaaf het, en roep u tot stemming op.

Toen stond Sokrates op, en zag ernstig rond:

- Mannen Raadslieden, sprak hij, terecht beweert Kallixenos, dat ik weinig in de gerechtzaal kom en de strenge wet niet zoo goed ken, als thans nuttig zou zijn voor mij en wellicht voor ons allen. Zijn voorstel, - ik stem er zeker tegen om de zede en de billijkheid, die ik wèl ken, maar hij mag het hier indienen; wij allen echter *moeten* naar onzen eed het verwerpen, zoo het in strijd is met de wet. Schandelijk nu lijkt het mij om zes beklaagden met één vonnis te berechten, - wellicht werd er daarom geen wet ooit over geschreven. Maar alleen voor zulk een wet wil Kallixenos wijken, - welnu, ik roep u aan, u die wel in gerechtzalen komt, zegt het, zoo een uwer zulk een wet bekend is, dat wij niet onzen eed schenden, en tevens de zede en de heilige rechten der Goden!

Maar niemand had geantwoord.

- Dan kan ik Kallixenos geen geschreven wet voorhouden, noch hem het indienen van zijn voorstel beletten. Mij echter zal niets bewegen mèt hem te gaan.

Nog eenmaal herhaalde Kallixenos alles: het recht der strenge wet; het misdadige gedraal; het gehaspel om den storm; de verklaring van Theramenes; den zwaren rouw in Athene; de plicht der wrake; het verlies van zooveel strijdkrachten, - toen werd er gestemd. Met een kleine meerderheid won zijn voorstel het, en Kallixenos zelven wees men daarop aan om het besluit voor de ekklesia te brengen.

***

De dag der nieuwe ekklesia kwam met zonneschijn, en een groote menigte liep te samen, op de Agora thans, op het plein door de rijke gebouwen omringd. Er stond al een spreekstoel, dan banken voor de raadsheeren, doch daarachter moest de burgerij staan.

Toch was hun schare grooter dan meestal op de Pnyx; want een voorstel zou men hooren, dat tot een stemming met steentjes over de levens der beklaagden kon voeren, en bij een aanzienlijk aantal burgers alleen kon er een beslissing vallen. Een geweldige menigte was bijeen, en groot daaronder

het aantal der zwarte mantels, grimmig afstekend tusschen de witte gewaden en als een kreet van rouw en wraak in het gedruisch mengend. Druk zwierven een tijdlang wit en zwart dooreen, en niemand, die niet begreep, hoe een zeer belangrijk uur in aantocht was.

Kleophon stond stil, voorover leunend op zijn stok, de oogen gesloten; Aristodemos echter zag gespannen rond, maar geen van beiden antwoordden veel, als men hen aansprak.

Theramenes ontbrak. Het werd opgemerkt.

- Hij moet vandaag zijn vader begraven, zei iemand.

De verklaring ging rond, en wel werd er door Euryptolemos gemompeld:

- Dat is gemaklijk voor hem, doch toen zagen velen den spreker bestraffend aan.

Sophilos en Sosikles waren er met andere Heeren, allen zwaar in het zwart, en zij knikten weemoedig en minzaam tot de geringen.

Eenigen tijd hield het gedruisch aan, stijgend. Driftige woorden klonken, toornig geroep, doch alles zweeg, toen de heraut met de openingsplechtigheden aanving.

Dien dag had de loting Sokrates zelven tot voorzitter van Raad en ekklesia gemaakt, en nu gaf hij een teeken aan Kallixenos. Deze betrad het gestoelte en sprak:

- Mannen Atheners, naar het besluit der vorige vergadering moet de Raad thans een voorstel indienen ter berechting der acht strategen. En na lang overleg besloten wij *dit:* - daar de beschuldigden reeds door u gehoord zijn, stelt de Raad voor terstond tot stemming over te gaan, en wel op de volgende wijze: in het midden der Agora zullen voor iederen stam twee urnen komen; de heraut de burgers van iederen stam oproepen, en iedere burger in een der urnen een steen werpen, in de eerste voor *schuld*, in de tweede voor *onschuld*. Zoo de eerste het wint, zij de dood de straf en mogen de beuls hun werk doen; de vermogens vervallen aan den staat, het tiende ervan aan de Godin.

Kallixenos hield zich kalm: hij sprak langzaam en helder, en ging rustig naar zijn plaats in een zware stilte. Zelfs de vijanden der strategen gevoelden in het voorstel een geweldige daad, en hun vrienden waren verbijsterd. Doch vóór

men bekomen was, ging een armoedig matroos naar den stoel, en de Voorzitter weerhield hem niet.

- Mannen, riep hij met overtuiging, ik ben niet gewoon hier te spreken, maar ditmaal gaf ik mij op, want ge moet nog iets hooren. Ge ziet mijn rouw, o mannen, en niet alleen om een verwant, maar ik breng u een klacht van vele kameraden. Op de Eleutheria, die wrak werd in den slag, was ook ik, en wij wachtten angstig op redding, terwijl het schip dieper zonk. Ik nu zag een graankist drijven en zwom daarheen, in verwarring meer dan uit wijsheid, en mijn makkers riepen mij toe: bleef ik behouden, ik moest aan u berichten, dat de strategen de dappere strijders voor het vaderland niet gered hadden. Die boodschap breng ik u thans, mannen, en ik smeek u de helden te wreken.

Het verhaal was niet voor allen nieuw, toch verwekte het gemor, geschreeuw daarna, en driftige stemmen klonken:

- Dood aan de strategen, dood aan de moordenaars, dood aan de geweldenaars!

Sophilos lachte tevreê; hij zelf had den matroos tot optreden aangezet. Deze ging nu naar zijn plaats en luide weer rees het geraas, maar de voorzitter riep krachtig om stilte, en nauwlijks was er wat kalmte, of Euryptolemos liep uit een der eerste rijen vooruit, en riep donderend:

- Ik klaag Kallixenos aan van wetschennis!

Hij riep het, en ijlde verder naar den stoel, dien hij haastig besteeg, en wederom barstte hij los:

- Ik beschuldig Kallixenos van wetschennis! Mannen burgers, duldt niet, dat de wet vertrapt worde, en acht overwinnaars, die ons van de slavernij redden, onrechtmatig gevonnist.

Ook enkele anderen roerden zich heftig in de menigte, en schreeuwden: Geen wetschennis!

Doch daar tegen in hoorde men:

- Dat is een vriend van Perikles; luister niet naar hem.

- Geef ons liever graan dan woorden, gilde een ander, wat hebben wij aan die overwinning?

Maar Sokrates beval weder stilte, zeer luid, gaf den heraut een teeken, en riep toornig:

- Euryptolemos is burger en heeft het recht zijn aanklacht toe te lichten.

Euryptolemos hernam:

- Ik ben een verwant van Perikles en een vriend van Diomedon, maar al ware ik dat niet, nimmer mocht ik de schennis dulden van zede en billijkheid niet alleen, maar ook van de geschreven wet!

Sokrates werd zéér aandachtig.

- Schande genoeg reeds, mannen, ging Euryptolemos voort, dat ge aan onzen redders niet eenmaal het voordeel schenkt, niet eenmaal onthouden aan een verrader als Aristarchos, die een stad aan den vijand overgaf, en toch een ganschen dag zich verdedigen mocht en zelfs den dag kiezen, zooals de zede meêbrengt, en nu wilt ge niet alleen die zede opheffen voor uw redders, maar hen allen met één besluit vonnissen in strijd met de geschreven wet.

- Welke is die wet dan? riep men.

En Sokrates, Kallixenos verontwaardigd aanziend, zei:

- Er is dan toch een wet!

Kallixenos haalde de schouders op.

- Gij moest het allen weten, riep Euryptolemos weer, die wet is het besluit van Kannonos.

Zijn woord maakte de vergadering stil, doch overtuigde haar niet; men kende die wet niet. Doch zij, die zooeven het voorstel van Kallixenos hadden betreurd, kregen moed, en riepen:

- Hij heeft gelijk; er is wetschennis gepleegd; Kallixenos' voorstel worde ingetrokken.

Maar anderen gilden:

- Wij kennen die wet niet; die is zeker verouderd of hier niet geldig.

Sokrates stond op:

- Mannen burgers, in den Raad vreesden velen, dat Kallixenos' voorstel in strijd was met de geschreven wet, doch toen niemand zulk een wet noemen kon, besliste de meerderheid naar *zijn* zin. Thans, nu er blijkt een wet te zijn - en ernstig wel moet Euryptolemos het meenen, waar hij zich aan een zware boete waagt - thans vervalt het voorstel, tot ons blijkt, wat van Euryptolemos' aanklacht waar is. Déze aanklacht worde eerst onderzocht.

Zoo sprak Sokrates. Doch toen werd het zeer duidelijk, hoe de zwarten gezind waren; want al riepen velen der anderen

hun bijval, luider nog gingen de kreten der rouwenden, dat het schande was om de behandeling der zaak te stuiten; de ekklesia was oppermachtig, dat besluit van Kannonos verouderd zeker of om andere reden hier niet geldig. Bij honderden drongen de zwarten naar voren; heraut noch boogschutters konden hen weerhouden; naar den spreekstoel stormde die schare, Euryptolemos aankrijschend als raven, en schreeuwend: ‘trek in uw aanklacht; wij willen onze wraak, die de wet ons geeft.’ En een van hen trad naast den stoel, en riep schel: ‘Euryptolemos en zijn vrienden, wij moeten hen zelven vonnissen met dezelfde stemming als de strategen, met wie zij gemeene zaak maken!’

Zoo woedde de storm der zwarten; toen vreesde Euryptolemos, niet voor zich, doch dat men hem nù niet hooren zou over Kannonos, en rekenend op méér kans zoo de vergadering weer rustig was, sprak hij:

- Mijn aanklacht mishaagt u zoozeer, dat ik ze *intrek*.

Hij klom den stoel af en haast terstond zakte het geraas; en reeds wilden de zwarten terug, toen Sokrates' stem weder klonk:

- Euryptolemos nam zijn aanklacht terug, en hij zelf wete of hij daarmee braaf deed of niet, doch de Raad is daardoor niet voldaan. Gisteren verklaarde Kallixenos, hoe geen enkle geschreven wet zijn voorstel verbood, thans duikt er zoo iets op. Wij raadslieden nu, en de voorzitter allereerst, zijn aansprakelijk voor de handhaving der wet, en zoozeer erkent ge dit steeds, dat de wet wederom straf eischt voor een Raad, die een onwettig voorstel indient. Tegen de zede en de billijkheid nu gaat Kallixenos zeker in, doch nu over de strenge wettelijkheid óók twijfel verrees, is onze plicht duidelijk: ik weiger Kallixenos' voorstel in handheffing te brengen.

Rechtop stond zijn plompe gestalte, de groote oogen puilden strak uit als bij een stier, en barsch blikten zij de vergadering aan.

Een oogenblik maakte dit indruk, en vele raadslieden trokken dichter bij den voorzitter; men kende Sokrates als een braaf burger en vriend van den kleinen man ook. Toen verhief de woede zich weer. De zwarte drom, zooeven om den stoel gedrongen, liep nu om de banken der raadslieden saam, wild gebarend en wederom krijschend. Ook onder de raadslieden zelf was geschreeuw, en Kallixenos riep:

- Luistert niet naar hem, mannen; er is geen twijfel, ik neem de daad op mij. Het besluit van Kannonos is geen bezwaar; het moet verouderd zijn of niet van toepassing.

Hij liep den Raad uit naar den spreekstoel, en greep den krans:

- Van uit deze gewijde plaats, met den heiligen krans op het rouwende hoofd, verklaar ik Sokrates' tegenstand ongeldig. Hij en de zijnen, schuldig zijn zij, zoo goed als de strategen, nu zij ons de wraak onthouden, en wat Lykiskos straks van Euryptolemos zei, treffe thans hèn: laat de stemming over de eersten tevens stemming over hèn zijn. Zoo gij dat niet wilt, gij anderen, treedt dan weg van Sokrates, en plaatst u bij hen, die geen bezwaar maken.

Daavrend geschreeuw viel hem bij; heftiger nog tierden de wraakzuchtigen om de banken, en reeds zag men het troepje om Sokrates slinken. Maar hij stond daar nog altijd onverschrokken, en de menigte, die hem aanschreeuwde, had niettemin eerbied voor den ouden zonderling. Man na man smolt de groep bij hem weg, tot hij alleen bleef, en Kallixenos riep:

- Ge ziet het, mannen, Sokrates alleen verzet zich; wij weten, dat hij nu eenmaal altijd anders doet dan ieder ander; zijn verzet beteekent niets naast de instemming van allen. Want gij stemt in, nietwaar?

Vele raadsheeren riepen luid ‘ja!’; de anderen knikten onderworpen, en Kalixenos, sterk zich gevoelend, ging voort:

- Wij zijn brave burgers en eeren de wet. En zoozeer, o Sokrates, eeren wij ook zede en billijkheid, dat wij Euryptolemos gaarne toelaten de strategen te verdedigen, ook met een eigen voorstel. Hij spreke dus vrij, en na zijn rede beslisse de ekklesia tusschen hem en mij: zóó worden zede, billijkheid en strenge wet gelijkelijk ontzien, en de Raad geve dus bevel tot handheffing over déze behandeling.

Terstond verstomde alle geraas; dit voorstel scheen zeer redelijk, en de zwarten gingen weer naar hun plaats, toen Sokrates waardig sprak:

- Ik ben een oud man; mijn leven is voor de stad weinig meer waard, maar nooit zal ik het bezoedelen met de schennis van eed en wet, en ik geef het bevel tot handheffing ook over deze behandeling *niet!*

Het was vergeefsch, dit flinke woord, want Kallixenos riep terstond:

- Hij spreekt om niet, mannen. Namens den Raad, eensgezind op dien eenen zonderling na, geef ik het bevel tot handheffing.

Toen ging Sokrates zitten en bedekte het gelaat. Maar de handen werden geheven, en een groote meerderheid rees voor het laatste voorstel van Kallixenos.

Het was geheel rustig nu. Kallixenos nam plaats op zijn bank, en Euryptolemos betrad den stoel weder, beginnend:

- Het besluit van Kannonos, o mannen, dat ge niet kent...

Euryptolemos sprak voort, zei zooveel als ten gunste der strategen te zeggen viel, alles flink en met groot beleid. Hij sprak lang en ongestoord, wees op de overwinning, het overleg in den strategenraad en den storm; hij beschuldigde Theramenes van ondankbaarheid en verraderlijken toeleg, en eindigde met het voorstel, dat, in overeenstemming met het besluit van Kannonos, iedere beschuldigde een eigen berechting zou ondergaan. Rustig liet men hem praten, zijn tegenstanders achtten zich nu in de meerderheid en in staat om bij de handheffing hem te overwinnen; haast alle zwarten en velen der witten óók waren reeds besloten. De storm, in hun gemoed als een orkaan gierend, was slechts schijnbaar gebluscht, sloeg bij de handheffing weer woedend uit, en de handen voor Kallixenos overtroffen die voor den vriend der strategen.

En de zelfde vlaag bleef loeien, toen men aan de stemming met steentjes kwam...

En Diomedon, de edele; Perikles, die Kallikratidas zelf weerstaan had; Thrasylos, de mederedder der demokratie; Erasinides de voortvarende; Aristokrates, medewerker van Theramenes tegen Antiphon; Lysias, de wonderdadig geredde; allen overwinnaars, - niets baatte hen hun moed en hun trouw aan het vaderland, want de storm greep hen aan voor het laatst en plofte hen neer in de golven.

VII.

Het was kalmer nu in Athene, ruim een week later. Men zag de rouwgewaden niet meer grijnzen tusschen de witte

mantels; er voer al weer eens een vrachtschip uit, bedachtzaam, met veel schuilen om het najaar, en de vrouwen schreeuwden niet langer om graan. Want Thrasyboulos had inderdaad rijk geladen schepen uit den Pontos in den Peiraieus gebracht na een vaart van vele weken, door roerigheid van lucht en water geplaagd; de prijs was sterk gedaald en men had overvloed van brood.

En reeds betreurden velen het vonnis over de strategen. De zelfden, die ‘schuldig’ stemden, herdachten nu de zegepraal bij de Arginousen, thans, nu er geen gebrek meer was en de redding der stad door ieder gevoeld werd; de zelfden, die hen veroordeelden, morden over hun daad; zij achtten zich door hun leiders bedrogen, noemden zich zelf onschuldig aan den gruwel en zagen uit naar een man, op wien zij déze schuld konden werpen. Ook den vrouwen verging het zoo, en velen, kort geleden nog uitvarend tegen Diomedon, vergaten die gezindheid en verklaarden, zij hadden zijn dood nooit gewild en hem altijd geacht om zijn braafheid; ook de andere strategen noemden zij thans helden, en niet het minst beklaagden zij den rampzaligen Lysias.

Menigeen zag Kallixenos vijandig aan, en er werd al gevraagd, of hij niet schandelijk had gedaan met dat besluit van Kannonos; men prees Sokrates, en sommigen zeiden, zelfs zoo de strenge wet dit vonnis had gedoogd, zede en billijkheid moest men altijd ontzien en vooral tegenover zoo groote weldoeners der stad. Ook over Theramenes ging berispend gepraat: hij had de strategen benadeeld om zelf vrij te loopen, de rouwenden opgehitst en in het zwarte gewaad naar de ekklesia gejaagd. Dit mompelden verscheidenen, doch anderen hielden vol, Theramenes was in de Apatouria steeds bij Hagnon's ziekbed gebleven, en de oude man op den laatsten dag gestorven. Dit beweerden de meesten, en Sophilos noch Sosikles sprak het tegen, zelfs Euryptolemos niet. Hem zelf bleef dit alles verborgen, want daags na de ekklesia had de overheid hem over zee naar Thorikon gestuurd, om daar in het Zuiden van Attika de versterking na te zien en de bezetting af te lossen.

Een avond, kort na de komst der graanschepen, klopte Thrasyboulos aan een klein huis in den Peiraieus; Kramon zelf deed haastig open, voor Kritylla, naar hij meende.

Kritylla was vooraan onder hen, die, zooeven nog wraak roepend tegen Diomedon, alle strategen thans als redders vereerden. Meer dan ooit schold zij op de mannen, die laffe moordenaars, en dien namiddag had zij heftig haar man beschreeuwd; een verrader was hij, gilde zij, die bij Theramenes in het gevlei wou komen; Zeus zou hem straffen. Maar op eens, toen zij gerucht op straat hoorde, was zij ijlings uitgeloopen; zeker weer een oploop bij de vrouw, die tijdens het gebrek toch altijd graan wist te krijgen; Kramon kon het huis bewaken, daar was hij nog goed genoeg voor; zij moest er bij zijn, bij dien oploop.

Kramon dan deed haastig open, en hij schrok, toen hij in de zware gestalte den gevierden vaderlander en krijgsman herkende.

Ook op Thrasyboulos had de nood gewerkt. Zijn optreden in Samos, zijn stijgend aanzien bij het volk, de vele jaren van inspannenden krijgsdienst in hooge posten, dat alles bracht hem een trek van beveelzucht en trots in gelaat en houding, en Kramon voelde zich zéér klein naast den grooten burger, die nu weer de stad uit gebrek had bevrijd. Deemoedig ging hij hem voor naar het kleine woonvertrek, waar slechts een enkel lampje brandde; hij wees hem een zetel, bleef zelf staan en zei alleen:

- Kritylla is niet thuis.

Streng sprak Thrasyboulos:

- Niet voor een beuzeling kom ik hier. Ik hoorde veel over de ekklesia praten, doch begrijp niet alles, en Theramenes zag ik nog niet. Ik ken u, Kramon, en vertrouw niemand zoo goed als u; antwoord eerlijk en helder: waarom doodde het volk hen?

Kramon haperde; en zei eindelijk, wat hij aan zijn vrouw nog niet had durven bekennen:

- *Ik* heb hen niet veroordeeld; *ik* stemde tégen Kallixenos.

Thrasyboulos ging zitten.

- Ik verwachtte niet anders, want gij waart bij den slag en zaagt zelf den storm. Maar wat dan toch verdierf hen?

Kramon haperde weer.

- Het was niet meer de storm vooral; daaraan geloofden de meesten eindelijk wel; neen, de storm was het niet zoozeer.

- Wat dan wel?

- Het lange vergaderen, het gedraal...

Hij boog het hoofd als beschaamd, en ging zacht voort:

- Alle zeelieden en ook ik zelve moesten getuigen, dat er lang vergaderd was.

Thrasyboulos dacht na.

- Er werd lang vergaderd, dat is zoo. Maar kon men dat niet verklaren?

- Dat gebeurde al in de vorige ekklesia, maar die verklaring voldeed niet, en uit de woorden van Theramenes...

- Ha, viel Thrasyboulos driftig en smalend uit, van Theramenes den Draaier, den zoon van den voornamen Hagnon, den vriend van het volk; *die* moest tegen zijn wapenbroeders optreden; ik hoorde daar al van; welnu, wat zei Theramenes?

- Hij moest het zelfde getuigen als de andere zeelieden

- Natuurlijk, maar deed hij méér? *Hij* behoefde toch niet op de lengte der vergadering te wijzen. Deed hij dat wèl? Dan mogen alle Goden hem straffen, den vervloekten verrader, den valschen vriend. Hèm grijpe de wraak over Diomedon, hèm de wraak over Thrasylos, en hèm zal Thrasyboulos...

- Thrasyboulos, riep Kramon verschrikt, houd op! Zijt ge geheel vergeten, dat Theramenes een volmacht had van u zelf om uit uw beider naam te spreken en te verklaren, dat volgens de strategen zelven bij u beiden gansch geen schuld was? Ik zelf stond er bij als getuige.

Kramon's ernst bracht Thrasyboulos tot kalmte.

- Een volmacht? vroeg hij nadenkend. Bedoelt ge wat hij mij voorlas vlak voor ons vertrek?

- Dat juist, antwoordde Kramon, bedrukt en zacht.

- Maar ik machtigde hem toch niet om de strategen te beschuldigen.

- Dat deed hij ook niet. Maar hij las voor, dat ook volgens u eerst vlak voor den storm de opdracht kwam.

- Doch waarom deed hij dat, vroeg Thrasyboulos weder driftig. Er was toch geen gevaar voor òns.

- Erasinides zei: men had Theramenes even goed kunnen boeien, als hèm.

- En daarom moest hij tegen hen ingaan, de lafaard, en

nog wel *mij* in zijn laagheid betrekken? Ik gaf hem toch niet het recht de strategen te benadeelen. Hebt gij dat niet getuigd?

- Het werd mij niet gevraagd, maar ik had alleen kunnen verklaren, dat ik er bij was geweest.

- Maar Theramenes moet er méér bij gelogen hebben, want die brief alleen bewees enkel, dat de storm ons allen overvallen had, sprak Thrasyboulos in zijn geheugen tastend.

En Kramon zei, droevig en haast fluisterend, doch met nadruk:

- Het was die brief, Thrasyboulos, die volmacht van u, die het volk sterk deed gevoelen, dat de vergadering te lang had geduurd, en enkel de strategen daaraan schuld waren.

Toen barstte Thrasyboulous uit met volle stem:

- O mijn ongeluk! Ik herinner mij nu alles. Het is waar, het is waar; ik zelf was óók vertoornd om het lange vergaderen en gaf de volmacht zonder voorbehoud. O ik rampzaligste van allen! Een ander verwenschte ik, en de vloek valt op mij zelven neer, want zelf werkte ik mede om mijn makkers te verderven. Thrasylos, mijn kameraad van Samos en zoovele gevechten; Diomedon, de braafste der braven, - Perikles.. allen overwinnaars in onze schoonste zege; allen redders der stad, thans allen gevonnist en verdorven, - en ik zelf deed meê tot hun ondergang!

Zoo jammerde hij langen tijd. Toen sprak hij weer, gedempt:

- Maar had Theramenes dien brief niet kunnen verzwijgen?

- Erasinides voer heftig uit, en wou hem niet vrij spreken.

- Het was het noodlot, zuchtte Thrasyboulos somber. Maar er moet méér gebeurd zijn.

Moeilijk sprak Kramon, de oogen neerslaand:

- Het volk was verbitterd.

- Wist dan niemand, dat het daar stormen kan?

- Het gedraal was het voornaamste.

- Er moest toch vergaderd worden; men moest toch een lijst van de schepen maken, die zoeken zouden?

- Het volk was zéér verbitterd, zei Kramon met méér nadruk.

- Dat is te begrijpen, maar waarom zoo buiten alle maat?

- Het volk geloofde, dat de strategen nog andere plichten verzuimd hadden.

- Waarom dan toch, riep Thrasyboulos ongeduldig.

Kramon zei het nu ronduit, de oogen opslaand:

- Er was honger; het graan werd altijd duurder, de vrouwen schreeuwden, en de Pontos-schepen kwamen niet, - men geloofde er niet meer aan.

Thrasyboulos maakte een gebaar van wanhoop.

- Het noodlot, het noodlot! Ik moest telkens en telkens gaan schuilen, en men geloofde niet meer aan het graan uit den Pontos: ik zelf werkte mee...! Maar is dat alles, Kramon? Ik hoorde, dat Theramenes weer naar de oligarchen ging, het volk in rouwkleeren naar de ekklesia zond, gansch tegen de zede. Ik hoorde, dat hij bij Nardenia Sophilos en Sosikles sprak, en met hen Kallixenos opzette. Wat is daar van aan?

Bedeesd weer zei Kramon:

- Ik hoorde dat verhaal óók, en zeker waren er velen in rouwgewaad. Maar Theramenes zelf ontbrak.

- Waarom zou hij dat alles gedaan hebben? Ik wil het van u óók hooren, Kramon.

- Zijn vijanden zeggen: waren de strategen vrijgekomen, de woede had wellicht hèm geraakt, want een schuldige wou men hebben.

- Het is afgrijselijk, mompelde Thrasyboulos; ik hoorde dat van anderen ook. En wat gelooft gij?

- Theramenes is mijn beschermer, sprak Kramon nederig.

- Wat gelooft gij? viel Thrasyboulos barsch uit.

- Ik geloof het niet, antwoordde Kramon, flink thans.

Thrasyboulos zag hem uitvorschend aan:

- Ha, gij zijt een eerlijk man, maar Theramenes is *mijn* beschermer niet, den Goden dank, en ik zou méér moeten weten.

Er werd aan de voordeur geklopt; Kramon ging heen en kwam terug met Theramenes zelven, die bij den ingang staan bleef.

Een oogenblik vloog Thrasyboulos de wilde woede naar het hoofd; hij sprong op, schokkend van toorn en hief den

arm als tot een geweldigen slag; dan, toen hij Theramenes bleek, doch rustig zag staan, won de redelijkheid het in zijn braaf gemoed; hij zonk terug in den zetel, bedekte de oogen, en kreunde:

- Waar zijn onze vrienden, Theramenes; verdedig u zelf...

Zelfs dit gekreun klonk zwaar door het kleine vertrek, en zwaar ook de volgende woorden:

- Verdedig ons beiden!

Theramenes trad binnen. De dood der strategen had hem hevig ontsteld, en terstond daarna herkende hij den invloed der oligarchen in zijn zending naar Thorikon: men achtte hem een der hunnen. Niet doorziend wat er gebeurd was, besefte hij niettemin groot gevaar voor den staat, en hij zon reeds op uitkomst. Niet onwelkom was hem deze ontmoeting met Thrasyboulos, in wien hij niet vooral den wapenbroeder zag, doch den grooten burger, thans meer dan ooit een steun der stad. Hij begreep, wat de vriend van Thrasylos en Diomedon gevoelen moest, maar zijn eigen verstandelijk gemoed dreef hem aanstonds tot een daad van staatkundig belang; Thrasyboulos en hij moesten samenwerken: alles was er hem aan gelegen om zuiver te zijn in de oogen van den held van Samos, die gelijk zooveel anderen hem steeds had gewantrouwd. Maar niet was hij al zijn gedachten dadelijk meester, en thans bracht hij enkel uit:

- Wij hebben geen verdediging noodig, Thrasyboulos. Onze brave vrienden, - de Goden wilden het zoo, die het volk verdwaasden.

Het was een onzuiver woord van den bekenden vrijdenker, en Thrasyboulos greep er hem op aan, bitter uitroepend:

- De Goden van Theramenes! Men weet wie dat zijn en het volk ophitsten in de Apatouria; Sophilos heetten zij en Sosikles en Kallixenos, en de opperste god was Theramenes zelve wellicht!

Doch deze had zich hersteld, en voelde zich hier sterk.

- Iedereen kan weten, dat ik de feestdagen niet buiten kwam, maar voortdurend bij Hagnon bleef. Twee dagen voor die rampzalige ekklesia stierf hij, op den dag zelven werd hij begraven: ge ziet mij in rouwgewaad.

Thrasyboulos had dit nog niet opgemerkt; thans zag hij hem met meer aandacht aan, en vroeg uitvorschend:

- Is het dan ook niet waar, dat ge vaak bij Nardenia kwaamt en Sophilos en Sosikles daar ontmoettet?

- Na mijn terugkomst uit Samos was ik eens bij haar, en die anderen zag ik toen niet. Ik sprak haar over Alkibiades, en verhaalde ook van den storm...

- En van de lange vergadering?

- Daarvan gansch niet, riep Theramenes levendig; van den storm alleen en ik drong er op aan, dat zij tot een ieder van den storm spreken zou, want daaraan wou men toen niet gelooven. Maar is het zoo vreemd, dat de Atheners zelf de lange vergadering ontdekten?

- Vooral niet, zoo Theramenes hen inlichtte.

- Thrasyboulos, zei Theramenes zeer ernstig, wáár is uw redelijkheid? Daags na mijn komst werd ik in den Raad gehoord, en met mij anderen, van de Paralos. Wat kon ik liegen? Wat had liegen den strategen iets anders gedaan dan veel kwaad? Ik heb niets gezegd dan feiten, en toen begrepen de raadsheeren uit eigen kracht, dat er lang gedraald was.

- En in de voorlaatste ekklesia?

- Men begon toen al met het getalm; toch gelukte het mij nog voor een korten tijd de aandacht daarvan af naar den storm te keeren.

- Waarom dan hieldt ge die verklaring van ons niet achterwege? vroeg Thrasyboulos norsch. Zij kon toch den strategen geen goed doen.

- Ik kon niet weten, dat zij hun veel kwaad zou doen, en Erasinides lokte ze uit! Had hij maar niet in zijn drift gezegd, dat ik even goed geboeid mocht worden als hij; had hij maar willen verklaren, dat gij en ik geheel buiten het gedraal stonden, maar hij deed dat niet, in zijn koppigheid; het volk ging òns verdenken, en ge weet, hoe gevaarlijk dat is.

- Dus ge waart bang? vroeg Thrasyboulos minachtend.

Maar Theramenes antwoordde scherp:

- Die vraag mocht ik van *u* juist niet hooren! Waart *gij* bang, toen ge de volmacht gaaft: vraag u dàt af. Bang waart gij noch ik, maar evenmin van zins om voor de schuld van anderen te boeten. Mijn daad had gansch geen boosaardig opzet, en was er een van zelfbehoud; tot behoud van mij zelven, en ook van u deed ik ze; vergeet dat niet, en wees redelijk.

Hij sprak luid en met nadruk, en Thrasyboulos besefte weer, hoe hij zelf mede-aansprakelijk was.

- Zelfbehoud, sprak hij neerslachtig, behoud van ons beiden, ik gaf er u verlof toe. Doch waarom, vroeg hij eensklaps weer driftig, waarom hebt ge hen niet gewaarschuwd? Of zult ge u verbergen achter een verbod om brieven mee te geven, gij, die slim genoeg zijt om zulk een verbod te ontduiken; waarom riedt ge hen niet aan om te vluchten?

- Waarom ried ik hen niet om te vluchten! herhaalde Theramenes met bitteren klank. Waarom houdt men mij ineens voor een oligarch; waarom zond men mij naar Thorikon op aanbeveling van Sophilos; waarom sprak Sosikles mij hedenmiddag zoo vriendelijk aan bij mijn terugkomst!

Hij ging vlak voor Thrasyboulos staan, en nam al zijn beleid bijeen.

- Thrasyboulos, nu betreur ik het, dat ik tegenover u de Goden niet aanroepen mag. Gij ook waart altijd argwanend tegen mij, sinds Antiphon's verraad, wijl ik daarvóór als vriend met hem omging. Maar bedenk, Thrasyboulos, dat gij en ik voortaan veel te samen voor den staat zullen doen wellicht, en vraag u allereerst eerlijk af: deed ik toen niet alles voor het behoud der stad? En dan, hebt ge ooit ook daarna een daad van mij gezien, die niet op Athene's heil afging; heb ik met minder ijver dan gij jaren lang daarvoor mijn leven gewaagd; bleef ik bij u of een ander achter in den laatsten slag? Zeg het, zoo gij kunt, maar gij zult niet kunnen, want ge zijt eerlijk en weet alles!

Hij zag Thrasyboulos niet ongevoelig voor zijn woord; hij begreep, dat rondborstigheid het beste middel was om hem te winnen, en wist zich zelf op zijn best, zoo zijn vertoon met waarheid samenging.

Zeer waardig sprak hij:

- Ik ben altijd de zelfde, Thrasyboulos, altijd het heil van den staat zoekend, en draai daarin niet. Mijzelven is voorzeker het liefste die halve demokratie, die ik eens voor korten tijd stichten mocht met winst van Perzië's hulp aan Athene. Ook ijverde ik toen reeds voor den terugkeer van Alkibiades, want Athene's belang eischte dat. En toen kort daarna het volk de volle demokratie weer doordreef en dit

minder gevaar meebracht, stookte ik niet voor mijn eigen wensch, maar ik bleef rustig en diende ook zóó de stad met mijn beste krachten. Is het niet zoo?

Thrasyboulos knikte, en Theramenes ging nog verder in openhartig vertoon:

- Ik wil niets verhelen aan den man, die mij vertrouwen moet, en ik verklaar het ronduit: nog altijd zou ik het liefst de halve demokratie zien, nog altijd wederom de leiding bij Alkibiades. Maar het volk wil hèm niet, nog altijd de volle macht zelf behouden, en naar dien toestand moet een oprecht vaderlander zich richten. En die toestand was ook in mijn oog nog zoo kwaad niet, Thrasyboulos, want met schoone eensgezindheid werkte gansch de stad aan de nieuwe vloot; die vloot overwon schitterend, de staat was gered door de nieuwe strategen. Athene kon overwinnen met de volle demokratie en dèze aanvoerders; een braaf vaderlander moest dat met vreugde erkennen. Gelooft ge niet, hoe ik ook thans mijn eigen voorkeur van staatsvorm wilde onderdrukken, nu Athene met een andere regeering behouden bleef en zegevierde?

- Wat wilt ge, vroeg Thrasyboulos half luid.

- Ik wil u toonen, dat ik altijd eerlijk ben, antwoordde Theramenes plechtig. Ik wil u overtuigen, dat de herinnering aan Diomedon mij even dierbaar is als aan u; ik wil u mij doen gelooven, als ik u bij die nagedachtenis bezweer, dat ik deed, wat gij zegt: ik zond een brief aan Diomedon en ried hem aan met de anderen te vluchten!

Hij zei dit met klimmenden nadruk en Thrasyboulos sprong op:

- Gij deedt dat! riep hij verrast.

- Ik deed dat, en Kramon kan het getuigen, want aan hèm gaf ik den brief voor Diomedon, heimelijk, en het was een waarschuwing.

- Gij deedt dat! riep Thrasyboulos wederom.

Theramenes hernam, zéér bitter, en zonder vertoon thans:

- Maar wat noodlot bedroog mij? Ik raad hen aan om te vluchten, en zij komen; ik betoon mij hun vriend, en Erasinides blaft mij aan als een wilde hond en dwingt mij tot fel verweer; ik wil Diomedon redden, en hedenmiddag komt zijn broeder mij schelden, dat ik den held verraden en verdorven heb, en toont mij een brief, die alleen van mij kon zijn; hij

dringt aan op terugkeer, en ik had juist het tegendeel geschreven! Welk duister noodlot werkte hier!

- Was uw brief dan niet gezegeld?

- Zulk een geheim schrijven zegelt men niet, antwoordde Theramenes weemoedig, dat is te gevaarlijk. Maar Diomedon kon weten, dat dit van mij kwam. Hij had méér zoo'n brief van mij, en altijd stond er dan het woord Athene in met de letters *Th* en *E* wat dikker: dan herkende hij mij.

- En hoe ging het nu dan? vroeg Thrasyboulos ongeloovig.

- Ik vroeg den brief aan Diomedon's broeder, en kreeg hem na veel gesmeek: hier is hij. De letters *Th* en *E* zijn niet dikker dan de andere: die brief is valsch!

Thrasyboulos, niet gewoon aan zulke kunstgrepen, zag Theramenes argwanend aan.

- Deze brief is niet van mij, herhaalde Theramenes, en hier kwam ik thans juist om Kramon te vragen, wat er toch gebeurd was. Waar is Kramon?

De twee mannen hadden niet gemerkt, hoe de stuurman weer naar de deur was gegaan. Thans zagen zij hem terugkomen met Kritylla: beiden bleven buiten het kamertje.

- Kramon, riep Theramenes luid. Zeg het hier aan Thrasyboulos: gaf ik u niet een brief meê voor Diomedon, in een kokertje; kreeg hij dien?

Kramon zag even Kritylla aan, alsof hij aan haar verlof tot spreken vroeg; toen echter zei hij beslist:

- Ik zelf gaf het kokertje aan Diomedon; hij vroeg: van wien? Ik zei: dat mocht ik niet zeggen. En hij weer: dan zal ik er maar niet meer naar vragen. Toen trok hij het rolletje er uit en las even. Hij dankte mij, en zou aan den Paralosstuurman geen belooning geven.

- Was dat rolletje zóó groot? vroeg Theramenes.

- Zóó groot zal het wel geweest zijn.

Thrasyboulos lachte smadelijk.

- Het kan niet, het kan niet, mompelde Theramenes verbijsterd, doch met zooveel overtuiging, dat Thrasyboulos niet meer lachte.

- Kramon, sprak Theramenes weer, zijt gij zeker, dat er met dien brief niet geknoeid werd?

- Ik heb het kokertje in die kist daar bewaard tot ik

wegvoer, en in die kist komt niemand dan wij; aan boord droeg ik het in mijn gordel genaaid; dat had Kritylla gedaan.

- En Kritylla? vroeg Theramenes met eenige achterdocht.

Kritylla schoof Kramon op zij. Haar plotseling opgekomen haat tegen Theramenes verdubbelde nu zij hem vóór zich zag, en sterker nog was zij overtuigd, dat zij hem altijd had verafschuwd. Aan zijn bescherming geloofde zij niet meer, nu hij bij het volk een verrader heette; zij was die bescherming zelfs haast vergeten, en begreep vooral, dat ook de groote Thrasyboulos tegen hem was. Driftig drong zij naar voren, Theramenes vijandig aanziend, tot kijven gereed.

- Wel zeker, riep zij schril, een vrouw zou niet in de kist mogen zien. Is die alleen van den man? Wij zijn zoo rijk niet om er twee te hebben, dat kunnen de Heeren alleen. En ik knoeien met dien brief? Man, hij is juist zoo naar het schip gegaan, als hij daar in de kist lag; dàt kan *ik* getuigen.

- Hoe weet ge dat zoo zeker? vroeg Theramenes bevreemd.

- Omdat ik hem zelf gelezen heb; er stond in, dat de strategen terug moesten komen, en dat hebben ze gedaan, of weet ge dat niet?

- Gij met uw slechte oogen, riep Kramon verbaasd.

- Nu ja, hij is mij voorgelezen. Ik moest toch weten of mijn sukkel van een man geen misdadige dingen overbracht.

- Door wien voorgelezen? riepen Theramenes en Thrasyboulos te gelijk.

- Door de vriendin van Alkibiades, zei Kritylla trotsch, die het zelf zou kunnen getuigen, zoo zij nog hier was.

- Door Nardenia, riep Theramenes onthutst. En wat las die voor?

- Dat zei ik immers al. Dat de strategen vooral moesten terug komen; het vaderland had hen noodig. Wij zeiden tegen elkaar, dat die raad heel goed was', antwoordde Kritylla, gansch niet wetend, hoezeer zij loog, 'want wij moesten hen hier hebben om hen te vieren, zooals wij vroeger met Alkibiades deden. En dat zou ook gebeurd zijn, als er geen verraderlijke Heeren waren geweest.

- Het kan niet, het kan niet, herhaalde Theramenes. Dat staat in dézen brief, maar ik schreef juist het tegendeel.

Kritylla lachte bijtend, en Thrasyboulos zei ernstig:

- De schijn is tegen u, Theramenes.

- Het kan niet, het kan niet', herhaalde deze weer, ter nauwernood op Thrasyboulos lettend. 'Wanneer kwam Nardenia hier?

- Kort vóór Kramon naar Samos voer om hen te halen, natuurlijk. Gelooft ge het niet? Al is zij weg, ik heb getuigen, die ook gij erkennen zult. Kramon, breng Myrto en Dion hier.

- Thrasyboulos, riep Theramenes heftig, geloof haar niet, deze brief is niet van mij.

- De schijn is zeer sterk tegen u, herhaalde Thrasyboulos langzaam.

Bedeesd, en Dion half slapend, kwamen de kinderen bij den ingang.

- Myrto, riep Kritylla dadelijk, zeg eens aan dien Heer, wanneer Nardenia hier het laatst is geweest.

Myrto keek verbaasd, en zei langzaam, niet begrijpend:

- Kort voor dat vader weer uitvoer; Dion en ik speelden buiten, en toen kwam moeder ons zoeken om mij dat mooie kleed aan te doen.

- En toen was Me-Myrto Ke-Koningin van Athene, riep Dion.

- Dus Nardenia is een tijd lang alleen hier geweest, riep Theramenes.

- Een tijd lang? Juist zoolang als ik noodig had om de kinderen te halen.

- Wij waren nog al ver weg, moeder, zei Myrto.

- Nu ja, maar wat kon zij in dien tijd doen?

- In dien tijd kon zij een anderen brief schrijven, antwoordde Theramenes fel-scherp.

Doch Thrasyboulos lachte ongeloovig.

- Geef mij *dezen* brief eens, Theramenes, sprak hij bevelend. Misschien kan *ik* de dikke *Th* en *E* ontdekken. Steek nog een lampje aan, Kritylla; het licht is zoo zwak.

Er hing nog een gedoofd lampje tegen den muur. Haastig drong Kritylla het kamertje in, tastte naar een aarden pot op den grond met droge stokjes, stak er een aan en daarmee het andere lampje. Bij haar driftige beweging echter had zij den pot omgestooten; de stokjes vielen over den grond en eronder

uit rolde een rond propje den vloer over naar den ingang: Dion raapte het op en hield het omhoog.

- Moeder spreekt de waarheid, riep hij. Dat heeft Dion zelf in den pot gedaan; toen moeder die mooie vrouw naar de deur bracht, zag ik het liggen en ik deed het in den pot.

Allen zagen naar Dion om.

- Papyros in het huis van Kramon, riep Theramenes; dat is iets ongewoons!

Hij griste den prop uit Dion's handje, ontkreukte hem en schrok geweldig.

- Bij alle Goden, riep hij ondanks zich zelven. *Mijn* brief. Zie hier, Thrasyboulos! Zie de dikke letters!

Thrasyboulos nam het stukje papyros aan, en las bij het lampje, langzaam, hardop:

Keer in geen geval naar aTHEne terug; groot gevaar. Wijk tijdelijk uit. Een vriend raadt u dit.

- Ziet ge de letters, vroeg Theramenes in spanning.

- Ik zie ze, zei Thrasyboulos geschokt. Ik moet u gelooven.

Kritylla drukte zich, vaal van angst, tegen den muur, de oogen wijd gesperd. Zij schoof het kamertje uit, greep haar kinderen en vluchtte verder het huis in. Daar brak zij in wild gejammer uit, en Dion huilde luid mede; Kramon sloop heen.

De twee mannen letten op dit alles niet.

- Dat is Nardenia's werk, hijgde Theramenes eindelijk, zij moet het geraden hebben.

- Zij moet het geraden hebben, zei Thrasyboulos hem somber na.

Met ontzetting zagen zij elkander aan.

- Een vreemdelinge heeft Athene van haar beste burgers beroofd, Thrasyboulos!

- Een lichtekooi heeft onze vrienden verdorven, Theramenes.

Wederom rees het gejammer der vrouw met de angstkreten van het kind in het huis, maar de twee mannen letten er niet op.

- Een lichtzinnig kind lokte de helden in den storm hier! hijgde Theramenes weer.
- En dat zelfde kind zeker deed den storm hier hen vellen! bracht Thrasyboulos uit.

En met ontzetting wederom staarden de mannen elkander aan, langen tijd.

EINDE.

CH.M. VAN DEVENTER.

Albumblad.

‘Ik ben de perken langs gegaan,
de bocht der zonnige terrassen,
de flauw bewogen siergewassen,
de koele stammen van den laan

en heb de loten en de twijgen,
de weeke stengelen geplukt
en wat mijn handen konden krijgen
mij toegehaald en aangedrukt.

En in mijn armen liggen schoven
van alle rijkdom, die ik brak,
een schat mijn eigen wensch te boven
en wie ik liefheb, krijgt een tak.

Hangkelken, wufte overvloed,
een wolk van vlinderende bladen,
azalea's in onbeladen
voortvluchtigheid, o lichte spoed
der bengelingen, vreugden eêl
van rood en blank en guldengeel,

in een gelukkige overmoed
terecht gekomen naast den gloed
van somber starende pioenen,
de krank gaande aan een onvervuld
verlangenszeer, dat als een schuld
brandt in de vurig vermillioenen.
En ook het weelderig verschijnen,
de driftig fladderende dozijnen
van lila rhododendrontrossen,
gekrenkt, gekreukeld in de losse
slipbladen en geplooide zij
in weidsche achteloosheid; zij,
de gansche opschudding van het blad,
onrust en angst, zwellende haast,
het lispelen, dat door hen blaast:
als nymfen vluchtend langs een pad,
als een gedrang, een optochtstoet
van duizend rijke sleepgewaden
aan statigen, die nader traden,
verpand en vallende te voet,
toernooi van stoffen en satijn,
van luusterglansen zonder tanen
tehuis in bocht en vlakke banen
van praalrok en vertugadijn;
fulpmantels met figurensier
en gazen, weefsels van Kasjmir,
damast, de ongetelde krooken
van goudbrokaat, de sneeuwen strooken
van kant, batist en passement,
hoofdsluiers, uitgespannen tent
om oogengloed en blos der wangen,
gestreken linten, boezemspangen,
haarsnoeren, tressen, keurs en huiven,
het al in wimpeling-omwuiven
en schaûw van vanen en blazoen
ritselend in het lentseizoen. -
In blauwe hemelen daarneven
de lelieën, onverlet gebleven,
de slank gerezenen, witte haag
om tuinen, waar de diere dingen

op kwamen en gepreveld hingen
ook zelve zij fluisterensgraag;
de statigen, die tevens meenen
het innigste en toegang verleenen
tot perken, hoven in het Zuien
met witten omgang, muur en puien
en boogpilaren; violier
en stokroos hebben er vertier
en woekerkruid; boven de hoofden
der kelken, de bebloemde velden
gezichten warende, de zelden
aanschouwde, altijd toebeloofde,
verzonkene en toch terstond
toekomend zonder tusschendingen,
die hun groot naderen begingen
en toevend met praegnanten mond
beefden in overduisteringen;
tuin, waar de jonge dichters in
hun puren rijkdom en gericht
naar donker en verscholen licht
de wijzen en de dronken zin
der zieners was, nu ingenomen
door deze vrede en eendracht hier,
dit bezig zijn van plant en dier
en tot een éénheid samenkomen;
prieelen, waarheen zich begaf
de engel met de bloemenstaf,
die er de boodschap kwam bezorgen
in een schoon Florentijnschen morgen
ontmoetende de schuwe maagd
in stroef weerhouden ondervraagd,
in zoet tevreezijn opgeborgen. -
Als laatsten, ietwat afgezonderd
in het hooghartig violet
geweken en terzij gezet
campanula's met talloos honderd
klokmonden, donker aan den zoom
en oever van hun klankenstroom,
maar dieper in het schemerbleeke
des binnensten is ingegrift

het kenmerk van een grillig schrift,
een bont en geheimzinnig teeken,
een talisman, die mag gaan spreken
van prinsen, ruiters, palankijnen
struisen en kemels, warenlast,
strengbalen, sandel opgetast,
khol, stofgoud, nardus in albast,
pauwveeren, gloeiende weerschijnen,
bestoven parelen, robijnen
en al de schatten en de praal
van een mooi Oostersch sprookverhaal.

Dit voor mijn wereldsche vriendinnen,
maar voor de stilleren van zinnen
heb ik uit meer beloken rijken
de rustigeren, huns gelijken:
de sobere anemonen, spel
van ademen en lichte winden,
maar voor den peinzensgeest beminde
verblijven en verpoozingcel,
waar tusschen effen strakke wanden
als achter een besloten glas
een koesterende intrek was,
een welbehagelijk belanden
met temperend de ernst, die stond
op den dof-zwarten ondergrond,
geronnen vlek, die overspande
den boôm. Hier tegen aan gelegd
om het onschuldige, dat het zegt,
om het lief jong-verbaasde blauw
een toefje eereprijs, het nauw
opmerkelijke ding, het zwartje
van randen met een spierwit hartje,
het open en aanvallig kruid
op dienen en op vriendschap uit.
Dan anjers, zoo fijn uitgeveerd,
alsof door lichte wimpers tuurden
twee oogen, binnenwaarts bestuurden
en tot zich zelve ingekeerd;

goedgunstige margeriet, de troost
voor de bedroefden en een oogst
nadenkende violen. Boven
dit donkere een licht-beloven,
een duisterenden klem verbreken,
een schemervlucht, hier neergestreken,
acacia's, bevende droppen
geweld uit ceder-bruine noppen,
gudsing, waarop is neergeleid
de edele eentonigheid
van zilveren regen, als de dag
in zijn eenzelvig traag gedrag
het aadmend denken binnenleidt
in hemelen, die open lichten,
schat van gevoelens en gezichten
schietend en nieuw; o verder reiken,
vermeesteren en overslaan,
lillende perken van bestaan,
die onderdoen en zwichtend blijken
en laatste zijn!...Dan als een slot
voor de vertrouwderen en tot
herkenning de gezonken geuren,
het zwaar en alom te bespeuren
aanwezig zijn der tuberozen
en voor één enkele uitverkozen
nachtcactus, rustende en breed,
onroerbaar teeder in het wreed
der stekels, stilgeboren vreemde
van bleeke schijnselen omzweemde,
als dreef er in onwezenlijkheên
de eenzame in haar lot alleen'.

- En de ontlokene, de rozen,
waar zijn de roode rozen, waar?
triomf en lof en opperst blozen
van het voldongen zomerjaar.

Een levenstoppunt uitverkozen
van voorrecht is hun toegestaan
en op hen ligt het sprakelooze
van hoogste invervullinggaan.

Maar ook, hoe is in dit ontplooien
een andere erkentenis bereid:
verwelken wordend uit voltooien,
des zomers dubbele wezenheid.

Het glorievolle openkomen,
dat versch nog en ontkiemensnat,
het voelt zich alree afgenomen
en moe en welhaast stervenszat.

Geboorte en dood, o wonderbrooze
afgrenzingen en naast elkaar,
verval gelegd in schoonste blozen,
waar zijn de roode rozen, waar? -

‘De rozen en hun purpervracht,
de donkere met het bezwaren
van geuren en ontroerend staren,
met het verraad der doornen, pracht
met hachelijkheid en angst gepaard,
de wankelen worden nog bewaard
voor wie er later wel te vinden,
maar ik heb voor mijn andere vrinden
de gulle bloesems van de linden,
de kunstelooze eglantier,
de frissche reuken van den vlier
en al het simpelere, buit
van bosch en wei en akkerrand,
van wandelen in open land
met fel gesprek en stoeien uit,
met tandelachen in den wind

en blinkende oogen: kruizemunt,
lavendel, duizendguldenkruid,
reukgrassen grijs van zaad bestoven,
ranonkels, sleutelbloem, de grove
kruisdistel, thym en marjolein
en de gezonde meidoorn, blank
en bruin op éénen tak en frank
van omgang in het speelsche klein;
de ongewisse heggewinde
om de lichtzinnigen te binden,
nachtschade, malve, brem de gele,
steenbreek, al de veldbloemen vele
en moet het dan wat rijkers zijn,
de sterren van den struikjasmijn,
alles tesamen met een hort
hun voor de voeten uitgestort.

En dan, dan is er nog een gang,
begrepen en gewild sints lang
en waar de innerlijke trek
heen wees, het plechtig ziekvertrek;
en in den draden-dag en dit
satijnen licht en in het wit
van lakens en plafond en muren
en al hun onveranderd duren,
breng ik tot wijziging van deze
het toevertrouwen en genezen,
de welverzekerdheid en fleur
van purper en oranjekleur
en van mijn eigen donker wezen;
en druk in oude en smalle hand,
begin van slinken en verwelken,
de pracht van kronen en van kelken,
de teere ontplooiing van de plant;
en bij de bloesems altijd weer
hernieuwd en stralend als weleer,
de reuken eender zoet gebleven
als in de jonkheid van het leven
verlangzamen en zachter gaan

de zielsgedachten, zien het aan,
de drom der dingen, het gebeuren
elders en hier, met een bespeuren
alsof het leven stil mag staan
en ware alle tijd vervloten
tot een zelfd' oogenblik, omsloten
ten nauwste en zich gelijk gebleken
en eng en dat was glad gestreken
van alle voorval...
Na het deelen,
het einde van mijn ommegang
zet ik de restenden eerlang
met tak en blad en groene stelen
recht in een helder waterglas
tegen den ruit in het kozijn
geheven in den daglichtschijn,
dat er het rank en dun gewas
getuigt van buiten, dat het hier
de boodschap brengt van God's natuur,
alom vermogend, arbeidzaam,
bestendig .....
Door het open raam,
waar lenteachtig is de lucht
en wolkenwit, dringt het gerucht
van kinderstemmen in de straat,
een lustig spel, dat verder gaat
met kreten en dooreengewoel
van klanken...zoet, dat ik herken,
boeiing en aandacht...en ik ben
teruggezonken in den stoel
om wat hieruit komt toegevlogen,
en heb het hoofd gebogen.....

En in mijn armen liggen schoven
van alle rijkdom, die ik brak,
een schat mijn eigen wensch te boven
en wie ik liefheb, krijgt een tak.'

J.H. LEOPOLD.

Zwerftochten der ziel.

I.

Sombere zee der wereld, waarop kranst
Het licht des geestes, donkre oceaan,
Doorsidderd van den klank der vale maan,
Reeds rijst uit U de witte bloem, die danst.

Lelie des doods, om uwe voeten glanst
Maandonker water, zie, geen sterren staan,
Noch kringt door nevels een planetenbaan,
De chaos golft. Een oog, dat zich verschanst

Achter gordijn van dampen, schijnt de zon,
Gloednieuw is nog het licht, dat zij zich won.

Gij oceaan der wereld, sombre zee,
Dof dreunend drijft gij door d'oneindigheid,
Geen mensch ziet Dag, geen oor hoort nog den Tijd,
Maar vuurge monden beven op uw ree.

II.

Hoe kan ik u toch zeggen wat ik weet,
U, dien mijn hart het meeste eeren mocht,
Dat gij verriedt, dat, toen u haat verzocht,
G'aan liefdes hoog gebod zoo zwaar misdeed!

Hoe dwongt gij mij, te haten, waar ik leed,
U lief te hebben, toen ik haten mocht,
Gij hebt om laagren lof uw goed verkocht,
Hoe kwelt het mij, als ik uw schuld vergeet!

Koning der Wereld, dien ik eeren moet,
Om wien ik eenzaam uit het donker stijg,
Het is mijn hart, dat ik in U begroet,
Het is uw stem, die klinkt, totdat ik zwijg!
Ach, als een duif, die zich te rusten zet,
Vouw ik mijn vleugels in uw teeder net.

III.

Helaas, ik twijfel niet, ik zie uw schuld
In droom en waken altijd voor mij staan,
Zij scheldt mijn liefde voor een bleeke waan,
Zij heeft met smart mij tot de keel gevuld!

Helaas, ik twijfel niet en onverhuld
Bestormt m'uw donker beeld, gij moordenaar
Van 't heilig vuur, dat eens zoo zilverklaar
Mijn bange ziel met witten glans vervuld'.

Ach, wie den liefste weet de donkre dood,
Die heimlijk moordt, wie als het Licht zich kent,
Hem is zijn zielehuis een sombre poort,
Een zwarte hel, beplekt met bloedig rood,
En dwalend zwerft hij, aan het licht ontwend,
Hij zoekt vergeefs den tuin, die hem bekoort!

IV.

Zoo draag ik reeds te lang den zwaren last
Van uwe zond'in heimlijkheid begaan,
Gij hebt mijn zuivre stem te laat verstaan,
Gij dooddet in mijn huis den êelsten gast!

Hoe lang heeft mij seringentooi gepast,
Heb ik, de Bruid, in 't wereldfeest gestaan,
Nu is om U mijn witte bloei vergaan,
Gij reiktet mij der Smarten donkren last!

Ach, help, dat ik vergeef, dat wie ik dacht
Een koning, met misdadigheid bevlekt
En zwarte huichlarij, maar toch een vorst,
Niet meer het Kind met kleinen haat bevracht,
Dat sterker was dan hij, dat hij verwekt',
Daar, zaad der Toekomst, het hem dragen dorst.

V.

Dit is het schriklijkst in mijn wreede lot,
Dat, wie mijn hart mij meest te eeren zegt,
Ik toch veracht. Ik heb mijn lief berecht
Hem, dien mijn ziel moest eeren als een God.

Ach, als Verraad zich weet het hoogst gebod,
Dan wordt om Liefd' een zware dam gelegd,
Dan, door een vloek, aan iedre daad gehecht,
Verdient het edelst willen hoon en spot.

Helaas, ik heb U lief! En onverwacht
Grijpt mij Uw stralend lichte beeld en draagt
Mij als een golf een schip, dat rijk bevracht,
De nieuwe kusten zoekt, waar niemand klaagt.

Zoo heb ik altijd op uw komst gewacht,
Ik, die u dragend als een vader dacht!

VI.

Hoe droeg ik U, tot eindlijk ik de scheur
In uwe liefd'en mijn' onheelbaar zag,
Uw woord bedriegt, uw daad is als een vlag,

Dekkend een oorlogsschip met vredeskleur,
Of wel uw gave liegt, ijdel is het gebeur,
Als op 't geverfd gelaat een leege lach;
Een dief bij nacht, wie vorst scheen overdag,
Zoo vloekt mijn hart uw beeld, waarom ik treur;
Gij waart de teedre koning van mijn waan,
Die het geliefde kind zijn liefd' onthield,
Totdat belofte bloesemend zou staan,
Hoe hebt g'uw schoone Beeld in mij vernield!
Gij schrikt mij niet, maar diep ben ik bevreesd,
Zoo g'in mijn hart uw Beeld niet meer geneest!

VII.

Het Wonder nam ik als mijn goddlijk recht,
Ik kon altijd op ongeziene baan
Tusschen de verre sterren bruggen slaan,
Aan binding was mijn wezen vastgelegd.

Maar gij, die zelf de spanning hebt gehecht,
Waarin ik wetend spin mijn teere waan,
Die pralend heel den hemel durft beslaan,
Gij hebt door valsch geweld mijn kracht geknecht!

De avond valt. Laag hangt het droef gezicht
Van wie verlaten om de aarde weent,
De brug, waarop gij broeders wildet slaan,
Door zelfzuchts harden wil, is stil vergaan,
En het verstomde aardgelaat versteent,
Wee mij, gij hebt uzelf het eerst gericht!

VIII.

Eens in den avond zag ik toch een brug,
Hij voerde naar het bloemig lage land,
Dat stil te stoven lag aan d'overkant,
Nog is de tijd niet daar, nog is te stug

Dit trotsche hart, dat veel te lijden placht,
Maar, hunkrend, dat dit leed een einde nam,
Het meer omsloot met een te harden dam,
Dat al zijn zachtheid borg en al zijn kracht.

Hoe wenkt de stille gaard! Het grijze loof
Omhuift den sneeuwgen grond met zilvren schaûw,
Mij noodt mijn lieve tuin tot droom en rust!
Maar, kwellend visioen: Een grauwe kloof
Gaapt, waar ik straks nog zag een grootschen bouw,
Nog schroeit verlangen en wordt niet gebluscht!

IX.

Weer wijk ik uit het Licht, een blanke galm
Klimt uit mijn cirkelronde gouden schild,
Ik hield mijn Liefde hoog, heb haar getild
Boven der tijden roetdoorstoven walm.

En als een bloemestengel of een halm,
Die 's morgens, stormgeslagen, heeft getrild,
Maar in het middagzonlicht is verstild,
Sta ik in d'avondschaduw vrij en kalm.

Nu is de Tijd vervuld, en met een kreet,
Die juichend stijgt en in haar luiden schal
De ruimten scheurt, voorspel ik, Haat, uw val,
En dreunend springt het schild, vreugd breekt uit leed,
Want in mijn open, zondoorgloeide dal
Ontbloeit een bloem, die U onschuldig heet!

X.

Nu rust mijn ziel in Uwe teederheid,
Zooals een zwaan drijft in een vijverkom
In zomernacht, het water sluit rondom,
Het licht heeft zich in donker neergevlijd.

Stil stralend stijgt uit uw geslotenheid
Haar witte welving op en als een drom
Van blanke sterren valt het licht rondom
Terug in Uwen grond van innigheid.

Zij slaat de vleugels uit. De fulpen boog
Der boomen staart haar roerloos aan, ...
Als zij, verstervend wit, in lucht verglijdt:
Een ziel, zóó zuiver, zóó gebenedijd,
Zij kan de brug van aard naar hemel slaan,
Omdat zij zóó aan uwe liefd'ontvloog.

H. MOULIJN-HAITSMA MULIER.

Verzen.

I.

Waarom worden wij vreemden van onszelf en keeren nochtans weder?
Is in onze ziel zwaarte? Enkel om hoorbaar langs de aarde
Te drijven, dat die zijn kinderen hoore als zij voorbijgaan,
Ook tot het kleinste gerucht van de levende wind
Die om onze verloren wegen suisde, overal zullen wij weerkeeren.

II.

Loopen wij langs het water van de verandering? Spiegelt daarin
Beeld van het verleden en toekomst? Wij werden elke dag
Anders, konden niet stilblijven, droomden van 't eeuwige onder
Verglijdende wolken, dan kwam de avond, de stilte,
Wij zeiden: nu wordt het blijvende licht aangedragen,
Wij zijn moe, sterren pinkelen, nu beroert ons donkere slaap.

III.

Ademen in het land van de rust wil ik,
Waar niet de werveling mijn ziel aangrijpt,
Schoone dood die om dit leven staat,
Heilige breker van al dat geschonden staat,
De ziel zal vluchten in uw groot rijk en zijn heil weervinden.

Stralend en stervend het licht en al het groot schijnen
En de dagen die glijden en ondergaan als de golven,
Leven is wil en vreugde, het kan diep onderdompelen,
Het kan hoog opsnellen en lang, zeer lang stil zijn.

Verbroken worden de schalen die ons omklemd houden,
In het nachtduister spreekt het, - er glijdt een rivier
Zacht-breed fluisterend langs de onbekende boorden,
Wie vaart mede? Het verlangen omwaait de gestalten
Die eeuwige zijn en drijven aan onze droomoogen voorbij.

IV.

Liefde is het golvende voortbewegen der ziel, zie
Hoe de zee leeft, het golvende staat als een vraag tot u opgeheven,
Het valt neder, het dreunt in de diepte,
Donkere zang geleidt de gedachte van de wand-laar
Langs de stranden, bewusteloos ziet hij het zeespoor,
Donkere strengels van wier, sierloos gevlochten,
Bewusteloos hoort hij en stort zich in zijn droomen.

V.

Naar de voortvluchtige zang streven de groene halmen,
Dan rijpen zij gouden en buigen met slanker bewegen,
Er strompelt een havelooze voort neven het breede geruisch,
Boven de vredige zee fladderen voortvluchtige vogels,
Er stijgt een gemompel op in het ijl rijk der winden.

NINE VAN DER SCHAAF.

Bij de haven.

Daar keert uit volle zee de moegezworven schuit
Ter veilge haven in, als vogel neergestreken,
't Verdonkerd silhouet gevangen in de bleeke,
IJl-wazen morgenlucht die 't sidderend omsluit.

De vage lijn der duinen vloeit onzeker uit,
En ginds opeens - het dorp, in neevlen weggeweken...
Waar aan het glanzen strand de schuimen golven breken
Murmelt Gods eigen stem - en anders geen geluid.

Een verre meeuw vliegt op, vlucht naar de kim verloren,
Dan blijft de oneindge stilt' nog stiller dan tevoren.

Al ziel die - o sinds lang - te bidden had verleerd,
Vergeet voor dit gebed een pooze werelds dagen,
En opent als een bloem, den hemel toegekeerd,
Want voor de wijde zee verstommen alle vragen.

December 1921.
Katwijk aan Zee.

JO LANDHEER.

Angiolino en de lente.

Een zondig mensch is nooit geheel zondig, zooals een arme, hoe arm ook, nooit geheel en al niets bezit. Hoe zouden er anders heiligen kunnen zijn, die toch ook toen zij klein waren schreeuwden als zij honger hadden en speelden in de modder van de straat en misschien dingen deden die niemand dan de engelen weet. Maar zij hadden één plekje dat wit was gebleven en toen daar de gouden stralen op vielen ging van den een tot den anderen dag de slechtheid van hen weg, de drift, de ergernis, de neiging om te stelen of te vloeken. En als zij dan van binnen geheel blank waren geworden konden zij de wonderlijke daden doen, zoodat de andere heiligen het zagen en er van spraken voor den troon waar de Gezegende zit. En dan zond hij er een met de lieve boodschap dat er weder een in de zaligheid mocht komen. Ik zeg dit niet omdat ik het beter meen te weten dan de vaders, maar omdat ik zelf heb gezien hoe het ons menschen gaat. Wij worden allen arm geboren, maar de een vindt zoodra hij de oogen opent al wat noodig is, en voor den ander kan de moeder geen behoorlijk doekje vinden om hem in te wikkelen. En de wisselvalligheden die dan volgen. Beppe verkwist niet zooveel of hij ontvangt altijd meer, Felice is nu rijk dan arm, Buonavontura kan nog zoo vriendelijk lachen of nog zoo bitter klagen, het helpt hem niets, hij telt de keeren niet dat hij zonder brood moet gaan. En toch weet Beppe niet van wat Buonavontura meer bezit dan hij, of Felice niet wat het beste is dat hij heeft. Maar Buonavontura begrijpt zeker meer, omdat hij de armste is. Dat is het witte plekje van den arme, dat

hij meer begrijpt dan een ander. Hij weet dat de heer die langs loopt en doet of hij de uitgestrekte hand niet ziet niet meer of minder is dan hij zelf. De meeste voorbijgangers zien ons niet aan, maar hebben zij tijd of hebben zij geleerd anderen aan te zien zooals wij? En sommigen ergeren zich en meenen dat het hun recht is niet lastig gevallen te worden, maar wat buiten hun eigen beroep is hebben zij nooit begrepen. En anderen ergeren zich omdat zij denken dat wij lui zijn, maar hoe zij zich ook zelf met hun dagelijksch werk vermoeien mogen, de vermoeienis van het afwachten kennen zij niet. En er zijn er die zich schamen, dat zijn armen zooals wij, al dragen zij ook bont en sieraad. Wanneer zij ons bemerken zien zij opeens een bekende aan den anderen kant of zij ontwaren iets in de verte om naar te kijken, en de hand die zij voorbij gaan blijft ledig. Deze zijn zeker niet meer of minder dan wij, want zij hebben tenminste de schaamte, voor ieder mensch een goed begin. De zondigheid is ons gegeven om de heiligen, en de armoede om ons zelf en elkander te verstaan.

Hoe tierde en vloekte ik toen ik jong was tegen het lot dat mij onthield wat anderen overvloedig hadden. Ik was welig en rijk aan begeerten, ik geloofde met een brandend vuur dat al de goede dingen van de wereld gemaakt waren voor een ieder die geboren wordt en ik hief mijn vuisten tegen het onrecht dat mij verstiet uit de aanwezigheid der rijken, met hun blozen en lachen, hun rechte borsten en vrije oogen. Bij honderden en honderden zag ik ze voorbij gaan, maar niet zooveel, of de vervloekingen in mijn mond waren meer. En als dan de pijn in mijn voeten mij dwong terug te keeren tot de duisternis waar mijn ouders en de anderen den nacht moesten doorbrengen, als ik dan de slagen verduurd had en op den grond was neergeworpen, dan begonnen de tranen daarbinnen te vallen omdat alles rondom zoo zwart van onrecht was. Maar dank, mijn lieve God, ik ben altijd waarachtig arm geweest, de waarachtigheid daarvan is het beste dat ik heb. Ik heb nooit werkelijk geloofd dat in de armoede onrecht is, van den hemel niet en van de menschen niet. Anderen heb ik gezien die een wapen namen om zich te wreken, of met sluwheid gingen nemen wat zij begeerden, en van allen die zoo deden toen ik jong was zie ik nu geen enkel

meer, en de wereld is niet veranderd voor hen of voor ons. Wat zij onrecht noemden bestaat nog, zooals het altijd bestaan heeft, kan dat wel onrecht zijn? Maar anderen die verdroegen zooals wij bleven arm en leerden. En er kan geen beter vriendschap, geen hartelijker wensch zijn dan tusschen ons, Beppe, Felice, de anderen en wij, wanneer wij elkander 's morgens zien of goeden nacht roepen na een langen dag in de zon. In het innerlijk van de armoede is het begin van den rijkdom, zooals in de zwartste zondigheid een begin moet zijn van het heilig leven.

Wat kwaad doet hij die bedelt? Het ergste dat hem verweten wordt, is dat hij nutteloos leeft. Wie zoo verwijt heeft nooit gebedeld of gezien zooals de bedelaar ziet. Honderden en honderden gaan ons voorbij, tot eindelijk één stilstaat, zijn hand beeft terwijl hij het geldstuk zoekt en als hij het over geeft is er in zijn oogen een staren of hij bidt. Wie weet dan wat in zijn hart geroepen heeft? De vaders spreken van de barmhartigheid die een der deugden is, maar wie het dagelijks ziet kan zweren dat het meer dan een deugd is dat zoo de menschen roert. Het is een blik van meer dan medelijden, meer dan eerbied, meer dan het liefste dat men noemen wil. Ik heb dien blik zoo vaak gezien dat ik zou kunnen zeggen: ik heb hem daar of daar gezien en het zouden heilige plaatsen zijn die ik noemde, maar het zou mij niet betamen, en liever dan dat wil ik zwijgen en het verwijt dat een bedelaar nutteloos is verdragen. Ja, en misschien is het verwijt ook juist. Een bedelaar is de minste onder allen, dus moet er wel veel slechtheid in hem zijn, en hij mag danken als nuttelooshеid zijn ergste zonde is.

Maar in de nuttelooshеid is het groote kwaad van den bedelaar niet. Hij is een mensch, klein geboren, altijd gedrongen naar plaatsen waar hij altijd klein moet zijn. Maar zeker is er waarheid in het verwijt dat ik soms gehoord heb van vrome lieden, dat hij zedeloos is. Er zijn er, ik weet het, die gemakkelijk stelen, al is ook diefstal hun gewoonte niet. Zij nemen iets weg als het voor hun handen ligt en als zij het gebruiken kunnen. Ik ken er wel die zoo zedeloos zijn dat zij iets liggen laten, om geen andere reden dan dat zij het niet gebruiken kunnen. Dat is niet slecht en niet goed, alleen zedeloos. Maar voor zulken als wij wordt het vaak moeilijk

de grens te zien tusschen wat goede zede is, wat niet. Ik heb zelden gestolen en vaak iets laten liggen omdat ik niet wist waarom ik het op zou rapen, maar laatst in den Corso heb ik mij geschaamd. Ik had weinig verdiend en het weer uitgegeven voor te weinig avondeten. Ofschoon het al laat was ging ik langs een omweg naar huis, want ik genoot van den eersten warmen wind en er waren veel kleine sterren. Aan den hoek van den Corso, juist onder de toorts die nog brandde, lag een streng touw, ik denk vier of vijf el lang. Ik stond en keek dat touw aan en wist niet wat ik doen zou. Wat men vindt mag men eerlijk houden als hij die het verloren heeft het niet terug komt vragen. De zadelmaker gaf er mij morgen zeker vijf of zes stuivers voor. Maar zou ik dat morgen noodig hebben? Waarom zou ik het dan niet voor een ander laten liggen? Waarom zou ik altijd nemen wat ik vind? En verder dacht ik wel dat een arme niet het recht heeft een goede vondst voorbij te gaan, de vijf stuivers immers, die ik voor het touw zou krijgen, zouden vijf stuivers zijn die de weldadige man van morgen voor een ander houden kon. Maar ik keerde mij om, en al schaamde ik mij zoo dat ik de warmte in mijn wangen voelde, ik liet het liggen. Ik weet het niet zeker, maar ik denk dat ik zedeloos was, San Guiseppe wees mijn voorspraak, want hoe kan men weten of het beter is te luisteren naar het verstand dan naar een ingeving. Ik liep voort en vergat gauw de schaamte, er waren nog veel meer sterren en toen ik over de brug ging rook ik een geur van bloemen in den nacht. Het was of ik iemand zeggen hoorde: Angiolino, alles vergaat, touw, stuivers, zede en alles, maar als het schitteren van de sterren en de geur van bloemen je behaagt, zeg dan een wees-gegroet en je bezit één ding dat blijft. En voor de Maagd die aan den anderen kant staat boog ik mij en ik groette haar drie keer.

Den dag daarna kwam ik weer op de brug, Buonavontura zat er al met een paar anderen aan den ingang van de straat. Nu had ik nooit aan de rivier gestaan, omdat ik liever in de drukte van de Piazza ben, men ontvangt daar minder, want iedereen heeft haast, maar het wemelt er van veel, veel menschen en allen die geregeld voorbij kwamen kende ik goed, sommigen zag ik graag al gaven zij nooit. Ik kreeg nu de gedachte dat het beter zou zijn op de brug, ik weet niet

waarom, misschien omdat ik den avond te voren hier een goede ingeving had gehad. Het is niet goed te breken met een oude gewoonte als men er wel bij is gevaren, en bovendien, er stonden er hier al zooveel dat de penningen schaars moesten zijn. Maar nu stonden allen aan den ingang van de brug, bij het kruisbeeld hier of bij de nis aan den anderen kant. En ik had die stem gehoord op het midden van de brug, daar voor den boog waar men het water ziet en de bergen in de verte. Toen ik er nu kwam en de zon zag op de rivier en het ruischen hoorde van het water beneden, aarzelde ik niet, maar ik dacht: dit is mijn plaatsje, de hemel zegene het. Het duurde niet lang of Beppe kwam aangestrompeld, verbaasd, en hij wilde mij overtuigen dat, als ik toch niet naar de Piazza ging, het beter zou zijn bij de anderen te komen, omdat het immers nooit fortuin brengt boven het water te staan. Een dwaas geloof, er zijn er die denken dat het juist geluk brengt, omdat er gelijkenis is tusschen de fortuin en het water. Mijn zin stond er niet naar hem te zeggen dat het mij te doen was om zoelte en zon, om de verre bergen en den geur, niet om voorspoed. En toen hij zag dat ik blijven wilde, liet hij mij alleen, maar ik heb heel dien dag nog hun onrust over mij en hun spot gemerkt. Drie halve stuivers ontving ik dien dag, één van een bedelbroeder die er armer uitzag dan één van ons. Maar het moet den menschen ook vervelen als zij aan den ingang van de brug al gegeven hebben, op het midden weer een hand te zien. Toen ik dien avond mijn ingewand voelde en voor een herberg stond waar gebraden werd, moest ik denken aan het touw dat ik had laten liggen. Maar voor ik naar huis keerde ging ik nog even op de brug en ik stond een oogenblik op de plek waar ik heel den dag gestaan had. Er waren veel, veel sterren en ginds blonk nog de maan voorbij San Frediano. Ik weet niet waarom ik moest denken aan lang geleden, aan mijn ouders, aan kinderen met wie ik speelde toen ik zelf een kind was, aan een broeder die mij toen altijd wanneer hij voorbijging de wang aanraakte, aan iemand die ik toen ik een jongeling was vaak gezien heb, maar met wie ik nooit heb gesproken. Ik hoorde het geruisch van het water, ik zocht de bergen die in den nacht verborgen waren, en er kwamen tranen in mijn oogen. Waarom? Ik weet het niet, maar het was goed na een langen dag onge-

stoord in de duisternis te zijn, en ik liet de tranen vallen zonder te vragen naar de reden. Aan den anderen kant begon iemand op een guitaar te spelen en te zingen, naar de stem te hooren moest het een jongen zijn. Ik zuchtte, maar ik had liever willen zingen. En het werd weer stil, ik voelde weer mijn ledig ingewand, en ik moest naar huis. En opeens was het of ik weer een stem hoorde die zeide: Angiolino, de honger gaat voorbij, maar als er tranen vallen over den tijd die voorbij is, als je aan menschen denkt die je terug zou willen zien, als je liever zingt dan zucht, groet dan de lieve Maria en je zult zingen en de menschen van vroeger zullen je hooren. Ik ging toen, ik wist dat het goed was op het midden van de brug, en aan den anderen kant groette ik de Maagd drie keer.

En ook den volgenden dag ontving ik weinig, iets meer, denk ik, maar niet genoeg. Het scheen of de fortuin mij geheel vergeten had, voor mij was er niets meer van de vele buitenkansjes die wij vinden door de gewoonte van naar den grond te kijken en de waarde te onderzoeken van hetgeen anderen wegwerpen. Beppe betaalde mijn brood dien avond. Maar voor ik naar huis ging, toen het stil was en de maan, iets grooter, helder over het water scheen, stond ik weer op de brug voor den middelsten boog die naar de bergen ziet. De wind was warmer en ik hoorde meer geluiden. Ik wachtte of die stem weer spreken zou. Terwijl ik wachtte begon ik te denken aan den jongen die ik geweest ben, in den leeftijd dat ik lachte om niets en dat het hart klopte om niets. Ach, dat ik geen beter woord weet dan dit niets. Want het bestaat nog, ik had weer kunnen lachen dit eigen oogenblik, en mijn hart klopte zooals het vroeger deed, laat ik maar zeggen om niets, hetzelfde niets waarom wij, tusschen de vele slechte dingen, soms iets doen waarvan wij zeker weten dat het goed is, al begrijpen wij het niet. Ik heb daar lang gestaan, al wachtende, en al denkende aan dien tijd toen er zooveel had kunnen gebeuren wat nooit gebeurde, tot van San Iacopo de eerste morgenbel luidde. Ik had geen honger en geen slaap en liever had ik langer blijven wachten, maar met de jaren leert men dat het niet raadzaam is alles te vergeten, en wat de ouderdom leert is zeker niet minder goed dan wat de jeugd ontdekt. Ik zou morgen te moe zijn voor de taak als ik niet rustte.

Dus ging ik en natuurlijk groette ik de lieve Maagd aan den hoek ook zonder dat het mij gezegd was.

En zoo gingen de dagen, de Ponte Vecchio bracht geen voorspoed. De vrienden trachtten mij over te halen toch naar de Piazza terug te keeren of anders bij hen te komen, daarom vertelde ik aan Buonavontura dat ik een ingeving had gehad, die mij zeide dat mij op het midden van de rivier geluk zou gebeuren. Toen kwam hij iederen dag vragen, ofschoon hij moeilijk loopt. Nooit zijn de heiligen mij onverschillig geweest al kom ik ook weinig in een kerk en al bid ik niet anders dan wanneer het noodig is, maar nu was het of de heiligen naar mij zagen en vanzelf kwam er vaker een gebed bij mij op. En zoo merkte ik dat ik menigkeer vergat mijn hoed af te nemen wanneer iemand naderde, omdat ik aan andere dingen dacht, en het verwonderde mij niet dat ik zoo weinig ontving, ook verdroot het mij niet, want ik werd door den honger weinig gekweld ook met minder eten. In deze dagen was het gefonkel op het water of een gedachte aan San Giuseppe mij liever dan brood.

En op een dag de vorige week, een wonderlijken dag, kwam de fortuin, de wijze waarop zij kwam was vreemd en verbazend. Ik zat met mijn rug naar de voorbijgangers gekeerd, omdat ik naar de bergen keek, toen werd ik geroepen en achter mij zag ik een edelman op een paard, een hertog of een afgezant, hij had zoo stralende oogen dat mijn hart begon te kloppen, er was iets aan hem dat mij herinnerdt aan lang geleden. Hij vroeg waar ik naar tuurde en toen ik antwoordde: Naar de bergen, edele heer, begon hij luid te lachen, dat de lucht ervan schaterde. Die stem, dat lachen was meer dan ooit fortuin kan zijn, het was het geluid van de echte vreugde, zooals de zon of de wind zou lachen. Toen riep hij: Kijk goed, de lente komt van de bergen! Ik was zoo verbaasd dat mijn ooren suisden, nu wist ik dat zijn stem geleek op een stem die mij lief was geweest, dat het dit geluid was waar ik de lange dagen op had gewacht. Maar vreemd was het en ook verdrietig, hoe dwaas het ook klinkt, dat hij toen een beurs uit zijn gordel trok en mij die toewierp, alsof hij mij na die gift voorbij zou gaan zooals ieder ander en nooit terug zou keeren. En hij ging ook nog voor ik iets kon zeggen. Toen hij van de brug verdwenen was nam ik de beurs

op en keek naar de bergen ginder in de zon. Wat deed ik met geld nu die stem en die lach die alles beloofden weer verdwenen waren? En terwijl ik suf stond te staren, met wat droefheid in mijn hart en wat vermoeienis of zwakheid in mijn lichaam, zonder een gedachte, hoorde ik weer die woorden: de lente komt van de bergen.

Was dat de lente die ik daar komen zag? Het was licht geweest en nu, plotseling, lag er een nevel in de verte, de zon boven San Miniato werd bleek. Ik zag een wolk van stof opwaaien van San Niccolò hoog over de boomen, de rivier beneden begon te bruisen van den sterken heeten wind. Het duurde maar een oogenblik, een ieder die voorbij ging keek den ander aan met glinsterende oogen en een rood gezicht en er klonk een zotheid in de kreten die geroepen werden. Schitterend stroomde het water en ook de lucht schitterde. Ik maakte het heilig teeken, terwijl ik aan de lieve Maria dacht, maar ook dacht ik aan dien edelman die mij had aangezien met oogen zooals de aartsengelen in de kerk. Ik voelde dat ik hier vandaag niet langer staan kon, dat ik loopen moest, veel loopen, veel hooren en veel zien.

Maar eerst wilde ik danken en de naaste kerk was San Stefano. Niet meer dan drie kaarsen brandden er voor heiligen die ik niet kende, voor San Giuseppe stond er geen. Men geeft den anderen altijd meer en hem vergeet men, misschien omdat men denkt dat hij niet zooveel als de anderen helpen kan. Maar voor mij is het eender, ik weet dat hij in den hemel niet minder is dan wie ook. Dus dankte ik hem voor wat mij overkomen was en toen ik het geld in de beurs gezien had vroeg ik een broeder die daar bezig was mij een vierponds kaars te geven. Hij scheen nog niet lang de wereld verlaten te hebben, want hij keek verbaasd van mij naar de beurs. Maar hij bracht de kaars en ik ontstak haar zelf. Dit was de tweede keer in mijn leven dat ik een licht kon laten branden, de vlam was zoo zuiver, zoo stil, dat ik bidden moest: San Giuseppe, bid voor ons dat ieder hart zoo stil en zuiver tot de heiligheid kan gaan. De drukte en de vroolijkheid van de straat zijn goed om aan te zien, omdat de zorgeloosheid van de menschen een lieve gave is, maar het liefst wat een ieder van ons wil is toch de stilte en de zuiverheid voor den allerhoogst Gezegende. In de stilte kunnen wij hem

hooren, in de zuiverheid beginnen wij iets te begrijpen. San Giuseppe, die een vader was voor het kind, verstaat mijn gedachte wel.

Toen ging ik loopen onder de menschen. Dat was een vroolijk gezicht hoe zij zich niet haastten nu zij voor de lente hun bezigheid vergeten hadden, allen met een blos of een lach, met losse of open kleederen, aan de hoeken van de straten deed de wind de haren fladderen. Als men ze ziet wanneer zij over zaken handelen is er altijd geraas van heftigheid of twist of men merkt dat er een wrok verborgen wordt gehouden, en ik heb ook vrienden die zeggen dat er meer slechtheid is dan wij denken kunnen. Maar zeker is het, zooals ik dezen morgen duidelijk zag, dat er ook meer liefs onder de menschen is dan wij denken kunnen. Het roepen van twee vrienden die elkaar omarmden, weldadig om te hooren. De zotternijen of zij jongens waren. De ouderen die knikten met de oogen half toe en hier en daar iemand op den schouder klopten. Het lachen van jonge vrouwen, de rustige woorden van de moeders. Maken de duiven van Santa Maria, 's morgens vroeg of voor zij slapen gaan, lieflijker geluid? Een mensch kan niet zoo zondig zijn of hij heeft iets uit den tijd voor hij geschapen was, men kan het zien en hooren wanneer men wil.

Er stonden twee vrouwen met bloemen en ik zag er telkens iemand die kwam koopen. Waarvoor werden die bloemen geplukt en gekocht? Het konden niet enkel verliefden of zorgeloozen zijn die ze wegdroegen, want ik zag ook oude vrouwen voetje voor voetje gaan met hun bloemen vast aan de borst gedrukt. En ik kocht ook een bos, omdat het lente was geworden, en ik rook ook den geur en ik voelde ook een glimlach. Ik dacht: ik wou dat ik ze kon brengen naar het graf van mijn moeder, die zooveel zorgen voor mij gehad moet hebben waar ik nooit van gehoord hem, en ook zooveel zoets, toen ik nog klein in haar armen lag. Maar ik kon het niet, want ik was in het Spedale toen zij begraven werd en toen ik er uit mocht gaan wist niemand meer waar zij gelegd was. Ik stond voor het klooster van Santa Maria en ik ging binnen in den hof en legde er op de graven hier en daar een bloem, die er onder lagen begrepen wel dat het voor mijn moeder was, en ook voor hen, want zij daarginder maken

geen verschil zooals wij hier. Zij weten wel dat zelfs een bloem niet noodig is, zelfs een gedachte niet, als wij maar over den grond waar hun stof ligt met de voeten gaan zooals de duif er nederstrijkt. Als men er lang staat is het of men ze hoort: zelfs je gebed is niet noodig. Maar zij hebben niet meer de behoeften zooals wij en die zijn het waarom wij wel moeten.

Ik kon niet lang in Santa Maria blijven, buiten over den muur klonk gezang en ik wilde meer van den klaren hemel zien. Er woont daar bij de markt een barbier die mij vroeger soms geholpen heeft en daar ik zelden in deze buurt kom, ging ik er nu heen om hem te groeten. Ik had hem wel wat willen geven of zoetigheid voor zijn kinderen willen brengen, maar ik bedacht dat hij zeker een van degenen is die liever weldoet dan welgedaan wordt, een groet van mij, een dank zou hem liever zijn dan een gave. Hij stond voor zijn deur en ontving mij met veel vriendelijkheid, ik kon aan zijn luiden lach hooren hoe het hem genoegen deed dat ik aan hem gedacht had. Hij zeide dat ik er zindelijker behoorde uit te zien, hij zette mij op den kruk en knipte mijn haar en schoor de ruigheid van mijn wangen af, en toen hij gedaan had gaf hij mij twee stuivers. Ik had knippen of scheren niet noodig, de stuivers evenmin, maar had ik kunnen weigeren? Men moet aannemen ook als men meent het niet noodig te hebben, want het kan immers voor den gever noodig zijn dat hij geeft. En zelfs een bedelaar mag niet weigeren wat hem wordt aangeboden.

Het ging tegen den middag, ik merkte dat ik honger kreeg. Het was ver loopen naar San Frediano en ik kende een eethuis hier dichtbij, maar den dag van mijn voorspoed wilde ik de vrienden en Gino, die soms meer gaf dan ik betaalde, niet verlaten. Dus liep ik er heen en daar had ik geen spijt van. Zij ontvingen mij luidruchtig, zij hadden al gehoord van mijn fortuin, hoe weet ik niet. Het gerucht van een ongeluk gaat snel, ja, maar de fortuin is voor ons menschen een zoo begeerd geluk dat wij voelen wanneer zij komt, ook al is het in een andere straat, en er blij om zijn. Of het een deugd is of iets gewoons, zou ik niet kunnen zeggen, maar wel weet ik dat het niet alleen de armen zijn die zich kunnen verheugen over een anders geluk, een kind kijkt soms met een lieven

blos naar een pop dat een ander in de hand houdt, en ik heb ook rijken gezien die in bewondering stonden voor een andermans pels of sieraad. Het komt omdat er in ieder hart blijdschap is om de goede gaven in de wereld.

Er zaten er tien, sommigen die anders nooit hier kwamen, maar nu gelokt waren door het gerucht van mijn fortuin, en Buonavontura die niet gierig is, maar van zijn wijn nooit iets afstaat, liet mij drinken uit zijn beker. Ik riep Gino toe dat ik een gastmaal gaf en allen vrijhield. Toen begonnen zij zoo te schreeuwen dat ik niets zeggen kon, zij wilden niet, zij stonden er op dat ik hun gast zou zijn ter eere van mijn mooien dag. Eerst scheen het mij dwaas dat ik, die meer had dan zij allen samen, hun gast zou zijn inplaats van zij de mijne, maar zij hadden gelijk, het was hun recht het geluk van een vriend te vieren. En Gino deed zijn best, dat is zeker. Nadat wij de beurs met de gouden ducaten en de florijnen, genoeg om als heer te leven, bekeken hadden, aten en dronken wij en lachten en zongen liederen tot de vesper Toen stonden allen op, want zij moesten aan den dag van morgen denken. En ik ging ook.

Aan de rivier was het of er een weemoed in mij kwam, een behoefte om alleen te zijn of om iets teeders te zoeken. Ik verliet de vrienden en ging dicht langs den kant. Er was in de lucht een vreemde geur, van bloemen, van een kerk, of van een begrafenis. Ik heb wel eens gedacht dat er verband moet zijn tusschen die drie. Bloemen bloeien in den tijd wanneer de wereld vol is van vreugde en liefde, en van vroomheid, en zeker moet er verband zijn tusschen deze dingen en de kerk en den tijd na dit leven. Ik genoot van dien geur zooveel ik kon. Waar het water valt en sneller stroomt, voorbij San Niccolò, bleef ik staan om het bruisen te hooren. Het vloeide en viel spattend in het schuim en vloeide dan sneller voort. Water is wel het zuiverste maaksel, het heeft geen eigen vorm en kan alle vormen hebben. Wat nu een droppel is of een straal is het volgend oogenblik niet terug te vinden in den stroom. Maar is het hart dat ik het mijne noem niet evenzoo? Nu is het hier, het hart van Angiolino die hier staat en vroolijk is, en waar zal het morgen zijn, en hoe, en zal het wel een hart zijn? En mag ik wel bidden dat de hemel die het maakte het nooit vergaan laat? Het is beter, dacht ik,

dankbaar te zijn dat dit hart zich hier verblijden kan over zichzelf, dat alles zou willen en niets is.

Achter mij stond de hoogte van Miniato, daar waar de lente vandaan was gekomen. Ik klom naar boven en daar ik een loomheid in mijn beenen voelde zette ik mij neer op het gras. Toen zag ik opeens de heerlijkheid van den hemel, tegelijk met de pracht van de stad. De zon ging onder en kleurde den hemel aan den anderen kant, een glinsterende nevel lag over de daken. Zooals de zon nu onderging had ik het meer gezien, iedere lente en iederen zomer, jaar na jaar, en toch kwam er van den gloed een zaligheid die ik niet kende. En met de stad evenzoo, dien nevel en die glinstering kende ik immers goed, maar toch glinsterde er een ander licht in. Het scheen of er van beneden, van de honderde woningen en kerken, een warme adem opsteeg en of er van boven een geurende lafenis nederviel. Maar het was ook waarheid, alleen had ik het nooit gezien, en daarom scheen het mij nieuw. Ben ik niet één van de vele menschen en ben ik niet een deel van de aarde? en is het niet een heete adem die uit mij opstijgt, ook al spreek ik niet? De gouden nevel ginds bevatte ook den zucht van het kleinste kind, en ook den mijne. En waar gezucht wordt en gesmacht, daar valt ook zeker de lafenis. Terwijl ik zoo staarde daarheen waar de lucht al rooder werd en een ster duidelijker begon te flonkeren, werden er weer gedachten in mij wakker aan lang geleden met soms een vraag aan de toekomst. Ik had nooit veel van iemand gehouden en ook van mij zelf niet. Maar één is er geweest voor wie het weinige dat ik ben en dat ik heb had willen verbranden, zoo dat ik op den jongsten dag geen ziel meer gehad zou hebben. En die heeft mij nooit gekend, zelfs nooit gezien. Toen ik daaraan dacht moest ik de handen vouwen en bidden: Lieve Maria, lieve San Giuseppe, ik ben arm en klein, ik heb weinig in mijn hart ontvangen om anderen mee lief te hebben, vergeef mij. Heel mijn leven heb ik niet anders kunnen doen dan wachten op de straat, waarlijk niet op stuivers alleen, ik was te klein om te doen wat ik behoorde te doen. En nu ik bid durf ik niet zeggen dat ik ooit zal doen wat ik moet, want ik weet dat ik te klein ben voor iets anders dan wachten. Ik heb niet kunnen houden van de velen die mijn vrienden waren, omdat ik altijd uitzag,

en voor u, lieve Maria, voor u, San Giuseppe, durf ik bekennen dat altijd in mijn hart de hoop is dat het gebeuren zal. Voor sommigen die in deze wereld het geluk niet hebben, van een vrouw, een kind, een huis, ach, van al het liefs in de wereld, wordt het immers voor later bewaard, want de hemel heeft dat geluk in hun hart gelegd, en wat de hemel doet is toch de waarheid. Al dat geluk in hun hart en al dat lieflijke dat eenmaal voor hen komen zal is een en hetzelfde. Het huis bestaat, al is het nog niet gebouwd, het kind bestaat al is het nog niet geboren. Ik bid u, de vrouw die ik nooit aan de hand heb geraakt, het huis dat gebouwd en het kind dat geboren zal worden, ik bid u, bescherm ze.

Ik zat daar lang, tot in den nacht al de sterren flonkerden. Misschien had ik geslapen of gesuft, misschien ook was mijn geest van mij weggedwaald. Toen voelde ik een adem over mij en ik hoorde zeggen, heel duidelijk, ik dorst niet denken dat het Maria of San Giuseppe was, ik dacht dat het de lente zijn moest die daar ging: Angiolino, ieder gebed wordt verhoord, ook al is het niet gesproken. En toen weer, nog zachter, nog liever: Wacht, en al je verlangen wordt je gegeven. Mijn borst was vol, ik kon niet nog meer geuren van den nacht omarmen.

Ik stond op en liep naar de stad. Het was eenzaam en stil, de toortsen waren bijna allen gedoofd. Onder den muur van de gevangenis werd ik aangesproken door een vrouw, klagend en smeekend, die door de duisternis mijn kleederen niet kon zien. Haar man was daarbinnen, zeide zij, en kon niet vrij komen als de boete niet betaald werd, zij en haar kinderen zouden moeten bedelen. Ach, edele heer, jammerde zij, behoed ons toch voor het allerergste. Ik had de beurs in mijn zak en gaf haar die.

Het was heerlijk heel dien nacht onder de sterren te gaan met een zang in mijn mond. Een zondig mensch is nooit geheel zondig en een arme bezit soms meer dan hij noodig heeft, laat hij de heiligen maar danken en lachen als de wind van de lente over hem waait.

ARTHUR VAN SCHENDEL.

Émile Zola.

Het is niet heel gemakkelijk uit de Fransche letterkunde van tegenwoordig wijs te worden. Maurice Barrès en André Gide? - ja, die kennen wij sedert dertig jaar; maar wij hadden nooit geloofd, dat zij groot genoeg waren om leiders in de litteratuur te zijn - en wij gelooven het nog niet. En de jongeren? Uit een aphoristisch artikel van dit jaar, *(Écrits nouveaux*, Juli '21) dat den deftigen titel *Art poétique* draagt, raap ik eenige zinnetjes op. Het begint met een alinea: *Art chrétien*, dat is aan de orde van den dag:

> Je rappelle ici les dons du Saint-Esprit: l'amour, la crainte de Dieu, l'intelligence, la sagesse, la science, la force et le conseil. Que dirait-on d'une oeuvre où l'on reconnaîtrait les traces de ces dons? L'art européen, le nôtre, est l'art de l'ère chrétienne pour les chrétiens. Ce sont les meilleurs chrétiens qui feront le meilleur art, s'ils ont l'intelligence du Saint-Esprit qui est le sang-froid et l'amour.

Het is misschien niet overbodig mede te deelen, dat de schrijver de heer Max Jacob is, een bekeerde Israëliet, die voor eenige jaren *La défense de Tartuffe*, *Extases*, *remords*, *visions*, *prières*, *poèmes et méditations d'un juif converti* schreef. (1919). De christelijke kunst van Jacob begint nu met eenige lieden aan den dijk te zetten:

> Je ne prends pour de l'art chrétien ni la haine de Léon Bloy, ni les petites sensations de Huysmans, ni les joliesses précises de Verlaine, ni les rodomontades de Barbey.

Daarentegen worden Francis Jammes en Paul Claudel geroemd. Terloops gezegd, de kunst van Jammes herinnert mij aan plakplaatjes met gevleugelde engelkopjes, waarmee

vrome jonge meisjes hun briefpapier plegen te vercieren en de kwaadaardige, asphaltige mystiek van Claudel behoort tot het onverteerbaarste wat ik in de moderne litteratuur ken. Maar laten wij verder zien:

> Le XVIIe siècle littéraire est entièrement chrétien, même quand il est athée; la force, le renoncement, l'obéissance, l'ordre, l'humilité, la pauvreté d'esprit, la sobriété, la chasteté, le respect, sont tout à la fois les vertus esthétiques et les vertus chrétiennes. Le renoncement enlève les beautés du détail au profit des ensembles. (Croit-on vraiment que Racine n'était pas capable d'être aussi artiste que les Goncourt?) L'obéissance, en donnant le respect des règles, donne du prix à ce qui s'en éloigne, et, ce faisant, affine le goût public. L'ordre, c'est la composition matrice du Beau absolu, l'humilité ramène l'intelligence de l'écrivain à sa vérité, la pauvreté d'esprit c'est la simplicité sans quoi rien n'est beau, la sobriété c'est le dédain de l'ornement, la chasteté empêche l'égarement qui a pourri au moins deux siècles d'art, le respect c'est la connaissance de la valeur des mots, des sentiments, des hommes et la délicatesse dans l'emploi de ce qui est humain et de ce qui est l'art... Les influences païennes abîment l'art depuis cent ans, les vertus chrétiennes de quelques artistes le soutiennent contre les barbares.

Ik vrees dat kerkvaders over dit gebruik van de Deugden hun hoofd zouden schudden; het heeft er iets van of iemand een koorknaapje met een wierookvat laat komen om de etenslucht uit zijn kamer te verdrijven; maar al blijft het twijfelachtig of het christendom veel van die kunst te verwachten heeft, het wordt langzamerhand duidelijk wat die kunst van het christendom wil - en dat is misschien niet zoo kwaad. Nu komt een tegenstelling:

> L'Art officiel est un art romantique; l'art romantique est anti-chrétien puisqu'il prône la passion que le christianisme réprouve. Un art nouveau doit être une réaction contre l'homme. On n'entend pas par l'art chrétien un art gémissant et plaintif, mais au contraire l'art de la tenue et qui fait gagner à la charité ce qu'il gagne à se pencher au-dessus d'elle, qui connaît mieux l'humanité parce qu'il la voit de plus haut sans lui permettre de le souiller; c'est l'attitude de l'artiste classique.

Het woord ‘romantisch’ heeft in de laatste vijftig jaar nauwelijks meer een positieve beteekenis gehad, het wordt alleen als tegenstelling gebruikt. Romantisch was alles wat niet klassiek was; romantisch was alles wat niet realistisch was; romantisch schijnt hier alles te worden wat niet ‘chrétien’ is, en ‘chrétien’ schijnt, daar de wereld in een

kring draait, weer vrij dicht bij ‘classique’ te komen. Dat daargelaten, de strekking is alweer verstaanbaar - zij wordt bovendien opgehelderd door een later aphorisme, het aardigste uit de geheele ars poetica:

> A l'art Arlequin (Victor Hugo) substituer l'art Pierrot qui est l'A B C du vrai grand art.

Maar nu verschijnt in eens een zeer verbluffende ontboezeming:

> Exagérer pour se faire comprendre, décevoir et rassasier, rassembler dans un seul bloc tout ce qui se rattache à une sensation pour la définir, ne définir que pour agrandir ou diminuer, pour caricaturer ou pour le contraire de caricaturer, dérouter pour l'amour d'un mot ou pour un coup de folie lyrique, se servir rarement des moyens anciens, mais parfois pour le repos ou pour le ton du madrigal, faire frissonner l'inconscient, sonder ses reins, faire servir la poésie à tous les deservoirs pour affirmer qu'on est poète même en dehors du livre à faire. Telle devrait être la poésie moderne, si quelqu'un la pratiquait intégralement.

Is dat nu de kunst van Pierrot - of is het de kunst van Harlekijn? Waar blijven de soberheid, en de kuischheid en het respect, dat de waarde van de woorden bepaalt? Als dit niet de raarste romantische saus is waarmee men die arme christelijke deugden en de gaven van den Heiligen Geest kan begieten, dan weet ik het niet.

Evenwel, wij zouden er niet zoo veel uit citeeren, wanneer wij niet overtuigd waren, dat deze *Art poétique* een teeken des tijds was en ons een vrij goed beeld van den toestand van de Fransche letteren gaf. Er is in deze zwakke aarzelende kunst veel begripsverwarring, maar toch ook een wil zich vrij te maken van veel wat wij nu al zoo lang decadent genoemd hebben; altijd nog genoeg aanstellerij, maar daarnaast zoo iets als een reinigende melancholie; voorloopig weinig zelfkennis en zelfbeheersching, maar - en dat is het voornaamste - een groot heimwee naar eenvoud en regelmaat in vorm en inhoud. Laten wij de vergelijking met het christendom, die voor velen stuitend, voor anderen bovendien niet vrij van belachelijkheid is, er buiten: eerbied voor regels; terughouding, die in het belang van het geheel, schoonheden van het detail durft opgeven; soberheid, die krullen, snuisterijen en ornamenten veracht; kieschheid, die voor over-

drijving en losbandigheid behoedt; piëteit voor de waarde van het woord en het gevoel...dat is een programma waarmee een kunst voor den dag kan komen, dat zijn eischen, die ons, werden zij vervuld, verder zouden brengen dan:

> Car nous voulons la Nuance encore,
> Pas la Couleur, rien que la nuance!

Al schijnt een zinnetje als: ‘pour être un poète moderne il faut être un très grand poète’, op den eersten aanblik ietwat onnoozel - men kan er met wat goeden wil toch ook een gevoel van dichterlijke verantwoordelijkheid uit lezen. Het komt er - want wij lezers zijn helaas zoo onzedelijk, dat wij een goed dichter met een slecht programma altijd nog boven een goed programma met een slecht dichter verkiezen - het komt er slechts op aan, dat een groot talent naar deze beginselen een groot kunstwerk maakt. Voorloopig lezen wij met een droefgeestigen glimlach het laatste aphorisme:

> Ils chargent, dit l'Evangile, les autres de fardeaux qu'ils ne voudraient même pas toucher du doigt. C'est le cas de l'auteur de ces lignes. Il a touché le fardeau, mais il n'a pu le remuer.

Wij hebben het kromme torentje van het kapelletje des heeren Jacob dan ook eigenlijk beklommen om van daaruit naar het verleden te kijken - het verleden waartoe het naturalisme nu schijnt te behooren. Wie nog niet genoeg van jubilea heeft, kan het volgend jaar den honderdjarigen geboortedag van Edmond de Goncourt vieren, Al beteekenen zulke feesten niet heel veel, zij brengen ons toch vaak onze verhouding tot den jubilaris even in het bewustzijn. In dit geval kan onze tijd, die zoo ijverig over wetten der geschiedenis nadenkt, missschien een oogenblik peinzen over het verschijnsel: dat iedere eeuw de vijand is van de voorafgaande. Is dit een paradox, een historisch gezichtsbedrog, of is het iets waarvoor een van mijn vrienden het fraaie neologisme ‘Spengelarij’ gevonden heeft. Op zich zelf is het niet heel waarschijnlijk, dat een willekeurige decimale periode, die met geen enkel kosmisch verschijnsel samenhangt, een indeeling van de beschavingsgeschiedenis zou vertegenwoordigen. En toch zijn in ons oog de eeuwen individuen. Zij

hebben een eigen bestaan, een eigen karakter, een eigen geest, die zich eigenlijk van den beginne af aan openbaren, en die geest, dat karakter vormen een tegenstelling tot die van hun onmiddelijke voorgangster. Geen eeuw heeft de zestiende minder begrepen dan de zeventiende - de achttiende heeft de zeventiende, de negentiende de achttiende eeuw miskend. Voor de middeleeuwen durf ik niet zoo boud spreken, maar toch schijnt het mij, dat men iets dergelijks van de veertiende en de dertiende en van de zestiende en de vijftiende eeuw zeggen kan. Beleven wij op het oogenblik niet hetzelfde? Hoe ver hebben ons die twintig jaren van de nieuwe eeuw reeds van de oude verwijderd! Wij voelen het in de natuur- en in de kultuur-wetenschap en in de wijsbegeerte. Wij voelen het bij de jonge generatie - van wat onze jeugd vervulde weten zij weinig, willen zij weinig weten. Wij voelen het bij ons zelf - het is alsof wij verhuisd zijn, wij denken aan het oude huis terug, terwijl wij het nieuwe bewonen. Ergens in Florence hangt een zeer oude klok, die maar eenmaal in honderd jaren haar metalen tong in beweging zet; in den nacht van 31 December 1900 heb ik haar hooren luiden, nu begin ik langzamerhand te begrijpen waar de klepel hangt. Genoeg - zulke mijmeringen zouden ons zoo niet tot chiliasten, dan toch tot hekatisten kunnen maken. Ik wilde alleen maar zeggen dat ik, hoewel mijn bijziendheid niet heeft toegenomen, om de negentiende eeuw en het naturalisme te ontwaren, naar een verrekijker moet grijpen. Reden te meer om te pogen het een en ander, wat wij van het verleden nog meenen te weten, samen te vatten; in zooverre wij amphibieën eenig historisch plichtbesef bezitten, zou er dit onder kunnen vallen.

I.
Thérèse Raquin en Les Mystères de Marseille.

In 1867 schreef de zevenentwintigjarige Zola twee romans te gelijk. Zijn betrekking bij de uitgeverszaak van Hachette had hij einde '65 opgegeven; daarna was hij een jaar lang onder de Villemessant medewerker aan *l'Événement*, dat later de *Figaro* zou worden, geweest, had kritieken over

litteratuur en schilderkunst - *Mon salon* - geschreven, was met een feuilleton - *Le voeu d'une morte* - begonnen, maar stond begin '67 weer op straat. Met artikelen of stukjes in den trant van de reeds verschen *Contes à Ninon* was niet veel te verdienen; een reeks artikelen over schilderkunst - weer een *Salon* - werd door de angstvallige redactie van *La Situation* geschorst; hij was blij toen 'dans un de ces moments de misère noire', de heer Armand, redacteur van een te Marseille verschijnend blaadje: *Le Messager de Provence*, hem voorsloeg een aantal akten van beruchte processen der laatste vijftig jaar, die hij zich op de griffie van het gerechtshof had weten te verschaffen, tot een feuilleton te verwerken. Twee maal in de week zou het verschijnen; honorarium 'deux sous la règle' - dat gaf maandelijks tweehonderd francs. De geschiedenis van het Fransche feuilleton hoeven wij niet meer te schrijven; de 'Mystères' - wel te verstaan de negentiend' eeuwsche - waren aan de orde van den dag sedert Eugène Sue (1842). 'Cette idée de journaliste n'était pas plus sotte qu'une autre, et le malheur a été sans doute qu'il ne fût pas tombé sur un fabricant de feuilletons, ayant le don des vastes machines romanesques' (*Préface* van de *Mystères de Marseille* 1884).

Maar het boek, dat hij sedert '66 onder handen had, hoefde onder dit broodwerk niet te lijden. 'En même temps, j'écrivais *Thérèse Raquin;* et lorsque le matin j'avais mis parfois quatre heures pour trouver deux pages de ce roman, je bâclais l'après-midi, en une heure, les sept ou huit pages des *Mystères de Marseille*. Ma journée était gagnée, je pouvais manger le soir' (Préface van de *Mystères*). Laten wij er voor de volledigheid bijvoegen, dat ook *Thérèse Raquin* als feuilleton in den door Arsène Houssaye geredigeerden *Artiste* verscheen en dat er eenige stukken uit werden weggelaten 'parce que l'impératrice lisait la revue'.

Voor de ontwikkelingsperiode waarin zich Zola bevond, zijn die twee boeken kenmerkend.

Eigenlijk moesten die authentieke processtukken, die 'documents humains', een kolfje naar de hand geweest zijn van den man, die eens de *Rougon-Macquart* en den *Roman expérimental* zou schrijven. Dat ze het niet waren heeft hem later zelf verbaasd. Na '80, toen de vijandige kritiek naar

zonden uit zijn verleden zocht, en op de boekenstalletjes te Marseille de vergeelde exemplaren van de eerste uitgaaf opsnuffelde, heeft hij uit trots zelf een nieuwe uitgaaf laten verschijnen en hij zegt in de inleiding: ‘Certes, le procédé y est gros; mais, comme je relisais les épreuves, ces jours-ci, j'ai été frappé du hasard, qui, à un moment où je me cherchais encore, m'a fait écrire cette oeuvre de pur métier, et de mauvais métier, sur tout un ensemble de documents exacts. Plus tard, pour mes oeuvres littéraires, je n'ai pas suivi d'autre méthode’. Een toeval dus - en een toeval dat hem niet eens tot inzicht van zijn eigen wezen bracht, of hem den weg naar zijn latere manier van werken wees; ‘documents exacts’ beteekenden in '67 voor Zola niets anders dan wat zij voor den redacteur van den *Messager* beteekenden: een middel om een sensatie-feuilleton te schrijven.

Dit feit en de beteekenis, dat hij nog aan het zoeken was, zijn van belang bij de beoordeeling van het tegelijkertijd geschreven boek, dat geen ‘broodwerk’ maar ‘kunst’ moest zijn. Ook in *Thérèse Raquin* is van ‘documents’ en van notities en schetsen naar de werkelijkheid nog niets te bespeuren - hier werd geen stof geleverd, de eenige drijfveer van den kunstenaar is hier de phantasie. De naturalistische romanschrijver Zola moet nog geboren worden; Zola de dichter is aan het woord.

Want - men heeft dit tot nu toe al te gemakkelijk vergeten - Zola was als dichter begonnen. In den tijd toen hij er voor het eerst ernstig aan dacht, zich, zooals men pleegt te zeggen, aan de letterkunde te wijden - dat wil zeggen omstreeks '60 - heeft hij zich onder die letterkunde alleen de dichtkunst voorgesteld. Het eerste boek, dat hij, toen hij bediende bij Hachette was, den uitgever aanbood, was een bundel gedichten. Van die poëzie is maar weinig voor den dag gekomen, maar de honderd bladzijden, die met een korte inleiding aan het boek van Paul Alexis *(Émile Zola, Notes d'un ami*, 1882) zijn toegevoegd, geven ons toch een denkbeeld van wat hij als dichter wilde. Zelfs wanneer wij ze niet bezaten, zouden wij uit het vroolijke autobiographische stukje aan het begin van een kritiek over Alfred de Musset *(Documents littéraires)* kunnen zien, hoezeer Zola dien dichter vereerd heeft. Iedere bladzijde echter van de drie gepubliceerde

epische fragmenten *(Rodolphe, l'Aérienne* en *Paolo) kan* opnieuw bewijzen, dat deze vereering alles behalve platonisch was. *Rodolphe* en *Paolo* herinneren door vorm en inhoud door de manier waarop de dichter nu eens gemoedelijk, dan weer cynisch met den lezer of met de Voorzienigheid konverseert en eindelijk door de voorliefde voor dialoog in de verzen aan *Don Paez* en *Rolla*. In *l'Aérienne* vinden wij den toon van de *Nuits;* die dame zelf is een ietwat bleek en burgerlijk nichtje van Musset's Muze. Wij moeten al onze verbeeldingskracht inspannen om te gelooven, dat de volgende verzen van den schrijver van *La Terre* zijn: - - -

Ah! blonde vision, ma soeur, ma bien-aimée,
Rose de mon sentier, éclose et parfumée,
Toi que toujours je nomme, ainsi qu'au premier jour,
Ma blanche Aérienne et ma vierge d'amour!
Ce nom fait naître encore, en vibrant sur ma lyre,
A ma lèvre brûlante un paisible sourire.
Le temps est donc venu d'effeuiller nos bleuets
Et d'épancher à tous nos amoureux secrets.
Il me faut donc jeter à la foule railleuse
Ton âme, ô chaste soeur, aimante et généreuse,
Et ce beau rêve d'or que, la main dans la main,
Nous fîmes, certain soir, sur le bord du chemin.
O Muse insatiable, amère et douce amie
Qui berce dans tes bras la douleur endormie,
Qui console le coeur en chantant ses vingt ans,
Et prostitue ainsi les fleurs de son printemps! etc. etc.

Die *chaste soeur*, en die *Muse insatiable* zijn al vrij bedenkelijk; nog bedenkelijker worden regels als:

Les vents du soir jouaient, soupirs mélancoliques,
Tièdes et languissants, dans les ormes antiques,
Et leur souffle apportait du rivage voisin
Par moments une odeur de lavande et de thym.

Je sentais, sous les feux de cette nuit d'été,
Les champs autour de moi frémir de volupté.
Ces brises, ces parfums, cette lueur douteuse
Que la lune épanchait, pâlissante et rêveuse.

wanneer wij ze vergelijken met eenige verzen uit Musset's *Lucie:*

Les tièdes voluptés des nuits mélancoliques
Sortaient autour de nous du calice des fleurs.
Les marronniers du pare et les chênes antiques
Se berçaient doucement sous leurs rameaux en pleurs.

La lune, se levant dans un ciel sans nuage,
D'un long réseau d'argent tout à coup l'inonda, etc.

Het zou al te goedkoop zijn deze verzen te kritiseeren; wat ze waard waren heeft de dichter, al was hij ijdel genoeg om ze door zijn vriend te laten publiceeren, zelf wel ingezien: ‘je n'ai pu relire mes vers sans sourire’. (Brief aan Alexis 1884). Waar het op aan komt is, te begrijpen hoe het er in den geest van den jongen Zola uitzag. En misschien heeft de vergelijking nog een ander belang. Musset is de raadselachtigste figuur uit de Fransche letteren van de 19e eeuw. Voortdurend in oppositie tegen zijn oudere dichterlijke tijdgenooten Lamartine en Hugo en daarbij niet in staat zijn bewondering te onderdrukken of zich aan hun invloed geheel te onttrekken, beroemd door werk, wat hij tot zijn slechtste rekende en onbegrepen in wat hij eigenlijk wilde, is hij bij al zijn grootheid toch niet volgroeid en heeft ten slotte den moed en den strijd opgegeven. Maar letterkundig zaad gaat vaak elders en anders op dan men zou verwachten. Tusschen den aantrekkelijken poëet die zijn tafel plechtig dekte, die alle kaarsen in zijn kamer op stak om te gaan dichten en zich zelf als het ware een feest gaf wanneer hij werkte, en den stoeren, onvermoeiden ‘lourdaud splendide’, van wiens persoon zoo weinig bekoring uitgaat, is een hemelsbreed verschil - en toch vinden wij vezels die van de *Confession d'un enfant du siècle* naar de *Rougon-Macquart* loopen, toch is Zola tot op zekere hoogte executeur testamentair van Musset geworden. Misschien vinden wij gelegenheid hierop terug te komen; hier kan men volstaan er op te wijzen, dat Zola, de dichter, willens en wetens een scholier was van Musset: ‘de mon temps, nous imitions Musset, nous nous moquions de la rime riche, nous étions des passionnés’. (Brief aan Alexis 1881). Dit geldt ook voor zijn oudste proza: de *Fée amoureuse* - het oudste van de *Contes à Ninon* - is van het zelfde slag als *l'Aérienne;* de *Deux voleurs et l'âne* - uit denzelfden bundel - is een vertelling die tusschen *Frédéric et Berne-*

rette of *Mimi Pinson* en Murger's *Vie de Bohême* komt te staan.

Thérèse Raquin, uitgekomen tien jaar na het verschijnen van *Madame Bovary*, begonnen in het jaar van de *Éducation sentimentale* en kort na *Renée Mauperin* (1864) en *Germinie Lacerteux* (1865) is niettegenstaande dit alles, en hoewel die boeken zeker niet zonder invloed op hem geweest zijn, toch in de eerste plaats een werk van den dichter van *Rodolphe*. Al heeft die dichter begrepen, dat degens op zij, hoeden met pluimen of jonkvrouwen aan wier lange wimpers men in de maneschijn een traan ziet hangen, evenmin tot zijn stijl behooren als wiegende Alexandrijnen, al heeft hij ingezien, dat het tegenwoordige en het proza zijn terrein is - zijn richting is niettemin dichterlijk-phantastisch gebleven. Bladzijden als hoofdstuk XVII, waar Laurent met het spook van Camille worstelt, de huwelijksnacht in hoofdstuk XXI, het slot met mes en vergift, zijn zuiver dichterlijke ficties waarop het begrip ‘naturalisme’ past als een tang op een varken.

Voor de tweede uitgave in '68 - het boek, dat door de kritiek buitengewoon slecht behandeld was, had misschien juist daarom succes - schreef Zola een inleiding die voor het eerst de kiem van zijn later artistiek-wetenschappelijk systeem vertoont:

> Dans *Thérèse Raquin*, j'ai voulu étudier des tempéraments et non des caractères. Là est le livre entier. J'ai choisi des personnages souverainement dominés par leurs nerfs et leur sang, dépourvus de libre arbitre, entraînés à chaque acte de leur vie par les fatalités de leur chair. Thérèse et Laurent sont des brutes humaines, rien de plus. J'ai cherché à suivre pas à pas dans ces brutes le travail sourd des passions, les poussées de l'instinct, les détraquements cérébraux survenus à la suite d'une crise nerveuse. Les amours de mes deux héros sont le contentement d'un besoin; le meurtre qu'ils commettent est une conséquence de leur adultère, conséquence qu'ils acceptent comme les loups acceptent l'assassinat des moutons; enfin ce que j'ai été obligé d'appeler leurs remords, consiste en un simple désordre organique, en une rébellion du système nerveux tendu à se rompre. L'âme est parfaitement absente, j'en conviens aisément, puisque je l'ai voulu ainsi.

Vergissen wij ons niet, dan bevat deze tirade een fraai staaltje van artistiek zelfbedrog: niet wat de schrijver gegeven had, maar wat hij later geven wilde, wordt hier verdedigd. Wanneer hij er op laat volgen:

> On commence, j'espère, à comprendre que mon but a été un but scientifique avant tout,

dan moeten wij hem, wat ons betreft, die hoop ontnemen.

> Lorsque mes deux personnages, Thérèse et Laurent, ont été créés, je me suis plu à me poser et à résoudre certains problèmes: ainsi, j'ai tenté d'expliquer l'union étrange qui peut se produire entre deux tempéraments différents, j'ai montré les troubles profonds d'une nature sanguine au contact d'une nature nerveuse. Qu'on lise le roman avec soin, on verra que chaque chapitre est l'étude d'un cas curieux de physiologie. En un mot, je n'ai eu qu'un désir: étant donné un homme puissant et une femme inassouvie, chercher en eux la bête, ne voir même que la bête, les jeter dans un drame violent, et noter scrupuleusement les sensations et les actes de ces êtres. J'ai simplement fait sur deux corps vivants le travail analytique que les chirurgiens font sur des cadavres.

Nog eens - dit is een dwaling, de ontwakende naturalist Zola schrijft hier den dichter Zola bedoelingen toe, die hij niet gehad heeft. Wat in *Thérèse Raquin* weergegeven wordt, zijn geen temperamenten en is geen physiologie, maar het is een gevoel. ‘Ce que j'ai été *obligé* d'appeler leurs remords...’ er ligt een zekere verlegenheid, een zekere schaamte in dat zinnetje - maar dat helpt alles niet: het eigenlijke onderwerp van het boek zijn niet de personen, maar het is het Berouw. Niet precies het berouw dat de christelijke kerk of de moraal voorschrijft; wat Zola belang inboezemt is het feit dat verkeerde handelingen voor den dader andere gevolgen hebben dan hij ervan verwacht, dat zij zielstoestanden veroorzaken die innerlijk en uiterlijk noodlottig voor hem moeten worden. Het was een averechtsche kritiek, die hem beschuldigde enkel obsceniteiten te willen schilderen - maar zijn eigen overtuiging een ‘but scientifique’ te hebben vervolgd was even ver bezijden de waarheid. ‘L'âme est parfaitement absente...’ integendeel, het zijn niet anders dan zielstoestanden die hier geschilderd worden. Zola is - Paul Alexis heeft het ons verraden - op het idee van zijn boek gekomen door een roman van Belot en Ernest Daudet *(La Vénus de Gordes):* een vrouw en haar minnaar vermoorden hier den echtgenoot, worden ontdekt en komen voor het gerecht. ‘Zola imagina la donnée autrement saisissante d'une femme et de son amant ayant également assassiné le mari, mais dont le crime échappait à la justice

des hommes; et le drame commençait là, par le supplice du remords entre les deux coupables, qui, se punissant l'un l'autre, passaient le reste de leur vie à se déchirer' *(Emile Zola*, p. 75) - die naïeve beoordeeling van Alexis is veel treffender dan Zola's bewering: 'gegeven een krachtige man en een onbevredigde vrouw...' met al wat er op volgt. Oorspronkelijk heette het boek *Une histoire d'amour* - die titel was juist. De titel *Thèrése Raquin* is vermoedelijk ontstaan onder den invloed van *Ursule Mirouet, Eugénie Grandet, Renée Mauperin, Germinie Lacerteux* etc. - hij is verkeerd. Wanneer wij Thérèse met Renée of Germinie vergelijken, springt het verschil in het oog. De vrouwen van de Goncourts zijn individuen waarvan de schrijvers uitgaan, wier omgeving, ontwikkeling, wier innerlijke en uiterlijke lotgevallen beschreven worden; Thérèse is geen individu, zij is de draagster van een gevoel, en dit gevoel is voor den schrijver belangrijker dan de persoonlijkheid van de draagster.

Nu kan een figuur drager van gevoelen of eigenschappen zijn en niettemin een zeer sterke realiteit bezitten - Harpagon en Tartuffe zijn niets anders, maar hun schepper heeft met alle middelen gepoogd uit zijn abstracties werkelijkheid te maken, het woord vleesch te doen worden. En juist in zijn middelen - hier ligt een verder bewijs van zijn vergissing - is Zola zeer sterk dichterlijk-phantastisch. Wanneer de onvermurwbare Tiphaine - uit Hugo's *Légende des Siècles* - den kleinen Angus over berg en dal vervolgd heeft, geen bosch en geen monnik en geen moeder, noch de natuur, noch de godsdienst, noch de menschelijkheid in staat waren zijn hart tot meelij te bewegen, en hij ten slotte den knaap in een afgelegen ravijn geslacht heeft, dan wordt op eens de bronzen arend op den helm van den snoodaard levend, pikt hem de oogen uit, breekt zijn tanden, slaat zijn gloeiende klauwen in zijn schedel, doodt hem ... 'et s'envola terrible'! Wanneer Hesther Prynne - uit Hawthorne's roman - lang genoeg als teeken van haar schande de scharlaken letter op haar kleed gedragen heeft, dan heeft zich ondertusschen die zelfde letter bloedig op de vleeschelijke borst van den onbekenden vader van haar kind afgeteekend. Dit zijn vaak herhaalde typen uit de phantastische litteratuur; men mag ervan

denken wat men wil, maar men zal moeten toegeven, dat zij niet op ‘documents humains’ berusten en dat men er geen ‘but scientifique’ mee vervolgt. Wel nu - *Thérèse Raquin* is vol van zulke typen. Het roode litteeken aan Laurents hals, van den beet van Camille bij de doodelijke worsteling, gloeit door de tweede helft van het boek tot in de laatste zinnen toe op een manier die meer aan een sprookjesmotief dan aan een consult met een chirurgijn doet denken. Het portret van Camille, dat na zijn dood als het ware zijn wreker wordt, ja, zich op Laurent's atelier op wonderbaarlijke wijze vermenigvuldigt, is in de gruwellitteratuur van Walpole tot Ann Radcliffe een wel bekende gast, het hoort in dezelfde kategorie als François, de spookachtige kater, die - Baudelaire had eenige jaren te voren Poe vertaald - wel een jong van *The black cat* zou kunnen zijn. Dit gaat tot in de personen toe. Camille's moeder is door een beroerte verlamd; van de spraak beroofd, bezit zij geen enkel middel zich verstaanbaar te maken. Welk wetenschappelijk document stelt den naturalistischen schrijver in staat ons mede te deelen wat er in het binnenste van de lijderes omgaat? Zelfs ‘le travail analytique que les chirurgiens font sur des cadavres’ zou hier niet veel aan het licht brengen. Toch worden aan wat deze patient denkt en voelt lange bladzijden gewijd, doch begint zij langzamerhand op l'aigle du casque te lijken en zit ten slotte als poëtische Gerechtigheid of symbolische wraakgodin op de doode Thérèse en Laurent neer te kijken ‘ne pouvant se rassasier les yeux’. Alles wel beschouwd is de sluwe heer Noirtier uit den *Comte de Monte Christo*, die na zijn beroerte met zijn eene oog nog zoo veel tot stand brengt, als figuur naturalistischer geschilderd dan Madame Raquin. Nog eens - de schrijver van Thérèse was geen naturalist, maar - het woord is van hemzelf - een ‘passionné’.

Wij zouden hem intusschen onrecht doen, wanneer wij het voorstelden, alsof hij volkomen dupe van zijn eigen theorieën was. Zijn ‘Préface’ van '68 eindigt met een zelfkritiek: *Thérèse Raquin* est l'étude d'un cas trop exceptionnel; le drame de la vie moderne est plus souple, moins enfermé dans l'horreur et la folie ... D'autre part, le style n'a pas la simplicité que demande un roman d'analyse. Il faudrait, en somme, pour que l'écrivain fît maintenant un bon roman,

qu'il vît la société d'un coup d'oeil plus large, qu'il la peignît sous ses aspects nombreux et variés, et surtout qu'il employât une langue nette et naturelle'. De kern van de zaak raakt hij hier niet, maar wij kunnen er toch uit zien, dat hij, niettegenstaande zijn plechtige verzekeringen over zijn 'but scientifique', voelde, dat er iets niet in den haak was - of laten wij liever zeggen, voelde een boek geschreven te hebben, dat met zijn nieuwe inzichten niet overeenkwam.

- *Les Mystères de Marseille* is weinig bekend en ik zou iemand, die geen slaapmiddel noodig heeft, ook niet aanraden het te lezen. Het is maar al te waar, Zola had niet 'le don des vastes machines romanesques'; het verhaal is spannend noch opwindend, zoekers naar prikkelende of schokkende gebeurtenissen vinden er niets van hun gading; gapend verlangen wij bij het lezen naar Sue, den ouden Dumas, of zelfs naar Gaboriau en Ponson du Terrail. De lichtzinnige burgerjongen Philippe Cayol schaakt Blanche, het nichtje van den edelman de Cazalis. Het jonge paar wordt vervolgt; Philippe komt na eenige avonturen achter de tralies en wordt tot tuchthuisstraf en den schandpaal veroordeeld. Om hem daarvoor te bewaren, poogt Philippe's brave broeder Marius, geholpen door het onvermijdelijke lieflijke en zelfopofferende bloemenmeisje Fine, den cipier om te koopen. De goede man verlangt vijftienduizend francs om den gevangene te laten ontsnappen en Marius doet om dit geld bij elkaar te krijgen de ronde bij alle woekeraars, flesschentrekkers, bankroetiers, oplichters, speelbanken en lichtekooien van Marseille - in deze tournee, die meer dan een derde van het boek beslaat, zijn de meeste geleverde processtukken netjes op een rijtje verwerkt - ten slotte krijgt hij het op eerlijke manier van zijn chef, den edelmoedigen reeder Martelly. Philippe ontvlucht, Blanche bevalt. De zoon wordt door Marius en Fine geroofd en bijna de geheele rest van het boek beschrijft de slinksche pogingen van den Marquis de Cazalis, dit voor zijn beurs en zijn eer gevaarlijk neefje weer in handen te krijgen. Om de algemeene verwarring te verhoogen en tegelijk de ontknooping teweeg te brengen, komt de Revolutie van '48. Blanche gaat in het klooster. Men ziet: het programma van Philippe en Cazalis sterven, Marius en Fine trouwen,

de feuilletonlitteratuur met schaking, ontsnapte gevangenen, kinderroof, opstand, duels etc. is gevolgd en er zijn bladzijden genoeg in, die bewijzen, dat Zola zijn modellen bestudeerd had:

> Et je suis chez les Cazalis, dit-il lentement, je suis chez les descendants de cette famille illustre dont la Provence s'honore... Je ne savais point que le mensonge habitât dans cette demeure, je ne m'attendais pas à trouver logées ici la calomnie et la lâcheté... Oh! vous m'entendrez jusqu'au bout. Je veux jeter ma dignité de laquais à la face indigne de mes maîtres.

Maar het geheel blijft lam en lusteloos. Wat een fraaie gelegenheid, denken wij onwillekeurig, liet Zola hier voorbij gaan, den lezers van het provinciale blaadje te geven wat zij zochten en toch tegelijk een parodie te leveren op een soort schrijvers en boeken, die hij verachtte. Voor een geestig man lag hier iets als een Don Quixote in het klein. Maar fumisterie lag niet in Zola's menschelijke natuur, noch in de natuur van zijn talent. Hij heeft zijn werk gedaan, zooals hij een jaar te voren zijn werk op het uitgeverskantoor gedaan had, en na gedanen arbeid zijn geld opgestoken. ‘Les *Mystères de Marseille* rentrent pour moi dans cette besogne courante, à laquelle je me trouvais condamné. Pourquoi en rougirais-je? ils m'ont donné du pain à un des moments les plus désespérés de mon existence. Malgré leur médiocrité irréparable, je leur en ai gardé une gratitude’ (Préface van de *Mystères)*. Toen hij later in gelukkiger en beroemder tijden aan dit boek terugdacht, was het ook met ietwat trots: ‘Et, en attendant que ce roman périsse un des premiers parmi les autres, il ne me déplaît pas, s'il est d'une qualité si médiocre qu'il fasse songer au lecteur quelle somme de volonté et de travail il m'a fallu dépenser, pour m'élever de cette basse production à l'effort littéraire des *Rougon-Macquart*’. (Préface van de *Mystères)*.

Misschien schuilt hier alweer een zeker zelfbedrog of ten minste een gebrek aan inzicht in zijn eigen ontwikkeling. Wie het boek aandachtig doorleest, vindt hier en daar tusschen al die rare en verwaterde bladzijden soms iets zeer opmerkelijks:

> Avec la nuit revint le cruel souci du coucher. Blanche avait peine à marcher encore; ses pieds meurtris saignaient sur les cailloux pointus et tranchants. Philippe comprit qu'il ne pouvait la conduire plus loin. Il

> la soutint, et lentement ils montèrent sur le plateau qui domine les Infernets. Là s'étendent des landes incultes, de vastes champs de cailloux, des terrains vagues creusés de loin en loin par des carrières abandonnées. Rien n'est si étrangement sauvage que ce large paysage aux horizons pelés, tachés ça et là d'une verdure basse et noire; les roes, pareils à des membres tordus, percent la terre maigre; la plaine comme bossue, semble avoir été frappé de mort, au milieu des convulsions d'une effroyable agonie.
> Philippe espérait trouver un trou, une caverne. Il eut la bonne fortune de rencontrer une poste, une de ces logettes dans lesquelles les chasseurs se cachent pour attendre les oiseaux de passage. Il enfonça la porte sans aucun scrupule, il fit asseoir Blanche sur un petit banc qu'il sentit sous sa main. Puis il alla arracher une grande quantité de thym; le plateau est couvert de cette humble plante grise dont la senteur âpre monte de toutes les collines de la Provence. Il porta le thym dans le poste, où il l'étala en une sorte de paillasse sur laquelle il étendit la couverture. Le lit était fait. Et les deux amants, sur cette couche misérable, se donnèrent le baiser du soir. Ah! que ce baiser contenait de souffrance douce et de volupté amère! Ils s'embrassaient avec toutes les fougues de la passion et toutes les colères du désespoir.

Hier zijn wij ver van het sensatie-feuilleton - het is zeker geen volmaakt proza, maar het heeft toch voortreffelijke eigenschappen, het is niet overladen, het heeft beeldende kracht en beweeglijkheid, het is wel melancholisch maar niet zwaartillend; zonder twijfel, het is beter dan de zoetelijk levenslustige taal van de *Contes à Ninon*, maar staat het eigenlijk ook niet dichter bij de ‘langue nette et naturelle’, die Zola in '68 zocht, dan de volgepropte gezwollen zinnen in *Thérèse Raquin?* Er zijn meer zulke bladzijden in het boek - ook persoonsbeschrijvingen, of die aan psychologie raken - en wanneer men ze naast elkaar zet, en de balans tusschen de twee boeken opmaakt, dan valt zij misschien niet eens zoo zeer in het nadeel van de *Mystères* uit. In ieder geval noopte dit werk Zola objectief te schrijven en er zijn eigen persoon zoo ver mogelijk buiten te laten, het dwong hem afstand te doen van zijn lyrische neigingen; waarschijnlijk heeft hij er meer bij geleerd dan hij later zelf vermoedde.

In dezen strijd tegen de lyriek, die nu in '68 met volle kracht begint, ligt een stuk van Zola's artistiek levensprobleem.

Even iets over dit netelige woord ‘lyriek’. Er bestaat een

litteratuurhistorisch systeem - geen Duitsch systeem, ergdenkende lezer! - dat al wat geschreven is naar de daarin te hooren dichterlijke stem indeelt. Wanneer wij ons de letterkunde acustisch voorstellen, vinden wij geschriften, waarin wij duidelijk de individueele stem van den schrijver vernemen; daarnaast geschriften, waarin de door den schrijver geschapen of weergegeven figuren ieder met hun eigen stem spreken; ten slotte geschriften, waarin wij noch de persoonlijke stem van den dichter, noch die van de figuren hooren, maar die in een van beiden onafhankelijk geluid, in een neutrale stem geschreven zijn. Wij kunnen de eerste soort *lyrisch*, de tweede *dramatisch*, de derde *episch* noemen. Dat het gebruik van deze stemmen ten deele met aangeboren eigenschappen, ten deele met tijdelijke gemoedsgesteldheden van de schrijvers samenhangt - en dus bij denzelfden dichter niet altijd constant blijft - behoeft geen verder betoog. Wel wil ik er op wijzen, dat die soorten zich niet tot de ‘schoone letteren’ beperken, maar dat wij ze even goed in de geschiedschrijving en in de wijsbegeerte vernemen en van lyrische, dramatische of epische historie en philosophie kunnen spreken.

Men kan nu vermoeden dat in de letterkunde de vormen, die wij ‘het lyrische gedicht’, ‘het drama’, ‘het epos’ noemen oorspronkelijk uit die drie stemmen ontstaan zijn, maar het is zeker, dat reeds zeer vroeg de stemmen niet meer met die vormen behoefden samen te vallen. Zoo zijn, om een paar voorbeelden te noemen, de drama's van Shakespeare ook dramatisch gedicht, iedere persoon spreekt met zijn eigen stem, daarentegen zijn de drama's van Sophocles, Corneille en Schiller van het begin tot het einde in het onzijdig geluid, en zijn Shelley's *Prometheus*, Byon's *Cain* en Goethe's *Tasso* drama's in de individueele stem van den dichter. Virgilius' *Aeneis* en Tasso's *Gerusalemme liberata* zijn epen in de neutrale stem, Dante's *Divina commedia* en Ariosto's *Orlando furioso* epen in de stem van den dichter. Heine is een lyricus met eigen stem, Hölderlin en Platen maken lyrische gedichten in de onzijdige stem. Vandaar onzekere uitdrukkingen als ‘lyrisch-episch’, ‘episch-dramatisch’ enz.

Die voorbeelden bewijzen reeds, dat wij uit deze indeeling geen waardebepaling mogen afleiden. Het gaat niet aan te

zeggen: Tasso is grooter dan Dante, omdat bij hem de epische vorm en het onzijdig geluid samenvallen. Evenmin behoeft een drama in de neutrale stem of in de individueele stem van den dichter noodzakelijk slecht, of zelfs ‘ondramatisch’ te zijn. Blijkbaar wordt ons aesthetisch oordeel hier door andere criteria geleid. Integendeel, vaak schijnt een verschil van vorm en stem, of een afwisseling van twee stemmen in hetzelfde werk tot de schoonheid bij te dragen: de charme en het subliem vermakelijke bij Ariosto ligt gedeeltelijk daarin, dat hij na Bojardo's episch epos op eens met een epos in zijn eigen stem begint; het dramatische element bij Cervantes - Don Quixote en Sancho spreken met hun eigen stem, al het andere is onzijdig geluid - geeft zijn epos de hoogste bekoring. Voorts moeten wij oppassen, stijl en stem niet te verwarren: een dichter - Robert Browning en Baudelaire zijn goede voorbeelden - kan een zeer eigenaardigen overal herkenbaren persoonlijken stijl hebben en toch zijn leven lang met neutrale stem dichten ...

Voorzichtigheid is de moeder van de porseleinkast en iedere theorie is vatbaar de gedaanteverwisseling tot stokpaardje door te maken, maar mij dunkt, dat wij van de letterkunde van de 19^{e} eeuw geen slecht beeld krijgen, wanneer wij haar van dien kant bekijken. In Frankrijk vinden wij aan de eene zijde twee groote figuren, die uitsluitend lyrisch zijn. Victor Hugo is het sterkste bewijs, hoe men iederen vorm beheerschen, hoe men lyrische gedichten, essays, romans, epen, manifesten, drama's, pamfletten en mémoires, alles met zijn individueele stem schrijven kan. George Sand is bij alle veranderingen die haar ziel en haar stijl - wij mogen er haar lichaam bijvoegen - ondergingen, in iederen regel die zij schreef lyrisch gebleven; zij heeft dit met Marie de France en met Sappho, met George Eliot en Mademoiselle de Scudéry en met alle femmes de lettres, die ik ken, gemeen.

Daartegenover staan de meesters van het onzijdig geluid: Stendhal en Balzac. Als persoonlijkheid zijn zij minstens zoo sterk als hun antipoden, maar zij blijven episch, zij spreken nergens met hun eigen stem. Het is verbazend te hooren wat voor individueele meeningen Beyle in een neutraal geluid uiten kan, verbazender in Balzac's *Lettres à l'Etrangère* altijd dezelfde stem van de *Comédie humaine* te vernemen. In hun

gevolg wandelen de broeders Goncourt; samenwerking - zelfs wanneer de samenwerkenden, zooals Beaumont en Fletcher een dramaticus en een lyrisch dichter zijn - vervalt altijd in het neutrale geluid.

Die twee groepen zijn gemakkelijk te herkennen en te onderscheiden; minder eenvoudig is het de plaats van Musset te bepalen. Vergis ik mij niet, dan was hij episch van aanleg; zijn talent stond oorspronkelijk dichter bij de groep Balzac, dan bij de groep Hugo. Hij komt echter al zeer vroeg in aanraking met de twee sterkste lyrische stroomingen van zijn tijd: eerst met Hugo's Cénacle, daarna met George Sand. Hun invloed is zoo groot, dat wij hem - onbewust natuurlijk - bijna krampachtig naar een ‘eigen stem’ hooren zoeken. Van tijd tot tijd - vooral tusschen '35 en '40 - gelukt het hem inderdaad iets te vinden wat er buitengewoon veel op lijkt, maar zijn episch talent speelt hem voortdurend parten. Zijn hoogtepunt schijnt mij het zuiver epische prozadrama *Lorenzaccio* te zijn en de *Confession d'un enfant du siècle* is niettegenstaande George Sand's invloed, bij alle subjectiviteit, toch eigenlijk in het onzijdig geluid gebleven. Met dit contrast tusschen aanleg en neiging hangt waarschijnlijk zijn innerlijke ontevredenheid, zijn alles behalve Byroniaansche ironie en zijn oppositie tegen de school van Hugo samen - de strijd heeft hem op den duur uitgeput en onvruchtbaar doen worden.

Maar die strijd is aan den anderen kant wat Zola - alweer onbewust - met Musset verbindt. Het geval ligt hier omgekeerd, maar wij vinden hetzelfde contrast. Zola is met een eigen stem geboren, hij is lyricus, maar zijn smaak en vooral zijn theoretische overtuiging drijven hem naar het epische. In den tijd - einde '68 en begin '69 - dat hij met al zijn taaie wilskracht - en zijn niet minder taai verstand - de theorie van het naturalisme en de compositie van de *Rougon-Macquart* uitwerkt, heeft hij als het ware zijn eerstgeboren zoon op het altaar van zijn objectiviteit geofferd en afstand van zijn individueele stem willen doen. Beyle schrijft ergens, dat hij, toen hij aan de *Chartreuse de Parme* werkte, iederen morgen eenige bladzijden uit den Code civil plag te lezen, om in stemming te komen. Zola zat in die dagen in de Bibliothèque impériale, verdiepte zich in het *Traité philosophique*

et physiologique de l'hérédité naturelle van Dr. Prosper Lucas, de *Physiologie de l'homme à l'usage des gens du monde* van Dr. Marchal, de *Physiologie des I assions* van Dr. Charles Letourneau en meer van dat soort; hij ontwierp stamboomen en schreef notities in den trant van: ‘comprendre chaque roman ainsi: poser d'abord un cas humain (physiologique); mettre en présence deux, trois puissances (tempéraments); établir une lutte entre ces puissances; puis mener les personnages au dénouement par la logique de leur être particulier, une puissance absorbant l'autre ou les autres’ (Massis, *Comment Émile Zola composait ses romans*, 1906). Het resultaat was de overtuiging, dat een kunstwerk zich tot op zekere hoogte onafhankelijk van den kunstenaar ontwikkelen moet. Wanneer eenmaal wat Zola ‘le fait’ générateur’ noemt gegeven was, dan volgde de logische deductie van zelf: ‘lorsque ce fait sera posé, lorsque je l'aurai accepté comme un axiome, en déduire mathématiquement tout le volume, et être alors d'une absolue vérité’. Zola heeft later herhaaldelijk met een mengsel van spot en bewondering over de manier van werken van George Sand geschreven: ‘elle écrivait sur un petit guéridon du salon... elle avait une plume, un encrier, un cahier de papier à lettre solidement cousu, et rien autre, ni plan, ni notes, ni livres, ni documents d'aucune sorte’ - aan dit salontafeltje had hij zelf *Thérèse Raquin* nog kunnen schrijven; voortaan zien wij hem aan een groote schrijftafel omringd van documenten, notities en schetsen in ieder formaat... kortom tusschen de coulissen van het naturalisme. Die coulissen moesten - men vergeve het beeld - hem tegelijkertijd van alle lyriek isoleeren; van nu af aan zoekt hij in de *Rougon-Macquart* het onzijdig geluid. Wel heeft de epische formule: ‘Zing mij, o Muze’ opgehouden te bestaan, maar in haar plaats vinden wij op iedere bladzijde van zijn ontwerpen een niet minder episch ‘je veux’ of ‘il me faut’.

Wij hebben den strijd in dezen vorm weergegeven, omdat wij in dit afstand doen van een natuurlijken aanleg het sterkste blijk zien van de wilskracht, de zelfbeheersching en de overtuiging, die voor Zola karakteristiek zijn, en waaraan ook een hoeveelheid eigenzinnigheid en een zekere doktrinaire bekrompenheid geen afbreuk doen. Die strijd - wij

zeiden het reeds - was voor hem een levensprobleem. De *Rougon-Macquart* is een taak, die de schrijver in het volle gevoel van zijn verantwoordelijkheid op zich genomen heeft, en waarbij hij een deel van zijn persoonlijken aard opgaf; hij heeft niet zoo zeer gevraagd 'wat ben ik?' of 'wat kan ik'? als wel 'hoe moet de moderne, de naturalistische roman geschreven worden?' Laten wij over het meer of minder artistieke van die taak niet redetwisten. Wij zullen het ons ook in de toekomst niet ontzeggen over zijn wetenschap van twijfelachtig allooi hier en daar te glimlachen - maar wij moeten toegeven, dat ook de beste geleerde niet met meer ernst en eerlijkheid zijn vraagstuk kan overzien, of met grooter vlijt aan de oplossing ervan werken dan Zola het aan zijn *Histoire naturelle et sociale d'une famille sous le second empire* gedaan heeft.

De natuur is sterker dan de leer. Al zijn de *Rougon-Macquart* een meesterlijk stuk zelfbedwang, de eigen stem van den kunstenaar dringt er bij tijd en wijle toch in door - voor onze lezers niet altijd in het nadeel van de romans. En ten slotte verlamt op een zekeren leeftijd de wilskracht. Ook droeg het leven, droegen de omstandigheden er toe bij dat de grooter strijder tegen de lyriek zelf nog eens in het lyrische zou vervallen. Men kan twintig romans naar een bepaald programma schrijven, bij een Dreyfus-zaak zwijgt het naturalisme en heeft men zijn eigen stem noodig. Zoo staan dan aan het eind van zijn oeuvre de *Quatre évangiles*, die wel anders zijn, maar toch het geluid herhalen van den schrijver, die in *Thérèse Raquin* het Berouw geschilderd had.

ANDRÉ JOLLES.

De vlootwet.

Bij koninklijke boodschap van 3 November 1921 werd der Tweede Kamer van de Staten-Generaal een ontwerp van wet aangeboden tot vaststelling van de sterkte en samenstelling der zeemacht en aanleg van steunpunten en versterkingen in Nederlandsch-Indië. Dit ontwerp is van zeer groote beteekenis, zoowel wegens zijne strekking als wegens de financiëele lasten, welke bij aanneming van het ontwerp voor een reeks van jaren zullen worden opgelegd; aan Nederlandsch-Indië in het bijzonder. Een en ander maakt het zeer gewenscht, dat in ruimen kring de aandacht op dit wetsontwerp gevestigd en belangstelling er voor gewekt wordt.

Alvorens tot bespreking over te gaan van het ontwerp en de daarbij behoorende memorie met bijlagen, wenschen wij in het kort een en ander in herinnering te brengen aangaande de verdediging van Nederlandsch-Indië en de voorgeschiedenis van het wetsontwerp. Tot goed begrip van de zaak is zulks bepaald noodig.

Door de omstandigheden, was de regeering in de eerste helft der negentiende eeuw - nà het herstel van het Nederlandsch gezag in Indië - wel verplicht zich te beperken tot handhaving van het gezag tegenover de inlandsche vorsten en volken. De taak der zeemacht hierbij was vooral de bestrijding van den overal in den archipel welig tierenden zeeroof en slavenhandel, het verzekeren in het algemeen van veiligheid aan handel en verkeer. Eerste voorwaarde voor de welvaart der bevolking, was toch het herstel der orde. Van verdediging van Nederlandsch-Indië tegen een buitenland-

schen vijand was toen geen sprake en de tijdsomstandigheden gaven daartoe ook geen aanleiding.

In de tweede helft van die eeuw, kwam dit vraagstuk eigenlijk eerst aan de orde en zeer spoedig werd er de aandacht op gevestigd, dat de verdediging van een zóó uitgebreid eilandenrijk, zoo niet uitsluitend dan toch in hoofdzaak, zeker taak der zeemacht zou moeten wezen. Redenen van financieelen aard waren intusschen oorzaak, dat er betrekkelijk weinig werd gedaan om de zeemacht in staat te stellen eventueel het behoud der overzeesche bezittingen daadwerkelijk te verzekeren, het Nederlandsch gezag steeds overal in den archipel te handhaven. Achtereenvolgens werden verschillende commissies benoemd om de oplossing van het moeielijke vraagstuk voor te bereiden, waarbij echter telkens min of meer op den voorgrond stond en in ieder geval meer dan wenschelijk was de aandacht werd gevraagd voor het ontwerpen van een regeling, waarbij de kosten der zeemacht in Indië werden verdeeld tusschen Nederland en Indië. Was aanvankelijk de regeering van meening geweest, dat de kosten voor die zeemacht in hoofdzaak door Nederland gedragen behoorden te worden, omdat die verdediging uit den aard der zaak in de eerste plaats een zuiver Nederlandsch belang gold, gaandeweg en wel met het stijgen der kosten, kwam wijziging in die opvatting. Voortdurend werd er op gewezen, dat die verdediging toch ook een Indisch belang was en hierin aanleiding gevonden om te verlangen, dat Indië een grooter deel der financieële lasten zou dragen. Aangezien de Nederlandsche regeering dezen last zooveel mogelijk wenschte af te wentelen en de commissies (in Nederland) geheel uit Europeanen bestonden, behoeft het dan ook niet te verwonderen, dat de voorstellen van elke volgende commissie feitelijk een verhooging inhielden van Indië's aandeel in de geldelijke lasten der zeemacht. De uitgaven hiervoor namen steeds toe in de vorige eeuw, maar bleven toch betrekkelijk laag. Een krachtige vloot was toen dan ook nimmer in Indië aanwezig.

In 1906 werd een staatscommissie benoemd om het steeds dringender wordende vraagstuk eindelijk tot oplossing te brengen. Deze commissie kwam tot het besluit, dat door de schepping van een vloot van klein materieel - een torpedovloot - het best aan de bedoeling zou worden voldaan. Dit

voorstel vond in het algemeen zeer weinig instemming; ook bij de regeering. Deze verklaarde tenminste bij herhaling, dat zij het rapport der commissie in studie genomen had... en zweeg er verder over.

Opnieuw werd een staatscommissie ingesteld in 1912 en wel met ruimer opdracht dan die van 1906 had gehad. Na uitvoerig betoogd te hebben, dat een vloot van klein materieel nimmer tot het beoogde doel - verdediging van Nederlandsch-Indië tegen een buitenlandschen vijand en handhaving der onzijdigheid overal in den archipel - zou kunnen leiden en dat de staatscommissie van 1906 dan ook blijkbaar alleen het oog had gehad op de verdediging van Java, kwam zij met het voorstel tot schepping van een krachtige artillerievloot. Onderstellende, dat de vorige commissie alleen wegens de hooge kosten eener artillerie-vloot tot de vloot van klein materieel was gekomen, verklaarde zij die kosten geen bezwaar te achten. Zij oordeelde de krachtige vloot beslist noodig en hierom de uitgaven daarvoor gerechtvaardigd. Bovendien wees zij er in haar rapport op, dat in Indië de groothandel en de grootindustrie bereid waren extra financieele offers te brengen, wanneer deze noodig waren om een deugdelijken waarborg te verkrijgen voor het behoud van het Nederlandsch gezag aldaar. De jaarlijksche uitgaven voor de zeemacht werden door de commissie geraamd op ± *f* 44.000.000; de kosten van aanleg en uitrusting van een vlootbasis, waren in dit bedrag niet begrepen. Het lid der commissie Mr. A. van Gijn, kon zich met de voorstellen niet vereenigen; in het bijzonder wegens de groote kosten.

Naar aanleiding van het rapport dezer staatscommissie, werd door de regeering de samenstelling van een vlootwet ter hand genomen, welke reeds in een gevorderd stadium van voorbereiding verkeerde, toen de oorlog uitbrak, waardoor de wereld een geheel ander aanzien heeft gekregen.

In 1920 werd het vraagstuk opnieuw onder de oogen gezien door een interdepartementale commissie, wier voorstellen door de regeering naar Indië werden gezonden om advies. De gouverneur-generaal benoemde een défensie-commissie, die zich in hoofdzaak met de voorstellen kon vereenigen. Ook de volksraad hechtte er zijn goedkeuring aan, meenende dat ‘door verwezenlijking van de aanhangige voorstellen de

vloot de haar toegedachte taak zal kunnen vervullen en de bescherming ter zee van deze gewesten in belangrijke mate zal verzekerd worden'. Met een gunstig advies van den raad van defensie, werd ten slotte het boven aangehaalde ontwerp van wet ingediend bij de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Het komt vrijwel overeen met de voorstellen der inter-departementale commissie (voorontwerp vlootwet).

Na deze beknopte inleiding, gaan wij thans over tot de bespreking van de concrete voorstellen der regeering, voor zoover zij de verdediging van Nederlandsch-Indië tegen een buitenlandschen vijand en de handhaving van de onzijdigheid in de Indische wateren in de toekomst moeten verzekeren. De maritieme verdediging van Ned.-Indië was toch de voornaamste aanleiding tot indiening van het wetsontwerp.

De regeering is blijkens de memorie van toelichting op het wetsontwerp van meening, dat het bouwen, op de hoogte van den tijd houden en bemannen van een vloot van groot materieel, ten einde hiermede het meesterschap ter zee in den archipel te handhaven, in elk opzicht onze krachten verre te boven gaat. Hierom kwam zij tot het besluit dat in Indië, evenals in Nederland, de vloot zal moeten bestaan uit klein materieel. Feitelijk komt de regeering dus tot het zelfde besluit als destijds de staatscommissie van 1906, over wier voorstellen de commissie van 1912 eenmaal zulk een vernietigend vonnis uitsprak. Twee leden van de huidige regeering maakten deel uit van de staatscommissie van 1912, namelijk de heeren Heemskerk en de Graaff. De oorzaak van hun sedert gewijzigd inzicht is gemakkelijk aan te wijzen. Ook zij zien thans in, dat de destijds verlangde krachtige artillerie-vloot boven onze krachten gaat; in elk opzicht, maar toch zeker in de allereerste plaats boven onze financiëele krachten, want het tekort in andere opzichten is grootendeels ook hiertoe te herleiden. Maar niet minder duidelijk is het, dat het kleine materieel nog steeds niet geschikt zal wezen om Nederlandsch-Indië tegen een buitenandschen vijand te verdedigen en de onzijdigheid te handhaven overal in den archipel. Dit gevoelt de regeering zelf en zij omschrijft de taak der vloot dan ook als volgt: 'Naast herkenning van den vijand, diens doordringen in den archipel zoo lang mogelijk te vertragen, hem beletten met een geringe

macht zijn heerschappij in de Indische wateren te vestigen, zijn transportvloot naar vermogen verliezen toe te brengen en zijne verbindingen te bedreigen'. Deze taak is zeker zeer bescheiden, maar kan - en hier gebruiken wij de woorden van de staatscommissie van 1912 - nimmer leiden tot het beoogde doel: de verdediging van Nederlandsch-Indië. Door de voorstellen der regeering wordt de integrale verdediging van Indië dan ook feitelijk losgelaten. Zij beoogt met die voorstellen slechts de verdediging van Java; speciaal tegen een vijand, die een transportvloot naar dit eiland zendt, komende uit het Noorden. Op het verzwakken van zulk een vloot op haar tocht naar en tijdens haar verblijf in de Javazee, is de geheele organisatie van de vloot van klein materieel gebaseerd. Men hoopt, dat het landingsleger, als gevolg van het optreden van bedoeld klein materieel, minder talrijk en minder goed uitgerust, dus verzwakt zal wezen wanneer het op Java voet aan wal zet.

Wij wenschen in het midden te laten of de vloot de haar toegedachte taak zal kunnen vervullen, maar oordeelen de geschiktheid voor die taak op zich zelf of onvoldoende of onnoodig. 'Onvoldoende', wanneer een vreemde mogendheid zich de verovering van Nederlandsch-Indië ten doel stelt. 'Onnoodig', wanneer in afzienbaren tijd van een oorlog met dit doel geen sprake kan wezen. Deze beide gevallen wenschen wij even in het kort nader te beschouwen. Tal van malen - ook in dit tijdschrift - hebben wij gepleit voor een krachtige vloot, met het oog op de verdediging van Indië. Toen achtten wij de kans nog groot, dat binnen afzienbaren tijd een poging zou worden gedaan tot verovering van het eilandenrijk en waren overtuigd, dat verdediging alleen van Java het verlies van ons kostbaar bezit niet zou kunnen voorkomen. Een vloot, welke los van plaatselijke verdediging overal in den archipel zou kunnen optreden, was daarvoor noodig. Een vijand, die het meesterschap ter zee verkregen had, zou hiermede immers ook de eilanden beheerschen; zelfs dan, wanneer een sterk leger op een dier eilanden aanwezig was. Feitelijk zou dit leger een gevangene wezen op dat eiland. Dat zulk een vijand zooveel prijs zou stellen op het bezit van Java - de memorie van toelichting noemt zelfs West-Java als hoofdobject van den vijand - is weinig aanne-

melijk; tenminste wanneer hiervoor offers van beteekenis moeten worden gebracht. Eenmaal meester ter zee, valt Java ten slotte immers zonder strijd in 's vijands handen. En ten onrechte, wordt in dit verband Java wel eens genoemd de zetel der regeering. De zetel der regeering is toch te 's-Gravenhage gevestigd. Daar worden alle buitenlandsche zaken behandeld en onder deze behoort ook: oorlog met een vreemde mogendheid. De regeering op Java heeft zeer terecht zelfs geen orgaan voor buitenlandsche zaken; hier troont de koloniale regeering, niet die van den souvereinen Staat. In dit verband moge er nog aan herinnerd worden, dat de Belgische regeering en de Belgische volksvertegenwoordiging, jaren achtereen zelfs buiten de grenzen van het rijk gevestigd waren, toen nagenoeg geheel België door den vijand was bezet. De wereldoorlog heeft den voorheen meest waarschijnlijken en gevaarlijksten aanvaller volkomen machteloos gemaakt en tevens de algemeene verhoudingen en inzichten zóó afdoende gewijzigd, dat de kans op een oorlog, met het doel zich meester te maken van Nederlandsch-Indië, voor afzienbaren tijd als uitgesloten mag worden beschouwd. Japan hebben wij nooit beschouwd als zulk een tegenstander. Dit land zal toch bij voorkeur een débouché voor zijne te talrijke bevolking zoeken in de gematigde luchtstreek, waar de Japanner thuis behoort, en stellig niet het overbevolkte Java, waar de algemeene levensstandaard wellicht nog lager is dan in Japan zelf, uitkiezen. Zoolang het elders gelegenheid tot expansie kan vinden, zal het die niet zoeken waar het dientengevolge noodzakelijk in ernstige moeielijkheden zal komen met twee of drie groote mogendheden. Van zoo weinig politiek inzicht hebben wij de Japansche regeering nooit verdacht. Maar bovendien is er voor die regeering geen enkele reden om moeilijkheden te zoeken met Nederland, dat juist de mogendheid is die Japan (en de Japanners) geheel als gelijke erkend heeft en aan den handel en het verkeer met zijne burgers geen enkele hinderpaal in den weg legt.

De kans op een veroveringsoorlog voor afzienbaren tijd uitgesloten achtende, oordeelen wij een krachtige vloot voor de verdediging van Indië onnoodig, te eerder nu het onderhouden van zulk een vloot onze krachten in elk opzicht verre te boven zou gaan. Maar allerminst wenschen wij een vloot,

zooals de regeering verlangt. Wij kunnen daarin niet anders zien dan een reusachtige verspilling en tevens een voltooiing van de désorganisatie onzer zeemacht. Want al zal in afzienbaren tijd geen vloot noodig wezen voor de eigenlijke verdediging van Indië, wel noodig is het, dat de regeering beschikt over de noodige middelen om de onzijdigheid daadwerkelijk te handhaven overal in den archipel en tevens het gezag tegenover de inlandsche volken hoog te houden. Voor deze taak zijn de onderzeebooten, die de kern van de voorgestelde vloot zullen uitmaken, geheel ongeschikt en de overige vaartuigen - wier hulp en steun de onderzeebooten bovendien niet kunnen ontberen - door aantal, artillerie-bewapening en veelal weinig talrijke bemanning zeer weinig geschikt. Met veel minder kosten zal door een artillerievloot, bestaande uit schepen van middelmatige afmeting, in die behoeften kunnen worden voorzien, terwijl uitbreiding met schepen van grooter afmeting steeds mogelijk blijft. Zulk een vloot zal in tijd van vrede overal het gezag der regeering en de veiligheid van handel en verkeer kunnen verzekeren en eventueel een gewenschte steun uitmaken voor den bondgenoot die er wezen zal, zoodra onvoldoende handhaving van de onzijdigheid ons toch in oorlog mocht brengen. Daar deze kans, en hiermede dit gevaar, blijft bestaan, is het vóór alles noodig, dat onze zeemacht krachtig de onzijdigheid kan handhaven. Maar juist met dit gevaar wordt, naar onze meening, geheel onvoldoende rekening gehouden bij de ingediende vlootwet. De aanwezigheid van zulk een vloot zal ook veel meer preventief werken dan een vloot van klein materieel ooit zal vermogen te doen. Een vreemde strijdmacht zal deze naar hare (zeer geringe) gevechtswaarde weten te schatten en zich hiernaar gedragen.

Materieel. Het wetsontwerp stelt de sterkte der vloot vast voor een tijdperk van zes jaar, aanvangende 1 Januari 1922. Uit de memorie van toelichting blijkt echter, dat de als ‘uiterst minimum’ noodig geoordeelde sterkte aanzienlijk grooter is, maar deze eerst bereikt zal worden aan het einde van een volgend zesjarig tijdperk (1 Jan. 1934). De vlootwet omvat dus in beginsel een tijdperk van 12 jaar, maar om financieele redenen en terwille van de personeelsvoorziening, wenscht de regeering in de eerste zes jaar niet verder te gaan

dan het wetsontwerp aangeeft. De kern der vloot in Indië zal bestaan uit onderzeebooten (met bijbehoorend hulpmaterieel) naast mijnenleggers en vliegtuigen. Jagers en enkele lichte kruisers - een viertal - zullen verder noodig zijn, omdat de onderzeebooten den steun van deze vaartuigen niet kunnen ontberen. De bestaande, ongeveer tien jaar oude, jagers worden niet geschikt geoordeeld om een plaats in te nemen in de nieuwe vloot. Daarentegen worden de in aanbouw zijnde kruisers aanvaard, al passen ook deze schepen niet geheel in het stelsel, zooals blijkt uit het feit, dat de geheel nieuw te bouwen kruisers kleiner van afmeting zullen moeten zijn dan de Java en de Sumatra. Ook zullen die nieuwe kruisers minder artillerie, maar daarentegen een torpedobewapening krijgen.

Dat in de toekomst de verdediging van Indië te water in hoofdzaak zal afhangen van het succes in den strijd verkregen met een gelegenheidswapen, zooals de torpedo ontwijfelbaar genoemd moet worden, mag op zich zelf reeds bedenkelijk worden geacht. En zeker wordt het er niet beter op, wanneer die torpedo gelanceerd zal moeten worden door een onderzeeboot. Dit zijn toch uiterst teere en hierom weinig betrouwbare vaartuigen, die een zeer goed geschoolde en dus zeer kostbare bemanning vereischen. Voor kustverdediging in engeren zin mogen zij goede kwaliteiten hebben, maar welke waarde zullen zij blijken te hebben voor een verder reikende taak? Zeker zullen zij dan als regel aangewezen zijn op hulp en steun van andere vaartuigen. De Javazee met hare toegangen, zal wel haar terrein blijven; lang en ver van haar basis afwezig zijn, zal niet mogelijk blijken. Men bedenke eens, welke bezwaren en zorgen geacht worden reeds verbonden te zijn aan de reis van Nederland naar Indië, onder zooveel gunstiger omstandigheden.

Het maken van de onderzeeboot tot kern van de vloot is dan ook een proefneming, welke naar onze meening niet goedgekeurd mag worden. Te minder nu door deze proefneming, onze zeemacht op geheel nieuwen grondslag opgebouwd, om niet te zeggen geheel gedésorganiseerd zal worden. Terugkeer op den eenmaal ingeslagen weg zal toch ontzettend kostbaar wezen, omdat deze andermaal zal beteekenen: het scheppen van een geheel nieuwe vloot. De

volksvertegenwoordiging geve er zich dus wel rekenschap van, dat het aanvaarden van de beginselen, in de vlootwet neergelegd, beteekent een algeheele revolutie van onze weermacht te water en daarmede een algeheele wijziging van inzicht met betrekking tot de verdediging van Nederlandsch-Indië. Juister ware het geweest indien de memorie van toelichting had vermeld, dat de kern van de vloot was weggelaten en het hulpwapen - de torpedo - de plaats van het hoofdwapen zou innemen. En verder, dat voor aanwending van dit wapen in hoofdzaak klein materieel - onderzeebooten en jagers - zou dienen.

Nieuw is de grondgedachte van de vlootwet niet. Ongeveer een veertig jaar geleden pleitte hiervoor reeds in Frankrijk - de bakermat van den modernen onderzeeër - de 'jeune école', en de aanbouw van groote schepen werd onder het ministerschap van Pelletan zelfs een tijdlang geheel gestaakt. Ook schreef in 1885 de toenmalige kapitein ter zee T.C. Gobée in dit tijdschrift een lezenswaardig artikel, waarbij hij tot de conclusie kwam dat voor bescherming van Indië een 'garnalenvloot' de meest gewenschte was, omdat een voldoend krachtige vloot van groote schepen voor ons te kostbaar was en blijven zou.

Aangezien in Indië de zeemacht den geheelen last der verdediging zou moeten dragen, gevoelen wij niets voor het stelsel der vlootwet. Wij zijn nog steeds van meening, dat voor hazepeper een haas onmisbaar is en stellen weinig prijs op surrogaten, al heeft de wereldoorlog deze ook op bijna ieder gebied gebracht. Van dit standpunt moet ook de vlootwet worden beschouwd. Zij brengt een vloot zonder de natuurlijke kern daarvan: schepen die kunnen vechten. En wel omdat het verkrijgen van een vloot met die kern niet mogelijk wordt geacht. De vraag is nu of de aanschaffing van dit surrogaat gewenscht is, of het van werkelijk nut of een lapmiddel zal blijken te zijn. Onze verwachting staat ongeveer op het vriespunt en wij zullen de aanschaffing van deze ersatz-vloot dan ook niet aanbevelen.

Personeel. Voor bemanning van de vloot, wordt op den duur gerekend op aanvulling uit de Indische maatschappij. Deze aanvulling zal voorloopig niet van veel beteekenis kunnen zijn, aangezien voldoende technische en andere vak-

opleidingen ontbreken. De moeielijkheid om in het noodige personeel te voorzien, is dan ook een der redenen, waarom d*e* schepping van de nieuwe vloot over een tijdperk van twaalf jaar verdeeld wordt. Wij verwachten, dat de steeds bestaan hebbende moeielijkheid om te voorzien in de bemanning der vloot, nog lange jaren zal voortduren. Te meer nu het benoodigd aantal koppen ongeveer verdubbeld wordt en er op de torpedo-vloot voor niet-technisch geschoold personeel naar verhouding veel minder plaats is dan op de artillerie-vloot het geval was. De hoogere eischen van bekwaamheid en geschiktheid zullen de kosten van het personeel belangrijk opvoeren; niet slechts wegens de kosten van opleiding, maar ook in den vorm van tractementen en pensioenen. Thans een juiste raming te maken is vrijwel onmogelijk, maar stellig zullen die bedragen en hierdoor ook de exploitatiekosten der vloot niet meêvallen.

Een der bijlagen van de memorie van toelichting geeft ramingen, welke den indruk maken allerminst laag te zijn genomen. De jaarlijksche bedrijfskosten worden daar gesteld: voor een kruiser op ± *f* 2.300.000, voor een jager op ± *f* 700.000, voor een onderzeeboot op ± *f* 600.000. Veel waarde kan aan ramingen voor 1928 intusschen niet worden toegekend en wij zullen dus niet trachten de juistheid der berekening na te gaan. Waartoe ons trouwens de gegevens zouden ontbreken.

Vlootsteunpunten. ‘Ten behoeve van de maritieme verdediging zal te Tandjong Priok een steunpunt worden opgericht, dat te Soerabaja als hulpsteunpunt worden ingericht, in den Riouw-archipel een hulpsteunpunt en te Makassar een batterij met kanonnen van middelbaar kaliber worden opgericht’. Deze werken zullen in 6 jaar voltooid moeten wezen en de kosten in 30 jaar afbetaald door het vlootbasisfonds. Deze kosten worden geraamd op *f* 99.000.000; zonder de uitgaven voor de marine-werven, welke stellig vele millioenen guldens zullen bedragen. Wij zijn van meening, dat oprichting (en inrichting) van deze vlootsteunpunten thans veilig achterwege kan blijven, nu een veroveringsoorlog tot de grootste onwaarschijnlijkheden behoort. Door hare ligging, ongeveer midden in den archipel en de plaatselijke gesteldheid en bestaande hulpbronnen, is Soerabaja als vanzelf aangewezen voor

steunpunt van de vloot. In hoeverre het marine-etablissement uitbreiding of verbetering behoeft, kunnen wij niet beoordeelen, maar deze vraag staat in ieder geval los van het vlootbasisfonds. De plaats voor het hulpsteunpunt in den Riouw archipel - nauwkeuriger wordt deze niet aangegeven - achten wij weinig doelmatig. De kosten worden geraamd op ± *f* 15.000.000 (zonder die van de marinewerf). Het is best mogelijk - wij weten het niet! - dat voor een dergelijk bedrag zulk een hulpsteunpunt daar is op te richten. Maar de vraag blijft dan toch gewettigd: Vanwaar zal het noodige personeel moeten komen? In de onmiddelijke nabijheid zal dit zeker niet te vinden wezen en kolonisatie van uit Java is zeer kostbaar en het resultaat was steeds bedroevend. De Indische regeering weet daar alles van. Zal het noodige personeel, voor zoover niet uit Europa, misschien uit Singapore moeten komen? Of uit China of uit Japan? Maar zooals reeds gezegd werd, voor al die nieuwe steunpunten gevoelen wij thans niets. Eerst een voldoend krachtige vloot en daarna de accèssoires daarvan. Versterking of verbetering na het onmisbare. Steunpunten voor de vloot zijn zonder vloot niets waard; neen erger! het worden dan kostbare lastposten. Voor een vloot, welker voornaamste taak is de handhaving en waarborging onzer onzijdigheid, zijn deze steunpunten zeer goed te ontberen. En reeds hierom mag het beschikbare (?) geld voorloopig daaraan niet worden besteed.

Leger. Nu het geheele plan van verdediging is opgezet in de onderstelling, dat een talrijke transportvloot in de Javazee verschijnt met als hoofddoel de verovering van West-Java en aan de zeemacht slechts de bescheiden taak ten deel valt, die vloot zooveel als in haar vermogen is te verzwakken, zal het leger den strijd verder moeten voeren. Met het oog hierop moet het leger worden ‘gemoderniseerd’, afgezien van de uitbreiding welke het te zijner tijd zal ondergaan voor het bezetten en verdedigen van de steunpunten der vloot. De kosten van die moderniseering, welke zoo spoedig mogelijk voltooid dient te zijn, worden geraamd op *f* 60.000.000; te betalen in 12 jaar door middel van een speciaal hiervoor in te stellen fonds.

Aangezien wij niet kunnen gelooven aan de verschijning van een transportvloot in de Javazee met het boven aangege-

ven oogmerk, gevoelen wij niets voor die moderniseering. Voor Indië is noodig een voldoend talrijk, goed uitgerust en goed geoefend politie-leger, om het gezag te handhaven tegenover de bevolking. Bijzondere voorziening voor den strijd tegen een buitenlandschen vijand is geheel overbodig. De verdediging van het groote eilandenrijk kan slechts geschieden te water, maar afgescheiden hiervan is een eiland als Java, met eene bevolking van 35.000.000 zielen, met een landingsleger - al was het 100.000 man sterk - niet te veroveren. Tenminste zoolang de bevolking die verovering niet wil en in haar verzet oordeelkundig geleid wordt door bovenbedoeld politie-leger. Het hinken op twee gedachten, bij het ontwerpen en uitvoeren van verdedigingsplannen voor Nederlandsch-Indië, was jaren lang oorzaak, dat veel geld uitgegeven in naam van die verdediging, feitelijk weggeworpen werd. Voor alles behoort dan ook een einde te komen aan het streven om het doel langs twee zoo geheel verschillende wegen te bereiken. Leger en vloot hebben geen eigen belangen te dienen, maar slechts het algemeen belang te behartigen. Er is helaas! wel eens reden om er aan te twijfelen of dit door een ieder voldoende wordt ingezien, en hierdoor de plicht begrepen, dienovereenkomstig te handelen.

Vlootwet. De memorie van toelichting vermeldt, waarom de regeering aan indiening van een vlootwet de voorkeur heeft gegeven boven het aanvragen van gelden voor de verdediging, zoowel van Nederland als van Indië, op de jaarlijksche begrootingen. In de eerste plaats wenschte zij nauwkeurig omlijnd vast te stellen met welke middelen voor de maritieme verdediging kon worden volstaan en tevens een in ieder opzicht uitgewerkt plan op te maken. Verder oordeelde zij het noodig de kosten over verscheidene jaren te verdeelen en wilde zij meer vastheid geven aan de ten uitvoerlegging van de aangegeven beginselen en deze minder afhankelijk maken van de wisselende inzichten van het oogenblik. Om de eerst vermelde redenen is een vlootwet niet noodig en de ware redenen voor het indienen daarvan, moeten dus gezocht worden in de verdeeling van kosten over verscheidene jaren (jaren buiten het begrootingsjaar gelegen) en de grootere vastheid van uitvoering. Deze redenen nu oordeelen wij ondeugdelijk, omdat hierdoor de financieele

lasten worden afgewenteld op hen, die na ons komen en omdat juist een vastheid, welke wijziging van inzicht niet kan lijden, zoo bedenkelijk is. De regeering gevoelt dit laatste zelf ook, want juist wegens de kans op verandering van inzicht en omstandigheden, wordt de begrooting beperkt tot zes jaar - niet de plannen en de betaling - en lezen wij in de memorie van toelichting, dat de cijfers berusten op globale ramingen. Wij oordeelen die vastheid een groot gevaar zelfs, nu de regeering een proef verlangt te nemen met onderzeebooten, als kern van de vloot in Indië. De vorm, waarin de voorstellen worden gedaan, achten wij dan ook ongewenscht en zien daarin geen enkel werkelijk voordeel; wel het nadeel, dat eventueel op den ingeslagen weg zal worden voortgegaan, al mocht reeds gebleken zijn, dat deze niet de juiste is. Wat toch zeker niet uitgesloten is! En men zal moeielijker tot het besluit komen dien weg te verlaten, naarmate de reeds afgelegde afstand grooter is. Wat beteekent, dat het verlaten daarvan steeds moeielijker zal worden. De 'wisseling van inzichten' kan door zulk een maatregel niet worden voorkomen en gelukkig zal de vlootwet het verlaten van den eenmaal als verkeerd erkenden weg ook niet onmogelijk maken; zij het dan ook later dan gewenscht ware geweest.

Verdeeling van kosten. De verdeeling der kosten van de zeemacht in Indië, tusschen de begrootingen van Nederland (Hoofdstuk VI) en van Nederlandsch-Indië, is meer dan een halve eeuw de oorzaak van veel kwaad. Alle opvolgende commissies hebben dit ingezien en deden daarom op hare beurt voorstellen om in die verdeeling, volgens een tamelijk willekeurig getrokken scheidingslijn, verandering te brengen. Ook dit wetsontwerp doet aldus, maar het resultaat zal evenmin bevredigend wezen. De eenig juiste oplossing is toch van een dergelijke altijd willekeurig blijvende verdeeling der financieele lasten geheel af te zien en alle kosten te brengen op de staatsbegrooting. Op de indische begrooting zal dan een bijdrage aan de staatsbegrooting moeten worden uitgetrokken, welke ieder jaar op nieuw kan worden vastgesteld; ook wat het bedrag zelf betreft. Deze oplossing van het vraagstuk is hoogst eenvoudig en zal enorme besparing geven op de administratie, terwijl de nadeelige gevolgen van de aanwijzing van bepaalde posten en postjes komen te vervallen.

Tal van malen gaven wij deze oplossing aan, maar blijkbaar werd zij te eenvoudig geoordeeld door de heeren bureaucraten en door hen, die een taak en hiermede een bestaan vinden in het bijhouden van zulk een geheel overbodige administratie.

Vloot- en andere fondsen. Het gebruik van fondsen achten wij niet geoorloofd, waar het geldt de betaling van uitgaven voor militaire doeleinden. Schijnbaar worden de kosten hierdoor lager dan zij in werkelijkheid zijn. De afrekening, niet de betaling, wordt op deze wijze over een meer of minder groot aantal jaren verdeeld en de slechte kansen worden overgedragen aan degenen, die na ons komen. Dit wil zeggen dat dezen naast eigen lasten, ook de onze te betalen zullen krijgen; zelfs dan wanneer zij van de zaak in geen enkel opzicht kunnen profiteeren, omdat deze niet zoolang heeft gestrekt als de bedoeling was of tenminste met eenige kans te verwachten. Wat zeker altijd mogelijk is omdat de middelen, welke onze veiligheid moesten verzekeren, werden verbruikt of niet langer deugdelijk geacht.

Financieele gevolgen. Een twaalftal jaren geleden bedroegen de uitgaven voor leger en vloot, op *alle* begrootingen te zamen, rond *f* 100.000.000 's jaars. Door den wereldoorlog vooral, is dit bedrag sedert enorm gestegen en aanneming der vlootwet zal nog een grooten stap verder brengen in die richting. Volgens de opgemaakte raming toch zullen de uitgaven voor de zeemacht geleidelijk stijgen, tot een totaal van *f* 114.000.000 in 1928. Tien jaar geleden was voor de geheele zeemacht nog geen *f* 24.000.000 noodig. Daarbij gevoegd de uitgaven voor het leger in Nederlandsch-Indië, krijgen wij een totaal van ongeveer *f* 200.000.000. Om tot de kosten voor de verdediging enz. van Indië te komen, moet een deel van de uitgaven voor de zeemacht hiervan worden afgetrokken. Hoeveel, is niet met nauwkeurigheid aan te geven, omdat de uitgaven voor de zeemacht over twee begrootingen verdeeld zijn. Intusschen zijn, zooals de memorie van toelichting terecht aangeeft, alle ramingen als globaal te beschouwen en heeft het dan ook weinig zin hier in détail na te gaan, welke lasten aan de gemeenschap zullen worden opgelegd.

Een tiental jaren geleden bewogen vorenbedoelde uitgaven zich tusschen de *f* 50 en *f* 60 millioen, dit is iets meer dan ¼ van het voor 1928 geraamde bedrag van *f* 200.000.000. Toch

zijn de politieke omstandigheden thans veel gunstiger voor de veiligheid van Indië dan zij tientallen van jaren achtereen zijn geweest. Voor vergelijking van beide bedragen, zal eerst rekening moeten worden gehouden met de verminderde waarde van den gulden tijdens en nà den oorlog. Wanneer wij hierom de 50 à 60 millioen stellen op 100 millioen gulden, dan is de raming voor 1928 toch nog het tweevoudige hiervan. Het is ons onverklaarbaar hoe de regeering, die toch de lasten en zorgen van de burgerij kent en zelf verklaart, dat besparing op ieder gebied dringend noodig is, de vrijheid kan vinden met zulke kostbare voorstellen te komen. Nu zij den moed niet kan vinden om de maatregelen te treffen, welke door de omstandigheden zijn geboden, willen wij hopen, dat de volksvertegenwoordiging het haar bij de behandeling van dit wetsontwerp duidelijk zal maken, dat ook op militair gebied naar de grootst mogelijke beperking van uitgaven moet worden gestreefd; niet met woorden alleen, maar in de eerste plaats door daden. Een gezond optimisme bij het kijken in de toekomst, mag van de regeering verwacht worden. Dit is toch onmisbaar bij den opbouw der nieuwe wereld, welke zich aan het vormen is. Alleen met vertrouwen kan de ontredderde maatschappij weêr in evenwicht worden gebracht. Nu de financiën, zoowel van den Staat als van de Kolonie, in zulk een zorgvollen toestand verkeeren, achten wij voorstellen onverantwoordelijk, welke de werkelijke uitgaven voor de verdediging (afgescheiden van het leger in Nederland) in korten tijd met 100% verhoogen[1)], zonder dat de veiligheid hierdoor ook maar eenigszins meer verzekerd zal worden dan zij vóór den oorlog was.

Adviezen. De volksraad heeft zich blijkbaar gemakkelijk laten aanpraten, dat door verwezenlijking van de aanhangige voorstellen de bescherming ter zee van Indië in belangrijke mate zal verzekerd worden. Op grond van deze (onjuiste) conclusie is het immers geweest, dat hij zich vereenigde met het voor-ontwerp vlootwet. Veel verwondering kan dit niet baren, want de volksraad is, en door samenstelling en door gemis aan ervaring, al bijzonder weinig geschikt om zich een

1) De verminderde waarde van den gulden werd reeds in rekening gebracht.

juist en onafhankelijk oordeel te vormen omtrent de beteekenis van dit in hoofdzaak militair-technisch onderwerp. Meer verwondering moet het wekken, dat aan den financieelen kant van het vraagstuk geen grooter aandacht werd geschonken en meer gewicht toegekend. Het was den raad toch niet onbekend, dat de uitgaven in Indië de inkomsten verre te boven gaan en dat het veel moeite kost telkens weêr in de behoefte aan kasgeld te voorzien. Nog vóór behandeling van de vlootwet in de Tweede Kamer, moet de Indische regeering een leening in het buitenland sluiten tegen hooge rente, terwijl bij de aflossing een belangrijk agio boven den emissiekoers zal moeten worden betaald. (Koers van uitgifte 94%, dollarprijs ± *f* 2.75). Het meer of minder ongunstige van deze voorwaarden wordt grootendeels beheerscht door den prijs - in guldens - van den dollar, in de toekomst Een onzekerheid, welke opzichzelf reeds een nadeel is. Aangezien in veel hooger mate dan voorheen ooit het geval was, de kosten van de zeemacht ten laste van Indië zullen komen, had minder ingenomenheid van den volksraad met het voorontwerp vlootwet zeker reden van bestaan gehad.

Het advies van den raad van defensie zal wel niet veel indruk maken op hen, die weten hoe dit college is ontstaan Zwichtende voor den herhaaldelijk geuiten wensch, besloot in 1908 de regeering tot instelling daarvan. Reeds kort ná de geboorte hebben wij er op gewezen (Vragen des Tijds 1908), dat de raad niet zou wezen een college van advies en contrôle, zooals verlangd was, maar van steun. De samenstelling van den raad in overgroote meerderheid uit militairen, die in hunne speciale betrekking de voorstellen - waaromtrent geadviseerd zal moeten worden - zelf ontwierpen of hieraan deel hadden, moest ieder minder gunstig advies noodzakelijk uitsluiten. De door de regeering niet-gewenschte raad van defensie werd alzoo van den aanvang af eenvoudig de claque der regeering; in de betrekkelijk weinig gevallen, dat advies gevraagd is geworden en dit openbaar gemaakt werd.

Het doel der regeering met de vlootwet is het vraagstuk der maritieme verdediging van Nederlandsch-Indië op te lossen, maar tegelijk verklaart zij dat een deugdelijke oplossing boven onze krachten gaat en doet voorstellen, welke die oplossing

niet brengen. Zulk half werk kan ons allerminst bekoren. Niet alleen omdat het aanvankelijke doel niet wordt bereikt, maar ook omdat die schijnoplossing nog ontzettend kostbaar is bovendien. Voor een zeer groot aantal millioenen guldens wordt bitter weinig zekerheid gegeven. De gemeenschap krijgt hier zeker geen waar voor haar geld.

Maar afgescheiden hiervan, oordeelen wij het oogenblik voor indiening van een vlootwet bijzonder slecht gekozen. Er is groote onzekerheid omtrent de naaste toekomst op ieder gebied en op zich zelf moest dit reeds een reden wezen voor de regeering om thans niet met zulke verdragende plannen voor een betrekkelijk verwijderde toekomst te komen. De overtuiging, dat geen volk voortaan zich zal kunnen ontwikkelen en bestaan, volkomen onafhankelijk van andere naties, deed den volkenbond ontstaan. Deze is een onmiddellijk gevolg van den wereldoorlog en heeft als hoofddoel te bevorderen, dat alle volken in de toekomst in vrede zullen leven, onder eerlijke erkenning zooveel als eenigszins mogelijk is van ieders bijzondere belangen en behoeften. Het volledig bereiken van dit oogmerk moge uitgesloten wezen - daarvoor is het dan ook een ideaal! - maar veel zal reeds gewonnen zijn, indien het gelukt dit ideaal te benaderen door matiging van hebzucht en heerschzucht overal ter wereld. Langzaam aan zal dit slechts kunnen gaan natuurlijk, want de beschaving schrijdt nu eenmaal slechts zeer zeer langzaam voorwaarts. In hooge mate onbillijk is dan ook het oordeel van hen, die beweren dat de volkenbond in zijn kortstondig bestaan nog geen groote resultaten heeft opgeleverd en te kort zou zijn geschoten in het volbrengen van zijn taak.

Het ontstaan van den bond zelf is toch immers reeds een gebeurtenis van de aller grootste beteekenis voor de toekomst van de gansche menschheid. Een dergelijke grootsche schepping heeft de wereld nooit te voren gekend en met alle recht maakt de bond dan ook aanspraak op het vertrouwen en de medewerking van een ieder; van zijne leden in de eerste plaats. Het welzijn en de welvaart van het geheele menschdom willende bevorderen, is de bond overtuigd, dat de door den oorlog geslagen wonden en de algemeene verarming slechts geheeld en weggenomen kunnen worden door krachtige en welwillende samenwerking van alle volken der wereld.

Voortdurende arbeid en spaarzaamheid zullen noodig wezen om het doel te benaderen en hierom is het plicht in die richting te doen wat mogelijk is. De groote militaire toerustingen, welke reeds zoolang als een verpletterenden druk werden gevoeld en ten slotte oorzaak zijn geworden van het uitbreken van den wereldoorlog, of tenminste het mogelijk hebben gemaakt, dat de strijd op zulk een onmenschelijke alles vernietigende wijze is gevoerd kunnen worden, zijn op zichzelf reeds in strijd met de grondgedachte van den volkenbond. En gegeven de reusachtige offers daarvoor jaar op jaar gebracht, lag het voor de hand, dat de leiders van den bond het eerst het oog vestigden juist op die toerustingen, om bezuiniging op groote schaal te krijgen. Hier waren dadelijk groote resultaten te verkrijgen en de volkenbond noodigde dan ook zijne leden uit hunne oorlogsbegrootingen niet te verhoogen, in afwachting van het tijdstip waarop de bond goed voorbereide voorstellen zou kunnen doen aannemen, welke dan vanzelf bindend zullen wezen voor de leden.

Ofschoon nog niet toegetreden tot den volkenbond, deden onlangs de Vereenigde Staten van Noord-Amerika een ernstige poging tot bereiking van het zelfde doel, al was deze voorloopig in het bijzonder gericht op beperking van uitgaven voor maritieme doeleinden. Samenwerking van alle volken, beperking der bewapening, bezuiniging waren de gedachten, welke ten grondslag lagen aan de besprekingen te Washington. En al zocht men ook te Washington niet naar middelen om dadelijk iederen oorlog geheel onmogelijk te maken, overtuigd dat de menschheid hiervoor nog niet rijp is en zulk pogen dus geen kans van slagen kan hebben, wel wordt er door leidende personen (en volken) naar gestreefd den gruwel van den oorlog te beperken door regelingen ter zake van het gebruik van bepaalde strijdmiddelen. Zoo werd de mogelijkheid besproken het bouwen van onderzeebooten geheel te verbieden of ten minste hare afmetingen zoodanig te matigen, dat hare taak niet verder reiken kan dan kustverdediging. Veel kans om dadelijk aangenomen te worden, heeft het voorstel ‘geheel verbod’ niet. Het zou te schoon wezen! Maar eenmaal ernstig ter sprake gebracht, zullen wellicht binnen eenige jaren groote stappen in die richting worden gedaan. Door de misdadige wijze, waarop in den wereldoorlog

door den aanvaller gebruik is gemaakt van dit op zich zelf reeds weinig ridderlijk wapen, dat den strijd met open vizier ontwijkt, kan het niet uitblijven, dat de onderzeeboot binnen afzienbaren tijd door verbodsbepalingen getroffen en met andere barbaarsche middelen op eene lijn gesteld wordt. Maar ware het dan niet juister geweest, indien de regeering had afgewacht wat de naaste toekomst ook op dit gebied zal brengen; vooral nu de onderzeeboot door haar wordt gemaakt tot grondslag van onze maritieme verdediging? Het zou zeker meer in de richting van den volkenbond gelegen hebben, waarvan ook Nederland lid is. De regeering gevoelt voor dit lidmaatschap echter blijkbaar weinig en toont door hare voorstellen allerminst geestdriftig gestemd te zijn voor zijne beginselen. Wat te betreuren is! omdat de volkenbond alleen succes kan hebben, wanneer in ieder opzicht op de medewerking der leden mag worden vertrouwd.

Gegeven de toestanden en opvattingen, zooals zij door den wereldoorlog zijn geworden, spreken wij het met volle overtuiging uit, dat in Nederlandsch-Indië voor afzienbaren tijd een vloot ter verdediging tegen een buitenlandschen vijand niet noodig is, dat volstaan kan worden met betrekkelijk bescheiden maritieme middelen en een goed politieleger tot handhaving van het wettig gezag; de onzijdigheid inbegrepen. Op de jaarlijksche uitgaven voor land en zeemacht kan een enorm bedrag bespaard worden en hierdoor meer gedaan worden voor de algemeene weerbaarmaking van Insulinde dan de vlootwet (en de hiermede samenhangende moderniseering van het leger) ooit zal vermogen. Moge de volksvertegenwoordiging dit inzicht deelen en daarvan afdoende doen blijken, zoodra de vlootwet in openbare behandeling komt.

's-Gravenhage, December 1921.
J.P. VAN ROSSUM.

De conferentie te Washington en het duikbootvraagstuk.

The Scout's quadruple funnel flames
A mark from Sweden to the Swin,
The Cruiser's thundrous screw proclaims
Her comings out and goings in,
But only whiffs of paraffin,
Or creamy rings that fizz and fade
Show where the one eyed Death has been
That is the custom of 'The Trade,'

Few prize-courts sit upon their claims
They seldom tow their targets in...

RUDYARD KIPLING.

Het is een van de meest dramatische bijzonderheden van den grooten Europeeschen oorlog, dat de vele millioenen menschenlevens die de strijd *te lande* kostte, betrekkelijkerwijze nutteloos zijn geofferd, in zooverre dat in laatste instantie de oorlog is gewonnen en verloren *ter zee*. Aan den eenen kant is de onderwerping van Duitschland alleen een feit geworden door de toepassing van de lange-afstand-blokkade, en de daardoor ten langen leste mogelijk gebleken hermetische afsluiting van dit land. Anderzijds was het alleen de duikbootoorlog die in Engeland het water tot de lippen deed stijgen en die Jellicoe en andere ingewijden het ergste voor den afloop heeft doen vreezen. Wij weten thans dat het groote belang van een strijd als die om Verdun, niet hierin lag of Duitschland die vesting nam dan wel Frankrijk haar kon handhaven; maar alleen in het feit dat de groote weder-

zijdsche krachtsinspanning de krijgsvoorraden van beide partijen snel deed verminderen. Krijgsvoorraden die, dank zij den zeeoorlog, zoo moeilijk konden worden aangevuld. De verscherping der N.O.T.-contracten en wat daarmee in andere neutrale landen correspondeerde, had meer wezenlijke beteekenis dan de uitvinding der tanks; de perfectioneering van de duikboot had grooter belang voor den einduitslag, dan de vernietiging van het Russische leger.

Men kan dan ook aannemen dat, wanneer Duitschland den oorlog had gewonnen, een van de eerste onderwerpen die het na den vrede in studie zou hebben genomen, geweest zou zijn de herziening van het buitrecht. Tenzij men zich ervan kon verzekeren dat een strijd tegen een overmacht ter zee niet meer zou voorkomen, lag het in de rede dat Duitschland zou streven naar een hernieuwde afschaffing der 'continuousvoyage'-theorie b.v., waardoor het ten allen tijde verzekerd zou kunnen zijn van aanvoer via neutrale vrienden.

En nu het lot anders heeft beslist, en de Geallieerden zegevierden, kon het geen verwondering baren dat speciaal het eilandenrijk zijn ernstige aandacht wijdde aan het onderzeesche wapen, dat zijn bestaan zoo gevaarlijk had bedreigd, en zich afvroeg wat gedaan kon worden om dit monster voor het vervolg onschadelijk te maken.

Een oogenblik is er sprake geweest dat reeds te Versailles dit punt aan de orde zou komen. Dit is echter niet geschied, behoudens dan natuurlijk dat Duitschland al wat het boven of onder de zee aan oorlogsschepen had, moest uitleveren en iedere nieuwe aanbouw dit land onmogelijk gemaakt werd. Van een onderlinge beperking der overwinnaars echter is te Versailles verder geen sprake meer geweest.

Eerst drie jaren na den wapenstilstand, op de ontwapeningsconferentie te Washington is het duikboot-vraagstuk opnieuw aan de orde gesteld.

Nadat de door President Harding bijeengeroepen conferentie den aanbouw van 'capital ships' had beperkt, bracht de bespreking der duikbooten in de laatste dagen van het afgeloopen jaar een ontgoocheling.

Volgens de berichten der dagbladen verdedigden op 22 December en volgende dagen Balfour en Lord Lee met groote

welsprekendheid een algeheele afschaffing der duikbooten. De Engelsche gedelegeerden betoogden dat duikbooten in den grooten oorlog vrijwel geen succes gehad hadden tegen oorlogsschepen, maar dat hun eenige belangrijke beteekenis had gelegen in den onwettigen strijd tegen handels- en hospitaalschepen; er was meer dan 12 millioen ton aan handelsschepen getorpedeerd, wat een verlies van 2800 millioen gulden beteekende, afgezien van de ladingen, terwijl hierbij ongeveer 20.000 non-combattanten om het leven kwamen. De duikboot was dus niet het wapen van den zwakke, maar van den slechte.

Deze radicale oplossing van het duikbootvraagstuk vond echter aan geen enkele zijde ondersteuning. Alle delegaties protesteerden om het hardst tegen onwettig gebruik van duikbooten, maar daar bleef het dan ook bij. Frankrijk maakte voor zijn kustverdediging en voor de beveiliging zijner overzeesche verbindingen aanspraak op duikbootbewapening. Italië en Japan verdedigden een zelfde standpunt, terwijl Amerika zich min of meer neutraal hield. Het vergaande Britsche voorstel was daarmee van de baan.

Tot nog ernstiger meeningsverschil gaf aanleiding het Amerikaansche voorstel, dat vervolgens aan de orde kwam om dan althans de duikboot-tonnage te beperken. Aanvankelijk had Hughes voor Amerika het cijfer van 90.000 ton genoemd, tot welk bedrag dan ook Engeland zijn duikboottonnenmaat zou mogen opvoeren; - thans stelde hij voor Amerika en Engeland beperking tot 60.000 ton voor; Japan, Frankrijk, Italië zouden niet te boven mogen gaan wat zij reeds bezaten (voor Frankrijk: 31.000 ton)[1]. Met deze achterstelling nam Frankrijk geen genoegen; het eischte boudweg als de beste, zijne 90.000 ton, zeer tot ergernis van Engeland, dat een groote onderzeevloot in zijn onmiddellijke nabijheid als een ernstige bedreiging voelde. Maar Frankrijk weigerde toe te geven.

Het eenige waartoe dit land ten slotte bereid bleek was om zich aan te sluiten bij de van Amerikaansche zijde voorgestelde resolutie-Root, waarin regels werden voorgeschreven

1) Volgens een andere lezing (The Times, 27 Dec. 1921) zou Frankrijk volgens het Amerikaansche voorstel mogen gaan tot 42000 ton.

voor het gebruik van duikbooten tegen koopvaardijschepen, regels waarop aanstonds nader zal worden teruggekomen.

Wanneer men de waarde dezer beslissingen en van de daartegenover door de verschillende mogendheden aangenomen houding wil trachten te beoordeelen, dan dient men in het oog te houden dat hierbij twee motieven in het spel zijn, die, hoezeer ook verwant, toch tot verschillende uitkomsten leiden. Het eerste motief is de drang naar *ontwapening*, het tweede is het streven naar een *beschaafde oorlogvoering*.

Deze twee motieven zijn verwant omdat ze beiden ten doel hebben het oorlogsleed te verminderen, en omdat een algeheele verwezenlijking van het ontwapeningsideaal tegelijkertijd leidt tot de uit een humaniteitsoogpunt meest wenschelijke wijze van oorlogvoering, n.l. heelemaal geene. Wanneer echter de ontwapening niet volkomen, doch slechts partieel is, kunnen de twee motieven geheel verschillend gaan werken. Het spreekt volstrekt niet vanzelf dat iedere *gedeeltelijke* ontwapening naar evenredigheid leidt tot een humane oorlogvoering; zelfs kan het effect omgekeerd zijn. Een voorbeeld moge dit toelichten.

Behalve de reeds vermelde voorstellen, werd te Washington ook het plan geopperd om een maximum-tonnenmaat per duikboot vast te leggen, een gedeeltelijke ontwapening derhalve. Welnu, de voornaamste reden waarom tijdens den oorlog zooveel non-combattanten in den strijd van duikboot tegen koopvaardijschip zijn gebleven, lag juist in de geringe tonnenmaat der duikbooteenheid; daardoor was deze tegen het bewapende koopvaardijschip machteloos, zoodra de duikboot aan de oppervlakte naderbij kwam. Wanneer echter, zooals te verwachten is, de duikbooten grooter en sterker worden ligt de veronderstelling voor de hand dat zij tegenover vijandelijke handelsschepen in het bewustzijn van hun kracht op dezelfde wijze zullen optreden als de ‘Emden’, ‘Karlsruhe’ en dergelijke het in het begin van den oorlog deden, d.w.z. in overeenstemming met de voor 1914 geldende regelen van zee-oorlogsrecht en in overeenstemming met de voorschriften der menschelijkheid. Ieder weet dat men zich met een bot mes eerder snijdt dan met een scherp.

Leidt dus gedeeltelijke ontwapening niet *steeds* tot een

evenredige humaniseering van den oorlog, anderzijds is het een dwaling, te meenen dat die humaniseering altijd alleen te bereiken is door gedeeltelijke ontwapening. Het beste blijkt dat wel hieruit, dat wanneer een der mogendheden er in slaagde het summum van bewapening te verwerven, d.w.z. een wapen dat haar boven al hare tegenstanders een overweldigende en onbetwistbare superioriteit gaf, eveneens het summum van humane oorlogvoering bereikt zou zijn, d.w.z. wederom de eeuwige vrede. En zoo kan ook somtijds *partieel* het doel der humaniteit naderbij gestreefd worden, niet door de werkingsspheer van een wapen te *verminderen*, maar door die te *vergrooten*. Wij zagen hiervan reeds een voorbeeld in de verhooging der duikboottonnage.

Het geconstateerde onderscheid in motieven is van veel gewicht bij de beoordeeling van de door de verschillende mogendheden uitgebrachte stemmen. De Staat die bezwaar maakt tegen een maatregel die den zeeoorlog humaner maakt, doch waaraan voor dien staat geen militaire of andere nadeelen verbonden zijn, verdient afkeuring. Maar het is geheel onjuist om in het algemeen toe te juichen, wie naar een gedeeltelijke ontwapening streeft, en te laken wie dit weigert; alles hangt hier af van de vraag of deze gedeeltelijke ontwapening inderdaad naar het doel der humaniteit leidt, en welke bijkomstige voor- of nadeelen zij voor iederen staat verder meebrengt.

In dit licht bezien, schijnt het nog niet zoo onbegrijpelijk dat Engeland vóór een algeheele afschaffing der duikbooten was. was. Frankrijk daar tegen. Dit verschil in houding beteekende niet, behoefde althans niet te beteekenen dat Frankrijk de Duitsche duikbootmethoden wilde gaan navolgen. Neen, aan dezen op het oog slechts humanitairen maatregel was voor Frankrijk het aanzienlijke nadeel verbonden dat het, in verband met de reeds toegegeven inferioriteit in ‘capital ships’, voor goed afstand deed van de mogelijkheid om een der eersterangs zeemogendheden partij te kunnen geven. Met dit nadeel voor Frankrijk correspondeerde een voordeel voor Engeland. Van Angel-Saksisch standpunt, of van het standpunt van een kleine mogendheid, mag het begrijpelijk zijn de Britsche overmacht ter zee te aanvaarden als

wereld-politiemacht, het is niet als een misdaad van Frankrijk te beschouwen dat het huivert zich hieraan onvoorwaardelijk te onderwerpen. Met sympathie voor Duitsche oorlogsmethoden heeft dit niet te maken; men mag niet zeggen dat Frankrijk door deze stemming getoond heeft vijandig te staan tegenover de idealen der humaniteit.

Thans de resolutie die de instemming der conferentie mocht verwerven - al is ze den Amerikaanschen Senaat nog niet gepasseerd - en waaraan de naam van Elihu Root verbonden is. Zij luidt als volgt:

> I. De contracteerende mogendheden, die de regelen, welke de beschaafde naties hebben aangenomen voor de bescherming van de levens van neutralen en non-combattanten ter zee in tijd van oorlog, doeltreffender wenschen te maken, verklaren dat onder deze regelen de volgende worden geacht een integreerend deel te vormen van het internationaal recht:
> 1. Een koopvaardijschip moet worden gelast zich te onderwerpen aan een onderzoek tot vaststelling van zijn karakter alvorens het in beslag kan worden genomen. Een koopvaardijschip mag niet worden aangevallen, tenzij het weigert zich na een waarschuwing aan aanhouding en onderzoek te onderwerpen, of zich volgens aanwijzing verder te bewegen. Na inbeslagneming mag een koopvaarder niet vernietigd worden tenzij de bemanning en passagiers vooraf in veiligheid zijn gesteld.
> 2. Oorlogvoerende duikbooten zijn onder geen omstandigheid vrijgesteld van de universeele regelen hierboven vermeld, en indien een duikboot geen koopvaardijschip kan in beslag nemen in overeenstemming met deze regelen, eischt het bestaande volkenrecht, af te zien van aanval en inbeslagneming en het koopvaardijschip toe te staan ongehinderd zijn weg te vervolgen.
> II. De contracteerende mogendheden noodigen alle andere beschaafde mogendheden uit haar goedkeuring aan de voorgaande verklaring van gevestigd recht te hechten, opdat er een duidelijke publieke opvatting door de geheele wereld zij betreffende de normen van gedrag, waardoor de publieke opinie der wereld in staat zal zijn oordeel te vellen over toekomstige belligerenten.
> III. De contracteerende mogendheden erkennen de practische onmogelijkheid om duikbooten te gebruiken als handelsvernietigers zonder schending, zooals plaats had in den jongsten oorlog van 1914 tot 1918, van de vereischten, die algemeen door de beschaafde landen zijn aangenomen voor de bescherming van de levens van neutralen en noncombattanten, en opdat het verbod van het gebruik van duikbooten als handelsvernietigers universeel zal worden aanvaard als deel van het volkenrecht, aanvaarden zij thans dat verbod als voortaan bindend tusschen hen, en zij noodigen alle andere landen uit hieraan hun adhesie te hechten.

Men zal moeten aannemen dat zij, die deze resolutie hielpen tot stand brengen, in de meening verkeerden dat zij daarmede een zeer verdienstelijk werk deden. Het tegendeel is naar onze meening het geval; de aanneming der resolutie-Root is o.i. eerder als een stap achteruit te beschouwen.

In de eerste plaats bevat de motie slechts een ‘vérité de monsieur de la Palisse’; de daarin vervatte regels worden sinds onheugelijke tijden door de geheele beschaafde wereld aanvaard. En dat niet alleen door de voormalige geassocieerde mogendheden; merkwaardigerwijze is ook het Duitsche prijsrecht precies gelijkluidend. Dat Duitschland van deze regels daadwerkelijk is afgeweken, heeft het destijds gemotiveerd als *represaille* tegen de z.i. onwettige blokkade door zijn tegenstanders toegepast; welnu de bevoegdheid tot het nemen van represailles wordt door de resolutie in het geheel niet besproken.

Het aannemen nu van een resolutie die geen enkele nieuwigheid bevat en het richten van een uitnoodiging tot de andere beschaafde mogendheden om zich hierbij aan te sluiten, houdt het gevaar in dat zij, die aan die uitnoodiging geen gevolg zouden geven, zich terecht of ten onrechte als vrij zouden kunnen beschouwen om van de resolutie af te wijken.

In de tweede plaats behoort er geen overmaat van scepticisme toe om te betwijfelen of inderdaad als puntje bij paaltje komt, de resolutie wel voor 100% zal worden uitgevoerd. Wij staan helaas voor het onomstootelijk feit dat op de hier gelaakte wijze een wereldoorlog kan worden gewonnen; het is te vreezen dat in de hitte van het gevecht nog wel eens naar het verboden wapen zal worden gegrepen, ook al heeft men het in vredestijd met de beste bedoelingen afgezworen.

Betwijfelt men echter de praktische waarde en uitvoerbaarheid van het geproclameerde verbod, dan levert dit het tweede nadeel op dat men zal meenen te leven in ‘a fool's paradise’ en zal nalaten uit te zien naar een *betere* oplossing van het probleem, hoe de duikboot-barbaarschheden kunnen worden vermeden.

Een ongelukkig precedent vindt men in de te Londen in 1909 ontworpen regeling in zake vernietiging van neutrale prijzen. Na een vrij fellen strijd tusschen voor- en tegen-

standers kwam men toen tot een compromis, volgens hetwelk de vernietiging als regel uitgesloten was (art. 48 der Londensche Zeerechtsdeclaratie), doch toegelaten in eng omschreven uitzonderingsgevallen, met verzwaring der aansprakelijkheid van den belligerent, als hij buiten die gevallen tot vernietiging overging. Evenals ditmaal vleiden de tegenstanders der vernietiging - speciaal de Engelsche delegatie - zich met de hoop dat door deze stringente bepalingen de vernietiging 'practisch onmogelijk' was geworden. De neutrale scheepvaart heeft tijdens den oorlog ondervonden wat er van die 'practische onmogelijkheid is terechtgekomen! (Vgl. *De Gids,* Nov. 1916, p. 313).

Wij komen nu terug op de straks geponeerde stelling dat er gevallen zijn waarin het humaniteitsideaal het best kan worden bevorderd niet door de werkingsspheer van een wapen te verminderen, maar door die te vergrooten. Een van die gevallen schijnt hier aanwezig.

Wij voerden reeds aan dat een vooruitgang der techniek, waardoor de duikboot ook boven water sterk genoeg zou zijn om den onverhoedschen aanval van een bewapend koopvaardijschip af te slaan, het nieuwe wapen aan de eischen der humaniteit zou kunnen doen beantwoorden. Het geheele probleem is de wanverhouding tusschen de almacht van de *onder*gedoken en de onmacht van de *op*gedoken boot. Het conflict zou niet zijn ontstaan wanneer de onwettige methode minder effectief ware, wanneer zij, zooals een niet-effectieve blokkade, zich bepaalde tot geïsoleerde daden van geweld, die te zamen niet het einddoel konden bereiken, de onderwerping van den vijand. De techniek heeft hier de belligerenten echter voor de keus gesteld om op te offeren hetzij hun levensbelangen, hetzij de beschaafde oorlogsmethoden.

Het wil ons voorkomen dat het niet de juiste oplossing van dit conflict is om tot opoffering der levensbelangen te dwingen; het is niet de taak van het volkenrecht om de wijzers van de klok der techniek achteruit te zetten. Geen enkele staat die nog over eenige vitaliteit beschikt zal zich de overwinning laten ontgaan en honderdduizenden combattanten laten sneuvelen ter wille van het behoud van eenige duizenden non-combattanten. Uit een moreel oogpunt moge

deze onhumane oorlogsmethode nog zoo verwerpelijk zijn, onder bepaalde omstandigheden zal zij steeds weer haar intrede doen: en een verbod waarvan men met zekerheid vooruit kan voorspellen dat het niet zal worden opgevolgd blijft beter ongeschreven.

Neen, de gesignaleerde wanverhouding zal op andere wijze gecorrigeerd moeten worden. Men zal niet moeten streven naar *vermindering* van de macht der *ondergedoken* boot, maar naar *vermeerdering* van de macht der *opgedoken* boot. En wel, zoolang de techniek nog niet ver genoeg gevorderd is, door de invoering van een scherp doorgevoerde onderscheiding, gemarkeerd door duidelijk waarneembare uiterlijke kenteekenen, van combattante en non-combattante schepen.

Wanneer een duikboot-commandant zekerheid heeft dat het schip, dat zich als non-combattant voordoet, inderdaad ongewapend is, zal hij dit schip rustig kunnen visiteeren, zorg dragen voor de redding der bemanning, kortom alles doen wat van een beschaafd oorlogsschip mag worden verwacht. Schepen daarentegen die blijkens hunne uiterlijke kenteekenen gewapend zijn, kunnen dan als oorlogsschepen worden beschouwd, met al de voorrechten, maar ook met al de gevaren daaraan verbonden.[1)]

Het recht om koopvaardijschepen te bewapenen staat historisch vast, maar tengevolge van de practische onmogelijkheid van weerstand tegen gewone oorlogsschepen en het verdwijnen van zeeroovers was de bewapening allengs geheel verdwenen. Zoodra de duikbooten sterk genoeg zijn zal eveneens vanzelf van bewapening van handelsschepen worden afgezien; zoolang dit echter niet het geval is moet het afzien van bewapening als een offer worden beschouwd. Dit offer zou gering zijn, indien juist is wat de heer Surie schrijft dat de oorlog geleerd heeft dat bewapening van koopvaardij-

1) In denzelfden zin de schout-bij-nacht b.d.H.G. Surie in de *Nieuwe Courant* van 30 December j.l. Het schijnt ons echter niet noodzakelijk, om, gelijk deze schrijver wil, alle bewapening van koopvaardijschepen te verbieden. Wie dit verkiest moet zich mogen blijven wapenen, mits hij dit duidelijk doe blijken. Beter wellicht ware het nog juist voor niet bewapende schepen kenmerken voor te schrijven (aldus Prof. François, Duikboot en Volkenrecht p. 70).

schepen een zeer ondoeltreffend middel is om inbeslagneming of vernietiging te voorkomen. Is het middel echter wèl doeltreffend, dan is van een mogendheid als Engeland kwalijk te verwachten dat zij het op zal geven, en zal de barbaarsche strijd van duikboot tegen koopvaardijschip helaas worden voortgezet.

Wij hebben het tot dusverre alleen nog maar gehad over de bezwaren aan de duikbootoorlogvoering uit *humanitair* oogpunt verbonden. Groot zijn ook de nadeelen daaraan annex uit *wereld-economisch* standpunt, nadeelen, die echter te Washington niet zoozeer naar voren zijn gekomen. De onmogelijkheid voor de duikboot om hare prijzen op te brengen dwingt haar de vernietiging tot systeem te verheffen, gelijk wij dit in *De Gids* van November 1916 uiteen hebben gezet. Wij zijn nog steeds van meening dat deze laatste nadeelen, althans voorzoover betreft neutrale prijzen, konden worden ondervangen door een behoorlijk door alle partijen gewaarborgde sequestratie. Ook dit plan berust op de overweging dat men de duikboot alleen kan bewegen een nadeelig geachte maar daarom niet minder effectieve oorlogsmethode op te geven door haar in de gelegenheid te stellen hetzelfde effect met een andere methode te bereiken, waarvoor men dan weliswaar de macht der duikboot moet uitbreiden, respectievelijk die der andere betrokken partijen conventioneel beperken. Dit vraagstuk is thans in onderzoek bij de International Law Association; wellicht echter ware er aanleiding voor onze Regeering om het sequestratie-plan onder de aandacht der belanghebbende partijen te brengen. Het is van te meer belang, omdat hier de vooruitgang der techniek in geen geval redding zal brengen.

Amsterdam, 16 Januari 1922.
K. JANSMA.

Dr. Berlage's plan voor het Hofplein te Rotterdam.

Aux grands maux les grands remèdes.

In den laatsten tijd verbreidt zich de belangstelling in stedebouwkunst met groote snelheid. Nog geen tien jaar geleden kon men begaafde architecten het bestaan van zooiets als stedebouw gladweg hooren loochenen; tegenwoordig vindt men stedebouwkundige artikelen, ernstig en uitvoerig, tot in de dagbladpers; en bestaan er ook al speciale stedebouwkundige nummers van het Tijdschrift voor Volkshuisvesting. Zonder gelijktijdige verdieping en een onbevangen toetsen der inzichten dreigt deze snelle verbreiding tot oppervlakkigheid te leiden, en zal de belangstelling zich omzetten in bewegingen, despotisch en onbestendig als een mode. Het is daarom wel te rechter tijd dat van zoo bevoegde hand een belangrijke en toch overzichtelijke conceptie is verschenen, die de gelegenheid tot zuivering en klaring der opvattingen voor ieder openstelt, en die zeker velen, misschien wel hunsondanks, nader zal brengen tot het wezen en de beteekenis der stedebouw.

In het volgende wil ik echter welbewust den omgekeerden en zekerder weg volgen, en uitgaande van een beknopte oriëntatie der stedebouw in het algemeen, komen tot de qualiteiten van het Hofplein-plan in het bijzonder.

Om te beginnen zou ik onder stedebouw willen verstaan het aandeel, dat de mensch in de onderscheiden groepeeringen zijner samenleving - dus niet als figuur opzichzelf, - neemt in het aanzijn zijner omgeving. Zoo goed als de samen-

leving zich onder voortdurende wisseling steeds weer tot bepaalde orde zoekt te zetten, zoo goed valt er in den stedebouw een zekere wetmatigheid op te sporen, die echter nooit tot het starre schema mag worden verengd, maar in zijn schoonste en hoogste bevestiging zich tot een symbool van het menschelijk leven ontplooien moet.

Tot stedebouw reken ik dus niet eenig bepaald huis of tuintje, maar wel bijvoorbeeld het leege polderland zoo goed als de opeengepakte wereldstad. Zoo is de drooggemaakte Zuiderzee een bij uitstek stedebouwkundig vraagstuk. Misschien lijkt deze bepaling op het eerste gezicht wat ruim, maar ik houd mij overtuigd dat het nochtans de onvermijdelijke consequentie is van onze reeds gangbare opvatting van stedebouw.

Voor ons onmiddellijk doel echter behoeven we ons niet te verliezen in de wijde ruimten der landschappen en mogen we ons vasthouden aan de letter van het woord: aan het bijzondere geval der *stad*. In deze menschen-concentratie, naar het aantal zoowel als naar hunne verrichtingen, mogelijk alleen door ver doorgevoerde differentiatie, worden ook de stedebouwkundige vraagstukken tot een uiterste bewustheid toegespitst. De concentratie naar het aantal weerspiegelt zich direct en makkelijk volgbaar in de verkeersproblemen; in de economische moeilijkheden van de grondprijzen; de hygiënische voorzorgen, etc. De concentratie naar de verschillende verrichtingen bepaalt de onderscheiding van woon-, zaken-, haven en industriekwartieren, de plaatsen voor ontspanning, parken en speelvelden; aanwijzing van bepaalde terreinen voor belangrijke inrichtingen der gemeenschap; van bepaalde punten voor de gebouwen voor geestelijke concentratie; etc. Zonder twijfel moeten deze laatste, moeilijker te bepalen functies in het stadsplan grooter beteekenis hebben dan de eerste, meer quantitatieve, die niet zelden worden overschat; maar boven, hoewel niet buiten, deze beide moet groeien het besef van saamhoorigheid, van gemeenschappelijken burgerzin, die in een alle verdeeldheid voorbij ziende eenheid van bedoeling om krachtige bevestiging in het stadsbeeld vraagt, en omgekeerd in gestadige wisselwerking door het stadsbeeld wordt aangewakkerd en levendig gehouden. Hieruit wordt op den duur het karakter der stad bepaald, moeilijk te be-

naderen, maar onfeilbaar reageerend, niet te paaien of af te leiden.

Rotterdam heeft het hierin nog zoo heel ver niet gebracht, maar toch heel wat verder dan zij meenen, die zoo grif en zoo grof den Rotterdamschen geest als een contradictio in terminis opzij schuiven; en ik zou hier als kenmerkende eigenschappen van den Rotterdamschen geest willen noemen zijn onbevangenheid, zijn afkeer van fraze en ophef - tot in het onverschillige toe - en wijzen op het vanzelfsprekende in zijn meest typische uitingen. Het is hier al dadelijk duidelijk, dat dit juist niet de meest gezochte eigenschappen zijn om in een zoo belangrijk stadscentrum als het Hofplein, tot uiting te worden gebracht, noch ook om hier te voeren tot eene verheffing van het gevoel voor de eigen stad, die toch nergens beter op haar plaats kan zijn.

Bij de hier gestelde moeilijkheid voegt zich een tweede niet minder principieele, die met vele andere van minder belang, uit de ligging van het Hofplein in het stadsplan voortvloeit.

Het Hofplein ligt aan de top van den ouden stadsdriehoek waarvan de rivier de basis vormt, ongeveer op de plaats waar de Schie en de Rotte samenkomen, zoodat het van oudsher een belangrijke toegang en uitgang der stad moet geweest zijn. Van stedebouwkundig standpunt bezien, verdiende het eigenlijk in zijn geheel den naam van Slagveld, die thans een hoekje ervan draagt. Voortdurend heeft het nieuwere stedebouw de oudere vormen verdrongen; het kasteel Weena maakte plaats voor warmoezerijen en bleekerijen en deze weer voor bebouwing van geheel willekeurigen aard en schikking, waarvan de tegenwoordige toestand nog zeer sprekende voorbeelden vertoont. De oude stadssingels zijn gedempt, de wallen gesloopt. En al heeft de oude en vervallen binnenstadsbebouwing zich hier voor een deel kunnen handhaven, na de slooping kan zij bezwaarlijk langer als passend worden aangemerkt! Daarbij komt dat in de onmiddellijke nabijheid aan den Coolsingel, die op het Hofplein uitmondt, de moderne stadsdrukte zich volop doet gelden, waarmee de overheid met het Raadhuis en Postkantoor krachtig instemt.

Dan nog is er de strijd tusschen het verkeer te land en te water, en tusschen het straatverkeer en het spoorverkeer, die

alle in intensiteit toenemen en om een oplossing vragen. Thans nog loopt de geheele ruimte sterk af naar beide zijden, vanaf de vaste overbrugging over de Schie; het viaduct dwingt aan de Oostzijde tot nog dieper duiken, onmiddellijk gevolgd door het 'beklimmen' van de vaste brug over de Rotte; terwijl het tweetal hulpbruggen het totaal beeld niet helpen aan overzichtelijkheid. Integendeel, de verwarring is hier volkomen; het verkeer in voortdurenden nood; de gebouwen schijnen een volkomen toevallige plaats en geïmproviseerd uiterlijk te hebben. Alleen de Delftsche Poort heeft vastheid in zijn architectuur en geeft iets als vertrouwen te midden van den chaos. Dit gebouw althans schijnt zeker van zijn zaak - maar juist hier geldt het een verloren zaak, want ook het zoo vastgelijnde plan-Berlage kan het monument de eigen beteekenis niet teruggeven. Onbegrijpelijk mag het heeten dat dit alles kon ontstaan op een plaats die het middelpunt der stad zal vormen en tegelijk het natuurlijk knooppunt is van de groote verkeersaders die naar en van de verschillende wijken en naar buiten zullen leiden. Maar hoeveel onbegrijpelijker is het dan nog wel, dat nog steeds optimisten gevonden worden die zelfs bij het zien dezer ongehoorde verwording, nog vertrouwen hebben in een natuurlijke ontwikkeling, waaraan zij de hervorming blindelings willen overlaten! Zoo veel en velerlei kwaad kan niet in zich zelf uitzieken, hier moet worden geamputeerd.

Het valt niet te ontkennen dat tegenover deze opeenhooping van moeilijkheden ook eenige groote voordeelen staan. Juist immers door de hopeloosheid van den bestaanden toestand is een uitgebreid ingrijpen, zoo niet vanzelfsprekend, dan toch aannemelijk, wat de vrijheid in de conceptie van het plan ten goede kwam. Daarbij zijn de moeilijkheden van de ongelijke hoogten in hoofdzaak uit den weg geruimd door het vastgesteld kanalenplan, dat een verbinding om de stad heen der verschillende vaarwaters verschaffen zal, zoodat Schie en Rotte voor de scheepvaart kunnen worden gesloten.

Maar de principieele moeilijkheid blijft, hoe het noodzakelijk knooppunt van een zoo druk verkeer op te heffen tot een waardig stadscentrum, wat het uit eigen aard niet minder nadrukkelijk moet zijn. Het verkeer toch maakt liefst dolle haast, en zou een verkeersmallemolen als ideaaloplossing van

een knooppunt beschouwen. Het centrum daarentegen vraagt een vooral ongezochte gelegenheid tot bezinning, om den indruk van het beeld te ondergaan zonder storende afleidingen; zelfs geen luide architectuur, maar een sfeer, zooals een kamer stemming kan hebben buiten de kunstwaarde van de daarin thuishoorende voorwerpen om.

Op gevaar af, een oogenblik het zakelijke te verwisselen met het persoonlijke, moet ik hier in Berlage een der zéér weinigen, zoo niet den eenigen, signaleeren, die, hoewel geneigd zich te bekennen tot bepaalde overtuiging of beginsel, zich toch ook door een nieuwe, forsche en meesleepende taak laat opwekken tot jeugdige frischheid en onbevangenheid (zoo onmisbaar speciaal in onze Rotterdamsche vraagstukken!), en die zich met een ontvankelijke en bezielde toewijding geheel kan geven tot het einde toe.

Daardoor vooral was het hem mogelijk de synthese te grijpen van de genoemde tegenstellingen.

Een synthese die het Plan voor Rotterdammers en niet-Rotterdammers maakt tot een moment in den stedebouw. Het is zeker voor de Rotterdammers onderscheidend, dat juist hunne stad den bouwmeester tot een zoo geniale vinding inspireerde. Ik weet geen tweede voorbeeld van een zoo verlossende greep; noch in de vroegere plannen van den ontwerper, noch ook in die van anderen. Historische pleinen, hoe boeiend ook, missen uiteraard deze synthese geheel, het conflict bestaat daar niet of althans niet met die alles absorbeerende heftigheid. - Het verkeer is hier van zijn opdringende tyrannie ontdaan en tot eigen bate langs rustige banen uiteengeleid; de afsluitende wanden missen de academische verstarring; zij zijn zinrijk en gevoelig bewogen. Ook in het groote stadsplan ligt het plein rustig en vast, en neemt er toch actief deel in door zijn richtingsaccent West-Oost, evenwijdig aan de rivier. Men moet hierbij bedenken dat Dr. Berlage zich voorstelt dat rondom dit centrum op den duur een gelijkwaardige homogene bebouwing zal ontstaan, zoodat alle verschil tusschen binnenstad en buitenstad zal verdwijnen.

Wanneer wij na het bovenstaande het plan meer tot in onderdeelen volgen, moeten we voorbereid zijn op eenige teleurstelling naast veel bewondering. Het plan is niet overal

van dezelfde kracht als het geheel en er is geen reden, dit te verzwijgen. Meer bepaald geldt dit het Westelijke plein-element, de kruising van de richting Coolsingel-Stationsweg met de richting Kruiskade-Pompenburgsingel, opgelost als een z.g. rondpoint, waaromheen het verkeer wordt geleid, en waarvan de afgeschuinde hoekpartijen de omsluitingen vormen. Is dit tegenover het overige plein al geen sterk element, minder geslaagd nog is de plaatsing midden op het rondpoint van een gedenkteeken, waarvan de vermoeiende en ietwat leege symboliek aan ons, Rotterdammers, die nog niet geleerd hebben de monumenten van onze bekende burgers te eerbiedigen of ook maar te ontzien, gewis niet wel besteed is. Volgens de allernieuwste opvatting van monumentbescherming hier ter stede, moet men zich er dan ook op voorbereiden, het gedenkteeken in een beschermend plantsoentje te zien gebed. Maar ook al zou ons de aanleg voor symbolische abstracties minder vreemd zijn, dan blijft het toch de vraag, of dit knooppunt van allerdrukst verkeer wel geëigend is voor een dergelijk, toch zeker pathetisch accent? Juist nu en juist hier, waar pathos een bijna ongunstige beteekenis dreigt te krijgen, is het raadzaam het alleen daar tot uiting te brengen, waar het volkomen harmonisch voortkomt uit de omgeving en zich daarbij zonder schril contrast aansluit.

In het tweede en grootste vak, tusschen Coolsingel en viaduct, de eigenlijke pleinruimte, is de reeds aangeduide knik in de lange-wanden der winkelgalerijen een gevoelige onderstreeping van de beteekenis voor het plein van de Delftsche Poort en ook van een analoog gelegen gebouw daartegenover, de afsluiting van het Haagsche veer; men voelt hoe het beeld aan bewogenheid, aan rhythme wint, zonder minder rustig of harmonisch te zijn. Het verkeer met de Schie onderstreept deze knik eveneens krachtig. De opmerking is gemaakt en zal gemaakt worden, dat deze Delftsche Poort een belemmering is van het Schie-verkeer; men moet echter niet uit 't oog verliezen dat het groote, doorgaande snelverkeer met den Haag op den duur meer westelijk de stad zal bereiken, zoodat de Schie tegenover de doorgaande verbinding Oost-West meer uitsluitend een toegang van, zij het ook zeer belangrijke, wijken en voorsteden zal worden. Voor dit meer locale verkeer is een zekere na-

druk op het bereiken van het stadshart zeker niet misplaatst. Alleen is de 1 M. hoogere ligging dezer uitmonding en de helling daardoor van het plein niet strookend met de as Oost-West en de vrijwel volmaakte symmetrie. Doch daar naar mijne meening deze symmetrie niet zoo inhaerent aan het plan is als zij op 't eerste gezicht schijnt, behoeft dit bezwaar niet breeder te worden uitgemeten.

Het derde plein-element, de Oostelijke afsluiting, wordt bepaald door het kruisen van het bestaande en blijvende (zij het iets verhoogde) viaduct van de spoorbaan over de pleinruimte. En juist hier is Berlage op zijn sterkst: hij heeft deze prikkelende moeilijkheid geheel beheerscht en verwerkt tot rijker schoonheid. De beweging op de beide boven elkaar gelegen vlakke plans krijgt een krasse tegenstelling tot het kloek omhoogstrevend gebouw daarachter; de weerspannigheid is tot evenwicht van groote spanning omgezet. Mogelijke bezwaren tegen deze skyscraper-allure worden voorkomen doordat het gebouw zeer klaarblijkelijk is een economische vormgeving aan een architecturale conceptie, en als zoodanig geheel mist de neerdrukkende, louter economische noodwendigheid der grootestad-wolkenkrabbers. In dit hooge en forsche gebouw als afsluiting van het schitterend pleinperspectief wordt inderdaad een hoogtepunt van de climax in de gespannenheid der wanden bereikt. Dit perspectief is, het is zonder aanmatiging bedoeld, goed Rotterdamsch: reeds in zijn aanhouden van de Delftsche Poort, maar meer nog in zijn strakke pretentielooze wanden; 't meest in zijn aanvaarding en behandeling van het viaduct en de rustige economische verantwoording der aesthetisch geëischte afsluiting.

Een raming van kosten wijst op een gunstige uitkomst en op een groote uitvoeringsmogelijkheid. Deze becijferingen zijn, door den medewerker van Dr. Berlage, den Directeur der Gemeentewerken Burgdorffer opgemaakt, wiens krachtige technische medewerking ongetwijfeld ook overigens het wel uitvallen van het plan heeft bevorderd. Hoe betrouwbaar de raming echter ook is, niet hierin mag het criterium voor het al of niet aanvaarden worden gezocht. Uiteraard blijven daartoe te veel niet in cijfers uit te drukken factoren buiten de berekening. Hoe in te voeren bijvoorbeeld de voortdurende stimulans die van een dergelijk centrum op de

burgers uitgaat; hoe de verheffing van het algemeene stadspeil, zakelijk zoowel als naar de mentaliteit, uit te drukken? Juist deze imponderabilia bepalen de waarde van een dergelijke schepping.

Wij beleven een verantwoordelijk moment in Rotterdam's ontwikkeling; het plan-Berlage verlost ons van de hopeloosheid der 16 of 17 voorafgaande plannen, maar is dan ook een laatste kans. Hier past niet als bij zoo menig monumentaal gebouw een uitstel tot later; het geldt hier nu of nimmer. *Nu* moet worden ingegrepen: doorgetast; een verzuim valt in geen afzienbaren tijd in te halen. *Nu* moet worden uitgemaakt of deze glorie voor de stad zal worden verkregen, maar ook of de burgers voor deze glorie willen opkomen. Het plan is geestdriftig ontvangen; maar deze geestdrift moet voeren tot een even zuivere en vooral volhardende bezieling, als waarin de bouwmeester ons is voorgegaan.

P. VERHAGEN LZN.

Fechner.

‘Een vogel vloog uit zijn kooi om de wereld eens van bovenaf te bekijken. Maar een vogel die vrij wil zijn, moet zich getroosten vogelvrij te zijn. Men bemoeit zich niet met hem, of schiet hem neer. Beneden in zijn kooi, tusschen de andere kooien, zou hij veilig zijn geweest. Hij had er geen ander gevaar geloopen dan door de andere vogels in de naburige kooien overzongen of overschreeuwd te worden, zooals zij elkander plegen te doen. Maar dan had hij tot hun kringetje behoord’[1].

In dat geestige beeld teekent een van de meest zelfstandige en oorspronkelijke denkers van den nieuweren tijd, Gustav Theodor Fechner, zichzelven en zijn levenswerk, zijn verhouding tot de geleerde wereld zijner dagen, het doel van zijn arbeid en wat hij er mede heeft bereikt.

Het is dit jaar juist een eeuw geleden, dat hij als 19-jarig student zijn eerste geschrift in het licht zond en daarmede zijn levenstaak begon. Zestig jaar later, dus als hij bijna tachtig jaar oud is, ziet hij nog eenmaal terug op zijn veelzijdigen arbeid, schetst nog eens de wereldbeschouwing, waarin al zijn weten, denken en gelooven zich heeft samengevoegd, en waarvoor hij in zijn lange leven met diepe, geestdriftige overtuiging rusteloos gewerkt en gestreden heeft, en stelt haar moedig en beslist als een ‘Tagesansicht’ tegenover de alom heerschende ‘Nachtansicht’. Een ingespannen arbeid van bijna zestig jaren heeft zijn overtuigingen slechts ver-

1) G.Th. Fechner, Die Tagesansicht gegenüber die Nachtansicht^2, S. 38.

sterkt, zijn inzichten verdiept, niet gewijzigd, en de verwonderlijke kracht en klaarheid van zijn rijken geest ongerept gelaten. Hij is nog dezelfde stoutmoedige denker die voor geen enkele consequentie zijner grondgedachten terugdeinst, dezelfde veelzijdige geleerde die op allerlei gebied nieuwe wegen vond en nieuwe waarheden zocht om ze tot vast fundament voor zijn grooten gedachtenbouw te gebruiken. Maar hij is ook dezelfde scherpzinnige beoordeelaar, wiens rake kritiek als een vlugge degenstoot onmiddellijk het zwakke punt zijner tegenstanders treft, dezelfde geestige schrijver wiens humor aan iederen stoot gratie geeft en glans, en dezelfde innig geloovige mensch, wiens overtuigingen geadeld zijn door religie. Deze grijsaard met zijn onverwoestelijke jeugd heeft de groote problemen van God en de wereld, van den mensch en het leven, van de ziel en de eeuwigheid voor zijn 'dagblik' steeds helderder en zonniger zien worden, en wil nog eenmaal ons tot het inzicht brengen, dat de gezaghebbende wijsbegeerte en theologieën de zoekende zielen in schemerdonker laten staan. Maar hij is zich volkomen bewust, dat zijn arbeid tot nu toe vergeefsch is geweest, dat de 'uilenoogen der nachtfilosofie' voor het licht dat hem was opgegaan nog dichtgeknepen bleven. Hij heeft zijn hoop niet verwezenlijkt, zijn vertrouwen beschaamd gezien. In zijn scherts over dien vogelvrijen vogel klinkt, meer nog dan een klacht, een aanklacht.

Toch is er geen verbittering in dit blijmoedig vertrouwend menschenhart. Slechts even wordt de pijn der teleurstelling voelbaar. Hij ziet de breede rei van zijn tallooze geschriften aan, allen geboren uit denzelfden waarheidsdrang, dienstbaar aan hetzelfde levensdoel, en de verzuchting ontsnapt hem: 'arme boeken, door de Materialisten aan den eenen kant, door de Idealisten aan den anderen gehavend, door de natuurkundigen hoofdschuddend en voorgoed op zij geschoven en op de markt als waardeloos goed voor een prikje te koop, - hebt gij nog niet genoeg geleden?'[1)]. Maar het oude sterke zelfgevoel staat onmiddellijk weer in hem op. Hij voelt zich nog als een, wien de titanische taak was opgelegd om een geweldig rotsblok weg te wentelen, opdat de zon de

1) Fechner, Tagesansicht^2, 29.

donkere plek vruchtbaar zou maken. Hij heeft het aangegrepen met alle krachten aan alle kanten. Maar het is te zwaar en te diep in den bodem gezonken. Het valt telkens weer op de tillende handen terug. De menschen kijken onverschillig toe en wie boven op den dooden steen zitten hoonen hem. Slechts een enkele moedigt hem aan, maar niemand helpt. Nu is hij oud geworden en weet, al geeft hij nog een laatsten ruk, dat hij alleen het werk niet aan kan. Hij moet wachten tot er nieuwe krachten komen. Maar geen nood: zij zullen komen en het gemakkelijker hebben dan hij. Want de steen vergaat vanzelf en brokkelt al af. De toekomst zal alleen de brokstukken nog hebben op te ruimen[1)].

Ontgoocheling verbittert alleen wie in zijn arbeid zichzelven liefheeft. Wie met oprechte liefde waarheid zoekt en haar met warme overtuiging dient, staat boven het oordeel der menschen. Toen de ontvangst zijner eerste groote werken hem reeds de zekerheid had gegeven, dat de geleerde wereld slechts aan een onderdeel van zijn arbeid eenige aandacht schonk, maar het groote bouwwerk van zijn denken achteloos voorbijging, kon hij schertsen over zijn miskenning. Komaan, zegt hij, ik heb mij heelemaal niet te beklagen. Een politiecommissaris uit Weenen, een Duitsche kolonist in Amerika, een Westindische koopman die naar Parijs trok, hebben onvoorwaardelijke instemming met mijn leer betuigd. Wat een vooruitzichten voor een nieuwe wereldopvatting, dat zij haar wortelen door de verste landen en zeeën drijft! En hoe beschamend voor filosofen en theologen, dat politiebeamten, kolonisten en kooplui in deze dingen hun vóor zijn![2)]. Ach, men kan de appelen nu eenmaal niet rijp maken door den boom te schudden. Ik blijf alleen maar schudden om te zien of er nog niets rijp is. Wat ik leer is eigenlijk niets nieuws. Ik ben door mijn denken weer gekomen tot het meest oorspronkelijke en natuurlijke geloof, een geloof waarmede de wereld om zoo te zeggen geboren is, maar dat eerst in de volwassen menschheid zelf volwassen zal zijn. Uit den grond der natuur, schijnbaar zonder grond ontstaan, maar daarom juist zoo gewis ‘geopenbaard’ als een geloof maar zijn kan,

1) Fechner, Tagesansicht^2, 64.

2) Fechner, Ueber die Seelenfrage^2, 150.

is dit geloof slechts ondergegaan om te zijner tijd verhelderd te herrijzen, wanneer de mensch na langen geestesarbeid bewust zal zijn geworden van zijn gronden, inhoud en gevolgen. En dan zal het voortleven krachtens een filosofie en theologie die met hem vernieuwd zullen opstaan[1)].

In de kalme verzekerdheid dat die tijd eenmaal moést komen, is hij op 87-jarigen ouderdom heengegaan, opgeroepen uit een nieuw groot studiewerk dat hij onvoltooid achterliet[2)]. Kort voor zijn dood had hij nog met rustigen glimlach verzekerd, toen hij neerschreef dat ook zijn laatste boek: *Die Tagesansicht gegenüber der Nachtansicht* door filosofische en theologische recensenten 'moglichst bemäkelt, bemängelt und damit abgethan worden ist', dat de Tagesansicht zelve met hem niet sterven zou, maar leven en groeien 'bis sie zur Ansicht des Tages wird'[3)].

En nu? Wij leven snel, ook in de wijsbegeerte en de theologie. Spinoza heeft meer dan een eeuw moeten wachten eer de filosofen, bijna twee eeuwen eer de theologen, trots Schleiermachers voorbeeld, hem de eereplaats gaven die hem toekomt. De theologie kwam achteraan, hetgeen meer is voorgekomen. Dat heeft ook Kant ondervonden. De kritische wijsbegeerte heeft aan zijn vurigsten verdediger, Paulus van Hemert, zelfs een theologisch professoraat gekost. Daarentegen mocht Leibniz zich reeds bij de 18de eeuwsche Auflärung in vrij groote populariteit verheugen. Met anderen ging het weer anders. Hegel werd evenals zijn felste tegenstander Schopenhauer reeds bij zijn leven even hartstochtelijk bewonderd als versmaad. Niets is onberekenbaarder dan succes, en noch bijval noch veronachtzaming bewijzen iets voor of tegen de blijvende waarde van groot denkwerk.

Welbeschouwd heeft Fechner zich niet eens over langdurige miskenning te beklagen. Twintig jaar na zijn dood verklaart een denker van naam, Fr. Paulsen: Fechners tijd is nu gekomen, daarvoor spreken alle teekenen. Hij vergelijkt hem bij een dier kleine sterren aan den hemel, die plotseling

1) Fechner, Ueber die Seelenfrage^2, 148 u.s.w. Tagesansicht 11.
2) Fechner, Kollektivmasslehre, im Auftrag der Kön. Sächs. Ges. der Wissenschaften herausgegeben von G.F. Lipps.
3) Prof. J.E. Kuntze, Gustav Theodor Fechner, ein deutsches Gelehrtenleben, 304 u.s.w.

den helderen glans afstralen van een ster van eerste grootte. Zijn licht blijkt veel intensiever dan dat van zijn tijdgenoot en vriend Lotze. ‘Fechner zal, naar mijne overtuiging, onder de filosofen, die de wereldbeschouwing van de 20ste eeuw beheerschen, een eerste plaats innemen. Zijn naam is een program geworden, dat de wijsbegeerte der nieuwe eeuw den weg wijst’[1]. Duidelijker kan het niet.

Wil men van die teekenen iets meer zien, dan merke men op met hoeveel liefde en eerbied de pasgestorven wijsgeer Wundt herhaaldelijk over Fechner schreef[2]. Hij heeft dan ook als psycholoog op diens arbeid voortgebouwd en al heeft hij zijn wereldbeschouwing niet aangedurfd en verklaard dat zij meer tot de ‘philosophische Dichtungen’ dan tot de wetenschappelijke wijsbegeerte behoort, waarmede hij het toch elders erkende streven van Fechner om ‘seine Philosophie zur exacten Wissenschaft zu erheben’ weer miskent, zijn eigen nogal vage metaphysiek is juist in haar enkele vaste lijnen aan die van Fechner nauw verwant. En hij ziet zich genoopt te verklaren, dat, gelijk in 't algemeen ‘philosophische Dichtung in de ontwikkeling der wijsbegeerte haar goed recht heeft, Fechners filosofie in de reeks verwante stelsels een historisch rechtmatige en een belangrijker plaats inneemt dan haar in den regel wordt toegekend[3]. Terecht ziet dan ook Prof. Rud. Otto in de ‘renaissance van Fechner’ een der belangrijkste verschijnselen van de wetenschappelijke wijsbegeerte van onzen tijd[4]. In ons land heeft Prof. Heymans, onze meest zelfstandige en wetenschappelijke denker, in zijn even helder geschreven als diep gedachte Einführung in die Metaphysik een wereldleer voorgedragen, die men als een bevestiging van de hoofdgedachten van Fechner kan beschouwen. Zijne methode is anders, zijn

1) Fr. Paulsen, in de inleiding zijner uitgave van Fechner's Ueber die Seelenfrage, S. IX.
2) W. Wundt, Gustav Theodor Fechner, Rede zur Feier seines hundertjährigen Geburtstages, Leipzig 1901.
W. Wundt, Zur Erinnerung an G.Th. Fechner (Philos. Studiën IV, S. 471; vgl. Kuntze u.a.O.S. 351).
3) W. Wundt, Rede S. 58, vgl. 44, 85.
4) R. Otto, Naturalistische und religiöse Weltansicht^2, S. 264; vgl. he opstel over F. van W. Bölsche, Hinter der Grosstadt.

wetenschappelijke zelfbeperking strenger, maar in de uitkomst is de overeenstemming treffend. Op een enkel punt kan men Fechner, met name ten aanzien van de beteekenis zijner Atomenlehre voor de filosofie, met Heymans corrigeeren. Maar Fechner, wiens geniale scheppingskracht en stoutmoedige fantasie zijn wijsbegeerte vaak den vorm gaf van een gedicht van gedachten, heeft zijn bijzondere bekoring. Bovendien zou het bij het kritisch onderzoek, dat men hem nog schuldig is, kunnen blijken, dat ook zijne weloverwogen, vaste, methodische denkgang zijn betrekkelijk recht heeft. En dat hij zijn laatste en hoogste ideeën niet slechts in het koele licht van wetenschappelijke stellingen heeft geplaatst, maar met den warmen gloed van zijn religieus geloof heeft bestraald, geeft hem een eigen beteekenis en een buitengewoon belang voor een periode van geestesleven als de onze, die meer dan ooit behoefte heeft aan herstel van het organisch verband tusschen wetenschap, wijsbegeerte en godsdienst. Wanneer Heymans nu reeds durft hopen op een tijd, waarin de hoofdgedachte zijner filosofie zich boven den rang van een min of meer aannemelijke hypothese zal hebben verheven tot dien van een welgegronde theorie[1)], dan bevat die uitspraak een belofte voor Fechner in de naaste toekomst.

De onlangs overleden hoogleeraar in de wijsbegeerte te Gotha Lasswitz heeft dan ook getoond de geestelijke behoeften van onzen tijd te verstaan, toen hij door een verdienstelijke monografie den miskenden denker zijn plaats gaf in de bekende reeks *Klassiker der Philosophie*. Wij hebben, zegt hij terecht, voor ons denken en gelooven een gids noodig, die gevormd is in de school der experimenteele en mathematisch exacte natuurwetenschap en de nieuwere methoden van onderzoek kent, maar die tegelijk wijsgeer is en den eeuwigen drang voelt om door te dringen in de groote wereldraadselen, en die tevens met het fijn gevoel van den kunstenaar en de warme overtuiging van het vroom gemoed ons ethisch en aesthetisch idealisme weet te voeden en ons geestesleven weer op te heffen tot de reine, stralende hoogte van het leven in God. Lasswitz heeft gelijk: zulk een mensch

1) G. Heymans, Einführung in die Metaphysik^2, S. 321-335.

was Fechner. Zijne wereldbeschouwing en bijna al zijne werken, hoe ook de wetenschappelijke kritiek over hun blijvende waarde moge oordeelen, zijn de vrucht van de uiterst zeldzame vereeniging van al deze zoo verschillende geestesgaven. De tijd dat men hem voorbij zag, is voorbij. Hij spreekt tot onzen tijd meer dan tot zijn eigen eeuw. En het is onmiskenbaar, men luistert en begint te verstaan wat hij ons heeft te zeggen. Fechners levenswerk begint onder ons zijn werk te doen en voor ons te leven.

Wie zijn dat, en wie zullen het meest ontvankelijk zijn voor wat er aan waarheid schuilen mag in zijn denken? De algemeen ontwikkelden, die zich weer zijn gaan interesseeren voor de filosofie en hebben leeren inzien dat de hoofdvragen der wijsbegeerte algemeen menschelijke problemen zijn, - of de vakgeleerden, die zijn beteekenis als grondlegger der experimenteele psychologie wel reeds algemeen hebben erkend, maar, de genoemden uitgezonderd, den denker die aan allen de uilenoogen der nachtfilosofie verweet[1)], nu op hun beurt zonder nauwkeurig kritisch onderzoek eenvoudig buiten het gebied der wetenschappelijke wijsbegeerte hebben gebannen, - of de theologen, die alweer achteraankomend, behalve den godsdienstwijsgeer Pfleiderer, nog niet hebben ontdekt, dat hier zoowel de psychologie der religie als de wijsgeerige Godsleer voor nieuwe en diepe gedachten wordt gesteld, waarmede de theologie rekening zal hebben te houden wil zij niet eeuwig in denzelfden kring van oude strijdvragen blijven rondloopen, - of eindelijk de denkende

1) Dit opstel was reeds geschreven, toen ik kennis maakte met een pas verschenen brochure van P.v.d. Elst over Fechner, opgenomen in de reeks *Groote Denkers* (Baarn, Hollandia-drukkerij). Ik vestig op dit geschrift gaarne de aandacht, omdat het een met sympathie geteekend beeld geeft van den mensch en van zijne werken. Ook geeft het eenig inzicht in zijn wereldbeschouwing en in de beteekenis van zijn arbeid voor wetenschap en wijsbegeerte. Een boekje als dit is een bewijs te meer, dat die beteekenis eindelijk meer algemeen wordt erkend, en kan daartoe bevorderlijk zijn. Zonder het hier te willen beoordeelen, moet ik echter op een paar onjuistheden wijzen. De schrijver stelt het voor alsof F. met zijn 'Nachtansicht' slechts het Materialisme bedoelde en bestreed. Integendeel, hij verwijt aan de heele filosofie en theologie den nachtblik die alles verdonkerde, aan het Kriticisme van Kant zoo goed als aan Hegels Idealisme, aan Schopenhauers Pessimisme zoo goed als aan de Evolutieleer, aan Lotze's monadenfilosofi niet minder dan aan de verschillende speculatief-theologische stelsels. Het Materialisme was hem slechts een zeer grove en gebrekkige vorm van nachtfilosofie. Ook is den schrijver ontgaan, dat in Fechners Metafysica een synthese ligt van de waarheidsmomenten, die hij bij de nachtfilosofen van allerlei soort heeft erkend, zelfs bij de Materialisten. Eindelijk is het onjuist, dat Fechner zijn wereldvisie eigenlijk heeft geschapen als een soort filosofische en religieuse vertroosting in de jaren van zijn blindheid. Haar grondgedachten zijn reeds in de literaire werken zijner eerste periode te vinden. Het opmerkelijke is juist de eenheid en de vastheid van zijn denken door alle perioden van zijn leven heen.

vrome, die naar een nieuwe synthese van wetenschap, wijsbegeerte en godsdienstig geloof zoekt, en naar dieper grondslag, klaarder inhoud, beter samenhang zijner hoogste gedachten en overtuigingen vraagt dan van rechts of links hem geschonken wordt?

Fechner zelf heeft zich tot allen gericht. Hij heeft zeker niet alleen voor de studeerkamer geschreven. Hij wil dat allen God en de wereld en het leven met de oogen van zijn dagblik leeren zien. Als hij geleerde onderzoekingen mededeelt kan hij breed en vermoeiend zijn, maar als hij zijn wereldbeschouwing bepleit, schrijft hij over de moeielijkste vragen met verrassenden eenvoud en klaarheid. Zijn speelsch vernuft legt hij evenmin als zijn verbijsterende verbeeldingskracht, aan banden. Hij verbluft den lezer niet door de duistere verhevenheid van filosofische termen en gegoochel met abstracte begrippen. Met de plastiek van zijn beeldend denken verlevendigt hij iedere gedachte, met frisschen humor ieder betoog. Zijn taal is als een geslepen kristal, stralend helder, kantig en puntig, vol geestige glansen en kleuren.

Dat zou hem een goedkoop succes kunnen verschaffen, nu er weer publiek is dat aan filosofie doet, gaarne over wijsbegeerte wordt ingelicht, zelfs wel eens een filosoof leest. Filosofie is een beetje in de mode, - het ergste wat haar kan overkomen. Want nu wordt zij licht literatuur, en zij wil studie zijn. Degelijke wijsgeerige kennis, helder inzicht in de groote vragen van ons denken en gelooven, bezonnen oordeel over den arbeid der diepste geesten is een groot, maar moeielijk te verwerven geestesbezit. Als een waarschuwing heeft Spinoza zijn Ethica besloten met de waarheid: omnia

praeclara tam difficilia quam rara. Zonder ernstige geestesinspanning valt hier niets te bereiken dan eenig zelfbehagelijk dweepen met een naam of een stelsel.

Gelukkig heeft Fechner twee eigenschappen die hem voor zulke populariteit behoeden. Vooreerst is hij er te eenvoudig voor. Filosofische raadseltaal heeft voor niet weinigen een bijzondere bekoring. Het geeft aan den wijsgeer het gezag van het verhevene en van de diepzinnigheid, en aan zijn bewonderaars de zelfvoldoening, dat zij in die hooge sferen leven en de diepte wel ongeveer hebben gepeild. Men moet in het bergland der wijsbegeerte vrij veel gezworven en geklommen hebben om te weten, dat de toppen, die geheimzinnig in nevelen schuilen vaak minder hoog zijn dan de stralende spits die lacht tegen den klaren hemel. Of wil men, met 't oog op het nog al vlak karakter van alle gepopulariseerde filosofie, liever aan ons polderland denken: daar schijnt het nog moeite te kosten om te ontdekken, dat de troebele stroomen vaak veel minder diep, maar de heldere wateren altijd dieper zijn dan zij lijken.

Bovendien heeft Fechner's filosofie, trots den meestal zeer aantrekkelijken vorm waarin hij haar voordroeg, voor den gewonen lezer van wijsgeerige geschriften iets verbluffends. De geheele gangbare wereldbeschouwing verwerpt hij als een product der Nachtansicht, en wie tot zijn Tagesansicht wil komen, zal zijn denken, gevormd onder invloed der meest gezaghebbende wijsgeeren, en zijn religieus geloof, neerslag van allerlei theologische gedachtenstroomingen, in tal van hoofdpunten hebben te herzien. Wie onvoorbereid opeens eenige zijner karakteristieke denkbeelden verneemt, krijgt ongetwijfeld den indruk van een reeks paradoxen. Bloemlezingen, zooals de overigens verdienstelijke die Dr. Richter uitgaf[1], die het gedachtenverband slechts gebrekkig en de toelichting vaak in het geheel niet kunnen mededeelen, zijn dan ook onbetrouwbare gidsen. Wat zal bijv. een mensch, die gewoon is zijn geloof voor een gebrekkig weten aan te zien, verstaan van de paradoxale stelling, dat, omgekeerd, ons weten nog maar een gebrekkig geloof is. Wie met Kants populair geworden onderscheiding tusschen ‘verschijnsel’ en

1) O. Richter, Gust. Theod. Fechner, ein Auswahl aus seinen Schriften (Bücher der Weisheit und Schönheit).

'Ding-op-zichzelf' vertrouwd is geraakt, wordt een beetje onaangenaam verrast als hij Fechner dit 'duistere ding' en nog een paar andere meteen, waar de Nachtfilosofie zich blind op heeft gestaard, kalm opzij ziet schuiven, omdat die onderscheiding bij ons bewustzijn geen zin meer heeft, met de guitig eenvoudige opmerking, dat de mensch zelf deel van het 'Ding-an-sich' is. Het klinkt als een ongerijmdheid, dat niet de verschijnselen maar het bewustzijn het eenig onmiddellijk gegevene van de geheele wereldwerkelijkheid is en dat van al wat bestaat slechts datgene gegeven is wat daarvan in ons bewustzijn valt. En gewoon als men is achter dat bewustzijn naar het duister ding 'geest' of 'ziel' te zoeken, klinkt het ongelooflijk, dat juist hier niets achter te zoeken of te vinden is: het bewustzijn is een Zijn, dat weet hoe het is, en geheel is zooals het weet dat het is. Dat hier een revolutie in onze kennisleer ligt, vermoedt de argelooze lezer niet. Hij voelt alleen een onbehagelijk omverwerpen van denkgewoonten waarmede hij erfelijk is belast.

Het is alles paradoxaal wat hij hoort. De aarde is geen doode bol, waarop, hoe dan ook, het leven is neergevallen, ook geen doode moeder die levende kinderen baart, maar zelve in geen anderen zin een organisch systeem dan alle organismen, die zij uit zich voortbrengt en in zich draagt. Die aarde zelve weer deelsysteem van een organisme van zonnestelsels, en het heelal trapsgewijze gebouwd uit al meer omvattende levende systemen, een al-organisme uit welks innerlijke levensontwikkeling al wat bestaat is voortgekomen, al wat geschiedt wordt bewogen. Stoffelijk en geestelijk. Want stof en geest zijn geen twee gescheiden werelden, maar tweeërlei verschijningswijze van dezelfde werkelijkheid, afhankelijk van het standpunt waaruit er wordt gezien. Voor den uitwendig beschouwenden blik vertoont zich alles als stoffelijk zijn en gebeuren en is er niets dan de stof en hare wetmatige processen. Voor de innerlijke zelfaanschouwing van het bewustzijn is er niets dan geest en geestelijk gebeuren. Gelijk ons lichaam organisch deelsysteem is van een veel hooger organisme, dat zelf weer deel is van tallooze meer omvattende stelsels, waarin het kosmo-organisch levensproces zich openbaart, zal ook de daaraan verbonden, daarbij behoorende, alleen zichzelf verschijnende geest, het zichzelf

ziend bewustzijn, deel uitmaken van een alomvattend bewustzijn, het zichzelf ziende wezen dat bij het heelal behoort. Aan iedere stoffelijke organisatie beantwoordt een psychische individuatie, in het oneindig kleine zoowel als in het oneindig groote. De eenheid van het menschelijk bewustzijn is geen uitzonderingsgeval, bewustzijn is de innerlijke eenheid, die alle leven en alle organisatie vervult en verbindt. De eenheid des bewustzijns is dan ook alom tegenwoordig. Het psychophysisch bestaan des menschen is het kleine venster waardoor, niet een nacht van raadselen, maar het groote licht der van God bezielde en in den goddelijken geest verbonden wereld wordt gezien. Wat mensch, plant en dier in dalende lijn laten zien, vertegenwoordigt in opgaande lijn het aardorganisme, het systeem van al wat de aarde aan stoffelijk en geestelijk leven voortbrengt en omvat, en boven de aarde uit de nog omvangrijker kosmische stelsels, - relatief zelfstandige, maar in het alorganisme des heelals in oppersten samenhang verbonden verbijzonderingen van het eene, zelfbewuste alleven, dat wij God noemen.

Dat is natuurlijk maar een kleine greep, voor de vuist weg, uit de hoofdgedachten van Fechners wereldbeschouwing. Maar men ziet terstond hoe ver dat alles ligt buiten den gezichtskring van het middelmatig ontwikkelde denken. Dat is gemeenlijk nog steeds bepaald door de tegenstellingen van het oude dualisme, dat twee werelden zag, die des levens en die des doods, die der geestelijke en die der stoffelijke dingen, en daarboven nog weer een tegenstelling: de Wereld en God. En de nachtfilosofie moest dan dienst doen om den evidenten samenhang dier twee werelden te verklaren, maar zij kwam niet verder dan tot het zich blind staren op wat Fechner de ‘donkere dingen’ noemt, op het ‘wezen’ van stof en kracht, leven en dood, geest en ziel, wereld en God; of tot een duister begrippenspel, dat de klaarheid van het bewustzijn niet verklaard maar met zijn eigen donkerheid verdonkerd heeft[1)]. Zoolang men nu in al die duisternis begin en eind van de menschelijke wijsheid ziet, ja, kenmerk van de ware wijsbegeerte en het ware godsdienstige geloof, zullen de menschen doen, zegt Fechner[2)], wat kevers, die in donkere

1) Fechner, Ueber die Seelenfrage^2, 203.
2) Fechner, Tagesansicht, 10.

holletjes leven, plegen te doen als er eens een lichtstraal binnenvalt. Zij merken hem niet op, of gaan uit den weg als zij hem zien, want hij brengt hen in de war. De menschen moeten langzaam tot het zien met den dagblik worden opgevoed, - de taak voor het wetenschappelijke en het religieuze denken der naaste toekomst, zoodra het zelf tot zekerheid is gekomen dat hier inderdaad nieuwe lichtstralen schijnen.

Is dan van de wetenschappelijke wereld een geheel andere houding tegenover Fechner, grooter waardeering niet maar van een deel, maar van het onverbrekelijk geheel van zijn grooten levensarbeid te verwachten? En, omgekeerd, zijn er gegevens voor een gunstiger prognose omtrent zijn blijvenden invloed op de herlevende wijsbegeerte van onzen tijd? Daarvan zal toch voor een groot deel afhangen of zijn wereldbeschouwing bloot een wijsgeerige curiositeit zal blijven of meer en meer, overeenkomstig den hoopvollen titel van een zijner werken, een Zend-Avesta, een levenswoord zal worden.

Fechner zelf heeft daaraan geen oogenblik getwijfeld, en dat heeft hem de kracht gegeven om te volharden, trots alle teleurstelling. De ontvangst van zijn eerste boeken in de geleerde wereld verstoorde de illusie, dat zijn frissche ideeën en stoute concepties dadelijk ontvankelijke geesten zouden vinden, volkomen. Toen was hij jong en vol geestdrift voor zijn nieuwe wereldvisie. ‘Ik zag alles, zegt hij, zoo zeker en klaar en wilde dat allen alles met mij zouden zien. Ik greep de menschen bij de handen en de kleeren en trachtte ze mede te trekken. Ik riep het hun in de ooren wat ze zouden zien, wilde hun oogen openen, zong het hun voor, beeldde het in tal van beelden voor hen af, deed al wat binnen mijn krachten lag, deed boven mijn krachten. En het gevolg?... Paulus, gij raaskalt, - en gij zijt niet eens Paulus!’ ‘Tegenspraak, onverschilligheid, vluchtige aandacht, instemming op een enkel punt waarover men toevallig net zoo dacht, een complimentje over mooien stijl en rijkdom van gedachten, waar toch ieder wat op had aan te merken, - ziedaar alles. Maar het is eenmaal zoo, hoe meer een mensch de gedachten zijner tegenstanders overweegt, des te gewichtiger lijken hem zijn eigene. Mij is het niet anders gegaan. Ik heb altijd geloofd dat onze zaak goed was en vast stond, maar nu ik alles heb

gezien wat haar omver moest gooien, ben ik eerst recht zeker dat zij goed is en vast staat. Het is alles als de wind om den toren: ik stond op den top en keek ver over het land. De wereld om mij heen zag ik tegen mij, maar het begin en het einde van de wereld zag ik vóor mij. Met zoo ontzaglijke uitzichten en vooruitzichten is een droomer en fantast als ik ben al tevreden[1]. En toen hij heel oud was geworden stelde hij met de rustigste verzekerdheid zijn wereldbeschouwing als een dagblik tegenover de nachtfilosofie van het Materialisme niet alleen, maar van alle elkaar opvolgende en bestrijdende wijsgeerige stelsels. Hij zag dat ze onbevredigend waren voor het denken en voor het gemoed en dat slechts door inconsequenties konden bedekken, zooals schulden zonder vermogen slechts door toenemende schulden betaald kunnen worden. Maar hij zag ook de kentering beginnen. Het denken der menschheid beweegt zich in lange perioden, als een slinger, in tegengestelde richting. Tallooze eeuwen heeft het naïeve denken de wereldverschijnselen aangezien als aanschouwelijke werking van de onzichtbare godheid en zich alles gedacht als van goddelijke geesten vervuld en bewogen. Toen zijn de tijden gekomen dat men, om de godheid uit dat heidensche versnipperen en omlaaghalen in de dingen der wereld te redden, God ‘van de wereld afdistilleerde’ en met de goddelijke geesten als engelen afzonderde in een hemel boven de sterren. En nu is die niet alleen ontgoddelijkte, zondig van God afgevallen wereld, die alleen nog maar haar mechanische kracht en in haar duisternis alleen wat verstrooide lichtpuntjes van menschelijk geestesleven meekreeg, overgebleven ‘als caput mortuum voor de experimenten der natuurkundigen, de duistere overpeinzingen der filosofen en de scheldwoorden van de theologen’. Maar de slinger heeft aan dezen kant reeds weder zijn hoogtepunt bereikt, wordt verlamd in

1) Fechner, Professor Schleiden und der Mond (1856), S. 18, 43. Dit mooie strijdschrift, dat zeldzaam geworden is, toont welke ontvangst zijn werk te beurt viel, maar ook hoe geestig hij wist te spelen met zijn tegenstanders. Het is niet alleen een zeer gelukkige verdediging zijner ideeën, maar een proeve van zijn fijnen humor en zijn literair talent. Schleiden, die hem grof bestreden had, wordt met gratie en guitigen spot, maar ook met klaar en klemmend betoog terecht gewezen. De groote botanicus heeft dat ook erkend.

zijn eenzijdige beweging en blijft steken. Het is alsof hij denkt: een beweging die ophoudt kan de ware niet zijn. Nu keert hij om, begint zwak, maar beweegt zich al krachtiger en komt bij zelfbezinning tot het inzicht dat beide bewegingen betrekkelijk recht hebben en de slingering eerst volledig is door het volle krachtsbetoon naar beide kanten. Zoo is dan nu door het doodloopen der laatste eenzijdigheid het tijdperk gekomen van omkeer in den denkgang en wordt eindelijk weer iets erkend van de denkwaarde der oude geloofsgedachten, die met de menschheid zelve zijn geboren.

Zoo moet de groote hypothetische gedachtenbouw zijner Tagesansicht den rijkdom der vroegere wereldbeschouwingen opheffen en bewaren in den verheven samenhang eener nieuwe, en hij geeft er zijn lange leven, zijn geweldige werkkracht aan, volkomen verzekerd dat daaraan de toekomst behoort. Zijn taak is ontzaglijk, hij weet het. Maar hoe hij haar ziet en opneemt, zegt hij in een prachtig beeld. ‘Toen de heilige Christoffel een kind, dat geroepen was om de heele wereld te dragen, eerst over den stroom naar den anderen oever dragen moest, werd zijn taak niet daardoor zwaar dat de golven tegen zijn voeten sloegen en hem tegen wilden houden, maar wel omdat het kind zwaarder werd hoe verder hij ging. De Tagesansicht is nu nog maar een kind en Fechners taak is het haar naar den oever der toekomst te dragen. De stroom is tegen hem, en toch wel te doorwaden. Want al die golven van bezwaar, verzet en smaad vloeien eer men het weet in de zee der vergetelheid weg. Maar door haar eigen ontwikkeling wordt de last haast te zwaar voor zijne krachten. Doch hij heeft ook ervaren dat zij zijn krachten sterkt[1)].

Een blik op zijn levenswerk zal ons dat bevestigen en ons meteen wel doen zien waar hij ons iets te geven heeft en voor de toekomst iets belooft.

Weinig denkers hebben in hun arbeid zoo volledig en zuiver hun zieleleven afgespiegeld als Fechner, en bij hem vertoont het kleurrijke beeld een verrassende verbinding van de meest verschillende geestesgaven en de aantrekkelijke eigenschappen van een nobel, warm en innig vroom gemoed.

1) Fechner, Die Tagesansicht, 10-13.

Onder den schuilnaam Dr. Mises trad hij het eerst op met een paar bundels satyren en humoresken. Daar heeft hij wat gespot met de gebreken der toenmalige natuurwetenschap en guitige betoogen geleverd voor de grilligste fantasieën[1]. Het was een soort wetenschappelijke humor, die wel prikkelde en verbaasde, maar waarvan destijds misschien niemand ontdekt heeft, dat er een eigen kijk op de wereld in doorschemerde en dat een denker hier schertste met ideeën waarvan de menschen zouden schrikken. Misschien wist men niet wie de schrijver was. Het heeft hem althans niet geschaad. Weldra werd hij te Leipzig benoemd tot Hoogleeraar in physica en chemie. Met geweldige werkkracht wijdde hij zich toen aan die vakken, gaf zelfstandige bewerkingen van omvangrijke leerboeken, schreef tallooze studiën en repertoria en werkte zich half dood aan een Hauslexicon, een encyclopaedie over alle gebieden van wetenschap. Deskundigen verzekeren dat zijn veelzijdige arbeid en menigvuldige onderzoekingen voor de ontwikkeling van allerlei natuurwetenschap blijvende beteekenis hebben gehad. Hij gaf in enkele jaren meer en misschien ook belangrijker werken dan menige geleerde van naam in zijn heele leven, en verpoosde zich daarbij nog met literairen arbeid, geestige opstellen, verzen, kritieken met een geheel eigen karakter, de nog altijd merkwaardige Misesliteratuur.

Maar bij deze overspannen werkzaamheid kwam nu nog, door het bestudeeren der lichtgewaarwordingen, de behoefte om proeven op zichzelven te nemen. Altijd getrokken naar de grensgebieden van ons weten met het verlangen om ook daar de wetmatigheid der verschijnselen te vinden, en met

1) Hier zijn te noemen: Dr. Mises, Beweis dass der Mond aus Jodine besteht (1821), Panegyricus der jetzigen Medicin (1822), Stapelia Mixta (1824), Vergleichende Anatomie der Engel (1832), Schutzmittel für die Cholera (1837), Vier Paradoxa (1846), Gedichte (1841), Räthselbüchlein (1850), die Leipziger Kunstausstellung (1839), die grootendeels onder den titel 'Kleine Schriften von Dr. Mises' in 1875 zijn uitgegeven. De oorspronkelijke drukken zijn zeldzaam en kostbaar geworden. Het meest bekende der Mises-geschriften is het, later herhaaldelijk onder zijn eigen naam uitgegeven Büchlein vom Leben nach dem Tode (1836), een prachtige, gave uiting van zijn literaire kunst en zijn diep en oorspronkelijk denken. Het vraagt echter, om juist verstaan te worden, inzicht in de hoofdgedachten zijner wijsbegeerte.

het klare inzicht, dat slechts streng exacte meting en zorgvuldig experiment tot zekerheid kon leiden, had hij zich eerst op electrometrische en galvanische proeven, daarna op het onderzoek der subjectieve complementaire kleuren, vervolgens op studie der nawerkingen van lichtverschijnselen, en daarmede op de vraag naar de wetten der verhouding tusschen physische, physiologische en bewustzijnsprocessen geworpen met een zoo intensieve toewijding, dat het bijna een lichamelijke en geestelijke zelfmoord werd. Een hevige ziekte bedreigde hem maanden lang met het verlies van zijn gezichtsvermogen en zijn denkkracht of zijn leven. Hij moest onder de zorgvuldige verpleging van zijn voortreffelijke vrouw, Clara Volkmann, langen tijd leven in duisternis, eenzaamheid en volstrekte onthouding van arbeid. Uiterst langzaam herstelde hij, lichamelijk en geestelijk. Maar in dien tijd van geheel geconcentreerd innerlijk leven stond in hem de wijsgeer op, zonder dat de natuurvorscher met den zin voor mathematisch-exacte kennis van de wetten der verschijnselen, of de dichter met het warm gemoedsleven en de hooge vlucht eener machtige verbeeldingskracht, verloren zijn gegaan.

De eerste vrucht van deze vernieuwde en zich nu ontzaglijk uitbreidende werkzaamheid was een studie over ethiek, *Ueber das höchste Gut* (1846), waarin hij zijn beminnelijke, zonnige levensopvatting, eudaemonisme van de nobelste soort, met de fijne argumentatie van een lenigen geest bepleitte, en zich keerde tegen de straffe, doctrinaire schoolethiek van filosofen en theologen. Zoover ik zien kan, hebben zij er weinig notitie van genomen. Wat deed ook zoo'n physicus op hun gebied? Maar bepaald vijandig werd de houding der toongevende wetenschap toen hij in zijn *Nanna* (1848) een studie gaf over het zieleleven der planten. Hier kwam de literaire artiest, de wijsgeer en de natuurkenner gelijkelijk aan het woord. In pakkende, vaak geestige beschouwingen laat hij de ondoordachtheid zien van de alledaagsche meening, dat de plant bewusteloos leeft, en de gronden voor de onderstelling dat ook hier, zij het op lager trap van zelfstandigheid en complicatie, beantwoordend aan de uitwendige verschijning van het organisme een eenvoudig, alleen zichzelf verschijnend bewustzijn aanwezig is, een be-

wustzijn vergelijkbaar bij dat van het jonge kind, dat zonder gedachten of herinnering voortleeft in de wisseling van aandoeningen en aandriften. Maar de ontvangst van het boek was pijnlijk. Hij spot er zelf mede. ‘Geen dame die het boek heeft gelezen, en velen hebben het gelezen, die niet van de plantenziel wilde weten; geen natuurkundige of vakfilosoof, die het boek gelezen, of ook niet gelezen had, die er wel van wilde weten’. Hun grootste lof was eigenlijk hun diepste smaad: dat het een aardig verdichtsel was. En zooals men een predikant die alleen de harten der dames treft, die hij toch ook treffen moet, niet zeer hoog pleegt te stellen, zegt hij schertsend, ligt daar een oordeel over zijn natuurprediking in, wier aesthetische en gemoedelijke waarde het licht bewogen vrouwenhart ontroert, maar wier ernstige waarheid toch voor de rechtbank der ernstige wetenschap moet worden beoordeeld. Maar helaas de filosofen bestaan bijna alleen uit geest, de natuurkundigen uit een lichaam en een ontleedmes, en als nu een ding uit lichaam en ziel bestaat, trekt ieder van hen aan zijn kant, en rukken ze het zoo uit elkaar, dat de eersten alleen het begrip van de onlichamelijke ziel, de anderen het ziellooze lichaam in de handen houden. Voor de filosofen, - het was in den bloeitijd van Hegel -, zit er niets anders op dan het niet-bestaan der plantenziel uit het begrip te bewijzen. Maar reeds roept men van alle kanten die filosofie toe: goeden nacht. Als zij uitgeslapen is, zal het begrip van de niet bestaande plantenziel door zelfopheffing wel in zijn tegendeel verkeeren en met andere in hun tegendeel verkeerde begrippen aan haar bed staan en haar toeroepen: goeden morgen! Dat zal dan een nieuwe dag voor de filosofie worden. En de natuurvorschers zullen van de plantenziel niet willen weten voordat zij ergens in de kern van een celletje aantoonbaar is. Hun wereldbeschouwing hangt dus af van de verbetering van mikroskopen. Vooralsnog gaat het hun als iemand die op de Rigi stond. Naast hem stond een ander die zei: daar ligt Bern. - Waar? - Wel, dáar, waar die zwarte stip is. - Ik zie geen zwarten stip. - Kijk dan maar scherper, altijd scherper. - Ik zie hem nog niet. - Juist, waar gij den stip niet ziet, daar ligt Bern! En waar gij de ziel níet ziet, daar ligt de ziel![1]. In dien geest antwoordt

1) Fechner, Schleiden und der Mond, 1-13.

Fechner op de smadelijke bestrijding van den beroemden botanicus Schleiden, die hem had onder handen genomen zooals een verbolgen schoolmeester een dommen jongen doet. Wat men niet kan weerleggen pleegt men te hoonen. Maar Fechner is zoo rustig zeker van zijn zaak alsof hij voorzien had, dat een halve eeuw later gezaghebbende botanici als Fr. Darwin, Errera e.a. zouden erkennen, dat tal van verschijnselen in het plantenleven onverklaarbaar zijn als men geen bewuste aandoeningen en begeerten aanneemt, d.i. zonder de hypothese van wat Fechner noemt: zielsbestaan in eenvoudigsten vorm. Geestig, maar raak antwoordt hij in zijn *Professor Schleiden und der Mond* (1856), doch verbergt zijn teleurstelling niet over de ontvangst zijner ideeën.

Zijn volgend werk, de drie deelen van zijn *Zend-Avesta*, *oder ueber die Dinge des Himmels und des Jenseits vom Standpunkt der Naturbetrachtung* (1851), heeft hem nog meer in ongenade gebracht bij de natuurkundigen, filosofen en theologen van zijn tijd. Hij gaat hier nog stoutmoediger in tegen de allemans wereldbeschouwing. Men is het er roerend over eens, dat het geloof in een van God bezielde wereld, die in al de samenstellende deelen goddelijk leven bevat en goddelijk bewustzijn vertoont, heidensch is, en dat wij deze voor den kinderlijken mensch vanzelf sprekende waarheid verre te boven zijn. Wel is de aarde onze moeder, en men zou zeggen dat een doode moeder geen levende kinderen kan baren, maar de ware wijsheid weet toch dat wij van een steen afstammen. Wij hangen er nog als levende leden aan, en de geest der menschheid woont er in, maar men vindt het heel gewoon dat wij levende leden zijn van een dood lichaam en dat onze geest woont op een levenloozen klomp. De aarde hoort bij den hoop en loopt mee in den loop van al die doode, ziellooze hemelbollen, en de geest van den levenden God staat buiten en boven die wereld. Dat is het gronddogma van natuurkunde, filosofie en theologie, van de school, de huiskamer en de kinderkamer, van de eersten omdat het in de laatsten, van de laatsten omdat het in de eersten geleerd wordt, altijd hetzelfde kringetje rond. En wie het waagt dat kringetje te verbreken om wat meer te zien dan dezen dwazen samenhang van dood en leven, stof en geest, wordt door allen voor een dwaas gehouden. Eerder gaat een kameel door het

oog van een naald dan een bezield hemellichaam door onze wereldbeschouwing, die zelve eng genoeg is om door het oog van een naald te gaan[1].

Onbekommerd stelt Fechner zijn wereldviste daartegenover. Eerst in zijn Zend-Avesta, waar hij ons de aarde laat zien als een systeem, - verder: een organisch systeem, - meer nog: een levend organisch systeem, dat al de organismen van plantenrijk, dierenrijk en menschenwereld, heel het samenhangende ontwikkelingsproces van leven en geest, in zich draagt en uit zich voortbrengt als leden van zijn lichaam, organen van zijn organisme, - eindelijk: een hooger bewustsysteem, dat al zijn deel-systemen stoffelijk en geestelijk verbindt. - En hij laat ons zien hoe daarmede de blik op het menschenleven hooger en zonniger wordt en het geloof in de onsterfelijkheid der ziel nieuwen grond, inhoud en uitzicht ontvangt; en hoe daarmede weer dat groote leege woord God een klaren gedachteninhoud krijgt en deze hoogste geloofsovertuiging een vasten grondslag in al ons weten, - terwijl op de theologische lijst van Gods eigenschappen als eerste vermeld wordt dat Hij welbeschouwd, geen eigenschappen heeft, en de filosofen Hem trachten te begrijpen met het begrip der onbegrijpelijkheid. Is de aarde, in hoogeren zin dan hare levende, bewuste leden, van kosmisch leven en bewustzijn vervuld, dan is zij ‘de knoop waarmede wij in God verbonden zijn, de vuist waarmede hij ons samenhoudt, de tak die ons als bladeren draagt aan den goddelijken levensboom’. Men ziet dat de hoofdgedachte van dit werk van onmetelijke strekking is. Ons doet dit zeer bijzondere boek aan als een sterke stroom tusschen trotsche bergen onder een stralenden hemel. De gedachten stuwen voort in breede golven, de beeldende taal lijkt bloot een spel van vernuft, maar uit de klare diepte rijzen geweldige ideeën en iedere wending opent groote, zonnige vergezichten. Soms treft het door rustig beheerschte, veelzijdige kennis; vaker nog door verrassende combinaties, door geestige, ook wel gezochte vergelijkingen; het meest door de stoutmoedigheid van een door dichterfantasie bevleugeld denken. Aannemelijk of niet, een zoo doordachte, zoo gefundeerde wereldhypothese is een altijd eerbied wekkende

1) Fechner, Schleiden und der Mond, 13-22.

poging om, in plaats van ons verbrokkeld weten, dat ons met al de bouwsteenen der wetenschap dakloos laat, ons kennen, denken en gelooven saam te bouwen tot nieuw geestelijk tehuis. Een paar jaar later laat hij nog duidelijker en conciser de methode en de resultaten van zijn denken zien in het prachtig klare, rijke, diepe boekje *Ueber die Seelenfrage* (1861). En als hij 78 jaar oud, maar geestelijk nog volkomen jong en op het hoogtepunt zijner zelfbewuste kracht gekomen is, stelt hij met altijd rake kritiek zijn wereldbeschouwing deels in levendige plastische taal, deels in rustig betoog tegenover alle wijsgeerige duisterheid en theologische vaagheid en inconsequentie als een *Tagesansicht gegenüber der Nachtansicht* (1879).

De schoolfilosofie en theologie achtten zich te wetenschappelijk om met zulke fantasieën rekening te houden, maar waren niet wetenschappelijk genoeg om in te zien, dat zonder fantasie geen enkele wetenschap een stap vooruit komt. Niet de geleerdheid die zich breed maakt in een beperkten gezichtskring en niet verder durft te kijken dan haar neus lang is, maar de geniale concepties en de gewaagde hypothesen hebben ons verder gebracht. Eerst daarna is het woord aan de bezonnen kritiek die hun draagkracht onderzoekt. Maar daar is men bij Fechner zelfs nu nog niet aan toe gekomen. Hooghartig negeeren is gemakkelijker dan wetenschappelijk waardeeren. Fechners humor lachte intusschen met de verlegenheid zijner tegenstanders. Gods bewustzijn, zei de een, zeker, die moet het menschelijk bewustzijn in zich sluiten, precies mijn meening. Maar hij wist niet recht hoe. Neen, zei de ander, het menschelijk bewustzijn sluit Gods bewustzijn in. En een derde zei, dat ze elkaar wederkeerig uitsloten. Alleen hierin waren zij het eens, dat wie hun duistere leeringen niet verstond geen verstand had van filosofie[1]. Kom in de filosofische leerzalen, spot hij, daar strijden Ding-an-sich, Ik en niet-ik, Kracht en Stof, de Monaden, het Absolute, het Begrip, de Wil, het Onbewuste om den naam van het duistere wezen, dat uit zijn nacht in onzen geest de illusie opriep van een wereld vol licht en klank, vol geest en leven; en de theologen strijden daar weer tegen en zijn het alleen

1) Fechner, Schleiden, 25.

eens in húnne tegenstrijdigheden[1]. Zoo ziet hij Kant, Fichte, de Materialisten, Herbart, Leibniz, Schelling, Hegel, Schopenhauer, Hartman als het 'veelhoofdig monster der nachtfilosofie'. Komaan, zegt hij, laten wij de filosofie een standbeeld oprichten en haar voorstellen als Penolope. Vooreerst omdat zij haar eigen weefsels telkens weer uitrafelt. Maar ook omdat zij veel vrijers heeft die met elkaar drinken en vechten zonder elkaar dood te maken, tot er een komt die ze allen verslaat[2]. Geestig verweer van een miskend man, maar die voorbijzag hoe onrechtvaardig hij nu op zijn beurt werd. En die ook voorbijzag hoeveel hij gemeen had met wie hij bestreed. Zelf heeft hij echter wel ingezien, dat iedere hoogere blik op de wereld niet enkel antithese, ook synthese is, en dat zijn eigen denken verbinding van waarheidsmomenten bij anderen was[3]. De taak der toekomst is, in dien zin met zijn werk winst te doen.

De miskenning van zijn hoogste gedachten-concepties door de toongevers der wetenschap heeft Fechner gewroken door de wetenschap in engeren en strengeren zin te verrijken zooals het maar aan weinigen gegeven is te doen en zelfs een nieuwen tak van wetenschappelijke studie voort te brengen, welks vruchtbaarheid door niemand meer kan worden ontkend. Hij is de schepper der psychophysiek en daarmede der experimenteele psychologie. Zij ontsproten aan zijn denken niet alleen omdat hij nu eenmaal twee schijnbaar heterogene begaafdheden bezat en evenzeer natuurvorscher met zin voor exacte kennis van feiten en wetten, als denker, dichter, vroom geloovige en kunstenaar was, maar kwamen ook uit den heelen ontwikkelingsgang van zijn geestesleven naar den eisch van zijn eigen denkmethode voort. Onze wereldbeschouwing wordt bovenal bepaald door ons inzicht in de grondbetrekking tusschen de wereld des bewustzijns en die der stoffelijke verschijnselen, tusschen ziel en lichaam. In plaats van den wijsgeerigen schijn dat het ware inzicht hier door abstracte begrippen te krijgen was, die hij lachend moeielijker te begrijpen noemde dan wat er mede begrepen

1) Fechner, Tagesansicht^2, 6, 15, 22, 63; Seelenfrage, 201.

2) Fechner, Tagesansicht^2, 19.

3) Fechner, Seelenfrage^2, 220, Atomenlehre^2, 139-143.

moest worden, stelt hij den eisch van een zuiver inductieve metaphysiek. Men bouwt geen piramide van de spits maar van den bodem, en hoe breeder het grondvlak is des te hooger kan hij rijzen. ‘Iedere metaphysiek die het wezen en den samenhang der dingen in iets anders zoekt dan in de verbinding der feitelijke grondgegevens is een vol klinkende maar leege ton’[1]. Daarmede heeft hij het geluid van de ton tegen zich opgeroepen, en heeft dat nog. Maar het heeft hem niet belet voor het hooge bouwsel van zijn denken te zoeken naar zoo breed en vast mogelijken grondslag. Zoo noopte hem zijn wereldbeschouwing, die, hij wist het, niets meer dan een grootsche hypothese voor de wijsbegeerte en een diep en consequent doordacht geloof voor de religie was, tot uitbreiding van het gebied waarop exacte waarneming en proefneming mogelijk was, dus als een heuristisch beginsel voor nieuwe wetenschappelijke onderzoekingen juist daar, waar de bespiegeling meer duisternis dan licht had gebracht.

Dat had hij op zuiver physisch gebied reeds gedaan in zijn Physikalische und philosophische Atomenlehre (1855). De beteekenis van dit werk zal bij de enorme ontwikkeling op dit gebied in de laatste jaren wel een overwegend historische zijn. Maar het trof mij te meer van een onzer grootste physici, die het niet kende en wiens oordeel ik vroeg, te vernemen: ‘ik zou wenschen dat veel er van, bijv. het hoofdstuk over het begrip kracht en zijn verhouding tot het begrip materie door elken physicus gelezen werd’. En ook de leek kan weten dat Fechner, toen hij tegen toenmaals gangbare opvattingen voor de atomistische structuur der stoffelijke wereldverschijnselen opkwam, de richting heeft aangewezen waarin de natuurwetenschap na hem haar grootste vorderingen zou maken. Voor ons doel is het interessant even te zien hoe de atoomtheorie uit zijn wereldconceptie voortvloeide. Die kleinste, ondeelbare, stofdeeltjes, centra van alle kracht en alle licht, de intensieve punten voor den radius van den tijd en den kogel der ruimte, laatste bouwsteenen der werkelijkheid in haar uitwendige stoffelijke verschijning, waren hem het noodzakelijke tegenbeeld voor den blik op het heelal dat uit systemen van hemellichamen, zonnestelsels en melkweg-

1) Fechner, Schleiden 34.

stelsels zich opbouwt voor onze oogen, een tweede hemel beneden onze oogen! Zij maken het groote wereldbouwsel eerst recht doorzichtig voor onzen blik, doen ons de wetmatige krachten als het cement aller deelen, de wetten zelve als de verbinding, den geest als den bouwmeester, den bewoner en den bezitter zien[1]. Hier keert de groote grondgedachte van heel zijn denken terug: de geest, het bewustzijn is niet het raadsel áchter de dingen, een duister ding áchter het licht, maar het eerste en eenig onmiddellijk gegeven der ware werkelijkheid, een Zijn dat zichzelf ziet, en is gelijk het zich ziet. En daarnaast wat hij noemt zijn synechologische wereldopvatting: wat voor de uitwendige beschouwing een oneindige veelheid van stoffelijke deelen is, is voor de innerlijke zelfaanschouwing des bewustzijns een eenheid, die zijn ware wezen en wezensinhoud als geestelijk zijn en geestelijk gebeuren ziet. Zoo in het kleinste organische systeem dat wij kennen, de cel; zoo in de grootere systemen die er uit worden opgebouwd en in de meer omvattende kosmische systemen, waarvan zij deelsystemen zijn; zoo in het organisch systeem aller systemen, noem het natuur of heelal, dat als goddelijk Albewustzijn zijn eigen wezen ziet en al wat is in zich voortbrengt en omvat[2].

Nauw aan dit werk verwant is een later geschreven studie: *Einige Ideen zur Schöpfungs- und Entwickelungsgeschichte der Organismen* (1873). Een geest die zich zoo bij voorkeur op het grensgebied van ons weten bewoog en van de eindproblemen van ons denken was vervuld als de zijne, heeft natuurlijk ook op deze vragen een antwoord gezocht, waarbij wederom zijn wereldbeschouwing als heuristisch beginsel dienst deed. Hij aanvaardt eenige grondgedachten van Darwins descendentieleer, vult ze aan en corrigeert ze, maar stelt zich vierkant tegenover de materialistische interpretatie van Haeckel. Zijn eerste stelling is, dat het onderscheid tusschen het organische en niet organische, tusschen levende en doode stof uit physisch oogpunt beschouwd, gezocht moet worden in een bepaalden bewegingstoestand der kleinste deeltjes van de moleculen, die bij het levend organisme door de inner-

1) Fechner, Schleiden 40.

2) Fechner, Atomenlehre^2, 115-116, 244-260.

lijke krachten van het systeem worden onderhouden en in hoofdzaak met dien van een zonnestelsel vergelijkbaar is. Zijn tweede luidt, dat alle beweging der stof gericht is op stabiliteit, in welk beginsel dat der causaliteit en dat der finaliteit of doelstreving in hooger eenheid zijn verbonden. Voor ieder organisch systeem is die stabiliteit slechts benaderd, en daarom zijn duur beperkt. Voor de generaties van organismen neemt met de stabiliteit de duur van het levensproces toe. Het systeem waarvan zij deelsystemen zijn, de aarde, heeft beiden in hooger mate bereikt. Alleen voor het universum geldt de stabiliteit absoluut. In de groote kosmische processen heerscht een bijna volkomen stabiliteit; en de periodiciteit der daar voorkomende beweging acht Fechner het zuiverste beeld van den organischen toestand. De derde grondgedachte is nu, dat de moleculair-organische verschijnselen in de kosmorganischen hun oorsprong vinden. Populair gesproken, is dus het leven op aarde niet een product van het spel der krachten in haar doode stof, evenmin een kleed van hyperphysischen oorsprong over haar doode lichaam, maar voortbrengsel en openbaring van dat hoogere kosmische leven dat de aarde bezit als deel van het levend heelal. Hare organisatie is natuurlijk een andere dan die der levende wezens die zij voortbrengt. Het geheel is anders dan een groote herhaling van een deel, maar zij bevat alles wat hare organen, de organismen bezitten. En hoe betrekkelijk gerechtvaardigd onze onderscheiding is tusschen het organische en anorganische, beiden zijn een differentiatie en ontwikkelingsmoment van het in hoogeren zin organisch geheel. Daarom vertoont zich dan ook, laatste hoofdgedachte, de doorgaande zelfonderscheiding van het aardeleven in tallooze, trapsgewijs hoogere levensvormen als een samenhangend ontwikkelingsproces. De variabiliteit der organismen, die planten, dieren en menschen voortbracht, is geen toevallige maar een doelmatige. Veel meer dan het beginsel van den strijd om het bestaan, heerscht hier het beginsel der saamhoorigheid. Hoogere en lagere levensvormen zijn op elkander aangewezen, vullen elkander aan, grijpen in elkander, schakels van één keten. - Men ziet, een rijkdom van gedachten, uitteraard hypothesen, waartoe de nieuwe wereldvisie heeft geleid. Physicus, chemicus en bioloog mogen uitmaken in welke ver-

houding zij staan tot den tegenwoordigen stand hunner studiën. Voor den wijsgeerigen blik op natuurwetenschappelijke problemen zullen zij ongetwijfeld belangrijk blijven.

Leven en bewustzijn zullen dus niet zijn ontstaan, maar hun eeuwigen oorsprong vinden in den toestand van het heelal, dat in den hoogsten zin des woords leeft en, niets hebbende buiten zich, zich zelf ziet in zijn ware wezen, en dus zijn leven met al wat het in zich voortbrengt en al zijn innerlijke processen bezit als inhoud van het Albewustzijn. Uit deze grondgedachte vloeit onmiddellijk de overtuiging voort, dat er een vaste, fundamenteele betrekking moet zijn tusschen de stoffelijke en de geestelijke wereldverschijnselen. omdat beiden twee zijden zijn van dezelfde wereldwerkelijkheid en hetzelfde wereldgebeuren. De levende wezens aan wier bewustzijn niet te twijfelen valt, zijn slechts deelsystemen van het groote wereldsysteem dat ze voortbrengt en omvat. Aan den samenhang van hun lichaam en hun geest is evenmin twijfel mogelijk. Hoe is het dan mogelijk dat hun stoffelijke en hun geestelijke verschijnselen zoo volstrekt onvergelijkbaar zijn en beider samenhang nooit onmiddellijk waarneembaar is? Fechner antwoordt: eenvoudige voorbeelden kunnen ons leeren, dat wat in zijn wezen één is op geheel verschillende wijze verschijnt, naar gelang van het standpunt des beschouwers. Een cirkel is voor wie er in staat alleen concaaf, voor wie er buiten staat convex. In het eerste geval blijft de convexe, in het tweede de concave verschijning geheel verborgen. Ons zonnestelsel vertoont zich van de zon uit gezien kopernikaansch, van de aarde uit ptolemaeïsch. Nu is al het stoffelijke, het lichaam, uitsluitend in uitwendige aanschouwing gegeven, al het geestelijke bloot als innerlijke zelfaanschouwing. Wij nemen daarom alleen ons eigen geestelijk bestaan waar, want er is maar één zuiver innerlijk standpunt, dat der coïncidentie met zich zelf. Al wat wij waarnemen of meenen te weten van anderer geestelijk bestaan, is door ons afgeleid uit onze uitwendige waarneming van hun lichamelijke verschijning. Daarentegen kunnen wij de uitwendige verschijning van een lichaam op verschillende wijzen, als van verschillende standpunten uit waarnemen. De heterogene verschijningswijze bewijst niets tegen de mogelijke wezenseenheid van lichaam en geest. Maar iedere bespiege-

ling daarover blijft onzeker en vruchteloos, zoolang niet de onverbrekelijke samenhang van beide verschijnselreeksen is vastgesteld. Slechts op zekere kennis van een wetmatig verband tusschen stoffelijke en geestelijke processen, laat zich de overtuiging gronden van de wezenseenheid der schijnbaar gescheiden werelden van geest en stof[1]. Die gedachte opende voor Fechners onuitputtelijke werkkracht een nieuw gebied van onderzoek en maakte hem tot den schepper eener nieuwe wetenschap. Wat zijn hoofdwerk op dit gebied, de *Elemente der Psychophysik* (1860) en de bijbehoorende werken *In Sachen der Psychophysik en Revision der Hauptpunkte der Psychophysik* (1882) betreft, geef ik hier nog een korte karakteristiek. Al die boeken zijn gewijd aan zuiver objectief onderzoek. Zijn wereldbeschouwing moge er hem toe hebben gedrongen, zij beïnvloedt het niet. Hier wordt met rustigen blik op alle gebieden van het geestesleven omgezien naar feiten, en met zekere hand wordt het overvloedig materiaal gerangschikt. Scherpzinnig worden de methoden bedacht en de proeven met uiterste nauwkeurigheid genomen. Mathematisch nauwkeurig worden de metingen gedaan, de mogelijke fouten in rekening gebracht, de gevonden wetmatige verhoudingen geformuleerd. En dat alles geschiedt zoo veelzijdig en volledig, zoo zorgvuldig en voorzichtig, zoo zakelijk en helder, dat het den indruk maakt alsof deze pas geboren wetenschap volwassen ter wereld kwam. Het onderzoek richt zich het eerst op het gebied waar de beide reeksen van causaal samenhangende verschijnselen ook hun onderling causaal verband het duidelijkst vertoonen, dat der zintuigelijke gewaarwording. Hier zijn de physische verschijnselen bekend, de prikkels meetbaar en voor ieder zintuig dus de proeven scherp te controleeren. Reeds had Prof. Weber op deze wijze den tastzin onderzocht en de wet gevonden, dat het verschil tusschen twee vergelijkbare gewaarwordingen niet evenredig is aan het verschil tusschen de veroorzakende prikkels, maar aan de verhouding tusschen die prikkels. Fechner ontdekt een tweede wet, die betrekking heeft op het al of niet overschrijden van den drempel of het peil des be-

1) Fechner, Zend Avesta^3, II, 169. Elemente der Psychophysik^3, I, 1-7. Wissenschaftliche Briefe von Fechner und Preger, 204.

wustzijns, en wel een tweeledige: iedere prikkel niet alleen, maar ook ieder onderscheid tusschen gelijksoortige prikkels moet een bepaalde sterkte bezitten om in het bewustzijn verandering teweeg te brengen en gewaarwording te wekken. Is er nu een maat voor de gewaarwordingen gelijk er een is voor de prikkels? Ieder ervaart dat de gewaarwording niet toeneemt in dezelfde verhouding als de prikkel. Vierhonderd stemmen klinken niet tweemaal luider dan tweehonderd. De bewustzijnsverandering blijft verre ten achter bij de prikkelverandering. Fechner ontdekt, hij noemt zelfs den dag, 22 October 1850, dat de maat der bewustzijnstoename de logarithme is van de maat der prikkeltoename. Neemt men als eenheid het kleinst waarneembaar verschil bij exact meetbare prikkels, dan laat zich daaruit een exacte maatformule afleiden voor de tot nu toe onmeetbaar geachte gewaarwordingsverschillen. Zoowel de methoden als de uitkomsten waren nieuw en openden ongekende mogelijkheden van onderzoek. Op het gebied der psychologie zal Fechners naam als een der groote voorgangers en ontdekkers in eere blijven, al zal zijn werk op sommige punten moeten worden herzien. Zijn *Vorschule der Aesthetiek* (1876) bracht reeds de toepassing der methode op een afzonderlijk gebied[1].

Maar hijzelf acht dit allerminst de hoofdzaak. Voor hem is heel dit omvangrijke onderzoek, dat hij de uitwendige psychophysiek noemt, slechts een inleiding tot de diepere problemen der inwendige. Tusschen den prikkel en de gewaarwording ligt wat hij noemt het psychophysisch apparaat, het centrale zenuwstelsel. Van den aard en de intensiteit der daarin optredende veranderingen hangt de gewaarwording af. Maar juist daarvan is nog weinig bekend: Alleen is er geen grond om te betwijfelen dat de beweging der stof in de zenuwbanen en hersenen bepaald wordt door de sterkte der prikkels, dat dus hier ook de gevonden wetten gelden, en derhalve dat de gewaarwordingen toenemen niet in eenvoudige evenredigheid

1) Studiën over aesthetiek had Fechner reeds vroeger in het licht gegeven. Het denkbeeld van een experimenteel onderzoek van den schoonheidszin, dat, zegt hij ironisch, liever van onderen naar boven dan omgekeerd bouwt en meer in de klaarheid dan in de hoogte brengt, uitte hij het eerst in zijn ‘Zur experimentalen Aesthetik (Abh. der Sächs. Soc. der Wissensch. 1871).

maar in logarithmische verhouding tot het psychophysisch proces. Maar veel moeielijker is de vraag naar de betrekking van het hoogere geestesleven, herinnering, fantasie, denken, gevoelen, willen, tot het stoffelijk substraat. Bij de herinnering van zintuigelijke indrukken is de materieele grondslag evenwel onmiskenbaar. Stoffelijk zijn ze immers nawerking van een psychophysisch proces, geestelijk zijn ze nawerking van het daaraan gebonden bewustzijnsproces. En daar nu de herinnering het materiaal is voor alle hoogere geesteswerkzaamheid, is de onderstelling onafwijsbaar, dat psychophysische processen grondslag zijn voor alle meer gecompliceerde geestelijke processen, hetgeen mogelijk is bij een zoo oneindig gecompliceerd apparaat. Maar dan is ook de onderstelling onafwijsbaar dat hier dezelfde functioneele samenhang en dezelfde wetmatigheid heerschen. Met name geldt dat van de wet van het bewustzijnspeil. Bij den slaaptoestand raakt de bewustzijnsinhoud beneden het bewustzijnspeil, in verband met vertraagde en verzwakte psychophysische functies, zonder echter te niet te gaan, om in den droom daarboven weer gedeeltelijk te stijgen. Bij de steeds wisselende aandachtsconcentratie is er een nieuw en hooger peil waar een deel beneden daalt, een ander deel boven rijst, terwijl het geheel boven het algemeen bewustzijnspeil opgeheven blijft, zooals een rimpel boven een golf. Zoo laat zich het zeer gecompliceerd proces voor ons geestesleven als een golfbeweging schematisch voorstellen. Maar de geheele inhoud en alle veranderingen van onzen geest zijn in de identische eenheid van het bewustzijn verbonden. Daarop berust wat Fechner noemt het synechologisch beginsel: het psychisch eene en enkelvoudige is verbonden aan een physisch veelvoudig zijn en gebeuren, en omgekeerd het veelvoudig stoffelijke is saamgebonden in een psychische eenheid[1]. De geest is dus het verbindende in het complex des lichaams en zijne stoffelijke processen. Zoo vertoont zich in ons bestaan bij de innerlijke zelfaanschouwing de eenheid van wat bij uitwendige aanschouwing slechts als een veelheid verschijnt.

Wijst nu die samenhang niet boven den mensch uit? Kan de mensch, die toch slechts deelsysteem is van een grooter

1) Tagesansicht, 247, 251. Revision des Hauptp. der Psychophysik, 12.

systeem, dat op zijn beurt weer in hooger, omvattender systeem is opgenomen, en zoo met al het bestaande in het alomvattende wereldsysteem is verbonden, een anomalie zijn? Neen, de geloofsgedachte dringt zich aan Fechner op, dat de geheele wereld een psychophysisch systeem is, waarvan de mensch slechts een kleine proeve is. Stoffelijk èn geestelijk zal de wereld dus een 'Stufenbau' zijn, als een toren die zich opbouwt uit en uitbouwt ín zijn trappen, gelijk elke trap weer uit zijn treden; - stoffelijk omdat dat de wijze is, waarop het eindig bewustzijn de deelen van het geheel aanschouwt; geestelijk omdat dat de wijze is, waarop èn het geheel èn ieder deelsysteem zichzelf aanschouwt. De geheele stoffelijke wereld is dus de representant voor óns bewustzijn van een geestelijk Alwezen. De wijsbegeerte staat verlegen hoe zij de stoffelijke aan de geestelijke wereld moet verbinden, die ze toch verbonden ziet, en tast radeloos rond in de duisternis naar het duistere wezen van geest en stof, ja, is nu zoover gekomen door Kant, Fichte, Schelling, Hegel, Herbart, Schopenhauer en Hartmann heen, dat men voorstelt: willen wij maar weer eens bij Kant beginnen[1)]. Fechner ziet het ware nieuwe begin hierin, dat men van den elementairen en fundamenteelen, den feitelijken en wetmatigen samenhang van lichaam en geest, gelijk die in den mensch gegeven is, uitgaat, en, vragend naar wat in ons bestaan boven zich uitwijst, wáar dus het deel iets leert omtrent het geheel, het gevondene methodisch veralgemeent, uitbreidt, opheft tot laatste en hoogste geloofsgedachten. Verder dan de aannemelijkheid van zulke eindhypothesen kan de wijsbegeerte niet komen. Maar de waarde van aldus verworven overtuigingen, waarin al ons weten en denken harmonisch is saamgevoegd, is voor het religieuze leven oneindig grooter dan een abstracte, leege Godsidee, die zweeft boven een ontgeestelijkte wereld. Hoe levende religie in onze ziel wortelt en groeit, had hij reeds vroeger in een helder en gedachtenrijk boek, *Die drei Motive und Gründe des Glaubens* (1863), laten zien, en daarmede een paar klare grondgedachten gegeven voor iedere godsdienstwijsbegeerte, die boven de warrige problemen der nachtfilosofie zich wil verheffen.

1) Fechner, Revision 14.

Zoo loopen al de lijnen van dit rijke geestesleven uit in zijn religie. Daar lag het middelpunt zijner persoonlijkheid. Van daar uit breidde zich de cirkel van zijn leven uit naar alle zijden, naar den kant der ervaringkennis op stoffelijk en geestelijk gebied en naar dien der wijsgeerige problemen op psychologisch, ethisch en aesthetisch gebied, tot hij in een alles omvattende wereldbeschouwing een wijden, zonnigen gezichtseinder vond. Maar ieder punt van den omtrek bleef met den straal van zijn innig religieus bewustzijn aan zijn levenscentrum gebonden. In zijn strikt wetenschappelijke zoogoed als in zijn wijsgeerige, dichterlijk speculatieve werken glanst iets van de innerlijke blijheid en de stille sterkte van een groot geloof. Zijn Tagesansicht, hij erkent het herhaaldelijk, is boven alles geloof, zuiver religieus geloof. Haar klaar doordachte inhoud moge tevens een wijsgeerige wereldhypothese zijn, die als zoodanig tot de wetenschap behoort en als heuristisch beginsel nieuwe wetenschap schept en oude wetenschappen op nieuwe banen leidt, het diep doorleefd gevoel dat ons bewustzijn Gods albewustzijn ‘eingetan und untertan’ is, dat is de harteklop in dit rijke, nobele zieleleven geweest. Laat Schleiermacher heel de religie herleiden tot volstrekt afhankelijkheidsgevoel van God, hoe kan, vraagt Fechner, dat gevoel ‘innig, warm, hartelijk, werkzaam zijn, als ik niets van God weet dan dat hij eenig, oneindig, eeuwig is, dus eigenschappen heeft die wij niet hebben en waar met ons verstand niet bij te komen is? Hoe gansch anders wordt dit gevoel als wij ons weten en werken als ondergeschikt aan, als deelhebbend in Gods bestaan, weten en werken, erkennen en voelen. Maar wie weet dat wij in Hem zijn, weet ook iets vân Hem, en weet er ander weten aan te verbinden’. Stel uw geest buiten en tegenover Gods geest, gij verbreekt den samenhang van de wereld des geestes en maakt den geest der wereld tot een leeg begrip. Denkt men den menschelijken geest niet in- en ondergeordend aan Gods geest, dan vergoodt men den geest des menschen of maakt God tot een illusie in den mensch. Zoo wil zijn denken inhoud geven aan het schoone bijbelwoord, dat hij veel gebruikt maar even vaak verloochend zag, dat wij in God leven, ons bewegen en zijn. De diepste waarheden van het oorspronkelijke, nog niet verdogmatiseerde Christendom, dat hij eerbiedig lief-

heeft, ziet hij door zijn geloofsgedachten bevestigd. Nader kan God ons niet zijn en kunnen de menschen ons niet zijn, dan wanneer wij allen in Hem leven en Hij ons allen 'zum Ganzen ergänzt' en ons liefheeft gelijk Hij zichzelven liefheeft[1]. Maar dat is bij hem meer nog dan de Mentis amor intellectualis erga Deum qui est ipse Dei amor quo Deus se ipsum amat van Spinoza. 'Das zu wissen und zu fühlen ist Gottseligkeit; an jedem Gedanken und Gefühl aber, das davon abführt, hängt etwas von Gottlosigkeit'. Zoo blijft al zijn denken innig religieus doorvoeld. Hij heeft zijn wetenschap opgeheven tot zijn wijsbegeerte, hij kon zijn denken saamvatten in een klare belijdenis des geloofs, zijn gelooven uitzingen in vrome liederen: In Gott lebt meine Seele[2]. -

Bij al den geestelijken rijkdom onzer eeuw voelen velen zich arm, omdat de harmonische samenhang van ons hoogere geestesleven verzwakt of verbroken is. Wie ook maar een der wegen wijst om daarboven uit te komen, heeft recht onder de leidslieden te worden geteld in een wereld vol zoekende zielen.

H.IJ. GROENEWEGEN.

1) Fechner, Tagesansicht^2, 14, 24. Zend Avesta^2, I 314. Seelenfrage, 193.

2) Tagesansicht^2, 64. Motive, 254.

Buitenlandsch overzicht.

26 Jan. 1922.

Briand vervangen door Poincaré. Het is beter zoo. De felle criticus zal ondervinden, dat ook hij tegen de kracht der feiten niets vermag.

Voorloopig zal de vervanging groote gevolgen hebben. Wat er van dit Genua worden zal, is geheel onzeker. Dat er een Genua komen moet, is daarentegen zekerder dan ooit.

Het moratorium aan Duitschland is slechts een korte opschorting; Duitschland is uitgenoodigd de oplossing voor te stellen van een probleem dat Duitschland alleen niet oplossen kàn, omdat het het probleem ook van de Geallieerden (en van Amerika) is.

De ziekte waaraan de wereldeconomie lijdt, is het verschil tusschen binnen- en buitenlandsche koopkracht van op de wereldmarkt gedeprecieerde betalingsmiddelen. Aan Duitschland is nu de eisch gesteld, dit verschil gewelddadig op te heffen, door zijn spoorwegvrachten, zijn briefporto's, zijn binnenlandsche kolenprijzen, zijn invoerrechten, zijn belastingen, met den wereldmarktprijs van zijn betaalmiddel in overeenstemming te brengen; de staatsbijslagen af te schaffen; de productiekosten der Duitsche nijverheid te brengen op wereldpeil. Met het gevolg dat de Duitscher niet meer zal kunnen reizen, geen brieven meer schrijven, zijn fabrieken niet meer aan den gang zal kunnen houden noch zijn huis verwarmen, niets meer uit het buitenland zal kunnen ontbieden, en dat den staat, om al deze euvelen te bestrijden, geen middel zou overblijven dan nieuwe inflatie met al de gevolgen van dien: nieuwe inflatieconjuncturen voor de

Duitsche nijverheid, nieuwe werkeloosheidscrisissen in de landen met niet-gedeprecieerd betaalmiddel; ijdelheid van alle belastingsmaatregelen de Duitsche regeering door de Entente voorgeschreven, omdat alle verhooging, eer zij werken gaat, door koersdaling blijkt te zijn ingehaald.

Wat voor verschil - vraagt terecht de Berlijnsche correspondent der *N.R. Ct.* - maakt het inderdaad uit ten aanzien van het wereldprobleem, of den Duitschen staat b.v. verboden wordt voortaan milliarden papiermark uit te geven tot het drukken van den broodprijs? Hij zal morgen aan den dag diezelfde milliarden beschikbaar moeten hebben tot salarisverhooging.

Duitschland, met andere woorden, is genoodzaakt geworden een ontwerp aan te bieden van maatregelen waarin het niet gelooft. 'Wij moeten', adviseert Schücking, 'de Geallieerden in kennis stellen van onze bezorgdheid, dat de nakoming van het afgedwongen voorstel een verdere daling van ons economisch leven zal veroorzaken, en verder gelaten afwachten, wat de tijd zal brengen'. Wirth en Rathenau er den bons voor te geven, komt, meent hij, niet in aanmerking.

Die beiden namelijk loopen ernstig gevaar. De termijn, hun door de Commissie van Herstel gelaten, was zóó kort, dat zij omtrent de belastingplannen, in het voorstel opgenomen, nauwelijks vooraf de partijen hebben kunnen raadplegen; zij moeten dit, zoo te zeggen, tegelijk met de afzending doen, en daarbij blijken alleen de sociaal-democraten ten volle bereid, eene heffing-in-eens te aanvaarden; Centrum, Beiersche Volkspartij en democraten geven de voorkeur aan een gedwongen leening van een milliard goudmark, die de eerste jaren geen, vervolgens geen hooger rente dan 2½% zal dragen, en de Duitsche Volkspartij vindt ook dit nog te kras[1)].

Voor de wereld in het gemeen is thans het al of niet aanblijven van Wirth en Rathenau vrij onverschillig. Anderen zullen het niet beter klaren; het vraagstuk zelf immers is zonder uitkomst, zoolang men deze van Duitsche legislatieve maatregelen alleen verwacht.

1) Zoowel Sociaal-Democraten als Duitsche Volkspartij hebben zich, blijkens nadere berichten, tot goedkeuring der gedwongen leening laten overhalen.

Geen die het zegevierender aantoont dan Keynes in zijn nieuwe boek: *A revision of the Treaty*.[1] Keynes, een onbekende in 1919, spreekt nu met verhoogd gezag: hoeveel voorspellingen uit zijn eerste boek zijn niet uitgekomen!

Dit tweede is, zoo mogelijk, nog minder rhetorisch dan het eerste. Het begint met, door een nuchter relaas van wat sedert het perfect-worden van het verdrag van Versailles is voorgevallen, ten toon te stellen, hoe dit verdrag zichzelf inderdaad reeds vernietigd heeft.

'It is difficult to keep distinct the series of a dozen discussions between the Premiers of the Allied Powers which occupied the year from April 1920 to April 1921. The result of each Conference was generally abortive, but the total effect was cumulative; and by gradual stages the project of rivising the Treaty gained ground in every quarter. The Conferences furnish an extraordinary example of Mr. Lloyd George's methods. At each of them he pushed the French as far as he could, but not as far as he wanted; and then came home to acclaim the settlement provisionnally reached (and destined to be changed a month later) as an expression of complete accord between himself and his French colleague, as a nearly perfect embodiment of wisdom, and as a settlement which Germany would be well advised to accept as final, adding about every third time that, if she did not, he would support the invasion of her territory. As time went on, his reputation with the French was not improved; yet he steadily gained his object, - though this may be ascribed not to the superiority of the method as such, bat to facts being implacably on his side.'

19-26 April 1920: San Remo. - Nitti is tot revisie genegen, Millerand onbeweeglijk; Lloyd George bewaart het midden. 'He concentrated his forces on arranging for a discussion face to face between the Supreme Council and the German Government, such a meeting, extraordinary to relate, having never yet been arranged, neither during the Peace Conference nor afterwards. Defeated in a proposal to invite German representatives to San Remo fortwirth, he succeeded in carrying a decision to summon them to visit Spa in the following

1) Londen, Macmillan 1922. - De voorrede is gedagteekend Dec. 1921.

month “for the discussion of the practical application of the Reparation Clauses”....Mr. Lloyd George had had to concede to M. Millerand that the integrity of the Treaty should be maintained; but speaking in the House of Commons on his return home, he admitted a preference for a not “too literal” interpretation of it’.

Mei 1920: Hythe, ter voorbereiding van Spa. ‘A Committee of Experts was appointed to prepare for examination a scheme by which Germany should pay a certain minimum sum each year, supplemented by further sums in accordance with her capacity. No agreement was yet in sight as to actual figures. Meantime the Spa Conference was put off for a month’.

19-21 Juni 1920: Hythe-Boulogne[1]. ‘On this occasion the Allies got so far as definitely to agree on the principle of minimum annuities extensible in accordance with Germany's economic revival. Definite figures were even mentioned, namely, a period of 35 years and minimum annuities of 3 milliard gold marks. The Spa Conference was again put off into the next month’.

2-3 Juli 1920: Brussel. ‘The Premiers discussed the proportions in which the still hypothetical Reparation receipts were to be divided amongst the claimants.[2] No concrete scheme was adopted for Reparation itself’.

5-16 Juli 1920: Spa. ‘Although it occupied twelve days, no time was found for reaching the item on the agenda which it had been primarily summoned to discuss-namely, Reparations. Before this dangerous topic could be reached, urgent engagements recalled M. Millerand to Paris... The chief significance of the meeting[3] lay in the fact that then for the first time the responsible ministers and experts of Germany and the Allied States met face to face and used the methods of public conference and even private intimacy. The Spa

1) De eigenlijke conferentie te Boulogne (21 Juni) was voorafgegaan door een ‘informal week-end’ te Hythe (19 Juni).
2) 13 Aug. 1920 vervolgens te Spa als volgt vastgesteld: Frankrijk 52%, Engeland 22%, Italië 10%, België 8%, Japan, Portugal, Joegoslavië, Griekenland, Roemenië de rest.
3) Die, naar men zich herinnert, in hoofdzaak slechts eene regeling omtrent de levering van steenkool door Duitschland tot stand bracht.

Conference produced no plan; but it was the outward sign of some progress under the surface'.

16-22 December 1920: Brussel. - Deze bijeenkomst van 'deskundigen' heeft een lange voorgeschiedenis gehad:

'Whilst the Spa Conference made no attempt to discuss the general question of the Reparation settlement, it was again agreed that the latter should be tackled at an early date. But time passed by, and nothing happened... French official opinion steadily receded from the concessions, never fully admitted to the French public, which Mr. Lloyd George had extracted at Boulogne. They now preferred to let the machinery of the Reparation Commission run its appointed course. At last, however, on November 6, 1920, after much diplomatic correspondence, it was announced that once again the French and British Governments were in "complete accord". A conference of experts, nominated by the Reparation Commission, was to sit with German experts and report; then a conference of ministers was to meet the German Government and report; with these two reports before it the Reparation Commission was to fix the amount of Germany's liability; and finally, the Allied Governments were to meet and "take decisions"...The first stage of this long procedure was in fact undertaken... The officials of the two sides met in an informal fashion and talked together like rational beings... The Brussels experts did not feel themselves free to consider an average payment less than that contemplated at Boulogne. They recommended to the Allied Governments, accordingly, (1) that during the five years from 1921 to 1926 Germany should pay an *average* annuity of 3 milliard gold marks, but that this average annuity should be so spread over the five years that less than this amount would be payable in the first two years and more in the last two years, the question of the amount of subsequent payments, after the expiry of five years, being postponed for the present; - (2) that a substantial part of this sum should be paid in the form of deliveries of material and not of cash ...'

24-30 Januari 1921, Parijs. - 'Opinion in France was rising against the concessions contemplated. M. Leygues, it appeared, would be unable to carry in the Chambers the scheme discussed at Boulogne. Prolonged political intrigue

ended in the succession of M. Briand to Premiership, with the extreme defenders of the literal integrity of the Treaty of Versailles, M. Poincaré, M. Tardieu, and M. Klotz, still in opposition. The projects of Boulogne and Brussels were thrown into the melting-pot, and another conference was summoned to meet at Paris at the end of January 1921.

It was at first doubtful whether the proceedings might not terminate wirth a breach between the British and the French points of view. Mr. Lloyd George was justifialbly incensed at having to surrender most of the ground which had seemed definitely gained,...but as the business proceded he became aware that M. Briand was a kindred spirit, and that, whatever nonsense he might talk in public, he was secretly quite sensible. A breach in the conversations might mean the fall of Briand and the entrance to office of the wild men, Poincaré and Tardieu ... Was it not better that Mr. Lloyd George and M. Briand should remain colleagues at the expense of a little nonsense in unison for a short time? This view of the situation prevailed, and an ultimatum was conveyed to Germany ...'.

Men herinnert zich den inhoud daarvan. De eerste twee jaar zou Duitschland 2, de volgende drie jaar 3, de daaropvolgende drie jaar 4, de daaropvolgende drie jaar 5, de daaropvolgende een-en-dertig jaar 6 milliard goudmark 's jaars betalen, en daarenboven ieder jaar 12% van de waarde van den Duitschen uitvoer. 'The Paris Decisions, coming as they did after the discussions of Boulogne and Brussels, were not meant seriously, and were simply another movement in the game, to give M. Briand a breathing space. I wonder if there has ever been anything quite like it - best diagnosed perhaps as a consequence of the portentous development of "propaganda". The monster had escaped from the control of its authors, and the extraordinary situation was produced in which the most powerful statesmen in the world were compelled by forces, which they could not evade, to meet together day after day to discuss detailed variations of what they knew to be impossible.

Mr. Lloyd George succesfully took care, however, that the bark should have no immediate bite behind it. The consideration of effective penalties was postponed, and the Ger-

mans were invited to attend in London in a month's time to convey their answer by word of mouth'.

1-7 Maart 1921, Londen: 'Instead of stating in plain language what Germany thought she could perform, Dr. Simons started from the figures of the Paris Decisions and then proceeded by transparent and futile juggling to reduce them to a quite different figure... The actual substance of this proposal was not umreasonable and probably as good as the Allies will ultimately secure. But the figures were far below even those of the Brussels experts, and the mode of putting it forward naturally provoked prejudice. It was summarily rejected ...'; waarop een ultimatum: indien Duitschland niet vóór 7 Maart de Parijsche cijfers aanneemt 'or submits proposals which would be in other ways an equally satisfactory discharge of her obligations', worden Duisburg, Ruhrort, Dusseldorp bezet en de Rijn door een tolgrens van Duitschland afgesloten. - 7 Maart protest van Simons tegen deze sancties: 'Germany could not be technically in default in respect of Reparation until the Reparation Commission had made the pronouncement due from them on May 1[1)]... The arguments as to the illegality of the Sanctions were indisputable, and Mr. Lloyd George made no attempt to answer them. He announced that the Sanctions would be put into operation immediately... The economic penalties, whether they were legal or not, were so obviously ineffective for the purpose of collecting money, that they can hardly have been intended for that purpose, and were rather designed to frighten Germany into putting her name to what she could not, and did not intend to perform, by threatening a serious step in the direction of the policy, openly advocated in certain French quarters, of permanently detaching the Rhine provinces from the German Commonwealth. The grave feature of the Conference of London lay partly in Great Britain's lending herself to a furtherance of this policy, and partly in contempt for the due form and processes of law'.

29 April-5 Mei 1921, Londen. - Duitschland had een nieuw voorstel uitgewerkt (50% beter dan het vorige, schat

1) Datum vóór welken de Commissie aan Duitschland het door haar vastgestelde bedrag der vordering mede te deelen heeft, die het vervolgens in 30 jaar moet afbetalen (art. 233 vredesverdrag).

Keynes het), en trachtte dit ingang te doen vinden door bemiddeling der Vereenigde Staten. ‘The United States Government, having first ascertained privately that this offer would not be acceptable to the Allies, refrained from its formal transmission’. Onderwijl maakt, 27 April 1921, de Commissie van Herstel Duitschland het totaal bedrag van zijn verplichtingen onder de bepalingen van het tractaat van Versailles bekend: 132 milliard goudmark. ‘Allied Finance Ministers had foreshadowed 300 milliard gold marks; at the time of the Decisions of Paris, responsible opinion expected 160-200 milliards’. (Doumer sprak toen nog van 240; Keynes zelf was niet weinig doorgehaald wegens het bedrag becijferd in zijn eerste boek (137 milliard)). ‘It now turned out that the Decisions of Paris, which had been represented as a material amelioration of the Treaty which Germany was ungrateful not to accept, were no such thing; and that Germany was at that moment suffering from an invasion of her territory for a refusal to subscribe to terms which were severer in some respects than the Treaty itself....

Under the Treaty it was for the Reparation Commission to propose a scheme. In these circumstances the Allies met once more in London in the closing days of April 1921. The scheme there concerted was really the work of the Supreme Council, but the forms of the Treaty were preserved, and the Reparation Commission were summoned from Paris to adopt and promulgate as their own the decree of the Supreme Council ...

M. Briand had found it necessary to placate his Chamber by announcing that he intended to occupy the Ruhr on May 1...There was every reason for anxiety. Mr. Lloyd George and M. Briand had walked hand-in-hand to the edge of a precipice; M. Briand had praised the beauties of the prospect below and the exhilarating sensations of a descent. Mr. Lloyd George, having indulged to the full his habitual morbid taste for looking over, would certainly end in drawing back, explaining at the same time how much he sympathised with M. Briand's standpoint. But would M. Briand? ....

Considering all the circumstances, including the past commitments of the principals, the result was, on the whole, a victory for good sense... The new proposals, concerted at

this Conference[1)] were, whether they were practicable or not in execution, a lawful development of the Treaty... The Ultimatum made no demand on Germany to which she was not already committed by her signature of the Treaty... I hoped, at the time, that Germany would accept the notification of the Allies and do her best to obey it, trusting that the whole world is not unreasonable and unjust, whatever the newspapers may say; that Time is a healer and an illuminator; and that we had still to wait a little before Europe and the United States could accomplish in wisdom and mercy the economic settlement of the war'.

Zóó heeft Wirth toen mede durven hopen, althans er naar moeten handelen.

De bepalingen van Londen zijn dan uitgevoerd met het gevolg dat thans ieder kent.

Hoe kan inderdaad Duitschland aan deze bepalingen voldoen? Door zijn uitvoer?

In 1920 heeft die 5 milliard goudmark bedragen (in 1921 minder); daartegenover stond een invoer van 5.4 milliard. 'The bulk of Germany's imports are necessary either to her industries or to the food supply of the country. It is therefore certain that with exports of (say) 6 milliards she could not cut her imports so low as to have the surplus of 3½ milliards, which would be necessary to meet her Reparation liabilities. If, however, her exports were to rise to 10 milliards, her Reparation liabilities would become 4.6 milliards. Germany, to meet her liabilities, must therefore raise the gold-value of her exports to double what they were in 1920 and 1921 *without increasing her imports at all*.

I do not say that this is impossible, given time and an overwhelming motive, and with active assistance by the Allies to Germany's export industries; but does any one think it practicable or likely in the actual circumstances of the case? And if Germany succeeded, would not this vast expansion of exports, unbalanced by imports, be considered by our manufacturers to be her crowning crime? That this should be the

1) 2 milliard goudmark per jaar, benevens 26% der waarde van den uitvoer.

case even under the London Settlement of 1921 is a measure of the ludicrous folly of the figures given out in the General Election of 1918, which were six times as high again' (men verwachtte toen in Engeland, of zeide te verwachten, dat Duitschland een annuiteit van 28.6 milliard goudmark zou kunnen betalen).

Uit belastingen dus moet de som worden opgebracht? 'Whilst the liability is fixed in terms of gold marks, the revenue is collected in terms of paper marks.... In the long run, *all* values in Germany, including the yield of taxation, will tend to adjust themselves to an appreciation or depreciation in the value of the paper mark outside Germany. But the process may be a very slow one, and, over the period covered by a year's budget, unanticipated fluctuations in the ratio of the gold to the paper mark may upset entirely the financial arrangements of the German Treasury.' Reeds bij eene verhouding van goud tot papier van 1: 20 (men weet dat het thans 1: 45 is geworden) is een annuïteit van 3½ milliard goudmark aan 70 milliard papiermark gelijk; stijgt, bij een uitvoer van 10 milliard goudmark, de annuïteit tot 4½ milliard, dan zouden 90 milliard papiermark zijn op te brengen. Nu wijst de nog loopende Duitsche begrooting (1 April 1921-31 Maart 1922), buiten de uitgaven krachtens het vredesverdrag, 93½ milliard papiermark uitgaven aan, waartegenover 59 milliard inkomsten staan. 'Thus the present Reparation demand would by itself absorb more than the whole of the existing revenue. Doubtless expenditure can be cut down, and revenue somewhat increased. But the Budget will not cover even the lower scale of the Reparation payments[1)] unless expenditure is halved and revenue doubled...' (Dit alles, als de mark weder tot... drie cent wil rijzen)[2)].

1) De annuïteit van 3½ milliard (bij een uitvoer van 5 milliard).
2) (Noot bij de correctie:) De begrooting voor 1922-'23, die heden (28 Jan.) den Rijksdag bereikte, schroeft, bij eene verhouding van goud tot papier als 1: 45, de gewone inkomsten tot 103 milliard op en heeft de gewone uitgaven tot 85 milliard beperkt, zoodat 18 milliard beschikbaar komen voor de Reparatie-begrooting. Doch thans deze Reparatie-begrooting zelve (waarbij geen rekening is gehouden met het te Cannes voorloopig verleende moratorium, doch die de volle bedragen omvat, welke ver- schuldigd zijn krachtens het verdrag van Versailles en het ultimatum van Londen). Zij luidt in uitgaaf 187½ milliard, waarvan 18 milliard door inkomsten gedekt zijn (zie boven), zoodat in een tekort van 169½ milliard papiermark blijft te voorzien. Eene gedwongen leening van 45 milliard papiermark is het uiterste dat Wirth daareven van de partijen wist los te krijgen; - een buitenland dat meer dan deze en de bovengenoemde 18 milliard verlangt, zal dus moeten bewerken dat eerst over de 100 milliard papiermark aan Duitschland worde voorgeschoten. 'Nous pataugeons dans l'absurde', heet dit (meen ik) op zijn Fransch.

‘Payment takes on a different aspect when, instead of being expressed in terms of milliards and as a liability of the transitory abstraction, it is translated into a demand for a definite sum from a specific individual. This stage is not yet reached, and until it is reached the full intrinsic difficulty will not be felt. For at this stage the struggle ceases to be primarily one between the Allies and the German Government and becomes a struggle between different sections and classes of Germans. The struggle will be bitter and violent, for it will present itself to each of the contesting interests as an affair of life and death... Conceptions of the end and nature of Society will be ranged in conflict. A Government which makes a serious attempt to cover its liabilities will inevitably fall from power’.

Zeventig milliard papiermark wel zeggen 1170 mark per ingezetene: man, vrouw of kind. De Rijks- en locale belastingen voor binnenlandsche doeleinden vorderen 1000 mark per hoofd; tezamen maakt dit 2170 van de 5000 mark uit waarop Keynes het inkomen per hoofd meent te mogen stellen (de Duitsche schattingen varieeren tusschen 2500 en 6500 mark). Bij een annuïteit van 3½ milliard goudmark moet dus 43% van het inkomen worden geconfisceerd; mocht de uitvoer tot 10 milliard en het inkomen tot 6000 mark stijgen, dan 42%. ‘If Germany was given a respite, her income and with it her capacity would increase; but under her present burdens, which render saving impossible, a degradation of standards is more likely..... For these reasons I conclude that the settlement of Londen can be no more permanent than its predecessors.’

Het verdrag dat wegens economische bezwaren onmogelijk blijkt uit te voeren, staat ook zedelijk veroordeeld.

Keynes somt aldus nog eens op wat hij reeds in zijn vorige boek heeft trachten te bewijzen:

(1) That the claims against Germany which the Allies were contemplating were impossible of payment; (2) that the economic solidarity of Europe was so close that the attempt to force these claims might ruin every one; (3) that the money cost of the damage done by the enemy in France and Belgium had been exaggerated; (4) that the inclusion of pensions and allowances in our claims was a breach of faith; and (5) that our legitimate claim against Germany was within her capacity to pay.

'Whilst time is so dealing with (1) and (2) that very few people now dispute them, the amount of our legitimate claim against Germany has not been brought into so sharp a focus by the pressure of events. Yet if my contention about this can be substantiated, the world will find it easier to arrange a practical settlement.... I still urge on France that her cause may be served by accuracy and the avoidance of overstatement.'

Frankrijk heeft, afgescheiden van de pensioenen, zijn eisch tot vergoeding, in April 1921 bij de Commissie van Herstel ingediend, op 127 milliard francs papier bepaald, een bedrag dat toen is gelijkgesteld met nagenoeg 58 milliard goudmark. In dezelfde maand April 1921 verklaarde Briand in den Senaat:

dat de bevolking der vernielde gebieden toen 4.100.000 bedroeg, tegen 4.700.000 in 1914;

dat 95% der akkers weder in orde gebracht waren en op 90% weder producten waren geteeld;

dat 132.000 nieuwe woningen waren gebouwd (293.700 waren in den oorlog geheel vernield);

dat van 296.500 woningen, in den oorlog gedeeltelijk vernield, er 281.000 weder hersteld waren;

dat de helft der fabrieken weder werkte;

dat de 2404 K.M. vernielde spoorweg geheel hersteld waren.

Neemt men nu aan dat de 296.500 gedeeltelijk vernielde woningen ieder voor de helft vernield zijn geweest, dan kan men deze categorie geheel uitschakelen, mits men het getal geheel vernielde woningen op 442.000 berekent. Frankrijk heeft daar bijna 37 milliard francs voor in rekening gebracht. Dit loopt naar de 90.000 francs per huis.

‘This is a claim for what were chiefly peasants' and miners' cottages and the tenements of small country towns. M. Tardieu has quoted M. Loucheur as saying that the houses in the Lens-Courrières district were worth 5000 francs a-piece before the war, but would cost 15.000 francs to rebuild after de war, which sounds not at all unreasonable... Even if we take the cost in francs at five times the pre-war figure, the claim lodged by the French Government is stil three and a half times the truth. I fancy that the discrepancy may be partly explained by the inclusion of indirect damages, namely, for loss of rent - *perte de loyer*. But I do not think that such claims are admissible under the Treaty...

The largest claim of all is for “industrial damages” (namelijk bijna 39 milliard francs, of één milliard zestig millioen pond sterling. De waarde der gezamenlijke kolenmijnen van Groot-Brittanje, die vijftien maal zooveel produceerden als de in den oorlog vernielde Fransche, werd vóór den oorlog op £ 130.000.000 begroot; het schijnt dus wèl hoog, de kosten van herstel dier vernielde Fransche mijnen nà den oorlog op £ 80.000.000 te berekenen. Maar al geeft men dit cijfer toe, dan is er nog bijna een milliard pond sterling te verantwoorden.) “The great textile industries of Lille and Roubaix were robbed of their raw material, but their plant was not seriously injured, as is shown by the fact that in 1920 the woollen industry of these districts was already employing 93.8 per cent and the cotton industry 78.8 per cent of their pre-war personnel. At Tourcoing 55 factories out of 57 were in operation, and at Roubaix 46 out of 48”. (Cijfers van.... Tardieu!)

Altogether 11.500 industrial establishments are said to have been interfered with, but this includes every village workshop, and about three-quarters of them employed less than 20 persons. Half of them were at work again by the spring of 1921. What is the average claim made on their behalf? Deducting the coal mines and dividing the total claims by 11.500, we reach an average figure of £8500. The exaggeration seems *prima facie* on as high a scale as in the case of houses...’

Op dergelijke wijze wordt betoogd, dat ook de Belgische rekening niet klopt.

‘The claim, actually submitted by Belgium, for property, shipping, civilians and prisoners (that is to say, the aggregate claim apart from pensions and allowances), amounted to 34.254 million Belgian francs. Inasmuch as the Belgian Ministry of Finance, in an official survey published in 1913, estimate the entire wealth of the country at 29.525 million Belgian francs, it is evident that, even allowing for the diminished value of the Belgian franc, this claim is very grossly excessive....’

Keynes staat in deze opvattingen niet alleen: de Commissie van Herstel moet ze voor een deel althans tot de hare hebben gemaakt. De gezamenlijke rekeningen, door de Geallieerden bij haar ingediend, beliepen 225 milliard goudmark (95 voor pensioenen, 130 voor de rest), waarvan door de Commissie slechts 132 milliard zijn erkend, na scherpen strijd (heeft Poincaré in de *Revue des Deux Mondes* van 15 Mei 1921 verklapt) tusschen de Engelsche en Fransche leden: ‘Sir John Bradbury voulait s'en tenir au chiffre de 104 milliards, et avait défendu la thèse du gouvernement britannique avec une habileté passionnée’.

‘The claims for pensions’, merkt Keynes op, ‘being capable of more or less exact calculation, can hardly have been subject to an initial error of anything approaching 42 percent. If, for example, they reduced the claim for pensions from 95 to 80 milliards, they must have reduced the other claims from 130 to 52 milliards, that is to say, by 60 per cent... The figure of 104 milliards, attributed by M. Poincaré to Sir John Bradbury, is probably the nearest we shall get to a strictly impartial assessment.... This total is exclusive of the sum due under the Treaty for the reimbursement of sums lent to Belgium by her Allies during the war... I take, therefore, as my final conclusion that the best available estimate of the sum due from Germany, under the strict letter of the Treaty of Versailles, is 110 milliard gold marks: 74 milliards for pensions and allowances, 30 milliards for direct damage to the property and persons of civilians, and 6 milliards for war debt incurred by Belgium.

This total is more than Germany can pay. But the claim exclusive of pensions and allowances may be within her capacity. The inclusion of a demand for pensions and allo-

wances was the subject of a long struggle and a bitter controversy in Paris. I have argued that those were right who maintained that this demand was inconsistent with the terms on which Germany surrendered at the Armistice' - in zijn vorige boek, meent hij. Een vriend schreef hem, na de verschijning daarvan:

'The application of morals to international politics is more a thing to be desired than a thing which has been in operation. Also, when I am made a participant in crime along with many milions of other people, I more or less shrug my shoulders.' Naar aanleiding hiervan merkt thans Keynes op:

'There is some sense in this... International morality, interpreted as a crude legalism, might be very injurious to the world. It is at least as true of these vast-scale transactions, as of private affairs, that we judge wrongly if we do not take into account *everything*.... But whilst I see that nothing rare has happened and that men's motives are much as usual, I do still think that this particular act was an exceptionally mean one, made worse by hypocritical profession of moral purpose. And if for practical reasons we can agree to drop this claim, we shall make a settlement easier.'

Toen Wilson in zijn veertien punten melding had gemaakt van 'restoration of invaded territory', vulden de Geallieerden dit aldus aan[1)]: 'By it they understand that compensation will made by Germany for all damage done to the civilian population of the Alltes and to their property by the aggression of Germany by land, by sea, and from the air.' - 'The Allies,' zegt Keynes, 'rightly apprehended that, if they accepted the phrase as it stood, "restoration of invaded territory" might be limited to damage resulting from military aggression by land'. Geheel daarmee overeenkomstig was de uitleg die later ter conferentie de Amerikaansche delegatie aan de bepaling gaf: zij betrof 'direct physical damage to property of non-military character and direct personal injury to civilians.' - 'I doubt', vervolgt Keynes, 'if any one would ever have challenged this interpretation if the British Prime Minister had not won a General Election by promises

1) Bij hun 5 Nov. 1918 door Lansing ter kennis van Duitschland gebrachte mededeeling (zie mijn *Wereldgeschiedenis 1915-1919*, II, 155).

to extract from Germany more than this interpretation could justify.' De Britsche delegatie begon zelfs met, ondanks de voorwaarden van den wapenstilstand, vergoeding der volle oorlogskosten te vragen. 'It is a shameful memory that the British delegates never withdrew their full demands, to which they still adhered when, in March 1919, the question was taken out of their hands by the Supreme Council. The American Delegation cabled to the President, who was then at sea, for support in maintaining their position, to which he replied that the American Delegation should dissent, and if necessary dissent publicly, from a procedure which 'is clearly inconsistent with what we deliberately led the enemy to expect and cannot now honourably alter simply because we have the power.' Daarop veranderden Lloyd George en Clemenceau van batterij, en beweerden dat 'damage done to the civilian population' de militaire pensioenen en de vergoedingen aan gezinnen met een kostwinner te velde insloot. Wilson antwoordde 'that financial loss resulting from the absence of a wage-earner did not cause any more 'damage to the civilian population than did an equal financial loss involved in the payment of taxes to provide military equipment and like war costs.' In fact, a reparation allowance or a pension was simply one of many general charges on the Exchequer arising out of the costs of the war. If such charges were to be admitted as civilian damage, it was a very short step back to the claim for the entire costs of the war, on the ground that these costs must fall on the taxpayer who, generally speaking, was a civilian..... The President's conscience, though very desirous by now to be converted (for he had on hand other controversies with his colleagues which interested him more than this one), remained unconvinced..... The final argument which overbore the last scruples of the President was contained in a Memorandum[1)] prepared by General Smuts on March 31, 1919. This argument was, that a soldier becomes a civilian after his discharge, and that, therefore, a wound, the effects of which persist after he has left the Army, is damage done to a civilian..... At this straw the President's concience clutched, and the matter was settled.

1) Gepubliceerd in het bekende boek van Baruch, bl. 29.

'It had been settled in the privacy of the Four. I will give the final scene in the words of Mr. Lamont, one of the American delegates[1)]:

> I well remember the day upon which President Wilson determined to support the inclusion of pensions in the Reparation Bill. Some of us were gathered in his library in the Place des Etats-Unis, having been summoned by him to discuss this particular question. We explained to him that we couldn't find a single lawyer in the American Delegation that would give an opinion in favour of including pensions. All the logic was against it. 'Logic! logic!' exclaimed the President, 'I don't care a damn for logic. I am going to include pensions!'

'Perhaps', besluit Keynes dit hoofdstuk, 'I was too near these things at the time, but I cannot "more or less shrug my shoulders". Whether or not that is the appropriate gesture, I have set forth, for the inspection of Englishmen and our Allies, the moral basis on which two-thirds of our claims against Germany rest'.

Besluit van het boek:

'In England, opinion has nearly completed its swing, and the Prime Minister is making ready to win a General Election on Forbidding Germany to Pay, Employment for Every one, and a Happier Europe for All. Why not, indeed? But this Faustus of ours shakes too quickly his kaleidoscope of halos and hell-fire, for me to depict the hues as they melt into one another. I shall do better to construct an independent solution, which is *possible* in the sense that nothing but a change in the popular will is necessary to achieve it, hoping to influence this will a little, but leaving it to those, whose business it is, to gauge the moment at which it will be safe to embroider such patterns on a political banner...

The actions of those in power have been wiser than their words. It is only a slight exaggeration to say that no parts of the Peace Treaties have been carried out, except those relating to frontiers and to disarmament. Many of the misfortunes which I predicted as attendant ou an execution of the Reparation Chapter have not occurred, because no serious attempt has been made to execute it. And, whilst

1) *What really happened at Paris*, p. 272.

no one can predict with what particular sauce the makers of the Treaty will eat their words, there can no longer be any question of the actual enforcement of this Chapter.....

Two obstacles remain. The Treaty, though not executed, is not revised. And that part of organisation, which consists in currency regulation, public finance, and the foreign exchanges, remains nearly as bad as it ever was. In most European countries there is still no proper balance between the expenditure of the State and its income, so that inflation continues and the international values of their currencies are fluctuating and uncertain.'

Hij komt op zijn voorstel tot schrapping der inter-geallieerde schulden terug:

'My suggestions are not novel. The now familiar project of the cancellation, in part or in their entirety, of the Reparation and Inter-allied Debts, is a large and unavoidable feature of them. But those who are not prepared to these measures must not pretend to a serious interest in the Reconstruction of Europe.'

Duitschland wil hij belast laten met 36 milliard goudmark: 30 voor het herstel, 6 voor de Belgische oorlogsschulden, waarvan echter maar 21 milliard behoeven te worden opgebracht: het aandeel van Frankrijk en dat van België; van deze schuld kan Duitschland jaarlijks 5% rente betalen en het moet ze in 30 jaar hebben afgedragen. Engeland vraagt niet meer dan één milliard in al, dat het ter beschikking stelt van Oostenrijk en van Polen, om hunne financiën in orde te brengen; Italië en de anderen vragen van Duitschland niets. De linker Rijnoever, niet langer bezet, blijft gedemilitariseerd, en Frankrijk en België worden door Engeland tegen schending dezer demilitarisatie gewaarborgd. Worden tegelijkertijd de inter-geallieerde schulden geschrapt, dan komen Frankrijk en Italië bij de nieuwe regeling boven die van Londen aanmerkelijk in het voordeel[1]; - op papier, moeten de Vereenigde Staten en Engeland er bij verliezen. Wat Engeland betreft, 'on paper she would forgo £ 150.000.000 per annum, altogether. In actual fact, the prospects of securing more than a fraction of this amount are remote. Great

1) 'Frenchmen, having fed to satiety on imaginary figures, are nearly ready, I think, to find a surprising flavour and picquancy in real ones...'

Britain lives by commerce, and most Englishmen now need but little persuading that she will gain more in honour, prestige, and wealth by employing a prudent generosity to preserve the equilibrium of commerce and the well-being of Europe, than by attempting to exact a hateful and crushing tribute, whether from her victorious Allies or her defeated enemy... The average American, I fancy, would like to see the European nations approaching him with the cash in their hands, saying: “America, we owe to you our liberty and our life; here we bring what we can in grateful thanks, money not wrung by grievous taxation from the widow and orphan, but saved, the best fruits of victory, out of the abolition of armaments, militarism, Empire, and internal strife, made possible by the help you freely gave us.” And then the average American would reply: “I honour you for your integrity. It is wat I expected. But I did not enter the war for profit or to invest my money well. Return to your homes and use the resources I release to uplift the poor and the unfortunate.” And it would be an essential part of the little scene that his reply should come as a complete and overwhelming surprise.

Alas for the wickedness of the world! It is not in international affairs that we can secure the sentimental satisfactions which we all love.....

One cannot cast up a balance-sheet between incommensurables. But peace and amity might be won for Europe. And England is only asked (as I fancy she knows pretty well, by now, in her bones) to give up something which she will never get anyhow. The alternative is that we and the United States will be jockeyed out of our claims amidst a general international disgust’.

Iets van gelijke kracht, zaakkennis, zelfbedwang en geest, ter verdediging van de Fransche inzichten door een Franschman geschreven, is mij niet bekend geworden. Poincaré's regeeringsverklaring van nu kon ook drie jaar geleden door een Fransch premier opgesteld zijn, en dit veroordeelt haar. Ik weet wel dat Keynes niet Lloyd George is, maar wel, dat deze laatste te loevert van de gebeurtenissen weet te blijven, en dat de opscherping van het internationaal geweten,

waarvoor gemeenschappelijke ellende zorgen gaat, onder die gebeurtenissen een belangrijke plaats zal innemen.

De lezing en overweging ook van dit Keynes' tweede boek, waarvan ik enkel eenige van de markantste plaatsen aanhaalde, zij den belangstellenden Nederlander met warmte aanbevolen.

28 Jan. 1922.

Hoe dik de muur van wantrouwen is, die Frankrijk het gezicht op de werkelijkheid beneemt, bewijst daareven weer de wijze, waarop de *Temps* de rede van Wirth in den Rijksdag bejegent. ‘Als wij op het stuk van den herbouw bereid zijn’, zeide daar Wirth, ‘de Fransche belangen te bevredigen, geschiedt dit, omdat wij hopen, dat Duitschland bevrijd zal worden van de vrees, die het tot nu toe heeft moeten voeden, aangaande de onveranderlijkheid zijner grenzen’. In verband met de uitlatingen, te Parijs aan den val van Briand voorafgegaan, beteekent dit klaarblijkelijk: vrees voor de afscheuring van den linker Rijnoever. De *Temps* daarentegen ziet het revanchespook en roept uit: ‘Welk een argument tegen ontwapening!’

Een argument *voor* de ontwapening geeft Harding daareven uit in zijne motiveering (tegenover den correspondent der *Daily Mail*) van Amerika's niet-opgaan naar Genua:

‘De uitgenoodigde landen, in het bijzonder Polen, Frankrijk, Rusland, zijn er niet in geslaagd, hun weermacht in een aanmerkelijken omvang te verminderen. Het op de been houden van legers *voor staatsrechtelijke doeleinden* is de oorzaak der circulatie van fabelachtige bedragen papieren geld. Ik ben verder van meening, dat een vlugge en redelijke regeling van de kwestie der Duitsche schadevergoeding volstrekt noodzakelijk is voor het economisch herstel van Europa, en dat, tot die is getroffen, het geen nut voor Amerika kan hebben, aan eenige conferentie deel te nemen.’

Heeft hij daarmede, in bewustheid, het scherpe zwaard getrokken, dat Wilson in de scheede liet? Het ware te hopen.

C.

Bibliographie.

Dr. H. Bavinck, Verzamelde Opstellen op het gebied van godsdienst en wetenschap, Kampen, J.H. Kok 1921.

Kort na elkaar zijn aan ons land twee mannen ontvallen, twee theologen, die in de geestelijke wereld van Nederland een geheel eigen plaats hadden: La Saussaye junior in 1920, Bavinck een jaar later. Twee theologen, en dat in den ouden, strakken zin des woords; geen vakgeleerden in de eerste plaats, maar menschen, voor wie de kennis Gods, hoe verschillend dan ook begrepen, centrum en uitgangspunt was van hun leven niet enkel, maar ook van hun wetenschappelijk verstaan van de werkelijkheid. Theologen, zeker, maar die toch hun grooten invloed vooral hebben geoefend door de zeldzame wijdheid van blik, waarvan hun geschriften en hun woord blijk gaven; van die zijde, van den 'wereldschen' kant gezien, volstrekt geen eng-behuisde 'theologen' in den geijkten zin, maar mannen midden uit den geestelijken strijd van hun tijd. La Saussaye en Bavinck, verschillend van temperament en milieu, van methode en theologisch inzicht, verschillend in alles, waarin twee menschen onderscheiden kunnen zijn, elkaars vrienden dan ook niet, maar hierin één, dat het vraagstuk van de positie van het Christendom in onze cultuurwereld hun boven alles belangrijk was, zich gaarne bewegend, in Bavinck's terminologie, op het breede terrein der algemeene openbaring. Hun beider verlies weegt zwaar, want met theologen-vakmenschen alleen, hoe eminent ook, en met tweede-rangskrachten kan de Christelijke theologie het thans slecht doen.

De *Verzamelde Opstellen*, na Bavinck's dood verschenen, maar door hem nog voor publicatie uitgekozen, geven veelzijdig getuigenis van zijn werk. Het boek openbaart de dubbele eigenaardigheid van zijn persoonlijkheid; eenerzijds die onbegrensde belangstelling voor alle gebieden van menschelijken geestesarbeid, voor moderne natuurwetenschap en klassieke studie, voor psychologie en paedagogiek, voor schoonheidsleer en politiek, belangstelling, die geen toevallige nieuwsgierigheid is, maar die op beginselen rust, op het geloof in een God, die met Zijn scheppenden wil achter die wereld, die natuur, die schoonheid, die staatsordening staat, belangstelling, die daarom theologisch noodzakelijk is. En

daarnaast tegelijk die strakke geconcentreerdheid in de ééne waarheid, die in Christus en in de Heilige Schrift alleen geboden wordt, waartegenover al het andere zoeken, tasten en mislukking blijft. De algemeene openbaring en de bijzondere, overal in elkaar gegroeid en toch, dieper gezien, als door een kloof gescheiden.

Het is vooral dat eerste, wat in dit boek treft. Hier is wel de radicale overwinning, door Kuyper voorbereid, van de wereld-verachtende en wereld-vreezende Gereformeerdheid, die na Réveil en Afscheiding lange jaren te zien was gegeven. Ten volle wordt erkend, veler wonderbegrip ten spijt, de moderne natuurwetenschap in hare methode en in tal van hare resultaten; 'de natuur is een mechanisme, waarin alles toegaat naar vaste orde, naar maat en getal' (blz. 96). Als die natuurwetenschap maar niet meent op grond van hare onderzoekingen alle vragen te kunnen oplossen en tot een 'mechanische wereldverklaring' zich verstout; dan dreigt gevaar 'niet alleen voor het Christendom en den godsdienst in het algemeen, maar ook voor heel onze cultuur, voor al onze ideale goederen' (blz. 101). Niet velen, die het thans Bavinck zullen ontstrijden. Ten volle wordt erkend het recht der moderne evolutieleer, mits ook zij maar niet verstaan worde 'in mechanischen zin'; dat is - en wie stemt het in onzen tijd van herlevend vitalisme Bavinck niet toe - 'eene al te naiëve en oppervlakkige opvatting van het mysteriel van het zijn' (blz. 110). Het heeft de volle instemming van dezen Gereformeerde, dat ook de niet-Christelijke godsdiensten zeer ernstig worden bestudeerd, zij het buiten het kader der theologische faculteit; hem is het wel, 'dat het oude volk van Israël is losgemaakt uit het isolement, waarin het vroeger al te eenzijdig werd opgesloten' (blz. 236), al zal hij bij herhaling - en wel wat onbillijk vaak - waarschuwen tegen de 'religionsgeschichtliche' school, die naar zijn oordeel al te spoedig 'historische afhankelijkheid' wil constateeren. Een zeer zuiver Platonist is Bavinck; overal waar hij in de wijde wereld waarheid, goedheid, schoonheid aantreft, zijn ze hem meer, dan alleen producten van menschelijke ontwikkeling en van menschelijke vindingsgave; 'zij behooren alle drie tot de wereld der intelligibele dingen' (blz. 275), zij zijn, buiten zoo goed als binnen de erve des geloofs, steeds van hooger orde, gegrond en tot metaphysische eenheid verbonden in den eeuwigen, absoluten Schepper-God. Plato in Augustinus gechristianiseerd.

Maar de andere zijde is er evengoed, al valt ze in dit boek minder in het oog. Er is evengoed de scherpe afwijzing van wie niet belijden den Christus, 'zooals de gemeente Hem belijdt'; 'zij beroepen zich op Jezus, maar verloochenen Hem metterdaad. Want als Jezus niet de Christus is, de Gezalfde des Vaders, de Middelaar Gods en der menschen, dan is Hij niets bijzonders voor ons' (blz. 33). En dat houdt bij Bavinck in die heel eigene houding ten opzichte van de Schrift, hier niet nader ontvouwd, maar die toch den andersgezinden lezer zoo eigenaardig treft in de plotselinge invoeging van een lange reeks bladzijden met totaal onkritisch gebruikte Bijbelteksten.

Zoo staat ook in deze losse stukken de volle persoonlijkheid van Bavinck voor ons met zijn groote kennis van feiten en van het verband

van feiten; vele der hier verzamelde opstellen zijn eigenlijk vooral overzichten over den tegenwoordigen stand van psychologie, paedagogiek, aesthetica, klassieke studiën. In enkele bladzijden geeft hij in zijn klaren, academischen stijl de groote lijnen, waarlangs zich nieuwe beschouwingen uit de oude hebben losgemaakt: Bacon, Rousseau, Kant, Hegel. En ontkomt daarmee niet aan de fout, waaraan elke schetsmatige teekening zoo licht gaat lijden, dat het détail wordt verwrongen, wordt verslorderd, een kwaad, dat ook in Bavinck's hoofdwerk, in zijn *Gereformeerde Dogmatiek*, vooral in het eerste, principieele deel zoo pijnlijk kan treffen. Wat in deze opstellen hier en daar over Kant wordt gezegd (b.v. blz. 37 en 265) is onmogelijk houdbaar; grof generaliseerend is het, wanneer ons te lezen wordt gegeven, dat het Evangelie 'principieel gekant is tegen alle socialisme, communisme en anarchisme' (blz. 149). Juist die opstellen, die de fijnere, kennistheoretische en methodologische vragen behandelen (Philosophie des geloofs, Het wezen des Christendoms) lijken mij dan ook het minst geslaagd.

Maar ook al moge hij dan wel eens te schematisch de lijnen trekken en daarmee aan de altijd weer individueel-getinte werkelijkheid te kort doen, er blijft steeds in al het werk van Bavinck de groote ernst, de hartstocht van den ernst, de stoere arbeidzaamheid van den Christen, die, bewust van eigen heel bijzondere gaven, weet deze te moeten gebruiken in den strijd onzer dagen, dien het Christendom heeft te strijden, meer dan ooit, midden op het wijde veld van de moderne wereld.

K.H. ROESSINGH.

Hagedoorn and Hagedoorn-Vorstheuvel la Brand, The relative value of the processes causing evolution, The Hague, Martinus Nijhoff, 1921.

Het hierboven genoemde boek van het echtpaar Hagedoorn zal ongetwijfeld zeer verschillend beoordeeld worden. Het neemt in tal van vraagstukken op het gebied van evolutie- en erfelijkheidsleer een origineel standpunt in en al naar mate men het met dit standpunt eens is of niet zal men er toe kunnen komen de opvallende gebreken op zeer verschillend gebied, die het werk aankleven, al of niet op den koop toe te nemen. Het heeft geen zin hier in te gaan op deze gebreken, die grootendeels bij een tweeden druk, die schrijvers en uitgever spoedig mogen beleven, vermeden kunnen worden. Liever wil ik trachten duidelijk te maken wat de waarde van het boek uitmaakt. In het algemeen gezegd is dit de prikkel tot nadenken en de aansporing tot het herzien van bijna vastgegroeide meeningen, die er van het werk uitgaat. Hoe tal van vraagstukken worden niet van een andere zijde bekeken dan gewoonlijk geschiedt! Juist om die reden is het werk niet geschikt voor volslagen leeken. Men zal allerlei van erfelijkheids- en evolutieleer moeten afweten om de eerste hoofdstukken over erfelijkheid, variatie, kruising, bastaardsplitsing en mutatie te kunnen begrijpen, maar ieder, die daarvan op de hoogte is, zal ook zeker hem zeer treffende opmerkingen tegenkomen.

De schrijvers leggen er terecht den nadruk op, dat de genen, op wier werking de erfelijkheid berust, ontwikkelingsmechanische factoren zijn, die op elkaar grooten invloed kunnen uitoefenen en onmogelijk benoemd kunnen worden naar één der uiterlijke kenmerken van een organisme, waar zij onder anderen een oorzaak voor zijn. Zij zien in de genen autokatalytische stoffen, een zeer aantrekkelijke hypothese, maar die nog niet tot de gevolgtrekking behoeft te leiden, dat de genen niet leven. Daarbij wordt, dunkt me, hun vermogen om zich te deelen, een wezenlijke voorwaarde voor alles wat erfelijkheid bepaalt, te zeer veronachtzaamd. Doordat de genen als factoren der ontwikkelingsmechanica worden beschouwd, kan men een gedeelte van het werk als pendant van Haecker's 'Entwicklungsgeschichtliche Eigenschaftsanalyse' opvatten. Uit de literatuurlijst zou men opmaken, dat de Hagedoorn's dit boek niet kennen en stellig bestaat er tusschen beide werken dit verschil, dat Haecker van de ontwikkelingsmechanica tot de genetica tracht te komen, terwijl de Hagedoorn's het omgekeerde beproeven. Het is te verwachten, dat mede door de hulp van genoemde onderzoekers in de toekomst beide onderdeelen der biologie elkaar meer zullen naderen dan tot nu toe het geval is.

Hoe genen ontstaan is een zaak, waarover de schrijvers zich niet uitlaten en daarmee veronachtzamen zij m.i. een der oorzaken voor de vorming van genotypen en daarmee van soorten. Voor de Hagedoorn's is een genotype namelijk nog geen soort. Voor hen is een soort een mengsel van genotypen (een populatie dus) met voldoende onderlinge voortplanting om het zich afscheiden van bepaalde groepen van genotypen uit het mengsel te beletten. In aansluiting aan, maar met wijziging van de denkbeelden van M. Wagner berust soortsvorming voor hen juist op genoemde afscheiding. Op zeer overtuigende en oorspronkelijke wijze wordt deze gedachte toegelicht door tal van voorbeelden, zoowel aan de vrije natuur als aan gekweekte planten en dieren ontleend. Vermoedelijk zullen weinigen van het overdenken van deze beschouwingen geen voordeel hebben en in het bijzonder systematici, die gehinderd worden door de kloof, die de systematiek van de genetica scheidt, kunnen ze worden aanbevolen.

Het synthetisch karakter, dat het boek eigen is, komt niet alleen uit in de beschouwingen over genen, maar ook in de bespiegelingen over aanpassing en in het laatste hoofdstuk, dat over den toestand, waarin de mensch verkeert, handelt. Dit laatste hoofdstuk is een der best geschrevene, dat niet alleen tot den eugeneticus of den bioloog, maar tot ons allen als sociale menschen spreekt en de lezing er van kan ieder, die zich het begrip soort van de schrijvers heeft eigen gemaakt ten zeerste worden aangeraden. De vele landen, die de schrijvers hebben bewoond, stellen hen hier, evenals in andere hoofdstukken, in staat met sprekende, ongewone voorbeelden hun meeningen toe te lichten.

Zooals in korte, maar veel omvattende samenstellingen onvermijdelijk is, wordt niets bewezen, ook daar niet, waar bewijs mogelijk zou zijn, en worden sommige problemen al te apodictisch behandeld. Als zoodanig mogen hier genoemd worden: de totipotentie der cel, de biogenetische grondwet van Haeckel, de absence-and-presencetheorie en de chromosomen als dragers der erfelijke eigenschappen. Maar laten we ons daar niet aan

storen en ons verheugen, dat tusschen de stapels analytisch en compileerend werk weer eens een synthetisch boek is komen te liggen, dat de geheele levende wereld in zijn ontwikkeling poogt te overzien op een wijze, die in ieder geval boeiend en voor velen de waarheid dicht benaderend zal zijn.

A.B. DROOGLEEVER FORTUYN.

Albert Verwey. Proza. Amsterdam, Em. Querido en Van Holkema & Warendorf, 1921.

In tien deelen (drie zijn er al van uit) zal het voornaamste proza van Albert Verwey verschijnen. Als de uitgave compleet is, hoop ik er uitvoeriger op terug te komen, maar ik wil dat oogenblik niet afwachten om deze uitgave alvast te signaleeren... en te huldigen. Men behoeft niet blind te zijn voor de fouten van Verwey om te erkennen, dat hij de eerste criticus is, dien Nederland ooit gehad heeft, met - zeker niet na - Busken Huet. Pas in den laatsten tijd begint dit besef door te dringen. Het ophouden van 'De Beweging' is daartoe waarschijnlijk dienstig geweest. Zoolang het tijdschrift nog bestond, was V. te zeer een bestreden figuur, voor het meerendeel op de domste en gemeenste wijze verguisd door zijn tegenstanders, aan den anderen kant op even onoordeelkundige wijze geprezen door enkele medestanders, die genoeg inzicht en hart hadden om zich naast hem te scharen, maar wier bewondering zóó door dik en dun was, dat zij van dezen man, die groot genoeg was om, met erkenning van al zijn fouten, den toets des oordeels te doorstaan, een onwezenlijke en onbestaanbare figuur maakten, wiens minste uiting nog zuivere hemelval en openbaring was. Misschien hebben zij hem in de eerste, moeilijkste jaren van 'De Beweging' de niet te ontberen kracht geschonken, die uit het medestanders met zich voelen voortspruit, en in dat geval moeten wij hen wel zeer dankbaar zijn (trouwens, zooals ik hierboven reeds zeide, aan hun hart en hun inzicht dient in elk geval hulde te worden gebracht), maar ik geloof dat zij op den duur zijn reputatie meer hebben geschaad dan goed gedaan, doordat zij enkele schrijvers, en vooral lezers, van goeden wil en met inzicht, van 'De Beweging' hebben vervreemd, die daarbij naar hun aard absoluut behoorden; en wel door het maken van Verwey en zijn tijdschrift tot wat ik niet beter weet te noemen dan een caricaturale volkomenheid. (V. zelf gaat in dezen trouwens ook niet vrij uit).

Juist wanneer wij al deze dingen erkennen, wordt het ons pas duidelijk, van hoe weinig belang (en in de toekomst, als dit werk geheel tot de historie zal behooren, steeds minder te worden belang) de schaduwzijden van Verwey's arbeid als criticus en leider zijn, vergeleken bij de stralende grootheid, die daaraan ontstijgt, en waarvan deze tien deelen een duidelijk overzicht zullen geven. (Misschien zou dit nog duidelijker zijn geweest, als hij voor de rangschikking zijner essays de chronologische volgorde had aanvaard: geen mensch blijft nu eenmaal zijn leven door onveranderd. en elk menschelijk werk moet dientengevolge worden gezien in het

licht van zijn tijd. Maar dit is natuurlijk weer een typisch voorbeeld van den lust tot rubriceeren van Verwey, en om den nadruk te leggen op een (deels fictieve) eenheid. Mochten er onder zijn tegenstanders nog zijn, die dit anders dan uit domheid of te kwader trouw zijn, dan kunnen zij zien - als zij tenminste van deze deelen kennis willen nemen - hoe volkomen ernaast al die betichtingen zijn, waarmede zij jaren lang dien grooten naam hebben verduisterd, en voor dit woord, dat zooveel meer nog heil had kunnen stichten, de ooren en de harten doen sluiten. Mogen zij alsnog tot inkeer komen, en Verwey's grootheid en beteekenis erkennen, niet voor Verwey zelf - die weet het heusch wel, misschien zelfs wel te zeer - maar ten bate van zichzelf.

Toen ik het eerste prospectus van deze uitgave kreeg, verwonderde ik mij, hoe er in Nederland uitgevers waren te vinden, die een dergelijke uitgave aandorsten. Zij schijnt niettemin tot stand te komen. 't Is te hopen, dat de uitgevers zich deze daad niet zullen behoeven te beklagen, want dit is een van die zeldzame uitgaven, aan het min of meer welslagen waarvan het geestelijk leven van een land te meten valt.

J.C.B.

Nederlandsche Lyriek vanaf de dertiende eeuw tot 1880, verzamelt door Th.E.C. Keuchenius, toegelicht door Dr. D.C. Tinbergen. De Middeleeuwen. - A.W. Sijthoff's Uitgevers-Maatschappij. Leiden 1920.

Aan een bloemlezing als deze bestond inderdaad behoefte. Wel hebben wij vele, min of meer goede, schoolbloemlezingen, maar een overzichtelijke bloemlezing van de geheele Nederlandsche poëzie, in het genre van de verschillende Oxford-anthologies, ontbrak nog. Wel hadden wij één bloemlezing: De honderd beste gedichten, door Albert Verwey, die bijna volmaakt zou zijn geweest, ware het niet dat er te weinig van Stalpaert en Revius, en te veel van Bellamy en Beets in had gestaan, maar deze bloemlezing was, zooals de titel reeds zeide, tot het getal 100 beperkt, en dus noodzakelijkerwijs niet zoo volledig als de onderhavige.

Het werk van den bloemlezer is altijd bij uitstek ondankbaar. Geen twee menschen ter wereld zijn hetzelfde, dus is ook de keus van geen twee menschen ter wereld dezelfde. Men moet daarom bij het beoordeelen van een bloemlezing zooveel mogelijk van een al te persoonlijken smaak afstand weten te doen, en alleen vragen: of de samenstellers een behoorlijk beeld van de bloemgelezen poëzie hebben gegeven, d.w.z. of de door hen gekozen gedichten èn schoon èn representatief zijn.

Het eerste zijn de door den heer Keuchenius gekozen gedichten ongetwijfeld. Het is waar, er gaat van de middeleeuwsche poëzie een dergelijke bekoring uit, dat wij er misschien tè welwillend tegenover staan, maar ik kan dit ten slotte niet zoo'n erg groot bezwaar vinden. Wat het tweede betreft ben ik niet deskundige genoeg, om daarover met voldoend gezag te kunnen oordeelen. Men zou daartoe de geheele middeleeuwsche poëzie door en door moeten kennen, en dit is bijna alleen mogelijk, als men er een bepaalde studie van heeft gemaakt.

Een zeer bevoegde beoordeelaarster, Mevrouw Mees - Verwey, heeft (in Groot Nederland van November 1921) de opmerking gemaakt, dat het geestelijk lied naar verhouding wat te zeer was vertegenwoordigd. Ik ben in dezen, zooals ik reeds zeide, niet bevoegd te spreken; er zal ten slotte op elke bloemlezing wel wat zijn aan te merken, maar ik heb toch zeer sterk den indruk gekregen, dat de bloemlezing van den heer Keuchenius een voortreffelijk stuk werk is, dat waardig naast de hierboven genoemde Engelsche bloemlezingen mag worden genoemd. En wat de medewerking van Dr. Tinbergen betreft - wie het voortreffelijke, in Wolters' serie 'Van alle tijden' verschenen schoolboekje: 'Middeleeuwsche lyriek' van hem kent, weet, dat men geen beter commentator had kunnen treffen. Een verkeerde interpretatie (waarvan het trouwens nog lang niet vast staat, of zij werkelijk verkeerd is) van een regel in het Egidius-lied doet daartoe niets af.[1)]

J.C.B.

Het boek der Liefde, door René de Clercq. J.M. Meulenhoff. - Amsterdam in het jaar MCMXXI.

Het werk van René de Clercq is hier zoo overbekend en zoo overgenoten, dat er, dunkt me, weinig nieuws in te ontdekken en te savoureeren valt. Wel is te zeggen, dat dit boek der liefde niet meer stamt uit den tijd, waarin zijn hoogste zijn en hoogste kunnen ligt. De oorlog en wat daar voor hem mee samenvalt en samenhangt, de stuwingen omhoog en het storten omlaag, wel en wee, heel het hachelijk lot van de Vlaamsche Beweging (hachelijk op zichzelf en ten aanzien van smeulend Europa, anachronistisch nogal; hoewel: nationale bewegingen vallen veelal samen met een streven in de lijn van internationale revolutie, heden), - wat zal haar eind zijn? -, waarvoor hij hart en have waagde, elken dag, hebben hem, heroïsch kind, ondermijnd en geslagen. Er is, voor hem zelve onnaspeurbaar misschien (want zijn, nu vrij krampachtige, vitaliteit liet voor keur, voor onderscheiding, steeds weinig ruimte, ondanks de echtheid en de eenvoudigheid, ondanks de onbetwijfelbare eerlijkheid van zijn persoon en zijn werk), voor mijn gevoel onmiskenbaar, moeheid, verval ingeslopen. Ik krijg den indruk, dat de opvaarten, de verrukkingen nu, niet wellen uit de directe ontroeringen, reacties op schijn-en-wezen, maar veelal, herinnerend, zich bedrinken aan verleden extasen, en dat een roes hem bedwelmt, die niet van nu is, niet onmiddellijk.

Ik dacht dat, toen ik hem hoorde, een klein jaar geleden, in het Deftige Dorp; ik stel dit nu, met spijt, nadrukkelijk vast. Maar: van hem zelve uit, zijn deze dingen volmaakt onbewust, hoewel het mijmeren en peinzen en bespiegelen toenam, met de jaren, en het stroomende, hijgende, spontane zingen, het laten zingen van de dingen, slonk. En in zijn persoonlijkheid

1) De volledige bloemlezing zal, naar ik verneem, uit drie deelen bestaan, en loopen tot aan 'De Nieuwe Gids'. Als zij compleet is, hoop ik er nog uitvoeriger op terug te komen.

blijft voor mij altijd deze merkwaardigheid: hoe iemand, wien de actueele zaken van heden, de duizend-en-een al te ééndaagsche vergankelijkheden en al te vluchtige belangen en gewichtigheden van vandaag en morgen, wien politiek, die ketelmarsch van een gebarsten wereldtrom, zoo zeer ter harte ging (en gaat?), een ongeschonden lied, een volkslied schier - tegen al mijn verwachtingen en inzichten lijnrecht in - zong, en zuiver zong. Daarmee is de kracht, en de zwakheid tevens van de Clercq, bepaald. Want hij zal, onvermoeibaar, onverstoorbaar van uit de gevoeligheid van zijn licht-ontroerlijk hart voortgaan te dichten, vers na vers. Niet te stelpen, als een slagaderwonde. Hij heeft den moed en de kracht van een geus, de sentimentaliteit van Israëls, de schrijf-routine van Hélène Swarth. Hij is het hart van Vlaanderen, niet de geest (Uilenspiegel - en nu: Teirlinck, die den nieuwen Thyl kon schrijven): hij is de gelukkige, kernige tegenhánger van den quasi-realist Timmermans.

Het werk van René de Clercq, ook nu nog, is met de Oogst van Streuvels de doodsvijand van Pallieter. Dat is zijn roem. Hij blijft een niet zeer diep, maar krachtig dichter wel en schreef (en schrijft) veelal een zuiver dicht. Want ondanks een voor zichzelf vooral soms bedriegelijk-gesuggereerde vitaliteit, bij gemis aan een zeer-gecultiveerden vorm (dien hij zal haten, trouwens), bergt dit boek der liefde menig lied, dat door de ‘natuurlijkheid’, de kinderlijkheid, de ‘eenvoud en oprechtheid van lach en traan’, u plots ontwaapnen kan. Het zal zijn weg wel vinden; en waarom ook niet?

H.M.

Amata, een oogst van verzen, van W. Graadt van Roggen. Haarlem H.D. Tjeenk Willink en Zoon. 1921.

Nu zich mijn aanvankelijk vermoeden en uiteindelijk inzicht omtrent dezen on-dichtenbundel merkwaardig nauwkeurig dekken, nu ik voor mij heb uitgemaakt en afgemaakt namelijk, dat dit ‘werk’, deze gedrukte regels liever, tot het allerslechtste behoort, naar het gemoed en naar den vorm, tusschen het vele slechte, het vrijwel-uitsluitend slechte (in verhouding tot het zeldzame goede), dat hier dichtkunst wil heeten, moet ik trachten dat, bij alle subjectiviteit van oordeel en smaak, waar en algemeen te maken aan zekere, misschien gemeenzaam-geldende normen, die ik, hoe honderd maal af- en door- en stukgezaagd ze zijn, hier mijns ondanks nog weer eens opzeg:

Kunst is (o! de dwaze orakeltoon van elk aforisme - spreuk achter mombakkes - en het karakter ervan: als lood zoo onkneedbaar, een houten soldaat van gewichtigheid), kunst is de volmaakte vormgeving eener menschelijke bewogenheid; hierin is gehandhaafd: inhoud en vorm, in kunst, zijn één. Uitsluitend-aesthetisch bezien dus, is de voldragen verbeelding van ondiepe ontroeringen hooger te schatten dan de onnauwkeurige uitdrukking eener groote bewogenheid. Daarom dunkt mij de uitsluitend-aesthetische zienswijze zoo ontzettend vervelend. En ik, die het werk, het ambacht, de handenarbeid, verstaat ge (men denkt

zich deze harde, schoone realia van het vak, het bedrijf te aetherisch veelal, te fluweelig), hartstochtelijk eer, moet, met wat wrevel, hier nog eens vaststellen, dat aesthetiek mijn zeer platonische geliefde is.

Teruggrijpend op mijn aforisme, of wat daarvoor doorgaat (‘ik heb er al spijt van’) uit het volkomen-overbodige, maar onvermijdelijke voorwoord, dat ik, zeer omzichtig en voorzichtig, opteekende, zeg ik: de menschelijke bewogenheid, de bewogen menschelijkheid, wordt, in dit werk althans, bij den heer Graadt van Roggen geremplaceerd (zaken zijn zaken) door schattige amoreusheid, aandoeningen van een paarsen meisjesmantel en andere zacht-aardige attributen uit Liberty. En de vorm, waarin dit roersel wordt verstoken, heeft het quasi-nonchalante, maar in wezen onhandige, slordige der tunieken van hollandsche recruten bij d' eerste vierentwintig uur verlof. Aan den binnen- en buitenkant: waardeloos. Ik vergaf het hem gaarne, indien... indien alles anders geweest ware...

De geaardheid van schrijver-en-bundel, in conceptie, wording en aanzijn is, allegorisch, zoo te zien: de heer Graadt van Roggen heeft het (God weet waarom: in het belang der hollandsche letteren - of ter stemmige siering van het boudoir zijner ega) wenschelijk geacht een keurgarve, een oogst van verzen, ondertitelt hij, (me dunkt, in 't algemeen: de oogst is klein en de arbeiders zijn vele; en in 't bizonder nu in dit geval: o, zeis! was aan den spijker in den stal geroest gebleven), bijeen te sikkelen, en komt bij 't dalen van den koers (stijgend aanbod drukt de prijzen) in een groenen boerewagen van de firma H. Tjeenk Willink de markt der dichters opgerold. Dat beduidt, on-allegorisch, heel hollandsch: een reeks gymnasiasten-rijmsels ligt hier voor me, in een donkergroenen omslag.

Kinderachtig als Groenevelt: dat zegt alles. Uit het geslacht van Jan Jacobs: dat zegt weer alles. Het spotten niet waard: dat zegt, hoop ik, alles in alles.

Met groot vertrouwen laat ik het aan den Grooten Maaier over den heer Graadt van Roggen en reeksen zijner land- en tijd- en ranggenooten (nog eens: het krioelt hier) te oogsten voor de schuren der spoedige en eeuwige vergetelheid. De oude Kronos kan zich ditmaal niet vergissen, al waar' hij steke-blind. Ik zal hem helpen, trouwens. Want het is mijn harde overtuiging, dat deze bundel gesignaleerd moet worden als een der tallooze overbodigheden van dit land en dezen tijd. Het uitgeven ervan is, vriendelijk gezegd, te beschouwen als een seniele vergissing ten aanzien van pueriele vergissingen (de verzen, met name). Terwille van deze amata zal God het Sodom der On-dichten niet sparen. Ik ook niet.

Een proeve?

Simpel liedje.

Meisje met je paarsen mantel,
met je lachje als 'n zoen,
met je oogen, die zoo trantel
het leven lachend lieven doen:
meisje, met je lief gezichtje,
jou, voor jou, dit simpel dichtje.

Meisje, - wie je bent, om 't even! -
   met je kuiltjes in je wang,
't eenigst, dat ik je kan geven,
   zijn de bloemen van mijn zang;
want van liefde en van leven
   duurt een dichterdroom nooit lang.

Meisje met je vriend'lijk kopje
   doe nu toch niet net ‘als-of’;
aardig kindje, waarom stop je
   toch je kopje in je mof?
zie, 'n dichter wil bezingen
   de liefste aller lievelingen.

Meisje met je blanke halsje,
   met je lachend-lieven mond,
wàt zou 'k geven, kindje, als je
   éénmaal nog eens vóór me stond!
maar... ik zag je... en jij lachte...
en je knikte... en ik wachtte...
   en 'k verloor je, vóór 'k je vond.

Ben ik niet zeer zachtzinnig geweest?
H.M.

H.A. van Coenen Torchiana, Tropical Holland. The University of Chicago Press. Chicago, Illinois.

Het in den goeden zin populariseeren van wetenschap is een plant van Engelschen bodem en wanneer wij uitzien naar grootmeesters der wetenschap, welke den hoogmoed van vele vakgeleerden misten en het niet beneden zich achtten te spreken tot het meest doorluchtige auditorium van de wereld: het groote publiek, dan vinden wij namen als Darwin, Tylor, Stuart Mill, Max Müller. Dat dit hooge populariseeren juist in het Engeland van de laatste eeuw voorkomt, wil men mede toeschrijven aan de vorming van de wetenschappelijke mannen daar te lande, die niet plaats vond in systematisch verband, maar veelal buiten de gewone scholen. Toevallige omstandigheden deden hun genie tot haar recht komen en hun de plaats innemen, waarop zij konden uitmunten. Zij ontsloten van de wetenschap dat deel of die deelen, welke zij zich zelf kozen, zoodat deze door hun genialen blik gezien werden uit den eigen gezichtshoek en hun werk het origineele karakter kreeg, dat aan ieder ontwikkelden lezer of hoorder belangstelling moest inboezemen. Zoo was het met de bovengenoemde geleerden, zoo met Faraday, Huxley, Spencer. En diezelfde echt wetenschappelijke stem, die tot alle weetgierigen spreekt, vinden wij ook veelal terug in de *Manuals of Science and Literature* en de *Everyman's* en de *Home University Library of Modern Knowledge*, waarin de beste deskundigen den volke voorlichten.

Dat in zulk werk een gevaar schuilt, is duidelijk. Wanneer toch populariseeren wordt: het aannemen van den schijn armer van geest te wezen dan men is, dan daalt men neder tot de sfeer, die men juist heeft op te heffen. Echte populariteit heft op, omdat daarbij de wetenschap, ontdaan van haar geleerdheidsvertoon, aan de om hoogere beschaving vragende geesten wordt gebracht in een bevattelijken en aantrekkelijken vorm, zoodat ook deze weetgierigen in hunnen kring van het ontvangene weder kunnen uitdeelen.

Hoe ver en op welke wijze men met het populariseeren van wetenschap in hoogeren zin dient te gaan, is dus ook afhankelijk van de beschaving en de ontwikkeling van het publiek tot hetwelk men zich richt, en daarom schijnt het voor een West-Europeaan zoo moeilijk te beoordeelen in hoever een schrijver, die zich met de behandeling van een bepaald onderwerp tot het Noord-Amerikaansche publiek richt, er in geslaagd is dat publiek op de goede wijze voor te lichten. Wanneer men bijvoorbeeld volgt hoe een tijdschrift als het te Washington verschijnende *National Geographic Magazine* de Amerikaansche lezers inlicht op aardrijkskundig en volkenkundig gebied, kan men in menig opzicht dat publiek benijden. Overvloedige illustraties van vaak zeer bijzondere waarde vormen het voornaamste middel voor ‘the increase and diffusion of geographic knowledge’, en inderdaad zijn de prachtige, voor een deel ook gekleurde prenten van dit tijdschrift buitengemeen aantrekkelijk, leerzaam, evenzoo goed voor den vakman als voor den belangstellenden algemeenen lezer. De onderschriften vergeten dan ook niet soms te vermelden, dat hier vertoond worden: ‘The first picture of its kind’, of ‘a unique night picture’ of iets dergelijks. En ook de tekst is anders dan wij het zouden doen; wij doen het rustiger, eenvoudiger, droger, degelijker, wetenschappelijker, eentoniger, beperkter, □oedkooper, misschien wel beter, maar toch: wat is het aantrekkelijk, wat vraagt het de aandacht, wat zullen velen er wat aan hebben en hun gezichtskring verbreeden. Als dat nu de door de menschen van de Vereenigde Staten verlangde manier is om nopens vreemde landen en volken te worden voorgelicht door een wetenschappelijk genootschap, dan kunnen wij er alvast dit van leeren, dat wij een boek, dat hetzelfde wil bereiken ten aanzien van Nederlandsch-Indië, met andere oogen hebben te bezien dan zulk een boek, dat voor Nederlanders of andere West-Europeanen zou zijn geschreven. En bovendien dit, dat er bijzondere kwaliteiten voor noodig zijn om aan ons Indië bekendheid te geven in de Vereenigde Staten van Amerika.

Onze consul-generaal te San-Francisco heeft dit ondernomen door het schrijven van het boekje, waarvan de titel hierboven is vermeld. Na een reis door Indië, waar zijn ouders hadden gewoond, heeft de heer Van Coenen Torchiana een geïllustreerd werkje met een paar kaartjes samengesteld, waarin op Amerikaansche wijze wordt verteld, of (zouden wij eerder zeggen) geconverseerd, over Nederlandsch-Indië. In een twaalftal hoofdstukken en een twintigtal prentjes wordt een schets gegeven van de aardrijkskunde, het klimaat, de flora en de fauna, de bevolking, de geschiedenis, het bestuur, de economie, de politiek en de toekomst van Insulinde.

Is dit werk nu een soort handboek geworden? De schrijver zou op die

vraag zeker antwoorden, dat hij niet bedoeld heeft dat te geven, doch veeleer een poging om de moeilijkheden te overwinnen, die zich opdoen bij het streven om feiten en toestanden, die betrekking hebben op 'a multitude of Oriental peoples, all endowed with an Oriental mentality, and living under the control and direction of a Western power whose psychology is materially different from the subject-race', te verklaren voor lezers 'whose thoughts and feelings are radically different from either of them'.

Eerst dus deze sprekende waarde-aanduiding: Java is zoo groot als de staat New-York, Soematra als Californië, Nederlandsch-Borneo als Frankrijk, Nederlandsch-Nieuw-Guinee als Japan, Celebes is grooter dan Nieuw-Zeeland. Over planten en dieren, over verschillende volken en hunne maatschappijen vertelt dan de heer Torchiana: 'When one is traveling over the islands, one is continually struck by their courtesy and politeness toward one another and toward strangers. One can say truly that every Javanese in his kampong is a gentleman in manners'.

De Hindoe-tijd en de tempelruïnes, het Mohammedanisme, de stichting van de Oost-Indische Compagnie en de geschiedenis der Nederlanders in Indië, het adatrecht ('in some countries of Europe, the early systems of land tenure and the old real estate laws are somewhat puzzling to the casual student, but they are the very simplest ABC as compared with the mass of systems and sub-systems existing in the different islands!') komen ter sprake, om in het 10de hoofdstuk te komen tot 'Insulinde of to-day'. De schrijver behandelt dan ons bestuur, onze rechtspraak, ons onderwijs, de verkeersmiddelen, de irrigatie, den gezondheidsdienst, enz. Over den Volksraad heet het: 'It is a good omen for the future of this assembly, and a sign of the times, that the sessions are held in the former palace of the general commander-in-chief of the army. The meeting takes place in the ballroom of this stately mansion, where officers of the army and navy and civil functionaries used to pay their respects to the military chief. In their place one hears now the voices of the natives in authoritative tones'. Onze bestuursambtenaren worden geprezen als 'highly trained officials', 'and the writer must confess that never in any other place in the world has he met with a finer or higher type of men than is found within the great body of civil servants in Insulinde'; het zijn vooral de residenten van de Javaansche vorstenlanden, welke de bewondering van den schrijver hebben opgewekt, en diens secretaresse, 'a graduate of Wellesley college', riep dan ook uit: 'How splendid these men are! One would take them in their dignity and simplicity for high-grade American gentlemen'. In den mond der spreekster zeker geen geringe lof!

Het zou hier te ver gaan meer aanhalingen te doen uit de mededeelingen van den schrijver over landbouw, handel, nijverheid en bankwezen, over veeteelt, visscherij, boschwezen e.d., want het bovenstaande is voldoende om te doen zien, dat de schrijver allerlei koloniale onderwerpen heeft behandeld en dat de lezing van zijn boek een algemeen overzicht kan geven over onze koloniale aangelegenheden en over het belangwekkende van Java, 'this Eden', 'the gem of the Indian Ocean', en van 'Insulinde of to-morrow (that) is bound to become a still more brilliant star in the constellation of colonial governments'.

Bij de lezing van dit in vele opzichten verdienstelijke boek maakt men twee opmerkingen. Vooreerst deze, dat de aard daarvan toch wel een geheel andere is dan die van het meer wetenschappelijke werk van Clive Day, *The policy and administration of the Dutch in Java* (1904), maar ook, dat het in een vorm schijnt geschreven te zijn, die door het Amerikaansche publiek wordt gewaardeerd. Gelukkig heeft de schrijver vermeden slechts oppervlakkige reisindrukken te geven, zooals men die maar al te dikwijls in de boekjes van Angelsaksische wereldreizigers aantreft. Ter plaatse heeft hij veelal omgezien naar deskundige voorlichting, en vele bronnen: Raffles, Wallace, van der Lith, Brandes, Veth, Chailley Bert, enz. zijn hem niet vreemd. Op foutjes in zijn welverzorgde boek te wijzen zou schoolmeesterachtig, er leemten in aan te toonen betweterig schijnen, en daarom zij volstaan met den wensch, dat de opzet van den schrijver: de Vereenigde Staten en Nederlandsch-Indië nader tot elkander te brengen, moge gelukken.

J.C.v.E.

Het huis der vreugden.
Een roman van tooneel-leven.

De geschiedenis van Jenny Heysten en Lukas Veraart, door Margaretha Schepp verhaald, is een fantazie en geen roman à clef.
Het is een poging om iets van tooneelleven uit te beelden, om enkele kanten van die telkens andere, en altijd weer boeiende wereld te laten zien, en geenszins een gecamoufleerde biografie van bestaande tooneelmenschen.

Wanneer er in dit verhaal van een bestaand tooneelwerk sprake is, wordt de lezer dan ook verzocht geenerlei associaties te zoeken met de acteurs of de actrices die, bij een van onze Hollandsche gezelschappen, in dat stuk een rol hebben vervuld.

Eerste hoofdstuk.

Heeft Jenny Heysten, toen ze haar verloving verbrak om actrice te kunnen zijn, het slechtste deel gekozen en haar levensgeluk verspeeld? En heb dus ik, die haar ‘den tooneelkant heb uitgeduwd’, mij het leed van haar later leven te verwijten? Met den brief van Nico Maes, zijn droeven brief met de heftige aanklacht vóór me, dringt de vraag zich kwellend aan mij op.

Zeker, mijn liefde voor tooneel, mijn geestdriftige belangstelling en heilig geloof in een waarachtig groote en hooge tooneelkunst, heeft Jenny aangemoedigd mij te spreken over wat, in haar huiselijken kring en daarbuiten, slechts spot en geërgerde verbazing vond; ik was de eerste, die in haar talent geloofde, omdat ik de eerste was, voor wie ze zich niet schaamde het te toonen. Zoo ik gezwegen had... zoo mijn

verderflijke invloed er niet ware geweest, ach kom, zou het overgevoelige, slecht ge-equilibreerde, droomerige en diep-in zoo hevig levende kind dan een doodgewone mevrouw zijn geworden, een bezige, bazige doktersvrouw met de beste helft van 'r gedachten voor de tasch met instrumenten en de lei met boodschappen en de andere helft verdeeld tusschen het huishouden en het half dozijn kinderen, dat Nico, als modern gyneacoloog en man-van-principes, haar ongetwijfeld ‘geschonken’ had?

Och... waarom ook niet! Hoeveel menschen, vrouwen vooral, leven een heel leven tégen hun diepste instincten, zonder zich daarvan ooit volkomen bewust te worden; het zou Jenny Heysten vermoedelijk wel zijn gelukt om in het alledaagsch bestaan haar rol van toegewijde gade en zorgdragende moeder in de perfectie te spelen.

Toen ik, jaren geleden, eens tegen Lukas Veraart volhield, dat ik het was geweest die Jenny's talent had ontdekt, en dat ze, zonder die ontdekking, stellig de vrouw van Nico Maes zou zijn geworden, lachte hij me uit en beweerde, dat hij aan on-ontdekt gebleven talenten niet geloofde. ‘Een waarachtig talent’ zei hij toen, ‘breekt zich altijd baan, zelfs onder de moeilijkste omstandigheden en de andere, die ongekend ten grave dalen, zijn, naar mijn vierkante meening, het ontdekken niet waard geweest’.

Toen geloofde ik hem niet; nu, nu ik na zooveel jaren de feiten overzie, geeft mijn hart hem gelijk. Zeker, de door mij op touw gezette opvoering van ‘Marieke van Nimweghen’ is het keerpunt in Jenny's leven geworden; zonder haar triomf van dien avond was ze, verliefd en onervaren, met haar charmanten, sportieven Nico getrouwd; maar ze zou een nerveuse, rustelooze, een ‘onbevredigde’ vrouw zijn gebleven en ten slotte zou een macht, sterker dan genegenheid of goede wil, haar misschien gedreven hebben man en kinderen te verlaten, ‘omdat een waarachtig talent zich altijd baan breekt’. En dan had niemand mij en mijn invloed nog in staat van schuld gesteld, maar iedereen had positief geweten, dat er door Jenny, als door vrijwel alle Heystens, ‘immers altijd een streep geloopen had’.

Anderhalf jaar voor dat keerpunt, na de kerstvacantie, in het begin van 1913, had ik als ‘paying guest’ in haar wonderlijke familie mijn intree gedaan. Tegen het ouderwetsplechtige, met fijn-gelijke lettertjes als geteekende briefje, waarin mevrouw Heysten mij twee ruime kamers ‘en een plaats aan onzen disch’ aanbood, legden alle goedkoope en veelomvattende aanbiedingen van pensionjuffrouwen het af.

Hoezeer wekte die oude overbekende naam mijn nieuwsgierigheid! Een stoet van Heystens, staatsraden en gezanten, pamfletschrijvers, oproerstokers en dichters was in m'n studiejaren langs me heengetrokken; een Heysten, herinnerde ik mij, had het complot tegen de de Witten op touw gezet, een Heysten zwaaide de eerste rood-wit-blauwe vlag, toen de Prins van Oranje in 1813 aan wal stapte, een Heysten verschafte Leicester een schuilplaats in ons land, een Heysten schreef een standaardwerk over Vondel en aan een Heysten, den laatsten in de beroemde rij, dankte Nederland zijn hinderwet. Ik had altijd geleefd temidden van menschen die vooruit keken en vooruit duwden, die hun heil louter van de toekomst verwachtten en het leek me opeens fantastisch belangwekkend zoo'n oude patricische familie van nabij te leeren kennen, zoo'n verarmd geslacht, dat dozijnen beroemde voorzaten had om tegen te leunen, en ondanks de kamers, die ze verhuurden en de rekeningen, die ze onbetaald lieten, natuurlijk vanaf torenhoogte neerkeken op een plebejer als ik, die een stamboom noch een familiewapen bezat.

Ik ging op mevrouw Heystens aanbod in en ze aanvaardde me als pensionnaire met een beminnelijke hooghartigheid, alsof ze een vorstelijke gunst verleende; terwijl ik, geïmponeerd door het huis-als-een-paleis, een zitkamer zonder zon en een slaapkamer met een krakend bed dankbaar aanvaardde. Toch, spijt had ik nooit, zelfs niet toen ik gedurende de eerste vlijmend-koude Januarimaand elken avond in mijn dikken mantel zat te rillen bij mijn schoorsteen, die niet trok en schriften corrigeerde bij 'n petroleumlamp, die slecht verzorgd was en stonk; want heel het reusachtige, oude en verarmde huis bleek nog vol met de glorie van vroeger eeuwen, elke wandeling door de doodskille gangen en hooge holle kamers was er een ontdekkingstocht, van elke wand, bij elke bocht van de uitgesleten trappen keek een ander

ongenaakbaar regentengezicht op me neer, en had niet elke gebeeldhouwde kast of versleten leunstoel zijn geschiedenis, het keukenfornuis zelfs een legende en het opperste zolderkamertje zijn spook? En had ik, ondanks de menschenkennis waarop ik me zoo graag liet voorstaan, ooit kunnen vermoeden, dat er in onzen nuchteren en practischen tijd nog menschen bestonden als deze Heystens, het wonderlijk paar ouders met hun kleurlooze aristocratengezichten, versleten kleeren, princelijke manieren en rotsvast conservatisme, voor wie het leven een halve eeuw scheen te hebben stilgestaan? Terwijl hun kinderen, teer, overslank en uit hun kracht gegroeid, overgevoelig, onevenwichtig en elk naar eigen geaardheid stuurloos zoekend naar een levenshouding, veeleer de producten schenen van een hypermodernen, decadenten tijd.

Daar was Timon, met het onnatuurlijk hooge en blanke voorhoofd, waaruit het lange rossig-zijdige, vlokkige haar ver was weggestreken, met de bezielde oogen van een profeet, de willooze kin en den fel-rooden, sensueelen vrouwe-mond. Timon, die theosoof was en Christian-scientist en - theoretisch - communist en voor wien de slovende, overwerkte meid-alleen elken dag een afzonderlijk maal bereiden moest, omdat hij niets, dat van een gedood dier stamde, zou kùnnen eten. En Philip, kreupel vanaf zijn geboorte, met den fellen wil in zijn harde, donkere jongensgezicht om dat gebrek te loochenen, tòch mee te doen met de andere gezonde jongens, wien hij zelf had geleerd hem in niets te ontzien, zoodat deze dagelijksche ongelijke wedkamp hem al z'n levenskracht kostte en hij werklust noch liefhebberijen had, en zich thuis een nurksche en onhebbelijk stugge jongen toonde, die met zijn broer en zijn vader voortdurend haspelde en alleen aan zijn zuster Jenny, een ruw soort kameraadschap gaf.

Er waren meer kinderen: de oudste zoon, rechter in een kleine provinciestad, van wiens knapheid en carrière de vader trots verhaalde; terwijl hij, met een vrouw, even deftig en even arm als hijzelf, bij een hongerloon de glorie van zijn geslacht poogde te handhaven; en een dochter, welke buiten de traditie der Heystens met een minimum aristocratisch vooroordeel en een maximum nuchter verstand een Rotterdamsch koopman-in-vetten had gehuwd, die aan alle deftigheid,

speciaal aan die van zijn altijd in geldnood verkeerende schoon-familie, hardgrondig maling had. En pas veel later hoorde ik van nog twee andere, krankzinnigen, die in een weversgezin in Gheel werden verpleegd en het volslagen ontoereikend inkomen jaar op jaar meer bezwaarden, en van een klein, doofstom zusje, dat jong gestorven was, en wier portret met een haarlok, mevrouw Heysten in een zwart met paarlen bezet medaillon droeg.

De kinderen Heysten, de drie, die zich dagelijks met hun ouders en mij ‘de gast’, om den familiedisch schikten, geleken op hun moeder, die den zelfden naam droeg als haar echtgenoot en hem nauw was verwand. Zij had geen nieuwe levenskracht gegeven aan het te oude, aenemische geslacht. Haar kinderen erfden allen haar teerdoorzichtige huidskleur en het gebogene in de schouders als van een eeuwig-moezijn, haar eigenaardige manier van luisteren, met een even schuingeneigd hoofd en halfdichte oogen en haar zeldzaam mooie, onwezenlijk slanke handen, met de fijngelede, gevoelige vingers.

Maar geen had haar grandeur; haar bij verfijnd hoffelijke wellevendheid toch altijd voelbare hoogheid; integendeel, in elk van de kinderen Heysten was het onzekere, het bijna onderworpen schuchtere, van wie in hun jeugd zorg, leed en vernedering hebben gekend; maar mevrouw, ondanks haar versleten zijden sleepjaponnen en vermolmde entourage was nooit belachelijk, en zelfs ik, met m'n gevestigde democratische principes, heb me in haar hooghartige nabijheid altijd de mindere gevoeld.

In de groote, schemerige salon-aan-straat, met de drie hooge, smalle ruitjesvensters, de wrakke stoelen en het tot op den draad versleten tapijt, zat ze, als de heldin uit een roman van Charlotte Brontë, voor een groot borduurraam of met een lang verjaarde ‘Gartenlaube’ op haar schoot, terwijl de eene halfwas-meid zich afbeulde in het reuzenhuis en Jenny, ergens op een groote linnenkamer haar ergste kousengaten dichttrok met een dikken draad. En het gebaar waarmee ze me bij mijn binnenkomst een stoel wees, de moede glimlach, terwijl ze vroeg naar mijn werk en m'n bevinden en met haar prachtige handen een kopje van haar verwaterde thee voor me bereidde, voerden me terug naar den

tijd, waarvan haar geschilderd portret met de chignon, de gazen pouffes en de dubbele snoer parels verhaalde, toen zij, in dien zelfden salon, dagelijks de bewonderde en gevleide gastvrouw van velen was en het leven in haar stad werd afgepaald naar het aantal kleine en groote diners, welke ‘de Heystens’ jaarlijks gaven.

Die diners waren verminderd, toen afgeschaft; in den salon trad zelden een bezoeker en nimmer een gast, van het familiebezit van eeuwen was het grootste deel verkocht en verpand, nadat haar domme zachtmoedige man de laatste resten van het vermogen had verspeeld en door vrienden aan een kleine wijnzaak werd geholpen.

Haar gestadig verwijt om die bitterste vernedering van haar leven was altijd voelbaar in de neerbuigendheid, waarmee Suzanna Heysten den stillen, sloomen echtgenoot behandelde, in het geresigneerd geduld, waarmee ze zijn lange, onsamenhangende verhalen langs zich heen liet gaan, in het schamper lachje, dat soms even flitste om haar fijnen mond, wanneer hij zich glas na glas volschonk van den wijn of den port, dien ‘de zaak’ hem nog altijd onbeperkt verschafte. En ofschoon ik haar nooit een bevel aan haar kinderen hoorde geven zonder den aanvang: ‘jullie vader wenscht’ en hij elken avond hoffelijk haar bankje aanschoof en haar borduurraam naar de tafel droeg, heeft hun verhouding mij altijd meer een wapenstilstand geleken dan een huwelijk.

Hoe heb ik me toch ooit kunnen verbazen over Jenny's talent en me afgevraagd van wie, in haar deftige en vorstelijke familie, ze de gave van tooneelspelen had geërfd? Speelde haar moeder al niet jaar en dag een wonderlijke comedie, die ze volhield in al de finesses, al waren haar stuk voor stuk de requisieten ontvallen? O, nu ik terugdenk aan dien eersten winter in het huis der Heystens en mij alle ervaringen voor den geest haal, schijnt de geur van het huis mij weer in den neus te dringen, die geur van vochtige muren en rookende kachels en lavendel en stoffig meubeltrijp en ik zie de ovale tafel in het donker eetvertrek - dezelfde tafel waar eens Lodewijk Napoleon had aangezeten - en het gezin, dat mij als huisgenoot had aanvaard. En achter ons, rond ons heen en boven onze hoofden is altijd en altijd de zwijgende aanwezigheid van die ontelbare anderen, een reeks van strak-hoog-

moedige, geschilderde gezichten, waarover schaduwen glijden, zoodat ze in het levend licht van de vier kaarsen op tafel een wonderlijk aandeel schijnen te nemen in ons samenzijn. Wanneer wij in die kamer, achter mevrouw Heystens rafelige maar ruischende sleep voor het middagmaal binnentraden, stond, naast het donkere buffet met de grimmige leeuwen die 't gebeeldhouwd wapen hielden, de stramme, roerlooze gestalte van een heel ouden man. Het was een gewezen huisknecht, die zijn laatste jaren in het armhuis sleet, en met een trouw, welke mijn geprikkeld sociaal instinct vergeefs poogde te motiveeren, elken dag zijn oude meesters kwam bedienen. Hij was stijf van jicht en hevig asthmatisch, en achter de kabbeling van ons gesprek ging aldoor, zonder een oogenblik respijt, zijn jagende, zagende adem als een lugubre begeleiding. Maar de wijze, waarop zijn bevende hand de schotels voorschoof, was nog altijd onberispelijk en zijn: ‘gelieft u wijn of water?’ had de plechtigheid van een godsdienstige formule. En terwijl mevrouw Heysten glimlachend, het grijze, ingewikkeld maar slordig gekapte hoofd rechtop, de tafel presideerde en het gesprek gaande hield met kleine wellevende zinnetjes als was elk van ons bij haar te gast, ging de kromme oude, in het livrei van zijn armhuis, rond met wat de halfwas in de keuken zonder leiding of hulp, en zonder tijd of zorg had saamgebrouwen, en diende het ons als de uitgezochte schotels van een vorstelijk regaal. Nog zie ik de eene magere schelvisch op het reusachtige oud-Delftsche bord en de rauwe, ongare aardappels keurig in een servet gevouwen, of het uitgedroogd restje vleesch in onwezenlijk dunne plakjes gesneden, uitgespreid op den zilveren schotel, de eenige die nog bleef van het servies, dat ééns Willem de Vijfde aan Godard Heysten, zijn kamerheer en raadsman, geschonken had ...

Natuurlijk...wij spraken in den eersten tijd vrijwel altijd over het verleden; de geschiedenis van zijn geslacht was het eenige, dat in het verwarde, bijkans verkindschte brein van den vader bewaard was gebleven en mij oneindig meer interesseerde dan mevrouw Heystens banale conversatie over het weer of haar Gartenlaube-roman. Op elk van mijn vragen kreeg ik een onuitputtelijk relaas van namen, data en feiten en aan zijn kostelijke anecdoten en legenden spon mijn altijd

vaardige fantazie voort, wanneer ik na het maal, op mijn slecht verwarmde kamer het tekort van mijn gezonde eetlust met biscuits en chocola had aangevuld, en in mijn eigen zachten fauteuil gedoken, het geheimzinnige kraken hoorde in de donkere balken boven mijn hoofd, en het ritselen, als schoof er iets achter het verkleurde zijden behangsel. In die maanden heb ik mijn eerste historische novelle ontworpen, waarvan Amalia Heysten, met de sombere, dweepende oogen de hoofdpersoon werd. Amalia Heysten, die in een witzijden hoepelrok, met een onwezenlijk groote roos in haar hand en een onwezenlijk klein Matheser hondje aan haar voeten, van den hoogen gebeeldhouwden schoorsteen op me neerzag en mij de machtige bekoring der voorbije en vergeten dingen, de stemmen, die verklonken, de stappen, die verstierven, deed ondergaan als nooit te voren. Avond aan avond heb ik verdroomd in die stille oude kamer, tot de nabije torenklok me aan m'n correcties riep, of Jenny binnenkwam om mij slappe, slecht verzorgde thee te brengen in een blauwe-lijzenkop van fantastische waarde.

Ze moet toen zeventien zijn geweest, Jenny Heysten; als vijftien zag ze eruit, meer een uit-'r-kracht gegroeide bakvisch dan een jongmeisje, een onaanzienlijk schimmetje, zonder een zweem van vrouwelijke ijdelheid, geen strikje of speldje vervroolijkte haar stereotype snitlooze grauwe jurk, ze droeg nooit anders dan grove grijze kousen en hopeloos plompe schoenen, en heur haar, na een typhus kort geknipt, vlassig en rossig als van alle Heystens, zat warrig en slordig als van een jongen.

Het feit dat ik, behalve haar onderwijzeres in de vijfde gymnasiumklas, bovendien haar moeders pensionnaire was, scheen haar gewone schuwheid nog te verergeren. Toen ik er een van de eerste dagen in de klas een toespeling op maakte, hadden haar groote grijze oogen me woedend en ontsteld aangezien en toen ik aan tafel een gesprek over de school probeerde, was haar antwoord, ondanks een ijzige beleefdheid, zóó, dat ik van verdere pogingen tot vriendschappelijkheden maar afzag. Ik vond Jenny verreweg het minst belangwekkend lid van de Heysten-familie. Op school was ze zeer middelmatig en zóó stil en in zich zelf gekeerd, dat haar persoontje, ware ze niet mijn huisgenoot geweest, zeker nooit

m'n aandacht zou hebben getrokken. Ik herinner me niet, dat ze ooit in de klas een aardige of karakteristieke opmerking heeft gemaakt, of blijk gaf, dat iets haar interesseerde; het was mijn ergernis, dat ze haar lessen altijd woordelijk uit het hoofd kende, en daar ik behept was met de traditioneele manie van jonge leeraressen om in de opstellen naarstig naar ‘persoonlijkheid’ of ‘sluimerend talent’ te speuren, heb ik me regelmatig boos gemaakt over Jenny's gemeenplaatsen omtrent ‘De Lente’, ‘Een Reisje’ en diergelijke, die ze in een slordig cahier, vol inktvlekken en ezelsooren, neerschreef.

Op school placht ze zich, zooveel ze kon, onzichtbaar te maken achter den breeden rug van haar buurman vóór, thuis zag ik haar niet anders dan aan tafel, waar ze meestal als een klein stout kind, met Philip zat te ginnegappen en te lachen. Ik liet haar links liggen en zij mij; en als ik met den ouden heer over zijn voorvaderen was uitgepraat, lokte ik Timon uit zijn gewichtige verzonkenheid en de aandacht voor zijn boonen-purée en vroeg hem naar het karma-begrip van de Hindoes of de doodencultus van de oude Perzen en verwonderde mij over de ontzaglijke hoeveelheid boekengeleerdheid, welke deze jongen, die voor elk examen zakte, en door zijn moeder werd bedild als een half-wijs kind, achter zijn hooge, bleeke voorhoofd had opgezameld.

□□□

Aan de vijfde gymnasiumklas beleefde ik weinig vreugde. Mijn oude voorganger had haar een lading regels-met-uitzonderingen, mitsgaders een aantal cliché-begrippen over de grootheid van Vondel, de zedeloosheid van Brederode en de wuftheid van Hooft in de hoofden gehamerd, en daarmee hun mogelijke belangstelling voor taal en litteratuur volkomen om hals gebracht.

Ik deed wanhopige pogingen om het twaalftal, waartusschen Jenny als het eenige meisje zat, iets van de schoonheid onzer groote dichters te doen voelen, ze vonden mij, met m'n geestdrift voor Breêroo's ‘Liedboek’ en Hooft's ‘Historieën’, een overdreven juf.

Om hun geringe belangstelling te prikkelen had ik inplaats van de slaperige leesles op het laatste Dinsdagmiddaguur een reciteer-les ingesteld, waar ik verzen, meest van de moder-

nen, voor hen voordroeg, zooals ik het in mijn lessen bij Lukas Veraart had geleerd; en ik poogde hun eenig gevoel voor rythme en klank bij te brengen, door hen daarna, op hun beurt, dezelfde verzen te doen reciteeren.

Maar al mijn goede wil botste tegen hun hopelooze nuchterheid en de vrees van ieder, die ‘een beurt’ kreeg, om ‘mal’ en overdreven te schijnen en in de oogen van de genadelooze klas belachelijk te zijn. Ten slotte verloor ik mijn geduld en werd driftig. Ik vergat, dat m'n prestige in die klas van bijna volwassen jongens verre van solide was, en in een vloed van woorden verontwaardigde ik me over hun lauwheid, over hun botheid om iets van waarachtige schoonheid te begrijpen: ‘Een vijfde klas van een gymnasium,’ hoonde ik, ‘waar niemand behoorlijk een vers kan voordragen, waar de een na de ander dreunt als een kind op een Zondagsschool!’

Toen zweeg ik ademloos en zag, met een plotseling hopeloos scherp besef van de realiteit, de drie rijen naar me toegewende gezichten... een enkele keek geamuseerd verbaasd... een paar monden bleven in ontsteltenis bête open en een - het was Jenny Heysten - oogde naar het stukje lucht boven de binnenplaats, en geeuwde.

‘Maar ik heb er dan ook schoon genoeg van, als je dacht dat ik het voor mijn pleizier doe ...’ besloot ik op ijskouden toon, ‘neem je repetitieschriften, ik ga dicteeren...’

Een stilte... roerlooze verbazing over dit ongehoorde. Dan plotseling een scherpe stem: ‘Juffrouw!’ Mauk van Lier, een jongen met een knap Joodsch gezicht en slimme zwarte oogen hing over z'n bank. ‘Hè nee - niet doen juffrouw! Ik weet er een, die kan voordragen, net zoo mooi als u... zij juffrouw!’ en z'n gestrekte vinger wees naar Jenny Heysten en z'n oogen, tintelend van malicieus plezier, gingen van haar naar mij.

Jenny's hoofd, nog geheven in het doelloos staren naar den grauwen hemel, daalde met een schok en ik zag het bloed wegtrekken uit haar gezicht, terwijl ze, haar gewone schuwe verlegenheid vergetend, den jongen driftig toebeet: ‘Nietwaar mispunt! Dat lieg je!’

De klas lachte, de verklikker grinnikte triomfantelijk naar mij. ‘Probeirt u het maar juffrouw’, pochte hij in z'n grof dialect, ‘zij ken verze opzegge, heile riste!’

‘Nièt waar!’ weerde Jenny, heesch van drift. ‘Wèlles!’ troefde hij, overmoedig door den bijval van de anderen.

Mijn lineaal tikte driftig stilte. Mijn onverwerkte ergernis van heel den middag, waaronder vaag maar gestadig het besef had gestoken, dat ik niet zooals ik wenschte en verwachte, superieur was en knap en bizonder in de oogen dezer kinderen, maar niets meer dan een lastige en ietwat malle schooljuffrouw, vond in de onthulling van den slimmen jongen een plotselinge voldoening.

‘Nou, Jenny Heysten, kom je kunsten dan maar eens vertoonen;’ noodigde ik haar spottend uit.

Nooit vergeet ik den blik van haat en verachting, waarmee Jenny den verrader strafte, vóór ze stommelend uit de bank schoof en met langzame, onwillig-onverschillige stappen de klas doorliep.

Toen ze voor het bord stond, onaanzienlijk in 'r grauwe jurk en plompe uitgeloopen schoenen en mij aankeek, wachtend, met in 'r groote grijze oogen iets van een gekweld dier, duwde ik driftig het meelij terug, dat mij onredelijk besloop: was het soms een straf om een mooi gedicht te mogen reciteeren; hadden niet, op mijn vorige school, de leerlingen er naar gehunkerd, gold daar elke beurt, die ik gaf, niet als een onderscheiding?

‘Wel Jenny, ik ben bizonder benieuwd. Welke verzen ken je zooal?’

‘Heile riste,’ zei Jenny, 'r neus in de lucht en schuinoogend naar de lamp boven 'r hoofd, in volmaakte imitatie van Van Liers sappig-joodschen tongval.

De klas proestte. M'n eerste impuls was boosheid, m'n tweede de lust om mee te lachen, doch ik bedwong me en zei effen: ‘Dus ken je natuurlijk “Iris” van Perk, dat ik zelf daarstraks heb voorgedragen?’

‘O jawel, juffrouw’.

‘Reciteer dat dan voor ons’. Even monsterde Jenny mijn gezicht als om te weten of er nog ontkomen mogelijk was, dan trok ze onverschillig haar neus op en snoof, en begon:

Ik ben geboren
Uit zonnegloren
En een zucht van de ziedende zee
Die omhoog is gestegen
Op wieken van regen...

‘Toch wel wat beter dan de rest’, concludeerde ik voor mezelf na de eerste regels en moe en nerveus na de ergernis van het gandsche lesuur en de geanimeerde subordinatie, waarmee de klas de dreiging van het dictée had weten te bezweren, zwierven mijn gedachten doezelig weg.

Totdat het plotseling mijn aandacht trok, dat de jongens niet langer met hun gewone botte onverschilligheid zaten te luisteren, doch de meesten vol aandacht schenen, zelfs ietwat onthutst; op de achterste bank fluisterde er een achter z'n hand, en een ander, verkapt lachend, stootte z'n suffenden buurman aan.

Want diep in de zee
Splijt de bedding in twee
Als mijn kus de golven doet gloren...

Nu viel het mij op dat Jenny sommige medeklinkers eigenaardig uitsprak. Ik had nooit vroeger opgemerkt, dat ze de *z* als *s* ..., de *v* als *f* sprak, net als ik zelf...Hoe vaak had Lukas Veraart, terwijl hij mij les gaf, getracht om die fouten, die hem zoo gruwelijk ergerden, te beteren!

In een onrustig voorgevoel keek ik van terzij naar Jenny. Onverstoorbaar stond ze, maar aan het eind van elken regel had haar hoofd een klein rukje, terwijl ze haar eene wenkbrauw optrok. Ook maakte ze een stereotiep gebaar met haar rechterhand, wanneer er een klimax in de woorden kwam en hardnekkig sprak ze elke *v* als *f* uit, terwijl ze bij elke *s* aan het einde van een woord even sliste ...

Opeens begreep ik, en een kille ontsteltenis hield mij roerloos. Ik begreep, dat Jenny mij na deed; mijn gebaren, mijn fouten, het kleine spraakgebrek, dat ik nog steeds vergeefs poogde te verbeteren; wat Jenny daar ten beste gaf en wat de ademloos geboeide klas onmiddelijk had gesnapt, was immitatie ..., caricatuur van mijzelve.

Mijn woede laaide op en het bloed schoot me heet naar het hoofd. Hoe durfde ze! Hoe durfde het nest, de kwaje meid, met 'r schijnheilige stille gezicht, zoo'n ongehoorde, grenzenlooze brutaliteit!

Gedachten aan straf en wraak stormden door mij heen. Ik zou een voorbeeld stellen. Ze zouden merken, allemaal, óók de jongens, die nu met roode pret-glimmende gezichten zaten

te monkelen, hoe streng ik kon zijn! Als ze dan bewezen nog niets meer te zijn dan blagen-van-schoolkinderen, zou ik ze ook als zoodanig behandelen. Terwijl Jenny...Onmiddellijk zou ik haar naar den rector zenden... eischen, dat ze minstens voor een week werd geschorst... Papa en mama Heysten met hun hooghartig air en onberispelijke manieren moesten maar eens weten hoe hun lieve dochter zich jegens hun huisgenoot gedroeg!

'Ga de klas uit en naar den rector!' Het ijskoude bevel lag op m'n lippen, maar ik sprak het niet uit. De rector...ik zag opeens zijn grijzen kop, zijn slim en zelfgenoegzaam gezicht voor me... vriendelijk was hij, voorkomend, maar iets leek er toch altijd te twinkelen in de hoekjes van zijn oogen nadat ik eens, geprikkeld door zijn conservatieve principes, een hypermoderne onderwijs-methode had verdedigd met méér vuur en heftigheid dan ze striktgenomen waard was. En dan,... ik was nog altijd de eerste en eenige vrouwelijke kracht aan de school en op de docentenkamer genoot ik een onderscheiding, die ik, na drie dorre jaren van louter vrouwelijke collegialiteit, dubbel waardeerde en niet graag missen zou ...

Stellig, de rector zou Jenny straffen; maar mij zou het geval, terwijl het zijn glorieuze ronde door de school deed, hopeloos en voorgoed belachelijk maken. Als ik Jenny thans de klas uitzond, bewees ik dan niet daardoor, en daardoor alleen, hoe raak ik zelf de caricatuur vond, die ze van mij maakte? En zou het niet juist mijn boosheid en Jenny's straf de kostelijkste voldoening zijn voor deze lompe botterikken van jongens?

> Mijn handen rusten
> Op de uiterste kusten
> Der aarde als in roerloos peinzen...

Ik heb sinds dien dag een afkeer aan 'Iris' behouden. Trillend van boosheid en ergernis wachtte ik tot Jenny het eindeloos lijkend gedicht had opgezegd. Het kind had blijkbaar een formidabel geheugen, geen fout ontdekte ik. Toen het uit was zei ik: 'Dank je', strak onverschillig, als was er niets bizonders gebeurd. In de klas hing voelbare spanning.

'Wilt u niet nog meer hooren?' vroeg Jenny brutaal.

‘Dank je’, zei ik nog eens. O, wat had ik haar op dat oogenblik graag door elkaar geschud en geslagen!

□□□

Het geviel dien dag dat ‘de meid’ in den huize Heysten - mevrouw zou terminologie als ‘het meisje’ of ‘de dienstbode’ hooghartig hebben versmaad - haar biezen had gepakt en de oude Adriaan, missschien nog een zweem kortademiger dan anders, diende een bloederig ongaar klapstuk en papperige hutspot, waarin bonken bijkans rauwe peen. Ik begreep, toen Jenny op het allerlaatste moment heet en moe en met zwarte vegen langs 'r neus en op 'r handen, aan tafel schoof, dat haar de bereiding van het maal en als gevolg het redderen van de vaat was opgedragen en een onredelijk meelij met het kind, dat, naar ik wist, dien avond bovendien twee repetities moest verwerken, deed me de straf verschuiven, welke ik op mijn wandeling naar huis koelbloedig wreed voor haar had uitgedacht.

Ik had aan tafel tot mevrouw Heysten willen zeggen:

‘Weet u, dat uw dochter zoo'n bizonder talent voor imiteeren heeft?’ en dan tot Jenny: ‘Toe Jenny, zeg nog eens een stuk van “Iris” op, precies zooals je het vanmiddag bij mij in de klas hebt gedaan’.

En dan zou ik afwachten hoe Jenny, die voor haar moeders boosheid een onbegrensd ontzag bezat, zich uit de situatie zou redden.

Het was een sinister maal. Zelfs mevrouw Heystens heldhaftige monterheid kon de stemming niet doen stijgen; Timon had een woordenwisseling met Jenny, omdat ze het vleeschnat van het klapstuk door de hutspot had gekookt en zoodoende het maal voor hem ‘tot vergif’ had gemaakt en Jenny haalde zich een driftige berisping van haar vader op den hals, toen ze Timon antwoordde in het rauwe Scheveningsche dialect van de gedroste meid. Toen ik eindelijk met een bezwaarden maag en al m'n zenuwen tegen den draad gestreken de donkere trap opklom, stond m'n besluit vast om weer op kamers te gaan wonen; tenslotte waren deze Heystens, ondanks alle charmes van hun ouden naam en hun glorierijk geslacht, 'n onmogelijk stel menschen en de vondsten, die het wonderlijke huis me telkens weer op het onverwachts bood,

wogen toch niet op tegen de dagelijksche vreugd van een behoorlijk middagmaal en een goed verwarmd studeervertrek. Grimmig bedacht ik, dat voor het vuur in mijn rookerigen haard vandaag natuurlijk niemand had gezorgd... honderd gulden 's maands... was ik niet gek, om zóó gedwee al dat ongerief te verdragen?

Maar toen ik mijn krakende deur opende, stroomde een weldoende warmte me tegemoet en mijn stemming keerde bij tooverslag. Ik ben voor weinig dingen zoo ontvankelijk als voor de bekoring van een vlammend vuur in een stille, donkere kamer en mijn haard, volgestapeld met hout en kolen, gonsde en knetterde als nooit nog onder het slordig bestier van de Scheveningsche en het zuinig toezicht van 'r mevrouw. Jenny...raadde ik, terwijl ik welbehaaglijk dook in m'n grooten stoel en bemerkte, dat het kleine tafeltje met m'n corrigeerwerk onder m'n bereik was gezet, een voetenbank was aangeschoven en de gordijnen voor de vensters waren dichtgehaald...Jenny's booze geweten...en glimlachend dacht ik aan den raad van m'n oude Engelsche collega in Rotterdam: ‘Always help yourself bij moeilijkheden met 'n lastig kind; elke hulp van je chef of van de ouders kost je 'n stuk genegenheid ...’

Het was ver over den gewonen tijd toen Jenny me dien avond thee bracht; ze droeg een vuile blauwe schort en in 'r kleine bleeke gezicht, klam heet, trokken scherpe vouwen van moeheid. Snel en merkbaar schuw zette ze de blauwe lijs op mijn bureau en wou weer wegglippen, maar toen ze bij de deur was hield ik 'r staande met den zin, dien ik ampel had overdacht, en nu rustig-nadrukkelijk uitsprak:

‘Zeg eens Jenny, vindt je ook niet, dat een gedicht als “Iris” eigenlijk te mooi is voor dat gemakkelijke succesje van jou bij je klasgenooten?’

Het duurde even voor ze me begreep; toen kwam een felle blos in 'r bleek gezicht. Maar dan zei ze verontwaardigd: ‘Het is volstrekt niet gemakkelijk; het is verschrikkelijk moeilijk om iemand precies na te doen, niet zoo maar wat mals ervan te maken, maar 'm precies weer te geven, zoo-als-ie is...’

Het antwoord paste niet in het schema, dat ik me van het onderhoud had uitgedacht, het raakte bovendien ietwat

kwetsend aan mijn milde stemming. ‘Het viel me heel erg van je tegen’, zei ik scherp. ‘Ik vind het een goedkoope manier van wraak, ik dacht dat een Heysten zich zou schamen om iemand op die manier belachelijk te maken’.

‘Het wàs geen wraak!’ verweerde ze zich onmiddellijk.

‘Waarom deedt je het dan?’

Stilte. Ik hoorde Jenny's snelle adem, en het irriteerend geluid waarmee 'r kleine witte tandjes op een nagel beten ...

Dan bekende ze opeens met een schuwen, zieligen lach: ‘Als ik goéd had voorgedragen... zooals u het wilde... hadden ze om mij gelachen’.

Deze nuchtere feitenstelling en het argelooze egoïsme ervan, brachten me uit het spoor. ‘Zelfbehoud dus?’ concludeerde ik schamper ongeloovig. ‘Heb je dan weleens “goed” voor hun gereciteerd?’

‘Voor hem’; zei ze moeilijk en zonder mij aan te zien; ‘voor Mauk van Lier’.

Er ging mij plotseling een licht op. Zóó lang was het nog niet geleden, dat ik zelf aan een slootkant of op een boschbank met m'n hoofd dicht naast een blond of een donker jongenshoofd, verzen van Perk of Shelly of de Musset had gefluisterd, overtuigd dat niemand vóór hem en mij zoo volledig hun diepste beduidenis had gevat; en nog minder lang was het geleden, dat ik op een natgeschreid kussen voor de eerste maal het probleem van liefde's kortzichtigheid met mezelf had uitgevochten...Met scherpe duidelijkheid stond de scène van vanmiddag me nog voor: Mauk van Lier, met z'n knappe gezicht en z'n triomfante klikstem: ‘Juffrouw, zij kan het net zoo mooi als u ...’ en Jenny's blik van haat, toen ze, weerloos in zijn macht en de mijne, naar het ‘schavot’ was gestapt.

‘Jenny’, zei ik, ‘wil je 'ns hier bij me komen zitten, hier op dit bankje?’

Ze kwam langzaam en ging er zitten als een veroordeelde, oneindig meer onder den indruk van mijn plotselinge zachtheid dan van het verwijt van zooeven, en ik, terwijl de laatste rest van m'n boosheid het aflei tegen den onbedwingbaren lust te strijken over het schuldig gebogen hoofd met het korte, rossig bruine haar, vroeg op den toon, waarmee ik wéét dat ik een kind voor me win:

‘Was jij het, die m'n vuur hebt aangemaakt en alles voor me hebt verzorgd hier?’

Er kwam geen antwoord; ik voelde het hoofd, waarop mijn hand nog altijd rustte, schokken in snikken, en bedenkend hoe de Heystens, met hun verworden deftigheid, er aan gewend moesten zijn om te worden bespot, vroeg ik: ‘Vindt je dat dan zóó erg... als ze'ns om je lachen - die jongens?’

Jenny keerde haar behuilde gezicht naar me toe, ik zag verbazing, dan drift in 'r oogen, en met trillende lippen verdedigde ze zich; ‘o...lachen, dat hebben ze altijd gedaan, zoolang we op school zijn, om Flip, omdat-ie kreupel was en om Timon, omdat-ie lange krullen droeg en om mij, omdat ik altijd door ouwe Adriaan van school werd gehaald en nooit mocht, als ik bij 'n kind uit 'n winkel op visite werd gevraagd.... Dacht u dat we daarom gaven...wij Heystens? Maar als ze lachen om iets, dat je mooi vindt, waar je van houdt... dat heilig voor je is... lachen omdat je er door ontroerd bent en het je meesleept...o, dat is het afschuwelijkste wat er is... dat is of ze... of ze met gloeiende naalden in je prikken... of je...of je...of je aan een paal bent vastgebonden en ze op je spugen... of je...’

‘Nou... stòp alsjeblieft’, suste ik en m'n hand schudde ongeduldig aan haar schouder. Doch tegelijk voelde ik hoe haar mager lijf trilde, en zag haar handen als in een kramp tot vuisten gebald, 'r smal gezicht vertrokken van weerzin en de oogen, de groote, schuchtere kinderoogen, tot onheimelijke, donkere diepten geworden. Mijn gelijkmatigheid en mijn critische geest staan bijna altijd ongeloovig en vijandig tegenover een gevoelsexces, en tegen mijn spot - hoe wist ik het bij ervaring - houdt geen kinderlijke opgewondenheid het uit; maar deze hevigheid, deze ontroering en verontwaardiging in de futlooze en temperamentlooze Jenny boeide mij als psychologisch probleem, en wéér vond ik intuïtief het woord en den toon om het vertrouwen van het kind te winnen: ‘Maar als er iemand is, die het wèl meevoelt, die je ontroering wel begrijpt... zou het dan niet heerlijk zijn om te kunnen spreken over wat je mooi vindt?’

Jenny's gezicht ontspande en het hevige, duistere in 'r oogen vervloeide tot ze vochtig glanzend, als fluweelig van zachtheid naar mij opzagen en even, schuchter, wreef ze 'r

natte wang tegen mijn hand, die nog op haar schouder lag. En dan, zonder een woord verder, begon ze ‘Iris’ voor mij op te zeggen; eerst, ik voelde het, in een nog niet overwonnen schuwheid, maar gaandeweg met al meer zelfvertrouwen en met al de warmte en uitdrukking, die ze kon geven. Misschien was het ten deele de wonderlijk gecompliceerde stemming van den avond, die mij zoo onder den indruk bracht, het vreemde slot van dien fel-bewogen dag: Jenny aan mijn voeten, in de schemerige kamer voor het flakkerende vuur, Jenny in 'r blauwe schort, met 'r vingers vol zwart en inkt, terwijl haar gezicht, dat verstild en verklaard en kinderlijk weer, het gelaat van een primitieve heilige geleek, half naar mij was toegewend, en 'r diepe, overgegeven vreugde spiegelde. Ik had nooit vermoed dat dit vlakke, in den regel doodsch gesloten gezicht zóó expressief kon zijn, maar het sterkst trof mij dien eersten avond de vibreerend diepe, goudig warme klank van 'r stem. Op school en thuis sprak Jenny bijna altijd gedempt en heel snel, een enkele maal hoorde ik haar tegen de broers fel kijverig uitschieten, en bovendien had ze in Philips gezelschap de gewoonte zijn overslaand, ongegeneerd ruwe jongensgeluid in de perfectie na te bootsen. Nu verraste het mij, hoe gevoelig en buigzaam haar stem was, hoe prachtig ze ‘licht’ en ‘donker’ in woorden kon schakeeren, en met weemoed dacht ik aan mijn eigen schraal en schriel geluid en aan de jaren van energisch willen en onvermoeid oefenen, toen ik nog door intense studie poogde te winnen, wat de natuur mij ten eenen male had ontzegd. En tegelijk al had ik het besluit genomen: ik zou dit aangeboren talent vormen; ik zou Jenny met haar prachtige stem maar nog onbeholpen voordracht, verzen leeren zeggen; dit kind, in wie ik mijn eigen liefde voor rythme en klank terugvond, zou door mij, met mij bereiken, wat ik-zelve nimmer had vermocht.

Toen ze zweeg, zei ik lof noch blaam; ik wist, dat ze niet anders verwachtte en vroeg alleen: ‘Nu wat anders’, en Jenny zei het eerste stuk van Bilderdijks ‘Kaïn’, en daarna Helene Swarth's ‘Lied van de Zee’, en 'n vers van Beets en twee der Römische Elegiën. Het was een wonderlijke collectie, saamgeleerd uit de bloemlezingen van school en de oude bibliotheek van 'r vader, die ten Kate compleet bevatte en Multatuli als onzedelijk had uitgeband, en mijn verbazing

wies voor haar ongelooflijk geheugen en de energie, waarmee ze, alleen om 't genot voor zichzelve, die honderden, die duizenden versregels uit het hoofd had geleerd.

Wij hadden beide den tijd vergeten. M'n petroleumlamp, als steeds tegen het nachtelijk uur, begon te tanen en te flakkeren en bezorgd overwoog ik, dat Jenny nog geen tijd zou hebben gehad om iets aan haar repetitie te doen... Het was stellig hoog tijd, dat ik haar weg zond...Ik stond op om den driearmigen kandelaar op m'n bureau te ontsteken, maar bezweek voor den driftigen aandrang waarmee ze me terugtrok naar m'n stoel. Ze was in een roes van vreugde door 't geluid van haar eigen stem in de stilte, door het rythme van 'r zingende, klinkende woorden, door de cadans van haar glijdende zinnen... Fel rood waren 'r lippen en 'r oogen, waarin de vreemd vergroote pupillen sterk glansden, stonden star en wijd.

'Nog één oogenblikje', smeekte ze. 'Het mooiste komt nog; nog één keer moet u naar me luisteren'.

Ik gaf mij gewonnen en gooide een paar nieuwe blokken op net stervend vuur. De vlam schoot op, en vreemde schaduwen vlogen door de schemerige kamer, tegen den versten wand lichtte een geschilderd gezicht plotseling spookachtig op en de plooien in Amalia Heystens satijnen hoepelrok schenen te bewegen...

> Wer reitet so spät durch Nacht und Wind?
> Es ist der Vater mit seinem Kind...

Ik glimlachte. Natuurlijk was dit Jenny's lievelings-gedicht! Zij bezat een blijkbare voorliefde voor het sterk-gekleurde, geheimzinnig-romantische en ze spéélde de wilde dramatiek van het geval, terwijl haar bleek gezicht, overlicht door het vuur en den weifeligen kaarsenschijn, beurtelings den harden wil van den vader spiegelde, het demonisch verleidelijke van den gnoom en den doodsangst van het zieke kind.

Overdreven was het... veel te fantastisch en te melodramatisch, en ik weet het aan het late uur, aan de flakkerende schaduwen in de holle, schemer-diepe kamer, dat de overbekende 'abgeleierte' ballade mij boeiend, en om-te huiveren aangrijpend leek.

> Mein Vater, mein Vater jetzt faszt er mich an!
> Erlkönig hat mir ein Leids getan...!

Hoe unheimisch waren Jenny's vertrokken gezicht... haar als in doodsangst gesperde oogen. Zóó leefde ze in het gebeuren, dat ze mij werkelijk een oogenblik suggereerde, dat zij zelve het was, die den 'Erlkönig zag naderen, en ik, onbewust, en als gedwongen buiten mijn wil, háár zag als het doodzieke kind terwijl het den sprong van Erlkönig voelde... den verstikkenden greep voelde op z'n hijgenden borst.

Klankloos, krachtloos volgden de laatste regels... de smalle witte handen kruisten zich over haar borst, over de plotseling starre, als levenlooze oogen doken de zware leden... Dan schudde ik, onthutst over mijn eigen ontroering, de betoovering af: 'Wel Jen... dat was zooiets als de Grand Guignol!' en dan, een gedachte uitend, die plotseling in mij opdook: 'Zooals je daar hijgde was je precies de ouwe Adriaan!'

Ze zat moe en slap tegen mij aangeleund, even zagen haar oogen mij afwezig aan, als kostte het haar moeite haar gedachten in te stellen op mijn woorden, dan schudde ze onwillig haar hoofd.

'Nee - precies zoo kan ik het niet. Want ziet u - als Adriaan hijgt, is het net of-ie het beetje adem dat-ie heeft van heel onderuit z'n longen haalt, en of-ie bij iedere ademhaling eerst iets zwaars moet verschuiven, iets dat op z'n borst zit en z'n longen dichtperst...'

'Dus je probeerde werkelijk om hem te imiteeren?' vroeg ik verbaasd en geërgerd.

'Moet u dan niet altijd aan Erlkönig denken, als Adriaan achter u staat. Precies zóó hijgt dat zieke kind...het rythme is hetzelfde. Hij vóélt Erlkönig bij zich...tegen zich aan... eerst aaien over z'n borst, en dan àl zwaarder, àl zwaarder streelen, en dan, duwen, grijpen tot-ie hem z'n longen samenperst... tot-ie er het laatste armzalige beetje lucht uitperst... Adriaan heeft het me uitgelegd; toen ik Erlkönig leerde, heb ik hem gevraagd hoe of het voelde, asthma... en hij zei: 'Het is of er een duivel op je borst zit juffrouw... een duivel, die met al z'n macht je borstkas platdrukt.'

Jenny had, bij den laatsten zin, den ouden huisknecht sprekend ingevoerd, ze had de woorden gemummeld als in een tandenloozen mond, heesch-afgebeten en door hijgstooten onderbroken, en de imitatie, die ik in Erlkönig

nauwelijks had herkend, trof me nu plotseling als griezelig juist.

Mijn gevoel veroordeelde haar koelbloedige sectie van de kwaal, die den armen oude het leven tot een hel moest maken, maar een geboeide belangstelling drong me tot de vraag: ‘En wie kun je zooal meer imiteeren, behalve mij en Adriaan?’

‘O, wie u maar wilt’, zei Jenny dadelijk geanimeerd en vol vuur; ‘wilt u de rector, of juffrouw Petit uit het winkeltje op de hoek, of Timon, of die Friesche jongen uit de zesde?’

Ik weerde lachend af. ‘Merci, ik geloof dat we hoog noodig naar bed moeten, Jenny!’

Maar Jenny had met een rappe beweging mijn lorgnet, die op het stapeltje gecorrigeerde schriften lag, op haar neus gezet en toen ze zich naar me toekeerde, herkende ik in haar gezicht, wonderlijk in de breedte getrokken, mel even-opgeblazen koonen, een wat gebolde bovenlip en kleingetrokken, omrimpelde twinkeloogen, het minzaam-pedante, slimme en toch goedmoedige van den rector.

‘Ik geloof, juffrouw Schepp, dat u aan de waarde van den slaap in de functies van het menschelijk lichaam een abnormaal groote plaats toekent!’

Ik schoot in een lach. Het was volmaakt de welwillende, ietwat zalvende, zelfgenoegzame stem van ‘den baas’ en zijn ongeëvenaarde manier om een doodgewone opmerking in gewichtige en plechtige woorden te dossen. ‘Bravo!’ juichte ik, mijn prestige vergetend, en Jenny, opeens weer een ondeugend kind, lachte glanzend van voldoening mee.

Ik gaf me gewonnen, en voor mijn geboeide en geamuseerde aandacht passeerde een heele rij de revue: Timon en juffrouw Petit, Jans, de weggeloopen meid, en Verbeek de concierge en - ik erken het tot mijn schande - het grootste deel van mijn collega's op 't gymnasium. En met al grooter verbazing constateerde ik hoe Jenny in al deze meest doodgewone menschen tal van kleine karakteristieken had opgemerkt, en die precies in den juisten toon en in de juiste verhouding wist te imiteeren, kleine gewoonte-bewegingen, of een bijna onmerkbare zenuwtrek; en dat ze niet alleen de gezichtsuitdrukking, de lichaamshouding en de gebaren van

haar sujetten na kon doen, maar elk beurtelings in z'n typische woordkeus en tongval ten tooneele voerde, door hen een enkel zinnetje te laten zeggen, waarmee hun persoonlijkheid opeens gekenschetst werd. En hoe genoot ze van m'n bijval! Na elk goed gelukt procedé was ze zelf slap van 't lachen, om dan, na een triomfant: ‘Nou die nog!’ opnieuw vol overgegeven ernst te gaan zoeken, plooiend, vertrekkend haar kleine smalle gezicht, soms zich verbeterend: ‘Nee... zoo is het niet...’ en zich dan eindelijk naar mij toe te wenden, 'r haar in stijve gordijntjes langs 'r voorhoofd, een zakdoek om 'r hals geknoopt, en de blauwe schort als 'n sjaaltje om 'r schouders, om met den valsch-lachenden blik van juffrouw Petit en 'r zure vleistem te vragen: ‘En waarmee mag ik de juffrouw dan nog gerieve? Misschien met een stukkie prima-prima toïletzeep...?’

‘Jen!’ Ik trok het kind naar me toe, streek door haar korte haren tot ze weer ordeloos als gewoonlijk langs 'r heete voorhoofd golfden. ‘Begrijp je zelf dat dat een talent is... een merkwaardig sterk talent?’

Ze knikte aandachtig. ‘Het is vreeselijk moeilijk’, zei ze met 'n naïve ijdelheid, ‘u dacht daarstraks geloof ik, dat ik het zoomaar vanzelf kon...maar het kost vreeselijk veel tijd en moeite om het zoo te oefenen...’

‘Daarstraks’, zei ik half als een grap, ‘heb ik bij me zelf uitgemaakt, dat je zeker goed zou kunnen leeren voordragen, maar nu ben ik overtuigd dat er een actrice in je steekt.’ Ik schrok van de uitwerking van m'n woorden. Jenny sprong op, een en al nerveuse agitatie. ‘Dus u gelooft het ook...?’ vroeg ze ademloos en mij dwingend in de oogen ziend; ‘u zegt het niet maar voor een grap, u gelooft het heusch?’

‘Zou je het dan zoo graag willen?’

Haar handen vielen slap langs de vuile blauwe schort, haar geanimeerde, gespannen gezicht stond opeens weer doodsch en gesloten. ‘Och wel nee’ zei ze, als om zich-zelf te overtuigen; ‘het zou natuurlijk toch nooit kunnen’.

‘Heb je wel 'ns comedie gespeeld?’

‘Voor me zelf’. Het klonk aarzelend, als een beschaamde bekentenis en in haar oogen was voortdurend een angstige aandacht of ik ook lachte. ‘Vroeger... en eigenlijk nu nog. Heele dagen speel ik soms een rol...dat ik een vondeling

ben, of een verbannen prinses, of een gevangen haremvrouw..., dan verzin ik de vreeselijkste geschiedenissen, die ik beleef en alle menschen om me heen spelen mee, zonder dat ze het weten.'

'Maar speel je nooit comedie met anderen? In mijn jeugd voerden we operettes op of we verzonnen de stukken zelf'.

Ze schudde weer haar hoofd. 'Wij gingen nooit met andere kinderen om, wij Heystens. Vroeger heb ik er Philip wel 'ns toe overgehaald, dan was ik Maria Stuart en hij Elizabeth, of ik was l'Aiglon, of Jeanne d'Arc. Maar hij vond het "eng" als ik er zoo heelemaal in was, als ik heelemaal vergat, dat we kinderen waren en het de zolder en niet de tuin van een paleis of een slagveld was, en als ik praatte en gebaarde tegen allerlei denkbeeldige menschen...'

'Zou je dan niet dolgraag ècht comedie spelen Jenny? Waarom zou je, als je talent hebt, wat ik stellig geloof, niet aan het tooneel gaan?'

Ze monsterde mijn gezicht, bijna achterdochtig. Dan kwam er een harde trek om haar smallen mond. 'Omdat ik een Heysten ben' zei ze, als een les die ze voor zich zelf al eindeloos had herhaald, 'omdat het natuurlijk niet zou kunnen, dat een Heysten aan het tooneel ging'.

Ik lachte schamper, mijn woede keerde zich tegen de vervallen grootheid beneden. Geld om het kind een behoorlijke opvoeding te geven wàs er niet; huissloof of kinderjuf zou Jenny moeten worden, en een zot standsbesef zou haar beletten een talent te ontwikkelen, een werkkring te kiezen, waarvoor ze naar aard en aanleg was voorbestemd?

'Jenny', zei ik langzaam en plechtig, 'dacht je dat ooit iemand, al was-ie keizer of koning, er minder om zou zijn, als-ie een kunstenaar is?'

Verrast had ze geluisterd. Hoe gemakkelijk was het om Jenny Heysten - ik leerde het dien avond voor het eerst - met wat groote woorden en een breed gebaar te overtuigen! En haar oogen lichtten, al wierp ze nog aarzelig tegen: Maar een tooneelspeler...is dat een kunstenaar?'

Ik trok haar naar me toe en legde m'n handen op 'r schouders. 'Toen ik zoo oud was als jij, was het m'n grootste, m'n eenige illusie om actrice te worden. Ik heb ook moeten vechten tegen menschen die het "tooneel" iets min-

derwaardigs en een acteur “niet eens” een kunstenaar vonden, en toen ik eindelijk het pleit had gewonnen, en vrij was om m'n eigen weg te gaan, ondervond ik, dat me de twee groote factoren ontbraken om er te komen: een expressief gezicht en een klankrijke, buigzame stem. Wat ik mis heb jij meegekregen. En als je het wilt, als het tooneel werkelijk je roeping is, dan zal ik je helpen er te komen.’

Tweede hoofdstuk.

Ik had me, op de meisjesschool, waar ik mijn loopbaan als leerares begon, altijd apart gehouden van adoraties en dweepende vriendschappen. Ik vond in de blinde, critieklooze aanbidding van sommige meisjes voor sommige der leeraressen, een ongezond, belachelijk en bovendien gevaarlijk element. Scherp had ik mijn collega's, die het aanmoedigden of het zich lieten aanleunen, veroordeeld en menigen heeten woordenstrijd had ik op de docentenkamer uitgevochten, wanneer er werd gebluft op bloemenhuldes of geëxalteerde brieven, en mijn schampere critiek werd weerlegd door het argument, dat het tòch niet hielp of je er tegen in ging en het bovendien de meisjes afhield van het heel wat gevaarlijker gevrij met jongens.

Ik was met sommige mijner leerlingen, speciaal oudere, de beste vrienden geweest; ik wist dat ze m'n lessen, waar ik hen liet debatteeren en reciteeren, ‘dol’ vonden, maar tot nader contact, uitstorting hunner hartsgeheimen of de biecht hunner zonden, was het nooit gekomen.

Maar toen ik, na dien eersten avond, telkens op school en thuis Jenny's groote grijze oogen op me gevestigd vond met een deemoedig-gelukkigen, stralend-dankbaren blik, toen ik telkens twee rozen op m'n bureau vond, haar schamele hulde, waarmee in dezen duursten bloementijd 'r weekgeld zeker volslagen werd uitgeput, toen ik dagelijks opnieuw bemerkte, dat zij het was die m'n kamer minutieus verzorgde, die de warme kruik in mijn bed lei, m'n fiets oppompte en zelfs de modder uit mijn rokzoom schuierde. toen was het mij toch niet mogelijk deze stille aanbidding, deze ontroererende liefdebewijzen met wat spot en een supe-

rieuren glimlach in het nuchter spoor van plicht en onderworpenheid terug te brengen. Wanneer Jenny des avonds bij me binnenkwam, 'r stille gezicht in devote aandacht gebogen over den blauwen lijzen-kop, waarvan thans de inhoud merkwaardigerwijs geurig was en warm, en die, zorgvuldig toegedekt met een extra schoteltje, naast m'n elleboog neerzette, voelde ik in 'r aarzelig dralen, het hunkeren naar den zin, dien ze verwachtte: ‘Jenny, als je met je werk klaar bent, kom je dan nog een uurtje bij mij ...?’ En als ik dan opkeek zag ik haar gewoonlijk doodsche, gesloten gezicht overglansd van een kinderlijke verrukking en 'r oogen op m'n gezicht gevestigd met die stille, dankbaarheid, waaraan mijn hart, in z'n eenzaamheid, zich warmde...

En dan zat Jenny op het lage bankje aan mijn voeten, terwijl de geluiden in het groote huis langzamerhand verstierven tot eindelijk de stilte van den nacht groot om ons heen stond; en samen doorleefden we uren van diepe, sterke vreugde, we lazen en speelden scènes uit Hamlet, uit Iphégénie, uit Tasso; we lazen uit Lessings Hamburger Dramaturgie en Brandes' Shakespeare, en altijd weer vertelde ik haar van het tooneel, waaraan ik mijn liefde had verpand, van de machtige regie en het aangrijpende spel, dat ik in mijn studiejaren in Berlijn had leeren kennen, toen ik mijn middagmaal offerde om op het schellinkje Bassermann en Wegener, Sorma en Tilla Durieux te zien spelen, en de Meiningers mij voor het eerst onder den ban van Strindberg's en Ibsen's sombere en geweldige menschelijkheid hadden gebracht. Ik bezit de gave van vertellen en er waren stukken: Nora, Macbeth, Minna von Barnhelm, die ik zóó vaak door dezelfde spelers had zien opvoeren, dat ik ze Jenny scène voor scène beschrijven kon. Dan voelde ik hoe ze leefde in wat mijn verhalen haar voortooverden en het werd voor de heerschzucht in mijn karakter een sterke voldoening, wanneer het kind, dat in 'r dorre, vreugdelooze leven hunkerde naar de schoonheidsontroering van woord en gebaar, dat 'r fantazie bevredigde met stukken, die ze voor zichzelve speelde, en verzen, die ze voor 'r eigen genot uit het hoofd leerde, onderscheiden leerde naar mijn geest, bewonderde naar mijn lof en verwierp, wat ik haar als leelijk en minderwaardig leerde zien.

Wanneer de gelegenheid zich bood nam ik haar mee naar wat er dien winter in onze stad en in den Haag of Amsterdam aan belangrijke stukken werd opgevoerd en dan telkens opnieuw temperde ik haar onervaren verrukking met mijn genadelooze critiek. Zeker, ons tooneel bezat voortreffelijke krachten, er waren spelers, misschien in elk gezelschap een of twee, die zich met de beste buitenlandsche konden meten, maar om hen heen, in de bijrollen, stonden altijd ontoereikenden, ongeschikten, soms geheel onervarenen; en een tooneel-vertooning, immers het best te vergelijken met de symphonie van het op één grondtoon afgestemde, en door den greep van één dwingenden maatstaf geleide orkest, móést in zijn diepste wezen en beduiding mislukken als één speler uit den toon viel, als één rol onvoldoende was bezet. En dan vertelde ik haar van het ideale plan, dat Lukas Veraart, die meestbelovende onder de jonge acteurs, hoopte te verwezenlijken: àl die begaafden in één gezelschap te vereenigen, elk met gelijke kansen en gelijke rechten, elk een waarachtig dienaar van zijn kunst en evengoed bereid zich aan de kleinste, ondankbaarste, dan aan de grootste en belangrijkste rol te wijden.

Van zulk ‘tooneel’ had ook ik in de jaren van mijn jeugd en overmoedig geloof in eigen talent gedroomd, en op Jenny, mijn leerling, mijn geestelijk kind, entte ik mijn haat voor het halfslachtige, mijn afkeer voor ijdelheidsvoldoening en succes-najagerij en mijn overtuiging, sterk als een geloof, want nooit nog door de ervaring aan werkelijkheid getoetst, dat liefde voor de heerlijkste aller kunsten en waarachtige roeping dit ideaal konden verwezenlijken.

O... nu weet ik wel, dat er exaltatie was in mijn apostelschap, en dat ik in de late heimelijke uren van vreugde, wanneer Jenny op het bankje aan mijn voeten zat, bleek van opwinding en verslonden in aandacht naar mij luisterend, roekeloos heb gegrepen in de strakgespannen snaren harer verbeelding, terwijl ik voelde, met een opwindend genot, hoe sterk het contact was tusschen haar en mij, hoe onmiddelijk ze reageerde, hoe willig ze het instrument was, waaraan ik elke toon ontlokte, die ik hooren wou.

En zoo ik soms de grootte van mijn invloed mat, en besefte dat ik haar wankele, flexible persoonlijkheid niet leidde,

maar alleen stempelde met de mijne, drong ik elk zelfverwijt weg met het zekere weten, dat het kind gelukkig was als nog nooit in haar schamele, zonlooze jeugd, en dat ik, met wat ik zaaide in haar ontvankelijken geest, haar den weg bereidde waartoe ze was voorbestemd, den weg van den kunstenaar, den uitverkorene onder de menschen.

Jenny had niet alleen een ongelooflijk scherpe intuïtie voor mijn stemmingen, mijn voorliefden en mijn afkeeren, maar ze had na korten tijd ontstellend nauwkeurig mijn manier van bewonderen en spotten tot de hare gemaakt en ik werd me pas bewust van een aantal mijner stereotype uitdrukkingen, toen ik ze haar regelmatig hoorde gebruiken. Ze was met haar gewone schuwe verlegenheid doodsbang om aan de schooljongens iets van haar adoratie voor mij te verraden en ze vermeed hardnekkig om ooit in m'n gezelschap naar huis te gaan, maar haar devote opmerkzaamheid onder m'n lessen ontging hun scherpe aandacht evenmin als 'r drift, wanneer iemand het waagde, iets op mijn onderricht aan te merken of mijn superioriteit in twijfel te trekken; ‘Jenny Heysten is verliefd op juffrouw Schepp’ stond er dan ook op een goeden morgen met zwart krijt op de schoolmuur geschreven en terwijl Jenny haar koffiemaal verzuimde om het weg te schrappen, vertelde Philip het met ongegeneerd plezier aan zijn mama.

Mevrouw Heysten was in die dagen al van mijn ‘geëxalteerde en moderne, verderfelijke begrippen’ overtuigd geraakt en ik ben er zeker van dat het standje, dien middag in de verschoten salon aan Jenny toegediend, niet malsch is geweest. Het luwde haar dochters adoratie geenszins, maar verergerde een element, dat mij tot nu slechts vaag had verontrust: terwijl Jenny vroeger een enkele maal tersluiks en schuchter aaide langs mijn hand of arm, uitte ze nu telkens, in de opgewonden, verrukte stemming waarin ons samen-lezen en samen reciteeren haar bracht, een bruuske sensueele teederheid, waarbij ze bijna ruw mijn knieën kon omvatten en er haar wang tegen aan wreef; en meer dan eens verbood ik haar heftig, wanneer ze, achter me staand, me op het onverwachts in mijn hals had gekust.

Dan was ze schuw, vernederd en als een geslagen hond bang voor mijn boosheid, en een ander maal, nadat ik haar

het Hexenlied had voorgelezen, dat ik haar wilde leeren voordragen, zoende ze zoo hartstochtelijk mijn handen, dat ik haar weer en driftiger verbood. Toen snikte ze, met haar warrigen, kortgeknipten jongensbol in m'n schoot... 'Waarom niet... Waarom mag dat niet...! Er is nooit iemand, die ik kussen kan... Moeder vindt het mal...die lacht er om...en van u hou ik zóóveel, juffrouw Margreet... waarom mag ik u niet kussen, als ik zoo verschrikkelijk veel van u hou...?'

'Omdat ik het niet hebben wil,' hield ik kortaf vol; 'omdat ik het wéé vind, màl... ziekelijk...'

Het trok om haar fijnen, gevoeligen mond. 'En als ik een màn was...' zei ze eindelijk na lang peinzen, 'en ik hield net zooveel van u als ik nou doe, dan zou ik u net zooveel mogen kussen als ik wou.. En ik zal nóóit zooveel van 'n jongen kunnen houden als ik van u houd... nooit... dat weet ik zeker...'

Onze moderne litteratuur heeft de verhouding en het liefde-probleem tusschen man en vrouw tot in het oneindige uitgeplozen. Waarom geeft ze zoo weinig aandacht aan het raadselachtig verwikkelde, dat er in elke verhouding van twee vrouwen is?

In Jenny speurde ik, als de tegenkant van haar roerende toewijding en hartstochtelijke genegenheid, een rustelooze, hevige jalouzie. En waar ze haar adoratie, haar bewondering kinderlijk onbevangen toonde, wist ze haar ijverzucht te maskeeren met de sluwheid van een geraffineerde vrouw. Het duurde maanden eer ik er achter kwam waarom Bart Helmers, een talentvolle jongen uit haar klas, die me soms zijn verzen te lezen had gegeven en menigmaal des avonds bij me was gekomen om boeken te leenen, geen voet meer over den drempel zette; het was Jenny, die hem telkens met een ander verzinsel overtuigde, dat ik hem onmogelijk ontvangen kon; waarom Timon, die graag op mijn vragen naar theosophie en Boeddhisme inging, en met wien ik soms halve avonden in diepzinnige gesprekken had gesleten, plotseling kortaf en stuursch werd, en me ontweek; Jenny had hem verteld, dat ik over theosophie als over iederen godsdienst spotte, en bovendien een satyrischen roman schreef, waarin ik van plan was hem uit te beelden. Toen ik het ontdekte, liet ik

haar bij me komen en ze bekende onmiddelijk; nòg zie ik 'r voor me staan, gedwee als een klein stout kind, maar met een koppigheid in 'r staalharde oogen, waartegen mijn overtuigd, verontwaardigd betoog over kleinzieligheid en minderwaardig geknoei volslagen dood liep.

'Ik kan nou wel zeggen,' bekende ze eindelijk, haar bovenlip schamper trillend opgetrokken, 'dat ik het inzie en het leelijk van mezelf vind, maar ik weet, dat ik het toch weer net zoo doe als ik denk, dat u meer om een ander geeft dan om mij.'

'En als je nu weet, dat ik er je om veracht, dat ik daardoor minder van je houd... wil je er dan niet tegen vechten?'

O, hoe vocht ze op dat oogenblik, met haar smalle handen tot vuisten geknepen en blinde brandende tranen in 'r oogen. 'U hebt nooit iets van Othello begrepen,' barstte ze eindelijk uit; 'anders zou u weten, dat het niet iets is waartegen je vechten kunt... net zoomin als je kunt vechten tegen een ziekte, die je hebt.'

En met dat onbegrijpelijke genot, waarmee ze altijd weer voor geestelijke ervaringen een equivalent zocht in lichamelijke gewaarwordingen, poogde ze me uit te leggen: 'Jaloersch zijn... dat is net of je een wond hebt... het doet razende pijn en toch moet je er ieder keer weer aan voelen hoevéél pijn of het doet...'

Er is een diepe waarheid in een uitspraak van Frans Mijnssen, die ik eens gelezen heb: dat nooit de eene mensch den ander nader zal komen, wanneer hij diens karakter poogt te beredeneeren en te begrijpen van zijn eigen geaardheid uit. Ik meende in dien tijd, hoogmoedig mijn menschenkennis en mijn geestelijk overwicht in de schaal zettend, dat ik Jenny's karakter vormen en leiden kon omdat ik het volkomen 'begreep.' Ik zag niet in hoe ver een ongecompliceerde, logisch-heldere geest als de mijne afstond van de artistennatuur van dit op impulsen drijvende kind, met haar heftige instincten, warrige begrippen en onfeilbare intuïtie; in dien tijd poogde ik nog Jenny te 'beredeneeren' en zoodoende te vatten; pas later, door ervaring wijs geworden, heb ik geleerd haar te aanvaarden, blindelings als het ware, om wat naast al het onberekenbare, ondiepe egoïste in haar karakter,

mij telkens weer gewonnen heeft: haar heroïsche levensmoed en onwankelbaar geloof in de kunst die zij diende, en, in menschelijke verhoudingen: haar bijna roekelooze eerlijkheid en haar trouw.

□□□

Het begin van de zomervacantie bracht Jenny twee herexamens en mij haar hartstochtelijk afscheid van snikken en tranen, toen ze me den laatsten avond op mijn kamer hielp de boeken te pakken, die ik in de lange weken van rust en vrijheid dacht te gebruiken.

Ik had, alleen haar ter wille, niettegenstaande de vele bezwaarlijkheden van de Heystensche huishouding, mijn kamer voor een volgend halfjaar ingehuurd en met de sleutel van mijn boekenkast droeg ik haar het toezicht over m'n heiligdom op: de zorg voor het rijtje kostelijke cactussen voor mijn venster, en voor de vele boeken en paperassen, die ik keurig geordend op mijn bureau achterliet. Toen ik den volgenden morgen wegspoorde en nog even uit het venster wenkte naar het leege perron, waar het grijs figuurtje krampachtig een grooten zakdoek heen en weer bewoog, had ik spijt dat ik niet, als eerst mijn plan was geweest, Jenny in mijn ouderlijk huis te logeeren had gevraagd; welk een vacantie ging de stakkerd tegemoet, een reeks van saaie eentonige dagen, een rijstebrijberg van algebra en geschiedenis om te doorworstelen, en geen enkel pretje in 't vooruitzicht... Naast mij geurde de bos jasmijn, die ze dien morgen in den verwilderden tuin voor me had geplukt, op mijn schoot lag het zakje met mijn lievelings-ulevellen en ik dacht met weemoed hoe ik haar kleine zorgen en attenties missen zou... de honderde kleine liefdebewijzen waaraan ik, als een verwende en vertroetelde geliefde, was gewoon geraakt.

Maar in mijn huiselijken kring, in het vlotte heldere bestaan, dat ik vreemd was ontwend, waar wij, de drie ‘gestudeerde’ dochters, trotsch, dat we na de onderworpen kinderjaren de gelijken van onzen geleerden vader waren geworden, onzen geest wetten tegen den zijne, zoodat elk maal onder den hoogen druk van scherpe polemiek en vernuftig

debat tot een feest werd; tusschen deze ongecompliceerde, evenwichtige menschen, met wie ik me op eenmaal weer zoo sterk verwant wist, week de herinnering aan Jenny en de heele Heysten-familie naar een schimmige verte terug. Ik had mij veel succes voorgesteld van humoristische verhalen over het wonderlijke huis en zijn wonderlijke bewoners, ik had een beetje willen pochen op Jenny en haar door mij ontdekt, onbetwistbaar talent, maar ik voelde, eenmaal thuis, al gauw hoe die verhalen daar detoneerden; voor een menschensoort als deze verworden aristocraten hadden mijn practische en arbeidzame verwanten niets dan minachtend meelij, en de kinderen van zulke menschen, talentvolle maar stuurlooze kinderen als Jenny of Timon, moesten naar hun ongezouten meening aan de ouderlijke macht onttrokken worden, en op scholen gedaan, waar ze tot nuttige en practische leden van de maatschappij werden opgefokt.

Wat ik de laatste maanden samen met Jenny had doorleefd, leek in de heldere atmosfeer van thuis plotseling troebel-verwikkeld en maakte mij in het herdenken ontevreden met mijzelve en waarschijnlijk kwam het daardoor, dat ik den stroom van haar slordige, onpersoonlijke en rhetorische, maar roerend toegewijde brieven met niet meer dan enkele prentkaarten beantwoordde en haar voorstelde, toen ik begin Augustus met Leida voor vier weken naar Zwitserland ging, om, daar ik vooruit geen adressen kon opgeven. onze correspondentie voorloopig maar te staken...

En ik moet bekennen, dat ik weinig meer aan Jenny Heysten dacht, in de weken waarin ik voor het eerst van m'n leven in een klein Zwitsersch bergdorp temidden van sneeuwtoppen en bergmeren leefde, al mijn litteraire belangstelling op Baedeker samentrok, en met spijkerbeslagen schoenen en den moed der onervarenheid, 'Hochtouren' en gletscherwandelingen ondernam.

Tegen het einde van dit verblijf echter werd mij een brief opgestuurd van een studenten-tooneelvereeniging. Zij hadden een lustrum voor den boeg en zij vroegen mij raad bij de keuze van eenig oorspronkelijk werk, oud of modern, waarmede ze bij die gelegenheid waardig voor den dag zouden kunnen komen.

Ik was, als de meeste wetenschapsmenschen, er zeer op

gesteld om in zake kunst voor vol te worden aangezien en liet bergtochten en Alpen-flora in den steek om, ter wille van de zonen der Alma mater, mijn stokpaardje van het Middeneeuwsch drama nog weer eens met vreugd en vuur te kunnen bestijgen. Ik seinde naar Holland om de noodige boeken en maakte, terwijl Aleid mopperend haar eenzame wandelingen volbracht, met toegewijde ijver uittreksels van een aantal middeneeuwsche stukken, die naar mijn meening door een goed-voorbereide opvoering hun speelbaarheid en hun waarde voor ons modern tooneel glorieus zouden kunnen bewijzen.

Ik moet erkennen, dat ik de capaciteiten van het mij volslagen onbekende dilettantengezelschap hoog aansloeg. Ik was overtuigd, dat een beroepstooneel van den soberen, naïeven eenvoud van zulk een middeneeuwsch stuk niets terecht kon brengen en meende, dat het bij deze ontwikkelde jongelieden, veelal door hun studie met het midden-nederlandsch en de middeneeuwsche litteratuur vertrouwd, in de beste handen zou zijn. Bovendien had ik dadelijk bij mezelf het plan gemaakt dat Jenny - hoe wist ik nog niet - in dat op te voeren stuk mee zou spelen.

Weliswaar hoorde ze geenszins tot de ‘uitgaande’ meisjes en evenmin was er veel kans, dat ze vrienden of relaties onder het tooneelbestuur bezat, maar mijn voorspraak zou haar den weg openen; zouden de jongelui, wien ik zoo belangeloos een dienst bewees, niet blij zijn wanneer ze mij van hun kant hun dankbaarheid voor mijn hulp door een wederdienst konden toonen?

De regie van het stuk zou, naar gewoonte, aan Dirk Manders worden opgedragen, en al had ik waar het een middeneeuwsch stuk betrof, niet veel verwachting van dezen knappen acteur, die voornamelijk z'n triomfen vierde in een verdacht soort Fransche kluchten, hij zou in alle geval, als man van het vak, in staat zijn om Jenny's aanleg te beoordeelen en te leiden. En nadat eenige hoffelijke en welwillende brieven waren gewisseld, en het Bestuur, overtuigd van mijn inzicht en beleid, zelfs de definitieve keuze aan mij overliet, besliste ik dat ‘Marieke van Nimweghen’ het op te voeren stuk zou zijn en stelde tegelijk voor, dat Jenny Heysten, in wier talent van voordracht en mimiek ik groot vertrouwen had, er de hoofdrol in zou vervullen.

Ik hield er geen rekening mee, dat de rolbezetting bij een studenten-tooneel in den regel van gansch andere dan artistieke overwegingen afhangt en Jhr. Hoofft, de charmante secretaris, wien ik mijn wensch had kenbaar gemaakt, heeft me later de verontwaardigde verbazing van zijn medebestuursleden beschreven, toen hij met Jenny Heysten, die geenszins tot de 'smart set' behoorde, en zelfs niet eens een professors-dochter was, als de ideale vertolkster van 'Marieke van Nimweghen' voor het front dorst komen.

Toen ik, einde Augustus, nochtans de voorloopige toezegging verkreeg - Dirk Manders zou in hoogste instantie de beslissing nemen - overtuigde ik mezelf, dat de vreugde, die ik Jenny ging bereiden, ruimschoots opwoog tegen het verdriet van haar eenzame, door cijfers en jaartallen bedorven vacantie... Ze had stellig nooit kunnen vermoeden, dat haar vurige wensch: 'eens één keertje echt comedie te kunnen spelen' zóó gauw in vervulling zou gaan!

□□□

Een week voor de school begon, kwam ik terug. Pas toen op het station de laatste kruier met zijn vrachtje voor me uitglipte en ik met een zwaar valies en een paraplu-rol tusschen de zich voortreppende menschenstroom stond. gaf ik mij geërgerd rekenschap, hoe stellig ik op Jenny's hulp en aanwezigheid gerekend had en onrustig vroeg ik me af of het telegram, dat ik dienzelfden morgen aan mevrouw Heysten verzonden had, wel op tijd zou zijn overgekomen. Ik geloof dat Aleida gelijk heeft wanneer ze beweert, dat ik een apart zintuig bezit om de 'atmosfeer' van een huis mee te ondergaan, want toen ik dien middag voor de vervelooze huisdeur van de Heystens stond en de rij vensters met de verwaarloosde jalouziën en de vuile gordijnen langs zag, vóélde ik, dat er in deze woning, die ik na een maand in m'n onberispelijk ouderlijk huis en een andere in een even onberispelijk Zwitsersch hotel, met een onverklaarbare, ontroerde blijdschap terugzag, iets was veranderd. En ziet, de kapotte, uitgesleten vestibule-mat, waar iedere huisgenoot omzichtig overheen stapte en waarover iedere vreemde struikelde, was door een fonkelnieuwe vervangen en onder

de oude jassen en mantels, de bestoven hoeden en petten, die altijd aan de opgepropte kapstok hadden gehangen zonder ooit te worden nagezien, bleek een energieke hand te hebben opgeruimd. Ik liep in een onverklaarbare ontstemming langs de mij vreemde boeren-meid, die, welwillend grijnzend, mij in den salon wou loodsen en begon met mijn zware pakkage de trap naar mijn kamer te beklimmen. Een deur klepte ergens in de gang... een geritsel van rokken achter me...een hand, die m'n valies greep. Ik keerde mij om, en m'n grenzenlooze verbazing moet zich op m'n ontsteld gezicht gespiegeld hebben, want Jenny schoot in een lach. Ze was in het roze; 'Gerzon-uitverkoop' klassificeerde ik onmiddelijk het flodderig slappe voile, dat in een overdaad van strooken en plooien om haar tenger lichaam hing en dat, naar mijn critische meening, een volslagen mislukte poging was tot modieusheid en chic, en me haar oude grijze zakjurk, waaraan tenminste iets persoonlijks was geweest, deed betreuren.

Jenny was veranderd, zóó volslagen en in allen deele ànders geworden, dat ik het niet dadelijk verwerken kon. Ze had zich een langzame, uiterst correcte manier van praten aangewend, een beetje 'Haègsch' en would-be moe-onverschillig, en 'r handen, die ik nooit anders dan vuil en met inkt had gekend, waren schoon, met gepolijste nagels. Haar korte, warrige haar, waardoor mijn vingers zoo graag plachten te streelen, golfde onberispelijk glad geborsteld, langs voorhoofd en ooren en een fluweelen band maakte er een flatteerend maar opzichtig kapsel van. Ik had uitbundige vreugde verwacht, ik had me voorgesteld hoe ze me, bijna snikkend van vreugde, om den hals zou vliegen, me bijna smorend in een omhelzing, doch ze gaf me een hand, een wat onhandige zoen op m'n wang en loodste me dan naar boven, me steunend met haar arm door de mijne, als een lief jong meisje, dat een oude dame helpt. En ik herinner me, dat ze iets onsamenhangends zei over 'verrassing' en: 'we zijn allemaal zoo blij u terug te zien.'

Maar toen ik de deur van m'n kamer opende, schoot het bloed me van boosheid en teleurstelling naar het gezicht. Eén blik leerde me, dat ze in m'n afwezigheid door een anderen bewoner in bezit was genomen: m'n bureau stond bij het

raam geschoven en er middenop verhief zich een toestel, dat ik als een microscoop herkende; stapels kranten, dictaatcahiers en stukgelezen tijdschriften zwierven over mijn fauteuils en middenop den vloer gaapte een groote handkoffer en een slordige stapel kleeren - mannenkleeren - was er naast op een stoel gesmeten. Ik liep naar het raam; vergeten en uitgedroogd, als een zielig rijtje slappe oude mannetjes stonden m'n cactussen, waarvan ik de verzorging speciaal aan Jenny had toevertrouwd, en in één scherpen vrouwenblik over het ordeloos bureau, ontdekte ik onbetwistbare sporen van sigarenasch en een groote inktklad op het juchtleer van mijn vloeier.

Trillend van boosheid keerde ik mij naar Jenny. Ze zag het niet, ze stond half van mij afgewend bij den stoel met den stapel kleeren en ze had een ouden vilten deukhoed in 'r handen genomen, een afgedragen, uit z'n model geraakt ding, dat ze streelde met 'r fijne vingers en met een onzegbare, ontroerende teederheid, terwijl haar klein smal gezicht, zooals ze daar stond met haar even toegebogen hoofd, de verstilde, verwonderde vreugd droeg van een primitieve madonna. Op eenmaal begreep ik, scherp duidelijk, en ontsteltenis, teleurstelling, boosheid stormden door mij heen, en tegelijk daarmee een driftig besef van hopeloos belachelijk te zijn... ik, met al m'n levenswijsheid en levenskunst jaloersch op Jenny - jaloersch als een afgewezen minnaar...!

‘Wèl Jenny?’ vroeg ik koel-spottend. Opschrikkend keek ze mij aan en lachte schuw en even peilden haar groote grijze kinderoogen mijn gezicht, als schuldig. Dan gooide ze den hoed op den stapel terug en kwam haastig naar mij toe en sloeg, met de bruuske teederheid van vroeger, 'r arm om mijn hals. ‘Juffrouw... wees u alsjeblieft niet boos,’ smeekte ze op de oude schoolmeisjestoon; ‘het komt... het is allemaal zoo verschrikkelijk gaùw gegaan... Als we één dag vroeger hadden geweten dat u vandaag terugkwam, heusch dan was àl Niek z'n rommel van de kamer af geweest!’

‘Wie is dat? - Niek?’ vorschte ik boos-onwillig.

‘Niek Maes. Jonkheer Nico Maes,’ verbeterde ze zich met een ijdelen trots, die mij geweldig hinderde. ‘Hij heeft

hier de heele maand Augustus gelogeerd, omdat-ie in het laboratorium van Professor Berends moest werken en geen geschikte kamer vinden kon. En toen heeft-ie... toen zijn we... we zijn geëngageerd en we houen zoo verschrikkelijk véél van mekaar!'

Ik liet me in den stoel voor het bureau zakken, vechtend tegen het ellendige, leege teleurstellingsgevoel dat me bekroop en vergeefs zoekend naar een zinnetje, dat op Jenny's triomfante bekentenis paste.

'Dus een student?' vroeg ik tenslotte, om eenige belangstelling in den indringer te toonen.

Ze knikte. 'Semi-arts, 'n Vrind van Timon, nog van hun kostschooltijd. Maar hij is heelemaal niet als Timon, zoo ethisch en vergeestelijkt en zoo. Hij is 'n vreeselijke kei met tennis. Op één na de beste double-speler van Nederland. Als-ie niet voor z'n examen had gezeten, was-ie meegegaan met de ploeg, die in Engeland uitkomt...'.

Jenny zei 'kei' met een nuffig accentje en haar enthousiaste eerbied voor de sport, waarin ze nooit een zweem van belangstelling had getoond, leek me even onnatuurlijk en voor de gelegenheid pasklaar gemaakt als de hideuze roze jurk en de fluweelen haarband en al wat er verder nog aan 'r veranderd was. En wrang realiseerde ik op eenmaal, waarom het mij bijna ondoenlijk werd een banaal zinnetje van gelukwensch te vinden; het was in den grond gekwetste eigenliefde, de erkenning dat ik me tòch had vergist toen ik in Jenny Heysten 'iets bizonders' meende te vinden en me had gekoesterd in den naïven waan, dat ik het zijn zou, die haar groot talent en ontzaglijke levensmogelijkheden tot ontwikkeling en vervulling zou brengen.

Jenny's liefde-voor-kunst, die ik zoo sterk, die ik een roeping had gemeend, had het volslagen afgelegd tegen den eersten den besten grootsprakigen sportjongen, die verzen natuurlijk nonsens vond en een tingeltangel verre boven het tooneel verkoos. Voorzichtig vorschte ik: 'En is hij even trotsch op jouw talent als jij op het zijne? Natuurlijk vindt hij het heerlijk je te hooren voordragen?'

'Natuurlijk,' gaf ze voluit toe, met een verzaligd lachje en terwijl 'r vingers speelden met mijn hand, die op de

leuning van den stoel lag. ‘Maar hij houdt alleen van grappige dingen. Het andere maakt hem treurig, te treurig, begrijpt u...want in het leven van een dokter is toch al zooveel treurigheid...’

Ik zag den bezielden, vertrouwensvollen blik van haar groote grijze oogen, en mijn hart werd week. Ik trok haar naar me toe, en voelde met een vreemde deernis, mengeling van bitterheid en leed, haar kinderlijk ongevormde lichaam ontstellend teer en als broos onder den druk van mijn handen.

‘Dus je weet zeker, Jenneke,’ zei ik met een glimlach, dien ik mijn best deed bemoedigend te maken, ‘dat hij de ware, de eenige ware is?’

Het duurde lang eer ze antwoord gaf.

‘Ik wist niet dat het kòn...’ zei ze dan met een geheimzinnig lachje... ‘zóóveel van iemand houden... en ik had nooit gedacht, dat het zoo heerlijk zou zijn...’

‘Om hem net zooveel te mogen kussen als je maar wilt...’ vulde ik aan, mijns ondanks schamper.

Er trok een vluchtig rood over haar gezicht en plotseling nam ze met de oude onstuimige innigheid mijn hoofd tusschen haar handen. ‘O, juffrouw Margreet, weet u wat ik aldoor, aldoor moet denken...? Dat ik zoo hoop, dat u óók nog zult trouwen... dat een man zoo vreeselijk veel van u zou houen als-ie u maar eenmaal heelemaal goed kende...’

Ik heb gelachen en Jenny met een grapje weggestuurd, en toen, in het leege, late middaguur, in die onwennige, ordelooze kamer mijn laatste tranen om verloren jeugd en onvervulde droomen uitgeschreid; en toen ik een lange poos later naar beneden ging, in m'n beste japon vanwege de gewichtige gelegenheid en de aanwezigheid van den deftigen verloofde, waren alle opstandige gedachten en buitensporige verlangens onderdrukt: dóórstrepen... ook déze illuzie... en verder gaan... en ik had, toen ik de salon binnentrad waar mevrouw Heysten in het paars-fluweel, met het borduurraam vóór en den nieuwen schoonzoon naast zich, de situatie waardig demonstreerde, mijn gewone kalmte weer herwonnen en kon precies de woorden vinden, die voor deze gelegenheid van mij ‘de huisgenoot, op wie onze lieve Jenny zoo gesteld is’ werden verwacht.

Jonkheer Nicolaas Maes had mij even beminnelijk als vlot z'n excuses gemaakt over de rommelige aanwezigheid van zijn bezittingen op m'n kamer, en was toen haastig met Jenny verdwenen om de laatste resten in te pakken voor z'n vertrek, dat op dien avond was vastgesteld en ik genoot, in het halfuur dat ons tot etenstijd restte, mevrouws verteederd relaas over de idylle-in-Gartenlaube-stijl die zich, in luttele weken, onder haar genegen moederoog had afgespeeld.

Maar ik vrees, dat ik dien eersten middag wel echt als een oude vrijster, stijf en stug, heb aangezeten aan den Heystenschen familiedisch, waar het menu ter wille van den schoonzoon met een waterige soep was uitgebreid en de oude, hijgende Adriaan twee in plaats van één wijnglas naarstig vulde.

Zelfs ik moest erkennen, dat Nicolaes Maes een buitengewoon geslaagd exemplaar van het mannelijk geslacht was en ik trok dien eersten avond al de wrange conclusie, dat hij in een succesvolle carrière van beau-mâle voor vleierij en bewondering vrijwel immuun moest zijn geworden, zoo voortreffelijk hield hij zich als het voortdurend gevierde middelpunt van de Heysten-familie, die z'n flauwste grap toejuichte en z'n meest laag-bij-de-grondsche gemeenplaats au sérieux nam. Hij had een prettig, open gezicht, roodbruin verbrand en met twee rijen prachtig witte, gave tanden, een sterk, lenig lichaam, de gemakkelijke goede manieren van een rijken welopgevoeden jongen en een heel arsenaal van beminnelijke, studentikooze cliché-overtuigingen. Was het wonder dat Jenny tot over haar ooren verliefd bleek? Over geestelijke gelijkwaardigheid had ze stellig nog nooit nagedacht en haar schuwe, hevige natuur, haar onbewuste, sterke sensualiteit vonden in het verzaligd kijken naar dien lachenden jongensmond, in het schuchter streelen over die gespierde handen een vreugd en een bevrediging, sterker en dieper dan ze het zich in haar verwikkelde meisjesdroomen ooit had voorgesteld.

Maar waarom, in 's hemelsnaam, had deze man, wien de gemakkelijke veroveringen van z'n knap en zelfgenoegzaam gezicht waren af te lezen, die ongetwijfeld op alle manieren ‘geprofiteerd had van z'n jeugd’ juist Jenny Heysten tot z'n meisje gekozen? Voor een vrouw als ik, een vrouw - nu

ja - zonder ‘uiterlijke’ aantrekkelijkheden, lijkt het gemak waarmee sommige, heel niet mooie, nòch jonge, nòch interessante vrouwen een man weten te boeien en te winnen, een grillig wonder. Voor een vrouw als ik bestaat de wereld-dervrouwen in tweeën: de ééne helft, die een heimelijke taal spreekt en verstaat; voor wie op straat een onbekende zich omwendt, naar wie, in een gezelschap, de mannen zich toebuigen met dien blik en dien lach, die de inlossing van een belofte lijkt; en de andere helft, waartoe ikzelf behoor, wie mannen hun vriendschap geven, hun eerbied, vaak hun vertrouwen, maar die de heimelijke taal niet spreken, noch ooit zullen verstaan...

Dat Jenny, een onvolgroeid kind nog, schuw en in zichzelf gekeerd, slordig en hopeloos slecht gekleed een ‘meisjevoor-jongens’ zou zijn, had ik nooit vermoed; dat ze dezen door vrouwen verwenden jongen zoo gemakkelijk aan haar voeten wist te brengen, verbaasde, prikkelde, ergerde mij.

En scherp, meedoogenloos vorschend, gaf ik mij dien eersten dag al rekenschap: thans, naast Nico, in de koestering zijner verliefde, gestadige aandacht was Jenny Heysten een andere geworden, in alles anders dan het dweependende, toegewijde, naar schoonheid smachtende kind, dat op het kleine krukje aan mijn voeten had gezeten; en gekweld door weerzin heb ik mij toen voor het eerst - als zoo oneindig dikwijls later - afgevraagd: wat is echt in haar en wat is spel, aanstellerij, camouflage?

Jenny naast Nico, met soms even, tersluiks, een smal handje in zijn groote vuist, met telkens een schuwen, troebelen blik in zijn verliefde oogen, was kind, vrouw, sfinx; nú eens vol vertrouwen overgegeven, dán weer ondoorgrondelijk en coquet; er waren honderd beloften in haar oogen en een schuchtere terughoudendheid in haar liefkozingen, ze had een deemoedige eerbied voor zijn levenswijsheid en inzicht en tòch, soms, een schalks moquante manier om naar zijn meest zelfverzekerde verhalen te luisteren... ze was precies en volmaakt zooals een man - zooals déze man - de vrouw, die hij liefhad, verlangde te zien. Pas veel, véél later heb ik begrepen, dat het deze eigenschap moest zijn, die Jenny, telkens weer, zoo'n wonderlijke macht gaf over dengeen, die van haar hield; ze speelde niet, zooals haar zoo

menigmaal bitter is verweten, ‘een rol’, maar door haar ontzaglijk sterke intuïtie en onbeperkt assimilatie-vermogen ‘verwandelde’ ze zich instinctief, onbewust zoo, als hij die haar liefhad, haar begeerde.

Nu, als Nico's verloofde, zag ik haar voor het eerst van m'n leven ‘in een andere huid gekropen’; ze praatte niet anders meer dan met een even ‘Haegsch’ accent en met de onverschillige, ongearticuleerde uitspraak, die toen onder jongelui bon-ton was; ze had een onvermoeide belangstelling voor de sport-verslagen in de krant en sprak over top-spundrives en back-hand-volleys of ze zich haar leven lang voor tennis had geïnteresseerd. En als er over sport niets meer te zeggen viel, reciteerde ze Wilhelm Busch en Piet Paaltjens of ze zong met haar frêle onvaste stem bij het oude hakkebord van 'n piano de liedjes van Speenhoff, uit het eenige boekwerk, dat haar verloofde haar ooit heeft vereerd. Ze placht kinderlijk en gedwee te wachten tot hij de deur voor haar openhield, tot hij haar mantel ophing en het velletje uit haar kopje thee had gevischt en vaak zag ik haar, die vroeger nooit een handschoen had bezeten, een grijs-glacé polsje geduldig omhooghouden totdat haar verloofde, met mannenonhandigheid en aanbidders-zorg, de vier peuterige knoopjes nauwgezet had dichtgemaakt. En Nico was teveel verliefd om te vermoeden, dat er nog een andere kant aan Jenny was, een kant waarvan *hij* niets begreep en nooit begrijpen zou; hij was te weinig menschenkenner om de ‘camouflage’ te doorzien en te begrijpen, dat Jenny zich met eigenschappen tooide om zijnentwille, zooals ze zich tooide met de roze jurk en de fluweelen haarband, die modieus waren en flatteerend en vloekten bij haar persoonlijkheid.

Den dag na mijn terugkomst begon voor mij het schoolleven weer, het gareel. Ik werkte me in mijn nieuwe taak met een overmaat van ijver, maar solliciteerde tevens naar Amsterdam bij een nieuw op te richten particulier Lyceum. In de avonduren zocht ik materiaal voor m'n dissertatie bijeen en ik voltooide een studie over Luyken, die ik den vorigen winter was begonnen, en toen terwille van het lezen en voordragen met Jenny half voltooid had laten liggen.

Ik merkte weinig van de gelieven. Nico had als intern assistent van het Academisch Ziekenhuis weinig tijd, en op

zijn zeldzame vrije dagen sleepte hij z'n meisje naar hockey- en voetbal-matches of dineerde met haar in een mondain restaurant in Amsterdam of den Haag, waarvan Jenny dan later aan den pooveren huiselijken disch met kinderlijk snobisme de geraffineerde details placht te beschrijven. Maar op een dag in Januari, toen hij bij uitzondering in den huize Heysten at, overviel hij mij aan tafel met de half ongeloovige vraag: ‘O ja, is het waar, juffrouw Schepp, dat u de lui van het Studententooneel hebt gezegd, dat Jenny in een stuk van hun de hoofdrol moest spelen?’

Ik zag Jenny's gezicht verrast, bijna verschrikt naar mij toegewend en met denzelfden blik hoe mama Heysten fronste of er van iets onbehoorlijks sprake was en ik zei, in de geprikkelde stemming waarin het kleurlooze tafelgesprek me ook dien middag weer had gebracht: ‘Toen ik aan het bestuur van het Studententooneel vroeg of Jenny dezen winter mee zou mogen spelen, wist ik niets van haar engagement. Ik ben er niet eens meer op terug gekomen, omdat ik wel begreep, dat er nu toch niets meer van komen kon.’

Nico monsterde mij verbaasd met z'n waterheldere blauwe oogen. ‘Maar juffrouw Schepp! Waarom in 's hemelsnaam? Hoofft veronderstelde ook al, dat Jenny nu zeker niet zou willen meedoen!’

‘Dat ú het zeker niet zou willen,’ verbeterde ik, scherper dan m'n bedoeling was, want in het diepste hoekje van m'n hart borg ik een zwak voor den jongen met z'n trouwhartige gezicht en z'n - ook voor mij, oude vrijster - altijd hoffelijk onderscheidende manieren.

Nico legde z'n vork neer, keek, met lachend opgetrokken wenkbrauwen, eerst Jenny in 'r oogen, toen mij, toen z'n aanstaande schoonmama: ‘Voor wat voor antiek soort tyran word ik hier versleten? Maar juffrouw Schepp, ziet u me nou voor zoo anti-diluviaansch aan, dat ik m'n meisje geen enkel pretje gun, wanneer ik er zelf niet aan mee kan doen?’

‘Het is geen gewoonte in een engagement...,’ begon, als een orakel, mevrouw Heysten.

Maar Nico wond er zich over op. ‘Onzin, onzin in onze tegenwoordige verlichte tijd, mevrouw! Lucie Lehmann speelt altijd mee op tennismatches, terwijl Boers, 'r verloofde, geen bal kan slaan... dat geval is feitelijk precies

hetzelfde. Tegenwoordig laat je als geëngageerd paar elkaar in zulke dingen toch vrij! Die tooneelavond schijnt een groote festiviteit te worden; ze hebben een vent van het echte tooneel om het met hun in te studeeren en het is 'n lustrum, dus komen er natuurlijk een hoop officieele lui van andere universiteiten. Dat vind ik nou juist wel 'ns aardig, als mijn meisje daarbij de hoofdpersoon is.'

'Groot kind,' dacht ik, terwijl Jenny zich naar mij toe boog om me in zenuwachtige spanning te vragen: 'Weet u wat ze willen geven, juffrouw?'

'Zeker. Ze vroegen mij van den zomer om raad, en ik heb "Marieke van Nimweghen" voor hen uitgekozen.'

'En u hebt gezegd, dat ik...' Jenny's oogen lichtten, 'dat ìk de hoofdrol zou kunnen spelen?'

Nico had een knipoogje naar mij om haar ongeloovige verrukking, dan nam hij haar hand tusschen de zijne: 'Wat denk je? Zullen we het dan maar doen?' vroeg hij op den toon waarop een wijs mensch tot een kind praat. Sprak het geen boekdeelen, dit zinnetje-in-meervoud, door Jenny in deemoedige, verrukte dankbaarheid aanvaard? 'Dan loop ik vanavond even op de kroeg aan om het. Hoofft te zeggen. Is het een leuk stuk, juffrouw Schepp? Wat zullen ze jaloersch zijn, al die kinderen hier uit de stad, dat mijn kleine Jen hun dat hapje voor de neus wegkaapt!'

Mevrouw Heysten had zwijgend geluisterd, kaarsrecht en hooghartig; het plan - dat voelde ik van het eerste oogenblik af aan - strookte in geenen deele met haar inzichten en wenschen; maar zij hield terwille van den schoonzoon-met geld-en-naam haar trots voldoende in bedwang om Nico, toen hij, hoffelijk maar overtuigd, veronderstelde dat ook zij er zeker mee ingenomen zou zijn, met een vorstelijk gebaar haar moederlijke toestemming te verleenen.

Toen ik, na tafel, even terugkeerde om mijn reticule, die ik aan den knop van mijn stoel had laten hangen, te halen, zag ik Jenny en Nico in de verlaten eetkamer. Hij had zijn beide armen om haar heen geslagen en ze stond dicht tegen hem aan en keek, het hoofd achterover geworpen, naar hem op. 'Het is zoo lief van je om het goed te vinden,' zei ze met die diepe, trillend-hevige stemklank, die ik nooit meer in de laatste maanden had gehoord. 'Ik hou zoo van je...

o, als je wist... als je maar half wist hóé ik van je hou...'

'Dwaas klein meisje,' zei de jongen, voor zijn mooie, lachende mond haar kustte, 'dwaas, opgewonden klein meisje...!'

En terwijl ik, mijn tasch vergetend, haastig rechtsomkeerd maakte en de trap opliep, vocht ik opnieuw tegen het oude verwikkelde gevoel van jaloezie: wat deed het ertoe of 'r talent verloren ging nu ze dat andere bezat; was dit niet het gewone, normale? En de vreugden, de verrukkingen, die ze mèt mij en door mij had beleefd, leken mij in deze wrange stemming nagemeten, op eenmaal niets dan exaltatie van een paar onevenwichtige vrouwen.

□□□

Den zeventienden Maart van datzelfde jaar heeft Jenny Heysten toen voor de eerste maal in 'r leven - en, zooals ze zelve zoo vast meende, voor de laatste - comedie gespeeld. Ik had, sinds haar verloving, 'Marieke van Nimweghen' en al wat er mee samenhing, baloorig uit mijn gedachten gebannen, en was weinig gesticht toen het Bestuur mij herinnerde aan een destijds gegeven belofte: ik zou de eerste samenkomst van de spelers met den regisseur, den 'grooten' Manders, bijwonen, om hen in te wijden in de moeilijkheden van de oude taal en tevens eenige wetenswaardigheden omtrent den oorsprong van het stuk en zijn beteekenis en bedoeling mee te deelen. Nooit leed ik grooter échec. Het had mij aangewezen geschenen, dat ik het stuk, met den juisten uitspraak en tongval, zou voorlezen, maar Dirk Manders, breed en imposant, met den geweldigen Romeinschekeizerskop, met zijn rollende tooneelstem en grootsche gebaren, nam, zonder mij zelfs te raadplegen, die taak over en las, of liever: speelde ons het naïve middeneeuwsche spel als een soort van romantisch melodrama voor. Hij wist de voetangels en klemmen van de moeilijke taal met al het gemak der verwaandheid te overwinnen, want voor elk oud woord, dat hij niet begreep, dat hem vreemd of misschien 'on-netjes' in de ooren klonk, had hij onverstoorbaar een modern in de plaats gezet, dat naar zijn idee de bedoeling evengoed of beter weergaf; en ondanks de noten en aanteekeningen, waarmee ik het regie-exemplaar had voorzien, goochelde hij

met den tekst op een manier, die ik in mijn doctoranduswijsheid onbeschaamdheid en heiligschennis vond. Toen hij klaar was, en mij met een vorstelijk gebaar het woord verleende, wist ik dan ook niet beter te doen dan in een scherp en heftig betoog den nadruk op de juiste uitspraak te leggen en als mijn meening te verkondigen, dat een oud werk als dit alleen tot z'n recht kon komen, wanneer de tekst volkomen zuiver werd gezegd en de vertolking den soberen eenvoud hield, die er karakteristiek voor was.

Ik wist toen nog niet dat men dezen koning-van-deplanken, zoomin als zijn collega's in het werkelijke leven, nooit direct op een fout attent mocht maken, doch daarbij altijd consideraties in acht moest nemen en den weg effenen met: ‘Niet dat ik iets op u zou willen aanmerken,’ of: ‘U zult het natuurlijk wel beter weten’. Dirk Manders zat vlak tegenover mij en luisterde naar mijn betoog, kin in de hand, met een ietwat verveelden, superieuren glimlach en keek, terwijl ik sprak, tweemaal op z'n horloge. En juist toen ik mijn laatsten zin beëindigd had, hoorde ik hem tot zijn buurman, den praeses, de luid gefluisterde vraag stellen: ‘Wat die juffrouw eigenlijk met de zaak te maken had?’

Even later reikte hij mij een minzame hand tot afscheid: ‘Het stuk ligt u blijkbaar na aan het hart,’ zei hij met zijn glimlach van welwillenden god; ‘nu, u zult wel hebben begrepen, dat het bij mij in de beste handen is.’

Ik zamelde de laatste resten van mijn moed: ‘Ik hoop het. Ik zou u alleen nog graag willen herinneren: de “i” in woorden als mine... dine, wordt nièt uitgesproken als ij...’ Zijn geweldige hand wenkte mij af en hij riep den jongen Bergman, zijn leerling en nederigen bewonderaar, tot getuige: ‘De tekst, m'n lieve juffrouw...? Och, wat hechten leeken toch altijd 'n waarde aan die tekst! De tekst is voor ons’ - het gebaar dat den toegewijden vazal meê in het uitverkoren gilde sloot deed den jongen glanzen - ‘voor òns niet meer dan het materiaal waarmee we werken, wat de klei is voor de beeldhouwer...de verf voor de schilder... Wie denkt er nog aan verf of klei, wanneer hij in bewondering en verrukking voor een kunstwerk staat?’

Manders had met verheffing van stem gesproken, hij wierp de armen in breed gebaar omhoog en bleef in die houding,

met gestrekte handen, de palmen naar boven gekeerd. Rond hem stonden de jongelui in eerbiedig zwijgende aandacht, maar ik, die als een kind werd afgestraft, pakte driftig mijn boeken bijeen en diende hem scherp van antwoord: ‘Een vergelijking die mank gaat, meneer Manders; u kunt de taal van een dramatisch werk beter vergelijken met het instrument van de musicus, het instrument dat op zichzelf een kunstwerk is en alleen in volle schoonheid klinkt wanneer het door een meester bespeeld wordt.’ En toen ik zag hoe z'n handen slap neervielen en er spottende verbazing kwam op zijn zelfgenoegzaam gezicht, ging ik nog heftiger voort: ‘Dat is niet mijn opinie, die ik hier ten beste geef; ik ben, daar hebt u gelijk in, maar een leek op het gebied van tooneel, maar zóó heeft Veraart me leeren oordeelen, Lukas Veraart, die wèl eerbied heeft voor de taal; die de tooneelspeler ondergeschikt acht aan het werk en nièt het werk aan de kunstenaar, en die nooit een wóórd zal veranderen of weglaten terwille van een persoonlijk effect!’

Naast mij hoorde ik een zenuwachtig kuchje van den praeses; ik keek den kring rond en zag plotseling hoe Jenny, in geboeide, verslonden aandacht naar het wisselend gezichtsspel en het vlotte, breede gebaren van den acteur keek; en het nuttelooze en belachelijke van mijn twistgesprek met den verwaanden man, die in dézen kring immers als een paus onaantastbaar en oppermachtig was, drong beschamend tot mij door. Maar Dirk Manders' gezicht had alweer den breeden glimlach herwonnen, hij kwam naar me toe en klopte mij, die van m'n verbazing niet bekwam, goedmoedig op den rug, terwijl hij z'n mond tuitte en z'n oogen dichtkneep als een poes. ‘Dàcht ik wel,’ zei hij honigzoet. ‘Zeker les bij 'm genomen? U had me geen beter bewijs voor m'n theorie kunnen geven, m'n lieve juffrouw! Want Lukas Veraart ìs immers geen tooneelspeler... hij dènkt alleen maar dat-ie er een is!’

***

Nooit hebben Nico Maes en ik zooveel punten van aanraking en zulke overeenstemmende inzichten gehad, dan in de weken, die de opvoering van ‘Marieke’ voorafgingen. Want wij hadden een eensgezinden afkeer van Manders, ik om den

ergerlijken eigenwaan, waarmee hij het oude stuk, dat mij lief was, mishandelde en pasklaar maakte naar zijn eigen dom en gemakzuchtig inzicht, Nico om de critieklooze bewondering waarmee Jenny, van de eerste repetitie af, tot hem opzag.

Want Jenny had een intense belangstelling in het stuk en al wat er mee samenhing en van het oogenblik af dat de repetities begonnen, viel ze schromelijk uit haar rol van deemoedige en toegewijde bruid. Ze was niet langer een enthousiast sportmeisje en inplaats van het zoo zorgvuldig gecultiveerde 'Haègsche' accent kwam er in haar stem een onmiskenbare gelijkenis met Manders' declamatorische spreekwijs; ze was niet langer correct en volgzaam en deemoedig, maar weer het verdroomde, grillige kind, dat ik maanden geleden had gekend, met buien van fel, plagerig spotten en buien van stug in zichzelf besloten-zijn, en bovendien: ze bleek volslagen ontoegankelijk voor de gegriefdheid en de teleurstelling van den 'Herrlichsten von Allen', die allang spijt had van z'n moderne begrippen, en, als hij er kans toe zag, hatelijkheden debiteerde op het tooneel en op het minderwaardig soort mensch dat tooneelspeler heette, waarbij ze dan zwijgend en met een raadselachtig lachje naar hem zat te kijken.

Ik had mij voorgesteld, dat ik de rol van Marieke met Jenny zou bestudeeren, in alle geval, dat ze bij de uitspraak en bij de vaak moeilijk te vatten beteekenis mijn hulp behoeven zou, maar ik bemerkte aldra, dat ze zich volkomen en critiekloos onderwierp aan Manders en oneindig meer vertrouwen had in zijn wijsheid dan in de mijne.

Maar wèl vroeg ze me honderd uit naar den tijd, waarin het stuk was ontstaan, en oneindig meer dan de problemen van kapsels en costuums, interesseerden haar de levensverhoudingen van middeneeuwsche menschen; al wat ik wist en haar vertellen kon van hun inzichten en opvattingen, hun vroomheid en bijgeloof, hun hartstocht, hun ruwheid, hun onderworpenheid, weefde haar fantazie door het stuk waarin ze een rol had uit te beelden en in hetzelfde intense verbeeldingsspel, dat in haar kinderjaren haar diepste instincten bevredigd had, kon ze zich ook nu, zelfs buiten de uren van oefenen en repeteeren, verbeelden 'Marieke' te zijn, en daarbij al het werkelijke rond haar heen naar een schimmigen achtergrond verbannen.

Dirk Manders was - naar mijn meening en die van Veraart - oneindig minder kunstenaar dan vakmensch, en de innerlijke fijnheid van een stuk als ‘Marieke’, dat hij, naar Hoofft me later zeide, een ‘reuze-sof’ vond, heeft hij nimmer begrepen, maar hij was precies de man om een troepje goedwillige dillettanten te drillen en 'n paar rudimentaire begrippen van dictie en plastiek bij te brengen, en met zijn donderende stem en onuitputtelijke voorraad grappen, het respect èn het goed humeur er bij hen in te houden.

En hij was bovendien de eerste tooneelspeler met wie Jenny Heysten in contact kwam; wat hij haar leerde van ‘het vak’ - en dàt verstond Dirk Manders! - was juist, wat ze door haar aangeboren schuwheid en linksheid miste: hij leerde haar hoe het gebaar het woord versterkt en begeleidt, en naarmate de tijd vorderde en zijn invloed wies, bracht Jenny haar verloofde, zoowel als mij en haar geheele familie in den huiselijken kring tot ergernis en wanhoop, door ook daar haar kleinsten zin met gebaren te begeleiden.

In de laatste week, die aan de uitvoering voorafging werd de stemming in den huize Heysten tamelijk onbehaaglijk. Een groote, kleurrijke reclameplaat vestigde van-af alle aanplakborden in de stad opzichtig de aandacht op het komend gebeuren, dat tot nu toe door de oudelui Heysten als een onderonsje, een modern soort jongeluispartijtje was beschouwd en nu plotseling een openbaarheid kreeg, die geenszins met hun inzichten en opvattingen strookte; en toen bovendien kleine berichten in de couranten den naam van stuk en regisseur, en die van Jenny en Tom Bergman als voornaamste medespelenden vermeldden, kwetste ook dit hun wonderlijke, onberekenbare conventionaliteit. Maar de bom barstte toen Philip, een paar dagen voor de uitvoering, argeloos vertelde, dat de duurste logeplaatsen vijf gulden kostten, en daar Nico noch Jenny aanwezig waren, stortte mevrouw Heysten al haar verontwaardigde ontsteltenis op mij, die haar dochter tot dit minderwaardig bedrijf had aangezet: Het leek wel of Jenny een tooneelspeelster was! Schaamden zich die studenten niet om een opvoering-voor-geld te geven en een Heysten te durven vragen om daaraan mee te doen?

Het was de eenige maal, dat ik in de koel gelijkmatige sfeer van den Heystenschen disch een ‘scène’ heb bijge-

woond, en hoorde hoe mevrouw haar verschrikten echtgenoot verweet elken dag langs de comedie te zijn geloopen en dit schandelijke niet eens te hebben ontdekt; zij dwong den schuwe, verlegene de belofte af, dat hij dadelijk naar den praeses zou gaan, om te eischen dat het geld, met de voorstelling verdiend, aan een liefdadige vereeniging zou worden afgedragen, omdat er anders geen sprake van was dat Jenny Heysten mee zou kunnen spelen.

Natuurlijk werd de zaak geschikt en met de belofte dat de winst, ‘na aftrek van kosten’, aan een of andere noodlijdende philantropische vereeniging zou worden gegeven was de Heystensche eer gered, maar op den dag van de generale repetitie en die van de uitvoering daarna, verwenschte ik toch opnieuw hartgrondig den inval, die me Jenny en het Studenten-tooneel bij elkaar had doen brengen.

Jenny kwam, na de generale, schreiend van drift en woede thuis. Ze had ruzie met Tom Bergman over de opvatting van een scène, en Manders had Bergman gelijk gegeven. ‘Ze begrijpen er niks van,’ vertelde ze stotterend van drift, ‘ze begrijpen niks van “Marieke”, en daarom vinden ze 't verkeerd zooals ik het spelen wil’; waarop Timon, met een scherpte, die ik uit zijn weeken mond niet had verwacht, opmerkte, dat het Jenny blijkbaar niet aan zelfvertrouwen ontbrak en ik mij wanhopig afvroeg hoe ik toch ooit had kunnen meenen, dat ze in staat zou zijn de hoofdrol van een moeilijk middeneeuwsch stuk te vervullen? Wat een figuur zou ik slaan als zij, of de keus van het stuk - of allebei - een mislukking bleek!

Met zenuwhoofdpijn en een klam angstgevoel of een onheil dreigde, betrad ik op den grooten avond de loge-in-het-midden, die voor de familie Heysten en mij was gereserveerd. Er was op het laatst nog een conflict geweest met Timon, die niet mee wou omdat hij comediespelen een vernedering van het verhevene in den mensch vond en een conflict met Philip, die wèl mee wou maar geen behoorlijk pak had; en Nico, moe en afgewerkt na een zwaren werkdag, kwam juist vijf minuten nadat het rijtuig met Jenny was weggereden. En hier, vanaf het eerste oogenblik dat we den al vollen schouwburg betraden, mevrouw voorop in het zwart satijn met gleeën, een onbeschrijflijk kapsel en de houding

van een beleedigde vorstin, en achter haar, als een gevolg, haar verlegen zenuwachtige man, als verschrompeld in een voorwereldlijke gekleede jas en de jongste zoon in een slobberig pak van den oudste, voelde ik de hostiele aandacht, de spottende belangstelling van heel het ‘elite-publiek,’ dat de rijen vulde; ik schaamde me voor m'n eigen schaamte... in hun huis, in hun verwaarloosde maar karakteristieke omgeving had ik de Heystens interessant en zelfs bewonderenswaardig gevonden... hier waren ze alleen maar belachelijk. Rusteloos sloop ik het bedompte hokje weer uit en door de nog volle gangen naar beneden; ik flaireerde gevaar, gevaar voor Jenny, die immers hoorde bij de vervallen grootheid daarboven, welke dezen avond door ontelbare teleurgestelde mama's en dochters werd besproken en bespot; en in de vage hoop haar nog even te kunnen zien en met een enkel woord te bemoedigen, haastte ik mij naar het deurtje met ‘Verboden Toegang’, dat naar het tooneel voerde. Ik schrok toen ik er Nico met een bleek, boos gezicht tegen den muur vond leunen.

‘Hoe is Jen? Erg zenuwachtig?’ vroeg ik haastig.

‘Weet ik dat?’ zei hij norsch. ‘Ze heeft me niet eens binnengelaten. Door dat mensch dat 'r aankleedt werd ik afgescheept: ‘de juffrouw had geen tijd; meneer Manders was zelf bezig om de juffrouw te schminken!’

‘Hij vond zeker, dat de kapper het niet...’ begon ik onzeker om zijn boozen toon. Het knappe gezicht van den jongen misvormde door de driftig vooruitgestoken onderlip.

‘Vliegt u daarin?’ zei hij grof, ‘nou, ik dan niet. Ik heb dat heer in de gaten. Als het waar is dat Jen het met 'm aan de stok heeft gehad, zal het wel zijn omdat-ie zich vrijheden permitteerde waar ze niet van gediend was.’

‘Och, nonsens!’ weerlei ik driftig, ‘is er ièts voorgevallen dat u het recht geeft dat te veronderstellen? Daar heb je het weer, het zotte idee, dat elke acteur perse een vrouwenverleider is.’

Hij schokte nijdig z'n schouders op en een minachtend: ‘wat weet jij, ouwe vrijster, ervan’, stond in z'n harde oogen te lezen.

‘Ik ben blij, dat u Jenny niet gesproken hebt,’ zei ik scherp; ‘u zou 'r volkomen uit de stemming brengen.’

Z'n hoonende lach klonk me na terwijl ik me wegrepte door de leege gangen, langs de al werklooze suppoosten. Een heftig ‘sst’ kwam me tegemoet toen ik de krakende deur van de loge opende: juist ging het spel beginnen.

Het is altijd weer een boeiend, belangwekkend experiment om te beluisteren hoe een zaal vol heterogene menschen, die in de meest uiteenloopende stemmingen en verwachtingen in den schouwburg zijn gekomen, langzamerhand door een wonderlijke macht geleid, eensgezind gaat reageeren op het fantastisch bouwsel, dat haar als een werkelijkheid voor de oogen wordt gevoerd. De ‘stemming’ van een zaal, hoe dikwijls heb ik haar later, met al mijn zintuigen angstig gespitst, beluisterd en van onverschilligheid voelen groeien tot aandacht, spanning, geestdrift... of voelen verkillen tot verwondering, ergernis, verveling, met die kwellende begeleiding van gesnuf en gekuch, die voor den tooneelspeler het genadeloos veto van mislukking is?

Maar er is geen moeilijker, onberekenbaarder publiek - ik leerde het dien avond van Jenny Heysten's debuut - dan de toegewijde ouders, tantes, neven en vriendinnen bij de uitvoering van een dilettanten-club, die, zwaar van familietrots en overtuigd van hun goed recht op een avondje plezier, den ganschen tijd hun critieklooze bewondering befluisteren en even goedsmoeds lachen wanneer de heldin blijft steken of de held stottert in zijn declaratie, als wanneer de souffleur te hard helpt of het scherm op een verkeerd moment naar beneden gaat.

Dirk Manders kende z'n menschen beter dan ik, die had gemeend dat juist het ongeschoolde en dus ongekunstelde van deze dillettanten vol goeden wil, het sobere, naïve stuk tot z'n recht zouden brengen. Met zijn flair van komiek had hij overal grappige effecten gezocht: Heer Gysbrecht, de oom, leek, met z'n rooden kop en z'n buikje meer op een drinkebroer van Jan Steen dan op een ascetisch priester, en de oude moeie, waarvoor een knap struisch jong meisje zich een muts en grijze pruik had opgezet, zei reeds 'r eerste claus met zooveel Kaat Mosselsche brutaalheid, dat een paar enthousiasten op de eerste studentenbank applaudisseerden.

O, de menschen lachten dien avond om alles, ze lachten toen Jenny met haar groote hengselmand en wit flappermutsje opkwam en van hetgeen ze sprak ging, onder het suizelig

geschuifel en gefluister, vrijwel alles verloren. Dirk Manders had eer van het sober decor, dat met de snelle wisselingen van enkele details voor alle tafereelen bruikbaar was, maar toch verjoeg elk der korte pauzes aandacht en stemming en ik verwenschte mijn onberaden keus terwijl de bonbonzakjes knetterden en het verspreide stemgesuizel zwol tot een gonzend koor. Pas toen Marieke alleen opkwam, smadelijk verjaagd van haar moei's deur, den nacht en de duisternis ingedreven, onervaren dorpskind, voor het eerst in den greep van boosheid en verleiding, kreeg Jenny een kans. Er kwam plotseling stilte, een aandacht als verbazing voor het droef klagende in haar zuivere, zangerige stem, voor de wanhoop van verlatenheid in haar houding, haar angstig rond zich heen zien, en luisteren voor ze zich neerliet op den omgevallen boomstam, naar de geluiden van den nacht; en glashelder en duidelijk kwam thans elk woord van de onwennige taal over het voetlicht. Maar dadelijk daarna was de Duivel op het tooneel en hem ontving de zaal met het eerbiedig gefluister waarmee een toegewijd publiek z'n ‘ster’ begroet. Wam Tom Bergman, Manders' leerling, wàs de steunpilaar van het studententooneel en op hem had de regisseur zijn hoogste verwachting gesteld. Aan den rol van den duivel was eer te behalen, en deze lange magere ‘Moenen’ sprong en gleed en schoof over het tooneel met verbazingwekkende lenigheid en grillig zwenkende bewegingen. Als een vleermuis in de zwart gespreide vleugels van zijn mantel, was de jongen met zijn slank en buigzaam lichaam telkens prachtig van plastiek, maar zijn spel, hoewel wonderlijk zeker voor een dilettant, was zwaar van overdrijving. Doch alle aandacht was voor hem; verraste bijval vonden zijn comische, clowneske bewegingen en de wisselingen van fel fluisteren tot diep grommen in zijn geschoolde stem, en wie lette er nog op Jenny, die klein en tenger telkens achter het gewuif der zwarte vleugels verschool? En toch, hoe prachtig echt was opeens haar schrikken bij zijn komst geweest en de geboeide angst in haar stem bij de eerste woorden; en daarna, als Marieke weet dat ze den ‘viand’ voorheeft, de schuwe nieuwsgierigheid waarmee ze naar hem toesloop, als in een ban, de ban die het bange kind, zijns ondanks, toetrekt naar een verschrikking.

Was ik de eenige die dit zag, of waren er toch enkelen onder de nu aandachtig schouwenden, voor wie het kinderlijk tengere figuurtje van Marieke, met de schuwe gratie en het schuchter handenspel, met het vlamroode jakje en den paarschen rok en het preutsche, strak witte mutsje, het eenig echte en 'levende' werd op het met druk beweeg gevuld tooneel; het eenige dat een atmosfeer rond zich heen schiep en, ondanks het drukke, aan moderne, rythmische gymnastiek herinnerend beweeg van den duivel, de suggestie van het naïve, bekorend eenvoudige wist te wekken, waarom immers dit oude spel vroeg?

En werd, zelfs voor dit lauw-onverschillige, deftige en zelfingenomen publiek haar 'verwandlung' in het liefke van Moenen niet verrassend? In een wijd slepend kleed van roestbruin fluweel, met een gouden tooisel in 'r haren en ritselende parelsnoeren druppelend tusschen haar porceleinig fijne vingers, was Jenny bekoorlijk als een exotisch prinsesje terwijl ze, in het tooneel voor de herberg, tusschen 'de ghesellen' doorschreed en hen met één blik uit halfgeloken, droomerige oogen lokte en hoonde tegelijk. Maar Manders had van die scène veel 'werk' gemaakt en er muzikanten en dansende boerenparen ingelascht, die de stemming bedierven voor Marieke's prachtige alleenspraak, haar zelfinzicht, haar mismoedig weifelen: 'ic ben te verre, al woudic nu te keeren pooghen'. Trillend diep was nu haar stem en elk der wisselende gedachten spiegelde zich op haar bezielde gezicht met de wijde extatische oogen, en plotseling besprong mij de gedachte: Nu vergeet ze, dat ze comedie speelt, dat ze op een tooneel staat voor een zaal vol menschen; nu lèèft ze erin, net zoo sterk en volkomen als toen ze dien avond op m'n kamer 'Erlkönig' heeft opgezegd.' En dan... een wilde kreet, van leed en vreugde tegelijk, waarmee Marieke haar berouw afschudt, een uitbundig bacchantisch gebaar waarmee ze een wijnkroes grijpt en heft naar de haar gretig beloerende ghesellen, een zwenking, heftig en lenig, waarmee ze zich als werpt in hun midden... Ik voel de ontroering kroppen in m'n keel... ik heb het oude, wonderlijke gevoel van opgetild, van naar een andere wereld getrokken te worden, en terwijl naast mij, rondom mij, het applaus opklatert en vóór mij, als een vreemd zwaaiend ding, het tooneelgordijn rijst en

daalt, geef ik me met een schok rekenschap hoe sterk de suggestie was, die Jenny me daar wist te geven, hoe ik werkelijk minutenlang vergeten was dat ik ‘in de comedie’ zat, en haar verbeelding als een eigen ervaren doorleefde. Maar dan zegt iemand in mijn buurt: ‘dat boertje met die groene hoed danste aardig’ en ik kan mevrouw Heysten nadrukkelijk tot haar man hooren fluisteren: ‘ik vind het een raar stuk’ en met een gevoel of ik stikken zal in de oververhitte, bewegende, gonzende zaal, spring ik op van m'n stoel en vind, strompelend in het donker, mijn weg naar buiten.

In de open logedeur bleef ik nog even luisteren naar het gulle applaus, dat echter eerst aanzwol tot geestdrift, toen Bergman, de duivel, van achter de schermen te voorschijn kwam; dan repte ik mij door de nog leege gang, om achter het tooneel en bij Jenny te komen. In de bocht van de trap stonden twee menschen in gesprek en ik hoorde een sterkgearticuleerde, klankvolle stem met driftige belangstelling vragen: ‘Meneer Hoofft, wie is dat meisje, dat de hoofdrol speelt?’ en voor mijn hoffelijke vriend, de secretaris, antwoord had gegeven, deed een verbaasde uitroep van mij den vrager keeren: onmiddelijk had ik aan den stem en aan de lenige beweeglijkheid van den mij toegekeerden rug Lukas Veraart herkend.

‘Hoe komt u hier?’

Hij drukte mijn hand en lachte, met een gebaar naar Hoofft: ‘Een acteur zonder emplooi aanvaardt dankbaar elke kans op gratis vuur en licht. Meneer hier, vanwege een oude relatie met z'n Gymnasiasten-Vereeniging, heeft me een kaart verschaft voor deze glorieuse avond...’

Maar nu keerde hij zich weer naar den student en stelde hem opnieuw zijn dwingende vraag: ‘Wie is dat meisje, dat de hoofdrol speelt? Ken je haar? Kun je me bij haar brengen?’

‘Kom maar mee,’ lokte ik hem, terwijl m'n hart bonsde om deze ongedachte prachtige kans. ‘Ik ken haar, ik wou juist naar haar toegaan.’

‘Juffrouw Heysten is een protegée van juffrouw Schepp,’ verduidelijkte Hoofft ietwat neerbuigend, terwijl we de trap afliepen, en Veraart met de oude, prettige vriendschappelijkheid mijn arm door de zijne trok.

‘Is het waarachtig?’ Ik lachte om zijn welbekend stopwoord, terwijl ik in z'n geanimeerd, scherp besneden gezicht keek, hoekig en karakteristiek als een Dürer-kop, maar met een slappe, doorvoosde en verkleurde huid, verwoest door schmink en grime; en half-angstig waagde ik de vraag, die mij brandde: ‘Vondt u haar goed? Gelooft u ook, dat ze talent heeft? Het is 'r debuut vanavond, ze heeft nog nooit voor 'n publiek gespeeld...’

‘Maar ze haalt toch niet bij Bergman,’ eischte Hoofft voor den held van het gezelschap zijn deel; ‘vindt u de herbergscène niet schitterend geslaagd, met die aardige boerendansen?’

‘Voortreffelijk,’ zei Veraart, en met den onverschilligen ruk van z'n ellebogen waarmee hij een hatelijkheid altijd vergezeld deed gaan: ‘...als café-chantant...’

Hoofft keek beleedigd, de tooneelspeler lachte weer en duwde hem een plagende hand in den nek. ‘Het is een tiptop voorstelling,’ prees hij gemoedelijk, ‘alle eer voor de illustre Dirk, die jullie als Potsdammer recruten heeft gedrild. Armen en beenen als aan touwtjes en: “de lach is niet van de lucht”, zooals de critikus van het plaatselijk blad morgen zal constateeren...’

We traden in de nauwe gang naar de kleedkamers; Hoofft oogde verlangend naar de half open deur van de artistenfoyer, waar, boven een druk gegons van meisjesstemmen, de sonore stem van Manders klonk. ‘Wilt u hier soms ook...?’ noodigde hij ons beleefd, maar Veraart wenkte af en sloop in een bocht om de deur met een mal vertoon van bangheid: ‘Merci, merci! De groote man zou toch vinden dat ik hem niet naar waarde huldig’, en dan terwijl hij mij, jachtig nerveus, met de ‘vaart’ die de charme was van z'n persoonlijkheid, het gangetje doortrok waar aan het eind een deur naar het tooneel voerde, drong hij: ‘Nou vertel me eerst 'ns, hoe komen ze aan dat meisje, en hoe komen ze zoo idioot om dat stuk te kiezen?’

‘Allebei dank zij mij.’

‘Is het waarchtig?’ Hij schoot in een lach om m'n sip gezicht en streek met z'n hand door z'n al dunnende haren. ‘Nou ... hou' me ten goede ... Stommer keus hadt u moeilijk kunnen doen. Waarom hebt u die lui niet gesuggereerd,

dat ze Dokter Klaus of Inkwartiering moesten spelen en hen van zooiets teers en fijns als dit ouwe ding laten afblijven?'

'Vindt u het dan zoo'n mislukking?'

'Och - wel nee...in z'n soort - als dillettantenuitvoering is het best. Manders heeft er als een neger op gewerkt. Geen een hapert en die Bergman is werkelijk lenig als een acrobaat. Maar er is er maar een die iets voelt van het fijne, het innige... en gecompliceerde..., dat is dat meisje. Die speelt eigenlijk in 'r eentje een heel ander stuk als de rest, soms doet ze het net als Manders het 'r geleerd heeft, en dan is het leelijk, grof, cliché..., maar soms is ze zich zelf en dan is het schuchter, aarzelig... en pràchtig.....!'

Hij had driftig gesproken, met korte bewegingen van zijn beenige handen, of hij iets fijnkneep, en nu monsterde hij, met een grimmig gezicht, een groepje gecostumeerden, waarvan er één de kurk van een champagneflesch liet knallen.

'Merkwaardig,' zei hij, zoo hard, dat het door heel de holle, résonneerende ruimte te hooren was, 'dat zulke lui zich nou verbeelden, dat ze comedie spelen, omdat ze verzen uit 'r hoofd hebben geleerd en 'n mooi pak hebben aangetrokken.'

Eén van de groep keek woedend om, maar op hetzelfde oogenblik zag ik Jenny naar mij wenken; ze duwde een der anderen haar glas in de hand en kwam haastig naar mij toe: 'Hebt u Nico ook gezien? Weet u soms waar hij is? Ik ben zoo bang dat-ie boos is, omdat ik hem daarstraks, voor het begon, heb weggestuurd!'

Maar ik had zorg noch belangstelling voor Nico en zijn mogelijke boosheid, ik pakte Jenny bij 'r schouders en keerde haar naar Veraart die, van terzij, haar stond op te nemen met z'n harde indringende manier van kijken, alsof z'n beweeglijke, scherpe oogen elke lijn van haar lichaam afzochten.

'Jenny, hier is een oude vriend van me, die graag kennis met je wil maken.'

Ze keek op, met haar oude linksche verlegenheid en had, toen ze den tooneelspeler herkende, een bruuske beweging of ze weg wou loopen, terwijl hij, zonder een zweem meer van z'n aplomb en brutale levendigheid, een hand uitstak en een

groet mompelde als een verlegen jongen. Een pijnlijk zwijgen volgde, en duurde zóó lang, dat ik, ten einde raad, al over Nico's mogelijke boosheid begon; maar opeens groef Veraart met een zwaai z'n hand door z'n haren en schudde heftig zijn verweerde kop: ‘God nog toe, wat bent u jong! Wat een kind bent u nog! Is het waar, dat u vandaag voor het eerst op de planken staat?’

Jenny lachte schuw. ‘Voor het eerst en voor het laatst, denk ik.’

Zijn slappe gezichtsvel trok vol verontwaardigde rimpels: ‘Misschien terwille van die meneer, naar wie u daarnet zoo angstig informeerde?’ En toen zij fel bloosde onder haar schmink, wuifden zijn beweeglijke handen een denkbeeldigen tegenstand weg. ‘U gelooft het zelf niet! u bent geboren voor het tooneel. Onthoud u eens wat ik u hier vanavond vertel: u kòmt er...’

Er was achterdocht in haar oogen, de oude angst voor spot, terwijl ze ongeloovig tegenwierp: ‘Och, wel nee. Ik kan het niet. Ik kan er niets van. Ze hebben gelachen. Ze hebben aldoor gelachen om Marieke, terwijl het treurig is .... zoo verschrikkelijk tragisch en treurig. Want Marieke is immers alleen slecht, omdat ze de vrouw van de duivel en daarom in z'n macht is....; ze weet, dat ze slecht is en ze kan niet anders omdat ze van hem niet los kan komen. Zóó voel ik dat het is, en zoo wou ik het de menschen laten begrijpen. Maar als ze het begrepen hadden, zouen ze niet kùnnen lachen .....’

Veraart stond dicht voor haar; hij dwong haar schuwe oogen naar de zijne. ‘*Ik* heb het begrepen ...’ zei hij met dat warme, zachte in zijn gewoonlijk luide stem, dat meer dan woorden overtuigde. ‘*Ik* heb gevoeld hoe tragisch het was .. ìk heb met de tranen in m'n oogen gezeten. Misschien was ik het alleen...misschien waren er twee...misschien tien. Leert u dat van mij...voor die één...voor die twee of die tien speelt u... Voor die enkele, die het meeleeft en begrijpt... de rest bestáát niet... Als die enkele er maar is, is het goed, is het altijd weer heerlijk om een tooneelspeler te zijn ... alleen als er géén is... geen enkele in zoo'n zaal vol menschen, is het de hèl’.

Wij stonden wat terzij, in een verlaten hoek van schermen

en requisieten, de luidruchtige executanten waren naar den foyer gegaan, en de groote holle tooneelruimte scheen verlaten.

Geboeid, volkomen in den ban van zijn woorden, had Jenny naar Veraart geluisterd. ‘Ja’ zei ze diep ademhalend; het wàs iets ontzaglijk heerlijks... soms... op sommige oogenblikken. Dan was het werkelijk ‘een ander leven leven’ ... werkelijk buiten en boven je zelf stijgen. O... niet aldoor, in het begin was het iets afschuwelijks, toen voelde ik alleen de kleeren om m'n lijf en de schmink op m'n gezicht en ik voelde de menschen in de zaal als een dikke, beweeglijke wand, waarvan iets vijandigs naar me toe kwam... Pas toen ik met de duivel alleen was kwam ik erin, toen voelde ik werkelijk angst... zóó, dat m'n knieën knikten en toch. tegelijk werd ik naar hem toegetrokken. En daarna ... in de laatste scène, als Marieke nadenkt en berouw heeft... gek... toen was ik absoluut vergeten dat ik comedie speelde ... dat ik woorden zei en gebaren maakte, die ik eerst had geleerd... Ik had werkelijk het radelooze gevoel dat ik slecht was en voor eeuwig verdoemd, dat ik anders zou wil len en niet kòn, omdat ik hield van Moenen en niet van 'm los kon komen ...’

Veraart keek even triomfant naar mij, en van z'n doorvoorde, beweeglijke gezicht straalde de geestdrift, die het zoo aantrekkelijk maakte:

‘Juist, juist ...’ zei hij snel en dringend; ‘dàt is comediespelen, al zijn er genoeg die het anders doen ... die er koel en onbewogen bij blijven... die naast hun eigen spel staan als het ware .... ik geloof er niet in. Als je niet werkelijk voor een oogenblik dol van geestdrift of gek van verdriet of gek van geluk kunt zijn ... als je niet werkelijk de hemel open ziet gaan en je nooit echte tranen over je wangen voelt loopen, dan is het het ware niet. En als jij dat zoo voelt me kind, nou al... de eerste keer al, al was het maar een kort oogenblik... God, het is zoo iets prachtigs...; zoo iets prachtigs en toch ook zoo iets ontzaglijks, onbereikbaar moeilijks, die kunst van ons, al denkt elke juffrouw, met een mooi gezicht en een mooie jurk, dat ze het ook wel kan! Er is immers géén kunst die zóó tot de menschen spreekt, die zóó al het menschelijke, van het verhevenste tot het laagste

weer kan geven... geen kunst die zooveel hoogs en goeds en edels vermag te wekken...die de wereld zal hervormen als de menschen maar eerst hebben geleerd te luisteren!'

Ik voelde hoe 'n geweldigen indruk zijn woorden op Jenny maakten, en vond het noodig met mijn nuchterheid te temperen:

'Daar is het nog ver van af, dat het tooneel alleen hooge en edele gevoelens in de menschen wekt!'

Hij had weer z'n groot gebaar van geestdrift, terwijl hij z'n hoofd achterover wierp en heen en weer begon te stappen over de krakende planken. 'Dat kòmt! Het zàl komen .. het móét! Wij zullen de menschen dwingen te luisteren naar waarachtige kunst, te kijken naar waarachtig tooneelspel... Wij .... de jongeren, die beu zijn van de surrogaten, van de succesnajagerij en het gespeculeer op minderwaardige instincten, en beu van de tooneeldirecteuren, die alleen aan geld denken, en het publiek vergiftigen met leege, holle amusementskunst. Er zijn honderde prachtige dingen geschreven: Goethe, Lessing, de klassieken, wie kent ze nog bij ons? Niemand durft ze te spelen... het publiek lust ze niet. Er zijn jonge schrijvers bij ons en overal, in Duitschland in Frankrijk, die prachtige dingen hebben gemaakt en geen enkele directeur wil ze spelen omdat ze buiten het clichépatroon van 'n tooneelstuk gaan. Dat móét veranderen, dat zùllen we veranderen... wij, wij die het volgend jaar een nieuw gezelschap oprichten, zonder directeur-met-'n vrouw, zonder een ster die alle mooie rollen voor zich opeischt, maar een klein groepje ernstige artisten, die waarachtige tooneelkùnst willen, die alleen met het beste en hoogste tevreden zullen zijn!'

En plotseling bleef hij voor Jenny staan en greep haar beide handen in de zijne. 'Toe, komt u bij ons... wij hebben menschen noodig als u ... u hebt talent... misschien - ik kan bijna zeggen zeker - een gróót talent. U begint pas... in die rol van vanavond zocht u, aarzelde u, maar u bent goddank nog niet bedorven door routine en de oppervlakkige kunstjes van het "metier" ... alles is nog echt bij u... spontaan en intuïtief. Ik zal uw regisseur zijn... en u les geven. Ik zal het beste uit u halen wat in u zit ... komt u bij ons... natuurlijk begint u met klein werk, maar over één,

twee jaar, speelt u misschien Ophelia, of Cymbeline, of Hilda in Bouwmeester Solness. En samen met mij zult u ditzelfde Marieke van Nimweghe spelen, zóó, dat ze niet lachen, de lui in de zaal ... maar zóó dat hun de tranen over de wangen loopen!'

Als gebiologeerd hadden Jenny's oogen naar hem opgezien, en ik, als altijd overwonnen door de vaart van zijn geestdrift, die hem over elken tegenstand deed zegevieren en elk pleit winnen, zag bezwaren meer noch verzet... Nico, de oudelui Heysten, wat telden ze op dit oogenblik, dat over Jenny's lot en toekomst zou beslissen...!

Maar op dat moment klonken, dicht bij ons, stappen over de planken, er was even een gefluister van stemmen en een van de tooneelknechts trad op Jenny toe. 'Meneer Maes zoekt naar u juffrouw... al de spelers zijn in de artistenfoyer, meneer heeft daar een heelen tijd op u gewacht.'

De betoovering was verbroken, Jenny's oogen knipperden nerveus, terwijl ze met een driftigen ruk haar handen uit den dwingenden greep van den tooneelspeler bevrijdde. 'Waar is meneer Maes?' De knecht wees tusschen de coulissen. Jenny had een schuwen blik en een snel gemompeld excuus... dan was ze al weg met groote haastige passen, terwijl de fluweelen sleep achter haar aansprong als een dwaas-dansend ding.

Veraart en ik, elk met het besef dat we ons belachelijk hadden gemaakt, keken elkaar aan. 'U bent te laat!' zei ik met een schamper lachje.

'Waarom? om die jongen?' viel hij woedend uit. 'Is dat, god-nog-an-toe een reden? Kun je niet van mekaar houden, terwijl je allebei werkt, kan-ie dat meisje alleen maar trouwen als ze 'r talent verloochent en bij eede belooft dat ze niets hoogers meer zal willen dan z'n kinderen verschoonen en z'n kousen stoppen? U kent haar, dus die man natuurlijk ook. Overtuigt u hem dan dat-ie 'r niet mag tegenhouden, dat ze geboren is voor het tooneel, dat het 't roeping, 'r bestemming is...'

En toen ik mismoedig mijn hoofd schudde - want ook voor mij was de betoovering verbroken, en in een nuchtere beschouwing van de feiten, leek het mij even onmogelijk dat Nico te overtuigen, als dat de oudelui Heysten ooit tot een

toestemming te bewegen zouden zijn - stapte hij driftig in de richting waar Jenny verdwenen was en dreigde:

'Dan zal ik zelf wel...Waar is die jongen? Ik zal net zoolang met 'm praten tot ik hem overtuig...' Ik liep hem na en pakte hem bij z'n arm; hij wist immers nooit een grens als z'n temperament, z'n enthousiasme hem meesleepte en voor problemen, die buiten z'n kunstenaarsinzicht vielen, had hij begrip noch respect.

'Wacht het af', raadde ik hem, terwijl ik hem meetroonde langs de in groepen wachtende spelers, die ons nieuwsgierig monsterden; 'op háár hebben uw woorden een geweldigen indruk gemaakt'.

Z'n beweeglijke, in-dringende oogen monsterden mij alsof hij op mijn gezicht de waarde van zijn woorden mat, en dan had hij opeens een slap, mismoedig gebaar en een schamperen lach.

En in een van z'n onberekenbare wispelturigheden zei hij onverschillig: 'Och... wat doet het er ook toe ... is dat kind niet honderdmaal beter af, als ze een degelijke, nette mevrouw wordt?'

* * *

Langzaam liep ik door de nog volle gangen naar boven. Verbeeldde ik het mij, of ving ik telkens Jenny's naam? Werd er thans in al die samenklittende groepen over Jenny Heysten gesproken? Ik hoorde vlak bij me zeggen: 'Och jawel, het is die Veraart, die aan het Nederlandsch is geweest, die zoo prachtig was als Bouwmeester Solness' ... en terwijl ik de logedeur opende, vroeg iemand: 'Vondt jij dat meisje Heysten zoo bijzonder? Er moet een acteur in de zaal zijn, die 'r heeft gevraagd of ze aan zijn tooneel wil komen.'

Gelukkig zat de familie Heysten in haar loge als op een eiland. Blijkbaar had niemand hen in de pauze aangesproken, want meneer dommelde over een krant en mevrouws koudhooghartige blik zag leeg over de haar nieuwsgierig toegewende gezichten. Wat, voor het scherm rees, gretig van den een op den ander werd gefluisterd, door een der medespelers klaarblijkelijk beluisterd en verklapt en als een loopend vuurtje in de zaal verspreid, was gelukkig nog niet doorge-

drongen tot hun ongenaakbaarheid. En toen mevrouw naar mij overneeg om te vragen of ik bij Jenny was geweest, en tegelijk vertelde dat Nico, zeer ontstemd, haar in den artistenfoyer niet had kunnen vinden, gaf ik een fantastisch relaas hoe Jenny Nico, en Nico Jenny vruchteloos had gezocht en liet Veraarts naam en de beschrijving van z'n bezoek wijselijk buiten beschouwing.

Opnieuw begon de vertooning, en nog was de scène van het 'Waghenspel' niet uitgespeeld of ik voelde hoe zich thans de aandacht van de zaal op Jenny samentrok, hoe de eerst koel-critische houding van het publiek-van-stadgenooten, magisch verkeerde in sterke belangstelling. Jenny, terwijl ze haar grootste scènes te spelen had, was op eenmaal onbetwist de hoofdpersoon, de eerst haast vijandige menschen, die haar heur hoofdrol hadden misgund omdat ze de familie Heysten om haar kale verwaandheid belachelijk vonden, wisten thans Veraarts aanwezigheid, wisten 'dat Veraart het zoo prachtig vond' en wisselden, onder de onverklaarbare macht, die de stemming van een zaal bepaalt, van onverschilligheid tot geboeide aandacht, tot een genoeglijk, opgetogen plezier om het merkwaardige, dat zich zoo, op het onverwachts, in hun kleinen schouwburg voltrok en waarvan ze niet alleen toeschouwers, maar medewerkers wilden zijn.

Er klaterde geestdriftig applaus na elke scène, vaak was er voetgetrappel en een paar maal een schuchter bravo, en tegelijkertijd een gespitste, nieuwsgierige belangstelling voor den man van gezag, die dit merkwaardige bewerkte: hoe *hij* keek, hoe *hij* reageerde; terwijl Veraart, zich daarvan volkomen onbewust, onverschillig en ongegeneerd op zijn hoekplaats in de stalles zat, met z'n arm over de leuning en z'n hoofd in de hand, en, in verstrooid gepeins verzonken, zelfs het applaus verzuimde, dat men als vanzelfsprekend van hem verwachtte.

Ik heb nooit geweten of Manders, dien avond reeds, Veraarts aanwezigheid en zijn gesprek met Jenny had vernomen, maar in alle geval, het bleek opnieuw hoe goed hij 'z'n publiek kende', toen hij aan het slot, nadat een verlegen bestuurslid hem een grooten krans om den hals had gehangen, Jenny bij de hand naar voren trok en, samen met haar, tot dicht voor het voetlicht trad. Nederig liet hij den storm van toejuichin-

gen over zijn gebogen hoofd gaan, en daarna, met een grootmoedigen glimlach, die alleen al een gang naar den schouwburg waard was, effaceerde hij zich, trad terzij en naar den achtergrond, om haar den laatsten oogst van bijval te laten. En weer zie ik, in mijn herinnering, hoe ze daar stond, in het grijze sluike boetekleed, waarin ze haar laatste scènes had gespeeld, klein en tenger en verlegen, en met een groote tuil glanzend blanke aronskelken, onhandig tegen zich aangedrukt.

En ik zie op haar gezicht, smaller nog in de nauwsluitende nonnenkap, verbazing overgaan in ontroerde, bijna angstige verrukking... ik zie haar nerveus trillende lippen en haar wijde, donker-diepe oogen schitteren onder het eerste, duizelig makende genot van hulde en succès. Haar schuwe blik zoekt de golvende rijen langs en dan verkrimpt het blijde licht in haar oogen en haar mond verstrakt, en terwijl het gordijn voor de laatste maal dichtzwaait, heb ik een glimp van Nico, rechtop en bewegingloos tegen den rooden wand van de baignoire, en van zijn bleek en somber, in boosheid en droefheid vertrokken gezicht.

JO VAN AMMERS-KÜLLER.

(Wordt vervolgd).

Gedichten.

Oogsttijd.

Het gras ligt afgemaaid, de bruine schelven
Staan zoet te geuren in de Junizon;
Het werd ook meer dan tijd, dat bij mijzelven
De nijvre zeis zijn zoevend werk begon;

Want ik was gansch bereid, veel warme dagen,
Veel wind en regen, meesters van 't geduld,
Hadden mijn halmen bloem en vrucht doen dragen,
En hun de pluimen met een glans verguld.

Toch aarzelde ik om de eigen oogst te maaien;
Al ging ik kniediep door het ruischend leed,
Al kwam een vlaag van vreugd de wei doorwaaien,
Ik wist het niet, wat iedre landman weet.

Ze zijn zoo anders deze zielevruchten,
Waarin de droom zijn innerlijkst ontvouwt,
Dan de akkers, die langs wolkloos blauwe luchten
Zich blinkend slingren als een lint van goud;

Zoo anders, en het uur van 't eindlijk zaamlen,
't In strofen staaplen tot een zomersch lied,
Het uur van 't rijm, de maat, het zalig staamlen,
God moge het kennen, maar ik ken het niet.

Heimwee.

O paradijs, o boomen,
Begeerlijk voor 't gezicht,
Kringloop van heilge stroomen,
Dag van ondoofbaar licht;

Niet slechts in 't boek der smarte
Van 't oude Testament,
Maar in dit innigst harte
Waart ge eens door mij gekend.

Ook ik moest eenmaal eten
Van de verboden vrucht,
Ook ìk heb neergezeten
In doodschheid, en gezucht.

Maar nu niet meer. Mijn tranen
Hebben den storm bedaard;
Vaak is 't, of door de lanen
Een geur van rozen waart.

Ik hoop weer. Als de weiden
Fonklen van morgenschijn,
Denk ik in vroom verbeiden:
Hier zal mijn zomer zijn.

Soms beeft mijn voet bij 't treden
Over de vlonderplank;
Het water daar beneden
Gaf zulk een wondren klank;

En, aarzlend waar twee wegen
Zich deelen tot een kruis,
Bid ik mijn God om zegen;
Want één voert vast naar huis.

Ach, weergevonden vrede,
Uit een diep leed gegroeid,
Geef, dat de hof van Eden
In deze streek herbloeit.

Van Rozen.

Als ik denk, doorluchte rozen,
Hoe, op loome Julidagen,
Van U geuren, van U blozen
Lustpriëel en doornen hagen,

Hoe bij 't feest gij wordt gewonden,
Volle, dauw-bevochte rozen,
Om het donkre haar, het blonde,
Van de lachend zorgeloozen,

Hoe het vat met U bekranst wordt,
En de drinkspreuk U doet roemen,
Hoe zoo gratievol gedanst wordt
Op een vloer bestrooid met bloemen,

Wijl gij, in een tuil gezameld,
Half verbergt, als brief gevouwen,
Vers of biecht, die liefde stamelt
Tot de dierbaarste der vrouwen,

Denk ik zòo aan U, o rozen,
En dat ik Uw lokkend branden
Heb verloochend voor een brozen
Sterrenwensch naar andre landen,

Ach, dan sta ik, arme droomer,
Met mijn vleugels van verlangen,
Voor de zwoele zee: den zomer,
En laat moe die vleugels hangen,

En ik peins, in twijfel zuchtend,
Leven, heb ik goed gekozen?
Want het blauw wijkt immer vluchtend,
Maar mijn tuin geeft gul zijn rozen.

De Dag.

Ik heb mijn kleedren uitgetogen
Bij 't dwarlen van den lampeschijn;
Nu balsemt duisternis mij de oogen,
Ik voel, dat wij gescheiden zijn,

Ik en de dag, dat kind, die jongen,
Die vogel met gebroken wiek,
Dat hijgend hert der watersprongen,
Die speelman en zijn fluitmuziek.

Hoe heeft hij mij gelokt, belogen,
Hoe boven wolken blonk zijn land,
Hoe ben ik om zijn bloem bedrogen,
Die dorde en stof werd in mijn hand.

Maar nu ik 't hoofd schik op mijn kussen,
Weet ik mij veilig en bevrijd;
Ook hij, de dag, ligt rustig tusschen
Stille papavers neergevleid;

Hij slaapt en droomt, straks zal hij sterven,
Want doodlijk is de kus der maan;
Misschien mag ìk nog jaren zwerven,
Maar hij zal nooit meer naast mij gaan.

Dan gij, mijn liefde.

Der lentebloemen lieflijkheid,
Over het groene veld verspreid,
Nu eens als edelsteenen flonkrend,
Dan weer tot droever tonen donkrend,
Al naar de wolkenschaduw glijdt,

Rijpe appels tusschen dichte blaân,
Rond glanzend als de volle maan,
Purperen druiven in de korven,
En 't zaad, dat schijnbaar is gestorven,
Om in een halm weer op te staan;

Wel heerlijk draagt dus elk seizoen
Het eigen vorstelijk blazoen,
Maar zoo niet een der zeven plagen
Plotsling die schoonheid weg komt vagen,
Dan zeker zal mijn dood dit doen;

Doch àls mijn dood den oogst van 't land,
Zijn bloesem en zijn vrucht verbrandt,
Waak gij dan op, mijn vaak gegriefde,
Diep schuchtre, nauw besefte liefde,
En groei en stijg en houd bestand.

AART VAN DER LEEUW.

Het lied van het geld.

Een jonge man zingt.

Nooit heeft men u bezongen,
Of gij werdt fel vervloekt,
En toch zijt gij het vreemd geluk,
Dat ieder zoekt!

De maan breidt al haar licht
Over het wijde veld;
Ik voel me groot en ga
Door den nacht als een held.

Ik droom van eer, die me wacht
Aan 't groote feest,
Dat in dit leven wordt aangericht
Voor wie niet vreest.

Geld, men vervloekt uw kwaad,
Terwijl men smacht
En bij uw gelen glans
Verbijsterd lacht!

Gij, die de zonde schept
En den lach van haar leed
Maar u voor 't leed verhult
In uw trotsche kleed;

Maar die, al lijkt ge koud
Toch gansch u geeft
Aan wie u kent en neemt
En niet voor u beeft;

Die opneemt al uw kwaad
En in zijn smidse alleen
Tot goed het werkt en slaat
Door de tijden heen;

Geld, ik weet wat wordt
Uit dat donkere werk,
Ik zie het vuur, dat gloeit
En maakt het sterk;

Ik wil u geheel als gij zijt,
Want schoon men u vloekt
Toch zijt ge het vreemd geluk,
Dat ieder zoekt.

De maand breidt al haar licht
Over het wijde veld,
Ik voel me groot en ga
Door den nacht als een held.

JOS. PANHUYSEN JR.

Keeren wij tot het vrijwilligersleger terug?

Het is niet mijne bedoeling in de volgende bladzijden voor Nederland een nieuwe legerwet of legerorganisatie aan te prijzen. Ik wil slechts wijzen op zich thans in Europa voordoende verschijnselen, die de vraag, of zich een teruggang aankondigt van de groote dienstplichtlegers tot kleinere legers, uit vrijwillig dienende beroepsmilitairen samengesteld, bevestigend moeten doen beantwoorden.

Vermoedelijk is het beter om zulk eene zich opdringende legerhervorming geen teruggang te noemen, doch aan een cirkelgang te denken. Immers het verschijnsel, dat begrippen omtrent oorlogsmiddelen en oorlogvoering, die men lang als verouderd en afgedaan beschouwde, weder naar voren komen, heeft zich in de krijgsgeschiedenis en ook in den jongsten oorlog herhaaldelijk voorgedaan. Tactische regelen, middelen van versterkingskunst en wapenen uit de oude doos, waarover wij, bijna een halve eeuw geleden, met welwillend glimlachen, als over curiosa, hoorden spreken bij onze opleiding tot officier, zijn in dezen oorlog weer opgedoken en hebben dienst gedaan als of zij gloednieuw waren.

I.
Ervaringen van den Wereldoorlog.

Vóór den wereldoorlog berustte in alle Europeesche legers - het Engelsche uitgezonderd - de recruteering in hoofd-

zaak op dienstplicht. Jaarlijks werd een zeker aantal lichamelijk geschikte mannen van omstreeks twintigjarigen leeftijd aangewezen om voor den krijgsdienst te worden opgeleid en om, na beëindiging van den eersten oefentijd, een zeker aantal jaren beschikbaar te blijven, ten einde bij mobilisatie ter versterking, dan wel tot vorming van het oorlogsleger, te worden opgeroepen. Dit hoofdbeginsel gold voor alle dienstplichtlegers; het verschil tusschen die legers was in hoofdzaak te zoeken in de wijze van uitvoering van dien hoofdregel. Door den eersten oefentijd langer of korter te doen duren, kwam men tot legers als het Fransche of Duitsche, dan wel tot een leger als het Zwitsersche.

Bij het Fransche en Duitsche leger werd de eerste diensttijd zoo lang genomen, dat steeds twee of meer jaarlichtingen gelijktijdig onder de wapenen waren en dus een sterk vredesleger vormden, georganiseerd in legerafdeelingen, die geëncadreerd waren met een vrij talrijk beroepskader.

Bij het Zwitsersche leger was het beroepskader tot een minimum teruggebracht en de eerste diensttijd zoo kort, dat een goed deel van het jaar geen troepen onder de wapenen waren, met uitzondering van enkele technische troepen van relatief geringe sterkte.

Tusschen beide uitersten zweefden legers als het onze met korten eersten oefeningstijd, naar verhouding tot de oorlogsorganisatie zwakke vredessterkte en dienovereenkomstig beperkt beroepskader, dat in oorlogstijd met dienstplichtig personeel zeer aanzienlijk moest worden uitgebreid.

Drie varianten dus eener zelfde ontwikkeling, die van het staande leger, langs het militieleger naar het volksleger voert. Maar niet verder dan tot het volksleger in den Zwitserschen zin, dat ook nog zeer groote personeele en financieele eischen stelt.

Zeer veel verder strekkende is het verschil tusschen al deze legers, berustende op *dienstplicht*, en het Engelsche, dat werd gevormd door *vrijwillig dienende beroepsmilitairen*, die zich voor verscheiden jaren verbinden.

Een dergelijk leger heeft uit den aard der zaak een beperkte vredessterkte, die bij mobilisatie geen onmiddellijke en zeer groote uitbreiding toelaat.

Bij uitbrekenden oorlog kan dus voorloopig in hoofdzaak

slechts worden gerekend op het leger, zooals het in vredestijd is, met als spoedig bruikbare aanvulling slechts die vrijwilligers, die het leger verlieten en die nog als geschikt voor den dienst te velde kunnen worden aangemerkt.

Bij *al* de legers van *dienstplichtigen* heeft daarentegen de grondgedachte voorgezeten om een zoo groot mogelijk gedeelte van de mannelijke bevolking voor den krijgsdienst geschikt te maken, door van elken jaargang een zoo groot mogelijk aantal der lichamelijk en geestelijk daartoe bruikbaren in opleiding te nemen. Het maximum werd bepaald door de persoonlijke en geldelijke offers, die men van de bevolking der verschillende landen wist te verkrijgen. In hoofdzaak heeft dus het verschil in offervaardigheid der natiën (zich ook uitende bij de vaststelling van den duur van den eersten diensttijd) tot de varianten van dienstplichtlegers geleid, die hierboven werden aangewezen.

Bij alle bestond - binnen de grenzen dier offervaardigheid - intusschen het streven: 1°. om zooveel mogelijk den algemeenen dienstplicht te naderen; 2°. om bij mobilisatie het oorlogsleger onmiddellijk zoo sterk mogelijk te doen zijn. In één woord: men trachtte het ideaal nabij te komen, door de Duitschers ‘das Volk in Waffen’ genoemd.

Dit streven is in den wereldoorlog door de strijdende natiën tot het uiterste doorgevoerd; terwijl ook enkele neutralen, die, zooals wij, het meest gevaar liepen van bij dien oorlog te worden betrokken, zich zeer ver in die richting hebben bewogen.

Bij de oorlogvoerenden nam ten slotte nagenoeg de geheele mannelijke en zelfs een deel der vrouwelijke bevolking deel aan den strijd, hetzij direct met de wapenen in de hand, hetzij indirect: in de werkplaatsen, inrichtingen, fabrieken, administratiën en directiën, bestemd om de strijdende legers van alle bestaande en zich nieuw voordoende behoeften te voorzien, om ze op sterkte te houden en zoo mogelijk nog uit te breiden.

In Duitschland, Frankrijk, Oostenrijk, Italië en Roemenië was een en ander reeds met meerdere of mindere volmaaktheid in vredestijd voorbereid.

In Engeland, en later ook in Amerika, heeft men zulks eerst tijdens den oorlog, met ongeëvenaarde energie, geïm-

proviseerd tot uitvoering gebracht; zij het ook naar het voorbeeld en met de voorlichting - voor wat Amerika aangaat ook met de daadwerkelijke hulp - van Fransche deskundigen.

Toch heeft die uitvoering zeer veel tijd gekost; wat veelal over het hoofd wordt gezien door hen, die niet of weinig willen weten van oefening en organisatie reeds in vredestijd.

Men heeft in Engeland de eerste soldaten, die tijdens den oorlog nieuw beschikbaar kwamen, gebruikt voor het weder op sterkte brengen van de reeds in vredestijd bestaande en bij het begin van den oorlog zwaar geteisterde vrijwilligerstroepen. De Amerikanen gaven daartoe zelfs mannen en kleinere afdeelingen aan de reeds zoolang strijdende Fransche en Engelsche troepen en voor den dienst aan de operatiebasis van het Fransche leger, waardoor de zoodoende vrijkomende Fransche soldaten gaten in de slaglinie konden aanvullen.

Maar zeer lang heeft het geduurd voor dat, nieuw opgerichte, grootere legerafdeelingen van de Engelschen en Amerikanen zelfstandig een werkzaam aandeel in den strijd hebben kunnen nemen. De Engelschen rekenden daartoe een jaar noodig te hebben. In 1915 hadden zij een millioen man daartoe in training, doch in December van dat zelfde jaar is de gevechtssterkte van het Engelsche leger in Frankrijk slechts geklommen tot circa 350.000 man of ruim 200.000 man meer dan waarmede zij in Augustus 1914 aldaar den oorlog waren begonnen. Weder een jaar later, in December 1916, bedraagt de Engelsche troepenmacht op de verschillende oorlogsterreinen te zamen 2.054.000 man, waarin begrepen de troepen der Dominions en de Colonials. In Maart 1917 zijn er zelfs circa 2.000.000 Engelsche soldaten alleen in Frankrijk. Dit is wel het maximum geweest; de reusachtige verliezen (gemiddeld 6 à 7000 man per dag) konden met moeite of zelfs niet voldoende worden aangevuld, waardoor men later genoodzaakt werd, de divisiën, ieder op zich zelf, in te krimpen.

Maar nog scherper teekent zich deze moeilijkheid bij de Amerikanen. Amerika verklaarde 6 April 1917 den oorlog, doch verkeerde feitelijk sedert 3 Februari t.v. met Duitschland in oorlogstoestand, en begon zich toen reeds voor te bereiden. In October 1917 werkten volgens mededeeling van

Foch 300.000 Franschen aan het inrichten van kampen, etc. voor ontvangst van de Amerikaansche troepen. Er waren toen ± 63.000 Amerikanen in Frankrijk, waarvan echter slechts één divisie gevechtstroepen[1]; de rest bestond uit administratief personeel, spoorwegpersoneel en dergelijken. Die divisie stond niet aan het front, maar oefende zich achter de Fransche liniën.

De Amerikanen hadden toen 1.500.000 man in training in de Vereenigde Staten zelf; maar Generaal Pershing gaf te kennen, dat hij geen zelfstandig ernstige ondernemingen zou kunnen beginnen voordat hij 12 tot 20 divisiën gevechtsvaardig had en meende dat dit wel niet zou zijn te verwachten vóór den zomer of het najaar van 1918.

In Januari 1918 kwam pas de vierde Amerikaansche divisie in Frankrijk aan, hetwelk echter niet wil zeggen, dat zij alle vier reeds strijdvaardig waren. Zij bestonden voornamelijk uit infanterie, en in Frankrijk werden zij pas in hoofdzaak van zwaardere artillerie en van paarden voorzien. Bij den grooten Duitschen aanval in Maart 1918, die het front der geallieerden aan het wankelen bracht en zelfs ernstig dreigde met doorbreking en scheiding van het Engelsche van het Fransche leger, konden de Amerikanen dan ook nog slechts hulp bieden met 3 divisiën, waarvan 1 zelfstandig optrad en 2 vermengd onder de Fransche troepen.

Eerst daarna - zooals Pershing had voorspeld - komen de groote afdeelingen voor zelfstandige actie beschikbaar, en in September 1918 zijn er ± 400.000 man Amerikaansche troepen in Frankrijk, waarvan 220.000 man aan het front in staat zijn tot zelfstandig optreden[2] bij het groote offensief der Amerikanen bij St. Mihiel

1) Samengesteld uit reeds in vredestijd bestaande troepen.
2) Dus bijna 1½ jaar na de oorlogsverklaring. Volgens opgave van den Engelschen Generalen Staf van 3 December 1918, was de aanwezigheid van Amerikaansche troependivisies in Frankrijk op onderstaande data als volgt:

1 Januuari	1918 4 divisies,
1 Februari	1918 6 divisies, waarvan 1 zelfstandig aan het front
1 Maart	1918 8 divisies, waarvan 2 zelfstandig aan het front
1 April	1918 10 divisies, waarvan 2 zelfstandig aan het front
1 Mei	1918 13 divisies, waarvan 4 zelfstandig aan het front
1 Juni	1918 16 divisies, waarvan 6 zelfstandig aan het front
1 Juli	1918 24 divisies, waarvan 9 zelfstandig aan het front
*1 *Augustus*	1918 32 divisies, waarvan *10* zelfstandig aan het front
*1 *September*	1918 37 divisies, waarvan *12* zelfstandig aan het front
*1 *October*	1918 40 divisies, waarvan *19* zelfstandig aan het front

tegenover 120.000 Duitschers, die echter toen reeds niet meer met dezelfde volharding vochten, die zij te voren in den geheelen oorlog betoond hadden.

De grootste moeilijkheid baarde in de Engelsche en Amerikaansche legers het vormen van de staven der grootere op te richten legerafdeelingen.

In Engeland had men daartoe nog de beschikking over een

*1 *November*	1918 42 divisies, waarvan *18* zelfstandig aan het front

* dus 15-19 maanden na de oorlogsverklaring.

betrekkelijk groot aantal actieve of bij het begin van den oorlog reeds gepensionneerde officieren. Al hadden zij geen stafopleiding genoten, zij waren toch in het militaire raderwerk tehuis. Maar in Amerika had men zelfs geen dergelijke bron om uit te putten; men moest daar dus zijn toevlucht nemen tot een spoed- of stoomopleiding, waarbij vooral van Fransche voorlichting een dankbaar gebruik werd gemaakt.

In Januari 1918 uitte Haig zich weinig gunstig over de Amerikaansche staven en deelde o.a. mede, dat het - bij armoede aan geschikt personeel - de bedoeling was om de Amerikaansche legerkorpsen te doen bestaan uit 6 divisiën in plaats van uit 2 of hoogstens 3, zooals de praktijk heeft geleerd, dat als grootste goed bruikbaar aantal is te beschouwen. En zelfs nog in September van datzelfde jaar gaf Pétain als zijn oordeel over het Amerikaansche leger te kennen, dat hij de soldaten op zich zelf bewonderde als prachtmenschen, doch dat de hoogere commando's en staven twijfelachtig de legerkorpsorganisatie log waren. Hij wilde daarom ingeval van nood de Amerikaansche divisies verdeelen en in de oude legers schuiven; doch de Amerikanen wilden daarvan niet hooren. Zij achtten het tegenover de groote offervaardigheid, door het Amerikaansche volk betoond, en voor het prestige dier natie noodig, dat het Amerikaansche leger zelf een grootsche daad zou verrichten, waardoor als het ware Amerika den oorlog zou winnen en beëindigen.

Dit was in de eerste dagen van September 1918, toen men nog niet voldoende op de hoogte was van het beginnend

verval in maar vooral achter het Duitsche leger, en toen het nog in het voornemen der geallieerden lag om eerst *in het voorjaar van 1919* op groote schaal offensief op te gaan treden.

Men kan dus ook veilig aannemen, dat, wanneer de Duitschers niet naar meer dan ééne zijde front hadden moeten maken, hun geweldige aanvalskracht den oorlog in het Westen zou hebben beëindigd, vóór dat de in Engeland en vervolgens de in Amerika tijdens den oorlog opgerichte nieuwe legers hadden kunnen ingrijpen, - ware het niet, dat de bewonderenswaardige en verbazingwekkende taaiheid en offervaardigheid der Franschen den tijd daartoe hebben geleverd.

Dit zal wellicht hen tot nadenken kunnen stemmen, die meenen, dat het improviseeren van *bruikbare* troepen eenvoudig is en *in weinig tijd* zou kunnen geschieden. De bestudeering van hetgeen te dezen in Engeland en Amerika is gebeurd, bewijst juist het tegengestelde, en wel dat de organisatie, bewapening en uitrusting, maar vóór alles, de oefening van goede, zelfs van bruikbare troepen, zeer moeilijk is en zeer veel tijd kost.

□□□

En wat zijn nu de resultaten van dezen oorlog, gevoerd onder het motto: 'die Völker in Waffen'? Wat is bereikt in dezen geweldigen strijd, gevoerd met Volkslegers[1)] in den waren zin des woords?

Moreel: bij de volkeren inwendig een groote verwildering van zeden, en uitwendig onderling vreeselijke haat en op zijn best - zelfs tusschen hen, die tot voor kort elkaars vrienden in het gevaar waren - afgunst en wantrouwen.

Economisch: een algemeene uitputting en ontreddering, zooals in de wereldgeschiedenis tot heden onbekend was.

En op zuiver krijgskundig gebied? Een oorlog gevoerd met eveneens te voren ongekende felheid en wreedheid en die ten slotte feitelijk toch niet is beslist door de wapenen. Al mogen er vele oorlogen geweest zijn, die langer duurden wat het

1) Zij het ook niet naar den zin, die sommige politieke partijen ten onzent aan dit woord hechten.

aantal kalenderjaren betreft, zoo is er geen aan te wijzen van zulk een zonder ophouden rusteloos dag en nacht doorgaand bitter strijden en met zulke ongehoorde en ontzettende verliezen aan menschenlevens. Die verliezen zijn relatief niet alleen toe te schrijven aan de - ten derde male vroeger ongekende - geweldige legersterkten en de vele tijdens dien oorlog in het werk gestelde afschuwelijke vernietigingsmiddelen. Neen, een niet onaanzienlijk gedeelte dezer verliezen komt zeker op de debetzijde van de omstandigheid, dat herhaaldelijk moest worden gestreden met niet in alle opzichten voldoend geoefende troepen, aangevoerd door niet geheel voor hun taak berekende lagere aanvoerders en staven.

Is er dan niets goeds uit dien oorlog voortgevloeid? Ik zou niet veel anders weten te bedenken, dan de zich van vele zijden openbarende oorlogsmoeheid en oorlogshaat. Laten wij ten minste hopen, dat deze - wanneer de geschokte gemoederen wat meer tot rust zijn gekomen - zoodanig zullen gedijen, dat zij ten slotte de oorlogskansen doen verminderen en eventueel toch uitbrekende oorlogen binnen engere grenzen beperken. Geschiedt dat, dan zijn de vele millioenen menschenlevens althans niet geheel nutteloos geofferd.

II.
Het Vooruitzicht.

Wat zal de naaste toekomst geven? Zijn die oorlogsmoeheid en oorlogshaat zoo algemeen, zoo krachtig, maar vooral, zoo *machtig*, dat zij reeds nu alle oorlogen kunnen voorkomen en dus zullen leiden tot algemeene en algeheele ontwapening? Het zal verstandig zijn vooralsnog de verwachtingen niet al te hoog te spannen.

Wij hebben nog niet het recht ons zulke illusies te maken, wanneer wij met aandacht letten op wat er telkens oplaait in het verre Oosten, in Rusland, in het Oosten en Zuid-Oosten van Europa en bij de kleine entente. Waarbij vooral ook niet te vergeten Frankrijk en het kleine, zoo geteisterde en uitgemergelde België, dat bezig is een - voor zijn draagkracht - onzinnig kostbaar leger op te richten, waar zelfs de socia-

listen hunne medewerking verleenen willen tot het vormen van een machtig volksleger, en feitelijk met de Regeering slechts van meening verschillen omtrent de middelen, die tot dit doel zullen leiden[1)].

Voorloopig zal dus helaas wel blijven gelden Roosevelt's uitspraak: ‘In communities where there is violence, a honest man must protect himself; and until other means of securing his safety are divised, it is both foolish and wicked to persuade him to surrender his arms while the men who are dangerous to the community retain theirs’.

Is het oogenblik voor jubelen dus nog niet aangebroken, zoo zou het toch zeer ondankbaar zijn de oogen te sluiten voor enkele onmiskenbare teekenen ten goede. Zij het wellicht nog meer onder den tegenwoordigen economischen druk, dan wel bepaaldelijk uit ethische beginselen, zoo geven sommige Regeerders in de beschaafde wereld toch teekenen, dat zij den ingang van den goeden weg in het gezicht hebben gekregen en wel geneigd zouden zijn om de volkeren dien weg te wijzen. Zulke teekenen komen tot ons indirect uit Genève, zeker ook uit Ierland en - last not least - uit het paleis aan het begin van den mooien Ouden Scheveningschen weg, waar thans het Permanent Hof van Internationale Justitie is geopend. Voorts rechtstreeks uit Washington.

Al is het nog niet heel veel, wij moeten het toch met dankbaarheid aanvaarden.

Het streven te Washington tot vermindering, althans zeker tot niet verder opvoeren, van de vlootsterkten, moet noodzakelijk gevolgd worden door soortgelijke overeenkomsten omtrent de landstrijdkrachten. Economische druk in de eerste plaats en ook wel oorlogshaat zullen onweerstaanbaar daarop aandringen.

Al is nog in de verste verte niet te voorzien, dat men zal kunnen en zal willen komen tot radicale afschaffing van de legers, zoo zal men meer en meer trachten ze tot bescheidener afmetingen terug te brengen. Dat zal dan moeten zijn, zoowel voor vredes- als voor oorlogssterkten, want anders blijven in vredestijd de persoonlijke druk en de kosten voor

1) Zie avondblad van de *Nieuwe Courant* van 3 Januari 1922, 1e blad, onder ‘Sterk Leger gewenscht’.

uitrusting, bewapening en verdere oorlogsvoorbereiding ontzettend hoog, en krijgt men in oorlogstijd weer al de ellende terug, die de jongste oorlog met zijn reusachtige legers heeft medegebracht.

Maar, wanneer men de strijdmacht zoowel in vredestijd als in oorlogstijd in sterkte vermindert, dan ontstaat er een conflict met het zoo vaak - ook ten onzent - als ideaal geuite denkbeeld, dat bij het uitbreken van een oorlog de geheele mannelijke bevolking geoefend gereed moet staan, om voor het landsbelang te strijden. Dan is het uit met: ‘het geheele volk onder de wapenen’; dan is er geen plaats meer voor: ‘het volksleger’.

□□□

Voor dat wij ons daarover al te bedroefd maken, is het goed, eerst na te gaan of het behoud van reusachtige legers nog wel zou kunnen worden volgehouden met het oog op de zuiver militaire eischen.

Onder ‘militaire eischen’ wordt hier verstaan, datgene wat de te goeder trouw zijnde militaire deskundige moet vragen aan oefentijd, oefeningsmiddelen en oefeningsgelegenheid, aan bewapening en uitrusting in den meest algemeenen zin van het woord, om met de hand op het hart, voor zijn eer en geweten, te kunnen verklaren, dat hij daarmede in staat zal zijn, ingeval van oorlog zijn vaderland een bruikbaar leger te geven, geschikt om te voldoen aan de taak, die de natie er aan zal stellen.

Krijgt hij minder dan hij noodzakelijk acht, dan moet hij zijn waarschuwende stem doen hooren; dan is het zijn plicht er op te wijzen, dat de weermacht onmogelijk de rechtmatig te vorderen hoedanigheden zal kunnen bezitten; zij het dan door minder goede organisatie, door te geringe geoefendheid, of door te geringe, dan wel achterlijke uitrusting en bewapening[1]. De natie moet dan weten of zij het tegenover zich

1) Lees b.v. de adviezen van den Raad van Defensie overgelegd bij de gedrukte stukken nopens de ontwerp-wetten van den Minister van Oorlog Pop, betreffende de tijdelijke afwijking van de Militiewet en daarna de nieuwe regeling van den dienstplicht.

zelf kan en wil verantwoorden, dat in geval van oorlog tal van jonge menschenlevens nutteloos zullen worden geofferd. Maar zij moet niet, om haar geweten gerust te stellen, het oor leenen aan hen, die zulk een roepende in de woestijn uitkrijten voor *militarist*. Dat zou hij zijn, wanneer hij meer vroeg dan noodzakelijk is voor het einddoel, alleen voor het amusement van het soldaatje spelen.

Na deze uiteenzetting moet ik er op wijzen, dat in dezen oorlog de taak van den eenvoudigen soldaat en die van de aanvoerders van den laagste tot den hoogste en van de kleine, grootere en grootste staven steeds moeilijker en gecompliceerder zijn geworden; dat de gevechtsmiddelen voortdurend zijn uitgebreid, vermeerderd en geperfectionneerd, en daardoor tevens gevoeliger zijn geworden in het gebruik; dat zoodoende de taak voor den enkelen soldaat te moeilijk is geworden, om van hem te kunnen eischen, dat hij zelfs in zijn eigen wapensoort een 'all round' soldaat zij, waardoor - behalve zellere, voor allen gelijke elementaire opleiding - meer en meer tot specialiseering moet worden overgegaan; dat daardoor de goede samenwerking in de onderdeelen weder moeilijker valt aan te leeren en te regelen, zoodat naast de moeilijker individueele opleiding van den soldaat eveneens ontstaan is een grootere behoefte aan oefening van de kleinere en grootere legeronderdeelen, om die gespecialiceerden te brengen tot, en te wennen aan, juiste samenwerking in die onderdeelen.

Met andere woorden: de oefenings-, uitrustings- en bewapeningseischen zijn na dezen oorlog niet geringer, maar integendeel veel grooter geworden, en door die hoogere eischen zullen, bij behoud van de groote legersterkten, - *wil men goede resultaten verkrijgen* - persoonlijke en geldelijke offers noodig zijn, waarbij die, welke vóór den oorlog gevraagd en gegeven werden, als bescheiden zijn aan te merken.

Zal het economisch *mogelijk* zijn aan die hoogere en toch werkelijk billijke eischen te voldoen, en zoo ja! zal men daar op den duur nog langer aan *willen* voldoen? Het antwoord op beide vragen moet ontkennend luiden.

Zal het aan den anderen kant te verantwoorden zijn, aan die eischen *geen* gehoor te geven, zoodat bij eventueelen oorlog legers moeten worden gemobiliseerd van groote ge-

talsterkte, maar met te geringe geoefendheid, geëncadreerd met niet ten volle voor zijn taak berekend lager en hooger kader, met te zwakke of achterlijke uitrusting en bewapening, vermoedelijk beide?

Zulke slappe en daardoor tevens logge legers zullen zonder voldoend zelfvertrouwen en zelfbewustzijn te velde trekken en daar een gemakkelijke prooi worden voor beter geoefende en bewapende krijgsmachten, die daarom niet grooter in aantal soldaten behoeven te zijn.

Integendeel, wanneer men het er maar op waagt zonder aan militaire eischen te voldoen, dan voorzeg ik, dat kleine maar uitstekend geoefende, geëncadreerde en georganiseerde en volgens de laatste vindingen uitgeruste en bewapende legers, zeer veel grootere, maar om der kosten wille minder deugdelijk geoefende en bewapende legers, zullen wegmaaien of als wilden voor zich uit zullen jagen. Dan zal het gaan - zij het ook niet volgens dezelfde verhoudingscijfers - als op Sumatra, waar van Daalen, met een paar honderd soldaten, eenige duizenden vijanden[1)], en als bij Khartoem, waar Kitchener, met enkele duizenden, tienduizenden bloedig versloeg; vooral zoo bloedig, omdat de verslagenen dachten, dat zij met grooten moed, vaderlandsliefde, doodsverachting en overmacht in aantal hun achterstand in organisatie, oefening en bewapening zouden kunnen goed maken.

□□□

In dezen wereldoorlog zijn meermalen, wanneer minder goed geoefende troepen moesten strijden tegen beter geoefende, de kwade gevolgen niet uitgebleven.

Antwerpen werd in zeer korten tijd genomen, door een leger kleiner in aantal dan de troepenmacht, die in die sterke vesting aanwezig was. Het lot der - om politieke redenen - in der haast daarheen gezonden bijeengeraapte Engelsche brigade is bekend genoeg.

Wat hebben de Russen niettegenstaande de grootste over-

1) Bij zijn tocht in Februari tot en met Juli 1904 in de Gajo-, en Alaslanden berokkende de Overste van Daalen met een gevechtssterkte van een kleine 200 man, alleen bij de verovering van een negental versterkingen, den vijand te zamen ruim 2400 verliezen.

macht, weinig tegen de Duitschers weten te bereiken! De laatsten bevochten in den zomer van 1915 (toen er in Rusland nog geen sprake was van revolutie) met in *aantal* veel zwakkere troepen hunne groote overwinningen, die in Augustus van dat jaar werden bekroond met de verovering van Warschau, den vestingdriehoek Novo Georgowitch-Ivangorod-Brest Litowsk, en van nog een partijtje Narewvestingen er bij. Zij maakten daarbij honderdduizenden Russen gevangen, en maakten er niet meer, eenvoudig, omdat zij niet sneller konden marcheeren. Het is tragi-comisch, wanneer men nog eens herleest, hoe die geweldige Russische nederlagen door de belanghebbenden werden vergoeilijkt met de mededeeling, dat het Russische leger toch maar niet geheel vernietigd en toch zoo kunstig teruggetrokken was. Daarbij werd geen rekening gehouden met de omstandigheid, dat het te groot was en een te groote frontbreedte had, om door het zooveel kleinere Duitsche leger afgesneden of omsingeld te kunnen worden. Het laatste moest zich dus wel vergenoegen met er geweldige happen uit te bijten, waarop de rest zich zoo snel doenlijk moest terugtrekken, omdat het door die groote wonden voorloopig voor alle actief optreden ongeschikt was.

Na den slag bij Kamerijk in het einde van 1917 boden de jongere Engelsche troepen geen voldoenden weerstand en werd de verdediging in hoofdzaak gevoerd door plukjes oudere soldaten, die de artillerie nog een tijd lang in staat stelden haar werk te blijven doen. Men achtte vooral het gehalte der in den oorlog aangestelde officieren zóó gedaald, dat de innerlijke waarde van het leger toen op hoogstens 50% van die der troepen van 1914 werd berekend - en dit niettegenstaande bijna een jaar van geforceerde oefening. Dat die achteruitgang van de waarde der officieren niet enkel en alleen betrekking had op hun militaire bekwaamheid, blijkt wel uit de mededeeling van Juni 1919, gedaan door den Generaal Robertson, Commandant van het toenmaals circa 200.000 man sterke Engelsche bezettingsleger, dat het gehalte der jonge officieren van dien aard is geworden, dat hij nagenoeg dagelijks een officier ten gevolge van een krijgsrraadvonnis moet casseeren. Er werd toen nog slechts over één, hoogstens twee beroepsofficieren per bataljon beschikt.

Door onvoldoende geoefendheid[1] - die nu eenmaal niet geheel kan worden goed gemaakt door de grootste dapperheid - waren de verliezen der Amerikaansche troepen, bij hun eerste groote aanvallen aan de Maas en in de Argonnen, zoo buiten alle verhouding groot, dat Foch aarzelde of hun verder zelfstandig optreden wel mogelijk was. Die verliezen waren zoo geweldig, dat de Amerikanen de getallen voor de Franschen en Engelschen verzwegen; doch ze werden door dezen verondersteld te bedragen omstreeks 100.000 man op eene gevechtssterkte van tusschen de 200.000 tot 300.000 man. En dat, terwijl het weerstandsvermogen der Duitschers reeds aan het verminderen was!

Maar men denke vooral niet, dat het alleen de geallieerden waren, die de nadeelen ondervonden van het strijden met minder deugdelijk geoefenden.

Men leze slechts wat de Duitsche Generaal von Moser zegt over de groote moeilijkheden, die minder geoefende staven, kader en soldaten bij de operatiën baarden. Ook wat zijn collega Balck mededeelt omtrent de lijdensgeschiedenis in October 1914 van het toen nieuw gevormde IVe Leger, dat was samengesteld uit de vier reserve-legerkorpsen XXII, XXIII, XXVI en XXVII.

Deze korpsen werden bij de mobilisatie opgericht. De onderdeelen bestonden voor ¼ uit manschappen van de oudere lichtingen en verder uit ‘Kriegsfreiwilligen’, meest jongelui van 17-20 jaar, uit alle standen der maatschappij, die zich bij groote hoeveelheden blijmoedig, zonder eenigen dwang, kwamen aanmelden. De onderdeelen werden nagenoeg geheel geëncadreerd met landweer- en reserve-officieren, waarvan slechts weinigen vroeger bij het actieve leger hadden gediend; beroepsofficieren waren zoo goed als niet aanwezig; behalve in de hoogere staven en commando's.

Deze troepen werden eerst individueel en daarna in kleinere troepenafdeelingen geoefend. Het gemis aan een voldoend aantal beroepsofficieren, om als goed geschoold

1) Onder geoefendheid van *troepen* moet niet enkel worden verstaan de geoefendheid van den soldaat als *individu*, maar bovendien en vooral die van de uit die enkelingen en uit lager en hooger kader samengestelde kleinere en grootere legerafdeelingen, ieder op zich zelf en in hunne onderlinge samenwerking.

instructeur dienst te doen, deed zich daarbij pijnlijk gevoelen. Half September vertrokken zij, regimentsgewijze vereenigd, naar divisiekampen, waar zij oefeningen hielden; in de grootere troepenverbanden ook in samenwerking met de verschillende wapensoorten. De artillerie stond bij die van de actieve legerkorpsen van het veldleger achter. Zij bestond uit slechts de helft van het bij de laatste ingedeelde aantal veldvuurmonden, terwijl geen lichte of zware houwitsers aanwezig waren; m.a.w. zij kwam ongeveer overeen met de artillerie waarmede het Nederlandsche veldleger in Augustus 1914 naar Brabant trok.

Niettegenstaande alle enthousiasme, goeden wil en den grootsten ijver, waren geoefendheid, samenhang en training dezer legerkorpsen nog niet voldoende, toen op 10 October 1914 de eerste bevelen kwamen voor den opmarsch naar het oorlogsterrein. Balck weet niet of alle legerkorpscommandanten hebben gerapporteerd, dat de troepen nog niet voldoende tot den oorlog waren voorbereid; maar wèl, dat de commandant van het korps, waartoe hij behoorde, dit wèl deed.

De Duitsche hoogste legerleiding had echter deze troepen, geoefend of niet, noodig. Het eerst zoo zegevierend voortrukkende Westerleger was bij de Marne vastgeloopen en moest nog dankbaar zijn, dat het na een terugtocht van enkele dagen zich kon ordenen en teweer stellen tegen de, thans op hun beurt ten aanval oprukkende, Ententetroepen. Daarbij ontstond de bekende wedloop om elkanders noordwestelijken vleugel te omsingelen; de wedloop, die eindigde met een deadheat, doordien beide legers vastliepen tegen de Noordzee, waar zij tegenover elkander zouden blijven staan tot even vóór het einde van den oorlog.

Begin October was het echter nog niet zoo ver, en hoopte de Duitsche legerleiding nog steeds, den wedloop te kunnen winnen.

Men moest daartoe troepen naar het Noordwesten werpen zoo snel als menschelijkerwijze mogelijk was. En zóó werd het onrijpe IVe leger tot den aanval gevoerd en kwam het op 19 October ten Oosten van den IJser met den vijand in aanraking.

Toen bleek erbarmelijk hun onvoldoende geoefendheid. Ondanks den grootsten moed en onbeperkte zelfopoffering,

en niettegenstaande hun plaatselijk groote numerieke overmacht, leverden hunne aanvallen geen voldoend succes op.

Stroomen jong bloed zijn daar vergoten: nutteloos of wellicht erger, want door hun opoffering is de oorlog niet gewonnen maar misschien een paar jaar verlengd: 'überstromende Begeisterung konnte nicht ungenügende Ausbilding ersetzen'. Het toen verkregene ware met een zeer veel kleiner aantal goede troepen ook bereikt, doch de legerleiding had op dat oogenblik slechts deze nieuwe troepen ter beschikking, terwijl de tijd ontbrak, er legerafdeelingen van de strijdende troepen mede af te lossen en deze vervolgens naar den noodwestelijken vleugel te verplaatsen.

Het was ongeveer toentertijd, dat een hooggeacht lid onzer Volksvertegenwoordiging, die deze gebeurtenis niet voldoende kon kennen en overzien, mededeelde, dat thans z.i. toch overtuigend was aangetoond, dat in enkele maanden uitstekende troepen kunnen worden gevormd!

Behalve in het laatst omschreven geval, kwamen overal de tijdens den oorlog korter geoefenden eerst achter en daarna in of tusschen reeds strijdende en beproefde legerafdeelingen te staan, zoodat hetgeen zij verricht hebben daarom nog niet verwacht mag worden van soortgelijke troepen, wanneer zij, op zich zelf, zonder zulk een machtigen steun, in het veld nouden moeten treden.

Het logisch gevolg van deze oorlogsondervinding zou moeten zijn, dat men in de landen, die in dezen vreeselijken oorlog meestreden en wier legers nog op dienstplicht blijven berusten, er niet toe zou durven besluiten den eersten oefeningstijd te verminderen. Wanneer dit in een paar landen toch het geval is, geschiedt het slechts aarzelend en huiverig: omdat men er toe gedwongen wordt door bittere economische noodzakelijkheid.

Daardoor alleen is te verklaren, dat de socialisten in België, nu de Generale Staf den eersten oefeningstijd durft te verminderen tot op 10 maanden, van inkrimping tot 6 maanden spreken, mits... daaraan verbonden zullen zijn militaire vooroefeningen van den 14- tot den 18-jarigen leeftijd. Men moest daarmede in onze Volksvertegenwoordiging eens aankomen!

Daardoor is het te verklaren, dat de Fransche Regeering

den eersten oefeningstijd slechts wil verkorten tot 18 maanden, mits...ja, deze ‘mits’ is zoo zwanger van verrassende gevolgen, dat ik daarvoor aanstonds de bijzondere aandacht zal moeten vragen.

Daardoor zou het eveneens mogelijk kunnen zijn, dat er waarheid is in de geruchten, volgens welke genoegen zou worden genomen met verkorting van oefeningstijd tot slechts twee jaar in het land der modernste ideale vrijheidsbegrippen: Rusland.

Men ziet, hoe die landen slechts schoorvoetend, met ach en wee, ertoe besluiten willen den eersten oefentijd te verkorten. Niet, omdat zij langer diensttijd overbodig achten, maar enkel, omdat zonder verkorting het absoluut onmogelijk zal blijken de balans weer in evenwicht te brengen. Men moge zoo nog eenigen tijd kunnen doorgaan met opoffering van de kwaliteit aan de kwantiteit, maar dan zal ook daar de vrees voor het staatsbankroet tot meer afdoende maatregelen dwingen. En wanneer men dan niet meer aan de kwaliteit durft te tornen, zal men, *willens of onwillens, de legers kleiner moeten gaan maken*.

III.
Voordeelen van het vrijwilligersleger.

Tot troost voor hen, die noode afstand zullen doen van ‘het geheele volk onder de wapenen’, heeft het zijn nut op verschillende voordeelen te wijzen, die aan kleinere legers verbonden zijn.

Wanneer het niet in het voornemen ligt alle mannen in het oorlogsleger op te nemen, wordt de op te leggen voorraad krijgsmaterieel, alle soorten van wapenen inbegrepen, naar verhouding kleiner en dus goedkooper. Voorts zullen kleinere legers het economisch evenwicht minder geweldige schokken toebrengen dan die, welke zullen worden gevoeld wanneer het geheele volk ten strijde trekt.

Door strengere selectie kunnen meer niet in alle opzichten geschikten van den krijgsdienst worden uitgezonderd, en wordt dus het aantal verliezen aan physieke uitputting geringer. Ook zullen dan gemakkelijker bepalingen worden

getroffen tot vrijlating van hen - en hun aantal neemt steeds toe - die uit werkelijke overtuiging tegen den krijgsdienst zijn gekant, waarbij de stemming van den troep zal winnen.

Uit een zuiver militair oogpunt is er ook veel winst te behalen. Oefening, uitrusting en bewapening op hoog peil en *up to date* te houden, zal alleen voor een kleiner leger mogelijk blijken.

□□□

Wanneer echter slechts een betrekkelijk klein gedeelte van de mannelijke bevolking de wapenen opneemt, dan komt men bij handhaving van den dienstplicht tot behoud en zelfs tot verscherping van de loting, wellicht met in het verschiet weder de mogelijkheid van plaatsvervanging. Dan is echter de overgang tot het stelsel der *vrijwillig dienenden* niet groot meer.

Een strooming in die richting is reeds waarneembaar.

Engeland en Amerika zijn met de demobilisatie weder tot hun vrijwilligerslegers teruggekeerd. Aan Duitschland en zijn bondgenooten is het stelsel van vrijwilligers opgelegd.

Ik zou ook kunnen wijzen op Rusland met zijn roode vrijwilligersleger van - naar men zegt - drie millioen man vredessterkte; doch de toestanden zijn daar nog te weinig bezonken en er is nog te weinig van bekend, dan dat daaruit met eenige zekerheid gevolgtrekkingen zouden zijn te maken. In den beginne was het: ‘schiet dood of gij zult doodgeschoten worden’, en daarna moest de door gruwelen verkregen vrijheid gruwelijk worden verdedigd. Maar het is de vraag of dit stelsel op den duur zal blijven bestaan. Er loopen geruchten (komende uit Kopenhagen), dat in Rusland een dienstplicht van 2 jaar, aanvangende op den 18-jarigen leeftijd, zal worden ingevoerd. Zij zijn nog niet bevestigd; ook is niet bekend of de zoodoende verkregen troepen zullen komen naast, dan wel ter vervanging van het roode leger, of dat zij zullen moeten dienen om dit laatste op sterkte te houden. (Het is niet onmogelijk, dat die geruchten het Russische met het Poolsche leger verwarren).

Nu moet ik, voor wat dit onderwerp aangaat, nog een oogenblik in het bijzonder de aandacht vragen voor Frankrijk. Men wil daar volgens het ‘Projet de loi sur le recrute-

ment' den dienstplicht behouden en den eersten oefeningstijd der dienstplichtigen terugbrengen van de drie jaren van vóór den oorlog op 18 maanden, mits... 'l'armée noire' zal gebracht worden van 200.000 man op 300.000 man, m.a.w. men wil daar een vrijwilligersleger hebben van 300.000 man[1].

Dat in Frankrijk zelf het denkbeeld rijst, dat deze vrijwilligers wel eens *in de plaats* van de dienstplichtigen zouden kunnen treden, zou men kunnen opmaken uit het hoofdartikel van de *Figaro* van 30 December 1921. De schrijver, kolonel Romain, meent toch te moeten wijzen op het gevaar dat door het uitbreiden van dit gekleurde vrijwilligersleger de Fransche jongelingschap zou kunnen worden ontwend aan het denkbeeld, dat de eerste plicht van den jongen Franschman is: het dragen van de wapenen ter verdediging van de belangen van zijn vaderland[2].

□□□

Legers van vrijwillige beroepsmilitairen hebben het voordeel, dat hunne sterkte beperkt is en ook door buitenstaanders gemakkelijk kan worden gecontroleerd.

Ten opzichte van dienstplichtlegers kan men wel de cijfers, aangevende het aantal jaarlijks in te lijven soldaten en het aantal jaren van hun dienstplicht, met elkander vermenigvuldigen, en dat product weder met een coëfficient voor het onvermijdelijk verloop (ontstaan door sterven, lichamelijk

1) 'L'armée *noire*' is feitelijk geen juiste benaming. Een gedeelte, bestaande uit Aziaten, Arabieren en Marokkanen, is volstrekt niet zoo zwart. Het schijnt, dat van die 300.000 man 20.000 zullen moeten worden geleverd door Azië, en de rest door Afrika.

2) In een vroeger hoofdartikel van hetzelfde blad werd medegedeeld, dat het indienstnemen van deze gekleurde soldaten zulk een uitstekend middel is om hen te ontwikkelen, orde en regelmaat te leeren en hun de Fransche beschaving bij te brengen.
Kolonel Romain schijnt bezorgd te zijn, dat zoodoende een gedeelte dier kleurlingen te veel beschaafd en ontwikkeld zullen worden, zoodat zij na beeindiging van hun dienstverband de Fransche jongelui uit verschillende posten zullen verdringen, òf hij vreest wellicht, dat het beschavingsproces niet op allen voldoende zal werken. Althans hij verlangt als voorwaarde, dat de gekleurde soldaten eerst uit hun dienstverband zullen worden ontslagen, nadat zij veilig en wel naar hun pays natal terug zullen zijn gebracht.

ongeschikt worden, verlaten van het land, enz.); doch zoodoende krijgt men slechts een maximumsterkte, waarmee bij begin van een oorlog *zou* kunnen worden uitgerukt. Geenszins is dit tevens het getal, dat bij dat begin werkelijk georganiseerd, geoefend en bewapend gereed zal staan om uit te rukken.

Om dit met een sterkend sprekend voorbeeld duidelijk te maken, zij er aan herinnerd, dat de ontwerpwet van den Minister van Oorlog Pop, betreffende de 'Nieuwe regeling van den dienstplicht', na 20 jaren te hebben doorgewerkt, bij mobilisatie de beschikking zou hebben gegeven over bijna 750.000 ingelijfden. Van dit schrikwekkend aantal zouden dan echter slechts min of meer geoefend zijn 373.000 man, waarvan intusschen de vijf oudste lichtingen voorloopig niet zouden worden opgeroepen. Van dit altijd nog respectabele getal zouden ten slotte niet meer dan ongeveer 64.000 man, alle wapens en hulpdiensten inbegrepen, geoefend, uitgerust, bewapend en georganiseerd worden in een veldleger, dat als zoodanig voor een nabuur onmiddellijk gevaar zou kunnen opleveren, wanneer hij plannen mocht koesteren, om iets wederrechtelijks in onze buitenprovinciën te ondernemen[1)].

Zonder wetswijziging, doch met een andere organisatie, zou dat veldleger echter zeer kunnen zijn uitgebreid, zonder dat men dit in het buitenland zoo precies behoefde te weten. Men voelt hier het onzekere van eene dergelijke combinatie.

Vredesorganisatie en vredessterkte van de legers van groote naburen kent men vrij nauwkeurig. Eveneens is het gevolg dat mobilisatie voor reeds in vredestijd bestaande legerafdeelingen hebben moet, tamelijk juist te bepalen. Maar wat men dan nog zal hebben te verwachten aan reserveformatiën en wat die waard zullen zijn voor onmiddellijke actie, ligt gedeeltelijk in het duister, en leent er zich toe om in het duister te worden gehouden. In landen met groote legers is men in

1) Zitting 1920-1921; gedrukte stukken No. 441. Het getal 750.000 's gevonden als volgt: volgens die stukken zijn er jaarlijks ongeveer 63.000 inschrijfplichtigen, waarvan ± 14.000 ongeschikt voor inlijving. De overblijvende moeten niet worden vermenigvuldigd met 20 maar - om der wille van het verloop - met den coëfficient 15.24, dus (63.000 - 14.000) x 15.24 = 746.760. De andere cijfers worden in de gedrukte stukken zelf gevonden.

den regel niet zoo mededeelzaam als wij, zoodat de nabuur steeds aan onaangename verrassingen blootstaat. Door wantrouwen geprikkeld, jagen groote naties hun dienstplichtlegers dus voortdurend tegen elkander op. In Frankrijk heeft men het legerbestuur er een verwijt van gemaakt, dat het niet voldoende ingelicht is geweest omtrent de reservedivisiën, die de Duitschers onmiddellijk bij het begin van den oorlog te velde hebben gebracht. Waarop is geantwoord, dat het legerbestuur van haar bestaan wel op de hoogte was geweest, maar niet had kunnen voorzien, dat een gedeelte dier divisiën geschikt en gereed zou zijn, om onmiddellijk, ingedeeld bij de actieve legerkorpsen, in eerste linie in den strijd te worden geworpen.

Het onderling wantrouwen der mogendheden ten aanzien van de te verwachten gevechtswaarde en oorlogssterkte van elkanders dienstplichtlegers heeft een zeer wezenlijken grond, die alle pogingen tot het bij overeenkomst vaststellen van vredessterkten, moet verlammen. Het is niet toevallig, dat men te Washington slechts over de sterkte der vloten onderhandeld heeft, en de bespreking van die der landlegers onbepaald heeft moeten verdagen. De sterkte van een vloot is aan te geven in concrete getallen, uitdrukkende gevechtseenheden, tonnenmaat en bewapening. Slagschepen kunnen bij mobilisatie niet worden geïmproviseerd. Het is wel mogelijk, schepen van de handelsvloot voor gebruik als hulpkruiser in te richten; maar hun gevechtswaarde tegenover werkelijke oorlogsschepen is nagenoeg nul. Het ‘in het geheim’ bouwen van oorlogsschepen van beteekenis is eene onmogelijkheid.

Eene betrouwbare overeenkomst tusschen mogendheden omtrent de sterkte van hun landlegers wordt eerst mogelijk bij het stelsel van vrijwillige dienstneming met een meerjarig eerste dienstverband. De sterkte van een vredesleger van vrijwillig dienende beroepsmilitairen is gemakkelijk na te gaan; tot op enkele manschappen na nauwkeurig. Wanneer voorts wordt overeengekomen, dat het eerste verband minstens zes of acht jaren zal duren, met vooruitzicht op reëngagement bij blijvende geschiktheid, dan wordt - zelfs bij reserveplicht voor hen die het leger verlaten - de mogelijkheid tot plotseling uitbreiding bij mobilisatie zeer beperkt. Als aanvulling met onmiddellijk voor den oorlog geschikte

soldaten, heeft men immers alleen deze reservisten beschikbaar om dienst te doen. Hun aantal kan moeilijk zeer groote verrassingen baren. Onderlinge controle tusschen de mogendheden wordt door het vrijwilligerssysteem dus veel gemakkelijker[1].

IV.
Internationale strijdmacht.

Het is slechts langs den weg dezer - naar de sterkte controleerbare - vrijwilligerslegers, dat ik ook te land mogelijkheden zie ontstaan voor de verwezenlijking van de schoone en moedige denkbeelden van Prof. Mr. C. van Vollenhoven.

Hij zelf spreekt van het ‘reine en koninklijke doel van een wereldjustitie, geschraagd door een wereldstrijdmacht’[2]. Ik geloof, dat er in beschaafde landen maar weinigen zullen bestaan, die zulk eene gerechtigheid niet zouden toejuichen.

Ik meen, dat de geachte Hoogleeraar bij het volhardend streven naar zijn groote doel, de moeilijkheid der vervulling te land volstrekt niet voorbijziet. Hij toch zou reeds verheugd zijn, wanneer slechts een begin werd gemaakt met de handhaving van de neutraliteitsvoorschriften voorzoover die geschieden kan door een strijdmacht ter zee[3]; en hij zelf, in de eerste plaats, wees op de groote moeilijkheden die zullen zijn te overwinnen om te komen tot een eerlijken maatstaf bij ontwapening[4].

Het wil mij voorkomen, dat - te land - deze onvindbaar is, tenzij de legers bestaan uit vrijwillig dienende beroepssoldaten. Eerst dan is het mogelijk positieve getallen te noemen,

1) De Fransche Regeering spreekt herhaaldelijk wantrouwen uit tegenover Duitschland, dat een leger van 7.000.000 geoefenden zou kunnen uitbrengen, niettegenstaande aan dat rijk een vrijwilligersleger van slechts 100.000 man is opgelegd. Die millioenen zouden dan echter moeten komen uit hen, die tijdens den oorlog werden geoefend of daaraan deelnamen. Daar dit aantal evenals de waarde dier geoefendheid voortdurend vermindert, zal er op den duur uit dit oogpunt geen deugdelijke reden tot wantrouwen overblijven.
2) In de ‘Roeping van Holland’.
3) Zie o.a. redevoering 22 Mei 1913 te 's Gravenhage in de vergadering uitgeschreven door ‘Vrede door Recht’.
4) ‘De drie Treden van het Volkenrecht’.

zooals dit mogelijk is gebleken bij de conferentie te Washington voor de bewapening ter zee.

Ook uit een ander oogpunt zullen vrijwilligerslegers de invoering van een internationale strijdmacht vergemakkelijken. Aan vrijwilligers kan men bij hun in dienst treden als voorwaarde stellen, dat zij ook voor krijgvoering ten bate eener internationale justitie beschikbaar zullen zijn, zelfs wanneer het geldt de bestrijding van een land waarmede het Vaderland niet rechtstreeks in oorlog is, ja waarmede het wellicht overigens op den besten voet staat.

Zal men veel landen vinden, waar de volksvertegenwoordiging toestemming zal geven tot een dergelijk gebruik van dienstplichtigen?

Twijfel is hier niet onredelijk. Zelfs al wilde men niet zoover gaan als de Duitsche jurist Kiparski, die een gemeenschappelijk landleger op neutraal gebied onder de wapenen zou willen houden (lees: opbergen) 'in Afrika, in früheren Teilen der Türkei und sonstigen neutralisierten Gebieten', om op deze wijze 'jederzeit zur Disposition zu stehen'[1].

Prof. van Vollenhoven verklaarde, dat hij een flinke internationale strijdmacht noodig heeft, omdat het oogenblik voor algeheele ontwapening nog niet is aangebroken. Het ontstaan nu van een internationaal landleger lijkt slechts langs den weg van de vrijwilligerslegers uitvoerbaar, de weg die bovendien reeds tot een belangrijke beperking der bewapeningen zal leiden.

V.
Vrijwilligersleger en wet-van Dijk.

Hoe staan wij bij ons te lande tegenover al deze dingen? Kunnen wij dadelijk tot het vrijwilligersleger overgaan? Sedert 1839 heeft ons volk over het algemeen geen blijk gegeven een sterk en uitstekend geoefend en bewapend landleger te begeeren. Wat ten slotte aan aantal soldaten, maar vooral aan geoefendheid en aan bewapening nog werd verkregen, is door de opeenvolgende Regeeringen met moeite aan de volksvertegenwoordiging ontwrongen. Een zeker

1) Beitrag zur Frage der allgemeinen Abrüstung und des internationalen Schiedsgerichtes.

tijdelijk verlangen naar een krachtiger weermacht heeft zich in de militie-, landweer- en landstormwetten van 1901 en van 1912 met de daaruit voortvloeiende reorganisaties van het leger geuit. Langzamerhand begint bij dat gedeelte der natie, dat niet ziende blind is, de waarheid door te dringen, dat wij met de persoonlijke en geldelijke offers, welke die wetten eischten, niet bekocht zijn uitgekomen, omdat het snel gemobiliseerde leger ons in Augustus 1914 voor een inval heeft behoed en wij buiten den vernielenden oorlog zijn gebleven, die ons nog wel heel veel meer zou hebben gekost[1].

Doch na het eindigen van den oorlog is men ten onzent onder den indruk der economische inzinking gekomen. De oorlogshaat is wellicht in weinig landen zoo krachtig opgelaaid als bij ons, die toch alleen maar geleden hebben in de beurs. Zij, die nog niet om geheele afschaffing van het leger roepen, dringen toch wel nagenoeg zonder uitzondering, op verkorting van oefentijd ter vermindering van de kosten, aan. Om diezelfde reden wordt ook bezuiniging op de encadreering met beroepspersoneel gevraagd. Op de staatshuishouding moet nu eenmaal bezuinigd worden, hoe dan ook, en het eenige lichaam, waarop men dat ten onzent onmiddellijk doen kan, zonder in direct gevaarlijk conflict te geraken met een groot gedeelte der bevolking, is het leger; - ja, op het leger beknibbelende komt men juist een groot gedeelte dier bevolking in het gevlij.

De hulpwetten en ontwerp-wetten van de Ministers van Oorlog sedert November 1918, waren het gevolg. Het is een loven en bieden tusschen de politieke partijen geweest, tusschen hen, die het leger nu verder tamelijk overbodig achten en hen, die zich nog niet aan die illusie durven overgeven, met voor beiden als boeman op den achtergrond, de - meer dan enkelen - die het radicaal willen afschaffen.

1) Bij memorie van 12 December 1912 vroeg de Duitsche Generale Staf de oprichting van drie nieuwe legerkorpsen. In die memorie werd verklaard, dat men begreep groote nieuwe offers te vragen, ‘sie werden aber immer erheblich hinter denen zurück bleiben, die wir im Falle eines verlorenen Feldzuges zu leisten haben werden’. Men zal in Duitschland thans wel overtuigd zijn van de waarheid van die verzuchting. De drie legerkorpsen werden geweigerd; in hun plaats improviseerde men na de mobilisatie de reserve-legerkorpsen, waarvan werd gesproken op blz. 431, 432, 433.

Reeds vóór den wereldoorlog wees Prof. van Vollenhoven er op, dat velen van 's lands defensie afkeerig worden gemaakt, omdat ‘onder het thans bestaande statenstel, *de militairen zelf* geen uitweg weten om, binnen de grenzen den financieele mogelijkheden, die verdediging afdoende te verzekeren’[1].

Die toestand heeft zich thans, na den oorlog, in hevige mate verscherpt. Willen de werkelijke, en dus niet de politieke, maar de militaire deskundigen eerlijk antwoorden op de vraag of het mogelijk is thans een groot, goed geoefend, uitstekend georganiseerd, uitgerust en bewapend en snel mobilisabel leger te leveren met korter oefentijd, minder beroepspersoneel en relatief voor minder geld dan vóór den oorlog, dan zullen zij moeten bekennen, dat dit behoort tot de onmogelijkheden; dat integendeel thans voor een en ander veel meer moet worden gevraagd dan vóór den oorlog.

Die deskundigen dus kunnen de gewenschte oplossing niet geven, evenmin als zij, in eerlijkheid, bevestigend zouden kunnen antwoorden op de vraag of zij de quadratuur van den cirkel gevonden hebben. En kan men althans een quadraat maken, dat in inhoud onmeetbaar weinig van den cirkel verschilt; een groot uitstekend leger is met de denkbeelden ‘weinig moeite’ en ‘weinig geld’ *zelfs niet te benaderen*.

Hier helpen geen diensttijden van 6, 5½ of 4 maanden, geen (ten deele politiek) gepeuter met vrijwilligen landstorm en dergelijke lapmiddelen: een *goed* leger is *duur* en een *goed* en *groot* leger, naar verhouding, *des te duurder*. Wanneer ooit de tijd mocht hebben bestaan, dat men met geringe oefening en weinig geld een goed en groot leger kon hebben, dan is thans die tijd zeer zeker voorbij.

Geen dienstplichtwetten-Pop of -Van Dijk kunnen ons daaraan helpen; zij zijn slechts te beschouwen als wanhopige pogingen om te redden wat mogelijk is. De militaire waarde van het leger, dat is de waarde die het eventueel nuttig rendement moet leveren, zal er door dalen beneden het peil van 1914. De wet-Van Dijk vraagt wederom wat korter oefentijd. Zij is echter minder gecompliceerd dan de wet-Pop, en blijkens de kenbaar gemaakte plannen nopens de legerorga-

1) ‘De strijdende Vrede.’

nisatie zal thans een meer practisch gebruik worden gemaakt van de middelen door de wet verstrekt, dan Minister Pop's voornemen was.

Had dan de wet-Van Dijk moeten zijn verworpen?

Niettegenstaande al wat voorafgaat, neen. Neen, want er moest in de eerste plaats een zeer spoedig einde worden gesteld aan de verwarring en desorganisatie in het leger, verwekt door de hulpwetten en het voortdurend uitstellen van eene definitieve regeling; terwijl bovendien de wet-Van Dijk vermoedelijk nog het beste geeft, wat op het oogenblik in den partijstrijd is te veroveren. Ook kunnen wij nog wel wat profiteeren van de geoefendheid, verkregen in het mobilisatietijdperk, al wordt dit voordeel sterk verminderd door het nadeel, dat de jaren nà de demobilisatie voor de oefening hoogst ongunstig zijn geweest.

□□□

Hadden wij niet in eens tot een klein maar goed leger, en dan, consequent, naar een klein vrijwilligersleger moeten teruggaan?

Om daarop te kunnen antwoorden moet men overwegen, waartegen het leger preventief en zoo noodig actief moet kunnen dienst doen.

Vóór den wereldoorlog keken wij steeds naar het Oosten. Ofschoon door Duitschland nimmer direct bedreigd, begrepen wij, dat het bij een conflict van Duitschland met Frankrijk voor het leger van het eerste Rijk bijna ondoenlijk zou zijn, voor een snellen opmarsch de marschwegen, welke over ons grondgebied leiden, buiten gebruik te laten. Ons leger moest dus toen zoo sterk zijn, dat zijn tegenstand voor de Duitsche legerleiding een nadeeliger factor was, dan het gemis van het gebruik der bedoelde opmarschwegen. Aan dien eisch heeft het in 1914 voldaan.

Het Duitsche leger is voor afzienbaren tijd als bedreiging uitgeschakeld, zoodat onze legersterkte thans moet worden bepaald naar de beteekenis, die moet worden toegekend aan het, wèl bestaand, Belgisch-Fransch gevaar. Gaat men in België en Frankrijk - wat m.i. niet zal kunnen uitblijven - tot vermindering der verslindend groote legers over, dan zie

ik niet in, waarom wij *dan* niet onmiddellijk zouden volgen, mits *dan* tevens de kwaliteit verhoogende bij het verminderen van de kwantiteit.

Sedert Prins Maurits en Prins Frederik Hendrik zijn wij Europa nooit meer ten voorbeeld geweest op het gebied der strijdkrachten te land, en ik geloof niet, dat, wanneer wij thans den toon wilden aangeven, daarnaar elders de instrumenten zouden worden gestemd.

Gaat men echter elders voor, dan zullen wij van zelf volgen, en dan is de wet-Van Dijk lenig genoeg om geen beletsel te vormen tot geleidelijken overgang naar een kleiner contingent met langer eersten oefentijd. Ook zal een leger-Van Dijk nog wel elementen bevatten. die, bij omwerking tot een vrijwilligersleger, als bouwstoffen kunnen worden gebruikt. De sterkte daarvan zal dan bij internationale overeenkomst bepaald worden, en daar wij tot de kleinste staten behooren, zal ons quotum ook wel van de geringste zijn.

Dit kan men nu reeds zeggen, dat een vrijwilligersleger, al is het klein, toch niet goedkoop zal wezen. Wanneer men ze niet goed betaalt, krijgt men òf geen voldoend aantal mannen, òf het zijn verkeerde mannen. Het is er mede als met politie en brandweer: wil men goed personeel hebben dan moet men goed betalen; zooals in onze groote steden reeds voldoende door de ondervinding is aangetoond. Worden vrijwilligers goed bezoldigd, dan zullen zij - evenals in Engeland - een lichaam vormen waarop men trotsch kan zijn, en geen bron van onrust, zooals hier te lande wel eens is voorspeld.

Voor hen, die zich wellicht nu reeds voor de kosten beducht mochten maken, zij er aan herinnerd, dat op uitrusting en bewapening zeer veel zal kunnen worden uitgespaard; dat vrijwilligerstroepen ook zullen kunnen worden gebruikt in de koloniën; dat zij ten deele de taak van marechaussee en politietroepen zullen kunnen overnemen. Ook levert een goed vrijwilligersleger zeer vele geschikte leiders op van de lichamelijke ontwikkeling (niet langer: militaire vooroefening) der jeugd.

J. BURGER.

Een herleefd Chineesch wijsgeer.

Wie het oude China liefhebben en groote dingen daarvan verwachten, zien hun geduld op een zware proef gesteld. De revolutie, voor tien jaren hoopvol begonnen, is een jammerlijke mislukking gebleken, hoezeer zij aanvankelijk een succes mocht schijnen. Verscheurd door anarchie, lijdt het land aan innerlijke zwakte; terwijl schatten worden verkwist aan het onderhoud van waardelooze legers, blijven de noodigste hervormingen achterwege. Geheele provincies verhongeren, en erger dan dit alles, het peil van de politieke moraliteit zakt steeds lager.

Toch mag men niet wanhopen. Zijn niet tien jaren als één dag voor een volk met drieduizend jaren geschiedenis? Men gaat langzaam in het Oosten. Het aangeboren bewegingsrhytme past zich moeilijk aan bij ons Taylorstelsel van vooruitgang, al laat de ongeduldige Westersche werkmeester nog zoo fel de zweep klappen. Laat het genoeg zijn dat de verstijfde geesten zich gerekt hebben in zucht naar vrijheid; wat wonder dat, als bij een kind, de eerste spartelingen grijpbewegingen zijn van hebzucht, en het slaken van oude boeien gemakkelijk bandeloosheid kan beteekenen?

'De ware vrijheid luistert naar de wetten'. Is er moeilijker kunst dan deze? De oude Chineesche wijzen wisten het en zij vertrouwden de vrijheid niet. Zij streefden naar rustige onbewogenheid, die werd tot geestelijke stilstand en starheid, en het leven ging te loor waar men trachtte het oneindige te grijpen.

Doch de oude wijsheid voldoet niet meer. Te zeer heeft het

Westen de oude harmonie door het gegil van zijn stoomfluiten verscheurd. Het leven is te bont en kleurig geworden, een kristal vol flonkerende facetten, waartegen het leven van den antieken 'vorstelijken' mensch slechts met den stillen glans kan schijnen van een stuk bleekgroene jaspis. De herfstnevel van geestelijke rust is opgetrokken, doch het concreet worden der dingen heeft den zin voor het 'andere' doen verijlen en veelal materialisme gesteld waar althans de mogelijkheid van dieper levensbesef bestond.

Is hier geen gids die wijzen kan hoe te 'knoopen het nieuwe willen aan het oude schouwen', die opvoeden kan tot geestelijke zelfstandigheid en diepte; tot een leven in de moderne wereld, dat toch niet alleen van deze wereld is? Het zijn slechts weinigen die ver genoeg kunnen doordringen in het Westersche gedachtenleven om daarin een houding te veroveren, die stand kan houden in de vaart van het moderne leven, en tot het recht verstaan van Europeesche denkers, zelfs in Chineesche vertalingen, is grooter oefening van den geest noodig dan waarover velen beschikken. Wij benaderen de vraagstukken op andere wijze, onze praemissen liggen anders, en voor talloos velen die slechts iets van de techniek van onze beschaving hebben geleerd, blijft dit alles een vreemde sfeer. Wel trachten moderne schrijvers, als Liang Ch'i-ch'ao[1)], het Westen te interpreteeren, doch de Chineesche geest heeft voor alles behoefte aan continuïteit en aan een autoriteit in de historie. Is er niet zulk een man op wien Jong-China zich kan beroepen bij zijn verzet tegen de traditie, bij wien het steun kan vinden voor het vormen van een levensovertuiging, die den toets van het moderne leven kan doorstaan?

Er is zulk een man, en wonderlijk genoeg heeft Jong-China hem in Japan moeten hervinden. Habent sua fata...philosophi! En zoo heeft Japan althans iets vermogen terug te geven van den geestelijken schat dien het in China dolf, en was het niet alles provinciale schoolkennis en grootsteedsche ondeugd wat de leergierige Chineesche studenten daar te lande leerden kennen, toen zij, nu tien, vijftien jaren geleden, bij duizenden

1) In de hier door mij gevolgde, meest gebruikelijke, Engelsche transscriptie der Chineesche woorden hebben de medeklinkers in het algemeen de Engelsche, de klinkers de Italiaansche waarde.

daarheen trokken. Oyomei, noemden de Japanners den man dien ik bedoel, Wang Yang-ming luidt zijn naam in het Chineesch. Bij de Japanners stond hij in groot aanzien, en dat niet eerst sedert gisteren. In het begin der 17de eeuw had Nakae Toju zijn leer in Japan ingevoerd en vooral Kumazawa Banzan (1619-1691) had zeer voor de verbreiding daarvan geijverd. Ofschoon vervolgd door het officieele Japansche Confucianisme, had de nieuwe school zich weten te handhaven en toen men bij het doorbreken van de Japansche afsluiting door de Westersche wereld iets anders zocht dan wat de traditioneele wijsheid bood, hadden velen in hem gevonden wat zij noodig hadden. Geen wonder, voor dit krijgshaftige volk moest er iets zeer aantrekkelijks liggen in de kloeke, mannelijke ethiek van dezen Chineeschen wijsgeer. Zijn geschriften werden, naar het getuigenis van een hunner[1], 'le livre de chevet' van alle Japansche officieren, de mannen van Port-Arthur, van Moekden! Admiraal Tōgō zelf stond als een zijner vurigste bewonderaars bekend.

In China was Wang Yang-ming in betrekkelijke vergetelheid geraakt. Reeds tijdens zijn leven stond hij in den reuk van ketterij, en al was later zijn 'zieletablet' geplaatst in den tempel van Confucius om met de tabletten van andere Confucianistische wijzen te deelen in de daar gebrachte offers, toch kwam hij nooit geheel uit onder den wolk van heterodoxie die over zijn naam hing. Zijn geschriften lagen, onschadelijk, een bete voor geleerde fijnproevers.

Hoe geheel anders is dit thans geworden. 'Wang Yangming has suddenly become a modern author in China' zegt dr. Reinsch terecht[2]. Hoe waar deze woorden zijn, mocht mij, behalve meermalen in persoonlijke gesprekken, eens op zeer ongezochte wijze blijken. Bij het zoeken naar contemporaine lectuur op de boekentafel van een Chineesch bouquiniste te Peking, wees een mij geheel onbekend Chineesch student, mijn bedoeling begrijpende, mij uit eigen beweging de geschriften aan van Wang Yang-ming, als een boek, 'dat

1) vid. Wieger, Histoire des croyances et des opinions philosophiques en Chine, p. 669.
2) Intellectual and Political Currents in the Far East, p. 133. De daar gegeven uiteenzetting van Wang Yang-ming's denkbeelden is slechts met veel critiek te gebruiken.

tegenwoordig iedereen las'. Goedkoope, verkorte edities zijn overal te vinden, en er is geen twijfel aan dat zijn populariteit nog groeiende is. Zoo verdient hij alle aandacht als een der geestelijke krachten die in het huidige China werkzaam zijn[1].

Wie is dan deze man die tot tweemaal toe een ontwakend volk heeft aangetrokken en wat is het geheim van zijn invloed?

Wang Yang-ming was een hooggeplaatst ambtenaar en generaal uit de Mingdynastie en leefde van 1472-1528. Hij was een man van het practische leven, die na het volbrengen van de traditioneele studie der klassieken en het afleggen der gewone staatsexamens verschillende civiele ambten bekleedde en, zooals toen gebruikelijk was, eveneens met militaire commando's werd belast. In de laatste hoedanigheid werd hij uitgezonden tot het onderdrukken van een ernstigen opstand, een taak dien hij met goed gevolg volbracht. Als belooning voor zijn verdiensten benoemde de Keizer hem tot gouverneur van een provincie, en verhief hem in den adelstand. Nog later klom hij tot den allerhoogsten rang, dien van onderkoning van de 5 Zuidelijke provincieën. Hij stierf, toen hij die post slechts een jaar vervuld had. Zijn biografie geeft den indruk van een actief, onvermoeid man, die, ondanks de slechte gezondheid die hem de laatste jaren van zijn leven kwelde, stipt en eerlijk zijn plicht deed en tot het laatst toe niet moede werd te zoeken naar de waarheid en te getuigen voor de talrijke leerlingen die hij om zich verzameld had, van het licht dat voor hem was opgegaan. Want het woord getuigen kan van hem meer dan van bijna eenig ander Chineesch wijsgeer gebruikt worden. Bij hem geen dor intellectualisme, dat het Chineesche denken vergiftigd heeft. Zijn levensbeschouwing is gefundeerd in een ware 'bekeering', die als een plotselinge verlichting over hem kwam in de moeilijkste periode van zijn leven, en de warme klank van innerlijke ontroering klinkt door in al zijn spreken en schrijven, een

1) Belangstellenden wijs ik op het werk van dr. F.G. Henke, The philosophy of Wang Yang-ming, Chicago, 1916. Deze gedeeltelijke vertaling, ofschoon ernstig en verdienstelijk werk, heeft het gebrek dezelfde Chineesche termen niet steeds op dezelfde wijze weer te geven en, mede daardoor, vaak duister en verwarrend te zijn.

tempelbel over de stoffige velden van dorre scholastiek overal.

Dit keerpunt van zijn leven valt in zijn zeven-en-dertigste jaar. Zoo min als anderen, die in het politieke leven staan, ontkwam hij aan den nijd die verdiensten en voorspoed opwekken. Een eunuuch, machtig aan het hof, bewerkte zijn ongenade bij den Keizer, en met één streek van het 'vermiljoen penseel' werd hij uit zijn ambten ontzet en verbannen naar een afgelegen streek in Zuid-West-China, een streek waar slechts 'barbaren' woonden. Drie jaren bleef hij daar; toen ging de zon van keizerlijke gunst weer voor hem op. Deze tijd van tegenspoed bracht hem de winst van zijn leven. Het officieele Confucianisme had hem niet bevredigd, bij Boeddhisme en Taoïsme had hij zijn heil gezocht, tevergeefs. De meditatie zeide hij vaarwel, met de woorden: 'Deze valsche autosuggestie is de ware weg niet'. Hij nam de studie der klassieken weer op, en zocht licht over veel wat daarin duister was, onbevredigd door de orthodoxe opvattingen. In de eenzaamheid van zijn verbanning peinsde hij daarover; in het bijzonder hield hem bezig een gedeelte van het beroemde begin van de 'Ta Hsüeh', de Groote Studie[1], luidende: 'de dingen onderzoeken om de kennis tot het uiterste uit te breiden'. Van de geheele passage, die tot eindelooze controversen aanleiding gegeven heeft, moet ik hier wel het voornaamste gedeelte weergeven. Zij luidt aldus: 'De leer van de Groote Studie is: helder te doen blinken heldere deugd, het volk te vernieuwen[2] en te blijven in de opperste goedheid... Als de ouden in het Rijk hun heldere deugd helder wilden doen blinken, brachten zij eerst orde in hun staat. Wenschende orde in hun staat te brengen, regelden zij eerst hun familie. Wenschende hun familie te regelen, volmaakten zij eerst hun persoon. Wenschende hun persoon te volmaken, maakten zij eerst hun hart recht. Wenschende hun hart recht te maken, maakten zij eerst hun gedachten oprecht. Wenschende hun gedachten oprecht te maken, breidden zij eerst hun kennis uit tot het uiterste. Het uitbreiden van hun kennis tot het uiterste bestond in het onderzoeken van de dingen.

1) De Groote Studie is één van de 'Vier Boeken', die tezamen met de 'Vijf Klassieken' den Bijbel van het Confucianisme vormen.
2) of: lief te hebben. Zie beneden, p. 474.

Als de dingen onderzocht waren, dan was hun kennis uitgebreid tot het uiterste. Als hun kennis uitgebreid was tot het uiterste, dan waren hun gedachten oprecht. Als hun gedachten oprecht waren, dan was hun persoon volmaakt. Als hun persoon volmaakt was, dan was hun familie geregeld. Als hun familie geregeld was, dan was er orde in hun staat gebracht. Als er orde in hun staat gebracht was, dan was het geheele Rijk in rust en vrede'.

Van deze passage, die, sit venia verbo, op den oningewijde wellicht eenigszins de uitwerking heeft van een draaimolen, is het ons niet zoo gemakkelijk dadelijk den diepen zin te vatten. Voor Wang Yang-ming echter, evenals voor elken Chineeschen literaat, waren dit alle over- en overbekende woorden, die hij reeds als kind had moeten memoriseeren, en waarover hij tal van commentaren had moeten verwerken. Zij waren in het brandpunt komen te staan van de geheele Confucianistische ethiek, en van wat wij haar kenleer zouden kunnen noemen. In een slapeloozen nacht ging hem hierover plotseling een nieuw licht op. Hij gaf een kreet, sprong overeind en danste door de kamer, in volkomen vergetelheid van alle decorum en tot groote ontsteltenis van wie met hem waren. Doch hij stelde hen gerust, en in deze woorden vatte hij het nieuwe inzicht samen, dat hem als een bliksemstraal getroffen had: 'Mijn natuur (hsing) is zichzelf voldoende. Ten onrechte zocht ik tot nog toe de *li* in dingen en voorwerpen'. Hierop toetste hij, verhaalt zijn biograaf, de klassieken aan dit inzicht, en bevond dat zij hiermede volkomen overeenstemden.

Ieder vindt de groote waarheden op zijn wijze en formuleert ze volgens eigen denkgewoonten en vormen. Om den inhoud van een formule te begrijpen, is het noodig door te dringen in de gedachtenwereld waaruit zij voortkomt. Wellicht zal dan blijken dat welvertrouwde gedachten verborgen liggen achter schijnbaar duistere uitdrukkingen. Wat bedoelt Wang Yang-ming, met welke tongen werd in zijn dagen gesproken over de dingen van den geest, bovenal, wat was de toonaard waarin alles was gestemd?

Wij behoeven niet ver te gaan om naar deze wijs te luisteren. Zij is dezelfde die in China al deze eeuwen is gespeeld en wier oorspronkelijk zuivere toon is versleten tot een dooden

draaiorgeldeun die alle gevoeligheid voor muziek verstompt. Nog tjengelt zij den jongeren van thans door het hoofd, die eindelijk weer geleerd hebben hun oor te openen voor fijnere klanken. Het is een kil en grijs refrein, een lied van een verleden dat geen toekomst heeft, het druppen van den herfstregen op een grauwen morgen in de stad.

De man die dezen toon heeft ingezet, en die daardoor meer dan eenig ander verantwoordelijk is voor den geest die China heeft gemaakt als tot een heel oud man die uit levenssleur vergat te sterven, is Chu Hsi, of Chu-tzŭ, Meester Chu. Een man van groote verdiensten, o zeker, een geleerde, een zoeker naar waarheid, een man van diep inzicht, bij wijlen, zij het dan niet groote oorspronkelijkheid, een groot systematicus, doch wiens dorre, bloedelooze scholastiek alle warm oorspronkelijk gedachtenleven heeft verkild en verdroogd. Hij is het die alle frissche reactie op het levensgebeuren onmiddellijk heeft geremd door zijn dogmatisch vastleggen van de eene waarheid voor altijd, die den aangeboren zin der Chineezen om een autoriteit, om het α□τ□ς □φ α te stellen in plaats van de werkelijkheid tot in het hypertrophische heeft doen ontwikkelen, die de kost heeft bereid waarmede eeuwen lang de jonge geesten zijn gevoed als met steenen voor brood. Geen man heeft, zij het dan onwillens, grooter geestelijk kwaad gesticht, op geen valt grooter schuld voor de verslapping en verwelking van den geestesbloei van een millioenenvolk, geen moet grondiger overwonnen worden eer China waarlijk vrij zal zijn van den zwaren last van haar te lang verleden. Het literaire pedantisme van het manderijnendom, hun veneratie voor al wat oud, hun afschuw voor al wat nieuw en frisch is, Meester Chu heeft hen daartoe opgevoed. Meester Chu heeft hen gemaakt tot die ‘Guten und Gerechten’, voor wie in zijn volle kracht Zarathustra's banvloek geldt: ‘O meine Brüder! Bei welchen liegt doch die gröszte Gefahr aller Menschen Zukunft? Ist es nicht bei den Guten und Gerechten? - als bei Denen, die sprechen und im Herzen fühlen; ‘wir wissen schon was gut ist und gerecht, wir haben es auch, wehe Denen, die hier noch suchen! Und was für Schaden auch die Bösen tun mögen; der Schaden der Guten ist der schädlichste Schaden! Und was für Schaden auch die Weltverleumder tun mögen; der Schaden der Guten

ist der schädlichste Schaden'... 'Wen hassen sie am meisten? 'Den Schaffenden hassen sie am meisten: Den, der Tafeln bricht und alte Werte, den Brecher, - Den heiszen sie Verbrecher'.

Voorzeker lagen deze tendenzen reeds van nature sterk in den Chineeschen aard. Meester Chu heeft slechts de bedding ingedijkt waarlangs de geest van zijn volk vanzelf reeds vloeide. Doch zonder die dijken, - wie weet of geen overstrooming mogelijk ware geweest en de bedding verlegd lang voor Westersche techniek de dijken deed springen?

Wie was dan Meester Chu en wat heeft hij gedaan om zoo'n groote schuld op zich te laden?

Meester Chu (1130-1200) was de voltooier van de philosophie der Sungdynastie, het Neo-Confucianisme. Deze nieuwe richting, misschien ontstaan mede onder invloed van Grieksch-Indische cosmologische speculaties, die vooral door het Boeddhisme in China bekend waren geworden, werd het eerst verkondigd door Meester Chou (1017-1073) en onafhankelijk daarvan, en nog meer Taoïstisch gekleurd, door Shao Jung (1011-1077). Het klassieke boek de Yi-King, het Boek der Veranderingen, dat door zijn duisterheid steeds een sterke bekoring had uitgeoefend op speculatieve geesten, was het uitgangspunt van hun bespiegelingen, en het stelsel dat Meester Chou, een der zeer weinige Chineesche philosophen die een speculatief systeem ontwierpen, uitdacht, werd door zijn leerlingen in hoofdzaak overgenomen en uitgewerkt. Van hen zijn vooral belangrijk de beide gebroeders Ch'eng. (Ch'eng Hao 1032-1085 en Ch'eng Yi 1033-1107) die, behalve bij hem, bij hun oom Chang Tsai (1020-1067) te leer waren gegaan. Meester Chu, hun discipel, zette de kroon op het werk van zijn voorgangers. In hoeverre hun systeem verschilt van het Confucianisme vóór hun tijd, laat ik thans daar, doch daar hun opvattingen de heerschende zijn geweest, zoowel in Wang Yang-mings dagen, als tot voor zeer korten tijd, moet ik daarvan een beknopte samenvatting geven.

Twee groote principes zijn werkzaam in het heelal, *Li* en *K'i*. Li is de regel, de orde, de wet de norm, k'i, letterlijk damp, adem, is het fluïdum, de gasachtige massa, het physieke, het stoffelijke[1)], zeggen wij: de aether. K'i wordt door

1) doch niet in den zin van het 'onbezield' stoffelijke.

li in beweging gebracht, zonder li is het dood, inert, zelfs onbestaanbaar, evenals ook li zonder k'i niet bestaan kan. Li is een onbewuste, blinde kracht, niet waarneembaar voor de zintuigen, oneindig, k'i openbaart zich in de dingen in eindige grenzen. Tusschen li en k'i bestaat geen prioriteit van tijd of plaats, evenwel is li ‘hooger’, ‘edeler’ dan k'i, heeft dus een logisch primaat. Li is datgene wat alle dingen gemeen hebben, k'i datgene waardoor zij van elkander verschillen. Tusschen Zijn en Niet-zijn bestaat geen verschil; voor het begin der tegenwoordige dingen vormden li en k'i tesamen de Groote Eenheid, waarin potentieel alle ontwikkeling lag opgesloten. Na verloop van een zekeren tijd keert alles daarin terug, totdat onder invloed van li de ontwikkeling opnieuw begint. Deze tijdsduur wordt verschillend berekend, zij is wel eens geschat op 129.600 jaren. Er is geen oerbegin, er is ook geen einde.

De hoogste potentie van kracht van li, zooals zij ongerept bestaat in de Groote Eenheid, wordt genoemd T'ai-Ki, het Hoogste Toppunt. Nadrukkelijk verwerpt Meester Chu de gedachte dat li of T'ai-Ki op zichzelf zou bestaan. T'ai-Ki is in alle dingen, in meerder of minder mate, waardoor hun grooter of geringer volmaaktheid wordt bepaald. Want li is ook de ethische norm; de vier deugden, menschenliefde, gerechtigheid, decorum en wijsheid zijn inhaerent aan li. Zuiver metaphysisch opgevat, wordt li genoemd Tao, de Weg, en Tao bezit vier cosmische eigenschappen, die correspondeeren met deze vier deugden.

K'i, onder invloed van li, ontwikkelt zich op twee wijzen, genaamd Yin en Yang. Deze twee samen vormen de Tao. Yin is het principe van koude, donkerheid, vocht, vrouwelijkheid, rust, Yang dat van warmte, licht, droogte, mannelijkheid, beweging. Uit de verschillende verbindingen van Yin en Yang ontstaan de vijf elementen, die de samenstellende deelen zijn van alle dingen. Dit zijn: water, vuur, hout, metaal en aarde. Deze vijf correspondeeren met de vijf hemelstreken, met de vijf jaargetijden[1)], met de vijf kleuren, met de vijf tonen, etc.

De Hemel is de hoogste openbaringsvorm van Yang, de

1) Het midden geldt hierbij als een hemelstreek, evenals het midden van het jaar als een seizoen gerekend wordt.

Aarde van Yin. Beide zijn geheel doordrongen van het principe li, dat tesamen met k'i alles in hemel en aarde tot stand brengt. Omdat door Yang de reinste, fijnste deelen van k'i in den hemel zijn gecondenseerd, ontmoet li daar den minsten weerstand voor zijn invloed, daarom is de Hemel het edelste, hoogste, eerbiedwaardigste dat bestaat. Evenwel verwerpt Meester Chu de opvatting, als zoude in de klassieken het woord Hemel in theïstischen zin zijn bedoeld, uitdrukkingen als Bestuurder, die van den Hemel worden gebruikt, geven slechts aan, zegt hij, dat er in het Heelal niets gaat boven li, waaraan daarom terecht deze benaming wordt gegeven.

Meester Chu's ontkenning van het bestaan van een persoonlijk God en de uitlegging die hij gaf aan die plaatsen in de klassieken waarin daarvan wel sprake scheen te zijn, heeft hem van de zijde van vele Europeesche Sinologen de beschuldiging van materialisme en atheïsme op den hals gehaald[1]. Een poging[2] een persoonlijk Godsbegrip bij hem aan te toonen, schijnt mij als mislukt te moeten worden beschouwd, doch zeer zeker verdient hij niet den naam van materialist. Immers, li is volstrekt niet de ‘kracht’ zonder meer, het is tevens de ethische wet die wordt uitgedrukt door de vier deugden. Daarom is de zoo vaak gemaakte vergelijking van zijn ideeën met Häckels systeem geheel onjuist. Het ethische is geen toevalligheid, het is primair, en de vier deugden vinden hun cosmisch spiegelbeeld in de hoofdeigenschappen van de Tao. In den meest volkomen zin geldt hier: ‘All is well with the Universe’.

Is ook met den mensch alles wel?

‘Bij 's menschen begin, goed is zijn aard’, hebben de Chineesche kinderen eeuwen lang op de scholen opgedreund[3]. Hun autoriteit daarbij was Mencius, (372-289 v. Chr.) de Paulus van het Confucianisme. Want hij twijfelde hieraan niet. Voor hem was 's menschen natuur volkomen goed. ‘Zooals het water van nature naar omlaag vloeit, zoo

1) vid. o.a. Wieger op. cit. en Le Gall, Tchou Hi, sa doctrine et son influence en Chine.
2) J.P. Bruce, The theistic import of the Sung philosophy, Journal of the North China Branch of the Royal Asiatic Society, Vol. XLIX, 1918.
3) Dit is de eerste regel van de San Tzŭ Ching, het Boek van de drie karakters, dat eeuwen lang het eerste leesboek voor de kinderen is geweest.

is de mensch van nature goed', was zijn prediking. Zij bleef niet onaangevochten: het besef van de 'sick soul' kon ook hier niet geheel uitblijven. Vooral Meester Hsün, (3de eeuw v. Chr.) één der groote 'kerkvaders' van het Confucianisme, kwam hiertegen in hevig verzet: de menschelijke natuur was voor hem slecht, zelfs in die mate, dat het goede als iets onnatuurlijks moest worden beschouwd. Lateren vonden een compromis; de menschelijke natuur was een mengsel van goed en kwaad, en de menschen waren te verdeelen in categorieën, al naar mate het goede of het kwade in hen overheerschend was.

De school van Meester Chu had hieromtrent een nieuwe opvatting. Ook de menschelijke natuur (hsing), als alle dingen, is samengesteld uit de verbinding van het principe li met het principe k'i. Daar li goed is, is dus ook de menschelijke natuur in beginsel goed. 's Menschen slechtheid komt slechts voort uit de onvolmaaktheid van zijn k'i, die als het ware een meer of minder goed geleidende stof kan zijn. De k'i van den gewonen mensch is reiner dan die van dieren en dingen, maar alleen de wijzen en heiligen hebben een geheel zuivere k'i, zoodat li in hen tot volle uiting kan komen. Het is een verschil als de schittering van een edelsteen in helder of troebel water. Mencius heeft dus in beginsel gelijk; de menschelijke natuur, op zichzelf beschouwd, is vlekkeloos, een edelsteen; doch in ieder individu is zij steeds weer met andere elementen vermengd, en moet zij worden gereinigd.

Is die reiniging mogelijk, is er een weg tot zelfvolmaking? 'Ja,' zegt Meester Chu, 'de weg is er, men moet zich slechts nauwkeurig spiegelen aan het voorbeeld van de wijzen en heiligen uit de oudheid, in wie de li volkomen zuiver tot uiting kon komen'. Wie zijn die Heiligen? Een reeks mythologische en half-historische figuren, die leefden in het verre verleden, toen de werking van li en k'i in het huidige cosmologische tijdperk nog jong was en k'i zuiverder dan thans. Confucius sluit hun rij, als de hoogste in rang. 'De allerheiligste, het model voor alle tijden', luidt zijn officieele eeretitel. In hem vinden wij li, stralend als een edelsteen, die li die identiek is met Tao, de Tao van den Hemel. De heilige 'belichaamt de Tao', 'hij is ten slotte niets anders dan... de Hemel zelf'. Hij is alwetend, alle opzettelijke inspanning tot

deugd is hem vreemd, zij gaat hem natuurlijk af als de beweging van zijn ledematen. Zijn spreken en zwijgen en handelen zijn alle vol van een diepe transcendentale beteekenis, in al zijn doen en laten toont zich de li. De Lun-yü[1] verhaalt hoe Confucius op zekeren dag tot zijn leerlingen zeide: 'Ik zou wenschen niet te spreken'. Een van zijn leerlingen zeide daarop: 'Meester, als gij niet spreekt, wat zullen wij, Uw discipelen, dan kunnen opteekenen?' De Meester antwoordde: 'Spreekt de Hemel? De vier jaargetijden komen en gaan, en alle dingen worden voortgebracht, doch spreekt de Hemel?' Zóó is ook de invloed van den Heilige, zóó straalt in alles li van hem uit.

Slechts door studie kunnen wij ons geheel onder dien invloed stellen: slechts door studie kunnen wij tot de rechte kennis komen van de li. Zelfs de Heiligen versmaadden studie niet om de li nog meer in detail te realiseeren. Confucius zelf legde grooten nadruk op de waarde van studie, van hoeveel te meer belang is zij dan voor gewone menschen! Doch niet alleen studie van de werkelijkheid om ons heen, zonder meer. De onzuiverheid van de k'i van den gewonen mensch, zou hem immers juist beletten daarin het juiste inzicht te verwerven. Neen, in de klassieken lag de onfeilbare toetssteen van alles wat li is, daarin waren immers alle woorden en gedragingen van de 'heiligen' opgeteekend, daarin was immers ook de li van dingen en gebeurtenissen vastgelegd, door niemand minder dan door Confucius, die zelf een door li onfeilbaar geworden oordeel bezat[2]. Punt voor punt moet men daarom door studie daarvan trachten de li te realiseeren, en het troebele water van zijn k'i te reinigen.

Hier nu ligt de eigenlijke beteekenis van Meester Chu's werk. Zijn philosophie ontleende hij grootendeels aan Meester Chou, een groot zelfstandig denker was hij niet. Doch hij bezat een noesten mierenvlijt en groote scherpzinnigheid, hij was geboren voor exegeet. Het verklaren der klassieken werd zijn levenswerk. Zeer systematisch ging hij daarbij te werk, geen duistere plaats liet hij onopgehelderd, geen inner-

1) De Lun-yü is één van de '4 Boeken', vermoedelijk samengesteld door de leerlingen van Confucius' onmiddellijke leerlingen, en bevat gesprekken van Confucius.
2) Confucius schiftte en rangschikte eenige van de klassieken.

lijke tegenspraak onverklaard, alles wist hij in overeenstemming te brengen met zijn systeem. Op een afstand van bijna vijftien eeuwen zag hij de klassieken als een geheel, waarvan Confucius het middelpunt vormde; hij vergat de groote verschillen in tijd van samenstelling en aard van het werk. Onder zijn handen werd het Confucianisme tot een strijdbare dogmatiek, gereed op alle vragen en strijdpunten te antwoorden; - wellicht kan ik, en guise de plaisanterie, zijn rol niet duidelijker maken dan door hem te vergelijken met een figuur uit onzen tijd: dr. Abraham Kuyper.

Deze hinkende vergelijking wordt piquant, omdat ook Meester Chu, zij het niet als actief staatsman, betrokken werd in het politieke leven van zijn dagen. Juist toen was er een partij van nieuwlichters, die, oorspronkelijk onder leiding van den politicus Wang An-shih, ingrijpende veranderingen op allerlei gebied wilden invoeren. Vooral ook het knellende systeem der Staatsexamens, die den weg tot een ambtelijke carrière openden, wilden zij hervormen, door de examens, in plaats van zuiver klassiek-literair, ook economisch en juridisch te maken. Het was *de* hervorming bij uitstek die China, reeds toen, noodig had en waarop het tot 1905 heeft moeten wachten; waren zij in hun poging geslaagd, de Chineesche geestesbloei zou niet door 'Inzucht' onvruchtbaar zijn geworden. Doch zij faalden, na een aanvankelijk succes, in fellen strijd tegen de literaten, die hun laatsten leider vonden in Meester Chu. Wel trof ook hem menige scherpe pijl en werd hij zelf de laatste jaren van zijn leven onder politietoezicht gesteld, doch zijn partij bleef overwinnaar en ook dit martelaarschap droeg vrucht. Na zijn dood werden zijn commentaren op de klassieken officieel als de juiste erkend en kennis daarvan verplichtend gesteld voor de ambtelijke examens. Zijn naam en zijn leer werden het symbool der orthodoxie; de beide geschriften waarin hij een 'kort begrip' gegeven had van, wat ik zou willen noemen, den weg tot heiligmaking, n.l. de Chia Li, de Huiselijke Riten, en de Hsiao Hsüeh, de Kleine Studie, werden gemeengoed van ieder die op eenige ontwikkeling aanspraak kon maken. De eerste Keizers der Mingdynastie, die hun politieke redenen hadden de literaten gunstig te stemmen, lieten de geschriften van de Sungphilosophen verzamelen en verordonneerden in 1416 dat deze

verzameling, de Hsing li ta ch'üen, voortaan, tesamen met de klassieken, de basis van alle onderwijs zou vormen. Zij is dat gebleven en de beroemde Keizer K'ang Hsi van de daaropvolgende Mandsjoedynastie vergemakkelijkte de studie daarvan door de samenstelling te gelasten van een verkorte uitgave (Hsing li ching yi). Ook Meester Chu's werken werden op zijn bevel opnieuw uitgegeven in een prachtige editie en voorzien van een keizerlijke voorrede. En alsof deze eer nog niet groot genoeg was, gelastte dezelfde Keizer zijn zieletablet te plaatsen in den tempel van Confucius, niet slechts in de zijgalerijen, waar zoo veel andere geleerden een plaats vonden, doch in de hoofdzaal, naast de meer onmiddellijke leerlingen van Confucius.

Zoo zijn de leeringen van Meester Chu eeuwen lang als de juiste erkend en onderwezen; het heerschende examenstelsel maakte alle afwijking daarvan onmogelijk[1]. Eeuwen lang is de vrijheid van het denken hierdoor verlamd, en de werkelijke waarde van zijn inzichten is ingeboet door den heilloozen invloed van zijn methode. Door zijn autoriteitsleer heeft het Chineesche realisme nooit geleid tot zelfstandig wetenschappelijk onderzoek; aan hem de schuld dat wetenschap in China steeds is verward gebleven in primitieve ongecritiseerde praemissen. Dit classicisme is het langzaam sloopend vergif geweest voor China's cultuur. Het ethisch streven werd vervalscht tot een uitwendige navolging van het gedrag van een ‘vorstelijk mensch’, een wijze; alle studie verliep in leeren van de meeningen van autoriteiten. Alle denken werd commentaar, alle critiek ging niet verder dan spitsvondigheden en casuïstiek. Is het wonder dat er na Meester Chu slechts weinigen zijn geweest die het platgetreden spoor hebben kunnen verlaten om zelf te ‘ontginnen wat menschelijk waar was?’

Wang Yang-ming behoort tot die weinigen. Hij ontkende niet Meester Chu's verdiensten, hij bestreed niet diens systeem, doch hij wilde nieuw leven brengen in het doode lichaam van orthodoxie en verstarring, die in zijn tijd reeds overal was ingetreden. Een ketter wilde hij niet zijn, ook hij

1) Nog in 1894 verscheen er een edict, waarbij meester Chu's commentaren op de klassieken als de éénig juiste werden erkend.

beroept zich op Confucius en de klassieken; toch verkondigde hij het beginsel van alle ketterij, dat van de vrije gedachte, van het persoonlijk ervaren van de waarheid. Napraterij was hem een gruwel; - hoe hoog hij ook de heiligen en de klassieken stelde, hij had den revolutionnairen moed te vragen op welke autoriteit toch wel deze wijzen en heiligen uit de oudheid bij hun woorden en daden gesteund hadden?

Hadden zij de li verworven door 'het onderzoek van de dingen'? Hijzelf had daarmede bitteren ernst gemaakt en was geen stap verder gekomen. Hij vertelt hoe hij met een vriend overeenkwam een ernstige poging tot dit onderzoek te doen. 'Wijzende op een bamboe voor het huis, vroeg ik hem dien te gaan onderzoeken. Dag en nacht deed hij zijn uiterste best om de li van den bamboe geheel te doorgronden. Hij spande zijn geest en denken zoo in, dat hij den derden dag van uitputting ziek werd. Aanvankelijk meende ik dat zijn kracht niet voldoende was geweest, en daarom nam ik zelf het onderzoek ter hand. Doch dag en nacht kon ik de li ervan niet doorgronden, totdat ik op den zevenden dag eveneens ziek werd van geestelijke uitputting. Daarop zuchtten wij en zeiden: "Heiligen of wijzen kunnen wij niet worden, daar het ons ontbreekt aan de groote kracht om de dingen te onderzoeken". Doch later, toen ik drie jaren lang temidden van de barbaren leefde, begreep ik ten volle den zin hiervan, en wist ik dat de dingen op de wereld door niemand kunnen onderzocht worden; dat echter de taak van het onderzoeken der dingen alleen kan worden uitgevoerd in iemands eigen hart'.

Zoo staan wij dan weer voor zijn heurêka, de waarheid die hij vond in den nacht van zijn verlichting: 'Mijn natuur (hsing) is zichzelf voldoende. Ten onrechte zocht ik tot nog toe de li in dingen en voorwerpen'.

Wat is dat?

'Het hart is de li, buiten het hart is er geen li', deze uitspraak, die telkens bij hem terugkeert, geeft de opheldering. En de menschelijke natuur (hsing) is het eigenlijke wezen van het hart, en daarmede identiek, dus ook de hsing is li. In het woord hsing ligt daarom alles besloten. 'De hsing is één, en daarmede is alles gezegd. Naar zijn vorm en wezen noemt men het Hemel, als Bestuurder noemt men het God (Shang Ti), in zijn werking alom noemt men het Lot, wat

aan de menschen is geschonken, noemt men hsing (menschelijke natuur), als heer van het lichaam, noemt men het hart, (geest) als uitingen van het hart, noemt men het, in de verhouding tegenover den vader, kinderlijke gehoorzaamheid (hsiao), in de verhouding tegenover den vorst, trouw (chung). Van hieraf doorgaande, zijn de namen die eraan gegeven worden onuitputtelijk, doch het is alles dezelfde hsing, en anders niet. Evenals de mensch slechts één is, doch tegenover zijn vader heet: zoon; tegenover zijn zoon: vader, en zoo voort, tot in het oneindige. En toch is het steeds dezelfde mensch. Daarom moet de mensch zijn best doen op zijn hsing. Als hij de beteekenis van dit woord ten volle verstaat, vermag hij de tienduizend openbaringen van li te begrijpen'.

Er bestaat in waarheid niets buiten het hart (den geest). Een van zijn leerlingen wees op bloemen en planten die groeien op een rots en zeide: 'Gij zegt dat er op de wereld niets bestaat buiten het hart. Doch de bloemen en boomen daar op die rots bloeien en vallen af uit zich zelf. Welke betrekking hebben zij tot mijn hart?' De Meester antwoordde, zeggende: 'Wanneer gij niet naar deze bloemen kijkt, dan keeren zij met uw geest terug in de rust. Wanneer gij er naar kijkt, dan worden de kleuren van die bloemen dadelijk helder, waaruit blijkt dat die bloemen niet buiten uw geest zijn'.

Er is dus geen objectieve werkelijkheid. Een ander leerling had groote moeite dit te begrijpen. 'Daar de dingen buiten ons zijn, hoe kunnen zij dan één zijn met lichaam (persoon), hart, gedachte en kennis', zeide hij. De Meester antwoordde: 'Ooren, oogen, mond, neus en de vier ledematen vormen het lichaam, maar hoe zou men kunnen hooren, spreken of bewegen zonder het hart? Evenmin zou het hart kunnen zien, hooren, spreken of bewegen wanneer er geen ooren, oogen, mond, neus en de vier ledematen waren. Daarom, als er geen hart was, dan was er geen lichaam, en als er geen lichaam was, dan was er geen hart. Wanneer men slechts bedoelt dat waarbinnen het verblijf houdt, noemt men het lichaam, als men bedoelt zijn functie van bestuurder noemt men het hart, als men bedoelt de werkzaamheid van het hart, noemt men het gedachte, als men bedoelt dat wat

door de gedachte tot helderheid wordt gebracht, noemt men het kennis, als men bedoelt dat waarop de gedachte betrekking heeft, noemt men het ding'.

Dit 'ding' is elk object waarop de gedachte betrekking heeft, ook in abstracten zin. 'Wanneer de gedachte werkt ten opzichte van het dienen van de ouders, dan is het dienen van de ouders een ding; ten opzichte van het bestuur van het volk, dan is het bestuur van het volk een ding, ten opzichte van studie, dan is studie een ding; ten opzichte van het hooren van processen, dan is het hooren van processen een ding; overal waar de gedachte aanwezig is, is er een ding aanwezig. Als er een bepaalde gedachte is, dan is er een bepaald ding, als een bepaalde gedachte er niet is, dan is dit bepaalde ding er niet. Is dus een ding niet de werking van gedachte?'

Derhalve: esse = percipi. Berkeley vindt hier in hem een voorlooper. Nog nauwer verwantschap vertoont hij met Fichte; voor hsing, dat gewoonlijk zeer gebrekkig wordt weergegeven door de uitdrukking: menschelijke natuur, en dat bij Wang Yang-ming de eigenlijke inhoud is van li, zou ik geen betere gelijkstelling weten dan Fichte's Ikbegrip, zonder daarbij natuurlijk over het hoofd te zien de noodzakelijke verschillen in de uitwerking van dit begrip, die voortvloeien uit het verschil in gedachtensfeer tusschen beide denkers. Het keerpunt in Wang Yang-ming's denken was dus, in Westersche termen gezegd, een verandering in zijn kentheoretisch standpunt. Van Meester Chu's realisme kwam hij tot idealisme, en tegenover Meester Chu's practisch dualisme stelde hij een absoluut monisme.

Het hart, of de geest, waarbinnen men dan de li moet zoeken, bezit een fijnbewerkt zintuig, waardoor men tot de kennis der dingen kan komen, die Meester Chu in de dingen zelf zocht. Dit orgaan is de 'liang chih'. 'Intuïtie', of 'intuïtieve kennis' drukt wel het beste uit wat Wang Yangming hiermede bedoelt. Een herinnering aan Bergson maakt dit begrip voor ons bijzonder vertrouwd. Hijzelf omschrijft het als: 'de abstracte geestelijke eigenschap en de heldere verlichting van den geest'. 'Wanneer dit in werking wordt gebracht, noemt men het gedachte, zonder dit is er geen gedachte'. De uitdrukking is ontleend aan Mencius, bij wien

Wang Yang-ming ook in ander opzicht aansluit. Mencius spreekt van ‘liang hsin’, de natuurlijke, aangeboren goedheid van het hart, (liang-goed, hsin-hart), de kennis (chih) die dit van nature bezit is de ‘liang chih’. ‘Mencius zeide: de kundigheden die de menschen bezitten zonder ze te hebben geleerd, noemt men “liang neng”, aangeboren, intuïtieve kundigheden, de kennis die zij bezitten zonder nadenken, noemt men “liang chih”, aangeboren, intuïtieve kennis’.

Op deze intuïtieve kennis komt voor Wang Yang-ming alles aan, het is zijn meest geliefkoosde onderwerp. Het is, zegt hij, eigenlijk het eenige, waarover het de moeite waard is te spreken. Hij vindt het niet gemakkelijk nauwkeurig te zeggen wat het is, ieder moet het voor zich zelf ondervinden. Want ieder bezit deze intuïtieve kennis, geleerden zoowel als eenvoudigen van geest. Door haar kan men zonder veel nadenken het goede weten en juist handelen zonder dat men het geleerd heeft. Zij was het ook die de handelingen bepaalde van de wijzen uit de oudheid. Bij hen was zij in grootste volmaaktheid aanwezig, daarom realiseerden zij de li volkomen, en was al hun handelen volmaakt. Wanneer hij daarover spreekt, breekt hij los in een waar loflied op de intuïtieve kennis. ‘O, de geleerde die de Tao bezit, heeft het heldere inzicht dat voortkomt uit zijn intuïtieve kennis, en is in volmaakte harmonie, van een allesdoordringende wijsheid! Allesomvattend is hij, één van aard met het Groote Ledig[1]. Wat is er dat niet in dit Groote Ledig ligt besloten? En toch wordt het door niets belemmerd of begrensd. Zoo is het ook met den aard van de intuïtieve kennis. Zij is van nature scherp van waarneming, helder van onderscheidingsvermogen, van diep inzicht en alomvattende kennis, zij is grootmoedig, edelmoedig, weldadig en zachtmoedig, zij is impulsief, energiek, krachtig en duurzaam, zij is in evenwicht, waardig, correct en handhaaft het juiste midden, zij is vol distinctie en regel, diepzinnig en onderzoekend, zij is alomvattend, en uitgestrekt, diep en grondeloos

1) d.i. voor de Chu-isten de toestand van k'i in de ruimte, zoodanig verdund, dat zij niet voor de zinnen waarneembaar is en vóór alle dingen door li en k'i zijn gevormd.

als een bron, en doet regelmatig haar deugden uitgaan[1]. Zij hoopt niet op rijkdom en eer, zij vreest niet armoede en oneer, zij verblijdt zich niet over winst, zij bedroeft zich niet over verlies, of kiest wat zij liefheeft en verwerpt wat zij haat. Immers, mijn ooren, - als ik de intuïtieve kennis niet had, konden zij niet hooren. Hoe zou ik dan scherp van waarneming kunnen zijn? Mijn oogen, - als ik de intuïtieve kennis niet had, konden zij niet zien, hoe zou ik dan helder van onderscheidingsvermogen kunnen zijn? Mijn hart, - als ik de intuïtieve kennis niet had, kon het niet denken of begrijpen, hoe zou ik dan van diep inzicht en alomvattende kennis kunnen zijn? En hoe zou ik grootmoedig, edelmoedig, weldadig en zachtmoedig kunnen zijn? En hoe zou ik impulsief, energiek, krachtig en duurzaam kunnen zijn? En hoe zou ik in evenwicht, waardig, correct en het juiste midden handhavende, vol distinctie en regel, diepzinnig en onderzoekend kunnen zijn? En hoe ik alomvattend en uitgestrekt kunnen zijn, diep en grondeloos als een bron, die regelmatig haar deugden doet uitgaan?'

Aan de ontwikkeling van de intuïtieve kennis moet men daarom al zijn aandacht wijden, het doorgronden van de li komt dan van zelf. 'Het is als het kweeken van boomen of planten. De ontwikkeling der intuïtieve kennis is als het zorgdragen voor den groei van de wortels, en daardoor te bevorderen den groei van de takken en bladeren. Trachten de li te doorgronden is als het zorgdragen voor een overvloedigen groei van takken en bladeren en later zijn aandacht te wijden aan de wortels. Echter, wanneer men zorg draagt voor den groei van de wortels, komt men vanzelf toe aan de takken en bladeren. En wanneer men zorg wil dragen voor een overvloedigen groei van takken en bladeren, hoe kan men dan de wortels verwaarloozen? Is er een andere wijze waarop men de takken en bladeren tot bloei kan brengen?'

Uit den grooten nadruk, dien Wang Yang-ming telkens en telkens weer legt op de ontwikkeling van deze 'intuïtieve kennis', zou men kunnen verwachten, dat hij een mysticus was en in meditatie zijn heil zocht. Een zeker mystiek ele-

1) Deze geheele zin is een citaat uit het klassieke boek Chung Yung, de Leer van het Midden, waar dit alles gezegd wordt van den Allerheiligste (Confucius).

ment valt in deze ‘innerlijke zekerheid’ niet te miskennen, maar niettemin blijft hij van quietisme verre. Uit eigen ervaring wist hij te goed waartoe deze in Boeddhisme en Taoïsme leidde. Hij zelf immers beoefende een korten tijd de Boeddhistische meditatie en het is niet onwaarschijnlijk dat hij daardoor in zijn opvatting van de waarde van het innerlijke bewustzijn is versterkt. Gewoonlijk spreekt hij met groote mildheid over het Boeddhisme en vermijdt principieele discussies over het verschil tusschen Confucianisme en Boeddhisme. Het komt er slechts op aan wat waarheid is, niet wat de verschillen zijn tusschen deze beide leeringen. Een van zijn leerlingen wilde zoover gaan dat hij een syncretisme wilde vormen van Confucianisme, Boeddhisme en Taoïsme. Waartoe? zeide Wang Yang-ming, het essentieele van deze beide godsdiensten ligt eveneens in het Confucianisme. ‘De Confucianistische epigonen hebben de volmaaktheid van Confucius' leer niet erkend en hebben den nadruk gelegd op het verschil met deze beide godsdiensten. Doch ik zou het willen vergelijken met één huis dat verdeeld is in drie vertrekken. Als een Confucianistisch geleerde een Boeddhist ziet, geeft hij hem het linker vertrek[1)], als hij een Taoïst ziet, geeft hij hem het rechter vertrek, terwijl hijzelf in het middelste vertrek vertoeft. Want alle drie kiezen zij het Eéne en verwerpen alle andere dingen’. Bij gelegenheid dat Wang Yang-ming als onderkoning een bootreis maakte, kwam ergens één van zijn leerlingen aan boord, die de Dhyana (Boeddhistische meditatie) beoefende. Wang Yang-ming aarzelde een oogenblik, toen zeide hij: ‘Neen, zou het wezen der dingen aan een bepaalde plaats gebonden zijn? Het is te vergelijken met deze kaars. Het licht is overal, en is niet uitsluitend gebonden aan de kaars’. Wijzende op het inwendige van de boot, zeide hij: ‘Hier is ook licht, en hier is ook licht’. Wijzende op de oppervlakte van het water buiten de boot, zeide hij: ‘Hier is ook licht’.

Toch was hij overtuigd van de grootere waarde van het Confucianisme. Hij waarschuwde een van zijn leerlingen tegen het gevaar van het Boeddhisme en Taoïsme. ‘Ikzelf’, zeide hij, ‘hield mij van mijn jeugd af aan ernstig bezig met

1) links is de meer eervolle plaats.

die beide godsdiensten, en meende dat ik de waarheid bereikt had en dat het Confucianisme onvoldoende was. Later, toen ik drie jaren lang temidden van de barbaren woonde, kwam ik tot het inzicht dat de leer van den Wijze in al haar eenvoud toch alomvattend is. Zuchtende betreurde ik het dat ik dertig jaren lang mijn energie verkeerd had gebruikt. De schoonheid van deze beide godsdiensten is slechts een klein gedeelte van die van den Wijze. Wat gij tot nog toe geleerd hebt is slechts leem en stroo; nu gij er zoozeer in gelooft en zoozeer op verzot zijt, zijt gij waarlijk als een uil die een halfvergane rat heeft gestolen'.

Hij prijst zelfs Meester Chu in tegenstelling van de Boeddhisten. In Meester Chu's tijd had het Boeddhisme en Taoïsme grooten invloed, en aan hem is het te danken dat het onderzoek van de li niet verloren is gegaan in Boeddhistische extravagantie en eenzijdigheid. De groote fout var de Boeddhisten, die wèl bezitten den 'eerbied, waardoor zij hun innerlijk recht maken', is, dat de 'gerechtigheid naar buiten', hun ontbreekt. Daarom ontbreekt het hun ten slotte ook aan den waren 'eerbied waardoor zij hun innerlijk recht maken'. Zij stellen zich buiten de vijf menschelijke betrekkingen, buiten de ervaring, en zoeken op deze wijze hun hart te begrijpen. Zij zien niet in dat men daartoe slechts geraakt juist door zich vast te houden aan de li der dingen.

Toch is hij, nog tijdens zijn leven, van Boeddhistische neigingen beschuldigd. Hij deelde daarin trouwens het lot van zijn geestelijke voorouders, zooals Lu Hsiang-shan[1)], een tijdgenoot en tegenstander van Meester Chu, en van diens volgelingen, die eveneens, in navolging van Mencius, op de intuïtieve kennis grooten nadruk legden en geen objectieve werkelijkheid om ons heen erkenden. Sommigen van hen hadden tot de beschuldiging van Boeddhisme alle aanleiding gegeven, doordat zij zich van de wereld hadden teruggetrokken en bijna als monniken waren gaan leven. Dit deed Wang Yang-ming allerminst; en het oorspronkelijke van zijn denkwijze ligt hierin, dat hij, intuïtionist als hij was, aan de intuïtie alleen waarde toekende in onmiddellijk verband met de ervaring, ontwikkeling daarvan alleen door de ervaring mogelijk achtte.

1) De uitdrukking: het hart is de li, is afkomstig van Lu Hsiang-shan.

Dit is het tweede centrale punt in Wang Yang-ming's denken, en een, dat voor de huidige generatie van groote beteekenis is. Geen quietisme, maar de daad. Als schering en inslag moeten intuïtieve kennis en ervaring door elkander worden geweven. Wij bezitten slechts het inzicht, in zoo verre ons handelen juist is, het een groeit naarmate het andere vordert. 'Kennis en handelen zijn één', luidt zijn geliefkoosde formuleering, 'kennis is het begin van handelen, handelen is de voltooiing van kennis'. 'Buiten de kennis is er geen handelen, buiten het handelen is er geen kennis'. Het is een verrassing deze gedachte hier zoo onomwonden te zien uitgesproken. Zij doet ons merkwaardig modern aan en men zou allerminst verwachten in het Oosten zoo vroeg voorloopers te vinden van de pragmatische levenshouding zooals die in onzen tijd door William James nieuwen opgang heeft gemaakt. De groeiende populariteit van dit Oostersch pragmatisme onder de hedendaagsche jongeren is wel een merkwaardig voorbeeld er van hoe gelijke tendenzen van den geest in Oost en West werkzaam zijn.

In China was dit inzicht nieuw; een van de vroeger genoemde broeders Ch'eng, de leermeesters van Meester Chu, had weliswaar de uitdrukking gebruikt: kennis en handelen zijn één, doch met de toelichting, dat kennis altijd aan het handelen voorafgaat. De diepere psychologische waarheid die hier school was hem ontgaan. Aan Wang Yang-ming komt de eer toe haar te hebben gezien. Niet voor niets is hij een man geweest die midden in het leven stond. Hooren wij hoe hij de oogen van zijn leerlingen hiervoor tracht te openen. Zij begrepen hem niet. Zij zeiden: 'Ieder weet dat men aan zijn ouders kinderlijke gehoorzaamheid is verschuldigd, en aan zijn ouderen broeder eerbied, en toch is men niet in staat deze beide deugden te beoefenen. Hieruit volgt dat kennis en handelen als twee dingen zijn gescheiden'. Of met andere woorden: video meliora proboque, deteriora sequor. Wang Yang-ming antwoordde: 'Dat komt omdat zij door de zelfzuchtige begeerten worden gescheiden, en niet door het oorspronkelijk karakter van kennis en handelen. Er is geen kennis zonder handelen. Kennis zonder handelen is niets anders dan geen kennis... De Groote Studie geeft een voorbeeld van werkelijke kennis en handelen, n.l. "het lief-

hebben van schoonheid en het haten van een onaangenamen reuk”[1]. Het zien van schoonheid behoort tot kennis, het liefhebben van schoonheid behoort tot handelen. Evenwel, zoodra men schoonheid ziet, heeft men haar reeds lief, en het is niet zoo, dat men, na het zien van schoonheid, nog eens besluit haar lief te hebben. Het ruiken van een onaangenamen reuk behoort tot kennis, het haten van een onaangenamen reuk behoort tot handelen. Evenwel, zoodra men een onaangenamen reuk ruikt, haat men hem reeds, en het is niet zoo, dat men, na het ruiken van een onaangenamen reuk, afzonderlijk besluit hem te haten. Een man met een verstopten neus, al ziet hij het kwalijk riekende voorwerp voor zich, zal het met zijn neus niet ruiken, zoodat hij het niet zeer zal haten. Dat komt slechts omdat hij den reuk niet kent. Zoo kan men ook van niemand zeggen dat hij de kinderlijke gehoorzaamheid of den eerbied jegens zijn ouderen broeder kent, als hij niet deze beide deugden beoefend heeft. Wanneer iemand slechts kan praten over kinderlijke gehoorzaamheid en eerbied jegens zijn ouderen broeder, kan men niet zeggen dat hij deze deugden werkelijk kent. Het is te vergelijken met het kennen van pijn. Iemand moet pijn hebben geleden, voor hij pijn kent. Zoo ook moet men koude hebben geleden, voor men koude kent, of honger, voor men honger kent. Hoe zou men dan kennis en handelen kunnen scheiden? Dit is hun oorspronkelijk karakter voor zij door zelfzuchtige begeerten van elkander gescheiden zijn. De Wijzen met hun leeringen aan de menschen, wilden dat het zoo zou zijn, voor men kon spreken van kennis. Op andere wijze is er van kennis geen sprake. Welk een belangrijke concrete taak ligt hier!’

Het is dus slechts in de ervaring dat de intuïtieve kennis tot haar recht komt, de li van elk denkobject kent men slechts voor zoover men het ervaren heeft, er handelend tegenover heeft gestaan. Al doende leert men, zooals onze volkswijsheid zegt. Doch hier ligt een practische moeilijkheid. Met een enkel woord duidde hij haar reeds aan: er zijn in ons andere factoren, die dikwijls een noodlottige scheiding maken tus-

1) In de uitwerking van de hierboven geciteerde passage van de Groote Studie wordt dit als voorbeeld gegeven van wat bedoeld wordt met: ‘het oprecht maken van de gedachten’.

schen wat onafscheidelijk behoorde te zijn en die het inzicht in de li verduisteren. Dat zijn de zelfzuchtige begeerten. Volmaakte kennis is niet mogelijk zonder ethische volkomenheid, want immers, li is een ethisch beginsel, en hoe zal men alle verschijningsvormen van li kunnen ervaren, dus kennen, wanneer men in ethisch opzicht niet geheel aan li conform is geworden? De ware kennis stelt dus allereerst een ethischen eisch.

Hic labor, hoc opus est.

De menschelijke natuur, hsing, in haar oorspronkelijken staat bezit een intuïtieve kennis die helder is als een spiegel en waarin alles zuiver wordt weerkaatst. Doch ‘de begeerten bevlekken de helderheid van dezen spiegel als stof of zand’. Het komt er nu op aan dezen spiegel zonder ophouden te wrijven, zoodat de dingen daarin weer geheel zuiver weerkaatst worden. Dan zijn kennen en handelen wederom een, dan is er voortgang in het inzicht in de li. Allereerst komt het hier dus aan op den wil. Wang Yang-ming ontveinst zich niet dat de taak zwaar is en veel volharding vraagt. In de sterkste termen spreekt hij hierover. ‘Als iemand begint te leeren, is zijn hart als een aap en zijn gedachten zijn als een ongebreideld paard. Zijn gedachten zijn voor het grootste gedeelte vervuld van menschelijke begeerten. Daarom moet men hem, om te beginnen, leeren rustig te zitten en zijn gedachten tot zwijgen te brengen, totdat na eenigen tijd de gedachten van zijn hart eenigszins zijn bepaald. Het heeft echter geen nut in abstracte overpeinzingen stil te zitten zooals een vergane boom of doode asch. Men moet hem leeren alles te onderzoeken en zich zelf te overwinnen. Dit is een taak die men door geen gebeurtenis mag laten onderbreken. Wanneer men roovers wil verjagen, moet men te werk gaan met de bedoeling hen geheel en al uit te roeien en het land te zuiveren. Zoo ook moet men, in oogenblikken van rust, genotzucht en hebzucht en eerzucht één voor één opsporen en tevoorschijn brengen. Men moet den wortel van het kwaad uitrukken, zoodat het nooit weer kan terugkeeren, dan eerst kan men blijde zijn. Men moet zijn als een kat die een muis wil vangen. Zoodra men slechts iets ziet of hoort, zoodra er slechts de kiem van een gedachte opkomt, moet men haar te lijf, “al is het door ijzer heen”. Men mag er haar niet te gemakkelijk van laten afkomen en haar niet laten wegkruipen

in een hol of langs een anderen weg laten ontsnappen. Dan pas doet men werkelijk zijn best en roeit men tot het laatste toe alle begeerten uit, totdat er geen begeerten meer te overwinnen zijn over gebleven'.

Wat zou men zich laten ontmoedigen, wanneer deze taak van zelfvolmaking niet in eenen slaagt, of dat ons kennen zoo lang stukwerk blijft! Voetje voor voetje komt men vooruit. In een passage die terecht door een commentator als een zijner treffendste geprezen wordt, zegt hij: 'Als een mensch ernstig en met toewijding en zonder ophouden zich inspant, zal hij de geheimenissen van de li in zijn hart dagelijks meer doorgronden, en de verborgenheden van zijn begeerten dagelijks meer ontdekken. Als hij zich niet inspant om zich zelf te overwinnen, zal hij tot het einde der dagen slechts praten zonder meer, doch nooit zelf iets van de li, noch van zijn begeerten, ontdekken. Het is als met een man die op een weg loopt. Wanneer hij een eindweegs geloopen heeft, dan kent hij dat eind, komt hij bij een kruispunt, en twijfelt hij welken weg hij moet nemen, dan vraagt hij. Wanneer hij gevraagd heeft, gaat hij verder, en zoo bereikt hij langzamerhand de plaats die hij bereiken wilde. De menschen van dit geslacht zijn niet bereid te blijven bij de li die zij reeds kennen, of de begeerten te verdrijven, die zij reeds kennen, maar zij tobben er slechts over dat zij niet ten volle kunnen kennen, en houden zich slechts bezig met ijdel geklap. Wat nut heeft dat? Laten zij wachten tot zij met het overwinnen van zich zelf zoo ver gekomen zijn dat er geen begeerten meer zijn te overwinnen, dan is het vroeg genoeg erover te tobben dat men niet ten volle kan kennen'.

Welk een strenge ernst klinkt hieruit op! Hier is een man aan 't woord die diepten van zedelijk leven gepeild heeft en uit eigen ervaring iets van de verborgen wetten daarvan heeft leeren verstaan. Toen, als nu, was er veel gephilosopheer uit mode, veel scepticisme dat zich aankondigde als diepzinnig, weinig oprechte zedelijke ernst van menschen die zichzelf tot inzet maakten van het levensspel. Voor Meester Chu en zijn epigonen kwam volmaakte kennis voor alle handelen, navolging van anderen in plaats van persoonlijk ethisch streven - men behoefde daarbij niet warm of koud te worden. Voor Wang Yang-ming was alle leer zonder leven

een verfoeiing, al erkent hij zelf in een zijner brieven ook dikwijls te falen en te vervallen in de fout van slechts te praten, praten...

Vanwaar komen de begeerlijkheden? Eeuwige vraag! Het is het k'i element, dat ze in ons werkt. Wang Yang-ming verklaart k'i niet, hij aanvaardt het, zonder zijn verhouding tegenover li nauwkeurig te bepalen. En ook de begeerten op zich zelf zijn niet kwaad. Slechts in zoover als zij ons afhouden van het verwerkelijken van de ingeboren li. Op zekeren dag was Hsieh K'ao, een van zijn leerlingen, bezig onkruid te wieden tusschen bloemen. Hijzelf vertelt deze episode. ‘Hoe moeilijk is het’, zeide ik, ‘het goede te kweeken in hemel en op aarde, en het kwade uit te roeien’. De Meester (Wang Yang-ming) antwoordde: ‘Gij moet noch het goede kweeken, noch het kwade uitroeien’. Een oogenblik later ging hij voort: ‘Deze wijze van onderscheid maken tusschen goed en kwaad is persoonlijk en daarom onjuist’. Ik begreep hem niet. De Meester vervolgde: ‘Hemel en aarde brengen bloemen en onkruid gelijkelijk voort; welk onderscheid maken zij tusschen goed en kwaad? Als gij gaarne bloemen ziet, dan beschouwt gij bloemen als goed, en het onkruid als slecht. Als gij het onkruid wilt gebruiken, dan beschouwt gij daarentegen het onkruid als goed. Dit onderscheid tusschen goed en kwaad hangt geheel af van de voor- of afkeur van uw hart. Daarom weet ik dat het onjuist is’.

Ik zeide: ‘Is er dan geen goed of kwaad?’

De Meester antwoordde: ‘De opheffing van het verschil tusschen goed en kwaad vloeit voort uit de rust die het gevolg is van li, het bestaan van het verschil tusschen goed en kwaad vloeit voort uit de beweging die het gevolg is van k'i. Als er geen beweging is ten gevolge van k'i, dan is er geen goed of kwaad, en dat wordt genoemd het hoogste goed’.

Ik zeide: ‘Het Boeddhisme maakt ook geen onderscheid tusschen goed en kwaad. Waarin verschilt uw opvatting daarvan?’

De Meester antwoordde: ‘Het Boeddhisme legt allen nadruk op het niet bestaan van goed en kwaad en bekommert zich om niets anders, zoodat het voor een goed bestuur van het Rijk niet kan worden gebruikt. Het niet-bestaan van goed of kwaad voor den wijze beteekent dat hij geen voor- of

afkeur heeft. Onbewogen door k'i, volgt hij vanzelf de Tao van de wijze koningen uit de oudheid'.

'Daar dus het onkruid niet slecht is, moet het niet uitgeroeid worden', zeide ik.

De Meester antwoordde: 'Dat is de opinie van Boeddhisten en Taoïsten. Doch als het onkruid hinderlijk is, wat belet u dan het uit te roeien?'

Ik zeide: 'Dan handelt men weer overeenkomstig zijn eigen voor- of afkeur'.

'Neen', zeide de Meester, 'niet te handelen overeenkomstig zijn voor- of afkeur, beteekent niet dat er in het geheel geen voor- of afkeur bestaat, want dan zou men een man zijn zonder bewustzijn. Wanneer ik zeg dat men niet handelen moet overeenkomstig eigen voor- of afkeur, dan bedoel ik daarmede dat men in voor- of afkeur de li moet volgen en daarnaast niet eenige andere gedachten mag koesteren. Zoo is het alsof men in het geheel geen voor- of afkeur had'.

Ik zeide: 'Hoe kan men het uitroeien van onkruid uitleggen als het volgen van de li en het niet koesteren van andere gedachten?'

'Als het onkruid hinderlijk is, is het overeenkomstig de li het uit te roeien. Roei het dan uit, en daarmede is alles gezegd. Wanneer men het niet dadelijk kan uitroeien, zal men zich in zijn hart hierover niet verontrusten. Als men echter andere gedachten koestert, dan zal het hart zich hierover verontrusten, en zal er veel beweging zijn van k'i'.

Ik zeide: 'Dus ligt het goed en kwaad niet in de dingen zelf?'

De Meester zeide: 'Neen, alleen in uw hart. Het volgen van li is het goede, de beweging van k'i is het kwade'.

Ik zeide: 'Dus in de dingen zelf bestaat ten slotte geen goed of kwaad?'

De Meester antwoordde: 'Zooals het hart is, zoo zijn de dingen'.

Maar het citaat is reeds lang genoeg. Zou William James het beter hebben gezegd? Goed is, 'what works well on the whole!' Ook hier waarschuwt Wang Yang-ming tegen den waan dat quiëtisme zou kunnen brengen tot den begeerden toestand van het niet bestaan van goed en kwaad.

Wie dien weg wil gaan, zal nooit slagen, want hij tracht zijn k'i te onderdrukken zonder zijn li ten einde toe te verwerkelijken. Ten slotte zal hij het ervaren van de rust hooger stellen dan het bereiken van de li en alle handelen schuwen.

Doch hij, die dit laatste nastreeft, zal, in rust en activiteit beide, altijd in rust zijn. Ondanks den strijd tegen alle begeerten die zijn houding tegenover de dingen niet in overeenstemming doen zijn met de li, zal er in zijn houding niets geforceerds of drukkends wezen. Want het gaat niet om het uitroeien van alle menschelijke gevoelens, maar om het zuiver maken ervan. Daarom kan ook de vreugde van den wijze zoo echt en diep wezen, een vreugde die blijft ook temidden van zorg en verdriet, en die ook gewone menschen kunnen bezitten. En hij zal geheel vrij en zorgeloos zijn. Hier ligt een punt waarmede Wang Yang-ming's leerlingen groote moeite hadden. Telkens misvatten zij zijn bedoeling, en zij begrijpen niet dat in deze taak van zelfloutering de hoogste gebondenheid aan de li de grootste innerlijke vrijheid geeft. Hoe meer men zich verre houdt van alle opzettelijkheid, zich losmaakt van alle vooropgezette meeningen, des te meer zal men innerlijk vrij en zorgeloos zijn. En toch zal men vol zijn van een ‘eerbiedigen schroom voor dat wat men niet ziet en dat wat men niet hoort’, want deze schroom is karakteristiek voor den geest, die waarlijk vrij is, evenals ook deze ongebondenheid een oorspronkelijke eigenschap is van de menschelijke natuur. Doch welk een andere ongebondenheid dan die welke bestaat in het botvieren van zijn begeerten! Waar deze ware ongebondenheid zonder begeerten bestaat, is er geen toestand waarin men zichzelf niet is, en, hetzij in rust of in actie, men blijft vervuld van eerbiedigen schroom.

‘De dingen onderzoeken om de kennis tot het uiterste uit te breiden’, was de tekst van waaruit Wang Yang-ming zijn gedachten ontwikkelde. Van intellectualistisch, is deze taak dus geheel een ethisch, innerlijk proces geworden. Zelfs het woord ‘onderzoeken’ interpreteert hij, naar een andere beteekenis die dit woord kan hebben, als ‘recht maken’ der dingen, d.w.z. van den inhoud van onze voorstellingen. En met nadruk insisteert Wang Yang-ming erop, dat dit niet een taak voor enkele weinigen mag zijn, doch dat hier ieders plicht ligt. En de te volgen weg is toch eigenlijk zoo een-

voudig! Zeide niet reeds Mencius: ‘De Tao is dichtbij, en de menschen zoeken het in wat ver weg is. De taak ligt in wat gemakkelijk is, en de menschen zoeken het in wat moeilijk is’. En elders: ‘De Tao is als een heirbaan, het is niet moeilijk hem te kennen. Het ongeluk is dat de menschen hem niet zoeken’. De li is voor ieder bereikbaar; al is er verscheidenheid van gaven, ieder kan binnen de mate van zijn krachten een Heilige worden. Een Heilige, die geheel wordt beheerscht door de li en die zijn begeerten tot het laatst toe heeft overwonnen, is als een klomp zuiver goud zonder eenige alliage. Er zijn groote klompen goud en kleine, - toch is het alles goud. Zoo is het ook met de Heiligen: sommigen hebben veel talent, anderen hebben minder talenten, toch behooren zij allen tot denzelfden groep. ‘Niet het gewicht, maar de kwaliteit is beslissend voor zuiver goud. Niet het talent, maar het zuivere bezit van de li, is beslissend voor een Heilige. Daarom, ieder, zelfs de gewoonste mensch, die bereid is zich hierop toe te leggen, kan een Heilige worden, mits hij zijn hart zuiver wijdt aan de li. Het is als één ons goud, dat men vergelijken kan met 10.000 ons. Al moge er een groot verschil zijn in gewicht, toch behoeft het om zijn kwaliteit zich niet te schamen. Daarom zeg ik: ieder mensch kan een Yao of Shun[1)] worden, want zich toeleggen op het heilig worden, bestaat uit niets anders dan het verdrijven van de begeerten en het vasthouden van de li’.

Sarcastisch werkt hij dit beeld verder uit met betrekking tot de geleerden uit zijn tijd, die wetenschap tasten op wetenschap, commentaar op commentaar, de rigoristische muggezifters, die den weg tot het inzicht voor den eenvoudige van geest versperden. ‘Zij zoeken slechts het gewicht van hun goud te vermeerderen, daar zij meenen dat een wijze voor alles veel kennis moet bezitten. Doch zij verzuimen hun goud te louteren, en hoe meer het gewicht toeneemt, - hoe meer alliage, hoe meer begeerten, hoe minder ware li, zoodat aan 't eind in het geheel geen goud meer is overgebleven, de kwaliteit in de kwantiteit is ondergegaan’.

Ieder mensch kan een Yao of Shun worden! Mencius had dit reeds gezegd, maar met veel grooter kracht poneert Wang

1) De twee legendarische Chineesche Keizers uit de vroegste oudheid, die het model zijn voor alle deugd, wijsheid en heiligheid.

Yang-ming de principieele gelijkheid van alle menschen, omdat elk een de intuïtieve kennis, het inwendige licht, hoe zeer ook verduisterd, bezit. In allen brandt iets van een 'Undying fire'. Zelfs planten en stoffelijke dingen hebben deze intuïtieve kennis, zonder deze konden zij niet bestaan. En ook hemel, aarde, wind, regen, donder, zon, maan en sterren, bergen, rivieren, alle dingen, zijn van één maaksel met den mensch en bezitten allen deze intuïtieve kennis. In den mensch alleen is zij tot de grootste volmaaktheid gekomen.

Deze principieele gelijkheid brengt van zelf mede 'jen', liefde, caritas, die zich uitstrekt tot alle dingen. 'Jen' is een van de hoofddeugden in de Confucianistische ethiek, en wordt gewoonlijk vertaald door menschenliefde, 'benevolence'. Bij Wang Yang-ming is de beteekenis veel wijder; zij vertoont veel overeenkomst met wat de kettersche wijsgeer Micius, Mencius' oudere tijdgenoot, noemde: universeele liefde. Toch handhaaft Wang Yang-ming een verschil met hem; in zijn 'jen' blijft gradatie bestaan, geleidelijke ontwikkeling. Zooals uit een loot eerst de stam, en dan takken en bladeren zich ontwikkelen, zoo is de natuurlijke loot die uit het hart opschiet, de liefde voor eigen vader, zoon, broeder enz. Van hieruit ontwikkelt deze zich tot de liefde voor vaders, zoons, broeders van anderen. Maar in principe strekt zij zich tot alles uit. 'Wanneer men een kind in een put ziet vallen'[1], heeft men een gevoel van smart en medelijden, zoo ook voor een dier dat pijn heeft, een plant of boom die geschonden, een steen die gebroken wordt. Het is wederom de fameuse passage uit de Groote Studie, waarin het principieele verschil in dit opzicht tusschen Wang Yang-ming en Meester Chu tot uiting komt. Voor Meester Chu was het slechts een kleine uitverkoren schare, voor wie het bereiken van het inzicht mogelijk was. Hooghartig stond de wijze tegenover de schare, die de wet niet kent. Daarom verkoos hij in den tweeden regel te lezen: 'het volk te vernieuwen'. Wang Yang-ming hield vast aan de oorspronkelijke lezing, het nederige, simpele 'het volk lief te hebben'[2].

Men meene niet dat Wang Yang-mings voorliefde voor de

1) Dit is een klassiek, door Mencius gebruikt voorbeeld.
2) De Chineesche karakters voor 'vernieuwen' en 'liefhebben' gelijken zeer veel op elkander.

oorspronkelijke lezing hier voortkomt uit angst voor historische critiek. Juist in dit opzicht blijkt hoe bijzonder vrij hij staat tegenover alle autoriteit. Evenals Confucius een keuze deed uit de overgeleverde teksten, geeft hij ieder het recht tot critiek daarop. Hij beroept zich hierbij op Mencius - en in zooverre kruipt ook bij hem het bloed waar het niet gaan kan - die zeide: 'Het ware beter in het geheel geen boeken te hebben dan alles te gelooven wat in boeken staat'. In geen geval moet men slaafs napraten wat is overgeleverd: slechts de zelf verworven meening heeft eenige waarde. Doch critiek mag nooit uit literaire bedilzucht voortkomen. Scherp vaart hij uit tegen al de criticuli, de poëtasters, die steeds ziften en vijlen en voor wie stijl boven inhoud gaat. Hun invloed acht hij verderfelijk. Hij vergelijkt ze met tooneelspelers, die met elkander wedijveren in het zeggen van geestigheden, die dansen en springen en met hun spel de aandacht op zich willen vestigen. Van alle kanten komen de toeschouwers, die zich zoo door het spel laten meesleepen dat zij alles ter wereld vergeten in ijdel vermaak.

Voor hem dus geen 'l'art pour l'art', maar, met een variant op Verlaine: 'de la vérité avant toute chose, - et tout le reste est littérature'. Zijn stijl is daarmede in overeenstemming, in zijn gesprekken, die zijn leerlingen hebben opgeteekend, en in zijn brieven, is hij eenvoudig en onopgesmukt, dezelfde weinige beelden komen steeds terug. Hij herhaalt dikwijls, en heeft het echt-Oostersch behagen in breedsprakige ontwikkeling van een gedachte. Ook ontkomt hij niet altijd aan die ingewortelde kwaal van schriftgeleerden: een gedachte, soms op zeer gezochte wijze, te willen vasthaken aan een bekenden klassieken tekst. Daardoor kost het ook bij hem dikwijls groote inspanning door te dringen tot het wezen van zijn betoog.

Doch men vergeeft hem gaarne veel. Hij is een enthousiast, en heeft al diens hamerende eentonigheid. Steeds komt hij weer op dezelfde dingen terug. Hij zelf beseft dit wel, maar aanvaardt gaarne de belachelijkheid die in een critische wereld het loon is van alle geestdrift. Van het oogenblik af dat hij tot het inzicht van de 'intuïtieve kennis' is gekomen, zegt hij, gunt hij zich geen rust meer, maar is hij er slechts op bedacht hoe hij anderen hiermede kan dienen en helpen.

‘Als iemand een familielid in een put ziet liggen, zou hij dan niet roepen en wild rondloopen en op handen en voeten door de modder kruipen om hem te redden? Laat een toeschouwer, niet wetende wat er gebeurd is, maar denken dat hij zijn verstand heeft verloren - wat deert het hem! Hij is slechts vervuld van het ééne, den ongelukkige te redden, al het andere laat hem onverschillig’. Het was hem een troost dat ook Confucius in zijn tijd werd bespot en miskend, voor wien dit toch nimmer een reden was zich uit de wereld terug te trekken.

Het is verleidelijk vergelijkingen te maken tusschen Wang Yang-ming en andere hervormers, brekers van verstarde traditie en predikers van persoonlijke ervaring. Welk een gelijkenis, bij alle verschil, met mannen als Luther, als Al-Ghazzālī, tot zelfs in de gebruikte beelden[1)]! Ik duid slechts aan. Ons gaat het om zijn beteekenis voor het huidige China. En dan nogmaals in woorden van dr. Reinsch: ‘Wang Yangming's philosophy has sounded a trumpet call to action’[2)]. ‘Kennis is het begin van handelen, handelen is de voltooiing van kennis’. Misschien niet altijd juist verstaan, ligt toch hierin het geheim van zijn invloed op twee ontwakende volken, die eerst door het Westen een actiever, energieker houding tegenover de wereld hebben leeren kennen. En in de worsteling met de traditie vindt men steun bij dezen man, die reeds zooveel eeuwen geleden den moed heeft gehad zich te verzetten tegen opgelegde waarheid en stoffige commentaren en met zijn eigen hart te rade dorst te gaan. ‘Wang Yangming’ zegt een modern geleerde, Prof. Ts'ai Yüan-p'ei, rector van de Pekingsche universiteit, ‘heeft de verdienste gehad voor het recht van de vrije gedachte op te komen, dat door den alles overheerschenden invloed van Meester Chu te zeer op den achtergrond was gedrongen. En de vrije gedachte is een kiem waaruit velerlei vrucht kan voortkomen. Onder zijn leerlingen waren er die zich geheel aan Boeddhistische Dhyanapraktijken overgaven; anderen die hun critiek zelfs tot Confucius' woorden uitstrekten en dorsten te beweren dat

1) Men zie b.v. het beeld van den spiegel bij Al-Ghazzalīin Macdonald The religious attitude and life in Islam, p. 241.
2) op. cit. p. 138.

iets nog niet waar behoefde te zijn òmdat Confucius het gezegd had'. In dit laatste ligt voor de jongeren van thans een bijzondere bekoring.

De verbinding van mystiek en daad was en is in China nieuw. Boeddhisme en Taoïsme hebben de eerste beoefend, maar het gevolg was wereldverzaking. Het nuchtere Confucianisme verloor het verband tusschen leer en leven en liet hunkerende harten onbevredigd. Wang Yang-ming overspant de kloof tusschen deze beide. Voor een opgroeiend geslacht dat zoekt naar een persoonlijke levenshouding is hij een openbaring. In hem vindt men de vrijmaking die men noodig heeft; bij hem vindt men positieve levenswaarden. Te veel negatieve krachten zijn in het Oosten aan het werk, dan dat ernstige geesten niet dankbaar zouden zijn voor wat hun hier in hun eigen taal, geformuleerd naar eigen denkgewoonten, geboden wordt. Ons mag het misschien weinig voorkomen, het Oosten is in dezen niet verwend, n'en déplaise hun die slechts van Oostersche wijsheid droomen Wang Yang-ming verdiept de geesten tot beter verstaan van de beste goederen van het Westen, - het is niet zoo heel vreemd dat de ontwikkeling van vele jong-Chineezen, die Christen zijn geworden over Wang Yang-ming heeft geloopen. - En wat de waarde van zijn inzichten overigens wezen moge, hier is een man aan 't woord van een warmkloppend levensbesef, die op jonge geesten slechts heilzaam en versterkend kan werken.

Leiden.

J.J.L. DUYVENDAK.

Het geslacht van Klikspaan[1].

't Oude beeld van Jan Student is voorgoed vastgelegd door Kneppelhout, die ook aan andere academies dan Leiden een goede pers kreeg. In 't theologies Sticht werd hij zelfs ernstig aangeraden ‘om te lezen en - te bestudeeren’[2]. Verdienen zijn schitterende schetsen nu 't kookboek van de student te heten, zoals ze wel eens zijn genoemd? Ze waren niet bedoeld als recepten voor alle mogelike vormen van fuiven en treffen evenmin de gemiddelde student. De verklaring van de schrijver, ‘een vrij volledige schets van het studentenleven zijner dagen’ te leveren, werd bij alle lof voor zijn rake trekken algemeen door tijdgenoten verloochend. Gerrit de Clercq, Beets, ja zijn geestverwant Alexander Ver Huell, die hem als illustrator van zijn boek het naaste stond, verzekeren met de volle nadruk, die 't misverstand bij 't publiek nodig maakte, dat Klikspaan enkel verklapte wat buitensporig was. De drinkers waren een uitzondering, zo stelde Ver Huell de buitenstaanders gerust: meestal een clubje rijke juristen, waarvan 't optreden iedereen ergerde. Hij lichtte hun onevenredige indruk met de echte Parijzenaars toe, die ook de naam van uitgaanders hebben, terwijl ze toch hard werken, en daarmee ontwapende hij 't onbarmhartig generalizeren tegenover de studenten.

‘O er wordt zoo gerold aan de academie! *de* studenten zijn aan 't bonjouren!’ Neen, 't waren er nog geen twintig of

1) Uit een studie ‘De omkeer in 't studenteleven’, die binnenkort verschijnt.
2) Academisch Legaat van een oud student, 1842, blz. 64.

dertig, maar een dozijn op de vijf honderd, soms enkele sjouwers, die alles overhoop haalden en de anderen een slechte naam bezorgden[1].

'Een goed Student komt aan de Academie op zijn tijd, houdt Collegie op zijn tijd en promoveert op zijn tijd. - Zoo zijn de meesten'[2]. Klikspaan maakte 't met de studenten nog erger dan met zijn doorgehaalde proffen, heeft een ingewijde geklaagd: hij schildert ze allemaal af als drinkebroers en lichtmissen, zonder op zoveel schrijvers en vorsers als er toen in Leiden studeerden, het minste licht te laten vallen[3]. Ieder oproer, dat buiten de eigenlike burgerij omgaat en toch een stad zwart maakt, elk standje 's nachts op straat, waarvoor de hele buurt het moet ontgelden, de kleinste ruzie in een huis, waarvan 't gezin de schande te dragen krijgt, bevestigt zulke ervaringen. Een vijftig jaar tevoren had een Leids student al getuigd:

> 'De Studenten zijn hier Donderdagavond uit vrijbuiten geweest en hebben braav wat afgezet, maar het was slechts een klein gedeelte, de groote hoop houd zich met die gekheid niet op'.[4]

Uit de beschouwingen, waarin Klikspaan zo doorslaat, besluiten we genoeg, hoe hij overdrijft in zijn beschrijvingen. Geen enkele uiting kan, bij de verschillen of zelfs geschillen tussen de biezondere vriendekringen, volstrekt algemeen gelden. Vandaar werden ook de 'Gedenkschriften' openlik door een stadgenoot verloochend, omdat studenten elkaar eeuwig willen tegenspreken: 'Wanneer het bestaan van 't genoemde Geschrift een verschijnsel is, dat de geest der Utrechtsche Academie moet afschaduwen, ware het te wenschen, dat de Academie zelve een schaduwbeeld ware'[5].

De reuzeschaduwen, waarin Klikspaan zijn waarnemingen vergroot, bevorderen intussen de vergelijking. 't Is wel overbodig op te merken, dat het woord 'type' bij hem niet de betekenis had, die 't in de wandeling heeft gekregen, van een leuke vent, maar alleen van een vertegenwoordiger. Leefden

1) Joh. Dyserinck: Al. Ver Huell in zijn leven en werken, bl. 33/4.
2) Al. V.H.: 'Zoo zijn er.'
3) De Gids 1906, I 54, 60.
4) Jacob van Lennep: Leven van David van Lennep 1862, I 45 (brief van December 1793.)
5) Acad. Legaat bl. 49.

weinig personen juist als zijn typen, zulke enkelen gaven de toon aan, ze bepaalden de standaard, ze beheersten de mode, ze waren de vereerde, bewonderde en benijde helden, die nieuwelingen als hun voorbeeld hadden na te volgen; hun karakteristiek was 't model voor ieders karakter. Zalig wie geen geschiedenis heeft, zucht de middelmatige meerderheid, om zich aan alle beweging en gemeenschap te onttrekken. Een feit is eenmaal, dat historie zich onder invloed van enkele persoonlikheden afspeelt. Het gaat om de geest, de stijl, of hoe de atmosfeer te noemen valt, die telkens verandert, wanneer een vooraanstaande club wat anders wil.

Jongelui, die hun instincten nalopen als een hond zijn reuk, zullen er blijven, zolang het vlees pleit tegen de geest. De vraag is alleen, of ze zich daarop beroemen, of hun succes van zo'n exces afhangt, of ze er zich min of meer gedwongen op toeleggen als een kind op het roken. De Hollander doet zich uit stijfheid toch al ongunstiger voor dan hij is; maar moeten er eeuwige fuiven zijn, waarbij hij zich bepaald zo plat mogelik aan te stellen heeft? Gaat het streven, dringt de *eer* in de richting van Klikspaan? We zien zijn kracht in werking, wanneer Ver Huell een arm student wanhopig jaloers laat snikken: ‘Neen, verdoemd! 'k wil ook schulden maken, zooals die ellendelingen, drinken, genieten...’[1)]. Op de voorstelling van de jeugd had zijn werk, al was 't dan geen wetboek, grote invloed, omdat het aan 't losse leven een aureool heeft omgehangen. De meest ondoordachte knalstudent zag zich plotseling binnen een ideële sfeer getrokken en voelde zich fier, te mogen lijken op de typen, die als dragers van schoonheid en vrijheid, van trots en trouw, van kritiek en romantiek, van denkbeelden en verbeelding waren verheerlikt.

Het drastiese van sommige taferelen laat bijna aan realisme geloven, maar ze gloeien van romantiek als de toosten, waarin ze culmineren. Het studenteleven bij Kneppelhout is geen minder hartstochtelik spel dan het bestaan van Selma Lagerlöf's kavalieren. Er zit ritme in de overtuiging, waarmee van de nacht een dag en van de academietijd een doorlopende vacantie wordt gemaakt, want die omkering kost een span-

1) Zoo zijn er.

ning van alle krachten. De langslapers zijn geïdealizeerd tot durvers, de vechtersbazen worden als martelaars van de vriendschap verguld, alle typen in sage gestileerd, jongensstreken schijnen heldedaden en bij 't bengaals vuur van deze apotheose glimmen de grauwste katers nog in de morgenschemer. ‘Studeert mijnheer?’ - ‘Ik ben student, Mevrouw’, is de bondige dialoog van Ver Huell, die de bravour van 't hele toneel weergeeft.

De Typen belichamen een letterkundig genre, een artistieke manier, waarin 't object altijd dankbaar is, omdat studenten overal een wit voetje hebben. Had een Leids student al niet de hoofdpersoon voor het meesterwerk uit de achttiende eeuw geleverd? En studentikoze waagstukken passen de romantiese verhalen vol avonturen boeiend, prikkelend en tegelijk ontwapenend toe. Wie kan zulke aardige, keurige jongelui iets kwalik nemen? Iedereen wil hun ondeugendheden horen. om ze met een glimlach te vergeven. Dromen in de provincie niet de meisjes ‘van den luchtigen, vermetelen man, die grillig en oorspronkelijk tegen den valen achtergrond der maatschappij uitkomt’? Verrukt roept iemand deze gezegende verschijning aan:

> ‘Student! vorst in het rijk der ongebondenheid, vrijste der vrije wezens, rijkste der rijken, vanwege het ongelooflijke krediet, schepsel, hetwelk buiten de schepping staat, voor wien de zon geen dag maakt, noch de duisternis nacht! Zijn pet is hem de muts der Vrijheid, zijn stok de knods van Hercules, zijn oppasser een Heloot slechts waardig het slijk van zijne bezoedelde Iaarzen te likken!’[1)]

Al wisten we niet, hoe Kneppelhout zich aan Franse geschriften had bezondigd, we konden uit de pikanterie, waarmee studenten toen elkaar knipogend met Parijse romans plaagden, wel opmaken dat de Typen daarop zijn geïnspireerd. De uitlopers van de romantiek hemelden 't verzet om het verzet op, waar vrijgevochten studenten hun hart bij konden ophalen. Aan deze Franse lectuur schreef Ver Huell feitelik toe, dat onze studenten in de tweede helft van de eeuw meer weelde op hun kamers hadden en champagne

1) Klikspaan: Studenten-Typen, 4e dr., bl. 98/9. In 't vervolg wordt deze gangbare uitgaaf aangehaald en wel ‘Typen’ als T en ‘Leven’ als L.

gingen drinken[1)] Hieruit blijkt opnieuw, hoe de meester Klikspaan, een hoofd boven de studentewereld verheven, meer invloed erop uitoefende dan hij er van ontving. Hij koos als kunstenaar de schilderachtigste modellen, ofschoon ze hem persoonlik misschien tegenstonden, om zijn fantazie te bezielen. Zijn kameraad Ver Huell, die zijn tekeningen wat later publiceerde en telkens verkeerde gevolgtrekkingen uit het materiaal voorkomen wou, verklaarde met klem:

> 'Een ding spijt mij meer dan ik zeggen kan; namelijk dat het mij door den aard dezer schetsen niet mogelijk is geweest al het goede, krachtige, edele, loyale, degelijke onder de jongelui aan onze Hoogescholen naar waarde en waarheid terug te geven'.

Deze eenzijdigheid in de voorstelling was gedeeltelik te herleiden tot een kinderachtige angst voor de brave Hendrik, die nu eenmaal nooit 'studentikoos' kon heten, gedeeltelik tot een gebrekkige kunst, die op het uiterlik effect was gedresseerd en 't stiller, dieper wezen van een student onmogelik wist te benaderen zonder sentimentaliteit, waarvoor de jeugd zich buiten verzen schaamde. Maar de reclame, die schrijvers en tekenaars voor het woeste fuiven maakten, bewerkte bij de studenten een vie bohème boven hun macht. De meesten logen tenslotte wat ze eigenlik liever niet deden; het ruwe plezier werd even denkbeeldig als plichtmatig, nadat de literatuur het had gepropageerd. Ze hijgden bij 't drinken en maakten lol voor hun verdriet, omdat ze anders geen echte studenten waren. In Utrecht sneden er velen over vechtpartijen met de ploerten op als veteranen, die geen front gezien hebben[2)]. De Groninger werd zich bewust, als een jager te bluffen op verzonnen avonturen:

> 'Mijn' zusters bezorg ik kramp in haar maagdelijke lever door een dwaas verhaal
> Van een gefingeerde of ongefingeerde piertogt of nachtelijk kabaal'.[3)]

De hele bijbel van de student was het machtwoord studentikositeit. Een gelovige kon niet erger vrezen om ketters te heten dan een student om niet volstrekt studentikoos te

1) Dyserinck: Ver Huell bl. 21.
2) Acad. Legaat, bl. 62/3.
3) Bloemlezing uit den Groninger Studenten-Almanak van de jaren 1829-1879 (1885) bl. 174 (vers van 1865.)

schijnen. Wat die geheimzinnige eigenschap wel mocht zijn? Het filozoferen over dat begrip, waarvan ieder student, als hij ooit filozofeerde, een bepaling zocht, omdat niemand waarschijnlik het gevoel volop had te pakken, werd in Klikspaan's tijd een gewoon verschijnsel. ‘Wat is dan toch studentikositeit, wat is fideliteit? Ontleed mij het denkbeeld *poëzy* en dan zal ik u antwoorden’[1]. Nu was deze dooddoener over de ondoorgrondelikheid van iets bijna goddeliks daarom niet afdoende, omdat poëzie nooit als eis aan ieder persoon op elk uur van de dag en de nacht werd gesteld. Wie studentikoos moest zijn op straf van doodverklaring, had toch een beetje recht op tijdige voorlichting. Het grote woord scheen enkel met grote gebaren verklaard te kunnen worden: de levensplicht werd zonder levensregel gevorderd. Dit abstracte ‘du sollst’ kon 't geweten niet leiden. Alleen bestond er een negatieve norm, waarnaar de Nederlandse student zich van de Franse door zijn zedelikheid onderscheidde, van de Engelse door zijn vrijheid, van de Duitse door zijn vrede[2]; maar men bleek daarmee in de praktijk niet uit te komen. Een Utrechter protesteerde tegen medestudenten, ‘die aan 't woord studentikositeit zulk een vreemde beteekenis hechten, deze afhankelijk maken van het meer of min overhangen van een pet, de meerdere of mindere dikte van een stok, de twee of drie flesschen wijn, die men kan drinken, de meer of min dwaze kleeding, om zich te onderscheiden van hen, die zij ploerten noemen... de voorstanders dus van een pseudo-studentikositeit’[3]. De openbare mening dwong ieder persoon in een vaste vorm. Studenten, klaagde iemand, waarderen een kameraad, ‘wanneer hij hunne vooroordeelen ontziet en er zijn waar belang aan opoffert’. Immers ‘een gezien student is een zoodanige, dien de menigte altijd zien kan, waar hij niet altijd behoorde gezien te worden’. 't Is of we zestig jaar later een Delftenaar horen waarschuwen voor de ‘getapten’! En wat is nu studentikositeit? ‘Meestal een ledig vat, dat men over de straten rolt, om geraas te maken’.[4] In Groningen gold 1846

1) Mijn Kamer, door een Student, Utrecht, 1849, bl. 73.
2) Panathenaeum, Groningen, 1843, Mengelingen bl. 78.
3) Mijn Kamer, bl. 22/3.
4) Academisch Legaat, bl. 19/20, 29.

onder de tekenen van studentikositeit, behalve 't traditionele drinken, glazen inslaan, laat uit bed en laat in bed komen, ook ‘het behangsel in reepjes snijden, kogels in de muur schieten’, waartussen dan verraste: ‘zingen en guitaarspelen, verzen maken en reciteeren’[1].

Ons geslacht verwijst wel eens naar Klikspaans tijd als de ideale periode van de hooggeroemde en veelbetreurde studentikositeit. Och, sinds er studenten zijn, hebben zij elkaar verweten, ‘dat zij niet genoeg begrijpen wat echt studentikoos is’, zoals Klikspaan zelf mopperde[2]. Ook in Groningen werd de verdwenen studentikositeit en het verloren esprit de corps bejammerd[3], terwijl dit in Utrecht al een gewoonte scheen te zijn volgens deze verzuchting: ‘Broeders! we klagen zoo dikwerf over gebrek aan esprit de corps en studentengeest’[4]. Zouden kater en kanker soms familie zijn? Of heeft de onvervalste studentikositeit misschien nooit bestaan buiten liederen en dromen? Wie er heimwee naar voelt, mag niet zozeer tot Klikspaan terugzien als tot het paradijs. Er kan op goede grond getwijfeld worden, of Jan Student met zijn willekeur en zelfzucht wel geschikt is voor wezenlike broederschap. Hij is sterker in woorden dan in daden, vlotter in nemen dan in geven. Het woord studentikositeit schijnt een vrijbrief geweest te zijn om filisters te molesteren en obscure of ‘uitgekotste’ typen te verbannen, meer niet. 't Is immers wel verdacht, dat die onschatbare studentikositeit bij zijn meesters doodliep. De held van de Jeroeniade werd natuurlik gesjeesd, want in de dissonant van een mislukking zat alleen de humor. De massa is eenmaal zo vals om door applaus de slachtoffers van zijn tijdverdrijf aan te zetten tot uitersten, die achter hun rug netjes worden afgekeurd, en gebruikt zulke arme narren voor wreed plezier, om ze in 't dageliks leven te verachten, na ze tot overspanning te hebben geprikkeld. Studenten bedrogen elkaar met het vooroordeel, dat studeren een schande was, waarover iemand zich had te schamen als verraad. In de vacantie heel stilletjes werken mocht hij, als hij maar deed, of hij helemaal nooit zijn best deed en alles hem aanwaaide.

1) Bloemlezing, bl. 128.
2) L II 71.
3) Panathenaeum, 1842, bl. 228/9, 249.
4) Lucifer 21 December 1850.

'Want hij was zeer zelden op zijne kamer en zeer dikwijls aan de rol'[1]. Wie er inliep, moest de gevolgtrekking maken, dat studeren met studentikositeit onmogelik samenging. En toch kon niemand studentikoos worden, zonder student te zijn. Daar zijn we in de zuivere illusie, benaderd door de gangbare paradox: 'studens a non studendo'. Nu wordt duidelik, waarom de echte studentikositeit, die geen sterveling met gezond verstand consequent toepaste, gezocht werd als een fantaziebeeld. Het weerspiegelde louter de volslagen vrijheidsliefde, waarvoor een samenleving nergens ruimte houdt: de geest van verzet.

De student is iemand, die voorlopig afhankelik blijft: van zijn ouders, van zijn professoren, van zijn medestudenten niet het minst. Om zich te troosten, roept, zingt, schreeuwt hij zijn vrijheid uit. Hij maakt oproer, verklaart oorlog tegen de hele wereld. Allereerst tegen zijn familie, waarvan hij zich met geweld moet losmaken, als hij niet eeuwig bij moeders pappot blijven wil. Hij is in de reactiejaren, wanneer hij meer het onderscheid dan de overeenkomst met zijn bloedverwanten voelt en helemaal zich zelf denkt te kunnen zijn en alles van anderen te mogen verwensen, behalve op zijn tijd een bijdrage van zijn vader. De poëzie van een menu is voor meneer de student, het proza van de rekening laat hij genadig aan de pipa over. Er zit iets beschermends, bijna iets meelijdends in die hoge toon, waarachter de nodige lafheid verborgen ligt; want valse schaamte durft de vader, tegenover wie 't alles behalve studentikoos zou zijn een spoor van dankbaarheid, een sprank van eerbied of maar een spat van ontzag, laat staan een tikje liefde te tonen, nooit anders noemen dan de ouwe heer en zelfs de moeder zelden anders dan de ouwe vrouw. Geen flauwigheden, jongens! Is deze verlegen-brutale houding dan niet het toppunt van kinderachtigheid? De beklaagde 'Student thuis' bij Klikspaan vindt gezelschap in 't slachtoffer, dat Huet hem bezorgen zal:

> 'De dag, waarop de Student het dwangjuk zijner bloedverwanten het diepst gevoelt, is die, waarop hij "familie over" heeft. Dan is hij geen vrij man, maar een betrapte dief; zijne familie heeft hem "gesnapt", dat wil zeggen, dat zij hem van lustig, knorrig en van vriendelijk, onbeschoft heeft gemaakt'.[2]

1) T 125.
2) Thrasybulus: Groen en Rijp, 1854, bl. 24.

In zijn zelfstandigheid, die een mooie naam voor zelfzucht betekent, moet hij loskomen van zijn allernaaste verwanten of zich tenminste onverschillig voordoen:

> ‘Wien verwondert het nog, dat de Student tegen zijne vacantie opziet? De vaderlijke woning is hem een doorn in 't vleesch Hij gaat er heen zoo laat hij kan, hij verlaat haar zoo vroeg mogelijk, en als gij hem vraagt: - wel, hoe heb je 't in je vacantie gesteld? - is zijn antwoord een diepe zucht’.[1)]

Ver Huell laat iemand zijn vrienden met Griekse letters op zijn deur waarschuwen, dat zijn vader op bezoek is[2)]. Zo heeft de vrijheidsvergoding het natuurlikste van de natuur: de trouw aan het eigen thuis bedreigd. Men schaamt zich voor zijn ouders en ergert er zich over; van louter vrijheid voelt iemand zich bij zijn familie niet meer ongedwongen. De fictie wordt hier wel op heter daad betrapt.

Met vaders fortuin achter de hand, speelt Jan de komedie van een konigsbedelaar. Hij kan zich de weelde veroorloven schulden te hebben. Wat, schulden? dat zijn vieze dingen, waarvoor hij na zijn promotie dadelik een burger failliet laat verklaren; beren zijn adelsbrieven van de vrije student. Aan een vlammende rekening steekt meneer gezellig zijn pijp aan; en graag laat hij 't krediet oplopen met de nonchalance, waarmee een kampioen bij wedstrijden iedereen een voorsprong gunt. ‘Ik heb crediet, dus 't al om niet’, berekent hij koelbloedig[3)]. En Ver Huell redeneert met dronkemansernst:

> ‘Heeft dan de haar weldaden rond zich strooijende natuur, die naast ieder gift een tegengift doet groeijen, voor niets nevens den Student, toen zij hem het meest verkwistende aller wezens maakte, den Beer geschapen?’

De keerzij van deze humor, in 't algemeen de schaduwkant van het leven, dorst geen student aan. Met al zijn vrijheid drong hij zich op, dat de werkelikheid maar één dimensie had: die van de schone schijn; en hij stormde alle toneelschermen zonder last omver, tot hij eindelik eens met

1) T 102.
2) Jeugd, Studentenschetsen.
3) Kleine Gedichten voor de lieve jeugd aan de Hoogere Scholen naar Hieronymus van Alphen door een Student, 1857, 6e dr., bl. 9.

zijn kop tegen de muur zou oplopen. Hoeveel familiegoed er werd verkwist door jongens, die de waarde van geen kapitaal kenden, omdat ze nooit een cent hadden verdiend! Menige fuif kostte zweet aan vader, tranen aan moeder, bloed aan de knechts, die toen nog niet voor mensen telden. Maar een gevierd type durfde niet weigeren mee te doen, wanhopig geslingerd tussen club en huis, studietijd en een heel menseleven. De ‘eer’ van meneer, die op zijn tijd toch moest knobelen, bracht schande over de familie. Uil of slang in 't academiewapen waren volgens studentikoze heraldiek omringd met beren en katers, de bloedzuigers van jeugd en vreugd. Slaaf worden van een kliek, zijn kop niet hoog houden boven zijn buik, daarop liep de heerlikheid uit.

Er was altijd een fatsoenlike mouw aan te passen en dat was de mouw van een zijden bruidsjapon. Mocht de berejacht een sport wezen met veel bluf, er ging nog de jacht op goudvisjes boven. Een geldhuwelik was bij studentikoze logica consequent, want het vormde meestal de enige uitkomst voor onvermijdelike beren. ‘Als ze mooi was. Mooi? Wat is toch mooier dan een tonnetjen gouds?’[1]. En Ver Huell vond het geval geestig genoeg om een plaat te etsen bij 't volgend rijmpje:

> ‘...Dat gij geen vrouwtje moet begeeren,
> dat u geen tonne gouds als bruidschat geven kan’.[2]

Sinds de vrouw iets meer is geworden dan speelgoed en koopwaar, heeft ze de man ook iets meer gemaakt dan dieretemmer en slavehandelaar, al leeft bij sommigen nog de verheven filozofie:

> ‘Wie via de vrouwen op 'n sjees is geklommen,
> Kan op dezelfde manier weer beneden kommen’.[3]

Als de student maar zorgde, dat vaders sjees hem niet vóór tijd kwam halen, zag hij in de geest de kruiwagen, al of niet met een bruidskoets er aangehaakt, klaar staan, om hem over Den Haag, waar de Witte als voortzetting van zijn kroeg de belangen van ‘onze kringen’ regelde, naar de plaats van zijn keus te rijden. Verliepen er nog studenten, dan was 't

1) Academisch Legaat, bl. 5.
2) Kleine Gedichten, bl. 19.
3) Theo Daan: Studentenliedjes, 1913, bl. 92.

meermalen juist de schuld van deze bijna erfelike regentekliek, die kinderen uit bepaalde families tot studie dwong. Ze wilden elkaar

> 'Niet laten fungeeren als een paardenvillerstelg, wat beroerde raar is, Maar als een fatsoenlijkmanskind, en dat wel het zoontje van een Notaris, Voor wien altijd een lekker leventje klaar is,
> En die, wat de Hemel geve! eenmaal de opvolger van zijn Vaar is'.[1)]

Een student speculeerde op de maatschappelike waarde, die zijn toekomstig beroep zeker had en die werd uitgedrukt door de hoge hoed, waarmee de deftige man zich nog jaren op straat bleef onderscheiden. 't Inschrijvingsbiljet aan de hogeschool was een wissel op de hoge wereld. Gerust kon de academicus zich de weelde gunnen, bij openbare gelegenheden 't menslievende van zijn edel ambt te accentueren, toen de gedachte aan een vakvereniging voor artsen of leraars, laat staan voor predikanten, verachtelik zou gevonden zijn. Want het overwicht van de noblesse de robe, grotendeels aan welvarende families verwant, was nog onbetwist. In de bloeitijd van de bourgeoisie haalde een studentikoos type voor een student, die met lessen of zo zijn kost verdienen moest, dan ook zijn neus op als een schandvlek van de academie:

> 'Er bestaan ook studenten, die buiten hunne studie eenig *antistudentikoos* of geheel in de studenten-wereld niet te huis behoorend, betrekkingje vervullen. Het is bijna niet te gelooven, maar tot onteering van den schoonen naam dien zij dragen, helaas, eene waarheid'.[2)]

Moderne geschiedschrijvers hebben Kalvinisme en kapitalisme samengekoppeld. Ook de tegenstelling van de standen, waarvan de verachting voor studiebeurzen een gevolg was, dateerde sinds de Hervorming[3)]. De klas van de studenten scheidde zich scherper dan ooit van de burgers af. Dat leve-

1) Gron. Bloeml. bl. 186.
2) Panathenaeum 1842, bl. 26.
3) Friedrich Schulze und Paul Ssymank: Das deutsche Studententum von den ältesten Zeiten bis zum Weltkriege, 3e Aufl., S. 85.
Volgens dit standaardwerk is de voorstelling onjuist, dat 'duel, opvatting van eer en betiteling van de burgers als Philisters' als 'middeleeuwsche resten' beschouwd moeten worden, wat beweerd is door Dr. M. van Rhijn (Taak en Arbeid der N.C.S.V., 1920, bl. 6). Want de degen als kenteken van studentevrijheid en het duel zijn evenals de groentijd na de Reformatie opgekomen, terwijl de naam Philister in 1680 te Jena heet ingevoerd (Schulze-Ssymank, S. 86, 95, 101, 120). Trouwens de studenten, die 't vijandigst aan de middeleeuwen waren, n.l. de theologen, onderscheidden zich aan de beruchte academies van Duitsland 'door dierlijke ruwheid' (Schotel: De Academie te Leiden in de 16e, 17e en 18e eeuw, 1875, bl. 311).

ranciers en professoren oninbare vorderingen op hem hielden, lapte een student voorlopig aan zijn rijlaars, want hij wist zich tegen beiden, desnoods of ook niet desnoods, met de wapens in de hand het recht van de sterkste af te dwingen. Het was een gewaande vrijheid tot aan de rechtbank, zoals een rover zich die droomt.

In Leiden was de afstand tussen studenten en burgerij nog vergroot door de vreemdelingen, die er in de zeventiende eeuw soms de helft van de ingeschrevenen uitmaakten en er biezonder te lijden hadden van de sarrende straatjongens, voor wie 't volk met Hollandse koppigheid altijd partij trok. Zulke buitenlanders was 't in de regel minder om ernstige studie te doen. Als een hofstad moest Leiden de gezochte vorming voor de wereld geven: de hogeschool werd dan een soort mode-academie, waar de jonge edelen, soms kinderen van zes jaar, die hun gouverneur en bedienden meebrachten, paardrijden, schermen en levende talen konden leren, om later terloops een paar colleges te volgen. Het leek een kostschoolopvoeding zoals Engelse landheren, voor wie lichaamsoefening de hoofdzaak is, nog geregeld ontvangen. De academiese leeftijd was trouwens ook voor Hollanders erg laag. Al bleef Hugo de Groot als student van elf jaar een uitzondering, er bleek toch een bepaling nodig, dat niemand vóór zijn zestiende mocht ingeschreven worden; en daarom gaf Jan de Witt zich een paar maanden ouder op dan hij was[1)].

Met deze traditie wordt de periode van Klikspaan, waarbij de studenten zich als schooljongens aanstellen, begrijpeliker. Er werkte een kunstmatige grootdoenerij mee. Maar in Utrecht was de toestand, volgens een ooggetuige, ongeveer gelijk:

> ‘Een bijzondere karaktertrek van den student dier dagen was een souvereine minachting voor allen die geen student waren of vroeger niet gestudeerd hadden. Ontmoette hij de zoodanigen in de komedie of op

1) Schotel, bl. 273/4, 282, 305.

straat, dan moesten deze voor hem wijken... Van een tusschenkomst der politie kon geen sprake zijn. Ik meen dat deze toen uit een achttal dienders (nog geen agenten) bestond, die natuurlik liefst voor de met dikke stokken gewapende studenten uit den weg gingen'.[1)]

Van die schrik voor studenteknuppels getuigen, waarschijnlik met een beetje overdrijving, ook eigen spotprenten[2)]. In Utrecht kwam het van 1827 tot 1830, toen de Belgiese Opstand allen weer verzoende, tot een hardnekkige oorlog tussen studenten en schutters. En Leiden moest doorlopend het gevoel hebben, alsof er een vijandig garnizoen in de stad lag. Wel waren de bloedige studentenoproeren, waarbij geen leven veilig bleef en de colleges weken achtereen gesloten werden, ruim een eeuw achter de rug[3)]; maar de gasten speelden nog de baas als kolonisten over inboorlingen. Dat was regel, in Utrecht als in Leiden:

'Alles maakt van den Student een afzonderlijk wezen... Hij is uit principe anti-philistijnsch.... Hij vliegt, hij rijdt, hij rost door de straat, rookt op straat, zingt op straat, vloekt op straat, heeft vele honden bij zich.'

En 't Utrechtse volk herhaalt dat op zijn manier:

'Dat zijn minsen die om niks geven. Als je der met één te doen heb, dan heb iet met allemaol... Ze kenne geen mins, jao wat zek ie zegge, geen bist mit vreje laoten... Ze pakke alles mee. Kom ie ze teuge, dan loppen ze je teugen je lijf an dat je kwak zeit... En of ie ze al beklaogt, je begrep wel, het zijn mist allemaol rijkeluiskinderen, ze krijgen tog gelek'.[4)]

Eenmaal op voet van oorlog met de burgers, die hij huiselik 'ploerten' noemde, al had de Utrechtse rechtbank een boete van *f* 2.50 op dat woord gesteld[5)], voelde een student zich aan zijn naam verplicht om over de plaats een schrikbewind te voeren. Hij moet als een kind overal laten merken dat hij er is. In de vacantie herkent een academiestad zich zelf niet meer: dan sterven immers vensters en uithangborden hun eigen dood[6)]. Arm Leiden, dat de Spanjolen heeft afge-

1) Voorheen en Thans 1828-1878, door een Oud-Student (Prof. P. Harting?), 1878, bl. 33.
2) B.v. in de Studenten-Almanak, Leyden, 1848.
3) Schotel, bl. 316-319.
4) Gedenkschriften van eenen Student, 1839, bl. 14/5, 19/29.
5) Panathenaeum, 1843, Boekbesch. bl. 89.
6) Anthologie uit den Utr. Stud.-Almanak, 1853, bl. 158

slagen en Hollanders ingehaald, die 't nog Spaanser maken!

> ‘Het duurt geen kwartier of beide partijen slaan den inboedel stuk op elkanders ruggen en elkanders ruggen met den inboedel.’

Wie de partijen zijn? Wel natuurlik de Leidenaars en de studenten! Een type ‘heeft zich het volle uur beziggehouden met het schetsen van allerlei standjes tusschen de Heeren Studenten en het Leidsche gespuis’.

> ‘Wie mag hem niet gaarne, als hij in coulessen met zeven paarden rijdt en op de vrijers ranselt van de meiden, die hij gekitteld heeft?... Hij, wiens vuist, in bondgenootschap met rotting en huissleutel, reeds heirlegers van Leidenaars heeft verslagen!’

Soms komt het tot een formele veldslag:

> ‘Men begon van weerzijden te schelden, te vloeken, te razen; de Leidenaars gooiden nu ook met drek, de jongelui terug met de toegeworpene keien en groote scherven glas... Men ontzag niets, en waartoe? *Studenten hebben immers niets te ontzien!*... Overal schold en tierde men op het Leidsche vee.’

En wie denken mocht, dat het enkel de vrije beschrijving gold van een uiterst geval, moet de filozofie horen, waarmee Klikspaan de schuldigen stelselmatig boven de wet plaatst. Nooit krijgt hij genoeg van hun overmacht:

> ‘Dan moeten de vensters open, en het gezang, door gebons van flesschen en van vuisten begeleid, dreunt door de straat en doet den eerzamen burger wakker schrikken op zijn bed... Of wel, men blijft razen en dweilen door de stad, strijdt met Leidenaars, wordt door dronkenschap tot allerhande, helaas! meest zoutelooze straatschenderij verleid en drijft door het gerinkink der ingeslagene glasruiten al de klapperlieden en de stille wachts op de vlucht. Men dringt bij enkele Leidenaars in huis en maakt van al die pluimhelmen en die belknoppen en die spionnetjes en die stadslantaarns en die uithangborden en wat des gestolenen meer zij, zwaar beladene panoplieën met welke men zijne kast opschikt.’
> De Dies van de Academie moet al weer op de bevolking verhaald worden met ‘de stokken in de lucht en het sarrend amok van: petten af! hetwelk de Leidenaars met wraaklust bezielende, langs de straten dreunt, gevoelig uit den knuppel tot de rug der wederspannigen spreekt en een langen staart van kloppartijen na zich sleept’![1)]

Ieder Leidenaar is een geboren vijand van de student, die als man van eer geen ploert met rust mag laten. Hij dreigt

1) T 69, 85, 101, 152, 155/7; L I 21, 123.

hem met zijn stok, tot de vent eerbiedig zijn pet afzet, en laat het liefst niet bij dreigen. Alles op stelten zetten, de baas over de stad spelen zoals ‘das Militär’ over ‘das Zivil’, dat was nog eens studentikoos! Zijn machtsgebied heeft geen grenzen. Het mooie van een tocht naar Kleef is geen natuurgenot, maar de wellust om anderen hun plezier te bederven. Na allerlei schandalen in Duitsland - ‘wat zoekt, wat wil hij nu? Grappen, avonturen’ - ‘gevoelt ieder de noodzakelijkheid om ook nog den boel te Velp eens op te scheppen en de aanwezige Amsterdammers voor een paar nachten à faire te nemen’... ‘Heel het vaderland rilt en siddert van Zomer- tot Hooimaand voor een leger van razende roelanden’[1]. Dat betekende wat wij tegenwoordig interacademiale en internationale actie noemen.

De bende gaf ook voorstellingen binnenshuis. Een reglement voor de schouwburg was broodnodig, maar meteen overbodig, omdat de heren 't straal negeerden. ‘Verboden te roken’ was als bij een verkiezingsrede in een boereherberg louter wandversiering. En 't publiek beefde op zijn stoel, wanneer er toevallig een promotiefeest was en de partij, dronken en dol, midden onder de vertoning binnenstormde. De arme spelers waren telkens het slachtoffer van onderbrekingen of zelfs overrompelingen op de planken[2].

Verachtelik zouden we daarbij de eierdoppen of appelschillen vergelijken, waarop een volkschouwburg bij 't schellinkje geabonneerd is, als we niet wisten, hoe een jeunesse dorée vroeger in Parijs zelfs bij klassieke stukken midden tussen de acteurs geregeld de beest uithing. Aristocratie scheen er een eigen stijl van geestigheid op na te houden, die buiten de gewone beschaving omging: zijn program was niet alleen anders dan anderen te zijn, maar de blasé uit te hangen, wat met een verwende jeugd nog al makkelik slaagde. Een Parijs student schreef in 1819, een gratisvertoning te hebben bijgewoond, waar ‘la canaille’ de grote toneelspelers ging horen ‘avec un silence dont les jeunes bourgeois n'ont aucune idee’[3]. En de fluitjes van de voorname jockeyclub,

1) T 105, 108; L I 177, II 81.
2) L II 102.
3) Cabanès: La Vie d'Etudiant, Moeurs intimes du passé. IV 446.

die Tannhäuser 1861 overstemden, staan in de muziekgeschiedenis gebrandmerkt. Is in 't Amsterdams Concertgebouw het publiek eerst door Mengelberg's onmiddelike voorganger opgevoed, Mengelberg overkwam het nog 1896, het Utrechts lustrum met zijn orkest in de tuin te mogen opluisteren onder een stemming, die 't Koninginnefeest op de markt in uitbundigheid overtrof. Die avond speelde hij niet verder... Peter van Anrooy, toen in plaats van Doctor gewoonlik Gala-Peter genoemd, omdat hij de Ommelanden met zijn rok verbaasde, heeft tien jaar later bepaald een vete in 't rustig Groningen verwekt, door onverbiddelik met dirigeren op te houden, toen een troep studenten more majorum hun fuif in foro publico kwamen eindigen. Zo'n inbreuk op de academierechten, waarmee de algemene gezelligheidseisen zich verbroederden, was ongehoord! Dus eindigt een deel van de cultuurhistorie beschamend bij de jonge intellectuelen, die zich het allerlaatste voor elementaire orde lieten winnen. Ondanks protesten van de kritiek moest en zou in Utrecht vóór elke opera 't Io vivat gespeeld worden, waarbij 't parterre vol studenten plechtig opstond en waarna 't zich gewaardigde te klappen, terwijl bij de pauze vanaf de hoek van 't balkon - dat verder als ‘presenteerblaadje’ voor de meisjes diende - de senaat met zwierige zwaai een krans om de heldetenor mikte. Of dat afgezaagde lied met zijn associaties aan rumoerige serenades nu vlak vóór het Lohengrinvoorspel viel, kon 't corps met zijn heilige mos niet schelen. Een paar keer dat een vreemd dirigent het vergat, is er op de gereserveerde banken zo lang geschreeuwd, tot de ouverture weer afgetikt en de smakeloze studentikositeit voldaan werd[1].

Deze misbruiken dateerden uit de tijd, toen de studenten alleen of vooral het publiek vormden en ook in de concertzaal de toon met hun lawaai aangaven. Liszt vroeg hun 1843 in Leiden het Io vivat te zingen, waarover hij toen op de piano variaties improvizeerde; en triomfantelik werd de virtuoos, evenals zoveel grootheden, waarvan 't corps zich meester maakte, 's avonds naar de kroeg meegetroond[2]. Welkom of niet, de student moest zich laten horen:

1) In 1881 en 1895 (W.C.A. van Vredenburch: Schets van eene geschiedenis van het Utrechtsch Studentenleven, 1914, bl. 66.)
2) Alexander Ver Huell in Laatste Schetsen.

‘Soms in den schouwburg bij van Leeuwen
Zat onze Jeroen als een Turk te schreeuwen,
Zoo dat Ximenes een uur in 't rond
Geen woord van zijn eigen galmen verstond.’[1)]

Naar de ‘uitsmijter’, die in café-chantants de heren ambtelik moest bedwingen, schijnt de gelijke naam voor een soort boterham in gebruik te zijn gekomen, terwijl de term ‘insmijter’ voor een ordecommissaris bij plechtige studentefeesten daarvan de brutale weerslag vormt. Zo onbevangen was de student overtuigd van zijn absolutisme.

Deze trots van roofridders, deze willekeur van landsknechten, die zich maar te vertonen hadden om de toestand te beheersen, steunde niet op een geestelike meerderheid zozeer als op een lichamelik en geldelik overwicht. Met enige grond heetten de burgers filistijnen, want ze schenen bestemd om het uitverkoren volk te dienen. Wanneer Duitse academies in stadjes als Jena, waar toen nog geen industrie bestond, het meest berucht waren, dan heel gewoon, omdat ieder huis er van de studenten leefde, ieder bewoner zich dus werkelik als een ploert behandelen liet. Zo was 't in 't uitgestorven Leiden ongeveer hetzelfde. Koninklik geeft de student er audiëntie aan de voorbijgangers: in een sjamberloek ligt hij met zijn been uit het open raam, alsof de wereld hem toehoort, zijn studie te besteden aan 't kringetjes blazen uit een Duitse pijp; de likeurfles staat op tafel, waaronder de studentepet en de rotting naast de onmisbare hond liggen, terwijl aan de muur een paar degens getuigen van zijn onaantastbaarheid en onweerstaanbaarheid[2)]. Een hond is de ideale lakei, voorrijder en gevolg in één vel, waarop de heer zijn heerschappij kan oefenen en waarop hij rekenen mag, als een onbehouwen agent hem ooit de pas zou durven afsnijden. Een hond baant alle wegen voor de meester van de straat, een hond dekt bij tijden zijn statige aftocht. Wanneer de herder een hond nodig heeft tegen de wolven, zou een student er dan geen tegen de beren moeten gebruiken? Wie niet voelt, dat een student geen student is zonder hond, is eenvoudig niet studentikoos. Tot de uitrusting van een rechtgeaard student horen eerstens de lange haren van de romantiek, verder de pet van de vrijheid

1) Anthologie, bl. 90.
2) Klikspaan: Studenten-Typen, 1841 (eerste uitgaaf), platen bl. 348.

en dan, ja dan een hond, vooral een hond, overal een hond, altijd een hond. Een jager kan desnoods zonder hond, maar wat is de levensjager buiten zijn zinnebeeld? Hier is een innerlik kontakt, een onafscheidelike eenheid, een heilig verband. Neem iemand alles af, zijn jas tot zijn hemd toe, maar laat hem zijn hond, en de hele wereld zal hem als student herkennen. Dus een hond, niet waar, de student had een hond, de hond was in de wereld voor een student.

De waakhond, die op een plaat van Ver Huell tegen indringers wordt afgericht, kenmerkt het ongenaakbare van Klikspaan's type. Van alle kanten voelt hij zich bedreigd: schuldeisers belegeren, spionnen beloeren hem, hij moet zich uit zelfbehoud handhaven. Stilzwijgend en liefst nog de nodige keren brullend zweert hij trouw aan zijn kameraden, die elkaar solidair als spitsbroeders verdedigen:

> 'Een student is aan den roem der Academie verpligt, de malle, pas ontgroende jongens bij te staan tegen de ploerten, die anders overal uitbazuinen dat ze de studenten afgeranseld hebben.'[1)]

Met echte boevemoraal moeten de leden van de bende, die 't corps in de nacht voorstelt, elkaar ontzien als 'leden van eene maatschappij, welke zich zelve eerbied verschuldigd is'. Zich zelf en niemand anders! 'Voor eenige jaren was ieder huis reeds daardoor beveiligd, dat er een student in vertoefde'[2)]. Daar mocht nooit iets weggenomen of kapot geslagen worden.

> 'Wat een gemeen denkbeeld, dat gij met de stok, waarmede gij ploerten pleegt te slaan, diplomaten (= chicards) wilt slaan!... Wilt gij met een stok, die gediend heeft om de grootste antagonisten der studenten-republiek tot hunne pligt te brengen, medestudenten ranselen?'[3)]

In 1818 hadden de curatoren van de Utrechtse hogeschool in een brief aan de minister de ongeregeldheden bij de studenten toegeschreven aan 'een zeker vooroordeel, als of zij een bevoorregten stand uitmaken, en niet als andere burgers aan de gewone wetten en straffen onderworpen zijn'[4)]. Na

1) Gedenkschriften, 1839, bl. 57.
2) L II 79/80.
3) Een Utrechter in Panath., 1843, Boekbesch. 89.
4) van Vredenburch, bl. 258.

een paar eeuwen ook eigen rechtspraak gehad te hebben, konden zij de ongelijkheid van 't ancien régime niet zo gauw vergeten. En nu is de ironie van 't geval, dat Klikspaan, die voor volgende geslachten wel eens de heraut van een toekomst leek, de doodbidder is geweest van Jan Student. Dezelfde romantiek, die zijn lekker leventje liet uitvieren, bracht de emancipatie van 't volk aan de gang. Niet voor niets schreef Klikspaan juist tussen de politieke jaren '40 en '48, toen zijn vereerde professor Thorbecke heel het ouwerwetse studentebestaan in mekaar donderde, door nieuwe groepen in de vrijheid te laten delen. Na de lange haren van de studentevrijheid kwamen de lange baarden van de burgervrijheid aan de beurt[1]. Bewust archaïzeerde Klikspaan met zijn verheerliking van een toestand, die langzamerhand verdween; een kunstenaar trekt immers graag partij voor het verleden, dat hij lichter tot droom verheffen kan. In zijn beschrijvingen schuilt de weemoed van een afscheidsfeest. Dat werd genoeg gevoeld door een Groninger, die nergens een schim van de typen om zich heen kon vinden: ‘Het komt in de boeken, nu 't in de werkelijkheid niet meer is. De burgers hebben tegenwoordig regten, waar zij te voren niet van kikken durfden’. En was 't wezen van de student werkelik ‘niets met de burgers eener Academiestad gemeens te hebben’[2], dan leverde dit criterium zelf een vernietigende kritiek.

Daartoe hadden, zoals bij afgeleefde vormen, die vernieuwing eisen, regel is, krachten vanbinnen meegewerkt. ‘Het verlies van het esprit de corps is het juist, waardoor zooveel inbreuk op onze regten gemaakt wordt, waardoor wij ons zooveel moeten laten welgevallen’, klaagde iemand in Utrecht[3]. De streken, die Klikspaans typen uithalen, lijken de doodspartelingen van Jan Student, en zijn schetsen daarom een testament in plaats van een program.

Kneppelhout schijnt zich niet bewust te zijn geweest, dat het Latijn, waartegen hij als academietaal optrad, de privileges van 't studenteleven had begunstigd en dat zijn vriend

1) Ver Huell: Inleiding van Eerste en Laatste Studenten-Schetsen.
2) Panath., 1842, bl. 249.
3) Gedenkschriften, 1839, bl. 78.

Opzoomer, die '46 de moedertaal voor een inaugurale rede dorst gebruiken, evenals zijn meester Thorbecke, die ook niet-studenten op zijn colleges trok, de vrijstaat hielp openbreken. Voor klassieke klanken stond het volk sprakeloos van ontzag. Op andere samenzweerders hadden de studenten vóór, geen geheime taal te hoeven zoeken. Trouwens door lommerd en woekeraars zijn veel studententermen doorgedrongen in 't bargoens[1]. Maar het Latijn, dat Leiden nog met zijn ‘cubicula locanda’ uitdraagt, verzekerde een monopolie aan de jongelui, die niet alleen de formules en diploma's van hun organisatie met de titel van rector of praeses[2] uit een antieke wereld bewaard hadden, maar volgens de ‘mos’ op een ‘fuif’ (foveo) menige pokel ‘ad fundum’ omkeerden ter ere van een ‘avunkel’, tot ze in 't ‘klabakarium’ terecht kwamen. Niet tevreden met hun Io vivat, moesten Leidenaars het in 't Grieks, in 't Hebreeuws, in 't Arabies vertalen[3], om zich nog beter onder elkaar te voelen. En naar overeenkomst van 't Duitse ‘burschikos’ was 't woord studentikoos met een Griekse uitgang gevormd[4].

Zo'n mengelmoes van Hollands en Latijn of Grieks maakte in een tijd, toen de klassieke opleiding nog algemeen was, een koddige indruk door de verrassende overgang van statige schooltermen naar de gewoonste omgangsnamen. Daarin kon de parodie en ironie, 't op de kop zetten van alle dingen, zich leuk uitvieren; en vroeg iemand naar een model van echte studentikositeit, dan zou dat wel het eerst in dergelike pot pourri gezocht moeten worden, vooral wanneer dit gebrabbel heel ernstig in de zuiverste vormen werd voorgedragen. Zo had een Groninger 1816 een ‘descriptio rundro-

1) Van Ginneken: Handboek der Ned. Taal, 1913, I 517 - Van 't omgekeerd verschijnsel is de Utrechtse naam Groot Mokum voor Amsterdam een voorbeeld, hetzelfde woord, dat Mannheim in Heidelberg aanduidt (Schulze und Ssymank, bl. 238.)
2) Eigenaardig is vooral het woord abactis, een ablatief, waarvan quasi correct de meervoudsvorm abactides wordt gefabriceerd.
3) Studenten-Zangen, Leyden, 1822, bl. 11-14.
4) In 1796 schreef David van Lennep al *Studentiκ□ς* in een brief (Leven I 114). Eigenaardig is 't, dat oorspronkelik de woorden studentikos en burschikos in Duitsland een tegenstelling opleverden: 't eerste betekende studieus en 't tweede studentachtig (Schulze und Ssymank. S. 97.)

rum' in strenge distycha gedicht[1], die een voorloper schijnt van 't volledig berijmde tijdschrift Braga, door ten Kate met zijn Utrechtse medestudenten vijf en twintig jaar later uitgegeven, om alle aangematigde hoogheid over afgezakte kousebanden te laten struikelen. Nooit is er geestiger studentetaal geschreven dan 't verzonnen verslag van een redactievergadering van de Gids, waarom iemand als Bakhuizen zelf zeker moet geschaterd hebben. Maar hier werkte niet zozeer de spraakmakende gemeente, waarmee volgende geslachten te weinig rekening hielden[2], als wel het toevallig vernuft van een enkel persoon, die met zijn rechter been al buiten de academie stond. Ook was het genre van zulke macaronipoëzie eigenlik uit Duitse liederen bekend.

De navolging van Duitse gewoonten werd door Klikspaan volmondig toegegeven, bepaald voor 'uiterlijke teekenen, met name verschillend gekleurde petten'. Studie aan Duitse hogescholen was voor hem 'het complement eener welgeslaagde Academische loopbaan'; en de invloed van miniatuuruniversiteiten, waar de student alles naar zijn hand zette, omdat allen hem naar de ogen keken, is duidelik merkbaar aan 't 'Crambamboeli', dat ontelbare malen op één avond klinken moest[3]. Wel heette 't een vooruitgang op de Moffen, dat het duel, 'die vlek der Duitsche Hoogescholen', hier iemands naam bespottelik in plaats van eervol maakte, want de Hollanders sloegen liever anderen dan elkaar; maar de kastegeest toonde zich opvallend genoeg in 't hele voorkomen: 'allen dragen het studenteenteeken, de pet, die hen van ieder ingezeten onderscheidt'[4]. Deze uniform is tot vandaag bij Duitsers in eer gebleven. Niet minder was het

1) Bloeml. Gron., bl. 1.
2) De drie almanakken van 't Gronings corpsschisma 'Post Chaos Lux' gaven 1841-1843 een 'proeve van een studentenlexicon', na de hereniging als 'bladvullingen' en dan als 'varia' voortgezet.
3) Meest Duitse liederen staan in Vademecum voor den student, liederenboek, Utrecht, 4e dr., 1875 (1e dr. 1862), evenals in Studenten Liederen, Groningen, 3e uitg., 1854 (1e uitg. 1817, 2e 1833). Veel gebruikt, in Utrecht zelfs officieel als 'het tafellied', is nog 'Ça ça geschmauset....'
4) L II 29, T 105, 133, 147, L I 19.

studentewoordeboek, van boemelen tot kater, Duits getint; en 't meest sprekend staal daarvan is een Frans woord, sinds 1810 in Heidelberg opgekomen[1)] en voor de militaire geest van Duitse studenten, die in officieren hun heilige patronen zagen, biezonder kenmerkend: *corps* ----------

GERARD BROM.

1) Schulze 201.

Het stilleven.

Het stilleven in de schilderkunst behoort niet tot de bijzondere verschijnselen in bepaalde eeuwen, bepaalde landen, klimaten of volken, zooals het genre-schilderij of het bijbelsche schilderstuk in speciale tijdperken met nadruk naar voren treden. Maar met het portret en het landschap behoort het stilleven tot de steeds aanwezige, essentieele grootheden in het schilderkundig leven. Door zijn bescheiden gedragingen, altijd in geschakeerde gezelschappen, heeft het nooit in den brand der plastische hartstochten gestreden en geleden. Nooit is het een uiterst verlangen geweest in den mensch, nooit de dierbaarste droom in een schilder. Het heeft de openbare liefde niet, noch die eerbiedige verheerlijking, welke de diepe zieleportretten en de breed voorgedragen landschappen op zich toeroepen. En nochtans, het stilleven moet gezien worden als een gestaag geldend en machtig bestanddeel van de kunst der schilders.

□□□

Het stilleven bevat de beeldgeworden verwondering, de tot bezielde orde gekomen ontroering om de voorwerpen, die iederen dag noodig zijn, voor de immer eendere nooden des gewonen levens.

Het stilleven draagt dat kijkend-voelen van een mensch, die zich onverklaard-bewust werd van de schoonheid der gewone dingen van een gewoon leven.

Ieder samen-leven van menschen, dat rustig werd door het

vinden van den vorm voor de onderlinge verhoudingen, verschaft zich een geheel van dingen, die de bepaalde sfeer gaan dragen van dat bepaalde samenleven. Pas als het *wonen* van menschen een feit is geworden, gaan de dingen stil om hen henen staan, als een ongeweten stilte-achtergrond van het luid gebarende leven. Nooit is het stilleven een begin van een jong zwervend leven.

Luiheid en droom moeten in volk zijn, want tijd is noodig om de dingen diep te zien, tijd om een schoon leven van iederen dag te formeeren, tijd om de omgeving te ondergaan.

□□□

Alle waarachtig begin van liefde is bij de geringe dingen. Maar een jong leven houdt van wat groot schijnt door vaagheid, en ver door onwezenlijkheid. Eer de geringe dingen als wonderen worden gezien, is een langzaam en moeilijk voortgaan noodig. Eer een schilder weet dat niets te gering is om lief te hebben, dat elk ding eene liefde waard is, moet zijn volk veel harde schijn en jeugd-leugen, veel barsche kracht hebben afgelegd.

Dat voelend-kijken in liefde naar de geringe dingen, houden de stillevens vast. Dat dragen zij over, van geslacht tot geslacht, die zeer zwijgende, die onnadrukkelijke, maar ruim-open en geurdoorspoelde sfeer van diep-verrukte genegenheden.

De stillevens beteekenen het oogenblik waarop de stoffelijke dingen helder worden onder de geestelijke doordringing. Voor het eerst beginnen de vaste wanden om het dagelijksch leven te vallen en in de nieuwe helderheid van een pas geopend venster begint het lichten van aller dingen beginsel.

De kamerdingen worden vensters. De verten verschijnen van uit de stille kamer als zielelandschappen en het licht en de kleuren, waarin de menschen wonen, worden het licht en de kleuren der op-en-nedergangen van het eeuwigheidsbesef.

De uren ontbloeien, gaan open, in de kamers, over de lieve dingen, tot glanzende bloesems, sluiten zich en gaan weer neder in de nachten der onbewustheid, waarin de vormen het licht weer gaan wachten. Als woorden uit de duistere mondspelonken komen en gaan de kamers der wereld; van

uit de nachten naar de dagen zwellen de vormen en gloeien aan de kleuren, als schijnsels van vuren, die oplaaien en wegdooven onder adem van wijde winden.

□□□

Noemt ge het stilleven om al deze dingen een groote kracht in een volk, in de kunst der schilders?

Als de geringe dingen geen liefde ontvangen kan het groote niet zijn.

Wil ooit de nooit uitgeteerde brand voor de Idee uitbreken tot de vlam der veelomvattende liefde, die de groote verklaarde dingen geeft, dan moet ieder ding de liefde, die het gemeten is, ontvangen.

Wil ooit de aarde bloeien, willen ooit de stemmen roepen naar het Wezen, dan moet het geringste vervuld worden.

De liefdekracht door Fabritius besteed aan het kleine distelvinkje is van niet minder edel gehalte dan de liefdekracht door Giotto gegeven aan den heiligen Franciscus.

Alleen, het venster van den een is kleiner dan het andere venster. Het een is niet de grootste spiegel voor de Zelfherkenningen. Het stilleven, in het algemeen, is zeker niet encyclopedisch... Maar deert dat de talrijken die dorsten naar het gezicht op eigen Werkelijkheid?

□□□

De milieus veranderen en de stemmingen, door die milieus bevrucht veranderen. Maar ieder milieu-beeld, dat de bezielde orde is van kijkend-gevoeligen, draagt naar de volgende geslachten die bepaalde stemmingen van stil-verwonderden over stille dingen. Altijd door belet de adem der scheppendeverwondering het oud worden van het essentieel levende.

Wel zijn de oude stillevens zóó niet meer terugkeerende beelden van niet meer geldende milieus. Maar in de verschillende lagen van ons kijkend-voelen liggen die beelden als de vaste steunen voor onze tegenwoordige verwonderingen. Gansch eene traditie van groeiende liefde, ook voor het kleine dagelijksche, wordt tot aarde-oud leven, door den omgang met de stillevens van de vroeger stilverwonderden over stille dingen.

Het kijkend-ondergaan dier paneelen en doeken voert verwante beschouwers terug naar het eerste kijken in verwondering. Geschiedenissen worden geschreven over het meubel en over al de menschelijke dingen, die langzaam aan gevormd werden in het stijgen en dalen der beschavingen. De technici beschrijven de opeenvolgingen van het stoffelijke der wijzigingen; de kunsthistorici beschrijven de formeele schilderkunstige ontwikkelingen. Maar de geschiedenis houdt op waar de *waarde* der dingen begint, houdt op als de geest de *beteekenis* der dingen te meten begint. Zoo vallen oud en nieuw te zamen tot het volstrekt Nieuwe, als de mensch teruggaat naar de bron, langs de wegen van de verwondering. En zoo wordt de waarde der stomme geringe dingen openbaar, voor wie te kijken weet, naar die reeks van stillevens, welke kwamen uit de handen van menschen, die het kleine eene liefde waard wisten.

□□□

Zijn alle stillevens, de kleine mededeelingen over het leven, nu als eendere getuigenissen te eeren, in alle tijdperken, bij iederen schilder, van zuiver gehalte?

Het stilleven heeft dàn de gunstigste mogelijkheden, wanneer de schilder de gebruiksvoorwerpen, in hun eenvoudige doelmatigheid, plastisch ondergaat, in de diepe genegenheid, die vanzelf het kleine schoonheid verleent.

Een scheidslijn kan getrokken worden tusschen de eerbiedige en de gulzige schilders. De schilderkunstig eerbiedigen overwinnen alles. Ze geven de edele, de zuivere, strakke schoonheid, soms de verfijnd geschakeerde kleur, de bezonnen verdeeling der massa's. [Zoo o.m.: anonyme 16de en 17de eeuwsche schilders, Pieter Claesz (de eenvoudige), Ambrosius Boschaert (fijngeurige, edele pracht), Fantin Latour, Redon (de geheimzinnige), Verster (de geconcentreerde, niet de heftige) Cezanne]. De gulzigen morsen in schoonheid, de pracht druipt hen van de begeerige handen. Het overtollige schaadt daar vaak het waarachtig schoone. Ze geven de hartstochtelijke fonkeling, ze prijken met een uitspuiten van sterke, contrasteerende kleuren en het talentvol arrangement. Hoe rijker en kleurengloeiender het stilleven, hoe meer het

leven dorsten gaat naar de nooit te vinden schoonheid buiten de verwondering. Hoe verzadigder van zelfvoldaan licht, hoe voller van materie en hoe leeger aan bezielde orde het leven naar de onrust gaat. [Zoo o.m. Willem Kalff (de voorname, prachtlievende), soms Abraham van Beyeren (de deftige flonkering, de weelde), Verster (de heftige)].

Wel kan het rijke stilleven edel van schoonheid zijn, maar voor den schilder is het altijd een weinig weerstane verleiding de rijkdom der stoffen saam te tasten, met oneerbiedige handen. Wat bezweek aan stoffelijke lusten wordt schoonheid van geringere orde.

En ten slotte kunt ge het stilleven eerder en schooner verwachten bij de volken, met een innerlijke orde, van tijd tot tijd het zoeken te boven en met een gevestigd samenleven, buiten de openbaarheid. De Franschen en de Nederlanders zullen dikwijls blijken het stilleven, in zijn diepe mogelijkheden, telkenmale te kunnen peilen. Langzamer en schaarscher weet het Duitsche schilderkundig leven zich op het stilleven in te stellen. Feitelijk mist het die essentieele factor te zeer. Te veel vlijt, te weinig luiheid en droom voeren af van de peinzing, te midden der zeldzame stille dingen, waaruit het plastische gevoel voor de schoonheden der geringe zaken, ten slotte geboren wordt.

A.M. HAMMACHER.

Fransen van de Putte (1822-1902)

Van dit tachtigjarig leven, in Maart 1822 begonnen (natuurlijk te Goes), ligt het hoogplateau tusschen het begin van het eenenveertigste en het eind van het vijfenveertigste jaar. In 1859 als onbekend Java-planter in Holland teruggekomen, wordt Putte al in April 1862 in de kamer gebracht, wordt hij in Februari 1863 minister van koloniën (in het tweede-Thorbecke), staat hij sinds 1865 in het midden der parlementaire belangstelling, krijgt hij in Februari 1866 een eigen kabinet te vormen, en valt hij een paar maanden later, in Mei, bij en met zijn dierbaar ontwerp-cultuurwet, na een zwaar veertiendaagsch debat onder barstende hoofdpijn. Dit hoogplateau in Puttes leven is meteen het hoogplateau onzer koloniale staatkunde tusschen 1848 en het eind der eeuw; noch te voren noch later heeft zij dit uitzicht weten te bereiken.

Wat een totaal ander man dan de nu naar de zeventig loopende Thorbecke zelf. Stoer, breed, stevig, pittig van oogen, in doen en spreken den zeeman verklappend (al ligt zijn koopvaardijtijd al veertien jaar achter hem), gezond van kleur en joviaal, van een frissche natuurlijkheid die de kamer ‘ongegeneerd’ en van een warmte die zij ‘violent’ noemt, staat hij in het parlement van den eersten aanvang af als een strijder. Voor zijn doortastende plannen slechts door een minderheid gesteund, telkens botsend tegen Thorbeckes heerscherswil, bij den koning heelemaal niet in de gratie, belemmerd door de talrijke juristen in de kamer, van wier exclusief civielrechtelijke knapheid hij de voosheid voelt

doch niet weerleggen kan, beschimpt door Multatuli, brengt hij, snel en toch zonder schokken hervormende, binnen ruim drie jaar het ongelooflijke tot stand, en bereidt meteen den arbeid voor van nog wel vijf ministers na hem. Jaren op prachtig peil; een heldentijd.

Toch ligt Puttes beteekenis voor het Indië der negentiende eeuw niet het meest in de reeks van zijn afzonderlijke wetten, voorstellen en daden.

De heele opzet immers der grondwet van 1848 was, onder Thorbeckes machtige propaganda, voor de koloniën deze geworden: hervorming en opwekking te bereiden van Holland uit, door het parlementaire instrument in den Haag en door de daaraan verknochte openbaarheid. Aan hervorming en opwekking van Indië uit viel nog in langen niet te denken: noch van de door den druk als versufte Indonesiërs in het slapend Azië, noch van de westerlingen daarginds, noch van de Indische overheid viel vernieuwingsdrang te verwachten. Voor den met alle volksvrijheid spottenden toestand in het wingewest, een toestand die zoo niet blijven *mocht*, kon alleen de omweg over het moederland heen naar genezing voeren; niet de gouverneur-generaal, maar de minister moest voorshands de drijvende kracht zijn.

Dit stelsel - sinds dien proefhoudend en voor zijn tijd voortreffelijk bevonden - wordt in 1848 aanvaard; maar de man, die in het stelsel leven gieten moet, ontbreekt. Van Hoëvell blijft kamerlid, krijgt geen portefeuille, verdwijnt in 1862 naar den raad van state; noch de minister van koloniën in het eerste-Thorbecke (Pahud), noch een van de ministers der vijf conservatieve kabinetten, die binnen negen jaar tijds elkaar opvolgen, brengt bezieling of ook maar leiding; door den minister van koloniën, met wien het tweede-Thorbecke inzet (Uhlenbeck), tuimelt de Indische wagen zelfs van den wal in de sloot. Sinds het aftreden in 1848 van minister Baud, den uitnemenden man van het voorbijgegane régime, is Indië zonder stuur gelaten; en het is al bijna drie jaar na het verschijnen van de Havelaar. Na aarzeling, en denkelijk met vrij wat tegenzin, besluit Thorbecke in 1863 tot den man van uiterst-links Van de Putte.

Bezien met het oog der negentiende eeuw, valt in Puttes

werk bovenal te prijzen het leggen van een bruikbaren, modernen grondslag voor Indiës welvaart. Economisch herstel moest aan alle verder herstel vooraf-, althans daarmee gepaard gaan. De ondraaglijke dwang der gouvernementsbaatzucht wordt uit het boschwezen verdreven (1865), in de cultures van Molukken en Java geremd; het vrije, tot dwang niet bevoegde, kapitaal wordt ingeroepen; de geheime dwang van dorpsbesturen, gevaarlijker dan de openbare dwang der regeering en voor westersch geld zoo licht te verkrijgen, wordt onwettig gemaakt (1863); voor de dorpsbesturen wordt opgekomen (1864); de rotanstraf afgeschaft (1866); knevelarij van hoofden bemoeilijkt door een voor toezicht vatbare regeling van hun inkomsten (1866); de gruwel van landrentestelsel en cultuurstelsel door publicatie van archiefstukken blootgelegd (1865); door behoorlijke ambtenaarsopleiding de bescherming van de bevolking voorbereid en gediend (1864); de tariefwet herzien ten bate van Indië (1865); door spooraanleg het batig slot verminderd, maar Java bevoordeeld; een goede geldhuishouding gevestigd (1864); en, bovenal, de contrôle der staten-generaal tot een jaarlijks bij de begrooting terugkeerend, over alles zich uitstrekkend, onderzoek gemaakt. Daarnevens wordt dan nog getracht aan de west, vooral aan Suriname, autonomie te waarborgen (1865) in den zin van regeering door organen, in de kolonie zelf gezeteld (een waarborg, door latere ministers verijdeld), en wordt de zeemacht in Indië gereorganiseerd (1866). Het hervormings- en ontwikkelingsprogramma van Dirk van Hogendorp derhalve vindt, zestig jaar na dato, in Putte zijn volvoerder en uitbreider; en vocatie, meedoogen, kracht en gloed doen eindelijk, eindelijk, in de Indische staatkunde hun intree.

Men zegt, dat Putte al in zijn plantersjaren in Java's oosthoek (eerst in de suiker, daarna in de tabak) het oog heeft gericht gehad op het parlementaire werk; dat hij in zijn voorgalerij onder Sitoebondo (suikerfabriek Pandji) de kamerdebatten las tot waar de minister aan het woord kwam, ze dan dichtsloeg, en op- en neergaand de verre sprekers beantwoordde. Dat de inmenging van het binnenhof in Indische zaken in hem een ommekeer heeft teweeggebracht, getuigt rondborstig de pakkende brochure, die hij in 1860, kort

na zijn thuiskomst, in het vaderland deed verschijnen (natuurlijk te Goes): ‘Men zag rond zich heen, en schaamde zich over handelingen, die men vroeger naauwelijks opgemerkt had’. Maar dat het hem om den ministersarbeid, en niet om de positie, te doen was, blijkt behalve uit de ongezouten manier, waarop hij aan de kamers - vol vijanden - de waarheid durfde zeggen, uit dat mannelijk woord op 14 October 1864 (als zijn hoofdwerk nog in windselen ligt): ‘dat ik geen twee of drie moties van wantrouwen zou afwachten, maar dat eene halve mij voldoende is om de portefeuille terstond neder te leggen’; zulk een woord, en dan vlak na de ‘parasitische politiek’ van Floris Adriaan! Het zal Goes wel spijten, dat het in 1859 hem voor de kamer heeft laten vallen; het is eer voor Rotterdam, dat het, na acht jaar lang den grooten Jean Chrétien in de kamer te hebben gehandhaafd (van 1850 tot 1858), al vier jaar later een zetel geven dorst aan Isaäc Dignus.

Bezien met het oog der twintigste eeuw, staat Putte in even gunstig licht. Zeker, het adatrecht der bevolking van Java in zake grondbezit heeft zijn ontwerp-cultuurwet met voeten getreden; niet door zijn eigen schuld trouwens (bij de erfpachtswet in 1867 en bij de mijnwet in 1899 is zijn goede wil wel gebleken), maar door die van den civielrechtelijken jurist, die te kwader ure zijn raadsman werd. Voor het adatrecht der dorpsinzettingen heeft hij Raffles' machtspreuken te grif geloofd. Maar van hem onder de eersten is die geërgerde spot over door westersche minachting gedicteerde algemeenheden, die den Javaan typeeren als valsch, bloedgierig, woest, goedaardig, gedwee, kinderlijk, lichtvaardig, zorgeloos, zeer slim en op bedriegen uit (handelingen cultuurwet II, blz. 191). Van hem is het striemend woord: wanneer men al het moois herleest, dat de kamer te zeggen heeft over verknochtheid van den inlander aan zijn instellingen en zijn hoofden, ‘dan zou men kunnen wenschen, dat deze warme belangstelling in het lot van den Javaan niet bovenal moge strekken tot staving van het betoog, dat de Javaan, op bevel en onder toezigt zijner hoofden, suikerriet behoort te planten’ (aldaar, blz. 178). Van hem is de ambtsbrief van November 1864, die zonder voorbehoud

partij trekt vóór Max Havelaar, tegen de Indische regeering (Gids 1910 II, blz. 221-222). Van hem is die rake vraag tot de eerste kamer op 11 Januari 1865, hoe de heeren zelf het zouden vinden, als hun grondbezit geen grenzen, geen wet en geen erkenden eigenaar had, door den fiscus belast wierd met één vijfde, twee vijfden of zelfs de helft van de opbrengst, al naar ‘de zinnelijkheid’ van 's rijks ambtenaren, en bovendien beladen met ongeregelde dwangdiensten, ter discretie van den burgemeester. Van hem komt dien zelfden dag de vraag, als de kamer benoembaarheid van Indonesiërs tot westersche ambten verschrikkelijk blijkt te vinden: ‘zou het staatkundig zijn, talenten, als ze onder de Javanen opstaan, van u af te stooten in plaats van hen aan u te verbinden?’ Niemand, die zich dezen kant van Putte herinnert, zal het verbazen, dat Van Deventer in de Gids van 1902 hem met warmte herdenken kon als een der toenmaals weinigen, die ‘het heil der indische gemeenschap als Indië's hoogste wet’ wilden zien aangemerkt.

Na deze groote jaren (uit welke zijn kameradviezen zijn uitgegeven als boek) is Putte niet van het tooneel getreden. Behalve met zijn, lusteloos aanvaarde en door den Atjèhoorlog lamgelegde, ministerschap van 1872 tot 1874 is hij als lid van tweede en (sinds 1880) eerste kamer onafgebroken voor Indië en de west (ook voor de vloot) op de bres gebleven. Niet stilstaand, doch vooruitgaand; wat gevoelig, indien door wetswijziging geraakt werd aan wat hij destijds had tot stand gebracht; maar Takkiaan met de Takkianen, het in 1900 voor de eereschuld opnemend, zooals hij het in 1863 voor Saïdjah had gedaan, niet bang zelfs om zich, wanneer het pas gaf, openlijk te scharen achter protesten van Van Kol. Als de oude heer Van de Putte daar in de eerste kamer in het gangpad tusschen de banken stond te spreken - rustig, jeugdig, reê, bij al zijn ernst vroolijk, gevend uit den schat van zijn beleid en ervaring, en betoogend in warme, natuurlijke taal -, waarlijk, de eerste kamer kon voor haar bestaansrecht geen beter persoonsargument begeeren. En gelijk men dan nochtans zonder veel moeite in hem den rakker herkennen kon, die als adelborst uit Medemblik om een relletje was weggejaagd en lichtmatroos geworden, zoo hoorde

men telkens weer in stem en woorden den man, die veertig jaar geleden het monster der exploitatiepolitiek had geworgd, - die, door tegen alle vaderlandsche machten in dit te onderstaan, aan Goes en Nederland duurzame eer heeft gebracht, - en die voor ons jongeren den weg heeft gebaand naar Indisch-Indië.

C. VAN VOLLENHOVEN.

Buitenlandsch overzicht.

25 Febr. 1922.

Nu de door Poincaré gewenschte terugkeer tot de gezanten-diplomatie niet tot overeenstemming tusschen Engeland en Frankrijk in zake Genua geleid heeft, stemt hij er in toe, alsnog met Lloyd George zelf te confereeren. De nota-wisseling heeft intusschen de zaken lang opgehouden. Dit schijnt althans wel bereikt, dat Lloyd George heden te Boulogne minder ‘high-handed’ zal te werk gaan, dan hij het te Cannes deed tegenover Briand. Aan Lord Derby, den Britschen ambassadeur te Parijs tijdens de oorlogsjaren, wordt op de jongste stemming van den beweeglijken Britschen premier invloed toegeschreven, terwijl Benes in verzoenenden geest zou hebben gewerkt te Parijs.

Dat Genua voor enkele weken is uitgesteld, zou niet erg zijn en zelfs een groot geluk, indien het ten gevolge mocht hebben dat de gewichtige maatregelen, die Lloyd George voorhad daar ter sprake te brengen, zooveel te ernstiger worden voorbereid. De oude diplomatie, die van de inblazingen en paperasserij, helpt Europa zeker niet uit den nood; - maar de nieuwe, die van het openlijk beraad, doet het alleen, als zij Gambetta's voorschrift ter harte neemt, ‘de sérier les questions’. En eene goede orde voor de conferentie te Genua vast te stellen is wel uiterst bezwaarlijk. Dadelijk zal zich de moeilijkheid voordoen, hoe met Russen te handelen die de voorwaarden van Cannes blijven doodzwijgen; later die, dat een Duitschland dat niet over Versailles spreken mag, zich voor gemuilband houdt; en eindelijk

zal men zich, of er een vertegenwoordiger van Amerika bij is of niet, de puzzle der inter-geallieerde schulden op tafel vinden. Men zie er slechts het juist gepubliceerde Belgische budget voor 1922 op aan. Een tekort van fr. 1.142.000.000; eene staatsschuld die voor den oorlog 5 milliard beliep, en thans het zevenvoud bedraagt; wier dienst fr. 1.588.000.000 vordert, terwijl de totale gewone inkomsten fr. 1.892.000.000 bereiken; een militair budget dat, na met 41 millioen francs te zijn besnoeid, evenwel nog 484 millioen francs eischt. Staatsschuld en leger bij elkander verslinden dus reeds heel wat meer dan het totaal van alle directe en indirecte belastingen. Een leger van 113.000 man, met op elke 18 soldaten en onder-officieren één officier (31 luitenant-generaals!), en dat, nadat zoo juist 22 millioen op uniformen en 16 millioen op voeding is bespaard, weer 39 millioen opslag hebben moet aan bezoldiging! Buitenlandsche verstrikkingen die maken dat de minister van landsverdediging van verkorting van diensttijd tot 6 maanden niet mag hooren...

Het is duidelijk, dat een budget als dit niet te redden is dan door een arrosement van Duitsche milliarden. Maar nu bezie men weer eens de Duitsche begrootingscijfers voor 1922, die in ons vorig maandoverzicht werden ontleed. Daar bedraagt de reparatieschuld voor 1922 188 milliard; het staatsinkomen 103....

De waanzin van dit alles schreit ten hemel. Er *moet* inkeer komen, want men is alom den rand van den afgrond nabij. ‘Frontière... de la liberté’!

Het gaat ons niet af, ons ten koste van België vroolijk te maken, al is de tegenstelling tusschen de glorie waaraan het zich in '19 bedronk, en zijn uitzicht van heden, aan humoristische elementen overrijk. Maar waren wij, die in minder zware verzoeking hebben gestaan, ja was eenig volk op aarde zooveel wijzer? Alle vergaapten zich aan een schijn, al mocht die hier en ginder verschillende namen dragen.

Amerika komt van het vraagstuk niet af. Het is hardleersch; het worstelt tegen een reusachtige dommekracht van eigen vooroordeel. Maar door de leiding te schuwen nu die noodig is en zij alleen die geven kan, verzaakt zij een kans die niet terugkeert op de erkenning van haar presidiaat in het bewustzijn der volken. ‘In the official proceedings of the

Washington Conference', schrijft Wells[1], 'war debts are never mentioned. It is an improper subject... In private talk, I find very general agreement that the bulk of the (inter-allied) war debts, and the bulk of the reparations debt from Germany to the Allies, cannot be paid and ought not to be paid, and the sooner this legend of indebtedness is swept out of men's imaginations the sooner we shall get on to the work of world reconstruction...'

En waarlijk welsprekend wordt hij, het woord richtende tot een Amerikaanschen soldaat:

'Let me remind you that the real European debtor is that fellow oder there, beside whom you fought. - If you listen to your stay-at-home patriots, it is he who will pay, he and wife and child. They will all pay in toil, privation, worry, and stunted lives. *It is they who will pay, but you will not receive*. You, too, will pay in disorganised business, restricted production, and under-employment. Lou get nothing else out of it except whatever satisfaction you may feel in having made those other fellows over there in Europe pay, and pay bitterly'.

Kan Amerika op den duur blind blijven voor wat Engeland ingezien heeft?

C.

1) Washington and the Hope of Peace, London 1922, p. 205.

Bibliographie.

Dr. D.C. Hesseling, Geschiedenis der Nieuw-Grieksche letterkunde. Volksuniversiteitsbibliotheek n°. 11. Bohn, Haarlem, 1921.

De Nieuwgrieksche taal wordt in ons land door enkele weinigen bestudeerd, maar er blijkt wel in ruimeren kring belangstelling te bestaan voor de Nieuwgrieksche letterkunde en haar voortbrengselen. Een goed en volledig overzicht van deze letterkunde bezaten wij tot nog toe echter niet in onze taal. Thans heeft de V.U.B. een Geschiedenis der Nieuw-Grieksche letterkunde in haar serie opgenomen. Deze is van de hand van Prof. Dr. D.C. Hesseling, die ongetwijfeld de aangewezen persoon is om in kort bestek zulk een helder en overzichtelijk boek te schrijven, daar hij de eigenschappen bezit die voor dergelijk werk vereischt zijn: ruime en diepe kennis van de Grieksche oudheid en de Oud- en Nieuw-Grieksche taal, en historisch inzicht, gepaard aan een groot kombinatievermogen. Zijn handboek *Byzantium*, dat in 1902 verschenen is, eindigt met het jaar 1453, en in zijn inleiding tot de Geschiedenis der Nieuw-Grieksche letterkunde geeft Prof. Hesseling in korte trekken weer waarom in de praktijk de val van Konstantinopel altijd als scheidpaal tusschen Byzantijnsch en Nieuwgrieksch wordt genomen, hoewel er vóór dien tijd reeds werken in het Nieuwgrieksch geschreven waren; deze laatste worden dan altijd behandeld bij de geschiedenis der Byzantijnsche letteren. In zekeren zin hebben wij in deze litteratuurgeschiedenis een aansluiting aan *Byzantium*.

Met het oog op het bestek kon de schrijver niet uitvoerig worden, - in de inleiding spreekt hij zelf over een schets - maar met meesterlijk talent heeft hij in zijn beperking kans gezien uit den overvloed juist datgene te kiezen dat noodig was voor een duidelijk overzicht.

Behandeling dər hedendaagsche Grieksche letterkunde sluit behande ling van de taal en den eeuwenlangen taalstrijd in. Het oordeel over de letterkundige voortbrengselen, die in het schoolsche Grieksch geschreven zijn, is terecht meestal verre van bewonderend. Uitvoerig wordt de verheffing van de beschaafde omgangstaal tot een voertuig

van litteraire kunst besproken. In dit verband worden ook eenige bladzijden gewijd aan Koraïs, den geleerde die een middenweg koos tusschen de beide scherp gescheiden richtingen van schrijftaal en spreektaal, en wiens denkbeelden een grooten invloed hebben gehad op de geschreven taal, tot ten slotte in 1888 Psichari als de groote hervormer optrad, wiens felle reaktie het akademisme voor goed doodde.

Met nadruk wijst de schrijver nog eens, gelijk in zijn *Byzantium*, op het groote belang van het konfessionalisme der Grieksch-orthodoxe kerk voor het voortbestaan van Hellenisme en Grieksche nationaliteit.

De stof is overzichtelijk geordend naar de voornaamste litteraire centra: Kreta, dat zijn bloei heeft gehad onder Venetiaansche overheersching (wij treffen interessante vergelijkingen aan met letterkundige produkten van Italiaanschen bodem), Konstantinopel met zijn Phanarioten, de Ionische eilanden, waar de grondlegger der moderne dichtkunst, Solomos, geboren werd, en Athene, het middelpunt sedert de laatste helft der vorige eeuw. Uit de zestiende en zeventiende eeuw behandelt de schrijver een enkel produkt uit andere deelen van Griekenland in dien tijd van sluimerend letterkundig leven, en wijst in dit hoofdstuk tevens op de belangrijkheid van de volksliederen, waaruit in de negentiende eeuw een nieuwe nationale dichtkunst ontstond, die den invloed der schoolsche letteren op de litteratuur te niet deed. Waar het noodig is voor een juist begrip van de overheersching van een bepaald centrum in een bepaalden tijd, worden geschiedkundige bizonderheden uitvoerig besproken.

Prof. Hesseling heeft een zelfstandig oordeel over de schrijvers en de werken die hij bespreekt; hij heeft tegen geen arbeid opgezien om al de voornaamste produkten te lezen en te bestudeeren: een inderdaad eerbiedwekkenden stapel! Dit boek is ‘bij’ tot 1921. In sobere en duidelijke uiteenzetting wordt de geleidelijke ontwikkeling geschetst. Ook waar de schrijver zich moet beperken, zorgt hij dat de belangrijkste auteurs met name vermeld worden en geeft daarbij steeds eenige korte opmerkingen over hun persoon en werk.

In een samenvatting tot slot wijst de schrijver erop hoe Griekenland na eeuwenlange vreemde overheersching op het oogenblik nog geen eeuw van onbelemmerde geestelijke ontwikkeling kent, en hoe het eerst onder den geestelijken druk der oudheid uit moest komen, zich moest ontworstelen aan de archaeomanie, aan den vloek van het filhellenisme, om eindelijk en ten laatste, dank zij den volksliederen en de overwinning der volkstaal, tot een bloeiende letterkunde te komen. Nog is de voorliefde voor lyriek en dorpsverhalen te groot, nog overschaduwt de melankolie een veel te groot gedeelte der poëzie. Maar de geleidelijke ontwikkeling, en het nieuwe tijdvak, dat er in politiek opzicht voor het land is aangebroken, zullen niet nalaten om de geestelijke grootheid van Griekenland steeds hooger op te voeren.

Wij mogen er trotsch op zijn dat dit werk in ons land is verschenen. Sinds 1902, toen er een Duitsch werk op dit gebied gepubliceerd werd, en 1906, toen er een klein Fransch boekje verscheen, dat zeer in het kort de toenmalige Grieksche litteratuur beschreef, is er geen poging

ondernomen om met een systematisch overzicht voor den dag te komen. Griekenland zelf levert geen enkele volledige verhandeling over zijn letterkunde van 1880 tot op onzen tijd op; men moet daar de gegevens opdiepen uit eenige bundels litteraire kritieken. En nu is het eerste werk op dit gebied na al dien tijd deze Nederlandsche prestatie, die zoo in alle opzichten uitnemend geslaagd mag heeten. Moge het boekje de belangstelling vinden, die het dus in zoo ruime mate verdient.

J.A. LAMBERT - VAN DER KOLF.

Het modernisme en andere stroomingen in de Katholieke Kerk door dr. F. Pijper, Amsterdam, S.L.v. Looy - 1921.

De auteur behandelt achtereenvolgens de systemen en meeningen van Febronius, Lamennais, Hermes, het Puseyisme in de Anglikaansche Kerk, kardinaal Newman, Döllinger, Schell, Tyrrell en de veroordeeling van het modernisme door den pauselijken stoel. Hij geeft geen aanschouwelijk beeld van deze mannen, daarom is het hem niet te doen, maar hij behandelt summarisch en achtereenvolgens hunne systemen, afzonderlijk en het een na het andere en zoo min mogelijk het in elkander grijpen daarvan. De kern hunner leer, het merg van hunne uitgewerkte stellingen vindt men in dit beknopte boek terug. Daarom is dit een leerrijk werk voor hem, die iets wil te weten komen van de moderne richtingen in het Roomsch Katholicisme. De meeste dier mannen werden door den paus veroordeeld en hunne boeken werden op den index geplaatst. Hier vooral, waar het dikwijls eene leer geldt, die op die van Rome zeer veel gelijkt en daarvan slechts eene ontwikkeling schijnt, heeft de Congregatie van den Index met zorg en vlijt gearbeid, want gaf zij toe, dan zouden de deuren worden opengezet voor allerlei gevolgtrekkingen, die de orthodoxe leer in haar binnenste zouden aantasten. Zoo werden veel mannen getroffen, wier aanvankelijk streven alleen de volmaking der Katholieke leer beoogde, maar, die door de consequenties hunner eigen stellingen, ten slotte lijnrecht tegenover de leer van Rome kwamen te staan. ‘Het is mogelijk, dat de voormannen der R.K. Kerk het afsnijden van deze hare leden met smart hebben verricht. Naar buiten is hiervan weinig gebleken,’ zegt de auteur in zijn voorrede, en zeker, wanneer men meer uitvoerige levensbeschrijvingen b.v. van Lamennais of Döllinger leest, dan ondergaat men den indruk van de aarzelingen en smarten, die de handhavers der orthodoxe leer zich hebben getroost. Ware gedachte-tragedies zijn in die tijden afgespeeld, bij deze soort geesten, die zoo na met Rome verwant waren. Wanneer men de verwikkelingen nagaat van den strijd, dien zij hebben doorstaan, zij wier leven en denken zich voornamelijk bewoog juist in de leerstukken der Katholieke

Kerk, waarvan zij eenmaal deel uitmaakten en de steun waren, somtijds de glorie, dan voelt men, dat er bitterheid was in het verlaten van hun oude standpunt. Hun eerste beweging was meestal onderwerping aan het gezag van Rome, doch telkens keeren zij terug naar de zienswijze, die reeds daar eenmaal werd veroordeeld. En zoo gaat het verder totdat zij van hun volgroeide meeningen geen afstand kunnen doen, want ten slotte blijkt hun, dat zij die meeningen zelf zijn, niet meer een deel daarvan, maar dat hun geheele ziel in het anti-Roomsche systeem is versmolten. In ontevredenheid met zich zelven hebben zij hun leven geëindigd; alhoewel misschien ter goede trouw, voelen zij zich beladen met den vloek der afvalligheid. Er zijn onder hen merkwaardige mannen, b.v. een Döllinger, die in zijn laatste jaren bijna geen gemoeds- of gevoelsleven meer kende, maar was geworden tot enkel geest en alleen als geleerde voortleefde. Anderen zijn in ongeluk en verdriet geëindigd, Lamennais b.v. is in verlatenheid en groote armoede gestorven, zoo als dr. Pijper ook aangeeft, onverzoend met de Kerk.

Er kan niet gezegd worden, dat dit boek een boeiend boek is, doch het mag een leerrijk compendium heeten van de theorieën der voornaamste modernisten, en daarom laat het zich met genoegen en profijt lezen. Er zijn een ontzaggelijke kennis en wetenschap in verwerkt en wanneer men de lectuur ten einde heeft gebracht, kan men zich de moeite sparen, de boeken der genoemde modernisten zelve te doorworstelen. Wie kan dit inderdaad nog? Of hij moest Newman nog eens willen doorlezen om zijn wonderbaarlijk klassieken stijl. Deze vormt overigens eene uitzondering hier, zijne boeken zijn niet door de Katholieke Kerk veroordeeld. Na zijne opname daarin, is hij haar steeds trouw gebleven.

Dr. Pijper, die reeds veel heeft bijgedragen tot de kennis van het Roomsch Katholicsime, o.a. door zijn boek over de kloosters, heeft met dit geschrift wederom de belangstelling gewekt van menig buitenstaander, die anders zonder deze voorlichting er nooit toe zou zijn gekomen, zich in de geschriften van deze mannen te verdiepen. Hetgeen zij in lange betoogingen en met breedsprakigen zwier en, men moet het erkennen, soms in magistraal proza hebben geleerd, zooals Lamennais, dr. Pijper geeft het weer, in weinige, nuchtere woorden samenvattend den zin hunner wijdloopige redeneeringen.

Meer levendigheid neemt zijn betoog aan in het hoofdstuk over ‘het Amerikanisme’. Eene kleine onjuistheid zou ik hier willen aanwijzen, waar, sprekende over Hecker, de auteur zegt: ‘Wel schreef hij in brieven aan zijn familie allerlei fraais over zijn bestaan, maar dat een Redemptorist tweemaal in de week gegeeseld wordt, sloeg hij over’. Hier moest staan: ‘....zich zelf naar voorschrift geeselde’. De geeseling wordt n.l. nooit door een ander bij iemand verricht en wordt door den persoon zelf steeds uit boete op zich zelf toegepast. Verplichtend is zij echter, voor zoover mijn inlichtingen reiken, niet. De zelfkastijding is zaak van het individu en de graad moet natuurlijk aan iedereen zelf worden overgelaten. Het is b.v. wel eens gebeurd in een klooster, dat de novicenmeester een nieuw aangekomen student zulke harde slagen hoorde geven met de geeselroede, dat hij tusschenbeiden meende te moeten komen om

dezen al te fellen ijver van den nieuweling te temperen. Bij het betreden der cel werd de pater echter gewaar, dat de penitent niet zich zelf, maar zijn hoofdkussen op deze onbarmhartige wijze geeselde.

FRANS ERENS.

De Keten, sonnetten door Jan Dideriksz, N.V. Uitgeversmaatschappij Van Loghum, Slaterus en Visser, Arnhem. 1921.

De destructieve spanningen in het huidige maatschappelijk en geestelijk leven, gansch de uiteenvalling, de uiterst-gedifferentieerde vertakking van de moderne ziel, de ontwrichting van het hedendaagsch oeconomisch en psychisch bestel, wier factoren elkaar, in wisselwerking, bepalen, zijn, begrijpelijkerwijze in de kunst, in de literatuur nauwkeurig te bespeuren. En ondanks het grillig, chaotisch, onberekenbaar spel van kracht en tegenkracht, ondanks de verschuivingen, en verkeeringen, zou het wellicht ook voor Engeland en Frankrijk mogelijk zijn (voor Duitschland stellig, met vrij veel scherpte), in weliswaar ruwe, maar zuivere lijnen het verloop op zichzelf en tevens den samenhang, de onderlinge verhoudingen der verschillende literaire bewegingen uit te strepen. Het lijkt mij zeer wel doenlijk, hoewel de onderscheidingen niet overal en steeds klaar in het oog springen, in hoofdtrekken centrale geestesgesteldheden te omcirkelen, waartoe de verschillende individualiteiten samengeschaard kunnen worden, verbanden te ontvouwen, waaraan zij, bij groepen, kunnen gerekend worden gehecht te zijn.

Ten aanzien van Holland en Vlaanderen lijkt mij een dusdanige afbakening - behoudens één, quantitatief echter belangrijke uitzondering, roekeloos-opgeplakt, - onverantwoordelijk-ingegrepen. Het schijnt mij een hachelijk pogen om, concreet gesproken, tusschen, zeg maar, Bloem en De Vries banden te leggen, en de eenige, schoon steeds riskante mogelijkheid is dan misschien enkel deze, welke een jong criticus tot uitgangspunt en richtsnoer diende: dat hun beider (en anderer) werk gegroeid is uit de spanningen der laatste tien jaren.

Intusschen is het literair-historisch beschouwen en indeelen der huidige artistieke stroomingen, het toegewijd portretteeren der hedendaagsche physionomie waarlijk eerder de taak van den cultuur-vorscher der volgende halve eeuw dan die van den criticus van vandaag, die, zelf brandpunt nog voor een veelkleurigen stralenbundel, deze gedaante(n) nauwelijks nu reeds in zuivere verhoudingen, tegen weinig-verschuivende achtergronden, perspectivisch en scherp kan zien. En toch, afgezien van al te archivarisachtige boekhouderigheden (o! de stoffige vliering voor versleten schoonheden), wil ik, in negatieven zin hoofdzakelijk, even den lateren dienaren van Clio voorlichten, vagelijk nochtans en voor één oogenblik; nog eens, bij het nadrukkelijk besef, dat deze dingen minstens secundair

zijn (het is, bijvoorbeeld niet allereerst wenschelijk te weten, dat Novalis romanticus was, het is allereerst noodzakelijk te gevoelen, dat hij dichter is) stippelend aanduiden, hoe ten onzent, in tegenstelling bizonderlijk tot Duitschland, waar de stroomen langs énkele beddingen vallen, de verbrokkeling in de jongere dichtkunst epidemisch voortwoekert en verder splintert.

Het lijkt mij namelijk binnen de grenzen der Hollandsche en Vlaamsche poëzie van nu, ternauwernood mogelijk onderscheidingen van dien aard aan te brengen. Ik kan, hier noch daar, centrale principes de mentaliteiten der jongere dichters zien binden en beheerschen. Ik kan geen leidende ideeën ontwaren noch kernen, waaruit en waarrond zich massaas groepeerend kristalliseeren. Sommigen onder ons meenen, dat groepen meestentijds in negaties één zijn, samenrotten enkel tot verweer; dat, zoodra de gemeene weerstand is gebroken, het verband zich oplost in de enkelingen; en de beweging der tachtigers zou hiervan het zeer sprekend bewijs leveren. Anderen zeggen dat ook hier en in Vlaanderen de jongeren wel degelijk positief-, innerlijk-gebonden groepen vormen. Ik meen echter, dat, behoudens één enkele restrictie, de (rederijkerige) groepjes te bijkomstig en weinig-omvattend zijn, hier bij ons, om uit deze gegevens zwaarwichtige cultureele onderscheidingen te induceeren. Deze uitzondering geldt *De Stem*. Haar mentaliteit, die niet de mijne is, werkt in deze landen door in ruimen kring, sijpelt uit in veler harten, is hier zeer en vogue.

Ik laat hieronder een korte bespreking volgen van den bundel *De Keten*, sonnetten van Jan Dideriksz; kort maar nauwkeurig is daarin mijn meening over de *Stem*-mentaliteit tevens vervat. Ik vrees, vooraf gezegd, dat wij met de nieuw-geverfde, modern-christelijk getinte ethiek, met de zoo geheeten onbevangen, ongerepte, maagdelijke menschelijkheid, met het willens of on-willens verwaarloozen, veronachtzamen van het *sine qua non* in artistieke zaken: stijl namelijk, - zeker en zelfs niet langzaam, de modderhaven der voor-tachtigsche goed-vaderlandsche dominees-moralisterij weer binnen dobberen. Dit werk van Jan Dideriksz is daar een onmiskenbaar symptoom van, schoon in mindere mate, en minder bedenkelijk dus dan veel der andere bijdragen. Het goede werk daar stamt gewoonlijk niet uit de mentaliteit zooals vooral Havelaar die wenscht en verbeidt en predikt, uit het verdunde *clarté*-karakter van dit orgaan, dat geen vast programma voert, en welks medewerkerslijst een protokol is van ontstellende heterogeniteit. De beste bijdragen hebben met eenige gesteldheid van den ‘nieuwen Mensch’, dezen deugdzamen homunculus, ternauwernood een gram gemeenzaamheid.

* * *

Bijzaken voorop: het Speenhoff-bundel-formaat van dit boek vind ik niet verkieslijk, niet handig, niet hand-zaam, si vous voulez. Verder: Jan Dideriksz schrijft zeer gave, zeer zuivere sonnetten meestal; schoone

zelfs, bij gelegenheid. De rhythmen dezer verzen zijn zeker bewogen, zijn zeker de maten van een ‘ontroerd gemoed’. Maar bizonder monotoon, toch wel. Het gansche boek is zeer gelijk van vorm, is zeer gelijk van stem. Het is, o twijfelloos, een eenheid. Één enkel vers kan u alle andere sparen zoo ge dat mocht willen. Waarmee ik u de lezing van de andere, van welke andere ook, niet wil ontraden. Integendeel. Ik ben overtuigd, dat dit boek vereerd zal worden. En dat moet dan maar. Het congrueert met de structuur des harten in onze dagen, in dit land. Het welt uit een zeer stellig ‘vroom gemoed,’ uit een ‘godvruchtig binnenste.’ Het behelst, omhelst desnoods, gevoelvolle beschouwingen en beschouwelijke gevoelens over en tusschen Jan Dideriksz, zijn beminde en God. Zij sloten een zeer innig drielingschap. En hij dicht er zeer stichtelijk over. De *Imitatio* en de *Marginalia* zijn er niet vreemd aan. Het is, alles in alles, ernstig, goed, deugdzaam werk, dat hier en daar boven al deze gedegenheid uitbreekt, en zeer te roemen is, in dat geval.

H.M.

Friesch dorpsleven uit een vorige tijd, door Nine van der Schaaf. (C.A. Mees, Santpoort).

Nine van der Schaaf is een van de merkwaardigste Nederlandsche auteurs. Ik zeg opzettelijk niet: een van de grootste, hoewel ik haar zeer bewonder, omdat ik het op dergelijke metrieke waardeeringen niet begrepen heb. Maar een van de merkwaardigste mag ik haar zeker wel noemen, omdat haar werk zoo volkomen eigen is, ten goede of ten kwade, dat zij een volkomen afzonderlijke plaats inneemt in de Nederlandsche zoowel als in de buitenlandsche literatuur. (De eenige, met wien men haar desnoods zou kunnen vergelijken, zou Whalt Whitman zijn, maar die gelijkenis gaat toch nooit verder dan uiterlijk. En de Duitsche decadenten van W.W. komen natuurlijk in het geheel niet in aanmerking).

Wie Nine van der Schaaf op haar best wil zien, moet de ‘Verzen’ lezen, die in 1919 in een kleine, thans uitverkochte, uitgave bij denzelfden uitgever als ‘Friesch dorpsleven’ zijn verschenen. (Ook in de vorige aflevering van dit tijdschrift vindt men een paar zeer schoone getuigenissen van haar kunst). In het eerst doen haar verzen wellicht moeilijk te begrijpen, en niet altijd bijzonder, aan. Maar zoo er ooit een dichter is geweest, in wiens land men moet gaan, om hem te verstaan, dan is zij het wel.

Stel u het ondenkbare geval voor, dat in iemand, met een aangeboren dichterlijke begaafdheid, maar die nimmer eenig vers, nimmer eenig boek, waaruit het geheim der wereld klinkt, gelezen had, op een zekeren

dag het zingende woord ontwaakt, en vraag u af, hoe die zich zou uiten. Rijm en maat zou hij niet kennen, allerlei traditioneele termen zouden voor hem niet bestaan, overoude logische verbanden zou hij overslaan, en alleen luisteren naar ingeschapen rithmen, woorden neerschrijven in hun oorspronkelijkste beteekenis, en de voor het verstand ongrijpbare, maar toch werkelijker, verbanden van het hart leggen.

Een dergelijke poëtische Emile is, ik herhaal het, onbestaanbaar, maar wij kunnen hem in onze verbeelding een oogenblik oproepen en hij zal ons begrip van het werk van Nine van der Schaaf verhelderen. Want er is geen Nederlandsch auteur, in wien deze nieuwheid tegenover de wereld (die ten slotte in elk dichter aanwezig moet zijn) meer leeft dan in haar. Er zijn er grooter en schooner dan zij, niemand is 'oorspronkelijker' in den letterlijken zin des woords. Dat maakt voor den modernen lezer, die doortrokken is van de litteratuur van eeuwen, haar werk wellicht moeilijker te begrijpen, dan dat van erkend-lastige schrijvers. Maar wanneer men de moeite neemt, erin door te dringen, te vergeten en open te staan, ontstaat er in den lezer een gevoel waarvoor begrijpen een te verstandelijk woord is, maar dat overeenkomt met het gevoel van den mensch tegenover de wereld, met welks geheim het werk van Nine van der Schaaf parallel loopt.

Ik schreef dit bovenstaande voornamelijk in de gedachte aan haar verzen. Het spreekt vanzelf, dat een boek als 'Friesch dorpsleven' een eenigszins ander karakter draagt. Maar toch - 't is dezelfde hand, die het schreef en wij zullen, om tot een juiste waardeering van het boek te komen, ons dit voortdurend voor oogen moeten houden. Immers, men zou het boek ook van een heel anderen gezichtshoek kunnen bezien, die, van waaruit men een roman of novelle leest. En ik twijfel er geen oogenblik aan, of men zal het dan een vrij insipide verhaaltje, waar kop noch staart aan zit, vinden. Maar als men het boek leest in het licht van de verzen van zijn schrijfster, geeft het zijn ware bedoeling bloot. Het is als het ware een autobiografie, waarin de schrijver zelf niet voorkomt. Dit klinkt paradoxaal, maar ik bedoel er dit mee: bij de meeste autobiografieën is, het woord zegt het al, de schrijver middelpunt, waaromheen menschen en dingen zich groepeeren. In 'Friesch dorpsleven' zijn menschen en dingen hoofdzaak. De schrijfster zelf komt nergens, ook niet onder een pseudonym (zooals in bijna alle moderne romans), voor. Zij stelt zich wederom op tegenover de wereld, thans niet de eeuwige van hare verzen, maar de tijdelijke, vergankelijke van haar jeugd. Zij herinnert zich de menschen en de landen, die zij zag of zich verbeeldde. Menschen noch landen zijn bijzonder merkwaardig of hevig, het geluk is geen duizeling, het leed geen vernietiging. Maar het zijn menschen met ons, het is een - hoe klein deel ook - van de wereld, waarop wij allen leven. En als wij dit gevoelen, vervalt het verschil tusschen belangrijk en onbelangrijk. Alles is belangrijk, evenals wijzelf voor ons zelf.

Daarom kan in dit boek ook geen 'intrige' voorkomen, d.w.z. geen afgerond geheel van uit elkaar voortvloeiende feiten. Het leven kent geen intrige, het is zelf zijn eigen intrige.

In ‘Friesch dorpsleven’ is, bepaald naar tijd en naar plaats, een stuk uit dat leven, dat de schrijfster kende en gevoelde, gegrepen, en voorgehouden, zonder commentaar of vervorming, en met niets anders tot zijn rechtvaardiging, dan dat een stuk van het leven toen en dan ook altijd een stuk is van het leven van altijd en overal.

J.C. BLOEM.

[Tweede deel]

Het huis der vreugden.
Een roman van tooneel-leven.

Derde hoofdstuk.

Het was een natte koude dag in November, toen ik laat in den middag van de Bibliotheek, waar ik sinds kort mijn werkkring had, huiswaarts keerde naar mijn kamers in de P.C. Hooftstraat. Ik liep langzaam en lusteloos, in den ban van den dompen levensonlust, die mij als zoovelen was gaan kwellen, nadat de eerste ontroeringen en enthousiasmen van den oorlog waren weggeëbd. Was het niet onzinnig zich in geesteswerk te verdiepen en te pluizen en te speuren naar de schoonheid uit vroeger eeuwen, terwijl zoo kortbij het helsche spel ongestoord voortging en het scheen of geen andere macht ooit meer de wereld beheerschen zou, dan het geweld van bommen en mitrailleurs?

De straat was vuil en glibberig; door mijn dunnen regenmantel legde zich de kilte over mijn huiverig gebogen schouders en ik dacht met een sentimenteel verlangen aan mijn warme, rustige kamer, terwijl ik, langs het reeds verlichte winkelvenster, het magazijn van ‘Galanterieën’ binnentrad, waarboven ik sinds enkele maanden woonde.

Met een haastigen groet liep ik de, als steeds, met koopers gevulde ruimte door en terwijl ik de uitgesleten trap opklom, vroeg ik me voor de zooveelste maal af, of nog iemand in ‘Kunst voor Allen’ of ‘Schoonheid voor het Volk’ zou gelooven, wanneer hij, als ik, dagelijks getuige was van de gretige verrukking, waarmee al de schreeuwend leelijke, met

elk schoonheidsbeginsel vloekende ‘sier’ in dat magazijn bewonderd en gekocht werd.

Het portaaltje van mijn étage was op dit uur van den herfstmiddag al nachtdonker, ik struikelde er tegen een plomp voorwerp. Toen ik met het kettinkje de afgezakte gloeikous van het poover ganglicht had aangetrokken, keek ik verbaasd op een oud, stoffig-vuil, uitpuilend valies, waarover een kletsnatte regenmantel was geworpen. Wie kon er binnen zijn? Ik verwon de ergernis, die iedere inbreuk op mijn kortelings heroverde en gierig bewaakte vrijheid mij gaf, - was niet elk bezoek op dezen grauw vervelenden middag winst? - en opende de deur van m'n kamer. Het was er koud en een doodsch, grijs licht viel door de onbedekte vensters. Van de rustbank in den hoek stond iemand op en kwam naar me toe, een schuwe heesche stem noemde m'n naam... Jenny! Ik trok haar naar het venster en zag in den weifelenden schemer haar vermagerd, bleek gezicht, waarin de oogen fel gloeiden en gaf mij tegelijk rekenschap hoe volkomen, sinds ik te Amsterdam een nieuwen werkkring aanvaardde, haar bestaan en het mijne uit elkaar waren gegleden.

Hartelijk en vroolijk praatte ik van ‘gezellige verrassing’ en bromde moederlijk, omdat ze de gaskachel niet had aangestoken. Ze zweeg en stond maar stil naar me op te kijken met een koude, slappe hand in de mijne. Doch toen ik me omwendde en een vlammenden lucifer bij het asbest hield, zei ze opeens snel en toonloos, alsof ze het van buiten had geleerd: ‘Misschien mag ik vannacht hier wel slapen, op de bank of op de grond, ik ben van huis weggeloopen, want ik wil aan het tooneel komen.’

Ik herinner me nog precies hoe absurd ik het zelf vond, dat m'n eerste gedachte voor de één-persoons etensbus was, die zoo dadelijk zou worden bovengebracht en hoe ik overwoog, of het te laat zou zijn om er een tweede portie bij te bestellen. En dan schoot het in een flits door me heen, dat Lukas Veraart juist de vorige week naar Duitschland was gegaan en dus niet, zooals hij dien avond van het studententooneel had beloofd, Jenny onder z'n leiding zou kunnen nemen.

M'n kachel begon te gloeien, in het kruivend asbest suizelden en pruttelden de rood en blauwe vlammetjes, het

kind trok er naar toe als een verkleumde poes. En terwijl ik vlug m'n lamp aanstak en de gordijnen sloot, oogde ik tersluiks naar haar verfomfaaide katoenen mantelpakje, 'r uitgeloopen modderschoenen en verregend hoedje; en de oude, bijna vergeten genegenheid, het onberedeneerd besef, dat ze bij mij behoorde, dat ik voor haar te zorgen had, sprong warm in me op. Maar daarnaast voelde ik een verantwoordelijkheid en een dreiging van moeilijkheden en conflicten, die zwaar tusschen dat vreugdige bezonken.

'En Nico?' vroeg ik, als het eenige, dat me op haar verbijsterende verklaring inviel.

'Hij is onder dienst; in een fort vlak bij de Belgische grens.'

Ach ja... de oorlog immers; de oorlog, die het tooneel als alle andere bedrijven vrijwel had lamgeslagen. Wat verzon Jenny Heysten om juist nu...

'Ik heb het hem allemaal precies geschreven,' ging ze voort, 'en 'm zoo duidelijk als ik kon uitgelegd, dat het moet, dat ik niet anders kàn...en nou moet-ie het maar begrijpen.' Ze zei het heftig en overtuigd, maar 'r oogen weifelden en 'r lip trilde.

'En je ouders weten natuurlijk, dat je hier bij mij bent?'

Ze schudde 'r hoofd zonder mij aan te zien. 'Ik wist zelf niet, dat ik bij u terecht zou komen. Ik wou naar Veraart. Hem heb ik den heelen dag loopen zoeken, want niemand wist z'n adres. Ze hebben me van de eene schouwburg naar de andere gestuurd.'

'Wist niemand je dan te vertellen, dat hij verleden week naar Duitschland is gegaan?'

Haar hoofd schokte omhoog. Het koortsachtige, fanatieke in 'r oogen verglom: 'Naar Duitschland?' herhaalde ze toonloos. 'Voor lang?'

Ik trok m'n schouders op. 'Tot hier de tijden beter zijn. Er is daarginds een groot tekort aan acteurs, omdat er zooveel aan het front zijn. Hij kon weer bij Reinhardt komen.'

Ze zat nu met 'r dunne bloote armen op 'r knieën, 'r hoofd in de handen, en de wanhoop op 'r bleek moe gezicht maakte m'n hart week. 'Hij had het me toch beloofd... hij zou dat nieuwe gezelschap krijgen en hij had mij noodig... U was er toch bij, die avond van het studententooneel...

U weet toch hoe-ie toen geprobeerd heeft me over te halen, en daarna heeft hij me nog tweemaal geschreven.'

'Wanneer is dat geweest?'

'Verleden zomer, in Mei en Juli...'

'En jij?'

'De eerste keer heb ik er niet veel op teruggeschreven, alleen gezegd, dat het in geen geval kon, omdat ik geëngageerd was en wist, dat m'n verloofde het nooit goed zou vinden.'

'En de tweede keer?'

Er was een stilte. Eindelijk zei Jenny toonloos: 'Toen heb ik 'm beloofd, dat ik het probeeren zou...'

Ze zocht in den zak van 'r rok en legde een klein gevouwen en verfomfaaid papier in m'n schoot.

Jaren later heb ik dienzelfden brief teruggevonden en bewaard, hij lag toen bij den stapel, dien Jenny bij 'r heengaan uit m'n huis als waardeloozen rommel, dien ze zelfs de moeite van het verscheuren niet waard vond, in een hoek had gegooid.

'Je hebt het afgewimpeld, hooghartig en welbeheerscht, zooals het de verloofde van den jonkheer betaamt, voor wie comediespelen, dien éénen keer, immers maar een amusement is geweest en die er niet over zou denken 'r geluk - in casu 'r solide huwelijkskans - ervoor in de waagschaal te stellen. Niets was er in je brief, zelfs voor wie achter de woorden en tusschen de regels weet te lezen, dat weifelen of strijd verried. Het was afgedaan, zoo keurig en wellevend afgedaan, als een artist van een aristocratische jongedame nauwelijks mocht verwachten. En toch - toch, Jenny, kleine Jenny, met je schuwe, verwachtingsvolle oogen, met je smalle teere handen, die je zoo dikwijls, zonder het te weten, wijd, wijd openstrekt, als om iets te vragen en te ontvangen, toch laat me sinds dagen en weken de gedachte niet los, dat je vecht, dat je ànders zoudt willen en niet kunt, omdat honderd conventioneele begrippen je beletten je eigen verlangen zuiver te zien. Omdat je je leven lang hebt geleerd, dat "het tooneel" een gevaarlijk en in onze nette samenleving maar nauwelijks geduld instituut is, en een meisje zich "vergooit" als ze "aan het tooneel gaat," en bovendien, dat een

vrouw of een meisje niet meer màg beschikken over 'r eigen leven, wanneer ze “haar hand” beloofd heeft aan den man van wien ze houdt. Groote God, wat zit zoo'n kind als jij toch in een labyrinth van absurde begrippen gevangen. Hoeveel menschen hebben 'r eigen èn anderer leven naar den bliksem geholpen door die vervloekte zucht “zich te offeren voor een anders geluk.” Alsof het ooit mogelijk is een ander “geluk” te geven, terwijl je zelf onbevredigd, tégen je diepste instincten leeft, alsof die bleeke voldoening ooit gelùk kan zijn... waarachtig, juichend, glanzend geluk, nièt het verwaterd begrip, waarmee dominees en zedemeesters goochelen! Jenny, jij hebt nu het gevoel, dat je “slecht” bent, als je je leven in eigen hand neemt, als je den man van wien je houdt “verdriet” doet, door je te toonen zooals je bent en niet langer zooals hij je veronderstelt te zijn; maar begrijp je dan zelf niet, kind, dat je nooit voluit een vrouw voor je man of een moeder voor je kinderen kunt zijn met dat andere verlangen ongestild in je weggeduwd, het verlangen naar het hoogere, wijdere leven, waarin je duizend maal sterft en duizend maal herboren wordt, waarin je duizend maal je zelve omschept tot een ander wezen, naar het kunstenaars-leven van schoonheid en vreugden, waartoe maar zóó enkeler waarlijk zijn uitverkoren...

Kind, nu kijk ik neer op mijn brief, op de nog glimmendnatte zwarte woorden, die daar op dat witte papier staan, en vraag mezelf af waar ik in godesnaam den moed vandaan haal om zoo bij jou te pleiten - bij jou van kunstenaarschap te spreken als van schoonheid en vreugde, ik, die als weinig anderen heb ondervonden, dat het leven van den kunstenaar, den tooneelspeler tenminste, een kruisgang is. En zoo ergens, dan in dit land, waar kunst koopwaar is of hoogstens tijdverdrijf, waar tegenover elk slagen, elke innerlijke voldoening een lange rij bittere decepties staat. Waar de nijvere burger, met “tijd is geld” als evangelie, den artist een dagdief en een lanterfanter vindt.

En toch...toch weet ik dat er ook anderen zijn, duizenden anderen, die snakken naar wat schoonheid in hun dorre bestaan, naar een stralend beeld en een hooge gedachte, om vanuit het vlakke alledaagsche naar op te zien. Voor die wachtenden moet het tooneel tot nieuw leven gewekt, en voor

hen zal het worden tot een tempel van schoonheid en een huis van vreugden.

En je weet het immers Jenny, het is m'n illuzie, dat ik het zijn zal, die die groote taak begin, ik roep de jongeren en geestdriftigen samen, en ik roep ook jou, nog eens, voor het laatst. Jou heb ik noodig, om je zuiver, ongerept gevoel, om het rhytmische in je heele wezen, om de intuïtieve schoonheid van je gebaren, en om al het bedwongen hevige, heerlijke, dat nog in je slaapt en dat ik wekken zal.

Het is mijn laatste pleit, Jenny, een miserabel pleit, omdat de klank van de stem eraan ontbreekt, en dat ondefinieerbare, dat bij het spreken gaat van den eenen mensch tot den andere en waarbij de woorden maar schamele helpers zijn.

Wat beduidt een jaar op een heel leven Jenny, als je zoo jong bent als jij? Probeer het één jaar. Als de man van wien je houdt iets van je werkelijk wezen begrijpt, màg hij je de kans van deze "proef" niet onthouden.'

Het was een typische brief van Veraart; typisch, ook om het suggestief, zwaar, als geteekend handschrift, de uitroepteekens, de drie- viermaal onderstreepte woorden; maar ik bleef nuchter tegenover deze geestdrift, al wist ik dat de schrijver, als ik hem hetzelfde had hooren zeggen met zijn warme, in-dringende stem, ook bij mij zijn pleit zou gewonnen hebben. Ik dacht grimmig aan ons afscheid, nog geen week geleden, toen hij al dit idealisme en deze groote plannen bleek vergeten en, vol wrok en grieven jegens het tooneel van zijn vaderland, met geestdrift en kinderlijke illuzies alleen maar sprak van Berlijn en zijn kostelijke kans om nu, door den oorlog, bij Reinhardt vooruit te komen, en hij van Jenny, en zijn correspondentie met haar, met geen enkel woord had gerept.

Ik vouwde den verhängnisvollen brief weer dicht en legde hem in Jenny's schoot, terwijl ze zwijgend, onafgebroken in het vuur bleef zitten staren. Nu had haar gezicht weer het doodsch geslotene, dat het leelijk, bijna afstootend maakte, maar toen ze het hoofd wendde en de als te zware oogleden opsloeg, was in haar oogen dat gepijnigde, vertwijfeld-vragende van een gekweld dier, dat mijn onwil, mijn verstandige reserve overwon en mij dreef tot troosten en willen helpen.

Tusschen mijn jagende, hot en haar springende gedachten stond op eenmaal duidelijk de herinnering aan den avond van het studententooneel, maanden geleden; vast had ik toen verwacht en - ik wist het nu - gehoopt, dat Jenny zou breken met den verwenden, egoisten jongen, die immers in niets bij haar paste, die zelfs niets vermoedde van het heerlijke, ontzaglijke dat ze dien avond had beleefd en alleen mokte en gromde om wat hij er zelf bij was te kort gekomen. Die al in het rijtuig, dat ons naar huis bracht een autocratisch: ‘'t Is ééns, maar nooit meer’ had verkondigd en met geen woord had gerept van haar succes. Maar tegelijk trok, scherp en snel als een visioen, een andere herinnering van dien zelfden avond door m'n gedachten: toen ik eindelijk, na de geladen stilte van het morbide avondmaal, de gang was doorgeloopen, om naar m'n kamer en naar bed te gaan, zag ik hun beider silhouetten op het matglas van de vestibuledeur, haar armen om z'n hals en haar mond met een zinnelijkheid, die me op dat moment hevig afstiet, reikend naar den zijne. En voor de zooveelste maal had ik mijzelf gehoond om m'n naïef geloof, dat Jenny Heysten wat anders en beters was dan het sensueele en karakterlooze kind, dat ze zich telkens toonde. Daarna was in het oude huis alles als voorheen geweest, over den tooneelavond werd als over een onprettige gebeurtenis hardnekkig gezwegen, en toen ik in Juli voorgoed afscheid nam, borduurde mevrouw met moederlijke gewichtigheid monogrammen-met-een kroontje en delibereerden Jenny en Nico, of hun zaligheid er van afhing, over de desseins van tafelgoed.

Ik stond op en zette me op de leuning van den grooten stoel, waarin het meisje kleintjes zat gedoken. ‘We zullen wat anders voor je vinden tot Veraart terug is, wie weet of Manders geen plaats voor je heeft;’ beloofde ik, alleen maar om dat gekwelde uit haar oogen weg te zien gaan, doch toen ze slechts even knikte, onverschillig haar mond vertrekkend, alsof ze daar wel zeker van was, liet ik er, ietwat geprikkeld, ernstig onderzoekend op volgen: ‘Eerst moet je me 'ns vertellen hoe het allemaal in z'n werk is gegaan. Ik maak uit je woorden op, dat je je verloving niet hebt afgemaakt, maar de veronderstelling van Veraart, dat Nico je stellig wel een proefjaar toe zal staan, lijkt me wel wat naïef optimistisch.’

Het duurde lang eer haar hortende, moeilijke woorden kwamen: ‘Misschien kunt u er iets van begrijpen; thuis begrijpt niemand het, thuis schelden ze me uit voor laf en slecht, omdat Nico daar verweg in dat fort zit en het beroerd heeft en ik hem nu dat verdriet nog aandoe. Alsof het voor mezelf niet evengoed een verdriet is. Alsof dat niet het vreeselijkste is wat er bestaat, te weten, dat iemand van wie je houdt in je teleur gesteld is... En dàt is hij... dat begrijp ik immers wel...Toen-ie nog aan het ziekenhuis was en hij elken dag bij me kwam, heb ik nauwelijks meer naar het tooneel verlangd, ik begon hoe langer hoe beter te begrijpen, dat het voor hem iets afschuwelijks was geweest om z'n meisje te zien spélen voor een gevallen vrouw, voor een die het laagste en het slechtste van het leven kent. En er was zooveel anders om aan te denken: het huis, dat we zouen huren en hoe we het in zouen richten, en waarheen onze huwelijksreis zou zijn... En toen die eerste brief van Veraart kwam, vond ik het zelfs prettig, dat ik Nico op den avond van “Marieke” had beloofd om nooit meer comedie te spelen, het gaf zoo'n heerlijk veilig gevoel, het gevoel dat iemand moet hebben als-ie een kloostergelofte gedaan heeft... het gevoel, dat er geen strijd meer voor je kàn zijn... Maar toen ging Nico voor z'n dissertatie zes weken in een Londensch hospitaal werken - hij was daar nog toen de oorlog uitbrak - en toen is het allemaal veranderd.

Het huis en dat alles kon me niets meer schelen, als ik er aan dacht, zag ik het als een eindelooze holle ruimte, waarin ik alleen zou zijn, alle dagen zou ik er uren en nog eens uren eenzaam en verveeld in moeten rondloopen, en getrouwd te zijn leek langzamerhand niet heerlijk meer, want er zouden maar zoo weinig uren zijn, waarin ik met Nico samen was, en de overige leken 'n soort van leven in een gevangenis... Ik begon weer verzen voor mezelf te leeren en rollen te spelen, en ik voelde dat ik het ànders deed, beter deed dan vroeger en langzamerhand kreeg ik een wrok tegen Niek, omdat-ie me de belofte, om nooit meer comedie te spelen, had afgedwongen... het me had laten beloven, terwijl hij me in z'n armen had en me kuste, want nu weet ik, dat ik het nooit zou hebben beloofd als-ie er me gewoon, nuchter, om had gevraagd of geschreven... In dien tijd

kwam Veraarts tweede brief. Hoe ik ervan onder den indruk was, begrijpt u wel juffrouw Schepp, vooral omdat-ie het scheen gevóéld te hebben, hij daar in de verte, hoe ik tobde en weifelde en mezelf niet begreep. En wat hij voorstelde leek zoo 'n uitkomst - één jaar om het te probeeren, terwijl ons trouwen, door de oorlog, toch voorloopig moest uitgesteld. Toen heb ik geprobeerd het Nico allemaal uit te leggen, 'm net zoo overtuigd te schrijven als Veraart het mij deed. Toen heb ik 'm gevraagd mij van de belofte, die ik hem gedaan had, te ontslaan. Niets heeft-ie ervan begrepen. Hoe kon het ook. Hoe kan je zooiets bepleiten in een brief, terwijl, net als Veraart zegt, de klank van je stem eraan ontbreekt en dat andere, dat méer waard is dan de woorden. Niek was alleen maar boos, vreeselijk boos en verontwaardigd, hij nam het niet eens au sérieux, maar dacht, dat ik overspannen was door al het zenuwachtige van de oorlog en het feit dat we nog in zoo'n poos niet konden trouwen. Hij vroeg of ik mezelf kon indenken, dat een meisje, als ze werkelijk hield van een man, ooit iets anders zou begeeren dan z'n vrouw en kameraad en de moeder van z'n kinderen te zijn en hij vroeg wat ik mij van ons samenleven nog voorstelde, als dat “proefjaar” om zou zijn... Maar tegelijk met die brief aan mij, schreef hij aan moeder om haar te waarschuwen, dat er stellig iemand van buitenaf een slechte invloed op mij oefende en geëxalteerde ideeën in m'n hoofd bracht, nou - en u begrijpt hoe de bom toen van die kant gebarsten is.’

Ik lachte nerveus bij haar mislukte poging om opeens onverschillig groot te doen. ‘Hadt je er nooit iets van verteld, van de brieven van Veraart, en van hetgeen hij je op dien avond van het studententooneel heeft voorgesteld?’

‘Voor dien tijd niet. Nu moest ik wel, want thuis dachten ze natuurlijk dat de verderfelijke invloed van u kwam.’

Het ‘natuurlijk’ leek in dit verband veelzeggend.

‘En het resultaat?’

Ze zat opeens met een schok rechtop. ‘Het resultaat.’ zei ze, en haar smalle witte handen klemden ineen, ‘is, dat ik toen voor eerst en voorgoed begrepen heb, dat ik niet bij hèn hoor, maar bij Veraart en u en degenen die *dat andere* van het leven willen. En dat je van mekaar kunt houen...want dat doèn we toch, Niek en ik - en toch zoover van mekaar

af kunt zijn of je elk aan de andere kant van een stroom staat. Niek kan het niet begrijpen... hij zoomin als vader en moeder, of een van de menschen tusschen wie ik tot nu toe heb geleefd, dat zoo'n verlangen iets anders is dan inbeelding of aanstellerij, want voor hen allemaal is kunst een amusement of een tijdverdrijf en het werk van een kunstenaar vinden ze oneindig minder dan het werk van hun hersens en hun handen. En als ik nu nog voor muziek had gepleit of voor schilderen...dan hadden ze 't wel een malle gril gevonden, maar misschien toch toegestemd. Maar het tooneel.. 'n tooneelspeelster... daarbij denken ze toch alleen maar aan dat eene: dat, ten aanschouwe van alle menschen, een vreemde man je aanraakt en je kust, dat je misschien gedachten over liefde en verlangen en hartstocht uit moet spreken, waarvan je als jongmeisje nog niets hoort te weten, of waarvoor je je zou schamen als het je eigen woorden waren... Dat is iets waar ze niet overheen kunnen, een soort van prostitutie vinden ze het... zooals Niek het dien avond van het studententooneel zei - en meende - ‘als je er naakt had gestaan had het nauwelijks erger voor me kunnen zijn...’

‘En toch heb je hen kunnen overtuigen?’

Ze maakte een mismoedig gebaar met haar nog altijd saamgevouwen handen. ‘U weet langzamerhand ook wel hoe ze thuis zijn. En ik kan zoo slecht redeneeren of iets uitleggen, ze praten me dadelijk omver met hun klinkende argumenten; ik hield maar krampachtig vast aan dat eene: dat er door de oorlog toch niets van trouwen kwam voorloopig, en dat ik voor een proefjaar aan het tooneel wou gaan. Want ten slotte - dat is het gekke - geef ik hun bijna in alles gelijk met m'n verstand, misschien zijn dat de drie eeuwen voorvaderen, die altijd deftig en correct zijn geweest en altijd alleen met hun verstand hebben geleefd. En toch, toch, sterker dan dat verstand en het besef te moeten gehoorzamen en je te onderwerpen aan je ouders, dat zóó in ons Heystens zit, is dat andere...dat ik alleen maar voel als ik voor mezelf Maria Stuart, of Hamlet, of Iphigénie speel, of op het bankje voor het vuur in uw kamer... en die avond van Marieke, toen Veraart zei dat tooneelspel de hoogste en heerlijkste kunst is... Het gevoel dit te moeten en niet anders te kunnen...

of niet ik zelf het ben, die het allemaal beslis, maar iets dat wijzer is, en het beter weet dan ik zelf...'

M'n hand was, zonder dat ik er bij dacht, gaan strijken over haar magere schoudertjes en al dichter kroop Jenny tegen mij aan als een verdwaald, verkleumd vogeltje. En opnieuw nam het oude sterke gevoel van saamhoorigheid mij in bezit; iets, ook in mij, wijzer dan in m'n verstand en sterker dan mijn bewuste wil, dreef mij om haar te steunen en te helpen.

'Maar je zei me, kind, dat je van huis bent weggeloopen. Is dat nu niet dom en overijld geweest... jullie waren ten slotte toch wel tot een vergelijk gekomen?'

Ze schudde driftig haar hoofd; 'Moeder stond er op, dat ik Nico excuus zou vragen, en vader eischte de brieven van Veraart op en zei zooiets, dat-ie er een advocaat over wou spreken. Dat is het allerergste, dat ze er allemaal iets slechts en gemeens achter zoeken en denken, omdat-ie 'n artist is, 'n acteur, dat het alleen maar mooie praatjes zijn om me in z'n net te lokken. Want voor hen is het eenvoudig ondenkbaar, dat zoo'n enthousiasme, zoo'n liefde voor kunst werkelijk gemeend en echt kunnen zijn...'

De komst van mijn huisjuffrouw onderbrak mijn verontwaardigd antwoord. Ik zag haar onderzoekenden, critischen blik naar Jenny, die, naar ik plotseling onrustig bedacht, het laatste deel van haar betoog zoo heftig en luid had gesproken, dat het zeker op den trap en het portaal te hooren was geweest, en ik keek schuldig toe, toen ze met een voornaam gedragen verontwaardiging, het verregend hoedje en hei kattestaartig bont van de tafel beurde en voor het middagmaal begon te dekken. En tegelijk tuimelde ik uit mijn verheven stemming van kunstzin en hulpvaardigheid, in een braambosch van nuchtere problemen. Zoo dadelijk kwam de etensbus-voor-één, de porties waren werkelijk schraal afgepast, en waar moest Jenny vannacht slapen? Mijn hospita, hoewel in den afglans der 'galanterieën,' overtuigd 'artistiek,' zou van studentikoos gesleep met kussens en dekens niets willen weten en mij ontbrak, in mijn als een klok geregeld en op werk ingesteld bestaan, de ervaring zoowel als de lust voor het avontuurlijke en onverwachte.

Juffrouw Verspies opende geen mogelijkheid van dekken voor twee, en ik dorst niets te vragen, overwoog, terwijl

Jenny, met Heystensche zorgeloosheid, haar natte modderschoenen op de onberispelijke koperen haardplaat zette, dat er met de schaaltjes en lepels wel te schipperen zou zijn. Dan zette ze de bus naast mijn plaats aan tafel en de reuk van groente en gebraden vleesch stoomde door de kamer. Opeens kwam er leven in Jenny's verslagen figuurtje en licht in haar dof-moede oogen. ‘Hè!’ zei ze, terwijl haar neus gretig snoof; ‘wat een honger heb ik, ik heb de heele dag nog niets gegeten.’ Ze heesch zich op uit den diepen stoel, en pas toen ze onder het licht van de hanglamp trad, zag ik de grauwe bleekte van 'r klein gezicht, de donkere schaduwen onder 'r oogen en 'r lippen blauwig wit. En ik overwoog of redeneerde niet meer, ik duwde haar op m'n stoel, schepte het bord vol, sneed het Vleesch voor haar fijn en liet haar eten.

‘Maar u-zelf?’ wierp ze, met een vollen mond, aarzelend tegen.

Ik lachte: ‘Ik heb niets geen honger en ik ben, zooals je ziet, de laatste maanden veel te dik geworden. Je doet bepaald een goed werk als je me verlost van de noodzakelijkheid dat allemaal op te eten.’

Ze gichelde schoolmeisjesachtig gedwee bij m'n grapje. ‘Bij ons thuis at u altijd bar weinig;’ constateerde ze nog zakelijk en daarna was er geen geluid meer in de kamer dan het tinkelen van haar vork en mes en zoo nu en dan haar dankbaar zuchten. En ik zat tegenover haar en keek toe, en schold mezelf een idioot en had tegelijk een gevoel van geluk en warme voldaanheid, als ik in geen maanden had gekend. Toen ze ook de rijst met bessensap verorberd had en juffrouw Verspies, met een sfinxegezicht de tafel had afgeruimd, kwam Jenny naar den stoel bij het vuur, waar ik zat te ‘grübeln’ en sloeg met de oude, hartstochtelijke teederheid haar armen om m'n hals. ‘O jou schat,’ zei ze hevig; ‘was het niet dwaas van me, dat ik eerst niet naar u toe durfde komen? Bang was dat u boos... of eigenlijk...dat u koel en uit de hoogte zou zijn?’

Ze was naast me neergegleden en m'n vingers streken door het rossige, zijdige haar, slordig en onverzorgd als in haar schooltijd. ‘Waarom zou ik?’ zei ik ontroerd.

Ze keek op, haar oogen, hard en hel opeens, monsterden mijn gezicht. ‘U bènt toch boos geweest. Om Niek...

Jaloersch toen ik verliefd was op hem, nadat ik eerst zoo vreeselijk dol op ú was.' En handig voorkwam ze mijn verontwaardigd protest: 'Ik bedoel... ik ben onaardig geweest tegen u... ik heb u verwaarloosd terwille van Niek... ik dacht alleen nog maar aan hem en mij...maar nou weet ik weer, dat ik nog net zooveel van u hou als vroeger...'

Ik wist geen weg in een overmaat van tegenstrijdige gevoelens. Ontroering en teederheid, maar toch ook iets van vernedering....'On revient toujours...' zei ik half in spot. Haar hoofd, dat tegen m'n knieën lag schokte omhoog en wanhopig pleitte ze haar angst weg: 'U denkt toch niet dat het uit is tusschen Niek en mij?' Dat is heelemaal het geval niet. Hij zal het begrijpen, hij moet het begrijpen...

Maar ze las den twijfel van m'n gezicht en heftiger nog drong ze, als hing aan mijn gelooven haar heil: 'Het is niet af...hij heeft het niet afgemaakt, al is hij er boos om.'

'Nòg niet' zei ik; 'omdat-ie misschien nog altijd denkt, dat er van je plan niets komen zal. Je moet het toch inzien, Jenneke, Nico is geen man om zich ooit in zooiets te kunnen schikken...'

'Jawel,' hield ze koppig vol. 'Wèl als-ie begrijpt hoe ernstig ik het meen, begrijpt dat ik niet anders kan. Hoeveel mannen, die zelf niet aan 't tooneel zijn, trouwen met 'n actrice! Hij kan mij net zoomin missen als ik hem..!' Ze begon opeens wild en wanhopig te snikken. De spanning van al haar emoties brak en na den koppigen moed waarmee ze zich door heel den langen en bewogen dag had heengevochten, huilde ze als een kind, dat zich iets ziet ontgaan wat het zich beloofd wist. Huilde... huilde met een niet te stelpen, uitbundige droefheid en ik, machteloos tot troosten, dacht aan Nico... hoe 'n uitkomst het zou zijn als hij nu voor twee minuten hier was, om Jenny in z'n armen te nemen en z'n mond op haar lippen te sluiten en haar nog eens en voorgoed te laten beloven, dat ze met het tooneel had afgedaan... Maar Nico zat in een fort aan de grens en was vermoedelijk bezig een moeizamen brief met grieven en verwijten saam te stellen, waarmee hij niets winnen zou... zooals de oudelui Heysten met hun woede en dreigementen de ontknooping van het drama alleen maar hadden verhaast.

Een uur later lag Jenny in het kabinet naastaan in mijn bed en ik had voor mezelf een der kussens met mijn plaid op den divan klaargelegd. Ze was overstuur van het huilen en zoo doodmoe geweest, dat ik haar Eau des Carmes had gegeven en als een klein kind uitgekleed. Nu nog, terwijl ik in mijn vreemd verstilde kamer voor het bureau zat, hoorde ik, door de half geopende deur, hoe ze telkens in haar slaap even snikte. En ik, zelve doodaf en door een hevige migraine gekweld, zwoegde op een brief aan de oudelui Heysten. Een brief, die beleefd en politiek genoeg moest zijn om hun verontwaardiging te bekoelen, maar tevens stellig genoeg om hun te doen begrijpen, dat het Jenny ernst was, dat ze niet had gehandeld in een onbezonnen gril en nog minder door mooiklinkende, maar leugenachtige voorstellingen was ingepalmd. ‘Begrijpt u toch dat een roeping, als uw dochter voelt voor het tooneel, sterker is dan alle overwegingen van materieelen aard of van standsbesef en zich niet door redeneeren laat verdringen. Jenny heeft een onmiskenbaar talent, dat is gebleken bij de dilettantenvoorstelling verleden voorjaar, toen Lukas Veraart, een van onze eerste tooneelspelers, er zóó door werd getroffen, dat hij heeft voorgesteld haar op te leiden voor het beroepstooneel. Ze kan veel bereiken, en ik, die haar voorloopig onder mijn bescherming heb genomen, zal haar, omdat ik zoo vast in haar toekomst geloof, helpen zooveel ik kan. Ik vertrouw dat u, haar ouders, haar niet zult tegenwerken, de tijden zijn voorbij, dat het voor een jong meisje iets minderwaardigs is om aan het tooneel te gaan, tal van vrouwen uit de eerste standen hebben in het buitenland en ook hier die loopbaan gekozen. Ik reken er op dat u haar niet alleen uw toestemming, maar ook de geldelijke hulp zult geven, die ze den eersten tijd nog behoeven zal.’

Ik las den brief over en over, wierp een schamperen blik naar het stapeltje scheursels van vorige pogingen en zag opeens mevrouw Heysten voor me, zooals ze, hooghartig ongenaakbaar, op den krakenden stoel in haar versleten salon, dit, mijn pleit, lezen zou. Wat beduidden voor haar woorden als ‘roeping’ en ‘talent,’ waar alleen de schande telde, de schande jegens Nico en zijn deftige familie, de vernedering van haar ouden hoogen naam, het eenige van de voorbije glorie, dat tot nu ongerept was gebleven? En ik zag het

even-smalend lachje om haar fijnen mond bij mijn vraag, mijn vertrouwen op haar steun. Wat zouden Jenny's ouders doen? Na anderhalf jaar onder het gemeenschappelijk dak, meende ik hen vrijwel te kennen. Ze zouden niet capituleeren, maar evenmin hun macht gebruiken om het kind, op grond van haar minderjarigheid, te dwingen thuis te komen. De tegenkant van mevrouw's trots en voorname reserve waren gemakzucht en onverschilligheid. En wat was makkelijker, in dit moeilijk geval, dan in hooghartige gegriefdheid zich te schikken in het onvermijdelijke, de handen van Jenny af te trekken en haar mij op m'n dak te schuiven? Dan hielden ze de eer aan zich, daar het immers mijn vrije verkiezing was!

Mijn mooie fraze over ‘geldelijke hulp’, leek me op eenmaal buitensporig belachelijk. Want hoe zou, in dezen fnuikenden oorlogstijd, daarginds de financieele toestand zijn? Jenny had terloops verteld, dat Timon z'n studie van de oude talen had opgegeven om op een kantoor te gaan, en het gezin ‘al een poosje’ zonder meid was geweest. Al wilden ze, wat konden deze menschen met hun nijpende armoe en kwalijk hooggehouden stand voor Jenny's ‘carrière’ spendeeren? 'n Onwillig weifelen doofde m'n geestdrift, m'n overtuigden wil tot helpen. Wat ging ik beginnen? Hoe moest ik, in m'n rustig en eenzaam leven van studie en bespiegeling, de zorg en verantwoordelijkheid dragen voor een gecompliceerd, sensueel en temperamentvol jong meisje in de wereldvol-gevaren, die het tooneel was? 'n Paar honderd meter verder dan de brievenbus was het postkantoor. In plaats van den brief, dien ik nòg veilig in m'n handen hield, kon ik seinen: ‘Jenny is bij mij, kom haar morgen halen;’ en zou aan heel het benauwend avontuur een eind hebben gemaakt.

Zenuwachtig schoof ik mijn stoel achteruit en begon heen en weer te stappen door mijn kamer. De plaid en het kussen op de rustbank, het bordje met de twee simpele boterhammen, die zoo straks m'n verloren middagmaal vervangen zouden, leken opeens grimmige symbolen. Ik zou m'n vrijheid kwijt zijn, de materieele onafhankelijkheid, die ik me met zooveel strijd en moeite had veroverd, ik zou, inplaats op eigen werk, m'n aandacht moeten instellen op Jenny's carrière en al mijn bescheiden wenschen en verlangens moe-

ten offeren om haar, al was het maar in de enkele maanden vóór Veraart terug kwam, te kunnen onderhouden. Leek het geen waanzin dit alles te beginnen voor een ‘proefjaar’, zooals het kind het zelf had voorgesteld, terwijl ze misschien na een paar weken al spijt kreeg, of het zou blijken dat haar vermeend talent - als bij zoovelen - op het beroepstooneel niet toereikend was?

Maar nu trad ik langs de half open deur van het kabinet en in den schijn van mijn groen omkapte studeerlamp, die het bed schemerig verlichtte, zag ik haar gezicht. Een kindergezicht, het gelaat van een slapenden knaap in zijn krans van korte haren, ontroerend om de bijna doorzichtige bleekheid en de donkere schaduwen van leed en moeheid onder de zwaar gesloten oogen.

Wat was het gecompliceerd gevoel dat daar, in dat oogenblik, over Jenny Heystens leven en het mijne heeft beslist? Deernis, en het ingeschapen en door de natuur ongestild gebleven verlangen moederlijke liefde en bescherming te kunnen geven? Dat alles, maar toch meest van al het besef, dat ook ik, zooals Jenny het daarstraks had uitgedrukt, hoorde tot hen ‘die het andere van het leven willen.’

Want al zou ik zelve nooit een scheppend kunstenaar zijn, sterk en groot was mijn liefde voor kunst, mijn eerbied voor waarachtig kunstenaarschap en mijn geloof in het recht van dat kunstenaarschap om, boven benepen vooroordeel en dwaas standsbesef uit, zijn bestemming te vervullen.

Ik wist dat wat Jenny had gevoerd tot haar groot, voor Nico en haar ouders onbegrijpelijk besluit, geen avontuurslust was, géén ijdelheid, maar dat zij, die nooit redeneerde en altijd dreef op intuïtie en instinct, niet kòn buiten ‘het andere’ en dat wat haar dreef waarlijk roeping was. Veel misbruikt en veel gesmaad woord... een begrip dekkend, dat zich liet ontrafelen noch beredeneeren...

Ik nam den brief aan de oudelui Heysten, die als uitdagend lag te wachten op mijn vloeier, en het korte berichtje waarmee ik Nico had gerustgesteld; ik sloeg mijn cape om en daalde de trap naar den winkel af. Het licht brandde er hel, hoewel de zaak reeds lang was gesloten; juffrouw Verspies was met haar bleeken, uit z'n kracht gegroeiden zoon druk bezig een grooten, nieuw aangekomen Sint Nicolaasvoorraad

uit te pakken. Aan alle kanten stond het vol met wee-glimlachende, fondant-zoete zigeuners en herderinnetjes, met poesjes, hondjes en karakterlooze kinderkopjes, met al het verfoeilijk, met elk schoonheidsbegrip vloekend tuig, dat als ‘kunst’ wordt aan den man gebracht en waaraan een volk, dat z'n dichters niet leest en z'n musea voorbijloopt, zich steeds opnieuw verteederend vergaapt. En juffrouw Verspies, breed en burgerlijk solide, met het ‘fatsoen’ geëtaleerd tot in de ontelbare knoopjes, waarmee haar snitlooze japon was toegemaakt, glimlachte trots boven den voorraad, die, - ik wist het als zij - zelfs in dezen tijd van zorg en geldnood, glad zou worden verkocht.

Roeping... kunstenaarschap...was het iets anders dan Don Quichotterie, dan de droom van dwazen, in dit land... in dezen tijd...? Jan Verspies schoot grijnzend toe om de knip van de deur te schuiven, en als een uit z'n slaap geschrikte juffershond relde de winkelbel mij achterna.

‘En toch...’ dacht ik, terwijl ik in de verlaten, donkerstille straat trad en mijn snelle stappen vreemd duidelijk hoorde resonneeren tegen de huizen... En toch zijn er altijd weer, die er hun hartebloed voor geven...’

Vierde hoofdstuk.

Jenny demonstreerde van háár kunstenaarschap althans één kant met onmiskenbare duidelijkheid, toen ik den volgenden morgen poogde een plan met haar vast te stellen en haar volslagen onbegrip en onverschilligheid bleek omtrent alles wat geld betrof.

Mij was, in het armelijk en altijd in nood verkeerend gezin der Heystens, de souvereine minachting voor ‘geld’ dikwijls opgevallen, over ‘wat iets kostte’ werd daar nooit gesproken; Jenny, wie van haar prilste jeugd was geleerd een minimum te eischen en nog met de helft minder tevreden te zijn, had in haar verloving Nico's dure cadeautjes, de taxies en de fijne dineetjes even vanzelfsprekend aanvaard als eertijds haar dubbeltje weekgeld en versleten grijze jurken. Natuurlijk bezat ze geen cent, toen ze haar intree in m'n

kamers deed, het was louter toeval, dat ze met een rijksdaalder, gevonden in den zak van een door Nico achtergelaten jasje, haar spoorkaartje had kunnen betalen, maar ze was roerend vol goeden moed en overtuigd, dat zoodra ze ‘aan het tooneel was,’ alle materieele moeilijkheden met één slag opgelost zouden zijn. Door een minzaam pleit en een vernuftige camouflage van de feiten, wist ik mijn hospita te bewegen Jenny voorloopig een slaap-kabinet op de bovenste verdieping af te staan, de etensbus zou voortaan twee, inplaats van één portie bevatten en bij elk maal werd, tegenover het mijne, ook voor haar een bord klaargezet. Ik sprak met Jenny niet over ‘de kosten’ van dat alles, in Heystenschen geest zou dat ‘mauvais ton’ zijn geweest, maar ik wist hoe overtuigd ze was, dat ze het mij alles, zoodra ze zelf verdiende, koninklijk vergoeden zou.

Ze is, in dat opzicht, zichzelf altijd gelijk gebleven, nooit heeft ze een zuiver omlijnd begrip van geld en bezit gehad. Ze vond zich altijd rijk zoolang ze een beurs met een paar guldens en kwartjes meedroeg, en teerde, als die leeg was, zonder eenige scrupule op andermans zak. Maar daar ze, met een verbluffend gemak, haar rekeningen in een laadje stopte en vergat, voelde ze zich aan het begin van elke maand persé millionair, dan brandde haar het pas verdiend salaris in de vingers, dan had ik de grootste moeite haar voor de winkel-vensters weg te krijgen, waar ze cadeaux voor mij en ontelbare anderen uitzocht en zich vermijdde in al het moois en prettigs dat ze zou kunnen koopen ‘als ze wou.’ Och, misschien heeft Jenny in dien eersten tijd, toen ze mij meer dan iemand noodig had, met het haar aangeboren gemak ook voor mij ‘een rol gespeeld,’ maar aan haar ontroerende aanhankelijkheid en schoolmeisjes veneratie warmde zich mijn eenzaam hart en ondanks de zorgen, die ze mij bereidde, en de probleemen, die ze mij telkens weer op te lossen gaf, ben ik zelden zoo gelukkig geweest als toen ik ploeterde om Jenny's dure tooneelkleeren betaald te krijgen en ik haar eerste ervaringen ‘op de planken’ mee-beleefde.

Ze had Manders in een briefje om een onderhoud verzocht en na twee dagen wachten kwam zijn antwoord, dat haar in den namiddag van den volgenden, aan zijn schouwburg ontbood. Ze stond dus op het punt de eerste gooi naar haar toekom-

stige carrière te doen en ik doorworstelde het zooveelste probleem van mijn verantwoordelijkheid.

Het was November en al winters koud en Jenny liep nog steeds met een stroohoed en een katoenen mantelpakje. Van het laatste leverde het valies, dat al haar bezittingen bevatte, nog een tweede verkreukeld en versleten, maar bruikbaar exemplaar van donkerblauw cheviot en ik verzuimde een morgen de bibliotheek om het uit te strijken en van vlekken te ontdoen. Met een fijn kanten jabot, me eens door een wereldsche vriendin uit Parijs toegestuurd, doch door mij als te opzichtig en te ondegelijk terzij gelegd, wist ik weg te goochelen wat er van haar onooglijk flanellen bloesje kwam te zien. Maar aan haar hoed, slap en uit den vorm gezakt, met een kransje miserabele flodderbloempjes om den bol, wisten mijn weinig bedreven handen niets te cureeren, en helaas, ik ben mij bewust, dat ik dien dag, in een klein, aanlokkelijk winkeltje in de Leidschestraat, den eersten grondslag tot Jenny's later berucht geworden ijdelheid en zucht naar mooie kleeren heb gelegd.

Ach ja...dat allerliefste, excentrique en toch zoo smaakvolle hoedje, vermoedelijk door een of andere Parijsche cocotte gelanceerd, metamorphoseerde het onaanzienlijk provinciaaltje, waarmee ik den winkel was binnengestapt, op eenmaal in een opvallende en zelfs ietwat provocante verschijning, die - ik bemerkte het met schrik en ergernis, - de attentie trok van alle oude en jonge heeren op straat. Van glanzend zilvergroen fluweel was het, diep de oogen overschaduwend, met ter weerszij een reusachtige paarse papaver en een kinband-met-strik, het gezichtsovaal geestig omlijstend. De verkoopster, die er, na een paar donkere degelijke modellen, eenigszins aarzelend mee kwam aandragen, noemde een exorbitanten prijs, meer dan ik in een jaar voor mijn eigen hoeden placht uit te geven, maar Jenny's gezicht in den spiegel overwon alle overweging: haar bijna ontstelde verbazing eerst, dan haar triomfante verrukking; en de gedachte vloog door mijn dwaas en onervaren brein dat Manders, aan de lachende, smeekende grijze oogen onder dezen hoedrand uit, onmogelijk een verzoek zou kunnen weigeren. Dus knikte ik toestemmend bij haar haastig en dringend gefluisterd verzoek ‘het bedrag zoolang voor te schieten,’ droeg de zorg

voor het verregend vod aan de plotseling minzame juffrouw over en ging naast Jenny-met-het-hoedje den winkel uit en op weg naar Manders' schouwburg. Met een Jenny, die plotseling liep met korte, veerende passen, wier stem op eenmaal heller, hooger klonk, wier lichte meisjeslach de aandacht trok van wie voorbij ging, en mij voor de zooveelste maal de sensatie gaf, dat ze een andere was geworden, een gansch andere dan het bedrukte, afhankelijke kind, dat ik de laatste dagen met mijn zorg en liefde had omkoesterd.

'Ik heb het vast aan het hoedje te danken!' juichte ze een uur later uitbundig, terwijl ze de stoeptreden van het schouwburggebouw afvloog en mij, die geduldig op het trottoir had loopen schilderen, meetrok een zijstraat in.

'Ze hebben me aangenomen. Meneer Manders en meneer Bierman, die de eigenlijke directeur is. Ze waren zoo aardig... heelemaal niet streng en uit de hoogte. Ik heb de Scheepsklok voorgedragen en een stuk van Célimène, maar ik geloof dat ze niet eens erg goed luisterden. Meneer Manders had het natuurlijk over Marieke en dat hij dadelijk wat in me gezien had, en er Veraart nog op attent had gemaakt. Dat liet ik natuurlijk maar zoo...over Veraart waren ze heelemaal niet te spreken; die was, zeiden ze, de Sequah van het tooneel; die wou alle kwalen verbeteren, maar feitelijk om alleen reclame voor 'm zelf te maken, en toen ik vertelde van zijn plan van dezen zomer en dat hij nu, zonder me zelfs te waarschuwen, naar Duitschland was gegaan, keken ze mekaar aan en Bierman zei: 'U mag blij zijn, u zou het eerste en het laatste talent niet zijn, dat door deze man bedorven is.'

'Waarom sprak je over Veraart?' zei ik heftig verontwaardigd, 'gaat het die menschen daar iets aan wat tusschen hem en jou is voorgevallen? Nou kan Manders, die hem haat uit jalouzie, hem naar hartelust steenigen.'

Jenny lachte schamper, 'r roode, kinderlijk-gewelfde bovenlip trok wreed omhoog. 'Waarom zou ik niet?' zei ze fel, 'ik gun hem, dat ze 'm haten en 'm steenigen. Ik heb in 'm geloofd als in een apostel. 'n Soort hypnose ging er uit van z'n stem, van de woorden uit z'n brieven zelfs...en toen heeft-ie me laten stikken, me vergeten of ik niet bestond. Ik gùn het hem, dat ze 'm steenigen. Ik geloof Manders, als-ie zegt dat-ie de Sequah van het tooneel is en al wat-ie doet en

zegt alleen maar reclame is voor hem zelf, anders zou-ie niet zóó hebben gehandeld met mij!'

'En wat is ten slotte het resultaat van je bezoek?'

Ze straalde opeens weer, haar handen knepen in nerveuse blijdschap om m'n arm. 'Hij heeft me aangenomen, hij zei, dat er voor jongedames met een knap uiterlijk - verbééld u...dat komt alleen van het hoedje! - altijd een kans was om aan het tooneel vooruit te komen, en meneer Bierman zei, dat-ie er op rekende, dat ik me elegant zou kleeden en dat ze een Fransch stuk gaan spelen, waarin ik een klein rolletje zou kunnen krijgen. En denk eens aan, zestig gulden in de maand verdien ik, net zoo lang als ze het stuk geven!'

Zoo mooi, als in Jenny's verrukte verbeelding was het resultaat in mijn oog niet. Maar al had ze dan nog geen vast engagement en viel er met zestig gulden 's maands niet veel Fransche elegantie te bereiken, was het voorloopig al niet genoeg om blij mee te zijn en te blijven, zelfs toen er dien avond een hooghartig schrijven kwam van den heer Heysten aan mij, meldend dat Jenny, als ze volhardde bij haar onbegrijpelijk en ondankbaar besluit, op geenerlei steun en vergiffenis van haar ouders hoefde rekenen? 'Wij kennen ons geenszins het recht toe,' stond er in het bleek, onzeker schrift op het vergeeld papier-met-een-wapen, 'onze dochter voort te helpen in een richting, die slechts schade aan haar karakter kan doen en slechts schande en oneer kan brengen over onzen naam, het eenig waardevolle, dat ons nog gebleven is.'

Ik deed wat ik kon om den indruk van dien brief, die in zijn poovere hooghartigheid de geest en de sfeer van het Heystensche huis naar ons over scheen te dragen, weg te dringen uit Jenny's gedachten. Ik haalde mijn Eldar voor den dag en twee dikke schriften met aanteekeningen over hetgeen ik bij Veraart had geleerd, en begon haar, als verleden zomer op mijn kamer in haar ouders huis, les te geven in declameeren. Maar ik voelde haar wankele aandacht en hoorde het onzekere, nerveuse in haar stem en middenin Boutens' Beatrys hield ze op en zei stil voor zich heen: 'ik moest eigenlijk maar een andere naam aannemen, ik zou het toch zelf niet kunnen velen...de naam Heysten op het aanplakbillet van een theater te zien...'

'En later, als je beroemd bent?' zei ik als een grapje.

Ze dacht er lang over na, een pijnlijken rimpel tusschen haar opeens weer zoo wanhopig trieste oogen:

‘Och nee - dan eerst recht niet,’ was ten slotte haar overweging.

□□□

Enkele dagen later - Jenny was dien morgen voor het eerst, popelend van verwachting, met het blauwe cahier, dat haar rol van enkele regels bevatte, ter repetitie getogen - vond ik, toen ik tegen koffietijd van de bibliotheek terugkwam, Nico Maes heen en weer stappen in de straat. Ik zag zijn schichtige poging om me te ontwijken en herinnerde me, dat hij mevrouw Heysten, voor ‘den verderfelijken invloed,’ dien hij den mijne waande, had gewaarschuwd en Jenny, nadat ik hem haar komst in mijn huis had gemeld, nog geen enkele maal had geschreven. Ik begreep, dat hij haar zocht en mij vermijden wilde en rustig, als was zijn komst een prettige verrassing, stak ik de straat over en ging naar hem toe. Z'n gezicht stond norsch en bleek en in het stugge, slecht zittende soldatenpak leek hij in niets op den zelfbewusten ‘swell’, tegenover wiens vlotte welwillendheid ik me altijd ietwat onzeker had gevoeld.

‘Ik begrijp, dat je op Jenny loopt te wachten,’ zei ik, ‘maar het zal nog wel een heele poos duren eer ze komt.’

‘In de winkel verzekerden ze me, dat ze met de koffie thuis zou zijn,’ weerlei hij achterdochtig.

‘Op andere dagen gebeurde dat ook; maar vanmiddag is ze voor het eerst naar een repetitie in het Kleine Theater gegaan.’

Hij stond half van me afgewend, nu keerde hij zich met een ruk naar me toe: ‘Dus tòch,’ zei hij verbitterd, en dan dreigend: ‘in welke straat is dat theater, hoe kom ik daar?’

In fellen schrik voorzag ik de kans, dat hij er heen zou gaan om Jenny een scène te maken... en niets te winnen, dan dat zij in de oogen harer nieuwe collega's hopeloos belachelijk zou zijn...

Ik nam zijn arm, die hij met een driftbeweging weer bevrijdde. ‘Beste jongen, ga met mij mee naar boven en begin met de zaak eens kalm met me te bepraten. Vermoedelijk komt Jenny in die tijd wel thuis.’

‘Ik heb zoo weinig tijd,’ weifelde hij. ‘Het heeft me een krankzinnige hoop moeite gekost om die eene dag verlof te krijgen. Als ik vanavond niet op tijd daarginds terug ben, ga ik eenvoudig de kast in.’

Ik had hem mee den winkel ingetroond en ging hem vóór de trap op. En om te ontgaan, wat ik dadelijk voelde dreigen als wij zwegen, praatte ik: ‘'k Dacht, dat er op het oogenblik nog heelemaal geen verlof werd gegeven. Alleen in alleruiterste gevallen, 'n heel ernstige ziekte of een sterfgeval...’

Hij lachte ruw en heesch. ‘Nou, is dit niet net zooiets? Blijkbaar vond m'n kapitein van wel, toen ik hem de heele zaak vertelde. Hij is een jonge kerel...hij heeft zelf een vrouw, waar-ie van houdt, en hij scheen het wel net zoo erg te vinden als je meisje...’

Ik seinde om stilte met mijn vingers aan m'n lippen, en een waarschuwenden blik naar juffrouw Verspies' woonvertrek; doch dadelijk toen hij de deur van mijn kamer achter zich had gesloten, voltooide hij, heftig, pathetisch: ‘Als je meisje verzeild raakt in die hel, die het tooneel is...’

Maar in mijn rustig-stille kamer, die ook Jenny's kamer was, waar een mantel van haar lag en een oude werktasch en een paar van haar stukgelezen lievelingsboeken, waar het koffiemaal, simpel en proper, voor haar en mij was klaargezet, klonk zijn hevigheid opeens belachelijk overdreven en het was of hij het voelde, want veel kalmer ging hij voort: ‘Ik was vast overtuigd dat ze 'r tòch niet nemen zouden. Dat soort lui belooft zoo gemakkelijk; natuurlijk heeft die Veraart zelf geen oogenblik gedacht, dat ze er ernst van wou maken...’

‘Ze is niet bij Veraart,’ zei ik, terwijl ik hem een stoel wees en rustig, als was hij een neutrale gast, koffie voor hem inschonk. ‘Van dat nieuwe gezelschap van hem is door de oorlog niets gekomen; en hij zelf is naar het buitenland gegaan.’

‘U zei me toch dat Jenny...’

‘Ze is voorloopig bij het Kleine Theater, onder Manders' leiding.’

Maar nu sprong hij op en kwam zoo dreigend naar mij toe, dat het koffiekopje in mijn trillende hand kantelde.

‘Bij die vent? En dat hebt u toegelaten? U vindt het mis-

schien nog een eer en een onderscheiding? Maar bent u dan zoo naïf, dat-u niet snapt waar het zoo'n kerel om te doen is als-ie een jongmeisje bij z'n troep neemt, dat niets van het vak kent...waarvan-ie niet eens weet of ze talent heeft?'

Er was niets, tenminste in dien tijd, wat mij zoo kwetste als voor 'naïf' te worden aangezien en uit de hoogte zei ik:

'Je moest je schamen. Jenny houdt van jou, het is schandelijk van je om te veronderstellen...zelfs al zou een man als Manders, wat ik volstrekt nog niet geloof...'

Hij viel me heftig en grof in de rede, terwijl hij heen en weer begon te stappen in mijn plotseling hinderlijk vol lijkende kamer. 'Wat geeft dat, of u het gelooft of niet...? Wat weten, wat begrijpen vrouwen van die dingen! Iemand als u...al bent u nog zoo knap en geleerd, wat begrijpt u, wat u... al bent u nog zoo knap en geleerd, wat begrijpt u, wat ziet u ooit van het leven zooals het werkelijk is? Natuurlijk... ik weet wel, dat u het eerlijk meent als u enthousiast bent over het tooneel en tooneelspelers 'n soort van uitverkoren volk vindt; wanneer u gelooft, dat Jenny tusschen die menschen gelukkiger zal zijn dan thuis, dat het een hooger en mooier leven voor 'r zal wezen en het een soort van goddelijke genade is, dat ze dat talent gekregen heeft..'

'Inderdaad,' zei ik hoog en op mijn beurt zoekend om te kwetsen; en Jenny gelooft dat als ik. Maar met jou nuchter verstand en alledaagsche ideeën kun je zoo'n geloof en zoo'n vertrouwen niet beredeneeren; want iemand als jij kan zich niet verplaatsen in de gedachten en gevoelens van een kunstenaar.'

Hij lachte schamper. 'Als je elkaar geen frazes meer napraat, kun je dat verheven kunstenaarschap vrijwel reduceeren tot zelfverheerlijking en eigenwaan. Nu ja...bij een dichter...een musicus wil ik bij tijd en wijle nog aan verheven aandoeningen en hooge motieven gelooven, maar bij een acteur, een komediant? Wat die aan "schoonheidsontroering" wekt, is op z'n best massa-suggestie en voor negen-tiende doodgewone, laag-bij-de-grondsche zinnelijkheid; als dat niet zoo was, zou een ouwe leelijke actrice er net zoo goed toe in staat zijn als een die jong is en mooi. Och kom, juffrouw Schepp, dacht u, dat die lui van het tooneel dat zelf gelooven, dat die er zulke verheven idealen op na houden? Als dat zoo

was, als het er hun werkelijk alleen om te doen was edele ontroeringen te wekken en een verheven soort genot te geven, zouen dan al die actrices zich zoo verleidelijk mooi opdirken en zooveel van 'r halzen en armen en beenen laten kijken als ze maar kunnen en er trotsch op zijn als de kerels in de zaal zitten te gnuiven en hun door 'r tooneelkijkers beloeren? God nog toe, begrijpt u dan niet dat het dàt is, het helsch afschuwelijke, dat Jenny daaraan mee zou doen...zich ooit daartoe leenen zou?

Die avond van het studententooneel...toen zaten er twee lui vlak achter me, die me niet kenden, en ik hoorde hoe de een tegen de ander zei, dat ze zulke mooie beenen had. Ik heb moeite gehad, om die vent niet op z'n gezicht te slaan en tegelijk heb ik mezelf gehoond, want ik wist immers, dat er altijd zoo gepraat en gekeken wordt naar de vrouwen op het tooneel, dat ik er zelf, als het een ander gold, honderdmalen aan heb mee gedaan!'

Ondanks zijn haast beleedigende grofheid, ondanks al wat er krom, eenzijdig en benepen was in zijn heftig redeneeren, kreeg ik meelij met den jongen. Maakte niet juist z'n onmacht om het anders te zien, de zaak zoo wanhopig voor hem? En was dit oordeel niet het oordeel van de meeste 'verstandige' en 'gewone' menschen, was er daarginds in Groningen, door mijn knappe en verlichte familie, jaren geleden niet vrijwel net zoo geoordeeld, toen ik het in mijn hoofd kreeg 'aan het tooneel' te willen gaan?

En zoo rustig en overtuigend als ik kon, redeneerde ik: 'Toen jij besloot om dokter te worden, Nico, toen deedt je dat toch ook uit 'n soort van roeping, tenminste, met de innerlijke overtuiging, dat het je voldoening en dùs geluk zou geven. Waarom kun je er je dan niet indenken, dat een meisje - als is ze nou toevallig jou verloofde - tot zoo'n zelfde innerlijke zekerheid komt?'

Wat ik zei trof hem; met z'n hoofd tusschen z'n vuisten geklemd zat hij te peinzen en eindelijk gaf hij moeilijk toe: 'Goed... daar kàn ik me indenken. Al ben ik tot nu toe zoo stom en naïf geweest om te meenen dat een meisje, als er een man was van wie ze hield, niets anders meer wenschte dan z'n vrouw en de moeder van z'n kinderen te zijn. Ik kàn me er indenken...ik zou er me in schikken als Jenny opeens voor

zang wou gaan studeeren of ontdekt had, dat ze talent voor schrijfster had. Maar dat vervloekte tooneel! Ik weet er meer van dan u misschien denkt, als student hield ik dol van de comedie en in m'n derde en vierde jaar heb ik in de schouwburg-commissie gezeten. Dan ging je in de pauze altijd achter het tooneel en je praatte met die lui, je gaf de aardige actrices bloemen; en dikwijls namen we na afloop 'n paar bekende acteurs mee naar de kroeg of naar onze kamer, omdat ze zulke lollige verhalen kunnen doen. In dien tijd heb ik 'n boel tooneelspelers leeren kennen, veel van hun leven gehoord en met meer dan een ben ik de beste vrinden. Maar dacht u, dat ik er ooit over zou hebben gedacht m'n zusters mee te nemen als ik achter de schermen ging, of om 'n acteur bij m'n moeder thuis te inviteeren, inplaats van op de Societeit of op m'n kamer?'

'En hoe dacht je,' zei ik verontwaardigd, 'dat de tooneelspelers van hun kant denken over jou en je deftige vrinden? Die voor het grootste part geen flauw begrip van hun kunst hebben en je verbeeldt dat het een eer voor hun is als je met hen flirt of je een avond door hen laat amuseeren? Hoe die zich achter jullie aristocratische ruggen vroolijk maken over jullie zoutelooze, futlooze conversatie, over de bêteses, die jullie debiteeren als je denkt hen een compliment over hun kunst te maken? Over jullie verbeelding, dat je "iemand" bent, alleen omdat je vader en je grootvader "iemand" geweest is?'

'O ja, dat zal wel,' zei hij hooghartig. 'Bourgeois satisfait' is, geloof ik, het scheldwoord, dat ze daarvoor bezigen. Nu, ik verzeker u... wat ik van hùn leven gehoord en gezien heb, doet me die scheldnaam voorloopig dankbaar aanvaarden. Ik herinner me nog een keer, dat we tot diep in de nacht met Teyling op de kamer van een van me vrinden hebben gezeten, u weet wel, die ouwe komiek Teyling, die allang dood of in een gesticht is. Zooals dat heer over vrouwen sprak, speciaal over de jonge actrices, en wat die, toen-ie flink onder de whisky zat, losliet over de heeren en dames van zijn gilde...'

Ik lachte in schamperen weerzin, mijn onwil wies om dit gesprek, waarin elk woord vol stekels zat, voort te zetten, uit te vechten om Jenny's wil: 'En op die dronkemanspraat veroordeel jij het heele gilde?'

Hij sprong opeens weer driftig op en schreeuwde mij woedend toe: ‘Ik zeg u nog eens, wat weet u ervan? Jenny is een kind en die Manders is een vrouwevent...Waarom? Hoe ik dat weet? Dat wéét de eene man van de ander als je een kwartier - met of zònder vrouwen - in mekaars gezelschap bent. Al houdt ze dan van mij - àls ze dat nog doet - heeft zoo'n vent dan niet honderd manieren...Is ze niet in z'n macht als het ware, omdat ze, zònder die macht niet vooruit komt? En zelfs al liet-ie 'r met rust, lieten ze 'r allemaal met rust, al was er zelfs geen-een die 't durfde probeeren ... dacht u dan nòg, dat een vrouw, een meisje, leven kan in die zwoele troebele atmosfeer van het tooneel, tusschen menschen, die er geen moraal op na houden en geen beginselen - zonder dat ze er door bezoedeld wordt?’

‘Ik wéét het niet...’, zei ik moe en plotseling onmachtig tot eenig verder argument. Wat ging het mij alles aan...was het ten slotte mijn zaak of Nico z'n engagement al of niet af wou maken...waarom liet ik mij door dien jongen met z'n onhebbelijke, ruwe woorden kwetsen en kwellen, waarom stuurde ik hem niet weg en naar Jenny, om z'n grieven en z'n boosheid te luchten?

Maar toen ik niets meer zei en daardoor aan het vurig en overtuigd debat op eens een einde maakte, viel zijn woordrijke verontwaardiging als een luchtbel uiteen en er was een lange zware stilte. Dan hoorde ik een gesmoord geluid in den versten hoek bij het raam waar hij mokkend stond en toen ik opkeek, zag ik z'n gaaf en mannelijk mooi gezicht vertrokken van leed, en tegelijk zag ik zijn vechten ertegen, zijn mislukte poging het voor mij te verbergen.

Ik ging naar hem toe en legde mijn hand op z'n stugge grijze mouw. ‘Juist daarom, om wat je daar allemaal zegt, mag jij haar niet loslaten,’ zei ik warm. ‘Dat ze 't opgeeft krijg je niet gedaan, nu niet meer. En je ziet toch zelf wel in, hoeveel verstandiger het is als je het haar laat probeeren, en 'r zelf laat ondervinden, dat het missschien veel minder mooi is dan ze zich voorstelt, anders zou ze er haar leven lang naar blijven hunkeren, als naar een onbereikbaar ideaal.’

Niet voor niets had ik jarenlang de paedagogiek in theorie en praktijk beoefend; dit wàs het psychologisch moment... ‘Als jij 'r nu los zou laten,’ pleitte ik warmer nog; ‘als ze

zich niet meer gebonden voelt aan jou...want heusch, zóó voelt ze het Nico - heb jij het je dan niet te wijten als het haar wèl bezoedelt...wat er slecht en minderwaardig in die omgeving is...? Ze houdt zoo van je, en al is ze dan iet het soort vrouw, dat alleen met 'n huishouden en kinde en gelukkig kan zijn, ze heeft zooveel liefde te geven...'

Ik zag den indruk, die mijn woorden maakten en wist, als stond het op zijn knap, hooghartig gezicht te lezen, hoe hij nu vocht met zich zelf, hoe z'n verlangen en verliefdheid vochten met het ingeworteld instinct van den man, die wat hij liefheeft wil bezitten als zijn onvervreemdbaar eigendom.

'Maar 'r ouders,' zocht hij weifelend; 'mevrouw Heysten zal toch ook nooit...'

Ik dacht aan den laatsten brief. 'O...mevrouw Heysten!' zei ik schamper. 'Wat laat diè zich in de grond aan Jenny gelegen liggen!'

Hij sprong dadelijk op het veilig neutraal terrein:

'Ah! dus dat bent u tenminste met mij eens! Dat het in den grond haar schuld is, dat het schandelijk was, zóó weinig als ze zich om Jenny bekommerd heeft. Wat een leven had ze...wat een opvoeding... wat zou er van 'r terecht zijn gekomen als ze mij niet had gehad...' Hij hield eenigszins aarzelend op en ik aanvaardde het nederig en naar waarde, toen hij grootmoedig voltooide: 'en u...'

Moederlijk knikte ik hem toe en reikte, de verstilde stemming snel benuttend, hem in plaats van de koffie, die hij in z'n vijandigheid onwillig koud had laten worden, een versch kopje. Terwijl hij aan tafel schoof, op Jenny's plaats, gaf ik met al den humor, die me op het critieke moment ten dienste stond, een caricatuur van mevrouw Heysten, van haar aristocratische minzaamheid en de goedgunstige neerbuigendheid, waarmee ze me in haar deftig en verwaarloosd huis honger en kou had laten lijden. En Nico knikte al gretiger, lachte àl meer proesterig-verlegen, maar met onmiskenbare voldoening, en ik schoof ongemerkt de schaal met versche broodjes naar hem toe en de boter en de ham, en al wat onze bescheiden disch aan voor-oorlogsche weelderigheid bevatte.

Toen hij een kwartier later aan z'n vijfde kadetje en z'n vierde kopje koffie was en ik zorgzaam de grootste appel van

het schaaltje voor hem aan parten sneed, leek het ondenkbaar, dat we zoo kort geleden een strijd van booze woorden en heftige overtuigingen hadden gestreden, waarbij het om zulke groote dingen als liefde en levensgeluk ging; dat we toen in voelen en denken zóó ver van elkander hadden gestaan, of wij menschen van verschillende werelden waren.

Toen ging de deur onverwachts open en trad Jenny binnen. Ze droeg natuurlijk ‘het hoedje’ en een breede licht-grijs zijden scarf van mij, waarmee ik haar al te simpele blauwe pakje wat had opgevroolijkt en waarin haar halve gezichtje, tot het topje van 'r neus schuilging. Daarboven blonken haar oogen uitdagend en triomfant, ik realiseerde het op hetzelfde oogenblik, dat ze met den deurknop in 'r hand op den drempel stil bleef staan, in een houding van ontstelde verbazing, die ik onmiddellijk als onecht en bestudeerd erkende. Natuurlijk hadden ze haar beneden in den winkel van het bezoek op de hoogte gesteld, òf ze had Nico's soldatenjas aan den kapstok op het portaal gezien...Ze bleef eenigen tijd zoo, in die roerloos verbaasde houding; - het was werkelijk een volmaakte entrée-en-scène - en begon dan met langzame bewegingen de zijden sjawl los te winden; toen haar mond eindelijk te zien kwam, stond die in gelaten droefheid strakgetrokken, over de oogen loken de zware leden en haar hoofd neeg even terzijde... Maar de jongen was opgesprongen, doodsbleek, zijn gezicht wrong in hevige ontroering; en even was er in het vertrek een voelbare spanning, de spanning van een woordloozen kamp. En dan was Nico met een paar passen bij de deur en trok het nog altijd roerlooze meisje naar binnen en naar zich toe; met een bijna woest gebaar van in-bezit-nemen sloeg hij z'n armen om haar heen en hij stamelde haar naam en zinlooze woorden van teederheid. En zij onderging het, zwijgendgelaten, totdat eindelijk haar hoofd neerknakte op zijn schouder en haar stem met den droeven, trillend-diepen klank eener tragedie-heldin verweet: ‘O Niek hoe kòn je... Hoe kon je zoo wreed zijn en me zoo'n verdriet doen, terwijl je zegt dat je van me houdt...’

Met de liefde als ervaring had ik afgedaan, maar de liefde als probleem... was het niet altijd weer opnieuw verbijsterend belangwekkend? Was dan iedere man perse een dwaas

en een slaaf, zoolang er twee zachte armen om z'n hals waren geslagen, bleken de meest verwikkelde liefdesproblemen altijd weer te reduceeren tot dat simpele feit? Nu hoorde ik Jenny zachtjes snikken en toen ik een aan weerzin grenzende verlegenheid verwon en keek, zag ik haar gezicht tegen zijn grijzen schouder, nat van tranen. Was het dan tòch echt...? of was alle 'echtheid' in liefdesontroering misschien nooit meer - of minder - dan een suprême comedie als deze, waarbij de spelers zoo leefden in hun spel, dat het tot echtheid voor hen werd...? Zacht, met het hulpeloos-onhandige, dat de teederheid van een man zoo ontroerend maakt, veegde Nico over haar bleeke natte wangen met den kleurigen zijden zakdoek, de eenige studentikooze luxe, die hem bij het ruige oorlogspak nog bleef. En ik verduwde het sentimenteele brok in m'n keel met de nuchtere overweging, dat die zijden zakdoek geen vocht opnam maar Jenny de hare, die in den regel buitengewoon vuil was, zeker wijselijk ongezien liet. Het snikken minderde en hield op...toen hoorde ik achter mijn rug het geluid van kussen en het drong hinderlijk tot mijn bewustzijn door, dat ik alleen aan de koffietafel zat en niemand zich in het minst daarom bekommerde. Ik stond op en ging naar de deur; er was geen stem, die me weerhield. In het slaaphokje naastaan zette ik me op m'n bed en ik luisterde mijns ondanks naar de lange zware stilten en het heet gefluister en vroeg mij voor de honderdste maal af, welke dwaze vlaag van altruïsme me bezeten had, toen ik m'n rust, m'n comfort en m'n vrijheid offerde voor Jenny Heystens tooneelcarrière...

Het was al laat in den middag toen Nico zich in zenuwachtige haast wegrepte. Halfweg de trap riep hij naar z'n meisje: 'Vergeet niet om juffrouw Schepp te bedanken!', en Jenny, die juist de deur van de slaapkamer opende en mij vond met slaapsokken aan en twee mantels over elkander, slikte haar lach in en bracht de boodschap ernstig over.

'En, hoe is het afgeloopen?' vroeg ik bezorgd, terwijl ik in de woonkamer, die vol sigarettenrook stond, m'n verkleumde handen warmde. Jenny kraakte hazelnoten bij de nog altijd onafgeruimde koffietafel. 'Wat bedoelt u?' vroeg ze afwezig.

'Met Nico natuurlijk. Vindt-ie het nu goed, heeft-ie er zich bij neergelegd?'

Ze had een snellen, schuinschen blik in mijn richting. ‘Natuurlijk. Wat dacht u dan?’ Weer kraakte ze een noot tusschen haar sterke, korte tanden, haar gezicht stond er wreed door vertrokken.

‘Toe laat dat,’ beval ik geïrriteerd. ‘Je hoeft het heusch niet te doen voorkomen of het zoo'n bagatel is. Ik verzeker je, dat ik daarstraks diep meelij met de jongen heb gehad.’

Jenny liet de hazelnoten in den steek en zette zich op de leuning van m'n stoel. ‘U bent een schat,’ zei ze. ‘Niek vindt het ook. Hij heeft me alles verteld...hoe lief en overtuigend u met 'm hebt gesproken... heusch, hij zéi “lief” en dat ik bij u en onder uw hoede ben is het eenige wat er hem voorloopig mee verzoent...’

De wrange humor van het geval trof me. Wat begreep hij er ten slotte zelf van, die jongen met zijn welverzekerde overtuigingen, van de macht, die zooveel sneller dan mijn woorden het pleit gewonnen had. Hoe slecht kent een verliefd mensch zichzelve!

‘En als hij zich nu eens nièt had laten verzoenen,’ zei ik streng; ‘en het had afgemaakt?’

Ze gaf geen antwoord, ze speelde met de gitketting, waaraan ik mijn lornjet droeg en weer trof me het harde, triomfante in haar oogen. En eindelijk zei ze, schoppend met haar voet tegen de haardplaat: ‘Dat soort van man is hij niet...het soort van man, dat een vrouw kan dwìngen om te doen zooals hij wil...’

Dan sprong ze op van den stoel en begon met ongewone bereidwilligheid de vuile kopjes en bordjes in mekaar te zetten. ‘Nu praten we dáár niet meer over. Nou moet u alles van vanmorgen weten. Ik heb zoo verlangd het te vertellen en tegen Niek durfde ik niet - die zou het toch verkeerd hebben uitgelegd. Ze waren allemaal zoo vroolijk en aardig, je krijgt het gevoel dat ze één groote familie zijn, die voortdurend pret hebben onder elkander. En verbeeld u - Lina Terburg, die ster, van wie ik dacht, dat ze zich heelemaal niet om een beginneling als ik bekommeren zou, kwam dadelijk naar me toe en vroeg of het waar was, dat ik een barones was en van huis weggeloopen om actrice te worden. Ze stonden allemaal in een kring om me heen en iemand zei: “Nou - u zult wel gauw genoeg spijt hebben,” maar Lina

Terburg klopte me op m'n wang en zei: “Met het tooneel, me kind, is het net als met de liefde, je weet vooruit dat je er een hoop beroerdigheid van hebt en toch kun je er niet afblijven.” Ze rolden allemaal tegen mekaar van de lach en meneer Manders zei: “Knoop het in je oor, kind, mevrouw Terburg is een vrouw van ervaring,” en toen lachten ze allemaal nog harder. O, ik vind Lina Terburg een schat, ze heeft zulke prachtige oogen, en een bontmantel, net een sprookje, en ze was zoo lief en hartelijk voor me en zei, dat ik maar eens gauw bij 'r moest komen theedrinken en 'r altijd om hulp mocht vragen als ik met 'n rol geen raad weet, want dat ze zelf nog niet vergeten was met hoeveel moeilijkheden je soms te worstelen hebt als je pas aan het tooneel bent...’

* * *

‘Ze zijn allemaal zoo vroolijk en aardig...’, dat was het refrein, waarmee Jenny telkens weer, in dien eersten tijd, haar opgetogen verhalen besloot, terwijl ze elk van onze maaltijden met weer andere, hoewel niet altijd heel frissche, tooneel-anecdotes kruidde.

Als in de dagen toen ze repeteerde voor ‘Marieke,’ was ze vol bewondering voor Manders, die ook thans het stuk, waarin zij optrad, regisseerde, ze raakte niet uitgepraat over zijn geweldige acteer-kunst en zijn verbluffende gave om comische effecten aan te voelen en uit te buiten.

Ik zag met verbazing en met een onrust, die ik mijzelve niet bekennen wou, hoe verrassend snel ze zich paste aan het nieuwe leven en de haar volslagen vreemde omgeving, hoe het dompe en gedrukte, en het stug-verlegene van haar afviel als een te strakke en onbruikbaar geworden huid en er een zelfbewuste en luidruchtige ongegeneerdheid in haar houding, stem en manieren kwam, waarin ik, door ervaring wijs geworden, een imitatie van de critiekloos bewonderde, bijkans aanbeden Lina Terburg vermoedde.

Er was een morgen, dat Jenny met een nieuw kapsel, een losse, diep over 'r voorhoofd hangende kuif aan het ontbijt kwam en een andere, waarop ik onloochenbare sporen van rouge op haar gewoonlijk bleek gezicht ontdekte. Het was in die dagen, dat ze haar onderdanig: ‘Juffrouw Schepp’ of

‘juffrouw Margreet’ ongevraagd en overmoedig begon te wisselen met ‘Greetje’ of ‘Maggie’ - ‘bij het tooneel noemen we mekaar allemaal bij den naam!’ - en zoo nu en dan grapjes over m'n ‘stijfheid’ en m'n ‘deftigheid’ waagde, waarmee alleen haar lieve aanhaligheid me weer verzoenen kon.

Want hoe lief kon ze zijn, hoe zorgzaam toegewijd, wanneer ze, vroeger in den middag thuis dan ik, m'n stoel bij het vuur had geschoven en m'n pantoffels klaargezet en ik haar vond, warm-rood van den vuurgloed, bezig de dunne sneedjes toast te maken, waarop ik zoo verzot was bij de middagthee. Of wanneer wij 's avonds samen naar de comedie gingen om Lina Terburg te zien in ‘Frou Frou,’ of ‘Tosca’ en ik den moed niet vond iets af te dingen op haar verrukking over de geweldige, maar in mijn oog veruiterlijkte en ouderwetsche speeltechniek van de diva. Weliswaar placht Jenny daarna, wanneer we in de volle tram het stuk bespraken, op een al te duidelijke en op de aandacht van de mede-passagiers ingestelde manier, haar bekendheid met het tooneel in technische termen te etaleeren en mij daarmee gruwelijk te ergeren, maar wanneer ze dan in m'n kamer, waar het thuiskomen-samen altijd weer een veilig warm gevoel van blijheid gaf, 'r armen om me heen sloeg en me kuste en zei, met 'r diepe hevige stem: ‘O Maggie...zonder jou zou ik al dat heerlijke niet beleven,’ verzoende ze me weer heelemaal.

Van het stuk waarin ze zou optreden en van de rol van enkele zinnen, die ze te vervullen had, hoorde ik niet veel. Maar ik zegende de voorzienigheid, die Nico veilig in zijn fort aan de grens hield opgeborgen, toen Jenny me, met meer losheid van termen dan ik van een Heysten ooit had mogelijk geacht, de intrige en den inhoud vertelde, hoewel ik in de schamper-ironische manier waarop ze 't deed, tot m'n blijdschap constateerde, dat ze het ‘geweldig speelstuk,’ waarvan Manders een enorm succes verwachtte, naar z'n geringe waarde schatte.

En ik drong telkens weer m'n onrust en bezwaren weg, die na het gesprek met Nico altijd op den achtergrond van al het boeiende en avontuurlijk ongewone stonden. ‘Dramatische kunst’ in den zin dien ik daaraan placht toe te kennen, gaf het Kleine Theater niet, het was, naar ik meer en meer begon

te begrijpen, volstrekt geen eersterangs tooneel en natuurlijk moest Jenny meedoen aan het ellendig soort stukken, dat daar publiek en dùs geld trok; maar in een gezelschap, dat een Manders en een Lina Terburg als eerste krachten telde, viel voor een beginneling ontzaglijk veel te leeren, en van hoeveel hulp kon de vriendschap van de groote actrice bij haar latere carrière worden! Tweemaal reeds had ze Jenny op thee genood, op de staag wassende lijst der ‘voorschotten’ stond tweemaal ‘rozen voor Lina Terburg’ en eenmaal ‘chrysanten voor Lina Terburg’ vermeld; maar uit het karig relaas van die bezoeken, waarbij het Jenny het meest had getroffen, dat de portretten van de drie gescheiden echtgenooten eendrachtelijk op een zelfde etagère stonden, viel gemakkelijk te constateeren, dat de diva, zonder schmink en voetlicht en zonder de altijd boeiende entourage van ‘de planken,’ niet meegevallen was.

In dien tijd trof het mij, ik weet niet meer bij welke aanleiding voor het eerst, hoe sterk Jenny's aandacht begon te spitsen naar het erotische en het sexueele, hoe ze, in de boeken die ik met haar las, in de stukken, die we zagen spelen, in de verzen en fragmenten, die ik nog altijd ijverig met haar repeteerde, niet meer als vroeger het idieele en verhevene zocht, doch alleen liefde en passie, met haar verwikkelingen en conflicten haar nog interesseerden. En vooral boeide haar dan het probleem, of die tooneel- en boekenliefden ‘echt’ waren, dat wil zeggen, of ze de vergelijking konden doorstaan met wat ze in haar nieuwe omgeving zag gebeuren, of, opgesierd en bijgekleurd, gedurende de repetitie-pauzes door haar collega's hoorde vertellen.

Haar sympathie - in de litteratuur tenminste - was dan altijd grif voor de roekeloos-overmoedigen, degenen ‘die het geluk grepen’ en ‘het leven aandurfden’ en in den regel hielden alleen mijn nuchtere spot, mijn plagende grappen, haar geestdrift voor ‘laaiende passies’ en ‘doodelijke jaloerschheden’ in bedwang.

Ik kòn er om lachen en ermee spotten, want bedenkelijk leek het mij toen nog geenszins; het was allemaal zoo naïef en kinderlijk grootsprakig, en wanneer ik de Jenny dezer uitbundige erotiek moeizaam gebogen, met een voorhoofd vol rimpels en een roode tongpunt tusschen half-open-lippen,

zwoegen zag op een langen brief aan den verren verloofde, leek ze mij jonger, naïver, en oneindig minder gecompliceerd dan het schoolkind van voorheen, dat vanuit haar stugge beslotenheid soms plotseling zulke vreemde, bijna perverse dingen over liefde en menschelijke verhoudingen had gezegd.

Maar tegelijkertijd begon het mij meer en meer te hinderen, dat ze een onafgebroken, sluwe belangstelling toonde voor den bleeken slungelachtigen zoon van m'n hospita, dien ze van een minnarij met de traphit verdacht en toen ze me op een morgen aan het ontbijt enthousiast vertelde er nu zeker van te zijn, dat de juffrouw uit den bloemenwinkel aan den overkant ‘het hield’ met den officier, die er boven op kamers woonde, spaarde ik haar mijn verontwaardigde boosheid niet: als er iets ‘burgerlijk’ was, zei ik schamper, dan was het wel zulk eeuwig neuzen naar andermans omstandigheden; vond zij, die zooveel aan te merken had op de ‘burgerlijkheid’ van de meesten harer collega's, het zoo wenschelijk die hebbelijkheid van hen over te nemen?

Jenny zweeg en keek het raam uit, merkbaar verontwaardigd. Het was de eerste keer, in de weken waarin ze bij me woonde, dat ik het noodig vond m'n oude overwicht te doen voelen en haar een standje te maken, en ik begreep meteen hoe volslagen ze me in dien korten tijd ontgroeid was. Want na een poos zei ze, met haar neus in de lucht, iets over de benepen bourgeois-opvattingen van sommige menschen, die dachten dat de dingen niet bestonden omdat zij hun oogen dicht deden als ze er langs liepen; en toen ik, met moeite m'n kalmte bewarend, daar op inging en de redelijkheid van mijn verwijt verdedigde, sneed ze de rest van 'r boterham voor de musschen fijn en zei, bruusk opstaand, en een kus drukkend op m'n in verontwaardiging gloeiende wang: ‘Lieve ouwe Greet maak er je niet druk over, menschen als jij, die de heelen dag met hun neus in de boeken zitten, hebben nu eenmaal geen idee van wat er in het werkelijk leven te koop is en je zou zoo'n schat niet zijn als je anders was.’

Na dit conflict, waarvan ik dagen lang pijnlijk onder den indruk bleef, kwam er in Jenny's houding tegenover mij ongemerkt iets goedmoedig beschermends, iets van een levenswijs mensch tegenover een onervaren naïveling, en al verzweeg ze me wijselijk wat ze van de traphit en de bloemen-

juffrouw nog ontdekte, ze gleed terug in het oude spoor en doortrok mijn sober bestaan met een sfeer van zwoele intriges en erotische verwikkelingen, die me vijandig bleef en tegenstond.

Ik was veel uit in die dagen, ik gaf in den namiddag privaatlessen en verving enkele uren 's weeks een zieke collega, blij dat ik hierdoor mijn snel stijgend huishoud-budget en de bedenkelijke ‘voorschotten’-rekening van Jenny dekken kon. Een paar maal vond ik, als ik laat thuiskwam, asch op m'n tafelkleed, een ander maal rook het vertrek ondraaglijk naar odeur; Jenny verklaarde luchtig, dat een paar collega's ‘even opgeloopen waren.’

Maar eenige dagen later kwam ik een paar uur vroeger thuis dan ze me verwachtte en terwijl ik de trap opklom, gonsden ongewone stemgeluiden me tegen en trok een zware damp van parfum en sigaretten me tegemoet. De deur van m'n kamer stond een weinig open en van het portaal zag ik, hoe de tafel was terzij geschoven, terwijl een aantal gestalten in een wijden kring op den grond om den haard zaten, overlicht door het rossig schijnsel van het gloeiend asbest. Het waren bijna allen jonge menschen en bijna allen hadden karakteristieke gezichten, en ze luisterden, geboeid aandachtig, naar wat één in den kring bij het schraal getinkel van een gitaar zingend-declameerde. De zanger was een jonge man, een knaap nog bijna met een klassiek, als gebeeldhouwd gezicht, omlijst door donker, zwaar golvend haar, en wat hij declameerde scherp-gearticuleerd en vol expressie, was een dier navrante Fransche cabaret-liedjes, tegelijk cynisch en sentimenteel, frivool en hartstochtelijk, die met een slepende cadans en een weemoedig refrein, raken aan de diepste levensdingen. Verrast luisterde ik, onmiddellijk bekoord, en ontdekte toen pas, dat de zanger naast Jenny zat, dicht tegen haar aan, zijn rug steunend tegen haar hoogopgetrokken knieën, en terwijl zijn lokkig hoofd dieper boog over zijn instrument, zag ik achter het zijne haar smal gezicht, overgloeid door het schijnsel van den haard en zoo bezield in haar intense en overgegeven aandacht, dat het als lichtend leek van binnenuit. Roerloos stond ik, geboeid, meer dan ik het zelf wist, door die groep acteurs-gezichten, die zich door iets moeilijk definieerbaars, van andere menschengezichten on-

derscheidden. Elk gezicht droeg een expressie, van weemoed, van spot, van triest aanvaarden of hooghartig verdriet, en zóó sterk was die ééne expressie er op vastgelegd, er in vastgehouden, dat het gelaat als tot een masker was geworden. Maar nu was het lied uit, de guitaar snerpte een fel slotaccoord en opeens schoot er een geëmotioneerde levendigheid in al die onbeweeglijk luisterenden; handen wiekten druk gebarend, klankvol sonore stemmen overstemden elkander, en tegelijk bleek van de gezichten de smart, de weemoed, de spot of de hoogmoed als weggewasschen, het waren op eenmaal alledaagsche, domme of oninteressante gezichten geworden en de zanger, van een teeder-innigen minstreel werd een ijdele knaap, lachend rondziend en gretig speurend naar elk woord van vleierij of bijval, dat hij vangen kon.

Ik maakte een beweging en de deur kraakte en tegelijk wendde Jenny met een schrikbeweging en een kreetje van ontsteltenis zich om. En een oogenblik daarna was ook de laatste rest van de betoovering verbroken, ik stond tusschen een aantal opzichtig gekleede jonge vrouwen met luide stemmen en gepoederde gezichten en jonge mannen met Schiller kragen en lange lokken, of modieuse, lichte kleeren, terwijl Jenny voorstelde, namen noemde, kleurloos correct als ze het van haar moeder had geleerd, en haar vrienden, die op eenmaal niet meer boeiend of bizonder waren, verlegen zwijgend of frech-giechelend een houding zochten.

Op mijn dringend verzoek vormde zich de kring opnieuw en ik zette mij in het midden op een stoel, dwaas hoog als op een troon; aan mijn voeten zag ik mijn kostelijk Rosenthaler theeservies en een paar stukgescheurde zakjes, waaruit hopjes en chocolaadjes over den grond waren gerold.

Maar ‘de stemming’ bleek weg; er heerschte een benepen zwijgen en met den goeden wil om joviaal en toch vooral niet ‘uit de hoogte’ te zijn, probeerde ik met den glanzig gelokten, bloothalzigen jongeman, die links aan m'n voeten zat, een gesprek over het stuk, dat in studie was. Doch hij ‘was er niet in,’ zooals hij kortaf zei, en het interesseerde hem blijkbaar heelemaal niet. ‘Het is verrottigheid,’ zei hij bot en met een onmiskenbaar Amsterdamsch accent en Jenny, die mijn fronsen bij dit onparlementaire woord blijkbaar bemerkt had,

haastte zich om met een mond vol chocolaadjes uit te leggen, dat ‘verrottigheid’ een dood gewone tooneelterm was, die altijd werd gebruikt als een rol of een stuk niet veel bizonders was. Toen zag de guitaarspeler, die rechts van me was gezeten naar me op en weer trof me het klassieke mooi van zijn grooten, forsch belijnden kop, al wezen het lage voorhoofd en de ver-uit-elkaar staande oogen, geenszins op intelligentie.

‘Bourgeois-tooneel,’ zei hij met z'n stem als een bronzen klok; ‘een ten doode gedoemd realisme, dat vergeefs leven poogt in te blazen aan een in conventionaliteit verstarde amusementskunst.’

Verrast boog ik me naar hem toe. Niets leek me zóó belangwekkend, dan te hooren hoe het gistte van verlangens en idealen in die jeugd, die het tooneel-der-toekomst zou helpen vormen en dadelijk ging ik geanimeerd op z'n woorden in: ‘Toch moet u het realisme niet onderschatten; juist dat is de groote macht geweest, die de oude versleten speeltechniek heeft overwonnen.’

De glanzende, goud-bruine oogen van den jongeman zagen mij groot en naar het mij scheen ietwat achterdochtig aan. Dan vertrok zijn gezicht in een prachtig masker van afwijzende verontwaardiging en hij had een expressief gebaar, terwijl hij de woorden ‘realisme... conventionaliteit’ nog eens, en nu in afgrijzen herhaalde.

‘Zelfs Reinhardt is door zuiver realisme tot zijn tegenwoordige fantazieën en z'n “Stilbühne” gekomen,’ ging ik nog altijd vol animo voort; ‘vergelijkt u z'n eerste Shakespeare-ensceneeringen maar eens met z'n latere, Penthisilea, z'n Carlos, z'n Maeterlinck opvoeringen...’

Toen zei de jongeman nogeens en bijna dreigend: ‘Bourgeois tooneel...het realisme is ten doode gedoemd,’ en met een kil gevoel over m'n rug hoorde ik mezelf, als een in gang gezette automaat, nog voortredeneeren over expressionisme en Illusionsbühne, terwijl langzamerhand de overtuiging in me doorsiepelde, dat hij niets méér wist te zeggen dan dien eenen zin, dien hij waarschijnlijk ergens had gelezen en uit z'n hoofd geleerd. Toch spiegelde zijn gezicht, steeds naar mij toegeheven, een intense, diepzinnige aandacht, maar opeens, midden in een van m'n enthousiaste zinnen, draaide hij

zich om naar het meisje, dat naast hem zat en zei: ‘Je vergeet Landheer, daar heeft ze 't een half jaar lang mee gehouden,’ en ik begreep, dat hij niet naar mijn betoog luisterde, maar naar de anderen. En nu hoorde ik waarover die anderen spraken, de hoofden naar elkaar toegenijgd, met die gretige, heete belangstelling in andermans aangelegenheden, die me den laatsten tijd in Jenny zoo gehinderd had...Lina Terburg en de onafzienbare rij van haar amants passeerde de revue en geen haar bleef er aan de reputatie van de diva heel...

Vergeten waren de languissante, of coquet-bevallige houdingen, de hoofden bogen naar elkaar toe, de handen gebaarden, en met een ongelooflijke rapheid kruisten de stemmen.

‘Geroddel...’ de vloek van het tooneel, de woekerplant die het ondergroef. Geen een die niet meedeed... terwijl wie weet hoeveel van deze jonge mannen de gunsten van Lina Terburg hadden genoten... terwijl wie weet hoeveel dezer meisjes haar oogenschijnlijk adoreerden en vleiden...

En toch...mijns ondanks luisterde ik en vergat mijn verontwaardiging... en lachte. Want onnavolgbaar geestig was de spot van den kleinen Max Loots met zijn fijn gezicht en scherpe oogen, over Manders-den-ladykiller, die Lina Terburg na een collage van vele jaren weliswaar haatte, maar toch niet dulden kon, dat een van de jongeren z'n kans bij haar probeerde. En hoe vermakelijk, maar tegelijk hoe vol venijn, werden Manders' vaderlijke berispingen nagebootst door een jong, luidruchtig kind, dat door den meester was gesnapt bij een zoenpartijtje tusschen twee coulissen!

Wonderlijke wereld van intrige en liefde, kameraadschap en achterklap; wonderlijke menschen met hun onconventioneele, cynische, maar raken kijk op menschelijke verhoudingen, en met tegelijkertijd een romantische idealiseering van ‘de liefde’ die den buitenstaander telkens weer van de wijs bracht. En Jenny Heysten, die dit alles gretig en intens beleefde, Jenny, vatbaar voor indrukken en invloeden, als een gevoelige plaat voor het licht...Jenny, luisterend, met heete wangen en blinkende oogen als een kind naar een verboden vertelsel... En opeens gonsde het door mijn roezig hoofd: ‘Dacht u, dat een vrouw, een meisje, leven kon in die atmosfeer, zonder er door bezoedeld te worden...?’

Ik stond op, verontschuldigde mij over werk dat nog ge-

daan moest en repte van een vroeg etensuur, en m'n gasten heeschen zich op uit hun ongegeneerde, of artistiek-bevallige houdingen, en maakten met veel rumoerige vroolijkheid aanstalten tot vertrek. Er werd druk met poederdonsjes gewerkt en met verontwaardigde verbazing keek ik toe hoe meer dan een dier jonge kinderen zonder een spoor van schaamte, 'r lippen en wenkbrauwen stond te verven. Dan werden de hoedjes behoedzaam aandachtig opgezet, krulletjes opgedoft, losgeplozen, sjawls en bonten effectvol geschikt, en er was er geen, jongen of meisje, die niet stilstond voor den spiegel onder 't ganglicht en zich keurde, en face, van terzijde, om zich dan met een ijdel en zelfverzekerd lachje naar mij te wenden, naar mij, die hier immers het publiek was en voor wie dus houding en gelaatsuitdrukking werden bestudeerd... Toen keek ik op, omdat ik een paar oogen op me gevestigd voelde, de scherpe oogen, vol spottende verstandhouding, van Max Loots. Hij was een van de laatsten, die mij de hand reikte tot afscheid, op de trap tinkelde de mandoline en roesden, stellig tot booze ontsteltenis van juffrouw Verspies, sonore en helle stemmen in een zeer frivole dialoog. ‘U hebt immers les gehad van Veraart?’ vroeg hij, ‘ik herinner me uw naam, ik ben óók z'n leerling geweest.’

‘En?’ vroeg ik, gedachtig aan de ervaringen van dezen middag; ‘is het Kleine Theater zooals Veraart u leerde, dat het tooneel moet zijn?’

Weer las ik spottende verstandhouding in het intelligente gezicht van den jongen, dan begonnen zijn oogen te schitteren.

‘Hij komt terug,’ zei hij overtuigd, ‘hij houdt het toch niet uit daarginds en tot zoolang moeten wij ons heil maar ergens anders zoeken. Wij...dat zijn wij allemaal die op hem wachten....U weet niet hoevélen er dat zijn... hoe veel méér dan u misschien denkt... die wachten op hem!’

JO VAN AMMERS-KÜLLER.

(Wordt vervolgd).

Vrouweleven.

I.

Met zacht gemompel neigt de grijze vrouw
Over het album, dat zij traag ontsloot,
Portretten wijzend 't meisjen, aan haar schoot,
Wier blank gewaad verzwart háar weduwrouw.

Maar 't zonnig tuintje, waar die merel floot,
Lokt meer dan beeltenissen, geel en flauw,
Van oude menschen - Blij blinkt lenteblauw,
Seringen knoppen, tulpen vlammen rood.

Laat Oma boos zijn om haar stout verzet!
Zoo bang beklemt haar als grafkeldergeur
Die kille vochte lang besloten lucht
Dat ze ópveert en de glasdeur openzet
En uit de kamer, droef van dof getreur,
Haar blonde jeugd naar 't zonnig tuintje vlucht.

II.

De jonge vrouw in ambergeel satijn,
Blank blondje op d'arm, staat voor het bruin dressoor
En 't mollig kindje houdt zij lokkend voor
Een druiventros, doorblond van zonneschijn.

Septemberlicht wekt warme' oranjegloor
Van een meloenschijf, koeler goud van wijn
En smelt, gedempt door geel van valgordijn,
In donzen dauw van pruimeblauw teloor.

En spartlend dartel strekt naar al die pracht
De handjes blondje in roomigblank en lacht
En Moeder, spelend, houdt den tros omhoog.

Zij proeft de zoetheid van de kamersfeer,
Doorzoeld van zon, van teederheid nog meer -
't Is of de hemel in haar borst bewoog.

III.

't Verwelkend meisje voelt zich wreed getart
Door trotsch vertoon van moederweelde. Droef
Wel streelt zij 't kind, maar voelt haar lippen stroef
En in haar oogen 't branden van haar smart.

- ‘Zij weet hoe 't leven diep die lijnen groef
Van oog tot mond, hoe smelten zou dat hard
En pijnlijk pantser rond mijn teeder hart,
In zon van liefde, die 'k zóozeer behoef!’

Maar dapper roemt zij 't leven, dat haar kwelt:
Den dag vol arbeid, d'avond bij den haard,
De Zondagsvrijheid, blij in bosch en veld.

Zij praat zich warm - dan huivert ze - en ontwaart
Hoe haar een sfeer van eenzaamheid omwaart.
Dan gaat zij heen, vernederd en ontsteld.

IV.

Twee vrouwen rusten in de loovernis.
't Verwelkend meisje, op 't blanke bankje, helt
Naar de oude vrouw, die van haar jeugd vertelt.
De schemertuin is vol geheimenis.
De boomen sombren onder 't hemelveld,
Bleek als 't gelaat van één die lijdt wel is.
De grijze vrouw verhaalt van toen ze een frisch
Mooi meisje was en bange weedom welt
Uit boschjesdonker en uit vijverzwart.
En 't onbemind verwelkend meisje denkt:
- Zal 'k later ook ontwijden zoo mijn hart?
De grijze vrouw, die haar vertrouwen schenkt,
Herleeft haar jeugd, voelt zich geliefd en blij.
Het meisje zucht: - Mijn jeugd ging arm voorbij.

V.

Het grijze vrouwtje in 't wit schikt bloemen in de vazen,
Wekt in het grauw van asch het gouden vlammenleven,
Schuift bij den haard den trijpen leunstoel, luistert even,
Eén vinger op den mond en tranen dof bewazen
t' Verwelkend oogenblauw; haar rimpelhanden beven,
Haar bleeke lippe' ontluike' in lachjes van extasen.
- Laat waanzin tooveren die kleine vreugde-oasen,
In dorre woestenij haar hart tot troost gegeven!

Zij weet de éens ranke leest nu klein, naar 't graf gebogen.
Haar welig harenblond verbleekt tot grijze vlokken,
Door jarenlang geween omkringd van rood, haar oogen.

Maar, *dit* uur, waant zij zich mooi kind met zonnelokken
En, 't kranke lijf getooid met blanke meisjeskleêren,
Wacht hem, die haar verliet - en nooit zal wederkeeren.

VI.

Op 't molmend bankje zit, in bladbruin kleed,
't Verwelkend meisjen in 't verwelkend woud.
De wolken donkren en de wind waait koud.
Zij peinst, verloren in haar levensleed.

Op 't grijzend haar valt rimplig bladergoud.
Geen toekomst meer - haar lief verliet haar wreed
Voor schitteroog en rooswang en zij weet:
Haar hart is jong, alleen 't gelaat is oud.

Zij ziet haar leven als die najaarslaan,
Ontbladerd half al, leeg en lang gestrekt.
En ze is zoo moe - waartoe nog verder gaan?

Tot op haar wang uit bronzen boomkruin lekt
Een regendroppel, killer dan een traan
En 't bleeke meisje uit droef gemijmer wekt.

VII.
1

De jonge vrouw, geknakt door huwlijksleed,
Smeekt d' echtgenoot: - ‘Nu laat me een wijl naar *thuis!*’
Daar zal haar wiegen welvertrouwd geruisch
Van oude linden, 't kamertje is gereed
Haar veilig warm te omvangen. Treingedruisch
Stoort niet haar droom. Zij glimlacht en vergeet.
Weer leeft verleden, dat zij zalig weet
En van haar ziel glijdt áf haar plichtekruis.

‘Thuis’ kijken de oogen zonder meegevoel.
Een vreemde nam haar kamertje in bezit
En liet de sfeer onkenbaar, winterkoel.

De gele linden suizen, droef en têer.
- ‘'t Gewond dier zoekt zijn hol - kwam ik voor dit?
Weg, waar mijn plicht wacht, zonder wederkeer!’

2

Dan weet zij hoe zij áltoos heeft verwacht
   Hem, die haar leiden zou naar eigen haard.
      Met hém hier liep zij langs de blauwe vaart
En de oude gevels langs de grijze gracht.

Door sombre luchten stuwt, in wilde vaart,
Octoberwind onstuim'ge wolkenjacht.
Geel looftapijt bevloert de lanen zacht.
   De beiaardklanken zweven boven de aard.

En áltoos verder lokt de liefdedroom -
   Van 't zoeken moe, keert weer ze, in avonddoom,
Naar 't huislijk maal, waar ze aanzit, bleek en stil.

   In de oogen rond haar ziet zij kil verwijt.
- 'Wat zoekt zij hier? Zij weet niet wat zij wil!'
      Tot ze in de ontwijde kamer vlucht - en schreit.

3

Dan keert zij weer tot hem, wien zij behoort.
- ‘Vrouw, zegt de man, je waart in huis nooit blij.
Je léefde er niet, je wachtte alleen op mij.
Hier is je thuis! Hoe heeft je een waan bekoord?’

- Fata - morgana in de woestenij!
Doch is die waan voor eeuwig nu verstoord!
Zij hoopt geen troost meer van zijn liefdewoord.
Zij geeft zich over aan zijn heerschappij.

't Beloofd geluk was maar een meisjeswaan.
Hij lokte er mee haar argloos kinderhart.
Hij moest zijn weelde koopen met haar smart.
Hij was haar Noodlot: kón zij hem weerstaan?
't Opstandig kind wordt grijs en wijs en moe.
- ‘Elk leven leidt naar vredig dood-zijn toe’.

VIII.

De grijze vrouw leest gele brieven over
En drinkt den geur van oude liefdewoorden,
Leeft weer den Mei, toen blij ze elkaar bekoorden,
Zij, blonde fee, hij, donkre harteroover.

Haar ooren blozen, of zij weder hoorden
De teedre vleistem van den vreugdbelover.
De brieven ritslen lijk Novemberloover,
Waarin de windklacht aanslaat droeve akkoorden.

Kon wie zóo schreef haar grijsheid wreed begeven?
Haar bleeke handen laten, zwak van 't beven,
In 't zwart gewaad de gele brieven glippen.

En, 't hoofd gebogen, droever dan tevoren,
Laat ze, ongebet, langs de oude lijdensvoren,
De stille tranen vloeien tot haar lippen.

HÉLÈNE SWARTH.

Gedichten.

I.

Hier binnenin besloten,
Geheim van dag en nacht:
Van 't leven afgestooten
En toch onder zijn macht.

Hier binnenin de wegen
der diepe eenzaamheid,
Het verre duister tegen,
Waar hand noch stem geleidt.

Hier binnenin verborgen,
Wat geen gedachte meet:
Een eindelooze morgen
Over een eind'loos leed;

Een golven en een dringen
Naar een vermoed geluk,
Een keeren en zich wringen
Voor onafwendb'ren druk.

En onder elk bewegen
Is, donker, stil en groot,
In schaduwen gelegen
Het water van den dood.

II.

Mijn liefste rust nu uit,
Het leven zingt over haar heen,
Zij is een heel stille bruid
En weet van lach noch geween.

De wind kan haar niet raken,
Het donker maakt haar niet bang;
Ik wacht op haar ontwaken,
Ik wacht al dagen lang.

O wist zij van mijn verlangen,
En wat mij schreien doet!
Maar de stilte houdt haar gevangen,
En 't rusten is haar zoo zoet.

III.

Een schaduw-siddering der stille lucht,
Een blik die in iets nameloos' vervliet,
Een zich ontspannen in een laatste zucht;
Hij, die het zag, weet nauw, wat is geschied:

En in 't gemarteld lichaam keert de rust,
Een rust zoo groot, waarvoor het leven knielt,
Zoo diep, dat, wie die stilte heeft gekust,
Daarvan een huiv'ring in zijn ziel behield.

Toen was het, of begon van wand tot wand
Een stralen zacht, dat niet kwam van den dag,
Doch uitging van het zwijgende verband,
Waar Gods geheim'nis in besloten lag;

Het leven zonk tot ondergrondsch geruisch,
De dingen hielden hunnen adem in,
En elk geluid ontweek 't gewijde huis,
Waar viel een einde zonder nieuw begin.

Geur van den hartebloem, zoetheid bereid
Voor mij, vloeiend uit oog en mond en hand:
Dit alles werd bezit der eeuwigheid;
En is geen poort mij open naar dat land?

En eeuwigheid is om den stillen schijn,
Die ons gelaten werd voor éénen dag,
En zoo schoon is Gods beeld, dat zelfs mijn pijn
Een knielen wordt in deemoed en ontzag.

IV.

Toen kwamen er jonge vrouwen,
Die waren met haar begaan;
Die hebben haar handen gevouwen
En haar oogen dicht gedaan.

Zij hebben in witte kleed'ren
Haar feestelijk getooid,
En daarover het leven, het teed're,
Van witte bloemen gestrooid.

En kaarsen deden zij branden,
Die gaven een gouden glans,
En zij legden in hare handen
Een kruis en een rozenkrans.

En de priester kwam binnengetreden,
Die stond daar eerbiedig en groot,
En fluisterde zijn gebeden
Aan 't altaar van den dood.

En velen nog zijn gekomen,
Tot waar zij in rusten lag;
Zij naderden met schromen
En gingen met stil beklag.

En een is er eenzaam gebleven,
Dien werden zijn dagen gelijk;
In zijn hart was een beeld gedreven,
Dat draagt hij eeuwiglijk.

V.

Waak over mij,
Gij lieflijkste van wie de aarde minden,
Opdat uw zachte heerschappij
Mij immer zal bereid en onderworpen vinden.

En laat mijn hart zoo donker blijven,
Zoo smart-verhuld en afgewend;
Te lichter zullen door zijn duister drijven
De glansen, die gij zendt.

En laat de pijn van uw gemis
Geen oogenblik een vreemde kracht mij rooven:
Te troostender en zoeter is
Uw fluisterend beloven.

Geef, dat bij droomen en bij denken
Mijn ziel zij veilig in haar leed,
En waakzaam op uw verre wenken,
En, als gij roept, gereed.

VI.

Nog leef ik en nog voel 'k den ouden brand,
Gewoel van dingen, vormen onvolschapen;
Nog ziet mijn oog 't bewegen van mijn hand,
Die zoekt als om verloren vrucht te rapen.

Doch gij, waar zijt gij? Van uw stille slapen
Scheidt mij een uitgestrekt, een eind'loos land;
Voor 't hart kan ingaan tot zoo ver verband,
Moet het verliezen eerst zijn laatste wapen.

Waar leven heerscht, gedachten zwervend trekken
Binnen de grenzen van haar eigen nood,
Kan daar uit pijn de hemel vreugde wekken?

'k Bezit den dood in u, u in den dood,
Doch voel verlangen machteloos zich strekken
Naar wat voor immer van deez' aarde vlood.

VII.

Wat roept mij daar? ‘Ik heb u ingesponnen
In gouden draden, in een web van licht;
Ik richt op u de stralen mijner zonnen,
En, waar gij gaat, verblind ik uw gezicht.

En in uw eigen hart heb ik mijn bronnen,
Die wellen met een kracht, waarvoor gij zwicht;
Zoo elken morgen wordt mijn vreugd begonnen,
Mijn jonge wereld in u opgericht.’

Wat roept mij daar? Dit is immer keeren
Van een begooch'ling, die de ziel omstrikt,
Dit is der dingen aandringend geruisch;
O Gij, die over droom en waan beschikt:
Voordat de vlammen gaan mijn hart verteren,
Draag Gij het tijdig in Uw veilig huis.

VIII.
De Fluitspeler.

O niet van menschen en van dingen,
En zelfs van dezen avond niet;
Waar alles endt, begint mijn zingen,
De laatste stilte werd een lied.

Ik heb geen beelden en geen vormen,
Niets dan een diepen zoeten toon;
Die bleef mij van geweken stormen,
Die bleef mij van verloren schoon.

En immer wacht ik, tot uit gronden
Der ziel iets trilt, dat lange sliep,
Of mij van fluisterende monden
Een vraag tot zingend antwoord riep.

Dan dringt door schemerende nachten
Een klank, die leed en droomen voert,
En zij die minnen, zij die wachten,
Voelen zich wonderlijk ontroerd.

En wie te lang zich liet bekoren,
Te diep in 't harte werd geschokt,
Hij gaat in 't zoete spel verloren,
Dat langzaam hem tot sterven lokt.

H.W.J.M. KEULS.

Emile Zola.

Vlijt, ernst en waarheidsliefde - de deugden van Zola hebben, wanneer wij ze vergelijken met de wit gejurkte christelijke Deugden, die de heer Jacob in de letterkunde wenscht te introduceeren, ietwat burgerlijke jakjes aan. Maar al herinneren zij meer aan een speech van Polonius dan aan de drie Gratiën, ik geloof toch niet dat zelfs de kuischheid, die naar men zegt zoo vaak door het naturalisme gekrenkt werd, op den duur zou weigeren aan die zusters de verzoenende hand toe te steken. In ieder geval hebben zij het voordeel dat zij tastbaar zijn, en van dat voordeel zullen wij - te meer daar het niet alleen Zola's deugden, maar ook die van zijn tijd zijn - gebruik maken om ze ietwat nauwkeuriger te bezien.

II. Les Rougon-Macquart.

I.
Ce n'est que par la quantité des volumes, la puissance de la création qu'on peut parler au public. Zola.

Wat heeft de negentiende eeuw een overweldigende werkkracht gehad! Wij kunnen de gemeenplaatsen over stoom en elektriciteit er gerust buiten laten - maar maak eens een boekenkast met de werken van Humboldt, Scott, Darwin, Ranke, Dickens, Carlyle, George Sand, Schleiermacher, Balzac, Ibsen, Michelet, Hegel, Sainte-Beuve, Jeremias Gotthelf, Dostojewski, Victor Hugo, Byron, Haeckel, Thackeray... en wien gij er verder nog aan wilt toevoegen. Wan-

neer men het niet beter wist, zou het schijnen alsof al die lieden geen geestelijke en geen lichamelijke beletselen gekend hadden. Eenige van die namen zullen hun artistieke of hun wetenschappelijke beteekenis verliezen... hebben ze reeds verloren, maar van wat blijft - en dit schijnt mij een belangrijk kenmerk - zal de kracht altijd in vlijtige veelheid liggen. Het was geen eeuw van enkele op zich zelf staande meesterstukken, zij heeft geen *Don Quixote* en geen *Pantagruel*, geen *Divina commedia* en geen *Lusiadas* voortgebracht, maar aan den anderen kant zal in het oeuvre van haar groote kunstenaars - al moge hier en daar iets in vergetelheid geraken - toch nooit één enkel boek al de andere verdringen. Wat weet de beschaafde wereld van Swift, dan dat hij *Gulliver's Travels*, van Defoe, dan dat hij *Robinson Crusoe*, van den abt Prévost, dan dat hij *Manon Lescaut* geschreven heeft. Tot op zekere hoogte hebben die boeken de persoon van de schrijvers verdrongen. Bij de groote kunstenaars van de negentiende eeuw komt dat niet voor: wij houden het voor meer dan onwaarschijnlijk, dat slechts één roman van Scott of de Goncourts, slechts één drama of gedicht van Byron of Victor Hugo alle andere zou overleven. Neem *Gil Blas* van le Sage, gij vindt er stof voor twintig romans en tachtig novellen, ja, gij kunt het een *Comédie humaine* in een notendop noemen; of lees Sterne's *Tristram Shandy* - staat daar niet het meeste te lezen van wat bij Dickens, Thackeray en Bulwer op den koop toe, in een aantal romans verdeeld is? Ook dat soort van kwistige concentratie kent de negentiende eeuw niet en wil zij niet kennen; zij pleegt haar rijkdom op te hoopen en verkiest het meervoud boven de speelsche afkorting. Het zou dwaasheid zijn te willen voorspellen, of men over honderd jaar Carlyle, Sainte-Beuve of Ibsen nog leest, maar wanneer men ze leest zal het - zonder ze overigens te willen vergelijken - op de manier zijn, waarop wij Plutarchus, Montaigne, Corneille of andere schrijvers lezen, die ook eerst door de veelvuldigheid van hun voortbrengselen tot ons spreken en die wij alleen door hun werkkracht volkomen leeren kennen. Wij spreken hiermee geen oordeel uit - het strekt Rubens niet tot schande en niet tot eer, dat hij op een aantal vierkante ellen pleegt te schilderen, wat anderen liever op eenige vierkante duimen weergeven, en Balzac niet, dat

hij liever honderd voortreffelijke boeken dan één enkel wil schrijven. Het is, zoo gij wilt, een kwestie van formaat, en het formaat moeten wij, mits het zekere grenzen niet overschrijdt en zoolang de evenredigheid in het kunstwerk zelf niet verbroken wordt, aan den smaak en het temperament van den kunstenaar en zijn tijd overlaten. Wij willen alleen maar zeggen, dat de man in de aardige vertelling van Tollens, die zijn rijkdom in een doekje droeg, en bij 't ontknoopen van zijn schat een klein-octavo boekje voor den dag haalde, vermoedelijk geen negentiend' eeuwer is geweest, en dat Staring's stelling:

> wordt eikenschors bij 't pond gewogen,
> men weegt kaneel bij 't lood,

voor dien vlijtigen tijd wel eens omgekeerd mag worden.

Zola is een kind van dien tijd. Reeds in zijn gedichten voelen wij zijn neiging voor den breedvoerigen cyclus:

> 'Fixé désormais sur sa vocation littéraire, ne se sentant plus le courage d'embrasser n'importe quelle autre carrière, il s'aperçut un beau matin qu'en réunissant ses trois poèmes, il avait un volume de début, un volume de vers. *Rodolpho*, c'était l'enfer, l'enfer de l'amour! l'*Aérienne*, le purgatoire! *Paolo*, le ciel! Dans sa pensée, cela formait donc un tout complet, une sorte de cycle poétique auquel il donna un titre générals '*l'Amoureuse comédie*.' (P. Alexis, *Emile Zola*, *Notes d'un ami)*.

Iets later vat hij - een zonderling schouwspel, Zola als geestverwant van J.J.L. ten Kate te zien! - het plan op voor een Trilogie die de schepping en wat er op volgt zou behandelen:

> 'Il ne rêvait plus qu'à *la Genèse*, une autre grande trilogie poétique, bien plus haute, bien plus vaste, qui devait comprendre trois poèmes scientifiques et philosophiques. Le premier de ces poèmes aurait raconté 'la Naissance du monde', d'après les dernières données de la science moderne. Le second présentait un tableau complet de 'l'Humanité', une sorte de synthèse de l'histoire universelle, depuis les commencements de l'homme jusqu'à l'épanouissement de notre civilisation contemporaine. Enfin, le troisième et dernier, celui qui devait être sublime, sorte de résultante logique des deux autres, aurait chanté l'Homme s'élevant de plus en plus dans l'échelle des êtres, 'l'Homme de l'avenir', 'l'Homme devenant Dieu.' (P. Alexis, *Emile Zola*, vgl. *Journal des Goncourt*, Année '80).

Onze moderne Vincentius van Beauvais kwam niet heel ver, zijn epos deelde het lot van *la Religion* uit Daudet's *Le*

petit Chose: er werden maar acht regels van gedicht... maar zelfs als karikatuur geeft het een beeld van Zola's veelomvattende plannen, van zijn verlangen wetenschap en wijsbegeerte bij de letterkunde in te lijven. Weer iets later vat hij zijn losse schetsen en novellen onder den gemeenschappelijken titel *Contes à Ninon* samen.

Einde '68, na het uitkomen van *Thérèse Raquin*, in den zelfden tijd, dat het bijna vergeten *Madeleine Férat* verscheen, ontwerpt hij zijn eerste groote proza-programma. En wel theoretisch en practisch. Na een betrekkelijk korte studie slaat hij den uitgever Lacroix voor, hem onder vrij gecompliceerde voorwaarden, vijf jaar lang jaarlijks twee romans te leveren, die te zamen *Histoire d'une famille au dix-neuvième siècle* zullen heeten en werkt den eersten stamboom uit, die later met kleine wijzigingen in *Une page d'amour* (1877) gepubliceerd werd. Uit de concepten, die hij in Februari '69 en iets later aan Lacroix leverde, blijkt, dat de inhoud van de romans, dat wil zeggen het karakter van de hoofdpersonen en het milieu, waar zij speelden, vrij wel vast stond: van de tien boeken kunnen wij er zeven of acht uit de later verschenen serie duidelijk herkennen; *La fortuné des Rougon* was zoo goed als klaar. De namen waren het minst zeker. Eerst heet de familie David-Richard, wat wel provisorisch bedoeld was, daarna Goiraud-Mourlière, vervolgens Goiraud-Bergasse, dan Rougon-Machard, eindelijk Rougon-Macquart; de tak Mouret heet eerst Camoins. Er zou een fraaie psychologischphilologische studie over de namen in de romans van de 18e en de 19e eeuw kunnen geschreven worden: Tom Jones, Yorick, Saint-Preux, Faublas, Wilhelm Meister, Saartje Burgerhart, César Birotteau, Emma Bovary, Pickwick, Uriah Heep, Newcome, Germinie Lacerteux... zijn wij wel zoo heel ver van Doulce Mercy, Sondich Becoren, of Zotte Collatie verwijderd? Ook Zola is op dit punt kieschkeurig en denkt lang over zijn namen na: ‘Je tiens le plan de *Nana*, et je suis très content. J'ai mis trois jours pour trouver les noms, dont quelques-uns me paraissent réussis...’ schrijft hij '78 aan Céard *(Correspondance, les Lettres et les Arts)*.

De oorlog bracht een korte vertraging; in '72, na het faillissement van Lacroix, zette de uitgever Charpentier de serie voort; uit de tien romans werden er twintig, uit de vijf jaren,

vierentwintig. Bijna een volle kwarteeuw na '70 heeft Zola zonder ophouden aan de *Rougon-Macquart* gewerkt. Wel deed hij tusschendoor zijn dagelijksch journalistiek werk, schreef voor het tooneel, stuurde grootere en kleinere manifesten voor het naturalisme in de wereld - maar de eigenlijke inhoud van zijn leven was de *Histoire naturelle et sociale d'une famille sous le second empire*.

Ook in den tijd van de 'misère noire', al moest hij soms zijn broek en zijn jas naar de bank van leening brengen - 'la maîtresse avec laquelle il vivait alors, appelait ces jourslà, les jours où *il se mettait en Arabe*' - kunnen wij ons Zola niet als 'bohême' voorstellen, daartoe is hij veel te vlijtig. De eenige weelde, die hij zich in het vette jaar '66, toen hij voor *l' Evénement* schreef, veroorloofde, was een optrekje te Bennecourt aan de Seine, waar hij met zijn oude schoolvrienden Paul Cézanne en Baille roeide en over kunst debatteerde; toen de magere tijd kwam, werkte hij zonder uitspanning. Nu zien wij hem dag aan dag voor zijn schrijftafel:

> 'Jamais les hommes de lettres ne semblent nés plus morts, qu'en notre temps, et jamais cependant le travail n'a été plus actif, plus incessant. Malingre et névrosifié, comme il l'est, Zola travaille tous les jours de neuf heures à midi et demi, et de trois heures à huit heures. C'est ce qu'il faut dans ce moment, avec du talent, et presque un nom, pour gagner sa vie: 'Il le faut, répète-t-il, et ne croyez pas que j'aie de la volonté, je suis de ma nature l'être le plus faible et le moins capable d'entraînement. La volonté est remplacée chez moi par l'idée fixe, qui me rendrait malade, si je n'obéissais pas à son obsession.' *(Journal des Goncourt*, Année '72).

In de eerste jaren werkt hij tusschendoor in zijn tuin, 'je le revois, vêtu d'un tricot et d'un vieux pantalon couvert de terre, chaussé de gros souliers fourrés tondant son gazon, sarclant ses fleurs, arrosant ses salades...', later doet hij ook dit niet meer. 'Zola cesse peu à peu de cultiver son jardin lui-même; ça l'amuse moins; il n'a plus le temps' (Paul Alexis o.c.). Wanneer hij wandelt of wanneer hij reist, is het om schetsen of notities voor zijn boeken te verzamelen, gaat hij naar den schouwburg, het is om een kritiek te schrijven, of omdat er een van zijn stukken gerepeteerd of gespeeld wordt; zijn omgang is betrekkelijk beperkt: een of twee keer

in de week een avond of een middag met een paar vrienden is al het vermaak wat hij zich gunt.

Hij hoort niet tot de gelukkigen bij wie het werk van zelf schijnt te vlotten - maar wel bereikt hij op den duur een onwrikbare regelmatigheid in zijn produktie. In zijn jonge jaren gaat het langzaam, ‘il travaillait fort lentement au début, ayant le travail très difficile, nu faisant guère plus d'une page dans toute la soirée’. (P. Alexis o.c.) Bij *Thérèse Raquin* hebben wij gezien dat hij vaak vier uur moest werken om twee bladzijden te schrijven. Aan *La curée* - begonnen voor den oorlog maar pas in '72 afgemaakt - schijnt hij soms tamelijk snel gewerkt te hebben. Na dien tijd wordt het tempo van een gelijkmatigheid, die aan een ouderwetsche klok of aan een conscientieus ambtenaar doet denken: ‘j'écris chaque jour un peu, trois pages d'impression, pas une ligne de plus...’, vertelt hij aan de Amicis (*Souvenirs de Paris et de Londres)* en die drie pagina's zijn bijna spreekwoordelijk geworden. Ten slotte berekent hij den tijd, die hem een boek zal kosten, met de nauwkeurigheid van een astronoom en is in staat den dag en het uur, waarop het gereed zal zijn, te voorspellen.

Jonge dichters plegen zich de ‘Kunst’ anders voor te stellen - misschien deed Zola, toen hij er zelf een meende te zijn, het ook. Er is in die manier van werken iets mechanisch en iets beperkts, een gebrek aan wat wij spontaniteit en inspiratie noemen, en misschien zijt gij geneigd de bewering: Zola had weinig van een ‘bohême’ iets positiever te formuleeren en te zeggen: Zola had veel van een ‘philister’. Zonder twijfel schijnen de onbedwingbare vruchtbaarheid van Victor Hugo, en de hartstochtelijke werkkracht, waarmee Walter Scott de laatste zes jaren van zijn leven en Balzac van zijn dertigste tot aan zijn dood, schrijvend tegen de moorddadige last van hun schulden geworsteld hebben, sympathieker dan een credo dat ongeveer klinkt als: iederen dag een draadje is een hemdsmouw in het jaar...Maar daar staat tegenover dat een deugd, om haars zelfs wil beoefend, het schoonst is. De vlijt kan vele vormen aannemen. De taaie volharding waarmee Zola het werk doet, wat hij meent te moeten doen, de taak vervult, die hij zich zelf heeft opgelegd en waarin hij gelooft, mag minder charme hebben dan de vormen die wij

elders zien - zij is niettemin een schouwspel, dat allen eerbied waard is. De voldoening die hij smaakte? Wanneer wij het ietwat plechtig uitdrukken, wisselden in zijn geest het gevoel een slaaf en het gevoel een heerscher te zijn elkaar af; soms waren zij zelfs vermengd:

> 'Zola est en veine de causerie, et il continue à nous parler de son travail, de la ponte quotidienne des cent lignes, qu'il s'arrache tous les jours, de son cénobitisme, de sa vie d'intérieur, qui n'a de distractions, le soir, que quelques parties de dominos avec sa femme, ou la visite de compatriotes. Au milieu de cela, il s'échappe à nous avouer, qu'au fond, sa grande satisfaction, sa grande jouissance est de sentir l'action, la domination qu'il exerce, de son humble trou sur Paris, et il le dit avec l'accent d'un homme de talent qui a longtemps mariné dans la misère.' (*Journal des Goncourt,* Année '75).

Wanneer hij aan rust dacht dan was het aan rust in den vorm van een boek, dat nooit een einde kon nemen:

> 'Savez vous un rêve que je fais... s'il m'arrivait, d'ici à dix ans de gagner 500.000 francs... ce serait de me fourrer dans un livre, que je ne terminerais jamais... quelque chose comme une histoire de la littérature française... oui, ce serait pour moi un prétexte de cesser d'être en communication avec le public, de me retirer de la littérature sans le dire... je voudrais être tranquille... (*Journal des Goncourt*, Année '82).

Als kenner van Zola's kritieken waag ik te betwijfelen of wij aan dat gebed zonder end in de Fransche litteratuurgeschiedenis veel genoegen zouden beleefd hebben - maar in ieder geval is het de droom van een vlijtig man.

II.

Je ne me sens pas gai du tout, pas aimable, pas polisson, incapable de chatouiller les dames. Je suis un tragique qui se fâche, un broyeur de noir que le cocuage ne déride pas. Zola.

Van alle aesthetische typen is die van het komische het moeilijkst te omschrijven, niets schijnt zoo wisselend, zoo zeer aan tijdelijke en nationale grenzen gebonden. Voor een Franschman zijn de *Fliegende Blätter* even zouteloos als *Punch* voor een Duitscher onbegrijpelijk, of *Le Rire* voor een Amerikaan onsmakelijk is. Het door den grooten Cobet bijeengezamelde Uienboek waaruit wij als knapen den geest en de geestigheid van de oude Grieken zouden begrijpen, hielden wij voor een toppunt van flauwiteit, en wanneer wij later

in een bundel middeleeuwsche kluchten bladerden, gelukte het ons maar zelden te glimlachen. Zeker, er zijn onsterfelijke grappen uit alle landen en tijden - maar hebben wij, zelfs wanneer wij ze genieten, niet vaak het gevoel, dat zij in hun dagen en op hun plaats ietwat anders werden opgevat? In ieder geval is het moeilijk tot een objectief oordeel over het komische te komen.

Ligt het alleen daaraan, dat wij, wanneer wij op de 19e eeuw terugzien, den indruk krijgen, dat het komische toen een zeer ondergeschikte plaats innam? Ik geloof het niet - die tijd was in dit opzicht werkelijk arm. De Hemel beware mij, dat ik de vis comica in een boek als de *Pickwick papers* zou ontkennen. Maar toch - zouden wij dat boek met zoo veel vreugde lezen, wanneer de heer Pickwick tot het einde toe bleef, wat hij in den beginne is: namelijk een zuiver komische figuur? Juist dat de schrijver hem in den loop van zijn werk tot iets anders - men zeide iets 'hoogers', en dat was al karakteristiek! - gemaakt heeft, dat langzamerhand door het lachwekkende een even beminnelijk als fijn voelend gemoed heenschemerde, maakte het boek in zijn tijd zoo boeiend en aantrekkelijk. Reeds het woord 'komiek' had een bedenkelijk tintje en wij moeten ons ook nu nog geweld aandoen om het op dingen toe te passen, die wij niet een klein weinig verachten. Lezers die vonden, dat Dickens eigenlijk zijn boek bedierf, die den Pickwick van de eerste tien hoofdstukken boven den Pickwick verkozen, die Jingle uit de Fleet bevrijdt, zijn, geloof ik, schaarsch geweest. En toch zijn zulke lezers in een anderen tijd zeer goed denkbaar - men behoeft slechts een van de wilde teekeningen van Rowlandson in de hand te nemen en zich een Engelschman voor te stellen die in den inhoud van zulke prenten - ik bedoel natuurlijk niet den vorm of de techniek - onverdeeld genoegen schept. Juist Dickens is het beste bewijs dat de 19e eeuw het komische niet als artistiek eindoogmerk duldt en het slechts in verbinding met andere elementen, als toegift, of op een ondergeschikte plaats verdraagt. Waar het in de litteratuur voorkomt, is het òf van minder allooi, òf zooals in Byron's *Don Juan,* in Heine's *Atta Troll*, in Balzac's *Contes drolatiques,* in Carlyle's *Sartor resartus,* in Gogol's *Doode zielen* sterk vermengd met sombere, bittere of ook wel cynische bestanddeelen. Wij bezitten

uit de 19e eeuw geen zuiver komische litteratuur van den eersten rang, geen komisch epos als *Orlando furioso*, geen komisch prozawerk als *Pantagruel*. Het blijspel is groot in hoeveelheid, klein in hoedanigheid en daarbij niet zeer oorspronkelijk - niemand zal het in zijn hoofd krijgen, Labiche of Nestroy, Meilhac-Halévy, of Kadelburg-Blumental met Plautus, of zelfs *La belle Hélène* en de *Mikado* met *Le Malade imaginaire* te vergelijken; werkelijke blijspelen uit de 19e eeuw zijn gauw geteld en misschien niet eens komisch. Met de beweeglijke schakeeringen van het satirische en het humoristische heeft men meer opgehad wanneer zij naar het melancholische of naar het wreede, dan wanneer zij naar het komische zweemden.

Het zou niet moeilijk zijn den pessimistischen trek te vervolgen, die door een goed deel van de wijsbegeerte van de 19e eeuw loopt. Ook zou men, aangenomen, dat voor het zuiver komische een zekere hoeveelheid levenslust noodig is, wanneer men het ietwat boosaardig wou uitdrukken, kunnen zeggen, dat het die eeuw bij een groote hoeveelheid levenskracht, eigenlijk aan levenslust heeft ontbroken. Het schijnt mij echter rechtvaardiger het feit - vooral in de kunst - anders op te vatten en in dit gebrek de keerzijde te zien van een deugd: de ernst. De 19e eeuw is zeer ernstig geweest: haar wereldbeschouwing was aan den eenen kant weinig hoopvol, aan den anderen kant alles eer dan lichtzinnig; menschenhaat en levensverachting waren haar fouten niet, maar zij heeft in de smart en de inspanning een beter middel gezien om tot een levensopvatting te komen dan in de vreugde en het vertrouwen. Wil men bewijzen? Gij kunt ze bij honderden in de litteratuur vinden. Lees de inleiding van Claude Tillier's *Mon oncle Benjamin* - waarlijk geen naargeestig boek:

> ‘en attendant, mon opinion est que l'homme est une machine qui a été faite tout exprès pour la douleur; il n'a que cinq sens pour percevoir le plaisir, et la souffrance lui arrive par toute la surface de son corps: en quelque endroit qu'on le pique, il saigne; en quelque endroit qu'on le brûle, il vient une vésicule... Vous dites: Dieu nous a faits pour le servir et l'aimer. Cela n'est pas vrai. Il vous a faits pour souffrir. L'homme qui ne souffre pas est une machine mal faite, une créature manquée, un estropié moral, un avorton de la nature. La mort n'est pas seulement la fin de la vie, elle en est la remède. On n'est nulle part

> aussi bien que dans un cercueil. Si vous m'en croyez, au lieu d'un paletot neuf, allez vous commander un cercueil. C'est le seul habit qui ne géne pas.

Scherts - maar van een zeer ernstige soort. Ook in Balzac's brieven aan Madame Hanska vinden wij een woord, dat mij in dit opzicht buitengewoon karakteristiek schijnt: ‘J'ai été pourvu d'une grande puissance d'observation parce que j'ai été à travers toutes sortes de professions, involontairement. Puis, quand j'allais dans les hautes régions de la société, je souffrais par tous les points où la souffrance arrive, et il n'y a que les âmes méconnues et les pauvres qui sachent observer, parce que tout les froisse, et que l'observation résulte d'une souffrance. La mémoire n'enregistre rien que ce qui est douleur. A ce titre elle vous rappelle une grande joie, car un grand plaisir touche de bien près à la douleur’. (1833). Men bedenke voorts waartoe Victor Hugo het groteske volgens zijn *Préface* bij *Cromwell* gebruiken wil, waartoe hij het in *Notre Dame de Paris*, of in *Le roi s'amuse* werkelijk gebruikt. Nog verder gaat Baudelaire in een van zijn diepste en vreemdste essays: *De l'essence du rire*. Zijn uitgangspunt is de spreuk: ‘le sage ne rit qu'en tremblant’, zijn stelling: ‘que le comique est un des plus clairs signes sataniques de l'homme’. In het Paradijs kende de mensch tranen noch lach:

> ‘Aucune peine ne l'affligeant, son visage était simple et uni, et le rire qui agite maintenant les nations ne déformait point les traits de sa face. Le rire et les larmes ne peuvent pas se faire voir dans le paradis de délices. Ils sont également les enfants de la peine, et ils sont venus parce que le corps de l'homme énervé manquait de force pour les contraindre.’

Voorbeelden genoeg. Het onbezorgde kinderlijke lachen vinden wij bij de kunstenaars van de 19e eeuw nergens. Aan een teekenaar als Doré, een schrijver als Daudet, die van natuur de gaaf van het komische bezaten, wordt zij door hun omgeving en door den geest der eeuw ontnomen. Maar wij zouden op onze beurt die eeuw onrecht doen, wanneer wij zeiden, dat zij al te vaak in leedvermaak gegrinnikt, of het gezicht vertoond heeft van den bekenden boer, die kiespijn heeft: Zij is en blijft ernstig.

Met dien ernst hangt ook een deel van haar artistieke

waardebepalingen samen. Het is merkwaardig om te zien, hoe een aantal oudere kunstwerken in de 19e eeuw een andere beteekenis heeft gekregen - ik noem voor de hand weg *The merchant of Venice, L'avare* en *Don Quixote*. Men heeft ze alle van den ernstigen, van den zeer ernstigen kant bekeken. Daarin ligt alweer geen verwijt; een tijd heeft daartoe het recht. In ieder groot kunstwerk zit iets meer en iets anders dan de som van de bedoelingen van den dichter, het heeft een leven, dat zich door den wil van den kunstenaar niet laat begrenzen. Bovendien is ieder kunstwerk een beker, waarin iedere nieuwe tijd een nieuwen wijn giet. Naast den plicht van het historisch begrijpen van alles, wat tot het verleden behoort, staat het recht het zelfstandig te interpreteeren en het aan onzen eigen tijd aan te passen.

Het is mogelijk geweest, en het zal wel weer eens mogelijk worden in den loozen jood met zijn komkommerneus niets anders te zien dan een dwaas leelijk ding, dat de wellust van Belmont en de gouden maneschijnavonden, waar vrienden elkaar vinden en gelieven elkaar kussen, dreigt te storen: Maar het lukt hem niet, Portia's rijkdom en Portia's schalksch vernuft zijn een licht, waarbij geen schaduw duurt; in de verhevenst vroolijken zin van het woord zet zij hem in het zonnetje... en daardoor wordt hij komisch, komisch omdat hij erin geloopen is, komisch in zijn schelden en zijn gespartel; hoe kwaadaardiger hij schreeuwt, hoe komischer het wordt - en wanneer hij onder grappen uit de deur gesmeten is, lachen wij van harte, lachen wij als de lente om een gesmolten sneeuwman, wien de aardappeloogen uit het hoofd puilen. Heeft de dichter hem menschelijke trekken gegeven? - dat is alweer een middel om hem komischer te maken; het zou lang niet zoo grappig zijn, wanneer hij niets anders dan een absurde boeman was. Kijk eens naar de *Twelfth night:* daar hebben wij ook zoo'n zotte puritein, die op zijn mooie meesteres verliefd durft worden - geen spek voor jouw bek, houdt hem voor den mal, stopt hem in het hondehok en werpt hem de oolijkste snakerijen naar het hoofd! Shylock en Malvolio zijn pendants, zij zijn komisch. Wie het zoo zien kan, vindt in *The merchant of Venice* een harmonisch blijspel zonder wanklank. Maar de 19e eeuw kon het niet zoo zien. Puriteinen boezemden haar geen belang in, daarom is zij niet

zoo ver gegaan meelij met Malvolio te krijgen - maar zij heeft geweigerd het lied van Shylock op de melodie van 'Een-twee-drie en de jood in den pot' te zingen. Daarvoor was zij te ernstig. Zij zag onrecht en wreedheid tegen een mensch en een stam, hoe menschelijker hun trekken, hoe grievender hun leed. De waardeverhoudingen werden omgekeerd, Shylock werd hoofdpersoon; bijna werd het van vreugde stralend Belmont niets anders dan een snerpende tegenstelling tegen den mishandelden verschoppeling. Gelukkig lag ook in hetgeen Portia over de genade zegt menschelijkheid - menschelijkheid van een nog ernstiger soort; maar toch...een harmonisch blijspel is het in de opvattingen en de opvoeringen van de 19e eeuw - men denke aan Taine of aan Bouwmeester - nooit meer geworden. Is het niet hetzelfde met Harpagon? Wie onder de negentiende-eeuwers is er in geslaagd een eigenschap als gierigheid van den grappigen en niet van den ernstigen kant te zien? En *Don Quixote?* Wij weten wat dit boek voor haar geweest is; de 19e eeuw zou misschien niet beter gekarakteriseerd kunnen worden dan wanneer men haar verhouding tot den 'ingenioso hidalgo' ontleedde; zij heeft het 'het bitterste van alle boeken' genoemd en dat is bijna symbolisch...Nog eens, wij betwisten haar geenszins het recht hiertoe - integendeel, zelfs wanneer wij er met nadruk op wijzen, dat andere mogelijk zijn, blijven wij er bij dat deze opvattingen niet anders mogen beschouwd worden dan als symptomen van wat wij haar ernst noemden.

Laten wij nu dit verschijnsel eens omkeeren: het zou kunnen zijn, dat een later geslacht - gesteld, dat het ze nog leest - *Son Excellence Eugène Rougon*, of *Pot-Bouille*, misschien zelfs *La conquête de Plassans* voor komische romans zal gaan houden. Er schuilen in al die boeken elementen, die bij een veranderd begrip buitengewoon komisch kunnen aandoen. De rommelige promiscuiteit van de bel-étage tot aan de dienstbodenkamertjes in dat groote heerenhuis, de beginselloosheid van dien door onbenullige klaploopers omgeven staatsman, die geen ander doel heeft dan zijn eigen macht, kunnen op zich zelf als komisch beschouwd worden. Enkele tafereelen, zooals de duelgeschiedenis in dat kreupele rijtuig *(Pot-Bouille)* of het laatste hoofdstuk van *Son Excellence*, waar de Minister een verdedigingsrede voor den Godsdienst

staat te houden, gaan nog een stap verder. Waarom zou *Le diable boiteux* een vermakelijk boek zijn en *Pot-Bouille* niet? Wij mogen ook deze opvatting het recht van bestaan niet ontzeggen, maar wij moeten er bij voegen dat het allerminst de opvatting van den schrijver geweest is. Alexis ziet in den Minister Eugène Rougon niet meer of minder dan een zelfportret van Zola: ‘Eugène Rougon, ce chaste qui échappe à la femme et qui aime le pouvoir intellectuellement, moins pour les avantages que le pouvoir procure que comme une manifestation de sa propre force, Eugène Rougon, c'est pour moi Emile Zola ministre, c'est-à-dire le rêve de ce qu'il eût été, s'il eût appliqué son ambition à la politique’. *(E. Zola*, *Notes d'un ami)*. In hoever Zola zelf het hiermee eens was, kunnen wij daarlaten, maar het is heel zeker, dat hij die boeken even ernstig gezien heeft als *L'assommoir* en *La terre*, als alle andere deelen van de *Rougon-Macquart*, even ernstig als hij de taak van den auteur en het heele leven zag.

De waarde van het lachen heeft hij niet ontkend. ‘Ne rit pas qui veut’, zegt hij in een artikel over Eugène Labiche *(Nos auteurs dramatiques)*. ‘Le rire est un des dons les plus heureux et les plus rares qu'on puisse apporter. Et rien n'est français comme le rire’. Maar dat zelfde artikel bewijst, dat hij het lachen of het laten lachen als artistiek middel toch eigenlijk niet laat gelden. Een jonge heer heeft een liaison met het kamermeisje; de jonge heer wil trouwen; het kamermeisje maakt moeilijkheden. Ziedaar het heele geval waarop Labiche zijn vaudeville *Edgar et sa bonne* gebouwd heeft. ‘Voilà qui est peu moral’, oordeelt Zola, ‘on pourrait remuer avec cela tous les bas-fonds du cabinet de toilette et de la cuisine. Les promiscuités fatales de la vie de famille, les complaisances polissonnes; toute l'ordure tolérée qui prend place au foyer, sont mises là en jeu et d'une façon très crue’. Het zou kunnen schijnen dat hier een moralist aan het woord was, iemand die zegt: overspel is kwaad, wij mogen er geen grebbetjes over maken. Dit is echter niet zoo, Zola is geen moralist in dien zin. ‘Je ne sais pas ce qu'on entend par un écrivain moral et un écrivain immoral’ zegt hij in een ander artikel *(De la moralité dans la littérature)*. Wat hij bedoelt is dit: een geval als Edgar en zijn dienstmeisje is ernstig; wanneer men het niet ernstig behandelt, houdt het op werke-

kelijk te zijn. ‘Ne vous inquiétez point’, gaat hij voort. ‘M. Labiche rira d'un rire si énorme, il sortira de la vie réelle par un tel élan de fantaisie folle, qu'il n'y aura rien de blessant dans le sujet. Puisqu'il est entendu que c'est pour rire, que ce n'est pas vrai, pourquoi se fâcherait-on?’ Waarom - zouden wij van onzen kant willen vragen - houdt een zaak op waar te zijn, wanneer wij ze van de vroolijke zijde bekijken en er om lachen? Zijn - wanneer wij de moraal er buiten laten - het geval van Labiche en de situaties, die er uit ontstaan op zich zelf niet neutraal? Bevatten zij niet vermakelijke en bedroevende elementen? En hangt het niet van den smaak en de middelen van den kunstenaar af, die er een tooneelstuk uit maakt, of zij, zonder op te houden waar te zijn, een komischen of een tragischen indruk op ons zullen maken? Maar zoo denkt Zola er niet over: ‘telle est donc, selon moi, la caractéristique du talent de M. Labiche; il a fait une caricature de la vie’... Alles wat niet ernstig is, is een karikatuur, personen die men van den lachwekkenden kant bekijkt en weergeeft zijn ‘marionettes’ en ‘pantins’. Boeken als *Pot-Bouille* en *Son Excellence*, boeken onder Zola's invloed ontstaan als Huysmans' *A van l'eau* en *En rade* zijn geen karikaturen, *want* zij zijn ernstig. ‘De werkelijkheid is ernstig - dus is alles, wat niet ernstig is, niet werkelijk’ - er kan tegen dit syllogisme van een logisch standpunt het een en ander ingebracht worden, maar het blijft, naar ik geloof, een van de artistieke grondslagen van de *Rougon-Macquart* en hun omgeving.

Men zou kunnen gelooven, dat Zola's gezondheidstoestand niet zonder invloed op den toon van zijn werk geweest is. Inderdaad vertoont hij in den tijd van de Rougon-Macquart alle teekenen van hypochondrie. Wanneer hij van zijn jeugd spreekt is het soms met een zekere vroolijkheid ‘jamais il n'avait été plus heureux que dans ce temps, tout misérable qu'il était...’ *Journal des Goncourt*. Année '86), maar meestal denkt hij meer aan het sombere. Wij vinden alweer in het Journal des Goncourt (Année '75) een paar aardige bladzijden, die zijn zwartgalligheid teekenen. Edmond de Goncourt vraagt hem bij een dîner of hij een lekkerbek is:

> ‘Oui, me répondit-il, c'est mon seul vice, et chez moi, quand il n'y a pas quelque chose de bon à dîner je suis malheureux, tout à fait mal-

> heureux... Il n'y a que cela... les autres choses, ça n'existe pas pour moi... Ah, vous ne savez pas quelle est ma vie -! Et le voici, avec un visage tout à coup assombri, qui entame le chapitre de ses misères. C'est curieux comme les expansions du jeune romancier versent de suite en des paroles mélancoliques. Il a commencé un des tableaux les plus noirs de sa jeunesse, des amertumes de sa vie de tous les jours, des injures qui lui sont adressées, de la suspicion où on le tient, de l'espèce de quarantaine faite autour de ses oeuvres.'

Wanneer men hem dan zegt, dat hij eigenlijk niet te klagen heeft, en dat hij het voor een man van vijf en dertig jaar al vrij ver gebracht heeft, antwoordt hij:

> 'Eh bien! voulez-vous que je vous parle là, du fond de mon coeur, vous me regarderez comme un enfant, mais tant pis... Je ne serai jamais décoré, je ne serai jamais de l'Académie, je n'aurai jamais une de ces distinctions qui affirment mon talent. Près du public, je serai toujours un paria, oui un paria. Et il le répète quatre ou cinq fois un paria.'

Spoedig na dit gesprek kwam het succes en al bracht het voorloopig nog geen lintje en ook geen stoel bij de veertig onsterfelijken, het gaf Zola toch de mogelijkheid zoo te leven en te werken als hij wilde. *L'assommoir* werd in tienduizenden van exemplaren verkocht. Of dit in zijn stemming verandering bracht?

> 'Zola est triste, triste d'une tristesse qui donne à son rôle de maître de maison quelque chose de somnambulesque.... C'est curieux ce navrement au milieu de cet immense succès.' (*Journal des Goncourt*. Année 1880).

Zonder twijfel heeft dit alles meegewerkt, maar het zou niettemin zeer verkeerd zijn, wanneer wij den toon en de stemming van de *Rougon-Macquart* uit het gestel en het temperament van den schrijver zouden willen verklaren. Wij staan hier voor diepere oorzaken: het is de ernst van de eeuw waarvan die boeken doortrokken zijn. Die ernst is in het naturalisme zooals Zola het gewild heeft, en zooals hij het in zijn *Histoire naturelle et sociale d'une famille sous le second Empire* gaf, verder gegaan, dan in een van de vroegere richtingen, hij is zoo ver gegaan, dat hij het komische als aesthetisch type ontkend en het in de praktijk tijdelijk onmogelijk gemaakt heeft. Laten wij niet vergeten aan te stippen, dat niet al te lang daarna, de Duitsche wijsbegeerte het komische tot een 'ausseraesthetischen Wert' verklaard heeft en de be-

trekking van het komische tot het gebied der aesthetica uiterlijk noemde.

III.
Je n'ai soif que de vérité. Zola.

Er is bijna geen artikel van Zola, waarin het woord ‘vérité’ niet voorkomt. Het wapen waarmee hij al zijn groote en kleine, doode en levende vijanden en tegenstanders, zij mogen Chateaubriand, Victor Hugo en Sainte-Beuve of Dumas fils en Feydeau heeten, te lijf gaat, is altijd weer ‘la vérité’. Toen hij oud begon te worden, was ‘la vérité’ een van zijn evangelies; toen hij van achter zijn schrijftafel in het openbare leven trad, was zij een grijpbare gestalte: ‘la vérité est en marche’...ik geloof, dat hij ze op zijn manier even duidelijk zag als Dante zijn Virgilius.

Latere weetlievenden kunnen een taalkundig-wijsgeerig onderzoek instellen naar de beteekenis van het woord waarheid in de 19e eeuw in het algemeen en bij de naturalisten in het bizonder, zij kunnen beproeven het begrip te bepalen, dat die tijd met dit woord verbonden heeft, zooals wij zelve pogen er achter te komen, wat het woord ‘virtus’ voor den Romein, of ‘fortuna’ voor de Renaisance beduidt. Ik ben niet van plan hun hier voor die verhandelingen al te veel stof te leveren; ik ben philoloog, noch philosoof, ik volg het spoor van den heer Jacob, ik ben op den zoek naar Deugden. - I thank thee, Jew, for teaching me that word! Maar ik moet er alweer op wijzen, dat die dorst naar waarheid, die waarheidsliefde een kenmerk van de geheele eeuw geweest is. Er zijn, trots Lamennais en Newman, Schleiermacher, het Réveil en Generaal Booth, als ik mij niet bedrieg, in de nieuwere geschiedenis weinig of geen eeuwen, die zoo zeer van religieus gevoel ontbloot waren als de negentiende; maar tegenover een gebrek aan sterk geloof staat een overvloed van sterke overtuigingen. Zoo komt het, dat, waar maar weinigen aan de mogelijkheid van een geopenbaarde waarheid gedacht hebben, verreweg de meesten zich verzekerd hielden, dat de mensch zoowel tot taak heeft waarheid te zoeken als de mogelijkheid bezit waarheid te vinden. Die overtuiging spreekt uit de manier waarop wijsbegeerte en wetenschap

- hetzij natuurwetenschap of historie - beoefend zijn, zij spreekt uit de grooten en de kleinen, uit Darwin, Ranke en Helmholtz, zoowel als uit Renan, D.F. Strauss en Haeckel. Zij spreekt ten slotte uit de kunst.

Het zijn wel wonderlijke documenten *Le roman expérimental,* en de eerste *Lettre à la Jeunesse,* maar zij geven ons toch een kijk op die overtuiging. Alles behalve wijsgeerig van aanleg, is Zola er nooit geheel in geslaagd zijn overtuigingen in een gesloten systeem samen te vatten, maar heeft hij ze als meeningen en theorieën altijd weer terloops of met nadruk, al naar mate het in zijn kraam te pas kwam, te berde gebracht. Wij moeten dus, wat in die twee artikelen staat hier en daar vergelijken en aanvullen. Daarbij mogen wij ons niet verbazen, dat hij soms zich zelf tegenspreekt. Niets is gemakkelijker dan hem op logische fouten te betrappen, maar daar het noch om dialectische kibbelarijen, noch om polemiek met een doode te doen is, brengt ons dit niet verder. Wij moeten trachten te begrijpen wat hij wil.

'Une oeuvre d'art est un coin de la nature vu à travers un temperament' - dat dwaze zinnetje, dat in een van zijn vroege kritieken in den lyrischen tijd van *Thérèse Raquin* te kwader ure geschreven werd *(Mon Salon* 1866), is door het grootste deel van zijn lezers en zijn beoordeelaars als een etiket op Zola en zijn werk geplakt. Wanneer wij op *Le roman expérimental* iets dieper ingaan, is het om het naturalisme van dat jeugdige credo te bevrijden en om te bewijzen, dat Zola er in den tijd van de *Rougon-Macquart* heel anders over dacht.

Omstreeks 1875 had Zola, die als kritikus en ook met artikelen over politiek aan verschillende tijdschriften had meegewerkt, eigenlijk geen orgaan. De *Corsaire* was na een van zijn stukken *(Lendemain de la crise)* gesupprimeerd; hij was een gevaarlijk journalist en geen blad in Parijs had lust de lange vertoogen over litteratuur, die hij van plan was te schrijven, op te nemen. Door bemiddeling van Turgeniew bood een Russisch blad, de *Messager de l'Europe* hem aan zijn artikelen te plaatsen. Natuurlijk in het Russisch; later verschenen zij dan in het Fransch in bundels bij Charpentier. Zola had er aan gedacht die artikelen nog eens over te werken 'Mais en les relisant, j'ai compris que je devais les lais-

ser avec leurs négligences, avec le jet de leur style de géomètre, sous peine de les défigurer. Les voilà donc, tels qu'ils me sont revenus, encombrés de repétitions, lâchés souvent, ayant trop de simplicité dans l'allure et trop de sècheresse dans le raisonnement' (Préface van *Le roman expérimental* 1880). Niettegenstaande die 'négligences' zijn vooral de eersten een tintje plechtiger, dan wat hij in Frankrijk schreef. Zola in Rusland is wetenschappelijker dan hij plag te zijn. Men krijgt bijna lust te zeggen, dat hij hier de wetenschap het hof maakt met al den gloed van een eerzuchtige, die tweemaal voor zijn baccalaureaatsexamen gedropen was en dit zichzelf en anderen niet kon vergeven. Er klinkt in die poging te bewijzen, dat het werk van de naturalisten ten nauwste samenhangt met dat van de groote physiologen, even iets als: 'anch'io son' pittore' - 'nous faisons une besogne identique à celle des savants'. Maar wanneer wij over die kleine zwakheid geglimlacht hebben, moeten wij er dadelijk bijvoegen, dat hij er ver van af is, zijn artistieke lading met een wetenschappelijke vlag te dekken. In zijn binnenste is hij wel degelijk overtuigd, dat wetenschap en kunst hier hetzelfde doel beoogen; hij heeft - en dit schijnt mij geen gering blijk van doorzicht - ingezien, dat die twee tot dezelfde kultuurstrooming behooren. Ja, hij is eigenlijk verbaasd en getroffen, dat hij in een boek van een man, dien hij als een van de grootste geleerden van zijn tijd kent, zooveel punten van aanraking vindt met zijn eigen denkwijze, zooveel overeenkomst in de manier van werken, en hij ziet hierin een nieuw en kostelijk bewijs, dat zij beiden, onafhankelijk van elkaar op den goeden weg zijn, op weg naar de waarheid.

Wij hebben gezien, dat hij, toen hij zijn studies over erfelijkheid en wat er bij behoort begon, niet bepaald standaardwerken geraadpleegd had. Ditmaal heeft hij een in zijn soort voortreffelijk boek in handen: de *Introduction à l'étude de la médecine expérimentale* van Claude Bernard. Dit vormt de grondslag voor *Le roman expérimental*. Het toeval wil dat Bernard in dien tijd sterft en dat zijn plaatsvervanger in de Académie Ernest Renan is - hieruit ontstaat de *Lettre à la jeunesse*. De eerste studie is een 'travail d'adaptation'. Het boek van den physioloog in zijn basis:

> ‘ce ne sera donc qu'une compilation de textes; car je compte, sur tous les points me retrancher derrière Claude Bernard. Le plus souvent il me suffira de remplacer le mot “médecin” par le mot “romancier” pour rendre ma pensée claire et lui apporter la rigueur d'une vérité scientifique.’

De tweede is een manifest, maar met dezelfde strekking.
De beteekenis van Bernard's werk staat van den beginne af aan vast:

> ‘nous assistons là aux balbutiements d'une science se dégageant peu à peu de l'empirisme pour se fixer dans la vérité, grâce à la méthode expérimentale.’

Claude Bernard maakt een onderscheid tusschen ‘sciences d'observation’ en ‘sciences d'expérimentation’; hij komt tot het besluit ‘que l'expérience n'est au fond qu'une observation provoquée’:

> ‘On donne le nom d'observateur à celui qui applique les procédés d'investigations simples ou complexes à l'étude des phénomènes qu'il ne fait pas varier et qu'il recueille par conséquent tels que ia nature les lui offre; on donne le nom d'expérimentateur à celui qui emploie les procédés d'investigations simples ou complexes pour faire varier ou modifier, dans un but quelconque, les phénomènes naturels et les faire apparaître dans des circonstances ou dans les conditions dans lesquelles la nature ne les présentait pas.
> L'observateur constate purement et simplement les phénomènes qu'il a sous les yeux... Il doit être le photographe des phénomènes, son observation doit représenter exactement la nature... Il écoute la nature. et il écrit sous sa dictée. Mais une fois le fait constaté et le phénomène bien observé, l'idée arrive, le raisonnement intervient, et l'expérimentateur apparaît pour interpréter le phénomène. L'expérimentateur est celui qui, en vertu d'une interprétation plus ou moins probable, mais anticipée, des phénomènes observés, institue l'expérience de manière que dans l'ordre logique des prévisions, elle fournisse un résultat qui serve de contrôle à l'hypothèse ou à l'idée préconçue... Dès le moment où le résultat de l'expérience se manifeste, l'expérimentateur se trouve en face d'une véritable observation qu'il a provoquée, et qu'il faut constater, comme toute observation, sans idée préconçue. L'expérimentateur doit alors disparaître ou plutôt se transformer instantanément en observateur; et ce n'est qu'après qu'il aura constaté les résultats de l'expérience absolument comme ceux d'une observation ordinaire que son esprit reviendra pour raisonner, comparer et juger si l'hypothèse expérimentale est verifiée ou infirmée par ces mêmes résultats.’

Alles wat Zola wil, is bewijzen dat de manier van werken van den naturalistischen romanschrijver volkomen met die van den physioloog overeenkomt, dat ook zij van waarneming en experiment uitgaat:

> ‘l'observateur chez lui donne les faits tels qu'ils les a observés, pose le point de départ, établit le terrain solide, sur lequel vont marchier les personnages et se développer les phénomènes. Puis l'expérimentateur paraît et institue l'expérience, je veux dire fait mouvoir les personnages dans une histoire particulière, pour y montrer que la succession des faits y sera telle que l'exige le déterminisme des phénomènes mis a l'étude... Le romancier part à la recherche d'une vérité.’

Wij hoeven er nauwelijks bij te voegen, dat met dit ‘terrain solide’, waarop de personen zich bewegen, met zekere wijzigingen, de drie gegevens van Taine, afstamming, milieu en tijd bedoeld zijn.

Jammer dat hij hier als voorbeeld niet een van zijn eigen romans genomen heeft - hij kiest er liever een van Balzac: *La cousine Bette*. Het algemeene feit, dat Balzac hier waargenomen heeft, zijn de verwoestingen, die een man met een zinnelijk gestel, als baron Hulot, in zijn familie en in de maatschappij aanricht. De proeven die hij neemt, bestaan daarin, dat hij dien man in een aantal milieus brengt: ‘pour montrer le fonctionnement du mécanisme de sa passion’. Het probleem is: wat zijn, van een individueel en een maatschappelijk standpunt de gevolgen van dien hartstocht, wanneer hij in een gegeven milieu en onder bepaalde omstandigheden optreedt. De roman is dus niets anders dan het protocol van die proef, die de schrijver onder de oogen van zijn publiek herhaalt:

> ‘En somme, toute l'opération consiste à prendre les faits dans la nature, puis à étudier le mécanisme des faits, en agissant sur eux par les modifications des circonstances et des milieux, sans jamais s'écarter des lois de la nature. Au bout il y a la connaissance de l'homme, la connaissance scientifique, dans son action individuelle et sociale.’

In de *Lettre à la jeunesse,* wordt nog eens herhaald: ‘on étude la nature et l'homme, on classe les documents, on avance pas à pas, en employant la méthode expérimentale et analytique’.

Men ziet, wij zijn hier zeer ver van dat ‘hoekje natuur enz.’ af.

Wat heeft het echter voor een diepere beteekenis, wanneer Zola zelf overtuigd is en anderen zoekt te overtuigen, dat het naturalisme ‘la formule de la science moderne appliquée à la littérature’ *(Lettre à la jeunesse)* is?

Ten eerste wordt de artistieke waarde van het naturalisme

hierdoor bepaald. Publiek en kritiek houden niet op hem te verwijten, dat de naturalisten niets anders doen dan de werkelijkheid afbeelden, dat zij photografen zijn - zij komen altijd weer met het argument aandragen, dat een eenvoudige teruggave van de werkelijkheid geen kunst is. Welnu, door het feit, dat de roman een experiment is, wordt dit verwijt ontzenuwd. Zola ontkent geenszins, dat een schrijver van de werkelijkheid moet uitgaan, dat hij zin voor de werkelijkheid moet hebben: 'Le don de voir est moins commun que le don de créer'...'Aujourd'hui la qualité maîtresse du romancier est le sens du réel'...Quand j'ai lu un roman, je le condamne, si l'auteur me paraît manquer du sens réel' (*Le sens du réel*). Maar die zin voor de werkelijkheid is een eigenschap van den 'observateur'. Om tot de proeven te komen, moet men de werkelijke feiten op een bepaalde manier rangschikken en daarin bestaat de artistieke taak van den experimenteelen kunstenaar:

> 'Ainsi donc, au lieu d'enfermer le romancier dans des liens étroits, la méthode expérimentale le laisse à toute son intelligence de penseur et à tout son génie de créateur: Il lui faudra voir, comprendre, inventer Un fait observé devra faire jaillir l'idée de l'expérience à instituer du roman à écrire, pour arriver à la connaissance complète d'une vérité

Ten tweede is die overtuiging van het grootste belang voor de zedelijke beteekenis van het naturalisme. Claude Bernard had gezegd dat de experimentator de rechter van instructie van de natuur was - Zola roept uit: 'Nous autres romanciers, nous sommes les juges d'instruction des hommes et de leurs passions'. Bernard zegt: 'Tout le problème expérimental se réduit à ceci: prévoir et diriger les phénomènes' - Zola herhaalt: 'nous voulous, nous aussi, être les maîtres des phénomènes des éléments intellectuels et personnels, pour pouvoir les diriger'. 'Wij kunnen schurft genezen', zegt de medicus, 'on guérit toujours et sans exception quand on se place dans les conditions expérimentales connues pour atteindre ce but' - 'wij zullen het zoo ver brengen, dat wij de maatschappelijke schurft genezen', antwoordt de schrijver: 'nous sommes des moralistes expérimentateurs, montrant par l'expérience de quelle façon se comporte une passion dans un milieu social. Le jour où nous tiendrons le mécanisme de cette passion, on pourra la traiter et la réduire, ou au moins

la rendre la plus inoffensive possible'. Ziehier dus het antwoord aan de velen, die het naturalisme van onzedelijkheid beschuldigen, omdat het onzedelijke onderwerpen behandelt, die het altijd weer als een kunst van grove woorden en een spiegelbeeld van leelijke dingen beschouwen: 'Nous montrons le mécanisme de l'utile et du nuisible, nous dégageons le déterminisme des phénomènes humains et sociaux, pour qu'on puisse un jour dominer et diriger ces phénomènes... C'est nous qui avons la force, c'est nous qui avons la morale'.

Men zou nu kunnen vragen of het niet een zonderlinge proef is, waarbij de experimentator niet alleen de gegevens, maar ook den uitslag in handen heeft en hem naar welgevallen kan wijzigen. Maar dit is het juist, wat Zola ten sterkste ontkent. Wanneer wij vragen: hangt het dan niet van den wil of den smaak van den schrijver af, of Claude in *L'oeuvre* zich voor zijn schilderij ophangt, of Gervaise in *L'assommoir* aan lager wal raakt, of Jean in *La terre* de boeren verlaat om weer soldaat te worden? - zal hij antwoorden: neen; het staat in de macht van den schrijver te bepalen, van wie die menschen afstammen, in welk milieu ze geplaatst worden, onder welke omstandigheden zij leven; maar wanneer dat alles vastgesteld en die gegevens werkelijk en goed gerangschikt zijn, ligt het einde niet meer in de hand van den kunstenaar, hij zou om tot een andere slotsom te komen die rangschikking en die gegevens van den beginne af aan moeten wijzigen. Het resultaat, dat in zijn geheel *L'Oeuvre, L'assommoir, La terre* - en ten slotte *Les Rougon-Macquart* heet, is onomstootelijk, het is een resultaat van de proefondervindelijke methode; het is een 'vérité'.

En wanneer wij dan verder gaan en vragen of dat, wat Zola bedoelt, niet ook in kunstwerken van een geheel andere richting te vinden is, of het einde van Claude Frollo in Victor Hugo's *Notre Dame de Paris,* van Johanna in Schiller's *Jungfrau von Orleans,* van Lovelace in Richardson's *Clarissa Harlowe,* niet eveneens onvermijdelijke gevolgen zijn van de omstandigheden waarin die personen door de schrijvers werden geplaatst, en of de heele zaak niet daarop neerkomt, dat ieder kunstwerk iets moet bezitten, wat wij zijn innerlijke noodzakelijkheid kunnen noemen? Dan zal hij antwoorden,

dat zonder twijfel ook de phantasie haar eigen wetten heeft, dat geen verstandig schrijver het in zijn hoofd zal krijgen, met opzet inconsequenties te begaan tegen vooronderstellingen waarvan hij vrijwillig uitging - maar hij zal eraan toevoegen, dat, al hebben die dichters in dat opzicht niet gezondigd, daarom toch hun resultaten niet met de zijne te vergelijken zijn. Hij zal u, als het hem te binnen schiet, misschien zeggen, dat hun werk tot het zijne staat als een experiment van Berthold Schwarz tot een van Berthelot. Die schrijvers vonden hun gegevens in hun verbeelding - hij vond ze in de werkelijkheid; zij zochten op zijn best het waarom? - hij zoekt het hoe?; daarom bezaten hun conclusies weliswaar een artistieke noodzakelijkheid, maar konden zij verder geen moreele gevolgen hebben - de zijne daarentegen moesten. gezamenlijk het de exacte wetenschap, eenmaal van onberekenbare beteekenis voor de samenleving worden. Ten slotte zal hij u aan de hand van een bladzij van Claude Bernard aantoonen, dat ook hetgeen hem boven zijn voorgangers verheft, op den algemeenen vooruitgang van de eeuw berust. Want de menschelijke geest heeft verschillende stadiën doorloopen: dat van het gevoel, dat van de rede, en dat van het experiment:

> ‘D'abord, le sentiment seul s'imposant à la raison créa les vérités de foi, c'est-à-dire la théologie. La raison ou la philosophie devenant ensuite la maîtresse, enfanta la scholastique. Enfin l'expérience, c'est-à-dire l'étude des phénomènes naturels apprit à l'homme que les vérités du monde extérieur ne se trouvent formulées, de prime abord, ni dans le sentiment ni dans la raison. Ce sont seulement nos guides indispensables; mais pour obtenir ces vérités, il faut nécessairement descendre dans la réalité objective des choses où elles se trouvent cachées avec leur forme phénoménale. C'est ainsi qu'apparut, par le progrès naturel des choses la méthode expérimentale qui résume tout et qui s'appuie successivement sur les trois branches de ce trépied immuable: le sentiment, la raison, l'expérience.’

Wie lust heeft, kan zich het naturalisme als nieuwe Pythia, zittend op dien drievoet voorstellen. Wat Hugo, Schiller, Richardson, wat het verleden gegeven had, mocht op gevoel en rede berusten, de laatste stap kon eerst door het naturalisme gedaan worden, de stap naar het proefondervindelijke, de stap die tot de waarheid voert.

Zola verstond geen Duitsch - zijn vijanden waren even-

min in de Duitsche letterkunde thuis. Ware dit anders geweest, misschien zou een van hen op het idee gekomen zijn, hem in plaats van hem in kranten uit te schelden een kort briefje te sturen met een citaat uit Schiller's Brieven. Het was in het jaar 1795. Goethe schreef zijn *Wilhelm Meister*. Fritz Jacobi had hem in een brief onzedelijkheid verweten; Goethe zond dien brief aan Schiller. In het antwoord stond:

> Die Jacobische Kritik hat mich nicht im geringsten gewundert; denn ein Individuum wie er muss ebenso nothwendig durch die schonungslose Wahrheit Ihrer Naturgemälde beleidigt werden, als Ihr Individuum ihm dazu Anlass geben muss: Jacobi ist einer von denen, die in den Darstellungen des Dichters nur ihre Ideen suchen, und das, was *sein soll*, höher halten, als das, *was ist;* der Grund des Streits liegt also hier schon in den ersten Prinzipien, und es ist völlig unmöglich, dass man einander versteht. Sobald mir einer merken lässt, dass ihm in poetischen Darstellungen irgend Etwas näher anliegt als die innre Nothwendigkeit und Wahrheit, so gebe ich ihn auf. Könnte er Ihnen zeigen, dass die Unsittlichkeit Ihrer gemälde nicht aus der Natur des Objects fliest, und dass die Art wie Sie dasselbe behandeln, nur von Ihrem Subject sich herschreibt, so würden Sie allerdings dafür verantwortlich sein, aber nicht deswegen, weil Sie vor dem moralischen, sondern weil Sie vor dem aesthetischen Forum fehlten. Aber ich möchte sehen wie er das zeigen wollte.' (Schillers *Briefe*).

1795-1875: het begin en het eind van de negentiende eeuw.

Intusschen - ook zonder vergelijkende literatuurgeschiedenis kan het niet moeilijk zijn, bezwaren tegen de theorie van den experimenteelen roman te opperen. Maar - nog eens - daarom is het niet te doen. Waar het op aankomt is de kracht en de eerlijke overtuiging waarmee die theorie voorgedragen wordt. Meent gij, dat die overtuiging aan hoogmoedswaanzin grenst? - geef dan toe, dat er tevens een groote bescheidenheid spreekt uit den kunstenaar, die hier afstand doet van hetgeen zijn voorgangers als hun grootste gave beschouwden: de vrije, wel eens goddelijk genoemde scheppingskracht van den dichter. Noemt gij haar een hersenschim? - vergeet dan niet, dat zij voorsproot uit een onbeperkte waarheidsliefde, die hem met zijn eeuw verbindt, die hij noodig had om zijn *Rougon-Macquart* zoo te kunnen geven als hij ze gaf, en die wij ten slotte begrijpen moeten om hem te kunnen waardeeren.

ANDRÉ JOLLES.

Naschrift.

Paul Gsell - dezelfde die indertijd gesprekken met Rodin gepubliceerd heeft - gaf onlangs een boekje uit, dat hij *Propos d'Anatole France* (Grasset 1922) noemt. De Redactie maakt er mij opmerkzaam op, dat op pag. 75 van dat werkje France iets zegt dat bijna woordelijk overeenkomt met wat ik op pag. 74 over Zola en de 'Waarheid' durfde beweren. Er is sprake van de visioenen van Jeanne d'Arc en een van de sprekers - Hyacinthe Loyson - vraagt: 'Quoi! Ses visions ne vous semblent-elles pas déraisonnables?' France antwoordt: 'Mais, mon ami, nous en avons tous'. Het gesprek gaat verder:

> L. Comment cela?
> F. Souvenez vous de l'affaire Dreyfus. Notre ami Francis de Pressensé invoquait alors continuellement la Justice et la Vérité. Il en parlait comme de créatures vivantes. Je suis sûr qu'il les voyait. Et Zola ne proclamait-il pas que *la Vérité était en marche?* Lui aussi la contemplait comme une personne réelle. Elle lui apparaissait, je pense, sous les traits d'une belle femme brune, au visage grave. Peut-être ressemblait-elle à Madame Segond-Weber. Elle était vêtue d'un peplum blanc, comme les actrices du Théâtre-Français, quand elles figurent des déesses antiques et elle levait très haut un miroir étincelant. Mais je me trompe: la vérité de Zola devait être plus naturaliste. Et elle rappelait peut-être la Mouquette montrant... ce que vous savez. En tout cas, il la voyait comme je vous vois...

Ik ben te bescheiden om te zeggen: 'les beaux esprits se rencontrent' - de eer is geheel aan mijn kant.

Geesten- en heksengeloof in Noord-Holland boven het ij.

Sinds 1897 zijn door mij op aansporen van Dr. G.J. Boekenoogen te Leiden allerlei folkloristische aanteekeningen gemaakt. In 1903 gaf ik in No. 13 I van het *Ned. Tijdschr. van Geneeskunde* een résumé van wat mij over kollen[1] enz., was ter oore gekomen en knoopte daaraan een beschouwing vast, om aan te toonen, hoe dat geloof in kollen en geesten samenhangt met den zielencultus der oude Germanen.

Aangezien mijn verzameling zich langzamerhand heeft uitgebreid, wil ik daar thans wat uitvoeriger over schrijven en dan meteen laten zien, hoe dat geloof zijn stempel drukt op de mentaliteit der bevolking en hoe omgekeerd deze er toe bijdraagt, dat dat geloof blijft voortbestaan in weerwil van den heftigen strijd, die er in den loop der jaren tegen gevoerd is.

Al wat ik zal mededeelen is door mij te Broek in Waterland uit den volksmond opgeteekend. Dat wil evenwel niet zeggen dat die verhalen daar inheemsch zijn. Soms wist ik van te voren al, dat de verteller hier eerst op lateren leeftijd was komen inwonen en hij ergens elders was geboren en opgevoed, en zijn verhalen dus waarschijnlijk uit die plaats meegekomen waren. Een anderen keer bleek mij uit de vertelling zelf, dat ze uit andere streken afkomstig was. In beide gevallen teekende ik dit er bij aan. Ik noem dus mijn opstel:

1) Kollen is een dialectisch woord voor heksen.

'Geesten- en Heksengeloof in Noord-Holland boven het IJ'; dan vallen nagenoeg alle verhalen daaronder en betreffen ze een deel van het Nederlandsche volk, dat volgens afkomst bij elkaar behoort. Een enkel verhaal komt uit een andere provincie, maar dan vermeld ik het toch, om het verband, waarin het staat met de andere. Natuurlijk noem ik ook dan de plaats van herkomst.

Een karaktertrek van volksverhalen is, dat ze verteld worden als te zijn gebeurd op een bepaalde plaats, op een bepaalden tijd en beleefd door een bepaald persoon, terwijl uit wetenschappelijk onderzoek is gebleken, dat ze in andere streken net zoo verteld worden, zij het ook met enkele variaties; - hetgeen natuurlijk is, omdat ze een eerbiedwaardigen ouderdom hebben en slechts door mondelinge overlevering zijn blijven voortbestaan. Het is dus niet altijd nauwkeurig na te gaan, wat werkelijk door den verteller zelf is ondervonden en wat hem door anderen is meegedeeld. Waar ik het noodig vond, heb ik getracht dit toch te scheiden, om zoodoende te laten uitkomen, wat volksverhaal en wat zelf beleefd is.

I.
Geesten.

Onder de geesten, die hier rondwaren, noem ik in de eerste plaats:

1. *Spoken*. - Spoken waren geesten van afgestorvenen, die om een of andere reden niet in het geestenheer waren opgenomen[1)]. Soms lag die reden bij den overledene zelf, doordat hij tijdens zijn leven gierig was geweest, zijn nabestaanden slecht had behandeld[2)], een moord of zelfmoord had gepleegd; in andere gevallen was die bij de nabestaanden te vinden, omdat die een belofte, aan hem tijdens zijn leven gedaan, niet vervuld hadden[3)]. In nog andere gevallen vertoonden zij zich om een schuldigen plicht van dankbaarheid, wegens hun bewezen diensten, aan iemand te vervullen[4)].

1) Zie C. Bakker 'Iets over kollen en belezen' No. 13 I 1903 van het Ned. Tijdschrift voor Geneeskunde.
2) Zie Dr. G.J. Boekenoogen 'Nederlandsche sprookjes en vertelsels' in Volkskunde en wel de Nos. 114 'Van een man op het Kerkhof,' 116 'Van de gebroken belofte,' 51 'De dankbare doode' en 112 'Van een winkel, waarin het spookte.'
Al die verhalen zijn indertijd door mij alhier uit den volksmond opgeteekend en door Dr. B. gepubliceerd. Ik verwijs er naar, omdat de opsomming van al die verhalen te veel ruimte zou vragen.
3) Zie Dr. G.J. Boekenoogen 'Nederlandsche sprookjes en vertelsels' in Volkskunde en wel de Nos. 114 'Van een man op het Kerkhof,' 116 'Van de gebroken belofte,' 51 'De dankbare doode' en 112 'Van een winkel, waarin het spookte.'
Al die verhalen zijn indertijd door mij alhier uit den volksmond opgeteekend en door Dr. B. gepubliceerd. Ik verwijs er naar, omdat de opsomming van al die verhalen te veel ruimte zou vragen.
4) Zie Dr. G.J. Boekenoogen 'Nederlandsche sprookjes en vertelsels' in Volkskunde en wel de Nos. 114 'Van een man op het Kerkhof,' 116 'Van de gebroken belofte,' 51 'De dankbare doode' en 112 'Van een winkel, waarin het spookte.'
Al die verhalen zijn indertijd door mij alhier uit den volksmond opgeteekend en door Dr. B. gepubliceerd. Ik verwijs er naar, omdat de opsomming van al die verhalen te veel ruimte zou vragen.

Maar dat was uitzondering: meestal lieten zij zich van zóó onaangename zijde kennen, dat zij ten zeerste gevreesd werden. Alleen hij, die met den noodigen moed en beleid met hen in aanraking wist te komen en zoo de oorzaak van hun droevig omzwerven wist op te sporen, kwam er goed af, ja kreeg in enkele gevallen een ruime belooning. Verbazend groot is dan ook het aantal verhalen over spoken op plaatsen, waar schatten verborgen lagen. Als voorbeeld uit deze streken noem ik het volgende:

In een boerenplaats te Zuiderwoude spookte het. Het huis stond al lang leeg en toch brandde er iederen avond licht en hoorde men van uit de verte geluiden, want er dicht bij komen durfde men niet. Eindelijk verstoutte zich iemand om er 's avonds heen te gaan. Daar er geen gordijnen voor de ramen hingen, kon hij van buitenaf zien, dat in het woonvertrek vier personen zaten te kaartspelen. Bevend riep hij: ‘wie zijt gij, mensch of geest, en wat moet gij hier doen?’ Het antwoord luidde: ‘wij hebben al lang op je gewacht, hier op deze plek ligt geld begraven, neem dat, dan kunnen wij wegblijven. Eén derde is voor jou, één voor de armen van Zuiderwoude en één derde voor de doopsgezinde gemeente te Monnikendam’. Hij heeft aan hun verzoek voldaan en het spoken is opgehouden[1)].

In een ander verhaal, uit Prinsenhage afkomstig, spookte het op de plek, waar iemand zelfmoord had gepleegd. Bij nader onderzoek vond men daar een doode rat. Men heeft die verwijderd en het spoken is opgehouden.

2. *Doodsmannetjes*. - Vóór iemand stierf verliet zijn ziel van tijd tot tijd het lichaam en werd dan door anderen, soms ook door hem zelf, waargenomen, en dit was natuurlijk een slecht voorteeken. Ik ken verhalen van doodsmannetjes, zoo werden ze hier genoemd, die in witte of zwarte gedaanten

1) Zie ook de van mij afkomstige verhalen bij Dr. Boekenoogen t.z.p. No. 118 ‘Van begraven Schatten’ A en B.

tegen een hooiberg stonden of over het water kwamen aanwandelen, soms ook in de gestalte van witte schapen of koeien met vlammende lichten zich lieten zien, enkele uren of dagen vóór iemand stierf. Vaak stootten zij dan klagelijke geluiden uit of gaven door harde slagen op de muren of ramen van hun aanwezigheid kennis[1].

Van het uit Grimm's verzameling bekende sprookje van den 'Machandelbaum' vond ik in de Zaanstreek de volgende lezing:

'Jantje moest mosterd halen voor zijn stiefmoeder bij het glazen bruggetje. Hij versnoepte de centen, die hij had meegekregen en kwam zonder mosterd thuis. Daarop beval zijn stiefmoeder hem zijn handje op het hakblok te leggen. Toen hij dat gedaan had, nam zij een bijl en sprak: 'hak af, hak af, heele Jantjes handje af' en hieuw ook werkelijk dat lichaamsdeel af. Zoo sprak en handelde zij met al zijn lichaamsdeelen, terwijl zij ten slotte zijn hoofd afsloeg, Toen kookte zij soep daarvan en liet die door de huisgenooten opeten. Zijn zusje Leentje verzamelde de beentjes en begroef die bij den lindeboom. Terwijl ze daarmee bezig was, kwam er een vogeltje en zong:

'Mijn zusje Leentje
Graafde mijn beentje
Onder dezen lindeboom,
Waar alle vogeltjes koom.'

Dan vliegt het beestje weg en begeeft zich naar een bakker, een poppenkraam, een goudsmit en een steenhouwer. Het koopt daar achtereenvolgens een krentenbol, een pop, een horloge en een molensteen. Zoo toegerust gaat het op den schoorsteen zitten en zingt weer: 'Mijn zusje Leentje enz.'

Als de meid komt luisteren geeft het haar den krentenbol en zingt dan weer: 'Mijn zusje Leentje enz.', waarop zijn zusje verschijnt en de pop krijgt. Weer zingt het vogeltje: 'Mijn zusje Leentje'.

Nu hoort zijn vader het en komt nader en krijgt het horloge.

Nog blijft het zingen van: 'Mijn zusje Leentje' enz Nu komt de stiefmoeder, begeerig om ook zoo'n mooi geschenk te ontvangen, onder den schoorsteen luisteren.

1) Dit doet denken aan de familie-overlevering bij de Habsburgers.

Nauwlijks staat ze daar, of het vogeltje gooit den molensteen naar beneden, waardoor zij verpletterd wordt. Daarop vliegt het heen.

Ook kan de geest van een doode in het lichaam van een ander overgaan. Dit verklaart de vrees om een pas geboren kind naar een gestorven broertje of zusje te vernoemen. Dat kind erft dan zoowel de goede als kwade eigenschappen van zijn naamgenoot en sterft ook weer spoedig. Meermalen heb ik bij een verlossing uitdrukkingen gehoord, die daarop zinspeelden.

3. *De nachtmerrie*. Deze stond en staat nog in een heelen kwaden reuk. Zij benauwde menschen of paarden door 's nachts, als ze rustig sliepen, boven op hun borst of rug te gaan zitten. Natuurlijk kregen deze het dan benauwd, begonnen te zweeten, werden 's morgens doodelijk vermoeid wakker, terwijl hunne haren of manen dan netjes gestrengeld waren. Werden ze niet spoedig van dezen boozen geest bevrijd, dan gingen ze al meer achteruit en moesten het ten slotte met den dood bekoopen.

Een oude man van 90 jaar deed mij daarvan de volgende vertelling: ‘Mijn grootmoeder heeft met de nachtmerrie het volgende beleefd. Zij had een mooie bles, waar ze wel *f* 800 voor kon krijgen, maar ze wou hem nog een paar jaar houden om er een veulen van te telen. Na een poosje begon het beest raar te doen. Iederen nacht maakte het een leven van geweld en was 's morgens doornat van 't zweeten. Een buurman kwam op de gedachte, dat dat wel eens door de nachtmerrie kon komen. Ze besloten dus te waken. Ze sloten de deuren, stopten alle naden en reten goed toe en gingen zelf met een licht onder de karn zitten. Midden in den nacht begon het paard een geweld te maken van heb ik jou daar. Op eens sprongen ze voor den dag, want dat moet je doen, anders is-ie weg, en wat zagen ze nou? Onze eigen buurvrouw (een weduwvrouw met vijf kinderen) zat boven op het paard. “Ja buur”, zei ze, “nou ben ik in je macht en nou kan je me overal naar toe sturen, waar je maar wilt. Begeer je dat ik elken nacht op het haantje van den toren zal zitten, dan moet ik dat doen, maar ik hoop dat je genade voor mij zult hebben en dat je zult wenschen, dat ik iederen nacht bij

mijn kindertjes moet blijven, dan zou je me meteen een grooten dienst bewijzen". Nou mijn grootmoeders buurman was een zeer verstandige man en godsdienstig ook, dat, die heeft dadelijk een mooi gebed gedaan en gesmeekt dat ze voortaan bij haar kindertjes mocht blijven. Ze was toen erg dankbaar en het paard werd beter'.

(Mijn zegsman was een Uitdammer, wier grootmoeder op Terschelling woonde).

4. *Werkgeesten*. - Die waren er op uit den mensch te plagen. Als men overdag zwaar gewerkt had, werd men 's nachts in den slaap gedwongen, dat zelfde werk nog eens over te doen en werd dan natuurlijk 's morgens doodmoe wakker. (Een Holysloter, gemeente Ransdorp, werd veel door hen geplaagd).

5. *Nachtwerkertjes*. - Die hoorde men aan de Zaan, 's nachts als er storm in aantocht was. Zij waren voorboden van het vele werk, dat voor de timmerlieden op handen was, als door den harden wind schade werd toegebracht aan de vele molens, die er in mijn jeugd nog stonden.

6. *Juffrouw Handenloos* was plaagziek van natuur. Zij was in 't spel, als een deur zonder bekende oorzaak open ging. In Zuiderwoude betitelde men haar met den naam van *Lor* of *Lord de Kappenstijfster*. Haar naam mocht niet overluid genoemd worden. Toen een jong meisje dat toch deed, toen er een kastje opensprong, kreeg zij een gevoeligen klap om de ooren.

7. *Klaboutertjes* waren daarentegen goedig van natuur. In den nacht verrichtten zij voor de menschen, in wier huis ze hun intrek hadden genomen, veel nuttigen arbeid. De vrouw des huizes zette dan uit dankbaarheid 's avonds een schoteltje melk voor hen klaar onder den schoorsteen en 's morgens was dat uitgedronken. Zoo was er in Zuiderwoude een boerenplaats, waar ze geregeld kwamen. Uit ondeugd heeft iemand toen petroleum in hun melk gegooid. Den volgenden dag vond men het schoteltje onaangeroerd en lag er een briefje bij, waarop stond:

‘Klaboutertjes zijn eten weg,
Klaboutertjes zijn zegen weg.’

Sinds dien tijd heeft men ze nooit meer gezien.

8. *Dwaalgeesten* kon men bij nacht en ontijden over landerijen en boerenerven te Zuiderwoude en Uitdam zien zwerven. Zij deden geen kwaad.

9. *De Bullebak* (Zaanstreek) of *Okkerman* of *Krolleman* (Broek en omstreken), hield verblijf in 't water. Hij trok kinderen, die zich te dicht aan den kant waagden, tot zich in 't water, lokte ze dan naar zijn verblijf door ze allerlei moois, als lichtjes en sterretjes, te laten zien.

Volgens de overlevering verandert in den Kerstnacht water in wijn. Een spotter wilde dat niet gelooven en zwoer bij hoog en laag, dat hij dat weleens zou willen zien. De omstanders hielden hem aan zijn woord en in den nacht van 24 op 25 December begaf hij zich met een schuitje op het Kerkee, een water bij Zuiderwoude. Niet lang had hij gevaren of men hoorde een stem, de volgende woorden zeggen:

‘Het water is wijn,
Maar de man is mijn.’

Het schuitje sloeg om, de man geraakte te water en men heeft hem nooit weergezien.

In drie door mij opgespoorde verhalen[1)] is sprake van stemmen gehoord op de Zuiderzee in den buurt van Marken en bij Buiksloot. Duidelijk verstond men: ‘Hier is de tijd; waar is de man?’ en een predikant in twee der verhalen, en menschen in een rijtuig in het derde vertelsel, kregen, nadat dit gezegd was, een ongeluk en verdronken.

Hier wil ik nog een vierde lezing meedeelen. Een schipper uit Hasselt bracht turf naar hier. Hij hoorde bij Marken duidelijk een stem, die sprak: ‘Hier is de tijd; waar is de man?’ Hij vertelde dit aan zijn knecht. Deze geloofde er niets van en spotte er zelfs mee. Op de weeromreis viel de knecht over boord, juist op de plaats, waar op de heenreis de stem vernomen was.

1) Door Dr. Boekenoogen gepubliceerd in Volkskunde No. 129 van de Ned. Sprookjes en Vertellingen getiteld: ‘Hier is de tijd; waar is de man?’

Hetzelfde thema behandelt Selma Lagerlöf in haar boek getiteld: ‘Menschen en Machten’. Dit verhaal draagt tot opschrift: ‘Het water uit het Kerkmeer’.

10. *Zeemeerminnen*. Volgens de overlevering is er één daarvan in de Purmer gevangen, en met den visscher, die haar in zijn netten verschalkte, getrouwd[1)].

1) Omtrent deze vangst heb ik aan Dr. Boekenoogen om nadere gegevens gevraagd, die zoo welwillend was mij het volgende mede te deelen:
‘Van deze meermin wordt reeds melding gemaakt in Despars' *Cronijcke van Vlaenderen van 405-1492* (III, 183): “Twijle dat die Hollanders een marminne binnen de stede van Haerlem brochten, die welcke zij daer cleeden in vrauwenhabijte ende menich jaer lanc met melc ende broodt onderhielden, leerende haer in 't ende ooc spinnen ende thelick cruce ons Heren reverentie bewijsen, maer noyt en sprack zij.”
Het verhaal is algemeen bekend geworden door dat het werd opgenomen in de Divisie Kroniek (*Cronijcke van Hollandt*, *Zeelandt ende Vrieslandt*), die sedert 1517 tallooze herdrukken beleefde. Het komt daar voor in lib. XXVI cap. 57 en komt hierop neer:
Bij een storm in 1403, waarbij de dijken doorbraken, werd in de Purmer door melkmeisjes een meermin gevangen en naar Edam gebracht. Die van Haarlem verzochten haar in deze stad te mogen hebben, waar ze eenige jaren gewoond heeft. Zij leerde spinnen en het H. Kruis eer bewijzen en is op het Kerkhof begraven. Zij moet gewoond hebben in het Gat van de Groote Houtstraat’
‘Uit de Divisie Kroniek is het verhaal overgegaan in tal van latere werken als Van Vaernewijck *Historie van Belgis* (ed. 1574 fol. 139*b*) en Hadr. Junii *Batavia* (a^{o} 1575, ed. 1652 blz. 505); voorts in de stedebeschrijvingen van Haarlem die van de 17de tot de 19de eeuw verschenen.

Bekend bleef de meermin vooral ook doordat er melding van wordt gemaakt in het *Schoorlder Kronijcxken*, dat gedurende de geheele 18de eeuw achter vele exemplaren van Stichter's Almanach werd uitgegeven; hierin komt ook een houdsneedje, dat het meerwijf voorstelt, voor. Een andere afbeelding vindt men in C. Wachtendorp, *Oude Hollandsche Geschiedenissen ofte corte Rijm-Kronijck* (a^{o} 1648) blz. 158. Van de verdere schrijvers, die van het geval melding maken, noem ik nog van Heussen en van Rijn, *Kerkel. Oudheden* IV, 227; *Tegenw. Staat der Ver. Nederl*. V, 481; A. Vosmaer in *Verh. der Holl. Maatsch*. XXIII. 85; van Lennep en Ter Gouw, *Uithangteekens*, I 395; Drijver, *Mozaïek*, 3de dr. 202.’
Aangezien hij mij tevens schreef dat op de gesloopte Purmerpoort te Edam de meermin was afgebeeld en daaronder stond:

> ‘Dit beeld hier opgericht tot een gedachtenis
> Wat in het Purmer-meyr voorheen gevangen is.
> Anno 1403’

heb ik mij om nadere gegevens tot Dr. van der Molen aldaar gewend. Deze antwoordde mij dat die poort in 1835 gesloopt is en zond mij een photographie, waarop poort en beeld duidelijk zijn te zien. Hij was tevens zoo vriendelijk zich tot den gemeente-archivaris, den Heer Kernkamp, te wenden, die mij ook het bovengenoemde boekje van Vosmaer te lezen gaf, dat zich in het Edammer archief bevindt. Veel nieuws bracht mij dit niet, maar wel drie afbeeldingen van de meermin: één naar de schilderij in het Prinsenhof te Edam, één naar den steen in de Purmerpoort, en één naar een schilderij te Haarlem.
In geen dezer verhalen is van een huwelijk der meermin sprake, maar in L.Ph.C. van den Bergh, *Proeve van een Kritisch Woordenboek der Nederl. Mythologie*, 1846, wordt op het artikel meermin vermeld, dat op de Faröer de zeehond ‘elken negenden nacht zijne huid afwerpt en een menschelijke gedaante aanneemt, waarop hij danst en zich verlustigt, zoolang totdat hij de huid weer aantrekt en een zeedier wordt. Eens kwam daar toevallig een man op aan en nam de huid weg, zoodat de zeehond een vrouw blijven moest. En daar zij schoon

11. *Ook in de lucht* nam men geesten waar.

Een oude Uitdammer heeft, toen hij van Holysloot naar Uitdam ging, gezien dat de lucht vuurrood werd en hel verlicht. Dat licht werd al smaller en smaller, tot het per slot van rekening een smalle strook werd, precies gelijkend op

was, huwde hij haar, won bij haar eenige kinderen en zij leefden jaren lang zeer gelukkig zamen. Maar eindelijk vond de vrouw toevallig haar huid weer, zij was gedwongen er in te kruipen en ging onmiddellijk als zeedier te water.'

een sabel met een gevest. Kort daarop is een bloedige oorlog uitgebroken (opgeteekend in 1903).

Een inwoner van Monnikendam werkte op Nieuwendam. Dagelijks ging hij met enkele kameraden te voet daar naar toe, om 's avonds langs den zelfden weg terug te keeren. Eens werden ze op den Monnikendammer jaagweg tusschen Broek en Monnikendam overvallen door een onweersbui. Op eens zagen de kameraden hoe een hand op den schouder van hun makker werd gelegd, hoe hij daardoor werd beetgepakt, opgenomen en in de vaart gesmeten. Slechts met groote moeite gelukte het hem te redden. (Mij verteld door een meisje uit Monnikendam).

12. *Geesten in het gras*. - Een Uitdammer boer had

kalveren naar Durgerdam gebracht met den bakwagen. Op de thuisreis sprong plotseling een naakte vrouw uit het gras van den zeedijk achter op den bakwagen. Toen hij omkeek sprong zij in zee.

Een andere boer daar ter plaatse zag een zelfde verschijning bij het hooien. Toen hij zijn vork in een hoop hooi stak, sprong een naakte vrouwspersoon daar uit, klom over den zeedijk en sprong daarna in zee.

II.
De Duivel.

Behalve overblijfselen van geloof aan geesten, worden hier ook van dat aan demonen sporen aangetroffen. De voornaamste onder hen is natuurlijk *de duivel*.

Een arme Zuiderwouder boer had een oude bouwvallige woning en geen geld om die te laten herstellen. Toen hij daarover liep te piekeren, kwam er een heer naar hem toe, die hem een nieuwe boerderij beloofde, als hij hem het kostbaarste, dat hij bezat, daarvoor in de plaats gaf. Hij ging daar op in, omdat hij aan aardsche dingen dacht; maar thuis gekomen, gaf zijn vrouw als haar meening te kennen, dat wel eens zijn ziel bedoeld kon zijn en die royale mijnheer waarschijnlijk niemand anders was dan de duivel. Natuurlijk werd nu de dominee geraadpleegd. Deze ried aan om dien nacht op te blijven, in den bijbel te gaan lezen en zich door niets of niemand daarvan te laten afleiden. Te middernacht verscheen de onbekende heer, heide, timmerde, metselde, dat het zoo een aard had, zoodat in korten tijd een nieuwe boerderij uit den grond verrees. Onderwijl poogde hij op allerlei manieren met den boer een gesprek te beginnen, of zijn aandacht af te leiden, maar de boer bleef rustig doorlezen. Met het krieken van den morgen, toen nog slechts een paar planken geslagen moesten worden, moest de duivel onverrichter zake aftrekken en de boer was gered.

Op de plaats van Jurrie H. werd vroeger erg gedobbeld. Nu hadden ze op een avond goed gedronken en gebrast en toen kwamen de dobbelsteenen voor den dag. Een gooide met twee dobbelsteenen twaalf; dus het hoogste wat je kunt

gooien. De ander werd kwaad en riep toen hij de steenen neergooide: ‘Er uit dertien!’ En wat wil het geval? Er vloog een brok van den dobbelsteen af, zoodat er tweemaal zes oogen en dan nog één, dat is dertien op het bord lagen. Hij won dus. Ze zeggen wel dat toen de duivel onder de tafel zat; ten minste na dien tijd spookte het er[1].

Een ergen hekel heeft men hier aan *verspreken,* d.i. bij beloften zijn naam of zijn hulp inroepen, want dat is gevaarlijk. In twee door mij opgeteekende verhalen uit Uitdam en Zuiderwoude hadden verstokte kaartspelers beloofd vóór middernacht thuis te zijn. ‘Zoo niet, dan mocht, pot hier en gunter, de duivel hen halen’. Verdiept in het spel vergaten zij hun belofte en konden slechts door bovenmenschelijk hard schaatsen te rijden, juist met den laatsten slag van twaalven in huis springen, zonder de schaatsen te hebben durven afbinden. ‘Dat is je geluk’, hoorden ze toen achter zich roepen, en beiden zijn langdurig ziek geworden[2].

Op vele plaatsen werden honden met vurige oogen en kettingen aan de pooten gezien, rood gevlekte honden, bonte kalveren, en wee dengene die daar te middernacht langs kwam; hetzij hij te voet was of te paard, in een rijtuig zat of in een schuitje, hij kon zeker zijn een ongeluk te krijgen, terwijl zijn leven in ernstig gevaar was. Een stierenleider, die bij avond huiswaarts keerde, kon plotseling het dier niet verder tot voortloopen bewegen. Naar de oorzaak zoekende zag hij een naakte vrouw op de leuning van de Adammer brug (tusschen Zuiderwoude en Broek) zitten. Toen zij daarvan af, in 't water was gesprongen, durfde de stier weer verder gaan. Dat men, ook hier, zich ziekten als demonen dacht, heb ik reeds vroeger vermeld, toen ik meedeelde dat men de koorts in een boom kan jagen, haar verzoeken naar een ander huis te gaan, enz.[3]. Voor een lichten aanval van koorts

1) In 1901 in Broek in Waterland door mij uit den volksmond opgeteekend. Door Dr. B.t.z.p.l.c. als 117 meegedeeld. Hij teekent er bij aan: ‘In de varianten van dit bekende verhaal gaat het bij de dobbelpartij meestal om het leven of de ziel van den speler. Vergelijk reeds “Gesta Romanorum 170.”’
2) Dr. B.t.z.p. No. 130 ‘Men moet den duivel niet verzoeken.’
3) C. Bakker, Iets over kollen en belezen l.c.
C. Bakker, Iets over belezen No. 1, II 1921 van het Ned. Tijdschrift voor Geneeskunde.

bezigt men hier de uitdrukking ‘een overloop van de koorts hebben’, wat ook op iets persoonlijks wijst.

Het spreekt van zelf dat ik, in verband met al wat ik hier heb opgenoemd, ook den bijbel moet noemen. Op verscheidene plaatsen daarin wordt de duivel vermeld, en duidelijk is het verschil, dat gemaakt wordt tusschen demon en geest. De demon is iets schadelijks en zijn verdwijning komt den mensch ten goede; de geest is iets, wat hij noodig heeft om te blijven leven. In Math. 8: 28 en Lukas 8: 27 en volgende wordt vermeld hoe Jezus de duivelen verjoeg en in een kudde zwijnen liet varen, en hoe de daardoor geplaagde bezetenen daarna gezond werden. Maar uit Lukas 8: 49-56 blijkt dat, toen de geest van de dochter van den overste uitgegaan was, men haar voor dood hield, en zij dadelijk opstond, toen die geest was teruggekeerd.

III.
Kollen.

De kollen komen tegenwoordig niet zoo vaak meer voor als vroeger, ofschoon ik wel geloof dat nu ook nog wel de een of andere oude vrouw daarvoor gehouden wordt, als zij door haar ongunstig uiterlijk of door haar gedragingen al te veel van haar buurtgenooten afwijkt. Maar vroeger werd de kring wijder getrokken. Personen van beiderlei kunne rekende men er toe en van iederen leeftijd werden ze aangetroffen. Zij werden er onder gerangschikt, als ze door hun gedrag aanleiding hadden gegeven tot de verdenking, dat zij in staat waren bovennatuurlijke zaken te verrichten. Zij hadden het vermogen hun geest willekeurig uit en in te kunnen laten gaan, in de gedaante van een kat of ander beest samenkomsten met den duivel te houden en daar van hem dat bovennatuurlijk vermogen te ontvangen (ziek maken, toekomst en weer voorspellen enz.[1)].

Geliefde plaatsen van samenkomst waren de reeds genoemde Adammerbrug en de Galggouw (tusschen Broek en Zunderdorp). Daar dansten ze als katten poot aan poot. Uit

1) Zie C. Bakker, Iets over kollen en belezen l.c.

den mond van een Uitdammer heb ik het volgende verhaal opgeteekend:

'Aan de Zunderdorper Gouw dansten 's avonds zeven katten poot aan poot. Daar spookte het namelijk. Op een avond moest mijn overgrootvader, Symon B., naar Zunderdorp en kwam daar langs. Hij zag de katten in de rondte dansen en toen ze hem in 't oog kregen, zongen ze.

"Gouwe, gouwe, gouwe
Symon in den ketel douwen."

Eindelijk riepen zij hem en zeiden dat hij met hen mee moest dansen. "Dat wil ik wel" zei hij. Dus hij gaf hun een hand. "God, God," zei hij, "wat heb jelui kouwe handen!" Voort waren ze! omdat hij God gezegd had; dat kunnen kollen niet hooren. Toen zag hij dat ze om een gouden avondmaalsbeker gedanst hadden. Hij heeft dien beker mee genomen en hem gegeven aan de kerk te Zunderdorp of Schellingwoude, dat weet ik niet precies meer, maar ze zeggen dat hij daar nog bewaard wordt'[1)].

Men kon als kol geboren worden of het eerst op lateren leeftijd leeren. Men was het par droit de naissance, als men met een helm geboren was en deze niet tijdig verbrand was[2)]. Men werd het par droit de conquête, als men het op de een of andere manier geleerd had. Een kol is namelijk verplicht haar kunst van tijd tot uit te oefenen, al zou ze ook haar beste vrienden er door benadeelen en zoo deden ze dit dan soms door aan anderen kollen te leeren. Als voorbeeld diene:

'Op Urk was een kind van 2½ jaar zoek. De moeder liep radeloos het eiland rond, maar kon het nergens vinden en niemand had het gezien. Diep bedroefd kwam ze eindelijk weer in huis terug. En wie zat daar bij de tafel? Het vermiste kind! "Maar liefje, waar ben je al dien tijd geweest?" "In de stoof, moeder!" Je begrijpt dat de moeder schrok. "Maar kind, hoe kwam je daarin? je bent toch veel te groot?" "Niet waar, moeder, dat heeft ootje me geleerd". "Hoe dan liefje?" "Nou moeder zóó" en op eens maakte het kind zich al kleiner en kleiner, tot het net in de stoof paste. Ootje was een buurvrouw, die kollen kon. Ze heeft

1) Zie Boekenoogen t.z.p. 113 'Van de dansende katten.'
2) Zie C. Bakker l.c. 'Iets over kollen en belezen' l.c.

het kind toen weer ontkold, maar hoe ze dat gedaan heeft, weet ik niet precies'[1]. (Door mij te Uitdam uit den volksmond opgeteekend).

Op dezelfde plaats werd mij meegedeeld, dat een kind geleerd had een koe op verren afstand te melken, door aan veters van schoenen het manuaal van melken te maken. De koe bestierf het en de kol werd gedwongen het kind de kunst weer af te leeren[2].

Doch ook op lateren leeftijd kon men het leeren. Ook daarvan gewerd mij een aardig verhaal.

Te Broek in Waterland woonde Trijntje P., die kollen kon en een zeer bizonder mensch was, die rookte en pruimde en dronk. Die zou iemand haar kunst leeren. Daartoe moest hij dicht bij haar komen zitten en alles woordelijk nazeggen. Hij beloofde dat. Toen kwam er eerst een kalf naast hem staan en daarop kwam een leege broeipot aanhuppelen. Toen begon Trijntje: 'Ik steek mijn vinger in deze pot.' De leerling herhaalde: 'Ik steek mijn vinger in deze pot.' Toen Trijntje weer: 'Ik houd het met den duivel en niet met God.' Daarop sprong de ander op, en zei: 'Ik houd het met God en niet met den duivel en jij kunt van mijn part naar den duivel loopen.' Bleek als een doek is hij toen naar huis geloopen, maar kollen kon hij niet[3].

Een Zuiderwouder vertelde mij in 1911 het volgende: 'In de Haarlemmermeer was iemand, die de vrije of zwarte kunst verstond. Als een paard en rijtuig hem vooruit was, kon hij het laten stil staan. Was hij weer een eind vooruit, dan kon hij het weer laten nader komen. Ik vond dat zoo merkwaardig, dat ik het wel wou leeren. Hij was er niet ongenegen toe, maar toen was er gelukkig een maat, die mij waarschuwde. Die zei: 'hij wil er wel graag van af (d.w.z. van die geheimzinnige kunst) en dat kan hij alleen, als hij iemand vindt, die die leeren wil, want ze hebben er erge last van. Ze hebben een boekje, waar al die geheimzinnige kunsten in staan en daar kunnen ze niet van afkomen. Al verbranden ze

1) Zie Boekenoogen t.z.p. 122 A 'Van kinderen die kollen hebben geleerd.'
2) Zie Boekenoogen t.z.p. 122 B.
3) Zie Boekenoogen t.z.p. 121 A aanm. 'Van menschen die de zwarte kunst verstonden'.

het, dan komt het toch terug, ze kunnen het niet weg maken. Ze raken het alleen kwijt als ze iemand vinden, die het hebben wil'[1].

'Ik bedankte er dus voor, maar toen zei die vent: "als je het kunt, kan je zooveel geld bekomen als je maar wilt". Toen werd ik toch nieuwsgierig en vroeg: "Hoe dan?" "Nou", zei hij, "dan moet je een kat met huid en haar murw koken en dan 's nachts om 12 uur voor den spiegel[2] gaan zitten en op den tast af naar een beentje zoeken. Zoodra je het bewuste beentje tusschen je vingers hebt, komt er een stem, die zegt: "dat is het" en dan is je fortuin gemaakt". Toen begreep ik dat het duivelswerk was en moest er niets meer van hebben'.

Ik noemde zoo even de zwarte of vrije kunst; ook die verstonden de kollen. Aardige staaltjes werden mij daarvan verteld. Enkele zal ik hier noemen.

Herk O., een kol, was eens op een deftige visite. Iedereen begon te lachen. En waarom? De een had een varkenskop, de ander een spreeuwenkop enz. enz.; maar niemand wist dat hij er zelf zoo uitzag[3].

Herk kan maken dat men geen chocolade uit een vollen pot kon schenken. Een andere maal maakte hij dat de melk voor de chocolade niet aan den kook kon raken. Eens stond een poep (hannekemaaier) te wateren, toen de menschen naar de kerk gingen. 'Dat is ook fatsoenlijk', zei Herk, 'zoo te gaan staan'. 'Dat goat jou niet an', zei de poep. 'Blijf dan zoo staan', zei Herk en de poep heeft den heelen kerktijd zoo gestaan. Toen de kerk uitging vroeg de poep: 'Och loat mi noe goan', waarop Herk hem vrijliet[4].

De dominee van Berkhout geloofde evenwel niet dat Herk de zwarte kunst verstond. Hij is bij hem op een rookje gegaan (d.i. een pijp bij hem komen rooken) en heeft bij hem

1) Zie Boekenoogen t.z.p. 121 en de aanm. Hij wijst er op hoe Virgilius, Malegijs en Faustus, volgens de volksboeken, hun kunst ook uit tooverboeken leerden.
2) De tooverspiegel ontbreekt dus ook niet.
3) Door mij opgeteekend uit den mond van iemand, geboortig uit de Beets (Noord-Holland). Zie voor nog meerdere voorbeelden Boekenoogen t.z.p. No. 121 'Van menschen die de zwarte kunst verstonden'.
4) Boekenoogen t.z.p. No. 121 A, naar mededeelingen van mij afkomstig.

gegeten. Toen heeft Herk een loopje met hem genomen. Als hij zijn pijp wou stoppen, bleef zijn arm krom staan of kon hij zijn vingers niet krom krijgen enz. Ten slotte was ook Zijn Eerwaarde overtuigd[1].

In de buurt van Nieuwendam was in vroeger jaren een roover, dien ze maar niet te pakken konden krijgen. Maar op een goeden dag merkten ze dat hij in een herberg te Nieuwendam was en de burgemeester ging er met een stuk of wat dienders op af. Omdat ze bang waren dat hij gewapend was, durfden ze hem niet echter zoo maar pakken en gingen dus één voor één naar binnen of ze gewone bezoekers waren.

De roover had een bittertje besteld en zat heel kalm dat te gebruiken. Eerst had hij geen erg, maar het duurde niet lang of het zaakje kwam hem verdacht voor. Hij staat dus op, leegt zijn glas in één teug en zet het omgekeerd op tafel. Toen hij dat gedaan had, loopt hij naar de deur, roept: 'Nou, saluut, heeren' en gaat den Nieuwendammerdijk op. Toen hij dicht bij Amsterdam was en dus wist dat hij buiten het bereik van zijn vervolgers was, kwam hij een oud vrouwtje tegen. 'Zeg, vrouwtje', zei hij, 'wil je een kwartje verdienen? Dan moet je naar die en die herberg gaan, dan zal je op een tafeltje in den hoek een omgekeerd glaasje zien staan. 'Dat moet je rechtop zetten'. 'Anders niet?' 'Neen anders niet'. Toen gaf hij de vrouw een kwartje en zei: 'Nou adjuusies hoor; maar niet vergeten!' De vrouw ging er heen. Daar stonden en zaten verschillende personen, maar niemand sprak of bewoog zich. Ze stapte dus regelrecht naar binnen en keerde het aangeduide glaasje om. Maar toen had je het lieve leven gaande! Op eens begonnen allen te vloeken en te schelden, te loopen en te dreigen en ze wilden de vrouw, die blijkbaar met den roover in betrekking stond, te lijf. Enfin, na veel over en weer praten wist ze dan toch te beduiden, dat ze van den prins geen kwaad wist, dat ze even gek op keek als al de anderen en dat ze alleen maar de opdracht uitgevoerd had, waarvoor ze een kwartje had gekregen[2].

1) Boekenoogen t.z.p. No. 121 A, naar mededeelingen van mij afkomstig.
2) Zie Boekenoogen t.z.p. 103. 'Van een roover die de vrije kunst verstond' en ook 102 'Van een soldaat, die zich door de vrije kunst redde'. Beide door mij respectievelijk te Broek en te Uitdam opgeteekend.

Als kinderen (aan de Zaan) werden wij gewaarschuwd op de kermis niet te ver vooraan te dringen, wanneer straatkunstenaars een voorstelling gaven. 'Zij gooiden je dan een slot op den mond', werd gezegd 'en je kon dan niet eer spreken vóór het hun behaagde'.

Ontmoet iemand, die de zwarte kunst verstaat, een ander die haar ook machtig is, dan is het maar de vraag wie de sterkste is. Eens vertoonde een smid zijn kunst van wagens stil te laten staan op een rijtuig, waar een oud-soldaat in zat. Die klom er uit en zei: 'Als je voor den dit en dat niet gauw er mee uitscheidt, dan zal ik jou nog iets anders bakken'. De smid werd toen bang en heeft hem stil laten vertrekken.

Toen ik dit opstel reeds geschreven had, werd een man ziek, van wien mijn opvolger hier ter plaatse, Dr. Parree, het volgende verhaal machtig wist te worden, dat ik hier nog bij inlasch:

'Een smid verstond de kunst om paarden te laten stil staan. Op een goeden dag zag hij een huzaar te paard aankomen. Voor de grap maakte hij dat die niet verder kon komen. De huzaar verstond evenwel zelf de zwarte kunst en merkte dus, wat de oorzaak was. Zonder iets te zeggen, sprong hij van zijn paard, gespte zijn mantel los en legde dien op de straat, trok zijn sabel en toen kwam de smid hard aanhollen en belette hem zijn voornemen te volvoeren. Want zijn plan was geweest, den mantel door te hakken en dan was de smid oogenblikkelijk dood geweest. Dat wist deze, daarom ijlde hij er naar toe, om hem nog tijdig in zijn boos opzet te belemmeren. Natuurlijk kon de ruiter daarop dadelijk vertrekken'[1].

Ook kan men goochelaars en dergelijken, die ook aan die kunst doen, de kunst afkijken, of in de uitoefening daarvan belemmeren, door klavervier in den zak te steken. (Te Broek opgeteekend naar mededeelingen van iemand geboortig uit Nijkerk).

Zooals ik al eerder gezegd heb, dwingt men een kol, van

1) Zie ook Bakker 'Iets over kollen en belezen' t.z.p. (waar verhaald wordt, hoe een vrouw haar man trachtte te dooden door een pop met spelden te steken en hoe hij haar dit belette vóór zij de laatste speld, die voor het hart bestemd was, gestoken had en dus gered was), en Boekenoogen t.z.p. N°. 128 A. Kollen kunnen een afwezige dooden.

wie men weet, dat zij iemand bekold heeft, dien persoon te ontkollen. Dit schijnt heel eenvoudig in zijn werk te gaan. Men dwingt haar eenvoudig Gods naam aan te roepen en daar zijn zij erg bang voor, omdat zij dan de wraak van den duivel te vreezen hebben.

Zoo was er eertijds te Holysloot een kind van een bakker ziek. Aangezien er niet spoedig verandering ten goede kwam, werd dit aan de werking van een of andere kol toegeschreven. Men onderzocht, om dit te weten te komen, het hoofdkussen van het kind en vond daarin de duidelijkste bewijzen (rozen, sterren enz.) Dat kussen werd nu in den oven gestopt en natuurlijk kwam toen spoedig de kol opdagen[1]. Zij verzocht den bakker het kussen uit den oven te halen, doch die wilde dit niet doen, tenzij zij riep: 'God zegen je'. Daarop begon zij te jammeren: 'Kot zegen je, Kot zegen je'. 'Nee, beroerdeling, zei de bakker, '*niet:* "*Kot* zegen je", *maar:* "God zegen je!" zal je roepen'. Daar zij het al benauwder kreeg, vol brandblaren raakte en het ten slotte met den dood zou moeten hebben bekoopen, gaf zij eindelijk toe, maar is toen diep bedroefd en luidkeels schreiende weg gegaan. Post hoc is het kind beter geworden.

Maar het is beter ziekten te voorkomen dan te genezen, en er zijn dus gelukkig ook voorbehoedmiddelen. Zoo is het bijv. geraden om de kol, wanneer ze ons op den rechter schouder een klap geeft, er dadelijk een op den linker terug te geven.

Vaak ziet de kol vóór iemand harer kennissen sterft, een lijkstatie aankomen. Dat behoeft men maar zoo dadelijk niet te gelooven, want er zijn bewijzen voor. Als men een kol bij zulk een gelegenheid ongemerkt van achteren over den linker schouder ziet, kan men precies het zelfde waarnemen als zij.

Maar oppassen blijft toch altijd de boodschap. Zoo is het bijvoorbeeld gevaarlijk bij een stervende kol te waken. Wie er bij is, als zij den geest geeft, erft 'die rarigheid'.

□□□

1) Dit verbranden van het kussen is een z.g. sympathische handeling. Door de geheimzinnige betrekking, die tusschen dat kussen en de kol bestaat, raakt de laatste vol brandblaren, als het eerste verhit wordt. Dit is natuurlijk erg pijnlijk en de kol begeeft zich naar de stookplaats om het branden te beletten.

Na aldus een algemeen overzicht van het kennen en kunnen der kollen gegeven te hebben, zal ik in de volgende regelen laten zien hoe om hun doen en laten heele verhalen zijn gesponnen, die eveneens gemeen goed van andere streken en volken zijn:

I. Er was een vrouw, die pannekoeken wilde bakken, maar geen meel in huis had, dat ze daarom bij haar buurvrouw ging halen. ‘Dag’ zei ze, ‘vrouw’ zei ze, ‘mijn’, zei ze, ‘man’, zei ze, ‘zal’ zei ze, ‘wel’ zei ze, ‘betalen’ zei ze. Toen ging ze aan het bakken. Maar terwijl ze bezig was, kwam er een kat bij haar, die een gouden ring aan den poot had. Dat vertrouwde ze niet; want menschen dragen ringen, maar katten niet. Ze pakte het beest dus beet, sneed zijn poot af en gooide dien in de kokende olie[1]. Den volgenden dag vroeg ze hoe het met haar buurvrouw was. Die lag ziek te bed met een zeere hand en brandwonden[2].

II. In het jaar 1839 spookte het te Zunderdorp in een boerenwoning. Daar woonde een zeker meisje bij haar grootmoeder. Dat meisje heette Alida M. Iederen nacht werd ze in haar slaap mishandeld. Nu meende men dat de grootmoeder haar bekolde. De gemeenteraad besloot ten slotte zich met de zaak te bemoeien. Er werd gewaakt door Dirk B., een oud-strijder van Waterloo, gewapend met een scherpen graaf. Hij bemerkte niets bizonders. Later door vijf personen, die ook niets zagen. Men dacht dus dat het meisje uit ondeugendheid zich zelf die wonden toebracht, en heeft het, aan handen en voeten gebonden, in de bedstee gelegd. Maar het hielp geen steek. Zij riep steeds: ‘ik voel het komen, daar komt het weer an’. Eens op een vroegen morgen, 't was winter, zagen de wakers een witte gedaante gaan. Zij zijn die

1) Weer een sympathische handeling dus. Zie daarover ook Boekenoogen t.z.p. 128 B, een verhaal uit Buiksloot, door mij opgeteekend.
2) Dit verhaal 124 A. 2. Boekenoogen t.z.p. ‘Van Kollen die in veranderde gedaante werden verwond’ is door mij te Broek en het daaraan voorafgaande 124 A. 1 te Uitdam opgeteekend. Van deskundige zijde is mij verzekerd, dat de vorm, waarin dit verhaal is gegoten, op een hoogen ouderdom wijst.

gevolgd tot het Achtergat[1)] bij den Broekermeerdijk, daar verdween die en men heeft haar nooit meer gezien. Kort daarop stierf de grootmoeder, werd het meisje beter en heeft men nooit meer iets gezien. Aardig was, dat, als de wakers in de kamer waren, de grootmoeder niet in de kamer was. Gedurende het waken had men geen licht op. (Uit den mond van een Zunderdorpervrouw opgeteekend).

III. ‘Mijn grootvader woonde op Urk en mijn grootmoeder heeft mij dikwijls verteld dat, toen zij jong was, daar een vrouw leefde, die kollen kon. Dat wijf gaf de kinderen dikwijls wat, maar mijn grootmoeder werd altijd door haar ouders daarvoor gewaarschuwd en verboden, iets van wat ze kreeg op te eten. Op een goeden dag kwam mijn grootmoeder, die toen nog een jong meisje was, thuis met een paar suikeren ballen, zoo als je nou ook nog wel kunt krijgen, van twee voor een cent. Haar vader nam die dadelijk af, deed ze in een pannetje, sloot dit met een dekseltje en begroef toen alles achter het huis. Den volgenden dag ging hij kijken wat er van de ballen over was. Hij groef dus het potje op en wat vond hij denk je? Geen suikeren ballen, maar wel twee padden in plaats daarvan’. (Uitdam).

Diezelfde ondervinding had een Broeker-vrouw, afkomstig van Nunspeet. Toen zij, als kind, van een heks suikeren ballen had gekregen, zette haar vader die in een pannetje op de kast. Ook die waren den volgenden dag in padden veranderd.

IV. Er was ereis een molenaar, die zijn molen 's nachts maar niet wou draaien. Wat ze er aan deden, het gaf allemaal niets. Geen knecht kon hij houden; want, of ze kwamen verschrikt 's nachts uit den molen vliegen, of ze bestorven het, als ze er een poosje geweest waren. Op een goeden dag komt er een bedelaar aan de deur: ‘Wil je helpen malen’, zei de molenaar, ‘dan kan je veel geld verdienen’. Natuurlijk wou die arme man dat wel. ‘Dat's dus afgesproken’, zei de molenaar, maar je moet weten dat er iederen avond een verschrikkelijk leven in den molen is en dat we hem maar

1) Een plas water.

niet op gang kunnen krijgen. ‘O, daar ben ik niet bang voor, ik zal wel waken. Maar tot aan de bovenste sport toe moet je op iedere tree van de trap een kaars te branden zetten’. Dat gebeurde. Eerst zaten ze samen stil bij 't vuur, maar toen het 's avonds later werd, hoorden ze opeens een gestommel en een leven; alle kaarsen werden na mekaar uitgeblazen en er kwamen een massa zwarte katten binnen. Toen die bij de tafel kwamen en daar ook de kaars wilden uitblazen, zei de bedelaar: ‘Su, St, poesjes, dat most jelui nou niet doen, want dan kunnen we niks zien en ik wil dan een lekker kop koffie zetten, dan kunnen we gezelliger zitten praten’. Dat zei hij er maar om, want hij had het kokende water voor wat anders noodig. De katten gingen dus bij het vuur zitten en ze begonnen waarachtig te praten ook. Maar den molenaar werd het intusschen te benauwd. ‘Ik ga er tusschen uit’, zei hij, ‘ze hebben er al zoovelen gemold en ik blijf liever nog wat leven’.

Toen ze zoo een poosje hadden zitten praten, zei de eene kat tegen de ander: ‘We mosten hem er even uitwippen’. De knecht deed net of hij niets hoorde. Een poos later zeiden ze weer: ‘We moesten hem er even uitwippen’. Maar toen zei er een: ‘Laten we wachten tot roodbontje komt’. Niet lang daarna kwam een roodbonte kat binnen stuiven. ‘Nou wordt het mijn tijd’, dacht de bedelaar; hij neemt een pollepel en begint de katten met het kokende water te gooien. Jankend en schreeuwend liepen de katten toen vort en van dat oogenblik af, begon de molen te draaien. En toen de molenaar 's morgens kwam kijken, waren er al een paar zak gemalen. Maar het ergste kwam achteraan, want de juffrouw van den molenaar zat vol brandblaren. Die was dus een kol en had een handje in de spokerij gehad. (Door mij te Uitdam opgeteekend[1].

Volgens een dergelijk verhaal uit Zuiderwoude, deed die juffrouw dat, omdat zij niet in den molen wilde blijven wonen. Ze was volgens haar meening rijk genoeg om een gewoon burgerhuis te kunnen betrekken. Omdat haar man dat niet met haar eens was, plaagde ze hem op deze wijze.

1) Zie Boekenoogen t.z.p. No. 111 ‘van een betooverden molen’ en No. 109 ‘van de verbrande spoken’, eveneens door mij opgeteekend.

V. Zooals je weet krijgen de matrozen op een schip op bepaalde tijden een oorlam. Op zekeren dag was er wat gebeurd, waarvoor de equipage gestraft werd met inhouden van hun borrel. Toen vroeg een van de bemanning of hij het volk wat schenken mocht zonder in de kombuis te komen. Dat stond de kapitein toe. Toen haalde de man een kraantje uit zijn zak, draaide dat in den mast en tapte toen aan ieder een glaasje jenever, een bittertje, een brandewijntje of wat ze anders begeerden. Ieder was natuurlijk ten hoogste verwonderd. Toen het schip een poosje in volle zee was, ver van het land, toen kreeg die matroos het benauwd. Hij verzocht den kapitein de valreep te laten zakken en hem er af te laten. Deze dacht dat de man gek was. Maar toen hij al benauwder werd en bleef aandringen, stond men zijn verzoek toe. Hij kwam naar beneden en wandelde op het water. Daar het schip een groote vaart had, zag de bemanning hem al meer en meer verdwijnen. Eindelijk kon men met den verrekijker alleen zijn hoofd nog onderscheiden; maar of hij eindelijk nog aan land gekomen of verdronken is, dat weet ik niet[1].

VI. Mijn grootvader heeft ook eens wat beleefd met klaverenboer. Hij was met anderen op een rondje. Toen zeide oude S. tegen hem: ‘Steek klaverenboer in je zak en leg hem dan ergens neer, dan zal ik maken dat hij te gelijk met je weer hier is’. Grootvader nam klaverenboer en ging naar buiten. Hij kneep een hoekje van de kaart af en legde hem toen, een kwartier van huis, in het natte gras; toen liep hij weer terug naar de gasten. Maar jawel, tegelijk met hem was ook klaverenboer er weer. Van het blad was een hoekje af en het stukje, dat grootvader in den zak had, paste er aan; bovendien was de kaart nat. S. bleek het in dien tusschentijd erg benauwd te hebben gehad.

Eens heeft S. klaverenboer een flesch jenever laten halen. Grootvader heeft hem aangepakt, maar later zei hij: ‘Dat doe ik nooit meer’; want de flesch was gloeiend heet.

1) Zie Boekenoogen t.z.p. ‘van eene wonderlijken tapper.’ Aan mij door iemand uit de Beets (N.H.) verteld. Frappant is de overeenkomst met de scène in Auerbach's Kelder te Leipzig in de Faust.

Beide keeren slaakte S. een zucht van verlichting, toen de toer verricht was en zei: 'Dat is net van pas'[1].

VII. Op Terschelling had een jonge boer verkeering met een meisje, dat niet alleen rijk, maar ook mooi was en waar hij dus razend veel van hield. Op een goeden dag zei een kennis tegen hem 'Jan', zei hij, want Jan heette die jongen. 'Jan je hebt een beste meid, maar het is een kol'. 'Ben je mal', zei hij. 'Nou', zei de ander, 'als je me niet gelooven wilt, dan moet je maar eens naar haar huis gaan als ze je niet te verwachten is'.

Dat deed hij. Op een avond, toen hij wist dat ze al te bed waren, ging hij er heen. Wat of hij zoo laat nog moest doen? 'Nou, hij moest zijn meisje noodzakelijk spreken'. 'Ja die lag al te bed; maar hij moest er maar naar toe gaan: ze zouden mekaar niet bijten'. Hij komt bij het bed en ja, zij lag te slapen. Hij roept haar bij haar naam, maar zij geeft geen antwoord. Hij stoot haar eens aan, hij schudt haar heen en weer, maar er was geen leven in te krijgen. 'Dat is raar', dacht hij. Dus ging hij op het beddebankje zitten en ging aandachtig zitten kijken. Op eens hoort hij krabbel de krabbel, net of er een muis bij den wand neerging. En dat was ook zoo, want meteen zag hij een muis regelrecht naar den mond van het meisje loopen en daar inspringen. Een oogenblik later begon zij diep te ademen en werd ze wakker. Toen deed hij quasi zijn boodschap en ging weg zonder wat te laten blijken. Maar hij moest er meer van hebben. Een paar dagen later, toen haar vader en moeder uit waren en het al knapjes laat was, ging hij er weer op af. Zij zat op een stoel te slapen, met een stoof onder haar voeten. Maar wat hij deed of niet en deed, zij bleef slapen. Hij ging dus weer zitten kijken. En jawel, niet lang daarna sprong er een groote vonk uit den vuurpot net in haar mond. Toen zuchtte ze en kwam weer bij. Hij wist toen genoeg en heeft op staanden

1) Zie Boekenoogen t.z.p. 119. C. 'Van Klaveren boer.' Abusievelijk vertelt hij dat het te Hoorn is opgeteekend, dit moet zijn Broek in Waterland. Hij vermeldt daar ook 2 parallellen 119 A en B, waarvan de eerste in Zuiderwoude, de ander in Broek is opgeteekend, uit den mond van iemand uit Hoorn, die daar logeerde.

voet het engagement afgebroken. (Uit den mond van een Uitdammer, wiens grootvader een Terschellinger was, opgeteekend)[1].

VIII. In den Belmermeermolen (gemeente Broek in Waterland, maar vóór Napoleon I, gemeente Zuiderwoude), woonde vroeger een moeder en een dochter. De dochter had verkeering en de vrijer kwam Zondagavonds bij haar opzitten, dat wil zeggen: nadat de andere huisgenooten te bed zijn gegaan, nog wat met haar blijven vrijen. Hij moest echter beloven dat hij vóór twaalven weer heen ging. Dat deed hij in den beginne dan ook trouw. Maar hoe gaat het: hoe meer ze mekaar kenden, en hoe vertrouwelijker ze werden, des te moeilijker werd het afscheid; en eens op een avond gaf hij er dan ook gewoonweg de brui van om heen te gaan, hoe het meisje ook drong en eindelijk smeekte. Daar sloeg de klok twaalf. Op eens viel het meisje van haar zelven; ze werd zoo bleek als een doek, en wat hij ook deed om haar bij te brengen, er was geen leven in te krijgen. Ten einde raad bedekte hij haar gelaat met een zakdoek en ging haar moeder roepen, maar die lag ook buiten kennis. Die gooide hij een laken over het hoofd en ging daarop weer naar zijn meisje toe. Toen zag hij dat een groote bromvlieg al om haar gezicht vloog. Hij haalde de zakdoek weg en de vlieg vloog in haar mond en het meisje kwam bij. Hij vertelde wat hij gedaan had en wat hij gezien had. Het eerste wat ze zei was: ‘en ligt moeder nu nog met het laken op haar hoofd?’ ‘Ja’, zei hij. ‘O jemig’, zei ze, ‘dan is moeder dood, want de tijd is verstreken’. Het was onder de hand twee uur geworden. Zij gingen kijken en ja, moeder was dood. ‘Wat een rarigheid toch!’ aldus mijn zegsman[2]. (Zuiderwoude).

IX. In Nunspeet leefde voor ± 70 jaar een man, die kon heksen. Als hij het deed kroop er een muis uit zijn mond en viel hij bewusteloos neer. Daarom noemde men hem Peter Muus. Als hij dan zoo lag trokken de jongens een cirkel om hem heen met een stuk krijt. Na een poosje kwam

1) Zie Boekenoogen t.z.p. No. 123 ‘Van Kollen kan de geest het lichaam verlaten.’
2) Zie ook Boekenoogen t.z.p. No. 123 C.

dan de muis terug en probeerde door den cirkel heen te breken, wat haar echter niet gelukte. Als het spelletje lang genoeg naar hun zin geduurd had maakten ze een opening, door het krijt met spuug weg te wisschen. Daar vloog de muis dan dadelijk doorheen, wipte in Peters mond en hij kwam weer bij[1].

X. Dat de kollen in een botermoud[2] varen, dat heeft mijn eigen grootvader zelf gezien. Je moet dan weten dat mijn moeders vader op Terschelling woonde. Hij had zoo'n mooien vogel en daarom noemden ze het huis het vogelenhuisje. Op een goeden nacht hoorde hij mooi zingen. Hij dacht: wat kan daarvan de reden zijn? en ging eens kijken. Maar er was niets. Hij wou weer heengaan, maar toen zag hij een botermoud aankomen, en eer hij 'ja' kon zeggen zag hij een vrouwspersoon er uit stappen en aan land gaan. Dat vertrouwde hij niet, want zij moest zich bepaald veranderd hebben, anders kon ze onmogelijk in dien moud gezeten hebben. Toen de vrouw uit het gezicht was, ging mijn grootvader kijken: het was een gewone boerenbotermoud met een paar pollepels er bij. 'Daar moet ik meer van weten', dacht hij, en hij nam den moud weg en verstopte die onder het wier. Na een tijd kwam de vrouw terug, ze zocht overal naar de moud en toen ze die niet vond, liep ze naar het vogelenhuisje, en zei tegen grootvader: 'Geen mensch anders als jij kan hem hebben, zeg waar je hem gedaan hebt, want ik moet noodzakelijk weer weg. Dan krijg je morgennacht een paar lekkere Amelander koeken'. Grootvader zei haar toen waar de moud was. En de koeken heeft hij ook gekregen, maar daar heeft hij niet van durven eten. (Te Uitdam door mij uit den volksmond opgeteekend[3].

XI. Er was eens een schipper, die een schuit had, maar er zelf nooit in sliep. Hij, noch zijn knecht. Eens kreeg hij

1) Te Broek in W. opgeteekend uit den mond van een vrouw, die te Nunspeet geboren was. In mijn stukje 'Iets over kollen en belezen' maak ik melding van een kol, die niet over een stok durft heen stappen.
2) Houten bak, waarin de boter gedaan wordt nadat ze gekarnd is en waarin ze wordt uitgewasschen en doorgewerkt.
3) Zie Boekenoogen t.z.p. 126 A, 'Van varende heksen.' Hij vermeldt daar nog meer van dergelijke verhalen, ook uit andere streken.

een nieuwen knecht en toen die 's morgens opstond, zag hij dat de schuit precies anders om lag, als hij hem den vorigen avond gelegd had. Hij vertelde dat aan zijn baas, maar die zei: ‘O, dat is niks, dat gebeurt alle nachten en daarom willen wij er ook niet in slapen’. ‘Nou, ik dan wel’, zei de knecht, en ging 's avonds in het vooronder wakker liggen. 's Nachts hoorde hij opeens een groot geraas. Er werd door verscheiden personen over het dek geloopen, gerend zelfs, en hij hoorde schreeuwen: ‘maak los de touwen, haal op de zeilen, gooi om dat roer!’ en een poos later voer het schip weg. Na eenigen tijd lag het weer stil. Toen klom hij naar boven, stak zijn hoofd door het luik en zag dat een tak van een Chinaasappelenboom met Chinaasappelen er aan over het dek hing. Hij maakte daaruit op dat hij in China was, brak den tak van den boom af, nam hem mee naar beneden en hield zich toen weer slapende. Kort daarop hoorde hij het zelfde rumoer als vroeger, de zelfde bevelen werden gegeven en de schuit zette zich weer in beweging. Na eenigen tijd werd het weer stil en ging hij weer kijken, en zag nu dat zijn schip weer op zijn oude plaats lag aan den Langendijk, want daar gebeurde het.

's Morgens vertelde hij den schipper alles wat hij den vorigen nacht beleefd had en toonde, als bewijsstuk, den tak met Chinaasappelen. Toen liet de vrouw van den schipper, die daar bij zat, zich ontvallen: ‘Nou het was je geluk dat er bekend volk bij was, anders was je er zoo goed niet afgekomen en hadden ze je zeker vermoord’. Dat gezegde vond hij vreemd en zei er dus niets op terug, maar ging er over nadenken wat zij daar toch mee bedoeld kon hebben. Toen hij er lang genoeg over gedacht had, vroeg hij aan zijn baas of de vrouw 's nachts wel altijd thuis was. ‘Jawel’, zei de schipper’, ‘maar waarom vraag je dat?’ ‘Nou ik ben er zoo zeker niet van als jij’, zei de knecht. ‘Dan weet ik geen beter raad, dan dat je van nacht bij ons in de kamer komt slapen, dan kan je je zelf overtuigen, niet alleen dat ze thuis is, maar ook zien hoe vast ze slaapt’. Dat vond de knecht goed. Toen het middernacht geworden was, riep de knecht den schipper wakker en zei: ‘je vrouw ligt daar nu schijnbaar rustig te slapen, maar laten we nu ers probeeren of we haar wakker kunnen krijgen’. Daar de schipper dat goed

vond, riepen ze haar aan, schudden haar heen en weer, maar het gaf niets, de vrouw sliep en bleef slapen. Toen zei de knecht: ‘laten we haar nu eens in de andere kamer dragen en daar te bed leggen’. Dat gebeurde. Na eenigen tijd hoorden zij eerst zachtjes, maar later al harder kermen, zuchten en klagen. Toen dat een poosje geduurd had zei de knecht: ‘Laten we haar nu weer in haar eigen bed leggen’. Dat ging aan en nauwelijks lag ze daar of het gekerm hield op en de vrouw werd wakker. Toen ze haar man en den knecht gewaar werd, zei ze: ‘zoo, ben jelui nou al op, geef me dan maar gauw een kop koffie, ik heb zeker vast geslapen’. Maar de knecht wist nu genoeg en de baas ook: namelijk dat zijn vrouw een kol was en dat zijn schip iederen nacht onder haar bevel naar China voer’.

De Zuiderwouder, die mij dit verhaal vertelde, was zoo welwillend mij ook de verklaring te geven, waarom de knecht voorstelde het slapende lichaam der vrouw naar de andere kamer te dragen. Hij zei dan: ‘de kol[1)], die haar lichaam had verlaten om de reis naar China te maken, wilde natuurlijk na thuiskomst in zijn oude nestje terugkeeren, maar vond dat niet, doordien men de vrouw in de andere kamer had gelegd. Daarop begon de kol te zuchten en te kermen, maar hield daar mee op, toen men haar weer op haar eigen bed had gelegd, want toen zocht hij zijn oude plaats weer op, er kwam weer leven in het lichaam en de vrouw werd wakker’[2)].

XII. Hoewel ik het volgende verhaal reeds elders heb meegedeeld[3)], wil ik het hier nog eens neerschrijven, omdat het eenigszins anders is dan de voorgaande en niet alle lezers in de gelegenheid zijn gemakkelijk het toen geschrevene te kunnen bekomen.

1) Onder kol verstaat men zoowel een heks, als de geest, die het lichaam van de heks van tijd tot tijd verlaat.
2) Reeds in 1893 heeft Dr. Boekenoogen een gelijksoortig verhaal verteld in de Navorscher blz. 164, getiteld: ‘het Snelzeilende schip’ en door hem aan de Zaan opgeteekend. In Volkskunde geeft hij als No. 63 van de Ned. Sprookjes en Vertelsels twee verhalen getiteld: ‘Het betooverde jacht,’ die van mij afkomstig zijn. Zie ook Bakker ‘Iets over kollen en belezen.’ l.c. Dr. B. teekent daarbij aan dat hij velerlei verwanten uit allerlei streken kent.
3) C. Bakker l.c. Iets over kollen en belezen.

Een boerenknecht verkeerde met een boerendochter. Hij moest voor den boer gaan werken op een afgelegen stuk land, dat bovendien slechts over water te bereiken was. Hij had daar weinig lust in, omdat hij dan niet op tijd zijn eten kon krijgen. De boerendochter overreedde hem evenwel door de belofte, dat zij dan wel zorgen zou, dat zijn middagmaal op tijd kwam. Hij ging er dus heen. Op etenstijd stond plotseling zijn meisje voor hem met een ijzeren potje met eten, zonder dat hij haar had zien aankomen, zonder dat er een schuitje was of iets van dien aard. De volgende dagen hetzelfde spel. Dit trok hij zich zoo aan dat hij eenige dagen ziek werd. Zijn meisje bezocht hem geregeld en hij bemerkte niets aan haar. Hij herstelde, doch op het ziekbed had zich bij hem het idee vastgezet dat hij, het kostte wat het wilde, de oorzaak van het vreemde geval zou ontdekken. 's Avonds, toen het goed donker was, ging hij er alleen op uit. Bij de boerenplaats gekomen, zag hij een lange witte gedaante onbewegelijk staan. Hij ging er heen en ontdekte dat het zijn meisje was. Hij sprak haar aan, doch kreeg geen antwoord. Hij vroeg, wat zij daar doen moest, hoe zij er kwam, enz., zonder dat er eenig leven of beweging in haar kwam. Toen werd hij boos, gaf haar een klap, doch zonder resultaat. Ten slotte pakte hij haar beet en kwakte haar lang uit op den grond, wat zij toeliet zonder zich te verroeren. Zij was als een levenlooze plank. Hiertoe had hij al zijn moed noodig gehad; doch thuis gekomen, werd hij ten tweede male ziek. Zijn meisje kwam hem weer bezoeken. Hij vroeg haar naar den vorigen avond, maar zij hield zich of zij nergens van wist. Ten slotte kwam er uit, dat zij in haar slaap haar schouder bezeerd had; en eindelijk bekende zij, dat in den slaap haar geest het lichaam verliet en ronddwaalde. Zij beloofde hem, dat zij hem geen kwaad zou doen. Aangezien hij evenwel geen lust had met een kol te trouwen, heeft hij de verkeering afgebroken. (Te Broek door mij opgeteekend uit den mond van iemand te de Beets N.H., geboren)[1].

Omdat waarzegsters en kaartlegsters volgens de volks-

1) Zie ook Boekenoogen t.z.p. 123 A ‘Van Kollen kan de geest het lichaam verlaten.’ Het verschil met de andere verhalen bestaat hierin, dat het meisje niet rustig sliep en de spieren ontspannen waren, maar dat zij stond en alle spieren gespannen waren (katalepsie).

meening ook met den duivel in verband staan en door hem in staat zijn op bovennatuurlijke wijze de toekomst te voorspellen, en voor gewone stervelingen verborgen zaken te ontdekken, reken ik haar ook tot deze rubriek en laat een paar sprekende verhalen, die over haar hier in omloop zijn, volgen:

XIII. Het was kermis te Overleek (tusschen Monnikendam en Ilpendam). Een Zuiderwouder ging er heen met zijn meisje en nog acht andere paren. Voor de aardigheid besloten ze zich eens te laten waarzeggen, hoewel ze er geen geloof aan hechtten(?) Op eens zei het wijf tegen één van de meisjes: 'nou wees jij maar zoo vroolijk niet, kijk jij maar eens achterom'. Toen ze dat gedaan had, werd ze zoo wit als een doek. De anderen vroegen natuurlijk, wat haar scheelde en het antwoord luidde: 'daar stond mijn eigen doodkist'. Drie dagen later was ze een lijk.

Nou, aan de anderen werden de gewone foefjes verteld, van hoeveel kinderen ze zouden krijgen, dat ze een erfenis te wachten hadden enz., maar tegen den broer van W.K., die nu nog in Broek woont, zei zij, toen hij schoppen- of klaverenboer trok (dat weet ik zoo precies niet meer): 'Dat is ook niet van het mooiste, maat'. 'Wat dan', vroeg hij. 'Wel, jij zult een fistel krijgen en daaraan sterven', zei het wijf.

En dat is uitgekomen ook. Hij heeft later een fistel gekregen, moest zijn gewonen boerenwerk na eenigen tijd opgeven en heeft het sigarenmaken moeten leeren om in zijn onderhoud te oorzien. Ten slotte is hij er aan gestorven.

XIV. Een heer had schepen op zee. Achtereenvolgens kwamen allen behouden weer binnen, op één na. Dat was weg en bleef weg. Zijn vrouw ried hem aan om naar de waarzegster te gaan en daar te gaan hooren wat de oorzaak daarvan kon zijn. Hij had daar geen zin in, omdat hij niet aan de uitspraken van waarzegsters geloofde. Maar omdat het schip maar steeds weg bleef en zijn vrouw hem bovendien al maar aan zijn hoofd zeurde, gaf hij ten slotte toe en begaf zich naar het opgegeven adres. Zoodra hij de kamer bij haar binnenkwam zei het wijf: 'jij komt ook niet uit je zelf, jij wordt gestuurd om eens te vernemen naar je laatste

schip. Nou tot op dit oogenblik ging het er goed mee, maar van nu af zal het averij krijgen en vergaan, omdat jij niet in mijn kunst geloofde'.

Inderdaad is het schip vergaan en bij navraag, aan later thuisgekomen, geredde manschappen, bleek hem, dat zijn schip vergaan was op den dag en het uur, dat hij naar de waarzegster geweest was.

Van vroolijker aard is het volgende verhaal:

XV. Eenige meisjes gingen op de kermis naar een waarzegster. Een van haar werd door die vrouw apart geroepen en toen voorspelde zij haar, dat ze met een Gelderschen Heer zou trouwen, dat ze veel van hem zou houden en zeer gelukkig met hem zou zijn. Nog denzelfden avond vroeg een onbekende heer haar ten dans; hij viel in haar smaak en zij in de zijne, en daarom gingen ze voor het verdere gedeelte van den avond met elkaar uit. Dit had ten gevolge dat zij na afloop van de kermis de kennismaking voortzetten en na eenigen tijd met elkaar trouwden. Die heer kwam uit Gelderland; het meisje hield veel van hem en ze zijn zeer gelukkig met elkaar geweest.

C. BAKKER, *arts*.

(Slot volgt).

Het vrijheidsbeginsel[1].

> Civil, or Social Liberty.... is likely soon to make itself recognised as the vital question of the future. (J. Stuart Mill, 'On Liberty').

Het woord 'Vrijheid' is een verleidelijk woord. Het roept gedachtenassociaties op, die het in een zonnig licht zetten. Het vooronderstelt onvrijheid, maar overwonnen; het doet denken aan dwang op politiek en, meer nog, op geestelijk gebied, maar slechts als toestanden uit een donker verleden, waartegenover nu met te meer blijheid de Vrijheid straalt. Ook over de toekomst lijkt dat licht te schijnen, mits maar de Vrijheid het leidende beginsel blijve. Men is daarom geneigd van ganscher harte zijn steun te verleenen aan die groep, aan die partij, die zonder meer het woord 'Vrijheid' in haar banier heeft geschreven, daar immers slechts een politiek die vóór alles vrijheid beoogt te brengen of te behouden, een waarborg kan zijn voor de mogelijkheid van individueele ontplooiing, van cultuur en welvaart voor de samenleving. Daarom zal ook slechts die partij waarlijk het algemeen belang kunnen behartigen, die zich laat leiden door het ééne groote beginsel, dat der Vrijheid, en niet door overwegingen van oogenblikkelijk belang voor, zij het ook groote, groepen der bevolking.

Maar helaas is het niet mogelijk zich te beperken tot een heilige verrukking over de vrijheid; heeft men dit beginsel

1) Naar aanleiding van: 'De wijsgeerige grondslagen van het staatkundige Vrijheidsbeginsel', door Mr. Gerbert Scholten, in 'De Gids' van November '21.

als leidsvrouw aanvaard, en de absolute waarde ervan erkend, dan moet men weer terugkeeren tot het relatieve, en dit beginsel nader omschrijven, zoodat het bruikbaar wordt voor een staatkundige partij, dit is voor de praktijk. En dan blijkt dat, zooals ieder begrip, ook dit der vrijheid pas vorm krijgt door beperking, dat men slechts kan zeggen wat het gebied der vrijheid is, als men kan zeggen waar dwang toepassing mag vinden. Het vrijheidsbeginsel blijkt pas praktische waarde te krijgen door erkenning van de noodzakelijkheid van dwang, de vrijheid keert terug tot haar tegendeel, de onvrijheid, om in onverbreekbaren band met deze verder te bestaan.

De leuze der vrijheid-zonder-meer blijkt voor de praktijk, dat is voor de staatkundige partij, slechts de waarde van een - verleidelijke - leuze te hebben, maar ook niets meer dan dit. Deze schoonklinkende leuze is in den staatkundigen strijd steeds aangeheven, als het wenschelijk leek een wapperende vlag te hebben, en zal ook steeds aangeheven worden, zoowel omdat het daarmede aangegeven ideaal nooit vervuld kan worden, als ook omdat er zoo vele verschillende opvattingen door gedekt worden. Het woord Vrijheid kan zoowel het beginsel zijn waarin een kostbare overtuiging zich laat samenvatten als het pseudoniem waarachter de massa der overtuigingloozen zich verschuilt, die ieder op hun eigen gebied geen dwang wenschen, wier belangen momenteel door vrijgelaten-te-worden het best gediend zijn.

Zoo krijgt dus het beginsel van vrijheid, wil het niet identiek zijn met anarchisme, pas dan waarde voor de politiek, als het nader bepaald, dat is ingeperkt wordt; als zoo nauwkeurig mogelijk omschreven wordt in hoeverre de vrijheid van den eenen individu tegenover den ander mag strekken, waar deze moet ophouden. Zoo moet, al wie de vrijheid nastreeft, beginnen met een afperking van het terrein waarop ze gelden mag en moet, het terrein waarop machtsuitoefening in eenigen vorm van buiten af onvoorwaardelijk moet worden afgewezen. In zijn pleidooi voor het beginsel der vrijheid (‘On Liberty’, Chap. 1) begint Stuart Mill dan ook met het aangeven van dit terrein; ‘the appropriate region of human liberty’ omvat allereerst het innerlijk leven: vrijheid van geweten, vrijheid om zijn eigen meening en overtuiging te hebben op ieder gebied; vervolgens het gebied van smaak, en

doelstelling: vrijheid om zijn levensplan in dat kader te zetten, hetwelk het meest overeenkomt met ieders karakter, om te handelen zooals men verkiest op eigen verantwoordelijkheid, mits men zijn mede-schepselen niet hindert; tenslotte de vrijheid om zich met zijn medemenschen te vereenigen tot ieder doel, dat anderen niet schaadt. Het algemeene beginsel is dat van zoo groot mogelijke vrijheid en zelfverantwoordelijkheid voor ieder individu; de beperking, die aan dit beginsel inhoud geeft, is dat door deze vrijheid die van anderen niet geschonden worde. 'The only part of the conduct of any one, for which he is amenable to society, is that which concerns others. In the part which merely concerns himself, his independence is, of right, absolute. Over himself, over his own body and mind, the individual is sovereign' '...the only purpose for which power can be rightfully exercised over any member of a civilized community, against his will, is to prevent harm to others'. De practische waarde van het vrijheidsbeginsel voor den individu kan dan ook slechts gelegen zijn in de beperkingen die anderen, dus ook hemzelf, opgelegd zijn. 'All that makes existence valuable to any one, depends on the enforcement of restraints upon the actions of other people'. Beperking, dwang, is voorwaarde voor vrijheid.

Wil een staatkundige partij in haar wapen dus voeren het devies 'Vrijheid', dan kan dat slechts beteekenis hebben, als onmiddellijk daarop een beperking van dat begrip binnen zekere grenzen volgt, als dat beginsel verklaard wordt door een omschrijving van den dwang, die toelaatbaar of noodzakelijk geacht wordt om de verwerkelijking van het beginsel zoo veel mogelijk te benaderen. Waar echter wel iedere staatkundige partij - althans als einddoel - een zoo groot mogelijke mate van vrijheid voor wenschelijk moet houden, en een zoo klein mogelijke mate van dwang als noodzakelijk middel om tot deze vrijheid te geraken, kan het verschil tusschen meerdere politieke partijen in dit opzicht slechts gelegen zijn in den omvang van den dwang dien men toelaatbaar acht. Heft een dezer partijen de leuze der vrijheid-zonder-meer aan, dan kan dit niet duiden op een principieel, doch slechts op een gradueel verschil van te kiezen middelen tusschen deze en andere partijen, en dus nooit meer dan...een verleidelijke leuze zijn.

Heeft dus het vrijheidsbeginsel zonder meer voor de praktische politiek geen wezenlijke waarde, ook de wijsgeerige fundeering van dit beginsel zal zich o.i. niet kunnen beperken tot het postulaat der vrijheid. Immers bestaat deze fundeering in de erkenning van de waarde van de vrijheid als middel tot bereiking (bevordering) van het a priori gestelde doel: slechts in vrijheid kan de mensch als redelijk en zedelijk wezen leven en zich ontplooien. De vrijheid is dus waardevol, voorzoover ze voldoet aan de haar toegedachte taak om voorwaarde te zijn voor de verwezenlijking van dit doel: het zelfstandig zich uitleven van den redelijken en zedelijken mensch. Van den mensch, d.w.z. van iederen mensch; niet naar het Bentham'sche beginsel van het grootste geluk voor het grootste aantal, een vergelijking van qualiteit met quantiteit, maar dit doel gesteld als ideaal voor *ieder* mensch, en met den absoluten eisch verwezenlijking voor ieder gelijkelijk na te streven.

Het middel heeft dus waarde, voorzoover het de belemmeringen, die verwezenlijking van het gestelde doel in den weg staan, kan overwinnen. Deze belemmeringen kunnen gelegen zijn in een wetgeving, die de aan haar onderworpen individuen als onmondig beschouwt, en hen belemmert in hun zelfstandig oordeelen en willen op het gebied, waar slechts de vrije persoonlijkheid souverein kan zijn, ‘the region of human liberty’. Hier kan slechts één eisch gesteld worden: Vrijheid. Daarnaast zijn echter andere belemmeringen, die ook op dit gebied ingrijpen, en wel veelal ernstiger dan de ‘vaderlijke’ zorg van den wetgever, doch, anders dan deze laatste, niet met het vooropgezette doel zulks te doen: natuurlijke gevolgen van de erfelijke ongelijkheid van bestaansmogelijkheid.

De in technischen zin kapitalistische productiewijze (voortbrenging ‘langs omwegen’, door middel van kapitaalgoederen), en het beginsel van particulieren eigendom, leiden tot de (in socialen zin) kapitalistische maatschappij, wier uiterste consequentie (bij algeheele vrijheid) is, volstrekte afhankelijkheid van de groote massa van de bezitters van het onontbeerlijke kapitaal, en productie-alleen-om-winst, met slechts die zorg voor de (doode en levende) productiefactoren, die uit winst-overwegingen geboden is. Hier is de mensch (zij het als arbeider, zij het als kapitaalbezitter) niet meer doel,

‘Selbstzweck’, maar middel tot een buiten zijn persoon gelegen doel, niet meer subject, maar object van het maatschappelijke leven. De eisch van vrijheid vermag hier niets, want eenerzijds kan deze toestand samengaan met de meest volstrekte (formeele) vrijheid, andrerzijds kan hier niet gelden het in het vrijheidsbegrip besloten ethische beginsel, de plicht om tot norm voor het handelen met zijn mede-mensch te maken de wenschelijkheid van algemeengeldigheid van dezen norm voor alle handelen, daar de betrekkingen tusschen de individuen in een zuiver-kapitalistische samenleving, die van elkaar gescheiden zijn door een natuurlijke belangentegenstelling, niet geleid worden door persoonlijke overwegingen, doch voortvloeien uit de immanente noodzakelijkheid van dit ‘stelsel’. De vrijheid *kan* te dezen opzichte dus geen ethische waarde hebben, en niet meer dan formeel zijn; de eisch der vrijheid kan hier dus niet het noodzakelijke middel zijn om de belemmeringen tot het gestelde doel uit den weg te ruimen. Deze belemmeringen bestaan in de ongelijkheid van bestaansmogelijkheid: de niet-bezitter van kapitaal is voor zijn levensonderhoud afhankelijk van den bezitter; de erfelijke ongelijkheid van bezit is oorzaak van de ongelijkheid in de mogelijkheid, om van de vrijheid gebruik te maken ter bereiking van het gestelde doel. Het eerste postulaat is hier dus niet vrijheid, maar: gelijkheid.

Tusschen deze twee soorten belemmeringen in staat een derde: zekere praerogatieven, bij de wet verleend aan een bepaalde kaste of klasse, zij het direct, of indirect doordat voor het gebruik maken van sommige rechten een zekere mate van welstand vereischt is. Ook hier moet de eerste eisch zijn: gelijkheid.

Dit postulaat: gelijkheid, vindt evenzeer als dat der vrijheid zijn fundeering in Kant's ethiek: voor zedelijkheid is vrijheid een vereischte, ongelijkheid die tot onvrijheid voert maakt ook zedelijkheid onmogelijk. Kort en duidelijk wordt dit uiteengezet in een van Kant's ‘kleine Schriften’,: ‘Ueber den Gemeinspruch: Das mag in der Theorie richtig sein, taugt aber nicht für die Praxis’; hfdst. II: ‘Vom Verhältnis der Theorie zur Praxis im Staatsrecht’. De inhoud is in het kort deze. De burgerlijke staat, als rechts-staat beschouwd, is gegrond op de volgende beginselen-a priori: De vrijheid

van ieder lid der samenleving als mensch, de gelijkheid met ieder ander als onderdaan, de zelfstandigheid als burger.

Uit het vrijheidsbeginsel vloeit voort: ‘Eine Regierung, die auf dem Prinzip des Wohlwollens gegen das Volk als eines Vaters gegen seine kinder errichtet wäre, d.i. eine *väterliche Regierung* (imperium paternale), wo also die Untertanen als unmündige Kinder, die nicht unterscheiden können, was ihnen wahrhaftig nützlich oder schädlich ist, sich blosz passiv zu verhalten genötigt sind, um, wie sie glücklig sein sollen, blosz von dem Urteile des Staatsoberhaupts und, dasz dieser es auch wolle, blosz von seiner Gütigkeit zu erwarten: ist der gröszte denkbare *Despotismus* (Verfassung, die alle Freiheit der Untertanen, die alsdann gar keine Rechte haben, aufhebt’).

Het beginsel der gelijkheid wordt gegeven in de formule ‘Ein jedes Glied des gemeinen Wesens hat gegen jedes andere Zwangsrechte’, ieder heeft evenveel recht dwang uit te oefenen op zijn medeburger, *doch uitsluitend door middel van de wet,* die voor allen gelijk is, en ieder dezelfde bescherming verleent. Deze algemeene gelijkheid, zegt Kant, kan zeer wel samengaan met de grootste ongelijkheid van be zit, zij het aan lichamelijk of geestelijk overwicht, zij het aan materieele goederen of zelfs aan rechten (de arme en de rijke, het kind en de ouders, de vrouw en de man (!) of de daglooner en zijn werkgever). Inderdaad ligt in armoede of loondienst op zich zelf niets dat een belemmering kan opleveren voor het gestelde doel; ongelijkheid is slechts in zooverre niet te aanvaarden als het een buiten den persoon gelegen *beletsel* vormt voor dit doel; door armoede en loondienst op zich zelf wordt niet de gelegenheid ontnomen om door eigen inspanning en bekwaamheid op hooger peil te geraken en zelfstandig de ongelijkheid te overwinnen; dit beletsel zal pas ontstaan door de opkomst der industrie, door het ontstaan van een proletarische massa, wier ellende en afhankelijkheid van geslacht op geslacht overgeërfd wordt. Dat tegen deze armoede en minderwaardigheid van een gansche klasse Kant's postulaat der gelijkheid zich wel richt, blijkt o.a. uit deze formuleering: ‘Jedes Glied desselben (de gemeenschap) musz zu jeder Stufe eines Standes in demselben (die einem Untertan zukommen kann) gelangen dürfen,

wozu ihn sein Talent, sein Fleisz und sein Glück hinbringen können; und es dürfen ihm seine Mituntertanen durch ein erbliches Prärogativ (als Privilegiaten für einen gewissen Stand) nicht im Wege stehen, um ihn und seine Nachkommen unter demselben ewig niederzuhalten'. - 'Aus dieser Gleichheit kann auch kein mensch, der in einem rechtlichen Zustande eines gemeinen Wesens lebt, anders als durch sein eigenes Verbrechen, niemals aber durch Vertrag...fallen'. Het contract, waarbij de eene partij door den nood om in haar levensonderhoud te voorzien, gedwongen wordt haar recht op gelijkheid prijs te geven, is onzedelijk; het 'volenti non fit injuria' is niet van toepassing, daar de wil niet vrij is. De ongelijkheid leidt tot onrecht.

Bij de nadere formuleering van het postulaat der zelfstandigheid (als burger, d.i. als mede-wetgever, als stemgerechtigde) wordt met zoovele woorden gezegd dat het erfelijk kapitaal-bezit in het groot, en de daaruit voortvloeiende afhankelijkheid van anderen, indruischt tegen het postulaat der gelijkheid, en wel naar aanleiding van het grootgrondbezit. Want, zegt Kant, 'ohne einmal die Frage in Anschlag zu bringen: Wie es doch mit Recht zugegangen sein mag, dasz jemand mehr Land zu eigen bekommen hat, als er mit seinen Händen selbst benutzen konnte (denn die Erwerbung durch Kriegsbemächtigung ist keine erste Erwerbung); und wie es zuging, dasz viele Menschen, die sonst insgesamt einen beständigen Besitzstand hätten erwerben können, dadurch dahin gebracht sind, jenem blosz zu dienen, um leben zu können? so würde es schon wider den vorigen Grundsatz der Gleichheit streiten, wenn ein Gesetz sie mit dem Vorrecht des Standes privilegierte, dasz ihre Nachkommen entweder immer grosze Gutseigentümer (der Lehne) bleiben sollten, ohne dasz zie verkauft oder durch Vererbung geteilt und also mehreren im Volk zunutze kommen dürften, oder auch selbst bei diesen Teilungen *niemand als der zu einer gewissen willkürlich dazu angeordneten Menschenklasse Gehörige davon etwas erwerben könnte*'.

In de zuiver kapitalistische maatschappij beschikt niet een daad van den persoon zelf over zijn lot - vrijheid of onvrijheid, maar het toeval, de geboorte. Eenerzijds staat de klasse bij welke berust de macht van het bezit en van de ontwikke-

ling, en de vrijheid; andrerzijds, hiervan gescheiden door een natuurlijke tegenstelling van belangen, de klasse van geheel afhankelijke arbeiders, wier deel is onvrijheid, ongelijkheid, onzelfstandigheid. Slechts het langzaam groeiende gevoel dat er onrecht geschiedde, het zuiverder wordende rechtsgevoel, naast de machtsontwikkeling van de arbeidersklasse, en de hierdoor tot stand gekomen 'ethische' wetgeving, vermochten deze consequenties te verzachten, en door het stellen van den eisch van gelijkheid, de mogelijkheid tot zelfstandigheid, d.i.: vrijheid, grooter te maken, het vrijheidsbeginsel recht te doen wedervaren door... uitbouw der dwingende wetgeving.

Het doel dat de wijsbegeerte stelt aan het staatkundig beleid bestaat in het laten van de volstrekte gelegenheid tot ontplooiing van zijn redelijk en zedelijk wezen aan den individueelen mensch. De voorwaarde hiertoe heet: persoonlijke vrijheid; waar een dergelijke mate van ongelijkheid heerscht dan voor vrijheid geen plaats is, is de eerste eisch: gelijkheid.

In de praktijk overgebracht: iedere staatkundige partij, die de absolute waarde van de persoonlijkheid erkent, zal als laatste doel voor haar streven moeten stellen: het bereiken van een zoo groot mogelijke persoonlijke vrijheid. Doch om hiertoe te geraken, moet voorop gesteld worden de noodzakelijkheid om alle ongelijkheid, die hiertoe een beletsel is, weg te nemen, dus een streven naar gelijkheid voorzoover dat noodig en mogelijk is, d.w.z. in vele gevallen een inperking der vrijheid. Op zich zelf kan hier geen bezwaar tegen ingebracht worden, vrijheid en dwang zijn betrekkelijk en de op zeker oogenblik genoten vrijheid kan nooit als norm gelden voor het ideaal der vrijheid: iedere verruiming of beperking hiervan kan slechts beoordeeld worden naar de mate waardoor het ideaal: de grootst mogelijke vrijheid voor *ieder,* hierdoor nader wordt gebracht, waarbij dus zoowel de eenerzijds opgelegde beperking als de daardoor andrerzijds bereikte verruiming der vrijheid moet beschouwd worden.

In een zich ontwikkelende maatschappij zal echter de noodzakelijkheid van deze inperking der vrijheid door de wetgeving steeds grooter afmetingen aannemen. Zoowel omdat de steeds ingewikkelder productieverhoudingen en de daardoor ontstane machtsgroepen in den staat veler vrijheid

in gevaar brengen en dus bescherming door de wet noodig maken, alsook omdat door meerdere ontwikkeling van een grooter deel der volksgenooten het rechtsgevoel van de massa fijner wordt, en onrecht, voortvloeiend uit ongelijkheid, sterker als zoodanig wordt gevoeld, en dus voorkomen moet worden.

Zoo zou dus het beginsel der vrijheid voeren tot den paradoxalen eisch van een steeds omvangrijker en ingrijpender wetgeving, d.i. van een regeling van steeds meer onderdeelen en verhoudingen vanuit één centraal punt - als tenminste dit centrale punt een niet te ontkomen noodzakelijkheid ware. Doch hier kan de oplossing van den paradox, de overwinning van de tegenstelling gevonden worden.

Is de toepassing van het vrijheidsbeginsel individualistisch, d.w.z. wordt de maatschappij, waarin het zal heerschen, verondersteld te zijn een samenleving van los naast elkaar staande individuen, dan moet, zooals wij trachtten aan te toonen, het staatsbeleid dat zich door dit beginsel laat leiden, eerst zooveel dat mogelijk zal blijken, er naar streven om de ongelijkheid tusschen de individuen weg te nemen, en wel door middel van den wetgever, zoodat het vrijheidsbeginsel gevaar loopt om met zich zelf in tegenspraak te komen, en dood te loopen in een normalisatie der individuen, waarbij de middelmatigheid als norm moet gelden.

De toepassing van het vrijheidsbeginsel in een samenleving van moderne structuur, kan dan ook o.i. niet anders zijn dan sociaal, organisch: aan de groepen en belangengemeenschappen, die organisch in de maatschappij zijn gegroeid, evenals aan de rechtsgemeenschappen, moet de grootst mogelijke vrijheid gelaten worden tot het regelen van hun eigen belangen, tot het regelen der verhoudingen en het waarborgen der belangen van de leden dier gemeenschappen. Slechts de kleinere gemeenschappen, wier leden hierin overeen komen dat zij bepaalde belangen gemeen hebben, kunnen hun leden vrijheid laten en een zekere mate van gelijkheid waarborgen (m.a.w. hun rechtstoestand regelen), zonder te vervallen in de noodzakelijkheid van een minutieuse wetgeving, die een overmaat van bepalingen moet bevatten, omdat ze moet passen op allerlei individuen, die behooren tot verschillende belangengroepen, wier groeps- en persoonlijke belangen niet

het minste onderlinge verband hebben, die slechts hun nationaliteit gemeen hebben. Vanuit het ééne centrale punt kunnen slechts de alle individuen gemeen zijnde belangen geregeld, de grenzen bepaald, waarbinnen de vrijheid der onderdeelen zal gelden, de algemeene beginselen gegeven worden.

Niet dus door de leuze der vrijheid-zonder-meer, wier innerlijke tegenstrijdigheid bij iedere poging tot verwerkelijking moet blijken, doch slechts door een *mogelijke* beperking, gelegen in een sociale toepassing, kan het beginsel der Vrijheid ook werkelijk vrijheid brengen, kan een overmaat van Overheidsbemoeienis voorkomen, en kunnen de rechten van het 'höchstes Gut der Menschenkinder', de persoonlijkheid, gewaarborgd worden.

Santpoort, Febr. '22.

J. BIERENS DE HAAN JR.

Arthur Rimbaud.

Er zijn verschijningen in de mensenwereld die doen denken aan kometen. Oprijzend uit een donker heelal, wenden ze ons haar bleek gelaat toe, keren zich om het brandpunt van haar baan heen en verdwijnen in de geheimenis van de onbeperkte ruimte. Waarnemers en cijferaars fixeren haar beeld, de densiteit van haar kern, de bocht van haar wazige vlechten en de stille aanschouwer vindt in de vluchtige voorbijgang van deze bode uit de oneindigheid een nieuw levensraadsel, waarvan hem eens de onthulling zal geschonken worden.

Zo staan wij tegenover Pascal, de profeet Jeremia, Hercules Seeghers, Francis Thompson, Chatterton.

Zulk een verschijning is ook Arthur Rimbaud.

Ontstellend van vroegrijpheid, ontstellend door de diepten, die hunne ziel voor ons opent, ontstellend door hun spraak, die als een echo is uit de harmonie der sferen, een galm van het ongekende, bezoeken zij de aarde en haasten zich terug naar de duistere onbekendheid, waar geen oog ze meer volgen kan.

□□□

Alle vergelijking hinkt: Rimbaud heeft overigens niets, niets van een bleke komeet. Hij is een loeiende haard, of liever, hij is als een wild dier, opgesloten in een kooi, dat rusteloos heen en weer loopt met het heimwee naar de woestijn in het oog en dat vijandschap en dreiging blaast, wanneer men

het te na komt. Het is volmaakt waar, wat Jacques Rivière zegt: Wie Rimbaud wil naderen, moet door een 'flot d'insultes' heen[1]. En in de analyse die hij van zichzelf geeft in *Une Saison en Enfer,* het enige werk dat hij zelf heeft doen drukken, maar dat hij dadelik na de verschijning heeft verbrand, zegt Rimbaud dat hij zijn beulen riep om de tanden te kunnen zetten in de kolven die hem neerbeukten. Wanneer ik hem dan ook hierboven een plaats geef naast Pascal of de profeet Jeremia, dan is dat zeker niet omdat hij iets heeft van de heroïeke overgegevenheid van deze of van de evenwichtige denkkracht van gene.

Rimbaud is, vanaf de jaren zijner puberteit een 'révolté', een muiter. Hij verkeert vanaf zijn zestiende jaar in een permanente staat van dadelik verzet tegen zijn opvoeders, tegen zijn medeburgers, tegen de religie, de kultuur, de kunst, de regeringsvorm, of die Commune heet, dan wel reaktie; hij haat de deugd die hij, ondanks zichzelf, in zichzelf vindt, hij haat het leven zoals hij de dood haat. Een Ismaël, een woudezel van een mens, een, wiens hand is tegen alles en allen.

Een 'révolté' zal hij heel zijn verder leven blijven tot, nog geen veertig jaren oud, hij zijn rusteloos zwerven en dolen op de aardbodem moet beëindigen in het hôpital de la Conception te Marseille, waar hij zich te midden van zijn ontzettend lijden bewust overgeeft aan zijn Heer en Meester, tegen Wien alle worstelaars het ten slotte moeten afleggen.

Het ganse, raadselachtige bestaan van deze zoon der smarten te beschrijven valt zeker buiten het kader van een tijdschriftartikel en nog zekerder buiten mijn kompetentie. Het zij mij nochtans vergund een paar duistere punten uit zijn leven te belichten; ik bedoel in de eerste plaats zijn verhouding - of als men wil zijn vriendschap - tot Verlaine, en in de twede plaats het merkwaardige feit, dat hij op zijn negentiende jaar in de meest volstrekte zin breekt met iets, waarin hij beroemd had kunnen worden, zodat zijn laatste daad op het gebied der letteren een vandalisme is geweest jegens zijn eigen werk.

1) *Rimbaud*, Nouvelle Revue française, juillet 1914.

I
Rimbaud en Verlaine.

Omstreeks het jaar 1870 was de naam van Verlaine nog niet omringd met de glorie die hem nu omstraalt. De naderhand zo beroemd geworden ‘Prince des poètes’, die een uitvaart zou hebben, even vorstelik als Victor Hugo, bekleedde toen nog een bescheiden plaats onder de Parnassiens en van hem was nog niet veel anders verschenen dan de *Poèmes Saturniens,* de *Fêtes Galantes* en het *Bonne Chanson*. Slechts weinigen wisten te appreciëren de manier van Verlaine, die, vooral in de laatste dezer bundels, zich begon los te maken van de heersende richting.

Zijn verzen hadden evenwel hun weg gevonden, tot het gemoed van een zestienjarige knaap, leerling van het Collêge van Charleville in de Franse Ardennen, die de bewondering en de trots van zijn leermeesters was. Die knaap was Arthur Rimbaud. Opgevoed door zijn moeder alleen - de vader, die een onverdragelik humeur had, leefde niet in zijn gezin - in het strengste katholicisme en onder een tucht, waaraan hij zich later nooit geheel zal weten te onttrekken, had hij heel vroom zijn eerste communie gedaan en was tot zijn zestiende jaar de model-leerling geweest. Zijn verbeelding had zich gevoed met het vlammende proza van enkele Bijbelboeken - de Profeten, het Hooglied, de Openbaringen - en met reisverhalen. Zijn buitengewone vroegrijpheid had nog niemand verontrust en zich geuit op een manier die zijn hele omgeving genoegen deed: in dezelfde tijd dat zijn medeleerlingen hun ‘sujet de composition’ moeizaam redigeerden in de moedertaal, behandelde hij het in het Frans en in het Latijn, beide in proza en in versmaat[1]. Een gedicht dat hij einde 1869

1) Voor meerdere bizonderheden aangaande zijn vroege ontwikkeling zie men zijn biograaf Paterne Berrichon, pseudoniem voor Pierre Dufour, weduwnaar van Rimbaud's talentvolle zuster Isabella. Berrichon heeft de werken van zijn zwager uitgegeven onder de titel van *AEuvres de Jean-Arthur Rimbaud*. Diens levensbeschrijving heeft hij neergelegd in *la Vie* en *le Poète*. Deze drie werken zijn uitgegeven door de *Mercure de France*. Ofschoon meer dan iemand in de gelegenheid, heel goed op de hoogte te zijn met alles wat de dichter betreft, is Berrichon als biograaf niet geheel te vertrouwen. Hij heeft de noodlottige neiging om de meest simpele dingen op te blazen tot epiese feiten.

opstuurt aan de redaksie van een populair tijdschrift, de *Revue pour Tous,* is bezadigd en burgerlik, iets in 't genre van Coppée, en waarschijnlik wel geïnspireerd door deze. Andere verzen die in zijn kladschriften en brieven gevonden zijn, wijzen op de invloed der Franse, Latijnse en Griekse auteurs die hij voor zijn eksamens moest lezen. Hoewel ze niet veel oorspronkeliks hebben, zijn het meesterwerken in hun soort en getuigen van een taalbeheersing en een visie die bij een kind van zestien jaar wonderbaarlik mogen heten. En wat vooral frappeert, is de snelle evolutie die ze openbaren. Men vraagt zich af, hoe het mogelik is dat een kind, dat in het najaar van 1869 een gemoedelik *Etrennes des orphelins* voortbrengt, vóór 1870 ten einde is, komt tot de felheid en het gekoncentreerde sarkasme van *l'Homme Juste,* waarin hij, als een voorlooper van Nietzsche, spreekt over Jezus als de 'pleureut des Oliviers'. Maar in dat jaar zijn er andere dingen gebeurd die op een omkering in zijn karakter wijzen: Hoewel hij binnen een jaar schitterend zijn 'baccalauréat' had kunnen halen, en hij in vrede leefde met de 'principal' en de leraren, ontvlucht hij de school eerst heimelik, daarna openlik, en geen macht in Charleville is in staat hem weer naar 't collège toe te krijgen. Bovendien begint het voor Rimbaud zo tekenende vagabonderen: zwerftochten naar en van Parijs, naar Charleroi, naar de legerkampen der Pruisen, telkens uitgehongerd en doodmoe ten einde gebracht en telkens na een korte rust weer zonder geld en zonder proviand ondernomen.

Noch uit de verzen die uit deze periode van zijn leven dagtekenen, noch uit die van later, blijkt enige invloed van Verlaine. Welke verering Rimbaud nochtans toen voor Verlaine had, blijkt uit een van zijn brieven, geschreven aan M. Isambart, een van zijn leraren, die wegens de oorlog Charleville had moeten verlaten en die zijn confident is geweest gedurende een paar jaren[1)]. Die brieven zijn nog ontstellender dan zijn gedichten. Ten eerste door hun volmaakt gemis aan respekt voor al wat als autoriteit gold in de letterkunde: Racine is 'le divin sot', de Musset is vele malen verfoeielik. Rabelais, Voltaire, Lafontaine, ongelukkige produkten van

1) Drie brieven gepubliceerd in de *Nouvelle Revue française* (1912, p. 570 sqq.)

dat onuitstaanbare ‘génie français’. Dan spreekt Rimbaud in een van deze brieven over het dichter zijn als een volleerd discipel van Amadeus Hoffmann, de schrijver van *Elixire des Teufels*. Het is de *théorie du Voyant*. De dichter is de ‘Voyant’, de Ziener. Zijn eerste en voornaamste werk is zelfbeschouwing, zelfaanschouwing, het verkrijgen van volmaakte kennis van zijn ziel. Hoe Rimbaud zich dat voorstelt, mag blijken uit één zin, die ik losmaak uit een passage, waarvan de zegging enorm is: ‘J'assiste à l'éclosion de ma pensée, je la regarde, je l'écoute: je lance un coup d'archet, la symphonie fait son remuement dans les profondeurs ou vient d'un bond sur la scène’. Dan, als de dichter zijn ziel heeft bekend, moet hij door middel van een langdurige, onbegrensde en bewuste omkering zijner zinnen (par un long, immense et raisonné dérèglement de tous les sens) neerdalen tot de kennis van alle vormen van wellust, smart en krankzinnigheid. Hij laat, als in een retort, alle vergiften in zich distilleren. Zo wordt hij ‘le grand malade, le grand criminel, le grand maudit, le suprême savant’, de Ziener. Want hij bereikt het ongekende. Zelfs als hij krankzinnig wordt onder de spanning van zijn pogen en de zin zijner vizioenen verliest, dan heeft hij ze toch gezien. Laat hij omkomen in zijn bespringen van het onuitsprekelike, andere Zieners zullen na hem komen en beginnen bij de horizon, waar hij machteloos ineen is gezakt. De taal van de Ziener zal zijn ‘de l'âme pour l'âme’, alles omvattend, geuren, klanken, kleuren. Men voelt hoe dicht dit kind staat bij Baudelaire, voor wie hij een diepe (ofschoon geen blinde) bewondering heeft en die hij ‘un vrai Dieu’ noemt.

Welnu, een van de weinige dichters die de naam van Ziener waardig zijn, zegt Rimbaud in diezelfde brief, is Paul Verlaine.

Spoedig na het schrijven van die regelen doet Rimbaud pogingen om met Verlaine in aanraking te komen. Zoals boven gezegd is, was hij al een paar malen in Parijs geweest, want er zijn weinig dingen die hem zo fascineren als grote steden. Ditmaal echter is alles georganiseerd. Vooraf heeft hij Verlaine enkele van zijn gedichten toegezonden: het verrukkelike *les Effarés,* de godslasterlike *Premières Communions,* de weergaloze satire, die *les Assis* heet, met het ver-

zoek of hij mag komen kennismaken. Verlaine aarzelt geen ogenblik en nodigt zijn korrespondent uit om te komen 'prendre terre et langue ès la ville à Villon'; hij biedt hem zijn huis en tafel aan. De verzen van de onbekende doen de rondte in de letterkundige salons, waar Verlaine gast is, en verwekken grote geestdrift. Maar als Rimbaud zich vertoont bekoelt men enigermate. Zelfs Verlaine, ofschoon aangetrokken tot al wat buitengewoon is, heeft een poosje nodig om te wennen aan die onhandige jongen met zijn lange benen en knokige handen, zijn kindergezicht en ongekamde haren, wiens 'ruiende' stem een belachelik patois voortbrengt en die bovendien zich zo verregaand lomp gedraagt, dat niet alleen de jonge madame Verlaine en haar moeder, die bij de pas getrouwde lui inwoonde, maar heel het excentrieke wereldje van artisten waarin Verlaine zijn beschermeling introduceert zich ergert. Maar diezelfde slungel heeft verzen meegebracht, *Bateau ivre,* een gedicht waarin men de invloed van *l'Invitation au Voyage* van Baudelaire en van *the Rime of the Ancient Mariner* van Coleridge zoekt te herkennen[1)], maar waarvan inderdaad de wedergade niet bestond en nog niet bestaat, een 'oeuvre' op zichzelf[2)]. Dat gedicht was bedoeld, zoals Ernest Delahaye zo fijn opmerkt[3)], als een 'hommage de bienvenu', maar in werkelikheid was het niet anders dan een 'désespérant défi à tous les chanteurs. Wat mag toch die jongen zijn, die, om te beginnen alle meesters en censors een lesje geeft en wiens genie in eens de meest verfijnde kunst van de *Parnasse* in de schaduw stelt? In het helle concert van lof gromden dan ook spoedig reeds ondertonen van jalouzie en vijandschap. Rimbaud voelt zich in deze kring niet thuis. Eigenlik een verlegen jongen, schiet hij met een vaart over zijn bleuheid heen en wordt mateloos brutaal. Inwendig is hij de 'révolté', de opstandeling, die niet weet wat respekt is en wiens toorn steigert bij tegenstand. Bovendien, wat hij begeerd heeft, zegt Ernest Delahaye, heeft zich

1) Men zie hierover een artikel van mijn hand, verschenen in *Neophilologus*, VII, 1, *De Eenheid in het leven van Rimbaud*.
2) Een luxe-editie (*Edition de la Banderole*, *1920*) van *Bateau ivre* reproduceert twee tekeningen in violette inkt, waarmede Rimbaud zijn gedicht heeft verlucht.
3) *Paul Verlaine* (Paris, 1919), p. 138.

zo volkomen en zo snel verwezenlikt, dat hij de leegte in zich voelt als van een ontzettende teleurstelling[1]. Met zijn scherpe blik heeft hij het oppervlakkige kunstenaarsgedoe van de meesten doorschouwd en hij verbergt voor niemand dat hij de natuurlik grotendeels would-be artistieke kliek met grote innigheid veracht. Zijn scheldwoorden (*les Assis* bewijzen welk een graad van volkomenheid zijn scheldvokabularium had bereikt) worden bij de dag feller, en richten zich ook tot achtenswaardige en bescheiden werkers. Edmond Lepelletier, die zijn hoed afneemt voor een lijkstaatsie, noemt hij een 'salueur de morts', anderen maakt hij uit voor 'pisseurs de copie'[2].

De goede Charles Cros, bij wie hij een poosje gratis onderdak ontvangt, merkt na het vertrek van zijn gast, dat uit alle nummers van de *Artiste,* die de verzen publiceerde welke later, verenigd, zijn vermaard *Coffret de Santal* zouden vormen, zijn gedichten weggesneden zijn[3]. Victor Hugo, aan wie hij wordt voorgesteld, legt als een patriarch de hand hem op het hoofd en zegt, kernachtig: 'Shakespeare enfant'. Rimbaud grinnikt er om.

Tot verontschuldiging van de knaap moet gezegd worden, dat hij dezelfde verachting en hoon aan de dag legt, als hij spreekt over zijn eigen werk. Een tijdschrift als dit leent er zich niet voor het werkwoord weer te geven, dat hij gebruikte om zijn vriend Delahaye duidelik te maken, wat hij moest doen met het nummer van de *Renaissance,* waarin een paar van zijn eigen gedichten verschenen waren.

Rimbaud was stinkende geworden in deze omgeving en, evenals Uilenspiegel, had hij 't er naar gemaakt. Verlaine was hem trouw gebleven en vooral de ware kunstenaars uit de kring bleven Rimbaud waarderen om zijn genie en namen zijn eigenaardigheden op de koop toe. Zo is het dan ook te verklaren dat hij zijn plaats heeft op de vermaarde schilderij van Fantin-Latour, *Coin de table,* te midden van de dragers der meest beroemde namen. Eigenaardige bizonderheid: hij heeft niet langer dan twee uren willen poseren en zit op de

1) *o.c.*, p. 139.
2) Lepelletier, *Paul Verlaine*, *sa vie et son aeuvre* (Société du Mercure de France), hoofdstuk *Rimbaud*.
3) Kahn, *Les Symbolistes et les Décadents* (Paris, 1920), p. 20.

schilderij in elkander gedoken en als tot springen gereed[1].

Ondertusschen was de drang tot zwerven weer onweerstandelik geworden. Nadat hij bemerkt had, dat hij in Verlaine's huis geen *persona grata* meer was, had hij zonder iets te zeggen zijn pover boeltje bij elkaar gepakt en was de straat opgegaan. Zich verliezend in de wereldstad, zoekt hij dagen lang iets te verdienen met sjouwen en venten, eet afval en slaapt in kolenschuiten. Ongerust over het lot van zijn buitenjongen, doorkruist Verlaine Parijs en heeft tenslotte de voldoening hem aan te treffen, onherkenbaar bijna in zijn vervuiling. Door de misère genoodzaakt, zijn eisen van onafhankelikheid wat lager te stellen, aanvaardt Rimbaud de gastvrijheid van Théodore de Banville, een der meest gevierde Parnassiens. Maar op zijn zolderkamer aangekomen, werpt hij zijn van ongedierte wemelende kleren door 't raam op de straat. De familie de Banville wordt door de buren gewaarschuwd. Men voorziet de zwerver van nieuw goed, terwijl Mme de Banville in eigen persoon hem reinigt, en, als men sommige uitleggers geloven wil, is aan deze operatie het beroemde *Chercheuses de Poux* te danken, dat Verlaine het eerst heeft gepubliceerd in *les Poètes maudits*[2] en dat nu in de meeste anthologiën te vinden is. Lang houdt Rimbaud het bij deze familie niet uit. Andere vrienden ontfermen zich beurtelings over hem, tot hij eindelik op Verlaine's kosten een eigen appartement mag gaan betrekken.

De beide dichters waren onafscheidelik geworden; maar de invloed die van deze kameraadschap op Verlaine uitging, was weinig verheffend. Rimbaud, ondanks zijn jeugd, was geestelik de sterkere, beheerste de man van dertig jaar als door hypnose. Daar in Parijs leefde hij zijn *théorie du Voyant* uit. Het gruwzame programma werd welbewust en vastberaden uitgevoerd: zijn ziel moest hij kennen, ook in de duizeling der hallucinatie. ‘Epuiser en soi tous les poisons pour n'en garder que les quintessences’, was niet louter figuurlik bedoeld. Neen, opium, tabak, langdurig vasten, absint, alles wat kon bijdragen tot ‘le dérèglement des sens’ werd met

1) Een mooie reproduksie van Rimbaud's figuur vindt men in *Les Manuscrits des Maîtres*, *Arthur Rimbaud*, *Poésies* (Messein, Paris, 1919).
2) *OEuvres complètes de Verlaine*, Paris, 1919, (Tome IV).

systeem aangewend, ten einde de ziel een blik te gunnen in het ongewetene. En de zwakke Verlaine, die reeds een alkoholist was vóor die tijd, volgde zijn wonderlike metgezel in al diens experimenten. Zijn voortdurende uithuizigheid, maakte zijn verhouding tot zijn vrouw en schoonouders gespannen en toen hij op zekeren dag te kennen gaf dat hij met Rimbaud op reis ging, kwam het tot een openlike breuk. Hij wendde voor dat de politie hem als oud-Communard zocht en, door geen dreigement van echtscheiding te weerhouden, toog hij met zijn vriend Parijs uit. Het eerste station dat ze aandoen is Arras. Daar dissen ze in een café een zo vreeselik verhaal op van een moord die ze samen begaan hebben, dat de politie in stilte wordt gewaarschuwd. Beiden worden ze ingerekend, maar bij het verhoor blijkt spoedig dat men met grappenmakers te doen heeft. Rimbaud, zo lang als hij is, zet het op een huilen en, vertederd door die manifestatie van berouw, laat de kommissaris de onrustmakers op de trein brengen. De reis gaat verder door België en Nederland. Maar Londen is het eigenlike doel van de tocht. In Antwerpen gaat men scheep en Rimbaud leert door eigen aanschouwing de zee kennen, waarvan hij het wonder reeds zo onnavolgbaar schoon heeft bezongen.

De twee jonge mannen landen aan in een kolonie van uitgeweken Franse kommunisten, bezoeken verschillende ateliers, geven wat les in hun taal, in ruil voor Engelse lessen. Vooral Rimbaud maakt snelle vorderingen. Verder wordt de tijd met slenteren, drinken en dromen doorgebracht. Rimbaud koopt een hoge hoed, waarop hij wat trots is en waarmee hij voorkomt op een der schetsjes die Régamey van hem gemaakt heeft[1]. Voor het geld dat ze nodig hebben is de moeder van Verlaine, die een kapitaaltje heeft, goed.

Het leven ‘à deux’ verveelt Rimbaud na niet zo heel lange tijd en hij keert alleen naar 't vasteland terug, zijn vriend verslagen achterlatend, maar als hij een telegram ontvangt dat Verlaine op sterven ligt, keert hij ijlings naar Londen terug, waar hij gelijk met de oude Mevrouw Verlaine,

1) Een schetsje uit die tijd, gemaakt door Verlaine, toont hem ons met een slappe hoed, lange haren en een pijp in de mond. De reproduksie ervan vindt men in *AEuvres posthumes de Verlaine*, II (Paris), achterin.

aan het bed van de patiënt aankomt. Daar blijkt dat deze de vrees van dood te gaan, had aangezien voor de dood zelf. Hij knapt weer heel gauw op, zijn moeder keert naar haar huis terug en Rimbaud besluit om het dan toch maar weer eens te proberen. Maar het samenwonen wordt geheel onverdraaglik, elke dag brengt geweldig krakeel tussen de beide heethoofden, beiden voelen ze de noodzakelikheid van een scheiding. Op een goede keer komt Verlaine thuis van de markt waar hij inkopen heeft gedaan. Onder meer draagt hij een ‘haddock’ die, waarschijnlijk door de zomerwarmte, een minder smakelike reuk verspreidt. Rimbaud heeft zijn hatelike grijns en betitelt zijn arme metgezel met ‘bobonne’. Dat valt in verkeerde aarde, want Verlaine, die reeds onderweg geprikkeld is door de ‘sneers on the faces of naughty boys and impertinent girls’, overdenkt juist dat krapte een afschuwelik iets is en dat hij er tot zóver vol van is... Woedend werpt hij zijn schelvis de spotter in 't gezicht, snelt weg, stapt op de boot en komt eerst in Brussel tot bezinning. Al zijn liefde tot de arme jongen die zonder een penny achtergelaten is, komt boven. Onmiddellik stuurt hij geld voor de overtocht met de boodschap, dat Rimbaud met spoed in Brussel moet komen. Ook wordt Verlaine's moeder ontboden. Men zal van de gelegenheid dat men weer op het kontinent is, gebruik maken om te pogen een verzoening tot stand te brengen tussen Verlaine en zijn jonge vrouwtje. De verzoeningspoging faalt en Verlaine verkeert dientengevolge in een zeer overprikkelde staat, want op zijn manier hield hij ontzaggelik veel van zijn vrouw. Als Rimbaud dan komt en pertinent blijft bij zijn besluit om naar Charleville terug te keren, komt dat, wat men ‘le drame de Bruxelles’ noemt en waarvan men in alle litteratuurboeken een min of meer gedetailleerd verhaal kan vinden[1)]: Verlaine bedrinkt zich eerst geducht en vraagt dan nogmaals aan zijn metgezel of ze samen zullen blijven. Na het energieke ‘non’ van Rimbaud, schiet hij een revolver op hem af. Bij het zien van de bloedende hand van zijn vriend, wordt Verlaine geheel ontnuchterd. Hij smeekt Rimbaud met tranen hem te doden en toont het meest

1) Een officiële lezing van wat er gebeurd is, geeft de depositie van Rimbaud, te vinden in het dossier van het proces, en in extenso afgedrukt als bijvoegsel van Paterne Berrichon's *Le Poète* (p. 302, sqq.)

hartgrondig berouw. Aangezien deze scène op de kamer van het hotel plaats gevonden had en Rimbaud er niet aan dacht de politie er in te moeien, zou de zaak geen verdere gevolgen gehad hebben. Maar ongelukkig herhaalt Verlaine's noodlottig gebaar zich de volgende dag midden op straat, als men op weg is naar het station om Rimbaud naar de trein te brengen. Dan bemoeit de politie zich ermee. Spoedig daarop wordt Verlaine tot twee jaar cellulair veroordeeld, waarvan hij het grootste gedeelte zal doorbrengen in de gevangenis van Mons.

Het is van algemene bekendheid dat hij, onder het sobere regiem van het gevangenisleven, 'tot bekering komt'. In hoeverre hij daarin een verandering ondergaat analoog aan die welke van Saulus een Paulus maakt, behoeft hier niet behandeld te worden. Dit is zeker, dat de geestelike retraite waartoe hij, ondanks zichzelf, gebracht wordt, hem heeft opgeheven tot *Sagesse,* een bundel mystieke liederen die zo schoon en vroom zijn als er ooit op de wereld geschreven werden[1)]. In de eenzaamheid van zijn cel komt bij hem het plan op om, als hij eenmaal de vrijheid weer heeft, ook zijn vriend Rimbaud te doen delen in de zaligheid die hij smaakt, en, nauweliks zijn de gevangenisdeuren achter hem dicht gegaan, of hij informeert naarstiglik waar deze vertoeft.

Dat is echter niet zo gemakkelik uit te maken. Na nog een poos in Brussel te zijn gebleven, ten einde zijn wond, waarbij zich verschijnselen van het in Frankrijk zo gevreesde tetanus voordeden, te laten genezen, was Rimbaud naar Charleville weergekeerd. Hij had het verblijf in Brussel benut om een uitgever te vinden voor zijn *Une Saison en Enfer,* een gedicht in proza, wat waarschijnlik in Londen zijn definitieve vorm had gekregen en dat hij had opgedragen aan zijn vriend, die in Mons het brood der bedruktheid at. Hij had de gedrukte exemplaren ontvangen, toen hij bij zijn moeder thuis was, er een paar van verzonden aan Richepin en enkele andere kennissen en dan in een tot nog toe niet geheel verklaarde vlaag van wanhoop, van zelfverachting, van razernij tegen zichzelf en al het geschapene of misschien nog wat anders, had hij zijn prachtig werk geworpen in het

1) Merkwaardig is het dat de eerste uitgave van *Sagesse* verschenen (en vergeten) is als *livre pieux* en gebruikt is als propaganda-lektuur voor de Roomse kerk.

laaiende vuur[1]. Daarna was hij weer op weg getogen naar Parijs, vandaar had hij zich begeven naar Engeland, om in Londen en de provincie zijn moedertaal te onderwijzen. Einde 1874, dus even twintig jaar oud, was hij weer een poosje in de Ardennen geweest, van waaruit hij vertrokken was naar Stuttgart, om de kinderen van een dokter Frans te leren. Slechts met een zijner kennissen had hij briefwisseling onderhouden, Ernest Delahaye. Deze is het, tot wie Verlaine zich ten slotte wendt bij het opsporen van zijn vriend.

Verlaine voorziet zich van zijn schoonste en aandoenlikste gedicht, het *Aux Pieds du Christ:*

> ... O mon Dieu, vous m'avez blessé d'amour
> Et la blessure est encore vibrante...

en, vol van bekeringsvuur, aanvaardt hij de lange reis naar Wurtemberg. Daar schijnt hij, die zijn leven lang een kind zou blijven, Rimbaud te hebben willen verrassen in een vermomming. Over wat daar verder in Stuttgart gebeurd is heeft Verlaine zelf nimmer een woord geschreven, maar met behulp van een paar uitlatingen uit zijn gesprekken en uit enkele brieven van Rimbaud, heeft Delahaye de scène weten te rekonstrueren, die hij ons in zijn meergenoemd boek over Verlaine op onbetaalbare manier verhaalt onder de titel van *la Bataille de Stuttgart*[2]. Rimbaud vraagt vrij van dienst en de beide zonderlingen wandelen samen naar het Zwarte Woud. Onder weg wordt menig plengoffer gebracht en Verlaine, die een kwade dronk heeft, verkeert al heel spoedig onder de invloed. Het theologies debat is in volle gang. Op alle gevoelsargumenten van de dichter van *Sagesse* zet de satiricus van *les Assis* de domper van zijn schampere en onverbiddelike logika. Bij het vallen van de duisternis zijn ze aan de Neckar gekomen. Verlaine bezweert zijn onbekeerlike vriend, met hem mee terug te gaan naar Frankrijk, waar hij onwederlegbare bewijzen heeft tegen zijn ongeloof. Als Rim-

1) Onlangs zijn honderdvijftig eksemplaren weergevonden na een jarenlang verblijf op een oude zolder. De uitgever, Poot & Co, te Brussel, had ze klaarblijkelik achtergehouden maar vervolgens vergeten.

2) Een andere niet onverdienstelike rekonstruktie van dit voorval vond ik onlangs in een in Berlijn uitgegeven, en sedert waarschijnlik weer verdwenen tijdschriftje voor litteratuur, *Pan*, II. 9 (1914), maar een beetje naar Fliegende-Blättermanier ligt het komiese er wel wat heel dik op.

baud weigert, ontstaat een worsteling, waarbij Verlaine, hoewel aanvallend met de woede van een waanzinnige, het onderspit delft en voor dood blijft liggen. De volgende morgen wordt hij door eenvoudige landlieden, die hij niet verstaat en die hem niet verstaan, vriendelik opgenomen en verzorgd, tot hij in staat is, de terugreis te aanvaarden.

Het volgende jaar zit Verlaine weer in Engeland, waar de geregelde arbeid van het leraarschap - hij onderwees Frans en tekenen - en de sobere leefwijze van het pensionaat een heilzame, maar helaas tijdelike, invloed op hem heeft. Hij is dan nog in briefwisseling met zijn halsstarrige vriend. Deze zegt dat hij, Verlaine, poseert, of maar iets voorwendt, noemt zijn bekering ‘wijzigingen in de innerlike gesteldheid van het onveranderde gevoelige individu’ en spreekt van zijn argumenten als van *rubbish,* van *potarada, blagues* en *fatras* en van hem zelf als van *Monsieur de Loyola*. Verlaine, lankmoedig, antwoordt hem dat hij nog steeds dezelfde toegenegenheid voor hem heeft. Hij zou Rimbaud zo zielsgraag even verlicht willen zien als hijzelf, nadenkend over 's mensen eeuwige bestemming. ‘Het is mij zo'n verdriet jou, zo intelligent, zo geschikt (je moogt daarom lachen zoveel je wilt) om het eeuwige te verstaan, te zien voortgaan op je weg van onverstand. Ik doe een beroep op de afkeer die je hebt van jezelf en van alles, op je aanhoudend toornen tegen alle dingen, een toornen, dat in den grond billijk is, maar zich onbewust is van het waarom!...’

Na Stuttgart vangt Rimbaud zijn eigenlike odyssée aan. Hij wordt een soort van wandelende jood. Rust kent hij niet, vermoeienis evenmin. Beurtelings is hij leraar, bootwerker, losse sjouwer, koloniaal bij ons Indies leger, deserteur, tolk en matroos op een schip, ronselaar, speecher bij een reizend circus, opzichter in een steengroeve, assistent-architekt, bediende aan een handelshuis, ondernemer van industrieën aan de Roode Zee, raadsman van Menelick, zelf handelaar in ivoor, muskus, goud, wierook, koffie, geweren, munitie en muilezels. Van Stuttgart trekt hij te voet naar het zuiden, over de met dikke sneeuw bedekte St. Gothard. Even voorbij Livorno wordt hij door een zonnesteek getroffen. De Franse konsul rapatrieert hem. In Marseille tekent hij voor het Carlistiese leger, maar als hij de premie te pakken heeft, ontsnapt

hij aan zijn ronselaars en komt via Parijs in Charleville. Het gedicht van Verlaine, *Aux Pieds du Christ,* had hij klaarblijkelik meegenomen; ten minste, zijn zuster Isabella vindt het in Charleville, maar op de meest oneervolle plaats van het huis, waar het tot scheurpapier zou dienen, en verkeert jarenlang in de mening, dat het een gedicht van haar broeder is.

Drie malen trekt Rimbaud naar Hamburg, bezoekt Kopenhagen, Stockholm, Weenen, Straatsburg, Harderwijk, den Helder, Java, reist om de Kaap heen, springt bij St. Helena over boord om dit eiland zwemmende te bezoeken, wordt weer opgepikt, doet de reis verder mee naar Liverpool, Christiania, vaart langs de kust terug naar Bordeaux, komt in Alexandrië, Kreta, Cyprus, en brengt de tien laatste jaren van zijn leven door in Arabië, Abyssinië en Egypte. Daar komt enige rust in de rusteloze en deze periode is ongetwijfeld de meest bezadigde van zijn leven. Negers en Arabieren wekken niet zo aanhoudend zijn walging of razernij op, als zijn rasgenoten. Hij doet al het mogelike om ze te vermaken en te beschaven, steunt het werk der missionarissen met der daad, legt duidelike en deugdelike bewijzen van zelfopoffering aan den dag, leeft in de meest straffe soberheid. Geen druppel alkohol komt meer over zijn lippen. De grenzeloze ontberingen en vermoeienissen - op al zijn reizen is hij genoodzaakt al zijn opgespaard geld ten bedrage van veertig duizend francs in goud met zich te dragen - slopen zijn ijzeren gestel. Op zekere dag, midden in de wildernis, doet zich onder zijn rechterknie een zeer ernstig geval van arthritis voor. Hij laat zich vervoeren naar Aden; daar zendt de dokter hem naar Marseille. Hij wordt geamputeerd en sterft na drie maanden van ontzettend lijden.

Gedurende de tijd die hij in de tropen doorbrengt, korrespondeert hij met niemand dan met zijn moeder en zuster en zo nu en dan, als hij een technies boek nodig heeft, met een of andere boekhandelaar. Zijn vroegere bentgenoten, Verlaine inbegrepen, bestaan niet meer voor hem.

Zoals het meer geschiedt met degenen die op een geheimzinnige manier verdwijnen, wordt zijn beeld in de ogen der vroegere kennissen omringd met een nimbus. Men stelt hem zich voor, levende in Ethiopië als een tweede Salomo, omringd met een schaar van vrouwen, kamerlingen en slaven.

Om zijn tijdschrift de *Décadent* aan wat abonnés te helpen, publiceert Anatole Baju ‘du faux Rimbaud’, extravagante verzen, waarvan hij het auteurschap aan Rimbaud toeschrijft, fantaserend als een kind over diens reis in Holland[1].

Wat Verlaine betreft, ieder weet dat hij, met uitzondering van een korte periode, dat hij zich heeft gewaagd aan het boerenbedrijf, in Parijs heeft gewoond en dat hij tot zijn dood dezelfde zonderling is gebleven. ‘Un fou’ noemt Anatole France hem, maar toch een fou die de grootste dichter van zijn tijd is. Verslaafd aan absint en andere ‘stupéfiants’, balancerende tussen de cultus van de Heilige Maagd en de verering van ‘la fille publique’, brengt hij van zijn laatste jaren de beste ogenblikken door tussen de schone lakens van de verschillende ziekenhuizen van Parijs[2].

Na de vechtpartij in het Zwarte Woud, hebben Rimbaud en hij elkander niet weer gezien.

□□□

Wanneer wij nu overzien wat er heeft plaats gevonden in de twee jaar van de geregelde relaties tussen Rimbaud en Verlaine, dan kunnen we niet ontkomen aan de indruk van kwajongensachtig gedoe: lediggaan, zwerven, drinken, het publiek beetnemen, of, zoals men daar ginds zegt ‘épâter le bourgeois’, en misschien heeft menig lezer zich reeds afgevraagd of de plechtige aanhef van ons artikel niet misplaatst is. En toch, hoe dol en weinig serieus ze uiterlik ook schijnen, innerlik zijn deze jaren vol van vreeselike tragiek, altans aan de zijde van Rimbaud. De enkele brieven die ons overgebleven zijn uit die tijd hebben een zo somber aksent in hun opzettelike woordverminking en dwars door hun bravouretoon heen, dat een koude rilling ons door het lijf vaart. ‘Là (op een zolderkamertje) je bois de l'eau toute la nuit et je ne vois pas le matin, je ne dors pas, j'étouffe’. Elders: ‘Ce lieu-ci, distillation, composition, étroitesse’. Sprekend over een boek dat hij onder handen heeft (wellicht *Une Saison en Enfer):* ‘mon sort dépend de ce livre pour lequel une demi-

1) Zie Ernest Raynaud, *La Mêlée symboliste* (Paris).
2) Men zie over Verlaine in de laatste periode van zijn leven het bekende boek van Dr. Byvanck, *Een Hollander in Parijs in 1891*.

douzaine d'histoires atroces sont encore à inventer et ça coûte tant'[1].

Bovendien dateren uit die tijd zijn belangrijkste werken: *Les Illuminations* en *Une Saison en Enfer*.

Dit laatste is een zelf-analyse en als zodanig voor ons buitengewoon kostbaar. Rimbaud spreekt erin over de haat en de verachting die hij jegens zichzelf heeft, over de strijd die zijn muitende en niets eerbiedigende geest in zijn binnenste voert tegen de traditie en het geloof, noodlottige erfenis waarvan hij zich niet kan ontdoen of gif, waarmede hij in zijn kindsheid is geïnokuleerd en waarvan hij de stekende pijnen als wroeging gevoelt *(Mauvais Sang)*. Hij snikt er zijn heimwee uit naar het fascinerende oosten en, als in clairvoyance, ziet hij zichzelve zwervend op de wegen, die er heen leiden; zijn held is de ontvluchte galeiboef, een *surhomme* in de trant van Hugo's Jean Valjean of Balzac's Vautrin. Op een andere plaats weeklaagt hij over zijn onschuld en zijn nameloos lijden onder de mensen *(Nuit d'Enfer)*, of spot schamper met zijn uitvindingen op het gebied der woordkunst *(L'Alchimie du Verbe)*. Ik wil er nog op wijzen dat hij in *Une Saison* en *Enfer* in volmaakte duidelikheid spreekt over de extravaganties van sommige zijner *Illuminations:* 'Ik raakte vertrouwd met de hallucinatie: ik zag zeer duidelik een moskee op de plaats van een fabriek, engelen die aan 't leren waren voor tamboer, rijtuigen op de paden der wolken, een salon op de bodem van een meer; monsters, mysteriën; de titel van een toneelstuk deed verschrikkingen voor mij verrijzen...Ten slotte hield ik de wanorde van mijn denkbeelden voor iets heiligs... Mijn ziel wankelde ten dode en de ontzetting kwam over mij. Ik viel in een slaap die verscheidene dagen duurde en, opgestaan, leefde ik voort in de ellendigste dromen. Ik was rijp voor het verderf en langs een weg van gevaren bracht mijn zwakheid me naar de uiterste grenzen van de wereld en van Kimbrië, het vaderland van de warrelende duisternis. Ik *moest* reizen, de betoverde wereld van mijn gedachten verstrooien. Op de zee, die ik liefhad, alsof ze mij had moeten reinigen van mijn bezoedeling, zag ik de vertroosting zich verheffen als een kruis...

1) *Trois lettres de Rimbaud* (Nouvelle Revue française, 1914, p. 52 sqq.).

(Délires). Soms zie ik aan de hemel eindeloze stranden bedekt met jubelende natiën. Een groot schip van goud, boven mij, doet zijn veelkleurige zeilen wapperen onder de morgenbries. Ik heb alle feesten, alle triomfen, alle drama's het aanzijn gegeven. Ik heb gepoogd uit te vinden nieuwe bloemen, nieuwe sterren, nieuwe mensen met nieuwe driften, nieuwe talen. Ik heb bovennatuurlike machten menen te verwerven. Welnu! ik mag mijn verbeelding wel gaan begraven met mijn herinneringen! Is het niet jammer van die kunstenaarsheerlikheid?...*(Adieu)*.

Wanneer we deze beide werken, maar vooral het laatste vergelijken met het uiterlik gedrag van Rimbaud, dan gevoelen wij de waarheid van deze woorden van Ernest Delahaye: ‘Zijn zeventien jaren zijn een bloeiende hof van jeugdige kracht en vlegelachtige ondeugendheid, maar zijn geest is die van een grijsaard, die na een eeuw peinzens de bodem van alle vraagstukken heeft bereikt’.

Amsterdam.

J.W. MARMELSTEIN.

(Slot volgt).

Het water als strijdmiddel 1673.

In het artikel onder dezen titel in de Augustus-aflevering van 1921 gaat het overzicht van de pogingen, om met overstroomingen pressie op de regeering te oefenen, niet verder dan het kalenderjaar 1672. Het schijnt nuttig ook omtrent 1673 eenige gegevens bijeen te brengen, omdat dit jaar zich gekenmerkt heeft door natheid en zich herhalende hooge rivierstanden.

Ook deze gegevens vindt men in de ambtelijke correspondentie betreffende de oorlogvoering. Zelfs omtrent ondergeschikte zaken eischte Lodewijk XIV van zijn generaals te velde uitvoerig bericht. Louvois had de opdracht daarop toezicht te houden. Hoe deze zich daarvan kweet, leert een kort briefje van 30 Augustus 1672 aan Luxemburg:

> Les gazettes de Flandre ne parlent d'autre chose que d'un Garde, que le Prince d'Orange a fait passer jusque dans votre Camp; cependant, vous ne m'en dîtes pas un mot, dont je suis un peu surpris. Donnez ordre à votre secrétaire d'être un peu plus exact à l'avenir et que vos grandes affaires ne vous fassent pas oublier d'informer Sa Majesté, parce qu'elle veut être informée de tout.

De vele détails in de Fransche oorlogscorrespondentie van dien tijd zijn hiermede verklaard. Men kan uit de brieven, voor zoover zij niet als extract gepubliceerd zijn, soms allerlei kleine geschiedenissen volledig samenstellen. Het *Recueil de lettres pour servir d'éclaircissement à l'Histoire militaire du Règne de Louis XIV,* la Haye, Paris 1760, bevat in acht deeltjes een ietwat geschifte verzameling van brieven, tusschen

de regeering en de bevelvoerende generaals gewisseld, in de jaren 1671-1694. Tenzij anders gemeld, zijn de gegevens over de inundatiën in Holland in 1673 aan deze verzameling ontleend.

De winter van 1672-73 heeft driemaal een periode van vorst gehad. De eerste dooi viel in, in de laatste dagen van December. Zij ging met een snellen was van de groote rivieren gepaard. Turenne schrijft aan Louvois van uit Wesel op 3 Januari: ‘Le Rhin est si gros, que je ne vois guère d'apparence à un pont, s'il ne baisse’; en op 12 Januari: ‘Si le Rhin n'est pas plus agité, qu'il est à présent, Dallé m'assure que le pont sera fait dans quatre jours’. Er kan al reeds vermoed worden dat de hooge rivieren den toestand in Holland een ernstig aanzien geven. Dit vindt men in de correspondentie ook bevestigd. Ten einde de betrekking, waarin de generaals, die de brieven schrijven en ontvangen, beter te begrijpen, is eenige toelichting vooraf, niet ongewenscht.

Turenne, die, wanneer de koning niet persoonlijk een commando te velde voert, de generalissimus is over alle fransche strijdkrachten te land, welke aan den oorlog deelnemen, had reeds in December 1672 een algemeene raming gemaakt van de troepen, die op de verschillende operatie-tooneelen, Duitschland, Vlaanderen en Holland, in het voorjaar benoodigd zouden zijn. In een brief van 9 December 1672 aan Louvois, berekent hij voor Holland een effectief aan infanterie ten behoeve van 46000 man. Onder Holland verstaat hij ‘toutes les conquêtes du Roi’ in de Republiek. Met uitzondering van Naarden en Utrecht hadden in 1672 de garnizoenen in de veroverde vestingen niet onder de bevelen van Luxemburg gestaan. Een bevoegdheid tot aantrekken en beschikken uit die garnizoenen had Luxemburg niet. Die toestand wilde Turenne bestendigd zien. Hij achtte het nuttig en had daarbij Condé op het oog, dat er een algemeene commandant op dit operatie-tooneel zou worden aangewezen, die overeenkomstig de omstandigheden verschuivingen in de legering der 46000 man zal kunnen bevelen. Als norm neemt Turenne aan, dat van de 46000 man niet meer dan 10.000 man zullen te velde zijn. Alleen dit veldleger, als tot dusverre, zou voortdurend ter beschikking van Luxemburg blijven. Turenne schrijft:

> .... en faisant la supputation je trouve qu'il faudroit dans la Hollande quarante six mille hommes de pied effectifs, dont on ne mettroit que dix mille hommes de pied en campagne; et il dépendroit de celui qui commanderoit dans le pays, de mettre et d'ôter des gens des petites places, tant dans le Vélau que dans le Bétau.

Dit plan wordt in Parijs voorshands aangehouden; eerst in April komt het in uitvoering.

In een eigenhandigen brief van den koning uit Senlis aan Condé, verzonden den 31en December, blijkt dat Luxemburg een week te voren in de verwachting verkeerde een onderneming over het ijs te kunnen wagen.

> Luxembourg commençoit à espérer de faire quelque chose, la glace devenant tous les jours plus forte. J'ai grand peur que le dégel ne l'empêche de faire ce qu'il avoit résolu. Je ne sçais ce que c'est, mais je lui ai fait recommander de ne rien entreprendre sans apparence de succès.

Op 3 Januari weet de koning dat de dooi de plannen van Luxemburg verijdeld heeft. Hij schrijft dan uit Circk aan Condé:

> Le dégel empêche M. de Luxembourg de faire ce qu'il avoit projette et je ne sçais s'il sera en état de le faire à la première gelée, le Prince d'Orange étant retourné avec ses troupes dans le Pays, cela eut été bien avantageux dans cette conjuncture.

Het algemeen bevel over de Fransche strijdkrachten in de Republiek, overeenkomstig de voorstellen van Turenne, wordt, omstreeks midden Maart, aan den Prins van Condé opgedragen. Luxemburg wordt voor zijn krijgsbeleid dan sous-ordre geplaatst. Het geschiedt echter met omzichtigheid en ten einde Condé een kans te geven om zich te onderscheiden. Louvois schrijft: ‘je suis bien fâché de n'avoir pû obtenir que vous servissiez sans camarade’. Waarop Luxemburg ietwat zuurzoet en geestig antwoordt:

> J'aurois mieux aimé n'en point avoir, mais puisque le Roi veut que j'en aie, il voudra bien que je le serve, si je puis, mieux que ne feront ceux avec qui il m'associera; et pourvu que cela soit, je me distinguerai toujours et c'est ce que je demande.

In het bijzonder met den Prins van Condé wil hij gaarne samenwerken:

> J'aime mieux que ce soit avec M. le Prince que par-tout allieurs, parce qu'il m'expliquera si bien ce que j'aurai à faire, que si j'y manquois il faudroit, que j'eusse la tête bien dure.

Groote haast wordt er met het invoeren van de nieuwe commando-regeling niet gemaakt. Omstreeks 23 April komt Condé in de Republiek. Hij is van 5 tot 12 April te Parijs geweest. Een brief van 25 April, door hem uit Arnhem aan Louvois verzonden, laat geen twijfel dat Luxemburg op een ondergeschikte plaats is gekomen:

> Je vis hier Monsieur de Luxembourg, je l'ai fait venir jusqu'ici pour m'instruire de l'état de toutes les affaires. Il s'en retourne aujourd'hui à Utrecht, où je ne serai que pour faire mon tour de Bétau et aller en suite à Utrecht.

De Prins is vol goeden moed. Hij is hier in zekeren zin op eigen sollicitatie gekomen. Zijn hoop is, op dit operatietooneel meer voorspoed aan de Fransche wapenen te kunnen brengen. Omtrent den militairen toestand zal Luxemburg hem in de conferentie uitvoerig hebben ingelicht. In de eerste plaats over den vijand. Het is merkwaardig uit de correspondentie telkens op te maken hoezeer de partijen wederkeerig omtrent hun daden en soms zelfs omtrent elkaars voornemens zijn ingelicht.

Op 2 Mei bericht Condé aan Louvois:

> M. de Wirtz va commander du côté de la Flandre et du Brabant, et M. le Prince d'Orange, les Contes de Valdeck et de Horne demeureront au deça. On assure, que tout le monde commence à fait souhaiter la Paix. Ils travaillent à couper leurs grandes digues et à les mettre en état de les couper entièrement en peu de temps dès qu'ils en auront besoin; ils refortifient Nieubroek (Nieuwerbrug) et travaillent fort à toutes leurs places et à tous leurs postes.
> Les eaux sont encore entièrement hautes. Je fus hier à la coupure du Vort, le Leck entre encore avec grande force dans le pays: vous jugez bien par là que les eaux n'ont garde de s'en aller, tant que cela sera. Il me semble que cette coupure nous a bien plus nui qu'eux.

Ook over het krijgsbeleid zal Luxemburg den Prins in de conferentie te Arnhem hebben gesproken. En het zou weldra blijken dat Condé, met waarschuwingen en overwegingen van voorbehoud, in dezelfde mate gehandicapt blijft als dit met Luxemburg, sedert 12 Augustus 1672, het geval is geweest. De koning had toen eigenhandig aan Luxemburg geschreven:

> Mon cousin, Les nouvelles que j'ai eues de l'Allemagne m'ayant fait prendre la résolution de faire avancer, par delà Wesel, mon cousin, le Vicomte de Turenne avec une puissante armée pour veiller à la conservation de mes conquêtes et de la sûreté des Princes mes Alliés, j'ai résolu d'envoyer une partie.....

Dan volgt de aanwijzing van legerafdeelingen, die Luxemburg naar Wesel, voor het leger van Turenne, moet afzenden. Het zijn gedeelten van zijn beste regimenten, die tot kernen van jongere formatiën bestemd zijn en die eenige weken later in het leger van Luxemburg door vier nieuwe bataljons worden vervangen.

Louvois bericht Luxemburg op 31 Augustus:

> Si, avec les quatre Bataillons, que l'on vous envoye, vous pouvez conserver les Postes dont vous parlez (Oudewater en Woerden) celà ne sera que mieux; mais oubliez toute autre Entreprise et ne songez qu'à bien conserver les Troupes, qui sont sous votre Commandement, pour donner une Bataille à la Suédoise[1)] entre Noël et la Chandeleur.

Alle latere directieven van uit Parijs, voor zoover zij het te volgen beleid betreffen, gaan uit van een zelfde gedachte van conserveeren. Kwade kansen moesten vermeden worden. Er mocht niets worden gewaagd. Alleen voor kleinere ondernemingen waren Luxemburg's handen vrij geweest en nog slechts onder het voorbehoud, dat zij zouden slagen. Lodewijk had zeer bepaald vrees voor elk gering échec in de Republiek. Het maakt den indruk dat zijn trots daar niet weinig in gemoeid is geweest. Hij had zich den veldtocht ‘pour abattre l'orgueil et la conduite insupportable que les Etats tiennent envers tous les Potentats et Princes’, anders voorgesteld. Hij zou in één jaar afhandelen, waartoe anderen in tachtig jaar niet waren in staat geweest! Over een betrekkelijk geringen tegenslag, de herovering van Naarden, is van uit Parijs maandenlang een spijtige correspondentie gevoerd; een aanhoudende jacht op zondebokken. Vermoedelijk om toch vooral elk verder voordeel van het Staatsche leger zooveel mogelijk te doen voorkomen.

Na de komst van Condé bleef het een eer om onder Luxemburg te velde te mogen dienen. De beschikking daaromtrent hield de koning aan zich. Condé deed in zijn brief van 25 April, den eerste, dien hij in zijn nieuwe functie aan Louvois afzond, een poging voor den kolonel de Vendômes:

1) Bedoeld is de methode van bewegelijkheid, van onstuimige aanvallen en gewaagde marschen met kleine afdeelingen, ook in de ongunstige jaargetijden, die Gustaaf Adolf in het naar hem genoemde Zweedsche tijdperk van den 30-jarigen oorlog had toegepast.

> M. de Vendômes est au désespoir de ne point servir en campagne, son régiment a plus de six cent hommes. Il m'a prié de vous écrire pour essayer d'obtenir du Roi qu'il puisse servir en campagne avec son régiment.

Op 5 Mei antwoordt Louvois:

> Le roi ne veut pas que le régiment de M. de Vendômes serve en campagne et il n'est pas content du peu d'application qu'il a.

Niet onwaarschijnlijk is, dat in de conferentie te Arnhem, Condé tot het besef is gekomen, dat voor het te voeren beleid op dit operatietooneel, een duidelijke instructie geenszins overbodig was. Er mocht geenerlei twijfel blijven omtrent zijn bevoegdheden. Een belangrijk punt, dat te Parijs mondeling was besproken, was niet in zijn lastbrief opgenomen. In denzelfden brief van 25 April maakt hij Louvois daarop opmerkzaam:

> Cependant vous avez oublié de me donner un ordre pour faire sortir les troupes des garnisons quand le besoin y sera, et les mettre dans d'autres; cela n'est pas porté aussi dans ma commission.

In de missive van 5 Mei wordt dit punt opgehelderd, maar er wordt aanstonds een rem gelegd aan eventueele ambities.

> J'ai eu l'honneur de dire à Votre Altesse que toutes les troupes qui étoient en garnison dans le pays conquis sur les Hollandais étoient aux ordres de Votre Altesse et qu'ainsi elle n'avoit que faire d'ordre particulier pour le faire marcher toutes fois et quantes qu'elle jugerait à propos de faire quelque changement.
> Les nouvelles que le Roi a d'Hollande le plus assurées, soit directement, soit par l'Angleterre, sont que les Etats sont dans une furieuse appréhension et qu'ils font des prières pour que Dieu aveugle votre Altesse et vous empêche de connaître le chemin par lequel vous pouvez les perdre; mais comme ils ne sont pas fort habiles gens de guerre, le Roi se persuade qu'ils appréhendent ce qu'on ne peut leur faire et m'a commandé en donnant part à votre Altesse de l'objet de leurs prières, de lui dire que rien au monde n'est plus capital dans l'état présent des affaires, que de ne rien entreprendre qui ne réussit et qu'elle croit qu'il est plus avantageux de songer à bien conserver les troupes que de rien tenter dont le succès soit un peu bien douteux. Elle juge seulement nécessaire que vers la fin de ce mois vous parraissiez avoir quelque dessein qui allarme assez le Prince d'Orange pour ne pas penser à Mastrick ni à faire passer des troupes dans le Brabant.

De Prins heeft inmiddels den militairen toestand op het gebied der Republiek bestudeerd en geeft in een brief, op 4. Mei uit Utrecht afgezonden, voor een mogelijke actie de volgende beschouwing:

> Tout ce qu'on peut faire de deça aboutit à trois desseins, ou pousser en avant à notre tête, ou aller en Frise, ou aller à Husdein (Heusden) et delà à Bréda. Le premier dessein se peut faire de deux façons, ou du côté de Wesep et Muijden, ou celui de Schoonhove, Oudewater et Tregau (Gouda). Mais comme les eaux sont encore extrêmement hautes, je ne puis vous dire de bien positif que je n'aye été à Vorden (Woerden) et à Naerden, ce que je ferai au premier jour.

Het antwoord volgt per keerenden koerier, die op 12 Mei teruggaat.

> .... ce qui seroit le plus utile au service de Sa Majesté seroit ce que vous pouvez faire du côté de Worden (Woerden) et de Naerden, parceque le moindre progrès de ce côté-là donnerait un coup mortel aux Hollandais, qui ne sentiroient qu'à demi tout ce qui se feroit ailleurs. Sa Majesté désire que ce soit dans les premiers jours de l'autre mois; que si vous ne pouvez rien entreprendre de ce côté-là, au moins vous en fassiez tous les semblans, afin que la crainte qu'en auront les Hollandais, les empêche de songer à autre chose. Elle serait ravie, que vous entreprissiez quelque chose qui put réussir; mais elle est toujours persuadée qu'il ne vaut mieux ne rien faire que de risquer quelque chose.

Condé kan deze missive niet hebben misverstaan. Zij was al te blijkbaar op fnuiking berekend. Het geringste voordeel in de richting van Woerden of van Naarden zou een doodelijke stoot kunnen zijn voor de Staten, maar...Zijne Majesteit houdt zich altijd overtuigd, dat het beter is niets te doen dan iets te wagen. De dépêche vervolgt:

> A l'égard de la Frise elle ne désire pas que votre Altesse s'engage, quant à présent, à aucune entreprise de ce côté, mais si en y faisant quelque partie de troupes de votre armée, vous pouvez les obliger à mettre le pays sous l'eau. Sa Majesté en seroit bien aise, puisque ce feroit leur faire un mal considérable sans risquer quoi que ce soit.

Uit een brief van Turenne aan Louvois van 16 Mei uit Soest verzonden, blijkt dat de Prins van Oranje in Friesland de Franschen is voor geweest:

> Les Hollandais ont envoyé, depuis peu, des Troupes en Frise et ont inondé beaucoup de pays, lequel est aussi bas et plus, que le fond de la Hollande et ce fut comme une merveille de pouvoir faire le siège seulement de Courden (Koevorden).

Binnen de grenzen van het mogelijke spande de Prins alle krachten in om de verdediging in actieven zin te leiden. Hij betreurde niet weinig, dat kansen, waarop hij meende te kunnen rekenen, uitbleven. Men weet dat de Republiek,

krachtens een tractaat met den keurvorst van Brandenburg, een oom en vroegere voogd van prins Willem III, langdurig de gegronde verwachting koesterde, van de zijde van Brandenburg hulp te zullen bekomen. De keurvorst had zich daartoe schriftelijk verbonden. Meer dan drie millioen gulden zijn voor werving en onderhoud van ± 20.000 man, in maandelijksche quoten, door de Republiek aan Brandenburg uitbetaald. Het is echter bij een indirecten steun, die ongetwijfeld toch ook haar beteekenis heeft gehad, gebleven. De raadpensionaris Fagel heeft in een brief van 24 October 1672 aan onzen gezant bij den keurvorst van Brandenburg, van Reede van Amerongen, goed onder woorden gebracht, hoezeer men in Holland op de mogelijkheid van een andere methode van oorlogvoeren hoopte.

> (Ik) ben daarom te meer geformaliseerd, om de groote nalatigheid en traagheid, die ik in onze geallieerden bespeur, want dat men meent een groote zaak gedaan te hebben, dat men het leger van den gemelden heer de Turenne van deze frontieren heeft afgetrokken, is gansch niet met al, zoolang hij occasie heeft om zoo haast wij uit onze holen zullen komen, zijn troepen bij de andere, die op de Veluwe zijn, te conjugeren, zonder dat hij behoeft beschouwd (bevreesd) te zijn voor een magt, die zoo diep in Duitschland geëngageerd en zoover van hem geéloigneerd is.

In de conferentie te Arnhem zal Luxemburg ook stellig verslag hebben uitgebracht over de onderwaterzettingen. Toevallig was deze kort te voren in de gelegenheid geweest mededeelingen aan te hooren omtrent de toestanden bij den verdediger. Het wederzijds uitleveren van krijgsgevangenen had eenige besprekingen gevorderd, waartoe een majoor van het Staatsche leger in het hoofdkwartier van Luxemburg was geweest:

> Ce major est honnête homme et ne nous a point parlé comme un misérable qui dit du mal du parti où il est, ni comme un fanfaron qui veut faire valoir sa marchandise: mais il n'a point fait façon de nous avancer que les eaux sauveroient la Hollande cette campagne et que sans cela elle seroit perdue. Et quand nous lui avons répondu que le Prince d'Orange faisoit semblant de la vouloir dessécher et qu'il désiroit qu'on le crut, il nous a dit que l'on voudroit bien dans le pays tirer les eaux jusqu'à un certain point, c'est à dire en laisser beaucoup moins qu'il y en a, mais assez pour nous empêcher l'entrée. A quoi il dit qu'il y a une impossibilité. L'abondance de l'eau est si grande que d'Oudewater à la Haye on ne peut aller à pied, ni à cheval que par Rotterdam sur la haute digue. Et lorsque je lui ai dit que la digue de main gauche du vieux Rhin, qui

> vient de Worden à Leyde n'étoit pas couverte d'eau, il m'a dit qu'il m'assuroit sur son honneur, qu'elle l'était en divers endroits et qu'on alloit travailler à la raser en d'autres. Pour conclusion il m'a dit qu'il ne s'est jamais vu une incommodité pareille à celle, que les eaux ont fait en Hollande et que si dès à présent la paix étoit faite, et qu'on les eut toutes tirées, dans deux ans le pays ne pourroit être sec, dont il étoit mort une furieuse quantité de peuple. Palmer m'a dit que les eaux avoient apporté des millions de bestiaux morts et noyés.

En verder:

> J'ai dit au Major des ennemis que notre application étoit toute contraire à la leur, et que nous songions autant à dessécher le pays qu'ils faisoient à le conserver dans l'état où il étoit et que c'étoit une chose, dont la finesse qu'on lui seroit trop inutile, puisque les ordres que j'envoyai pour boucher les coupures du Leck viendroient à sa connaissance et que j'en avois de fort précis de faire brûler les lieux qui ne travailleroient pas à dessécher le pays. J'ai fait faire la répartition pour chaque village, du nombre des paysans, qu'il doivent y envoyer et j'avois fait déclarer à ceux d'Isselstein que s'ils n'y allaient pas j'y mettrois des gens à leurs places et que je leur ferois payer un demi partagon par jour; et par-dessus cela je vais faire l'ordonnance que vous me mandez.
> J'en userai à l'égard des fortifications d'ici, selon ce que vous me mandez, qui est proprement ce que s'appelle *festina lente*. C'est aussi ce que nous ferons.

De wederzijdsche bedoeling ten opzichte van het hooge inundatie-water schijnt in deze mededeelingen overeenkomstig de feiten uitgedrukt. Het dichten van de Lekdijk-coupures was reeds in Maart uit Parijs bevolen. In een ‘Daghverhaal van “dat tot Uytrecht en Woerden bij de Franschen is voorgevallen”, leest men: Sondaghs de drie en twintigste Maart quam hier order van den Koningh om het gat in de Lekdijk te stoppen, dewijl het zelfde meer tot voordeel der vijanden streckte. De Heemraden trocken derhalve in de volghende dagh naar de voorgedachten Dyck om alles wat daartoe dienstigh was te bevorderen’. Ook uit het dagverhaal van Woerden blijkt, dat in de maand April veel bedrijvigheid heeft geheerscht om de gaten in de dijken te stoppen, en om door het herstellen van bruggen de communicatie over land te verbeteren.

Uit het reeds genoemde bericht van Condé van 2 Mei weet men, dat toen het Lekwater nog met groote kracht door de coupure stroomde. Het was een zeer moeilijk werk de coupure, tegen den wateraandrang in, te vernauwen en te

stoppen. De bezwaren kende men wel en er was, toen in November de inlaat droog stond, ernstig voor gewaarschuwd. In een post-scriptum door de Edele en Mogende Heeren Staten van het Landtschap van Uytrecht', toen geplaatst bij hun resolutie van Maandag 11 November 1672, werd er voor gewaarschuwd, 'dat so men in desen tydt de gedachte Dyck weder opent, men deze openingh niet meer zal kunnen stoppen en dicht maken dan met overmatige kosten'.

Van een eigenlijk dichten van den dijk was geen sprake geweest. Wanneer de Fransche legerleiding, met het oog op eenige krijgshandeling, het inlaten tijdelijk stop zetten wilde, dan werd in de coupure een kistdam gemaakt. Niet onwaarschijnlijk dat begin November, met het oog op de plannen, die voor vriezend weer werden beraamd, dit het geval is geweest.

Op 4 Mei bericht Condé aan Louvois:

> Les ennemis travaillent à Nieuburg (Nieuwenbrug) et à tous leurs autres postes: le pays est encore fort inondé et il le sera jusqu'à ce que la coupure du Leck soit refermée: on y travaille et on nous fait espérer, qu'elle le sera dans dix ou douze jours; il faudra après quelque tems pour écouler les eaux.

Vermoedelijk is de Lekdijk nog minstens tot half Augustus open gebleven. In het Utrechtsche dagverhaal leest men bij Saterdagh de zestiende Augustus '(dat) vijf honderd ghepreste mannen uytgesonden (werden) voor het gat aan den Leckdyck te stoppen, daer sy eenige daghen met wercken besigh waren'.

Wat de Staatschen betreft, geheel overeenkomstig het verhaal van den majoor, werd er door onze regeering in April nog gansch niet aan gedacht om water te loozen. Eerst begin Augustus, toen de overstroomingen nog hooger en dichter om Leiden en bij den Haag waren gekomen, werden regelingen getroffen. De Staten van Holland hebben op 27 Juli aan Rijnland en aan Amsterdam order tot spuien gegeven. De regeering van Amsterdam was daar maar weinig mee ingenomen. De noodzakelijkheid van loozen werd te Amsterdam niet ten volle ingezien. Op 29 Juli zond de magistraat van Amsterdam een verzoek aan de bevelhebbers der posten om een expresse te zenden, als het land om hun wallen mocht droog geraken. Op voorstel van den Prins werd op 1 Augus-

tus een peil aangenomen, waarop men het inundatiewater moest trachten te houden.

Condé had zoowel te Waart als te Utrecht den verren waterplas aanschouwd, die aan het geïnundeerde terrein elken anderen horizon in het westen benam, maar hij was nu eenmaal gekomen met de ambitie van een actie. Hij wilde niet berusten in de onmogelijkheid van een nadering tot den vijand, waarover Luxemburg hem had gesproken. Om zich zelfstandig een oordeel daaromtrent te vormen, behoefde hij actueele en nauwgezette opnemingen van alle inundatiën. Ook voor de demonstratieve bewegingen tegen het einde van Mei, die hem waren opgedragen en die moesten strekken om den Prins van Oranje van een initiatief en in het bijzonder van een tocht naar Brabant af te houden, had hij nauwkeurige gegevens omtrent het water bij de vijandelijke posten noodig. De rapporten der opnemingen leeren den toestand kennen, van een tijdstip, dat de overstroomingen hun grootste hoogte naderden. Het bericht daarvan is, voor wat de omgeving van Utrecht betreft, gedateerd van den 16en Mei. Het wordt afgezonden door den zoon van Condé, den hertog van Enguin, die bij zijn vader als adjudant dienst deed. Het vochtige klimaat heeft Condé een aanval van jicht bezorgd, die hem eenige weken belet om dienst te doen. Op 9 Mei heeft de adjudant daarvan kennis gegeven aan Louvois: M. mon père ayant eu une attaque de goutte à la main et ne pouvant vous écrire, me charge monsteur de le faire pour lui'.

In een brief van 16 Mei bericht de adjudant:

> Monsieur le Prince ayant souhaité d'être informé précisément de l'état auquel sont présentement les inondations de ce pays et M. de Luxembourg les ayant voulu reconnaître, s'alla promener, il y a trois jours sur les digues, qui sont du côté de Loenerslot (Loenersloot) et d'Inderdam; mais il ne put aller jusqu'à Loeverslot et de ce côté-là il ne passa guère Coetmen (Cothen) où même il n'alla que par une digue très étroite et dans l'eau jusqu'aux sangles.

Het bericht omtrent de inundeeringen in de richting van Cothen, welk dorp toen alleen over een smallen dijk en door het water wadende, soms tot het middel toe, kon bereikt worden, geeft eenig vermoeden voor wat de verdediging der Utrechtsche fortenkringen en tusschenterreinen zou beteekenen, nadat een vijand, voor een overvoering, over de inun-

datiesluis bij Wijk bij Duurstede de beschikking zal hebben gehad.

Op 23 Mei is Condé weder hersteld. In een bericht van dien datum aan Louvois schrijft hij:

> Les eaux sont toujours si grandes, qu'il n'y a encore moyen de rien entreprendre sur les ennemis. L'on m'a pourtant donné avis, qu'en rompant une digue auprès de Muyden, l'on pourrait faire écouler les eaux et se faire un passage pour aller à eux.

Condé geeft aan dien raad gevolg en verbindt deze poging aan de hem opgedragen maatregelen tot demonstratie. Deze wordt grootscheeps opgezet en wordt langer dan een maand volgehouden. Zij bestaat uit een algeheele opschuiving en aantrekking der garnizoenen. Einde Mei heeft men in Holland de wetenschap, dat de Franschen ‘al hun volk vast uyt de naburige gewesten omtrent Utrecht vergaderen’. In Kuilenburg zijn 5000, te Duurstede 3000, in Amersfoort 4000, te Naarden 2 à 3000 man aangekomen. Dertig stukken, die de rivier afkwamen, zijn te Kuylenburg en te Duurstede gelost. In de eerste helft van Juni komt er omtrent de richting der geveinsde onderneming teekening. Toen werden 3000 man op Breukelen gedirigeerd, ten einde die post ‘met grooten sleep van toevoer’ te bezetten. Een gros was naar Hilversum gecommandeerd ‘daar de hertogen van Luxemburg en van Enguin mede bijwaren, voerende 8 of 10 stuks geschut, menigte van wagens met krijgs- en levensvoorraad, ook storm-leeren, biesbruggen, schoppen en houweelen’. Voorts was uit Muiden waargenomen, dat Muiderberg door de Franschen versterkt werd.

Tot eenige actie kwam het, behalve een artillerie-gevecht van Muiderberg af, alleen op punten waar de Staatschen tot een offensief overgingen; deze handelingen bleven echter tot kleine gevechten, van met booten verplaatste detachementen beperkt.

Op 6 Juni geeft Condé bericht:

> Depuis la dernière lettre que je vous ai écrite, les deux coupures, qu'on a fait sur la digue de la mer ont toujours coulé assez rapidement; et pourtant nous ne voyons point jusqu'à cette heure de diminuation considérable à l'inondation. Je ne sçais si c'est la pluie qu'il a fait qui l'entretient en état qu'elle est, ou si les ennemis peuvent y donner de nouvelles eaux; on fait tout ce qu'on peut pour connaître où ils en pourroient donner, et jusqu'à cette heure nous ne l'avons pu connaître.

> Ne doutez pas que je n'aye un chagrin bien grand de voir le peu d'effet que cela fait, puisqu'il me paraît que nous aurons bien de la peine, pour ne pas dire qu'il est presque impossible, d'entreprendre rien de considérable par ces têtes ici, si les eaux continuent à être de la hauteur, qu'elles sont depuis Nieuwersluis jusqu'à Muyden.

Men moet het bericht: de wateren ‘ont toujours coulé assez rapidement’, niet te letterlijk nemen. Het schijnt wel uitgesloten, dat de gemaakte coupures in den zeedijk, ook tegen den vloed in, zouden hebben kunnen uitlaten. De berichten van Condé geven, aangaande zijn waterstaatkundig inzicht, niet dien gunstigen dunk, dien men van de meldingen van Luxemburg verkrijgt. Condé verwondert zich, dat het effect der coupures, in de hoeveelheid water om Muiden, nauwelijks waarneembaar is. In het rapport aangaande de verkenningen der inundatiën was reeds gemeld, dat men over den linker-Vechtdijk niet verder kon komen dan Loenersloot. Zooals aanstonds zal blijken, stonden de Vechtdijken bij Muiden tot kniehoogte onder. Er was dus geen verschil in peil meer tusschen boezem- en polderwater. Van een paar coupures in den zeedijk tusschen Muiden en Muiderberg kon men, voor een watervlak als toen aanwezig moet zijn geweest, ook in verband met het inloopend vloedwater der zee, bezwaarlijk een waarneembare vermindering verwachten.

Het vervolg van dezen brief bevat de melding omtrent den toestand der inundatiën benoorden de Lek, op de verder van Utrecht gelegen gedeelten van het Fransche front.

> Les deux côtes du Weck (Vecht) paraissent une mer; tout le pays depuis Amsterdam jusqu'à Willis et depuis Willis jusqu'à Rotterdam est inondé de même; depuis là jusqu'à Worden (Woerden) il l'est ainsi; en sorte que toutes les digues sont couvertes d'eau aux moindres endroits jusqu'au genouil. Il n'y a aucune digue, que je n'aye fait sonder par des officiers que j'y ai envoyés exprès.
> Il ne reste de digue découverte que la grande digue, qui va de Worden à Leyden sur laquelle les ennemis ont refait le fort de Nieuwenbrouk. Elle est coupée en plusieurs endroits et le fort de Nieuwenbrouk est inondé tout autour; il n'y a du tout d'avenue, que celle de la grande digue. Delà tout ce pays est inondé jusqu'à Oudewater, d'Oudewater jusqu'à Schoonhoven et au delà du Leck.
> La poste de Langerack est tout à fait inondé, aussi Gouda l'est entièrement. La digue qui va d'ici à Montfort et de Montfort à Oudewater est sèche, aussi bien que les deux digues du Leck qui vont à Schoonhoven et à Langrack. Mais toutes les autres digues sont absolument couvertes

> d'eau: en sorte qu'il n'est pas possible de se poster au delà ni d'Oudewater ni de Schoonhoven pour empêcher le secours que les ennemis peuvent y envoyer par bateaux: leurs bateaux peuvent non-seulement y venir par leurs canaux, mais à travers leurs inondations.

Niet lang meer of Condé was overtuigd, dat zijn voornemens op niets zouden uitloopen. Het element bleek ook hem te machtig. Op 9 Juni meldt hij uit Utrecht:

> Les affaires de ce côté-ci sont au même état qu'elles étaient et les eaux ne diminuent point. Il est vrai qu'il pleut tous les jours et que le vent est souvent contraire. Je commence à perdre l'espérance que notre coupure (bij Muiden) réusisse et si cela continue encore quelques jours, je retirai les troupes et la ferai reboucher. Ce ne m'est pas une petite mistification de me voir ainsi inutile que je suis. Ma consolation est, qu'il faut servir le Roi à sa mode, et qu'il n'y a pas prétendu que nous fassions beaucoup de choses.

In de eerste dagen van Juli trokken de afdeelingen, die Muiderberg bezet hielden, na de gaten in den zeedijk gedicht te hebben, op last van Condé terug. Het staat dan al vast, dat de Prins de Republiek weldra zal verlaten om ettelijke maanden daarna een commando in Vlaanderen te aanvaarden. Het water bleef in Juli hoog. In de Fransche posten was nu en dan het gevaar van inloopen verre van denkbeeldig. Het omgaan van den wind noodzaakte de bezetting van den post bij Ameide om in aller ijl het werk te verlaten. De Franschen hadden toen geen gelegenheid hun geschut mee af te voeren.

Binnen de omwallingen der steden slaagden de Hollanders er over het algemeen in, om de hooge standen te keeren. Men zat er echter veelal rondom in. Dit veroorzaakte een hinder, die wel eens dreigde ondragelijk te zullen worden. Men miste soms langdurig een gelegenheid om het stadswater te ververschen. In de dagverhalen gaat een jubel op als zich dan eindelijk weer eens een kans voordoet om bedorven water te spuien.

De aanvulling der gegevens betreffende de inundatiën kunnen hiermede besloten worden. Mij dunkt, het bijgebrachte kan nader hebben aangetoond, dat de strategie en de handelingen van den aanvaller op het grondgebied der Republiek in 1672 en 1673, nog te weinig zijn beschreven. Men mag de verdienstelijke auteurs van *De Verdediging van*

Nederland in 1672 en 1673 daarvan allerminst een verwijt maken. In hun inleiding zetten zij voorop: ‘Wij hebben gemeend ons uitsluitend te kunnen bepalen tot hetgeen de verdediging te land betreft en wel bepaaldelijk dat gedeelte, waardoor de onafhankelijkheid van de Republiek toenmaals is kunnen bewaard blijven’. En verder: ‘De krijgsverrichtingen en het overige als genoegzaam bekend onderstellende, hebben wij dat slechts voor zooveel noodig en om der volledigheidswille herinnerd en in algemeene trekken aangegeven en daarvan als het ware de lijst gemaakt van het tafereel, dat wij wenschten op te hangen; men beschouwe derhalve van dit standpunt onzen arbeid en verwachte niet meer dan wij door onze bijdragen hebben gemeend te moeten geven’.

Het algemeen oorlogsplan van de Fransche legers in 1672 en 1673 heeft aan Luxemburg tegenover Holland, maar een zeer beperkte macht en met deze, maar een zeer beperkte vrijheid van handelen kunnen laten. Het geraadpleegde Recueil van brieven is niet volledig. Men treft er vele antwoorden in aan op brieven, die zijn weggelaten. Toch zou het hier bijgebrachte aantal waarschuwingen aan Luxemburg, om toch vooral niets van belang op touw te zetten, uit het Recueil gemakkelijk verdubbeld kunnen worden. Lodewijk XIV heeft zich de tuchtiging en de beoogde vernedering der Republiek aanvankelijk al te eenvoudig voorgesteld. Den 20en Juni 1672 schreef Louvois aan zijn vader Le Tellier:

> Sa Majesté sera dans huit jour en état de marcher à Utrecht et de-là envoyer piller la Haye et trois ou quatre villes de Hollande, qui, dans la sécheresse où nous sommes, ne sçauroient s'inonder et on obligera les autres à se mettre sous l'eau, dont ils recevront un dommage qu'ils ne pourront pas réparer de dix ans.

Een halve maand later waren de verwachtingen op een spoedig einde van den tocht reeds uitgebloeid. Den 9en Juli berichtte Louvois aan den kanselier:

> Le Roy ayant reconnu que toutes les avenues de la Hollande sont présentement inondées et que, jusqu'au tems des glaces il n'est pas possible d'y pénétrer, il a commandé que l'on retirât les gardes qu'il avoit fait mettre dans les petites villes de Worden et Montfort, lesquelles sont si fort avancées et en méchant état, que les garnisons y avaient été peut-être facilement insultées.

Eenige weken later was het plan van den doorsteek in overweging. Het is Mombas geweest, die, na den 29en Juli uit zijn hechtenis ontsnapt te zijn, aan Luxemburg dit denkbeeld heeft aan de hand gedaan. Sedert hadden Luxemburg en daarna Lodewijk XIV, ieder langs eigen weg, zich in het plan georiënteerd. Beiden zagen er het middel in, dat de Fransche strategie behoefde. Het wachten op den winter zou onnoodig zijn. Zonder veel te wagen dacht men de Republiek op korten termijn te kunnen onderwerpen. Vooral op de moreele gevolgen waren de verwachtingen gespannen. Men rekende elke verdediging te zullen verlammen. Het verweer zou wankelen en ineenstorten. Het is al één misrekening geweest. Onverflauwd zijn de Staten en hun Stadhouder, met al hun krachten en gedachten, voor het behoud der Republiek en tot afbreuk van den vijand werkzaam gebleven. Het geluk diende daarbij in twee voorname opzichten. Vooreerst het aldoor uitblijven van een ernstige agressie met de wapenen. Willem III was een te goed strateeg om niet al spoedig het stelsel van terughouding en dralen van de Fransche oorlogvoering doorschouwd te hebben. Niets kon aan de velerlei beproevingen van den Staat een beter tegenwicht en voor de regeering een steviger ruggesteun zijn, dan deze strategie van onthouding en conserveeren. In het bijzonder moest het bekende *humeur guerrière* van den Prins er door geprikkeld en tot initiatief gedreven worden. Een tweede factor in ons voordeel is uit den langen duur gegroeid, die in 1672-73 noodig was, om het hooge peil op de landen te verkrijgen. Ware de aanzwelling van het water tot steeds hooger, in één zelfde periode tot stand gekomen, dan zou dit zijn ontzenuwende werking waarschijnlijk niet hebben kunnen missen. De militaire maatregelen zouden er door verlamd zijn geworden. Men was op de posten daartegen niet toegerust. Eerst de ervaring van maanden leerde in de bijzondere behoeften doeltreffend te voorzien. Alle wachtforten hadden in 1673 aanzienlijk verhoogde vuurlijnen en beschikten over zand, zakken en schepen. Deze laatste ten deele voor logies, vivres en materialen, ten deele voor de opstelling van geschut. Men was toen tegen het allerergste gewapend. Het hooge water heeft de bevolking onnoemlijk doen lijden; het vorderde niet te tellen slachtoffers, maar het heeft, - nu het over langer

dan een half jaar verdeeld, in stage afwisseling van was en val en met groote tusschenpoozen was gekomen - de beoogde werking op de ingezetenen gemist. De bevolking van Holland had van oudsher in haar strijd met het water een reputatie van taaiheid. Deze heeft zich in 1672 en 1673 nergens verloochend.

Oorspronkelijk is het de bedoeling geweest de conclusiën, die uit de geschiedenis van 1672 en 1673 voor onze huidige oorlogstoebereidingen moesten volgen, op te nemen in het meer algemeen besluit: een studie over het vestingstelsel en het verdedigingsplan, die reeds onder handen was. Toen deze studie gereed was gekomen bleek zij, door haar omvang en bewerking, niet geschikt te zijn voor opneming in een tijdschrift. Aangezien de publicatie daardoor onzeker is geworden, schijnt het geraden hieronder de partieele conclusiën betreffende het ‘water als strijdmiddel’ te laten volgen.

Ter zake van de overrompeling met inundatiën, welke de Fransche strategie beoogd heeft, hebben de gecommitteerden van de Staten van Holland en hun deskundigen, naar mij voorkomt, van goed inzicht blijk gegeven, door van een coupure in den Lekdijk geen onheilen te verwachten, die aan het volhouden van een energieke verdediging zouden in den weg staan. De Staten vreesden een overvoering blijkbaar weinig en hebben zelfs tegen maatregelen hunnerzijds, die het binnenkomen van onbeperkt-groote hoeveelheden water konden ten gevolge hebben, niet opgezien. Met het denkbeeld van een doorsteek van den bandijk zijn ze de Franschen zelfs vóór geweest. Ze hebben er eerst order voor gegeven, nadat de handeling rijpelijk was onderzocht. De geschiedenis van 1673, die ik nog niet had nagegaan, toen de betreffende gebeurtenissen van 1672 werden beschreven, heeft aangetoond, dat met het doen instroomen van rivierwater, zelfs onder omstandigheden, dat dit nagenoeg van dijk tot dijk zou staan, in Holland, op korten termijn, geen noodtoestand kan worden teweeggebracht, die tot het opgeven van de verdediging zou nopen. Voor het vullen van de groote uitgestrektheid holle landen is een ontzachelijke hoeveelheid water noodig. Gelet op de latere droogmakerijen nog heel wat meer dan in 1672.

Met eenige coupures in een rivierdijk, kan die hoeveelheid eerst op den langen duur worden verkregen, ook al schuren de openingen in de diepte en in de breedte, ondanks goede voorzorgen daartegen, nog uit. Alleen als de hooge rivierstanden meerdere maanden zouden aanhouden, kan het mogelijk worden, dat in Holland het water boven de kaden der groote boezems komt. Maar een zóó langdurig gezwollen toestand onzer rivieren is iets ongekends.

Intusschen moet in het oog blijven, dat een aanval met Lekwater op Holland, in de eerste plaats, pressie beoogen zou. Elke bedreiging daarmede en een begin van uitvoering, zouden op de gemoederen der bevolking haar werking doen. Een huidige regeering staat daar niet zoo vast en soeverein boven als een van vroeger eeuwen. Zeker is, dat de invloed van een bedreiging met overstroomingen op de bevolking grooter kan zijn, als deze onbekend ware met de feiten, dat onze voorouders in 1672 en 1673, alle pressie ten spijt, de watertoevoeren, standvastig en met goeden uitslag, getrotseerd hebben. De sedert zooveel talrijker bevolking en de uitbouwing van de dorpen en steden, welke laatste geen wallen meer hebben, zouden de gevaren en de bezwaren, waaraan men het hoofd zou moeten bieden, ongetwijfeld nog grooter maken dan voorheen. Uit de geschiedenis van 1673 bleek echter, dat een vijand het doel, dat hij met een water-aanval nastreeft en dat in het, op korten termijn, verlammen van de verdediging bestaat, niet met zekerheid bereiken kan. Het verkrijgen van een resultaat was integendeel voortdurend onzekerder geworden. De toeleg was ten slotte op de erkentenis uitgeloopen, dat het plan had gefaald. Dit doet mij gelooven, dat men voor soortgelijke pogingen in de toekomst niet overmatig behoeft bevreesd te zijn. Daarvoor is er uit een hygienisch en krijgskundig oogpunt, ook voor den aanvaller zelf, te veel tegen. Wanneer Condé en Luxemburg, in de lente van 1673, het met zooveel goede studie voorbereide en zoo hoopvol tot stand gebrachte werk, hadden kunnen ongedaan maken, zouden zij niet geaarzeld hebben. In de eerste plaats hadden zij veel, wat met den doorsteek in hun eigen nadeel aangesticht was, doen verdwijnen.

In het plan van defensie, dat thans officieel gevolgd wordt, staat de zaak ook nog wel eenigszins anders dan in 1672. Een

vijand zou aan een doorsteek van den Lekdijk niet kunnen beginnen, vóór de verdediging van de Nieuwe Hollandsche Waterlinie, hetzij dan door hem zelf of op het initiatief van den verdediger, ware opgeheven. De vervolging daarna stelt echter eischen, die zich met een doorsteek niet verdragen. Indien men bij de binnenverdediging van Holland, voor een bepaald stadium daarvan, zou besloten hebben om, als in 1672, in de Oud-Hollandsche linie stand te houden en er stond een aanvaller tegenover, die, evenals Luxemburg en Condé, de opdracht had om te temporiseeren, dan zou er, ik zeg niet een aanleiding, maar toch een mogelijkheid bestaan voor water-aanvallen als in 1672. Een belegerde stelling van Amsterdam zou men, met een doorsteek van den Lekdijk, minder deren dan de belegeraar zich zelf zou doen. Hij zou zich in zijn initiatief aldra ten ernstigste beperkt zien. Voor de houdbaarheid der Amsterdamsche stelling dreigen, voor zooveel de inundatie-overvoeringen betreft, andere gevaren. Aanstonds kom ik daarop terug.

Geheel naast de tot hiertoe besproken water-aanvallen en van veel ernstiger natuur, uit het oogpunt der defensie bezien, schijnt het watergeweld, dat de aanvaller van de Nieuwe Hollandsche Waterlinie, o.m. met de sluis bij Wijk bij Duurstede kan in toepassing brengen. De methode en de aard van die actie zijn in het Augustus-artikel genoegzaam beschreven. Dit middel werkt meer locaal en gaat recht op het doel af. Het gebruik ervan schijnt in die mate voor de hand te liggen, dat wel met zekerheid kan worden aangenomen, dat een aanvaller, die het besef zou hebben tegenover een krachtig versterkte fortengroep te staan, niet in verzuim zal blijven om zich van het middel te bedienen. Wij moeten het onder het oog zien, dat de Utrechtsche fortenkringen, sedert de verdediging daarvan hoofdzakelijk van uit de tusschenterreinen moet plaats hebben, hoe deze ook versterkt mochten worden, slechts voor een kortstondigen weerstand vatbaar zijn.

Een soortgelijk, hoewel minder rechtstreeksch, gevaar is voor de Stelling van Amsterdam te vreezen, van een wateraanval met de zeesluizen bij Katwijk. Aan den IJser heeft men gezien, hoe snel het inlaten van den zeevloed zijn werking kan doen. De sluizen bij Katwijk hebben een zeer veel grooter vermogen dan die van Nieuwpoort. Het effect kan

hier niet verkregen worden als bij Wijk bij Duurstede, met opgevoerde verhanglijnen, dus met onstuimige snelheden en met dynamisch geweld. Het gevaar bij Katwijk schuilt in de mogelijkheid van groote toevoeren op korten termijn, die in staat stellen den Haarlemmermeerpolder en de Ronde Veenen met de daartusschen gelegen polders en droogmakerijen, tot bevaarbaar-wordens toe, te laten inloopen. Met de sluizen bij Katwijk kan op den boezem van Rijnland bij elk vloedtij veel meer water worden gebracht, dan de verdediger in staat is weg te werken. Voor de Amsterdamsche stelling kan dit van ingrijpende beteekenis zijn.

Den Haag, 15 December 1921.

L.M.A. VON SCHMID.

Buitenlandsch overzicht.

28 Maart 1922.

Van hoeveel gewicht voor de bepaling der Britsche buitenlandsche politiek de opinie der verwijderde Rijksdeelen geworden is, heeft de geschiedenis van Washington bewezen, en kwam nu het Montagu-Reading incident bevestigen. Het behoud van haar steun tegen Gandhi scheen den onderkoning een groote concessie aan de Moslimsche opinie waard, en hij ried aan dat de Rijksregeering haar Turcophobie beteugelde, en dat het Engelsche volk van dit zijn advies volle kennis zou dragen. De publicatie van 's onderkonings telegram zonder verkregen verlof van het kabinet heeft den secretaris van staat voor Indië zijn portefeuille gekost. Of daarom het waarschuwend woord voor het kabinet verloren is gegaan? De uitkomst der bespreking te Parijs omtrent de toekomst van het Nabije Oosten bewijst het tegendeel. Engeland laat de Grieken los: Klein-Azië blijft Turksch met inbegrip van Smyrna, en de Grieken in die stad zullen niet meer bescherming genieten, dan de Grieksche regeering genoodzaakt wordt in Adrianopel aan de Turken te verleenen. Ook in andere opzichten is de regeling voordeeliger voor de Turken dan Engeland een jaar geleden zou hebben willen gedoogen. Het tractaat van Sèvres is terdege aangetast; heeft Engeland het toegelaten, in de hoop dat nu ook dat van Versailles zal ophouden het heilige huisje te zijn - van anderen?

De Commissie van Herstel, in overeenstemming met het besluit van Cannes de ‘eischen van Londen’ voor 1922 tot 720 milioen goudmark in baar en 1450 millioen goudmark in

goederen beperkende, heeft reeds een veel verder gaande vermindering van de tegen Duitschland te handhaven vordering overwogen.

Zij zou geadviseerd hebben de geheele schuld van Duitschland terug te brengen tot het bedrag waarmede die schuld de intergeallieerde schulden te boven gaat, mits maar deze laatste konden worden geschrapt. Die intergeallieerde schulden namelijk beginnen het geweten van sommige 'overwinnaars' te drukken. Blijft Amerika op zijn stuk staan, dan zullen zij het eerlang niet slechts de conscientie der ministers van financiën, maar het huishoudboekje van iederen belastingbetaler doen. Amerika berekent reeds, hoe zijne vorderingen door het uitblijven van rentebetaling sedert de verplichtingen werden aangegaan, zijn opgeloopen. Schappelijk te blijven tegenover schuldenaars die de middelen die hun resten aan militaire uitgaven verdoen, is den Amerikaanschen burger, onverschillig tot welke partij hij zich rekene, te veel gevraagd. Engeland krimpt zijn oorlogsbudget dan ook reeds met zeer aanzienlijke bedragen in, en zou zich gaarne bewegen in de richting door de Vereenigde Staten gewezen, die het onverantwoordelijk noemen, in de bestaande omstandigheden langer troepen aan den Rijn te laten staan, en vast de hunne terugtrekken. Het is tegen deze politiek, die hij vreest dat ook die van Schanzer zal blijken, dat Poincaré bij voorbaat zijn vrienden van de Kleine Entente te wapen roept. Benes is te Parijs geweest, Skirmunt daarheen op weg, en Bratianu wordt er verwacht. Zij zullen in de commissies te Genua moeten werkzaam zijn, nadat Lloyd George zijn te verwachten groote redevoering zal hebben afgestoken, en tegen den tijd dat het resultaat ter tafel kan worden gebracht, zal Poincaré, volgens het jongste bericht, tegenwoordig zijn.....

Wat Lloyd George's positie te Genua niet versterken zal, is, dat de geheele wereld gezien heeft, hoezeer zij in Engeland zelf is verzwakt. Zijne poging om een verkiezing voor het Lagerhuis te forceeren onder den verschen indruk van Balfour's succes te Washington is door Sir George Younger verijdeld: eerst moesten, gedurende deze zitting, beloften aan den conservatieven vleugel der coalitie in zake samenstelling en bevoegdheid van het Hoogerhuis worden ingelost. Lloyd George's volgende zet was, van de Balfour's en Curzon's een

waarborg tegen den voortduur van persoonlijke aanvallen uit het conservatieve kamp te verlangen; - zij hebben hem dien waarborg niet kunnen geven. Daarop heeft de premier, eer hij naar Genua ging, een votum van vertrouwen geëischt (in de Engelsche practijk een ongebruikelijke handelwijze). Een votum van vertrouwen - *in zake de conferentie*, amendeerden de conservatieven, en met dit vertrouwen op termijn nam Lloyd George genoegen. Doch eer nog het votum is uitgebracht, wordt ook het vertrouwen in zake de conferentie problematiek. De 'die-hards' schijnen den eisch te stellen, dat de feitelijke erkenning der in Rusland bestaande regeering (die men te Genua ontmoeten zal), niet, volgens het aan Lloyd George toegeschreven verlangen, tot eene erkenning *de jure* mag worden uitgebreid, en het heet dat voor dien eisch in het kabinet zelf mede stemmen opgaan. De laatste veertien dagen vóór Genua zouden, althans te Londen, stormtij kunnen worden. Vooralsnog zit, te Parijs, Poincaré veel rustiger.

De ex-neutralen zullen zich, te Bern, over de te Genua aan te nemen houding beraden. Het is gewenscht dat hun stemmen harmonieeren en tevens zoo krachtig mogelijk klinken. Hunne volksvertegenwoordigingen behoorden thans den plicht te gevoelen, tot dit doel mede te werken, door zelf klem te leggen in de woorden die zij de deputaties medegeven als uitdrukking harer hoop en heiligste verlangen. De Nederlandsche Kamer schijnt deze hooge taak aan een communist te zullen overlaten, die vermoedelijk een paar dikke woorden over Rusland hebben zal, welkome aanleiding tot relletje zóóveel. Het kleine maar daarom niet volstrekt onwezenlijke deel dat ook ons volksorgaan aan het wereldbestel zou kunnen nemen, behartigen wij nog altijd slecht. Naar Nederlandsche individuën toont meer dan eens een vreemd publiek met welgevallen te kunnen luisteren - nog onlangs een te Brussel naar Mr. van Gijn - maar de Nederlandsche collectiviteit zoekt zelfs niet naar den klank, die tot buiten de landsgrenzen zou kunnen doordringen. Voor het Nederlandsche parlement schijnt op het oogenblik vóór het vertrek der deputatie naar Genua geen wereldprobleem te bestaan, en de Nederlandsche regeering gaf nooit aanleiding te vermoeden dat zij zulk zwijgen onbe-

hoorlijk vindt. Representeert zij dus te Genua niets, dan eigen kabinetswijsheid? Alsof verstand en stille knepen alleen de wereld - *deze* wereld! - dienen konden. Op een oogenblik als zij thans doorleefd, cijfert zij terecht alle sluimerende kracht weg; uit het moeras helpt haar alleen die, welke thans wordt *aangespannen*.

C.

Bibliographie.

Mathias Kemp: De zeven Broeders, versierd met houtsneden van Henri Jonas. Maastricht, Leiter-Nijpels. 1921.

De uiterlijke gedaante van dit werk is zeer te prijzen: kloek, grootscheepsch, maar met veel smaak, toch wel, met inzicht ook, de uitvoering. Wie koopt, in Holland, zoo een uitgaaf? - De houtsneden van Henr; Jonas geven den tekst te aneedotisch weer, te klein. Ze zijn, ten siet en ten geleide, niet deugdlijk, dus. Niet fraai van verdeeling, van zwart-en-wit. En op zich zelf beschouwd, buiten het verband van Mathias Kemps allegorisch gedicht over de zeven winden, als zelfstandige prenten, niet slechts niet deugdelijk, maar slecht, on-uitdrukkelijk, slap, rommelig.

Het poëtisch gedeelte wil, in hoofdzaak, episch zijn; maar is dit niet. Ik kan hier de vraag niet ten volle doorlichten, of belichten zelfs maar, in hoeverre epiek, à la Homeros, nu en hier mooglijk is. Doch me dunkt, bij de splijtzwammige differentiatie der huidige levensfuncties de kans gering. Epiek groeit op breederen bodem dan heden ten dage aan eenige cultureele eenheid geruimd wordt, of kan worden - zoo die er is. Holland is klein. Limburg, en daarvan het Zuiden nog maar, een bekrompen gebied voor landelijk-eigen creaties. En Mathias Kemp, zegt Van den Bergh, is Zuid-Limburg. (Hij heeft er gelijk in). En dùs niet episch, meen ik. Daarom is dit dicht, in beginsel en doorvoering, een vergissing. Hij heeft zichzelf mis-schat. Ik zeg niet over-schat, want ik acht de taak en het kunnen niet grooter het oneindige lichtend te maken in de huiverende rimpelingen van een bloementuil dan in de donderende wervelgangen van hemelsche heirscharen. Hij heeft zich ver-gist, ver-grepen. Hij tastte naar dingen ver buiten den cirkel van innerlijke draagkracht en expressief vermogen. Misschien werd hij mede ver-leid door de bekoring, door het voor zijn naturel lokkende iets volksepisch' te schrijven. Hij heeft zijn aanvankelijke mis-tasting krachtig, onbevangen doorgezet. Hij is niet zeer kritisch. Maar tevens bewijst dit, dat hij in deze zaak geloofde, dat hij volmaakt te goeder trouw gewerkt heeft. Zijn werk is, dan ook, in principe echt. Maar de uitwerking, waar zijn mentaliteit door het voor hem te breede van de opgaaf te strak

gespannen was, aanvankelijk reeds, moest scheef gaan. Hij moest zich ont-eigenen. Hij ver-reikte zich. Hij kon deze dingen niet over-zien, steeds, hij verwarde zich veelal, in kleinigheden. Op zichzelf werden bijzaken heel zuiver, soms. Het gansche niet: hij moest, louter alreede om het te wijde vlak van werken, het te omvangrijke gegeven, dat hij koos, te vullen, zijn korten, heftigen adem rekken en verdunnen; den smallen, driftigen maatslag van zijn bloed verbreeden, vertragen en vervagen, dus. De spanningen, die hij overbogen wilde, trokken zijn stem in het ijle. Zoo ging de kern te loor. Gedwongen echter door de wijdte en de zwaarte van motief, moest hij haar niettemin vol-klinkend maken. Vond uit door middel als het ware van een hoorn, een roeper, een toeter van een gramophoon, veeleer, een opgeblazen, vreeslijk-schorren klank.

Hij kon dit werk niet aan. Hij is onmachtig tot het breede. Verten omspant hij niet. Wat aan de grenzen ligt van zijn gebied, bleef schimmig, vaag. Hij werkte daar niet aan. Dacht hij het mee te voeren in den korten, heldren opzwaai, hier en daar? Het trekke-beende, kon niet mee; het sleepte. Misbaar verdoezelt dit mij niet. Zijn geconcentreerd-zijn op het nabije, op het veel-kantig-directe, op het voor-de-hand te vattene, op de korte verhoudingen, op heftige gedrongenheden, laat het omarmen van firmamenten niet toe. Toen zijn oog hemels wou meten, verdofte het. Er is gelijkenis, deels, tusschen hem en Van den Bergh. Mathias Kemp is de Limburgsche tegenhanger, het gedeeltelijke evenbeeld van den Jood Van den Bergh. Maar de Jood kan, soms, naakte oneindigheden omvamen, durft, soms, een eeuwig, onbeschreven vlak te lijf.... Roland Holst kon onbewoonde oneindigheden vermeesteren.... Mathias Kemp vergiste zich, toen hij horizonten wou overhuiven met het zachte vlies, dat der liefde is. Het barstte. Die breuk beheerscht zijn werk. Vandaar de scherpe zinkingen, soms; vandaar ook het bijna-dwaze der onevenredigheid der scheeve verhoudingen; vandaar het onrustige, het rommelige, het rammelende. Gansche stukken bleven ondoorleefd en ondoorwrocht. Daardoor heeft het de voor mij nagenoeg onoverkomelijk-hinderlijke eigenschap van het slordige, het luk-rake. Veel erin is al te zeer te nauwer nood. Men heeft voor zulke fouten velerlei fraaie en onfraaie verontschuldigingen verzonnen. Die gelden niet. Een kunstwerk is een werkstuk. Daar blijf ik bij En schoon morgen bereid het chef d'oeuvre van heden prijs te geven voor één, eenige lokkende mogelijkheid, wil ik den eisch zien gehandhaafd: werken zult ge tot de laatste komma. Men verwart veelal werken met peuteren, arbeiden met morrelen. Men peinst en fluistert over inspiratie. Men doet er fluweelig mee.

Zij is conditio sine qua non. Maar bij alle onberekenbaarheden en tegendraadsheden bij het ontstaan van een kunstwerk, blijft: werken, staan. Het is niet altijd het zagen en schaven; het is, vaak, de afwachtende concentratie van geest en gemoed. Het is het jarenlang luisteren soms. Maar het is nooit het haastige, onattente, on-nauwkeurige aanduiden, dat zich verschrijft en verspreekt en zich nog eens verschrijft en verspreekt, om de verschrijvingen en versprekingen van de eerste maal op te heffen.

Mathias Kemp ìs wat, en kan wat. Hij bewees dat ettelijke malen. Maar in dit episch allegorietje in zak-formaat, nauwelijks. Het is een vergissing met eenige schoone, bijzakelijke vergissingen, daartusschen door.

H.M.

Wies Moens, Opgangen. Houtsneden van Jozef Cantré. 'De Sikkel', Antwerpen - Van Loghem, Slaterus en Visser, Arnhem.

De figuur van Wies Moens lijkt mij uitermate belangrijk. Gelukkig behoeft ditmaal met dit veelal-twijfelachtig, bedenkelijk epitheton geen gebrek aan wezenlijker eigenschappen gecamoufleerd te worden; maar nu er aan dit werk behalve de 'eeuwige wetten der schoonheid' (gelijk aan elk geschrift dat iets met kunst te maken heeft), tevens eenige bizonderlijk vandaag klemmende vraagstukken duidelijk gemaakt kunnen worden, zij het gehandhaafd. Want het zij vele malen, of liever eens voor al verhoed, dat dit soms inderdaad hachelijk adjectivum u zou doen vermoeden, dat ge hier weer eens vergast werdt op een dier tallooze stuiptrekkende curiosa, die in onze dagen kunst willen heeten, waaraan echter hoogstens het tegendeel valt af te lezen, in welke afschuwelijke vermommingen namelijk de moderne geest zich met klaarblijkelijken voorkeur voor irritante opzichtigheid pleegt te versteken (indien althans de uitdrukking: moderne geest niet reeds lang een contradictio in adjecto geworden is en dus nog bezwaarlijk te handhaven valt). Men, de onvervalschte nieuwlichter met name, beschouwe dezen uitval niet als het kreupel verweer van den bij-voorbaat-afkeerigen buitenstaander; ik vierde menig feest op uwe pleinen, ik spitte nacht aan nacht in uwen schacht maar ten slotte wil ik dat hoonend anachronisme wel heeten, dat de dingen der kunst meet naar hun schoonheid en niet naar hun vaart... Doch laat dit geen oratio pro domo worden... Maar wat anders krijgt ge op uwe allengs ten einde spoedende zwerftochten door de labyrinthen der jonge lyriek van het Westen te hooren dan een verdord, aemechtig namurmelen van sinds jaar en dag uitgeputte fin-de-siècle-(fin-de-vie)-motieven eenerzijds en ongebreidelde, machtelooze woordexplosies anderzijds? De markt viert hoogtij, de tempel der Muzen werd in een boksring herschapen; het dertiende hoofdstuk van den eersten Corinthenbrief vergeelt in stoffige vergetelheid... tot onze eeuwige schaê en onze eeuwige schande. Het geraamte van een droom wandelt in een lompenpak, kakelbont en zeer luidruchtig; zooiets wordt dan daad genoemd, (maar vlak daarnaast: verlossing van de daad gepredikt, opdat betreklijkheid zich toch voltrekke!). En Droom en Daad gaan in den schreeuw te loor, die om hen beide roept. Het lijkt nu niet dwaas meer, dunkt me, noch voorbarig terug te wijken naar de leege stranden. (Er zouden weer ivoren torens gebouwd kunnen worden). Daar althans kunt ge de zeldzaam-schaarsche jonge stemmen hooren, die het lied der eeuwen uit eigen geest en eigen bloed herboren, nog zingen kunnen, nu -. Ik zeg niet, dat Wies Moens tot hen behoort, maar zeker toch lijkt hij mij hun verwant.

* * *

De onderstroom van zijn geheele werk is een zich voortdurend, één-en-ondeelbaar verbonden gevoelen met de goddelijkheid aller dingen, een wijdomspannende, pantheïstisch-gemeenzame saamhoorigheid met het heelal. Alles deint op den goddelijken adem, alles ademt zelve goddelijkheid. Zoo liggen de symbolen voor de bewegingen en vormen zijner ziel, die de ziel van het al is, onbegrensd en voor de hand te grijp. Want ieder ding is spiegelbeeld van God, is zelve God. Hij behoeft niet te schiften, niet te keuren, niet samen te kneden, niet te dichten zelfs. Daardoor heeft zijn werk voor hen, die den geserreerden vorm en de gebonden vrijheid eeren, het anarchistische van den vrijbuiter; het plunderende van den kosmischen avonturier. Doch zoo ge het witte licht verheerlijkt (de wel, die zijn hart is), hoe lijkt u dan het spectrum te bont, dat door het prisma zijner oogen brak? Ik aanvaard deze slanke plastiek niet enkel, ik prijs ze. En de hoon, die malicieuslijk wijst op: ‘een vergevorderd stadium van moderniteit,’ vergist zich. Trams en tennisspelers boeiden hem niet door hun toevallige actualiteit; zij hebben - op dit stuk - geen andere draagkracht en waarde dan bergen, zon en 't lachen van zijn meisje. (Want trillende nervositeit, veel meer criterium voor wat dan heet: moderniteit, vervezelt niet het tasten zijner vingertoppen: de greep zijner handen is forsch en behendig). En wat deert het, zoo ge veelal het Hooglied hoort ruischen, en denkt aan Tagore: hij gaf dien eigen drift en eigen merk. - Ik wilde, Wies Moens, dat ik elk bestoken van uw veste kon bevechten, maar ergens splijt een onverdedigbare bres uwe wallen; want, tenzij gij mij onbuigzaamheid in dezen zoudt kunnen bewijzen, stugge on-soepelheid in mijn gevoel daarover, val ik hun bij (weerstrevend bijkans) die zeggen: zijn rhythme toch is vaag en veeg. Het worde merg en bloed! Want tot geen prijs ga uwe stem te loor!

H.M.

Het huis der vreugden.
Een roman van tooneel-leven.

Vijfde hoofdstuk.

In de grootste opwinding kwam Jenny mijn kamer binnenstormen: ‘Ik heb een pracht van 'n rol gekregen, Mien van Dam is ziek geworden en kan met de première onmogelijk beter zijn en nu heeft meneer Manders gezegd dat ik het probeeren mag...!’

‘Kind!’ zei ik verrast en verrukt, ‘wat een heerlijke kans voor je!’ en ik bladerde in het cahier, dat ze me onder den neus hield.

‘Bijna twintig bladzijden, een entree in het eerste en een in het tweede bedrijf en een scènetje waar een massa van te maken is, een schàt van een scènetje in het derde!!’

Misschien was 't het al te triomfante in haar stem, dat me plotseling dreef tot de vraag: ‘Maar waarom krijg juist jij die kans, er zijn er dunkt me toch een heeleboel, die er meer recht op hebben, die er veel langer zijn en meer routine hebben dan jij...?’

Ik keek haar aan bij m'n woorden en zag hoe een flauw rood over haar wangen tot in haar hals gleed. Als Jenny bloosde had haar gezicht altijd iets schuldigs. En na lang dralen kwam haar onverschillig antwoord: ‘Och... hij vond er mij, denk ik, net geschikt voor... en hij zièt wat in me, geloof ik.’

Ik dacht aan Nico, aan de smadelijke kwalificatie, die hij

Manders gegeven had en aan z'n schampere hoon: ‘Wat weet een vrouw als u...’ en trachtend den weerzin te overwinnen, die mij bij het spreken over zulke dingen altijd onzeker maakte, zei ik: ‘Kindje, je bènt toch wel heel gereserveerd en voorzichtig? Ik geloof, dat je de bedoelingen van een man als Manders niet altijd vertrouwen kunt.’

Jenny lachte luidruchtig en trok, met onstuimige teederheid, m'n hoofd tegen het hare. ‘O, ouwe schattige Greet,’ zei ze, ‘als je 'ns wist hoe eenig je bent als je zoo'n beetje verlegen kijkt! Meneer Manders heeft, behalve een echte en een gescheie vrouw, een liaison met Nans Verver, je weet wel, dat leuke kind met die kortgeknipte haren, dat zoo dikwijls hier komt. En bovendien is Lina Terburg zoo jaloersch, dat ze met argusoogen iedere blik onderschept, die er op zijn mannelijk schoon mocht worden geworpen...’

De feiten, hoe vermakelijk ook opgedischt, waren niet zeer geëigend me gerust te stellen... ‘Hij heeft beloofd’, ging Jenny voort, ‘dat ik, zoo gauw-ie 'n avond vrij is, bij 'm aan huis mag komen om de rol bij hem te repeteeren en Dirk Pijper zegt, dat doet-ie alleen met degenen, van wie hij werkelijk verwachting heeft...’

Ik slikte m'n bezwaren weg; was ik ten slotte niet een ouwe stijve print, moest ik niet meejuichen om het fortuintje, dat Jenny in den schoot viel en bovendien, lag daar op de tafel, naast haar bord, niet trouw als elken Maandag Nico's brief, ze was toch een verloofd meisje, en dat wisten immers ook de menschen ginds.

‘O... het is zoo'n schoonheid van een rolletje’, zei Jenny in droomerige verrukking; ‘als Mien van Dam het speelde heb ik altijd gevoeld, dat er veel meer van te maken was en voor mezelf geweten hoe ìk het zou doen... Het is maar zoo'n geheel gewoon meisje... een kind van de straat, dat van die man is gaan houden, omdat-ie 'ns eenmaal lief en teerhartig voor 'r is geweest. Terwijl Georgette, dat is Lina Terburg... de grande coquette natuurlijk, hem tot haar slaaf heeft gemaakt, hem heelemaal in 'r macht heeft. Nou - en in de derde akte, op Gaston's kamer, terwijl hij er niet is, ontmoeten die twee vrouwen elkander en dan flapt die kleine Nini er alles uit wat ze van Georgette's eerzucht en egoïsme begrepen heeft.’

En Jenny sprong op van 'r stoel en begon te acteeren, de rol te zeggen, die ze met haar rap geheugen door 't hooren alleen al volkomen kende, en al voelde ik in haar bewegingen nog het zoekende, opzettelijke, in 'r stem was dadelijk die goudig-warme en telkens smartelijk-bewogen klank, die aan de sentimenteele, conventioneele woorden iets wonderlijk ontroerends gaf. En aan het slot een heesche, in machteloos verdriet rauw-uitschietende lach... O, dwaas die ik was met mijn bezwaren!

De eerstvolgende dagen stonden gansch en al in het teeken van de nieuwe rol, die, behalve een hoed en een boa, nog een extra toiletje voor de derde akte met ‘het mooie scènetje’ vereischte. Voor het verleidelijke woord ‘Hirsch’ bleef ik energisch doof, terwijl ik op het meer bescheiden en naar mijn meening toch elegante magazijn in de Leidsche Straat besliste, waar ik-zelf vorig jaar me aan een zeer wereldsche, ‘mooie japon’ was te buiten gegaan.

‘Het moet vooral opzichtig zijn’, legde Jenny met veel aplomb aan de winkeljuffrouw uit: ‘want ik moet er een snolle-rolletje in spelen.’ En ik voelde me blozen tot onder m'n haarwortels toen een winkelchef, die het ergerlijk woord ving, met een brutalen blik in Jenny's oogen keek en lachte. En weer vocht ik met boosheid en vijandige ergernis, toen even later de dochter der Heystens voor me stond in een exentrieke compositie van blauw en groen flitsend taf, een nauw rokje, dat tot 'r knieën reikte, een corsage met korte mouwtjes en een halsopening, die ze tot tweemaal toe wijder had laten openvouwen. Tusschen de groote spiegels tripte Jenny in verslonden aandacht heen en weer, terwijl de chef, wien het geval blijkbaar interesseerde, met een grooten hoed in bijpassende kleuren kwam aandragen, een nieuw model, dat schuin moest opgezet en zeer diep de oogen overschaduwde.

‘Apart... zéér apart’, zei de pasjuffrouw voldaan, en ze keek naar mij om bijval. Maar ik zag den blik waarmee Jenny, onder half geloken oogen uit, het effect van zichzelve peilde op den man die, het hoofd wat voorover, welwillendbeleefd lachend, maar met een sterke, brutale aandacht naar haar stond te kijken, ik zag hoe ze zich omwendde, even wiegend in de heupen, hoe ze dan in den spiegel nogmaals

driest zijn aandacht zocht. En haar gezicht, onder dien vreemden tooi, was een ànder gezicht geworden, ik zag er een grove behaagzucht in, waarvan ik huiverde... Totdat zij een oogenblik later naast mij op het vergulde canapeetje viel, met den hoed bewonderend op haar geheven hand en mij kinderlijk deemoedig kwam vragen: 'Zou het niet te duur worden, juffrouw Margreet, zullen we misschien liever ergens anders naar 'n hoedje kijken, er zijn al allerlei uitverkoopen in de Kalverstraat...' en ik mij met verademing rekenschap gaf, dat zij daareven, voor zichzelf en mij en dien vreemden man haar 'Nini' had gespeeld... dat het immers de gave van den tooneelspeler is om 'in een andere huid te kunnen kruipen', om voor een uur of een kwartier gansch en al 'een ander' te kunnen zijn.

Maar twee dagen voor de première, nadat de rieten mand met haar tooneelnaam erop zich langzaam had gevuld met telkens weer andere onmisbaarheden, die de rekening der 'voorschotten' nogmaals belangrijk verzwaarden, vond ik op een ongewoon middaguur, terwijl ik mij aan mijn lessenaar op de Bibliotheek over een bizonder handschrift boog, Jenny doodsbleek en met van boosheid donkere oogen voor me staan. 'Ga mee!' zei ze autoritair, 'ik moet je wat vertellen, je móet meegaan, Greet.' Ik zag de onmiddelijke, nieuwsgierig-genegen aandacht van een paar mijner collega's en ik zag ook dat Jenny die aandacht voelde en er, ondanks haar klaarblijkelijke agitatie, behaagziek op reageerde. Haastig stond ik op en volgde haar in de gang. 'Ze hebben het geschrapt', fluisterde ze heesch en bijna stikkend van drift, 'ze hebben heel mijn mooie scène in de derde acte geschrapt op een paar onnoozele zinnen na. Omdat het te lang werd, heet het, omdat er moet gecoupeerd... maar ik wéét waarom het is... ik heb het al dágen voelen dreigen... telkens als ik samen met Lina Terburg stond te repeteeren... Ik heb gevoeld, dat ze het niet uit kon staan, dat ik daar die mooie fijne dingen te zeggen had, en "sympathiek" was ten koste van haar en daarom heeft ze Manders eenvoudig gedwongen het te schrappen...'

Wat ze zei leek me volslagen fantastisch. Ophitserij, gestook van een paar jongere collega's misschien. Hoe lief en voorkomend was juist Lina Terburg voor Jenny geweest!

‘Och maar kindje...’ begon ik voorzichtig. Ze viel me woest in de rede: ‘Je gelooft het natuurlijk niet! Dacht je, dat ik het zelf zou geloofd hebben als ze 't me vertelden van een ander? Maar Nel en Kitty van Doorn en zooveel anderen weten het bij ervaring, dat Lina Terburg het altijd doet als ze concurrentie vreest, als ze voelt dat er voor een jonge actrice kans op een succesje is. Max Loots zei: ‘Je kunt het je tot een eer rekenen, ze doet het alleen als ze talent speurt, Mien van Dam had ze tot het laatste woord laten houden!’

Jenny had luider en luider gesproken en tegen de hooge wanden van de verlaten gang resonneerde haar heesch-heftige stem; voor de glasdeur aan het eind had ik reeds een paar maal een hoofd onrustig zien bewegen... Desperaat greep ik mijn mantel van de kapstok. ‘Ik zal met je meegaan... we zullen probeeren Manders of anders meneer Bierman zelf te spreken te krijgen.’ Ze drukte mijn arm vast tegen zich aan: ‘Je bent een lieverd, Greet, maar dan zou ik me pas echt in een wespennest steken. Ze durven 'r immers geen van allen aan omdat ze de eerste vrouw aan het gezelschap is en de eenige goeie; omdat de lui naar het Kleine Theater komen om Manders en Lina Terburg en ze de boel wel sluiten kunnen als zij er de brui van geeft. Zooals zíj het wil gebeurt het immers tòch... Dacht je, dat zij ooit een rol speelt, waarin ze niet mooi, jong en hartenveroverend moet zijn, al was het in het grootste kunstwerk? En dacht je dan nog, dat ze 'm speelt zooals het in 'r tekst staat? Als ik je daar al de verhalen van deed! In dit stuk heeft Max Loots, in z'n kleine rolletje van secretaris, een zin: “Ze is een mooie vrouw... maar 'r jeugd is voorbij...” denk je dat-ie 't zeggen mag? Ze heeft het hem netjes laten schrappen. En ik moet 'r in míjn rol immers verwijten, dat 'r hart nooit echt geraakt is geworden, dat ze nooit geweten heeft wat het is, jezelf te verloochenen voor degeen die je liefhebt... Dat kan ze niet uitstaan, dat maakt 'r “onsympathiek”, en een ster als Lina Terburg wil alleen maar “lief” en “beminnelijk” en “sympathiek” zijn in de oogen van het publiek. Och Greet... het is allemaal zoo heel anders als het lijkt - zoo heel anders dan jij en ik het ons hebben voorgesteld; bij haar en bij Manders en een heeleboel anderen gaat het er niet om

of het stuk, dat ze moeten spelen belangwekkend is, diep menschelijk en psychologisch sterk, het gaat er alleen om of ze er “sympathiek” in zullen zijn. Daarvoor verkrachten ze desnoods de tekst, halen de rol naar zich toe, spelen 'm tégen de bedoeling van den schrijver in... zetten er eenvoudig in of halen er uit wat in hun kraam te pas komt...’

Ik was overtuigd dat Jenny overdreef. Tot dezen oogst van grieven hadden natuurlijk de collega's bijgedragen, de beginners, die zichzelf fenixen waanden, en zich altijd achter de breede ruggen der ‘geslaagden’ troostten met achterklap en schimp.

‘Och, dat gaat toch maar zóó niet...’ weerlei ik ongeloovig, ‘als je in één rol 't zwaartepunt verlegt, haal je het heele stuk uit z'n verband.’

‘'t Zal je gedacht zijn, dat het gaat!’ zei ze schamper. ‘Je moet er de lui over hooren! Zoo'n Fransche of Duitsche schrijver merkt er immers toch niets van als ze 'n heel bedrijf uit z'n verband halen, of het slot weglaten, of een stuk of wat bij-figuren schrappen omdat de “bezetting” anders te duur uitkomt! Daarom, beweert Max Loots, heeft Manders zoo de smoor aan oorspronkelijke stukken, zegt-ie dat de Hollandsche auteurs hun vak niet verstaan... omdat ze er bij willen zijn als-ie de boel instudeert en 'm op z'n vingers kijken...’

‘En jou mooie scènetje hebben ze zóó...?’

‘Op de eerste paar zinnen na, zijn al m'n replieken geschrapt; blijft me alleen nog “ja” en “neen” te zeggen. En daarmee wordt de heele figuur van Nini verminkt, nu is het niets meer dan een ruwe, grove meid van de straat, maar in prachtige tegenstelling natuurlijk met de verfijnde courtisane, die Lina heeft uit te beelden!’

‘En die dure extra japon!’ schoot me ineens in de gedachte. Voor het eerst sprongen de tranen in Jenny's oogen en driftig bebeet ze haar trillende lip. ‘Maar ik zàl het 'r inpeperen’, beloofde ze hartstochtelijk, ‘dat valsche kanalje, dat eerst zoo lief tegen me is geweest...’

‘Wees niet “klein”, Jen,’ zei ik wijsgeerig, ‘houd je buiten het geruzie, stel je erboven, daardoor alleen toon je, dat je haar meerdere bent.’

Maar ik had geen succes met mijn wijsheid. ‘Er zijn twee mogelijkheden aan het tooneel,’ ging Jenny voort als hoorde

ze mijn woorden heelemaal niet, ‘òf zelf trappen... of getrapt worden. En één ding heb ik in deze maanden al geleerd, Greet... getrapt wòrden wil ik niet...’

***

Het Kleine Theater, het gezelschap van Bierman en Manders, teerde op een ouden roem. Manders gold bij een groot deel van het Hollandsche en speciaal bij het Amsterdamsche publiek nog steeds voor den grappigsten man van de planken, sinds hij voor een kwart eeuw zich die reputatie met z'n hartenveroverenden lach en nooit missenden flair voor de publieke smaak gevestigd had en Lina Terburg, die in den gelukkigen tijd waarin ‘vergeestelijking’ nog een onontdekt begrip was, door een coupletten en toiletten minnend publiek ‘op de handen was gedragen’ speelde nog steeds de eene jonge rol na de andere, hoewel, naar het zeggen van den kleinen Max Loots, niets dan haar valschheid nog echt aan haar was.

Het is de kunst van den tooneelspeler, z'n publiek te suggereeren en Manders zoowel als Lina beiden in hun ‘vak’ op de eerste rij, waren er lang in geslaagd de illusies van geest en jeugd te handhaven. Maar de laatste jaren, terwijl er telkens andere, onrustbarende symptomen van vernieuwing, vergeestelijking en verheffing aan den tooneelhorizont te bespeuren kwamen, was het getij dreigend voor hen gaan kenteren. Vooral de vrouw ondervond het. De meest verleidelijke en kostbare japonnen en hoeden beletten niet, dat de toon der critiek van geestdriftige hulde tot hoffelijke waardeering zakte, en van die hoffelijkheid tot niet meer dan een wrang erkennen harer nog altijd verbijsterende techniek. En een jong enfant terrible van een criticus, die had durven schrijven, dat er zooveel schoone moeder-rollen voor haar te wachten lagen en ze de jonge meisjes en fortuinlijke cocottetjes nu eens aan een jongere generatie moest overlaten, haatte ze sindsdien zooals er alleen aan het tooneel gehaat wordt. Al in het jaar vóór Jenny Heysten in het ensemble werd opgenomen, was het voor de diva een strijd op leven en dood geweest. Het Kleine Theater werd berucht om z'n leelijke actrices, want in elk jong en frisch gezicht loerde de concur-

rentie, elk klein succes van een beginneling dreigde de onvermijdelijke débacle te verhaasten en de steeds kleiner wordende troep omvatte, behalve de twee sterren en eenige aftandsche ouden, weinig anders meer dan een aantal ongeschoolde beginnelingen, onervaren en daardoor ongevaarlijk geacht.

De oorlogsmisère had de wankele kansen van het gezelschap nog verslechterd en de jonge acteurs en actrices, van wie geëischt werd dat ze zich in elk stuk opnieuw met ‘Fransche elegance’ kleedden, waren op halve gage gesteld. Hoog noodige vernieuwingen van meubels en decor moesten tot betere tijden verschoven, en Lina en Manders speelden hun liefdessènes op nog steeds dezelfde sofa met gescheurd satijn en kapotte veeren, aan het bureau met de wrakke poot schreven ze nog steeds hun minnebrieven, en het verfijnd souper, dat hun groote liefdescène vooraf ging, bestond uit houten kip en roggebrood en werd met een verdacht schuimend, geel vocht uit een stoffige champagneflesch begoten.

Doch den avond waarop Jenny Heysten, ‘Stella Rovano’ zooals ze op het programma heette, voor het eerst een rol van eenig belang vervullen zou, toen ik bleek van zenuwen op mijn plaats in de stalles zat, wekte het kleine, volle schouwburgje, ondanks z'n wat verschoten rood fluweel en verdofd vergulsel, toch als steeds een illuzie van comfort en luxe. Het tooneelgordijn, hoewel poreus van de mot, hing in majesteitelijke vouwen en toen het uiteenweek had de veelbespotte salon, ondanks rafelig satijn en kapotte veeren, in den stralenden glans van hersen- en voetlicht, waarlijk nog allure en ‘chic’. En toen Lina Terburg, in een japonnetje van spinragdunne kant en een grooten hoed vol bloemen haar entrée-en-scène maakte, beweeglijk en elegant, en toch met de rustige zelfverzekerdheid eener jarenlange routine, onderging ik, als heel het plotseling aandachtige en geboeide publiek, volkomen de illuzie van jeugd en gratie.

Wàt een actrice toch, deze vrouw, die al grootmoeder kon zijn, hoe bekoorlijk waren de vlugge gebaartjes harer kleine handen, hoe vol schakeering nog de niet meer volle, soms even schrille stem, hoe aanstekelijk nog altijd haar lach, de eens beroemde lach, waarop een bewonderend en verliefd poëet een onsterfelijk sonnet had gemaakt... Neen, deze vrouw

met haar charme en haar lieve manieren, met haar teederaanhalige gebaren en haar warm en innig spel kòn niet zoo kleinzielig zijn, zoo valsch-jaloersch en berekenend als Jenny had gemeend! Toch, terwijl het stuk vorderde, loerde, als van achter een masker uit, telkens een pijnlijke werkelijkheid achter het kunstig bouwsel van schmink, haar en kleeren. Een harnas van ijzer en balein moest het zijn, dat dit niet meer jonge en geenszins slanke lichaam omwrong en waarover, als op het houten lijf van een mannequin, de kostbare kant viel der modieuse japon; in een dikke tulle ruche school de onderhelft van het gezicht met de al zware onderkin, en de groote roodbruine pruik krulde tot ver over ooren en voorhoofd heen. Welk een kwelling moesten zulke zichtbaar te nauwe, puntig-smalle, hoog-gehakte schoentjes geven, welk een laag van poeder en verf zat er op het gezicht, dat soms, in een moment van ongunstige belichting, zijn al grove vouwen toonde, en welk een studie vereischte het, om altijd zóó te staan, te bewegen, te gaan zitten, dat het bekoorlijk front en nooit het verraderlijke zij-aspect den toeschouwers werd toegewend! En een trieste weerzin besloop me, omdat dit, óók dit, juist dit, behoorde bij de kunst van het tooneel en het mij op eenmaal leek of al wat achter het voetlicht kankerde en wroette aan afgunst en haat, moest wortelen in dien fellen strijd tegen ouderdom en rimpels en leelijkheid, van oud tegen jong, van wie boven stonden op de wankele ladder van het succes, tegen hen die moeizaam klommen...

Ik had, verdiept in mijn gedachten, den draad van het stuk verloren; de bruuske, onverwachte opkomst van Manders als den fortuinlijken amant-de-coeur der gevierde cocotte, spitste mijn aandacht opnieuw. Alleen al de manier waarop hij, zenuwachtig druk, met kleine afgebeten uitroepjes en kreetjes op z'n dame toeliep, ontlokte een lachsalvo aan de zaal, terwijl het schellinkje applaudisseerde; en ik, ondanks m'n morose stemming van een oogenblik geleden, lachte mee. Want er wàs telkens iets onweerstaanbaars in de wisselende expressie van zijn groote gezicht, in den geaffecteerden toon van zijn sonore stem, die aan de vlakste zinnen een mal effect gaf, comisch was zijn loopen en staan, was de manier waarop hij een wandelstokje tusschen z'n vingers zwaaide en tuurde in een glas vóór hij het aan z'n lippen bracht, waren zelfs z'n

oogenschijnlijk doodgewone kleeren, waarvan natuurlijk elk detail van snit en kleur met flair en raffinement was saamgezocht.

Wonderlijke kunst... weet elke tooneelspeler niet, dat het oneindig moeilijker is een publiek te laten schateren dan het te doen schreien? Hoe kwam het dat deze man, die in het gewone leven volstrekt niet amusant was, dien ik integendeel had leeren kennen als een onverdraaglijke, zwaar-op-de-handsche pedant, achter het voetlicht zoo iets onweerstaanbaar comisch had?

Natuurlijk, hij 'speelde op de zaal', hij haalde de rol naar zich toe, als immers altijd alle rollen; hij maakte van den tragischen zwakkeling, door den schrijver bedoeld, niets meer dan een beminnelijken maar belachelijken niais. Maar móést hij dit niet, voor een publiek, dat van het fijnere en diepere niets weten wou, dat slechts kwam om de dubbelzinnigheden en grove effecten, welke het gretig beklapte en belachte, terwijl het kuchte en snufte zoodra het om wat ernstigers ging? Moesten ze dit niet allen, óók als ze naar beter en hooger snakten en het obscene, laag-bij-den-grondsche haatten, in dit land, waar de tooneelspeler immers niet vóór maar dóór het publiek bestaat?

Een knecht trad binnen en noemde een naam: Nini Grasset... ik voelde m'n slapen kloppen, m'n handen ijskoud van agitatie: nu kwam Jenny. Met malle excuses en zenuwachtige gebaren had de minnaar zijn jaloersche maîtresse in de kamer naastaan geloodst, nu opende de knecht de witte vleugeldeuren wijd en het was of ik Jenny's spanning in mijn eigen trillend lichaam voelde, terwijl ik haar verwonderlijk klein, en tot een ander, mij volkomen vreemd wezen geworden, in de hel-verlichte opening zag staan. Als er stadgenooten of vrienden in de zaal mochten zijn, ze zouden haar niet herkennen. Onder den grooten, diep in de oogen staanden hoed was haar gezicht zeer bleek geschminkt, met breede, sterk welvende, fel roode lippen. Het gefriseerde haar viel kroezend langs haar ooren en de groen en blauwe zij, flits-lichtend als het schild van een kever, was wijd teruggeslagen en toonde ver haar glanzend blanken, blooten hals. Niets bleek van nervositeit bij haar eerste, met een plat accent gesproken woorden en niets van de houterige onzeker-

heid van de beginneling, en terwijl ze ging zitten, ongegeneerd ploffend in een grooten stoel, de tot de knieën zichtbare beenen driest vooruitgestoken, rimpelde er even een lach door de zaal. En ik zag, ik voelde de uitwerking van dit eerste, volslagen onverwacht succes op Jenny, terwijl ze wat dieper in den stoel schoof en, haar neus in den wind, haar korten dialoog met Manders begon. Een meid van de straat in een zijden jurk, grappig ongegeneerd en verwonderlijk zichzelve meester. Nu rees ze op, zette zich op Manders stoel, dan op z'n knie, en de manier waarop ze het deed, en hem aanzag en naar hem lachte was zóó sensueel, dat ik een heete schaamte voelde troebelen in mijn oogen. Enkele minuten slechts en de korte scène was voorbij, het stuk wikkelde zich af tusschen de cocotte en haar vriend en de vriendinnen van den vriend en de vrienden van de cocotte; een boulevard stuk met wat oppervlakkig sentiment, met een salon-dialoog en scabreuze situaties, een stuk, waarin genot als bedrog en bedrog als een heldenfeit werd voorgesteld, dat ‘liefde’ verheerlijkte als het ging om den laagsten lust en waarin aldoor, tot vreugd van het gretig, geboeid en geamuseerd publiek, met keurige woorden werd gedoeld op obscene dingen. En waarin Jenny Heysten, die uit roeping, uit liefde voor de kunst van het tooneel, actrice was geworden, speelde voor een meisje van plezier...

Vergeefs poogde ik te redeneeren tegen mijn weerzin en ergernis. Ze deed het immers goed, want heelemaal zooals haar verminkte rol het eischte, ze viel niet uit den toon tusschen de menschen van het vak en bewees ook thans, evengoed als bij haar weergaaf van ‘Marieke’, haar onmiskenbaar talent.

In de tweede acte, die in een hotel speelde, kwam Jenny tegelijk op met verscheidene anderen. Ze had weinig bizonders te zeggen, maar alleen twee zinnen te herhalen, die even te voren door Lina Terburg waren gesproken. Al bij de eerste woorden imiteerde ze, misschien half onbewust, den stemklank van de diva zoo voortreffelijk, dat een gemompel van plezier door de zaal hoorbaar werd, en dadelijk, instinctief, voelde ze haar kans. Haar hoofd neeg schuin, haar lichaam vond de gecambreerde houding van iemand, die bevallig zijn wil in een stijf corset en zelfs imiteerde haar hand, onder heur kin

geschoven, de stijf bekraagde. En zoo onmiskenbaar was de gelijkenis, zoo sloeg het in bij het overrompeld publiek, dat Manders, tot wien ze de woorden als een verwijt te richten had, met moeite een lach verbeet. In de zaal was op eenmaal de aandacht voor Jenny, de onbekende beginneling, die zich, ten koste van de ster van het gezelschap, onderscheidde!

Maar in het derde bedrijf, toen ze eindelijk tegenover Lina Terburg stond, in het scènetje, dat ter wille van de diva onherkenbaar was geworden, wreekte zich de geroutineerde tooneelrot op haar beurt op de beginneling. Flitsend beten Lina's zinnetjes en zóó jachtte ze door den dialoog, dat het Jenny telkens onmogelijk was haar woord te beëindigen. Als een geslagen hond stond ze op het eind tegenover de hoonende zelfverzekerdheid van de ander en bij haar aftocht riep Lina - ik wist dat het niet in den tekst stond - haar nog een schamper ‘meid’ achterna.

Het stuk was uit. In de rij der dankend buigende spelers, naast Lina Terburg, die twee groote ruikers torschte, terwijl verscheiden potten en manden vóór haar op den grond waren gezet, stond ook Jenny met de bescheiden bos chrysanten, die ik, na veel aarzelen of het wel passend was, voor haar had besteld. De gevierde actrice boog, boog en knikte voor het gul applaus en haar blij-dankbare oogen vlogen de loges, de galerijen, de rijen harer vrienden en bewonderaars langs. Dan legde zij snel haar bloemen neer en vatte de naast haar staanden bij de hand, Manders ter eene, Jenny ter andere zij. En zoo bleven zij allen, hand in hand, al de spelers, als symbolizeerend hun saamhorigheid en kameraadschap, terwijl het publiek, staande, hen geestdriftig hulde bracht.

Aan den achterkant van het tooneelgebouw, bij de hooge stoep met zijn smalle deur, waarboven een gaspit naargeestig flakkerde, liep ik op Jenny te wachten. In de verlaten steeg stond de hooge, zwart verweerde gevel met zijn flauw verlichte, getraliede vensters als de muur van een gevangenis. In de verte klonk het geroes van de straat, rolden de laatste rijtuigen en taxies en schampten de booglampen hun brutalen schijn; maar stil en verlaten was het hier, de armoedige woningen aan de overzij waren bijna alle donker, uit één klonk drenzerig klagend kindergehuil. Mijn stemming werd somber als het oord waar ik stond; tooneelleven: de glan-

zende, pralende, lichte voorkant, en de achterkant, armoedig en donker. Tevergeefs poogde ik blij te zijn met Jenny's onmiskenbaar succes; had ik soms verwacht dat ze thans reeds Desdemona of Nora zou spelen? Wat deed de aard van de rol ertoe, wanneer Jenny haar met zooveel talent vertolkte? Nu sloeg binnen in het zwarte, zwijgende gebouw een zware deur en vlugge stappen naderden over steenen. De kleine straatdeur knarste in zijn scharnieren, een veer bonkte haar in het slot, alsof zij weg wilde duwen wie naar buiten traden. Op de hooge stoep, onder de flakkerende gasvlam, stonden twee menschen, een jonge man in een gele gummi regenjas en een meisje, in een goedkoop opzichtig manteltje. Ik herkende hen, ze waren de graaf de Soissons en de markiezin de Valentours in het stuk geweest. ‘Nou... adjuus’, zei hij en repte zich, voor haar uit, de hardsteenen treden af, doch zij greep zijn mouw, drong zich dicht tegen hem aan, terwijl haar stem fluisterend smeekte. En hij had een ruwen, onverschilligen lach, terwijl ze zich aan zijn arm hing, en zij samen, zij bijna dravend om zijn groote passen bij te houden, zich de steeg uit repten, het rosse straatlicht tegemoet. Het bleef weer stil, alleen mijn stappen klonken op het ongelijk plaveisel, toen kwamen een paar meisjes, gichelend als bakvisschen en geverfd en opgedirkt als lichtekooien; daarna twee mannen, waarvan de een, een oudere, zich in bittere woorden over een onrecht beklaagde. Dan kwam Lina Terburg, alleen, diep in het bont van een kostbaren pels gedoken, een bos haastig saamgeraapte bloemen in haar arm; boven den hooggetrokken kraag gloeiden haar heete oogen in een gezicht, moe en slap-vervallen na de inspanning, de kunstmatige jeugd van heel een avond. Even, in een tot natuur geworden gewoonte, stond ze in de deur, als wachtend op iemand, die vanuit het donker op haar toe zou komen, dan vingen haar oogen mij en boorden zich in mijn gezicht, koud-vijandig; ze hoestte en ging me voorbij. Wat maakte dit alles zoo troosteloos...? De tegenstelling van licht en applaus, een zaal vol blijde, genegen menschen, de opstuwende vreugd van glorie en succes met dezen triesten uittocht, door een vervelooze deur in een donkere steeg, onbespied en eenzaam, als uit een louche huis...? Waarom kwam Jenny nu nog niet? Wat hield haar in het groote, donkere gebouw, dat thans verlaten

scheen, waar achter de kleine getraliede vensters, hoog in den gevel, de lichten een voor een doofden? Eindelijk hoorde ik haar stem terwijl snelle stappen naderden; tegelijk met haar hoog en nerveus lachje klonk een diepe, welluidende mannenlach. De deur zwaaide open en weer dicht; op de stoep onder het weifelend licht traden ze samen, Jenny en Manders. Hij droeg een pels en een grooten flambard, die diep in z'n oogen stond; een gansch andere leek hij me nu, dan de pedante cabotin, dien ik bij het studententooneel had leeren kennen, alsof hij zelfs hier, op deze stoep, zich nog vereenzelvigde met den charmeerenden minnaar, dien hij den ganschen avond had voorgesteld; en het werd me alsof ik, ongezien daar staande tegen den donkeren gevel, het voelen kon met Jenny's zinnen... zóó als hij nu was, nòg was, had hij màcht...

Hij greep haar elleboog om haar vlugge vaart te stuiten, keerde haar naar zich toe en zijn half toegeknepen oogen tuurden in de haren. ‘Verdomd’, zei hij, ‘in jou zit pit. Een lollig typ ben je, en een brutaal klein kanalje. Maar ze pepert het je in, de groote Lina, ze gaat naar Bierman om zich te beklagen, dat geef ik je op een briefje!’

Jenny maakte haar arm los uit zijn greep. Ze hief den ruiker, dien ze droeg naar haar gezicht en over de bloemen heen hem coquet en uitdagend aanziend, vroeg ze langzaam: ‘En als ik dan bij Bierman geroepen word, blijkt meneer Manders het dan roerend met hem en de groote Lina eens...?’

Het was helaas te donker om te zien of Manders bloosde. Hij strekte z'n hand uit en duwde de bloemen weg zoodat Jenny's gezicht vrij kwam, hief dan haar kin met z'n hand: ‘Ik kan de directeur in alle geval verzekeren dat je talent hebt’, zei hij langzaam en, dichter nog met zijn gezicht bij het hare: ‘Was die vrijer van je vanavond in de zaal?’

O, dat ze hem liet begaan en het dùldde, dat groote, gretige gezicht zóó dicht bij het hare!

‘Die kan nooit komen... zit in een fort aan de grens.’

‘Ach wat jammer!’ de sonore stem klonk spottend-meewarig en Manders' groote hand aaide over Jenny's gezicht: ‘Zoo'n klein lief diertje, dat heelemaal alleen moet zijn...’

Ik stapte haastig vanuit het donker in den lichtkring van de lantaarn en Jenny, mij ontdekkend, sprong de treedjes af, met

een overdreven uitbundigheid: ‘O Maggie! ik stond al zoo'n tijd op je te wachten!’ terwijl de tooneelspeler den flambard lichtte met ridderlijken zwier en meteen, met het gemak eener jarenlange routine, in de rol van vaderlijk-genegen leermeester terugviel.

‘Ah... juffrouw... eh... u heb ik, als ik mij niet vergis, al eens vroeger ontmoet.’

‘Juffrouw Schepp’, stelde Jenny correct voor, ‘bij wie ik in huis ben.’

Manders boog als een hidalgo. ‘En’, zei hij dan, met leege oogen over mij heen naar de lichte straat in de verte turend, terwijl hij een sigaret tipte uit een zilveren koker, hoe beviel u onze première?’

Ik meende genoeg ‘in het vak’ te zijn, om te weten wat er van me verwacht werd en m'n weerzin tegen den man verduwend zei ik politiek: ‘Een stuk dat wel trekken zal, en een rol voor u, die u aan het lijf geschreven is.’

Wij liepen gedrieën de steeg uit, Manders in ons midden, en hij had een breed wegwerpend gebaar met de hand, die de sigaret hield, terwijl hij met superieure resignatie constateerde: ‘Daar heb je weer het gewone leekenoordeel, dat lees ik nu morgenochtend in de krant ook: “gemakkelijk succes... aan het lijf geschreven”. Omdat jullie leeken niet begrijpt hoe ontzaglijk moeilijk zoo'n creatie is, hoe ik dat alles moet máken, me lieve juffrouw, hoe elk, ook het kleinste komische effect me uren van studie vereischt.’ En terwijl hij met een theatraal gebaar den flambard terugschoof en met de hand over z'n voorhoofd streek: ‘Ach geloof me, de ellende in ons vak, meine lieben Damen, dat is als je als ik, het... ja het ongeluk hebt met gemak, met volkomen natuurlijkheid te spelen. Als je, zooals ik, boven de techniek staat. Dan meent het domme publiek, dat het vanzelf gaat, dat elke rol, die het van je ziet, je aan het lijf geschreven is.’

Ik aanvaardde de terechtwijzing zwijgend en met gepaste nederigheid, mij geenszins in staat wetend in den hooggestemden toon van dezen eigenlof mee te zingen.

‘De kleine Loots was ook bizonder goed in het rolletje van de secretaris’, zei ik eindelijk, denkend uit te wijken naar neutraal terrein.

Maar weer zwaaide de hand met de sigaret een verontwaar-

digd gebaar. ‘Ach ja... had ik kunnen denken. Dat rolletje, me lieve juffrouw, daar ligt het succes duimen dik bovenop, en hebt u nou werkelijk gemeend dat die jongen, die verwaande kwast, er voor een tiende heeft uitgehaald wat er in zit? U zou 'ns wat anders zien, als ìk het speelde; ìk ben eigenlijk de eenige acteur in ons land die zoo'n rolletje z'n waarde zou kunnen geven, maar ja... mijn lot is het nou eenmaal om alleen met hóófdrollen te worden opgescheept...’

‘Wo du nicht bist...’ zei ik; we waren op den hoek van de straat gekomen en een taxi-koetsier, tuk op een vrachtje, stopte bij de stoep. Maar tegelijk merkte ik dat het klassieke citaat niet aan hem besteed was, want hij zei verontwaardigd: ‘Ik kan toch niet alles tegelijk zijn’; en ik voelde Jenny's hand waarschuwend in m'n rug, terwijl ik mijn lippen bebeet om niet te lachen.

Ons afscheid echter was vol majesteit en Jenny kreeg een vaderlijk schouderklopje. ‘Wèrken... je uitspraak verzorgen, meisje... jullie kunnen niet spreken, jullie jonge spring-in-'t-velds... Jullie verzorgen je klinkers niet. Goeden avond, juffrouw Heysten, goedenavond, juffrouw... eh... Schepp... tot het genoegen u weer te ontmoeten...’

‘Wàt een vent!’, barstte ik uit, terwijl de taxi voor ons uitstoof en ik, met Jenny's arm door den mijne, den weg naar huis insloeg. ‘En door zoo'n kerel laat jij je lievigheden zeggen... je laat toe dat-ie zoogenaamd vaderlijk...’

Ze keek mij van terzij aan, 'r onderlip schamper vooruitgestoken. ‘Hij heeft de macht’, zei zij eindelijk langzaam; ‘als hij tegen je is, kun je je wel oprollen, terwijl, als hij je wil helpen...’

Ik schudde haar arm. ‘Je wilt, hoop ik, niet zeggen, dat je daarom duldt dat-ie je zoo... je zulke dingen durft zeggen en met z'n hand over je gezicht strijkt?’

Ze maakte zich los en ik voelde haar koppigen onwil, terwijl ze zwijgend naast me voortliep. En hulpeloos begon ik te pleiten: ‘Jenny, denk eens aan Nico. Als hij dit...’ Haar voet stampte op het plaveisel: ‘Dat heeft er niets mee te maken’, driftte ze, 'r stem heesch van tranen; ‘jij begrijpt... een buitenstaander begrijpt daar niets van. Als je niets van het tooneel afweet...als je nooit tooneelspelers onder mekaar hebt gezien, denk je er wonder wat van, wanneer ze met 'r

arm om mekaars hals, of hand in hand, of 'ns bij mekaar op schoot zitten; maar als je je hersens gebruikt... het is immers het vàk, dat je aldoor met elkaar in contact bent, daarom is het immers zoo iets gewoons geworden, dat niemand er meer bij nadenkt... laat staan er wat ergs of ongepast in vindt. Ik was zoo bang, dat Manders woedend zou zijn omdat ik Lina heb nagedaan... maar gelukkig heeft-ie moeten lachen... allemaal hebben ze gelachen... 't is een heel relletje geweest, en Loots heeft er een rondje op gegeven... Natuurlijk gaat Lina zich bij Bierman beklagen en ik zou gesjochten zijn als Manders dan tegen me was...'

Lang lag ik dien nacht wakker. De verantwoordelijkheid, die ik met zoo'n luchthartig zelfvertrouwen had aanvaard, woog ondragelijk. Als het stuk, waarin ze optrad, was afgespeeld kon ik het kind, daar ze geen vast engagement had, makkelijk weghalen uit dit laag-bij-den-grondsch milieu, weg van dit tooneel, dat niet beter bleek dan een Schmiere, maar zou het ergens anders beter zijn? De keus der stukken misschien, maar de geest... was 'het gevaar' ergens anders minder?

Ik weet niet meer welke verwarde droomen mij dien nacht kwelden en aldoor het besef van dat gevaar in m'n bewustzijn hielden... todat ik opschrok, heel vroeg in den ochtend - een vaag, grauw schijnsel kwam door het lancastergordijn m'n kamer binnen - en de trap hoorde kraken onder voeten, die omzichtig naar beneden sloopen. Ik boog me uit het bed, terwijl een reeks onzinnige mogelijkheden door m'n hoofd vloog, en langs de half open deur van m'n kabinet zag ik Jenny, in 'r nachtpon, naar beneden glippen. Waarvoor? Wat beduidde dit? Geruchtloos stapte ik uit m'n bed en boog mij over de leuning; ik kon zien, dat ze de trap afliep, nu stond ze in den leegen winkel... nu kwam ze terug. Ze had een bruusk gebaar van schrik toen ze mij op het portaal ontdekte, maar ik lachte haar toe, een looden last viel van mij af... ik zag dat ze in 'r hand de ochtendkrant hield... natuurlijk had ze, vroeg wakker van spanning, op het kleppen van de bus liggen wachten... op de krant met de critiek!

In mijn zitkamer trok ik haastig een gordijn omhoog, en in het weifelend daglicht bogen zich onze hoofden in eenzelfde

ademloos verwachten over het uitgevouwen blad, vlogen onze gretige oogen de kolommen langs... Hièr, wees Jenny's vinger... dáár heb je het...

...'Première in het Kleine Theater. Onderhoudend blijspel... geestige dialoog... weliswaar niet geschikt voor onze meisjes. Wat zou er van een stuk als dit terechtkomen zonder het komische talent van onzen grooten Manders, zonder de charme en gratie der eeuwig jeugdige Lina Terburg, die een schat van fraaie toiletten...' Ik sloeg den lofzang over. Daar onderaan... de laatste alinea: 'Van de bijfiguren valt niet veel bizonders te zeggen. Wij zijn er langzamerhand aan gewoon, dat in het Kleine Theater de 2e en 3e plans rollen aan ongeschoolde krachten worden toebedeeld. Alleen Max Loots, als de secretaris, verdient om zijn fijn en beschaafd spel, afzonderlijk te worden vermeld'.

We keken elkaar aan, en terwijl het ritselend blad uit onze handen glipte, wist ik pas hoe stellig ik had verwacht dat Jenny in deze toch vrij belangrijke rol met woorden van lof zou zijn onderscheiden. We schaamden ons voor elkaar, voor onze gretige nieuwsgierigheid en ik voelde scherp het belachelijke van ons staan bij dat raam... in onze nachtkleeren, en ik met twee dunne grijze staartjes ter weerszij van m'n hoofd, ik, die me met een ijdelheid, waarvan ik me geen rekenschap wou geven, nooit anders dan gekapt en gekleed aan m'n pupil vertoonde.

'Er was nog een krant in de bus', zei Jenny kleintjes. 'Die van de juffrouw beneden; ik kan 'm wel even halen, dan breng ik hem zoo meteen wel terug.'

En weer zochten we in spanning de kolommen langs, totdat we lazen: 'Het Kleine Theater heeft ons wederom een gerecht naar het gewone Parijsche recept opgedischt, hoewel ditmaal extra pikant gesausd...Door drie tamelijk leege bedrijven dartelt Lina Terburg als een jong veulentje en wisselt een bekoorlijk wit kanten toilet voor een négligé van roze crêpe de chine, daarna een tailleur van koningsblauw velours de chasse voor een robe-chemise van champagne voile-ninon...'

Ongeduldig sprongen m'n oogen het minutieuse modebericht over en even had ik een schamper plezier bij den zin: 'Dirk Manders bleek de rol van den graaf de Tournelles aan het lijf geschreven...' Maar stil... daar, onderaan zag ik Jenny's

naam...! ‘Van de bijfiguren is er één een extra vermelding waard. Als de Midinette Nini Grasset zagen we een zekere juffrouw Stella Rovano en een hardnekkig gerucht wil dat zich achter dezen naam een dame van zeer aristocratische afkomst verschuilt, die het ouderlijk huis is ontvlucht om zich aan de kunst van Melpomene te wijden. Het was ongetwijfeld hoogst merkwaardig dit jonge meisje van goeden huize, dat nog nooit in een rol van eenig belang optrad, en dus nog over zeer weinig tooneelroutine beschikt, zóó een cocotte te zien uitbeelden, zoo verbluffend natuurlijk en met tal van geraffineerde, ja zelfs perverse details. Inderdaad veelbelovend.’

Ik durfde niet opzien en mijn hand liet den rand van het blad los omdat ik voelde hoe ik trilde. En toen hoorde ik Jenny's stem als van een kind in den grootsten nood, fluisterend, hortend: ‘Greet... Greet, dat lezen ze thuis... dat is de krant van thuis...! Het mòet wel dat ze het begrijpen...!’ En dan kneep haar hand zich om m'n arm: ‘Misschien leest Niek het ook... en zoo als het daar staat... de manier waarop ze het zeggen... de woorden die ze gebruiken, God, wat is dàt afschuwelijk. Ik moest het immers zoo spelen... elke repetitie heeft Manders erop gehamerd: je bent bàng, je staat erbij als een jongejuffrouw... God, waarom moest die krant dat zóó... waarom zegt-ie niet gewoon dat-ie het leelijk vond...! Wat heb ik hem gedaan, de man die dat geschreven heeft, wat heeft-ie tegen me...? En de àndere kranten... hoeveel zijn er wel, die over het stuk schrijven... wie weet of daar niet nòg afschuwelijker woorden...’

‘Och kom, wel néé Jen...’ zocht ik wanhopig naar troost. ‘Je moet het niet overdrijven... en het je niet aantrekken; aan critiek, ook de onbillijkste, staat iedere artiest bloot en ik wed, dat de meeste van je collega's er hun schouders voor ophalen, er om kunnen lachen...’

‘Ze dóén of ze er om lachen’, zei Jenny fel, ‘maar ik heb wel gemerkt hoe bang ze er in hun hart voor zijn... En nu begrijp ik het... die haat van sommigen, van bijna allemaal, voor “de krant”. O, als ik wist wie het is... de man die dat geschreven heeft... als ik 'm nu hier had...’ en met de handen tot vuisten gebald, 'r oogen, met de kleingetrokken pupillen, onheimelijke, zwarte diepten, hijgde ze: ‘Weet je nog dat boekje van Leonard Frank, Greet... Die

Ursache, de haat van de machtelooze... de machtelooze schooljongen tegen de meester die 'm vernedert...Nù kan ik het begrijpen, het gevoel van die jongen... en het genot... de zaligheid van z'n wraak als-ie eindelijk, na jaren, z'n kwelgeest in zíjn macht krijgt...'

Theatrale gebaren... 'n pathetische hartstochtelijke stem... mijn verstand wóu vonnissen: 'comedie', maar voelde m'n hart het niet mee... haat voor den onbekende met z'n onberekenbare macht over de woorden die z'n werktuig en z'n speelgoed waren, haat aan het grauw-zwarte papier, dat op eenmaal een giftig ding geworden was...?

Ik was vergeten hoe ook mij Jenny's brutale, àl te natuurlijke weergaaf van Nini Grasset had verbaasd en gehinderd, vergeten hoeveel van haar vak, en van die tooneelwereld waarin ik voor het eerst een verbijsterden blik sloeg, mij in de laatste weken weerzinnig en vijandig was geworden en terwijl ik mijn armen om haar schouders sloeg en voelde, door het dunne nachtgoed heen, hoe haar tengere huiverende meisjeslijf bescherming zocht tegen het mijne, kon ik alleen maar denken hoe bitter en onverdiend dit leed was, en met haar snikkend hoofd tegen m'n borst troostte ik haar, zooals men een kind troost met booze woorden aan den onbekende, die het pijn heeft gedaan...

Zesde hoofdstuk.

Ondanks het feit dat er in andere couranten gunstig over Jenny's debuut geschreven werd, verscheidenen haar talent prezen en zelfs een - hoewel helaas geen leader! - haar een zeer bizonderen aanleg had toegekend, hield ze, sinds die eerste bittere ervaring een haat aan 'de critiek'; en toen de confraters te vertellen wisten, dat de schrijver van het funeste artikeltje een speciale vriend en onvermoeide bewonderaar van Lina Terburg was, trok ze goedgeloovig en met haar gewone gebrek aan logica de conclusie, waar ze haar heele leven, zelfs in den tijd dat ze geprezen en gevierd werd als weinig anderen, van overtuigd gebleven is.

'Toe Greet - lees jij het eerst'; was in den regel haar benepen verzoek op den morgen na een première; en zelfs als

ik het sein op veilig stelde en verzekerde dat het ‘goed’ of in alle geval: ‘niet slecht’ was, kon het uren duren eer ze den moed vond er haar angstig gespannen gezichtje overheen te buigen. En wel placht ze, als de meesten harer collega's te snoeven ‘dat ze nooit critieken las’, of ‘er volslagen immuun voor was’, maar ik wist hoe ze van één afbrekend, wegwerpend of spottend zinnetje dagenlang diep onder den indruk kon zijn. ‘Een slechte critiek, dat is net of je je brandt’, heeft ze 't eens gedefinieerd, ‘het doet een poosje net zoo'n gemeene felle pijn en dan gaat het over en je vergeet het. Maar zelfs als het allang genezen is, voel je soms, dat de plaats waar het was nog zeer doet.’

Jenny heeft, ondanks haar eerzucht en koppigen, harden wil ‘er te komen’ altijd bitter weinig zelfvertrouwen gehad. En het was merkwaardig, dat ze in haar hart in elke slechte critiek geloofde en van elke goede meende, dat ze bevooroordeeld of alleen zoo geschreven was om anderen jaloersch te maken of onaangenaam te zijn.

De critiek! Ach, hoeveel maanden en jaren is ze een integreerend deel geweest van haar leven en het mijne! Voelden we haar altijd, als een dreigende zwarte schim op den achtergrond van ons aan plannen en illuzies volle en rijke leven staan. Ontelbare malen heb ik 's morgens, na een première, in mijn bed liggen luisteren naar de stap van den kranten-man door de nog leege straat en het korte doffe klepje van de bus. En ben dan naar beneden geslopen en heb soms, ondanks m'n waardigheid en m'n grijze haren, al op de vestibule-mat de krant, waaraan de scherpe lucht van vet en inkt nog hing, uitgevouwen en de kolommen langs gespied, in ondraaglijke nerveuse spanning en met het gevoel - zooals Jenny het zoo juist formuleerde - van iemand die z'n hand uitstrekt naar iets waaraan hij zich wellicht hevig branden zal.

En toch - nooit was het míjn persoon, noch ooit mijn eigen werk dat geoordeeld of gevonnist, geprezen werd of omlaaggehaald. Maar het gold altijd arbeid die ik liefhad, die ik had zien groeien, met oneindig geduld en moeite, tegen ontelbare moeilijkheden en bezwaren in, met al de illuzies en het onverwoestbaar optimisme, dat de stuwkracht van den tooneelspeler is. En ik wist, door bittere ervaring, hoe vaak, door twintig sarcastische neerbuigend-welwillende, of superieur-

afwijzende regels, die arbeid en moeite en illuzies te niet werden gedaan.

Er volgde, na de première, een onderhoud van Jenny met den directeur, zijnerzijds een standje dat, naar ze het met een slim lachje kwalificeerde ‘zoo erg niet was’, harerzijds de belofte dat alle ‘imitatie’ verder achterwege blijven zou, en tusschen haar en de eens aangebeden en bewonderende groote actrice bestond sindsdien een felle, onverzoenlijke haat.

Maar al ontbrak Lina's protectie en hulp waarvan ik me in 't begin gouden bergen had voorgesteld, het scheen Jenny aan het Kleine Theater voorspoedig te gaan.

In het stuk dat volgde kreeg ze een klein maar vermakelijk dienstbode-rolletje te vervullen, in het ‘drama’ dat daarop de ietwat eentonige reeks van Fransche comedies en Duitsche Schwanken onderbrak, werd haar zelfs een vrij belangrijke jonge meisjesrol gegeven. Terwijl ze bovendien in bijna al de oude stukken van het repertoire, de paradepaarden, die het op de Zon- en Zaterdagen nog altijd ‘deden’, in den loop van den tijd in een bijrol werd verdeeld. Het was verblijdend, maar het kostte hoopen geld. Om voor twee, drie minuten op een of ander aristocratisch avondfeest te paradeeren, moest Jenny een baljapon, een waaier en een paar brocaten schoenen hebben; om als kamenier met de markiezin van een groote reis te komen, moest ze een wijden, met bont gegarneerden mantel dragen, en op de thee van de gravin kon ze toch niet in 'r oude blauwe mantelpak verschijnen? Dan weer was het een taschje, waaruit ze een belangrijk schriftstuk moest te voorschijn halen, of een parasol waarmee, als in 'r rol stond aangegeven ‘driftig op den grond moest getikt’ en eens hing er twee dagen lang een onaangename, gespannen stemming in onze kamer, toen Jenny een mof wou hebben, om de zakdoek in te bergen waarmee ze haar tranen drogen moest, terwijl ik volhield, dat 'r mantelzak of het pas gekochte modieuse marokijnen taschje er evengoed voor dienen kon.

Wat er aan decors en meubilair in het Kleine Theater tekort kwam moest, in de aristocratische milieux van Fransche comedies of Engelsche society-plays, door de modieuse en luxueuse toiletten der actrices gedekt, en niemand vroeg hoe de jonge meisjes, met hun hongerloon en volslagen onvoldoende ‘séjour’ aan het geld voor telkens weer andere dure kleeren

kwamen; niemand vroeg of er soms, op een achterkamertje drie-hoog, honger werd geleden terwille van een kanten fichu of een coquet hoedje, noch hoe vaak ‘eer’ en ‘deugd’ werden verkocht voor de skungs-mof of den sealskin-pels, die door ontelbare critische en jaloersche oogen werden bewonderd.

We hadden de dure kamers in de P.C. Hooftstraat opgezegd, en in de Jan van der Heyden, twee hoog, een ruimer hoewel heel wat bescheidener onderdak gevonden, met een huisjuffrouw die een breede - naar mijn meening zelfs wat àl te breede - tolerantie toonde voor luidruchtige jongelieden die de trap opstormden, voor rag-times op de piano en twijfelachtige, luid uitgegalmde refreinen en die, ondanks de hardnekkigste bemoeizucht en nieuwsgierigheid, na een maand nog niet begrijpen kon, hoe 'r twee pensionnaires, de losse juffrouw en de stijve, zooals ze 't eens met vrijmoedigheid kwalificeerde, tot elkander in betrekking stonden.

Jenny droeg page-haar en rookte sigaretten en had met 'r onhandige, tot alle naaldwerk onbekwame vingers, moeizame maar breede oprijgen in 'r rokken gelegd. Jenny, die jarenlang met 'n grijze schooljurk en uitgeloopen schoenen volkomen tevreden was geweest, kreeg een voortdurende, jaloersche belangstelling in tooi en kleeren; meer dan het stuk waarin ze op moest treden en zijn kans van slagen, meer dan de verdeeling van de rollen en de mogelijkheden tot succes, interesseerde haar wàt Lina Terburg, wat Nans Verver, wat de anderen zouden dragen; waar Lilly van Veen het geld voor dien hermelijnen kraag vandaan had gehaald, of Greta Hofland het wagen zou weer met 'r roze crêpe-dechine voor het front te komen en of Lina Terburg voor de tweede akte, waarin ze maar 'n klein scènetje te spelen had een apart toilet zou nemen?

Dat, en de eeuwige Klatsch, de nooit minderende interesse in elkaars liaisons en brouilles, verliefdheden, jaloezie en ontrouw, leken mij langzamerhand de eenige belangen die bij het tooneel - bij dit tooneel tenminste - telden, de vooze wortels waaruit het zijn sappen trok, het eenige wat dezen menschen, in hun hard genadeloos leven van schijn, in hun nooit aflatenden strijd om eer, voorrang of succes, een wrange, valsche vreugd verschafte; en als ik luisterde naar Jenny's geanimeerde, sterk gekleurde verhalen, gaf ik menigmaal,

ontgoocheld en verbitterd, Nico in mijn hart gelijk, toen hij al wat ik ‘hoog’ en ‘verheven’ in deze kunst had genoemd, met schampere woorden had neergehaald.

Maar een ander maal als ik thuiskwam van een zware, dorinspannende dagtaak en de kamer vol met Jenny's vrienden vond, met de gepoederde meisjes en de langharige, artistieke jongelingen, een enkele oudere erbij, die het nog niet zoover gebracht had, dat hij de jeugd op een welbewusten afstand hield, dan overwon hun levensvreugd, hun onbezonnen, kinderlijk plezier mijn meest moroze stemming en alle grieven, die ik in den loop der dagen jegens ‘het gilde’ verzameld had, legden het af. Stijfheid nóch vormelijkheid bleek ooit tusschen deze jongemenschen, en geen spoor van de kliekgeest, het deftigheids- of standsbesef waarmee, naar ik tot nu toe steeds had ondervonden, zelfs de jeugd van Nederland behept is. Ze waren als één familie van groote, onbezorgde kinderen; altijd wel één bracht van z'n schamel bezit een grooten zak snoepgoed mee, en altijd wel één had een verdriet dat door de anderen ampel werd getroost en besproken, en nooit kwam ik de kamer binnen of één paar minstens zat in teeder verliefde houding met de armen om elkaars hals geslagen, en verlangen en zaligheid straalden uit verliefde en om-kohlde oogen.

Lieve hemel, was dat alles niet veel natuurlijker dan de gereserveerde stijfheid uit mijn eigen jeugd, waaronder zooveel heimelijk verlangen en heimelijk begeeren had gehunkerd?

Doch als Jenny, in de zeldzame avonden dat ze thuis bleef, uren verdeed om een stapel modeplaten van Nans Verver ijverig te bestudeeren, als ik haar met gloeiende wangen verdiept zag in de minderwaardige en beduimelde boeken van Eleonor Glynn, Marcel Prévost of Willy, die bij het Kleine Theater troef schenen te zijn, dan sloop het kil gevoel van ontgoocheling en machtelooze teleurstelling weer om m'n hart; een onwil, een haat soms bijna jegens het onbekommerende oppervlakkige kind, dat gedachteloos op mijn beurs en mijn goedheid teerde en langzaam en ongemerkt was gaan heerschen over mij en m'n huis, over m'n vrijheid en m'n bezit, tot zelfs over m'n inzichten en overtuigingen. Want menigmaal werd ik mij met wrange scherpte bewust, dat ik een inzicht matigde, een opinie verzweeg om den spot in Jenny's oogen en het bijna medelijdend lachje om haar roode lippen te ont-

gaan, om te voorkomen dat ze, me smorend in een omhelzing, 'r neerbuigend oordeel velde: ‘Lieve Greet, je bent een schat, maar wat begrijp jij nou in hemelsnaam van zulke dingen?’ Totdat ik me aan het einde van den drukken en bewogen winter voor een ontstellende ontknooping zag gesteld...

Een Hollandsch stuk, met Lina Terburg en den kleinen Loots als hoofdpersonen werd een ongedacht succes; Manders was vrij, de tijd slecht en het seizoen tot nu zeer onvoldoende, het gezelschap moest, wat in den regel niet gebeurde, gaan doubleeren. Manders zou in de provincie zijn oude succesrol in ‘Mademoiselle Josette, ma femme’ spelen en de rol van Josette werd aan Jenny gegeven.

Een hoofdrol, een sterre-rol, vroeger door Lina zelve gecreëerd; een succesrol, vol fijne gevoelige trekjes, die weliswaar oneindig meer routine en ‘metier’ vereischte dan waarover Jenny beschikte, maar die haar toch de kans bood om met één slag naam te maken en vooruit te komen. Dat ze het besefte, en die kans grijpen wou, voelde ik in de manier waarop ze er aan werkte, elk uur dat ze vrij was, tot diep in den nacht soms, en 's morgens alweer, nog voor ze naar de repetitie toog.

Ik was er al aan gewoon dat ze, waar het haar rollen betrof, mij zelden meer om hulp of raad vroeg, doch ik voelde me toch gegriefd en achteruit gezet, toen ze mij alleen maar over de eindelooze problemen van haar kleeren telkens weer omstandig consulteerde en al m'n vrijen tijd in beslag nam om 'r bij passen en uitzoeken behulpzaam te zijn. Er was haar ‘opslag’ toegezegd en een vast contract tot het eind van het seizoen geboden, en met haar honderd gulden 's maands voelde ze zich zoo buitenmate rijk, dat ik haar met de grootste moeite van een marter stola en een gouden haarband afhield.

De première vond plaats in een onaanzienlijke provinciestad, en niemand, van de schaarsch opgekomen toeschouwers, vermoedde hoe 'n verhängnisvolle avond het voor Stella Rovano was, voor aan het bekoorlijk slot, waar de al oudere voogd de liefde van de kleine Josette eindelijk heeft veroverd, een groote mand seringen en orchideeën voor haar werd opgedragen. Van wien kwam deze buitensporigheid? Even dacht ik verheugd aan Nico, die, door Jenny bewerkt met uitsluitend ‘vleiende’ en ‘waardeerende’ knipsels uit de couranten-

critieken, zich den laatsten tijd eenigzins met de situatie scheen te verzoenen, en zelfs om haar portret in de nieuwe hoofdrol had gevraagd; hij kon echter van de première in dit afgelegen stadje onmogelijk tijdig op de hoogte zijn geweest.

Ik had, als een volkomen onbekende tusschen het genoeglijke, kleinsteedsche publiek gezeten, alle gelegenheid om met hun opmerkingen mijn voordeel te doen, en zoo ik nog aan mijn eigen inzicht mocht getwijfeld hebben, voor me en achter me werd het ampel toegestemd: Jenny was precies Lina Terburg. De manier van lachen, de manier, om zich met een vlug gebaartje een lok uit het gezicht te strijken...de stemklank, honderd kleinigheden...precies Lina Terburg...maar jòng. Inderdaad, van het Fransche meisje, met het traditioneele mengsel van naïviteit en ‘audace’ maar met genoeg charme en bekoring om den meest grimmigen psycholoog te ontwapenen, maakte Jenny een imitatie, zooals ze in 'r schooltijd den rector, de dienstmeid en den ouden Adriaan met een verbluffende techniek had geïmiteerd; terwijl ze maanden lang in tal van kleine rolletjes naast de groote Lina op de planken stond, had ze het afgekeken en zich eigen gemaakt: àl het vlotte, uiterlijk-charmeerende, de honderd kleine trucjes bij zitten en opstaan, bij weggaan en binnenkomen, het spelen met een kralen-ketting, met een sofakussen, het òpkijken, met een diep neergebogen hoofdje, het wègschudden van kwasi-weerbarstige krullen, tot zelfs het gebaar van wijsvinger-aan-kin, al bezat Jenny geenszins het bekoorlijk kuitje, waarmee de diva nog steeds te coquetteeren placht. Niets was er in deze creatie van het schuchter-innige, dat me den avond van Marieke zoo diep had ontroerd, nooit hoorde ik het treffend ‘echte’ accent dat me toèn de sensatie had gegeven ‘nu is ze wie ze verbeelden moet...nu is ze vergeten dat ze comedie speelt’, zelfs haar stem miste het goudig warme en klonk hoog en hel als die andere stem...

Maar het publiek lachte, bewonderde en klapte, en naast den geroutineerden Manders met zijn sterk en zelfverzekerd spel bewoog zich Jenny met een verwonderlijk gemak; lief en kinderlijk deed haar fijne figuurtje naast zijn groote, majestueuze gestalte en de japonnetjes van Hirsch, voor welker toovermacht ik ditmaal was bezweken, maakten haar, tenminste naar mijn onervaren meening, bekoorlijk en elegant.

En vaderlijk-teeder, als in zijn rol van voogd-en-vriend in het stuk, was de blik waarmee de groote man op Jenny neerzag, toen hij aan het slot haar arm nam en tezamen met haar voor het voetlicht trad. En ik zag, hoe ze naar hem opkeek, hoe ze, vòl verrukte, bewonderende dankbaarheid keek naar zijn onder schmink en pruik weer zoo bedrieglijk jong gezicht, voor ze met een bevallig gebaar, het laatste van de imitatie, een seringetak uit haar overvloed koos en hem reikte.

□□□

In de koude, halfdonkere wachtkamer van het provinciale stationnetje zat, toen ik er binnenkwam, al een troepje acteurs als verkleumde musschen bijeen. Jenny, die alleen met Manders in de laatste scène had gespeeld, zou met een rijtuig naar het station komen en had me verzocht niet op haar te wachten. Een paar der jongeren, die me kenden, groetten, maar ik voelde onmiddellijk de bijna vijandige reserve welke tooneelspelers toonen aan den ‘buitenstaander’, die in den toovercirkel van hun gilde poogt te dringen en hoewel ik popelde om het oordeel der collega's over Jenny's spel te hooren, zette ik mij terzij.

Dra merkte ik hoe er in den anderen hoek snel en heftig werd gefluisterd, één stem had een huilerige klank en iemand was er, die herhaaldelijk, ostentatief z'n neus snoot. Dan reed de trein voor. Jenny noch Manders waren er, en terwijl het troepje acteurs langs me heen naar de wachtkamerdeur ging, hoorde ik zeggen: ‘Nou kom je gezellig bij ons zitten Nans, en niet bij hun hoor!’ en ik zag hoe Max Loots, met lieve zorgzaamheid, Nans Ververs bont wat dichter om haar hals trok en de zware handtasch van haar overnam. En Nans, die ik dadelijk had herkend aan haar langen, houterig rechten rug, liet zich moeizaam als een zieke leiden door zijn arm, dien hij tot steun onder den hare schoof. Maar terwijl ze langs mij ging, met slepende, kwijnend-onzekere passen, wendde ze plotseling uit den hoog om haar hals getrokken kraag, haar gezicht naar mij toe en ik ving een blik zoo vol haat en giftige boosheid, dat ik hem als een ijzig-kille hand over me heen voelde gaan. Langzaam volgde ik; in een overigens leegen coupé reserveerde ik voor Jenny een plaats tegenover de mijne en in stijgende onrust boog ik me uit het raampje.

Voor de deur van den wagon naast me, stonden Loots en het meisje, dat maandenlang tot Jenny's ‘vriendinnen’ had gehoord, zij spiedden, als ik, vol aandacht het schemerig verlichte, reeds leege perron af. Nu bonkten de laatste portieren in het slot en daar...eindelijk, terwijl de ongeduldige stationchef wenkte, verschenen Jenny en Manders boven aan de trap. Zij liepen gearmd, alsof de man het meisje duwde, in zijn anderen arm zwaaide de bloemenmand. Ik wenkte en wuifde...en ik was overtuigd, dat Manders me gezien had, voor hij in den achtersten wagen een deur openwierp en Jenny haastig naar binnenduwde. Nu ja...tijd om tot aan mijn coupé te loopen was er nauwelijks geweest, reeds zette de trein zich in beweging...Ik viel op mijn plaats terug, gekweld door een machtelooze onrust, vol achterdocht en twijfel en vergeefs pogend mijn kalm en nuchter inzicht te herwinnen. Als dien avond, maanden geleden, toen ik, wachtend in het straatje achter de schouwburg, Jenny met dezen zelfden man had bespied en den blik in zijn oogen had gezien en gezien had hoe zijn groote hand aaide over haar gezicht, kwelde mij het machteloos besef, ‘dat ik er niet tegen op kon’; ik, met mijn ongecompliceerde, burgerlijke norm voor wat mocht en verboden moest zijn, voor wat een meisje toe kon staan en voor wat haar zelfrespect, haar ingeboren kuischheid instintief verbood.

Een half uur later, nadat de trein reeds een aantal malen had gestopt, kwam Jenny bij me. Terwijl ze nog vóór de coupedeur stond, hoorde ik hoe Max Loots haar, buigend uit zijn raampje, een grap toeriep, die mij het bloed naar de wangen dreef. Maar Jenny bleef volkomen zich zelf meester terwijl ze hem een scherp en spottend antwoord gaf en even later stapte ze mijn compartiment binnen, om zich tegenover me op de hoekplaats te zetten; haar oogen hadden weer het triomfante, dat me onzeker maakte. Tusschen de revers van haar mantel droeg ze, uitdagend en opzichtig, een orchidee.

‘Hoe kòn je nou zoo voor in de trein gaan zitten,’ begon ze, na een onderzoekenden blik op mijn gezicht, druk en verontwaardigd te praten, ‘je wist toch, dat ik zoo op het nippertje zou zijn?’

Een half jaar samenwonen met Jenny Heysten had mij wijs gemaakt...‘Van wie kreeg je de bloemen?’ vroeg ik op mijn beurt en op m'n koudsten schooljuffrouw toon.

Ze zette haar voeten op de bank tegenover haar en haar spitse vingers, waarvan ze, in den laatsten tijd, de nagels met eindeloos geduld polijstte en verzorgde, tipten aan een gaatje in haar zijden kous; ik voelde, meer dan ik het zag, dat ze bloosde. Maar dan, onder den diep in de oogen staanden hoedrand uit, oogde ze schuin naar me en begon te lachen...het parelende onnatuurlijke tooneellachje, dat me den ganschen avond in 'Josette' geërgerd had: 'Of je dat niet evengoed weet als ik, Duenna!'

'Van Manders? En waarvoor? Wat voor reden heeft die man om jou bloemen te geven?'

Jenny lachte triomfant. 'Als -ie daar nou plezier in heeft!' snoefde ze met den trots van een bakvisch op 'r eerste verovering. Dan grabbelde ze in de diepe zakken van 'r mantel en vischte een handvol hopjes op, die ze in m'n schoot wierp. 'Hier...ook al van "hem", op weg naar het station nog gauw gekocht omdat -ie weet dat ik er zoo dol op ben! Steek nou maar meteen van wal met je standje, ouwe Greet, dan zijn we klaar als er bij de volgende halte soms iemand binnenkomt.'

Ik was den weg weer hopeloos kwijt. Daar straks had ik, in m'n verontwaardigde eenzaamheid, precies geweten hoe ik het haar zeggen zou: Nico...'r ouders...hoe ik een belofte zou afdwingen als m'n rècht, tegenover het vertrouwen dat ik in 'r stelde, de hulp die ik 'r gegeven had...nu keek ik wanhopig naar het bergje lekkernijen in m'n schoot, in het verlammend vooruitzicht, dat Jenny, om wat ik ook ging beweren, lachen zou...En even schoot het door me heen hoe benijdbaar de vrouwen waren, die op een moment als dit een paar alles-overwinnende tranen tot haar beschikking houden ...

'Jen,' zei ik bijna smeekend, 'luister naar me. Je bent met al je aplomb en je zelfverzekerdheid nog maar een onervaren kind. En hij is een geraffineerde Don Juan ...'

Ze keek op van de zoetigheid die ze met moeite uit een kleverig papiertje losplukte. 'Wie heeft je dat gezegd, hoe weet je dat?' vroeg ze sterk geïnteresseerd.

'Je hebt me een poos geleden zelf verteld, dat -ie eerst met Lizzy en toen met Nans Verver...' Ze knikte toestemmend, met een vollen mond. 'Volkomen juist... ça n'empêche pas le sentiment, zooals we bij ons zeggen.'

‘'n Man op zijn leeftijd en in zijn positie ...’ zocht ik verontwaardigd m'n woorden; ‘en dan verliefd te zijn op 'n leerling, 'n jong meisje...schàndelijk ...!’

Uit Jenny's oogen trok het harde, triomfante weg en voor het eerst klonk haar lach natuurlijk toen ze tegenwierp. ‘Och maar Greet...dat kan de stakkerd toch niet helpen! En ik kan toch niet helpen dat ik het prettig vind! Ik heb nog nooit in me leven zulke prachtige bloemen gekregen! En verbeeld je, van avond heeft -ie in de pauze de verslaggever te spreken gevraagd en gezegd, dat het mijn eerste groote rol is en dat ze aan het Kleine Theater zooveel verwachting van me hebben. En hij heeft me nog meer rollen beloofd, die Lina vroeger met 'm heeft gespeeld, in l'Amour veille, en la Petite Chocolatière, en l'Ane de Buridan ...

‘Maar m'n God kind!’ barstte ik uit, ‘zie je dan het gevaar niet van dat alles? Begrijp je dan nog niet waar het die man om te doen is? Heb je in al die maanden nog niet leeren begrijpen waar het mee eindigt als een man als hij, die zooveel macht heeft en invloed, een meisje op die manier afhankelijk van zich maakt?’

Maar nu richtte haar hoofd zich met 'n ruk, en ze keek mij strak aan, koud, vijandig, en met den schamperen lach om haar smallen mond die mij zoo bitter kwellen kon.

‘Je hoeft het zoo nètjes niet te zeggen’ hoonde ze, en zelf defineerde ze het met den platsten term, die haar op het oogenblik ten dienste stond. ‘En omdat Nans en consorten zich daartoe leenen, ben je overtuigd dat ik er ook wel voor bezwijken zal! Je denkt misschien wel dat ik het al bèn hè ... z'n maîtresse...dat ik dáárom de rol van Josette gekregen heb!’

Ik gaf geen antwoord. Hoe kon ik in woorden vervatten wat ik vreesde, ik, kijker-aan-den-kant, die ‘het leven’ immers niet anders kende dan uit boeken, en er een reeks begrippen omtrent meisjes-onschuld en mannen-slechtheid op nahield, waarvan ik telkens weer ervoer hoe averechts ze op de huidige omstandigheden pasten!

En toch, ondanks haar berekening, die ik pervers, haar coquetterie, die ik geraffineerd vond, ondanks de levenswijsheid welke Jenny daareven in de ruwste termen had tentoongesteld, leek ze mij meer dan ooit een kind, waarop ik passen

moest omdat ze het leven niet kende, dat het gevaar van 'r spelen-met-vuur niet doorzag ...

'Och goeierd!' klonk opeens haar stem, ontroerd en meewarig, en terwijl ze haar laatste hopje in 'r mond stak, wipte Jenny van 'r plaats en zette ze zich lief en vertrouwelijk naast me. 'Luister nou eens Greet...ik geloof waarachtig, dat je er heelemaal door van streek bent! Ik bèn niet verliefd op Manders, heelemaal niet, maar daarom kan ik het toch wel prettig vinden dat hij het op mij is!...Dat -ie zoo lief en vaderlijk teeder is...dat -ie zooveel notitie van me neemt en me zoo vooruit helpt. Je weet niet hoe ontroerend zorgzaam en toegewijd hij kan zijn...ik heb nooit geweten dat een man het zóó kon...in zooveel honderde kleine, onbeteekenende dingen. Zie je, de manier waarop Niek van me houdt, was altijd zoo heel anders, Niek heeft het altijd z'n goed recht gevonden...die heeft altijd zeker geweten...die z'n bezit ben ik...en misschien heeft -ie zich daarom nooit zooveel moeite gegeven het te toonen. Niek zal er nooit om denken m'n mantel bij de kachel te hangen zoodat -ie warm is als ik hem aantrek. Niek zou er nooit over gedacht hebben om een oude handschoen van me in z'n portefeuille te leggen en Niek zou zeker de winkel van m'n lievelingscarramels voorbijloopen als -ie haast had ...'

'Maar lieverd', weerlegde ik, verbijsterd door deze eerlijkheid, 'dat bewijst voor Manders immers alleen, dat -ie z'n voordeel weet te doen met wat -ie in honderd verliefde rollen geleerd heeft, en bij z'n honderd-en-een amourettes met succes heeft toegepast!'

'Och, dat weet ik immers ook wel' gaf ze niet zonder moeite toe, 'dat het evengoed "metier" is als het andere, en dat je er een man eigenlijk om verachten moet als -ie zoo precies weet hoe -ie een vrouw moet inpalmen...hoe ze het 't liefste heeft...Maar tòch, toch...Greet, het geeft zoo'n heerlijk warm gevoel...en als je zooveel maanden alleen bent geweest, tusschen allemaal menschen die verliefd op mekaar zijn...terwijl het je vak is om altijd maar weer opnieuw over "de liefde" te denken en te praten ...'

De trein stopte opnieuw. Een paar luidruchtige jongelieden zochten zich een plaatsje tegenover ons, en dadelijk was hun sterke, nieuwsgierige aandacht voor Jenny. En Jenny rechtte

haar rug en stak haar handen in 'r zakken en met haar eene been over het andere geslagen étaleerde ze coquet haar zijden kousen en de fijne, hooggehakte schoentjes, die ik voor de derde akte van ‘Josette’ had gekocht.

□□□

Er gingen weken voorbij; het gezelschap ‘in doublure’ trok met ‘Josette’ het land door en speelde de verfijnde Fransche boulevard-comédie, tot op de primitiefste tooneelen van Friesland en den Achterhoek. Er waren dagen, dat Jenny 's nachts om drie uur pas op bed kwam, andere dat ze om tien uur 's morgens al weg moest, om 's avonds in Ter Neuzen of Winschoten op de planken te staan.

Het was een nieuw experiment en vooralsnog hielpen haar jeugd en humor haar over de bezwaren heen; ze had telkens weer andere vermakelijke verhalen hoe er werd gescharreld en geschmierd met die voorstellingen-op-een-koopje, in vaak onmogelijk primitieve zaaltjes; hoe als décor voor een strandhotel, nu eens een rood- en wit zeil, dan een paar rieten stoeltjes diende, en eenmaal zelfs een houten emmertje en schopje, bevallig gegroepeerd, de verbeelding van de toeschouwers te hulp moest komen; hoe er, voor de luxieuse jonggezellenkamer in het derde bedrijf, een tafelkleed, een aschbak en drie papieren rozen in de requisieten kist meereisden, en men verder moest volstaan met wat de conversatiezaal van den waard of de salon van den pachter aan meubilair verschafte.

Ik had Paaschvacantie, en aanvraag gekregen van een tijdschrift-redactie om een studie over Roemer Visscher, waarvan ik vorig jaar de inleiding had gepubliceerd, te voltooien, en daar onze levenskosten in de laatste maanden benauwend gestegen waren terwijl Jenny's verhoogd salaris nog voor geen vijfde de uitgaven van haar dure kleeren dekte, nam ik de kans voor wat extra verdienste gretig te baat en werkte zoo hard ik kon.

Het was op een volslagen ongewoon uur, vroeg in een morgen van Maart, dat Jenny, die ik pas in den namiddag terug verwachtte, m'n kamer, waar ik ijverig zat te werken, binnenkwam. Ze zei me ‘goeden morgen’ op een doffen, lus-

teloozen toon en daar ik den ‘draai’ van een fraaien volzin niet graag kwijt wou raken, groette ik kort terug en schreef verder. Er gingen minuten voorbij voor ik me haar aanwezigheid eigenlijk weer bewust werd, toen trof me haar onbeweeglijkheid, die volslagen tegen haar gewone manier inging en ik keek om. Ik zag haar zitten, schuin op een stoel, een arm hangend over de leuning, haar mantel nog aan, haar hoed, een mooi duur exemplaar met een pleureuse, slap en verregend en haar neerhangende hand en met één blik zag ik, hoe de onderrand van haar mantel, haar lage schoenen en zijden kousen vol dikke korstige moddervlekken zaten. Maar het was het dompe, bijna wezenlooze staren in haar grootopen oogen en de uitdrukking van haar witte, doodmoede gezicht, die me met een bonzenden schrik, welke ik nog niet vermocht te definieeren, vragen deed: ‘Jen! Wat is er! Wàt is er gebeurd?’ Ze schokte op en keek me aan, met een mislukte poging tot een geruststellenden lach, haar gezicht vertrok in een grijns en 'r stem sloeg rauw over terwijl ze zich met: ‘Niets - wat zóú er zijn?’ tegen m'n vorschend kijken verweerde.

Even vocht ik met den lust me om te draaien en opnieuw te buigen over het werk, dat me wachtte, het wèg te duwen, te bànnen, het weerzinnige, dat zich weer aan me kwam opdringen, het deel van Jenny's leven dat me zoo onbegrijpelijk en vijandig was, maar tegelijk neep kwellend zelfverwijt, dat ik het dagenlang uit m'n denken had gedwongen, alleen omdat het me stuitte me erin te verdiepen.

Ze heesch zich op van den stoel en wou langs me heen uit de kamer glippen, maar in het voorbijgaan greep ik haar hand en een slip van den bemodderden mantel: ‘Waarom wil je het mij niet zeggen, Jen?’ Haar tasch viel met een bons op den grond, en met een wild opsnikken wierp ze zich tegen me aan, gleed dan naast me op den grond, een hoopje menschelijke ellende. Niets was er over van haar zelfverzekerdheid, haar spot en neerbuigend op me neerzien, met haar snikkend hoofd in m'n schoot was ze een stuurloos, steunzoekend kind en in haar oogen, terwijl ze haar hortend relaas begon, stond het radelooze, gekwelde, van een achtervolgd beest.

‘Ik durfde niet meer, Greet... ik durfde niet meer met 'm

alleen zijn... We moesten weer samen achterblijven, de anderen konden gisterenavond de laatste trein nog halen...toen ben ik weggeloopen uit het hotel...de heele nacht heb ik door dat stadje gezworven...en gezeten op een bank in het plantsoen...tot ik heel vroeg...met de eerste trein... Je kunt je dat niet voorstellen, Greet...ik kan het zelf niet meer, nou ik het je vertel... hoe dat is, als je zoo samen achterblijft... nadat je gespeeld hebt en succes hebt gehad... Hoe het dan is of al je zintuigen openstaan...of je jezelf verveelvoudigd hebt... of je alles oneindig sterker en heviger beleeft als ooit anders. Overdag... als ik hem op de repetitie zag...of tegenover 'm in de trein zat...dan zag ik 'm meedoogenloos scherp en precies zooals hij is: dat-ie z'n haren verft en de helft van z'n verhalen liegt en opsmukt, en hoe gemakkelijk het hem afgaat om lieve dingen te zeggen, vleiende dingen over m'n haar of m'n kleeren... of over z'n blijdschap dat-ie weer met me samen is. Dan dacht ik, hoe volslagen onmogelijk het zou zijn dat ik op die man ooit verliefd zou kunnen worden... ooit iets anders voor 'm zou voelen dan dankbaarheid omdat-ie me zooveel leert en me zoo vooruit helpt. Maar 's avonds... 's avonds laat... als we samen gespeeld hadden in dat stuk waar hij een ideale minnaar is, iemand bij wie Josette zich zoo veilig voelt...aan wie ze zich met zoo'n volkomen vertrouwen overgeeft...dan was het, of ik de man van het stuk en de man van de werkelijkheid niet meer scheiden kon... of dat gevoel van Josette, waarin ik den heelen avond had geleefd... m'n eigen gevoel geworden was...'

'Ik begrijp wel zoo ongeveer wat je bedoelt', hielp ik haar moeilijke biecht, streelend over haar warrige haren, al was ik me van niets zoozeer bewust dan dat deze verwikkelde sensualiteit me vreemd was en vijandig; 'maar kijk eens, Jenneke... al weet ik van de liefde niet veel af... van één ding ben ik heel zeker... iedere vrouw voelt toch wel instinctief en zuiver òf ze verliefd op een man is of niet... en als ze het niet is... hoe kan ze dan zóó weinig vertrouwen hebben in zichzelf... zoo bàng zijn voor 'r eigen gevoel?'

Ze hief zich op uit r' deemoedige houding en zat, met de armen om 'r knieën geslagen, voor zich uit te turen. 'Och', zei ze eindelijk, 'weet je wat ik geloof, Greet...dat men-

schen van het tooneel misschien nooit meer iets “zuiver” voelen... ik bedoel: dat het nooit alleen hun èigen gevoelens zijn, maar complexen van al wat ze in hun rollen hebben doorleefd en in zich opgenomen en zich eigen hebben gemaakt. En daarom komt het zeker ook, dat ze allemaal zooveel verliefd zijn... zooveel dènken en práten over liefde en verliefd zijn... omdat de atmosfeer er als het ware van doortrokken is; daarom vindt niemand het “erg” als een meisje de maîtresse van Manders wordt... integendeel, ze vinden het, geloof ik, iets onnatuurlijks... pervers... als je nièt...’

‘Och, maar Jenny!’ stuitte ik haar verontwaardigd; ‘ze weten toch, dat je geëngageerd bent en als je Lizzy of Ans of een van je andere vriendinnen in vertrouwen neemt...’

Ze lachte en legde me met cynische levenswijsheid uit: ‘Dacht je, dat er je nog “vrienden” en vooral “vriendinnen” bleven als je succes hebt en Manders je mooier en grooter werk te spelen geeft dan hen? Ze voelen in hun hart tòch al, dat ik niet bij hen hoor, omdat ik uit 'n heel ander milieu kom en omdat ik geëngageerd ben, met een jonkheer nog wel. En omdat ze wel weten, dat Manders verliefdheden nooit langer dan 'n half jaar duren, gùnden ze 't mij, dat ik óók een van z'n slachtoffers zou zijn. Verleden week, toen we in Apeldoorn speelden en ik vooruit wist, dat de anderen de trein naar Arnhem nog halen konden, heb ik Marie Hecht gevraagd om bij me te blijven... gezegd dat ik 'r séjour betalen zou. Ik wist dat zij 'n haat heeft aan Manders. Weet je wat ze zei? “Als je niet op jezelf kunt passen, moest je niet aan het tooneel komen”. Die avond had Manders voor hem en mij in dat hotel een soupeetje besteld... met champagne... en ik wìst waarom hij aldoor wou dat ik méér zou drinken, terwijl-ie me vertelde van z'n ongelukkig huwelijk, van z'n vrouw, die zoo koel was geweest en niets van z'n artisten-temperament begrepen had ...

Toen ben ik op een goed oogenblik weggevlucht, naar boven, en ik heb me opgesloten in m'n kamer en de heele nacht heb ik op de rand van m'n bed gezeten, nadat ik hem had hooren morrelen aan de deur... en smeeken en dreigen. En de volgende dag...toen ik weer tegenover hem op de repetitie moest staan... en 's avonds, toen we weer samen speelden...dat was het allerafschuwelijkste...toen is het

begonnen...de hèl...die nu al dagen duurt, al een heele week... Zóó als Lina me in het begin geplaagd en gekweld heeft doet hij het nu, maar dit is honderdmaal erger... Wat-ie de anderen verteld heeft... waarom ze nu smoezelen en lachen, ik weet het niet precies...ik begrijp het niet, maar het komt er op neer, dat ik niet normaal ben... tegennatuurlijk... en dat ik alleen een ring draag en doe of ik een verloofde heb om dàt te verbergen. Ik kàn niet meer spelen als-ie naast me staat... me aanraakt... me vasthoudt... terwijl ik z'n adem over m'n gezicht voel... het verlamt me en het maakt, dat ik me verwar in de tekst, die ik toch droomen kan. Een paar maal heb ik een deel van een klaus vergeten, 'n stuk van een zin, 'n acht of tien woorden; dat komt natuurlijk bij iedereen voor, je helpt elkaar door iets vroeger in te vallen en niemand in de zaal merkt het. Maar hij helpt me nooit meer... dan laat hij expres zoo'n hiaat duren, wel een minuut... wel twee minuten, tot alle menschen het merken en er onrustig en geërgerd door worden! Als ik in de eerste akte een heele poos alleen op de scène ben...het moeilijkste deel van m'n rol, staat hij met Dora Tonkins in de coulisen te lachen en zoo hard te fluisteren, dat ik het woord voor woord versta. Ik heb al een paar maal een ingrijpende fout gemaakt en een paar dagen geleden ben ik bij Bierman geroepen, hij had in de zaal gezeten en nu dreigde hij dat de rol me zou worden afgenomen als ik het niet beter deed. Ik heb vroeger nooit geweten wat Bühnenfieber is, Greet. Dien avond van het studententooneel, en toen ik pas aan het Kleine Theater was, en met de première van Josette... m'n zenuwachtigheid van toen was zaligheid bij het gevoel van nu... het gevoel van 'n vogel, die ze aan een paal gebonden hebben en waarop ze dan gaan schieten... het gevoel, dat ik ben overgeleverd aan die man, die me haat, die elken avond aan het slot, als-ie me kussen moet, gulzig bijt naar m'n mond, omdat-ie weet, dat ik dan machteloos ben en me niet kan verweren!'

Haar stem, bij het laatste, moeilijkste deel van 'r biecht gedaald tot hortend gefluister, stokte, en in de kamer stond een stilte, zwaar van onuitgesproken gedachten. Ik vroeg niet: 'waarom heb je het me niet eerder verteld', noch benutte ik het gemakkelijk succes van een triomfant: 'ik had je gewaar-

schuwd’; maar eindelijk, in den chaos van mijn gedachten vond ik de woorden, die langzamerhand mijn Leitmotiv werden bij elk verbijsterd relaas van Jenny's ervaringen: ‘En Niek?’

Er kwam geen antwoord. Ik zag haar handen in elkaar geklemd, de witte stippen die de nagels boorden in het vleesch, en hoe dan het bloed daar fel in roodde. En ik moest het nog eens zeggen, dwingender, vóór haar toonloos antwoord kwam: ‘Ik heb het hem eerlijk geschreven.’

‘Groote God!’ de woorden waren me ontsnapt vóór ik het wist en bijna woest kwam haar verweer: ‘Móést ik dat dan niet? Is 't niet het eerste en eenige als je van elkaar houdt, dat je éérlijk bent?’

‘En hoe heeft hij...?’ vorschte ik in spanning.

Het moedeloos gebaar van 'r gebogen schouders, van 'r hoofd, dat ze als machteloos tegen m'n knieën lei, dreef me de tranen naar de keel. ‘Dat is het juist, Greet. Het is al vier dagen geleden, en twee over de tijd van z'n gewone brief. Heb jij wel 'ns gewacht op een brief waar je leven van afhing, Greet... en die niet kwam? Ben je er wel eens midden in de nacht van wakker geworden, van dat wachten, dat als een pijn is, een pijn-van-spanning in je lichaam... en dan liggen tellen, de minuten, de uren, tot de eerste post er kon zijn? Heb je wel eens bij de trap gestaan... terwijl je niet naar beneden durfde...omdat je gezien hadt, dat de brievenbesteller wat in de bus stopte en je opeens wist dat alles beter was... alle onzekerheid en ondragelijke wachten... dan wat er misschien in die brief zou staan?’

Het was een zonnige voorjaarsdag, er zeilden kleine, witte wolkjes langs het venster waarvoor wij zaten en in het geluid van een gonzende vlieg tegen de warme ruit leken honderd beloften van den komenden zomer vervat.

En terwijl ik het kind naar me toe trok, m'n armen om r' tengere schouders sloeg als kon ik haar daarmee weghalen uit al het afschuwelijke, dat z'n grijparmen naar 'r had uitgestoken, beloofde ik, terwijl ik wikte noch overzag:

‘Je gaat er weg, Jen! Ik laat je daar niet... geen dag langer. En ik neem m'n verlof en we gaan naar buiten, ergens in Brabant, dicht in de buurt van Nico's fort, zoodat

je hem zien en spreken kunt, zoodat jullie al dit ellendige vergeet en het weer in orde komt tusschen je beiden.'

Even lichtten haar oogen op, maar dan schudde ze triest haar hoofd: 'Toen ik Josette ging spelen en m'n salaris honderd gulden werd, heb ik immers een contract geteekend, Greet. En daar stond het dédit in vermeld, dat ik schuldig ben als ik tusschentijds wegga. Hoeveel het was, weet ik niet meer precies, maar in alle geval oneindig meer dan jij, die door mij toch al zoo in de misère zit, kunt betalen.'

'Voor hoe lang loopt dat contract dan nog', hield ik vol; 'toch hoogstens maar een paar maanden?'

'En dan, Greet? Naar huis gaan? Misschien als Niek... ja... als Niek nu kwam en zei: alles is weer goed als je het opgeeft... ja, ik geloof, dat ik het dan zou kunnen. Want het is wel heel ànders dan ik het me heb voorgesteld; tegenover elk succes, elke vreugd als je iets bereikt, staat zooveel teleurstelling en vernedering. En ik weet, dat ik toch nooit heelemaal een van de hunnen word, wìl het ook niet en ik zou het niet kùnnen, en dat is het juist wat hen zoo grieft en maakt, dat ik onder alle kameraadschappelijkheid tòch altijd vijandschap voel.'

Ik heb een herinnering aan de dagen die volgden, als van de ellendigste uit m'n leven. Als Jenny weg was dreef 'n machtelooze onrust me het huis uit, naar den schouwburg waar ze repeteerde, waarvoor ik dan in de trieste steeg te wachten liep; naar het station, wanneer ze weer een van 'r funeste reizen moest ondernemen, alsof mijn aanwezigheid daar voor iets anders kon dienen dan voor spot en amusement van 'r collega's. En een paar maal trok ik zelfs mee naar de onmolijke provinciestadjes, wanneer het gezelschap daar 's avonds speelde, om na afloop Jenny gezelschap te houden in de ongezellige gelagkamer van een primitief hotel, terwijl de anderen, met Manders in het midden, poker of piket speelden en telkens een lachsalvo daverde, nadat hun hoofden in geheimzinnig proesterig gefluister naar elkaar waren gebogen. En bij elke thuiskomst was er de spanning, die we elkaar niet bekennen wilden, die we onder onverschillig, opgewekt gepraat voor elkaar verborgen... de spanning van den brief, die nog steeds niet kwam...

Toen op een morgen lag hij aan het ontbijt, maar met mijn naam op de welbekende, mat-blauwe envelop en niet de hare. En het toeval zegenend dat Jenny, die den vorigen avond laat was thuisgekomen, nog op haar kamer hield, scheurde ik hem open en las:

Hooggeachte Juffrouw Schepp,

Ik vraag U, als een grooten dienst, of U er Jenny op wilt voorbereiden, dat aan onze verloving een eind moet komen. Ik wil natuurlijk correct handelen, en wachten tot zij mij m'n woord teruggeeft; zij móet inzien - en ondanks alle betuigingen in haar laatsten brief hééft ze dat, dunkt me, reeds gedaan - dat een huwelijk tusschen haar en mij niet anders dan strijd en ellende geven kàn. Ik heb in dit halve jaar eerlijk gepoogd mij met den toestand te verzoenen, gedachtig aan wat U me dien middag op Uw kamer hadt verzekerd, dat Jenny mij juist nu méér nog dan vroeger noodig had en het mijn plicht was haar niet los te laten. En ik heb mijzelf altijd voorgehouden, dat ze bij U veilig en onder goede hoede zou zijn. Ik vermoed dan ook, dat het U niet bekend is wat er den laatsten tijd tusschen Manders en haar is voorgevallen Het lijkt me dienstig voor uw naïf optimisme en geloof in menschelijke standvastigheid, wanneer U aan haar vraagt het ook U te vertellen. Een man durft niet zoover te gaan met een meisje, als dat meisje hem niet aanmoedigt of in alle geval hem laat begaan. En als het, zooals Jenny mij betuigt, bij haar ‘vak’ hoort dat zulke dingen onvermijdelijk gebeuren, dan is het mij helaas volslagen onmogelijk dat ‘vak’ naast m'n liefde voor haar te dulden. U zult dit vermoedelijk bekrompen, conventioneel en mij een philister vinden, welnu gebruik dan uw grooten invloed op Jenny om haar daarvan te overtuigen en in te doen zien, dat een man als ik niet bij een ‘artiste’ past. Ik had verlof gevraagd, ik had naar Amsterdam willen komen en Jenny nog eens voor de keus willen stellen; ik heb het tenslotte... niet gedurfd, want ik vreesde, dat ik voor haar en uw argumenten weer bezwijken zou, dat ik in haar nabijheid geen moed zou hebben om te breken en tenslotte terug zou gaan om nogeens de hel door te maken waarin ik de laatste maanden heb geleefd. Uit de critieken, die Jenny mij stuurde, kon ik opmaken dat ze succes heeft en

carrière maakt, en U dus goed hebt gezien toen U haar talent ontdekte. Of U ook goed hebt gedaan haar dezen kant uit te duwen, - want zonder Uw invloed was het nooit zoover gekomen - ik waag het te betwijfelen. Ik pretendeer volstrekt niet ‘menschen-kennis’ of ‘levenswijsheid’ te bezitten, en evenmin in staat te zijn om Jenny's liefde voor het tooneel te begrijpen. Maar ik ben overtuigd, dat zonder al het moois dat U en die Veraart haar van kunst en kunstenaarschap hebt ingeblazen, ze als mijn vrouw en de moeder van m'n kinderen een normaler en daardoor gelukkiger vrouwe-leven zou zijn tegemoet gegaan dan er nu, ondanks succes en carrière, ooit voor haar kan zijn weggelegd.’

Het gaf me niet, of ik om de al te mooie, gladde zinnen van dezen met zichtbare moeite opgestelden brief schamper lachen wou, en mij voorhield, dat ik de breuk sinds maanden voorzien en zelfs gewenscht had. Het was mijn ‘slechte critiek’ en aan de beheerschte woorden brandde zich mijn zelfbewustzijn en mijn ijdelheid, mijn overtuigd besef, dat al wat ik had gedaan, geschikt en opgeofferd, alleen voor Jenny's geluk en bestwil was geweest.

Ze had dagen lang een wild wanhopig verdriet, waarin ze hem lange, gloeiend verontwaardigde, of hartstochtelijk smeekende brieven schreef, die ze weer verscheurde, en eindelijk kwam de avond waarop ze mij een kort, hooghartig beheerscht epistel ter keuring gaf, het ‘afscheid’ waarop de ‘correcte’ verloofde nog altijd wachtte. En daarna ging ons leven weer den eentonigen, ontmoedigenden gang der laatste weken, vreemd, tergend onveranderd: de reizen in de provincie met ‘Josette’; het nieuwe stuk voor de zomercampagne, dat werd ingestudeerd, nieuwe japonnen die gepast, een nieuwe rol die geleerd moest; en alleen des Maandags, als aan de koffietafel de groote, mat-blauwe brief ontbrak, bleek er iets veranderd.

Ik vroeg me af hoelang het zóó voort zou gaan en verschoof van week op week de pijnlijke noodzakelijkheid van een beslissend gesprek, waarin ik Jenny mijn benarde financieele positie uit zou leggen, haar zou pogen te overtuigen, hoezeer het me onmogelijk was op deze manier voor haar te blijven zorgen, om dan met voorzichtige, politieke woorden te in-

fluenceeren, dat ze een verzoening zou probeeren met haar ouders en, in alle geval tot de tijden beter waren, naar huis zou gaan...

En toen kwam die andere verhängnisvolle dag, in mijn herinnering de zonnigste Junimorgen dien ik ooit heb beleefd, toen in onze kamer, waar Jenny juist een zijden blouse had gewasschen en over een lijntje te drogen gehangen, op eenmaal de groote gestalte van Veraart stond, een bijna onherkenbare Veraart, in een onberispelijk lichtgrijs zomerpak, met lakschoenen zonder één barstje en een smetteloozen, gloednieuwen flambard, met z'n doorvoorde, verweerde gezicht zóó stralend, z'n lange beweeglijke lijf zóó vol zelfbewuste, overmoedige kracht, dat ik z'n goede nieuwe begreep nog vóór z'n luide klinkende stem me in de ooren schalde: 'Het zàl er van komen! Het is voor mekaar, m'n nieuwe gezelschap, met September beginnen we! Eindelijk heb ik kapitaal gekregen, zijn er lui die vertrouwen in me hebben; nee, geen adelijke heeren en groote hanzen, maar een paar van de ontelbaar vele, die in de oorlog schatten hebben verdiend en nou op hùn beurt 'ns Maecenas willen zijn. Nou zullen we 't bewijs leveren, dat er ook in òns land liefde en eerbied voor goed, ernstig tooneelspel is, als het tooneel maar eerst weer aan ons hoort, aan òns, de tooneelspelers, en niet aan decorateurs en costumiers, of aan gewetenlooze speculanten. Nou zullen we het de twijfelaars en de spotters bewijzen... we zullen hun tóónen hoeveel we houen van onze heerlijke kunst, zooveel, dat we er elk persoonlijk succes en al onze persoonlijke voldoeningen bij achter kunnen stellen. En nou kom ik óók bij jou, juffrouw Schepp... Margreet, want ik heb je noodig, jou en dat kleine meisje, bij wie ik een belofte heb in te lossen, dat ik gisteren bij Manders heb zien spelen, dat aardig op weg is het talent naar de bliksem te helpen, dat ze van Onze Lieve Heer gekregen heeft. Haar, maar jou nog veel meer... Want in al de jaren, dat ik je ken, heb ik het mezelf vast beloofd: àls het er ooit van kwam, van m'n nieuwe gezelschap, zou jij m'n dramaturg zijn. Om je geweldige belezenheid, om die knappe heldere kop van je, maar toch meest van al om wat anders. Dat snap je nou niet, hè, daar heb je nooit over gedacht, dat jij voor mij zoo ontzaglijk dikwijls "het klankbord" bent geweest, hoe vaak ik jou van m'n plannen heb

verteld, alleen maar om te weten, uit de manier waarop jij reageerde, of het goed was of niet...Hoe vaak het lachje op jou stille gezicht en de spot in jou scherpe oogen m'n rem waren als ik al te veel "vaart" had, maar tegelijk, hoe vaak jou geestdrift, jou geloof in wat ik zou kùnnen bereiken, me weer op de been heeft geholpen, me weer moed gaf en durf, als ik mezelf niet anders meer zag dan als Don Quichotte... als de ridder van de droevige figuur met m'n stoet van machtelooze idealen...'

'Beste kerel!' ontroerd legde ik m'n hand op zijn grove beenige, die op m'n arm lag: 'Zijn het niet alleen de domme kuddemenschen voor wie Don Quichotte belachelijk is? Voor mij, dat weet ik heel zeker, zal hij altijd de liefste held zijn...'

O... en nu, nu ik na jaren dit alles weer herdenk, nadat ik een haat heb gekregen aan het tooneel en dankbaar ben dat ik er zoo volkomen mee heb afgedaan...als hij nu nog eens, zooals toen, bij me binnen kwam, om me op te eischen, mij ook, voor de verwezenlijking van z'n ideaal, om me weer, met dat blijde licht in z'n oogen, en die geestdrift in z'n stem te zeggen: 'Margreet, ik heb je noodig'... ja... tòch... ik geloof dat ik weer als toen m'n boeken zou dichtflappen, m'n proeven ongecorrigeerd ter zijde schuiven, dat ik weer m'n veilige baantje, m'n zelfstandigheid en m'n toekomst zou opofferen, om de taak, die hij mij op wou leggen, te aanvaarden.

JO VAN AMMERS-KÜLLER.

(Wordt vervolgd).

Verzen.

Bloesem.

Oneindig zijn de vloeren van den nacht -
en droomend bruinen vrede deint, o akkeraarde,
dit donkre nachtland in uw warmen schoot -

o, paarlen licht -

aan donkers zachte zoomen
schoort een verlaten boom
den wankelenden boog der nacht.

Als gij den avond om uw schouders plooit
(figuur, gekerfd uit nachtelijk ivoor),
den droom der wimpers langs de luchten spant
en scheemrend schrijdt -

blauwen uw oogen bloei
en slaan de velden witten geur en wijn,
die uw omdroomde schreden kostbaar siert -
en firmamenten ruischen sterrenbloesems,
die uwer handen tasten scheemrend dauwt.

en door ons warme schrijden schrijdt de nacht -
maar hoor! het wapp'ren van haar grijzen mantel
over den loomen stap der eeuwigheid!

Maar aan haar eind, in stroomende omarming,
vouwen wij, aer aan aer, en mond aan mond gekust,
ons bloed in zon's omschaduwd breken open,
en deinen, droomend zeil, naar Droom's omfloersde kust.

Nacht aan zee.

Zee, storm en duister,
en eeuwigheden breken in den nacht.
mij worde dracht van firmamenten
zeer verzacht -

Ik kan der vuren huiverende wacht
niet langer hoeden -
ik ben gansch ontkracht -

geef mij uw schemering,
geef mij uw grijze wind

De blauwe tocht.

I.
Het dorp.

Huizen hangen scheef in sluimering
en de straten klagen eindeloos-verwezen ...

Is dit de straat, vriendin.
die daags uw lach in fonkelende bloesem slaat?
die stroomt, bij schemering,
- o! ruischende verteedering der harten -
van 't grijze vuur, dat aan uw oog ontwelt?

die deind', een andre nacht,
van 't hijgend zich omarmen van al avonds vreugden,
eén blauw geluk, dat onze schreden drenkt?

en dit de weg, vriendin,
die voor uw zachten tocht,
haar harde wand, als waaier, openbuigt?

Dit dorp is zonder u mij vaag en vreemd:
zonder de vlam der haren in den wind,
zonder de schaduwen, die van uw handen waaien,
en zonder uwen scheemerenden gang -

Enkel der linde groene ademing
is van den bloesemdroom dier nachten vol:
een ronde stem, die door de wegen luidt.

II.
De wandeling.

Kom, laat ons gaan;
geef mij uw hechte hand, zonder te tasten:
ik ben zeer aardsch, ik ben u zeer verwant:
hoort ge, mijn stem werd ruig,
mijn oog gewet aan grijze horizonten,
en smedend buigt mijn wil
de daden van mijn hand en van mijn mond en oog.

Neen, schuchter niet:
ik ben zoo zeer ontdaan van overluchtsche tochten,
en zoo afkeerig van het schaduwzeilen
langs wankelende regenbogen,
die droomen huifden over maan-rivieren,
dat ik in dezen nacht, die als een bloem verging,
met harden wil het tasten van mijn enkels schorend,
mij tuimelende, wilde wegen brak
langs steigerende rots; en wapperende stroomen,
met witte vlag bezeilde naar uw open dag!

Geef mij uw hechte hand, zonder te tasten:
ik ben zeer aardsch, ik ben u zeer verwant -

En d'eendre maat gebrand in onze schreden,
doorwaden wij dit land der herfstelijke nachten
en wij vervoeren het met ons verheerlijkt hart.

H. MARSMAN.

Verzen.

Dagen.

Ik wil nu zingen van die zomerdagen
Dat na een lange zwoelte opeens de wind
Door het geboomte gaat in vreemde vlagen,
Een loome regen weifelend begint...

Het zijn de dagen dat in oude steden
Het leven zijnen zin verloren heeft
En weer zijn plaats inruimt voor het verleden,
Dat immers overal nog heimlijk leeft...

Het zijn de dagen dat de kindren droomen
Wijl werk hun doelloos schijnt en spelen dom,
Maar dat de grijsaard luistert naar de boomen
En droomt zich in zijn kindertijd weerom...

Koning Etzel.

Koning Etzel door de bergen reed.
Hij was van zijn leger afgezworven.
Uren ver scheen alles uitgestorven:
Hoorde hij geen horenschal, geen kreet...

Had zich in het ruischen van een boom
Alle leven nu verstild op aarde?
Wat daarbuiten lag scheen zonder waarde
En zijn koningschap was maar een droom ...

Uren ver zijn groote leger toog
In een vreemd verlangen naar het Westen:
Weg van overwinning, die ten leste
Toch ten ondergang zich boog...

Avondregen liet op zijn oud kleed,
Grijs bestoven - d' eerste droppels achter...
Zijn gedachten wentelden zich zachter...
Koning Etzel door de bergen reed...

Een Schilderij.

't Was een gezicht in een oud-Duitsche stad:
De hooge huizen met barokke kroonlijst
Beschaduwden het diepe binnenplein,
Waar, op een stoep, een moede wachter zat.

Zijn hellebaard stond naast hem - maar hij sliep
De sterren waren zichtbaar in den hemel.
Het zou gansch stil zijn, als het bronnewater
Niet ruischend in het ronde bekken liep...

Wat denken sterren wel en bronnelied
Van dezen slaper - die zijn plicht verzaakte?
En toch: de nacht zou niet zoo schoon geweest zijn
Wanneer een stap der menschen ernst verried ...

J.J. VAN GEUNS.

Liedje van den droom.

Het water tintelt uit de donkre bron,
Zoo stil is het, en alle uren rusten,
Daar ergens ver een zingend kind begon
Te trille als vogel ...
Uit het onbewuste
Zooals een droom begint, voel ik uw hart
Mij naderkomen.
Nu leeft groot geluk ...

Er zijn veel luchtge bloesems en verward
Gekleur van roode rozen.
En ik pluk
En pluk, dicht bij de donkre bron ...

Het water tintelt en de uren rusten;
Mijn eenzaam hart haar zachtste lied bezon,
En in de rozen wij elkander kusten ...

MIEK JANSSEN.

Opmerkingen op het gebied der ethica.

> Die Erbsünde der Ethik (ist), dasjenige stillschweigend voraus zu setzen, worauf es gerade ankommt.
> GEO. SIMMEL.

> Je ne suppose rien, je ne propose rien, j'expose.
> WERNER SOMBART.

Is het mogelijk iets te doen, wat men niet wil? De vraag is niet zoo onnoozel, als ze wellicht lijkt. Iemand houdt u een revolver voor, als ge dit of dat stuk niet onderteekent. Om uwe hand de voor het teekenen vereischte bewegingen te laten maken, moet gij het willen. Een ambtenaar wordt met ontslag gedreigd, als hij niet belooft zijne gedragslijn te veranderen. Om dat te beloven, schriftelijk of mondeling, moet hij het willen. Een ander wordt door zijn beroep gedwongen tot allerlei hem onaangename handelingen. Om ze te kunnen, moet hij ze willen. Goed bedacht moet men, om te kunnen doen wat men *niet* wil, er physiek toe gedwongen worden. Wie niet wil stilstaan, moet wel, als hij vast gehouden wordt; wie niet wil drinken, moet wel, als het vocht hem wordt ingegoten. Maar zelfs bij hem, die onder eene dwangvoorstelling handelt, is het de wil, die gedwongen wordt, niet de handeling tegen den wil in. En wie zegt, dat hij iets ‘zonder het te willen’ gedaan heeft, omdat hij het onopzettelijk gedaan heeft, bedoelt, dat hij de gevolgen, die hij niet doorzag, niet gewild heeft.

Dat het spraakgebruik hem, die handelt onder dwangvoorstelling of bedreiging of dwang der omstandigheden, beschouwt als doende, wat hij niet wil, is wegens de analogie

met physieken dwang, vooral van het eerste der drie gevallen, verder ook van de twee overige, zeer begrijpelijk. Den gedwongen wil ziet men over het hoofd, en dén daarmee strijdigen *wensch*, beschouwt men als den wil[1]. De man alleen, die zich *niet* door de bedreiging liet verschrikken of door de omstandigheden liet beheerschen, heet gedaan te hebben, wat hij wilde. In werkelijkheid is er in deze beide gevallen een conflikt geweest tusschen den wensch om niet te doen, wat geëischt werd, en den wensch om de gevolgen van dat niet doen te voorkomen. Welke van die twee wenschen de sterkste was werd tot wil; maar de zwakkere wensch werd door den sterkeren niet gedood.

Dat niemand iets willen kan, dat hij niet wenscht, tenzij onder psychischen dwang of bij een conflikt van wenschen, behoeft geen betoog. En in geval van een conflikt, is hetgeen hij wil, toch altijd afhankelijk van zijnen sterksten wensch. Dus wordt de wil steeds òf door psychischen dwang òf door den wensch, c.q. den sterksten wensch, gedetermineerd. Heft dit de wilsvrijheid op?

Wel volgens Kants definitie van vrijheid. Hij onderscheidt vrijheid ‘in kosmologischen zin’[2] - deze is ‘das Ver-

1) Willen en wenschen worden dikwijls dooréén gebruikt. Maar wie misverstand wil voorkomen, zal wel doen eene eigene beteekenis van ieder der twee vast te stellen. Onder *wensch* versta ik de met een lustgevoel (resp. onlustgevoel) verbonden voorstelling der verwerkelijking van het gewenschte (resp. ongewenschte). Het in den wensch aanwezige lustgevoel (resp. onlustgevoel) is zeer betrekkelijk. Wat in 't eene geval een sterk onlustgevoel is, kan in 't andere een lustgevoel zijn. Wie zal niet een sterk gevoel van onlust hebben bij de gedachte van zich in een brandend huis te storten? Maar de moeder, die dit doet om haar kind te redden, heeft daarbij een lustgevoel door vergelijking met het onlustgevoel bij de schrikkelijke voorstelling, dat haar kind verbrandt. *Willen* noem ik de aandrift om zich zoo te gedragen, dat de verwerkelijking van het gewilde er door wordt tot stand gebracht of bevorderd. Door die aandrift wordt de voorstelling van het gewilde tot eene *doel*voorstelling; en gene gaat van zelf over in verwerkelijking of bevordering van het gewilde, tenzij zij, vóór het zoover is, gedood wordt door een, intusschen opgekomen of in kracht toegenomen, er mee strijdigen wensch.

2) ‘in kosmologischen zin’ beteekent ‘behoorende tot de kosmologische ideeën’, d.w.z. de ideeën die voortvloeien uit de beschouwing van den kosmos, d.i. ‘het geheel der dingen’. Krit. d.r. Vernunft (Kants Werke III^2) p. 289.

mögen einen Zustand von selbst an zu fangen' - en vrijheid in praktischen zin',[1] zijnde, van de negatieve zijde beschouwd, 'Unabhängigkeit der Willkûr' (w.t.w. *wilskeus*, niet: *willekeur)* 'von der Nötigung durch Triebe der Sinnlichkeit),' en van de positieve zijde beschouwd, 'die Autonomie des Willens'[2]. Hij redeneert als volgt. Dat vrijheid in kosmologischen zin *bestaat*, laat zich niet rechtstreeks bewijzen. Want het ligt buiten den kring der ervaring. Maar het is eene *denkbaarheid*, want het is even denkbaar, dat de Kosmos aan *haar* zijnen oorsprong te danken heeft, als dat hij *geen* oorsprong heeft.[3] Het *bestaan* dier vrijheid blijkt daaruit, dat anders de vrijheid 'in praktischen zin', niet zou kunnen bestaan, daar deze haar onderstelt[4]. Dat deze bestaat weten wij uit het den mensch inwonend bewustzijn, dat hij bij verschillende gelegenheden anders had *moeten* handelen, dan hij gehandeld heeft, welk bewustzijn hij niet zou hebben, tenzij hij anders had *kunnen* handelen, hetgeen beteekent dat zijn wil niet door de prikkels der zinnelijkheid - hiertoe behooren bij Kant *alle* menschelijke aandoeningen en neigingen, niet alleen de lagere[5] - gedwongen kan worden en dus in staat is 'eenen toestand van zelf aan te vangen'. Voor zoover hij deze vrijheid gebruikt om zich door gene te laten beïnvloeden ('pathologisch affiziren')[6] doet hij afstand van haar. Voorzoover hij haar handhaaft, stelt hij zich zelven de wet ('Autonomie des Willens'[7], hetgeen beteekent, dat hij zich laat leiden door de wetgeving der zuivere praktische rede[8] ('Autonomie der reinen praktischen Vernunft'[9], die hem als redelijk wezen eigen is.

1) l.l. p. 362 vg.
2) l.l. p. 363; Krit. d. prakt. Vern. (Kants Werke V) p. 1-4, p. 33.
3) Kr. d.r.V. p. 291, p. 360-377.
4) l.l. p. 363.
5) 'die Sinnlichkeit' is bij Kant de geheele wereld der verschijnselen, Kr. d.r.V. p. 375, Kr. d. pr. V. p. 32, p. 35 vgg. Wat Kant in de Kr. d.r.V. uitdrukt door 'Triebe der Sinnlichkeit', vat hij in de Kr. d. pr. V. samen door den term 'Begehrungsvermögen', p. 21-30, vgl. ook de noot p. 9.
6) Kr. d.r. V. p. 363, Kr. d. pr. V. p. 19.
7) Kr. d. pr. V. p. 33.
8) l.l. p. 42-121.
9) l.l. p. 33.

Of het dilemma: zuivere praktische rede of prikkels der zinnelijkheid (zooals Kant die opvat) juist gesteld is, kan hier onbesproken blijven. Dat iemand die voelt: ‘Ik had dit of dat *anders moeten* doen’, tegelijk daarmee voelt: ‘Ik had *anders kunnen* willen, dan ik gewild heb’, behoeft niet bestreden te worden. Maar wanneer men tot hem die dat van zich zelven zegt, de vraag richt: ‘wat bedoelt ge? dat ge anders hadt kunnen willen, zoo ge het gewenscht hadt, of dat ge het ook gekund hadt, al wenschtet ge het niet?’, en hij het laatste bevestigt, vraag hem dan: ‘ook zonder dat er eenige wensch bij u opkwam om plichtverzuim te vermijden, of slechte gevolgen er van te ontkomen?’ Hij zal niet anders kunnen dan het ontkennen.

Het bewustzijn, dat men anders had kunnen willen dan men deed, bewijst dus niets tegen de gebondenheid van den wil aan den wensch; zoo niet, het ware noodig ter wille van dat bewustzijn, de stelling te aanvaarden, dat de aard onzer wilskeuzen van het toeval afhangt. Van het *toeval*. Want zoo noemen wij dat, wat geen oorzaak heeft; en waarvandaan kan de wil, als hij het vermogen heeft eenen toestand *van zelf* aan te vangen, eenige oorzaak halen voor dien toestand? Uit *zich zelf* van daan? Dit is alleen mogelijk in geval de term ‘wil’ gebruikt wordt om wensch en wil samen aan te duiden. Maar juist dat wil Kant niet, want het hier besproken vermogen heeft volgens hem, die wil alleen, voor zoover hij onafhankelijk is van ‘Nötigung durch Triebe der Sinnlichkeit’ en deze zijn juist de den wil determineerende wenschen. Het hem door Kant toegeschreven vermogen, is dus niet anders dan een onderworpen zijn aan het toeval.

Kant meent, dat dat vermogen niet behoeft in strijd te komen met de natuurwettelijkheid, die hij ook voor het psychische leven niet betwijfelt. Hij onderscheidt 's menschen ‘intelligibel’ karakter, d.i. zijn karakter als ‘Ding an sich selbst’, dat evenmin aan natuurwet als aan tijdsverloop onderworpen is, en waarvan we niets weten, dan hetgeen het bewustzijn van onze wilsvrijheid er ons van openbaart, en zijn ‘empirisch’ karakter d.i. zijn karakter, zooals het verschijnt in zijne aandoeningen, neigingen, wilsuitingen, die ook door verschijnselen zijner buitenwereld beïnvloed worden. En nu betoogt hij dat, hoewel iedere wilsuiting ‘gewerkt wordt’ door het

intelligibelkarakter, zij tegelijk, als behoorende tot het empirisch karakter, eene voorafgaande aandoening, neiging, of wilsuiting tot oorzaak heeft[1]. Maar het betoog gaat mank, het wil iets onmogelijks; geene beschouwingen over 'intelligibel' zijn noodig om dit aan te toonen. Laat x het intelligibelkarakter voorstellen en a, b, c, d, e, achtervolgende verschijnselen van het empirisch karakter. Laten b, d, c wilsuitingen zijn. Deze worden volgens Kant 'gewerkt' door x, en tegelijk zou b causaal verbonden zijn met a, d met c, e met d. Het valt in het oog, dat dit niet kan. Zoodra b niet *uitsluitend* door de werking van x tot stand komt, verliest het zijn vermogen om 'eenen toestand *van zelf* aan te vangen', terwijl van den anderen kant door de 'werking' van x op b, het natuurwettelijk verband tusschen a en b verbroken wordt. En gesteld, dat van die werking en dat verband het effekt eens hetzelfde is, dan is dit een zuiver toeval; niet minder dan het effekt der werking van x op b m.a.w. de wilskeuze, zooals Kant haar opvat, spel van het toeval bleek te zijn.

Het onafwijsbare dilemma: determineering of toeval, is de weerlegging van het non-determinisme als zoodanig. Geen enkel non-determinist, ouderwetsch of hoogmodern, Kantiaansch of ook niet, kan er aan ontkomen[2]. Zelfs de heer Henri

1) Kant, Kr. d.r.V. p. 366-377.

2) De Heer J.D. Bierens de Haan (Wereldorde en geestelijk leven, p. 206) schrijft: 'Het determinisme dient aangevuld met de idee der vrijheid. In de natuur blijft naast en ondergeschikt aan de noodzakelijkheid, het toevallige, en in het geestesleven kan elk oogenblik een nieuw, te voren onverwacht element te voorschijn komen, niet zoo maar ten gevolge van toevallige Spielerei van het lot, maar krachtens de innerlijke en levende zelfbeweging der persoonlijkheid..... De bepalende factor is daar niets bepaalds, zooals wanneer het eene objekt of de eene gebeurtenis de andere ten gevolge heeft, maar de idee zelve, als alwerkzaamheid, hier werkend wezen, en de bepaling is niet kausale determineering, maar organische zelfverwerkelijking der Idee'. Wanneer de 'bepalende factor' die in het geestesleven 'elk oogenblik een nieuw en te voren onverwacht element' kan 'te voorschijn roepen' niets bepaalds, dus niet afhankelijk van eenige oorzaak is, zal de heer B. de H. in weerwil van zijne verzekering, dat we hier niet te doen hebben met eene toevallige Spielerei van het lot, maar met levende zelfbeweging der persoonlijkheid, toch zeer moeilijk kunnen aantoonen, waarin die bepalende factor zich van het toeval onderscheidt. Dat hij 'de idee' wordt genoemd, zal daartoe niet veel helpen. Dat overigens de wetmatige levensontvouwing niet samen kan gaan met een factor er van die niets bepaalds is, behoeft, na het tegenover Kant uiteengezette, geen betoog..... De Heer Ph. Kohnstamm schrijft (Onze Eeuw, Dec.-Aflev. 1921, p. 336): 'Alle leven, speciaal alle handelen van menschen is eene door regels beperkte vrijheid. In die regels ligt wat er werkelijk voorspelbaar is aan het leven, en dus voor voorspellende wetenschappen toegankelijk is. In de vrijheid ligt het "emmalige", historische, individueele altijd nieuwe en onverwachte'. De *vrijheid* is voor den heer K. het *onberekenbare*. Maar het woord *onberekenbaar* is dubbelzinnig. Men kan er mee bedoelen: *absoluut* onberekenbaar, m.a.w. onberekenbaar ook voor eenen geest als den door la Place gefingeerden, die al het heden en verleden kent. Maar men kan er ook mee bedoelen: *feitelijk onberekenbaar*, zooals er zoo oneindig veel is voor ons menschenkinderen, die zoo oneindig weinig weten van het heden en verleden. Dat zonder *dit* onberekenbare het nieuwe en onverwachte niet bestaan kan, zal geen determinist ontkennen Maar al hadden we allen den geest van la Place in ons, toch zouden we wegens het overgroot getal van mogelijke combinaties der eenvoudigste elementen, die bij de verschillende reacties der menschen op hunne omgeving, eene rol spelen, het 'einmalige' 'historische' blijven ontmoeten. (Dat het eene of andere voorval of de eene of andere persoonlijkheid zich in den loop van het wereldgebeuren repeteert is *in abstracto* niet uitgesloten, daar immers een gevolg *n* dat eenmaal door combinatie van *a, b, c, d* werd te weeg gebracht, een andermaal kan ontstaan door eene combinatie van *e, f, g, h*). En voor het 'individueele' wordt zelfs het feitelijk onberekenbare niet vereischt. De heer K.

Bergson niet, die het met geen der non-deterministen vóór hem, eens is. Maar non-determinist op zijne wijze. De heer Bergson houdt eene definitie van vrijheid voor onmogelijk[1]. Maar uit zijn betoog vernemen wij, dat de voortduring (durée) onzer ikheid haar voortdurend qualitatief verandert[2]. (Van gemoedstoestanden zegt ge - aldus de heer B - dat ze veranderen in *intensiteit*, ge vergist u; dat zou een *quantitatieve* verandering zijn, en zulk eene is er alleen in de *ruimte*)[3]. En

schrijft (p. 312): 'Het determinisme vernietigt de persoonlijkheid. Het individu, of juister het schijnindividu wordt zuiver doorgangspunt van werkingen, het is niet meer in-dividuum, ondeelbaar.' Tot de hier in aanmerking komende 'werkingen' behooren ook *wensch, doelvoorstelling, wil*. En deze *maken* juist de persoonlijkheid. *Individuen* heeten we, omdat we een centraal bewustzijn hebben. Daaraan doet het berekenbare niets af, hoewel de menschelijke persoonlijkheid feitelijk zelden meer dan voor een deel berekenbaar is. Tegenover het determinisme stelt de heer K. de *vrijheid* in den zin van het *absoluut* onberekenbare. Maar wat oorzaken heeft is niet absoluut onberekenbaar. Het absoluut onberekenbare heeft die dus niet en is spel van het toeval.

1) H. Bergson, Essai sur les données immédiates de la conscience, 17e Ed., Paris 1917, p. 167 vgg.
2) p. 151 vgg.
3) p. 173 vgg.

dat die voortduring een continu is, dat zich niet in oogenblikken laat verdeelen. Wat wij *tijd* noemen is de door het verstand gekristalliseerde voortduring; niet meer dan een symbool van de werkelijke. (De tijd kan gemeten worden door overbrenging in de ruimte, b.v. door den afstand die de wijzers afleggen van een uurwerk)[1]. Dat dezelfde oorzaken dezelfde gevolgen hebben is zeer waar, maar het diepste geestesleven heeft geen plaats voor de toepassing van die wet, daar de continuïteit van de werkelijke, d.i. levende voortduring geene scheiding tusschen oorzaken en gevolgen toelaat. Meestal mechaniseeren wij onze handelingen - en sommige menschen komen in hun geheele leven niet verder - omdat wij uit een soort van generalisatiedrang, die, waar het niet onze ikheid betreft, door de ervaring gewettigd wordt, niet kunnen nalaten de toekomst op te maken uit het verleden, en daarnaar onze handelingen in te richten. Maar in die momenten van het leven, waarin wij voor de belangrijkste besluiten staan, en het diepst in ons zelf inkeeren, geven we ons over aan de beweging van onze zuivere, niet met de kleur van het verstandelijk overleg als door doorsijpeling (endosmosis) gedrenkte ikheid[2]. Achterna ‘nous voulons savoir de quelle raison nous nous sommes décidés, et nous trouvons que nous nous sommes décidés sans raison, peutêtre même contre toute raison. Mais c'est là précisément dans certains cas la meilleure raison’[3]. Dat we hier met toeval te doen hebben, volgt nog niet uit het aangehaalde op zich zelve beschouwd. Maar wel, als wij in aanmerking nemen, dat de heer Bergson, van den élan vital, waarin volgens hem de voortduring bestaat van al het levende[4], niet alleen geen oorzaken noemt wat aangaat de veranderingen die zij schept, maar ook verhinderd wordt door den aard der continuïteit, die hij haar toeschrijft, zulke te erkennen.

Ware het toeval de meester van 's menschen wil, waren

1) p. 150 vgg., p. 168 vgg. p. 174 vgg.
2) p. 178.
3) p. 130.
4) H. Bergson, l'évolution créatrice, passim. Anders het ‘Lebensprinzip’ der neovitalisten. ‘Es operiert, wie jede Kraft, nach immanenten Gesetzen, mit deterministischer Notwendigkeit’. Ed. v. Hartmann, das Problem des Lebens, p. 384.

zijne besluiten aan geen oorzaken gebonden, kon er niets van vermoed worden, en konden ze dus ook door niets worden beïnvloed, de wereld zou een chaos zijn. Brave en schurk zouden precies evenveel kans hebben om edele en om schandelijke dingen te willen; wijze en idioot precies evenveel op ter zake dienende en op onnoozele wilsuitingen; of liever er zou geen reden meer zijn om iemand braaf of slecht, wijs of idioot te noemen; overreding en opvoeding zouden onmogelijk zijn. Van de wilsvrijheid der oudere non-deterministen zooals Kant, dreigt dit gevaar in veel wijder omvang dan van die der moderne[1], zooals Bergson. Want het non-determinisme der laatstgenoemde is niet meer een non-determinisme pur sang, het is een gelegenheids-non-determinisme. Maar het is dan ook alleen, omdat zij voor negen tiendepart deterministen zijn, dat hun non-determinisme, schoon het ook nog vreemde dingen zou kunnen opleveren, minder onwaarschijnlijk schijnt.

Dat determinisme onbestaanbaar is met wilsvrijheid, volgt hieruit allerminst. Mits men *vrijheid* neme in den zin van: in staat zijn zijn wensch te volgen. Is er voor den mensch andere vrijheid denkbaar? Is er in de levenspraktijk ook maar één geval mogelijk, waar deze beteekenis van vrijheid niet de eenige passende is?[2] Wilsvrijheid is dus het vermogen om te willen, wat men wenscht. Onbeperkt is onze wilsvrijheid niet. Ten eerste, omdat wij niet kunnen willen, wat onafhankelijk is van onzen wensch. Hoe vurig de moeder wenscht, dat haar zoon behouden terugkeert, zij kan evenmin zeggen, dat zij het wil, als dat zij het niet wil. En ten tweede, van wege de conflikten onzer wenschen, m.a.w. omdat zoo dikwijls hetgeen wij wenschen, onafscheidelijk verbonden is met iets, waarvan het tegenovergestelde geldt. Wij moeten dan òf willen wat wij niet wenschen, om te verkrijgen wat wij wenschen,

1) Zoo schrijft de Heer Kohnstamm l.l. p. 335: ‘Wij weten heel goed, dat er voor ons eigen gedrag en dat van anderen benaderingsregels zijn, alle omgang met menschen zou natuurlijk onmogelijk zijn, ware dit niet zoo. Het is ook van zeer groot belang door wetenschappelijk onderzoek meer en betere zoodanige regels te vinden, het is zelfs geenszins uitgesloten, dat wij echte vrijheidbeperkende wetten op dat gebied leeren vinden’. En de Heer Bierens de Haan l.l. p. 206: ‘Het determinisme dient aangevuld met de idee der vrijheid’.

2) Tenzij, overdrachtelijk, in de natuurwetenschappen.

òf opgeven te willen wat wij wenschen, om niet te verkrijgen, wat wij niet wenschen. Het zijn slechts de zeer eenvoudige gevallen, waarin dit niet gebeurt. Ons leven is vol van het wikken en wegen onzer tegenstrijdige wenschen. Maar wij behouden toch altijd kiesvrijheid bij het willen. Want daardoor dat bij een conflikt van wenschen de sterkste wensch den wil bepaalt, kiezen wij naar wensch. Dus vrij.

Dit belet niet dat er in Kants definitie van wilsvrijheid als onafhankelijkheid van wenschen, eene betrekkelijke waarheid steekt. Hij die geleerd heeft rekening te houden met het redelijke, billijke, mogelijke, zal wenschen, die daarmee in strijd zijn, terugdringen. Daardoor zullen ze òf verdwijnen òf verflauwen. Tot conflikten zullen ze dus weinig of geen aanleiding meer geven. En daar het juist de wenschconflikten zijn, die de wilsvrijheid beperken, zal deze hierdoor grooter worden. Groote innerlijke vrijheid kan dus gepaard gaan met groote uiterlijke gebondenheid[1]. Want uiterlijke gebondenheid beteekent: allerlei niet te kunnen doen of niet te kunnen nalaten, al wenscht men het. En de innerlijke vrijheid beteekent: het niet te wenschen. Ook zonder redelijk inzicht, kan gewoonte alleen haar soms tot stand brengen. Ten minste tot op zekere hoogte. De mensch, die van wege beroep of betrekking of om eene andere reden allerlei, op zich zelf ongewenschte, plichten vervult, zal op den duur allicht veel verliezen van den wensch om ze kwijt te raken. Tenzij ze zeer bezwaarlijk zijn.

De innerlijke vrijheid is niet bevordelijk voor krachtig handelen. Haar wortel is berusting; en de neiging tot berusting zal, niet noodzakelijkerwijze maar toch in veel gevallen, ook het streven naar mogelijke en billijke lotsverbetering, en nog meer het streven naar idealen in den weg staan. Verwacht van het quietisme geen strijd tegen maatschappelijke misstanden[2]. Van den anderen kant: waar ‘actie’ voor materieelen welstand alle energie in beslag neemt, hetzij zij door individueel egoisme, bij lieden die in de positie zijn van het alleen af te kunnen, hetzij door klasseegoisme, bij dezulken die begrijpen

1) Uitvoerig hierover G. Simmel, Einleit. in die Moralwissenschaft, II, p. 279 vgg.
2) Van daar, dat socialistische schrijvers Kant voorstellen, als den philosooph der bourgeoisie; zie: H. Pannekoek, Ethik und Sozialismus, p. 13 vg.

slechts in massa iets te vermogen, in werking wordt gezet, bij deze laatste nog versterkt door het gewekt besef van achterstand aan deelneming in het goede der aarde; in 't bijzonder waar reconstructie van alle maatschappelijke toestanden, als het eenige noodige wordt voorgesteld; waar ontevredenheid en ‘opstandigheid’ als de kapitale deugden gepredikt worden; daar dreigt iets verloren te gaan, dat ook bij de gunstigste levenscondities zijn waarde behoudt: de kracht om zich te verheffen boven teleurstelling en leed.

Dat anders dan de wilsvrijheid, die haast nooit onbeperkt is, de vrijheid van wenschen het altijd is, spreekt van zelf. Want die eenen wensch bij zich zelven onderdrukt, doet het toch altijd omdat hij het wenscht. Met dat al heeft ook iedere wensch eene oorzaak. Hing de wensch van het toeval af, dan zou de wil het ook doen. Maar de wensch hangt ook niet af van den wil, want de wil hangt af van den wensch; en waar een wensch het gevolg is van vroeger willen, daar is aan dat vroegere willen toch ook weer een wensch voorafgegaan. Dat onze wenschen bepaald worden door ons karakter in verband met de omstandigheden, waar wij ons in bevinden, behoeft nauwelijks gezegd te worden. Ons karakter m.a.w. het geheel van onze neigingen en driften[1)] is op ieder oogenblik van ons leven onze aanleg, zooals die zich tot op dat oogenblik ontwikkeld heeft onder den invloed onzer levensomstandigheden. Die levensomstandigheden waren deels onafhankelijk van onzen wil, deels waren zij er afhankelijk van. Maar onze eerste levensomstandigheden waren van de eerste soort. Dit leert ook de oppervlakkigste zelfbezinning, immers het milieu waarin wij geboren werden behoort er toe. En daar wij ook onzen aanleg buiten ons toedoen gekregen hebben, is de onmiddellijke conclusie deze: niemand kan het helpen, dat hij is zooals hij is.

Het is meer dan waarschijnlijk, dat de vrees voor deze conclusie, samen met het bewustzijn c.q. anders te hebben kunnen willen, dan we gewild hebben, aan het non-determinisme zijn meeste aanhangers heeft bezorgd. Te vergeefs. Ook het non-determinisme ontkomt aan die conclusie niet. Want als

1) Het karakteristieke van ieder karakter wordt bepaald door de krachtsverhouding tusschen de verschillende neigingen en driften, waaruit het bestaat. Zie het nadere bij Heymans, Einleit. in die Ethik, p. 42-44.

onze wil door het toeval bestuurd wordt, kunnen we dan soms helpen dat we niet anders zijn dan we zijn? Hoe men zich wendt of keert, determinisme of non-determinisme, de conclusie blijft dezelfde: niemand kan het helpen, dat hij is zooals hij is.

'Ein groszes Wort, du sprichst gelassen aus' zal men terecht toevoegen aan hem, die die conclusie kan uitspreken zonder ontroering. Uit twee bronnen stroomt het menschelijk leed. De eene behoort tot het rijk der automatische natuur, de andere vindt haren oorsprong in den menschelijken wil. Groot is het getal van pijnen, smarten, teleurstellingen over de menschheid verspreid, die door geen menschelijken wil konden voorkomen worden, hoogstens er door kunnen worden verzacht. Maar zoo men al die ellende op eene balans kon afwegen tegen die, welke òf met opzet en volle bewustheid veroorzaakt is, òf schoon ze niet gewild werd, voorkomen zou zijn, ware er anders gewild dan het geval is geweest, waarlijk, deze zou verre, verre hare schaal doen doorslaan. Rassenhaat, godsdiensthaat, fanatisme, bijgeloof, tirannie, heerschzucht, staatsbelang zijn aansprakelijk voor 't meeste vergoten bloed, wellicht echter niet eens voor de meeste vergoten tranen. Individueele driften, valschheid, leugen en laster, gewetenloos winstbejag, hebben in den loop der eeuwen misschien nog meer slachtoffers gemaakt. En kleinzielig egoïsme in het dagelijksch leven, bekrompenheid, onverstand en onwetendheid, taktelоosheid, slechtgehumeurdheid - wie zal zeggen, hoeveel levens er door geschaad zijn, hoeveel levensvreugde er door is weggenomen? En toch, niemand kan helpen, dat hij is zooals hij is.

Dat is de tragedie van het menschenlot. Het is de paradijsvloek, dien de diepzinnige dichter van Genesis I zoekt te verklaren uit de verleiding door den Booze om te eten van de verboden vrucht der kennis van goed en kwaad. Het is de praedestinatie van Augustinus, die hij zoekt te rechtvaardigen[1)] met het woord van den apostel (Rom. IX v. 20) 'zal ook het maaksel tot dengene die het gemaakt heeft zeggen: waarom hebt gij mij aldus gemaakt?' Het is, wat door Goethe den goddelijken machten verweten wordt met de woor-

1) August. Ep. CXCIV (ad Sixtum) § 23.

den van zijnen blinden harpspeler: ‘Ihr führt ins Leben uns hinein, und läszt den Armen schuldig werden, dann überläszt ihr ihn der Pein, denn alle Schuld rächt sich auf Erden’. - Een wijsgeer der oudheid werd door zijnen slaaf bestolen. Betrapt zeide de dief: ‘meester, het was mij door het noodlot opgelegd u te bestelen.’ Waarop gene: ‘En gegeeseld te worden.’

Dat karakters zich kunnen verbeteren, zien we rondom ons. Door woord en daad kunnen menschen, onwillekeurig kunnen omstandigheden invloed uitoefenen op inzichten en neigigen, de oorzaken wijzigen waaraan deze verbonden zijn. Maar met dat al heeft de menschheid het in algemeen geluk, gedurende de duizendtallen jaren van zijn bestaan, nog niet verder gebracht dan tot een niveau, als waarop wij haar thans zich zien bevinden.

Herbert Spencer meent wetenschappelijk te kunnen bewijzen, dat de menschelijke natuur bestemd is, om door evolutie d.w.z. cultuurontwikkeling, zich ten slotte, zij het ook in zeer verre toekomst, zoo goed als volkomen te adapteeren aan de dan geldende levensomstandigheden[1)], in dier voege dat: ‘within the limits imposed by physical laws’[2)] ‘each can fullfill all his needs, and rear the due number of progeny, without hindering others from doing the like, but while aiding them in doing the like’[3)]. Immers aan samenwerking maakt toenemende bevolking, toenemende kennismaking met de mogelijkheden om het leven te verrijken, toenemend inzicht in de middelen om daar voordeel van te trekken, de behoefte steeds grooter. Maar de leed veroorzakende neigingen en driften, die in den praesocialen toestand en in de minder ontwikkelde sociale toestanden noodzakelijk moesten ontstaan, houden, ook na 't verdwijnen dier noodzaak in 's menschen borst aanwezig blijvende, het vreedzaam verloop dier samenwerking tegen. Wanneer zij echter door den ‘survival of the fittest’ zullen zijn afgestorven[4)], in 't bijzonder wanneer ‘the ethics

1) Ethics I, p. 560: ‘an approximately complete adjustment of the nature to the life, that has to be led’. Dit ‘adjustment’ is ‘the naturally revealed End to which the Power, manifested throughout Evolution, works’; vgl. ook p. 188: ‘The uniform Principle has been, that better adaptation will bring greater benefit’, en p. 185: ‘Not he who believes, that adaptation will increase is absurd, but he who doubts it will increase, is absurd’.
2) p. 183.
3) p. 73.
4) p. 322, p. 465.

of enmity', gevolg van 't oorlog voeren, dat moord, roof en vernieling autoriseert[1], tot het verledene gaan behooren, zal de den mensch ingeschapene 'sympathy' in den ruimen zin van medegevoel voor het wel en wee van anderen, d.i. het altruïsme, dat zich oorspronkelijk beperkte tot de zorg voor eigen kroost, door de vreedzame samenwerking aanleiding krijgen, om over steeds wijder kring zich uit te strekken, en aldus ten slotte maken, dat ieder den ander steunt in plaats van hem te hinderen.

Spencer legde aan zijne Ethics ongeveer 40 jaar geleden de laatste hand. Het kan zijn, dat de vreeselijkheden der laatste 7 jaren per slot van rekenig meer zullen hebben bijgedragen om de Ethics of enmity tegen te gaan, dan om ze te versterken. Maar hoe staat het met zijn survival of the fittest? Spencer ontkent niet, dat 's menschen leedbrengende driften en neigingen overerfelijk zijn. Maar hij houdt ze niet voor oerinstinkten, inhaerent aan den menschelijken aanleg. Of dit rijmt, beslisse de anthropologie, vermoedelijk zal zij het ontkennen; waar het hier op aankomt is, of ze door den survival of the fittest zullen afsterven.

Spencer houdt voor de fittest hen, die zich het best adapteeren aan hunne levensomstandigheden, en dat zijn, volgens hem, de meest 'evolved' degene bij wie, naar zijne zonder twijfel juiste omschrijving 'we find combined emotions characterized by increasing coherence, increasing definiteness and increasing heterogeneïty[2], hetgeen zich bij den mensch niet kan openbaren zonder een 'compromise and conciliation tuschen egoïsme d.i. volgens hem het streven naar zelfbehoud en vermeerdering van lust resp. vermindering van onlust[3],

1) p. 311-340.
2) p. 74.
3) p. 218-257. Misschien zou het juister zijn den term egoïsme beperkter te nemen, n.l. als een streven om eigen zelfbehoud en lust te bevorderen *zonder zich te bekommeren om anderer wel en wee of ook ten koste daarvan*. En Spencers egoisme den naam te geven van hedonisme. Gewoonlijk wordt dit woord gebruikt als eensluidend met *utilisme,* de leer dat gestreefd moet worden naar 't grootste quantum lust. Maar dat 'moeten' heeft geen zin, tenzij in die leer opgenomen wordt het bijvoegsel 'voor 't grootst aantal menschen'. Dan echter heet het gewoonlijk '*ethisch* hedonisme'. Het streven naar 't grootste quantum lust is den mensch ingeschapen, immers het willen is afhankelijk van het wenschen, en het wenschen, een lustgevoel verbonden met de voorstelling van het gewenschte, een gevoel dat het altruïsme niet uitsluit. Want niets verhindert, dat eigen lust (resp. het verminderen van eigen onlust) ook besta in het bevorderen van eens anders lust (resp. het verminderen van zijn onlust). Is niet zelfopoffering daar een bewijs van?

en altruïsme d.i. ‘sympathy’. En deze verzoening zal dan daarin bestaan, dat vermeerdering van lust ophoudt gezocht te worden, waar zij den naaste of de gemeenschap leed brengt, daarentegen ook gezocht wordt in het vermeerderen van anderer lust resp. het verminderen van hun onlust, voor zoover dit met zelfbehoud vereenigbaar is; dus dat neigingen en driften, die de ‘sympathy’ in den weg staan, bestreden worden, en deze voor zoover vereenigbaar met zelfbehoud, wordt aangekweekt.

Zijn zij werkelijk de ‘fittest’, die door Spencer daarvoor gehouden worden? Zonder twijfel wordt door deze de levenskracht en voortplantingskracht der menschheid in haar geheel het best gediend. Maar dat is hier de vraag niet. Zonder twijfel echter ook, zijn er leedbrengende neigingen en driften, die op den duur hen, die er aan toegeven tot eene bron van onlusi worden of hun bestaan en hunne nakomelingschap bedreigen, Maar blijven er niet over van wie dat niet geldt? Neen zegt Spencer, want evolutie wekt de behoefte aan samenwerking en doet haar steeds toenemen. Zonder deze kan niemand zich in het steeds veelzijdiger geworden leven staande houden[1)]. Dus zal hij het sterkste staan, die het best de medewerking zijner medemenschen weet te winnen. En dat kan niet zonder het onderdrukken van die neigingen en driften, waaruit voor hen leed ontspringt, en het aankweeken van ‘sympathy’ voor hen[2)].

Het valt te betwijfelen of deze conclusie juist is. Als de vreedzame samenwerking toevalligerwijs of door dwang van omstandigheden plaats vindt tusschen personen verschillend in verstand of geestkracht of maatschappelijke positie, zal dan de sterkste zoo hij, hebzuchtig en hardvochtig, van zijn verstand gebruik maakt om te bedriegen en van zijne overmacht om af te persen, zich daardoor minder goed adapteeren aan zijne levensomstandigheden m.a.w. minder goed èn zelf er van halen, wat hij wenscht èn voor zijne nakomelingen de middelen verschaffen om hetzelfde te doen, dan de krachtige,

1) p. 208 vgg.
2) p. 211 vgg.

die eerlijk en edelmoedig is? Zeker, door zijne medearbeiders gezegend te worden, maakt maatschappelijk sterker, dan door hen te worden gevloekt. Maar zal dit opwegen tegen de voordeelen eener zuiver egoïste gedragslijn? En wat belet iemand om, zonder in 't algemeen die te verlaten, toch bij gelegenheid, als 't noodig schijnt, menschen te winnen door welwillendheid? Van den anderen kant is het mogelijk, dat de betrouwbare en welwillende man, toch aan neigingen en driften toegeeft, die voor hem zelf of zijn nakomelingen noodlottig zijn.

Hierbij komt het volgende. Zij die, volgens Spencer, de *fittest* zijn, hebben toch in alle geval de eigenschappen, waardoor zij het zijn, verworven door eene overwinning van de zonder twijfel allen menschen ingeschapen ‘sympathy’ op de neigingen en driften, die haar in den weg staan. Maar die zijn ook overerfelijk. Voor denzelfden strijd dus, die er het eerst tegen gestreden is, komt telkens ieder geslacht te staan. Misschien zijn ze telkens wat zwakker, in alle geval zal de strijd door voorbeeld en leering van ouders en voorouders voor de nakomelingen gemakkelijker worden. Maar iedere generatie ontmoet daarbij toch weer andere verwikkelingen in de door den loop des tijds steeds veranderende levensomstandigheden. Is het waarschijnlijk, dat ook maar in het nageslacht van één enkele dergenen, die op een gegeven oogenblik tot Spencers fittest behooren, geen enkele generatie zal voorkomen, die er niet meer toe behoort? En waar dit gebeurt, is de continuïteit, vereischt voor den survival, onherroepelijk verloren.

Intusschen zijn er vele optimisten, zelfs een Anatole France moet wellicht daartoe gerekend worden, die het resultaat door Spencer verwacht van den survival of the fittest, ook afgescheiden daarvan bereikbaar achten, in dier voege, dat de invloed van de zoo gezinden als bij Spencer voor de fittest gelden, zoo overwegend kan werken, dat steeds grooter deel der menschheid er toe zal behooren; zoodat men zou kunnen hopen, dat eindelijk allen den lust en de kracht krijgen tot hetzelfde, of dat ten minste de heerschende algemeene meening van dien aard wordt, dat de toongevende machten door van zelf werkende maatregelen in zake opvoeding en maatschappelijk en politiek verkeer, elke aanleiding kunnen onderscheppen tot toegeven aan leed brengende driften en neigingen, of,

zoo niet, dan toch alle mogelijkheid kunnen afsnijden om ze te uiten[1].

Zij wijzen er op, en ook Spencer doet dit[2], dat de menschheid toch in den loop der eeuwen reeds zeer is vooruit gegaan in humaniteit; dat het elkaar leed doen, onder de menschen in vele opzichten is verminderd; geen menschen worden meer geofferd of om hun geloof ter dood gebracht; geen krijgsgevangenen worden meer in massa geslacht of verkocht; de slavernij is afgeschaft; geen pasgeboren kinderen of oude lieden worden meer door hun eigen betrekkingen gedood; geen krankzinnigen worden meer bespot; voor zwakke en pathologische individuen wordt bijzondere zorg gedragen; de rechtvaardigheidszin is toegenomen; aan nationaal en internationaal hulpbetoon bij rampen ontbreekt het niet.

Dat alles bewijst, dat onder de steeds toenemende wereldbevolking en bij het steeds toenemend wereldverkeer, ook het den menschelijken aanleg eigen altruïsme, zich steeds krach tiger heeft kunnen doen gelden; dat de toenemende verlichting niet slechts bronnen van leed aan onwetendheid te wijten, gestopt heeft, maar ook andere meer onder de aandacht gebracht heeft[3]; dat ook velen bij wie de ‘sympathy’ zelf niet werkte, er om allerlei redenen voordeel in hebben gezien om mee te doen aan allerlei maatregelen, instellingen, werkzaamheden, waar gene aan ten grondslag lag. Maar het bewijst niet, dat daarnevens de gevaarlijke neigingen en driften niet zijn blijven woelen; dat daarvoor niet oncontroleerbare terreinen zijn overgebleven of zelfs nieuwe geschapen; het bewijst niet dat het altruïsme deze ooit door de kracht der evolutie veroveren zal; het bewijst niet dat er niet telkens voor haat of

1) Of de eindtoestand dan al of niet een zoodanige wordt, dat het privaat eigendom 't zij wordt ‘uitgehold’, 't zij opgeheven, doet hier natuurlijk niet ter zake. Socialisatie door evolutie willen o.a. Jaurès (in de inleiding voor zijne ‘Etudes socialistes’) en Troelstra (toen hij ‘Theorie en beweging’ schreef, bl. 5 vg.), beide aangehaald bij Treub (Het wijsgeerig-economisch stelsel van Karl Marx), p. 381 noot.

2) p. 238 vgg.

3) Waar strijd wordt gevoerd, zooals tusschen de H.H.F.v.d. Goes (Nieuwe Gids, 1889, Aug.) en Fred. v. Eeden (Studies, Eerste reeks, p. 181 vgg.), wat in dezen belangrijker factor is geweest, het verstand (v.d. Goes) of het gemoed (v. Eeden), moet m.i. geantwoord worden, dat dat niet uit te maken is.

begeerlijkheid aanleidingen zullen komen om hoog op te vlammen[1].

Kan de menschheid zich door evolutie niet ontdoen van haar gebrekkigheid, - revolutie op politiek en oeconomisch gebied, stelselmatige omkeer in de maatschappelijke verhoudingen door middel van geweld of intimidatie, zal, naar in breede kringen geloofd wordt, haar van haar kwalen genezen. Spraken de predikers dezer leer geen andere bedoeling uit, dan die van de rollen om te keeren en de onderdrukten en misdeelden het goede der aarde te doen genieten ten koste van de tot nog toe daarmede gezegenden, de logica zou geen vat op hen hebben. Maar nu zij zeggen dat zij het geluk der menschheid op het oog hebben[2], blijkt bij hen nog veel sterker misvatting dan bij de evolutionnisten omtrent den aard der menschelijke natuur. En op dien grondslag een zeer veel wankeler bovenbouw. Dat hun bewering, als zou de ontwikkeling der cultuur volgens natuurwettelijke noodzakelijkheid tot eene revolutie voeren, eindigende met de overwinning der nietbezittenden, volkomen in de lucht hangt; dat de philosophemata, waaruit zij is afgeleid èn met de werkelijkheid èn onderling in strijd zijn, dat heeft de kritiek in den loop der jaren er op uitgeoefend, voldoende duidelijk gemaakt, aan ieder, die haar zijne aandacht schenkt[3]. Maar laat ons aannemen, dat

1) Al schijnt het nu, dat de altruïstische neigingen in de geheele menschheid toenemen, zoo is dit volgens Dr. Tjebbes, maar een schijn, veroorzaakt door het niet onderscheiden van genotypische en phaenotypische eigenschappen. Zie artikelen van Dr. K. Tjebbes in de Socialistische Gids Jrg. VI, Mei 1921, besproken door Fred. v. Eeden in de Amsterdammer van 11 Febr. l.l.
2) 'In de plaats der oude burgerlijke maatschappij met haar klassen en klassetegenstellingen, treedt eene associatie, waarin de vrije ontwikkeling van elk, de voorwaarde der ontwikkeling van allen is' (uit het Commun. Manif. van Marx van 1848, aangehaald bij Treub l.l. I, p. 203). Andere communistische schrijvers geven nog fraaiere voorstellingen, bijv. A. Pannekoek (Ethik und Sozialismus, p. 25 vgg.). Eene onderhoudende schildering van een communistisch utopia geeft William Morris in zijn 'News from Nowhere'.
3) Niemand betwijfelt, dat Marx een man is geweest van buitengewone denkkracht, op het gebied der sociale wetenschap een ontdekker van belangrijke gezichtspunten, onwillekeurig prikkelend tot breeder en dieper onderzoek. Maar dat bewijst niet, dat hij in staat was de door hem ondernomen taak haren eisch te geven. Hier zij het voldoende de fouten, die de kritiek in zijne voorstellingen heeft aangewezen, met enkele woorden in herinnering te brengen. Hij verbindt de dialektiek en omslagtheorie van Hegel, ook op zich zelf bij geschiedbeschouwing onbruikbaar, met het logisch daarmee niet vereenigbare en ook op zich zelf ondeugdelijke materialisme van Feuerbach; miskent den invloed van den menschelijken wil op de samenstelling en ontwikkeling der maatschappij; beschouwt alle ideologiën als bepaald door productieverhoudingen; acht de ruilwaarde van alle gebruikswaarden (incl. arbeidskracht) als uitsluitend afhankelijk van den voor reproductie er van maatschappelijk noodzakelijken arbeidstijd; houdt voor kapitaal alleen de productiemiddelen in eigendom van eenen nietproducent; verwaarloost in zijn betoog de door den kapitalist-ondernemer verrichten productieven arbeid; miskent de productieve kracht, die het kapitaal heeft voor zoover het bestaat uit arbeidsmiddelen; sluit het vervoer uit van de circulatiemiddelen; beschouwt intensificatie van den arbeid uitsluitend als verhooging der arbeidsinspanning; houdt verschuiving der quantitatieve verhouding tusschen levenden arbeid en werktuigkapitaal ten gunste van het laatstgenoemde, als zoodanig voor eene oorzaak van verlaagden rentevoet; beweert dat de verkoop der waren tegen productieprijs met gemiddelden interest het gevolg is van eenen gelijkheidsdrang van het kapitaal. De opgesomde fouten hebben alle betrekking op de analyse van het kapitalisme ('Van den zoo grootschen opzet blijft niet eens eene ruine over, wat overblijft is een puinhoop', Treub l.l. I, p. 370). De daaruit door Marx afgeleide bewegingswetten der kapitalistische maatschappij

het anders ware; laat ons voor een oogenblik gelooven, dat die revolutie en die overwinning komen zullen, dat zij eenen maatschappelijken toestand zullen scheppen die voor ieder zal gereed houden al wat men thans onderstelt, dat hij behoeft, waar is de grens van 't geen ieder dan zelf zal meenen te behoeven? Waarmee zal hij tevreden zijn? Zullen niet als de discipline van den strijd heeft opgehouden, de overwinnaars elkaar het beste gaan betwisten?[1)]. Zullen ze de verslagenen

zouden niettemin empirisch juist kunnen zijn. Maar uit eene deskundige toetsing (Treub l.l. dl. II) blijkt, dat zij 'in het licht der feiten moeten worden veroordeeld'.

1) Marx zegt in het Commun. Manif. v. 1848 (Treub l.l. p. 203): 'Het lompenproletariaat, die passieve verrotting van de onderste lagen der maatschappij wordt door eene proletarische revolutie hier en daar mede in de revolutie geslingerd; maar naar zijnen geheelen levenstoestand te oordeelen, zal dit echter eerder bereid zijn zich voor de reactionnaire doeleinden te laten omkoopen'. Dat het lompenproletariaat niet, ten minste tegen het einde van den strijd, de zijde van den overwinnaar zou kiezen, zal niemand waarschijnlijk voorkomen. En plaatst men naast het bovenaangehaalde, deze woorden van Marx (uit 'la Misère de la philosophie' bij Treub l.l. I p. 191): 'Met het ophouden van het maatschappelijk antagonisme heeft ook de staat, die geen andere functie heeft, dan die der onderdrukking van de niet-bezittende door de bezittende klasse geen reden van bestaan en verdwijnt'; - begrijpt men, zooals moeilijk anders kan, dat daarmee ook ophoudt de georganiseerde afweer van roof, moord en mishandeling, dan zal men nalaten zich illusies te maken over de gevolgen. Hoewel ook zonder dit wel zou blijken, dat de menschheid door revolutie niet afgeholpen wordt van haar ziekten en nooden.

vriendelijk tegemoet komen en een billijk aandeel laten behouden? En ten slotte; concentreeren zich alle neigingen en driften ten slotte op het bezit?

Eene andere vraag is het, of zich van revolutie in geen geval verbetering verwachten laat. Hier hooren we Wells en zijne geestverwanten. Hij is vol goeden moed, zoo maar de staatslieden van de baan zullen zijn geveegd[1]. 'Throughout the world' zegt hij[2], 'grows the realization, that there can be no securely happy individual life, without a righteous general life'. Hij meent eene omkeering te zien, die eene nieuwe door ethischen godsdienst te stichten gemeenschap onder de menschen voorbereidt. Wie zou niet wenschen, dat hij gelijk heeft? Wie niet liever hij dan de nuchtere Smuts? met zijn 'de feiten geven gewoonlijk den realist gelijk, niet den idealist. De echt menschelijke geest van goedheid en braafheid in de wereld, is nog slechts een kind, dat schreit in het donker'[3]. De nood der tijden leert bidden. Met uitzondering van hen, die in den nood, of van den nood, voor zich partij weten te trekken. Revolutie hier, vrees voor revolutie elders, openen de oogen, ook van staatslieden, voor de onafwijsbaarheid van eischen, die men te voren nauwelijks besefte. Dat op verschillend gebied aan onbillijke toestanden voor goed een einde zal zijn gekomen, dat er veranderingen zullen zijn verwezenlijkt, die in de toekomst blijvend nut doen, behoeft niet betwijfeld te worden. Maar wie meent, dat daardoor voor de menschen de aanleidingen om elkaar leed te doen, in hoofdzaak zullen zijn weggenomen, misrekent zich in den aard van het leven en van de menschelijke natuur.

Temeer, omdat, ook afgezien van de kwalen en rampen, waaraan altijd van den kant der onbezielde natuur, de mensch zal bloot blijven staan, niet kwade wil en gevoelloosheid hier

1) The outline of history, p. 505.
2) l.. p. 597.
3) Een oordeel over President Wilson, zie Wetenschappelijke Bladen, Aug. 1921, p. 241.

uitsluitend zijn in aanmerking te nemen. Van niet minder beteekenis is het leed dat aangedaan wordt door den wil, schoon het niet gewild werd. Hoe weinig is ook de goede wil dikwijls meester van hare onwillekeurige gevolgen! Maatschappelijke wanverhoudingen, hoe dikwijls schiep ze de macht der omstandigheden! Onlust in kleinen kring, gevolg van prikkelbaarheid door teleurstelling of lichamelijk lijden; lichtzinnigheid en onverstand, die niet slechts zich zelf maar ook anderen schaadden; samenleving, begonnen met den besten wil voor elkaars geluk, maar met onvoldoende kennis van zich zelf en den ander en te verschillenden kijk op de levenspraktijk om elkaar te leeren begrijpen - op welke bladzijde staan ze niet van de ongeschreven geschiedenis! En overtuigingsconflikten van wege verschillende opvoeding en verschillende ondervinding tusschen verschillende kringen en verschillende generaties. En, wat nog erger is, conflikten in eigen binnenste; tusschen eischen, onvereenigbaar en niettemin alle gevoeld als rechtmatig; tusschen geloof en wetenschap; tusschen zorg voor betrekkingen en vaderlandsliefde of algemeene menschenliefde of roeping voor kunst of wetenschap; en zoovele andere. Ook bij het nauwkeurigst overwegen, wat vóór moet gaan, bij het nauwgezetst handelen dienovereenkomstig, kan zich het pijnlijk gevoel van ons meester maken, wellicht voor levenslang, dat aan den afgewezen eisch is te kort gedaan[1]. Ten slotte; leed is geen ponderabile of mensurabile. Oogenschijnlijk het zelfde leed is oneindig verschillend naar het verschillend lichamelijk of geestelijk organisme van den lijder, naar de conditie er van, tijdens de lichamelijke of geestelijke beschadiging. En naarmate de mensch zich evolveert, wordt zijne gevoeligheid voor lichamelijk leed misschien, voor zielsleed zeker, des te grooter. Ook voor genietingen. Ja, maar wie zal zeggen, naar welken kant de weegschaal, zoo zij toepasselijk was, zou overslaan?

Hulp in dezen belooft de wetenschappelijke psychologie[2]. Zij begint met eene diagnose. Als resultaat, niet

1) Lezenswaardige bladzijden hierover schrijft Simmel l.l. II, p 380 vgg.
2) Bij monde van den Heer Heymans in zijne merkwaardige rectorale rede ‘De toekomstige eeuw der Psychologie’, Groningen, J.B. Wolters, 1909.

slechts van algemeene waarnemingen, maar ook van bijzondere enquêtes, zegt zij ronduit, dat de voorname bronnen van onwillekeurig toegebracht leed in de huidige maatschappij ontspringen uit de gevolgen ‘der toenemende complicaties van ons geestelijk leven[1]’ die, zelve het gevolg der voortschrijdende cultuur, zich openbaren in de onzekerheid ‘bij het doen der groote levenskeuzen, die van beroep, echtgenoot[2], vrienden, godsdienstige en politieke richting’, met daaruit voortvloeiende ‘misverstanden tusschen ouders en kinderen, echtgenooten, vrienden of kennissen, misverstand in dienstbetrekkingen en tusschen mededingers op een of ander gebied’, vervaging van 's levens achtergrond, dien ‘de godsdienstige mensch bezit in 't geloof aan een goddelijk wereldbestuur, maar voor de groote meerderheid der niet- en half geloovigen’, wier getal steeds grooter wordt, daar ‘de godsdienstige wereldbeschouwingen, ondanks voorbijgaande oplevingen geleidelijk aan kracht verliezen’, òf niet òf in een onverschillig grauw aanwezig is’[3].

1) p. 11: ‘Wij ondergaan veel meer onsamenhangende, uiteenloopende, vaak tegenstrijdige invloeden dan onze ouders en voorouders, en wij zijn voor die invloeden veel gevoeliger, omdat de dempende, aan elke verandering eenen weerstand tegenoverstellende werking eener onbetwijfelbare traditie voor ons zoo goed als geheel is verloren gegaan’. ‘Deze verbrokkeling van ons geestelijk bestaan, wordt door hen, die er aan lijden, niet altijd als abnormaal gevoeld; zij kan zelfs in het begin, als sommige doodelijke ziekten, den schijn voorspiegelen van een rijker en intensiever leven; maar haar gevolgen voornamelijk voor de praktische zijde van onze persoonlijkheid, zijn noodlottig in den allerhoogsten graad’.
2) De enquête van de H.H. Heymans en Wiersma bracht aan het licht (p. 12), ‘dat tusschen 1850 en 1909, het getal echtscheidingen per 1000 gehuwde paren is gestegen van 0,15 tot 0,75, het aantal scheidingen van tafel en bed van 0,04 tot 0,20; en dat van de mannen der voorgaande generatie 3%, van die der tegenwoordige, ondanks hun jongeren leeftijd niet minder dan 12%, reeds herhaaldelijk eene beroepswisseling hebben doorgemaakt. Dat sinds 1909 de verhoudingen gunstiger zouden zijn, is niet aan te nemen.
3) Eene enquête over 2500 personen, opgemaakt uit gegevens van medici, toonde (p. 41) ‘de neiging om afkeurende kritiek te oefenen bij 25% der warm godsdienstigen en 44% bij onverschilligen, de neiging om te idealiseeren daarentegen bij 47% der eersten en 27% der laatsten, achterdocht bij slechts 13%, prikkelbaarheid bij 35% der eersten, bij 24% en 45% der laatsten; rustige en gelijkmatige stemming bij 28% der eersten, omgekeerd eene wisselende stemming bij 28% der eersten en 33% der laatsten.

In dit alles meent de wetenschappelijke psychologie verbetering te kunnen brengen. Geleidelijk en op den langen duur. En ze kan er niet terstond mee beginnen. Voor eene wetenschap is zij nog jong, nog geene eeuw oud. De studie der natuurkunde moest eeuwen achter zich hebben, eer zij kon gaan werken op de levenspraktijk; met gene zal het ook zoo zijn. Reeds wordt een begin gemaakt met het verzamelen van gegevens, die ons zullen leeren, welke de correlatie is tusschen de menschelijke karaktertrekken. Thans heeft men nog slechts weinige. Maar wanneer ze bij nauwgezet en langdurig onderzoek in voldoende mate aanwezig zullen zijn, zal men kunnen komen tot het opmaken der 'karakterformule' want dan zal men weten welke karaktertrekken constant verbonden zijn. Ieder zal zich zelf kunnen leeren kennen als 'een exemplaar van de zooveelste klasse uit de zooveelste hoofdafdeeling eener psychologische klassificatie', ieder 'zal een lijstje in het hoofd hebben' 'van de beperkingen, zwakheden en tekort komingen, waartoe het lidmaatschap van die groep hem praedisponeert'. Zoo zal worden tegengegaan 'de ongezonde neiging tot zelfbespiegeling en zelfkoestering met haren geheelen nasleep van wereldverachting, Uebermenschtum, uitzonderingsmoraal, onvoorwaardelijk recht om zich uit te leven en zoo voort'. Men zal weten 'wat men in zich heeft te ontwikkelen'. Ook zal men beter in staat worden 'de karakters te beoordeelen van hen, die men op zijnen levensweg ontmoet. En er zal zich eene sociale psychische hygiëne en therapie ontwikkelen. De maatschappelijke, inzonderheid ook de oeconomische vraagstukken zijn voor een goed deel psychologische vraagstukken[1)]'. Ten slotte zullen wij wanneer het inzicht is doorgedrongen, 'dat in de menschheid, ja in de wereld, een groot psychisch organisme bezig is zich te ontwikkelen' ons niet slechts individuen maar ook organen gevoelen en ons er van

1) p. 17: 'Of het b.v. voor verhooging van het peil der algemeene bevrediging meer aankomt op ruimer productie, dan wel op gelijkmatiger distributie van rijkdommen, hangt in laatste instantie af van de wetten van het aandoeningsleven'. Zoo ook: 'in welke mate de ijver bij den dagelijkschen arbeid door diepgewortelde temperaments- en karaktereigenschappen, en in welke mate hij door het belang, dat de arbeider bij het resultaat van den arbeid heeft, wordt bepaald'.

bewust worden, dat onze werkzaamheid door het wereldstreven gedragen wordt[1].

Wie zal niet toestemmen, dat, zoo de psychologie kan vervullen wat zij in uitzicht stelt 'de opheffing van ontzettend veel onvruchtbaar tobben en lijden aan haar te danken zal zijn'[2]. Maar er blijven hier vragen. 'Vermeerdering van kennis en inzicht kan aan het licht brengen, tot zuivere en consequente uiting opvoeren, wat de mensch aan energie en goeden wil bezit, maar het bedrag daarvan kan zij niet vergrooten', m.a.w. wat er in den mensch aanwezig is aan driften en neigingen, die zich verzetten tegen 'eene rationeele zelfopvoeding', die blind maken voor het belang er van, zal blijven bestaan. Is er een waarborg, dat het betere zal triumpheeren? Ja, wordt er geantwoord eene drieledige: 1o. 'de wisseling der generaties door dood en geboorte'; 2o. 'de voorrang der beteren bij de voortplanting'; 3o. 'de erfelijkheid der psychische eigenschappen'. Het eerste punt worde grif toegegeven; in zooverre bij jongere generaties, onwetendheid en vooroordeelen, voor zoo ver ze niet door driften en neigingen gesteund worden, kunnen verdwijnen. Maar met het tweede punt, zijn we weer bij Spencers survival of the fittest. Behalve dat de woordvoerder der psychologie een nieuw argument in het debat brengt[4] n.l. dat het huwelijk per se strekt om de menschheid te verbeteren: 'omdat het nu eenmaal zoo is, dat allen, ook de boozen door het goede worden aangetrokken, en dus ceteris paribus, de zedelijk hoog staanden een grooter kans hebben dan de lager staanden om hun geslacht voort te planten'. Wordt dit argument wel bevestigd door hetgeen men rond om zich ziet? Velen zullen het niet toestemmen. En wat betreft de overerfelijkheid van psychische eigenschappen, zijn de slechte het niet evenzeer als de goede? Buitendien geldt voor psychische eigenschappen toch zeker evenzeer als voor physische, dat ze niet overerfelijk zijn, zoo ze verworven zijn. Ten slotte: dat de geheele kosmos een zich ontwikkelend bewustzijn is, waarvan de individueele bewustzijns deel uitmaken,[3]

1) l.l. p. 26, uitvoeriger, Heymans Einführ. i.d. Metaphysik^2, p. 160 vg.
2) p. 18.
4) p. 23.
3) p. 21.

en waarvan de physische wereld eene afspiegeling is in die bewustzijns, kroont als slothypothese het gebouw van het psychische monisme, het nieuwste en zeker wetenschappelijk meest bevredigende stelsel van wijsbegeerte, en waarmee de diepzinnigste psychologische vorschers in de nauwste verbinding staan[1]. Eene grootsche gedachte die hypothese! Maar ook voldoende om eenen stevigen achtergrond te vormen voor het tooneel waarop ieder mensch zich als medespeler geplaatst ziet? En dan nog. Al willen wij gelooven, dat hier eenige zekerheid gegeven wordt van eene heugelijke toekomst, wat hebben er aan gehad - en die vraag geldt natuurlijk voor alle evolutionnistische idealen - wat hebben er aan gehad de duizende geslachten, die voor ons geweest zijn, wat hebben wij voor ons er aan, wat zullen er aan hebben al de geslachten, die na ons moeten komen, aleer die toekomst bereikt zal zijn? Terwijl de menschheid toch niet kan helpen dat ze is zooals ze is.

'Was du nicht ändern kannst, das lerne tragen'. Er zijn gegevens, die dat lichter maken. In het derde hoofdstuk van den Phaedo zegt Socrates aan het begin van zijnen laatsten levensdag, als hij van de pijnlijke boeien ontslagen, op zijne kribbe zit en zijne knie wrijft: 'wel mannen, hoe grappig staat het met de smart en vreugde. Ik geloof dat Aesopus, als hij dat bedacht had, er eene fabel van gemaakt zou hebben. Dat ze vijandige broeders zijn en de godheid, na vergeefsche pogingen om ze te verzoenen, tusschen hunne hoofden eenen band legde, zoodat onmiddellijk als de een weggaat, de ander komen moet'. In die scherts ligt waarheid; het verdwijnen van vreugde is smart, en het verdwijnen van smart is vreugde. En een zekere troost. Want de mensch waardeert alleen onderscheid, en zoo kunnen toestanden, die den buitenstaander ondragelijk schijnen, voor den betrokkene heugelijk zijn. Maar niet neemt dit de duisternis weg, die angst en zorg en blijvende lichaamspijn over het leven kunnen brengen. Waar geen mogelijkheid is daarvan verlost te worden en geen geestesgesteldheid in staat er de gedachte van af te wenden, daar heeft de natuur nog slechts ééne barmhartigheid: afstomping door gewoonte.

1) p. 25 vg.

Beter is berusting, het deel van hen, die kunnen leeren afzien van wenschen, die onvervulbaar blijken. Een groote factor daarbij kan zijn het geloof aan eene almachtige Liefde, die men niet betwijfelt, schoon men haar niet begrijpt. Maar het hangt van niemands wil af, of hij dat aanvaarden kan. Liefde is een begrip, dat de menschheid zelf gevormd heeft en waarvan ieder den inhoud volkomen kent. In bepaalde gevallen kan haar aanwezigheid door beperktheid van blik miskend worden. Maar waar, om zoo te zeggen, al het wereldgebeuren strijdt met het denkbeeld van eene Almacht, die al het levende lief heeft, daar is het geen wonder, zoo het nadenken zich gedwongen ziet aan te nemen, dat het geloof aan haar bestaan, al kan het wonderen verrichten, door den wensch, den 'vader der gedachte' is gesuggereerd[1)].

Er was een huisvader, die in het tafelgebed nu en dan gebruik maakte van deze uitdrukking: wat hebben wij gedaan, dat gij ons dagelijks bevoorrecht boven duizende onzer natuurgenooten! De man voelde niet dat er verwijt lag in die uiting zijner dankbaarheid. Maar niemand behoeft het zich zelf te verwijten, als hij behoort tot de bevoorrechten, en er zich over verheugt. Dat is het geval van hen wien de natuur eenen gezonden geest in een gezond lichaam schonk. Daar gaat een levenslust mee gepaard, die noch door 't zien van zooveel leed rondom zich, met alle medegevoel er voor, noch door eigen leed gedoofd wordt. Voor ons blijft de Griek der oudheid

1) Een schoolversje der vorige eeuw begon aldus: 'De leeuwrik heeft gevonden Een wormpjen in den grond, En 't loflied opgezonden, Vroeg in den morgenstond'. Een klein jongetje stak den vinger op: 'juffrouw, zorgt God ook voor de wormpjes?' - Op eene zondagschool werd de tekst besproken: Geen muschje valt ter aarde zonder den wil mijns Hemelschen Vaders. Een klein meisje vroeg: 'juffrouw, helpt dat wat, als het muschje toch al gevallen is?' Het kinderverstand had de auto-suggestie nog niet ondergaan. - Uit eenen brief van Nietzsche: 'Gewisz, der Glaube allein segnet, nicht das Objektive, was hinter dem Glauben steht. Dies schreibe ich dir nur liebe Lisbeth um dem gewöhnlichsten Beweismittel gläubiger Menschen damit zu begegnen, die sich auf ihre inneren Erfahrungen berufen, und daraus die Untrüglichkeit ihres Glaubens herleiten. Jeder wahre Glaube ist auch untrüglich, er leistet das, was die betreffende gläubige Person darin zu finden hofft, er bietet aber nicht den geringsten Anhalt zur Begründung einer objektiven Wahrheit' (Das Leben Friedrich Nietzsche's von Elis. Förster - Nietzsche, I, p. 216/7).

daarvan de type. Homerus heeft voor de stervelingen het vaste epitheton ‘dweiloi’ d.i. rampzaligen. En toch; in zijn beelden en gelijkenissen, welk eene belangstelling verraadt zich, welk eene levende kinderlijke belangstelling in alle natuur- en levensverschijnselen, in al wat de zinnen aandoet, in al wat het gemoed beweegt! Van Herodotus is het woord: to theion phthoneron’, ‘de godheid is ijverzuchtig’. Hij weet, dat aan niemand het geluk levenslang gegund wordt, dat hem, die boven anderen gelukkig is, de godheid ook zonder zijne schuld behagen schept, neer te werpen. En toch is hij steeds gestemd tot bewondering en waardeering; toch heeft hij zee en land omreisd om zich te onderrichten; en vertelt met aanstekelijke blijdschap van al de wonderen, die hij aanschouwde. Over zijn schriftwerk hangt hier en daar, zonder dat hij het zelf beseft, de weemoed, nergens de zwaarmoedigheid.

Is eene gezonde levenslust, eene levenslust niet van kunstmatige prikkels afhankelijk, misschien het grootste voorrecht dat den mensch geworden kan, dubbel bevoorrecht zijn zij, wien daarbij gegeven is de behoefte èn te voelen èn te vervullen, van zich te wijden aan kunst of wetenschap; die zich in het rijk, waar geen zelfzucht wordt toegelaten, kunnen terugtrekken uit het gewoel en het marktgeschreeuw. Daar wordt de idee meester over hen; de idee van het ontraadselen en begrijpen, of de idee der schoone uiting van ontroeringen[1)].

Maar de macht der idee reikt verder. Zij kan zelfs een vloek zijn, getuige de gierigaard, dien de idee van het bezit overmeesterd heeft, getuige de fanaticus, wien zijn waan tot een onmensch maakt. Maar als we spreken van plichtgevoel, van waarheidszin, van humaniteit, noemen we dan ook niet ideeën, die in staat zijn ons te beheerschen? Wie zijn gedrag er door laat leiden, zal trachten getrouw te zijn in het geringe en in het gewichtige, rechtvaardig tegenover anderen en tegenover zich zelf, vijand van onrecht, geneigd om te denken aan en mee te werken tot al het kleine en al het groote, waardoor smart verzacht en blijdschap kan vermeerderd worden. Niet ‘ergens om’, maar van zelve, uit den drang des harten. Het is gepast ook dit een voorrecht te noemen. Want wie het bezit, zal eer-

1) ‘Wanneer door d'aardsche nevelkringen, de stralen dringen, waar 't schoon in blaakt, is 't ons te moed' in 't bad van luister, als werd de kluister der stof geslaakt’ (Potgieter).

der in staat zijn zijnen levensweg af te loopen ‘sans se plaindre ou s'effrayer’.

Er is gezegd, dat de gedachte: ‘ik kan niet helpen, dat ik zoo ben’, de wilskracht verlamt. Maar slechts schijnbaar is dit zoo. Als iemand die gedachte uitspreekt tegenover anderen of tegenover zich zelf, niet van zuiver theoretisch oogpunt, maar met het doel zich te verontschuldigen over zijn levensgedrag, zal dit zeker niet bijdragen om den wensch naar verbetering, zoo die bij hem mocht opkomen, wil te doen worden. Maar men kan dit tot hem zeggen: ‘ge hebt gelijk, maar ge kunt anders worden zoo ge het wilt, en om te willen behoeft gij het maar vurig te wenschen. Doet ge dat niet, dan hebt ge de gevolgen aan u zelf te wijten.’

Slechts zal het ons, als hij het toch niet doet, niet verhinderen hem te vergeven. Het overbekende woord van madame de Staël, vergeefs zoo dikwijls tegengesproken[1)], behoudt zijn volle kracht. Want vergeven is niet ‘goed praten’. En evenmin is het een weigeren van maatregelen om het kwaad te bestrijden en af te weren. Vergeven is het onderdrukken van wraakzucht tegenover den slechtaard. En dat wordt mogelijk door het inzicht, dat hij toch niet helpen kan dat hij zoo is.

Over blijft de vraag: hoe staat het bij dit alles met zedelijk bewustzijn en verantwoordelijkheidsgevoel? Dit laat zich onderzoeken, want het zijn begrippen, die, naar niemand ontkennen kan eenen zin hebben.

Groningen, Februari 1922.

MATTHÉE VALETON.

(Slot volgt).

1) In de bestrijding er van vereenigen zich moralisten van allerlei richting: Lipps (die Ethischen Grundfragen, p. 288), Simmel (l.l. II, p. 238), Heymans (Einf. in die Eth., p. 102). Juist andersom Lombroso (l'homme criminel, préface, p. XIX).

De drinkwatervoorziening in ons land voorheen en thans.

Het lichaam van een volwassen mensch vereischt per etmaal bijna 3 K.G. water. Een belangrijk gedeelte daarvan ontvangt het in de vaste spijzen, die alle een kleiner of grooter hoeveelheid water bevatten. Dit is echter niet voldoende, om het verlies te dekken, dat dagelijksch door de huid, door de nieren enz. verloren wordt. Daarboven moet een bepaald bedrag vloeibaar water opgenomen worden. Het is onder normale omstandigheden al zeer gemakkelijk, om dit element der voeding - zooals men het zou kunnen noemen - te verschaffen; kosten van beteekenis zijn er niet aan verbonden. Geen stof staat met het oog op de hoeveelheid, waarin zij op onze aarde voorkomt, met het water gelijk. Voor onze voorouders bestond dan ook het vraagstuk der watervoorziening niet. In regen-, rivier- en bronwater vonden zij meer dan zij behoefden.

Anders werd de quaestie, toen men niet alleen op de hoeveelheid maar ook op de hoedanigheid van het drinkwater de aandacht vestigde. Al de genoemde bronnen leverden in het algemeen geen zuiver water. Zij houden tal van stoffen opgelost of zwevend, onttrokken aan den bodem en aan de lucht en afkomstig van het leven van mensch en dier, waaronder er kunnen voorkomen, die voor de gezondheid schadelijk zijn. In de steden, waar de menschen van oudsher samengedrongen waren, was het drinkwater uit genoemd oogpunt een wezenlijk gevaar. De bodem was daar de vergaderplaats van allerlei afval van de menschelijke huishouding; alles, wat men kwijt wilde zijn, kwam terecht op de nog onbestrate gemeenschaps-

wegen en in grachten en rivieren. Het hielp weinig, dat de Overheid nu en dan opruiming liet houden en de wegen binnen de muren weder vlak liet maken. Men behoeft geen drie eeuwen terug te gaan om zulke toestanden aan te treffen. Het met al die onreinheden bezwangerde, uit den bodem opgepompte, zakwater was de gewone drank der stedelingen en op het platte land gebruikte men rivier-, zonder voorzorgen opgevangen regen- en polderwater, dat wel meer maar geenszins afdoende waarborgen voor onschadelijkheid opleverde.

In de dagen onzer jeugd was de toestand in zoover veranderd, dat men tot het besef was gekomen, dat zuivering van het water, dat de natuur opleverde, niet overbodig was en dit geschiedde bijna uitsluitend door filtratie over dierlijke kool. Nu wij na *Pasteur* weten waar het gevaar schuilt, kunnen wij zulk een zuivering niet meer afdoende achten. Alleen de zoogenaamde kaarsen van *Chamberland*[1] kunnen - mits goed vooraf onderzocht en *voortdurend gecontroleerd* - een kiemvrij drinkwater opleveren. Zij vereischten echter een te kostbare inrichting en te nauwlettend toezicht, om in het dagelijksch leven algemeen ingang te vinden, wat dan ook niet het geval is geweest. Er bleef toen niet veel anders over dan het water te koken, wat dan ook bij het heerschen van epidemieën algemeen aangeraden en gedaan werd. Door het koken ontweken echter de opgeloste gassen en verloor het water zijn frisschen smaak geheel. 't Werd meer en meer duidelijk, dat de hulp der Overheid noodig was, om in deze voor de volksgezondheid zoo uiterst belangrijke aangelegenheid afdoende verbetering te brengen. De cholera, die in 1866 Noordelijk Europa en ook ons land teisterde, bracht er den schrik in en deed de Overheid ingrijpen.

I.

In Juli 1866 werd een staatscommissie benoemd, waaraan een onderzoek werd opgedragen naar de hoedanigheid van het water, dat in deze en in vorige cholera-epidemieën door de

1) Dit waren holle kaarsvormige cilinders van wit ongeglazuurd aardewerk met een mondstuk, waaraan een slang bevestigd kon worden. Zij werden in het water geplaatst en het water werd door een zuiginrichting van buiten naar binnen door den wand gedreven.. Op den laatste bleven de bacteriën achter.

bevolking gedronken werd, waarbij gevraagd werd, of er verband bestond tusschen den aard van dit drinkwater en de uitgebreidheid der epidemie. Tevens had de Commissie advies te geven in zake de voorziening in de behoefte aan zuiver drinkwater en de vraag te beantwoorden of dit aan het particulier initiatief kon worden overgelaten dan wel van staatswege behoorde te geschieden.

De commissie heeft haar taak zeer ruim opgevat; zij heeft over ons geheele land nagegaan welk water - zak-, wel-, polder-, rivier- of regenwater - gedronken werd in de door cholera aangetaste gemeenten, zij heeft door een uitgebreid onderzoek er de hoedanigheid van bepaald. Zij kwam tot het besluit: 1e. ‘drinkwater verspreidt alleen rechtstreeks cholera, wanneer het met uitwerpselen van choleralijders vermengd is’[1)].

Daarmede was een beginsel vastgesteld. Niet de chemische stoffen, in het water opgelost, zijn de bewerkers en verspreiders der epidemische ziekten, maar de smetstoffen, die het uit besmette haarden heeft opgenomen. Eerst genoemde echter, wordt er bijgevoegd, kunnen evenwel, als zij organisch van dierlijken oorsprong in staat van ontbinding verkeerend zijn, tot uitbreiding der eenmaal uitgebroken cholera bijdragen. Deze uitspraak was van beteekenis, omdat toen vrij algemeen het drinkwater uit een hygiënisch oogpunt beoordeeld werd naar de uitkomsten van een chemische analyse, vooral de aanwezigheid van ammonia en nitrieten werd nadeelig geacht. Ware dit beginsel der Commissie algemeen gevolgd[1)], het onderzoek van drinkwater ware terstond in de goede baan gekomen. Maar het is slechts langzaam doorgedrongen. Het chemische onderzoek werd er niet nutteloos door gemaakt; het verkreeg een andere beteekenis. Het werd het middel, om de aanwezigheid van het gevaar voor verontreiniging met smetstoffen aan te toonen en daarmede het laatste te voorkomen. Schrijver dezer weet door eigen langdurige ervaring hoe doeltreffend het chemische standpunt op deze wijze werd in de handen van een scheikundige, voor een bepaalde omgeving en

1) Rapport aan den Koning van de Commissie benoemd bij Zijner Majesteits besluit van 16 Juli 1866, No. 68, tot onderzoek van drinkwater in verband met de verspreiding van cholera en tot aanwijzing der middelen ter voorziening in zuiver drinkwater, 1868, bladz. 99.

1) Rapport aan den Koning van de Commissie benoemd bij Zijner Majesteits besluit van 16 Juli 1866, No. 68, tot onderzoek van drinkwater in verband met de verspreiding van cholera en tot aanwijzing der middelen ter voorziening in zuiver drinkwater, 1868, bladz. 99.

ook voor hem alleen. Hij heeft zich door een groot aantal analysen van het gebruikte drinkwater in de stad zijner inwoning kennis te verschaffen van het type (of de typen), die het in chemisch opzicht vertoont. Hij onderzoekt nu telkens het drinkwater uit de openbare pompen (of regenbakken). Blijkt de samenstelling sterk af te wijken van het bekende type - b.v. door een grootere hoeveelheid chloriden of een hooger permanganaatcijfer - dan worde onverwijld een onderzoek in den bodem ingesteld. Vermoedelijk is dan een rioolbuis, of een beerput, (als die er nog is) lek en kunnen langs dien weg smetstoffen in het drinkwater komen. Schrijver dezes heeft menigmaal tot verbazing van de leeken, een scheur in een onderaardsche rioolbuis langs dien weg aangewezen.

Met dat al steunde het besluit der Commissie nog uitsluitend op empirische gegevens. Omstreeks denzelfden tijd was in Frankrijk een man aan den arbeid, een onderzoeker van den eersten rang, die er den theoretischen grondslag voor legde. *Pasteur* gaf het aanzijn aan een nieuwe wetenschap, de bacteriologie. Hij toonde aan, dat de besmettelijke ziekten veroorzaakt worden door micro-organismen, bacteriën; zij brengen de giftige smetstoffen voort, waaraan het zieke lichaam te gronde gaat. Zij zijn aanwezig in de verschillende stoffen, welke dat lichaam verlaten en bereiken met het drinkwater, waarin zij geruimen tijd levend en virulent kunnen blijven, het lichaam van de gezonden. Daarmede kwam naast het chemisch onderzoek van drinkwater het bacteriologische aan de orde, dat de aanwezigheid van pathogene bacteriën in het water moest aantoonen. Nu kon men van te voren een oordeel uitspreken over de waarschijnlijke bruikbaarheid van een watersoort van bepaalden oorsprong. En dit oordeel zal nu wat anders luiden dan dat der Commissie, die een bepaalde voorliefde voor rivierwater had. Aan grondwater uit onbewoonde terreinen moest men nu de meeste waarde hechten. Water, uit dieper gelegen grondlagen afkomstig, is kiemvrij.

Ter beantwoording van de vraag betreffende de voorziening in de behoefte aan goed drinkwater richtte de Commissie het oog: 1o. op den aanleg van kunstwaterleidingen, 2o. op Artesische putboringen, 3o. op putboringen boven wellen, 4o. op de zuivering van water, 5o. op het opvangen en verzamelen van regenwater.

Wat het laatste betreft werd gewezen op de gebrekkige bewaring in bakken, waarin het water in droge tijden bedierf en op de afhankelijkheid van den regenval. Alleen te Veere, waar de regen op het groote dak der kerk vallend in gemetselde putten bewaard werd, vond zij den toestand meer bevredigend. Welwaterpompen raadde zij aan, waar door ingedreven ijzeren buizen of kokers waarborg verkregen was tegen vermenging met zakwater. Over de gewone filters was de Commissie niet best te spreken; zij besprak er enkele van, die zij nog tot de beste rekende. Van Artesische bronnen heette het: 'zij schijnen in den bodem van Nederland niet thuis te behooren'. Er werd op de teleurstellende uitkomsten van eenige bijzonder diepe boringen gewezen, o.a. die binnen de ringmuren van de nieuwe cellulaire gevangenis te Goes, waarbij een diepte van 120 M. bereikt werd. De diepboring te Ostende, waarbij op 600 M. diepte een soort van Artesisch water verkregen was, dat echter wegens den metaalachtigen smaak onbruikbaar was, werd aangehaald als een bewijs, dat men met zulk water nog niet gebaat was.

Eingenaardig was het standpunt der Commissie ten opzichte van de kunstwaterleidingen. Amsterdam had reeds zijn waterleiding met de prise d'eau in de duinen bij Vogelenzang. Het lag voor de hand om voor de Hollandsche steden in de nabijheid der duinen op dat voorbeeld te wijzen en een nauwkeurig onderzoek naar de Amsterdamsche uitkomsten in te stellen. Daarvan bevat het verslag echter weinig. Er werd een berekening gemaakt met de gegevens van den jaarlijkschen regenval en van de hoeveelheid, die door verdamping verloren ging, de 100 liter water per etmaal voor één mensch vereischt en het bevolkingscijfer van Den Haag (toen bijna 100,000) en het beschikbare duinoppervlak. De Commissie meende, dat het voorhanden water in de duinen vóór het genoemde deel zeer beperkt moest geacht worden. 'Voor het bepalen der prise d'eau komen inzonderheid in aanmerking onze beneden rivieren'[1], aldus de Commissie. Maar met het oog op de choleragevallen nabij de oevers dier rivieren voorgekomen - werd een zuivering noodig geacht. Als men dit water in ruime bekkens opving en gedurende acht dagen met rust liet, zou een lichte filtering het van even goede

1) T.a.p. bladz. 383.

zoo niet betere hoedanigheid doen worden als het water van den Boven-Rijn[1]. Daarbij werd gewezen op hetgeen voor de stedelijke ‘Wasserkunst’ te Hamburg geschiedde. De Commissie wenschte voor onze benedenrivieren het maken van bekkens, waarin het water bij ebbe opgevangen kon worden en rustig bezinken. Met zulk water wilde zij de plaatsen voorzien, die door hun ligging daarvoor in aanmerking kwamen. Uit voorbeelden in het buitenland was gebleken, ‘dat aan rivierwater, hoe ook vermengd met anorganische en faecale stoffen, na behoorlijk te zijn bezonken en gefiltreerd, zijn oorspronkelijke zuiverheid in die mate kan terug gegeven worden, dat het tot springvermogen gebracht door de gebruikers boven het beste wel- en regenwater verkozen wordt, schoon dit laatste kosteloos voorhanden is’.[2] De Commissie wilde dan ook Rotterdam, Schiedam, Delftshaven, Delft en 's-Gravenhage van drinkwater voorzien uit een gemeenschappelijke leiding met de Nieuwe Maas boven de Plantage te Rotterdam als prise d'eau. Op deze wijze zou dagelijks de 25000 M^3 water, die noodig was, geleverd kunnen worden waaraan een springvermogen[3] van 30 M. kon worden gegeven[4]. Het te ver verwijderde Leiden kon dan zijn drinkwater uit de duinen betrekken. Wij moeten ons verheugen, dat dit plan niet tot uitvoering is gekomen. Waar zulk een groote voorraad van voortreffelijk duinwater voorhanden was, behoefde men niet van verre rivierwater aan te voeren. Wij weten thans welke kosten en dagelijksche voorzorgen het vereischt, om alleen Rotterdam van betrouwbaar Maaswater te voorzien. Een rivierwaterleiding, zooals de Commissie voorstelde, zou geen voldoende waarborg hebben gegeven tegen de verspreiding van pathogene bacterieën en een-

1) T.a.p. bladz. 383.
2) T.a.p. bladz. 391.
3) Onder springvermogen verstaat men het onder druk staan van het water, zoodat het op de plaats van verbruik tot een bepaalde hoogte kan stijgen (opspuiten). Men meent veelal ten onrechte, dat de watertorens hiervoor dienen. De stoommachines, die het water in de leiding stuwen, geven het de vereischte drukking; hoewel de watertorens in bijzondere gevallen, b.v. bij brand, kunnen dienen om groote drukking voort te brengen en om des nachts, als de machines niet werken, water aan te voeren, zijn zij toch in hoofdzaak regulateurs der drukking.
4) T.a.p. bladz. 387.

maal ingesteld, ware zij niet gemakkelijk naar strenger eischen te verbeteren geweest.

Trouwens de Commissie beschikte niet over de gegevens, die wij nu bezitten, nadat er door de talrijke diepboringen ook met het oog op het onderzoek naar delfstoffen en door een grondiger bepaling van het bij de boringen te voorschijn gebrachte materiaal uit een mineralogisch en geologisch oogpunt, meer inzicht is verkregen in de structuur en den aard van den bodem van ons land, ook in de diepere aardlagen. Het herhaaldelijk op groote schaal ingestelde hydrologische onderzoek der duinen heeft ons op den voorraad water, daarin aanwezig een geheel anderen kijk gegeven dan de Commissie kon hebben.

Plannen van wijder strekking dan de hare waren noodig, om aan het groote vraagstuk der algemeene voorziening van goed drinkwater een bevredigende oplossing te geven. Het particulier initiatief was onvoldoende, staat en gemeente konden er niet bij gemist worden. Juist ten opzichte van dit alles beheerschende gezichtspunt, waarover in het bijzonder haar oordeel gevraagd was, bewaarde de Commissie een volkomen stilzwijgen. Men was nog in den tijd, waarin onder den invloed van *Thorbecke* de werkzaamheid van den staat ten bate van het particulier initiatief tot het minst mogelijke werd beperkt. Ten opzichte van de vraag aangaande het al of niet wenschelijke van ingrijpen der Overheid, heettte het: ‘Het is der Commissie voorgekomen, dat zij deze vraag niet behoorde te beantwoorden met het oog op bijzondere gemeenten, maar dat zij meer in het algemeen moest aangeven op welke wijze en door welke middelen in Nederland aan de behoefte aan zuiver drinkwater voorzien kan worden[1)]’. Zij bepaalde zich tot het uitspreken der overtuiging’, dat wettelijk toezicht op het drinkwater in Nederland wenschelijk is[2)]. Dit was echter geheel wat anders dan het verstrekken van raad en voorlichting en van geldelijken steun van overheidswege. Er moesten nog jaren verloopen, voordat een tweede staatscommissie zich beslist op dit standpunt plaatste en de regeering zonder aarzelen dien weg insloeg.

1) T.a.p. bladz. 99.
2) T.a.p. bladz. 100.

De Commisie had de overtuiging gevestigd, dat er in den bodem van Nederland goed drinkwater te vinden was en dat zelfs het water der groote rivieren na zuivering en filtratie als zoodanig gebruikt zou kunnen worden. Dit en de vrees voor het terugkeeren der cholera waren voldoende om de besturen der stedelijke gemeenten wakker te schudden en ieder in hun kring het initiatief te doen nemen voor het oprichten van waterleidingen. Wat er ontbrak was de voorziening van het platte land met zijn kleine gemeenten en verspreide bevolking, waaraan voorlichting, technische hulp en geldmiddelen ontbraken. De Commissie begreep zelf, dat met de waterleidingen slechts een gedeelte der bevolking gebaat was, dat een grooter gedeelte zou moeten voortgaan met het drinken van regen-, polder-, rivier- en welwater en dat daarbij slechts in de gunstigste gevallen van een afdoende zuivering sprake zou zijn. Zij schreef: ‘op grond van het bovenstaande schijnt aangenomen te kunnen worden, dat kunstwaterleidingen uit een geldelijk oogpunt alleen in toepassing te brengen zijn voor gemeenten met een talrijke bevolking, minstens 35000 à 40000 zielen, waar over het algemeen gebrek bestaat aan goed drinkwater, en waar dus op een ruim debiet te rekenen is’[1].

Het is spoedig gebleken, dat de Commissie de finantieele zijde der zaak veel te donker inzag. In 1899, toen ongeveer 2 millioen bewoners van Nederland van water uit zulke leidingen voorzien werd, bleek het, dat het kapitaal van 40 millioen gulden, er in belegd, na afschrijving en aftrek van alle kosten een rente van 5 procent opleverde.

II.

Evenals op het gebied van den aanleg van spoorwegen en van het licht verschaffen door destillatie van steenkolen was het weder Engeland, dat voor ging. In het eigen land waren reeds waterleidingen in werking. Onder leiding van Engelsche ingenieurs werd het vasteland er het eerst van voorzien. Hamburg werd in 1849 voorzien van water uit de Elbe, dat na bezinking zonder afdoende filtratie in de leiding der stad werd gedreven; aan de gebruikers werd overgelaten om het te filtreeren. Dat stelsel verschilde niet veel van hetgeen onze Com-

1) T.a.p. bladz. 383.

missie van 1866 met het oog op het rivierwater voorstelde. Hamburg heeft er zwaar voor geboet. Niet alleen de cholera van 1866, maar ook die van 1892, waarvoor ons land bijna geheel gespaard bleef, eischte er talrijke slachtoffers. De filtratie in de bijzondere woningen was zeker onvoldoende, om de ziektekiemen tegen te houden. Wij waren toen reeds in het bezit van een groot aantal goede waterleidingen, die kiemvrij water aan ongeveer de helft onzer bevolking verschaften. Zij waren echter eerst in het laatste gedeelte van genoemd tijdvak tot stand gekomen, in 1847 hadden wij er nog geen enkele.

Afgezien van een kleine duinwaterleiding voor den Helder en Nieuwe Diep (1856), was het alleen de hoofdstad, waar de handen aan het werk werden geslagen en een duinwaterleiding tot stand kwam, die later ook Haarlem verzorgde. Aan een Engelsche maatschappij werd concessie verleend, om een terrein in de duinen onder de gemeenten Bloemendaal en Zandvoort voor het genoemde doel te exploiteeren, die de stad 4000 M^3 water per dag moest leveren. De concessie werd in 1885 hernieuwd, waarbij strenge voorwaarden gesteld werden. De Amsterdamsche watervoorziening was twintig jaren lang een unicum in den lande. Overeenkomstig onzen volksaard bleven wij eerst rustig toezien, tot dat het allernieuwste er af was.

Toen volgde een andere groote stad Rotterdam het gegeven voorbeeld en kort daarna ook de residentie 's-Gravenhage. Terwijl Rotterdam zijn water moest ontleenen aan de Maas, kon Den Haag putten uit den grooten voorraad zoetwater, dat de duinen bevatten. Voor deze twee groote steden was het eerste gedeelte van het vraagstuk - de keuze van een goede prise d'eau - geen vraagstuk meer. Voor Den Haag was het opgelost, door Amsterdam en Rotterdam behoefde geen oogenblik te aarzelen. De groote rivier moest haar het water leveren; van een voldoende hoeveelheid was men verzekerd. Het was nog maar de vraag of het aan strenge hygiënische eischen kon voldoen. En daarvoor had de wetenschap in de laatste jaren in een goed aangelegde en onafgebroken chemisch en bacteriologisch gecontroleerde zandfiltratie den weg gewezen. In 1874 kwam de Rotterdamsche waterleiding in exploitatie.

Bij beide typen van watervoorziening, die uit een rivier (of open meer) en uit de duinen, voegde zich later een derde, die

het water op geringe diepte uit den diluvialen bodem haalde. Na den eersten stoot, door de Engelschen gegeven, waren het nagenoeg uitsluitend Nederlandsche ingenieurs, onder wie in de eerste plaats *H.P.N. Halbertsma* genoemd moet worden, die de prise's d'eau overal opspoorden en onder wier leiding alles tot stand kwam.

De genoemde waterleidingen hebben reeds een hoogst belangrijke geschiedenis, die in nauw verband staat met het uitgebreide wetenschappelijk onderzoek betreffende het mechanisme en de uitkomsten der zandfiltratie uit een chemisch en een bacteriologisch oogpunt en met een geologisch en hydrologisch onderzoek van den Nederlandschen bodem. Opzettelijk uitgevoerde boringen tot in diepe aardlagen, afgravingen voor publieke werken, de aanleg der steenkolenmijnen in het Zuiden des lands, het zoeken naar steenzout in het Oosten, dat alles heeft in verband met de uitvinding van doelmatiger boorwerktuigen, een staf van kundige geologen en hydrologen, in den laatsten tijd gevormd, in staat gesteld, om een dieper inzicht te verschaffen in den bouw en de samenstelling van onzen bodem. Heeft *Staring* daarvoor den degelijken grondslag gelegd, *Lorié* heeft er op voortgebouwd en voor de kennis van den ondergrond van Brabant en Limburg heeft *Waterschoot van der Gracht*, de verdienstelijke directeur van de 'Rijksopsporing van delfstoffen', kostbare bijdragen geleverd.

De Engelsche maatschappij tapte het water voor Amsterdam uit de duinen of door het graven van open kanalen, waarvan de bodem onder het niveau van het grondwater gelegen was. Door herhaalde uitbreiding van het net der kanalen was de totale lengte er van in 1889 reeds tot 24000 M gestegen. Dit was noodzakelijk wegens het sterk toenemende verbruik van het water, hoewel naast de bestaande leiding er een was aangebracht, die Vechtwater aanvoerde, uitsluitend voor industrieele doeleinden en den publieken dienst bestemd (1885). De vrees voor een te kort bij het water uit de duinen bestond reeds in 1889 bij de Engelsche maatschappij. Boven alles vreesde men een verzouting er van door het mede opstijgen van het dieper liggende zeewater. Geheel ongemotiveerd was deze bezorgheid niet. De eerste concessie bevatte de bepaling, dat jaarlijks omstreeks 1.5 millioen M^3 duinwater geleverd moest worden. In 1879 bedroeg de werkelijk geleverde hoe-

veelheid reeds ruim 4.5, in 1889 ruim 7 millioen[1] M^3, terwijl in 1920 alleen aan het pompstation te Leyduin ruim 16 millioen M^3 opgepompt werden, waarbij dat aan den Haarlemmerweg er nog een bijna even groote hoeveelheid voegde[2]. Dit alles werd geleverd door de duinen onder Bloemendaal, Zandwijk en Noordwijk. Toch was het voorbarig van den heer *Pennink*, den directeur der Amsterdamsche waterleiding, die in 1903 de alarmklok luidde[3] en de ongerustheid ten top deed stijgen.

Hij voorspelde dat binnen weinige jaren de Amsterdamsche waterleiding geheel bedorven zou zijn door de toetreding van zeewater. Deze directeur maakte zich echter verdienstelijk door over een groote oppervlakte in de duinen boringen te verrichten, die den werkelijken toestand leerden kennen.

Onderwijl gaven *Herzberg* in Pruissen en *Badon Ghyben* ten onzent voorstellingen betreffende het duinwater, die de

1) Genoemde getallen zijn ontleend aan het 'Rapport der Commissie van onderzoek in zake de duinwaterleiding van Amsterdam, uitgebracht aan burgemeester en wethouders', Amsterdam, 1891.

2) Dit getal is ontleend aan het 'Statistiek overzicht der waterleidingen in Nederland over 1919, bewerkt door de Commissie voor de Statistiek', J.C. Rijk Ez. en Dr. W.H.v. Rietschoten, bladz. 14.

3) Tijdschrift van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs, Jg. 1903/4, Verhandelingen, Afl. II, bladz. 184.
De Haagsche waterleiding had het in die jaren hard te verantwoorden. De ingenieur *Halbersma* beweerde in een voordracht voor de 'Vereeniging tot verbetering van den Gezondheidstoestand te 's-Gravenhage', dat de Haagsche waterleiding roofbouw pleegde; hij besloot uit zijn gegevens, 'dat het vermogen der Haagsche waterleiding onvoldoende is, dat verdere aankoop van duingronden noodzakelijk is; dat men na 1906 niet meer in staat zal zijn de bevolking alleen van duinwater te voorzien'. (Zie 'Ingenieur' van 11 en 18 Januari 1902, No. 2 en 3). De waterleiding had echter in haar directeur Stang en in Dr. Pareau krachtige verdedigers. Wie de geschiedenis der Haagsche waterleiding tot in bijzonderheden wil leeren kennen, neme het fraaie geillustreerde werk van Dr. A.H. Pareau ter hand: 'Geschiedenis der Haagsche waterleiding over de jaren 1874 tot 1914'. Hij kan kennis nemen van de pogingen reeds in 1866 door Mr. de Pinto in den Haagschen Raad in het werk gesteld, om de zaak op gang te brengen, van de talrijke concessie-aanvragen uit Binnenen Buitenland, van de wetenschappelijke uitspraken van Delprat, Staring, v. Baumhauer en anderen, vooral betrekking hebbend op den invloed der veenlaag, die men onder de duinen overal aanwezig achtte.

leiddraad werden bij het verklaren van de uitkomsten der boringen. Er werd ondersteld, dat het zoete duinwater dreef op het zoute water er onder in den bodem gelijk een oliedruppel op water. Een kolom duinwater, in hoogte gelijk aan het niveau van het grondwater in de duinen en het scheidingsvlak van zoet en zout water in den bodem, maakte evenwicht met een kolom zeewater van gelijke doorsnede, waarvan de hoogte gelijk was aan den afstand van den zeespiegel tot aan het scheidingsvlak. Daaruit is af te leiden, dat de hoogte van de zoetwaterkolom, boven het peil van het zeewater gelegen, 1/40 gedeelte is van die van de kolom zoet water er onder. En daaruit zou dan volgen, dat het dalen van den grondwaterspiegel in de duinen, b.v. door afpompen, een 40 maal zoo groote rijzing van het scheidingsvlak zou teweeg brengen en daarin ware dan het gevaar gelegen voor het oppompen van brak water[1)].

In het bezit van feitelijke gegevens en van een theoretische voorstelling kon men de hoeveelheid water berekenen in het betreffende duinvak aanwezig, waarvan 3000 hectaren als werkzaam oppervlak werden beschouwd. Van boven af gerekend heeft men eerst het duinwater, dat weinig ijzer bevat door *Pennink blauw water* genoemd, dat zich bevindt boven de hartlijn der kleiformatie in het alluvium, tot ongeveer 25 M. onder N.A.P. (nieuw Amsterdamsch peil). De hoeveelheid

1) Zij h de verticale afstand van het niveau van het grondwater in de duinen tot aan den zeespiegel en H de verticale afstand van den zeespiegel tot aan het grensvlak van zoet en zout water in de duinen. Dan maakt een kolom zoet duinwater van een hoogte $H + h$ evenwicht met een kolom zeewater van een hoogte H. Dus, als wij het soort. gewicht van het zeewater = 1,025 stellen, is $H \times 1{,}025 = H + h$ en dus $h = 1/40\ H$. Het stuk van het zoete duinwater, onder den zeespiegel gelegen, is dus 40 maal langer dan dat, hetwelk er boven uitsteekt. Wordt nu door afpompen het laatste met 1 M. verkort, dan verliest bij het nieuwe evenwicht het eerste 40 M. in lengte. Een andere vraag is of het besluit omtrent het rijzen van het grensvlak juist is. Nu heeft prof. *Dubois* door redeneering en experiment in het licht gesteld, dat dit rijzen nagenoeg niet zal plaats vinden, omdat bij het afpompen op een bepaalde plaats het duinwater uit de omgeving zijdelings zal toevloeien en het oorspronkelijk niveau zal herstellen. (Zie volgende bladz.)
Strikt genomen is het geen zuiver hydrostatisch maar ook een hydrodynamisch vraagstuk, daar het duinwater voortdurend naar zee en polder afvloeit.

hiervan bedraagt ongeveer 187 millioen M^3. Daarop volgt een meer ijzerhoudend water het *roode water* van *Pennink* tot een bedrag van 300 millioen M^3, daaronder nog het zoogenaamde *groene water* in de diepere lagen van het diluvium, waarop het zoute water, volgt, waarop het geheele zoetwaterbekken rust en dat reeds met zeewater vermengd is. Ook het roode water acht *Pennink* nog bruikbaar, hoewel het meer zuivering vereischte. Brengt men nu in rekening het regenwater, dat gemiddeld jaarlijks op het duinoppervlak in quaestie valt, waarvan 40% geacht wordt aan het grondwater ten goede te komen, dan kan men nagaan, of de vrees voor een te kort al of niet gewettigd is, waarbij dan ook nog aan een eventueele toename der bevolking moet gedacht worden. Met het oog op de enorme hoeveelheid zoet water, dat in en onder de duinen aanwezig bleek te zijn en de aanvulling van den regenval te verwachten, achtte zelfs *Pennink* het gevaar voor gebrek althans in de naaste toekomst niet groot.

Maar hij bleef vreezen, dat men zoutwater zou oppompen lang voordat de geheele hoeveelheid zoet water verbruikt was.

Aan tegenspraak heeft het niet ontbroken. Prof. *Dubois* bestreed de meening van den heer *Pennink*[1)].

Hij schreef ‘ce danger imaginaire n'est que la conséquence d'idées obscures sur cette “théorie” (de Herzberg’). Volgens hem wordt die wet verkeerd toegepast, als men meent, dat het dalen van den stand van het grondwater in de duinen ten gevolge van een te sterke onttrekking van water er aan en van afvloeiïng naar den Haarlemmermeerpolder, ten gevolge zal hebben een rijzen van eenige beteekenis van het grensvlak van zout en zoet water onder de duinen. Hij lichtte zijn betoog toe met de beschrijving van een hydrostatische proef, met vier communiceerende met water gevulde vaten, in de middensten waarvan zich boven het water olie bevond. De buitenste vaten stelden de zee voor, de middensten de duinstreek met het zoete water (de olie) boven het zoute (het water). Onttrok men aan een der laatsten olie, dan verplaatste het grensvlak tusschen water en olie zich slechts onbeduidend. Uit het vat er naast vloeide de olie toe en herstelde het evenwicht. Zoo zou ook in de duinen het

1) Zie over de bestrijding van *Pennink* door prof. *Dubois*' ‘Archives du Musée Teyler’, sér. II, vol. X, Deux. partie, p. 80, 1906.

dalen van den stand van het grondwater als regel het toevloeien van zoet water uit de omgeving veroorzaken, waardoor het evenwicht hersteld werd, zonder een eenigszins aanmerkelijke rijzing van het grensvlak tusschen het zoete en het zoute water.

De heer *Stang*, directeur der Haagsche waterleiding en *dr. Pareau* brachten de feiten - waarnemingen op het terrein zelf gedaan - in het geding. De gelegenheid deed zich voor, toen in het duingebied der Haagsche waterleiding een werkput tot 4 M. onder D.P. (Delftsch peil) uitgegraven en met stoompompen droog gehouden moest worden[1]. De gemiddelde grondwaterstand was daar te voren ongeveer 2 M. + D.P. Neemt men de theorie van *Badon Ghyben* aan en acht men het besluit, daaruit getrokken, aangaande het rijzen van het genoemde grensvlak juist, dan moest het laatste daar op ongeveer 80 M onder D.P. liggen en dan moest bij het afpompen van 1 M. dit vlak reeds 40 M. stijgen en het zoute water in de put stroomen. Dan ware gebeurd wat *Pennink* zoozeer vreesde. Daar er 6 M. werden afgepompt had het zoute water met geweld in de put moeten spuiten. Niets van dat alles was het geval. En, wat meer zegt, toen in die put nog diepboringen werden gedaan tot diepten van 23 en 36 M. onder D.P. bleek het daaruit verkregen water resp. slechts 35 à 36 en 31 à 32 mgr. chloor per liter te bevatten. Het eerst genoemde water was dus afkomstig uit de onderste lagen van het alluvium, het tweede uit de bovendeelen van het diluvium.

Dr. Pareau trekt op grond van deze uitkomst de toepasselijkheid van de theorie van *Badon Ghyben* op de Haagsche duinen in twijfel. Geschiedt dit terecht, dan zal men ze bezwaarlijk voor de Amsterdamsche kunnen behouden. Maar dit is de vraag. Als de weerstand in het duinzand inderdaad toelaat een *zijdelings toevloeien* van water bij het afpompen op een bepaalde plaats, zoodat het oorspronkelijk evenwicht op deze wijze gemakkelijker hersteld wordt dan door het rijzen van het grensvlak, dan bewijzen deze proeven op het terrein niets ten opzichte van de genoemde theorie; wel stellen zij in het licht, dat het gevaar voor een naderende verzouting illusoir

1) Zie over genoemd onderzoek op het duinterrein ‘Iets over de verzouting van het duinwater’, door Dr. *A.H. Pareau*, bladz. 8 en v.v. (1900).

is. En de tijd heeft *Dubois* en *Pareau* hierin in het gelijk gesteld.

De vrees voor een tekort bracht er den directeur der Amsterdamsche waterleiding toe, om ook het water uit het diluvium - het vroeger genoemde roode water - in de stedelijke leidingen te brengen. Dit geschiedde door het aanbrengen van vertikale draineerbuizen, die alleen aan de onderzijde, die het diluvium bereikten, geperforeerd en dus draineerend gemaakt waren. Deze toevoeging van draineer(bron)buizen, - in beginsel een afwijking van het stelsel der open kanalen - was het gevolg van het advies van een commissie van onderzoek, door burgemeester en wethouders van Amsterdam benoemd.

Terwijl men druk redeneerde over een denkbeeldige verzouting, kwam het vraagstuk der voldoende hoeveelheid water door de feiten zelf op den voorgrond. De klachten, dat er te weinig geleverd werd, namen hand over hand toe en de klagers hadden gelijk. Het was maar de vraag wat onvoldoende was: de uitgebreidheid van het terrein, waaraan het water onttrokken werd, of de middelen, die de Maatschappij gebruikte om het af te tappen te vervoeren en het springvermogen te geven. De Commissie verklaarde na ingesteld onderzoek: ‘Dat voor zoodanige levering - van water voor huiselijk gebruik (art. II der concessie) onder een drukhoogte, overeenkomende met het peil van 20 M. + A.P., de beschikbare werken der maatschappij, zoowel in hun geheel als elk voor zich, volstrekt onvoldoende zijn[1)]. Daarmede werd bedoeld de gesteldheid van de prise d'eau en de methode van draineeren - er moest dieper gedraineerd worden en over een grooter duingebied - de middelen van vervoer en berging van het water en het stoomvermogen, waarover de Maatschappij beschikte. Er was dus geen sprake van een door een proef op groote schaal gebleken ongeschiktheid van de duinen als prise d'eau wegens onvoldoende hoeveelheid water, wat een afschrikkend voorbeeld zou geweest zijn voor andere gemeenten, die in zake watervoorziening het oog op de duinen gericht hadden; de schuld lag uitsluitend bij de Maatschappij. De goede naam van

1) Rapport der commissie van onderzoek in zake de duinwaterleiding van Amsterdam, uitgebracht aan burgemeester en wethouders, bladz. 110 (1891).

de duinen als een rijk voorzien reservoir van uitnemend zoet water, zooals wellicht geen ander land het bezit. was gered. De toekomst heeft laten zien welke enorme hoeveelheden van dit water de duinen kunnen verschaffen. Of de laatste alleen wijd uitgestrekte breede en diepe met doorlatend zand gevulde bekkens zijn, die den atmosferischen neerslag en verdichte waterdamp opvangen en verzamelen; of dat zij daarenboven nog door onderaardsche stroomen van elders gevoed worden, daaromtrent zijn alle deskundigen het nog niet geheel eens.

De lotgevallen der Amsterdamsche en der Haagsche waterleiding zijn vermeldenswaardig niet alleen, omdat het de hoofdstad en de residentie des land betreft, maar boven alles omdat zij de geschiedenis zijn van het hydrologisch onderzoek der duinen en aanleiding gaven tot theoretische beschouwingen, die door een vele jaren omvattende praktijk zijn getoetst. De Westelijke provinciën des lands wisten nu waar drinkwater te vinden was in voldoende hoeveelheid en van zulk een hoedanigheid, dat het gebruik er van een der machtigste hulpmiddelen kon worden, om overwinnaar te blijven in den strijd tegen cholera en andere ziekten, waarvan de smetstoffen door het water overgebracht kunnen worden. Onze ingenieurs hadden nu materiaal ter bestudeering van het vraagstuk der waterleidingen. Zij konden weldra de taak der buitenlandsche collega's ten onzent overnemen en zij lieten niet na het te doen.

Twintig jaren lang hebben gemeentebesturen en ingenieurs de zaak overdacht en zich laten doordringen van de noodnoodzakelijkheid er van. In 1853 kwam de Amsterdamsche waterleiding in exploitatie, in 1874 die van Den Haag en Rotterdam. Het waren de eerste gemeenten, die het voorbeeld van Amsterdam navolgden.

De Haagsche waterleiding werd door den ingenieur *Waldorp* gebouwd naar het model der Amsterdamsche. Ook hier geschiedde het draineeren der duinen door een open kanaal, betrof dus voornamelijk de hoogere zandlagen. De directeur, *Stang* wist een stelsel van drainage in toepassing te brengen, waardoor aan de afzonderlijke door klei-, leem- en veenlenzen van elkander gescheiden lagen water onttrokken kan worden, dus ook aan de diepere. Dit geschiedde door horizontaal en vertikaal in den bodem geplaatste over de geheele lengte ge-

perforeerde bronbuizen, die met hoofdader en spranken in verbinding stonden. Zij verschilden van de Amsterdamsche wat betreft de perforatie en reikten niet tot in het diluvium. Zij vulden zich dus alleen met het nagenoeg ijzervrije alluviale water. De open kanalen zijn later grootendeels vervangen door een stelsel van gesloten ondergrondsche draineergangen, zoogenaamde gallerieën, waarin de bronbuizen uitkwamen. Het indringen van zandkorrels in de spleetvormige openingen der laatste werd door *Stang* belet door een beschermend kopergaas en door lagen schelpen. De wanden der galerieën hadden een zwak gebogen vorm, waren uit beton gegoten en hadden van boven aaneensluitend van onderen een afstand van ongeveer één meter[1]. Wat de prise d'eau betreft was Den Haag in de gunstigst mogelijke omstandigheden. Het lag als 't ware in de duinen.

Maar ook in Den Haag was alles niet pais en vrede. Ook daar verhieven zich afkeurende en waarschuwende stemmen. Van verzouting sprak men niet meer, maar wel van een dreigend tekort. De Haagsche waterleiding pleegde roofbouw. Zij onttrok meer water aan de duinen dan er door den neerslag uit de lucht aan werd toegevoegd. De ingenieur *Halbertsma* sprak het uit in een voordracht op een vergadering der Haagsche Vereeniging tot verbetering van den gezondheidstoestand in 1901. De waterleiding had reeds in 1901 de grens harer duurzame capaciteit overschreden. Een hoeveelheid, hoe groot ook, waaraan voortdurend meer afgenomen dan toegevoegd wordt, raakt op den duur uitgeput. Dat is een logica, waartegen niet valt te praten. 't was maar de vraag, of dat hier inderdaad het geval was. Dit was na te rekenen, want men beschikte over getallen aangevende den gemiddelden jaarlijkschen regenval in de duinen en de hoeveelheid water, die er voor het verbruik jaarlijks aan onttrokken werd. *Prof. Dubois, dr. Pareau* en de ingenieur *Stang* voerden elk voor zich de berekening uit. De uitkomst was, dat men drie tijdperken had te onderscheiden. Gedurende de eerste twee - 1883-1888 en 1891-1896 - gaf de regenval meer nuttig water aan het 1500 hectaren groote duinoppervlak dan de waterleiding er aan onttrok. In het derde tijdvak - 1903-1908 - echter

1) Zie ‘Iets over de verzouting van het Duinwater, door Dr. A.H. Pareau, bladz. 20 en v.v.

overtrof het laatste het eerste over een duinoppervlakte van 1500 hectaren. Het kon dus inderdaad in het algemeen niet gezegd worden, dat op den regenval kon gerekend worden tot voorkoming van een eventueel te kort in de toekomst[1].

De ingenieur *Stang* voerde hiertegen aan, dat de verdichting van waterdamp uit de lucht in de holten en tusschen de zandkorrels een belangrijk bedrag water aan de duinen leverde. Men begreep echter, dat niet theoretische beschouwingen hier de beslissing moesten brengen - men kende nog geenszins alles, wat invloed uitoefende op den hydrologischen toestand der duinen - maar feiten, door proefneming verkregen. Men toog op het terrein aan den arbeid. In proefputten werd het water afgepompt in een mate, zooals het nooit ten bate der waterlevering geschieden zou, waarbij dan werd nagegaan tot welk bedrag en tot op welken afstand van de put de grondwaterspiegel daalde. Ook richtte men het oog op het peil van het grondwater, dat achtereenvolgens in die tijdperken was opgeteekend. De uitkomst was de meest stellige logenstraffing van de bewering van den ingenieur *Halbertsma*, volgens wien naar *Stang's* berekening de hoofdader spoedig droog zou vallen. De voornaamste gevolgtrekking was, dat het grondwaterpeil in de Scheveningsche duinen over het algemeen niet is verlaagd ten gevolge van de wateronttrekking ten dienste der Haagsche duinwaterleiding[2].

Maar dan rijst van zelf de vraag, waardoor is het grondwater in de duinen dan op peil gehouden in het 3de genoemde tijdvak, toen de regenval het niet vermocht? Dat de verdichte waterdamp uit de lucht het te kort zou aanvullen is ondersteld maar niet bewezen[3]. Er is sprake van een naar den voet der

1) T.a.p. bladz. 48.
2) Zie ‘Wat de Haagsche waterleiding ons leert aangaande den Hydrologischen toestand der Duinen’ door *Dr. A.H. Pareau*, bladz. 69 (1911).
3) Onlangs heeft *Prof. v.d. Kloes* in het maandblad ‘Bouwstoffen’ zijn meening uitgesproken aangaande den oorsprong van het duinwater. Hij kent daarbij een groote rol toe aan neerslag uit den atmosfeer onder het aardoppervlak tot op groote diepte afgezet in den vorm van waterdamp uit de lucht, die in de holten tusschen de zandkorrels verdicht wordt. Het duinwater zou dan slechts voor het kleinste gedeelte voortkomen uit regenwater op de oppervlakte der duinen gevallen. Met deze opvatting zou de verklaring geven zijn van het feit, dat het bedrag van den regenval, van het waterverbruik en van het peil van het grondwater in het algemeen niet met elkander strooken.

duinen gerichte ondergrondschen stroom Artesisch water, waaruit de Amsterdamsche waterleiding een deel van haar water ontvangt[1)]. Waarschijnlijk is het duingebied, dat water levert aan de Haagsche leiding veel grooter dan de 1500 hectaren van de Maatschappij en strekt het zich nog wat noordelijker dan Wassenaar uit. Berekent men dan den neerslag aan regen, dan komt men op 20 millioen M^3., die daardoor verkregen worden voor het gebruik en vinden wij een voorraad van 1000 millioen M^3 in dat duingebied aanwezig. Prof. *Dubois* acht 200 jaren noodig, om dien voorraad uit te putten. De volgende jaren hebben de verwachtingen niet teleurgesteld; de inwoners van Den Haag zijn tot op onze dagen ruimschoots voorzien van het voortreffelijkste duinwater. De geschiedenis van de Haagsche duinwaterleiding heeft opnieuw een belangrijke bijdrage geleverd voor de kennis van den hydrologischen

1) Hiermede komt een vraagstuk naar voren, dat in den laatsten tijd voortdurend aan de orde was en de gemoederen in beweging bracht. De mijningenieur *Reinier Verbeek* is een hardnekkige tegenstander van alle deskundigen, die hunne meening in zake het grondwater ten onzent hebben geuit. Negentien jaren lang heeft hij reeds door adressen aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal en door brochures te kennen gegeven, dat de deskundigen den hydrologischen toestand in de duinen verkeerd beoordeelen en dientengevolge ondoelmatig handelen. Hunne meening, dat al het water in de duinstreek afkomstig is van regenwater, daar ter plaatse gevallen, of in den grond verdicht, acht hij onjuist. Er ligt volgens hem onder den voet van het duin een waterkeerende laag, waarboven zich oppervlaktewater en waaronder zich Artesisch, dus onder druk verkeerend water bevindt. Het laatste, dat o.a. in de Amsterdamsche bronbuizen opstijgt, wordt van verre van het Oosten of Z.-Oosten aangevoerd, vloeit naar de Noordzee en heeft niets te maken met het zakwater in de duinen. Dit Artesische water moet men aanboren voor de watervoorziening van Holland. Het is bekend, dat de Eerste Kamer der Staten-Generaal aarzelde op grond van de uitspraken van *Verbeek* om een wet aan te nemen tot onteigening van eigendommen in de Gemeente Wassenaar ten behoeve der Haagsche waterleiding, en dat de Minister zich daarop tot de Koninklijke Academie van Wetenschappen gewend heeft om inlichting en advies. Prof. *Molengraaff* heeft mede namens prof. *Dubois* een praeadvies uitgebracht, waarmede de vergadering zich vereenigde. Daarin leest men: ‘Een doorloopende waterkeerende laag, een waterdicht schot, dat het oppervlakkige duinwater van het diepe duinwater (Verbeek's artesisch water) zou scheiden, bestaat niet (Bl. 211). Het is onjuist te zeggen, dat het artesische water in de duinen tusschen twee waterkeerende lagen als tusschen twee waterdichte schotten is opgesloten’ (bladz. 211). ‘Goed vastgelegde hydrologische feiten..... zijn volstrekt onvereenigbaar met zijn voorstelling van *uit het Oosten naar het duingebied gerichte artesische stroomen*’ (bladz. 211). Het oppervlakkige water en het diepere artesische worden van gelijken oorsprong verklaard. De herkomst van beide is aan de duingebieden gebonden. In het advies wordt ook de grootere druk van het diepere duinwater (Verbeek's artesisch water) verklaard, daarbij gebruik makend van de bodemtoestanden, die de boringen hebben leeren kennen en niet van de onderstelling van *Verbeek*.
Dat er in den ondergrond van ons land stroomend water voorkomt, is aan geen twijfel onderhevig. Ieder, die praktisch met hydrologisch bodemonderzoek in aanraking kwam, weet het. Ondergeteekende was mede werkzaam bij het onderzoek naar de richting der grondwaterstroomen in het diluviale terrein van den watervang voor de Deventer waterleiding. De snelheid van dien stroom bedroeg daar slechts enkele meters per etmaal. In den ondergrond vindt men evengoed als aan de oppervlakte stroomgebieden en waterscheidingen. Zulke stroomen kunnen zich ook vrij ver uitstrekken. De hoofdingenieur *De Bruyn* wees een grooten ondergrondschen stroom aan in de richting van de hooge gronden van N.-Braband naar de Zuiderzee. (Rapport 1908 in zake de watervoorziening van Amsterdam). Zulk water kan onder druk staan. Bij alle boringen van eenige diepte tusschen Sittard, Roermond en Weerd is men op geweldig spuitende bronnen gestooten. Maar dit zijn meerendeels vraagstukken van geheel anderen aard; waarmede in elk geval *Verbeek*'s onderstelling in zake den waterstroom onder de duinen niet bewezen wordt.

toestand der duinen, dank zij de heeren *Stang, Pareau* en *Dubois*. Na het onderzoek, voor Amsterdam en Den Haag

gedaan, kennen wij het groote bekken op de westkust, een der rijkdommen van ons land, waarin een *enorme hoeveelheid* regenwater opgevangen en in zuiver zand wordt bewaard.

Het is te betreuren dat men in Holland en Zeeland het regenwater, dat op daken van huizen en kerken neerviel, in tonnen en putten opving, waarin het door meegevoerd vuil allengs tot bederf overging, en er geen besef van gehad heeft, dat de natuur in de duinen dit werk reeds verrichtte op veel grooter schaal en het water veel doelmatiger voor het gebruik bewaarde. Had men dit ingezien in den tijd, toen te Amsterdam de eerste voorbereidingen getroffen werden, dan zou aan de cholera reeds in 1866 in onze groote Hollandsche steden paal en perk zijn gesteld.

Den Haag, Maart 1922.
J.E. ENKLAAR.

(Slot volgt).

Geesten- en heksengeloof in Noord-Holland boven het IJ.

III.
Kollen *(vervolg)*.

Ik ga thans over tot het meedeelen van wat mijn vertellers wisten over kollen, die ze zelf gekend hadden. Een paar daarvan heb ik ook gekend en zal dus over die wat uitvoeriger zijn. In het voorgaande noemde ik daarvan reeds een paar, n.l. Herk O. en Trijntje P.; thans volgen:

1. Almers G. uit de Beets (N.-H.) Behalve dat zij den dood kon voorspellen, verstond zij de kunst om zieken gezond te maken. Eens zag ze iemand aankomen, krom van de rheumatiek. 'Wie is dat?', vroeg zij aan mijn zegsman. 'Wel N.N.', wat zijn antwoord. 'Dat mag niet', zei G., en van af dat oogenblik zag mijn verteller N.N. rechter op gaan loopen. Zonder dat de patiënt wist wie hem beter maakte, zonder hem aan te raken of hem toe te spreken, verrichtte zij dit kunststuk.

2. Een Durgerdammer, N.N., die met een helm geboren was, kon het weer voorspellen. Als de botters van Marken nog rustig in zee lagen te visschen en niemand er aan dacht dat er slecht weer in aantocht was, ried hij den boeren, die het gras van de zeedijken gepacht hadden en dit buitendijks lieten drogen, aan, om het zoo spoedig mogelijk naar huis te halen. Nog dien zelfden dag kwam er dan regen en harden wind of storm.

3. Aaltje J. in Broek, kreeg bezoek van N.N. Op eens zei hij: ‘Ik zal je koeien eens melken’. Zonder naar de beesten toe te gaan, die een eind ver in het land liepen, zonder veters of iets anders noodig te hebben, alleen door, in huis zittende, het manuaal van melken te maken, molk hij alle koeien schoon uit.

4. N.N. kwam met zijn vrouw en zijn broer en diens vrouw bij familie te Zuiderwoude te gast. Toen het tijd was om naar huis te gaan, nam hij hartelijk afscheid van zijn broer, zóó hartelijk zelfs, dat hij hem een zoen gaf, wat in deze streken geen gewoonte is en waar men dus hartelijk om lachte. Den volgenden dag werd de broer doodelijk getroffen door een balk, die van den hooizolder boven op hem viel.

5. De moeder van N.N. heeft al haar elf kinderen overleefd. Telkens als er een stierf, liep zij dagen van te voren te huilen. In later jaren kreeg zij het ook benauwd en liep dan te huilen, als er iemand in den buurt spoedig zou sterven. Slimmerikken gingen bij haar op bezoek als de dokter niet voldoende uitsluitsel gaf over een zieke. Stond haar gezicht vroolijk, dan wisten zij dat de patiënt herstellen zou, maar was zij benauwd en zat zij te huilen, dan kon men zijn doodshemd gerust klaar leggen.

6. N.N., een jongen aan de Zaan, liep als iemand in zijn buurt zwaar ziek was, telkens naar diens woning toe en barstte daar in huilen uit. Dat duurde net zoo lang tot de patiënt overleden was. Dan eerst kwam hij tot bedaren.

7. N.N., een Durgerdammer zag, vóór er een sterfgeval in dit gehucht plaats greep, een lijkstatie aankomen. Eens waarschuwde hij zijn knecht daarvoor en beval hem op zij te gaan, om den stoet te laten passeeren. Daar deze evenwel niets zag, bleef hij staan, waar hij stond. Een poos later werd hij met juk en emmers met melk, tegen den grond gegooid.

8. N.N., een jood uit Hoorn, kon ook lijkstaties zien aankomen, vóór iemand van zijn kennissen zou sterven.

Eens stond hij te midden van een groep menschen, toen hij weer zoo'n begrafenisstoet zag aankomen. ‘Ga op zij, ga op zij’, riep hij, maar niemand voldeed aan zijn verzoek, omdat niemand er het noodzakelijke van inzag. Even later liep N.N. kermende weg, terwijl hij zijn hand aan zijn wang hield. Omdat niemand op zij was gegaan, had hij zelf ook niet uit kunnen wijken en had een draagstok van de burrie tegen zijn wang gestooten.

9. N.N. uit Broek in Waterland, een oud-varensgezel, kon van allerlei. Als men hem ontweek, door, als hij den eenen kant opging, juist den tegenovergestelden kant op te gaan en hij dat in de gaten kreeg, liet hij een heel regiment dragonders aanrukken, waardoor men dan van zelf gedwongen werd terug te keeren, daar de wegen hier niet al te breed zijn[1].

10. Pietertje H. kon ook van alles, maar was vooral berucht, omdat zij zoo veel kinderen bekolde. Het was een vreemd mensch, dat veel in den bijbel las en op grond van het scheppingsverhaal in Genesis I op Zaterdag Sabbath hield. Zij was gehuwd met een winkelier in aardewerk. Op een goeden dag vond zij op grond van het 2e gebod (Exodus 20:4) aanleiding om alle kopjes, bordjes, schalen enz., waar iets op stond afgebeeld, kapot te smijten; toen dat nog niet genoeg naar haar zin was, heeft ze de rest ook stuk gebroken. Zij is ten slotte krankzinnig gestorven.

(Voor zoover ik uit haar private leven iets verteld heb, is dat van a-z waar).

Kleine kinderen werden voor haar gewaarschuwd. Eens heeft een kind een boodschap voor haar gedaan en daarvoor een paar centen gekregen. Thuis gekomen is het kind ziek geworden. Het hoofdkussen, waarop het sliep, heeft men toen verbrand en daarop heeft Pietertje H. enkele dagen met een doek om het hoofd geloopen, omdat ze brandwonden had.

11. N.N., een oude vrouw uit Zuiderwoude, lag bij een deel harer plaatsgenooten ook onder verdenking van te kun-

1) Zie Boekenoogen t.z.p. No. 121C: ‘Van menschen, die de zwarte kunst verstonden’.

nen kollen. Zij stamde af uit een zeer zenuwachtige familie, had ectropion met traanoogen en is onder mijn behandeling aan een longlijden gestorven. Ik heb nooit iets bizonders aan haar gemerkt, maar kom straks nog op haar terug in verband met andere zaken.

12. Heintje G. te Zuiderwoude kon ook van ‘die rarigheid’. Als er een koe in de sloot zat en ze konden haar er niet uit krijgen, dan riepen ze Hein, en: een, twee, drie! de koe was er uit.

Kees de W. heeft het gehad dat hij met varkens naar Purmerend moest en hij ze maar niet op den wagen kon krijgen. Hij riep Heintje G. en toen die er bij kwam, gingen ze recht staan en had hij ze in een ommezientje allegaar ingeladen.

Ook hebben ze me dikwijls verteld dat Piet L. en zijn broer Jan eens aan 't maaien waren. Ze konden geen grasje afsnijden; de blaadjes streken voor de zein[1] langs. Nou, daar begon me die Piet te vloeken. ‘Dat lapt die Hein G. weer. Wat zou hij daar weer mee voor hebben?’ ‘Laten we naar hem toe gaan’, zei Jan. En dat deden ze toen ook. ‘Zoo, mannen’, zei Hein, kom jelui een kommetje koffie halen? Ik had je al eer verwacht’. ‘Verrek maar’, dachten ze. Nou, ze bleven een poosje praten en op eens zei hij: ‘Gaan nou maar vort, nou zal het wel beter gaan’. En toen hebben ze gemaaid, dat het een lust was. Maar toen heeft Piet L. hem nog erger uitgevloekt, toen hij weer in 't land was[2].

Heintje G. kon ook in een half uur tijds al het gras op hoopen zetten. Je werd er akelig van. Mijn vader heeft het zelf wel gezien.

Eens ging vader op de jacht. Hij moest Hein langs en die wou, dat hij een kop koffie kwam drinken. ‘Nou’, zei vader, ‘dat doe ik niet, want er zit net een koppel ganzen’. ‘Zooals je wil’, zei hij, ‘maar ik ging niet’. Vader ging toch, en tot tweemaal toe ketste zijn geweer. ‘O’, dacht hij, ‘dat is Hein weer’. Hij ging dus terug, dronk een kop koffie en had toen een goede jacht.

1) zeisen.
2) Piet L. was de man van N.N. No. 11.
Zie Boekenoogen t.z. p. 121 C: ‘Van menschen, die de zwarte kunst verstonden’.

13. Herk O. Hem heb ik reeds genoemd, maar wil nog de volgende kunststukken van hem vertellen: Het gebeurde menigmaal, dat de trekschuit naar Hoorn onderweg bleef steken. Bij ondervinding wist men, dat dit door Herk kwam. Zij stuurden dan iemand naar Berkhout - wat meer dan een uur loopen was - om de hulp van Herk te vragen. Voordat de man uit Berkhout vertrok, was de schuit dan al los en ging het zoo hard als het kon, zoodat men het paard haast niet bij kon houden.

Eens moest de schuit door een brug. De jager zette het paard aan, maar het water begon zoo geweldig te stroomen, terwijl er anders nooit stroom was, dat de schuit met paard en al acheruit geduwd werd en tegen een stuk land gegooid. Men besloot naar Herk te gaan, omdat men dien er van verdacht. Die had het land aan den schipper, omdat hij zoo onbeschoft was. Toen hij Herk nu 'beleefd' verzocht hem te helpen, zei deze: 'Nou dat jij mensch bent, zal ik ook mensch wezen; gaan je gang maar.' De stroom hield op en het ging harder dan te voren.

Eens zat mijn zegsman in de trekschuit. De schipper had een nieuwe jaaglijn. En toch: op een gegeven oogenblik brak de lijn. Het touw was wel stuk, maar de uiteinden waren niet ruig; 't was net of het touw met een mes was doorgesneden. Herk was toen in de buurt[1]. (Van een inwoner van Beets (N.H.) te Broek opgeteekend).

14. Willem H. ging eens naar Purmerend. Toen reed hem een boer achterop en Willem vroeg of hij meerijden mocht. Maar de boer gaf geen asem terug[2]. Toen werd Willem kwaad, want die boer was heelemaal leeg en kon hem dus best hebben. 'Ik zal eerder te Purmerend wezen als jij', zei hij; anders niet. Niet lang daarna stond de boer stil; er haperde wat aan den wagen. Nauwelijks was hij weer op rit, of het paard bleef staan. En zoo ging het telkens. Op het laatst kreeg de boer er erg in, dat het door Willem kwam. 'Stap maar op', zei hij toen, 'want aars[3] zou het nog waar worden wat je zei'. 'Ik denk dat het het beste is, zei Willem, en toen ging verder alles goed[4].

1) Zie Boekenoogen t.z.p. No. 121A: 'Van menschen, die de zwarte kunst verstonden'.
2) antwoordde niet.
3) anders.
4) Zie Boekenoogen t.z.p. No. 121 D. en E. en G.

15. De heer V. op de Koog verstond de zwarte kunst. Toen Ds. W. bij hem te eten was (hij was, zooals dat vroeger vaak gebeurde, op de grauwe erwten verzocht) zaten in een minimum van tijd, diens broek, jas- en vestjeszakken vol grauwe erwten.

Een ander maal heeft hij, toen er een gast bij hem was, grauwe erwten in spinnen veranderd. De schotel was vol leven.

Bij denzelfden heer kwam een jood met appelen. ‘Wat kosten ze’, zei hij. ‘In dien mand één cent en dien anderen twee cent’. ‘Een cent en twee cent, twee cent en een cent, een cent twee centen’, zei hij, telkens naar de manden wijzende, net zoolang tot alles door elkaar lag. (Koog a.d. Zaan uit den volksmond opgeteekend[1)].

16. G.H. Over deze kol moet ik wat uitvoeriger zijn. Ik heb haar in de eerste jaren van mijn verblijf te Broek vaak ontmoet en meermalen gesproken, maar nooit onder behandeling gehad. Eens zei ze heel demonstratief tegen mij: ‘jij zult ook niet veel aan mij verdienen’, nadat ik haar schertsend geplaagd had, dat zij altijd maar gezond was. Ik nam van dat gezegde geen notitie, maar enkele weken later werd zij dood aan den Monnikendammer jaagweg gevonden.

Volgens de over haar in omloop zijnde verhalen, was zij reeds als jong meisje zoo bizonder. Als zij, als dienstbode, haar uitgaansdag had, wist zij altijd den volgenden dag te vertellen, wat haar meesteres op dien dag gegeten had. Men kocht dan wel eens iets bizonders en zorgde, dat er geen restjes van overbleven, maar toch wist Griet het. Een Broeker dame voorspelde zij eens, dat haar kind, dat er gezond uit zag, niet oud zou worden. Het stierf toen het twee jaar oud was.

In Purmerend nam ze van een persoon hartelijk afscheid, zoodat iemand de opmerking maakte: ‘'t Is of je hem nooit weer zult zien’. Den zelfden dag is hij bij 't schaatsenrijden verdronken.

Als er een sterfgeval op komst was, kreeg zij het benauwd,

1) Zie Boekenoogen t.z.p. No. 121 F. ‘Van menschen, die de zwarte kunst verstonden’.

vluchtte het huis uit en liep telkens voor het aanstaande sterfhuis heen en weer te draaien[1].

Eens was een schildersknecht aan een dakgoot te verwen. Zij keek al maar naar boven. Een poos later viel de man van den ladder en was morsdood.

Een anderen keer bleef zij, toen het hard stormde, iemand nakijken, die met een schuitje naar Zuiderwoude zeilde. De man is met zijn schuit omgeslagen en verdronken.

Voor het huis van een kraamvrouw liep ze ook eens al maar op en neer te wandelen. Dien zelfden dag heeft die vrouw zich met haar kind in den arm verdronken.

Zij zag lijkstaties aankomen, vermaande ieder om op zij te gaan, maar week zelf geen haar breed uit[2].

Zoo naar haar uiterlijk te oordeelen, hield ik haar voor een zeer zenuwachtig mensch, die prat ging op haar kunst en gaarne daardoor op de omgeving den indruk maakte van iets bizonders te zijn. Zoo beweerde zij altijd, dat als zij 's nachts benauwd was, zij haar geest over het water kon zien zweven.

Een oude, verstandige inwoner van Broek vertelde mij eens omtrent haar het volgende: ‘Zij heeft twee jaar met mij in hetzelfde huis gewoond. U ziet dus, dat ik niet bang voor haar was, of iets van die malligheid geloofde en toch heb ik haar tenslotte de huur moeten opzeggen. We bewoonden namelijk het huis met ons beiden en hadden een gemeenschappelijke buitendeur. Heel vaak kreeg ze het 's nachts benauwd en ging dan naar buiten, het dorp in. Op die tijden vergat ze alles, zelfs om de deur achter zich dicht te trekken en te sluiten. Het gebeurde dus vaak, dat ik 's nachts met een losse buitendeur sliep, wat mij op 't laatst begon te vervelen en waarom ik haar ten slotte de huur heb opgezegd.’

□□□

Overzien we thans nog eens alles, wat ik van kollen heb medegedeeld. Zoowel van degene, die in vroeger tijd geleefd hebben, als van de thans nog levende of eerst sinds pas kor-

1) Om misverstand te voorkomen, stip ik even aan, dat haar prognose lang niet altijd met de mijne overeenstemde en dat zij niet altijd gelijk had.
2) N.B. Behalve het gesprek met haar, heb ik geen van die dingen persoonlijk met haar beleefd, en is alles mij door anderen meegedeeld.

ten tijd overleden kollen. Dan treft ons de groote overeenkomst met wat ons van de heksen uit vroeger eeuwen bekend geworden is uit de protocollen der heksenprocessen. En dat is geen wonder. Beide geven weer wat men op een bepaalden tijd van deze met bovennatuurlijke macht toegeruste wezens geloofde. Maar terwijl dat geloof tijdens de heksenprocessen in zijn volle kracht was, is dat, door den heftigen strijd daartegen aangebonden, al meer en meer verslapt. Geven de protocollen dus een nauwkeurig beeld van wat beklaagden, getuigen en rechters in dien tijd over deze dingen dachten, de thans verstrekte mededeelingen zijn slechts rudimentaire overblijfselen daarvan. De verhalen zijn dus niet zoo scherp omlijnd, soms zelfs heel fragmentarisch, maar toch is hun verwantschap te herkennen.

Waarvan men de heksen van vroeger beschuldigde, daartoe rekent men de kollen van den tegenwoordigen tijd ook nog in staat. Beide staan in verband met en ontvangen hun macht van den duivel. Komt die in de protocollen zeer breedvoerig ter sprake, in de kolverhalen wordt zijn naam òf niet, òf slechts terloops genoemd. Het is, alsof de verhalers bang zijn, zijn naam te noemen. Toch blijkt uit alles, dat hij de leidende persoon is. Bepaalt het eigenlijke kolverhaal zich tot de vermelding van het feit dat de kollen haar geest in een of ander dier kunnen laten overgaan, of dat zij in staat zijn allerlei bovennatuurlijks te verrichten, uit de aanvullende verhalen vernemen we, hoe zij aan die kunst gekomen zijn. De nachtelijke bijeenkomsten, de vrees om Gods naam te noemen, de wijze waarop ze het kollen leerden, laten in dezen geen twijfel over. Geschenken die zij geven, zijn evenmin als die der heksen, dat, wat zij schijnen te zijn, maar veranderen in padden. Ook zij zijn in staat mensch en dier ziek te maken, weer en toekomst te voorspellen, zich ongeloofelijk snel over land of over zee, of door de lucht te verplaatsen.

Ook zij zijn vrijwillig of door list in zijn macht gekomen, ook zij doen vaak hun best daaruit vandaan te komen, of trachten, als dat niet lukt, dit feit voor haar evenmenschen te verbergen.

Van de heksen is reeds meerdere malen aangetoond, dat zich onder haar veel lijderessen aan een of andere psychose bevonden. Ook bij de kollen worden verschijnselen aangetrof-

fen, die aan zielslijden doen denken. Ik noem bijvoorbeeld de bewusteloosheid en den slaaptoestand en hoe dan alle gevoel is opgeheven. Noch door ze met luider stem aan te roepen, noch door ze heen en weer te schudden, noch zelfs door ze naar een andere kamer te dragen, is men in staat ze wakker te maken, of pijn te veroorzaken door ze te slaan. Sommige liggen dan doodstil, terwijl andere gedurende dien tijd aan allerlei aandoeningen ten prooi zijn, ja, bij één (no. 12) worden zelfs kataleptische verschijnselen aangetroffen. En dat daar geen organisch lijden achter schuilt, daarvoor pleiten de korte duur van het proces en het niet achterlaten van organische afwijkingen. Na afloop van het acces gevoelen ze zich weer normaal. Ook emotioneele stoornissen komen bij haar voor. Tegen den tijd, dat iemand van haar kennis zal sterven, hebben zij voortdurend huilbuien. Op een aanval van angst, met zelfmoord als gevolg, wijst misschien het geval van den man, die borreltjes uit de mast tapte (no. V)[1]. Ook hallucinaties ontbreken niet, zoo bij hen die lijkstaties zien aankomen. Hoe duidelijk blijkt dat niet uit hun optreden. De jood uit Hoorn, No. 8, wil op zij gaan, maar kan dit niet door de menschen, die om hem heen staan. Hij verzoekt hen op zij te gaan. Zij doen dat niet, omdat er in werkelijkheid niets te zien is. Nu komt de man in een moeilijken toestand. Zoo aanstonds zal de burrie hem raken en ook dat geeft hij door woord en gebaar te kennen. Eindelijk de catastrophe. De draagstok heeft hem tegen de wang gestooten. Dat doet pijn natuurlijk en luid jammerende met de hand aan het gezicht, vertoont hij wat is voorgevallen.

In een ander verhaal is de kol zelf niet in gevaar, maar ziet hij, dat een ander een ongeluk zal krijgen en hij waarschuwt en dreigt, totdat de man met juk en emmers omvalt. Dat lijkt al heel onwaarschijnlijk, maar is mogelijk, als men bedenkt in welk een geestestoestand iemand zich bevond, als hij met een kol in aanraking kwam en hoe hij dan zeer vatbaar was voor suggestie.

Dit toonen ook de verschillende staaltjes aan, die ik van zwarte of vrije kunst heb ten beste gegeven.

Thans rijst de vraag: ‘wat is er voor positiefs bekend omtrent de psyche van al de kollen, die ik opgenoemd heb?’

1) *Gids* van April, bl. 105.

en dan moet mijn antwoord luiden: ‘zeer weinig’. Slechts twee er van heb ik persoonlijk gekend N.N. (no. 11) en G.H. (no. 16). Van de eerste weet ik alleen, dat zij op hoogen leeftijd aan tremor senilis[1)] leed, van de tweede maakte ik uit al wat ik van haar hoorde op, dat zij een zeer zenuwachtig mensch was.

Van al de andere kollen vernam ik dat het bizondere menschen waren, die door haar zonderlinge gedragingen opvielen; denkt bijv. aan Trijntje P., die rookte en pruimde en zich aan sterken drank te buiten ging. Slechts van één, P.H. (no. 10), staat vast, dat zij krankzinnig is gestorven.

Maar al weet ik van de kollen zelf dus weinig te vertellen, zooveel te meer kan ik verhalen van haar familie. Verscheidene leden daarvan heb ik jaren gekend en meerdere malen onder behandeling gehad en dan kan ik verklaren, dat zij, voor zoover althans de Broeker kollen betreft, zwaar neuropathisch belast waren. Dronkenschap, stotteren of zelfmoord komt onder haar verwanten voor, lijders aan hysterie of epilepsie, idiotie of krankzinnigheid worden er onder aangetroffen. Dit, in verband met haar zonderling gedrag, doet mij vermoeden, dat bij haar ook wel ziekelijke afwijkingen in die richting zullen hebben bestaan.

□□□

Waar *kollen* voorkomen, treft men af en toe ook *bekolden* aan. Ook van hen heb ik er verscheiden persoonlijk gekend. Zij behoorden tot diezelfde families, waren dus ook zwaar erfelijk belast en hadden een zeer labiel zenuwstelsel, dat bij den minsten stoot uit zijn evenwicht raakte.

Zij zijn de lieden, die vol overtuiging aan al die verhalen gelooven, al nemen ze vaak de allures aan, van dat niet te doen. Zij zijn het, die de jeugd al vroeg op het gevaar van heksen en spoken e.d. wijzen en aan zeer jonge kinderen, liefst in schemerdonker, meedeelen, wat hun zelf of anderen is overkomen en hun aantoonen hoe gevaarlijk katten en honden, ratten of muizen zijn, vooral als men ze bij nacht en ontijden aantreft. Zij zijn het, die bij een ernstige zieke het eerst aan kollerij denken en de afgetobde familieleden wijzen op schaduwen, die te

1) beven van hoofd, handen, enz. door ouderdom.

zien zijn, of geluiden, die gehoord worden in den buurt van den lijder. Zij zijn het, die zelf bij het minste of geringste verdachte geluid geen voet buiten de deur durven zetten en 's nachts zoo diep mogelijk onder de dekens kruipen, zonder hoorbaar te durven ademhalen. Zij vergiftigen het kindergemoed voor hun leven, als niet door omgang met anderen, of door een goede opvoeding, een tegenwicht wordt aangebracht. Zij grijpen de oogenblikken aan, waarop bij iemand z.g. het bewustzijn vernauwd is, d.i. bijv. in tijden van ramp en tegenspoed, als de geest dus vatbaar is voor psychische infectie, om hun griezlige verhalen aan den man te brengen, en vinden dan maar al te vaak een gunstig gehoor. Zij zijn het, die hun stempel drukken op de mentaliteit der bevolking, een mentaliteit, die in moeilijke levensomstandigheden, voor ieder waarneembaar, tot uiting komt.

Zij zijn de echte kenners der kolverhalen en zij zorgen dat die voor het nageslacht bewaard worden, hoe ernstige pogingen worden aangewend om het heksengeloof uit te roeien. Door hun toedoen wordt een lichtgeloovig geslacht gekweekt, vatbaarder dan een ander, onder gelijke omstandigheden, voor psychische infectie. Voorbeelden daarvan zijn er te over. Ik wil slechts enkele noemen:

1. Een vriend van mij, gep. It. kol. van het N.I. leger, in Broek geboren en opgevoed, was bij mij te logeeren. We kregen een gesprek over vroegere Broeker toestanden. Op eens zei hij tegen mij: ‘Gisteren schoot ik nog in een lach. Toen ik in het Zuideinde liep, omstreeks het vallen van den avond, keek ik op eens verschrikt om mij heen. Plotseling schoot mij te binnen, dat daar vroeger P.H. (no. 10) woonde, voor wier tooverkunsten wij altijd bang gemaakt waren en dat wij altijd gewoon waren, daar niet voorbij te gaan, vóór wij ons overtuigd hadden, dat het terrein veilig was.’

2. Ik heb verscheiden oude menschen gekend en voor eenige jaren nog een ouden heer van 90 jaren, die gedurende den tijd, dat een lijk in de buurt boven aarde stond, zich niet buitenshuis durfden wagen; ze vreesden namelijk dat de schim van de doode hen zou zien en verkraaien (d.w.z. verklappen) en het dan spoedig hun beurt zou zijn om te sterven.

Bleven ze in huis, dan hadden ze kans nog een poos vergeten te worden. (Dit geloof was in mijn jeugd aan de Zaan ook zeer verbreid).

3. Voor een jaar of wat werd ik bij een ouden man van 79 jaar en 11 maanden gehaald. Hoewel hij lichamelijk gezond was, riep men mijn hulp in, omdat hij zoo gedeprimeerd was, niet at, slecht sliep enz. Bij navraag bleek dat hij in zijn jongelingsjaren bij een waarzegster was geweest, die hem voorspeld had, dat hij 80 jaar zou worden. Dat had hij heel genoegelijk gevonden, maar nu de termijn bijna verstreken was, gevoelde hij zich zeer onbehagelijk. Alle redeneeringen er tegen hielpen geen steek. Eerst toen de fatale datum voorbij was en hij niet gestorven was, knapte hij langzamerhand op en heeft nog enkele jaren geleefd.

4. Een aardig voorbeeld is nog het volgende. Toen N.N. (no. 11) gestorven was heeft men lang moeten zoeken, vóór men personen vond, die bereid waren het lijk af te leggen. Na afloop vroeg men aan haar, die zoo stoutmoedig geweest waren, of het niet moeilijk gegaan was. Men vreesde namenlijk dat het lijk bij de behandeling uit elkaar zou vallen, daar N.N. zóóveel gekold had, ‘dat zij zich bepaald stukkend gekold had.’ Een poos later kwam het huisje, dat zij bewoond had, te koop. Geen liefhebbers deden zich op; tot eindelijk iemand, minder ‘aantrekkelijk’ dan de anderen, het voor een prijsje heeft overgenomen.

5. Zoo als bekend is, vindt men in het hoofdkussen van iemand, die bekold is, van alles (rozen, kransen enz.). Meermalen is mij door personen, die daar bij geweest waren, stellig verzekerd, dat zij het zelf gezien hadden en zij drukten hun bewondering daarover uit en huiverden nog, als zij er aan dachten. Ten slotte vond ik een vrouw, die minder onder den indruk kwam, als zij bij zoo iets tegenwoordig was (zij had het lijk van N.N. (no. 11) ook helpen afleggen) en die zei: ‘nou ja, het is waar, je kunt er van alles uitmaken, net als dat je lang naar de wolken kijkt, hoe langer je er naar kijkt, hoe meer vreemde figuren en beesten en menschen zie je’. En zóó is het. Het meerendeel der omstanders, in gespannen

verwachting van de dingen, die komen zullen, ziet bij zoo'n gelegenheid dat, wat de vóórman zegt, dat hij ziet.

6. N.N. diende bij een boer. Toen hij op een Zondagavond thuis kwam, zag hij een witte gedaante, die jammerlijk zat te huilen. Hij waarschuwde den boer. Deze ging met zijn vrouw en zoon mee kijken, maar ze zagen noch hoorden iets. Toen ging N.N. weer alleen er heen en deed dezelfde waarnemingen. De boer en zijn zoon gingen toen op zijn verzoek nog eens mee. 'En ja, toen zagen ze het ook!' De vrouw ging den tweeden keer niet mee. Den volgenden dag moest N.N. plotseling om den dokter, omdat de vrouw besloten koliek had, waaraan ze in korten tijd is overleden.

'Dat verklaart', zegt N.N. 'waarom wij niets hoorden of zagen, toen zij meegegaan was.'

M.i. zijn de gevallen 5 en 6 bewijzen van psychische infectie. In het laatste geval zagen de boer en zijn zoon niets, toen ze plotseling medegingen om naar het vreemde schouwspel te kijken, maar zagen den tweeden keer wel wat, toen ze door het overtuigend optreden van N.N. en het in herinnering roepen van de beteekenis van dergelijke zaken, onder der indruk gekomen waren.

Hoe men bij een gewoon ongeval, post hoc, nog naar sets bovennatuurlijks zoekt, bewijst het volgende:

7. 'U weet wel, dat ik voor enkele jaren van de mestkar gevallen ben en dat U mij toen nog behandeld hebt, omdat ik mijn heup bezeerd had? Nou, toen had er al een dag of wat een kikker, of wat wij dachten dat een kikker was, onder den grond zitten laren[1]. Als we op den grond stampten hield het even op, maar kort daarop begon het weer. Nou 's ochtends, toen het ongeluk gebeurde, het was donker, want het was nog vroeg, kwam er een vogel bij mijn vrouw de deur in vliegen. Een leven, dat die maakte, dat is niet te zeggen! Mijn vrouw hem achterna met de beddeplank, maar ze kon hem niet krijgen. Eindelijk heeft ze hem echter toch zeker geraakt, want toen was hij op eens weg en ze heeft niet gezien, waarheen hij gevlogen of gestoven is. Nou veronderstellen wij,

1) Kwaken.

dat dat de zwarte kunst geweest is. Het laren is het begin geweest en toen het vogeltje klaar was, is het ongeluk gebeurd. Wat een narigheid toch, dat die vogels altijd komen, als het nog donker is. Nou, ik wou dan toch weten, wie ons dat lapte, vooral omdat mijn vrouw er op aanstond en die er ook zoo naar van was. We zijn toen naar de waarzegster gegaan met ons beide. Maar dat was dom. Ze vertelde wel dadelijk dat er een vogel bij ons in huis geweest was, maar toen we vroegen: "*wie* dat geweest was", wou ze dat niet zeggen. Zulke lui zijn zoo secuur, zoo iets zeggen ze nooit, als je met zijn tweeën bent.'

Voor auto-suggestie pleiten de volgende verhalen:

8. 'Ik geloof niet aan die fabeltjes', zei een oude Zuiderwouder, van wien ik verscheidene folkloristische merkwaardigheden heb vernomen, 'maar *dat* is me toch zelf overkomen en wel een keer of zeven achter elkaar. Ik lag te slapen en werd wakker, doordat het net was of er iets op me zat. Ik was doodsbenauwd en het zweet droop van mijn lichaam af Duidelijk voelde ik toen, dat er iets van onderen af, van mijn beenen naar mijn keel toe ging. Omdat ik niet bangelijk ben uitgevallen, besloot ik toe te grijpen en voelde nu duidelijk dat ik een kat tusschen mijn vingers had. Maar raar! het versmolt al meer en meer, zoodat ik op het laatst niets meer over had. Toen voelde ik het weer naar beneden gaan, naar mijn beenen toe en toen hoorde ik een sprong en toen was het over. Maar toen was ik wel bang!!, zoodat ik dacht, ik zal de dekens maar over me halen. En wat zag ik? De dekens lagen aan het voeteneind netjes opgerold. Nou heb ik nog vergeten te zeggen dat, toen het beest op mijn keel zat, het hel licht in de kamer was, al hoewel er geen licht brandde. Ze spreken dan wel ers van de nachtmerrie, maar daar geloof ik niet an, maar ik denk toch, dat het zukslag[1)] geweest is.'

9. Die zelfde man vertelde mij, hoe men te weten is gekomen, dat N.N. (no. 11) een kol was: 'Toen ze alle nachten op de paarden van C.H. reed, die op de nu gesloopte oude boerenplaats gewoond heeft, gingen wij op een goeden keer

1) zoo iets.

onder het weivat zitten met een kaars bij ons. Toen we hoorden, dat de kol goed aan den gang was, gaven we een trap tegen het weivat; toen was het in eens licht en was ze betrapt. Doe je dat niet gauw en strijk je bijvoorbeeld eerst een lucifer af, dan is ze weg voor je haar gezien hebt. En wat zagen we: *een gedaante als van N.N. en toch weer niet als N.N.*[1)], zooals ze in haar gewonen doen was. Omdat ze betrapt was, kon ze niet van het paard afkomen, waarop ze zat te rijden en vroeg ze ons, om het licht weg te halen. Op 't laatst lieten we ons vermurwen, maar dan moest ze ons beloven, *net zóó weg te gaan*, als ze gekomen was. Dat deed ze en toen bliezen we het licht uit en zagen in den schemer net nog, dat ze zich in een rot veranderde en door het iergat[2)] weg ging. Zoo zijn we het te weten gekomen'.

Eens heeft hij dezelfde N.N. met een boerenhoedje[3)] op in een stoof zien zitten: 'Nou ja, niet precies zoo als ze was, maar het had er toch allemachtig veel van'.

10. Een geval van auto-suggestie met gehoors-hallucinatie vernam ik van collega Parree. De op bladz. 100 der vorige en op bladz. 279 van deze aflevering (onder no. 7) aangehaalde persoon vertelde hem, dat hij 's nachts een waarschuwing had ontvangen om geen medicijnen meer te gebruiken. Aangezien ik den man kende, verzocht ik hem eens een nader onderzoek in te stellen, wat het volgende resultaat had: 'Hij voelde 's nachts een beest kleiner dan een kat, maar grooter dan een muis, langs de zijde van zijn lichaam, van de knie tot de heup gaan. Toen keerde het terug. Hij was daar doodsbenauwd voor. Een poos later kwam het weer, doch toen besloot hij toe te pakken, maar greep mis. En toen hoorde hij heel duidelijk: 'Gebruik geen medicijnen want voor je..... lijden helpt dat toch niet.'

Massale suggesties komen uit den aard der zaak niet zoo vaak voor, maar toch hoorde ik ook daarvan een paar aardige staaltjes:

11. Een inwoner van Broek in Waterland diende voor

1) Typische beschrijving van een phantoom m.i.
2) Iergat is het gat, waardoor de urine der koeien uit den stal wegvloeit.
3) Een strooien hoed, door de boerinnen in Noord-Holland gedragen.

meer dan dertig jaar op Edam. Voor zijn patroon, een bakker, moest hij dagelijks het brood uitventen te Volendam. Eens had hij zich verlaat, zoodat het al donker was, toen hij daar aankwam. Hij haalde ergens een deur open, doch trok die weer dicht, nadat hij zich overtuigd had dat er niemand thuis was. Toen hij verder wilde gaan, werd hij teruggeroepen door de vrouw des huizes, die hem tevens vroeg, waarom hij wilde doorgaan, zonder brood af te geven. 'Dat komt', antwoordde hij gekscherend, 'omdat ik je hoofd niet zag'.

Dit antwoord had ernstige gevolgen, want als kollen iemand zonder hoofd zien zitten is dat een teeken, dat die persoon gauw sterven zal. De vrouw schrok dan ook hevig, vertelde ieder wat haar overkomen was en dat de bakkersknecht uit Edam een kol was. De vrouw zond haar man, die op zee was, bericht, dat ze gauw sterven ging en het heele dorp was in rep en roer over die gebeurtenis. De volgende dagen werd de bakker met wantrouwen begroet, ja enkelen namen een beslist vijandige houding tegen hem aan. De toen daar staande R.K. geestelijke heeft groote moeite gehad om de vrouw te overtuigen, dat haar meening op een misverstand berustte en de bevolking te kalmeeren en haar de overtuiging bij te brengen, dat de bakkersknecht maar een gewoon mensch was. Hij is toen in zijn dienst kunnen blijven, maar werd nog lang met wantrouwen aangekeken[1)].

12. Jaren geleden zag iemand te Zuiderwoude op een donkeren avond een witte gedaante op het kerkhof. Dat vertrouwde hij niet. Hij riep dus zijn buren en deze riepen op hun beurt weder andere kennissen, zoodat men ten slotte in grooten getale bij het kerkhof samen kwam; want er op te gaan durfde niemand, daar men duidelijk iets wits zag en dat natuurlijk hoogst verdacht was. Ten einde raad besloot men den ouden S. te roepen. Eén van diens voorvaderen was Schout geweest en had aan zijn nazaat een oude sabel, als erfenis, achtergelaten. Daarmee gewapend stelde S. zich aan het hoofd van den stoet, bleef bij de poort van het kerkhof staan en riep toen: 'zijt gij Godes, kom dan nader, maar zijt

1) Uit den mond van den man, die het ondervonden had toen hij een jongen was, opgeteekend.

gij des duivels, zoo ga heen'. De witte gedaante was blijkbaar niet zuiver op de graat, sprong over de sloot en verdween. Opgelucht en dankbaar gestemd jegens den redder in den nood, trok men huiswaarts.

Den volgenden dag liep over de sloot bij het kerkhof een geit te grazen. De angst en de vrees van den eersten waarnemer hadden hem de geit voor een of andere geest doen aanzien en binnen korten tijd had zich deze illusie ook aan de anderen opgedrongen.

□□□

Doorgaans komen in dergelijke gevallen de gemoederen betrekkelijk spoedig tot rust; maar dat is niet het geval, als het een pathologisch aangelegd persoon is die iets dergelijks ondervindt. Komt die bijvoorbeeld, 's avonds laat op een donkeren weg, terwijl hij geheel alleen is, plotseling een kat tegen, dan zal hem dat geweldig doen schrikken! Is niet het ontmoeten van een kat onder dergelijke omstandigheden ten hoogste verdacht? En wordt dit nog niet veel erger als er toevallig meer zijn en hij ze aantreft op een kruisweg? Wat kan hij er tegen doen? Niets. Ze naderen durft hij niet. Ze gooien met een steen of zakmes is gevaarlijk. In zijn zenuwachtigen toestand gooit hij vast mis en dan vangt de tegenpartij dat op en kaatst het terug. En *zij* treffen zeker! Een ernstige verwonding, de dood zelfs, kan er het gevolg van zijn. Doch ook zonder dat, wie weet welke onheilen hem boven het hoofd hangen? Zijn die katten geen kollen, op weg naar haar samenkomsten met den duivel, en wordt hij in de toekomst misschien het slachtoffer van haar wraak, omdat hij ze op haar verboden gangen heeft durven nagaan? Geen wonder dus, dat zoo'n eenvoudig voorval op dit, geestelijk voorbeschikt, individu als psychisch insult werkt. Direct, of na korteren of langeren tijd, krijgt hij een emotie, begint te hallucineeren en het zich daarbij ontwikkelend delier heeft betrekking op de ontmoeting met de kat. Al wat hij zich van kollen herinnert, wordt te berde gebracht. Nu eens als geregeld verhaal, dan in brokstukken, wordt door hem meegedeeld, wat hem, bewust of onbewust, van kollen bekend is. Wie niet van de situatie op de hoogte is, houdt dat voor onzin, maar de deskundige buren en familieleden weten

wel beter. Zij hebben aan een half woord genoeg. Dat halve woord is voor hen voldoende om te begrijpen, dat er iets heel ernstigs met hem gebeurd is. En daarom wil men er meer van weten en begint men te vragen, suggestief te vragen en komt zoo zoetjes aan tot de overtuiging, dat de persoon in kwestie verdachte relaties heeft. En men vraagt nog meer en suggereert nog meer en voor den verdachte krijgt die onschuldige ontmoeting al grooter en grooter beteekenis. Het publiek begint hem te schuwen, hem voor een kol te houden en hem als zoodanig te behandelen, en na korteren of langeren tijd begint hij zelf tot de meening over te hellen, dat hij er een is.

Zoo stel ik mij voor dat het verloop *kan* zijn; zoo stel ik mij voor dat het verloop *vaak* is, in streken, waar dergelijke verhalen inheemsch zijn.

En nu waarschuwt men de kinderen voor hem, ze mogen hem niet bezoeken, geen dienst bewijzen, geen geschenken van hem aannemen. Maar...een kind is vaak ongehoorzaam en het ongeluk treft, dat het de kol juist ontmoet als hij hallucineert en door woorden en gebaren duidelijk te kennen geeft, wat er bij hem omgaat. De kleine toehoorder of toeschouwer is een dankbaar object. Thuis gekomen, geeft hij woordelijk weer wat hij gehoord heeft, bootst heel natuurlijk na wat hij gezien heeft. Verstandige ouders zouden daar liefst zoo weinig mogelijk notitie van nemen en zijn aandacht trachten af te leiden. Niet alzoo de bij- en lichtgeloovige vader en moeder. Bij hen staat vast dat haar kind, òf bekold is òf kollen geleerd heeft, en ze moeten te weten zien te komen wie dat gedaan heeft. Blijkt dat voldoende uit de antwoorden, dan trekt men er zoo gauw mogelijk heen en de kol wordt gedwongen haar werk ongedaan te maken. Kan men echter niet te weten komen wie de schuldige is, dan worden allerlei sympathetische middelen aangewend[1)] en daardoor het werk van den kwaadstichter te niet gedaan.

En dan komen de ouders tot rust en daardoor natuurlijk het kind, want als dat er maar niet telkens weer aan herinnerd wordt, vergeet dat doorgaans spoedig wat er gebeurd is. En op die manier heeft de onzinnigste kuur dan toch nog heilzame gevolgen.

1) Zie bl. 101 der vorige aflevering.

Hiermee zal ik eindigen. Ik ben mij bewust dat er nog veel meer van dien aard onder het volk te vinden is, als men er maar naar zoekt. Ik hoop echter, dat, wat ik vond, voldoende is om den grooten invloed van het geesten- en heksengeloof op de mentaliteit der bevolking aan te toonen, en hoe, omgekeerd, die mentaliteit er toe bijdraagt, dat dit geloof zoo hardnekkig blijft voortbestaan.

Broek in Waterland, 18 Januari '22.

C. BAKKER, *arts*.

Arthur Rimbaud.

I
Rimbaud en Verlaine.
(Vervolg).

Vóor we nu nagaan in hoeverre Verlaine en Rimbaud elkanders werk hebben beïnvloed, moet eerst een pijnlike kwestie worden besproken en tot droeve duidelikheid worden gebracht.

Het is van notoire bekendheid, en hijzelf was er de man niet naar om zijn schanden te verbergen, dat Verlaine homo-sexueel was. Verlaine, de begenadigde onder de dichters, was als mens iemand voor wie het plat-Hollandse 'liederlik' het meest passend epitheton is. Wat Rimbaud betreft, hij is een trotse natuur, een van degenen die met een hoonlach de grootste verleiding kunnen weerstand bieden, die door hun ontzaggelike wil in staat zijn door de verst doorgevoerde askese; maar tevens is hij jong mens met hoogst gevaarlike principes en, in zijn drang naar het ongekende, vastbesloten om de algehele omkering der zinnen, waarvan hij spreekt in zijn *Théorie du Voyant*, tot stand te brengen.

Twee jaren lang leven deze man en deze knaap in elkaars onmiddellike nabijheid, ònderduikend in het gewemel van wereldsteden. Om dat leven te kunnen leiden, verlaat Verlaine zijn vrouw, aan wie hij verknocht is met heel zijn zinnen-

leven *(Odes à Elle)* en riskeert hij een scheiding, die hij in heel zijn later leven zal dragen als een rouw *(Mémoires d'un Veuf)*. Na een aantal heftige scènes verlaat de knaap degeen op wiens kosten hij leeft en, om hem tot voortzetting van hun 'vie à deux' te bewegen, maakt deze gebruik van een vuurwapen.

Dat deze situatie stof te over gaf voor eindeloos gepraat in de kringen die de beide dichters hadden verlaten, spreekt vanzelf. Verlaine, naïef-pervers als hij was, heeft in de eerste maanden van zijn 'vriendschap' toespelingen op een zondige verhouding tot Rimbaud wel eens als een kompliment aanvaard, zoals hij het scheldwoord *décadent* later zal oprapen om er zijn kunstrichting mee te tooien. Alleen naderhand, toen zijn schoonvader in de relaties der beide mannen een geldige reden tot echtscheiding meende te moeten vinden. heeft Verlaine met kracht en klem geprotesteerd en, onnozel genoeg, op een lichamelik onderzoek aangedrongen.

Ook Rimbaud heeft geprotesteerd of, beter gezegd, 't beneden zich geacht te protesteren. In het getuigenverhoor van het meergenoemde proces, antwoordt hij op een vraag of de vrouw van Verlaine dezen niet een verwijt maakt van hun intieme verhouding, het volgende: 'Oui, elle nous accuse même de relations immorales. Mais je ne veux pas me donner la peine de démentir de pareilles calomnies'[1)].

Ondanks deze protesten zal niemand beweren, dat de beide mannen de schijn niet ontzettend tegen zich hadden.

Maar een andere vraag is: Zijn er wezenlike bewijzen?

Een van Verlaines gedichten, *Laeti et errabundi,* waarin hij zijn zwerversleven met Rimbaud bezingt, mag gelden als een getuigenis à charge. Maar het is opgenomen in *Parallèlement,* de bundel waarin Verlaine in een vlaag van perversiteit de grootste schande van een dekadente beschaving verheerlikt. Is dan misschien het geïnkrimineerde gedicht prostraat van een verrotte verbeelding? Verlaine stelde er een eer in, aangezien te worden voor iemand belast met vele ondeugden. Van hem geldt in 't bizonder, wat wel eens van de Fransen in 't algemeen gezegd wordt, dat zij eerder *la vantardise* dan *l'hypocrisie de leurs vices* hebben.

1) Berrichon, *Le Poète*, p. 306.

Heel handig plaatst Rimbaud's biograaf tegenover dit kompromitterende gedicht *Crimen Amoris,* een ander gedicht van Verlaine, waarin aan de hoofdpersoon, die volgens Berrichon en anderen Rimbaud voorstelt, een voorname en nobele rol wordt toegekend. Indien deze opvatting juist is, dan wordt daarmee alleen bevestigd, dat Verlaine zijn jonge vriend zeer hoog stelde en dat weten wij ook uit andere bronnen. Ook als Rimbaud eigenwillig en ruw alle gemeenschap met Verlaine verbreekt, blijft deze in onafgebroken veneratie houden niet alleen zijn genie, maar ook zijn karakter[1)].

Marcel Coulon legt een passage uit *Une Saison en Enfer* in zeer stoffelike zin uit[2)]: in *Vierge Folle* geeft Rimbaud een analyse van zichzelf in de vorm van de overdenkingen van een der dwaze maagden, die haar bruidegom heeft gevonden in een helse geest. Velen menen dat de dichter daarin spreekt over zijn samenzijn met Verlaine. *Vierge Folle* maakt bij herhaalde lezing echter op mij een zo hoog geestelike indruk en is in mijn oog zulk een loutere zelfontleding, zoals heel *Une Saison en Enfer,* dat het mij ongerijmd voorkomt daarin te zoeken werkelike *gebeurtenissen* uit Rimbaud's leven te Parijs, laat staan er in te zien de weergave van enige schandelikheid.

Helaas, er is een onwedersprekelik bewijs voor de schande der beide dichters. Onlangs kwam mij in handen een bundeltje gedichten van Verlaine, dat de Spaanse titel draagt van *Hombres* (= Mannen). Het is pornografie van de ergste soort. Alleen de bijvoeging ‘imprimé sous le manteau’, ‘ne se vend nulle part’ en ‘Elle ne peut être mise dans le commerce’, zegt reeds genoeg; overigens is het keurig gedrukt en draagt het eksemplaar voor ‘numéro de tirage’ het getal 264.

Het laatste gedicht uit dit boekje is een sonnet, waarvan de titel zelfs niet genoemd kan worden. Naast de beide quatrains staat met grote letters ‘Paul Verlaine invenit’, naast de beide terzetten ‘Arthur Rimbaud fecit’.

Laat ons mogen volstaan met te zeggen, dat dit sonnet de laatste twijfel ontneemt aan hen die zouden willen geloven

1) Men zie daarover: *Les Poètes maudits* en *Les Hommes d'aujour d'hui* (OEuvres complètes de Verlaine, IV & V).

2) In de *Mercure de France*, 1er août, 1918.

aan een louter litteraire vriendschap tussen Verlaine en Rimbaud. Het is een feit, dat de vereerders van Rimbaud met droefheid en spijt hebben te aanvaarden. Wel mag men zijn jeugd als verontschuldiging laten gelden, en zijn later leven pleit zeer te zijnen gunste. Het zou mij niet verwonderen of de walging die hem naar keel steeg, toen hij tot bezinning kwam, is een van de faktoren geweest die in 't spel waren bij de duistere daad van zijn breuk met de litteratuur.

□ □ □

De invloed, die Rimbaud en Verlaine op elkanders dichtwerk hebben gehad, is veel geringer dan men in abstracto van een ontmoeting van zulke geesten verwachten zou.

De invloed van Verlaine op Rimbaud is gelijk nul en, gegeven de beide karakters, verwondert dat niemand. Alleen zou men kunnen beweren dat Rimbaud zich, onder de bescherming van zijn oudere vriend, iets langer met de dichtkunst heeft bezig gehouden dan anders het geval zou geweest zijn, en dat de beide belangrijkste werken, waarvan wij gesproken hebben, zonder deze misschien ongeschreven zouden gebleven zijn. Van enige inwerking van Verlaine's genie of dichtkunst op die van Rimbaud is niet in het minst sprake.

Omgekeerd is de werking ook niet buitengewoon. Arthur Symons gaat veel te ver, wanneer hij beweert dat Rimbaud, nadat hij had geholpen Verlaine tot een groot dichter te maken, gaan kon. ‘In literature he (Rimbaud) had his future; but his future was Verlaine’[1]. Ja, ongetwijfeld, na het vagabonderen met Rimbaud is Verlaine geklommen tot berghoogten, maar is dat niet veel meer het gevolg van het rijper worden van zijn talent en nog veel meer het uitvloeisel van de gedwongen askese en de ontmoetingen met de aalmoezenier in de gevangenis te Mons? 't Is waar, zonder Rimbaud geen moordaanslag, zonder moordaanslag geen gevangenschap, zonder gevangenschap geen *Sagesse*, zonder Rimbaud wellicht geen echtscheiding, zonder echtscheiding geen *Mémoires d'un Veuf,* geen *Crimen Amoris*. Maar in litteratuur is men gewoon onder invloed wat anders te verstaan dan de aaneenschakeling der schalmen van onze bestemming. De artistieke invloed is als het gouden stuifmeel,

1) *The Symbolist Movement in Literature* (2d ed., New-York), p. 294

dat de lentebomen uitzenden en dat op de gretige stempeltjes der bloesems wordt tot een vruchtbaarmakend princiep.

Wie Verlaine leest in zijn bundels, zoals die elkander opvolgen, vindt een gestadige evolutie, die door niets onderbroken wordt, ook niet door de periode, waarin Rimbaud beslag legt op hem. De eigenaardige herfst-atmosfeer van het Verlainiaanse *chanson grise* omzweeft reeds onderscheidene der *Poèmes Saturniens,* evenals zo menig instantanéetje uit *la Bonne Chanson*.

Toen hij Rimbaud ontmoette had hij zich reeds geheel los gemaakt van het marmeren vers van de *Parnasse*. De tijd dat hij neerschreef:

> A nous, qui ciselons les mots comme des coupes
> Et qui faisons des vers émus très froidement.
>
> Est-elle en marbre, ou non, la Vénus de Milo?[1)]

die tijd lag toen al ver achter hem.

Zijn *Art poétique* (1874) is eerder een formulering van een sinds lang gevolgde manier dan een manifest dat nieuwe procédés aankondigt, en wijst bovendien in vorm en inhoud zeer sterk op de invloed van Shakespeare, die hij in de gevangenis te Mons in zijn geheel gelezen heeft en die hem in de *Twelfth night* vooral leerde dat poëzie muziek is.

Men heeft beweerd, dat Verlaine onder Rimbaud's invloed gekomen is tot een grotere onafhankelikheid ten aanzien der strenge regels van prosodie en metriek. Wij ontkennen de mogelikheid daarvan niet, maar toch blijft het een feit, dat Rimbaud de geweldige smeder is van het ongebreidelde vers[2)], dat hij in zijne *Illuminations* staat òf aan de zelfkant der litteratuur òf helemaal ‘outside literature’, en geëindigd is met alleen proza te schrijven.

Verlaine daarentegen, schoon een bizondere voorkeur hebbend voor het assimmetriese vers van zeven, negen, elf of dertien syllaben, heeft zich nooit daadwerkelik met het *verslibrisme* ingelaten. Voor het vers van elf syllabes krijgt hij smaak, na kennis gemaakt te hebben met het dichtwerk van Madame Desbordes-Valmore, die hij weer op aanraden van

1) *OEuvres complètes*, I, p. 78.
2) Men weet, dat Georges Rodenbach hem officieel heeft gepromoveerd tot ‘inventeur du vers libre’. (Le Figaro, 12 août 1898).

Rimbaud leest. Later zal Verlaine zich spottend en minachtend uitlaten over de te grote vrijheid die de dichters onder zijn tijdgenoten zich permitteren. In de bekende *Enquête* van Huret zegt hij: ‘A présent on fait des vers à mille pattes. Ça n'est plus des vers, c'est de la prose, quelquefois ce n'est même que du charabia. Et surtout, ça n'est pas français, non, ça n'est pas français...’[1].

Wat Verlaine wèl zal blijven dragen als een kenmerk na zijn omgang met Rimbaud, dat is zijn meerdere verering, voor wie hij noemt ‘les poètes maudits’, dichters in wie het genie is een noodlottige gave, die hen plaatst buiten de samenleving.

Ofschoon het lot van Rimbaud dus telkens, gedurende twee jaren, grijpt in dat van Verlaine, ofschoon het van allen bekende

> ... Il pleure dans mon coeur ...

tot motto draagt een nog niet hervonden vers van de geniale zwerver, ofschoon Verlaine deze een plaats der ere geeft in zijn werk, is, van wat men gewoon is onder invloed te verstaan, weinig te bespeuren.

Het dualisme, dat een ieder frappeert die Verlaine bestudeert, komt zo heel eigenaardig aan het licht in zijn relaties met Rimbaud. Hij, de meest willoze der mensen, een gemakkelike prooi van alle soort van kwaad, ondergaat moreel in zeer sterke mate de invloed van de zoveel jongere dan hij. De dichter bij de gratie Gods, die Verlaine is, wordt door het kontakt met de dichter Rimbaud ongetwijfeld ontroerd tot in het diepst van zijn wezen, maar van een zich verliezen is geen sprake.

De dichter Verlaine gaat zijn eigen weg, die - altans tot *Jadis et Naguère* - een opwaartse is. Als dichter is deze stuur- en richtingloze natuur een ‘solitaire’, een ‘Einspänner’ méer dan iemand anders.

II.
Rimbaud's zwijgen.

De mens is zozeer egoïsties, dat het zijn hoogste verbazing wekt, wanneer iemand op een gebaande weg tredend, die naar roem en heerlikheid voert, plotseling het doornig kreupelhout

1) Ik laat hier een dikke vloek weg.

ingaat en zich in de dichtheid van een onbekend woud verliest. Daarna, wanneer het verbazingwekkende een voldongen feit voor ons geworden is, openbaart zich de behoefte om te weten. In onze rationele wereld oefent het onverklaarde een grote attraktie uit. Op onbekende geluiden gaan we af als ontdekkers en onze placiditeit keert niet weder, dan nadat we ze hebben ondergebracht in een der vakjes waarin we het universum hebben ingedeeld. De dingen ‘thuis brengen’, ‘het onze ervan willen hebben’, ‘erachter willen komen’, dergelijke uitdrukkingen tonen voldoende, hoezeer wij hechten aan orde in ons geestelik bezit.

Het leven van Rimbaud in zijn geheel, maar vooral zijn *trahison,* zijn verraad, gepleegd aan zichzelf en zijn genie, zijn daad van ‘littératuricide’, hebben in hoge mate de aantrekkingskracht van het geheimzinnige en een ieder, die hem bestudeert, voelt iets in zich komen van de heilige onrust van Columbus, toen hij aan het Portugese strand de onbekende vruchten van het verre westen zag aanspoelen.

Velen die werk hebben gemaakt van Arthur Rimbaud, hebben gepoogd een oplossing te geven voor zijn probleem en wij stellen ons voor, de verschillende hypothesen die men aanvaard heeft, te behandelen.

Maar vooraf dienen wij nog aan te tonen, dat Rimbaud's koersverandering is geweest een breken met de kunst in de meest volstrekte zin.

Nadat Rimbaud zijn eigen werk aan het vuur had prijsgegeven, legde hij zich met grote ijver toe op het leren van Duits en Russies. In Stuttgart blijkt hij alleen te zijn ter wille van de taal. De brieven, die hij vandaar uit richtte tot Ernest Delahaye, reppen met geen enkel woord meer van litteratuur, maar hij informeert er zeer naarstiglik in naar de eisen van het ‘baccalauréat-ès-sciences’ (zo iets als ons Staatseksamen B) en vaart zeer ouderwets uit over degenen die hem in dienst genomen hebben (Wagner verdammt in Ewigkeit!)[1]. Bij de enkele bezoeken die hij in Stuttgart krijgt van de een of andere oude kennis, wil hij van kunst niet meer horen. Als ze hem vragen hoe hij er zelf tegenoverstaat, geeft hij eenvoudig ten antwoord: ‘je ne m'occupe

1) *Nouvelle Revue française*, 1er juillet 1914, p. 54.

plus de ça', of 'c'est passé'. 'La littérature?... absurde, ridicule, dégoûtant!'. In Charleville teruggekeerd, maakt de geest van het zaken doen, de begeerte om rijk te worden, zich van hem meester en manifesteert zich tegelijk met een vernieuwde begeerte tot zwerven. Driemaal begeeft hij zich naar de grootste handelsstad van Europa's vaste land, waar hij ten slotte zijn eerste serieuze betrekking krijgt. Na een paar jaren op Kreta en op Cyprus doorgebracht te hebben, komt hij op een handelshuis in Aden terecht. Van uit Aden, Harar, Tadjourah, Kaïro schrijft hij naar huis[1]. Het is onmogelik zich een meer prozaïese, droge, of als men wil, zakelike korrespondentie in te denken dan deze. 'Le plus insolent prosaïsme' noemt Jacques Rivière ze. Een enkele maal geeft hij uiting aan de moeheid die hem bevangt, maar meestal is het thema: Daar ga ik heen, want daar is *à faire,* daar niet, want *il n' y a pas à faire;* ik wou dat ik wat meer verdiende; als ik nu zo en zoveel had overgespaard, kon ik naar Europa terugkeeren en zou ik een vrouw kunnen trouwen uit de nette stand en als ik dan een zoon kreeg, zou ik hem alle mogelike techniese ontwikkeling laten geven.

De boeken waarom hij in zijn brieven vraagt zijn: woordenboeken, handboeken voor 't timmeren, fotograferen, landmeten, voor mechanica, mineralogie, sterrekunde, waterbouwkunde, enz. De koers van de ropij en de thalari is zijn dagelikse zorg en in zijn slaap is het zijn nachtmerrie. De kwestie of hij als *insoumis* (nalatig in zijn dienstplicht) wordt beschouwd, zal hem tot in zijn stervensure achtervolgen. Hij biedt zich aan bij de Société de Géographie om het hoogland van Abyssinië te beschrijven en bij *le Temps* om de Italianen op hun expeditie als oorlogskorrespondent te vergezellen. Maar een brief van een der redakteuren van datzelfde blad, die hem schrijft dat zijn naam beroemd is geworden en hem het grootste sukses belooft als hij weer wil gaan schrijven, laat hij onbeantwoord. In 1888, bij het vernemen van de tijding dat Verlaine zijn *Illuminations* heeft uitgegeven, breekt hij los in toorn.

Al deze feiten tonen klaarlik aan, dat het na de minder dan

1) Al deze brieven zijn verzameld en uitgegeven door Paterne Berrichon *Lettres de Jean-Arthur Rimbaud* - Egypte, Arabie, Ethiopie - Paris, Soc[té] du Mercure de France, 1899.

kortstondige verschijning van *Une Saison en Enfer* (1873) volmaakt uit is tussen Rimbaud en de Muzen.

Onder degenen die getracht hebben een verklaring te geven voor die breuke, noem ik Victor Ségalen, Jacques Rivière, Isabelle Rimbaud, Marcel Coulon, allen Fransen, en Arthur Symons, een Amerikaan, uitstekend kenner van de moderne Franse letterkunde.

Victor Ségalen vraagt in zijn artikel *Le double Rimbaud*[1] eerst of Rimbaud in zijn complexiteit niet een geval vertoont van wat hij met Pierre Janet *dédoublement de la personnalité* noemt, of Rimbaud niet een dergenen is, die er een dubbel bewustzijn op na houden, en in de éne staat dingen doen die buiten hun eigen kontrole vallen. Hij komt tot de slotsom dat Rimbaud met zijn energiek en positief karakter niet behoort tot het type der dubbel-naturen. Om te verklaren wat zijn gevoel dan wèl is, gebruikt Ségalen het woord, sinds Jules de Gaultier een modewoord geworden, *Bovarysme*, een term, ontleend aan de wijdvermaarde roman van Flaubert en waaronder men verstaat het vermogen, dat de mens heeft, om zich zelf anders te zien dan hij is. Hij onderscheidt *bovarysme par excès,* voortvloeiend uit een overmaat van energie en gaven, en *bovarysme par défaut,* zijn aanzijn vindend in een tekort aan zielskracht en zelfkennis, zoals dat het geval is met de *snob* en allen die te oppervlakkig leven om zichzelf te kennen. Als voorbeeld van het eerste haalt hij aan Ingres, Chateaubriand en Goethe. Ingres, de meest gevierde schilder van zijn tijd, speelde aardig viool en verkeerde daardoor in de mening dat de muziek zijn eigenlik talent was. Chateaubriand, de weergaloze prozaschrijver, kultiveerde de waan dat hij eigenlik de grote staatsman was en wat Goethe betreft, die heeft talloze malen betuigd, vooral in de laatste jaren zijns levens, toen het zijn stokpaardje werd, dat heel zijn dichtwerk niet zou opwegen tegen zijn *Entwurf einer Farbenlehre*.

Overgaande tot Rimbaud, zegt Ségalen dat deze een frappant geval van ‘bovarysme par excès’ vertoont, zijn eigenlik talent is, volgens allen, zijn dichter-zijn. Hij zelf, dwalend, denkt daar anders over. In zijn eigen oog is zijn genie zaken doen. Als hij dan ook tegenspoed en tegenstand ondervindt

1) *Mercure de France,* 1er avril, 1906.

in de carrière der letteren, wendt hij het roer geheel om en, brekend met zijn aanleg, werpt hij zich met de volle borst op handel en techniek.

Deze hypothese, hoe vernuftig ook bedacht, kan een tijdelik zich overgeven aan een liefhebberij verklaren, maar is ten enenmale onvoldoende om duidelik te maken de haat of liever de totale onverschilligheid die Rimbaud aan de dag legt, als het gaat over zijn wezenlike talenten en zijn vroegere carrière.

De verklaring die Jacques Rivière geeft in de *Nouvelle Revue française*[1] heeft iets zeer paradoxaals. Met het eerste deel zijn zijner redenering zijn we het volkomen eens: Rimbaud is als sommige grote rivieren, die mijlen van de kust hun tegenwoordigheid verraden door de modder die ze in zee stuwen. En zijn ziel houdt zich verborgen achter dat 'immense salissement'. Die ziel is haat, haat tegen al het bestaande. Een haat die zich niet met haar objekt bezig houdt, maar samenvalt met een transcedente onverschilligheid voor de wezens die zij aanvalt. Een aanhoudend en mateloos verzet tegen het mens zijn, tegen de samenstelling van het heelal. Overal stikt hij, nergens houdt hij het uit. En hij weigert iedere hulp.

Tot hiertoe gaan wij met Rivière mee. Maar de sprong die deze nu doet, lijkt te gewaagd: De vagebond die zijn vuile kleren uit het raam gooit, is de model-leerling van het Collège, die op goede voet staat met de meesten zijner leraars. Zijn portret[2] vertoont een aardig, ernstig jongensgezicht. Madame Rimbaud, bij de eerste vlucht van haar zoon, schrijft dan ook aan diens leraar Isambart dat zij niet begrijpt, hoe hij tot zo iets gekomen is 'lui, si sage et si tranquille'. Arthur Rimbaud, zegt Rivière, zich baserend op enkele uitdrukkingen uit *Une Saison en Enfer* ('Apprécions sans vertige l'étendue de mon innocence', 'Je n'ai point fait le mal. Le repentir me sera épargné') is een monster van reinheid, hij is onschuldig als een kind. Van een kind heeft hij ook de brooddronkenheid en de moedwil. Rimbaud is zonder erfzonde. God heeft hem geschapen zonder zijn ziel te hebben gekneed, zonder zijn vlucht te hebben geknot voor de middelmatigheid van het aardse leven. Rimbaud heeft geschreven,

1) In de afleveringen van 1 Julie en 1 Augustus, 1914.
2) Geplaatst vooraan in Berrichon, *Le Poète*.

omdat hij met die onschuld geen raad wist. Toen hij zich door 't schrijven van die ondraaglike last had ontdaan, had hij zijn doel bereikt. Zijn boek kon verbrand worden, het had zijn diensten verricht.

Het is mogelijk dat Rivière onder onschuld en erfzonde iets anders verstaat dan degenen die deze begrippen ontleenen aan wat de Kerk sinds eeuwen daaromtrent geleerd heeft. Zooals zij daar ligt komt ons Rivière's hypothese voor als woordenspel en kan zij, met hoeveel geest en vuur ook voorgedragen, ons niet voldoen.

Voor ik overga tot het bespreken van de zeer belangrijke verklaringen van Isabelle Rimbaud in haar schoon en aandoenlijk artikel *Rimbaud mystique*[1] gegeven, zij het mij vergund deze merkwaardige vrouw bij mijn lezers te introduceeren. Arthur Rimbaud had, behalve een andere broeder, nog twee jongere zusters, waarvan de een Vitalie op zeventienjarige leeftijd gestorven is en de ander, Isabelle, is geworden het enige wezen dat hij in waarheid heeft liefgehad. Ze heeft haar broeder maar kort mogen kennen. Als Arthur, tussen een paar zwerftochten in, een poosje in Charleville of Roche kwam uitrusten, liet hij zich wel eens in met zijn zusjes, maar deze waren nog te klein, dan dat hij zich veel met ze zou bemoeien. Zeer in afzondering levend met een strenge en kleingeestige moeder, bleef zij lang onkundig omtrent de naam die haar broeder zich verworven had. En toch heeft niemand meer dan zij met hem meegeleefd. Het is onmiskenbaar dat wij hier te doen hebben met een merkwaardig geval van telepathie. Zelf zegt ze in een hartroerende ontboezeming, neergeschreven kort na de dood van haar aangebeden broeder[2], vast te geloven dat zij en Arthur éne ziel hadden. De eerste scheiding in 1870, voelde zij, tienjarig meisje, als een vlijmende smart. ‘Sedert, zegt ze, ben ik hem overal in de wereld gevolgd. Mijn beangste geest heeft nergens kunnen rust vinden. Nachten van verbijstering en ijlend dromen heb ik doorleefd. Ik hoorde wonderlike harmoniën geheimzinnig galmen, terwijl vage en smartelike vizioenen deinden voor mijn oog, en sneeuwnevelen omsluierden mijn zinnen en ver-

1) *Mercure de France*, 16 juin, 1914.
2) *Mon frère Arthur*, eerst in Maart 1919 gepubliceerd door de Mercure de France, en enige maanden geleden afzonderlik uitgegeven.

beelding. Ik was bij hem in de grauwe mist en onder de bleke zon van Londen, onder de blauwe hemel van Italië, in de sneeuw van de St. Gothard. Gedurende een maand hebben wij samen gedoold in de brandende atmosfeer van Java[1]. Mijn ogen zij nog vol van de wonderbare dingen en van de heerlikheden van dat land. Nog zie ik de kleine en gele eilandbewoners in de schittering van hun landschap. Ik was hij hem aan de Kaap de Goede Hoop, toen de vreselike storm zich gereedmaakte hem te verzwelgen. Ik sloot mijn ogen van ontzetting, mijn hoofd brak'. Isabelle Rimbaud, zonder ze gelezen te hebben, draagt kennis van al zijn werken. 'Mais moi, infirme, je n'aurais pu les exprimer dans son verbe magique', zucht ze.

In de brieven die hij naar huis schrijft, hoe droog en zakelik ook, blijkt herhaaldelik de toegenegenheid die hij voor zijn zuster heeft 'Je pense à vous et ne pense qu'à vous'. En daarna in het hospitaal van Marseille als hem een been afgezet is, en de man 'à la semelle de vent' (zooals Verlaine hem noemde) gedoemd is om op krukken te lopen en hij zo, met grote smarten en vruchteloos een kunstbeen proberend, klaagt en schreit nacht en dag, dan vindt hij vertroosting alleen bij haar. Zij vergezelt hem, die niet meer wennen kan aan de kou van de Ardennen en die ondragelike pijnen lijdt aan de stomp die maar niet genezen wil, naar het hospitaal in Marseille, en staat hem bij gedurende zijn lange, bange doodstrijd. Zij hoort hem ijlen in woeste koortsen. Zijn taal is haar als komende uit onbekende gewesten en later, veel later, als zij de *Illuminations* leest, konstateert zij dat deze in dezelfde wondertaal spreken als haar stervende broeder. Zij ook, de vrome Katholieke, ziet met zaligheid, dat de ontembare verlangt naar de genademiddelen der Kerk en dat de *révolté* zijn wil gevangen heeft onder de wil des Eeuwigen.[2]

1) Het uittreksel uit het Stamboek, dat mij op mijn verzoek vanwege het departement van Oorlog te Bandoeng is toegezonden en dat men enige bladzijden verder in extenso kan vinden, verstrekt slechts enkele sobere, maar onbetwistbare gegevens Hoeveel dichter staat de uitlating van Isabelle Rimbaud bij de werkelikheid der feiten dan de bombast die Paterne Berrichon debiteert naar aanleiding van Rimbaud's verblijf op Java of de overdreven uiting van Marcel Coulon 'il erre à travers l'archipel' (*Mercure de France*, 1913, p. 228).

2) De geheele, zeer aandoenlike beschrijving van Rimbaud's afsterven vindt men op de laatste bladzijden van *La Vie de Rimbaud* door Berrichon, gelukkig als een citaat uit een dagboek van Isabelle.

Deze vrouw die, zonder er zich ook maar enigzins op te verheffen, verrukkelik Frans schrijft en in haar houding en taal onmiskenbaar doet denken aan Jacqueline Pascal, moet meer dan iemand in staat zijn, haar broeder te begrijpen en de raadselen van zijn leven te verklaren. Maar als bezonnen derden, hebben wij toe te zien in hoeverre haar liefde haar doet dwalen. Zij snikt uit: 'l'oublier? mon bonheur, mon ange, mon saint, mon élu, mon aimé, mon âme!' Hoe schokkend ook, die kreet mag ons niet doen vergeten, dat Arthur slechts voor haar een 'saint', een 'ange', een 'élu' is.

Volgens Isabelle Rimbaud dan, is haar broeder steeds *het kind van zijn doop* gebleven en Christus heeft hem gedurende zijn ganse bestaan nimmer losgelaten. 'Het is niet twijfelachtig, of Christus, eenmaal en als bij toeval, te hulp geroepen op een der bladzijden van zijn *carnet de damné* (zo noemt Rimbaud ergens *Une Saison en Enfer*), heeft die stem verhoord. Had Christus, hoe ook gehoond en miskend door Arthur, in werkelikheid ooit opgehouden zijn heerser te zijn? De omvatting van Christus is steeds nauwer geworden. Maar de worstelaar, die Arthur was, maakte de verdediging groot naar de statuur van zijn wederpartijder. Vroeger had hij gelasterd en het heilige geschonden, naar dezelfde mate als waarmede hij eenmaal in zijn prille jeugd gehechtheid en eerbied had bewezen aan de voorwerpen van Zijn dienst. Dan met groter woestheid, gespte hij zich het pantser van onverschilligheid vast, waar binnenin het eeuwige conflict zijn beslag kreeg dat steeds eindigt met een overwinning van den Heer. Rimbaud, bij de keerpunten van zijn levensweg, zowel als bij het naderen van de dood was de verloren zoon die instinktmatig naar zijn moeder (d.i. de Kerk) vlucht. "Waartoe, vraagt hij zich af in *Une Saison en Enfer*, heeft men in mijn geest een dergelijk geloof ingeplant? *Oh! l'idée du baptême!* Ik ben de slaaf van mijn zwakheid en van mijn doop!"'

Wij twijfelen niet, of Rimbaud, na zijn schrikkelike dwalingen, heeft schuldvergiffenis en rust gevonden aan het hart van zijn Verlosser. Hij is het ook geweest, door wie de bekende mysticus Paul Claudel is weergebracht tot de Kerk en het Geloof. En toch, als wij zijn leven overzien, dan vinden we daarin zo weinig van een Christen. Laat

ons aannemen dat hij *Une Saison en Enfer* heeft verbrand 'parce que c'était mal' (zoals hij gezegd moet hebben in zijn ijlen), dus omdat hij God niet dorst weerstaan. Dat zou een daad zijn die hem verhief tot de hoogte der mannen, die in de volle expansie van talent en levenskracht met het liefste dat ze bezitten breken: Pascal, Augustinus, Racine (deze met enig voorbehoud). Wat zien we echter daarna? Dezelfde godslasterlike spotter, die vanuit Stuttgart schrijft aan zijn vriend Delahaye: 'Verlaine est arrivé ici l'autre jour, un chapelet aux pinces... Trois heures après on avait renié son dieu et fait saigner les 98 plaies de N.S....' En na Stuttgart? De man die er een systeem van schijnt te maken premies op te strijken en de prestaties achter te houden. De ronselaar, de zielverkoper, al waren het maar zielen van 'stupides Teutons', (zoals Berrichon het zo hatelik zegt) die hij verkocht! De man die zijn welmenende patroons in Aden 'des ignobles pignoufs' noemt, hen in staat achtend om zijn brieven te onderscheppen. Neen, waarlik, van christelike heiligheid is niet veel te bespeuren in dit leven. Dat hij in de tropen zich van alle alkoholgebruik onthoudt en verder in grote soberheid leeft, is zeker in hem te prijzen, maar behoeft zijn grond niet te hebben in overwegingen van morele aard. In de woestijn en op de bodem van de uitgedoofde vulkaan, waarin Aden ligt, is het geraden zich niet aan spijs en drank te buiten te gaan. Bovendien, was niet zijn voortdurende gedachte, zijn obsessie zouden we haast zeggen, rijk te worden? En dat hij wel eens naakt is thuisgekomen omdat hij een slapende inlander bedekt had met zijn hemd of zijn burnous, komt mij voor te zijn het effekt van een zekere goedhartigheid, die wij bij ons zelf en bij anderen niet hebben te vereenzelvigen met zelfverloochening. Daarin is altans geen voldoende reden om met Isabella Rimbaud uit te roepen: 'Nous aimions notre prochain comme nous-mêmes', of 'La probité et la justice sont ton essence'. Ja, zij maakt op mij de indruk, bij de beoordeling van Arthur de kluts geheel kwijt te zijn: 'Dat degene die wij enig ongelijk hebben aangedaan opsta en de eerste steen op ons werpe', en verder: 'Wij geloofden aan de deugd van anderen, omdat de onze onwankelbaar was'. Zelfs als het gaat over de gewone dingen van het praktiese

leven, is haar oordeel even hyperbolies: ‘Mon bien-aimé fière n'a jamais rien perdu. Ses entreprises réussissaient audelà des espérances’[1].

Opdat wij niet alle krediet zouden verliezen in het getuigenis van deze vrouw, moet ik opmerken dat zij deze uitingen deed in 1892, kort na het sterven van haar broeder, ofschoon ze eerst 27 jaren daarna in de *Mercure de France* werden gepubliceerd. Omtrent zijn vroeger leven verkeerde zij toen waarschijnlik in onkunde. Hij is voor haar slechts de in vrede ontslapene, die zijn schrikkelik lijden met mannenmoed gedragen had en wiens van smartenlijnen doorgroefd gelaat nog met een aureool van heiligheid omringd is. Maar, hoe het ook zij, haar getuigenis omtrent haar broeder is te geëxalteerd om voldoende betrouwbaar te zijn bij de beoordeling van diens duistere daad.

Voor Symons[2] is Rimbaud niet in de eerste plaats een artistieke natuur, maar een *man of action*. Zeker Rimbaud is een dromer, maar elk van zijn dromerijen is een ontdekking. Voor hem is het identiek het *sonnet des Voyelles* te schrijven of ivoor en wierook te verhandelen met Arabieren. Voor sommige karakters is het resultaat op zichzelf niets, en de daad die tot het resultaat leidt, alles. Met Victor Hugo ziet Symons een analogie tussen Shakespeare en Rimbaud. Shakespeare is vóór alles een man van aktie, maar hij hoort tot de titanen onder de kinderen der mensen. Rimbaud daarentegen, was ‘a small, narrow, hard, precipitate nature which had the will to live, and nothing but the will to live’. Een bepaalde explikatie van Rimbaud's stilzwijgen geeft Symons verder niet. Maar wij kunnen de deduktie zelf vormen.

Marcel Coulon[3] gaat in zijn hypothese terug tot het kind Rimbaud, dat op zijn elfde of twaalfde jaar in grote piëteit en geestdrift zijn eerste communie doet en zich daarna vol haat afwendt van deze zijn eerste liefde, tot de knaap Rimbaud, die vol van idealen voor de communistiese heilstaat naar Parijs

1) Al deze uitlatingen zijn ontleend aan Isabelle Rimbaud's *Mon frère Arthur* dat reeds geciteerd is.
2) Arthur Symons, *o.c.*
3) Marcel Coulon, *Le problème de Rimbaud, Son exposé, Sa discussion, Sa solution* (resp.: *Mercure de France*, 16-XI, 1913; I-II, 1914; I-IX 1918).

trekt en kort daarop in *Paris se repeuple* mèt de Commune alle politiek en de gehele mensheid vervloekt en verfoeit. Zo, zegt Coulon, is in September 1871 het doel van Rimbaud's reis zuiver litterair. Na kennis gemaakt te hebben met de clubs en cénacles, waar bijeenkomt al wat Frankrijk aan dichters en kunstenaars telt, keert hij hun woedend en vol afgrijzen eerst zijn verbolgen gelaat en daarna de rug toe. Voor zichzelf houdt hij zich dan nog wel bezig met het fixeren van zijn hallucinaties maar, zoals Fénéon heeft opgemerkt, zijn werk staat dan eigenlik buiten de litteratuur. In *Une Saison en Enfer* keert hij weer terug in zijn gewone, zijn niet gehallucineerde bewustzijn; hij analyseert zich in koelen bloede, maakt de balans op en komt tot deze slotsom dat, dwars door de angsten heen, waarin hij is afgedaald en het hellevuur dat hem heeft gefolterd, hij dezelfde is gebleven en dat zijn exaltatie noch zijn zelfvernietiging, noch zijn vasten, noch alkohol, noch opium hem of wie ook verlossen kan uit de nederige kondities van het mens zijn.

Het is jammer dat Coulon, die over zoveel uitwijdt wat niet in rechtstreeks verband staat tot zijn onderwerp, niet verder gaat en de wet die hij twee of drie keer zich ziet voltrekken, niet eveneens toepast op de verdere levensloop van Rimbaud

Want het leven van Arthur Rimbaud vertoont in al de bontheid van zijn aanblik, in al zijn uiterlike inkoherentie een zeer opmerkelike eenheid. De schokken, waarvan zijn levensgang dreunt, verbinden zich tot een geweldig en onmiskenbaar rythme.

Weinigen zijn er onder de kinderen der mensen die, gekluisterd aan de eindige materie, zo gefolterd worden als hij door het absolute, het eeuwige, waarvan de Oneindige de beginselen in het hart heeft gelegd.

Elders[1)] heb ik aangetoond welk een plaats de emblemen van de oneindigheid innemen in het ‘oeuvre’ van Rimbaud.

Hij, een der geroepenen tot het feest der Opperste Wijsheid, wordt geboren als een ellendig mens en heeft alle vernederende kondities van het mens-zijn te aanvaarden, of hij wil of niet.

Hij gevoelt zich als in een grafkelder, een levende onder

1) In mijn reeds geciteerd artikel (*Neophilologus*, VII, 1).

de doden. In dolle moed werpt hij zich op alles wat hem een weg der bevrijding toeschijnt. De wonderlikste en meest verachtelike experimenten aanvaardt hij met gloeiend en onstuimig begeren als middelen ter verlossing. Maar elke deur die hij opent, waait hem in het gelaat de huivering van een nieuwe ongekende duisternis. Vol ontzetting deinst hij achterwaarts, zinkt in machteloze woede neer.

Zijn pogingen om op te varen tot het licht en de ruimte, waartoe hij zich geschapen weet, herhalen zich en falen. Na elke stormvlaag verspreidt zich iets meer van een stilte die men resignatie zou kunnen noemen. Eindelik ziet men deze geweldenaar, als hem alles ontzinkt, worden tot een hulpbehoevende die ootmoedig vraagt om de genademiddelen der Kerk. ‘Ave crux, spes unica’. Hij kust het volheerlike symbool van het Goddelike verlossingswerk en ontvangt de teerkost voor de laatste dagreize die hem scheidt van Hem die de cirkel beschreef om het vlakke des afgronds en van Wien de kerkvader Augustinus dit veel herhaalde, maar toch altijd wonderschone woord schreef: ‘Inquietum est cor nostrum, donec requiescat in Te’.

Amsterdam
J.W. MARMELSTEIN

Naschrift

Dit artikel was reeds persklaar, toen mij onder de ogen kwam het Novembernummer van *Belles-Lettres*, 3e jaargang, 1921. Robert Sigl spreekt er over Rimbaud's uitbraak uit de litteratuur als de normale gang van zijn leven en schaart zich alzo naast Arthur Symons. ‘Rimbaud se désintellectualise, retourne par l'action aux sources vives de l'instinct’. Ernest Delahaye, zoals reeds gezegd is, een vriend uit Rimbaud's jeugd, wijst nog eens op de buitengewoon snelle evolutie van diens kunst en haalt een woord aan van Isambart, de vroegere leraar van het College te Charleville: ‘Toutes les six semaines on voyait surgir un nouveau Rimbaud’. Dan spreekt hij over de beide filosofen die de knaap Rimbaud achtereenvolgens geheel onder hun beslag hadden: Helvétius eerst, met zijn dressuur tot sensualisme, daarna Rousseau met zijn bredere en teerdere opvatting van het mens-zijn.

Delahaye handelt verder niet over Rousseau's invloed op de denkwereld van Rimbaud. Maar als hij zich herinnert het woord door deze te Stuttgart gesproken ‘je ne m'occupe plus de ça’, zegt hij, tijd nodig te hebben gehad om het te begrijpen, maar ‘Jean-Jacques Rousseau eût compris tout de suite. Oui, Rousseau eût approuvé le départ, l'effacement volontaire’. Citerend Shelley en Mallarmé, betoogt hij de noodzakelikheid voor sommige naturen om te vluchten uit de maatschappij ten einde te kunnen voldoen aan de behoeften van hun eigen ziel.

De bewering van Ernest Delahaye, die een nieuw element brengt in de Rimbaudbeschouwing, is rijk aan konsekwenties. Laten wij voorloopig mogen volstaan met te konstateren dat ze de onweersprekelike gelijkenis, die Rimbaud vertoont met Tolstoï, met een nieuwe trek vermeerdert.

Extract uit het Stamboek van Rimbaud, Jean, Nicolas, Arthur. No. 1428 op het Stamboek bij het Departement van Oorlog

Vader FRÉDÉRIC Moeder MARIE CATHERINE VITALIE CUIF Geboren te *Charleville (Frankrijk)* Den *20 October 1854* Laatst gewoond te *Charleville* Merkbare teekenen -	*Bij het K.W.D. den 19 Mei 1876 definitief aangenomen, was sedert den 18 Mei 1876 in subsistentie gesteld en op dien datum vrijwillig geengageerd als soldaat voor zes jaren, ingaande met den dag van inschrijving met f 300. - handgeld.*	*12 September 1876 afgevoerd.*
Lengte in meters 1.77 Gehuwd den -	*10 Juni 1876. Geëmbarkeerd te Nieuwediep aan boord van het stoomschip ‘Prins van Oranje’.* *23 Juli 1876. Gedebarkeerd te Batavia en geplaatst bij het 1e bataljon infanterie.* *15 Augustus 1876. Vermist.*	

Conform het Stamboek bij het Departement van Oorlog
De Stamboekbeheerder,
(w.g.) H.E.D.R.

Prof. J.V. de Groot en de moderne biologie en psychologie.

De ‘strijd om de ziel’, welke gedurende de geheele vorige eeuw tusschen de philosophie en de exacte wetenschap werd gevoerd, duurt tot in onze dagen. Er was intusschen een tijd toen men meende, dat die strijd reeds in 't nadeel van de wijsbegeerte beslecht was. Het scheen, dat haar dierbaarste kind aan de philosophie, moeder der wetenschappen, ontrukt was, om afgezonderd van haar een zelfstandig en zelfgenoegzaam leven te voeren. Wie zich de ‘Vorrede’ van de ‘Kritik der reinen Vernunft’ mocht herinneren, overdenke Kant's kenschets der philosophie als ‘Königin der Wissenschaften’ en tevens zijn klacht over den modetoon der eeuw. Vooral toen haar de psychologie ontrukt scheen, kon de matrone, verstooten en verlaten, klagen als een Hecuba. Het was de geschiedschrijver der wijsbegeerte Windelband, die aan het einde der vorige eeuw getuigde van de over die geheele eeuw steeds toenemende ‘und jetzt als principiell vollendet anzusehende Ablösung der Psychologie von der Philosophie’.[1)]

Doch wat gebeurt er in de eerste decenniën der nieuwe eeuw? Het is alsof verscheidene wetenschappen heimwee hebben en naar moeder verlangen; zij kunnen blijkbaar haar leiding niet missen. Enkele waren reeds ver afgedwaald, doch vooral de psychologie (en weinig minder de biologie) werden zich haar voorname afkomst indachtig. Zal nu de tijd komen,

1) W. Windelband, Geschichte der Philosophie, p. 495 (1892). Cf. Ueber den gegenwärtigen Stand der psychologischen Forschung (1876).

dat de philosophie, met erkenning van de betrekkelijke autonomie der bijzondere wetenschappen, in zuivere redelijkheid als algemeene regentes zal heerschen? Dan zal zij haar grondwet vestigen in een algemeen verband van wetenschappen, als vinculum scientiarum, en zich handhaven als centrale faculteit.

Welke zijn de teekenen van dien nieuwen geest? Vele stemmen uit de wetenschappen erkennen de centrale principes van haar vak en vragen zelfs om philosophische voorlichting. Eertijds versmade boeken, oude folianten zelfs, worden opgeslagen, zoowel om nieuwe vondsten te zien in het licht van oude wijsheid als om oude onbegrepen teksten te herlezen in het licht van nieuw ontdekte verschijnselen. De geest van historisch onderzoek is vaardig geworden over menigeen, de diepe zin der geschiedenis wordt beter begrepen en soms weet men zelfs uit vroegere vergissingen en dwalingen iets te leeren. Er is meer belangstelling voor de 17-de en 18-de eeuwsche psychologie, men overdenkt weer menig woord van dogmatici en rationalisten, terwijl materialisten en mechanistische physiologen zich daar kunnen spiegelen aan oudere theorieën en neo-vitalisten er eveneens merkwaardige voorgangers vinden, - al zullen zij de door hen zoo langdurig gekoesterde spiritus animales voortaan wel met rust laten. Men blikt terug tot de Renaissance en zelfs tot de Middeleeuwen. Katholieken verwijlen weer gaarne in de Scholastiek, waar zij zich bij voorkeur koesteren in het licht des geestes van Thomas van Aquino, - hetzelfde licht, dat eens zoo schitterend de Peripatetici begeleidde.

De oude ideeën blijken dikwijls de hernieuwde aandacht meer waard dan de nieuwe, - die vaak zoo vlug verouderen. Belangrijke bijdragen tot deze hernieuwing vormen in ons land de laatste werken van Prof. J.V. de Groot.[1)] Vooral zijn allerlaatst verschenen boek ‘Denkers over Ziel en Leven’ verdient in dezen tijd onze volle aandacht.[2)]

Tusschen de antieke en de moderne psychologie verschijnt

1) Hier moge worden verwezen naar mijne beschouwing over ‘Denkers van onzen Tijd’ in *De Gids,* Augustus 1911 (p. 335-354).
2) Denkers over Ziel en Leven. De H. Thomas van Aquino en de nieuwe Biologie. René Descartes. Boerhaave. Maine de Biran. Lacordaire. 1917.

voor den schrijver van genoemd boek over Ziel en Leven de geestelijke reuzengestalte van den H. Thomas van Aquino. De schaduw van die gestalte of laat mij liever zeggen: het licht van dien geest valt op de wegen, welke hij zocht en vond in de biologie en psychologie van den nieuwen tijd. Misschien is het zelfs nog beter om te zeggen, dat de Doctor angelicus als een schutspatroon hem op die wegen stap voor stap begeleidde. Rustig schreed hij voort, licht en schaduw wisselden of mengelden zich, doch mild en helder bleef zijn oog. 'Om den mensch heen groeien de leliën des velds: zij bestaan door verrichtingen, die gelijkerwijs zijn leven in stand houden, maar alleen hém doen zij peinzen over "the mysterie of life" hem vervullen zij met vertrouwen op Dengene, die het veldgewas met grooter heerlijkheid dan Salomo bekleed heeft. De vogelen hebben nesten; de mensch vindt hun leven en streven in zijn eigen zintuiglijke vermogens terug, maar meer dan het zintuiglijke is zijn innerlijkste zedelijk wezen, waar Hij spreekt, die, armer dan de vogelen, niet had om het hoofd neder te leggen. Deze verschillen en overeenkomsten vervullen de aarde en zijn ieder onzer dagelijks nabij. Zij worden openbaar in de nederigste en in de verhevenste levensvormen, door een onafgebroken verschijnselenreeks, die van voeding, groei en voortplanting, de drie wezenlijke vegetatieve verrichtingen, omhoogstijgt tot het denken en willen van den mensch.' (p.V.) Hij sprak verder van de taal der natuur, welke wij trachten te verstaan, van haar boek, waarin nog zooveel duistere teksten zijn; - maar dit wist hij zeker: 'Zij schrijft het diepzinnige boek der wijsheid, die *eenheid van orde* verkondigt en *veelheid van zijn*.' (p. VI.)

Zooals de eerste woorden van dit boek zijn, zijn ook de laatste; doch dan is er de stemming in gevaren van het volbrachte, iets als een zegepraal: 'Ziel en Leven. Van de bloemen, waarmede Mei onze weiden bezaait en de mieren, wier wonderbaar zintuiglijk werk zich onverpoosd in de woudstilte herhaalt, tot den mensch, die de waarheid en de rechtvaardigheid kent en opziet naar God, gaat het welluidende *crescendo* des levens boven het mechanische uit en roept de redelijke ziel tot diepere kennis van plant en dier en van zich zelve. Alles wordt zinrijk. En te midden der redelooze wezens, met hun inwendig meegegeven plan van redelijkheid, staat de

mensch, als het werkstuk, waar alles voor wijkt. Hij, met de veelheid zijner vermogens, een zelfbewuste eenheid en niet met een albewustzijn vermengd, overziet in het verledene en in het toekomstige en naar alle zijden de wereld en is de eenige, zoo groot, dat hij zeggen kan: O World! thy slippery turns!' (p. 355.)

Hier is de denker volkomen zichzelf, en toch één met de natuur en de menschheid, en één met het verleden. In het menschelijke leven is de natuur verheven, en in de verscheidenheid van zijn voelen, willen en denken weet hij een hoogere orde gesteld. Met het verleden bedoelen wij in hoogste instantie de wijsheid van het verleden, daar de wijsbegeerte het binnenste der wereldgeschiedenis beteekent. Het philosophische verleden is voor hem vooral Aristoteles en Thomas Aquinas. De H. Thomas is de 'Middelaar' in allerlei opzicht. En door hem alleen ziet hij in de Aristotelische logica en metaphysica het beginsel der rede en der wijsbegeerte het zuiverst geformuleerd. Tweemaal spreekt hij hierboven van het één en alles. Het overoude woord □ν □α□ π□ν, het wezen der dingen één en hetzelfde (allereerst het zuiverst door Heraclitus in zijn logos begrepen), vond over Albertus Magnus en Thomas van Aquino heen in den Amsterdamschen Hoogleeraar dus een diepen weerklank.

Misschien heeft een enkele lezer, verzadigd door zeer moderne poëzie en philosophie, bij de boven aangehaalde citaten gemeesmuild: hoe beminnelijk naïf is de hooggeleerde en hooggestemde priester! Kent hij de natuur en de menschheid wel? De natuur toch is demonisch en de mensch verre van goddelijk...

Hem zou ik willen zeggen: misken den dieperen zin dier woorden niet! Zij zijn niet de inval van een oogenblik, noch geven zij de kortstondige stemming weer van wisselende gemoedsbewegingen; - zij verzinnelijken een wijsgeerige levenswijding, een bestendige wijsheid verheven boven lotsen stemmingswisselingen. En ik raad hem en anderen dringend aan: lees wat er geschreven is tusschen die inleidende woorden en de slotzinnen. Daarin is naast moderne wetenschap veel wijsheid der eeuwen critisch overwogen, en wat daarbij merkwaardig is: het wordt U duidelijk - verondersteld dat gij 't niet reeds wist -, dat de diepste gedachten

der Oudheid, der Middeleeuwen en der Nieuwe Tijden niet zooveel verschillen als men oppervlakkig meent, en zelfs in hoofdzaak in menig opzicht met elkaar overeenstemmen. Wat is leerrijker dan de les dat de eeuwen voor elkander hebben gewerkt en gedacht! Voor hen is het woord van Taine: ‘Les spéculations des anciens penseurs ne sont que des jeux d'esprit’, zelf een woordspel. Hoeveel beter klinkt: ‘Was zuvor geschrieben ist, ist uns zur Lehre geschrieben’. Laten wij eerst de lessen van het verleden leeren, en dan verder werken en denken. Niets stelt beter in staat vooroordeelen te doorzien dan de kennis van de geschiedenis der wetenschap. Het oordeelen op gezag van tijdgenooten als wel van historische autoriteiten gelijk Aristoteles en Thomas van Aquino verleert men daarbij van zelf. De nieuwste theorieën zijn niet steeds de beste. Oude theorieën kunnen volgens den geschiedschrijver der biologische wetenschap[1)], ‘obwohl sie heute keine offiziel anerkannte Geltung haben, trotzdem sehr tiefsinnig sein und das Wesen der Sache viel besser als die heutige Theorien treffen’. En ‘nooit leerde Thomas’, zoo verklaarde Prof. De Groot, ‘dat de aristotelische physica, wat haar aandeel in de natuurwaarneming betreft, een munt was, waarvan het niet vrijstond de echtheid te betwijfelen. En wederom grijpt men mis, wanneer men de *theologische Summa* te Trente overgelegd acht als een katholieke ijkmaat voor experimenteele wetenschap. Het is trouwens geheel ongegrond en tegelijk antithomistisch, dat de natuurkunde in haar algemeenheid, op de godgeleerdheid zou steunen: de natuur is het onmetelijke onderzoekingsveld der menschelijke rede.’ (p. 99.) De natuur; - laten wij dit principe der rede uitbreiden, boven de natuur als zoodanig, over de menschelijke gebieden van leven, ziel en geest. ‘Er is niets tegen een natuurlijk en geordend gebruik der rede’. (p. 112.)

Wij hebben reeds opgemerkt wie er getuigen voor de Oudheid en de Middeleeuwen. Voor den Nieuwen Tijd treden op: René Descartes, Boerhaave, Maine de Biran en Lacordaire. Wat in 't bijzonder meer de biologie betreft verschijnt er een groote phalanx van moderne onderzoekers, materialisten en mechano-physiologen meestal. Wat echter den Aquiner, den

1) Em. Rådl, Geschichte der biologischen Theorien, T. I, p. 7/8 (1905).

Stagiriet en den Amsterdammer met de met name vermelde onderzoekers verbindt is hun krachtige afweer van het materialisme en mechanisme, - waarvan het ‘verschämte’ moeilijker te weerstaan is als het ‘unverschämte’. Wanneer er sprake is van de taal der natuur en het boek des levens, zal vooral de duistere tekst, welke de ‘grenzen’ van het ‘mechanische’ (laat mij er bijvoegen: en van het ‘chemische’) en het ‘vegetatieve’ aanduidt, om verklaring vragen. Zullen wij niet liever spreken van ‘overgangen’ dan van ‘grenzen’? - Zoo begreep de geleerde Thomist het ook, waar hij sprak van het verschijnen van het een na het ander, van het zich voegen van het een bij het ander, van het overgaan van het een in het ander en van het omhoogstijgen van het een tot het ander. (Cf. Inleiding, passim).

Zie hoe hij op de belangrijkste plaatsen de onderzoekende denkers op den voet volgt, met hen nu en dan vermetel grijpt naar een vondst of wel voorzichtig tast naar een gegeven, dat de natuur of het leven aanbiedt, en op een anderen keer het antwoord overdenkt, hetwelk men er van eischte op streng gestelde experimenteele vragen. Er is immers bij het onderzoek geenerlei gevaar te vreezen en ‘wat is boeiender dan geniale natuuronderzoekers aan den arbeid te zien, tot heden toe’. (p. VI.) Wat hij evenwel vóór heeft op zoo menig onderzoekend vakgeleerde is zijn logisch geschoold denken en zijn philosophisch gerijpt oordeel; hij heeft ontzag voor het ‘geweldig modern feitenmateriaal’, doch dit behoeft zijn redelijk gevormde ‘oude gedachte’ nog geenszins te ‘verpletteren’. (p. 3.) Die gedachte past in het nieuwste systeem en vormt er soms een vergeten sluitstuk van. Niet de hoeveelheid der feiten maakt trouwens de waarde van een onderzoek uit, maar het gehalte der gedachten, waardoor deze in hun verband en eenheid worden begrepen. De feitenreeks bijv. betreffende het chemisch bereidde eiwit moge indrukwekkend zijn, - doch van welk gehalte is wel de meening dat het gelukken zal met een laboratoriumproef uit chemisch eiwit levend (en dan straks bezield) protoplasma te fabriceeren? Door nog velen wordt het mogelijk geacht deze grens met een flinken stap voorwaarts te overschrijden, en dan weldra verdere grenzen te forceeren. Voor hen is het ironische woord van Karl Hofmann bestemd: ‘Tusschen eiwit en levend

protoplasma ligt maar een kleinigheid, - het leven!'[1] Dezelfde opmerking is van pas bij de op zich zelf interessante proeven der cristallographen, die biologische termen als 'voeden' en 'groeien' daarbij niet anders dan in overdrachtelijken zin kunnen aanwenden. (Cf. p. 17-19, 70.) Ook na de conclusies uit de nieuwste proeven van Loeb[2] over parthenogenese (geslachtlooze voortbrenging), samengevat in een voordracht op het 1e Monisten-congres te Hamburg, mocht de schrijver getuigen: 'het leven is geen fabrikaat geworden'. (29) Toch moet men groote achting hebben voor deze onderzoekers. Evenwel zijn 'de vele nieuwe waarnemingen, waaruit men zoo redeneerde, beter dan die redeneering zelve'. (p. 50) Het hapert steeds aan den logischen zin der mechanistische verklaringswijzen. Niet slechts Thomisten en neo-vitalisten evenwel zijn van oordeel, dat het levende of vegetatieve niet tot het chemische en mechanische herleidbaar is (Cf. p. 2/3) of wel, dat het rijk des levens autonoom is. Doch als men naar hoog gehalte van zuiver biologisch en psychologisch denken vraagt, laat men dit dan op voorspraak van De Groot mede in Aristoteles en Thomas zoeken, althans in principieel opzicht. In de bekende Aristotelisch-Thomistische definitie: Anima est actus primus corporis physici organici, beteekent het daarin opgenomen peripatetische begrip □ντελ□χεια (= actus) datgene, waardoor het potentieele tot zijne werkelijkheid komt in de wereld, een in Hegel's en Bolland's encyclopaedisch stelsel voornaam begrip, doch hier slechts opgevat als beginsel des levens. Entelechie is in 't algemeen actueerend beginsel, waardoor het potentieele in het zijnde tot eigen realiteit komt. De verhouding potentialiteit, realiteit, idealiteit - welke bij Albertus Magnus als de drie vormen van het universeele te vinden zijn (universale ante rem, universale in re, universale post rem) - treft men in den nieuwen en nieuwsten tijd alzijdig logisch verwerkt in bovengenoemde encyclopaedische leer. Hier in 't bijzonder evenwel is entelechie, biologisch en psychologisch gesproken, actus primus en als zoodanig beginsel van leven, ziel en geest in het heelal.

1) Das Rätsel des Lebens, p. 27 (1899).
2) Das Leben, p. 41 (Cf. 40-45) (1911).

Vegetatief leven heeft alleen de plant, bij het dier gaat het met sensitief, bij den mensch met sensitief en redelijk leven in één wezen samen. (p. 4) De ziel is het eerste en onmiddelijke beginsel des levens in de dingen, die bij ons leven. Het vegetatieve betreft enkel het door de ziel levende lichaam. Alle vegetatieve verrichtingen van het levende wezen geschieden en kunnen alleen geschieden door het samengestelde, dat is, door het bezielde lichaam, geen enkele door de ziel alleen. (p. 5) Het psychische niet alleen, ook het biologische, het vegetatieve, is niet herleidbaar tot het mechanische. (p. 2/3) Niet het tijdelijk onvoldoende, duistere of onbekende der physische oorzaken, en nog minder hare principieele uitsluiting, bracht de oude biologie tot het aannemen van iets, dat meer dan mechanisch was, tot de leer namelijk van een ziel of levensbeginsel in de vegetatieve orde. (p. 7) Men zocht een aan het leven eigen beginsel of ziel. (p. 8) Het vegetatieve reikt niet tot eenige bewustzijnsakt; doch van de levenlooze dingen onderscheidt het zich door de niet toevallig maar wezenlijk hoogere orde zijner verrichtingen: door eene hoogere en meer edele wijze. Dit hoogere moet blijken uit de verschijnselen, die wij gaan onderzoeken. (p. 9) Dit leidde tot onderzoeken der afzonderlijke - laat ons zeggen: bijzondere - verschijnselen des levens. (p. 11) De oude biologie heeft die verschijnselen samengevat als: voeding, wasdom, voortplanting. Zich voeden is: iets opnemen in zichzelf tot behoud van zichzelf. (p. 12) Wasdom is de functie, waardoor het lichaam zich ontwikkelt tot eigen volkomenheid, zoo naar hoeveelheid als naar kracht. (p. 16) Voortplanting (voortbrenging) is de oorsprong van een leven uit een beginsel, waarmede het verbonden was, en hieraan soortelijk gelijk van natuur. (p. 21) De oorsprong van elk nieuw individu getuigt van immanentie der werking, het werken des levens uit zich en voor zich. Uit de kiem, krachtens het haar, virtueel of formeel (potentieel) meegegeven beginsel begint een ontwikkelingsproces, dat, bij normaal verloop, voltooiing door een nieuw wezen van eigen volkomenheid beteekent. (p. 22) De gemeenschappelijke trek der drie levensverrichtingen wordt aangeduid door den gemeenschappelijken term: zelfbeweging. (p. 31, cf. 76) Het levende wezen werkt uit zich. Een opgewonden uurwerk, waarmede Descartes het

levensbeginsel der levende lichamen vergelijkt, wel verre van hiermede eene gelijkheid te kunnen beduiden, zou beter gekozen worden om het ongelijke en een tegenstelling te veraanschouwelijken. In de machine (Descartes spreekt ook van een 'automate') immers is geen *zelfstandige*, maar een toevallige eenheid; alle werking is van buiten, niets uit den aard van het wezen geregeld. Op welk een afstand blijven wij hier van de wezenlijke levensverrichtingen met haar karakter van *immanentie*. (p. 32/33, cf. 46, 77).

Ziehier oude gedachten, ten deele in nieuwe vormen gegoten, ten deele gecommentarieerd. Afgezien van kleine logische oneffenheden is haar inhoud en vorm zuiver en van onvergankelijke beteekenis. Wij herkennen achter den tijdgenoot niet alleen de gestalte van Thomas, maar ook van Augustinus en Aristoteles. Wij zien, dat die antieke denkbeelden niet aan glans hebben verloren en hoe zij zelfs menig modern en werkelijk gloednieuw denkbeeld ver overstralen. - Is evenwel de vaag aangeduide, maar toch wel kennelijke identificatie van ziel en leven of levensbeginsel in een paar zinnen, hoe juist ook in andere van elkaar onderscheiden, doch mede op tal van plaatsen in het boek gehandhaafd, niet aan bedenking onderhevig? Begint de ziel bereids waar van het eerste leven sprake mag zijn? Er moet worden erkend, dat het begrip ziel, logisch gesproken, behoort te worden verruimd buiten de te enge begripsbepaling van menschenziel, zoodat ook van psychische activiteit bij dieren mag worden gesproken; doch men gaat de begripsgrenzen verre te buiten, zoodra men het psychische gaat toekennen aan het slechts vegetatief-levende en bijv., in den zin van Fechner, gaat spreken van plantenzielen. Fechner ging nóg veel verder en maakte zelfs gewag van sterrenzielen. Begrippen begrenzen elkaar in zoover als zij in elkaar overgaan; in geordend denken reikt nooit de eene categorie over de andere heen, noch verdringt de eene de andere van haar plaats. 'Wat zich voedt is niet zonder ziel' is een woord van Albertus Magnus. Deze gedachte is aristotelisch en breidt wat wij onder psychische activiteit verstaan uit over het vegetatieve, - dus te ver. De term zóó 'ruim opvattende' (p. 39), stichten wij wanorde. Wel is waar wordt het woord ziel zoowel in den volksmond als in de wetenschap te eng opgevat, vooral in verband met

de verbijsterende hoeveelheid en verscheidenheid der pogingen tot localisatie der ziel, vanaf de mythische tijden tot aan onze dagen.[1)] Wij kunnen dus wel instemmen met het woord: ‘men verruime veeleer, wat de waarheid eischt, het begrip ziel’ (p. 4, cf. 39-47), - doch naar beneden slechts tot aan het plantaardige, het vegetatieve zonder meer, waaraan het zijn grens heeft. Zijn hiermee ook niet in overeenstemming de belangrijke opmerkingen der Inleiding: ‘Bij het vegetatieve voegen zich het sensitieve en het redelijke. Na het biologische verschijnt het psychische.’? (p. VI) Eveneens de opmerking, waarin een correctie schuilt, betreffende een vorm van psychobiologie, en waarin ‘de naast aan gewone stoffelijkheid grenzende ‘vegetatieve’ vermogens nader worden gekenschetst als vermogens, ‘die men oudtijds psychisch noemde in ruimeren zin’? (p. 68)

Descartes werd genoemd om zijn mechanisme of automatisme in ‘Les passions de l'âme’: ‘une montre ou autre automate... lorsqu'elle est montée’, - op zijn best een slecht gekozen symbool voor een levend organisme. (Cf. p. 33, 38, 142, 147) Bijna een eeuw na diens dood (1650) zou Lamettrie ‘L'Homme Machine’ (1747) schrijven, zeven jaar nadat de ‘leermeester van Europa’, die ook zijn leermeester was geweest, Boerhaave, was gestorven. Niet Boerhaave evenwel, maar Descartes' denkbeelden hebben zijn mechanistische principes bij hem wakker geroepen, al beriep hij zelf zich op zijn Leidschen meester. (Cf. p. 207) ‘Verbeeldt U een automaat. De deelen, stuk voor stuk, kunt gij nagaan en klaarblijkelijk zien, *dat* en *hoe* die deelen, kleine en groote, bij elkander passen en op elkander werken’. (p. 136) Denkt men hierbij niet aan Faust's welbekende woorden tot zijn famulus over de ‘Teile’ en ‘das geistige Band’? Ook hier had men den geest vooraf verdreven. (Cf. p. 68) Het is eenvoudiger den geest te verdrijven dan te vatten. Ongetwijfeld ‘zweefde de mechanistische natuurverklaring den wijsgeer voor’. (p. 136) ‘Descartes had zich eenmaal dit doel eener geheel mechan(ist)ische verklaring gesteld’. (p. 138) Zoo sprak hij van ‘bêtes-machines’. Zelfs

1) Cf. Béla Révész, Geschichte des Seelenbegriffes und der Seelenlokalisation. (1917.)

dezen wijsgeer treft het oordeel, geveld over zoovele mechanisten der 19de eeuw: ‘Descartes, jegens den voortijd immer hypercritisch gestemd, dacht er niet aan, dat voorgangers, armer aan waarneming, maar rijker aan inzicht, de harmonie van het mechanische met de levende eenheid juister doorzien hadden’. (p. 139) Dit oordeel is streng maar juist, - te weten: ten aanzien van zijn psychologie, waar het in dit onderhavige boek om te doen is. In andere opzichten staat de vader der moderne rationalistische philosophie veel hooger. Doch ten aanzien van den mensch is er in zijn leer een tweespalt in den vorm van het hypothetisch dualisme van het uitgebreide lichaam en de denkende ziel, theoretisch volmaakt gescheiden en nochtans practisch een éénheid. Hij spreekt van de zekerheid der kennis eener ‘substance dont toute l'essence ou la nature n'est que de penser’. Deze substantie of zelfstandigheid is het Ik of de ziel. Hier ligt de grond of beter het punctum saliens, van zijn ver uitgewerkt *spiritualisme*, vreemd in tegenspraak met zijn mechanicisme. Onloochenbaar, ook ten slotte voor hem, is de menschelijke synthese. Deze is een werkelijkheid, een werkzame eenheid, terwijl Descartes' hypothetisch dualisme slechts op abstractie berust. De beide fragmenten zijner leer, het mechanicisme en het spiritualisme, weken hoe langer hoe verder uit elkander. Hard, doch rechtvaardig, is dit oordeel over de Cartesiaansche psychologie: ‘haar overdreven dualisme; het knakken dus der menschelijke eenheid; de overdrijving van 's menschen geestelijkheid; de prikkeling daardoor tot materialistische reactie’. (p. 161) De nieuwe leer, met voorbeeldige schoonheid en helderheid van stijl opgesteld en met de uiterste scherpzinnigheid uitgewerkt en verdedigd, moest, met haren geest van vrij onderzoek en onbevooroordeelde redelijkheid, in dien tijd wel veel opschudding veroorzaken, aan den eenen kant grooten opgang maken, maar aan den anderen kant sterken tegenweer ontmoeten. Onverschillig kon men niet blijven, want het ging om de grootste belangen der menschheid.

Het stuitte menig onderzoeker tegen de borst, dat men niets dan algemeene principes aanwendde, om deductief met groote sprongen tot het bijzondere af te dalen. ‘De natuur volgen, en derhalve haar waarnemen, is de roeping van den arts’, was Boerhaave's veel nederiger principe (p. 178). Laten wij zeg-

gen: onderzoeken van en nadenken over het levende, het zinnelijke en het geestelijke. ‘Boerhaave betuigt er zijn vreugde over, dat de cartesiaansche heerschappij op physisch gebied ras als een zomerbloem vergaan was’. Niet alleen Descartes' physica, ook diens metaphysica (Principia philosophiae) werd in Boerhaave's rede van 1715 bestreden, nadat hij zich reeds in 1709 in een oratie tegen de aprioristische natuurleer der Cartesiaansche school had verklaard. Enkelen hebben zijn wetenschappelijke voorzichtigheid van oordeel voor agnosticisme en Pyrrhonisme gehouden; ‘afgodisterij’ zelfs was geen te erg woord om de theorieën te brandmerken, waarvan de kiemen zouden zijn neergelegd in zijn kennisleer. (p. 176, cf. 179) De waarheid evenwel is, dat Boerhaave tegenover Descartes' aprioristische denkwijze een zakelijker natuurwetenschappelijke methode gesteld heeft. Wat den mensch betreft meende hij, dat er nog wat anders dan enkel lichamelijke dingen te onderzoeken viel, hetwelk door mechanistische beginselen nooit te begrijpen is. Wil men niet dwalen, dan moet men voor het geestelijke een gansch andere methode volgen. De mensch bestaat volgens Boerhaave uit ziel en lichaam, die van elkander in aard verschillen, met verschillend leven, verschillende werkingen en aandoeningen; maar tot elkander staan zij in zoodanige verhouding, dat de gedachten der ziel (cogitationes mentis) altijd verbonden zijn met bepaalde lichaamstoestanden en omgekeerd. ‘Het lichamelijke - mechanisch of niet mechanisch, dit doet weinig ter zake - is niet *de mensch*. Ook de ziel is werkelijkheid.’ (p. 186, cf. 185, 191, 195, 200) Physisch en psychisch zijn niet twee aspecten van één en hetzelfde, dus ook niet te vergelijken met de buiten- en de binnenkant van iets. Ziel en lichaam zijn twee wezenlijk onderscheiden zelfstandigheden. Niettegenstaande alle onderscheid is er alzijdig verband tusschen beide. Het wordt niet duidelijk of Boerhaave in het vegetatieve wel iets meer dan het mechanische aanneemt; - in het sensitieve acht hij de mechanische orde zeker overschreden; hier wordt het gebied des bewustzijns betreden, waar de hoogste verrichtingen de redelijke zijn, doch waar ook reeds de laagste onmogelijk tot mechanische te herleiden zijn. Voegen wij bij deze kenschets van Boerhaave's psychologie nog zijn geloof aan het door schepping ontstaan der

redelijke ziel, benevens aan haar eeuwig voortbestaan uit den aard der geestelijke levensdaden, dan is het duidelijk, dat de kern van zijn leer Thomistisch kan genoemd worden. (Cf. p. 201) Dat hij Hobbes evenzeer aanviel als Descartes is daarom heel wat verklaarbaarder dan het zonderlinge feit, dat Lamettrie, die zijn studies te Leiden was komen voltooien (1733), zich voor zijn mechanistische levensopvatting op den beroemden leermeester beriep. Hij zou evenzeer gekant geweest zijn tegen 'L'Homme Machine' (1747) als hij in 't begin van zijn wetenschappelijke loopbaan was geweest tegen Hobbes' 'Leviathan' (1651).[1)] De spiritualistische 'ziel' was voor den Leermeester van Europa datgene, wat zij den Middeleeuwschen Aquiner en voor den Antieken Stagiriet was: 'het beginsel des levens', 'het beginsel van leven en redeneeren en wat medewerkt om hem te maken tot een redelijk dier', 'de eerste grond van ons vermogen om te denken, bewust te zijn en te willen'. (p. 181, cf. 182)

Doch wat de hoofdzaak in zuiver philosophisch opzicht mag genoemd worden: heeft Boerhaave zich boven het oude dualisme, dat in Descartes' leer der substanties abstract rationalistisch vernieuwd was - terwijl hij diens physica vér van zich wierp -, weten te verheffen? Uit het vermelde bleek reeds dat de grond zijner psychologie dualistisch was. 'Homo simplex in vitalitate, duplex in humanitate', is een Boerhaaviaansche spreuk, die de Fransche psycholoog Maine de Biran kernachtig genoeg vond om ze aan te halen: de mensch is als zoodanig, als menschelijk wezen, dubbel, als vegetatief leven enkel[2)]. Wanneer nu lichaam en ziel gehouden worden voor 'twee dingen, wier wezen verschillend is', terwijl het vegetatieve leven reeds geacht wordt beginsel der ziel te zijn (Cf. p. 184), dan heerscht er tusschen deze gedachten en de spreuk geen overeenstemming. Het dualisme is Cartesiaansch. Doch m.i. is ook Boerhaave's principe van het vegetatieve leven Cartesiaansch en derhalve eveneens niet vrij van mechano-materialistische smetten. Zooals ook met Descartes het geval was, week de tweespalt der dualistische principes

1) Disp. philos. inaug. de distinctione mentis a corpore (1690).
2) H. Boerhaave, Praelectiones academicae de morbis nervorum: 'Homo est duplex in humanitate, simplex in vitalitate' (p. 202).

ten slotte te ver uiteen. Hij neemt ‘gedachten’ aan, ‘voortkomende uit het loutere psychische alleen’ en daarnaast ‘bewegingen, die alleen aan het lichaam eigen zijn’. Toch moeten de ‘lichaamstoestanden altijd verbonden zijn met gedachten der ziel (cogitationes mentis)’ en omgekeerd. De ziel kan nooit werken zonder toedoen van het lichaam[1]. Hier is verwarring door een conflict tusschen Cartesiaansch aprioristisch dualisme en empiristisch opgebouwde psychologie. ‘Personne ne fut moins Spinoziste’, getuigde Lamettrie van zijn leermeester. Dit is niet geheel juist! Iets méér Spinozisme zou echter aan de zuiverheid der mathematisch-logische redeneering niet geschaad hebben. Integendeel. Het zou wellicht het troebele dualisme in het lumen rationale hebben opgeklaard. En de rede, volgens Spinoza zuivere oorkonde van goddelijke en wereldsche dingen, heeft niemand te schuwen. Vooral niet de onderzoekers en denkers, die door deze ‘stoffige’ wereld den weg der waarheid, door alles heen, willen bewandelen.

De zorg om Boerhaave van Spinozistische... smetten te louteren is nochtans sympathiek, te meer waar Boerhaave zelf zoo getracht had zich te vrijwaren van Cartesiaansch-Spinozistische ideeën, die in dien tijd vrij contagieus waren. Zij hebben den weg gewezen en verlicht der nieuwere wetenschap en wijsbegeerte, welke evenwel niet voor ieder begaanbaar was. De natuurwetenschap, welke meer baat vond bij de inductieve methode, was daartoe in de leer gegaan bij Baco van Verulam, Locke en Hume. Ook medisch maakte de nieuwe methode school. Ten aanzien van Boerhaave wordt getuigd: ‘Van Leiden is de vruchtbare victorie gekomen voor een medische methode, die waarnemend en niet naar afgetrokken begrippen te werk gaat; die het lichamelijke leven bestudeert naar de materieele verschijnselen, waarin het zichtbaar wordt. Dit noemen wij een richting, die leidt tot behoud en bloei van het lichaam, maar in het minst niet tot verstoffelijking van den geest’ (p. 209/210).

Uiterst sympathiek is de protestant Boerhaave door den geleerden Thomist geteekend als mensch, als medicus en als

1) Institutiones medicae, n°. 27, 586, 711. Disputatio pneumatica de mente humana, III, thesis VIII.

psycholoog, - vrij wat sympathieker dan de katholiek Descartes. ‘Zuiver thomistisch’ achtte hij - sprekend niet van afkomst maar van overeenstemming - de ‘geheele kern’ van diens leer.

Het Thomisme was ook de geestelijke band, welke den psycholoog Maine de Biran met de hier op den voorgrond gestelde principes verbond. In nog algemeener zin is het spiritualisme de lichtbron, welke diens geheele werk verheldert en hetwelk de schrijver bij anderen opzoekt om er zich - en anderen - mee te verkwikken. Men zal het voornamelijk of bijna alleen vinden in het laatste gedeelte van Maine de Biran's leven en werken. Terwijl hij in de tegenwoordige psychologische literatuur zoo goed als nooit meer werd genoemd, had ik hem meer dan eens geciteerd om ideeën, welke m.i. alles behalve verouderd waren. Des te grooter was dus de aangename verrassing een uitvoerige studie - de eerste in onze taal - over zijn leven en werken te vinden, geschreven door zulke bevoegde handen.

Wat is verklaarbaarder dan het zoeken in deze studie naar spiritueele en in 't bijzonder Thomistische principes in een man, die door zijn zeer wisselend en bewogen leven en werken van een sceptisch sensualisme bekeerd werd tot een religieus intellectualisme. Met Aristoteles en Thomas erkent ook Maine de Biran ten slotte het den menschelijken geest eigene vermogen om zich boven het tijdelijke en plaatselijke der zintuigen te verheffen tot het *overal* en *eeuwig* ware, terwijl wezens, wier geheele kennen innerlijk van zintuigen afhangt, onmogelijk verder kunnen gaan dan tot de kennis van het *hier* en *nu* (Cf. p. 245). Met instemming wordt het getuigenis aangehaald van Michelet (Toulouse), dat menig Thomist in zijn werken steun vindt. (Cf. p. 220). Maar hoe wordt dan verklaard, dat deze denker eens in Descartes den wijsgeer begroette, die terecht de metaphysica met de Peripatetische philosophie van den troon stiet? Het verklarend antwoord, dat uit vele bladzijden biographie en karakteristiek is te sublimeeren, is, dat de nieuwe wijsbegeerte, even als hij zelf, nog jong en overmoedig was, en dat de wijsgeer lang een leerling en strijder is geweest, die eerst na een langdurige ontwikkeling en worsteling als denker zichzelf en de wereld overwon. Van een troebel scepticisme en sensualisme, dat niet slechts

theoretisch was, maar ook practisch zijn leven beheerschte, is hij zeer moeilijk, dikwijls struikelende, vallende en weer opstaande, opgeklommen tot een religieus intellectualisme, hetwelk zich evenwel nauwelijks boven een vaag persoonlijk doorleefd mysticisme verheft. Door dit alles heen wroet en werkt en denkt hij - terwijl bij zijn leven weinig van zijn geschriften het licht zien en zijn beste gedachten in 't duister blijven, nog jaren na zijn dood - en dringt hij vooral als psycholoog diep door tot nog onbekende roerselen van het zieleleven, zelfs van het onbewuste.

Hij mengt zich jong in het volle gewoel des levens (Parijs), geeft zich over aan den zinnenroes, tot hij berouwvol tot inkeer komt, - een ordinaire geschiedenis, welke zich eindeloos herhaalt en de vermelding dan ook niet waard schijnt. Doch van dien inkeer komt hij door zelfbezinning tot werkelijke psychologie, en nu is 't heel wat anders. Nu is 't zelfs buitengewoon merkwaardig. Alleen bij dichters komt 't voor, dat zij hun levenslot innig mengen in de scheppingen van hun geest. Maar hoe, als een denker dit doet! Al te vaak staat zijn eigen Ik in 't midden der wereldgebeurtenissen. Keer op keer slaakt hij klachten en verzuchtingen, zelden schijnt hij blijmoedig of verrukt. Bij dit alles lijkt het er soms wel op, of de waarheid in de religie, zelfs in de philosophie, afhangt van zijn persoonlijk lot, van zijn wel of wee. Er is ook in zijn laatste periode veel sensualiteit. Zijn religieus spiritualisme verheft zich weinig boven de nooden en vreugden van het subjectieve leven. Zulk een houding moge te billijken zijn voor een kunstenaar, een wijsgeer betaamt het zich te stellen boven het gewoel der hartstochten, boven de vreezen en verlangens in 't bijzonder, - althans in zijn leer. Hij was in zijn denken te autistisch om tot werkelijke wijsheid te kunnen komen. Deze is slechts te bereiken ‘jenseits des Lustprincips’.

Maine de Biran ving aan met het Ik, het beginsel, dat de wereld doortrekt: ‘à l'instar du moi’. Het is het voelend en willend Ik. Waar Descartes zijn ‘cogito’ stelde, plaatst hij zijn ‘volo’. Doch is het ‘volo ergo sum’ niet een stap achteruit na Descartes' beroemde spreuk? Als het op waarheid aankomt, is de zekerheid van het denken grooter dan van het willen. Het denken is de volkomen werkzaamheid van het geestelijke, en het willen is, evenals het voelen, daarin slechts

moment. Moeten wij dus in dit voluntarisme niet een degradatie van het spiritualisme zien? - 'Ingenomen als hij met zijne ontdekking was, zag de schrijver niet, dat hij *de rede* miskende door haar te beschouwen als een bijzonderen vorm van den wil. Hij begreep niet, dat het redelijke de grond van het redelijke streefvermogen of den eigenlijken wil en de wortel der vrijheid is'. (p. 241). Later, na 1813, heeft hij zijn voluntaristisch beginsel min of meer in dien zin aangevuld. De mensch heet dan principieel 'un être intelligent et actif'. Het bewustzijnsfeit van het Ik, tot kenschetsing waarvan termen worden gebruikt als 'aperception interne, immédiate' en 'sens intime' - de Duitsche psychologen spreken eerst later van 'das Unmittelbare' - vereenigt dan in zich: ik besta, ik denk, ik handel[1]. (Cf. p. 241/242, 244, 252). Wij zijn hier reeds niet meer ver af van het logische inzicht, dat het denken in zijn geestelijke synthese de activiteit van het willen als moment in zich bevat. In die activiteit van het geestelijke, dat áls willen hoog ontwikkeld is, openbaart zich reeds een betrekkelijke vrijheid, welke als redelijk denken tot volkomen vrijheid openbloeit.

Als psycholoog baanbrekend en een voorbeeldig voorganger, blijft Maine de Biran in algemeen philosophisch opzicht achter bij den grooten vooruitgang sedert Francis Bacon, die over Hume tot Kant en daarna verder zou voeren. Slechts tegenover Condillac en in geringere mate tegenover Locke en Hume behouden zijn typisch-, eenigszins mystiek-spiritualistische theologie en philosophie eenige waarde. Tegenover Hume's scepticisme handhaaft hij in zijn laatste periode het dogmatisch principe van de substantialiteit der ziel, hetwelk ook later, als dit scepticisme door een alzijdig georiënteerd criticisme vervangen is, streng verdedigd wordt. Voor Maine de Biran is de 'kamp om de ziel' eenigszins dramatisch, omdat hij het principe wierp in zijn eigen fel bewogen levensstrijd en hij zijn eigen willend en denkend Ik stelde in het centrum der geestelijke handeling. Hoewel zijn eigen 'doorleefd' scepticisme - evenals het philosophisch specticisme in de geschiedenis der wijsbegeerte - slechts een phase was in een noodwendige ontwikkeling, moest hij er zijn leven lang aan

1) Six manuscrits inédits, p. 445/446, 431, 446-453.

denken, ook toen hij op 't laatst van zijn leven de zware vracht van een verleden van groote waarde (het Thomisme) met moeite torste.

Geen mensch heeft minder het recht om grillig te zijn dan de wijsgeer; doch niemand was wellicht zoo grillig in zijn leven en werken als Maine de Biran. Na het botvieren van al zijn zinnen, komt hij ‘d'un saut de la frivolité à la philosophie’. Van sensualisme komt hij tot voluntarisme en dan tot intellectualisme. Van het uiterste scepticisme gaat hij over tot een streng dogmatisme. Als geloovige is hij nochtans bij al zijn spiritualistisch streven mystiek; zijn geloof is met sensualisme vermengd in alle diepten en hoogten van een fel bewogen leven, dat op het laatst naar innerlijke en uiterlijke rust smacht. Afgekeerd nu van het excentrieke wereldgewoel zoekt hij het centrum in God. Geschokt door wroeging en berouw, ziek en oud, bekeert hij zich, buigt zich neer: ‘als een dorrende plant wacht op de zon’ - zoo smeekt hij om genade. Er is diepe tragiek in zijn strijden, maar m.i. is zijn streven te weinig onzelfzuchtig, verheft zich het doel nauwelijks boven eigen zieleheil. In den ‘kamp om de ziel’ stelt hij vooral belang als 't gaat om de onsterfelijkheid van zijn eigen ziel; - deze houding moge menschelijk zijn, wijsgeerig is zij niet. Hebben de critici geen gelijk, die van te veel lijdelijkheid en van onredelijkheid bij Maine de Biran gewagen? Boven het sensualisme werkte nochtans in zijn voluntarisme het actieve beginsel; hij trachtte zich tot het spiritualisme te verheffen, hetwelk hij in mystieke omhullingen ook bereikte. Toch blijft hij met zijn ‘volo ergo sum’, ook in de verste consequenties, achter bij het Cartesiaansche ‘cogito’. Niettemin ligt in zijn principe een toekomst verborgen voor de moderne psychologie. Als Windelband, die hem den grootsten denker van Frankrijk na Descartes acht, gelijk heeft, dan kan dit slechts gelden voor zijn psychologie. Zijn ‘volo’ is haar punctum saliens, en als activiteitsleer bereidt zij reeds voor, wat in de nieuwste onderzoekingen van het bewuste en onbewuste zieleleven tot zoo merkwaardige ontwikkeling komt.

De meening, dat een Thomist steun vindt in Maine de Biran's werken, kan dus slechts juist zijn met het oog op diens laatste mystiek-religieuze geschriften. Zoodanige steun zoeke

men niet in een zoo onstandvastig leven en wisselvallig werken, waarvan de gronden telkens verschuiven, met zulke plotselinge wendingen en verrassende overgangen, van een wel is waar genialen geest, doch die zélf zoolang steun zocht, - welken hij dan ten slotte mocht vinden. Dan richte men zijn oog liever op Lacordaire's levenswerk, dat als een standaard vast is gegrond op de leer van den H. Thomas, zoo rotssterk, dat er eeuwen lang de kerk op rusten kan. Deze kanselredenaar had gedurende herhaalde bezoeken aan Italiaansche kloosters zijn ziel gesterkt aan de Thomistische wijsheidsbronnen. (p. 311) Prof. De Groot wijdde hem warme woorden van bewondering, in 't bijzonder zijne psychologie roemende. Zelf sta ik tegenover deze psychologie vrij vreemd en vermoedelijk zal de moderne wetenschap er steeds vervreemd van blijven. Lacordaire wordt als persoon en conférencier uiterst sympathiek beschreven, doch als psycholoog van groote beteekenis vermag ik hem niet te erkennen. De citaten bij De Groot, verheven van stemming, zijn uitermate rhetorisch en overdadig rijk aan beelden. Hij heeft een waarlijk prachtig religieus verbeeldingsdenken, en daarin werkt de psychologie mee in den zin eener algemeene menschenkennis. Het is echt Fransche katheder-oratorie. In den meer bezonkenheid eischenden boekvorm verliest zij aan waarde. Eén opmerking schijnt mij vooral van belang. Lacordaire's opvatting van het begrip ‘geest’ (esprit) is eng, niet wetenschappelijk, niet philosophisch, - laat ons zeggen populair. Dit betreft dan niet den uiterlijken vorm zijner leer alleen, maar tast de kern aan. ‘L'esprit n'est rien; il n'y a de grand sous le soleil que l'âme de l'homme’, - zoo is de ‘zinspreuk zijner nauwelijks voltrokken jongelingsjaren’ (p. 316), welke hij zijn leven lang trouw bleef. Men zou ook kunnen zeggen, dat het begrip ziel te ruim opgevat werd, zoodat het de andere categorie van haar plaats verdrong. Dan behoort ook deze aanval op den geest tot den ‘strijd om de ziel’. Hoe is dit anders te begrijpen bij een kanselredenaar, zoo bezield niet alleen, maar ook van zooveel geest vervuld? Is dan de rede meer een vermogen van de ziel dan van den geest? Zijn dan leven en ziel niet in het geestelijke als momenten werkzaam, waarin zij tot hoogere volmaaktheid komen? - Het is ook niet geheel juist, dat die jeugdspreuk voorgoed zijn wijsgeerig

begrip beheerschte. ‘Wetenschap, rede, geloof. Drie krachten voeren dus den geest des menschen den geest Gods tegemoet’. (p. 324) ‘Hij gaf in “la vie d'esprit” een model weder, doorstraald van zuiver geestesleven’. (p. 325) Hier schijnen ten minste enkele stralen van het geestelijke licht, dat zijn leven en werken verhelderd heeft, van hem den opvolger van Lamennais en lateren leerling van Augustinus en Thomas, den redenaar der Notre-Dame.

In dat licht, dat hij gedurig opzocht, herkennen en herdenken wij ook den Amsterdamschen hoogleeraar der Thomistische wijsbegeerte. Hij zag ‘Ziel en Leven’, zooals deze zich voordoen in de moderne wetenschap, ontdaan van veel tijdelijk wanbegrip, verheerlijkt in het koesterende geesteslicht van den Doctor Angelicus. Hij heeft de gouden draden der nieuwe biologische en psychologische wetenschap blootgelegd en ze met de wetenschap der eeuwen vergeleken; tevens het geestelijk weefsel van Aristotelisch-Thomistische ideeën voor modernen tijd uitgewerkt op een eeuwenoud stramien.

Als men daarbij Béla Révész' ‘Geschichte des Seelenbegriffes und der Seelenlokalisation’ heeft gelezen, dan beseft men te méér, te midden der dwaalbegrippen aller tijden, de oorspronkelijke wijsheid van den Stagiriet: ‘Alle deelen der ziel zijn aanwezig in ieder onderdeel van het lichaam en werken op dezelfde wijze onder elkander als met het geheel’. (De Anima I.V. 32) De Aquiner, zich beroepend op de levenseenheid van den geheelen mensch, stelde het principe: ‘De redelijke ziel is het eene levensbeginsel voor het redelijke en het sensitieve en het vegatatieve of lichamelijke.’ (Cf. p. 47) Gedachtig aan deze groote beginselen drong De Groot diep door in de nieuwste biologie en psychologie, met zijn onbekrompen en zuiveren geest, ontvankelijk voor nieuwe feiten en waarheden. Hij kon dit zonder bezwaar, omdat hij in overeenstemming met zijn groote voorgangers in het ‘redelijke’ het beginsel erkende van alle levensuitingen, terwijl men ook in den nieuwsten tijd meer en meer den logischen zin leerde erkennen zoowel in het vegetatieve als in het sensitieve[1)], waarbij de mechanische en chemische processen beter

1) Bij voorbeeld ten onzent C.U. Ariëns Kappers, De verwantschap tusschen voorstellingsleven en lichamelijke groei als tweeërlei vorm van logetische (natuurredelijke) realisatie. Tijdschr. v. Wijsb., Jg. XII, Afl. 1.

tot hun beperkte beteekenis worden teruggebracht[1]. Wij hebben daarin evenwel de *werkelijkheid* van den logos te bevroeden, welke in de redeleer tot hare *waarheid* komt. Het algemeene logische behoeft zich echter geenszins te beperken tot het eigenlijke leven. Het leven zonder meer betreft slechts ééne categorie uit de veeleenigheid van dergelijke begrippen of begripsrubrieken. Waar sprake is van de Rede en hare Werkelijkheid (Bolland), daar is sprake van de logiciteit in alles. De logica moge de denkvorm der zuivere rede zijn, maar redelijk mag ook de natuur heeten, en in stijgende graden van volkomenheid ontwikkelt het redelijke principe zich in het vegetatieve, het sensitieve en het spiritueele, voorts in objectieven geest in de vormen, wetten en instellingen der samenleving, om ten slotte in de ideëele spheren van kunst, religie en zuivere wetenschap tot eigen volmaking te komen. In de anorganische natuur is het redelijke de ‘eenheid van orde’ (p. VI, pass.), gelijk overal, in de veelheid van het zijnde. In voeding, groei, voortplanting, beweging - of in 't algemeen gesproken in de zelfbemiddeling - der organismen ontdekken wij dezelfde eenheid van orde in klimmende mate van logiciteit. Boven het vegetatieve zonder meer verheft zich het sensitieve en boven het sensitieve het spiritueele, waarbij zich de hoogere categorieën reeds in de lagere aankondigen. Overal heerscht het redelijke beginsel als normatief principe in veelheid van phaenomenen. Over de in onzen tijd bijkans verbijsterende verscheidenheid van vormen der maatschappijen zelfs heerscht relatief gesproken het synthetische prinsipe der orde als normatieve functie van het logische. Slechts in dien zin heet het werkelijke (in natuur, samenleving, enz.) redelijk en het redelijke werkelijk.

JULIUS DE BOER.

1) Bijv. L. Bolk, Hersenen en Cultuur (1918). Belangrijke opmerkingen over biologie op p. 22-25. Cf. G. van Rijnberk, Over het begrip Leven (1909), p. 16-19.

Buitenlandsch overzicht.

26 April 1922.

Dat Genua aanvankelijk een Babel lijkt, is niet te verwonderen. Men heeft er te doen met botsingen tusschen de representanten van milieus, die onderling meer verschillen dan de lastgevers van elkander in congres ontmoetende diplomaten het doorgaans plachten te doen. Dat de Volkenbondsvergaderingen, bij Genua vergeleken, ordelijk en consequent voorkwamen, was er enkel aan te danken dat de Volkenbond in wezen geen wereldbond was, immers Duitschland en Rusland had uitgesloten. Nu ontmoet men die twee, en onmiddellijk blijkt, dat het papier der voorwaarden van Cannes aan deze ontmoeting het verrassende niet heeft kunnen ontnemen. Men meende èn Duitschland, èn Rusland van te voren door een machtspreuk murw te hebben gemaakt; maar de vraagstukken, die beider verschijning noodzakelijk aan de orde stelt, blijken door machtspreuken niet te treffen. Lloyd George gevoelt dit, en wil daarom de machtspreuken door een politiek van geven en nemen vervangen; Poincaré spreekt nog uit de hoogte, als 'overwinnaar'. Maar er is wèl op te letten dat hij dit alleen van verre doen kan; Barthou, die ter plaatse is, spreekt steeds verscheiden tonen lager, en dat Poincaré hem dit toelaat, bewijst dat ook hij Frankrijk niet geheel durft te isoleeren.

Lloyd George worstelt om een succes; behaalt hij er geen, zijne rol als Britsch premier is vermoedelijk uitgespeeld. Van de mede-oproepers staat Italië hem bij, moet hij Frankrijk medetrekken en effaceert zich België, dat noch Engeland, noch Frankrijk durft te tarten. De ex-neutralen staan bij het

politiek tournooi te Genua ter zijde en trachten werk te doen in de commissies, werk dat alleen vruchten dragen zal als inmiddels politiek geschil de conferentie niet zal hebben doen uiteengaan.

De overeenkomst van Rapallo tusschen Rusland en Duitschland heeft dit alvast niet gedaan. Zij bevatte anders genoeg, wat de auteurs van het verdrag van Versailles, tevens bijeenroepers der Conferentie van Genua, moest prikkelen. Een der bepalingen van Versailles, bedoeld als lokmiddel voor een Rusland dat tot den omgang met de ex-geallieerde en geassocieerde mogendheden mocht willen terugkeeren (‘Les Puissances alliées et associées réservent expressément les droits de la Russie à obtenir de l'Allemagne toutes restitutions et réparations basées sur les principes du présent Traité’) werd hier door Rusland smadelijk afgewezen, immers Duitschland tegen elke aanspraak, die het uit hoofde van dit artikel van Rusland ooit te vreezen zou hebben, gevrijwaard; - omgekeerd zegde Duitschland aan Rusland, namens zichzelven, gratis al datgene toe, wat de conferentie van Genua ten doel had, namens gansch Europa aan Rusland ten duurste te doen verkoopen: zijne erkenning *de jure;* de afrekening omtrent een verleden, waarvan het eigenmachtig afwerpen van schuldenlast en de confiscatie van vreemden eigendom deel hebben uitgemaakt; bijstand in verschillenden vorm tot het werk van Rusland's economisch herstel. Dat hierop Duitschland van verdere deelneming aan de bijeenkomsten der ‘politieke commissie’ (die immers juist tot taak had te overleggen, hoe deze zelfde zaken voor Europa-met-inbegrip-van-Duitschland met Rusland zouden worden geregeld) werd uitgesloten, was onvermijdelijk. Frankrijk verlangde eerst intrekking der geheele overeenkomst van Rapallo; - maar al zou Duitschland (wat het niet wilde) dit hebben toegestaan, tot intrekking behooren er twee, en Rusland dacht er niet aan, Duitschland zijn woord terug te geven. Dat Frankrijk, ondanks dit niet voldoen aan zijn aanvankelijken eisch, toch ter conferentie is gebleven, dreef de Fransche nationalistische pers tot een paroxysme van woede, dat Poincaré nu door zijne toespraak te Bar-le-Duc heeft zoeken te bedaren. Men mocht hem de zorg laten, zeide hij, 31 Mei te toonen, dat er nog een tractaat van Versailles bestaat.

Ligt het dan in zijn hand alleen, maatregelen van sanctie op Duitschland toe te passen?

Eerst moet er eene kennisgeving der Commissie van Herstel omtrent het in gebreke blijven van Duitschland tot de geallieerden worden gericht, en in de Commissie van Herstel heeft Frankrijk het woord niet alleen. Maar al viel die kennisgeving geheel in Franschen zin uit, zij moet door elk der geallieerden zelfstandig worden overwogen. Dat zulk een overweging Engeland thans aanleiding zou kunnen geven tot een gewapend optreden tegen Duitschland, terwijl het daar twee jaar geleden al niet van weten wilde, is ondenkbaar. En dat Frankrijk thans aan zou durven wat het twee jaar geleden beproefde maar toen inzag niet te kunnen doorzetten: Duitschland te ringelooren door een militair optreden op eigen gezag, moeten wij nog zien. Lloyd George is op dit punt overduidelijk geweest: het zou het einde der Entente beteekenen. De houding van Benes te Genua toont ook wel aan, dat Frankrijks satellieten op het vasteland deze politiek niet meer aandurven. Zou het Fransche volk in meerderheid dit wel doen? Het alles primeerende Fransche belang is toch thans wel, dat Frankrijk iets in het laadje krijgt, en geweld is de zekerste manier om dit *niet* te vullen.

De Sowjet-diplomatie doet ongegeneerd, maar maakt toch niet den indruk van heel sterk te zijn.

Het primaire belang van Rusland is thans, zijn crediet te herstellen. Met aanbiedingen als die van Rakofski in de ‘politieke commissie’ zal het tot dit doel niet geraken.

Zijn oorlogsschulden wil Rusland schrappen; zijn vóóroorlogsschulden erkennen maar met de rentebetaling eerst beginnen over dertig jaar; de eigendommen van vreemdelingen niet teruggeven. Zij zijn begrepen in de socialisatiezonder-schadeloosstelling, die het parool der Russische omwenteling geweest is. Ditzelfde Rusland eischt echter wel onmiddellijke uitbetaling aan de Sowjet-regeering van alle deposito's van Russische particulieren in het buitenland.

‘De moeilijkste kwestie der onderhandeling’, verklaarde gisteren Tsjitsjerin aan een vertegenwoordiger van Havas, ‘is hiermede gesteld. De groote massa der arbeiders en boeren in Rusland hebben de gedachte opgevat, dat het grondbezit en

het groote industrieel bezit nationaal domein zijn geworden. Nationalisatie zonder schadeloosstelling is het wachtwoord geworden, dat dierbaar is aan elk Russisch hart. *Op dit punt kunnen wij niet terug*. Aan de oude eigenaars in Rusland kan worden toegestaan een recht van voorkoop op de concessie of pacht, of deelneming worden aangeboden in gemengde maatschappijen of trusts. Het rech van voorkoop zou aan de oude particuliere bezitters in Rusland gelegenheid geven, hun bezittingen te hernemen. Uit naam van het Russische volk zullen wij vragen, dat de Sowjet-regeering uitsluitend bevoegd zal zijn, over de aanvragen te beslissen. *Een andere schadeloosstelling is in onze oogen positief onmogelijk*.'

Toch zal, indien Rusland den financieelen steun van Europa zal verkrijgen, dien Tsjitsjerin in hetzelfde interview voor zijn land dringend noodig noemde, de Sowjet-regeering op het genoemde punt wèl een eind terug moeten. Een van de twee: de nationalisatie heeft de economische kracht van Rusland tegenover het buitenland verhoogd, of zij heeft dit niet gedaan. In het eerste geval zou Rusland niet naar Genua zijn gegaan, maar de anderen naar Moskou hebben laten komen. Het is het tweede geval dat in waarheid bestaat. Een steun nu van zoodanigen omvang als hier noodig is, zal nimmer worden verleend dan tegen waarborgen, hechter dan de verwijzing naar het *bon plaisir* der Sowjet-regeering in het al of niet verleenen van gebruiksrechten aan gewezen eigenaars op het hun ontnomen goed.

Over de oorlogsschulden zeide Tsjitsjerin in zijn interview geen woord; dat de vóór-oorlogsschulden niet langer eenvoudig genegeerd werden, achtte hij al een heele concessie. Echter heeft Engeland de Russen onmiddellijk alle illusie benomen, dat het in de schrapping zijner tijdens den oorlog ontstane vorderingen op Rusland zou kunnen berusten, nu het zelf zijne oorlogsschulden aan Amerika te betalen heeft. Engeland vooral is de trechter geweest, waardoor Amerikaansch goud aan de mede-oorlogvoerenden toevloeide. Het kan er niet van afzien, trechter te blijven ook voor de terugbetaling.

Hoewel de aanbiedingen van Rakosfki in de commissie met hoongelach ontvangen werden, schijnen zij tot een eigenlijk gezegd ultimatum aan Rusland toch geen aanleiding te zullen geven. Men laat verluiden dat, over een dag of twee, de Russen

een antwoord zullen hebben ontvangen, ‘dat, zonder *in eenig opzicht* het karakter van een ultimatum te hebben, in voldoend krachtige termen zal zijn vervat, om de hoop te wettigen, dat de Russische delegatie er toe gebracht zal worden, de zaken ernstig te beschouwen.’ Dit toont aan, dat Lloyd George Barthou reeds overreed heeft, ook op het Russische stuk de conferentie niet te laten springen. Van de andere zijde trekt een bericht uit Riga de aandacht, dat op de agenda der 5 Mei te Moskou te openen bijeenkomst van het al-Russisch Uitvoerend Comité der Sowjets ‘de gedeeltelijke demobilisatie van het roode leger’ voorkomt, te bewerkstellingen ‘in geval van gunstig resultaat van den arbeid der conferentie van Genua.’ Rapallo is dus van Russische zijde wel niet als een dreigement met consequentiën van militaire natuur bedoeld geweest (zooals de Franschen, die met hun gedachten nog in de sfeer van divisiën en transporten leven, het onmiddellijk hadden voorgesteld). Dat de publiek gemaakte bepalingen alle afspraken behelzen die er getroffen zijn, is ook door Wirth met klem verzekerd en laat zich ook nauwelijks anders denken. Duitschland heeft een ander ideaal dan zijn overgebleven gebied en bezit door gevechten van het roode tegen het Fransche leger te zien verwoesten: het motief voor Duitschland is geweest, in het werk, dat thans in Rusland te verrichten valt, een goed aandeel te krijgen, en het heeft de overeenkomst, door Rusland al eenigen tijd aangeboden, juist tijdens de conferentie geteekend, toen het bespeurde, dat er, buiten de officieele ‘Russische commissie’ om, door de ‘bijeenroepers’ met Tsjitsjerin over in Rusland te verleenen concessies in onderonsjes werd onderhandeld. Duitschland heeft geen goede kans op verlevendiging van zijn economisch bestaan te verzuimen, en, nu de voordeelen van Brest-Litofsk al sinds jaar en dag waren afgeschreven, had het tegen Rusland geen vorderingen geldig te maken welke bij die van Frankrijk en Engeland in vergelijking komen. Het heeft dus gehandeld toen het vreezen moest, dat de anderen het zelfs van de natuurlijke voordeelen zijner ligging ten opzichte van Rusland zouden zoeken te versteken. Ziehier de niet ver gezochte verklaring der zaak, waarover een Léon Daudet met een ‘nous revoici en juin 1914’ de alarmtrompet stak. ‘Voulue par le juif allemand Rathenau - artisan baucaire de la revanche boche -

avec la complicité des bolcheviks, la Conférence de Gênes n'était pas autre chose qu'un guet-apens. La proclamation de l'alliance germano-russe, économique, *politique et militaire*, c'est le premier son de cloche de la nouvelle guerre européenne. Demain, la Pologne sera envahie...La journée d'avant-hier à Gênes est l'équivalent du drame de Serajewo'. Zóó de leader van het het 'organe du nationalisme intégral' van 19 April 1922 ...

Ironie van het noodlot, dat het thans Poincaré is die de extreme nationalisten telkens teleur moet stellen, Poincaré, om wien zij in Januari hebben geroepen! 'M. Poincaré', schrijft Charles Maurras in dezelfde *Action Française* (20 April) 'vérifie le pronostic du journal anglais qui annonça son retour fatal à la politique Briand. Ce n'est pas pour la ramener à Lloyd George qu'en janvier la France patriote s'est levée tout entière pour obliger Millerand à confier notre salut à cet écrivain politique dont les critiques contre M. Briand avaient été les plus nettement pertinentes. Un quart de volume d'articles irréprochables garantissant la pensée et la volonté de M. Poincaré, on ne pensait pas qu'il pût laisser protester sa signature ni l'oublier. On s'obligeait à lui faire crédit...Qui diable se serait figuré que le successeur de Briand pourrait s'accommoder de la politique de 'chien crevé'!...

Te noteeren ook de volgende indruk:

'Nos amis de la Petite Entente, peu rassurés sur notre activité à les défendre, en sont à se demander s'ils nous défendront. Ils hésitent à voter avec nous ...'

Poincaré moet het roer durven om te gooien: 'Il y a un monde conservateur anglais dont le sentiment naturel se dessine de plus en plus en notre faveur...Il y a un nationalisme italien qui semble nous revenir ...Les innombrables détenteurs de petites fortunes édifiées en Suisse, en Hollande, en Espagne même feraient des réflexions...Toute la contrerévolution européenne pourrait être mobilisée dans un temps bref, avec les chances supérieures qu'assure aux victorieux d'hier le fait d'avoir du pain et la force armée ...'

Men ziet hier scherp tegen welke krachten Genua te vechten heeft, maar het is nog niet bezweken!

C.

Binnenlandsch overzicht.

27 April 1922.

Het wreekt zich thans aan het kabinet-Ruys, dat het, op losse gegevens, eene Grondwetsherziening heeft ondernomen.

Achter November 1918 heeft in Nederland geen groote kracht tot verdere democratiseering onzer staatsinstellingen gezeten. De arbeiders wilden den achturigen werkdag, hooge loonen, lage huren, behoud der ruime ondersteuning aan werkloozen en de velerlei begunstiging hunner belangen die zij van minister Aalberse zoo onmiskenbaar hebben genoten; de leus der socialisatie, hun weldra te ijl, hebben zij nauwlijks aangehouden; nog veel minder die van afschaffing der Eerste Kamer en invoering van het referendum. Het amendement-Marchant tot afschaffing der Eerste Kamer haalde in de Tweede Kamer 37 stemmen en viel daarmede, onder algemeene onverschilligheid buiten en met weinig geraas in de Kamer. Troelstra werd het referendum ontrouw, dat toen niet de minste kans meer had; gepatenteerd heilmiddel der democratie scheen voortaan de heerschappij van één Kamer te moeten wezen. Ook thans nog hangt de leider der S.D.A.P. dit leerstuk aan; of hij er de arbeiders voor warm praten zal? Voor hen gaat het bij de verkiezingen van 1922 licht meer om behoud dan om hervorming; om behoud van hoogen loonstandaard en verkorten arbeidstijd. En buiten de S.D.A.P. is Tweede Kamer-verheffing geen leus die pakken zal; het lichaam staat daartoe thans in te weinig aanzien.

De Eerste Kamer af te schaffen zonder er iets anders voor in de plaats te stellen is eene verlegenheidspolitiek, die niet licht ⅔ der stemmen op zich zal vereenigen. Men kan, naast

de vertegenwoordiging van het getal, die van belangengroepen beproeven, en daarnevens, in den vorm van het referendum, een laatste beslissing aan de natie voorbehouden; men kan (zie Engeland) behalve de samenstelling ook de bevoegdheden van het hoogerhuis anders regelen dan bij ons is geschied. Maar wie noch het vraagstuk der samenstelling, noch dat der bevoegdheden van het hoogerhuis, noch dat van het referendum aandurft, verricht, als hij in zijne Grondwetsherziening tòch de Eerste Kamer betrekt, noodzakelijk peuterwerk.

Dat van minister Ruys voerde voor de Eerste Kamer het evenredig kiesrecht in; maakte den zittingsduur aan dien der Tweede Kamer gelijk; verordende de ontbindbaarheid der Provinciale Staten; de nadere regeling van het evenredig kiesrecht voor de Eerste Kamer was opgenomen in de additioneele artikelen. De Eerste Kamer vreesde, hierdoor tot een doublure der Tweede te zullen worden gemaakt en als deze onder de macht der partijbesturen te zullen geraken, die op den duur weinig belang zouden vinden in de handhaving van haar ongelimiteerd veto; met juist instinct onderkende zij het gevaar voor dit haar dierbaar (want eenig) voorrecht, en stelde zich te weer. Onbekommerd omtrent de figuur van haar minister heeft de rechterzijde van onzen Senaat met diens voorstel korte metten gemaakt. Alle christelijk-historischen, alle antirevolutionnairen op twee na, een aantal katholieken en een paar liberalen hebben hoofdstuk III (evenredige vertegenwoordiging) verworpen; de minister verzocht toen, hoofdstuk IV (ontbindbaarheid der Provinciale Staten) en de additioneele artikelen buiten stemming te laten, tot de regeering haar houding zou hebben bepaald.

Ontbinding der Eerste Kamer is haar geen oplossing toegeschenen: de zittende leden zouden zijn herkozen. Hoofdstuk III in den ouden vorm opnieuw door de Tweede Kamer te doen aannemen en dan tegelijk met IV en de additioneele artikelen bij de Eerste in stemming te brengen, heeft zij niet aangedurfd: nieuwe verwerping stond vast. Aan de Tweede Kamer thans het amendement-Marchant voor te stellen lag niet op haar weg; zij is van het verdwijnen der Eerste Kamer geen voorstandster, en voor verkiezingsleus der coalitie is zulk een maatregel geheel ongeschikt. Minister Ruys, wiens geheele Grondwetsherziening lapwerk is, heeft voortgelapt.

Den zittingsduur verlengt hij nu van vier tot zes jaar met aftreding van de helft der leden om de drie jaar; hoe dan de evenredige vertegenwoordiging, wier invoering mogelijk blijft, bij zoo'n aftreding van de helft moet worden toegepast, geeft hij den gewone wetgever te raden: de nieuwe additioneele artikelen zwijgen omtrent het onderwerp. De ontbindbaarheid der Provinciale Staten is uit hoofdstuk IV verdwenen, en uit de additioneele artikelen de terugwerkende kracht aan de pensioenen voor leden der Tweede Kamer ontnomen.

Stuurgevends is er in dit alles niets; het is er enkel op aangelegd, de hoofdstukken III en IV en de additioneele artikelen nog vóór de verkiezingen door deze Eerste Kamer aangenomen te krijgen, zij het met een uiterst kleine meerderheid; of er in de vernieuwde Eerste Kamer ⅔ voor zullen stemmen, weten de Goden; - maar wie dan leeft, die dan zorgt.

Ware het dan maar niet beter geweest het Eerste Kamervraagstuk *in zijn geheel* aan de toekomst over te laten? Wat drijft den heer Ruys, *coûte qui coûte* zijn naam aan iets zeer gebrekkigs te verbinden, dat in de plaats treedt van iets (in zijn eigenschatting) ‘zeer goeds’? Er bestaat toch ook nog zoo iets als eene zaak ter zijde te laten, omdat zij in de gegeven omstandigheden niet kan worden beslist. Waarom de fameuse verandering der negen in zes jaar, die er thans moet worden doorgejaagd, ‘stabieler’ zou blijken dan het thans bestaande, is waarlijk niet in te zien.

De geheele toelichting der gisteren ingediende ontwerpen toont de zwakke denkkracht en daarbij eigenaardig behoorende slordigheid van uitdrukking, die al het Grondwetswerk van dezen minister hebben onderscheiden. ‘Komt thans een grondwetsherziening tot stand waarbij het derde hoofdstuk ongemoeid wordt gelaten, dan is in de naaste toekomst de gelegenheid afgesneden om daaraan weder de hand te slaan.’ Waarom? Een Eerste Kamer-vraagstuk bestaat er even goed, wanneer de leden voor negen, als wanneer zij voor zes jaar zitten; een futiliteit als de thans voorgeslagen ‘hervorming’ heeft op het lot van dat vraagstuk niet den geringsten invloed. Dat lot zal er van afhangen of de publieke opinie het vraagstuk als zoo urgent zal ondervinden, dat zij de oplossing aan de orde stelt, en of men dan over een staatsman zal beschikken van grooter constructieve kracht dan minister Ruys.

Bovendien, hoe verdraagt zich de boven uitgeschreven volzin met dien welke er onmiddellijk op volgt: ‘Terecht wordt aan een Grondwet de stabiliteitseisch gesteld’? Indien werkelijk het ongemoeid laten van het hoofdstuk de gelegenheid tot toekomstige hervorming afsnijdt, zou immers juist dat ongemoeid laten de stabiliteit bevorderen?

Is de memorie van den premier een ernstig staatsman onwaardig, hoe heeft zich gisteren de heer Troelstra doen kennen?

Hij gaf niet één advies: hij gaf er vijf. Advies nummer één: ontbinding, gevolgd door wederindiening van verworpen en niet afgehandelde hoofdstukken. Nummer twee: ‘de uitwerking van het beginsel der evenredige vertegenwoordiging zou ook later kunnen geschieden; de regeering zou dan de additioneele artikelen kunnen intrekken.’ Nummer drie: ‘men zou de geheele Grondwetsherziening kunnen intrekken; dan kan een volgende Kamer een betere tot stand brengen’. Nummer vier: ‘de eenige oplossing is afschaffing der Eerste Kamer’. Nummer vijf: ‘afschaffing van het ongelimiteerd veto der Eerste Kamer; is de regeering bereid daartoe mede te werken?’

Mede te werken met wien? Niet met de voorstanders eener onbeperkte heerschappij der volkskamer, die immers geene Eerste Kamer meer naast haar dulden willen. Van de vijf oplossingen is er maar ééne voor Mr. Troelstra de ‘eenige’: hij diende staande de vergadering een voorstel tot afschaffing der Eerste Kamer in. Van het referendum had hij in zijn geheele rede met geen woord gerept. De heer Wijnkoop haastte zich met een motie voor afschaffing der Eerste Kamer gepaard met invoering van het referendum; hij voegde er een motie tot ontbinding aan toe. Voor den heer Marchant kwamen twee oplossingen in aanmerking: ongewijzigde wederindiening van hoofdstuk III, of afzien van de geheele Grondwetsherziening. Hij diende een motie in, waarbij de Kamer uitsprak ‘dat de afwijzing door de Eerste Kamer van een deel der voorstellen tot herziening der Grondwet geen aanleiding behoort te zijn tot eenigerlei poging om die voorstellen voor de Eerste Kamer meer aannemelijk te maken’. De heer Rink stelde vast dat de minister zelf niet vrij uitging: hij had zijn voorstellen in

de Eerste Kamer zonder gloed verdedigd. De rechterzijde, met de enkele uitzondering van den heer van de Laar, zweeg met de grootste hardnekkigheid; zij heeft zich bepaald tot stemmen. De motie- Marchant is heden met 54 tegen 26 stemmen verworpen, de ontbindingsmotie-Wijnkoop met 58 tegen 22, diens referendum-motie met 77 tegen 3. De regeeringsvoorstellen en het voorstel-Troelstra zullen morgen in de afdeelingen worden onderzocht.

Het is duidelijk waarom de coalitie niet gesproken heeft: zij zit met de zaak verlegen. De ontrouw van de christelijkhistorischen, van de meeste anti-revolutionnairen en van de helft der katholieken in de Eerste Kamer staat niet op zichzelf: het rommelt in de coalitie, en de rechterzijde der Tweede Kamer durft geen conflict met die in de Eerste aan, omdat dan het gezamenlijk optrekken in Juni gevaar zou loopen. Onder de katholieke senatoren zijn er ongetwijfeld niet weinigen die met de Cranenburghers sympathiseeren, en Colijn heeft zich ter Deputatenvergadering van Smeenk een goed eind afgekeerd; de Patrimoniumgeest nu is in de Eerste Kamer niet machtig. De Eerste Kamer nu te tarten is voor de leiders der coalitie even gevaarlijk, als zij het achten moeten zich geheel aan de Eerste Kamer gewonnen te geven. De kronkellijn, door Ruys gevolgd, is die waarop hij denkt de minste potjes te zullen breken; hij mag niet worden de stier die in de porceleinkas rent. Want breekbaar is de coalitie nu wel zeer geworden.

De moeilijkheden van haar van den aanvang af niet gemakkelijk bewind heeft zij vooral zoeken te overwinnen door het arbeidersbelang te dienen. Dit bezorgde haar in veel gevallen den steun der sociaal-democratie, ten koste echter van onrust en wantrouwen bij coalitiegenooten die niet te verachten zijn en nu den wind in de zeilen voelen. De vele pogingen van Troelstra, om zwart-rood aan de regeering te helpen zullen wel niet gelukken: zwart valt meer en meer in twee nuances uiteen, waarvan de eene zich met rood niet verdraagt. Zelfs wanneer het den heer Nolens gelukt het gros der katholieken in één partijverband bijeen te houden, zal dit gros, om te kunnen blijven bestaan, zich niet aan verantwoordelijkheid voor eene regeering naast Troelstra durven begeven. Van de prote-

stantsche coalitiepartijen zullen wellicht de christelijk-historischen winst boeken, daar zij stemmen kunnen verkrijgen van de talrijken in den lande die zonder van kerkelijken huize te zijn, thans tot reactie neigen en wien de Vrijheidsbond weinig vertrouwen inboezemt. Reactie is een houding voor kleine geesten, en de omstandigheden hebben negen-en-negentig van de honderd Nederlanders niet grooter maar kleiner gemaakt. Het botte materialisme, het schreeuwen om versobering die men niet op zichzelven toepast, is aan honderdduizenden èn uit arbeidersstand èn uit burgerij gemeen. Zoowel de linksche als de rechtsche partijen zullen steun vinden (en zijn ijverig bezig dien te zoeken) van weinig idealistisch gestemde elementen. Er is een arbeiders-egoïsme dat zich tegen het gemeene best hardnekkig verzet zoodra dit offers vraagt ook aan den arbeider; - er is even goed een bourgeois-egoïsme dat de politiek herleidt tot buidelbelangen. Opmerkelijk is het streven van verlichte landgenooten, aan geen der bestaande partijen geïnfeodeerd, om zich aan de neerdrukkende invloeden van een politieken strijd, meer en meer tusschen partijmachines gevoerd, door zelfstandige actie te onttrekken. Zullen wij onze ‘new departure’, onze mugwumps, onze independenten krijgen, talrijk genoeg en tevens bekwaam om in de Tweede Kamer hun invloed te doen gevoelen? Ook al brengen zij het slechts tot een kleine of in het geheel niet tot eigen vertegenwoordiging in de kamer, hun optreden in den strijd alleen kan reeds de bestaande partijen waarschuwen, van de lijdzaamheid van den Nederlandschen kiezer niet alles te verwachten, haar herinneren dat er nog lieden zijn, niet te lokken door marktgeschreeuw, en dus een moraliseerende werking oefenen. Hoe goed, hoe welkom, hoe hoopgevend ware het, aan deze zijde veel Nederlandsche vrouwen te mogen vinden!

C.

Bibliographie.

Isabelle Rimbaud, *Reliques*, Paris (Mercure de France), 1922.

Wie de Rimbaud-litteratuur wil bijhouden, moet lange benen hebben. Was ik reeds genoodzaakt mijn artikel in dit tijdschrift van een na-schrift te voorzien, bij het korrigeren der proeven kwam bovengenoemd boek mij in handen. Rimbaud staat, ondanks de geringe kwantiteit van zijn werk en de halve eeuw die het moderne geslacht van hem scheidt, nog in het middelpunt der litteraire belangstelling. Behalve dat dichters als Paul Claudel, Paul Valéry openlik zijn koningschap erkennen, zijn toespelingen op hem en zijn werk in hedendaagse romans overvloedig (*Suzanne et le Pacifique* van Giraudoux, *Le Buisson d'épines* van Noël Sabord, *Une Histoire de douze heures* van F.J. Bonjean o.a.) en is reaktie tegen Rimbaud de inzet geworden van een verleden jaar door Henri de Régnier opgericht tijdschrift, *La Muse française*.

En het spreekt vanzelf dat Rimbaud's nabestaanden in de algemene belangstelling delen, in de eerste plaats zijn uitverkoren zuster, die hem gedurende de laatste bange maanden van zijn leven heeft bijgestaan. Deze *Relikwieën* vormen haar aandoenlike nalatenschap, die bijna geheel op haar aangebeden broeder betrekking heeft. Een inleiding, een ‘préface’ en een ‘appendice’, door vrouwenhanden geschreven, omlijnen het silhouet van deze vrouwenfiguur in haar harmonies leven en haar berustend sterven.

De *Reliques* zelf zijn in chronologiese volgorde gerangschikt. *Rimbaud mourant* bestaat uit enkele brieven, geschreven aan haar moeder van uit Marseille, waar Isabelle haar broeder zelf verpleegde. Ze geven een hartroerende beschrijving van diens lijden en spreken van hare mateloze blijdschap, als hetgeen zij nooit heeft durven hopen, heerlike, goddelike werkelikheid is geworden: haar broeder weergekeerd tot het geloof zijner kindsheid. ‘Dieu soit mille fois loué! J'ai éprouvé dimanche le plus grand bonheur que je puisse avoir en ce monde.’ Toch, door alle emoties heen, blijft ze het plattelandsmeisje dat vol zorg is voor de koeien thuis die ze alle bij name kent, voor het dienstvolk en de dorsmachine, en dat verrukt is over de beleefdheid die stadsmensen elkander en ook haar

bewijzen. De laatste der brieven is er een die haar door Arthur gedikteerd is de avond voor zijn verscheiden, gericht aan de Direkteur van een handelshuis in Aden en waarin hij, gefolterd door ijlkoortsen, orde poogt te stellen op een partij olifantstanden, die hij aan zijn zorgen toevertrouwd zegt te zijn.

Mon frère Arthur en *Rimbaud catholique* zijn reeds enkele jaren geleden verschenen als artikels in de *Mercure de France*. De openbaringen, die ze erin doet, verbazen, ze omringen de persoonlikheid des dichters en ook de hare met het mysterie van onderbewust leven, clairvoyance en telepathie. Haar talent is wegslepend, en ondanks de bedenkingen van praktiese aard, die de bezonnen lezer niet onderdrukken kan, doet ze ons met zich òpvaren in de extase van haar zusterlike adoratie.

Van *Le dernier voyage de Rimbaud* zijn insgelijk reeds vroeger fragmenten verschenen en wel in Berrichon's biografieën. Ook dit is aangrijpend schone lektuur, vol van bedwongen smart en fijne tekening der werkelikheid.

Dans les Remous de la Bataille, dat niets met Arthur te maken heeft, bestaat uit de in 1916 door de censuur geschrapte passages uit het boek van die naam, dat als feuilleton in de *Mercure* verschenen is. Ze hebben een erg brokkelig aanzien en geven beter kijk op de grillen van het overgevoelige wezen, dat Dame Censure in Frankrijk tijdens de oorlog was, dan op het talent van de schrijfster.

Als dokument voor Arthur Rimbauds biografie is in dit boek van de meeste waarde een noot van de uitgever (p. 44 e.v.), waarin, volgens de herinneringen van Isabelle de ziektegeschiedenis van Rimbaud wordt vastgesteld. We vernemen eruit dat de ziekte, die de dichter zou wegnemen in de bloei zijner jaren, zich reeds in Januarie 1873, dus nog tijdens zijn relaties met Verlaine, openbaarde in prikkelbaarheid, hallucinaties en vizioenen en hem bracht tot gebruik van opium en hachiss. Ook de ‘Drang nach Osten’, zo kenmerkend voor de vleugelvoetige Rimbaud, moet gedeeltelik verklaard worden door de uit zijn ziektetoestand geboren vrees voor koude en vochtigheid.

MARMELSTEIN.

Het Wonder, proza-gedicht door A. van Collem, uitgegeven door C.A.J. van Dishoeck, in het jaar MCMXX.

Er zou, zelfs sterk-selectief keurend, uit de vier bundels verzen, die Van Collem vóór dit Wonder deed verschijnen, een bloemlezing zijn te componeeren, die hem, ondanks de bedenkelijke onvolmaaktheden, die altijd, ook in zijn beste dingen, woekeren, onomstootelijk zou zetten (en handhaven!) in de slagorde der grooten van nu. De elementen, die hem daartoe aangorden? Behalve natuurlijk de omarming der onomkoopbare Muze: navrante rhythmen; roekeloos-fantastische, welhaast expressionistische beeldspraak, die hem, pantheist, speurder dus der heimlijkste

verbanden van het heelal, de gewaagdste relaties doet leggen, waardoor hij, ten halve, onvervalscht modern moet (of mag) heeten, zwaar coloriet. Organisch vergroeid daarmee de gevaren: hortende, anarchistische rhythmiek, al te fragmentarische plastiek; overladen, zwoele bontheid. (Gevaren overigens, die gevaarlijk-wèrkelijk werden). En: anarchistische rhythmiek behoorde een contradictio te zijn, ìs dat ook inderdaad, want het bloed regèèrt, tyranniek; het beteugelt, het bindt. Wel verre zij het verworpen iemand, wien dan ook, wetten en perken te stellen, van buiten af. Maar wie de organisch-bedongen mogelijkheden verbreekt, wie-de slag van zijn bloed niet laat heerschen, maar kruipen, vergrijpt zich. Een gedicht dient in alle bogen gespànnen te zijn. Van Collem is, vaak, onbeperkt, vaak slordig (ik wraakte 'ternauwernoodheden' elders, ten aanzien van Kemp, reeds), is steeds: erbarmelijk on-muzikaal. Ik stem toe: Verlaine's eisch kan niet gehandhaafd; maar wie haar tegemoet komt (minstens), verzorgt een dankbare bijkomstigheid. Zijn pantheisme, artistiek ten deele bedenkelijk, wordt, humanistisch-communistisch verbreed, een hachelijk analogon van de sentimenteele menschheid-adoratie, die Wies Moens bedreigt, in Duitschland epidemisch woekert, hier bij ons, verwaterd, lekt Een bont coloriet verklapt anarchie van den smaak: beschaving maakt gewaagde kleurmengingen, verfijnde grilligheden mogelijk, en mild, maar een pronkzucht, die aan de stalenkaart-orgieën van Israel Querido herinnert, al stamt ze bij Van Collem uit een primitieve, machtige vitaliteit, kwetst onze zinnen. - Desondanks is hij een van de Eersten.

Maar indien het toeval zoo onwellevend is alle on-gunstigste qualiteiten eendrachtig te doen samenspannen, aangevuurd nog en verderflijk beheerscht door een ander moment (dat ik spoedig zal noemen), dan kan het, tot ons aller ontstemming, tot mijn scherpe teleurstelling minstens, geschieden, dat een waarlijk hoogbegaafd man, als Van Collem, een vitaal, eigen-aardig poèet zoo een, in veelal betooverende lyriek gecamoufleerde, propaganda-brochure gaat schrijven, zoo'n melo-dramatisch cerebraal pamflet, als dit - proza-gedicht, Het Wonder. Want dat is het, vind ik. Dit raakt, stevig, een oud probleem: kunst en politiek. Ludwig Rubiner en zijn vrienden, de Aktivisten, hakken voortvarend, fanatiek, maar belachelijk den knoop door, waaraan talloozen, beteren dan zij, peuterden: kunst is politiek! De omgekeerde stelling zou hun nog juister lijken. Men kan dezen menschen moeilijk gelijk geven, heel moeilijk zelfs, misschien is dit probleem er weer één van de tien, die geen problemen zijn; misschien is het scheef gesteld. De laatste dingen berusten echter, hier als elders, bij de persoonlijkheid. Wat Vondel kan, kan Leonhard Frank (natuurlijk) niet. Want het Geuzevesper is naar gegeven en strekking een politiek gelegenheidsgedicht, maar naar den geest en naar den vorm een meesterstuk, gesproten uit een diep-humanen haat, en uit een diep-humane liefde. Zoo iets moet door één der 'politieke dichters' van vandaag nog altijd geschreven worden -, wie wacht daar nog op? Van Collems haat, in zijn vroegere liederen, was niet humaan, krampachtig, blind, dogmatisch. En Het Wonder, dat ondanks theoretische Rousseau-elementen (cultuurschuwheid, noemden wij dat), en andere stelselachtigheden, fragmenten

van ongetroebelde schoonheid vangen mocht, blijft, in kern en verwerking de lyrische vermomming van een dogmatisch-sociologisch Leitmotiv: er is niets anders dan het Communisme. Waar dit werk kunst werd, raakte het dogma verloren; dat geschiedde - goddank - ettelijke malen, maar scherper klemt het aesthetisch verwijt: dicht en preek niet! De pralende koningsmantel vermag het ribbenstaketsel niet te verhullen. Het blijft te betreuren, dat Van Collem, die zijn dogma en zijn haat, niet, als Vondel mild en lichtend weet te branden in humaniteit, deze elementen niet buiten zijn kunst wil houden; verbinden kan hij ze niet. Beeld, vlam en rhythme, gansch het arsenaal zijner dichterlijkheden verspilt hij aan de verfraaiing van dien eenen zin: er is niet anders dan het Communisme. (Quod erat demonstrandum, en dat nog is.) In het Wonder voltrokken zich alle artistieke ontoereikendheden, van een man, die, vroeger, dingen geschreven heeft, die wij bewaren zullen, ten einde toe....

H.M.

Lampions in den wind, door Frederik Chasalle en C.J. Kelk. Van Munsters Uitgeversmaatschappij, Amsterdam, 1921.

Een strooming keert niet ongeschonden weer, maar deelen ervan belèven na tijden soms, kort of lang, een heropbloei. Een volledige nieuwe romantiek is dus nauwelijks te verwachten, doch één zijde van het kristal, waaraan Novalis en Jean Paul uiterste facetten waren, is in het heden, doch wat gewijzigd van factuur, opnieuw lichtend geworden: het hoekje namelijk der, sit venia verbo, goddelijke zotternijen, waarvan de verste vertakkingen in de extravaganties van den laatste en van E.T.A. Hoffmann tot uitersten, bizarren bloei geraakten. Deze zijde, gemoderniseerd, en veel meer fransch geaccentueerd dan duitsch, hebben Chasalle en Kelk gemeen; hieruit ontspringt hun samenwerking en hieruit alleen is die te rechtvaardigen.

Het romantisch proza werd door Chasalle met soepele beweeglijkheid, voortreffelijk en elegant van dictie van uit een puntig, geestig intellect geschreven. Zijn vernuft en schrijfwijze, die nauwkeurig overeenstemmen, hebben het slanke, gevaarlooze van een sierlijke fleuret-stoot. Bizar, grillig-onverwacht, schril, ontstellend-plotseling.... al deze nuancen en hun vertakkingen en verbindingen beheerscht hij, naar sfeer en zegging, meesterlijk. Maar waar hij het pathetische wil vatten, grijpt hij mis in het smakeloos-sensationeele (‘Chimaeren’), dat zelfs al was het zoo bedoeld, een stijl-vergissing is. Veralgemeend: het sentiment, het stroomende, dat op eenigerlei wijze achter kunst beweegt, ligt hem hier ver. Maar; anderzijds, deze intellectueele buitelingen, zeer verzorgd-gestyleerd, zijn van een capricieuse, spiritueele gracie. Een mentaliteit, die wat Hoffmann en Cocteau zou kunnen verbinden, tot centrum koos. Doch dit kronkelbeekje zal spoedig verzanden, Chasalle.

Het element der goddelijke zotternij beheerscht Kelk ten halve, ongeveer; doch bij hem ontploft het in luidruchtige uitgelatenheid, vol zwier en vroolijkheid:

> ‘Hij poetst de koop'ren maan verkeerd
> en breekt de zonneborden.’

Alsof de kosmos een kermistent was! Hij houdt van feesten: kleurige dansen in een avondtuin, blauw van maanlicht, vol met lampions; van de weemoedige dwaasheid, van de groteske smart der berooide zangers, van de potsierlijke sierlijkheid, van Pierrot, van Pierrette, van wijn. Maar om en door deze maskers heen schemert de glans van zeer elementaire, vitale, enkelvoudige sentimenten: eeuwig wisselspel van lach en traan. In: Avond leeft dat, on-gecamoufleerd.

De vorm van zijn werk, rijmen en rhythmen: hachelijk-eenvoudig, tè vlot veelal. De gemakkelijkheid, de gladde faciliteit verslapt de spanningen, werkt soms schematisch; bij alle kleurigheid, monotoon. Zoo wordt het, diametraal-verscheiden van zijn mentaliteit (een caricatuur daarvan veeleer), egaal hier en daar, on-geschakeerd. Hij is te zeer met zijn aanvankelijke creaties vastgegroeid, hij is nog door zijn wiegelied gefascineerd. Maar als hij zijn kern her-schept en ontplooit (zij verduurt eenige metamorphosen, ze ont-eigent zich niet aan nieuwe vormen: haar hechtheid gedoogt en roept om versoepeling: ontgin de onbeploegde continenten!), als zijn korte, ronde adem zich rekken gaat - dan zal zijn ster een glanzende zijn in de Pleiade der Jongeren.

H.M.

Uit Sowjet-Rusland; Beelden en beschouwingen door Henriette Roland Holst; W.L. en J. Brusse's Uitgeversmaatschappij, Rotterdam, in opdracht van het Komitee tot propaganda onder de intellektueelen voor hulpverschaffing aan Sowjet-Rusland (Kompinrus), 1921; De Russische Revolutie, een onderzoek naar haar wording en toekomst, door J. de Gruyter; Uitgeversmaatschappij ‘Elsevier’, Amsterdam, 1922.

Laat het zijn, dat Jolles gelijk had, toen hij Zola's omschrijving van een kunstwerk (een brok natuur, gezien door een temperament) in ‘De Gids’ van April (bl. 75) een dwaas zinnetje noemde. Het in elk geval befaamd en wellicht onsterfelijk geworden zinnetje dringt zich toch telkens aan u op, als ge kunstenaars raadpleegt over Rusland.

Leg eens de vier stukken van Gorki over den russischen boer (in de ‘Nieuwe Rotterdamsche Courant’ van 2, 4, 6 en 9 April l.l.) naast mevrouw Holst's ‘Uit Sowjet-Rusland’. En ook zoo ge wèl in gedachte houdt, dat de russische kunstenaar Rusland kent, het oude en het nieuwe (voor zooverre een complex als Rusland door één mensch, een kunste-

naar, gekend kan worden) en dat hij ditmaal enkel de russische boeren zag en weergaf, terwijl de nederlandsche dichteres persoonlijk alleen van het nieuwe Rusland iets waarnam, in hoofdzaak van Moskou uit en maar een korten tijd, - ook zoo ge, om billijk te zijn in uw parallel, dit geen oogenblik vergeet, dan nog: hoe totaal verschillend product leverde die ééne russische werkelijkheid na haar doorgang door het kunstenaarstemperament van den een dan na haar doortocht door dat van de andere.

Bij Gorki een neerslag van uiterste mismoedigheid. Zelfzuchtig, wreed en onwetend waren en zijn de russische boeren; zij zullen langzamerhand uitsterven; maar de boeren, die na hen zullen komen, 'geletterd, verstandig en moedig', zullen niet zijn 'vriendelijk en sympathiek', maar mannen van zaken, wantrouwig en onverschillig voor alles wat niet rechtstreeks verband houdt met hun behoeften'. En ook deze boeren zullen - mag men hieraan toevoegen - evenals hun voorgangers van thans door hun overwegende getalsterkte de feitelijke heerschers in Rusland zijn en zullen tegen de steden, met haar intellect en haar arbeiders, voortdurend op de hoede, ja vijandig, staan.

Bij mevrouw Holst moed en hoop. Die soms blijkbare moeite hadden om staande te blijven - menige ondervonden teleurstelling verheelt zij niet en boekt zij uitdrukkelijk -, maar die ten slotte toch overeind zijn gebleven. Temperamenten als het hare sterven, als moed en hoop hen begeven, en derhalve - het is eigenlijk heel eenvoudig - hopen zij en houden zij moed zoolang zij leven. En deze hoop en moed, waarvoor zij altijd open staan, putten zij uit wat anderen toeval, kleinigheid, uitzondering lijkt. Bloempjes zijn er ook in Rusland te plukken; er is schoone offervaardigheid om des beginsels wil en er is eerlijke geestdrift; er is op het stuk van onderwijs en gezondheidszorg nogal wat goeds beproefd en een en ander hiervan schijnt geslaagd te zijn. Hoe kleiner deze oazen in de woestijn van mislukkingen, destemeer vallen zij op en trekken zij als magneten; een bepaald soort temperamenten laaft zich eraan.

'De markten waren zoo vol en gezellig, omdat de fabrieken en werkplaatsen ten deele ontvolkt waren' (bl. 28). Zoo filtreert de Hoop; zij liegt niet, maar zij transponeert, of verlegt het accent.

Als die 'bijzonder sympathieke kerel' van een kinderdokter (bl. 86 v.) en die leider van een buitenschool van bl. 95 v. bij navraag blijken, niet 'partijgenoot' of niet 'georganiseerd communist' te zijn, dan treft dit mevrouw Holst als spelingen der natuur, waard om vermeld te worden.

Men leert uit geschriften als het hare over Rusland meer over haar dan over Rusland. In de boekenkast behooren zij op de plank der zielkunde (afdeeling psychologie van den kunstenaar), niet op die der sociale geschiedenis.

Van laatstbedoelde soort daarentegen is De Gruyter's boek. Het brengt nog niet wat men allereerst zou wenschen: die statistisch minutieuze samenvatting en degelijke verwerking van feiten en cijfers, waaraan de literatuur over het Rusland van vóór de revolutie zoo rijk is; het kòn dit nog niet brengen. Maar het brengt wel, waaraan óók de behoefte drong: een beschrijving van de revolutie, die eerlijk poogt, deze haar eigen taal

te laten spreken, die tracht naar begrijpen allereerst en de beoordeeling verschuift naar het tweede plan. De feiten, zoover bekend, zijn erin verwerkt, de personen erin geteekend met een onpersoonlijke toewijding aan wat den schrijver docht de objectieve waarheid te zijn.

In hoofdzaak is het samengesteld uit engelsche bronnen. Tot schade der taalkundige zuiverheid is deze oorsprong af en toe merkbaar. Bij herdruk moge hij vooral merkbaar worden aan gezetter bronaanwijzing, hoofdstuk na hoofdstuk. Op dit punt schiet deze eerste druk van een boek, dat immers geschiedenis wil schrijven, nog veelszins te kort.

v.B.

N.J. Polak, Eenige grondslagen voor de financiering der onderneming; proefschrift Nederlandsche Handels-Hoogeschool, verdedigd 19 October 1921; drukkerij J. de Jong, Rotterdam, 1921;
Dr. N.J. Polak, Het huidig stadium en de naaste taak der bedrijfsleer; aanvaardingsrede Nederlandsche Handels-Hoogeschool, uitgesproken 17 Januari 1922; Erven F. Bohn, Haarlem, 1922.

Het jongste voorbeeld van een jongen doctor, die binnen enkele maanden èn doctorshoed èn professors-toga verkrijgt aan zijn eigen hoogeschool. Het eerste rotterdamsche voorbeeld. En, naar den inhoud der twee in hoofde genoemde geschriften, een echt en goed rotterdamsch voorbeeld.

Immers, wat wordt van de Nederlandsche Handels-Hoogeschool verwacht?

Voornamelijk - te weten: in numerieken zin - beschikbaarstelling voor handel en nijverheid van zóó goed onderlegde jongelieden als mogelijk is bij twee- à driejarige bizondere opleiding in hooger-onderwijs-trant, verkregen nadat de voorbereiding aan handelsschool, hoogere-burgerschool of gymnasium, achter den rug ligt, ofwel nadat - loffelijk voorbeeld - de senaat zich heeft vergewist, dat soortgelijke algemeene ontwikkeling als waarvan de eind-diplomaas dier scholen getuigschrift geven, het deel is van den gegadigde.

Doch hiernaast - en dit interesseert de wetenschap buiten Rotterdam - ontwikkeling in bepaalde richting van wetenschappen, die ook wel elders worden gekoesterd, maar die alleen hier van een bepaalden kant kunnen worden bekeken en verzorgd.

De handelshoogeschool zal van dit zuiver wetenschappelijk deel van haar taak nooit zooveel werk kunnen maken als de universiteiten doen. Is dit bij deze, ruw genomen, de helft van hare roeping, bij de handelshoogeschool overweegt en zal blijven overwegen het andere deel: de (wetenschappelijke) voorbereiding voor bepaalde beroepen en betrekkingen.

De dissertatie en de professorale oratie van den heer Polak leveren een mooi staal van wat Rotterdam voor eene dezer wetenschappen, die der

economie, verrichten kan en, wil het niet blijven beneden zijn taak, af en toe verrichten moet. Het proefschrift ontleedt, in zijn eerste hoofdstukken, algemeen-economische begrippen (kapitaal en krediet) en past hierna deze ontledingen op het bedrijfsleven toe. De oratie zoekt de plaats, die thans en voorshands aan de bedrijfsleer past in het geheel van de wetenschappen der samenleving. Zij ziet haar, terecht naar mij voorkomt, als ‘een tak der ekonomische wetenschap, zoekend naar tendenzen (waarom niet naar strekkingen?) op een terrein, voor welks exploratie de ekonomen de technische outillage missen’ (blz. 22).

Beide geschriften bevestigen de overtuiging, dat Rotterdam wetenschappelijk is op den goeden weg, en wekken den indruk, dat men daar verstandig gedaan heeft met Dr. N.J. Polak vast te houden en hem te beletten, de paden der wetenschap weer tegen die der practijk te verwisselen.

v.B.

Het huis der vreugden.
Een roman van tooneel-leven.

Zevende hoofdstuk.

Het was maar een klein, bescheiden gebouwtje, waarin Veraart na lang en vruchteloos zoeken een onderkomen voor zijn nieuw gezelschap had gevonden en een wèl druk, maar geenszins ‘fashionable’ punt van het groote Amsterdam, waar onze kunstzinnige affiches buiten prijkten en onze booglamp een feestelijk schijnsel straalde boven de wijd opengeslagen vleugeldeuren, bestemd om de drommen menschen, wachtenden en verlangenden, in te laten.

De tooneelzaal was eigenlijk een oude vergaderzaal en Marcus Punt, onze karakterspeler, die de naargeestigste en luguberste rollen voortreffelijk vertolkte, maar in het dagelijksch leven een onverstoorbaar goed humeur en een altijd gereede humor bezat, hield vol, dat de krassen en putten in de wanden, de scheuren in de stoelleuningen en de barsten in de gasballons, stamden uit onvergetelijke historische oogenblikken, waarin ‘fijnen’ en ‘socialen’ elkaar in denzelfden tempel, met doeltreffender argumenten dan het woord alleen, hadden willen bestrijden en overtuigen.

Door den oorlog bleken partij-haat en debating-zucht tot een minimum gereduceerd en het gebouwtje was het eenige, in de schouwburg-arme stad, dat voor Veraarts bescheiden opzet dienen kon, daar de ‘baas’, die een jeneverneus en een zijden pet schuin op z'n dikken kop had, hem toestond te vertimmeren en te veranderen naar hartelust, met geen

andere beperking dan de belofte, dat het: ‘in 't fatsoenlijke blijven zou.’

‘En je zult eens zien, wat er juist van zoo'n onopgesmukt, pretentie-loos zaaltje valt te maken’, zei Veraart met het onverwoestbaar optimisme dat hem in dien aanvangstijd over alle bezwaren en moeilijkheden heenhielp, terwijl Jenny en ik voor de eerste maal met hem door de holle ruimte, met de vuile, vervallen muren en het verzakte podium liepen. Heb je ooit ‘Die Tribüne’ in Charlottenburg gezien? Dat is ook niet meer dan een gewone vergaderzaal met witte wanden en een doodsimpel tooneeltje en toch is het een van de meest gezochte kleine schouwburgen te Berlijn en de eerste spelers zijn er opgetreden. Als ze ons maar eenmaal kènnen...als ze maar eenmaal weten wat er bij ons te koop is...weten, dat wat er op òns tooneel vertoond wordt, ver boven al het andere in Holland uitgaat...wie kijkt er naar de wanden, of de stoelen, of de zoldering, wanneer hij ademloos geboeid wordt door wat er op het tooneel gebeurt? Als ze maar eerst weten, de menschen, dat wie bij ons binnen gaat, nooit bedrogen uitkomt, dat wij nooit een sof met zooveel moois en duurs omhangen, dat het een meesterwerk lijkt, noch ooit een meesterwerk door een handvol stuntels laten verhaspelen... Ik ben overtuigd, dat de menschen ademloos kunnen luisteren naar een Hamlet, een Judith, een King John tusschen vier kale wanden, wanneer de mannen en vrouwen die het spelen, maar waarachtige kunstenaars zijn en over voldoende uitbeeldingskracht en voldoende techniek beschikken om te zijn wie ze moeten verbeelden’.

En dàt zullen ze bij ons vinden - het publiek, niet de mooi aangedirkte dames en heeren bedoel ik, die naar de comedie gaan om hun avond door te komen...maar het gróóte publiek, de ontelbare menschen, die in hun nuchter alledags leven snakken naar geestelijk genot; ze zullen zien, dat er bij ons geen dure jurken of overdonderende decors te kijk zijn, maar dat elk van ons, elken avond opnieuw, het beste en sterkste van z'n kunst in dienst van zijn ideaal stelt...Dan loopt het immers stampvol...en in een volle, aandachtige zaal is immers honderdmaal meer stemming en atmosfeer, is het honderdmaal beter spelen dan in een mooie, luxueuse, waar de leege rijen je aangapen! Jullie zult eens zien, als ze

ons maar eenmaal kènnen...dan wordt elke première die wij annonceeren, het feit van den dag in Amsterdam...en als Neubeck een nieuw affiche buitenhangt staat het zwart van de menschen, die elkaar verdringen om het te lezen. Heb je ze al gezien, Neubeck z'n affiches, hoe geweldig suggestief en pakkend die zijn?'

En dadelijk, met een paar jongensachtig vlugge passen, sprong hij het krakend podium op: 'Neubeck!' schalde zijn geweldige stem door de ruimte en door het kleine achterdeurtje galmde hij nogeens: 'Neubeck!'

Ik kende reeds het magere, als verschrompelde mannetje dat met hinkende schreden naderde, en toen ik zag hoe Jenny's gezicht haar ontsteltenis duidelijk verried, legde ik snel, waarschuwend, mijn hand op haar arm. Neubeck was Duitscher, en voor een paar maanden uit de loopgraven bij Yperen gedeserteerd, nadat hij, ondanks zijn stijve been en een inwendige verwonding, opnieuw naar het front gezonden was. Bij z'n ontsnapping had de kogel van een grenswacht zijn kin verbrijzeld en de slechte chirurgie van een plattelandsdokter z'n nog jonge gelaat wanstaltig verminkt; het leek het gezicht van een imbéciel, verstard grijnzend, en alleen de ronde, zwarte, als van een vogel helle oogen, verrieden er het felle, hartstochtelijke leven in.

Hoe en waar Veraart hem had opgedoken was me niet bekend. Neubeck was Bühnen-Bauer en had voor den oorlog aan een paar der modernste Duitsche theaters gewerkt en Veraart, de eeuwige plannenmaker, de enthousiast en de optimist, trok als een magneet al wat met grootsche ideeën en onvervulde idealen rondliep.

In een verhaspeld Hollandsch begon de Duitscher dadelijk vol vuur zijn uitleg: 'Wisten wij wel hoe gewichtig het affiche, het Meldezettel naast de deurpost van het Theater was? Daarop stond de tooverspreuk, die de menschen de geheimen van daar binnen ontsluierde, dat gaf in het harde, luide daguur de belofte, die in den stillen avond zou worden ingelost; daarom moest het sprekend zijn en boeiend en geheimzinnig tegelijk...'Neen, neen...niet lachen meine Dame!' bezwoer hij Jenny met een toornig gebaar van zijn nerveus trillende hand... 'de Hollanders hebben nog niet geleerd daar aandacht aan te geven... aan dit detail en aan honderd

andere, aan het feit dat alles van het Theater...elk, ook het kleinste onderdeel in dienst moet staan van één doel: een stemming te wekken, een suggestie te verwezenlijken. Hebt u er ooit over gedacht van hoeveel invloed een kleur kan zijn, alleen al de kleur van de vestibule van den schouwburg die u binnentreedt...? Hoe de suggestie daarvan, de grondslag legt voor uw stemming van den ganschen avond? Hebt u nooit de onrustige, storende sensatie ondergaan van fluweel en verguldsel, van lichtkronen, die in de ouderwetsche zalen boven uw hoofd hingen; uw verbeelding dùldt immers geen wanden naast u en geen zoldering boven u, duldt nìets dat u aan het gewone alledaagsche leven herinneren kan.

Hebt U weleens een streep daglicht in een donkere tooneelzaal zien vallen en gevoeld hoe die herinnering aan het levender-werkelijkheid vloekte met het leven-op-het-tooneel, dat immers zooveel méér dan werkelijkheid, een gesublimeerde werkelijkheid is?'

Ik voelde hoe Veraart mij in spanning aankeek; hij stond met z'n scherpe doorvoorde kop even toegebogen als wou hij de gedachten achter mijn onbeweeglijk gezicht lezen; en toen ik zweeg, beduusd en onzeker tegenover de wonderlijke, maar met zooveel aplomb verkondigde overtuiging van den kleinen Duitscher, nam hij het geestdriftig betoog van den ander over: 'Jullie zult eens zien hoeveel nieuws wij zullen brengen en hoeveel oude rommel we moeten verbannen; er is zooveel oud en verstard en leelijk op het tooneel, waarvan de menschen het leelijke niet meer zien omdat ze het altijd zoo gewend zijn geweest, waaraan ze zoo gehècht zijn, dat ze denken het niet te kunnen missen. De geschilderde coulissen, de huizen en boomen en bergen van hout en karton, "Schund" is het allemaal, "Plünder" als de gouden tronen van gips en pleister, als de diademen met steenen-van-glas en de zwaarden van blik... En inplaats daarvan kan er een kunst van kleuren en lijnen, van vlakverdeeling en lichteffecten komen, waarvan we het eerste a b c pas hebben geleerd, waarin werelden te ontdekken zijn voor wie maar dùrft te breken met het oude. Het voetlicht, die Rampe... dat was voor een vorige generatie als het ware het symbool van het tooneel... en het is het eerste waarmee wij hebben afgedaan. Die Rampe, dat is het bedrieglijke licht, dat bij pruiken en valsche neuzen en zwaar ge-

schminkte gezichten hoort, het valsche, grove schijnsel waarin geen kleur, geen gelaatsuitdrukking z'n eigenheid bewaart... die Rampe was de scheidsmuur tusschen het publiek ervóór en de spelers erachter... wij willen geen scheidsmuur, wij zoeken het contact terug te vinden...!'

'Maar je kunt het voetlicht toch niet missen!' Jenny wendde haar critischen blik van den druk gesticuleerenden Veraart naar den Duitscher, wiens gezicht, met den verstarden grijns, ijverig knikte en samen legden ze 't haar uit, ze voltooiden elkaars zinnen, ze namen elkaars woorden over: juist het licht was bij de moderne theaterbouw de levenwekkende macht, het licht schiep stemming en atmosfeer, voor elke scène, voor elk decor weer anders, en bij het theater der toekomst zou de electricien een even belangrijke taak te vervullen hebben als de regisseur...'

Heimelijk amuseerde ik mij kostelijk met de critisch gereserveerde manier waarop Jenny luisterde, met haar zelfbewuste houding en de merkbare voldoening waarmee ze voor zichzelf en de beide mannen haar rol van jonge, veelbelovende actrice speelde en zoo nu en dan, in de groen verweerde spiegels, haar elegante persoonlijkheid welvoldaan bekeek, terwijl Veraart, nog precies als op den avond waarop hij haar leerde kennen, goedig en vaderlijk neerbuigend deed en haar alleen nog maar zag als het kind-met-talent, dat hij had ontdekt en onder z'n bescherming genomen.

'Het is toch een onmogelijk klein tooneel!' verwierp ze even later, terwijl wij voor het voormalig podium stonden waarover reeds ten deele een steiger was geslagen, 'hoe kun je nou ooit in zoo'n kleine ruimte een stuk met veel personen als Hamlet of King John spelen; op de scène van het kleine Theater konden we nauwelijks met ons zessen staan en dit is nog veel minder diep.'

'Het Kleine Theater'! Veraart snoof met onzegbaar dedain, 'wat wisten ze in die poppenkast van tooneel-architektuur! Ik verzeker je, met Neubeck's decor voor Hamlet of het Winteravondsprookje, zul je vanuit de zaal de suggestie hebben, dat ons tooneel een eindelooze diepte heeft. We sluiten de voorkant af met een halve boog als van een Gotisch raam, en de toeschouwers zullen ons tooneel als door een wijd venster zien...'

De Duitscher, blijkbaar vermoeid van het lange staan,

schuifelde onrustig met het verminkte been, de grijns op zijn misvormd gezicht scheen zich te verdiepen. Maar de oogen waarmee hij Veraart nakeek en dan naar mij opzag, bleven vol vroolijk licht: ‘Herrlicher Mensch, der Herr Direktor... der Veraart, soals die Kollegen ihn ganz einfach nennen... Wèlch ein Künstler en wat een goed en nobel mensch. En gelooft u, Gnädiges Fräulein...u die hem zooveel beter kent dan ik, dat hij ook de eigenschappen heeft om een leider te zijn?

‘Een leider...?’ de vraag verwarde mij eenigermate. ‘Een regisseur bedoelt u? O zeker, ik geloof dat Veraart daarvoor buitengewone eigenschappen heeft.’

‘Nein...nein...’ De kleine man tikte driftig nadrukkelijk met de papierrol, die hij in zijn hand hield: ‘Ich meine: der Führer...der Generalcommandant so zu sagen...de man, die aan alle touwtjes trekt en aan wie de anderen absolute gehoorzaamheid verschuldigd zijn...’

Wij hadden ons, terwijl Jenny met Veraart was doorgeloopen, naast elkander op een paar der krakende, wrakke stoelen gezet en ik antwoordde lachend: ‘Maar dáár is geen sprake van. Veraarts ideaal is juist: absolute gelijkheid, volkomen gelijkstelling van al onze menschen, dezelfde rechten en kansen voor elk...het zuiverste Communisme, Herr Architekt.’

Hij wreef nerveus met zijn hand langs de misvormde kin. ‘Dat kàn immers niet’ verwierp hij; ‘Communisme’ aan het Theater; het is een onmogelijkheid, dat ieder daar gelijke rechten heeft. Zoo èrgens dan moet aan het tooneel gezag en gehoorzaamheid gelden en de een méér zijn dan de ander!’

‘Men kan zich ook in vrijheid naar elkander schikken’ zei ik scherp, ‘wij Hollanders zijn een vrij volk en onderwerping is ons een gruwel’.

‘Jawohl...jawohl’ gaf hij lachend toe, maar er was een wrange ironie in z'n toon, die ik bij zijn onderworpen gedweeheid niet had verwacht; ‘U bent de eerste niet, die me dat vertelt en daar blijkbaar trots op is. Wij Duitschers hebben geleerd te gehoorzamen aan wie boven ons is gesteld, dat is voor ons iets selbstverständlichs, maar het moet in uw land wel buitengewoon moeilijk wezen om een regisseur te zijn!’

Het gesprek ergerde me buitenmate. Men voelde zich in dezen tijd van ophitsing en rassenhaat toch onwillekeurig chauvinistisch...

'Maar kijk nu eens!' Neubeck's stem klonk weer als te voren zacht en onderworpen-vriendelijk: 'dit is het affiche waarover Herr Veraart daareven sprak.' Hij rolde het papier, dat hij in z'n hand droeg uit en zwart, wit, goud schemerde voor mijn verbaasde oogen. Met enkele forsche lijnen was het front van een tempel geschetst, in het midden een wijde poort met opstrevende, Gothische lijnen, en daarvoor, ruggelings, een ranke knapengestalte, die met geheven, hunkerende handen reikte naar het licht, de gouden bundels licht, die uit de poort naar buiten straalden. De verbeelding trof me. Ze was eenvoudig en toch sprekend en suggestief en dan las ik, niet zonder moeite, uit de eigenaardige, in de lengte getrokken, blokjesachtige letters die me eenigszins krieuwelig maakten: 'Het Huis der Vreugden'.

'Zal het zóó heeten?' Ik vroeg het bijna ontsteld, want door mijn gedachten gonsden reeds de spottende en schampere commentaren welke de collega's, de pers, het publiek - hoe gemakkelijk - er op zouden maken.

'Der Herr Direktor heeft het zoo gewild', zei de Duitscher eenvoudig, en met verliefde, half-toegenepen oogen keek hij naar het zwart en goud van zijn schepping. 'En het klinkt schoon...dat woord Vreugde...Der Herr Direktor heeft het me uitgelegd...het is niet hetzelfde als òns "Freude", het is oneindig meer, hooger, en verhevener... klinkt er niet iets van goddelijke blijdschap in?'

Hoe graag ik ook wilde, op den wiekslag van dit onbetoomde enthousiasme kon mijn nuchterheid niet mee.

Dit zaaltje met z'n verhavende, vervuilde muren en wrakke stoelen, het naargeestig licht dat over dak en muren door de gore ruiten viel, zou het 'Huis der Vreugden' worden...? Dit kleine primitieve tooneel de schouwplaats van het grootsche en verhevene moeten zijn?

Maar nu zag ik, vóór het podium, Veraart met Jenny staan. Hij sprak met gloed en geestdrift, druk gebarend, en haar geboeide oogen volgden waar zijn hand wees, als tooverde hij de schoonste verbeeldingen uit de naakte planken. Nu tuurden ze beiden naar boven, zoo verrukt en aandachtig, als zagen

ze achter de grauw vuile, gebarsten zoldering den hemel opengaan en nu keek ze alleen nog maar naar z'n gezicht, verwonderd aandachtig, als was het in z'n blijde bewogenheid een ander gezicht geworden, dan het verweerde, doorvoorde, dat ze den dag van zijn terugkomst, in een ontnuchtering welke ik scherp had aangevoeld ‘al-oud en leelijk’ had genoemd. Won hij niet wie hij wilde, hij met z'n ‘vuur’ en z'n ‘vaart’; met de onweerstaanbare macht van zijn woord en zijn stem en het overtuigd geloof in zijn slagen...? En ontroerd zei ik den kleinen Duitscher na: ‘Ja, het klinkt schoon, Het Huis der Vreugden, er klinkt iets van goddelijke blijdschap in!’

□□□

Het was een stoffig heete dag in Juli, toen het nieuwe gezelschap in het nog kaal en ongezellig gebouw, dat den tempel onzer kunst zou worden, een eerste samenkomst hield. Reeds was in het zaaltje de achterwand, die de tooneelruimte zooveel mogelijk verdiepen zou, weggebroken, de stoelen op een paar dozijn na weggehaald en de muren, waarvan de vuile, beschadigde kalk was afgebikt, bleken reeds ten deele beschilderd in warm-tintige vlakken, kleurcombinaties, waarvoor Neubeck, onvermoeid z'n inzichten en theoriën verdedigend, aan wie maar luisteren wilde, uitleg gaf.

Op een paar schragentafels in het midden der zaal had hij de teekeningen van het verbouwingsplan uitgestald en aan de wanden verschillende decorstudies en heele reeksen costuumschetsen opgehangen; bij de deur prijkte het zwart met gouden affiche dat de namen der spelers en een daverende reeks belangwekkende stukken vermeldde en om al dat moois verdrongen zich de sociétaires van Het Huis der Vreugden, druk en uitbundig, als beluste en verrukte kinderen.

Fier in mijn nieuwe functie, - behalve dramaturge zou ik, ter besparing van kosten, in het begin ook administratice en secretaresse zijn, - nam ik, zoolang Veraart nog afwezig was, de honneurs waar en stelde me voor aan degenen van het gezelschap, die ik nog niet kende, en liet me, als buitenstaander, als de eenige die niet ‘van het vak’ was, door hen met een ietwat argwanende beleefdheid over m'n werkkring ondervragen.

Ik maakte kennis met den goedmoedigen, jovialen Louis

Hofland met z'n bon-vivant-gezicht en jongensachtige krullenbol, die drie jaar directeur-schap achter den rug had en niets meer wenschte dan: ‘asjeblieft weer doodgewoon tooneelspeler te kunnen zijn’; en zijn vrouw, de groote tragédienne Ida Huysmans, die haar veel benijde positie van directeursvrouw er graag aan gaf: ‘om weer samen met m'n man te spelen, weer echt te werken en niet ons leven te verdoen met ruzies bij te leggen en jaloezie te sussen en chicanes te ontzenuwen’. Ze stonden, gezellig gearmd als een jong paar, voor de teekeningen, maar over de tafel heen keken haar groote sprekende oogen me onderzoekend aan; haar man, met z'n bromstem, foeterde over een décor-ontwerp dat hem te modern - expressionistisch geknoei - leek te zijn; dan vroeg hij me een paar korte, zakelijke dingen over het aantal plaatsen, de verwarming en de inrichting van de kleedkamers en het trof me, bij de algemeen geanimeerde, warm-verwachtingsvolle stemming, hoe koel en critisch deze twee groote tooneelspelers hun toekomstig Huis bekeken, en hoe onverschillig hen de groote plannen en ingrijpende veranderingen lieten, waarover de anderen hun drukke commentaren wisselden.

En ik begroette de beroemde Karel van Pelt, met z'n bronzen stem en groote decoratieve figuur, die met zijn Macbeth en Julius Cesar zelfs in het land van Shakespeare lauweren had geplukt, maar in den dagelijkschen omgang links en verlegen deed als een groot kind; aan zijn stoeren arm hing, sentimenteel, klein en leelijk, Florence zijn vrouw, door Veraart, als door vele directeuren vóór hem, op den koop toe genomen, en naast hen, onafscheidelijk, tripte de dikke beweeglijke Marcus Punt met zijn scherpen saterkop en kleine, malicieus tintelende oogjes, daar hij voor Florence een even onverklaarbare als hopelooze vereering had.

Dan liep ik naar het eind van de zaal, waar op een stapel planken nabij de tooneelruimte Violet Dulac, onze ‘jeune première’ zat; een Brusselsche actrice, die sinds twee jaar in Holland speelde en dank zij Veraarts lessen het Vlaamsch harer jeugd in een Hollandsch met een bekoorlijk, nauw merkbaar accent had verbeterd. In den Haag was zij zeer ‘en vogue’ geweest, want, mooi en jong, droeg ze met een onnavolgbare gratie de schitterendste toiletten, maar Veraart wist, dat zij

meer en beter kon, hij verwachtte veel van haar spel in klassiek werk, zij was een dergenen van wie hij de meeste illuzies koesterde. Er stond een heel troepje mannelijke collega's in genegen en bewonderende aandacht om haar heen geschaard, terwijl zij, ondanks de hitte met een cascade van kostbaar bont om haar frêle schouders, mij koos om haar decepties en désillusies in een vloed van radde woorden en vermakelijke détails aan te vertellen; één reeks klachten over directeuren die fripons en cabotins, over een rivale die een vieille canaille en een stuk dat een ‘four’ was geweest.

En ze lachte coquet in de oogen van Peter Weve, den jeune premier met wien ze in tal van stukken had gespeeld, wanneer ze hem met een ‘N'est-ce pas, Petèr?’ ten getuige riep. En Peter Weve, met z'n lang, soepel lichaam leunend tegen een trapleer, luisterde met het lachje-van-alleen-z'n-mondhoeken, waarop H.B.S.- en Tooneelschoolmeisjes verliefd waren en zei met het blasé air dat hem zoo goed stond: ‘Dat kan iemand, die niet in het vak is zich niet voorstellen, wat het beteekent om vijftig, honderd avonden achter mekaar in een slecht stuk te staan, honderd avonden achtereen een figuur te moeten uitbeelden, die geen mènsch, geen levend wezen is, maar alleen het bedenksel van een machtelooze stukkenfabrikant. Zeven en tachtig maal hebben Violet en ik verleden jaar in ‘De Dolle Dolf’ gespeeld, een klucht, zoo laf en laag-bij-de-grondsch, dat we er zelf op de eerste repetitie al tegen kokten, maar waarom het publiek, het heele land door, gebruld en geschaterd heeft. Ik had daar de rol van de doodarme baron, die alle meisjes het hoofd op hol brengt, door zich voor millionair uit te geven, en nietwaar Violet, ik heb een la vol brieven van meisjes uit de zaal, wier hoofd er ook door op hol is geraakt. In Assen is de Commissaris van de Koningin naar me toegekomen, hij had nog met m'n broer gestudeerd en vond dat een introductie om m'n handteekening in het album van z'n dochter te vragen; in Leiden hebben de studenten me, als oud corpslid, een reusachtige krans om m'n hals gehangen; in Utrecht, toen ik van het station naar de schouwburg liep, heeft een oude deftige heer met een witte baard me bij m'n jas gepakt: ‘U bent immers Dolle Dolf, meneer, u móét van geboorte een aristocraat zijn, soupeert u vanavond met me in Pays Bas!’

De jonge tooneelspeler droeg z'n verhaal vermakelijk voor en bij het laatste deel lachten de luisterende omstanders zóó luid, dat het schalde door de leege ruimte en ook Violet, nog altijd kwijnend-bevallig op den stapel planken gezeten, schaterde een parelend staccato met het gemak eener jarenlange oefening. Maar toen Peter Weve, welvoldaan met het bereikt effect, een sigaret aanstak en wegstapte, trok er een harde glimp in haar groote, als vochtige blauwe oogen en ze zei schamper tot mij: ‘Zie zoo...nu weet u het meteen allemaal, dat z'n broer met de Commissaris van de Koningin heeft gestudeerd, dat -ie in Leiden student is geweest en een aristocraat van geboorte is...’

En Nykerk, een kleine ‘schmächtig’-blonde jood, voegde er met een malicieusen blik naar Violet bij: ‘En dat alle meisjes dol op hem zijn.’

M'n blik volgde Peter Weve, en onwillekeurig sterk geïnteresseerd voor den mooien, eleganten jongen, met z'n blasé hooghartig air, informeerde ik: ‘Is dat zoo, speelt hij dan onder een pseudoniem?’

‘Onder een wàt?’ vroeg, snuivend door zijn dikke, knolvormige neus, Dorhout, de voortreffelijke komiek. Nykerk had een snellen spottenden blik naar mij: ‘Ja, Peter Weve is een pseudoniem, hij heet Reest van Gelderen.’

‘Och, werkelijk!’ riep ik verrast, denkend aan een professorsgezin van dien naam, dat ik in Groningen had gekend, maar Punt, die er met z'n handen in z'n zakken bij was komen staan, breidelde mijn belangstelling met een hoonend: ‘Ja, en die fijne naam zou er wat van krijgen, als-ie met onze plebejische op één programma stond!’

‘Onze namen kómen niet op de programma's’, wist Max Loots te vertellen; ‘alleen de namen van de personen uit het stuk en eronder: ‘Gespeeld door de Sociétaires van het Huis der Vreugden’.

‘Begrijp jij’, vroeg Dorhout aan Punt ‘wat ze zien in die verwaande jongen? Hij heeft eerst bij Terwogt en toen bij Hofland de eene groote rol na de andere gespeeld.’

‘Het publiek ziet hem graag’ zei Punt en vertrok z'n ronde saterkop tot een grimas en dan wendde ook hij zich tot mij, als kwam het er ook voor hem speciaal op aan mij van zijn inzichten te overtuigen: ‘Ziet U juffrouw...dat is nou

het vervloekte in ons vak ...of ze me kleine, onbelangrijke rollen in een goed ensemble geven, kan me niet schelen, die moeten óók gespeeld, trouwens Ibsen wist het wel, dat er in een goed ensemble geen bijrollen zijn...Klein werk is me best als ik tusschen me gelijke sta. Maar zelf met verrottigheid te worden opgescheept, terwijl zoo'n snertjongen, die pas een paar jaar in het vak komt kijken, de eene hoofdrol nà de andere krijgt...'

'Och Punt...' zei Violet met haar kwijnend lachje en het even geaffecteerde accent, dat haar muzikale stem zoo bekoorlijk maakte: 'Geloof me...je bent het beste af met de rollen die je nièt speelt. Dat heb ik al zóó dikwijls ervaren! De rol, die een ànder speelt en waarvan ze dan in de critiek zeggen dat ze joù toekwam, dat je er de aangewezen persoon voor was...dat niemand als jij die rol de volle waarde had kunnen geven. Van die heb ìk het meeste plezier gehad.'

Weer lachten we allemaal en het klonk blijkbaar zoo verleidelijk, dat langzamerhand het heele gezelschap rond ons heen stond geschaard, alleen Peter Weve, met z'n handen in de zakken en de sigaret tusschen z'n tanden geklemd, boog zich fronsend over de tafel met teekeningen en twee jonge meisjes, de benjamins van het gezelschap, als alle vrouwen onder de charme van zijn loom-beheerschte, neerbuigend-hoffelijke manieren, vroegen hem ijverig om uitleg.

'Nou, jij hebt anders niet te klagen' zei Max Loots gul tot Violet. Hij was naast haar op den stapel planken gaan zitten en speelde verliefd met de staarten van het vorstelijk bont. 'Ik geloof niet, dat één actrice in ons land de laatste twee jaar zoo'n doorloopend succes heeft gehad als jij...'

Pelt stootte Nykerk, het kleine 'schmächtige' joodje aan met een blik naar Ida Huysmans, die vlak bij stond.

Maar Violet keek naar Loots op met haar heven, melancolieken lach, dien ik me zoo goed herinnerde uit haar 'mooie rollen'; 'Och jongen...succes...wat bedurdt succes in een land als dit, waar je pas groot werk te spelen krijgt als je vijftig of de vrouw van een directeur bent! En wat is succes waard in zoo'n oppervlakkig thee-met-koekjes-stuk, waarbij ze veel meer kijken naar je kleeren dan naar je spel! Liever één keer in een jaar echt móói, sterk werk, dan een heel jaar zulk "succes" in zulke rollen...'

‘Precies!’ viel Nykerk geestdriftig bij, ‘dat is ook mijn opinie!’, maar ik ving het schamper lachje van Ida naar haar man en de atmosfeer begon mij onbehaaglijk te worden. Telkens al had men mij naar Veraart gevraagd, waar bleef hij toch en waar bleef Jenny? Sinds enkele dagen, nadat ze hem voor het eerst in zijn huis bezocht had om door mij geleende boeken terug te brengen, toonde ze een bevlieging voor zijn twee kinderen, en ik vreesde, dat ze ook nu haar tijd vergeten zou, om met den kleinen dikken jongen en het meisje, dat kreupel was en in een wagentje reed, in het Vondelpark te wandelen. Maar op dat oogenblik knarste de deur achterin de zaal; Veraart hield haar open om Jenny vóór zich binnen te laten en ik voelde onder de wachtenden een onderzoekende, spottende aandacht, toen Peter Weve, met z'n langzame, wiegende passen de zaal door- en op hen toeliep.

Veraart, zijn eene hand op den schouder van net meisje, z'n andere op dien van den slanken jongen man, bracht hen blijkbaar met elkaar in kennis, en in de wijze waarop de tweelkaar de hand reikten en, dadelijk in elkaar verdiept, druk pratend bleven staan, voelde ik, als al de anderen die er vijandig naar keken, hoe deze kennismaking voor hen beiden een verrassing was, hoe ze dadelijk, onder de ‘vreemden’ on wie ze niet meer letten, zich saamhoorig voelden.

‘De aristocratie’ hoorde ik Ida Huysmans schamper spotten en Marcus Punt zei hoonend het andere woord, dat voor hem en de zijnen een volledig oordeel inhield: ‘Dilettanten...’ terwijl Max Loots iets fluisterde in Violet's oor en ze samen proestten. Maar op hetzelfde oogenblik was Veraart met groote stappen de zaal al doorgebeend en stond midden tusschen z'n menschen, en zóó opgewekt en stralend was z'n gezicht, zoo vroolijk en luid schalde z'n stem op eenmaal boven het dof gefluister, dat hij al wat er aan erger en spot, aan jaloezie of twijfel in ons aller stemming was gezakt, met één slag verdreef en op de opgeklaarde gezichten weer blijde verwachtingsvolle aandacht tooverde.

‘Pelt... kerel, ik ben toch zoo blij dat we jou erbij hebben...; Ida, heb je Neubeck's decor van Hebbels Judith gezien? Na “Hamlet” zal het 't eerste stuk zijn dat we spelen. Violet, vandaag heb ik een Russisch stuk gelezen met een schoonheid van een rol voor jou... Nykerk, weet je dat

er vandaag een artikel over “declamatie” in het Dagblad staat, waarin joú Vondel-voordracht met eere gememoreerd wordt?’ En terwijl hij met z'n hand op Dorhouts schouder hem en van Pelt terzijde wenkte, had hij een lach en een knipoog naar mij; ik wist wat hij zich had voorgenomen: een veete van jaren tusschen die beiden te verzoenen...‘in zìjn gezelschap zou geen ruzie zijn’... En twee minuten later stonden ze gedrieën in druk, geanimeerd gesprek bij de teekeningen, Veraart oogde van den een naar den ander en telkens joeg zijn groote, druk gebarende hand door zijn haren.

‘Kom, vooruit, aan den slag kinderen!’ Hij klapte in de handen en Papa Hofland brulde het hem na met een vervaarlijke stem, terwijl Nykerk en Punt naar Violet bogen om haar elk bij een frêle, tulle-omhulde arm, overeind te hijschen en Jan Holst, de jongste van het gezelschap, een klein manneke met roode wangen en een verwonderd kindergezicht, schoof voor de oude, gebogen Marie Hecht, - Mère-noble of Comische Alte, al naar het te pas kwam - gedienstig de eenige leunstoel die de vergadering rijk was, bij de tafel.

‘Nee...néé, die is voor Lukas!’ weerde het oudje ontsteld, maar Lukas, met z'n groote beenige handen, vatte haar bij de schouders en duwde haar zachtjes op de eereplaats. ‘Er is hier geen baas en geen chef...we zijn allemaal gelijk mevrouw Hecht! alleen u staat boven ons allemaal, omdat u tien jaar ouder dan de oudste bent!’

De vroolijke stemmen roesden dooreen, plagende grappen, een flitsend gevat woordspel, zooals het alleen opklinkt tusschen menschen voor wie het woord het instrument is, dat ze in dagelijksch geschoolde techniek bespelen; de doorrimpelde saterkop van Marcus Punt boog fluks achter Violets rug en op het onverwachts kuste hij haar in het kuiltje van 'r hals, dat boven het afgezakt bont was bloot gekomen; als een schooljongen had hij pret bij haar verontwaardigd gilletje. Eén groote, genoeglijke familie was het, die zich schaarde om de naakte houten tafel en ik, voor het eerst er toe behoorend, voor het eerst méé opgenomen in dien kring die mij, als elken vreemde, voorheen in haar sterke en jaloersche saamhorigheid had buitengesloten, voelde een warme, licht-makende blijheid, ik voelde het een vreugd hun leven mee te leven, een vreugd als een kind heeft bij het begin van z'n verjaardag,

om al het heerlijke, dat nog ongebeurd is en nog in vervulling moet gaan. Veraart zette zich in het midden, links naast hem had ik, de secretaresse, m'n papieren en m'n tasch gereed gelegd, op de overige stoelen vonden de anderen hun plaats, schertsend en stoeiend en juist zooals het geviel. De stoel aan Veraarts andere zij was nog open, Jenny stond erbij, 'r handen om de leuning, terwijl ze geïnteresseerd luisterde naar iets wat hij, over de tafel buigend, aan Ida Huysmans, die tegenover hem zat, vertelde. Toen kwam Violet, slap van 't lachen, voortgetrokken, half gedragen door haar twee vrinden. Bij de stoel naast Veraart hield ook zij en haar hand, fonkelend van juweelen, vatte de leuning, terwijl 'r wijde, donzige bont sleepte langs Jenny's roorlooze gestalte...Maar opeens trok ze zich snel, als verschrikt terug... ‘O...ik wist niet, dat u die plaats gereserveerd had’, zei ze met haar lieve, muzikale stem en charmeerend lachje.

Jenny schokte op, uit haar oogen verdween de verwonderde aandacht, waarmee ze had geluisterd, op eenmaal werden ze hel en hard. Haar rug rechtte zich en op haar gezicht, terwijl ze achteruit trad, kwam de hooghartig ongenaakbare Heystentrek.

‘Pardon’, zei ze met ijskoude beleefdheid en langzaam liep ze de rij der al zittenden langs tot aan de smalle kant, waar Peter Weve haastig opstond en een stoel tusschen de zijne en die van Max Loots schoof. Veraart had het niet gemerkt, ook dit kleine, veelzeggende intermezzo was hem ontgaan en terwijl Jenny en Weve nog even in lachende verstandhouding fluisterden, zette zijn klinkende, in de plotselinge stilte als-zingende stem reeds in: ‘Vrienden...! Welkom allemaal in ons Huis der Vreugden! Nou zal het er dan toch waarachtig van komen hè...waar we zooveel jarenlang vergeefsch op hoopten en waar we jarenlang voor gevochten hebben... Hier zal de victorie beginnen...als is het maar in een klein zaaltje en op een primitieve scène, hier zullen wij de menschen bewijzen wat ze al haast vergeten waren, hoeveel schoonheid, bezieling, verheffing er uit kan gaan van het tooneel, van een waarachtig kunstwerk, als het door waarachtige kunstenaars gespeeld wordt. Want wat ons hier samen heeft gebracht is géén geldbejach, geen zucht naar persoonlijke onderscheiding of voldoening van ijdelheid, maar liefde voor onze prachtige

kunst, die we maar al te vaak en al te diep naar beneden zagen gehaald, liefde voor ons vak, ons moeilijke, heerlijke vak, dat door zooveel onwaardigen wordt bedorven. Wij mopperen en wij klagen dikwijls, wij tooneelspelers, en dan vragen ze ons: 'Waarom heb je dat vak dan gekozen?' En dan heeft elk van ons toch maar één antwoord: 'wij kozen het vak niet...het vak koos òns.'

Ademloos was nu de stilte in de kale, ongezellig leege zaal, voelbaar de ontroering, die zich spiegelde op al de gezichten rond de groote tafel: het forsche, majestueuze van Van Pelt, het peinzig melancolieke van Nykerk, het klassiek-schoone, rustig beheerschte van Ida Huysmans en het fijne spiritueele van Violet Dulac. Op al die uitdrukkingsvolle, beweeglijke gezichten, elk met dat ondefinieerbare, dat het gezicht van den tooneelspeler een eigen stempel geeft, spiegelden de geestdriftige, hooggestemde woorden van den leider, en elk op zijn wijs reageerde op dit beroep op het beste in hem: de onuitroeibare liefde voor zijn vak.

Ik zag hoe Hofland en Ida zijn vrouw, de kalme, zakelijken, naar elkaar keken met verteederde oogen, toen hij sprak van de illuzie, die de groote stuwkracht van den tooneelspeler is bij elk nieuw en moeilijk begin; en ik zag hoe ijverig en dankbaar de oude Marie Hecht en de al grijze Dorhout knikten, toen hij er bijvoegde hoe het ook die illuzie was, het telkens weer opnieuw met frisschen moed beginnen, welke de tooneelspelers, ondanks een hard en moeilijk en allesbehalve zorgeloos bestaan, zoo verwonderlijk krachtig houdt en jong.

En toen hij, aan het eind van zijn woorden, zijn ideaal in groote lijnen voor hen uitlei: dat er geen wedkamp om den voorrang zou zijn, dat elk dezelfde kansen, dezelfde verdiensten hebben zou, terwijl een 'Raad' uit hun midden gekozen, over alle problemen en bezwaren moest beslissen, toen hij hen overtuigde dat er zóó alleen 'harmonie' bij hun werk kon zijn en er, naar zijn meening, alleen door harmonisch gestemde menschen waarlijk 'kunst' kon worden geschapen, toen stonden Violets groote, bezielde oogen vol tranen en met een spontaan gebaar stak Punt, over de tafel heen, aan Dorhout, die jarenlang zijn vijand was geweest, de hand toe.

Een ondoorgrondelijk donkere ruimte, een zwarte oneindigheid, een doove, zware stilte, een geur van stof, verf en pas gezaagd hout. Het is zóó donker in de leege tooneelzaal, dat de wanden onpeilbare diepten zijn geworden en zoo stil, dat die stilte een eigen geheimzinnig leven schijnt te bezitten en het hier ondenkbaar lijkt, dat op enkele meters afstands het drukke alledaagsche leven z'n voortgang heeft, en daar de zon schijnt en menschen loopen en praten, en een tram rellend voorbij stuift.

In de verte - een ontzaglijke afstand lijkt het - luikt een licht op, en nog een...en een derde; naakte starre lichten die brutaal in de oogen priemen, die schampen langs ondefinieerbare requisieten, langs een paar grove, plompe meubelstukken, tot ze zich verliezen in een warrigen, schemerigen achtergrond. En stappen dreunen over planken, langs knarsende katrollen wordt ergens, onzichtbaar, een achterward neergelaten en een heesche, rauwe stem roept een bevel..

Nu schuift er in de schemer-grauwe tooneelruimte een gestalte...een tweede, nòg een...als verdwaald zoeken ze zich een plaats, een houding, en de eerste woorden klinken op...flarden van woorden...de eerste gebaren rekken zich in de stemminglooze ruimte, grauw, zinloos bewegen menschen op het naakte tooneel, in het verijlend licht.

Maar nu wordt, in de zaal beneden, de ondoordringbare duisternis gebroken door een lichtend punt. Ergens, tusschen een paar terzij geschoven stoelen staat een kleine tafel en een lampje met de reflector nederwaarts gebogen, glanst over een opgeslagen boek, en een scherpe, doorvoorde kop buigt zich soms erover heen, staat dan weer als een knipsel tegen den schijn.

Niemand anders is in de zaal, niemand in de duisternis, die als zwarte watten is, dan Veraart, de regisseur, en ik, die zijn zwijgende schaduw ben...In den versten afglans van zijn lichtje zit ik doodstil en noteer elke aanwijzing die hij geeft, elke verandering die hij maakt, in het regieboek, dat ik op mijn knieën houd; ik zit zóó dicht bij hem, dat ik het ritselen van zijn kleeren hoor en zijn onrustig ademen, dat telkens het tempo van het spel als het ware opjaagt...en het is of ik een zesde zintuig heb en de zwijgende macht voel, waarmede zijn onbeweeglijke, intense aandacht het spel

daarginds beheerscht...; een geweldige, woordlooze macht, die langzaam vat krijgt over het grauwe en levenlooze, over het aarzelige, verijlende, tot het daar ginds langzaam, ongemerkt begint te gloeien, te glanzen, tot het woord klank krijgt en het gebaar bezieling, tot het onbestemde vorm krijgt en kleur en het bouwsel van woorden en bewegingen begint te trillen en te ademen met een eigen vibreerend leven.

Ik ben er altijd, maar zonder dat hij ooit op mij let of mij gewaar schijnt te worden, zonder dat hij ooit blijk geeft m'n aanwezigheid te bemerken; en angstvallig zorg ik, dat niet de kleinste beweging, geen kuch of schuifeling de opperste spanning van zijn zwijgende aandacht stoort, totdat er op eenmaal leven schiet in zijn roerlooze gestalte en zijn stem luid schallend de stemmen der spelers overstemt, en hij de lamp grijpt en de reflector, als een versterking van wat hij zeggen gaat, richt op de spelers daarginds...die spelers, van wie ik nu plotseling weer zie dat ze hun gewone kleeren dragen, wier gezichten ik herken...De draad van het spel knapt af en de man achter het licht roept woorden, wonderlijke, suggestieve, beeldende woorden, om te doen begrijpen wat hij voelt, wat hij wil, waartoe hij dwingt; moeizaam benadert hij, wat met woorden niet te zeggen valt, totdat hij het eindelijk, met die ondefinieerbare gave, die de macht is van den regisseur, het heeft overgedragen in den ontvankelijken, wàchtenden geest van wie bereid stond het te ontvangen.

En nu, terwijl ik dit schrijf, is het of ik het opnieuw beleef, of weer de doove, ondoordringbaar zwarte ruimte om mij heenstaat, en het lichtend middelpunt, zijn intense, bezielde gezicht boven de kleine lamp, weer dicht en tastbaar bij me is...of ik me opnieuw voel opgenomen in de onbeschrijfelijke, opwindende sfeer waar alle dingen op een hooger plan geheven staan, waarin de eenvoudigste woorden een grootsche beduidenis hebben gekregen en het simpelst gebaar een nooit vermoede diepe zin, waarin het leven-der-verbeelding een ontzaglijke, overweldigende werkelijkheid is geworden en het gewone leven, dat daarbuiten, in de straat en de dag en tusschen de menschen, een vage, verre bijkomstigheid.

Een stuk regisseeren...een drama vorm en gestalte geven, wat had ik ervan vermoed vóór ik het mee beleefde! Van die

wonderlijke macht: bezieling, hypnose, suggestie, waarmee de leider van het spel langzaam en bijna onmerkbaar de menschen, die zijn ‘materiaal’ zijn, òmvormt, laat groeien tot de gestalten welke zijn verbeelding heeft gezien. Van de eindelooze zorg waarmee hij graaft in woord na woord, zin na zin, tot hij al de draden heeft gespeurd en gegrepen, waaruit het bonte weefsel werd gewerkt; van de geweldige geestkracht, waarmee hij menschen en kleeren, stemmen en gebaren, licht, kleur en geluid, dwingt tot de verwerkelijking van wat zijn fantasie aan-schouwde, waarmee hij honderd ziellooze afzonderlijkheden grijpt en vasthoudt en den adem inblaast van een boeiend, tooverachtig eigen-leven.

Dag in, dag uit, gedurende twee lange, heette zomermaanden werd de Hamlet voorbereid, waarmee wij in September ons Theater zouden openen. Maar de rustige tooneelzaal, met zijn duisternis en stilte, kon alleen de laatste week den spelers ter beschikking staan, daarvóór, terwijl onder Neubecks ongeduldige en energische leiding het kloppen en schaven en bikken zijn eindeloozen voortgang had, moesten de sociétaires van het Huis der Vreugden voor hun repetities zich behelpen met den zolder. Een breede, laag overbalkte zolder was het, waarin een deel voor berging van brandstof bleef afgeschoten en in een ruimte, waar de forsche Karel van Pelt nauwelijks rechtop kon staan, 'n paar tafels en stoelen, gladde houten bankjes en kamerschermen waren neergezet.

En elken morgen opnieuw, wanneer ik met den leider de steile uitgesleten trap opklom, en in de dompe, zondoorstoofde ruimte de spelers heet en lusteloos vond wachten, de mannen zonder boorden en met opgeslagen hemdsmouwen, de vrouwen, zelfs de altijd huiverige Violet in ragdunne blousjes en japonnetjes; wanneer dan door de open zoldervensters, behalve een lucht van visch of rottend vuil, het tumult van de straat, gerel van een orgel, kindergeschreeuw en tramgebel, ergerlijk naar binnen dreef, leek het me ondenkbaar, dat daar de geest van het verhevene en diepzinnige, de mysterieuse sfeer van het Hamlet-drama zou te wekken zijn, dat de verbeelding het ooit van de werkelijkheid zou winnen.

En toch, elken dag, en volkomener naarmate de weken vorderden, voltrok zich het wonder, overwon een schoone begoocheling de bezwaarlijke werkelijkheid van afmattende,

nerveus makende hitte en werden de zweetende, zuchtende spelers tot prinsen en koningen, helden en misdadigers, en de zolder, met zijn balken en kolenstof, tot een vorstelijk paleis, een wijdsche zaal, een eindeloosheid van trappen en terrassen.

Nooit had ik vermoed, dat tooneelspelen zulk inspannend, absorbeerend, uitputtend werken was, dat een regisseur zijn spelers zulke ontzaglijke eischen stelde, en er weken, maanden noodig konden zijn om eens dichters verbeelding om te scheppen tot een werkelijkheid. Wat ik wist van regie en mise en scène, stamde uit Jenny's ervaringen bij het Kleine Theater, waar niemand placht te luisteren of zelfs maar toe te zien als het 'z'n beurt' niet was, waar ieder zich alleen maar om z'n eigen rol, en geen zich om het stuk bekommerde; waar de 'sterren' natuurlijk precies speelden zooals ze zelf verkozen en de regisseur zijn taak vervuld had gevonden als de boel 'liep', als niemand zich in z'n tekst vergiste, of door een verkeerde deur binnenkwam.

'Hamlet' te regisseeren; ik wist dat ook dit, jarenlang, een van Veraarts illuzies was geweest. Als jong acteur had hij z'n eerste groote succes met 'Hamlet' behaald en jarenlang, in telkens weer andere, maar altijd onvoldoende entourage het stuk gespeeld. Ondanks Van Pelts verbazing en Hoflands welmeenende raad wilde hij thans de hoofdrol niet vervullen - 'ik ben er te oud voor, ik zie Hamlet als een knaap', had hij energisch afgeweerd - en had hij er Peter Weve, van wien hij groote verwachtingen koesterde, voor aangewezen.

'Regisseeren is toch nog oneindig heerlijker en mooier werk dan spelen', concludeerde hij telkens weer in dien eersten tijd, wanneer we, vóór het begin der repetitie in het kleine bovenvertrekje, dat tot 'kantoor' diende, ons heenworstelden door de steeds wassende correspondentie; 'soms géét het je werkelijk het gevoel, zooals de oude Lintholt zei, dat je God-de-Schepper zelf bent... O, niet als je bot voor een of ander werk wordt gezet dat je innerlijk vreemd of misschien wel vijandig is, als een timmerman voor een berg hout: maak er nou maar een kast van... Maar als je kunt verwerkelijken wat je jarenlang visionnair hebt gezien, wat jarenlang in je geest is gegroeid tot het in elk onderdeel vorm en gestalte had. Ik herinner me nog hoe ik lang vóór de oorlog eens door een klein Duitsch stadje liep en terecht kwam

bij een zonderling, schilderachtig bouwsel van tuinen en terrassen, dat eens een kerkhof was geweest. En opeens wist: dit is het decor van mijn kerkhofscène, dat moeilijkst op te lossen regie-probleem in Hamlet; en alsof mijn geest alleen maar had gewacht tot mijn oog dit beeld op kon nemen, wèrd ik Hamlet op dat oogenblik, ik vond mijn weg tusschen de graven, alsof hij mij gewezen werd en langzaam ging ik de trappen af, tot ik aan de voet van de onderste Jorricks schedel vond. En zoo heb ik eens op het terras van een mondaine villa in Aerdenhout gestaan; ik had me voor de zooveelste maal laten verlokken door een kunstzinnige mevrouw terwille van de altijd noodige duiten, om "voordrachten" voor een zoodje zat-gegeten materialisten te geven... ik stond op dat terras - vernederd, giftig en met een haat aan de menschen, en toen zag ik tegen de avondlucht een rij boomen, wilgen, maar het leken cypressen, met erachter de golvende lijn van de duinen of het verre bergen waren; en het huis, dat poesmooie, mondaine huis, werd op eenmaal het kasteel van Elzeneur en in het zilveren licht van den avond liep ik, Hamlet, in botsing met de heele wereld en ik wist: zóó zou eens mijn Hamlet staan op het terras, juist zoo moest het licht en zoo de stemming zijn...' En uit een portefeuille haalde hij de krabbels, waarnaar Neubeck op zijn aanwijzing de decors ontworpen had, en hij legde het mij uit: de symboliek zijner trappen en terrassen, der donkere, naar elkaar toeneigende wanden in het vertrek der Koningin, de suggestie, welke zijn paleiszaal met de portieken en de hooge, getraliede venters wekken moest ...

Totdat hij met een 'Allemachtig!' en nòg een paar vloeken aan z'n eigen adres, naar de onverbiddelijke klok zag en met een jongensachtig schuldig gezicht z'n papieren bijeenzocht en z'n slordige kuif gladstreek: 'Ik leer het nooit, Margreet! Het zakelijke bedoel ik. Toe, doe jij het straks maar zooals het je het beste lijkt, de brief aan het Gemeentebestuur en die aanvraag aan de gasfabriek... en schrijf dan alsjeblieft nog een briefje aan de bank, anders kan Neubeck morgen z'n werklui niet betalen...'

In de eerste weken hadden onze menschen, die nog geen 'ensemble' vormden, het contact met elkaar en met het te spelen stuk gezocht door het gezamenlijk te lezen en te be-

spreken. Van elken duisteren zin hadden wij de bedoeling nagespeurd, van elk der gestalten den aard en het wezen gezocht, en mij was de moeielijke maar dankbare taak geworden om, met den oud-Engelschen Hamlet naast me, uitleg te geven van wat er in de vertaling duister, dubbelzinnig of verkeerd was, vóór zij de moeielijke, gecompliceerde en zoo dikwijls onbegrijpelijk schijnende tekst gingen leeren.

Maar er kwamen morgens in die twee lange heete repetitie-maanden, dat ik langs de glazen deur van het kantoor, stuursche, ontevreden, mismoedige gezichten zag gaan, dat ik hooren kon hoe lusteloos, onwillig, de voeten sleepten op de heete, muffe zoldertrap en al wist, nog vóór ik m'n boeken had dichtgeklapt en m'n typewriter afgesloten, hoe daar boven de stemming zou zijn: een wrang soort grappigheid, een schertsen met giftige woorden, die staken als de door de hitte dol geworden vliegen, welke den houten nok vulden met hun drenzig koor: Soms vond ik, als ik bovenkwam, terwijl Veraart nog zijn dagelijksche bespreking met Neubeck hield en beneden het timmer- en metselwerk in oogenschouw nam, Ida Huysmans, die de koningin speelde, en Florence van Pelt, die alleen maar de reizende tooneelspeelster zou zijn, in een oogenschijnlijk onschuldig, maar met hatelijkheid geladen gesprek; soms broeide in de oogen van Van Pelt, die den rol van den koning had, en van Dorhout, die er hem om benijdde, de oude haat en bij een schijnbaar onverschillig gesprek draaiden hun woorden om elkaar heen, zooals soms dieren in een climax van dreiging om elkaar heen draaien, tot hun woede eindelijk uitlaait.

Dan luisterde ik gespannen of ik Veraarts groote springende stappen al hoorde of ik sloop naar beneden en stoorde hem in de vreugd van zijn plannen en bedenksels, met de waarschuwing dat hij zijn tijd vergat en dan, vanaf het oogenblik, dat hij daar boven de deur achter zich in het slot gooide en het regieboek op het tafeltje voor hem had neergekletst, bond zijn forsche wil het geschifte samen, dreef hij alle kleine vijandigheid en jaloerschheid buiten den toovercirkel, waarmee zijn verbeeldingskracht, onmiddellijk en volkomen, het alledaagsche en triviale buitensloot.

Op één uitzondering na had de verdeeling van het stuk geenerlei wrijving gegeven, ieder had het aanvaard, zooals

de regisseur, samen met den ‘Raad van Gezag’ uit de spelers gekozen, het had vastgesteld en ieder scheen tevreden met het hem toebedeelde. Doch den dag vóór de lezing had Violet Dulac aan de deur van ons kleine bureau getikt en een bekoorlijk hoofdje, met een droom van tulle en reigerveeren, verleidelijk om den hoek gebogen. ‘Lukàs, heb je een klein oogenblikje voor me?’ vleide haar lieve stem en toen hij, hoffelijk en vaardig, de eenige leunstoel die wij rijk waren bij de tafel schoof, zag ze met een aarzelenden blik van hem naar mij...‘Spreek vrij uit, ik heb voor deze mijne zuster geen geheimen’; reciteerde hij, en Violet zocht uit haar groote zijden tasch het cahier met den rol van de koningin, duwde het Veraart in de handen en smeekte: ‘Lieve jongen, geef mij die groote rol nièt. Geef hem Ida. Ze is zooveel meer dan ik. Ik weet nou wel dat jij ons allemaal gelijk wilt hebben, maar m'n eigen gevoel komt er tegen op dat zij, die zoolang de eerste aan 'r eigen gezelschap is geweest, de eerste keer de beste bij mij zou worden achtergesteld.’

Ik keek verrast op. M'n oogen vingen den grooten, vochtig glanzenden blik van de bekoorlijke jonge vrouw, als vroeg ze mij om steun bij haar pleit.

Maar Veraart liep rond de tafel heen, met z'n groote vingers maakte hij de zijde tasch weer open, duwde het cahier erin en Violets kleine handjes vast er bovenop.

‘Ma chère princesse, je weet artikel nummer zooveel van onze statuten: “Op de besluiten van de Raad van Gezag is geen verhaal!”

Onzin Lukas. Ida zit zèlf in die “Raad”, daarom kon ze zich moeilijk verzetten toen de keus op mij viel, de rol komt haar toe en het kost jou maar een woord...’

Nog lachte hij, terwijl hij wijd-beens, met de handen in z'n zakken voor haar stond, maar in de beweging van z'n ellebogen die hij naar achteren schokte, voelde ik dat hij ontstemd was: ‘Ik zal dat eene woord nièt spreken, Violet!’

‘Toe Lukas...chéri!’ Ze stond dicht naast hem, en haar kleine hand met de bejuweelde vingers klemde smeekend om zijn mouw: ‘Geef Ida de koningin; ik ben er van overtuigd dat ze er beter geschikt voor is dan ik!’ en dan opeens wisselde haar toon, en haar groote kinderoogen werden dreigend-donker: ‘Je móét het goed vinden, Lukas! Je zult toch

zelf ook gezien hebben dat Ida er teleurgesteld door was en dan moét de goede verhouding immers schade lijden?'

Hij mat haar met half toegeknepen oogen, dan tilde hij haar handje van zijn arm, zoo voorzichtig of het een kostbaar kleinood was en kustte het met hoffelijkheid. 'Ik dank je, Violet... ik wil je voorstel in beraad houden... ik ben er door getroffen, geloof me...' rustig opende hij de deur van het kantoor en liet haar uit.

'Je doèt het toch zeker...?' veronderstelde ik met klem, want aan de manier waarop hij, bruusk en zwijgend, in z'n papieren stond te scharrelen, voelde ik z'n ontstemming.

'Dacht jij', vroeg hij mij aanziend met dien spottend-neerbuigenden blik waarmee ook Jenny me zoo vaak m'n 'naïviteit' had laten voelen, 'dacht jij dat Violet werkelijk uit liefde of reverentie tot 'r kunstzuster Ida me dat voorstel kwam doen?'

'Maar natuurlijk!' verdedigde ik verontwaardigd de jonge vrouw, me de prachtige, vochtig-glanzende smeekoogen herinnerend, waarmee ze ook mij, als hulpvragend had aangezien; en op zijn schamper lachje vatte ik vuur: 'Hoe dikwijls heb jij ons allemaal verteld, dat de vloek van het tooneelspelersleven de eeuwige achterdocht voor elkander is, en dat, in jouw Huis der Vreugden, al je menschen eerlijk en openhartig met elkaar moesten zijn?'

Ik zag dat mijn woorden indruk maakten: 'Waarom zou Violet die rol, in het openings-stuk nog wel, aan een ander gunnen als het niet was om de reden die ze je zegt?'

Hij had met groote passen door de kamer geijsbeerd, nu bleef hij vlak naast me staan en z'n beenige vuist bonkte op de leuning van m'n stoel, terwijl hij opeens met een vloek uitbarstte: 'Misschien hèb je gelijk. Bij mij blijkt alle theorie weer eens grau. Ik heb zooveel jaren achter elke quasi-nobele daad van een confrater een heimelijke bedoeling geweten, ik ben zóó aan jalouzie en intriges gewoon geraakt, dat het me onmogelijk is zoo maar voetstoots aan de belangeloosheid van de schoone maar slimme Violet te gelooven.' En plotseling joeg z'n hand door z'n haren en greep hij de mijne, in forschen druk: 'Zie je nou, wat ik je honderdmaal zeg, Margreet, dat jij m'n "missing link" bent? Je hebt gelijk! Ik wìl dat jij gelijk hebt. Ik zal toonen, dat ik voor m'n eigen menschen geen

achterdocht heb. Ik zal Violet 'r zin geven; Ida Huysmans speelt de Koningin.'

Hoe trotsch en blij-ontroerd voelde ik mij op zoo'n oogenblik! Hoe volkomen vergoedde het mij z'n onberekenbare buien van onrust, norschheid of ongeduld, en hielp mij over het inspannende, enerveerende van m'n 'klerkenbestaan' heen!

Maar dienzelfden dag, toen wij in den warmen zomeravond op het mooie balcon van onze nieuwe en heel wat weelderiger kamers zaten, vroeg Jenny: 'Heb je er iets van gehoord, Margreet, dat de rolverdeeling op stuk van zaken toch gewijzigd wordt? Dat Ida de koningin krijgt en niet ik maar Violet de Ophelia zal spelen?'

'Violet de Ophelia?'

'Veraart heeft immers gezegd, dat ik het mocht probeeren en de rol alleen mocht houden als hij tevreden was? Violet heeft aan Loots verteld: hij doet dat enkel terwille van jou, omdat-ie jou te vrind moet houden vanwege de drie baantjes, die je voor één salaris vervult. Onder vier oogen heeft-ie haar de Ophelia al toegezegd ...'

'En geloof jij dat?' barstte ik verontwaardigd uit. 'Dacht je dat Lukas tot zoo'n achterbaksch geknoei in staat zou zijn?'

Jenny's fijne slanke vingers speelden met de petuneas die langs den balconrand bloeiden en ze hief haar bleeke gezicht, dat den laatsten tijd weer zoo rustig, stil-gelukkig als het gelaat van een primitieve madonna kon zijn, naar den maanlichten avondhemel, terwijl ze wijsgeerig betoogde: 'Ik heb allang geleerd, dat je aan het tooneel àlle kwaadsprekers moet gelooven, dat is de eenige manier om sterk te staan.'

'Maar bij òns toch niet! weerlei ik hartstochtelijk 'ben je dan nog niet overtuigd dat het hier ànders, in alles oneindig anders en beter dan bij het Kleine Theater zal zijn? Dat Veraart eerlijk is en nóóit de een zal uitspelen tegen de ander?'

Met een raadselachtig lachje monsterde Jenny mijn in verontwaardiging gloeiend gezicht en eindelijk zei ze peinzend: 'Weet je wat ik zoo dikwijls denk, Greet? Zooals ik vroeger met jou heb gedweept, zoo dweep jij met Veraart. Zoo...bakvischachtig, zoo dat je niets slechts van 'm zou kùnnen denken... Terwijl ik... o natuurlijk... ik vìnd hem 'n prachtig acteur, een geweldig regisseur naar wat ik ervan ge-

zien heb en een prettige, hartelijke kameraad... maar dat-ie eerlijk is en oprecht waar het “het vak” geldt, dat zal ik pas gelooven, als ik na een jaar het tegendeel niet ondervonden heb ...’

□□□

Vaak, als wij laat des middags uit het kleine kantoortje traden, waar ik nà de repetitie nog de ontelbare brieven stenografeerde, die Veraart me dicteerde, vonden we Lizzy, zijn vrouw, wachten in de vestibule. Meestal stond de Duitscher bij haar, en demonstreerde met een vloed van woorden zijn laatste vorderingen en vindingen, waarnaar ze aandachtig, met een bijna pijnlijke inspanning op haar frisch, maar alledaagsch gezicht zat te luisteren. Opgewekt en beminnelijk was ze altijd, fleurig en keurig in een smetteloos linnen japonnetje en een simpele canotier, veerkrachtig en vlug al sloeg er buiten een moordende hitte van de keien, blijmoedig al had ze uren gewacht in het stof en tumult, dat timmerlui en metselaars maakten. En als ze dan naast hem trad en in een demonstratieve bezitsters-trots met hem wegstapte, haar arm door den zijne als om hem, die afgewerkt en doodmoe was na zijn zwaren taak, met haar veerkracht te steunen, wisselden de Duitscher en ik soms een verteederd lachje en eens zei Jenny, nadat ze hen lang en peinzend-onderzoekend had nageoogd: ‘Wat houen die twee véél van mekaar, hè Greet...als je er aan huis komt zie je het ook...dat is nou echt een gelukkig huwelijk.’

Toch, de korte bevlieging welke ze voor het gezin, en speciaal voor de twee kinders had betoond, was snel voorbij geweest. Nadat ze weken lang vroeg was opgestaan om nog vóór de repetitie met de twee babies te gaan wandelen en avonden had verdaan om Lizzy met de inmaak en zelfs met het vouwen van de wasch te helpen, bleek het met deze offervaardigheid op eenmaal uit. En toen ik eenigszins aarzelend naar de reden informeerde, had ze me het verbijsterend antwoord gegeven: ‘Het is er me te burgelijk.’

‘Te burgerlijk!’ Verontwaardigd vergeleek ik in gedachten het verslonste huis van mevrouw Heysten met Lizzy's onberispelijke netheid en heftig verdedigde ik de jonge vrouw. ‘Nou ja...dat weet ik allemaal wel’ gaf Jenny gelaten toe,

‘dat het een wonder is zooals ze het met die ééne daghit en 'r twee ziekelijke kinderen en 'r beetje geld klaarspeelt en ik zóú het ook bewonderen en het zou me niets kunnen schelen, dat de kinderen een beetje plat praten, en het er altijd naar eten en petroleum ruikt en de wasch op het balcon te drogen hangt...als het niet bij Veraart hoorde...als het niet *zijn* thuis was, de achterkant van *zijn* leven. Zie je, Greet, ik heb zoo'n geweldige bewondering voor 'm...ik ga 'm hoe langer hoe meer bewonderen als-ie regisseert of met ons praat over z'n werk. Ik vind 'm zoo'n geweldige kerel, zoo echt 'n kunstenaar...altijd, als-ie op de planken staat of hier bij ons loopt te ijsberen of staat te oreeren en te schermen met z'n geweldige handen...altijd, behalve bij 'm thuis. Ik weet wel, dat het idioot en overdreven van me is, maar ik kan 'm soms bijna haten, als ik hem daar in die nauwe volle kamer onder de lampekap met kraaltjes zie zitten, als een parkiet op 'n stokje op dat afgrijselijke dunpootige fauteuil-tje, als ik hem z'n thee zie drinken uit dat kopje met “Voor Vader” erop en 'm netjes met een lucifersdoosje de asch zie opvegen. die hij op het tafelkleed gemorst heeft.’

Ik haalde lachend mijn schouders op, aanvaardde de uitleg als een van Jenny's onberekenbaarheden en dacht er niet veel verder over na. Mijn leven kringde niet langer uitsluitend om haar; voor het eerst, sinds langen tijd, schoven mijn eigen ervaringen de haren naar den achtergrond, ik was niet langer kijker aan den kant maar stond zelve middenin het boeiend, belangwekkend leven, en alle belangen weken voor het ééne doel: den kunstenaar, in wiens idealen ik geloofde, te helpen ze te verwezenlijken.

Als soms, na afloop van ons werk, Veraart mij noodde met hem mee te gaan, liet Lizzy gedurende onze wandeling door de straten den arm van haar man niet los; zij, de grootste van ons drieën, regelde de pas en als hij soms wat stuursch reageerde op den vloed van haar vragen, of op wat zij omstandig van Loutje en Bé verhaalde, had ze, over zijn hoofd heen, een lachje en een vergoelijkend knipoogje naar mij en ze zei op haar lieve joviale manier: ‘Jongen...als we thuiskomen poot ik je dadelijk op de groote ligstoel op het balcon en Margreet mag alleen maar boven komen, als ze belooft niet over “zaken” te praten.’

Wat deerde mij de omgeving, al was die armelijk en banaal; altijd weer als ik de smalle hooge trap was opgeklommen, trof me de ordelijkheid, de rust, de stilte, ingesteld op hem, die de spil was waarom het leven tusschen de nauwe wanden draaide. De kinderen, zoo ze nog niet naar bed waren, speelden met de daghit in de keuken en op het balcon, en naast Veraart in zijn ligstoel, schreef ik de brieven, waarmee we op het kantoor niet klaar waren gekomen en trachtte zijn aandacht te wekken voor het altijd weer dringend en dreigend 'financieel probleem' van de onderneming. En dan, na uren van inspannend, afmattend werk kon hij opeens overeind springen van z'n stoel, om me op m'n rug te kloppen of m'n hoofd tusschen z'n groote handen te pakken met een enthousiast: 'God, Margreet, wat een pràchtstuk ben je toch. Dacht je dat ik er óóit zou komen, me ooit door die rijstebrijberg van zakelijkheden zou heenworstelen zonder jou?'

En dan wist ik dat ook Lizzy, die aan het andere eind van het balcon het laatste daglicht ving op de zijden sok die ze maasde, op zou zien om mij toe te lachen en met haar lieve, heldere stem te zeggen: 'Je moet maar heel dikwijls komen, Margreet. Als jij er niet bent gaat-ie toch maar ijsbeeren door de kamer en tobben over al het werk, dat nog gedaan moet. Hij heeft gelijk hoor, je bènt een prachtstuk!'

En later, toen ik haar zooveel beter kende en telkens kleine intimiteiten ongewild meebeleefde: het probleem van een leverancier die kwam klagen en dreigen aan de deur; de kosten van de nieuwe behandeling, welke de dokter het kreupele Loutje wou laten ondergaan; een scheldpartij van het slordig dagkind, dat de dienst opzei omdat ze 'voor zoo'n kale boterham' niet werken kon; toen groeide boven kleine bedenkingen over Lizzy's 'burgerlijkheid' of haar gemis aan artisticiteit, mijn bewondering voor haar geestkracht en blijmoedigheid, voor haar heroïsche liefde, die nooit vroeg en altijd gaf. En als dan soms, laat nog in den avond, haar sussende stem klonk tegen een huilerig, onrustig kind, of we haar nog in de keuken hoorden, waar ze de kleertjes van de kinderen en Veraarts zijden hemden streek, dan kon hij, als verdedigde hij zich tegen iets dat niet was uitgesproken, soms opeens bepeinzen: 'Wat een zot idee toch van 'n heeleboel artiesten, dat je vrouw "mee moet leven met je kunst". Alsof dat iets

met huwelijksgeluk te maken heeft, alsof 'n kerel als ik, met z'n onberekenbare stemmingen en buien van dolle blijheid en buien van ellendige neerslachtigheid, niet honderd maal beter af is met een flinke, goed gehumeurde vrouw, die z'n huis en z'n kinderen verzorgt en tegenover z'n "vak" net zoo neutraal staat als wanneer hij kruidenier of verver was? Wat kan je je als artiest beter wenschen dan zoo'n lief, harmonisch wezen, dat al je stemmingen neemt voor wat ze zijn, dat je versche thee komt brengen als je juist over zelfmoord begon te denken en je kussen eens opschudt en je een lekkere pakkerd geeft als je je zit te verwijten dat je 'r getrouwd en je kinderen in deze beroerde wereld hebt geschopt.'

Zeker, ik hield van Lizzy Veraart, ik vond haar sympathiek en bewonderenswaardig. En toch...soms als ik met hen samen huiswaarts ging en hij als gebroken van moeheid, na de geweldige concentratie van zijn regisseurswerk, gebogen liep, met slepende voeten, dan kon haar heldere, effen stem die àl maar onafgebroken voort vertelde van kleine gebeurtenissen in het huishouden en ervarinkjes met de kinderen, dan konden haar vlugge veerkrachtige stappen, ja zelfs haar simpele japonnetje, haar gladde hoedje en haar smettelooze katoenen handschoenen mij onzegbaar hinderen, en bij hen thuis, wanneer hij een enkele maal driftig tegen haar uitviel of haar een grove onredelijkheid zei, dan hoopte ik haast dat ze woedend op zou springen of snikkend de kamer uit zou loopen, maar dan glimlachte ze, lief en medelijdend en een beetje zielig en ze zei: 'Wil ik je kussen nog eens omkeeren, boy, of wil je een lekker frisch glaasje limonade?'

En tegen het eind van den voorbereidingstijd, diep in September al, toen wij eindelijk, na telkens verschuiven, de openingsdatum hadden vastgesteld, toen we van den warmen, maar veiligen zolder naar de tooneelzaal waren gedaald en er gerepeteerd werd op het tooneel, soms tusschen gehamer en gezaag, geloop en geschreeuw van werklui door, toen niets meer scheen te vorderen en de eene moeilijkheid na de andere den overwerkten leider werd voorgelegd, toen was Lizzy de eenige, die onder bezwaren en tegenslag, onder Veraarts prikkelbaarheid en mijn nervositeit haar koele, onaantastbare kalmte wist te bewaren. 'Het kòmt immers wel op tijd klaar', was haar onveranderlijk refrein: 'Luuk is al zoo dikwijls wat

nieuws begonnen en in het begin gaat het altijd goed;' en ik weet dien middag nog, toen we in wanhoop met Neubeck en Prins, den costumier, raad hadden gehouden over de kleeren der figuranten, die stellig niet op tijd klaar zouden zijn en Veraart tegen zijn vrouw uitviel met de wrange appreciatie: 'God, Lizzy, wat is een mensch als jij zonder een aasje temperament toch een benijdbaar wezen!' hoe toen Jenny, die er toevallig bij was omdat ze op mij had zitten wachten, de jonge vrouw monsterde met groote onderzoekende oogen, als had ze een ontdekking aan haar gedaan en bij het naar huis gaan tegen mij die eigenaardige conclusie trok: 'Dat is natuurlijk de reden waarom het zoo'n gelukkig huwelijk is. Als zij net zoo'n artiest was en net zoo'n temperament had als hij, zouen ze alle dag vechten als kat en hond. Wat moet het verschrikkelijk moeilijk wezen, Greet, om de vrouw van een man als Veraart te zijn.'

JO VAN AMMERS-KÜLLER.

(Slot volgt).

De droom.

I.

Kan ik nog anders van dit leven spreken
dat vreemd en als in droom verschenen is,
nadring van wat al eeuwen henen is,
over dit hoofd al duizendmaal verstreken -

dan door den droom: zoo afgehouden staren
dat 't langs de steilten van dit eiland schiet,
in snellen stroom zichzelven overliet
aan verten in een veilig toebewaren...

Wat mochten wij van ons openen hopen
dan dat een wind groot uit het duister voer,
onstuimigheid die geen smeeken bezwoer,
die weergaloos over ons heen kwam loopen?

Alleen: bevreemdend riep naar ver 'n vermoeden
ons van den nood van deze tijden af,
een eerst verschijnen dat te denken gaf,
vreesloos onder de wraak aller rampspoeden ...

1921.

II.

Alleen de aarde en de droom -
en van de droom de zalige verschieten
en van de aarde wat zij achter lieten
achter den zoom...

Geboornen buiten het begin
en levende voorbij het einde,
van het vergankelijke dan nog zijnde
en laatst gewin...

Van wie het water en de wind,
de zwervers van de ziel en langs de wegen,
van wie de duisternis en soms de regen
meest zijn bemind...

Alleen de aarde en de droom
en wat zij van hun liefde wisten
beginnen eerst; naar welker bloei zij gisten
met soobren schroom...

1922.

III. L'Isle joyeuse.

Aan Dirk Schäfer.

Dit is de droom: dat eens de aarde wezen
zal zuiver en zalig en zonder klacht;
de blanke tijden van het nageslacht
zullen niet rimplen, ruw worden als deze.

De donkre vloedgolf die nu is gerezen
zal weggevloeid zijn naar zijn duistre schacht,
de nieuwe pracht
de sobere, zal nimmer zijn volprezen ...

Een nieuwe aarde zie ik en ik hoor
de stem der wateren, de welig vele,
in stiller hemelen teloor.

Gelieven zijn zacht onder de struweelen
en gloor
van licht en kinderen zijn hun gespelen ...

1921.

JOHAN HUIJTS.

Verzen.

I.

Dit is van een kind, een doodarm kind,
dat nergens dak of herberg vindt,
en door de wereld dwalen moet,
of ooit nog iemand open doet.

En komt, vanwaar? En gaat, waarheen?
En vraagt niet meer en zoekt alleen
een stille weg, een eenzaam pad,
dat nog geen ander mensch betrad.

En vindt ook dat niet. Dat is al.
Wat is en was en wezen zal,
niet waar? En in een lach
omsluit ik nu dit oud beklag.

II.

Ik schenk u bloemen, mild, in overdaad.
Als ge ze wegdraagt uit mijn stille straat,
lachen de huizen, waar uw lachen gaat.
Ik schenk u bloemen, mild, in overdaad.

Waar ge mijn bloemen voert, ik weet het niet.
Of ge hun gratie één of andren biedt:
maar gij zult schoon zijn, die 'k mijn luister liet.
Waar ge mijn bloemen voert, ik weet het niet.

De tuinder in de gaarde van den Heer.
Vorstin, die spraakloos neemt bij elken keer
en zonder dank en andre vraagt en meer
den tuinder in de gaarde van den Heer.

A. SCYLP.

Vier kwatrijnen.

1

Een stilte strak, maar klaar en kimmezuiver,
omgaf den morgen en zijn uren blank -
Nu wordt de waereld waaksch; muziekgehuiver
bevangt een boom; een merel stemt zijn zank.

2

Wij, die de vlam van den apostel dragen,
en d'Aarde bergen in een woordenschrijn,
die toomen vreugd en doen glimlachen pijn...
Wij zien den dag vanzelf naar 't Eeuwge dagen.

3

De liefde, die ik prees, is langzaam-aan verschaald,
en offerloos is 't outer in den Haag-der-Goden;
Den wijn heb ik gespild op dorrend-gele zoden,
toen traag een matte zon in nevels is gedaald.

4

Ik, die het lied zong van de bonte morgenstond,
en toen mijn koeien, drentlend langs de dijken, weidde;
ik ging ter stad, maar zie alleen de nymph, die beidde,
vlak aan de zee, hem, die bij 't dorre brem haar schond.

PLASSCHAERT.

Uitvaarten.
Een Indische vertelling.

Evert Snoeck, Boudewijn Alblas en ik waren op de H.B.S. gezworen kameraden geweest. Later gooide het leven ons uit elkaar. Evert, die na zijn eindexamen een polytechnicum in Duitschland bezocht, was na vele omzwervingen directeur van een fabriek in den Achterhoek geworden. Ofschoon ik hem nog maar sporadiesch ontmoette, en wij elkaar zelden schreven, waren wij vertrouwde vrienden gebleven, die, als het er toe kwam, dat wisten wij, op elkaar konden rekenen. Boudewijn ging van de Kweekschool voor Zeevaart naar Indië. Hij was één keer met verlof geweest en ik had hem toen in zijn wezen onveranderd gevonden. Nu kwam hij voorgoed terug. Afgekeurd voor verderen dienst in de tropen. Overigens allerminst nog een wrak.

Het was aardig. Wij zouden nu weer met ons drieën bij elkaar kunnen komen. Ik verheugde mij in het vooruitzicht. Honderd-uit zouden wij ophalen van vroeger jaren. De oude tijd zou herleven en zijn licht doen schijnen over het tegenwoordige.

Maar het liep anders. Kort nadat Boudewijn in Priok aan boord was gegaan, kreeg ik bericht van het plotseling overlijden van Evert. Appendicitis. Een treffend sterfgeval. Een gezonde man met een bloeiend gezin. En ineens eruit. Voor mij was het een levend stuk van mijn jeugd, dat ik zag wegzinken.

Over het weerzien van Boudewijn was een schaduw gevallen. Maar ik voelde me nu nog enger met hem verbonden en

mijn gedachten, terwijl ik hem op de thuisreis wist, dwaalden voortdurend naar hem toe.

Boudewijn was altijd een eigenaardige persoonlijkheid geweest. Oppervlakkige beschouwers hielden hem wel eens voor wat suf en onverschillig. Er waren er misschien, die hem niet zoo heelemaal 'bij' vonden. De meesten zagen hem aan voor eenvoudig een traagdenkenden droomer. Maar geen van die zoo oordeelden begreep zijn wezenlijken aard.

Ofschoon hij opvallend kloek gebouwd was, deed zijn verschijning inderdaad aan als wel het omgekeerde van uitdagend. Hij had die zachtheid van gebaren, die fyziek sterke mannen eigenlijk zoo goed kan staan. Alles scheen ingetogen aan hem. Iemand die in de nabijheid van een imposanten berg, een stouten waterval, een weidsch vergezicht, een machtig bouwwerk, of eenig overweldigend natuurverschijnsel komt, zal in zijn houding onwillekeurig iets van ontzag teekenen. Boudewijn had hiervan bij voortduring een afschijn in zijn geheele wezen. Het was, alsof hij overal met schroom vervuld was voor datgene wat hem omringde, en meer dan iemand dien ik gekend heb, behoorde hij tot die daarom waarlijk niet minder goed zienden,

'qui regardent la vie avec des yeux baissés'.

Maar ofschoon vóór alles een gevoelsmensch, was hij in zijn geest voortdurend bezig met overleg, en scheen hij er aldoor op uit, de twee einden van de dingen aan elkaar te brengen. Want hij had een buitengewone behoefte aan exaktheid. En vage formules of groote woorden bevredigden hem al heel weinig. Over het algemeen was hij nadenkend, stil en teruggetrokken.

Alleen in kleiner gezelschap of onder vier oogen kon hij loskomen, en dan gebeurde het zelfs, dat hij een onderhoudend prater werd. Wanneer hij bij zoo'n gelegenheid op dreef was, zag men zijn gezicht wonderlijk opklaren. En als dan een dwarse fronslijn in zijn voorhoofd wegdoezelde, en als hij dan zijn eene wenkbrauw zoo kurieus optrok, en er in dat diepliggende oog een helder lichtje kwam spelen, dan bespeurde men ook wel degelijk, hoe er daarachter in dat hoofd eigen gedachten omgingen, en dat de man die ze voorzichtig uitspon van een bizonder maaksel was.

Ik had hem van de boot afgehaald, maar toen weinig met hem kunnen spreken. Er waren te veel menschen bij, het ging alles zoo roezig en hij scheen gepreoccupeerd. Nu zaten wij voor het eerst op mijn kamer rustig bij elkaar, en wij hadden haast aldoor over Evert gepraat, toen hij, na een kleine pauze in het gesprek, opeens vroeg: 'Hoe was de begrafenis'?

'Och kerel', antwoordde ik, 'om je de waarheid te zeggen, geeft zoo'n begrafenis mij bijna altijd een erg gevoel van onvoldaanheid. Het blijft een leege vertooning. Ik hoef je niet te zeggen, dat Everts dood mij werkelijk erg aangepakt heeft, maar op het kerkhof voelde ik eigenlijk niets, en mijn gedachten waren overal elders of nergens, maar in elk geval niet bij wat daar gebeurde. Misschien ligt het aan mij, en ik heb dan ook op zoo'n oogenblik wel eens het idee, dat ik een erg onaandoenlijk mensch moet zijn. Maar het is heusch miserabel, al dat nuchtere gedoe om de grafkuil, en dat nieuwsgierige publiek, en die ellendige toespraken, die men moet aanhooren... Neen de begrafenis deed me niets ...'

'Ik heb weleens gedacht', zei Boudewijn toen op zijn bedaarde manier, 'of jelui in Europa misschien te dicht op elkaar zitten en dat je in sommige dingen wat al te beschaafd bent. Het is alsof er in jelui opgepropte samenleving en je drukke, gecompliceerde bestaan voor natuurlijke gevoelens haast geen plaats meer is, - of je voor elementaire indrukken bent afgestompt. In Indië staan we er dikwijls zoo heel anders voor. De dag is er lichter en de nacht dieper. We zijn minder in slaap gesust door den gewonen dreun en vaak voelen wij ons sterker in de handen van het onontkoombare. Een geboorte, een huwelijk, een zware ziekte of een sterfgeval, dat zijn van die groote mijlpalen in het onzekere leven. En zooals daar bij primitieve volken alles om draait en ze bij al die gebeurtenissen hun ceremoniën vieren, zoo hechten ook wij daar, veel meer dan jelui het hier doen, aan het onderstrepen van zulke gewichtige momenten, en we geven ons daar bereidwilliger aan over'.

'Maar heb je daar dan wel eens een begrafenis meegemaakt, die je op het oogenblik zelf, het heengaan van den gestorvene sterk deed voelen, die je dus een beetje aangreep?'

'Wis en waarachtig' viel Boudewijn levendig in. 'Meer dan eens'.

Hij scheen van iets vervuld, dat hij onder woorden zocht te brengen. En ik zette mij geduldig tot luisteren.

Na een poosje nadenken begon hij.

'In de eerste plaats herinner ik me nog heel goed een voorval, dat ik heb meegemaakt op het eiland Lombok, in den Oost-mousson, - ik meen van 1897.

Je hebt vroeger weleens gezegd, dat ik, als ik wat vertelde, zoo zakelijk placht te zijn alsof ik een rapport maakte. Toch dien ik ook nu weer, om je de situatie te doen begrijpen, eerst een bizonderheid te releveeren. In den pas afgeloopen regentijd namelijk was de brug over de groote rivier langs Ampenan door hevige banjirs zóó beschadigd, dat het verkeer er overheen stopgezet was en tijdelijk verlegd naar een bamboe hulpbrug, die men er naast had opgeslagen. Toch was ook deze voor het vervoer van zware vrachten een beetje te rachitiesch, zoodat, wanneer er een transport van eenige beteekenis over de kali moest, men daarvoor een doorwaadbare plaats, zoo dicht mogelijk bij den hoofdweg, had te zoeken.

Verder moet je wel in aanmerking nemen, dat het aantal Europeanen, op een afgelegen eiland als Lombok, in die dagen zoo gering was, dat men er, veel meer dan zich zooiets thuis laat denken, het gevoel had, van eenzelfde kleine gemeente te zijn, en als lotgenooten bij elkaar te hooren. Bijna zooiets alsof men een tijdlang samen in de loopgraven zou liggen. Wij waren ver van ons eigen land en de schrikkelijke dingen, die zich hier, nog maar zoo kort geleden, hadden afgespeeld, schenen de blanken nog nauwer bijeen te brengen. Dit gevoel van kameraadschap bleek wel bizonder wanneer er een kwam te sterven en het sprak dan vanzelf, dat iedere Hollander zijn deelneming toonde, door mee naar het kerkhof te gaan. Nooit, - ik kan het je verzekeren - beseffen wij duidelijker de waarde of de onwaarde van het leven, en de beteekenis van het sterven, dan wanneer wij in betrekkelijke vereenzaming de grimmige schaduw van den Dood langs ons heen zien gaan'.

Boudewijn wachtte hier even. Toen ging hij weer op zakelijker toon verder.

'Je moet dan weten, dat ik toentertijd op een schip van de Gouvernements-Marine ter reede van Ampenan lag. Vanzelf kwamen we dikwijls aan den wal, waardoor ik au fait bleef

van wat daar zoo dagelijks gebeurde. Op een ochtend hoorde ik, dat in het kampement, dat ze toen nog altijd de benting noemden, een Europeesch onder-officier gestorven was. In den laten namiddag moest hij worden begraven.

De uitvaart zou plaats hebben met militaire eer, onder leiding van een luitenant met veertig man. Ik was op tijd aan het kleine hospitaal bij het formeeren van den triesten stoet. Een tamboer met omfloersde trom en een hoornblazer gingen voorop. Beurtelings gaven zij met hun eentonige muziek den plechtig-langzamen pas aan. Wie onder zulke omstandigheden in zulk een optocht meestapt, komt - ten minste zoo ging het mij - onder den onafweerbaren indruk van het droeve gebeuren. Daar werd een jonge kerel, die op zijn wijze toch stellig zekere illusies - ònvervulde illusies nu - gekend had, vèr van al degenen, die hem nader bestonden, naar een vreemd en eenzaam graf gedragen. En men koesterde de hoop dat, als gering solaas, zijn familie daarginds later ten minste nog zou mogen hooren, hoe hij op dien laatsten tocht met eerbied omringd was geweest. Men had zelfs nog voor bloemen weten te zorgen, - ik denk uit den tuin van een van de Hollanders.

Gedrukt en zwijgend liepen wij achter de door zijn kameraden gedragen baar, en volgden den weg naar het kerkhof, dat aan de overzijde van de rivier gelegen was.

In het idee nu, dat de bamboe-brug, waar ik zooeven van sprak, weleens te zwak zou kunnen zijn, om op één plek het gewicht van de vlak bij elkaar loopende dragers te houden, was er bepaald, dat het transport door de kali zou gaan. En zoo vonden wij dan aan den oever acht dwangarbeiders staan wachten, die de baar van de, voor zulk werk veel te zwaar gekleede, soldaten overnamen.

Ik zag, bovenstrooms van de brug, de gekromde inlanders met de zwarte vracht op hun schouders, terwijl hun voeten voorzichtig naar vasten grond zochten, langzaam van den rolsteenen kant in het water afdalen. En ik weet nog, hoe terwijl even de gedachte door mijn hoofd schoot: ‘Jongens, als dat maar goed afloopt!’ En jawel, in het midden van de kali zagen wij opeens de twee voorste dragers tot boven de borst slap in het water zinken in een diepere geul, waar blijkbaar ook een sterkere stroom stond. Want de mannen verloren

dadelijk hun evenwicht, en enkel op lijfsbehoud bedacht, lieten zij hun last eenvoudig los. De schrik sloeg subiet over op de andere dragers, die de lijkbaar ook lieten glippen. En zoo bood zich voor onze oogen, die haast niet dorsten te kijken, het ontstellende en siniestere schouwspel van baar en kist en lijkkleed, die onbeheerd en stuurloos stroomafwaarts dreven.

Eerst veel later, toen ik over het voorval nog wel eens nadacht, is het mij opgevallen, hoe vreemd het eigenlijk was, dat die kettingjongens, die toch op excursies wel aan zulk werk gewoon waren, en dikwijls met zware lasten door moeilijk doorwaadbare, snel stroomende rivieren heen hadden gesjouwd, en die dan op kritieke momenten toch groote handigheid getoond hadden in het redden en drooghouden van hun vracht, nu dadelijk alles zoo maar in den steek lieten. Maar ik verbeeld me, dat ze hierin door zeker bijgeloof gedreven werden, en er een voorteeken van erger in zagen, dat zooiets juist met een lijk voorviel.

Hoe dit zij, ik zou niet durven zeggen, wie er op het oogenblik wel het meest hun hoofd kwijt schenen te zijn. De dragers, die wij beneden ons met hun grimaceerende gezichten verward in het water zagen rondspartelen, dan wel de militairen in groot tenue en de verdere toeschouwers, die van af de brug en den oever, zich, in hun mooie pakjes, zoo gauw niet in staat voelden om eenige hulp te bieden, en die als geparalyzeerd stonden. Of was de leidende officier, op wien de gansche verantwoordelijkheid voor het geval neerkwam, het meest verbijsterd en radeloos? Ik hoorde hem iets als een vloek uitstooten, en zag een angstig licht flikkeren in zijn diepliggende oogen. Het was een benauwend moment. Heel het bedoelde effect van een pompeus geleide, dat aan den treurigen stoet iets plechtigs had bij te zetten, scheen nu niet meer dan een hoon tegenover dit akelig barokke tumult. Het lijk, dat met waardigheid en eerbetoon ter aarde zou worden besteld, dreigde reddeloos te worden meegesleept in den onweerhoudbaren stroom. En de elementen: het voortbruisende water en de boven onze hoofden stralende zon, wier hitte ons dubbel brandend werd, leken wel hun overmacht te willen toonen, en in hun onverstoorbare vanzelfsprekendheid zich vroolijk te maken met de bekaaide gevolgen van ons armzalig menschengedoe.

Al scheen het ons een langen tijd te duren, het bleef zoo toch maar even. Want het was de officier zelf, - ik zie hem nog: een jonge, slanke kerel, in een nauwsluitende uniform, met een strak, bleek gezicht, onder den donkeren helmhoed, - die door zijn snel herwonnen tegenwoordigheid van geest den onmogelijken toestand wist te redden. Met een ruk draaide hij zich om naar den, enkele passen achter hem aankomenden mandoer van de dwangarbeiders, en voegde dezen driftig iets toe. Was het een dringend verzoek, een verlokkende belofte, een fel dreigement of een barsch bevel? Hij had zijn gezicht van mij afgewend, zoodat ik hem niet kon verstaan. Ik heb het dus nooit geweten! Maar in een ommezien begreep de kerel wat hem te doen stond. Ik zag hem zijn stok neergooien, zijn bruine jasje uittrekken, zag hem handig en vlug, zooals een inlander, die nu eenmaal veel meer met zijn beenen en voeten kan doen dan wij, dat verstaat, over de leuning klauteren, en langs de bamboe schragen, die onder de brug stonden, in het water glijden ...

Wij, die ons zelf tot eenig ingrijpend handelen zoo ellendig onbekwaam hadden gevoeld, waren, nu er althans iets gebeurde, al een beetje verlucht, en met gespitste aandacht volgden wij de bewegingen van den mandoer. En ik kan niet zeggen wat een verademing het was, toen de bruine rakker, dapper plassend in het schuimende water, knaphandig eerst de kist vastgreep, zoodat de door ons het meest gevreesde katastrofe van een botsing tegen de stevige bruggeschragen met de fatale gevolgen daarvan, althans voorkomen was. De op zijn voorbeeld weer tot bezinning gekomen en de een na den ander toegeschoten dwangarbeiders wisten nu ook de baar en eindelijk het dekkleed op te vangen. En zoo kon men ten slotte alles nog veilig en wel naar den overkant krijgen.

Maar ik geef je de verzekering dat, toen wij daarna weer ordelijk in den stoet waren aangetreden, en langs de helgroene sawahs van het bloeiende eiland, door het wijde, lichte landschap heen, naar het stille kerkhof stapten, we wel degelijk het gevoel hadden, iets heel ernstigs mêe te maken. Het was alsof het lichaam van den doode, dat wij bijna aan verminking hadden moeten prijsgeven, ons nu tot iets heel dierbaars was geworden. En veel sterker dan te voren hadden we toen het gevoel, alsof we een stuk van onszelf mêe weg-

droegen, dat wij hielpen beschermen tegen machten, die het van buiten aanloerden. Waarachtig, onze gedachten waren nu wel heelemaal van eerbied vervuld en ze toefden nergens anders dan bij het droeve heengaan zelf van den armen jongen.'

Boudewijns gedempte stem had de laatste paar minuten warmer en voller geklonken. Zijn eigen verhaal en wat hij er nu mêe wilde betoogen hadden hem meegesleept. Toen stond hij op van zijn stoel, om zwijgend in de kamer op en neer te gaan loopen. Even hield hij aandachtig stil voor een foto van Evert, die op den schoorsteenmantel stond. 'Ik zie hem eigenlijk zonder bril. Die droeg hij zeker later altijd, maar zoo ken ik hem minder. En zijn snor was dus wit geworden' ... zei hij met een stem als uit de verte. Langs een penanttafeltje komende, nam hij een tabakspot in de hand, dien ik als opgeschoten jongen al gehad had, en waar ik toen erg trotsch op was. Met een verstrooid en half weemoedig: 'Hé, heb je dien nog altijd?' zette hij hem weer neer...Hij scheen nog over iets te piekeren en ging weer zitten.

'Je moet, al was het nu wel een bizonder incident' - ging hij voort - 'niet denken, dat dit het eenige geval was van een begrafenis in Indië, die mij bijgebleven is als iets dat indruk maakte. Ik zal je nog een wederwaardigheid van een beetje anderen aard vertellen, maar die toch van de stemming bij een teraardebestelling wel een ernstiger idee geeft dan jelui er hier in Holland van schijnt te hebben.

Als ik je tenminste niet verveel ...?'

'Heelemaal niet, - ga asjeblieft je gang, ik luister!'

Boudewijn zweeg even, terwijl hij zijn oogen naar mij toe gericht hield, eigenlijk alsof hij dwars door me heen zag, naar iets op een grooten afstand, dat hij heelemaal in zich wilde opnemen. Toen ging hij bedaard verder:

'Het was in 1912. Wij waren met een schip van de Gouvernements-Marine, dat aangewezen was voor speciale diensten in het gewest Zuid-Nieuw-Guinea, de Noordwestrivier[1)], drie etmalen ver, tot aan het bivak van het militair exploratiedetachement opgestoomd.

Dit bivak, dat op een driehoekige landtong gelegen was,

1) De Noordwestrivier ontleent haar naam niet aan het gewest, waarin zij ligt, maar aan de richting, die zij neemt.

waar twee groote rivieren samenvloeien, viel van verre al te onderkennen aan den hoog opstekenden vlaggestok, het rondom schoon gekapte terrein en de atappen daken van de verschillende gebouwen. Het was het doel van onzen tocht en we stonden er op dek verlangend naar uit te kijken. Toen we bijna aan de ankerplaats gekomen waren, echter, werd onze aandacht getrokken door blijkbaar een van de tot het detachement hoorende prauwen, die snel de rivier kwam afroeien, en waarin eenige militairen zaten onder bevel van kapitein W. Zonder verdere begroeting riep hij ons toe, dadelijk te hulp te komen met onze stoombarkas, om hen daarmêe te sleepen, zoodat zij vlugger konden opschieten. Het schip stopte, wij streken de barkas, en spoedig vernamen wij, waarom er zoo'n haast bij de zaak was.

Omtrent een half uur roeiens stroomafwaarts namelijk, was, dicht bij den oever, een plek, waar boomen stonden, die bizonder geschikt waren bevonden voor het maken van prauwen. Naar deze plek had men dien ochtend in de vroegte, zooals dit ook de vorige dagen al gebeurd was, een vijftal dwangarbeiders heengestuurd, onder zoogenaamde dekking van een inlandschen sergeant en vier inlandsche fuseliers. De prauw, die hen overbracht, werd dan aan den kant getrokken en een van de inlandsche soldaten bleef er bij op post staan.

De open plek, waar de vijf dwangarbeiders bezig waren met het maken van de prauw, werd verder - men wist dit alles in het bivak - boven- en benedenstrooms bewaakt door een van de soldaten; de overblijvende twee bleven onder persoonlijk toezicht van den sergeant in de nabijheid van de dwangarbeiders, en dienden tevens tot aflossing van de schildwachten.

Dat die zoogenaamde dekking wel noodig was, niet zoozeer om het wegloopen van de gestraften te voorkomen, als wel tegen een mogelijken overval van papoea's of van kaja-kaja's, zooals men ze in die streken noemt, was zoo juist gebleken.

Laat in den morgen toch had men in het bivak snel achter elkaar schoten hooren lossen en het liet zich begrijpen, dat er onraad moest zijn, daarginds bij de prauwenmakerij. Onmiddellijk was dus kapitein W. met de noodige militairen in die richting vertrokken, om zoo mogelijk nog hulp te ver-

leenen. Toen we met hem op de plaats aankwamen, hoorden we wat er gebeurd was.

Een groote troep kaja-kaja's, volgens den sergeant - maar misschien overdreef hij, en inlanders kunnen nu eenmaal niet best taxeeren - wel een honderdvijftig, had de plek omsingeld waar men aan het werk was. En waarschijnlijk vanwege het geringe aantal soldaten waren de van aard niet erg heldhaftige kaja-kaja's, die hun prooi liefst van achteren besluipen, brani geworden, en waren zij tot den aanval met pijlen overgegaan.

Het eerste pijlschot had een van de inlandsche schildwachten vlak in de borst geraakt. Toch had de kerel nog kans gezien zijn aanvaller neer te leggen met een geweerkogel, die hem midden in het voorhoofd trof. Later werd het lijk van den bloedjongen kaja-kaja, prachtig ten strijde uitgerust, in de nabijheid gevonden.

Door het verlies van een van hun mannen en de daarbij gebleken kracht van onze vuurwapenen blijkbaar afgeschrikt, was de drom terug gestoven. Zij durfden zich nu niet meer zoo dicht bij de onzen te wagen. Maar doordat zij op wat grooteren afstand hun zekerheid als boogschutters verliezen, konden zij toen niemand meer raken. De inlandsche sergeant verdedigde zich zoo goed als hij maar kon. En dat hij door zijn geweerschoten nog meer van die papoea's althans geraakt had, en den troep daardoor tot een verwarden aftocht had gedwongen, bleek wel uit de bloedsporen die later nog in verschillende richtingen gevonden werden.

De sporen van de kaja-kaja's werden nog geruimen tijd door een afdeeling gevolgd, maar in het voor onze mannetjes vrijwel ondoordringbare oerwoud, waarin zij verdwenen waren, kon er geen enkele meer achterhaald worden.

Bij onze aankomst had de sergeant den gewonden soldaat, zijn verdere fuseliers en de dwangarbeiders al in de prauw en stond hij op het punt naar het bivak terug te roeien. Onze stoombarkas kon nu weer goeden dienst doen en sleepte de prauw zoo vlug als mogelijk was naar de nederzetting. Maar met den gewonden soldaat ging het slecht. Even na onze aankomst in het bivak bezweek hij tengevolge van zijn zware bloedverlies.

Dienzelfden middag al, tegen zonsondergang, werd de inlandsche fuselier begraven. Dat uur zal ik niet licht vergeten.

Aan den tegenover het bivak gelegen oever had men, een eindje landwaarts in, fluks een opening in het bosch gekapt, en daar een kuil gedolven, terwijl er een primitief pad gebaand was van de rivier naar die plek.

Op het vastgestelde uur zorgde ik er voor, present te zijn, en ik ging mêe om den gevallen makker te begraven. Er waren twee prauwen en iedere prauw kon wel een dertig man vervoeren. In de eerst vertrekkende zaten, naast het met atap overdekte lijk, de aangewezen dragers. In de tweede al degenen die verder meegingen.

Nadat de baar, die men uit bamboe en takken in elkaar geslagen had, aan land was getild en de volgers uit de tweede prauw allemaal aan wal gestapt waren, aanvaardden wij den korten tocht naar het geïmproviseerde kerkhof.

Onze heele bemoeienis gold enkel een dood-gewonen inlandschen fuselier, zal je zeggen. Zeker. Maar hij was in een onverwachten overval als een soldaat voor onze zaak gevallen en we hadden hem om zoo te zeggen in onze armen zien sterven. Het was toch een der onzen, dien wij aan den dood overgaven. Overigens maar een schamel escorte en een heel simpele begrafenis. Men zag geen groot tenue, geen goud, geen tressen of pluimen, geen gekleede jassen, zwarte dassen of hooge hoeden, - maar rimboe-pakejans en...ja, datgene wat je dan in Holland bij zulke gelegenheden zoo dikwijls gemist hebt, dàt was hier heusch aanwezig, - laten we het voor het gemak maar wijding noemen.

Het is waar, het verschil met een kerkhof uit onze landen was opvallend. In Europa vindt men immers keurig aaneengerijde, wel onderhouden, wit gekalkte, of marmeren grafteekens, goed gelegde grindpaden, fraai aangebrachte treurwilgen, perken met uitgezochte bloemen en meer zulke bewijzen van zorg en weelde en, ja, van òverbeschaving. Diep in dit binnenland daarentegen, ver van alle verfijning, stonden wij bij een met primitieve gereedschappen gegraven kuil, in de nabijheid van een breeden, woesten stroom, in een imposant oer-woud, omringd door zoete geuren van onzichtbare bloemen, en te midden van een wonderlijke stilte, die maar even onderbroken werd door het gekrijsch van een over onze hoofden heenvliegende schaar van witte kakatoea's. Dit was wel waarlijk een rustplaats.

Maar het lag niet enkel aan die omgeving.

Want het was waarachtig treffend, toen een van de kettingjongens, die hadji was, en die voor dit bizondere geval permissie had gekregen om zijn zwarten gestraften-hoofddoek tegen een kleurigen hadji-soerban en het bruine katoenen dwangarbeiders-pak tegen een langen witten kaftan te verruilen, de bijzetting van het lijk volgens de mohamedaansche voorschriften leidde en op doffen deun de gebeden voor de gestorvenen prevelde.

Het lijk werd in de groeve op de rechterzijde neergelegd met het aangezicht naar de kéblat gekeerd, in de richting van den tempel van Mekka. Daarna sprak de hadji de adan uit, terwijl, toen de kuil was dichtgegooid, de talqîn werd opgezegd en de hadji ten slotte de dongâ koeboer uitsprak.

Elke religie heeft haar eigen vormen en gebruiken. Maar al mochten deze ons vreemd zijn, de geweldige ernst, ja de innerlijke drift, waarmêe deze out-cast, die zich hier voor een oogenblik priester voelde, zijn makker tot een ander leven wilde inleiden, had voor ons iets waarlijk verheffends. Hier was een arme zondaar, die in een plechtig oogenblik ons allen vóórging in een daad van eerbied. En er was op dit moment iets, waardoor we tegen hem opzagen en hem dankbaar waren.

Er werd verder niet gesproken aan dit graf. Niemand zou dit trouwens gewild hebben. En vooral, het zou na zulk een pakkende ceremonie, in dit stille, allengs duister wordende bosch, diep in het onontgonnen binnenland, ook waarlijk niet gepast hebben.

Zwijgend gingen wij allen in het snel vallende duister terug, de eenen naar het bivak, de anderen naar het schip. Maar dien avond was er geen gezellige kampoelan aan boord. Geen muziek of vroolijk gezang, zooals wij anders altijd hadden bij de aankomst van een schip ...'

'Wacht eens even,' kon ik nu niet nalaten, mijn vriend in de rede te vallen, - 'wacht eens even, Boud! Je hebt daar zelf gezegd: Er werd verder niet gesproken aan dit graf. Maar daar zit het 'm. Dat is het juist. Als ze dàt maar konden laten. Die vreeselijke toespraken bij ons, waarmêe de redenaars het gewoonlijk òf over zichzelf, òf over de corporatie, die zij komen vertegenwoordigen, hebben, of anders over den doode staan te oreeren op een manier, alsof juist hij alle banale men-

schelijke deugden en kwaliteiten in zich vereenigd had. Neen, het zijn vooral die ellendige redevoeringen, waardoor de stemming zoo gruwelijk bedorven pleegt te worden'.

'Ik wil je heusch niet à tout prix tegenspreken, hernam Boudewijn dralend, maar ik kan dit toch niet zoo maar met je eens zijn. Ik wil best aannemen, dat in ons land van kikkers en rederijkers de soort van speechen, die men pleegt te houden, weleens hinderlijk aandoen. Maar dan ligt het aan die toespraken zelf. Want werkelijk kan een enkel welgemeend woord bij een open graf een geweldigen indruk maken.

Als ik, om je hier een voorbeeld van te geven, nu nog van een derde Indische begrafenis ga vertellen, die ik bijwoonde, dan moet je daarom niet denken, dat ik tot die menschen hoor, die om der wille van de sensationeele vertooning, of om het gewichtige van het geval, of omdat er allicht wat van in de krant komt, zulke gelegenheden naloopen, en die men misschien begrafenisjagers zou mogen noemen. Ik ben waarachtig niet verzot op begraven. Maar wij maken daar ginder nu eenmaal nogal eens wat meê, en ik heb je daar straks al gezegd, dat men in Indië, en dat is misschien vooral in de buitenbezittingen het geval, de dingen meer elementair opvat, en dat men in al wat er om ons heen gebeurt, natuurlijker en warmer deelneemt'.

Boudewijn liet zich wat meer achterover in zijn stoel glijden, blies een vlucht kringetjes rook van zijn sigaar de kamer in; tuurde die peinzend na, en zette zich toen tot zijn derde verhaal.

'Toen ik tusschen 1899 en 1901 voor den tweeden keer in station Atjeh geplaatst was, werd de oorlog feitelijk wel als tot het verleden hoorend beschouwd, maar toch was het er nog verre van rustig. Vooral aan de Westkust kwamen nog dikwijls botsingen voor. Speciaal voor die Westkust was dan ook een van onze schepen aangewezen, om troepen over te brengen, bivaks te bezoeken, zieken en gewonden te vervoeren, en om de communicatie met Olehleh te onderhouden.

Wij lagen in station Poeloe Raja, een eiland, zoowat zes uur stoomens van Olehleh, toen onze gezaghebber op een goeden middag een aanzegging kreeg van den controleur, om 's nachts met een groot aantal maréchausées, onder leiding van eenige officieren, van Poeloe Raja naar het op zoowat

anderhalf uur stoomens ver gelegen Lambesoï te vertrekken, en te probeeren, die manschappen daar in de buurt, voor het krieken van den dag, in alle stilte aan land te zetten.

Werkelijk werden in een baai ten zuiden van de Lambesoïrivier alle soldaten met den dokter, het noodige hospitaalpersoneel, dwangarbeiders, tandoes en wat niet al meer, gedebarkeerd.

Een dicht bij het strand door de Atjehers stevig versterkte en geducht bezette benting moest genomen worden.

Volgens inlichtingen van spionnen kon men op een hardnekkige verdediging rekenen. Naar alle verwachting zou het er spannen.

Van de zijde der Compenie was daarom voor een sterk contingent maréchausées met voldoende munitie gezorgd. Hun brigades van twintig man bestonden elk uit de helft Amboneezen en de helft Javanen, onder leiding van een Europeesch onderofficier-brigadecommandant. We hadden twaalf zulke brigades.

Wie eenige jaren aaneen in eenzelfde station ligt, leert daar van lieverleê al de manschappen kennen, en zoo waren er voor mij onder al deze soldaten bijna geen vreemden.

Nadat de heele troep nu 's nachts aan land was gegaan, bleef ons schip eerst nog eenige uren liggen. Wij zouden bij lichten dag langs de kust stoomen en nabij de monding van de Lambesoï-rivier ten anker gaan, om, zoo noodig, de militairen, of, moest het zijn, de gewonden, aan boord te kunnen nemen.

Alles verliep zooals was afgesproken. Van boord af zagen wij bij het lichten van den dag de benting liggen en de soldaten langs het strand daarheen trekken.

Wij, die daar op een afstand werkeloos lagen, kwamen door ons gevoel van onmacht om eenige direkte hulp te verleenen, in een onrustige stemming. We waren innerlijk opgewonden. Ginds aan land zagen wij de militairen behoedzaam, maar in snelle tempo's, voorwaarts gaan, telkens op een rij knielende, om dan weer vooruit te snellen. En de Atjehers, die blijkbaar verrast waren, in dit vroege morgenuur in zee een schip, en aan den wal een troep soldaten te zien, konden wij door onze kijkers drukke bewegingen zien maken en heen en weer loopen. Nu en dan waagde een van hen het om voorzichtig over de borstwering te loeren.

We hadden de onzen telkens wel willen toeroepen: Pas op, of: Ze kijken boven de pagger naar jelui uit. Maar dan begrepen wij toch weer onze machteloosheid en kregen we even daarna het rustiger gevoel, dat die officieren daar aan wal toch wel wisten waar ze voor stonden, en dat de heele zaak bij hen in de beste handen was. Maar in hevige spanning bleven we.

Blijkbaar was een deel van de militairen eerst het binnenland ingetrokken om, op een overeengekomen sein, gelijktijdig van de land- en van de kustzijde tot den aanval over te kunnen gaan.

Plotseling zagen wij de Atjehers, toen zij onze mannen tamelijk dichtbij gewaar werden, het vuur openen. Het was bizonder hevig maar van korten duur, net alsof ze al hun munitie ineens verschoten. Onze militairen echter hadden met een regelmatig onderhouden geweervuur geantwoord, en al nader komend, blijkbaar gewacht op dit moment, dat het afweervuur zou staken.

Want opeens holden nu de maréchausées langs het strand op de benting aan om deze te bestormen. Hetzelfde gebeurde kennelijk tegelijkertijd van de landzijde. En toen was het een tijd lang een gepaf, een geknal en geknetter van belang, totdat wij de Atjehsche vlag, die tot nu toe aan een langen stok duidelijk zichtbaar was geweest, zagen neerhalen...Een paar minuten later stond de boel in brand.

Wij begrepen dat alles in ons voordeel was verloopen. Maar te oordeelen naar het hevige vuur, dat wij gezien en gehoord hadden, moesten wij aannemen, dat er aan weerskanten verscheiden dooden en gewonden zouden zijn.

Na eenigen tijd, dien men gebruikt had om de vluchtende Atjehers te achtervolgen, kwam er een signaal van den wal om sloepen en prauwen te sturen. Men wilde weer embarkeeren.

Op het middaguur waren allen terug aan boord. Met onze verliezen viel het mêe. We hadden maar één gewonde.

Deze zwaar gewonde Amboneesche maréchausée had zich gedragen als een held. Hij was het, die de anderen het voorbeeld had gegeven en die het eerst van allen over de buitenste palissadeering heen naar binnen geklommen was. Nauwelijks binnen den pagger gekomen, had hij van op korten afstand een schot van een donderbus in de linkerzijde gekregen, dat men dadelijk voor levensgevaarlijk hield.

Het neervallen van den makker verbitterde de anderen en werd hen een aansporing te meer om de Atjehers fel te lijf te gaan. In korten tijd was dan ook hun lot beslist. Zij lieten bij hun vlucht een groot aantal dooden en gewonden achter. En de benting was genomen.

Eerst van al werd onze gewonde met een van de prauwen naar boord gebracht onder geleide van den officier van gezondheid en zijn helpers. Onderweg vroeg hij telkens of ze haast aan het schip waren. Als hij maar eenmaal aan boord was, zou hij wel weer gauw opknappen.

Toen hij bij ons op een rustige plek was neêrgelegd, vond de dokter het meer dan noodig, om het aan wal in der haast gelegde verband te vernieuwen en de wond nog weer eens te behandelen. Maar alle goede zorgen mochten niet helpen. Nog vóór wij in Poeloe Raja aankwamen, was de arme kerel gestorven.

Wij, de opvarenden, die hem bij het herhaalde vervoer aan boord van het eene bivak naar het andere gekend hadden, en nog meer de militairen, die met hem in de rimboe geleefd en samen met hem tegen de Atjehers gevochten hadden, waren allen getroffen door het verlies van den trouwen en gezienen kameraad, die aller vriend geweest was. En de mannen, die ons te Poeloe Raja stonden op te wachten, zagen onder een vlag halfstoks, een aantal sombere gezichten op het dek, toen wij er binnenstoomden.

Dienzelfden namiddag had de begrafenis plaats op het kerkhof, dat daar op den heuvel achter het kampement gelegen was.

De omgeving was eigenaardig. Die armoedige Atjehsche huisjes op eenigen afstand, waar in de deuropeningen vrouwen stonden met verwonderde gezichten, terwijl hun kinderen zich angstig tegen hen aandrukten. Ze keken allen heimelijk nieuwsgierig toe, hoe zoo'n begrafenis bij de kafirs nu wel toeging. En dan dat zware geboomte, waar bosch- en bloemengeuren ons uit toewuifden, terwijl we van verre de zee hoorden ruischen ...

Wij waren bijna allen present, in het gewone veldtenue. Zijn beste vrienden hadden gevraagd om de baar te mogen dragen, maar er hadden er zich zoovelen aangeboden, dat zij elkander maar aflosten.

De officieren van het garnizoen waren kompleet, - vlak

achter de baar liepen zij, die de excursie van dien ochtend hadden geleid en meêgemaakt; de controleur en eenigen van ons schip sloten zich hierbij aan. Daarop volgden nagenoeg alle militairen. Aan die groote schare alleen al kon men wel merken, dat het om een geliefd kameraad ging.

Aan het graf sprak eerst een van de officieren een kort woord, er op wijzend, dat het welslagen van den afgeloopen tocht in de eerste plaats aan het moedig en doortastend optreden van den gesneuvelden krijgsmakker te danken was, en dat de officieren het verlies van zulk een man betreurden.

Daarna zei een der andere officieren nog iets in het laag-Maleisch, en ik herinner me, hoe dit wel wat afstak bij de flinke vorige rede.

Dit was alles intusschen niet zoo opvallend. Maar nu gebeurde er iets buitengewoons. Niet zoo gauw had de oudst aanwezige officier, waarschijnlijk meer voor de leus, gevraagd of er nog iemand wat wilde zeggen, of een Amboneesche maréchausée, een stevige oude snorrebaard, trad naar voren, salueerde en vroeg beleefd of hij ook nog een woordje mocht spreken.

En daar volgde een redevoering in een gloedrijk Maleisch, waar wij allemaal weg van waren. Wij stonden te samen met ontbloote hoofden rondom den soldaat bij het open graf. En hij sprak met al de warmte van een Oosterling over de trouwe kameraadschap van den overledene, over zijn plichtsbetrachting, over zijn moed, en hij wees nogeens op het succes van den dag, dat aan hem te danken viel. Hij wekte allen er toe op, den gevallen vriend niet te vergeten, en zijn voorbeeld altoos voor oogen te houden. En hij vroeg zich af, waarom het juist deze makker was, de beste van hen allen, die op dezen dag had moeten sneuvelen. Daarmêe moest God een oogmerk gehad hebben, maar welk, dat konden wij nu eenmaal niet doorgronden.

Laat ons niet vergeten, zoo ging hij ongeveer voort, - wij, die hier bij zijn laatste rustplaats staan - om God te bidden, dezen makker tot zich te nemen. Komt, laat ons samen bidden.

En dat gebed, ja, dat was wel zeer het gebed van een soldaat. Het Christendom van dezen martialen Ambonees was zeer zeker niet het milde Christendom van de Bergrede of van de Gelijkenissen. Het was veeleer het straf en strijdbaar ge-

loof, dat ook onze voorvaderen hebben beleden, die meer voedsel vonden in de boeken van het Oude Verbond dan in die van het Nieuwe, en die het oog om oog en tand om tand geenszins hadden afgezworen.

Want in dat hartstochtelijke gebed, dat toch misschien minder vloekte bij de gebeurtenissen van dezen dag dan een zachtmoediger woord het zou hebben gedaan, smeekte hij niet enkel om het heil voor de ziel van zijn vriend, - hij sprak ook van bitteren wrok tegen den vijand, die hem van ons had weggerukt en hij riep om wraak en bad om vergelding. Laat ons nu en voortaan, zoo eindigde hij, bij elken veldtocht, bij elken stormloop, bij elke patrouille, steeds aan hèm mogen denken, zijn daden voor oogen mogen houden, hèm in gedachten voor ons aan zien snellen. En Heer, geef ons dan de kracht om, zijn dood wrekende, den Atjeher altoos en overal te verslaan ...

Zelfs wij Hollanders waren meegesleept, en er waren er, die anders niet zoo gauw los van hun tranen werden, die men kennelijk bewogen zag. Maar de Amboneesche kameraden geraakten in zulk een staat van opwinding, dat toen het Amen was uitgesproken, er van verschillende kanten zelfs een gegil en wraakgeroep opging, en ik maar blij was toen we 's avonds al die vurige jongens weer rustig terug hadden in het kampement.

Er zou over die wonderlijke lijkrede van den fanatieken Ambonees misschien nog heel wat te zeggen zijn. Maar in ieder geval, en hoe je ook verder over zulke dingen mag denken, - zeg me nooit meer, dat een toespraak bij een graf niet aangrijpend kan wezen ...'

JAN VETH.

Opmerkingen op het gebied der ethica.

II.

Zal iemand verantwoordelijk zijn, dan moet er iemand zijn, die het hem stelt. Want daar verantwoordelijk zijn beteekent dat men van zijn gedrag verantwoording d.i. bevredigende verklaring (rekenschap) moet kunnen geven, onderstelt het iemand om die te vragen. Waar die ontbreekt heeft het ‘moeten’ geen zin. Maar de verantwoordelijke kan die persoon ook zelf zijn.

Men kan verantwoordelijk gesteld worden voor den toestand, beide den slechten en den goeden, van eene persoon of zaak, die men moet ontzien of waarover men moet waken. Maar dan is het eene verkorte spreekwijs. Als iemand verantwoordelijk gesteld wordt voor eens anders dood of voor diens leven, beteekent dat toch, dat hij verantwoordelijk wordt gesteld voor zijn eigen gedragingen, in 't eene geval voor zoover ze den dood van gene hebben veroorzaakt of niet voorkomen, in 't andere voor zoover ze de vrees verwekken, dat ze diens leven in gevaar zullen brengen of niet genoeg beschermen. En als iemand voor eene persoon of zaak zelf wordt verantwoordelijk gesteld, geldt het weer zijne gedragingen betreffende haar. Wie verantwoordelijk is voor zijne gedragingen, heet het ook voor de gevolgen er van. Logischer ware het te zeggen: verantwoordelijk voor de gedraging, aansprakelijk voor het gevolg. Maar de beide woorden worden door elkaar gebruikt.

Voor hetgeen iemand ‘wetens en willens’ doet (resp. nalaat), wordt hij verantwoordelijk gesteld door ieder normaal mensch, die er kennis van draagt. Maar ook alleen dáárvoor. ‘Wetens’ beteekent: met kennis van de gevolgen. Namelijk van de gevolgen, die in 't algemeen, krachtens de ervaring, te wachten zijn. Maar waar achteloosheid onvoorziene gevolgen heeft, die anders zouden zijn voorzien geworden, wordt men niet gerekend ‘onwetens’ gehandeld te hebben. Onwetens, als zijnde niet in staat de vereischte gevolgtrekkingen te maken, handelen de krankzinnige en het kind tot op zekeren leeftijd. Zij zijn daarom ontoerekenbaar d.i. niet vatbaar voor verantwoordelijkheid. Van den zwakzinnige en het kind van af zekeren leeftijd, is de toerekenbaarheid onvolkomen. De maatbepaling er van is in ieder bijzonder geval even moeilijk als subjektief.

Als iemand zegt dat hij iets ‘onwillens’ gedaan heeft, bedoelt hij dikwijls met dat ‘iets’, de door hem niet gewilde gevolgen van 'tgeen hij werkelijk deed; b.v. als iemand een ander doodde door een pistool af te schieten, dat hij voor ongeladen hield. Het aftrekken van den haan deed hij willens. In den eigenlijken zin beteekent onwillens handelen, tegen zijn wil in handelen, dus onder physieken dwang. Maar het meest algemeen, schoon weder oneigenlijk - want het spraakgebruik schakelt hier den wil uit, die toch bestond - staat het voor: onder wilsdwang handelen.

Is de wilsdwang eene psychische, die van een meerwaardig waandenkbeeld of van een onder hypnose ontvangen bevel, zoo wordt de wil beheerscht tegen alle wenschen in; de dwang is absoluut.[1)] Maar wordt hij bewerkt door omstandigheden, die aan alle er mee strijdige wenschen sterke onwenschelijkheden knoopen, zoo is hij niet absoluut. Want het is nooit uitgesloten, dat de onwenschelijkheid van toe te geven nog ster-

1) Aan psychischen dwang verwant is de invloed door opvoeding, traditie, een overheerschende idee, bijv. die der eer, ja ook door affekten bijv. schaamte, uitgeoefend. Maar hij wordt niet zoo genoemd, en is ook niet absoluut. De krijgstucht kan eenen invloed hebben, die het absolute nadert; maar dat de soldaat niet verantwoordelijk is voor 'tgeen hij doet op bevel van bevoegde meerderen, is niet dáárom, maar omdat zij de verantwoordelijkheid op gene legt. En die opheffing zijner verantwoordelijkheid geldt voor den soldaat alleen tegenover anderen, niet tegenover hem zelf.

ker zij. Bedreiging, zij het ook met dood of pijniging, buigt niet den wil van hem, die daar niet voor terugdeinst. Toch zal geen rechter, tenzij in een krijgsraad te velde den soldaat, iemand verantwoordelijk stellen voor het doen van iets wat hem alleen overbleef om dood of pijniging te ontgaan. En eveneens oordeelt de algemeene meening, tenzij er bij eene groep menschen eene overtuiging leeft, politieke of religieuze, van zoo groote kracht, dat wie er niet ook in 't uiterste gevaar voor dood of pijniging getrouw aan bleef, voor lafaard en verrader geldt.

Overigens worden geen omstandigheden, die den mensch onwillekeurig nopen tot eene bepaalde gedraging, officieel gerekend te bevrijden van verantwoordelijkheid. Ook al hebben ze groote kracht. Kwellende honger of koude, verkeerde opvoeding of verwaarloozing, slecht voorbeeld of verleiding, fascineerende invloed, maken officieel niet ontoerekenbaar. De moeder, die valsch getuigt om haar kind te redden, de mensch, die door provocatie getard, zich zelven vergeet, en zooveel anderen in even tragische situatie, heeten officieel toch voor hun doen verantwoordelijk. Dat is te begrijpen, daar anders eene deur zou worden opengezet voor willekeur, die kon leiden tot rechtsonzekerheid. Maar ook oppervlakkige menschenkennis beseft, dat de wilsdwang der omstandigheden, ook waar hij tot misdaden leidt, dikwijls voor het gemiddelde karakter onweerstaanbaar is. Zoo heeft dan ook toenemend inzicht in het causaal verband der dingen, een toenemend streven doen ontstaan, om aan de omstandigheden, zoowel als aan de intellektueele minderwaardigheid, vermindering toe te kennen der verantwoordelijkheid. Dat de maatbepaling daar niet minder dan hier, moeilijk en subjektief is, ligt voor oogen.

Verantwoordelijk gesteld wordt men òf voor iets, dat men gedaan (resp. nagelaten) heeft òf voor iets dat men van plan is. Het eerste geval zal zich niet voordoen, tenzij de verantwoordelijkstellers afkeuren, dat het gedaan (resp. nagelaten) is, m.a.w. van de onderstelling uitgaan, dat er geen bevredigende verklaring van kan gegeven worden. Met ééne uitzondering als namelijk de verantwoording dient om gedechargeerd te worden; zooals bij opdrachten voorkomt, in 't bijzonder als er geld mee gemoeid is. Overigens is het verant-

woordelijk stellen voor iets, dat gebeurd is, niet dan eene aankondiging dat men den overtreder straffen zal. Krijgt de betrokkene gelegenheid zich te verantwoorden, en is hij in staat zijn gedrag op bevredigende wijze te verklaren, dan blijft de straf uit. De aard der straf verschilt naar de verhouding tusschen den verantwoordelijk gestelde en de verantwoordelijkstellers. Hebben deze geene nadere bevoegdheid, dan straffen ze door het uiten van afkeuring, verontwaardiging, verachting.

Maar in alle geval is de straf, behalve dat er wellicht wraaklust of de wensch om onschadelijk te maken in ligt uitgedrukt, eene waarschuwing, zoo mogelijk voor den gestrafte om herhaling te voorkomen, en verder ter 'generale preventie'. Uitsluitend eene waarschuwing voor straf in welken vorm dan ook, is de verantwoordelijkstelling wanneer zij handelingen of gedragslijnen, nog niet verwezenlijkt, betreft. Uitgesproken wordt zij alleen, waar zij voortvloeit uit wantrouwen. In de ontelbaar vele gevallen, waarin uitsluitend de wederzijdsche verhoudingen der menschen, al of niet bekrachtigd door eed of belofte, haar noodzakelijk maken, wordt zij als van zelf sprekend verzwegen.

Hare belangrijkste beteekenis zou de verantwoordelijkstelling missen, ware de wil niet gedetermineerd door den wensch. Want de waarschuwing in haar vervat zoude doelloos zijn. Door de wenschen en daarmee de doelstellingen te wijzigen, kan zij invloed uitoefenen op den wil en wilsverandering te weeg brengen. Zoo de 'geboren misdadiger' van Lombroso werkelijk bestond, hij zou, schoon willens en wetens handelende, toch niet verantwoordelijk kunnen gesteld worden, daar zijn aanleg geenen wensch om zijne misdadigheid op te geven, zou toelaten. Het eenige tegen zoo iemand zou zijn, wat ook Lombroso aanraadt[1)], hem onschadelijk te maken. Maar de menschelijke aanleg laat toe, dat er op wenschen invloed worde uitgeoefend. Zoo kan men dan ook de vatbaarheid om verantwoordelijk gesteld te worden, de toerekenbaarheid, definieeren als de vatbaarheid om door waarschuwing (incl. straf) te worden gebracht tot wilsverandering. Waar onwil-

1) L'homme criminel, Préface du dr. Ch. Letourneau, p. VI.

lens gehandeld was, is dat onmogelijk. Eveneens waar het vermogen ontbreekt om gevolgtrekkingen te maken. Daarom is men in die beide gevallen ontoerekenbaar.[1)]

Voor de verantwoordelijkstelling is dus het determinisme allerminst eene hinderpaal. Toch hoort men niet zelden het tegendeel. Er wordt geredeneerd als volgt. ‘Het handelen wordt bepaald door het willen. Zoo nu het willen bepaald wordt door het wenschen, terwijl niemand toch anders kon wenschen dan hij wenschte, kon hij ook niet anders handelen dan hij deed.’ Zeer juist. Maar wanneer iemands toerekenbaarheid wordt onderzocht, bijv. naar aanleiding van een misdrijf, wordt er in den regel alleen gevraagd of hij willens en wetens gehandeld heeft. Of hij ook anders had kunnen willen, wordt niet gevraagd tenzij bij vermoeden van wilsdwang. En gesteld dat in andere gevallen die vraag gedaan wordt, moet het antwoord luiden: ‘ja, zoo hij het gewenscht had’. ‘Maar’, zegt iemand, ‘hem kan dan toch nooit toegevoegd worden: ge hadt anders moeten wenschen’. Zonder twijfel kan het, als men er maar niets mee bedoelt dan dit: ‘ge hebt verkeerd gewenscht, in 't vervolg zult ge anders moeten wenschen’.

Eene nobele en begaafde, te vroeg gestorvene landgenoote schreef ergens[2)]: ‘De scheiding tusschen toerekeningsvatbaren en ontoerekeningsvatbaren is niet vol te houden’ en een weinig verder: ‘Nagenoeg niemand is volslagen verantwoordelijk’. Deze stellingen, door de schrijfster niet nader toegelicht, bedoelen zonder twijfel niet te worden opgevat als voortvloeiende uit het determinisme. Het verband toont aan dat ze alleen de strafrechtspleging gelden en dat de schrijfster wil zeggen: ‘de scheiding tusschen volkomen toerekenbare en volkomen ontoerekenbare *beklaagden* is niet vol te houden.’ En verderop: ‘nagenoeg *geen delinquent* is volkomen verantwoordelijk’. Dat er om zoo te zeggen in geen enkele strafzaak omstandigheden ontbreken, die zijne toerekenbaarheid verminderen, is wellicht geen onjuiste bewering. En dat er daar nog meer rekening mee gehouden worde, schijnt geen onbillijk verlangen. Zelfs voor schrijfsters

1) vgl. Simmel, Einl. z. Moralwissensch., I, p. 212 vgg.

2) Misdaad, Straf en Maatschappij door mr. Clara Wichmann (N.V. Uitgevers-M^{n} de Waelburg te Blaricum), p. 29.

meening[1)], dat een strafvonnis het meest ondoelmatige middel is tot voorkoming van recidivisme, zullen wel argumenten te vinden zijn.

Maar voor het dagelijksch menschenverkeer ware het noodlottig, zoo er naar bovengenoemde stellingen gehandeld werd. Want hoe zou er dan nog sprake kunnen zijn van verantwoordelijkheidsgevoel? Dat het verdwijnen dáárvan de maatschappij zou doen ineen storten is eene waarheid, die van zelf spreekt. Ergens in haar betoog[2)] zegt schrijfster: ‘generale preventie is een onzedelijk middel’. Zij bedoelt, dat het onzedelijk is a te straffen om b, c, d af te schrikken. Zelfs dit is betwistbaar, maar laat het toegegeven worden. In elk geval zal de indruk, op ons gemaakt door het waarnemen der gevolgen van onze eigen handelingen en die onzer medemenschen, 't zij het onwillekeurige gevolgen zijn, 't zij gevolgen, die door menschen, al of niet daartoe geroepen, hunnen medemenschen berokkend worden - en wat is ‘generale preventie’ anders dan de waarschuwing daarin opgesloten? - in elk geval zal die indruk, zoo niet de eenige, dan toch de voornaamste bron zijn van het verantwoordelijkheidsgevoel.

Waarin bestaat dat gevoel? Het is niet altijd hetzelfde, het verschilt naar omstandigheden. Het is altijd een gevoel door de voorstelling der gevolgen van eigen gedragingen bij ons opgewekt, hetzij der gevolgen, al of niet reeds ingetreden, van eene gedraging, die achter ons ligt, 'tzij der gevolgen eener pas voorgenomene. Wij onderscheiden daarbij het gevoel van verantwoordelijkheid tegenover ons zelf, en dat tegenover andere menschen. Het is òf een gevoel van gedwongen worden tot rekenschap geven nl. in geval onze verhouding tot andere menschen dit onvermijdelijk maakt, of, als onze vrees voor mogelijke onaangename gevolgen van iets, dat we ons voornemen, ons drijft, het ons zelf te doen; òf het is een gevoel van onlust over de gevolgen van ons gehouden gedrag, onafhankelijk van 'tgeen andere menschen daaromtrent weten of denken; òf eindelijk het is een gevoel van onlust, juist veroorzaakt, doordat we vernemen of vermoeden dat ons gehouden gedrag of onze voornemens door onze medemenschen

1) l.l. p. 23.
2) p. 34.

afgekeurd worden of zullen worden. Verbindt zich hiermede niet het tweede geval of van het eerste geval de tweede mogelijkheid, dan gaat er een gevoel van verzet mee gepaard, dikwijls ook de wensch om rekenschap te geven.

Het verantwoordelijkheidsgevoel tegenover anderen hangt niet af van de vraag, of wij hen bevoegd achten ons ter verantwoording te roepen. Niemand is geheel onverschillig voor de wijze, waarop medemenschen, zij het ook niet alle, die tot hem van verre of van nabij in eenige betrekking staan, over hem denken. Maar als iemand geen reden heeft om hunne bevoegdheid, legale of moreele om hem rekenschap te vragen, te erkennen, gaat het gevoel van verzet, bovengenoemd, wel dikwijls gepaard met den wensch, maar nooit met het gevoel van dwang om hun die te geven. Want iemands gevoel van verzet in dezen vloeit daaruit voort, dat hij zich verantwoord gevoelt tegenover zichzelf. Zijne gedragslijn zal hij, gevoelt hij zich zóó, al erkent hij hunne bevoegdheid, niet veranderen. Tenzij zijne verantwoordelijkheid tegenover hen zwaarder bij hem weegt dan die tegenover zich zelven. Pijnlijke conflikten kunnen hierbij voorkomen. Te midden van eenen veldslag ontvangt een afdeelingschef een bevel van den oppercommandant, dat hij geheel verkeerd vindt. Hij voelt zich niet verantwoord tegenover zich zelf als hij het uitvoert. Maar hij heeft ook een sterk verantwoordelijkheidsgevoel tegenover zijnen meerdere. Wat hij doen zal, hangt af van hetgeen bij hem overheerscht. Maar wat hij ook doet, hij zal een gevoel van onlust behouden, totdat de uitslag hem, zoo dit het geval is, in het gelijk stelt.

Het verantwoordelijkheidsgevoel heeft evenals de verantwoordelijkstelling, en juist omdat zij het gevolg daarvan is, eene geweldige kracht in het maatschappelijk leven. Dat het de beste waarborg is tegen lichtzinnigheid en plichtsverzuim voelt ieder. En tevens de beste waarborg dat we bij eene gedragslijn, die we niet schromen door te zetten, aan alle maatregelen zullen denken ter voorkoming van slechte gevolgen waarvoor gevaar bestaat. Dikwijls hebben wij grond ons te verbazen over te kort aan verantwoordelijkheidsgevoel bij onze medemenschen. Maar tegenover iedere honderd gevallen van dien aard, staan tienduizend, onopgemerkt door ons voorbijgegaan, waarin het niet ontbrak, en ons voor schade, ja voor

onheil behoedde. De machinist op zijn locomotief, de kantoorlooper met zijnen geldzak, die ons, als van zelf sprekend, vertrouwen niet beschamen, zijn met ontelbare dergelijke het dagelijksch bewijs daarvan. Wel is het waar, wat ook van zelf spreekt, dat hoe minder onmiddelijk zich slechte gevolgen openbaren, al zijn ze er niet minder gewichtig om, bijv. bij algemeene maatregelen van bestuur of bij algemeene gewoonten, en in 't bijzonder, dat hoe meer personen in vereeniging tot het doen of nalaten van iets besluiten, zoodat elk slechts eene zeer kleine fractie der gevolgen voor zijne rekening heeft, het verantwoordelijkheidsgevoel des te kleiner wordt. En daaraan zal het zijn toe te schrijven, dat het bij de toonaangevers in staat en maatschappij in hun openbare werkzaamheden waarlijk niet uitblinkt, en dat het bij groote vergaderingen spreekwoordelijk gering is. Het kleine verantwoordelijkheidsgevoel van a b c ieder afzonderlijk laat zich niet samenvoegen tot een groot verantwoordelijkheidsgevoel van hun geheele aantal.

Wij zeggen dat het verantwoordelijkheidsgevoel zich laat aankweeken. Wij vatten het dan op, zooals we doen met zoovele verschijnselen van ons geestelijk leven, als eene kracht die door indrukken wordt aan 't werk gezet, en anders latent is. Die kracht zal sterker en voor indrukken gevoeliger worden, naarmate wij onze impulsen hebben leeren onderwerpen aan de tucht van het nadenken over hetgeen er uit volgen zal. Een ander kan ons daarbij behulpzaam zijn, ten eerste door zijn voorbeeld; ten tweede door ons, waar voor groote schade geen gevaar is, zooveel mogelijk de logische gevolgen van ons gedrag te laten ondervinden, ze niet te ondervangen, en evenmin willekeurig te verzwaren; in de derde plaats door ons te wijzen op gevolgen, die hij reden heeft te denken dat ons niet duidelijk zijn.

Het verantwoordelijkheidsgevoel opgevat als kracht, is van nabij verwant met het geweten. Het verschil is dit, dat als ‘het geweten spreekt’, het niet is doordat we ons de *gevolgen* voorstellen van wilsbesluiten, die we genomen hebben of zullen nemen, maar we over die wilsbesluiten *zelve*, onafhankelijk van hunne gevolgen, zelfverwijt gevoelen. En dat het geweten ons naast zelfverwijt ook zelfvoldoening over wils-

besluiten als zoodanig bezorgen kan. We hebben dan een ‘goed’ geweten. Maar dit voelen we alleen òf door de tegenstelling met eventueele onaangename gevolgen van een door 't geweten goedgekeurd besluit, of met het kwade geweten, dat we c.q. bij een ander onderstellen of ons herinneren bij ons zelf. De godsdienstige mensch zal niet zonder voorbehoud toestemmen, dat het geweten ons om wilsbesluiten, onafhankelijk van *alle* gevolgen, verwijten doet. Hij zegt: ‘de gedragingen, die het geweten afkeurt zijn zulke, waarvan Gods ongenoegen het gevolg is; het geweten is het verantwoordelijkheidsgevoel tegenover God’. Maar hier geldt het een verschil van opvatting omtrent de beteekenis van het woord ‘God’; niet omtrent den aard van verantwoordelijkheidsgevoel en geweten.

Het geweten is het ‘zedelijk bewustzijn’ betreffende ons eigen gedrag.[1)] In 't algemeen is het zedelijk bewustzijn een gevoel van goed- of afkeuring van bepaalde wilsbesluiten onafhankelijk van hunne gevolgen (resp. alleen met het oog op Gods goed- of afkeuring). De uitspraken ervan zijn het zedelijk oordeel. Voor ‘onzedelijk’ verklaart dit, wat het afkeurt. Geldt het wilsbesluiten, die alleen overwogen, nog niet genomen zijn, zoo is het ‘het zedelijk gebod’ (resp. verbod). Wat het zedelijk gebod voorschrijft is plicht. Voorzoover daarbij sprake is van eigen wilsbesluiten, is het zedelijk gebod, dat wat Kant genoemd heeft: ‘de categorische imperatief van het geweten’.

Het zedelijk oordeel is intuïtief, het is zich in den regel niet bewust van een norm, van een criterium voor het onderscheid tusschen zedelijk en onzedelijk. Met eene uitzondering. Want de geloovige heeft dat criterium in den wil van God. Iedere godsdienst, die hoog genoeg staat om eene zedeleer te hebben, bezit heilige geschriften, priesters, wijzen, in staat om de beginselen te openbaren naar welke de Godheid wil dat men zich gedragen zal. Het is niet billijk den geloovige te vragen, of iets zedelijk goed is, omdat God het wil, dan wel door God gewild wordt, omdat het zedelijk goed is. Voor den geloovige is dit geen dilemma. Want hij is overtuigd, dat het zedelijk

1) Wij zeggen weliswaar ook van de gedragingen van anderen, dat ons geweten ze goed- of afkeurt. Maar dan stellen wij ons in hunne plaats.

slechte bestaat in het strijdig zijn met Gods wil; en daar het eene contradictio in adiecto zou zijn aan te nemen dat God iets wilde wat hij niet wil, kan God het zedelijk slechte juist daarom niet willen omdat het zedelijk slecht is; terwijl het toch daarom zedelijk slecht is omdat hij het niet wil.

Maar waar de overtuiging is doorgedrongen, dat men het historisch verschijnsel 'godsdienst' even goed, zoo niet beter, kan verklaren, zonder dan met een ondersteld bovennatuurlijk gegeven; en dat tallooze tegenstrijdigheden, om niet te zeggen ongerijmdheden, tegelijk met dit onderstelde gegeven verdwijnen, daar begint de 'morale indépendante'. Want de geschiedenis en de zelfbezinning van den ongeloovige leeren, dat het zedelijk bewustzijn niet met den godsdienst staat of valt. En daar begint dus ook de eisch om de norma, waarnaar het zedelijk oordeel, schoon onbewust, zich richt - want zonder norma is geen oordeel mogelijk - door nadenken er uit op te diepen, m.a.w. om het criterium vast te stellen waarvan het gebruik maakt. Of misschien de criteria, want vooruit kunnen we niet weten of al het zedelijk goede (resp. slechte) meer gemeenschappelijks zal blijken te hebben dan dit, dat het bestaat uit wilsbesluiten, die onafhankelijk van hunne gevolgen goedgekeurd (resp. afgekeurd) worden.

Met deze karakteriseering van het zedelijk goed en kwaad, strijdt het utilisme. Al terstond door de wijze waarop het de kwestie stelt. 'The question concerning the summum bonum, or what is the same thing concerning the foundation of morality...'; aldus Stuart Mill op de eerste pagina van zijn 'Utilitarianism'. Er ligt eene petitio principii in deze uiting. Want het staat nog te bewijzen, dat de grondslag der zedelijkheid bepaald wordt door de bepaling van het hoogste goed. Zoo lang dat niet vaststaat hangt ieder betoog, dat het hoogste goed bestaat in 'Utility or the greater happiness principle', zooals Mill zegt, in de lucht. Bij Alexander Bain, Mills jongere tijdgenoot, in andere woorden dezelfde fout. Hij zegt: 'the Ethical end is, what is otherwise called the standard, test or criterion of Right and Wrong'.[1)] Wie een doel der zedelijkheid aanneemt, moet eerst bewijzen, dat zij geen zelf-

1) Mental and Moral Science, p. 440.

doel is. En dat doet noch Bain, noch een der utilisten vóór of na hem. De oudere utilisten Hutcheson, Hume, Adam Smith e.a. onderscheiden doel en criterium. Voor het eerste dier twee houden ook zij natuurlijk het nut der menschheid; maar het tweede is voor hen een gevoel, dat de natuur den mensch heeft ingeplant.[1)] Herbert Spencer maakt tusschen doel en criterium geen onderscheid. Maar hij wil zich niet zóó maar onder de utilisten scharen. Hun verwijt hij, uit de praktijk alleen op te maken, wat voor het algemeen geluk dienstig is. Wel erkennen de jongere van hen 'laws of conduct', die de strekking hebben het te bevorderen, maar het zijn bij hen empirische wetten. Daarentegen wil hij ze zien opgemaakt uit de wetten der evolutie. Zijn utilisme noemt hij 'rationalistisch'. Hij zegt dat 'happiness is the supreme end toward which the Power, manifested throughout Evolution works'.[2)] Maar met welk recht schrijft Spencer aan die 'Power', die hij herhaaldelijk 'unknowable' noemt, eene doelstelling toe? De overige utilisten beschouwen den mensch als doelsteller. Was Spencers bewering voor bewijs vatbaar, zoo zou de mensch, zoolang het gestelde doel hem onbekend was, de zedelijkheid voor zelfdoel houden. Maar ook geen oogenblik langer.

Bij Mill beteekent 'the greatest happiness': de grootste som van geluk. Van verschillende zijden is hij er terecht op gewezen dat, ten eerste de verhouding tusschen quantiteit en qualiteit van geluk (resp. ongeluk) niet is vast te stellen; ten tweede, geluk (resp. ongeluk) voor den een niet hetzelfde is als voor den ander; ten derde, de som van het geluk der menschheid wellicht zou kunnen vergroot worden zoo men sommigen ongelukkig maakte, indien namelijk het geluk der anderen hierdoor overwegend werd vermeerderd. Bain zocht deze bezwaren te voorkomen door het 'Ethical End' niet 'the greatest happiness' maar 'human happiness' te noemen.[3)] En niet dan 'under certain limitations' te erkennen als 'Criterion of Morality'[4)]; namelijk voor zoover het bestaat uit 'a certain portion of the wellfare of human beings'[5)]. Maar is het ook niet zóó, veel te onbepaald?

1) Bain l.l. p. 584, p. 598 vg. p. 623.
2) Spencer Ethics, I, p. 171.
3) l.l. p. 440.
4) l.l.
5) l.l. p. 434.

Buitendien, al was, 't zij ‘the greatest happiness’, 't zij ‘human happiness under certain limitations’ een bruikbaar criterium van het zedelijk goede, toch zou dit niet ophouden zelfdoel te zijn. Iemand wil op eenen eenzamen weg zijn kameraad, die een paar guldens bij zich heeft, berooven, desnoods vermoorden, maar geeft, daar zich toevallig een derde bij hen voegt, zijn voornemen op. Zal het zedelijk bewustzijn hem vrijspreken, omdat hij niets gedaan heeft wat tot vermindering strekte van het algemeen geluk? ‘Neen’, zeggen ook de utilisten. ‘Want’, voegen zij er bij, ‘een plan zooals het zijne zou toch in zeer veel gevallen haar tot gevolg kunnen hebben, het heeft dus eene onzedelijke strekking.’ Gaat het motief onzer verontwaardiging geheel in die overweging op? Blijft er niet een onverklaarde rest? Als men gedwongen is ‘om bestwil te liegen’, voelt men zich dan niet eenigszins vernederd? Wordt de zedelijke moed, als hij geen indruk heeft kunnen maken, waardoor kwaad voorkomen werd, alleen daarom toch gehuldigd, omdat hij het dikwijls wel kan?

Onder het utilisme in eenigzins ruimeren zin, kan men ook rekenen de op zich zelf staande stelsels van Paulsen[1)] en Höffding[2)], waarvan de een, evenals Mill, de bepaling van het hoogste goed als die van den grondslag der zedelijkheid beschouwt, maar haar bij ieder afhankelijk acht van zijne wilsrichting; de ander het zedelijk doel in de bevrediging van behoeften zoekt. Hoeveel ook tegen de eigenaardigheden van die opvattingen zij in te brengen, het kan hier worden voorbijgegaan, wegens hetgeen zij met het utilisme gemeen hebben.

Maar utilisten zijn ook de wijsgeeren van het socialisme. Met Spencer hebben ze dit gemeen, dat ze den menschelijken geest als van aanleg een ‘blank’ beschouwen in zake zedelijk goed en kwaad, en de denkbeelden daarover gevormd, als uitsluitend door de levenspraktijk noodzakelijk gemaakt. Maar bij hen wordt, anders dan bij Spencer, de levenspraktijk alleen bepaald door de oeconomische toestanden. En ze voegen daarbij de leer van de klassenmoraal. Dit woord heeft eenen dubbelen zin. Het kan beteekenen, de moraal die door de heerschende klasse gedicteerd wordt; het kan ook beteekenen, de verschillende moraal van verschillende bevolkingsklassen.

1) System der Ethik.
2) Ethik, Fue's Verlag, Leipz. 1888.

De socialisten nemen het in den tweeden zin. Hiervan zullen in verbinding met de eerste beteekenis wellicht voorbeelden uit de geschiedenis kunnen aangehaald worden, hoewel zeker de meeste, die zich oppervlakkig schijnen aan te bieden, wegvallen, als men bedenkt, dat waar een heerschende stand voor zich zelf andere zedelijke verplichtingen erkende dan ze aan de beheerschten oplegde, in den regel uit dezelfde zedelijke beginselen, zedelijke geboden werden afgeleid voor elk der twee, naar den aard harer verhouding verschillend. Die geboden maakten dan toch te zamen éénen codex uit, die meestal ook door de onderdrukten erkend werd.

Dietzgen en Pannekoek lichten hunne stelling toe met staaltjes, die werkelijk verbluffend zijn. 'De roof is voor den beroofde onrecht, voor den roover echter recht', zegt Dietzgen.[1)] Ja, misschien als hij communist is. Maar in 't algemeen? Huldigt waarlijk de misdadiger eene moraal, die hem met goed geweten zijn gang laat gaan? Of stoort hij zich aan geen moraal en slaapt zijn geweten? Pannekoek zegt[2)]: 'In de M.E. scheen aan de kooplieden lage straatrooverij, wat den ridders een nobel ridderrecht docht.' De tallooze schenkingen aan kerken en kloosters, op het sterfbed gedaan, getuigen wel eenigzins anders. De geestelooze en tegelijk opwindende levenswijze, die het aan zelfbezinning niet toe liet komen, 't gevoel van overmacht, de gewoonte, eigene en algemeene, ten slotte de werkelijke moeilijkheid der edelen om hun train de vie te bekostigen, zullen, gezien de menschelijke natuur, wel voldoende zijn om de renommage met het ridderrecht te verklaren. 'Iedere groep', zegt Dietzgen[3)], 'beschouwt de instellingen als rechtvaardig, die met hare belangen overeenkomen...' 'gedurende de ontwikkeling der burgerlijke wereld, werden zij' (de deugden der feudale wereld) 'onttroond en afgelost door het betaalvermogen'. Hebben zulke enormiteiten weerlegging noodig? Heeft ooit ter wereld iemand het betaalvermogen als eenen zedelijken eisch beschouwd? Weet de schrijver van geen verschil tusschen zedelijkheid en uiterlijk fatsoen?

1) Kopfarbeit, p. 126.
2) Ethik und Socialismus, p. 17.
3) Dietzgen, Kopfarbeit, p. 131.

Kant gelooft in hetgeen wij gewoonlijk noemen: eene ‘zedelijke wereldorde’. Hij zelf noemt het ‘die Idee der Menschheit in ihrer moralischen ganzen Vollkommenheit’, d.i. het ideaal-schema, waar het menschelijk doen en laten aan moet beantwoorden[1)]; dat als zoodanig erkend wordt door de zuivere praktische rede en aan den mensch als redelijk wezen zich openbaart in den categorischen imperatief van het geweten[1)]. Wat het geweten ons in elk bijzonder geval beveelt, laat zich volgens Kant terugbrengen tot de formule, door het nadenken er uit geabstraheerd: ‘Handel zóó dat uwe gedragslijn een algemeene wet zou kunnen zijn’.[2)] Deze formule is dus het criterium van zedelijk goed en kwaad. Kant betoogt uitvoerig, dat de rede bij hare beoordeeling van het menschelijk doen en laten niet ‘affizirt’ is door 's menschen ‘Begehrungsvermögen’, m.a.w. niet beïnvloed is door neigingen en driften, en dus evenmin door de eventueele gevolgen der te beoordeelen gedragingen.[3)] Kant geldt dus gewoonlijk als tegenvoeter van het utilisme. Maar merkwaardigerwijze heeft zijne formule, zooals reeds door Spencer is aangetoond[4)], òf geenen zin òf eenen utilistischen. En Kant legt ook zelf haar, zonder er op verdacht te zijn, steeds utilistisch uit. Namelijk waar hij gevallen aanhaalt om de algemeene geldigheid te bewijzen van zijn criterium der zedelijkheid. Bijv. dit. Het is onzedelijk een depositum niet terug te geven, want zoo het eene algemeene wet was, dat men geen deposita behoefde terug te geven, zouden er geen deposita meer gegeven kunnen worden.[5)]

Schoon Kant non-determinist is, en zijne opvatting van den vrijen wil ingrijpende beteekenis heeft voor zijne uiteenzetting der zedelijke wereldorde, is toch bovenvermelde formule voor den determinist niet onbruikbaar. Menige niet-Kantiaan heeft haar van Kant overgenomen, o.a. Lipps[6)], die determinist is. Gezuiverd van haren utilistischen bijsmaak is ze door Heymans, die ook determinist is. Heymans stelt er voor in de

1) Die Religion innerhalb der Grenzen der bloszen Vernunft, VI, p. 62 vgg.
1) Die Religion innerhalb der Grenzen der bloszen Vernunft, VI, p. 62 vgg.
2) Kr. d.p.V., p. 26.
3) Metaph. der Sitten, VI, p. 213 vgg.
4) Eth., I, p. 233, 278.
5) Kr. d.p.V., p. 27.
6) Eth. Grundfragen, p. 171 vgg.

plaats[1]: ‘wil objectief’, d.w.z. ‘bezie in het beoordeelen van uw eigen voornemens en gedragingen en die van anderen, de dingen uit het ruimste voor u bereikbaar gezichtspunt; laat andere belangen, 'tzij die van andere individuen of van de gemeenschap, onder gelijke voorwaarden niet minder gelden dan de uwe.’ Dat dit voorschrift kan nageleefd worden zonder eenige bijbedoeling is duidelijk. Terwijl men Kants formule zonder eene zulke niet kan toepassen, daar zij, schoon voor criterium bestemd, zelf er weer een noodig heeft om te onderscheiden tusschen hetgeen al of niet eene algemeene wet zou kunnen zijn.

Van Heymans' objectiviteitsformule is de kern te vervatten in het gebod: ‘wees rechtvaardig’, zoo men dit in ruimen zin neemt. Want dan behoort er ook toe: ‘wees waar’. Want wie belogen wordt, al heeft hij er geene schade van, voelt zich verongelijkt. En ook: ‘bewijs dank’. Want wederom, wie voor bewezen weldaden of diensten geen dank bewijst, waar de gelegenheid zich voordoet, verongelijkt hem, die ze hem bewezen heeft. Wat niet insluit, dat het gevoel van dankbaarheid eene zedelijke verplichting is. Want een gevoel laat zich niet gebieden, daar het niet van den wil afhangt. En waar men iemand van ondankbaarheid beschuldigt, zal men daarmee ook altijd bedoelen: ondank, het niet met goed, wellicht met kwaad beantwoorden van het genotene.[2]

Maar is Heymans niet te streng, waar hij het terzijde stellen van anderer belangen ter wille van het eigen belang, zoo de voorwaarden gelijk zijn, voor niet volkomen zedelijk verklaart?[3] De sollicitant naar eene door velen, even bevoegd als hij, begeerde betrekking, die nummer één op de voordracht

1) Einf. i.d. Eth., p. 238-265.
2) Dankbaarheid is een altruistisch gevoel, een zich bekommeren om anderer wel of wee en wel, in casu, wegens het van hen ondervondene. Men kan het altruisme onder vijf rubrieken brengen, n.l., behalve dankbaarheid: vriendschap (voortvloeiende uit het genoegen in iemands omgang), liefde (het gevolg van genot in iemands bijzijn), samenhoorigheidsgevoel (wegens gemeenschap van belangen), medegevoel (gevolg van 't zich verplaatsen in iemands toestand). Liefde wordt dikwijls genomen in oneigenlijken zin. Zoo is vaderlandsliefde, eigenlijk samenhoorigheidsgevoel, menschenliefde eigenlijk medegevoel.
3) l.l. p. 245: ‘Die vorliegende Theorie (fordert) als Bedingung sittlicher Vollkommenheit die Wünsche, Interessen und Ansprüche anderer unter gleichen Bedingungen auch in gleichem Masze gelten zu lassen, wie die eigenen’.

tracht te worden ook met behulp van mondelinge en schriftelijke aanbevelingen, de koopman, die door reclame zijne concurrenten, die even goede waar verkoopen, zoekt te overtroeven, zij laten hun belangen onder gelijke voorwaarden meer gelden dan die hunner mededingers; maar het zedelijk bewustzijn spreekt hen vrij, zoo ze geen oneerlijke middelen gebruiken. En eischt Heymans niet te veel wanneer hij ook de naastenliefde brengt onder het: 'wil objectief'?[1)] Daar deze, evenals dankbaarheid een altruïstisch gevoel, zich evenmin gebieden laat.

Iets anders is, dat hardvochtig gedrag wel degelijk door het zedelijk oordeel gevonnisd wordt. Iemands levensgevaar aan te zien, zonder eene hand uit te steken om hem te helpen, waar dit zonder eigen levensgevaar gebeuren kan; den in grooten nood of groote verlegenheid verkeerende vergeefs hulp te laten inroepen, waar die zonder belangrijke opoffering en zonder schade van derden verstrekt kon zijn, zal altijd zedelijke afkeuring vinden. Maar hardvochtigheid als gevoel, valt evenmin als ondankbaarheid onder den zedelijken maatstaf; wie het meent af te keuren, keurt altijd een bepaald doen en laten af, en vereenzelvigt dat met de bron, waaruit het voortvloeit.

Onder onrecht laat zich het hardvochtige gedrag niet rangschikken, het is eene op zichzelf staande uiting van het egoïsme. Dat geldt ook van hetgeen men kan noemen: bandeloosheid, het niet willen onderwerpen van zijn begeerten 'tzij aan uiterlijk of aan innerlijk gezag. Maar verzet tegen uiterlijk gezag is geen bandeloosheid zoo het innerlijk gezag, het verantwoordelijkheidsgevoel, er toe noodzaakt. Sexueele verbindingen buiten huwelijk zijn er ook geen teeken van, waar het innerlijk gezag ze toestaat. Excessen zijn uitingen van bandeloosheid.

Wie het eens is met het hier uiteengezette, zal toestemmen, dat het zedelijk oordeel een drieledig criterium bezit: gerechtigheid, menschelijkheid, gezagserkenning. Maar of men hieraan de voorkeur geeft of aan Heymans objectiviteitsformule, of aan de formule van Kant c.s., of het zoekt in den wil der

1) l.l. p. 244 vg.

Godheid, of met de oudere utilisten in een ingeschapen gevoel, of met de jongere c.s. in een doel buiten de zedelijkheid om, gelijkelijk al deze gevallen brengen de vraag met zich mede, hoe het criterium van zedelijk goed en kwaad, 't zij eenledig, 't zij meerledig, in 's menschen geest ontstaan is.

Voor den godsdienst en de oudere utilisten ligt uit den aard der zaak de beantwoording dier vraag reeds in hunne opvatting van het criterium zelf. Maar ook voor Kant c.s. Want volgens hem is het den mensch door de zuivere praktische rede ingegeven. Oorspronkelijk wel is waar als 'verworrener Gedanke'[1)], maar die bij voortdurende ontwikkeling der menschheid door haar nadenken tot ontwikkeling werd gebracht. De opvatting van Lipps[2)], Heymans[3)] en hunne geestverwanten is even a-prioristisch. Want schoon zij het metaphysische element, n.l. het afzonderlijk gegeven zijn der zuivere praktische rede, ter zijde stellen, en Kants 'verwarde gedachte' liever als 'eine ursprüngliche Bewusztseinsfunktion', dus als een instinkt, waarvan men zich pas langzamerhand rekenschap gaf[4)], beschouwd willen zien, achten zij dat toch den menschelijken aanleg inhaerent. Hunne opvatting strookt dus principieel met die van Hume c.s. Is zij waarschijnlijk? Is niet het criterium der zedelijkheid eene abstractie, hetzij men het voor enkelvoudig houdt, hetzij voor meerledig? Is niet elke abstractie gevormd uit ervaringsmateriaal? Zeker, instinktief *handelen* kan aan ervaring voorafgaan. Maar het gaat hier niet om handelen, maar om het beoordeelen van reeds uitgevoerde gedragslijnen en van reeds gevormde voornemens. En waar het beoordeelen begint, houdt het instinkt op.[5)]

1) Werke (Rosenkranz), I, p. 81, aangehaald bij Heymans l.l. p. 30.
2) l.l. Eth. Gr.fr., p. 181.
3) l.l. p. 25.
4) l.l. p. 17.
5) 'Instinkt ist in seinem Ursprung nicht ein psychischer Faktor, er kann umschrieben werden als die Notwendigkeit der funktionellen Leistung, die den Organen innewohnt und unabhängig ist von ihrer Nahrungszufuhr' (Louis Waldstein, 'Das unterbewuszte Ich', Wiesbaden, J. Bergmann, p. 18). Deze definitie wordt zonder twijfel door de biologie aanvaard. Maar van psychomonistisch standpunt dient er bij opgemerkt te worden, dat 'psychische factor' hier beteekent 'factor, behoorende tot de psyche van het met instinkt begaafde wezen en dat ook de door Waldstein genoemde 'Notwendigkeit enz.' psychisch is in zooverre ieder physisch gebeuren eene afspiegeling is van psychische processen, behoorende tot het wereldbewustzijn. Van instinkt onderscheide men intuitie, zijnde de uit tal van ervaringen in het onderbewustzijn getrokken conclusie.

Van den anderen kant: Als men voor het dilemma staat van òf iets te beschouwen als gegeven in 's menschen aanleg, òf het te pogen begrijpen als door de omstandigheden waaronder hij leefde en zich ontwikkelde hem bijgebracht, zooals i.c. het jongere utilisme meent (incl. de socialisten), is men alvorens die poging gedaan te hebben, niet gerechtvaardigd. Mogelijkerwijs zou zelfs dat begrijpen tot het inzicht voeren, dat het te verklaren verschijnsel uit die omstandigheden moest ontstaan.

Zal eene maatschappij bestand hebben, zoo moet de enkeling daarin tot op zekere hoogte veilig zijn tegen het kwaad hem dreigende van het egoïsme zijner medemenschen; op hunne hulp daar en tegen, moet hij, zoo noodig, tot op zekere hoogte kunnen rekenen; en een zeker gezag dient algemeen erkend te worden. Om dat tot stand te brengen was het den mensch ingeschapen altruïsme niet voldoende. Het gebeurde door de wijze waarop gereageerd werd op onrecht, hardvochtig gedrag, bandeloosheid.

Het zeer algemeene begrip: iemand kwaaddoen, is geabstraheerd uit verscheidene minder algemeene, die in aantal toenamen, naarmate de maatschappelijke verhoudingen ingewikkelder werden. Het bevatte natuurlijk in de eerste plaats het aanranden van lijf, vrijheid of eigendom. Verder het aantasten van iemands eer, het plagen, in welk opzicht ook, het bedriegen, het in strijd met uitgesproken of stilzwijgende overeenkomst onthouden van iets goeds, hetzij van materieelen aard, of gelegen in de juiste volbrenging van aangegane verplichting, waaronder ook die van het dank vergelden. De smart over aangedaan kwaad vervulde onmiddelijk hem, die het geleden had, tenzij hij er in was omgekomen, en zijne aanhoorigen met wraaklust, lust om den kwaaddoener ook te doen lijden, hem zijne daad te doen berouwen, hem te vernietigen, ten minste onschadelijk te maken, of, waar het mogelijk was, hem te dwingen tot herstel der schade. Maar ook bij hen, die met den verongelijkte in geen onmiddelijk verband staande, de zaak vernamen wekte, vooral als ze ook dergelijks ondervonden hadden, de gedachte van er aan bloot te staan een gevoel van afkeuring, van niet-willen-dat-zoo-ietsgebeurde. Aldus werd het afkeuren dat men iemand kwaad deed iets algemeens. Zelfs deed menig, die wel eens schuldig

was, er aan mee, bij gelegenheid dat hij zich onschuldig voelde. Die afkeuring bevatte natuurlijk ook wraaklust, maar daarin trad het onschadelijk maken en het stellen van afschrikkend voorbeeld, op den voorgrond.

Aanvankelijk vroeg de wraaklust noch of men door eigen handelwijze het geleden kwaad had uitgelokt, noch of het met opzet, dan wel onopzettelijk was toegebracht. Maar bij meerder ontwikkeling besefte men wel, dat wie zelf begonnen was met kwaaddoen, en van den beleedigde kwaad terug ontving, zelf de oorzaak was van zijn leed. En dat, als iemand bij toeval, en zonder dat hij het kon voorkomen, een ander kwaad deed, het noch tegen herhaling, noch ter algemeene preventie helpen zou, hem ervoor te doen boeten, m.a.w. dat, waar men niet verantwoordelijk voor was, men er ook geen straf voor verdiende. Want straf werd de naam voor wraak, gekoeld aan den voor bedreven kwaad verantwoordelijke.

Toen het onderscheid tusschen toeval en opzet begrepen was, kon ook dat tusschen wil en daad worden ingezien. Was de gebleken wil om kwaad te doen door de omstandigheden daarin verhinderd, zoo werd hij toch getroffen door algemeene afkeuring en lust tot straffen, daar dergelijke wil in 't algemeen tot kwaaddoen voerde, de strekking had er toe te voeren. Verder leerde men, omdat bij ieder onder meerdere personen te verdeelen voordeel (resp. nadeel), elk van hen er zoo veel (resp. zoo weinig) mogelijk van verlangde, zoodra vergelijk boven strijd verkozen werd, aanspraken motiveeren en juiste verhoudingen in acht nemen. Waar het gevoel hiervoor had postgevat, begon men ook de noodzakelijkheid in te zien van eene zekere verhouding tusschen straf en vergrijp, o.a. naar gelang dit aan opzet of nalatigheid of onvoorzichtigheid te wijten was. In 't algemeen ontstond afkeuring als aan verschillende personen in onjuiste verhouding voordeel of nadeel (incl. straf en belooning) gewerd. En werd ook hij, die dat veroorzaakte, geacht kwaad te doen aan de door hem achtergestelden.

Het kwaaddoen boven geschetst in bijzonderheden, die ieder nog weer tot in 't oneindig gedetailleerd kunnen worden, werd voorzoover het ongeprovoceerd of in onjuiste verhouding tot de provocatie, willens en wetens gepleegd was, onder den naam *onrecht* samengevat. De toestand die vrij was van

onrecht, werd *gerechtigheid* genoemd. Of ook *recht*. In 't bijzonder in de uitdrukking *recht doen*, d.i. de gerechtigheid handhaven. Ook heette *recht*, het geheel der instellingen daartoe dienende; buitendien ook de met gerechtigheid strookende d.i. *rechtmatige* aanspraak. Rechtvaardigheid noemde men de gezindheid om die te erkennen.

Schoon geen onrecht lijdende, beving hem die zich niet redden kon zonder hulp van den naaste, en dezen daartoe ongeneigd bevond, dergelijke wraaklust, als hem wien onrecht werd aangedaan. En volgens hetzelfde psychische proces als in zake onrecht, werd in zake het hardvochtig handelen de afkeuring en lust tot straffen iets algemeens. Eveneens waar zij was opgewekt door bandeloosheid, het niet erkennen, eerst van uiterlijk gezag, bijv. het zijn eigen rechter willen zijn, op den duur vooral het onwillig zijn om zijn begeerten te onderwerpen aan zijn verantwoordelijkheidsgevoel.

Uit dit alles ontwikkelde zich niet alleen het rechtsleven der volken, zooals het zich openbaart in hunne wetgevingen, maar ook het zedelijk leven, waarin de eigen overtuiging de hoogste autoriteit is voor het individu. Onrecht, hardvochtig handelen, losbandigheid werden gestempeld met den naam ‘onzedelijk’. En de zedelijke overtuiging, eerst bij ieder ontspruitende uit zijne persoonlijke reactie op zijne ervaringen omtrent de eischen der samenleving, werd aan volgende geslachten ingeprent door het milieu, waarin hij geboren werd en opgroeide. Zoodat ten slotte de gronden, waarop zij rustte, voor den niet diep doordenkende buiten het bewustzijn bleven. Gedragslijnen, die aan het kind door zijne ouders, aan den volwassene door de algemeene meening als prijzenswaardig of berispelijk waren voorgesteld, werden zonder critiek als zoodanig aanvaard. Niet daarom in de praktijk steeds tot uiting gebracht. Vrees voor de gevolgen bij afwijking ervan was wel de voornaamste prikkel om er zich aan te houden. Maar hoevele mogelijkheden gaf het leven om die gevolgen te ontduiken!

Het hier gegeven schema is, omdat van het daarin vervatte zich in elke nog zoo primitieve maatschappij de beginselen moesten voordoen en bij toenemende cultuur zich op dezelfde wijs ontwikkelen, toepasselijk op elke der groepen met inner-

lijke eenheid, waarin de menschheid in den loop der tijden verdeeld is geweest. Maar het effekt op de levenspraktijk was onder den invloed der verschillende levensomstandigheden, waarin elke groep, hoe dan ook, geraakt was, volkomen verschillend. Despotieke regeeringen konden, 't zij ten gevolge van langdurigen dwang, 't zij zonder dwang, de algemeene meening zoo bewerken, dat allerlei handelingen, die anders als onrecht of hardvochtigheid zouden beschouwd zijn, voor recht erkend werden; allerlei dat anders onverschillig ware geweest, onrecht heette. Machtige menschenklassen konden hetzelfde, in kleineren kring ook machtige particulieren. Werkelijke of gewaande nuttigheidsredenen konden het, al of niet in verband met onwetendheid en bijgeloof, in nog sterker mate. Zoo konden pasgeborenen uit den weg worden geruimd, oude lieden levend begraven of opgegeten, dienaren geslacht op het graf hunner meesters, vrouwen verbrand met het lijk hunner echtgenooten. Het meest van alles misschien vermocht de godsdienst. En op hoe lager trap hij stond des te meer. Namelijk de vrees voor godheden of geesten, gevaarlijk als de krachten der natuur die er in gepersonifieerd waren of veeleischende spoken van voorouders, egoïst zonder den dwang, dien de samenleving aan 't menschelijk egoïsme oplei. Vandaar de menschenoffers, de zelfverminking, de tempelprostitutie. Toch is door den godsdienst ook steun aan de zedelijke eischen verleend. Waar namelijk de toongevers der maatschappij het nut inzagen haar te plaatsen onder de hoede der bovenmenschelijke machten en deze voor te stellen als de handhavers van recht, menschelijkheid en gezag. Het Christendom, om van andere hoogstaande godsdiensten niet te spreken, eischte ook naastenliefde, zelfverloochening en kuischheid.[1)] Maar het heeft ook sanctie verleend aan de menschelijke onverdraagzaamheid, ja aan sadisme.

1) Volgens de Christelijke moraal is onkuischheid de wensch (incl. wilsbesluit en daad) naar sexueele genietingen buiten huwelijk, benevens het genoegen in de voorstelling daarvan. (De Kathol. Kerk kent zelfs onkuischheid in het huwelijk, casuistisch gedétailleerd). Onder den invloed der Christ. moraal heeft in het spraakgebruik onkuischheid bij uitstek den naam gekregen van onzedelijkheid. De morale indépendante houdt onkuischheid (in bovengenoemden zin) alleen voor onzedelijk voor zoover zij òf onrecht doet, 't zij aan derden of aan een der betrokken personen, (ook de ongehuwde man, die zich met prostituées verbindt, doet onrecht, in zoover hij eenen toestand helpt bestendigen, waardoor onrecht gepleegd wordt aan de maatschappij), òf uiting is van bandeloosheid (n.l. gebrek aan verantwoordelijkheidsgevoel ten opzichte van eigen of anderer gezondheid of maatschappelijk belang). De vóór-Chr. moraal beschouwde oorspronkelijk alleen onkuischheid der gehuwde vrouw als onzedelijk, in zooverre ze ontrouw (d.i. onrecht) jegens den echtgenoot insloot; benevens die van den echtbreker, in zooverre hij zijnen medeburger benadeelde. Veel later ook onkuischheid van meisjes, als 't ware bij anticipatie op de rechten van den eventueelen toekomstigen echtgenoot. Ten slotte ook van den gehuwden man als onrecht aan zijne vrouw, en van den ongehuwden man in geval hij daardoor te kort kwam aan zijne maatschappelijke verplichtingen. Huwelijken, gesloten uitsluitend om geld of positie, verraden gemis aan geestelijke fijngevoeligheid. Maar ze onzedelijk te noemen is onbillijk. Tenzij een der partijen verlokt is door valsche voorspiegelingen, m.a.w. onrecht heeft geleden.

Tot gevolg hadden de bovengenoemde invloeden, dat eeuwen na eeuwen de wereld een beeld vertoonde, geschikt om den oppervlakkigen beschouwer te doen denken, dat recht, menschelijkheid en gezagserkenning op verschillende plaatsen en in verschillende tijden, woorden waren fundamenteel verschillend in beteekenis. Slechts in zeer langzaam tempo is de menschheid genaderd tot uniformiteit op de gemeenschappelijke basis.

Hier komt bij dat oorspronkelijk geen zedelijke geboden verder reikten dan de menschengroep: horde, stam, staat, waarbinnen zij ontstaan waren. Tegenover den buitenstaander golden ze niet, hij was vogelvrij.[1)] Slechts voelde men, waar reeds eenige beschaving verkregen was, tegenover den hulpbehoevenden vreemdeling, in 't bijzonder tegenover den smeekeling, beleediging en algeheele hulpweigering als ongeoorloofd. Ook zelf immers kon men geraken in die positie. En naarmate het verkeer zich uitbreidde, werd de noodzakelijkheid ingezien van zedelijke betrekkingen tusschen de groepen; de praktijk dwong tot inachtneming, zelfs in oorlogstoestand, van eenige rechtvaardigheid en menschelijkheid. Toen het verkeer de geheele aarde was gaan omvatten, bleven alleen de ‘lager staande rassen’ uitgesloten. Totdat toe-

1) Spencer, die hier overigens zeer van overtuigd blijkt, en er meermalen op wijst, houdt er evenwel niet genoeg rekening mee, waar hij aan verschillende wilde stammen ongeveer alle zedelijk bewustzijn ontzegt. De getuigenissen van reizigers, die hij daarbij aanvoert, gelden meerendeels alleen tegenover niet-leden van den stam.

nemend rechtsgevoel en ontwikkelder altruïsme ze, in theorie ten minste, ook over deze uitstrekten. Maar in het politiek verkeer tusschen de staten handhaafde zich de gewoonte, ook theoretisch door de leer der 'Realpolitik' verdedigd[1], om de moraliteit op zij te zetten. Niet vreemd, daar de pressie, die het geheel der burgers van eenen staat op den enkelen burger uitoefent, in het geheel der staten niet toepasselijk is op den enkelen staat. Totdat de volkenbond die zal scheppen!

Als hetgeen hier uiteen is gezet volstond om het zedelijk bewustzijn te verklaren, zou het utilisme in beginsel gelijk hebben. Want als het uit de behoeften der maatschappij, d.i. uit nuttigheidsredenen zonder meer, was af te leiden, zou er niets tegen zijn om, voor zoover mogelijk, het menschelijk geluk te verheffen tot doel der zedelijkheid. Voor de jongere utilisten c.s., die dit doel tevens als criterium beschouwen, is het ontstaan ervan dan nu ook al volkomen verklaard. En het is licht te begrijpen, dat juist de geleerdste en diepste denkers onder hen het meest hebben bijgedragen tot het verzamelen en combineeren der gegevens, waarvan bovengegeven schets een vluchtig uittreksel levert. In de eerste plaats Spencer. Dat Spencer het ontstaan der intuïtieve zedelijkheidserkenning voor een groot deel toeschrijft aan overerving, waar de tegenwoordige stand van biologie en psychologie deze ontkent, en in hare plaats de onderbewuste indrukken stelt van af de geboorte ontvangen[2], brengt in de conclusies geene verandering. Evenmin dat hij, wat zedelijkheid betreft, een blank aanneemt in 's menschen aanleg, daar hij toch de schadelijke driften en neigingen afkomstig acht uit het prae-sociale tijdperk.

Anders staat het met de philosophen van het socialisme, daar zij uit dat 'blank', in verband met hunne theorie der klassenmoraal, eene leer opbouwen, die op zedelijk gebied de

1) Zie Barbas, Wijsgeerige beschouwingen over de verhouding tusschen Staatkunde en Zedeleer (Utrechtsche dissertatie, Schmitz, Emmerich 1920).

2) 'Was oft Heredität genannt wird, ist einfach der Ausdruck des unterbewuszten Ichs, dessen Anfang zurückgeführt werden kann in frühe Kindheit, in der die Thaten der Eltern und ihr Beispiel unterbewuszt empfunden werden und durch die beständige Wiederholung fundamentale Eindrücke formen, welche dann einen groszen Theil unseres Bewusztseins ausmachen.' Waldstein l.l. p. 8 vg.

verhouding tusschen de ‘klassen’ juist zoo beschouwt als de ‘Realpolitik’ die tusschen de staten. En neerkomt op het devies: ‘het doel heiligt de middelen’.

Met twee punten van onderscheid. Dat devies mag alleen gelden voor *hunne* klasse, en het mag alleen gelden in ‘revolution(n)aire tijden’.

Wat dit laatste betreft, moet iets worden toegegeven. Waar eene corrupte en despotieke regeering, gesteund door eene even corrupte en despotieke klasse van aanzienlijken, om haren noodlottigen invloed op het maatschappelijk leven te bestendigen, geen enkel middel van onrecht en geweld ontziet ten einde oppositie onmogelijk te maken, en de onderdrukten of zij, die met hen meevoelen, middelen van onrecht en geweld daartegen aanwenden omdat de toestand onduldbaar, en voor betere middelen geen gelegenheid is, daar staat het zedelijk bewustzijn verbijsterd. Het beseft, dat de tegenweer met schuldige middelen beproefd wordt, het beseft dat hier lijdzaamheid ook schuldig zou zijn, het waagt geen oordeel. En als de samenzweerders en sluipmoordenaars levensgeluk en leven zonder aarzeling verspelen, dan eerbiedigt het hunnen moed een eert hun altruïsme.

Maar wanneer de tijden ‘revolution(n)air worden’, omdat eene partij die, door spijt over maatschappelijke misstanden tot de overtuiging gedreven, dat alles verkeerd is en anders moet worden, volkomen vrijheid heeft om door propaganda en stembus zich te doen gelden en uit te breiden, uit ongeduld, dat zij in den lande nog geen meerderheid bezit, misschien twijfelende aan de overredingskracht van haar programma, zich revolutionnair gaat noemen, en daaruit de vrijheid put om te verklaren: ‘nu heiligt ons doel de middelen’, dan wendt zich het zedelijk bewustzijn af met tegenzin.

De mensch is van nature zedelijk goed noch slecht. De zedelijkheid is ontstaan uit behoefte aan kameraadschap, die zelfbeperking noodzakelijk maakte[1)]. Tusschen de leden eener maatschappelijke klasse m.a.w. de deelgenooten der partij, die die klasse vertegenwoordigt, vormt het klassebelang eene bijzondere kameraadschap. Revolutionnaire

1) Dietzgen, het wezen van den menschelijken hoofdarbeid, vertaling van H. Gorter, p. 71.

tijden verbreken het kameraadschap met de niet-partijgenooten. Tegenover hen is, waar het klassebelang spreekt, geen zelfbeperking noodig, tegenover hen heiligt het revolutionnaire doel de middelen. Want alleen de revolutionnaire partij heeft tot doel de klassen te doen verdwijnen.

Zoo ongeveer is de gedachtengang van de socialistische philosophen en hunne adepten. 'In revolutionnaire tijden kan het geweld een noodzakelijk middel worden om het doel, de onderwerping van den tegenstander en de bevrijding van de arbeidende klasse te bereiken. In dit geval zouden geweldadige maatregelen en hunne gevolgen voor de daardoor getrofenen, slechts een klein onbeteekenend kwaad zijn in vergelijking met het groote doel, de bevordering van het menschelijk heil, waaraan alles ondergeschikt moet zijn. In deze beteekenis is de stelling "het doel heiligt de middelen" ook de onze, wanneer onder doel het groote algemeene belang van den tijd, van een volk, van eene klasse verstaan wordt. Bij de Jezuieten daarentegen werd deze stelling toegepast om hunne eigene middelen van gewelddadige bekeering, hunne listen en intrigues, hunne verborgen en openlijke schandalen te redden, middelen die zij geenszins aanwendden om een goed en heilzaam doel te bereiken, maar ter uitbreiding en verheerlijking hunner orde, tot bevestiging der pauselijke macht. Deze doeleinden gelden voor ons niet als wezenlijk heilzaam, daarom kunnen wij ons tot de bereiking ervan geen slechte middelen veroorloven, d.w.z. geene middelen die den mensch van iets wezenlijks goeds als lichamelijke en maatschappelijke veiligheid berooven'

Aldus Jos. Dietzgen.[1)] Zijne geestverwanten voeren dezelfde taal[2)]. De laatste zinsnede van het aangehaalde maakt eenen

1) Bij mevr. Roland Holst ('de Philosophie van Dietzgen'), p. 32.
2) 'Das kämpfende Proletariat hat für alle jene Tugenden' (een paar regels hooger op genoemd, o.a. 'Ehrlichkeit und Treue') 'geringes Verständniss.... Für uns Proletarier gilt als erste Tugend alles was zu seinem Befreiungskampf nötig und förderlich ist' (A. Pannekoek, 'Ethik und Socialismus', p. 15). 'Eindelijk zijn er oogenblikken en situaties, waar niet het in praktijk brengen der algemeen als deugden geprezen eigenschappen, zooals waarheidsliefde, mildheid, enz. het groote doel van het proletariaat, maar de tegenovergestelde handelingen dit bevorderen, en deze dus voor hem als deugdzaam gelden' (woorden van mevr. Roland Holst zelve, p. 74).

wonderlijken indruk. Zijn de door een goed doel *geheiligde* middelen dan toch wel *slecht?* En waarom mag voor de maatschappelijke klasse der Jezuieten het doel de middelen niet heiligen, terwijl één zin er voor was gezegd, dat het dit wel mag doen 'wanneer onder doel het groote algemeene belang...eener klasse verstaan wordt.' 'Ja maar ons doel is *veel* heilzamer'! Waar is het bewijs?

Het gebrek aan logica is bijzaak. Het gaat om de 'Ethics of enmity'. Bij Spencer kan men welsprekend uiteengezet lezen, hoezeer overal en altijd de oorlog een demoraliseerende strekking heeft gehad, doordat de anti-sociale denkwijs, tegen tegenstanders aanbevolen, onwillekeurig ook de denkwijze tegenover stamgenoot of medeburger verontreinigde. Hier verontreinigt zij het meest hen die haar aanbevelen, en de menigte aan wie zij in toespraken en geschriften aanbevolen wordt. Wat is de indruk dien de menschen er van meenemen? Deze, dat ze geen plichten hebben, dan tegenover de 'partij', dat al wat in hun jeugd en later hun is voorgehouden van 'zijn best doen' en 'een betrouwbaar mensch zijn', voor hen heeft afgedaan, nu ze 'klassebewustzijn' gekregen hebben. 'Maar zoo is het niet bedoeld'. Wellicht niet, maar zoo wordt het opgevat door de schare 'die de wet niet kent', d.w.z. wier ooren tuiten van de door U gepredikte 'klassenmoraal'.

Nevens de ontwikkeling der maatschappij en harer eischen, in de eerste plaats der zedelijke, gaat die van het menschelijk denkvermogen. Hierin zijn drie opeenvolgende richtingen te onderscheiden, die Auguste Comte genoemd heeft[1)] de theologische, de metaphysische en de positieve. Op de namen kan aanmerking gemaakt worden, zooals Stuart Mill heeft aangetoond, op hetgeen Comte er mee zeggen wil, niet. De theologische is hem die, volgens welke ook de onbezielde natuur wordt beschouwd, eerst als bestaande uit levende wezens (Fetichisme), vervolgens als bestuurd door tallooze geesten (Polytheïsme), eerst anthropomorphische, later meer zuiver geestelijke, ten slotte als bestuurd door éénen geest (Monotheïsme). De metaphysische denkrichting maakt be-

1) Auguste Comte and Positivism p. 9.

grippen tot werkelijkheden buiten de menschen om, die ze vormden (hypostaseering der ideeën). De eerste, die hier eene theorie van ontwierp is Plato. De positieve denkrichting ziet in het wereldgebeuren niet dan het effekt van vaste betrekkingen van co-existencie en successie m.a.w. de openbaring van wetten. Dat de drie richtingen op elkaar volgden, beteekent niet, dat ze niet tegelijk aanwezig waren. Ook de fetischdienaar weet, dat een steen, dien hij loslaat, valt, dat het eten hem voedt, dat een pijlschot hem wondt. Van den anderen kant; onsamenhangende sporen van fetichisme laten zich ook aanwijzen in onze positivistische maatschappij, en niet alleen bij de onontwikkelden. Theologische, metaphysische, positieve denkrichting gaan ook nog heden samen in de hoofden van hoogstaande geleerden. De drie richtingen volgen op elkaar in dien zin, dat ze tot haar hoogste ontwikkeling komen in de door Comte aangegeven volgorde.

Over de theologische en positieve denkrichting geeft het hier behandelde onderwerp geene aanleiding uit te weiden. Wel de metaphysische. Plato hypostaseerde alle soortbegrippen. Niet alleen de ideeën van het schoone, ware, goede, maar ook de idee van de roos, de tafel enz. Hoewel hij zelf al vermoedde, dat dit tot ongerijmdheid voert. Aristoteles schreef aan de ideeën alleen bestaan toe in het concrete, de idee van de bijl in het aldus genoemde voorwerp enz. In den Middeneeuwschen strijd tusschen de realisten, Plato's consequente volgelingen, en de nominalisten, die als Aristoteles de ideeën buiten het concrete om, voor niet dan namen hielden, zegevierden, na aanvankelijke nederlaag, de laatstgenoemden. Ten minste op het gebied van natuurkunde en aanverwante vakken. Gedurende de eerstvolgende eeuwen neerschte daarin het geloof aan ‘krachten’. In zake de geneeskunde heeft Molière het bespot[1)] met zijn onsterfelijk: Opium facit dormire, quia est in eo virtus dormitiva, cuius est natura sensus assoupire.

Toen in genoemde vakken de positieve denkrichting, die er pas wetenschappen van maakte, de heerschende was geworden, schoon de metaphysische er ook nu nog lang niet geheel uit is verdwenen, beperkte zich het geloof aan reëel

1) Le malade imaginaire, troisième Intermède.

bestaande ideeën hoofdzakelijk tot het gebied van het geestesleven. Hier handhaafde zich de opvatting van Plato. En aan geen idee heeft dat geloof ingrijpender invloed op de praktijk bezorgd, dan aan de idee van ‘het Recht’. Misdaden werden gestraft, omdat de zonde tegen ‘het Recht’ begaan, moest gewroken worden. Dat was het alpha der gerechtigdheid. ‘Fiat iustitia, pereat mundus’. Tot groteske consequenties gaf het in de middeleeuwen aanleiding. Varkens en ossen die menschen gedood hadden, zijn opgehangen of met den zwaarde gericht[1].

Eeuwen lang en tot in den nieuwsten tijd toe, was de metaphysische denkrichting op juridisch gebied, die van alle juristen zonder uitzondering. Pas na het midden der vorige eeuw heeft hier het positivisme in den zin, waarin Comte het neemt, zijne intree gedaan. En nog heeft het niet over de geheele linie overwonnen. Nog heeft de jongere school te worstelen tegen de taaie levenskracht der oudere.

Die dankt deze mede aan de groote autoriteit van Kant en de speculatieve philosophie, die zich op den door hem gelegden grondslag ontwikkelde. Kant is op het gebied der zedelijkheid nog geheel en al metaphysicus. Zijn ‘recht’, ‘zuivere rede’, ‘zedelijke wereldorde’ zijn begrippen, aan wier objectief bestaan buiten den mensch, hij niet twijfelt. En het is niet toevallig, dat de scheidingslijn tusschen positivisten en metaphysici, dezelfde is als tusschen deterministen en non-deterministen. Want de determinist is, in Comte's zin, positivist. En de metaphysicus kan het determinisme niet gebruiken, daar de gehypostaseerde ideeën hare beteekenis voor het zedelijk leven verliezen, zoo de menschelijke wil afhankelijk is van den wensch.

Met de hypostaseering der ideeën staat of valt niet hare macht over den menschelijken geest. Men kan het recht dienen om het recht, de waarheid om de waarheid, de humaniteit om de humaniteit, als zelfdoel, zonder eenige bijgedachte aan de gevolgen, al is men overtuigd, dat die begrippen alleen bestaan in den menschelijken geest. Want voor hem, die onder die macht staat, is zij een dwang ook al kent hij haren

1) Curieuse staaltjes geeft Lombroso, l'homme criminel, p. 8, in eene noot.

oorsprong. Middelen zijn nabijgelegen doeleinden, gesteld ter bereiking van een verder afgelegen doel. Maar als dat nabijgelegen doel al onze aandacht en inspanning in beslag neemt, of wanneer het ons, door het milieu waarin wij zijn geboren en opgegroeid, steeds zonder het einddoel is voorgesteld, dan heeft de voorstelling der idee er van de neiging zelfdoel te worden; de wensch die den wil aan 't werk zet, strekt zich niet verder uit dan tot dat doel, onverschillig of het einddoel ons al of niet bewust zij. Oom Stastok stond alle morgen om zes uur op, hoewel hij den langen dag niets te doen had, de voorstelling ‘opstaan om zes uur’ waartoe zijne zaak hem vroeger noodzaakte, liet hem geen rust. Een gepensioneerd onderwijzer-koster-voorzanger van wien ieder wist, dat hij het kerkelijk geloof lang ontgroeid was, toch ijverig kerkganger, placht te zeggen: ‘ja mijnheer, mijn geloof kan’ (sit venia verbo) ‘wel op een dubbeltje, maar als ik niet naar de kerk ga, is het voor mij geen zondag’. En hoe verklaart men anders de verzamel- en bezitwoede van den ‘china-maniac’ of van den philatelist quand même, of van den geldschraper?[1)] Maar ook hoe verklaart men anders het fanatisme? En hoe het ‘begrijpen’ als zelfdoel van den wetenschappelijk aangelegde, het ‘kunst geven’ van den artiest? Het is volstrekt niet noodig, dat de beheerschende idee den beheerschte bewust zij. Abstrakties worden ook onbewust gevormd.

Op zedelijk gebied zijn de ideeën van gerechtigdheid, menschelijkheid, gezagserkenning incl. de minder algemeene ideeën, waaruit zij zijn afgeleid, in 't algemeen gesproken, heerschende geworden over ons beoordeelen van gedragslijnen, en vervolgens over ons eigen gedrag in zooverre dat

1) Rogues de Fürsac (aangehaald bij Heymans, l.l. p. 188) zegt om te bewijzen, dat de geldgierige bij zijn schrapen wel degelijk aan mogelijk gebruik van zijn geld blijft denken, dat alle geldbezit voor hem zijne bekoring zou verliezen, zoo het geld waardeloos werd. Zonder twijfel zou dit (onmogelijke) geval hem eenen schok geven, die hem in de gedachte bracht de vraag: ‘waartoe verzamel ik eigenlijk?’ Maar wat bewijst dit? - Lipps (Eth. Grondfragen, p. 26) zegt, dat iemand die, zonder musicaal gevoel, uit bijbedoelingen zich jaren lang gewend had concerten te bezoeken, daardoor geen innerlijke behoefte aan muziek zou krijgen. Zeker niet. Maar het denkbeeld, ‘concerten bezoeken’, zou toch macht over hem krijgen.

beoordeelen daarop invloed verkreeg. Het in de gedachte komen van die begrippen brengt van zelf een oordeel mede. Men kan niet denken aan 't een of ander geval van onrecht, hardvochtig gedrag of bandeloosheid, of men heeft een gevoel van afkeuring. Ook de prediker van ‘mijn doel heiligt mijne middelen’ kan dat niet, zoodra slechts zijn doel buiten het spel blijft. Dat gevoel is het oordeel. Oorspronkelijk had dat oordeel een doel buiten zich; het gevoel van afkeuring, van niet-willen-dat zoo iets plaats had, werd opgewekt door de doelstellling van eigen veiligheid. En niet werd het tot zelfdoel door de aandacht en inspanning die het vergde, maar door de volstrekte algemeenheid er van, die het tot iets van zelf sprekends maakte. Zoo werd het aan generatie op generatie ingeprent, zonder dat het einddoel daarbij werd in aanmerking genomen en vestigde daardoor de heerschappij van de idee.

Tot zuivere uiting kwam dit proces niet, waar de godsdienst zijn invloed deed gevoelen, en die invloed was duizende jaren lang, schoon ongelijk van kracht naar den aard van plaats, tijd en individuen, even algemeen. Die gaf als doelstelling: het verwerven van 't goddelijk welbehagen. Maar de feitelijkheid van het proces blijkt uit zijn bestaan bij den ongeloovige, en ook omdat het bij den ontwikkelden geloovige zich openbaart buiten zijn geloof om. En de algemeenheid van het proces wordt bewezen, doordat zelfs de in zedelijk opzicht meest afgestompte milieu's er sporen van verraden, daar in gelegd door aanraking van den rondom hen heerschenden beteren geest. Zelfs de meest verharde inbreker en moordenaar zal blijken geven te weten, dat hij onrecht deed, en als hij zelf bestolen wordt of buiten zijn schuld aangevallen, weet hij dat hem onrecht geschiedde. Alleen horden van de laagststaande wilden zullen misschien het begrip onrecht zelfs nog niet gevormd hebben, maar dan zullen ze toch gedragingen, die wij onrecht noemen, afkeuren, in zooverre dat noodig is om als samenlevenden te kunnen bestaan.

De heerschappij der idee over het zedelijk oordeel schept het zedelijk bewustzijn, maakt het verschillend van het verantwoordelijkheidsgevoel. Tegenover medemenschen heeft het zijn oordeel altijd bij de hand. Maar ook tegenover den eigenaar doet het zich onwillekeurig, schoon trager, hooren. Wat niet beteekent, dat het dan ook altijd onzen wil bestuurt.

Wenschen er mee in strijd zijn zoo dikwijls krachtiger dan de wensch er door opgewekt. Zonder twijfel zouden veel gedragingen, die er aan worden toegeschreven, juister op rekening worden gesteld van het verantwoordelijkheidsgevoel. Van den anderen kant lijdt het zedelijk bewustzijn er volstrekt niet onder, dat ook het verantwoordelijkheidsgevoel meespreekt; dat we bij de handelingen die het zedelijk bewustzijn ons gebiedt of verbiedt, ook denken aan de voor ons zelf of anderen heilzame of schadelijke gevolgen er van. Zelfs kunnen zich gevallen voordoen, waarin de dwang van nuttigheidsredenen ook bij iemand die een 'teeder geweten' heeft, sterker is dan de dwang der zedelijke idee. Maar een gevoel van zelfverwijt zal hij daarbij behouden.

Evenals andere ideeën kunnen nevens de zedelijke, ook altruïstische den geest beheerschen bijv. vaderlandsliefde of menschenmin[1]. In het algemeen kan men zeggen dat de heerschappij der idee den mensch òf tot vloek òf tot verdwazing òf tot zegen dient. Het is slechts een schijnbare paradox, dat ideeën, wier verwerkelijking nuttig was, het nuttigst zijn geweest, door hare niet op nut gerichte werking. Wat ware de wetenschap, zoo ze niet om haar zelve gezocht was? Wat de kunst? Was niet het bloed der martelaren het zaad der kerk?

De heerschappij der idee is het, die door de utilisten miskend wordt. Hun zedelijk bewustzijn verschilt niet van het verantwoordelijkheidsgevoel. Wel weten Bain, Spencer, Sidgwick e.a. zeer goed, dat hetgeen aan het kind altijd als goed of kwaad is voorgehouden, door den man als zoodanig beschouwd zal worden, zonder dat hij denkt aan het nut er van voor het algemeen. Maar ze verklaren dat daardoor, dat met de door lust of onlust gevolgde voorstelling van den lof of blaam die met het als goed of kwaad voorgestelde samenging, zich verbonden heeft de voorstelling daarvan[2]. Dat dit het geval kan zijn en dikwijls is, worde niet ontkend. Maar het verklaart niet alles. Dat de ideeën van goed en kwaad w.t.w. van recht en onrecht enz. *zelve* zich van den geest

1) Hoogere en lagere trappen van zedelijkheid schatten wij niet alleen naar de meerdere of mindere zedelijke kracht, maar ook naar het meerder of minder altruisme dat er zich openbaart.
2) Sidgwick, The Methods of Ethics, London 1907, p. 426 vg.

hebben meester gemaakt, zoodat de voorstelling harer verwerkelijking met een gevoel van lust of onlust verbonden is onafhankelijk van lof of blaam of eenige andere gevolgen, dat zien de utilisten niet in.

Het zedelijk bewustzijn is, zooals bijna geene toelichting behoeft, evenmin als het verantwoordelijkheidsgevoel in strijd met het determinisme. Want daar het over het willen van den mensch oordeelt, heeft het met niets wat aan het willen voorafgaat, te maken. En dit is in de tragedie van het menschenlot wel het meest tragische: Wij hebben verantwoordelijkheidsgevoel en wij hebben een geweten. Wij ondergaan, helaas!, zelfverwijt en wroeging. Wij kunnen betere menschen worden...als wij het willen. Wij kunnen het willen, als wij het sterk genoeg wenschen. Het te wenschen kan bij ons gewekt worden door bittere ervaring of door den invloed van medemenschen of omstandigheden buiten ons. Als het gewekt is, kan het den wil aanzetten om het te versterken door het oproepen van voorstellingen, die het bevorderen. Maar of het bij ons zal geboren worden, en of het sterk genoeg zal worden om den wil te leiden...daaraan kunnen we *niets* doen. Dezen dissonans op te lossen, permitte divis. Of zeg met den dichter: ‘De tijd of d'eeuwigheid zal 't leeren. Misschien!’

Groningen, Maart 1922.
MATTHÉE VALETON.

De drinkwatervoorziening in ons land voorheen en thans.

III.

In ongeveer hetzelfde jaar als de Haagsche (1874), kwam de Rotterdamsche waterleiding in exploitatie. Hier stonden de zaken anders. Een rivier, de Maas, moest de watervang uitmaken. De vraag naar de voldoende hoeveelheid te leveren water was uitgeschakeld; des te meer kwam die naar de hoedanigheid er van op den voorgrond. Hier kwam alles aan op een goede methode om het rivierwater te zuiveren. Hier was voortdurend chemisch en bacteriologisch toezicht onmisbaar. De eenige methode van zuivering in het groot toepasselijk was het filtreeren door zand. Zij lag voor de hand. Zoo werd ook in de natuur het regenwater gezuiverd, dat in den zandigen bodem drong. De uitkomsten van het onderzoek en de beschouwingen aangaande zandfiltratie maken reeds een omvangrijke litteratuur uit, waarvoor de baanbrekende arbeid van *Piefke*[1] den grondslag heeft gelegd. Zij leidde tot de slotsom, dat zuiver zand wel de grovere vaste zwevende stoffen terughoudt, maar de fijnere en de bacterieën doorlaat, dat de hulp van de laatste noodig is, om een filtratie te verkrijgen, die hygiënische beteekenis heeft. Bepaalde bacterieën, in het water aanwezig, moeten de zandkorrels der bovenste lagen met slijm bekleeden, waaraan dan de kiemen van het doorloopende water vastkleven.

1) Zie: ‘Die Principien der Reinwassergewinnung vermittelst Filtration’, Berlin, 1887.

Daarom werken nieuwe filters niet of onvoldoende, voordat zich de slijmlaag aan de oppervlakte gevormd heeft. Is dit het geval dan heeft men nog geen volstrekte zekerheid, dat geen enkele bacterie door de zandfilters passeeren zal, maar dan zal het aantal daarvan zoo gering zijn, dat het water practisch kiemvrij kan geacht worden; te meer daar de pathogene bacteriën teer zijn en in den regel in het water niet de voedingsstoffen vinden, die zij behoeven, hoewel zij er geenszins direct in te gronde gaan en hun besmettelijkheid verliezen. Voortdurend bacteriologisch toezicht is echter reeds noodig, omdat de minste beschadiging van de slijmerige oppervlakkige zandlagen onmiddellijk kiemen in het drinkwater doet komen. Het Maaswater komt eerst in bekkens, waarin door rustig staan de grove zwevende stoffen bezinken, om van daar door een lange buisleiding naar de filters gepompt te worden.

Dat de gevaren in het voorafgaande genoemd, niet denkbeeldig zijn bewees de Rotterdamsche waterleiding in 1887, toen het reinwater in die mate bezwangerd was met een dradenen vlokkenvormende ijzerbacterie van het geslacht *Crenotrix* dat hulp van een commissie van deskundigen moest ingeroepen worden. De tijd, voor het bezinken in de bassins bestemd, was verkort, van de filters werd meer geëischt wegens het sterk toenemende waterverbruik. Zoo kwamen er fijne zwevende en opgeloste stoffen in het gefiltreerde water, waarin eenige exemplaren van Crenotrix nooit ontbraken. De laatste, die in het naar eisch gefiltreerde water geen voedsel genoeg vonden, om zich krachtig te kunnen voortplanten, verkregen nu alles wat daarvoor noodig was in de aangevoerde organische stoffen en de gevolgen bleven niet uit. Wie een denkbeeld wil vormen van de taak van zulke zandfilters van de wereld van levende wezens, die zij moeten tegenhouden, hij leze de beschrijving, die *Hugo de Vries*, een der commissie-leden, van zijn biologisch onderzoek geeft. In het wijde onderaardsche donkere kanaal, dat het ongefiltreerde water naar de filters voert, vond hij de wanden voor zoover het water er gewoonlijk in reikte, overal dicht met levende organismen bekleed. ‘Diese bildeten eine nahezu lückenlose Decke von wechselnder Zusammensetzung’[1]. In een buis, waarin het water niet regelmatig

1) Die Pflanzen und Thiere in den dunklen Räumen der Rotterdamer Wasserleitung. Bericht uber die biologischen Untersuchungen der Crenothrix-Commission zu Rotterdam vom Jahre 1887, erstattet von *Hugo de Vries,* ord. Professor der Botanik an der Universität von Amsterdam, 1890. S. 22.

stroomde, lag het vol doode schelpen en huiden. ‘Dagegen war der mittlere Abschnitt, welche regelmässig von einem sanften Strome durchlaufen wurde, einem prachtvollen Aquarium zu vergleichen[1]’. Waarheen het oog zich ook richtte vertoonden zich fraaie witte filtvormende zoetwaterzwammen, sierlijke hoornpolypen met uitgestoken witte vangarmen, infusiediertjes, slakken en kleine schelpdieren. Het was voor een bioloog om te watertanden, maar voor een directeur van een waterleiding als de Rotterdamsche, om beelden in zich op te nemen, die 's nachts als nachtmerrie konden optreden. En op de filters zelf krioelde het van micro-organismen. *Kümmel*[2] vond in zulk een zandfilter voor rivierwater te Altona aan de oppervlakte per c.M^3. 4 millioen microorganismen, in 10, 50, 250 en 500 m. M. diepte resp. 1 millioen, 756000, 98500 en 56000. De directeur der Rotterdamsche waterleiding wist echter, voorgelicht door de commissie, al die levende wezens met zijn filters tegen te houden en den Rotterdammers bij voortduring bruikbaar drinkwater te verschaffen. Het kwam er maar op aan - de Commissie had het geleerd - om het bezinken niet te verhaasten, om reservoirs en kanalen nu en dan te reinigen en na te zien en niet te snel te filtreeren.

Men vergete echter niet, dat het gefiltreerde rivierwater in vele opzichten niet gelijk kan gesteld worden met duinwater en goed diluviaal grondwater. De laatstgenoemde watersoorten zijn constant van samenstelling en temperatuur en vrij van ziektekiemen, als zij er niet op den bovengrond ingebracht worden. De temperatuur van het rivierwater wisselt met den tijd van het jaar, de zuiverheid er van hangt van tal van omstandigheden af, die voortdurend veranderen. En het reinwater zal altijd in meerdere of mindere mate van al die veranderingen den invloed ondervinden.

De vorige zomer kenmerkte zich door een langdurige buitengewone droogte en daarmede gepaard gaande lage rivierstanden. Toen merkte men te Delft op, dat het leidingswater

1) T.a.p. S. 22.
2) Schillings Journ. f. Gasbeleuchtung u. Wasserversorgung, 1893, No. 9.

een anderen smaak verkreeg, men bracht zelfs bepaalde ziektegevallen er mede in verband. (Delft, dat eerst in een eigen leiding duinwater verschafte, is nu aangesloten aan de Rotterdamsche rivierwaterleiding). Of dit terecht geschiedde laten wij hier in het midden. Er was echter wel reden, om aan zulk een verband te denken. De Maas voerde minder water af, terwijl de hoeveelheid afval van allerlei aard, die er in terecht kwam, niet verminderde. Het gevolg was een grootere concentratie van het Maaswater aan opgeloste en zwevende stoffen[1]. Laten wij aannemen, dat de bedrijfsleiders en de wetenschappelijke controleurs op hun hoede waren en de zwevende stoffen en de bacteriën in gelijke mate als vroeger door de zandfiltratie wisten tegen te houden, dan kunnen toch de hoedanigheid en het gehalte aan opgeloste stoffen veranderd zijn. Daardoor zou een verandering van smaak verklaard kunnen worden. Een meer dan normale hoeveelheid afscheidingsproducten van bacteriën ware daarbij mogelijk, maar is reeds wegens de nog altijd zeer groote verdunning onschadelijk te achten. Evenwel volgens officieele inlichtingen, door schrijver dezes ingewonnen, is van een epidemie te Delft toen ter tijde niets gebleken, veel minder van een verband daar tusschen en het leidingswater[2]. Wel wekt het de gedachte, dat een

1) Is in den vorigen drogen zomer, toen de rivieren zooveel minder water afvoerden, bij den vloed het zeewater verder in het Maaswater doorgedrongen en zijn daardoor de naburige vaarten in Z.-Holland meer of minder verzout? Schrijver dezes bepaalde het chloor(keukenzout) gehalte van een aantal watermonsters, die hij omstreeks Juli l.l. op den weg 's-Gravenhage, Delft, Schipluiden naar Maassluis uit de vaarten schepte. Hij vond hooge chloorcijfers tot 390,5 mgr. per L. Het aantal bepalingen is echter te gering, om er een ver strekkend besluit uit te trekken, waarom hij ze hier onvermeld laat.

2) Het bovenstaande was reeds geschreven, toen schrijver dezes door welwillende bemiddeling van den heer *Hanegraaff* het onlangs uitgekomen verslag der Delftsche gezondheidscommissie over het jaar 1921 in handen verkreeg, waarin over die zoogenaamde epidemie een en ander gezegd wordt. Men leest daar (bladz. 24): 'Al spoedig werd geklaagd over den onzuiveren smaak van het water en werden zelfs gevallen van diarrhee aan het gebruik van het Rotterdamsche water toegeschreven. Het water werd echter te Rotterdam van wege de directie der drinkwatervoorziening voortdurend op zijn samenstelling onderzocht, terwijl ook van Delft nu en dan monsters water voor onderzoek daarheen worden gezonden. Ziektekiemen werden er niet in aangetroffen.
De onzuivere smaak, waarover ook te Rotterdam geklaagd werd, moet zeer waarschijnlijk worden toegeschreven aan den buitengewoon lang aanhoudenden zeer lagen waterstand op den Rijn en zijn takken. De met dien lagen waterstand gepaard gaande bijzonder geringe afvoer van de rivier heeft ten gevolge, dat de verontreiniging van het rivierwater, voornamelijk met afvalproducten van fabrieken in Duitschland, grooter invloed heeft op den smaak van het water dan bij meer normale rivierstanden. Verwacht mag worden, dat aan het bezwaar een einde zal komen, zoodra die meer normale rivierstanden weer zullen optreden'.
De opvatting der Commissie strookt dus met die, welke boven gegeven werd.

samenloop van omstandigheden zulke gevolgen zou kunnen hebben. Men zij echter gerust de wetenschappelijke wacht aan de Maas zal de vijandelijke microben beter weten tegen te houden dan ‘die wacht am Rhein’ het met de vijandelijke troepen vermocht.

Het duinwater is nu reeds voor duizenden bewoners van onze Westkust een zegen geworden. In navolging van Den Haag hebben Alkmaar, Egmond aan Zee, den Helder, Zaandam, Leiden, Delft, Middelburg in het water voor hunne leidingen aan de duinen ontleend. Ook het Rotterdamsche spoor zijn vele gevolgd. De Maas verschafte drinkwater aan Vlaardingen en IJselmonde aan Sliedrecht, Werkendam, Dubbeldam en Gorcum, de Lek aan Krimpen, de Hollandsche IJsel aan Gouda, Leeuwarden betrok zijn water uit de ‘Wijde Ee’. De zuivering bepaalde zich in den regel niet tot een filtratie door zand, veelal ging er een zuivering door chemische middelen, meestal door aluin, aan vooraf.

IV.

Tot een derde type van waterleidingen ten onzent behooren die, welke het water verkrijgen uit het diluvium. Diluviale zandlagen bevinden zich in een groot gedeelte van ons land aan de oppervlakte. Weinige meters onder het maaiveld ligt daarin het niveau van het grondwater en daaronder is overvloed van water voorhanden. In enkele zeer gunstige gevallen is dit water zoo zuiver dat het zonder meer voor het gebruik geschikt is. Dit komt o.a. voor bij de Utrechtsche watervoorziening, die het water, dat bijna aan het gedistilleerde gelijk is, onttrekt aan de zandgronden aan den voet van den Soesterberg. In den regel vereischt het hier bedoelde grondwater

geen ander zuivering dan ontijzering. Water uit deze gronden bevat bijna zonder uitzondering ijzerverbindingen. Bestaan deze uit ferrocarbonaat door koolzuur opgelost, dan is de verwijdering er van zeer gemakkelijk. Rustig staan in aanraking met de lucht is dan voldoende, om het ijzer als ferrihydroxyde in bruine vlokken zich te doen afscheiden. Is het ijzer met humuszuren verbonden, wat veelal het geval is, dan is de afscheiding er van minder eenvoudig. Men beschikt tegenwoordig evenwel over middelen, die in elk geval tot het doel leiden.

Nu de bodem van ons land zoo werd aangesproken, kwam het er op aan de gesteldheid er van onder de oppervlakte goed te leeren kennen en zoo kwam de hydrologie in nauwe betrekking met de geologie. De laatste moest haar licht laten schijnen over de eerste. En zoo kwam (1908) de bekende geoloog *Mr. Waterschoot v.d. Gracht* een voordracht houden in de algemeene vergadering van de 'Vereeniging voor Waterleidingsbelangen in Nederland.' Van de belangwekkende mededeelingen, daar door hem gedaan, zij hier een en ander vermeld[1]. Op een rotsachtigen ondergrond, de oudere formaties, zijn in ons land de klei-, zand- en grindlagen afgezet, die tot het tertiaire en quaternaire (diluvium en alluvium) tijdperk behooren en voor het leveren van drinkwater in aanmerking komen. Die oudere formaties liggen ten onzent meestal zeer diep. Het steenkolenterrein (carboon) is in Z.-Limburg in de mijnen bereikt en komt zelfs in het Geuldal vlak bij de Belgische grens op enkele plaatsen aan de oppervlakte. Het jongere krijt ligt bloot in Valkenburg en bij Maastricht, in Zuid Limburg bevindt het zich onmiddellijk op het carboon. Niet ver van onze grens in België te Molenbeersel leerde een diepboring dat men eerst op ± 1300 M. diepte kon rekenen krijt aan te treffen. Onder de heidevlakten van Brabant en Noord Limburg ligt een zeer geaccidenteerd terrein van oude gesteenten. Onder de honderden meters diepe zandzee ligt daar een bont bergland begraven rotsen van wit krijt, groene en

1) Zie: 'Verslag der tiende Algemeene Vergadering van de Vereeniging voor Waterleidingsbelangen in Nederland, gehouden op Vrijdag 4 en Zaterdag 5 Sept. 1908 te Leiden in *Zomerzorg',* bladz. 81 en v.v. 'De vóórdiluviale ondergrond van Nederland', voordracht van den heer Mr. *W.A.J. Waterschoot van der Gracht*.

roode zandsteenen en grauwe leien. De zechsteen, te Helenaveen aangeboord, bevat zware banken van steenzout hier en daar met kalizouten. In het Oosten ten onzent bij Winterswijk komt de oude bontzandsteen dicht bij de oppervlakte, zoodat men daar met goede verwachtingen, naar steenkool kan boren. Behalve op de genoemde plaatsen in Limburg, Brabant en Gelderland is de oude rotsgrond in ons land nog nergens bekend.

Lagen uit het op het krijt volgende tijdperk, het *tertiaire*, zijn in den bodem van ons land goed vertegenwoordigd. In de Peel vindt men het onder enkele meters diluvium als fijn groen-grijs leemig zand, bij Roermond als fijn sneeuwwit zand. Ook onder N. en Z. Holland, Utrecht en W. Gelderland komt het als zeeformatie voor.

Deze mariene tertiaire gronden zijn in het algemeen ten onzent droog en komen voor watervoorziening niet in aanmerking. Een uitzondering maakt een fluviatiele (door zoet rivierwater gevormde) pliocene formatie van enorme dikte - 500 M. - die de boringen tusschen Sittard, Roermond en Weert aantroffen. Deze lagen waren zoo overweldigend waterrijk, dat men vaak op spuitende bronnen stootte, waardoor houtstukken en massa's zand werden opgeworpen.

Om zich een goed denkbeeld van zulke toestanden te vormen, moet men voor oogen houden wat de geologie leert van de werkingen, die onafgebroken in de vaste aardkorst plaats vinden. Op hooge bergen vindt men aardlagen met schelpen, op groote diepten, in het carboon, liggen de overblijfselen van machtige wouden, die eens aan de oppervlakte groeiden. Lagen, die eens door zoet of zout water horizontaal zijn afgezet, vertoonen zich nu in hellenden stand opgelicht of geplooid door geweldige opwaartsche of zijdelingsche drukkingen. Wat daar beneden plaats vindt, openbaart zich aan de oppervlakte als vulkanische uitbarstingen en aardbevingen. Groote en kleine stukken der aardkorst zinken in den loop van eeuwen langzaam in de diepte weg of worden door zijdelingsche drukking verschoven en als bergketens naar boven geperst. Dit wegzinken gaat zeer onregelmatig. Er ontstaan spleten (breuken), waarlangs stukken (schollen) naar beneden gaan, die men *slenken* noemt, terwijl andere er naast blijven staan, de zoogenaamde *horsten*. Op de laatste kan men door diep-

boringen de oudere gesteenten bereiken, zooals de steenkolen op de horsten in Z. Limburg, op de slenken zijn zij onbereikbaar.

Door het zinken der schollen ontstaan geen gaten en afgronden, omdat zee of rivier gelijktijdig zand, slib en grind op de dalende oppervlakte afzetten. Het dalen en de aanvoer van nieuw materiaal had gewoonlijk afwisselend de overhand. Zoo kunnen wij ons een voorstelling maken van het ontstaan der geweldig dikke diluviale en tertiaire zandlagen in onzen bodem, voor een deel met zoet water doortrokken, waaruit een belangrijk gedeelte van ons drinkwater wordt opgepompt. De afgezette lagen zonken eeuwen lang langzaam naar de diepte en werden voortdurend door nieuwe vervangen, die er op neergelegd werden. Zoo wordt de omvang der diluviale zandlagen begrijpelijk, die onder Utrecht 115, onder Gorkum 120 meter dik zijn, in N. Holland tot 170 M. diepte reiken en te Groningen bij een boring tot op 226 M. nog niet doorboord zijn. Op dat diluvium zijn waterleidingen van laatstgenoemd type aangewezen.

Men moet, gelijk schrijver dezes het onderzoek naar het grondwater in zulke terreinen hebben bijgewoond en er een actief aandeel aan genomen hebben om een sterken indruk te verkrijgen van de groote hoeveelheid water, die het bevat. Met het gezegde is de Deventer waterleiding bedoeld, die in 1893 in exploitatie kwam. Uren achtereen vloeide de dikke waterstraal, die door een pomptoestel met stoomvermogen uit een wijde proefbuis op geringe diepte uit den bodem, werd opgehaald, zonder dat er vermindering te bespeuren was, terwijl het peil van het grondwater in de proefbuizen, niet ver er van verwijderd, slechts een geringe daling onderging en alle waterspiegels korten tijd na het ophouden met pompen weder den normalen stand vertoonden. Het water, uit diluvialen zandgrond en in de onmiddellijke nabijheid der stad verkregen, was van zeer goede hoedanigheid. Wel bevatte het eenig ijzer aan humusstoffen gebonden, maar in geringe mate, zoodat het zonder meer voor het gebruik geschikt was. Men moest echter zorgvuldig de plaatsen kiezen, waar putten werden aangelegd, om het water helder en kleurloos te houden. Schrijver dezer was daarom voortdurend met toezicht daarop belast. Later heeft men tot ontijzering van het water moeten overgaan. Een

buitenlandsche ingenieur *Grünert*, had het plan voor prise-d'eau en waterleiding ontworpen. De aangewezen plaats bevond zich in de nabijheid der algemeene begraafplaats. Dit gaf in den Raad aanleiding tot bedenking. Schrijver dezer stelde toen een onderzoek in en kwam tot het voor dien tijd verrassende resultaat, dat de begraafplaats geenerlei schadelijken invloed uitoefende, dat het water eenige meters er van verwijderd volkomen dezelfde samenstelling had als overal elders op het terrein.

Wel het grootste gedeelte onzer waterleidingen behoort tot het type, dat het water aan nabijgelegen diluviale zandgronden ontleende.

Een groot aantal gemeenten trokken water voor hun leidingen uit nabij gelegen diluviale zandgronden, veelal heidevlakten. Wij noemen slechts Amsterdam, dat reeds in 1888 water aanvoerde uit de Laarderheide, Arnhem, dat zich in 1885 van water voorzag uit een terrein nabij den Amsterdamschen straatweg, terwijl Kampen de heide te Wezep (1888) en Breda de Setersche heide voor het doel gebruikten (1893). En soortgelijke gronden waren voor Apeldoorn (1894), Assen (1897), Bussum (1898), Nijmegen (1879) en tal van andere gemeenten de gewenschte watervang. In het jaar 1910 waren reeds omstreeks 80 gemeentelijke watervoorzieningen in werking.

V.

Het genoemde jaar is een datum van beteekenis in de geschiedenis der watervoorziening ten onzent. Tot nog toe was deze belangrijke zaak, in zulk een nauwe betrekking staande met de volksgezondheid, uitsluitend overgelaten aan het particulier initiatief der gemeenten, met het gevolg dat wel de bewoners der groote en der gunstig gelegen gemeenten er van genoten, maar het platte land er ten eenenmale van verstoken was. De tijden waren veranderd. De lijn, die eens zoo scherp scheidde wat geacht werd staatszorg te zijn en hetgeen aan het particulier initiatief moest worden overgelaten, was verplaatst met de toenemende macht der democratie. De Staat begon haar bemoeiïng uit te strekken over een gebied, dat haar vroeger geheel was ontzegd. En zoo werd ook de drinkwatervoorziening ten onzent een direct voorwerp van staatszorg.

Reeds in Dec. 1908 was in de Tweede Kamer de aandacht gevestigd op het belang van goed drinkwater ten platten lande. In 1910 werd voor het eerst een post op de Begrooting gebracht als steun uit 's Rijks schatkist voor voorbereiding van plannen voor watervoorziening. In Dec. 1909 was in de Kamer reeds een plan van watervoorziening voor Z. Beveland ter sprake gekomen en de instelling aanbevolen van een staatscommissie, die de algemeene leiding op dit gebied op zich zou kunnen nemen, die advies had te geven aan de Regeering en technische inlichting aan de betrokken gemeentebesturen. Zonder dat zouden de uitgetrokken posten niet op de meest doelmatige wijze besteed kunnen worden. Bij Koninklijk Besluit van 18 April 1910 werd de Staatscommissie benoemd.

Zij moest niet alleen de Regeering inlichten aangaande aanvragen betreffende de oprichting van nieuwe waterleidingen of verbetering van de bestaande, maar kon ook het initiatief nemen voor het doen van voorstellen. De commissie toog terstond aan den arbeid. Zij verleende haar medewerking bij de plannen voor een centrale watervoorziening voor de provincie Groningen en voor de watervoorziening van het eiland Tholen. Onder hare leiding werd het duingebied onder Goedereede onderzocht met het oog op een prise d'eau voor de eilanden Goedereede en Overflakkee en dat bij Schoorl en Haamstede in N.-Holland. Eigen voorstellen van haar kwamen bij de Regeering in. Een regeling bij de wet aangaande het onttrekken van water aan den bodem, het karteeren en het hydrologisch, geologisch en botanisch onderzoek der duinen en last not least de instelling van een Centrale Commissie en van een Rijksbureau voor drinkwater-aangelegenheden, dat alles werd dringend noodig geacht. De groote omvang, die de werkzaamheden der Staatscommissie reeds in korten tijd had aangenomen, bracht duidelijk aan het licht, dat er behoefte bestond aan een Centrale Commissie, een staatsorgaan, dat zich geheel aan de belangen der drinkwatervoorziening zou kunnen wijden, aan het geven van voorlichting op het gebied en het samenstellen van plannen voor waterleidingen. Bovendien zou op dit Bureau een staf van geoefende opzichters en waterleiding-ingenieurs gevormd kunnen worden.

Bij Koninklijk Besluit van 17 Mei 1913 is overeenkomstig dit voorstel ingesteld het *Rijksbureau* en de *Centrale Com-*

missie voor Drinkwatervoorziening. De taak dezer Commissie, een zuiver adviseerend college, was het den minister van Binnenlandsche zaken voorstellen te doen en van advies te dienen in zake de watervoorziening en bij de voorbereiding van wettelijke bepalingen daarmede in betrekking staande. Het meerendeel der leden van de staatscommissie, die nu ontbonden werd, werd benoemd in de Centrale Commissie. Van het Rijksbureau werd de heer J.v. Oldenborgh de eerste directeur, die in 1919 als zoodanig vervangen werd door den heer W. Hanegraaff, onder wiens leiding de inrichting thans werkt.

Welke gedachten hebben geleid tot het instellen van zulk een orgaan in zake drinkwater van staatswege? In de eerste plaats die aan het groote belang, dat de Staat heeft bij een levenskrachtige en gezonde bevolking en het nauwe verband, waarin het drinkwater staat met de verspreiding van vele epidemieën, vooral die van typhus en cholera. En dan de wetenschap, dat op het platte land het voorzien in voldoende hoeveelheid goed drinkwater door eigen initiatief slechts bij uitzondering kan geschieden wegens het ontbreken van technische voorlichting en geldelijke middelen. Het eerste is ook zonder staatshulp te verkrijgen, als men slechts over de laatste beschikt. Vóór eenige tientallen van jaren kon men zich wenden tot het Buitenland, waar bureau's te vinden waren met hydrologische deskundige ingenieurs als leiders. Zoo deden nog het gemeentebestuur van Deventer en de waterleidingsmaatschappij Z. Beveland. Zulke bureau's met Nederlandsche ingenieurs, volkomen bekend met alles wat waterleidingen betreft, bestaan thans ook ten onzent. Onder anderen is een groot aantal stedelijke waterleidingen in ons land tot stand gebracht door de Maatschappij tot bouw en exploitatie van Gemeente-bedrijven te Utrecht onder haar directeur den ingenieur *Halbertsma*. Op geldelijken steun van regeeringswege kwam het dus aan. Maar hoe kon de Regeering weten waar, op welke wijze en in welke mate zulk een steun verleend moest worden? Zie daar de beteekenis van Centrale Commissie en Bureau. Zij moeten in elk bijzonder geval na gehouden onderzoek de Regeering van advies en raad dienen. Zij moeten nagaan of de belanghebbende - comite's, besturen van waterleidingsmaatschappijen of gemeenten - ook zelf de hand aan het werk willen slaan en zich opofferingen getroosten en of

hun projecten voor verwezenlijking vatbaar zijn. Waar de belanghebbende niet terstond kwamen met een volledig, veelal door een particulier bureau uitgewerkt plan, nam het Rijksbureau direct de leiding. Het vroeg eerst een voorontwerp (ontwerp A) waarin de plaats van den watervang, het vermoedelijk waterverbruik en de rentabiliteit der onderneming aangegeven waren. Was dit naar eisch geschied, dan verwachtte men een tweede meer uitgewerkte plan (B), waarvoor veelal reeds opmetingen, boringen en wateronderzoek noodig waren en ten slotte een ontwerp C, waarop de aanbesteding kon plaats vinden. Zoo werd een geregelde gang van zaken verzekerd en de waarborg verkregen, dat geen gelden nutteloos besteed zouden worden. Want de Regeering kon onderwijl op advies van het Rijksbureau subsidies en voorschotten geven. Het wetsontwerp ‘tot beschikbaarstelling van gelden voor den aanleg van drinkwaterleidingen in Nederland’, dat van 1916 dagteekent, gaf haar daartoe de bevoegdheid. De regeering wenschte niet op rijkskosten water te verschaffen aan de plattelands bevolking, waarvoor de stedelingen zelf in de beurs moesten tasten. Zij wil alleen een onderneming over de eerste moeilijke jaren heen helpen door een renteloos voorschot of een risico-verzekering in het vertrouwen, dat zij weldra zich zelf zal kunnen bedruipen, om dan het voorgeschoten bedrag terug te geven. De meest besliste tegenstander van staatssocialisme zal geen bezwaar hebben tegen zulk een aanmoedigen en steunen van het particulier initiatief.

Zoo heeft ook de ‘Maatschappij tot Nut van 't Algemeen’ de departementale ondernemingen gesteund.

Niet alleen in het bovengenoemde kon de hulp van overheidswege bestaan. Aan belanghebbende kon worden toegestaan, om grondsoorten en watermonsters door het Rijksbureau te laten onderzoeken, ja zelfs werkzaamheden op het terrein en het maken van projecten en statuten door het Rijksbureau te laten verrichten. Bracht dit kosten mede, dan moesten deze in den regel vergoed worden. Voor het onderzoek van water kan het Rijksbureau beschikken over de hulp van het Centraal laboratorium van het staatstoezicht op de Volksgezondheid te Utrecht, voor het onderzoek van grondmonsters heeft het zelf een geologisch laboratorium en een geoloog den heer Dr. Steenhuis, die reeds in 1913 als zoodanig werd

aangesteld. Het laboratorium bevat reeds een aanzienlijke verzameling grondmonsters, bijeengebracht door ingenieurs van staatswege belast met het onderzoek naar delfstoffen en van vele particulieren. Bedenkt men hierbij dat het Rijksbureau gehouden is om inlichtingen te geven op waterleidingskundig, hydrologisch en geologisch gebied, dan begrijpt men hoe gewichtig en omvangrijk de taak is, die het moet vervullen.

Met het tot stand brengen van nieuwe watervoorzieningen heeft het vooral het oog gericht op de zoogenaamde groepswaterleidingen. Het wenscht te bevorderen, dat plattelandsgemeenten zich vereenigen, om te samen een watervoorziening in het leven te roepen ten bate en ten koste van allen.

Gewoonlijk geschiedt dit in den vorm van een naamlooze vennootschap, waarvan de gemeenten de aandeelhouders zijn. De wijze waarop Minister, Bureau en Raad van Bestuur der Maatschappij samenwerken, wordt het best begrepen uit de beschrijving van een inrichting, die met rijksvoorschotten, volgens de wet van 1910 werkt en dan is een der oudste de waterleidingmaatschappij van Z.-Beveland. Wordt daarbij in enkele trekken aangegeven hoe de toestanden daar ter plaatse waren vóór het in bedrijf komen dier inrichting, die typisch zijn voor geheel Zeeland, dan treedt de dringende noodzakeheid van de stichting in een helder licht en de beteekenis, die zij voor de gezondheid en de welvaart van de bevolking heeft.

In Zeeland vindt men geen zoet rivierwater. De Schelde bevat nog ver het land in zout water. Het water in slooten en vaarten in de oudere polders is overal brak. Alles is doortrokken van het water, dat de Noordzee in oude tijden vóór de bedijking voortdurend over den grond uitspreidde. Het regenwater heeft alleen in de wat hooger gelegen jongere polders het zout meer of minder volledig kunnen uitloogen. Door zeer diepe putten trachtte men zoet water te bereiken, stuitte dan veelal op een derrielaag met zout water. Slechts bij uitzondering verkreeg men bij de kom van dorpen door zulke putten bruikbaar drinkwater.

Wat dit beteekent voor de bewoners en voor het vee en de weiden, die zich kwalijk konden aanpassen aan het zilte nat en voor de boterbereiding behoeft geen toelichting. Zoodra de boerderijen niet meer met stroo maar met pannen gedekt werden, nam men zijn toevlucht tot het opvangen van regenwater

in gemetselde putten. Ook de daken van groote publieke gebouwen werden zoo benut. Een groote vooruitgang voorzeker, maar nog geheel onvoldoende vooral in droge zomers. Men bedenke wat er in zulk regenwater terecht komt, dat gistings- en rottingsverschijnselen te weeg brengt.

Na het in werking treden der waterleiding hadden de aangeslotenen slechts de kraan om te draaien, om goed gezuiverd Brabantsch grondwater in ruime hoeveelheid te zien toevloeien. Het zou de moeite loonen om met behulp van statistieke gegevens na te gaan welken invloed dit alles gehad heeft op de kindersterfte, het ontstaan en de verspreiding van besmettelijke ziekten, in het algemeen op den gezondheidstoestand der bevolking van het eiland.

Op het einde van 1908 werd een comité gevormd, dat de zaak zou voorbereiden. Weldra bleek, dat 24 gemeenten zich bij het plan hadden aangesloten. Reeds in het volgende jaar kwam het comité bij de vertegenwoordigers der gemeenten met een eerste ontwerp, waarin de watervangplaats (in Noord Brabant bij het dorp Ossendrecht) aangewezen, de statuten opgesteld, de vermoedelijke rentabiliteit en de vereischte concessies nagegaan waren.

Men wendde zich tot het bureau Carl Francke te Bremen, dat de waterleiding bouwde.

Het spreekt echter van zelf, dat met het in exploitatie brengen van zulk een omvangrijke onderneming nog eenige jaren moesten verloopen. In Mei 1913 was alles gereed en begon het bedrijf van deze centrale intercommuniale waterleiding. Dat de finantieele uitkomsten niet terstond bevredigend waren, was te verwachten met het oog op de niet zeer dichte bevolking, op de groote afstanden, die een hoofdleiding noodig maakten van ruim 200000 M. Reeds in 1911 wendde men zich tot de Regeering, om den steun te ontvangen, die de Minister bij de behandeling der begrooting van 1910 voor waterleidingen in uitzicht had gesteld. Bij de wet van Jan. 1911 werd een renteloos voorschot van hoogstens *f* 150000 toegekend. Daarvoor moest de minister gekend worden in alle aangelegenheden, die invloed konden hebben op de resultaten van het bedrijf. Daarin bestond de bovengenoemde controle op het goed besteden der gelden. En er werd de hand aangehouden tot in de kleinste bijzonderheden. Of men op bepaalde

wijze een einde mocht maken aan geschillen met het bureau Francke, of men effecten mocht verkoopen, of men het buizennet mocht uitbreiden en voor de aansluiting der gemeente Rilland-Bath wat nauwere buizen mocht gebruiken, of men aan de Mp. ter Exploitatie van Staatsspoorwegen en aan eenige gemeenten in Brabant water mocht leveren, of men in Brabant grond mocht koopen voor het bouwen van een kantoor, dit alles en zooveel meer moest de goedkeuring van den minister verwerven. Elk er van vereischte een aanvragen van de belanghebbende, een missieve van den minister aan den Centralen Raad of direct aan het Rijksbureau, een onderzoek van het laatste, een antwoord aan den minister en ten slotte een kennisgeving aan den Raad van Beheer der Maatschappij. En zonder kosten kan dat alles niet geschieden. Welk een samengesteld raderwerk. Dit is wel de keerzijde der medaille. Dat de statuten en elke wijziging daarin de goedkeuring der Regeering vereischten, dat de balans en de winst- en verliesrekening der Mp. voortdurend, door een accountant nagezien, onder de oogen van den minister moet komen, is zeker van het hoogste belang. Er kan echter gevraagd worden of er geen vereenvoudiging mogelijk is. Als het Rijksbureau in tal van bijzonderheden van secundair belang, die voortdurend de aandacht vragen, zelfstandig naar eigen inzicht kon beslissen en zich niet altijd voor zulke ondergeschikte aangelegenheden tot den minister moest wenden, zou er heel wat tijd en arbeid bespaard kunnen worden zonder schade voor de hoofdzaken.

Het uitbreken van den grooten oorlog was voor de Maatschappij in de eerste jaren van haar bestaan, een groot nadeel. De aandeelhouders moesten in 1916 een leening aangaan voor een bedrag van *f* 50000. Zij trachtten die toen tegen 4½% van het Rijk te ontvangen, maar de minister wees er op, dat de Staat als regel alleen an gemeenten en provinciën kapitaal verstrekt en dat zij tegen dien rentestandaard zeer goed elders konden leenen. Zoo werd het gevaar gekeerd, dat alle lasten eenvoudig werden overgebracht op den Staat tot schade van het eigen initiatief. In 1918 en 1919 moest de Mp. haar tarieven aanmerkelijk verhoogen. In 1920 was de finantieele toestand der Mp. alles behalve rooskleurig. Na 7 bedrijfsjaren was het reserve kapitaal groot *f* 119120 opgeteerd en moest het voorschot van den Staat bijna *f* 35000 bedragen. Uit

het gezegde blijkt, wat de staatshulp beteekent, dat het zonder haar twijfelachtig zou geweest zijn, of de Mp. aan haar verplichtingen had kunnen voldoen en staande blijven, of de voorziening van zuiver drinkwater wel bestendigd zou zijn. Een hernieuwde bovenmatige verhooging der tarieven zou de plattelandsbevolking allicht teruggedreven hebben naar haar regenputten, die niet afgebroken waren en dan hield het kapitaal van bijna 1½ millioen gulden, dat de onderneming vertegenwoordigde, op vruchtdragend te zijn. In 1919 werd het wegens tekort door den directeur der Mp. gevraagde renteloos voorschot door den minister vastgesteld op *f* 36265.60. Nu men over tijd kan beschikken, kan de toekomst met vertrouwen worden tegemoet gegaan en de watervoorziening een blijvend karakter aannemen. De aansluitingen nemen toe, maar zijn nog voor sterke vermeerdering vatbaar. In het algemeen is het gebleken, dat de rentabiliteit van waterleidingen zeer bevredigend is.

Stelt de geschiedenis der Z. Bevelandsche watervoorziening in het licht hoe het Rijksbureau alleen door adviezen en een uitgebreide correspondentie Minister, Gedeputeerde Staten der provincie en vertegenwoordigers der Maatschappij met elkander in betrekking en tot samenwerking brengt, op Walcheren kwam nog een andere zijde der werkzaamheid van het Bureau op den voorgrond. Op dat eiland bestonden reeds de Vlissingsche (sedert 1883) en de Middelburgsche waterleiding. De laatste had voor de hoofdstad reeds aan wantoestanden een einde gemaakt. In een tijd toen zich daar het waterverbruik nagenoeg uitsluitend tot regenwater bepaalde, waren volgens een rapport van den geneeskundigen raad in Zeeland 34% der watersoorten loodhoudend. Voor het platte land was de toestand nog dezelfde. Alleen een groepswaterleiding voor het geheele eiland, kon hier afdoende verbetering brengen. Vlissingen en Middelburg putten hun water uit de duinen. Kon de duinstreek op Walcheren water leveren voor het geheele eiland? Dit moest onderzocht worden en het Rijksbureau werd voor die taak aangewezen. Het zorgde er eerst voor door middel van den minister de gelden te verkrijgen, die er voor vereischt werden. Rijk en provincie stonden er omstreeks *f* 10000 voor toe. En toen liet het Bureau door zijn geoloog en hydroloog een uitgebreid onderzoek instellen in de nabijheid

van Vrouwenpolder de eenige plaats, die er voor in aanmerking kwam. Het terrein viel niet mede. Reeds op een diepte van 20 M. was het water brak. Alleen met bijzondere voorzorgen met horizontale draineerkanalen zou het bovenduinwater gebruikt kunnen worden.

Toen werden er nieuwe plannen gemaakt. De watervang in de duinen zou alleen dienen voor de watervoorziening der gemeenten ten Westen van het kanaal van Walcheren. Het land ten Oosten daarvan met Vlissingen en Middelburg zou aansluiting verkrijgen aan de Z. Bevelandsche waterleiding. Dit vereischte weder het opstellen en uitwerken van plannen en uitvoerige correspondentie met minister, publieke lichamen en autoriteiten. In de eerste plaats moest de gemeente Middelburg mede doen en haar waterleiding in de vennootschap inbrengen. Langdurige onderhandelingen werden door middel van het Rijksbureau gevoerd. De gemeente stelde daarvoor voorwaarden, die onaannemelijk waren en zoo is, zooals de dagbladen onlangs meldden, van het geheele plan der watervoorziening van het eiland Walcheren niets gekomen. Zoo kunnen er omstandigheden zijn, waardoor het bij een krachtig pogen moet blijven. De arbeid door het Bureau op het eiland verricht, is niet verloren. Te eeniger tijd, als het plan weder wordt opgevat, kan men van de hydrologische en geologische gegevens gebruik maken door het Bureau verschaft. De voorschotten van Rijk en Provincie zijn nuttig besteed.

Op het eiland Tholen bestond reeds in 1911 een comité ter voorbereiding van de oprichters eener maatschappij. Het water moest van Brabant komen. Door de Mp. tot Bouw en Exploitatie van Gemeentebedrijven te Utrecht werden boringen gedaan o.a. nabij Halsteren en daar water aangetroffen, wel niet van de allerbeste hoedanigheid, maar toch zeer bruikbaar voor het doel. Plan, bestekken en rentabiliteitsberekening werden opgemaakt door de genoemde Mp. Hier vooral heeft het Rijk krachtig finantieel gesteund door voorschotten gedurende den langen tijd van voorbereiding van gedachtenwisseling tusschen Minister, Bureau, genoemde Maatschappij en het Comité. Aan den Raad van Beheer berichtte de minister, dat hij bereid was te bevorderen, dat aan de gemeentenaandeelhouders der Maatschappij rentedragende voorschotten worden uitgekeerd tot een gezamenlijk bedrag van *f* 60000 en

dat hij geen bezwaar had tegen verdere kapitaalverschaffing op den voorgestelden voet aan de gemeenten, waarvoor hij een kapitaal van *f* 1000000 - met een reserve van *f* 150000 - voldoende achtte. De Maatschappij is tot stand gekomen, de langdurige voorbereiding is afgeloopen; de waterleiding is in aanbouw.

Ook op Schouwen en Duiveland heeft men niet stil gezeten. Ook daar zijn sinds geruimen tijd plannen in voorbereiding, om het eiland van een groepswaterleiding te voorzien. Ook daar heeft het Rijksbureau leiding geven en een krachtige werkzaamheid ontwikkeld.

In 1917 verscheen het eerste deel van het 'Rapport betreffende eene centrale drinkwatervoorziening van het eiland Schouwen en Duiveland' en later het tweede deel met bijlagen en tabellen betreffende het belangrijke geologische en hydrologische grondwater en bodemonderzoek van het duingebied nabij Haamstede door haar ingenieur *Dr. J. Versluys*[1].

In het bovenstaande is in hoofdtrekken aangegeven wat het Rijk door middel van het Rijksbureau voor Zeeland deed in zake de voorziening van deugdelijk drinkwater. Wel is alles nog geenszins voltooid. Maar het initiatief is gewekt, de weg gewezen. Men weet nu hoe zulke ondernemingen aan te vatten en waarheen zich te wenden om technische voorlichting en finantieelen steun, om de risico's der eerste bedrijfsjaren te kunnen dragen. Er is alle reden, om te verwachten, dat in de naaste toekomst alle Zeeuwsche gemeenten van eenige beteekenis zullen genieten van het zuivere water, dat een maatschappij hun aanbiedt, die dan op een gezonden grondslag zonder hulp van buiten haar bedrijf uitoefent.

1) Wat betreft het in het voorafgaande medegedeelde betreffende de werkzaamheid van het Rijksbureau voor drinkwatervoorziening wordt verwezen naar de Verslagen van dat Bureau over de jaren 1913, 1914, 1915, 1916, 1917, 1918, 1919 en 1920.
Wat in het bijzonder de geschiedenis van de waterleidingmaatschappij Z.-Beveland betreft, neme men kennis van het verslag van de voordracht van den ingenieur *Jan v. Poelgeest* in het tijdschrift 'Het Water', Jg. 4, No. 3, 15 Sept. 1920, bladz. 21, waaraan enkele der bovengenoemde opgaven in getallen ontleend zijn.
Zeer lezenswaardig is ook het 'Voorloopig rapport betreffende een grondwater- en bodemonderzoek in het duingebied Haamstede op het eiland Schouwen, Sept. 1917, waarvan de tekst voor een belangrijk deel werd bewerkt door den hydroloog van het Rijksbureau, *Dr. J. Versluys*.

De werkzaamheid van het Rijksbureau was niet tot Zeeland beperkt, al vond het daar een reeds lang braakliggend terrein. In elke provincie van ons land is het in den korten tijd van zijn bestaan reeds op soortgelijke wijze aan den arbeid geweest, organiseerend, de verschillende elementen tot samenwerking brengend, zoodat er naamlooze vennootschappen ontstonden, adviseerend, het zijne er toe bijdragend, dat van rijkswege risico-garanties en rentelooze voorschotten werden toegekend, projecten en bestekken uitwerkend, statuten redigeerend en last not least op de terreinen een geologisch en hydrologisch onderzoek instellend naar geschikte watervangen.

Het is wel een veelszins weldadige werkzaamheid, waarmede de directeur van het Rijksbureau, de heer *Hanegraaff* en zijn personeel, voortgaan zich verdienstelijk te maken.

Wie, gelijk schrijver dezes, langen tijd in betrekking stond tot de voorziening met zuiver drinkwater en daarin een levensbehoefte zag voor ons volk, gevoelt het enorme verschil tusschen de toestanden te dezen opzichte in verleden en heden en merkt met vreugde op, dat wij een stand van zaken gaan naderen, die nog kort geleden onbereikbaar werd geacht. Allerwege, zoowel op het platteland als in de steden, overvloed van goed drinkwater - want daar gaat het althans op den duur zeker heen - het klinkt bijna als een sprookje. Welk een invloed moet dat uitoefenen op den algemeenen gezondheidstoestand en daarmede op de maatschappelijke welvaart!

Wie over het laatste nader ingelicht wil zijn, dien verwijzen wij naar de statistieke gegevens hieromtrent, die in onze dagen ruimschoots aanwezig en voor ieder gemakkelijk te raadplegen zijn. Wij vermelden slechts wat de meermalen genoemde staatscommissie van 1866 reeds antwoordde op de vraag, die betrekking heeft op de sterftecijfers in verband met het gebruikte drinkwater. Zij scheef[1] ‘wat het eerste gedeelte dezer vraag betreft is het der commissie gebleken, dat gelijk in het eerste hoofdstuk uitvoerig is aangetoond, in de epidemie van 1866 cholera heeft geheerscht zoowel in gemeenten, waar rivierwater, als in die waar vaart- of polderwater, welwater of regenwater werd gedronken, maar dat de sterfte aan die ziekte

1) Rapport van de Commissie, bladz. 99.

in verhouding tot de bevolking het grootst was in gemeenten waar polderwater werd gedronken (17.7 van de 1000 inwoners), vervolgens waar pomp-, put- of welwater werd gebruikt (16.8 van de 1000), daarna waar rivierwater de gewone drank is (11.9 van de 1000) en het kleinst in gemeenten waar men regenwater drinkt (5.3 of als men Amsterdam buiten rekening laat 6.4 van de 1000). Dit onderzoek strekte zich uit over een 70 tal der meest door de epidemie bezochte gemeenten'. Deze opgaven zijn welsprekend, al bedenkt men er bij, dat de sterfte van velerlei factoren afhankelijk is.

Hoe weinige in den lande onder de beschaafden, die zich wel interesseeren voor alles wat de nationale welvaart betreft, zijn ook maar eenigszins bekend met hetgeen op het gebied der drinkwatervoorziening tot stand kwam en beseffen de beteekenis er van. Daarom kwam het schrijver dezes, die te dezen opzichte den gang van zaken steeds met interest volgde, niet onbelangrijk voor, om er de aandacht op te vestigen. Dit kan bewerken, dat velen meer notitie gaan nemen van de spaarzame berichten in de dagbladen hieromtrent en er aanleiding in vinden, om hygiënische tijdschriften op te slaan ten einde er meer van te vernemen. Een aangelegenheid, die de volksgezondheid zoo van nabij raakt als de onderhavige, heeft behoefte niet alleen aan de belangstelling van deskundigen, maar ook aan die van ontwikkelde leeken. Anders kan zij niet het nationale karakter verkrijgen, dat zij verdient en voor haar ontwikkeling noodig heeft.

Den Haag, Maart 1922.

J.E. ENKLAAR.

E.Th.A. Hoffmann.
† 25 Juni 1822.

Het is nog iets anders dan vrees voor eigen tekortschieten, dat mij vooral schroom doet gevoelen als ik iets zeggen zal over dezen zeer geliefden schrijver. Iets dat in Hoffmann zelf ligt: er zijn wellicht meer auteurs die zoo gemakkelijk misverstaan kunnen worden, maar ik weet er geen, bij wien elk misverstand zoo spoedig het essentieele raakt, geen ook van wien het zoo onmogelijk is de beteekenis ten minste zuiver intellectueel te doen begrijpen aan hen wier gevoel nu eenmaal niet op hem is ingesteld. Er komt dit bij: ieder schrijver van beteekenis heeft een enger of wijder kring van voor hem toegankelijken, maar deze kringen, al zijn ze niet concentrisch, dekken elkaar toch voor een groot deel - voor dien van Hoffmann ligt het middelpunt ongewoon ver van de andere af. Met litteraire smaak alleen komt men er bij hem niet, er is een ander sjibboleth: het bezit van wat hij zelf noemt ‘een kinderlijk poëtisch gevoel’. Om volkomen te beseffen wat hij hiermede bedoelt, moet men eerst Hoffmann gelezen en verstaan hebben, maar het kan wellicht iets verduidelijkt worden door te spreken van het vermogen te leven in een wereld van wondere verbeeldingen, die de gevoelswaarde krijgen van realiteiten en dat met een kinderlijke onbevangenheid en een kinderlijke liefde voor het eenvoudigste. Wie in zijn gevoelsleven kinderlijke argeloosheid, kinderlijke verbeelding en kinderlijke speelschheid niet meer kent, doet beter Hoffmann ongelezen te laten. Niet dat alles hem noodzakelijk zal ontgaan, misschien zal hij nog veel te

waardeeren vinden, maar het beste en innigste zal hem inplaats kinderlijk kinderachtig voorkomen - en dan is het toch maar beter dat hij het boek dichtslaat.

Het is er echter zeer verre van dat Hoffmann een zoo simpele geest zou zijn, dat het bezitten van een kinderlijk poëtisch gevoel zou toereiken, niet alleen om hem genietbaar te maken, maar ook om in het diepste van zijn wezen en bedoelingen door te dringen. Niet voor niets is hij de Duitsche schrijver van wien, na Goethe, het meeste studie wordt gemaakt. Ja zoo moeilijk schijnt het zijn verschillende kwaliteiten in hun juiste verband en hun juiste verhouding te zien, dat de traditioneele en ook onder zijn vrienden nog vrij gangbare beschouwing van Hoffmann eenvoudig zwijgt van zijn werkelijk groote hoedanigheden en meer bijkomstige trekken, ontleend aan werken die in elk geval niet zijn beste zijn, tot zijn ware wezen verheft.

Van deze traditie, die in Hoffmann den man van spookachtige verschrikkingen, van angstige fantasieën wil zien, lijkt mij Heine de grondlegger of althans de voornaamste verbreider:

> 'Hoffmann hingegen sah überall nur Gespenster, sie nickten ihm entgegen aus jeder chinesischen Theekanne und jeder Berliner Perücke; er war ein Zauberer, der die Menschen in Bestien verwandelte, und diese sogar in königlich preuszische Hofräte; er konnte die Toten aus den Gräbern hervorrufen, aber das Leben selbst stiesz ihn von sich als ein trüber Spuk. Das fühlte er; er fühlte, dasz er selbst ein Gespenst geworden; die ganze Natur war ihm jetzt ein miszgeschliffener Spiegel, worin er, tausendfältig verzerrt, nur seine eigene Totenlarve erblickte; und seine Werke sind nichts anderes als ein entsetzlicher Angstschrei in zwanzig Bänden.'

Den prozaschrijver Heine sla ik hooger aan dan den dichter en zijn Romantische Schule behoort tot de boeiendste en geestigste litteraire essay's die ooit geschreven zijn, maar het is de vraag of de waarheid bij hem niet menigmaal aan de geestigheid wordt opgeofferd. Is dat hier niet het geval, staat die angstkreet in twintig deelen (om van de rest maar te zwijgen) er niet voor het sensationeele effect, dan moet men besluiten dat Heine of slechts zeer weinig van Hoffmann gelezen of er een bitter beetje van onthouden had. Niettemin ontmoet men opvattingen als de zijne vaak genoeg, vaker zelfs dan uit den invloed van Heine alleen te verklaren is. Niet in de laatste

plaats is dit wellicht daaraan toe te schrijven, dat Hoffmann te kwader ure in het gezelschap is gebracht van Poe en Villiers de l'Isle Adam. Niet dat ik iets kwaads wil zeggen van deze beide groote schrijvers - alleen geloof ik dat zij meer nog dan onderling hemelsbreed van Hoffmann verschillen en dat de beschouwing van het drietal als gelijksoortige verschijningen (het eerst meen ik door Arvède Barine) er toe geleid heeft die eigenschappen van Hoffmann die als trait d'union dienst konden doen, buiten alle verhouding met hun werkelijke beteekenis naar voren te brengen.

Voor velen (en ook mij is het toen ik hem voor het eerst leerde kennen zoo voorgesteld) culmineert Hoffmann in het inderdaad van tijd tot tijd huiveringwekkende verhaal ‘Der Sandmann’. Tot deze conclusie kan men echter alleen komen, wanneer men het griezelige als de essentieele verdienste van Hoffmann of eigenlijk als zijn eenige verdienste opvat. Want wel staan de griezelige fragmenten uit ‘Der Sandmann’ in stemming en voorstelling boven die in andere verhalen, maar als geheel is het volstrekt niet een van zijn beste werken. En dan, wat nog meer beteekent, zelfs hier is het griezelige ten slotte niet het essentieele. Essentieel is die bepaalde verhouding van verbeelding en werkelijkheid die ons straks eenigen tijd zal bezighouden en waarvan ik daarom voorloopig maar spreken wil met het weinig zeggende woord het wonder. Welnu, hier is het wonder noodlottig, gelijk het elders een heerlijkheid is en dat noodlottige is allerminst kenmerkend voor Hoffmann's geest. Een bedreiging, een vervolging door het noodlot zijn bij hem gewoon, maar hij houdt van de zoo al niet gelukkige dan toch vredige ontknooping. Er is overigens nog een reden waarom ik bezwaar zou maken ‘Der Sandmann’ als karakteristiek te beschouwen: vergeleken bij andere vertellingen zijn hier de rollen verwisseld. Elders gaat steeds de sympathie uit naar den persoon die de wondere samenhangen ziet en worden de nuchtere, alledaagsche menschen die ze ontkennen bespot. Hier echter verschijnt de wonderschouwer Nathanael veeleer als een lijder aan een idée-fixe en het rationalisme van zijn verloofde Clara vormt een tegenstelling van gezondheid.

Van meer belang dan dit alles is echter, voor wie Hoffmann zuiver zien wil, dat hij door het griezelige van zijn ver-

haal volstrekt niet meegesleept wordt - gelijk hij zich altijd onderscheidt door een volkomen beheersching van zijn motieven. Het bewijs dat ik daarvan zal geven, toont hem in zijn volle kracht in wat wel een van de ook in zijn eigen oogen overheerschende trekken is van zijn talent en zijn persoonlijkheid: zijn ironie, die in oneindig gevarieerde vormen in al zijn werk optreedt, doch hier met die verbluffende en vernietigende leukheid, waarvan alleen hij het geheim kent.

Aan weinig dingen had Hoffmann, wiens geheele leven voor alles is geweest een strijd tegen het platte en banale, zoo'n geweldigen hekel als aan thee's, aesthetische vooral. Ook midden tusschen de tragiek van Der Sandmann kan hij ze niet met rust laten. Nathanael is verliefd geworden op de dochter van professor Spalanzani, die echter ten slotte niets anders blijkt te zijn dan een kunstige automaat. Dit komt nu aan het licht en ziehier het maatschappelijk effect:

> '(Spalanzani) muszte indes die Universität verlassen, weil Nathanaels Geschichte Aufsehen erregt hatte, und es allgemein für gänzlich unerlaubten Betrug gehalten wurde, vernünftigen Teezirkeln (Olimpia hatte sie mit Glück besucht) statt der lebendigen Person eine Holzpuppe einzuschwärzen. Juristen nannten es sogar einen feinen und um so härter zu bestrafenden Betrug, als er gegen das Publikum gerichtet und so schlau angelegt worden, dasz kein Mensch (ganz kluge Studenten ausgenommen) es gemerkt habe, unerachtet jetzt alle weise tun und sich auf allerlei Tatsachen berufen wollten, die ihnen verdächtig vorgekommen. Diese letzteren brachten aber eigentlich nichts Gescheutes zutage. Denn konnte z.B. wohl irgend jemanden verdächtig vorgekommen sein, dasz nach der Aussage eines eleganten Teeisten Olimpia gegen alle Sitte öfter genieszet als gegähnet hatte? "Ersteres," meinte der Elegant, "sei das Selbstaufziehen des verborgenen Triebwerks gewesen, merklich habe es dabei geknarrt, u.s.w." Der Professor der Poesie und Beredsamkeit nahm eine Prise, klappte die Dose zu, räusperte sich und sprach feierlich: "Hochzuverehrende Herren und Damen! merken Sie denn nicht, wo der Hase im Pfeffer liegt? Das Ganze ist eine Allegorie - eine fortgeführte Metapher! - Sie verstehen mich! - Sapienti sat!"[1)] Aber viele hochzuverehrende Herren beruhigten sich nicht dabei; die Geschichte mit dem Automat hatte tief in ihrer Seele Wurzeln gefaszt, und es schlich sich in der Tat abscheuliches Misztrauen gegen menschliche Figuren ein. Um nun ganz überzeugt zu werden, dasz man keine Holzpuppe liebe, wurde von mehrern Liebhabern verlangt, dasz die Geliebte etwas taktlos singe und tanze, dasz sie beim Vorlesen sticke, stricke, mit dem Möpschen spiele,

1) Dit is een voorbeeld van het bij Hoffmann geliefde uit de lijst treden van een personage.

> u.s.w., vor allen Dingen aber, dasz sie nicht blosz höre, sondern auch manchmal in der Art spreche, dasz dies Sprechen wirklich ein Denken und Empfinden voraussetzte. Das Liebesbündnis vieler wurde fester und dabei anmutiger, andere dagegen gingen leise auseinander. “Man kann wahrhaftig nicht dafür stehen,” sagte dieser und jener. In den Tees wurde unglaublich gegähnt und niemals genieszet, um jedem Verdacht zu begegnen.’

Wie zoo kalmpjes spot, midden in zijn meest griezelige verhaal, diens werken zijn toch alles eerder dan een angstkreet in twintig deelen! Er komt bij dat de aangehaalde bladzijde feitelijk datgene behelst, waar het Hoffmann om te doen was. Niet ter wille van de griezeligheden heeft hij Der Sandmann geschreven, hij gebruikte ze slechts kwistig bij de inkleeding van een van zijn geliefkoosde gedachten: dat het gemiddelde jonge meisje zich van een automaat slechts weinig onderscheidt. Ten slotte dit: behalve Der Sandmann staat geen van de huiveringwekkende vertellingen ook maar eenigszins op de hoogte van zijn talent, tenzij men Die Elixiere des Teufels er toe zou willen rekenen. Zeker hoort er niet toe het verreweg voortreffelijkste der Nachtstücke, Das Majorat, waarin wel een sombere natuurstemming heerscht, maar het spookachtig element, zeer onbeduidend op zichzelf, slechts den achtergrond helpt vormen voor een der innigste en teerste gevoelsuitingen die ik ken.

Ook daardoor kon de opvatting van Hoffmann als den man der griezelverhalen zoo gemakkelijk ingang vinden, omdat er schijnbaar overeenstemming is tusschen deze beschouwing en de voorname plaats die het wonderbaarlijke in zijn werken beslaat. Schijnbaar, dat wil in dit geval zeggen: voor hem die zich vergenoegd te werken met algemeene begrippen en die het oeuvre van den schrijver niet kent.

Niets is meer kenmerkend voor Hoffmann, niets onderscheidt hem meer van alle andere romantische schrijvers dan de wijze waarop hij het wonder-element - wonder is inderdaad het eenige woord, dat men gebruiken kan, bovennatuurlijk zou ten eenen male onjuist zijn, mystiek misverstand wekken - met de werkelijkheid verbindt. Bij ieder ander schrijver komt het wonder uit een andere wereld en blijft onverklaard, bij Hoffmann ontspruit het uit eigen ik, is feitelijk een wijze de dingen te zien. Het speelt zich alleen af in de

verbeelding van een bepaald persoon, maar voor dien is het van meer beteekenis en hooger waarde, van levender realiteit dan iets uit de zintuigelijke werkelijkheid kan wezen. Het treedt dus niet op als een zoete of bange droom - in dat geval zou ik niet het recht hebben een scheiding te maken tusschen hem en vele andere - maar als een zelfgeschapen gelijkwaardige zoo niet meerwaardige wereld. En het zeer bizondere van Hoffmann is gelegen in de volmaakt harmonische wijze waarop hij deze drie dingen: de verbeelding als werkelijkheid, de verbeelding als verbeelding en de zintuigelijke werkelijkheid met elkaar verbindt en in elkaar doet overgaan, de wijze waarop hij de grenzen weet uit te wisschen, de tegenstellingen beurtelings scherp stelt en opheft, de wijze waarop hij met zijn verbeeldingen een dartel, mystificeerend, spel speelt en ze toch ernstig neemt en hooghoudt, de wijze waarop hij steeds onder alle fantasterijen een scherp realist weet te blijven.

Daarom gelden tegen hem geen van de grieven die men in het algemeen tegen de Duitsche romantische school kan aanvoeren. Bij hem geen vage dweeperij, geen weeë sentimentaliteit, geen schimmige en onnatuurlijke menschen (al is hij een meester der caricatuur), geen kinderachtig zoete verhaaltjes. Zooals Ricarda Huch het uitnemend uitdrukt:

> 'Während jene sich der Häszlichkeit und Schwere des Lebens zu entziehen suchen, indem sie sich vom Leben entfernen, sucht er sie zu überwinden, indem er tiefer in das Leben hineindringt. Wie er im Leben mit gesunder Kraft sich in allen Wirren und Schwankungen behauptete, so führte ihn in der Kunst ein gesunder Instinkt immer wieder zur Wirklichkeit. Er war der einzige unter den Romantikern, der das Alltagsleben liebte, das unter seinem Fenster auf dem Markte wimmelte, dessen starkes Auge gerade da Wunder und Räthsel wahrnimmt, wo ein oberflächlicher poetischer Sinn nur uninteressante Prosa vermuthet.'

Verwekken ook de meest poëtische romantische verhalen op den duur een zekeren wrevel, omdat de schrijver ons in een onware wereld rondvoert en, zooals Ricarda Huch zegt, dwaze en huichelachtige decors gebruikt, tot Hoffmann keert men altijd weer, omdat bij hem alles echt is en hij ook in zijn dolste fantasieën altijd weet wat hij wil en altijd weer op zijn voeten terecht komt.

Wie Hoffmann van deze zeer essentieele zijde goed wil leeren kennen, leze allereerst 'Der Goldene Topf' en 'Prin-

zessin Brambilla', de twee verhalen die niet alleen het meest systematisch de werkelijke en de verbeeldingswereld naast, tegenover en door elkaar schilderen, maar tevens degene die als het ware den sleutel tot zijn dichterlijke beschouwing bevatten.

Het zou mijn opstel tot in het onmatige rekken, wanneer ik hier ook maar van een van beide vertellingen een overzicht zou willen geven. Maar bovendien zou ik daarmede niets bereiken, omdat het minder op het *wat* dan op het *hoe* en de detailleering aankomt. Misschien kan ik zóó het best een voorstelling geven:

Als de registrator Heerbrand onderweg zijn pijp wil aansteken, heeft hij geen vuurslag bij zich. 'Wat vuurslag' zegt de archivaris Lindhorst, 'hier is vuur zooveel je wilt'. En meteen knipte hij met de vingers, waaruit groote vonken schoten, die de pijp snel ontstaken. 'Kijk, kijk, een chemisch kunstje', meent Heerbrand, maar de student Anselmus weet wel beter. Hij weet dat Lindhorst eigenlijk een salamander is, dat wil zeggen een elementgeest, en hij weet hoe het komt, dat deze nu in menschengedaante rondwandelt. Het eerste gedeelte van de geschiedenis heeft Lindhorst zelf in een koffiehuis verteld, tot groote vroolijkheid van Heerbrand en den conrector Paulmann, onverstoorbaar onder hun gelach om zijn malligheden. En het tweede deel (deze splitsing is typeerend voor Hoffmann) heeft Lindhorst's jongste dochter Serpentina, eigenlijk een goudglanzend slangetje, hem zelf gedicteerd, terwijl hij in de bibliotheek haars vaders, eigenlijk een welige palmentuin, wonderlijke handschriften zat te copieeren. Dat wil zeggen, het kan ook wel zijn, dat hij zich dat maar verbeeld heeft en dat de heele geschiedenis van den salamander eenvoudig de inhoud was van het handschrift dat hij juist onderhanden had, dat ook geen Serpentina hem in die bibliotheek, waarvan alleen de architectuur wat fantastisch was, is verschenen, maar dat het intense denken aan Veronika, de bekoorlijke dochter van Paulmann, hem die verschijning heeft voorgespiegeld. Wat hij niet weet is, dat dit veranderde inzicht (dat maakt dat hij uit het handschrift heelemaal niet meer wijs kan worden, er een groote inktvlek in maakt en tot zichzelf komt in een stopflesch op een plank langs de wand), dat dit inzicht voortvloeit uit een

blik in den tooverspiegel die Veronica in de herfst-dag-en-nachtevening op een viersprong heeft gegoten met de oude heks Rauer (volgens anderen een heel gewone kaartlegster), dezelfde als de appelvrouw wier mand hij bij ongeluk om heeft getrapt en die hem van uit de deurknop van Lindhorst heeft toegegrijnsd en met het schellekoord, in een groote slang veranderd, heeft willen vermorzelen. Hij komt echter bijtijds tot inkeer, is getuige van de zege van den salamander over zijn oude vijandin (trouwens maar de dochter van een wiek en een beetwortel) en betrekt met Serpentina een landgoed in Atlantis.

Allemaal mallepraat! Jawel, dat dachten Heerbrand en Paulmann en Veronika (ongeacht haar tocht met de heks, die zij overigens best gedroomd kan hebben: haar mantel was wel nat, maar het had door het opengewaaide raam ingeregend) ook! Maar dien avond, dat Heerbrand zoo overvloedig op punch tracteerde ging ook haar en hem een licht op van den eigenlijken samenhang en tot zelfs Paulmann zag wel dat de boodschapper van Lindhorst eigenlijk een grijze papegaai was...

Wie er meer van wil weten leze zelf, over de goud-glanzende slangetjes die in de vlierboom speelden, over den archivaris die als een groote vogel wegvloog. Maar het voorgaande was juist zooveel als ik niet missen kon om te doen beseffen waarover ik spreek als ik nu over het wonder bij Hoffmann enkele opmerkingen wil maken.

Oppervlakkig beschouwd lijken al die wonderbaarlijkheden tamelijk kinderachtig. En ze zouden dat ongetwijfeld ook zijn als ze letterlijk gemeend waren. Maar ieder begrijpt dat ze dit niet zijn, dat Hoffmann niet wil doen gelooven aan salamanders die als archivaris fungeeren of aan appelvrouwen die de dochter van een suikerbiet zijn. Dit alles is spel, een wonderbare vermenging van fantasie, scherts en ironie. Maar een spel, gefundeerd op den diepsten ernst en met den grootsten ernst gespeeld. Het is symboliek en toch weer geen symboliek, allegorie en toch weer geen allegorie. Symboliek in zooverre als hij niets anders bedoelt dan de tegenstelling uitbeelden tusschen de platheid van het dagelijksch leven en de schoone verbeelding die ieder uit zijn binnenste kan opbouwen. Maar ook weer geen symboliek omdat hij de wereld

der verbeelding als een tweede, alleen niet voor ieder zichtbare werkelijkheid te midden der andere plaatst. Zonder inbreuk op het ideëele karakter der verbeelding is dit niet mogelijk: zij moet vaste vormen aannemen, die haar in zekeren zin vergroven en daarom wordt niet het innigste van de ideëele wereld ons voorgeschilderd, maar haar weerspiegeling in ironie. Ironie die de voorstelling juist zooveel ontwerkelijkt als noodig is om haar te doen aanvaarden en die door een lach belet, dat zij iets belachelijks krijgt. Maar hoeveel menschen verstaan ironie?

Van symboliek of allegorie kan men ook in dien zin spreken, dat Hoffmann met alle details een diepe bedoeling heeft en elk motief volkomen doordenkt, maar voor het systematische en droge van allegorie in engeren zin hoedt hij zich bewust en gemakkelijk door de onuitputtelijke speelschheid van zijn vernuft. Zijn symboliek is geen rechtstreeksche, maar een symboliek van toespelingen en sous-entendus en altijd ironisch. Er is hierin zekere overeenkomst tusschen Hoffmann en Jan Steen, van wien ook de meeste schilderijen ironische en zijdelingsche symboliek zijn in den vorm van realisme en die ook de verbluffende techniek met Hoffmann gemeen heeft, al is diens techniek niet die van den schilder, maar die van den componist.

Volkomen duidelijk is het slot van het sprookje:

> ‘Ach glücklicher Anselmus, der du die Bürde des alltäglichen Lebens abgeworfen, der du in der Liebe zu der holden Serpentina die Schwingen rüstig rührest und nun lebst in Wonne und Freude auf deinem Rittergut in Atlantis! - Aber ich armer! - bald - ja in wenigen Minuten bin ich selbst aus diesem schönen Saal, der noch lange kein Rittergut in Atlantis ist, versetzt in mein Dachstübchen, und die Armseligkeiten des bedürftigen Lebens befangen meinen Sinn, und mein Blick ist von tausend Unheil wie van dickem Nebel umhüllt, dasz ich wohl niemals die Lilie schauen werde.’ - Da klopfte mir der Archivarius Lindhorst leise auf die Achsel und sprach: ‘Still, still, Verehrter! klagen Sie nicht so! - Waren Sie nicht soeben selbst in Atlantis, und haben Sie denn nicht auch dort wenigstens einen artigen Meierhof als poetisches Besitztum Ihres innern Sinns? - Ist denn überhaupt des Anselmus Seligkeit etwas anderes als das Leben in der Poesie, der sich der heilige Einklang aller Wesen als tiefstes Geheimnis der Natur offenbaret?’

Een geheel ander soort werk is Prinzessin Brambilla, dat Hoffmann zelf als Capriccio betitelt, zwakker van gevoel, plastiek en compositie, maar waarin de verwikkeling van ver-

beelding en werkelijkheid tot het duizelingwekkende gaat, al weet de schrijver zelf altijd feilloos den weg in zijn zeer bizon der imbroglio. Het stuk speelt tijdens het carnaval te Rome en de hoofdpersoon is een tooneelspeler en dat maakt dat de wonderlijke gebeurtenissen behalve als vertelling en werkelijkheid ook nog als carnevalsverkleeding en tooneelvertooning gedacht kunnen worden. Daartoe is noodig een eenigszins ridicuul hoofdpersoon, niet een dichter die een kind is in de wereld, maar een pathetische gek, die, wanneer hij in een carnavalsstrijd door zijn ander ik met een houten zwaard wordt doorstoken, van bordpapier blijkt te zijn en geheel opgevuld met heldenrollen van den bombastischen schrijver Chiari. Deze gedachte van het dubbel-ik wordt met geniaal luchtige hand gehanteerd. Elke nadruk, elke precisie zou de gedachte hinderlijk onwaar en onverteerbaar maken, maar bij Hoffmann blijft zij spel, onvatbaar.

De tooneelspeler Giglio Fava is tevens de Assyrische prins Cornelio Chiapperi - dat wil zeggen hij speelt die rol in het carneval, hij denkt het te zijn, hij is het in het oog van zijn geliefde en hij is het zonder meer, al naar het in het verhaal uitkomt. Hij is het niet en wel, wanneer verteld wordt dat prinses Brambilla den jammerlijken comediant Giglio Fava naloopt, uit spijt dat haar bruidegom, prins Cornelio Chiapperi, het hof maakt aan de armzalige modiste Giacinta Soardi, want deze geheele verwikkeling beteekent slechts, dat Fava en Giacinta in elkaar of in zichzelf zien wat zij niet zijn en zich verdubbelen door de rol die zij in het carnaval spelen. Zijn dubbel-ik neerstootend overwint Fava zijn dwaasheden en bekeert zich van de bombastische drama's tot de Commedia del'arte. Ten overvloede vormt alles wat er dat carnaval te Rome gebeurt, ook nog de oplossing van de eigenaardige moeilijkheden in het wonderland Urdargarten, wat niet wegneemt, dat de handelende personen zich volkomen bewust zijn, dat zij totaal afhangen van den schrijver en rekening hebben te houden met den lezer van het capriccio Prinzessin Brambilla, waarin zij nu eenmaal optreden.

Belangrijk voor de kennis van Hoffmann's bedoelingen is hetgeen van het land Urdargarten verteld wordt, een soort allegorie van zijn opvattingen over poëzie en humor, begrippen die daarbij min of meer ineenvloeien. Maar tevens geeft

het hem gelegenheid zijn ironie practisch den vrijen teugel te geven, zooals in de geschiedenis van koning Ophiuchus, die na zijn dood was opgezet, met een kunstige inrichting om zijn arm te bewegen als de ministers aan de touwtjes trokken, zoodat hij net als vroeger den schepter zwaaide en niemand zijn dood merkte, tot het onderstel hem begaf en hij ineenzakte terwijl hij juist al zijn best aan 't regeeren was.

Vorsten en titels zijn trouwens geliefkoosde voorwerpen van spot voor Hoffmann, die, een verklaard vijand van de platheid der Aufklärung, nochtans niets gemeen heeft met de dweperij voor middeleeuwen en ridderwezen in de romantiek en niets eerbiedigt waarvan de echtheid niet boven allen twijfel staat. Ook dat heilige huisje der romantiek, de vaderlandsliefde laat hij niet met rust, zooals in het alleraardigst vertelde geval van dien student in het bekoorlijke Klein Zaches (een bespotting van de carrière-makende onbeduidendheid), die niet wilde gelooven aan de toovermacht van Prosper Alpanus en daarvoor gestraft werd, doordat zijn rokpanden zich tot een sleep verlengden, terwijl de mouwen tot den schouder opkropen. Hij raakt hierdoor in ernstige verdenking een sectariër of oproerkraaier te zijn, maar als de kwaal over is, feliciteert hem een professor, dat hij nu tot gezond verstand is teruggekeerd. Ik voor mij, voegt hij er aan toe, heb het altijd meer voor een soort verkeerd begrepen patriotisme gehouden.

Het is niet mogelijk, zonder tot den omvang van een boek te komen, ook maar de belangrijkste van Hoffmann's werken met eenige uitvoerigheid te bespreken. Als de voornaamste van degene die zich bij Der goldene Topf en Klein Zaches aansluiten - iedere vertelling is intusschen in hooge mate sui generis - wil ik nog noemen, zonder Die Königsbraut en Die Brautwahl tekort te doen, de beide sprookjes Nuszknacker und Mäusekönig en Das fremde Kind, zuiver bedoeld als sprookjes voor kinderen, en Meister Floh.

Het eerste is in ons land van al Hoffmann's werken het meest bekend geworden; reeds Van Lennep vertaalde het en meermalen is het sedert, zij het soms in verkorte bewerking, gedrukt. Op mij heeft als kind geen verhaal een dieperen indruk gemaakt en ik houd het nog steeds voor een ideaal

kinderboek, maar geenszins alleen een kinderverhaal. Das fremde Kind zal tot kinderen minder spreken, maar het bevat subtiler poëtische motieven. Hoffmann lucht er al zijn haat in tegen dorre schoolkennis en zelden komt zijn liefde voor de natuur (die hij volgens Ricarda Huch niet vermocht te doen leven) meer tot haar recht[1].

Minder gaaf als geheel dan Klein Zaches of Der goldene Topf is het wat lange en barokke Meister Floh, maar het bevat één motief, dat in stoutheid en fijnheid alles wat in een der reeds genoemde vertellingen voorkomt, achter zich laat: het verhaal hoe de vereenzaamde, zes en dertigjarige Peregrinus This de herinnering aan het kerstfeest uit zijn kindheid materialiseert; zichzelf een kerstboom siert en geschenken koopt, de verwachting en de vreugde van vroeger opnieuw doorleeft. Hier kan niet gesproken worden van de grenzen van het sublime en het belachelijke, alleen van beider synthese: het is verwonderlijk welke diepten van gevoel in deze zacht caricaturale conceptie opengaan.

Voor ik nu van deze wonderverhalen afstap, wil ik nog even zeggen, wat er voor mij het onvolmaakte, soms storende in is: de schildering van de eigenlijke wonderwereld. Niet de overgangen, de appelvrouw die zich tot deurknop heeft laten bronzen, de famulus die eigenlijk een papegaai is en dergelijke, maar de geheel fantastische en dan tevens gewoonlijk exotische wereld: het land Urdargarten, de geschiedenis van de vuurlelie en den jongeling Phosphorus, de studiezaal van archivaris Lindhorst, het paleis van Bastianello di Pistoja. Voor mij blijft in die en dergelijke beschrijvingen alles tooneeldecor en wel een meer kakelbont dan smaakvol tooneeldecor. Het is wel eigenaardig dat Ricarda Huch juist omgekeerd oordeelt en deze schilderingen tegenover die van de gewone natuur verheft, om er direct aan toe te voegen, dat het landschap van de wonderwereld tot de natuur staat gelijk een door gekleurde glazen gezien landschap tot een dat men met het bloote oog aanschouwt - een vergelijking die ik moeilijk vleiend kan achten.

1) Voor Nederlanders heeft dit sprookje nog een eigenaardig belang, omdat Van Eeden het tot tweemaal toe heeft geplunderd. Eerst ontleende hij er de figuur van Windekind aan en later het motief van den schoolmeester, die eigenlijk een bromvlieg is.

Eénmaal vind ik geen tekort, in Nuszknacker und Mäusekönig, maar daar zijn wij dan ook in de speelgoedwereld, die geen wijding of mysterie verlangt. Doch dat ook de heele optocht van prinses Brambilla en het rijtuigje van Prosper Alpanus zooal geen speelgoed dan toch knutselwerk zijn, vind ik altijd jammer en storend voor de illusie. Misschien heeft Hoffmann's operadirigentschap en decorateurschap hierin ongunstig gewerkt, maar de hoofdzaak lijkt mij toch, dat hij naar iets onmogelijks streeft: een geheel gefantaseerde wereld laat zich niet plastisch voorstellen, voor vage aanduidingen was Hoffmann te veel realist en zoodoende was hij aangewezen op een beperkte voorraad exotische requisiten. Dat de Duitsche smaak een niet te verwaarloozen factor vormt, wordt door het oordeel van Ricarda Huch wel bizonder duidelijk. Niet overal is een schildersoog een onafwijsbare eisch voor een schrijver.

Ook afgezien van deze feilen zouden de sprookjesachtige verhalen niet volstaan om Hoffmann tot meer dan een zeer apart en uiterst geestig, om hem ook tot een groot schrijver te stempelen. Groote, innige aandoeningen brengt alleen hier en daar Meister Floh. Had hij niets anders geschreven, Ricarda Huch zou gelijk hebben als zij zegt: ‘Hoffmann hatte keinen weltumfassenden Blick, und das sicherte ihm eben eine bedeutende Wirkung innerhalb gewisser Grenzen. Wer möchte ihn einen groszen Dichter nennen?’

Men kan lang strijden over de vraag in hoeverre een wereldomvattende blik voor een groot kunstenaar onmisbaar is, in hoeverre bijvoorbeeld de diepte kan vergoeden, wat aan de breedte ontbreekt. Ook over deze andere: wat men eigenlijk onder een wereldomvattenden blik heeft te verstaan. Liever echter dan een van de beide te doen tegenover een tegenpartij die niet in details treedt, wil ik doen uitkomen, dat Hoffmann's blik toch vrij wat wijder is dan zij ons wil doen gelooven. En ik kan dat niet beter doen dan door iets te zeggen van zijn uitnemenden roman Die Elixiere des Teufels, een roman die voor de wereldliteratuur alleen reeds groote beteekenis heeft, omdat zij Balzac, steeds een van Hoffmann's warmste vereerders, op het hoofdmotief van een zijner geweldigste scheppingen, Le Peau de Chagrin, heeft gebracht.

Dit memoreerende doe ik feitelijk Hoffmann tekort, wiens werk heusch wel van dien aard is, dat het zonder ruggesteun van een vermaarder schrijver bestaan kan. Het is eigenlijk niet goed te begrijpen waarom Die Elixiere niet tot de romans hoort die ieder gelezen moet hebben. Van compositie is het niet te overtreffen, het is ongelooflijk hoe Hoffmann zooveel verschillende draden vast in de hand noudt, iedere figuur, ieder motief op het juiste oogenblik naar voren brengt en in de wonderlijkste verwikkeling altijd ongezocht blijft. Daarbij een rustig, overbekoorlijk verteltalent, forsche en geestige karakterteekening en vooral stemming.

Het wonderbaarlijke speelt nog een rol van beteekenis, maar niet langer vormt het een eigen wereld waarin de geschiedenis zich verplaatst, menschen en dingen hebben geen twee-eenheid, tenzij een naturlijk verklaarbare. Niet langer is de fantasie de ketting met inslag van werkelijkheid, maar door een massief weefsel van realiteit speelt een fijndradig patroon van wonder. Er werken mysterieuse krachten, maar ten slotte zijn deze niet anders dan half-geobjectiveerde menschelijke hartstochten en de in den persoon van den schilderstamvader, half mensch, half verschijning gesubstantieerde erfelijke belasting. Lieflijk is het begin: de jeugd van Franziskus, het bedoelt een contrast en toch bereidt ieder trekje voor op den broeder Medardus, dien hij worden moet, ligt reeds hier over alles een dreigende fataliteit. Met een verwonderlijke vereeniging van stemming en objectiviteit wordt dan het kloosterleven geteekend, dat eindigt met Medardus' vlucht in de wereld, volgend op den teug uit het fleschje met duivelselixer, dat in de reliekenkast wordt bewaard, maar op volmaakte wijze voorbereid door zijn onbevredigdheid, zijn hoogmoed en hartstocht, waarvan de teug uit het fleschje slechts het symbool is. Meesterlijk van karakterteekening en van diep inzicht tevens is het verblijf van Medardus, inmiddels Leonard geworden, aan het hof van een schijnbaar ruim denkenden en kunstzinnigen, maar in wezen ijdelen en kleingeestigen kleinen vorst, kloek gedacht zijn proces met zijn verrassende wendingen. En, om veel over te slaan, hoe onbarmhartig teekent hij het pauselijk hof, met zijn intriges en schijnheiligheid, waarvan hij den lezer, die in den waan raakt dat Medardus te Rome een loutering moet ondergaan en zijn

evenwicht hervinden, min of meer de dupe laat worden, om dan opeens het masker weg te rukken.

Deze hoofdstukken, goed maar niet van de allerbeste, zijn van veel beteekenis voor Hoffmann's verhouding tot den godsdienst. Zekere passages, in Die Elixiere nog meer dan elders, waarin de kloostervrede met zooveel stemming weergegeven, met reverentie van ascetische heiligheid gesproken wordt, de karakterhoogheid of beminnelijkheid van verschillende geestelijken, zouden bij den protestant opgevoeden Hoffmann een sterke voorliefde voor het katholicisme doen vermoeden, ja de vraag doen stellen of hij niet formeel katholiek was geworden. Wat hier van het pauselijk hof wordt verteld, leert dunkt mij wel anders, ik geloof trouwens dat een katholiek ook in de sympathieke tafereelen vaak profanatie zou kunnen vinden. De kunstenaar Hoffmann moge bekoord zijn door sommige verschijningsvormingen van het katholicisme, de kerk, het geloof zijn hem niets. In het algemeen komt het mij voor, dat hij weinig religieus gevoel had. Godsdienstige problemen, twijfelingen of mijmeringen van hem zelven komen in zijn werk eigenlijk niet voor, van een goddelijke bestiering is slechts terloops, doorgaans min of meer als stilistische wending sprake, minder zeker dan voor zijn tijd gebruikelijk was, en vooral: zou bij een religieus mensch het wonder niet-goddelijk kunnen zijn?

Hiertegenover staat dat Hoffmann verscheidene missen en hymnen gecomponeerd heeft. Ik geloof echter, dat dit zoo moet verklaard worden, dat in wezen niet religieuse[1)] stemmingen uiting zochten in vormen, bepaald door zijn groote liefde voor de oude kerkmuziek[2)]. Men vergete ook niet hoe lang hij in Polen en Bamberg in katholieke milieus heeft geleefd en dat zijn vrouw katholiek was. Uit zijn dagboek blijkt met voldoende zekerheid, dat hij niet naar de kerk ging dan een enkele maal om muziek te hooren.

Niet om de bescheidener plaats die het wonder, hier liever het mysterieuse, inneemt is Die Elixiere van grooter betee-

1) Religieus niet te nemen in de uiterst verwarrende toepassing waarin het tegenwoordig wel gebruikt wordt, n.l. in die op elke verheven stemming, ook al heeft zij niets gemeen met metaphysische beschouwingen.
2) Inderdaad gispt Harich (zie naschrift) het weinig spontane van zijn muziek.

kenis dan de sprookjes, maar omgekeerd, omdat het een werk is, dat breede terreinen des levens beslàat, heeft het geen plaats voor het wonder. In plaats daarvan komt de karakterontwikkeling, waarvoor weer de sprookjes geen ruimte boden, tenzij er een meisje bespot moest worden. Behalve dat zij niet toegankelijk zijn voor de dichterlijke verbeelding, komen wij van registrator Heerbrand en conrector Paulmann niets te weten, en wat vernemen wij van de deugden en gebreken van den, nu ja onhandigen, student Anselmus?

Ook van Hoffmann's compositietalent krijgen wij hier voor het eerst de volle maat. Merkwaardig is de wijze, waarop hij het gebruikt: hij weet altijd precies waar hij heen wil en hoe, maar nooit gaat hij recht op zijn doel af, altijd zoekt hij omwegen en slingerpaden, verrassingen en verwikkelingen. Ongetwijfeld begon hij nooit te schrijven of hij had het heele verhaal met alle motieven in zijn hoofd[1]. Zeer duidelijk is dit voor Die Elixiere, dat hij doet volgen door een sleutel, een soort van stamboom, die nagenoeg alle optredende personen in uiterst ingewikkelde familierelaties brengt, en tevens een voorgeschiedenis die de heele tragedie doet berusten op erfelijkheid en den band des bloeds. Men moet een sterk hoofd hebben om dit heele tableau te kunnen onthouden, nochtans moet Hoffmann het steeds voor den geest hebben gehad en met elke persoon zijn bedoelingen.

Ik ben geen musicus, maar het lijkt mij, dat er een innig verband bestaat tusschen Hoffmann's werkwijze als schrijver en zijn hoedanigheid van componist. Hij brengt verschillende stemmen tot harmonische oplossing, slingert motieven door elkaar, laat verschillende toonaarden op elkaar volgen, voelt de groote beteekenis van technische beheersching der stof te midden van de stoutste fantasieën. Wie zich rekenschap geeft van dit beheerschte en beheerschende bij den tamelijk rationalistischen, geweldig intelligenten fantast Hoffmann, voelt nogmaals de dwaasheid van die angstkreet in twintig deelen. Nooit laat hij zich meeslepen, nooit komt het voor dat hij de geesten, die hij opriep, niet meer meester kan worden. Tusschen zooveel zwakheid en steun zoeken in de wereld der romantiek, dat heeft Ricarda Huch goed gezien, staat hij als

1) Vergelijk wat hij schrijft over Mozart's componeeren in ‘Höchst zerstreute Gedanken’.

een krachtige geest, die zich in zijn werk gelijk in de moeilijkste levensomstandigheden, altijd staande houdt.

Talrijk zijn de kleinere verhalen, waarin de gebeurtenissen wel af en toe in een mysterieus licht worden gesteld, maar ons nooit buiten de gewone wereld voeren. Ik noem het wat matte Meister Martin der Küfner, dat langen tijd voor zijn beste verhaal heeft gegolden, om deze pijnlijke reden, dat het het minst Hoffmannachtig is. Das Fräulein von Scuderi, Der Artushof en met zekere voorliefde die bewegelijke, boeiende en stemmingsvolle vertelling, zoo weinigen bekend, Der Zusammenhang der Dinge, die in haar soort volmaakt zou zijn, als de aanloop niet wat gezocht comisch was.

Voor sommigen zal het ten volle genieten van deze vertellingen, al heeft Hoffmann in zuiver verteltalent weinig gelijken, bemoeilijkt worden door de geringschatting die wij geleerd hebben te koesteren voor het toeval in de literatuur en ons geloof in het alleenzaligmakende van de karakter-ontwikkeling. Doch niet het werken met toevalligheden op zichzelf is uit den booze, alleen het misbruiken van het toeval, het doorhakken van knoopen door het toeval, het toeval dat niet innig met het verhaal verweven is. En dat zijn de toevalligheden bij Hoffmann altijd, die gewoonlijk meer strekken om knoopen te leggen dan te ontbinden. Ze vormen een onmisbaar element, ook omdat ze altijd nog wel iets meer zijn dan toevalligheden, omdat ze bijna altijd samenhangen met noodlot of met karakter.

Met opzet noemde ik niet Das Majorat, want dit behoort reeds tot een andere, de hoogste categorie: die verhalen, waarin Hoffmann reflexen geeft van zijn eigen persoon, zijn eigen liefdeleven. Herinneringen uit zijn jeugd en recente ervaringen zijn er op het innigst dooreengeweven: de tochten met een zeer vereerden oom, een rechterlijk ambtenaar, door het woeste Oost-Pruisen, zijn jeugdliefde en zijn grootste liefde, die voor zijn jeugdige Bambergsche leerlinge, Julia Marc, waarvan wij den aard en den loop uit zijn werken en uit zijn dagboek goed genoeg leeren kennen om met beslistheid Ricarda Huch tegen te spreken, wanneer zij zegt: ‘Liebe hatte er lebenslang ersehnt, aber niemals schön in sich selbst erlebt und auch nicht dargestellt’ en verder: ‘Eine Frau anders als vom geschlechtlichen Standpunkte anzusehen war ihm unmöglich’

In werkelijkheid is de liefde bij Hoffmann zeer weinig sensueel, is zijn opvatting er van eer sentimenteel te noemen. Wat de verhouding tot Julia betreft, is dat gemakkelijk uit zijn dagboek te bewijzen. Als anderhalf jaar lang de gedachte aan haar hem volkomen heeft beheerscht, als wij die van een vage aanbidding hebben zien worden tot een gevoel waarvan hij zich bekommerd afvraagt, waar het op uit moet draaien, als dan deze zorg weggevaagd is door de hoop dat het beantwoord wordt, dan eindelijk, niet lang voor het huwelijk van Julia, wier schoonheid hij ook slechts geleidelijk is gaan beseffen, vinden wij de aanteekening, dat hij dien dag voor het eerst een wellustige gewaarwording ten opzichte van haar heeft gevoeld. Gelooft men ook, dat een overwegend sensueele liefde twee jaren van nagenoeg dagelijkschen omgang kan voortduren, zonder zich uit te spreken, zonder één liefkoozing?[1].

Tweeërlei andere verwijten zou men met meer, zij het nog steeds gedeeltelijk recht tegen Hoffmann kunnen richten: dat hij al te zeer zijn voorkeur afhankelijk maakt van de musicaliteit eener vrouw, al worden der aangebedene vervolgens ook alle andere kwaliteiten toegekend en dat hij niet gelooft in het bestand zijn van de liefde tegen de realiteiten des levens, in het huwelijk met andere woorden. Wil de liefde niets van haar aureool verliezen, dan moet zij aanbidding blijven. Een uitvoerig bewijsmateriaal dat dit Hoffmann's beschouwing was, zou zonder veel moeite bijeen zijn te brengen[2], doch bizonder sprekend zijn de volgende fraaie regels, in zijn gevoeligste ironie gekleed:

> 'Als, erwiderte Kreisler sanft lächelnd, als ich einst in einem hinlänglich toll lustigen Schauspiel einen Witzbold von Diener die Spielleute mit der süszen Anrede beehren hörte: "Ihr guten Leute und schlechten Musikanten", teilte ich, wie der Weltenrichter, flugs alles Menschenvolk in zwei verschiedene Haufen, einer davon bestand aber aus den guten Leuten, die schlechte oder vielmehr gar keine Musikanten sind, der andere aber aus den eigentlichen Musikanten. Doch niemand sollte verdammt, sondern alle sollten selig werden, wiewohl auf verschiedene Weise. - Die guten Leute verlieben sich leichtlich in ein Paar schöne Augen, stecken beide Arme aus nach der angenehmen Person, aus deren

1) Het is ook opmerkelijk, dat in 'Die Elixiere' juist de hartstocht tooneelen iets onechts hebben.
2) Vooral uit Klein Zaches en der Artushof.

> Antlitz besagte Augen strahlen, schlieszen die Holde ein in Kreise, die, immer enger und enger werdend, zuletzt zusammenschrumpfen zum Trauring, den sie der Geliebten an den Finger stecken als pars pro toto - Sie verstehen einiges Latein, gnädigste Prinzesz - als pars pro toto sag' ich, als Glied der Kette, an der sie die in Liebeshaft Genommene heimführen in das Ehestandsgefängnis. Dabei schreien sie denn ungemein: O Gott - oder o Himmel! oder, sind sie der Astronomie ergeben, o ihr Sterne! oder haben sie Inklination zum Heidentum, o all' ihr Götter, sie ist mein, die Schönste, all' mein sehnend Hoffen erfüllt! - Also lärmend, gedenken die guten Leute es nachzumachen den Musikanten, jedoch vergebens, da es mit der Liebe dieser durchaus sich anders verhält. - Es begiebt sich wohl, dasz besagten Musikanten unsichtbare Hände urplötzlich den Flor wegziehen, der ihre Augen verhüllte, und sie erschauen, auf Erden wandelnd, das Engelsbild, das, ein süszes unerforschtes Geheimnis, schweigend ruhte in ihrer Brust. Und nun lodert auf in reinem Himmelsfeuer, das nur leuchtet und wärmt, ohne mit verderblichen Flammen zu vernichten, alles Entzücken, alle namenlose Wonne des höheren aus dem Innersten emporkeimenden Lebens, und tausend Fühlhörner streckt der Geist aus in brünstigem Verlangen, und umnetzt die, die er geschaut, und hat sie, und hat sie nie, da die Sehnsucht ewig dürstend fortlebt! - Und sie, sie selbst ist es, die Herrliche, die, zum Leben gestaltete Ahnung, aus der Seele des Künstlers hervorleuchtet, als Gesang - Bild - Gedicht! - Ach, Gnädigste, glauben Sie mir, seien Sie überzeugt, dasz wahre Musikanten, die mit ihren leiblichen Armen und den daran gewachsenen Händen nichts thun, als passabel musizieren, sei es nun mit der Feder, mit dem Pinsel oder sonst, in der That nach der wahrhaften Geliebten nichts ausstrecken, als geistige Fühlhörner, an denen weder Hand noch Finger befindlich, die mit konvenabler Zierlichkeit einen Trauring erfassen und anstecken könnten an den kleinen Finger der Angebeteten; schnöde Mesalliancen sind daher durchaus nicht zu befürchten, und scheint ziemlich gleichgültig, ob die Geliebte, die in dem Innern des Künstlers lebt, eine Fürstin ist oder eine Bäckerstochter, insofern letztere nur keine Eule. Besagte Musikanten schaffen, sind sie in Liebe gekommen, mit der Begeisterung des Himmels, herrliche Werke, und sterben weder elendiglich dahin an der Schwindsucht, noch werden sie wahnsinnig. Sehr verdenke ich es daher dem Herrn Leonhard Ettlinger, dasz er in einige Raserei verfiel, er hätte, nach der Art echter Musikanten, die durchlauchtige Frau Fürstin lieben können wie er nur wollte!'[1)]

Hoffmann's ongeloof in het bestand zijn der liefde tegen het huwelijk, zal wel niet zijn los te maken van zijn eigen ervaring. Michaelina Trzynska schijnt in veel opzichten een model echtgenoote voor hem geweest te zijn, maar invloed op zijn leven en werken heeft zij nauwelijks gehad. Men heeft dunkt mij weinig kans zich te vergissen, indien men in haar het

1) Kater Murr, I, Zweiter Abschnitt.

prototype ziet van de meisjes die Hoffmann herhaaldelijk met goedmoedige ironie teekent, van de Veronica's en Candida's: heel aanvallig en zacht, ook goedhartig, maar op den duur zonder geestelijken inhoud, nuchter en huisbakken. Haar lot was zeker niet benijdenswaardig, alle zorgen kwamen met volle zwaarte op haar neer, maar ook anders dan als verzorgster onmisbaar te zijn, was haar niet gegeven.

Om terug te keeren tot ons punt van uitgang, sentimenteel is ook de liefde in Das Majorat en het vermogen de zachtste sentimentaliteit te schilderen zonder week of belachelijk te worden, komt daarbij uit als een van Hoffmann's meest buitengewone hoedanigheden. Eensdeels wordt het hem mogelijk gemaakt, doordat het wederom de muziek is, die de gelieven bindt, de taal vormt die zij tot elkaar spreken en als het ware de ladder waarlangs de aandoeningen kunnen opstijgen. Toch zou dit allicht niet voldoende zijn, wanneer niet ook nu weder ironie om alles speelde. Als de jonge minnaar zich reeds een held voelt, die niet wijken zal voor de ijverzucht van den echtgenoot, weet deze hem, hetzij bewust of als werktuig van den wereldwijzen oom, een ingebeelden gek in eigen oogen te maken, door hem het voorgevallene, zonder het rechtstreeks aan te roeren, zonder te laten blijken wat hij weet of vermoedt, te suggereeren als een zenuwzwakte van zijn vrouw en hem te vragen ten behoeve der genezing veel met haar te musiceeren. Is de uitnoodiging ernst of alleen om zedelijk overwicht uit te drukken? Waarschijnlijk het laatste, want 's anderendaags verklaart de oom zijn zaken voor afgehandeld en neemt zijn neef mee naar de stad. Nooit zien de gelieven elkander weer. Door de innigheid en fijnheid der aandoeningen, de zorgvuldige voorbereiding der gebeurtenissen, niet het minst ook door de geweldig krachtige, bijna ruwe atmosfeer als harmonieerend contrast, is Das Majorat een meesterwerk geworden van den allereersten rang. Vertellingen van deze waarde zijn er niet veel in de wereldliteratuur.

Men begrijpt dat er voor het wonder geen plaats was: de hoogere wereld ging in de liefde van den ik-figuur en Seraphine voldoende open. De spookgeschiedenis die er doorgeweven is, niet meer dan bedrog van een bediende, dikt alleen het mistroostige der omgeving wat aan, doch vormt als ge-

heel het eenige zwakke motief. Het feitelijke verhaal is met de afreis van den hoofdpersoon uit.

Een sarcastisch-heroïsche verwerking van zijn liefde en Julia's huwelijk vinden wij in Die neueste Schicksale des Hundes Berganza, een plotseling weerzien van de getrouwde geliefde in Die Abenteuer der Sylvesternacht. Maar haar apotheose heeft Hoffmann gegeven in het sterkste, stemmingrijkste en innigste van al wat hij geschreven heeft, in Kater Murr.

Tegelijk, als tegenwicht mag men zeggen en kon men verwachten, is dit het zonderlingste boek, dat ooit geschreven is - als een St. Nicolaassurprise heeft Hoffmann weggestopt, wat hij werkelijk te zeggen had. Kater Murr heet het, maar dat wil niet zeggen, dat er in het eigenlijk verhaal, behalve op één plaats, een kater voorkomt. Het zit zoo: de geleerde, uiterst zelfgenoegzame Kater Murr heeft het plan opgevat zijn leven te beschrijven en bedient zich daartoe van kladpapier dat hij vindt in de kamer van zijn meester, en wel het handschrift van de geschiedenis van den kapelmeester Kreisler (de vermomming waaronder Hoffmann zich zelven ten tooneele pleegt te voeren). Bij het drukken van Murr's autobiografie is nu echter hetgeen zich op de keerzijde der kladpapieren bevond, mede afgedrukt en zoo volgen beurtelings een hoofdstuk van den kater en een stuk verhaal van Kreisler, waartusschen niet het minste rechtstreeksch verband bestaat. Doch dat niet alleen: men begrijpt dat Murr zich bij het beschrijven der vellen niet precies hield aan de volgorde waarin ze lagen en dus krijgen wij de verschillende fragmenten van de geschiedenis van Kreisler gerangschikt in een schijnbaar grillige, in werkelijkheid natuurlijk zorgvuldig berekende volgorde. En het is alsof een vijandig noodlot nog het zijne heeft willen bijdragen om de verwikkeling te volmaken: Hoffmann heeft zijn meesterwerk, waarvan hij zonder twijfel het concept afgerond voor den geest had, niet kunnen voltooien. Wij hebben van het Kreislerverhaal zoodoende niet het slot, mogelijk ook niet het begin, hoewel het niet waarschijnlijk is, dat de schrijver er iets, wat op een normaal begin lijkt, aan had willen geven; wij hebben alleen een aantal fragmenten, die gewoonlijk midden in een zin beginnen en eindigen. En

in weerwil daarvan een volstrekt meesterwerk, dat vele vragen open, maar geen onbevredigdheid achterlaat.

Evenals Die Elixiere heeft Kater Murr (hiermede bedoel ik voortaan niet het even geestige als oorspronkelijke verhaal van den kater, maar het kladpapier) een uiterst ingewikkelde familie- en erfelijkheidsgeschiedenis tot grondslag, zonder sleutel ditmaal en onoplosbaar[1)], die meer broksgewijs door de dramatis personae verteld dan ten tooneele gevoerd wordt. Eigenlijk zijn het twee verschillende familiemysteries, dat van de vorstelijke familie en een ander waarin zooal niet Kreisler zelf, dan toch zijn oude vriend en medewerker Abraham Liscov een rol speelt en die ongetwijfeld zouden blijken door allerlei fijne draden samen te hangen. Ook van de motieven uit dien eersten roman vinden wij anders toegepast en aangekleed er meer dan een terug. Dit zou een teeken van armoede kunnen zijn, maar wie Hoffmann liefheeft ontmoet dergelijke altijd belangwekkende variaties op een bekend thema bij hem met een bizonder genoegen, omdat de eene variatie telkens weer helpt het begrip van de andere te verdiepen en te verrijken. Zoo zien wij den uit hartstocht misdadigen Francesco weer in den veritaliaanschten prins Hector, den zich heilig wanenden Medardus in den asceet Cyprianus, maar vooral het vorstelijk hof in zijn onbarmhartige caricatuur: het schijnhof van een niet-meer-vorst, waar alle dwaasheden van het hofleven te zorgvuldiger gecultiveerd worden, omdat elke schaduw van macht verdwenen is, een vorstelijke familie bestaande uit een tot zotheid toe geborneerden vorst, een normale nauwelijks in het boek optredende vorstin, een idiote prins en een prinses wier met groote subtiliteit geteekende zenuwtoestand niet met een sprekend woord kan worden gekarakteriseerd en die we eerst volledig zouden begrijpen indien Hoffmann zijn werk had kunnen voltooien en de geheimzinnigheden die haar - in elk geval niet de dochter van het vorstelijk paar - omsluieren, had kunnen oplossen.

Het groote verschil tusschen de beide romans ligt in het veel persoonlijker en daardoor ook warmer en dieper karakter

1) Harich heeft nochtans volgens een onwraakbare methode een vernuftige oplossing geconstrueerd, die echter ten aanzien van Kreisler's afstamming strandt op de boven aangehaalde passage over de liefde van den kunstenaar.

van de laatste. Die Elixiere is een meesterlijk verhaal en bevat tafereelen en motieven van de allereerste voortreffelijkheid, maar hoewel in den iktoon geeft het nergens de aandoeningen en hartstochten, alleen hier en daar inzichten van den schrijver zelf. Dit is op zichzelf geen gebrek, maar een fantastische autobiografie opent voor een zoo rijke persoonlijkheid toch gansch andere mogelijkheden. Kater Murr heeft iets meer lyrisch, het is een zeer intricaat verhaal, doch vooral een boek van stemmingen, van zelfontleding en zelfverdediging, een boek ook waarin het verhevenste en de felste ironie elkaar op waarlijk Shakespeariaansche wijze (Hoffmann kende zijn Shakespeare nagenoeg van buiten) afwisselen.

In het middelpunt staat Julia, hier de speelnoot der prinses, dochter (met een vraagteeken) van de intrigeerende räthin Benzon, de voormalige geliefde van den vorst, in wie de moeder van Julia Marc gewaardeerd zoowel als gehekeld wordt. Haar lieftalligheid en begaafdheid, haar sterk karakter worden suggestief geschilderd, dat zij wat al te veel een heilige is valt niet te ontkennen, zij blijft het verpersoonlijkt ideaal. Als volstrekte tegenstelling de vorst: tot in de ernstigste momenten volslagen caricatuur, als zoodanig verbluffend goed, niet bedoeld als te aanvaarden realiteit. De karakters daartusschen zijn alle even waar als oorspronkelijk, meest alle met een mysterieus of ironisch bestanddeel; behalve prinses Hedwiga en de weduwe Benzon zijn vooral te noemen Chrysostomus, de abt van het klooster waarin Kreisler tijdelijk een schuilplaats vindt en dat gelegenheid geeft tot kostelijke genreschilderingen - een mengeling van breedheid en humaniteit met zekere achterbakschheid, en de figuur die minder als deus ex machina dan wel als deus machinarum optreedt, de orgelbouwer en optische en akoustische wondervertooner Abraham Liscov, een reïncarnatie in zekeren zin van den kwakzalver Celionati uit Prinzessin Brambilla[1)], maar ongetwijfeld tevens de fantastische voortontwikkeling van een bekende uit Hoffmann's jeugd.

Dat Celionati's representant een gewoon, zij het uiterst kunstvaardig mensch is, karakteriseert Kater Murr ook weer

1) In den gang van dit opstel, niet in dien van Hoffmann's werk: Prinzessin Brambilla is na Kater Murr geconcipieerd.

in zijn verhouding tot het wonder, waarvan het nog een stap verder verwijderd is dan Die Elixiere. Daar nog zekere mysterieuse leiding in het leven van Medardus, hier niet minder geheimzinnigheid, maar alles het werk van menschen. Er is nog sprake van een mirakel indertijd door Maria aan den vermoorden Cyprianus gedaan, maar ik vermoed dat ook dit mirakel nog wel zijn natuurlijke verklaring zou hebben gevonden. Men ziet wederom hoe innerlijk vrij Hoffmann tegenover zijn wonderverbeeldingen stond, hoe ze een spel vormen dat hij kon opnemen en neerwerpen naar verkiezing, hoe hij ook in zijn laatste levensjaren en als hij zijn diepste zelf uitte, alles eerder was dan een geestenziener.

Eén bezwaar kan men tegen Kater Murr maken: de schoone rol die Johannes Kreisler er doorloopend in speelt. Inderdaad het boek is een zelfverdediging meer dan een autobiografie en een waardiging van eigen persoonlijkheid tevens. Maar Hoffmann's sterk gevoel van eigenwaarde is nergens ijdelheid en dat een man die door het leven niet verwend was, zich op papier in zijn ander ik wat laat aanbidden en altemet eens een heilige bekeert, is eer ontroerend dan kinderlijk. Het past bij den ondanks zijn scherp vernuft zoo kinderlijken Hoffmann - die het aan het tegenwicht van zelfbespotting niet laat ontbreken.

Al deze onmisbare feitelijke mededeelingen en ontledingen zeggen nog bitter weinig voor de grootschheid van Hoffmann's meest geniale werk. Die gaat niet op in enkele karakters en situaties, in een tegelijk schuchtere en nadrukkelijke compositie - maar hoe zonder lange citaten haar te benaderen, die grootendeels ligt in verbeelding van het onderbewuste, in de harmonische suggestie van mysterieuse gevoelsbetrekkingen, dreigende spanningen, onuitgesproken hartstochten, van strijd tegen een donker fatum die zijn eigen belooning is, in de atfosmeer om dit alles, waarvoor het park van Sieghartsweiler en het Benediktijnen-klooster dankbaar materiaal geven?

Den kapelmeester Kreisler kenden Hoffmann's getrouwe lezers reeds lang: diens eerste afzonderlijk gedrukte werk draagt den titel Kreisleriana, een begin, het slotstuk ten volle waardig. Niet zoozeer Kreisler's persoonlijkheid of lotgevallen

vormen het motief, maar zijn gedachten over muziek en cultuur, zijn muzikale ervaringen, muzikale fantasieën. Geen ander werk doet zoo klaar voelen welk een fijn en ernstig kunstenaar Hoffmann was, hoe bij hem doordringende critiek en scheppingskracht samengingen als wellicht bij geen ander.

Het hoogtepunt vormt Johannes Kreisler's, des Kapellmeisters, musikalische Leiden, dat de rij opent en dat Julia, toen nog niet voor altijd verloren, tot muze heeft; een meesterstukje van gepassioneerde en hooge stemmingskunst, dat ik mij noode ontzeg geheel in mijn opstel op te nemen. Het is een ontboezeming van weinige bladzijden, maar hoe compleet in spot en geestdrift, in haat en vertedering, hoe harmonisch in de versmelting der tegenstrijdigste stemmingen, hoe krachtig van expressie en hoe zeker van toon!

Wie, zelfs van hen voor wie Hoffmann iets meer is dan een naam, kennen deze Kreisleriana? Wie zijn Seltsames Leiden eines Theaterdirectors, die geestige dialoog, beginnend en eindigend met een klucht, maar ondertusschen een van de raakste, kundigste en fijnste beschouwingen over tooneel die ooit geschreven zijn en waarvan schier ieder woord voor onzen tijd zijn volle waarde houdt?

Zeker, wie van Hoffmann niet anders vraagt dan verstrooiïng, dan een incidenteele prikkeling der verbeelding, hij kan deze en dergelijke werken ongelezen laten, maar niet wie een meening wil hebben over den schrijver en den mensch, niet wie Hoffmann zien en begrijpen wil in zijn hartstochtelijken, eindeloos gevarieerden strijd tegen het platte en banale, waarin zijn ironie hem tot masker en schild strekt, zoowel als tot scherpsnijdend zwaard. Voor hem zijn deze stukjes ontboezeming van onschatbare waarde, omdat zij ons dieper blik in zijn wezen geven, dan eenig getuigenis van tijdgenooten zou vermogen te doen. En Hoffmann is een schrijver, die altijd weer die behoefte schept, omdat zijn persoonlijkheid overal doorstraalt, omdat hij ongemerkt reeds een vertrouwde geworden is, iemand dien we vrij goed kennen, maar van wien we juist daarom alles willen begrijpen - en ook om het uitzonderlijke, het veelzijdige, brillante, intense van zijn persoonlijkheid.

Daartoe ontbreekt het niet aan stof, nu de onvermoeide nasporingen van Hans von Müller het schijnbaar hopelooze

bereikt en niet slechts Hoffmann's brieven, maar ook zijn dagboeken, die voor vernietigd golden, aan het licht hebben gebracht. Toch hebben die dagboeken teleurstelling, zij het met een element van geruststelling gewekt. Het heette dat daarin de geheimste roerselen van zijn ziel met zoo onbeschroomde openheid waren blootgelegd, als slechts enkele malen in de wereldliteratuur is voorgekomen en dat ze daardoor een relaas waren geworden van zoo pijnlijk cynisme, dat Hitzig raadzaam had gevonden ze te doen verdwijnen. Maar niets van dit alles. De dagboeken geven zeer korte aanteekeningen, veelal in een soort telegramstijl, over de wijze waarop hij den dag besteed en indrukken die hij daarbij opgedaan heeft. Waarschijnlijk heeft Hitzig het verschrikkelijk gevonden, dat Hoffmann als getrouwd man spreekt over zijn gevoelens voor Julia Marc en dat hij nooit verzuimt de gelegenheden aan te teekenen dat hij onder den invloed van alcohol is geweest. Is hun soberheid teleurstellend, de publicatie verlost ons van de vrees dat Hoffmann toch nog iemand anders zou blijken dan wij in hem waren gaan zien. En te minder zullen wij ons beklagen over uitgebleven sensatie, wanneer wij bedenken dat een dergelijk wroeten in het eigen ik, ook afgezien van wat daarbij voor den dag zou komen, hem nader zou brengen tot de categorie waarin Arvède Barine hem ten onrechte heeft gerangschikt: die der névrosé's.

Ten onrechte, want moest Hoffmann er toe behooren, welk echt kunstenaar bleef dan buiten schot? Hij is, in weerwil van zijn practischen aanleg, een kunstenaar bij uitnemendheid, dat wil zeggen, iemand met een uiterst verfijnd, op alle indrukken krachtig en gedifferentieerd reageerend zenuwgestel, maar geen zenuwzwakke, laat staan zenuwzieke. Nooit worden zijn zenuwen hem de baas. Integendeel, hij is en blijft een door en door krachtige persoonlijkheid, die zich met groote energie door de moeilijkste levensomstandigheden (gevolg van ongenade om zijn spotzucht en van de Napoleontische oorlogen) heenslaat en altijd zichzelf blijft. Een geweldig fantast, maar voor wie de fantasie nooit ophoudt spel te zijn en hij haar meester, nooit haar slaaf. Een kunstenaar die altijd boven zijn werk staat, het ten volle beheerscht. En eindelijk geenszins een van de wereld vervreemde, maar iemand die in het volle leven stond, al is zijn belangstelling eenzijdig

georienteerd. In Der goldene Topf laat Hoffmann zeggen, dat hij in Atlantis een hoeve bezit en dat is waar, ook in een zin waaraan hij misschien niet gedacht heeft: niet doorloopend woont hij in Atlantis, hij gaat er zich verpoozen van de beslommeringen dezer wereld, zooals een ander naar het land trekt. Met zijn doordringend kritischen geest, zijn scherp oog voor de werkelijkheid neemt hij menschen en dingen om zich waar en hij heeft stof genoeg om zich te ergeren. Maar dank zij zijn gezonde natuur, zijn ergernis zet zich direct om in spot. Een spot die vlijmend scherp kon zijn: het was bekend hoe Hoffmann ook in het maatschappelijk verkeer iemand met een enkel snijdend woord onmogelijk kon maken, maar die nooit giftig is of zuur en in den regel vroolijk. Hij is een echte Demokriet en niets is voor hem veilig: niet alleen de geestelijke leegheid van meisjes en vrouwen of de aesthetische thee's, niet alleen de prozaïsche alledagsmenschen of de zotte titulatuur, ook de aufklärung, de kleinstaterij en zelfs (doodzonde voor wie er zelf toe behoorde) de Pruisische bureaucratie niet. Maar gelijk zijn ernstige en diepe weerzin zich omzet in spot, zoo is het hem ook met zijn spot ernst. Nooit misbruikt hij haar tegen wat eerbiedwaardig is, nooit laat hij zich, gelijk bijvoorbeeld Heine, verleiden tot een gemakkelijk succes. Alles is bij hem overtuiging, de bezonken of spontane van een even scherpzinnig als kunstzinnig man.

Maar zijn alcoholisme? Boosaardige sensatielust heeft daaraan absurde afmetingen gegeven. Dat zijn gewoonte, 's avonds in een kring van intelligente vrienden, waaronder voor allen de geniale tooneelspeler Devriendt, wijn of punch terdege aan te spreken, zijn gezondheid heeft geschaad, moet men zeker aannemen. Eveneens dat zij bij een beschaafd man in dezen tijd onduldbaar zou zijn, wat zij ongetwijfeld in het toenmalig Duitschland met zijn zooveel ruwere zeden niet was. Ook blijkt er uit dat zijn onrustig temperament behoefte had aan krachtige prikkels, dat het besef van een hoogere wereld alleen zijn bestaan niet kon vullen. Maar een alcoholist was hij daarom nog niet en het is absurd zijn werken voor te stellen als onder den invloed van alcohol ontstaan. Absurd om hun weloverwogen, zorgvuldigen bouw, maar ook absurd blijkens de feiten. Uit zijn dagboek blijkt, dat hij, althans waar hij een vriendenkring had, zooals in Bamberg en later in Berlijn, de

avonden gewoonlijk in een koffiehuis doorbracht, waarbij het vrij laat placht te worden. Nooit werkt hij daarna nog. Zijn litteraire en musicale productie vallen in de periode van zijn kapelmeesterschap bijna geheel in de ochtenduren. Later te Berlijn, als hij rechterlijk ambtenaar is, zijn deze natuurlijk meer door beroepswerk ingenomen en schrijft hij vaak 's avonds, maar op avonden dat hij niet uitgaat of voordat hij uitgaat. De Berlijnsche dagboekbladen uit 1815 geven trouwens allerminst den indruk van een ongeregeld leven. De avonden brengt hij vaak door in een koffiehuis, vaak ook bij een vriend: Fouqué, Chamisso, Contessa, Hitzig, of hij ontvangt vrienden bij zich, herhaaldelijk ziet hij niemand, van een roes wordt slechts een hoogst enkele maal gerept.

Ten slotte de - schetsmatige - oorzakelijke verklaring van de unieke richting, waarin zich Hoffmann's gave heeft ontwikkeld. Daartoe moeten wij in de eerste plaats kennen de geschiedenis van zijn jeugd: de liefdelooze opvoeding, of liever, zooals hij zelf zegt, niet-opvoeding, onder een ziekelijke moeder en op verscheidene wijs skurrile en muzikale ongetrouwde familieleden. Deze doodelijke omgeving deed den jongen Hoffmann voor vreugde geheel op innerlijk leven aangewezen zijn en scherpte ongemeen zijn gevoel voor humor, gelijk zij hem in muziek een aanvankelijken tegenzin gaf. Dan komt zijn eerste liefde, voor mevrouw Hatt, beantwoord maar hopeloos, die eenige jaren van zijn leven heeft vervuld en ongetwijfeld het meest bijgedragen tot zijn voorstelling van de illusie blijvende kunstenaarsliefde. Een nieuwe factor vormt zijn verbanning naar Plock, als gevolg van een onvoorzichtige spot, die opnieuw in hooge mate noopte alleen in zichzelf bevrediging te zoeken en de wereld ironisch te bekijken. In Warschau worden zijn omstandigheden dragelijker, maar dan verliest hij zijn ambt, tengevolge van de bezetting door Napoleon en volgen acht jaren van moeilijken strijd om een armzalig bestaan, telkens opgejaagd in verband met de oorlogen, zonder maatschappelijke vooruitzichten, tot hij eindelijk in 1815 in zijn ambtelijken loopbaan wordt hersteld, zich er in onderscheidt, maar weer moeilijkheden krijgt door zijn onafhankelijkheidszin en rechtsgevoel.

Dit alles in het Duitschland van den Napoleontischen tijd,

dat voor idealisme had een reactionnair, middeleeuwsch en katholiek georienteerd germanendom. Door zijn critischen geest is Hoffmann daarvoor bewaard, als voor alle chimèren en zelfbedrog. En ook door een zeker burgerlijk klassebewustzijn, dat maakte dat hij zich niet kon vergapen aan edelen en vorsten. Zoo bleef voor zijn ideëele behoeften niet anders over dan de wereld der verbeelding, waarheen geen zwakheid hem dreef en waarin hij met zooveel toewijding zich zocht in te richten. Wat hem natuurlijk kwalijk genomen is, ook bij zijn leven. Hoffmann wist het, en het is zijn schoone zelfrechtvaardiging uit Kater Murr, waarmede ik dit opstel wil besluiten:

> 'Was, rief er mit erhöhter Stimme, was habt ihr allen gegen diesen Johannes, was hat er euch Böses gethan, dasz ihr ihm keine Freistatt. kein Plätzchen gönnt auf dieser Erde? - wiszt ihr's nicht? - Nun so will ich es euch sagen. - Seht, der Kreisler trägt nicht eure Farben, er versteht nicht eure Redensarten, der Stuhl den ihr ihm hinstellt, damit er Platz nehme unter euch, ist ihm zu klein, zu enge; ihr könnt ihn gar nicht für euresgleichen achten, und das ärgert euch. Er will die Ewigkeit der Verträge, die ihr über die Gestaltung des Lebens geschlossen, nicht anerkennen, ja er meint, dasz ein arger Wahn, von dem ihr befangen, euch gar nicht das eigentliche Leben erschauen lasse, und dasz die Feierlichkeit, mit der ihr über ein Reich zu herrschen glaubt, das euch unerforschlich, sich gar spaszhaft ausnehme, und das alles nennt ihr Verbitterung. Vor allen Dingen liebt er jenen Scherz, der sich aus der tiefern Anschauung des menschlichen Seins erzeugt und der die schönste Gabe der Natur zu nennen, die sie aus der reinsten Quelle ihres Wesens schöpft. Aber ihr seid vornehme Leute, und wollet nicht Scherzen. - Der Geist der wahre Liebe wohnt in ihm, doch vermag dieser ein Herz zu erwärmen, das auf ewig zum Tode erstarret ist, ja in dem niemals der Funke war, den jener Geist zur Flamme aufhaucht? Ihr möget den Kreisler nicht, weil euch das Gefühl des Übergewichts, das ihr ihm einzuräumen gezwungen, unbehaglich ist, weil ihr ihn, der Verkehr treibt mit höheren Dingen als die gerade in euern engen Kreis passen, fürchtet.'

J.A.N. KNUTTEL.

Naschrift.

Mijn opstel, nagenoeg geheel gelijk aan de lezing die ik in Januari 1921 voor de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde hield, was reeds af, toen ik kennis maakte met de nieuwe en waarschijnlijk definitieve Hoffmann-biografie van

Walter Harich[1]. Wie dit respectabele werk leest zal begrijpen dat het ook voor mij tal van nieuwe gezichtspunten heeft geopend en onvermoede samenhangen onthuld. Toch noopt het mij niet, iets in mijn opstel te wijzigen: het nieuwe dat Harich brengt, betreft in hoofdzaak bizonderheden, waaraan mijn globale inleiding in de verte niet toekomt. Wat ik in een of twee bladzijden afhandelde: de historische (bij hem vooral particulier-historische) verklaring van Hoffmann's werk, vormt den hoofdinhoud van Harich's 700 groote pagina's. Zeker zou ik na de lectuur van Harich, als ik nog had moeten beginnen, anders geschreven hebben (indien ik dan nog den moed had gevonden te schrijven): belangrijker voor den Hoffmann-kenner, maar minder biedend aan hen die vreemd tegenover den schrijver staan - om wie het mij te doen was.

Het lijkt mij echter noodzakelijk hier in het kort uiteen te zetten in hoeverre ik met Harich's opvatting van Hoffmann, zooveel gewichtiger dan die van Heine of Ricarda Huch, niet kan meegaan. Harich heeft een monografie geschreven, zoo ingaand en volledig als slechts weinig schrijvers is te beurt gevallen, als trouwens alleen bij een man als Hoffmann, van wien ieder zinnetje zijn ondergrond en beteekenis heeft, mogelijk is. Hij is daarbij niet geheel ontkomen aan het gevaar al te diep te tasten, al te veel te combineeren en vooral artistieke reflexen te verdikken tot overtuigingen en systemen.

Een hoofdfout van Harich lijkt mij dat hij te veel nadruk legt op de invloeden van de romantische wereldbeschouwing, de romantische filosofie. Natuurlijk heeft Hoffmann deze invloeden ondergaan, daarin staat hij met zijn tijdgenooten gelijk, maar het belangrijke is juist, wat hem van deze wereldbeschouwing scheidt, dat hij de synthese schept van de poëtische en de werkelijke wereld, dat de romantiek bij hem wordt een aspect van de werkelijkheid. Het bezwaar is niet alleen dat deze hoofdtrek bij Harich onvoldoende uitkomt, maar vooral dat hij Hoffmann allerlei bedoelingen en zienswijzen zonder voldoenden grond toedicht. Zoo lijkt het mij stellig onjuist in Der goldene Topf een pleidooi voor de romantische natuurfilosofie te willen zien en het als ‘moderne Naturmythos’ te betitelen. Het verhaal van den salamander,

1) Berlin, Erich Reisz.

waaraan Harich een onevenredige beteekenis hecht, is voor Hoffmann geen geloofsbelijdenis, maar een artistiek motief, waarmede hij speelt en dat hij als krasse tegenstelling poneert tegenover de platheid. Er is hier tusschen Harich en mij geen diametraal verschil van opvatting, maar ik vind de zijne vaak te positief, te log, te weinig rekenend met Hoffmann's behoefte aan ironie en mystificatie. Zeer duidelijk komt dat uit in zijn beschouwing van Ritter Gluck, waarin hij den Gluck-figuur een waanzinnig musicus noemt. Dit is al te simpel! Onder een bepaald gezichtspunt is het een waanzinnige, maar onder een ander, niet minder nadrukkelijk, is het werkelijk Gluck of diens 'revenant'[1]. Zoo vergist hij zich ook ten aanzien van het waanzin-motief bij Kreisler. Als er iemand was die geen aanleg had voor waanzin, dan Hoffmann, die onder alle lotswisselingen, ondanks zijn sterk alcoholgebruik en ook tijdens zijn ruggemergsziekte volkomen helder van geest en onbedrieglijk critisch blijft. In de opwinding der Julia-dagen spreekt hij van gek worden - gelijk iedereen in zijn omstandigheden zou gedaan hebben. Maar als hij Kreisler waanzinnig of op den rand van den waanzin noemt, is dit een tot het sarcasme neigende ironie: wanneer de denkwijze van de alledaagsche menschen gezond verstand is, dan moet Kreisler naar die maatstaf krankzinnig heeten. Krankzinnigheid is het 'Zerrbild' van Kreisler's meerderheid, het is tevens de rol die hij in de comedie des levens te spelen heeft en waarin Hoffmann zich inleeft. Men zie maar eens de uitingen van waanzin die hij in de voorrede van de tweede reeks Kreisleriana opsomt!

Hiermee komen wij vanzelf op de misduiding van den persoon Hoffmann, die bij Harich eigenlijk een voortdurend door het leven geslagene en verslagene is en een verachter des levens daarbij. Voor mij spreekt echter uit zijn werk een beslist affirmatieve geest, die zich aan al de misères van het leven ontworstelt, hij schrijft ze zich van het lijf, zooals Harich het een paar maal zelf noemt. De woorden, op zijn sterfbed geuit: 'Nein, nein, leben, leben, nur leben - unter welcher Bedingung es auch sein möge' zijn voor mij karakteristiek.

Ten slotte moet ik opkomen tegen Harich's verklaring van

1) Een soortgelijke vergissing ten aanzien van 'die Abenteuer der Sylvester Nacht', dl. II, 37.

het automatenmotief. Op grond van een vrij willekeurig uitgelegde zinsnede in de dagboeken neemt hij aan, dat Hoffmann er mee wilde uitdrukken, dat de betoovering van Julia misschien maar zinsbedrog was geweest. Dit is toch in den meest directen strijd met de blijvende vereering van Julia, overal waar in zijn werk op haar gedoeld wordt. Maar bovendien behoeft men slechts de door mij aangehaalde bladzijde uit Der Sandmann te herlezen, om duidelijk te zien dat de automaat bedriegt door een spreken zonder denken en gevoelen. En dát kon Hoffmann toch zeker nooit van Julia gelooven!

Kleinere meeningsverschillen moet ik hier laten rusten, alleen wil ik nog even opmerken dat Harich's overschatting van Prinzessin Brambilla treffend illustreert, dat hij Hoffmann te veel als belichamer van een theorie ziet. Al is Harich's synthese, steunende op de tallooze ontdekkingen van Von Müller en ook van Von der Maasen als biografie waarschijnlijk definitief, het laatste woord is daarmede over Hoffmann nog niet gesproken.

De eerste Kant-waardeering in Nederland.

Wij Nederlanders, geografisch geplaatst tusschen de Engelschen en de Duitschers, houden ook in geestelijk opzicht tusschen hen het midden. Den zin voor onverdoezelde werkelijkheid hebben wij met den Engelschman gemeen; van opgesmukte, geflatteerde voorstellingen of vertoogen houden wij niet, we zien er spoedig door heen. Aan den anderen kant zijn wij meer gemoedsmensch dan de gemiddelde Brittanniër is; het hart ligt bij ons dieper, het heeft een zinnigen, ideëelen toon. Hierin zijn wij aan onzen oostelijken nabuur verwant, maar terwijl de Duitsche adelaar opwiekt naar het uitspansel, zóó hoog dat hij zich ten leste in nevelen verliest, schudt de Nederlandsche leeuw zijn manen staande op den vasten grond. Ons volk waagt zich van oudsher niet graag in geestelijke verten; het komt aan zijn diepere behoeften tegemoet in overeenstemming met zijn soberen aard.

Deze eigenaardigheid en ons gering aantal verklaren, waarom wij geen rij van denkers hebben voortgebracht die met continuïteit nationaal-wijsgeerige stelsels vormden en omvormden. De filosofisch gezinde Nederlander greep en grijpt naar de wijsgeerige werken van buitenlandschen oorsprong, geeft zich daaraan over, om er, als het kan, verklaard of geïnspireerd uit op te duiken. En daar hij een zinnig werkelijkheidsmensch is, zal zijn eigen wijsgeerig inzicht of filosofisch product gewoonlijk zoomin overwegend empiristisch als overwegend idealistisch zijn gekleurd, maar tusschen die twee het midden houden.

Belangstelling voor het bespiegelend denken heeft hier te lande bestaan sinds er centra van gevestigde beschaving waren, al was die belangstelling niet immer van beteekenis, zelfs niet aan onze hoogescholen. Land verhaalt[1)], dat ten tijde van het herstel van Nederland's onafhankelijkheid de studenten vrij algemeen het filosofisch onderwijs beschouwden als een lastig erfstuk uit den nacht der middeleeuwen, al had dat erfstuk op de keper beschouwd toenmaals niet veel meer om het lijf. Want de getemperde scholastiek, die weleer den filosofischen hoofdschotel vormde, was geleidelijk naar den achtergrond gedrongen en het wijsgeerig onderricht gezakt tot het niveau van doorsneebreinen. De filosofie-professor was zoo iets als het vijfde rad aan den wagen, iemand die noch zijn collega's, noch zijn leerlingen in den weg mocht loopen. Om niet voor leege banken te praten, vermeed hij zooveel mogelijk alles wat technisch was, en daalde hij al eens wat dieper af dan met het oog op zijn gehoor oirbaar mocht heeten, aanstonds zocht hij zijne schrikwekkende abstracties te verzoeten door het opdienen van smakelijke historische spijs of litteraire versnapering. Zoo stond het met de universitaire filosofie aan het eind van den regententijd, voorzeker een der slapste phasen van ons volksbestaan.

Niettemin was in den vooravond van de negentiende eeuw in Nederland filosofische belangstelling aan het smeulen; aan de hoogescholen mocht dan in wijsgeerig opzicht een saaie sleur heerschen, daarbuiten waren er die met toenemende spanning de geestelijke revolutie volgden, welke zich in Duitschland voltrok. Mannen van opvoeding en smaak, opgeleid als theologen, rechts- en letterkundigen, verdiepten zich in de geschriften van den grooten wijze van Koningsbergen, en tot zulk een peil steeg in deze kringen het wijsgeerig interesse, dat in 1799, d.i. achttien jaren na het verschijnen van de ‘Vernunftkritik’, te Amsterdam bij Schalekamp het eerste nummer van een Nederlandsch wijsgeerig tijdschrift het licht zag. Hij, die aan deze blijde gebeurtenis schuldig stond, heette Paulus van Hemert.

Van Hemert (geb. 1756, gest. 1825), eerst gereformeerd, later remonstrantsch predikant en leeraar aan het remon-

1) ‘De Wijsbegeerte in de Nederlanden’, blz. 151 e.v.

strantsch seminarium, had zich in 1796 uit het openbaar leven teruggetrokken. Hij was toen veertig jaren oud en besloten zich voortaan geheel aan de filosofie te wijden. Kant stond in het middelpunt van zijn aandacht; diens leeringen hier in Nederland bekend te maken stelde bij zich tot taak, waartoe hij verschillende kleine geschriften publiceerde en een vrije vertaling in het Nederlandsch bezorgde van Born's in Kantiaanschen geest geschreven 'Versuch über die ursprünglichen Grundlagen des menschlichen Denkens'. Het werk echter waaraan zijn naam meer karakteristiek verbonden zou blijven, is het door hem opgericht filosofisch tijdschrift, genaamd: 'Magazijn voor de critische wijsbegeerte en de geschiedenis van dezelve'. Hoewel dit periodiek, waaraan o.a. ook de meer als dichter bekende Kinker medewerkte, slechts enkele jaren heeft bestaan, gaf het Van Hemert toch ruimschoots gelegenheid van zijn wijsgeerige gezindheid te doen blijken.

Mijn oogmerk is, schrijft hij in het voorbericht van de eerste aflevering, om het vaderlandsche publiek, in zoover het voor het licht der wijsbegeerte vatbaar is en waarlijk wil verlicht worden, met de door den beroemden Zelfdenker onzer eeuw uitgedachte Kritiek der zuivere en der practische rede bekend te maken, de gronden en het gebruik daarvan te verduidelijken, twijfelingen en bedenkingen weg te nemen en op deze wijze licht, wetenschap, maar vooral ook ware deugd en zedelijkheid onder het Bataafsche volk te helpen bevorderen. Gij, geëerde landgenooten, wien de verbetering der menschen ter harte gaat, help mij in de voortplanting van begrippen die aan het ongeloof en de loszinnigheid onzer eeuw den doodsteek dreigen!

Op dit voorbericht volgt een zestig bladzijden tellend hoofdartikel van Van Hemert, getiteld: 'Beredeneerd verslag aangaande den oorsprong en den voornamen inhoud der critische wijsbegeerte', welk stuk hem als een zeer trouw discipel van Kant doet kennen. Van Hemert is het in alles met Kant eens; zoo nu en dan bespeurt hij bij dezen wel eenige onduidelijkheid, maar aanstonds weet hij die recht te leggen of te bemantelen en hij laakt het, dat anderen daarover 'luidkeels' klagen. Hij geeft zich met liefde aan Kant's werk over en ontdekt in deze gesteldheid bij het voorwerp zijner vereering geen enkel feil. Het rust op een steenrots; wat de 'onverge-

lijkelijke' zich voornam te bewijzen heeft hij 'volkomenlijk' bewezen; hij is de 'Waereldwijze' die opklom tot de eerste bron; de verwinnaar van den twijfel, van het materialisme, het fatalisme en het atheisme.

Ziehier eenige loftuitingen welke bewijzen, dat onze redacteur geestdriftig was gestemd.

Gaan wij nu na, wat volgens Van Hemert Kant's voornaamste ontdekking is, dan blijkt dat hij tweeërlei als zoodanig beschouwt: ten eerste het 'voor den trots der dogmatisten zoo vernederende besluit, dat onze *kennis* de grenzen der ervaring niet overschrijden kan', en ten tweede dat er een zedelijk gebruik is der rede, 'twelk 'de grenspalen der zinnelijkheid onvermijdelijk te buiten gaat'. Want, zoo licht Van Hemert dit laatste toe, ofschoon ik de voorwerpen, als dingen op zich zelven aangemerkt, niet kenne of kennen kunne, belet dit mij echter geenszins, dezelven als zoodanig te kunnen *denken*, en in mijn zedelijke natuur genoegzame gronden duidelijk voorhanden te vinden om aan zekere bovenzinlijke begrippen niet slechts logische, maar reëele mooglijkheid of voorwerpelijke waarde toe te schrijven' (blz. 27/31).

Nader verklaart Van Hemert dat de gangbare metaphysica of bovennatuurkunde dáárom een samenweefsel van drogredenen is, wijl de beoefenaren daarvan 'de grondstellingen van het zuivere verstand op bovenzinnelijke voorwerpen' toepassen; dat de groote voorwerpen der bespiegeling, 'tot welke wij niet kunnen doordringen en die ons egter, door de Rede, op eene nadrukvolle wijze worden aanbevolen - de vrijheid van onzen wil, de voortduring van ons denkend ik, en het bestaan van een Grondwezen, in en door welke alle dingen zijn -', niet zijn 'voorwerpen van *kennis* die bewezen of betoogd kunnen worden', maar 'voorwerpen van een hoogst redelijk geloof, welk de gestrengste toetze in alle opzichten verdragen kan, en, als in de Rede zelve gegrond, ook door de Rede gevorderd wordt'. 'Door de Rede, welke de mensch bezit, is hij zijn eigen wetgever en schrijft hij zich oppermagtiglijk wetten voor, die, voorwerpelijk beschouwd, *volstrekte noodzakelijkheid* insluiten en geheel onderscheiden zijn van alle natuurwetten, wijl de laatsten slegts dat geen bepalen, wat werkelijk geschiedt, de eersten, wat geschieden *moet*'. Uit kracht zijner Rede derhalve is de mensch een

zedelijk wezen, moet hij gelooven aan zijne volstrekte vrijheid, want die waarlijk gehoorzamen *kan*, is vrij, niet slechts 'in een zoo genaamden psychologischen, maar in een volstrekten zin'. Kant's grootste verdienste is daarom volgens Van Hemert, dat hij ons de zuivere verstandsbegrippen of kategorieën heeft doen onderscheiden van de begrippen der zuivere rede of ideeën, wijl hij zoodoende in het licht heeft gesteld dat voor de 'dingen op zich zelven' geen causaliteit geldt en daarmede de 'moogelijkheid der vrijheid uit de klauwen van het fatalismus heeft gered' (blz. 42/45). Dit voerde Kant vanzelf tot het opstellen eener zedelijke theologie (Metaphysik der Sitten, 1785) en tot een zuivering van het bovencausaal, onvoorwaardelijk plichtbegrip van alles wat empirisch is (Critik der Practischen Vernunft, 1788). Het eerste werk toont ons, als resultaat van het beschouwend vermogen der rede, haar zedelijke tendens; het tweede doet uitkomen dat de mensch van de rede onmiddellijk, zonder voorafgaande overweging of beschouwing, een juist beoefenend gebruik kan maken (blz. 55/57).

Bezien wij dit referaat kritisch, dan bemerken we dat Van Hemert Kant niet verheldert waar deze niet duidelijk onderscheidde tusschen de voorwerpen der zinnelijke ervaring zooals zij op zich zelf zijn, en de zich *in* ons manifesteerende bovenzinnelijke gedachtewaarden die met geen voorwerpen der zinnelijke ervaring verband houden. Dat Kant van de natuurlijke verschijnsels, zooals zij onafhankelijk van onze ervaring bestaan en zich doen gelden, gewaagde als 'dingen op zich zelf', laat zich verstaan; een vuurspuwende berg, een onweer, boomen, planten en dieren, al deze natuuruitingen blijven, hoe ook door ons begrepen en verklaard, *op zich zelf* voor ons vreemde bestaans, levensmysteries waarin geen enkel mensch zich kan verplaatsen, zich kan in-denken, laat staan dat hij ze zou kunnen teweegbrengen of veroorzaken. Wij kunnen het ons daarom verklaren dat Kant dergelijke openbaringen van het natuurlijk *zijn* naar hun wezen bestempelt als 'Dinge an sich'. Wanneer hij nu echter verder komt te handelen over zich in ons manifesteerende gedachtewaarden of begrippen die met geen voorwerpen der zinnelijke ervaring verband houden, dan is Kant minder ge-

lukkig als hij ook deze zonder meer als 'Dinge an sich' aanmerkt, of, om met Van Hemert te spreken, daaraan 'voorwerpelijke waarde' toekent. Want hier is geen sprake van een *zijn op zich zelf* dat onafhankelijk of los van ons bestaat, maar van de een of andere geestelijke gesteldheid waarin wij verkeeren, die wij innerlijk beleven en aldus zelf *zijn*. Al blijkt die gesteldheid bij zelf-contemplatie niet volledig door ons te kunnen worden begrépen, m.a.w., voor ons begrip niet geheel en al verklaarbaar te wezen, wij *zijn* haar niettemin en missen het recht haar als iets zelfstandigs tegenover ons te stellen, als ware zij ons een voorwerp of ding *op zich zelf*.

De kwestie waarom het hier gaat heeft al heel wat beroering in de denkende hoofden teweeggebracht, en maar al te talrijk zijn nog steeds de sprekers en schrijvers, voor wie ze nog niet geheel duidelijk blijkt te zijn. Voor Van Hemert werd ze ook niet duidelijk; hij spreekt van bovenzinnelijke begrippen met voorwerpelijke waarde, van grondstellingen van het zuivere verstand die op bovenzinnelijke voorwerpen toepasselijk zijn. Wel verklaart hij tevens dat de bovenzinnelijke voorwerpen in de rede zelf zijn gegrond, maar hier reproduceert hij zonder meer Kant waar deze, in zuiverder aanvoelen, de 'dingen op zich zelf' niet zonder meer op één lijn stelde met bovenzinnelijke gedachte-waarden, die met geen voorwerpen der zinnelijke ervaring verband houden. De omstandigheid, dat Kant deze verschillende wezenlijkheden beide *noumena* noemde (in tegenstelling tot de *phaenomena*, d.w.z. de dingen zooals zij in onze waarneming ons verschijnen), werkte er echter niet toe mede Van Hemert's geest voor het verschil in kwestie geheel wakker te maken. Ook dán praat hij Kant zonder persoonlijk inzicht na, wanneer hij nader mededeelt, dat de bovenzinnelijke voorwerpen min of meer problematiek zijn en daarom vallen aan te merken als voorwerpen van *een hoogst redelijk geloof*. Hoe voorwerpen, die in de rede zelf zijn gegrond, tevens voorwerpen van een hoogst redelijk geloof kunnen wezen, en hoe de mensch door de rede zich zelf oppermachtig wetten kan voorschrijven die 'voorwerpelijk beschouwd volstrekte noodzakelijkheid insluiten', blijkt voor Van Hemert geen puzzle te zijn geweest; hij laat het een naast het ander gelden zonder daarin blijkbaar iets te zien, dat nadere verklaring vergt. Welk mensch zal het voorts van-

zelfsprekend vinden, dat wie gehoorzamen *kan*, ook *volstrekt* vrij is? Wie zich dingen op zich zelf kunnen voorstellen of denken, waaromtrent hij geen kennis bezit maar waarvan hij nochtans weet, dat zij vrij zijn van causaliteit?

Het lag op Van Hemert's weg dit alles toe te lichten, nader te verklaren; dat immers was de taak, die hij vrijwillig op zich had genomen. Thans moeten wij besluiten dat hij Kant's bedoelingen meer aanvoelde of bevroedde, dan begreep. Hoe die bedoelingen zijn te verstaan vermocht hij althans niet voldoende duidelijk te maken; het lastige woord voorwerpelijk (objectief), dat bij Kant schering en inslag is, speelde ook bij Van Hemert een belangrijke rol, zonder dat hij zijn lezers omtrent de juiste waarde of beteekenis daarvan inlichtte.

Gelijk bekend is het vooral Fichte geweest, die Kant's gebruik van het woord *voorwerpelijk* heeft aangevallen. Hij verwekte daarmede in het Kantiaansche kamp verwarring en onrust en zijn stijgend succes noopte Van Hemert, voor den draad te komen en kleur te bekennen. Dat was een lastig geval, maar onze redacteur wist zich op de vlakte te houden. In een artikel getiteld ‘Kant en Fichte, beiden priesters der waarheid’[1)], poogde hij zijn lezers gerust te stellen door de verzekering, dat, hoezeer beide denkers op sommige punten ook mochten verschillen, zij toch in den grond eenstemmig dachten. Fichte wordt in zijn land te veel in de hoogte gestoken, zoo begint Van Hemert zijn artikel, en de weerklank van het geklap van oppervlakkige lieden onder onze naburen begint ook hier te lande gehoord te worden en den denkenden onderzoeker lastig te zijn. Ter stuiting van dit kwaad oordeel ik het nuttig, de overeenkomst van Fichte's leer met die van Kant, ‘in weerwil der schijnbare strijdigheid, of ten minste ongelijkheid, kortelijk voor te stellen’.

Wat is het standpunt van Kant, wat dat van Fichte? -, vraagt Van Hemert dan. En zijn antwoord luidt: Kant koos zich ‘het standpunt des voorstellens, waar het voorgestelde *voorwerp* is, en als het ware voor het oog van den philosophischen opmerker ligt; Fichte koos zich een punt dat nog hooger, ja het hoogst mogelijk van allen lag, namelijk dat des reflecteerens of opmerkens op de allereerste daad des denkens, dat

1) Deel II van het Magazijn, blz. 338 e.v.

is, op het begin van het oorspronglijke handelen des menschlijken geestes te midden van het handelen, waar dus nog geen voorwerp plaats heeft, maar slegts in den opmerker, en in het opmerken zelven, *onderwerpelijk*, gelegen is'. 'Kant betrachtte op zijn standpunt aanschouwen en denken meer lijdelijk, want als van voren gegeven; Fichte zag de voorwerpen meer als voortbrengsels van de eigen werkzaamheid, daadhandeling of onderwerpelijke voortbrenging' (blz. 347/8).

Maar is Kant nu niet zóó te verstaan, vraagt Van Hemert, dat men bij hem vindt aangeduid, wat Fichte meer uitvoerig heeft ontwikkeld en uitgebouwd? Zeer zeker, vervolgt hij; verklaarde Fichte trouwens niet zelf: 'Ik weet het, dat ik nimmer iets zal kunnen zeggen waarop Kant niet reeds onmiddellijk of middellijk, klaarer of donkerer, gewezen heeft?' Heeft Fichte zich niet beroepen op zeer merkwaardige woorden van Kant uit diens Kritiek der zuivere rede? En Van Hemert citeert vervolgens die zeer merkwaardige woorden: 'Het *ik denk* moet alle mijne voorstellingen kunnen begeleiden, want anders zoude er in mij iets worden voorgesteld, welk geheel niet konde gedacht worden, dat is, met andere woorden, de voorstelling zoude of onmooglijk, of althans voor mij *niets* zijn... Alle het menigvuldige der aanschouwing heeft derhalve eene noodzakelijke betrekking tot het *ik denk*, in hetzelfde onderwerp, waarin dit menigvuldige wordt aangetroffen... de oorspronkelijke apperceptie noem ik dát zelfbewustzijn, 'welk, terwijl het de voorstelling *ik denk*, die alle anderen moet kunnen vergezellen, en in allen bewustzijn een en hetzelfde is, voortbrengt, van geene voorstelling verder kan begeleid worden?' Heeft Fichte, roept Van Hemert met deze woorden van den Koningsberger wijsgeer voor oogen triomfantelijk uit, niet verklaard: 'Hier vinden wij dus bij Kant bepaaldelijk het begrip van het *zuivere ik*, juist zoo, als de Wetenschapsleer hetzelve voorstelt?' Ja gewis, verzekert Van Hemert, dat moet ieder toestemmen die Kant's ontleding van het verstand recht heeft gevat en op de transcendentale afleiding der kategorieën let; ''s mans meening is duidelijk genoeg uitgedrukt' (blz. 355/357).

Vraagt men nu, gaat onze redacteur voort, waarom Kant niet op het punt is begonnen dat toch duidelijk in zijn groote ziel lag, dan zal ik, zonder naar de reden hiervan 'angstiglijk'

te vorschen, alleen maar aanmerken, dat Kant in dat geval vermoedelijk nog veel minder dan nu zou zijn verstaan geworden. Geenszins wil ik hiermede beweren, dat wat betreft de toepassing der kritische beginselen Fichte het met Kant in alles eens is; het verschil in methode sluit dit vanzelf uit. ‘Het is intusschen de overeenkomst der beginzelen alleen, welke ik, om sommigen snappers den mond te snoeren, hier kortlijk heb willen aangeven. Voor het overige bepaal ik niet, wie der beide groote mannen zig het voorzigstigste uitdrukke, noch ook, wie daar, waar zij in de bearbeiding der critische beginzelen en in de toepassing van dezelven verschillen mogen, den meesten bijval des doordenkers verdiene’ (blz. 360/367).

Dat deze ‘rechtzetting’ van Van Hemert allerminst geëigend was om het uit Duitschland naar Holland overgeplant ‘geklap’ te doen verstommen, ligt voor de hand; zij was daarvoor niet doordacht, niet afdoende genoeg. Het lijkt wel alsof de redacteur Fichte's geschriften naast die van Kant heeft gelegd, het daarin overeenkomende heeft aangestreept en daarop de aangestreepte passages ventileert als even zoo vele onomstootelijke bewijzen! Uit niets althans blijkt, dat de lectuur van Fichte Van Hemert tot nadenken bracht over de problemen, die in zijne uiteenzettingen van Kant lagen opgetast, en wel verre dan ook dat zijn artikel gerezen bedenkingen suste, wakkerde het die aan. Met het gevolg dat zij, die noch van Kant, noch van Fichte willen weten, het oogenblik gekomen achtten om principeel tegen de nieuwe richting verzet aan te teekenen, d.w.z., de naar hunne meening absurde grondstellingen van het Kantianisme aan de kaak te stellen.

Inzonderheid met den filoloog Wyttenbach kreeg Van Hemert het aan den stok. Wyttenbach, Zwitser van geboorte, was Van Hemert's voorganger geweest aan het Remonstrantsch seminarium, om later in Amsterdam en Leiden andere leerstoelen te bezetten. Hij had niet alleen op filologisch, doch ook op filosofisch gebied zijn sporen verdiend, kende o.m. Plato en Plotinus grondig en mocht wat de nieuwere wijsbegeerte aangaat tot een aanhanger van de school van Wolff worden gerekend. Te oud om zich in het nieuwe te kunnen inleven stond hij, hartstochtelijk van aard, daartegenover van den aanvang af afwijzend, ja zelfs vijandig,

en zoo werd Van Hemert's Kant-propaganda hem een doorn in het oog. De bom moest eindelijk barsten; op een gegeven oogenblik goten zich de fiolen van des grijsaards toorn over het hoofd van den Kantiaanschen lofzanger uit. Dat deze allerminst gedekt was, merkten wij reeds op; Wyttenbach, wiens haat zijn blik voor de feilen zijns tegenstanders scherpte, wist hem dan ook te treffen. Hoe is het mogelijk, luidde het kernbezwaar zijner vertoogen, dat wij, wanneer onze kennis de grenzen der ervaring niet overschrijden kan, iets buiten de grenspalen van het ervaringsgebied kunnen weten? Met welk recht kunnen we dan gewagen van reëele mogelijkheid of voorwerpelijke waarde van bovenzinnelijke dingen? Dit is onzinnig gebazel, het duidelijkst bewijs dat de hooggeprezen Kantiaansche filosofie bestaat uit Noordpool-ijs en zwarte pek. Met dat pek zijn de gezichten besmeurd der hedendaagsche nieuwlichters, der dol-dronken knapen, door de waanvoorstelling der wijsheid van de wijs gebracht!

De aangevochten Kantiaan antwoordde natuurlijk, doch waar de polemiek, die jaren lang werd voortgezet, de zaak zelve niet beduidend opklaarde en in nevenkwesties en hatelijkheden verliep, zij er hier verder het zwijgen toe gedaan[1)].

Behalve Wyttenbach waren er nog andere mannen van naam, die zich geroepen achtten tegen den geest der Kantiaansche wijsbegeerte protest aan te teekenen en daarvoor het Nederlandsche volk te waarschuwen. De meest op den voorgrond tredende van hen was Mr. Rhynvis Feith, de schrijver van de bekende - bij name althans bekende - ‘Brieven aan Sophie over den Geest van de Kantiaansche wijsbegeerte’, door Mr. Johannes Kinker in 1807 beantwoord met ‘Brieven van Sophie aan Mr. Rhynvis Feith’.

De dichter Feith, die ‘door dood en graf een betere wereld blinken zag’, had op zijn wijze z'n onverholen afschuw van Kant's leeringen gelucht, d.w.z., daarover in deftige alexandrijnen zwaarwichtige vermaningen ten beste gegeven. Kinker nam hem frisch onderhanden, zóó frisch, dat een van Feith's vrienden onder het pseudoniem Christianus voor dezen in de

1) Belangstellenden verwijs ik naar de in 1888 te Utrecht uitgekomen studie van G. von Antal over ‘Die Holländische Philosophie im neunzehnten Jahrhundert’, bladz. 9 e.v., alwaar het verloop van den strijd kort is geschetst en de vindplaatsen zijn opgegeven.

bres sprong onder mededeeling, dat een dergelijke appel- en vischwijvenaanval niet te pas kwam en Kinker een dollen hond geleek. Ook deze polemiek liep dus in het zand zonder dat de natie er veel wijzer door werd. Toch valt niet te ontkennen dat Feith in menig opzicht een scherp oog had voor de zwakke plekken in Kant's leer, en bovendien, dat de brieven aan Sophie merkwaardig en belangrijk zijn als getuigenis van den kerkschen trek in ons volkskarakter, van onze behoefte aan stichting.

'Wáár in Kant's leer schuilt sterkte of troost?', vraagt b.v. Feith aan Sophie, die blijkbaar, op het voetspoor van vele intelligente mannen, van de geschriften van den Koningsberger wijsgeer is gaan kennis nemen. 'Sophie, al het heil dat ooit uw hart ontving, gij offert dat aan een bespiegeling?' Verneem: 'Wie Kant ten leeraar kieze, in waarheid of in schijn, leer' vroeg óf huichlen, óf een prooi der wanhoop zijn'. En in de vierde der aan den eersten brief toegevoegde aanteekeningen zegt Feith: 'Ik doel hier op het aantal van dezulken, die uit eenen zekeren hoogmoed gaarn het gevolg van een groot Man helpen vergrooten, en thans hunne *Kantomanie* wel voor Wijsbegeerte wilden zien groeten. Mogelijk zijn er ook eenigen van de Duitsche Godgeleerden onder te rekenen, die, naar den roem van Wijsgeer en Theologant beiden staande, alle hunne vlijt in 't werk stelden om de kritische wijsbegeerte met de Openbaring te vereenigen, huichelende nu eens omtrent de eischen van het Kantianisme, dan weer omtrent het gezag eener Goddelijke Openbaring'.

In den tweeden brief aan Sophie heet het o.m.: 'Het blijft mij donker, wat ik door 't vernuft *van voren*, wat door aanschouwing, die ervaring gaf, hier winn' -'. En verder: 'Schoon wij der dingen aard niet trachten op te delven, toch zijn wij ons iets meer dan voorstel in ons zelven', aan welke regels de dichter in de zesde der aan den tweeden brief toegevoegde aanteekeningen eene beschouwing vastknoopt van den volgenden inhoud:

'Kant is door sommigen voor een Ideälist gehouden, schoon hij en zijne Voorstanders dit altijd op het sterkste hebben tegengesproken. Ongelukkig is de Kritische Wijsbegeerte door al te groote subtiliteit in het speculeeren zoo donker en dubbelzinnig geworden, dat men menige stelling, door middel van

dezelve, even goed voor- als tegen kan spreken. Zoo schijnt men, bij voorbeeld, Kant van de beschuldiging van ideälismus vrij te moeten spreken, wanneer hij stellig zegt, dat de verschijnselen (phoenomena) toch altijd iets, dat hen veroorzaakt (noumena, dingen aan zich), veronderstellen; maar als men hem dan weer, op andere plaatsen, van deze noumena, van deze dingen aan zich, hoort zeggen: ‘dat het verstand ze zich slechts denkt als transcendentale objecten, die de oorzaken der verschijningen zijn, en noch als grootheid, noch als reäliteit, noch als zelfstandigheid (substanz) gedacht kunnen worden, van welke het dus volkomen onbekend zij, of ze in ons, of ook buiten ons aan te treffen zijn; of ze met de zinnelijkheid te gelijk weggenomen worden, of, als wij deze wegnemen, nog overig blijven zouden; dan schijnt de beschuldiging volkomen waar te zijn. Intusschen kan men deze dorre speculatie, die toch niemand tot een' grond van zijn werkelijk gedrag neemt, veilig voor de scholen overlaten’[1)].

Dit laatste citaat voert ons weder midden in het probleem, waarin Van Hemert ons heeft laten steken. Zal Kinker ons uit het warnet helpen? Wij zullen zien.

Kinker (geb. 1764, gest. 1845), als dichter welbekend - althans bij name -, beoefende ook de filosofie, en met succes. Hij deed zich kennen als een man van groote werk- en denkkracht, daarbij als onafhankelijk, ernstig en tegelijk speelschgeestig, kortom als iemand die, zij het niet met geniale gaven, dan toch met buitengewone talenten was bedeeld. Hij heeft dan ook als Hollandsch wijsgeer zijn sporen verdiend, niet alleen door zijn Kant-artikelen in Van Hemert's Magazijn, met name die welke strekten tot opheldering van de Kritiek der zuivere rede, maar bovendien door zijn ‘Brieven over het Natuurrecht’ (indirect gericht tegen Bilderdijk) en door een in het Fransch geschreven werk dat na zijn dood in (1850) in twee deelen uitkwam onder den titel: ‘Le dualisme de la raison humaine, ou le criticisme de Em. Kant, amélioiré sous le rapport de la raison pure, et rendu complet sous celui de la raison pratique’.

Kinker was aanvankelijk trouw Kantiaan; onder invloed

1) De brieven aan Sophie en de daarbij behoorende aanteekeningen vindt men in het elfde deel van Feith's verzamelde werken (uitgave 1824).

van Fichte, Schelling en Hegel week hij later echter - in het bijzonder in zijn nagelaten werk - in verschillende opzichten van Kant af. Tot zijn beste filosofische praestatie mag zijn ‘Opheldering van de kritiek der zuivere rede’ worden gerekend, die in het Fransch werd vertaald en, nadat professor Van der Wijck Kinker in 1864 als filosoof breedvoerig had geschetst en gekritiseerd, in 1872 uit het Magazijn in het Hollandsch werd overdrukt. Wie Kinker nader als wijsgeer wenscht te leeren kennen, leze in de eerste plaats Van der Wijck's aan hem gewijd boek; ik heb daarvan een dankbaar gebruik gemaakt, doch geef er uiteraard de voorkeur aan hier niet Van der Wijck, maar Kinker zelf te laten spreken.

Ga ik nu na, wat Kinker in het bijzonder over het probleem dat ons bezig houdt heeft te berde gebracht, dan treft mij in zijn Opheldering (uitgave 1872) in de eerste plaats, wat hij op bladzijde 63 over de phaenomena en de noumena zegt. Kinker laat zich daarover als volgt uit: ‘Wanneer wij de voorwerpen, als verschijnselen, zinnenwezens (phaenomena) noemen, en daardoor de wijze waarop wij ze aanschouwen onderscheiden van de wijze, waarop zij buiten onze aanschouwing op zich zelve bestaan; dan geven wij daarmede als van zelf en noodzakelijk te kennen dat wij de dingen op zich zelve als voorwerpen, die alleen door 't verstand gedacht worden, als verstandswezens (noumena) tegen de zinnewezens of phaenomena overstellen. Deze verstandswezens zijn tweevoudig: òf als het ding op zich zelf; òf als geheel andere dingen, waarvan onze zinnen volstrekt geen indrukken ontvangen’.

Op bladzijde 64 licht Kinker deze tweevoudigheid nader toe; hij schrijft: ‘In 't eene geval verstaan wij door een verstandswezen, een ding op zich zelf, zooals het waarlijk bestaat en dus voor ons niet aanschouwbaar is; en in het tweede een ding dat niet zinlijk, maar verstandelijk of intellectueel aanschouwd moet worden. Intellectueele aanschouwingen nu zijn voor ons niet mogelijk. Onze kategorieën zijn derhalve niet verder bruikbaar, dan tot verkrijging van kennis op het veld der ervaring’.

Is Kant naar Kinker's interpretatie dus louter empirist? Kunnen wij volgens die interpretatie niet boven de ervaring uitgaan? Toch wel, luidt Kinker's antwoord; er dringen zich aan ons besluiten op over bovenzinnelijke waarden (als

b.v. de ziel, het heelal, de Godheid), die, al zou men ze veeleer uitkomsten van vernuft- of redespelen willen noemen en al kennen wij, ‘door onvermijdelijken schijn gedrongen’, daaraan ‘voorwerpelijke wezenlijkheid’ toe, niettemin in ons denken zelf wortelen. ‘Zij zijn toch niet toevallig ontstaan noch verdicht, maar uit de natuur der rede zelve, of uit datgene, 't welk dit vermogen eigenaardig in en voor ons is, noodzakelijk voortgesproten’ (blz. 71/2).

Dat wij ze ‘in waarheid’ niet als ‘voorwerpelijke wezenlijkheden’ voor ons laten gelden, doet Kinker o.m. uitkomen op bladzijde 82. Wij lezen daar met betrekking tot de ziel: ‘Men tracht zich, ofschoon vruchteloos, te overreden dat hetgeen wezentlijk onze ziel uitmaakt ons in eene onmiddellijke aanschouwing gegeven is, door het onbepaalde begrip van ons *ik*, dat ons bij ieder gedachte vergezelt. Ondertusschen, wanneer wij ons zelve nauwkeurig in onze voorstellingen gadeslaan, bevinden wij dat dit *ik* niets anders is, dan de bloote bewustheid, dat wij het zijn, die ons iets voorstellen’.

In aansluiting met het voorgaande noemt Kinker op bladzijde 83 het heelal ‘een kosmologische idee der zuivere rede, welke in de opklimming van de eene voorwaarde der verschijnselen tot de andere alle mogelijke ervaring te boven stijgt’...‘Maar de volstrekte volkomenheid van al de voorwaarden kan ons nimmer gegeven worden. De rede echter eischt deze, volgens den algemeenen grondregel van alle hare ideeën: wanneer het voorwaardelijke gegeven is, dan is tevens de geheele rij der voorwaarden, en derhalve ook het onvoorwaardelijke zelf, gegeven’.

Van de Godheid eindelijk gewaagt Kinker op het voetspoor van Kant als van een ‘alle ervaring te boven strevende idee van een noodzakelijk, algenoegzaam, oorspronkelijk, alwijs en algoed wezen’ (bladzijde 131). Eene ‘alle ervaring te boven strevende idee’, die mijn en uw *ik*, als denkend wezen ‘aanhangt’. Waarmede niet gezegd is, dat ons *ik*, qua voorwerp, een op zichzelf bestaand wezen of eene zelfstandigheid’ is (bladzijde 77).

Het voorgaande overziende lijkt het mij geoorloofd te besluiten, dat Kinker ons inderdaad verder heeft gebracht. Immers hij legt Kant zóó uit, dat onderscheid moet worden

gemaakt tusschen voorwerpen zooals zij op zich zelf zijn, en in de natuur van de rede wortelende zuivere begrippen of ideeën die met geen voorwerpen der zinnelijke ervaring verband houden. Dat wij, 'door onvermijdelijken schijn gedrongen', het laten voorkomen, alsof we aan die ideeën voorwerpelijke wezenlijkheid toekennen, zou aldus zijn te verklaren, dat ons verstandelijk denken zich tegenover de door de rede ingegeven bovenzinnelijke waarden stelt als waren zij voorwerpen van aanschouwing. Aldus doende trekt het daaromtrent besluiten (besluiten die het op instigatie van de rede onderling rangschikt) op dezelfde wijze, als het met betrekking tot de voorwerpen der zinnelijke ervaring doet. In dezen geest meen ik dat Kinker moet worden verstaan, wanneer hij op blz. 138/139 schrijft: 'Nooit staat onze rede onmiddellijk met eenig voorwerp in betrekking; maar zulks heeft alleen plaats, door tusschenkomst van het verstand. Dewijl nu het verstand zijne kategoriën niet anders dan op aanschouwingen toepassen kan, zoo levert ons ook de rede niet begrippen van voorwerpen, maar rankschikt zij deze eenvoudig, en geeft hun die éénheid, welke zij in hunne hoogstmogelijke uitbreiding hebben, ten aanzien van de volkomenheid der rijen. Het wezen - de aanleg - der rede toch is algemeenheid; en de volkomenheid is eene idee die uit dien aanleg noodzakelijk voortvloeit'.

In dezen gedachtengang is de rede dus wel beschouwd een ons eigen vermogen, dat ons vermoedens opdringt die wij ons door middel van ons verstand slechts benaderend kunnen verklaren, een vermogen dat intusschen niet op zich zelf staat noch op zich zelf iets vermag, m.a.w., hoezeer boven onze zinnen en ons verstand uitgaande en het laatste leiding gevend, met diezelfde zinnen en datzelfde verstand onverbrekelijk is verbonden, ja, daaraan zijn kracht ontleent. In dier voege namelijk, dat naarmate zinnen en verstand meer vermogen op te nemen respectievelijk te onderscheiden, ook de rede in kracht en omvang toeneemt, zonder dat de verwachting mag worden gekoesterd, dat ten leste de volstrekte samenhang, de opperste doelstelling verstandelijk zal worden begrepen; of meer beeldsprakig uitgedrukt: zonder dat wij eenmaal aldus boven onze zinnelijkheid zullen worden uitgeheven, dat wij met absoluut klaren blik in de bovenzinnelijke wereld schouwen. 'Alleen onze zedelijke natuur', verklaart Kinker

conform Kant aan het slot van zijn Opheldering, ‘voert ons, door het besef van onzen plicht en de uitspraak van ons geweten, buiten den kring der verschijnselen. In dit opzicht is de rede, ofschoon alleen in haar *beoefenend* gebruik, de oppermachtige wetgeefster onzer bedoelingen en handelingen’.

M.a.w.: in haar practisch of beoefenend gebruik is de rede een zich ons kenbaar makende categorische imperatief; in *beschouwelijk* opzicht - d.w.z. daar waar het verstand er bij te pas komt - bezinnen wij ons omtrent haar zonder haar volmaakt te verstaan.

Vraagt men dus, of volgens Kinker's opvatting Kant louter empirist is, dan luidt het antwoord: neen, Kant heeft ook een idealistische zijde, maar hij is geen dogmatisch of rationalistisch idealist. Elke opklimmende beschouwing is, evenals de zoogenaamde ‘Openbaring’, naar Kinker's uitlegging van Kant eene door de rede aan het verstand gesuggereerde *bespiegeling;* niets meer, maar ook niets minder, zoodat naar deze opvatting Feith's vraag: ‘Sophie, gij offert al het heil, dat ooit uw hart ontving, aan een bespiegeling?’ -, in het wezen der zaak met evenveel recht aan Sophie had kunnen zijn gesteld, indien zij Kant links had laten liggen en zij zich tot het Nieuwe Testament had bepaald. De zedelijke vrijheid, tot welke Sophie kan geraken door volgens de leering van dat Testament te handelen, zou zij even goed vermogen te bewerkstelligen door volgens andere bespiegelingen in denzelfden geest handelend te zijn, b.v. volgens de Kantiaansche bespiegeling. Het verschil zou alleen hierin liggen, dat zij in het laatste geval losser van voorwerpelijke voorstellingen of bewuster zou zijn. D.w.z., zij zou dan, om met Schiller te spreken[1)], niet geleid worden door *verjaarde* uitspraken van het moreel instinct, maar door uitspraken van dat instinct die meer beantwoorden aan de ontwikkeling van haar eigen tijd, aan de bewustheid van *het heden*.

Hierboven merkte ik reeds op, dat Kinker in later jaren in verschillend opzicht van Kant afweek. Op welke punten nu was dit in het bijzonder het geval?

Professor Van der Wijck heeft het door zijn boek over

1) Eerste brief ‘Über die ästhetische Erziehung des Menschen’.

Kinker, waarin ook ‘Le dualisme de la raison humaine’ in beschouwing wordt genomen, gemakkelijk gemaakt een en ander in kort bestek saam te vatten.

In zijn Opheldering verklaarde Kinker in aansluiting bij Kant, dat ruimte en tijd twee oorspronkelijke vormen zijn van een ons van nature eigen aanschouwend vermogen, anders gezegd, apriorische vormen onzer zinnelijkheid. Nader verklaarde Kinker evenwel dat ruimte en tijd niet alleen apriorische vormen onzer zinnelijkheid zijn, maar dat zij tevens objectieve waarde hebben en als pure existentia moeten worden aangemerkt (Van der Wijck, blz. 216 e.v.).

Ging Kinker in zijn Opheldering met Kant's categorieëntafel akkoord, bij nader inzien had hij daartegen verschillende bedenkingen en kwam hij tot het besluit, dat Kant's categorieën niet aan de ‘verschijnselen’ van den inwendigen zin zijn getoetst. Kant's opvattingen leiden er toe, aldus thans Kinker, dat zuiver geestelijke waarden stoffelijk worden gekleurd of vermaterialiseerd, wat een bedenkelijk euvel is. De geheele categorieën-tafel moet daarom volgens Kinker's nader inzicht aan eene herziening worden onderworpen, zoodanig, dat zij de wetten van den vóllen mensch bestrijkt (t.a.p., blz. 227 e.v.).

Eerst was Kinker het met Kant eens dat het ‘ik denk’ niet iets op zich zelf is en dat wij als handelende menschen in zoover vrijen wil hebben, als wij het innerlijk redegebod opvolgen. Bij nadere overweging kende Kinker echter aan het ‘ik denk’ werkelijke eenheid en zelfstandigheid toe en nam hij een vrij willen aan, dat aan de daad voorafgaat (t.a.p. blz. 239).

Het valt buiten mijn bestek op de hier zeer in het kort weergegeven verschilpunten in te gaan; deze taak is gelijk gezegd reeds verricht door prof. Van der Wijck, naar wiens boek ik belangstellenden derhalve kan verwijzen. Waarmede ik niet wil zeggen, dat ik de daarin vervatte beschouwingen in elk opzicht deel. Toen de heer Van der Wijck zijn werk over Kinker schreef, stond hij nog sterk onder Opzoomer's invloed en beoordeelde hij dientengevolge én Kinker, én Kant menigmaal op een wijze, welke hij, hiervan houd ik mij overtuigd, thans niet meer voor zijn rekening zou kunnen of willen nemen. Maar zijn boek geeft zooveel gedachte-verrijking en

zooveel stof tot zelfdenken, dat de lectuur nog altijd rijkelijk de moeite loont. Wat mij betreft over Kinker's nadere inzichten dus slechts een enkel woord.

Ik zou dan willen herinneren aan de bekende waarheid, dat het gemakkelijker is de leemten of fouten van een denker in te zien, dan deze behoorlijk te verbeteren. Des te klemmender geldt dit, wanneer de beoordeelaar bij zijn taak in den eigen volksaard geen ruggesteun vindt. Hoe begaafd een Kinker ook mocht wezen, een Fichte, een Schelling of een Hegel stak niet in hem, en het was dan ook allerminst op en top Kinker zélf, die zich tot verbetering van Kant zette, maar Kinker beïnvloed én door Fichte, én door Schelling, én door Hegel. Wie er zich nu rekenschap van geeft hoe snel de ideeën van dit drietal elkaar opvolgden en kruisten, begrijpt licht dat het hun *bijna*-genialen Nederlandschen tijdgenoot niet gelukte zich daaromtrent geheel zelfstandig een eigen oordeel te vormen. De subtiele speculaties der Duitschers slingerden hem integendeel duchtig heen en weer, en zoo stond zijn grootsch opgezette Kant-verbetering, ondanks menige op zich zelf juiste overweging, van meet af in het teeken der halfheid. Tot Kinker's eer moet echter worden getuigd dat hij den Koningsberger wijsgeer steeds bleef roemen als de groote Mensch, die op het gebied des Geestes nieuwe wegen had ingeslagen en gebaand. En óók siert het hem dat hij, ondanks zijn op-zien naar Kant's speculatieve nakomers, voor de zwakke zijde dezer broeders het oog niet sloot. ‘Ils ont ouvert de nouvelles routes au pyrrhonisme’, liet hij zich aan het eind van zijn boek ontvallen[1)]. Het was zijn Hollandsch bloed, dat de Duitsche wazigheid afwees.

Was het ook niet datzelfde Hollandsche bloed, 'twelk, schoon anders geschakeerd, door Van Hemert's aderen vloeide? Mij dunkt dat het Nederlandsche volk ook dézen geestelijken pionier met trots kan gedenken, al bleef hij dan in menig opzicht bij den rappen Kinker ten achter. Zóó kort na het verschijnen van de ‘Vernunftkritik’, dat machtige boek van geestelijken strijd en geestelijke omwenteling, met kernachtig enthousiasme voor het ver-strekkend nieuwe partij te hebben gekozen, stempelt hem tot iemand van een ongemeen

1) ‘Le dualisme’, dl. II, blz. 343.

aanvoelingsvermogen, tot een man van waarlijk onalledaagsche ontvankelijkheid. En er schuilt dan ook, geloof ik, geen patriottische hoovaardij in mijn woorden wanneer ik zeg, dat zulk een zinnige, uit het hart gewelde waardeering voor Kant per slot van rekening toch niet de slechtste aanbeveling was.

G.J.D.C. STEMPELS.

In memoriam Ary Prins.

Ary Prins woonde in een groot stads-heerenhuis te Schiedam, het kleine stadje, een huis van de orde der oude 17e- en 18e-eeuwsche Amsterdamsche grachtenhuizen. Toen ik hem daar, omstreeks 1905, bezocht, woonde schuin tegenover hem, rechts, aan de tegenovergestelde grachtzijde, in een dergelijk huis een zijner bloedverwanten, en links, tegenover hem, in een dergelijk huis, een andere bloedverwant. Prins behoorde tot een oude Schiedamsche familie.

Als men denkt aan zijn dood, wordt men vóor-ál vervuld door den grootschen weemoed van stilte, rust, afwezigheid en onbewegelijkheid, die daar nu is, waar vroeger een en al bewegelijkheid, vurigheid, scherp gerichte belangstelling en een leven in één, als nacht en dag doorgaande, vaart was, een vaart gericht op een steeds weder wijkend en altijd opnieuw toegestreefd doel... Stil moet het nu op het kerkhof zijn en in de straten der stad zéer stil.

Want Prins, zoon van den heer en mevrouw Prins-Gijsberti Hodenpijl, was een man van ras, en van een door de heerlijke menschen-eigenschap der energie bezield ras. In hem leefde voort een stelligheid en snelheid van levensbewegen, die reeds, juist zóo, verre voorvaderen van hem moeten hebben bezeten.

Bij het graf heeft De Meester van zijn oud-Hollandsheid gesproken en Boeken van het innig Hollandsche aan hem.

Bij hem domineerde de wil, de doorzetting, en iets meer aandoenlijks nog dan bij lijdelijke, door gevoelsaandoeningen beheerschte en geleidde naturen wordt gevonden, was in zijn karakter -: zoowel de opmerkelijkheid, dat bij dezen koelen,

korten, snellen levende, sommige groote levenswendingen door zegevierende gevoels-doorbraken alleen werden bepaald, als die, dat de aandacht van zóo vele duizenden kleine uren alleen aan dingen van gevoel en verbeelding werd besteed.

Bij hem domineerde de wil. De inhoud van het leven zou in een bepaald uur tot iets minder of meer moois worden verwerkelijkt... minder of meer, dát zou wel blijken en men hóópte op iets zoo mooi mogelijks - maar in dat uur, op dat tijdstip, móést de voorgenomen handeling worden volvoerd. Be Thou good and let Heaven answer for the rest. Indien gij u akelig, ziek, lusteloos gevoelt, - indien gij 'toch niets goeds zult kunnen doen' - het kómt er niet op aan, gíj gáát naar uw kantoor, gíj gáát naar uw werkkamer, - en wat er geschiedt, dat geschiede, - de opgewektheid door het besef uwer wilsvolbrenging zál u tot iets in staat maken...

Van 1882 af heb ik Prins gekend. Tusschen 1890 en ongeveer 1905 mocht ik mij een intiem vriend van hem noemen. Na 1905 ontmoette ik hem hoofdzakelijk in de bijeenkomsten, waar zijn ijveren voor de Nederlandsche letterkundigen hem bracht.

Als schrijver over Nederlandsche en Fransche letterkunde in het weekblad De Amsterdammer onder redactie van J. de Koo, ontving ik in 1882 een brief uit Voorburg, met een opmerkelijke realistische schets: sober, droog, echt en raak. Het was de tijd, dat Frans Netscher schreef onder den 'schuil'-naam H. van den Berg. Weldra verscheen de eerste bundel van een nieuw auteur: A. Cooplandt, een boekje, verrijkt met etsen van mej. Van Houten. Deze Cooplandt was degene, die mij uit Voorburg had geschreven en heette met zijn familienaam: Ary Prins.

Het werk van Prins is in drie perioden en drie stijlen te verdeelen: 1. De realistische; 2. De Poë-iaansche; 3. De middeneeuwsch-monumentale.

Prins was een beminnaar der negentiende-eeuwsche Fransche letterkunde. Heeft hij in den bundel *Uit het Leven* het Fransche realisme-naturalisme door-en-door Hollandsch toegepast, het omgezet tot Hollandsche Kunst, zoo dat het onmiddellijk paste in de groote Hollandsche realistische traditie, uit welke realistische Hollandsche Kunst trouwens de geheele Fransche realistische schilderkunst en literatuur der negen-

tiende eeuw is voortgekomen; - tot de Poë-iaansche kunst zijner tweede periode is hij gekomen door studie o.a. der werken van den Amerikaan Edgar Allen Poë in de meesterlijke vertaling van den Parijzenaar Charles Baudelaire.

Voor het werk zijner derde en grootste periode *(Een Koning; De Heilige Tocht.)* zie ik in de Fransche Literatuur slechts zijdelingsche antecedenten, in de stijlen van Villiers de l'Isle Adam en Maeterlinck, terwijl in Nederland de sympathieën van André Jolles met die van Prins samengingen en het werk zoo wel van Arthur van Schendel als van Adriaan van Oordt een verre overeenkomst met dat van Prins vertoont, meer een negatieve, voor zoo ver het anders is dan het algemeene naturalistische van het laatste vierde der negentiende eeuw namelijk.

Prins was een fijnproever, een liefhebber van zeldzame literaire dingen. Hij was het, die, onder ons allen van '80, plekken ontdekte in de, zeer weinig bekende, geschriften der kleine groep Fransche ‘realisten’, welke zich, na De Balzac en vóor Zola en diens ‘naturalisten’, had voorgedaan en genoemd wordt naar Champfleury en Duranty. Hij gaf mij *La Cause du beau Guillaume* met dat superbe begin.

Hij was een vriend van Léon Bloy, die, met een Deensche vrouw gehuwd, op zijn doorreis naar Denemarken steeds Prins te Hamburg bezocht. Hij was een groot vriend van Joris Karl Huysmans, die immers ook *Sainte Liduïne de Schiedam* behandelde, wien Prins bij zekere aangelegenheden in Holland, Huysmans' oorspronkelijk vaderland, in 't bizonder behulpzaam was geweest, en die aan Prins, uit erkentelijkheid daarvoor, een stel prenten van Odilon Redon heeft geschonken, in eerste staten en fraai geëncadreerd, die te Hamburg aan de wanden van Prins' studeerkamer waren bevestigd. Want Prins, in het latere leven opvolger van zijn vader als Directeur der Stearine-Kaarsenfabriek ‘Apollo’ te Schiedam, heeft van 1885 tot 1905 Hamburg bewoond. Dáár vooral heb ik hem goed gekend. Daar heb ik drie of vier maal een maand à zes weken bij hem gelogeerd, te Hamburg en te Altrahlstedt, een voorstad van Hamburg aan den Deenschen kant.

Prins was in 1885 naar Hamburg gegaan als agent der Kaarsenfabriek, waarvan zijn vader Directeur was. Te Ham-

burg heeft hij - in onderscheiding van Potgieter, die wel een goed, maar niet een buitengewoon koop- en Beursman was - een ware genialiteit in het koopmanschappelijke aan den dag gelegd. Van de kleine bizondere agentuur heeft hij een groot algemeen commissie- en exporthuis gemaakt. Hij ging aan en verbrak associaties met Duitschers. Toen hij uit Hamburg vertrok, kon zijn magnifieke positie te Hamburg ingenomen worden door zijn broêr Willem, den oud-officier, terwijl een oudere broêr de vertegenwoordiging der zaak te Teheran vestigde.

Dat leven van Prins te Hamburg, waar hij ook dagelijks de kunst beöefende, heb ik bijgewoond.

Des morgens altijd, precies op de minuut, het huis verlaten. Vóor de Beurs geluncht in het centrum der stad. Eerst 's avonds ten zes uur, half zeven, weêr thuis. Aan de Beurs gezien en gaarne gemoogd. Des ochtends, wat bleek, steeds met den spoed en met de stiptheid van het plichtsbesef, nimmer te laat, de straat op, de stad in, naar het zakenleven. Den geheelen ochtend plannen maken, delibereeren, confereeren, laten telephoneeren en telegrapheeren, vele zaken te gelijk behandelen, persoonlijk démarches doen. Aan de lunch en op de Beurs opgewekt, spraakzaam, geestig: met vele anecdoten en pittoresque opmerkingen, terwijl daar achter steeds de aandacht strak op de zakelijkheden bleef gericht. De middag weder zooals de ochtend. Elken middag uren lang op het kantoor. Dan naar huis, per rijtuig, tram of trein. Prettig thuis dineeren, bij mijn eerste verblijf met mij alleen, bij het tweede met Willem Prins en mij, bij de latere in het gezin en met de logés. Des avonds, niet altijd maar bijna altijd naar de studeerkamer, - avondzittingen, in later tijd onderbroken door het thee-uur in de familie, besteed aan kunst- en letterkunde.

Dan las hij mij wel voor uit zijn geliefde auteurs, en leerde mij zoo o.a. Dostoïevsky kennen. Maar elken avond onderhielden wij ons gedurende een uur of langer niet met elkaâr. Dan zat hij aan zijn schrijftafel en werkte. Hij had prachtige midden-eeuwsche voorwerpen. Eenige stonden er boven op zijn schrijfbureau. Hij had dan een geurige zware sigaar ontstoken. De kamerruimte om het bureau werd telkens in een wolk gehuld en door die wolken heen betuurde hij de midden-

eeuwsche voorwerpen en hielp zoo zijn geest komen tot de diepe verbeeldingswerkingen, waardoor hij de voorstellingen zag, die hij omzette in de woordentaal.

Men weet hoe hij werkte, hoe hij vijf, zes, acht maal de zelfde bladzijde, hetzelfde volzin-vak, óver maakte. Dan werd er niet gesproken! Dan las ik of werkte ook.

Naast het koopmanswerk en het kunstwerk, hield hij zich ook bezig met sport. Niet een mede-doend aandeel daarin nemend, maar als belangstellend toeschouwer, en... tijdopnemer. Hij was destijds in Duitschland bekend als een der beste tijd-opnemers bij wielerwedstrijden. Zijn portret prijkte in de sportbladen. Meer dan eens heb ik hem bij dergelijke races vergezeld. Eens had ik iets aan den pols, moest mijn arm in een zwarten doek dragen. De beste renners van den internationalen wedstrijd kwamen op Prins toe, in de pauze, en naderden ook mij, vervuld van een belangstelling, die duurde tot zij vernamen niet met een door een ongeval interessanten Amerikaanschen wielrijder maar met een Hollandsch letterkundige te doen te hebben.

Prins verkeerde ook met de andere Hollanders te Hamburg. Aardige diners en soupers herinner ik mij bij den Heer Van Dissel. Men ontmoette daar den Nederlandschen consul te Hamburg, Bosschart, later gezant, met zijne zusters, een jongen Boissevain, een verbazend voortvarenden jongen De Vries, dien Prins gaarne mocht, naar ik gis wijl er eenige overeenkomst tusschen hunne karakters was.

Behalve voor al het genoemde - de Familie, de Vriendschap, den Handel, de Letterkunde, de Sport - interesseerde Prins zich ook zeer voor schilderkunst. Hij was een vriend van Toorop, dien men te Hamburg wel eens bij hem ontmoette. Jongere schilders hielp hij voort. De oud-Hollandsche schilderijen, die hij te Hamburg kocht, pasten voortreflijk in zijn groot oud-Hollandsch huis te Schiedam. In het museum van Hamburg ging zijn voorkeur naar den gekruisten Christus van Matthias Grünewald, - in verband met zijne vereering voor het Middeneeuwsch Christendom.

In welke milieus men hem - tengevolge zijner zoo van elkaâr verschillende levens-manifestaties en belang-stellingen

- ook zag, steeds trof Prins als de bizóndere mensch te midden der betrekkelijk gewónen. Hij had iets bizonders aan zich. Een búiten-gewoon mensch, een aparte aard, een scherp uitgedrukt, zeer zeldzaam voorkomend, karakter. Bij zijne familie in Den Haag (waar zijn ouders woonden aan het Bezuidenhout), te midden van zijn eigen gezin te Hamburg, tusschen Beursmenschen, sportslieden, kunstkoopers, bij vroolijke feestvierders, bij kunstenaars of letterkundigen, - steeds zag men dat eenige, - den ras-mensch, met het bleeke gelaat zijner jeugd, en met iets roods daarin, gevestigd in het fellere rood der bolletjes in de ooghoeken, en dat een lichten gloed uitscheen door de bleeke en zwart-bruine uitschijningen van het gelaat, het hoofdhaar en de oogen heen, over de geheele voorzijde van het hoofd, - dat gelaat, met de uitdrukking der onverschrokkenheid en fierheid, lichtelijk achterover gestrekt, zooals sommige zijner portretten het toonen, of met de vormen van den spits voorwaardsen bouw, gehouwen als om in zijn snelheid met gereeder levensbewegen de lucht te doorklieven en tusschen tegenstand zich te drijven, - dien kop als van een bij het nachtelijk licht met onweêrstaanbaar voortijlen een brandende stad bestormenden poorter.

Stéeds zag men ook het andere deel van dat eenige: den mensch van wil en bewustheid, die in het gezelschap was maar tegelijk daar buiten en daar boven, wakend, wákend, dat boven de genoegens zijner deelnemingen aan het leven zijn opmerkersleven werkend bleef, ook ten opzichte der dan tegenwoordige omgeving, en onafgebroken de hoogere inhoud zijner gedachten, in de vaste lijnen van zijn levensgedrag en tijdsverdeeling, ongeschonden.

Zóo is Prins geweest, de zeldzame, kern-rijke, gloed-rijke, Hollander, de vertegenwoordiger bij uitnemendheid der practijk van een der hoofdzakelijke inzichten van 1880: dat letterkunde kunst is, dat kunst hoedanigheid, graad, heeft, en dat een der uitsluitende methoden naar welke een hooge graad wordt bereikt, is het willend, zwoegend, met onverzettelijke volharding veranderend en verbeterend, streven naar den hoogsten graad, naar die hoedanigheid, die de bèste is.

L. VAN DEYSSEL.

Nog eens het rapport der museum-commissie.

Toen ik in ‘De Gids’ van October 1921 eenige ‘Aanteekeningen bij Huizinga's artikel over het Rapport der Museum-Commissie’ mocht geven, teekende de Rédactie daaronder in een noot aan, dat het in dezelfde aflevering verschijnende artikel van R.N. Roland Holst niet onder mijn oogen was gekomen, doordien ik reeds begin September naar Ned. Indië vertrokken was. De duidelijke bedoeling van die noot was, dat, ware de beschouwing van Holst mij toen bekend geweest, ik, tegelijk met mijn opmerkingen bij Huizinga's stuk, er allicht ook eenige naar aanleiding van dat van Holst ten beste zou hebben gegeven. Het zij mij dan vergund dit - al kom ik onwillekeurig een beetje met de nachtschuit - nu nog achterna te doen. De wakkere en ook wel behartigenswaardige beschouwing van Holst, met haar ‘grillig geuite meeningen’ blijft immers thans nog de aandacht waard.

Ik kom dus, alle détails vermijdend, met enkele algemeene opmerkingen op de zaak terug. En men gelieve zich deze te denken als aansluitend bij waar ik op bladz. 113 van de October-aflevering ophield.

Ten eerste dan zou ik Holst hetzelfde willen toevoegen wat ik Huizinga gezegd heb. Dat namelijk, hadde hij aan al de beraadslagingen zelve der Commissie deelgenomen, (en de discussies zouden daar stellig soms aan gehalte nog door gewonnen hebben) hij daarna toch misschien anders zou geschreven hebben dan hij het nu deed. Ook al omdat hij,

evenals ik, van de debatten in menig opzicht zou hebben geleerd en er tot bezonkener oordeel door zou zijn gekomen.

Met name geldt dit van zijn voorafgaande beschouwing over het wenschelijke eener vermenging van de schilderijen met andere kunstvoorwerpen, - van het geven van een ‘sfeer’ aan het los geworden kunstwerk. Het denkbeeld is geenszins nieuw en de zaak is wel degelijk ter sprake geweest. Maar terecht is er op gewezen, hoe alle proeven, welke in buitenlandsche musea tot nog toe in die richting genomen werden, op teleurstellingen zijn uitgeloopen. In woorden laat zich het denkbeeld voortreffelijk aanprijzen. In de praktijk blijkt het als stelsel weinig te voldoen. Zooals Holst het voorstelt zouden het eigenlijk demonstraties van de cultureele eenheid der Renaissance moeten worden. Dit nu zou dan toch meer op den weg van een speciaal Historisch Museum liggen. En hij zelf voelt ook wel, dat het principe al te licht in een schijn-reconstructie van Renaissance-vertrekken zou uitloopen. Het gevaar van de door H. aanbevolen methode ligt inderdaad voor de hand. Een kijkdag bij Frederik Muller biedt vaak een zeer smakelijk aspect. Voor een blijvend museum verlangt men een strenger geordende wijze van exposeeren. Van geringschatting der gebruik- en sierkunst is bij deze bezwaren geen de minste sprake. Integendeel ligt in het Rapport duidelijk de wensch uitgesproken, deze als volkomen ebenbürtig met andere kunsten behandeld te zien. Niet als stof voor ‘speciaal-studie.’ Maar *naast* de andere gelijkwaardige kunsten. Met haar vermengd, noch ook door haar gestoord.

Bij dit alles dient in het oog gehouden te worden, dat Holst volkomen gelijk heeft, waar hij de in haar wezenlijke functie nog levende Notre-Dame ver boven welk Museum ter wereld zou willen stellen. Maar de zwaar herstelde Sainte-Chapelle, waar geen dienst wordt gehouden, kan men al heelemaal niet meer op denzelfden rang plaatsen. Er valt nu eenmaal niets aan te veranderen. De losse kunstwerken uit alle eeuwen, *zijn* vervreemd van hun oorspronkelijke milieus, omdat deze zelve immers verdwenen zijn. Wat kunnen wij er anders mee doen dan ze met eerbied behandelen en hen zoo waardig mogelijk demonstreeren in die, ik erken het volmondig, eenigszins als weeshuizen te

beschouwen inrichtingen, welke wij musea noemen, doch waarvan, voor wie er voor open staat, nog zoo groote verheffing vermag uit te gaan.

De opmerking van Roland Holst, dat geen Commissie er toe in staat zou zijn, uit te maken, wat absoluut gesproken al of niet tot het ruimer gebied der wereldkunst behoort, is onweerlegbaar. Maar even juist is de er aan voorafgaande, dat men in een principieel Commissie-rapport niet die fijnere schakeeringen van twijfel en reserve mag zoeken, die een essayist persoonlijk tot zijn beschikking houdt. En wanneer de Commissie den weg wees tot een stelliger schifting, die het kleiner belang van het grootere tracht te onderscheiden, dan besefte zij natuurlijk zeer wel, dat deze natuurlijk nooit voor volgende geslachten bindend kan worden geacht. De verhoudingen moeten elastiesch gehouden worden en elke generatie blijve in staat, naar haar eigen inzicht op nieuw te schiften, - zooals zij dat trouwens zonder onze toestemming vanzelf wel doen zal. Als wij voor ons dan ook maar vrijuit naar ònze inzichten mogen handelen.

In mij zal de stelling van R.H. dat de Egyptische, de Buddhistische en de meeste vroegere ‘exotische’ kunst, *in het groot genomen* rituëele kunsten zijn geweest, geen principiëel bestrijder vinden. Maar wel acht ik het gewaagd, te decreteeren, dat de voortbrengselen dier kunst daarom niet anders dan weder afzonderlijk zouden mogen worden geëxposeerd. Onder de archaeologen en historici hebben er velen gezegd: Afblijven van de Egyptische en Assyrische kunst. Die kan men niet scheiden van de cultuurgeschiedenis. Zij behooren òns. Holst veroordeelt dat evenals wij. Maar nu zou hij op zijn beurt willen zeggen: Afblijven van de plastiek dier vroege beschavingen. Zij zijn niet te scheiden van het rituëele. Maar hun ritus behoort immers ook tot de cultuurgeschiedenis. En zoo zou Holst deze hooge kunstwerken ten slotte, zijns ondanks, weer terugdringen naar de historici; al was het dan misschien meer speciaal tot de godsdienst-historici, - terwijl zij toch om hun manende hoogheid niet enkel aan de vakmannen maar aan ons allen toebehooren.

Neen, maar zij mogen niet behandeld worden ‘als ware

het renaissancistische kunst' zegt Holst. Dit lijkt mij echter een gevaar zien, waar het niet ligt. Zeker, het tegenwoordige Museum-begrip is afkomstig van de Renaissance. Maar daarmeê wordt alles wat in een museum ondergebracht staat nog niet geteekend tot kunst als die van de Renaissance. Wanneer er tegenwoordig wel eens, - en vooral bij sommige moderne Duitschers kan men dat aantreffen - over Egyptische kunst in hyper-aesthetische termen gesproken wordt, dan ergert ons dat, doordien hiermeê de eigenlijke grondaard van al wat Egyptiesch is miskend wordt. Want het is zelfs, al gaat het niet best anders, al een beetje bedenkelijk, om van Egyptische *kunst* te spreken, omdat deze, strikt genomen, nauwelijks ooit als zoodanig bedoeld geweest is. De bouwers van het Commissie-project hebben dit echter zeer wel geweten. En het is dan ook heusch onjuist, dat, naar de ideëen van het Museum-rapport, rituëele objecten als louter aesthetische uitingen gewaardeerd zouden worden, en even onjuist, dat men de schatten der oudheid als het ware de moraal der renaisancistische kunst op zou willen dringen.

Ook zonder de godsdienstige bedoelingen der Egyptenaren te deelen, of deze zelfs maar bij benadering te kennen of te begrijpen, worden wij vervuld met eerbied en ontzag bij het aanschouwen van hun plastiek. En wij kunnen haar voortbrengselen niet anders eeren dan door ze als verheven objecten te bewaren. En we hebben daarvoor geen andere plaatsen dan onze musea, die we dan ook zoo voornaam en waardig moeten maken als in onze vermogens ligt. Maar het souligneeren van: dìt moet men aesthetisch, en dàt moet men.... ja, hoe eigenlijk?.... religieus? beschouwen, zou ten zeerste bedenkelijk geacht mogen worden, ook al, omdat hier, moeielijker haast dan ergens anders, een straffe grens te trekken valt.

Maar er is nog een andere reden, waarom een arbitrair scheiden van priesterlijke kunst en van leeken-kunst ongewenscht ware. Evenals (laat het ons dan maar blijven noemen:) kunstwerken, die als dragers van een bepaalden eeredienst ontstonden, bij het wegsterven van dien eeredienst een absolute waarde behouden, buiten hun onmiddelijke ontstaansreden om, - evenzoo vermogen zulke kunstwerken, die uit

goeddeels aesthetische bedoelingen ontstonden, ons ook nog anders dan zuiver aesthetisch te treffen. Bij het zich overgeven aan alle verheven voortbrengselen van den menschelijken scheppingsdrang, is er een element, dat wij maar al te moeilijk onder woorden kunnen brengen. Terwijl zij ons ontroeren, voelen wij ons tegelijkertijd met deemoed vervuld en met trots. Wij voelen ons klein en nietig tegenover hun hoogheid, en tevens trotsch, omdat wij in onze kleinheid toch iets van verwantschap meenen te voelen met de scheppers van zulke werken, die, hoe dan ook, toch beeldende uitingen zijn van den menschelijken geest.

Zooals het menschelijke kunstvermogen de religie gediend heeft, zoo heeft een hoogere wijding alle menschelijk kunstvermogen bezield. Religie en kunst zijn verheven geestesspanningen, die zich beiden door het beeldend vermogen konden manifesteeren. Ook de niet door een eigenlijke religie gedragen kunstenaar kan in zijn ziel diep bewogen zijn door de openbaringen van het eeuwige.

Maar of wij voor ondoorgrondelijk rituëele of voor machtige leeken-kunst komen te staan, - beide hebben wij in de eerste plaats te beschouwen, zeer zeker niet met ‘aesthetiesch intellectualisme.’ Beide hebben wij vóór alles te naderen met eerbied. Met een eerbied, die onzen hoogmoed moge temperen, onze vreugden moge veredelen, onzen geest hooger moge richten, en door welke velen, die in gezindheid zoo ver uiteen schijnen te loopen, zich kunnen vereenigen in dien gezamenlijken geest van opzien naar het onuitsprekelijke, die misschien wel de groote eeredienst voor allen zou mogen worden genoemd.

JAN VETH.

Aanteekeningen en opmerkingen.

Een oorkonde van Lion Cachet.

De Maatschappij voor Nijverheid heeft door Lion Cachet een nieuw ontwerp laten maken en uitvoeren voor het getuigschrift, dat zij aan verdienstelijke beambten en werklieden pleegt toe te kennen. Zij kan daarmede op een daad wijzen, die in verblijdende mate van haar eigen juist inzicht getuigt. Onze invloedrijke Lichamen hebben het publiek in dit opzicht niet verwend. Deze soort van dingen zijn gewoonlijk ontstellend banaal. De oorkonde van Cachet is dat geenszins. Zij is zeer eigen en vertoont bizondere kwaliteiten. De maker van de wonderlijk rijke en vaak zoo buitengewoon mooie versieringen op de schepen van de 'Nederland' en de 'Packetvaart' doet zich ook in kleiner werk nog als een sierkunsternaar van groote beteekenis kennen.

In het motief heeft Cachet de zes werkdagen figuurlijk voorgesteld door gevleugelde vrouwe-gestalten, die aan de hemelingen van Oostersche reliefs doen denken. Een teekenaar van mensch-figuren is deze decoratieve kunstenaar niet bij uitnemendheid. Maar de zwevende vrouwtjes hebben, trots zekere onbeholpenheid in haar makelij, iets teeders en bijna gewijds van expressie en lossen zich fraai in het samenstel op.

Links bovenaan ziet men den Scheepsbouw verbeeld. Rechts boven het Boekdrukkersvak. Opzij, onder den Scheepsbouw, de Machine-constructie. Rechts daar tegenover, minder sprekend van attributen, het Textielbedrijf. Onderaan links den Fabrieksbouw en rechts de Pottebakkerskunst. Boven het door die figuren omlijste stille schild, (waar de geschreven

tekst in moet komen) om het titel-opschrift heen, slingeren zich twee dolfijnen, die den handel schijnen voor te stellen. Het letterschrift zelf is duidelijk sprekend. Alleen is van ‘gevestigd 1777’ het woord *gevestigd* te grillig geteekend en moeilijk te lezen, wat een fout is.

De kleuren zijn dof gehouden en toch rijk. Hoofdtinten zijn Indisch rood en gedempt zwart, op een lichtgrijzen fond. Accenten van kobaltblauw, goud en wit wemelen daar aangenaam door heen.

Er ligt in heel dit werkstuk iets kinderlijks en nochtans is het geraffineerd. De plans werden opzettelijk niet stijf aansluitend gemaakt maar spelend los tegen elkaar gezet, hetgeen aan de luchtigheid van het toch mooi gebonden patroon ten goede komt. Totaaleffect streng, metterdaad voornaam, niet zonder iets vroolijks.

Het mag ondersteld worden, dat degenen, die dit getuigschrift in de hand krijgen, het in den beginne wel eens niet zoo erg mooi zullen vinden. De algemeene smaak is nu eenmaal door prulkunst te zeer bedorven. Maar wanneer het eenmaal op zijn plaats van bestemming is gekomen en tegen den muur hangt, zal het op den duur gewaardeerd worden, dat hier geen schreeuwende prent, of iets dat men eigenlijk op de hand behoort te zien, of een plaat die een gat in den muur slaat, gegeven wordt.

Men zal er dan de welbegrepen, zinrijke versiering van den wand in gaan zien. En zoo moge het bij velen op den duur den smaak veredelen en vreugde wekken.

JAN VETH.

Binnenlandsch overzicht.

De verkiezingen en Indië.

Een onderwerp, waarop ieder die er zich in staat toe acht licht doe vallen! Sedert Fransen van de Putte, van Deventer en Pleyte hebben wij in zake Indië weder een reputatie te verliezen, en de beste zijn dikwijls verspeeld niet door eene daad, maar door eene nalatigheid.

Het is klein, in een tijd van verlangzaamden polsslag, ieder woord van den Gouverneur-Generaal van 1918 op een goudschaal na te wegen. Staatsmansbeleid eischt, te onderzoeken waartoe men de door diens initiatief geschapen situatie ten beste van Indië en van Nederland thans ontwikkelen kan. Ze ontwikkelen doet men niet door het bijwerken van ontwerpen die uit de vóór-Volksraadsperiode afkomstig zijn, en in wezen aan de staatkundige gedachte uit den tijd van minister van Dedem - 1893! - ontspruiten.

Het is niet langer Indische *bestuurs*-hervorming die de tijd aan de orde stelt, niet de schepping-op-Staatsbladspapier van meer of minder autonoom gedachte nieuwe rechtsgemeenschappen binnen Indisch verband, maar de plaatsing en bewerktuiging van Indië binnen groot-Nederlandsch staatsverband. Wie mocht hebben gemeend dit vraagstuk na November 1918 nog te kunnen ontwijken, had den Gouverneur-Generaal van Limburg Stirum behooren terug te roepen en zijne Herzieningscommissie moeten ontbinden. Men heeft dit niet gedaan. Men heeft het zedelijk recht van Indië, bij monde dier commissie, wenschen in zake zijn autonoom lidmaatschap

van een groot-Nederlandsch staatsgeheel aan het rijk in Europa voor te leggen, niet metterdaad betwist.

Natuurlijk behield de voogd-van-tot-nog-toe het zedelijk recht die wenschen te keuren, een recht dat insloot, op overtuiging van eigen beter inzicht in de gemeene belangen, ze af te keuren. Maar ook dit heeft de voogd, toen het tijd was, *niet* gedaan. Den eisch der Herzieningscommissie, uitgesproken bij rapport van 30 Juni 1920, dat 'de bevoegdheid om over eigen zaken zelf te beschikken behoort te worden gelegd in handen van overheden, zooveel mogelijk voortgekomen uit de bevolking van Indië en althans in Indië zetelende', beantwoordt hij 22 Maart 1921 met de verzekering, dat 'wetgeving en bestuur van Nederlandsch-Indië ten aanzien van de inwendige aangelegenheden zooveel mogelijk moeten worden gelegd in handen van in Indië zelf zetelende lichamen en overheden, en dat aan de aldaar gevestigde bevolking een zoo groot mogelijke invloed op en aandeel in de samenstelling dier lichamen moet worden toegekend', en naar deze verzekering richt hij een ontwerp ter herziening van hoofdstuk II der grondwet van het koninkrijk in. Dit ontwerp, ampel overwogen en in hoofdzaak ongewijzigd, staat te worden afgekondigd, als de aanstonds te kiezen Staten-Generaal het met de meerderheid van twee derden aannemen. Die de autonomie van Indië niet wil, heeft thans den plicht de aangeboden herziening van hoofdstuk II der grondwet te doen verwerpen. Is die herziening perfect, dan kan nog slechts de uitvoering der daarin uitgedrukte verplichting aan de orde zijn.

Het is die uitvoering welke rechtmatige zorg baart, sedert de Minister van Koloniën op 3 Februari 1922 in de Eerste Kamer verklaarde, tot inlossing van het aanstonds onherroepelijke woord zelfs geen 'algemeene herziening' van het Regeeringsreglement van 1854 noodig te achten. De bijpeuteringsgedachte, verklaarbaar, zelfs eerbiedwaardig in 1893, voortgesleept tot in de toekomst van lang na den wereldoorlog en alles wat die voor het bewustzijn van voorheen overheerschte volken beteekent! Het reglement eener kroonkolonie na wat plooiïng bruikbaar geacht als grondwet voor het zelfbesturend lid eener levende staatsgemeenschap!

Eene grondwet wordt eene bespotting, als zij niet de oplossing van een gegeven constitutioneel probleem in groote lijnen

aandurft. Zulk een groot probleem bestond er voor het rijk in Europa in 1798, in 1813, in 1848. Het probleem dat 1918 aan de orde stelde was niet meer tot het rijk in Europa beperkt; het was groot-Nederlandsch. Behoefde 1848 voor Indië nog slechts tempering van het exploitatie-systeem ten gevolge te hebben, 1918-'19 wierp de vraag op, of ook Indië naar de plaats mocht streven, bij volkenbondsrecht in uitzicht gesteld aan 'tout état, dominion ou colonie qui se gouverne librement', en of de Staat der Nederlanden door zijne wetgeving, voor zoover het in zijne macht stond, het tot die plaats ging leiden.

Voor dien Staat als geheel beteekent dit eer, aanzien, rangverheffing. Er zijn Staten die voor altijd tot een bestaan, in een hoekje van één der werelddeelen gelocaliseerd, beperkt zullen blijven. De Staat der Nederlanden heeft het nòg in zijn macht, tot die lagere klasse niet te behooren. Hij wordt echter in de hoogere niet erkend, door zich bij de wereld aan te melden als bezitter eener kolonie met reglement. Van hem wordt niet verlangd eene zaak *in*, maar een persoon *aan* zijne hand te toonen. De staatkundige persoon van het lid Indië is het, die onze Staat thans heeft te scheppen en aan te kleeden. Is hij er onmachtig toe, dan verliest hij het lid, en verdient niet beter.

De commissie-Alting had terecht, ter vervanging van het Regeeringsreglement van 1854, eene *wet op de landsordening van Nederlandsch-Indië* in schets gebracht, die in hoofddenkbeeld, onafhankelijk van eenige onderdeelen die, den thans aanhangigen tekst van hoofdstuk II der Grondwet in aanmerking genomen, wijziging behoeven, als de eenig-nuttige, eenig-verstandige uitvoering van dien grondwetstekst mag worden aanvaard; - de eenige, waarvan in de geschiedenis van Indië en van groot-Nederland tegelijk een nieuw tijdperk inderdaad kan dagteekenen. Het verband tusschen die twee wezens, men bedenke het wel, kan niet blijven in den halfslachtigen toestand van thans, waarin het rijk in Europa ten opzichte van Indië met plichten beladen is die het klaarblijkelijk niet meer uitoefent. Een rijk in Europa kan een overzeesche bezitting reglementeeren, zoolang het daar heil in ziet en de bezitting het zich laat welgevallen; het kan zich niet wringen in de functiën van een levenden tropischen staat. En

tot een staatsleven is het dat wij Indië, met onzen Volksraad, ons onderwijs en onze schrapping van het woord ‘bezitting’, inderdaad reeds hebben geroepen.

Drie steenen pleegt men der autonomie-beweging voor den drempel te rollen in de hoop dat zij er over zal gelieven te struikelen; - maar zij schopt ze minachtend weg.

De eerste heet: autonomie beteekent ‘los van Nederland’. Neen, autonomie beteekent los van Plein en Binnenhof in de zaken waarin Plein en Binnenhof de Indische behoefte klaarblijkelijk niet meer bij kunnen houden; het beteekent: de wet voor Indië in Indië gemaakt, zoolang zij niet treedt in hetgeen (naar het oordeel der Wetgevende Macht van het koninkrijk) regeling vereischt bij Staatswet. Er is bij het ontwerp-wet op de landsordening volledig in voorzien, dat de Staatssfeer de Indische sfeer blijft overhuiven: de (Indische) landswet verliest kracht wanneer en voor zoover in het door haar geregeld onderwerp nader bij Staatswet wordt voorzien.

In den tweeden steen is gekrast: ‘autonomie beteekent de overheersching van blank door bruin; de opoffering van het blanke element door Nederland’. Alsof het Indië dat deze jaren tot verhoogde levenskracht hebben gewekt, dat van klewang en rimboe is! Alsof voor de Landsstaten wordt voorgesteld de mechanische representatie van het getal!

Derde steen: ‘het moet geen autonomie zijn van Indië als geheel, maar federatie van inlandsche onderdeelen onder een Europeesche bestuurs-centrale; Indië als geheel bestaat alleen door ons’. Juist het bestaat door ons, als een geheel van door ons aangerichte verwarring en ellende eerst, van door ons aangewende, voor een goed deel geslaagde pogingen tot herstel later, maar *het bestaat*, niet op papier alleen, maar ook in het bewustzijn der in den dag van heden levende bevolking. Hadde anders de Volksraad in zóó korten tijd zulk een beteekenis kunnen verkrijgen? Wat *niet* bestaat, en eigenlijk nooit bestaan heeft, en voor zoover het bestaan mag hebben, door ons optreden voor altijd is verwoest, is de grondslag waarop eene federatie alleen te bouwen ware: het voortleven naast elkander van te zamen heel Indië overdekkende, elk diep in het verleden wortelende, tot omvatting en koestering van nieuw leven in organische zelfontwikkeling bekwame, ongeveer gelijkgebouwde, gelijkbeschaafde inlandsche rijken, die

ongeveer gelijke verantwoordelijkheid in een bond zouden kunnen dragen. Uit zulke of daarmede te vergelijken bestanddeelen vielen eenmaal een Zwitsersche, een Nederlandsche, een Amerikaansche bondsrepubliek te scheppen; - wie acht ze in Indië aanwezig? De samenstelling van Indië-als-geheel moge bont zijn, stof tot den federatieven staatsvorm levert die bontheid niet.

De hier bestreden opvatting miskent ook ten eenen male de plaats, in modern-Indië ingenomen door het Europeesche element, dat zich niet in eene bestuurs-centrale laat ophoopen of tot de functiën eener centrale leiding beperken. De samenwerking van Europeaan en inlander tot dingen van gemeen-Indisch nut is reeds eene werkelijkheid èn in de centrale èn in de locale sfeer; op de ontwikkeling die den Europeaan buiten het 'kasteel', en de Indische maatschappij binnengeleid heeft, komt men niet terug.

Wat de Indische landsordening te vermijden heeft, is doodende uniformiteit voor een geheel met nog vele onvolgroeide deelen, maar er zijn betere wegen om die te ontgaan, dan 'federatie'.

Bij deze voornamelijk voor Indië van belang zijnde grondwetsherziening roert zich bij den moederlandschen kiezer niets of weinig, dat bij hem met het onderwerp 'Indië' in bewust verband staat, maar veel, dat op Indië's en groot-Nederlands lot eene niet voorziene werking kan hebben.

Een sterk sprekende reactie tegen opvattingen en maatregelen van 1918 is op moederlandsch terrein onvermijdelijk geworden en zoekt tot overwinning te geraken, en wie in Nederland Minister van Koloniën wordt hangt geheel van gebeurtenissen uit de moederlandsche sfeer af. Dat Nederland overbelast is met plichten ten aanzien van Indië en in beider belang een afwenteling van plichten op Indië noodig is geworden, weinig ervaringen moeten er zoo diep van overtuigen als die van de wijze waarop de Nederlandsche kiezer dit groote moment voor Indië beleeft.

De zeer enkelen op de lijsten, die over de landsordening van Indië met kennis van zaken zullen kunnen oordeelen, zijn meestal door de partij-besturen op plaatsen gezet die tot hunne verkiezing nagenoeg geene kans overlaten. Als de

Staat der Nederlanden als niet tot één werelddeel beperkt lichaam wil blijven voortbestaan, heeft hij zich van nu af ter ernstigste te bezinnen op werkingssfeer en inrichting der tot dat voortbestaan noodige organen. De oude doen het niet meer. En hoe doodjammer zou het zijn, als groot-Nederland, Indië omvattend Nederland, dat er sedert Dirk van Hogendorp en Fransen van de Putte weer wezen mag als zaak van wil, inspanning, gevoel en gedachte; - als dit wezen dat enkele zoo schoone trekken kreeg, en waaraan men wenschen zou zelfs in een nog ruimer belang dan dat van gewezen bezitting en gewezen bezitter een lange toekomst te mogen voorspellen, wanneer dit kostelijk stuk traditie van ons te loor ging door constitutioneel onvermogen!

H.T. COLENBRANDER.

Buitenlandsch overzicht.

28 Mei 1922.

Een groot moment is Genua niet geworden; zal men er althans eenige verandering van mogen dagteekenen? Dit hangt nu aan den afloop der Haagsche Conferentie.

Genua stond voor twee problemen: de verhouding van West-Europa tot Duitschland, en die van gemeen-Europa tot Rusland. Het Russische probleem was het meest omvattende en moeilijkste. In het gemeen-Europeesch belang ware het raadzaam geweest, eerst de verhouding der Entente-staten tot Duitschland bevredigend te regelen en vervolgens, met Duitschland te zamen, de Europeesche verhouding tot Rusland. Rusland zou tegenover een eenheidsfront hebben gestaan. Maar dezen naturlijken gang te volgen was reeds onmogelijk gemaakt, eer de conferentie te Genua bijeenkwam.

Om tot eene bevredigende verhouding tot Duitschland te geraken en, met Duitschland, tegenover Rusland een Europeesch front te vormen, hadden de Ententestaten zelf eerst in eenheid tegenover Duitschland moeten kunnen gaan staan. Zij hebben zoo gestaan in 1919, te Versailles, toen zij allen dronken van de overwinning waren. Voor wat zij toen hebben aangericht zijn zij te zamen verantwoordelijk, doch op de eenheid-in-verdwazing is helaas geene eenheid-in-ontnuchtering gevolgd. Terwijl Engeland beseft, tegenover Duitschland voor zijn deel gemeene dwaling te moeten goed maken, en in dat besef Italië naast zich vindt, blijft Frankrijk, onder Poncairé, onverzoenlijk; het houdt België aan zijn snoer en

rekent op de gehoorzaamheid der Kleine Entente. Het centrale punt der geschillen met Duitschland, de vergoedingskwestie, mocht, volgens de besluiten van Cannes, te Genua niet worden aangeroerd; Lloyd George hoopte door manoeuvreeren dit verbod te zullen ontduiken, als men maar eenmaal te Genua bijeen zou zijn, doch het taaie verzet van Poincaré heeft hem dit belet. En zoo kreeg Rusland, dat op deze kans van te voren reeds zichtbaar aasde, juist te Genua gelegenheid, met Duitschland afzonderlijk te sluiten.

De vergoedingskwestie tusschen de Entente en Duitschland is niet afdoende te regelen zonder de medewerking van Amerika, omdat het vraagstuk der intergeallieerde schulden er, niet in de holle snoeverij van den tekst van Versailles, maar in de werkelijkheid, onverbrekelijk mede samenhangt, en Amerika zoowel de voornaamste schuldeischer der geallieerden, als de geldschieter is, die het in de macht heeft, eene Duitsche vergoedingsleening tot het bedrag dat noodig is om Frankrijk en België uit het financieel moeras te helpen, al of niet te doen gelukken. En Amerika kwam niet naar Genua. Neen; - maar zou zeker gewilliger zijn bevonden een vereenigd Europa te helpen dan zich met eene verdeelde Entente in te laten. Amerika moet wederopvatting van het wereldbedrijf, herstel der wereldkoopkracht wenschen in zijn eigen dringend belang; het weet, dat het beginnen moet, in de onderneming van het wereldherstel geld en nog eens geld te steken. Het wil echter zekerheid dat het te besteden geld inderdaad tot het ook door Amerika gewenschte economisch doel zal worden aangewend, en niet in een put worde geworpen door staten die zich van het militaristisch verleden en de voorstellingen die daarbij pasten, niet hebben weten vrij te maken. Het wil eerst het begin zien van een Europa, dat zich ontwapent ook te land. Dat begin heeft Europa zooals het vertegenwoordigd was te Washington niet te zien gegeven, en evenmin het Europa, dat te Cannes confereerde. En daarom kwam Amerika niet naar Genua en komt het nu aanstonds niet naar den Haag.

Naarmate men Amerika hechter waarborg zou hebben kunnen geven dat de regeling der moeilijkheden met Duitschland inderdaad door Engeland en Frankrijk in onderlinge verstandhouding en met redelijken zin werd beproefd, zou men

zich van Amerika's onontbeerlijke medewerking te beter en te spoediger hebben verzekerd. Hiervan is Lloyd George overtuigd geweest, maar het eerste noodige, de verstandhouding tusschen Engeland en Frankrijk, heeft hij niet weten te herstellen eer hij naar Genua trok, en zoo heeft men daar aan Duitschland hoegenaamd geen houvast kunnen geven, het dientengevolge in de armen van Rusland geworpen, en daardoor de reeds zoo moeilijke oplossing van het Russische vraagstuk nog moeilijker, om niet te zeggen schier onmogelijk gemaakt. Frankrijk heeft nu de voldoening, dat in het dreigspel, tegenover Duitschland, met zoo ellendige uitkomst voor dit land en voor de geheele wereld, en met zoo povere opbrengst voor de Fransche schatkist, nu sedert eenige jaren gevoerd, weer eens een ‘uiterste termijn’ aanbreekt waarop het zich kan verlustigen aan het rinkelen van eigen sporen. Wat heeft Poincaré daarmede voor Frankrijk gewonnen? Op zijn best, dat Duitschland weer eens de een of andere voorwaarde onderschrijft waaraan het weet niet te kunnen voldoen, en waartegen het zich dus na korten tijd op onvermogen zal beroepen. Wat hiermede het meest in het gedrang komt is Duitschland's zedelijke verplichting om aan redelijke eischen met stiptheid en zonder wraakgevoelens te voldoen, Duitschland's overtuiging dat het aan Frankrijk en België werkelijk veel heeft goed te maken. Die verplichting en die overtuiging zijn noodig voor het gezond worden van Duitschland zelf, maar Frankrijk heeft tot dusver alles gedaan om de eene te doen belachen en de andere te verstikken.

De politiek, door Frankrijk gevolgd, onderstelt een Duitschland dat aan de eischen van Versailles kan voldoen, alleen uit onwil en huichelarij dit nalaat, en dus met de wapenen kan en moet worden gedwongen. Welke houding geeft zich nu een land, dat voor en na verzekert van deze onderstelling te moeten uitgaan, en er evenwel niet naar handelt? Want men zal in Juni geen Foch of Pétain naar Berlijn zien marcheeren. Hetzelfde Frankrijk dat de wereld eenige jaren geleden door werkelijke glorie omstraald zag, stelt zich thans tevreden met bengaalsch vuur, en dat op een oogenblik waarin het aan realiteiten schreeuwende behoefte heeft. Het treft niet gunstig dat op den 31sten Mei Engeland weer diep in de Iersche moeilijkheid schijnt te zullen zitten, maar dat het

zwijgen zal wanneer Frankrijk sancties mocht willen toepassen op eigen hand, is niet aan te nemen.

Lloyd George heeft voor een ondankbare en van te voren onmogelijke taak te Genua gedaan wat hij kon; het zou onedelmoedig zijn hem om het uitblijven van succes te beschimpen. Hij heeft, met volharding en onder zeer moeilijke omstandigheden, te Genua goede Engelsche politiek gevoerd, en de toejuichingen op den weg van Victoria Station naar Downing Street, hebben dit feit erkend. Het is wel zeer de vraag of Asquith en Lord Robert Cecil, die in het Lagerhuis met hem in debat traden, in deze omstandigheden meer zouden hebben bereikt dan hij.

Hij heeft bereikt dat de discussie met Rusland niet is afgebroken, maar verdaagd. De Russen hebben een maand om er over na te denken dat zij op den grondslag van hun stuk van 11 Mei geen credieten zullen verkrijgen, en of zij dit voor hun land aandurven. Bij dit stuk hadden zij zich gereed verklaard, ‘aan de wereldindustrie 150 millioen verbruikers en ongekende hoeveelheden grondstoffen terug te schenken’, en zich beklaagd, dat de anderen ‘dit belangrijkste gedeelte van den arbeid der conferentie tot onvruchtbaarheid veroordeelden’, door ‘vraagstukken op den voorgrond te schuiven welke door hun politieke en juridische veelzijdigheid de meest scherpe verschillen van meening moesten verwekken. Ten gevolge van deze principieele fout zijn de vraagstukken van algemeen belang voor de toekomst ondergeschikt gemaakt aan de belangen van het verleden, belangen die slechts voor bepaalde groepen van buitenlanders van beteekenis zijn’. Die belangen van het verleden zijn ‘de erkenning der schulden van de vroegere Russische regeeringen en der particuliere aanspraken’; daartegenover stelt Rusland ‘de waarborgen welke het voor de toekomst kan bieden en de internationale consolidatie zijner regeering, die het gevolg van haar erkenning *de jure* zal zijn’. De voorstelling dat schulderkenning ‘onvermijdelijke voorwaarde voor de medewerking van het buitenlandsch kapitaal bij het bestel van het crediet van het nieuwe Rusland’ zou zijn, ‘berust voornamelijk op motieven van eigenbaat. Het niet erkennen van de schulden en be-

talingsverplichtingen van het door het volk verafschuwde oude regime kan in geen enkel opzicht de houding van het uit de revolutie geboden Sowjet-Rusland prejudicieeren tegenover diegenen, die met hun kapitaal en hun technische kennis tot het herstel van Rusland willen bijdragen...De politieke en sociale achteruitgang, die in de meeste landen op de oorlogsjaren is gevolgd, zoekt in de nederlaag van Sowjet-Rusland, dat de collectivistische strekking der maatschappelijke organisatie vertegenwoordigt, de volkomen triumf van het kapitalistische individualisme. De Sowjet-delegatie heeft geweigerd, en weigert nog steeds, aan de hangende onderhandelingen een politieke strekking van welken aard ook te geven'.

Dit alles is vrij doorzichtig en daardoor vrij onnoozel. De heele voorstelling, alsof Rusland eigenlijk slechts te 'schenken' heeft is in strijd met de feiten, en wordt door het stuk zelf, dat om 'bijdragen' tot het herstel van Ruslands crediet vraagt, weerlegd. Wie stelt een vraagstuk 'van juridische veelzijdigheid'(!) op den voorgrond, die een anders goed kaapt, of die bij door dien ander tegen wil en dank geopende gunstige gelegenheid het gestolene terugvordert? Van 'volkomen triumf' bleek de 'collectivistische strekking' der Sowjet-organisatie nooit afkeerig, en zoo zij de minste kans had gezien dien te Londen of Parijs te behalen, in plaats van hem binnen Rusland te moeten opgeven, ware zij nooit naar Genua gekomen. Niet of schuldweigering de goede voornemens van Rusland ten opzichte van kapitalisten die er in de toekomst hun geld komen wagen onaangetast laat is de vraag, maar of zij het de voornemens dezer kapitalisten zal doen. Te dezen aanzien heeft Rusland bij 'bepaalde groepen van buitenlanders' 'motieven van eigenbaat' mogen onderstellen en willen prikkelen - want aan de blanke onschuld der Sowjet-delegatie is zoo iets evenmin vreemd, als 'politieke strekking' het is aan haar memorie. Het is duidelijk dat terwijl Frankrijk en België de voornaamste klagers wegens niet-erkende staatsschuld of geconfisceerde eigendommen zijn, Engeland en Duitschland, die uit dezen hoofde minder vorderingen op Rusland hebben, niet dezelfde noodzaak kunnen gevoelen geen geld in Rusland te steken dan na afrekening wegens het verleden. Op Duitschland heeft Rusland deze

omstandigheid reeds ten volle kunnen doen werken; op Engeland niet, al rook op een gegeven oogenblik de gansche conferentie onaangenaam naar petroleum. Engeland had in dit opzicht, bij de verhouding tusschen Shell en Standard Oil, en de noodzakelijkheid de te Washington verstevigde betrekking tot Amerika niet te laten verslappen, zeer voorzichtig te zijn, en is niet in den val geloopen. Het heeft getracht van de omstandigheden te maken wat er van te maken was. De Russische memorie had zich in haar slot, met onnavolgbare nederbuigendheid, verwaardigd, in de in haar aanhef zoo onbelangrijk genoemde zaken van vroegere schulden en particuliere eigendommen toch nog een voorstel te doen. ‘Rusland is bereid de openbare schulden te betalen op voorwaarde dat de schade erkend wordt, aan Rusland door interventie en blokkade veroorzaakt;...Rusland is bereid een voorkeurrecht aan de oude eigenaars toe te kennen wanneer hun eigendommen in concessie gegeven worden, *'t zij in huur, 't zij in gemengde maatschappij tusschen den staat en het buitenlandsche kapitaal; 't zij in eenigen anderen vorm welke deelneming van vreemdelingen toelaat*... Wanneer de mogendheden zich met deze vraagstukken wenschen bezig te houden(!), stelt de Russische delegatie voor, dat zij verwezen worden naar een gemengde commissie van deskundigen, door de conferentie te benoemen, welke commissie zal bijeenkomen op een plaats en tijdstip, bij gemeenschappelijk overleg vast te stellen’. Deze ‘geschillen’ met weinigen mogen echter geen beletsel vormen voor de onmiddellijke oplossing van het grootere vraagstuk, van belang ‘voor allen’: ‘de economische opleving van Europa en Rusland’, versta: de credieten.

Men weet dat het Lloyd George gelukt is de delegatie stevig bij de blootgegeven pink te vatten: gemengde commissie van deskundigen, niet te benoemen door de conferentie maar door de regeeringen, en die gehouden zal worden in den Haag, maar voorafgegaan door eene bijeenkomst aldaar zonder de Russen, zoodat dezen het Europeesche front ongebroken tegenover zich zullen vinden; geen credieten vóór het einde van dit nieuwe overleg; verplichting der deelnemers, zich vóór genoemd einde van elke bijzondere overeenkomst met Sowjet-Rusland te onthouden; wederkeerige niet-aanvalsverplichting voor den duur der onderhandelingen. Dat Rusland in deze

uitkomst heeft berust, ook in de door alle delegatiën buiten de hare getroffen keus van den Haag, en dat het na Genua het roode leger in getal gaat verminderen bewijst wel dat het stuk van 11 Mei te hoog was opgezet.

En nu den Haag? Het zal boven Genua de beperking der te behandelen onderwerpen vóór hebben; ook, dat zij er te berde zullen komen in eene door Rusland 11 Mei verworpen maar sedert metterdaad aanvaarde seriatie: de credieten achteraan. Dat Duitschland in den Haag ontbreken zal is ditmaal geen achteruitzetting maar het natuurlijk gevolg van het verdrag van Rapallo. De oplossing zal gevonden moeten worden met behulp der boven gecursiveerde zinsnede uit het slot der Russische memorie, en met dezen verstande, dat het niet de Sowjet-regeering alleen kan zijn, die[1)] over de toelaatbaarheid van voorkeuraanvragen van gewezen eigenaars zal beslissen. Zóóveel vertrouwen als in dezen eisch is opgesloten aan de huidige regeering toe te zeggen, gaat boven de menschelijke natuur. Omgekeerd zal de extreme eisch ter andere zijde, waarmede Frankrijk te Genua België voor den dag liet komen: vernietiging der nationalisatie zonder meer, zoo dikwijls het eigendom van vreemden was dat in de nationalisatie werd betrokken, wel niet door Rusland worden toegestaan zoolang het de nationalisatie van Russischen eigendom gevoelt te kunnen handhaven. In de practijk van dien maatregel uit noodzaak reeds conciliant, schijnt de Sowjet-regeering er echter niet aan toe, dien maatregel zelven reeds te moeten of te kunnen herroepen. En dat bij de berekening der te erkennen oorlogsschulden de gevolgen van interventie en blokkade in computatie worden gebracht, beantwoordt ongetwijfeld mede aan een niet gehuicheld Russisch rechtsgevoel.

Het ‘kapitalisme’ van West-, en het ‘collectivisme’ van Oost-Europa hebben nog slechts de keus, òf in blijvende vervreemding ons werelddeel en daarmede zichzelve te laten verdorren, òf elkander te naderen ter onderlinge bevruchting. Hij gedraagt zich het verstandigst, die bij de noodzakelijke eerste bespreking het minst den *miles gloriosus* speelt. Daarmede vangt men elkander niet langer; en men kan niet

1) Gelijk Tsjitsjerin in April te Genua wilde (Zie overzicht van die maand).

zeggen dat, van de twee, het collectivisme dit te Genua het best heeft begrepen. Het slotwoord aldaar heeft gelukkig dengene mogen toebehooren, die uit de vele tooneeleffecten welke hem ten dienste staan, bij deze gelegenheid den Jupiter tonans begreep te moeten versmaden en den *père noble* kiezen.

C.

Bibliographie.

Dr. M.J. Sirks: Handboek der Algemeene Erfelijkheidsleer, 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1922.

In ons land, waar zeer belangrijke onderzoekingen over erfelijkheid zijn verricht, was de tijd rijp voor de verschijning van een handboek, dat als zuiver Nederlandsch bezit kon worden beschouwd. Dit boek, gegroeid op Hollandschen bodem, is geen namaak van een der vele buitenlandsche werken op dit gebied, doch een oorspronkelijk opgevatte, met kritiek geschreven arbeid; sober en goed gestyleerd, over het algemeen helder in de uiteenzetting. Dat de verschijning valt in het honderdste jaar na de geboorte van Galton en van Mendel, beiden groote baanbrekers der Genetica, geeft er een bijzondere wijding aan. De firma Martinus Nijhoff heeft het aangedurfd binnen een jaar tijds Hagedoorn's boek over Evolutie (op het grensgebied der erfelijkheidsleer gelegen) en het hier aangekondigde boek te doen verschijnen. Dit pleit voor haar verzienden blik. Zal het eerstgenoemde in Engelsch geschreven werk voor den buitenlandschen boekhandel openstaan, Sirks' Handboek door de Nederlandsche taal in dit opzicht belemmerd, zal voorloopig slechts een beperkten afzet hebben. Des te meer prijzenswaard is het geweest zulk een verzorgde, met de fraaiste platen verluchte uitgave in ons land mogelijk te maken. In den huidigen tijd van vaak duffe bezuiniging en bekrompenheid tegenover de wetenschap, is het een weldaad een uitgeversfirma zulk een ruim standpunt te zien innemen.

De experimenteele erfelijkheidsleer is nog een zeer jonge wetenschap, doch zij geeft reeds zooveel beloften voor een juister kennis omtrent de overerving van eigenschappen bij den mensch, dat haar ontwikkelingsgang ter algemeene kennis moet worden gebracht. Juist in een tijd als de huidige, nu de eugenetische beweging samenwerking zoekt met de wetenschappelijke onderzoekers op het gebied der experimenteele Genetica - moet ieder, die in de oorzaken van verheffing en ondergang van rassen en volkeren belangstelt - een indruk krijgen van het gewichtige werk, dat hier op biologisch gebied wordt verricht. Nu is het hier aangekondigde handboek van Dr. Sirks allerminst voor leeken geschreven; het is zelfs zeer moeilijk in enkele bladzijden eenig denkbeeld van den inhoud te geven. Toch wil ik trachten - voor zoover mogelijk - dit te doen.

Sirks' definitie van erfelijkheid sluit zich aan bij het door E. Baur scherp omlijnde begrip, dat niet een zekere eigenschap, een zeker kenmerk overerft, doch alleen het vermogen om onder een bepaald samenspel van omstandigheden op een zeer bepaalde wijze te reageeren. Dit vermogen wordt door de erfelijke constitutie der voortplantingscellen bepaald; de verschijningsvorm, waaronder het individu zich vertoont *(phaenotypus)* behoeft omtrent die innerlijke constitutie *(genotypus)*, welke aan elke verschijningsvorm ten grondslag ligt, niets te zeggen. De genotypus is standvastig voor elk levend wezen, de phaenotypus daarentegen wisselt onder den invloed der levensomstandigheden in den ruimsten zin. Kweekt men b.v. een plant in het donker, dan zal in haar verschijningsvorm de groene bladkleur ontbreken, terwijl de erfelijke aanleg overanderd blijft.

Een groep van menschen zal, zooals van zelf spreekt, dank zij verschillen van opvoeding, levensmilieu en traditie phaenotypisch verschillend zijn. Maar ook wat den erfelijken aanleg betreft, zijn geen twee kinderen van eenzelfde ouderpaar gelijk, tenzij deze - zooals bij de één-eiige tweeling het geval is - door splijting van één enkelen kiem zijn ontstaan. Dit verschil in erfelijke constitutie is hieraan te wijten, dat bij elke paring door de geheele reeks van planten en dieren en ook bij den mensch erfelijk factoren van verschillende herkomst op de meest verschillende wijze worden dooreengeworpen om in het nageslacht weer uit elkaar te gaan. Alleen bij afstammelingen van planten, die zich door zelfbevruchting of ongeslachtelijk voortplanten, is volkomen overeenstemming in genotypus mogelijk.

Voordat deze begrippen over de verdeeling van erfelijke factoren ingang vonden, zijn uitgebreide onderzoekingen noodig geweest. Een zeer verdienstelijk hoofdstuk in het boek van Dr. Sirks is aan de geschiedenis der erfelijkheidsleer vóór het werk van den grooten Gregor Mendel gewijd. Men ziet hier de afbeeldingen van Camerarius in de 17e, van Koelreuter in de 18e eeuw, de eersten die belangrijke kruisingsproeven hebben verricht. Hoezeer het bastaardeeringsvraagstuk de belangstelling destijds wekte, blijkt uit twee jaar na elkaar uitgeschreven prijsvragen door de Academie te Berlijn en door de Hollandsche Maatschappij te Haarlem, waarop een dertigtal jaren later die van de Académie des Sciences te Parijs is gevolgd. Te Haarlem werd Gaertner, te Parijs Naudin bekroond. Sirks wijst op de merkbare ontwikkeling, waar te nemen in den eisch in de opeenvolgende prijsvragen gesteld. Vroeg de Berlijnsche Academie eenvoudig naar de mogelijkheid van bastaardeering, de Hollandsche Maatschappij naar de practische toepassing - de Parijsche vraagt in 1860 reeds naar de wetenschappelijke resultaten, welke inderdaad door den bekroonde, Charles Naudin, geleverd zijn.

De theorie van Gregor Mendel heeft na haar wederontdekking in 1900 de bastaardeeringsproeven weer in het midden der belangstelling gebracht. In haar eenvoudigsten vorm is deze theorie reeds dikwijls voor leeken uiteengezet; tot welke ingewikkelde vraagstukken haar toepassing kan leiden, hiervan vindt men in dit handboek ruimschoots bewijzen. Naast de noodzakelijke schemata, aan reeds bestaande handboeken ontleend, heeft Dr. Sirks tevens nieuwe afbeeldingen opgenomen; ik wijs

b.v. op zijn gekleurde plaat over boonenkruising, de eerste van de vijf fraaie verluchtingen, waaronder die over knopvariatie de kroon spant. Dat de verdeeling van erfelijke kenmerken over het nageslacht, door Mendel het eerst in regels vastgèlegd, aan een splijting van erfelijke factoren in de kiemcellen is toe te schrijven, werd reeds door Mendel zelf met genialen blik begrepen in een tijdperk, toen men over den fijneren bouw der cel nog geen vermoedens had. Hoewel Dr. Sirks erkent, dat het onderzoek der cel - vooral de experimenteele Cytologie - van de grootste waarde is voor de Genetica, neemt hij over het algemeen nog een voorzichtig standpunt in tegenover de Amerikaansche Genetici uit Morgan's school, die de erfelijke factoren als localiseerbare kleine deeltjes in de chromosomen der cel meenen te mogen plaatsen. Toch ziet men, dat treffende proeven hem telkens dwingen aandacht aan deze onderzoekingen te schenken. Herhaaldelijk spreekt hij van de celkern als de voornaamste bewaarplaats van erfelijke factoren en waardeert de onderzoekingen van R. Goldschmidt, die op grond van waarnemingen bij vlinders een band tracht te leggen tuschen de physiologie en het mechanisme der kerndeeling. Ook later, bij de bespreking van de overerving van het geslacht, dat boeiende onderwerp der Genetica, bemerkt men, dat de schrijver volstrekt niet de chromosomen voor de overdracht van erfelijke kenmerken weg wil cijferen, doch alleen op zijn hoede is alle levendwezens in gedelinieerde erfelijke factoren te splitsen. In de chromosomen localiseert men wel de factoren, die bepalen, dat de ééne koe rood, de andere zwart is, maar niet - aldus Sirks - ‘het groote complex van factoren, dat het begrip koe als zoodanig uitmaakt. ‘En zoolang onze techniek langs zuiver Mendelistische lijn werkt en het complex van factoren, dat een koe tot koe stempelt, niet in stukken kan worden gebroken - zal dit bezwaar tegen de alleen-geldigheid der chromosomen als dragers van erfelijke eigenschappen van kracht blijven.’ Bij deze verzuchting van den schrijver houde men echter in het oog, dat niet slechts oppervlakkige kenmerken, op kleurverschillen enz. betrekking hebbend, maar ook voor het leven gewichtige eigenschappen de wet van Mendel blijken te volgen. Ik herinner b.v. aan de belangrijke proeven van onze landgenooten Hagedoorn over de aangeboren immuniteit van muizen tegen een bacteriëele infectie, welke immuniteit volgens de wet van Mendel overerft.

Het is hier niet de plaats over de ingewikkelde verhoudingen te spreken, die zich bij koppeling, afstooting, overdekking van erfelijke factoren voordoen; verhoudingen, waardoor tal van schijnbare uitzonderingen op de wet van Mendel integendeel een bevestiging dezer wet bleken te zijn. Onder deze rubriek vallen ook de complexe factoren, welke bij bastaardeering van Oenothera, de bekende proefplant van Hugo de Vries, aan het licht zijn gekomen.

Opmerkelijk goed is Dr. Sirks geslaagd hier het onderling verband tusschen de moeilijke gegevens vast te houden en den lezer duidelijk te maken, dat alle erfelijke factoren niet, zooals men een tijdlang heeft gedacht - geheel onafhankelijk van elkaar behoeven te zijn.

Bij het mutatie-vraagstuk komt natuurlijk het Oenothera-onderzoek van de Vries weer ter sprake, in verband met de labiliteit, waarin dit gansche

vraagstuk thans verkeert. Ook hier is het goed, dat Dr. Sirks den vinger legt op de heterogeniteit van het begrip mutatie, zooals het heden ten dage wordt opgevat. Elke erfelijke nieuwvorming is bij onze huidige genetische kennis niet meer te beschouwen als een plotselinge wijziging van een erfelijke factor, zooals dit in de 'sprongvariatie' van Darwin en in het mutatiebegrip van de Vries oorspronkelijk was opgevat. Bij elke vermenging van reeds in een populatie aanwezige erfelijke factoren kan namelijk plotseling - dank zij een nieuwe combinatie dier factoren - een nieuw kenmerk ontstaan, zonder dat die erfelijke factoren zelf gewijzigd zijn. In de litteratuur worden deze zaken nog te zeer dooreengemengd. Zonder dat in bepaalde woorden bewondering voor onzen grooten botanicus wordt uitgedrukt, bemerkt men toch, dat van dit eerste Nederlandsche Handboek over Erfelijkheidsleer, Hugo de Vries een der geestelijke leiders is geweest; hoezeer de schrijver in menig punt afwijkende opvattingen moge hebben.

Ook in het laatste hoofdstuk, aan de gebiedsgrenzen der erfelijkheidsleer gewijd, waardeert men de soberheid van Sirks' betoog. Het is begrijpelijk, dar hij als wetenschappelijk botanicus zich niet in de toepassing der Genetica op de menschelijke samenleving verdiept. Toch wordt met een enkel woord gewezen op kenmerken, welke bij den mensch de wet van Mendel volgen en tot slot aan een voorbeeld de beteekenis dezer studie toegelicht niet alleen uit anthropologisch, physiologisch en pathologisch, doch tevens uit sociaal en juridisch oogpunt. Het betreft een onderzoek naar het vaderschap van een kind met brachydactylie, een erfelijke afwijking, die een verkorting der vingers tengevolge heeft; welke afwijking den rechter - zooals Mohr in 1921 beschreef - de opsporing van den vader mogelijk heeft gemaakt.

Moge de verschijning van dit boek in Nederland een nieuwe prikkel worden tot een frisschen opbloei der Genetica, waar geleerden als de Vries, Lotsy, Tammes enz. zijn voorgegaan. 'The whole subject of inheritance is wonderful'. Van de waarheid dezer woorden, is Dr. Sirks doordrongen geweest, toen hij het hier besproken werk samenstelde. Dat hij die woorden van Darwin als motto gebruikte, is geen ledige phrase geweest. Had de schrijver niet bewonderend gestaan tegenover het wonderbare samenspel der factoren, die de erfelijkheid beheerschen, hij had niet op zulk een verdienstelijke wijze zich van zijn taak gekweten.

Utrecht, April 1922.
M.A. VAN HERWERDEN.

Karakter als Cultuurelement, door Mr. H.L.A. Visser, 125 bl. - Haarlem, H.D. Tjeenk Willink en Zoon, 1922.

De wetenschap betreffende den invloed van het gemeenschapsleven op den inhoud en de uitingsvormen van het individueele psychische en geestelijke leven - de collectieve psychologie - heeft in den heer Visser een geestdriftig beoefenaar gevonden. Zijn studie leidde hem na het produceeren van eenige werken van meer beschrijvenden aard thans tot het

door een bepaalde ethische strekking bezielde boek: Karakter als Cultuurelement. Uitgangspunt van dit werk is zijn inzicht, dat de suggestieve en nivelleerende tendens van het gemeenschapsleven het best geremd wordt door sterke persoonlijkheden. De cultuur moet er daarom op gericht zijn flinke karakters te kweeken, menschen met behoorlijke ethische energie. Zooals de schrijver terecht opmerkt, kan dit doel niet in de eerste plaats bereikt worden door kennis en geleerdheid, maar door verzorging van de vele psychische en alogische elementen, die te zamen het karakter vormen. Die zorg uit zich in onze samenleving op verschillende wijzen: in onderwijs en opvoeding; in godsdienst en in sociale machtsmiddelen; in het strafrecht. De heer Visser heeft zich nu tot taak gesteld de waarde van lof of belooning als paedagogisch element op den voorgrond te brengen. Terecht wijst hij er op, dat naast de straf op allerlei gebied in het private en openbare leven ook lof of belooning als opvoedingsmiddel worden gebezigd: ridderorden, prijsuitdeelingen, de Nobel- en de Montyonprijzen, enz. Inzoover de lof dus in onze zeden een plaats vindt, kan men dan nu reeds spreken van een gewoonte-lofrecht. De schrijver had ook van een internationaal lofrecht kunnen gewagen, wegens b.v. de herhaaldelijk door de Engelsche regeering aan onze zeevarende landgenooten gegeven geschenken voor menschlievende hulp, van een staatsrechtelijk lofrecht in de uitspraak der Fransche volksvertegenwoordiging ‘d'avoir bien mérité de la patrie’. Een subjectief recht op belooning erkennen onze wetgeving betreffende de militaire Willemsorde en het gewoonterecht in sommige gemeenten, dat voor 25-jarige goede plichtsbetrachting van ambtenaren en werklieden een gratificatie eischt. Het is den heer Visser echter niet voldoende, dat de waarde der loftuiting veel erkenning vindt - hij wil die erkenning uitbreiden en systematiseeren in positief recht en, naar analogie van het strafrecht, het uitdeelen van lof en belooning aan den rechter toevertrouwen (113). De schrijver is niet blind voor het feit, dat uiteraard de grondslag van den lof steeds een objectief waarneembare gedraging moet zijn, waardoor huichelarij kan worden in de hand gewerkt, doch hij meent dit bezwaar te kunnen beperken b.v. door de waarde der belooning te houden beneden die van het offer, dat de prijzenswaardige daad vereischte.

Het denkbeeld is zeer zeker interessant en, in zoover het dwingt tot bezinning omtrent de beteekenis der belooning voor de opvoeding in het particulier en openbaar leven en haar veelheid van vormen, is het ook vruchtbaar. Maar de centraliseering, die Mr. Visser wil, gaat juist in tegen de neiging tot decentralisatie, die men voor ons positief recht beoogt; de tegenwoordige vormen der belooningen genieten het voordeel van spontaan ontsproten te zijn uit verschillende milieu's of groepen van deskundigen of belangstellenden. Dat bovendien onze samenleving het dulden zou, zich door de rechterlijke macht, wier oordeel omtrent het door normale menschen wel te bepalen ‘ethische minimum’ in de straftoemeting zij gaarne aanvaardt, te laten bedillen ten aanzien van de slechts door de edelsten aanvoelbare ethische maxima, geloof en hoop ik niet.

J.J. BOASSON.

Aart van der Leeuw, De Mythe van een Jeugd.

Indien de heer Aart van der Leeuw niet een zeer jong man is, zooals uit dit boek is op te maken, dan is hij toch een van die veel benijde naturen, die altijd kind blijven. Maar hij is bovendien een oprecht en fijngevoelig man, welke door zijn persoonlijke beminnelijkheid den kritikus ontwapent. Wat kan men niet vergeven aan een jeugdig dichter met zoo onvermoeide geestdrift, eerlijken schoonheidsdorst, liefde voor al wat is? Het zou gemakkelijk vallen bladzijden vol lof te schrijven over 'De Mythe van een Jeugd' en over den schrijver, die, zonder het te beoogen, steeds duidelijker uit zijn werk loskomt. Een enkel hoofdstuk is voldoende om te toonen, dat hij ongewoon goed proza schrijft, zonder een zweem van aanstellerij en zijn overvloedige en uiterst gelukkige beeldspraak moet den minst kritischen lezer treffen. Wanneer wordt opgemerkt, dat de dialogen onbeholpen zijn, is men geneigd verontwaardigd te vragen, wat er dan ook moeilijker kan wezen, dan gesprekken over dagelijksche nietigheden, gevoerd door menschen, die een octaaf hooger gestemd zijn, dan de mannen en vrouwen uit het werkelijke leven. En wij haasten ons, zijn letterkundigen takt en menschkundige intuïties te prijzen. Wanneer wordt aangevoerd, dat er onmogelijke gebeurtenissen en verhoudingen in zijn boek worden beschreven, verwijzen wij naar den titel en roemen zijn bewondering voor wat schoon en edel is in Helleensche idealen. Want hij heeft ons vermeesterd met zijn talent en zijn warme hart en jeugdige dartelheid. Hij is een droomer, die toch niet uit de wereld vluchten wil - en het is zoo verkwikkend te hooren naar een kunstenaar, die op aarde thuis is. Het leven bloeit voor hem aan alle zijden - en het doet zoo goed een schrijver te vinden, die niet weeklaagt.

En toch ontbreekt voor mij in dit frissche en sympathieke boek het kostbaarste van alle eigenschappen: ernst. Ernst allerminst in den zin van vreugdeloosheid, maar van diepte. De schrijver mist volkomen het vermogen van te kunnen ontwaren, wat in de dingen waarachtig en boven bevatting belangrijk is. Voor zijn bezieling is alles welkom, een wilde rit, een stoet van werkloozen, een tuil van rozen, een boersch dienstmeisje, Homerus, een zelfmoord, de eeuwige zee. Van elk schouwspel, van alle gebeuren roomt hij de schoonheid, maar hij heeft niets doorleden. Dit is velen genoeg. Doch de ware kunst is doortrokken van geestelijkheid. Die kan blijken uit de geheele levenshouding van den schepper in zijn werk, of slechts uit enkele woorden, zwaar geladen met onmiskenbaren eerbied voor het onuitsprekelijke, of uit luchtig schertsen met de schijnwichtigheden, welke de onmondigen der wereld zoo zwaar opnemen. Doch zulk inzicht is de uitkomst van een harde, duistere jonkheid. De heer van der Leeuw evenwel is blijkbaar het bedorven kind van het lot. Hij zit wat al te rustig en al te gelukkig in zijn wonderschoonen tuin. Hij heeft geen wroeging gekend, noch de wanhoop, die te wezenlijk is voor dichterlijke uiting, noch het echte leed, dat sterke zielen breekt. De raadselen van ons bestaan hebben zijn jeugd niet vergald; maatschappelijke vraagstukken hebben de vreugde

van zijn jongelingsjaren niet bedorven; zijn weg heeft niet gevoerd door de schaduwen des doods. En zoo is dan het ontbreken van de gelouterde poëzie, die ontbloeit aan de wreedheid van het overwonnen leven, die zeldzame bloem, welke als de blauwe gentiaan in het verweerde graniet der hoogste Alpen wortelt, bij het herlezen van dit vreugdige boek, de meest teekenende trek.

FRITS HOPMAN.

De Nacht, door Hendrik de Vries. Apeldoorn, C.M. Dixon en Co. 1920.

In dit boekje verzamelde Hendrik de Vries twee en twintig gedichten, die dertig bladzijden beslaan. Dat getuigt van zeldzame zelfkritiek. Deze kan voorkomend werken, doordat ze onvolmaakt-gegroeide cellen streng verzwijgt, waarbij men dan helaas ook stellig kiemen smoort, - of ook schiftend, achteraf. Zijn breidellooze vruchtbaarheid verwees De Vries naar deze laatste wijze van zelf-bepaling, en in de oogenblikken van rust en zuiver inzicht, tusschen zijn koortsige werkroes, stelde hij een voorname keuze samen.

Zijn kùnnen is hier, schoon nog niet meesterlijk, reeds zeer geschoold. Het horten en stooten, hier en daar, is niet steeds een technisch gebrek, want stemt vaak met zijn innerlijk bewegen overeen; maar het ad absur dum toegepaste enjambement, hem door anderen, meen ik, ook verweten, verbreekt herhaaldelijk de rhythmische spanningen. Hij blijft, in zijn volstrekt-oorspronkelijk taalgebied (volstrekt-oorspronkelijk als zijn wezen is, maar niet zijn gansche werk, hoewel slechts Vondel, soms ook Bilderdijk (via Gossaert), hoorbaar zijn) gedifferentieerde klankverbanden te beheerschen.

Er staan twee slechte verzen in zijn reeks: de rammelende Oorlogstarantella en daaraan nauw verwant, nog rommeliger: Droomspel; - en De Verdwenenen valt pal buiten mijn horizon. De psalmachtige invocaties: Verlossing en Dank voedt geen gelijkmatig-verheven gedragenheid: zijn Geuzenbloed blijkt toch niet sterk genoeg, om deze dingen gansch te vullen.

Hij heeft een hang naar kosmische, chaotische gegevens, centra van rotting, walm, verval. Hij ziet die dingen in hoofdzaak zonder ze aan te doen met menschelijke sentimenten; ik zou deze verzen (type: Vervallen woning) nuchtere vizioenen willen noemen. Hier openbaart zich één zijner kern-eigenschappen: hij is niet ego-centrisch, en bijgevolg geen lyricus. Het is gewaagd, het standpunt vast te leggen, van waar uit hij opereeren zou: het wisselt steeds. Geo-centrisch is hij stellig niet. Men heeft vaak het gevoel of hij zich opstelt ergens aan den achteronderkant van het heelal. Zijn wijze van componeeren dezer verzen (de epische dus) is noch plastisch, noch muzikaal. Architectonisch eer; gehàkt, als het ware. Zijn visie echter is niet anatomisch; zij vangt chaotische objecten binnen éenen starren omtrek: zoo worden deze dingen, samengesteld uit scherven en fragmenten, zeer hechte blokken toch.

Maar in dit deel van zijn werk, het beschrijvende, heerscht nog een tweede zijner hoofdzakelijke geaardheden: hij schreef het met een minimum van sentiment: het is, of achter deze schors niet die open humaniteit beweegt, die wij gevoel noemen.

In enkele dezer verzen bespeurt men, dat bij hem kosmisch en menschelijk lot elkaar doordringen; in Ramp dreigt de obsessie der moderne stad; deze elementen, verhit, en in een atmosfeer van purperen zwoelte en pracht, bepalen zijn latere werk: 'Vlamrood', dat ik hier binnenkort hoop te bespreken.

Er is, vervolgens, de reeks, die ik balladen noem (De Twintigjarige, Verloren, Nachtlied, Verstooteling). Het eerste daarvan is een volmaakt-stroomend-gespannen lied uit de Nacht; dat ik, temeer daardoor, heftig bewonder. Vrij en ingetogen, wild en mild.

Daar zijn, tenslotte, de toppen: Mijn Broer (en Koorts). Laat ik mij tot het eerste bepalen: ook hier waag ik van geen lyriek te spreken; welt dit vers uit ondergrondsche stroomen? Het is een nachtbloem aan den rand der Styx. Somnambule complexen wàren hier, daemonische schimmen, die Freud onmiddellijk als ongesublimeerde erotiek zou signaleeren. Niemand weet waar het zijn oorsprong nam. Het besluipt u, worgend, als een onzichtbare hand.

Hun maker is van God en Duivel bezeten, dat lijdt geen twijfel.

H.M.

[Derde deel]

Het huis der vreugden.
Een roman van tooneel-leven.

Achtste hoofdstuk.

Den ganschen dag had er een loome onweerslucht boven Amsterdam gehangen, in de straten bracht de avond verkwikking, maar ons kleine gebouw scheen al wat de lange zomer aan hitte had uitgestraald, in zijn wanden vast te houden. Wat Neubeck van het zaaltje had gemaakt en wat in den winter zijn grootste deugd zou blijken: de warme beslotenheid der donker getinte wanden, waarboven paars fluweel tot de kleinste kier der leelijke vensters verhulde, werd een bezwaar op dezen zomerschen avond, nu alles na de dompe hitte-uren snakte naar frischheid en lucht. Den gandschen dag was er nog in costuum en decor gerepeteerd en tot bij zeven was Veraart met de figuranten, waarvan telkens weer een andere hem met wegblijven gedupeerd had, bezig geweest; nu zat hij het maaltje te verorberen, dat Lizzy's daghit daareven had gebracht, terwijl beneden Neubeck, zielig als een manke kraai, heen en weer hipte op het tooneel, om den knechts, die nog ongeschoold en door de warmte onwillig waren, met zijn hopeloos koeterwaalsch uitleg en instructies te geven.

Voor velen der spelers was de tijd te kort om nog naar huis te gaan en in de kleine, overvolle kleedkamers liepen ze zichzelf en hun collega's in den weg, voor een groot-bezet stuk als Hamlet bleek de ruimte achter de schermen niet toereikend en Veraart had, ten einde raad, met kleedkist en al in het veilig kantoor zijn toevlucht gezocht.

Bezorgd keek ik naar zijn bleek en moe gezicht, en mijns ondanks - want ook mij was de laatste dagen onze altijd gereede humor vergaan - moest ik lachen om den ernst waarmee de kapper bezig was een pruik van lang, golvend blond haar boven zijn kauwend gezicht te passen. Tot het laatst had ik uitgesteld wat ik toch, voor straks het scherm rees, zeggen móést: de stijgende onwil van een paar leveranciers, een electricien en een meubelmaker, wie reeds sedert weken een gedeeltelijke betaling was toegezegd; ik had den ganschen middag agressieve en nuttelooze telefoongesprekken gevoerd en me nog geen uur geleden tot in de wortels van m'n bestaan geschokt gevoeld, toen een deurwaarder - een wezen dat ik tot nu toe nog nooit van aangezicht tot aangezicht gezien had me met ijzige beleefdheid een exploot had voorgelegd...

De verbouwing van ons theater, hoe simpel en voorzichtig ook opgezet, en uitgevoerd op veel bescheidener schaal dan het gezelschap en zijn raadsman het zich hadden voorgesteld, bleek verre boven ons budget te gaan. Materiaal begon schaarsch te worden, de prijzen vlogen in de hoogte; telkens moesten er dingen, die we niet ontberen konden, koper voor de leidingen, olie voor het schilderwerk of fluweel voor de gordijnen, klandestien of tegen woekerprijs gekocht en werd de raming verre overschreden. En Veraart, ik merkte het zoo vaak wanneer ik hem de vellen met cijfers ongeduldig terzij zag schuiven, had voor het financieele deel van zijn plan, inzicht noch belangstelling. ‘Als we maar eenmaal spelen, komt het met het geld vanzelf wel in orde;’ was het stopwoord, waarmee hij alle conflicten met ontevreden leveranciers en alle problemen van bezuiniging van zich afschoof en ik had me, zonder zijn hulp, maar tot zijn spottend vermaak, moeizaam een inzicht in onzen finantieelen toestand verworven, en op mijn manier een boekhouding in elkaar gezet en dagelijks pijnigde ik mijn vrouwenhersens met het nazien van de lange, onbegrijpelijke hooge rekeningen.

‘Margreet, waar sta je zoo somber over te peinzen?’ vroeg hij met een vollen mond, terwijl Smook, het oude kappertje, z'n pokdalig gezicht aandachtig over de pruik gebogen, een blonde haarlok tusschen de krultang hield gevat; ‘jij hebt het hier maar fijn rustig, terwijl wij ons beneden het vuur uit de sloffen loopen!’

De driftige telefoonbel sneed mijn verontwaardigd antwoord af. Verschrikt luisterde ik naar een scherpe stem, die in m'n ooren schetterde: De Middagpost... geen invitatie voor den tooneel-referent... Of men soms, bij het nieuwe gezelschap, niet op het oordeel van de pers gesteld was? Ik stotterde een verontschuldiging, Veraart zelf had de lijst van invitaties opgesteld, m'n oogen seinden naar hem om hulp. En reeds had hij den kapper met zijn krultang driftig op zij geduwd om den hoorn uit m'n handen te grissen: ‘Meneer Spoor! Bent u het zelf? Maar natuurlijk hebben we u een invitatie gestuurd. Móét een verzuim zijn bij de post en in alle geval zal ik dadelijk...Al over uw avond beschikt? Het spijt me... wat spijt me dat buitengewoon... ik hoop dat u zult begrijpen...’ Ik ving den hoorn, dien hij vloekend neersmeet. ‘Hij belt af... de ellendeling! Dat kòst me de gunst van meneer de Middagpost. Verdòmme... en het is m'n eigen stomme schuld Margreet... ik wist het adres niet van die vent en heb vergeten te informeeren!’

Z'n hand wou al graaien door z'n haar, maar opeens, halfweg de zwaai, schoot de zonnigheid weer in z'n oogen, hij schaterde om het benauwde gezicht, waarmee Smook dit onheil over zijn half voltooiden arbeid had zien naderen en gedwee schoof hij weer op z'n kist.

‘Hoeveel jaar ben jij al bij het tooneel Smook? Zeven en veertig? Kerel, dan vieren we over drie jaar hier, in het Huis der Vreugden, jouw gouden jubileum...’ Doch op dit oogenblik werd de deur van het kantoor driftig opengegooid en op den drempel stond Neubeck, het zweet liep tappelings langs z'n mismaakt gezicht. ‘Herr Direktor ..! bitte... bitte... u móét er zelf bij komen... die menschen begrijpen me niet, ze wìllen me niet begrijpen als ik ze in het Hollandsch uitleg, hoe ze met de achterdoeken moeten manoeuvreeren!’ en tegelijk wrong, langs hem heen, de slungelachtige inspeciënt zich naar binnen: ‘Meneer... meneer Veraart... we hebben geen kaarsen in de luchters voor de tooneel-scène... U hadt gezegd dat u er zelf voor zorgen zou...’ En dan, boven het gelamenteer van die beiden, klonk de sonore en onverstoorbare stem van den portier, terwijl de gloednieuwe grijze mouw van z'n uniform naar binnen reikte: ‘Telegram voor de Directie... Antwoord betaald...’

Veraart greep het groene papier, scheurde het driftig open, even hoorde ik hoe zijn adem hokte tusschen de saamgeklemde lippen, dan reikte hij het mij. ‘Indien morgen vóór 3 uur het door u verschuldigde bedrag van *f* 1182.74 niet in ons bezit is...’ Ik voelde het bloed wegtrekken uit m'n gezicht, ik durfde hem niet aanzien... Maar tegelijk al schalde zijn lach door de kleine kamer en al de benauwde gezichten, van den Duitscher, van den inspecient, van den kleinen pokdaligen kapper en den stoeren deftigen portier ontspanden als bij tooverslag, en allen lachten mee. Midden in de kamer stond hij, in den paars fluweelen kuitenbroek van z'n Laërtescostuum, en een zeer modern en onkleedzaam net-flanelletje erboven. En zonder respijt voor Smook's moeizamen arbeid streken zijn vingers door den blonden pruik, terwijl zijn klinkende stem luidruchtig daverde: ‘Toe maar jongens!... er kan nog meer bij! Ik mag dat wel, zoo'n beetje stagnatie! We hebben niet voor niets een gastspel op alle Schmieren van Nederlandsch-Indië gegeven, Steeman, je neemt wit papier en draait er rollen van, en maakt er van boven een punt aan en je zet ze in je candelabers. Als ze niet branden, dan komt dat, omdat het aan het Hof van Denemarken geen mode was. Neubeck, ik kom dadelijk bij je, maar wat heb je in Godsnaam twee jaar in de Königlich-Kaiserliche Armee uitgevoerd, als je nog geen zestal werklui bij mekaar kunt vloeken? Portier je kunt gaan, juffrouw Schepp zal het antwoord op het telegram wel telefoneeren.’

De deur sloot zich achter de vier, de kapper had, na een paar laatste borstelstreken, z'n ondankbaar werk eraan gegeven en inplaats van het verward tumult, dat door de opening naar binnen was gedreven, het gerucht van drukke, nerveuse stemmen, het zenuwachtig gebons, gesleep en gedraaf, dat van beneden was opgeklonken, stond in het warme volle hokje opeens weer de vertrouwde stilte van den dagelijkschen dag. En over mijn stoel boog zijn groote gestalte, terwijl er, als van achter een masker uit, angst kwam in z'n nog lachend en rood-opgewonden gezicht: ‘We kùnnen het toch nog wel betalen Greet? Jij weet precies hoeveel ons bank-conto nog bedraagt... Groote God... verbeeld je dat ze morgen beslag leggen op de boel...!’

Nu was hij weer net een groote onhandige jongen; had

ik ooit zoo duidelijk gevoeld dat hij me noodig had? ‘Ja, we hebben het nog net, en in alle geval kan ik het wel zoolang voor je leenen, maar over drie dagen is het de eerste en moet je de gages uitbetalen.’

Hij lachte alweer, z'n armen rekkend, als duwde hij met dat breede gebaar alle zorgen van zich af: ‘Over drie dagen... mensch, dan hebben we immers Un-summen geld verdiend! Dan hebben we drie avonden gespeeld voor volle zalen... driemaal negenhonderd tachtig gulden recette gemaakt.’

‘*Als* ze vol zijn...’

Hij pakte me bij m'n schouders. ‘Zùllen ze immers zijn! Je wou me toch niet zeggen dat je dááraan twijfelt? Hoe meer tegenslag van te voren, hoe beter het gaat. Ik hoú van moeilijkheden, Greet. Van bezwaren om storm tegen te loopen, hoe méér er zijn hoe beter ik ze verzetten kan. Dit is vreugd, dit is jezelf voelen leven! Over een half uur, drie kwartier beginnen we, ik moet me nog schminken en kleeden en nog honderd andere dingen doen... en toch wéét ik... als ik straks daarginds op de planken sta, zal ik het kunnen niet alleen, maar er zal 'n kracht van me uitgaan, die de anderen opzweept en inspireert. Dan ben ik onder “hoogen druk” en zonder dat ben ik geen kunstenaar. Er zijn er die stilte moeten hebben vooraf... die moeten mediteeren... zich erin wegdroomen... maar ik moet moeilijkheden hebben.. ik moet er om moeten vechten... anders trilt het niet... leeft het niet... Die vier jaren aan het Nederlandsch... daar was ik vàst geroest, daar liep alles op rolletjes, je kwam om zeven en je spullen stonden klaar, en om elf ging je weg en twee keer in de maand streek je je duiten op. Hoogstens dat het er op een première-avond even rimpelde. Groote God, Margreet, dat was immers de dood voor me kunst, daar voelde ik dat ik naar de bliksem ging, dat ik een buik kreeg en een onderkin, daar voelde ik zelf dat het cliché werd wat ik deed, dat het leeg en hol en buiten er opgeplakt zat, al wauwelden ze in de kranten nog van spontaan en orginaliteit...’

Hij had, tusschen praten en gesticuleeren door, den inhoud van zijn schminkdoos op de tafel uitgespreid en in de stilte na zijn stroom van woorden, ontwierp ik snel het antwoord voor

het telegram en krabbelde het klad van een briefje aan de bank, die mijn enkele effecten in bewaring hield.

Veraart had zich voor de tafel gezet en plaatste een kleinen spiegel tusschen een ordeloozen rommel van stiften, doozen en potten. Dan trok hij de gloeilamp, waarom muggen gonsden, naar omlaag en in den spiegel zag ik, fel belicht, zijn grauw bleeken, doorvoorden kop weerkaatst, en stil en geboeid keek ik toe hoe zijn blik, aandachtig en verinnigd, zich samentrok op het eigen beeld, ik zag de groote beweeglijke hand vlug en toch zorgzaam glijden langs de al-oude verslapte trekken en langzaam voltrok zich het wonder voor mijn verraste oogen: jong werd het gelaat in den spiegel, hooger en blanker leek het voorhoofd te worden in de omlijsting van het losse blonde haar en voller, jonger de scherpbelijnde mond met een kleinen blonden knevel, terwijl de oogen te glanzen en te schitteren begonnen onder het zwart, dat scherp de wenkbrauwen en wimpers markeerde.

Jong en heroïsch leek op eenmaal de gestalte in het nauwsluitend paars-fluweelen buis en de man in den spiegel was een andere dan de luidruchtige, toch zoo kinderlijk afhankelijke vriend van zooeven; geheimzinnig anders was hij geworden, als een toovercirkel stond de sfeer die hij schiep om hem heen: Laertes, fier en onoverwinnelijk, blakend van strijdlust en moed, tegenkanter van den weifelenden, droomenden Hamlet...

En ik keek toe hoe hij rustig, volkomen in zichzelf verdiept, voor den grooten spiegel boven den schoorsteen zijn kleeding voltooide en het was mij of ik voelde hoe hij door dit zichzelf aanschouwen langzaam, ongemerkt en mysterieus werd tot wien hij moest verbeelden, hoe hij ‘kroop in dien anderen huid’ en zijn werkelijk wezen achter het verbeeldings-wezen deed verdwijnen.

‘Kom,’ wekte hij me ten laatste, met zijn eigen, welvertrouwde stem uit mijn peinzen, ‘we moeten naar beneden.’

Hij draaide het licht uit, ik opende de beide vleugels van het venster, dat wij overdag om het ondraaglijk leven-van-de straat gesloten moesten houden en voelde met genot de frissche avondlucht over mijn heet gezicht. Beneden mij bruischte de booglamp reeds zijn uitbundig licht in een wijden cirkel over het plaveisel. De onaanzienlijke huizen rondom

het kleine plein schenen achteruit geweken, zij stonden onbeteekenend en donker achter den stralenden glans, die lichtte van uit het Huis der Vreugden nu het zijn deuren wijd geopend had. En reeds begonnen over het plein menschen te naderen, vanuit alle straten kwamen ze en traden in den lichtglans, alsof ze er magisch door werden aangetrokken. Eerst waren het er enkelen, dan meer en meer, telkens breeder, dichter rijen. Zij kwamen samen onder het uitbundige licht en traden door de breede, wijdgeopende deur naar binnen.

Ik hoorde Veraart achter me, naast mij boog hij zich uit het venster en ik voelde hoe de hand, die hij op m'n schouder legde, trilde. Er was op eenmaal iets aangrijpends, iets als een geweldig symbool voor ons, die daar zwijgend stonden, in het geluid dezer ontelbare schuifelende voeten, in het dof gemurmel van de stemmen, in het samenkomen van al die menschen, uit al de verre verlichte straten van de reusachtige stad, als over de stralen van een ster naar een lichtend middelpunt. Want pas nu, terwijl ik daar zwijgend stond, wist ik hoe vaak ik nog in het diepst van m'n hart had getwijfeld, niet had dùrven gelooven dat ze komen zouden, ‘ze’, de domme gemakzuchtige menigte, van wie ik had gemeend, dat ze slechts het grof en gemakkelijk te verteren vermaak wou, dat alleen het laag-bij-de-grondsche of obsceene haar boeide, en ze aan al wat verheven schoonheid of diepzinnige wijsheid was, met leege oogen en verveelde gezichten voorbijging.

En naast mij zei zijn ontroerde stem: ‘Zoo heb ik het me gedroomd, Margreet...zoo heb ik het honderdmaal in m'n illuzie gezien en honderdmaal heb ik gewanhoopt dat het zich ooit zou verwezenlijken. Margreet! is het geen goddelijk ambt, het onze...? Begrijp je nu hoe heerlijk het is, tooneelspeler te zijn?’

□□□

Maar in de al volle zaal, toen ik op de plaats-in-het midden schoof, die ik voor me had gereserveerd, zocht ik in de gonzende, benauwend-warme volte vergeefs het gevoel van hooge, blijde zekerheid terug, waarmee ik daareven, samen met Veraart, onzen grooten avond had ingezet.

Terwijl wij ons daarboven uit het venster bogen hadden we in de menschen, die wij zagen opgaan naar onzen schouwburg, een saamhoorigheid gevoeld; één ziel, één geestelijke band scheen die heterogene menigte beneden ons te leiden; maar hier, in hun roezige nieuwsgierigheid, in de warmte die hen puffen, kuchen en blazen deed, in de hen onbekende en ongewoon aandoende omgeving, welke ze lacherig verbaasd of spottend-critisch beschouwden, waren ze op eenmaal ontelbare, onbekende en onberekenbare individuen geworden, dames en heeren, mannen en vrouwen, elk met zijn eigen vooroordeelen, elk met het besef, dat ze hun geld hadden neergeteld en daarvoor de waarde terug verwachtten, en hun rustige onverschilligheid, geamuseerde belangstelling of lauwe verwachting troffen mij als onbegrijpelijk en, in mijn eigen verheven stemming, als grove ondankbaarheid.

Want wie van de velen, die al wrevelig mopperden nu het scherm tien minuten over tijd nog neerbleef, vermoedde hoe iets geweldigs er achter dat scherm te gebeuren stond?

Wie, behalve misschien de acteurs van andere gezelschappen, wier bekende gezichten ik aan het eind der zaal zag, had een denkbeeld van den ontzaglijken arbeid die aan dezen avond was voorafgegaan: elk der ontelbare woorden en zinnen gemeten en gewogen, elk gebaar beproefd, elk lichteffect honderd maal voorbereid, weer veranderd, weer verworpen, tot het de illuzie het meest volkomen benaderde? Wie van hen, die lui en breed in hun stoel zich over warmte en volte beklaagden, begreep ook maar iets van de moeilijkheden, die weken, maanden achtereen op den heeten nauwen zolder overwonnen moesten worden, en hoevelen kwamen alleen om het nieuwtje, omdat de wonderlijke teekening op het affiche, de wonderlijke naam of misschien de ongewone verfkleur van den gevel hun nieuwsgierigheid geprikkeld had?

Op het programma waren achter de namen der personen uit het stuk, die der spelers niet vermeld en onderaan stond met duidelijke letters: ‘Aan het slot van elke akte, zoowel als na het einde van het spel zal het gordijn gesloten blijven; het publiek wordt verzocht niet te applaudiseeren.’ Voor mij, naast mij, wezen de bezoekers elkander verbaasd, ongeloovig of spottend op dien zin. ‘Dat kunnen ze toch niet

laten,' wisten overtuigd een paar dikke dames, die met bejuweelde vingers chocolaadjes uit een zakje vischten en naast mij wedde een oude heer met een vroolijk jong meisje, dat het hèm wel lukken zou Veraart en Ida Huismans voor het voetlicht te halen. Waren er tien, of vijf, die begrepen hoe 'n ontzaglijke overwinning juist die ééne zin beduidde, van hoeveel idealisme dit als 'dwaas,' als 'overdreven' of 'aanstellerig' gevonniste besluit getuigde, zou tenminste een deel dezer menschen straks beseffen, dat onze Hamlet-vertooning, die in niets op 'gewoon' tooneel geleek, een glorieuse overwinning over het oude en versletene, het verstarde en levenlooze zou beduiden, of zouden ze alleen maar de beschilderde coulissen, de boomen van karton en de tronen van gips ontberen, al de tooneel-werkelijkheid, waarmee ze van kind af waren vertrouwd geraakt?

Een hand tikte op m'n schouder, ik draaide mij om en zag Lizzy Veraart, die een rij achter mij zat, naast de vrouw van Punt, die niet in het stuk was ingedeeld; ze glimlachte mij toe, rustig en opgewekt en zei iets over een zijden sjawl, die ik den vorigen avond in haar huis vergeten had en ik, in mijn zenuwachtige gespannenheid overgevoelig, vroeg opeens, in een onberedeneerde wrevel tegen deze onverstoorbare kalmte: 'Ben jij nou heelemaal niet zenuwachtig, niet in spanning of het zal slagen, Lizzy?'

Ze trok haar wenkbrauwen omhoog, in een verlegenheidsgebaar streelde haar kleine, breede, door werk verweerde hand over den helm van glad, glanzend bruin haar en laconiek zei ze: 'Och, ik loop nu eenmaal niet zoo gauw warm als jullie... waarom zou ik zenuwachtig zijn? Ik ben alleen maar dankbaar dat het morgen voorbij is... en ik hem dan tenminste weer een paar dagen voor mij en de kinderen heb. Slagen? Och, natuurlijk slaagt het... hij is al met zooveel geslaagd in z'n leven, waar wij, de kinderen en ik, toch geen vreugd van hebben beleefd. Slágen, als-ie het met al z'n macht wil, doet-ie geloof ik altijd. Maar ten koste van hoeveel! Wat hebben we aan hem gehad, de laatste maanden? Jij weet ook wel hoe moe hij altijd thuis kwam, hoe hij dan niets, niet de kleinste stoornis velen kon. Hij heeft wel een formidabele werkkracht, maar hij is niet sterk, en als jongen al... altijd...'

Haar hoofd boog naar mij over en dicht aan m'n oor fluisterde ze details met de ongegeneerde wijdloopigheid, waarmee vrouwen, die veel met kinderen en zieken omgaan, kunnen uitwijden over lichamelijke dingen. Weerzin, een physiek onbehagen gaf me het snel gefluister, de heete adem aan mijn oor, het was me of we verraad pleegden, zij en ik, of we hem samen heimelijk ondergroeven, den kunstenaar, die zich daar straks in zulk een hooge vreugde met mij uit het venster had gebogen, den leider, die weken lang met lichaam en geest zich had gewijd aan het werk, dat stond te worden vertoond, en door m'n gedachten gingen de woorden, waarmee hij het eens als troost voor zich zelve verdedigd had: ‘Dat heeft 'n artiest immers niet noodig... een vrouw die meeleeft met z'n kunst...’

Maar nu klonken achter het purperen gordijn de drie verhängnisvolle slagen op de bronzen gong en in de verstilde zaal werd het nachtdonker. En dan schoven de fluweelen plooien vaneen en achter in de nok van de zaal spoten schijnwerpers hun bundels blauw-witte stralen; in den boog, die het tooneel afsloot als een venster, stonden, suggestief en geheimzinnig, de gekartelde tinnen van het slot als een silhouet tegen een lichten achtergrond; ervoor, in de eenvoudigste, rechtlijnige structuur verhieven zich schijnbaar eindelooze trappen en terrassen.

Wat Neubeck van het kleine ondiepe tooneel had gemaakt grensde aan het wonderbaarlijke. Zelfs ik, die het geheim dier langs en boven elkaar gebouwde zuilen en blokken kende, en de moeilijkheden wist welke ze, bij op en afgaan, den spelers bereidden... zelfs ik onderging de suggestie van een ondoorgrondelijke, eindelooze ruimte, ik zag de spelers als onbekenden komen en gaan, hoorde hun stemmen of zij wezens uit een andere wereld waren... ik zag het alles, als voor de eerste maal. Zin voor zin kende ik het stuk; zoo vaak had ik iederen acteur in zijn rol gezien, dat elke stand, elk gebaar mij vertrouwd was en toch... nu was het anders... nieuw en oneindig anders, dan wat ik dezen zelfden morgen, en gisteren, en vele andere dagen voor een leege zaal had zien vertoonen... nu bestond er iets ondefinieerbaars, dat het alles overgoot met glans en gloed, een fluïdum: de wonderlijke uitwisseling tusschen de spelers daarginds en hier de

luisterenden, den levenden wand waarin het woord verzinkt of waartegen het vijandig afstuit... En geboeid, verrast, verwonderd zie ik hen komen en gaan in het wisselend, beweeglijk licht, waarmee de Duitscher telkens andere en altijd zuivere stemmingen weet te wekken: Peter Weve als Hamlet, een slanke prinselijke knaap, die telkens andere verrassend mooie standen en bevallig-soupele gebaren vindt; Van Pelt als de somber hartstochtelijke koning en Ida Huysmans als de demonische en toch tragische koningin.

Tegen het grauw-wit van het decor fonkelen de helle, soms zeer gedurfde kleuren; elk costuum schept zijn eigen sfeer, helpt méé om wie het draagt, te karakteriseeren; géén gezicht is door schmink vervormd en toch schijnen de trekken veranderd, elk in zijn eigenheid verduidelijkt en verscherpt een tooneelfiguur. Totdat zij allen lijken te vervagen, op eenmaal naar het tweede plan gedrongen staan, en mijn gespannen aandacht alleen nog het klein, wit, als zwevend figuurtje ziet: een ovaal gezichtje, kinderlijk-teeder, verwonderd en verwachtingsvol; onwezenlijk smalle, blanke handen die met bloemen spelen, een simpel en toch wonderlijk bekorend spel, een stem vol muziek, die de woorden een geheimzinnige beteekenis schijnt te geven...

Voor het eerst, in de twee voorbije maanden hadden Jenny's kansen en ervaringen op den achtergrond van m'n belangstelling gestaan, was háár leven niet langer de spil waarom het mijne draaide. Met verademing, en in het vreugdig besef van een zware verantwoordelijkheid ontslagen te zijn, had ik haar aan Veraarts leiding overgegeven, het salaris dat wij beiden verdienden en waarvan, naar de bepalingen in het Huis der Vreugden geen enkel stuk van haar tooneelkleeren hoefde betaald, voorzag ampel in onze behoeften, en in de trots op haar onafhankelijkheid en het zelfbewustzijn te behooren tot de uitverkorenen, door den leider om zich heen verzameld, had ze het laatste restje van onderworpenheid jegens mij volledig afgelegd.

De repetities van Ophelia, van de rol die haar ‘op proef’ was toebedeeld, terwijl, naar ze wist, Violet al stellig op haar fiasco rekende, hadden eerst een reeks ontgoochelingen en bittere ervaringen gebracht. Veraart, met een onuitsprekelijke liefde voor het werk en een onverstoorbaar geduld, bleek een

harde meester en op al wat Jenny bij Manders had geleerd, alle techniek die ze van Lina Terburg had afgekeken, alle lieve ingénue-maniertjes, waarvan ze het succes bij het publiek beproefd wist, schold hij met de schilderachtige en karakteristieke woordrijkheid, die hem bij verontwaardiging of hoon ten dienste stond. Ik had haar meer dan eens in tranen naar een verren, donkeren hoek van den repetitie-zolder zien sluipen en thuis had ik het bijgewoond, dat ze haar rol woedend door de kamer smeet en hartstochtelijk betoogde: ‘Ik kàn het zoo niet... het moet alles averechts ànders dan ik het vroeger geleerd heb... laat-ie het me dan maar afnemen, als Violet het zooveel beter kan!’

Maar hoe Veraart ook schold en bromde, Violet gaf hij de rol niet. Tien maal, twintig maal liet hij Jenny een zin herhalen, een beweging overdoen, en avonden achtereen had hij haar bij zich laten komen om haar de moeilijke verzen te leeren zeggen en uit haar stem het opgeschroefd-hooge, onnatuurlijk kinderlijke te verbannen, dat ze zich bij Manders als ‘ingénue’ had aangewend, om er den goudigen, diepen, warmen klank weer in terug te brengen.

Hoe zeer zou het resultaat ook zijn niet-hooge verwachting overtreffen... het leek me een wonder, ik kon niet definieeren wàt het kinderlijke figuurtje in het sluike witte kleed zoo ontroerend maakte, en middelpunt deed zijn vanaf het oogenblik dat ze met haar lichte zwevende passen tusschen de zuilen verscheen, wat de toover was in die zachte en toch glasheldere stem, die de menschen luisteren deed, aandachtiger, geboeider, dan naar al wat was voorafgegaan.

En door m'n gedachten gingen de woorden, die ik den leider op een der laatste repetities had hooren zeggen: ‘Weve en Jenny, dat zijn de twee op wie ik den meesten invloed heb. Dat is het jonge, kneedbare materiaal waarin de fouten nog niet zitten vastgeroest, wie de techniek nog niet de baas geworden is en die daarom het gevoeligst op m'n bedoeling reageeren.’

Maar terwijl Jenny's Ophelia verraste en ontroerde en zeker Veraarts eigen verwachtingen overtrof, stelde, naarmate het spel vorderde, Weve's Hamlet al meer teleur. Ook zijn spel, ik wist het, was minutieus zóó als de leider het wilde, maar wat er aan ontbrak was gloed en bezieling, was de warmte,

die van binnenuit komt, de eenige die leven schept op het tooneel. Ik hoorde, ik voelde 't; hij vond geen contact met het publiek, hij vulde 't tooneel niet en wat hij zeide klonk, hoewel technisch voortreffelijk, aangrijpend, noch diepmenschelijk, alleen maar geheimzinnig en moeilijk te vatten.

Bij de eerste akte pauze, toen het licht in de zaal weer omhoog ging, hield ik het op mijn stoel niet meer uit. In angstige verwachting bespiedde ik de gezichten rondom mij, hunkerend er mijn eigen ontroering en vreugdige bewondering op te lezen, gespannen luisterde ik, of ik verrukte, verraste woorden vangen kon... Maar begrepen zij het dan niet, die wèl aandachtige, maar nog zoo koel afwachtende menigte, die nog precies zoo genoeglijk onverschillig keek als vóór het spel begon, precies zóó als ik honderdmaal, bij een alledaagsche, gewóne vertooning, een zaal vol gezichten had gezien... Voelden zij dan zoo weinig mee met het groote levensprobleem dat hier werd doorworsteld, niet in geestlooze werkelijkheids-imitatie, noch in verbluffende uiterlijksheidskunst, maar op een schijnbazr simpele, onopgesmukte, en toch zoo diep-doordachte en doorvoelde manier...Ach, hoe konden zij het ook begrijpen, die het niet als wij zelven, van den aanvang hadden opgebouwd: hoe hier in een symboliek van licht en kleur, rythme en klank, het drama-van-het-mensch-zijn werd verwerkelijkt: Hamlet, strever naar het hoogste, die zich machteloos aan onvolkomenheid gebonden weet.

Maar toen ik de zaal uit, en door het nauwe, half verborgen deurtje achter het tooneel was getreden, leek daar de vreugdige spanning, de ‘hooge druk’ voelbaar in de atmosfeer en mijn twijfel verdween bij tooverslag. Veraart stond tusschen de coulissen en hield scherp en ongeduldig toezicht, terwijl de scène voor het tooneelspelersbedrijf in orde werd gebracht, z'n oogen straalden, terwijl hij haastig, mijn hand met de zijne vattend, fluisterde: ‘Het gáát, het kòmt, het contact; de eerste momenten kàn het er nog niet zijn hè, maar het móet komen want we voelen het allemaal, Van Pelt en Ida en Hofman, het is of we allemaal over nieuwe krachten beschikken, die we nooit in ons zelf hebben vermoed, dat elk van ons zichzelve overtreft, dat we nooit zóó hebben gespeeld als vanavond! Zeker, die kleine Jenny maakt iets moois van 'r Ophelia en wil je nou gelooven, dat ik daarover het bangste

ben geweest. Terwijl ik op Weve zoo vast had vertrouwd, en het een genot vond, met die intelligente jongen te werken... Het is toch iets wonderlijks, dat je er in ons vak met "verstand" niet komt en intuïtie telkens weer de factor blijkt, waar het op stuk van zake op aankomt... Och!' viel hij zichzelf in de rede, 'maar natuurlijk wordt Weve óók goed... hij is alleen maar ontzaglijk nerveus en onder den indruk, maar het móet goed worden, hij voelt de figuur zoo sterk en zuiver, hij móet het kunnen geven!'

Ik lachte hem bemoedigend toe en sloop verder. Natuurlijk, ook ik geloofde het nu zeker: Peter Weve wèrd goed, het was alleen een begrijpelijke nervositeit die hem had gehandicapt. Schijnbaar rustig en met het gewone hooghartige zelfbewustzijn op zijn mooi gezicht, stond hij tegen een zuil geleund, hoe prachtig soupel en bevallig was zijn jonge lichaam in het nauwsluitend zwart, kòn men zich een beteren Hamlet denken? En naast hem stond Hofman, wiens prachtige Poloniuskop, van dichtbij bezien, in dwaze strepen, kleursels en haarplukken uiteenviel en Max Loots als een fijne, jongensachtige Horatio. En al die geschminkte gezichten lachten me tegen, telkens een andere heete hand hield mij staande, en oogen, diep en donker van emotie en vreugde gloeiden in de mijne: 'Is het niet prachtig? Zijn ze niet enthousiast de lui in de zaal, voel je hun geestdrift niet groeien? We voelen het immers zelf... ieder van ons... nooit nog hebben we zóó gespeeld...'

De bel tinkelde, ik moest weg, maar de verleiding was te sterk en, me onzichtbaar makend tusschen twee coulissen, bleef ik achter Veraart, die nog telkens, woordloos, alleen met gebaar of blik bevelen gaf en het spel leidde... Als achter de wereld was het daar tusschen de schermen, de spelers sloopen er als schimmen rond, tot zij op eenmaal, in het trillende licht tredend, weer een sterk vibreerend leven bezaten, waarin hun haat en liefde, hun zielestrijd en smart zich voltrok... Neen, neen, ik had het me daar straks verbeeld, het kòn niet dat de menschen in de zaal dit geweldige niet in intense spanning meebeleefden, dat zij zich méér om de warmte en de volte bekommerden dan om Hamlet en Ophelia...

Ophelia...bloemen, matte, half-verwelkte bloemen in haar

over de schouders golvende haren gekranst, ook in de fijne, machtloos neerhangende vingers draagt ze bloemen, waarvan ze er telkens een verliest... de groote grijze oogen lachen als in trance, de kinderlijke mond, met de éven welvende bovenlip is vragend open en de ijle, gebroken, als zoekende stem zingt...

> Hoe erken ik dien gij mint
> Als ik hem ontmoet?
> Aan zijn pelgrimstaf en schoen
> En zijn schelpenhoed.

Een hand vat mijn arm, ik kijk òp en zie Veraarts ontroerd gezicht, z'n oogen vol tranen.

'God... was is dat mooi... wat is dat zuiver en sterk...' fluistert hij bijna onhoorbaar en ik fluister terug, ontroerd als hij: 'Maar dat is joú werk...' en dan hij weer, ongeloovig, bijna ontsteld: 'Zou het dan tòch kunnen... zou ik met haar kunnen bereiken, wat me zoo dikwijls een onbereikbaar ideaal is gebleken...had ik met haar zóó'n sterk contact, dat ik m'n eigen visie in haar heb overgedragen? Is het géén toeval dat zij het precies zoo verwerkelijkt als ik het in mijn geest heb gezien?'

Nu ben ik weer in de zaal terug; Veraart heeft gewenscht dat ik tusschen het publiek zal zijn, ik moet hun opinies beluisteren, hun opmerkingen onthouden; het publiek, zegt hij, nièt de critiek is in hoogste instantie onze rechter... Weer is een akte-pauze voorbij... in het helle zaallicht schuifelen de menschen binnen, staan ze in beweeglijke groepen bijeen. En neen, ik verbeeld het mij niet, er is korzeligheid, wrevel, ontstemming in deze onrustige menigte, een gemeenzame grief wordt uitgewisseld, roode heete hoofden buigen zich knikkend naar elkander. En als ik, nerveus verontrust, mijn oor te luisteren leg, vang ik zonder veel moeite de woorden 'bier' en 'thee'... hoor ik zuchten om bier, thee, limonade, schamper misbaar, als om iets dat beloofd en deze menschen onrechtmatig onthouden werd... Groote hemel.. in een killen schrik suist het door mij heen: een buffet met de traditioneele 'ververschingen' bezit 'Het Huis der Vreugden' niet. Hoevelen hadden onder Ophelia's tranen en Polonius gruwelijk lot zich al op een 'verfrissching', als op een rechtmatig deel van den avond verheugd en voelen zich

nu bedrogen en misleid, voelen dompe grief tegen het stuk, de zaal, de spelers, kunnen aan niets anders meer denken dan aan hun dorst en hun drogen mond, kunnen ontroering meer voelen noch belangstelling, noch bewondering, omdat bij de gedachte aan het genot van schuimend bier op hun tong, of koele limonade aan hun lippen, alle geestelijke genietingen op eenmaal kleurloos en belangeloos geworden zijn?

Nu zijn de rijen weer gevuld, een loome moede stilte valt... o, hoe deelnaamloos staan de meeste gezichten!

Ik zie monden die onbewust, als soms van kinderen in hun slaap, de beweging van drinken maken, achter mij hoor ik fel-fluisterende vrouwenstemmen ratelen over ijs en plombières met een wellustig genot, ik hoor een man geeuwen en smakken met zijn lippen met een ruw geluid...

Ach... als ze dit wisten, de spelers achter het gordijn, die zich nòg vastklampen aan hun optimisme... maar waarvan telkens een andere mij al angstig heeft gevraagd: ‘Het gaat toch goed hè... ze zijn wel stil en aandachtig de menschen, maar zijn ze ook ontroerd, verrukt, enthousiast?’

Het valt me niet moeilijk flarden van ‘opinies’ op te vangen, het is of deze ééne alles-overheerschende grief, andere, onuitgesprokene heeft losgemaakt en het nu zaak is er zooveel mogelijk bijeen te brengen, over de costuums die van katoen zijn, over het tooneel zonder voetlicht, over de stoelen die nauw zijn en den grond die onbedekt is... En dan zegt een enthousiaste stem: ‘Maar ze spelen toch schitterend hoor!’ en een tweede valt bij en een derde looft eveneens met geestdriftige woorden; en ik heb het armzalig gevoel dat ik die tevredenen de hand zou willen drukken, ik moet me beheerschen om hen niet toe te knikken, dankbaar aan te moedigen in hun lof, welke alweer door een lijzigen mopperaar wordt te niet gedaan: ‘Ik zie maar liever een beetje rijkdom op het tooneel, dan al die buitenissigheid op-een-koopie...’

‘Margreet!’ Het is Lizzy's dringende fluisterstem. ‘Heb je 't gehoord... dat ze allemaal zoo'n dorst hebben en er niets te drinken is? Hoe kùn jullie nou zoo dom zijn op zoo'n heeten dag! Onpraktische stuntels zijn jullie hoor, met al je verheven idealen!’

En dan is de zaal weer donker en het spel begint opnieuw,

langzaam en onverwinnelijk trekt het de kijkers weer in zijn ban, doodstil en aandachtig wordt er geluisterd, zelfs de weerstrevenden en de ongeduldigen schijnen geboeid te zijn.. Maar voor mij is de toover weg, ik zie dat de japon van de Koningin van paars katoen is, met goudpapieren motieven bezaaid, ik zie dat de Koning een scheeve plooi in zijn mantel heeft en de verf van een der zuilen is afgeschaafd... ik zie hoe de figuranten dringen en elkaar duwen bij het op en afgaan van de kleine nauwe scène en hoe angstig nauwgezet Hamlet en Laertes hun passen meten om elkaar, bij het duel, niet in den weg te staan...en ik heb het dompe, halfbewuste angstgevoel, dat ook de menschen in de zaal dit alles moeten merken, dat het een soort van kamp is tusschen hen en de spelers, als tusschen een goochelaar en het publiek, dat graag bedrogen wil zijn, maar toch zijn trucs poogt te ontraadselen...

* * *

Het stuk was uit. Over de witte treden van de paleistrap lag de gestalte van den dooden Hamlet, prachtig, aangrijpend van plastiek was zijn wankelen, zijn vallen en sterven geweest en terwijl zich de fluweelen gordijnen langzaam sloten, voelde ik vreugde over dit harmonisch einde en voorzag hoe nu de menschen in de zaal stil en zwijgend zouden opstaan en heengaan, zonder het scheurend gerucht van applaus, zonder dat een weer herrezen buigende, glimlachende held de illuzie grof verstoren zou.

Maar na een stilte, die als een aarzeling was, begon, als werden deze allen door één wil bewogen, een luid geestdriftig handgeklap. De menschen bléven applaudisseeren, àl heftiger, begonnen te stampen en te roepen... luider en luider, als dachten zij daarmee het onbeweeglijke gordijn te kunnen dwingen. Suppoosten traden in de zaal en legden op het proscenum, vóór het gesloten scherm, een aantal kransen en ruikers, heel een trofee van bloemen... het maakte de menschen als dol. Het handgeklap leek een uitdaging, een bevel te worden, in een plotselinge verbroedering schenen allen door één koppigen wil gedreven... niet heen te gaan vóór ze het gewonnen hadden van de ondankbare, onbegrijpelijke acteurs, die zóó met de traditie durfden breken.

Het duurde benauwend, pijnlijk lang; toen ging een deel

van het licht uit... nog een deel... en bleef de zaal nog slechts in schemer. Eindelijk verzwakte het applaus... nog even scheen het op te leven... stierf dan uit... een enkele, fanatiek, waagde een laatste poging, dan werd het stil. En in een ontzenuwde, ontnuchterde stemming begonnen de menschen naar de deuren te schuifelen, nu hadden ze weer, en sterker nog dan daarstraks, het gevoel dat hun iets te kort werd gedaan, dat hun iets onthouden werd, waar ze recht op hadden, waarvoor ze immers hun geld hadden neergeteld.

Hoe volkomen was ikzelf, als de meerderheid van onze menschen, het met den leider eens geweest toen hij betoogd had, dat niets zóó grof en barbaarsch is, niets de stemming zóó bederft als het spektakel van handgeklap en voetgestamp aan het slot van een tooneelspel; dat het vloekt met alle schoonheid en spot met alle fantazie, wanneer de laatste indruk, welke de toeschouwer mee naar huis neemt, die van den glimlachenden, nederig buigenden tooneelspeler is... En toch, terwijl ik tusschen het verwonderde, ontstemde publiek naar den uitgang schuifelde en de spottende, schampere commentaren ving, voelde ik het experiment als een volkomen mislukking... mijns ondanks beeldde ik mij uit hoe oneindig veel grootscher en mooier het slot van den avond zou geweest zijn, wanneer Veraart en de anderen daar blij en dankbaar, met hun kransen en bloemen in de handen, hulde en erkenning hadden aanvaard.

'Ze dùrven niet,' grapte een van de collega-tooneelspelers tegen den criticus van 'de Seinpost', en deze grootheid, die altijd heel hard sprak in de hoop dat een confrater z'n woorden vangen en als gulden wijsheid in de krant zou zetten, betoogde: 'Of ze zijn zoo overtuigd van een sof, dat ze zelf al voor de begrafenis zorgen.'

Maar nog was de zaal niet heel en al verlaten of er kwam beweging in het roerlooze tooneel-gordijn, een hand glipte erdoor, een tweede... een blanke bloote arm reikte naar den stapel bloemen... Een oogenblik later werd het scherm teruggeslagen en op het proscenum verdrongen zich de spelers, sommigen nog in hun tooneelcostuum, anderen al in hun straatkleeren en met een haast, een gretigheid, die wrang met de stilte van daareven contrasteerde, zocht elk, tusschen

de kransen en ruikers, wat hem aan hulde was toebedacht.

Veraart stond zwijgend toe te kijken met gekruiste armen tegen een der witte zuilen geleund. De spanning was weg van z'n gezicht, het licht uit z'n oogen, en zoo als ik hem daar zag, z'n lippen saamgeklemd, en met een lach vol hoon op z'n verweerde, doorvoorde gezicht, voelde ik op eenmaal wat ik nooit nog had gevoeld naast den harden werker, den kamper, wiens glorie het was dat hij te zekerder zegevierde naarmate de tegenstand grooter was... het verlangen z'n hoofd tegen m'n schouder te trekken en m'n hand te leggen over z'n wanhopig trieste oogen... Lachend naderde Hofland hem, een zwaren krans schommelend aan elken arm; hij, man van ervaring, was de eenige geweest die zich tégen Neubeck's ‘nieuwigheden’ en tégen experimenten bij onze eerste vertooning had verklaard; als de anderen verborg hij nu z'n ontstemming over wat beneden z'n verwachting was gebleven, onder schampere, luidruchtige grappigheid.

‘Voor jou,’ zei hij, ‘zeker voor vijf en twintig gulden laurier ...’ en reeds tilde hij den eenen krans omhoog, om hem den leider om den hals te hangen. Maar Veraart's hand ving het logge ding in z'n zwaai en driftig smakte hij het naast zich op den grond, dof ritselde het stugge groen over de planken. Nòg lachte Hofland, maar er trok een nijdige glimp in z'n oogen.

‘Houd hem voor jou!’ barstte Veraart woedend uit. ‘En laat het allemaal tot morgenavond bewaren. Dan kunnen jullie nog voor mijn part met buigingen en strijkages inhalen, wat je vanavond te kort gekomen bent!’

Het tooneel liep leeg, de spelers, elk met zijn bezit, verdwenen een voor een achter de deur, die naar de kleedkamers voerde en het duurde lang eer ik den moed vond den roerloos toevende te vragen: ‘Is het werkelijk je plan om morgen aan het slot wèl te laten “halen” Luuk?’

Hij had een ruwe, spottende lach. ‘Natuurlijk! Ik zal bovendien biertjes in de pauze laten presenteeren en de dames bouketjes aan laten bieden en “de pers” achter de schermen inviteeren. Of ik niet tevreden ben? Waarachtig... Van Pelt en Hofland zijn het immers ook, alleen die kleinigheden ontbraken er nog aan. Het publiek wil nou eenmaal niet zooveel buitenissigheden, het wil een foyer om te kunnen kletsen,

het wil klappen en ons zien buigen, want wij zijn er voor hen en zij niet voor ons hè... en de pers wìl nou eenmaal dat je “égards” voor ze hebt. Hofland heeft in de pauze Vergouw van het Stadblad gesproken, die heeft z'n verwondering geuit, dat ik van te voren niet bij hem was geweest. “Belangwekkend” vind-ie ons “pogen”, is er een misselijker, kwakkeliger definitie denkbaar? Is dàt een waardebepaling voor het werk dat wij vanavond geleverd hebben - waarin natúúrlijk gebreken waren - maar dat ze met zoo'n zinnetje neerhalen tot het niveau van dilettanten...’

‘Maar het publiek was vol waardeering Lukas. Ik verzeker je dat aan het eind ...’

Hij had een snellen blik naar m'n gezicht als om te onderzoeken of het mijn overtuigde woorden logenstrafte, dan trok hij zich met een driftige beweging de blonde pruik van het hoofd en z'n hand joeg de platgedrukte haren overeind. ‘Aan het eind? Je bedoelt, omdat ze geklapt hebben tot 'r lui handschoenen scheurden en zoolang bleven staan tot ze d'r kostelijke laatste tram hebben verzuimd...? Wat ik dàn had gewild...en verwacht? Dat ze weg waren gegaan als uit een kerk, of een zaal waar ze de Mattheuspassion hebben gehoord... zwijgend...aangegrepen, zóó, dat ze zelf voelden dat er stilte moést zijn. Is dat dan zoo idioot...is de Hamlet niet even aangrijpend, heeft Shakespeare niet even goed een “Passion” geschreven als Bach? En hebben wij niet met evenveel liefde en eerbied òns werk gedaan als een orkest en een zangvereeniging? Waarom kunnen de menschen naar een concert urenlang zwijgend en rustig luisteren en moeten ze in de comedie kletsen en klappen en snoepen en biertjes drinken als in een bioscoop of een varieté?’

‘Staat-ie te mopperen?’ Het was Lizzy's opgewekte stem. ‘Wil je nou gelooven Margreet, dat-ie na 'n première altijd zóó is, zoo down en pessimistisch. Zelfs als hij, zooals nu, zeker van het succes kan zijn. Dat hèb je ervan, als je je van te voren zulke ontzaglijke illuzies maakt, dan is er altijd wel ièts dat je in de werkelijkheid tegenvalt.’

‘Altijd wel iets.’ Hij lachte goedmoedig. Z'n oogen hadden over het leege duistere tooneel getuurd en nu hij ze wendde naar het vrouwtje naast hem, leek het of ze uit een eindelooze verte waren weergekeerd.

Lizzy had de pruik uit zijn handen genomen en haar vingers streken, met een teederheid die mij wonderlijk ontroerde, de lange verwarde blonde haren glad.

‘Maak je voort?’ vroeg ze schuchter; ‘ik kan niet lang meer wachten. Jaantje is bij de kinderen en ik had beloofd om half twaalf thuis te zijn.’

Er stond een hard verweer in z'n oogen, terwijl hij op haar neerkeek of ze een vreemde was, terwijl hij haar gladde donkerblauw zijden japonnetje leek te monsteren en het simpele witte doekje over haar hoofd. ‘Ik kan me niet haasten,’ zei hij norsch, ‘ik...ik heb hier nog allerlei te doen...ik moet nog verschillende menschen spreken...’

‘Hoe lang denk je dat het duurt?’ vroeg ze. ‘Ik heb een klein soupeetje thuis, met zalm en ananas en ik dacht dat Margreet en... Jenny misschien mee wilden komen.’ Hij boorde z'n handen in z'n zakken en z'n schouders schokten ongeduldig naar achteren. ‘Margreet en ik zijn allebei moe’ besliste hij, ‘en Jenny zal waarschijnlijk al weg zijn gegaan. Ga jij nou maar naar huis en naar bed en zit in 's hemelsnaam niet te wachten tot ik kom.’

‘Goed,’ ze verdroeg dapper haar teleurstelling, keerde zich bruusk om en stapte haastig naar den uitgang. Maar vóór ze het deurtje bereikte was hij naast haar, z'n groote handen grepen haar schouders, keerden haar naar zich toe. Ik kon niet hooren wat hij zei... maar ik zag hoe hij zich naar haar overboog en de wang kuste, die ze met een kinderlijke beweging naar hem ophief...en ik wist zelf niet of het deernis, of verteedering, of een vreemd soort schaamte was, die mij de heete tranen naar de oogen dreven.

* * *

Meer dan een uur later liep ik langs de al verlaten kleedkamers naar het nog flauw verlichte tooneel, waar ik verwachtte Veraart nog te vinden. Ik had op het kantoor nog enkele brieven afgedaan en een telegram gevonden, dat ik hem vóór het naar huis gaan wilde overhandigen. Het achterste deel van het décor verborg de tooneelruimte voor m'n blik, maar tusschen twee zuilen doorziend kon ik onderscheiden dat iemand, in een donkeren mantel gehuld, op de witte treden

zat. En toen ik staan bleef en luisterde, hoorde ik tot m'n verwondering Jenny's stem met dien diepen, vibreerendwarmen klank, die de woorden zoo veelbeteekenend maakte: ‘Iets van suggestie... nou ja, van hypnose als u het zoo noemen wilt. U kent natuurlijk dat boek “Trilby”... daar is het mal, grof, overdreven... en tòch, tòch heb ik vanavond gevoeld dat het kan, die macht van de eene geest over de andere, dat niet ìk het ben geweest die Ophelia zóó speelde... zoodat het mooi en boeiend was en het de menschen ontroerde... maar dat ù het deed... door mij.’

Er was een stilte en dan hoorde ik Veraarts stem met een ontroering, welke zijn spottende woorden trachtten te loochenen:

‘Dus ook voor jou... zooals Weve me daarstraks verweten heeft... is m'n regie slavernij geweest?’

Ze dacht er blijkbaar ingespannen over na, want na lang zwijgen zei ze zoekend, aarzelend: ‘Misschien dat ook... want in het begin heb ik het óók zóó gevoeld... dat u me dwong tot wat ik deed, u hield me zoo vast met uw wil, dat ik heelemaal niets van mezelf in de rol kon geven... en telkens tegen wat u wou in opstand kwam. Maar langzamerhand is het anders geworden, en ben ik zelf gaan begrijpen waaròm het anders was. Zoolang ik onder Manders heb gewerkt, heb ik “nagedaan”, hem, of Lina Terburg, of misschien, zonder dat ik het zelf weet, nog allerlei anderen, maar dìt repeteeren is voor het eerst geen imitatie geweest. Als ik wist, dat u daar in de zaal zat en luisterde, hoorde ik zelf hoe er een andere klank in m'n stem kwam, leek het of de woorden een diepere beteekenis kregen, vond ik gebaren, houdingen waar ik een oogenblik te voren nog niet aan had gedacht. En vanavond had ik voor het eerst weer dat gevoel als toen ik met de studenten “Marieke” gaf: ik wàs Ophelia... ik was vergeten dat ik comedie speelde en ik ben even verliefd en verheerlijkt en even diep rampzalig geweest of ik het alles zelf doorleefde.’

Mijn oogen, aan het schemerige licht gewend, konden nu hen beiden onderscheiden; ze zaten naast elkaar op de witte treden, zij rechtop, de ineengestrengelde vingers om de knieën geslagen, hij gebogen, het hoofd in de handen gesteund en het duurde lang eer hij schamper zei: ‘'t Klinkt erg mooi

Jenny... maar als je Ophelia geen succes was geworden, zou je die invloed van mij vermoedelijk minder rooskleurig zien en me er allesbehalve dankbaar voor zijn.'

Ik zag haar hand, als een smalle witte vlek op het donker van zijn mouw en dieper nog, als koesterend was de klank in haar stem toen ze vroeg: 'Het was toch een heerlijke avond...ook voor u. Want allemaal - behalve Weve misschien - hebben we gevoeld dat het góed was... dat we beter speelden dan ooit te voren... Waarom bent u, die er de méést voldoening van moest hebben, nu mismoedig en teleurgesteld?'

'Waarom,' viel hij bitter uit, 'omdat ik er nog zoo oneindig méér van had verwacht; omdat ik overtuigd ben geweest dat deze avond iets geweldigs, iets onvergetelijks zou worden... en het ten slotte een avond is geweest als zoo ontelbaar veel vorige: met applaus en bloemen en "succes"...een avond die de meesten na een week alweer totaal vergeten zullen zijn... waarvan er misschien maar één of twee een herinnering meenemen, die hun een beter mensch, en sterker, en gelukkiger maakt...'

'U hebt me tòen gezegd...' zei het meisje na een lange stilte zacht en aarzelend; 'die avond van "Marieke"...dat die één of die twee het al wáárd maken tooneelspeler te zijn...'

Hij wendde zich naar haar toe, met een loom gebaar streken zijn vingers door zijn haren, en dan schoot hij in een wrangen lach: 'En misschien heb jij toen, terwille van dat evangelie van mij "het vak" gekozen?'

'Misschien ...' gaf ze peinzend toe. 'Of nee... ik weet het wel zeker. Zonder u... uw brieven... uw invloed had ik nooit de moed gehad... Maar nu weet ik... vanavond vaster dan ooit... het ìs het waard... alles... de teleurstelling... en wàt je er ook voor offert... het is iets heerlijks... iets ontzaglijk heerlijks om tooneel te spelen...'

Hiermede eindigt het in *De Gids* gepubliceerde deel van 'Het Huis der Vreugden.'

JO VAN AMMERS-KÜLLER.

Verzen.

Laatste wandeling.

Nu dat zij langzaam gingen, naast elkaar,
Vonden zij beide hunne woorden hachlijk
En klein geworden onder 't welven klaar
Der purpren avondlucht, vreemd en ontzaglijk.

Zij wisten, mijmerend, dat zij voortaan
- Hoe zéér al van elkander afgenegen! -
Na dezen avond verder zouden gaan
Alleen en zoekend ieder eigen wegen.

Gelaten zagen zij 't al gele en bruine blad
Van 't espenlaantje met de zilvren stammen,
Dat zij zoo kenden...Vóór hen lag de stad
Verstomd en weerloos onder hemels vlammen.

En oude tijden kwamen weer nabij,
Beelden, die ver of lang vergeten waren:
Een poeltje zonnig in de hooge hei,
De geurge koelte woei door hunne haren;

En de uren, wen een groene schemering
Als ijle wateren de kamer vulde
En de eigen, hardre kleur van ieder ding
In een onwezenlijke zachtheid hulde;

Het bloeien van de prunus in den tuin
Na 't witte, kille leed der winterdagen;
Het samen luistren op een waaiend duin
Dicht aan elkaar, naar 't lange golvenklagen;

De dwaze vreugde van hun kleinen hond;
Het trieste ziekzijn en het traag genezen -
Veel teeders van hun jarenlangen bond
Kwam schoon en lieflijk in hun hart gerezen...

Rood en noodlottig boog der heemlen pracht
Boven den weedom van dit moeilijk scheiden.
Hoe wreed was nog verledens zoete macht!...
Dan kwam het eind voor alle verdre tijden -

Noodwendig, onweerhoudbaar als de drang,
Die 't espenloof gelen en welken doet
En eindlijk vallen - als de weidsche gang
Der wolken door den purpren avondgloed...

Liedje.

Ik lig voorover in het zacht gazon
Makk'lijk gevlijd, naar ééne zij gebogen,
Aandachtig, maar met afgewende oogen
Van 't helle stralen van de lentezon.

En tuur naar het bewegend schaduwbeeld,
In 't lichte gras, van ongeziene twijgen,
Die op de zoelte heen en weder neigen:
Een grijzig net, dat over goud-groen speelt.

Een vogel roept op zijn gehaasten trant,
Driftig, vlak boven mij in 't knoppend loover -
En eensklaps schuift zijn ranke schaduw over
Het schelle vlak van mijn gespreide hand.

En blij ontroerd spin ik een lentedroom
- Zonder te kijken of mijn hoofd te heffen -
Van een rap, gelig vogeltje, een effen,
Diep blauwen hemel en een bloesemboom.

Zoo mijmeren wij in verteedering
En denken schoonheids eigen schat te deelen -
Wij allen, kindren, die te leven spelen
Tusschen de schaduw en 't onzichtbaar ding.

P. OTTEN.

Februari-dag.

De dag is dampig en de hemel blind
van trage tranen. De aarde ligt te wachten
in heimelijk verzaam van stille krachten,
gelijk een moeder, beidende haar kind.

De boomen schimmen door den regenmist
met klamme takken, leeg van lente-wazen -
Een vogel echter tjuikt in zoet verdwazen,
... een vogeltje dat dróómt... en zich vergist...

Het is of God iets droefs geduldig doet -
De regen ruischt de duistre wereld over;
doch 't arg'loos liedje jubelt van den toover
die nog niet is, maar eenmaal komen moet.

Geheimen fluisteren uit elken boom.
Vermoeid en zuchtend schuifelt langs den akker
de wind voorbij - Mijn hart is leeg... en wakker...
De hemel weent...Het vogellied wordt zwakket...
En liefde lijkt een weggewaaide droom ...

JENNY MOLLINGER.

Rijm.

Sneeuw op de velden. In bestorven rust
de moede aarde, in haar pijn gesust:
van leven vrij en elken levenslust.

Die ieder leed en iedre schande droeg;
geen menschenkind om naam of herkomst vroeg;
nu ingekeerd, en aan zichzelf genoeg.

Zwarte gestalten, dolend om en om,
besloten in den valen hemelkom:
vinden geen weg, en keeren wel weerom.

Keeren weerom... Er is geen wederkeer.
Ontzind en leeg staart elk ding langs zich neer;
een laatst gebaar verstarde in verweer.

A. SCYLP.

Studiën over de Nederlandsche restauratie[1].

De vereeniging met België.
III.

De geschiedenis der vereeniging bleek een stuk geschiedenis van Europa; Holland en België hadden er weinig deel aan. Zoo zij niet mede handelden, hoe ondergingen zij althans wat over hen werd beschikt?

In Holland werd de vereeniging verschillend beoordeeld. Er is sterk tegen gemurmureerd te Amsterdam[2]. Ook van protestantsche bezorgdheid voor eene toekomst die Holland onderwerpen zal aan eene meerderheid van katholieken, vindt men de sporen[3]. Maar algemeen waren zorg en afkeer volstrekt niet: een zoo goed Amsterdammer als David Jacob van Lennep is met hart en ziel vóór de vereeniging, en in zijn streven naar de ‘union intime et complète’ wordt de Vorst gelijkelijk gesteund door zoo uiteenloopende naturen als Hogendorp en Falck. ‘De Hollanders’, schrijft de laatste, ‘konden den Souverein hunner keuze niet anders dan gaarne zien klimmen in aanzien en waardigheid. Hoe meer invloed en

1) Zie *Gids* 1919 IV, 48, 249, 463; - 1920 I, 66.
2) Clancarty aan Castlereagh, 14 Dec. 1813 (*Ged.* VII, 10); Brockhausen aan Hardenberg, 9 Maart 1815 (ibid., 312); Caraman aan Talleyrand, 3 Sept. 1815 (ibid., 291).
3) Hogendorp V, 87.

magt hem verschaft werd naar buiten, hoe grooter bescherming zij verwagten mogten voor hunne veelzijdige belangen'[1]. - Röell, die aanmerkelijk minder gunstig over de zaak dacht, erkent dat zij over het algemeen niet werd afgekeurd. 'Het innemend denkbeeld eener vergrooting van grondgebied en eener gelijke draging der publieke schuld, kon niet missen de gemoederen der menigte weg te sleepen'[2].

Tijdens de vergaderingen der (Noordelijke) grondwetcommissie heeft Röell er bij Hogendorp, in een particulier gesprek, op aangedrongen dat men bedacht zou zijn, voor het minst twee afzonderlijke huishoudingen te scheppen onder één hoofd, maar kreeg ten antwoord, 'dat het doel der vereeniging, kracht en sterkte voor den nieuwen Staat, niet bereikt kon worden dan door éénheid'[3]. Gelijk bescheid kreeg Röell aan den Vorst, dien hij er ook over aansprak[4]. - Inderdaad is niet wel in te zien hoe eene federatie genade zou hebben kunnen vinden in de oogen der mogendheden. Niet alleen dat zij de militaire kracht moest verzwakken die de mogendheden tegenover Frankrijk wenschten te zien gesteld, maar hoe zou een afzonderlijk Belgisch huishouden er in 1814 hebben kunnen uitzien? België van 1814 was nog bij lange na het België van 1830 niet. Eene poging, het land te organiseesen op advies en met medewerking van Belgen alleen, zou bezwaarlijk tot een uitkomst hebben geleid die de vergelijking met hetgeen in het Noorden bereikt was kon doorstaan. Het natuurlijk wantrouwen der bondgenooten in alle Franschgezinden zou hen zich om raad hebben doen wenden tot de vertegenwoordigers der oude geslachten; de schepping van den Belgischen staat zou in handen van *ci-devants* hebben gelegen; het minstens even opmerkelijk gedeelte der bevolking dat zich onder de Fransche instellingen had gevormd en er partij van had weten te trekken, zou zich den terugkeer tot de Joyeuse Entrée nimmer hebben getroost; - met de einduitkomst dat België, als een rijk, tegen zichzelven verdeeld, voor Franschen invloed opnieuw zou hebben open gelegen. Ook in het Noorden bestonden, naast voorstanders van het

1) Falck, 142.
2) *Ged.* VII, 824.
3) *Ontstaan* II, 8.
4) *Ged.* VII, 823.

nieuwe, aanhangers van het oude; maar daar werd alles bijeengehouden door een nationaal besef, veel sterker dan het bij de Belgen van 1814 met mogelijkheid tot uiting zou hebben kunnen komen. De Noordelijken vereenigden zich zonder uitzondering met gelijke trouw om den Souvereinen Vorst; een zoodanig vereenigingspunt was in het Zuiden niet te vinden en niet te brengen.

Dat men in 1814 niet aan de mogelijkheid van een Belgischen nationalen staat gedacht heeft, is dus alleszins begrijpelijk. In 1830 heeft zulk een staat zich aan een ongeloovig Europa zegevierend opgedrongen; - doch toen hadden de gemeenschappelijke afkeer van het Noorden en de oefening van krachten in den strijd tegen het Noorden cement van eenheid aangebracht. En men vergete nimmer dat de *bevestiging* van dien Belgischen staat te danken is geweest bovenal aan uiterlijke omstandigheden, die in 1830 en vervolgens voor de Belgische onafhankelijkheid even gunstig waren als zij in 1814 ongunstig zouden zijn geweest. In elk België, ook indien het als een staat op zichzelf georganiseerd ware, moest het Frankrijk van 1814 een afgescheurd stuk van het eigen land zien. In het onafhankelijk België van 1830 daarentegen zag het een half teruggewonnen land, en de Europeesche coalitie, die elke eigenzinnigheid van het België van 1814 met de wapenen onderdrukt zou hebben, was in 1830 uiteengevallen. Engeland durfde het toen niet meer op een oorlog laten aankomen, en was tevreden dat Frankrijk genoegen nemen moest met een half succes, den zoon van Louis Philippe aan de Belgen als koning onthield, hen daardoor dwong een koning uit de hand van Engeland aan te nemen, en, in gemeenschap met alle andere groote mogendheden, zich bereid verklaarde de voortdurende onzijdigheid van België te waarborgen. Het België van 1830 was een schepping van (nog zwakken) Belgischen volksgeest geholpen door sterke vreemde staatskunst; het rijk der Nederlanden van 1815 was een schepping van vreemde staatskunst alleen. Zooveel te erger voor Holland, was in 1830 het Engelsche gevoelen, indien het met de kans, die ik het in 1815 gegeven heb, niets heeft weten uit te richten.

Heeft dan niemand bij ons in 1814 en '15 ingezien, dat het nieuwe rijk geen bestand zou hebben dan indien het Holland

gelukte zich zijn aanwinst te assimileeren, en dat die taak voor Holland te zwaar was?

In die mate waarin wij het bij Bilderdijk vonden[1], wordt besef van het buitengemeen hachelijke der proefneming bij niet velen aangetroffen, maar geheel ontbrak het toch niet. 'Dans peu d'années après la réunion', schrijft van Nagell, 'la Belgique sera prépondérante de toutes les manières: population, richesses, industrie, commerce'[2]. Hij wil België, ondanks de grootere bevolking, in de Staten-Generaal geen grooter getal afgevaardigden geven dan Holland[3], en blijkbaar is dit in de omgeving van den Vorst aanstonds het overheerschend gevoelen geweest. Alleen Falck durft vertegenwoordiging op den grondslag der bevolking aan: 'de Zuid-Nederlanders, zoo zij van den beginne af billijk en gelijkmatig behandeld worden, zullen nimmer gemeene zaak tegen ons maken'[4]. Later heeft hij moeten bekennen dit verkeerd te hebben ingezien; 'wij waren', schrijft hij dan, 'door een menigte voorbeelden in Polen, in Italië, in Duitschland, aan het splitsen, samenvoegen, onteigenen van landen, volken en vorsten gewend'[5]. De zaak is dat men minder geloofde in eigen kracht dan in anderer gedweeheid. Het punt der vertegenwoordiging werd bij de acht artikelen nog niet beslist: zij zeggen alleen, dat de vertegenwoordiging 'convenabel' moet zijn.

Wanneer Falck meent te mogen voorspellen dat België als geheel zich niet licht tegen Holland stellen zal, gaat hij op indrukken af, door hem in België zelf opgedaan.

Welke waren, eer de vereeniging metterdaad werd voltrokken, de aanrakingen van den Vorst en zijne regeering met de Belgen geweest?

Den 26sten December 1813 verschenen twee Gentenaars in den Haag, de ondernemer der stadsverlichting, Huyttens, en de katoenspinner Bauwens. België, zeiden zij, zou zeer gemakkelijk in opstand te brengen zijn, als men maar waarborgen gaf tegen terugkeer van het oude régime. De mid-

1) *Gids* 1919 IV, 277.
2) Aan Hendrik Fagel, 7 Juni 1814 (*Ged.* VII, 594).
3) *Ontstaan* II, 19.
4) Aan van Maanen, 3 Mei 1815 (*Ontstaan* II, 78).
5) Falck, 136 (geschreven in 1833).

denstand ware er door begunstiging van den handel, bescherming der fabrieksnijverheid en bevestiging van den verkoop der geestelijke goederen wel te winnen[1]. De Vorst zeide onmiddellijk toe wat zij verlangden: ‘l'affranchissement de votre commerce et de vos manufactures de toutes les entraves qui les ont gênées si longtems; le maintien de toutes les acquisitions de biens nationaux’[2]. De jonge diplomaat Hugo van Zuylen van Nyevelt, tot 1810 secretaris van legatie in Spanje, werd naar Bülow's hoofdkwartier afgevaardigd, om met Huyttens en Bauwens in betrekking te blijven en hunne pogingen te ondersteunen. Doch die pogingen leverden weinig op. Toen Bülow zijn eersten aanval op Antwerpen deed, roerde zich in België nog niemand, en Huyttens moest berichten dat de toezegging van den Vorst de Gentsche fabrikanten ongeloovig had gelaten: ‘la trop grande influence de l'Angleterre ne mettra point le souverain à mēme de pouvoir protéger leurs manufactures comme il pourrait le désirer’[3]. En juist toen, na den tweeden, definitieven opmarsch van Bülow, had moeten blijken wat er van de gunstige voorspellingen der beide Gentenaars eigenlijk uit zou komen, moest van Zuylen, wegens de klachten van Clancarty[4], door van Hogendorp worden teruggeroepen[5]. Huyttens en Bauwens gingen nog eenigen tijd voort met berichten te zenden. Aanvankelijk luiden die voor de vooruitzichten aan den Vorst ongunstig; de Oostenrijksche partij, schrijven zij, schijnt geheel de bovenhand te nemen. Later, na de teleurstelling door de deputatie-de Beaufort ondervonden te Chaumont[6], en de vexatiën der Pruisen[7], luiden de berichten weer wat hoopvoller[8]. ‘Le parti des fabriquans’, besluit Bauwens zijne mededeelingen, ‘adhérera facilement, mais le clergé est inexorable’[9].

1) Hog. V, 208.
2) Hog. V, 481.
3) *Ged.* VII, 460 (14 Jan. 1814).
4) *Gids* 1919 IV, 472.
5) *Ged.* VII, 492.
6) *Gids* 1919 IV, 480.
7) *Gids* 1919 IV, 483.
8) *Ged.* VII, 535.
9) *Ged.* VII, 547 (28 April 1814).

Intusschen was ook een ander begonnen, den Vorst omtrent de Belgische zaken van advies te dienen.

Het was een sedert vijftien jaren te Brussel gevestigd Hollander, Alexander graaf van Bylandt-Palstercamp; iemand die officier geweest was in het leger der oude Republiek, nog vóór 1795 om persoonlijke redenen zijn ontslag uit den dienst had genomen, en zijn fortuin in Indië was gaan beproeven; hij had daar een vermogende Bataviasche, mejuffrouw Severijn Boesses gehuwd, was zijn inkomen te Brussel gaan verteren, en kreeg er omgang met drie hooge edelen, die tot de meest liberale elementen der Belgische aristocratie gerekend werden: den hertog van Ursel, den prins van Gavere, prins Ernst van Arenberg. Nu geviel het dat zijn oude regimentskameraad van der Duyn van Maasdam in Holland door den Novemberopstand zeer naar voren kwam; met hem trad van Bylandt in December in briefwisseling, en liet zich over de vooruitzichten van den Souvereinen Vorst in België gunstig uit. Zijn brief werd overgebracht door weder een ander oud-Nederlandsch officier, Amman van Schwanberg, die in 1789 uit den Nederlandschen dienst in dien der Brabantsche omwenteling was overgegaan en sedert te Brussel was blijven hangen. Van den Haag is Schwanberg toen naar Londen getrokken om zijn gunstig denkbeeld omtrent de kansen van den Vorst in België ook daar te doen post vatten[1]. Hugo van Zuylen, reeds tot het verkeer met Huyttens en Bauwens aangewezen, kreeg nu in last, zich ook met van Bylandt in betrekking te stellen, maar had geen geluk: de tusschenpersoon die hij gebruikte bleek een valsche broeder, en bracht de zaak bij de toen nog te Brussel fungeerende Fransche politie aan, die van Bylandt gevangen zette; drie weken later heeft de komst der bondgenooten hem bevrijd. Onmiddellijk hervat hij dan zijne berichtgeving, thans aan den Vorst zelven. Hij raadt aan, zich van Huyttens en Bauwens te ontdoen, die in België een slechten naam hebben; wel moeten de ‘acquéreurs de biens nationaux’ worden gerustgesteld, doch niet minder geestelijkheid en adel. Voor het oogenblik, zegt hij, overweegt de Statenpartij, doch vermoedelijk zal deze van de bondgenooten niet kunnen verkrijgen wat zij ver-

1) *Ged.* VII, 21, 480.

langt. De oude Vonckisten, later Franschgezinden geworden, vormen een tweede partij; zij zullen met ieder medegaan die hen tegen de veldwinnende reactie beschermt. Een derde partij steekt driest het hoofd op; zij is meer godsdienstig dan staatkundig; verlangt niet slechts terug te komen op Napoleons concordaat, maar zelfs op de maatregelen tegen kerkelijke overheersching, ten tijde der Oostenrijksche vorsten genomen[1]. Toen nu de deputatie-de Beaufort inderdaad teleurgesteld uit Chaumont terugkeerde, achtte van Bylandt het oogenblik gunstig voor den Vorst, en beval in een vlugschrift het denkbeeld der vereeniging met Holland aan. De statenpartij moest hare hoop wel opgeven: ‘les souverains d'aujourd'hui n'admettent plus les constitutions mixtes et barbares des siècles reculés’. Zal België, dat door Oostenrijk wordt versmaad, met een andere mogendheid moeten worden vereenigd, het heeft er belang bij dat deze mogendheid Holland zij. ‘Réunis aux Hollandais, les Belges deviendraient législateurs civils et politiques; leur administration ne serait point choisie hors du pays... Les quatre cinquièmes de tout le royaume seraient catholiques; toutes les charges et dignités produiraient toujours quatre cinquièmes en faveur des catholiques; où la grande majorité professe la même croyance, là elle devient dominante par le fait...’. De Hollandsche schuld behoeft België niet af te schrikken: ‘si la République en tems de guerre a pu payer 34 millions d'intérêts, il lui sera aisé d'en payer 12 sans le secours des Belges après la paix’. En al moet België er eens aan meebetalen, het zal de daartoe noodige belastingen gemakkelijk dragen, zoo maar zijn welvaart toeneemt, en dit zal zij in hooge mate. De Amsterdamsche kooplieden zullen gedwongen zijn, zich naar het gunstiger gelegen Antwerpen te verplaatsen. ‘Nous avons une patrie à conquérir; une fois arrivés au but, nous aurons le droit de dire: voilà ce que nous voulons être...’[2].

Hogendorp, die de brochure in handen krijgt eer hij weet wie de schrijver is, beschouwt haar als een verblijdend teeken, maar heeft toch dadelijk zijne aanmerkingen. In de Hollandsche grondwet, teekent hij dan, hebben wij opzettelijk vermeden te zeggen dat de provinciën in de Staten-Generaal

1) *Ged.* VII, 517 (1 Maart 1814).
2) *Ged.* VII, p. XXI seqq.

vertegenwoordigd zullen zijn naar den grondslag der bevolking, om niet gedwongen te zijn dit beginsel ook op België toe te passen; en van gelijke handelsvoordeelen voor België kan slechts sprake zijn bij gemeenmaking der schuld, die de schrijver nu eens schijnt te verwerpen, dan weder toe te laten[1]. Het geeft inderdaad geen hoogen dunk van van Bijlandt's standvastigheid, dat hij in den Haag, waar hij eind April zijn geschrift mondeling toe komt lichten, de gemeenmaking der schulden onmiddellijk bewilligt: ‘si le gouvernement’, zegt hij dan, ‘voulait affranchir la Belgique de la dette, il devrait séparer les revenus des deux nations, et il n'existerait plus d'union réelle’. Zijn advies wordt dan uitgebracht ten gunste eener in alle opzichten innige vereeniging[2].

Den 15^{den} Februari 1814 hadden de bondgenooten een voorloopig bestuur over België ingesteld: gouverneur-generaal, de hertog van Beaufort;[3] - algemeene raad: Eugène de Robiano[4], de Limpens[5], de le Vielleuze père[6]; - secretarissen-generaal voor oorlog, binnenlandsche zaken en politie, financiën en justitie, van welke die van laatstgenoemd departement, de oud-pensionaris der Staten van Brabant, de Jonghe, de invloedrijkste was. Den 6^{den} Mei trad, in plaats der vroegere Pruisen, als commissaris der bondgenooten bij dit bestuur de Oostenrijksche generaal Vincent op, bij wien de Souvereine Vorst een vertegenwoordiger zond: van der Capellen. Door zijn officieele positie met de meer behoudende bestanddeelen der Brusselsche samenleving dagelijks in aanraking, waarschuwt Capellen onmiddellijk, zich van den bijval, dien van Bylandt's brochure in België gevonden zou hebben, niet te veel voor te stellen: ‘elle n'a pas l'approbation générale ici; on a trouvé que la religion y était traitée[7]

1) Hog. V, 486.
2) *Ged.* VII, 558.
3) Vóór 1794 hofmaarschalk der Oostenrijksche aartshertogen in residentie te Brussel. Reeds genoemd als hoofd der deputatie naar Chaumont.
4) Vóór 1794 lid van den Raad van State.
5) Vóór 1794 kanselier van Brabant.
6) Vóór 1794 lid van den Geheimen Raad.
7) Mede reeds vroeger genoemd, als lid der deputatie naar Chaumont.

trop à la légère'[1]. Zij is eigenlijk alleen goed opgenomen door de Brusselsche liberalen, die door leden der balie worden geleid: de advokaten Tarde cadet en Barthélemy, de gewezen Vonckist Dotrenge, thans griffier der rechtbank van koophandel. Tarte had in een Brusselsch dagblad de brochure aangeprezen[2]. Toen Falck, op zijn terugreis uit Parijs[3], eenige dagen te Brussel rondkeek, heeft hij voornamelijk in dezen kring verkeerd; Dotrenge had hij reeds ontmoet te Parijs zelf, toen deze zich daar, als lid eener Brusselsche deputatie, over de buitensporigheid der door de Pruisen uitgeschreven requisitiën was komen beklagen. Barthélemy stelde Falck een lijstje in handen van het personeel, waarmede de Souvereine Vorst wel zou doen België te besturen[4]; de meesten die er op voorkwamen zijn inderdaad in Augustus '14 in het voorloopig bewind of later in de grondwetcommissie geplaatst: de Thiennes[5], Gendebien[6], Leclercq[7], Dotrenge[8], Holvoet[9]. Het waren niet allen lieden, eerst door de Revolutie gemaakt, maar wèl lieden die zich thans tegen terugkeer tot het oude zouden verzetten; personen van geheel anderen stempel dan die waaruit de hertog van Weimar in Februari zijne keus had gedaan. Wel waren toen in de departementen de gevluchte Fransche prefecten vervangen door intendanten, met den gang der keizerlijke administratie vertrouwd (zoo in de Dijle door den baron d'Anethan, tot dusver raad van prefectuur), maar het centraal bestuur was geheel in handen van voorstanders van het oude gelegd, en een hunner eerste maatregelen was de toezegging aan de geestelijkheid geweest, 'que le gouvernement, conformément aux intentions des hautes puissances alliées,

1) Capellen 11 Mei 1814 (*Ged.* VII, 567).
2) *Ged.* VII, 535.
3) *Gids* 1919 IV, 493.
4) *Ged.* VII, 591.
5) Vóór 1794 lid der Staten van Henegouwen.
6) Vóór 1794 pensionaris van Bergen; onder Napoleon president der rechtbank aldaar en lid van het Wetgevend Lichaam.
7) Raadsheer in het keizerlijk gerechtshof te Luik.
8) Was in 1792, bij den inval van Dumouriez, president der Brusselsche jacobijnenclub geweest.
9) Vóór 1794 pensionaris van Oostende; onder Napoleon rekestmeester en prefect.

maintiendra inviolablement la puissance spirituelle et la puissance civile dans leurs bornes respectives, ainsi qu'elles sont fixées par les lois canoniques de l'Eglise et les anciennes lois constitutionnelles du pays; en conséquence, les affaires ecclésiastiques resteront en mains des autorités spirituelles'[1]; eene toezegging, door de geestelijkheid opgevat als hare bevrijding uit de banden van Napoleon's concordaat.

Dat concordaat, of liever, de 'constitution civile du clergé' die er aan voorafgegaan was, had de Belgische kerk geheel hervormd. Te voren was die rijk geweest en het land met kloosters overdekt; buiten Luik, dat, als buiten de Oostenrijksche Nederlanden gelegen, op zichzelve stond, had men een aartsbisschop gehad te Mechelen en bisschoppen te Doornik, Namen, Gent, Brugge, Ieperen, Antwerpen en Roermond. De Revolutie had de kerkelijke goederen vervreemd en Luik gesaeculariseerd; - het concordaat had, onder het nu geheel België omvattend aartsbisdom Mechelen, slechts bisdommen Gent, Doornik, Namen en Luik in wezen gelaten. Tegen de kerkelijke politiek der Revolutie had zich in België een hevig verzet geopenbaard; nergens waren de onbeëedigde priesters zoo invloedrijk geweest als hier. Het concordaat had tijdelijk eenigen vrede in de gemoederen doen terugkeeren, die weder verbroken werd zoodra Napoleon in onmin geraakte met den Heiligen Stoel. Op Namen na, waar de eerste na het concordaat benoemde bisschop, de Franschman Pisani de la Gaude, steeds op zijn zetel was gebleven, waren in alle diocesen moeilijkheden ontstaan. De bisschop van Doornik, Hirn, en die van Gent, Maurice de Broglie, hadden in 1811 op het door Napoleon bijeengeroepen concilie te Parijs zich tegen dezen verzet en waren in de gevangenis geworpen; te hunner vervanging had, buiten overleg met Rome, de Keizer nieuwe bisschoppen benoemd, de Saint-Médard voor Doornik en de la Brue voor Gent, die beiden op de nadering der bondgenooten op de vlucht sloegen, het gezag aan vicarissen, uit hunne tegenpartij, overlatende. In Mei 1814 nam de Broglie, in September Hirn, den ouden zetel weder in. Voor Mechelen en voor Luik hadden laatstelijk benoemingen plaats gehad in 1809, toen Keizer en Paus

1) Terlinden, *Guillaume I*er *et l'Eglise,* I, 11 (7 Maart 1814).

reeds in veete lagen; de titularissen (de Pradt voor Mechelen, Lejeas voor Luik) waren wel in hunne diocesen verschenen, maar werden door de geloovigen als indringers beschouwd, daar zij geen bul van institutie vanwege den Paus konden vertoonen. De Paus had die bullen wel gezonden, maar zij waren achtergehouden door den Keizer, omdat diens naam er niet in was vermeld[1]. Ook zij vluchtten op de nadering der bondgenooten en lieten het bestuur hunner diocesen aan den hun vijandigen clerus over. Na 's Keizers val reikte hun het Fransche gouvernement de achtergehouden bullen uit, doch daar zij zeer wel beseften noch door Rome meer te worden gewenscht, noch door de geloovigen te zullen worden geduld, keerden zij niet naar hunne standplaatsen terug, en gebruikten hunne bullen enkel om zich (na het optreden van den Souvereinen Vorst in het voorloopig bestuur over België) hunne aanspraken door pensioenen ten laste der Belgische schatkist te doen afkoopen. Daar Pisani niets beteekende, Hirn nog afwezig was en Mechelen en Luik bleven vaceeren, volgde de Belgische geestelijkheid voor het grootste gedeelte de leiding van de Broglie, een man van groote geestkracht, die tegenover den Keizer een buitengemeen onverzoenlijke houding had aangenomen; vertegenwoordiger der katholieke reactie *à outrance*, maar die in zooverre van zijne geloovigen verschilde, dat hij hen gaarne onderdanen had gezien van den Allerchristelijksten Koning, een wensch buiten hem door niemand in België gedeeld.

Kort nadat hij in zijne diocees teruggekeerd was, begaf de Broglie zich naar Brussel om een bezoek af te leggen bij Vincent. Hij bood hem eene memorie tegen het burgerlijk huwelijk aan[2]. Vincent verwees hem naar Capellen, representant van den Vorst, die eerlang met het bestuur over België zou worden belast. Tegenover Capellen ontwikkelde de Broglie een geheel programma: '1°. rendre au clergé les biens nationaux; 2°. rétablir le clergé comme premier ordre dans la composition des Etats; 3°. rétablir les Jésuites comme le seul moyen d'améliorer l'éducation de la jeunesse; 4°. abolir l'acte civil pour le mariage'[3]. Capellen van zijn kant was toen

1) Terlinden I, 28, 36.
2) *Ged.* VII, 876 (30 Mei 1814).
3) *Ged.* VII, 590 (4 Juni 1814).

reeds in betrekking getreden met een hem van vroeger bekend prelaat, den oud-bisschop van Roermond, van Velde de Melroy[1]. In toon zoo doucereus blijvend als de Broglie snijdend is, eischt toch ook van Velde voor de katholieke reactie herstel der kloosterorden en van hun onderwijs op; herstel der oude bisdommen en van de katholieke hoogeschool van Leuven; een constitutie door Belgische notabelen, geestelijken en leeken, te ontwerpen, onder welke notabelen geen Franschgezinden of 'acquéreurs de biens nationaux' mogen voorkomen[2]. Met dergelijke adviezen uit België worden eerlang ook de bondgenooten te Weenen overstroomd. De Broglie bezweert hen het katholieke volk niet onder een protestantsch vorst te stellen zonder het stevige waarborgen te geven. Derhalve geen uitoefening van den protestantschen eeredienst buiten 's Konings paleis; twee bisschoppen in den (Belgischen) Raad van State, die uit enkel katholieken moet worden samengesteld, en aan welken uitsluitend het recht van onderhandeling met den pauselijken nuncius zal toekomen; herstel van de geestelijke tiend; volledige vrijheid voor de Jezuieten en kloosterorden[3].

Het Congres dacht er te minder aan zich met dit alles in te laten, daar de niet tot de *zelanti* gerekende kardinaal Consalvi, die te Weenen den Paus vertegenwoordigde, het voor deze eischen slechts koeltjes opnam. De latere minister van katholieken eeredienst, Goubau d'Hovorst, vóór 1794 fiscaal bij den Grooten Raad van Mechelen en die sedert dat

1) De bisschoppen van Roermond plachten vóór 1795 met goedvinden der Staten-Generaal geestelijke rechten uit te oefenen te Venlo, in het land van Kuik, te Grave, in het rijk van Nijmegen en het land van Maas en Waal, die niet tot het door een nuncius te Brussel geadministreerde gebied der *missio Batava* werden gerekend. De revolutie, die dezen nuncius op de vlucht dreef, deed tevens van Velde zijn Roermondschen zetel verliezen; hij was daarop naar Grave gekomen en de Paus had hem de bediening der pontificaliën over het geheele gebied der Bataafsche Republiek opgedragen, eene functie die hij bleef uitoefenen tot Napoleon na de inlijving hem er van ontzette. - Capellen was onder koning Lodewijk minister van eerediensten geweest.
2) *Ged.* VII 137 (8 Juni 1814).
3) De Broglie aan de bondgenooten, 8 Oct. 1814 (bij Hymans, *Hist. pol.* I, 103). - Vgl. de stukken van Forgeur, vicaris-generaal van Mechelen, in *Ged.* VII, 834, 847 (18 Juni en 17 Sept. 1814). - Van Velde deed copie van zijn advies aan Capellen bezorgen te Londen.

jaar te Weenen woonde, achtte het zijne taak, de gezanten van den Vorst de jozefistische beginselen omtrent de verhouding tusschen Kerk en Staat in te prenten die hij indertijd had toegepast en nog vurig beleed, en zij lieten hem gaarne het verkeer met Consalvi over. De kardinaal, berichtte hij weldra aan van Spaen, had zich tot een aanbeveling van het herstel van zoodanige orden en corporatiën bepaald, die werken van barmhartigheid ten doel hadden, en tot een waarschuwing dat Rome het concordaat van 1801 met een protestantsch vorst niet hernieuwen kon; een kettersch vorst kon geen bisschoppen benoemen, ze hoogstens recommandeeren[1].

Een ander Zuidnederlander die zich sedert 1794 te Weenen ophield, was de toen verjaagde laatste prins-bisschop van Luik, graaf de Méan. Hij verzocht de bondgenooten als prinsbisschop te worden hersteld, of anders te mogen genieten de schadeloosstelling bij §§ 50 en 51 der Rijksregeling van 25 Februari 1803 voor de toen onteigende bisschoppen bepaald: ‘sustentation de 60.000 florins d'Empire au maximum, déclarée dette affectante son ancien pays, et à la charge du nouveau possesseur’[2]. De Vorst, met dergelijke reclamatiën uit zijn Fuldaschen tijd welbekend, kwam op het denkbeeld, van Méan's wensch, om in passenden stand naar zijn geboorteland te kunnen terugkeeren, gebruik te maken, door hem tot aartsbisschop van Mechelen te bestemmen. Daarvoor was noodig, dat de Heilige Stoel de bul van de Pradt introk, en er een aan de Méan verleende. De Heilige Stoel, het gewicht der zaak inziende, nam zich voor, er zich volstrekt niet mede te haasten.

* * *

Met groote vrijmoedigheid veelal lieten de geestelijke heeren zich omtrent de noodzakelijkheid van herstel der oude toestanden ook in het wereldlijke uit. De leeken waren over het geheel, ook als zij zich tot de Statenpartij rekenden, behoedzamer. Zoo laat een comité van oud-leden der Staten van Henegouwen, onder leiding van graaf d'Auxy de

1) *Ged.* VII, 216 (19 Dec. 1814).
2) *Ged.* VII, 707 (21 Oct. 1814).

Neufville, op een verzoek tot herstel der oude constitutie, 26 Mei 1814 aan Castlereagh te Parijs uitgebracht, onmiddellijk volgen, dat zoo de bondgenooten er verandering in noodig keuren, hun wensch alleen daartoe strekt, over die wijzigingen te worden gehoord[1]. Met gelijk verzoek is dezelfde d'Auxy in Juni in den Haag; wederom volgt op 'rétablissement des anciennes constitutions' onmiddellijk: 'plus ou moins modifiées selon les circonstances'[2]. Doch in zuiver wereldlijke zaken minder intransigent dan de clerus, toonen de leeken dikwijls, diens bezorgdheid voor de toekomst der kerk te deelen. Twee wereldlijke adviseurs zijn het vooral, die zich door de clericale richting hunner adviezen onderscheiden: de graaf van Merode-Westerloo, en Jan Joseph Raepsaet.

Merode, vóór 1794 aanvankelijk in Oostenrijkschen diplomatieken dienst, had dien in 1789 verlaten om zich bij den Brabantschen opstand aan te sluiten, en was in 1790 lid van het Belgisch Congres geweest. In 1794 was hij naar Dusseldorp en vervolgens naar Brunswijk geëmigreerd, maar in 1800 teruggekeerd; in 1805 werd hij maire van Brussel, in 1809 lid van Napoleon's Senaat. Deze laatste omstandigheid maakte dat hij afwezig was toen in Februari het voorloopig bestuur werd opgericht: eerst na den vrede van Parijs kwam hij naar België terug; nog te Parijs schijnt hij zijn opwachting gemaakt te hebben bij den Vorst, wien hij eenigen tijd later eene memorie over de toekomst van België aanbiedt, met den eisch van 'rétablissement de nos anciennes constitutions, et par conséquent le rétablissement de la noblesse *et surtout du clergé*'[3]. In gelijken geest uit zich Raepsaet, vóór 1794 griffier der kasselrij van Oudenaarde, heftig tegenstander der hervormingen van Jozef II, in 1799 tijdens den boerenoorlog als gijzelaar naar Parijs gevoerd, doch na den 18^{den} brumaire weer in ambten gekomen: president van den algemeenen raad van het departement der Schelde en lid van het Wetgevend Lichaam van het Keizerrijk; - in Augustus 1814 stelde hij een stuk voor Capellen: 'il n'y pas d'autre moyen que d'assurer à chaque

1) *Ged.* VII, 130.
2) *Ged.* VII, 627.
3) *Ontstaan* II, 48.

province son ancienne constitution';[1] 5 September heeft hij een gehoor bij den Vorst, die hem op de acht artikelen van Londen wijst, hetgeen niet verhindert dat Raepsaet bij een nader advies van 23 September zich de geestelijkheid als eerste lid der Staten blijft voorstellen. Over hetgeen de grondwet van het Noorden omtrent godsdienst en onderwijs bepaalt, wenscht hij zich in het geheel niet uit te laten: 'je supplie V.A.R. de s'entendre là-dessus avec les évêques et les membres de l'Université de Louvain'[2]. Laten de artikelen van Londen het definitief herstel der oude inrichtingen in de provinciën niet toe, dan dienen deze toch provisioneel te worden hersteld, opdat de Vorst *met de Staten der gewesten zelve* de noodige wijzigingen berade.

De Vorst, toen hij bij proclamatie van 1 Aug. het voorloopig bestuur over België overnam, toonde wel te beseffen, dat het voorbarig zou zijn, het zoo samengestelde vraagstuk der toekomstige inrichting van België reeds eenigermate te willen beslissen. Niet alleen dat de vereeniging niet perfect kon worden vóór den afloop van het Weener Congres, hij moest de partijen in België ook nog beter leeren kennen eer hij zich aan ééne daarvan overgaf. De proclamatie is er blijkbaar op uit, voorloopig elk wat wils te geven: 'honorer et protéger votre religion, entourer la noblesse de l'éclat dû a son mérite', ziedaar voor de conservatieven; 'encourager tous les genres d'industrie', ziedaar voor de liberalen.

In den conseil privé, die den algemeenen raad van Februari vervangt, behoudt hij de Beaufort, de Limpens, de le Vielleuze, de Jonghe; voegt er wel den liberalen Holvoet aan toe, maar evenzeer de Merode en van Velde de Melroy; - het is eerder in de keus der ministers dat men de aanwijzigingen van Falck en zijn Brusselsche vrienden gevolgd vindt; de hertog van Ursel krijgt binnenlandsche zaken, de Thiennes justitie. Noordelijken worden gesteld in de departementen van financiën (Appelius) en van oorlog (Tindal), en aan het hoofd der gansche regeering staat, als 's Vorsten luitenant, de voorzichtige Capellen, met een jongen Belg, in Napoleon's

1) *Ontstaan* II, p. XXVI.
2) *Ged.* VII, 689.

administratie geschoold, tot kabinetssecretaris: van Gobbelschroy.

De maatregelen der nieuwe regeering vonden veelal instemming bij de behoudende partij, die er een begin van ontfransching in zien kon. Een besluit dat de rechters de bevoegdheid verleent, bij verschoonende omstandigheden de straffen van den Code Pénal te verzachten; een besluit op de Zondagsrust; afschaffing der Fransche censuur en van de jury; een taalbesluit dat in de Vlaamsche gewesten het gebruik van het Nederlandsch in bestuur en rechtspraak weder toelaat; verhooging van de wedden der geestelijken met 30%. Een besluit van 21 October 1814 verbiedt, huwelijken tusschen katholieke ingezetenen voor den burgerlijken stand te voltrekken dan op verklaring der geestelijkheid, dat geen kanonieke belemmering tegen het huwelijk bestaat.

Dit laatste besluit en wat er aan vast zit, is zoo geschikt om een denkbeeld der toenmalige Belgische maatschappij te geven, dat het tot zelfstandige behandeling uitlokt.

H.T. COLENBRANDER.

(Slot volgt).

Emile Zola.

III.

In 1891, dadelijk na het verschijnen van *L'argent,* schreef Lodewijk van Deyssel een lyrisch-kritische beschouwing, die hij *De dood van het naturalisme* noemde. Nog afgezien van de dichterlijke waarde, schijnt mij dit opstel een der fraaiste staaltjes van kritisch instinct, die onze litteratuur bezit. Zeker, ze hadden het alle gezegd ‘de kritiekschrijvers, de psychologen, de magiërs en de dichters en wie er nog meer naar gevraagd zou worden’. Maar zij hadden het alle beweerd met een bijbedoeling; zij hadden het gestameld, omdat zij van het naturalisme zelf nooit iets begrepen hadden; zij hadden het geschaterd, omdat zij hoopten of geloofden, dat er een nieuwe kunst op komst was; zij decreteerden het zonder meer, omdat zij vonden, dat het met het naturalisme nu maar uit moest zijn. Zola had geen ongelijk toen hij antwoordde: ‘Continuez, mes petits, continuez, de grâce! Quand je reçois et que je lis vos revues, ah! si vous pouviez voir de quel rire sardonique je ris dans ma vieille barbe!’ Bij van Deyssel was het anders. De lyricus, die met grooter subjectiviteit dan eenig ander beoordeelaar in Europa over het naturalisme gesproken had, die niets anders kon of wilde beschrijven dan hoe die kunst en die boeken op hèm, op hem alleen werkten, kwam hier door zijn gevoel tot objectiever observatie dan litteratuurkenners, die met objectieve scherpzinnigheid de kunst van Zola poogden te benaderen. Hij heeft, en dat op een oogenblik, dat Zola zelf er zich in het minst nog niet van bewust was, gevoeld dat er een breuk was gekomen in Zola's over-

tuiging en in Zola's werk: ‘Van *La terre* en *Le rêve* heb ik nog zeer krachtige, dadelijke ontroeringen gehad, van *La bête humaine* minder, van *L'argent* weêr, veel, minder’. Zola zocht een andere richting, de formule van het naturalisme paste niet meer op dat boek en daarom - maar enkel daarom! - was het naturalisme dood.

Eerst vijf jaar later - de laatste romans van den Rougon-Macquart-cyclus, *La débâcle* en *Le docteur Pascal*, waren ondertusschen verschenen en *Rome,* het eerste deel van de ‘Trois villes’, was gevolgd - vinden wij bij Zola zelf de bewijzen, dat hij van de theorieën, verkondigd in den *Roman expérimental,* tot op zekere hoogte teruggekomen is. Hij was in '96 weer eens candidaat voor de Académie Française en een gniepig tegenstander, een ‘petit monsieur’, wiens naam hij zelfs in de polemiek niet wil noemen, schreef, om op het laatste oogenblik nog een spaak in het wiel te steken, een paar dagen voor de verkiezing een artikel waarin hij Zola van plagiaat beschuldigde: in *Rome* zou misbruik gemaakt zijn van een bij Firmin-Didot verschenen prachtwerk: *Le Vatican les papes et la civilisation*. Zola antwoordde, nadat de verkiezing mislukt was, met een artikel in de *Figaro: Les droits du romancier*. Is hetgeen wij hier lezen belangrijk om wat er in staat over Zola's bronnen en zijn manier van werken, het is nog veel gewichtiger omdat er een verandering van standpunt uit blijkt. Nadat hij het een en ander verteld heeft over de onderzoekingen die hij moest doen om de verschillende deelen van de *Rougon-Macquart* te kunnen schrijven, na vermeld te hebben, dat de heer Jourdain hem plag te helpen zoo vaak hij een bladzij over bouwkunst schreef, dat Henri Céard zijn adviseur voor muziek en Thyébaut - ‘très versé dans les questions de droit et de chicane’ - voor juridische vragen was, nadat hij ons heeft meegedeeld, dat hij vooral in de geneeskunde niet over ijs van een nacht ging: ‘je n'ai jamais traité une question de science ou abordé une maladie sans mettre toute la Faculté en branle’, komt hij tot algemeener beschouwingen. Niet zonder verbazing lezen wij, dat de zelfde man die eertijds gezegd heeft: ‘nous faisons une besogne identique à celle des savants’, nu met eenige verontwaardiging uitroept: ‘je ne suis pas un savant, je ne suis pas un historien, je suis un romancier’. Hij gaat dan voort:

> ‘Tout ce qu'on doit me demander, c'est de partir du connu, d'établir solidement le terrain où j'entends me placer; et c'est pourquoi je me documente, puisant aux sources indispensables. Ma fonction ne commence qu'ensuite et ma fonction est de faire de la vie, avec tous les éléments que j'ai dû prendre où ils étaient. La question est uniquement de savoir, alors, si j'ai su rassembler sur un sujet tout ce qui flotte dans l'air du temps, si j'ai su d'une main solide choisir et nouer la gerbe, si j'ai su reprendre et résumer, et recréer les choses et les êtres, à ce point de formuler l'hypothèse de demain, d'annoncer l'avenir.’

Het is mij niet volkomen duidelijk, wat met die hypothese van morgen bedoeld wordt, maar het schijnt mij vrij zeker, dat de kunstenaar, die hier garven kiest en garven bindt, iets geheel anders doet dan wat Zola vroeger van den ‘observateur’ en den ‘expérimentateur’ geëischt had.

> ‘Ai-je donné mon souffle à mes personnages, ai-je enfanté un monde, ai-je mis sous le soleil des êtres de chair et de sang, aussi éternels que l'homme? Si oui, ma tâche est faite, et peu importe où j'ai pris l'argile.’

Laten wij hiernaast nog eens het zinnetje van weleer zetten:

> ‘Nous montrons le mécanisme de l'utile et du nuisible, nous dégageons le déterminisme des phénomènes humains et sociaux, pour qu'on puisse un jour dominer et diriger ces phénomènes...’

Wij kunnen het er, geloof ik, over eens zijn, dat dit niet een van die kleine tegenstrijdigheden is, waarvan wij vroeger spraken, maar dat Zola, zonder er zich scherp rekenschap van te geven, tot een andere artistieke overtuiging was gekomen. Het worden rare proeven, wanneer de experimentator zelf toegeeft, dat fouten in de gegevens er niet zoo heel veel toe doen: ‘j'use sans remords de l'erreur volontaire, quand elle s'impose, par une nécessité de construction’.

Het proefondervindelijke systeem had een barst gekregen. Zelfs de ‘vérité’ had voor iets anders moeten plaats maken. In '66 heette het:

> ‘un coin de la nature vu à travers un tempérament’.

Tien jaar later:

> ‘Un fait observé devra faire jaillir l'idée de l'expérience à instituer du roman à écrire, pour arriver à la connaissance complète d'une vérité.’

En nu na twintig jaar in '96 moest het hooge woord er uit:

> ‘Je n'ai pour but que la vie, je ne tiens à la vérité que parce qu'elle enfante la vie.’

Half bedroefd, half ironisch klinkt er iets in ons als: had u dat maar wat eerder gezegd!

Met dit zoeken naar het leven was het naturalisme in den zin, waarin Zola het in zijn *Histoire naturelle et sociale* bedoeld had, dood.

Het is tegenwoordig mode Zola als iemand voor te stellen, wiens theorieën nergens in overeenstemming met zijn werken zijn. Er ligt iets sarrends in die onophoudelijke beweringen: 'Het naturalisme en de *Roman expérimental*, dat is alles maar malligheid, dat waren quasi-wetenschappelijke grillen en stokpaardjes; in werkelijkheid gaf Zola iets heel anders, in werkelijkheid was Zola... nu ja, een romanticus, een poëet!' Brunetière - van wien ik overigens geen kwaad wil zeggen - heeft dat spelletje begonnen, Faguet, zelfs Pellissier en vooral de jongeren hebben het voortgezet. Ook in het overigens lang niet onaardige boekje van Lanson, *Histoire de la Littérature Française* kan men lezen: Malgré ses ambitions scientifiques, M. Zola est avant tout un romantique... Mais c'est précisément ce romantisme, cette puissance poétique qui font la valeur de l'oeuvre de M. Zola...'

In hoeverre Zola episch dichter was, in hoeverre hij poogde het niet te zijn, hebben wij vroeger besproken - ook, dat juist in dien tijd de eigenschappen van zijn jeugd zich bij den man van bijna zestig jaar opnieuw begonnen te vertoonen. In hoeverre echter het naturalisme, zooals het in den *Roman expérimental* geformuleerd werd, een niet weg te cijferen letterkundig verschijnsel geweest is, een verschijnsel dat in de ontwikkeling van de Fransche litteratuur noodzakelijk geworden was - en in hoeverre dit verschijnsel door *L'assommoir* en *L'oeuvre,* door *Le ventre de Paris, Au bonheur des dames* en door den geheelen Rougon-Macquart-cyclus vertegenwoordigd wordt... daarover kunnen wij alleen oordeelen, wanneer wij de ontwikkeling van den Franschen roman in haar geheel overzien. Ik wil - al is het met ietwat hartklopping - pogen, dit kort te doen. Dat ik hierbij oude koeien - ik vraag de schimmen van de dames De Scudéry en La Fayette om verschooning voor dit beeld - uit de sloot moet halen, houde men mij ten goede.

De Rougon-Macquart in de litteratuurgeschiedenis.
I.

Het zou moeilijk zijn een tijd te noemen, waarin de menschen zich zoo ingespannen met zich zelf, met hun persoonlijke omgeving, met hun naasten hebben bezig gehouden als in de 17e eeuw in Frankrijk. Geen eeuw heeft ons zooveel echte en valsche mémoires, zooveel belangrijk en onbelangrijk gebabbel, zooveel indiscreties, achterklap, alkoofgeheimen en persoonlijke anekdoten nagelaten. Vergelijk de gedenkschriften van den vroolijken Brantôme met de *Histoire amoureuse des Gaules* van Bussy-Rabutin, en gij hebt een beeld van de 16e en de 17e eeuw, tevens een beeld van het verschil in opvatting van het persoonlijke. Er ligt een naieve ijdelheid in de manier waarop al die heeren en dames, schrijvers en schrijfsters zich voortdurend met hun eigen ik en het ik van hun buurlieden bemoeien. Naast het ‘l'état c'est moi’ van Lodewijk, kan men gerust een ‘le monde c'est nous’ van haast al zijn tijdgenooten zetten. Die trek gaat door de geheele kunst. Wij vinden hem in de blijspelen van Molière en in de fabels van Lafontaine, hij zit in de preeken van Bossuet en in de kritiek van Boileau, hij duikt op in de *Pensées* van Pascal, loopt door de *Maximes* van La Rochefoucauld en is in de *Caractères* van La Bruyère nog duidelijk te herkennen. Of de grooten, of Corneille en Racine er vrij van zijn? - ik zou het niet te boud durven beweren. In ieder geval is hij oorzaak geweest van dat eigenaardig verschijnsel in het Fransche proza van de 17e eeuw, van den ‘roman à personnes déguisées’, den ‘roman à clef’.

Wij kunnen de romans uit dien tijd gerust naar de gebruikelijke maatstaven indeelen: de galante roman, die weer pastoraal of heroiek kan zijn en ten slotte in de sentimentsroman eindigt, de pikareske roman, die op de realistische roman toeloopt, en hoe zij verder heeten, het kenmerk zal overal in dit sierlijk egotisme gelegen zijn.

Huet - ik bedoel den Bisschop van Avranches, niet den roemrijken medewerker van dit tijdschrift - heeft den galanten roman aardig omschreven: ‘fictions d'aventures amou-

reuses écrites en prose avec art pour le plaisir et l'instruction des lecteurs'; hij begint als herdersroman.

Het herdersdicht is altijd een soort van maskerade. Verlangen van een verfijnder beschaving naar landelijke zeden en spelen noopt dichters, edelen en burgers het pakje van den herder aan te trekken, den staf in de hand te nemen en schaapjes met of zonder lintje om den hals te gaan hoeden. Zoo is het in de oudheid bij Theokritos en Virgilius of in Daphnis en Chloë, in de vroege Renaissance in Boccaccio's *Ameto* en het *Ninfale Fiesolano*, zoo is het later bij Sannazaro, Tasso, Guarini, bij Jorge de Montemayor, bij Cervantes en Sidney. En zoo is het ook in Honoré d'Urfé's *Astrée* (1607-1627): 'réponds leur, ma Bergère, que tu n'es pas, ni celles aussi qui te suivent de ces bergères nécessiteuses qui pour gagner leur vie conduisent les troupeaux aux pâturages; mais que vous n'avez toutes pris cette condition que pour vivre plus doucement et sans contrainte'. Maar terwijl bij al die anderen de maskerade vrij algemeen gehouden is, treedt bij d'Urfé al dadelijk het bizondere, het persoonlijke op den voorgrond. Het aantrekkelijke lag in de vraag of Astrée, Diane de Chateaumorand heette, of men in Daphnide de duchesse de Beaufort, in Clarinte de princesse de Conti, in Thorismond Henri III en in Euric Henri IV kon herkennen. De historische kritiek in de 19e eeuw heeft uitgemaakt, dat al die gissingen meer dan twijfelachtig waren - maar daarmee is niet heel veel meer gezegd, dan wanneer de kunstgeschiedenis zou komen beweren dat alle Fransche portretten uit het begin van de 17e eeuw niet in onzen zin lijken. Gelijkenis is een relatief begrip en die zelfde kritiek moet toegeven dat dadelijk na het verschijnen van het boek alle beschaafde tijdgenooten aan het zoeken zijn gegaan en dat ieder op zijn beurt geloofde den sleutel te hebben gevonden.

Naast en na den galanten herdersroman verschijnt de galant-heroieke roman. Alweer zooals de oudheid naast Daphnis en Chloë, de Aethiopische Geschiedenissen van Theagenes en Chariklea kent, zooals bij Boccaccio naast *Ameto*, de *Theseide*, bij Tasso naast *Aminta*, de *Gerusalemme liberata* staat. Het pastorale en het heldhaftige gaan gaarne hand in hand - zoo gaarne, dat men ze niet altijd onderscheiden kan. Intusschen is de galant-heroieke roman minder

een maskerade, dan een voortbrengsel van de zucht dat te lezen, wat men gaarne beleven zou. Hij heeft in Frankrijk een uitgesproken historisch karakter, al is het, zooals in Gomberville's *Polexandre*, wel eens raadselachtig wanneer en waar wij in geschiedenis en aardrijkskunde de voorbeelden voor die verhalen eigenlijk hebben te zoeken. Calprenède en Mademoiselle de Scudéry laten hun avontuurlijke liefdesgeschiedenissen kort na Cleopatra of onder Faramond, onder Cyrus of ten tijde van Porsenna spelen. Maar ook hier ligt de charme in de 'personnes déguisées'. Calprenède is nog tamelijk onschuldig, maar bij Scudéry is er geen historisch trekje, waaronder zich niet een persoon of een gebeurtenis uit haar eigen tijd verschuilt, ieder van haar romans is een reusachtige rebus en het behoorde tot de genoeglijkste vermaken van haar tijd die op te lossen.

Laten wij oppassen hiermee al te zeer den draak te steken, of in dit alles niet anders te willen zien dan een dwaze mode. Wie de kronkelpaden van het humanisme in de 17e eeuw hier en daar gevolgd is, begrijpt, dat die zonderlinge krullen en snuisterijen, die wij hier te zien krijgen, toch weer symptomen zijn van iets diepers, van de verhouding van een tijd tot een andere - in dit geval van het zeventiend'eeuwsch Barok tot de Oudheid. Wat hier in eigen stijl verwerkt wordt is in de 16e eeuw verzameld en voorbereid door humanisten, die er een geheel andere bedoeling mee hadden. De vertalingen waarmee honderd jaar vroeger Claude Seyssel, Pierre Saliat en vooral Jacques Amyot Diodorus, Herodotus, Xenophon, Plutarchus, Heliodorus en Longus - of hoe de schrijver van Daphnis en Chloë geheeten heeft - van uit de geleerdheid in de algemeene beschaving overbrachten, zijn de eieren waaruit deze onverwachte kuikens gebroed zijn. Laten wij niet vergeten dat naast de *Astrée*, de boeken van Barclay *Euphormio* en *Argenis* werden gelezen, die in het Latijn geschreven waren, en wat de Oudheid later juist voor Racine beteekende. Er is bij Calprenède en Scudéry, toch ook weer iets van een opvatting van de geschiedenis te vinden, die tot Montaigne kan teruggebracht worden: 'Les historiens sont ma droite balle, car ils sont plaisants et aisés; et quand et quand (= bovendien) l'homme en général, de qui je cherche la connaissance, y paraît plus vif et plus entier qu'en nul autre

lieu, la diversité et vérité de ses conditions internes, en gros et en détail, la variété des moyens de son assemblage et des accidents qui le menacent...' Behalve een hoofsche precieusheid en een ijdel gespeel met de eigen persoonlijkheid, ligt er ook een humanistisch begrijpen van een zeker parallelisme der wereldgeschiedenis in, wanneer men den grooten Condé als 'le grand Cyrus' afbeeldt, bij de belegering van het oude Cumae, al de historische gebeurtenissen van de belegering van Duinkerken weet aan te brengen, of de verdrijving van de Tarquinii met de Fronde vergelijkt.

Voor ons is een letterkundige ommekeer hier het belangrijke. Ten allen tijde poogde de roman en de novelle om de belangstelling en het gevoel van werkelijkheid bij den lezer te verhoogen, plaats en tijd van de gefingeerde gebeurtenissen nauwkeurig te bepalen en ze, zoo mogelijk in de buurt van hun toehoorders te brengen. Een geschiedenis die volgens de *Cent nouvelles nouvelles* met een 'Chevalier de Bourgogne' plaats gegrepen heeft, was volgens Dirc Potter in Schiedam gebeurd en was

> in corten jaren ghesciet,
> Ghelovets my, en lieghe u niet;
> Waren die lieden niet bekent,
> Ic sette horen name int perkement.

Ditzelfde doet ook de Fransche roman op het eind van de 16e eeuw: hij localiseert nauwkeurig en de auteurs plegen te verzekeren, dat zij de personen, waarover zij spreken, zelf gekend hebben. Het verhaal, dat de hoofdzaak is, wordt dus om het boeiender te maken in een werkelijkheid gebracht, waarmee de lezer vertrouwd is. Bij den roman à clef verandert nu het beeld. Het verhaal wordt niet in de werkelijkheid geplaatst, maar de werkelijkheid wordt in een verhaal omgezet. Niet het verhaal is de hoofdzaak, maar de personen, die er zich achter verschuilen. Alles wat over hen gezegd wordt, wat zij beleven of wat er met hen gebeurt, is een middel voor den lezer om ze te herkennen. Het onderscheid in vorm en stijl tusschen Philippe's *Les constantes et fidèles amours de Dalchmion et de Deflore* (1599) en d'Urfé's *Astrée* is misschien niet zoo heel groot - maar het verschil in opvatting is verbluffend: de werkelijkheid heeft haar rol verwisseld, zij staat niet meer in, maar achter den roman. Van nu af aan

kijken de lezers met gespannen verwachting, wie er met Alcidon en Alcyre, met Cleomède met Oroondate, met Artabane of met Artamène bedoeld is. Ieder hofdametje hoopt dat zij ergens als Candace of Alcidiane zal opduiken. Ten slotte nemen niet-bedoelde lieden weer de namen van de bedoelde aan en de meisjes uit de *Précieuses ridicules*, die zich naar dames uit de *Polyxène* en den *Polexandre* noemen, hebben een vroolijk voorspel in de vijftig heeren en juffers van vorstelijken bloede die in 1624 aan d'Urfé schreven, dat zij in Duitschland een ‘Akademie van waarlijk minnenden’ hadden opgericht en dat ieder van hen den naam van een van de personen uit *Astrée* had aangenomen - alleen Celadon ontbrak en d'Urfé werd uitgenoodigd zelf die leegte te komen aanvullen. Dat het niet aan parodieën ontbrak is begrijpelijk, maar noch Sorel, noch Molière konden er veel tegen doen, en hoe ernstig het overigens opgevat werd, blijkt uit een sermoen van Fléchier bij de begrafenis van Julie de Montausier, dochter van Madame de Rambouillet, waar de geestelijke de overledene bij den naam noemt, die zij in den roman van Mademoiselle de Scudéry ontvangen had: Artémice.

De idee van den roman à clef was niet nieuw - wat is er nieuw in de letterkunde - wij kunnen er alweer sporen van vinden in Boccaccio's *Ameto*, in het raam van den *Decamerone*, misschien zelfs in de oudheid. Maar de vorm, die hij in de 17e eeuw aanneemt is zoo eigenaardig en past zoo goed bij den tijd, dat wij haast van een nieuw verschijnsel kunnen spreken. Is het echter niet weer verwonderlijk, dat lieden, die een zoo dringende behoefte hebben, zich zelf te zien en over zich zelf te spreken, hun toevlucht nemen tot zekere stilistische beelden, dat zij niet tevreden met den rechten weg die Madame de Sévigné in haar brieven koos, altijd weer punten zoeken, die buiten hun persoon en buiten hun tijd liggen en van waaruit zij wat zij willen beschrijven niet onmiddelijk afbeelden, maar als het ware weerkaatsen? Die punten mogen Arcadië of Rome heeten, het tijdelooze land, waar herders en herderinnen zich aan het tijdelijke en gelijktijdige onttrekken, of de Historie, die zij als een kleed uit de kast van hun overgrootouders halen om ermee voor den geliefden spiegel te gaan staan - zij bewijzen in ieder geval, dat de schrijvers het noodzakelijk vinden, wat

zij beschrijven op een afstand te zien, dat zij de werkelijkheid, waarvan hun gedachten uitgaan, ergens in den tijd of in de ruimte moeten projecteeren om er zelf een beteren kijk op te hebben of er hun lezers een beteren kijk op te geven.

Nu de avontuurlijke, de schelmenroman. Hij was ouder en uitheemsch, maar ook hij kreeg in Frankrijk een eigen karakter. Van den beginne af aan was zijn kenmerk de eerste persoon. Hoe hij er uitziet en dat hij ophoudt picaresk te zijn en zedeschildering wordt, zoodra hij het 'ik' verlaat, toont die voortreffelijke uitzondering: *Rinconete y Cortadillo* van Cervantes. Zullen ons die avonturen en schelmenstreken belang inboezemen en werkelijk schijnen, dan moeten wij ze uit den mond van dengeen die ze beleefd en begaan heeft hooren, dan moet in het feit, dat hij ze zelf opbiecht, de verontschuldiging liggen voor veel wat tegen de waarschijnlijkheid of tegen de moraal zondigt. Maar het 'ik' mag niet geheel hoofdzaak worden, het moet de verbinding blijven tusschen de voorvallen die het beleeft, het lijdend voorwerp in de syntaxis van den roman. Bovendien mag het niet al te duidelijk te herkennen zijn - hoogstens mogen de personen, waarmee het in aanraking komt, een zekere gelijkenis met den heer X of freule Y vertoonen. De picareske romans, de *Roman comique de Francion*, van Sorel, de *Roman comique* van Scarron en Furetière's *Roman bourgeois* staan, afgezien van hun letterkundige waarde, maatschappelijk een trapje lager dan de boeken van Calprenède of Scudéry - eigenlijk behooren zij tot de democratische oppositie. Toch bleef ook hierbij de roman à clef niet zonder invloed: de tijdgenooten snuffelden ijverig hoe de tooneelspelers heetten, die in 1638 te le Mans speelden en Furetière, die zijn lezers uitdrukkelijk verzoekt in zijn figuren geen mijnheer of juffrouw zoo en zoo te vermoeden, kan zich evenwel niet onthouden hier en daar portretten en karikaturen van den intendant Foucquet of van Ninon de Lenclos te geven. Als bastaard van den picaresken en den roman à clef komen dan de vervalschte mémoires. Het persoonlijke liet zich niet verdrijven.

Zoodra wij in de 18e eeuw komen, verandert dit: het egotisme schijnt eensklaps op te houden. Daardoor worden natuurlijk het gevoel voor den eigen tijd, de belangstelling in wat men zelf beleeft niet verminderd, maar zij treden meer

in het algemeene terug, zij klampen zich niet meer aan bepaalde lieden vast, zij zoeken in plaats van het persoonlijke het typische. Wat men beleeft wordt weer belangrijker dan wie het beleeft en daarmee heeft de roman à clef zijn beteekenis verloren. Dat het beste boek van een zeventiend'eeuwer over de 17e eeuw geen roman geworden is, hebben wij er misschien aan te danken, dat het in de 18e eeuw geschreven werd, in een tijd dat men de vroegere stijlmode had vergeten. In zijn gevoel voor het persoonlijke, in zijn waarneming van het persoonlijke is Saint Simon geheel kind van het verleden. Wilt gij het bewijs, vergelijk hem eens met D'Argenson of met Voltaire's *Siècle de Louis XIV*. Hij is meer ‘style Louis XIV’ dan Lodewijk zelf. Maar de vorm van zijn *Mémoires* toont dat hij na het Regentschap schrijft en dat Le Sage en Montesquieu reeds aan het werk waren.

Letterkundige lekkerbekken, die den overgang van het Fransche drama van de 17e naar de 18e eeuw hebben gadegeslagen, en na Racine Crébillon sr. of Lamotte, na Molière Regnard lazen, zou ik willen aanraden dadelijk daarop een vergelijking tusschen *Le grand Cyrus* en de *Lettres persanes* te maken en naast de dalende de stijgende kurve te zetten. Scherper tegenstelling is nauwelijks denkbaar. In plaats van de kinderlijke opgetogenheid, die in de eigen omgeving een ideaal ziet, komt plotseling de twijfel die een scherp oog voor de fouten van zijn tijd heeft; in plaats van de gracieuse ijdelheid, die altijd weer op de persoon terugkomt, verschijnt een nadenkende kritiek van zeden en toestanden. Scudéry ziet menschen, die een gelukkige maatschappij vormen; Montesquieu ziet een verkeerde maatschappij, waarin de menschen gedwongen opgaan.

En toch - en dat is alweer, waarop ik met ietwat nadruk wil wijzen - kan men de manier van voorstellen bij die twee vergelijken. Ook het oordeel van Montesquieu zoekt een toren van waaruit hij zijn tijd kan zien, eèn verwijderd punt van waar hij hem kan afbeelden. Het is in dit geval een Pers, een Oosterling, die van uit zijn andere wereldbeschouwing Parijs bekijkt, Parijs beschrijft. Hij spreekt in brieven in de eerste persoon, daarin is hij met den picaresken roman verwant. Hij heeft een tintje van de Oostersche sprookjes, waarmee Perrault of Madame d'Aulnoy hun omgeving opvroolijken en

ook alweer hun tijd ontliepen toen de wereld van den ouden Zonnenkoning een wereld was geworden waarin men zich verveelde. Maar hij beduidt voor den vorm van den roman hetzelfde als Arcadië en de Historie voor een vroeger geslacht. Het is alweer een poging tusschenruimte te scheppen tusschen den schrijver en de te beschrijven werkelijkheid. Het onderscheid van den roman à clef en de *Lettres persanes* is, dat de eerste de werkelijkheid opneemt en ergens heen draagt, terwijl de laatste de werkelijkheid op haar plaats laat en zelf in de verte gaat staan. De romans van Voltaire, *Zadig*, *Candide, La princesse de Babylone* sluiten zich in dit opzicht geheel bij Montesquieu aan.

De picareske roman schiet nu - om het familiaar te zeggen - ook uit zijn slof. Er staat hem niets meer in den weg, geen ander genre belemmert zijn ontwikkeling, hij behoeft zich niet meer om het persoonlijke te bekommeren en kan zich, zooals het zijn karakter is, op het typische toeleggen. Hij verlaat zijn plaats in de oppositie en toen, juist honderd jaar na de *Astrée, Le diable boiteux* verschenen was, kwamen tusschen 1715 en 1735 de deelen van een van de grootste meesterwerken van den Franschen prozastijl: Le Sage's *Gil Blas*. Ook de belangstelling van ons huidige lezers wordt hier wakker. Aan het genot van Scudéry's kunst, doen de gemengde familieberichten van voor tweehonderdvijftig jaar te zeer afbreuk - hoeveel nader staat ons het algemeen menschelijke in de werkelijkheid van den avonturier uit Santilanes en zijn omgeving, die als herinnering aan hun afkomst nog een Spaanschen mantel dragen, maar die in wezen zoo bij uitstek Fransch zijn.

Op het laatst van de 17e eeuw was er een nieuw element gekomen: de sentimentsroman. Na het plotselinge verschijnen van de *Lettres portugaises* (1669) en onder persoonlijken invloed van Larochefoucauld had Madame La Fayette het gewaagd het gebied van den ouden roman à clef te verlaten en in plaats van ‘aventures amoureuses’, gemoedstoestanden en zielekonflikten te schilderen. De uiterlijke persoonlijkheid begon minder belangrijk dan de innerlijke te worden. In de *Princesse de Clèves* (1678) - meer het werk van een fijngevoelig dan van een oorspronkelijk talent, maar niettemin verreweg de beste roman van zijn eeuw - bezit die nieuwe

stof nog altijd een geschiedkundigen vorm en geeft nog gelegenheid aan tijdgenooten te denken. Maar de Historie ligt dichter bij - van Cyrus en Faramond zijn wij nu bij Hendrik II aangekomen - en bij de innerlijke botsingen vervaagt het toevallige, dat elk egotisme kenmerkt. De 18e eeuw brengt hierop het vervolg. Een groot deel van de romans van Marivaux' *Marianne* (1731) tot Rousseau's *Julie* (1761) houdt zich met deze gemoedsvragen, met zielestrijd - laten wij zeggen met zielkunde in het algemeen, bezig. Verstond Le Sage het karakteriseeren, hier verschijnt de psychologie. Het opmerkelijke is echter dat de vorm alweer veranderd is. Niet alleen het herderlijke, ook het historische verdwijnt en in de plaats komt niet alleen het ‘ik’ dat wij uit den schelmenroman kennen, maar ook de tegenwoordige tijd. Het is of slechts hij - of zij - beschrijven kan, wat in het binnenste van den mensch omgaat, die het zelf beleefd heeft, of het voor den lezer eerst tot werkelijkheid wordt, wanneer hij het uit den mond van den lijder hoort. De laatste sporen van den roman à clef zijn uitgewischt, de personen mogen op niemand anders lijken, zij moeten geheel zich zelf zijn. Om de werking van het werkelijke te verhoogen, gaat de schrijver soms aan den kant van den lezer staan, hij wordt een onbeduidend oud heer, die geen andere taak heeft dan nauwkeurig op te schrijven wat de hoofdpersonen hem zelf verteld hebben. Zoo vertelt Marianne haar geschiedenis en in die geschiedenis vertelt de non de hare, zoo spreekt Cléveland van zich zelf en vertelt des Grieux van zich zelf en Manon. En wanneer zij het niet vertellen schrijven zij het: ook de briefroman krijgt een nieuwe beteekenis; naast Marianne of des Grieux zien wij Julie met haren Saint Preux. Wie lust heeft kan ook hier de wortels in het verleden zoeken, aan Boccaccio's *Fiammetta*, Dante's *Vita nuova*, aan Abélard en Héloise of aan de Heldinnenbrieven in de oudheid denken; brieven uit de 17e eeuw - wij hebben die van Marianne Alcofarado reeds vermeld - waren niet zonder invloed. Maar zeker is het, dat de 18e eeuw dit artistieke middel der zielsverhuizing van den schrijver in een van zijn figuren doorgevoerd heeft op een wijze, die wij in geen anderen tijd vinden.

Wij zien dus naast elkaar twee neigingen. Aan den eenen kant schrijvers die werkelijkheid van uit het historische of

geographische gadeslaan, die zooals Montesquieu en Voltaire afstand tusschen zich zelf en hetgeen zij beschrijven wenschen te brengen; aan den anderen schrijvers als Marivaux, Prévost en Rousseau, die om de werkelijkheid te geven, zich met hun personen zoo veel mogelijk vereenzelvigen. Wij zien tevens dat het eene meestal met een kritische, vaak satirische bedoeling, het andere met een psychologisch opzet geschiedt. Die twee zijn een leiddraad door het labyrinth van den Franschen roman. Zij zijn het ook elders. Hadden wij ons niet voorgenomen ons tot Frankrijk te bepalen, het oogenblik zou gekomen zijn een kijkje in Engeland te nemen, waar de twee fraaiste voorbeelden van den afstandsroman en den vereenzelvigingsroman in die jaren geschreven werden: Swift en Defoe, *Gulliver* (1726) en *Robinson Crusoe* (1719). Dan zou tegelijk blijken, dat wat in Engeland tusschen die twee komt te staan, de naieve afbeelding van de werkelijkheid, aan den anderen kant van het kanaal ontbreekt, en dat er in Frankrijk in de groote litteratuur geen parallel voor Fielding's *Tom Jones* (1749) te vinden is.

II.

De pikareske roman eindigt in het erotische - er ligt een ietwat droevige ironie in, wanneer, wat als Gil Blas begonnen is, als Faublas eindigt.

Waar de psychologische vereenzelvigingsroman in de tweede helft van de 18e eeuw op uitloopt is bekend genoeg: wij zijn in den tijd van *Werther* en de Wertheriades. Het ‘ik’, waarin de auteur zich wou incarneeren, wordt ten slotte zijn eigen ik. Rekent men - en dat is geen al te groote vergissing - Rousseau's *Confessions* ('84) tot de romans, dan zijn zij in Frankrijk het beste en oorspronkelijkste voorbeeld. Daaromheen groepeert zich al wat onder Goethe's invloed stond. Het zijn, wanneer men wil, weer romans à clef van een nieuwe soort: de sleutel past alleen op de zielebrandkast van den schrijver. Hiermee komen wij over den drempel van de 19e eeuw: Madame de Staël's *Delphine* (1802), Senancour's *Obermann* (1804), Chateaubriand's *René* (1805), Benjamin Constant's *Adolphe* (1816) zweven allemaal tusschen Jean Jacques en een Goethe, die in 1800 al niet meer bestond. Dit

loopt tot de *Confession d'un enfant du siècle* van Musset (1836) en misschien nog verder.

Maar naast *René* staan *Les Martyrs* (1809). Het historische element, dat wij in de 17e eeuw zagen, is teruggekomen, maar onder een nieuwen vorm.

Toen Mademoiselle de Scudéry oud en uit de mode geraakt was, schreef zij geen romans meer, maar *Conversations sur divers sujets* (1680). In een van die gesprekken behandelt zij onder anderen de vraag, waarom men in romans niet liever plaats en tijd zelf verzint: ‘ce serait bien de la peine épargnée’. ‘Dat is waar’, luidt het antwoord ‘mais ce sera aussi bien du plaisir perdu’. Dan gaat zij voort: ‘Si on ne nommait que des lieux et des personnes qu'on n'eût jamais entendu nommer on en aurait moins de curiosité et l'imagination serait disposée à douter de tout’. Daarom kiest men liever de Historie: ‘quand on choisit un siècle qui n'est pas si éloigné qu'on n'en sâche quelque chose de particulier, ni si proche qu'on n'en sâche trop tout ce qui s'y est passé... il y a lieu de faire de bien plus belles choses, que si on inventait tout’. Men moet het aangenaam weten te vermengen: ‘quand on emploie des noms célèbres, des pays dont tout le monde entend parler,...et que l'on se sert de quelques grands événements assez connus: l'esprit est tout disposé à se laisser séduire et à recevoir le mensonge avec la vérité’. - Tusschen den *Grand Cyrus* en dit gesprek liggen meer dan dertig jaar en wat zij hier zegt slaat eigenlijk niet op haar eigen werk, maar veel meer op dat van La Fayette. Voor haar zelf was de Historie - en zij had eeuwen gekozen, die tamelijk ‘éloigné’ waren - een manteltje om de helden en heldinnen van de Fronde om te hangen, voor haar mededingster was het inderdaad zoo iets als het verguldsel van een pil. Honderdtwintig jaar later staat de zaak geheel anders.

Historisch denken is een van de kenmerken van de 18e eeuw, en al bezit die tijd geen enkelen grooten historicus in onzen zin, zij bezit aan den anderen kant geen man van beteekenis, die zich niet op de een of andere manier met geschiedkunde en historische problemen heeft bezig gehouden. De afstand van Bossuet's *Discours sur l'histoire universelle* tot Montesquieu's *Considérations sur la grandeur et la décadence des Romains* is al groot genoeg - hoeveel grooter wordt

hij tot Condorcet's *Tableau historique des progrès de l'esprit humain*.

Ligt het aan die studie dat omstreeks 1800 de Historie in de kunst er zoo geheel anders uitziet. Men heeft het wel eens zóo voorgesteld: de kunst in de 17e eeuw was aristocratisch; het moesten liefst vorsten, ridders, hoogstaande lieden zijn, die men beschreef, er mocht hun niets van het dagelijksch bestaan aankleven, zij mochten niets vulgairs hebben - en tot het vulgaire rekende men eten en drinken, meubels en kleeren en wat tot de alledaagsche zeden en gebruiken hoort. Wanneer er voor den valet de chambre geen groot man kan bestaan, doet men, zoo vaak men van werkelijke groote mannen wil spreken, het best den kamerdienaar buiten de deur te laten. Maar daarvan was de 18e eeuw niet gediend. Zij was in zekeren zin zelf een snuffelende valet de chambre. Zij daalde in het gewone leven af, leerde het in al zijn uitingen kennen en kwam in de geschiedkunde hierdoor tot nauwkeuriger kennis van historische bizonderheden, in den roman tot wat men locale kleur noemt.

Hierin is iets waars, maar het beeld schijnt mij toch verwrongen.

Wanneer ik aan een bloem wil ruiken, komt tegelijk met mijn neus ook mijn oog er dichter bij en ik herken dan een aantal onderdeelen, die ik uit de verte niet kon onderscheiden. Maar dat is een geheel andere weg, dan wanneer ik zeg: ‘kom, ik wil die bloem eens gaan bekijken om te weten hoe kroon en kelk, meeldraden en stamper er uit zien’. Iets dergelijks is het met de historie in den historischen roman in het begin van de 19e eeuw. Het was niet de studie van de geschiedenis in al haar onderdeelen, die tot een beter historisch inzicht bracht en het dus mogelijk maakte het historische nauwkeuriger voor te stellen - maar het was omgekeerd de vereenzelviging met het verleden, waaruit onwillekeurig een dieper kennis van historische bizonderheden ontstond.

In boeken als Chateaubriand's *Les Martyrs*, de Vigny's *Cinq-Mars* (1826), Victor Hugo's *Notre Dame de Paris* (1831) loopen een aantal stroomingen samen: zij hebben met de decoratieve Historie van de *Princesse de Clèves* nog even het historische gemeen; er is nog altijd iets in van den afstandsroman in zooverre zij geen gelijktijdige en geen typische

werkelijkheid zoeken - maar het zijn in de allereerste plaats vereenzelvigings romans, daar de schrijvers zich met het volle gewicht van hun persoonlijkheid in het beschrevene verplaatsen. Hoezeer zij het zijn, blijkt wanneer wij tegenover *Notre Dame*, Merimée's *Chronique de Charles IX* zetten. De *Chronique* (1829) is het boek van een zeer groot schrijver, maar daarnaast is zij het werk van een historicus, in de beteekenis van een 'connaisseur' - haast hadden wij geschreven van een archeoloog - waarin het 'ik' van den auteur op geen andere wijze te herkennen is, dan door de voortreffelijkheid van zijn stijl. Het blijkt ook, wanneer wij *Cinq-Mars* met Stendhal's *Chartreuse de Parme* (1830) vergelijken, hier hebben wij niet de waarneming van den historicus, maar een zielkundige analyse, waarbij de persoonlijkheid van den schrijver als zoodanig evenmin te bespeuren is. Maar zoowel Mérimée als Stendhal blijven uitzonderingen. Wie van hier nog eens naar Engeland kijkt, zal bemerken, dat ook Walter Scott iets geheel anders beteekent, maar hij vergete niet, dat Frankrijk geen Shakespeare en geen Fielding gehad had.

Wij kunnen George Sand er buiten laten; zij is een voortreffelijk auteur, maar haar talent heeft iets van een grammophoon, waarop zij zeer verschillende schijven laat draaien, of indien dit beter klinkt, zij is een aeolusharp, waar alle mogelijke winden op spelen; ik heb een groote persoonlijke voorliefde voor tien of twaalf van haar romans, maar haar invloed op de ontwikkeling van de Fransche letterkunde was zeer gering. Evenmin behoeven wij van den wel eens vermakelijken, maar altijd onoorspronkelijken Dumas père te spreken. Wie de *Trois mousquetaires* een meesterstuk noemt - en er zijn er sedert Oscar Wilde van die soort - moest tot straf gedwongen worden alle andere boeken van dien heer te lezen.

Maar Balzac en de *Comédie humaine*. Balzac het groote voorbeeld waarop Zola altijd weer wijst, de hoeksteen van het kritische gebouw van het naturalisme. Het schijnt niet gemakkelijk tot een oordeel over Balzac te komen. Aan den eenen kant hooren wij:

> 'Il a été effrénément romantique: mais comme il manquait de sens artistique, de génie poétique et de style, les romans et les scènes d'inspiration romantique sont justement aujourd'hui les parties mortes, ayant

> été toujours les parties manquées de son oeuvres. Au contraire il a représenté en perfection les âmes moyennes ou vulgaires, les moeurs bourgeoises ou populaires, les choses matérielles et sensibles; et son tempérament s'est trouvé admirablement approprié aux sujets où il semble que l'art réaliste doive toujours se confiner chez nous' *(Lanson)*.

Dan komt een ander en vertelt ons, dat de romans van Balzac uit de historische romans moeten verklaard worden:

> 'Le roman historique... est nécessairement, et ne pouvait être qu'un genre de transition. Son rôle a été, dirai-je de préparer l'avénement du roman réaliste? mais plutôt d'en débrouiller et d'en préciser les conditions. Le roman historique, n'ayant de moyen propre et légitime d'attirer et de retenir l'intérêt que la littéralité de son imitation du passé, si je puis dire, et un scrupule d'exactitude.... a comme imposé ce scrupule par un choc de retour, a la représentation de la réalité contemporaine... Le roman historique a eu son heure et son rôle; et cette heure si l'on peut ainsi dire, a duré quinze ou vingt ans en France; et ce sont les quinze ou vingt ans pendant lesquels s'est élaborée la définition du roman dans l'oeuvre de Balzac' *(Brunetière)*.

Laten wij probeeren hem van onzen kant te bekijken. Er zijn zeker oogenblikken, dat het schijnt alsof de *Comédie humaine* een wereld is, die eenmaal geschapen, van zelf beweegt, groeit, zich ontwikkelt: 'Les *Études de moeurs* représenteront tous les effets sociaux sans que ni une situation de la vie ni une physionomie, ni une caractère d'homme ou de femme, ni une profession, ni une manière de vivre, ni une zone sociale, ni un pays français, ni quoi que ce soit de l'enfance, de la vieillesse de l'âge mûr, de la politique, de la justice, de la guerre ait été oublié'. (Lettres à l'Étrangère 1834). Dit alles in het neutrale geluid, waarvan wij vroeger spraken, geeft den indruk alsof Balzac waarlijk als een Schepper boven en buiten zijn schepping staat. Maar dan komen al heel gauw andere oogenblikken, waar wij het gevoel hebben, dat de *Comédie humaine* inderdaad als comédie moet worden opgevat, dat het een groot tooneelstuk of een aggregaat van tooneelstukken is, en dat de eenige acteur die ze speelt Honoré de Balzac heet. Die laatste opvatting mag ietwat overdreven zijn - zij is, naar mij schijnt, de juistere. Wat Balzac van de laatste helft van de 18e eeuw onderscheidt is minder de methode dan de stof: hij behandelt niet in de eerste plaats zieletoestanden en zieleproblemen, maar maatschappelijke toestanden en maatschappelijke problemen. Wat hem van den historischen roman onder-

scheid, is, dat hij weliswaar historie, echter niet die van het verleden, maar hoofdzakelijk die van zijn eigen tijd geeft. Dat zoowel het een als het ander in de 19e eeuw een stap tot grooter werkelijkheid moest schijnen, ligt voor de hand. Maar hij staat ten opzichte van die maatschappelijke vragen en die geschiedenis van zijn tijd eigenlijk geheel op het standpunt van zijn voorgangers, dat wil zeggen, hij bestudeert ze niet en geeft ze vervolgens in artistieken vorm weer, maar hij verplaatst er zich in, hij dringt er met zijn 'ik' in door...dat hij ze daarbij van zijn 'ik' doordringt, is niet heelemaal zijn bedoeling. Zoo gij wilt een terugkeer tot Montesquieu - ditmaal in den vorm van de vereenzelviging. De *Comédie humaine* heeft die methode met de werken van haar groote tijdgenooten gemeen. Wat is de wetenschap van Michelet - zijn *Moyen-âge* werd tusschen 1833 en 1843 geschreven -, wat is de vroege kritiek van Sainte-Beuve - de *Portraits litéraires* verschenen van 1829 tot 1850 - anders dan pogingen van een sterk 'ik' zich te verplaatsen in dat, waarin het belang stelt, en het vervolgens de juiste plek in het oordeel van de tijdgenooten aan te wijzen. Die drie Balzac, Michelet en Sainte-Beuve hooren bij elkaar, chronologisch volgen zij op den historischen roman, zij kiezen een gemeenschappelijken weg, den weg van het individu, dat zich met het voorwerp van zijn belangstelling vereenzelvigt.

Wanneer wij nu nog een stap verder gaan, komen wij aan het punt, waar het 'ik' niet langer de werkelijkheid als gegeven opvat en er zich in verplaatst, maar als het ware de werkelijkheid in haar ontstaan zelf wil mee maken, waarin het om de vereenzelviging volledig te doen zijn zich oplost, van zich zelf afstand doet. Indien ik mij niet bedrieg, was dit de noodzakelijke gevolgtrekking, die het naturalisme maakte.

Ik hoor iets mompelen van spitsvondigheid. Wacht even - op mijn schrijftafel ligt toevallig een artikel van een kennis over hedendaagsche opvatting van de geschiedkunde. Wilt gij er een zinnetje uit hooren:

> 'Die Wahrheit der Geschichte liegt nicht in der Uebereinstimmung u n s e r e s Denkens und u n s e r e r Begriffe mit den gegebenen Gegenständen, sie lässt sich vielmehr nur erkennen, wenn wir es vermögen, uns u n s e r e s Denkens und u n s e r e r Begriffe zu entäussern und uns in einen historischen Gegenstand, eine geschichtliche Persönlichkeit, eine Epoche, einen Kulturkreis so hineinversetzen - mit möglichst

> völliger Aufgabe unseres eigenen geistigen Selbst -, dass wir die *immanenten* Wertbezogenheiten innerhalb der einzelnen historischen Faktoren als solche erkennen, um nach den aus ihnen selbst gewonnenen Massstäben zu einer Beurteilung des Ganzen und seiner Teile zu kommen.'

Vergelijk dit met wat wij zoo even over Michelet zeiden en gij hebt het onderscheid in de geschiedkunde; daar een individu, dat zich als zoodanig in het historische verplaatst, hier - een stap verder, 'völlige Aufgabe des geistigen Selbst!' Vergelijk het met Zola, zet het in het artistieke om, en gij hebt, wat het naturalisme gepoogd heeft en wat in den *Roman expérimental* werd verdedigd:

> 'Je voulais en venir à cette conclusion: si je définissais le roman expérimental, je ne dirais pas qu'une oeuvre littéraire est tout entière dans le sentiment personel, car pour moi le sentiment personnel n'est que l'impulsion première. Ensuite la nature est là qui s'impose, tout au moins la partie de la nature dont la science nous a livré le secret, et sur laquelle nous n'avons pas le droit de mentir. Le romancier expérimentateur est donc celui qui accepte les faits prouvés, qui montre dans l'homme et dans la société le mécanisme des phénomènes dont la science est maîtresse, et qui ne fait intervenir son sentiment personnel que dans les phénomènes dont le déterminisme n'est point encore fixé, en tâchant de contrôler le plus qu'il le pourra ce sentiment personnel, cette idée a priori par l'observation et par l'expérience.'

En de physiologie - de natuurwetenschap? Het is karakteristiek, dat hetgeen volgens mijn jongen vriend, den historicus uit de 20e eeuw, tot een soort mysticisme moet voeren en 'an der Grenze des Rationalen' staat door Zola in de 19e eeuw met de natuurwetenschap in verband werd gebracht. Maar juist in dit karakteristieke voor twee tijden liggen verzachtende omstandigheden. Bovendien, men kan niet ontkennen, dat wetenschap en kunst hier tot zeer eensluidende methoden kwamen, dat het objectivisme, waarvan een onbevooroordeeld natuuronderzoeker meende te moeten uitgaan, gelijkenis vertoont met dit laatste uiterste van artistiek subjectivisme, en dat de wetenschap die alleen iets gelooft te kunnen bereiken, wanneer het individu zich zelf en zijn voorop gestelde meeningen uitschakelt een zonderlinge overeenkomst heeft met de kunst, waar, om de hoogste vereenzelviging te bereiken het individu zich opoffert.

'Maar' - roept een lezeres, die bij dit lange hoofdstuk uit de geschiedenis der letteren, bijna in slaap gevallen is, -

‘wanneer die twee op hetzelfde neerkomen, waartoe dan dit pompeuse betoog?’ Daarmee komen wij op ons punt van uitgang terug.

Wij hebben vroeger gezien dat de overgang van de eigen stem naar het neutrale geluid, van het lyrische naar het epische aan het begin van de Rougon-Macquart stond, wij hebben het een bewijs genoemd van Zola's wilskracht, zijn zelfbeheersching en zijn overtuiging. Die zelfde overtuiging blijkt uit zijn geheele manier van werken, die er onophoudelijk naar streeft zijn persoonlijkheid in de gegeven feiten, in de werkelijkheid op te lossen.

Wanneer wij zijn ‘documents’ beschouwen, de wijze waarop zijn boeken groeien en uit zijn boeken zijn *Histoire d'une famille*, krijgt het zinnetje van Scudéry, waarmee de historie theoretisch in de letterkunde werd ingevoerd een allervroolijkst ironisch tintje: ‘pourquoi ne pourrait-on pas inventer toutes choses, el supposer même les pays qui ne sont point? Car ce serait bien de la peine épargnée’. - Waarachtig, Zola heeft geen moeite gespaard! Blader het boekje van Henri Massis: *Comment Émile Zola composait ses romans* eens door en gij zult versteld staan. Notities en platte gronden van de wijk en de straten, waar de roman speelt, over de menschen, die er in werken, de kinderen die er in stoeien, over de huizen, de kerken, de kroegen, de bank van leening, over de ambachten en bedrijven, hoe een heerenoverhemd en een mousselinen japon of een gordijn gesteven en gestreken worden, rekeningen en waschbriefjes, gereedschappen en technische uitdrukkingen, bijnamen van werklui, feesten en vermakelijkheden, welke liedjes er bij gezongen worden en wat zij kosten, plechtigheden en wat men er eet en drinkt, twisten en verzoeningen, hoeveel dagen in het jaar een slecht werkman werkt en hoeveel blauwe Maandagen hij houdt, hoe hij kameraden bedot, zijn vrouw in de maling neemt... en wie weet wat nog meer. Aardiger nog dan die lijsten en inventarissen is wat wij uit berichten van tijdgenooten en uit zijn korrespondentie zien. Zola komt op een avond bij Flaubert oploopen, valt in een stoel en zucht wanhopig: ‘Que ça me donne du mal, ce Compiègne... que ça me donne du mal! Hij vraagt aan Flaubert hoeveel kaarsen er bij het diner op tafel stonden,... of er luid gesproken

werd... waarover men sprak... en wat de keizer zei... “Et Flaubert, moitié pitié de son ignorance de l'intérieur impérial, moitié satisfaction d'apprendre à deux ou trois visiteurs, qu'il a passé quinze jours à Compiègne, joue à Zola dans sa robe de chambre, un Empereur classique au pas trâinant, une main derrière son dos ployé en deux, tortillant sa moustache, avec des phrases idiotes de son cru”. (Journal des Goncourt Annee 1875). Of Zola schrijft aan de vrouw van zijn uitgever, Madame Charpentier:

> Chère Madame,
> J'aurais besoin d'un renseignement pour *Nana*, et vous seriez bien aimable de me le donner. Dans le grand monde, lors d'un mariage, donne-t-on un bal, et quel soir? Le soir du contrat ou le soir de l'église? J'aimerais mieux le soir de l'église. Je voudrais que le bal eût lieu dans le salon des Muffat. Surtout si le bal est tout à fait impossible, puis-je faire donner une soirée? Autre chose: si c'était le soir du contrat, quelle serait la toilette de la mariée? et, si c'était le soir de l'église, devrais-je faire partir les mariés pour le voyage réglementaire à l'issue du bal?’ etc.

Zulke staaltjes kan men in overvloed vinden.

‘Documents’? Zeker, maar zijn het niet eigenlijk in de eerste plaats hekken en heiningen tegen alles wat op persoonlijke verbeelding zou kunnen lijken, dijken en dammen tegen ieder eigen verzinsel, kettingen en kluisters waarmee het ‘ik’ zich aan de historische gegevens vast legt? Wilt gij het bouwstoffen noemen, van overal bijeengedragen en waaruit het gebouw van de *Rougon-Macquart* moet opgetrokken worden? Denk er dan eerst eens over na of het niet veeleer de middedelen zijn, waarmee de schrijver zich telkens weer met de werkelijkheid vereenzelvigt, waarin hij afstand van al het individueele, van alle ‘sentiments personnels’ kan doen, en waardoor hij het kunstwerk aan zijn zelfstandige ontwikkeling kan overlaten.

Wij zijn het er over eens, dat de vergelijking met de natuurwetenschap een vergissing geweest is. Maar wij zijn het er niet over eens hoe die vergissing moet beoordeeld worden. En van die vraag hangt de waardeering van Zola's levenswerk af. Nemen wij, zooals de Fransche critici het gaarne doen, die vergelijking al te letterlijk, dan kan het oordeel uitvallen, dat Zola inderdaad in zijn romans iets anders gegeven heeft dan wat hij in zijn theorie wilde. Nemen wij ze daarentegen voor wat zij, naar onze opvatting is, een onhandige ter-

minologie voor iets was instinctief juist gevoeld werd, dan heeft Zola ingezien waar de ontwikkeling van de Fransche letterkunde heen moest voeren, en met al zijn vlijt, ernst en eerlijkheid er naar gestreefd de consequenties van dat inzicht te aanvaarden, dan heeft hij het logische vervolg, op wat zijn voorgangers begonnen hadden geleverd, dan is het naturalisme een verschijnsel van beteekenis in litteratuur en de beschavingsgeschiedenis... en dan geeft ons de *Roman expérimental* ten slotte, niettegenstaande zijn fouten, een begrip van dit verschijnsel.

ANDRÉ JOLLES.

Het werkloosheid-vraagstuk.

In het werkloosheidvraagstuk hebben wij, in zekeren zin, de kern voor ons van de geweldige crisis, welke de wereldhuishouding thans doormaakt.

Dat het inderdaad, gegeven de groote omvang waarin het sociaal ziekte-verschijnsel der werkloosheid zich hier te lande voordoet, van belang is zich van aetiologie zoowel als van therapie dezer kwaal in Nederland scherp rekenschap te geven, zal niet licht tegenspraak ontmoeten. Het zou echter kunnen bevreemden, dat ik onlangs aan de Kieler Universiteit, derhalve juist in een Duitsche omgeving, deze stof ter behandeling koos. Terwijl immers in bijna alle landen, met uitzondering van Frankrijk, waar eerder gebrek aan arbeidskrachten bestaat, werkloosheid heerscht in een omvang als waarvan, bij mijn weten, de economische geschiedenis geen tweede voorbeeld kent[1)], vertoont juist Duitschland abnormaal lage werkloozencijfers. Volgens het Reichsarbeitsblatt van 15 Mei j.l. (bl. 273) waren er in gansch Duitschland slechts 28633 mannelijke en 9598 vrouwelijke arbeiders in het genot van werkloozenonderstand en het bedrijfsleven is er voorshands met bestellingen nog dermate voorzien, dat ook in de naaste toekomst nog geen onrustbarende toeneming der werkloosheid zich, naar het schijnt, laat

1) In de Memorie door het Duitsche Ministerie van Arbeid aan de Conferentie van Genua overgelegd, wordt het aantal der werkloozen voor Europa op rond 4 millioen gesteld, een cijfer waaraan Amerika thans nog ongeveer een gelijk aantal toevoegt. Het ingetreden zomerseizoen moge de verhoudingscijfers der werkloozen laatstelijk hebben doen dalen, desondanks blijven zij nog steeds buitensporig hoog.

voorzien. Echter bestaat er, naar het mij voorkomt, alle reden om eerlang met een aanzienlijke toeneming der werkloosheid, juist in Duitschland, te rekenen.

In de aangrenzende landen wortelt de werkloosheid, - zij het ook, wanneer men let op de verhouding tusschen den duitschen invoer en uitvoer, in veel minder mate, dan men veelal geneigd is aan te nemen - voor een deel in de, inzonderheid sedert den wapenstilstand, zoo sterk dalende waarde der duitsche geldeenheid. Indien een duitsch industrieel heden, rekenend met zekere waardeverhouding tusschen Mark en Gulden, goederen naar Nederland verkoopt, en op het moment der bestelling de gulden meer marken waard blijkt dan waarop oorspronkelijk was gerekend, dan is dit, nu de productiekosten der geleverde waren door hem reeds werden betaald, een voordeel voor den exporteur, en zulks te meer, wijl het binnenlandsch prijspeil in Duitschland uiteraard niet van dag tot dag zich wijzigt in verhouding tot de dalende buitenlandsche waarde van de Mark. Dit voordeel werkt dus als een uitvoerpremie, en maakt den duitschen leverancier op de vreemde markten als mededinger zóó sterk, dat vele ondernemers hier in de noodzakelijkheid komen te verkeeren hun bedrijf in te perken, sommigen zelfs tot liquidatie moeten overgaan. In Duitschland dus koortsachtige werkzaamheid, in de andere landen depressie en werkloosheid. En daarbij komt, dat nog steeds de koopkracht van de Mark in Duitschland grooter is, dan uit de verhouding tusschen Marken en vreemde valuta's zou worden afgeleid. Het buitenland kan zich m.a.w. Marken koopend meer goederen in Duitschland aanschaffen voor zijn eigen geld, dan bij besteding daarvan op de nationale markt, wijl het prijspeil in Duitschland voorloopig nog niet in verhouding tot de depreciatie van de Mark is gestegen.

Nu zoude men wellicht meenen, dat de uit daling der Markwaarde voortspruitende begunstiging van den uitvoer, haar werking onbegrensd zou kunnen voortzetten, indien slechts de geldinflatie onafgebroken verder gaat. Doch aan dit laatste mag en kan niet worden gedacht. Inflatie beteekent een geheel ongerechtvaardigde verschuiving in de verdeeling van volksvermogen en volksinkomen, ten nadeele van allen die crediteur zijn van vorderingen op tijd, en ten voordeele van

hun debiteuren; beteekent stage onrust en onzekerheid in het bedrijfsleven; beteekent een toenemende belemmering van den invoer van voedingsmiddelen en grondstoffen; beteekent voor velen een niet op ruimer productie steunende uitzetting van het verbruik; beteekent eindelijk een groeienden weerstand van andere landen, wegens de gevaren waarmede zij het bedrijfsleven daar bedreigt, een verbittering derhalve van de internationale betrekkingen. Waartoe inflatie ten slotte voeren moet, hebben, van andere landen gezwegen, de voorbeelden van Rusland, Polen, Oostenrijk genoegzaam geleerd. En het is volkomen begrijpelijk, dat hoe langer zoo meer het besluit der andere landen rijpt, geen hand tot opheffing van met name Duitschland uit zijn tegenwoordig verval uit te steken, tenzij eerst aan de schrikbarende inflatie van het duitsche geldwezen een einde wordt gemaakt, en dat dit punt een der voornaamste eischen vormt door de Commissie van Herstel, laatstelijk aan Duitschland gesteld.

De stabiliseering nu van de Mark, al kan deze, naar mijne meening, ook bij den besten wil niet op korten termijn worden verwezenlijkt, beteekent, dat de zooevengenoemde kunstmatige begunstiging van den uitvoer een eind neemt. Daarbij komt dan in de tweede plaats, dat het verschil tusschen de waarde van de Mark binnen en buiten de grenzen van Duitschland verdwijnt. Dit verschil is naar zijn aard een overgangsverschijnsel, ontstaan sedert milliarden Marken door het buitenland werden gekocht, niet als middel om er uit Duitschland ontvangen goederen mede te betalen, doch als speculatieobjekt. Het kon zich handhaven, zoolang de inflatie onafgebroken verdere vorderingen maakte. Zoodra echter de waarde van de Mark wordt gestabiliseerd, houdt de speculatie in Marken op en zullen deze milliarden, welker waarde ten slotte toch enkel berust op de eigenschap van het papiergeld om als betaalmiddel in het land der uitgifte dienst te kunnen doen, naar Duitschland terugvloeien. De Mark zal dan in het buitenland in waarde stijgen, in Duitschland verder in waarde dalen, tot de gelijkheid der koopkracht aan beide zijden van de grens zich heeft hersteld. Men zal dus onvermijdelijk eerlang in Duitschland in den toestand geraken, waarbij de bestellingen uit het buitenland sterk verminderen, en het binnenlansch prijspeil nog verder aanmerkelijk stijgt. Waarbij dan

nog komt, dat het beëindigen der progressieve inflatie zich slechts denken laat onder voorwaarde, dat in de huishouding van Rijk, Staten en Gemeenten het even wicht tusschen uitgaven en ontvangsten wordt hersteld. Daartoe zal noodig zijn, eenerzijds verdere aanzienlijke verzwaring van den belastingdruk, waardoor de koopkracht, mogelijk ook de kapitaalvorming, der bevolking zal worden ingeperkt; anderzijds belangrijke inkrimping der uitgaven van de genoemde openbare lichamen, welke ten slotte het inkomen vormen of vergrooten der breede groepen van de bevolking, die direct of indirect ten behoeve van die lichamen arbeiden, of het voordeel genieten van allerlei subsidies en toeslagen uit de openbare kassen bekostigd.

Indien men zich klaar voor oogen stelt, wat in de tegenwoordige omstandigheden de stabiliseering der Mark-waarde beteekent, dan komt men derhalve steeds weder tot de slotsom, dat deze in Duitschland een crisis van tot dusver ongekenden omvang en ernst zal veroorzaken, welke onvermijdelijk met een uitgebreide werkloosheid zal gepaard gaan. Op deze gronden kwam het mij voor, dat ook voor een duitsch gehoor de behandeling van het vraagstuk der werkloosheid en van de op dit euvel toe te passen middelen ter bestrijding, thans alleszins verdedigbaar mocht heeten.

I.

Wat heeft men nu, in economischen zin, onder werkloosheid te verstaan?

Het schijnt wel nauwelijks noodig, uitdrukkelijk vast te stellen, dat niet ieder volwassen arbeider, die, ook buiten zijn gewone dagelijksche rusttijden, niet werkt, daarom nog niet tot de werkloozen mag worden gerekend. Indien gedurende de wintermaanden na den oogst, en nadat het veld voor het volgend jaar, voor zooveel noodig, is bewerkt, de landarbeiders, voor zoover zij niet in de veehouderij werkzaam zijn, wekenlang niets op het land te doen vinden; indien, bij vriezend weer, het bouwvak grootendeels wordt stil gelegd, om slechts enkele voorbeelden te noemen, dan mag men de door dezen stilstand van het werk getroffen arbeiders, daarom nog niet als werkloozen beschouwen. Hetzelfde geldt in het algemeen voor de werklieden in de seizoen-bedrijven - eene

categorie welke, in het voorbijgaan opgemerkt, veel omvangrijker is, dan veelal pleegt te worden aangenomen - in den stillen tijd. Ongetwijfeld ware het zeer te wenschen, dat door verruiming der vakopleiding en een doeltreffende organisatie van de arbeidsmarkt, deze arbeiders, gedurende den tijd dat er in hun eigenlijk beroep voor hen geen werk is te vinden, in andere beroepen konden worden ondergebracht. Dit doel zal zich echter wel steeds in slechts zeer ontoereikende mate laten verwezenlijken, aangezien de morte-saison zeker niet voor alle, maar toch voor vele bedrijfstakken in hetzelfde jaargetijde valt. In zooverre nu dergelijke bedrijven het gansche jaar door over een zeker aantal arbeiders moeten kunnen beschikken, zal zich daarin, hetzij op kosten der ondernemers, een arbeiders-reserve vormen, of anders het geldloon bij de onregelmatigheid in de dagelijksche vraag naar werklieden zich aanpassen. Per werkelijk gepresteerd uur arbeid, zal er het loon hooger zijn dan in beroepen waar een meer gelijkmatige vraag naar arbeiders zich gelden laat. Helaas is dit feit vaak de oorzaak eener sterke toestrooming van werkkrachten, die zich door het hooge geldloon laten verlokken, zonder daarbij genoegzaam rekening te houden met de sterk schommelende werkgelegenheid. En in zooverre die toestrooming van arbeiders plaats vindt, kan dan daarvan ongetwijfeld ook werkloosheid, in den eigenlijken zin, het gevolg zijn.

Van werkloosheid mag voorts niet gesproken worden, in de gevallen dat arbeiders die van patroon wisselen niet terstond een nieuwe aanstelling vinden kunnen, of ook anderen, die voor het eerst in de arbeidsmarkt optreden en hun economische loopbaan aanvangen, niet onmiddellijk worden geplaatst. Het is nu eenmaal zoo gelegen, dat van alle economische goederen op ieder moment een zekere voorraad beschikbaar moet zijn. Ook in tijden van dringend woninggebrek zal men in een groote stad op hetzelfde oogenblik niet alle huizen bewoond vinden. Men rekent, dat er reeds woningnood bestaat, wanneer niet tenminste 3% der beschikbare woonruimte onbewoond is. Evenzoo is de toestand op de arbeidsmarkt nog als volkomen normaal te beschouwen, wanneer niet meer dan 3% der werklieden op zeker oogenblik buiten werk zijn. Ongetwijfeld blijft het uit verschillenden hoofde zeer gewenscht, door een deugdelijke ontwikkeling der arbeidsbemiddeling, dit

percentage zoo veel als slechts mogelijk is naar beneden te drukken. Maar het bestaan daarvan behoeft toch niet als een zeer bedenkelijk sociaal kwaad te worden aangemerkt. De werkzoekenden zullen telkens weder andere personen zijn, en in normale tijden behoeft het zoeken voor hen ook niet zeer lang te duren.

Eindelijk mogen natuurlijk de blijvend of tijdelijk onwilligen - werkschuwen, werkstakers - evenmin als de arbeidsonbekwamen - invalieden, zieken - als werkloozen in den eigenlijken zin des woords worden beschouwd. De maatregelen ten hunne opzichte te treffen, hebben met die tot bestrijding der werkloosheid inderdaad niets te maken.

Afgezien echter van deze drie groepen van personen, die niet werken, zijn er die, ofschoon zij in staat en gaarne bereid zijn om te arbeiden, en ofschoon zij onder andere omstandigheden daartoe de gelegenheid ook zouden vinden, gedurende korter of langer tijd tevergeefs naar werkgelegenheid omzien. Deze vormen de groep der in eigenlijken zin werkloozen, een groep, welker omvang zich wel nimmer met volkomen nauwkeurigheid zal laten vaststellen, wijl zij grensgevallen omvat, die de zooeven uitgezonderde drie groepen raken, doch een groep, welke toch ongetwijfeld thans in de meeste landen abnormaal en verontrustend talrijk geworden is.

Hoe is nu de werkloosheid, in den bovenomschreven zin begrensd, economisch te verklaren, en welke middelen zijn aangewezen tot hare bestrijding?

De eerste vraag meen ik, in tegenstelling tot Beveridge, die in zijn klassiek boek over ons onderwerp de werkloosheid nagenoeg uitsluitend als een vraagstuk betreffende de organisatie der arbeidsmarkt beschouwt, principieel in dezen zin te moeten beantwoorden, dat de werkloosheid als een loonprobleem moet worden opgevat. Juist daarin schuilt niet enkel de beteekenis, maar ook het gevaar der werkloosheid. Zeker bestaat er verband tusschen de werkloosheid en de organisatie der arbeidsmarkt. Echter geenszins in dezen zin, dat, bijaldien laatstgenoemde tot de grootst denkbare volkomenheid zoude zijn opgevoerd, de werkloosheid daardoor vanzelf zoude verdwenen zijn. Ook dan nog zoude zij in een samenleving, welke op den grondslag der vrijheid van ruilverkeer,

vrijheid in de besteding van het inkomen, vrijheid van beroep en van vestiging is opgetrokken, zich blijven voordoen. De regeling der arbeidsbemiddeling is ongetwijfeld sociaal-economisch van het grootste belang, maar men overschat toch hare beteekenis, indien men zou meenen, dat zij het werkloosheidvraagstuk zou vermogen op te lossen.

Alvorens deze stelling nader toe te lichten, enkele opmerkingen van inleidenden aard. Men mag uit het voorkomen van werkloosheid niet afleiden, dat er een volstrekt overcompleet aan bruikbare menschelijke arbeidskracht zoude bestaan. Het moge waar zijn, dat Europa in de tegenwoordige omstandigheden niet langer in staat is, zijn, in den loop der laatste anderhalve eeuw zoo onrustbarend toegenomen bevolking in het leven te houden, dit neemt niet weg, dat er in algemeenen zin evenmin van een volstrekte overbevolking kan worden gesproken, als zich een algemeene overproductie denken laat. Er heerscht - het is in dezen tijd wel niet noodig het nader aan te toonen - allerwege en altôos een ontzaggelijk welvaartstekort. Ook vóór den oorlog bestond er, met betrekking tot geen enkel economisch goed, gezonde lucht en goed drinkwater niet uitgesloten, werkelijk overvloed. De behoefte was en is op ieder gebied zeer veel grooter dan de beschikbare voorraad. En wanneer men dan zich er rekenschap van geeft, dat ook thans nog bij de voortbrenging van alle goederen, welke aan menschelijke welvaartsdoeleinden bevrediging vermogen te schenken, de menschelijke arbeid een zeer belangrijke rol speelt, dan is het, meen ik, duidelijk, dat van een absolute overbevolking, een volstrekt te-veel aan arbeiders, ook in tijden van omvangrijke werkloosheid, niet mag worden gesproken. Het komt slechts op de prijzen, en daarmede tevens op de loonen, aan welke, - niet natuurlijk in geld, hetwelk principieel slechts de passieve verbindingsschakel in het ruilverkeer vormt, doch in goederen en diensten - kunnen worden betaald voor de aanschaffing der begeerde goederen.

Wanneer er een economische depressie heerscht, beteekent dit, dat zekere goederen onverkoopbaar zijn geworden tot prijzen, welke de gedurende hun voortbrenging bestede kosten (loonen, rente, prijs der verbruikte grondstoffen, afschrijvingen) dekken, en daarboven nog den ondernemer een normale

belooning voor den door hem gepresteerden arbeid overlaten. Het ontbreekt geenszins aan vraag naar de geproduceerde goederen, doch aan vraag tot zoodanigen prijs, als de voortzetting der productie met instandhouding de tot dusver geldende loonen enz. mogelijk maakt. Vandaar de noodzakelijkheid hetzij eener inperking van de voortbrenging in die mate, dat het in stand gebleven deel daarvan juist dat deel der vraag dekt, hetwelk ook tot prijzen die zich aanpassen aan het tot dusver geldend kostenpeil, als active vraag kan worden aangemerkt; hetzij een verlaging van het kostenpeil tot op zoodanig punt, dat tegenover de tot dusver bestaande vraag de productie een actief aanbod vormt. Natuurlijk is het ook mogelijk, dat beide oplossingen tegelijkertijd moeten in toepassing worden gebracht, in welk geval de werking der eene die der andere tempert.

Het is er verre vandaan, dat deze, naar het mij voorkomt toch zeer elementaire, waarheden zich in algemeene instemming zouden mogen verheugen. Integendeel stellen met name de arbeiders zich den ondernemer nog vaak voor, als iemand die geheel willekeurig de loonen kan regelen, en beschouwen zij mitsdien het loonvraagstuk als een simpele machtkwestie. Zijn de arbeiders voldoende krachtig georganiseerd, dan gaan de loonen omhoog; zijn de ondernemers de sterksten, dan blijven de loonen constant of dalen zij zelfs. Tot de bedenkelijke nevenwerkingen eener geldinflatie behoort ook deze, dat de zooeven geschetste opvatting er schijnbaar door wordt bevestigd. Ook de geldloonen ondergaan natuurlijk de werking van de verminderde koopkracht der geldeenheid. Maar zij volgen de waardedaling dezer laatste niet, althans niet steeds, automatisch. De looneischen welke in zoodanigen tijd worden gesteld hebben echter veel grooter kans dan in normale tijden om te worden ingewilligd. En in de achter ons liggende oorlogsjaren, toen de regeeringen der oorlogvoerende en der neutrale Staten tot ieder offer bereid waren, om zich te verschaffen hetgeen zij noodig hadden, heeft in breede kringen de meening postgevat, dat het voldoende is met grooten nadruk looneischen te stellen, om de loonen ook werkelijk te zien in de hoogte gaan.

Is het noodig aan te toonen, dat deze meening in den grond volkomen onjuist is? In een samenleving, waar vrijheid van

inkomensbesteding geldt, moet de ondernemer in de eerste plaats en bovenal rekenen met de prijzen, welke zijn klanten bereid en in staat zijn te besteden voor wat hij hun kan aanbieden. Die klanten zijn immers niet verplicht bij hem te koopen noch zelfs tot koopen in het algemeen. De omvang van de koopkrachtige vraag wordt, al het overige gelijk gedacht, beheerscht door den prijs, welke wordt verlangd. Geen ondernemer is in staat zijn afnemers de door hem gewenschte prijzen eenvoudig te dikteeren, zoo hij althans zijn bedrijf in gegeven omvang wil kunnen voortzetten. Welnu de in bepaalde marktomstandigheden voor den ondernemer bereikbare prijs is het maximum, hetwelk deze aan kapitaal en arbeid voor hun medewerking aan de productie betalen kan. En op de verhouding waarin deze beide produktiefactoren het voor hen gezamenlijk beschikbare zullen deelen, kan de ondernemer al evenmin beslissend inwerken. Zij wordt ten slotte bepaald door de kwantitatieve verhouding tusschen kapitaal en arbeid. Ontmoet een geringe kapitaalvoorraad een groot aantal arbeiders, dan zal het rentepeil hoog, de loonstandaard laag zijn; is er relatieve overvloed van kapitaal naast een beperkt aanbod van werkkrachten, dan zal de deelingsvoet zich wijzigen ten gunste van het loon en ten ongunste van de rente. Daarbij biedt, gelijk destijds reeds Ricardo heeft in het licht gesteld, het feit dat in verschillende bedrijfstakken de kwantitatieve verhouding tusschen loon en rente als componenten der productiekosten een zeer ongelijke is, waarborgen, dat het peil van beide in werkelijkheid op den duur moet overeenstemmen met de verkeerswaarde van kapitaal en arbeid, zooals deze zich onder de werking der zooeven aangeduide economische krachten vormen moet. Zoude b.v. het rentepeil hooger komen te liggen, dan zou dit die bedrijfstakken, welke betrekkelijk veel kapitaal en weinig arbeid noodig hebben, in een ongunstige positie brengen tegenover bedrijfstakken, waar de verhoudingen juist tegengesteld zijn. Met het gevolg, dat eerstgenoemde zich moeten inperken, laatstgenoemde zich kunnen uitbreiden; dat de mechaniseering van het bedrijfsleven wordt vertraagd, de vraag naar kapitaal afneemt, de werkgelegenheid voor de arbeiders wordt vergroot, alles zóó lang, tot rente en loonen het met de verkeerswaarde van kapitaal en arbeid strookend peil weder hebben bereikt.

De arbeidsprestaties zijn, wat ook het Volkenbondstraktaat op dit punt moge beweren, zoolang zij het object vormen van vrijwillig gesloten ruilovereenkomsten, een economisch goed, dat echter slechts als 'Mittel zum Zweck' door de ondernemers wordt gewaardeerd en begeerd, nooit om zich zelfs wil wordt gezocht. Daalt nu de waarde van het doel, dan moet onvermijdelijk ook die van het middel volgen en omgekeerd. De eerste, de waarde van het produkt, is oorspronkelijk, en de waarde der arbeids-prestaties is daarvan afgeleid en daaraan gebonden.

In dit licht bezien levert derhalve het heerschen van werkloosheid het bewijs, dat de geldprijzen, welke, bij voortzetting door de bedrijfstakken, waarin de werkloosheid zich voordoet, van de productie in den tot dusver bestaanden omvang, kunnen worden bedongen, niet langer hoog genoeg zijn, om de geldende loontarieven te kunnen handhaven. Of wel men zal dientengevolge de productie moeten inperken, in welk geval een kleiner aanbod van producten een, ook tot de bestaande prijzen, koopkrachtige vraag tegenover zich vindt, doch slechts een deel der werklieden de totnogtoe verdiende geldloonen kan blijven verdienen, terwijl een ander deel werkloos wordt; of anders moeten de geldloonen, zich aan den bij onverkorte handhaving der voortbrenging gedaalden prijs der produkten aanpassend, omlaag, in welk geval de productie niet behoeft te worden ingekort, en alle arbeiders, echter tegen lager loon, aan het werk kunnen blijven. Langs den eenen of den anderen weg moet het verstoord evenwicht tusschen vraag en aanbod worden hersteld.

Het is natuurlijk volkomen te begrijpen en te billijken, dat de arbeiders zich zoo lang als slechts mogelijk is tegen verlaging der geldloonen verzetten. Hunnerzijds schromen trouwens ook de ondernemers vaak tot loonsverlagingover te gaan, uit vrees met onwillige of minder bekwame arbeiders te doen te krijgen, en als uitbuiters te worden gebrandmerkt, wat hun, bij een wederopleven van de markt, slecht zou kunnen bekomen. En het gevolg is, dat de twee partijen met elkaar niet tot overeenstemming kunnen komen: de arbeiders verlangen plaatsing tegen de oude loonen, en meenen dat hun onrecht wordt aangedaan indien deze hun worden geweigerd, de ondernemers kunnen deze loonen niet langer betalen, indien

zij niet met verlies willen werken. Vandaar werkloosheid.

Naar het mij voorkomt kan, wie tegen deze, duidelijkheidshalve opzettelijk een weinig schematisch gehouden, verklaring van het werkloosheid-verschijnsel principieel bezwaar heeft, zich niet onttrekken aan de taak om eens uiteen te zetten, hoe zich een regeling van het bedrijsleven laat denken, waarbij bepaalde geldloonen onder alle omstandigheden in ieder bedrijf gewaarborgd, en tevens alle arbeiders, die bereid zijn voor die loonen daarin te werken, ook werkelijk geplaatst kunnen worden. Een zoodanige bedrijfsordening zou beteekenen niet slechts de erkenning van een recht op arbeid, doch van een recht op arbeid tegen bepaalde minimum-loonen, een blijvende waarborging van het geld-inkomen der arbeiders, waarborging welke in het vrije bedrijfsleven aan geen enkele andere groep van producenten ooit gegeven, noch ook door deze verlangd is. Mij schijnt een dergelijke regeling van de volkshuishouding volstrekt ondenkbaar[1].

II.

Moet de werkloosheid derhalve principieel als een loonprobleem worden beschouwd, dan is daarmede, kan men meenen, de therapie van het euvel als van zelf aangewezen. Indien het mogelijk ware in de arbeidsmarkt de prijzen zich even snel en soepel aan de wisselende marktomstandigheden te laten aanpassen, als dit in de warenmarkt, de vrachtenmarkt, de kapitaal- en geldmarkt geschiedt, dan zoude zich een eigenlijk werkloosheid-vraagstuk niet kunnen voordoen En voor zoover dan, door bijzondere oorzaken, desondanks niet alle plaatsing zoekende werkkrachten in zekeren bedrijfstak terstond mochten kunnen worden ondergebracht, zou de arbeidsbemiddeling de in zekere branche overtolligen elders kunnen plaatsen.

Een zoo volkomen aanpassing der geldloonen is echter nu eenmaal niet mogelijk, en, al ware zij dit, niet gewenscht.

1) Ter vermijding van misverstand wil ik er nog even op wijzen, dat in het bovenstaande uiteraard is uitgegaan van de veronderstelling, dat er geen geldinflatie plaats vindt. Is dit wèl het geval, dan, zeker, is het geen kunst om den arbeiders bepaalde geldloonen te garandeeren. Wegens de dan onvermijdelijke en aanhoudende stijging van het algemeen prijspeil, zou dergelijke garantie voor de werklieden echter volkomen waardeloos zijn.

Men mag inderdaad verlangen, dat het inkomen van degenen die, gelijk de werklieden, zoo goed als uitsluitend van de opbrengst van hun arbeid moeten leven, niet van dag tot dag aan schommelingen zij onderworpen, welke hen, al naar den aard dier schommelingen, nu eens zouden verleiden te leven boven hun werkelijke economische kracht, en straks in kommer en gebrek zouden storten. Zeker nivellement van de golfbewegingen in het bedrijfsleven is voor deze groepen der bevolking stellig in hooge mate gewenscht, en al wat daaraan bevorderlijk kan zijn moet als een sociale weldaad van niet gering belang worden aangemerkt. Hieruit volgt dan echter, naar het mij voorkomt, dat men, bij het onderzoek der middelen tot bestrijding der werkloosheid scherp moet onderscheiden tusschen twee vormen dezer maatschappelijke ziekte, de acute en de chronische; de werkloosheid, welke het gevolg is van voorbijgaande storingen in het bedrijfsleven, en die welke uit oorzaken van algemeenen aard en van langeren duur voortspruit. Ik handel hier eerst over de tijdelijke werkloosheid van korten duur, welke in den regel plaatselijk is gelocaliseerd, of althans zich niet gelijktijdig in een groot aantal bedrijfstakken voordoet.

Wie met mij de werkloosheid ziet als zijnde in haar wezen een loonprobleem, zou daaruit de gevolgtrekking kunnen afleiden, dat de last om haar te bestrijden geheel op de schouders der arbeiders zelven behort gelegd te worden. Ik schreef echter reeds, dat een zekere stabiliteit der geldloonen in het algemeen belang moet worden gewenscht; zulks te meer, wijl veranderingen der geldloonen, onverschillig of zij in stijgende of dalende richting plaats vinden, met stakingen en uitsluitingen plegen gepaard te gaan, die een zeer bedenkelijk en kostbaar element van onrust in het bedrijfsleven vormen; aan de geleidelijkheid der ontwikkeling van de volkshuishouding schade doen; de propaganda voor de verfoeielijke leer van den klassenstrijd versterken, en bij de verliezende partij een gevoel van wrok achter laten, alles verschijnselen, welke men in het belang der handhaving van een regelmatige en krachtige voortbrenging van hetgeen wij behoeven, moet trachten te voorkomen. Waaruit volgt, dat hier ook staat en gemeente een taak te vervullen hebben, welke zij in hun eigen belang niet mogen verwaarloozen.

Om bij dalende conjunctuur en tengevolge daarvan intredende werkloosheid verlaging der geldloonen te verhinderen, is het natuurlijk noodig het zeer spoedig dringend wordend aanbod der werkloozen van de arbeidsmarkt verwijderd te houden. Langs verschillende wegen kan men trachten dit doel te verwezenlijken. Ik noem er drie, armenzorg, werkverschaffing en werkloosheidverzekering, welke alle drie, zij het in zeer ongelijke mate, voor de bestrijding der werkloosheid beteekenis hebben.

Zich van de armenzorg te bedienen als middel om de werkloozen uit de arbeidsmarkt te houden en de geldloonen tegen een tijdelijke daling te vrijwaren, verdient in het algemeen zeker weinig aanbeveling.

De armenzorg tast veelal het gevoel van economische zelfverantwoordelijkheid aan bij den bedeelde, welk gevoel men juist, in het belang der geleidelijke verheffing van het algemeen welvaartspeil, zooveel mogelijk moet trachten te versterken. Zij verhaalt de kosten der handhaving van de geldende loontarieven op personen, die met den stand en de ontwikkeling der arbeidsvoorwaarden rechtstreeks niets te maken hebben, en vergroot het gevaar, dat de leiders der vakbeweging de mogelijkheid overschatten, om door middel van de vakorganisatie de loonen te allen tijde op peil te houden of op te drijven.

Toch is het ingrijpen der armenzorg bij intredende werkloosheid, binnen zekere grenzen, welke men ongetwijfeld moet wenschen zoo eng mogelijk te zien getrokken, onvermijdelijk te achten. Indien de ondernemers hun bedrijf, zij het dan tijdelijk, niet in den bestaanden omvang kunnen handhaven, vallen, zooals wel van zelf spreekt, allereerst de economisch niet meer volwaardigen uit, wien straks het vinden van een andere plaats in het bedrijfsleven veelal moeilijk zal vallen. Bovendien strekt de nader te bespreken werkloosheidverzekering zich voorshands niet tot alle arbeiders uit. In die omstandigheden kan het moeilijk uitblijven, dat bij de bestrijding van de economische gevolgen der werkloosheid ook de armenzorg de helpende hand reikt. Slechts moet men verlangen, dat zij zoo snel mogelijk zich weder terugtrekt, en naar vermogen het gevaar vermijdt der blijvende pauperiseering van de door haar geholpenen.

De werkverschaffing is wel de oudste wijze van bestrijding der gevolgen van de werkloosheid. Zij kwam reeds ten tijde van Perikles voor. Ongetwijfeld is ook daarmede een zeker resultaat te bereiken. Te denken valt in dit verband ook aan het bij voorkeur in den stillen tijd bestellen van goederen, welke men weet eerlang noodig te zullen hebben. Zeker is het waar, dat daardoor de latere vraag zal worden ingekrompen. Maar meer gelijkmatigheid in de verhouding tusschen vraag en aanbod is op deze wijze toch te bereiken, en indien het geldt een inzinking der arbeidsmarkt van vermoedelijk korten duur te overbruggen, mag men hopen, dat eerlang de vraag naar arbeidsprestaties uit anderen hoofde weder zal blijken te zijn toegenomen. Een vermindering langs dezen weg van de in vele bedrijfstakken normale golfbeweging schijnt mij ongetwijfeld wenschelijk, en zeker kan hier, zoowel van den kant der administratie als door particulieren, indien zij zich van hun sociale verantwoordelijkheid bewust zijn, nog veel worden gedaan.

Daarnaast staat dan het ondernemen van nood-arbeid, in den regel door de openbare besturen. Deze bemoeiïngen wortelen in de ongetwijfeld principieel juiste gedachte, dat het voor de werkloozen veel beter is een loon te verdienen, zij het dan als betaling voor ander soort arbeid dan die, waarmede zij zich in den regel bezig houden, dan dat zij ten laste komen van de armenzorg. Toch ontmoet de werkverschaffing zeer ernstige bezwaren. Zij moet aan arbeiders, tot veelal zeer uiteenloopende beroepen behoorend, werk geven, dat dientengevolge in den regel van een zeer eenvoudigen aard zal zijn, grof werk, waarbij met de vakbekwaamheid der individueele arbeiders geen rekening kan worden gehouden, al zijn toestanden als waarvan Mr. W.C. Mees destijds ook voor ons land voorbeelden wist te noemen, dat men heden de werkloozen steenen in de weide liet strooien, om die er morgen weder te doen uithalen, thans ook geheel ondenkbaar geworden. Uit dezen aard van het werk vloeit voort, dat geoefende vakarbeiders, die men zeker niet in de laatste plaats door den moeilijken tijd zou wenschen heen te helpen, begrijpelijkerwijze bezwaar hebben om zich bij de werkverschaffing aan te melden. Doen zij het, door bitteren nood gedwongen, wellicht toch, dan loopen zij gevaar hun vakbedrevenheid min of meer

te verliezen, en zullen zij, dit wetend, het hun opgedragen werk met tegenzin verrichten. Dit een en ander maakt de werkverschaffing zeer duur, wat haar, ook al zou de thans heerschende werkloosheid als van snel voorbijgaanden aard mogen worden beschouwd, in de gegeven omstandigheden onbruikbaar maakt als middel tot bestrijding der economische gevolgen van de werkloosheid op eenigszins groote schaal. Het heeft weinig zin om in een tijd waarin de regeeringen van staat en stad toch reeds met geweldige tekorten hebben te rekenen, aanzienlijke sommen te besteden voor doeleinden welke als oneconomisch moeten worden aangemerkt, en een deel van het zoo sterk ingekrompen volksinkomen, hetwelk anders een meer economische bestemming zoude gevonden hebben, te gebruiken voor de financiering van kostbare werkverschaffingen. Deze laatste zijn te allen tijde, hoe volkomen zij ook georganiseerd mogen zijn, als een verplaatsing van werkgelegenheid te beschouwen. Dergelijke verplaatsing moge onder overigens normale omstandigheden zich, binnen zekere grenzen, laten rechtvaardigen, thans ware dit, naar mijne meening, zeker niet het geval.

Zoo blijft dan, ter bestrijding der gevolgen eener tijdelijke werkloosheid van korten duur als laatste en beste middel slechts de werkloosheidverzekering over.

Zooals men weet, zijn het de Engelsche Trade Unions geweest, die, lang voor de wetgevers in staat of stad er aan dachten met de werkloosheidverzekering zich in te laten, hebben ingezien, dat een werkloosheidsfonds als het onmisbaar corollarium van den loonstrijd der arbeiders-vakvereenigingen moet worden beschouwd. Die fondsen worden gevoed uit bijdragen, en tamelijk hooge bijdragen, van die leden der vereeniging, welke tegen den tusschen de Unions en de ondernemers overeengekomen loonstandaard werk konden vinden, en zij zijn bestemd om, door het verleenen van werkloozenonderstand aan de leden, die tijdelijk dit loon niet kunnen verdienen, hen te bewegen niet beneden dien loonstandaard werk aan te nemen. Op deze wijze konden deze fondsen loondruk en loonschommelingen tegengaan, en waren zij, al kon dan daarbij van verzekering in den technischen zin ook niet gesproken worden, toch evenzeer als de eigenlijke werkloozenverzekering een zeer krachtig middel tot versterking van de macht der

Unions, en van de door deze voortdurend aangewende pogingen om de standaardloonen geleidelijk op te voeren, of ten minste tegen daling te behoeden. Zeer aanzienlijke bedragen werden door de Unions aan dit doel geofferd. In de laatste twee aan de invoering der National Insurance Act van December 1911 voorafgaande jaren werden door de 100 grootste Unions onderscheidenlijk 702,000 en 457,000 pond sterling voor Unemployment Benefit uitgegeven.

Het spreekt vanzelf, dat de Unions niet bij machte waren de loonen, met behulp dezer fondsen, willekeurig op te drijven. Gelijk v. Böhm het in zijn meesterlijk laatste opstel heeft betoogd, werkt de machtsfactor bij de verdeeling van het volksinkomen niet zelfstandig naast, en dus los van de economische wetten, kan hij deze onmogelijk krachteloos maken, doch doet hij zijn invloed gelden binnen grenzen, welke door zuiver economische krachten zijn getrokken. De Unemployment Funds hadden voor de Trade Unions de beteekenis van den manometer, welke hun de mate van spanning in de arbeidsmarkt moest doen kennen. De grens voor het slagen van pogingen tot verhooging of instandhouding der bestaande standaardloonen lag daar, waar de kosten van den werkloozen-onderstand zoo hoog liepen, dat het voordeeliger scheen, door het afzien van een eisch tot verhooging, of door het bewilligen in een verlaging der loontarieven het aantal der werkloozen, die uit het looninkomen der aan het werk gebleven arbeiders moesten worden ondersteund, te laten dalen. Indien 100 arbeiders bij een weekloon van *f* 30 plaatsing kunnen vinden, bij een weekloon van *f* 40 daarentegen slechts 90, dan kunnen de georganiseerde arbeiders den hoogeren loonnorm afdwingen, aangezien de ondersteuning der 10 dan werkloos wordende vakgenooten natuurlijk nooit de totale loonwinst van *f* 600 per week in beslag kan nemen. Zou daarentegen bij een loon van *f* 40 het aantal der werkloozen tot 30 stijgen, die van hun aan het werk gebleven en nu *f* 40 verdienende collega's een uitkeering van *f* 25 zouden verlangen als prijs voor hun bereidwiligheid om deze laatsten geen concurrentie aan te doen, niettegenstaande zij zich daardoor een inkomen van *f* 30 zouden kunnen verzekeren, dan zou de zaak geheel anders komen te staan. Van de *f* 2800 weekloon door de aan het werk gebleven arbeiders verdiend zou dan *f* 750 voor werkloozen-

onderstand afgaan, met het gevolg dat voor de bedoelde 70 werklieden niet meer dan *f* 2050 zou overblijven, of per hoofd slechts *f* 29.30, minder derhalve dan zij bij ongebreidelde concurrentie zouden kunnen ontvangen. Met andere woorden, de beteekenis van de Unemployment Funds was, economisch beschouwd, deze, dat zij het voor de Trade Unions mogelijk maakten de loonstandaarden steeds op het economisch bereikbare maximum te brengen en de loonschommelingen in aantal en intensiteit te beperken.

Op grond van soortgelijke overwegingen hebben veel later staat en gemeenten zich laten bewegen tot het subsideeren der door de arbeiders georganiseerde werkloosheidsfondsen. Allerlei stelsels - het Gentsche, Noorsche, Deensche, Engelsche enz. - zijn daarbij in toepassing gebracht. Op de bijzonderheden dezer regelingen wensch ik thans hier niet nader in te gaan. Terecht heeft men het algemeen belang er bij betrokken geacht, niet zoozeer, dat het arbeidsinkomen zijn economisch mogelijke hoogte ook werkelijk bereikt - daarvoor zouden op den duur economische krachten ook wel zorgen, - als wel dat het bedrijfsleven in zijn ontwikkeling zooveel doenlijk wordt bewaard voor acute loonconflikten, waarmede loonwiselingen bijna altoos gepaard plegen te gaan. Of het ook juist gezien is de ondernemers, gelijk b.v. in Engeland geschiedt, te verplichten tot het dragen van een deel der kosten van de werkloosheidverzekering, is een vraag welke ik nu niet uitvoerig zal behandelen. Indien men met mij in de werkloosheidverzekering een instrument der arbeiders ziet, hetwelk zij hanteeren in den strijd over de arbeidsvoorwaarden, dan kan het zonderling schijnen de kosten van dit instrument ten deele te doen dragen door degenen, tegen wie het is gericht. Daar staat echter tegenover, dat ook de ondernemers in hooge mate belang hebben bij het vermijden van loonconflikten, en dat zij er door worden gebaat, wanneer het bestaan van een werkloosheidsfonds hun vrijheid vergroot om, bij intredende ongunstige conjunktuur, een deel van hun personeel te ontslaan. Bovendien kunnen de ondernemers, zoo zij zich aaneensluiten, door hun prijzen-politiek op den omvang der werkloosheid invloed oefenen.

Is dus de werkloosheidverzekering te beschouwen als een werkzaam middel ter bestrijding van de sociaal-economische

gevolgen der werkloosheid, en ter verwezenlijking van een zeker gewenschte stabiliteit in het inkomen der loonarbeiders, men mag, dit ten volle erkennend, toch niet voorbij zien, dat zij ook ongewenschte nevenwerkingen met zich brengt. Met name is het, zoowel voor de arbeiders die zij geldt zelf, als ook voor de gansche volkshuishouding zeer te betreuren, dat ingevolge het bestaan der werkloosheidverzekering menig werkman langer van de arbeidsmarkt verwijderd blijft, dan het geval zou zijn, indien hij tijdens de werkloosheid geheel op eigen kracht zich zoude zien aangewezen. Natuurlijk blijven de werkloozenuitkeeringen steeds en overal lager dan de loonen, om niet elken prikkel tot een zoo spoedig mogelijke hervatting van het werk te doen ontbreken. Doch men verlangt, inzonderheid daar, waar staat en gemeenten finantieel bij de werkloosheidsfondsen betrokken zijn, in den regel, dat de uitkeeringen zóó worden vastgesteld, dat de arbeiders hun normalen levensstandaard zonder al te zeer zich in schulden te moeten steken, in hoofdzaak kunnen handhaven. En dan ligt, vooral in tijden waarin de loonen zeer hoog gestegen, en de werkloozenuitkeeringen in verband daarmede tot aanmerkelijke bedragen opgevoerd zijn, het gevaar voor de hand, dat de arbeiders eenvoudig het te verdienen loon met de werkloozenuitkeering vergelijken en slechts het verschil als datgene beschouwen, wat zij met hun arbeid kunnen verdienen. Allerwege heeft men in dezen zin met de werkloosheidverzekering pijnlijke ervaringen opgedaan. Als gevolg dezer verzekering dreigt dan de arbeidswilligheid van de werklieden aangetast te worden, handhaving dus, langer dan noodig en wenschelijk is, van de werkloosheid, welke valide arbeiders aan geregelden arbeid ontwent, en het volksinkomen beperkt. Het menschdom was, ook vóór den oorlog reeds, niet zoo welvarend, dat over dit een en ander luchthartig zoude mogen worden heengestapt. Men kan, met mij, van oordeel zijn, dat de heilzame gevolgen eener werkloosheidverzekering, bij werkloosheid van korten duur, zwaarder moeten wegen, dan de schadelijke - daarom behoort men toch voor deze laatste de oogen niet te sluiten, doch zich steeds bewust blijven, dat men, door de geëischte loonen en de daarbij passende werkloozenuitkeeringen op te drijven, zooveel werkloozen kan maken als men wenscht.

De meest geschikte middelen om de nadeelen der werkloos-

heidverzekering te voorkomen zijn d.m. eenerzijds den overheidssteun streng evenredig aan de bijdragen der arbeiders zelf te doen blijven, en zulks in een verhouding welke ten minste de helft der kosten voor rekening van laatstgenoemde laat, en anderzijds het vaststellen van niet te ruime grenzen voor het recht om ondersteuning uit het fonds te genieten, b.v. niet langer dan gedurende 13 weken in het jaar. Deze middelen hebben, meen ik, het voordeel, dat zij naar hun aard zich geheel aansluiten bij het eigenlijk doel der werkloosheidsverzekering, t.w. het overbruggen van de gevolgen eener korte inzinking van het bedrijfsleven, voor zooveel de arbeiders door die gevolgen zouden getroffen worden. Ook verdient het zeker ernstig overweging, den overheidssteun enkel te verleenen aan verzekering van arbeiders beneden zekere loongrens.

III.

Geheel anders echter stelt het vraagstuk zich ingeval eener langdurige depressie, zooals wij die thans beleven. De oorzaken dezer laatste, welke ik hier wel niet zal behoeven aan te wijzen, zijn van zoodanigen aard, dat met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid kan worden voorspeld, dat, tenzij een economisch wonder mocht gebeuren, deze depressie, d.w.z. de teruggang van het reëel volksinkomen, waaronder de menschheid thans gebukt gaat, nog lang duren zal.

Na den Napoleontischen tijd heeft tot in de 40er jaren der vorige eeuw geduurd, voor een nieuw tijdvak van algemeenen economischen opbloei kon aanvangen. En het is zeker waar, dat de algemeene volkswelvaart in de cultuurstaten, ten tijde dat de jongste periode der groote oorlogen met den Japansch-chineeschen oorlog begon, een zeer veel grootere was dan b.v. op het einde der 18e eeuw. Daartegenover staat echter, dat de offers, welke in modernen stijl gevoerde oorlogen vorderen, in ieder opzicht onvergelijkelijk veel grooter zijn dan die der Napoleontische oorlogen.

Voor wie zich door den uiterlijken schijn der dingen niet laten misleiden, en inzien, dat het weeldevertoon in onze dagen slechts het gevolg is, deels van de door de doemwaardige geldinflatie nog toegenomen, verplaatsing van vermogen

en inkomen der laatste jaren, deels van een, door de zoo sterk uitgebreide sociale politiek der overheid stellig bevorderde wijziging in de relatieve waardeering van onmiddellijk genot tegenover persoonlijke zorg voor de toekomst, is het niet meer dan een gemeenplaats wanneer ik zeg, dat allerwege de menschheid thans ontzaggelijk is verarmd. Dat wil zeggen, dat het volksinkomen, als de som der jaarlijks voor verbruik beschikbare goederen en diensten gedacht, overal nu zeer veel kleiner is, dan het 10 jaar geleden was. Met name in Europa is de beschikbare kapitaalvoorraad tengevolge van den wereldoorlog zoozeer ingekrompen, dat ik voor mij niet inzie, hoe de bevolking van ons werelddeel zich in haar tegenwoordigen omvang duurzaam zou kunnen in stand houden.

Zeker is niet overal den toestand zóó schrikkelijk als in Oost-Europa, waar een verblinde regeering de bronnen, waaruit het volksinkomen vloeit, in die mate stelselmatig heeft vernietigd, dat thans reeds tientallen millioenen menschen aan den hongerdood zijn prijsgegeven, en waar zich een economisch vacuum vormt, hetwelk, naar mag worden verwacht, in nabije toekomst door het bevolkingsoverschot van andere landen zal kunnen worden gevuld. Doch de volken leven niet meer geïsoleerd; zij hebben in de laatste halve eeuw in toenemende versnelling zich ontwikkeld tot deelen eener groote, algemeene wereldhuishouding, welker deelen, om te kunnen leven, de vruchten van hun arbeid moeten ruilen. Ik herinner aan de treffende schildering door Keynes in het tweede hoofdstuk van zijn prachtig boek over de economische gevolgen van het Versailler verdrag gegeven, van de economische structuur van Europa vóór den oorlog. Zooals Harms het onlangs uitdrukte, de onmisbare ‘Bauerngrundlage’ van iedere economische gemeenschap is voor Europa in toenemende mate aan gene zijde van den Oceaan komen te liggen. Krachtens deze economische ontwikkeling heeft in Europa de bevolking zich zóó sterk kunnen uitbreiden, dat geen land, met uitzondering wellicht van Frankrijk, zelfs indien het bereid zoude zijn er den prijs van eene zeer aanmerkelijke verarming voor te betalen, het veelgeprezen ideaal der economische autarchie meer zou kunnen verwezenlijken. Op het jongste vrijhandels-congres te Amsterdam becijferde Sir G. Paish, dat aan Engeland de verzekering van zijn econo-

mische onafhankelijkheid zou komen te staan op den dood of de emigratie van 25 zijner 40 millioen menschen. Mutatis mutandis geldt hetzelfde van de andere landen in Europa.

Indien nu overal het kapitaal en het volksinkomen sterk verminderd zijn, te sterker, wijl als vrucht van den oorlog en hetgeen daarop gevolgd is, allerwege de geneigdheid tot intensief werken, en de vreugde aan het werk, bij de arbeiders in aanzienlijke mate zijn verzwakt, dan is de benauwende vraag, die telkens weder zich opdringt deze: waar zal Europa het overschot van zijn inkomen vandaan halen, dat het noodig heeft om zijn tekort aan voedingsmiddelen te dekken?

Duidelijk is het d.m. in ieder geval, dat een algemeene verlaging van den levensstandaard onvermijdelijk is geworden, al zal het peil daarvan ook niet in alle landen volkomen hetzelfde behoeven te zijn. Verschillen van volk tot volk hebben te dezen opzichte te allen tijde bestaan, en zullen nog wel zeer lang blijven voorkomen.

De arbeiders hunnerzijds weigeren echter, algemeen gesproken, om de volstrekte noodzakelijkheid dier verlaging te erkennen en te aanvaarden. Weliswaar komt zij in de landen met een sterk progressieve inflatie in zooverre automatisch tot stand, als de daar steeds verder stijgende geldloonen, door een nog sterker stijging van de goederenprijzen worden vergezeld. De laatste brengen nu eenmaal de veranderingen in de waarde der geldeenheid steeds sneller tot uitdrukking, dan de geldloonen dit doen, en inflatie beteekent dientengevolge een door den staat veroorzaakte gedwongen verlaging der reëele loonen. Doch daaraan zal, wanneer het geweldige probleem der stabiliseering van de geldwaarde eenmaal zijn oplossing zal gevonden hebben, ook in die landen van zelf, zij het dan niet terstond, een einde komen. En geheel afgezien van dezen in sommige landen door inflatie veroorzaakten loondruk, blijft allerwege de noodzakelijkheid gelden eener daling van het loonpeil, wijl de mogelijkheid niet bestaat om in korten tijd het niveau der wereldhuishouding weder dermate op te voeren, dat dientengevolge de tegenwoordige levensstandaard der arbeidersbevolking zou kunnen worden gehandhaafd.

In deze omstandigheden nu is de handhaving van de werkloozen-onderstand, zooals deze thans plaats heeft, bijna als

een economische misdaad te beschouwen. Om in een tijd van algemeene verarming een niet onbelangrijk deel der arbeidersbevolking door middel van milde werkloozen-uitkeeringen te bewegen zich buiten de arbeidsmarkt te houden, ten einde loontarieven, welke met geen mogelijkheid duurzaam kunnen worden in stand gehouden, niet in gevaar te brengen, beteekent moedwillig aan het langzaam en moeilijk herstel van het bedrijfsleven hinderpalen in den weg stellen.

Reeds lang is er geen sprake meer van, dat de uitkeeringen voor ten minste 50% door de arbeiders, die nog aan het werk konden blijven, worden betaald. De werkloozenfondsen zijn niet meer in staat hun uitgaven uit hun gewone inkomsten (de normale subsidies van staat en gemeente daaronder begrepen) te dekken, en de last der werkloozenzorg drukt thans overwegend op de openbare kassen, die toch reeds met groote tekorten hebben te worstelen. Het daarvoor vereischte belastingbedrag zou anders zijn gebruikt, hetzij voor de aanschaf van allerlei, wat nu ongekocht moet blijven, hetzij voor opleg, kapitaalvorming. In het eerste geval zijn de werkloozenuitkeeringen oorzaak van verminderde werkgelegenheid elders, verplaatsing dus van werkloosheid; in het tweede bemoeilijken zij de zoo dringend noodige kapitaalvorming, en verscherpen zoodoende het euvel, waartegen zij gericht zijn. De werkloozenuitkeeringen scheppen een kunstmatige koopkracht, welke niet berust op voorafgeganen productieven arbeid, en zijn derhalve als een der oorzaken van de depreciatie van het geld te beschouwen. Daarmede is dunkt mij genoeg genoeg gezegd, om de onhoudbaarheid van het stelsel in de tegenwoordige omstandigheden duidelijk te maken.

Met een voorbeeld ontleend aan een Nederlandsch bedrijf, hetwelk met een personeel van ongeveer 50000 man sterkte werkt, dat der spoorwegen, laat het bovenstaande zich nader toelichten. Het is bekend genoeg, dat onze spoorwegen in den jongsten tijd met groot verlies werken. Naar onlangs werd medegedeeld bedraagt het over 1921 niet minder dan *f* 30 millioen, voor welk verlies de staat zal hebben op te komen. Men heeft beproefd, door middel van herhaalde, aanzienlijke verhooging der tarieven, met name ook voor het personenvervoer, den toestand geldelijk te normaliseeren, doch te vergeefs. Het verkeer, inzonderheid voor zooveel het reizigers der 1e

en 2e klasse betreft, is dermate teruggeloopen, dat het totaal bedrag der ontvangsten niet is gestegen, maar gedaald, van *f* 204.3 millioen in 1920 op *f* 193.1 millioen in 1921 (voorloopige cijfers). Zeker zal tot die daling de ingetreden crisis het hare hebben bijgedragen, maar, al is het denkbaar, dat bij de laatste tariefverhooging het financieel optimum kan zijn voorbijgestreefd, het moet worden betwijfeld of door middel van verlaging van de tarieven het evenwicht tusschen ontvangsten en uitgaven weder kan worden hersteld. De verhoogingen hebben immers geenszins uit winstbejag plaats gehad; zij waren met het oog op de kostenrekening onvermijdelijk geworden. Wat blijft dan nog over als vermindering dezer laatste, welke blijkens een mededeeling van de Directie der Spoorwegen[1)] enkel reeds door de wettelijke beperking van den arbeidstijd, met meer dan *f* 17 millioen per jaar zijn verhoogd? En aangezien men, wegens den langen duur van de crisis, wel mag aannemen, dat de spoorweg-directie het mogelijke zal hebben gedaan om door besparingen, waar deze konden toegepast worden, de bedrijfskosten van anderen aard te verlagen - waartoe de aanzienlijke daling der steenkoolprijzen aanmerkelijk zal hebben bijgedragen - schijnt inperking van het personeel, en wanneer deze niet uitvoerbaar is, verlaging der loonen en traktementen het eenig redmiddel. Overeenkomstige toestanden zouden zich bij andere bedrijven kunnen laten aantoonen.

Men heeft ter bestrijding van de werkloosheid, met name ook hier te lande, veeltijds twee andere middelen aanbevolen, verkorting van den arbeidsduur, en het nemen van maatregelen van verschillenden aard tegen den invoer uit landen, waar de loonstandaard een veel lagere is dan ten onzent. Beide middelen zijn ondeugdelijk.

Wat in de eerste plaats de verkorting van den arbeidsduur betreft, werd na de revolutieperiode van November 1918 allerwege de werkduur ingeperkt, in ons land, dat in deze dingen gaarne, wanneer zich de wetgever er eenmaal mede in laat, nog een stap verder gaat dan anderen, aanvankelijk zelfs tot de normale werkweek van 45 uren. De arbeiders hebben de destijds hun toegevallen aanzienlijke versterking van hun

1) Zie ‘De Ned. Nijverheid’. nummer van 3 Mei 1922, blz. 137 v.v.

politieke macht begrijpelijkerwijze o.m. gebruikt, om het oude program-punt van den 8-uren-dag te verwezenlijken, en hebben zich daarbij mede laten leiden door de verwachting, op deze wijze het toen reeds dreigend gevaar der werkloosheid te kunnen bezweren.

Verkorting van den arbeidsdag kan daartoe ongetwijfeld ook leiden, echter onder één voorwaarde. Voor zoovere die verkorting het productief resultaat van den arbeid onaangetast laat - wat, gelijk een deugdelijk gecontroleerde ervaring binnen zekere grenzen, die in de verschillende beroepen geenszins dezelfde zijn, inderdaad mogelijk is - heeft zij als middel ter bestrijding van de werkloosheid niet het minste belang. Het product wordt dan, in denzelfden omvang als tot dusver, en door hetzelfde aantal arbeiders geleverd, doch in minder arbeidsuren. Een zéér gelukkig resultaat, hetwelk het looninkomen der arbeiders, voor wie het geldt, onverkort laat, doch hun vrijen tijd, waarover zij naar welgevallen kunnen beschikken, vermeerdert. Het is inderdaad niet in te zien, hoe dientengevolge meer arbeiders in het bedrijfsleven geplaatst zouden kunnen worden, dan te voren.

De werklieden meenen echter, dat dit wèl zoo zal zijn, indien de verkorting van den arbeidsduur een vermindering van het resultaat van den arbeid tengevolge heeft; wijl dan meer arbeiders moeten worden aangesteld om de productie in den bestaanden omvang te kunnen handhaven. Dit zal ook het geval zijn, mits het dag- of week-loon een daling ondergaat in verhouding tot den teruggang van het productief resultaat van den arbeid. De toestand wordt dan eenvoudig deze, dat de bestaande arbeidsgelegenheid, en de daarbij te verdienen loonsom over een grooter aantal werklieden dan vroeger wordt verdeeld. Zóó hebben de arbeiders den maatregel der vermindering van den arbeidsduur echter niet bedoeld. Aan hun geldloonen mag niet worden geraakt. Dan echter beteekent de verkorting van den werkduur een verhooging der produktiekosten, ik herinner aan hetgeen hierboven over onze spoorwegen werd medegedeeld, en kan zij de bestaande werkgelegenheid dientengevolge onmogelijk vergrooten, doch moet zij, juist omgekeerd, deze beperken.

Verkorting van den arbeidsdag is dus slechts, indien zij met een verlaging der looninkomsten gepaard gaat, al worden

de loontarieven dan ook gehandhaafd, bruikbaar in den strijd tegen de werkloosheid. Met de verlaging der loontarieven heeft zij gemeen, dat alle arbeiders, zij het dan nu gedurende korter werktijd, op hun plaats kunnen blijven. Doch zij staat bij de tariefverlaging achter, wijl zij productiebeperking beteekent.

Het middel der invoerbelemmering is echter geheel onbruikbaar ter bestrijding van de werkloosheid. Ik kan natuurlijk binnen het kader van dit opstel, de zoo omvangrijke strijdvraag betreffende vrijhandel of bescherming niet met eenige volledigheid behandelen, en moet mij tot enkele opmerkingen bepalen. Zoowel economisch als politiek is de vrijhandel, naar mijn overtuiging, te allen tijde boven de bescherming te verkiezen. Doch inzonderheid thans, nu de wereld zoo schrikbarend is verarmd, en de internationale belangengemeenschap, ook na den vrede, ernstig bleef gestoord, schijnt het uit den weg ruimen der beletselen voor een vrij ruilverkeer tusschen de volken dringend noodig, als middel om tot geleidelijk herstel der welvaart te geraken, en den invloed der politieke tegenstellingen te verzwakken. De Brusselsche Conferentie heeft in het najaar van 1920 zich dan ook eenstemmig ten gunste van den vrijhandel uitgesproken. Ieder moet kunnen koopen daar, waar hij zijn belang het best gediend acht, en kunnen verkoopen in de markt, waar hij voor zijn produkt den hoogsten prijs kan bedingen, zonder dat maatregelen der regeeringen hem drijven in andere richting. Daardoor worden niet enkel de belangen van koopers en verkoopers het beste behartigd, doch wordt tevens aan den arbeid van ieder volk, ja van de gansche wereldhuishouding het op ieder moment grootste bereikbare nuttig effect verzekerd. Men mag nimmer voorbijzien, dat al wat aan goederen en diensten van het buitenland wordt ontvangen, met goederen en diensten aan het buitenland moet worden betaald. Dientengevolge verruimt de invoer de arbeidsmogelijkheid binnenslands evenzeer, als direkte bestelling of aankoop in de nationale markt dit doen. Daaruit volgt, dat invoerbelemmeringen wel in bepaalde bedrijfstakken de werkgelegenheid kunnen vermeerderen, doch onvermijdelijk slechts ten koste van die in andere bedrijfstakken. In algemeenen zin moet dus invoerbelemmering als een ondeugdelijk middel tot bestrijding

van de werkloosheid worden aangemerkt, terwijl zij bovendien het volksinkomen in het land, dat er toe overgaat, verkleint.

Men verlangt thans veelal, door middel van invoerrechten of zelfs invoerverboden, zich te dekken tegen de in den aanhef vermelde uitvoerbegunstiging, welke voor verschillende landen door de toenemende daling der waarde van hun geldeenheid geschapen wordt. Daarbij wordt dan echter in den regel over het hoofd gezien, dat het voor een volk, als geheel beschouwd, toch moeilijk nadeelig kan zijn, indien het buitenland in staat en bereid is de goederen, welke het eerstgenoemde noodig heeft, goedkoop te leveren! Die uitvoerbegunstiging zal overigens, gelijk ik reeds betoogde, een einde nemen, zoodra de nu toch eerlang te wachten stabiliseering der valuta's wordt ter hand genomen. Weliswaar zou men, juist met het oog hierop, de stelling kunnen verdedigen, dat het in zooverre aanbeveling zou verdienen zich te beschermen tegen de gevolgen van de dalende valuta van andere volken, als deze in de structuur van het nationale bedrijfsleven veranderingen teweeg brengt, welker economische grondslagen weder komen te vervallen, zoodra bedoelde stabiliseering zal zijn voltrokken, en dan weder ongedaan zullen moeten worden gemaakt. De uit deze herhaalde reconstructie van het nationale bedrijfsleven voortspruitende nadeelen, zouden de voordeelen van een tijdelijk zeer voordeeligen invoer wel eens kunnen overtreffen. Daartegenover valt echter tweeërlei te bedenken. In de eerste plaats, dat eene in dergelijke overwegingen wortelende handelspolitiek, de voorschriften betreffende den invoer, van dag tot dag en van land tot land, al naarmate van den stand der dagelijks wisselende valuta's, zoude moeten veranderen, wat, met name voor een land als het onze, om voor de hand liggende redenen, een zéér ongewenschte regeling dezer materie zoude moeten heeten. En voorts, dat het gevaar zeker niet denkbeeldig ware, dat, ook na voltooide stabiliseering der valuta's de belemmeringen van het handelsverkeer zouden worden gehandhaafd, wat dan echter aan het herstel der volkswelvaart ernstige schade zoude berokkenen. Een gevaar hetwelk mij te grooter drukt, als de meening zeer verbreid is, dat niet enkel het dalend beloop, doch reeds de lage stand der vreemde valuta's de oorzaak is van moeilijkheden

voor ons bedrijfsleven. Aangezien nu de vroegere goudpariteiten voor een aantal landen onmogelijk weder kunnen worden hersteld, zou uit deze meening dan de conclusie moeten worden getrokken, dat de invoerbelemmeringen blijvend zouden moeten worden in stand gehouden, wat dan ook blijvend de volkswelvaart benadeelen zou. Dat het echter voor de ontwikkeling van b.v. de duitsche handelsbeweging volkomen onverschillig moet worden geacht, of de Mark, zooals tot op het uitbreken van den wereldoorlog, in waarde met die van 0.39825 gram goud gelijk staat, dan wel met die van b.v. 0.02 gram goud, - altoos in de veronderstelling dat de Markwaarde blijvend op dit peil gehandhaafd wordt - zal toch wel geen nader betoog behoeven! En de conclusie kan, wat dit punt betreft, dan ook geen andere zijn als deze, dat ook invoerbelemmeringen, in algemeenen zin, als een ondeugdelijk middel ter bestrijding van de werkloosheid moeten worden beschouwd.

Om het voorafgaande nog eens beknopt samen te vatten, moet de nadruk vallen op het primaire feit, dat overal het volksinkomen, als som van goederen en diensten gedacht, zeer aanzienlijk is verminderd, tengevolge van de aanzienlijke kapitaalvernietiging, welke heeft plaats gehad, en de daling van de productiviteit van den arbeid. In die omstandigheden, waarvan het bestaan wel niet zal worden ontkend, is het volkomen onmogelijk de geldloonen te handhaven op zoodanig peil, dat den arbeiders daarmede een behoeftendekking van gelijken omvang, als waarin zij zich vóór den oorlog konden verheugen, blijft verzekerd. Verlangen de werklieden desondanks een voor dit doel toereikend geldloon, dan wordt een aanmerkelijk aantal van hen werkloos, omdat de, eveneens in goederen en diensten omgerekende, geldprijs hunner produkten zoodanig geldloon niet langer dragen kan. En nu de oorzaken van den teruggang van het volksinkomen naar hun aard allerminst als spoedig voorbijgaand kunnen worden aangemerkt, helpt het niets om zich, door middel van werkloozenuitkeeringen voor te blijven goochelen, dat een snel herstel mag worden tegemoet gezien. Struisvogelpolitiek is nimmer als een redelijke aangemerkt!

Slechts twee middelen kunnen het volksinkomen, en daarmede ook de reële loonen, geleidelijk weder opvoeren. In

de eerste plaats een krachtige kapitaalvorming, welke de productiviteit van het bedrijfsleven vergroot, en de vraag naar arbeidsprestaties prikkelt, wijl, behoudens zeldzame uitzonderingsgevallen, het kapitaal aan arbeid moet worden gepaard om rente te kunnen afwerpen. Kapitaalvorming in de tweede plaats heeft echter tot voorwaarde, niet enkel spaarzin en soberheid van levenswijze, doch tevens een zoodanige intensiveering der productie, dat haar inkomsten voldoende ruim zijn, om daarvan een deel te kunnen besparen. Ook aldus bezien is het derhalve dringend noodig, dat aan de werkloosheid zoo spoedig mogelijk thans een einde wordt gemaakt, in stede van haar kunstmatig door werkloozenuitkeeringen, welke de volkswelvaart aantasten en de mentaliteit der arbeiders bederven, te verlengen.

Opzettelijk heb ik in het voorafgaande het vraagstuk enkel van zijn economische zijde bezien, en de politieke, welke het ongetwijfeld evenzeer heeft, onbesproken gelaten. De slotsom waartoe herhaalde overweging van het onderwerp mij voerde is deze, dat van die volken, die thans onder de werkloosheid gebukt gaan, zij het snelste en het zekerste zich uit het tegenwoordig verval zullen opwerken, die het verstaan het spoedigst aan deze werkloosheid een einde te maken, waartoe een doelbewuste intrekking van den werkloozen-onderstand op niet te langen termijn thans het eerstnoodige is te achten.

Utrecht, Mei 1922.

C.A. VERRIJN STUART.

De samenwerking van Wolff en Deken.

I.
De Kentering in Betje Wolff's Schrijfstersleven omstreeks 1777.

Betje Wolff was, reeds geruimen tijd vóór haar kennismaking met Aagje Deken, tot beheersching in haar innerlijk leven, tot rijpheid in haar overtuigingen gekomen. Zij is in de laatste Beemster jaren niet slechts als mensch in evenwicht; ze heeft ook als menschenkenster en moraliste haar plaats gevonden; zij heeft in alle opzichten haar vollen geestelijken wasdom bereikt. Merkwaardig genoeg is het meer in haar brieven dan in haar werk van dezen tijd dat wij deze voltooiïng van haar persoonlijkheid waarnemen. Inplaats van een opbloei van haar talent, inplaats van een nieuwe wending in haar schrijfstersleven zien we tusschen '74-'78 een stilstand in haar letterkundigen arbeid, een verslapping in haar werklust. De winter van '74-'75 is de laatste tijd van aandachtig werken, dan komen nog vier, vrij omvangrijke gedichten tot stand; de volgende jaren brengen niets dan een enkel hekelschrift en wat persoonlijke gedichten, waarvan de voltooiïng slechts zeer weinig tijd en aandacht in beslag moest nemen.

De veelzijdige belangstelling, de rustelooze weetgierigheid die ons uit vroegere gedichten als *Dankbetuiging aan de Eenzaamheid* tegemoet klonken, behooren tot het verleden.

Reeds *Beemster Winterbuitenleven* (1775)[1] getuigt dit, en al herleeft soms, vooral tijdens het bezoek van een vriendin, die de lectuur met haar begrijpen en genieten kan, de oude geestdrift voor haar lievelingsschrijvers, de tijden dat ook eenzaam lezen en werken een genot was, waardoor zij zichzelf en alles om zich heen kon vergeten, schijnen voor Wolffje voorbij.

Tegelijk verkeert haar zelfkritiek, die reeds in *Aan Mijnen Geest* (1774) een streng vonnis velde over vroeger werk, in geringschatting en maakt haar zelfvertrouwen plaats voor de vrees, dat haar loopbaan als dichteres haar einde nadert. Zelfs het vertrouwen in de meest spontane, meest natuurlijke uiting van haar talent: die van humoristische typeering, is verminderd: ‘Het schijnt dat mijn potsige zanggodin zo temet den hoek om wil’, schrijft ze aan Grave, ‘en 't is hoog tijd;’[2] in deze galgenhumor schuilt, evenals in haar bekentenis: ‘werken! dat heb ik gedaan; doch 't is munnikewerk vrees ik’[3], ernstige teleurstelling.

Inderdaad, wat Betje Wolff voortaan in poëzie zal voortbrengen is geen werk meer van eenigen omvang, dat zijn technische eischen stelt van opzet en indeeling, haar eerzucht om als dichteres naam te maken is verflauwd, zij zal zich voortaan bepalen tot losse, voor de hand weg geschreven versjes, berijmd of rijmloos, zonder ernstig streven naar kunst. Teekenend is voor deze veranderde stemming, dat de uitgave van *Beemster-Winterbuitenleven* in 1778 een bekentenis bevat van haar verminderde belangstelling voor de dichtkunst, die in het handschrift van 1775 ontbreekt. In het volgend tijdperk zal zij prozaschrijfster zijn, en in haar proza zullen naar oorspronkelijkheid als moraliste, haar gaven van zielsontleding en humoristische typeering tot hun recht komen, beter dan zij in haar poëzie ooit hadden gekund.

Was echter haar werkkracht in de laatste Beemsterjaren onaangetast gebleven, de erkenning alleen van haar dichterlijke middelmatigheid had niet zulk een teleurstelling gebracht. Betje Wolff is nu eenmaal meer strijdster dan kunstenares en bovendien toont zij reeds in dezen tijd zich meer bewust

1) Eerst 1778 uitgegeven.
2) Dyserinck, *Brieven,* p. 184, 24 Nov. 1776.
3) Ibid, p. 192, 2 Jan. 1777, a.v. Merken.

van haar vermogens als prozaïste[1]. Maar zij voelt haar geestdrift, haar scheppingsdrang zelve aangetast. De oude genre's wekken haar dichtluim niet meer als vroeger en zij mist de kracht als schrijfster nieuwe banen op te gaan, nu de oude zijn afgetreden.

Haar strijd tegen de orthodoxie dreigt in het persoonlijke te verloopen; hij draagt niet langer het karakter van een waardige verdediging van overtuigingen, of van goedgeluimde spotternij. De hatelijkheid van haar tegenstanders heeft haar op zijwegen gelokt en, al geniet zij in een satyrieke luim van eigen felheid in pamfletten als *De Bekkeriaansche Dooling Weerlegd* (1775) en *Brieven van Constantia Paulina Dortsma* (1775), het is niet anders dan een voorbijgaande opwinding die een bittere nasmaak geeft; zij werkt niet meer in het rustig bewustzijn van haar goed recht en ernstige bedoeling, dat haar had gesteund in de *Voorrede* van Craig (1770) of in *Arnold Geesteranus* (1774), haar laatste waardige pleidooi tegen vervolgingszucht en gewetensdwang.

Een tweede, machtige prikkel tot denken en dichten was in vroeger jaren steeds de ontleding van eigen zieleleven geweest, het zoeken en strijden ter verovering van innerlijk evenwicht. Dit had niet alleen den toon aangegeven in persoonlijke gedichten, het had ook meegesproken in de schijnbaar algemeenste zedelessen, het was de grond geweest van haar eerste pogingen tot weergave van een zielestrijd in gedichten als *Rachel,* en *Jacoba van Beieren*.

Dit subjectief element moest aan kracht verliezen, naarmate in de laatste Beemster jaren Betje Wolff's aanvaarding van haar leven, zooals het nu eenmaal was, oprechter, haar innerlijke beheerschtheid vaster werd. Zoo reeds vroeger de moraliste had gewaakt over haar aandoeningen, zoodat haar klachten slechts half haars ondanks uiting hadden gevonden in haar poëzie, dikwijls vermomd waren achter ‘wijsgeerige’ beschouwingen, thans mist zij de innerlijke bewogenheid zelve, die vroeger tot uiting drong; of - want er bleef nog wel iets van de oude stemmingen - haar zelfbeheersching laat deze in 't geheel niet meer aan de oppervlakte komen.

1) Ibid, p. 122, 5 Juni 1774, a. Gall. Huet.

Beemster Winterbuitenleven, hoe persoonlijk ook, blijft aan den buitenkant van haar dagelijksch bestaan. Wolffje, gedoken in haar ruimen leunstoel bij het vuur, haar patrijshond naast zich ‘in de plaats die (zij) niet (beslaat)’; of aan haar lessenaar, haar man tegenover zich, beiden verdiept in hun werk; Wolffje op bezoek bij een gulle Beemster boerin, of de kleuters helpend op het krabbelbaantje van de kerkesloot, het zijn zooveel idyllen van rustig dorpsleven, opzichzelf genomen werkelijk, maar toch vooral van een uiterlijke werkelijkheid. We gissen wel, dat deze beperking opzettelijk is, we raden iets van den ouden weemoed achter een stichtelijke overdenking, we vermoeden meer berusting dan levensvreugd onder de opgewektheid waarmee Wolffje voortbabbelt, maar we erkennen tevens dat dit weemoedige niet alleen in haar gedicht, maar ook in haar leven diep onder de oppervlakte ligt. In de werkelijkheid van iederen dag geven inderdaad opgeruimdheid en gelijkmatigheid den toon aan.

Zoo is, half uit zichzelf, half-gedwongen, het zelfontledend element uit Betje's werk teruggedrongen en geen nieuwe, even krachtige prikkel kwam er voor in de plaats. Al was reeds hier en daar een wending naar objectiviteit merkbaar, een krachtige ontwikkeling in deze nieuwe richting ontbreekt; daartoe lag ook de tijd van zelfdoorleving nog te dicht achter haar.

Te meer onvermijdelijk was deze kentering, omdat zij in het geheele voorafgaande tijdperk zich met haar werk nooit een vast doel voor oogen had gesteld, dat thans aan haar volgroeide persoonlijkheid vervulling had kunnen schenken. Wel school er van jongs af een moraliste en opvoedster in haar; haar vroegste werk was reeds beheerscht geweest door het ideaal, haar talenten dienstbaar te maken aan haar medemensch. Maar haar maatschappelijke geestdrift is niet overheerschend, ondanks dit enthousiasme van haar jonge jaren; - het is niet toevallig dat Betje haar beide geliefde schrijvers, Voltaire en Rousseau, nooit in hun hoedanigheid van verbeteraars der maatschappij heeft bezien - en haar geest is te levendig, te veelzijdig belangstellend om een vaste lijn te volgen in haar werk; de opvatting omtrent haar schrijfsterstaak is, ondanks geestdrift en jeugdig zelfvertrouwen te weinig ernstig, te dilettantisch. Voeg hierbij de reactie die haar groeiende zelfkennis had gebracht door de erkenning dat voor

haar, die zelf op verre na nog geen vastheid bereikt had, de tijd om anderen te leeren nog niet was aangebroken en het is niet te verwonderen, dat met het vergaan van het eerste enthousiasme het ideaal omtrent haar schrijfstersroeping op den achtergrond raakt, dat tenslotte in de latere Beemster jaren de maatschappelijke factor in haar werk zich slechts sporadisch vertoont. Bovendien, het publiek, de onbekende 'lezer' heeft op Betje Wolff al zeer weinig bezielende werking. Zij behoeft steeds den prikkel van een persoonlijke aanraking om haar dichtijver te wekken en zoo worden haar vrienden meer en meer de eenige bezielers van haar werk. Geen gedicht bijna, geen vertaling, of wij kunnen den vriend, de vriendin aanwijzen, aan wien het werk gericht, voor wie het ondernomen, onder wiens leiding, tot wiens stichting, tot wier opwekking of vermaak het op touw is gezet. Het ontbreekt haar daarbij niet aan ruimer belangstelling; de moraliste, de strijdster ziet verder dan haar vriendenkring; maar eerst wanneer tegelijkertijd een inwerking van persoonlijken aard haar geestdrift prikkelt, haar ontroering wekt, wordt in de vrouw de schrijfster wakker. Ook haar zuiver moralistisch werk in *De Grijzaard* is het uitvloeisel van een dergelijke persoonlijk contact. Vervalt deze prikkel dan is het ook met haar schrijflust gedaan.

Zoolang haar werkkracht onverzwakt is, heeft zij slechts weinig noodig; een aanmoediging, een verzoek is voldoende om haar aan den arbeid te zetten; maar deze aansporing kan zij niet ontberen; dit bewustzijn van een vriendschappelijke deelname in haar pogen is, wat haar doet volharden in werk van grooter omvang.

Kon zich op die wijze bezwaarlijk een vaste ondergrond vormen voor haar schrijfsterstaak, deze afhankelijkheid van haar vrienden heeft voor Wolffje nog een ander bezwaar: zij bevordert haar neiging tot dilettantisme en dreigt vooral in de latere Beemster jaren, als zij als schrijfster op een kentering staat, haar werk in het persoonlijke te doen verloopen. *Beemster Winterbuitenleven, Brief aan Ernst* (1775) en de eerste gedichten aan Aagje Deken zijn inderdaad niet anders dan persoonlijke brieven en we zagen haar hekeldichten uit de latere jaren - al is het persoonlijke hier van vijandigen aard -, om dezelfde reden in gehalte verminderen.

Zoo zijn er vele oorzaken voor den stilstand in Betje Wolff's schrijfsterleven en vraagt alles om vernieuwing. Een vernieuwing die reeds door den rijkdom, de veerkracht van haar geest in 't vooruitzicht wordt gesteld, maar die zich zonder het samenleven met Aagje Deken niet onder zoo gunstige omstandigheden zou hebben ontwikkeld.

Immers dit samenleven bracht tot den opbloei van werklust en scheppingskracht die kostbare prikkel van belangstellen en meevoelen in den dagelijkschen omgang, die Wolffje in de laatste jaren meer en meer had gemist.

Want al blijft de harmonie tot het laatst toe ongestoord, er is, reeds lang vóór Ds. Wolffs dood, geen sprake meer van dat geestelijk samengaan tusschen hem en zijn vrouw, dat een tijdlang inniger toenadering had gebracht, dat alleen de afstand had kunnen overbruggen, door het leeftijdsverschil tusschen hen geplaatst.

Met het toenemen van Ds. Wolff's ziekelijkheid was zijn werkzame belangstelling, zijn deelname in Betje's geestdrift vergaan en slechts de toegeeflijke genegenheid gebleven van den ouden man, die haar volle vrijheid liet voor het verkeer in haar vriendenkring, die zelf terzijde stond en glimlachend toezag. Betje, van haar kant, toonde zich een vriendelijke en opgewekte huisgenoote, steeds bereid haar ‘ouden paay’ gezelligheid te geven, waardeerend zijn genegenheid en vertrouwen, dankbaar zoo goed dáárvoor, als voor de vrijheid die hij haar liet; maar ondanks allen goeden wil en de volle waardeering van weerszijden stond weer de afstand tusschen hen; de tijd van vriendschap die hen tot gelijken gemaakt had was voorbij; zij was voor haar werk en haar belangstelling weer op zichzelf aangewezen; zij leefde weer in haar briefwisseling en vriendenbezoeken haar eigen leventje.

Tot ook deze verhouding zich wijzigt, als Betje, in den laatsten tijd van Ds. Wolff's leven, uit zichzelf de vrijheid, haar zoo van harte gegund, beperkt, de pastorie geen gezellige vriendenbezoeken meer krijgt en zij zelf menige uitnoodiging uit Amsterdam of elders, afslaat; als zij haar taak van verzorgster bij den ouden, wat suffenden man met opgewektheid vervult, al ontsnapt haar in haar brieven wel eens verzuchting over de lange, eenzame wintermaanden. Het is niet alleen, zelfs niet in de eerste plaats, geestelijke wrijving, nog minder

is het de verstrooiïng van mondain vermaak, die Betje in dezen tijd zoo noode ontbeert. Ze koesterde zich altijd zoo gaarne in een gezellige atmosfeer van huiselijkheid, hield zoo innig veel van 'kinderen en al den huwelijksomslag', gelijk zij eens aan Grave schrijft[1] en het is naar dit alles dat haar hart blijft uitgaan in de vereenzaming van de stille pastorie, waar zij zelf altijd de opgewektheid moet aanbrengen, waarin zoo niets is van de vroolijke drukte van normaal gezinsleven. In dit alles léefde ze en genoot ze bij de bezoeken aan haar vrienden en er lag in haar verlangen naar de herleving van deze gezelligheid niets hards of ondankbaars jegens den zieke, dien zij haar vriendelijken zorg geeft, maar dien zij met alle erkentelijkheid en waardeering, nooit heeft liefgehad.

Plichtsbesef, verinnigd door kinderlijke piëteit voor den man 'die al zooveel haar vader als haar man' was, bepaalt haar houding; er is geen dieper gevoel in haar en ze veinst er geen; zoo weinig is ooit haar leven in haar huwelijk besloten geweest, dat zij thans het eind van haar verplegingstaak minder als leegte, als de breuk in haar huiselijk leven voorvoelt, dan als bevrijding die haar zal veroorloven haar vrienden weer rondom zich te zien[2].

Wanneer dan ook in den nacht van 29 April 1777, plotseling nog, het einde komt, dat reeds zoolang te voorzien was geweest, spreekt er meer schrik en zenuwachtige verwarring uit de regels, waarmee zij, nog denzelfden nacht, Aagje Deken Ds. Wolff's dood meldt, dan het besef van een groot verlies, en na een korten tijd van gedruktheid, omdat toch het afbreken van den ouden levensgang zich voelbaar maakt, groeit snel de nieuwe belangstelling, de nieuwe levensverwachting in het hervatten van het vroegere vriendschappelijk verkeer en het voorbereiden van het samenwonen met Deken.

Van deze omstandigheden in haar laatste huwelijksjaren hadden ook haar geest en werklust krachtig den terugslag ondervonden. Haar dagelijksch leven was meer en meer een verwachtingloos aanvaarden geworden van wat moest en op den

1) Dys., *Brieven*, p. 179, 6 Sept. 1776.
2) o.a. aan Grave, 8 Febr. 1777: 'O, ik zal nog eens deuren en vensters openzetten om u en de uwen en nog eenige lieve vrienden te ontvangen' (Dyserinck, p. 205).

bodem van haar opgeruimdheid had juist dat tikje gedwongenheid gelegen, dat voortdurend de spanning van haar geestkracht had geëischt en haar geen vrijheid, geen ruimte tot aandacht en werklust had gelaten.

Wat de mensch en de ‘philosophe’ ten goede kwam, haar innerlijk rustiger en krachtiger maakte, moest op het oogenblik voor de schrijfster verlies beteekenen en had die onverschilligheid bevorderd, die haar had belet zich heen te zetten over de kentering in haar schrijfstersleven, door zooveel andere oorzaken teweeggebracht.

Moest dan niet reeds nu de vriendschap voor Aagje Deken, in Augustus 1776 begonnen, een tegenwicht vormen tegen deze onverschilligheid? We zien in den loop van '76 wel een herleving van Betje's letterkundige belangstelling, meer echter in de brieven met Grave gewisseld, dan in haar gedichten aan Aagje gericht, en deze belangstelling is meer kritisch dan productief. Het is een geheel verkeerde voorstelling dat Betje van het begin af Deken's vriendschap zou hebben gezocht in de verwachting bij haar steun te vinden van letterkundigen aard.[1)] De wisselwerking van beider persoonlijkheid kon eerst inniger worden in dagelijksch samenzijn; zelfs is de gelegenheid tot een onmiddellijk geestelijk contact, zooals zich dit op velerlei wijze kon vormen in haar verkeer met vrienden van gelijke ontwikkeling, vooreerst in den omgang met Aagje minder gunstig, al zijn er belangrijke punten van overeenstemming, vooral op godsdienstig-zedekundig gebied. Te meer omdat de gebondenheid van Betje's leven in dezen tijd, en Aagje's drukke betrekkingen, na de eerste ontmoeting bij Grave (October 1776) verder persoonlijk verkeer belet en zelfs de briefwisseling eenigermate terughoudt.

Weliswaar had Betje Wolff reeds in haar eersten brief den wensch uitgesproken, Deken bij zich in haar boekenkamertje te zien, maar wel in de eerste plaats met de bedoeling, zichzelf te rechtvaardigen en haar beschuldigster door persoonlijke aanschouwing te overtuigen van haar ‘onschuldige en naarstig-aangelegde levenswijze’. 't Is waar, ze zegt meer dan dat, zij wenscht ‘alles met haar (te) delen, wat de milde

1) Verg. A.C.E. Cohen Stuart, *De Samenwerking v.B.W. en A.D. Tijdspiegel*, 1902, I.

God (haar) gegeven heeft'; zij is 'zeer gezet' op Deken's achting 'en met reden' en wanhoopt er niet aan Deken nog eens 'zo dierbaar te worden als (haar) immer iemand was'. Dit schijnen, achteraf bezien, wel profetische woorden; maar ik aarzel toch er zooveel in te zien als men wel eens heeft gedaan. Er spreekt uit den vriendschappelijken toon, de vertrouwelijkheid en eerlijkheid, waarmee Betje haar vermaanster tegemoet komt, belangstelling, welwillendheid, maar niets meer. Zij tracht Deken aan zich te binden, zij wil haar wantrouwen vernietigen en de vereering die zij onder de vermaningen en verwijten geraden heeft, behouden en verdiepen. Er is hier hetzelfde verlangen in den smaak te vallen, dat haar telkens weer het woord doet richten tot de ernstige Lucretia van Merken, dezelfde behaagzucht, zoo men wil, maar waarin meer stak dan ijdelheid en die vreemd is aan alle geveinsdheid. Betje Wolff was zich bewust, de vriendschap van zulke ernstige, strengdenkende vrouwen waard te zijn, uit kracht van eigen innerlijken ernst, en komt in verzet tegen de angstvalligheid van die, meer evenwichtige, maar ook beperkter naturen, die niet verder zien dan haar uiterlijke luchthartigheid. Te trotsch om door het naar voren brengen van haar ernstigen kant te trachten in 't gevlei te komen, maar toch heimelijk hopend dat men dien raden zal onder haar scherts; wel wetend bovendien welk een aantrekkingskracht haar ondeugend vernuft doorgaans uitoefent, geeft ze zich zooals zij is, met, in de brieven aan Lucretia vooral, iets van den plaaggeest in haar toon, haar onverwachte wendingen.

Zoo stelt zij thans in den eersten brief aan Deken al haar macht van bekoring in het werk, en wat haar bij van Merken, stijfdeftige aristocrate, totaal ontbloot van humor, niet gelukt, slaagt gemakkelijk bij Aagje, reeds half-veroverd eer zij haar vermanend epistel opstelde, en, als zij eenmaal haar bezwaren weerlegd ziet, dubbel bekoord juist door de levendigheid die Wolffje 'in bloed en zenuwen' zit.

Nog in Betje's volgenden brief aan Grave, waarin zij hem Aagje's berouwvol antwoord mededeelt en haar eigen besluit alles te vergeven en te vergeten, is er geen bijzondere warmte in Betje's toon. Zij wil gaarne ingaan op een briefwisseling; maar wacht overigens kalmpjes den loop der gebeurtenissen af. Maria Schulz is op het oogenblik nog 'de eenige harts-

vriendin', met wie zij de vertrouwelijkste brieven wisselt.

Wanneer zij zich thans reeds verheugt op een persoonlijke ontmoeting dan spreekt nog de ijdelheid een woordje mee in haar verlangen. Zij vermaakt zich reeds vooraf met de tegenstelling tusschen haar beiden[1]: 'jufv. Deken, statig, stijf, heel (hetgeen men zo noemt!) zedig gekleed, eenigszins verlegen, met een ernstig gelaat sententiën sprekende', tegenover 'Betje, gekapt en gekleed als een fatsoendelijk mans kind, en sacque of in een gracieus wit negligetje, vrolijk, vif, vriendelijk'; zij zal Deken op haar gemak zetten, de vriendschap zal worden bezegeld; 'men scheidt; Deken wordt méér geadmireerd, maar - Wolffje wordt meer bemint en daarmede zijn wij beiden 't meest te vreden'. Men ziet, 't is nog vooral haar verbeelding, niet haar hart, die zich met Deken bezighoudt. Haar bereidwilligheid om Aagje, die zij 'te hooger agt omdat zij het in zulk een lagen staat zo verre heeft gebracht', tegemoet te komen is vriendelijk; maar eenigszins neerbuigend.

In de volgende weken echter van drukke briefwisseling, verandert haar houding; zij gaat dieper zien dan uiterlijkheden en er komt warmte in haar toon: 'zaagt gij hoe ze in caractères de feu haar genegenheid voor mij uitdrukt' schrijft ze een maand later[2], nog steeds vóór de persoonlijke ontmoeting: Aagje's berouw, haar vereering die ze in vele 'keurlijk geschreven' brieven uitdrukt, beginnen vat te krijgen op Wolffje's 'gevoelig hart'.

En niet alleen haar 'aandoenlijkheid' is opgewekt, haar oordeel begint zich een getrouwer beeld te vormen van Aagje's persoonlijkheid en haar genegenheid vestigt zich dieper naarmate zij in het karakter en den geest van haar vriendin doordringt. Nu is van aristocratisch-op-een-afstand-houden geen sprake meer; zij heeft Aagje leeren kennen als 'een vrouw boven haar sober lot verheven'; zij denkt 'groot' en heeft 'een gaaf van brieven te schrijven, die men niet zoude verwagten als men haar *zeer goede verzen* leest. O, ik ben zoo grootsch op de bekwaamheden mijner sexgenooten[3]'. Zoo

1) Dys., *Brieven*, p. 176, 31 Aug. 1776.
2) Ibid, p. 170, 15 Sept. 1776, bij Dyserinck verkeerd gedateerd 15 Aug. (zie Burger, *Het Boek*, 1914).
3) Ibid. p. 171.

komt er teekening in Betje's vriendschapsgevoelens en is ook haar intellectueele belangstelling gewekt. Bovendien - geen geringe aanbeveling voor wie bij Wolffje in den smaak wil vallen, en in dit geval een groote verrassing: - Aagje 'heeft haar een brief geschreven, zo levend, zo geestig, zo waar komiek, dat (zij) er van uit (is)...')[1].

Nu is zij eerst werkelijk verlangend Deken te zien en denkt er niet meer over bij die gelegenheid in vol gezelschap de edelmoedige te spelen. Haar ijdelheid is geheel geweken voor vriendschap en met tact verzoekt zij Grave haar de eerste oogenblikken met Aagje alleen te laten. 'Ik kan niet verdragen, dat iemand getuige zij van haar vernederende droefheid, want zij wil mij absoluut om vergeving bidden, schoon ik er niet meer om denk'[1].

Tenslotte zet dan die persoonlijke ontmoeting de kroon op het werk. Betje geniet van die veertien dagen, waarin zij bij Grave de gelegenheid heeft gehad 'onze lieve Deken zo dagelijks te zien en te leeren kennen'. 'Hoor man' schrijft zij aan haar Amsterdamschen vriend en gastheer, 'ik zou haar niet geven voor de heele poppekraam deezer waereld, al kwam Santa rex er mee bij mij in een toverlantaarn'[2]. 't Zal haar, zelfs na dien eenen grappigen brief, niet het minst zijn meegevallen Deken zoo menschelijk, zoo weinig 'stijf', 'zedig' en 'sententiën sprekende' te zien, want ze verkneukelt zich nog in 'Aagje's grappen', als zij weer lang en breed in de Beemster is teruggekeerd en de 'dierbaarste vriendin' 'droevig mist' in haar eenzaamheid.

Zij blijft zich rekenschap geven van Aagje's karakter, half uit zichzelf, half daartoe gedwongen door Grave's soms wat kleinzielige bezwaren over haar vriendschap. Uit haar verdediging spreekt meer en meer de rustige overtuiging van een diepe genegenheid: zij kent de eerlijke trouw, de algeheele toewijding van Aagje en verzekert met recht[3] 'ik ken de waereld genoeg om te weten dat er maar weinig zulke menschen zijn: mijn vriendschap is niet romanesq. Deken heeft zeker haare onvolkomenheden: ik heb ze gezogt en gezien, met oogmerk om haar, *zo als zij mij*, wijzer en beeter te ma-

1) Ibid, p. 171.
1) Ibid, p. 171.
2) Ibid, p. 185, 24 Nov. 1776.
3) Ibid. p. 196, 6 Jan. 1777.

ken; maar haare gebreeken zijn noch valsheid, noch ondankbaarheid.'

Hoewel zij het verschil tusschen haar beider ontwikkeling in het oog houdt, stelt zij Aagje ook geestelijk hoog: 'haar geest is veel grootscher dan die van Van Merken' zegt ze ergens[1)], een vergelijking die wel niet alleen letterkundig zal bedoeld zijn, maar die ook Aagje's ruimer menschelijkheid op het oog heeft, zoo gunstig afstekend bij Lucretia's schichtige deftigheid. Nog veelzeggender voor Betje's inzicht in Deken's karakter is de opmerking die inderdaad het grondverschil tusschen beider geaardheid aanduidt: '(haar geest) is veel bedaarder dan die van krabbelaarster deezes'[1)].

Terwijl aldus Wolffje's vreindschap zich verinnigt, op grond van steeds dieper doordringen in Deken's karakter, schrijft zij over deze vriendschap bijna steeds zonder overdreven termen, blijft zij sober in haar betuigingen, ook tegenover Deken zelf naar 't schijnt: 'Deken is mij waarlijk dierbaarder dan zij zelf nog weet'[2)], schrijft zij eens, als Aagje toch reeds de uitverkoren vriendin is geworden.

Het zal later in de romans van Wolff en Deken een geliefde stelling zijn, dat vriendschapsgevoelens in allerlei graden en van allerlei aard naast elkaar in een hart kunnen huizen, zonder elkander te benadeelen. Hier zien we Wolffje voor het eerst deze stelling verdedigen:[3)] Hoe! zou ik mijne de Gorter, mijne van der Mieden en wie ik jaaren herwaards beminde ongelijk doen als ik een mensch leer kennen dat mij méér dierbaar is geworden dan zij *ooit* waaren?'. 't Is terwille van Aagje, door Grave van ondankbaarheid jegens oude vrienden verdacht, dat zij deze stelling opwerpt, maar 't is een oratio pro domo meteen; meer steekhoudend voor de verdedigster dan voor de verdedigde.

Hebben de vriendinnen reeds nu aan de mogelijkheid van later samenwonen gedacht? Betje's schertsende verzekering, dat zij met Deken 'zo voorzichtig en tegelijk aangenaam het scheepje de Vriendschap' hoopt te sturen, dat zij 'de gewenschte haven inzeilen'[4)] heeft slechts betrekking op de

1) p. 204, 8 Febr. 1777.
1) p. 204, 8 Febr. 1777.
2) p. 196, 6 Jan. 1777.
3) p. 188-189, 28 Dec. 1776.
4) p. 189, 28 Dec. 1776.

last, de ‘duivelderage’, gelijk Wolffje het krachtig uitdrukt, die de vriendinnen van Reinhart en dergelijke jaloersche ‘vrienden’ van Aagje[1] op dat oogenblik ondervinden, en houdt in 't geheel geen toespelingen in op plannen van toekomstig samenwonen of samenwerken.

Wel is er kort voor Ds. Wolff's dood sprake van Deken's overkomst naar de Beemster, mogelijk met het oog op een langer verblijf van Aagje in de pastorie, als gezelschap van haar vriendin; immers pleegt Betje zich in dezen tijd tegenover haar vrienden te verontschuldigen, omdat zij niemand kan ontvangen, en Deken had bovendien in haar drukke betrekking geen gelegenheid voor een gewoon vriendenbezoek.

Hoe het zij, het is Betje's eerste gedachte, Deken tot zich te roepen, wanneer Ds. Wolff's plotseling overlijden haar alleen laat. Aagje komt onmiddellijk, maar kan slechts kort blijven. Een maand later echter staat het plan van samenwonen vast, dat zal worden verwezenlijkt, zoodra Aagje vrij zal zijn uit haar tegenwoordige betrekking. ‘Ik kan aan dat solo, solo niet gewennen, en ik heb niemand liever dan haar bij mij’[2], schrijft Betje aan Grave. Zoo is het in de eerste plaats gezelligheid, herstel van haar huiselijk leven, wat Wolffje zoekt in dit samenwonen. Zij moet iemand hebben die haar ‘wat opmontert’ en daar zij ‘hoog meeloopt’. Zij weet hoe vast zij op Deken's vriendschap bouwen kan; zij heeft in de eerste ‘verdrietige en moeijelijke’ dagen het rustgevende van haar zorgende genegenheid, den steun van haar kalmte gevoeld en ziet met opgewekt vertrouwen het samenleven met haar ‘waardste Deken’ tegemoet[3].

Gerust op het herstel van het gezellig huiselijk verkeer, dat voor haar een eerste levensvoorwaarde is, maakt zij vol animo haar plannen voor de nieuwe inrichting; de verhuizing naar de Rijp wordt vastgesteld; Deken en zij brengen alles bij elkaar wat zij hebben en ‘zullen daarvan fatsoenlijk buiten leven kunnen[3].

Zoo overlegt Wolffje en denkt daarbij aan plannen van letterkundige samenwerking te minder, omdat haar eigen

1) Verg. *A. Deken in haar Amsterdamschen tijd, De Gids* Sept. '20, p. 465-466.
2) Dys., *Brieven*, p. 211, 23 Mei 1777.
3) Ibid. p. 213-214, 23 Mei '77.
3) Ibid. p. 213-214, 23 Mei '77.

eerzucht voor het oogenblik zich met het rijmen van een vriendengedichtje bij voorkomende gelegenheid tevreden stelt.

Gezelligheid, hernieuwde omgang met haar vrienden vult dan ook het eerste jaar van haar samenwonen met Aagje. In de Beemsterpastorie, waar ze den zomer van 1777 nog blijven, is het al weer druk geworden door vrienden- en familiebezoek bij het 'weeuwtje in miniatuur', zooals Wolffje zichzelf betitelt.[1)]. Later doen zij uit De Rijp de rondte bij haar wederzijdsche vrienden; Aagje wordt bij Vollenhoven, bij Prof. Hennert, bij Engelman en Kist binnengeleid en voelt er zich blijkbaar gauw thuis, houdt later in gezelligen toon de briefwisseling gaande; Betje, in kennis gebracht met Deken's collegiantenvrienden als de van Nijmegen's en de van Rijswijks, blijkt daar niet minder op haar plaats.

Betje leeft op door dit hersteld vriendschappelijk verkeer; zij wordt het heele jaar niet moe van reizen en trekken, zij geniet van haar nieuwe onafhankelijkheid, te meer daar deze geen eenzaamheid in haar huiselijk leven meebrengt, maar dit door het dagelijksch samenzijn met Aagje ligt in een sfeer van opgewekte en rustige gezelligheid, zonder dweperij of hevige vriendschapsuitingen, maar toch vol warmte. Van Betje hooren we telkens enkele woorden over het geluk van dit samenwonen in de brieven van dezen tijd; het zijn half verzekeringen aan vrienden, die gelijk Grave een zwaar hoofd hadden gehad in haar plannen, half spontane uitingen van haar dankbaarheid over de rust en vastheid door deze vriendschap in haar leven gebracht.

Onder die afwisseling van gezelligen omgang en kalme huiselijkheid bereidt zich ongemerkt de herleving van Betje's werkkracht voor en wordt door de dagelijksche gedachtenwisseling, het steeds nauwer geestelijk verkeer met haar vriendin, opgewekt en in bepaalde richting geleid.

Het zoeken van deelname in intellectueele belangstelling, de behoefte aan bemoediging bij haar streven, aan waardeering van haar gedachten, aan steun voor haar overtuigingen, had steeds duidelijk meegesproken in Betje Wolff's vriendschappen, hoe verschillend van karakter ze waren. Nu eens als leerlinge, bescheiden en leergierig opziende naar den

1) Ibid, p. 216, 5 Juni 1777.

meester, haar zelfvertrouwen sterkend door zijn goedkeuring; dan weer als voorgangster en wijs vermaanster voor jongere vrienden; een andermaal als gelijke, die het genot van lectuur en arbeid verdubbeld zag door de aanraking, de samenwerking met een geestverwante; op al die verschillende wijzen had zij haar behoefte aan geestelijk contact zoeken te voldoen.

Hoe had zij gedweept over de vermeende zielsverwantschap met Anna van der Horst, met wie zij had gemeend één te zijn in ontwikkelingsdrang, in begaafdheid, in idealen, tot het 'verraad' der hartsvriendin haar droom wreed had verstoord. Hoe had de illusie van volmaakte geestverwantschap met Cornelis Loosjes haar bijna blind gemaakt voor het gevaar, dat in de teederheid van haar gevoelens voor haar 'grooten leermeester' school. Hoe ernstig was zij dadelijk aan het werk getogen voor Radermacher, den bewonderaar die slechts haar ijdelheid van pas bekende dichteres scheen te streelen, toen hij bleek te aarzelen in zijn overtuiging als Christen. Hoe had zij in later tijd gejuicht over het samenwerken met Cootje Best, 'de eenige vrouw, die *L'Esprit* verstaat en Locke kan lezen'; 'de schoonste brunet' bovendien; 'al wat beschaafd en minzaam is', en 'uitmuntend op dwarsfluit en clavier'.[1)]

Zou thans Aagje Deken, eenvoudig en, bij alle vrijzinnigheid, eenzijdig godsdienstig opgevoed; eenvoudig ook van geest en hart, wier letterkundig talent zich slechts in één richting had getoond, in staat zijn, niet alleen om te voldoen aan Betje's behoefte aan geestelijk verkeer, gelijk zij het gevonden had in den omgang met zooveel ontwikkelder vrienden, maar zelfs om meer te doen dan zij allen: mede te werken tot een hernieuwing van Wolffje's werklust en een nieuw gebied te openen voor haar scheppingsdrang, die beide in den laatsten tijd hadden gekwijnd?

Zij heeft het gekund, meer nog door de kracht van haar vriendschap, door haar geheel zich geven in bewonderend vertrouwen in Wolffje's gaven, door onvergankelijke belangstelling in haar geheele wezen, dan door den steun van haar medewerking, die eerst langzamerhand van gewicht wordt.

Aagje, dat spreekt vanzelf, moest in vele opzichten leer-

1) Dys., *Brieven*, p. 138-139, 16 Oct. 1774.

linge zijn, en zal in zekeren zin altijd volgelinge blijven. Maar zelfs dit verschil in ontwikkeling werkt vooreerst gunstig op Wolffje's herlevende geestdrift. De tijd van leerlingschap is voor haar voorbij, zij geeft gaarne uit de schatkamer van haar veelzijdige kennis en Deken, met haar gezond oordeel en frissche belangstelling is een ideaal toehoorster. Zoo worden al dadelijk de oude lievelingsschrijvers met nieuw genoegen ter hand genomen, sommigen in vertaling gelezen, anderen besproken, hier en daar een belangrijk gedeelte er uit in het Nederlandsch overgezet. *Brieven over verscheidene Onderwerpen* (1780-'81) zullen getuigen met hoeveel animo de oude boeken weer zijn opgenomen, beoordeeld, vertaald. Wolffje's trek tot 'oefening' is weer levendig als in haar beste Beemsterjaren, al zoekt ze niet meer, maar verdiept zich bij voorkeur in oude lievelingsschrijvers of nieuwe geestverwanten. Zonder bedenken wordt de vertaling van *Essay on Man*, die Deken immers moet leeren kennen en in het oorspronkelijke niet lezen kan, ondernomen en vlug ten einde gebracht, al kostte het de vertaalster zooveel moeite 'dat men (hare) onverzettelijkheid diende te hebben om erin te volharden'.[1)]

Met evenveel lust gaat ze zich inwerken in het Duitsch, een taal die zij in 1776 nog slechts gebrekkig verstond[2)], om de werken van Jerusalem en andere theologen en zedeschrijvers in het origineel te kunnen lezen; weldra vertaalt zij kleinere werkjes[3)] uit deze taal, en blijkt er geheel in thuis.

Van hoe nabij Aagje dergelijk werk van haar vriendin volgde, blijkt uit haar poging om Betje's prozavertaling van *Essay on Man* in dichtmaat om te zetten[4)] en uit haar medewerking aan de uitgave der *Fabelen*[5)], reeds in 1779 gereed.

Maar dit alles, hoe belangrijk ook voor de herleving van Betje Wolff's werklust, leidt haar talent niet op nieuwe banen. Hiertoe was een wisselwerking noodig, dieper en gedeeltelijk onbewuster werkend, wortelend in Betje's spontane behoefte,

1) *Br. O.V. Ond.*, III, 1781, Br. VII, p. 120. De vertaling, reeds toen gereed, komt eerst 1783 uit.
2) Dys., *Brieven*, p. 186, 28 Dec. 1776.
3) o.a. Raff, *Aardrijkskunde v. Kinderen*, 1779.
4) Br. o.v.o., III, p. 120.
5) Dys., *Brieven*, p. 242, 14 Dec. 1779.

eigen denkbeelden en overtuigingen in voortdurende gedachtenwisseling bloot te leggen, Deken in te wijden in de ontwikkelingsgang van eigen persoonlijkheid en eigen levensbeschouwing; aan den anderen kant beheerscht door den invloed van Deken's bedaarden geest, de kracht van haar praktische en ernstig-maatschappelijke geestdrift, door de opwekking van haar bewonderend vertrouwen.

In de eerste plaats werkte Aagje's kalmte a.h.w. preventief.

Men lette eens op Deken's gemoedelijkheid, wanneer Betje's oude vijanden, de Bibliotheekschrijvers, haar beiden te lijf gaan met een zeer hatelijk, insinueerend stukje over de '*Brieven*' van 1777[1], haar eerste gezamenlijk uitgegeven werkje. Betje maakt zich als gewoonlijk van streek over het geval; Deken laat het met een 'die aan den weg timmert moet aanstoot lijden', doodleuk over haar kant gaan.[2] Deze kalmer opvatting kon haar uitwerking niet missen; door de tegenstelling met de houding van haar vroegere vrienden moest de indruk ervan nog dieper zijn.

Deze immers hadden wel eens getracht Wolffje te remmen in de uitingen van haar stekelig vernuft, vreezend - vooral voor zichzelf - voor de gevolgen van haar strijdvaardigheid, maar zij waren in hun hart van de partij geweest, hun toejuiching had dikwijls haar opwinding nog aangewakkerd, hun angstvalligheid als zij te ver ging, had haar meer geprikkeld dan bedaard.

Aagje daarentegen staat werkelijk door haar opvoeding en haar natuurlijke bedaardheid buiten de hitte van den strijd. Daarbij houdt haar kalmte geen afkeuring van Betje's standpunt in. Zij deelt niet alleen met volle overtuiging haar afkeer voor bekrompen rechtzinnigheid en huichelarij; haar vereering voor haar vriendin doet haar zelfs de zwaarste schuld op de schouders van Wolffje's vijanden leggen en zij zal herhaaldelijk toonen, hoe krachtig zij voor haar in de bres kan springen, wanneer bemoei- of lasterzucht zich inlaat met het persoonlijk leven van haar vriendin, of anonieme spotschriften op haar naam zet.[3] Dit sluit echter niet in dat ze zich bij iedere uitdaging van haar stuk laat brengen; en Betje, door

1) Ned. Bibl., V, 1e stuk, p. 711 v.
2) Dys., *Brieven*, p. 228, 30 Jan. 1778.
3) Zie o.a. *Brief v.A. Deken*, 14 Aug. 1781.

haar voorbeeld op rustiger wegen geleid, leert zich schamen over de felheid, waarmee ze eens haar vijanden te lijf ging.[1)]

Zij blijft even eerlijk uitkomen voor haar overtuiging, doch vermijdt voortaan onnoodig aanstoot te geven: aan het weglaten van de tegen de orthodoxie gerichte gedeelten in *Beemster Winterbuitenleven*, dat, reeds in 1775 voltooid, eerst thans (1778) het licht ziet, zal Aagje's bedarenden invloed niet vreemd zijn geweest; zedekundig-godsdienstige werkjes als *Onderwijzend Gesprek* (1780) en *Twaalf Leerredenen (1782)*, waarin Betje Wolff's aandeel van belang is, zijn geheel opbouwend en vermijden, hoe overtuigd 'verlicht' ook, iedere opzettelijke polemiek; een uiteenzetting over het goed recht van den dogmatisch-overtuigd Hervormde, om volgens zijn overtuiging andersdenkenden van het avondmaal uit te sluiten, is in *Brieven over verscheiden Onderwerpen* opgenomen, waarschijnlijk van Aagje's hand, maar in ieder geval met Betje's goedvinden; een bewijs dat zij begrijpender tegenover haar vijanden is komen te staan. De zuiver objectieve kijk op een karakter als Ds. Heftig in *Willem Leevend* zal toonen van hoeveel rechtvaardiger standpunt zij de botsing tusschen oude en nieuwe richtingen in de Hervormde Kerk is gaan bezien.

Intusschen doet Deken's invloed meer dan Betje Wolff terugbrengen van oude dwalingen; van haar rustiger geest en praktisch-regelmatigen aanleg, vereenigd met haar ernstig ideaal als zededichteres, gaat voor haar vriendin een werkelijk bezielende kracht uit.

Aagje, al is ze slechts een paar jaar jonger dan haar vriendin, staat nog aan het begin van haar schrijfstersleven, haar geestdrift en moed zijn onaangetast, haar talenten zijn niet versnipperd, geen teleurstelling heeft het vertrouwen in haar ideaal geschokt. Bovendien is zij zich eerst kort te voren van haar eigenlijk doel, maatschappelijk-opvoedend te werken, bewust geworden en heeft zij daarvan in haar eersten en eenigen dichtbundel pas enkele, zeer bescheiden proeven gegeven, nog in den ouden, wat zwaarmoedig-godsdienstigen trant.

Haar ongunstige omstandigheden, haar drukke werkkring, hadden haar na '75 belet zich verder in deze richting te be-

1) Voorrede *Walcheren*, 2e druk, 1784.

wegen en intusschen was een ommekeer in haar innerlijk leven begonnen, die al haar opvattingen verfrisschen en verjongen zal, en die haar verlangen, als opvoedster-schrijfster haar medemenschen van nut te zijn, nog levendiger zal maken, terwijl het gegrond blijft in een ernstige, godsdienstig getinte levensbeschouwing:

> 'Aan Jezus' kerk en aan de Maatschappij
> De vruchten van (haar) tijd en van (haar) krachten geeven,'

voelt zij meer dan ooit als haar roeping.

Zij is niet geneigd tot het kritische, het afbrekende, waarin Betje Wolff's geestdrift is vastgeloopen: zij is het met haar eens dat 'de waereld zot' is, 'maar was zij het niet allang'? 'Laten wij eenvoudig onze talenten aanleggen ten nutten onzer naasten en ter eeren van onzen Schepper, laat den lof ons niet verhoovaardigen en de laster onzen geest niet uitblusschen' en we zullen aan ons levenseinde in ootmoed mogen zeggen: 'het berouwd mij niet geleeft te hebben'[1]; zoo getuigt zij van haar praktisch en opbouwend levensdoel.

Hoe diep echter moest Deken, nu zij in den rijkdom van Betje Wolff's geestesleven doordringt, eigen geringe ontwikkeling gevoelen, hoezeer moest zij beseffen, wat haar ontbreekt om de taak, die zij zich voor oogen gesteld heeft, ten uitvoer te brengen. Hoe moet zij zich eerst inleven in de nieuwe gedachtensfeer, haar door haar vriendin geopend, eer zij met vrucht anderen kan doen deelen in die levensopvatting, waarvan zij de beginselen met overtuiging heeft omhelsd. Hoeveel zal haar altijd blijven ontbreken door de leemten in haar opvoeding, die thans niet meer te herstellen zijn.

Met welke schatten daarentegen is haar vriendin toegerust, schatten van belezenheid en ontwikkeling, schatten van menschenkennis en levenskunst, van geest en innemend schertsend vernuft. Hoe oorspronkelijk is haar kijk op de menschen, hoe is zij door jaren van strijd en innerlijken groei in geestes- en gevoelsleven gekomen tot een fijnheid van inzicht en van ontleding, waarvan Aagje meer en meer de waarde beseft. Reeds in Wolffje's gedichten had Deken de oorspronkelijkheid van geest, den ernst en de vrijheid van overtuiging bewonderd, maar hoe duidelijk moest zij in haar

1) Dys., *Brieven*, p. 228, Deken a. Grave, 30 Jan. 1778.

tegenwoordige, dagelijksche gedachtenwisseling inzien dat dit alles slechts een begin was van wat haar vriendin te geven had. Hoe fragmentarisch, hoe verspreid lagen de waardevolle gedachten in Betje Wolff's gedichten, hoeveel van de zedelijke en opvoedende kracht daarin, moest hierdoor verloren gaan; hoeveel meer bleef nog onuitgedrukt, lag nog als een rijke schat opgestapeld in haar geest en herinnering.

Dit alles moet Aagje hebben beseft, toen zij doordrong in den slechts halfgebruikten rijkdom van Wolffje's innerlijk leven en, naarmate zij zich inleefde in haar denkbeelden, in den schat van haar herinneringen, het veelzijdige, het levende van haar ontwikkeling leerde kennen, moet met haar eerbied en bewondering, het vertrouwen in haar zijn gegroeid, dat al deze gaven in ruimer mate dan tot nu toe konden en moesten worden gebruikt. Op veel breeder grondslag en met veel dieper uitwerking dan waaraan zij alléén ooit had kunnen denken zouden haar maatschappelijke idealen verwezenlijkt worden door de samenwerking met, onder de leiding van zulk een ontwikkelde en talentvolle medewerkster.

Het is de stuwkracht van deze overtuiging, van deze bewondering en dezen ernst, die Betje Wolff een bezieling brengt, sterker, dieper dan ooit van haar vroegere letterkundige vrienden was uitgegaan, in wie noch zulk een vertrouwen op haar, noch zulk een ernstige eigen roeping had geleefd. Thans moest, door Deken opgewekt en aangemoedigd, ook in Betjezelf het oude, half-vergeten ideaal weer opbloeien: opvoedster en moraliste te zijn van haar tijdgenooten, en zij moest ontdekken dat zij nu, ten volle gerijpt, inderdaad gereed was voor de taak, die zij in het begin van haar schrijfstersloopbaan met meer jeugdige geestdrift dan praktische levenskennis had aangevat.

Thans ligt er geen verbeten teleurstelling meer in de geringschatting waarmee ze neerziet op haar vroegere eerzucht, naam te maken in de letterkundige wereld, zij heeft een vast doel daartegenover gesteld; haar streven zal voortaan worden[1] 'liever nuttig dan schitterende te zijn', 'liever het *goede* Publiek van dienst te zijn door hetgene wij schrijven dan ons voor een half dozijn Vaderlandsche Geleer-

1) *Ned. Verpligting, Opdragt*, p. VI-VII, Juni 1779.

den of Kunstkenneren af te slooven'; dezelfde gedachte, die Deken een jaar vroeger uitsprak. Ze geeft toe: 'wij dagten niet altijd zo billijk'; maar zij heeft dit juiste inzicht met de jaren veroverd.

Eenmaal op dezen nieuwen weg, zal zij hem met een vastheid en doelbewustheid betreden, gelijk zij vroeger nooit op haar letterkundige zwerftochten had gekend; zij zal er, dank zij haar grooter ontwikkeling en veelzijdiger persoonlijkheid, de leiding nemen en de richting vinden waarin haar oorspronkelijkheid van moraliste en schrijfster op de gelukkigste wijze tot haar recht komt. Maar steeds zal zij den moreelen steun blijven voelen van Deken's vertrouwen en geestdrift en meer en meer ook de hulp krijgen van haar praktische medewerking.

Proeve over de Opvoeding is de eerste uitgave na deze ommekeer. Het is geheel en al Betje's werk, geschreven tijdens een ziekte van Aagje in den herfst van 1778, in de eerste aandrift van herleefde werkkracht. Aagje Deken voegde er slechts een inleidend gedicht bij, dat eenige maanden later is gedateerd.

Maar hoe weinig er nog sprake is van samenwerking in engeren zin, de richting, hier door Betje Wolff ingeslagen, is zoo nieuw, er is zulk een afstand tusschen dit prozaschriftje met zijn zuiver-opvoedkundige strekking, zijn opbouwend karakter, en het geheel-persoonlijke werk, hetzij hekelend of gemoedelijk, der laatste Beemsterjaren, dat er geen twijfel is of met de herleefde werklust is een andere geest in de schrijfster gevaren, een nieuw, vast levensdoel heeft het dreigend dilettantisme overwonnen, het wankelend vertrouwen in haar schrijfstersgaven hersteld en zij dankt dit in de eerste plaats aan den opwekkenden, bezielenden invloed van het samenleven met haar vriendin, met wie zij meer en meer de samenstemming, de éénwording in gedachten en gevoelsleven benaderen zal, die voor de volle ontplooiing van haar scheppingskracht noodzakelijk is.

H.C.M. GHIJSEN.

(Slot volgt).

Waarde en taak der rechtsphilosophie.

De ordening van menschelijke gedragingen, die zich uit in door de overheid gehandhaafd geschreven of ongeschreven recht en in de zeden en gewoonten, welke haar sanctie in het maatschappelijk leven vinden, raakt den mensch in zijn veelsoortige belangen en leidt daardoor tot kritische belangstelling in haar vorm en inhoud. De toets dezer kritiek kan liggen in het grofste eigenbelang, maar ook in, wat men noemt, het hoogere of ideale recht, de gerechtigheid. Onze samenleving telt weinig menschen, in wie niet althans in eenige mate belangstelling voor de gerechtigheid aanwezig is. Belangstelling wordt 'wetenschap', wanneer zij overgaat in op stelselmatige samenvatting gericht, en door liefde voor objectieve waarheid gedreven, onderzoek. De wetenschap, die dit onderzoek verricht ten aanzien der gerechtigheid en de mogelijkheid harer verwerkelijking, is rechtsphilosophie. De rechtsphilosophie arbeidt dus in twee richtingen: zij verkent het ideëele rijk der gerechtigheid en zij onderzoekt, in hoever de doode en levende natuur en de samenlevingsvormen heerschappij van dit rijk in de werkelijkheid mogelijk maken. Doch deze taak eischt begrenzing. De werkelijkheid toont een eindeloosheid van menschelijke verhoudingen in verleden, heden en toekomst. Deze allen kunnen onder het licht der gerechtigheid beoordeeld worden; van de rechtsphilosophie kan men echter evenmin als van welke wetenschap ook vergen, dat zij een casuïstiek der onbegrensde werkelijkheid inhoudt. Voldoende is, dat zij de hoofdbeginselen aangeeft, waarnaar

bij beoordeeling in concreto het verband met de gerechtigheid kan worden vastgehouden.

De waarde der rechtsphilosophie wordt vaak betwist met een beroep op het feit, dat tal van practische mannen uitnemend werk verrichten zonder ooit rechtsphilosophie te hebben gestudeerd. Maar, daargelaten dat groote beginselen, die de practijk somtijds leiden, dikwijls eenmaal door de rechtsphilosophie hun formuleering en fundament hebben verkregen, en afgezien van het feit, dat het practisch werk voor sommigen eerst kracht put uit eigen rechtsphilosophische beschouwing - in haar nut voor de practijk behoeft de rechtsphilosophie niet te wortelen. Zij ontleent haar waarde uitsluitend aan den drang tot wetenschappelijke bezinning omtrent de gerechtigheid, een drang welks gegrondheid bij de geestesverwarring onzer dagen zeker geen bewijs verlangt.

Het is een vaak vernomen grief, dat ondanks een beoefening gedurende meer dan 23 eeuwen, de rechtsphilosophie nog steeds op ontdekking van het ware recht uit is. Wijst dit niet op het onvervulbare van haar taak? Deze kritiek onderstelt evenwel, dat de studie der rechtsphilosophie eerst dan waarde zou hebben, wanneer zij nog gloednieuwe waarheden zou ontdekken, zooals de astronomie nieuwe sterren of nieuwe wetten ontdekt. Maar het is veeleer waarschijnlijk, dat de hoogste beginselen der gerechtigheid reeds lang bekend en erkend zijn, immers haar uitdrukking hebben gevonden in den Bijbel en de daarop steunende literatuur, zooals de theologische rechtsphilosophie vaststelt, en in de ethiek der Stoa. Dit zou echter niets aan de waarde der rechtsphilosophische studie afdoen. De wetenschap kan geen genoegen nemen met het zonder meer aanvaarden van rechtsbeginselen, maar zij eischt fundeering daarvan naar wetenschappelijke methode en tevens inzicht in hun verband met het practische rechtsleven. De ontwikkeling der cultuur, in het bijzonder die van het religieuse en economische leven en van de wetenschappen, maakt het noodzakelijk zich steeds opnieuw te bezinnen omtrent de plaats en de beteekenis der hoogste rechtsbeginselen, op straffe dat men in de verwarrende dooreenmenging van het beroep op ideëele beginselen en op realiteiten, die onzen tijd kenmerkt, het spoor bijster wordt. Daarmede hangt ook

samen, dat in den loop der tijden nieuwe problemen en nieuwe formuleering van oude problemen opkomen.

Doch al bood de stof der rechtsphilosophie geen nieuwe aspecten, ook dan ware haar beoefening steeds noodig. De menschheid heeft nu eenmaal behoefte aan bewustwording omtrent de beginselen, die haar drijven of behooren te drijven, en in die behoefte wortelt elke tak van theoretische wetenschap; daarom moet de denkarbeid van de ouderen steeds opnieuw worden verricht. 'Was du ererbt von deinen Vätern hast, erwirb es, um es zu besitzen'.

Evenals de beoefenaar van elke waardeeringswetenschap staat die der rechtsphilosophie bloot aan het gevaar, dat hij in stede van objectief geldende beginselen slechts subjectieve waardeeringen als resultaat van zijn studie geeft. De middelen, die hem daartegen kunnen beschermen, zijn: zuivere probleemstelling en goede methode van onderzoek, die beide ten nauwste samenhangen. Nu is het vraagstuk omtrent de methode in de Nederlandsche rechtsphilosophie van onzen tijd voortdurend aan de orde. Hij, wiens belangstelling voornamelijk uitgaat naar de resultaten eener wetenschap, moet den strijd over de methode uiterst dor vinden. Noodig is een goede methode echter stellig. Het is zeker mogelijk om zonder methode, min of meer intuïtief, voortreffelijke dingen te zeggen, die volkomen in overeenstemming zijn met de objectieve waarheid, maar zoodanig werk, hoe nuttig ook, is aphoristisch of litterair; het is geen wetenschap. Wetenschap is verband en samenhang van de gegevens, niet alleen onderling, maar ook met de aan den menschelijken geest eigen criteria van kennis en waardeering. De discipline daartoe, den waarborg tegen subjectiveerende afdwalingen, geeft een goede methode. In onze dagen schijnt de empirische methode wegens haar succes in de natuurwetenschappen de beste garantie te bieden. Deze is wel zeer nuttig en noodig om aan de rechtsphilosophie het materiaal der werkelijkheid te verschaffen, zij behoeft echter om tot wetenschappelijk inzicht in de gerechtigheid te brengen veel aanvulling. Wat baat het ons te weten, dat alle medemenschen een bepaalde rechtsovertuiging als de juiste aanwijzen, indien onze overtuiging anders is? Voor de aanvaarding eener rechtsovertuiging als juist, is vereischt, dat wij de daarin gelegde waardeering als de onze beamen. De vraag

blijft, welke zekerheid wij bezitten, dat onze waardeeringen ook meer dan bloot subjectieve waarde, dat zij objectieve waarde hebben, dat zij een uiting zijn van de algemeen geldende gerechtigheid. De empirie moet dus verder gaan en registreeren wat de toetssteen onzer waardeeringen is, totdat men komt aan een of meer opperste waarden, die zelve niet meer tot andere herleid kunnen worden en onmiddellijk evident zijn. Deze methode, die in zoover empirisch blijft, dat die evidentie dan toch ook ervaren en beleefd moet worden, heet de kritische methode. Wanneer nu vervolgens, met behulp van op deze wijze verkregen min of meer volledige kennis van de gerechtigheid, haar verwerkelijking beoordeeld wordt, zal het de engere empirie zijn, die, steunende op gegevens der psychologie, economie en sociologie, het noodige materiaal verschaft. Een inzicht in de historische ontwikkeling van de te ordenen of de te beoordeelen verhoudingen zal daarbij onmisbaar zijn, niet omdat de historische ontwikkeling de rechtvaardiging is - rechtvaardiging geeft alleen het criterium der gerechtigheid - maar omdat de geschiedenis motieven en verhoudingen kan toonen, waarvan de kennis noodig is voor een juiste beoordeeling.

De gerechtigheid openbaart zich altijd in waardeering van gedragingen van menschen onderling, of van hun onderlinge gezindheid als bron van gedragingen. Bij een onderzoek naar de objectieve geldigheid doet men goed door, als voorloopige arbeidsverdeeling, te onderscheiden tusschen de gerechtigheid in het algemeen (gerechtigheid in formeelen zin) en bepaalde rechtswaardeeringen (gerechtigheid in materieelen zin). Een onderscheiding tusschen gerechtigheid als objectieve gelding en als subjectieve deugd, is niet noodig, omdat beider inhoud gelijk moet zijn.

De gerechtigheid onderstelt allereerst het vermogen van den mensch om samenhang en onderscheid in de uitwendige werkelijkheid en in eigen denken en voelen te constateeren: het ordenend vermogen. Dit vermogen is de bewuste Rede, waarvan de waardeering door den mensch zich openbaart in de behoefte om te redeneeren uit gronden of motieven. De objectieve geldigheid der redewetten dringt zich onmiddellijk op; haar waarde evenzeer. Bewezen of betwist kunnen zij niet worden, omdat bewijs of betwisting zoowel de waarde van het

redeneeren uit gronden als de objectieve geldigheid der redewetten al huldigt en reeds de taal product is van de Rede. Doch behalve de constateerende, de theoretische, Rede, onderstelt de gerechtigheid de practische Rede, d.i. een vermogen van den mensch om zijn gedragingen bewust te ordenen, doordat de door hem of anderen gewaardeerde gevolgen zijn denken en handelen kunnen bepalen. Dit laatste vermogen is het, waarop het tot eindeloos misverstand aanleiding gevende vraagstuk der 'wilsvrijheid' betrekking heeft. Ook het bestaan van dit vermogen en de waarde ervan dringen zich op en zijn niet bewijsbaar noch betwistbaar, omdat bewijs en betwisting het onderstellen; immers de bewijzende of betwistende mensch begint al met den wensch tot bewijzen of betwisten op een gegeven oogenblik over andere gedragingen te doen heerschen. De gerechtigheid bepaalt zich niet tot het onderstellen dezer vermogens. Zij *eischt* ook, dat de mensch zijn theoretisch en practisch ordenend vermogen gebruikt, en deze eisch vloeit uit de waarde daarvan onmiddellijk voort, ja is de waardeuiting zelf. Ook de felste bestrijder van het rationalisme moet de onmisbaarheid en waarde van de theoretische en van de practische Ratio onderstellen. Wat men trouwens als rationalisme bekampt, is niet de erkenning der Rede, maar een eenzijdige waardeering van het redelijke en het redeneeren onder miskenning van de niet-reflecteerende gevoelens als liefde, gemeenschapszin, religie, traditie.

Een eenzijdig rationalisme is het dan ook, wanneer men de gerechtigheid uitsluitend in de theoretische en practische Rede doet wortelen. Immers, ook hij, die zijn leven alleen laat beheerschen door een wel berekenend egoïsme en de menschen slechts als middelen voor zijn doel beschouwt, kan van de Rede een door hem zelf hoogst gewaardeerd gebruik maken. Niet minder geschiedt dat door den man, die alles offert aan de wetenschap. De Rede is niet meer dan het vermogen tot ordening; zij is (behalve in de wetenschap der logica) nimmer uitsluitend het geordende zelf.

Wat is nu het element, dat de theoretische en practische Rede tot gerechtigheid brengt? Het is de erkenning van den mensch als doel voor zich zelf, de gelding der menschenwaarde, waarvan de erkenning in den vorm van het *gevoel* de naastenliefde is. Eerst de ordening van het begeerte-leven en

van gedragingen naar het postulaat van de menschenwaarde geeft aan die ordening het kenmerk der gerechtigheid. De noodzakelijkheid van dit postulaat kan hem, die het ontkent, slechts dan bewezen worden, wanneer hij van anderen erkenning van eigen waarde eischt op objectieve gronden, die zonder dat hij het behoeft te beseffen, anderer waarde insluiten (b.v. zijn waarde als burger). Maar wie beweert, dat anderer waarde hem onverschillig is, en zijn gang wil gaan zooals het hem gelieft, dien kan men de waardeering van zijn naaste even weinig bijbrengen als den blinde kleuren en den absoluut onmuzikalen mensch waardeering voor de muziek. De noodzakelijkheid van erkenning der gerechtigheid dringt zich dus allerminst even onweerstaanbaar op als die van de erkenning der Rede. De ervaring leert dan ook, dat in de ontwikkeling der Europeesch-West-Aziatische menschheid pas in den Bijbel en de wijsbegeerte der Stoa de algemeene menschenliefde wordt erkend. De ervaring toont eveneens, dat er menschen zijn zonder waardeering voor anderen dan voor naaste familie. Paren zij daaraan energie en scherp intellect, dan kunnen zij tot macht en aanzien geraken, indien zij den uiterlijken schijn van waarde-erkenning slechts zorgvuldig in acht nemen. Verzuimen zij het laatste en is hun intellect gering, dan worden zij misdadiger. Zeer groot is intusschen het aantal dergenen, die intermitteerend de waarde van anderen negeeren en zich plotseling ervan bewust worden, wanneer hun eigen waarde in het gedrang komt. In tallooze gevallen leidt ook welbegrepen eigenbelang tot een uiterlijk handelen overeenkomstig den eisch der achting voor anderen. In het algemeen vertoont de waarde-erkenning tal van intensiteits-graden, zoodat zij haast onmerkbaar naar nul verloopt.

Door de Rede eerst wordt het mogelijk erkenning van de menschenwaarde op verschillende wijze in algemeene termen te formuleeren, motiveering van oordeelen te eischen en gevolgtrekkingen te maken. Is de menschenwaarde eenmaal erkend, dan volgt uit de redewetten, dat de voorkeur, die aan de gedraging van den eenen mensch boven die van den anderen wordt gegeven, gegrond moet zijn in haar hoogere waarde. Zoo komt in den volksmond tot uiting het: Wat gij niet wilt dat u geschiedt; enz., hetgeen de populaire formule is voor Kant's kategorischen imperatief: ‘Handle

nur nach derjenigen Maxime, durch die du zugleich wollen kannst, dass sie ein allgemeines Gesetz werde'. Wie in zijn handelen zich laat leiden door erkenning der waarde zijner medemenschen, die wil ook dat de handeling, die hij voor zich zelf geoorloofd acht, onder dezelfde omstandigheden voor anderen geoorloofd is.

De formeele gerechtigheid kleedt zich in verband met de verschillende wijzen, waarop er tegen gezondigd kan worden in allerlei normen. Zoo werkt zij in den plicht om alle menschen *gelijkelijk* naar gerechtigheid te beoordeelen (gelijke monniken, gelijke kappen), om bij het handelen *ieder het zijne* te geven of te laten (het beginsel der evenredigheid in de uitdeelende en de ruilende gerechtigheid); om niemand noodeloos leed te doen. De mate, waarin men in achting voor den medemensch voldoet of tekortschiet, kan geformuleerd worden door goede trouw of kwade trouw, opzet en schuld, enz. De achting eischt onthouding van bedrog en dwang. Voor het vellen van een rechtsoordeel moet men zich en anderen goed rekenschap geven van de te beoordeelen omstandigheden (waarheidsplicht). De onderstelling van het practische ordenend vermogen brengt mee, dat zij, bij wie dit vermogen nog niet ontwikkeld of belemmerd is (kinderen, krankzinnigen) bijzondere bescherming genieten (vermogensrecht) of bijzondere behandeling ondergaan (strafrecht).

Deze vorm der gerechtigheid ontbeert intusschen genoegzamen inhoud. Zonder twijfel zou de samenleving al heel wat beter zijn, indien ieder zich door achting voor den persoon zijner naasten liet leiden, hen nimmer gebruikte als middel voor zich zelf. Het waarheids-beginsel zou bedrog en kwade trouw verdreven hebben. En wat zou het niet beteekenen, wanneer b.v. alleen reeds de pers zorgvuldig alle onware berichten en voorstellingen vermeed! Doch de erkenning der menschen-waarde is nog niet voldoende maatstaf tot ordening, als zij niet gepaard gaat met het inzicht, waarom en in welk opzicht de mensch en elke zijner gedragingen waarde of onwaarde hebben. Dit onderstelt een erkenning van andere objectief geldende waarden; in de Christelijke leer is de naastenliefde dan ook onverbrekelijk verbonden met de verhouding van den mensch tot de absolute waarde, tot God.

Kan ook de wetenschap een opperste waarde-criterium

vinden? Schijnbaar ligt zulk een criterium in het reeds door Kant gestelde ideaal van de redelijke vrijheid, maar dan blijft de vraag naar den inhoud van de vrijheid, die beperkt en de vrijheid, die beschermd moet worden. Even weinig helpt het verwante ideaal der harmonische persoonlijkheid, d.w.z. de persoonlijkheid, die alle objectieve waarden harmonisch in zich verwerkelijkt, want daarmede is het probleem slechts herhaald in den vorm, dat het zgn. materieel beginsel gevonden moet worden in een verhouding, een systeem, van waarden welker verwerkelijking door den mensch opperste doel zou moeten zijn. Het is er juist om te doen die waarden te vinden, die een objectieve gelding hebben en die zelve niet afleidbaar zijn van andere waarden. Het is echter niet voldoende, dat men die waarden opsomt; aangewezen moet worden of zij een rangorde hebben, en zoo ja, welke. En ook dan is men nog niet gereed: de gedragingen der menschen zijn in de meest verschillende mate bevorderlijk of belemmerend voor waardeverwezenlijking. Om de gedragingen te ordenen moet men niet alleen weten, op welke waarde zij betrekking hebben, maar ook, in welke mate zij aan een waarde bevorderlijk of hinderlijk zijn en dit eischt dikwijls kennis van een omvangrijk complex oorzaken en gevolgen. Men ziet, dat hier kritische en empirische methode door elkander loopen. De gewone ervaring wijst ons de waarden aan, die de mensch als hoogste erkent: leven en gezondheid, eer, een zekere mate van zuiver willekeurige vrijheid, natuurgenot liefde, vriendschap, schoonheid, religie, vaderland, menschheid en tal van andere; het is ook de gewone ervaring, die toont in welke mate gedragingen in haar dikwijls zeer gecompliceerd oorzakelijk verband, voor waardeverwerkelijking dienstbaar of hinderlijk zijn. De ervaring leert ook, dat de menschen andere waarden dan religie, leven, vaderland, dikwijls niet beseffen als objectiviteiten, doch ondergaan als zuiver subjectieve neigingen en den drang tot waardeverwerkelijking als ‘belangen’. Eerst wanneer men bewust over de waarden nadenkt of de waardeverwerkelijking als een ‘roeping’ gaat gevoelen, beleeft men het objectieve element.

De kritische methode bestaat in het nagaan, in hoever deze waarden werkelijk zelfstandige gelding hebben dan wel van zelfstandige waarden afgeleid zijn. In het practische leven

komt het herhaaldelijk voor, dat gedragingen, verhoudingen of voorwerpen zelve als absolute waarden worden beschouwd, terwijl zij, kritisch bezien, hun waarde ontleenen aan de mate, waarin zij aan de verwerkelijking van een waarde dienstbaar zijn. Zoo kan een staatsorde of andere rechtsorganisatie om haar zelfswil gewaardeerd worden, lang nadat zij heeft opgehouden dienstbaar te zijn aan de waarde, die zij aanvankelijk moest verwerkelijken. De opvatting omtrent het huwelijk als rechtsinstelling zal verschillen al naar men in het huwelijk zelf een sacrament ziet, het waardeert als de op liefde en trouw gegronde samenleving, of als het thans nog doelmatigste instituut voor voortplanting. Het oordeel over de waarde van democratie moet scherp onderscheiden tusschen de waarden, tot welker verwerkelijking democratie dienstbaar kan zijn en een absolute waardeering van democratie om haar zelve. De rechtsphilosophische kritiek komt nu daarop neer, dat men duidelijk onderscheidt de objectief geldende waarden, die den maatstaf vormen voor de kritiek, en de gedragingen, welke het middel tot waardeverwerkelijking zijn. Groote voorzichtigheid is bij deze kritiek geboden. Een zelfstandige, objectieve en alzijdige waardedoorleving en een volledig inzicht in de mogelijkheid van harmonische verwerkelijking van een waardenstelsel is wellicht aan geen mensch gegeven. Er is ook geen enkele waarborg, dat de inzichten dienaangaande (de levensbeschouwingen of rechtsidealen) gelijk zijn. Welke waarden en waardeverhoudingen een individu aanvaardt, wat hij als gewaardeerde gedragingen erkent, wordt voor weinigen bepaald door eigen zelfstandig en kritisch oordeel, voor de meesten door psychischen aanleg, door opvoeding, milieu en toevallige levenservaring. Zelfs vertoont onze cultuur het eigenaardig beeld van verschillende waardeeringsstelsels in hetzelfde individu. Er zijn er, die rondloopen met een diepen eerbied voor het ‘ideëele recht’, dat zij nooit toepassen, met een in het dagelijksch leven gerealiseerde rechtsovertuiging en met een derde complex, dat zij alleen in het politieke leven aanwenden! Ook verschilt de intensiteit van den drang om waarden te verwerkelijken. Slechts ten opzichte van het inzicht in de formeele gerechtigheid is een zekere mate van eenheid mogelijk (omdat hier slechts twee elementen werken: Rede en men-

schenwaarde) evenals ten aanzien van de waardeeringen, die het leven, de gezondheid en de welvaart betreffen, vooral wanneer gevaren dreigen, die allen gelijkelijk benadeelen (oorlog, watersnood, honger). Zeer vaak vertoont zich de strijd voor een waardeverwerkelijking als zuiver egoïsme, of als een, zij het objectief bedoeld, toch eenzijdig drijven voor één bepaalde waarde-verwerkelijking.

De realiseering der gerechtigheid, anders dan door overreding of opvoeding, is die door psychischen of physieken dwang. Zij geschiedt in het maatschappelijk leven op verschillende wijzen: in onze dagen is het aanwenden van economische machtsmiddelen als staking of uitsluiting van groot belang geworden. In het centrum der aandacht staat echter het gebruik van de geordende macht door de machtsorganisatie bij uitnemendheid, den Staat, en in den vorm, dien men het positieve recht noemt. Het machtsgebruik door den Staat beduidt - hoe men ook over het wezen van den Staat moge denken - in de werkelijkheid een optreden van sommige menschen tegen andere, en dit optreden moet zich, evenals elke verhouding van mensch tot mensch, aan het oordeel der gerechtigheid onderwerpen; van de vormen van Staat en positief recht kan ook het onrecht zich bedienen. De wetenschap moet hier onderzoeken - en de practijk dwingt haar daartoe - of de gerechtigheid zelve zich verdraagt met haar verwerkelijking door macht. Machtsaanwending bij voorbaat af te keuren, is even onredelijk als haar bij voorbaat toe te juichen. Geweld is een middel, en eerst de verhouding van de waarde, waaraan dit dienstbaar is tot de waarde, die het aantast, bepaalt zijn gerechtigheidsgehalte. Daaruit volgt tweeërlei: men moet de in het spel zijnde waarden beoordeelen, en men moet ook beoordeelen, of de aard van het machtsmiddel het in casu best geëigende is. Het machtsmiddel mag niet te ver gaan, niet meer aantasten dan strikt noodig is, het mag ook niet iets afdwingen, dat in concreto of in het algemeen niet afgedwongen kan worden, het mag ook niet werkingen verwekken (b.v. algemeene verbittering of verwildering), die het vertrouwen in de gerechtigheidsoefening in het algemeen schokken. Interessant is, dat zelfs een zoo dogmatisch voorstander van de vergeldingsidee in het strafrecht als Kant vervanging van doodstraf door een mildere straf

goedkeurt voor het geval het aantal aan een moord medeplichtigen zoo groot is, dat de voltrekking der doodstraf een menschenslachting zou gelijken en daardoor het gevoel des volks zou afstompen, (Rechtslehre dl. II § 49, E 1). De beide hoofdvormen der machtsaanwending zijn de rechtstreeksche dwang (politiedwang, vermogens-executie of gijzeling, opsluiting in een krankzinnigengesticht) en de door strafvoltrekking gevolgde strafbedreiging, welker grondslag en vormen op zich zelf een afzonderlijk rechtsphilosophisch probleem uitmaken, in verband met de mate van ontwikkeling van het, hierboven als noodzakelijke onderstelling der gerechtigheid genoemde, vermogen tot ordening van gedragingen door invloed van eigen oordeel, of door inwerking van anderen (i.c. de strafbedreiging). De algemeene uitspraak, dat in naam van de gerechtigheid dwang mag worden geoefend, volgt *a priori niet* uit de gerechtigheid; zij is het resultaat van ervaring of onderstelling omtrent de werking van dwangoefening voor de realiseering der gerechtigheid en zij is in haar algemeenheid dan ook niet juist. Uit de noodzaak van beperking der dwangoefening volgt ook, dat het positieve recht in den regel genoegen neemt met het vorderen van een met de eischen der gerechtigheid overeenkomende feitelijke handeling of nalating, zonder zich om de gezindheid te bekommeren. Doch waar dit noodig en mogelijk is, bemoeit het positieve recht zich ook met de gezindheid als bron van ongewenschte gedragingen (opzet, schuld, voorbedachte raad, oogmerk, goede en kwade trouw; de straftoemeting door den rechter, het ambtenaarsrecht) of neemt het maatregelen om goede gezindheid aan te kweeken: kinderrecht. De vorming van dit positieve recht moet geschieden op een wijze, die de meeste waarborgen geeft voor die gerechtigheid, die een volk als de ware beschouwt; daaruit vloeit de vraag naar inrichting van den Staat (met het meerderheidsprobleem) en van bestuur en rechtsspraak voort.

Als orgaan van de verwerkelijking der gerechtigheid en van andere cultuurwaarden heeft de Staat sedert lang zulk een beteekenis verkregen, dat hem door velen een eigen, zelfstandige waarde wordt toegekend. Sterk komt dit uit in het volkenrecht en daar, waar hij rechtstreeks voor eigen doel eischen stelt (verbod van staatsgevaarlijke handelingen, belastinghef-

fing, dienstplicht), maar van het hoogste belang is dit element in het vraagstuk van de waarde van namens hem gegeven bevelen (het positieve recht), in den eisch dat het positieve recht moet worden gehoorzaamd, ook al is het in strijd met de gerechtigheid. Het probleem omvat niet alleen het recht van revolutie, maar ook de bevoegdheid van rechter of bestuur om een enkel onrechtvaardig geoordeeld wetsartikel niet of anders toe te passen en het recht van ambtenaar of privaat-persoon om gehoorzaamheid te weigeren aan een met zijn geweten strijdend wetsgebod. Tegen oplossing van het vraagstuk door een eenvoudige formule verzet zich de ervaring, dat alle thans op den voorgrond tredende partijen met voldoening wijzen op geestverwanten van vroeger eeuwen, die in practijk of in theorie voor hun beginselen de gehoorzaamheid aan het wettig gezag opzegden, doch dat zij, evenzeer als hun geestverwanten elders, gehoorzaamheid vorderen aan wetgeving in haar geest; verzet zich ook het feit, dat ‘vrije’ toepassing van wetten en verordeningen door rechter en bestuur thans herhaaldelijk voorkomt, evenals ongestrafte ongehoorzaamheid van burgers, maar nog meer zeer strenge toepassing onder weigering om de rechtvaardigheid van den inhoud nader te toetsen.

Bij de behandeling van het probleem moet men ter zijde leggen de gevallen, waarin handige politiek, los van rechtsoverwegingen, tot concessies aan weerbarstigen leidt, evenals de gevallen van het brute egoïsme, dat zich valschelijk op rechtsovertuigingen beroept. Ook moet men kritisch staan tegen den heiligen eerbied voor een rechtsovertuiging. Dat men voor de bloote formeele overtuiging zooveel respect heeft, is een gevolg daarvan, dat een diepe, tot offers bereide, overtuiging vrij zelden voorkomt, maar - ook anarchisten van de daad handelen uit overtuiging.

De waardeering van revolutie moet niet alleen bepaald worden door het beoogde resultaat, maar ook door de desorganisatie, de economische ontreddering en misdadige verwildering, waarmede zij blijkens de ervaring gepaard gaat. En bij de algemeene vraag naar de gehoorzaamheid aan het positieve recht in het dagelijksch leven, sta voorop het inzicht, dat de door verantwoordelijkheidsgevoel gestuwde nauwkeurigheid en de organisatie, waardoor de vorming van het posi-

tieve recht geschiedt, in den regel een grooter waarborg geeft voor zijn gerechtigheidsgehalte, dan het toevallige subjectieve rechtsoordeel, en dat bevoegdheid tot negeering van niet met een subjectieve overtuiging strookende wetten in onze zoo verdeelde samenleving *alle* positief recht tot machteloosheid zou doemen. Daarbij komt, dat in vele gevallen de rechtsstrijd niet loopt over waardeering van de in het spel zijnde waarden zelf, maar over slechts met waarschijnlijkheid te kennen feiten, over den besten vorm van organisatie en over mogelijke gevolgen. In deze gevallen is het tot stand komen van orde en organisatie vaak beter dan in het geheel niets of dan een zoo verfijnd rekening houden met afwijkende meeningen, dat het vertrouwen in rechtvaardige toepassing of de mogelijkheid om de toepassing te berekenen (rechtszekerheid) verloren zou gaan. Zeer dikwijls ligt de hoofdwaarde van een maatregel in het feit, dat hij orde schept. Daarom b.v. de waardeering van een dictator, zelfs door een democratie, na een tijd van wanorde.

Altijd door zal men bij beoordeeling van de conflicten tusschen rechtsovertuiging en positief recht zorgvuldig de bij beide betrokken waarden tegenover elkaar moeten stellen.

De noodzakelijkheid, om voor zuivere beoordeeling van de rechtvaardigheid, de bijzondere gevallen afzonderlijk te bekijken, zou in de gebrekkige werkelijkheid tot een onberekenbaar opportunisme kunnen leiden; vandaar dat de practijk zich redt met algemeene beginselen, die echter meestal niet onbeperkt naar de letter harer formuleering kunnen gelden.

Dergelijke beschouwingen zijn zeker niet aangenaam voor wie van de rechtsphilosophie een nimmer falende formule voor beoordeeling van verleden en heden en wereldhervorming verlangt. Maar waar de gerechtigheid naar realiseering streeft, is er nu eenmaal worsteling van het Ideeële met den eindeloozen, immer varieerenden en telkens weerstrevenden stroom des levens. En elke daarbij betrokken levensuiting eischt rekenschap omtrent haar beteekenis voor de gerechtigheid.

J.J. BOASSON.

J.C. Kapteyn.

Zal een later geslacht zich verwonderen, dat er in deze Junimaand niet een algemeene rouw is geweest om het sterven van een der grootste Nederlanders? Wie de astronomen hoort over de beteekenis van Kapteyn's onderzoekingen, ontdekkingen en theorieën, kan niet anders dan verwachten dat zijn naam leven zal onder de zeer enkele, die iedereen kent. Maar de roem van een sterrekundige maakt op het hedendaagsche publiek weinig indruk, al hebben tijdschriften en dagbladen ons in de laatste jaren meer dan eens daarvan verteld. Over den sterrekundige zal zeker nog veel geschreven worden, maar wie beschrijft den mensch? Wanneer de rechte biograaf gevonden werd, dan zou het Leven van J.C. Kapteyn, dat het nageslacht zal willen bezitten, een der mooiste boeken kunnen zijn, die geschreven werden. Zal het er komen, het volledig beeld van dit edele en gelukkige leven? Wij Nederlanders hebben helaas een deerlijk gebrek aan biografisch talent.

Ik kan het niet laten, om een paar trekken van Kapteyn's wezen met een enkele lijn aan te geven. Misschien geeft het anderen aanleiding, om voor een toekomstig levensbeschrijver vast te leggen, wat zij van heugenis aan dezen man bewaren.

Mijn herinneringen aan Kapteyn gaan terug tot mijn jongensjaren, toen hij, heel jong als professor naar Groningen gekomen, er spoedig een der beste vrienden van mijn vader werd. Over mijn ouderlijk huis lag de schaduw van mijn vaders langdurig lijden: de avonden waren er stil, zonder somber te zijn. Maar als op zulk een avond onverwacht ‘de

Kapteyn's' kwamen, dan veranderde er iets; dan werd rustige opgewektheid vreugde, en vond mijn vader al zijn levendigheid terug. In plaats van, als bij een ander bezoek, te ontsnappen, zaten mijn broer en ik verheugd te luisteren. In mijn herinnering spreken allen tegelijk: Kapteyn met zijn wonderlijke vroolijke stem met mijn vader, de hartelijke en bijzonder levendige Mevrouw Kapteyn, onder veel lachen, met mijn moeder. Maar zoo zal het niet geweest zijn, dat allen tegelijk spraken, want als Kapteyn sprak, sprak een ander niet. Begrepen wij de gesprekken? - ik weet het niet, maar ik geloof het toch eigenlijk wel. Aan elk gesprek van Kapteyn had iedereen wat. Ik weet van andere kinderen, die het nu nog bijna zijn, hoe bedroefd zij waren, als een dag ziek in bed zijn hen een bezoek van Meneer Kapteyn deed missen.

Zijn leven lang is Kapteyn voortgegaan met het verwerven van goede vrienden; toen hij jong was, onder de ouderen, naarmate hij zelf ouder werd, onder elk nieuw geslacht, dat hem als ambtgenooten of leerlingen naderde. Het was in het geheel niet moeilijk, Kapteyn's vriend te worden; hij trok het beste, wat er in ieder was, onmiddellijk aan, en al het overige bestond voor hem niet.

Een twaalf of vijftien jaar geleden reisde ik eens met hem van Groningen tot Zwolle, in een tweede klasse, met een gezelschap, dat mij hoogst willekeurig toescheen en waartegen ik, naar moderne zede, bot te zwijgen dacht. Niet aldus Kapteyn. Zonder eenigen toeleg van eens vriendelijk te willen zijn, was hij in een oogenblik met het heele gezelschap in gesprek. Het bleken plotseling allemaal aardige menschen; zij vertelden hem hun doen en hun inzichten; hij had hen opeens hoog boven het gewone spoorweggesprek van handelsreizigers, of wat zij waren, uitgetild. Ik zie nog, hoe verheugd en vol belangstelling zij naar hem keken, en het was, alsof het hun speet, niet hartelijker afscheid van hem te kunnen nemen, toen hij uitstapte.

Nog een ander geval, dat in een tweede klasse speelt, weet ik. In 1905 reisden een aantal Europeesche astronomen samen van Southampton naar Kaapstad, om daar een congres bij te wonen. Kapteyn en De Sitter maakten de reis in de tweede klasse, de overigen in de eerste. Maar iederen avond ontstond er een levendige bijeenkomst in den rooksalon tweede

klasse: Kapteyn, die zich nooit ook maar in het geringste op den voorgrond stelde, trok allen tot zich, niet alleen, om daar het eerst over het ‘Plan of selected areas’ te spreken, maar ook voor de gewone gezelligheid.

Sedert 1906, meen ik, toen A.E.H. Swaen hem in de geheimen der vogelwereld had ingewijd, kwamen bij zijn talrijke menschelijke vrienden al de vogels van Nederland. Onder het geleerdste astronomische gesprek in den tuin der Leidsche Sterrewacht zei Kapteyn: ‘he? is die er al? - hebben jullie die hier ook?’ Hoe dikwijls denk ik aan dien heel vroegen morgen omtrent Pinksteren, was het 1906 of 1907?, toen ik met Kapteyn en Swaen, na een gebrekkige nachtrust in zijn buitenhuisje te Vries, er op uit trok in den regen, om in de Zeijer maden de korhoenders te zien dansen. Het is waarlijk geen afschrik geweest, waardoor ik het nooit verder in de vogelstudie heb gebracht, terwijl Kapteyn niet rustte, eer hij allen kende.

Rondom Kapteyn en de zijnen was altijd een glans van geluk, een geluk, dat afstraalde op ieder, die met hen in aanraking kwam. Verrukt zijn over iets of iemand was een van zijn veelvuldigste gemoedstoestanden. Voor de eerste maal uit Amerika terug, hadden zij daar niets gezien, niets ondervonden dan het beste, het mooiste, het heerlijkste. Er was in die constante gelukkigheid niets van het kinderachtige, dat het geluk heeft bij menschen, die te ondiep zijn voor droefheid. Ik heb Kapteyn ook ernstig gezien, zeer dikwijls zelfs, en diep verontwaardigd, of vol zorg over een groot leed der zijnen, maar het was altijd, of dan toch die grondtoon van een groot en onverstoorbaar geluk bleef klinken. Eenige weken voor zijn dood, lijdend vol moed en hoop, zei hij tegen Peter van Anrooy, die in zijn Groningschen tijd het geluk heeft gehad, een van Kapteyn's beste vrienden te worden: ‘Misschien is dit nog wel de gelukkigste tijd van mijn leven’.

Een buitengewoon fijn opmerker, kort te voren uit den vreemde gekomen, zei eens tegen De Sitter: ‘Wat voor iemand moet toch Kapteyn zijn? Als je zijn naam uitspreekt, komt er iets bijzonders in je stem en je gezicht.’

Het zijn maar heel eenvoudige dingen, die ik over hem vertel, maar men kan over dezen grooten eenvoudige en onzelfzuchtige niet anders dan heel eenvoudig spreken.

Wanneer iemand van over zeventig jaren, - was hij het waarlijk, die jongensachtige, jeugdige? - heengaat, dan getuigt men meestal, dat hij heeft kunnen geven, wat in hem was. In Kapteyn waren nog schatten van werkkracht en belangstelling en liefde tot menschen en dingen. Hem had ik mij altijd voorgesteld werkend tot negentig jaren.

Op Westerveld, verleden Dinsdag, onder Van Anrooy's orgelspel, moest ik denken aan de ruimten, die die geest doormat, en hoe zij voor hem nu geworden zijn minder dan het holle van de hand.

J. HUIZINGA.

Shelley: een afscheid.

Er is geen dichter, wiens werk ik zoo vurig en onvoorwaardelijk heb willen liefhebben als het werk van dezen, die van alle dichters de meest dichterlijke was. En wel moet ik beseffen, dat het verlangen meer door grootheid dan door vervulling ons leven schoon maakt, nu ik, na zoo lange jaren, nog een heldere weemoed, een gouden heimwee, gevoel naar den tijd toen mijn liefde zich voortdurend in Shelley wilde verliezen en er zichzelf bijna een verwijt van maakte niet geheel blindelings te kunnen zijn, toen ik de wereld en de menschen beminnen wilde, gelijk hij hen meende te beminnen in zijn van weenen en jubelen stralend en onaandachtig voorbijgaan, en ik zelfs in het geluid van zijn naam nog een helder ontraadselen verwachtte van het toen al zoo donker wordend geheim.

Een eeuw geleden werd zijn lichaam, dat de schoonheid der engelen verwant schijnt te zijn geweest, na een leven van dertig jaren, ontzield aan land gespoeld aan een bocht van de Italiaansche kust en daar in een hoog vuur, door vrienden ontstoken, verbrand; maar dien gouden grooten zomer, toen ik, wonend aan de Engelsche kust in een oud huis waar hij eens gewoond had, voor het laatst nog trachtte te hopen, dat ik mijn leven lang van hem zou kunnen zijn, lijkt langer dan een eeuw geleden, want van een gansche wereld is sindsdien het leven in mijn hart verleden geworden, en er is voor ons, althans in zulke dingen, geen tijd dan die, waarvan het hart weet.

Ik acht deze ondervinding van belang omdat ik weet, dat

ik haar deel met anderen, en mét anderen tot de erkenning komen moest, hoe deze dichter, wien alle dichters steeds als een verschijning van de eerste grootte zullen eeren, toch tegelijk in het leven van welhaast elk dichter afzonderlijk van voorbijgaande beteekenis zal blijken, hoezeer de herinnering aan zijn voorbijgaan het blijven der later erkende vaste sterren ook in bestendigheid evenaart.

Het bepalen der oorzaken zoowel van dit voorbijgaan als van deze herinnering, leidt zonder omwegen tot de kenmerken van zijn werk.

* * *

Het eindeloos dwalende en klagende leed om het vergankelijke van liefde en schoonheid in dit leven en de steile gouden vervoering der ziel voor de Idee der Geestelijke Schoonheid (Intellectual Beauty) zijn de beide polen, waartusschen zijn dichterlijk vermogen zich zijn snel en prachtig leven lang voortdurend en verblindend ontladen bleef. Zijn wezen, dat hevig en in groote mate edel en onvoorwaardelijk was, bestond van het zingend verlangen naar een leven, een wereld, een gemeenschap inderdaad, waarin dit leed geleden en vergeten zou zijn door de uiteindelijke zegepraal dezer vervoering op de wijze, op de zielsmuziek, van een in alle schepselen gevaren liefde. Het is onmiddelijk verklaarbaar uit zijn terstond van buiten af ontvlammend gemoed en uit de heftige toedracht des levens in de wereld om hem heen - de hooglaaiende hoop der Fransche Revolutie, het verbonden verzet der Europeesche tronen, de opkomst, de hoop en verzet bedwingende overhand van den Corsicaan -, dat in dezen dichter alle gedachten en ontroeringen ertoe gedreven werden het leven in de wereld der menschen op aarde te ondergaan en te zien als het gebied, waarop die laatste gemeenschap der liefde niet alleen bedreigd en bevochten, weerstreefd en verlangd werd, doch ook bereikt en ingezegend zou moeten worden. Deze strijd - de edele haat tegen het weerstrevende, de jubel over vermeende voorteekenen van overwinning, de profetische vervoering voor het visioen der zege - beleed hij als het volstrekte doel van zijn zang. Zijn zingend vermogen was, in veel heviger mate nog dan in de jeugd van

andere dichters, overwegend, bijna uitsluitend zelfs, ontembaar lyrisch, en bleef daardoor in strijd met zijn streven om in groots opgezet werk episch (The Revolt of Islam) of dramatisch (Prometheus Unbound) te zijn. Het schijnt wel of het probleem der aardsche wereld en de daardoor ontstaande gedachten en gevoelens, die andere dichters al of niet door de ontgoocheling tot het beschouwen, de peinzende aandacht en diepen inkeer brengen, zijn lyrisch vermogen, dat toch al meer onstuimig dan bezonken van aard was, integendeel steeds breidelloozer voortjagen en het den tijd niet gunnen willen op adem te komen, en een nagevoel als van een ontoereikend te-veel, dat de herinnering, vooral aan zijn omvangrijker dichtwerken beheerscht, moet, naar het mij voorkomt, verklaard worden uit de voortdurende rustelooze wijze waarop de voornemens van breeden grondslag en gedragen bouw zich door de nooit aflatende lyrische drift verijdeld zien. Het gevolg is, dat zijn edele liefde, hoewel zij onvergetelijk blijft, geen vaste woning vindt in het menschelijk hart, dat zijn Idee der Geestelijke Schoonheid, hoezeer vervoerd, geen wortel schiet in menschelijke aarde, dat zijn rhythme, hoewel voortdurend en onvermoeid bewogen door de liefde der natuur - die wellicht toch zijn meest onmiddelijke liefde was - maar zeer zelden zich verdiept tot die bewogenheid, waardoor het stroomend hartebloed zich onderscheidt van de rivier, en dat zijn onuitputtelijke fantasie, die zich door de natuur met al hare geluiden en verschijnselen doorvaren liet, al te zelden door strenge binding en hartstochtelijke keuze zichzelf overwint, overtreft en vervult van de bijzondere beschrijving tot de scheppende verbeelding. Men vergelijke zijn herhaalde uitvoerige pogingen een beeld te geven van geheimzinnige grotten aan de verlatenheid van onbevaren kusten met die twee regels van Keats over de zang,

> that oft-times hath
> Charm'd magic casements opening on the foam
> Of perilous seas in fairylands forlorn.

Zijn lichtende, bevlogen verhevenheid kan nooit gehéél vergoeden een gebrek aan de diepte-drang, die zich afwaagt naar waar geen pracht meer lokt, de betooverde aandacht, uit welks zwijgen alleen het mystisch geluid hoorbaar kan worden, de gesloten inkeer, die alleen van aangezicht tot aange-

zicht kan brengen met het grootsch en tragisch raadsel van den mensch op aarde.

Inderdaad, het hart, in zijn laatste beteekenis van dat achter alle vragende problemen zwijgend raadsel, is in zijn werk, tusschen het onvergelijkelijk stroomende en ruischende natuurgeluid en het hemelenwijd vlagende zingen der ziel, ontoereikend als een tekort aan zwaartekracht. Het beleven van de wereld zijner werken wordt daardoor herinnerd als een onophoudelijk en wijd en zijd wemelende gouden chaos, waarin stralende vergezichten, hooge landschappen, stroomende en verblindende wateren, vliegende wolken, voortdurend en overal ontstaan en verdwenen zijn, waardoor rijzige wezens, jubelend en klagend, zich aansnellend of voortvluchtig bewegende worden waargenomen, en waarin groote doch te weinig voorbeschikte ontmoetingen steeds ophanden schijnen, om dan weer spoorloos ontbonden te blijken voor er een beslissende gebeurtenis plaats greep. Zelfs zijn meest beroemde lyrische gedichten kunnen, hoe meeslepend van schoonheid zij ook zijn en hoezeer zij met de meest volkomen gedichten van Keats, Wordsworth en Coleridge tesamen een onvergetelijke gebeurtenis blijven in de Engelsche Poëzie, toch niet geheel worden vrijgesproken van dit eigenaardig te-kort aan zwaartekracht, waardoor natuur en ziel zich in hen bijna als een te-veel voordoen. Slechts als zijn stem enkel maar even bewogen werd door dat klagende leed om het vergankelijke van liefde en schoonheid in dit leven, bereikte hij in korte lyrische gedichten hier en daar tusschen zijn vele zingen de volkomenheid, die het laatste voorbehoud tot zwijgen brengt. Ik denk aan dat lied ‘When the lamp is shattered’ en aan den laatsten regel daarvan ‘When leaves fall and cold winds come’, die in de bewogenheid dat diepe en sidderende heeft, waaraan zijn hemelsch ongeduld anders al te voortdurend voorbijzong.

En dan, na alle overwegingen, staat men, altijd weer plotseling en verbaasd als voor een schoone onvoorziene willekeur van het leven zelve, voor het feit, dat deze dichter het treurspel schreef, dat ‘The Cenci’ heet. Steeds weer ontdekt men het te midden van zijn werk, alsof men in een uitgestrekt en verlaten gebied van landschappen, duistere en liefelijke, met hier en daar wilde bouwvallen, groot en over-

woekerd door bloeiende gewassen, plotseling om de bocht van een steil rotspad zich gekomen ziet voor een open hoogvlakte, waarop een burcht, onvergaan, norsch en vast van bouw, staat: het eenig blijvend bewoonbare in dien zeer wijden omtrek. Bewust, wetend wat hij deed, bouwde hij dit: 'Those writings which I have hitherto published, have been little else than visions which impersonate my own apprehensions of the beautiful and the just. I can also perceive in them the literary defects incidental to youth and impatience; they are dreams of what ought to be, or may be. The drama which I now present to you is a sad reality', schrijft hij in de opdracht aan Leigh Hunt, en in het voorwoord: 'I have avoided with great care in writing this play the introduction of what is commonly called mere poetry, and I imagine there will scarcely be found a detached simile or a single isolated description'.

Hij bereikte dat, waar hij zich toe gezet had. Nergens wordt de verbeelding afgeleid of ontworteld door de fantasie, nergens de strenge band van het gebeuren verrafeld door lyrische overwegingen van goed en kwaad: het ijzingwekkend gegeven van bloedschande en vadermoord voltrekt zich snel, onherroepelijk: een noodlot, dat alle versiering van de eigen strenge schoonheid afwijst. In niets gelijkt dit treurspel op zijn overige werk, zelfs niet in de taal, die, hoe hartstochtelijk ook, sober blijft, of in den vorm, die van gespannen bouw is. Er is slechts één enkele overeenkomst: de oorsprong, want niettegenstaande alle onderscheid in taal, vorm, ontroering, gedachte, ontstaat toch ook dit treurspel uit wat voor hem het levend beginsel was: de verheven adel van ziel, komend in onverzoenbaren tegenstrijd met een wereld of omgeving van haat, verraad, ontaarding en dwingelandij, en zich daaruit verheffend, zegevierend tot in den dood. In 'The Cenci' is dit levend beginsel eindelijk in den vollen zin een scheppend beginsel: de tegenstrijd is belichaamd, is inderdaad vleesch geworden, in sterke werkelijke menschen, die elkander liefhebben en haten, niet langs een omweg van denkbeelden, maar van hart rechtstreeks tot hart. Wel ontbreekt tusschen deze gestalten nog die onbeschrijfelijke kosmische atmosfeer, die de gestalten in de groote treurspelen van Shakespeare zonder hunne onmiddelijke mensche-

lijkheid te ontzenuwen het geheimzinnige van verschijningen geeft, maar het hart is toch kloppend geworden in tastbare lichamen, de ziel sprekend door nabije oogen en roode lippen, het meest wel in die laatste woorden van Beatrice Cenci tot haar stiefmoeder even voor zij beiden ter dood worden gebracht:

> Here, mother, tie
> My girdle for me, and bind up this hair
> In any simple knot; ay, that does well.
> And yours I see is coming down. How often
> Have we done this for one another! now
> We shall not do it any more.

* * *

De beperking, waarin de meester zich toont, heeft hij niet doorgezet. Men mag wel zeggen, dat hij het niet gewild heeft, want voor hem, die dat treurspel schreef onmiddelijk na ‘Prometheus Unbound’ kan er tusschen willen en kunnen nauwlijks een kloof zijn geweest. Hij leefde nog drie jaren; in de kenteekenen van het werk uit dien tijd is geen spoor meer aan te wijzen van den dichter, die, beseffend dat een kunstenaar vóór alles de vormer van een wereld en niet een hervormer van déze wereld heeft te zijn, ‘The Cenci’ schreef. Het later werk is weer geheel in overeenstemming, zoowel naar de schoonheid als naar de gebreken door hemzelf zoo juist bepaald als ‘the literary defects incidental to youth and impatience’, met al zijn vroeger werk: na een korte daad van volgroeidheid een weer, al of niet zelfgekozen, schoon en grenzenloos onvolwassen blijven tot de al te vroege dood aan wat zich toch wellicht niet meer gewijzigd zou hebben een eind maakt.

Inderdaad denken wij aan ‘The Cenci’ vooral als aan het eenig groote treurspel uit de Engelsche dichtkunst der XIXe Eeuw en dat door Shelley geschreven werd, en pas in de tweede plaats als aan een deel van het werk van hem, die de ‘Ode to the West Wind’, ‘The Skylark’, ‘The Sensitive Plant’, ‘Adonais’, ‘Prometheus Unbound’, naliet als een herinnering aan zijn doortocht over deze aarde, en wij denken eerder en vaker nog aan den dichter van deze gedichten dan aan dat treurspel. Dit is zoo, omdat, ten slotte,

hij als wezen, als verschijnsel, was van een schoonheid, edeler en onvergetelijker nog dan de schoonheid van dat ééne werk, waarvan het tot stand brengen vereischte, dat hij juist als verschijning zichzelf verborgen hield.

En anderzijds: ook al streefde hij er onophoudelijk en afleidend naar zijn onwereldsche werkelijkheid aan toen strijdbaar wordende denkbeelden en problemen te verwereldlijken, toch is het, omdat, naar de wet van zijn wezen, zijn komen, doortocht en vertrek zoo ijlings en als in vroege verte over een regenboog gebeurden, dat ik, weer veel van hem lezend in deze dagen, dat gevoel kreeg het afscheid te herleven van iets, dat jaren geleden uit mijn eigen bestaan verdween, iets, waaraan ik had willen behooren, een snelle, rijzige, een engelen gelijkende gedaante, een hemeling welhaast, die eenmaal in aantocht was naar hier, doch die plotseling, voor hij in ons duister midden neerstreek, te loor ging achter het ruischen van vele wateren.

A. ROLAND HOLST

Aanteekeningen en opmerkingen.

Het levende lijk.

- ‘Au centre de cet illustre *Passage* existe un certain débit de liqueurs, c'est là notre première station en ‘'s Cravenhage’...Sedert Verlaine dit heeft geschreven en in elk van de acht hoofdstukjes zijner Quinze jours en Hollande blij gerept van ontmoetingen met ‘francs buveurs et grands fumeurs’, geldt een omdolen als er met hem is gedaan voor wat er behoort bij een schrijvers-ontvangst. Arthur Schnitzler heeft het kalmer verlangd, al had hij zich van te voren, feller nog dan tegen kroegejolen, tegen speechen en toasten verzet. Het een en het ander is hem bespaard; doch de Hollandsche gezelligheid openbaart zich niet enkel bij Nutsbesturen in stadjes of dorpen, die een gevierd spreker te gast krijgen; en zoo is mij veel schoons verteld van een Amsterdamschen nacht, waarin het meerendeel zijner gastheeren, na des Weenschen meesters vroegtijdig vertrek, zichzelf gastvrijheid heeft bewezen.

't Verhaal krijgt literair belang, nu Heyermans, die er even pyramidaal in het debat moet zijn geweest als Van Deyssel, wéér jong, er fenominaal was, van dit na-broodje dat tot een vijf-uurs-debat werd, een beeld geeft voorin *Diamantstad*. Wel blijkt hierbij, haast smadelijk, dat hij zich in dien Na-Schnitzler-nacht bij Saur met heel dat paradoxale vuurwerk, waartegen Van Deyssels hooghartigheid stand hield, min of meer heeft nagepraat. Is hij nog even welsprekend geweest als welhaast een kwart-eeuw geleden? Mij is verzekerd: ook hij was prachtig. Maar ja, Thijm's titans-gestalte vlak vóór je, dáár tegenover je met díe stem, het vraagt sterke volharding in prompt vernuft!

Zoo heb ik mij de vraag gedaan, of niet alleen het Begeleidend woord voor den *tweeden* druk van *Diamantstad* de quintessens geeft van het kloek debat, na Schnitzler's vertrek bij Saur gevoerd; maar dat voor den *derden* druk veeleer bedoelt, een natuurlijkerwijs symbolisch op te vatten beeld van dit geestes-banket te geven.

Het ‘woord’ kàn den ochtend daarop zijn geschreven. De gezondste kent dan wat gemelijkheid en een overdrijving als in het woord ‘levend lijk’ past in de naturalistische taal van het geheel. Het getuigt toch al van een niet iedereen geschonken constitutie, na uren van zóó feestelijke en geestelijke opwinding te kunnen getuigen: ‘bij den schrijver van dit groote-stads-verhaal is innerlijk niets veranderd’.

Een ernstiger verklaring van het raadselachtig proza, welke dan een droeve zou moeten zijn, vermag ik niet te vinden. De tooneelisten van wat Heyermans' gezelschap is geweest, staan op straat; er is een beroep gedaan op de welgezindheid der kapitalisten, om hun te hulp te komen. Heyermans heeft zijn tantièmes genoten; hij was, met directeur, auteur en is uit den treure gespeeld. De arbeid van den tooneeldirecteur heeft hem belet, anders dan in reclames en ingezonden stukken, te ‘babbelen’, laat staan te schrijven; doch *niemand riep hem* tot die taak. Hij heeft haar genomen, slecht vervuld, en met dit ter dood brengen van de ‘*Tooneelvereeniging*’ zelf ‘den verstikkenden steen’ op zijn schrijvers-werkzaaamheid gelegd.

J. DE MEESTER.

Een lam woord.

- Dat de taal een levend ding is, en de beteekenis der woorden zich in het spraakgebruik voortdurend wijzigt, behoort tot de waarheden, die wij misschien wel eens vergeten. In werkelijkheid laat de taal zich niet codificeeren. In haar gestadig voortgroeien kent zij ontwikkeling en ontbinding, en wij drukken ons nu eenmaal weer anders uit dan men het veertig jaar geleden deed. En daar is ook niets tegen.

Maar het gebruik kent ook misbruiken. En in zooverre wij

ons aan die misbruiken meê schuldig maken, werken wij dikwijls taalbederf en taalverarming in de hand. Want taalverarming in elk geval is het, wanneer een woord, dat een beperkte beteekenis heeft, langzamerhand ook gebruikt gaat worden in plaats van andere woorden, die iets meer bepaalds aanduiden, en deze dus op zij drukt en helpt afsterven.

Zoo gaat het tegenwoordig met het woord collega. Wij voelen allen nog wel, wat daar in den eigenlijken zin meê bedoeld wordt. Oorspronkelijk zal een col-lega een mede-gezondene of mede-benoemde geweest zijn. En dan door de overheid, want ik meen dat *legare* alleen het uitzenden in openbare zaken beduidde. En de beteekenis vooral van mede-magistraat, die het woord dan in het oude Rome had, mocht het tot kort geleden vrijwel behouden. Brockhaus zet nog eenvoudig achter Kollege: Ambtsgenosse. En in het groote Woordenboek der Nederlandsche taal geeft Dr. Knuttel de nadere bepaling: Alleen in toepassing op personen, wier ambt of beroep zeker aanzien geniet.

In den laatsten tijd echter is men het, waarschijnlijk uit deftig-doenerij, gaan gebruiken voor vakgenoot, ook daar waar van het mede bekleeden van een ambt of bediening geen de minste sprake meer is. Kellners en conducteurs hoort men het geregeld uitspelen in plaats van het trouwhartige kameraad. Ook de kappersbediende betitelt zijn maat er meê. De verversknecht, die mijn huis opschildert, verwijst mij, als ik hem wat vragen wil, grootsprakerig naar zijn collega. En het zal niet lang meer duren, of het vlerkje, dat men bij zijn lurven pakt, omdat hij een ruit heeft ingegooid, zal, als hij de schuld op een kornuit wil schuiven, van zijn collega spreken. Of de uitdrukking onder de saamhokkende boefjes in de gevangenissen al in gebruik gekomen is, mocht mij voorshands niet blijken.

Het woord komt bij de dooddoeners te staan. Een bepaalden stempel geeft het niet meer. Door achteloos gebruik is het lam geworden.

Laat dat alles tot daaraan toe zijn. Maar kunstenaars, bij wie men nog eenig gevoel voor het zich wel uitdrukken mag onderstellen, moesten aan die malligheid niet meedoen. Als ik vrijstaande architecten, schilders en schrijvers ook al van hun collega's hoor spreken word ik toch wat kriebelig. Het is een

uit Duitschland overgewaaide dikdoenerij, waar een goed woord mee in den hoek geduwd wordt. Of is kunstbroeder niet warmer, duidelijker en echter?

De frissche Hollandsche woorden blijven er, om ze te gebruiken.

V.

Binnenlandsch overzicht.

Lusteloosheid uit gevoel van onmacht.

Is in bovenstaande woorden de stemming van het Nederlandsche volk de laatste veertien dagen vóór zijne kiesactie juist weergegeven? Hoe ellendig als wij 'ja' moesten zeggen; - maar welke teekenen geven tot een ander antwoord vrijheid? Niemand waardeert het aan allen zonder onderscheid toegekende recht; menigeen ondervindt het als een bezoeking. En dit is een van de ernstigste ziekteverschijnselen, die eene democratie te zien kan geven.

Als de overtuiging zich maar vestigt, dat wij van een weg, die zoo zichtbaar in het moeras leidt, terug moeten keeren.

Naar de vertegenwoordiging der volstrekte meerderheid, per enkelvoudig kiesdistrict? Wij weten het, de volstrekte meerderheid viel in bij elke verkiezing toenemende mate slechts bij herstemming te bereiken, en herstemming-als-regel deed óók de belangstelling in de eerste stemming verslappen en noodzaakte tot een onwaardigen stemmenhandel na afloop daarvan. De herinnering lokt niet tot hernieuwde proef met het systeem uit, en een volk in een erkend euvel terug te stooten, is moord aan zijn beter ik.

Meerderheidsvertegenwoordiging per enkelvoudig kiesdistrict, zonder herstemming?

In Engeland heeft dit stelsel de verbrokkeling der partijen wel tegengehouden, maar niet kunnen voorkomen. Hoe het thans in Nederland in te voeren waar eigenlijk nooit twee elkander opwegende en dus tot elkanders aflossing steeds geschikte partijen hebben bestaan? De slechtste verschijnselen

die onze vroegere verkiezingen plachten te vergezellen zouden verergerd terugkeeren, alleen van de laatste dagen vóór de herstemming naar de laatste spanne tijds vóór de eerste en eenige stemming verlegd. Hartstochten als het antipapisme, antisemitisme, hartstochten uit districts-achterklap spruitend, zouden ten uiterste moeten worden geprikkeld om de meerderheid te halen; bij al te velen van ons volk zou het minder de vraag worden vóór welke zaak, dan tegen welken persoon te stemmen.

Hebben wij ons inderdaad vergist, toen wij meenden dat evenredige vertegenwoordiging op hooger zedelijk peil stond? Maar deze uitkomst dan? Er moet in de toepassing een ernstige fout schuilen, en deze moet uitgedreven, zal ons openbare leven niet ernstige schade lijden.

De fout schijnt mij hierin te liggen, dat het bij ons ingevoerde stelsel eene mate van verpolitiseering aanneemt die bij het Nederlandsche volk nooit heeft bestaan en nimmer zal worden bereikt.

Om goed te werken, moest ons stelsel de massa des volks niet slechts aan de stemming, maar aan de candidaatstelling zien deelnemen; moesten onze kiezers en kiezeressen in groote meerderheid tot eene partij-organisatie zijn toegetreden en bereid zijn ieder in de zijne op de aanwijzing der candidaten en op hunne rangorde persoonlijk invloed te doen gelden. In het oude systeem werden de candidaten in betrekkelijk kleinen kring gesteld en vervolgens aan de kiezers van een enkelvoudig district gepresenteerd; het conciliabuul dat zich in de eigenschappen dier kiezers vergist had, had het toekijken. In het nieuwe stelsel behoorde het niet langer een kleine kring, doch eene geheele zich als bewerktuigde eenheid gedragende partij te zijn die den volke de gansche lijst van haar uitverkorenen voorlegde als de beste vertegenwoordigers van een bepaald, in de partij belichaamd staatkundig denkbeeld, die naar het gebleken oordeel der partijleden naar de Kamer kunnen worden gezonden; zoodat de keus der personen in werkelijkheid door de massa der partijleden reeds was geschied, en aan de ongedecideerden alleen nog de vraag werd gesteld: ten voordeele van welke lijst, m.a.w. van welk denkbeeld, beslist gij?

Hiervan komt, blijkens de ervaring, in Nederland niets, of

nog niets, terecht; - en de kieswet heeft ook niet ondersteld, dat het geheel terecht zou komen. Immers zij doet niet op lijsten stemmen, zoodat een deeling zonder meer reeds aanwijzen kan, niet slechts welke lijsten recht op vertegenwoordiging hebben en hoe talrijk die vertegenwoordiging mag zijn, maar ook uit welke personen zij bestaan zal: zij opent de gelegenheid, eene voorkeurstem uit te brengen, en doet dus de officieele verkiezing niet slechts tot de keuze tusschen door personen vertegenwoordigde denkbeelden, maar ook nog tot aanwijzing dier personen zelve strekken. Acht men het geraden hiertoe ruimte te laten, dan moet echter de voorkeurstem tot een levende, volwaardige functie worden gemaakt; zij moet een doel kunnen bereiken en tot dit doel in volle kracht kunnen worden aangewend. Zooals zij geregeld is bij het amendement-Albarda is zij een aanfluiting. De cascade en de voorkeurstem behooren niet in één en hetzelfde systeem te huis; de eene heeft de strekking, de andere in haar werking op te heffen, met het gevolg dat èn de kiezer, die met zijn stem op nummer één, en de ander, die met zijn voorkeurstem iets uit heeft willen drukken, zich gedupeerd voelt. In welke mate zij het zich zullen voelen, hangt van de bijzonderheden der regeling af; die in het recht der cascade geloofde, zag zich door sommige uitslagen der verkiezingen van 1918 wreed teleurgesteld; die met zijn voorkeurstem iets wil, is in een onmogelijke situatie gebracht door de regeling die ten gevolge van het amendement-Albarda geldt bij de verkiezingen van 1922.

Wij moeten de voordeelen der evenredige vertegenwoordiging zien te behouden, en van de nadeelen der toepassing die ons ten deel viel, zien af te komen. Het groote voordeel, dat men niet behoeft te marchandeeren om aan zijn stem effect te bezorgen, kan geheel behouden blijven, en de thans bezweken belangstelling in de verkiezingen herleven, als men erkennen wil dat ons volk in overgroote meerderheid aan de samenstelling der ranglijsten binnen elk partijverband niet deelneemt en niet wil deelnemen, en dus de voorkeurstem in volle uitwerking behoeft. Verkrijgt een lijst recht op vertegenwoordiging door drie personen, dan behoort het drietal verkozen te zijn, dat op de lijst zelve de hoogste stemmencijfers heeft behaald.

De lusteloosheid die het Nederlandsche kiezersvolk overvalt, is niet enkel aan de ontmanning der voorkeurstemmen toe te schrijven. Zij is ook veroorzaakt door de tot wanhoop drijvende veelheid der lijsten. Een kiesstelsel dat dit gevolg heeft, doet zich belachen en deugt niet voor ons land.

Is het niet geraden, de bepaling op te nemen dat geen candidaat in meer dan één kieskring op eene lijst kan worden toegelaten? Drie vierde der ons verbijsterende politieke woekergewassen zijn wij dan met één slag kwijt. Deze maatregel schijnt de aangewezene om ons volk te *scholen* tot de deelneming aan de candidaatstelling binnen eigen kring, die ons kiesstelsel onderstelt maar die niet bestaat. Het enkelvoudig kiesdistrict van vroeger moge te eng geweest zijn, 'het land' als kampplaats levert niets op dan de verwarring waarvan wij de beschaamde getuigen zijn. Zouden wij niet probeeren den kieskring voor tien tot orgaan eener wilsuiting te maken die op het terrein voor honderd struikelt? Afsplitsingen, belangengroepen, persoonstrawanten, klieken en clubjes die in geen enkelen kieskring uitzicht hebben één tiende der uitgebrachte stemmen te verwerven, zullen dan bescheidenheid leeren en de geordende partijen, die ons staatsleven niet kan missen, zich zien versterkt, door de gemeene noodzaak voor ieder met politieken wil, zijn invloed wat langer en wat krachtiger dan thans binnen beproefde kaders aan te wenden.

Zoo het proefnemingen zijn die hier worden aanbevolen, zij schijnen gedicteerd door de openbaring van een volkskarakter, dat èn in zijn deugden èn in zijn gebreken door kieswet-idealisten blijkt miskend.

H.T. COLENBRANDER.

Buitenlandsch overzicht.

27 Juni 1922.

De moord op Rathenau brengt te binnen, in welke moreele ontreddering Duitschland zich nog bevindt. In den eersten tijd na den wapenstilstand heeft men er het gevaar vooral van links zien dreigen. De meerderheidssocialisten hebben in verbond met Centrum en burgerlijke democraten dat gevaar bezworen, maar het wreekt zich nu dat zij, tegen de Spartakisten op hun post, niet tegelijk schoonschip hebben kunnen maken naar rechts. Aan welke gevaren het voortbestaan van een legermacht, administratie en rechtspraak, die men niet van den nieuwen geest had weten te doordringen, de Duitsche republiek blootstelde, kwam de Kapp-geschiedenis bewijzen. De republiek is toen door het optreden van arbeiders gered; maar die redding zelve scheen haar in de handen van het communistisch element te kunnen leveren, dat in het Ruhrdistrict het hoofd opstak. Een burgeroorlog scheen voor de deur, en Frankrijk op de loer te liggen, dien tot wat het zijn particulier voordeel achtte, te gebruiken. Het is daar door Engeland toen in verhinderd, maar daarmede kwam Duitschland niet tot rust. Ook Lloyd George verlangde dat met de ontwapening ernst zou worden gemaakt: het gevaar van links, voorspelde hij, zou daarmede zijn bezworen, en, daarvan ontheven, zou de Duitsche regeering zich aan de taak kunnen zetten, de Entente te voldoen; het eenige middel om Duitschland in de Europeesche samenleving een rang terug te geven. De regeering van Wirth beproefde het, en Rathenau werd bij de betergezinden onder de Entente haar sterke steun

en voorspraak, omdat hij den indruk maakte niet langer te willen jeremieeren, maar een zakelijk vraagstuk zakelijk te kunnen behandelen. Redelijkheid, van Duitsche zijde betoond, zou aan de andere zijde redelijkheid opwekken. Eene neiging tot verzachting der aan het nieuwe Duitschland opgelegde levensvoorwaarden werd voelbaar.

Zij werd voelbaar voor ons buitenstaanders; is het te verwonderen, dat hare aanwezigheid moeilijker geloof vond bij het geringeloorde Duitsche volk? Van den looden druk der voorwaarden van Versailles een weinigje af te nemen, schonk dat volk geen verademing; integendeel werd het zich door telkens nieuwe teleurstellingen nu eigenlijk pas goed bewust, waartoe het tractaat, dat het onderteekend had, in zijne gevolgen strekte. Dat het met Opper-Silezië zóó zou kunnen afloopen als is geschied, was in Duitschland, na sommige uitlatingen van Lloyd George, nauwelijks mogelijk geacht; intusschen, men zag het gebeuren. Wat de slechts zeer gedeeltelijke vervulling der aangegane vergoedingsverplichting den aan hoogen belastingdruk niet gewenden Duitscher aan belastingen oplegde, drong, hoe gemakkelijk het te voorspellen ware geweest, eerst thans tot de menigte door. Dat de voortgaande depreciatie van de mark, noodzakelijk gevolg van den gedwongen aankoop van reusachtige hoeveelheden buitenlandsche deviezen, geheele standen declasseerde, eerst thans werd het geweten; - en het waren de standen die vóór en nog in den oorlog als de ruggegraat der natie waren beschouwd en wier zelfgevoel zich dienovereenkomstig had ontwikkeld. De nieuwe regeering, wat was zij in de oogen dezer gedeclasseerden anders dan de agente van buitenlandsche onderdrukking en spoliatie? Naarmate de gewezen aanzienlijken - landjonkers, officieren, hooge ambtenaren, rechters, hoogleeraren - van hun maatschappelijke ankers werden geslagen, nam tevens hun geestelijke ontreddering toe. Machteloos in alles, tenzij - in misdaad.

Het mogen er enkelen zijn, die het wapen in misdaad gebruiken, honderdduizenden zijn het, die het door hun geesteshouding hebben gewet. Gewet door degenen die in deze moeilijke jaren zich tegenover het buitenland voor Duitschland aansprakelijk hebben te stellen, tot voorwerp te maken van den vuigsten laster en den domsten spot; door de mis-

daad, waar zij zich voordeed, met anders dan afschuw, met onteerenden knipoog, zoo het althans geen onbeschaamde instemming was, te bejegenen. Men moet tijdens den moord op Erzberger in Duitschland gereisd hebben, om zich te kunnen voorstellen *welke* monden het waren, die zich met een 'Gott sei Dank dass der Lump weg ist' bezoedelden, en hoe laag, op zulk een uiting, het weêrom was van een geheel met lieden van den uiterlijken schijn van opvoeding gevulde spoorwegcoupé, lieden die nog bovendien wisten, dat zij door een niet-Duitscher werden beluisterd. Wat bleef hem over dan op zijne beurt een 'Goddank' niet uit te stooten, maar te gevoelen? Goddank, dat Europa voor de hegenomie van *dit* volk is bewaard!

Intusschen - het kwaad is er en het woekert voort, en dat het dit doet te midden van een zóó talrijk, zóó begaafd en op dit punt van Europa woonachtig volk, is, ook na zijn knotting, voor ons allen gevaarlijk genoeg. Laten wij geen schimp voegen bij dien waarmede zijn vijanden dit volk te rijkelijk hebben overgoten; - het is droefheid waarin zich, bij den ex-neutrale althans, ook de begrijpelijkste oogenblikkelijke verontwaardiging spoedig opgelost. Hij ziet in dat er veel gezondigd is buiten Ilion's muren, eer daarbinnen *deze* reactie kon worden opgewekt; - ziet in ook hoe boven alles dringend het economisch ordeherstel is eener wereld welker economische wanorde *dezen* invloed heeft op de zeden. En nu ligt de eenige man die voor zijn denkbeelden omtrent dit herstel opmerkzaamheid en iets meer dan die te vinden scheen bij de gewezen vijanden, nu ligt Walter Rathenau door Duitschen sluipmoord geveld...

Het is een wreede herinnering aan het feit dat het Europa dat de Russen in onderhandeling ontvangt, zich op niet al te veel voordeelen boven het land van den materieelen hongersnood mag verhovaardigen, immers zelf aan geestelijken hongersnood lijdt.

Het ware wenschelijk geweest, zeiden wij de vorige maal, zoo Europa in de gemakkelijker taak van het werkelijk vredeherstel met Duitschland eerst geslaagd had mogen zijn, eer het zich aan het moeilijker Russische vraagstuk begaf. Het zou dan tegenover de Sowjet-regeering gestaan hebben

in de zedelijke meerderheid, die het bereiken van een hoog doel aan eene gemeenschap verzekert, waarvan ieder lid zich voor dat doel zware offers heeft moeten getroosten; zoo zware, als het tot zwijgen brengen van eigenbaat en eigenliefde in zich sluit.

Deze zedelijke meerderheid ontbreekt thans aan de niet-Russische commissie der Haagsche conferentie, en het staat te bezien, hoever, bij deze diep te betreuren ontstentenis, enkel stoffelijke meerderheid West-Europa tegenover de Sowjets zal kunnen brengen.

De Russen schijnen van de vrijmoedigheid, die hun optreden te Genua kenmerkte, nog niets of weinig te hebben verloren. De kunstgreep, aanvankelijk in te gering getal te verschijnen, is er op toegelegd, dat de drie sub-commissiën voor schulden, vreemden eigendom en credieten, niet tegelijkertijd op gang kunnen worden gebracht. De Russen willen eerst weten op welke credieten zij kunnen rekenen, om eerst daarna mede te deelen wat zij op hunne beurt voor de anderen kunnen doen. Op deze wijze zullen zij er niet komen, als de anderen eensgezind blijven, en tot het verwekken van den schijn dezer eensgezindheid hebben zich dan ook de redacteurs der officieele communiqués omtrent het tusschen hen verhandelde alle moeite gegeven. Bedrevenheid in politieke suikerbakkerij valt hun geenszins te ontzeggen. De stad der hopjes handhaafde hare reputatie. Doch wij noemen het eene versnapering die niet dan bij matig gebruik voldoet...

Het was er om te doen dat Frankrijk, dat zich heel kalm had gehouden na den te Genua als omineusen datum voorgestelden 31sten Mei, althans niet dadelijk roet in het eten gooide. Zooveel heeft Lloyd George bereikt; of er echter tusschen hem en Poincaré iets wezenlijks omtrent de naaste toekomst is overeengekomen? Men weet, hoezeer te Genua de Fransche politiek tegenover Rusland van de Engelsche verschilde, en kan ook bevroeden, dat tijdens het branden zijner Iersche moeilijkheid, Engeland zeer voorzichtig moest zijn. Nu echter de verkiezingen in Zuid-Ierland eene groote meerderheid tegen de Valera hebben opgeleverd, voelt het zich mogelijk weer vrijer, om aan het dringend economisch belang der hervatting van handelsbetrekkingen met Rusland, volle aandacht te schenken. Het belang der afrekening

wegens het verleden verzinkt daarbij voor Engeland - niet voor Frankrijk - in het niet. De houding van België, dat bij ernstig geschil tusschen Frankrijk en Engeland evenzeer in verlegenheid moet komen, als het zijn nut als *agent de liaison* te meer erkend zal zien, en zich dus in dat karakter vrijmoediger ontplooien kan, naarmate tusschen de twee machtige Ententegenooten oprechter neiging tot toenadering bestaat, doet vermoeden dat althans bij het begin der vóór-conferentie aan zulke neiging te Brussel werd geloofd. Het aanvankelijk optreden der Britsche delegatie wijst ook dien kant uit. Of die neiging tegen de tactiek der Russen bestand zal blijken, de Julimaand moet het leeren. Verstaan zij hun spel wel, dan treden zij in den Haag met grooter behoedzaamheid dan te Genua op. Behoedzaamheid was niet de deugd van wie zich aan de schatting der wereld als haar over alle moeilijkheden zegevierende hervormers trachtten op te dringen, doch te Genua niet begrepen dat hun verschijnen zelf, de volledigheid dier zegepraal reeds loochende. De mate waarin zij dit voorbijzagen, werkte toen zelfs eenigszins komisch, en in komisch licht te worden gezien, kunnen de aanspraken der bolsjewiki niet verdragen. Door Rusland voorgespiegelde schijn geeft aan de anderen een gevoel van zekerheid terug, dat zij tegenover Russische werkelijkheid kwalijk kunnen gevoelen.

Litwinof verklaarde te begrijpen dat er in den Haag niet over beginselen zal worden gedebatteerd, doch over belangen. Het inzicht in ieders belang kan echter door beginselopvattingen licht worden vertroebeld. Dat de Russen tegen zulke vertroebeling immuun zijn, niemand die hunne stukken van Genua herleest, zal het beweren. Dat de anderen het niet waren, toen zij naar het wapen der blokkade grepen, zullen zij zelven niet meer ontkennen. Alleen wie in zelfbeheersching den ander ver te boven is, kan den Haagschen strijd winnen. Hetgeen zeggen wil, dat er ook veel kans is dat hij onbeslist blijft.

C.

Bibliographie.

Dr. Th.J. Stomps. De Stoffelijke Basis der Erfelijkheid bij Planten en Dieren. Volksuniversiteitsbibliotheek. Haarlem, De Erven Bohn, 1922.

Vóór de bespreking van dit boekje heb ik mij de vraag voorgelegd: Wat is het doel der Volksuniversiteits-bibliotheek; hoe bevordert zij het best de volksontwikkeling? Naar het mij voorkomt, door in zeer bevattelijken vorm inzicht te geven in een bepaalde wetenschap; dit te doen in onderhoudenden schrijftrant, vermijdend overstelpende geleerdheid, vaktermen zooveel mogelijk werend; alleen afdalend in details, wanneer men hiermede de ontwikkeling eener theorie kan illustreeren. Wie door een Volksuniversiteitsboekje tot verdere detailstudie wordt opgewekt, raadplege de literatuur die aan het slot pleegt te worden opgegeven.

Nu is er geen grooter kunst voor een man van wetenschap dan zijn niet deskundig gehoor de essence van zijn kennis te bieden. Evenmin als in Duitschland zijn er in ons land veel biologen geweest, die dit vermochten. Een dier weinigen was A.A.W. Hubrecht. Men leze zijn populaire Gidsartikelen, opstellen, die verdiend hadden gezamelijk herdrukt te worden.

Ook Huxley bezat het talent van populariseeren in hooge mate en heeft in Engeland een algemeene belangstelling in natuurwetenschap doen ontwaken. Waren het destijds de selectieleer, de vergelijkende anatomie en de embryologie, thans is het de experimenteele erfelijkheidsleer, waardoor menig schrijver verleid wordt nieuwe vondsten voor den leek bloot te leggen. Opmerkelijk goed is enkele jaren geleden de Amerikaan E. Conklin, hoogleeraar te Princeton, hierin geslaagd. Hier te lande hebben o.a. Dr. Steensma en Dr. Stomps het beproefd, de eerstgenoemde voor de erfelijkheid van den mensch, Dr. Stomps voor die van plant en dier.

Zijn boekje draagt ongeveer denzelfden naam als de onlangs verschenen Monographie van Th. Morgan, hoogleeraar aan de Columbia University. (*The Physical Basis op Heredity*). Morgan heeft echter niet bedoeld voor leeken te schrijven; hij had over zijn voor de Genetica zoo gewichtig onderzoek en over dat zijner schaar van medewerkers nog

zeer veel aan vakmenschen te vertellen, dat hij in genoemd boek in beknopten, hoewel zeker niet onfeilbaren vorm samenvatte. Dr. Stomps daarentegen schrijft wèl voor leeken. Een jurist, een litterator, een hoofdonderwijzer, een ingenieur zullen het boekje ter hand nemen. De vage biologische herinneringen dezer menschen dagteekenen uit verwijderde schooljaren. Zal thans iets van het natuurwonder - want zoo mag men toch het gansche samenspel van erfelijkheidsfactoren en substraat, dat er aan ten grondslag ligt, wel noemen - aan den lezers worden geopenbaard? De indeeling der stof is juist gekozen; de poging, door een logisch betoog van de beteekenis der chromosomen voor de overdracht van erfelijke eigenschappen te overtuigen, is wel geslaagd te noemen (hoofdstukken II-V).

Maar wat heeft de jurist, de ingenieur, de litterator, de onderwijzer met al die geleerdheid van ons vak te maken, die wij zelfs slechts noode vergaren, op gevaar af, onzen biologischen zienersblik te verliezen? Wat kan het hun schelen of Paulmier in 1899 het oneven chromosoom bij mannelijke individuen van een halfvleugelig insect, Anasa tristis, heeft gezien, en Montgommery Jr. bij Pentatoma enz. hetzelfde? Laat Hugo de Vries genoemd worden en Strassburger en Boveri, de groote grondleggers der celleer, maar niet tevens allen die kleine steentjes hebben bijgedragen. En waarom bij den leek de meening te wekken, dat Strassburger, aan wien de botanie zoo grooten dank verschuldigd is, een theoreticus en fantast is geweest (bldz. 30 en 35)? Waarom hem Boveri voor te stellen als ontdekker van de oorzaak van het kankergezwel? Als werkhypothese is Boveri's leer, dat een abnormale verdeeling van chromosomen, of het verlies van een chromosoom, een cel tot boosaardige woekering kon brengen - van buitengewone waarde; doch een hypothese mag niet als een waarheid worden beschreven. Te minder, nu het een onderwerp betreft, waarover een ieder het zijne meent te weten.

Begrijpelijkerwijze heeft Dr. Stomps een beschrijving van de cel in rust en deeling aan de bespreking van haar functie als basis van erfelijkheid vooraf laten gaan, doch ook hierbij, naar het mij voorkomt - hoe juist ook de uiteenzetting zij - te veel technische termen gebruikt, te weinig voeling met het levende, plastische substraat doen krijgen. Eenvoudigheidshalve heeft de schrijver het chromosoom de erfelijke *eigenschappen* laten dragen. Ik geloof, dat hier een omschrijving in Baur's zin te verkiezen ware geweest, opdat de lezer zich niet ga voorstellen, dat b.v. de vorm van de neus, dien hij van zijn vader heeft geërfd, in miniatuur in het chromosoom voorkomt, zooals de homunculus der prenten van weleer in de spermatozoide.

Dit zijn alle grieven, welke volstrekt niet de juistheid en vertrouwbaarheid van dit boekje willen aantasten, waarin zeker een biologisch student tal van hem nog onbekende wetenswaardigheden vindt neergelegd - maar die alleen een verzet beteekenen tegen geleerde uiteenzettingen, waar geestelijke opvoeding het doel had moeten zijn.

Utrecht, Juni 1922.

M.A. VAN HERWERDEN.

Mediaeval Contributions to Modern Civilisation, a series of Iectures, delivered at King's College, University of London, edited by F.J.C. Hearnshaw, with a preface by Ernest Barker, London, Harrap, 1921. 268 p.

In een tiental lezingen door evenveel geschiedkundigen de vraag te laten beantwoorden, wat de moderne beschaving aan de middeleeuwen dankt: in godsdienstig, wijsgeerig, wetenschappelijk, artistiek, litterair, opvoedkundig, maatschappelijk, economisch en staatkundig opzicht, - is het niet een al te stout bestaan? Voor zulke diepe vragen deugt noch de vorm van een reeks voordrachten, noch die der wetenschappelijke collaboratie. Vooral niet, wanneer bijna alle medewerkers zich houden aan het gangbare engelsche lezingtype, met lakonieke geestigheden, een enkele anecdote, en hier en daar een citaat uit een schrijver en vogue. De eenige, die er zich geheel van onthoudt, is ook de eenige, die werkelijk de kwestie scherp en algemeen stelt: H. Wildon Carr, die op de vraag: wat is er in het moderne wijsgeerig denken middeleeuwsch van oorsprong en wezen? een positief en merkwaardig antwoord geeft. Al de anderen geven een meer of minder ter zake doend essay, dat in sommige gevallen de groote vraag slecht even effleureert.

Maar is het thema eigenlijk ook wel logisch gesteld? Middeleeuwsche bijdragen tot de moderne beschaving, - dat is ongeveer alsof ik sprak van bijdragen van den engerling tot den meikever. Op meer dan één plaats ziet men dan ook, dat de schrijvers zelf met het onlogische van die conceptie in conflict komen.

Geslaagd kan het boek niet heeten. Toch is er iets, wat het prikkelend maakt: het is ontsproten uit een geestelijk probleem van den dag. In het brein van hun publiek voelen deze geschiedkundigen een voorstelling der middeleeuwen, die zij niet kunnen aanvaarden. In schijn is het naar twee kanten, dat zij zich keeren met hun betoog: tegen de verguizing der middeleeuwen, die hier en daar nog is blijven hangen uit een rationalistischen draai of uit een eenzijdig klassicisme; anderdeels tegen de onjuiste idealiseering der middeleeuwen. In werkelijkheid preoccupeert hen bijna uitsluitend die laatste houding. Achter dit boekje staan voortdurend Ruskin en William Morris. Het is een pijnlijke gedachte, dat groote en edele geesten niet altijd het sterkst blijven nawerken met het beste wat in hen was. Wanneer nog heden in Engeland een mediaevalisme verbreid is van zoete kleurtjes en weeke lijnen, een weinig insipide en een weinig pastoraal, dan is het, omdat de mallen, - die beminnelijke, naïeve mallen, die in Engeland altijd zoo talrijk zijn, - van Ruskin en Morris alleen de vergissingen begrepen hebben.

J.H.

Landbouw en Democratie. Het streven der democratie getoetst aan den landbouw. Door J. Smid, referendaris bij de Directie van den Landbouw; Nijgh & Van Ditmar's Uitgeversmaatschappij, Rotterdam, 1922.

De heer Smid is een scherp en zelfstandig economisch denker, een belezen man en een, die door afkomst, aanleg en practijk voortdurend voeling met den landbouw heeft gehouden en hierdoor behoed is voor die eenzijdigheid (weleens eigen aan economisten), welke de agrarisch-economische vraagstukken en hun beteekenis voor het maatschappelijk leven veronachtzaamt. Zóó ver ligt hem zelfs deze eenzijdigheid, dat de titel eerst en de inhoud daarna van zijn belangrijk geschrift opzettelijk en aanhoudend den landbouw stellen op de voorste plaats in de sfeer der economische belangstelling. Oók een eenzijdigheid, niet zonder gevaren (waaraan de schrijver niet ontkwam), schoon minder ernstig dan die in onze sterk geïndustrialiseerde samenleving het landbedrijf vergeet, zooals op sommige badplaatsen wel eens de zee wordt vergeten, waaruit niettemin de badplaats organisch leeft.

'Landbouw en democratie'. Wat verstaat eigenlijk de heer Smid onder den laatsten term? Hij vergunt zich hier een eigen terminologie. En een bedenkelijke. Democratie is naar de gangbare opvatting: zeggenschap van heel het volk over wat voor heel het volk van belang is. Democratie is bij den heer Smid: een samenstel van sociaal-economische meeningen (inderdaad wel door democraten, in de gangbare beteekenis van het woord, doch ook wel door anti-democraten beleden), die hij verwerpelijk en verderfelijk acht.

Deze terminologie ontsiert het boekje. Zij zou passen in den mond van iemand, die naar goedkoope successen jaagt, naar successen bij de notabele Nederlanders, die vinden, dat het nu maar eens uit moet zijn met al dat sociale gedoe voor 'het volk', dat veel te veel praats krijgt tegenwoordig. Voor dat gezelschap is echter de heer Smid te goed. Hij heeft deze verontruste vaderlanders ook waarlijk niet gezocht. En als hij hen eerst al onder de bekoring van zijn anti-democratie (van uitspraken bijvoorbeeld als die van blz. 9, dat 'de democratie meer en meer uitloopt op economische verdwazing en *verstandig* langzamerhand synoniem is geworden met *reactionair*') gebracht heeft, hoe zullen zij dan ontstellen, als zij lezen aan het slot, dat alle erfrecht (behalve voor echtgenooten en erfgenamen in de rechte lijn) moet worden afgeschaft en vervangen door een soort staatserfrecht, n.l. door vorming 'van een fonds, bestemd om eene uitkeering te doen aan allen, die een bepaalden, b.v. den dertigjarigen leeftijd bereiken en nog ongehuwd zijn... (als) premie op late huwelijken' (blz. 110 v.). Zoo rood radicalisme hadden de vorige bladzijden hen niet doen verwachten; niets minder dan schrapping van het woord erfoom uit het tegenwoordige Nederlandsch! Zij zullen zich bekocht achten aan zoo'n pamflet. En de heer Smid zal het voor de nadere uitwerking en de verwezenlijking van zijn voorloopig nog wat los erheen geworpen denkbeeld moeten hebben van diezelfde democraten, bij wie hij al zijn best gedaan heeft, het te verkerven. Daar zit wat in, zullen dezen

denken; en dan denken zij wel ruim genoeg om, na ontbolstering, na wegdoen van bijkomstigheden, de gave pit te willen aanvaarden uit de hand, die niets liever deed dan juist hun de ooren wasschen.

Hooge verteringsbelastingen (bl. 84 v. en 91) en gelijkmatiger inkomstenverdeeling (bl. 104 v.) bepleit de heer Smid. Zijn het de ‘reactionairen’, wier ‘verstand’ hen nopen zal, met hem te mikken op dit doel? Of de democraten, te wier kastijding ‘Landbouw en Democratie’ geschreven werd?

De democratie is, buitenslands en hier, een tijdje aan het hervormen geweest. Nog niet zoo bijster lang; en hervormd werd er, op sociaal terrein, ook reeds vóór en buiten haar, in het Duitschland bijvoorbeeld van de laatste Wilhelms. Dit hervormingswerk is niet zonder fouten gebleken en op deze fouten, op ce qu'on voit, richten thans hare tegenkanters met graagte hun aanvallen. Het doet ietwat pijnlijk aan, dezen strijder in hun gelid te ontmoeten. Want hij (die - blz. 13 - met ‘de democraten van allerlei schakeering’ het stelsel van staatsonthouding der oud-liberale school uitdrukkelijk verwerpt), hij weet beter dan de ignoranten of de moedwillig blinden, met wie hij hier samen optrekt, dat er ook een ce qu'on ne voit pas is. Wat men niet ziet, dat zijn de gebreken, die de maatschappij zou hebben vertoond, ware al dit sociaal hervormingswerk achterwege gebleven; de gebreken, die zij reeds openbaarde toen dit werk zijn aanvang nam en waarin het zijn rechtvaardiging vond.

Er is in de critiek van den heer Smid veel, dat onze tijd zich ter harte moge nemen. Er bestaan inderdaad bedenkelijke misvattingen omtrent de draagkracht van des wetgevers macht over het economische leven, misvattingen die, zoo men erin volhardt, op den duur de bitterste ontgoocheling zullen brengen; en onze woningpolitiek liep, door een foutief huren- en huurbijslagen-stelsel, reeds vast; het zal de grootste moeite kosten, ze weer vlot te krijgen. Het is voorloopig veelszins ondankbaar maar op den duur hoogst nuttig werk, deze en andere fouten aan te wijzen met die duidelijkheid, welke van des heeren Smid's geschriften - dit boekje is zijn eersteling niet - de bekoring uitmaken. Maar zijn werk zou tienmaal nuttiger zijn, wijl sneller doel treffend, zoo hij kon goedvinden, de ‘democratie’ er voortaan buiten te laten. Het lijkt kranig, zulk een fel protest tegen den geest des tijds; maar het haalt weinig uit, vooral wanneer het in menig opzicht zóó ‘ernaast’ is als in dit geval. Het economisch inzicht, dat den heer Smid eigen is en dat hij zoekt te verbreiden, men kan het aantreffen bij meer dan een ‘democraat’ en men kan zijn ontstentenis vaststellen bij meer dan een ‘reactionair’, om nog een keer deze gewilde tegenstelling, waarin onze schrijver zich vermeide, van hem over te nemen.

Hiermede is niet bedoeld te zeggen, dat radeering van al de anti-‘democratische’ passages, behalve dat ze niet onaanzienlijke bekorting in het hier besproken boekje zou aanbrengen, dit verheffen zou tot verder onweersprekelijke economische leering. Maar het terrein voor een vruchtbaar debat, niet vertroebeld door ter zake ondienstige bijzaken, ware dan geëffend. En men gaat veilig, met den heer Smid te voorspellen, dat dan een grootste gemeene deeler van tusschen hem en ‘democraten’ gemeen-

schappelijke overtuiging uit dit debat zou kunnen opstaan, heel wat hooger dan hij thans bevroedt.

In hoeverre zijn stelling opgaat: dat nog steeds de landbouw het fundament der samenleving is en derhalve ook de economische wetten, die de loonshoogte in het agrarisch bedrijf beheerschen, middellijk gelden voor de overige bedrijfswereld,

in welke mate vakactie en wetgeving de inkomstenverdeeling kunnen beïnvloeden,

in welke opzichten de sociale wetgeving der laatste tientallen jaren herziening, inperking of uitbreiding van noode heeft,

ziehier een reeks èn theoretisch èn practisch uitnemend belangrijke vragen, naar welker beantwoording men met niemand liever samen zoeken zou dan met een het beste willend en schrander man als deze te onzent te weinig gewaardeerde hoofdambtenaar van Landbouw is. Dan zal hij evenwel zijn spokenvrees voor de 'democraten' eerst moeten hebben afgelegd. Deze vrees toch benevelt zijn blik, van nature klaar, maakt zijn bewegingen onzeker en hare bedoelingen noodeloos en ten onrechte verdacht. Er zijn in on land niet velen, van wie zooveel kan worden geleerd als van dezen self-made economist - zoodra hij zijn vertoogen tot zuiver economische zal hebben gelouterd.

v.B.

Libri Librorum: Balzac, Les contes drolatiques. Dante, Opera omnia. Dostojefski, Prestuplenie i nakazanie. Homeros, Ilias, Odyssea. Der Nibelunge nôt, Kudrun. - Leipzig, Insel-Verlag, 1921/22.

Het Insel-Verlag heeft van de serieën uitgaven van meesterwerken der wereldlitteratuur in den origineelen tekst de derde, *Libri librorum* geheeten, spoedig doen volgen op *Pandora* en *Bibliotheca mundi*, die ik hier verleden jaar aankondigde. Deze *Libri librorum* zijn een lust om te bezitten. Wie de twee dunne Dante-deeltjes in de hand neemt, en op den rug leest: *Opera omnia I*, *II*, denkt te doen te hebben met een begin waarop nog het meeste volgen moet. Maar jawel, het is, dank zij het dunne maar volkomen ondoorzichtige papier, alles in die twee kleine boekjes compleet: Commedia, Canzoniere, Vita nuova, Convivio, Eclogae, Monarchia, brieven en de rest, in een voortreffelijke, duidelijke en niet te kleine letter, gelijk die ook in de andere deelen met zorg gekozen is. Alleen de druk van *Schuld en boete* is veel minder goed dan de russische typen, in *Pandora* en de *Bibliotheca mundi* gebruikt. Maar het cyrillische schrift blijft altijd, ook op zijn best, een gebrekkig ding, in aesthetisch en nog meer in ophthalmologisch opzicht. Dat laatste komt omdat het geen echt minuskelschrift is, met talrijke onderscheidende elementen, die het mogelijk maken, het zeer snel op te nemen, doch een verbasterde majuskel, te gelijkvormig en te weinig lenig van vorm, waardoor het russische schrift bij het lezen veel meer psychischen arbeid vordert dan het latijnsche. Dat het in aesthetisch opzicht te kort

schiet, bewijst het feit, dat de russische schrijfkunst, om een schoon effekt te bereiken, nooit het schrift zelf in zijn eigen statigheid laat werken, gelijk dat mogelijk is met het latijnsche en het gothische, maar haar toevlucht neemt tot de zonderlinge verwringingen der letters, den kenners der russische kunst bekend. Men vergeve deze schriftkundige uitweiding.

Of Balzac naast Dante, Homerus en de Nibelungen zich met de *Contes drolatiques* als Liber librorum toch niet een weinig verlegen voelt, kan ik niet beoordeelen.

De uitgevers bieden meer dan enkel herdrukken. Ilias en Odyssea, in één deeltje vereenigd, zijn uitgegeven door Paul Cauer, de werken van Dante, hoewel grootendeels naar den tekst van Moore, door Heinrich Wengler, met een fragment uit Croce's nieuwe Dante-werk ter inleiding, de Nibelungen en Kudrun door niemand minder dan Eduard Sievers, die daarbij zijn metrisch-melodische principiën heeft toegepast. Sievers' Nachwort behelst over dat pas aangeboorde terrein der litteratuurwetenschap opmerkingen, die den philoloog van dertig jaar geleden louter onzin zouden hebben geschenen, maar die ieder hedendaagsch lezer met de grootste aandacht dient te bestudeeren. Ook Wengler heeft in Vita nuova en Convivio met het melodische vraagstuk eenige rekening gehouden.

J.H.

Rose-Angélique.

I.

Een stralende boom in het waas van lentelicht was de eerste gestalte die Rose-Angélique bij het ontwaken van haar hart aanschouwde. Men had haar in den vroegen morgen alleen gelaten op het terras waar het zonlicht al viel, zij had brood in het water voor de visschen geworpen en zij keek nog tot het blinken der kabbeling vergaan was. Toen staarde zij over het grasveld en zag plotseling den boom in de witte schittering der bloesems. Zij rekte zich om meer te zien, maar toen zij ontwaarde dat overal in die blanke fontein vonkjes bewogen en bovenaan een zware tak, die scheen te blozen, naar voren boog en langzaam tot haar begon te wuiven, werd zij bang en keek rond. En zij aarzelde of zij de brug zou overgaan om dichterbij te komen of terugkeeren in de zaal waar zij stemmen gehoord had. Maar toen zij merkte, dat daar niemand meer was, trad zij voorzichtig de brug over en zij huppelde over het gras tot zij opnieuw verbaasd voor dien bloesemboom stond. De stam was grauw van mos, in de blaadjes der bloesems lagen rozige tinten, zij zag dat het de koelte was die de takken bewoog. Langen tijd stond zij met geheven gelaat in de witte fonkeling te staren, tot zij schrok, daar weder die groote tak in de hoogte tot haar wuifde of hij neder zou dalen. Toen werd zij geroepen en zingend, huppelend snelde zij over den zachten grond terug naar huis.

Denzelfden avond voor zij te bed werd gebracht ging zij weder alleen op het grasveld. Die boom moest er nog zijn,

maar hij had niet meer dezelfde gedaante, want zij herkende daar slechts een vale plek in den schemer. Zij wilde iets vragen, zij liep heen en weder, roepend of er iemand was. En toen zij zich keerde, verscheen haar de groote zwarte gestalte van een boom die zijn machtige duisternis hoog verhief. Zij wist dat ter wederzijden de laan van beuken was waar des morgens haar moeder liep, en zij kon ook al hun stammen en hun takken onderscheiden, maar van dezen eenen boom, die nu zoo donker, zoo groot en zoo zacht voor haar stond, had zij nooit geweten. Zij zeide tot zichzelf, dat zij niet bang was, omdat immers die boom alleen voor haar zoo hoog was gerezen, zij wilde goed in zijn duisternis zien. Er waren vele blaadjes, nog niet geheel open, allen met een kleine glimming er in, maar het verwarde haar naar allen te kijken, en toen zij begreep, dat de duisternis van de blaadjes kwam, ging zij achteruit om de gestalte geheel te zien. En het werd haar duidelijk, al de andere beuken van de laan hadden nog maar knoppen aan de takken, maar deze hier was zoo groot opengegaan, omdat hij naast den witten boom stond.

Een stem naderde, een hand hield haar vast en Rose-Angélique werd naar haar kamer gebracht, waar zij insliep, terwijl zij Marion nog iets zeggen hoorde en iets voelde op haar hoofd.

En van dien dag aan ontdekte zij meer nieuwe gestalten. De marmeren beelden langs de haag en rondom de fontein, lachende nymfen en zotte satyrs, de bevallige figuren aan den rand der bloemvazen ging zij met een lachje voorbij of zij groette hen met een woordje, want zij kende hen goed. Maar andere dingen verrasten haar. Eerst in de lente waren het de onverwachte verschijningen in het park wanneer zij er alleen mocht dwalen. Bij het zoeken naar madelieven, geknield op het gras, ontwaarde zij ginds het dak van het huis, blikkerend van zonlicht. In een laan waar de bijen zoemden zag zij, glurend door het loof, plotseling den gouden hooiberg bij de woning van den hovenier. Eens werd zij twee dingen bijna terzelfder tijd gewaar. De appelboom waaronder zij zat was doorschijnend groen en toen zij haar hoofd wendde, zag zij het kasteel, aan de zijde van het terras met het bruggetje er voor, het gansche gebouw lila van de bloemen die er hingen, daarboven schitterden de ruiten en de zon viel er schuin van

het dak tot beneden. Zij was blijde en zong. Dan wendde zij zich naar den anderen kant, daar zag zij de verte, de blauwe heuvelen, de twee vage bergen er achter. Zij werd stil en staarde. In den zomer, toen zij koele plaatsen zocht, vond zij in het midden van het koetshuis, van de lakens ontdaan, de staatsie-karos, verguld en donkerblauw gelakt. Nooit had zij haar zonder paarden en palfreniers gezien, maar nu dat zij alleen waren, zij en de karos, begreep zij de waardigheid van het voertuig met de twee wonderlijke lantaarns aan den bok. Zij hurkte op den vloer en zat zeer stil in de koele ruimte. Op een ochtend had zij langs den muur van den moestuin geloopen, waar de perziken bloosden, verborgen achter de bladeren, toen ging zij door een poortje en ontdekte daarginds boven heesters en daken den grauwen toren van de kerk, en de verbazing die hier over haar viel kwam van de klanken der klok, een zware galm die overal gehoord moest worden, een kleine tinkeling daarna.

Het waren gestalten waarin de wereld Rose-Angélique het eerst verscheen, de uiterlijkheden die geen antwoord gaven in den tijd toen haar oogen de eerste vragen deden en haar mond de woorden fluisterden die zij niet begreep, en toen reeds, in die prille ontluiking, dwaalde zij alleen door gaarde en huis, ofschoon geen mensch haar eenzaamheid bemerkte.

Menigen ochtend van den zomer keerde zij weder in het poortje van den moestuin om de klok te hooren en vaak moest zij zoo lang wachten dat zij moede werd. Dan nam zij alles waar wat er te zien was van den toren, het mos en de look op de verweerde blokken onderaan, de gebroken ruitjes en het stof in de nis, de gaten waar vogels uit vlogen, de wijzerplaat met den roestigen wijzer. Zij begreep niet hoe er vlekken op dien toren konden zijn. Maar plots werd zij verbaasd, dat hij zoo hoog boven de daakjes der woningen verrees, zoo groot, dat zij naar iets anders op den grond nabij haar moest kijken en van den grond naar de wichtige rozen die nederhingen van het poortje. Helder luidde eindelijk de klank van de klok, de tinkeling die volgde viel zoo zachtkens rondom, dat haar hand zich hief om te zeggen dat zij de liefelijkheid verstond.

Toen zij de zoetheid van geluiden kende, begon zij te luisteren. Wanneer zij ontwaakte, wanneer een schijnsel van den

morgen door den spleet der gordijnen drong, leunde zij voorover in bed om op het geritsel te letten, dat de vogels maakten in het loof aan den muur. Kort daarna hoorde zij de schreden van Marion, de deur die openging, de koesterende stem die tot haar naderde. De luiken sloegen dan open voor de vreugde, en het lachen van Marion en haar te zamen klonk hoog en vrij zooals de dag die over hen blonk. Zij maakte geluiden om haar stem te hooren, zij luisterde naar de hooge tonen van haar zang, maar zoodra zij een andere stem vernam, van een dienstmaagd die riep of van den koksmaat die zong in de vertrekken der dienaars beneden, zweeg zij om haar geheel te verstaan. In de hooge beukenlaan ging zij zitten op het gras om naar het geroekel eener duif te luisteren, en als de vogel ophield, sloeg zij hem gade, hoe de borst zwol, het kopje achteroverboog of hij wachtte. Zij stond op het terras aan de open deur van de zaal harer moeder, waar in wiegende maten de gedempte klanken van het clavecimbel klingelden, die haar deden denken aan de wijze waarop soms haar moeder tot haar sprak. En als haar moeder buiten trad en haar hoofdje in de handen nam, zag zij duidelijk dat dezelfde teederheid, die zij van het clavecimbel gehoord had, in den tot haar nedergebogen glimlach was. Met Marion ging zij eens aan den zoom van het bosch, in de schaduw langs de varens, toen zij ver in de hoogte een gejubel vernam; zij bleven beiden staan en hieven beiden de aangezichten naar den wijden hemel. Het gekweel verging van schelle uitbundigheid tot grillige kreten dan hier dan daar, tot smachtend fijn geruisch. Rose-Angélique voelde de warmte op haar wangen en zij zag de welige kleur in de oogen van Marion, die roerloos op haar nederschouwde. Toen werd zij van den grond geheven, de zon straalde boven en door den kus dien zij ontving voelde zij het innig leven van Marion die haar droeg.

Maar toen zij zocht nader tot de geluiden te komen om meer te kennen, werd zij vaak verschrikt. Zij hoorde op een avond, toen de kaarsen al ontstoken waren, muziek in de kleine zaal; zij liep op haar teenen en opende voorzichtig de deur. Haar moeder zat voorover gebogen te spelen, toen zag zij op den wand de monsterlijke schaduw en zij liep weg met de handen voor het gelaat. Daarna bemerkte zij dat de gestalten van menschen grooter waren en verder van haar af dan

zij geweten had, en wanneer zij ze had aangezien ging zij achteruit om te zoeken waar hun schaduw lag. Zelfs de kleine broedertjes verschrikten haar soms des avonds bij het spelen in de gang onder den rossen schijn der lantaarns. En ook voor Marion, wie zij vaak, nadat zij was toegedekt, in het oor fluisterde, dat zij van haar het meeste hield, werd zij soms angstig, in den morgen wanneer de luiken werden open gedaan en zij zag hoe groot haar hoofd voor het daglicht verscheen, in den middag wanneer zij naast haar liep en bemerkte hoe groot de voeten waren, hoe groot de rok en de sleep.

Zij stond voor de oranjerie op een dag toen er al dorre bladeren lagen, een gaardenier die met kuipen en marmeren vazen bezig was had haar gezegd dat de boomen en planten binnengebracht moesten worden, omdat de zon niet genoeg warmte meer zou geven. Zij liep voort en keek beurtelings naar de schaduwen der boomstammen op den grond en naar den helderen hemel. Voor het achterste gazon met den vijver in het midden bleef zij staan, zij wist eensklaps dat er iets voor haar verborgen was. Haar handen waren naar voren gestrekt, zij wist niet waarom. Toen keek zij rond over het gras hoe het licht er overal glansde, en achter zich naar ieder licht plekje onder de heesters, zij keek eindelijk naar boven recht in de zon. Haar oogen moest zij toedoen, maar haar handen strekten zich hooger. De gaardenier, die langs haar kwam met de planten in vazen, vroeg waarom zij geschreid had, en hij zeide iets liefs, want zij antwoordde niet maar lachte. Het eerste dat zij deed des ochtends wanneer zij buiten kwam, was overal rondzien naar het licht van de zon over de boomen en het gras, dan kon zij vroolijk zijn en spelen.

Het was een nieuwe lente toen zij voelde dat haar hart de blijdschap wilde. Terwijl zij wachtte tot de broedertjes buiten gebracht zouden worden, zat zij bij haar moeder, die gekapt werd; zij wist al welke lokken gekruld en langs de slapen gelegd zouden worden, uit welke doos de kamenier de poeder voor den hals zou nemen, maar iederen morgen moest zij lachen, wanneer de glimmende vlechten sierlijk om de hand werden gewonden en vlug tot een wrong gedraaid midden op het hoofd. Dan sprong zij op en zocht in den spiegel den lach van haar moeder, de liefelijkheid van den blijden open mond. Eens vroeg zij den naam van haar moeder en toen zij hem

gehoord had, boog zij en kuste haar hand en herhaalde juichend dien naam: Marcelle. Doch zoodra zij buiten het gejoel der knapen vernam, snelde zij heen en weldra werd er gespeeld, geroepen, gebuiteld en gesprongen over grasveld en in lanen. Zij leerde het onderscheid tusschen hen kennen. Fernand trok gezichten om grappig te zijn, Gaston maakte geraas; de een antwoordde niet terstond wanneer hem iets gevraagd werd, de ander praatte veel of keerde zich onverschillig af. Maar beiden hadden dezelfde wijze van haar te plagen door haar spottend aan te zien tot zij ongeduldig werd, en zij wist al zeer vroeg dat het een andere vroolijkheid dan de hare was die haar van hen scheidde, hoe zij ook te zamen konden lachen om niets tot anderen mee moesten lachen.

Een liever behagen zocht zij bij de oudere zustertjes Germaine en Amélie. Wanneer hun uur van leeren voorbij was, mocht zij in de kamer komen voor de tafel met boeken en naaldwerk. Amélie antwoordde weinig en verbood haar dikwerf de toetsen van het spinet aan te raken, doch van haar leerde zij de aandacht voor kleine figuren en keurige steken met den naald, en zacht voelde zij den adem van deze zuster, die dicht nabij haar gebogen toezag. Het eerste wat haar van Germaine opviel was het zuchten. Zij had het al eerder gekend, maar in de stilte van de leerkamer hoorde zij het zoo, dat zij haar hoofd hief om Germaine aan te zien, en zij bemerkte, dat er voor de oogen van haar zuster, die kleiner werden, een waas kwam en dat haar lippen van een droefenis opengingen. Rose-Angélique, den borduurlap nederleggend, wenkte haar mede naar buiten te gaan, Germaine volgde blozend, en waar zij alleen waren met de handen te zamen bekende zij fluisterend dat zij soms schreien moest om niets. De kleinere, die de diepe weekheid in haar oogen ontwaarde, voelde dat niemand zoo goed als zij voor dit zustertje kon zijn, zij hief haar vingertje op, vermanend en troostend beide, en zij schaterden dan tegelijk, met de handen voor den mond, opdat niemand hen hooren zoude.

Ook de ouderen begon zij allengs gade te slaan, Casimir toen hij thuis kwam voor enkele weken en haar medenam naar den stal om haar te leeren rijden, Elisabeth die van de kloosterschool terugkeerde en den ganschen dag in de kleedkamer van hun moeder bezig was met linten, passementen, gele

pluimen, gele schoentjes. Van de een en van de andere liep zij weldra weg, tot zichzelve zeggend dat zij van geen van beiden hield, van Casimir niet, omdat hij de wenkbrauwen zoo donker te zamen trok, van Elisabeth niet, omdat zij stijf in de kleederen stond. Ook de oudste zuster kwam toenmaals een korte poos, Marie-Louise die zoo groot als hun moeder was, met armen die de mouwen deden spannen, met den blik immer naar den gebloemden rok gericht of er plooien waren om recht te strijken. Zij week van deze zuster terug, nadat zij haar eenmaal een waaier had zien openen die een duffen reuk verspreidde; zij had daarna zich over de vazen langs het gazon gebogen, om de geuren der bloemen te ruiken.

De geuren lokten haar weg van het huis, van de menschen die er gingen met hun blikken en gebaren, van spel en lach. Zij wreef de blaadjes van de lavendel in den palm van haar hand en voelde dat zij aan iets denken moest dat zij niet kende, zij plukte de heliothroop en wikkelde de bloempjes in haar zakdoek om er aan te ruiken in de schaduw, want deze geur maakte haar warm. En op een ochtend trad zij in de zaligheid van den rozenhof, daar warrelden witte vlinders, de kleuren wisselden in menigerlei tinten van rood en wit. Toen zij bleef staan voor een knop, die tot haar aangezicht reikte, werd zij stil, de kleur der blaadjes bij den stengel glansde als een blos dien zij over den verren berg had gezien en aan den slanken punt waar de blaadjes openkrulden, glinsterde zij bescheiden zooals het licht dat zij eens had zien schijnen door een stukje porcelein dat zij voor haar oog hield. Den anderen morgen plukte zij die roos en liep er mee uit den hof, opdat niemand het zou bemerken. Zij ging achter de heesters staan om den geur te genieten dicht aan haar neus; zij sloot de oogen en herinnerde zich wat zij had hooren verhalen van de zee, dat de wind over de baren zoet en zuiver en heilzaam voer en steeds naar meer deed verlangen. Na enkele dagen vond zij die bloem verwelkt in haar speelgoedkast terug; zij nam haar teeder tusschen de vingers, want zij kende den geur nog. In de weelde der zomerwarmte vond zij de jasmijnen, de twijgen van schitterend witte bloemen met gouden stofjes er in, de zoete walm lag zwaar in den zonneschijn, en aan den anderen kant, in rijen tusschen de marmeren beelden, stonden roerloos de lelieën. Rose-Angélique had de armen al vol met jas-

mijnen, maar er brandde een gloed over haar wangen, haastig brak zij een stengel met drie leliën er aan, haastig liep zij voort, want zij wist dat zij niet nemen mocht. De bloemen waren haar eerste begeerte en snel viel de eerste straf. Er stond plotseling een man met hard geluid en boos gebaar, zijn stem snerpte in den zwoelen dag, zijn hand met de felle ringen zwaaide en sloeg. Zij hoorde in haar snikken hoe zij vader riep zooals zij dat woord nog nooit had gezegd en al de weedom van de daad die zij niet doen mocht, van haar besef van onschuld en van haar smeeken om vergiffenis te zamen klonk in haar stem.

De gestalte van haar vader durfde zij niet meer te naderen; zij bemerkte dat er ook anderen waren die zij vreesde Er gingen heeren door het huis in kleurige rokken, met degens aan de heup en zijden hoeden onder den arm; een van hen was haar broeder Philippe met een blauwe strik aan zijn pruik. Eens, met Amélie en Germaine aan de voorbrug voor de groote laan, vond zij er een menigte van gasten die ter jacht zouden rijden met paarden en honden. Haar zustertjes en ook de kleinere knapen liepen overal rond en maakten buigingen en werden op de paarden getild, maar zij week steeds verder naar achter, en toen Elisabeth kwam en haar aan de hand mede wilde voeren, rukte zij zich los. Zij zag Marion en met haar ging zij achter een bloemperk, vanwaar zij het gewoel uit de verte kon aanschouwen. Het bevreemdde haar, dat alle menschen den mond openhielden alsof zij lachten. In den avond werd zij met de vier andere kleinen in de eetzaal geleid, waar de luchters flonkerden aan de wanden en aan de zoldering, op de tafels lagen de borden van verguld vermeil. Terwijl zij langs de gasten gingen, wendden sommigen hun hoofden, zoodat zij een glimmering der tanden in de witte aangezichten gewaar werd, maar van de meesten zag zij enkel de harde schouders, donker tegen het licht. De kille aanwezigheid van zooveel onbekenden, met het stemmengeroes, bedrukte haar, zij trok ongezien Germaine mede buiten de zaal, Die dagen stonden in de hoeken dienaren te fluisteren, er werd getwist achter deuren, het roepen en bevelen klonk gestreng en toornig, en daar de zustertjes van haar wegliepen om met de vreemde menschen te zijn, wist Rose-Angélique niet hoe zij spelen moest. Bij een gordijn of in een venster-

bank sloeg zij ze gade die kwamen en gingen, en van alle gestalten waren er twee die haar het meest beklemden, die van haar vader en van haar broeder Philippe, dreigend en hard; zij vreesde door hen opgemerkt te worden. Maar één man was er wiens gebaar haar zoo verschrikte, dat zij zich verborg om te schreien. In de eetzaal, van satijn en kristal aan de wanden, stond zij geheel alleen, bezig met haar nagel aan het verguldsel van een stoel, toen zij hem zag opdoemen, Eustache, den maître d'hôtel met zijn langen vinger in den witten handschoen, met zijn oog als een steen. En telkenmale wanneer zij hem ontmoette keerde zij zich om, vreezend dat hij weder den vinger zou opheffen. Zij durfde zelfs Marion er niet van vertellen. Maar de lieve voedster hoorde haar terwijl zij sprak met haar pop: Ninette mag niet bang zijn, want niemand zal haar straffen, ook Eustache niet met zijn handschoen, alles mag Ninette hier doen, alles wat mijn liefje wil, hier in het huis van Ninette en haar moeder. - Rose-Angélique was even uit de kamer gegaan en terugkomend vond zij Marion op haar plaats met de pop op haar knie. Eerst lachten zij tegen elkander, dan voelde Rose-Angélique zich drukken aan de teedere borst, en zij schreide zachtkens. Zij durfde weer te zingen in de gangen en huppelend naar de zaal vol menschen te gaan. De liefste vertroosting echter werd haar den volgenden morgen gegeven, toen zij de oogen openend in het schemerlicht, Ninette naast zich ontdekte; zij kuste haar de handjes en de lippen, zij voelde een tintelende warmte voor de oogen, zij wist dat zij niet bang hoefde te zijn, daar immers Ninette van haar hield.

Gestalten en klanken hadden in haar hart de verbazing, de verlokking en den schrik gewekt; de zonneschijn had den teedersten zucht ontsluierd, de bloemen hadden een begeerte in gloed gezet, en booze gebaren hadden haar gedreigd hoe vreemd het kan zijn onder menschen, toen de vonk door haar ziel schoot, die door gansch haar leven zou lichten.

Rose-Angélique was zeven jaar in dien vroolijksten zomer van la Rousseraye. Er waren drukke dagen geweest van postillons, hoorngetoeter en rollende karossen, van veel onbekende gezichten in de kamer van haar moeder en hoofsche bezoekers in de ontvangzaal. En op een morgen werden Rose-Angélique, Amélie en Germaine, in gewaden van witte

zijde met sluiers en sleepen, beneden gebracht, waar zij andere kinderen vonden zooals zij geheel in het wit gekleed. Dien dag van het huwelijk der oudste dochter van den graaf de Montendres schalde rumoer van roepen, lachen en muziek in alle gangen en zalen, in den hof en in de keukens. Maar het schoonst was de avond. Rose-Angélique herinnerde zich, dat Marion had gezegd dat haar jongste broeder zou komen om het vuurwerk te zien, doch in de opwinding toen zij gehaald werd vergat zij het weder. De lampjes, roode en groene, verlichtten in guirlandes de paden tot het verste gazon, in de beukenlaan brandden de groote flambouwen boven de muzikanten. Zij stond vooraan op het terras tusschen de witte kinderen; achter haar waren de dames met waaiers en de lachende heeren. De fontein klaterde, de trommels roffelden in het duister, er moesten ginds voorbij de lanen veel menschen zijn, want er klonken soms kreten. Een brandende pijl schoot omhoog, een fonkelende regen, een gouden gloed daalde statig uit den hemel, en boven het gedempte stemmengeraas jubelde een fluit. Rose-Angélique hoorde den zucht van haar mond. Zij wist dat uit de duisternis een oog haar aanzag, zij voelde het binnen in zich; zij wist ook, dat er iets verborgen was waarover zij nooit zou durven vragen. Een donderslag ratelde, een zon van vuur zwirrelde suizend rond, groene, roode pijlen stegen overal langzaam op, schoten knalden, de muziek bruiste met gezang en gejuich.

Toen Rose-Angélique naar bed werd gebracht, luisterde zij zwijgend naar wat Marion vertelde van de vroolijkheid der menschen en van haar broeder, die naar huis was gekeerd. Zij hield de oogen open om te denken en waar zij keek zag zij een ver fonkelend licht.

II.

In blanke morgens, met de wolkjes smetteloos en onbewegelijk aan den hemel en den verren galm van een koekoek, ontlook de verwonderde mijmering. Het was in de leerzaal, waar de meisjes met hun handwerk voor de open vensters zaten, nu en dan rustig fluisterend, dat Rose-Angélique de oogen opsloeg, omdat zij zich een vroegeren tijd herinnerde, lieve geluiden en beroeringen van kinderen die speelden. Zij

wist dat zij het eerst die dartelheid gehoord had toen zij in het klooster kwam, zij kende nog de blikken, de stemmen der kinderen die er toen waren en sommigen van hen zaten immers nog hier rondom, maar het was toch ook iets anders uit het verleden dat zij zich herinnerde, ofschoon zij het niet vast kon houden. Het dalen van den zonnegloed over de wijngaarden had die dagen van voorheen hoog en ruim gemaakt, de geluiden waren wijdsch over het land gestegen, een klaterende lach was door den wind medegevoerd en een geur had over de haren gezweefd. Daarbuiten kakelde een hen, maar zachter werd dan de rust en grooter de morgen. En zij dacht aan de spelen die zij vroeger deden met de luidruchtig verwarde kreten achter schuur of boschage, aan de dansen in den kring met de blozende gelaten, de vlechten die losvielen, den beurtzang vol gelach. Zij vroeg hoe toch die uitbundigheid uit hen was voortgekomen, zij zocht wie toenmaals onder de genooten de meeste vroolijkheid maakte en zij telde hen met hun namen: Amélie, Germaine en zij zelf, Marguerite, Claire, Eugénie, dan Vinon en Lucienne de kleinsten en geen van allen, wanneer zij aan ieder afzonderlijk dacht, was vroolijker dan de anderen, maar in den zangerigen kring van allen tezamen bruiste de blijdschap met zilveren klanken. En verder zocht haar gedachte van de eene vriendin tot de volgende, die nieuw was gekomen of weder weggegaan. Toen zij tien jaar was deelde zij met Germaine haar kamer, toen zij twaalf was met Marguerite en Eugénie, thans met Claire alleen, en de vertrouwelijkheid van dingen, die twee of drie slechts kenden, had zij immer gehad, ook het lachen achter den zakdoek met eindelijk het dolle geschater dat geen ander begreep. Toch was de vroolijkheid van thans niet dezelfde als die van lang geleden.

Wanneer de zon daalde over het laag gehucht Martigny-du-Bois en de koelte langs de boomen ging, talmde zij in haar kamer, starend over het land. Uit de andere vensters die openstonden klonk geschetter en geroep der meisjes, die zich waschten voor zij naar de eetzaal gingen, en weder hoorde zij hoe deze uitbundigheid verschilde van die der dansende kinderen van vroeger. Op een avond, toen er nog licht aan den hemel blonk, ontwaakte zij en stond op om het luik beter te sluiten. Maar zij bleef wijlen voor de weldadige lucht, zij zag

rondom den avond en het geruisch der boomen ging door haar hart. Rechts onder den vagen hemel voer een zucht, een fluistering over het eikenwoud, naderbij wiegden ritselend de donkere takken, door de populierenlaan langs de beek suizelde de zoelte, het riet lispelde zachtkens. Nu voelde Rose-Angélique dat de tijden van voorheen, toen in de stemmen der kinderen onder wie zij speelde nog het geluid van de wieg klonk, blanker en doorzichtiger waren geweest, maar dat de dagen van thans rijker en voller over haar kwamen, de warme ochtenden met het menschen- en vogelgerucht, de zwoele avonden met liefdelijkheden voor de oogen die zich sloten, voor de zwellende borst, wanneer de hand er rustte op een ongeboren zucht. Zij stond vragend in den nacht, verwonderd over haar eenzaamheid in het geruisch, maar zij wist dat de traan die van haar wang viel uit een nieuwe kennis vloeide. De boomen gingen voort te ruischen over haar slaap en in den grooten morgen ruischten zij voor haar ontwakende ooren. En Rose-Angélique bemerkte dat zij wachtte aan den aanvang en aan het einde der dagen. De ochtenden leerden haar van de oneindigheid der beloften, de avonden van de vervullingen die in de toekomst verborgen zijn. Maar het was al gemurmel zelfs in de ziel nauwelijks verstaan, mijmering, waarvoor haar mond geen woorden wist. Het liefst waren haar de stonden wanneer zij, van de anderen onbemerkt, roerloos kon zitten in aandacht alleen voor het ver geruisch.

Laat in den zomer, toen de schaduwen der kastanjes voor het venster vielen terwijl de meisjes nog met hun lessen zaten, ontplooide zich de droom. Er waren weinig dingen waar Rose-Angélique met belangstelling naar luisterde of die zij met genoegen leerde, zij praatte met de anderen bij borduren en haken, bij schrijven en orthographie, onverbeterlijk onder de aanmerkingen over haar vlijt, maar bij teekenen en bij zang lette zij enkel op hetgeen zij deed. Haar potlooden hield zij keurig geslepen, er was geen smetje op teekenbord of papier. De anderen stonden soms op om zuster Geneviève iets te verzoeken, maar zij zat rustig op de bank, bijwijlen opschouwend tot het voorbeeld, dan, terwijl haar hoofd zich in welbehagen lichtkens neeg, voorzichtig de sierlijke lijnen zettend. Het was een krans van rozenknoppen, teeder getint op het blank papier, waar zij mee bezig was toen het beeld haar verscheen

van een kind met een bloem in den zonneschijn. Haar hand ging voort met het potlood, maar innerlijk zag zij een gelaat en een geheven hand, lokkend en wijzend, en zij bloosde, zij voelde dat het iets zeer zoets beduidde. Zij bedacht hoe blonde lokken om dat gelaat zouden zijn, hoe de mond zou spreken en welke woorden zij zou hooren, dan verbeeldde zij zich een ander kind en zij liet hen te zamen zijn. Het was een spel dat zij vroeger vaak gespeeld had, van meisjes te verzinnen en hen lieflijke dingen te laten zeggen en doen, maar nu was een warmte over dit spel getogen die haar geheel beving en medevoerde. Het scheen of de aandacht die voor de teekenende vingers noodig was haar niet behoorde, want zij zelf, de Rose-Angélique wier stem zij inniger vernam, sprak van dingen die niet in de leerzaal waren.

Bij den zang stond zij aan het uiterste der rij naar den hoek der zaal, omdat zuster Clémence meende dat haar geluid naar een lageren toonaard neeg. Zij vingen altijd met gewijde zangen aan, maar in het midden der les bewoog de zuster dartel haar handen om de vleugeltjes van den vlinder na te bootsen - zooals de wereld die ons wacht, riep zij in goedmoedige scherts en geleek zelve wel een vlinder in het roomkleurig kleed met den zwarten schouderkap -, en met frissche luidruchtigheid, de armen aan elkander gestrengeld, zetten de meisjes het liedeken in van de zorgelooze vlinders, terwijl twee of drie telkenmaal invielen met het refrein van de knapen, die ze vangen wilden. De andere liederen volgden, licht en speelsch, van herders en schapen, van licht-matroosjes en de wilden der eilanden, van soldaten die uittrokken met vaandel en trompet. Met een zang van den zaligen nacht, waarin het heilig Kind geboren werd of van de lieve Moeder die alle gebeden verhoort, eindigde de les. Voor Rose-Angélique waren de beelden dier liederen welbekenden met immer nieuwe gezichten. Of het de melodie was of het stemmengeluid waar zij het liefst naar luisterde wist zij niet, maar zeker waren het de voor haar oogen verwekte beelden die de warme bekoring gaven. Anderen konden nog nazingen of een geestig woord zeggen over vlinder, schaap of matroosje, doch zij koesterde den lust in haar hart, omdat zij gevoelde hoe aanstonds wanneer zij ongestoord zat de welbekenden zouden wederkeeren, zonder de guitigheid, met stillere beweging en inniger blik,

zooals tusschen vriendinnen wanneer zij alleen zijn. In de warmte van die bekoring dacht zij aan de menschen, aan de zusters en haar genooten, haar verwanten op la Rousseraye, en zonder dat het door hooren of zien was werd zij gewaar, dat zij iets te zeggen hadden over zichzelven of over anderen. Op een nacht ontwaakte zij uit een droom dien zij zich niet meer herinnerde, zij dacht dat het van een haas was geweest, van iets dat vlug voorbij gaat, maar zij begreep dat niet. In het andere bed sliep Claire met rustigen adem. En opeens wist zij dat het een naam was waarvan zij gedroomd had, den dag te voren had zij hem door Claire en Eugénie hooren noemen, terwijl zij onder hun naaiwerk een brief lazen van een vriendin die naar huis was gekeerd. De meisjes spraken veel over jongelieden en huwelijk, en in de brieven die zij ontvingen van makkers die de school hadden verlaten, stond ook immer het bericht van een aanzoek, van toebereidselen, van den bruidegom, de stemmen klonken dan opgewonden, de eene of de andere noemde het woord liefde en in gelach en zotternij bedekten dan allen de schuchterheid. Doch Rose-Angélique durfde dat woord niet voor zichzelve te herhalen en indien zij iets vroeg omtrent een jongeling van wien gesproken werd, vermeed zij den naam, maar sprak van den broeder of den vriend van deze of gene. Zij had zijn naam gedroomd en de jongeling verscheen in haar gedachten. In de verte van haar ziel was het haar of zij een fonkeling onderscheidde van iets dat lang geleden was gebeurd en haar nochthans nooit had verlaten. Het waren niet velen die zij gezien had, bij een feest op la Rousseraye of op de pleisterplaatsen gedurende de reizen huiswaarts en terug ieder jaar, jongelieden keurig gepoederd, met een buiging en de hand op het gevest van den degen, maar hoe zij ook zocht in haar herinnering, deze aan wien zij denken moest geleek op geen van hen. Blond waren de haren en de glimlach was niet die van hoofschheid. Zij hoorde een geritsel buiten in den nacht en plots voelde zij haar hart heftig kloppen, zij had gedacht of hij ooit tot haar spreken zoude. Met de handen voor de oogen verborg zij zich onder de deken. Toen zij gewekt werd vreesde zij dat de overste haar zou ontbieden om haar te ondervragen, zij durfde niet te denken aan dien nacht.

Met lachen en babbelen waren de vroege ochtenden vervuld, in de oogenblikken van rust en onder het spel, gearmd drie of

vier bij elkaar, vertelden zij de vertrouwelijkheden die een ander niet hooren mocht, en soms wisten zij elkander niets liever te doen, die vier vriendinnen Marguerite, Claire, Eugénie en zij, dan wat in een vluchtigen kus wordt verstaan of in wat gehuppel rondom.

Rose-Angélique bemerkte dat de meisjes vaker het woord liefde noemden dan zij vroeger had gehoord. Zij zat zwijgend, met nedergeslagen oogen. Wanneer zij alleen was staarde zij vragend wat hun scherts bedoelde, de klank van dat woord ruischte licht ergens nabij haar, zij gaf zich over aan een wensch en dacht aan lieve dingen, aan dansende kinderen, aan liederen en aan blonde haren. En soms zuchtte zij en wist dat zij aan iets van een droom had gedacht.

Het schelle licht viel over haar. Er werd in dien zomer toen zij dertien jaar was in het klooster van Martigny-du-Bois veel gefluisterd onder de meisjes, iederen ochtend tusschen het ontbijt in den aanvang der lessen zag zij de grooteren elkander wenken en afdwalen achter boschages. En eens had Eugénie Jonzieux haar medegevoerd naar het prieel onder de wilgen achter het waschhuis aan de beek. In den muur daar, die den tuin scheidde van het eikenwoud van Martigny-la-Chapelle, waren de steenen los, doch slechts enkelen wisten het, want de plek was verborgen onder klimop. Eugénie hield haar het kruisje van haar hals voor en drong aan dat zij zweren zoude een geheim te bewaren. Toen vertelde zij haar, van de briefjes die iederen ochtend in de vroegte gevonden werden voor Claire en voor Marguerite, van de jongelieden, chevalliers gelijk zij teekenden, die met hen spreken wilden. Claire aarzelde en Marguerite durfde niet, ofschoon zij toch waagstukken deed, waarvan de zusters zouden gruwen indien zij ervan hoorden. Germaine en ook anderen hadden den raad gegeven den tuinman te zeggen dat de steenen hersteld moesten worden en de briefjes niet meer op te rapen. Maar zij, Eugénie, verlangde vroolijkheid en zij had een grap bedacht waar zij meisjes om zouden schateren. Zij deed den klimop terzijde en legde een briefje aan den anderen kant van den muur, zeggend, met den vinger op den mond, dat zij dien avond na de gebeden hier moesten komen om te kijken. In den avond talmde Rose-Angélique voor zij zich naar haar vertrek begaf, weifelend of zij met de anderen zou gaan, het was niet de

berisping der overste welke zij bovenal vreesde, maar iets dat veel ernstiger moest zijn. In het slaapvertrek vond zij Claire niet. Eerst keek zij uit het venster, dan ging zij weer buiten en sloop door de gangen stillekens uit het huis. Onder de wilgen bij de beek hoorde zij onderdrukt gelach en gefluister, zij repte zich om naderbij te komen. Maar eensklaps hoorde zij verward gegil en wegsnellende schreden en daarna in de verte een vroolijke mannenstem. En terwijl zij stond en luisterde verscheen uit de duisternis der boomen een witte gedaante met wuivende armen. Zij keerde zich om en vluchtte in angst. Aan de achterdeur vond zij anderen, buiten adem, die haar vroegen of zij het spook had gezien. Tot hun geluk had de oude zuster Bienvenue de taak de slaapvertrekken rond te gaan, zoodat hun dwaasheid dien nacht niet bemerkt werd.

Toen Rose-Angélique ontwaakte stond Marguerite voor haar bed, die haar vroeg of Claire niet was teruggekomen. Zij sprong op en beiden begonnen tegelijk te schreien, beiden voelden het onheil der vriendin, die van hen was heengegaan in de wereld der raadselen. Snikkend vertelde Marguerite dat Claire den vorigen dag een brief had ontvangen van een jongen edelman, die een gast op het kasteel Martigny moest zijn, en die haar smeekte met hem te vluchten, hij zou haar wachten aan den muur bij de beek. Marguerite had haar weerhouden, maar toen was Eugénie gekomen met het verlokkend vooruitzicht der verrassing die hen wachtte. Zij kon niet ophouden met snikken, omdat zij zich de schuldige voelde, niemand immers dan zij had van het voornemen geweten. Het was een dag van bedrukte verwarring in het huis, de meisjes werden een voor een ondervraagd en allen traden met roode oogen uit de kamer der overste. Er werd op bericht gewacht, de kapelaan kwam en gewapende ruiters reden door de laan, doch er werd in de gansche streek van Claire de Mareville niets vernomen. De vertrouwde vriendin zat van de anderen afgezonderd, zij zag soms Rose-Angélique aan en beiden moesten zich dan afwenden. En op een morgen toen het nog schemerde, kwam Marguerite weder in haar kamer, om haar in het geheim te omhelzen, want zij mocht van de genooten geen afscheid nemen, omdat zij oneervol uit het klooster werd heengezonden. Met de heftigheid der jonge trouw zwoeren zij elkander weder te zien.

Rose-Angélique schreide in de eenzaamheid van haar vertrek, meenend dat haar tranen vielen voor Claire en Marguerite. Doch het waren de dingen die gebeuren die haar de felle pijn hadden gedaan. De liefde was in den mond der onschuldigen een woord geweest als een vlinder die te broos is om aan te raken, de klank van haar naam had om de droomende harten gezweefd, onwezenlijk als de scherts van een sprookje. Van zondigheid hadden zij in lessen en fabelen gehoord, nu had de zondige in hun midden geleefd, in hun genegenheid en in hun spel, en de straf, waarvan de lessen in een onbegrepen taal hadden gesproken, was voor hen opgedoemd, een donkere verschrikking. Maar Rose-Angélique wist met de zekerheid van haar tranen, dat in Marguerite noch in Claire slechtheid kon zijn, de eene was gegaan naar wat haar riep uit de verte en de onschuld der andere had zij in de omhelzing gevoeld. En heftig wrong haar de afkeer, zoodat zij de vuisten hief, van de wreedheid der straf voor de vriendin, die immers niet had geweten hoe de gebeurtenissen hen overrompelen zouden, er moest valschheid, onrecht in zijn van hun schande te spreken. Zij was korzelig jegens de zusters en zij werd voor haar stijfhoofdigheid gestraft, omdat zij bij het leeren de moeder-overste geen antwoord wilde geven. En zij lag uren wakker, denkend aan haar die onder de striemen van onrechtvaardig verwijt was verdreven, aan de andere, die in het donker eikenwoud was heengegaan met zacht, stralend aangezicht. Er ging door het ruischen der boomen een rijker geluid. Diep was haar slaap in die nachten, van nevelige droomen omsluierd, en wanneer zij ontwaakte, hoorde zij in een zangerige stem daarbuiten, in het gekweel van een vogel een herinnering aan iets dat groot was, machtig en ver, zooals het gedempt gerommel van het onweder.

Na Epiphania keerde zij met Germaine voor enkele weken naar huis; Marion en twee rijknechts kwamen hen halen. Op het kasteel vonden zij hun zuster Claudine, die zij weinig hadden gekend, daar zij eerst uit het klooster was gekomen in den leertijd der kleineren. Bij haar zittend op de sofa bij het clavecimbel hoorde zij haar verhalen van hun moeder, en Rose-Angélique zag denzelfden glimlach, dezelfde zachte gebaren. Zij sprak met haar van al wat op school geschied was, haar oordeel en haar raad vragend, doch spoedig be-

merkte zij, dat Claudine niet anders dan de vrome zusters wist te spreken, en wanneer Amélie zich bij hen voegde en eveneens oordeelde zooals haar geleerd was, zweeg zij. Toch zocht zij gaarne Claudine in haar salet, om haar te zien en haar stem te hooren; het was haar onder de bezigheid van kappen en kleeden of een rustigheid van vroegeren tijd weder over haar kwam.

Doch bij Marion vond zij de innigheid die zij behoefde. Zij liet de voedster vertellen van haar meisjesjaren op de hoeve, van haar ouders, broeders en zusters, van den landman met wien zij getrouwd was geweest en hoe zij man en kind verloren had; hoe Marion toen haar aan de borst had gekregen en voor de eerste lachjes haar tranen had gedroogd. Zij zat op haar schoot, spelend met de krulletjes onder den kap. Dan vertelde ook zij, van Claire en Marguerite. En als zij aan het eind elkander in stilte hadden aangezien, zuchtte de voedster en zeide met meewarig hoofdschudden: ‘Arme kinderen’.

Op een morgen sprong Rose-Angélique uit bed met den wensch eindelijk de bedruktheid van zich af te doen. Zij genoot van de frischheid van het water, zij koos een nieuw lichtrood kleed uit de kast en schoentjes met roode hakken; zij zong toen Marion kwam om haar te helpen. En zij werd verrast, want de voedster zeide, dat zij goed had gedaan in de keuze van een fraai kleed, daar zij dien ochtend naar de hoeve Champfleury zou rijden voor den naamdag van haar moeder en zij had verlof gevraagd Rose-Angélique mede te nemen; de calèche zou aanstonds achter gereed staan. Het was Februari, een zachte zonnige dag; er waren al knoppen aan de rozenhagen en lammeren sprongen in de velden. De jonge landman, die mende, vertelde het nieuws van de naburige hofsteden. Het was een lang, schemerig vertrek met geur van hooi en van kruiden, die aan de balken hingen; er brandde een helder vuur in de schouw; vele menschen stonden bij de tafel te wachten en liepen af en aan. Mademoiselle Rose-Angélique zat tusschen den ouden Lheureux en zijn vrouw, met het gelaat naar het middelste venster; aan de andere zijde zaten de jongere gasten en verwanten. De eerste bekers werden geheven, de lepels rinkelden in de borden en luider ging het gelach en het gepraat. Na den maaltijd, toen de tafels terzijde waren gezet, traden twee muzikanten binnen

om te spelen voor den dans. Den ganschen middag tot de kaarsen werden aangestoken zat Rose-Angélique, met confituren en appelwijn nevens haar, naar de zwierende paren te kijken, terwijl de oudere vrouwen haar somtijds kwamen toespreken. Toen zij in de calèche waren gestapt om terug te rijden, verscheen Alphonse voor het portier om de dekens te schikken, en boven de roepende stemmen in het duister hoorden zij zijn groet. Rose-Angélique, dicht aan de borst van Marion gevleid, deed haar vele vragen over de menschen die zij had gezien; zij riep telkens met innige blijdschap uit hoe lief zij allen waren, hoe heerlijk die dag was geweest. En in de kamer, voor zij werd toegedekt, boordevol dankbaarheid die zij niet uit kon spreken, wilde zij Marion niet uit haar armen laten.

Zij had den spiegel nooit anders gebruikt dan om zich te verzekeren dat aangezicht en haren behoorlijk waren verzorgd. Maar den morgen daarna hield zij den handspiegel vast, om zichzelf te zien. En zij zag haar oogen: lichtbruin met grijze tinten, wanneer zij ze naar de ruimte van den dag hield, milder bruin met zweempjes violet, wanneer zij ze naar beneden hield, zuiver, glanzend, donker in de schaduw. Zij wist, dat zoo de oogen van haar moeder waren geweest. Doch het waren nog meer de wimpers waar zij naar kijken moest, lang, zacht en wazig. Gedachteloos zat zij, toen zij het staren gezien had; het was haar of andere oogen er in hadden gestaard.

Na het Carnaval, toen de leerzalen van het Klooster der Bonnes Filles de la Sainte Vierge des Grâces weder vroolijk waren met open vensters, zonneschijn en gekwinkel van vogels, herinnerde Rose-Angélique zich de vriendinnen die waren heengegaan. Zij zuchtte en zij staarde, met het hoofd in de handen geleund, over de groenende wijngaarden, over het gehucht met de bescheiden torenklok, naar de golvende verten. Eugénie, die haar betraande oogen zag, wilde haar troosten, maar zij had niets te zeggen. Zij bedwong haar tranen, die onverwacht vielen; zij liep weg onder het teekenen en onder den zang. Maar zuster Clémence nam haar bij zich in haar cel en zeide, dat zij al eerder haar verzwegen verdriet had bemerkt. Op haar knieën vallend, bekende toen Rose-Angélique, dat zij gedurig aan iets denken moest dat haar

schreien deed, zij durfde het niet te noemen. Eindelijk fluisterde zij aan haar oor het woord, dat in de gesprekken der meisjes als een vluchtige scherts had geklonken, maar zooals het uit haar mond voortkwam, wekte het een blos op het gelaat der zuster. Dit was al wat zij te bekennen had. Er werden haar gebeden opgelegd, er werden haar boeken gegeven met heilige voorbeelden. En zuster Clémence hield haar bij zich aan den arm, wanneer zij heen en weder gingen in de laan.

Rose-Angélique bedwong zich; zij deed weer mede met de anderen in het spel. Haar gelaat hield zij opwaarts geheven voor de lente, die haar verscheen als een ruime, blanke dag.

III.

Toen haar opvoeding in het klooster der zusters Bernardinen gedaan was en zij thuis de wereldsche dingen moest leeren die noodig waren voor haar staat, begon Rose-Angélique, in haar aandacht voor hetgeen hij haar aanwees van de rechte manieren, oplettend haar vader aan te zien. Doch eerbiedig trad zij met buiging en handkus te morgen en te avond voor hem, schroomend zelfs hem ongevraagd aan te spreken, daar zij niet gaarne de minachting van zijn te hooge bovenlip naar haar gericht had. De graaf de Montendres sprak van den goeden tijd der Régence, de driestheid der pamphletten, waarvan zijn vrienden hem schreven, hinderde hem niet; hij kende slechts een beperkt aantal geslachten in het koninkrijk tot oordeelen en beschikken gerechtigd, en roturier was de minste benaming in zijn woordenschat. Germaine volgde zijn bevelen gedwee, Claudine wachtte ze met genegenheid, Rose-Angélique deed ze met neergeslagen oogen, op een wijze, die zijn wrevel wekte. En zij, hem op een afstand gadeslaande, voelde aldra dat zijn hoogheid koud was en zonder erbarmen. Er klonk geen lach en geen luidruchtige kinderschrede meer in de gangen, er werden geen deuren meer toegeworpen, geen ruiten gebroken sedert de jongsten Gaston en Fernand naar de militaire school waren vertrokken en zij drieën jonkvrouwen alleen op la Rousseraye waren gebleven. Rose-Angélique stond soms voor een open deur te kijken naar de kilheid eener zaal; zij vond soms iets onbehagelijks aan de

opstaande strikken op de schoenen der lakeien of aan de ronde brilleglazen, die haar vader opzette om op zijn uurwerk te zien. Germaine durfde haar knipoog niet beantwoorden. En allengs begon zij in zichzelve ongeduld en tegenstand te merken jegens de plechtigheden van het huis, van de lessen in dans en maintien, die monsieur Justin, in zijn paarlgrijzen rok, iederen ochtend in de ontvangzaal gaf, tot de onverbrekelijke regelen aan den maaltijd, met Eustache en zijn helpers achter de stoelen. Zij voelde haar eenzaamheid in haar gedachte, waarin een toon klonk van weemoed over den vervlogen schooltijd. In den middag, nadat zij te zamen het voorgeschreven boek hadden gelezen, ging zij, om den dienaar te vermijden die de deur voor haar zou openen, langs het terras naar buiten en aan gindsche zijde der beukenlaan deed zij de handschoenen uit en nam den hoed aan haar arm. Het liefst wandelde zij langs het pad door den moestuin, dat naar het dorp voert; daar talmde zij en keek hier en daar, naar een kind op den grond, naar een vrouw met waschgoed over de heg; zij gaf met blijdschap groet en lach weerom. Behagelijk was haar het rustige straatje met het geklinkklank van de smidse, met een grijsaard die, terwijl hij de muts in de hand hield, haar: lief kleintje noemde.

De schrik van een nacht vol roode schijnsels gaf haar het besef dat de kindertijd verging. Er vielen sluiers, zij zag onwaardigheid van menschen die zij niet durfde begrijpen. Marion snelde in nachtgewaad bij haar binnen met een kaars in de hand; zij sprong op en hoorde het gerommel, het geschreeuw, knallen van schoten. Verbijsterd door den angst der voedster, die fluisterde van oproer, roovers, moord, kleedde zij zich haastig en volgde haar, met het juweelenkistje, dat haar gegeven werd, onder den mantel, en aan de trap voegden Claudine, Germaine en dienstvrouwen zich bij hen. Beneden klonk gerinkel en wapengekletter; zij hoorden een driftige stem roepen: in brand, in brand! Zij daalden af en verborgen zich achter de groote deur van den hof, van waar zij de voorhal vol gewapende dienaren zagen en buiten den nacht, den rooden gloed, de toortsen. De gebiedende stem van Eustache steeg boven allen, maar Rose-Angélique luisterde naar de kreten die buiten van allen kant werden geroepen: belasting, brood, pacht, maalgeld! - zij begreep niet,

maar de dienstvrouwen zeiden, dat het alles door het gebrek en den hongersnood kwam; zij zagen onder de flambouwen ook toornige moeders, die hun zuigelingen ophielden. Haar vader verscheen, in een te lange kamerjapon, gebogen, bleek, met grijze haren die uitstaken onder de pruik; hij riep herhaaldelijk: Laat ze barsten van honger, de zwijnen! Haar oudste broeder Philippe kwam er bij, met een kanten doek om den hals en een degen in de hand, scheldend en tierend: Gespuis, dievenpak, beesten! Dan vluchtten zij haastig binnen de deur der ontvangzaal, groote boerengezellen stormden binnen met zwaaiende knuppels en hooivorken. Er viel een schot, er werd gegild. Toen hoorden zij woest rumoer met achter de deur de stemmen van den heer de Montendres en zijn zoon, vloeken en bedreigingen. Eensklaps, onder gejuich daarbuiten, werden de voordeuren gesloten; toen zag Rose-Angélique haar vader met verwrongen gelaat zich onder de dienaren storten, rechts en links met een rijzweep slaande en hen uit de hal verjagende; de vrouwen vluchtten de trap weer op. Marion bleef nog lang bij de meisjes tot zij rustig waren geworden. Later, alleen met Rose-Angélique, op den kant van het bed zittende, nam zij haar aan haar borst en fluisterde dicht over haar gloeiend hoofd:

Arm kleintje, zij zijn zoo grof, die mannen.

In den nacht schrikte zij wakker. Een angst beving haar, daar zij zich het gelaat van haar vader herinnerde en er van gruwde. En plotseling, bevend, voelde zij de donkere ledigheid rondom zich; zij wist dat zij geen kind meer was, en zij snikte om de zonnige dagen toen haar moeder stil en recht onder het loof van de beukenlaan ging.

Met hun gewone plechtigheid vond zij in den morgen vader en broeder aan de tafel; er was niets aan hun kleederen of aan hun woorden te merken, geen der dochters durfde te vragen naar wat in den nacht was geschied. Doch of er ook niets veranderd scheen, er waren in Rose-Angélique vele vragen gewekt. En Marion kon haar slechts antwoorden met meewarigheid en liefkoozing.

Er kwam een brief van Elisabeth om haar en Germaine uit te noodigen dien winter in de wereld te komen; hun broeder Casimir, uit het Zuiden terugkeerend, zou hen geleiden. De bonten reismantels werden uit de kisten gehaald, de meisjes

zongen, gearmd met Marion. Heel die reis langs de modderige wegen, de kale velden, de gelende eikenbosschen, waar de maretakken zichtbaar werden, juichten hun stemmen van opgewondenheid; zij plaagden elkander en Casimir met de vooruitzichten die hun dwaas toeschenen, glinsteringen van onbekende bekoringen, en ieder keer dat de karos stilhield voor den nacht, ontdekten zij in het dorp dingen die hen verbaasden. Blozend, zwijgend reden zij door de barrière binnen Parijs. Hun broeder wees hun: de Seine, Notre Dame, de Conciergerie. In een donkere straat werden groote deuren geopend, zij reden den binnenhof in, waar lakeien toesnelden in blauwe rokken. Na de begroeting met hun zuster, na de kussen en aardigheden, toen zij zich door de kleine stemmen der kinderen tante hoorden noemen, vonden zij in hun kamer twee verrassingen, een groote bouquet rozen uit het zuiden van Marguerite d'Argnauld en het domino-spel met een vers van Eugénie Jouzieux ter voldoening van de bijna vergeten weddenschap. En in hun vroolijkheid, zonder het uit te spreken, dachten beiden aan de derde vriendin.

De eerste teleurstelling viel reeds dien avond. Toen zij beneden kwamen hoorden zij in de eetzaal een langzame, luidruchtige stem; in hun dartelheid wierp een van hen de deur open en terzelfder tijd bemerkten zij dat hun zuster zich afwendde in den zakdoek. De Clairolles, de korte breede man, die met zijn rug voor het haardvuur bleef staan, begroette hen niet anders dan met: Welkom, mejuffers! - een lakei naast het buffet zag zwijgend toe. Later aan den maaltijd trad een ouwelijk heer binnen, die hinderlijk laag voor hen boog; hij zette zich aan de tafel en speelde met zijn snuifdoos, terwijl zij aten. In den salon, met Elisabeth op den sofa de modeprenten bekijkende, hoorden zij in den anderen hoek gedurig de luide twistzieke stem van hun schoonbroeder, terwijl zijn gast nu en dan hikte. Er kwamen nog twee drukke heeren en twee dames met opvallend hoog opgemaakte hoeden van taffetas en pluimen, en een van haar trok bij het nederzitten den rok op tot de kant aan haar beenen zichtbaar werd. Toen de lakeien tafeltjes binnendroegen, geleidde Elisabeth hen naar hun kamer. Zij waren te moede om samen te praten, maar Rose-Angélique bootste hun vader na zooals hij placht te zeggen: roturier! - Germaine en de voedster lachten.

Den dag daarna kwam hun tante, madame Caroline Monyod, met een naaister om het toilet na te zien; er werd gepast, getornd, geknipt en gemeten tot het schemeruur; toen rolde een andere karos den binnenhof in en de twee jongere tantes, madame Favelart en madame Denise, traden binnen, gezet en zuchtend. Terwijl tante Caroline vertrok, zagen zij haar onderkin en hoorden zij de minachting hoe zij zeide: De financiën! En ofschoon zij liever de uitnoodiging van tante Philomène hadden aangenomen, moesten zij het eerst op de partij van tante Caroline verschijnen, omdat, gelijk hun werd uitgelegd, oom Monyod procureur was en de Clairolles président, en het zoo betaamde onder lieden die tot de Robe behoorden.

Rose-Angélique vond de rokken der heeren niet fraai; er was er geen enkele van een echte kleur, sterk blauw, hard rood, forsch bruin, gelijk zij ze gezien had op het feest bij den pachter Lheureux. Loodgrijs of zalmrose, verschoten lila of vaal crême dwarrelde in fletse glansen rondom; zelfs de schaduwen onder de matgouden kandelabers schenen ijl op de wandbekleeding van moiré. Haar oom Monyod, thans minder bleek dan toen zij hem den eersten keer zagen, omdat hij zich geverfd had onder de oogen, bracht hun een jongen heer, een broeder van Marguerite, wien zij met kreetjes van verbazing vroegen waarom zij niet was gekomen. Hij haalde de schouders op, glimlachte en antwoordde met een geestigheid, die zij niet begrepen. Bij den menuet bemerkte Rose-Angélique, dat de heeren al te dicht tot haar oor bogen en haar al te vaak beroerden; zij zag, dat ook de andere dames zich bij zulke naderingen afwendden, doch zij schenen het als een spel te doen, met een verlokking in den blik. Toen zij naar huis reden, met Marion, die met de dekens wachtte, voelden zij zich verhit niet van de dansen alleen. Germaine vond den reuk van muskus, die aan haar hand was gebleven, onaangenaam, en Rose-Angélique sprak haar meening uit, dat de geuren van het park in la Rousseraye gezonder waren dan de reuk van de stad. Maar beiden verzwegen een troebele ontroering.

Bij het ontkleeden vond Rose-Angélique een klein toegevouwen briefje in haar keurs, blozend wierp zij het van zich en terwijl zij er naar bleef staan kijken herinnerde zij zich,

dat een der vriendinnen eens geschreven had, dat er op partijen dingen gebeurden, die zij niet noemen durfde. Zij voelde tranen komen.

Weldra leerde zij dat de hoffelijkheden bij bezoeken, in de comedie of bij het kaartspel niet bedoelden wat zij had gedacht; zij leerde op haar hoede zijn met haar antwoorden en zij verstond eerder dan Germaine, dat de behagende woorden, die met een keurig gebaar werden gesproken, niets wilden zeggen. Zij werd stil; zij dacht aan de statige boomen van la Rousseraye.

De twee vriendinnen Eugénie en Marguerite hadden zij weder ontmoet. Het viel hun op, dat beiden veel ernstiger waren geworden; wel had Eugénie nog de rechte houding, maar wat eertijds fier was geweest, zweemde nu naar uitdaging en naar hoogmoed; Marguerite, wier stem vroeger zoo onbevangen had geklonken, sprak weinig, zeer zacht, terwijl haar oogen schuw rondzagen naar de deuren der kamer. Rose-Angélique vroeg haar of zij bang was voor schaduwen die er niet waren.

Bij een middagbezoek bij de d'Argnaulds, waar de engelsche thee werd geschonken, nam Marguerite haar ter zijde in een gang en vroeg haar waar zij haar van haar droefheid vertellen kon. Er was geen tijd om meer te zeggen, want er verschenen twee dames uit de kleedkamer, die hen medevoerden naar den salon; daar stonden in groepjes bij de tafeltjes langs de wanden de gasten, buigend, knikkend, lachend, sprekend over de wedrennen, de opéra, de nieuwe rozetten aan den zoom der rokken. Rose-Angélique sloeg haar vriendin gade en bemerkte, dat zij weder met de oogen onrustig langs en achter de menschen zocht; toen viel haar blik recht op den hare, een somberen, liefderijken blik. Zij ging tot haar, zij nam haar in de armen en in een hoek kuste zij haar; zij hoorden de vroolijkheid achter hen, maar zij zagen slechts elkander in de betraande oogen. Eugénie kwam bij hen staan en schertsend den vinger ophoudende, maar met harden ernst in haar stem zeide zij: ‘Meisjes, toont je niet zooals je bent; er is niets erger dan belachelijkheid.’

Toen Rose-Angélique een dag lang op bed bleef, omdat Marion het verstandig oordeelde, dacht zij aan een zomertijd in Martigny, aan een rustig uur voor het venster geleund; zij

herinnerde zich het geruisch van den wind door de bladeren, zij voelde weder de traan om niets en strekte de armen uit. Zij hoorde de heldere dartelheid der meisjes die zij waren geweest en wenschte dat zij altijd de liefelijkheid, die zij toen had gevoeld, behouden mocht en er altijd meer van mocht hebben. De stilte der kamer bekoorde haar, zij besefte dat er genot was in het hooren van haar stem in zichzelve, een vragend, streelend, neuriënd geluid, of het verlangde naar iets dat zij niet kende. Maar als zij aan Marguerite dacht, klopte haar hart. Drie keer hadden zij tevergeefs gepoogd elkander alleen te spreken, omdat er immer nieuwsgierigen naast hen waren verschenen met denzelfden glimlach, die op ieder gelaat was gedaan. In zulke gepeinzen tusschen waken en slapen, zag zij tusschen haar en de vriendin schaduwen warrelen op de maten van een menuet in de verte, en ofschoon zij er niets van begreep, gevoelde zij dat er ergens een valschheid moest zijn. Gelijk zij de spelers bij het kaarten onbewogenheid had zien veinzen, zoo scheen het wel of er overal door de menschen iets werd verborgen gehouden of geveinsd. In haar droomen dansten de schaduwen.

In den morgen toen zij al recht op zat, viel zij weder zwaar in de kussens. Tante Philomène stond met Marion voor het bed; buiten sneeuwde het. Zij hadden gezegd, dat Marguerite d'Argnauld den avond te voren was gestorven. De gansche hemel was dien dag een ondoordringbare wolk.

Rose-Angélique lag voor haar doode vriendin geknield, met gebeden, met vrome verwondering en droeve vragen, terwijl de non aan het voeteneinde roerloos in de sluiers lag. Waarom? vroeg zij, want zij wist dat er een waarom was, waarop een antwoord moest zijn. Doch vragen en raadselen verwarden haar niet, daar zij hier voor den eeuwigen glimlach niet anders kon zien dan met het zuiver inzicht. Van Marguerite had zij één ding altijd zeker geweten van den tijd af toen de meisjes schertsten met heilige woorden; haar droefheid kon niet anders geweest zijn dan hetgeen dien naam had, dien zij beiden nooit uit durfden spreken. Het waarom echter bleef in haar hart toen zij haar bloemen nederlegde en afscheid nam, en zwaar lag de wolk van den winterhemel op het geloof van haar jeugd.

Er was een geheim dat iedereen kende, Germaine had het

van Eugénie gehoord, van moeiten in het huis d'Argnauld, van een huwelijk dat de vader gewild had, van twisten en tranen. Marguerite had niet kunnen aanvaarden wat men haar gaf.

De danspartijen, de gastmalen, de bezoeken gingen voort gelijk zij behoorden. Tante Caroline, tante Philomène, oom Philippe de Montendres, de generaal die uit den veldtocht was teruggekeerd, schertsten met Germaine, noemden namen van jongelieden, zinspelend hoe bekoorlijk het bruidskleed haar zou staan. Eugénie ook had haar nieuws te vertellen, de onderhandelingen welke haar vader voerde met een heer in Versailles, die een der jagermeesters was, zijn zoon, een keurig edelman, zou een hoog ambt bekleeden.

Rose-Angélique, op haar zijden schoentjes de droge plekken zoekend in de straat, zag de blanke wolken der lente over de huizen gaan, voelde de luwte aan haar wangen, hoorde het blijde gerucht onder de menschen. In haar hart ontwaakte een zangerig geluid, zij dacht dat het was wat men het verlangen noemde. Naar het wijde zonlicht over het park in la Rousseraye wilde zij terug, naar het rustig wuivend loof en het vogelgetierelier, naar den moestuin waar gewis de perziken met de menigte der bijen al bloeiden aan den muur. Alleen in haar kamer, toen haar zusters uit waren gereden, deed zij het venster op den binnenhof open, er was slechts een klein deel van den blauwen hemel waar zij naar staren kon. De zucht, de warmte van haar aangezicht kwamen voort uit den gloed in haar, die niet langer alleen wilde zijn, die wilde spreken met de zuivere boomen en hooren den wind in hun bladeren. Zij hield de hand voor de oogen, want er kwamen woorden in haar herinnering, in de dufheid der kamers gezegd, waarover zij niet durfde na te denken. Er moest wel een zeer groote droefheid zijn hier in de stad, waarvoor ook Marguerite was teruggedeinsd. De meisjes hadden vroeger gesproken van de liefde, die eenmaal immers voor een ieder hunner zou komen, maar indien zij bedoelden datgene waarover de menschen glimlachten en waarmede zij zich vermaakten met knipoogjes en achter de waaiers, waarom zij zich met reukwerken bedwelmden en dansten, de een met de ander, datgene wat hun heftige en bittere dingen deed zeggen, zoodat men ondanks de poeder de tranen van gisteren kon zien,

indien dat ook haar wachtte, zou ook zij niet durven. Plotseling voelde zij den angst voor wat haar gegeven mocht worden. En een zucht verlichtte haar borst, en in het verlangen dat haar den bloei van boomen en velden deed zien, hoorde zij haar eigen stem lispelen het woord, dat met grootschen klank ruischte in haar ziel.

Het vooruitzicht van wedrennen en landelijke spelen kon haar niet verlokken; zij drong aan om terug te keeren. En zij werd onrustig toen zij bemerkte dat een heer, dien zij nog niet gezien had, vaak bij de Clairolles kwam en aan den maaltijd, tusschen hen beiden zittende, Germaine en haar gadesloeg op ongewone wijze.

Het was een stille middag toen zij terugkeerden. Rose-Angélique zat met den gepluimden hoed op haar schoot voor het open venster van haar kamer. Zij droogde het vocht voor haar oogen, vragend waarom er een traan moest zijn nu zij weder kon uitzien over de grasvelden, over de blank getooide boomen en de verre heuvelen. Er dwaalde een gevoel in haar hart, waarvan zij wist dat het van den tijd, toen zij een klein kind was, allengs in haar was gegroeid en dat het haar eenmaal iets zou openbaren dat zij niet kende; het was hetzelfde gevoel, dat haar in de uren van nachtelijk gemijmer had ingefluisterd terug te keeren naar la Rousseraye. Weldadig ging de koelte langs haar wangen toen zij gezocht had dat gevoel te begrijpen en zij zich eindelijk uit het venster had gebogen, omdat het geritsel in de bladeren haar liever was dan haar gedachten.

Het werd een welige zomer waarin veel regens vielen; de bloemen groeiden forsch, de morgens en de avonden waren dauwig. Claudine, die aan onbestemde kwalen leed, schreide vaak, Germaine zat lusteloos en bleek voor haar handwerk, vermoeid en verveeld. Doch Rose-Angélique ging zeer vroeg uit, om in het park te dwalen, met wakkere aandacht voor al wat blonk en praalde aan de bloeiende planten, en wanneer zij terug kwam met een blos van de zon, zette zij zich voor het clavecimbel en trachtte de melodieën terug te vinden die voorheen haar moeder had gespeeld, luisterend naar de klanken in de hooge zaal. Het gebeurde wel dat zij opschrok en besefte, dat zij zeer lang roerloos had gezeten, zonder een gedachte, en de groote eenzaamheid van het huis omringde

haar. Een kleine herinnering, een vage wensch deed dan de warme tranen vloeien. En in tranen dacht zij aan Marguerite, wat haar verdriet geweest mocht zijn, hoe vreeselijk de angst die haar gedreven had. Zij wist, dat ook voor haar die angsten komen zouden, maar ook gevoelde zij zeker, dat een heimlijk iets, waar zij niet aan denken durfde, machtiger over haar zou zijn.

Toen op haar achttienden jaardag haar vader met schoone beloften haar van huwelijk sprak, bleef zij onbewogen.

En een van die dagen van gouden zomerstilte, terwijl zij in de groote laan langs de bloemenvazen ging, met een melodie die zij gespeeld had nog in den mond, zag zij Marion, die haar broeder Alphonse een eindweegs geleidde. Vóór haar bleef hij staan en boog. Zijn gelaat straalde, in zijn glimlach was een lichtende verte. Zij stond stil om zich met den zakdoek het voorhoofd te koelen, zij zag hem voortgaan, langzaam, beurtelings in het zonlicht en in de schaduw onder een boom, tot hij plotseling verdween achter heesters. Rose-Angélique staarde, verbaasd dat een beeld zoo snel verschieten kon. Toen voelde zij den gloed op het gelaat en in de borst een zwaren last. Het licht was haar voorbij gegaan, maar tegelijkertijd had het in haar het geloof ontstoken, dat het eeuwig nabij zou zijn en eenmaal weer verrijzen. Het geheim was haar verschenen in een schitterend beeld, gelijk een ster, die door den hemel schiet, en van die stonde aan kende zij de eeuwigheid der liefde.

IV.

En stille dagen volgden, toen het loof geelde in het park, toen de winterzon vroeg achter de kale boomen onderging. Rose-Angélique talmde lang in bed nadat zij geroepen was en na den middagmaaltijd zonderde zij zich in haar kamer af met een boek, maar zij las niet, zij zat slechts stil met soms een gedachte aan iets onbelangrijks, een zakdoek dien zij verloren had of iets dat zij vergeten had in een brief te schrijven. Gedempt zweefde de galm van de torenklok tot haar ooren en zacht klonken haar de woorden, die met genegenheid werden gesproken door Marion en haar zusters.

Het was haar of al wat haar omringde vervuld was van een rustige liefelijkheid die langzaam naderde.

Doch na Kerstmis werd de rust verstoord. Zij had bemerkt dat haar vader, wanneer hij een brief had ontvangen, tot haar spreken wilde en het uitstelde, tot hij eindelijk op een morgen, glimlachend en in sierlijke zinnen, zeide dat voor haar en Germaine de tijd was gekomen voor de plichten des levens; zij zouden terugkeeren naar Parijs, ditmaal als gasten bij hun tante madame Favelart, om de toebereidselen voor hun huwelijk te maken. Na de hartklopping en den blos zag Rose-Angélique in haar verwarde gedachten de beelden der menschen die zij daarginder ontmoet had, vage, verre beelden of zij niet werkelijk bestonden, maar als schimmen bewogen, soms slechts als een gebaar of een houding. Het hinderde haar, want zij wilde aan de menschen denken zooals zij waren, daar zij immers weldra onder hen moest leven.

Bij het kiezen en pakken der kleederen bleef haar geest in de nevelen gehuld, haar gedachten werden door veel onbegrepen dingen bewogen, maar de gebeurtenissen besefte zij niet.

Zij kwamen in Parijs, in het hooge donkere huis van hun tante Philomène Favelart, waar ook de ongehuwde tante Marie Denise woonde, beiden bejaard; de kinderen Favelart hadden alle drie reeds eigen gezinnen. Van dien eersten dag, een kouden dag van wind en hagelbuien, voelde Rose-Angélique dat zij dieper in haar eenzaamheid zonk. Haar kamer en de gangen waren duister, gelijk de muren en de straat waar zij op uitzag. Bij het ontwaken slechts voelde zij een vluchtige opgeruimdheid; zij meende dan, dat zij gedroomd had van een klaren dag, die lang geleden over haar gegaan was.

De bekenden van den vorigen winter ontmoette zij weder en begeleid door een der tantes, reed zij weder naar bezoeken, comedies en partijen. Een verwondering beving haar toen zij begon te vermoeden, dat hoofsche vormen, sierlijke buigingen en bescheiden gesproken taal vaak ruwe begeerten en hardvochtige onverschilligheid verborgen. Gelijk een bliksemschicht fel door de nevelen schiet, zag zij plotseling, door den schemer van haar droomerigheid, de harde valschheden aan allen kant. Het was een nietig avontuur, dat zij als een

schande voelde, en dat haar voor een pooze de vriendschap ontnam van Eugénie Jonzieux.

Nadat zij tweemaal met hem voor het clavecimbel had gezeten, ontving zij van den jongen edelman, die de echtgenoot van Eugénie zou worden, een brief, waarin hij haar aanbood haar nieuwe liederen te zenden; zij antwoordde en ontving weder een brief, waarin stond, dat hij van het geval der schaking in het klooster Martigny gehoord had; hij maakte eenige waardige opmerkingen over de liefde, die haar roerden. Ook zij antwoordde weder, en daar zij te kort in de stad was geweest om de verdorven beteekenis die aan sommige uitdrukkingen gegeven werden te kennen, schreef zij dingen waarover de jonge man niet nalaten kon zich onder zijn vrienden vroolijk te maken. De briefwisseling kwam den ouders van Eugénie ter oore. Toen hij weder op een middag met haar te zamen was om muziek te maken, kuste hij haar bij overrompeling. Zij schrok, maar begreep de driestheid niet; slechts keek zij rond of de tantes er nog zaten. Dan voelde zij den heeten gloed in het hoofd; zij verliet snel den salon. Dienzelfden middag ontving de heer Favelart van den heer Jonzieux de vermaning het gedrag zijner nicht gade te slaan, wier brieven in de café's werden gelezen. Haar tante Philomène trad in haar kamer terwijl zij schreide; zij sprak tot haar in duidelijke taal, waarvan Rose-Angélique echter alleen de vernedering gevoelde, zonder de beteekenis te verstaan; zij had zich voor een ieder die in goede gezelschappen verkeerde belachelijk gemaakt; haar oom Favelart eischte, dat zij spoedig zou huwen. Eugénie ook kwam haar den dag daarna verwijten, dat zij haar naam over de tong had gebracht. In de verbijstering voelde Rose-Angélique niet anders dan dat haar onrecht was aangedaan. Haar tante Marie Denise, wie zij vertelde hoe zij onschuldig was aan eenig kwaad, trok haar schouders op, zeggend dat de wereld nu eenmaal zoo was. Haar oom Philippe hoorde haar een uur lang aan en troostte haar goedmoedig met den raad in het leven niets ernstig te nemen, gelijk immers niemand deed in de kringen waartoe zij behoorde, vooral niet de waarheid van het hart te toonen en zich belachelijk te maken; de liefde, zoo die haar ooit geschonken mocht worden, als een geheim voor zichzelf te bewaren. Duisternis lag over haar gedachten, zoo-

dat zij de plichten van uitgaan en vermaken deed met een strak gelaat; in haar ziel trilde de schrik nog na van dien flits der werkelijkheid.

En in die dagen van verwarring voerde op een middag haar tante Philomène haar en Germaine te zamen in den salon. Eerst moest Germaine haar buiging maken voor twee heeren, de oudste van wie haar hand nam en in die van zijn zoon legde, den wensch uitsprekend voor een lange en zeer gelukkige vereeniging. Toen naderde de andere bejaarde heer, Lorinot du Fernay, die Rose-Angelique voor zijn zoon Constant bracht en hun beiden voorspoed en eensgezindheid toewenschte. Rose-Angélique zag hem recht aan, Constant Lorinot, en vond hem klein; hij wendde, terwijl hij haar toesprak, de oogen af. Toen de zusters alleen waren en beiden blozend van ontroering elkander vertelden van de heeren, die hun echtgenooten zouden worden, wist Rose-Angélique beter de kleur van oogen, den vorm van neus te zeggen van Leroux Derville, dan van Lorinot; zij schaterden te zamen, omdat zij zich vergisten wie van de twee ietwat kort en breed van gestalte was. In de drukke dagen, gewijd aan de naaisters, aan de bezoekers ook, die kwamen vragen en gelukwenschen, vond Rose-Angélique geen tijd dan voor kleederen en gepaste antwoorden. Er verschenen verwanten die zij nog nimmer had gezien: oom Bernard de Montendres, de bisschop, oom François de Montendres, die altijd dwaasheden vertelde en smakelijk lachte, de kinderen van den tak Montendres-Latour, die in Versailles verkeerden, voorts de verwanten en vrienden van de Lorinots, rijke kooplieden in de stad. Hun vader, broeders en zusters kwamen naar Parijs voor de beide huwelijken; de post bracht vele brieven uit de provincie.

Op den morgen van het huwelijk zelf trad Marion in de kamer van Rose-Angélique met een bouquet roode rozen en een brief van haar broeder Alphonse Lheureux. Er stonden vele menschen aan de deur te kijken, toen de bruidsparen heenreden naar de kerk.

Het eerste wat Rose-Angélique deed toen zij terugkeerde, was dien brief lezen met de wenschen voor haar geluk. Zij hield de rozen dicht onder haar aangezicht, zij nam er een en legde haar tusschen de bladen van een boek.

In het huis waar zij kwam te wonen vergingen de dagen

wonderlijk snel. Haar echtgenoot, die raadsheer was, zag zij slechts aan het avondmaal en gedurende een korte pooze daarna in den salon. Hij sprak weinig en viel haar niet lastig met onnoodige beleefdheden, maar hij gedroeg zich stipt als iemand die eerst kortelings de hoogere vormen heeft geleerd. Het was bij de bezoeken die haar schoonouders haar in den namiddag brachten, dat zij begon te gevoelen, dat zij zich onder vreemden bevond. De oude Lorinot, die met de eerste Compagnie des Indes en daarna met een fabriek een groot fortuin had verzameld, had de gemoedelijkheid van den kleinen bourgeois behouden; de heerlijkheid van Fernay had hij zich slechts aangeschaft om de eerzucht zijner zoons te bevredigen; zijn echtgenoote, een gezette vrouw, zeer goedhartig en steeds zoekend waar zij helpen kon, hield van ongebonden gezelligheid, van koekjes en likeurtjes en levendigen kout. Wanneer zij vertrokken waren, overdacht Rose-Angélique verbaasd al wat zij had aangehoord, hoe vreemd alles haar was, hoe vreemd dat zij waarlijk de echtgenoote was van een man dien zij niet kende.

Gewillig volgde zij den raad van tantes en schoonmoeders, en zoo de maître-d'hôtel met haar van meening verschilde, deed zij zoo hij haar ried; zij bemerkte aldra dat de zorgen der huishouding lichter waren dan zij gedacht had.

De dagen gingen zonder stoornis voor haar gedachten. Het eenige wat haar soms verontrustte was het vooruitzicht van het oogenblik, waarop haar echtgenoot aan de deur van haar slaapkamer zou kloppen om binnengelaten te worden. Maar zij verborg haar gevoelens.

Op een morgen werd zij wakker met een glimlach van zaligheid, zij had in den droom den geur van rozen ingeademd en in zilveren webben van glinsteringen gedwaald. Zij stond op, opende het kistje waarin zij den brief met gelukwenschen bewaarde, en las hem weder; zij zocht het boek waarin de gedroogde roos lag, de violette vlekken van het bloemensap lagen over de gedrukte woorden op het papier, waarvan er een het woord was, dat zij nimmer had durven uitspreken. Zij geloofde dat wat haar was toegewenscht waarlijk zou komen.

Dat eerste jaar van haar huwelijk lag er over alles, over den glimlach en het stemmengeluid der menschen, over de

meubelen der kamers, over de lucht boven de huizen, een zachte, wazige glinstering. Zij luisterde in stille ontroering naar de verhalen, die Marion deed van de hoeve Champfleury of van haar broeder, die thans geneesheer was in Parijs. Zij durfde haar niet te zeggen hoe dankbaar zij was voor de goede wenschen, die hij haar had gezonden. Wel lag in de diepten, ver van alle gedachten, de zekerheid dat zij eenzaam was in dit huis, maar haar uren vloten in een koele rust, en soms wanneer zij zeer stil zat bij het naaiwerk, sloeg zij de oogen op, omdat het haar was of een witte wiek boven haar hing.

ARTHUR VAN SCHENDEL.

(Wordt vervolgd).

Eenzaamheid.

I.

De schemer dooft het rood van de eikenlaan.
In grijze vlokken zijgt de nevelasch.
Plots, kopergeel, zie 'k blinken de rondas,
In 't spiegelvlak, der volle Octobermaan,

Als tooverbloemen van een vreemd gewas,
Chrysanthen geel in 't gele maanlicht staan.
Mijn herfstmoe hart herdenkt den zomerwaan,
Die, nu vergaan, mijn laatste vreugde was.

De gele tuil in vaas van donker brons,
Op 't herfstig bladbruin van het tafelkleed,
Vervult de kamer met een geur van leed.

En plots, uit week fluweel en dommlig dons,
Springt óp mijn herfstmoe hart met wild gebons
En roept om vreugd, die 't onbereikbaar weet.

II.

't Is lang geleden - 'k Was een eenzaam meisje.
In lenteschemer liep ik langs de ramen.
Hier, hand in hand, zat vroolijk te beramen
Een lievend paar een plan voor 't huwelijksreisje.
Daar wiegde een moeder 't kind met zoete namen,
Speelde een vrouw piano, zong een knaap een wijsje.
En elke woning leek me een paradijsje.
O niet alleen zijn, maar in liefde samen!

En de avondzon verguldde ros de ruiten
En de avondwind was zoel van bladergeuren.
Van 't sluimrend woud kwam 't laatste vogelneuren,

Ik voelde opeens hoe 't leven sloot mij buiten.
Ik toog naar huis, alleen, met loome schreden.
Hoe heugt die avond me uit zóo ver verleden?

III.

Ik zat alleen en droomde, aan avondstrand.
De zon verzonk in zee-oneindigheid.
Vol roode rozen lag de zee gespreid,
De hemel gloorde in gouden wolkenbrand.

Niet ver van mij had stil zich neergevlijd,
In 't weeke zilver van het duinenzand,
De oogen vol heimwee naar het droomenland,
Een vrouw in rouw, als één alleen altijd.

De droeve zee woelde in haar rozenbed
En zong zichzelve in slaap, met zoet geruisch -
'k Rees óp en eenzaam toog ik naar mijn huis.

O welke schroom heeft u en mij belet,
O vreemde vrouw! bij 't smartlied van de zee,
Elkaar te klagen ons oneindig wee?

IV.

Verdroot mij wel, bij d'eigen haard gezeten,
Het trage tempo van mijn levenszang
En leek me eentonig slepend, nu reeds lang
Ik leef in 't loeien van den storm, gereten
Zoo ruw van 't luwe schemerplekje en bang
't Gejaagde hart, dat van geen rust mag weten,
Nu kan ik nooit dat slepend lied vergeten,
Nu is 't mijn doem dat ik het weerverlang.

Omhooggeslingerd als een meeuweveder,
In diepe golven neergeslagen mat,
Nu droom ik van die sombre kamer weder,
Waar ik te luistren bij mijn haardvuur zat.
En 't lied lijkt nú mij weemoedsvol en teeder,
Dat oude lied, dat héel 't verlêen bevat.

V.

Nu droom ik van de rozen, die mij gul
Dat ranke blonde boeremeisje bracht -
'k Zie weer haar tuintje in roze- en leliepracht,
Haar lila kleedje, omwolkt van heizand mul.

Mijn lippen streelen blaadjes koel en zacht.
'k Vlij ze aan mijn oogen, die 'k er héel in hul
En drink hun adem, tot hun weelde vull'
Mijn eenzaam leven, dat naar vreugde smacht.

Doch uit den rozenruiker rijst en bijt
Mijn hart, gelijk een giftig wreed insect,
Begeerte smartvol naar wat is niet meer.

En, wild van pijn, versmaad ik en versmijt
De bloeiende aalmoes, die uit sluimer wekt
Verlangen naar de rozen van weleer.

VI.

Langs 't bruine bosch, van nevel blank omdonsd,
Wég snelt de trein naar 't land van mijn verlangen.
Zijn witte pluim blijft in de boomen hangen.
Uit doffen slaap ontwaakt en heftig bonst
Mijn eenzaam hart, dat voelt zich hier gevangen -
En tusschen woud, door winter streng gebronsd
En grijzen hemel, die de wolken fronst,
Oog ik den trein na, stil van leed bevangen.

Hart, ga weer slapen! Weet je dan niet meer?
Om niet te haten wou je kalm vergeten,
Diep droomloos slapen en van niets meer weten,
In 't Niet verzinken zonder wederkeer.
Wekt nu die fluit je als roep van verre kreten
En wil je leven, wil je lijden weer?

VII.

'k Zie de avondlaan geheimvol zwart fluweelen
En uit de velden rijzen blanke damp -
Beveiligd door verandahs en prieëlen,
In geel van theelichtje of van schemerlamp,
Wier schijnen vriendlijk blij vermooiend spelen
Op loof en klimroos met een gouden schamp,
Wijlen de menschen. 'k Wou hun avond deelen:
Mijn eenzaamheid nu voel ik als een ramp.

En 't wordt me of moest ik vragend nadertreden:
‘Neemt me in uw kring op! laat me uw liefde omvreden
Zoodat uw sfeer mijn vlijmend wee verzacht!’

Maar 'k weet dat 'k trotsch voorbij zal gaan en zwijgen
En óngetroost zal op mijn sponde zijgen,
Waar donker dreigt mijn angstdroomzware nacht.

VIII.

'k Ben 't arme kind, dat star te kijken staat
Naar de avondkamer, warm van innigheid,
Het vroolijk meisje op Moeders schoot benijdt
En onbewust haar tranen vloeien laat.

Fel striemt de regen, wind is wreed en bijt.
Lantarenschijn weerspiegelt in de straat.
't Kind moet naar huis - háar moeder kijft en slaat -
Was zij de hond maar, die bij 't haardvuur leit!

Dan sluit een hand én blinde én voorhang toe.
Weg, als een droom, is héel 't gelukstafreel:
De haard, de bloemen, 't meisje, in lampegeel,
Genesteld warm in Moeders kleedfluweel -

In wind en regen, huivrend, koud en moe,
Sluipt zij naar 't slop en vloekt haar levensdeel.

IX.

Ik weet niet welke vreemde en sterke macht
Mij naar die bank in de oude boschlaan dreef.
Een zoele windzucht woelt door de ijle dreef,
Vlamgele blaadren vallen, droef en zacht.

O vreemde macht, die 'k vruchtloos wederstreef!
Heugnis van droom, waarom mij hier gebracht?
Zwaar bonst mijn bloed, of 'k op een wonder wacht,
Dat hier ik eens, 'k weet niet wanneer, doorleef.

De bladerschaduw beeft op 't zonnig zand.
En elke schaduw lijkt een schimmehand,
Mysterievol, die wuift en wenkt - waarheen?

Zal één nu naadren over 't padenblank
En naast mij komen op die oude bank?
Of zal 'k hier sterven als ik leef, alleen?

X.

In de enge kamer voelde ik mij gevangen.
Ik kon er niet mijn vrede wedervinden.
Naar warmen veil'gen liefdehaard van vrinden
Dreef smart mijn eenzaam hart vol troostverlangen.

- O laat hun woorden bloemguirlanden winden
Rondom mijn leed! Met roosgloed op de wangen,
Gesterkt en blij, vol levensmoed en zangen,
Zal 'k liefdevol gedenken wie mij minden!

Doch de éene juichte luid en vreugdedronken
En de ander schreide, in eigen leed verzonken.
Ik juichte en schreide mee - hoe kon ik klagen?

'k Ontving geen troost, ik, arme, moest nog geven.
En 'k leerde weer de strenge les van 't leven:
Alleen te lijden en geen troost te vragen.

HÉLÈNE SWARTH.

Optimistische kunstenaars.

Nu voorwereldlijk groot
met wolkvaan op vaan
ik de storm over nood
en puin zie gaan
dezer wereld, en mijn bloed
voel - zelve bang -
zwalpen van de moed
van den ondergang,
en het wrekend gevaar
staamlend bezing -
praten zij met elkaar
ter vergadering:
hoe het volk moet zijn
wil hún kunst eenmaal
voor het volk weer zijn.

In hun gehuurde zaal
hebben zij het uitgerekend,
tesamen, en blij.
Wat die wind beteekent
vergaten zij.

A. ROLAND HOLST.

Jong-Friesche lyriek.

De Nije Moarn. In karlêzing ut it wirk fen jongfryske skriuwers, gearstald en ynlaet fen D. Kalma. Dokkum, J. Kamminga, 1922.

Welk een rijkdom voor een natie, om binnen haar staatkundig en cultuurlijk wel omschreven grenzen nog een afwijkend volksleven met een eigen taal te bezitten, zonder dat dit de eenheid van het geheel schaadt! Frankrijk zou wezenlijk armer zijn zonder Provençaalsch, Baskisch en Bretonsch, Groot-Britannië zonder Welsh en het Gaelisch der Schotsche hooglanden. Nederland zou het zijn zonder een levend en bloeiend Friesch.

Voor den niet-Fries, die eerst op rijper jaren door wie weet welke latente invloeden van zijn Friesche afkomst vatbaar is geworden voor de diepe bekoring van Friesland en zijn taal, heeft de ‘Friesche beweging’ als zoodanig weinig aantrekkelijks. Zonder twijfel wordt er voor het aankweeken van een hoogstaande Friesche cultuur sympathiek en veelbelovend werk verricht: ik noem het streven naar een Friesch tooneel, de godsdienstoefening in het Friesch, het Friesche zangkoor, de pogingen om aan de Groningsche universiteit een leerstoel in het Friesch te stichten. De buitenstaander krijgt den indruk, dat het alles met wat minder wrijving en drukinkt kon, maar dat geldt tegenwoordig van de meeste dingen dezer wereld. Het genootschapsleven van ‘Selskip’ en ‘Mienskip’, ‘Kristlik Selskip’, ‘Roomsk-Frysk Boun’, hun polemieken, de telkens herhaalde beginselverklaringen en programmen, dat alles schijnt den buitenstaander op zijn afstand

niet veel meer dan het knarsen en het wiekengejaag van een molen, waar hij voorbij komt. Maar wat voor meel er in dien molen gemalen wordt, is voor iedereen van belang. Hoe van pas komt als proeve van dat meel deze bloemlezing, die de Nieuwe Morgen heet.

De jonge dichter Kalma, iemand van opmerkelijke begaafdheid, een geestdriftig temperament en een gevaarlijke gemakkelijkheid van productie, verkondigt sedert een klein tiental jaren een Friesche renaissance: een Friesch voelen en een Friesche dichtkunst bovenal, op een veel hooger niveau geheven, dan ooit te voren was bereikt. Ik laat hem zelf spreken, door uit zijn inleiding tot *De Nije Moarn* een gedeelte te vertalen en de rest samen te vatten.

> 'De jong-friesche kritiek, - aldus de aanhef -, zet in met kersttijd 1914, toen ik in mijn eerste grootere opstel den voor on-friesch versleten Rinke Tolman hoog zette boven de als in-friesch bejubelde Halbertsma's en Waling Dijkstra. Maar in dichtkunst was het nieuwe diep-innige geluid het eerst opgeklonken in de hartstochtelijke en verklaarde zangen, die Rixt (dat is de dichteres Mej. H.A. van Dorssen) in het begin van 1913 openbaar maakte. In haar, het Grouwster kind met haar brand van verlangen en liefde, brak de Friesche ziel haar ban van beslotenheid en stroomde zij, een stroom uit sneeuwbergen gelijk, de zeeën van eeuwigheid tegemoet.
>
> Aan den jubel van haar geluk en de trilling van haar verlangen was duidelijk, dat er iets veranderd was in Friesland. De laatste eeuwen, reeds sedert de tweede helft der middeleeuwen, was de kleine volksgemeenschap in het noorden, die de traditiën van Friesland droeg, geworden een zoo zelfvoldaan en doodsch milieu van deftige boerenburgerlijkheid en zedelijk dorpsrechterschap, van zich zelf tot ideaal verklarende onaandoenlijke kleinmenschelijkheid, van huishoudelijke, koude kleine belangen en liefdeloosheid, dat zij elke levende ziel verstikte... De taaluiting van de nuchtere Friesche dorpers, geestelijke baliekluivers, met hun minne humor ten aanzien van het afwijkende, dat is het vervormende en bevrijdende, met de schendende ruwheid van hun zielsbestaan en de ongure vlakheid van hun hart, blijft in eeuwigheid een ontheiliging van de ziel van Friesland, en de domme ophemelaars van haar voortreffelijkheid zullen altijd een aanfluiting blijven voor het hart van al wat hier in jonkheid of rijpheid de waarheid van het zijn en den glans van het leven verstaat. Heel de populaire letterkunde van dezen afgestorven tijd is het geestelijk beeld van een volk van veekwanselaars en hengstekooplui met handslag en marktpraat, en onder den alledaagschen schijn van beslotenheid, van onheilige zinnelijkheid en koud-wreede begeerten.... De eenige lyrische kunstenaar van niet al te onbeduidende waarde vóór 1900, Pieter Jelles, heeft niet meer aangedurfd dan het Friesche volksleven boven zijn ware wezen te idealiseeren en zichzelf

> tot een krachtig en waar zanger te vormen van dat naar eigen gevoel vermooide leven van de volksziel; niemand heeft het bestaan met eigen harteleven in het recht te gaan tegen zijn volk, met de steeniging voor oogen hun zedelijkheid aan te wijzen als schijn, hun beslotenheid als (zucht tot) zelfbehoud, hun geest als armelijkheid; noch vond iemand ook de kracht, zich los te worstelen uit dat doodelijke milieu en in stilten van eenzaamheid het diepste wezen van zijn levende ziel te openbaren.'

Die openbaring kwam (in 1913), in de liederen van Rixt. Zij maakte de ziel van Friesland vrij. Kalma vergelijkt de jonge dichteres met Mozes, die het water uit de rots slaat. Het was, zegt hij,

> 'zulk een genade, dat, terwijl zij stil en bescheiden leeft in ons midden, de legende begonnen is, haar zilveren draden om haar lichte verschijning te winden; denkend aan haar zangen en die ze zong, verstaat onze ziel nog de onpeilbare stilte van de sneeuwlanden, waar zij over blikte, rijst voor onze oogen het schip, dat haar koning draagt de zeeën over; in *Kening Aldgillis* (Kalma's drama), bedoeld als zang van de Friesche ziel, die zich tot kracht ontplooit, is de geliefde van Radbed genoemd met haar naam, en opnieuw getuigt zij in haar liefdewoord. Zoo eert de geschiedenis de grooten, en ons hart weet haar een eeuwig bezit.'

Legende en geschiedenis werken snel in Friesland. - Deze wedergeboorte, vaart de schrijver voort,

> 'hing logisch onverbrekelijk samen met het wereldleven van onzen tijd, en gelijk Friesland, na haar val door eigen schande, eeuwen in duisternis en boete liggen moest, eer het kracht had, weer te verrijzen, zoo was deze zegen haar noodwendig beschoren, zoodra haar ziel bevrucht werd.'
> 'De Jong-Friezen, in plaats van voor hun klein milieu te knielen, zooals de gewoonte was, hebben Friesland gehaat met een heilige liefde; in plaats van bij de verheerlijking van Friesland's geschiedenis te beginnen, hebben zij de verleden zonden van Friesland vervloekt en zijn armelijke litteratuur verworpen; hun vaderland lag in de kimmen van de toekomst; zij waren Fries, maar maakten geen deel meer uit van het oude volk; zij wisten, dat zij stonden buiten het doodsche en afstervende milieu, waar hun jonge harten met een groote haat van walgden. Van aanvang af vereenigden zij in een bevrijdende harmonie den glans van Friesland en den droom der eeuwigheid; groot geworden in de eenzaamheid van de wijde Friesche weiden, aan den rand van het meer en onder het ruischen van de zee, die de nieuwe liefde worden zou van Friesland, maar het allermeest door wat het wonder van Friesland is, de immer verglijdende en veranderende en eindelooze luchten, waar nog God Thor door dreunt en in welks avonden nog immer de statige Freya haar draden spint.... voerde de strijd hen daar, waar zij van de heuvelen van Terschelling een nieuw rijk van schoonheid rijzen zagen als een krans van landen aan de nooit volprezen Noordzee.'

Hun roeping was, te zingen van hun liefde, anders niets, maar van een liefde, die, hoe meer zij zich in des zangers hart verwezenlijkt, hoe meer zij der eeuwigheid toe streeft. Een zang van bevrijding en van strijd. De kunstenaar wordt leider in dien geestelijken strijd, dien de menschheid opneemt.

> 'In Friesland, milieu van persoonlijke beslotenheid als nergens anders, omvat zulk een strijd, waarvoor bovenal overwinning van eigenzinnigheid noodig is en eendrachtig volgen van de geroepen leiding, nog maar enkelen.... Toch zijn er niet veel volksmilieu's aan te wijzen, waar de jeugd zoo naar deze overtuiging en in deze liefde leeft, als Friesland. De verklaring is, dat onder de Jong-Friezen van het begin af de nieuwe wereld niet gesteld is als schepping van een belangenstrijd, die aan weerskanten gevoerd wordt door materialistische drift, maar als het eenige menschelijke samenleven, dat de liefdekracht der menschheid vrij en zuiver tot haar recht laat komen, dat waardig is, verheerlijkt te worden door den zanger en bevochten door de arbeidende menschen, de bloeiende schepping van bloeiende menschelijke liefde.'

Nog meer is de roeping der kunst: een nieuwen godsdienst gaat zij brengen, den onbekenden godsdienst, waarvan Walt Whitman de eerste aankondiger is geweest...

Ik vrees, dat Ernest Seillière, indien hij Friesch verstond, Kalma beschouwen zou als het meest volkomen type, wat de hedendaagsche litteratuur kan opleveren, van wat hij 'le mysticisme esthétique' noemt. In Kalma's geschriften ligt de geestesgesteldheid, die de Fransche philosoof bedoelt, bijzonder duidelijk aan de oppervlakte: een machtswil, die ongetemperd door een bewustzijn van het redelijk als bereikbaar en doelmatig erkende, zonder eenige rem der traditioneele ervaring, in een vast besef van uitverkorenheid, den aesthetischen impuls als uitgangspunt en norm van wereld- en levensbeschouwing neemt. Kenmerkender uiting van een 'impérialisme irrationnel' is nauwelijks mogelijk; waarbij men niet eens aan Kalma's politisch Friesch imperialisme van eenige jaren geleden behoeft te denken, dat hij spoedig weer verloochend heeft.

Het schijnt wel, of de vertegenwoordigers van al die door den loop der geschiedenis provinciaal geworden eigen culturen steeds door elken vorm van mysticisme onweerstaanbaar worden aangetrokken. Hun buitengewoon innig en warm nationaal gevoel, geïsoleerd binnen den wijderen kring

van het geheel, waartoe zij behooren, afgesloten van bevrediging door staatkundige of maatschappelijke daden, zoekt die bevrediging òf in den droom van het verleden òf in de schemerige verbeeldingen van een vage en buitenaardsche toekomst.

Nu is het bijzondere in dit geval, dat de schrijver zelf zich bewust is geworden, hoe zijn gedachten met hem den loop hebben genomen. Reeds aan het slot van zijn inleiding bereidt hij er den lezer op voor, dat eigenlijk niet alle verzen, die hij opneemt, beantwoorden aan hetgeen hij zelf heeft doen verwachten. Gelijk hij in het nawoord bekent, schreef hij eerst de inleiding, en ging daarna aan het uitzoeken der gedichten. Daarbij moet hem dan de wijsheid der verachte voorvaderen zijn ingevallen, die wisten: ''t is mei sizzen net to dwaen'. En dus verzoekt hij in het nawoord, de inleiding op te vatten meer als

> 'een beschouwing over Jong-Friesche dichtkunst in het algemeen, waarvan het bestaande niet meer is dan een eerste, blijde, en in verhouding tot de eerdere Friesche lyriek, groot begin, dan dat men de waarden van de kunstenaarsroeping, waarvoor zij opkomt, reeds volkomen zuiver geopenbaard zal vinden in den inhoud van deze verzameling, die niet meer dan de verzen van een paar jaren bevat. De verhouding tusschen inleiding en bloemlezing is dus eerder die van een beginselbeschouwing, die zich eerst begonnen is te verwezenlijken dan een streng historische woordenkeus, die met de stukken wordt toegelicht.'

De slotzin is niet al te zuiver van stijl en gedachte, blijk van schrijvers verlegenheid misschien, maar de jeugdige naïveteit van zijn doen stemt tot genegenheid.

Uit *De Nije Moarn* kan ik helaas als proeve slechts enkele gedichten volledig aanhalen. Ik kies eerst drie van de dichteres Van Dorssen (Rixt) en daarna drie van Kalma zelf, die zich in den bundel aanbiedt met 20 bladzijden tegen gemiddeld 7 van zijn makkers.

Bern fen it ljocht!

O hert, lit nou dyn moaiste sangen klinke,
span nou de snaren en lit wâlje it liet,
jow útring oan dy hege, hill'ge fieling,
dy as in wijing oer myn wêzen giet!

'k Ha eange for in leech en treastleas libben,
'k ha eange for in earm, ûnnut bistean,
de freze is wei, nou lit in greate freugde
syn lôge waermjend troch myn herte gean!

Lit nou it libben stoarmjend oer my komme,
lit komme hwet it jowt oan wille en smert,
't scil myn gefoel yet djipper, riker meitsje,
mar my forslaen, forplett'rje kin it net!

Nou is for my de wrâld sa rom, 'k wol libje,
hwent wier is 't, hwet ik lang al fielde en tocht:
- gjin ierdske soargen kinn' my dat ûntnimme -
'k bin dichteresse, 'k bin in bern fen 't ljocht!

O hert, lit nou dyn moaiste sangen klinke,
span nou de snaren en lit wâlje it liet,
jow útring oan dy hege, hill'ge fieling,
dy as in wijing oer myn wêzen giet![1)]

'k Scil for dy sjonge.[2)]

1) **(Woordelijke vertalingen) Kind van het licht!**

O hart, laat nu uw schoonste zangen klinken,
Span nu de snaren en laat bruisen 't lied,
Geef uiting aan dat hooge, heilige voelen,
Dat als een wijding over mijn wezen gaat!
'k Heb angst voor een leeg en troostloos leven,
'k Heb angst voor een arm, onnut bestaan,
De vrees is weg, nu laat een groote vreugde
Haar gloed verwarmend door mijn harte gaan!
Laat nu het leven stormend over mij komen,
Laat komen wat het geeft aan vreugd en smart,
't Zal mijn gevoel nog dieper, rijker maken,
Maar mij verslaan, verplett'ren kan het niet!
Nu is voor mij de wereld zoo ruim, 'k wil leven,
Want waar is 't, wat ik lang reeds voelde en dacht:
- Geen aardsche zorgen kunnen mij dat ontnemen -
'k Ben dichteresse, 'k ben een kind van 't licht!
O hart, enz.

2) **'k Zal voor u zingen.**

'k Zal voor u zingen, als de avond komt,
Wereld, leven, menschen zwijgen,
Stilte een wond're wijding geeft
Woorden en melodie.
'k Zal voor u zingen, als 't luisterend hart
Zielestemme verstaat,
Trilt tegemoet de hartslag van 't zoet-
Klankig gezongene lied.
'k Zal voor u zingen! - de avondtijd komt,
Schemering ligt over alles ....
In ons de klanken, in ons muziek,
Om ons de oneindigheid.

'k Scil for dy sjonge, as de jountiid komt,
wrâld, libben, minsken swije,
stiltme in wûnd're wijing jowt
wirden en melodije.

'k Scil for dy sjonge, as 't lúst'rjend hert
siele stimme forstiet,
trillet tomiette de hertslach fen 't swiet-
lûdich songene liet.

'k Scil for dy sjonge! - de jountiid komt,
twiljocht oer alles leit....
yn ús de klanken, yn ús muzyk,
Om ús de ûneinichheid.

Yn 't wald.[3)]

't Wier stil, sa dea-stil yn it wâld,
hwert't swier fen snie de tûken hongen,
oer 't tsjokke, wite tek fen de ierd'
hast sûnder lûd myn foetten gongen.

Dêr hong sa'n wijinge rounom,
ik wier hjir mei natûr allinne,
de beammen stiene as yn gebet
stil wizend nei de himel hinne.
- - - - -
Do hat myn siele it Iiw'ge socht
en 't wier, as foel der yn myn herte
in strieltsje fen it Greate Ljocht.

3) **In het bosch.**

't Was stil, zoo dood-stil in het bosch,
Waar zwaar van sneeuw de takken hingen,
Over 't dikke, witte dek van d'aard'
Haast zonder geluid mijn voeten gingen.
Daar hing zoo'n wijding rondom,
Ik was hier met natuur alleen,
De boomen stonden als in gebed
Stil wijzend naar den hemel heen.
- - - - -
Toen heeft mijn ziel het Eeuwige gezocht
en 't was, als viel er in mijn harte
een straaltje van het Groote Licht.

Thans die van Kalma zelf.

De dei fen fryslân.[4)]

Middei, dy't as in prins to praeljen stiet
Yn blauwe loft, djip lôgjend fen dyn hert,
Dat barnt fen ljeafde's hjitste driuw, en net
De frede wint dy't God de wirgen biedt;

Middei, dy't bloeit yn keninklik geniet,
De groun oerbûgend dy't dy amjen heart,
Dy 't each yn glâns, it herte yn weelde set,
Middei, dy't hwet ûnkrêftich wier, forsmiet -

Middei, dy't great en sterk stiest oer myn hert
En 't bloed my wâljen dochst fen langstme en lok,
Dat yn my riist in tûzenfâldich liet,

Middei, dêr't al myn dimm'ne krêft for stjert,
Omearmje ek my, det al dyn laits, dyn flok,
Dyn ljeafde en leed yn my to lôgjen stiet.

De hege ljeafde.[5)]

4) **De dag van friesland.**

Middag, die als een prins te pralen staat
In blauwe lucht, diep vlammend van uw hart,
Dat brandt van liefde's heetste drift, en niet
Den vrede wint, die God den moeden biedt;
Middag, die bloeit in koninklijk genot
Over den grond heenbuigend, die u ademen hoort,
Die 't oog in glans, het hart in weelde zet,
Middag, die wat krachteloos was, verwerpt -
Middag, die groot en sterk staat over mijn hart
En 't bloed mij bruisen doet van verlangen en geluk,
Dat in mij rijst een duizendvoudig lied,
Middag, waartegenover mijn zwakke kracht sterft,
Omarm ook mij, dat al uw lach, uw vloek,
Uw liefde en leed in mij te vlammen sta.

5) **De hooge liefde.**

Mijn hart zingt, in mijn armen lag Liefde en koos
Mijn borst tot schuilplaats voor het geheimenis van zijn sluimer.
Een witte roos bleef over van zijn droom, een bloem
Uit Godes hof, wat wonders en wat teers.
En ziet hij schoonheid nu, hij noodigt ‘kom’ -
En d'eene roos in 't haar doe ik mijn plicht;
Mij neemt zijn hart in lanen, huiver-dicht
Naar 't rijzen van zijn wit, stil heiligdom.
Gij die mijn oogen kustet, die mijn leden
Zoo teer omslingerd houdt, als luid de wind
Huilt om de hoeken van mijn eenzaam huis -
Ik won u, omdat ik niets koos dan uw wee,
Dat vrij maakt uit den ban van aardschen schijn,

Myn hert sjongt, yn myn earms laei Ljeafde en keas
Myn boarst ta skûl for 't heimnis fen syn slom.
In wite roas bleau fen syn dream, ien blom
Ut Goades hôf, hwet wûnders en hwet tears.

En niets wilde dan uw zucht, uw ver geruisch.

En sjucht er skientme nou, hy noeget ‘kom’ -
En d' iene roas yn 't hier doch ik myn plicht;
My nimt syn herte yn leanen, huver-ticht,
Nei 't rizen fen syn wyt, stil hillichdom.

Dû dy't myn eagen pattest, dy't myn lea
Sa tear omslingre hâldst as lûd de wyn
Gûlt om de hernen fen myn iensum hûs -

Ik woun dy om't ik neat keas as dyn wea,
Dy frijmakke út 'e tsjoen fen ierdske skyn,
En neat woe as dyn sucht, dyn fier gerûs.

Simmer.[6)]

Simmer mei dyn greate sinne,
Loften fol fen triljend goud,
Sigens dy't as weachjes binne,
Waermens dy't de weelde jowt,
Slaen dyn greate pronk fen strielen
Foarstlik oer dit swijsum lân,
Wol ús mei dyn glâns skewiele,
Toevje in toarn oan Noarder-strân.

't Fryske folk, ynbannich, sletten,
Wers fen al to dert'ne nocht,
Libjend nei syn dimm'ne wetten,
Al to min dyn keinens sjucht.

6) **Zomer.**

Zomer met uw groote zonne,
Luchten vol van trillend goud,
Koeltjes, die als golfjes zijn,
Warmte die de weelde geeft,
Sla uw groote pronk van stralen
Vorstlijk over dit zwijgend land,
Wil ons met uw glans begunstigen,
Toef een beurt aan Noorderstrand.
't Friesche volk, in zich zelf gekeerd, gesloten,
Wars van al te dartel genot,
Levend naar zijn eenvoudige wetten,
Al te weinig uw fierheid ziet.
Groote hoogtij, gouden vreugde
Gaan bij ons zoo spoedig schuil:
Eer de vruchten rijpen zullen,
Blaast de grimmige herfst weer fel.
Milde, goede koning Zomer,
Pralend in uw feestlijk kleed,
Schitterend in uw fieren glans,
- Vouwen van fluweelen schaduw -
Straal ons in onze verlangende oogen
Tot in 't diepste van ons hart,
Dat in uw vergulde golven
Elke nood en mismoedigheid sterft.

Greate heechtiid, goud'ne wille
Gean by ús sa ring biskûl,
Ear't de fruchten rypje scille
Bliest de grime hjerst wer fûl.

Mylde goede kening Simmer,
Prealjend yn dyn feestlik klaed,
Twinkljend yn dyn keine glimmer,
- Fâlden fen forwielen skaed -
Strielje ús yn ús langjende eagen
Oant yn 't djipste fen ús hert,
Det yn dyn oergoud'ne weagen,
Eltse noed en mismoed stjert.

Genoeg om de fijnheid en den ernst van deze poëzie en een verrassende geschiktheid van het Friesch voor de hoogere lyriek duidelijk te maken. Ligt er niet een glans als van zijde over dit alles, klinkt er geen innigheid in die verdofte en die verlichte vocalen? De tsj- en j-klanken geven er een zachtheid aan, die het Nederlandsch niet kent.

Is het ook zeer oorspronkelijk? - Het is onmogelijk, hier niet den onmiddellijken invloed waar te nemen van twee stroomingen. De eene is die van de Nederlandsche lyriek na 1880, met haar sterke verwantschap aan de Engelsche, die haar tot voorbeeld was. De sonnetten van Kalma beduiden de intrede van de jongere Nederlandsche dichtkunst in het Friesch. Het is eigenlijk geen gunstig teeken, dat de meeste van deze gedichten (evengoed als Kalma's proza) behoudens rijm en metrum zich bijna woord voor woord in het Nederlandsch laten transponeeren. De Friesche ziel beantwoordt dan toch blijkbaar vrij volkomen aan die van Nederland.

De andere invloed, die hier nawerkt, is de Duitschromantische. Heeft de Heer Kalma kunnen meenen, dat hij

de romantiek te boven was? Wij zijn het geen van allen. De jong-Friezen zitten er evengoed aan vast als de geheele Friesche dichtkunst der negentiende eeuw, van den tijd af, dat Dr. Eeltsje in Heidelberg de *Alemännische Gedichte* van Hebel leerde kennen, over den tijd heen, dat Klaus Groth, zelf op Hebel's leest geschoeid, de Halbertsma's in hun latere jaren beïnvloedde. Verzen als *Yn 't Wâld* van Rixt, of om andere uit den bundel te noemen: *Nacht* van Th. de Vries, *Dream* van J.D. van der Mei, *Joun* van Mej. J. Oostenbrug, - men kan ze de eeuwig gelijke producten eener onmiddellijke natuurinspiratie achten, maar zij zouden zonder Eichendorff en Heine niet gedicht zijn. De romantische inslag verraadt zich in het feit, dat deze jong-Friesche dichters, Kalma vooraan, zich nog steeds bedienen van de Oudnoorsche godenfiguren en mythologische begrippen, die met Friesland nooit iets uit te staan hebben gehad, en waarvan er sommige, als Bragi en Iduna, reeds in hun Oud-Yslandschen tijd een weinig naar de lamp roken.

In een in 1917 uitgegeven bloemlezing uit het werk van oude en jonge Friesche dichters, *It sjongende Fryslân*[1)], heeft Kalma getoond, dat het hem ernst is met de verwerping van het voorgeslacht. Van de ‘swijende stimmen’ laat hij in het Zingende Friesland naast Gysbert Japiks alleen Harmen Sytstra (1817-1862) toe. De broeders Halbertsma blijven uitgesloten van zijn Parnassus, en met hen Waling Dijkstra, Jan fen'e Gaestmar (J.J. Hof) en T.G. van der Meulen. Van allen, die in 1881 door P.J. Troelstra en O.H. Sytstra werden opgenomen in hun dichtbundel *It jonge Fryslân* treft men bij Kalma geen enkelen aan. Van de oudere levenden eert hij Pieter Jelles Troelstra en Dr. J.B. Schepers als wegbereiders. Maar de volwaardige Friesche litteratuur begint voor hem, gelijk wij uit zijn inleiding leerden, toch eerst met de beweging, waarin hij zelf leider is.

Zal zijn volk hem gelijk geven? Zal het zich afwenden van het tijdperk, waarover Kalma het anathema uitspreekt[2)], en

1) Broerren Westerlaan, Berltsum (Berlikum), zonder jaartal.
2) Naast de inleiding tot *De Nije Moarn* legge men zijn bespreking van de vijfde uitgave der *Rimen en Teltsjes* van de broeders Halbertsma, in het maandschrift der Jongfryske Mienskip, *Frisia* III, 1919, blz. 377.

de Halbertsma's vergeten? Het lijkt niet heel waarschijnlijk. Niet alle voorgangers in de Friesche beweging denken als hij. In *It Heitelân* van 29 April 1922 wijdt Dr. G.A. Wumkes, die voor de nieuwste uitgave der *Rimen en Teltsjes* een levensschets schreef, aan Eeltsje Halbertsma een artikel, dat getuigt van de oude liefde, onverzwakt. Ik wil het hier niet voor de dichterlijke beteekenis van Halbertsma en zijn volgers opnemen, noch ook ontkennen, dat er in den lyrischen opbloei der laatste jaren verheffing ligt, maar enkel de vraag stellen: welke verzen zullen het winnen in het hart van het Friesche volk: die der ouderen of der jongeren? Dat is niet een kwestie van de hoogste dichterlijke volkomenheid alleen, nog minder een van persoonlijke waardeering van bepaalde sentimenten en uitdrukkingsvormen. Het zijn vooral enkele objectief te bepalen eigenschappen, die een dichtkunst bij het volk levend houden. Ik zou ze willen noemen: de rijkdom aan figuren en het accent.

Dat de rijkdom aan figuren in deze hedendaagsche Friesche lyriek gering is, behoeft nauwelijks betoog. Deze poëzie schept geen gestalten. De oudere litteratuur deed dat wel. Door te putten uit de overlevering en het volksleven hanteerde zij voortdurend een groot aantal figuren, vormde zij dichterlijke typen en beelden, die, al waren zij soms romantisch en soms huisbakken, de volksfantazie konden bevolken.

Om het verschil in accent tusschen de jongste dichters en de ouderen duidelijk te maken, stel ik tegenover Kalma den dichter P.J. Troelstra, die, al zondert de eerste hem welwillend uit van zijn vervloeking, door vorm, stof en inspiratie tot de ouderen gerekend moet worden. Het rhetorische element in Troelstra's poëzie is kennelijk, de Duitsche invloed verraadt zich herhaaldelijk. Wat evenwel in bijna al zijn verzen treft (men neme er den bundel *Rispinge* voor ter hand, die Pieter Jelles in 1909 in het licht gaf) is de natuurlijke kracht van het rythme, de sterke toonval. Zijn verzen staan rechtop, of stappen met forschen tred. Het is zulk een open geluid.

Nou wolle wy mei sang en klang
It bloisel fen ús herte
Op 't alter fen it heitelân
As earstling-aeffer sette...[1)]

Heeft een gedicht, dat zoo begint, - het is van 1881 -, ook geen recht, ‘It jonge Fryslân’ te heeten?

Al het de Meart noch lang net dien,
Al stean de beammen sûnder grien,
De greiden sûnder blomt',
Dochs komt de sinne tichter by,
En 't is sa smout en 't wirdt sa lij -
Ik fiel it, o, ik fiel it al:
It bliere foarjier komt.[2)]

In zijn gelegenheidsgedichten vindt Pieter Jelles bij wijlen een aanhef van dien pittigen klank, dien wij uit Vondel's hekeldichten kennen.

Hwet jowt ús Wergea nou en Drylst?
Wy mei' net hird mear ride:
De redens út Amerika,
Dêr moatt' wy nou op glide...[3)]

Of in zijn antwoord aan Dr. J.B. Schepers, in 1909:

Wel dokter, heite, ho sa rimpen?
Moat 't malle fel nou dalik oan?...[4)]

1) Rispinge, blz. 19:

Nu willen wij met zang en klank
Het bloeisel van ons harte
Op 't altaar van het vaderland
Als eerstlingsoffer zetten.

2) Ib. blz. 234:

Al is de Maart nog lang niet uit,
Al staan de boomen zonder groen,
De weiden zonder bloemen,
Toch komt de zonne dichterbij,
En 't is zoo zacht en 't wordt zoo luw -
Ik voel het, o, ik voel het al:
Het blijde voorjaar komt.

3) Ib. blz. 158:

Wat geeft ons Warga nu en IJlst?
Wij mogen niet meer hardrijden:
De schaatsen uit Amerika,
Daar moeten wij nu op glijden...

4) Ib. blz. 174:

Wel doctor, man, hoe zoo driftig?
Moet 't malle vel nu dadelijk aan?...

Legt men daarnaast de jongere Friesche lyriek, dan treft aanstonds de matte, gedempte toon, de geringe rijzing en daling der stem, de geconcentreerdheid welke den adem vermoeit en de stem als 't ware naar binnen doet slaan. - De Heer Kalma zal zeggen: het klare accent van Troelstra's populaire liedjes zou voor onze persoonlijke kunst, die van en tot de ziel spreekt, niet passen. - Goed, maar ik vrees, dat juist deze kwaliteiten zeer sterk meetellen voor de kansen eener dichtkunst, om te blijven leven. De Heer Kalma is, dunkt mij, een weinig bevangen in een, veel voorkomend, exclusivisme ten gunste der hoogste genres als zoodanig. Kunt gij, - zou ik hem willen vragen -, een epigram maken? - Pieter Jelles kan het wel:

Gelove.

Hwet ik leau? - Nou faem, net folle;
En gjin boeken sizze 't my.
Hwet ik leau? - Oan al hwet goed is.
Hwet ik leau? - Ik leau oan dy.[1)]

Wanneer er nog dichtwedstrijden en dichtproefstukken bestonden (groote kunstperioden zijn er sterk in geweest) moest men Kalma opgeven, iets te dichten in den trant van en even goed als Pieter Jelles' 'Slieprige frijery'.[2)]

Wij naderen hier tot het hart van de kwestie. Wat begeert Jong-Friesland van zijn volk, en wat heeft het hun te bieden? Meenen zij hun boerenvolk, - want dat is het, en daarin ligt zijn kracht -, op te voeden tot het genot van sonnetten van liefde en eeuwigheid? Vinden zij het noodig, in het Friesch de Pierrot-mode te importeeren?[3)] Of wenschen zij het te sterken in zijn taal- en volksbesef, zijn geest te verkwikken met wat dien geest mondt? - Ik vrees, dat de geestdrift deze jonge dichters, in hun begrijpelijke verrukking, dat het instru-

1) Ib. blz. 103:

Geloof.

Wat ik geloof? - Nu, meisje, niet veel;
En geen boeken zeggen 't mij.
Wat ik geloof? - Aan al wat goed is.
Wat ik geloof? - Ik geloof aan jou.

2) Slaperige vrijerij, Ib. blz. 54.
3) Zie Frisia V 1921, blz. 452: Th. de Vries, Pierrot, (een drietal gedichten).

ment van hun geliefde taal ook deze nieuwe klanken gaf, kortzichtig maakt. Twee dingen zijn het, die zij vergeten.

Het eerste is dit. Een nationale cultuur kan zich tot zekere hoogte de weelde van een verfijnde dichtkunst veroorloven, die, esoterisch en exclusief, het populaire versmaadt en het huisbakkene schuwt als de pest. 't Heeft zijn gevaren, ook daar. Het is niet enkel de bioscoop, die het gemiddelde publiek van matige ontwikkeling en geringe geestelijke spanning van de letterkunde heeft vervreemd. Voor een geïsoleerde, provinciale cultuur evenwel is het gevaar van een bent-poëzie doodelijk. Een Friesche dichtkunst, die geen volkskunst is, schijnt mij slechts voor korten tijd levensvatbaar.

Volkskunst, dat wil zeggen, dat zij bezitten moet, gelijk ik reeds aanduidde, een veelheid van gemarkeerde gestalten, typen en motieven en een krachtig accent, dat dwingt tot luid op lezen. De Italiaansche boer kent, zegt men, nog altijd zijn Tasso, maar ik heb nooit gehoord, dat hij de strakke sonnetten van Michel Angelo kent. En dan: een provinciale litteratuur kan en mag niet breken met de traditie; het zou zijn den wortel afsnijden, waar door de bodem haar voedt. Het kind, dat Kalma met het badwater der alledaagschheid uitwerpt, is bij ongeluk de humor zelf.

Wat zouden de geïsoleerde litteraturen: de Iersche, de Schotsche, de Nederduitsche, zijn zonder de elementen van traditie en humor! Wat is het dat Robert Burns groot maakt? - Meent gij waarlijk ongestraft uw vloek te kunnen slingeren over dat ‘zelfvoldaan en doodsch milieu van deftige boerenburgerlijkheid en kleinmenschelijkheid, van huishoudelijke en koude kleine belangen en liefdeloosheid’, dat het milieu was van uw voorgeslacht, over dat ‘volk van veekwanselaars en hengstekooplui’, dat uw volk is? - Eeltsje Halbertsma verachtte hen niet. Hij, zelf een tollenaar misschien, ging tot hen en beluisterde hun dorpschen geest en boersch gemoed. Hoe komt het, dat hij niet van liefdeloosheid spreekt? Misschien omdat hij zelf de liefde had en overal de vonk ervan terugvond. Ik weet niet, of er niet meer liefde tot de menschheid steekt in een enkel prozastukje uit de *Lapekoer fen Gabe Skroar* dan in een reeks van uw sonnetten. Liefde, en zelfs dichterlijkheid wellicht. Want hier is het tweede ding,

dat gij vergeet: de toch zoo eenvoudige waarneid, dat de poëzie niet enkel in het dichten zit.

Het zou kunnen gebeuren, dat spoediger dan u mogelijk dunkt, een jonger geslacht uw hooggestemd werk eentonig vindt. Onder een gelijkvormigheid en gelijkgestemdheid, die hún niet meer dan manier toeschijnt, zullen zij uw heilige vlam nauwelijks meer waarnemen, terwijl misschien een gelegenheidsgedicht, als dat gij maaktet op uw Moeder's verjaardag[1], voor hen nog leven zal.

Wanneer zij dan, als uw periode voorbijgegaan zal zijn, niet meer konden aanknoopen bij het verleden, zou het er met de Friesche letterkunde slecht voor staan. Zij zullen Waling Dijkstra, dien gij veracht, zegenen, dat hij in zijn *Uit Friesland's Volksleven* spreekwoorden, bijgeloof, overleveringen, oude zeden en gebruiken heeft verzameld en opgeteekend. Daar moet voor u nog zooveel schoons te doen zijn, als gij u niet afwendt van uw volk.

Van de Jong-Friesche litteratuur, zooals zij zich tot nu toe heeft ontplooid, zou ik geneigd zijn, de meeste levenskracht toe te kennen niet aan de lyriek, ook niet aan de merkwaardige dramatische proeven, die Kalma in zijn *Kening Aldgillis* en *De Wei fen Dante* (De Weg van Dante) gaf, maar aan het novellistisch proza. Juist omdat hier het meeste contact wordt bewaard met het volksleven. Niet genoeg nog, dunkt mij. De eenvoudige landelijke schetsen, zooals *Jelmers jonge Libben*[2] van den vroeggestorven Marten Baersma (schuilnaam van Meint Bottema) hebben, vergeleken met ouder werk, meer gewonnen in kleur dan in lijn. Het is wat te veel stemmings- en natuurbeschrijving: dikwijls fijn en zuiver, eêr dan pittig en sterk. Ook voor deze schrijvers is, dunkt mij, het beste en diepste uit het werk der Halbertsma's als voorbeeld nog niet uit den tijd.

J. HUIZINGA.

1) Memme jierdei, Frisia 1917, blz. 276; Ut stiltme en stoarm, blz. 69.
2) Frisia I, 1917.

De samenwerking van Wolff en Deken.

II.
De groei der samenstemming.

Is het mogelijk dieper door te dringen in den groei dier samenstemming die leiden zal tot de samenwerking in de romans? Laat ik vooropstellen, dat het mij vergeefsche moeite schijnt naar een vooropgesteld plan van letterkundige samenwerking te zoeken. Niet alleen zijn kennismaking, vriendschap en besluit tot samenwonen feiten van Wolff en Deken's persoonlijk leven, waar de gedachte aan toekomstige samenwerking geheel buiten blijft, ook de eerste pogingen daartoe zijn nog geheel persoonlijk en toevallig, in dagelijkschen omgang, in dagelijksche gedachtenwisseling ontstaan en gegroeid, even spontaan, even natuurlijk als haar vriendschap zelf.

Zoo is de eerste gezamenlijke uitgave van *Brieven* op rijm in 1777 niet meer dan een openlijke aankondiging van haar vriendschap door het openbaarmaken van eenige gewisselde gedichten, waarna Betje Wolff in het volgend jaar weer geheel zelfstandig aan het werk gaat en Deken's aandeel in den letterkundigen arbeid van haar vriendin zich in het openbaar bepaalt tot een inleidend en bewonderend gedicht.

In haar persoonlijk leven echter vertoonen zich reeds de eerste teekenen van nauwere samenwerking Evenals de vriendinnen gezamenlijk haar brieven schreven, of daarin

elkanders taak overnamen, zoo gaan zij samen aan het maken van een gelegenheidsgedichtje: ‘Ziedaar, kostelijke Heintje!’ schrijft Aagje 8 Februari 1778 aan Vollenhoven bij de geboorte van zijn zoon[1], ‘een stukje, dat door Wolffje en mij, met de grootste bereidwilligheid en het zuiverste genoegen is uitgevoerd’...‘Hoor baasje! wij doen alles in compagnie, tot vaerzen maaken in 't kluis, en wij zijn het zoo volmaakt eens, dat wij dikwijls maar ééne laten spreken, vermids die toch juist de gedachte van de andre uitdrukt’. Men ziet, het samen-wèrken wordt door Aagje nog louter als één der genoegens van haar huiselijken omgang beschouwd, en het gaat nog niet verder dan het maken van een vriendengedichtje; maar tegelijk blijkt de grond van gedachteneenheid reeds bewust geworden en geeft deze uitzicht op belangrijker samenwerking, die mét haar vriendschap groeien zal.

Jammer genoeg hebben we in de overgeleverde brieven uit deze jaren zeer weinig aanwijzingen in verband met haar werk. Dus moeten we het zoeken in de uitgaven vóór de romans, en, hoe verschillend van aard deze schijnen, toch geven zij voor den groei der innerlijke overeenstemming meer dan men oppervlakkig zou denken. Gedachtenwisseling, die gedachteneenheid wordt, de inwijding van Deken in Betje Wolff's opvattingen, en den groei van haar samendenken kunnen we hier op verschillende, voor de samenwerking in haar bloeitijd zeer belangrijke punten, nagaan.

Ik heb vroeger[2] twee richtingen onderscheiden, de ‘economische’ en de ‘burgerlijke’ zou men ze kunnen noemen, in de uitgaven vóór de romans, en in de eerste richting Deken's in de tweede Betje Wolff's initiatief ondersteld.

Op zichzelf is dit juist. Niettemin moet daarbij rekening worden gehouden met de voortdurende wisselwerking tusschen de beide schrijfsters, die zich hierbij doet gelden. Bijvoorbeeld: Aagje neemt het initiatief tot werk in populairzedekundige richting; haar vriendin omhelst het denkbeeld met vuur[3] en gaat dadelijk mee aan den slag; haar werk-

1) v. Vloten, *Het Leven en de Uitgelezen Verzen van Eliz. Wolff - Bekker*, p. 298 v.
2) *De Gids*, Oct. 1920, *A. Deken in haar Amsterdamschen tijd*, IV, p. 139.
3) Verg. Betje's plannen tot ‘oeconomisch’ werk, *Br. o.v. Ond.* II, Br. V en VI.

lust, onder de inwerking van Aagje's ruimer maatschappelijke roeping herleefd, verwelkomt geestdriftig dit nieuwe arbeidsveld.

Zoo gaat het bij de uitgave van *Oeconomische Liedjes*, en het deert niet, al vallen Betje's bijdragen niet altijd strikt ‘oeconomisch’ uit; zoo gaat het vooral bij de samenstelling der populair-godsdienstige werkjes: *Onderwijzend Gesprek over het Geloof en de Zedeleer der Christenen*. (Oct. 1780 voltooid, uitgekomen 1781) en *Twaalf Leerredenen* (uitgekomen 1782), waarbij uitgebreider kennis noodig was, zoodat Betje Wolff's ontwikkeling op wijsgeerig-theologisch en zedekundig gebied een onschatbare hulp bleek, naast de bijbelkennis, beiden vriendinnen in gelijke mate eigen.

Zoo zien we in deze uitgaven, wier bedoeling toch zoo sterk in den geest valt van de leekenprediking der Collegianten en die ook in hun indeeling ongetwijfeld aanrakingspunten vertoonen met het godsdienstig-zedekundig onderricht door Aagje in haar jonge jaren genoten[1)], Betje Wolff in de uitwerking doorgaans de leiding nemen, als natuurlijk gevolg van haar meerdere bevoegdheid.

Echter blijft een voortdurende gedachtenwisseling bestaan en maakt in deze werkjes, volgens een vast plan opgesteld, de samenwerking reeds veel inniger dan in *Oeconomische Liedjes*, waarin de gedichtjes zelfstandige bijdragen zijn, slechts samengehouden door het algemeene doel, in populairopvoedende richting te werken. In deze nauwe gedachtenwisseling en door de vastheid van bouw, bereidt vooral het *Onderwijzend Gesprek* het werk der romans voor. Hier voor het eerst zien we de hoofdpunten van beider levensbeschouwing, zoo belangrijk voor de strekking der romans, tot één geheel samengevoegd.

Aan den anderen kant is de uitgave van *Brieven over verscheidene Onderwerpen*, ongeveer gelijktijdig met *Onderwijzend Gesprek* ondernomen[2)] geheel in Betje Wolff's geest, niet het minst door de vrije samenstelling van deze bundels. Vertalingen, boekbesprekingen, *echte* brieven, door

1) Dit blijkt uit een vergelijking met de hoofdpunten der lessen door W. van Maurik en Ant. du Plouis in het Collegiantenweeshuis gegeven.
2) Het voorbericht van dl. I is van 24 Juli 1780.

of aan één der uitgeefsters geschreven, zedekundige beschouwingen, karakterschetsen, fragmenten uit Betjes jeugdproza en poëzie, gelegenheidsgedichtjes, wisselen elkaar af. Er is noch eenheid van karakter, noch éénheid van tijd in de bijdragen; de dateering der *echte* brieven gaat terug tot 1770; hier en daar zijn in de fictieve brieven nog oudere stukken verwerkt. Soms houden twee of meer brieven met elkander verband, hetzij zij, uit de werkelijke correspondentie van vroeger of later tijd genomen, woord en wederwoord bevatten, hetzij zij, in fictieven briefvorm, een uitgewerkt geval geven van zedekundig-beschouwend of novellistisch karakter, maar in 't algemeen blijft ieder streven naar eenheid verre en is in dat opzicht de samenwerking veel losser dan in het stichtelijke-populaire werk. Ook is ongetwijfeld het aantal bijdragen van Betje Wolff veel grooter dan dat van Aagje; slechts enkele brieven kunnen met zekerheid als het zelfstandig werk dezer laatste worden beschouwd. Misschien is er hier en daar samenwerking in eenige bij elkaar behoorende brieven, doordat ieder der vriendinnen de rol van één der correspondenten vervult; maar zelfs dit is twijfelachtig en zeker niet stelselmatig volgehouden.

Zoo hebben deze bundels uiterlijk zeer weinig, wat ze tot rechtstreeksche voorbereiding voor de romans maakt.

Indien we echter niet bij deze uiterlijkheden blijven stilstaan, maar doordringen tot de gedachtenwisseling, die ten grondslag ligt aan vele der bijdragen, vooral aan die der zedekundige-beschouwende, die ongetwijfeld, met enkele novellistische, van den meest recenten datum zijn, dan zien we hoe belangrijk ook deze uitgave, naast die der stichtelijke werkjes is voor den innerlijken groei der samenwerking, hoe ook hier de eenheid van levenskijk, de innigheid van samenstemming bezig is zich te vormen, die den gezamenlijken arbeid in de romans mogelijk zal maken.

Er was een gebied waarop Betje Wolff Deken van den aanvang af als gelijke naast zich vond, minder veelzijdig onderlegd, maar even vast en even rijp in haar oordeel: in vraagstukken van godsdienstigen aard. Hier is de gedachtenwisseling een gedurig geven en ontvangen, beurtelings vruchtdragend voor één van beiden.

Voorbeelden van deze verhouding zien we in die gedeelten

van *Onderwijzend Gesprek*, waar punten van geloofsovertuiging worden uiteengezet.

De uitwerking ook van deze gedeelten is ongetwijfeld aan Betje Wolff toevertrouwd. Immers zij had hierbij op Aagje voor, haar uitgebreide modern-theologische lectuur, vooral van buitenlandsche schrijvers; de hoofdpunten van het natuurlijk Godsbegrip, waarvan dit 'verlicht' werkje uitgaat, kent zij door en door; de verdediging van modern-christelijke zijde tegen de aanvallen van het 'ongeloof' op de Openbaring eveneens; van dat 'ongeloof' zelf, waartegen ook de eenvoudige 'verlichte Christen' gewapend dient te zijn, kent zij de verschillende richtingen, van redelijk Deïsme tot materialisme; zij staat, juist door haar uitgebreide lectuur, genoeg boven haar onderwerp om populair te kunnen zijn, ook waar haar uitleg berust op geleerde vertoogen van theologischwijsgeerigen aard. Zoo wordt hier een voor het 'redelijk Christendom' zoo netelig punt als het leerstuk der lichamelijke opstanding op eenvoudige wijze 'redelijk' verklaard, maar deze uitleg is gegrond op de bewijsvoering in Charles Bonnet's stichtelijk natuurkundig werk: *Recherches sur le Christianisme*, Betje Wolff sinds lang vertrouwd[1)].

Maar zoo Deken, minder goed dan haar vriendin onderlegd, gaarne de leiding aan haar overgeeft in den uitleg van moeilijke leerstukken, brengt zij echter herhaaldelijk op het beslissend oogenblik een wijziging in de voorstelling teweeg die van gewicht is voor den geest van het onderricht.

Zoo steunt Betje Wolff haar twijfel aan de eeuwigheid der hellestraffen eerst op het gezag van Tillotson[2)], die dit leerstuk voor onredelijk had verklaard en dus meer als bedreiging dan als feit wilde zien opgevat.

Echter voldoet haar deze uitleg maar half, en er wordt een geheel andere aan toegevoegd, die de hellepijnen als gemoedstoestand van den zondaar verklaart, durend zoolang zijn gemoed verstokt blijft en dus eeuwig voor dat schepsel, dat in zijn zondigen staat volhardt. Zou Betje Wolff, zonder Deken's invloed, tot het geven van zoo mystiek-getinten uitleg naast den nuchter-verstandelijken gekomen zijn?

Wel was Betje's redelijk Christendom volstrekt geen ver-

1) Voorrede v.d. vertaling van Craig, 1770.
2) *Ond. Gespr.*, p. 330.

standsgodsdienst alleen en was haar ontledende geest geneigd tot het overbrengen van godsdienstige vraagstukken op zielkundig gebied; maar een wantrouwen tegen al wat naar mystiek zweemde hield haar terug van de gevoelsvroomheid; zij is hierin angstvallig tegenover zichzelf en anderen en zij mist den eenvoud van Aagje in de belijdenis der aandoeningen in haar vroomheid. Afkeer van excessen, waarin zij het zinnelijke element duidelijk herkent[1]; de ervaring hoe sterk godsdienstige-overgevoeligheid haar aantrekkingskracht in eigen innerlijk leven had doen gelden, maakt haar in dit opzicht haast al te voorzichtig. Zoo voelt zij zich het veiligst in de koelheid van redelijke overwegingen, waartoe bovendien haar behoefte aan helderheid en bepaaldheid haar deden neigen. Godsdienstige aandoening zelve kleedt zich bij haar doorgaans in redelijken schijn.

Aagje ook had van het zoet vergif der zwaarmoedige dweperij geproefd, maar de bedwelmende invloed was voor haar rustiger geaardheid minder hachelijk geweest; de overgevoeligheid, van buiten aangebracht, ontmoette in eigen gestel geen neigingen tot ziekelijke zwaarmoedigheid. Zij behoudt ook na den ommekeer, die haar uit overpeinzing en zwaarwichtige zelfontleding tot betrachting en blijmoedigheid voert, dat eenvoudig-gevoelige in haar vroomheid, dat even gezond in zijn innigheid als oprecht en ruimdenkend bleek. Zoo diep is deze aandoening ingeweven in haar godsdienst, dat noch haar groeiend inzicht in den aard van dweperij, noch haar eigen ervaringen van kleinzielige vromen, haar van de wijs kunnen brengen. Voorzeker heeft het streven van haar vriendin om de keerzijde van het vraagstuk te toonen, haar volle instemming; maar even vast blijft zij de religieuse ontroering voelen als diepsten grond van alle echte vroomheid en breekt zelfs een lans voor de ‘bevindingen’[2], die Betje Wolff zonder meer onder de kenmerken der gevaarlijke dweperij had gerangschikt[3].

De inwerking van deze vroomheid, gevoelig zonder dweepzucht, in den dagelijkschen omgang met haar vriendin geopenbaard, moest op Betje Wolff's wantrouwen bevrijdend

1) Les XIX, p. 170 v.
2) *Br. o.v. Ond.*, Br. XXVII, p. 285 v.
3) *Ond. Gespr.*, p. 170.

werken en doet, waar eigen opvatting haar niet bevredigt, die van Deken een plaats vinden naast de hare, ja zelfs somtijds overwegen. Dit laatste is het geval in een nog hachelijker vraagstuk voor het verlicht Christendom, dat van zondenbesef en bekeering, waaraan het rationalisme van de onvervalschte soort zelfs niet pleegt te raken. In *Onderwijzend Gesprek* echter is het zuiver en met volle erkenning van de diep-godsdienstige waarde gegeven en met betrachting en blijmoedigheid verbonden[1].

Niet in de woeste stuiptrekkingen van lichamelijke opwinding, maar in 'gebrokenheid des harten'[2], in stille droefheid uit zich de bekeeringsstemming, door heilige voornemens en innige gebeden vergezeld, en zich omzettend in de betrachting van een deugdzaam en godvruchtig leven, gesteund door blijmoedig vertrouwen.

Schuldbesef en verootmoediging waren in Betje Wolff's innerlijk leven zeker geen onbekenden geweest, haar vroomheid was met haar geestkracht in zelfstrijd gegroeid. De oplossing van zulk een schuldbesef in blijmoedige deugdbetrachting is zelfs de kern van haar wellevenskunst, in haar wezen gegrond en met haar persoonlijkheid ontwikkeld; in dit opzicht bleef Deken, hoe vast overtuigd ook, slechts volgelinge. Zou echter zonder Deken die erkenning van aandoening, van innigheid in de bekeeringsstemming gebracht zijn, zou de zoo veelzeggende term 'gebrokenheid des harten' hier een plaats hebben gevonden, term die kleur en warmte geeft aan deze ontleding, die aan den eisch van blijmoedige betrachting aan den bekeerling gesteld, den schijn van oppervlakkigheid ontneemt, die redelijker bewoordingen er zoo licht aan konden geven?

't Is iets gewichtigers dan de voorkeur voor deze of gene uitdrukking, wat hier aan den dag treedt; deze woordkeus wijst op een verruiming van Betje Wolff's standpunt, door Deken bewerkt, zij is op weg de oplossing te vinden, die in haar Christendom aandoening en behoefte aan redelijkheid vrij naast elkaar zal stellen.

Zoo heeft hier de gedachtenwisseling der vriendinnen geleid tot zuiverder inzicht; er is een dieper eenheid in de

1) Les 21.
2) t.a.p. .p. 219-220.

samenstemming bereikt, die in de romans vrucht zal dragen o.a. in de uitbeelding van een karakter als Christina de Vrij, in wie verlichting en gevoelsvroomheid zoo harmonisch vereenigd zijn.

Was het Deken's taak, haar vriendin van een overdreven angstvalligheid te genezen ten opzichte van de gevoelsmomenten in den Godsdienst, Betje Wolff kon op haar beurt den weg wijzen, waar Aagje, eenvoudiger en dus minder scherp-onderscheidend, gevaar loopt, de grens tusschen gevoel en dweperij, vooral waar deze zich in een nieuwen, haar onbekenden vorm vertoont, niet zuiver te trekken.

Zulk een geval zien we in de houding der schrijfsters tegenover Lavater's *Uitzigten in de Eeuwigheid*. Deken[1] had over dit werk verstomd gestaan. Voor haar was een verbinding van wetenschap en geloof, als hier werd gegeven, een openbaring; zij durft niet oordeelen en verwijst naar haar vriendin, meer op de hoogte van al de wetenschappen, die Lavater in zijn lezers onderstelt, beter in staat de waarde van zijn inzichten te bepalen. Maar men bemerkt, ondanks haar terughouding, dat het werk een onweerstaanbare bekoring voor haar heeft, minder nog om de wetenschappelijke zijde ervan, dan om den rijkdom van verbeelding en de warmte van geloof, die uit het boek tot haar spreken. Zij eerbiedigt wel in dezen het gevoelen van haar vriendin, die ‘de vereischte overeenstemming’ met Lavater mist ‘om hem tot haar beminden Autheur te maken;’ zij haalt Betje's oordeel aan, die hem, ‘wel niet voor een dweper houdt’, maar toch meent ‘dat er iets in het gestel van dezen man is, dat er wel naar toe zou willen’; maar met dat al deelt zij dit wantrouwen niet, haar bewondering overtreft verre haar bezwaren.

Nu plaatst de laatste les van *Onderwijzend Gesprek*[2], de schrijfsters voor het vraagstuk, hoe zij zelf de ‘uitzichten in de Eeuwigheid’ van den vromen en verlichten Christen zullen voorstellen en vanzelf keeren zich haar gedachten naar Lavater's werk, zoo kort te voren gelezen en overdacht. Doch Betje Wolff's principieele bezwaren hebben Deken's bewondering overstemd, het werk wordt slechts genoemd om

1) *Br. O.V. Ond.,* II, Br. XV.
2) Les XXIX, p. 337 v.

verworpen te worden. Boven de quasi-wetenschappelijke zekerheid van Lavater's fantasieën wordt de belofte van Johannes geplaatst[1], in wiens soberheid, in wiens bekentenis van niet-weten de verwachting der zaligheid zuiverder is neergelegd, dan in deze moderne poging naturkundig te bepalen wat slechts vroom-dichterlijk te voelen is.

Wel ligt aan den eenvoudigen uitleg, aan Johannes' woorden toegevoegd, dezelfde gedachte ten grondslag, waarvan Lavater uitging[2]: op het toenemen in wijsheid en 'weldaadig vermogen' zal 's menschen zaligheid berusten[3] - een algemeen-verspreide gedachte in het verlicht Christendom, - maar de detailleering, die Lavater juist tot zulke wonderlijke beweringen had verleid, wordt met opzet vermeden.

Deken had gemeend, dat haar vriendin zich over Lavater's boek niet nader uit zou laten[4]; zou zij thans, nu Betje's eindoordeel op een verwerping van zijn standpunt neerkomt[5], het goed recht van deze veroordeeling niet hebben begrepen, al was zij, wellicht, min of meer teleurgesteld?

Zoo is in vraagstukken van godsdienstigen aard de gedachtenwisseling der vriendinnen die van gelijken; het gevolg ervan is dieper en veelzijdiger inzicht voor beiden, ook in die overtuigingen die zij in beginsel gemeen hadden, doch die zich door het verschil van beider geaardheid en omstandigheden, verschillend hadden ontwikkeld.

Maar een andere verhouding werkt evenzeer gedachtenwisseling in de hand en leidt haar tot eenheid van levensbeschouwing; een verhouding, waarin Deken de leerlinge, Betje de leidster is. Dit komt aan den dag in de behandeling van vraagstukken van zedekundigen en zielkundigen aard, welke in *Onderwijzend Gesprek*, ook in dit opzicht door en door 'verlicht', een groote plaats innemen, terwijl in

1) 'Geliefden, nu zijn wij kinderen Gods; en het is nog niet geopenbaart wat wij zijn zullen; maar wij weten, dat als Hij ons zal geopenbaart zijn, wij Hem gelijk zullen wezen, want wij zullen Hem zien gelijk Hij is.
2) Verg. J.C. Lavater, *Uitzigten in de Eeuwigheid* (1779), I, p. 221.
3) *Ond. Gespr.,* p. 339.
4) *Br. O.V. Ond.,* II, p. 134.
5) *Ond. Gespr.,* p. 337.... 'Al wat groote mannen ons voorpraten zijn zeer betwistbare gissingen, die wel eens in het rijk der hersenschimmen uitloopen', zegt zij met het oog op Lavater's werk.

Brieven over Verscheidene Onderwerpen soortgelijke onderwerpen in een aantal brieven, beschouwend of novellistisch worden behandeld, soms duidelijk een uitbreiding bevattend van hetgeen in het *Gesprek* was gesteld.

Geestverwantschap was er tusschen de vriendinnen op dit gebied, gelijk in zake haar geloofsovertuiging, dat spreekt vanzelf. Maar Deken's inzicht beperkte zich hier tot eenige eenvoudige, min of meer kleurlooze waarheden, die wel met ernst doordacht waren, maar die het doorleefde, het door-zelf-aanvoelen-bezielde van Betje Wolff's opvattingen misten, die niet als bij deze tot een geheel eigen wellevenskunst en wereldbeschouwing waren volgroeid. Bovendien is in menige bijzonderheid de levensbeschouwing van haar vriendin voor Aagje geheel nieuw en raakt zij er eerst door gedurige gedachtenwisseling gaandeweg mee vertrouwd. Zoo moet zij op vele punten voorloopig leerlinge zijn. Zij is het gretig en met haar geheele aandacht, want zij heeft met Wolffje's vriendschap, haar levensopvatting in beginsel aanvaard en is verlangend meer en meer door te dringen in het geheim van Betje's menschenkennis en levenswijsheid, waarvan het oorspronkelijke en geestkrachtige haar aantrekt. Al is haar aandeel hier dus dikwijls passief, haar belangstelling zelf prikkelt haar vriendin tot scherper bepaling en veelzijdiger beschouwing.

Wanneer we dus in haar gezamenlijke uitgaven van deze jaren de schrijfsters telkens weer verdiept zien in zede- en zielkundige vraagstukken, wanneer we daarin gedurig schijn en wezen, theorie en praktijk naast elkaar geplaatst zien; dan kunnen wij zeker zijn, dat achter deze beschouwingen en schetsen een reeks gesprekken der vriendinnen staat, waarin Betje Wolff, aan de hand van eigen ervaring haar inzichten voor haar vriendin blootlegde, haar leerde schiften en ontleden, terwijl Deken, soms slechts luisterend en bewonderend, de vele nieuwe gezichtspunten in zich opnam ter verwerking, een ander keer meer actief, haar bezwaren en bedenkingen opperde.

Hier en daar hooren we den weerklank van zulke gesprekken nog in de ‘lessen’ en ‘brieven’ en is de wisselwerking van beider persoonlijkheid te onderscheiden.

Zoo in de zeventiende les van *Onderwijzend Gesprek*,

waar bij de bespreking van liefde tot den vijand, schijn en wezen naast elkaar worden gesteld:[1].

'Het is voor een grootsch mensch niet onmogelijk, zijnen vijand wel te doen, in nood bij te staan, te verdedigen als hij verongelijkt wordt, en met dit alles konden wij, dusdoende, nog wel zeer groote overtreders van deeze wet zijn', betoogt Betje Wolff, de eerlijke zelfontleedster, in wier zieleleven zich ijdelheid en trots zoo dikwijls in schijn van dieper zedelijke gevoelens hadden voorgedaan, die het 'weldoen' zonder 'weldenken' gekend had als een verzoeking.

Zulk een 'weldoen', waar het hart buiten blijft, wordt door God, die slechts op het hart ziet voor 'wraakneming' opgeteekend, heet het verder. Het was een harde strijd geweest, waarin Wolffje deze ontdekking had gedaan, en zichzelf uit den schijn van een edelmoedig martelaarschap tot werkelijke vergeving en werkelijke zachtmoedigheid gedwongen had.

Voor Aagje is in haar eenvoudiger en minder prikkelbare geaardheid een dergelijke subtiele wijze van zondigen ondenkbaar, het is háár naïeve verwondering, die doorklinkt in 'Leergraag's' antwoord[2], en in de verbazing over zoo verfijnden zedelijken strijd mengt zich eerbied voor de eerlijkheid en het diepe inzicht van de strijdster.

Zeer dicht hierbij staan eenige brieven in het eerste deel der *Brieven over verscheiden Onderwerpen*[3], blijkbaar voortgekomen uit een gedachtenwisseling, waarin Aagje een meer actief aandeel had genomen.

De beschouwing knoopt zich vast aan het spreekwoord 'waar men mede verkeert, wordt men mede geëerd', dat als kortzichtig en liefdeloos wordt verworpen; het geheel is een pleidooi voor mild en begrijpend oordeel als het eenige uitgangspunt van ware naastenliefde.

Wellicht bezitten we in deze verhandeling een der eerste opgeteekende resultaten van een gedachtenwisseling, mogelijk ook zijn hier gedeelten ingelascht van Wolff en Deken's briefwisseling uit het begin van haar vriendschap, toen de

1) p. 139 v.
2) p. 140: 'Ik vrees, mijn Heer, dat ik het zo verre niet gebracht heb; maar, indien dit zo ware, dan zoude ik al vrij wel in mijn schik zijn'.
3) Br. IV, V, VI.

houding van Aagje's ‘nauwgezette’ vrienden tot overwegingen van dezen aard ruimschoots aanleiding had gegeven. Want, hoewel de toon overtuigd genoeg is, heeft de inkleeding nog al het wijdloopige van beginwerk en zijn de gedachten niet tot een vast geheel samengevat.

Betje Wolff, dit blijkt duidelijk, is ook hier doorgaans aan het woord. Van haar is het grondbeginsel dat naastenliefde wortelt in menschenkennis en onafhankelijk oordeel[1)], van haar het krachtig verzet tegen de eenzijdige opvatting, die onzedelijkheid tot het sexueele beperkt[2)]. De stelling[3)] dat, zoo de gierigaard zijn gebrek denkt te verontschuldigen met de bewering dat het niet in zijn hart, maar in zijn temperament zetelt, hetzelfde kan gelden voor den losbandige; dat in den geregelden levenswandel van den zuinige en nauwgezette geen verdienste ligt, omdat voor hem de verzoeking niet dáár is, waar de hartstochtelijke bezwijkt, het zijn zooveel voorbeelden van haar onafhankelijk inzicht, in eigen verzet tegen een ‘kwaadaartige en lasterzieke waereld’[4)] gegroeid en waarin aangeboren opstandigheid en instinctmatig wantrouwen tegen de leegheid van overgeleverde moraal zich hadden verdiept tot meevoelen en begrijpen van velerlei zwakheid en strijd, tot fijne onderscheiding van het wezenlijke en het schijnbare in de zedelijke wereld.

Tegenover een dergelijke uiteenzetting moest Deken zwijgend staan, goedkeurend, bewonderend, leerend. Elders echter is haar aandeel minder passief, werpt zij bezwaren op, wanneer Betje's idealisme al te optimistisch dreigt te worden.

De plicht van den deugdzame, zich over den zwakke en zondige te ontfermen, komt ter sprake en wordt door Betje Wolff bepleit met onwankelbaar vertrouwen in deugd en karaktersterkte; Aagje, die volgens haar eigen erkenning, in het begin van haar vriendschap Wolffje's blijmoedigen kijk bewondert, maar niet deelen kan[5)], hooren we in de bedenking: ‘dat met zedelooze menschen om te gaan voor ons eigen karakter zeer gevaarlijk is’, omdat ‘de Ondervinding leert, dat de goeden meest altijd door de kwaden bedorven worden’[6)]. De bedenking is ingevoegd, maar om onmiddellijk te worden weerlegd[7)]: Is zulk een omgang wel ‘zo

1) p. 60.
2) p. 52 v.
3) p. 57 v.
4) p. 48.
5) ‘Brieven’ op rijm, 1777, p. 20.
6) p. 65.
7) p. 66 v.

hoogst gevaarlijk? Heeft dan de zedeloosheid iets zo aantrekkelijks in de ogen derzulken, die een geregeld leven beminnen, omdat hunne ziel in order is? Zal een verstandig mensch die de deugd liefgekregen heeft en haar omhelst als zijn aardsche gelukzaligheid dan haar vijandinne niet kunnen zien zonder op haar te verlieven? -' Betje kan en wil het niet gelooven en haar betoog sluit met den uitroep: 'O! laaten wij de Ondeugd zo veel eere niet doen!' Maar nadere overweging toont haar toch het goed recht van minder optimistisch vertrouwen; haar idealisme moet met de werkelijkheid van zwakheid en karakterloosheid rekening houden waarop haar vriendin het oog had gehad. Toch houdt zij vol: ook de waarlijk deugdzamen, de waarlijk sterke karakters bestaan, en zoo het waar is dat velen zwak zijn en de aanraking met ondeugd moeten vreezen, is het dan aan deze hun sterkeren broeder te verdenken, wanneer hij zich tot den dwalende keert? Is het daarom minder het hoogste liefdevoorbeeld, dat Jezus de vriend was 'van Zondaren en Zondaressen'[1] en minder de eerste plicht van hem, die eigen zwakheid voelt, liefderijk te oordeelen over zijn naaste die bezweken is?[2] Zoo zegevieren haar argumenten langs de geheele linie, en wanneer tenslotte Deken's bezwaar nog eens wordt opgenomen, is het slechts om aan te toonen dat deze bedenking, hoe waar in het algemeen, in den mond van den nauwgezette van nul en geener waarde is, daar werkelijk niet twijfel aan eigen zedelijke sterkte, maar slechts vrees voor zijn goeden naam hem met de ware bedoeling van het gebod der naastenliefde doet schipperen.

De overwinning van Betje Wolff's idealisme over Deken's bezwaren hier behaald, zal beslissend blijken. Dit bewijst reeds een zelfstandige beschouwing van Aagje, in het volgend deel van *Brieven over verscheiden Onderwerpen* opgenomen.

'Deugd is kracht'[3], heet het, en het vraagstuk wordt gesteld, hoe deugd tot goedheid in den hoogsten zin groeien kan. Niet aangeboren deugd maakt den mensch als *mensch* voortreffelijk; 'hij die de deugd zonder eenige moeite betracht' is eigenlijk een wezen dat 'meer Engel dan mensch' is, wij 'verwonderen ons over (hem)' maar (hij raakt)

1) p. 81.
2) p. 79-80, p. 76 v.
3) p. 139 v.

ons zo zeer niet'. Wanneer echter de mensch 'de deugd oeffent, in weerwil der grootste en moeilijkste hinderpalen', zoo is hij 'de grootste zedelijke held onder de Menschen'; en verheft hij zich uit dezen strijd tot een hoogte waarop hem 'de betrachting der deugd geen moeite meer kost', waarop zij hem 'gemakkelijk en verheugend wordt, dan 'is hij eenigermate der Godlijke natuur deelachtig; hij is 'eigentlijk volleert en bereid voor het verblijf der Hemelsche wezens'. Op deze wijze dan, gelooft Deken dat de mensch 'onverderfelijk goed' kan worden[1]. De term ontleent zij aan Lavater[2]; maar hoeveel heeft niet Betje's idealistische kijk op de menschheid er toe bijgedragen, dat haar beschouwing zich aldus naar de lichtzijde keert? Zijn niet de volgende woorden, waarmee zij haar geloof in 's menschen opklimming tot 'onverderfelijke goedheid' staaft, een weerklank van Wolffje's vroegere beweringen,: 'Nu vraag ik: is 't mooglijk dat hij, die, uit zulke beredeneerde gronden, God dient, en zijn geheele hart der deugd gewijd heeft; dat hij, dien de deugd zo gemaklijk, zo natuurlijk geworden is, dat hij haar met vermaak oeffent, immer der zonde weder kan dienstbaar worden en zijne beginsels verlaaten?'[3].

't Is vermakelijk Deken thans met dezelfde gemakkelijkheid, waarmee Betje Wolff steeds het vraagstuk der menschelijke zwakheid placht ter zijde te stellen, over de moeilijkheid te zien heenstappen dat zelfs de 'onverderflijk goede' 'bij verrassching' nog zondigen kan[4]; 'in deezen struikelen wij allen in veelen'; met 'zonden' zijn alleen 'vrije, wel overlegde daaden' bedoeld; het is boven deze zonden, dat de 'beredeneerd deugdzame' zich verheven heeft, en daarmee is alles bereikt wat men van den mensch verlangen kan!

Zoo heeft dan Aagje de menschheid onder denzelfden gezichtshoek leeren zien als haar vriendin; een belangrijke stap tot eenheid in zedekundige opvattingen is gedaan; hoe gewichtig dit zal blijken in de samenwerking wordt duidelijk, wanneer we slechts denken aan figuren als de weduwe Spilgoed en Mevrouw Willis in *Sara Burgerhart*, als Mevrouw Helder, Adriana Belcour en Christina de Vrij in *Willem Leevend*, alle 'beredeneerd deugdzamen', wier levenswijs-

1) p. 147.
2) Verg. p. 144.
3) p. 148.
4) p. 147.

heid zich in liefdevol begrijpen van jongeren en zwakkeren omzet; menschen zooals ze moesten zijn, meer dan zooals de werkelijkheid ze te zien geeft; uitbeeldingen van Wolff en Deken's zedekundig ideaal; maar menschelijk blijvend in hun meeleven en meevoelen met wie nog strijden en struikelen en in de wijze waarop zich, in bittere ervaringen of een lang oplettend leven, hun levenswijsheid heeft gevormd.

Tegelijk zien we hoe Deken in haar overtuiging, dat deugd alleen waarde heeft in de zedelijke wereld, zoo zij haar kracht in den strijd met verzoekingen heeft getoond, de kern van Betje Wolff's wellevenskunst heeft aanvaard en als moraliste gereed is tot medewerking.

Wat haar te leeren overblijft, waar zij zich nog heeft in te leven, eer zij in de praktijk de medewerkster van haar vriendin kan zijn, zijn de details van Betje's levenskijk en menschenkennis, het anti-theoretische, het realistische, het door en door menschelijke en persoonlijke daarvan.

Van het persoonlijke naar het algemeene, van het zelfervarene naar het objectieve te gaan is voor Betje Wolff als moraliste en opvoedster de natuurlijke weg. Vandaar het weinig abstracte, het beeldende van haar betoog, vandaar de nauwe verbinding van zede- en zielkunde, die de eerste zoo opbouwend, de laatste zoo levend maakt. Is niet dit persoonlijke het geheim van haar opvoedkundig talent, is het niet het nieuwe en oorspronkelijke daarin, dat zij voelt dat men niet slechts vermanen, maar ook de moeilijkheden en den strijd begrijpen moet? Hoe innemend en menschkundig tevens is de manier waarop zij haar vermaning tot een oploopenden jongen vriend inkleedt, van wiens goede voornemens zij overtuigd is, maar wiens zwakheid zij vreest:[1] 'Denkt gij, dat ik nimmer een voorneemen had, om eene oploopendheid, die als in mijn karakter is ingeweven te bestrijden? denkt gij, dat ik die nooit eens onder den voet kreeg?... Zie ik het zotte, zowel als het onbetaamlijke daar niet van? En echter, moet ik niet met nimmer sluimerende oplettendheid waken, moet ik niet menigmaal vlieden om staande te blijven? Hebbe ik alle mijne reden, alle mijne (mij nooit betwiste) goedaartigheid niet nodig, om die zwakke plaats in mijn hart te verster-

1) *Br. o.v. ond.,* I, Br. XXV, p. 215 v.

ken! En zou ik dan eenen jongeling van twintig jaar, zulk een gewigtigen post toevertrouwen? Neen, ik zal U meer zien te vestigen in dit voornemen...' enz. Zulk een wijze van moraliseeren verschilde wel hemelsbreed met dien geest der vermaning die Aagje vroeger had gehuldigd, en waarin zij op zoo beschamende wijze bij haar kennismaking met Wolffje, het tekort aan zelf- en menschenkennis, aan meevoelen en begrijpen had ontdekt. Zij beseft er thans tenvolle de waarde van, is de trouwe bewonderaarster van Betje's doorzicht en fijngevoeligheid. Zij zelf echter is tot die lenigheid, die snelheid van aanvoelen niet aangelegd, en het eenzijdig-stichtelijke in haar moralistische opvattingen werkt nog na, zelf thans, met Betje Wolff's bewonderd voorbeeld voor oogen.

Teekenend zijn in dit opzicht een paar brieven uit Wolff en Deken's persoonlijke correspondentie[1)], waarin zij in de praktijk als opvoedsters optreden.

Misschien is het niet gunstig dat het jongemensch, tot wien Deken in September 1780 een opwekkenden en vermanenden brief richt, Collegiant is en vervalt zij daarom onwillekeurig in de oude zwaarwichtigheid; maar er is wel geen grooter tegenstelling denkbaar, dan de praktische en ferme manier waarop Wolffje terzelfdertijd dezen Govert Jan van Rijswijk aanpakt en de hoogdravend-stichtelijke toon, waarop Aagje noodig vindt hem toe te spreken. 't Is mogelijk, dat Govert Jan deze predikatie naast Wolffje's raadgevingen goed heeft gedaan. Maar het pleit sterk voor het inzicht en de menschenkennis van deze laatste, dat haar korte briefje ons meer van den jongen vriend en zijn moeilijkheden doet raden, dan Deken's geheele toespraak. Men voelt het: Govert Jan is voor Betje Wolff geen uitzondering, die omzichtig en gewichtig dient behandeld te worden, gelijk voor Aagje, wier minder veelzijdig inzicht het algemeen-menschelijke van het geval niet ziet. Hij is voor Wolffje, 'die ihre Pappenheimer kennt', eenvoudig een overwerkte jongen, die met vriendelijken en vooral praktischen raad tot een gezonder levenswijze, ergo een opgewekter stemming gebracht moet worden. 'Komaan dan lieve jongen, vroeg naar bed en vroeg op. Niet *denken* als gij uw slaapmuts des avonds opzet. Praten

1) Dyserinck, *Brieven v.B.W. en A.D.,* p. 245 v.

met de familie, vrolijk zijn in het lieve bijzijn uwer moeder, God gedankt voor alles; u aan zijne bescherming aanbevolen en dan *slapen*'. Spreken deze zinnetjes (het overige is niet minder 'to the point') geen boekdeelen? Zijn ze niet tegelijk zoo hartelijk-persoonlijk dat men het jongmensch in kwestie geen beter raadgeefster kan wenschen, en zoo algemeen-menschelijk, dat elke geënerveerde jonge man of jong meisje er een levensregel in zou kunnen vinden?

Onbeholpen is hiernaast Aagje's hoogdravend epistel, en onmenschkundig bovendien. Voor iedere goede opvoedster moest Govert Jan op dit oogenblik een 'lieve jongen' zijn gelijk voor Wolffje, geen 'zeer bevoorrechte Jongeling!' en het was zeker geraden, zijn geestelijke worstelingen - want naar het schijnt is de patiënt met zijn geloof niet geheel in 't reine en wordt ook daarom door Deken zoo met schriftuurplaatsen gebombardeerd - als een gevolg van zijn lichamelijke gesteldheid te beschouwen en voorloopig niet te zwaar op te nemen.

In de gezamenlijke uitgaven geven tal van schetsen en beschouwingen ons een leiddraad, hoe Deken op allerlei wijzen en in allerlei richtingen in de bijzonderheden van Betje Wolff's kijk op het leven en de menschen wordt ingewijd, al kunnen we uit gebrek aan zelfstandige bijdragen van Aagje's hand haar ontwikkeling in dit opzicht niet stap voor stap nagaan. In de eerste plaats moest deze inwijding beteekenen: het afleggen van alle geringschatting van 'de wereld' en 'het lichaam' die tot nu toe met haar godsdienstige levensbeschouwing als ingeweven was geweest. Een gezonde ziel in een gezond lichaam, harmonische ontwikkeling van den geheelen mensch waren Betje Wolff's grondstellingen, niet theoretisch opgebouwd, maar in onmiddellijk verband met haar lichaamsgesteldheid en temperament tot haar diepste overtuiging geworden.

Wat voor Deken, in zulk een andere sfeer grootgebracht, den overgang vergemakkelijkte was het feit dat in Betje deze humanistische wellevenskunst, dit verwerpen van alle ascetisme als den mensch lichamelijk en geestelijk vijandig, zich met haar Christendom zeer nauw vereenigt, doordat haar hoogstellen van den mensch in zich zelf godsdienstig is: niet nuchtere verstandelijkheid doet haar de zorg voor de gezond-

heid tot de Christenplichten rekenen[1] maar eerbied voor het lichaam als God's heerlijk werkstuk en de overtuiging dat de gewaarwordingen van geest en lichaam zoo onafscheidelijk verbonden zijn, dat de plicht der zelfvolmaking, den mensch door God opgelegd, door een verzwakt en ziek lichaam belemmerd, inplaats van bevorderd wordt[2]. Kon Deken anders dan het goed recht van deze opvatting erkennen die tegelijk zoo gezond en zoo ernstig bleek? Zoo valt het haar ook niet moeilijk Betje's beschouwing van de menschelijke hartstochten te leeren deelen, als de drijfkrachten der ziel, beschouwing die zich natuurlijk verbindt met haar begrip van God's wijsheid en goedheid. Immers 's menschen Schepper kan deze zielskrachten den mensch niet ten kwade geschonken hebben, zij zijn in de zedelijke wereld ook tot opbouw en ontwikkeling van het hoogste belang; zelfbeheersching, niet zelfverminking is de eisch. Zoo staat Deken steeds weer, hoe nieuw en verrassend de gezichtspunten ook schijnen, haar door Betje Wolff geopend, op den vasten bodem van een ernstig-religieuze levensbeschouwing en dit moest haar steeds meer vertrouwen geven in de inzichten van haar vriendin.

Aan den anderen kant moest Betje door het zelfdoorleefde van haar opvattingen ook in beginsels waarmee Deken van jongs af vertrouwd was nieuwe waarde, meer leven brengen: Zoo ziet zij het beginsel van persoonlijke overtuiging in godsdienstig opzicht, waarin zij is opgevoed, uitgebreid tot den eisch van geestkracht, van persoonlijkheid in het algemeen; het beginsel wordt strijdleus, verlevendigd door Wolffje's herinnering aan eigen strijd voor vrijheid in levensbeschouwing en geloof, in herhaalde botsingen met haar omgeving veroverd. ‘Men kan mij het deugdzaam en godsdienstig leven mijner ouders ten voorbeelde stellen; maar nooit hun geloof. Niemand kan voor mij geloven, dat is de daad *mijner* ziel en de vrugt van mijn onderzoek’[3]. Wie staat voor de keuze: strijd of het verzaken van zijn kostbaarste recht, dat van een eigen persoonlijkheid, vervalt tot lafheid en karakterloosheid, zoo hij den strijd niet aanbindt; geen overlevering, geen eisch van kinderlijke gehoorzaamheid mag

1) *Ond. Gespr.,* Les IV, p. 24-29.
2) *Br. O.V. Ond.,* III, p. 262.
3) *O.G.,* les XI, p. 80.

hier gelden tegenover het recht en de plicht van ieder mensch zichzelf te zijn: ‘Alle kinderen, vergeet dit nooit, zijn, zo lang hunne ouders leven, hun alle dankbaarheid, liefde, hulp en vergelding schuldig, maar niet altoos gehoorzaamheid. Zodra zijzelf persoonen zijn moeten zij den regel van hunnen pligt niet buiten zichzelf zoeken’[1]. Zoo wordt het beginsel van individualisme, uit de sfeer van vrijzinnig Christendom, waarmee het voor Aagje was verbonden, opeens midden in het leven geplaatst, krijgt dramatische mogelijkheden als een vraagstuk van algemeen-menschelijke en algemeen-zielkundige beteekenis.

Het is juist dit naar alle kanten dóórdringende in Betje's voorstellingswijze dat voor Deken's geestelijken groei zoo opwekkend is: zijzelf is geneigd een vraagstuk rechtstreeks ten einde te denken; in haar overwegingen beschouwend en algemeen te blijven. Betje's verbeeldingskracht daarentegen is de grond van haar denken en toovert haar duizenderlei mogelijkheden voor: haar bepaling van een zedekundige waarheid zal minstens even scherp zijn als die van Deken, maar is niet abstract; ze ontstaat in onmiddellijk verband met een uitbeelding, een zielsontleding, een ‘geval’. Of, zoo Wolffje werkelijk in een beschouwenden luim is, redeneert zij niet strikt langs één gedachtenlijn voort, maar blijft bij een onderdeel stilstaan, beziet het van alle kanten en opent op deze wijze uitzichten die de beteekenis van haar oorspronkelijke stelling zeer verruimen. Uit deze geesteswerking volgt niet slechts de onmiddellijke verbinding van uitbeelding en beschouwing, maar ook het naar voren brengen van den persoonlijken, den zielkundigen kant van ieder zedekundig vraagstuk, als verreweg de belangrijkste factor daarin.

Zoo boeien haar ook in het deugdvraagstuk in de eerste plaats de factoren van strijd en zedelijken groei, knoopt zich haar stelling dat deugd ‘die kracht der ziel is, die zedelijke sterkte, die ons onze driften doet overwinnen’[2] vast aan de schets van een lichamelijken en geestelijken luiaard en zijn tegenbeeld, uit de onmiddellijke werkelijkheid genomen: ‘ik heb ook altoos veel meer verwagting van een jong-mensch, die woelig, nieuwsgierig, werkzaam en lustig is, al begaat hij

1) p. 78.
2) *Br. O.V. Ond.*, III, Br. XVII, p. 257.

in onbedagtheid iets dat niet te prijzen is, dan van een luijen, lomen jongen, die op zijn zestiende jaar reeds deftig zijn pijp rookt, de courant leest, en schoon laat opstaande, echter zijn middagslaapje neemt, ook dan als hij geen *stellig* kwaad bedrijft. Hij is eigenlijk niets en op zijn best is zijn bestaan meer groeijen en spijsverteeren dan leven'. 't Is nog maar een vluchtige krabbel, die hier is neergezet, maar het zal de grondschets blijken voor Willem Leevend tegenover Paulus Helder, en hoe veel stouter is intusschen haar ontwerp van den zedelijken held geworden (al is de uitvoering dan niet gelukkig), hoeveel fijner de ontleding van de tekortkomingen in Paulus' 'negatieve deugd'. Reeds nu overziet haar vlugge geest de diepste beteekenis van het vraagstuk naast de meer oppervlakkige: 'Zou de goede en wijze Schepper ons zulke zielsvermogens, zulk een kunstig lichaam, zulke verlangens, zulke uitzichten, zulk een sterken trek tot onderzoek gegeven hebben, zonder ons te gelijk verpligt te hebben om altoos werkzaam te zijn?'[1]. De lichamelijke en geestelijke luiaard zondigt tegen de bedoelingen van zijn bestaan; zijn fout is niet slechts persoonlijk of maatschappelijk, maar godsdienstig. Zulk een overtuiging lag thans ook in Deken's lijn, maar zij zou er niet langs den weg van karakterschets en ontleding toe gekomen zijn.

Zoo krijgt Aagje gedurig de uitbeelding mèt de stelling, de illustratie mèt de beschouwing en dit maakt het voor haar mogelijk zich in te leven in deze ruimere levenssfeer op veel inniger wijze, dan door bloot verstandelijk begrijpen mogelijk zou zijn geweest. Zoo kon werkelijk veel van dit nieuwe voor haar meer worden dan wijsheid uit de tweede hand en ging zij door den prikkel van Betje Wolff's gesprekken zich zoozeer thuis voelen in de nieuwe denkwijze, dat deze inderdaad haar eigendom werd.

Te meer omdat zij de zielkundige kern van Betje's levenswijsheid ook nog langs andere wijze leert benaderen dan door de objectieve karakterschets. Wat wij in de uitgaven vóór de romans zoo dikwijls, maar steeds fragmentarisch te hooren krijgen: den weerklank van een innerlijke beleving in Wolffje's betoog, in haar voorbeelden, haar portretten, moet

1) p. 261.

in de dagelijksche gedachtenwisseling regel zijn geweest. De illustratie van haar bedoeling te geven door een voorbeeld uit eigen leven, innerlijk of uiterlijk, sprak voor Betje, de levendige, beeldende, subjectieve, van zelf en zoo wordt Deken allengs ingewijd in den geheelen schat van Wolffje's persoonlijke ervaringen, is zij tenslotte in het leven van haar vriendin thuis als in haar eigen. Van de kleinste bijzonderheden uit Betje's jeugd, tot den moeilijksten zielestrijd in later jaren, neemt zij in zich op met nooit verflauwende belangstelling en terwijl zij, door haar bewondering en warme genegenheid geholpen, dat alles leert meevoelen en meeleven, verdiept zich, mèt haar levensbegrip, haar vermogen van innerlijke waarneming, leert zij op haar beurt fijner dan te voren ook de weinige, maar diep-ingeweven ervaringen van eigen leven ontleden en objectiveeren. Ook háár belevingen worden opgenomen in de schatkamer van beider gemeenschappelijk geestesbezit; en zoo volkomen zal in het oogenblik der uitbeelding de eenheid in dit gemeenschappelijk bezit geworden zijn, dat menig karakter, waarin wij beider levensherinneringen, of de inwerking van beider persoonlijkheid herkennen, door deze tweeledigheid van oorsprong slechts in diepte en waarheid heeft gewonnen, in eenheid niets heeft ingeboet.

Terwijl aldus beider geest vervuld wordt met eenzelfde materiaal tot beelding en beschouwing, vertoont zich, naast de spontane neiging tot het blootleggen van eigen zielservaring en eigen levenskijk, in Betje Wolff, de scherpe ontleedster, ook de meer logische behoefte, door te dringen tot het *hoe* van haar uitbeeldingen; de behoefte zichzelf en haar vriendin rekenschap te geven van het gegronde der vrije werking van haar talent. Reeds in Brief XII van het eerste deel der *Brieven over verscheiden Onderwerpen* vinden we hiervan een voorbeeld. Ook hier is weer de gewone overgang van het persoonlijke tot het algemeene: ‘Niets is moeilijker’, zoo betoogt zij, ‘dan een billijk oordeel uit te spreken over onzen Naasten en mag ik niet zeggen over ons eigen zelf? Kennen wij, altoos, de fijnste beweegredenen onzer daden? Kennen wij, altoos, de verborgenste drijfveeren onzer eigen handelingen? Over de uitwendige daden kunnen wij oordeelen, doch alleen, als uitwendige daden; en dewijl één en dezelfde

daad, hoogst ondeugend, of zeer verschoonbaar zijn kan; (om niet meer te zeggen) zoo is het voor de grootste Kenners van het menschelijk hart, bijna onmooglijk, in dit onderzoek, nooit te dwalen'[1]. Deze behoefte aan innerlijke oprechtheid, die de moraliste tot ruim en zacht oordeel brengt, zet zich in de schrijfster om in den drang tot eerlijke, objectieve typeering: evenmin als een 'uitwendige' daad, de zedelijke waarde van een persoon bepaalt, evenmin stelt een 'uitwendige' daad hem als karakter, als type, vast: 'Twee personen van een meer dan gemene naauwgezetheid, kunnen tot een zeer misdadig bedrijf vervallen; deeze daad moet men ten alleruitersten afkeuren, ja verfoeijen; maar die eene daad, hoe ondeugend ook, bewijst nog niet, dat hunne voorige naauwgezetheid geveinsdheid geweest is. Doch, wanneer het duidelijk blijkt, dat hunne bijeenkomsten, juist zijn aangelegt, op zulk eene plaats, op zulk eenen tijd, en met zoodanige omstandigheden vergezelt zijn, dat men er uit zien moet, dat alles, alles is aangelegt en ingericht om daardoor, eene misdadige, lang gekoesterde ondeugende drift te voldoen; wanneer de godsdienst, daartoe, als het geschiktste middel, misbruikt is, onder het voorgeven van hem te handhaven, en deze gevaarlijke, voor hen gevaarlijke, bijeenkomsten, zijn aangehouden, dan mag, ja dan moet men hen, als zeer slegte menschen beschouwen; zij staan in den hoogsten graad schuldig aan Huichelarij en verdienen den uitersten afkeer van alle brave lieden. Op zulke onderscheidingen wordt, mijne vriendin, waarlijk niet genoeg gelet'[2]. Nog staat de ontleding in zedekundige sfeer, maar men ziet hoe de objectieve typeering zich er uit vormen gaat, helder doordacht en vast omlijnd. Hier is reeds het schema der typen Broeder Benjamin en Cornelia Slimpslamp, die in *Sara Burgerhart* met zulk een levendigheid, zulk een los-en raakheid zijn geteekend, als was hun beeld zooeven in de schrijfsters opgeweld[3]. Ook in de romans vindt men voorbeelden van dit

1) A.w.p. 119.
2) p. 122.
3) Behalve uit deze plaats blijkt uit een Oeconomisch liedje: *De Fijne*, waarin Broeder Benjamin en een vrome zuster in persoon optreden (dl. II, uitgave v. 1798, p. 212 v.) en uit de taal der fijnen, door Aagje in een brief v. Febr. 1779 gebruikt, hoe vroeg reeds deze typen haar bezig hielden.

doordringen tot de werking van eigen talent, - ik herinner aan Daatje's aardige karakteristiek van Tante Martha's redeneerwijze - en we mogen wel aannemen dat in de praktijk der samenwerking een dergelijke scherpe omlijning der karakters meestal stond achter de vrije uitbeelding. Hierdoor moesten de hoofdlijnen van een karakter bij de gezamenlijke uitwerking beiden schrijfsters even helder voor den geest staan, onverschillig wie de oorspronkelijke ontwerpster ervan was.

Deze praktische, toen eenmaal het plan tot samenstelling der romans vasten vorm had aangenomen, ongetwijfeld welbewuste voorbereiding, moest de vaste ondergrond vormen, waarop de schrijfsters konden samenwerken, niet alleen door in woord en wederwoord der briefwisseling van twee karakters, elk de rol van één der personen te vervullen, maar een ander maal ook door elkanders taak over te nemen in de correspondentie van één en dezelfde persoon. Hier behoefde voor haar geen regelmaat van rolverdeeling te gelden, omdat beiden in de karakters waren ingeleefd.

Doch dit beurtelings ter hand nemen van de pen, dit schrijven der brieven, waarin Aagje zelf verzekert[1)] een even groot aandeel te hebben gehad als haar vriendin, is slechts de buitenkant der samenwerking en veel belangrijker dan deze blijft de in zijn oorsprong onwillekeurige, in vriendschap en dagelijksche gedachtenwisseling gegroeide samenstemming die Deken tot medewerkster had opgeleid.

Hierdoor waren haar tal van nieuwe gezichtspunten geopend, hierdoor was zij den levenden kern, de kracht van werkelijkheid gaan voelen in menig beginsel, te voren slechts in 't algemeen en als axioma gekend, hierdoor was zij meer en meer doorgedrongen tot de waarheid van een levensopvatting, in onmiddellijke ervaring en in beschouwing van den *geheelen mensch* gegrond en gesteund door fijn zielkundig onderscheidingsvermogen.

Hierdoor kan zij in andere opzichten nog dan in het stich-

1) Voorrede v. *Liederen voor de Boerenstand*, 1804, aangeh. in *Elis. W.B. en A.D.* v. Joha. W.A. Naber, p. 231. Men bedenke echter, dat hier sprake is van al haar gezamenlijk werk, zoodat deze uiting omtrent Aagje's gelijk aandeel in de brieven van de eerste romans uit den bloeitijd niet beslissend is.

telijke, beschouwende en anecdotische, oorspronkelijk haar genre's, in de romans haar medewerking geven en weet, waar eigen ondervinding haar steunde, tot een zuiverheid van ontleding te komen, gelijkwaardig aan die van haar vriendin, gelijk in een Anna Willis, zoo duidelijk geobjectiveerd uit haar verhouding tot Betje Wolff in het begin van haar kennismaking, in een Stijntje Doorzicht, die, even nauwgezet in vroomheid en wereldschuwe eenvoud, als ruim in naastenliefde, is voortgekomen uit het ideaal van de ware vrome in Aagje's vroegeren, nauwgezetten kring.

Aldus werd haar hulp onmisbaar; en zoo het misschien waar is dat somtijds haar zwaardere stijl, haar te gemakkelijk naar het beschouwende overgaande gedachtengang, aan het levende der karakteruitbeelding niet ten goede zijn gekomen, daar staat tegenover dat op de hoogtepunten der samenwerking, de samenstemming een innigheid bereikt, die beider zielsbewegingen als in elkaar doet grijpen tot de vorming van één persoonlijkheid, wier uitbeelding daardoor aan menschelijke diepte en eenheid wint.

Niet alleen de figuur van Christina de Vrij bewijst dit, in wier schepping Betje's levenswijsheid, onafhankelijkheid van oordeel en gave van meevoelen, zich harmonisch verbinden met Deken's eenvoud en diepte van vroom innerlijk leven. Een veel opmerkelijker voorbeeld nog is Lotje Roulin. Lotje is Betje Wolff's meest eigen schepping in haar vriendschap, haar liefde, haar zwakke lichaamskrachten, haar overgevoelig, tot melancholie neigend gestel. Maar tegelijk ligt over haar, in haar lieve stilheid, haar ‘al te groote losheid’ van deze wereld, die niet, als bij Betje Wolff in een weemoedige stemming, de reactie op al te groote verwachtingen van dit leven is; in de sfeer van bijna-heiligheid vooral, waarin zij tegen het eind van haar leven is opgenomen, een stemming, vreemd aan die van worstelen en strijden, van willen leven en voortgaan ‘quand même’, die in Betje Wolff altijd weer de overhand krijgt. Het is de sfeer van Deken's eerste hartsvriendschap die wij hier betreden, ontdaan van al te zwaartillende nauwgezetheid en zelfverachting; naast Betje Wolff leeft in Lotje Roulin de geest van Maria Bosch, Deken's heilige, en het is het wonder van deze samenwerking, het bewijs van de volkomen eenheid van geestesbeweging, dat in

de schepping van deze zoo fijn belijnde, in haar stilheid zoo innig levende persoonlijkheid, beider diepste zielservaringen zijn samengesmolten en in volkomen zuivere verhoudingen zijn geobjectiveerd.

Niet in opzettelijke voorbereiding, in stelselmatige verdeeling van arbeid, maar in de vorming van een gemeenschappelijk geestelijk bezit, in het doorleven van elkanders ervaringen, het dóórdringen tot elkanders gedachten en gevoelens, bron waaruit men bij uitbeelding en beschouwing, gelijkelijk putten kon, ligt de levende kracht der samenwerking bij Wolff en Deken. Betje Wolff blijft in deze samenwerking de leidster, omdat zij verreweg het meest tot de vorming van dit gemeenschappelijk bezit had bijgedragen, omdat ook haar talent in humoristische kracht, in ontledend en beeldend vermogen, in klaren werkelijkheidszin, dat van haar vriendin overtrof; toch zal Deken's aandeel, niet alleen in de praktische uitvoering, maar evengoed in de conceptie van sommige der karakters, onschatbaar blijken en de waarde van eenige der beste gezamenlijke scheppingen verhoogen.

Twee, ongeveer gelijktijdige uitingen der vriendinnen teekenen de innigheid van haar samenstemming in den tijd dat haar beste gezamenlijke werken het licht zullen zien. ‘Ik ben haar bijzondere vriendin’ schrijft Aagje in een brief van 14 Aug. 1781, uitgegeven ter verdediging van haar vriendin[1)], ‘hare bestendige huisgenote, ik ken haar en hare gevoelens, zoo wel als iemand een ander ooit kende; ik acht haar, om dat ik haar ken; ik ben getuige van alles wat zij schrijft, van alles wat zij leest, ik hoor hare gedagten over daaglijks uitkomende geschriften’...‘Hebben wij ons niet, zedert wij bestendig met elkander omgaan, toegelegd, om zedelijke Deugd, en redelijke Godsdienst, op eene aangename wijze aan onze Landgenooten onder het oog te brengen?’[2)]. Hoe diep Betje Wolff van haar kant de waarde voelt dezer groeiende samenstemming in denkwijze en levensbeschouwing, naast het geluk van het dagelijksch vriendschappelijk verkeer, blijkt uit een beschouwing over ideale vriendschap uit hetzelfde jaar:[3)] ‘Eenstemmigheid in gevoelens over den

1) *Brief v.A. Deken*, p. 4.
2) Aldaar p. 10.
3) *Br. O.V. Ond.,* III, 1781, Brief X, p. 173.

aart van het beste geluk, over de middelen om het deelagtig te worden, duurzaam, ja eeuwig te maken is de grond der ware Vriendschap. Voor zo ene vriendin, indien zij tevens *zachtheid van zeden* en *een beminnelijk karakter* heeft voelt het welgevormde hart aandoeningen die zich niet laten beschrijven ...' Dat zij hier niet in 't algemeen spreekt, maar haar eigen verhouding tot Deken op het oog heeft, bewijst de bijzondere nadruk, waarmee ze betoogt, dat verschil van temperament, van geaardheid, in zulk een vriendschap geen gewicht in de schaal leggen[1]. Betje voelt door de gedurige gedachtenwisseling met Deken, door den opwekkenden invloed van haar belangstelling en bewondering zoo goed de eischen van haar geest als die van haar hart bevredigd. Het feit, dat zij op geestelijk gebied de leidster is, brengster van het nieuwe in denkbeelden en opvattingen, wordt, zoolang haar geestdrift en werkkracht in hun bloei zijn, niet als bezwaar gevoeld.

Een oogenblik, in de depressie die, na de voltooiing van Willem Leevend, vooral voor Betje Wolff, de neurveus-overgevoelige intreedt, zal dit anders zijn. Dan zal de behoefte aan onmiddellijker geestesprikkel dan Deken geven kan een tijdlang teleurstelling, een gevoel van geestelijke eenzaamheid wekken, die met de oude overdrijving worden geuit[2].

Maar dit kon niet durend zijn; daarvoor was in deze vriendschap, ondanks verschil van ontwikkeling, ook de geestelijke overeenstemming te werkelijk.

Tot een nieuw hoogtepunt in haar schrijfstersleven zal na 1785 haar vriendschap niet meer voeren: de diepste ervaringen van Betje Wolff's leven zijn in *Sara Burgerhart* en *Willem Leevend* verwerkt, het geheel van haar levensbeschouwing is er in neergelegd. Dit had voor een, in zijn kern zoo subjectief talent als dat van Betje, zoo niet uitputting, in ieder geval teruggang in scheppingskracht moeten beteekenen, ook al waren de omstandigheden in de volgende jaren voor haar werk gunstiger geweest. Aardig spectatoriaal werk[3] zullen de schrijfsters nog geven, goede typeering

1) Aldaar p. 175.
2) Dys., *Brieven*, p. 279 v. en p. 283 v.a. Coosje Busken, 17 Oct. 1786 en 27 Mei 1787.
3) *Brieven v. Abraham Blankaart*, 1787-89.

ook[1)], maar nergens bereiken ze meer de vroegere hoogte.

Doch al blijkt haar bloeitijd als schrijfsters voorbij, in haar leven zal zich de hechtheid van haar vriendschap onder al moeilijker omstandigheden in een samen-stemming en samenwerking toonen, niet minder bewonderenswaardig dan die, waaraan haar beste letterkundige scheppingen te danken zijn.

H.C.M. GHIJSEN.

1) In *Cornelia Wildschut*, vooral het karakter van Keetje zelf en dat van haar moeder.

Het ontstaan van het Engelsche parlement.

A.F. Pollard, The Evolution of Parliament. London, Longmans, Green and Co., 1920.

I.

Het boek van den Londenschen professor in de Engelsche geschiedenis, voortreffelijk kenner bovenal van het Tudortijdperk, is door de specialisten op het gebied der middeleeuwsche rechts- en staatsgeschiedenis van Engeland met eenige terughouding ontvangen.[1)] Zij kanten zich een weinig tegen den indringer op hun terrein; onder erkenning van de groote verdiensten van het werk wijzen zij op misvattingen ten aanzien van bijzondere punten of op het feit, dat het niet alles nieuw of onbekend is, wat Pollard biedt. Al wie geen vakman is op dat engere gebied zal geen oogenblik het vermoeden krijgen, hier te doen te hebben met het boek van iemand, die niet op zijn speciaal terrein werkt. Tegenover misschien enkele geringe technische feilen staat een buitengewoon klaar inzicht in het wezen der middeleeuwsche staatsinstellingen, een uiterst suggestieve voorstelling van de groote samenhangen en lijnen van ontwikkeling, in een pittigen,

1) J.F. Baldwin, American historical review XXVII, 1921, p. 108; C.G. Crump, History VI, no. 21, 1921, p. 45; F. Liebermann, Quarterlv review no. 469, October 1921, p. 361; mondeling in denzelfden geest Sir Paul Vinogradoff; veel waardeerender J. Tait, English historical review, XXXVI, 1921, p. 252.

geestigen, hier en daar sarcastischen vorm. Een boek geschikt, om het beste wat de historie bieden kan, over een der belangrijkste onderwerpen, die zij oplevert, uit te dragen naar de velen... die er zich eenige moeite voor willen geven, want den noodlottigen graad van populariteit, die den lezer van inspanning ontslaat en van echte kennis verstoken doet blijven, bezit het niet.

De schrijver zelf begint, met bij het ontwikkelde Engelsche publiek, waarvoor hij schrijft, een reeks van minder juiste denkbeelden te veronderstellen aangaande de oorsprongen van het Parlement. Zal het dan beleedigend zijn, den in historie belangstellenden Nederlander een voorstelling toe te schrijven, welke ongeveer weergeeft, wat tot voor korten tijd door de meeste handboeken geleerd werd? In de middeleeuwen, - zoo denk ik mij die gangbare voorstelling -, werd in Engeland de koninklijke macht vroegtijdig aangetast door den eisch der aanzienlijken om medezeggenschap, met name op het stuk der financiën. De staat was er minder feodaal dan elders. De Magna Carta bezegelde in 1215 dien eisch als een recht: geen belasting dan met toestemming van den grooten raad des rijks. Uit dien raad moest thans het Parlement groeien, een vergadering van onderdanen, den koning opgedrongen. In den loop der dertiende eeuw geraakte in dat Parlement ook het platteland vertegenwoordigd, door den landadel, en vervolgens ook de steden. In de veertiende eeuw ontwikkelde zich uit de gewoonte om de toestemming tot belastingheffing slechts voorwaardelijk, tegen inwilliging van eischen om recht of wet, te verleenen, de bevoegdheid van het Parlement, om op de wetgeving te influenceeren. Terzelfdertijd voltrok zich de splitsing van het tot dusver ongescheiden Parlement in een huis van pairs en een huis der gemeenten.

In een dergelijke voorstelling nu zou bijna elke term min of meer juist zijn, en toch het geheel volstrekt misleidend. Juist het essentieele van de ontwikkeling van het Parlement zou er in gemist worden. Een reeks van stellingen, die op bijna alle punten zulk een voorstelling weerspraken, zou men er tegenover kunnen plaatsen. Bij voorbeeld aldus: het Parlement heeft zich in Engeland kunnen ontwikkelen, niet omdat de koninklijke macht er zwakker was dan elders, maar omdat

zij er hechter, organischer is geweest. Het is gegroeid *uit* de kroon en *uit* de feodale vormen, die in Engeland vitaler waren dan op het vasteland. Van eischen om medezeggenschap in de regeering is in den aanvang zoo goed als geen sprake, en de Magna Carta heeft er niets toe gedaan. Belastingvraagstukken zijn voor de opkomst van het Parlement secundair; zijn taak was in de eerste plaats, de kroon te helpen bij de rechtspraak. De scheiding in twee huizen is in den eersten aanleg van het Parlement reeds gegeven.

Laat ons trachten, deze stellingen te rechtvaardigen.

Stel U, om te beginnen, den middeleeuwschen koning een oogenblik voor, zooals hij leeft in het sprookje of in koning Nobel uit den *Reinaert*. De koning regeert met zijn hof, dat hij over gewichtige zaken raadpleegt. Het hof is tevens de raad. Het bestaat uit de meer aanzienlijke van 's konings dienaren en getrouwen. De rijksgrooten, geestelijk en wereldlijk, die in 's konings nabijheid vertoeven, maken er geregeld deel van uit. Af en toe, voor bijzonder belangrijke aangelegenheden, wenscht de koning allen te hooren, die in het rijk zijn natuurlijke raadslieden zijn: hij verzamelt al de grooten tot een hofdag. De hofdag is dus slechts de occasioneele, ruimere, vollediger vorm van het hof. - Waarin bestaat het regeeren, dat die primitieve koning in overleg met dienaren en raadslieden uitoefent? Het bestaat zoo goed als uitsluitend in recht spreken. Men komt voor hem klagen over de ongehoorde misdrijven van Reinaert, en hij vonnist.

Aldus weerspiegelt de litteratuur, al te eenvoudig natuurlijk, een toestand, waaraan de werkelijkheid der, laat ons zeggen, elfde eeuw nog vrijwel beantwoordde. Onder de eerste Capetingers in Frankrijk of de naaste opvolgers van den Veroveraar in Engeland is de *curia regis,* het hof des konings, nog het ongedifferentieerde orgaan, waarmee de koning alle zaken, die zijn ingrijpen of beslissing vereischen, behandelt. Valt er te richten, dan is de *curia* gerechtshof, valt er te raden, dan is zij hofraad, *consilium,* of, aangezien in Engeland in het middeleeuwsch latijn de twee woorden dooreengeloopen zijn: *concilium*. Valt er te rekenen, dan wordt er (in Engeland) een tafelkleed in schaakbordpatroon, *scaccarium*, gespreid, om daarop geld te kunnen aftellen; de beste koppen zitten er om heen, en dan spreekt men van *curia regis ad*

scaccarium, of, in Frankrijk, *in compotis;* het hof zit ‘over den Exchequer’, ‘over de rekeningen’. Komen uit het geheele land de rijksgrooten op, dan verwijdt zich de *curia* tot ‘grooten raad’, *magnum concilium,* zonder daardoor van karakter te veranderen.

Gaandeweg worden de bezigheden veelvuldiger, de vragen ingewikkelder, de taken lastiger. Niet ieder lid van 's konings hof is voor alle gelijkelijk berekend. Voor rechtspraak en rekening hebben zich tradities en routines gevormd, een technisch apparaat en een archief hoopt zich voor beiden op. De *barones scaccarii* zijn niet langer een commissie, maar een bureau; Exchequer beteekent niet langer een tafelkleed maar een vast regeeringsorgaan, administratief en rechterlijk tegelijk. Door differentieering en afsplitsing ontwikkelen zich uit de verschillende functies der *curia regis* de centrale regeeringsorganen. In Frankrijk is het proces betrekkelijk eenvoudig. ‘Parlement’, oorspronkelijk zooveel als ‘bijzondere en ampele samenspreking, conferentie’, wordt er de naam van de zittingen des hofs qua gerechtshof. De ‘Chambre des comptes’, oorspronkelijk dus slechts het vertrek, waar het hof over de rekeninge zat, wordt het financieel orgaan. De ongescheiden rest der *curia* blijft hof en raad in engeren zin, *conseil*.

In Engeland is het beeld iets minder overzichtelijk. De Exchequer is geen rekenkamer, ook geen departement van financiën, maar een fiscaal bureau, tevens gerechtshof voor alle zaken, die de inkomsten van de kroon raken. Daarnaast staat niet één centraal gerechtshof zooals het Parlement van Parijs, maar twee, op den duur zelfs drie. Voor de zaken tusschen onderdanen, die voor den koning gebracht worden, ontstaat het eerst een geregeld gerechtshof. Het is dat hetwelk later geheeten wordt ‘Court of Common pleas’. Omstreeks het midden der dertiende eeuw is het reeds vast geworden, doch heet dan nog *bancus* ‘the bench’, zonder meer. Tal van zaken kunnen enkel beslecht worden *coram rege,* ‘voor den koning’, dat wil gewoonlijk zeggen voor eenige beroepsrechters, die den koning volgen, waar hij zich bevindt. Eduard I stelt voor deze zaken een afzonderlijken hoofdrechter aan. en weldra heeft zich zoodoende een nieuw hoog gerechtshof gefixeerd, ‘King's Bench’ genaamd. Veel later komt daar nog

de ‘Court of Chancery’ bij, waarover te zijner tijd meer. Het verschil tusschen de Engelsche en de Fransche ontwikkeling bestaat dus in hoofdzaak daarin, dat zich in Engeland afzonderlijke hoven vormden voor hetgeen in het Parlement van Parijs, vormloozer, vager dan de Engelsche lichamen, aan verschillende kamers ten deel viel. Toen de ‘Judicature acts’ van 1873 en 1875 de oude hoven in werkelijkheid ophieven, doch in naam lieten voortbestaan als afdeelingen van het nieuwe ‘High Court of Justice’,[1)] herstelden zij, als men wil, een zeer primitieve eenheid.

Hield nu de koning van Engeland, nadat zich eenmaal uit zijn *curia* de centrale gerechtshoven hadden afgescheiden, niets meer over om zelf recht te spreken? Verre vandaar. Wat een middeleeuwsch koning ook aan rechtsmacht mocht delegeeren, hij zelf bleef altijd de hoogste rechter; altijd bleef er, zooals Maitland het treffend uitdrukt ‘a reserve of justice in the king’. In Frankrijk heeft zich in de latere middeleeuwen, ten spijt van het Parlement van Parijs, nog eens een opperste rechterlijke instantie ontwikkeld in het ‘Conseil du roi’. In Engeland moest zich hetzelfde nog veel geleidelijker voordoen.

Stellen wij ons de werking van het centrale rechterlijk organisme in Engeland in de dertiende eeuw zoo duidelijk mogelijk voor. De klagers brengen hun zaken nog niet in bij de gerechtshoven *in statu nascendi* direct; zij brengen ze in bij den koning, dat wil zeggen, ze komen in handen van 's konings kanselier. Deze heeft aan hem, die een actie wenscht te beginnen, een ‘writ’ te verschaffen, met het koninklijk zegel gezegeld, waarmede hij zich tot een der hoven kan wenden. Voor die ‘writs’ bestaan, al naar de zaak geaard is, een aantal vaste vormen, die den te volgen rechtsgang bepalen. Is de zaak nieuw en ongehoord, dan kan de kanselier tot zekere hoogte nieuwe ‘writs’ formuleeren, waarmede de zaak bij een der hoven wordt aangebracht. Hij kan echter ook de zaak reserveeren voor den koning en zijn raad. Veelal zijn het zaken, waarvoor elders reeds tevergeefs recht is gezocht. Of het zijn vragen, waarbij twijfel bestaat,

1) De afdeelingen Common Pleas en Exchequer werden reeds in 1880 opgeheven.

of het een zaak is van ‘law’ of van ‘grace’. Of het is een petitie, die feitelijk gericht is tegen den koning zelf, tegen wien geen ‘writ’ geldt. Dikwijls zijn ook zonder twijfel de petities wegens hun bijzonderen aard speciaal voor behandeling in 's konings raad bedoeld.

Er is dus altijd een groote hoeveelheid klachten en verzoekschriften, die afdoening wacht door den koning zelf. Het zijn de moeilijke of hachelijke punten: gevallen, waarvoor de gewone rechtspraktijk geen oplossing biedt, of waarbij 's lands belang betrokken is. En daarom worden zij niet alle afgedaan in den engeren raad des konings, *council* in den dagelijkschen zin; een gedeelte wordt opgeschort totdat de koning een versterkte zitting houdt van zijn raad, door uit het geheele land zijn raadslieden, de rijksgrooten, bijeen te roepen. Hoe heet zulk een versterkte zitting? - Dat is in de dertiende eeuw nog niet vast; zij kan eenvoudig *curia* of *concilium,* of *magna curia, magnum concilium* genoemd worden. Zij wordt ook wel eens genoemd *Parliamentum*. Omstreeks het midden der dertiende eeuw zegt de groote rechtsgeleerde Bracton: ‘Si autem talia nunquam prius evenerint... tunc ponantur in respectum usque ad magnam curiam, ut ibi per concilium curiae terminentur’. - ‘Als echter zulke zaken nooit eerder zijn voorgevallen, dan moeten zij opgeschort worden tot de groote zitting van het hof, om daar door den raad van het hof te worden afgedaan’.

Het woord Parlement, verlatijnscht *Parliamentum,* heeft in de dertiende eeuw nog geen andere beteekenis dan het etymologisch inhoudt: een bespreking, een conferentie. Het duidt een handeling aan, geen lichaam of instelling.[1)] Men kan niet zeggen: de koning roept *het* Parlement op; het moet zijn: de koning houdt *een* Parlement. In de Italiaansche geschiedenis behoudt *Parlamento* die losse, ruime beteekenis. Het eenige specifieke aan het woord is in de dertiende eeuw nog, dat men er altijd bij denkt aan een buitengewone, een ampele, een gewichtige bijeenkomst. Overigens kunnen allerlei vergaderingen dien naam dragen, al wordt hij in den regel gebruikt voor bijeenkomsten, waarbij de kroon betrokken is.

Bracton, in de zooeven aangehaalde woorden, noemde de

1) Maitland, Memoranda de Parliamento, p. LXXii.

buitengewone zitting van 's konings versterkten raad ter afdoening van moeilijke gevallen nog niet Parlement, maar *magna curia*. Een halve eeuw later spreekt zijn navolger, de zoogenaamde Fleta, die veel aan hem ontleende maar de zaken in een volgend stadium van ontwikkeling zag, aldus: 'Habet enim Rex curiam suam in consilio suo in parliamentis suis, praesentibus praelatis, comitibus, baronibus, proceribus, et aliis viris peritis[1], ubi terminatae sunt dubitationes judiciorum et novis injuriis emersis nova constituuntur remedia, et unicuique justitia, prout meruit retribuetur ibidem.' - 'Want de koning heeft zijn hof in zijn raad in zijn parlementen, in tegenwoordigheid van prelaten, graven, baronnen, edelen en andere vroede mannen, waar twijfelachtige rechtszaken worden beslist, en voor nieuw opgekomen euvelen nieuwe middelen worden beraamd, en daar zal ieder recht gedaan worden naar verdienste.' Dat geeft heel wat levendiger beeld dan de schrale woorden van Bracton. Het lijkt ook heel wat meer op hetgeen wij geneigd zijn, ons bij een Parlement voor te stellen. Toch is het zonneklaar, dat Fleta hier denzelfden vorm van staatkundige handeling op het oog heeft als Bracton: 's konings buitengewone, versterkte raad ter afdoening van bijzondere gevallen. Dit is voor hem een 'Parlement', een hofdag dus als die van koning Nobel. 's Konings 'council' in engeren zin is er 'embedded in his parliament'.[2] De rijksgrooten zijn tegenwoordig, maar de kern van de vergadering vormen de rechters, die in hun gewone doen 'ad scaccarium', 'in banco' of 'coram rege' richten.

Wil men bij voorbaat het bewijs, dat het dit *magnum concilium* is, dat in het Hoogerhuis voortleeft, dan vindt men het... niet in het feit, dat het Huis door middel van de 'Lords of appeal' rechtspraak uitoefent, want dit is feitelijk een zeer jonge inzetting (1876). Daarentegen spreekt het oorspronkelijk karakter van hoog koninklijk hof nog uit het feit, dat de koninklijke troon zijn plaats heeft in de vergaderzaal der Lords, dat de Lord kanselier, 's konings eerste dienaar, hun voorzitter is, dat diens zetel, de 'woolsack' het over-

1) Misschien te lezen: iuris peritis.
2) Pollard 32.

blijfsel is van vier ‘woolsacks’, in 't vierkant geschaard, waarop voorheen de rechters zaten, en die de zitting zoo duidelijk mogelijk karakteriseerden als een *vierschaar*[1], eindelijk uit het feit, dat er nog altijd een oproeping tot het Hoogerhuis uitgaat tot eenige hooge rechterlijke ambtenaren, niet-peers, den ‘attorney-general’ en ‘solicitor-general’, die sinds eeuwen aan die oproeping niet hebben te gehoorzamen. De benaming ‘High *Court* of Parliament’ leeft nog voort in het anglicaansche gebed voor het Hoogerhuis.

Het Parlement is in zijn oorsprong derhalve een verwijding van 's konings raad, een ‘afforced and intensified form’[2] van al de centrale rechts- en regeeringsorganen te zamen, welker splitsingsproces uit de *curia regis* in de dertiende eeuw nog niet geheel was afgeloopen. In die gedaante is het Parlement in wording het eerst duidelijk beschreven door den bewonderenswaardigsten van alle rechtshistorici, Frederic William Maitland, en wel in de inleiding tot zijn uitgave van de acta van het Parlement, gehouden te Westminster in de maanden Maart en April van het jaar 1305.[3] Ofschoon daarmede sedert 1893 van de meest gezaghebbende zijde een juistere voorstelling was aangegeven, is deze niet aanstonds in de handboeken doorgedrongen. Toen na Maitland's dood H.A.L. Fisher in 1908 de uitgave bezorgde van diens *Constitutional history of England,* door Maitland in de jaren 1887 en 1888 in den vorm van een college behandeld, en waarin hij nog niet tot het inzicht van 1893 was doorgedrongen, vergenoegde de uitgever zich, ter loops in een noot[4] even op de *Memoranda* te wijzen. Uit dit onvergelijkelijk heldere werk, Maitland's *Constitutional history,* bleef dus de oudere voorstelling, die deze zelf reeds lang overwonnen had, tot het publiek spreken, temeer daar de inleiding op de *Memoranda* in Maitland's *Collected Works* niet werd opgenomen. Julius Hatschek, in zijn *Englische Verfassungsgeschichte,* 1913,[5]

1) Tait, l.c. 253.
2) Maitland, Memoranda, p. lxxxi.
3) Maitland, Records of the Parliament holden at Westminster.... A.D. 1305, gewoonlijk geciteerd naar den rugtitel: Memoranda de Parliamento; Rerum britannicarum de medii aevi scriptores, vulgo Rolls series, London, 1893.
4) p. 76.
5) Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte, herausg. von G. von Below und F. Meinecke, München/Berlin, 1913.

begint wel met het Parlement in zijn oorsprong ‘zunächst Gerichtshof’ te noemen, maar ontwikkelt daaruit niet de gegeven consequenties. Terwijl Pollard, in 1908 tot ‘Fellow’ van All Souls' College te Oxford gekozen met de opdracht, Maitland's onderzoekingen voort te zetten, bezig was den eersten opzet van het hier besproken boek uit te werken (in den vorm van lezingen, gehouden in 1913 en 1914) brachten twee Amerikaansche geleerden het vraagstuk een eindweegs verder: C.H. Mc Ilwain in zijn *The High Court of Parliament,*[1] en J.F. Baldwin in *The King's Council in England during the Middle Ages*.[2] Wij zullen spoedig zien, dat Pollard desondanks nog heel wat te doen vond.

Intusschen is de historisch belezene, wien ik in den aanvang zekere algemeene noties omtrent de ontwikkeling van het Parlement toedichtte, reeds lang in verzet gekomen, en zegt: alles goed en wel, maar ik heb de Parlementen der dertiende eeuw in een geheel ander aspect leeren kennen dan dat van een buitengewoon gerechtshof. Ik vind gesproken van bijeenkomsten der rijksgrooten, somtijds vermeerderd (bij voorbeeld reeds in 1213) met vertegenwoordigers van elke *shire,* door den koning opgeroepen ‘ad loquendum nobiscum de negotiis regni nostre’, - ‘om met ons te spreken over de zaken des lands’. Het zijn stendenvergaderingen, nationale vergaderingen in den dop. Deze zijn het, waar men in de Engelsche geschiedenis van hoort, niet van zittingen ter afdoening van rechtszaken. Wanneer de kroniek van Matthaeus Parisius van *Parliamenta* spreekt, het eerst in 1246, dan zijn het zulke politieke bijeenkomsten, daargelaten of er enkel rijksgrooten verschijnen of ook knights als vertegenwoordigers van het platteland en burgers van de steden. Zij beklagen zich over wanbestuur en willen Hendrik III in 1244 vaste ambtenaren en raden, door de grooten zelf gekozen, opdringen. In 1258 verschijnen de baronnen gewapend te Westminster, om de verdrijving van de landplaag der vreemde kostgangers van het rijk te eischen, en de benoeming van een comité tot hervorming van het rijksbestuur, dat de Provisies van Oxford maakt. Of denk aan het Parlement van Simon van Leicester in 1265, aan dat van Eduard I in 1295.

1) New Haven, 1910.
2) Oxford, 1913.

Belastingen toestaan, gelijk het laatste deed, was dat niet hun eigenlijke functie? En hebben wij de vestiging van dit hun recht niet in de Magna Carta zelve? Artikel 12 bepaalde immers, dat de koning geen *scutagium* en geen bede zou heffen ‘nisi per commune consilium regni’, - ‘dan alleen bij gemeenen raad des rijks’, en artikel 14 schreef voor, hoe tot zulk een *commune consilium* de bisschoppen, abten, graven en grootere baronnen persoonlijk moesten worden opgeroepen, terwijl de overige directe leenmannen van de kroon in het algemeen door middel van de sheriffs, dat zijn de koninklijke ambtenaren aan het hoofd der gouwen, de oproeping zouden ontvangen.

Het argument, aan de Magna Carta ontleend, is in dezen van betrekkelijk geringe waarde. In de eerste plaats, omdat in de Magna Carta slechts sprake is van leenrechtelijke heffingen, volstrekt niet van algemeene belastingen in den modernen zin, zoodat in het *commune consilium,* dat daarover te beslissen zal hebben, in beginsel niet meer mag worden gezien dan een feodale vergadering, de bijeenkomst van alle directe leenmannen van de kroon, *tenentes in capite,* ‘tenants in chief’. Maar in de tweede plaats is de Magna Carta niet in haar oorspronkelijken vorm van 1215 wet geworden, maar in een heruitvaardiging, die sterk ten gunste der kroon is gematigd, en waarin zoowel artikel 12 als artikel 14 ontbreekt.

Dit neemt niet weg, dat zulke bijeenkomsten, als waarvan de Magna Carta gesproken had, gedurende de geheele dertiende eeuw zijn gehouden en op de aangegeven wijze werden bijeengeroepen. Zij verliezen gaandeweg hun strikt feodaal karakter en gaan over in vergaderingen van de standen des rijks. Wat daaronder te verstaan valt, zullen wij later zien. Zij zijn van politieken, niet van rechterlijken aard: zij keuren 's konings regeeringsdaden goed, bewilligen opbrengsten en uiten somtijds verzet. En zij worden sedert het midden der dertiende eeuw Parlementen genoemd. Van deze Parlementen spreken de kroniekschrijvers; de andere, de versterkte zittingen van 's konings hof ter afdoening van rechtszaken, kennen zij in het geheel niet. De vraag blijft dus zich opdringen: ligt de oorsprong van het Parlement niet veeleer in deze politieke bijeenkomsten?

Pollard heeft op deze vraag een afdoend antwoord gegeven, en de verhouding tusschen het Parlement-hof en het Parlement-statenvergadering (zoo kunnen wij ze bij voorbaat onderscheiden) duidelijk bepaald. Wanneer wij de officieele documenten raadplegen, die er omtrent de parlementen uit den tijd van Eduard I bewaard zijn, dan stuiten wij op een merkwaardige discrepantie. Men heeft eenerzijds de 'Rolls of Parliaments', *Rotuli Parliamentorum,* dat zijn de registers der acta, in eenigszins geregelde volgorde voorhanden van 1278 af. Men heeft anderzijds een groot aantal 'Parliamentary Writs', dat zijn de oproepingsbrieven aan prelaten, edelen en sheriffs, in den geest der Magna Carta, indertijd verzameld door Sir Francis Palgrave. Welnu, de bijeenkomsten, waarop de 'writs' betrekking hebben, worden in de 'Rolls' niet vermeld: van hun handelingen is officieel niets opgeteekend. Daartegenover staat, dat van de zittingen waarvan de 'Rolls' spreken, in het geheel geen 'writs' zijn bewaard. Tusschen 1275 en 1298 werden negen maal bijeenkomsten bij 'writ' uitgeschreven. De 'Rolls' teekenen over deze periode de acta van vijftien zittingen op, waar rechtszaken worden afgedaan. Geen dier vijftien zittingen, officieel Parliamentum genoemd, klopt wat tijdstip betreft met de negen oproepingen tot een *colloquium* of *ad tractatum,* (want de 'writs' gebruiken hier het woord Parliamentum niet).

De kanselarij gebruikte derhalve het woord Parlement nog uitsluitend voor de geregeld gehouden, versterkte zittingen van 's konings hof tot gerechtelijke werkzaamheden. Van deze bijeenkomsten gewagen de kroniekschrijvers niet. Deze passen het woord toe op de ongeregeld bijeengeroepen vergaderingen van de 'tenants-in-chief". Tegen het eind der dertiende eeuw brengt Eduard I tusschen deze beide vormen van bijeenkomst een geleidelijke amalgameering teweeg. Het personeel van beide was in de praktijk voor een groot deel identisch. Ieder directe leenman van de kroon was in beginsel 's konings natuurlijke, geroepen raadgever, en als zoodanig op zijn plaats in de versterkte curia. Een Parlement-hof telde behalve de koninklijke ministri en rechters enkel rijksgrooten. Een Parlement-statenvergadering telde eveneens in de eerste plaats rijksgrooten: bisschoppen, abten, graven en baronnen, maar daarnaast de 'knights', twee uit elke 'shire',

als vertegenwoordigers der gouwen of graafschappen,[1)] en een aantal burgers als vertegenwoordigers der steden. De beide laatste groepen behoorden niet in 's konings *curia,* want zij waren slechts speciaal tot zekere zaken gedelegeerd, en niet de natuurlijke, persoonlijke raadslieden van de kroon. Evenwel, die vertegenwoordigers van het platteland en de steden waren toch op andere wijze dikwijls wel weer bij het rechterlijke Parliamentum betrokken: niet als rechters maar als rechtzoekers of als getuigen. Onder den stroom van petities, die op afdoening wachtten door 's konings buitengewonen hofdag, waren de belangrijkste die, welke niet uitgingen van een privaat persoon, maar van een stad of een gouw. Wat was natuurlijker, dan dat de koning de beide bijeenkomsten, wat tijd en plaats betreft, wenschte te vereenigen, om ze doeltreffend te maken? 'In these Parliaments, - zegt Maitland van de rechterlijke Parlementen -, the whole governmental force of England is brought into a focus'. Het Parlementrechtszitting is dus op zich zelf reeds een middel, om bij toenemenden omvang en ingewikkeldheid der regeeringswerkzaamheden bespoedigde afdoening, 'efficiency', te bereiken. Hoezeer werd dit niet bevorderd, door deze concentreering van krachten ook uit te strekken over de groepen, die meer nog dan de magnaten het geheele rijk vertegenwoordigden!

Zoo zien wij sedert 1298 de bijeenkomsten van prelaten, edelen en vertegenwoordigers der 'shires' en der steden, gepaard gaan aan de 'terminal sessions' van 's konings versterkte gerechtshof. In Maart 1300 roepen de 'writs' hen het eerst op 'ad parliamentum'; de stendenvergadering geldt dus nu blijkbaar voor de kanselarij als een accessoire van den officieelen rechterlijken hofdag. De 'Rolls' nemen nu ook notitie van dit nieuwe element. Doch het verschijnen der 'estates' is nog slechts een episode in het leven van een Parlement. Het Parlement van 1305, waaraan Maitland het eerst de verhoudingen demonstreerde, begon op 28 Februari. Op 21 Maart werden niet alleen de knights, burgers en lagere

1) Een graafschap, 'county', heeft in het middeleeuwsche Engeland met een graaf, 'earl', zoo goed als niets meer te maken; 'earl' is een hooge adellijke titel, 'graafschap' een landsdistrict, bestuurd door een koninklijk ambtenaar, den 'sheriff".

geestelijkheid heengezonden, maar ook die prelaten en edelen, die niet tot 's konings gewonen raad hoorden. Niettemin gaat, in tegenwoordigheid van dezulken, die daartoe wel hoorden, het Parlement kalm voort: op 5 en 6 April heet het nog ‘generale’ en ‘plenum parliamentum’.

Indien wij dit proces mogen vergelijken met een vereeniging van twee cellen, welke van die beide bevatte dan den eigenlijken kiem van den parlementairen regeeringsvorm? Met andere woorden: lag het beginsel, waaruit zich later de wetgevende macht zou ontwikkelen, opgesloten in het Parlement-hof of in het Parlement-stendenvergadering? - De oudere opvatting, die met den rechterlijken oorsprong van het Parlement nauwelijks rekening hield, zocht dat beginsel zonder voorbehoud in de stendenvergadering. De koning, redeneerde men, moet volgens den alom in het middeleeuwsche staatsleven erkenden regel: *quod omnes tangit, ab omnibus approbetur* - ‘wat allen aangaat, moet door allen goedgekeurd worden’, bijzondere heffingen, en bij gevolg ook de maatregelen, waartoe hij die heffingen behoeft, aan het land (hoe en door wie ook gerepresenteerd) voorleggen. De landsvergadering staat ze toe, maar maakt aanmerkingen, stelt eischen. Zij belichaamt die eischen in petities, in ‘bills’, die veelal verandering of fixeering van het geldend recht noodig maken. De koning vaardigt ‘statutes’ uit, om aan die wenschen te voldoen, en op den duur worden uit de nederige verzoekschriften uitgewerkte wetsvoorstellen, die het Parlement indient,[1)] wetsvoorstellen, die de kroon niet kan weigeren.

Zulk een voorstelling zou niet ten eenenmale verkeerd zijn, maar zij is hoogst onvolledig en gaat alweer het essentieele voorbij. Het is waar, dat het bewilligingsrecht ten aanzien van financieele zaken regelrecht uit het stendenprincipe is voortgekomen. Maar dat de wetgevende bevoegdheid daarvan eenvoudig een uitvloeisel zou zijn, is volkomen onjuist. Deze berust integendeel op het judicieel karakter van het oorspronkelijke Parlement. ‘Had it not been a court, - zegt Pollard terecht -, it might never have become a legislature, for legis-

1) Een wetsvoorstel, dat van de regeering uitgaat, wordt door den Minister ingediend in zijn hoedanigheid van lid van het Lagerhuis.

lation is not a natural product of juvenile states, and it only develops slowly out of judicial functions.' Om dit goed te begrijpen, moet men zich verplaatsen in de sfeer van een zeer primitieve rechtsgedachte. Het recht wordt niet gevormd, het is: onverbrekelijk en voortdurend. Het kan hoogstens onduidelijk of verduisterd zijn: in dit geval wordt het recht *gevonden*. Doet zich een geval voor, dat nieuw en ongehoord is, dan komt het er dus op aan, het recht te vinden. Of dit geschiedt door een op zich zelf staand vonnis (van *vinden!),* of door een 'wijsdom', dat is een verklaring door ouden en ervarenen, dat zóo en zóo het recht oudtijds is geweest, of door een uitspraak der rechtsgemeenschap, waaraan wij wetgevend karakter zouden toekennen, maakt voor het middeleeuwsch denken geen verschil: op al die wijzen wordt slechts recht ontdekt en toegepast, niet geschapen. De categorieën van recht, billijkheid, staatsbelang en zedelijkheid zijn nog onvoldoende gescheiden,[1)] evenzeer die van objectief en subjectief, publiek en privaat recht. Aan de geringste rechtsaanspraak van den enkele komt dezelfde onverbrekelijke heiligheid toe, die de gansche rechtsorde beheerscht. Regeeren is richten, dat wil zeggen beslissen en handelen volgens het recht. Het heeft te geschieden met medewerking van de *universitas,* de geheelheid der rechtsgemeenschap, dat wil zeggen de *maiores et meliores*, die voor de gemeenschap opkomen. Die medewerking kan louter virtueel zijn en in zwijgende toestemming bestaan, of zij kan raad en toestemming zijn, of ook gerechtelijke oordeelvelling, zonder dat vast staat, in welke gevallen de heerscher de laatste of de eerste wijze van medewerking heeft te zoeken.

Stellen wij ons nu voor, wat er in de officieele Parliamenta, de versterkte zittingen der curia dus, ten tijde van Eduard I geschiedde, dan blijkt het, dat, hoezeer ook het Engelsche rechtsleven van dien tijd zich reeds verfijnd had, de begrippen rechtspraak en wetgeving nog dooreenloopen. Allerlei petities komen er in. Appèlzaken zijn het in den regel niet. Niet van alle is duidelijk, waarom juist deze voor den koning in zijn grooten raad komen. Slechts voor een deel zijn het gevallen,

1) Zie de studie van F. Kern, Recht und Verfassung im Mittelalter, Historische Zeitschrift, 120, 1919, S. 1-79.

die door de reeds bestaande hoven aan het Parlement worden voorgelegd, omdat zij ze niet kunnen oplossen.[1] 'Al wat wij durven zeggen -, verklaart Maitland -,[2] is dat de zaken in het Parlement gehoord belangrijke zaken zijn, belangrijk omdat zij den koning aangaan, of omdat zij bijzonder aanzienlijke personen betreffen, of omdat zij ernstige kwesties van publiek recht meebrengen, of omdat zij zonder precedent zijn.' Het zijn in één woord ongewone zaken, die een ingrijpen des konings vereischen. Dikwijls verwijst hij ze eenvoudig naar zijn bestaande hoven. Indien hij daartoe een nieuw 'writ', dat den vorm van actie bepaalt, heeft te formuleeren, dan gaat hier zijn rechterlijke beslissing reeds over in wetgeving. Voorzoover de koning in zijn raad de zaken zelf behandelt en afdoet, geeft hij daarmee speciale toepassingen van het algemeene recht. 'It was by affording remedy in these individual cases, in fact, - zegt Baldwin, - that the necessity of general legislation was mainly avoided'.[3] En ook, waar van deze Parliamenta een echte wet uitgaat van algemeene strekking, 'the statutes of Edward I were hardly more then judicial interpretations in legislative form' (Mac Ilwain). Niet alleen wetten, maar ook politieke daden als een oorlogsverklaring, worden in de middeleeuwen in principe beschouwd onder het gezichtspunt van 'judicia', - oordeelvellingen.[4]

Het is daarom in het geheel niet vreemd, dat wij dit rechterlijk orgaan dingen zien doen, die voor ons niet onder het begrip van rechtspraak, maar onder dat van wetgeving of regeering vallen. Belangrijke statuten als *Quia emptores* 1290 en *Mortmain* 1279,[5] werden in zulke 'terminal sessions' vastgesteld. Daarmede werd geen enkel recht overtreden: een besluit, in 's konings versterkten raad genomen, kon met

1) Iniunctum fuit predictis Cancellario et Thesaurario et Justiciariis de utroque Banco quod ipsi negocia coram eis in placeis suis pendencia que extra parliamentum non possent terminari, sub compendio in scriptis facerent, et ea in parliamento referrent ita quod ibi de eisdem fieret quod deberet. Parl. Writs II, 156, bij Baldwin 1. c. 310.
2) Mem. lxxxv.
3) l.c. 322.
4) Pollard 219.
5) *Quia Emptores* heet de wet, die verdere subinfeodatie verbiedt, *Mortmain* het verbod van schenkingen in de doode hand.

volle recht door den koning verklaard worden te zijn uitgevaardigd en vastgesteld ‘de consilio magnatum suorum’. Aan den anderen kant ontneemt het feit, dat het meerendeel der bij het Parlement ingediende petities betroffen ‘matters of grace and not of law’[1] daaraan niets van zijn judicieel karakter.

Wel heeft Pollard, om zijn these te bewijzen, dat de oorsprong van de wetgevende bevoegdheid van het Parlement gezocht moet worden in deszelfs aard als gerechtshof, de beteekenis van het Parlement-statenvergadering een weinig onderschat. Terstond na zijn komst in Engeland houdt Eduard I ‘son primer parlement general’, dat is een vergadering der ‘estates’, waar niet enkel een belasting wordt toegestaan, maar ook het belangrijke ‘Statute of Westminster I’[2] wordt goedgekeurd. Zulke feiten moeten, gelijk Tait terecht opmerkt,[3] ons waarschuwen om niet te gering te denken van het element van toestemming en goedkeuring door het land, het politieke element derhalve, in de eerste ontwikkelingsphase van het Parlement. Toch schijnt mij Pollard's bewijsvoering, dat het uitgangspunt van de wetgevende bevoegdheid van het Parlement te zoeken is in zijn rechterlijke functie, volkomen geslaagd. Nog in het laatst der vijftiende eeuw leeft de opvatting, dat een wet in den grond een rechterlijke oordeelvelling is. Om te betoogen, dat de koninklijke sanctie op zich zelf aan een wet geen kracht verleent, maar dat daartoe de actieve medewerking van het Parlement noodig is, verklaart een uitspraak van 1492 uitdrukkelijk: een wet is een vonnis, dat door den koning en het Parlement moet worden geveld. ‘Un act de parliament nest forsque *iudicium*'.[4]

J. HUIZINGA.

(Slot volgt).

1) Aldus een tegenwerping van C.G. Crump, l.c. 47.
2) Een verzameling van allerlei bepalingen over het bestuur.
3) l.c. 254.
4) Yearbooks 7, Henry VII, Trinit. pl. 1, bij Hatschek p. 223.

Autonomie voor Indië[1].

Als ik mij niet vergis, wordt de waarschuwing dat na weinig dagen blijken zal wat de Nederlandsche kiezer over Indië heeft beslist, door menig uwer met een ongeduldig schouderophalen bejegend.

'Moet ik nu nog, bij al mijn andere zorgen', zegt gij, 'met Indië worden geplaagd? Het valt mij al moeilijk genoeg, een keus te doen uit de veertig of vijftig opdringerige adviezen, dagelijks in mijne bus geduwd, waarbij ik word vermaand, in een bepaalden zin over Nederland te beslissen. Ik pas voor meer. Ik weet niets van Indië, wil er niets van weten, en beslis er niet over.'

En tòch, gij doet het. Zoo niet bij bewusten wil, dan door uwe nalatigheid. Ook uwe onverschilligheid kan voor Indië gevolgen hebben. Of het deze zij, dan wel uwe belangstelling die uit het resultaat der stembus spreekt, dat resultaat zal voortleven, jaren lang, mijlen ver over zee, in de zegenende of in de vloekende herinnering van millioenen Nederlandsche onderdanen.

Want er zijn er ginds millioenen, zevenmaal meer dan de zeven millioen Nederlanders van hier. Toen in 1860 Multatuli koning Willem III vroeg, of het Zijn koninklijke wil was, dat ginds meer dan dertig millioen van Zijn onderdanen werden mishandeld en uitgezogen in Zijnen naam, was dit getal wat te hoog gegrepen, maar dat het thans de vijftig millioen nadert, staat vast. Vijftig millioen menschenkinderen die wij

1) Verkiezingsrede, uitgesproken 1 Juli 1922, maar die, vooral na de in noot aangehaalde couranten-mededeeling van 11 Juli, wil naklinken.

hebben gedwongen de leiding te volgen van een rijkje in Europa, niet verder reikend dan van Delfzijl tot Sluis, en over welks eigen politieke leiding eens in de vier jaar door zijn kiezers wordt beslist. Over zijn politiek óók ten opzichte van die vijftig millioen. Welke leiding de Indische wereld ontvangen zal, Jan Alleman in den Haag, in Amsterdam, in St. Janssteen, in Roordahuizum hebben het nog, op gezette tijden, in de hand.

De democratie, in haar volle ontplooiing, als zij geen ding zal worden van jammerlijken spot, kan er alleen een van schrikkelijken ernst wezen. Gevoelen al die Jan Allemans de verantwoordelijkheid die hun is opgelegd tegenover hun eigen land? Wij weten beter. Hoe zouden zij ze dan voelen tegenover die verre, vreemde wereld ginds, waar zij te nauwernood een vaag begrip van hebben: het land, waar de peper groeit?

Gij beseft wel dat er in uw oppermacht over Indië een dreigend gevaar is. Een voogd, die van de zaken van zijn pupil niet afweet; - het is iets, dat met de eischen eener goede voogdijschap spot. Indië *was* minderjarige wees en *behoefde* een voogd; - maar hoe als de minderjarigheid ten einde spoedt, en de voogd een veelhoofdig monster geworden is, niet in staat, van zijne voogdij rekenschap af te leggen?

En het bijzondere in dit geval is nog, dat het de voogd is, die de wees wees heeft gemaakt. Niet dat hij indertijd naar het verre land getrokken is uit moordlust tegen de eigen familie van het kind: hij is er heen getrokken uit eigenbaat. Maar die eigenbaat heeft niets ontzien van wat zij er vond; zij heeft zich in die vreemde wereld tot meester gesteld. Zij heeft zich voor het lot van Indië daarmede zedelijk verantwoordelijk gemaakt.

Nederland deelt die positie met andere Europeesche volken die zich in de tropen genesteld hebben. Het is niet slechter geweest dan die anderen; wij laten ons gaarne zeggen, en in sommige opzichten is er van aan, dat wij beter geweest zijn dan velen. De geschiedenis van elke overheersching van het blanke over een bruin of zwart of geel ras begint met list en geweld; zij behoeft niet te eindigen in list en geweld. Uit het slijk van een niet eervol en meest gewelddadig begin toont die geschiedenis een opklimmen naar hooger; naar een sfeer van grooter zuiverheid, waarin de gedachte van gewezen over-

heerscher en gewezen overheerschte verwijlen kan zonder schaamte bij den een, zonder wrok bij den ander. Eindelijk, eindelijk, na een ontwikkeling die bij eeuwen telt, ligt nu die sfeer voor Nederland en voor Indië onder gemeenschappelijk bereik; en òm ze te bereiken is voor beide niet meer, maar ook niet minder noodig dan begrip van elkander en vertrouwen in elkander. Wat wij van de toekomst hopen, is afhankelijk van de mate waarin Jan en Jannetje hier, Kromo en Sidin ginds, hun slechte eigenschappen weten terug te dringen: hun hebzucht, hun eigendunk, hun wangeloof. Die zelfoverwinning moge moeilijk zijn, zij is plicht: omdat er geen keus meer is dan òf die overwinning werkelijk te behalen, òf de vervreemding, de moreele breuk tusschen Indië en Nederland te aanvaarden. Men moet, Jong-Indië aan de hand, den weg bergopwaarts durven inslaan, of men behoudt het niet langer aan de hand. Want Indië moet en zal bergop.

Van eene breuk voorzien wij vereenzaming, stoffelijke en geestelijke verarming voor beiden. Er zijn partijen, hier en ook ginds, die zeggen haar niet te schromen, die er zelfs op aansturen. Tot dezulken behoort het Comité ‘Autonomie voor Indië’ niet; noch het Indische, noch het Nederlandsche. Wij willen geen afscheid; wij willen het opwandelen naar één doel van twee wezens, elk op eigen beenen. Naast het rijk in Europa willen wij gesteld zien een ander, het Indisch rijksdeel, met het rijk in Europa de belangen dienende van een hooger wezen dan één van beide: den Staat der Nederlanden.

Dat in zulk een hoogere gemeenschap te gelooven valt, is de uitkomst van wat er goeds is geweest in ons koloniaal verleden. Wij mogen begonnen zijn met in Indië veel te verwoesten, wij hebben er ook opgebouwd, en niet voor ons zelf alleen. In de laatste twintig jaar hebben wij ons ingespannen van de Indische maatschappij iets toonbaars te maken, iets dat wij den vreemdeling kunnen laten zien zonder te moeten blozen. Er is onbaatzuchtigheid geweest in onze koloniale politiek, langen tijd doorademd van den geest van van Deventer. En elk onbaatzuchtig streven vindt zijn loon, ook op het gebied der staatkunde, waar zoogenaamd verlichte menschen zoo gaarne den neus voor optrekken, of het een wereld van het grofste cynisme ware, die een fatsoenlijk man liefst heeft over te laten aan slimmelingen en wie hun dupes

willen wezen. Die houding, U allen uit deze dagen goed bekend, is al het andere dan edelaardig, want zij is gemakzuchtig; al is het andere dan verstandig, want zij is bekrompen. Van vlakbij gezien, moge de politiek dikwijls een wreed en ijdel spel lijken van persoonlijke ambities en belangen; - wanneer men verder af gaat staan, doet zij zich voor als een groote, continue beweging van krachten die nu eens in elkander grijpen, dan weer elkander afstooten, maar die op den duur een resultante hebben die men niet weerstaat. De resultante nu van onze koloniale politiek heeft niets dat ons behoeft af te schrikken. Ondanks tekortkomingen en een over het geheel late ontwikkeling heeft die politiek tot uitkomst gehad dat het ideaal van een grooter en hooger Nederland, dat het rijk in Europa en tegelijk Indië, Suriname en Curaçao overspannen mag omdat het die allen tot nut zijn kan, niet alleen mogelijk is gebleven, maar zoo dicht in het gezicht gebracht dat wij het naar ons toe kunnen halen, als wij maar op onze teenen willen gaan staan en de armen strekken. Zullen wij dan plompvoets op den bodem genageld blijven, tot de kans ons misschien onherroepelijk voorbijgevlogen zal zijn, de kans die nu nog wenkt, het weeskind van gister als jongeling te mogen binnenleiden in den kring waarin onze beste tradities leven, den kring waarin wij ons bewegen en onze taak vervullen? Voor de rechten die wij vrijwillig zullen hebben opgeofferd, omdat wij begrepen niet te moeten wachten tot ze ons opstandig zouden worden betwist, wat zullen wij er beters voor in ruil kunnen wenschen dan de medewerking van een mondigen broeder? De gezichts- en gevoelsverruiming die voor den Engelschman het bestaan van Grooter Engeland, van een reeks gemeenebesten onder Britsche vlag beteekent, zij is ook voor ons bereikbaar, voor den Nederlander hier en voor den Nederlandschen onderdaan ginds.

Imperialisme? Ja zeker, imperialisme. Het streven naar een grooter, een hooger, een voor allen die er deel aan hebben meer belovend en meer vervullend Rijk der Nederlanden.

Wij mogen het begrip imperialisme niet overlaten aan wie het met onreine handen beduimeld mogen hebben. Wij hebben het blank te schuren, dat alle leden der Groot-Nederlandsche gemeenschap het roemen zullen als hun in de zon glinsterend

schild, een schild zoo hecht en tegelijk zoo onbesmet, dat zij allen uit vrijen wil er zich mede dekken. Dat te bereiken is een vraagstuk geworden niet van sluw beleid: onze sluwheid zou men ginds doorzien. Niet van materieele krachtsontwikkeling: onze materieele kracht zal altijd achterstaan bij die der wereldreuzen, en ook dàt weet men ginds. Niet van overmacht van kapitaal: onder zijn krachten heeft het kapitaal ook deze, de ziel van hem die er blind op vertrouwt, te wonden en ziek te maken. Het is een vraagstuk geworden van vooruitziende wetgeving, te juister tijd en in de juiste mate gewaagd: een wetgeving waar het verstand toe dringt, omdat zij onvermijdelijk is, en waar het hart vrede bij vindt, omdat zij eervol is en goed.

Autonomie, dat wil zeggen, eigen huishouden door de onmiddellijk belanghebbenden bestierd. Autonomie aan organen, samengesteld met zoo groot mogelijken invloed der bevolking, dat wil zeggen dat zoo Nederland het Indisch huishouden vrijlaat, de leiding ervan niet in handen eener Indische bureaucratie mag vallen. Autonomie onder toezicht der wetgevende macht in Nederland, dat wil zeggen het autonome Indië niet uit den band geslaakt van ons Staatsgeheel, maar daarin als zelfstandig lid opgenomen; - een Staatsgeheel waarvan vooralsnog de wetgevende macht in Nederland de eenig mogelijke hoogste representant is. Voor deze drie dingen staan wij; voor niets meer, en vooral voor niets minder. Of aan de hoogere eenheid die rijk in Europa, Indië, Suriname en Curaçao omvat, mettertijd een nieuw representatief orgaan ontspruit? Het zal dan *gegroeid* zijn; thans valt het niet op papier te scheppen. Eer het autonome Indië op zijn beurt in die loot der toekomst sappen kan doen opstijgen, moet het eerst zelf, zeker geruimen tijd, voedsel hebben gezogen uit eigen grond. Wij forceeren niets; willen geen schijn van gelijkwaardigheid, waar vooralsnog het wezen van moet ontbreken, dat eerst, in zelfopvoeding, door het mondig verklaarde Indië metterdaad moet worden veroverd.

Laat het voor het oogenblik genoeg zijn, te onderkennen waarmede wij voor altijd wenschen te hebben afgerekend.

Voor altijd afgerekend willen wij hebben met de regeering van Indië uit een bureau in den Haag. Alles altijd en in beginsel beter te weten is een houding die de ouder aanneemt tegenover den zuigeling; een verstandig ouder zal het al niet meer doen tegenover den knaap of het meisje, zooveel te minder tegenover den jongen man of de jonge vrouw. Het is niet de houding die het rijk in Europa aanneemt tegenover de provinciën en gemeenten waaruit het is opgebouwd. Het handhaaft tegenover die onderdeelen, door vernietiging van wat het lagere gezag in strijd met het algemeen belang besloten moge hebben, zijn hooger recht; maar het is begonnen hun toe te kennen de zelfstandige uitoefening van hun eigen, het lagere recht. De plicht der allesregeling zou het centraal orgaan door overbelasting weldra verlammen. Is nu de noodzaak van rechtstoekenning aan Nederlandsche provinciën en gemeenten nooit betwist, hoe zou men dan een op halve aardomtrekslengte verwijderd tropisch rijk van uit een Haagsch bureau besturen, van uit een plaats dus waar men de opstijgende behoefte niet van nabij keuren, de nederdalende beschikking niet met eigen oog in haar uitwerking volgen kan? Een Nederland dat met de uitoefening zijner oppermacht dagelijks ernst meende te moeten maken, bond zich dan ook ankervast aan een Indische bureaucratie. Doch ambtenaren kunnen een domein besturen; - een levende maatschappij leiden doen zij niet. Het voortbestaan van het apparaat uit den tijd van het volstrekte, van boven nederdalend gezag in een periode waarin eene maatschappij reeds haar eigen behoeften beoordeelt, en men het werktuig dus niet meer met de oude vrijmoedigheid hanteert, moet tot eindelooze vertraging, tot halfheid, tot onoprechtheid leiden; de jongste geschiedenis van Nederlandsch-Indië is daar vol van. Het absolutisme beslaat zijn werk niet meer frischop uit ééne hand: het is geworden de aartstreuzelaar, de aartsweifelaar, de bevangene in halve maatregelen en oplossingen-in-schijn. Het vraagt, in een door hem opgerichten Volksraad, de geregeerden om advies, maar aarzelt, hen tot werkelijke medeverantwoordelijkheid te roepen.

Het Herzieningsrapport had die opgeëischt, en de toelichting der voorstellen tot Grondwetsherziening - Maart 1921 - scheen ze toe te zeggen. ‘Wetgeving *en bestuur*’ zouden

in handen van in Indië zetelende lichamen en overheden worden gelegd, en op de samenstelling dier lichamen behoorde aan de bevolking ‘een zoo groot mogelijken invloed’ te worden toegekend. Maar daarna is de kentering begonnen. Zelfs geen ‘algeheele herziening’ van het geldend Regeeringsreglement, kwam de Minister van Koloniën verklaren, zou tot inlossing der belofte noodig zijn. De voorstellen tot wijziging die dan wèl noodig waren, zouden bij den Volksraad om advies inkomen ‘terstond’ nadat de Grondwetsherziening in eersten termijn de Eerste Kamer zou zijn gepasseerd. Dit laatste geschiedde 20 April 1922, en 26 Juni, op het nippertje der Nederlandsche verkiezingen, zijn de voorstellen bij den Volksraad ingekomen. Worden nu tegelijk de Nederlandsche kiezers ingelicht op welke wijze de regeering haar belofte denkt te vervullen? Niets daarvan. Door ‘Koloniën’ schijnt Nederlandsche belangstelling in het voor het oogenblik gewichtigst vraagstuk van groot-Nederlandsch staatsbeleid te worden verwacht noch begeerd. De kiezers mogen stemmen in den blinde. Den 27sten Juni, ja, mochten zij zich aan een Aneta-bericht vergasten, gesteld op die plek met omineuzen naam: ‘Weltevreden’. Er is aan dat bericht geen touw vast te maken; het schijnt door een onkundige geredigeerd, en alle vertrouwen er in wordt aanstonds gedood door het (Haagsche) Aneta-kantoor zelf, dat ‘reden meent te hebben te veronderstellen’, dat het bericht de ingediende voorstellen ‘onvolledig’ weergeeft; dat het ‘op hoofdzaken aanvulling verdient’. Daar niemand dan ‘Koloniën’ hier den juisten tekst kent, moet deze ‘meening’ het Haagsche kantoor door het departement zijn ingegeven. ‘Maatregelen zijn genomen’, vervolgt het kantoor, ‘om te bevorderen dat spoedig een nieuw uitvoerig overzicht zal worden gepubliceerd’. Hedenavond schuift dan Aneta die voedzamer spijs op tafel. Met goedkeuring van het departement? Zoo ja, dan durft dit tegenover den Nederlandschen kiezer alles aan. Er blijkt uit de mededeeling van heden, als zij inderdaad ‘volledig’ is, toch niet minder, dan dat de hervorming die den Minister voor oogen staat, maar een klein gedeelte van de voorstellen der Herzieningscommissie bestrijkt. Over de grondrechten der bevolking niets; over haar zelfbestuur in autonome ressorten niets; over de samenstelling der lagere vertegenwoor-

digende lichamen niets; over het kiesrecht niets. Dit alles schijnt verwaarloosd; meent de Minister wellicht, dat het bij zijn 'bestuursreorganisatie' reeds is afgedaan?[1)] Deze mededeeling versterkt den argwaan en ontwapent niemand. Zij voorspelt, dat in de komende legislatieve periode voor Indië's verheffing strijd moet worden gevoerd; zij verscherpt den plicht, mannen in de Kamer te brengen, tot dien strijd gereed. Wilt gij mede verhinderen, dat de kern van het vraagstuk in de Nederlandsche Staten-Generaal zal worden ontweken? Het is aan U, er Woensdag van te doen blijken; en zoo op dien dag de slag verloren wordt, bereidt met ons een nieuwen voor, die tot de overwinning zal leiden.

H.T. COLENBRANDER.

1) Ja, de Minister meent dit, zooals blijkt uit een in de *Nieuwe Rotterd. Courant* van 11 Juli opgenomen overzicht van het *Bataviaasch Nieuwsblad:* 'Het ontwerp bepaalt zich uitsluitend tot de centrale wetgeving. *Die der locale organen is reeds geregeld bij de zoogenaamde bestuurshervorming*'. - (Cursiveering van ons).

De herstelling van Tjandi Prambanan.

Wanneer mijn ooren mij niet al te zeer bedrogen hebben, zijn er in den laatsten tijd in het moederland stemmen opgegaan, die meer of minder luidruchtig tegen een voortzetting der restauratie van Hindoe-monumenten op Java, en in het bizonder tegen die van Tjandi Prambanan bedoelen te waarschuwen. De zaak lijkt mij geenszins van belang ontbloot te zijn. En daar het mij voorkomt, dat er in deze aangelegenheid vrijwat misverstand mede in het spel is, en er werkelijk gevaar bestaat, dat een grooter publiek, door het elkaar allicht wat oppervlakkig napraten, zou gaan vastloopen in een valsche en schadelijke leuze, wil ik beproeven, door de kwestie eens wat zakelijk te overzien, althans het voortwoekeren van zulk misverstand te helpen ondervangen.

Eén ding verzoek ik daarbij voorop te mogen stellen. Men houde mij niet voor een verstijfd aanhanger van de richting, welke ik gemakshalve die van Dr. Cuypers zal noemen. Als ik het wel heb, mocht ik in Holland zelfs tot de eersten behooren van hen, die met nadruk opkwamen tegen de opvattingen en praktijken dier school van restaureeren. Niet later toch dan in 1898 veroorloofde ik mij, in een opstel over de restauratie en de voltooiïng van den Keulschen Dom, o.a. het volgende te schrijven:

‘De aan een enkele gestelde opgaaf, om zich met den scheppingsgeest van één groote te trachten te vereenzelvigen, hoe onmogelijk ook, ware nochtans minder absurd, dan die, om door een tijdelijk daartoe gepreste,

uitgebreide bende, het gansche vermogen der, onder velerlei beschavingsinvloeden, onder bizondere rassenkruising, onder den eigenaardig bevruchtenden geestesinvloed van opeenvolgende groote predikers eener extatische gemoedsreligie, en in den natuurlijken gang eener hooge architecturale volksontwikkeling, gezamenlijk opgegroeide Keulsche bouwhutten, in een gansch anderen tijd voor speciaal gebruik te heroveren. Of is de breede golving eener epische volkskunst, waarbij wat wij thans stijl plegen te noemen natuurlijk en vanzelf kwam als de klank der moedertaal, niet de onnaspeurlijkste macht, die uit het menschenras getuigd heeft, en meent men dan, uit bizonderheden opklimmend, zulk een stijl weder als een mechanisme eenvoudig te kunnen reconstrueeren?'

Het is nu weldra een kwart-eeuw geleden sedert dit gedrukt werd, en alleen misschien in wat eenvoudiger bewoordingen zou ik thans nog geheel hetzelfde willen getuigen. Ware er sprake van, dat men op Java de Hindoe-monumenten ook maar eenigszins in gelijken geest wenschte te restaureeren, als waarin men dat in de tweede helft der vorige eeuw de monumenten in West-Europa veelal heeft gedaan, ik zou mij ook dan bij de vierkante tegenstanders willen voegen. Doch de zaak ligt geheel anders en het ware inderdaad een dwaasheid, de twee totaal verschillende gevallen over één kam te willen scheren. Wat men op Java thans doet, wat men op Java in deze, naar ik meen, behoort te doen, blijft er verre van om nieuw-oud te willen bijbouwen of herbouwen. En misschien moet men de Hindoe-Javaansche monumenten zelve iets meer van nabij aanschouwd hebben, om er zich duidelijk rekenschap van te kunnen geven, dat het bij het herstellen daarvan meestal om iets heel veel eenvoudigers gaat, dan waar het, bij het behoud of herstel van onze oude Europeesche architectuur in den regel om te doen is.

De vervallen toestand van de Hindoe-Javaansche monumenten vindt zijn oorzaken in goeddeels andere sloopende krachten, dan die bij ons zoo schadelijk gewerkt hebben. En bouwwerken, die in den loop der eeuwen, door het in gebruik geweest zijn bij verschillende generaties, tot een conglomeraat vergroeiden, zooals men die in Europa veelvuldig aantreft, komen, althans op Midden-Java, niet voor.

Vier hoofd-oorzaken zijn er aan te wijzen voor het verval der Hindoe-Javaansche monumenten, - oorzaken die zich bij ons geen van allen lieten gelden.

Ten eerste de omstandigheid, dat zij over het algemeen niet op zoo hechte wijze als bij ons met duurzame kalk of cement werden opgetrokken, zoodat zij veel lichter uit elkaar konden vallen dan waar bij een later Europeesch gebouw ooit sprake van kon zijn.

Ten tweede de aardbevingen, die de los op elkaar gestapelde steenen dikwijls geheel dooreen geschud hebben.

Ten derde het in een tropisch klimaat, bij afwisselend zwaren regenval en fellen zonneschijn, zoo gemakkelijk voortwoekeren van onkruid en struikgewas, die de losse steenen in verloop van tijd ganschelijk van elkander reten.

Ten vierde het eeuwen lang ongebruikt liggen van deze bouwwerken, om welke rijen van geslachten zich nooit bekommerd hebben.

Tegenover deze oorzaken van een veel sterker verval dan bij ons pleegt voor te komen, bestaan er belangrijke redenen, waarom een herstel bij de Hindoe-Javaansche monumenten veel minder bezwaarlijk wordt dan bij ònze oude gebouwen.

Aan onze oude kerken, stadhuizen, kasteelen of woonhuizen is, bij aanhoudend in gebruik blijven, meestal herhaaldelijk verbouwd geworden, en niet zelden is daarbij het meest essentiëele van het monument aangetast. Het brengt vaak onoverkomelijke moeielijkheden meê, den oorspronkelijken toestand te ontdekken. En waar er, bij die veranderingen door menschenhand of wel door natuurlijk verweren, aan belangrijke gedeelten, vooral ook aan beeldhouwwerk, de grootste schade werd toegebracht, moet men deze in den regel als voor goed verloren beschouwen. Naar de vroeger bij ons heerschende richting werd dan bij de restauratie tot algeheele verbouwing of bijbouw en tot een geheel opnieuw maken van het beeldhouw-werk, alles in quasi-ouden stijl, overgegaan.

Op Java daarentegen liggen, zooals wij reeds deden uitkomen, de Hindoe-monumenten sinds eeuwen ongebruikt en verwaarloosd. Niet zelden vindt men er overblijfselen van, die op het eerste gezicht aan een willekeurigen hoop steenen doen denken. Het bouwsel is dan eenvoudig in elkaar gevallen als de duigen van een ton, of als de steentjes van een

blokkendoos-huisje. Maar het zijn groote blokken en zij zijn dikwijls voor het meerendeel daar blijven liggen waar zij neervielen. Bij een poging tot restaureeren behoeft men dus niet eerst latere bijbouwen te gaan sloopen en verdwenen gedeelten, min of meer op de gis, nieuw te gaan optrekken. Het komt er eenvoudig op aan, te trachten, de blokken weer in hun vroegere orde op elkaar te plaatsen. Bovendien zijn, terwijl de Hollandsche gebouwen van berg- of baksteen werden in elkaar gezet, de Hindoe-Javaansche monumenten, althans weder die uit de zoogenaamde klassieke periode op Midden-Java, uit den veel duurzamer kali-steen geconstrueerd. Veel van de moeilijkheden, die zich bij ons voordoen, kent men daardoor op Java niet. In hoofdzaak geldt het hier een hèr-stellen in den eenvoudigsten en meest letterlijken zin.

Wordt het niet duidelijk, dat het daarom weinig zin heeft, de nieuwe grondregelen, die men in Holland gemeend heeft voor het restaureeren van oude gebouwen te moeten vastleggen, op het herstellen van Hindoe-monumenten te willen toepassen?

Wanneer wij op een boerenzolder een oude kast vinden staan, die uit zijn verband gezakt, en waarvan het lofwerk afgevallen is, terwijl echter de losse stukken er nog bij liggen, zullen wij dan aarzelen, het corpus weder hecht te maken en de ornamenten er weder aan te bevestigen?

Wanneer wij een fraaie vaas hebben gebroken, maar de scherven mochten opvangen, zouden wij dan niet beproeven die weder zorgvuldig saam te lijmen in den oorspronkelijken vorm?

Wanneer men de romp vindt van een oud standbeeld, en in de omgeving komen ook de kop, de armen en de beenen voor den dag, spreekt het dan niet vrijwel vanzelf, dat men, door die deelen aan den romp vast te hechten, het geheel tot den oorspronkelijken toestand zal willen terugbrengen?

Wanneer men van een kerk in Noord-Frankrijk in den oorlog de beelden heeft afgeschoten, maar de stukken zijn opgeraapt, zou men dan niet probeeren, die beelden op hun plaatsen weer in elkaar te zetten?

Wanneer wij een afgebladderd schilderij hebben, waar de schilfers van bewaard bleven, zouden wij er die dan niet zooveel mogelijk weder in plakken?

En wanneer wij de snippers van een verscheurde oorkonde vinden, zullen wij die dan niet als de stukjes van een legkaart aan elkaar zoeken te passen, om het document zoo doende weer leesbaar te maken?

Naar dit voor de hand liggend beginsel is het, dat men de Hindoe-Javaansche monumenten op Java mag pogen te herstellen. Men heeft niet, zooals bij ons maar al te vaak het geval is, af te gaan op gissingen, vage aanwijzingen of fantasiëen, maar kan eenvoudig weer samenbrengen, wat door den tijd gescheiden werd.

Door een, evenals bij het aan elkaar passen van de stukjes eener legkaart, opmerkzaam schiften, uitzoeken en, eerst partieel, later allengs in grooter partijen, aaneensluiten der verspreide steenblokken, komt men al tastend tot reconstructie. Waar de breukvlakken, de inkepingen en de ‘moeten’ geheel accordeeren, kan het moeielijk missen, dat een hervonden verband vaststaat, terwijl de patronen der ornamenten en de vormen der beelden of der reliefs nog verder den zekeren weg wijzen. Door een geheel of gedeeltelijk staande gebleven nis of poortafdekking verkrijgt men voorts de nadere aanwijzing voor een overeenkomstig bouwdeel, dat er naast of er tegenover heeft gestaan. Zoo komt men tot een weder opdelven van de verduisterde geschiedenis, waarop letterlijk Michelets woord toepasselijk is: L'histoire est une résurrection.

Intusschen gebeurt het, dat er verbindende steenen blijken te ontbreken, en vooral de vooruitstekende kroonlijsten zijn bij het ineenstorten vaak verblijzeld. Deze dienen dan door nieuwe vervangen te worden. De globale vormen worden dan door inlandsche steenhouwers, die daarvoor altoos nog een natuurlijk begrip toonen, gecopieerd; maar men onthoudt er zich van, hier eenige verfijning, ornamentatie of beeldhouwwerk in aan te brengen. Slechts oppervlakkig beschouwd kan men hier eenig overwegend bezwaar tegen laten gelden. Want ongetwijfeld wordt hiermede van twee kwaden het beste gekozen. Het gevoelige oude handwerk imiteeren is feitelijk niet mogelijk en zou verwarring stichten en op vervalschen van het documenteele uitloopen. Maar missen kan men de nieuwe stukken ook niet, ten eerste natuurlijk om constructieve redenen, ten tweede omdat het, waar het

vooral de kroonlijst betreft, voor het beschutten en dus *bewaren* van de mooie reliefs er onder, noodzakelijk is, deze ver overstekende kanten weder aan te brengen, en ten derde omdat het totale aspect van de groote profielen en het globale licht-en-schaduw-effect dit eischt.

Het spreekt vanzelf, dat die nieuwe stukken, vooral in het begin, als zij nog versch gehouwen zijn, dubbel in het oog vallen, en een fotografische opname, die de toon-contrasten nu eenmaal overdrijft, vertoont ze in nog sterkere mate. Maar de tijd komt hierin snel tegemoet en bij herstellingen die vroeger gedaan werden, is het al te storende inderdaad reeds uitgewischt. Principieel is de toegepaste wijze van werken overigens te vergelijken met het weder saamvoegen der snippers van een verscheurd document, waarover ik hierboven sprak. Men zal daarbij, wanneer er gedeelten blijken te ontbreken, de lacunes zooveel mogelijk aanvullen met dezelfde stof, zonder den tekst te willen completeeren, hetgeen een opzettelijke vervalsching zou beteekenen. Bij de terecht veel geprezen reconstructie van den Boro-Boedoer heeft men deze wijze van werken toegepast. En wie de fotografiën van het ineengestorte bouw-werk kent, uit de dagen vóórdat van Erp zijn moeizaam werk begon, en deze met den tegenwoordigen toestand vergelijkt, zal inzien welk een enorme winst hier behaald werd.

Stelt men nu aan een bedachtzaam kenner van deze zaken de vraag, waarin het verschil mag liggen tusschen de vroeger uitgevoerde restauratie van den Boro-Boedoer en de tegenwoordige, naar dezelfde methode geleide, herstelling van den Çiwa-tempel der Prambanan-groep, dan zal deze op het volgende wijzen:

De neergestorte gedeelten van Boro-Boedoer bleven, in zoover zij niet geheel werden weggehaald, in hoofdzaak alle op dezelfde plaats, waar zij bij het allengs ineenvallen van het heiligdom waren komen te liggen. Bij den Prambanan is dit niet het geval. De zoogenaamde Loro-Djonggrang-groep der Prambanan-heiligdommen bestaat uit zes grootere en twee kleine tempels, die alle in meerdere of mindere mate in puin gevallen zijn. Indertijd nu, bij een opruiming van het terrein, werd nagelaten, de op verschillende plaatsen liggende brokstukken uit elkaar te houden, of van de plek waar zij gevonden

werden een juiste aanteekening te maken. En alles werd naar soorten bij elkaar gezet of op groote hoopen gegooid. Brandes heeft, niet zonder grond, deze roekeloosheid als een archaeologische moord op groote schaal gesignaleerd.

Inderdaad moet deze fatale omstandigheid het herstellingswerk aan den Prambanan in niet geringe mate bemoeielijken. Maar wanneer aan de methode van werken streng de hand wordt gehouden, en alleen dàn verspreid gevonden steenblokken worden saamgevoegd, wanneer zij *in elk opzicht* blijken te accordeeren, dan kan men toch het gevaar voor een valsche reconstructie vrijwel buitengesloten blijven achten. *Principieël* immers bestaat er tusschen de wijze, waarop de Boro-Boedoer gerestaureerd ward en die waarop men thans aan den Prambanan werkt, geen verschil.

Theoretisch nochtans blijft het gevaar bestaan, dat een enkel stuk van een der naburige heiligdommen in den Çiwatempel terecht zou kunnen komen. En zuiver archacologisch gedacht ware dat dan inderdaad een groote verkeerdheid. Er zou aan dat detail een beteekenis kunnen verbonden zijn, die, in een verkeerd verband gebracht, later tot valsche gevolgtrekkingen aanleiding kon geven. Maar dit bezwaar komt weer te vervallen, waneer slechts geleidelijk van alle stadiën van het werk nauwkeurige fotografische opnamen worden gemaakt, en zoodoende van heel de opvolgende werkzaamheden een aanschouwelijk protocol blijft vastgelegd. Voor een latere kritiek werd dan altoos het materiaal behouden om eenige ingeslopen fout te ontdekken en zelfs achterna nog te corrigeeren.

Maar brengen wij het geval nu eens even over op Hollandsche toestanden. Men kent het Stadhuis te Middelburg. De beelden uit de nissen waren geheel verweerd of verwijderd en de meeste zijn door nieuwe, in nagemaakt ouden stijl uitgevoerde, vervangen. Velen, en ik behoor tot hen, achten dit een historische en aesthetische schennis. Maar denk nu eens dat er ergens in de buurt een ander gebouw had gestaan, geheel in denzelfden tijd, in denzelfden geest, in dezelfde bedoeling opgetrokken, en waarvan de beelden bewaard waren gebleven. Zou men dan, wanneer die volmaakt gelijksoortige beelden bleken, ganschelijk in de leegstaande nissen van het Middelburgsche Stadhuis te passen, - zou men dan niet

bizonder verheugd zijn, deze daarin te mogen opstellen? Welnu, zulk een geval, dat hier te lande nog tot vreugde zou stemmen, zou gelijk staan met datgene wat men bij den Prambanan, en dan eigenlijk alleen nog maar theoretisch, als het ergst gebeurlijke kon vreezen. Wordt, in zulk licht gezien, het uit de uiterste wetenschappelijke conscientie gerezen bezwaar niet tot al zeer geringe proporties teruggebracht?

Ten slotte zou ik nog drie algemeene opmerkingen ter overweging willen geven.

Primo: Men heeft geleerden, die aan een reconstructie van een gehavend monument op papier de voorkeur geven boven een feitelijke herstelling in steen. Aan deze opvatting mag recht van bestaan worden toegekend. Maar heeft men er zich wel voldoende rekenschap van gegeven, dat een reconstructie op papier nooit in zichzelf de proef op de som kan leveren, en oneindig meer aanleiding zal geven tot het maken van gewaagde sprongen en zelfs tot willekeur, dan eene van het bouw-werk zelf, waarbij het materiaal, door zijn onloochenbare kenteekenen aan alle onderdeelen, de voortdurend strenge *geleider* tot en de gestadige *contrôle* bij den feitelijken wederopbouw biedt?

Secundo: Er zijn voorzichtige lieden, die meenen, dat men met een wederopstellen van de partieele reconstructies, op den grond om het monument heen geschaard, zou kunnen volstaan. Hierbij mag opgemerkt worden, dat bouwdeelen, die op een bepaalde hoogte en in een bepaald verband van proporties en voorsprongen gedacht zijn, bij een afzonderlijke plaatsing hun effect geheel zullen missen. Met name geldt dit aan de Hindoe-Javaansche monumenten van de prachtige spuiers, die door de rol welke zij in de domineerende hoekplaatsen spelen en het sprekende accent wat zij daar aanbrengen, op zichzelf beschouwd hun beteekenis vrijwel inboeten en uit den samenhang niet gemist kunnen worden. Alleen bij een herplaatsing der onderdeelen in het organische verband kan men de groote silhouetten van het geheel en de fijnere onderlinge uitwerking der massa's herboren zien.

En ten laatste: Bij velen zit het denkbeeld voor, dat men de overblijfselen van oude monumenten wel in stand moet houden, maar dat men er verder in het geheel niet aan tornen mag. Dit lijkt zeer principieël, maar in werkelijkheid is het

een beginsel, dat onmogelijk kan worden doorgevoerd. Feitelijk toch staat een zonder meer willen in stand houden van het overgeblevene meestal gelijk met een prijsgeven aan verderen ondergang. Ik wees er reeds op, dat bij den Çiwa-tempel alleen een herstel van de ver-overstekende en daardoor beschuttende kroonlijsten het behoud der prachtige reliefs er onder eenigszins kan waarborgen. En een bizonderheid, die ik toevallig mocht opmerken, heeft mij nog versterkt in de overtuiging, dat voor behoud van het bestaande een herstel van het verband noodzakelijk moet worden geacht.

Vóór ik den Prambanan voor het eerst bezocht, had ik in een aardig boekje van een Amerikaansche: Java. The Garden of the East, by E.R. Scidmore, een foto opgemerkt van een der allermooiste reliefs van den Çiwa-tempel, het zoogenaamde relief van de Drie Gratiën. Ter plaatse gekomen, vergeleek ik deze afbeelding met het origineel. En wat moest mij nu blijken? Het beroemde relief en het zich daarbij aansluitende, die beide door bewaard gebleven kroonlijsten gedekt zijn, waren nog in denzelfden staat als toen de oude foto in het boek gemaakt was. Maar van een derde relief, dat onbeschut had gestaan, waren sints de foto indertijd genomen was, de koppen afgevallen of waarschijnlijker afgeslagen. Een vierde, daaropvolgend, was geheel verdwenen. Zoo weinig respect dwingt een ruïne af, die niet onderhouden wordt.

Zoo gaat het, wanneer men zich aan de leuze van klakkeloos bewaren wenscht te houden. Het is eenvoudig een euphemistische uitdrukking voor het toestaan van een geleidelijken ondergang.

Ik durf er mij volstrekt niet meê te vleien, met deze beschouwingen alle denkbare bezwaren van de tegenstanders eener herstelling van den Çiwa-tempel eens en vooral ontzenuwd te hebben. Er zal bij het moeielijke vraagstuk der monumenten-verzorging altijd plaats blijven voor verschil van opvatting in hoofdpunten of voor gradatie van gevoelens. Maar ik geloof toch aangetoond te hebben, dat wat er aan den Prambanen geschiedt, in beginsel hetzelfde is wat men elders met succes gedaan heeft, en dat er voor speciaal alarmeerende geruchten in deze geen werkelijke grond bestaat.

Ik heb bij herhaalde bezoeken aan het herstellingswerk van

den Çiwa-tempel den leider van het werk mogen ondervragen en zijn arbeid in zekere mate kunnen controleeren, en ik heb mij van de uiterst conscientieuze wijze, waarop hij zich aan zijn verantwoordelijken arbeid wijdt, voldoende kunnen overtuigen. Ook van de bekwame directie van den Oudheidkundigen Dienst heb ik, op de door mij gestelde vragen, inlichtingen mogen ontvangen, die mij in mijn vrees voor een te zeer ingrijpen geheel geruststelden.

De bedoeling is, slechts een gedeelte van den afgebrokkelden Çiwa-tempel weer op te bouwen. Alleen de Zuid- en Oostzijde worden in behandeling genomen, en aan een reconstructie van het dak zal men zich waarschijnlijk niet wagen. Zoo gelukkig als Brandes indertijd was, met het toch wel in hoofdzaak terugvinden van de dakvormen van Tjandi Pawon zou men trouwens bij den zooveel grooteren en meer gecompliceerden Prambanan-tempel niet licht zijn. Het midden van de Westzijde wordt geheel gelaten zooals het zich thans vertoont, waardoor men de herstelde zijden altijd met den vroegeren toestand zal kunnen vergelijken. In plaats van het al te gemakkelijke parool: 'Laissez mourir les ruines', wordt hier het moeielijkere maar betere 'Laissez vivre les ruines' toegepast. Maar het heiligdom zal ook in den gedeeltelijk herstelden toestand als een ruine bewaard blijven, wat ook verstandig mag worden geacht.

Bij den tegenwoordigen stand van zaken past het, naar mijn overtuiging, aan de buitenstaanders in het moederland niet, om het de leiding der restauratie in haar toch al bezwaarlijken arbeid nog te komen bemoeielijken. Het werk is in handen van bekwame en ervaren lieden, die zich van den ernst hunner taak zeer wel bewust zijn. En de kans staat schoon, dat wij van den Çiwa-tempel der Prambanan-groep een gedeeltelijke resurrectie zullen verkrijgen van schier gelijke beteekenis als die van den Boro-Boedoer, waarin elke vereerder der Hindoe-Javaansche kunst zich met alle reden verheugt.

JAN VETH.

Studiën over de Nederlandsche restauratie.

De vereeniging met België.

III. *(Slot)*.

‘C'est aux autorités ecclésiastiques que l'on devra s'adresser pour tout ce qui concerne la religion’. Aldus de circulaire van het bestuur-de Beaufort aan de bisschoppen van 7 Maart 1814 over de verhouding van geestelijk tot wereldlijk gezag. Hoe het geloovige volk deze mededeeling opnam, leeren de rapporten der intendanten.

Op het platteland, bericht die der Schelde, d'Hane de Steenhuyse, aan den gouverneur-generaal Horst, geeft men er dezen uitleg aan, dat de Fransche wetgeving op den burgerlijken stand is afgeschaft; de pastoors stijven hun parochianen in deze meening.[1] Hetzelfde bericht aan Vincent de intendant van de Dijle, d'Anethan: ‘les habitans refusent de faire devant le maire leurs déclarations de naissance, de décès, etc., et ne concevant pas tous les torts qu'ils peuvent causer aux intérêts de leur famille, se contentent de les faire à leur curé’.[2] Vincent ontwerpt hierop een besluit, waarbij der goêgemeente wordt kond gedaan, dat behalve die op de conscriptie en vereenigde rechten, uitdrukkelijk op last der bondgenooten ingetrokken, de geheele Fransche wetgeving nog van kracht is. Dit ontwerp zendt hij aan den algemeenen raad om advies; de secretaris-generaal van justitie, de Jonghe,

1) *Ged.* VII, 874, 875 (8 en 25 April 1814).
2) *Ged.* VII, 883 (23 Juli 1814).

merkt er tegen op, dat, zoo al de verplichte aangifte van geboorte en overlijden het recht der kerk niet aantast, ditzelfde van het verplichte burgerlijk huwelijk niet kan worden gezegd: deze instelling miskent het huwelijk als sacrament. Hij stelt voor dat geen huwelijken door de ambtenaren van den burgerlijken stand zullen vermogen te worden ingeschreven, dan nadat uit eene door de geestelijkheid af te leggen verklaring gebleken is, dat er geen kanonieke belemmering tegen het huwelijk bestaat, en de algemeene raad adviseert dienovereenkomstig.[1)] Vincent doet de zaak niet meer af maar laat ze over aan den Souvereinen Vorst, die vervolgens over dezelfde aangelegenheid onderhouden wordt door den in zijn diocees teruggekeerden bisschop van Doornik, Hirn. Deze eischt voor de katholieken echter meer op dan de Jonghe had aanbevolen: ‘que l'officier civil ne puisse recevoir les déclarations de leurs mariages avant qu'ils n'aient été célébrés validement suivant leur discipline’.[2)] De zaak wordt 30 September in handen gesteld van den commissaris-generaal voor de binnenlandsche zaken, d'Ursel, die adviseert het voorstel van de Jonghe, niet dat van Hirn te aanvaarden: ‘il est à craindre que si la bénédiction nuptiale précède l'inscription, celle-ci ne soit entièrement négligée’.[3)] Hierop volgt 21 October een besluit, dat bij art. 1 de bestaande wetgeving op den burgerlijken stand handhaaft ‘sauf les modifications portées par l'article suivant’, terwijl art. 2 bepaalt: ‘Tout individu catholique qui voudra contracter mariage sera tenu de se pourvoir d'une déclaration du curé, de laquelle il constate qu'il n'existe aucun empêchement canonique à l'union des futurs époux’.

De practijk bewees onmiddellijk, dat deze maatregel de bestaande wanorde niet ophief: de pastoors gingen voort, het kerkelijk huwelijk aan het burgerlijke te doen voorafgaan. Op zijne overtreding gewezen, geeft de pastoor van Berlaer aan den intendant der Beide Nethen ten antwoord: ‘il ne peut être question en ce pays des lois enfantées par un usurpateur’.[4)] D'Ursel krijgt van zijn toegefelijke voordracht

1) 29 Juli 1814 *(Ged.* VII, 889).
2) Hirn aan Capellen, 26 Sept. 1814, ten vervolge op een gesprek met den Vorst *(Ged.* VII, 896).
3) D'Ursel aan den Vorst, 1 Oct. 1814 *Ged.* VII, 897).
4) De Wargny aan d'Ursel, 29 Nov. 1814 *(Ged.* VII, 898).

van 1 October spoedig berouw: ‘S.A.R. jugera dans sa sagesse’, waarschuwt hij de bisschoppen, ‘si l'arrêté doit être maintenu ou si les choses doivent être remises sur l'ancien pied’.[1] 30 December bericht hem de intendant van de Schelde, dat, ten einde hun parochianen te dwingen eerst het kerkelijk huwelijk te sluiten, de pastoors de in het besluit van 21 October verlangde verklaring weigeren af te leggen; op één dag heeft de ambtenaar van den burgerlijken stand te Gent 50 bruidsparen moeten afwijzen, omdat zij zulk eene verklaring niet medebrachten; ‘des murmures violens en sont résultés. L'adjoint chargé de l'état civil s'est présenté de suite chez les curés; ils lui ont répondu qu'il n'avait qu'à passer l'acte civil sans cette déclaration, et qu'après qu'ils auraient unis les époux devant l'église’.[2] - ‘Les ecclésiastiques’, besluit de maire van Gent, ‘désirent anéantir l'état civil’.[3] - ‘Bientôt’, vreest de intendant van de Leie, ‘le code civil sera totalement oublié’.[4] - ‘Presque tous les desservans’, bericht die van de Dijle, ‘se permettent de donner la bénédiction nuptiale avant que l'acte civil soit fait. La plupart des paysans ainsi mariés restent tranquilles et ne font pas l'acte civil’. Een der maires van zijn departement verzekert hem dat de pastoor van zijn dorp zich aan het besluit houdt; wat blijkt bij onderzoek? Dat de door dien pastoor afgelegde verklaring heeft ingehouden, ‘qu'après trois bans sans aucun empêchement canonique, *sont mariés* devant le soussigné curé, Joseph Broothaels et Regine Heymans...’[5]

Het optreden der geestelijkheid wordt gedurig minder beschroomd. De Gentsche clerus weigert in Februari tot de viering der besluiten van het Weener Congres, die België onder de souvereiniteit van Oranje hebben geplaatst, mede te werken.[6] De bisschop van Doornik verklaart 6 Maart, dat hij het geweten zijner diocesanen niet langer geweld aandoen kan; ‘en conséquence, je n'empêcherai plus mes pasteurs de

1) D'Ursel aan het episcopaat, 26 Dec. 1814 *(Ged.* VII, 899).
2) D'Hane de Steenhuyse aan d'Ursel, 30 Dec. 1814 *Ged.* VII, 902).
3) De Leus aan d'Ursel, 7 Jan. 1815 *(Ged.* VII, 903).
4) De Nieuport aan d'Ursel, 31 Jan. 1815 *(Ged.* VII, 906).
5) D'Anethan aan d'Ursel, 1 Febr. 1815 *(Ged.* VII, 906).
6) D'Hane de Steenhuyse aan d'Ursel, 26 Febr. 1815 *(Ged.* VII, 907).

remplir les devoirs de leur ministère d'après les règles de l'église'.[1] De Vorst antwoordt met een nieuwe concessie: 'Toutes dispositions qui exigent que le mariage devant l'officier civil soit préalable à la cérémonie religieuse sont abrogés; néanmoins l'acte de mariage devant l'officier de l'état civil établira seul la légitimité des enfans, les droits entre les contractans comme époux, et les autres effets civils' (besluit van 7 Maart 1815).

De knieval bleek nutteloos. Het besluit van 7 Maart bleek de geestelijkheid volstrekt niet te ontwapenen; evenmin deed dit de verhooging harer salarissen. Weldra zou zij, in haar verzet tegen aanneming eerst, invoering straks der aangeboden Grondwet, den Vorst noodzaken, als hij koning blijven wilde, zich tegen haar te weer te stellen. Toen het eenmaal zoover gekomen was, heeft men het besluit van 7 Maart 1815 spoedig opgeruimd.

Het had merkwaardige gevolgen gehad in een maatschappij waarvan zulk een groote gedeelte, maar niet het geheel, aan den geestelijken leiband liep. 'La plupart des contractans de mariage', bericht weldra de intendant van de Leie aan d'Ursel, 'ne se présentent plus devant les officiers de l'état civil, et vivent comme légitimement mariés selon la religion. On a été même jusqu'à répandre parmi le peuple, qu'il n'était plus nécessaire d'y déclarer la naissance de leurs enfans, et qu'il suffirait du baptême pour constater leur naissance et leur légitimité'.[2] Nadat de administratie van het vereenigd koninkrijk haar taak heeft aanvaard, valt de aangelegenheid spoedig onder de aandacht van van Maanen. 'Les catholiques dans plusieurs de nos communes rurales', schrijft hem de procureur des Konings te Bergen in Henegouwen, 'ne contractent presque plus le mariage devant l'officier de l'état civil'.[3] - Omtrent de geboorte-aangiften bericht de president der rechtbank te Doornik: 'dans l'arrondissement de Tournai seul il y a plus de 10.000 omissions'.[4] - Uit Dendermonde schrijft de procureur

1) Hirn aan d'Ursel, 6 Maart 1815 *Ged.* VII, 909).
2) De Nieuport aan d'Ursel, 22 Juni 1815 (Ged. VII, 910).
3) Rosier aan van Maanen, 14 Oct. 1815 *(Ged.* VIII^2, 338).
4) Derasse aan van Maanen, 30 Dec. 1815 *(Ged.* VIII^2, 344).

des Konings: ‘il y a quelques mois que dans cet arrondissement il y avait de 900 à 1000 mariages non contractés civilement’.[1] Van het arrondissement Oudenaarde heet het: ‘on compte qu'il y a au moins 700 mariages, ou plutôt 700 concubinages autorisés, qui ne peuvent produire aucun état civil, dons les enfans sont illégitimes, dons les conjoints n'ont pas de communauté légale, dont les successeurs naturels peuvent être exclus des successions de leur père et mère par des collatéraux éloignés, dont au premier décès il doit ou peut naître des difficultés sans nombre’.[2] Gewetenlooze individuen beginnen met de bestaande onzekerheid hun voordeel te doen: ‘de jeunes gens n'épousent certaines filles devant l'église que pour les abandonner déshonorées; de jeunes gens auparavant mariés civilement avec des vieilles femmes pour se soustraire à la conscription, épousent aujourd'hui des jeunes filles devant le curé; ils ne peuvent être punis de ce chef comme bigames, puisque la loi ne reconnaît pas le deuxième mariage’.[3] Van Maanen had deze laatste vertoogen niet afgewacht, om den Koning tot ingrijpen te bewegen; ‘de geestelijken zijn eene zagte regeering te veel ontwend’, schrijft hij hem 7 Jan. 1816, ‘om vooralsnog met de gewone inschikkelijkheid van U.M. geregeerd te worden’ Hij biedt het ontwerp eener wet aan, die ‘de penale voorzieningen tegen het kerkelijk inzegenen van huwelijken die niet vooraf burgerlijk zijn voltrokken, in het geheele koningrijk effect doen sorteeren’, en de besluiten van 21 Oct. 1814 en 7 Maart 1815 intrekt.[4] Het ontwerp is in December 1816 bij de Staten-Generaal ingediend, en 10 Januari 1817 wet geworden.

De illusie dat de vereeniging haar beslag zou kunnen krijgen zonder aanleiding te geven tot eene uiting van ontevredenheid van het Belgische volk, is den Koning, Hogendorp en Falck lang bijgebleven. Zoolang de grondwetcommissie van 1815 - waarvan Falck de leden had bijeen-

1) Lemaire aan Daniels, proc.-gen. te Brussel, 8 Dec. 1816 *(Ged.* VIII^2, 380).
2) H.J. Schuermans, procureur des Konings, aan van Maanen, 9 Dec. 1816 *(Ged.* VIII^2, 381).
3) Scheurmans als boven.
4) *Ged.* VIII^2, 346.

gezocht - binnenskamers haar arbeid verrichtte,[1] bespeurde men van beraamd verzet der Belgen weinig; - het waren de honderd dagen, en aller aandacht was toen bij Napoleon. Maar vóór de stemming der notabelen plaats zou hebben, kwamen de bisschoppen los. 'Zijn onze Staten-Generaal unaniem', schrijft Falck den 11^{den} Augustus aan Capellen, 'dan kunnen wij twee millioen Noord-Nederlandsche stemmen voor de zaak rekenen. Lever gij ons daarbij 500 goede notabelen, gelijk staande aan één millioen Zuid-Nederlandsche stemmen, dan is de Koning in staat, de aanneming door drie vijfde der geheele natie te proclameeren. Al wat echter over die proportie te bekomen is zal ons zeer aangenaam zijn.'[2] Er werden 527 stemmen vóór de Grondwet gehaald; 796 luidden tegen. Verminderde men dit laatste getal met de 126 stemmen die verklaard waren te zijn uitgebracht 'pour cause de religion', dan had toch nog de meerderheid der notabelen de Grondwet verworpen. Niet enkel de Broglie met zijn mandementen had dit op het geweten: er waren er ook, die de ongelijkheid van representatie aanvoerden en niet de minsten: Florent van Ertborn deed dit b.v., en Reyphins. 'Pour représenter *convenablement* les provinces belgiques', motiveerde laatstgenoemde zijn stem met een toespeling op de artikelen van Londen, 'il ne fallait adopter d'autre base que la population;... mon voeu est de ne pas être représenté plutôt que de l'être vicieusement'.[3]

Toen hij in Augustus 1814 Brussel binnentrok als gouverneur-generaal van België wegens de bondgenooten, had de Vorst gemeend dit te moeten doen met stille trom. 'Lorsqu' on fut prévenu de son arrivée, la garde bourgeoise avait annoncé vouloir concourir à sa réception, mais quelques-uns des officiers ayan trouvé du scrupule à prendre la cocarde orange dont la politesse invitait à se décorer dans cette circonstance, ainsi que cela s'était fait non seulement pour l'Empereur des Français, mais même pour le Prince Royal de Suède, ce partage d'opinions n'a pas laissé le temps à la garde bourgeoise de s'arranger pour solemniser l'arrivée du

1) Waarop ik, na mijn verslag in *Ontstaan der Grondwet* II, p. LXXVI vv., bij deze gelegenheid niet terugkom.
2) Falck, 382.
3) *Ontstaan der Grondwet* II, p.C. III.

Prince, qui, étant instruit de cette hésitation, a préféré sagement d'arriver dans une espèce d'incognito'.[1] Een jaar later was de tijd voor een incognito voorbij; art. 52 der afgekondigde Grondwet eischte, bij de aanvaarding der Regeering, inhuldiging 'onder den blooten Hemel'. Het schelle daglicht der Place Royale[2] was aan den indruk der ceremonie niet gunstig. Men wilde weten dat de leeuwen, waarmede 's Konings mantel overdekt was, niet van goud maar van verguld koper waren, en dat er onder de gestrooide penningen haast geen gouden en uiterst weinig zilveren exemplaren waren geweest. 'La canaille', zegt een Brusselsch politiebericht aan de Thiennes, 's'en plaint hautement et nomme insolemment le Roi "den koperen Konink".[3] De Fransche gezant, niet geroepen of geneigd de gebeurtenis op het gunstigst voor te stellen, maar een goed waarnemer, is van oordeel dat men verkeerd zou doen de kilheid van het publiek uitsluitend aan de machinatiën der geestelijkheid toe te schrijven: 'leurs manoeuvres se fortifient du peu de satisfaction que les deux peuples trouvent à s'allier ensemble. Ce mariage de convenance s'est fait sans aucun amour de part et d'autre, et il est douteux s'il fera le bonheur d'aucune des deux parties'.[4]

IV.

Willem I heeft zeer wel begrepen, dat hij koning over België geworden was zonder eenig toedoen van het Belgische volk, en dat hij zich eene partij daaronder nog moest maken. Steunen op geestelijkheid en adel kon hij niet; beide hadden in 1814 naar den tijd vóór 1794 teruggezien als naar een verloren ideaal; de voorwaarden zelve waaronder hij België van de mogendheden ontving, verhinderden reeds dat hij hen naar dat ideaal terugvoerde. Hij kon twee dingen doen: het vooruitstrevende, industrieele België, tijdens de vereeniging met Frankrijk opgekomen, aan zich binden door met ijver zijne belangen voor te staan; - ook, het ingeslapen volks-

1) Vincent aan Metternich, 3 Aug. 1814 *(Ged.* VII, 339).
2) 'Le plus beau temps du monde favorisait cette journée' (La Tour du Pin aan Talleyrand, 22 Sept. 1815 *Ged.* VII, 291).
3) *Ged.* VIII^3, 4.
4) La Tour du Pin als boven.

bewustzijn van Vlaanderen tot leven trachten te wekken, de tot gewestspraak vervallen landstaal in eere trachten te herstellen, een hefboom zoeken in het volksonderwijs. Het Dietsch bewustzijn van de Vlaamsche helft der Belgische bevolking sluimerde toen volstrekt; alleen hun katholiek bewustzijn was levendig. De 527 notabelen die de Grondwet hadden aangenomen waren meest Walen en Luxemburgers geweest. In provinciën als Namen en Luik was bij de stemming de meerderheid vóór de Grondwet; daarentegen te Gent 70 tegen, 10 vóór; te Antwerpen 59 tegen, niemand vóór; te Ieperen 50 tegen, niemand vóór; te Mechelen 33 tegen, 5 vóór. De Koning dan kon ten aanzien van België in het algemeen volgen eene welvaarts-, ten aanzien van Vlaamsch-België in het bijzonder eene beschavingspolitiek. Beide heeft bij beproefd; de welvaartspolitiek ten aanzien van België in het geheel met aanmerkelijk meer gevolg, dan de beschavingspolitiek ten opzichte van Vlaanderen.

De zaak lag er toe, dat de welvaartspolitiek ten voordeele van België in het gemeen slechts vooroordeelen en belangen tegen zich geschaard vond van handelskringen uit het Noorden, kringen toen in energie zeer verzwakt en uiterst weinig actief; - de poging echter tot opheffing van Vlaanderen kreeg, bij de nagenoeg volledige ontstentenis van nationale kiemen die reeds uit zichzelven zouden hebben gewerkt en wier groei men had kunnen bevorderen, noodzakelijk het karakter van import van Noord-Nederlandsche beschavingsgoederen, in een particularistisch wereldje ontstaan en op plaatselijk Noord-Nederlandsch gebruik geheel berekend. Zij waren toen doortrokken van den flauw humanistischen geest der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. In het Noorden zelf begon dit deeg door Bilderdijk en zijn school voor onvoedzaam te worden uitgekreten; het was evenwel het eenige dat tot uitvoer beschikbaar was. Aan uitvoer naar België van een strijdbaar-calvinistische beschaving (gesteld dat die toen in het Noorden zelf reeds weer hadde bestaan) zou in het geheel niet te denken zijn geweest. Intusschen, hoe weinig pikant ook voor òns verhemelte, de Nuts- en van der Palm-beschaving was toch èn Hollandsch èn humanistisch genoeg om in België tegenstand op te wekken

van zeer verschillende zijde: als beschaving die zich met de Fransche meten ging trof haar daar de verguizing van wie hadden leeren zweren bij Voltaire (en dat was toen zeven achtste van wat zich in België, ook in Vlaanderen, ontwikkeld waande); als onroomsche beschaving werd zij fel bestreden door de geestelijken. Toen de Koning, verblind door den lof, hem door een gedeelte van het Belgische publiek (in wezen de industrieelen) aanvankelijk luide toegebracht, voorbijziend welke categorie van maatregelen hem dien bijval had doen winnen, in de latere jaren zijner regeering ook in de taal- en onderwijspolitiek zoo krachtig doorzetten wilde als hij het bij zijn tariefwetgeving ten bate der Belgische nijverheid had gedaan, heeft hij Vlaamsche katholieken en verfranschte liberalen vereenigd tegen zich zien optrekken en is voor hen moeten wijken; op taalgebied bij het besluit van voorjaar 1830, dat het Fransch in de Vlaamsche provinciën zijne reeds verbeurd verklaarde rechten goeddeels weer inruimde; op onderwijsgebied door de opheffing van het Collegium Philosophicum en het weder toelaten der kleine seminariën. De industrieelen en de liberale minderheid van den Belgischen adel deden aan de Unie van 1829 wel niet mede, maar namen den Koning ook niet tegen haar in bescherming. Evenmin liepen zij na den opstand van Augustus 1830 te hoop, om het geschonden gezag van den Koning te herstellen. Tegen de scheiding hebben zich aanvankelijk eenige Antwerpsche reeders verklaard, die er belemmering der Scheldevaart, eenige Gentsche fabrikanten, die er het verval van den beschermden uitvoer hunner katoentjes naar Nederlandsch-Indië van vreesden; wanneer echter weldra blijkt dat de groote meerderheid van Noord en Zuid beide de scheiding verlangt, bepalen zij er zich toe, voor het behoud van één en dezelfde dynastie en voor het behoud der toleenheid te werken.

Bij dit Belgische ‘orangisme’ van 1830 en volgende jaren is het element der stamverwantschap van Vlaamsche met Noordnederlandsche bevolking volstrekt niet in het spel geweest. Men zou dit niet opmaken uit het gebruik, dat heden ten dage in België wel eens van den term ‘orangist’ gemaakt wordt, als een scheldwoord namelijk, door de partijgangers der ‘politique nationale’ aan hun bittere vijanden, de

Vlaamsche activisten, van tijd tot tijd naar het hoofd geworpen. Op motieven, aan het Vlaamsche stambelang ontleend, plegen dezen zich tegen maatregelen of eischen te verklaren die Vlaanderen van Nederland zouden moeten vervreemden; ‘orangist’ nadert dan in den mond der tegenstanders de beteekenis van naar Belgischen maatstaf vaderlandlooze; van ‘sans patrie’. Dit is niet de historische beteekenis van het woord; het orangisme van 1830 en vervolgens is geen Vlaamsche, juist een sterk nationalistisch-Belgische, en allerminst een pro-Hollandsche beweging geweest.

Haar kern wordt gevormd door de groot-industrie, in het België van 1830 een altijd nog jong en niet bijzonder populair element. Uit het eerste jaarverslag, door Falck in 1823 van zijn beheer over het fonds ter ondersteuning der nationale nijverheid uitgebracht, blijkt dat van het zoogenaamde ‘million de l'industrie’ (in werkelijkheid stond meer dan een millioen 's jaars ter beschikking) de rijkste zegen op het Zuiden neerdaalt: tegenover sommen van *f* 75.000 voor de fabriek van Bauwens te Gent, *f* 150.000 voor die van Cockerill te Seraing, staan slechts luttele bedragen voor ondernemingen uit het Noorden, en dit is ten einde toe zoo gebleven. Tot de orangisten hebben behoord reeders en anderen die betrekking onderhielden met de Nederlandsche Handelmaatschappij (de Cock, Donnet, van Havre, Werbrouck-Pieters te Antwerpen; van Aken te Gent; Sinave te Brugge); - belanghebbenden bij groote door Willem I in België gestichte maatschappijen (Morel, directeur der Algemeene Maatschappij te Brussel; Castillon, secretaris der in 1828 opgerichte Société de Luxembourg tot opsporing in het groothertogdom en de provincie Namen van mijnen, ertsgronden en steengroeven, voor ontginning vatbaar); - de oudminister van binnenlandsche zaken en nijverheid van Gobbelschroy; - industrieelen als Delfosse, Prévinaire en Wilson te Brussel (de twee laatstgenoemden, van den uitvoer hunner textielgoederen naar Indië bestaande, brachten later hunne zaken naar Haarlem over), de gebroeders John en James Cockerill te Seraing bij Luik; - ambtenaren door de revolutie van hun plaats gedrongen (de gewezen staatsraad Dotrenge; de gewezen griffier der Staten van Luik, Brandes;

de gewezen advocaat-generaal bij het hooggerechtshof aldaar, de Warzée d'Hermalle; de gewezen advocaat in dienst der administratie van de belastingen aldaar, Henri Grégoire); - officieren buiten de gunst der revolutieleiders geraakt (de luitenant Ernest Grégoire; de generaals van der Meere en van der Smissen), of voor geld te koop (Daine); - eindelijk die minderheid van den Belgischen adel, welke, niet onder den invloed der geestelijkheid staande, voor haar afkeer van wat zij een gepeupelbewind achtte openlijk uit durfde komen (de hertog van Ursel, graaf Du Châtel, de markies de Trazegnies te Brussel; enkelen in de provincie, als verschillende d'Oultremonts in het Luiksche, Lalaings in het Henegouwsche, graaf de Borchgrave in het Limburgsche). Een gemengd gezelschap naar men ziet, waaraan het industrieel element kleur en leven geeft.

Niet weinig waren de fabrikanten opgeschrikt toen het Brusselsche gemeen, na de plundering der huizen van Libry en van Maanen, opgetrokken was (en er slechts ten deele in verhinderd had kunnen worden) om de toen pas ingevoerde stoommachines, die arbeiders hadden broodeloos gemaakt, in de weverijen en spinnerijen te Brussel en in den omtrek te vernielen. Aanvankelijk leed de Belgische nijverheid van den oorlogstoestand, die de afzet naar Noord-Nederland en het vervoer langs Noord-Nederlandsche havens en zeegaten verhinderde, zware verliezen. J.R. Lambermont en 167 andere Luiksche firma's staven het met een uitvoerig cijfermateriaal in een rekest aan het Belgische Congres van 6 December 1830, waarin bejammerd wordt het verlies der Hollandsche markt ‘qui consommant sans produire, ouvrait des débouchés sans demander pour elle-même aucune réciprocité onéreuse’, zooals het door de Belgische revolutie verafgode Frankrijk doet: ‘si nous n'obtenons pas de traité de commerce, nous devrons nous réunir à la France; or, la France nous convoite; elle se gardera bien de nous accorder ce traité’.[1] - De scherpste buitenlandsche waarnemer in het België van 1831, Charles White, de rechterhand van Ponsonby, is over het ware karakter van het Belgisch orangisme niet in twijfel:

1) *(Ged.* X[4], 391. - Inderdaad is, na moeilijke onderhandelingen, een Fransch-Belgisch handelsverdrag eerst in 1845 tot stand gekomen.

‘in fact, Orangism is a mere commercial question; a question of interest, totally distinct from personal sympathy’.[1] Een zoodanig karakter is in de documenten, die van de betrekkingen der Belgische orangisten tot de Nederlandsche regeering de heugenis bewaren, ook zonder moeite terug te vinden.

Eerst schijnt de stroom der omwenteling hun ideaal van behoud der dynastie en behoud der toleenheid geheel weg te vagen. Het Belgische Congres sluit de Oranje's uit, en een groote partij werkt voor den zoon van Louis Philippe. Maar België krijgt met Europa te doen en dit wil geen Orleans op een Belgischen troon; een Belgisch koningschap voor den Prins van Oranje is nog in Januari 1831 de oplossing door den Britschen premier, Lord Grey, voorgestaan; oplossing mede verijdeld door de weigering des Konings, in iets anders dan een onderkoningschap van zijn zoon te berusten. In dezelfde maand Januari 1831 zijn de Belgische orangisten voor het eerst als georganiseerde partij met den Koning in betrekking getreden. Ook zij willen niet de volmaakte, maar eene onvolmaakte scheiding: de scheiding met een onderkoningschap. Als afgezant gebruiken zij een oud-hoogleeraar van het Collegium Philosophicum, Winssinger, vermoedende, dat deze bij Willem I *persona grata* zal zijn; en ziehier hunne voorwaarden:

1° Zoodra de Prins te Brussel is, moet de citadel van Antwerpen door 's Konings troepen worden ontruimd.

2° Scheldevrijheid geheel op den voet als van 1815 tot 1830.

3° Vrije invoer van Belgische producten in Noord-Nederland en de koloniën, beschermd door differentieele rechten als tot 1830.

4° In ruil voor deze toezeggingen, overneming van een gedeelte der schuld van het gewezen koninkrijk door België.

5° Mededeeling van hetgeen België aan concessies te wachten heeft op het stuk van Zeeuwsch-Vlaanderen, Maastricht en het Groothertogdom Luxemburg; geruststelling ook op dit punt heeft het orangisme noodig ‘pour ramener les opinions à son parti’.

1) *The Belgic Revolution*, II, 99.

Kunnen deze voorwaarden worden vervuld, dan neemt men aan, een opstand tegen het Belgisch Congres te bewerken te Brussel, Luik, Namen, Antwerpen en Gent. - Antwerpen en Gent zullen voor hun eigen geldmiddelen zorgen, maar voor Brussel, Luik en Namen is *f* 300.000 noodig; - voor Brussel alleen, en onmiddellijk, *f* 50.000.[1)]

Inderdaad is Winssinger met *f* 40.000 uit 's Konings kas naar Brussel teruggekeerd[2)]; maar de brief, die de ontvangst dezer som erkent[3)], houdt tevens bericht in van het mislukken van den aanslag, te Gent door Ernest Grégoire beproefd maar op niets uitgeloopen. Te Brussel heeft men toen niet doorgezet, maar in Maart een nieuwen aanslag beraamd die in de geboorte is verstikt: de man die zich toen met de uitvoering had belast, de kolonel Borremans, werd gevangen genomen.

Deze tweede poging had al niet meer den steun genoten van Lord Ponsonby, die reeds in opdracht had, voor Leopold van Saksen-Coburg te werken. De meest gecompromitteerde der aanleggers, Morel en Castillon, namen tijdelijk de wijk naar Parijs, doch bleven van daar uit met het Noordeinde in briefwisseling. 8 Mei 1831 krijgen zij van 's Konings kabinetsdirecteur Hofmann bescheid, dat men nu heeft ingezien ‘qu'il manque un homme qui pourrait se mettre à la tête du mouvement et le rendre populaire. Ces considérations, *mais plus encore celles qui résultent de l'esprit dont la population du royaume restée fidèle est animée*, s'opposent impérieusement à toute coopération active’.[4)] - De tiendaagsche veldtocht, wèl in een Hollandsche gedachte, namelijk om voor het Noorden beter voorwaarden te verkrijgen bij de scheiding, ontworpen en uitgevoerd, is geenszins met de Belgische orangisten overlegd geweest.

De betrekkingen met hen worden eerst weder levendig na December 1831, wanneer de Koning de 24 artikelen, uitkomst van den tiendaagschen veldtocht, verworpen heeft, omdat hij in werkelijkheid zijn hart van België niet vermag af te trekken. Morel is in 1832 geruimen tijd in den Haag als

1) Castillon aan Hofmann, 21 Jan. 1831 *Ged.* X^4, 416).

2) Over een ander bedrag kreeg Du Châtel te beschikken uit Londen *(Ged.* X^4, 435).

3) Castillon aan Hofmann, 6 Febr. 1831 *(Ged.* X^4, 423).

4) *Ged.* X^4, 503.

afgezant van het te Brussel gevestigde ‘comité directeur’ der partij (eene directie toen bestaande uit den prins van Arenberg, den markies de Trazegnies, van Gobbelschroy en hem, Morel, zelven); hij heeft toegang tot den Koning, dagelijksch verkeer met de Mey en van Doorn; zijn rapporten zijn lezenswaardig. De Koning heeft er toen zeer ernstig over gedacht, de actie die Frankrijk en Engeland tegen hem beraamden, te doorkruisen door zelf opnieuw in België te vallen; hij heeft toen een oogenblik werkelijk geloofd, daarmede een Europeeschen oorlog te kunnen ontketenen, waarin hij Pruisen, Oostenrijk, Rusland, in België de orangisten, in Frankrijk de legitimisten op zijn hand zou hebben. Het is het oogenblik waarop Falck, ontgoocheld, 's Konings dienst verlaat; - wanneer hij in zijn rijtuig stapt om naar Aix-les-Bains te vertrekken is Morel aan het portier. ‘Son adieu, un peu ironique, a été: *au revoir, à la restauration*’. - ‘Il est fort malade’, beschrijft hem Morel, ‘de plusieurs manières, je crois; ik s'aperçoit que la Belgique (versta: de orangistische partij) n'est pas contente de lui.’[1)] Koning en Belgische orangisten staan op dit oogenblik aan één zijde; Falck staat bij de Hollandsche natie. ‘Moi, l'avocat de la guerre’, schrijft Morel eenigen tijd later, ‘j'ai vu longuement le prince d'Orange; tout est à merveille de ce coté. De Mey est à la même cause sans restriction aucune; pour le reste tous les ministres sont pour la paix. Le Roi est pour nous et pour nos projets de coeur et d'âme, mais comme tous les ministres sauf de Mey sont contre lui, il se verra réduit à l'alternative ou de se rendre à leur opinion unanime ou de les renvoyer; or, il recule devant cette extrémité..’[2)] Als dan het besluit naar den zin der ministers gevallen is, blijft den Koning slechts over op het toeval te hopen dat wellicht in een der volgende jaren de kans zal reiken die in 1832 ontglipt; de Belgische orangisten moet hij voor dat geval in petto houden. Op het eind van December 1832 (nu Chassé, tot dusver dikwijls als tusschenpersoon gebruikt, niet meer in de citadel van Antwerpen is) sluit de Mey voor den Koning met Morel voor het comité directeur een formeele overeenkomst: er zal een net van plaatselijke comité's over

1) Morel aan van Gobbelschroy, 26 Juli, 8 Aug. 1832 *(Ged.* X^5, 101, 102).

2) Morel aan van Gobbelschroy, 11 Sept. 1832 *(Ged.* X^5, 134).

België worden uitgespreid, een provinciale pers worden gesubsidieerd *(Le Messager* te Gent, *L'Industrie* te Luik); comité's en pers zullen met den Haag alleen in betrekking staan door het comité directeur, dat vanwege den Koning een maandelijksche toelage van *f* 4000 zal ontvangen.[1)]

Bekend is het taaie volhouden vooral van den *Messager* onder Metdepenningen, doch aan de orangistische actie in het gemeen ontzonk na 1833 de grond. De Koning zag zich genoodzaakt, als eenig middel om de door hem bovenal geschuwde erkenning van Leopold te ontgaan, bij conventie met Frankrijk en Engeland van 21 Mei van dat jaar aan België een provisorium toe te staan, dat zoowel ten aanzien van het grondgebied dat het mocht blijven bezetten als van de schuld (waarvan zoolang het provisorium duurde nog geen centime door België zou worden gedragen), ja zelfs ten aanzien van het Schelde- en Maasregiem en van den doorvoer over Limburg naar Duitschland, aan België gunstiger conditiën bood dan 's Konings berusting in de 24 artikelen haar zou hebben opgeleverd. De handel van Antwerpen, eerst geknot, nam weder vlucht. Een industrie bleek zich te kunnen ontwikkelen zelfs binnen België's enge grenzen. Brussel werd naar alle kanten uitgelegd en schikte zich op tot klein-Parijs. Men raakte aan Leopold en aan zijn hof gewend. Wat er aan orangisme overbleef bleek ver van populair; de plundering, aan de huizen van bekende orangisten te Brussel, te Luik en elders in 1834 en 1835 bedreven, kwam het bewijzen.

Nog een zware crisis zou het nieuwe bewind in België doormaken toen eindelijk Willem I de 24 artikelen onderteekenen wilde en Leopold erkennen. De 24 artikelen beteekenden voor België, zooals het zich sedert Mei 1833 ontwikkeld had, een achteruitgang. Het orangisme flikkerde toen op, en kreeg steun van zeer vreemde zijde.

Toen het den revolutieman van 1830, Louis de Potter, mislukt was in België de republiek te vestigen waarmede hij dweepte, had hij in arren moede Brussel verlaten voor Parijs, waar sedert het falen der aanslagen van 1831 ook nog altijd orangisten huisden, Delfosse o.a., met wien de Potter reeds in 1832 in eenige betrekking staat.[2)] In 1838 onderneemt hij

1) *Ged.* X^5, 166.

2) *Ged.* X^5, p. XXVII.

een reis door België om er een volksbeweging tegen de 24 artikelen te doen ontstaan; wil Leopold daarvoor niet wijken, dan moet hij worden verwijderd. Hij vindt niemand onder de thans tot aanzien gekomen vroegere medestrijders bereid, naar hem te luisteren: 'les libéraux avaient repris leur ancien rôle, celui de contrecarrer les dévôts'.[1] Te Parijs terug, bekent hij Delfosse dat van Leopold, creatuur der Mogendheden, niets te wachten is: 'je proposai un traité *direct* entre la Belgique et le roi Guillaume, en vertu duquel celui-ci reconnaîtrait l'indépendance de la Belgique et renoncerait à ses prétentions sur le Limbourg et le Luxembourg. On me répondit (van de zijde der orangisten te Parijs, wel te verstaan) que le roi Guillaume traiterait sur ce pied, bien entendu avec un prince de sa maison sur le trône de la Belgique'[2]; conditie waar de Potter toen (Juli 1838) nog niet van hooren wilde. Hij legt het dus aan met een comité te Brussel opgericht onder den naam van 'Association Nationale', beheerd door de drie journalisten Bartels, Jottrand en Ducpétiaux, die voor een Groot-België werken willen, voor behoud van Limburg en Luxemburg, voor aansluiting van de tegen Pruisen in opstand te brengen Rijnprovincie. Te Brussel zou, volgens de Potter, de vrijheidszon opgaan; 'la Belgique aurait fait appel à tous les peuples, donné la main aux mécontens de la Hollande, aux catholiques de Prusse, et appuyée sur l'immense majorité des Français (ook Louis Philippe moest vallen), elle aurait donné à l'Europe le signal de la lutte qui décidera du sort du monde'[3]. Doch in Februari 1839 wordt te Brussel Bartels in hechtenis genomen; en in Maart legt zich Leopold bij de 24 artikelen neder, nadat zij wel in financieel, niet echter in territoriaal opzicht ten voordeele van België gewijzigd zijn.

'La Belgique des 24 articles est, à mes yeux, une Belgique impossible. Un autre homme avec la même Belgique ne lui rendrait pas la viabilité. Il faut une Belgique possible et viable...'[4]

De Potter keert dan tot het denkbeeld terug, iets door Hol-

1) De Potter, *Souvenirs personnels*, II, 33
2) Als voren, II, 47.
3) Als voren, II, 94.
4) Als voren, II, 115.

land te zullen bereiken. ‘La Hollande est-elle intéressée à une union entre elle et la Belgique? Non, pour le commerce dévorateur d'Amsterdam et de Rotterdam; oui, pour toutes les provinces de la Hollande qui ne sont pas la province de Hollande même... La Belgique seule peut garantir les Nassau...; sans elle, la Hollande n'aurait jamais eu besoin que d'un *stathouder* et de quelques bourgmestres... A moins que le royaume des Pays-Bas ne soit reconstitué, les Nassau auront bientôt cessé de régner en Europe...’[1)]

Met voorkennis van van Gobbelschroy, die zich dan mede te Parijs ophoudt, wordt in Mei 1839 Delfosse met een ontwerp van federale unie tusschen Holland en België[2)] naar den Haag gezonden. Van Gobbelschroy waarschuwt echter dat de Koning alleen van hereeniging van het koninkrijk zal willen hooren[3)]; als alternatief laat de Potter die toe, op voorwaarde dat de kamer van het hereenigd rijk gekozen zal worden op den grondslag der bevolking, m.a.w. dat de Belgen er de meerderheid in zullen hebben. De bestaande Belgische grondwet moet die van het koninkrijk worden, na herziening door een op de basis der bevolkingsdichtheid te verkiezen constituante. Maar het plan dat klaarblijkelijk de Potter's voorkeur heeft, is dat der federatie. Tot het Belgische deel zullen heel Limburg en heel Luxemburg behooren; de kroon, het tarief, de marine en de koloniën zullen gemeen zijn; in den ‘staat’ waarin de koning niet resideeren zal komt een onderkoning; - het oude plan der orangisten van 1831.

In Juni 1839 was Delfosse uit den Haag terug. Dat hij den Koning zelven gesproken heeft is niet zeker; wel, dat hij ontvangen is door van Doorn, en van deze namens den Koning een zeer gereserveerd bescheid heeft gekregen, waarbij de federatie werd afgekeurd, en omtrent de houding bij een eventueele restauratie slechts vage aanwijzingen werden gegeven. Uit den mond van een van de Potter's vrienden teekent van Gobbelschroy de strekking van het Haagsche antwoord als volgt op: ‘refus de s'engager à rien à présent, puisqu'il y avait un traité; en même temps insinuation que si les Belges faisaient à eux tout seuls et sans concours des Pays-Bas,

1) Als voren, II, 145.
2) Als voren, II, 272.
3) Van Gobbelschroy aan van Doorn, begin Mei 1839 *(Ged.* X^5, 687).

ceux-ci, la chose faite, ne refuseraient pas d'en profiter'.[1] De Potter zelf laat in zijne *Souvenirs* het opgegeven motief der ontvangen weigering eveneens doorschemeren, in den uitroep: 'Si Guillaume ne veut pas ou n'ose pas nous prêter son appui (il est impossible qu'il ne le désire pas avec ardeur) il dira que c'est droiture, scrupule; qu'il se refuse à dépouiller celui avec qui il se réconcilie, et au moment même où il lui tend la main'.[2] - 'Vous ne me rapportez', beklaagt hij zich 22 Juni aan Delfosse, 'ni une réponse, ni un refus positif... Je n'ai confiance que dans des engagemens formels et positifs. Ce sont, pour le cas où l'on repousse la fédération, la convocation d'une convention nationale, élue directement et d'après un mode d'élection au moins aussi large que celui qui est en vigueur en Belgique, et proportionnellement à la population de chacune des dix-huit provinces ... Il faut que la nation soit franchement consultée, et avec le dessein arrêté de se conformer loyalement à la volouté générale que la majorité formulera. Il faut que l'obligation en soit contractée d'avance...'[3] Over zes weken, laat hij door Delfosse den Koning weten, zal hij de gansche zaak publiek maken; 'c'est à lui de savoir si la vérité lui convient'. De Koning heeft zich aan dit dreigement niet gestoord, en de openbaarmaking van de Potter's aanbiedingen heeft inderdaad in September 1839 plaats gevonden, aan het slot zijner toen uitgegeven *Souvenirs personnels*.

Wij zagen dat de Potter zich heel wat voorstelde van de ontevredenheid in Holland zelf. Nog den 20sten Februari 1840 heeft hij een brochure het licht doen zien: *1840 et la Hollande*; meer over zijn eigen maatschappelijke denkbeelden dan over Holland bevattende, meer door waarneming van Fransche en Belgische toestanden, dan van Hollandsche ingegeven:

'Aujourd'hui, c'est la bourgeoisie elle-même qui, enrichie par la liberté, se fait représenter sur le trône, et, au nom de l'or qu'elle possède, domine le pouvoir qu'elle charge de lui

1) *Ged.* X^5,, 700.
2) *Souvenirs personnels*, II, 189.
3) Als voren, II, 279.

garantir son or et de le multiplier à l'infini[1]. Le peuple, lui, n'a que ce qu'il gagne chaque jour en s'inféodant a la bourgeoisie, en se vendant à la bourgeoisie, en se prostituant à la bourgeoisie ... Qu'on pénètre dans l'intérieur des grands établissemens industriels, et on n'osera pas dire que j'exagère... Si la Hollande est la première à poser le pied dans la carrière sociale, qu'elle y entre hardiment... Aujourd'hui ou demain, en 1840 ou dans les années qui suivront, les Hollandais, ou n'importe quel autre peuple qui le tentera, feront dans cette carrière des progrès rapides ... Si les vieilles dynasties s'entêtent à se mettre en travers du mouvement, l'humanité apprendra à se passer d'elles... Ce pouvoir demeurant sourd à nos avertissemens, nous lui passerons sur le corps ... Et ce sera véritablement un bon débarras de plus pour les peuples...' Men bespeurt wel dat men hier met een orangist van geheel afwijkend type te doen heeft. Hij bekreunt zich niet om Oranje, en zelfs minder om België, dan om gedurig nieuwe vormen van propaganda voor eene sociale omwenteling.

De personen op welke, bij hunne besprekingen te Parijs in 1839, de Potter, Delfosse en van Gobbelschroy het oog hadden gehad voor het bewerken van den opstand die te Brussel uitbreken moest, waren van der Smissen en van der Meere geweest, twee Belgische generaals buiten dienst, de een uit België gebannen, de ander in vrijwillige retraite te Parijs levende. Na den troonsafstand van Willem I hebben deze beiden zich aangeboden aan Willem II, die zich ook met hen moet hebben ingelaten. Den 25sten September 1841 zou te Brussel een militaire opstand uitbreken, maar te elfder ure zond de Koning zijn geheimen agent Henri Grégoire met

1) De Potter over Willem I in *Souvenirs personnels*, I, 11: 'Si les Pays-Bas n'avaint été peuplés que de troupeaux à l'engrais, ils eussent difficilement dans l'Europe entière pu trouver un maître plus disposé à les faire constamment jouir des patures les plus grasses et des étables les mieux tenues, à les défendre contre les attaques des animaux carnassiers, et même de les caresser de la main et de la voix comme on ferait à des animaux raisonnables et perfectibles.

een afzeggen: ‘les Hollandais sont opposés à la réunion; si des troubles éclatent dans ce moment, le Roi sera accusé d'y avoir mis la main; il se verra dans des embarras dont il n'ose envisager les conséquences’.[1)] De zaak werd daarom opgegeven, maar verklikkers ‘de bas étage’ brachten hetgeen beraamd was geweest aan de Belgische regeering uit, die 30 October de beide generaals deed arresteeren. Van der Smissen ontvluchtte uit de gevangenis naar Baden-Baden; van der Meere werd ter dood veroordeeld maar is niet geëxecuteerd; zijne straf werd veranderd in verbanning voor het leven. Hij ging eerst naar Brazilië; leefde sedert 1863 te Parijs; in 1880 heeft Leopold II hem weder in België toegelaten. Zijne *Mémoires* zijn voor de gebeurtenis van 1841 eene hoofdbron; voor die van 1839 zijn zij minder waard dan het boek van de Potter, dat thans gecontrôleerd kan worden uit brieven van van Gobbelschroy aan van Doorn en aan Henri Grégoire[2)]. Van der Smissen trok te Baden-Baden van Willem II een jaargeld, evenals de samenzweerder van 1831, Ernest Grégoire, in zijn ballingschap te Trier. Bij den troonsafstand van Willem I had deze het maandelijksch subsidie van *f* 4000 aan het comité directeur der orangisten ingetrokken, waarna een aantal hunner bladen ophielden te verschijnen (de *Messager de Gand* niet). Journalisten die daardoor broodeloos werden, en eenige andere getrouwen, zijn toen van jaargelden uit de kas van koning Willem Frederik voorzien, tot een gezamenlijk bedrag van *f* 34.000, dat in 1842 evenwel tot de helft werd teruggebracht. Na den dood zijns vaders zijn deze uitkeeringen door Koning Willem II gecontinueerd[3)], die bovendien in 1846 en '47 den nog steeds verschijnenden *Messager de Gand* met een subsidie bijsprong.[4)]

Het jaar 1848 heeft ook in deze verhoudingen zuivering gebracht. Bij brief van 3 Maart 1848 wendde zich Leopold I tot Willem II met het verzoek om een toen mogelijk geachten aanslag van Fransche republikeinen op de monarchale regeering in België door troepenvertoon in Noord-Brabant te

1) Van der Meere, *Mémoires*, 236 vv.
2) *Ged.* X^5, 683, 693, 695, 697 vv., 700.
3) *Ged.* X^5, 709.
4) Ibidem.

helpen afschrikken; een brief waarop onze Koning den 8sten Maart in gracieuse termen geantwoord heeft.[1)] Zijn opvolger zou met het Belgische hof bezoeken wisselen.

Men bespeurt in deze gansche geschiedenis van het Belgische orangisme niets van eenig verband met de geboorte der Vlaamsche beweging. Die leert men uit geheel andere bronnen kennen; uit geene beter dan uit de brieven van Jan Frans Willems. Wel heeft later te Gent eenig verkeer van het afstervend orangisme met het opkomend liberale flamingantisme uit den school van Willems plaats gehad; het punt van aanraking waren Gentsche maçonnieke kringen; het studentengezelschap *'t Zal wel gaan* nam bij zijn oprichting het oranjeblanje-bleu als vlag aan. Oranje bleef voortaan een koketterie van eenige Belgische kransjes; een staatkundig programma voor België was in deze leus niet langer besloten.

H.T. COLENBRANDER.

1) 'Onze Eeuw' 1905, I, 279.

Sokrates geveld?

La Légende Socratique et les Sources de Platon, par Eugène Dupréel. - Bruxelles 1922.

Twee overtuigingen moeten zich vestigen bij iederen onbevangen lezer van Plato: dat Plato meer weet dan hij neerschrijft, en dat Sokrates de dingen die Plato hem in zijn werken in den mond legt nooit gezegd heeft. Deze twee problemen dus: wat is het Platonische systeem? en wat is de Sokratische leer? met alle bijproblemen die daaruit voortkomen, zijn door de tijden heen op allerlei wijzen beantwoord maar nooit opgelost. Telkens worden nieuwe pogingen gedaan, maar zij bevredigen slechts ten deele.

Eugène Dupréel geeft een oplossing van de moeilijkheid, die zeer verrassend is; zijn onderhoudend geschreven boek verraadt groote kennis van Plato en zijn voorgangers, tijdgenooten en opvolgers, vooral van Aristoteles, en van de litteratuur der 5e en 4e eeuw. De gevolgtrekking waartoe hij komt ligt ten deele in den titel van zijn werk opgesloten: Sokrates is een mythe, de echte Sokrates heeft in 't geheel niets nieuws geleerd; en Plato en zijn tijdgenooten hebben in hun Sokratikoi Logoi hem verheven ten koste van zijn groote tijdgenooten de Sophisten, met name Protagoras. Prodikus en Hippias; hebben hem in den mond gelegd wat die anderen hadden geleerd, en dit alles met het doel Athene te maken tot de geboorteplaats der nieuwe wijsbegeerte, evenals het die was van kunst en litteratuur. Plato evenmin als zijn tijdgenooten had een systeem; hij is litterator, hij put uit de philosophische werken der Sophisten, en wat hij verborgen

houdt achter den sluier waarvan hij in zijn werken zoo nu en dan een tipje oplicht is niet een Ideeënleer, een systeem, dat hij aan de ingewijden in zijn academie mondeling meegedeeld heeft, maar het feit dat er nog heel wat meer te lezen staat in al die deelen van Hippias en Protagoras die in zijn boekenkast staan, maar dat hij zijn held en in hem zijn vaderstad nu genoeg verheerlijkt heeft en het er bij laat. (p. 112) Dupréel formuleert de situatie zoo: '...tous les Socratiques se sont trouvés d'accord pour exploiter de la même manière le trésor de la pensée du Ve siècle, pour voiler ou pour ne reconnaître que partiellement les sources auxquelles ils puisaient, et pour enrichir le héros de la pensée athénienne de la dépouille des penseurs de toute la Grèce. La formule du dialogue socratique trouvée par l'un d'eux, tous les autres s'en sont saisis, et c'est par cette curée philosophique, non par le génie de Socrate, que s'explique l'unité de la littérature socratique.' (p. 161.)

Een dergelijke stoute bewering moet met degelijke argumenten gestaafd worden zal zij ingang vinden en in dat opzicht stelt Dupréel te leur; wij bevinden ons in een woud van hypothesen en het is zeer moeielijk het pad te blijven vinden. Een van de grondhypothesen b.v. van het werk is dat een kleine verzameling geschriftjes die bekend zijn onder den naam van 'Dissoi logoi' naar de woorden waarmee het eerste begint (men vindt ze in Diels' 'Fragmente der Vorsocratiker') wat de belangrijkste betreft teruggevoerd moet worden tot Hippias. Nog geen vijf bladzijden nadat hij deze hypothese heeft opgesteld, wordt de overeenkomst van een stelling uit de Gorgias met de 'Dissoi logoi' al aangenomen als 'bewijs' dat zij van Hippias is. (p. 72 en 76.) En deze fout, dat hypothesen over en weer als elkaars bewijs worden aangevoerd vinden wij het geheele boek door.

Een tweede bezwaar dat ik tegen Dupréel's argumentatie heb is dat hij de opvattingen van degenen die een minder radicaal standpunt innemen tegenover de persoon en de leer van Sokrates en de waarde van Plato zoo formuleert, dat zij door geen historicus der philosophie zouden worden onderschreven. Hij zegt dat de gewone opvatting van de geschiedenis der philosophie is als volgt: 'dat de eeuw van Perikles die op ieder ander gebied zoo groot en zoo veelzijdig was,

wat moraal en philosophie betreft, behalve Sokrates niets heeft opgeleverd dan oppervlakkige nieuwigheden of verouderde overblijfsels, die al bezig waren in het zand te verloopen'. (p. 406.)

Ik geloof dat geen ernstig historicus zoo spreekt en dat Dupréel hier tegen windmolens schermt. Wat den inhoud van Sokrates' leer betreft zijn de meesten zeer bescheiden en verlaten zich op een eenvoudige uitlating van Aristoteles, die niet een type was om aan een Attische litteraire mystificatie deel te nemen; die mededeeling luidt dat de philosophie aan Sokrates twee dingen dankt n.l. de definitie, en de inductie; men ziet, beide van methodologische waarde. In moraal is men geneigd aan Sokrates de bekende stellingen toe te schrijven: 'dat kennis en deugd één zijn' en 'dat niemand vrijwillig zondigt'. Dupréel eischt dit alles op voor zijn held: Prodikus, zonder zijn vaderschap te kunnen bewijzen; alleen als men overtuigd is dat Sokrates dit niet geleerd heeft, dan is Prodikus de waarschijnlijkste candidaat.

Aan de andere kant heeft men zich al lang los gemaakt van de malicieuze fijne karikatuur, die Plato van de Sophisten in zijn werken geeft. Men heeft hen al lang erkend als de dragers der nieuwe gedachte, de stichters der wetenschap, en hun groote waarde toegekend als wetenschappelijke onderzoekers en baanbrekers op alle gebied. De verschillendste problemen hebben zij aangedurfd en met groote scherpzinnigheid doordacht. Dupréel echter tracht in een groot deel van zijn werk te bewijzen dat zij meer waren dan dat; dat zij tevens de bezonken philosofen waren, die de diepste kern van de problemen die zij opwierpen begrepen en ten volle de begrippen en de methoden, waarmede zij werkten, kenden en doorzagen. Protagoras en Hippias, vooral de laatste, zijn de twee groote kencritici der 5e eeuw en Prodikus de moralist; van hen stammen alle groote gedachten die wij in Plato vinden en zelfs Aristoteles put alles uit hen. Aristoteles staat, volgens Dupréel, tegenover de 5e eeuw zooals Thomas v. Aquino tegenover Aristoteles zelf; beiden zijn geniale encyclopaedisten, ordenaars, aanvullers, up-to-date-brengers van gedachten, die zij van anderen ontvangen hebben.

Afgezien van de waarde van de veronderstellingen en gissingen die Dupréel maakt om dit beweren te staven, lijkt mij

dat hij een bewijs levert van gebrekkig historisch inzicht; nog nooit zijn de brengers van het nieuwe, de ontdekkers en werkers tevens de denkers geweest. Zooals in het leven van ieder mensch het doen vooraf gaat aan het weten wat men doet, zoo gaat in een tijd van jong wetenschappelijk werk het doen ook vooraf aan het weten. Kant kwam een eeuw na Galilei en Newton en onze tijd geeft de bezinning na de natuurwetenschappelijke vlucht van het midden der 19e eeuw.

Laat mij met enkele voorbeelden mogen weergeven hoe Dupréel zijn bewijs levert, dat de Platonische Ideeënleer uit Hippias' tijd stamt en Hippias aan Aristoteles het materiaal geleverd heeft voor zijn 'vorm en stof'-leer.

Een der scherpzinnigste en tevens gewaagdste hoofdstukken uit het boek is de analyse van de Hippias major. Het gesprek loopt over de schoonheid en voor ons is het niet onduidelijk waarom Hippias, de prachtlievende, de volgeling der schoonheid, als met Sokrates sprekend wordt opgevoerd. Zij zoeken een definitie van het Schoone en Hippias komt steeds aan met een voorbeeld inplaats van met een definitie: het schoone is een mooi meisje, goud, de voorwaarden voor succes en geluk, de weldadig werkende kracht. Sokrates pleit voor het bestaan van een onvergankelijke eeuwige schoonheid op zichzelf, waarop Hippias hem tegenwerpt: 'Maar gij, Socrates, en alle menschen met wie gij gewoon zijt te redeneeren, beschouwt niet de dingen in hun geheel; gij haalt het schoone er uit en onderzoekt het dan en verknipt alle dingen in de begrippen (die zij in zich sluiten) en daardoor ontgaan u de groote continuë lichamen, waarin het zijnde zich manifesteert.[1)] Hippias Major 301 B.

Wat beteekent dit alles nu, vraagt Dupréel; de laatste duistere zin is blijkbaar een aanhaling, hij hoort niet in dit verband en daardoor ontgaat ons de beteekenis. Waarschijnlijk doelt Hippias op de concrete 'dingen', als eenige realiteit tegenover Sokrates' idealistisch realisme; hij noemt die dingen 'groot' in tegensteling met b.v. de atomen van Demokritus. Hij heeft het dus over de individuën en kent hun in de onverbrekelijke eenheid van hun wezen met de hen samenstellende hoedanigheden de eenige werkelijkheid toe. Uit het feit dat

1) Het laatste deel van den zin is zeer duister; mijn vertaling is een benadering.

het Grieksche woord voor continu den dorischen vorm heeft (terwijl Plato het op de eenige andere plaats waar hij het gebruikt den Attischen vorm geeft) blijkt dat de zin van Hippias zelf is en hij hier dus reeds Aristoteles' plaats inneemt tegenover het extreme idealisme van Plato (om het in historische termen uit te drukken). De kinderlijke, oogenschijnlijk domme voorbeelden van het schoone inplaats van een definitie van het schoone waren dus slechts te danken aan Hippias' diepste philosophische overtuigingen.

Zie eens hoeveel hypothesen wij moeten aannemen om met Dupréel tot deze conclusie te komen. In de eerste plaats moeten we aannemen, dat hoewel Sokrates slechts een masker is, Hippias werkelijk verantwoordelijk mag worden gesteld voor wat hij zegt; verder dat de Dorische vorm bewijst dat de aangehaalde zin uit Hippias' werk stamt; en dan dat de zin werkelijk die philosophische beteekenis heeft. Ik zou meenen dat de moeielijkheid zit in de verhouding van het ding tot zijn eigenschappen en dat er van Ideeën zooals Plato die bespreekt in Phaedo, Symposion en Politeia nog geen sprake was.

Zoo overtuigd is Dupréel dat het hier al gaat om den klassieken strijd tusschen Aristoteles en Plato dat hij zegt, dat men na de lezing van de bovengenoemde passage òf de Hippias Major voor onecht moet verklaren en toeschrijven aan een jongeren tijdgenoot van Plato òf met hem moet aannemen dat de Ideeënleer reeds bestond en de herziening van de onhoudbare extreme vorm daarvan van Hippias is. Kenmerkend voor Dupréel's bewijstrant is dat hij zegt dat Politeia 475 E v.v. waarin Plato den philosoof stelt als kenner van de eeuwige Idee tegenover den kijkgrage, den schijngeleerde van vele wetenschappen, wien het alleen gaat om de ‘dingen’, zich verzet tegen het onecht verklaren van den Hippias Major. Immers die qualificatie van ‘kijkgrage’ doelt op Hippias, en op de bovengenoemde passage, dus zij vallen en staan met elkaar. Volgens mij is dit een cirkelredeneering, waarin de verschillende hypothesen elkaar bewijzen. Waarom immers zou die beschrijving op Hippias doelen? Waarom niet op Antisthenes?

Ik geloof dat wij voorloopig de Ideeënleer nog wel aan Plato mogen toeschrijven; evenals het ons nog wel vergund is Aristoteles te blijven zien als den grooten denker die een sys-

teem opgebouwd heeft waarin hij het heelal gevangen heeft. Tenminste het lijkt mij dat Dupréel in zijn hoofdstuk over Kratylus en Aristotelisme de groote fout begaat te denken dat een woord zooals eidos of idea altijd 't zelfde beteekent wie het ook gebruikt en in welken tijd ook. Zelfs in het werk van Plato al is een verdieping en specialiseering van het woord idea waar te nemen; hoeveel grooter afstand zal er dan liggen tusschen den eidos van Aristoteles en die van Hippias (als die het woord ooit gebruikt heeft!). Dupréel hecht een veel te diepe beteekenis aan een eenvoudige redeneering over het maken van instrumenten, van werktuigen. De vraag is hoe maakt men bijvoorbeeld een mes? (Kratylos 389 A vv.). Als een mes breekt, vormt men dan het nieuwe mes slaafs naar het gebrokene? Neen, men vormt het nieuwe naar dezelfde idee (eidos) waarnaar het eerste gemaakt werd en die wij 'het mes op zichzelf' (an sich) kunnen noemen. Wie heeft die eidos in het hoofd? De man die het mes gebruiken moet, die weet waar het voor dient. De meer speciale vorm die hij er aan geeft of laat geven hangt af van 't soort werk waarvoor hij het gebruiken wil, en het materiaal waarin het verwezenlijkt wordt moet zich tot dat doel leenen.

Is deze eenvoudige passage genoeg om de bewering op te gronden dat hier de Aristotelische conceptie van de verhouding van vorm en stof al wordt voorgedragen? Om de verdere nauwe verwantschap van de Metaphysica en de Kratylos te bewijzen drukt Dupréel passages naast elkaar af (p. 235 236) waartusschen groote overeenkomst is; dezelfde leer van het natuurlijk voortduren van den vorm in de soort, door de voortplanting, waarom aan ieder individu eener soort dezelfde naam gegeven moet worden. Hieruit leidt Dupréel af dat beide werken putten uit een zelfde bron, en daar hij meent of onderstelt dat Sokrates in Kratylos stellingen van Hippias voordraagt, besluit hij dat Plato en Aristoteles beiden Hippias' leer hebben overgeschreven. Nog steeds ben ik niet overtuigd dat Aristoteles niet den Kratylos heeft kunnen lezen en door de zeer suggestieve, korte, uiteenzettingen van Sokrates aan het denken heeft kunnen gaan; dat hij niet, wat bij Plato inval, intuïtie, flits van licht was, heeft kunnen verwerken tot een doorgevoerd systeem, een samenhangend geheel, dat de heele wereld onder één gezichtspunt brengt.

En nu wat den anderen kant van Dupréels stelling betreft, ‘de Sokratische mythe’. Van de vele Sokratikoi Logoi zijn ons alleen die van Xenophon en Plato overgebleven; dat zij wat inhoud en omgeving betreft onder fictie gerekend moeten worden, vooral die van Plato, daaraan twijfelt wel niemand. (Dupréel ontkent ook dat de Sokratische redeneerwijze waarop de Logoi gebouwd zijn van Sokrates afkomstig is.) Maar wat wil Plato met die fictie? Wil hij werkelijk ons doen gelooven dat Sokrates alles gezegd heeft wat hij dezen heeft laten zeggen? Waarom dan die onmiskenbare tegenstrijdigheden? Waarom verkondigt Sokrates den eenen dag, wat hij den anderen bestrijdt? Als Plato en zijn tijdgenooten de wereld wilden wijsmaken, dat zij teekenden een historische figuur, drager van alle wijsheid, zouden zij dan niet tenminste overeen gekomen zijn welke leer zij hem zouden toedichten? Neen, evenmin als het bij den levenden Sokrates ging om de leer, maar om het onvermoeid zoeken naar de waarheid, evenmin ging het bij de sokratici om zijn leer, maar om zijn wezen en voorbeeld.

Maar juist dat wezen zooals Xenophon en Plato het teekenen, trekt Dupréel het meest in twijfel; den waren Sokrates haalt hij uit de comedie, met name uit Aristophanes: een zwakke, onbelangrijke, potsierlijke figuur, die philosopheert over dingen, die bij alle werkelijke geleerden al lang in de doofpot waren. Typisch voor Dupréels redeneertrant is, dat hij toegeeft dat de kwade reuk waarin de Sophisten ten onrechte staan, te danken is aan de comedie (p. 297) en dat hij niet aanneemt dat de Sokrates van de comedie de karikatuur van een edelen waardigen Sokrates kan geweest zijn (p. 320). In het geval van Sokrates had Plato volgens hem het beeld van den Sokrates uit de comedie als het eenige gegeven en schiep daaruit met zijn groot litterair genie zijn held.

En, zegt Dupréel, men ziet den held in Plato's werk groeien; zooals trouwens in de litteratuur dikwijls waar te nemen is; is er een komische held, die de fantasie en sympathie van het publiek prikkelt, dan begint hij te groeien, wordt dieper, ernstiger en in sommige gevallen sterft hij zelfs den heldendood. Als voorbeelden haalt hij aan Tartarin, Panurge, Don Quichotte, Don Juan en ik zou er Pickwick bij willen voegen. Deze opmerking is zeer waar; het lijkt

echter wel dat Dupréel geneigd is haar om te keeren en te zeggen: ‘wordt er van iemand verteld dat hij den heldendood gestorven is, dan is hij waarschijnlijk een litteraire held’; en dit is niet geheel onbedenkelijk! Dupréel meent drie Sokratessen in Plato's werken waar te nemen, die met elkaar in strijd zijn en door Plato op meesterlijke wijze met elkaar in verband worden gedicht; bij noemt ze den Socrate Torpille, den Socrate Accoucheur, en den Socrate Delphique. De Sokrates die praatte om het pleizier van het praten en om anderen in het nauw te brengen, de Socrate Torpille, lijkt hem min of meer historisch; van Plato is dan de fictie dat deze Sokrates die methode toegepast zou hebben, omdat hij, zelf geen omlijnde leer verkondigend, door het brengen van diepere bezinning anderen er toe bracht groote gedachten, die nog onvoldragen in hen sluimerden, te doen groeien en voort te brengen, de Socrate accoucheur. De Delphische Sokrates zou daarom de wijste man van Athene zijn, volgens Plato's verdichting, omdat hij de eenige was die wist dat hij niets wist en die ook anderen trachtte te doordringen van hun onwetendheid, daar zij zichzelf, d.w.z. de diepste gronden van hun denken en handelen niet kenden.

Tevergeefs vraag ik mij af, waarom dit beeld niet waar zou zijn; tevergeefs zoek ik naar eenigen deugdelijken grond waarop Dupréel die conceptie verwerpt. Men kan zich tegenover historische gegevens op twee tegenover gestelde standpunten plaatsen; op het eene neemt men overleveringen, anecdoten, bijzonderheden gaarne als waar aan, zoolang men niet op goede gronden hun onhoudbaarheid moet aannemen; op het andere neemt men dàn eerst een gegeven als waar aan als het gedocumenteerd is; op dat tweede standpunt staat Dupréel en zoo vervalt hij tegenover de geheele Sokratische overlevering tot een algeheele ontkenning.

Typisch in deze is zijn houding tegenover den Sokratischen ‘daemon’ en op dit punt van zijn betoog kan de lezer, die van 't begin van het laatste hoofdstuk de ‘Conclusion’ af steeds meer en meer geamuseerd wordt niet nalaten in lachen uit te barsten. ‘Er zijn’, zegt hij, ‘in de overleveringen van die gegevens, die zijn als gladde rotsen, geen scheurtje, geen oneffenheid is er in, waardoor men ze zou kunnen aanvatten of beklimmen; en één van die gegevens is de Sokratische

"daemon", de innerlijke stem, die Sokrates in enkele momenten van zijn leven weerhield de dingen te doen die hem schadelijk waren.' Voor ons is die bijzonderheid een van de trekken, die door hun onverzinbaarheid iets eigens en levends aan de figuur van Sokrates geven. Dupréel weet er niets fijners van te zeggen dan dat 'die stem hem dan niet heeft weerhouden die stappen te doen, die zijn dood zouden te weeg brengen' en hij laat er op volgen, dat 'die daemon waarschijnlijk een trek is van een andere levende of legendarische persoon, die aan Sokrates wordt toegekend'. Dit is werkelijk kostelijk en begint te lijken op de parodie van de hyperkritiek op litterair gebied, die zoo luidt: 'Heb je het groote nieuws al gehoord, dat de Ilias en de Odyssee niet geschreven zijn door Homerus, maar door een anderen dichter van denzelfden naam?'

Het valt niet te verwonderen dat Sokrates' tragische dood hem door Dupréel ook ontnomen wordt, en dat zoowel de mis en scène van de Phaedo als toon en inhoud van Plato's onsterfelijke Apologie aan een ander, deze keer een historisch persoon worden toegeschreven.

En als Sokrates zoo ter aarde ligt, blijft er over de beelden der groote Sophisten in zijn plaats op te richten, hetgeen Dupréel doet in een lofrede van een zevental bladzijden, die in fantasie en heldenvereering voor geen der oude Sokratici behoeven onder te doen.

Toch ligt het niet in mijn bedoeling het boek belachelijk te maken: het toont groote scherpzinnigheid en belezenheid en niets is beter voor den Plato-vereerder dan om uit het gebouw dat hij zich opgericht heeft van Plato's Ideeënleer en de persoon van Sokrates, opgeschrikt te worden en zich gedwongen te zien de fundamenten nog eens te onderzoeken.

Was Dupréel's werk zuivere beeldenstormerij dan zou het daartoe niet dienen, maar bij alle fantasie, bij alle hypothetische redeneeringen, bij alle: *on ne saurait douter's*, alle *probablement*'s en *sans doute*'s, bevat het materiaal dat de bestudeering overwaard is en dat in vele gevallen zeer suggestief werkt.

W. KUENEN.

Aanteekeningen en opmerkingen.

Nederlandsche schilders vroeg in Engeland.

- Men vindt de Engelschen niet altoos grif bereid om toe te geven, dat de eersten, die bij hen de eigenlijke schilderkunst geïntroduceerd hebben, de Nederlanders zijn geweest. Wanneer men dan al vroeg een buitenlander van beteekenis heeft gehad, die bij hen schilderijen kwam maken, vóór de Engelschen zelf dat deden, dan zou het toch Holbein geweest zijn, - zoo krijgt men soms tegengeworpen. Toch staven de feiten, dat de Nederlanders inderdaad Holbein vóór waren.

Holbein is tegen het einde van 1526, met een aanbeveling van Erasmus aan Thomas Morus, voor het eerst in Engeland gekomen en bleef er toen geen twee jaren. Zijn later, langer, verblijf, waarin hij meer voor het hof van Hendrik VIII werkte, begon pas in 1532.

Hoe stond het nu met de bezoeken van Nederlanders aan Engeland?

Door den Engelschen handel met Vlaanderen waren er al vroeg betrekkingen ontstaan met de kunstcentra der Zuidelijke Nederlanden. Een Londensch afgezant aan het Bourgondische hof, Edward Grimston genaamd, liet zich in 1446, waarschijnlijk te Brugge; - zooals de Italiaansche koopman Arnolfini het er zich in 1434 door Jan van Eyck had laten doen - door Petrus Christus schilderen. Het mag waarschijnlijk geacht worden, dat, door zulk een later in Engeland aangekomen en daar stellig bewonderd schilderij, er van lieverlede contact tusschen Engelsche opdrachtgevers met Vlaamsche kunstenaars ontstond, en deze er van lieverlede

toe kwamen, het Kanaal over te steken. Omdat Engeland zelf geen schilders opleverde en de vraag naar portretten allengs grooter werd, bleef die trek dan aanhouden.

Omtrent 1500 moeten er stellig al Vlaamsche schilders in Engeland gewerkt hebben. Zoo bestaan er aanwijzingen, dat Jan van Mabuse er vóór zijn Italiaansche reis vertoefd heeft. Niet alleen dat van Mander het beweert, en Walpole er nog bizonderheden over weet te vertellen. Doch Mabuse heeft een portret van den in 1509 gestorven Hendrik VII geschilderd, dat aan de aandacht der tegenwoordige Duitsche kunsthistorici schijnt te zijn ontsnapt, maar in 1863 en 1890 te Londen geëxposeerd geweest is, en het onderschrift draagt: 'Kynge Henry ye seventh, Johan de Maubeuse F.'. Er bestaat overigens ook een karakteristiek portret van denzelfden koning door een onbekenden Vlaming, en dat duidelijk 1505 gedateerd is. In de reproductie ziet het er als eenigszins uit de school van Memling uit.

Een tijdje later, in 1522, trok de Gentenaar Gerard Horebout over het Kanaal. Hij was een kunstenaar van erkende beteekenis, die voordien veel voor Aartshertogin Margaretha had gewerkt en in 1521 den Deenschen koning Christiaan II, op zijn doorreis door Nederland, had geschilderd. Zijn dochter Susanna, over wier zeldzame begaafdheid Dürer zich in zijn reis-dagboek met verwondering uitspreekt, volgde hem naar Engeland, evenals zijn zoon, die later in dienst was van het hof, Hendrik VIII zelf portretteerde, en naar het schijnt, Holbein zelfs in het schilderen van miniatuur-portretten heeft ingewijd.

Een ander Zuid-Nederlander, Johannes Corvus of Jan de Rave, trok in elk geval reeds vóór 1528 naar Londen en maakte daar toen ook al portretten voor het hof.

Dat nu, in en kort na den tijd van Holbeins werken in Londen, Nederlandsche kunstenaars van rang als Antonio Moro, Joost van Cleef, Lucas de Heere en waarschijnlijk ook Frans Pourbus, in Engeland kwamen werken, doet voor de feitelijke prioriteit der Nederlanders zoozeer niet ter zake. Nog minder, dat in de zeventiende eeuw van Dyck met een stoet van landgenooten er de portret-schilderkunst beheerschten.

Maar er bestaan in geheel andere richting nog wel aanwijzingen voor het introduceeren bij de Engelschen van de

schilderkunst, althans van het tableau de chevalet en in olieverf uitgevoerd, door de Nederlanders.

Een nieuw handwerk of een nieuwe kunst brengen vanzelf nieuwe benamingen meè. Toen bij ons de stuc-bewerkers uit Italië kwamen, werd het woord *stuccatore* dadelijk overgenomen in het, door nog geen ander vervangene *stucadoor*. Zoo zou men in bijna ieder vak termen kunnen vinden, die de herkomst van het geïmporteerde handwerk aanduiden.

Wanneer wij nu, op grond van hierboven aangevoerde gegevens mogen aannemen, dat het de Nederlanders waren, die de schilderkunst over het Kanaal brachten, dan was dat, zooals wij reeds deden uitkomen, (want de illumineerkunst had er al in de middeleeuwen gebloeid) meer bepaald de kunst van het tableau de chevalet, in olieverf uitgevoerd. Het gebruik van de olieverf was trouwens waarschijnlijk door de Nederlanders het eerst konsekwent toegepast, en werd zeker door hen meer verbreid. Dat nu de Engelschen door ons met dit procédé bekend werden, zou misschien ook kunnen blijken uit een thans vrijwel in onbruik geraakt werkwoord: *to dutch*, dat ik als *to render clear and hard by dipping into hot oil* verklaard vind. Er werd dus een speciaal Nederlandsch procédé meê aangeduid, maar dat ook bij hen in praktijk gebracht werd. Ik erken intusschen, dat deze aanwijzing nog niet bizonder klemmend is.

Iets anders. Een geboren Engelschman heeft mij eens verzekerd, dat het in onze ooren toch geheel Engelsch luidende woord *landscape* enkel op den klank af aan het Hollandsche *landschap* ontleend zou zijn. De uitgang is in elk geval geen algemeen Engelsche vorm. Toch hebben de Engelschen dien uitgang in de schildertaal ook verder toegepast in hun woord voor zeegezicht: *seascape*, dat men echter, zooals Armandales Dictionary verzekert, als *formed on the model of landscape* moet beschouwen. En die verzekering versterkt wel het vermoeden dat ook het *scape* in *landscape* een vreemd indringsel is, en het heele woord uit het Hollandsch werd afgeleid.

Veel stelliger een overgevlogen vreemde vogel is het woord *maulstick* voor wat wij tegenwoordig schilderstok of paletstok noemen. In het vroegere Nederlandsch sprak men echter van *maalstok* en tot bij Bilderdijk kan men het woord nog aantreffen. Het introduceeren van het schilderij-op-een-ezel bracht

het in gebruik brengen van dit gereedschap vanzelf meè. En het is duidelijk dat de Engelschen het woord er voor, alleen een beetje verhanseld, van ons overnamen. De Encyclopedia Brittanica zegt dan ook bepaaldelijk: *Maulstick is an adaptation of the Dutch maalstok*.

Nog sprekender blijkt dit op Nederlandsche leest schoeien van een Engelsch woord, voor iets wat bij de schilderijkunst onmisbaar was, uit het woord *easel*. In het Hollandsch heeft dit *ezel* een duidelijke beteekenis. Men bedoelde er een lastdrager meè, juist zooals de Franschen van *chevalet* spreken. De Engelschen hebben het van de importeurs der schilderijkunst op den klank af overgenomen, zonder dat het woord naar hun taaleigen eenigen zin had. Buiten twijfel moet men in *easel* een klakkelooze adaptatie van ons *ezel* zien.

Verwonderen zou het mij niet, wanneer iemand, die beter dan ik met de Engelsche atelier-taal vertrouwd is, nog meer uitdrukkingen van dien aard wist te noemen, die een Nederlandschen oorsprong verraden. Maar in elk geval valt het te constateeren, dat er in de Engelsche taal tot nu toe een paar woorden zijn blijven leven, die nog eens ten overvloede komen staven, dat de eigenlijke schilderkunst door de Nederlanders het eerst over het Kanaal gebracht werd.

J.V.

Artikel 461 Wetboek van Strafrecht.

- Dat ik Van Bruggen's vertelling *De Freule*, in Querido's ‘Luxereeks’ verschenen, ondanks den humor ook hier te vinden, niet als welgeslaagd bewonder, bewijst niets tegen des schrijvers meening, dat groot grondbezit uit den tijd is en het afsluiten van een landgoed niet meer mogelijk moest zijn. Slechts won hij zijn pleit, bij mij althans, niet; ik behield even sterk de vroegere meening, dat de goeden onder de wandelaars de straf van wandalen mee krijgen te dragen, wier baldadigheid de landeigenaars tergt, totdat de geduldigsten bordjes plaatsen.

Hoezeer brooddonkenheid, meer dan afgunst, domme driestheid en botte vernielzucht afbreuk doen aan zeer veler genot, bemerkt men, nog meer dan in Gelderland, waar de

bordjes vaak dienen alleen tegen stroopers, in de veel rigoureuzer duinstreek. Het is waar dat ten minste negen tiende van de badplaats-bezoekers genoeg hebben aan het strand en zijn stoelen, het baden en de tennisbanen. Het wandelen raakte helaas uit de mode. Doch kuieren, lanterfanten in 't duin, doen zeer velen wel heel graag, en dan staan er dadelijk bordjes en de koddebeier loert. Na droeve ervaring van vroegere jaren met het particuliere duin, was het mij een verrassing te Wijk-aan-Zee, dat dank zij 'Vreemdelingenverkeer' het provinciale bestuur van Noord-Holland bereid is bevonden een proef te nemen met het verkrijgbaar stellen van kaarten op naam, die geldig zijn voor vijf personen, en waarmee men daar prachtige tochten kan doen en werkelijk stille plekjes vinden, schoon door duindoorn, vlier en plantjes.

Dicht bij het dorp wordt de hand gelicht met het verbod voor sommige duinen, doch daar, zoowel als op de eenige wandeling (alweder dank zij V.V.V.) toegestaan op persoonlijken grond, heb ik mij hevig geërgerd aan schooljeugd. Het bleek haar een spelletje, rasterwerk langs dat ééne mooie voetpad omver te trekken; en op het duin werd de strooinplanting opzettelijk uitgetrapt. Dit duin nu is geen bezit van 'den rijkdom', doch een van de provincie, waarvan het onderhoud veel kost en dat als zeewering noodig is. Vandaar een wel waarlijk gerechtvaardigde aanstoot, welken een opzichter nam aan een onderwijzer, die, lui of rustig hoog op het duin, niets zag van wat zijn klas misdeed. Liefde voor de natuur behoefde evenmin als eerbied voor andermans eigendom, den man uit zijn onverschilligheid te wekken. Het nut der duinen hoort tot het onderricht in aardrijkskunde, op de lagere school gegeven. Het is dus niet noodig een idealist te zijn, het volstaat wat praktisch inzicht te hebben om te beseffen, als leider der jeugd, dat, in plaats van toe te zien bij vernielzucht, hier onderricht in de kennis van 't land kon samenwerken met het tegengaan van gebrek aan eerbied voor bepalingen, door de overheid in het algemeen belang vastgesteld.

J.D.M.

Van de Defensie.

- Onder dezen titel heeft Jhr. L.M.A. von Schmid, wiens *Militie, landweer, landstorm* in *De Gids* van Mei 1921 en wiens opvolgende artikelen over de door Luxembourg in 1672 en 1673 tegen Holland gebezigde aanvalsmiddelen men zich herinnert, thans een werk over vestingstelsel en verdedigingsplan voor Nederland in de naaste toekomst voltooid; - een werk aanvankelijk mede voor *De Gids* bestemd, doch dat bleek niet binnen de perken bekneld te mogen blijven die aan een tijdschriftartikel noodzakelijk moeten worden gesteld, en nu als boek is verschenen.[1)] Het is een in zijn sobere uitdrukkingswijze boeiend pleidooi tegen conservatisme in de verdedigingspolitiek, conservatisme dat naar schrijvers overtuiging in de bureaux nog een onverdiend gezag uitoefent dal ons op millioenen te staan komt, die voor een deel geheel bespaard kunnen worden, voor het overschietende deel in het belang der verdediging zelve beter kunnen worden besteed. De heer von Schmid acht het onverantwoordelijk aan de Nieuwe Hollandsche Waterlinie nog langer geld ten koste te leggen, daar zij door ons nimmer zal kunnen worden ingericht tot een permanent werk dat tegen moderne aanvalsmiddelen bestand heeft. Een terrein als het onze moet en kan verdedigd worden ook zonder van permanente werken voorzien te zijn. Deze op te voeren tot een weerstandszekerheid, welke alle aanvalsmiddelen die thans ter beschikking staan met goed gevolg zou kunnen uitdagen, zou boven onze personeele en financieele krachten gaan, ook indien het niet buiten alle technische mogelijkheid ware, en het mindere is eer gevaarlijk dan nuttig, omdat het troepen en geschut immobiliseert die in het belang der verdediging zooals wij die wèl zouden kunnen voeren, noodzakelijk bewegelijk moeten blijven.

Toen de vestingwet-1874 tot stand kwam, ‘bestond eene linie-verdediging uit niets meer dan uit de verdediging der vaste punten; ... voor de afsluiting van een landstreek kwam het alleen op de forten aan... Het aantal bezettingstroepen was zelfs voor zeer lange liniën betrekkelijk gering... Het beginsel, dat de artillerie in hoofdzaak aangewend moet worden in tusschen- en nevenbatterijen, heeft de groote

1) 's-Gravenhage, van Cleef, 1922.

wijziging in de opvatting ingeleid. Er was in de tusschenterreinen behoefte aan beveiliging gekomen. Infanterie moest daarin voorzien. Men sprak van bewakingstroepen, en het leed niet lang of deze troepen overtroffen de gezamenlijke fortbezettingen in getalsterkte... Naar luid van de jongste ervaringen worden voor een energieke verdediging, behalve een sterke macht als algemeene reserve, van 8 tot 12 man op den strekkenden meter noodig geacht. Al zou dit aantal in inundatiestellingen en achter breede rivieren wellicht op drie vierden of de helft kunnen worden gesteld, men kan zich, met die eischen voor oogen, toch bezwaarlijk ontveinzen, dat een vestingstelsel, hetwelk oorspronkelijk geenszins boven onze krachten ging, veel te omvangrijk kan zijn geworden. De kring om Holland is aan de oost- en zuidzijde omstreeks 200 K.M. lang. Daar komt van Hellevoetsluis tot den Helder nog ongeveer 140 K.M. zeefront bij. Men kan uit die getallen de rekening opmaken ... De bezwaren schuilen niet, zooals vaak gemeend wordt, in het groot aantal vaste punten, maar in de opgevoerde eischen voor de bewaking en bezetting van de veldstellingen tusschen de forten' (bl. 71).

'Legde men aan den raad van defensie de vraag voor, of een omvangrijke verbetering van de fortificatorische inrichting der Nieuwe Hollandsche Waterlinie gerechtvaardigd is, men kan er zich verzekerd van houden dat de raad die vraag met warmte bevestigend zou beantwoorden. Wanneer men dan echter de tegenwerping zou wagen, dat die plannen met het open kustfront toch niet in goede overeenstemming kunnen zijn, dan zou meer dan waarschijnlijk het bescheid luiden, dat een voldoend sterk veldleger, modern uitgerust, een landing op onze kusten ongetwijfeld zal weten te beletten ...' Wat verhindert alleen, deze redeneering ook op het landfront toe te passen? 'Het gemis aan consequentie, dat op de hoofdpunten der defensie geregeld te constateeren valt' (bl. 120).

Schr. toont aan, dat aan de 'vesting Holland' de werkelijke kenmerken eener vesting altijd zullen moeten blijven ontbreken. Doch ook al zou de afsluiting slechts met tijdelijke en veldstellingen plaats hebben om den oprukkenden vijand eenigen tijd op te kunnen houden, zoo 'kan de kring om Holland niet voor een in vredestijd voorbereide verdediging

in aanmerking blijven. Tijdelijke stellingen kiest en bouwt men, als men weet waartoe ze zullen dienen, m.a.w. in oorlogstijd. Door dit in vredestijd te doen zou men op onbekende toestanden vooruitloopen... Ook tijdelijke stellingen moeten onderhouden worden en vorderen, in vredestijd gebouwd, toch weder duurzaamheid' (bl. 140).

Wat, al kreeg men er milliarden voor los, in de 'vesting Holland' alleen te bereiken is? 'Versterkingen, die wat haar gewapendbeton- en pantserconstructies aangaat, aan alle eischen van stormvrijheid zouden voldoen. Een artillerie, die met die van den aanvaller technisch gelijkwaardig zou zijn. *Maar desondanks, geenerlei zekerheid*. Wij zouden stellingen hebben, die met water-aanvallen bedwongen kunnen worden. Tusschenterreinen in één lijn versterkt, zonder diepte en zonder duurzaam vermogen tegenover een modernen aanval. Stellingen in ophooging gebouwd en die bij eene beschieting in brand geraken. Stellingen veel te uitgebreid voor onze georganiseerde weermacht,[1)] en met een alzijdig tekort aan bruikbare kwaliteit voor legering. Stellingen, die bij een aanval uit het westen, na een geslaagde landing even waardeloos zouden zijn als die van nu. Over de ontreddering der financiën zal ik maar niet spreken...'

Is het resultaat dus een alverlammend pessimisme ten opzichte van de mogelijkheid van nationale verdediging? Ver vandaar; deze zal, naar schrijver's overtuiging, juist bij het opgeven van het droombeeld dat Holland als vesting zou moeten verdedigd worden, alles winnen;

'Wanneer Nederland alom door sterke, georganiseerde drommen zou worden aangevallen, die zijn geheele staatsgebied zouden omsluiten, kan op geen uitkomst gehoopt worden. Door een onmetelijke meerderheid kan iedere weerstand in enkele weken worden gebroken.' Dit blijft zoo, of men aan de vesting-Holland geld ten koste legt, ja dan neen. '*Wij zullen echter met de vereenvoudiging van ons verdedigingsplan iets wezenlijks hebben tot stand gebracht*. Het nagenoeg nietswaardige vestingstelsel met zijn breeden, duren aankleve is ter zijde gezet. Het georganiseerde leger ziet zich een verschiet geopend...' (bl. 164).

1) Reeds eene bezetting met 1 man per strekkenden meter zou een aantal vorderen, dat onze officieele legersterkte ver overschrijdt (blz. 157).

Tot eene oorlogssterkte van 234.000 man - wet-van Dijk - staat een veldleger van 75.000 man in zeer ongunstige getalsverhouding. Durft men met het 'vesting'-denkbeeld breken, dan heeft men een veldleger van dezelfde grootte op een oorlogssterkte van 150.000 man. 'Wij moeten onze strijdmacht vóór alles organiseeren en wapenen met een blik op de bewegelijke taak. De gansche opleiding zal op initiatief, aanpassingsvermogen, plooibaarheid en snelheid gericht moeten blijven... Er is bij onze deskundigen onloochenbare sleur;... er zal diep moeten worden ingesneden. Wanneer een komende regeering het gezag en de geestkracht heeft om de hervormingen tot stand te brengen, die het geschetste plan mogelijk maakt, zal haar een eerezuil toekomen.'

De komende regeering, zal zij de zuil gaan verdienen? Het is niet zulk een gemakkelijke hervorming, als te beknibbelen op de geoefendheid der troepen. Het is een hard, maar waar woord waarmede deze brochure aanvangt:

'De dringende eisch om tot een aanzienlijk lager eindcijfer te komen, jaar op jaar herhaald, heeft misschien meer dan iets anders aan het vereenvoudigen der defensie in den weg gestaan. Opvolgende ministers hebben met nutteloos *zoeken* naar mogelijke vermindering van uitgaven hun besten tijd versleten.' Het komt er voortaan, dunkt ons, inderdaad niet meer op aan de mogelijkheid te *zoeken:* het geldt haar te *erkennen* waar de logica van een man van strenge wetenschap en hooge bedoeling haar heeft aangewezen.

Der redactie van *De Gids* is het behoefte, haar waardeering uit te spreken voor een oorspronkelijk voor haar tijdschrift bestemd betoog, dat de vroeger verschenen artikelen van den heer von Schmid zoo pakkend en zoo te juister tijd is komen besluiten.

H.T. COLENBRRNDER.

Binnenlandsch overzicht.

24 Juli 1922.

Dat bij eene verkiezing, die 1.714.236 stemmen op rechts en 1.214.528 op links uitbrengt, de verhouding in de Kamer 60-40 wordt, is zooals het wezen moet. Een goedkeuring van het beleid van het thans demissionair kabinet is in dien uitslag niet te zien; hij wil alleen zeggen, dat de kiezers geen reden vinden, voor de herziening van dat beleid andere dan de rechtsche partijen aansprakelijk te stellen. De toeneming der rechtsche stemmen is opmerkelijk het heele land over. Nog slechts in 6 der 18 kieskringen is de meerderheid links (Rotterdam, den Haag, Amsterdam, den Helder, Groningen en Assen); in 1918 was zij ook nog links in de kieskringen Arnhem en Leeuwarden. Te Rotterdam zijn de rechtsche stemmen sedert 1918 meer dan verdriedubbeld, te Amsterdam bijna verdriedubbeld; de linksche stemmen in beide steden zijn minder dan verdubbeld. Bijna verdriedubbeld zijn de rechtsche stemmen ook in den kieskring Dordrecht, de linksche slechts geklommen van 46.530 tot 73.99. Het vrouwenkiesrecht werkt nog in veel sterker mate conservatief, dan in 1918 de invoering van het algemeen mannenkiesrecht.

De reactionnaire strooming, die ter linkerzijde de communisten één, de socialisten twee, den Vrijheidsbond vijf zetels deed verliezen en daarentegen een vertegenwoordigster der richting-S. van Houten in de Kamer bracht, heeft ook de samenstelling der rechterzijde niet onaangetast gelaten. Het minst vooruitgegaan zijn de Roomsch-Katholieken, meer de anti-revolutionnairen, meest de christelijk-historischen. Dit beduidt een verlaten van de Aalberse-politiek en vermoedelijk een grooten invloed in de toekomst van den heer Colijn, tegen wien de christelijk-historische groep geen staatsman van gelijke kracht heeft over te stellen.

De stembusstrijd was in hoofdzaak buiten het kabinet om-

gegaan, en voor zoover dit ter sprake kwam, was het ook van rechtsche zijde eerder berispt dan geprezen. Het optreden der geestelijkheid heeft voorkomen, dat het gros der conservatiefgezinden onder de Katholieken zich van de partij heeft afgescheiden, maar dientengevolge zijn binnen de partij invloedrijke elementen gebleven die den heer Aalberse niet volgen, en vermoedelijk zal de partij, gezien hebbende aan welk groot gevaar zij amper ontkomen is, voortaan meer op hen letten. Overheersching door een combinatie S.D.A.P. - Patrimonium - Katholieke arbeidersafgevaardigden ligt verder af dan in de vorige kamer.

Het kabinet heeft het oirbaar geacht, tot 18 Juli, nadat reeds de Kroon de adviezen had ingewonnen die anders op een kabinetsdemissie plegen te volgen, te wachten met het beschikbaarstellen der portefeuilles. In den tuschentijd stelden alleen katholieke bladen het voor, alsof het kabinet zonder meer zou kunnen blijven zitten; de pers der protestantsche coalitiepartijen oordeelde anders. Onzes inziens had de aftreding, ook al ware de uitslag der verkiezingen een onmiskenbaar votum van vertrouwen in het kabinet geweest, onmiddellijk op dien uitslag behooren te volgen. De uitspraak van het land is er een niet ter overweging van het kabinet, maar van de Kroon, en de positie van een kabinet dat zijn beleid heeft zien goedkeuren wordt dubbel versterkt, wanneer onmiddellijk de Kroon dit resultaat komt vaststellen. Nu heeft men beleefd dat Hare Majesteit de partijleiders raadpleegde klaarblijkelijk over het lot van een nog niet demissionnair kabinet; - een vreemde vertooning.

Zaterdag 22 dezer heeft dan de Kroon aan den heer Ruys een opdracht tot nieuwe kabinetsformatie verstrekt. In welk departement brengt hij den heer Colijn onder? Zal hij den heer Aalberse handhaven? Heeft men ter rechterzijde een man, die zich, meer geroepen acht het herstel der staatsfinanciën te ondernemen dan de goedwillende heer de Geer, die niet den indruk heeft kunnen maken de man van reuzenkracht te zijn die door de omstandigheden wordt vereischt? Zal de heer de Graaff nog langer minister van koloniën blijven? Ziehier, van de velerlei vragen die zich opdringen, wel de voornaamste.

De rechterzijde gaat haar taak met schroom tegemoet. Het

laat zich denken. Om geacht te kunnen worden een nationale politiek te voeren, eene die de omstandigheden kneedt inplaats van ze enkel te volgen, moet zij thans zware verantwoordelijkheid aandurven. Is de heer Ruys daarvoor de man? Beteekent de opdracht, dat de heer Colijn op de leiding geen aanspraak kan maken?

Helder is de toestand niet, en een vlot verloop der crisis zien wij niet tegemoet. Daartoe was de disharmonie tusschen *Nederlander* en *Standaard* ter eene, *Tijd* ter ander zijde, van den aanvang af te groot.

Wat de linkerzijde betreft, de verkiezing en wat er onmiddellijk aan voorafging hebben den wankelen Vrijheidsbond meer naar rechts geplaatst dan hij in de afgeloopen periode soms scheen te willen staan. Accoorden als bij de wethoudersverkiezing te Amsterdam kort na de oprichting van dien Bond getroffen werden, schijnen te hebben afgedaan; de poging tot herhaling bij de verkiezing van leden der Eerste Kamer faalde. Dat het gewezen Unie-liberale element afsterft of elders plaats zoekt, en de Bond zich meer dan aanvankelijk door oud-liberale gedachten laat leiden moge het getal zijner afgevaardigden verkleinen, het verhoogt zijne wezenlijke beteekenis. Het liberalisme behoudt die alleen in zoover het weet af te zien van alle mogelijke machtsvertoon, van alle onder-één-hoedvangerij à la Borgesius, en kracht zoekt in zuiverheid van beginselstelling en consequentie van beginseltoepassing. Eerst dàn kan aan het licht komen, of het liberale beginsel voor de huidige maatschappij inderdaad nog iets beteekent, en zoo ja, wat. Wie in dat beginsel niet langer gelooft, er althans niet voor lijden wil en zich evenmin bij de S.D.A.P. thuis gevoelt, versterke liever de partij van den heer Marchant, dan die van den heer Dresselhuys te vertroebelen. En de heer Dresselhuys blijve overtuigd, dat volharding bij eene Borgesius-tactiek uit den tijd is en zijn Bond, die nog een toekomst hebben kan, een smadelijk einde zou bereiden. De verkiezing van Mr. S. van Houten na korte voorbereiding toont, dat de liberale gedachte nog opgenomen kan worden ook buiten den Bond, en dat niet Mr. van Houten in persoon het mandaat aanvaardt, verandert aan de beteekenis dier verkiezing niet het minste.

C.

Buitenlandsch overzicht.

24 Juli 1922.

Het Russische probleem schijnt vooralsnog onoplosbaar. De deskundigen in den Haag hebben het niet verder gebracht dan de staatslieden te Genua. De Russische commissie bleek niet gemachtigd, aan de niet-Russische ten aanzien van schuldbetaling en restitutie houdbare oplossingen voor te stellen eer zij van credieten verzekerd zou zijn, en de niet-Russische wilde, zonder prealabele oplossingen inzake schuld en particulieren eigendom, van credietopening niet hooren. Waren die oplossingen wèl bereikt, ook dan zouden de regeeringen zelve geen credieten hebben verleend, maar bevorderd dat particuliere kapitalisten dit deden. De Russen meenen, met particuliere kapitalisten ook zelf te kunnen onderhandelen. Al wat hunne commissie ten slotte mede te deelen had, was haar bereidwilligheid, hare regeering te adviseeren binnen de twee jaar eene regeling inzake schuldbetaling en vergoeding van genationaliseerden eigendom met de belanghebbenden te treffen. De niet-Russische commissie is van oordeel geweest, dat thans geen voldoende stof tot het sluiten eener algemeene overeenkomst der regeeringen met Sowjet-Rusland overbleef; de toezegging scheen haar te mager, om met de door Litwinof verlangde erkenning-*de jure* te worden beloond. Al wat men gewonnen heeft, is de zekerheid, dat het geven van vergoeding ook aan zoodanige eigenaars, die niet in den vorm van concessie of deelhebberschap kunnen of willen worden schadeloos gesteld, nu aan de Sowjet-regeering door haar eigen delegatie in beginsel is aanbevolen.

De houding van Engeland ter conferentie heeft zich door onvastheid gekenmerkt. Aanvankelijk hebben de Engelsche gedelegeerden de conferentie trachten te bewegen, niet uiteen te gaan eer een antwoord der Sowjet-regeering op het advies der Russische commissie zou zijn ingekomen; doch vervolgens hebben zij deze poging opgegeven en in de slotzitting geen ander geluid dan dat van Alphand en Cattier doen hooren.

Particulieren die zich met Rusland willen inlaten eer dit van zijne zijde behoorlijke concessiën aan *alle* obligatiehouders en voormalige eigenaars zal hebben gedaan, hebben nu niet den zegen van hunne regeeringen en evenmin, naar de Amerikaansche gezant in den Haag vrijheid had te verklaren, dien der Vereenigde Staten. Alleen met Duitschland staat Sowjet-Rusland krachtens het verdrag van Rapallo op bijzonderen voet.

Vermoedelijk zal het trachten, thans bijzondere overeenkomsten met de randstaten te sluiten, die met den negatieven afloop der Haagsche conferentie weinig ingenomen zijn. Blijft Engeland bij zijn ten slotte in den Haag aangenomen houding, dan is op eene bijzondere Engelsch-Russische overeenkomst geen kans.

Gedurende de conferentie is de indruk versterkt, dat niet de verhouding tot Rusland, maar die tot Duitschland en het vraagstuk der inter-geallieerde schulden de werkelijke kwestie van den dag is. Niet onwaarschijnlijk is de houding van Engeland ter conferentie hieruit te verklaren, dat men te Londen inziet, aan concessiën van Frankrijk in de Duitsche kwestie voor het oogenblik meer waarde te moeten toekennen dan aan eene verzachting van Frankrijk's politiek tegenover Rusland.

Van de Russen heeft alleen Krassin den indruk gemaakt, in een gegeven geval met Westersche belanghebbenden zakelijke kwestiën zaakkundig te zullen kunnen regelen. Litwinof en Sokolnikof behooren tot de categorie der ‘serinettes à principes’, en Litwinof, niet Krassin, had de leiding.

Ondertusschen lijdt het Russische volk voort, en zal, naar rapporten die Litwinof niet heeft kunnen ontzenuwen, de aanstaande winter verschrikkelijk zijn. Vermoedelijk zal Rusland voorloopig bovenal met twee soorten West-Europeanen

te doen krijgen: met Roodekruishelpers onder leiding van Nansen, en met concessiejagers van verdacht allooi.

De moord op Rathenau heeft de ontwikkeling van zaken, die Duitschland voor een drastische financieele politiek rijp maakt, niet kunnen tegenhouden. Tot zoodanige politiek was het tot dusver nimmer gekomen, omdat men niet den indruk had, de eischen, waarop de ex-geallieerden ten slotte zouden blijven staan, en waarop dus de financieele politiek van het Duitsche Rijk moest zijn ingericht, met eenigen grond van waarschijnlijkheid te kunnen benaderen. De ex-geallieerden van hun zijde konden de zaak niet definitief regelen, omdat zij het vraagstuk der intergeallieerde schulden niet aandorsten. Het maakt den indruk dat Frankrijk nu eindelijk beseft, zonder regeling van dit vraagstuk nooit aan zijn vergoeding te zullen komen, en dat Duitschland begint te begrijpen, dat het veel meer zal moeten doen dan enkel uitstel vragen, en aan een toezicht op zijn financieele en monetaire staatkunde niet ontkomt. Wat voor eene stabilisatie der Mark noodig is, wordt, naar het schijnt, daar nu algemeener dan vroeger ingezien, althans besproken.

In België houdt de binnenlandsche onrust aan. Het geval-Daels heeft tot eene zoo krachtige en algemeene manifestatie van Vlaamschgezindheid geleid, dat het ministerie de moed ontzonken is, opnieuw een slachtoffer te maken. Bedriegen de teekenen niet, dan is de Franskiljonsche grootdoenerij over haar hoogtepunt heen, en nadert de tijd, dat men ook in België over realiteiten zal moeten gaan spreken. Waaronder de zeer opmerkelijke van het Belgische oorlogsbudget van 1¼ milliard frank. De Belgische frank, die tot dusver boven de Fransche stond, is onlangs tot een eind beneden de Fransche gedaald. Het adagium ‘Duitschland betaalt’ heeft België verleid tot veel te hooge oorlogsschadeloosstellingen aan Belgische ingezetenen en tot het verzuimen van belastingherziening. De onvermijdelijke gevolgen eener lichtzinnige financieele politiek worden nu zichtbaar, en men zal er zoo spoedig niet de laatste van hebben gezien!

(26 Juli). Tegen de Duitsche rijkswetgeving ter bescherming der republiek verzet zich Beieren, met name tegen het

nieuwe gerechtshof en de nieuwe politiewet, die de politie van den eenen bondsstaat het recht geeft, op het grondgebied van den anderen bondsstaat op te treden. Met de stemmen van Beiersche Volkspartij en Boerenbond tegen socialistische partijen en democraten, heeft gisteren de Beiersche Landdag de verordening, waarbij het kabinet-Lerchenfeldt de uitvoering van een zeker gedeelte der rijkswetgeving in Beieren heeft verboden, goedgekeurd. Rijkspresident en Rijksdag beide kunnen verordeningen van bondsstaten vernietigen; in dit geval schijnt Ebert dit aan den Rijksdag te willen overlaten. Socialistische partijen en vakvereenigingen in het Rijk bedreigen een weerbarstig blijvend Beieren met den boycot. De burgemeesters van eenige Noord-Beiersche steden (Neurenberg, Würzburg) trachten te bemiddelen, en Lerchenfeldt geeft de verzekering, niets te bedoelen ten nadeele van den republikeinschen staatsvorm of de eenheid van het rijk, doch nooit de buitengewone rechtbank te zullen aanvaarden.

C.

Bibliographie.

Jhr. Mr. A.F. de Savornin Lohman. Verzamelde Opstellen, uitgegeven onder toezicht van den schrijver, door H. van Malsen. - Staatsrecht. - Eerste, tweede en derde deel. - 's-Gravenhage, Nijhoff, 1921.

In een in 1920 verspreid prospectus zeide de firma Nijhoff: ‘Toen in 1919 de heer A.F. de Savernin Lohman veertig jaar de belangen van het Nederlandsche Volk in het Parlement gediend had, is bij velen het verlangen versterkt, zijn geschriften beter te leeren kennen... De verzamelaar stelt zich voor, het omvangrijke journalistieke werk van den heer Lohman in vier afdeelingen uit te geven: I Staatsrecht, II Staatshuishoudkunde, III Geschiedenis, IV Schoolstrijd’. - Van deze vier afdeelingen kwam in 1921 de eerste, in drie deelen, gereed; sedert schijnt de publicatie gestaakt, althans in 1922 is niets verschenen.

Misschien ware het juister geweest, de verschijning van het geheel der vier afdeelingen niet door zoo groote uitvoerigheid der eerste, als waarin men vervallen is, in gevaar te brengen. ‘Aan menig auteur die dag in, dag uit gedacht en geschreven heeft, is de inhoud van veel wat hij in den loop der jaren schreef, ontgaan’, zeide het prospectus. Als dit den auteur zelf overkomt, zal dan de meest belangstellende lezer alles kunnen blijven omvatten? Ondanks de nuttige en ook goed doorgevoerde rubriceering, door den verzamelaar aangebracht (‘De Regeering. Algemeene Beginselen. - De Souvereiniteit. - Het Ministerschap. - De Volksvertegenwoordiging. - Het Provinciaal Bestuur’ enz.) aarzel ik ja te zeggen. Indien men, het gewichtigste uitkiezend, in plaats van deze drie deelen er ons één had aangeboden, zou er bij verloren zijn? De drie deelen zijn zwaar van herhalingen. Hoe zal men die in een dagblad waaraan men dagelijks medewerkt, voorkomen? Men behoeft het niet eens te willen: het is er een dagblad voor, blad voor één dag, om tot zijn medewerkers te mogen zeggen: ‘frappez toujours’. Maar de samenvoeging wordt geen boek, dan alleen van uiterlijk ...

Met maadschriftartikelen als die van Buys - niet maand voor maand geschreven! - heeft men het kunnen wagen; ieder artikel van Buys

behandelt een afzonderlijke periode en heeft eigen gelaatstrekken. Van de dagbladartikelen van den heer Lohman kan men dit laatste niet zeggen; hare gezamenlijkheid is geen gezelschap, maar een drom.

Ik kan de gedachte niet van mij afzetten, dat eene synopsis van het Kamer-werk van den heer Lohman (bij goede snoeimesvoering) aangenamer en nuttiger lectuur zou hebben opgeleverd dan deze reproductie van den journalist. Zijn optreden in de Kamer heeft ook niet-geestverwanten doorgaans geboeid; hij was er een figuur, een man met wil en met ziel. Zijn rijke temperament is uit deze drie deelen nog juist te raden maar valt er niet onmiddellijk in te genieten; als schrijver, in deze veelvuldigheid van zelfherhaling ons voorgelegd, maakt hij, op mij althans, geringer indruk dan de Kamer-figuur het deed. Ook zonder de zitting te hebben bijgewoond, kon men uit de verslagen iets van het fluidum eener ongemeene persoonlijkheid op zich voelen overgaan, kon gissen hoe blik, toon, indruk op de omstanders moesten zijn geweest. Doch men kan een sieraad der Kamer en van ons publieke leven zijn, en daarnevens een onverdroten en respectabel journalist, zonder zóó groote oorspronkelijkheid van gedachten of rijkdom van uitdrukkingsmiddelen te bezitten, dat elke letter die men geschreven heeft, het herdrukken waard is. In dezen omvang aangeboden, lijkt het werk een eindelooze reeks paraphrasen van wat *Onze Constitutie* bondiger zegt en daarom beter leven doet. Paraphrasen doen in en door hun onderbreking nut in een dagblad, zij verstikken elkander licht bij samenpersing. Die deze drie boekdeelen te lezen tracht, vindt te weinig gelegenheid, op adem te komen, en bejammert steeds weer, dat niet een strenger keuze is gedaan. Want er zijn er onder deze artikelen genoeg, die de herlezing loonen: ‘Zelfregeering’ (I, 18), ‘Kerkelijk recht’ (II, 258), ‘Ons Staatsrecht’ (III, 289) en vele andere, maar men moet er heen baggeren!

Wat deze publicatie voor geestverwanten in engeren zin beteekent, kan ik niet beoordeelen. Bij hen kunnen gevoelsmotieven in het spel komen die uit den aard der zaak de mijne niet konden wezen. In ruimer kring overgebracht dan dien waarin zij ontstaan zijn, ontkomen zulke gevoelens aan de bejegening der nuchterheid, die evenveel eerbied verdient omdat zij even echt is, nimmer.

C.

Prof. Dr. W.A. Bonger, Over de evolutie der moraliteit.

De onlangs als zoodanig opgetreden hoogleeraar in de sociologie en de criminologie aan de Amsterdamsche Universiteit verwerpt, in zijne bovengenoemde aanvaardingsrede, op grond van ethnografisch onderzoek, de verklaringen door de richtingen van Rousseau, Lombroso, en Hobbes gegeven van de evolutie der moraliteit. De eerste, uitgaande van een oorspronkelijk goeden mensch, acht dezen door de cultuur bedorven. De tweede beschouwt den mensch als van oorsprong a-moreel en eerst in den langen loop der tijden evolutionistisch moreel geworden. De derde

eindelijk ziet den mensch als een voor alle tijden onveranderlijken egoïst. Prof. Bonger daarentegen meent den oorsprong der moraliteit te vinden in het ontwijfelbaar feit, dat de mensch in aanleg een kudde-dier, een sociaal wezen is. Het in hem levend sociaal besef is echter niet slechts verschillend in sterkte bij diverse individuen, doch tevens veranderlijk naar tijd en omstandigheden. Wie dus de evolutie der moraliteit wil nagaan, heeft te zoeken naar milieu-factoren, welke de feitelijk waarneembare veranderingen kunnen verklaren.

Het verder deel der rede is dan gewijd aan het betoog, dat de twee factoren in den menschelijken aanleg, die, als zijnde anti-sociaal, het meest tot conflikten aanleiding geven, de heerschzucht en de hebzucht, zich, wat betreft de intensiteit waarmede zij de gedragingen der menschen beinvloeden, en de frequentie der conflikten, welke zij doen ontstaan, uit de structuur der menschelijke gemeenschappen inderdaad laten verklaren. En het zijn, zoo betoogt hij, inzonderheid de sociaal-economische eigenaardigheden der milieus, welke daarbij op den voorgrond treden.

Met alle waardeering voor de groote bekwaamheid waarmede deze stellingen werden verdedigd, kleven er toch, naar het mij voorkomt, aan het betoog enkele fundamenteele fouten, welke de bewijskracht ervan niet onaangetast laten. In de eerste plaats dunkt het mij een ontoelaatbaar a-priorisme, het sociaal instinct der menschen als in wezen moreel te beschouwen. Stellig is het waar, dat moraliteit, in tegenstelling tot religie, zich enkel denken laat bij den in gemeenschap met andere levende wezens staanden mensch. Maar het sociaal instinct en de daaruit voortspruitende gedragingen behoeven niet te wortelen in den drang om de belangen van anderen te behartigen. Zij kunnen ook het uitvloeisel zijn van een gevoel van zwakte, angst, afhankelijkheid. Welk een groote rol speelt niet bij velen de egoiste, in ieder geval a-moreele, vrees voor de gevolgen van het verzaken der sociale normen, onder de overwegingen welke hen tot het in acht nemen dier normen bewegen? Evenzoo schijnt mij de stelling, dat de heerschzucht en de hebzucht in wezen anti-sociaal zijn, eene a-prioristische, en kan zij in haar algemeenheid d.m. niet worden aanvaard. De drang naar gezagsuitoefening kan in sociale motieven van de hoogste orde wortelen, en de hebzucht van een Raskolnikow mag al evenmin zoo zonder meer met het stigma ‘anti-sociaal’ worden gebrandmerkt.

Voorts, het hangt ten deele reeds met het zooeven gezegde samen, schijnt het mij een in beginsel tot falen gedoemd pogen, onderzoekingen nopens de evolutie der moraliteit te willen instellen, wanneer men daarbij, zooals prof. Bonger op blz. 6 uitdrukkelijk verklaart te zullen doen, de vraag naar de evolutie der moraal a limine buitensluit, en van een bepaling van den inhoud der zedelijke normen in de opvolgende ontwikkelingsstadia der menschheid geheel afziet. Men moet onvermijdelijk tot een scheef beeld der ontwikkeling van de moraliteit komen, wanneer men de gedragingen der primitieve volken gaat toetsen aan wat men eischen acht onzer tegenwoordige moraal. Tenzij men daarbij van de hypothese mocht uitgaan, dat er wel met eene veranderlijke moraliteit ae rekenen valt, doch dat de moraal voor alle tijden en omgevingen dezelfde is en blijft. Een

hypothese, welke ook door Prof. Bonger niet zal worden in bescherming genomen. Eerst wanneer men aard en omvang der inbreuken op h u n moraal bij primitieve volken heeft vergeleken met de overeenkomtige gegevens bij cultuurvolken, en bij dit vergelijken op kwantitatieve of op kwalitatieve verschillen is gestuit, kan men trachten deze verschillen te verklaren uit ongelijkheid in sociologischen voedingsbodem (bl. 15). Het probleem niet aldus te hebben gesteld, ja niet eenmaal, voor zoover ik kan zien, te hebben beseft de noodzakelijkheid eener dergelijke probleemstelling, schijnt mij een voor de waarde van Prof. Bonger's betoog inderdaad zeer bedenkelijk verzuim.

Een enkele opmerking nog met betrekking tot het tweede deel der besproken aanvaardingsrede, waarin Prof. Bonger de veranderingen in de moraliteit sedert het midden der vorige eeuw toetst aan de gegevens der crimineele statistiek. Den loop der winst- en der geweld-criminaliteit acht hij in het licht der geschiedenis van dit tijdperk, en voor wat de eerste betreft dan inzonderheid in dat der economische geschiedenis, verklaarbaar. Veel van hetgeen de bekwame schrijver van ‘Criminalité et conditions économiques’ hier aanvoert dunkt mij zoowel juist als belangrijk. Toch wordt de ongetwijfeld bestaande beteekenis van den economischen toestand voor met name de winstcriminaliteit m.i. licht overschat. Die toestand is, gelijk uit den loop der cijfers blijkt, slechts één der determinanten van de misdaad. En bovendien bedient men zich, voor het bepalen van dien toestand, veelal van ontoereikende middelen. v. Mayr moge in 1867 beweren: ‘dasz man nicht anstehen kann zu bekennen, es habe in der Periode 1835-61 so ziemlich jeder Sechser, um den das Getreide in Preis gestiegen ist, auf je 100.000 Einwohner im bayrischen Gebiete diesseits des Rheins einen Diebstahl mehr hervorgerufen, während andererseits das Fallen der Getreidepreisen um einen Sechser je einen Diebstahl bei der gleichen Zahl der Einwohner verhütet hat’ (Gesetzmässigkeit im Gesellschaftsleben, bl. 346), de heer Bonger vergist zich zich toch, wanneer hij meent, dat dit oordeel telkens weer in de feiten steun zou hebben gevonden. Zoo bleek mij, de zaak over de jaren 1887-1910 voor Nederland onderzoekend, dat de beweging der winstcriminaliteit, bij vergelijking met die der tarwe-prijzen, in 9 jaren parallel en in 14 invers verliep; bij vergelijking met die der rogge-prijzen waren deze cijfers onderscheidenlijk 12 en 11, en bij vergelijking met die der aardappel-prijzen (wat slechts tot en met 1904 mogelijk was) onderscheidenlijk 10 en 7. Bovendien bleken er met betrekking tot de intensiteit der bewegingen van criminaliteit en prijzen tal van zeer opmerkelijke ongelijkmatigheden te bestaan. Prof. Bonger heeft in zijn geschriften herhaaldelijk praktisch ook andere criteria voor de karakteristiek van den economischen toestand gebruikt, al bleef hij daarbij den invloed der broodprijzen op de winstcriminaliteit, naar het mij voorkomt, overschatten. Nu van zoodanige overschatting op blz. 23 zijner rede andermaal opvallend bleek, wenschte ik daartegen met een enkel woord in verzet te komen. Ten volle erken ik de beteekenis der economische factoren als een der oorzaken waaruit aard en omvang der criminaliteit moeten worden verklaard. Maar men zal dien invloed toch niet kunnen benaderen langs

den simplistischen weg der waarneming van de prijswisseling van een of enkele voedingsmiddelen.

C.A. VERRIJN STUART

Het socialisme in zijn nieuwste schakeeringen, door Andr. Sternheim; Elsevier's Bibliotheek No. 6, Amsterdam, 1922.

Systematiek bij snel verschietende dingen als ‘nieuwste schakeeringen’ levert het gevaar op, dat morgen de feiten niet langer passen in haar raam. Toch is zij onmisbaar voor de duidelijkheid van het overzicht en ten slotte ook niet meer dan een hulpmiddel voor schrijver en lezer, die beiden wel weten, dat het aankomt niet op de loketten maar op hun inhoud.

Over de groepeering der stof zij hierom gezwegen; anderen hadden ze anders aangevat, doch wellicht niet beter.

Maar de stof zelve.

De schrijver is sociaal-democraat en verbloemt dit niet. Dit feit bepaalt zijn houding jegens zijn onderwerp. En tevens bepale het die van den criticus jegens het geschrift, welks opzet niet een gezette verdediging van het socialisme medebracht; critiek in den vorm van critiek op het socialisme ware in dit geval misplaatst.

Wèl mag men de vraag stellen of een beschrijving - want deze wilde Sternheim geven - van de nieuwste schakeeringen der socialistische gedachte kàn slagen met een zóó magere geschiedenis van haar verleden als hier geboden wordt. Het socialisme, zooals het zich sinds, zeggen we, 1917 ons vertoont, is niet uit de lucht komen vallen. Het is product van het vroegere socialisme en van den oorlog samen en ontleent aan beide van zijn trekken. In de aanwijzing van dit verband schiet het boekje ver tekort; wat in de nieuwste schakeeringen nieuw, wat oud erin is, en hoe dit alles moet worden verklaard, de lezer zal het niet dan onvoldoende te weten komen. Hij heeft een foto voor zich, maar tot recht begrip behoefde hij een ontleedkundige les. Dit deeltje van Elsevier's nieuwe serie zou door een vervollediging in dezen trant ook niet boven de maat zijn uitgegroeid.

Een tweede grief, die moet worden geopperd, gaat tegen de wijze, waarop over Rusland verslag wordt gedaan. Hier wordt niets anders vertoond dan de naar het westen gekeerde officieel-bolsjewistische buitenkant; dat daarachter een geografisch en numeriek ver overwegend nietbolsjewistisch boeren-Rusland steekt en de geweldige draagkracht van dit feit, dit blijft den lezer verborgen.

Het geschrift mist diepte en achtergrond. Maar als foto is het niet kwaad, wijl eerlijk en duidelijk.

v.B.

Het schoone eiland. Een tweede boek van wijsheid en schoonheid uit China, door Henri Borel. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon.

De heer Borel vertelt in dit werkje van een bezoek, dat hij aan Zuid-China bracht na zeven en twintigjarige afwezigheid. Het ‘schoone eiland’

is het prachtig gelegen eilandje Kulangsu, - waar een nederzetting van vreemdelingen is - tegenover de bekende stad Emoi. Wie over den ietwat pretentieuzen ondertitel heenziet en niet bang is voor een overmaat van gevoeligheid, moge uit deze overigens vlot geschreven reisschetsen een denkbeeld krijgen vooral van het schoone Zuid-Chineesche landschap en het Chineesche straatleven. Men vindt er verschillende aardige en juiste opmerkingen naast sommige onjuistheden. Doch men zij op zijn hoede voor het uiterst subjectief aestheticisme van den schrijver, dat den argeloozen lezer kan misleiden door den ernst waarmede het wordt voorgedragen.

J.J.L.D.

Marie Koenen, *Limburgsche Verhalen*. Maatschappij voor goede en goedkoope lectuur. Amsterdam.

Van deze vier verhalen is ‘de Zusters’ zeker het meest geslaagde. Het is genomen uit de realiteit van het hedendaagsche leven. Het hier waargenomene is een product van den Limburgschen bodem. De auteur is in deze novelle, waar zij gedwongen was zoo veel mogelijk het harde en knoestige der werkelijkheid te geven, op haar best. Haar talent tot verzachten geneigd, werd door de scherpe en ruwe kanten der stof in evenwicht gehouden. Daar waar zij, zooals in ‘De Moeder Gods in de heg’, het leven van den dag verlaat en zich op sprookjesterrein begeeft, vervalt zij in het weergeven van vage bizonderheden. Deze verkrijgen zelfs in ‘De Madeliefjes’ een zoetigen bijsmaak en in ‘De Godsvlam’ bereikt zij niet den indruk, dien zij heeft willen maken. ‘De Zusters’ blijft daarentegen een waar kunstwerk. Het is zuiver van visie en ontwikkelt zich geleidelijk tot tragisch gebeuren. Bijna al te bevredigend is het einde der vier novellen; daartegen is in den grond niets in te brengen. Het slot van ‘De Madeliefjes’ had men droeviger verwacht: daardoor zou de voldoening van den lezer niet gestoord zijn. Nu mist het verhaal zijn dwingende leer.

Het is niet de schuld van Marie Koenen, dat de sprookjeswereld aan den, overigens romantisch gevormden, Limburgschen bodem ontleend, weinig belangrijk is. In de meeste streken van ons land is zij dat evenmin. De Limburger, minder misschien nog dan de bewoner der andere provincies, is weinig romantisch aangelegd. De kunst ook in hare verschillende vormen laat hem meer koud, dan zij dat doet een bewoner der andere streken. Het geheimzinnige wordt door hem zooveel mogelijk op zij gezet en hij houdt er zich niet graag in op. Hij is er bang voor en lacht er om. Een groote nuchterheid is er het gevolg van. Ook voor het natuurschoon heeft de Hollander nog meer gevoel, dan de Limburger. De schrijfster was dus gehinderd in hare bewegingen en de schoone verzinsels konden in haar overigens gewillig brein zich niet vrijelijk ontplooien.

De volzinnen van deze schrijfster zijn overal wel verzorgd. Hare manier van voorstellen is steeds eene bizonder gedistingueerde. Zij vervalt nooit in platheden of wansmakelijkheden. Zij roert alleen hare stoffen

aan, indiceert meestal meer dan zij uitwerkt. Voor den fijnproever is dat een voordeel, en toch zal menige lezer forschere, zij het dan ook hardere, werkelijkheden verlangen, zooals zij wel vermag te geven, en zooals zij ons die in ‘De Zusters’ heeft getoond.

Waar de bodem der volksziel weinig geëigend is tot het voortbrengen van een weelderigen groei, heeft de auteur uit dien grond vele schoone gewassen doen verrijzen. De kunstenaar volgt in het algemeen den volksgeest, hij is er de uiting van; en alleen wanneer hij vermag hem te knellen in de banden van zijn talent, is hij in staat deze volksziel op te heffen tot zijne eigene hoogte. Dit laatste heeft Marie Koenen hier niet gedaan.

F. ERENS.

De Zondagen, roman door Sophie de Jongh. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon.

De ‘Revue de Paris’ heeft in 1894 de twintig bladzijden gepubliceerd, door Maupassant geschreven van een roman, welke waarschijnlijk *L'Ame Etrangère* zou hebben geheeten en waarin hij ‘la réciproque inintelligibilité’ wilde aantoonen van twee menschen die elkaar liefkrijgen, doch van verschillende volken zijn. In de pas verschenen twee bundels van *Nouvelles Pages de Critique et de Doctrine* door Paul Bourget, wordt dit fragment tweemaal beschouwd. In het eene opstel leest men o.a. dat, terwijl zelfs een Balzac bladzijden van ontleding kon noodig hebben, om de personen in een kader te zetten, aan Maupassant twee zinnen volstonden, evenals aan de kunstenaars, op wie Bourget vindt, dat hij het meest geleek, Mérimée en Toergeenjef. Uit de tweede beschouwing, aan het ‘gegeven’ van Maupassant, het nationaal instinct, gewijd, schrijf ik de volgende zinnen over: ‘Cet excellent observateur (Maupassant dus) n'avait guère de théories générales. L'ayant beaucoup fréquenté pendant nos communes années de début, j'ai toujours été frappé de sa totale incuriosité philosophique, mais il avait ce trait commun avec certains découvreurs géniaux du type scientifique, - ainsi Duchenne de Boulogne, ainsi Pasteur, - sa vision du détail était si exacte qu'à travers les tout petits faits il apercevait et dégageait, sans même s'en rendre compte, de grandes lois causales. Entre parenthèses, c'est probablement le don propre du romancier-né’. Men weet - en de nu gekomen bundels bewijzen het, hoewel niet zoo krachtig als jaren geleden de *Essais de Psychologie contemporaine* -, dat Bourget allerminst gebrek heeft aan ‘curiosité philosophique’ en een veel beter essayist dan romanschrijver is. Hierdoor heeft deze waardeering van Maupassant te meer waarde. En nieuwe beteekenis heeft zij thans, nu er vertellers en critici kwamen, die weer het oude preeken willen, tendenz, ‘gedachte’, èn als doel.

Wat ‘Sophie de Jongh’ thans als een roman biedt - verbergt zich hier geen ervaren schrijfster onder naar ik meen niet gansch-nieuwen schuilnaam? - is als geheel misschien mislukt door iets als tendentieuse drift. 't Is mogelijk, dat de schrijfster dacht: ‘Wie ter wereld kent *Nora* niet, waar is dat stuk nog nooit vertoond? Wat zal ik dus Ibsen herhalen of

nadoen? Ik zal het vervolg van den toestand geven, het vervolg en het gevolg.' Doch ook kan het zijn - ik geloof het liever: dat Sophie de Jongh die 'vision du détail' heeft gehad, waarvoor Bourget Maupassant warm prijst. Of, derde mogelijkheid: de vrouw, het moedergevoel w i s t het al te wèl, had de voorbeelden maar voor het kiezen van de droefheid in zulk vaneengaan. Zoo zijn de 'Zondagen' ontstaan, d.w.z. die reeks schetsen van leed en van wroeging buiten. Zij zijn een levende middenmoot in een onvolledig verhaal, een niet waarlijk voltooiden roman.

J.d.M.

De Gedachte der Tijden. De Vraag zonder Antwoord, door P.H. van Moerkerken. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon.

Indien ik nog een verklaring behoefde voor de onvoldaanheid, waarmee ik den schouwburg heb verlaten na Verkade's laatste *Hamlet*-vertooning, dan zou het beste element uit deze trits schetsen me die kunnen geven. Want dat beste is Izaak Petersz., een Hollandsche Hamlet uit opstandsdagen. Had de heer Van Moerkerken zich tot deze levensschets beperkt, hij zou een 'ondankbaar' werk verricht hebben, immers een novelle geschreven over een zwakkeling-met-ideaal, die aldoor aanloopt achter de daad, onvermoeid toeschouwer zonder meer. Doch de schrijver had een *program*, men kan zeggen: *met vele nommers*, waarvan er drie moesten afgespeeld worden in dit boek. Niet Izaak zelf was één ervan, maar wel de oproerigheid die hij... 'meeleeft', zou ik schrijven, indien hij dit deed. Helaas, het lukt hem, zoo min als ons. We zien hem, Hamlet, in het gedrang, juist als Verkade naast Van Dalsum.

J.d.M.

Vlamrood, door Hendrik de Vries; Van Munster's Uitgevers-maatschappij - Amsterdam.

Meesterlijk werd nu zijn vormbesef: schier spelend beheerscht hij de waarde der klankrelaties, trillend woog hij geledingen aan elkaar af. Zijn styleeren werd ijzeren soberheid: in die verstrakking leeft schoonheid van het constructieve, waardoor men cubisme vermoedt.

De elementen die Vlamrood bepalen: zijn verhouding tot de moderne stad, en de moderne vrouw. Tusschen deze klippen zwalkt zijn boot, en hij is geketend en betooverd.

De stad bekoort hem zoo: chaotisch spel van kracht en tegenkracht, kolommen van massaliteiten, branding van rhythmen en kleuren; doch, in verheugende tegenstelling tot expressionisten, als hij geboeid door deze motieven, beperkt hij zich: snijdt uit den chaos een begrensd fragment, doordringt dat met de orde van den eigen blik, transformeert en styleert het object. Zoo verwerven die verzen, ondanks

de zwaarte hunner gegevens en kleuren, die volkomen gedematerialiseerd worden, een won-

derlijke luciditeit en een zeer overwogen structuur. Ze zijn volmaakt: uit de verf; en hebben het doordringende, geconcentreerde stralen van sommige edelsteenen.

Verwant hiermee boeit hem, eensdeels, het kleur-complex van de modern-gekleede vrouw, die, anderzijds, de atmosfeer van erotische oververhitting ontketent, die Vlamrood doordrenkt; doch zoowel: ‘de stad’ als: ‘de vrouw’ schijnen wij niet als concreta te moeten beschouwen, waaraan zijn werk, in samenwerking met zijn sentiment, opgroeien zou, doch hoogstens als het kristal, dat de oververzadigde oplossing van abstracte vizioenen’ doet uitkristalliseeren.

Zoo lijdt dit werk, meer nog dan het beste, somnambule kernstuk van het vorige, aan een mogelijk beslissend euvel: dat der levens-vreemheid, levens-schuwheid, zoo ge wilt. Ik betwijfel, of dit werk duurzaam zal zijn, of het levensvatbaarheid a.h.w. zal hebben, waar het zijn oorsprong nam uit een onderdrukking van het leven, uit een psychische ascese. Ik betwijfel, of een werk kunst moet heeten, dat niet in al zijn geledingen doortrokken is van humaan sentiment. Ik betwijfel, of Charon u overvaart zonder obool. Ik breek geen lans hier voor eenig realisme, ik wijs op een betrekkelijk onaantastbare zekerheid: dat kunst wortelt in humaniteit (het woord zij niet mis-verstaan, door links noch rechts). Vlamrood heft mij niet naar die toppen, waartoe ik geheven wil zijn; en de fout schuilt niet in eenig onvermogen van: bevinding’ of expressie; de fout ligt in het feit dat zijn duizelend dieplood peilt in waat'ren, die m.i. geen essentieele levensbeteekenis hebben. Ik wraakte deze gesteldheid t.a.v. een groote, de epische, groep in De Nacht reeds; ik vind ze hier in 't gansche werk terug. Het is een felle teleurstelling te voorvoelen dat het, in verhouding tot wat wij, malgré nous, een absoluut kunstwerk noemen, een vergissing zou blijken.

Het slotvers: Tuin, mild-geheimzinnig van aanslag, 'schoon een volkomen-gerond gedicht, redt dezen bundel niet. Het is echter nauwelijks te gelooven, dat de Muzen, die dezen dichter blijkbaar graag omarmen, hem niet eenmaal in den stroom des levens zullen stooten.

Zijn boekje werd voortreffelijk gedrukt, is minstens anderhalve centimeter te breed en geplakt in een bruin-cartonnen omslag, die heel leelijk is.

H.M.

Willem de Mérode, Het kostbaar bloed; N.V. Uitgeversmaatschappij Van Loghum, Slaterus & Visser, Arnhem 1922.

Men aarzelt in het algemeen nog steeds niet De Mérode tot de calvinistische dichters te rekenen, (die, als groep, niets beteekenen trouwens, en ook individueel zelden middelmatig, laat staan méér, zijn). De door dezen bundel hernieuwde lectuur van zijn werk doet mij recht tegen deze bewering in stelling nemen. Ik laat de vraag terzijde, of een modern calvinistisch dichter in het algemeen mogelijk is, maar meen: zijn calvinisme

weerstreeft De Mérode's natuurlijk temperament, en bederft dus grondig zijn werk. Hoe doen de protestantsche elementen aan, bij hem? Als restanten, als onoverwonnenheden; als krampachtige herinneringen. Het is merkwaardig, en beslissend, dunkt mij, dat hij in toestanden van, zeg maar, neerslachtigheid, terugvalt naar 'God' en wat daar-om zweeft, terwijl deze in de affirmatieve verzen, in de genietende, milde aanvaarding slechts schaarselijk en dan storend optreedt. De Mérode had, krachtens zijn aanleg, moeten kiezen tegen de calvinistische tendenzen, die hem bedreigden, en kan dat wellicht nog doen. Ligt het katholicisme, waarin de devotie en de deemoed, die hem eigen zijn, verweven zijn met pracht en mildheid, hem niet veel nader?

Zijn versificatie is ontstellend glad, bijna pratend dicht hij, zoudt ge zeggen. Ik ben geneigd deze gemakkelijkheid voor een kenmerk te houden ook van de essentie van dit werk: het is wat egaal, wat vlot. Er is weinig diepte in, weinig interne gespannenheid; het drijft op, stellig zuivere, stellig milde emotionaliteit; op zwevingen, meer dan op doorgrondingen, op genietende, zacht-gekleurde ontvankelijkheid. Doch hier en daar springt een beeld op, fel en direct, volstrekt oorspronkelijk, en hier en daar is een beweging zeer nerveus. Er staan weinig slechte verzen in dit boek, en enkele, die ge 'heel mooi' moogt noemen. Van Boutens en Gossaert is weinig meer merkbaar; hij heeft een eigen sfeer, maar van 'de laatste dingen' ervoer hij niet veel. En we mogen toch vragen, dat we 'wijzer worden' door een vers...? Stellig!

Het boek werd goed verzorgd, doch de beginhoofdletter, die de gansche eerste strophe terzijde beslaat, is een euvel. De roode letters op het etiket staan fraai bij het troebeler rood van den omslag.

H.M.

Rose-Angélique.

V.

De heer Lorinot du Fernay, de bevelen volgend van zijn machtigen beschermer, den maître de requêtes Bégnier, had gezegd dat hij met staatsie de Robe in de wereld vertegenwoordigen moest om spoedig bevorderd te worden. Er kwamen juweliers, door hem gezonden, met de nieuwste kleinoodiën, bontwerkers met zeldzame pelzen, schoenmakers die zich als hovelingen gedroegen, om den wensch van Rose-Angélique te vernemen; er werden met schildpad en paarlmoer ingelegde meubelen gebracht; er werd porcelein uitgepakt, dat niemand aanraken mocht; het wapen van Fernay, in bescheiden grootte, zag men op velerlei voorwerpen geschilderd of geborduurd. Tante Caroline en de schoonbroeder de Clairolles kwamen iederen dag om toe te zien en raad te geven; de heer Bégnier trad even binnen, zag vluchtig rond, liet een tafeltje hier uit den salon verwijderen of een schilderij daar verplaatsen waar het hem beter docht. De nieuwe chef werd door Lorinot zelf aan zijn echtgenoote voorgesteld. Toen verschenen allengs de gasten, meerendeels lieden die Rose-Angélique nog nimmer had gezien. Er waren gasten iederen dag, aan het middagmaal, aan de thee, aan het avondmaal, op de danspartij; zij reden uit naar Comédie italienne, Comédie française of Opéra, waarna tot laat in den nacht geredetwist werd over de verdiensten van Gluck, Grétry, Rameau, Piccini, terwijl de heeren bij champagne of punch hun meening uitspraken over de loopende gedingen, over den

oorlog, de werkeloosheid, den agio. Rose-Angélique bevond zich midden in het leven van haar kring. Wanneer zij, vaak bij het schemeren van den ochtend, in haar kamer kwam, moest zij Marion die, op haar wachtend, in slaap was gevallen, wakker maken. En soms zeide zij haar, tusschen twee geeuwen, dat zij niet geweten had dat men zich zoo kon vervelen.

Rose-Angélique voelde zich ver van allen in haar omgeving verwijderd; zij vroeg zichzelve wel eens wat haar van hen scheidde, maar zij durfde de reden niet te kennen. In den ernst van haar afzondering nam zij met scherpe zinnen waar. Zij hoorde de valschheid in vriendelijk gegeven raad, den spot in bevalligen lof; zij zag de kleinste bewegingen aan neusvleugel of bovenlip, een zijdelingschen blik, een bedwongen geeuw. Zij zag ook op de aangezichten der vrouwen de vreesachtige spanning, de verveling, de zorg, het verborgen verdriet, en er waren er die bemerkten, dat zij ze zuiver verstond en het toonden in een stil wenkje of in een teeder gefluisterd woord. Van den ouden heer Lorinot, van haar tante Philomène, van anderen met wie zij niet vertrouwelijk kon spreken, vernam zij de vraag of haar iets schortte, daar zij bedrukt scheen; hun belangstelling hinderde haar, doch zij antwoordde luchthartig. De dwang van het goede gezelschap tot onwaarheid begon haar te prikkelen. Zij wendde soms ongesteldheid voor om haar echtgenoot niet te vergezellen.

En zij zat een ganschen middag alleen in haar kamer van blauw satijn, waarvan het eene venster uitzag op een hoek van den binnenhof, het andere op de straat. Haar gedachten waren vervuld van het gerucht der gesprekken, die zij den dag te voren had gehoord; zij voelde de macht der omgeving, die haar dwong tot wat zij niet gekozen had, en wanneer zij rondzag naar de vier muren, werd zij bedroefd over haar verlatenheid. Zij zocht onder allen of er een was voor wien zij haar hart kon uitspreken, een dien zij geheel haar vriend kon noemen. En als zij de aangezichten in haar verbeelding een voor een had aangezien, vond zij dat er niemand was dan Marion die zij waarlijk kon vertrouwen, maar over de innigste roerselen, die voor haar zelf nog verborgen waren, kon zij ook met de voedster niet spreken, die toch altijd het kind

in haar zag. Tot het schemeruur toe bleef zij zitten met de handen gevouwen in den schoot, luisterend naar de geluiden van spelende kinderen in de straat, van roepende kooplieden; tegen den tijd dat de lantaarns werden aangestoken, ging zij voor het venster staan om te wachten op den pasteibakker, wiens goedmoedigen kreet zij altijd gaarne hoorde: 'Voilà le plaisir des dames!' - door kinderstemmen onder de luifels herhaald. Dan staarde zij even met een glimlach over de daken, dan zag zij de wanden van haar zachte kamer aan en zuchtte. En zij begon te beseffen, dat de eenzaamheid waar geen dwang was om te praten, te buigen, te knikken, het beste was wat zij zoeken kon, die blauwe kamer werd de eenige plek van haar vertrouwen.

Doch de heer Lorinot bracht haar de plichten van hun stand onder het oog, het was noodzakelijk dat zij niet al te ongeriefelijk van ongesteldheden leed en zich vertoonde gelijk het de echtgenoote van een toekomstigen procureur betaamde. Zij stond op, wierp haar werkmandje op den vloer en verliet de zaal.

Dien avond verscheen zij ook aan het groot eeremaal niet, daar zij hoofdpijn had. Eerst, terwijl de voorgerechten werden rondgediend, kwam haar tante Caroline Monyod bij haar zitten aan het bed, die aanstonds begon met vermaningen en raad, dat zij spoedig behoorde te leeren de ongemakken van het groote leven in de stad te verdragen; zonder praal immers zou Lorinot nooit waarlijk du Fernay kunnen worden. De hoofdpijn belette haar aandachtig te luisteren. Later, onder het wildbraad, trad haar schoonzuster Isabelle, de vrouw van haar oudsten broeder Philippe, wegens zijn huwelijk een groot heer in Versailles, in haar kamer, en zij sprak met het snerpend falsetto aan het eind van iederen zin, dat Rose-Angélique pijnlijk was aan het gehoor. Zij noemde het bespottelijk en burgerlijk aan hoofdpijn te lijden en ried haar den cavalier, wien de grilligheid gold, voortaan ook te noodigen, opdat niemand meer hoefde te gissen. Ook de Clairolles trad binnen, met opvallend krakende schoenen, vergezeld van Horace Favelart en Julien Lorinot, die de bonbons voor haar hadden medegebracht. Zij liepen heen en weder door de kamer, spraken hun meeningen uit over de voorwerpen op de toilettafel en maakten boertige opmerkingen over de

kwalen van jonge vrouwen. Toen de oude heer Bégnier zich nog bij hen gevoegd had en een lachenden kring rondom zich gevormd, scheen het wel of dit vertrek het vroolijkste was in het gansche huis. Maar het meest ergerde Rose-Angélique de geveinsde belangstelling van haar echtgenoot, die, over haar nederbuigend, vroeg of zij zich thans beter gevoelde. En plotseling overmeesterde haar de drift; zij richtte zich op en gebood sprakeloos, met een gebaar, allen de kamer te verlaten. Eerst was het een geruisch van verwondering, van verontschuldiging, dan hoorde zij buiten de deur onderdrukte lachjes, schrapen van kelen en verwijderend geschuifel van schoenen. Marion troostte haar met streelende hand, stak de nachtkaars aan en deed de gordijnen toe.

Rose-Angélique bemerkte, dat ook zij die haar genegen waren, zelfs haar ooms Philippe en François en Eugénie, haar overtuigen wilden zich niet te verzetten tegen de gewoonten der samenleving. Zij voerden zulke verstandige redenen aan, dat zij, die den grond van haar wederzin nauwelijks kende, niets wist te antwoorden. Haar echtgenoot had zekere plichten te vervullen, welke zij met hem behoorde te deelen; zij had geen keuze, daar zij immers niet vergen kon, dat Lorinot, die nog geen veertig jaar was, zijn ambt, zijn betrekkingen, zijn vrienden verliet en om harentwil zich zijn toekomst ontzegde. Het werd haar duidelijk gemaakt, dat het de invloed van haar naam was die hem moest helpen een hoogen rang te verwerven, dat haar aanwezigheid in de gezelschappen hem den noodigen luister verleende.

Bij Marion herhaalde zij al wat zij gehoord had en vroeg of zij daarvoor geboren was.

Zij deed haar plichten, zij ontving en bezocht met de nieuwste schakeering van buiging of hoofdknik, zij zat te midden van bejaarde heeren, luisterend naar hun rechtstermen, hun rad gesproken scherts, waarvan zij de bedoeling nauwelijks vermoeden kon. Maar vaak beving haar zoo sterk de angst voor de snerpende stemgeluiden, dat zij opstond en haastig de aanwezigheid zocht van iemand die haar welgezind was. Na de nachtgebeden lag zij wakker met de behoefte om te schreien.

Soms ontwaakte zij met schrik uit verwarde droomen; haar hart klopte, het was haar of zij gevlucht was voor ontelbare

grijnzende gelaten. Eens bezocht Eugénie haar, thans madame d'Aulnescour, die terwijl zij met haar geestigheid vertelde van dwaasheden die zij had bijgewoond, iemand nabootste en zoo afgrijselijk haar mond vertrok, dat Rose-Angélique een kreet slaakte. Haar vriendin, ziende dat haar schrik echt was, nam haar in de armen en zeide, dat zij nu geen kind meer moest zijn, indien zij niet verdrukt wilde worden, want zoo als zij ze had getoond waren ze allen, gepoederde duivels. Rose-Angélique, in koude bevreemding, maakte zich van haar los en kon niet antwoorden.

Van dat oogenblik zag zij telkenmaal op partijen van de gasten vooral de hoofden en wanneer zij ze langer aanstaarde verscheen op bijkans ieder gelaat de afschuwelijke trek om den mond, van bitterheid, wrevel, haat of pijn. De andere gelaten, die der jongeren meestal, aanschouwde zij eerst goed wanneer de oogen waren nedergeslagen en het masker alleen verborgen leed vertoonde. En in de mijmering van een stillen avond deed zij de droeve ontdekking dat niemand van allen, die lachten en dansten, de schotels luidruchtig prezen en met overdreven toespraken dronken, indien zij hun waarheid verstaan had, gelukkig kon zijn. Toen weende zij, en zij werd zacht en vriendelijk jegens lieden wien zij te voren nauwelijks haar hand ten kus had kunnen reiken. Zij hoorde ook de vertrouwelijkheid aan van een vrouw die in moeiten verkeerde, door een geval waarover niet gesproken mocht worden; zij poogde te helpen, schreef en ontving briefjes in het geheim; er werden haar knipoogjes gegeven en zij moest gefluisterde boodschappen overbrengen. Na een pooze schenen dan degenen die zij had willen helpen haar af te weren, maar de uitdrukking op hun gelaat was even troebel gebleven. Uit al wat haar omringde had zij geleerd, dat het huwelijk niet de vereeniging van twee gelukkige harten was en thans bemerkte zij, dat men ook in de betrekkingen, die geheim werden gehouden, het geluk niet vond.

Waarom kunnen zij niet allen gelukkig zijn? vroeg zij Marion.

Marion antwoordde: Ach, omdat zij allen iets anders willen dan goed voor hen is.

Rose-Angélique meende dat zij feesten en vermaken bedoelde, en zij zag niet in dat die niet goed konden zijn.

Met haar echtgenoot ging zij als Colombine gekleed naar het maskerade-bal in de Opéra. De kleurigheid van zonderlinge, zwierige kleederen, van lampions, vlaggen en guirlanden, bekoorde haar, de muziek en de zang maakten haar vroolijk, zij wierp lustig confetti en danste soms met een vreemde. Alleen wenschte zij dat de aangezichten niet bedekt waren, omdat zij geloofde dat daar de vreugde het schoonste straalde. Laat in den nacht, toen het feest luidruchtig en bandeloos werd, overvielen haar de teleurstellingen. Eerst, terwijl zij zich afzonderde achter de pilaren om iets aan haar kleeding te schikken, zag zij een danseresje dat zich ongezien waande en een zakdoek voor den mond hield om een snik te bedwingen. Zij keerde snel terug naar de zaal en zocht haar echtgenoot. In de dansende woelende menigte werd zij aangesproken door een gemaskerde wiens stem zij herkende; hij vroeg haar hem te ontmoeten op een plaats die hij noemde. Toen zij niet antwoordde sloeg hij zijn arm om haar leest, naderde dichter tot haar oor en fluisterde enkele woorden zoo afschuwelijk en onbeschaamd dat zij vluchtte en hulpeloos rondzag. Haar echtgenoot die haar vond vroeg waarom zij beefde, doch zij antwoordde slechts dat zij terstond naar huis wilde keeren. Het was hem niet mogelijk haar te begeleiden daar hij nog een belangrijke afspraak had, hij bood echter aan den karos voor haar te doen komen. Hij zond een dienaar, geleidde haar naar de voorhal en liet haar alleen om naar zijn afspraak te gaan. Rose-Angélique voelde plotseling de vermoeienis in haar beenen. En terwijl zij wachtte zag zij een vrouw komen die wankelde en soms stil moest staan. Nabij haar, toen de feestgangster weder stil stond, viel het masker een weinig af en zij herkende in het doodsbedroefd gelaat haar zuster Germaine, die zij sedert een jaar niet gezien had. Sprakeloos bleven zij te zamen tot de karos werd afgeroepen, sprakeloos zaten zij naast elkander te kijken naar de schemerige straat waar slechts weinig menschen gingen, nachtbrakers, vroege werklieden, vrouwen met manden. En thuis, nadat zij haar zuster in de blauwe kamer bij zich op de sofa had doen nederzitten, vroeg zij haar toch eindelijk te zeggen wat haar verdriet was, hoe zij in Parijs kwam. Toen legde Germaine het hoofd aan haar schouder en begon te snikken, eerst zacht, dan hevig en diep, tot Rose-Angélique zonder woorden het verdriet ver-

stond en met haar schreide. Marion vond hen toen met de betraande wangen aan elkander. In den namiddag toen na haar rust Germaine verteld had hoe een avontuur dat zij de liefde noemde haar gedreven had de groote reis van Rouen naar Parijs te doen, hoe zij op het bal alle hoop had verloren en thans niet terug durfde te keeren, moest Marion iets bedenken om den heer Lorinot het onverwacht bezoek van madame Leroux Derville aan te kondigen.

Rose-Angélique zag terwijl zij gekapt werd in den spiegel haar voedster aan en vroeg:

Zijn het waarlijk de feesten die het ongeluk brengen?

O, niet de feesten, antwoordde zij, maar wat men er zoekt.

De liefde?

Neen, mijn kindje, maar wat men er voor houdt.

Zij bleef haar plichten vervullen, doch duidelijker dan te voren zag zij den grijns op de aangezichten. En soms, wanneer zij zich plotseling zeer vermoeid gevoelde, bleef zij in haar kamer met de zachte duisternis en zocht in haar gedachten naar iets liefs uit vroegeren tijd om aan te denken, de dartele dagen in het klooster of de koele ruimte van la Rousseraye. Na zulk een verpoozing in eenzaamheid verscheen zij ongepoederd aan den maaltijd, omdat zij in den spiegel den zuiveren blos op haar wangen had gezien en dien niet verbergen kon.

Haar schoonzuster Florine Lorinot, een bescheiden en tenger meisje, bracht haar de verkwikking der natuurlijkheid van het hart. Deze jongste dochter was een oorzaak van oneenigheid tusschen den ouden Lorinot en zijn echtgenoote: de vader wist dat hij gemakkelijk een aanzienlijken naam voor haar kon vinden, de moeder echter, telkenmaal wanneer er sprake was van een aanzoek verteederd door haar smeeken, wilde haar niet tot een huwelijk brengen tegen haar wil. Rose-Angélique had haar eens een briefje zien verliezen, Florine had gebloosd en haar toen haar geheim toevertrouwd; zij beminde een jonkman die door haar ouders gewis te ver beneden haar geacht zou worden, ofschoon hij thans reeds zelf een winkel bezat. Zij konden elkander alleen op straat of in de kerk in het voorbijgaan ontmoeten. Rose-Angélique sprak er haar voedster over, en toen Marion op onderzoek was uitgegaan en terugkwam met geestdriftigen lof van den jongen man

die, hoewel coiffeur, veel aangenamer en beleefder was dan menig heer die zij in de salons zag, maakten zij een afspraak om Florine te verrassen. Zij zonden haar een briefje om een nieuwe coiffure te komen zien. En toen Florine de bevallig opgestapelde vlechten bewonderd had, de fijn gegolfde lokjes in den hals en de keurige poedering, mocht zij den meester die dit gewrocht had zelf aanschouwen. Na de verbazing en de vroolijkheid verzocht Marion haar meesteres mede te gaan voor een huiselijke bezigheid.

De coiffeur, Jean Dirix, kwam twee ochtenden in de week. Hij was een forsche man die ondanks de reukwerken en de strijkages van zijn beroep, de frankheid van het landvolk in het noorden behouden had. Rose-Angélique liet hem rustig met het kapsel begaan, en hij, dankbaar voor haar hulp en haar minzaamheid, vertelde haar alles van zijn eenvoudige lotgevallen, ginder in zijn dorp en hier in de stad, en de opmerkingen die hij maakte kwamen zoo oprecht uit het hart, dat zij met hem spreken kon zooals zij enkel met haar voedster deed.

Zij zag de tegenstelling tusschen Florine en haar minnaar en de anderen: dezen die streefden naar dingen welke met rijkdom, aanzien of slinkschheid waren te winnen, die alle gevoeligheid verstaken om niet bespottelijk te zijn en die slechts lachten om wat geestig werd genoemd, genen die spraken zooals een kind spreekt en leefden naar de vormen welke zij bij ingeving kenden. Met Eugénie had zij lange gesprekken over de zeden van hun stand, en zij bemerkte dat het de vriendin was die, schijnbaar sterk, niet anders dan bittere meeningen had om zich zelf en haar omgeving te verontschuldigen, terwijl zij slechts met zachte afkeuring vroeg waarom alles zoo moest zijn.

Zij zat ook in de stilte van haar kamer met een gedachte die zij niet eerlijk durfde aan te zien. Wat Florine weigerde, keer op keer, had zij gedaan. Maar Florine was geschonken wat zij derfde, en had daarin haar kracht gevonden. En als zij deze wending zocht voelde zij dat in den gloed op haar wangen schaamte was. Dan staarde zij slechts uit het venster naar de modderige straat, de bedekte lucht.

Wanneer zij ontwaakte zag zij moedeloos de kwelling van den langen hollen dag tegemoet; zij antwoordde onverschillig

op de vraag welk kleed zij wenschte. Wijder strekte zich haar eenzaamheid, het was of zij dwalend ging over een grauwe vlakte naar een onbekend doel, of de ruwe stemgeluiden uit nevelen tot haar kwamen. De innigheid die zij soms zoeken moest om niet te schreien, vond zij in een lach of een wensch van het minnend paar, dat in haar kamer op de sofa zat.

Jean Dirix bracht haar een geschenk, een sijsje in een kooitje met helder blinkende koperen tralies. Zij zat lange poozen te kijken naar het vogeltje hoe het wipte van het stokje naar het bakje en terug, hoe het dan zeer zacht een hoog geluidje kweelde. Een zacht gekweel hoorde zij in haar eigen ziel, een fijnen toon die niets beduidde dat zij zou kunnen noemen, en slechts herinnerde aan iets dat ver was. Dan mijmerde zij en zag wel een beeld van iets dat lang geleden voorbij was gegaan, dan vroeg zij zich wat haar nog wachten kon. Het was vaag en schemerig rondom, maar ook voelde zij een gewisse bescherming over haar, en dan dacht zij aan den brief dien zij bewaarde, den wensch voor geluk, waaraan zij ook nu nog geloofde. Het vogeltje kweelde en zweeg of het luisterde naar zichzelf, Rose-Angélique herinnerde zich een gelaat zooals zij het gezien had in zonlicht onder loovers. Een teederheid, zacht als de eerste warmte der lente, vervulde haar hart, waar een vraag steeg die zij niet durfde te verstaan.

Rustig ging zij door eetzaal en salons, met een stillen glimlach luisterde zij naar gesprekken die ver van haar bleven. Men achtte Lorinot benijdenswaardig om de zedigheid en den eenvoud zijner jonge vrouw. Voor Rose-Angélique was de liefste plek haar stille kamer waar het sijsje zijn geluidjes maakte en waar zij zich veilig voelde in een onbekende belofte.

VI.

Een jaar lang leefde zij in de verrukking van de eerste lachjes, de eerste woorden van haar kind. Des nachts voor zij slapen ging knielde zij en boog over de wieg die naast het bed stond; zij luisterde naar den adem, zij glimlachte tegen de zuivere rust van het wicht, en met behoedzaam boven het kanten gordijn gevouwen handen bad zij haar eerste gebed van zoete dankbaarheid. In den morgen werd zij gewekt door

het tevreden gemurmel en het gerinkel der zilveren belletjes onder het gordijn. En wanneer Marion het daglicht had binnengelaten werd de kamer vol blijde geluidjes, kreetjes, liefkoozingen, troetelwoorden, terwijl het kind van de eene borst aan de andere werd genomen. Rose-Angélique bemerkte dat zij onder het kleeden weer vaak naar den hemel zag, naar het klare blauw, naar de wolkjes die over de daken dreven of naar den regen op de glanzende leien.

Met ongeduld zat zij aan de maaltijden het einde te wachten. Het waren niet de gesprekken van haar echtgenoot die de zachtheid wekten op haar gelaat, maar de kleine stem die zij in haar innerlijk hoorde, de uitgestrekte handjes aanstonds wanneer zij terugkeerde. Soms zag zij haar echtgenoot aan de andere zijde der tafel recht in de oogen en werd vreemd aangedaan; in den blik, koud tegenover haar, was niets van de tinteling die in haar leefde; zij hoorde dat zijn vragen naar het kind, steeds in denzelfden vorm gesteld, niet anders waren dan die der bezoekers, zij antwoordde kort en vroeg hem naar zijn werkzaamheden aan het hof. In de gevonden vreugde die haar alleen behoorde, duldde zij ook zijn vreemde aanwezigheid niet. Zij werd zich voor het eerst bewust van haar verkeerde plaats in dit huis.

Doch zij haastte zich naar haar kamer waar geen tijd was voor vragen of gedachten. Er moesten stoffen uitgezocht worden, kleedertjes gemaakt of veranderd, er was velerlei te doen met schaar en naald, met strikjes en lintjes voor kind of pop. Rose-Angélique zag de kalme vreugde van Marion en in de spiegels haar eigen glimlach van tevredenheid ontwarend stond zij op om het kind dat op het haardkleed speelde even aan te roeren. Een gloed steeg diep uit haar hart, zij voelde dat dit zoete wezen, deze levende vreugde geheel en al haar eigen bezit was uit haar zelf voortgekomen. Er kon geen liever plaats voor haar zijn dan deze kamer, met het straatgerucht, de namiddagzon, het getjilp van den vogel, de stralende warmte die het kind was. In de stilte, wanneer het sliep en zij alleen zat, verscheen haar het wonder van de eerste dagen toen die zaligheid in het blanke bed bij haar werd nedergelegd. Zij herinnerde zich droomen van vroeger, onnoemelijke verlangens en verbeeldingen, en zij verbaasde zich dat zij aan dit geluk nooit had gedacht. Het ronde hoofdje, de teedere haren,

het zuiver blauw der oogen, het zuiver rood der lippen, gansch het lichaampje was de liefste schoonheid die bestaan kon. De stem die tot haar lispelde zong in haar ziel dat dit het edelste was wat het leven voor haar had.

Toen Geneviève een jaar oud was kwam haar zuster Elisabeth haar storen; het kind moest andere kleedertjes hebben, ander voedsel, ander speelgoed, het moest iederen dag uitrijden met de voedster. Tante Philomène kwam met de raadgevingen van een vorig geslacht. Rose-Angélique schudde haar hoofd, maar zij drongen aan tot zij eindelijk deed zoo zij zeiden. Het kind werd in zijden kanten aan de bezoekers vertoond, die het streelden met vluchtige handen; op een rijtoer stond de karos herhaaldelijk stil voor bewonderende bekenden. Het werd onrustig en kreet lang achtereen. Voor Rose-Angélique was het of er iets van de smetteloosheid te loor ging; bij ieder bezoek, bij iedere raadgeving voelde zij dat haar iets ontnomen werd. En zij verbeeldde zich hoe het later zou zijn, wanneer Geneviève met andere kinderen speelde, haar verliet om naar de kloosterschool te gaan en terugkeerde met verwachtingen waar zij niet van wist, hoe zij eenmaal volwassen en gehuwd zou zijn, met gevoelens die zij niet kende. Zij besefte wel dat haar dochtertje uit eigen verlangen tot de menschen zou gaan, maar het verdroot haar dat nu de menschen kwamen om het van haar te verwijderen, nu dat het enkel de moeder behoefde. En zij wist niet hoe zij zich beschermen kon, want ongemerkt drongen de vreemden zich tusschen hen beiden. Wanneer het kind de handjes uitstrekte naar een bezoekster die het met lokkend gebaar tot zich riep, gebeurde het wel dat zij zich plotseling afwendde met donker gelaat.

De winter naderde met de lange reeks vermaken, bals en avondpartijen. Rose-Angélique moest weder uren in haar kleedkamer bezig zijn met uitzoeken en passen van nieuwe kleederen. Het viel haar op, in den spiegel, dat er op haar gelaat een blozende weelde was gekomen en toen zij zichzelve in de oogen zag, in de duisternis achter de wimpers, herinnerde zij zich een ontroering van een zomerdag weleer. Voor het eerst hoorde zij in haar binnenste den naam Alphonse. Maar snel vloden haar gedachten weg van het beeld dat verscheen bij het ontdekken der eigen schoonheid; zij meende

dat het de herinnering was aan den brief met de goede wenschen die de zoetheid in haar wekte. Toch bleef er een onbestemde vraag in haar, en zij sprak met Marion, hopend iets te hooren. Doch Marion zeide slechts dat het haar broeder goed ging, dat zij hem zelden kon zien door zijn bezigheden. In een rustige gedachte later vond zij dat natuurlijk het geluk van het moederschap den glans gaf aan haar gelaat.

De plichten van het vertoon in gezelschappen brachten de stoornis, die na de verrukking der kinderkamer te heviger schokte. Het geraas der ledige vormelijkheid overstelpte haar, zij voelde hoe zij met geweld aan haar kind, aan haar zelve ontvoerd werd. Het was een donkere dag in het najaar, met wolken en een ver gerommel, toen zij begreep dat de innige waarheid waarin zij een korte, te snel vervlogen pooze had geleefd, voorbij was. Zij kleedde zich weder voor haar taak, de echtgenoote van een toekomstigen procureur te zijn.

Doch er was wrevel, bitter oordeel en verzet.

Bij het gadeslaan der menschen begon zij hen te onderscheiden in degenen in wie zij goedhartigheid en welwillendheid ontwaarde en de anderen, en dezen waren de meerderheid. Eerst, toen zij slechts het streven en de onwaarheid in hen zag, noemde zij hen valsch, maar toen zij bemerkte dat zij velen, in wie zij ook goede eigenschappen kende, tot deze partij moest rekenen, meende zij dat zelfzucht hun wezen was. Zij peinsde veel en sprak met Marion en Jean Dirix, die beiden menige hardheid verklaarden en verontschuldigden. Zij echter, ofschoon zij met zachte neiging naar hen had geluisterd, kon in de zuiverheid van haar hart niet anders vinden dat dat er vriend of vijand was.

Een klein voorval toonde haar tot welke van dezen haar echtgenoot behoorde.

Jean Dirix had haar verteld dat er in die droeve dagen van iedere tien inwoners één een bedelaar was, iemand, in haar voorstelling, wien men een aalmoes geeft. Hij had haar ook verteld dat zij thans veelvuldiger de sombere stoeten in de straten zag, van enkele dragers door nieuwsgierigen gevolgd, omdat er iederen morgen in hoekjes en steegjes oude mannen, oude vrouwen, kleine kinderen werden gevonden die van honger waren omgekomen. En op een dag kwam hij haar hulp smeeken voor een gezin dat in de uiterste ellende ver-

keerde. Rose-Angélique bemerkte dat zij over geen geld beschikte, maar zij beloofde het hem spoedig te geven. En zoodra zij vernam dat Lorinot thuis was gekomen sprak zij hem van het geval met de droeve bijzonderheden. Met een glimlach en een kort gebaar wendde haar echtgenoot zich af, en toen zij hem smeekte om harentwil de hulp te geven sprak hij haar als een onnoozele toe: zij behoefde de ondeugden van het gepeupel niet te kennen, hij wist bij ervaring dat men door vrijgevigheid de luiheid aanmoedigde. Zij voelde bij ingeving dat hij ongelijk had, maar zij kon niet spreken.

Dien avond, op de partij bij den heer Bégnier, werd zij bewonderd om haar keurig kleed van rose en wit gebloemde zijde. Zij glimlachte, doch voelde dat zij een traan moest bedwingen, en zij keerde zich naar de zaal daarnaast waar de jongeren al begonnen te dansen. Terwijl zij toeschouwde hoorde zij achter zich in den salon de stem van haar echtgenoot, die luide sprak tot den gastheer of hij een rede hield. Anderen kwamen in de deur om te luisteren. Lorinot verdedigde met welsprekende overtuiging zijn stelling, dat de hoogste deugd in de samenleving de weldadigheid was. Eugénie d'Aulnescour ging haar voorbij met een ondeugenden blik, sierlijk bewegend op de maat der muziek. Toen later in den avond de oude heer Bégnier haar ten dans noodigde, weigerde Rose-Angélique kortaf, bijna onhoffelijk, en tot haar echtgenoot, die haar aanzag met verwondering die berisping beduidde, zeide zij:

Men doet wat men meent.

Vroolijk speelde zij den morgen daarna met haar dochtertje; zij voelde zich of zij bevrijd was van een last die haar gedrukt had. In haar juweelen-kistje zocht zij de kleinoodiën welke zij reeds bezat voor haar huwelijk en nadat zij er een had gekozen om aan Jean Dirix te geven, borg zij ze weg in een ander doosje.

Met aandacht en onderscheid luisterend hoorde zij vaker de deugden noemen, de rechtvaardigheid, de weldadigheid, de natuurlijkheid.

Gelijk het in zijn kringen betaamde noodigde ook Lorinot somwijlen geletterden, denkers, of veelbesproken pamphletschrijvers ten maaltijd. Een van hen, een zwaarlijvig man, die veel en onsmakelijk at, die gevreesd was om zijn gerucht-

makende geschriften, deed onder zijn grove scherts een enkele maal uitspraken die een algemeenen lach verwekten, maar die Rose-Angélique ontstelden of er een licht schoot door onbekende duisternissen. Dan zat zij zwijgend en voelde haar eenzaamheid te midden der lachers. Eenmaal hoorde zij hem deze woorden zeggen, terwijl hij zijn aangezicht laag over het bord hield gebogen:

Wij allen die hier zitten zijn met een goed hart geboren. Ik vraag u niet wat u van die goedheid is overgebleven, maar wel wie onze vijand was. Luistert, edele dames en heeren. Het zijn onze instellingen die ons van de natuur hebben vervreemd. Onze vrees heeft ons geloof gemaakt waarover de onbevangen toeschouwer slechts de schouders ophaalt. Met ons geloof, ons bijgeloof, hebben wij een sterk gebouw samengesteld, waarvan de grondslag de kerk heet, het dak de wet, en de muren de zeden. In deze woning, die te klein was om allen te herbergen, zijn wij elkander gaan haten. Willen wij waarlijk eenmaal het geluk weer kennen? Laten wij de muren afbreken en zien hoe lang het dak en de vloer nog blijven. Laten wij iederen mensch iedere vrijheid geven die hij noodig heeft.

De mannen antwoordden met luidruchtige geestigheid van allen kant, de vrouwen lachten of slaakten kreten van verbazing, Rose-Angélique voelde een nieuwe ontroering die het woord vrijheid in haar had gewekt. Zij meende een groote waarheid gehoord te hebben, maar tegelijkertijd wist zij zeker dat er iets aan ontbrak. Ook zag zij dat deze man, met zijn minachting, de schoone waarheid niet kennen kon.

Toen des anderen daags haar echtgenoot in haar kamer trad om te zeggen dat het tijd was zich te kleeden voor het bezoek aan den heer Bégnier, antwoordde zij:

Volg den raad van onzen gast den filosoof en laat mij de vrijheid niet te gaan. Ik houd niet van den heer Bégnier.

Er is geen sprake van genegenheid, zeide hij, maar van gehoorzaamheid aan de zeden.

Toen viel zij uit in een vlaag van drift die hij niet van haar kende:

De heer Bégnier heeft mij genoeg geërgerd, hij is de oorzaak van mijn verdriet. Laten anderen zijn bevelen volgen, ik wil het niet meer.

Lorinot, gekwetst, verried zelf het verschil tusschen hen.

Dan eisch ik gehoorzaamheid aan mij, zeide hij.

Zij herinnerde zich plotseling den toon waarop haar vader het woord roturier uitsprak, diezelfde toon klonk in haar antwoord:

Herinner u uw naam, mijnheer Lorinot du Fernay.

Haar echtgenoot verbleekte, maar hij glimlachte en verliet haar.

Kort daarna werd de oneenigheid verscherpt. Op een morgen verscheen Germaine met haar koffers. Zij had zich weder in den schijn van liefde bedrogen en haar echtgenoot, nadat hij in een tweegevecht gewond was, had haar bevolen het huis en de kinderen te verlaten. Germaine weende en wrong haar handen, zij kon dagen lang van het bed niet opstaan, ziek van verdriet. Marion troostte haar en Rose-Angélique, in de andere kamer, trachtte de uitbundigheid van haar dochtertje te sussen. De heer Lorinot had reeds herhaaldelijk aan den maaltijd met een donker gezicht naar haar gezondheid gevraagd, en toen hij vernam dat zij allengs rustiger werd, zeide hij dat zij, zoodra zij hersteld was, een met haar omstandigheden overeenkomstig verblijf behoorde te zoeken; een vrouw die wegens haar gedrag niet in het huis van een ambtenaar der intendance werd geduld, kon zich onmogelijk in den kring der Robe vertoonen. Rose-Angélique zag hem ontsteld aan.

Wordt mijn zuster hier weggejaagd? vroeg zij.

Als zij bleef zou de wereld denken dat haar gedrag hier gebillijkt werd.

En als iedereen zoo dacht zou er nergens een plaats voor haar zijn. Het is mijn plicht, mijnheer, mijn zuster te gast te houden zoolang het haar behaagt. Een beleediging die haar werd aangedaan zou mij persoonlijk kwetsen.

Enkele dagen later, toen ook Germaine aan de tafel zat, vervolgde Lorinot het gesprek in de aanwezigheid van de bedienden.

Mevrouw, zeide hij, nu wij ons mogen verheugen u hersteld te zien, verzoek ik u mijn oprechten raad te hooren. Na de droeve gebeurtenissen die uw gestel zoo hebben geschokt zal het noodzakelijk voor u zijn volkomen rust te zoeken, laat ons zeggen, ergens op het land, waar geen ongewenschte belangstelling u storen kan. Een van mijn vrienden heeft mij een oord aanbevolen dat u zeker bekoren zal. En hoe eer, dunkt mij, hoe beter.

Het was een oogenblik stil. Dan werd er een zucht gehoord en Rose-Angélique zag haar zuster den zakdoek voor de oogen brengen. Zij bleef recht aan de tafel zitten, sprakeloos, en liet de schalen voorbij gaan. Lorinot at verder terwijl hij een geval vertelde. Bij het nagerecht verzocht zij hem aanstonds in den salon te komen.

Toen hij binnentrad zeide zij:

Ik weet niets dat de beleediging mijn zuster en mij aangedaan goed kan maken. Reken niet op mijn aanwezigheid in uw gezelschappen. Mevrouw Leroux Deville vertrekt vanavond.

Een uur later reden de beide zusters naar het huis van hun oom François de Montendres aan de andere zijde der rivier nabij Saint Germain des Prés. Met vroolijke verbazing verwelkomde hij hen in de zijkamer, hij nam hun armen om hen mede te voeren onder de gasten, hij wilde niet hooren van hoofdpijn of vermoeienis.

Het was een ander gezelschap dan waarin Rose-Angélique placht te verkeeren. Behalve de beide ooms François en Philippe, de generaal, zaten er enkel jonge mannen en vrouwen aan de lange met bloemen weelderig versierde tafel. De uitbundigheid schaterde van allen kant, de bedienden droegen de schalen lachend rond. Zij vonden er ook hun jongste broeders Gaston en Fernand, keurige, slanke officieren, die zij dien avond voor het eerst liederen bij het spinet hoorden zingen. De eene oom zeide een geestigheid op de heeren van de Robe, de andere dronk op hun welzijn. Er was in de gebaren der jonge vrouwen een eenvoud die Rose-Angélique met een glimlach gadesloeg, en met een van hen, die haar broeder Fernand bij den voornaam noemde, bevond zij zich weldra in een boeiend gesprek. Het was laat toen zij naar huis werd geleid.

Tusschen haar en Lorinot werden de eerste dagen niet anders dan beleefdheden gewisseld. Maar den eersten keer dat hij haar verzocht zich gereed te maken voor een partij ontstond er een twist, waarbij hij grove woorden gebruikte. Hij ging alleen naar die partij, terwijl Rose-Angélique den avond doorbracht bij haar oom François te midden van een gezelschap genoodigd om een zangeres te hooren. Des anderen daags werd de twist voortgezet door Lorinot, een raads-

heer had hem gevraagd of zijn echtgenoote bevriend was met een tooneelspeelster die in een duister theater, de Variétés Amusantes, en ook daarbuiten een zekere faam had. Toen zij zich bij Eugénie beklaagde over de oneenigheid die haar gemoedsrust verstoorde, werd zij bespot om haar onnoozelheid.

Het huwelijk, zeide Eugénie, is een overeenkomst tusschen een heer en een vrouw om gezamenlijk, maar vooral niet gemeenzaam, zekere plichten te vervullen. Slagen zij hierin, dan spreekt men van een gelukkig huwelijk. Blijft een in gebreke, dan volgt noodzakelijk de oneenigheid. En gelukkig is de wereld nog niet zoo vervelend dat iedereen slaagt. Die oneenigheid, mijn kind, getuigt van je goeden aard. De meesten van ons vrouwen loopen immers onwillig in het tuig.

Rose-Angélique bleef zoo onbuigzaam weigeren haar echtgenoot te vergezellen en in den salon te verschijnen, dat hij de tantes Caroline en Philomène verzocht haar tot rede te brengen; ook de Clairolles en haar zuster Elisabeth kwamen met haar spreken, ook haar zuster Amélie schreef haar een brief met goeden raad, zelfs haar broeder Philippe kwam uit Versailles gereden om haar zijn meening te zeggen. Het was haar of zij door krijschende zwermen omringd werd. Zij weerde hen rustig af, zij vond dat haar echtgenoot zich onwaardig gedroeg. Eens ontving zij zelfs een brief van haar oom Bernard, den bisschop, die haar verstand en haar zachtheid prees, haar vermaande en groote bedreigingen uitsprak jegens hen die gewoonte en zeden niet eerbiedigden. Zij toonde den brief aan de ooms, die een zonderling verhaal deden uit den tijd toen oom Bernard nog jong was en nog niet tot de kerk behoorde.

Wanneer er gasten waren bleef zij alleen in haar kamer, alleen met Marion en haar dochtertje.

Het was de tooneelspeelster, die zij bij oom François ontmoet had, die haar overtuigde dat zij haar kind niet te vroeg mocht toonen wat er in haar huis ontbrak, de kleinen immers hadden recht op den waan van de liefelijkheid des levens, evenals op hun geloof in sprookjes. De dagen der bittere werkelijkheid zouden vroeg genoeg komen.

Toen sloot zij met den heer Lorinot een overeenkomst, naar den raad van haar vriendin Eugénie, waarbij hij zich verbond

hun omgang tot de gepaste vormen te beperken, en zij harerzijds om de plichten van hun staat te vervullen.

Zij zat alleen in haar kamer en schreide vele tranen, zij was drie-en-twintig jaar toen zij overtuigd werd dat de toekomst haar niets meer kon geven.

Voortaan verscheen Rose-Angélique onder haar gelijken met denzelfden starren blik dien zij bij haar eerste bezoek aan Parijs met verbazing op het gelaat der vrouwen had gezien. En zooals anderen evenzeer een gelegenheid wisten te vinden om hun houding af te doen, zoo vond zij in den kring van haar oom François, aan den overkant van de rivier, de gelegenheid om te spreken en te doen naar het hart. Daarginds, bij haar vroolijke verwanten, maakte zij nieuwe vrienden onder wie de naam van den heer Lorinot niet genoemd werd. Daar hoorde zij menschen van hun minste, hun ergste zorgen spreken, daar zag zij ongelukkigen die hun tranen en gelieven die hun vreugde niet verborgen. Op de feesten, waar oom François in de handen klapte om zijn gasten tot vroolijkheid op te wekken, danste zij met de uitbundigsten en zij voelde hoe een vrouw ook met oprechtheid kan worden aangeroerd. In de Variétés Amusantes, waar zij soms met Fernand in een loge achter de nedergelaten gordijntjes zat, leerde zij van het tooneel hoe een geestigheid aangenaam gezegd kan worden, van de zaal hoe gevoelig de harten kunnen zijn. In het huis van de tooneelspeelster mademoiselle Belange, die zij Lisette noemde, zag zij de trouwhartigheid en de natuurlijkheid; de vriendin, die haar eens raad had gegeven omtrent de opvoeding van kinderen, beminde een deugniet, verzorgde een dwazen vader, en toonde haar eigen kind de gebreken van vader en grootvader beiden.

Rose-Angélique, mevrouw Lorinot du Fernay, woonde met haar dochtertje in het huis van den heer Lorinot du Fernay, rue des Francs-Bourgeois. Daar kleedde zij zich in de nieuwste gewaden en daar droeg zij de kostbare juweelen, daar at zij de spijzen omdat zij aan de tafel zat en daar danste zij, boog zij en lachte zij omdat zoo haar wet was. De menschen die zij zocht uit de behoefte van het hart vond zij elders, en allen die haar ontmoetten in de uren van haar vrijheid zagen haar blijdschap en dankbaarheid die hen wederkeerig bewogen, zoodat zij velen haar vrienden kon noemen.

En toen de wolken en de regens van den herfst weer kwamen, toen de donkere winter naderde, begon haar hart te vragen. Eerst was het de voedster die antwoorden moest.

Marion, is dit het leven, den tijd door te brengen met plechtigheden en genoegens? Ik heb mij vroeger nooit voorgesteld wat ik verwachtte, maar ik had toch een hoop dat het anders, heel anders zou zijn. Marion, is er dan niet iets dat ons geheel vervult?

En Marion, die lang geleden iets liefs had bezeten, kon niet anders antwoorden dan:

Men moet nemen wat gegeven wordt.

Dan bleef zij wakker liggen om in het gebed te vragen wat de ontevredenheid, de onrust kon beduiden die haar soms overviel, de behoefte aan iets wat zij niet kende, de angst voor morgen. Wat kon zij meer verlangen dan een kind? Welke andere mogelijkheid kon zij bedenken nu zij dezen zegen bezat? Zij smeekte vergiffenis voor de tranen die vloeiden, zij wist dat zij niet bedroefd mocht zijn. De onrust, meende zij, zou voorbij gaan wanneer zij geleerd had zich te schikken.

Rose-Angélique ging moedig iederen dag haar taak tegemoet den tijd door te brengen in het huis van haar echtgenoot of in dat van haar oom. Soms verbaasde zij zich dat zij in haar gemijmer een gelaat had gezien, soms droomde zij ook over wat had kunnen gebeuren, maar aan het einde haalde zij de schouders op. Zij deed haar best op de partijen hier en daar den nieuwsten vorm van panier, den keurigen fichu, den zeldzamen waaier met sierlijkheid te vertoonen, zij knikte en glimlachte minzaam en waardig of vriendelijk en guitig, zij bracht vele uren aangenaam door met trictrac en charades of op de maten van den menuet.

VII

Het was met de lente gekomen. Op een middag was zij van een rijtoer teruggekeerd, starend uit een mist die al wat zij aanzag ver van haar hield. De boomen, met ontluikend groen overtogen, waren haar in een zilveren waas voorbij gegaan, de maartsche wolkjes, waarheen zij haar aangezicht geheven hield, waren haar stil gevolgd. Een luwte had haar opgenomen, zij wist dat zij hoog zou stijgen.

Zij had in de zonnigheid van haar kamer gezeten om zich te bezinnen wat er gebeurd was, maar zij herinnerde zich niet anders dan een blik, een korte wijl te voren, waarvan zij haar oogen niet had kunnen afwenden, een stem die ruischend in haar was binnengevloten. En nu was het tot haar genaderd, terwijl zij de zon en de schaduw van het jonge loof op haar aangezicht voelde, de woorden hadden over haar geklonken en haar omvangen, haar innigste stem had gesproken. Rose-Angélique had gezien dat deze kamer haar vreemd was geworden.

De laatste dagen dat zij daar verbleef had zij zich in den morgen rustig gekleed, langzaam en koel de bezigheden gedaan. In den middag had zij hem gezien, gehoord, een van die dagen ook had zij den eersten kus ontvangen. Zij had met Marion gesproken, fluisterend, afwezig, en de voedster had haar gerustgesteld. Een korfje met brieven en dierbaarheden had zij haar ook in bewaring gegeven. Toen was zij op een avond uitgegaan in haar bonten reismantel, met een kap over het hoofd, en op straat had zij haar masker voorgedaan, Jean Dirix had haar aan den arm geleid, zonder te spreken. Aan de barrière stond de koets en ginder aan den hemel blonk de wassende maan. Zij had het brieschen der paarden gehoord, het kletteren van de zweep, den groet van Jean Dirix.

Dien eersten avond had zij zeer zacht, zeer weinig kunnen antwoorden wat haar gevraagd werd, zij had slechts door de voorruit naar de hoofden der paarden gekeken, twee die te zamen liepen en een vooraan, dat regelmatig zijn hoofd en zijn ooren bewoog, de anderen trokken soms aan de leidsels of richtten hun hoofden naar den kant van den weg, zoodat de schaduwen zonderling lang over de boomstammen schoten. Terwijl zij even de oogen gesloten had gehouden, was een der lantaarns gedoofd, het linker paard ging toen in duister en wanneer het zich naar zijn makker wendde verschenen enkel de ooren, de manen in het rossig licht. Den tweeden avond der reis reden zij met een ander driespan, kleine rustige paarden, de regelmatige gang van het voorste was hoorbaar aan het eentonig gerinkel van een bel dat het droeg, de beweging der hoofden was niet zoo onrustig als die der vorige. Den derden dag had zij voor het vertrek van de

pleisterplaats de nieuwe paarden gestreeld, en zij had met een open lach geantwoord op een scherts.

Toen zij ontwaakt was en de luiken had opengedaan, had zij de witte bergen gezien, hoog, schitterend van zonlicht. En de klaarheid was op de bergen gebleven iederen dag.

Rose-Angélique zong in de zuivere lucht. Zij opende de oogen in den dageraad met het eerste geritsel, het zacht getjilp in den lindeboom die naast het huis stond, dan ontsloot zij het venster om den morgengeur in te ademen. En lang zat zij zoo, koel en rustig, maar wanneer hij ontwaakte en tot haar kwam en over haar boog, klopte haar hart, zij voelde de hand over haar haar, zij bloosde en lachte. Na de eerste woorden van innigheid, bij het kammen, bij het kleeden, zong zij haar liederen zooals zij ze in haar schooltijd zong, maar somwijlen was het niet meer dan een bescheiden geneurie van klanken uit de vreugde geboren.

Dan, met den smaak van honig in den mond, trad zij in de ruimte van den dag, zonder hoed, zonder handschoenen, er klonk een morgengroet van ieder kind, van iederen landman die voorbij ging. Buiten het dorp, tot aan het kruis aan de splitsing van den weg, spraken zij de weinige zorgelooze woorden die zij te zeggen hadden, dan zochten zij een zijpad en terwijl zij tegen een steilte klommen tusschen doorns en heesters, werd slechts een roep gewisseld wanneer zij achterbleef. Zij stond stil om de bloemen te plukken waar zij haar voet zette, en als zij zich weder hief staarde zij de groote blinkende bergen, den hoogen blauwen hemel aan. Zij ging wanneer zijn roep tot haar klonk, maar sprakeloos, met de oogen opgeslagen. Een hond blafte, een kudde schapen sprong verward over de steenen, ginder op den weg beneden dreef een boer zijn span ossen. De luwte, nu van hier dan van daar langs haar aangezicht, droeg onbekende geuren aan. Op een hoogte zaten zij een poos, zij schikte de bloemen, wees naar de dorpen in de verte en vroeg, en hun schaduwen, de grootere van hem, de kleinere van haar, lagen voor hen. Rose-Angélique voelde hoe de bekoring immer nieuw, immer krachtiger in haar drong met zijn stem, tonen, buigingen die zij nooit had gekend, en als zij haar oogen sloot zag zij de hoogte van den hemel, de zuiverheid van de sneeuw.

Na den maaltijd drentelde hij in het dorp langs de huizen,

hier een kind aansprekend, daar een landman die met zijn spade uitging, en zij liep mede, luisterend hoe liefelijk de namen klonken der dorpen die genoemd werden. In den middag kwam de zachte vermoeidheid, de zoete rust op het bed vanwaar zij alleen den witten bergtop zag en den hemel.

Maar inniger werd de stilte in haar hart, wanneer zij in den blanken avond ging. Er was geritsel van jonge bladeren nabij, een lach in de verte of het geluid van vee in den stal, er dwaalden geuren van het land. Rose-Angélique, met haar hand in de zijne, zag naar de klare maan boven de bergen. Ver van het dorp stonden zij stil. Zij voelde zijn grooten arm over haar schouder, zij hoorde zijn zachtere stem. Maar zij antwoordde niet, zij staarde naar de gedaanten van boomen, die ginds uit den vagen dauw verrezen, en binnen in haar was een zangerige toon. Dan voelde zij zijn adem tot haar aangezicht, de traan viel van haar wang, er was niets dan zuivere stilte in haar, terwijl zij haar oogen geheven hield naar de blanke maan die op haar nederstaarde.

Toen volgden dagen met warmeren zonneschijn, met luider vroolijkheid, met beroeringen die haar verwarden. Zij hoorde hoe ook haar lach heller klonk, of er een gloed in haar ontstoken was. Wanneer zij langer voor den spiegel talmde om het merk van speelsche kussen met poeder te verzachten, ontwaarde zij in de diepte van haar oogen een duisternis die een vage onrust verwekte. En soms vernam zij het gerucht der vogels buiten zonder het venster te openen, omdat zij een gemurmel in zichzelve hoorde dat zij niet durfde te verstaan. Doch eenmaal ontwaakte zij met de herinnering aan zijn woorden dat het slechts een korte tijd in het dorp kon zijn.

Den laatsten dag van haar verblijf werd zij verbaasd toen zij zijn naam uitsprak. Hij had geschertst over het hart der vrouwen, en zij had zacht geantwoord: Robert! Zij hoorde dat er een diepe droefheid verborgen was in dien naam. En toen zij heenreden en zij bij het kruis aan den tweesprong van den weg, zich omkeerend en met den zakdoek wuivend, riep: Adieu, La Croix Fleurettes! hoorde zij ook in dien naam diezelfde droefheid. Zij zag de hooge witte bergen voor het laatst, haar lippen konden den kus niet weder geven.

In de eerste strekke der reis reden zij tot laat in den nacht.

Rose-Angélique, die bijwijlen den doek van het hoofd nam om in het duister te turen, ontwaarde weder de maan, in haar afnemenden vorm juist boven de akkers verrezen, zij had haar nooit zoo rood noch zoo laag aan den einder gezien. Twee sterren stonden schuin er boven. Zij wilde hem wekken om het hem te wijzen, maar zij liet haar hand weer vallen en bleef alleen met haar gevoel. Zij wist niet waarom de weemoed in haar fluisterde, waarom het was, of er vele tranen moesten komen. Schoon blonk de maan met den zonderlingen gloed overtogen, doch terwijl zij langzaam steeg, door de twee heldere sterren geleid, verbleekte de glans die Rose-Angélique aan tranen had doen denken, en een heimelijke schemer viel over de heuvels. De hoeven der paarden klepten, het rijtuig reed voort in den nacht.

Toen zij de stad binnenreden, op een avond in Mei, klonken hun stemmen of zij pas waren ontwaakt. Rose-Angélique hoorde den alledaagschen toon in de zijne en in de hare het geluid der andere Rose-Angélique van de gezelschappen. Een hemel van bleek opaal strekte zich boven de huizen, een lauwe lucht ging door de straten, de wandelaars gingen langzaam. Bij de rivier hoorde zij de klok van Notre-Dame, zij wendde het hoofd en dacht aan haar kind. Robert begon toen te spreken over de vroolijkheid in de stad, over de schouwburgen, de bals, de koffiehuizen waar hij zijn vrienden weer ontmoeten zou, en luisterend voelde zij weder de kracht die haar beving, zij drukte zich vaster aan zijn arm, en terwijl zij antwoordde en knikte nu en dan, dacht zij aan de bergen daarginder.

Het was een achterkamer op een hooge verdieping waar zij in den morgen, toen zij het stukje van den ijlen blauwen hemel boven de daken had gezien, haar kinderliederen weer zong. Een oude vrouw was in de keuken bezig en er kwam een soldaat om den degen, de laarzen van Robert te poetsen. Nadat Robert was uitgegaan om zich bij zijn kolonel te melden, nadat de vrouw haar het middagmaal had gebracht, zat zij dien eersten dag van haar terugkeer alleen in die kamer, doch het scheen haar niet lang, want zij had kleinigheden te doen, zij zag telkenmaal op naar den klaren hemel en dacht aan de wandelingen in La Croix Fleurettes, de wegen waar zij langs was gegaan, de rozenhaag die al in knop kwam

voor zij vertrokken. En soms, wanneer de witheid der bergen haar verscheen, zat zij stil, met een glimlach, zich herinnerend dat zij dit gevoel waarin zij leefde vroeger wel in droomen had gekend.

Den tweeden dag, nadat zij weder gezongen had en weder alleen was gebleven, hoorde zij plotseling in haar verbeelding de stem van haar kind, maar ver, gedempt, zooals het geblaat van een geitje in een ander veld. Zij zond toen de werkvrouw met een brief voor Marion. En Marion kwam den dag daarna, terwijl zij zingend bezig was een kous te herstellen. De voedster was het die schreide, verward van ontroering, Rose-Angélique zag haar aan of zij uit een vreemd verleden tot haar was gekomen, of de liefheden die zij hoorde niet tot haar werden gesproken. Met de berichten die Marion gaf van het kind, dat het gezond en lustig was en geloofde dat de moeder op het kasteel La Rousseraye vertoefde, was het haar evenzoo, beelden die haar voorbij gingen, ver weg, onwezenlijk, dingen die haar niet meer behoorden. En toen Marion een plan bedacht om met het kind te rijden langs een weg waar zij het ongemerkt kon aanschouwen, weigerde zij.

Ik kan nu niet, zeide zij, het is een betoovering die ik niet breken kan. Of het geluk is wat ik hierbinnen heb weet ik niet, het is zwaar en het groeit. Zóoals ik nu ben kan ik Geneviève niet in mijn armen nemen. Maar later. Blijf bij haar, Marion.

En toen de voedster vertrokken was stond zij weder voor het venster, neuriënd voor de klaarheid over de daken.

In die dagen werden huizen geplunderd, groote heeren aan de lantaarns opgehangen, de werkvrouw vertelde ervan en Rose-Angélique merkte soms een rumoer van geweerknallen en gillen in de verte.

Op een middag werd op de deur geklopt, haar vader trad binnen, bleek, plechtig. Hij legde zijn hoed en zijn stok op de tafel en nadat hij tegenover haar had plaats genomen, begon hij kort, met krachtige woorden te zeggen wat zij misdaan had. In den kring van de Robe kon zij niet terugkeeren, daar zij de heiligste instelling openlijk beleedigd had, dus wilde haar echtgenoot haar niet meer in zijn huis ontvangen. De graaf de Montendres had zich voorgenomen, zoodra de onlusten op het land bedwongen waren, zijn beide jongste

dochters naar la Rousseraye te voeren, opdat zij in de eenzaamheid de schande konden overpeinzen. Hij gebood haar zich te kleeden om hem te vergezellen naar de woning van zijn broeder François.

Ik begrijp u niet, zeide zij.

Hij herhaalde toornig, maar nadrukkelijk wat hij gezegd had. Met het naaiwerk in haar schoot staarde zij naar buiten. En toen hij, na vloeken en bedreigingen, haar aan den arm trok om op te staan, kon zij antwoorden:

Maar het is immers onmogelijk. Spreek met Robert, hij komt aanstonds thuis.

Onthutst keek haar vader haar aan. Dan nam hij zijn hoed en zijn stok en verliet haar, zij zag hem door de deur gaan, een vreemde verschijning die verdween. Toen Robert kwam en zij zijn hand op haar schouder voelde, vertelde zij met een glimlach van het bezoek, de scheldwoorden en de bedreigingen hadden haar niet gestoord, in haar hart was hetzelfde strakke gevoel van zuivere stilte.

In gouden gloed blonk de zomer aan den hemel van den dageraad tot den schemer, uit de vensters der huizen rondom dwaalde gezang. Wanneer de avond viel deed zij mantel en kap aan en wandelde met hem door de donkere straten, luisterend naar wat hij vertelde, naar het gerucht van menschen voor hun open deuren. Eens vroeg hij waarom zij niet vroolijk was en niet lachte. Zij antwoordde niet, maar zij wist dat er geen lach kon zijn in de groote rust waarin zij zich gedragen voelde, een lach zou hard geklonken hebben, of droef, als de droefheid die ginds in La Croix Fleurettes nabij haar was geweest. Het liefst was haar zwijgend aan zijn arm te gaan in de avondkoelte en zijn stem over haar te hooren.

In September ontving Robert bevel zich bij zijn regiment in het noorden te voegen. Den avond voor het vertrek, in zijn armen genesteld, smeekte zij hem herhaaldelijk te zeggen of hij waarlijk spoedig terug zou keeren, zij wist niet waarom, want hij had het beloofd en gezworen, maar telkens verontrustte haar weder een vrees, wanneer zij dacht hoe lang haar eenzaamheid mocht duren, zijn woorden noch haar geloof konden die vrees geheel en al verdrijven.

De kamer was te stil, haar gezang klonk er te luid. Na de luttele bezigheden ging zij uit, wandelend door achterstraten

waar zij werd nagezien. Bij haar terugkeer vond zij soms een van haar verwanten, die gekomen was om haar te overtuigen dat zij hier niet blijven kon. Haar broeders Gaston en Fernand noemden haar een dwaas, de liefde zoo ernstig te nemen dat zij er de genoegens, de weldaden van haar stand voor had prijs gegeven. Haar tante Denise, die met een groote korf versnaperingen was gekomen, schreide toen zij de kamer rondzag, zij smeekte haar dringend haar toe te staan een betere woning voor haar te zoeken. Maar Rose-Angélique lachte, want haar geluk leefde nergens dan in deze kleine ruimte. Claudine, de oudere ongehuwde zuster, die met haar vader in de stad vertoefde, sprak weinig, doch liefkoosde haar; zij kon niet vaak komen omdat zij het op steelsche wijze moest doen, en bracht immer iets dat noodig was. Zij smeekte haar zuster niet met woorden, maar met den meewarigen blik, met de kleine geschenken. En oom François sprak verstandig. Het was in die dagen toen de vrouwen van Parijs gewapend naar Versailles waren getrokken, toen het gespuis de straten onveilig maakte. Een jonge vrouw alleen in een huis waarvan zij de andere bewoners niet kende, temidden van woeste oproerigheid, leefde in velerlei gevaar, hij bood haar daarom aan zich onder zijn bescherming te stellen. Maar Rose-Angélique weigerde, zij verwachtte Robert hier terug.

De eenigen met wie zij eigenlijk kon spreken waren Jean Dirix en Lisette. De coiffeur noemde haar, die den weg niet wist, de winkels waar zij goedkoope kleederen kon vinden; soms, met haar medeloopend, vertelde hij haar zijn zorgen en zij zocht raad voor hem.

Bij de tooneelspeelster zat zij vaak een ganschen middag in een achterkamer die de hare geleek, doch luidruchtiger was door de twisten tusschen den vader en den echtgenoot en het geschreeuw van den knaap. Wanneer zij alleen waren spraken zij, terwijl Lisette haar werk deed.

Zóo gaan de beste jaren, zeide Lisette, tot laat in den nacht het eten verdienen, over dag het klaar maken voor drie mannen die denken dat ik daarvoor besta. Maar hoe zouden zij kunnen weten wat het is, hierbinnen. Mooie namen geven ze eraan in de liederen, vreugde, zaligheid, paradijs. Als je stil in donker ligt voel je het, en het doet pijn.

En Rose-Angélique vroeg zichzelve of het pijn was wat zij voelde, de macht die al haar gepeinzen in een nevel gevangen hield, of het vreugde was die haar had opgenomen ver van de menschen onder wie zij geboren was en groot gebracht. Zij wilde er geen naam voor weten, maar wel voelde zij duidelijk dat op den diepsten grond van hetgeen geluk of liefde werd genoemd, een duister noodlot verborgen was.

Eens ontmoette zij Alphonse Lheureux, die groette en voorbijging. Zij bloosde zooals zoo vaak een vrouw bloost, zonder te weten waarom. Zij herinnerde zich den brief met de wenschen en dacht aan den tijd toen een blanke bescherming boven haar zweefde. En zij mijmerde of het de wiek was van het verlangen, waardoor zij toenmaals was aangeroerd, die haar geleid had tot de groote dagen, toen zij in de verte de zuiverheid op de bergen had gezien.

Robert keerde dien winter terug, zij zong weder voor het venster naar den hemel, omdat er zang was in de hoogte waar zij leefde.

VIII.

Er was in een der huizen in dezelfde rij een violist komen wonen die des morgens zijn oefeningen begon omtrent den tijd wanneer Robert haar verliet. Zij was gewoon dan niets dan gerucht van stemmen, geneurie van bezige vrouwen te hooren, maar thans klonken gedurig de streelende tonen van de viool, nu in een langzame kwijnende maat, dan in een jubelende snelheid, met vaardigheid gespeeld. In den beginne luisterde Rose-Angélique, haar eigen liederen vergetend. De speler oefende zich in een menuet die zij vaak had gedanst, zij bemerkte de fouten en hoorde met genoegen dat hij verbeterde en eindelijk de juiste uitdrukking vond. Maar als hij den anderen dag dezelfde fouten maakte of zich, uit verveling wellicht, veroorloofde eigen vindingen, dwaze wendingen in te lasschen, werd zij gewaar dat hij haar stoorde in haar rustig gemijmer. Wel trachtte zij niet te luisteren, maar als zij, over haar handwerk gebogen, een van haar liedjes wilde zingen, van vlinders of van soldaten, bedacht zij hoe onnoozel zij eigenlijk waren, liederen uit den schooltijd, en

zweeg. Zij deed het werk met de naald en hoorde onophoudelijk de viool, tot zij zuchtte en zich vermoeld voelde. Het waren de lange dagen van den zomer. Robert keerde eerst laat terug, soms zelfs des avonds, wanneer zij in slaap was gevallen, maar nu hij in de stad was wilde zij niet uitgaan zonder hem.

Toen zij vaker zuchtte bij het naaiwerk, schreef zij aan Marion, aan Lisette, om te vragen haar te bezoeken. De voedster sprak van het kind, dat de heer Lorinot voornemens was zoo jong reeds naar de kloosterschool te zenden, en voor het eerst sedert zeer langen tijd werden haar oogen van tranen vochtig. Zij weigerde echter toen de voedster weder aanbood met het kind ergens te wandelen waar zij het zien kon. Laat in den middag, terwijl zij wachtte, zonder te weten wanneer Robert terug zou keeren, opende zij het venster, het was stil in de andere huizen, of de bewoners waren uitgegaan, zij miste den violist.

Lisette kwam op een ochtend, met een grooten zak groenten van de markt, een oogenblik slechts; met rappe tong vertelde zij velerlei, van haar gezin, van het theater, van de gebeurtenissen in de stad. Plotseling sprong zij weder op, zeggend dat zij het maal moest bereiden, maar later in den dag terug zou keeren, zij drukte Rose-Angélique hartelijk in haar armen. Bij haar terugkeer, eenige uren later, Rose-Angélique in dezelfde houding voor het venster ziende, hief zij verbaasd haar handen op.

Die ellendige muzikant, zeide zij. Vanmorgen dacht ik dat je je wel erg moest vervelen, omdat je soms luisterde naar die onuitstaanbare viool. Ik benijd je, vriendin, iets wat zoo sterk is dat het zelfs dit verdraagt, moet wel van enkel vreugde gemaakt zijn. Ik voor mij zou liever willen dat hij soms iets anders speelde, Ah ça ira, bijvoorbeeld, dat is nieuw. Maar je hebt gelijk je in deze kamer op te sluiten, want in de wereld zijn anderen, en de vreugde en de anderen - et qui s'élève on l'abaissera!

Rose-Angélique had voor enkele dagen genoeg om na te denken. Tweemaal had haar vriendin goed gezien, er was verveling geweest, maar ook de vreugde bestond. Zij vroeg waarom deze haar niet geheel vervulde. Waarom zij wachtte wanneer Robert was uitgegaan, alsof hij die luttele uren

waarlijk van haar afwezig was, zij vroeg of zij zich vergiste, of het wel geluk kon zijn wat zij voelde gedurende den langzamen dag, het wachten, het knagen, het verteren, het verlangen naar de geheele vervulling, de ledigheid die de verveling was wanneer zij eenzaam zat. Het eenig antwoord was een traan, die uit het verlangen vloeide, een gebaar van de uitgestrekte handen.

Eenmaal kwam haar jongste broeder Fernand, die haar uitnoodigde tot een wandeling langs de winkels, om haar een geschenk te geven. Zij hoorde dat hij achter zijn scherts iets verborg. Bij den parfumeur kocht hij poeder, omdat zij anderen haar bleekheid niet toonen moest, zeide hij. Zij antwoordde dat het haar niet deerde wat men meende, daar zij immers gelukkig was.

De eene is bleek van geluk, de andere blozend, zeide hij. Je vergeet dat in gevallen als dit er twee op zijn minst zijn, een man en een vrouw. Hij, is hij bleek of welvarend? Maar soms zijn er meer, dan wordt alleen de bleekheid verdeeld.

Zij verstond slechts de geestigheid der salons.

In de galerij van den Palais Royal kocht hij een doek van blauwe zijde, die het schoonst bij haar donkere oogen paste.

Bij haar thuiskomst bemerkte zij de verlatenheid der kamer, de deur der kast piepte, haar schreden klonken op den vloer. Zij nam een handspiegel en zag de bleekheid, maar het waren de oogen die zij aanstaren moest. De donkere kleur der leden was zichtbaar onder de poeder, de lange wimpers hadden een zachten glans van vochtigheid, de groot uitgezette pupillen verschrikten haar of zij plotseling in die oogen een onheil zag. En zoo lang staarde zij tot het gezicht wazig werd en zij niet anders voor zich had dan den geheimzinnigen gloed der pupillen. Toen zij den spiegel nederlegde en het gezicht in de handen verborg, wist zij wat het was dat zij daarbinnen ontdekt had.

Robert kwam dien avond niet thuis, en zij liet hem niet uitspreken toen hij den dag daarna de reden wilde noemen. De ziel had reeds verstaan dat de tijd van liederen, gezongen uit de hoogte, voorbij moest zijn.

Dan kwam de daling, eerst langzaam met eenzaamheid en

gemijmer, met de muziek van dien violist om haar te herinneren dat er anderen in de wereld bestonden.

Zij tuurde naar den regen, denkend hoe goed het water na den langen zomer voor de dorstige boomen moest zijn. In la Rousseraye vielen in het begin van September de bladeren, eerst van de kastanjes, de noten, die der olmen bleven groen zoolang de regens duurden. In den boomgaard lagen des morgens de roode appels in het gras. Zij herinnerde zich ook de wijde luchten in dit jaargetijde, zooals zij ze placht te zien uit het venster in Martigny, de groote lichtgrijze wolken, de kleine blanke, den gloor der ondergaande zon boven het gehucht, die een natten morgen beduidde; hoe zij geluisterd had naar het gekletter op de bladeren of het nimmer eindigen zou, en de boomen hadden heel den dag geduldig met de druipende takken gestaan. In de herinnering aan den kindertijd ontwaakte een zucht. Vroeger hadden haar wangen gegloeid, toen zij zich het eerst had gevraagd waarom zij zuchtte. Zij dacht aan de vriendinnen, aan de boomen van het park, aan de kamers van haar geboortehuis, en alle beelden die verschenen gingen voorbij met de luchtige maten van die viool. Hoe veel hadden de zuchten gevraagd, hoe veel hadden de ruime morgens beloofd.

Robert kwam minder thuis, maar hij was vroolijk. Hij vroeg niet waarom zij weinig lachte, waarmede zij zich had bezig gehouden.

En eenzaam werd de kamer weder, met de geluiden die zij zelve maakte. Van een verwaarloosde dakgoot schuin tegenover viel het water in heldere stralen, maar waar het nederstortte op een binnenplaats, kon zij niet zien. Het waren soms zware wolken waaruit de regen hevig nedersloeg, uit een ijle grauwe licht daalde hij langzaam en gestadig. Een vrouw stak nu en dan het hoofd uit het venster om rond te zien, ongeduldig misschien dat het ophouden mocht. Rose-Angélique kon niet uitgaan, waarheen... waarom? Was het wel zijn terugkeer dien zij wachtte? En wanneer hij kwam, bracht hij de rust mede van het dorp in de bergen? Wat wachtte zij? Wat was het dat zij wachten noemde, het gedurig innerlijk knagen? Iets dat in haar was binnengedrongen en groeide.

Eugénie bezocht haar, in een rijken bontmantel, met

schoentjes waarop de modder toonde hoe keurig zij haar weg had gezocht, met den frisschen geur van natte rozen die zij nederlegde.

Kind, je versuft hier, je verveelt je als in een gevangenis. Waarom toch? Ik heb nooit gehoord dat men zich in de liefde verveelt. Of moet ik misschien denken dat het geen verveling is, maar erger? Dat geloof ik niet, je hebt het groote ding gevonden waar allen naar verlangen, een ieder kan het in die oogen zien. En heb ik niet hetzelfde gehad? En maakt het dan, wanneer de tranen gevallen zijn, veel verschil voor ons? Het zou anders kunnen, maar dit hebben wij toch. Die vervloekte dansmeester schijnt je betooverd te hebben met zijn menuet. Hij heeft gelijk, het is zoo, men danst soms met den waren en soms met den verkeerden, als men maar danst, maar het is onbeschaamd van dien man je aanhoudend met dat deuntje te plagen. Geen wonder dat je versuft. Vanavond kom ik je halen, dan gaan wij samen naar de Gaîté achter een gordijntje.

Doch Rose-Angélique zat dien avond alleen bij de lamp, die te weinig licht gaf om garen en naald te onderscheiden.

Robert maakte een bundel van zijn kleederen die er hingen en liet hem wegbrengen, hij kon zelden komen, omdat hij in Versailles was ingekwartierd en een strengen dienst had.

De nachten werden langzaam, de grauwe October-morgens verschenen traag aan de lucht. Wanneer zij lang met open oogen had gelegen, bemerkte zij dat het te koud was om op te staan. Toch stond zij eindelijk op. De werkvrouw had soms te veel andere bezigheden om te komen, en Rose-Angélique vergat dan zelf melk en brood te halen.

En zij zat weder op den stoel met den harden rug, zij keek weder op of het zou gaan regenen, zij wachtte of de violist iets nieuws zou spelen. Het groote ding waar velen naar verlangen had zij gevonden, grooter dan zij nog beseffen kon. Het was grooter dan degeen die het haar gebracht had. De tranen vloeiden toen zij dit onderscheid begon te zien tusschen de liefde die in haar woonde en hem, twee die bestaan konden zonder tezamen te zijn, tranen omdat zij voelde dat zij nederviel van de hoogte waar zij te zamen waren geweest. Als de tranen eenmaal voorbij waren kon zij worden gelijk de anderen die smachtten. Maar het werden plotseling snikken,

of zij in het binnenste diep was gestoken, tot het lichaam zich wrong op den vloer, tot zij zich oprichtte en kreet, met de armen wijd uitgestrekt. En als zij weder op den stoel zat met pijn overal, met oogen die niet ophielden te schreien, voelde zij dat zij was nedergedaald, maar zij wilde geduldig wachten tot hij kwam. Zij wist dat hij zou spreken van den dienst in Versailles, dat zij haar onredelijkheid zou moeten erkennen. Het waren lange morgens, lange middagen, maar soms brak de zon door, dan hoorde zij stemmen wanneer de vensters werden opengedaan.

Marion bracht haar een briefje. Het waren slechts enkele regels, van Claire de Maréville, die haar verzocht bij haar te komen, Claire, van wie zij sedert de vlucht uit de school nimmer gehoord had. Dien zelfden middag ging zij, en toen zij naar de opgegeven straat vroeg, vernam zij tot haar verbazing dat zij in de eerste zijstraat moest gaan.

Zij steeg naar een hooge verdieping, in een achterkamer vond zij Claire in bed, bleek, schamel. De magere armen drukten licht om haar hals, de stem klonk teeder van berusting. Claire vertelde van wat zij bezeten had, een korten tijd in die vervlogen meisjesjaren, van wat zij verloren had. Dan van een tijd die eindeloos had geschenen, verdriet, gebrek, mishandeling. Dan van haar eenzaamheid. Zij woonde hier al jaren alleen, haar brood verdienend met verstelwerk. Nu, in haar ziekte, had zij de behoefte gevoeld iemand te omarmen, daarom had zij geschreven. Zij zaten zwijgend bij elkander en durfden nauwelijks de oogen op te slaan.

Rose-Angélique verzorgde haar, kocht dingen die noodig waren, kookte een soep, en bleef daar bezig tot zij het licht had aangestoken en zich herinnerde dat zij naar huis moest keeren. Terwijl zij bij het lampje wachtte dien avond, peinsde zij over wat zij gehoord had, maar nog niet verstond.

En zij keerde weder en vond genoeg te doen voor menig uur in de kamer der vriendin. Toen zij bemerkte dat Claire niet vroeg hoe het haar was gegaan, vertelde zij, doch kort en zonder droefheid: het was ook over haar gekomen toen zij gehuwd was zooals de anderen, zij had al meer dan een jaar geleden het huis verlaten en woonde nabij.

En het kind? vroeg Claire, maar zij schrok zelve bij die vraag.

In die dagen toen zij beiden zich van de zwakheid herstellen voelden, de eene door de zorgen die met genegenheid gegeven werden, de andere door de nieuw ontgloeide warmte voor de hulpelooze vriendin, vergaten zij soms de gedachten die hen drukten, en in de woorden die zij te zamen spraken, herinneringen aan Martigny of gekeuvel over naaigoed en keuken, tintelde een liefelijke blijdschap. Rose-Angélique zat tot laat in den avond naast het bed, luisterend hoe er weder hoop klonk in de stem van Claire, wanneer zij sprak van later en hetgeen nog voor haar gebeuren mocht.

Wanneer zij thuis kwam vond zij de kamer koud. En zij zat weder bij het venster, nu met de kousen van Claire die hersteld moesten worden, en trachtte zich voor te stellen wat op dit oogenblik zijn dienst mocht zijn, hoe hij des avonds zich met zijn vrienden vermaakte. Al bijna twee weken was hij verhinderd te komen. Een gezegde rees in haar herinnering, over het dansen met den waren of met den verkeerden, en wekte wel gedachten van twijfel, maar zij voelde dien niet, want zij kende de waarheid. Zelfs indien iemand gezinspeeld zou hebben dat er ontrouw in zijn vermaak kon zijn zou dit haar niet geroerd hebben, de trouw immers kon niet gedeerd worden door hetgeen als een spel van de liefde gedaan werd. Het groote ding leefde onaantastbaar in haar, zij geloofde niet dat hij haar kon verlaten. Geluk, vreugde noch pijn was het, wat zij droeg, zij voelde thans duidelijk dat het vuur was, vuur dat hem die het binnen had geworpen behoorde, en voor hem zou branden tot het doofde.

In zulke fierheid weerstond zij de grauwe beklemming van vele uren. Behalve Claire, bracht dan haar zuster Germaine haar nieuwe zorgen die het wachten verlichtten.

Haar zuster had twee jaren te midden van vroolijkheid in het huis van haar oom gekwijnd, in verdriet over haar kinderen en haar dagen zonder doel, tot zij zich ten leste weder vergist had, doch dit keer zoo dwaselijk, dat zelfs oom François haar geraden had zich door de regelen van een retraite te laten binden. In haar angst kwam zij Rose-Angélique vragen haar te helpen, zij durfde niet terugkeeren, vreezend dat men haar in eenzaamheid zou opsluiten, het was een arme hoop op geluk die smeekte. Rose-Angélique hield haar op de

knie of zij een jonger zustertje was. Zij schreef aan haar oom om hen bij te staan met de weinige middelen die zij noodig hadden, zij beiden en de vriendin. Daar de kamer voor twee bestemd was en Robert aanstonds terug kon keeren, werd het bed voor de zuster bij Claire geplaatst.

Rose-Angélique voelde haar taak de kranke en de zwakke te verzorgen en te beschermen, zij was de sterke, de anderen de verlatenen. En Claire koesterde zich in de zorgen voor haar gezondheid, Germaine vroeg haar en deed zoo zij beschikte, tevreden weder te kunnen volgen. Den ganschen dag bleef Rose-Angélique, menigmaal tot in den avond. Soms bezon zij zich dat zij thuis iets te doen had, dan ging zij en keerde spoedig terug. De anderen zagen haar zwijgend aan.

Een koude November kwam met wind- en regenvlagen. Zij lag slapeloos in bed, daar op een der binnenplaatsen een kleine hond gedurig kefte. Het was al twee weken sedert hij had geschreven dat hij spoedig zou komen. Het zou anders kunnen, zooals het anders geweest was, maar die gedachte had geen bitterheid, want zij voelde zich rijk, en voller van een levende kracht dan de twee in het andere huis. Toch zuchtte zij en vroeg hoe lang zij de eenzaamheid verdragen kon. Het vuur werd grooter. Zij veronderstelde en rekende mogelijkheden, zij telde de dagen die zij zou wachten eer zij zou schrijven, eer er iets gebeuren moest.

Doch het wachten duurde niet lang.

Op een ochtend, terugkeerend met inkoopen, hoorde zij op de trap reeds dat die violist hetzelfde wijsje speelde, hetgeen zij vele dagen niet gehoord had, omdat zij vroeg uitging. Het was of haar stemming lichter zou worden. De deur openend, zag zij een gesluierde dame die op haar stoel bij het venster zat. Rose-Angélique legde de inkoopen op de tafel en naderde, de andere stond op. Dan, terwijl zij haar sluier opdeed, sprak zij. Rose-Angélique zag het zeer bleek gelaat en begreep terstond de diepte der stem.

Mevrouw, zeide zij, vergeef mij, er zijn omstandigheden dat men onbescheiden durft zijn. Ik kom u vragen mij te zeggen waar ik den chevalier d'Alard kan spreken. Ik heb hem sedert lang niet gezien en weet niet waar ik hem bereiken kan.

Rose-Angélique voelde een zwaren druk en zette zich op

haar stoel, zij wees de bezoekster ook te gaan zitten. Dan hoorde zij de viool en er was een verre herinnering aan iets wat gezegd was over haar vreugde en de anderen.

De chevalier d'Alard is bij zijn regiment in Versailles ingekwartierd, in welk huis kan ik u niet zeggen.

De dragonders waar hij bij dient zijn in Versailles, zeker, maar brieven die men aan kapitein d'Alard daarheen zond hebben hem niet bereikt.

Rose-Angélique had zelf haar vernedering bekend. Zij hoorde hoe zij antwoordde:

Dan kan ik u niet helpen, mevrouw.

De andere zweeg en keek eerst de kamer rond en dan naar buiten. Eindelijk sprak zij weder:

Men heeft gehoord van uw heimelijk geluk en men benijdt u. Maar vergeet niet dat er anderen zijn wier geluk verwoest werd voor het uwe bestond, die een recht hebben op zekere ophelderingen. Laat uw geluk u niet hardvochtig maken. Ik verlang niet anders dan den chevalier d'Alard een oogenblik te spreken.

En gij wenscht dat ik hem zal zoeken.

Even zagen zij elkander aan. De bezoekster stond op, en ook Rose-Angélique, die zich grooter voelde. Onder de fijne poeder der andere verscheen een gloed, de mond opende, de neusvleugels trilden. Tegelijk sloegen zij de oogen op en zagen elkander aan als blinde dieren. Rose-Angélique hoorde het vlijmend geluid, de rauw uitgestooten woorden:

En toch zal ik hem hebben.

Zij hoorde den bons van het hoofd op den vloer, haar handen sloegen, haar vingers grepen om iets stuk te rijten, er was gekerm en gehijg onder haar.

Toen zij weder stond met de handen bevend, gereed om weder te grijpen, sprong de andere op en vluchtte met laag nedergebogen hoofd uit de kamer.

Rose-Angélique hief haar aangezicht naar de grauwe lucht, zij zag een witheid van bergen, zij staarde en voelde zich zinken. Dan merkte zij weder het geluid van de viool, smachtend, langzaam, kwijnend. Zij sloeg zich zelve en snikte, het vuur was uitgebroken, zij wist dat zij met dit vuur alleen moest zijn. Zij haatte dien muzikant met zijn menuet.

Bij het uitgaan keerde zij zich niet om de kamer rond te zien.

En dien nacht, toen zij weder slapeloos lag en de handen vouwde, verscheen haar een gelaat, niet van hem die den hartstocht gewekt had, maar een ander waarop een teedere zuiverheid lichtte, zooals zonneschijn op jonge bladeren.

ARTHUR VAN SCHENDEL.

(Wordt vervolgd).

Keerende schepen.

(Aan H. Smeding).

Toen de kille wind... de morgenwind
nog grauw woei langs de landen,
in het uur dat men ijl nog sterren vindt
en de kustlantarens branden...
maar eenzaam en zonder schijnsel meer
en verbleekter en rood in de breede sfeer van de zon die stond te breken,
heb ik ze traag zien binnenvaren,
één na één langs de lange reê,
breed en zwaar en zwart voor de bleeke
rustige, rustige zee -

Verlaten de kade, - en de puntige slag
van het grijs water klotst' aan m'n voeten,
weg vluchtte een meeuw uit het land die den dag
die de zon op de zee zou begroeten.
's Was nacht niet en nòg was de morgen zòo kil
dat ik rilde... er was niets dan de steenen en de trillende uitwas van schriele grassen
èn de prachtige sleep van die binnenvoeren
groot en grauw en wijs en stil,
de schèpen uit de schemer der wijde plassen
tusschen de haastende kil.

Wederkeerden! de morgen komt op!
aan de kaden al flauwen de lichten.
Drijft ge terug als uw sein aan den top
van uw masten verbleekt en zal zwichten
voor het levende ôpnende nieuwe geluk
van den nadrenden dag, die de schemering stukbreekt en volvloeit van luister?
Zwijgenden waart ge door t'wijkende water!
Zeker van wil in de willooze rust.
Zwijgende daden in t'weiflen van duister
en licht aan de kust.

Wat is verleden in den halfdonkren nacht
tusschen de grauwheid van water?
Diep uit het duister een roering die lachte
een blinkende vangst? en weer later
stilte aan uw dek en wat koelte in uw zeil,
en weer plotsling als vallen van zilver, het steil
gekantel van twistende visschen?
Wat is verleden? Dit maakt uw voorbijgaan
eenzamer nog en geheimer voor mij,
die heb gedwaald op dit verre-ongewisse
èven als gij - -

O bij 't herinneren, hoe zie ik ze weer
gaan door den wazigen morgen,
zwenken aan d'opene monding der pier
en tusschen de wallen geborgen,
breeder gerompt dan in d'opene zee,
naderen... naderen... zacht en gedwee
onder slap waaienden wimpel,
hoog met de vorschende borsten op t'kabblen
en waar de lading lag dieper begraven,
(achter loom wendende roeren gerimpel)
varen ten haven. -

Zie ik dien roerloozen stuurman weer staan
stom, aan het einde der steven,
even zich keerend en groetend bij t'gaan
verder ... waar achter hem bleven
deiningen water die plasten aan de krib,
lange vergolvingen, troebel van slib,
dansende, glooiende;
zie ik zijn zwarte gestalte verdwijnen,
laag voor het stijgende dek van zijn schuit,
klein voor zijn zeilen op de koelte verplooiende,
zonder geluid -

Voor de komst van het licht, in den morgenkilt',
in de grauwheid van zee en landen,
als de eerste wind langs de weide trilt
waar de karpaarden aan de randen
der watren staan droomen, den kop geleend,
o zwerf door het dorp en den wijden meent
nog voor de lucht zal breken;
en staar aan de kade naar t'binnenvaren
der schepen uit langs de lange reê,
breed en zwaar en zwart voor de bleeke
rustige, rustige zee.

Huizen, Mei 1922.
MARTIEN BEVERSLUIS.

Verzen.

De dood van een kind.

Haar riep het koele licht al vroeg naar buiten,
zij maakte in het huis maar klein gerucht
van stamelwoordjes, lachjes en een zucht
van zaligheden die ze niet kon uiten.

Het licht scheen bij haar in achter de ruiten,
het glanzend raam, het veiliger gehucht
van haren oogopslag, waarin de lucht
gespiegeld lag in droomver opensluiten.

Daarom is zij gegaan: zij kon niet blijven
binnen de veiligheden van ons hart;
uit levens weifeling is zij ontward,
wel wetende van statiger verblijven,
een stil vertoef voor hen die zonder smart
en achteloos voorbij dit leven drijven...

1920.

Ook wij...

Ook wij besterven de geheime dronk
van liefde, ongekend en lang genoten
aan onzer oogen fulpen-donkre spronk
vóór wij aan zijnen bronaer zijn gestooten...

- Wij waren vreemd in dit onstuimig land
en vreemder dan zijn nachten ons de dagen
door vuur en hartstocht, schampren wil bemand;
de machtigen van hand; die veilig schragen.

Van zeekren oorsprong naar een zeker eind
zijn dezen eens dien verren tocht begonnen
waar horizont na horizont verschijnt,
in wisslend landschap steéds wordt uitgesponnen.

Zijn wij geboren in ditzelfde licht
en waren ook om ons die klare stemmen
of lagen wij nog lang, de oogen dicht
gegrepen in een generzijdsch beklemmen?

't Getijde wisselt tusschen dag en nacht
en tusschen dood en leven: maar wíj kennen
het einde niet dat naar zijn aanvang smacht
gebroken in een schuldeloos bekennen.

Om ons is nimmer nacht geworde' en dag,
wij wisten niet en zullen nimmer weten;
wat wij belede' in heimelijk gedrag
hebben w' uit ongekend bezit gekweten...

Wij wisten niet de liefde die er was
in wat wij wonders aan elkander zagen,
wij weten niet hoe dikwijls nog het gras
zal kreuken waar wij verdroomd samenlagen...

1922.

Eens....

Eens, als de stem zal zwijgen
zal dit alleen nog zijn:
een stervend tot elkander neigen
van schijn tot schijn.

In één adem herboren
gevloten in één zucht:
o die het aardsche heil verloren
aan grooter vlucht...

Hier zal men na ons spreken
van u en mij; het licht
waarin onz' oogen eindlijk breken
is hen voorbij...

1922.

JOHAN HUIJTS.

Vrijdag-marktdag.

- Mag 't? vroeg Nol.

- Ja, hoor, 't mág!

't Laatste woord was meer zucht dan klank.

In een vaart stoof ze van de trap, rakelings langs het hoofd van 't broertje op de onderste tree, dat gespannen het antwoord had zitten wachten op de vraag: of ze van morgen met Kathrien mee mochten naar de markt?

Ze hadden het - dezen eersten Vrijdag van de zomervacantie - opeens na 't ontbijt bedacht: het kòn nu weer, net als vroeger ... samen met Kathrien naar de markt.

Det had gezegd: ‘Ik zal 't wel vragen, ze is al op haar kamertje, ze doet een schoone schort voor en een schoone muts op’.

Det was toen zoo zacht ze kon de trappen opgeloopen over het portaal naar de zoldertrap en ze had haar hand niet eens uitgestrekt naar het ijzerdraad, waaraan, ergens een heel eind verder, de bel bevestigd was, die boven Kathriens bed hing.

Nol zou zeker aan het ijzerdraad gerukt hebben, zoodat de bel aan het klingelen was geslagen op het oogenblik, dat Kathrien den strik vouwde in de wit-gesteven mutsebanden. En als die dan juist gekreukt waren en Kathrien was boos geworden van teleurstelling en schrik en hij kwam dàn met zijn vraag...

Nee, Det keek heel bescheiden om het hoekje van de kamerdeur. Ze zag, dat Kathrien de muts al op had - een mooie, groote met kantjes langs de uiteinden van de banden - en ze zocht in het kastje naar een schort. En Det vroeg niet, of ze

even het oude mannetje en vrouwtje met de beweegbare hoofden mocht laten knikkebollen, ze tikte ook niet op den weerwekker om de parasolle-dame uit haar deurtje te lokken.

Det was een jaar ouder dan Nol en twee jaar wijzer en ze voelde instinctief, dat het leven waardevolle oogenblikken heeft, waarin je niet moet hinderen, maar alleen zakelijk zijn.

Daarom zei ze niets dan: 'Of Nol en ik asjeblieft met je meemaggen naar de markt?'

Kathrien vond het goed.

- O ja, zei Det tot Nol, je moest een schoone blouse aan. Ga maar gauw; ze komt dadelijk beneden.

Nol sprong de trappen op. Halverwege stak hij z'n ronden glad-geknipten bol door de spijlen en riep: 'En jij, Det?'

- Wat? vroeg ze.
- Moet jij niets anders aan?
- Ik ...? Nee, ik ben lekker schoon genoeg.
- Flauw, dat ik dan wèl moet.

Het hoofd verdween. Det liep de gang in om haar klepmandje te zoeken.

- Naar de markt ... zong ze zachtjes,

> naar de markt, naar de markt,
> naar de markt, ja, ja.....

En ze improviseerde een dansje van kleine, vroolijke pasjes op de blauwe streep van den rooden looper.

Vanmorgen vroeg, in haar bed, was de Vrijdag al begonnen. Als je ooren dan al wakker waren en je oogen nog sliepen, wist je tòch, dat het Vrijdag was; je hoorde de boerenwagens allemaal achter elkaar door de straat bolderen en stil staan voor je huis.

Det hield niet van de straat en den voorkant van 't huis, waar altijd schaduw was. Ze hield van den achterkant, van de open ramen, waardoor de vroolijke wingerd-ranken naar binnen waaiden, van het steenen trapje, dat van de achtergang naar den diepen tuin leidde. Het trapje had vervelooze, houten leuningen, waarlangs je met pijnlijk-uitgestrekte armen op je handen naar beneden kon glijden, zonder één der tien treden met je voeten aan te raken. Het was een èchte kunst, Nol kon hem nog niet.

Ze hield van de treurroos, waar het winterkoninkje nestelde

en van den bruinen beuk, die zoo donker en koel was op warme dagen en ze hield heel veel van den noteboom, die om het jaar z'n lekkere, zoete noten naar beneden strooide en van de roode berberis met de sappige, zure blaadjes. Maar van de nauwe straat hield ze alleen Vrijdags en Zondags vóór kerktijd.

Want Zondags en Vrijdags kwamen de boeren en boerinnen in hun open wagens, in hun sjeezen en tentwagentjes naar den grutter aan den overkant, die een geheimzinnige groote achterkamer had vol koffie en koek en een warmen stal met welkome open deuren, waarheen de knecht de uitgespannen paarden bracht.

's Zondags waren de boeren somber gekleed, velen in 't zwart; de boerinnen liepen in langzame rijen en de groote leeren kerkboeken met de kostbare sloten hielden ze in beide handen vlak voor hun buik. De oude vrouwen droegen mantels met gitten en het léék wel heel plechtig, als ze daar zoo ernstig met hun vieren naast elkaar door de straat stapten, maar er was toch altijd een vroolijk gewiebel om hen heen, waarvan ze zelf niets schenen te weten: de gitjes van de deftige mantels trilden en flikkerden, de strooken van de japonlijven wiegden om de heupen en de groote veeren op de bonte hoeden wapperden als feestelijke versiersels.

Maar Vrijdags zagen de boerinnen er veel vroolijker uit; dan droegen ze zwarte schorten met bont-geruite bovenstukjes en platte gekleurde strikjes om den hals; en er waren veel kinderen met lange, wijde wiprokken, met hoeden als bloeme-tuintjes en kleine klepmandjes, zooals Det er zelf een had.

De kinderen sprongen van den wagen op den grond, maar de boerinnen klommen moeizaam achteruit als van een vlieringladder; dan reikte de boer haar vanaf den bok de ovale hengselmand met eieren en boter; en met twee botertonnetjes als poppen in zijn armen geklemd, liep hij achter haar aan naar de kamer-van-koffie-en-koek; en een half uur later wandelde de heele familie met de manden aan den arm naar de markt.

Iederen Vrijdag wenschte Det een boerenkind te zijn met een boeren-vader en -moeder, een tentwagentje met zeilen gordijntjes en een dik paard met lange manen. Dan zou ze altijd mee mogen naar de markt, school of geen school. Eens op een

wonder-heerlijken Zondagmorgen, toen alle boeren en Dets eigen vader en moeder naar de kerk waren, hadden Nol en zij met de leege wagens gespeeld, ze hadden gegluurd in de banken, die eigenlijk gezellige kastjes met deksels waren, ze hadden naast elkaar op den bok gezeten; Nol had de zweep uit den koker gehaald en er zoolang mee gezwaaid, tot hij opeens een klapgeluid maakte en toen was het, of ze een echt bruin paard voor hun wagen hadden en Det had gehoopt, dat alle menschen, die langs kwamen bij zichzelf zouden denken: Wat heeft de vader van die kinderen een mooien wagen; hij zal er wel een prachtig paard bij hebben.

Toen Det met haar mandje in de keuken kwam, was Kathrien bezig de zwarte lintjes van Nols matroze-blouse te strikken.

- Je moet een hoed op, zei ze tegen Det.

- Waarom?

- Nou, vanzelf omdat ik het zeg.

Dadelijk haalde Det haar hoed.

Nu liepen ze ieder aan een kant van Kathrien. Er bleef in de nauwe straat met de twee rijen wagens maar zóó'n klein stukje over, dat Det achteruit moest wijken, toen er een handkar van den tegenovergestelden kant kwam.

Ze kon nu goed Kathriens schoone muts zien - een kransje witte pijpjes om een ovaal kantwerkje; ze droeg een donkerblauwe japon met witte moesjes en een witte schort, Nols blouse was nog stijf van de schoonheid en zij-zelf had haar rose jurk aan en een hoed op ... keurig waren ze alle drie ... dat hoorde zoo, als je naar de markt ging.

Bij den hoek van de straat kwam ze weer naast Kathrien.

- Nu is 't niet meer nauw. Moet je veel koopen?

- Maar 's kijken, wat er is, hè? zei Kathrien vertrouwelijk en Det werd heelemaal warm en blij van binnen om dien vriendelijken toon.

Het is nog net als vroeger, peinsde ze, het is altijd zoo, als je met Kathrien naar de markt gaat; om alle gewone woorden is dan iets heerlijks en feestelijks, zooals het is bij de woorden op je verjaardag en op Kerstmis. Ze liep stil naast Kathrien en ze wilde wel weten, of Kathrien nog naar haar moeder zou gaan of naar de kerk, want Kathrien was Roomsch, maar ze vroeg het niet; kijken en denken was ook

zoo prettig. Naar haar moeder ging Kathrien altijd, naar de kerk maar een enkele maal; den laatsten keer waren Nol en en zij meegeweest en ze moesten heel stil blijven wachten in de leege ruimte achter de hooge banken; Kathrien was het lange middenpad ingeloopen; ze hadden haar samen nagekeken, maar Kathrien ging al verder en verder en ineens was ze weg en hoe Det ook keek en zich rekte op de teenen, ze zag haar nergens meer.

Nol had aan haar arm getrokken en gezegd: ‘Ik wil er uit, ik wìl hier niet zijn’.

- Stil, je mag niet praten in de kerk, had Det gefluisterd, maar toen hij wou gaan huilen, zei ze: ‘Geef me maar een handje, Kathrien komt dadelijk terug en dan gaan we weer weg’.

Maar toen ze daar heel alleen stond met Nol, die haar hand zoo akelig stijf vasthield en toen de kerk zoo groot was en zoo erg hoog, toen het heelemaal in de verte wel prachtig leek met al die beelden en kleuren en het wonderlijke licht, maar vlak om haar alles zoo kaal en leeg was, had ze in een beklemmenden angst gedacht: Als Kathrien eens niet terug kwam en als ze dan naar huis ging en vergeten was, dat zij en Nol in de kerk waren en als het dan donker werd en nooit kwam er iemand om hen te halen...telkens stonden er menschen op uit de banken en liepen weg langs hen heen, maar nooit was het Kathrien...en o, hoe laat zou het wel zijn en ze verlangde zoo vreeselijk naar huis, naar den tuin en het trapje en naar den schommel...ze bleef maar strak kijken naar de mooie kleuren van het raam in de verte, dan zag ze niet, hoe groot de kerk was - om-te-verdwalen - groot...

Plotseling was Kathrien weer bij hen geweest, ze had haar niet eens zien aankomen.

En toen ze buiten waren, scheen de zon, een kleine hond kwam naar Det toe en kwispelde met zijn staart, alsof hij haar kende, de kinderen sprongen touwtje op het kerkplein - een heele rij meisjes achter elkaar - één in de bocht, twee in de bocht, één er weer uit. Ze misten niet en zongen allemaal samen:

'k Heb een jasje gekocht,
Naar de lommerd toe gebrocht,
Zoo gezegd, zoo gedaan.....

Det had van pure verlichting wel willen meezingen...

Nee, naar die kerk verlangde ze niet terug.

Ze waren midden op de markt gekomen. Onder de hooge iepen stonden de boeren en boerinnen allemaal vlak naast elkaar met de open manden voor zich op smalle, houten tafels en als een optocht schoven een stoet mannen, vrouwen en dienstmeisjes langzaam langs de manden met boter en de manden met eieren.

- Bij me blijven, zei Kathrien en toen sloten ze aan in de rij.

De boterponden lagen op grove, groene bladeren, zooals ze nooit groeiden in den tuin of langs de singels.

Vlak voor Kathrien, liep een man, die met een cent kleine stukjes boter afsneed, de cent aflikte, verder liep en weer van andere boter proefde.

- Vies, vond Nol.

Kathrien kéék alleen maar, soms vroeg ze wat.

Bij een kleine boerin met een rood-gebloemden halsdoek en zilveren kurketrekkers langs haar hoofd, dat als samengeperst was in de blinkende ijzers, bleef ze staan.

Det zag de heele markt weerspiegeld in de oorijzers, Kathrien met een gek, dik gezicht en de man met de cent en de menschen aan den overkant, heel klein in een lange, lange rij - er was geen einde aan.

- De boeren, zei ze tegen Nol, verkoopen de eieren en de boerinnen de boter.
- Ik zie toch een boerin met eieren.
- Ik ook en aan den anderen kant weer een - nou heb ik er al twee.
- Daar weer een, wees Det, dat 's drie.
- Ik ook drie.
- Nee, die is van mij; we moeten ieder een rij nemen en dan doen, wie er 't meeste heeft.

Maar Kathrien, klaar met de boter, begon nu te bieden op de eieren en dadelijk lieten de kinderen den wedstrijd in den steek.

- Wat bint ze? vroeg Kathrien met haar hoofd half verborgen in de open mand.
- Zesde-alf[1)].

1) zesde half = vijf en een halve cent.

- Vieve.

- Nee, eur, minder kan 't niet.

- Ze kibbelen, fluisterde Nol met stralende oogen, ik hoop, dat Kathrien het wint.

- Ze wint het altijd, stelde Det gerust.

- 't Is goed, eur, zei Kathrien wat smalend en wandelde verder.

- Oe völle bint ze? vroeg ze drie manden verder.

- Zesse.

Kathrien taxeerde in aandacht het ei van zesse, woog het op haar hand, hield het tegen 't licht, maar verlangde terug naar den boer van zesde-alf. Maar 't was Juli, er waren eiers te veel; de boeren wilden er wat graag af, ‘vieve was meer as genogt’.

De eerste boer zag haar bijna koopen. Hij kende haar wel, ze kocht altijd veel.

- Jùffrouw! riep hij.

Kathriens hand dook naar een ander ei.

- Roep oew moe es trug, jongien, zei hij tegen Nol.

Nol keek den man verbijsterd aan. Dacht hij heusch, dat Kathrien z'n moeder was? Maar 't ging om de eieren en àls Kathrien het won, zou ze een mand vol mee naar huis brengen, en vanmiddag - zooals iederen Vrijdag - als ze binnen vleesch hadden en Kathrien twee eieren at, zou ze de kapjes voor hem en Det bewaren. Die mochten ze dan na het eten in de keuken komen opeten met een geel verweerd lepeltje en grof zout, dat brandde op je tong. Lekker was dat, veel lekkerder dan een ei van binnen.

- Hör ie mie niet? vroeg de boer barsch.

En Nol uit angst hem nog meer te ontstemmen, gilde: ‘Moe! Moehóe!...’

Maar Kathrien reageerde niet op den moedernaam.

Toen glipte Nol tusschen de menschen door en trok haar aan haar schort: ‘Of je terug komt bij dien man en hij denkt, dat je onze moeder bent’.

Kathrien kwam als onwillig.

- Oe völle mu'j d'r èb'n? vroeg de man.

- Dartig.

- Zesde-alf, probeerde hij nog eens.

Kathrien gaf niet eens antwoord, draaide haar hoofd af.

- V'ruut dan maor, berustte de boer.

Nol zuchtte verruimd. Als het eindigde met ‘v'ruut dan maor’, was de overwinning aan Kathrien.

Ze zette dadelijk háár mand naast de eierenmand en begon de eieren één voor één uit het stroohaksel te halen, ze bekeek ze zorgvuldig, de gebarsten en de kleintjes legde ze weer terug.

Det was afgegaan op het gekakel van een troep eenden, die hun snaterende koppen tusschen de openingen van een teenen korf staken.

- Ik ga naar Det, zei Nol.

Kathrien knikte. Zeuventiene, achttiene...telde ze.

- Kijk die eend, wees Det, die heeft een ei gelegd in de mand, daarom kakelt hij zoo.

- Zeg 't eens aan den man.

- Durf jij 't niet? vroeg Det, popelend om zelf met zóó'n belangrijke mededeeling voor den dag te komen.

- Meneer...begon Nol schuchter.

- Och jongen, zei Det minachtend, drong Nol op zij en trok den boer aan zijn mouw.

- Een eend van U, schreeuwde ze, om 't gekakel en al het andere marktgeraas te overstemmen, een eend van U heeft een ei gelegd.

- 't Is goed, eur, zei de boer en zette de conversatie met andere eende- en konijne-mannen voort.

Maar Det liet zich niet ontmoedigen. Ze ging vlak voor hem staan en boos, om wat ze zijn ongeloof dacht, riep ze: ‘Nou maar 't is ècht waar, een eend in dié mand’.

Nu pas zag de man de beide kinderen staan. Hij was groot en dik en vond hen maar kleine dreumessen met al hun drukte.

Toen vroeg hij: ‘Lus ie wel van iendeneier?’

- Nou, ìk wel, zei Det dadelijk en Nol knikte met groote, ronde oogen van verwachting.

De hand van den man dook diep, diep tusschen de erbarmelijk-kakelende eenden.

- Da's dan veur oelu, en in 't kommetje van Nols kleine handen lag het groote, groene ei.

De man praatte al weer met de andere mannen, luisterde niet eens naar hun bedankje.

Kathrien met dertig, gave, groote eieren kwam hen halen.

- Kom, we gaan even naar m'n moeder dit wegbrengen en dan groente koopen.

Nee, er was nu geen tijd meer om de konijntjes te bekijken, de dikke Vlaamsche konijnen met één oor, treurig naar beneden en de brandneuzen met de vroolijke gezichtjes en de lieve kleintjes, die door elkaar in de manden krielden, zoodat je ze niet eens kon tellen. Maar in 't reëele bezit van het iendenei, achtten ze dit gemis niet.

Det droeg het in een zakdoek gewikkeld, voorzichtig in haar mandje.

Nol liep te denken, dat er gelukkig zon was vandaag, want Kathriens moeder had een kluwhouder van geslepen glas. Als je dien in de zon hield, kwamen er wonderlijk-mooie figuren op den muur.

De moeder stond al aan de deur naar hen uit te zien: ‘Bint ze daor weer 's, vroeg ze hartelijk, ik kan wel zien, dat 't vekansje is. Ze sprak ook tegen hen nooit Hollandsch, zooals Kathrien meestal wel deed. En wat èft Dette daor in d'r mäntien?’

- Een eendenei, juichten Det en Nol uit één mond en aan de verbaasde moeder van Kathrien deden ze hun glorieus verhaal.

Toen schonk de moeder van Kathrien koffie. De kinderen hielden eigenlijk niet van de koffie, maar ze bedankten nooit, om de klont, die warm en zoet onder in het kopje lag. Hij was zoo groot, dat ze geen woord meer konden zeggen, toen ze hem in den mond hadden.

Det ging de heiligen-beeldjes bekijken, die onder glazen stolpen op een ladenkastje stonden en Nol liet zonnevlekken kleuren op de muren en de bedstee-gordijnen, op de gezichten van Kathrien en haar moeder, en op zijn eigen handen.

Iederen verjaardag hoopte Det op een heiligen-beeldje; ze zou het heerlijk vinden om zoo'n Maria met een blauwen mantel en een klein Jezus-kindje op haar arm op de étagère boven haar bed te hebben; het zou zijn, alsof het alle dagen een beetje Kerstmis was.

Kathrien dronk haar derde kopje koffie, altijd op dezelfde klont. Jammer van de klont, dacht Det.

De moeder vroeg zachtjes, maar toch zoo, dat Det het best verstond, of de kinderen geen konijnen moesten hebben; de jongens van de buurvrouw wilden ze wel verkoopen.

Maar Kathrien weerde dadelijk af: ‘Achàt zo'n smaarboel met die knienen, nee, praot d'r maor niet ôver’.

- Zie èbt ok vôgelties, ging de moeder voort.
- Noew, een vôgeltien zo'k nog wel's willen èb'n, in mien keuken, zoo veur 't raom.
- En wat veur soort mut 't dan wèz'n?
- Och, 't soort is mie krek iender, as 't maor een aordig piepertien is.

Kathrien keerde haar leege kopje om op 't schoteltje.

- Kom kleuters, zei ze, bedank noew maor en dan gao'w weer.

Wi kumpt strakkies de eiers en de botter wel aol'n, moeder.

De kinderen gaven zoet een handje en bedankten plichtmatig voor de klont. En gezellig hangend aan Kathriens leege armen, trokken ze naar de groentemarkt, Det mocht de mand dragen en Nol het net. De boter- en eiermarkt was stijf en plechtig, een echte groote-menschenmarkt, maar de groentemarkt leek een vroolijk feest.

Heel de lange markt langs zaten de boerinnen op omgekeerde manden en emmers achter hun uitstallingen, alsof iedere boerin, puur voor haar plezier, een beetje aan 't winkeltje-spelen was.

Het moest een heerlijk werk zijn, dacht Det, 's morgens vroeg, vóór de menschen kwamen al die groente en vruchten uit te stallen: de manden met de prettige knap-capucijners naast de oranje-wortelen en de bloemkoolen dicht naast elkaar te leggen, alsof het stijf-gepropte bouquetten waren. Als je door een vergrootglas keek, wàs een bloemkool ook vol kleine witte bloemetjes. En ze wist opeens: bloemkool, omdat er van binnen bloemetjes in zaten, rooje kool, omdat hij van binnen rood was, boere-kool...maar dat kwam weer niet uit.

De platte mandjes met de gepelde uitjes stonden altijd heelemaal achteraan, alsof de boerin daar erg goed op moest passen en ook de gebloemde kommen met de donkere, zacht-rijpe frambozen. Sommige boerinnen hadden ook een mand met bonte, stijve bloemruikers: goudsbloemen en gestreepte anjers en duizendschoonen in alle kleuren; maar je zag nooit, dat iemand ervan kocht.

Alle winkeltjes waren klaar en de koopvrouwen zaten er met groote witte mutsen op en bloedkralen kettingen om den

hals en dikke kralen beugeltasschen op hun schoot te verkoopen en altijd kwamen er andere menschen; ècht was het, veel echter dan als zij en Nol winkeltje-speelden; dan kwam alleen maar Nol en den eenen keer was Nol wel een juffrouw en dan weer een man en dan een moeder met een kind, maar het was toch altijd Nol; en als Tommie meedeed met een cape om en de kap over zijn kop, was het toch eigenlijk óók Nol, die voor hem praatte en hem òphield op z'n achterpooten, om hem meer op een koopjuffrouw te laten lijken.

Hier kochten de menschen zoo grappig, eerst liepen ze altijd weg en dan kwamen ze weer terug; Kathrien kocht ook nooit dadelijk.

- Oe völle bint de flambozen? vroeg ze.
- Negen stuvers de kom.
- Negen stuvers? Mensche, wat mankeert oew?
- Ketrien! riep iemand een eind verder.

Det werd heelemaal trotsch. Op de botermarkt werd Kathrien juffrouw genoemd, maar op de groentemarkt riepen ze haar bij den voornaam en iedereen kende Kathrien, hùn Kathrien.

- Muj gien kapsienders, Ketrien? 't bint de lesten.

Kathrien dopte een peul in haar hand, proefde de erwten zoo degelijk, als had ze een grooten drogen aardappel te kauwen; Nol en Det kregen ook ieder een erwt.

- Lekker, vond Det, veel lekkerder dan gekookt.
- Ketrien,...gilde de framboze-boerin, Ketrien!... Ketriene...e...e...

Als een doffe galm klonk de overtollige letter van Kathriens naam over de markt.

- Ze roepen je al weer, juichte Det.
- Zeuven stuvers, riep Kathrien terugkomend, zeuven stuvers veur dat bakkien.
- Toe, koop ze maar, smeekte Det.
- 's Is ok maor niet lakker veur de kinders op 't brood, zei de boerin, dadelijk profiteerend van Dets bijstand.

Maar Kathrien, die nu wel voor een stuiver minder dingkans had, keerde zich nijdig om en snauwde tegen schuldige Det en onschuldigen Nol: ‘Ielu zölt er oe niet met bemeujen, as de groote menschen saom'n an 't praot'n bint, begrêp'n?’

Det voelde de tranen dringen tot vlak achter haar oogen,

ze knipte zoo hard met haar oogleden, dat ze er pijn van deden.

- Achàt, zukke schaop'n, zei medelijdend de boerin.

Toen werd het nog moeilijker voor Det.

- Achtte dan, bood Kathrien mismoedig.
- Is dat 't naoste?
- Jao.
- Nèm ze dan maor.

En Kathrien, zelf wat onthutst over haar onbeheerschten uitval, zette een dikke framboos op Dets vinger.

- Hier, Nöllegien, veur oe ook iene, op oew duumpien.
- En nu nog wat kruisbessen in 't mandje, hè Det?

Ooooo, zuchtte Det van verrukking en verlichting en ze voelde al de gespannenheid wegtrekken achter haar oogen.

Kathrien reikte het mandje aan de framboze-boerin: ‘Veur vier duiten kroezebêzen veur 't kleine meissien’.

Twee gulle handen vol vruchten liet de boerin in 't mandje glijden en Kathrien gaf nog twee en een halve cent extra.

Waarom heette twee en een halve cent op de markt vier duiten? peinsde Det. Er waren geen duiten meer, had de juffrouw op school gezegd, dat was iets van lang geleden.

- Thuis samen opeten, zei Kathrien.

Det knikte met dankbare oogen. Alles was weer goed; de warmte van Kathriens woorden omspon haar als een koestering en de markt was vol vroolijke kleuren en blijde geluiden; boven de hoofden van de boerinnen speelden de iepenblaadjes een dartel spel met zon en wind en alle menschen keken vriendelijk.

Achter Kathrien aanloopend, zoog Det ziels-tevreden op haar vinger - den wijsvinger met de framboos, die zoet smaakte en sappig-frisch. Het mandje in haar andere hand was zwaar van dikke, rijpe kruisbessen. Ze was het probleem van de vier duiten al weer vergeten, want Kathrien met Nol aan haar schorteband, stevende recht de markt over, zonder zich meer om één groentemand te bekommeren. En als dàt gebeurde...

In de verte zag Det alle kleuren en tinten, de roode lakgeraniums het eerst en het wit en geel en groen en blauw van planten, die ze pas langzamerhand onderscheidde als potten met fuchsia's en rozen en andere bloemen, waarvan ze de namen niet kende.

Kathrien ging regelrecht op al die pracht af om een plant te koopen voor haar keukenraam, waar het roode fuchsiatje bloeide met honderd fijne bloemetjes en de blad-begonia's zilveren aderen hadden. Er stond ook een rozenplant met kleine roode roosjes, die Kathrien nooit afplukte, maar Det had er toch een gekregen, toen ze jarig was - op een pakje met een zeeppoppetje gestrikt. Het keukenraam was het mooiste raam van heel het huis; het was den langen zomer vol bloemenkleuren; als de bloemen uitgebloeid waren, zette Kathrien de groene planten in de goot van het schuurtje, dat zijn schuin dak onder het keukenraam had. In grijsgroene sterren groeide het huislook op de pannen. Kathrien had het er zelf geplant en toen gezegd: ‘Als 't heele dak met huislook bedekt is, ben ik duizend jaar.’ Daarom keek Det iederen dag hoe ver het huislook was. In den hoek hing het klimop van de buren in lange ranken over het schuine dakje en de thuja-boom spreidde zijn treurige takken over de pannen. En juist in dat geheimzinnige hoekje, midden in het dikke, dichte klimopblad was op een zomermiddag een vreemde kat komen liggen en hij keek met roodfonkelende oogen door de fijne thuja-takken, als gluurde hij door een groen gordijntje.

Kathrien had met een boos hoofd tusschen de bloeiende fuchsia's gedreigd: ‘Vort, katte, maok da'j weg kumpt, smarig biest’, maar de kat had zich niet aan haar gestoord. Voor een kletsnatten ragebol was hij even gevlucht, maar 's avonds lag hij er weer, ‘as een vôgel in zien nessien’, vond Kathrien.

In dien nacht waren er twee kleine poesjes geboren boven op het dak van het schuurtje en toen had Kathrien de oude poes verzorgd met brood en melk en aardappelen met jus.

De kat had wekenlang van den eenen tuin in den anderen gezworven met de twee jongen achter zich aan. Het waren alle drie kwaadaardige beesten en ze waren ook heelemaal niet dankbaar geweest voor Kathriens liefdevolle zorgen, maar toch hoopte Det, dat een van hen nog eens terug zou komen om weer z'n nest op het schuurtje te maken.

Kathrien zocht heel lang naar een plant, - nee geen fuchsia, die kon je zelf wel stekken en geraniums ook; 't zou zonde zijn daar je geld aan uit te geven.

- Een rösien? vroeg de man.

- Nee, een rösien had ze ook wel.

- Veel mooier dan dat, wat jij, Det? zei ze zachtjes.

- Dat vind ik ook, fluisterde Det en ze lachten stilletjes tegen elkaar in knusse eensgezindheid.

- Dàt daar, zag Det opeens, met die oranje kraaltjes, zoo een heb je nog nooit gehad.

- Dat he'j mooi bedacht. Jao, daor, wees ze den koopman, dat kleine pläntien met die gêle krallegies.

Toen ze het in haar hand had, was het nog mooier dan in de verte.

Det streelde even langs de gladde vruchtjes, die als feloranje druppeltjes over het teedere groen van de blaadjes waren gestrooid.

- Wat een lievertien, achàt wat een lievertien, prevelde Kathrien en Det had wel willen smééken: ‘Koop het toch’. Ze zou het dan iederen dag kunnen zien bij de weelderigbloeiende fuchsia, bij de zilver-generfde bladeren, bij 't huislook en het poezenest. Het heerlijke in 't leven was immers, dat sommige dingen altijd maar mooier en prettiger konden worden: het keukenraam van Kathrien...en naar de markt gaan...en een teekening, waar je een heeleboel dagen aan werkte.

Nol zocht tusschen de potten naar de afgevallen bloemen en knoppen, om tuintjes van te maken, als ze straks thuis kwamen.

Kathrien, met een steelschen, liefkoozenden blik naar het plantje, reikte het den koopman met een onverschillig gebaar.

- Wat vraog ie veur dat dingien?

- Een kwertien.

- Vier stuvers.

- Mu'j nog meer èb'n? informeerde de koopman.

Ze had er geen plan op, maar ze zei rap: ‘Gèf mie nog twie van die hasterties d'r biej, dan doe'k 't veur een kwertien’.

Van een stapel plantjes - niets dan blaadjes en worteltjes - nam de koopman twee groene bundeltjes.

- Nee, die niet, bedrilde ze, die daor...met knöppies.

Hier een voor Det en ook een voor jou, Nol, om in je tuintje te planten, je zult eens zien, wat voor prachtige bloempies d'r ankommen.

- Om te houden, vroeg Det verrast, óók al om te houden?

Kathrien knikte, betaalde de planten uit haar eigen groene knipbeurs, niet uit de zwarte met het huishoudgeld.

- Dank je wel, Kathrien.

- Dank je wel, praatte Nol Det na.

- 't Is goed hoor, kinders. En nou naar m'n moeder en dan naar huis, 't is al bijna elf uur.

Juist bij de kerk sloeg zwaar de hooge torenklok.

Wat hard klinkt het, dacht Det, wat een donker geluid; en wat dreunt het akelig tusschen de slagen in. Een klok was eigenlijk alleen prettig in de verte.

's Avonds in bed klonk het zoo veilig en vriendelijk, eerst begon helder en luid de klok van de stadspoort - zij kon hooren, of hij half of heel sloeg, Kathrien niet en vader en moeder ook niet. Bijna altijd kwam bij den vierden slag de groote-torenklok en tusschen de twee door het ijle, hooge geluid van de Burgerschoolklok, net als een kind, dat mee wilde doen, als de twee oude mannen aan 't praten waren. De eene avond was de Burgerschool voor en de andere achter, maar als hij drie slagen voor was, haalde de poort hem nog in. 's Zomers met de ramen wijd open, was het ieder half uur een spelletje in je bed met de drie klokken. Ze hield natuurlijk het meest van de klok van de poort, daar woonde ze vlak bij, die kende ze het best. En de klokketoren op de poort zorgde immers, dat nooit de bliksem in haar huis kon slaan. En sinds Det dat wist, was ze bij het ergste onweer toch niet bang.

Toen ze bij de moeder van Kathrien kwamen, was er zooveel te dragen, dat Det het kraaltjes-plantje mocht vasthouden.

Kathrien zei bij het afscheid: ‘Now, moeder, ie sprêkt dan nog wel es ôver 't vôgeltien, dan eur 'k 't wel, à?’

En Det mijmerde onder 't naar huisgaan, hoe wonderheerlijk het raam van Kathrien dan zou worden, als er ook nog een vogeltje hing, dat grappige tiereliertjes zong en zaad pikte van je vinger.

Door het tuinhek gingen ze naar huis en Kathrien liep even mee langs de tuintjes en samen zochten ze een mooi plekje voor de asters.

- Eerst schorten voor, commandeerde Kathrien, en Nol, je kan nou je andere bloes wel weer an, je maakt je toch maar toè in dien tuin.

Toen ging ze naar binnen en Det en Nol, met schorten voor, liepen den tuin in om de kruisbessen te verdeelen.

- Voor ieder veertien, telde Det en één over, wat zullen we daarmee doen?

- Aftellen, vond Nol, wie 't eerste af is, krijgt hem.

- Hou je handen dan maar op.

Det, met de vuisten tegen haar mond, als 't háár beurt was, en harde stompen op Nols knuistjes, dreunde:

Êlle, bêlle, sikke sêlle,
êlle, bêlle, bòf.

Twee keer schoot Nols vuist bij den bòf achter zijn rug; toen had hij de kruisbes.

Zittende op den schommel, begon Det haar deel op te eten; Nol, een beetje moe, kroop naast haar in 't gras.

Ze waren beiden stil en Nol vormde een kring op den grond van de leege schilletjes.

- Je moet een gezicht maken, raadde Det, hier heb je de mijne ook.

Nol, voorover op z'n buikje, de bruine beenen zwaaiend in de lucht, werkte aan 't gezicht: twee oogen, een neus, een mond, vijf schilletjes als haren op z'n kop.

- Wat was er veel prettigs vanmorgen, hè?

- Altijd op de markt, vond Det.

- Ja, maar vandáág: kruisbessen en die plantjes voor ons tuintje en de framboos en die klont van Kathriens moeder, en dàn nog dat eende-ei.

- O, maar er was nog veel meer prettigs.

- Wat dàn?

Det dacht, hoe lief Kathrien geworden was, juist toen ze zoo boos was en dat het Jezus-kindje zoo veilig had gezeten op Maria's arm met een tip van haar blauwen mantel om zijn schoudertjes en dat Kathrien misschien een vogeltje zou krijgen en dat het zoo heerlijk was, als je op de markt liep, dat je dan bij Kathrien hoorde, juist bij Kathrien....maar hoe zou je zulke dingen nu kunnen zeggen?

- Nou, vroeg Nol uitdagend, wat dan nog meer? Wat wàs er dan nog meer op de markt?

- Die erwt.

- Nou ja.

- Je had hem toch vergeten.

Nol probeerde een ander figuur van de schilletjes: een

heele man met een wandelstok en een hoed op. Hij maakte er een krans omheen van de vergaarde bloemetjes.

Det liep zoo ver ze kon met den schommel achteruit, zette zich af en liet zich toen gaan; langs de varens gleed ze en langs het fijne schildersverdriet, langs het tweede gat van de rekpaal, langs Nol met z'n schilletjesman en langs de maandroosjes. Heen en terug ging de reis - elken keer een beetje korter.

Toen gooide ze haar hoofd achterover, zoodat al haar haren langs den grond zwierden; ze zag boven zich de blaadjes van den bruinen beuk, die doorschijnend waren van zonneglans en de heel jonge pluizige vruchtjes, waar bijna nooit volle nootjes in groeiden.

Toch vond ze het prettig, dat tusschen de blaadjes die kleine bengelvruchtjes hingen en ze was ook blij om de verstopte hazelnoten in hun groene hulsjes en om de zoete geur van de bonte flox.

En over het prettige van die dingen kòn je immers niet met een ander spreken en ook niet over het spelletje in bed met de drie klokken en heelemaal niet, dat je zoo blij kon worden als de menschen zoo erg lief voor je waren, zoo vreemd-blij, dat het net voelde of je er wel om zou kunnen schreien. Dat waren allemaal geheimen, heerlijke geheimen van je-zelf-alleen.

C.M. VAN HILLE-GAERTHÉ.

Het antieke anti-semitisme.

Om het antieke anti-semitisme, zooals zich dat in de laatste vóór-christelijke eeuw openbaarde, te kunnen verklaren, is het noodig een beeld te geven van den tijd, waarin het zich vertoonde. Het ontstaan van het anti-semitisme, dat volgens Renan niet een uitvinding is van onze dagen, integendeel, nooit feller was dan in de eeuw voorafgaande aan onze jaartelling[1)], is niet aan één enkele oorzaak toe te schrijven, maar aan een complex van oorzaken, meer of minder diep liggend, doch slechts te begrijpen door wie den geest verstaat van de wereld en van den tijd, waarin het tot uiting kwam.

Het uitgangspunt van de studie, welke hiervoor noodig is, ligt in het Hellenisme, dat dagteekent uit den tijd van Alexander de Groote en de vermenging aanduidt van de Grieksche met de Oostersche cultuur, een vermenging die zich voltrekt op elk gebied, zoowel op dat van godsdienst en kunst als van philosofie en samenleving. Wanneer immers Alexander de Groote zijn wereldrijk sticht en zijn politiek in den dienst stelt van het panhelleensch streven, dan blijft daarvan als duurzaam gevolg over, dat de Grieksche geest in die andere wereld allerlei nieuwe elementen in zich opneemt, de Oostersche cultuur bevrucht en zelf door haar bevrucht wordt. Dit Hellenisme is een verschijnsel, in denzelfden zin wereld-historisch als het Christendom, de Islam, de Renaissance of de Hervorming[2)]. Alle volkeren en alle godsdiensten ondergaan den invloed van

1) E. Renan, Histoire du peuple d'Israël, Tome cinquième, 1893, blz. 227.
2) Het Hellenisme door dr. A. Pierson en dr. K. Kuiper, 1913, deel IV, blz. 1-3.

deze gemengde beschaving. In het wereldrijk vallen de oude grenzen zoowel op politiek als op geestelijk gebied weg. De oude natiën verdwijnen, de scheidsmuren worden omvergehaald. Grieken en barbaren, Joden en heidenen zijn thans burgers van het ééne, groote rijk, wonen door en naast elkander en worden door het toenemend handelsverkeer nader tot elkaar gebracht. De kolonisatie-politiek schept nieuwe middelpunten van beschaving, die de eertijds volkomen aan elkaar vreemde menschen in levendig onderling contact brengen. Volgens de overlevering heeft Alexander de Groote niet minder dan zeventig steden gesticht, waarvan vooral Alexandrië in korten tijd opbloeit tot een middelpunt van handel en verkeer, van wetenschap en beschaving. Het heir van beambten voert nieuwe denkbeelden naar eertijds afgesloten gebieden. Straks gaan de diadochen op strijd en verovering uit en hunne legers importeeren, terwijl ze de kleine staten onderwerpen, overal de nieuwe beschouwingen en overtuigingen. De Grieksche goden gaan naar het Oosten en ontvangen daar deels een andere gedaante, deels een andere vereering, terwijl de in het Oosten heerschende goden naar het Westen worden overgebracht. De Oostersche vereering van den heerscher, de vergoding van den koning, wordt ook in het Westen inheemsch om later in het Romeinsche rijk zich te ontwikkelen tot een openlijke macht[1]. De Ptolemaeën in Egypte beschouwen zich als koningen bij Zeus' genade, terwijl in Athene amuletten met de namen van Serapis en Isis gedragen worden.

Voor 't godsdienstig leven heeft dit pêle-mêle een groote, vèr-strekkende beteekenis. Vormde vroeger de godsdienst een éénheid met het nationale leven, thans nu de groote wereldrijken de grenzen hebben uitgewischt, houdt het isolement op. Handelaars, kolonisten en soldaten brengen denkbeelden en geloofsvoorstellingen naar elders over. Volksgenooten zijn nu niet altijd meer tevens geloofsgenooten en de geloofsgenoot behoeft niet steeds een volksgenoot te zijn[2]. Het oude particularisme wordt verdrongen door het internationaal, universeel denken en voelen. Het nationalisme maakt plaats voor

1) Neutestamentliche Zeitgeschichte door Prof. Staerk, Göschensche Verlagshandlung, 1912, I, blz. 8.
2) W. Bousset, Die Religion des Judentums im Neutestamentlichen Zeitalter, 1906, blz. 60 en vlg.

het kosmisch bewustzijn. De volksgoden met hun begrensd gebied en hun bepaald aantal aanhangers verdwijnen om plaats te maken voor een God, die als Opperheer gehuldigd en als Schepper der geheele wereld aangebeden wordt[1].

Naast deze universalistische strooming openbaart zich de andere, de individualistische. Ontleende de enkeling vroeger zijn beteekenis aan zijn toebehooren tot een bepaald volk, thans, nu de grendels der oude rijkspoorten weggeschoven zijn, vreemdelingen als gelijkgerechtigden binnen de muren wonen en inwoners zich in den vreemde begeven, gevoelt de enkele mensch zijn verantwoordelijkheid, zijn beteekenis en zijn taak, aangewezen als hij is op eigen kracht en zelfstandigheid. De godheid, die vroeger zorgde voor zijn volk en zijn rijksgebied, wordt nu in andere betrekking gevoeld, namelijk als verzorger van het leven en de ziel van den mensch: het religieus individualisme vervangt den ouden volksgodsdienst.

Geldt dit in 't algemeen voor de Hellenistische wereld, de vraag is nu hoe het Jodendom reageerde op deze zich krachtig openbarende beweging. Het Jodendom is niet meer beperkt binnen de grenzen van Palestina, maar overal verspreid. ‘Ieder land zal vol zijn van U en iedere zee’, profeteert de Joodsche Sibylle, in de toekomst plaatsend wat reeds geschied is[2]. Bij den alomtegenwoordigen koopman, den alomtegenwoordigen soldaat en den alomtegenwoordigen professor voegt zich thans de alomtegenwoordige Jood. Wij kunnen ons de verbreiding der Joden over het Romeinsche rijk niet licht te groot voorstellen. Is de diaspora reeds in vroeger eeuwen begonnen, daar immers Assyrische en Balylonische veroveraars bij de onderwerping van het 10-stammen- en van het 2-stammenrijk groote massa's Joden in ballingschap wegvoerden, eerst in Alexander's tijd en daarna neemt ze grootere afmetingen aan. Wanneer bijv. Ptolemaeus I Lagi in 320 v. Chr. Jeruzalem inneemt brengt hij ettelijke duizenden Joden naar zijn hoofdstad Alexandrië, waar reeds door Alexander's bemoeiïngen Joden zich gevestigd hadden. Voorts nemen vele

1) Paul Volz, Jüdische Eschatologie, 1903, blz. 59 en vlg.
2) Die Sibyllinischen Orakel, vertaald door Prof. Blasz in Kautsch' uitgave van de Apokryphen en Pseudepigraphen, II, blz. 190. Het grootste deel van dit geschrift dagteekent uit den Makkabeeschen tijd.

Joden dienst in de legers der Ptolemaeën en verwerven zich als bezettingstroepen een woonplaats in de plaatsen, waar vaste garnizoenen gelegerd werden. Niet minder oefent de opbloeiende handel zijn aantrekkingskracht op hen uit om Palestina, dat als tooneel van den strijd tusschen Seleuciden en Ptolemaeën veel geleden had en verarmd was, te verlaten en te verhuizen naar de nieuwe centra van het verkeer, waar hun het burgerrecht of andere voorrechten verleend worden. Anderen, wegens hun bijzondere bekwaamheid op finantieel gebied daartoe door de vorsten aangezocht, vinden in allerlei betrekkingen een plaats. Zoo kunnen we ons begrijpen, dat het aantal Joden in Egypte door Philo geschat kan worden op ongeveer een millioen. Immers behalve een aanzienlijk aantal, die zich in Alexandrië gevestigd hadden, waar twee van de vijf stadswijken de Joodsche wijken genoemd werden, omdat ze overwegend door Joden bewoond waren, bevond zich in een menigte andere Egyptische steden een sterk contingent Joodsche bevolking.

Ook in het Seleuciden-rijk breidde het Jodendom zich snel uit. In de door Seleucus I gestichte hoofdstad Antiochie, dat spoedig één der bloeiendste Klein-Aziatische handelssteden werd en waarvan de bevolking uit allerlei verschillende elementen was samengesteld, vestigden zich vele Joden, deels daarheen gebracht door dwang, deels gelokt door de goede vooruitzichten op het gebied van den handel en door de hun aangeboden privilegiën. Immers Seleucus verleende in alle steden, die hij stichtte in Klein-Azië en Syrië, den Joden het burgerrecht.

Een merkwaardig getuigenis over de verbreiding van het Jodendom over het Romeinsche rijk in den tijd der Makkabeeën levert de brief, dien de gezant van Simon den Makkabeër, Numenius in het jaar 140 v. Chr. naar Rome gezonden om het verbond met de Romeinen te bevestigen, vandaar medebracht[1]. In dien brief verzoekt de Romeinsche senaat aan de 'Koningen en landen', den Joden geen kwaad te doen en geen oorlog tegen hen te voeren. Met name worden ge-

1) 1 Makkabeën 15:15-24. Ook al mocht deze plaats niet echt zijn, dan hebben we een soortgelijk stuk uit den tijd van ± 55 v. Chr., dat door Josephus wordt medegedeeld en dat Mommsen als echt erkend heeft. De uitgebreide diaspora blijft dus een bewezen feit.

noemd de koningen van Egypte, Syrië, Pergamum, Kappadocië en Parthië, terwijl de brief zich verder richt tot de provinciën Karië, Lycië en Pamphylië, tot de eilanden Delos, Samos, Kos, Rhodus en Cyprus en tot de steden: Myndos, Halicarnassos, Knidos, Sicyon, Side, Phaselis, Aradus, Gortyna, Cyrene, Sampsome en Sparta. Deze optelling bewijst de uitgebreidheid der diaspora van 't Joodsche volk. Immers wanneer het rondschrijven bescherming vraagt voor de Joden, dan zijn deze dus in grooter of kleiner getale in die landen, eilanden en steden woonachtig geweest.

Hetzelfde bewijzen trouwens eenige toespelingen in de jongste stukken der Oud-Testamentische profetieën. In Jesaja 27 vss. 12 en 13 lezen we:

> Te dien dage zal Jahwe vruchten afslaan,
> Van den Euphraatstroom tot Egypte's beek,
> en gij zult één voor één ingezameld worden, zonen Israels.
> Te dien dage zal een groote bazuin worden gestoken,
> en zullen komen de in Assurs land dolenden
> en de in Egypteland verdrevenen;
> zij zullen zich nederwerpen voor Jahwe,
> op den heiligen berg te Jeruzalem.[1)]

Hieruit blijkt, dat vele Joden zich in de diaspora bevinden. Niet minder duidelijk wordt dit feit bewezen door Zacharia 10:9-12:

> Al heb ik (God) hen verstrooid onder de volkeren,
> in verre landen zullen ze aan Mij denken
> en hunne kinderen grootbrengen en terugkeeren.
> Ik zal hen terugbrengen uit Egypte, herzamelen uit Assur,
> hen brengen naar het land Gilead en den Libanon;
> maar daar is voor hen geen plaats genoeg.[2)]

Als derde bewijsplaats noem ik Psalm 87, een lied, dat Jeruzalem prijst boven ‘alle woningen van Jakob’[3)]. Als zoodanig worden in vers 4 genoemd Egypte, Babel, Philistéa, Tyrus en Ethiopië[4)]. Merkwaardig, dat de in de diaspora

1) De hoofdstukken Jesaja 24-27 dagteekenen uit den tijd lang na Jerusalem's val, waarschijnlijk uit de 3de eeuw v. Chr. De bewoording is die der Leidsche Vertaling van 't O.T.
2) Zacharia 9-11 is geschreven na den tijd van Alexander den Groote, vermoedelijk in de 2de eeuw v. Chr.
3) Jakob is de naam voor het geheele volk Israël.
4) Ps. 87 is een zeer jong lied uit den Psalmbundel en moet gedateerd worden in de 3de eeuw v. Chr. In Jesaja 11:11 worden nog een paar andere woonplaatsen vermeld.

wonende Joden Jeruzalem blijven beschouwen als hun geestelijke moeder, verre verheven boven alle andere woonplaatsen.

Deze uitbreiding der Joden over de geheele toenmaals bekende wereld is niet alleen te verklaren uit de bovengenoemde politieke oorzaken. Nog een andere gewichtige factor heeft daartoe medegewerkt: *de zending*. Reeds in het profetisme openbaarde zich de gedachte, dat het Joodsche volk de plicht was opgelegd om het van God ontvangen licht te laten schijnen ook voor andere volkeren. De tijdens de ballingschap levende profeet, die in Jesaja 40 en volgende hoofdstukken aan het woord is - de zoogenaamde Deutero-Jesaja - kent aan den dienstknecht des Heeren (d.i. het vrome deel van Israël) een grootscher taak toe dan alléén het Joodsche volk te herstellen:

> Hij (God) spreekt: het is te gering dat gij mij ten dienaar zoudt
> zijn om Jakobs stammen weder op te richten
> en Israëls gespaarden terug te brengen;
> ik zal u stellen tot een licht der natiën,
> op dat mijn heil zij tot het einde der aarde.[1)]

Na de ballingschap zien we deze gedachte doorwerken in de oppositie tegen het enge particularisme en de vijandschap tegen de Heidenen, die Ezra en Nehemia prediken. Die oppositie voert bijvoorbeeld het boek Jona, waarin de schrijver verkondigt dat Jona, de profeet, door God naar Ninivé gezonden wordt om daar den ondergang der stad te profeteeren. Maar koning en volk bekeeren zich op Jona's prediking en de stad blijft gespaard. De Heidenen zijn dus niet onbekeerlijk! Misschien zelfs heeft het boek Jona nog een verdere strekking. Is de opvatting van Cheyne juist, dan is Jona het beeld van het Joodsche volk, dat in het verleden zijn zendingstaak vergeten had, tot straf daarvoor door den draak Babel verslonden was en nu, na de bevrijding, nog eenmaal vermaand wordt deze taak te vervullen[2)]. En naast Jona staat het boek Ruth, dat een heidensche, Moabietische vrouw tot stammoeder van het Davidisch geslacht verheft, den haat tegen de uitheemsche vrouw bestrijdt door haar te beschrijven als liefdevol en één en al toewijding voor haar oude schoonmoe-

1) Jesaja 49:6.
2) Cheyne, Das religiöse Leben der Juden nach dem Exil (Deutsche: Uebersetzung) 1905, blz. 217.

der, en haar, wanneer zij zich aansluit bij Israël en diens God, van de smet der heidensche afkomst bevrijd acht. In deze beide boeken zien wij de duidelijke sporen van de ruimere opvatting, welke de door God aan Israël geopenbaarde waarheden wil propageeren onder de Heidenen. En zoo kan dan ook de schrijver van Jesaja 56 als zijn meening verkondigen: 'De buitenlanders, die zich bij Jahwe aangesloten hebben, om hem te dienen en Jahwe's naam te beminnen, door hem tot knechten te zijn; allen, die den Sabbat bewaren voor ontheiliging en die aan mijn verbond vasthouden, ik zal hen brengen naar mijn heiligen berg, hen vreugde doen smaken in mijn bedehuis; hunne brandoffers en slachtoffers zullen welgevallig zijn op mijn altaar; want mijn huis zal een bedehuis voor alle volkeren heeten, spreekt de Heer Jahwe, die Israëls verdrevenen verzamelde en er nog meer verzamelen zal'[1]. Volgens dezen schrijver moeten dus de Heidenen, zoodra zij de Wet op zich genomen hebben, tot de gemeente toegelaten worden. De zendingsgedachte was dus levendig, al was er ook een krachtige strooming, die het heil bleef zien in de volkomen afzondering van Israël.

De tijd van krachtig initiatief in zake de zending breekt aan wanneer in 168 v. Chr. de Makkabeeën-oorlog ontbrandt. De invloed der Grieksche cultuur was langzamerhand onder de heerschappij der Seleuciden in Palestina zeer sterk geworden en zou zeker de overhand gekregen hebben, wanneer niet Antiochus IV (175-164 v. Chr.) in dit proces had ingegrepen en zijn plannen tot Helleniseering der Joden gewelddadig had willen doorvoeren. In 168 v. Chr. vaardigde hij zijn cultus-edict uit, waarbij in geheel Judéa de uitoefening van den Joodschen godsdienst verboden, sabbathviering en besnijdenis op straffe van den dood afgeschaft en de tempel door het oprichten van een altaar voor Zeus aan den dienst van Jahwe onttrokken werd. Deze daad was het sein voor allen, die den voorvaderlijken godsdienst liefhadden, om in opstand te komen tegen zoo godslasterlijke besluiten, een opstand, die door de Makkabeeën uitnemend geleid, aan het Jodendom zijn godsdienstige en nationale vrijheid na bitteren strijd teruggaf. 'Da rauschte die Lebenskraft des jüdischen Volkes, die bereits

1) Jesaja 56:6-8 volgens Leidsche Vertaling.

zu versickern begann, von neuem mächtig empor, sowohl innerhalb Palästinas als auch draussen in der Oikumene. Aus der Gemeinde in Judäa wird ein Volk, und damit bekommt auch das Judentum in der Diaspora ein festes Rückgrat und einen Halt'[1]. De Makkabeeën-vorsten traden met kracht tegen het Heidendom op, dat zich in Palestina had vastgezet; de om Judéa liggende streken werden met wapengeweld gejudaïseerd. En ongetwijfeld zullen de Joodsche centra in de verstrooiïng bij dezen opbloei van religieus en nationaal gevoel en uit trots over wat in 't oude stamland plaats greep, met meer vuur dan te voren het Joodsche geloof hebben verbreid. We hebben, helaas! weinig aanwijzingen hoe de uitbreiding heeft plaats gehad tot den omvang, dien ze in den Nieuw-Testamentischen tijd blijkens de getuigenissen van de Evangeliën, maar vooral blijkens die van de Handelingen der Apostelen en Paulus' brieven bezat. Een lied uit dezen na-Makkabeïschen tijd constateert deze uitbreiding op deze wijze:

> Hun (d.i. der vrome, wetgetrouwe Joden) rijkdom vervulde de
> geheele wereld, en hun roem drong door tot aan 't einde der aarde.
> Zij verhieven zich tot aan de sterren,
> dachten, dat zij niet ten val konden komen.
> Zij werden overmoedig in hun geluk,
> en konden dit niet dragen.
> Hunne zonden geschiedden in 't verborgen,
> en ik wist het niet.
> Hunne gruwelen gingen boven die der Heidenen,
> zij hebben het heiligdom des Heeren schandelijk ontwijd![2]

Het Nieuwe Testament geeft voor de verbreiding van het Jodendom bewijsplaatsen te over. Jezus kent den Farizeeër, die zee en land doortrekt om één proselyt te maken[3], een heidenzending dus op groote schaal. Paulus ontmoet op zijn zendingstochten in Klein-Azië, Macedonie, Griekenland en op zijn reis naar Rome overal Joodsche gemeenten, die door den zendingsijver met een groot aantal Heidenen waren toegeno-

1) Bousset t.a.p. blz. 75.
2) Psalmen van Salomo I:4-8. De dichter, schrijvende na de verovering van Jeruzalem door Pompejus, 63 v. Chr., vermeldt de groote uitbreiding der Joden en hekelt in de laatste verzen de Griekschgezinde Sadduceeërs. Vertaling van Prof. R. Kittel in Kautsch t.a.p. blz. 131.
3) Mattheus 23:15.

men. En wanneer in Handelingen 2 de uitstorting van den Heiligen Geest op het Pinksterfeest beschreven wordt, dan lezen we uit welke landen Joden en aanhangers van het Jodendom naar Jeruzalem samengestroomd waren: Parthen, Meden, Mesopotamiers, Elamieten uit het Oosten; bewoners der Klein-Aziatische provinciën en der landschappen Kappadocië, Pontus, Phrygie en Pamphylie uit het Noorden; vertegenwoordigers van Egypte, Libye en Arabie uit het Zuiden; Cretensers en geboren Romeinen uit het Westen - alle natiën en volkeren rondom de Oostelijke helft van de Middellandsche zee leveren Joodsche feestgangers.

In overeenstemming met hun aantal en hun macht moeten de Joden in het sociale en politieke leven van het wereldrijk een belangrijke rol hebben vervuld. Strabo, de beroemde Grieksche geograaf, die omstreeks het begin onzer jaartelling leefde, zegt van hen: ‘In alle staten zijn zij binnengedrongen en er is niet gemakkelijk in de geheele wereld een plaats te vinden, die dit ras niet opgenomen heeft en door hen niet beheerscht wordt’. Moest die macht reeds in staat zijn nijd en vijandschap op te wekken, nog verklaarbaarder worden deze, wanneer wij den geest kennen, die het Jodendom kenmerkte.

De Joden, hoe ook verspreid, vormden een afgesloten éénheid. Zion is verre verheven boven alle andere woningen van Israël; Jeruzalem met den heiligen tempel blijft ook voor de verstrooiden de moederstad. Het aldaar zetelend Sanhedrin, de Hooge Raad, die te oordeelen had over de vergrijpen tegen den godsdienst, oefende toezicht uit ook over de diasporagemeenten en werd overal als het hoogste rechts-college erkend, welks uitspraken als verbindend beschouwd werden. Als afgezant van het Sanhedrin gaat Paulus naar Damascus om daar de opkomende ketterij van het Christendom te bestrijden[1]. Als hij te Rome komt zeggen de daar wonende Joden, wier vertegenwoordigers hij tot een samenkomst uitgenoodigd heeft, dat zij uit Jeruzalem geen brieven over hem ontvangen hebben, noch dat er iemand vandaar als afgevaardigde gekomen is om tegen hem te waarschuwen, een bewijs, dat het Sanhedrin op deze wijze een wakend oog liet gaan over alle gemeenten der Joden en kerkelijke visitatie en inquisitie

1) Acta (Handelingen der Apostelen) 9:2.

uitoefende. Bleef op deze wijze het Jodendom met Jeruzalem verbonden, de band met het aloude middelpunt werd ook in stand gehouden door de tempelbelasting, waardoor de Jeruzalemsche tempel de beschikking kreeg over aanzienlijke geldsommen. Niet minder werkte daartoe mede de bedevaart naar Jeruzalem, dat, volgens Bousset, voor de diaspora-Joden de beteekenis had, die in lateren tijd Mekka voor den Islam en het Christelijk Jeruzalem voor de kruisvaarders kreeg. 'Vele duizenden uit veel duizenden steden maakten zich bij ieder feest naar den tempel op, sommigen over land, anderen over zee, uit Oost en West, Noord en Zuid', zoo schrijft Philo, en Josephus berekent, dat bij de feesten te Jeruzalem gemiddeld 2,700,000 Joden aanwezig waren, de bevolking van de stad inbegrepen[1]. Wie weet, welken invloed een tocht naar Mekka uitoefent op de geloovige Moslems, zal ook kunnen begrijpen hoe de duizenden te Jeruzalem versterkt werden in het besef van de éénheid van het gansche volk, hun geloof en geestdrift telkenmale opnieuw opvlamden en het verschil met de heidenen, onder wie zij na het feest weer terugkeerden, levendiger gevoeld werd. Trouwens ook de wekelijksche synagogale godsdienstoefening werkte in dezelfde richting. In iedere stad van eenige beteekenis bestonden één of meer synagogen, waar leden der gemeente op den Sabbath steeds een gedeelte van de Thora of Wet voorlazen, die daardoor het gemeenschappelijk bezit van allen werd. Jeruzalem en het Sanhedrin, de tempel en de wet van Mozes vormden op deze wijze te zamen het blijvende middelpunt voor heel het volk, waar het zich ook bevond. En zóó was het Jodendom ondanks de verspreiding toch een afgesloten éénheid - in het groote Romeinsche imperium een staat in den staat.

Hierdoor wordt tevens bepaald de houding der Joden tegenover de volkeren, in wier midden zij woonden. Hoezeer ook sinds de ballingschap het Jodendom den invloed van tijd en omgeving ondergaat, het exclusivisme blijft zich door de eeuwen heen openbaren. Dit blijkt wel het duidelijkst uit de verhouding tot de proselyten, die de Joodsche ijveraars ongetwijfeld in zeer grooten getale hebben gemaakt onder de heidenen. Zij, die zich tot het Jodendom bekeerden, vormden

1) aangehaald bij E. Schürer, Geschichte des Jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi, Leipzig 1898, III, blz. 101-102.

voornamelijk twee groepen: de proselyten en de ‘godvreezenden’. De eerste groep bestond uit diegenen, die door de besnijdenis volkomen tot Joden geworden waren, want ‘wie de besnijdenis heeft ondergaan is verplicht de geheele wet te houden’[1]. De tweede groep vormden die Heidenen, die de geboden van de Sabbathsviering en de spijswetten op zich namen. Maar toch bleven zelfs de proselyten volgens de schatting der echte Joden beneden den rang van eigenlijken volksgenoot. Hoe nauwgezet zij de wet mochten betrachten, tot Abrahams zonen behoorden zij niet. Een priester mocht niet huwen met een proselytin en slechts dan met de dochter eener proselytin, wanneer een der beide ouders van geboorte tot het Joodsche volk behoorde.

Werden zelfs de proselyten niet als ‘ebenbürtig’ beschouwd, de heidenen in 't algemeen vormden met het uitverkoren volk een volkomen tegenstelling. De voorstelling van Daniël, die de heidensche machten als dieren, maar de macht van het vrome Israël als die eens menschenzoons teekent, toont scherp het oordeel over de heidenen aan[2]. De volkeren staan vijandig tegenover Jahwe en zijn gezalfde d.i. het vrome Israël[3]. Ze zijn goddeloos, omdat zij de wet niet hebben. Ze zijn onrein. Zij vereeren doode beelden, daemonen of onreine geesten. Daarom mag er geen gemeenschap zijn tusschen Jood en Heiden. In het Jubileeën-boek[4], wordt den Jood voorgehouden: ‘Gij echter, mijn zoon Jakob, gedenk mijne woorden en houd de geboden van uwen vader Abraham; scheid u af van de volkeren en eet niet met hen en handel niet naar hun doen en wees niet hun metgezel. Want hun werk is onreinheid en al hunne wegen zijn bevlekking, verwerping en afschuwelijkheid...De hoogste God helpe u en de God des levens zegene u en houde u verre van hun onreinheid en van al hun dwaling. Hoed u, mijn zoon Jakob, dat gij niet een vrouw neemt van het een of ander zaad der dochteren Kanaäns; want al zijn zaad is tot uitroeiing van de aarde bestemd’. Geen verkeer met de Heidenen; geen huwelijk met de Heidenen; geen tafelgemeenschap met

1) Galaten 5:3.
2) Daniël 7.
3) Psalm 2.
4) 22:16 en 17; het geschrift is uit den tijd der Makkabeeën. De vertaling is naar die van dr. E. Littman in Kautsch t.a.p.

de Heidenen; geen betreden van Heidensche gebouwen - dit alles, dat telkens weer met aandrang den Jood ingescherpt wordt, wijst duidelijk aan, dat het Joodsche volk doordrongen was van een particularistischen geest en vijandig stond tegenover het Heidendom als zoodanig. Enkele universalistische tendenzen verheffen het Jodendom niet boven een secte, die de haar omringende wereld als vijandig, goddeloos en door daemonische machten beheerscht beschouwde.

Met sterk zelfbewustzijn begiftigd, acht het Jodendom zich geestelijk ver boven het Hellenendom verheven. Tegenover den éénen, waren godsdienst van den éénen, waren God is de godsdienst der Heidenen dwaling en onverstand. Ziehier een voorbeeld, hoe zij toegesproken worden: 'Vereert Hem, den alléén Zijnde, den beschikker der wereld, die alleen in eeuwigheid en van eeuwigheid is, in Zichzelf zijn oorsprong hebbend, ongeschapen, alles beheerschend, in alle tijden, allen sterfelijken de kracht tot oordeelen gevend in het gemeenzame licht. Maar gij (Heidenen) zult voor uwe dwaasheid het verschuldigde loon ontvangen, omdat gij nagelaten hebt den waren en eenigen God te prijzen en Hem heilige offers te brengen en in plaats daarvan den daemonen, die in de onderwereld wonen, uwe offers gebracht hebt. In verblinding en waanzin wandelt gij, en den rechten, juisten weg verlatend zijt gij gegaan op dien, die door doornen en puntig struikgewas voert. Wat dwaalt gij, sterfelijken? Houdt op, gij dwazen, om rond te dwalen in het donker en in duisternis, zwarten nacht! Verlaat het duister van den nacht en streeft naar het licht'[1]. Verschillende schrijvers bewijzen de meerderheid van den Joodschen godsdienst boven de Grieksche wijsheid door de vele scholen en richtingen dezer wijsheid te stellen tegenover de ééne, alles-omvattende openbaring, door God aan Mozes gegeven en de vele goden der Heidenwereld tegenover den éénen God van Israël. In 't boek Judith[2] stroomen Holofernes' mannen samen om Judith te zien, wanneer zij naar de tent van den Assyrischen bevelhebber gebracht wordt en 'zij bewonderden hare schoonheid en bewonderden om haar de

1) Die Sibyllinischen Orakel. Prooemium 15-28. Vertaling van Prof. Blasz in Kautsch t.a.p. Met Schürer t.a. p. III 439 beschouw ik dit gedeelte als vóór-Christelijk.
2) Judith 10:19; dit apokryphe boek dateert uit den tijd der Makkabeeën.

Joden en spraken tot elkaar: ‘Wie zou dit volk kunnen verachten, dat zulke vrouwen telt? Het is niet goed, dat men één man van hen in 't leven laat, daar zij, vrijgelaten, de wereld te slim af zouden zijn’. De Heidenen erkennen dus de meerderheid van het Joodsche volk en zijn verblind door de schoonheid van de Joodsche vrouw. Wat beroemen zich de Grieken op hun schoone en edele vrouwefiguren! Judith overschaduwt ze alle door haar eerbaarheid, haar vroomheid en haar heldhaftige daad in den dienst van God en volk. ‘Het is alsof den schrijver het onvergetelijke woord van de Trojaansche grijsaards over Helena's schoonheid voor den geest heeft gestaan en hij zijn lezers wil toeroepen: Meer dan Helena is hier!’[1] Wanneer de oude Tobit zijn einde voelt naderen en zijn zoon Tobias met diens zes zonen tot zich roept, profeteert hij hun: ‘Alle Heidenen zullen zich bekeeren tot de waarheid en de vreeze des Heeren en zullen hunne afgodsbeelden begraven. En alle Heidenen zullen den Heer prijzen’[2]. Dit wil dus zeggen: de Grieksche godsdienst is slechts tijdelijk en zal vervangen worden door den dienst van Jahwe, die tot in eeuwigheid regeeren zal. In de spreuken van Jezus Sirach moge het beeld van den wijze menigen Hellenistischen trek dragen en ettelijke universalistische gedachten mogen daarin doorklinken, toch is voor den Siracide de Wet de belichaming der eeuwige wijsheid Gods en heeft deze wijsheid haar vasten zetel in Zion verworven. Ja, God heeft de wijsheid toegeroepen: ‘Vestig uwe woning in Jakob’. Als inleiding tot het geheele boek over de wijsheid staat het woord: ‘Alle wijsheid stamt van den Heer en bij Hem is zij in eeuwigheid’. Maar wie heeft de wijsheid? ‘Den vromen verleent Jahwe de wijsheid’. En wie is de vrome? ‘Die nadenkt over de Wet des Allerhoogsten’. ‘Verlangt gij naar wijsheid, zoo houd de geboden en de Heer zal ze u geven’. ‘Iedere soort van wijsheid is vreeze des Heeren en met alle wijsheid is vervulling der wet verbonden’[3]. Ook hier wordt dus bewezen,

1) Het Hellenisme, door dr. A. Pierson en dr. K. Kuiper, 1913, deel IV, blz. 253.
2) Tobit 14:6; dit boek is geschreven tusschen 175 en 25 vóór Christus, misschien zelfs nog vroeger.
3) De Spreuken van Jezus, den zoon van Sirach: 24:10; 24:8; 1:1; 43:33; 34:1; 1:26; 19:20. Dit boek dagteekent uit de laatste helft der 2de eeuw vóór Christus.

dat de Grieksche wijsheid bij die, welke schuilt in Israëls Wet, verre achterstaat. Ja, er zijn in de laatste eeuw vóór Christus schrijvers, die de meening voorstaan, dat de door de Heidensche philosofen ontwikkelde denkbeelden en systemen reeds te vinden zijn in het Oude Testament, ja, dat deze wijsgeeren feitelijk hun leer geput hebben uit de Heilige Schrift, in het bijzonder uit de boeken van Mozes. Philo van Alexandrië weet door de allegorische verklaring van het Oude Testament, dat voor hem de bron aller wijsheid is, het klaarste bewijs te leveren, dat Mozes en de profeten de leermeesters der Grieksche philosofen zijn geweest.

De ontzaglijke uitbreiding van 't Joodsche volk en de geest, die het bezielde, verklaren het antieke anti-semitisme.

Zooals in de rijken der Ptolemaeën en Seleuciden de Joden volkomen godsdienstvrijheid genoten, ja hun zelfs verschillende voorrechten waren toegekend, was ook in 't Romeinsche rijk, dat de Hellenistische grondgedachte, ieder op zijne wijze zalig te laten worden, tot volkomen verwezenlijking bracht, van onderdrukking en vervolging geen sprake. Integendeel: de Romeinsche wetgeving heeft voor het geheele rijksgebied het Jodendom tot de collegia licita gerekend, d.i. tot die vereenigingen, welker aanhangers zich als corporatie mochten organiseeren en tot uitoefening van hun godsdienst zich mochten verzamelen: coire eis licet! Deze staatsrechtelijke erkenning der Joodsche gemeenten sloot in zich het recht tot eigen beheer van haar vermogen en tot rechtspraak over hare leden. Het stond den Joden vrij, tempelgelden naar Jeruzalem te zenden. Wanneer Flaccus, proconsul van de provincie Klein-Azië, in 62-61 v. Chr. den gelduitvoer verbiedt, dan geschiedt dit tegen den uitdrukkelijken wil van de regeering; het is eene onregelmatigheid, zooals er door plaatselijke autoriteiten in het uitgebreide rijk bedreven konden worden. Ook de eigen rechtspraak was voor het Jodendom van groote beteekenis. Immers, de wet van Mozes gold voor hen niet alleen op het gebied van den godsdienst, maar strekte zich over het geheele leven van den geloovige uit. Daarom zou het voor hem een onoverkomelijk bezwaar geweest zijn als hij geoordeeld was geworden naar een vreemde wet. De Romeinsche verdraagzaamheid schonk hem echter ook het genot van eigen burgerlijk- en strafrecht. Ja, zoozeer kwam men den Joden

tegemoet, dat zij van den krijgsdienst vrijgesteld werden, en nog eenige andere privilegiën genoten, o.a. dat zij niet op den Sabbath als getuige voor het gerecht behoefden te verschijnen.

Al waren ze ook vreemdelingen, ze bezaten in vele plaatsen het volledige burgerrecht: zoo in Alexandrië, Antiochië, Ephese, Sardis en verschillende andere plaatsen. Joden die, als Paulus, het Romeinsche burgerrecht bezaten, werden door de autoriteiten volkomen met Romeinsche burgers gelijk gesteld[1)].

Deze uiterst verdraagzame houding van het Romeinsche staatsbestuur heeft niet kunnen verhinderen, dat het Jodendom meer dan andere Oostersche sekten als een vreemd bestanddeel in den staat gevoeld werd. Het gaf voor, den éénen waren godsdienst te bezitten en ontzegde aan andere godsdiensten feitelijk het bestaansrecht. Dit nu was voor de Hellenistische wereld onduldbaar. Men wilde gaarne iedere bijzondere godsvereering toelaten, maar op voorwaarde, dat haar aanhangers ook een anderen cultus dan hun eigenen wilden erkennen. Het Jodendom weigerde dit. Wat moesten de burgers van een stad denken, wanneer zij zagen, dat de Joden, in tegenstelling met alle andere vreemdelingen, de goden niet wilden aanbidden? Wat moest hunne gevolgtrekking zijn als zij bemerkten, dat Joden, die het burgerrecht bezaten, dezen burgerplicht verzaakten? Natuurlijk, dat zij goddeloos waren en de goden verachtten. Hieruit laat zich verklaren, dat telkens en telkens - te Alexandrië, Antiochië, Cesaréa, Tyrus en in verschillende steden van Klein-Azië - botsingen voorkwamen tusschen de stedelijke autoriteiten en de Joden, vooral wanneer dezen als Romeinsche burgers te boek stonden, en dat de groote massa bij iedere aanleiding te hoop liep tegen deze vijanden van den godsdienst en dus ook vijanden van den staat. Het baatte hun meestal weinig, wanneer zij zich beriepen op hun hooge monotheïstische en geestelijke beschouwing der godheid of als zij tegenover de goden, door menschenhanden uit hout, steen, zilver of goud vervaardigd, hun God stelden als den Schepper van hemel en aarde: voor ontwikkelden en onontwikkelden bleven zij ‘gens contumelia

1) Acta 21:39 en 22:25-30.

numinum insignis', een volk, dat kenbaar is aan de verachting der goden[1].

De algemeen vereerde goden moesten gerespecteerd worden. 'Voor ons gelden zij als goden', riep men den Joden en ook later den Christenen toe, 'daarom hebt gij ze met eerbied te bejegenen'[2]. De standvastige weigering der Joden deed verbazing opvlammen tot godsdiensthaat. 'C'était le fruit fatal de l'introduction de l'absolu en religion', zegt Renan, en hij voegt er aan toe 'les Chrétiens porteront le mal à son comble, tour à tour persécutés, persécuteurs'[3]. Natuurlijk kan men van Renan in de waardeering van het godsdienstig absolutisme verschillen, maar dat de vijandschap der Hellenistische wereld tegen het Jodendom haar grond had in het feit, dat dit geen meer of minder, maar slechts 'ja' en 'neen' kende, daarin heeft hij volkomen gelijk. Onverdraagzaamheid wekt onverdraagzaamheid. De vervolger wordt te zijner tijd vervolgde: de geschiedenis van het Jodendom, maar ook van Roomsch-Katholicisme en Calvinisme illustreeren deze waarheid.

De beschuldiging van goddeloosheid ging gepaard met die van gebrek aan ware menschenliefde, ja zelfs van haat tegen het menschdom. De Joden, die naar de wet leefden, konden of mochten met de Heidenen in geen enkele gemeenschap staan. De Heiden is als zoodanig onrein en daarom was de cultische reinheid niet te bewaren tenzij men zich nauwlettend en angstvallig van elke aanraking met hem en zijn afgodendienst onthield. Deze scherpe afscheiding van de hun omringende wereld was voor de Heidenen onbegrijpelijk en tevens onverdragelijk. De diepere oorzaak van deze houding ontging hun, en daarom konden zij niet anders onderstellen dan haat en gebrek aan humaniteit. Volgens Lysimachus had Mozes den Joden bij den uittocht uit Egypte geraden 'gestadig voort te trekken, totdat zij bebouwde plaatsen vonden, hun voorts bevelende niemand te vertrouwen, eerder slechten dan goeden raad aan anderen te geven en al de tempels en altaren, die zij tegenkwamen, te vernielen'. En verder beschuldigde Lysimachus de Joden, dat, toen zij Kanaän veroverd hadden,

1) aangehaald bij Schürer t.a. p. III, blz. 415.
2) Friedländer, Geschichte der jüdischen Apologetik, 1903, blz. 402 vlg.
3) Renan t.a.p. blz. 227.

zij de bewoners slecht behandelden, de tempels beroofden, waarom zij hun hoofdstad Hiërosyla d.i.: Kerkroof noemden, welken naam, die een oneer voor hen was, zij later veranderden in Jeruzalem[1]. Josephus, door wiens geschrift tegen Apion wij deze beschuldiging kennen, noemt dit een kenbare en schandelijke leugen, door blinden haat ingegeven, en terecht. Maar het feit, dat hij deze beschuldiging uitvoerig bespreekt, bewijst, dat ze geloofd werd. Apion, die een bloedige vervolging der Joden in Alexandrië wist te verwekken en in zijn geschriften allen laster en smaad betreffende het Joodsche volk verzamelde, wist te vertellen, dat 'de Joden bij God, den Schepper van hemel en aarde, zweren, dat zij nooit goed aan vreemdelingen en voornamelijk aan de Grieken zullen doen'[2]. Deze en andere beschuldigingen vonden maar al te zeer geloof, wat wel blijkt uit het feit, dat ze bij Tacitus en Plutarchus terugkeeren.

Apollonius Molon noemde de Joden 'ongodisten en menschenhaters'; hij verweet hun, dat ze lafhartig waren en beschuldigde hen van vermetelheid en onzinnigheid[3]. Wij hooren in deze beschuldigingen, waaraan Josephus bijna geheel het tweede boek van zijn apologie wijdt, den haat tegen dat volk, dat, opgenomen in 't groote wereldrijk en voor een gedeelte begiftigd met het burgerrecht, zich afzijdig houdt en van samensmelting niet weten wil.

In verband hiermede werd de beschuldiging uitgesproken, dat de Joden niets gedaan hadden voor de cultuur. Konden zij op ook maar één enkele uitvinding wijzen, waaraan de menschheid voor haar beschaving en ontwikkeling iets te danken had? Was uit hun midden ooit een kunstenaar of een wijze voortgekomen, die had uitgemunt door een werk of een geschrift? Waren de Joden niet de onbekwaamste aller barbaren? Deze beschuldiging heeft zeker een grond van waarheid. Tegenover de Grieksch-Romeinsche wereld maakte het Jodendom uit het oogpunt der cultuur een armelijken indruk. Het lag niet in den aanleg van het Joodsche volk om kunst-

1) Josephus contra Apionem I, 34-35. Lysimachus schijnt geleefd te hebben in de laatste eeuw vóór Christus.
2) Josephus t.a.p. Apion leefde ten tijde van de keizers Tiberius, Caligula en Claudius.
3) Josephus t.a.p. II, 14.

werken te scheppen: daartoe ontbrak hun de noodige fantasie. De godsdienst met zijn streng verbod om God, ja zelfs om levende wezens, mensch en dier, in een beeld voor te stellen, had geene kunstgave tot ontwikkeling laten komen. Natuurlijk staat reeds zulk een verbod met gebrek aan fantasie in den nauwsten samenhang: bij het Grieksche volk zou dergelijk voorschrift ondenkbaar geweest zijn[1]. Ook de verschillende wetenschappen vonden onder de Joden geen beoefenaars. Immers boven alle wetenschap staat de wijsheid, welke, zooals in de boeken Job en Prediker, praktisch-godsdienstige problemen tot voorwerp kiest of, zooals in het Spreukenboek, aanwijzingen geeft voor een goed-geordend, gelukkig leven. En deze aanwijzingen culmineeren in de voornaamste levensles ‘de vreeze des Heeren is het begin aller wijsheid’. En daar ‘vreeze des Heeren’ gelijkluidend is met het onderhouden der geboden Gods, is dus wijsheid het vervullen der Wet Gods. Het onderwijs diende het ééne doel: de godsdienstige en moreele opvoeding. De schriftgeleerden brachten in hun mondeling onderricht hun leerlingen de kennis van Wet en overlevering bij. Voor de beoefening der profane wetenschappen was in het Jodendom naast de studie der Wet geen plaats[2]. Josephus weet dan ook op de beschuldiging van Apion, dat het Jodendom geen mannen kan aanwijzen, die uitvinders van kunsten en wetenschappen zijn geweest, zooals Socrates, Zeno, Kleanthes en anderen, slechts te antwoorden: ‘Aangaande de mannen van onze natie, die in kunsten en wetenschappen uitgemunt hebben, men behoeft slechts onze oude historiën te lezen, om te weten dat er onder de onzen geweest zijn, die voor de Grieken niet hebben behoeven te wijken’. Voor de oude tijden is dit onjuist: eerst de aanraking met het Hellenisme heeft de Joodsche philosofie geschapen en de Grieksch-Romeinsche stijl der grootsche bouwwerken te Jeruzalem wijst voor de kunst op dezelfde beïnvloeding. Vat men de cultuur op als beoefening van kunst- en wetenschap, dan had Apion recht tot zijne beschuldiging, dat het Joodsche volk weinig voor de cultuur had gedaan. En deze beschuldi-

1) Benzinger, Hebräische Archäologie, 1894, blz. 257.
2) August Klosterman, Schulwesen im alten Israël, in ‘Theologische Studien’, Theodor Zahn dargebracht, 1908, blz. 193-232. Vgl. ook Schürer t.a. p. II, blz. 323-326 en 422-425.

ging zal ongetwijfeld ingeslagen zijn bij het volk, dat, onkundig van de diepere cultureele beteekenis van het Jodendom voor de Hellenistische wereld, gewoonlijk naar uiterlijke praestaties oordeelend, de Joden voor de onbekwaamste aller barbaren gehouden moet hebben.

Niet minder wekten de Joodsche zeden en gewoonten bedenking en spot bij de Heidensche bevolking. Daartoe behoorden vooral de strenge viering van den Sabbat, het niet-eten van varkensvleesch en het gemis van beelden. Over de viering van den Sabbat schreef Agatharchides van Knidus[1]: 'Degenen, die men Joden noemt, wonen in een zeer sterke stad, die de inwoners Jeruzalem noemen. Zij vieren iederen zevenden dag zoo strikt, dat zij niet alleen geen wapenen voeren, noch 't land bebouwen, noch ook zelfs het allergeringste werk doen, maar in hun heiligdommen met uitgebreide handen tot den avond bidden. Toen nu Ptolemaeus Lagi met zijn leger de stad naderde en de bewoners, die haar verdedigen moesten, in hun dwaasheid volhardden en zich op den zevenden dag niet verdedigden, kreeg hun land een strengen heer en tegelijk bleek het, dat de wet dwaze dingen leerde'. Eene Sabbathsheiliging, die tot zelfvernietiging voerde, vond men dwaas. Menschen, die den geheelen dag in de synagoge vertoefden, niets uitvoerden, zelfs hun vaderstad niet verdedigden - lag niet de beschuldiging van luiheid voor de hand? Door de verlokking der luiheid, spot Tacitus, is het Sabbathjaar aan het nietsdoen gewijd. Seneca ziet in de Sabbathsviering niet anders dan het in ledigheid verdoen van het zevende deel van het leven. Juvenalis spot al evenzeer met den Sabbath en zinspeelt ook op luiheid en het verwaarloozen van het leven[2]. Apion ten slotte geeft van den naam Sabbath deze wonderlijke verklaring: 'Nadat de Joden zes dagen voortgetrokken waren, kregen zij verzweringen in de liezen en daarom rustten zij den zevenden dag, en nu zij in Judéa wonen, noemen zij hem Sabbath, omdat die kwaal bij de Egyptenaren Sabbatosim genoemd wordt'. Deze oordeelvellingen bewijzen hoe weinig de ontwikkelde menschen begrepen van

1) Josephus contra Ap. I, 22. Agatharchides, de geschiedschrijver, leefde ± 150 v. Chr.
2) vgl. Friedländer t.a.p. blz. 359, waar de plaatsen uit Tacitus, Seneca en Juvenalis aangehaald zijn.

de Joodsche gebruiken, die hun tot ergernis en spot strekten.

Het niet eten van varkensvleesch doet Juvenalis opmerken, dat de Joden den zwijnen een lang leven gunnen en geen groot verschil maken tusschen menschenvleesch en zwijnenvleesch. Plutarchus oppert de onderstelling, dat het zwijn bij de Joden goddelijke vereering geniet. Apion noemt het dwaas, dat de Joden, die wel dieren offeren, zelf geen varkensvleesch willen eten. Tacitus verklaart, dat de Joden zich van varkensvleesch onthouden wegens herinnering aan de schurftziekte, die hen eens bezoedeld heeft en waaraan het varken onderworpen is.

De vereering van den éénen, onzichtbaren God en het gemis van beelden stond voor het volk gelijk met ongeloof. Apion klaagt de Joden aan, omdat zij geen standbeelden der keizers oprichten; Tacitus verwijt hun, dat zij in hun tempels noch in hun steden beelden toelaten en de vorsten van hen geen eer ontvangen.

Zooals uit het bovenstaande blijkt, was de stemming tegen het Joodsche volk geprikkeld. Straks zouden allerlei lasterlijke aantijgingen verzonnen en gretig door de massa geloofd worden.

Zoo ontstond het volgende verhaal over den oorsprong van het Joodsche volk. In Egypte had Koning Amenophis alle melaatschen, ten getale van 80,000, op één plaats samengebracht en ze in de steengroeven, oostelijk van de Nijl gelegen, aan het werk gezet. Ze waren echter, nadat de koning hun op hun verzoek de stad Avaris, vroeger door de Hyksos bewoond, tot woonplaats gegeven had, van hem afgevallen en onder leiding van een priester Osarsif, die later den naam Mozes aannam, hadden ze koning Amenophis verdreven. Maar na een heerschappij van dertien jaren waren ze door dezen uit Egypte verjaagd. Het laat zich licht begrijpen welken invloed deze legende gehad moet hebben op het oordeel der massa over het Joodsche volk[1)].

Niet minder dwaas was de beschuldiging, dat de Joden een ezelskop godsdienstig vereerden. Reeds Antiochus Epiphanes zou, toen hij den tempel te Jeruzalem was binnengedrongen,

1) Tacitus, Historiae V^e^ boek III geeft een eenigszins gewijzigde verklaring van Israëls ontstaan.

in het Allerheiligste een steenen beeld gevonden hebben, voorstellende een man met een langen baard, die op een ezel zat en een boek in de hand hield, blijkbaar een afbeelding van Mozes. Apion verbreidde de legende van de ezelsvereering in dezen vorm, dat Antiochus, toen hij den tempel plunderde, een ezelskop gevonden had, van goud gemaakt en vele schatten waard. Verwonderlijk genoeg vond deze legende niet alleen geloof bij de volksmassa, maar werkte ook een man als Tacitus tot de verspreiding daarvan mede, ofschoon hij wist, dat de Joden geen beelden mochten vereeren. Hij verklaarde deze vereering uit het feit, dat de Joden bij de omzwerving in de woestijn door een troep wilde ezels waterbronnen gevonden hadden[1].

Ook dateert uit dezen tijd de bloedbeschuldiging. Apion bracht het verhaal uit, dat Antiochus in den tempel te Jeruzalem een man had aangetroffen, rustende op een bed en voor wien een tafel met de meest uitgezochte spijzen was aangericht. Deze man had zich voor den koning op de knieën geworpen en hem gesmeekt, hem te redden. Hij was namelijk een Griek, die gevangen genomen en in den tempel opgesloten was en nu vetgemest werd om, zooals hij van degenen, die hem bedienden, gehoord had, daarna geofferd te worden. Antiochus beval hem daarop te gaan zitten en hem zijn wedervaren mee te deelen. De Griek had toen verteld, dat het een onverbrekelijke wet der Joden was om jaarlijks een Griek te nemen, dien een jaar lang te mesten en hem daarna naar een bosch te brengen, hem aldaar te dooden, zijn lichaam onder zekere plechtigheden te offeren, zijn vleesch te eten, het overige in een graf te werpen en dan onder eede te betuigen dat men den Grieken altoos doodelijken haat zou toedragen. Daarop smeekte hij den koning hem uit het gevaar, waarin hij door deze onmenschelijkheid gebracht was, te willen verlossen[2]. Een dergelijke beschuldiging (later ook tegen de Christenen ingebracht) moest het volk te hoop doen loopen en tot uitbarstingen van woede leiden. Eenige jaren geleden had in Zuid-Beieren nog een pogrom plaats, toen omstreeks Paschen een jongen spoorloos verdween.

Uit haat en verachting stelde zich de stemming samen, die

1) Tacitus, Hist. V^{e} boek, III.
2) Josephus contra Ap., II, 8.

in de Grieksch-Romeinsche wereld tegen het Jodendom heerschte. Zijn verachting van den Heidenschen godsdienst hield men voor atheïsme. De vreemde zeden en gewoonten wekten achterdocht en verdenking. De bescherming der vorsten, de vele begunstigingen en voorrechten, die hun verleend werden, maakten hen bij de volksmassa gehaat.

De heftigheid, waarmede zich het antiek anti-semitisme openbaarde, bewijst, dat de Joden niet een *quantité négligeable* vormden, maar een macht, waarmede rekening gehouden moest worden, en welker toeneming men met leede oogen aanzag. Hier had men te doen met een secte, die in het bewustzijn harer uitverkorenheid, naar de geestelijke heerschappij over de wereld streefde: 'Le Juif expatrié devenait un commis voyageur du monotheïsme et du dernier jugement' merkt Renan op[1]. De brenger van deze religieuse denkbeelden mocht bij sommigen levendig verzet opwekken en door eigen houding dit verzet verscherpen, op anderen oefende hij groote aantrekkingskracht uit. De Grieksch-Romeinsche wereld, niet meer bevredigd door de oude mythologie, zag uit naar ander voedsel voor de ziel. Niets is minder waar dan dat de tijd vóór en tijdens het begin onzer jaartelling een tijd van religieus verval geweest zou zijn. 'Assidua de deo quaestio est', de vraag naar God komt niet tot rust. Met deze uitspraak karakteriseert Plinius de Oude (23-79) zijn tijd en ongetwijfeld de eeuw, die hem voorafging. De wereld, waarin het Jodendom zich verbreidde, zag uit naar iets nieuws, dat de behoefte aan openbaring en verlossing bevredigen kon. Dat nieuwe vond zij in de uit het Oosten binnendringende godsdiensten, die optraden met de pretentie, dat zij de waarheid bezaten en dat de door hen vereerde godheid de alléén ware was. De vereering van Isis, Serapis en Mithras nam hand over hand toe. Mochten hun eerste aanhangers de buitenlanders zijn, die zich bij de volkeren-vermenging in Griekenland en Italië vestigden, thans sloten zich ook anderen bij hen aan. In 250 v. Chr. bestaat er reeds een collegium van Serapisdienaren te Athene, waartoe blijkens de namen ook vele Grieken behooren[2]. In Klein-Azië verbreidt zich de dienst van Isis en Serapis evenals te Rome, zoodat de Triumviri in 43 v.

1) Renan t.a.p. blz. 241.
2) Schürer t.a. p. III, blz. 110 en vlg.

Chr. dezen Godheden een tempel bouwen voor den openbaren cultus. De aantrekkingskracht dezer vreemde godsdiensten school allereerst in de monotheïstische strekking, die ze alle gemeen hadden, en waardoor ze tegemoetkwamen aan de behoefte van een tijd, zoowel door het politiek kosmopolitisme als door de theologische speculaties der philosofen voor de monotheïstische idee toebereid. Zij brachten voorts de belofte van verlossing uit zonde en onreinheid aan een wereld, die gevoelde dat ze slechts door bovenaardsche inwerking gered kon worden. Zij boden ten slotte de zekerheid van een toekomstig-zalig leven[1].

Deze algemeene trek naar het Oostersche in den godsdienst kwam natuurlijk ook het Jodendom ten goede. Dit blijkt uit het groot aantal proselyten, dat, ondanks alle bovengenoemde remmende factoren, tot de Joodsche gemeenten toetrad. 'Ook bij de menigte', zoo zegt Josephus, 'is reeds sinds langen tijd een groote ijver voor onzen godsdienst ontstaan; er is geen stad van Grieken of van Barbaren, noch ergens elders, waar niet het gebruik van den Sabbat, zooals wij dien hebben, is doorgedrongen en waar het vasten, het aansteken der lampen en vele van onze spijsverboden niet in acht genomen worden'[2]. Moge in deze uitspraak van Josephus ook eenige overdrijving schuilen, ongetwijfeld is de kern daarvan waar. Het aantal 'godvreezenden', zooals de proselyten in het Nieuwe Testament heeten, is ongetwijfeld groot geweest[3].

Het strenge monotheïsme van den Joodschen godsdienst moet velen hebben aangetrokken. God, de Onveranderlijke, de Eeuwige, de oorzaak van alles, die alles heeft geschapen en alles bestuurt, de God van hemel en aarde, komt tot de Helleensche wereld als de openbaring van wat zij, voorgelicht door hare philosofen, zelf reeds vermoed had. Het Hellenistisch Jodendom, vertegenwoordigd in 't bizonder door Philo, drukte de Godsidee uit in termen en bewoordingen, die voor de Heidenen begrijpelijk en aantrekkelijk waren.

1) Wie hierover ingelicht wil zijn, raadplege: Religionsgeschichte von P.D. Chantepie de la Saussaye in de Sammlung Theologischer Lehrbücher, 1889; Voor-Christelijk Christendom door G.A.v.d. Bergh v. Eysinga, 1918; Antieke Cultuur door J. de Zwaan, 1918.
2) Josephus contra Ap., II, 39.
3) Op vele plaatsen in de Acta spreekt Paulus steeds tot Joden en godvreezenden, o.a. Acta 17:17 te Athene.

Dan kende het Jodendom een diep gevoel van schuld. Israël was zeer zondig[1)]! Maar het kende ook den weg ter uitredding. Wetsvervulling en bekeering waren de eerste voorwaarden; met de beoefening der deugd en het volbrengen van vele goede werken verwierf men zich loon in den hemel; de verdiensten der vaderen en het lijden der vromen kwamen den geloovige ten goede; offers, reinigingen en boetedoeningen verzekerden hem Gods gunst. Deze zedelijke gestrengheid werd een toevlucht te midden der decadentie van den tijd; trok menigen ernstigen Griek en Romein tot zich, die in eigen godsdienst geen zedelijke opheffing vermocht te vinden.

Eindelijk schonk het Jodendom ook de voorstelling van een leven na den dood. Hoe moeilijk het ook zijn moge deze voorstelling, gelijk zij in verschillende tijden geleefd heeft, juist te omschrijven, de Hellenistisch-Joodsche beschouwing omvatte het geloof in opstanding en eeuwig leven[2)]. Het boek 'De Wijsheid van Salomo' leert:

> En zij (de goddeloozen) erkenden Gods geheimenissen niet,
> noch hoopten zij op een loon voor heiligen levenswandel,
> en wilden niet weten van een loon voor vlekkelooze zielen.
> Want God heeft den mensch tot onvergankelijkheid geschapen
> en hem tot het beeld van Zijn eigen wezen gemaakt.
> Door den nijd des duivels echter kwam de dood in de wereld;
> die hem toebehooren, zullen den dood ervaren.
> Maar de zielen der rechtvaardigen zijn in Gods hand,
> en geen onheil kan hen genaken.[3)]

Ook Philo, Josephus en het vierde boek der Makkabeeën kennen aan de menschenziel de onsterfelijkheid toe en spreken over der vromen loon in den hemel.

In deze overtuigingen bezat het Jodendom een geestelijke meerderheid, die bij ontwikkelden en vooraanstaanden te meer nijd en jaloerschheid wekte, naarmate dezen den voortgang en de verbreiding der denkbeelden van dit door hen verachte volk te minder konden tegenhouden. Dit is de diepere grond van het anti-semitisme, voorzoover het zich onder

1) Prof. Oort, Wat geloofden de Joden in den tijd van Jezus, 1906, blz. 52 vlg.
2) Volz t.a.p. blz. 142 vlg.
3) Wijsheid v. Salomo, II, 23-III, 1. Dit boek dagteekent uit de tweede helft der laatste eeuw v. Chr. Vertaling van Prof. Siegfried in Kautsch t.a.p. blz. 483.

de beschaafden vertoonde. Merkwaardig is bijv. wat Tacitus te midden van allerlei beschuldigingen als de diepere overtuigingen van het Joodsche volk vermeldt. ‘Zij meenen’, zoo schrijft hij, ‘dat de zielen dergenen, die in het gevecht of door straffen gedood zijn, eeuwig zijn’. ‘Zij hebben dezelfde vrees en dezelfde overtuigingen als de Egyptenaren over de onderaardsche wereld, maar ten opzichte van de hemelsche gelooven zij het tegengestelde’. ‘De Egyptenaren vereeren verschillende dieren en beelden, die ze zelf maken, maar de Joden kennen maar één god’. ‘Hun god is de hoogste en de eeuwige, onveranderlijk en onsterfelijk’. Zoo heeft ook hij, zijns ondanks, de geestelijke beteekenis van den Joodschen godsdienst erkend, al ging hij zich overigens in de meest fulminante polemiek tegen de Joden te buiten, die hij in zijn ziel verachtte als een volk, welks levenswijze ‘dwaas en vuil’ was[1].

□□□

Het antieke anti-semitisme kan uit de volgende oorzaken worden verklaard: van den kant der Joden uit het exclusivisme van hun godsdienst en hun uitdagende houding tegenover het Heidendom; van den kant der Heidenen bij de massa uit onmacht om den Joodschen godsdienst te begrijpen en uit haat tegen den bevoorrechten vreemdeling, en bij de ontwikkelden uit weerzin tegen het volk, dat zich boven de antieke beschaving verheven waande en welks geestelijke superioriteit zij huns ondanks erkennen moesten.

Mij dunkt, dat uit dit antieke anti-semitisme nog wel iets voor onzen tijd te leeren valt, zoowel voor de Joden als voor hun vijanden.

Amsterdam.
F. DIJKEMA.

1) Tacitus Hist. V^{de} boek V.

Het ontstaan van het Engelsche parlement.

A.F. Pollard, The Evolution of Parliament. London, Longmans, Green and Co. 1920.

II.

Om de ontwikkeling van de *wetgevende* werkzaamheid van het Parlement te begrijpen, moest de nadruk vooral vallen op zijn oorspronkelijk karakter als buitengewoon, versterkt koninklijk gerechtshof. Met den groei van het beginsel van *volksvertegenwoordiging* zijn wij bijna uitsluitend bij het andere aspect van het Parlement: dat van landsvergadering om toe te stemmen en goed te keuren wat de koning haar voorlegt. De koninklijke *curia,* in buitengewone zitting vergaderd om rechtszaken af te doen, had oogenschijnlijk geen vertegenwoordigend karakter. Zij was samengesteld uit 's konings vaste dienaren: den kanselier, de rechters enz. en voorts uit allen, die 's konings natuurlijke, geroepen raadgevers zijn, die te zamen zijn *magnum concilium* vormen. Wie zijn die natuurlijke raadgevers? De *majores et meliores terrae,* de rijksgrooten of magnaten. Wie daartoe gerekend moeten worden, is niet geheel bepaald. In de eerste plaats zijn het de bisschoppen. Dezen zijn 's konings raadslieden krachtens hun wijsheid en de heiligheid van hun ambt, als geestelijke grooten. Voor de overigen staat de onderscheiding van rijksgrooten onder leenrechtelijk gezichtspunt. In beginsel zou misschien ieder directe leenman van de kroon, ‘tenant-in-chief’, er aanspraak op kunnen maken, tot raad

aan den koning geroepen te zijn: hij is immers 's konings man, ‘baro’. In de praktijk beperkte zich de opkomst der ‘barones’ tot de voorname abten, - dezen toch kwamen niet als geestelijken, maar omdat zij het kerkegoed van den koning houden ‘per baroniam’, - en tot een wisselende groep van groote edelen, al naar gunst of gelegenheid meebracht. Reeds de Magna Carta immers onderscheidde, voor de samenstelling van het feodale *commune concilium,* de grootere baronnen, die persoonlijk zouden worden opgeroepen, van de kleinere, die hun oproeping in het algemeen door de sheriffs kregen.

Wanneer deze versterkte raad des konings, *curia in concilio in parliamento,* om met Fleta te spreken, rechtsgevallen afdoet, dan spreekt uit niets eenig denkbeeld van representatie. Zoodra echter dezelfde personen bijeen zijn, om den koning hun goedkeuring te verleenen bij politieke daden, dan blijkt het, dat zij wel degelijk gedacht worden, het land als zoodanig te representeeren. Tegen Paschen 1246 houdt Hendrik III een ‘parlement’, aldus noemt het Matthaeus Parisius, van bisschoppen, graven, baronnen, abten en prioren. Van vertegenwoordigers der gouwen en steden is geen sprake. De koning legt hun de gravamina voor, die bij den paus op het concilie te Lyon zullen worden ingediend. Wie is het, die klaagt? Niet de koning, of de koning met zijn magnaten, maar ‘het rijk van Engeland’, ‘de koning en de geheelheid van Engeland’: *gravatur regnum Angliae*. De afgezanten heeten *procuratores regis et universitatis Angliae*.[1)] De koning met zijn magnaten wordt hier dus wel degelijk gedacht het land te ‘vertegenwoordigen’.

De vertegenwoordigingsgedachte zit in het geheele middeleeuwsche rechts- en staatsleven veel dieper dan men gewoonlijk denkt. Zij is misschien het gewichtigste, wat den geest der Middeleeuwen scheidt van dien der Oudheid, die het begrip vertegenwoordiging niet kende. Met het denkbeeld, dat een persoon anderen vertegenwoordigt, is voor den middeleeuwschen mensch volstrekt niet noodzakelijk de voorstelling verbonden, dat die anderen hun vertegenwoordiger kiezen, afvaardigen, laat staan hem een opdracht geven. De

1) Matthaeus Paris. IV, p. 526 sq.

idee van vertegenwoordiging berust op het diepgewortelde denkbeeld, dat één ding kan treden in de plaats van een ander, om voor dat andere te handelen, te spreken of te lijden, kortom het te re-praesenteeren. Het is de idee, waarop het geheele geloof aan Christus' zoenoffer, aan het vicariaat des pausen, aan het middelaarschap van den priester berust, onmiddellijk uitvloeisel van de sterk symbolistische houding van den geest. De vertegenwoordiger is altijd min of meer symbool of figuratie van het vertegenwoordigde. Het schijnt mij dan ook wat naïef, wanneer Duitsche rechtshistorici op Gierke's voetspoor het beginsel der vertegenwoordiging willen opvatten als een specifiek Germaansche uitvinding, die berusten zou op de onderscheiding van ‘Schuld und Haftung’.

Dus, de vorst representeert het volk (dat kunnen wij immers nog voelen) maar ook: de *majores et meliores terrae* vertegenwoordigen het land, van nature en zonder keuze of opdracht; de leenheer vertegenwoordigt zijn mannen, de grondheer zijn hoorigen, de priester zijn gemeente. In dien primitieven zin heeft aan 's konings *concilium* het beginsel van vertegenwoordiging nimmer ontbroken. Wat er nieuw bij komt, is de vertegenwoordiging *bij keuze*. Deze evenwel heeft met eenig bewustzijn van volkssouvereiniteit of democratie in haar oorsprong niets te maken, doch spruit veeleer voort uit de logische consequentie der feodale begrippen.

Reeds in den aanvang der dertiende eeuw moet het tot den koning zijn doorgedrongen, dat toch in sommige gevallen de *universitas Angliae* door een bijeenkomst van geestelijke en wereldlijke grooten onvoldoende werd gerepresenteerd. De behoefte aan een reëeler vertegenwoordiging kwam niet voort uit een theoretisch besef van rechtvaardigheid, maar uit een praktisch belang. De feodale indeeling des lands, die in den tijd van het Domesday-book, de elfde eeuw, vrijwel den economischen status had weergegeven, beantwoordde minder en minder aan de werkelijke verhoudingen van rijkdom en hulpbronnen. Een vergadering, die enkel bisschoppen, abten en groote edelen omvatte, kon niet spreken voor de talrijke groepen die buiten hun onmiddellijk feodaal verband stonden. Ook al konden die grooten geacht worden, virtueel het land te representeeren, tegenover het onverbrekelijk recht van den

enkele, om niet zonder zijn eigen toestemming in vrijheid of eigendom te worden getast, had zulk een vertegenwoordiging geen kracht. De koning kon met den raad van zijn magnaten velerlei statuten uitvaardigen, maar zoodra het erop aankwam, de onderdanen iets te laten opbrengen, waartoe zij niet door feodale regelen verplicht waren, stuitte die macht af op het algemeene recht. Vandaar dat de koning, in de eerste plaats ter wille van financieele doeleinden, ook den landadel, de vrije of vrijere boeren en de burgerijen moet raadplegen. Hij kan dit ter plaatse doen door zijn sheriffs of door opzettelijk uitgezonden ambtenaren. Maar doeltreffender is het, om ter gelegenheid van zijn 'parlementen' hun vertegenwoordigers te concentreeren daar, waar hij, met al zijn technische hulpmiddelen toegerust, hen, hetzij gezamenlijk of afzonderlijk, maar in ieder geval met groote besparing van tijd en arbeid, kan bewerken. Zoo zien wij, eerst gewestelijk, dan centraal, in den loop der dertiende eeuw de vertegenwoordiging der graafschappen (gouwen, 'shires') groeien.

Hier nu ligt een punt van het uiterste belang, doch dat wij hier slechts even zullen aanstippen. In Engeland werden de gouwen, dank zij de kracht van het koninklijk gezag, bijeengehouden en geleid door den koninklijken ambtenaar, den sheriff. Deze ontving van den koning de aanschrijving, om vertegenwoordigers der gouw te doen aanwijzen. Voor die handeling behoefde hij geen nieuw orgaan te scheppen. Van den Angelsaksischen tijd her bestonden in de gouwen nog de 'county-courts', waar naast den landadel ook 'freeholders', de meest vrije groep der boerenbevolking, verschenen. Hier, dus in een vergadering, die met het leenstelsel niets te maken had, maar berustte op het oudgermaansche beginsel van volksgemeenschap, werden (hoe, doet thans niet ter zake) de knights aangewezen, vier, later twee, die de gouw zouden vertegenwoordigen. Enkel formeel was die vertegenwoordiging nog op leenrechtelijken voet geschoeid: de afgevaardigden moesten ridders zijn, 'tenants-in-chief', de 'kleinere baronnen' van de Magna Carta. Essentieel was het een vertegenwoordiging, niet van een feodale groep, maar van een landsdistrict. Was de koninklijke macht in Engeland zwakker geweest, dan zouden de knights waarschijnlijk zijn opgekomen krachtens hun adellijken stand,

voor hun eigen leen, en de parlementaire ontwikkeling van Engeland zou onvruchtbaar zijn geweest.

De wijze, waarop vervolgens, tijdens Eduard I, de vertegenwoordiging der steden, ‘boroughs’, in zwang kwam, kan hier niet in bijzonderheden worden nagegaan. Het spreekt van zelf, dat deze niet langer konden worden gemist. De wijze van verkiezing der burger-afgevaardigden was zeer ongelijksoortig; in sommige steden was het niet eens een verkiezing, doch een aanwijzing door den magistraat; in andere was reeds in de middeleeuwen het kiesrecht zoo democratisch, dat de Reform van 1832 voor sommige stedelijke districten het aantal kiezers heeft beperkt (doordat de armeren niet langer aan de vereischten voor de ‘franchise’ voldeden) in plaats van het te vergrooten.

Pollard legt zeer sterk den nadruk op het feodale element in deze vertegenwoordiging van de gouwen en van de steden. De ‘boroughs’ zegt hij[1)], zijn vertegenwoordigd, omdat zij collectieve tenants-in-chief op 's konings domein zijn; zelfs de ‘shires’ zijn in zekeren zin tenants-in-chief, in zooverre zij de koninklijke rechten van jurisdictie in pacht ‘farm’, hebben. Ik twijfel, of de schrijver hier niet het feodale moment ietwat te zwaar laat wegen, al stond zeker het beginsel van vertegenwoordiging van het platteland en de steden eenigermate onder het leenrechtelijk gezichtspunt. Representatie, zegt Pollard, was ‘not the offspring of democratic theory, but an incident of the feudal system’, ‘an unpleasant incident of feudal service’.[2)] Men had afgevaardigden te zenden, om te hooren, wat de vorst van de stad verlangde. Het was een plicht, waaraan men zich gaarne wilde onttrekken. De stad Torrington slaagde erin, een permanente vrijstelling te verwerven van de verplichting, om afgevaardigden naar het Parlement te zenden. Het heeft eeuwen geduurd, eer deze plicht als een recht werd beschouwd.

De tegenzin, om in het Parlement te verschijnen en daar zich tot het opbrengen van een belasting te zien verbinden, is de aanleiding geweest, dat op den duur de geestelijkheid als zoodanig niet in het Parlement vertegenwoordigd is gebleven. Als zoodanig, want de bisschoppen waren er als

1) p. 157.
2) p. 109, 139, 153, 154.

kerkelijke magnaten, niet als vertegenwoordigers van den geestelijken *stand;* de abten waren er als houders van een koninklijk leen. Het ligt voor de hand, dat de kroon in den tijd, toen zich de behoefte deed gelden aan een werkelijke vertegenwoordiging van het geheele land, ook de geestelijkheid, die niet direct afhankelijk was van de bisschoppen en abten, daarbij wenschte te betrekken. Doch had de koning een voldoend recht, om over de hoofden der bisschoppen, hun geestelijke superieuren, heen, de talrijke kerkelijke eenheden: aartsdiakens, kapittels, kloosters, parochiegeestelijken, op te roepen? Hier was geen schijn van dien leenrechtelijken band, die tusschen koning en gouwen, koning en steden, nog geacht kon worden te bestaan. En toch was het noodig, dat de lagere kerkelijke eenheden mede vertegenwoordigd zouden zijn, want geen bisschop zou het wagen, over hun, reeds lang zelfstandige, vermogensaangelegenheden te beschikken. Eduard I neemt nog den vorm in acht, dat hij de bisschoppen bij de oproeping vermaant, de geestelijkheid van hun diocees mede te brengen. Veel meer dan een vorm zal dit niet geweest zijn. Zelfs een koninklijke oproeping, zooals die later geschiedde, kon de geestelijkheid niet bewegen, haar *procuratores,* 'proctors', geregeld naar het Parlement te zenden. Blijkbaar werd hier toch de rechtsgrond voor de oproeping als gebrekkig gevoeld. Bovendien werkte tot het ontbreken van geestelijke 'proctors' in het Parlement mee, dat de geestelijkheid een orgaan, dat haar vertegenwoordigde en haar verbond, bezat, onafhankelijk van het koninklijke Parlement. Het was de Convocatie, of eigenlijk de twee Convocaties, geheel gescheiden, van de aartsbisdommen Canterbury en York. Met deze lichamen kon de koning handelen, wanneer hij de geestelijkheid wilde belasten of haar goedkeuring wenschte op zijn maatregelen. Door passieven tegenstand onttrok zich de geestelijkheid aan den plicht om deel te nemen aan 's lands vertegenwoordiging. Zelfs de abten, tijdens Eduard I nog ten getale van 72, kwamen trager en trager op, zoodat in 1513 hun aanwezigheid als niet vereischt voor een wettig Parlement kon worden verklaard. Door haar vrijwillige onthouding had de geestelijkheid haar eigen positie ondermijnd: Hendrik VIII heeft met het Parlement de Kerk kunnen omzetten en het klooster-

goed intrekken, doordat de geestelijkheid haar invloed op 's lands regeering had verspeeld.

Gedurende de geheele middeleeuwen had de lagere geestelijkheid nog in het Parlement vertegenwoordigd geheeten. In dat van 1305 was deze vertegenwoordiging inderdaad nog effectief genoeg. Men verneemt er van de prioren van tien domkerken, de dekens van dertien domkapittels, ongeveer zeven en vijftig aartsdiakens van Engeland en Wales en nog 65 proctors. In het begin der veertiende eeuw kan derhalve het Parlement, samengesteld uit de grooten des rijks mitsgaders de vertegenwoordigers van de gouwen, de steden en de geestelijkheid, in den vollen zin des woords een vertegenwoordiging van het geheele land heeten. Kan men het ook een Stenden-, Standen-, Staten-vergadering noemen? Gelijk bekend is, wordt er van het Parlement gesproken als van de ‘Three Estates of the Realm’. Pollard, die een zijner hoofdstukken betitelt ‘The Myth of the Three Estates’ betoogt, dat deze benaming op een reeks van misverstanden berust. Het staat niet eens vast, wat er onder die drie Staten of Standen te verstaan valt. In de achttiende eeuw nog begreep men den term als kroon, lords en commons; eerst in de negentiende vatte de meening post, dat de ‘three estates’ beteekenden ‘lords spiritual, lords temporal and commons’.

Dit brengt ons op de vraag, wat ‘estates’ en wat ‘commons’ zijn, waarbij wij zullen zien, hoeverre wij ons bij de opvatting van Pollard kunnen aansluiten.

De middeleeuwsche staatsgedachte was ten sterkste doordrongen van het denkbeeld, dat een rijk een organische structuur is, dat het bestond uit ‘hoofd en leden’, want den term ‘organische structuur’ gebruikte men natuurlijk niet. Elke groep, elke engere gemeenschap in den staat werd beschouwd als een lid (wij zouden zeggen: een orgaan) van den staat. Men is dus van de middeleeuwsche opvatting niet zoo heel ver af (al gebruikt men moderne termen) door te zeggen: de kroon wenschte in het Parlement vertegenwoordigd te zien alle *organische eenheden* van het land. Die eenheden waren ten deele persoonlijk, ten deele collectief. Persoonlijke eenheden waren de rijksgrooten, of liever zij vormden leenrechtelijke eenheden, die te zamen het feodale weefsel van het land uitmaakten: graven, baronnen, ook de

abten. Collectieve eenheden vormden de gouwen, de steden, de kapittels, in den grond ook de bisdommen. Zij zijn niet feodaal, al konden zij bijwijlen onder dat gezichtspunt gebracht worden. Voor deze collectieve eenheden gebruikte men het woord *communitas,* gemeente of gemeenschap. Een gouw was een *communitas,* een stad was het ook, zelfs de proctors der geestelijkheid worden door het veertiende-eeuwsche tractaat *Modus tenendi Parliamentum* opgevat als vertegenwoordigers van *communitates*. Een Parlement bestaat dus uit een aantal personen, die uit eigen hoofde een eenheid des lands representeeren, en uit een aantal vertegenwoordigers van gemeenschappen, *communitates*. Het onderscheid tusschen die beide groepen is, dat de eersten in dubbele hoedanigheid in het Parlement thuishooren, en de tweeden niet. De graven en baronnen zijn zoowel de natuurlijke representanten van het feodale Engeland als de, krachtens hun feodalen rang, geroepen raadslieden der kroon. Zij hooren evengoed in het Parlement-*curia* als in het Parlementlandsvergadering. De knights, de burgers en de geestelijke proctors of dekens etc. zijn de opzettelijk aangewezen vertegenwoordigers van het niet- of nauwelijks-feodale land, maar zij zijn uit geenen hoofde natuurlijke raadslieden van de kroon. Zij hooren wel thuis in de landsvergadering, maar niet in de *curia*. Welke gevolgen dit meebrengt, zullen wij aanstonds zien.

In hoeverre hebben wij hier nu een scheiding in standen? Als wij de eenvoudige indeeling toepassen, zooals ons die bekend is uit de Fransche geschiedenis: geestelijkheid, adel en derde stand, in het geheel niet. De adel is in het Parlement verdeeld over magnaten en vertegenwoordigers van het platteland (de latere onderscheiding van nobility en gentry gaat voor het middeleeuwsche Engeland nog niet op), de geestelijkheid over bisschoppen en abten ter eener zijde, vertegenwoordigers der lagere geestelijkheid ter andere; de burgers vormen slechts een onderdeel van de *communitates*. Kende men dan in Engeland een indeeling volgens standen niet? Zeker wel, maar het woord *status, gradus, ordo,* had daar nimmer de beperkte, gefixeerde beteekenis, die het, trouwens ook eerst later, in Frankrijk verwierf. Allerlei groepen worden er als ‘estats’, standen, onderscheiden. Niet

slechts dat de *Modus,* zooeven genoemd, van zes *gradus* spreekt, de ‘Rolls of Parliament’ zelf spreken van prelaten, wereldlijke lords, knights, rechters ‘et tous autres estats’. Blijkbaar beteekende ‘estate’ in de veertiende eeuw in Engeland nog niet veel meer dan elke rechts- of belangengemeenschap, evenals trouwens in het Fransch van het continent ‘estat’ nog honderd andere ‘staten’ dan de drie politische eenheden van het koninkrijk kon aanduiden. De veronderstelling van Pollard, dat het gebruik van den term ‘three estates of the realm’, waarvan men het eerste voorbeeld aantreft in 1421, een opzettelijke navolging en verkeerde toepassing is geweest van een Fransch staatkundig spraakgebruik[1)], heeft inderdaad veel aannemelijks. De genetische en van den aanvang af voorhanden scheiding van het Engelsche Parlement in persoonlijke leden, de rijksgrooten, en vertegenwoordigers van gemeenschappen, sloot, als een horizontale verdeeling, de verticale in standen feitelijk uit.

De aandachtige lezer, - om een oogenblik den stijl van den historischen roman te bezigen -, heeft reeds lang begrepen, dat de tegenstelling Parlement-hof en Parlementlandsvergadering tenslotte moet uitloopen op die van Hoogeren Lagerhuis. Inderdaad volgt thans al het voornaamste der verdere ontwikkeling met een geleidelijkheid en consequentie, welke slechts in de Engelsche geschiedenis is aan te treffen. Toch was er in de Parlementen der veertiende eeuw, al was een kiem van splitsing voorhanden, nog geen sprake van een scheiding in twee huizen. Het is één vergadering: hof en landsvergadering zijn slechts de verschillende aspecten van hetzelfde lichaam: het judicieele en het politieke aspect. Voor het formeele werk van het Parlement, dat in de Rolls wordt opgeteekend, verzamelen bisschoppen, hooge edelen, knights, burgers en proctors der geestelijkheid zich met 's konings engeren raad van ambtenaren en rechters in de *camera magni concilii vocata le parlement chambre*. Zij hebben daar echter geen gelijke functies: voorzoover het werk judicieel is, zijn de magnaten er als rechters, de overigen als ‘grand jury’ veeleer, niet in den modernen zin eener jury, maar in den

1) p. 13, 70.

oorspronkelijken zin van aanbrengers, onderzoekers en getuigen. Voorzoover het werk meer van politieken aard is, zijn de magnaten er als koninklijke raad, de overigen als landdag, als men wil, als *'community'*. Een Parlement der veertiende eeuw in volle zitting bestaat dus uit een kern en een peripherie.

Het eigenlijke werk evenwel geschiedt niet in de gemeenschappelijke zittingen. De koning raadpleegt en onderhandelt zooveel mogelijk met elke groep afzonderlijk. Voor het rechterlijke werk blijven de rechters en de raden in de Parlementskamer, de overigen gaan heen, om over de zaken, die de koning hun heeft voorgelegd, zich te beraden. Hoe het geschied is, dat nu al de vertegenwoordigers der 'communitates', dus van de gouwen en van de steden, gezamenlijk zijn gaan vergaderen, is uit de bronnen niet op te maken. Dit is logisch, want deze vergaderingen, hetzij afzonderlijk of gezamenlijk, droegen geen officieel karakter. Doch logisch is ook het feit, dát zij zich vereenigden, want hun status in het Parlement, tegenover den koning en zijn raad, was voor allen dezelfde. Hoe het zij, kort na het midden der veertiende eeuw plachten de afgevaardigden der *communitates,* de knights en de burgers (de lagere geestelijkheid was praktisch nauwelijks meer vertegenwoordigd) te vergaderen in het kapittelhuis van de abdij van Westminster, alvorens zij in het Parlement hadden te verschijnen, of nadat zij vandaar waren heengezonden, om zich te beraden. Van dit oogenblik af kan men van Commons spreken.

Wat die Commons daar in hun eigen vergaderingen deden, ja, daarvan is niets geboekstaafd. De Rolls of Parliament hadden er niets mee te maken. Het waren immers onderonzen. Daarom is het ook volstrekt geen wonder, dat het Journal van het Lagerhuis eerst begint in 1547. In de middeleeuwen teekende men alleen op, wat volkomen officieel was, en het was meestal ook niet raadzaam, meer te doen.

Toch kan men aangaande het daar verhandelde wel eenige conclusies trekken. Daar sprak men, behalve over de financieele eischen, die waren voorgelegd, over de petities, die bij het Parlement aanhangig waren. Indien, gelijk Pollard het zich voorstelt, de personen, die petities indienden, veelal dezelfden waren, die door steden of gouwen als vertegen-

woordigers waren afgevaardigd, dan kon het niet uitblijven, of daar in die vergaderingen der Commons moest hun het groote feit opgaan, dat de afzonderlijke petities, die zij uit hun streek of stad meebrachten, dikwijls klachten betroffen, waarin allen deelden, en zeer wel konden worden vereenigd tot 'gemeene petities'. 'Toen dit plaats vond, werd het Parlement een politiek strijdperk meer dan een gerechtshof; want, terwijl individueele klachten rechtszaken zijn, zijn nationale klachten politieke zaken'.[1)] Van de vijfhonderd petities ingediend bij het Parlement van 1305, zijn er nog slechts een vijftal, die dingen van openbaar belang betreffen. De overige zijn particuliere verzoeken om recht, om gunst of om herstel, die geen algemeene actie der verzoekers meebrachten. Doch spoedig veranderde die verhouding. Sedert de knights en de burgers tezamen vergaderden, en de kroon van hen een gemeenschappelijk antwoord verwachtte op haar geldelijke eischen, moesten de afgevaardigden van zelf gewoon worden, hun opdrachten te vergelijken. 'Sooner or later they would be impressed by the extent to which these individual petitions had a common foundation in the normal behaviour or misbehaviour of the ministers of the king, judges, sheriffs, eschaetors and so forth. Before long it must have occurred to the shrewder among these early parliamentarians that it would be wise to pool their petitions and their powers of pressure upon the crown'.[2)] Van 1325 af beginnen de 'Rolls' onderscheid te maken tusschen petities aangeboden 'pur tote la commune' en 'anderen'. 'La comune' of 'les chivalers et la comune' wordt het onderwerp van den zin, waarmee zulke 'common petitions' worden aangeboden. In 1327 is hun uitdrukkelijk verzoek, dat hun petities in het Parlement tot 'statutes' worden gemaakt en in acht genomen. Thans begint ook de gewoonte, dat particulieren hun petities indienen niet bij den koning in het Parlement, maar bij de Commons, opdat deze de zaak inbrengen bij het Parlement.[3)]

Want, de Commons zijn nog altijd niet het Parlement zelf, of zelfs de helft ervan. Nog altijd zijn zij een aanhangsel, een

1) Pollard, p. 60.
2) Pollard, p. 118.
3) Baldwin l.c., p. 330.

bijwagen. Heeft er een algemeene zitting plaats, dan ‘verschijnen de Commons in het Parlement’ - *comparent in parliamento,* en zij kunnen zich daar slechts uiten bij monde van hun ‘Speaker’, *prolocutor;* de rest heeft in 's konings raad te zwijgen. Dat deze Speaker dezelfde persoon was, die hun informeele bijeenkomsten onder elkaar leidde, is zoo natuurlijk mogelijk, al onttrekt zich de wijze, waarop zich dit voorzitterschap gevormd heeft, aan onze waarneming.

De oorsprongen van het Lagerhuis worden nog weerspiegeld door menige parlementaire gewoonte van den huidigen dag. Nog altijd heeft de bekrachtiging der wetten door den koning, ‘the royal assent’, plaats in het Hoogerhuis, bundelsgewijze, ten overstaan van een commissie, die den koning vertegenwoordigt, misschien een enkelen Peer, en den Speaker van het Lagerhuis, die ‘at the bar’ staat, om het ‘le Roy le veult’ te hooren uitspreken. De regel, dat een financieel besluit slechts in het Lagerhuis kan worden aangevangen, het vereischte, dat de Ministers er een ‘bill’ indienen in hun hoedanigheid van leden, de groote plaats, die er wordt ingenomen door de zoogenaamde ‘private bills’, hedendaagsche vorm van de particuliere petities, - dit alles wordt begrijpelijk, als men zich verplaatst in de toestanden der veertiende eeuw. Het merkwaardigst nog is wellicht het feit, dat de zittingen van het Lagerhuis in theorie nog altijd gelden als privaat. Tot 1875 kon één enkel lid de verwijdering van vreemdelingen, met inbegrip van verslaggevers, eischen. Tot 1909 bestond er geen officieel verslag der debatten: ‘Hansard’ was een zuiver particuliere onderneming, en eerst in het begin der 19e eeuw oogluikend toegelaten na een lange periode van strijd van het Huis tegen de publiciteit. Hoe duidelijk spreekt daaruit het oorspronkelijk karakter van de vergaderingen der Commons als een onderling overleg omtrent hetgeen zij straks de kroon zouden hebben te berichten.

Is nu, van het oogenblik af, dat de Commons apart en gezamenlijk vergaderen, de oudere kern van het Parlement, dat is het *Magnum Concilium,* het ‘House of Lords’ geworden? - In geenen deele. Ook daartoe is nog een lange ontwikkeling noodig. In den koninklijken raad van ambtenaren, rechters en magnaten zijn nog samen begrepen wat tegenwoordig ‘Privy Council’ en ‘House of Lords’ zijn. 's Konings raad

had, gelijk wij reeds eerder zagen, een engeren en een wijderen, een dagelijkschen en een occasioneelen vorm, zonder dat er tusschen de bevoegdheden van beide een uitdrukkelijke scheiding bestond. In beginsel had het *Magnum concilium* a fortiori te zeggen over alle dingen, die behandeld werden in een engeren raad. In beginsel, doch niet altijd in praktijk. In welke gedaante 's konings raad meer gewicht had: als *concilium secretum* van den koning zelf met zijn kundigste raadslieden en zijn vertrouwdste gunstelingen, of als breede raad der rijksgrooten, dat hing steeds af van de tijdelijke machtsverhouding tusschen de kroon en de hooge edelen. Van de dertiende eeuw af staan in 's konings raad twee strekkingen tegenover elkaar. De koning met zijn onmiddellijke omgeving streeft naar krachtig, daadwerkelijk bestuur, naar geheimheid en snelle afdoening. De adel vreest daarvan slecht bestuur, begunstiging, afpersing, corruptie en rechtsverkrachting, en streeft naar voortdurenden en onmiddellijken invloed op de regeering, helaas niet zoozeer doordrongen van het nationaal welzijn, als men vroeger den braven baronnen van 1215 placht toe te dichten, als wel van de zorg voor het welzijn van zich en huns gelijken. Onder een zwakke en slechte regeering als die van Eduard II wint het Magnum concilium aan kracht: de Lords Ordainers pretendeeren het remedie te zijn tegen 's konings slechte raadslieden en poneeren... de oligarchie. Op den duur leiden de twee tegengestelde strekkingen van aristocratie en monarchie tot de positieve desaggregatie van het Council in twee afzonderlijke lichamen, ‘the two aspects of the council became two different things’. De occasioneele, wijdere raad van magnaten, het *Magnum concilium,* wordt het Hoogerhuis van het Parlement, de engere, dagelijksche raad wordt, als ‘Privy council’, het eigenlijke rijksregeeringsorgaan. Eerst in 1520 is de afscheiding voltrokken. Men kan zeggen, dat de Lords erin geslaagd waren, de kroon en haar ministers uit het Parlement te dringen. Men kan ook zeggen, dat de kroon erin geslaagd was, haar technische apparaat te onttrekken aan het Parlement.

Hoe evenwel is het gekomen, dat de vergadering der rijksgrooten het domein is geworden van een geïsoleerden stand van ‘peers’? Dat is wellicht in de geheele ontwikkeling het

moeilijkst te begrijpen proces. Wij zullen het hier slechts even aanduiden. Pollard, wiens werk in zijn beschouwingen over de Lords verraadt, dat de eerste conceptie ervan teruggaat tot den tijd, toen de strijd gaande was tegen het absolute vetorecht van het Hoogerhuis, heeft omtrent de ontwikkeling der ‘peerage’ even scherpe als origineele bladzijden, waarnaar ik verwijs.

Pares, - gelijken in stand, was in de middeleeuwen een juridisch begrip van groote beteekenis. Het beginsel was, dat een man recht had op *iudicium per pares,* dat wil zeggen, dat hij er aanspraak op kon maken, niet door zijn minderen in stand geoordeeld te worden. Nu was, gelijk wij zagen, de raad der rijksgrooten in den grond een gerecht, en zijn uitspraken *iudicia*. De edelen, die zich als stand reeds boven het gros der ‘tenants-in-chief’ verheven hadden, konden dus, voorzoover de besluiten van den koning in zijn Parlement hun groepsbelangen meer in het bijzonder betroffen, het principe van *iudicium per pares* inroepen. Gelijk uit de beslissing van rechtsgevallen wetgeving en regeeringsdaden voortkwamen, zoo verwijdde zich het begrip *iudicum per pares* van een juridisch tot een politiek beginsel. Onder invloed van de gebeurtenissen der veertiende eeuw consolideerden zich de geestelijke en wereldlijke rijksgrooten tot een stand, die als ‘Peers de la terre’ pretendeerde, uitsluitend bevoegd te zijn tot het oordeel in 's konings grooten raad. Privilege en standsbelang hadden in het Hoogerhuis gezegevierd over een meer gezonde ontwikkeling, zooals die zich in de Commons en in het Privy Council voltrok. Sedert Hendrik VIII spreekt men van het ‘House of Lords’. Die overwinning werd echter meer dan opgewogen door de veel sterkere positie, die voor de toekomst de kroon ter eener zijde, het Lagerhuis ter andere, zich hadden verworven.

Om een ‘House of Lords’ te worden, was het noodig, dat de elementen, die aan die qualificatie niet voldeden, uit den grooten raad verdwenen. Inderdaad zijn de koninklijke rechters, die oorspronkelijk in ‘the high court of Parliament’ het meest integreerende deel hadden uitgemaakt, daaruit gaandeweg verdrongen, of tot een formeele aanwezigheid beperkt. Thans nog heet de ‘woolsack’, waarop de Lord Chancellor, 's konings minister, als president van het Hooger-

huis zit ‘technically outside the precincts of the house’.

Eén element in het proces, dat het Hoogerhuis van een gerechtshof tot een wetgevende vergadering heeft gemaakt (de hedendaagsche rechtspraak der Lords is feitelijk een restauratie uit het jaar 1876) is, naar het mij voorkomt, door Pollard over het hoofd gezien. Ik bedoel den onmiskenbaren samenhang tusschen het slinken van de rechterlijke functie van het Parlement en het opkomen van de ‘equitable jurisdiction’ van den kanselier. Men zou, meen ik, kunnen zeggen, dat het Equity-proces van het voormalige ‘Court of Chancery’ de bedding is geweest, waardoor de stroom van zuiver rechterlijke werkzaamheid uit het Parlement is afgevloeid. Bij de beschrijving van den rechterlijken arbeid van het Parlement van 1305 merkt reeds Maitland op: ‘We must not miss the “equitableness” of this tribunal’.[1)] Voor het Parlement kwamen, onder andere, de zaken, waarvoor de reeds gefixeerde hoven door hun strak formalisme geen redres konden bieden. De koning in zijn raad kan dat wel.. als hij er den tijd voor heeft. Het aantal petities, bij ‘den koning in zijn parlement’ aanhangig, is steeds overstelpend groot. Het werk van het Parlementshof bestaat grootendeels uit schiften en distribueeren. Alleen die, welke ‘so great or so much of grace’ zijn, dat geen ander erover kan beslissen, zullen voor den koning zelf komen. Door daartoe aangewezen ‘receivers’ worden er van de petities vijf bundels gemaakt: een voor de kanselarij, een voor den Exchequer, een voor de beide gerechtshoven, een voor den koning en zijn raad, en een van reeds afgedane zaken.[2)] Aldus ging het tijdens Eduard I. In de veertiende eeuw is een ophooping van achterstallige petities een chronisch euvel geworden. Vele worden ‘ajournes devant le chancelier’; ‘soit ceste petitioun maunde en chancellerie’, ‘ait le chanceller poaire par autorite du parlement etc.’ De kanselier handelde dus nog niet als een onafhankelijk hof, maar op machtiging van het Parlement. De Lords, naijverig op hun gezag tegenover den engeren raad, het opkomende Privy Council, willen met alle geweld de behandeling der petities aan zich houden. Zij stellen daartoe commissie op commissie aan, maar het einde is, dat

1) Maitland, Memoranda, p. lxxxv.
2) Ibid, p. lvi.

zij ze overlaten aan het Council, dat ze op zijn beurt weer aan de kanselarij afgeeft.[1] Naarmate zich op die wijze Parlement en Council van rechterlijke werkzaamheid ontlasten, groeit terzelfdertijd het merkwaardige stelsel van 'Equitable jurisdiction' in handen van den kanselier,[2] dat in zekeren zin een middenproduct opleverde tusschen rechtspraak en wetgeving, gelijk dat bij de onvolmaakte scheiding dier begrippen in de middeleeuwen paste.

Tegen het einde der middeleeuwen is de *vorming* van het Parlement voltooid, doch daarmede nog slechts een klein deel van zijn inwendige ontwikkeling tot wat het nu is. De Tudorperiode is voor die verdere ontwikkeling van het hoogste gewicht. De meening, dat het Parlement tijdens de despotie der Tudor's in de zestiende eeuw weinig telde en een kwijnend bestaan leidde, is door Pollard reeds lang te voren afdoende weerlegd. De schepper van de gezamenlijke souvereiniteit van kroon en parlement is niemand anders geweest dan Hendrik VIII. Hij is 'the great architect of Parliament'.

Wij laten echter den uitgroei van het Parlement sedert het einde der middeleeuwen hier rusten. Uit zijn eersten wasdom blijkt reeds voldoende, dat het Parlement van aanleg en ontwikkeling een veel gecompliceerder orgaan is, dan een schematische voorstelling 'volkssouvereiniteit tegen koninklijke macht' zou kunnen doen vermoeden. De gewaande scheiding der drie machten, die Montesquieu uit de Engelsche staatsgeschiedenis meende te kunnen afleiden, heeft in werkelijkheid nooit bestaan, en bestaat in Engeland ook nu niet. Uitvoerende, rechterlijke en wetgevende macht zijn te allen tijde evenwel onscheidbaar geweest als de twee-eenheid kroon en parlement, waarin zij te zamen berusten.

Die tweeëenheid is de voorwaarde geweest, waaronder het Parlement het vruchtbaarste en soepelste van alle staatsorganen van Europa heeft kunnen worden. Had de vertegenwoordiging van het land en de steden geheel los gestaan van den koninklijken raad, of had zich een huis van magnaten vroegtijdig geheel daarvan losgemaakt, dan hadden beide

1) Baldwin l.c., p. 241-249, 284, 326-328.
2) Zie F.W. Maitland, Equity, ed. A.H. Chaytor and W.J. Whittaker, Cambridge 1913.

nooit meer kunnen worden dan een onverantwoordelijke oppositie. De Parlementen der veertiende en vijftiende eeuw waren dikwijls weinig meer dan dat. Voor zeer korten tijd, soms meermalen in één jaar, geheel nieuw bijeengeroepen en gekozen, misten zij elke continuïteit. Eerst wanneer Hendrik VIII zich voor een bij uitstek nationale politiek bedient van gedurende verscheiden jaren zittende Parlementen, krijgt het Parlement die vastheid, dat gewicht, dat zelfgevoel, die het noodig had, om waarlijk een nationaal orgaan te zijn. Dat het dit heeft kunnen zijn, om het even of dit nationaal instrument bij tijden is bespeeld door de despotie, door een adelsheerschappij en door een plutocratische olicharchie, dankt het aan het feit, dat het nimmer geleid is geweest volgens standen. In het Hoogerhuis hebben geestelijke en wereldlijke peers nooit elk voor zich gestemd, in het Lagerhuis evenmin landadel en burgers.

Dat verband met de kroon en die amalgameering der standen hebben de Staten-Generaal in Frankrijk gemist, tot noodlottige schade voor de constitutioneele ontwikkeling des lands. Nog in de veertiende eeuw was in Frankrijk de verhouding van het Parlement van Parijs en de Etats généraux niet volstrekt verschillend van die van ‘Court of Parliament’ en ‘Estates’ in Engeland. Ook in Frankrijk worden dan de Staten des lands nog opgevat als een tijdelijke verwijding van den koninklijken raad of van het Parlement. In 1355 en vervolgens vereenigt de Statenvergadering zich in de Grand Chambre van het Parlement. Een tijdgenoot noemt de Etats généraux van 1368 door elkaar *parlamentum* en *curia;* het hooge hof en de staten zijn voor hem nog één vergadering.[1)] Hoe lang nog heeft het Parlement van Parijs in het recht van ‘enregistrement’ der koninklijke edicten en in nog andere extra-judicieele bevoegdheden de sporen gedragen van een aard, die het ook voor een ontwikkeling tot wetgevend lichaam vatbaar had kunnen maken. Tal van oorzaken hebben ertoe meegewerkt, dat reeds in de vijftiende eeuw het verband tusschen het Parlement van Parijs en de Staten Generaal verloren was geraakt, niet het minst voorzeker de scherpe scheiding in standen. Het Parlement werd een deftig hoog-

1) P. Viollet, Histoire des Institutions politiques de la France, III, p. 185.

gerechtshof, dat met zijn pogingen tot politieke actie: tijdens de Fronde, en vlak vóor de Revolutie, weinig succes heeft gehad. De Staten Generaal verdorden tot een nuttelooze protestmeeting, om ten slotte in onbruik te geraken.

Het is niet te ontkennen: Engeland heeft in de geschiedenis altijd geluk gehad. Zijn Parlement heeft het land kunnen dienen tot allerlei doeleinden, het kunnen redden uit allerlei nood. Wie zal durven zeggen, dat het geen ontwikkelingsvatbaarheden, ons nog onbekend, kan bergen voor de toekomst?

J. HUIZINGA.

De middelbare school voor meisjes.[1)]

Er zijn er die meenen, dat bovengenoemd instituut in het ontwikkelingsproces van het meisjesonderwijs zijn taak heeft vervuld en nu kan worden opgeheven, met dankbetuiging voor de uitstekende diensten, aan de vorming van een groot aantal Nederlandsche meisjes bewezen. De gymnasia toch, zoowel als de H.B.S.S. voor jongens staan sinds lang voor het meisje open, en worden gretig door haar bezocht; bovendien bestaat in verscheidene gemeenten tegenwoordig een H.B.S. voor meisjes, waar zij in 6 jaar worden opgeleid voor het examen, dat gelijk staat met het eindexamen H.B.S. 5-jarigen cursus voor jongens. Voorzag voor 50 jaren de M.S.v.M. in een dringende behoefte, thans gaan zéér vele ouders bij het kiezen van een school voor hunne dochters schouderophalend aan de M.S.v.M. voorbij; immers, die school leidt niet naar de Universiteit, noch rechtstreeks naar eenige betrekking. Wat moet het meisje daarna beginnen? Ware ieder het daarmede eens, de omzetting van de M.S.S.v.M. in meisjeslycea zou waarschijnlijk geen langdurig proces hoeven te zijn.

1) Deze naam komt 't eerst voor in Thorbecke's wet op het M.O. van 1863, art. 21, volgens welk artikel de inrichting van dit nieuwe Schooltype wordt overgelaten aan gemeentebesturen, provinciën of bijzondere personen. Het 50-jarig jubileum van de sinds dien verrezen M. Scholen v.M. wordt nu hier, dan daar gevierd. Jong, hiermee vergeleken, is de H.B.S.v.M. met 6-jarigen cursus, waarvan de eerste werd ingericht in den Haag, in 1908. Achtereenvolgens verrezen zij in den Haag, Arnhem, Utrecht, Rotterdam, Groningen, Leiden en Leeuwarden.

Intusschen zijn er ook ouders, die veel voelen van ‘het moderne *meisje* en haar tekort’. De uitsluitend intellectueele opleiding van het meisje aan gymnasium of H.B.S., bedoeld als jongensscholen, onthoudt haar een belangrijk deel van het voedsel, dat de ontluikende meisjesziel behoeft. Zij verwerft ten slotte wel een diploma, maar ten koste van de harmonie in haar wezen. Echt meisjesonderwijs, naar haar neiging en aanleg, dàt is het, wat zij voor hun dochters verkiezen. Dezen zullen het betreuren, wanneer de M.S.v.M. uit de rij der scholen M.O. gaat verdwijnen. Evenwel zou hun de toekenning van rechten aan het einddiploma van deze school zéér welkom zijn; een compromis van algemeen vormend- en tot allerlei voorbereidend meisjesonderwijs komt hun het meest begeerenswaard voor.

Er is een derde categorie van ouders denkbaar: zij, die den intellectueel beperkten aanleg van hun dochtertje kennende, geen andere keuze zien dan de M.S.v.M., waar hun kind zich in een kalme sfeer, door geen examenspook verontrust, rustig kan ontwikkelen tot jonge vrouw.

Het is de 2de en 3de groep van ouders, wien het toekomstig lot van de M.S.v.M. ter harte moet gaan.

Een hervorming van de school is in voorbereiding. Het wetsontwerp M.O., waarin voor 't eerst de regeling van de M.S.v.M. is opgenomen, verscheen in 1921 en zal waarschijnlijk in de volgende zitting der St. Gen. in behandeling komen. De directrices der M.S.S.v.M. zijn reeds op de wet vooruit geloopen en hebben in overleg met een der inspecteurs van 't M.O. een algemeen geldend leerplan vastgesteld, geschoeid op de leest van het wetsontwerp. Het ligt in de bedoeling dat plan den nu komenden cursus reeds te doen uitvoeren. Nog vóór het wetsontwerp was verschenen, hadden de dames Gratama en Barger, directrices van de M.S. *'t Kopje* te Bloemendaal, een zeer sympathiek geschreven brochure[1)] aan dit onderwerp gewijd. Kritiek, zoowel op de plannen van den minister als op die der onderscheiden onderwijs-deskundigen, is niet uitgebleven. Maar een heldere kijk op de richting, waarin het M.O.v.M. zich moet en mag voortbewegen is er nog niet verkregen. Dit is ook niet mogelijk, wanneer men bij de rege-

1) De plaats van de M.S.v.M. enz., uitgegeven bij H.N. Mul, Haarlem, 1921.

ling van het meisjesonderwijs beurtelings twee doeleinden in het oog blijft vatten. Het schijnt moeilijk, dit na te laten. Het jonge meisje zèlf toch ziet twee toekomstwegen vóór zich: den éénen kan zij vrijwillig kiezen, maar juist den anderen zal zij begeeren. Voorbereiding zoowel tot haar eigenlijke bestemming als tot een werkkring van onafhankelijke vrouw, is zeer gewenscht. Het is slechts de vraag of één inrichting van onderwijs daaraan pasklaar kan worden gemaakt. Zij, die zich tot nu toe over deze quaestie hebben geuit, meenen, dat het mogelijk is. Behalve ten slotte de minister zelf. Want de blik, dien de minister in de memorie van toelichting op het wetsontwerp onafgewend gericht houdt op het schoone doel, om de meisjes uitsluitend algemeen vormend onderwijs op de M.S.v.M. te doen genieten, is in de artt., die het leerplan van de school betreffen, plotseling geheel afgedwaald naar een ander verschiet, waarin hij de M.S.v.M. ziet als een opleidingsschool; zij 't dan ook met een vage poging om het eerste, met zooveel liefde omschreven doel toch óók nog in het oog te houden.

In de memorie van toelichting staat te lezen:

> 'Intusschen heeft onze tijd steeds meer behoefte getoond aan scholen voor meisjes, voor wie, om welke reden dan ook, geen onderwijs wordt verlangd om op lateren leeftijd een middel van bestaan te hebben, maar wèl uit een oogpunt van algemeene ontwikkeling middelbaar onderwijs wordt begeerd...*De meisjes, die de bedoelde scholen bezoeken, moeten zich zooveel mogelijk vrij, naar aanleg en neiging, naar omstandigheden en levensroeping, kunnen ontwikkelen*[1)]. Ook om dit mogelijk te maken heeft ondergeteekende zich de herziening der Middelbaar-onderwijswet ten doel gesteld'.

En in de toelichting op art. 22:

> 'De middelbare school voor meisjes is gedacht als *de* school voor meisjes, die een algemeen vormend eindonderwijs verlangen, eene school, die, juist wijl zij geen opleiding bedoelt te geven voor het hooger onderwijs, nog meer dan de hoogere burgerschool voor meisjes met

1) De cursiveering is van mij.

> zes-jarigen cursus kan letten op de eischen, welke het maatschappelijk leven aan de beschaafde vrouw in het algemeen stelt...De bijzondere vrijheid, welke deze school voor de inrichting van het onderwijs behoeft, is haar verzekerd, doordat het getal vrije uren voor ieder van de hoogste drie klassen op 10 per week is bepaald'.

Met hoeveel warmte en duidelijkheid omschrijft de minister zijn wenschen voor de M.S.v.M. Duidelijk, met uitzondering van den bovenstaanden, door mij gecursiveerden zin. Een *vrije* ontwikkeling naar aanleg, neiging en levensroeping is bestaanbaar; een *vrije* ontwikkeling naar omstandigheden is dat niet. Hier komt de vrijheid in verdrukking door den drang der omstandigheden. In dezen zin dreigt reeds het gevaar van de zwenking van 's ministers gedachten naar een andere doelstelling. Dat het gevaar niet denkbeeldig is, maar werkelijk de ontwikkeling naar omstandigheden (toch zeker worden de levens- of oeconomische omstandigheden bedoeld?) de basis wordt, waarop de minister de M.S.v.M. gaat opbouwen, blijkt helaas uit de volgende artt. of gedeelten van artt.:

Art. 22. 'Het onderwijs in de laagste twee klassen omvat dezelfde leerstof als de onderbouw van het lyceum benevens de vrouwelijke handwerken.

Art. 74[1]. De eindexamens der...middelbare scholen voor meisjes worden bij algemeenen maatregel van bestuur geregeld.

Art. 75. De overige rechten...van de getuigschriften van met gunstig gevolg afgelegd eindexamen...van de middelbare scholen voor meisjes worden, voor zooveel noodig, door Onzen met de uitvoering dezer wet belasten Minister vastgesteld'.

Art. 78 bepaalt, dat ieder, die niet het eindexamen gymnasium, lyceum of H.B.S. heeft afgelegd, in de gelegenheid gesteld wordt, zich voor een staatscommissie aan een daarmee gelijkstaand examen te onderwerpen. 'Daarbij moet echter blijken..., dat zij, die zulk een getuigschrift verlangen, voldoende onderwezen zijn of voldoende kennis bezitten ook in de vakken, die op de scholen in de hoogste drie klassen onderwezen zijn, maar bij het eindexamen niet worden gevraagd.

Art. 78 toelichting. Niet alle extranei zullen de eindexamens in hun geheel behoeven af te leggen. Zoo zullen b.v. aan haar, die het getuigschrift eener middelbare school voor meisjes hebben verworven, bij de eindexamens der onderscheidene afdeelingen van het lyceum, het gymnasium en de hoogere burgerschool, vrijstellingen voor verschillende vakken kunnen worden verleend'.

Het springt in het oog, dat er volgens deze artikelen van het Wetsontwerp zeer weinig kan overblijven van het onderwijs naar *aanleg, neiging en levensroeping*. Het eindexamen, waaraan rechten worden toegekend, zal in de praktijk de belofte, die de toelichting op art. 22 geeft, onvervulbaar maken. Daarin toch stelt de minister in uitzicht, dat in de hoogste drie klassen tien uren per week naar *vrije* keuze uit de verschillende vakken kunnen worden vervuld, ter wille van 'de bijzondere vrijheid, welke deze school voor de inrichting van het onderwijs behoeft'. Toen de minister dit schreef, keek hij nog met één oog naar de zoo gewenschte school van 'algemeen vormend eindonderwijs'. De directrices echter, die voor eenige maanden een leerplan voor de nu bestaande meisjesscholen hebben vastgesteld, in de hoop, dat de binnenkort wettelijk geregelde M.S.v.M. het zal kunnen overnemen, zien helaas in deze school niets anders meer dan een opleidingsschool.

Volgens dit programma toch zal in de klassen I en II, die gelijken tred moeten houden met den onderbouw van het lyceum, tenminste 5 uur in de week aan de wiskunde worden besteed. De aanleg en neiging van de *meerderheid* der leerlingen, die voor een deel juist de M.S.v.M. bezoeken om haar geringen wiskundigen aanleg, is hiermee niet gebaat. Indien dit minimum gehandhaafd kon blijven, zou het verschil met de vroegere M.S.v.M. waar in Groningen[1)] althans 4 uur wiskunde werd gegeven in de laagste klassen, nog niet heel groot zijn. Maar zal dat mogelijk zijn? Sinds 1919 is ook in Groningen de meisjesschool gesplitst in een H.B.S. met 6-jarigen cursus en de gewone M.S. In de gemeenschappelijke

1) Ik neem de Groningsche School, mij wèl bekend, als voorbeeld, in de meening daaruit wel een conclusie te mogen trekken, ook voor de overige M.S.S.v.M. De scholen zijn van één geest, ook al bestaat er niet een voor alle volkomen gelijk programma.

laagste twee klassen wordt op het oogenblik 6 uur wiskunde gedoceerd. Welnu, de leerstof, die volgens het nieuwe programma in vijf wekelijksche lesuren zal worden behandeld, omvat zoowel voor rekenkunde, als algebra en meetkunde, vrij wat méér dan nu met moeite in 6 uur wordt gegeven. Het minimum getal 5 zal dus met 1 of 2 uur overschreden moeten worden, en dat voor meisjes, die meerendeels weinig aanleg voor wiskunde hebben. Het feit, dat op de M.S.v.M. in Groningen in 22 wekelijksche lesuren een minder omvangrijk wiskunde-programma wordt afgewerkt dan op de H.B.S. met 3-jarigen cursus in *14* wekelijksche lesuren, mag mede als bewijs van dien geringeren wiskundigen aanleg gelden. Het is ook stellig op grond harer ervaring, dat de dames Gratama en Barger in haar brochure schrijven: 'Voor verscheiden meisjes blijven wiskunde en scheikunde een gesloten boek en daarom zouden we op de M.S.v.M. het eerste vak facultatief willen stellen nà de tweede klasse en het laatste geheel, tenzij men er een huishoudelijke scheikunde van maakt'. Deze directrices reppen dan ook niet van de wenschelijkheid van een gemeenschappelijken onderbouw. Ook mevrouw Dr. Kroes-Ligtenberg[1)] veroordeelt de vele uren aan de wiskunde besteed, op denzelfden grond.

Hoe kon men tot een programma komen zóó indruischend tegen de moderne opvattingen op paedagogisch gebied, en zoo in lijnrechten strijd met 's ministers ideaal, dat de M.S.v.M. het meisje zal vormen overeenkomstig haar *aanleg en neiging en levensroeping?* Een ideaal, dat toch óók den inspecteur van 't M.O., den heer Bolkestein voor oogen zweeft, blijkens zijn artikel in den *'Opbouw',* over *Onderwijs en Democratie*.[2)]

Wel, men kwam er toe:

1o. omdat die gemeenschappelijke onderbouw zoo praktisch is. De meisjes behoeven dan pas na 2 jaar te kiezen, welke opleiding zij verder wenschen. Helaas, hoe menig meisje zal dan reeds ontmoedigd zijn en in 't geheel geen opleiding meer wenschen. Want deze voor 't meerendeel intellectueel middelmatige meisjes moeten die twee jaren gelijken tred houden met het lyceum, en bovendien les hebben in hand-

1) In het feuilleton van de N.R.C. van 9 Febr. 1922, Avondblad B.
2) Opbouw 5e Jaargang No. 1, blz. 26.

werken. De grondslag van hun kennis der drie moderne talen wordt in die jaren gelegd en een omvangrijke wiskundige leerstof behandeld. Die onderbouw richt zich niet naar de doorsnee-leerling der M.S.v.M., maar naar den jongen en 't meisje, die student willen worden, of langs anderen weg carrière maken. De *meerderheid* van de leerlingen der M.S.v.M. bestaat nu en zal blijven bestaan uit intellectueel zeer middelmatig aangelegde meisjes - het kan niet genoeg worden herhaald. Het onderwijs echter richt zich naar de meer intelligente *minderheid*. Dit groote nadeel moet m.i. veel zwaarder wegen dan het voordeel, dat alle meisjes pas na 2 jaar haar richting behoeven te kiezen. Het schaars voorkomende geval, dat een leerling der M.S.v.M. spijt krijgt van haar keuze, is niet onherstelbaar. Zij kan na een aanvullend examen tot de 2de of 3de klasse der meisjes H.B.S. worden toegelaten.

2o. omdat men hoopt door dezen met het lyceum gelijkgestelden onderbouw en een einddiploma dat rechten geeft, weder beter aangelegde meisjes naar de M.S.v.M. te trekken en daardoor het peil van de school te verhoogen. Mocht het lokmiddel al doeltreffend blijken, dan zal toch steeds de overgroote meerderheid der leerlingen uit de gewoon aangelegden blijven bestaan, omdat voor haar de M.S.v.M. de *eenige* toevlucht is. Voor de meer begaafden daarentegen staan behalve de M.S.v.M. nog 3 wegen ter voorbereiding tot haar loopbaan open, zegge *drie*, n.l. de jongens H.B.S. of het lyceum, het gymnasium en de meisjes H.B.S. met 6-jarigen cursus. Verliest men niet uit het oog, dat de school er moet zijn om de leerlingen?

De 10 lesuren, te vervullen naar vrije keuze, zijn op het programma der directrices teruggebracht tot slechts enkele. Daarmee zal de eenige kans, die de minister nog gaf aan een M.S.v.M. voor algemeen vormend *eind*onderwijs, vervlogen zijn voor goed. Het is de schuld van den minister zelf. Hoe zouden die tien aanlokkelijke uren te rijmen zijn met artt. 74 en 75, waarin een regeling van het eindexamen en de rechten daaraan verbonden, wordt toegezegd. Naar verluidt, zullen in het najaar de directrices der M.S.S.v.M. wederom samenkomen om een voor alle scholen gelijke regeling van een eindexamen te treffen en dus ook in deze materie op de

wettelijke regeling vooruit te loopen. Het lijdt geen twijfel of er zal bij de vaststelling van een eindexamen-programma rekening gehouden worden met het recht op vrijstellingen voor het Staatsexamen, in de memorie van toelichting op art. 78 in uitzicht gesteld. Haast ieder toch, die over de hervorming van de M.S.v.M. heeft gesproken of geschreven, acht dit recht op vrijstellingen één der bestaansvoorwaarden van de toekomstige meisjesschool. Zelfs de dames Gratama en Barger en mevr. Kroes-Ligtenberg, die zooveel blijken te voelen voor uitsluitend algemeen ontwikkelend meisjesonderwijs, schijnen hiermee haar verlangen naar vrijstellingen en rechten niet in strijd te vinden. Acht ook de minister het niet in strijd met zijn toelichting op art. 22: 'De middelbare school voor meisjes is gedacht, als *de* school voor meisjes, die *een algemeen vormend eindonderwijs*[1)] verlangen'? In de hoofdvakken, de moedertaal en de andere moderne talen, die tot nu toe de M.S.v.M. hebben gedragen en zullen blijven dragen, zal dan géén eindonderwijs, maar tot iets hoogers voorbereidend onderwijs worden gegeven. Bij den minister zal verder ongetwijfeld worden aangedrongen op vrijstelling van aardrijkskunde, geschiedenis en plant- en dierkunde voor 't staatsexamen, gelijkstaand met 't eindexamen H.B.S., en van geschiedenis en plant- en dierkunde voor het staatsexamen, gelijkstaand met 't eindexamen gymnasium A. en B. Daarop dringen o.a. de dames Gratama en Barger aan - men hoort die vakken algemeen noemen.

Ik keur het af, allereerst om het opdrijven van het onderwijs aan de M.S.v.M., dat er het gevolg van zijn moet. Er zal daar in 't vervolg gewerkt worden voor een eindexamen dat rechten geeft en dus op peil moet worden gehouden. Menig docent streeft er naar haar lessen aan te passen aan de neiging en aanleg harer leerlingen. Het is bij het onderwijs in de geschiedenis o.a. beter, van weinig pakkende tijdperken, b.v. dat van 1815-1848 in vaderlandsche en algemeene historie, de hoofdlijn aan te geven in slechts enkele lessen, om zooveel mogelijk uren beschikbaar te houden voor de behandeling der groote mannen. Ook de z.g. domme meisjes kunnen tot iets als heroworship geraken, voor Napoleon, Cavour, Bismarck, waardoor ook bij háár het geschiedenis-

1) De cursiveering is van mij.

onderwijs vruchtdragend kan worden. Maar - de examencommissie mag feitenkennis eischen van het laatste kwart der 18de eeuw af. Vóór alles moet de examenstof gekend worden, moet het belang gediend worden van de groote *minderheid* der leerlingen, van die percentsgewijze weinigen, die in het vervolg de M.S.v.M. zullen volgen als voorbereiding tot de Universiteit. Intusschen zal het klachten regenen van de *meerderheid* der leerlingen en haar ouders, dat die M.S.v.M. zoo moeilijk is geworden, dat zij zooveel huiswerk hebben, dat het niets prettig meer is op school - kortom: het *hoofddoel* der school, de meisjes te ontwikkelen overeenkomstig haar aard, wordt niet meer nagestreefd. Meisjes, die in het leven een gelukkige herinnering konden meenemen aan haar schooljaren, indien de school zich was blijven richten naar het belang van de leerling die er thuis hoort, zullen verdrietige, moeilijke jaren hebben, omdat de school een constructie is geworden van deskundigen, die het onderwijs op hoog peil willen houden - tot schade van de doorsnee-leerling. De ervaring geeft toch eenig recht van spreken. De M.S.v.M., waaraan ik werkzaam ben, telt niets dan intellectueel gewoon aangelegde meisjes, behoudens de enkele gebruikelijke uitzonderingen. Ik zou geen kans zien de leerlingen der hoogste klasse klaar te maken voor het eindexamen geschiedenis H.B.S., laat staan gymnasium, indien zij gelijktijdig ook voor de overige vakken tot het eindexamen werden voorbereid. Overspanning, wanhoop, een gevoel van onmacht zou voor vele leerlingen het gevolg zijn. Toch zou de kennis dezer zelfde meisjes aan de exameneischen moeten voldoen, tenzij zij in de lagere klassen reeds, met 't oog op het naderend eindexamen, tot blijven zitten waren veroordeeld geweest. Men mag mij tegenwerpen dat de nieuw ontworpen M.S.v.M. op de volgende generatie van leerlingen een invloed ten goede zal oefenen, dat zij van den aanvang af het begeerlijke, rechtengevende diploma voor oogen zullen hebben en dit haar energie zal stalen en haar wijze van werken verbeteren. Wie zal het zeggen? Waarheid zal er wel schuilen in deze hypothese; maar niet zóóveel, dat mijn kritiek op de toekomstige school erdoor verzwakt wordt. Neen: het onderwijs van de M.S.v.M. heeft zich te voegen naar den gemiddelden aanleg der leerlingen. Men moet er niet voor terugdeinzen het peil van het onderwijs iets

te verlagen, indien dit noodzakelijk blijkt. Wat is er tegen? Ik acht de huidige leerlingen niet minder dan de vroegere, vaak meer intelligente; het verstand is niet het voornaamste van haar wezen. Er spreekt uit die soms verveelde gezichten zooveel ernst, zooveel warmte, wanneer het gaat om personen of problemen of kunstuitingen die haar hart, haar intuitieve levensbeschouwing, haar zin voor het goede en schoone treffen. 't Is een ànder soort onderwijs dan men geeft aan die meer intelligenten, met wie men zoo heerlijk kan opschieten.

Hoe weinigen, óók van de knapperen, zullen ten slotte gebruik maken van haar verkregen rechten! Mevrouw Kroes-Ligtenberg heeft nagegaan, hoevelen van de meisjes, die tusschen 1892 en 1910 leerling waren geworden van de H.B.S. aan den 's Gravendijkwal te Rotterdam, later van haar eindexamen nut hebben gehad. Van de 168 slaagden er 89 voor het eindexamen, en van deze 89 kozen er 28 een studie of loopbaan waartoe slechts een eindexamen H.B.S. of gymnasium de deur kon openen. En dat was in de jaren, toen de trek naar de jongensscholen minder sterk was dan thans en de ouders de H.B.S. nog zelden kozen voor hun dochters zonder daarbij een speciaal doel voor oogen te hebben.

Ware dìt het eenige bezwaar, tegen het rechtengevend eindexamen, dat de groote meerderheid der leerlingen zou moeten lijden onder het belang eener geringe minderheid, het zou reden genoeg zijn, om front te maken tegen het plan van den minister. Maar er is nog meer. Het diploma, dat zijn eerste kwaad sticht als het nog slechts is een nagejaagd doel, zal, éénmaal in handen van de gelukkige bezitster, opnieuw een bron van onrecht kunnen worden. Het opent een achterdeurtje naar de Universiteit, dat gesloten behoort te blijven. De M.S.v.M. bedoelt immers, volgens de toelichting op art. 22 van 't wetsontwerp, geen opleiding te geven voor het hooger onderwijs? Waartoe dan de leerlingen der M.S.v.M., die student willen worden, boven àlle andere toekomstige studiosi te bevoorrechten, door háár de gelegenheid te geven het Staatsexamen trapsgewijze te doen met de mogelijkheid van een ruim tijdsverloop tusschen het eerste en tweede deel? Het eerste deel van 't staatsexamen = eindexamen gymnasium zal dan gaan over de moderne talen, geschiedenis en plant- en dierkunde - blijven over voor het 2de deel de oude

talen en de wiskunde. Het 1ste deel van 't staatsexamen = eindexamen H.B.S. zal omvatten eveneens de moderne talen, geschiedenis, plant- en dierkunde en bovendien aardrijkskunde; blijven over de wis- en natuurkundige vakken. Zòò zal het worden voor de leerlingen der meisjesschool, terwijl alle leerlingen van alle andere scholen op één tijdstip de geheele examenstof moeten beheerschen. Waartoe die bevoorrechting? Is zij in het belang van het meisje, dat ervan meent te profiteeren. Ik ken leerlingen, die het gymnasium hebben verlaten voor de M.S.v.M., omdat het haar te zwaar was. Toch acht ik ze in staat om dit in tweeën geknipte staatsexamen met goed gevolg af te leggen. Aan de universiteit zouden zij zich waarschijnlijk misplaatst voelen, doordat zij haar krachten hadden leeren overschatten. Deze regeling lijkt mij nòch in 't belang van het meisje, nòch in 't belang van het academisch onderwijs, nòch van de wetenschap zelf. Wij weten het toch allen wel, ook zij, die het liever niet willen weten, dat werkelijk ter wille van de wetenschap de weg naar de Universiteit voor het meisje niet extra vergemakkelijkt behoeft te worden. Het is bovendien een erkend feit, dat het peil der colleges, evenals dat der schoollessen, zich onwillekeurig richt naar het gehalte der toehoorders. De oorspronkelijke leerlingen der M.S.v.M. zullen in het algemeen het peil van het academisch onderwijs nièt helpen verhoogen.

De bevoorrechting der meisjes bestaat niet alleen in de vrijstellingen zelf. Het gehalte van het eindexamen M.S.v.M. zal voor enkele van de vrijstellingsvakken niet hetzelfde kunnen zijn als van het eigenlijke staatsexamen. Dus niet alleen het examen in tweeën gesplitst, maar ook voor een deel nog verlicht. Wat toch kan de docent in geschiedenis aan de M.S.v.M. in 10 wekelijksche lesuren gedurende de 5 jaren, met haar gemiddeld *minder* intelligente leerlingen bereiken in vergelijking met den leeraar aan het gymnasium, die voor afdeeling A althans, 19 wekelijksche lesuren in de 6 jaren voor de geschiedenis beschikbaar heeft. De minister heeft het met het staatsexamen ernstig voor. Daar zal moeten blijken, ‘dat zij, die zulk een getuigschrift verlangen, voldoende onderwezen zijn of voldoende kennis bezitten ook in de vakken die op de scholen in de hoogste drie klassen onderwezen zijn, maar bij het eindexamen niet worden gevraagd’. Zij,

die het staatsexamen hebben afgelegd, en gedenken hoe zij daarbij geheel onkundig mochten zijn in de oude geschiedenis, en die leemte in hun toch al bedenkelijk haastige klassieke vorming misschien nòg betreuren, zullen deze opvatting van den minister toejuichen. Maar hoe zal de praktijk zijn, indien het eindexamen M.S.v.M. recht geeft op vrijstelling voor geschiedenis? De oude geschiedenis, uitvoerig behandeld in de 4de klas van het gymnasium en als capita uit de cultuurgeschiedenis in de 5de, wordt op de M.S.v.M. slechts gedoceerd in de eerste klas. Moge dan de vrijstelling in geen geval de oude geschiedenis gelden. Mogen ook het begrip en de kennis van de moderne talen bij de leerlingen der M.S.v.M. eerst beproefd worden aan vroegere en latere staatsexamen-opgaven vóór de vrijstelling van het examen in die talen wordt verleend.

Een merkwaardig verschijnsel is de bevoorrechte positie van het meisje tegenover den jongen bij den tegenwoordigen, en nog meer bij den toekomstigen toestand van het middelbaar onderwijs. Voor den jongen, die krachtens zijn aanleg en zijn plaats in het maatschappelijk leven, altijd de meest belanghebbende bij een goede voorbereiding tot de Universiteit blijft, bestaat er geen echte jongensschool meer. Of de coëducatie voor de jongens gunstig is, daarnaar wordt niet gevraagd. Of een leeraar zijn jongens niet menigmaal véél meer zou kunnen meegeven op hun weg, indien zij ‘onder elkaar’ waren, is geen vraagpunt, dat zich in een groote belangstelling kan verheugen. Zij hebben zich te schikken in de hun opgelegde coëducatie. De meisjes hebben de ruime keuze. Zij worden toegelaten tot alle jongensscholen. Is de coëducatie voor haar minder gewenscht of is het tempo van het onderwijs haar op gymnasium of H.B.S. wat snel, welnu, in vele steden zal een H.B.S. voor meisjes met 6-jarigen cursus haar gaarne opnemen. En ten slotte: verkiezen de ouders voor hun dochters, wel is waar voor de studie bestemd, toch eerst zooveel mogelijk speciaal meisjesonderwijs: de nieuwe M.S.v.M. zal dat kunnen geven en de meisjes tevens klaar maken voor het 1ste gedeelte van het Staatsexamen. Hoe vele ouders zouden ook voor de zwakken en langzamen onder hun zoons dien kalmeren weg naar de Academie verlangen via het eindexamen M.S.v.M.!

Elke jónge beweging overdrijft. Het verschijnsel doet zich voor op elk gebied - niet het minst op het ruime veld der vrouwenemancipatie. De vrouw was immers in het maatschapkelijk leven zoo ver ten achter gebleven; men kon niet hard genoeg gaan om de schade in te halen, en men ging - het doel voorbij. Gelijkstelling met den man, voor de wet, politiek, oeconomisch - de vrouw zàl het verkrijgen. Maar al die nagestreefde rechten brengen plichten met zich mede, harde plichten soms, die niet altijd na te komen zijn zonder onder den voet te treden het eeuwig, tòch weer zich oprichtende, innig vrouwelijke, dat met den man niet gelijk gesteld zou willen worden, al kon het, en dat de diepste oorzaak is van ons achterblijven in den maatschappelijken wedloop. Want het hield de vrouw immers stevig vast met alle banden der liefde, aan haar huis en haar moederlijke plichten. Zal niet o.a. menige gehuwde onderwijzeres, die deze dubbele levenstaak als een recht heeft opgeëischt, éénmaal moeder geworden, dikwijls met verkropten angst terugdeinzen voor de onvereenigbare plichten, die er de consequentie van zijn?

Iets dergelijks is er gaande op het terrein van het meisjesonderwijs. De M.S.v.M., van den beginne af achtergesteld bij de jongensscholen, wat de leerstof en dus ook de daaruit voortvloeiende kansen in het maatschappelijk leven betrof, moet dien achterstand inhalen. Kan zij al niet gehéél gelijk gesteld worden met H.B.S. of gymnasium, dan toch zoo ver mogelijk. Het laatste nieuws is dan ook waarlijk een bericht, dat de minister bereid is, zelfs de *laagste drie* klassen der M.S.v.M. gelijk te stellen met die der H.B.S. Wie weet, zullen de rechten aan het eindexamen verbonden, niet nog van wijder strekking blijken te zijn, dan ik heb verondersteld. Verliest men niet uit het oog, dat de M.S.v.M. zoo lang gebleven is, die zij was, doordat zij bleef voldoen aan hetgeen het gewone meisje van noode heeft? Het meisje, dat geen studiedrang kent, noch verlangen naar den strijd im feindlichen Leben, maar dat wel behoefte heeft om te leeren begrijpen, te bewonderen en zich toe te wijden aan wat het aan schoonheid en waarheid leert zien op haar weg? De hoogere klassen van de M.S.v.M. zijn in hoofdzaak aan dat verlangen tegemoet gekomen, en zijn ook daardoor juist bij honderden in dankbare herinnering gebleven. De intellectueel meer begaafden onder

de meisjes kunnen de veel zwaardere leerstof van gymnasium en H.B.S. verwerken op haar eigen wijze, zóó dat de harmonie in haar wezen bewaard blijft. Maar wat wordt er van het gewone meisje, indien het oude beproefde karakter van de M.S.v.M. wordt aangetast, indien ook daar de leerlingen een hoeveelheid leerstof moeten slikken, die haar verstand met moeite kan verduwen en het eigenste in haar niet doet gedijen? De M.S.v.M. behoudt slechts dan haar reden van bestaan, indien zij als éénig doel voor oogen blijft houden: algemeene vorming van het meisje, overeenkomstig haar neiging en aanleg. Binnen die perken moet worden gestreefd naar het volmaakte leerplan.

'Dat is alles goed en wel', zullen vele ouders zeggen, 'maar zoo een leergang heeft geen praktisch nut. Wat kunnen onze meisjes na afloop van de M.S.v.M. beginnen?' Ach, immers zoo veel. Hoe veel worden zij niet waard geacht krachtens haar goede, algemeene ontwikkeling. Hoe welkom zijn zij niet als verpleegster! In het programma van de middelbare meisjesschool te Groningen staat een heele lijst afgedrukt van de rechten en vrijstellingen aan het einddiploma verbonden. Om slechts eenige mogelijkheden te noemen, wil ik wijzen op de huishoudscholen, die voor haar openstaan, op de School voor Maatschappelijk Werk te Amsterdam, de School voor Kinderverzorging en Opvoeding te Rotterdam, de Tuinbouwschool in Rijswijk. Het onderwijzeresexamen kunnen de leerlingen der M.S.v.M. een goed half jaar na het verlaten der school, meestal met goed gevolg, afleggen. Het einddiploma geeft haar toegang tot de eerste klasse der meeste handelsscholen... enz. Alleen de gang naar de Academie wordt haar niet bijzonder gemakkelijk gemaakt. Terecht. Misschien daardoor ook niet de studie voor de Middelbare Akten, waartoe waarschijnlijk een eindexamen H.B.S., lyceum of gymnasium wordt vereischt, maar mogelijk ook het eindexamen van de gereorganiseerde kweekschool voldoende wordt geacht. Moeilijk is de weg - maar daarom niet afgesloten en niet moeilijker dan voor de jongens. Mocht een leerling van de M.S.v.M. ten slotte willen studeeren, dan heeft zij alle vrijheid zich aan het staatsexamen te onderwerpen.

Verkiezen de ouders echter voor hun dochter de tegen-

woordige M.S.v.M. niet meer, omdat haar kansen in de maatschappij daardoor te gering zouden zijn: welnu - dan heeft de M.S.v.M. werkelijk uitgediend en moet zij worden opgeheven. Dan is er helaas in dezen tijd geen plaats meer voor een school, die het meisje tracht te vormen bovenal tot een goed ontwikkelde, evenwichtige jonge vrouw.

De minister evenwel zegt, dat aan zulk algemeen vormend *eind*onderwijs steeds meer de behoefte wordt getoond. Moge die uitspraak de werkelijkheid weergeven! Maar moge nòòit werkelijkheid worden het hervormingsplan voor de M.S.v.M., door den minister ontworpen, dat volkomen inconsequent is ten opzichte van bovenvermelde uitspraak. Er kan geen behoefte zijn aan een M.S.v.M., die voor de meerderheid der leerlingen te zwaar is, en aan een minderheid de gelegenheid geeft, om, langs een omweg weliswaar, maar een omweg met een goede pleisterplaats, de Universiteit te bereiken.

M.J. AALBERS-HAMAKER.

Shelley's pad naar de dichtkunst.

Aan den Heer A. Roland Holst.

Met iets meer dan instemming las ik op den avond dat voor honderd jaar Percy Bysshe Shelley in de bocht bij Livorno stierf - was het de zee of waren het ruwe menschen die hem bij vergissing vermoordden? - uw regels over den dichter. Niemand is, naar ik geloof, van uit een dichterlijk gevoel en een dichterlijk begrijpen tot een dieper oordeel gekomen van dit hoog en raadselachtig wezen: ‘een eigenaardig te-kort aan zwaartekracht, waardoor natuur en ziel zich in hen (d.i. zijn meest beroemde lyrische gedichten) bijna als een te-veel voordoen’. Weer eens voelde ik, hoe alleen de dichter bevoegd is over den dichter te oordeelen. Helaas - de litteratuurhistoricus dooft, hoezeer de bron van zijn kennis liefde tot het schoone blijft, maar al te vaak door een overschot aan weten iets van het gelukkige instinct, dat hem oorspronkelijk leidde. Maar ik wil vandaag niet klagen - liever wil ik pogen uw voortreffelijke waardeering historisch op te helderen.

Een vraag: kent gij de eerstelingen van Shelley, de twee romans *Zastrozzi* en *St. Irvyne*, de *Original poetry by Victor and Cazire* en de *Posthumous fragments of Margaret Nicholson?* Zoo niet, dan verg ik niet, dat gij ze zult lezen. Integendeel. Zij geven een nasmaak die ons bij het genieten van zijn later werk vaak bitter bij blijft. Maar toch - zij wijzen ons den weg.

Toen Shelley een kind was - tuschen 1792 en 1800 - verschenen na elkaar een aantal boeken, die destijds meer opgang maakten dan wij ons heden ten dage kunnen voorstel-

len, boeken van Mrs. Ann Radcliffe *(The mysteries of Udolpho*, 1794 en *The Italian*, 1797), van Lewis *(The monk*, 1795) en van Godwin *(Caleb Williams*, 1794 en *St. Leon*, 1799). Wij mogen die romans niet over één kam scheren. Zij zijn zeker verschillend in opvatting, in psychologie - ook in letterkundige waarde. Maar er is toch veel wat ze verbindt en daarop komt het hier aan.

Het is gemakkelijker met de romans van Mrs. Radcliffe den gek te steken dan ze nauwkeurig te omschrijven. Wanneer wij er achteraf over denken of er van vertellen kunnen wij dat zeker niet zonder een glimlach, maar ik voor mij heb toch bij het lezen zeer duidelijk gevoeld hoe boeiend ze voor de tijdgenooten moeten geweest zijn; ik kan niet ontkennen, dat zij mij meegesleept hebben en dat ik vaak het boek niet uit de hand kon leggen.

Walter Scott vergelijkt in een kritiek dat soort ‘romances’ met melodramas - ‘it attains its interest neither by the path of comedy nor of tragedy: and yet it has, notwithstanding, a deep, decided, and powerfull effect, gained by means independent of both - by an appeal, in one word, to the passion of fear, whether excited by natural dangers, or by the suggestions of superstitions’. Hij gaat dan voort ze te beschrijven en zegt:

> ‘The force of the production lies in the delineation of external incident, while the characters of the agents, like the figures in many landscapes, are entirely subordinate to the scenes in which they are placed; and are only distinguished by such outlines as make them seem appropriate to the rocks and trees, which have been the artists principal objects. The persons introduced - and here also the correspondence holds betwixt the melo-drame and the romantic novel - bear the features, not of individuals, but of the class to which they belong. A dark and tyrannical count; an aged crone of a housekeeper, the depositary of many a family legend; a garrulous waiting-maid; a gay and light-hearted valet; a villain or two of all work; and a heroine, fulfilled with all perfections, and subjected to all manner of hazards, from the stock-in-trade of a romancer or a melodramatist.’

Hoeveel waars en geestigs dit oordeel ook bevat, er valt het een en ander op af te dingen. Het komt er op aan wat men onder ‘external incident’ wil verstaan. Indien de karakters van de personen weinig individueel geteekend zijn - de gebeurtenissen zijn het niet minder. Ook zij zijn volkomen

typisch, dat wil zeggen, juist zooals men ze in een roman verwacht. De edele jongeling bemint het voortreffelijke meisje; de vrouw op leeftijd - ook nog coquet - poogt door kuiperijen een verloving te verijdelen; de tyran wil het meisje van haar goed en haar eer berooven; de monnik is een schurk, die het kwaad om de wille van het kwaad doet en met dolk en vergif bij de hand is - het komt dan niet eens onverwachts wanneer jonkvrouwen, die op het punt staan doorstoken of verkracht te worden, blijken dochters of zusters te zijn van de booswichten, die hen belagen. Bovendien loopt alles in den regel goed af; het goede wordt beloond, het kwaad bestraft. Alweer hetzelfde geldt voor de omgeving: dat eenzame gebergte, die sombere kasteelen, die donkere gothieke kerken, die rotsholen met lijken en die kelders waarin men gemarteld wordt - zij zijn, zelfs wanneer zij hier en daar in vrij goed proza worden beschreven, allemaal typisch, zoo typisch als de zwarte mantels en de blonde haren die over den boezem golven. 'External incident' staat dus op een lijn met al het andere.

Waarin ligt dan echter wat Scott 'a deep, decided and powerfull effect' noemt?

Het is misschien een vergissing te gelooven, dat alleen het individueele en het eigenaardige in den roman onze belangstelling opwekt. Wij kunnen, naar mij schijnt, twee behoeften bij den lezer onderscheiden, die de romanschrijver te bevredigen heeft. De eerste berust op het gevoel, dat ons leven volgens bepaalde wetten zijn loop neemt; de tweede op een gevoel voor het tegenstrijdige en onverwachte. Uitgaande van het eerste gevoel moeten personen, gebeurtenissen en omgeving op zich zelf en in hun onderlinge verhouding naar een zeker schema of programma geteekend worden: een blond meisje met blauwe oogen moet vriendelijk en zachtzinnig zijn, zij kan wel eens bedroefd worden, maar ten slotte moet het haar goed gaan; daarentegen is een scheel heer met roode haren en vochtige handen een onverlaat met wien het slecht afloopt; in een vriendelijk dorpje bij een klaterend riviertje kan op klaarlichten dag geen moord gebeuren, maar misdaden geschieden in het holle van den nacht in spelonken. Men verontschuldige de overdrijving - ik poog slechts te bewijzen, hoe een zeker iets in ons naar overeenstemming

zoekt tusschen wat handelt en gebeurt en de gestalte waarin die handelende personen en die gebeurtenissen ons vertoond worden. Er is hierin niets belachelijks, laat staan iets wat tegen kunst indruischt, en de eenvoudige lezer, die uit de letterkunde de romans zoekt, waar het blonde meisje op het eind haar graaf met de diepe bruine oogen krijgt, volgt een natuurlijke en gerechtvaardigde aandrift. Uitgaande van het tweede gevoel moeten personen, gebeurtenissen en omgeving zoo beschreven worden, dat zij aan onze zucht naar het onverwachte beantwoorden, avontuur moet op avontuur volgen, het grillige en zonderlinge moet ons onophoudelijk van wat van zelf spreekt bevrijden; juist de tegenstellingen tusschen uiterlijke gestalte en innerlijke gesteldheid, tuschen wat men verwachten zou en wat geschiedt, worden middelen om onze belangstelling te prikkelen; het bizondere, individueele, wat slechts eenmaal gebeurt krijgt hier waarde.

Wij zouden van elk van de twee soorten voortreffelijke staaltjes kunnen noemen - maar hiermee is niet gezegd, dat een roman òf den eenen òf den anderen weg moet kiezen. Integendeel, de kunst van een aantal groote romanciers heeft die vormen weten te verbinden en het is dikwijls niet zoo heel gemakkelijk wat wij hier theoretisch onderscheiden in de praktijk of in de boeken zelf uit elkaar te houden. De aantrekkelijkheid van Dickens berust voor een groot deel op de uitstekende wijze waarop hij zoowel onze zucht naar het programmatische als ons verlangen naar het vreemde en onverwachte heeft weten te bevredigen. Of er nog een derde soort van romans bestaat, een die zich om dit alles niet bekommert en slechts de werkelijkheid tracht te geven zooals zij is? Het zou niet moeilijk zijn aan te toonen, dat ook taaie verdedigers van het ‘hoekje natuur enz.’ met onze twee behoeften tegen wil en dank rekening gehouden hebben - ik ben geneigd te gelooven, dat de verhouding van den schrijver tot de werkelijkheid weliswaar op den stijl van aanmerkelijken invloed is, maar dat zij, met wat ik den letterkundigen vorm zou willen noemen, slechts in zeer verwijderd verband staat.

Om op Mrs. Radcliffe terug te komen - men zou kunnen zeggen dat alles in haar romans inderdaad buitengewoon is, maar dat dit buitengewone op zich zelf een volkomen programmatisch en typisch verloop heeft. Dit feit behoeft dus de

uitwerking niet te hinderen en niet te begunstigen. Hoe staat het echter met haar ‘appeal tot the passion of fear’? Zonder twijfel zou men Stoffeltjes, die in het begin van de 19e eeuw wilden weten wat griezelen was, met goed gevolg een nacht in een eenzaam vertrek met *The mysteries of Udolpho* hebben kunnen opsluiten. Haar boeken zijn in de hoogste mate wat de Duitscher ‘unheimlich’ noemt. Bovendien hebben wij getuigenissen, dat zij en andere schrijvers hun best deden ze zoo te maken. Maturin, de classicus van het genre, wiens talent zoowel op Goethe als op Balzac indruk maakte, de schepper van *Melmoth the wanderer* schrijft in 1810: ‘I question whether there be a source of emotion in the whole mental frame so powerful or universal as the fear arising from objects of invisible terror’. En Mrs. Barbauld, die Ann Radcliffe recenseerde zegt: ‘The author seems perfectly to understand that obscurity as Burke has asserted, is a strong ingredient in the sublime; a face shrouded in a cowl; a narrative suddenly suspended; deep guilt half revealed; the untold secrets of a prison-house; the terrific shape, if shape it might be called, that shape had none distinguishable; - all these affect the mind more powerfully than any regular or distinct images of danger or of woe’.

Niettemin schijnt het mij, dat wij ook met het woord angst voorzichtig moeten zijn, en dat wij het niet overal in een te gewone beteekenis mogen opvatten. Wanneer ik een woord voor personen, gebeurtenissen en omgeving in die boeken moet geven, kies ik de uitdrukking *geladen* - minder in den zin van een kanon dan van een Leidsche flesch. Zij zijn geladen met iets, dat tot hun wezen niet onmiddellijk in betrekking staat en dat ieder oogenblik gereed is van hen uit te gaan. Zij zijn zoo sterk geladen, dat wij - ook dit woord wensch ik voorloopig in niet al te overdrachtelijke beteekenis te gebruiken - van over-spanning kunnen spreken. Wij voelen dit voortdurend - en dit gevoel veroorzaakt ons meer ongerustheid, dan de vaak kinderachtige middelen die de schrijfster bewust aanwendt om ons bang te maken. Waarin die lading bestaat is bij Mrs. Radcliffe niet nauwkeuriger te definieeren. Het zonderlinge is, dat zij zelf er voor zorgt haar Leidsche flesschen bijtijds te ontladen: zooals alles goed afloopt, wordt ten slotte ook alles, wat onverklaarbaar scheen, zeer natuurlijk

verklaard. Daarmee heeft zij - de opmerking is alweer van Scott - een van de grootste letterkundige aantrekkelijkheden te niet gedaan: die van het herlezen van een schoon boek. Wie weet hoe de zaak eigenlijk in elkaar zit, wordt niet gaarne nog eenmaal dupe.

Matthew Gregory Lewis - in de wandeling en ter onderscheiding van naamgenooten 'Monk-Lewis' genaamd - is een belangwekkender figuur en een heel wat beter romancier dan Mrs. Radcliffe. Toen hij zijn beroemd boek *Ambrosio or the monk* schreef, was hij achttien of negentien jaar; toen het verscheen twintig. Het is in Holland ontstaan - helaas, het waren niet de beste Hollandsche invloeden, die er den stoot toe gaven. De jonge attaché bij de Engelsche legatie ging in den Haag aan het schrijven, daar hij overtuigd was 'that the devil *ennui* has made the Hague his favourite abode'. Van meer beteekenis was een verblijf kort te voren in Weimar; hij had er Goethe ontmoet, Schiller's *Räuber* - misschien ook diens *Geisterseher* - in het oorspronkelijk leeren lezen en bewonderde Bürger en Kotzebue. De draden gaan hier over en weer: wij weten hoe E.T.A. Hoffmann twintig jaar later in een vertaling van *The monk* stof voor de *Elixiere des Teufels* vond. De Duitsche litteratuurgeschiedenis pleegt het graag zoo voor te stellen alsof Lewis hierbij van weinig belang was. Ware dit enkel een chauvinistische onrechtvaardigheid, dan kon het er nog mee door, maar er wordt hier een van de fraaiste voorbeelden van parallelisme in letterkundige verschijnselen verwaarloosd. Dat Hoffmann veel te hoog stond voor geestelijken diefstal, staat buiten allen twijfel - welk van de twee boeken meer waarde bezit is misschien een kwestie van smaak. Het merkwaardige is hier de gelijkvormigheid in het gedachten- en gevoelsleven van de twee schrijvers, een overeenkomst, die wij niet door plagiaat, ontleening, of zelfs niet door invloed kunnen verklaren, maar die toont hoe evenwijdige stroomingen in die jaren door de beide litteraturen loopen. Iets dergelijks is het met de voorbeelden die men voor *The monk* gezocht heeft. Lewis heeft er met speelsche openhartigheid herhaaldelijk op gewezen, dat hij 'son bien' nam waar hij het vond (hij noemt o.a. *Le diable amoureux* van Cazotte en een vertelling van Santon Barsisa; het bewijs dat hij een Duitsche roman gedeeltelijk afschreef, schijnt mij niet

geleverd) maar het is ook hier niet twijfelachtig, dat hij die voorbeelden niet koos als letterkundige snufjes, waarmee hij hoopte succes te hebben, maar omdat hij voelde, dat zij de stemming uitdrukten, die hij zelf wou geven.

In *The monk* - het boek bevat eigenlijk twee romans, die niet altijd handig dooreengeweven zijn - vinden wij gelijksoortige bestanddeelen als bij Mrs. Radcliffe. Een vrome monnik, die door een vrouwelijken daemon verleid, een booswicht van meer dan levensgroote afmetingen wordt en zijn ziel aan den duivel verkoopt, nadat hij zijn moeder vermoord en zijn zuster onteerd heeft; een ongelukkige jonkvrouw die met hulp van een geestverschijning geschaakt moet worden, maar wier minnaar door het spook, familiaar gesproken, in de luren gelegd wordt; intrigues van een oudachtige tante; een kloosterkelder waarin gezegde jonkvrouw gefolterd wordt; ten slotte het afgrijselijk uiteinde van den misdadiger en daartegenover een gelukkig paar op een slot in Andaluzië. Wij voelen bij het lezen dezelfde donkere overbelasting, alles is weer 'geladen', en daar de kunst van den schrijver zeer veel machtiger is, werkt het gevoel van over-spanning hier des te beangstigender. Daar wij Hoffmann toch genoemd hebben, wil ik met eenige zinnetjes van den Duitscher, die over betere middelen beschikt het abstracte onder woorden te brengen, pogen die stemming te verduidelijken. In het 'Vorwort' van de *Elixiere des Teufels* lezen wij:

> 'Nachdem ich die Papiere des Kapuziners Medardus recht emsig durchgelesen... war es mir auch, als könne das, was wir insgemein Traum und Einbildung nennen, wohl die symbolische Erkenntnis des geheimen Fadens sein, der sich durch unser Leben zieht, es festknüpfend in allen seinen Bedingungen, als sei der aber für verloren zu achten, der mit jener Erkenntnis die Kraft gewonnen glaubt, jenen Faden gewaltsam zu zerreissen und es aufzunehmen mit der dunklen Macht, die über uns gebietet.'

Van zich zelf zegt Medardus:

> 'Es wurde mir klar, dass nicht ich, sondern die fremde Macht, die in mein Wesen getreten, alles das Ungewöhnliche bewirke, und ich nur das willenlose Werkzeug sei, dessen sich jene Macht bediene zu mir unbekannten Zwecken.'

Het onderscheid met Mrs. Radcliffe is, dat het onverklaarbare bij Lewis en Hoffmann niet verklaard wordt, dat de duivel die Ambrosio bedriegt en laat sterven en het spook van

de ‘bloedige non’ op hun manier zeer echt zijn - ook dit draagt er toe bij de stemming te verhoogen. Bovendien zien wij hoe bepaalde motieven hier met meer zekerheid en bewustzijn worden doorgevoerd. Bij Ann Radcliffe is alles algemeen, personen, gebeurtenissen en omgeving zijn, ofschoon typisch, toch onbepaald, de spanning verdeelt zich over het geheel. Bij Lewis daarentegen blijkt allengs meer, dat zekere gebeurtenissen, personen of zelfs voorwerpen bizonder geschikt zijn te worden geladen, dat zij als het ware de uitverkoren dragers voor de gezochte hoogspanning vormen. Motieven - ik beloof dit woord nog nader te omschrijven - loopen in wisselende vormen door de geheele wereldlitteratuur en iedere tijd kiest uit den voorraad wat hij voor zijn smaak of zijn gemoedsgesteldheid noodig heeft. Letten wij nu op de motieven die Lewis en zijn tijdgenooten kiezen, dan zijn het bijna zonder uitzondering vormen waarin de tegenstrijdige gevoelens van gebondenheid en begeerte naar vrijheid aaneengekoppeld zijn. Eenige voorbeelden:

De monnik - wel te verstaan niet als godsdienstig verschijnsel maar als letterkundig motief - is de mensch, die door een vrijwillige of gedwongen gelofte geestelijk en lichamelijk aan strenge regels en voorschriften gebonden is. Maar juist hij zoekt een macht, die hem tot heerscher maakt; hij zoekt als biechtvader en raadgever macht over het geweten van anderen en als kenner van de geheime wetenschappen, van vergif, astrologie en alchymie macht over de materie, de toekomst en over den dood. De cel, het klooster worden het slagveld van die tegenstrijdigheden, maar op den muur staat het woord van Claude Frollo: Ananke.

Ten tweede: *bloedschande en verwantenmoord*. De mensch voelt zich door banden van het bloed aan zijn verwanten gebonden, hij moet hen liefhebben en eeren, hij rekent op hun liefde en eerbied, en houdt aan den anderen kant ieder vleeschelijk verkeer met hen voor verworpenheid. Maar matelooze begeerte naar individueele vrijheid verleidt hem juist die geboden te minachten en te overtreden en drijft hem tot zonden, die voor de schandelijkste gehouden worden.

Ten derde: *het dubbele leven*. Door zijn geboorte, rang en stand aan zekere maatschappelijke verhoudingen en voorschriften gebonden, zoekt de mensch daarnaast in een ander,

geheim leven, juist dat te doen en te zijn, wat die maatschappij hem verbiedt. Is hij in zijn kring een verwijfd edelman, dan is hij daarbuiten een stoutmoedig vrijbuiter, is hij overdag vroom, dan wordt hij 's nachts een booswicht. Flodoardo wordt Aballino en Dr. Jekyll wordt Mr. Hyde. Dit dubbelleven hoeft niet eens zoo scherp geteekend te zijn: de man die de maatschappelijke kluisters verbroken heeft wordt een misdadiger - maar aan de misdaad gebonden, behoudt zijn wezen nog de trekken van grootmoedigheid en vrijheid; wij zouden hem den ‘edelen misdadiger’ kunnen noemen.

Ten vierde: *het verbond met den duivel*. Gebonden door al wat menschelijk is, tracht de mensch zich te bevrijden door al wat menschelijk is te verachten; in zijn hoogmoed gelooft hij de wetten van de schepping en het geschapene te kunnen vernietigen door tegen den wil van den schepper te handelen, verkoopt zich met lijf en ziel aan het booze beginsel - in dit geval geen domme duivel, die zich laat bedriegen - en bindt zich zoo opnieuw maar op veel verschrikkelijker wijze.

Ten vijfde, ten zesde, ten zevende - men zou nog een aantal motieven uit dien tijd kunnen opsommen; men ziet echter, dat zij, hoe verschillend zij er in de letterkunde uitzien, onder elkaar verwant zijn; zij gaan, zooals ik reeds zeide, van een tegenstrijdigheid, een innerlijke verdeeldheid uit. Die tweespalt stijgt onophoudelijk; de tegenstellingen verhoogen elkaar wederzijds, iedere poging tot bevrijding leidt tot nieuwe banden, die men telkens heftiger poogt af te schudden; de begeerte naar vrijheid maakt de gebondenheid ondragelijk, noodlottig; de gebondenheid drijft het vrijheidsverlangen in het bovenmenschelijke, bovennatuurlijke; de zielestrijd jaagt naar den overtreffenden trap...En hier zit, bij wijze van spreken, het transcendentale op de loer! Want men zou zich dit alles ook in menschelijke verhoudingen kunnen voorstellen - maar de vreemde macht, waarvan Hoffmann spreekt, is a priori gegeven. De strijd, dien wij op zich zelf zouden kunnen beschouwen, hangt overal samen met de donkere voorwaarden, waaraan ons leven door die macht gebonden is. Zoo herkennen wij in dien strijd en de gebeurtenissen, die hij ten gevolge heeft, telkens een symbool van de buitennatuurlijke kracht die ons leven beheerscht en ieder zinnelijk waarneembaar beeld, ieder motief, voert tevens in het gebied

van het bovenzinnelijke - waardoor ons gevoel van onrust, ontsteltenis, verschrikking, verdubbeld wordt. De motieven kiezen hun sombere attributen: de moord, die bevrijden of wreken moest, geschiedt met een dolk waarmee reeds iemand doorstoken werd, op een tijdstip waarop vroeger reeds een ander vermoord was, en ook hierin ligt weer een gebonden zijn en voelen wij den geheimzinnigen draad van het onvermijdelijke.

Laten wij er bijvoegen dat deze motieven - zooals vele andere - de eigenschap bezitten zich met elkaar te verbinden en in elkaar over te gaan en zoo vinden wij in *The monk* en in de *Elixiere des Teufels* de vier zooeven genoemde dooreengevlochten.

De twee romans van William Godwin zijn onder elkaar verschillend. *The adventures of Caleb Williams* is om de Engelsche terminologie te gebruiken, meer een *novel* dan een *romance;* het hoort als zoodanig in de reeks van Fielding en Smollett, die door Miss Burney voortgezet, door Jane Austen en, meer dan men denkt, door Marryat naar de 19e eeuw overgebracht wordt; het behandelt gebeurtenissen uit het dagelijksch leven en de eigen tijd en laat buitensporige requisieten schijnbaar achterwege. Men kan echter ook het geschiedkundig gebeuren en de werkelijkheid uit het oogpunt, dat wij bespreken beschouwen. Zoo ligt in de Fransche omwenteling, voor wie geneigd is het er in te zien, duidelijk het probleem van gebondenheid, begeerte naar vrijheid, overschrijding van het geoorloofde tot in het misdadige en daardoor nieuwe gebondenheid - en inderdaad heeft Godwin haar zoo opgevat. Weer hetzelfde kan men - altijd van een zeker standpunt - zeggen van alles, wat wij voor het gemak als het ‘sociale vraagstuk’ en het ‘feministische vraagstuk’ zullen samenvatten - Godwin en de vrouw die hij lief had, Mary Wollstonecraft, hebben ze uit dit standpunt bekeken.

Het eerste boek, waardoor Godwin beroemd werd, is de bekende verhandeling over sociale moraal: *An enquiry concerning political justice and its influence on morals and happiness* (1793). Ik zal hier op die theorie van het ethisch-individualistische anarchisme niet nader ingaan - wie ze gelezen heeft, kent haar aantrekkelijke optimistische zwakheid. Het eenige, wat er hier over te zeggen valt, is, dat in de behande-

ling van begrippen als ‘voluntary action’, ‘coercion’, ‘free will and necessity’ etc. theoretisch wijsgeerige beschouwingen liggen over de vragen die ons hier bezig houden, en dat het geheel neer komt op een onderzoek in hoeverre wettige dwang gerechtvaardigd en onvermijdelijk moet geacht worren of op welken weg het individu en daardoor de maatschappij er zich van zou kunnen bevrijden. De roman *Caleb Williams* is een illustratie van die theorieën - of misschien meer nog van de toestanden zooals Godwin ze zag: *Things as they are* luidt de ondertitel: ‘What is now presented to the public is no refined and abstract speculation, it is a study and delineation of things passing in the moral world’. Het groote publiek leest geen wijsgeerige verhandelingen - Pitt had bovendien gezegd, dat een boek, dat zooals *Political justice* drie guinjes kostte, geen groot gevaar voor de algemeenheid bood:

> ‘accordingly it was proposed, in the invention of the following work, to comprehend, as far as the progressive nature of a single story would allow, a general review of the modes of domestic and unrecorded despotism by which man becomes the destroyer of man.’

Falkland, een in ieder opzicht edel en voornaam man, heeft in een opwelling van drift een grove ellendeling, die een onschuldig meisje zonder eenige reden in den dood gejaagd en hem zelf herhaaldelijk beleedigd heeft, vermoord in plaats met hem te duelleeren. Angst voor zijn goeden naam belet hem dit te bekennen; hij wordt verdacht en vrijgesproken; onschuldigen worden ter dood veroordeeld. Zijn leven is vernietigd, hij leeft onder den valschen schijn als een melancholisch, maar alom geacht zonderling: ‘the phantom of departed honour’. Jaren later komt zijn secretaris Caleb, een levenslustige, beschaafde jongen uit het volk, door een onbedwingbare nieuwsgierigheid achter dit geheim - hij houdt van zijn meester en zou na eenige weifeling ook wel in staat geweest zijn hem te begrijpen. Nu laat Falkland hem echter zweren te zullen zwijgen en wil hem voor alle zekerheid dwingen bij hem te blijven. Dit wordt ondraaglijk en Caleb vlucht. Daardoor voelt zich Falkland gedwongen, om te voorkomen, dat iemand, zelfs wanneer Caleb zijn eed breekt, hem zou gelooven, zijn toevlucht tot laster te nemen; hij beschuldigt hem van diefstal, maar behoedt hem voor de galg. Caleb

komt in de gevangenis, ontvlucht, wordt onder allerlei avonturen vervolgd...eindelijk, ten einde raad, zet hij door met Falkland geconfronteerd te worden. Hij beschuldigt hem, maar op hetzelfde oogenblik voelt hij, hoe weinig recht hij tot die beschuldiging heeft: hij handelt niet in het algemeen belang, hij is uit nieuwsgierigheid in het leven van een ander mensch gedrongen, hij haat of veracht dien mensch niet - integendeel hij bewondert hem. En daarom...neemt hij zijn beschuldiging dadelijk terug. Voor het eerst begrijpt Falkland, wat er in Caleb omgaat; hij bekent en sterft aan die bekentenis. Caleb leeft en is vrij - maar wat is zijn leven en vrijheid waard? Hij voelt zich niet meer onschuldig vervolgd. 'I thought, that if Falkland were dead, I should return once again to all that makes life worth possessing. I thought that, if the guilt of Falkland were established, fortune and the world would smile upon my efforts. Both these events are accomplished; and it is now only that I am truly miserable'. Hij leeft als 'devoted victim of conscious reproach'. Op het eind van het boek wordt de strekking nog eens in een karakteristiek van Falkland gegeven:

> 'A nobler spirit lived not among the sons of men. Thy intellectual powers were truly sublime, and thy bosom burned with a god-like ambition. But of what use are talents and sentiments in the corrupt wilderness of human society? It is a rank and rotten soil, from which every finer shrub draws poison as it grows..... etc.'

Men zou dit alles met Tollens 'een schriklijk pleit van dwang en vrijheid' kunnen noemen. Evenmin als Godwin's wijsbegeerte in staat was de vragen, die hij opwierp, volkomen op te lossen, evenmin was zijn talent toereikend ze in een gaaf kunstwerk om te zetten - met dat al blijft *Caleb Williams* een van de aangrijpendste romans uit dien tijd.

Vergelijken wij nu dit boek met de 'romances', vooral met Lewis, dan zien wij, dat hetgeen wij motieven noemden verdwenen, of althans zeer verbleekt is - nog even herkennen wij het door den tyran mishandelde meisje en de rooverbende komt ook nog eens kijken - in het algemeen heeft een bewegelijke werkelijkheid de plaats van die allicht starre figuraties ingenomen. Ook aan de personen bespeuren wij dit, zij dragen geen zwarte mantels en staan niet bij voorkeur wanneer het dondert op rotsen, de bijpersonen, vooral de

lompe squire Tyrrel, is zelfs zeer scherp geteekend. Vergelijken wij het echter met de ‘novels’, in de eerste plaats met Fielding, dan voelen wij hoezeer de hoofdpersonen en de voornaamste gebeurtenissen weer ‘geladen’ zijn. Uitdrukkingen als ‘paroxysm’ en ‘frenzy’ zijn hier om zoo te zeggen niet van de lucht.

> ‘I was conscious to a kind of rapture for which I could not account. I was solemn, yet full of rapid emotion, burning with indignation and energy. In the very tempest and hurricane of the passions I seemed to enjoy the most soul-ravishing calm. I cannot better express the then state of my mind than by saying, I was never so perfectly alive as at that moment.’

Het gevoel te leven eerst volkomen, wanneer het door hartstochten opgezweept tot de kalmte van de overspanning komt - waar zouden wij in *Tom Jones* een zinnetje vinden, dat dit beaamde? Caleb gaat niet zoo ver als de monnik Medardus, die zich een willoos werktuig van een vreemde macht noemt, maar het is toch ook een ‘mysterious fatality’ die hem naar de kamer voert, waar de bewijzen van den moord zich bevinden.

Trouwens, wie twijfelt of Godwin met Radcliffe en Lewis verwant is, leze zijn tweede boek: *Travels of St. Leon, a tale of the 16th century*. De werkelijkheid heeft hier het hazenpad gekozen, wij zijn weer te midden van motieven en wat erger is van requisieten. Godwin werd vroeg oud, zijn krachten waren na *Political justice* en *Caleb Williams* vrijwel uitgeput. Maar het publiek wilde romans en Godwin had geld noodig; hij zelf heeft zich in de inleidingen van 1799 en 1831 min of meer verontschuldigd. Wij zullen niet zoo onrechtvaardig zijn hem naar *St. Leon* te beoordeelen. Daar echter een schrijver in minder goed werk vaak zijn afkomst verraadt, mogen wij in den historischen samenhang hiervan gebruik maken. *St. Leon* behandelt een motief dat wij reeds ten deele kennen. De held is dapper, edel en lichtzinnig, hij brengt zijn vrouw en zijn zoon tot den bedelstaf en ontmoet dan een geheimzinnig zwerver, die hem in de geheimen van het opus magnum inwijdt maar hem laat zweren dit geheim te bewaren. Hij kan dus goud maken en het levenselixer bereiden, bezit macht over de materie en het leven, maar is aan den anderen kant weer gebonden. Dat dit tengevolge heeft, dat juist hetgeen hij

verlangt niet geschiedt en dat de menschen die hij lief heeft hierdoor niet gebaat worden, heeft de schrandere lezer al spoedig begrepen; de vrouw sterft, de zoon vloekt den vader niet eens, maar herhaaldelijk, en de bezitter van de macht dwaalt vervolgd en veracht door de wereld. Hoe lang? Waarheen? Het is voor een romanschrijver buitengewoon lastig een onsterfelijken held te hebben - de aristotelische eisch, dat een kunstwerk behalve begin en midden ook een einde moet hebben, laat zich op die manier slecht bevredigen. Wat nog erger is - de ernstig bedoelde theorieën van *Political justice*, die zooals hij zelf voelde in dit boek toch al in de klem kwamen, worden door dit vormloos bovennatuurlijke belachelijk. Is het, wanneer wij bij onze tegenstelling: begeerte naar vrijheid en gebondenheid blijven, niet een grapje van de Moira, dat de motieven, die de schrijvers kozen om dien strijd te veraanschouwelijken, ten slotte een molensteen aan hun hals worden?

Dit is de atmosfeer waarin Shelly is opgegroeid; dit is de letterkunde waaruit hij de voorbeelden voor zijn eerste pennevruchten koos; hij leerde Godwin al vroeg kennen, hij rekende zich tot de kleine ‘Godwin-gemeente’; Godwin gaf hem litterairen raad.

Laten wij nog even pogen samen te vatten, wat het kenmerk van die litteratuur is.

Zij is in al haar bestanddeelen ‘geladen’: personen, gebeurtenissen en omgeving zijn op zich zelf en in hun onderlinge verhouding vertegenwoordigers of dragers van zekere gevoelens; zij zijn het zoo zeer, dat hun werkelijke gestalte telkens aan die gevoelens wordt opgeofferd. Den aard van die lading kan men bepalen door de overtuiging, dat het leven en alles wat geschiedt onder den invloed staat van onbekende machten. Hiermee verbindt zich een strijd in het binnenste van de hoofdpersonen, die zich onder de tegenstelling gebondenheid: begeerte-naar-vrijheid laat begrijpen. Als middel van uitdrukking kiest zij met voorliefde het motief. De uitwerking is dat bij den lezer het gevoel van het onbekende, het noodlottige, het onvermijdelijke, het onoplosbare en daardoor een stemming van angst en ontzetting gewekt wordt en deze stemming wordt door den schrijver met nog een aantal andere middelen opzettelijk versterkt.

Misschien zouden wij er voor de volledigheid kunnen bijvoegen, dat diezelfde tijd nog een andere soort lading kent, die bij den lezer niet het gevoel van angst, maar dat van dwepend meevoelen of medelijden wekt. Wij lieten ze, daar zij voor ons doel niet in aanmerking komt, hier onbesproken. Wie nog eens aan den ouden Aristoteles denkt, vergete niet, dat hij bevrijding van die gevoelens eischt - en dat juist die bevrijding hier achterwege blijft.

Wat Scott van Mrs. Radcliffe zegt, is op het geheele behandelde genre van toepassing: ‘they attain their interest neither by the path of comedy nor of tradgedy’ - een eigenlijke oplossing naar de tragische of naar de komische zijde is onmogelijk. Wanneer de geschiedenissen een einde hebben, wanneer zekere personen sterven of trouwen en gelukkig worden is dit hoogstens een concessie aan de moraal of aan een rest van artistiek vormgevoel. Een eigenlijke bevrediging ondervinden wij daarbij niet, daar het wel een afbreken, maar geen ontknoopen is. Maar de lezer verwacht ook geen ontknooping en geen bevrediging. Op gevaar af met woorden te spelen zou ik willen zeggen, dat het hier niet om een slot maar om een schroef te doen is. De opmerkzaamheid wordt door den strijd zelf geboeid, de spanning zou verflauwen wanneer men meende, dat die strijd in komischen of tragischen zin zou te beslissen zijn, het gevoel, waar het op aan komt, zou met een werkelijk einde ook op zijn eind loopen. Vormeloosheid is tot op zekere hoogte hier beginsel en het is om in die vormeloosheid toch weer vorm te brengen, dat men tot motieven zijn toevlucht neemt. Want wat wij een *motief* noemden, staat door zijn illustratief gehalte op de grens van de letterkunde, het vervult er, als het ware, de rol, die het *voorbeeld* - in zijn verhouding tot de begripsbepaling - in de wijsbegeerte speelt, het kan gevoelens, die een andere wijze van uitdrukking weerstreven, tijdelijk in een beeld kristalliseeren en is dus vaak een middel het zwevende en vloeiende, of wat in werkelijkheid niet op te lossen of te beslechten is, niettemin in een artistiek waar te nemen vorm samen te vatten.

Men stelt het gewoonlijk zoo voor alsof Walpole's *Castle of Otranto* (1764) en Beckford's *Vathek* (1784) het uitgangspunt van onze richting vormen. Dit is juist - maar met zekere beperkingen: het waren gegevens, maar zij waren niet als

zoodanig bedoeld. Wij moeten er rekening mee houden, dat het gevoel, waarvan wij spraken, eigenlijk niet met den roman hoeft samen te vallen. Young's *Night thoughts* (1743) en Macpherson's Ossiangedichten (1760-65) zou men misschien veel beter als uitgangspunt kunnen nemen. Aan den anderen kant vindt de smaak die tot die richting leidt ook een aantal voorbeelden in de oudere litteratuur. Over de herleving van Shakespeare omstreeks het midden van de 18e eeuw hoeven wij niet te spreken - het is duidelijk, wat *Lear* en *Macbeth* hier moeten beteekenen - maar ook een aantal andere dichters uit Elisabeth's tijd, die weer uit de oude doos gehaald worden, zijn van belang, en Godwin heeft niet vergeten er Shelley opmerkzaam op te maken (brief van 10.XII.1812). Juist Massinger, Beaumont en Fletcher, Middleton, Tourneur worden opnieuw gelezen en *The Spanish tragedy, The white devil, The witch, 't Is pity she's a whore, The duchess of Malfi, The atheist's tragedy* en wat dies meer zij, zijn tusschen 1760 en 1795 herdrukt. Walpole's ‘gothic novel’ - het is terecht gezegd, dat de stemming veeleer uit de Renaissance komt - ontstaat nu meer uit een spel met deze en dergelijke elementen, dan uit een werkelijke behoefte een zeker gevoel bij zijn lezers op te wekken; het draagt al de kenmerken van een talentvol en vroolijk dilettantisme; de schrijver schrijft goed, maar hij schrijft voor tijdverdrijf en wij nemen zijn geheimzinnigheden evenmin au sérieux als hij zelf. Daarom staat dit grillige boek op zich zelf, en Walpole moet zich op zijn ouden dag verkneukeld hebben, toen hij bemerkte waar zijn spelletje op uitliep. Ook *Vathek* was een voorbeeld, maar wanneer wij dit meesterwerk in Fransch proza nu uit de verte bekijken, is er veel meer in, wat het met het voorafgaande, dan met hetgeen volgde verbindt; het staat dichter bij Johnsons *Rasselas* (1759), bij Voltaire's romans, zelfs bij Montesquieu's *Lettres Persanes* dan bij Lewis. Boeken, die op de grens tusschen twee tijden of twee richtingen staan, kan men natuurlijk van twee kanten beschouwen - ik voor mij ben echter meer geneigd in Beckford den laatsten vertegenwoordiger van de ironische moraalroman dan den voorlooper van den gevoelsroman te zien.

Wat den volgenden tijd betreft - al daalde het genre zelf vaak naar de benedenste lagen van de litteratuur, er zijn in de

19e eeuw toch ook maar weinig groote romanschrijvers geweest, die zich geheel aan zijn invloed konden onttrekken. Dien invloed vinden wij, om van Bulwer, Achim von Arnim of den ouden Dumas niet eens te spreken, in *La peau de chagrin* zoo goed als in *Notre Dame de Paris* of zelfs in *Thérèse Raquin* en *La bête humaine*, in *Bleak-house* en in *Romola*, bij Chateaubriand en Jeremias Gotthelf, bij Petrus Borel en Richard Wagner, bij Mevrouw Toussaint en George Sand. Dat hij beperkt bleef hebben wij aan de groote tegenstanders te danken.

De tegenstanders? Dit soort leterkunde is zijn eigen vijand in zoover het zich niet kan ontwikkelen zonder tegelijk in overdrijving te vervallen en in zoover het - ik heb er vaak genoeg op gewezen - van den beginne af aan tegen wetten van den artistieken vorm indruischt. Begrepen hebben dit de twee grootste kunstenaars, die die richting beleefden en er tijdelijk door werden meegesleept: Goethe en Walter Scott. Beiden hebben leeren inzien, dat wat hier gegeven werd sterke factoren in de letterkunde konden zijn, maar dat zij op zich zelf onvoldoende waren om een kunstwerk op te bouwen; zij hebben niet versmaad er van gebruik te maken, maar zij hebben met hun kostelijke smaak en zelfbeheersching en hun onfeilbaar gevoel voor den vorm dat gebruik aan hoogere schikkingen weten te onderwerpen. Goethe - die ook tegen die andere soort geladen-zijn streed - kant zich in 1808 tegen een kunst, die ‘ins Form- und charakterlose’ dreigt te gaan. ‘Kein Mensch will begreifen, dass die höchste und einzige Operation der Natur und Kunst die Gestaltung sei und in der Gestalt die Spezifikation, damit jedes ein Besonderes, Bedeutendes werde, sei und bleibe’. Scott waarschuwt in 1810 in een recensie over Maturin's *Fatal revenge* den schrijver met bijna vaderlijken ernst: ‘we have at no time more earnestly desired to extend our voice to a bewildered traveller, than towards this young man, whose taste is so inferior to his powers of imagination and expression, that we never saw a more remarkable instance of genius degraded by the labour in which it is employed’.

Dat zijn de jaren van *Zastrozzi* en *St. Irvyne*.

Wat die boeken bewijzen? Voor het artistieke niets, voor Shelley's geestelijke ontwikkeling, alles. Wij zullen ons wach-

ten ze nader te beschrijven, er valt niets over te zeggen dan dat *Zastrozzi* een wraakgeschiedenis is zonder slot noch zin, slechter dan het allerslechtste van Mrs. Radcliffe, zonder natuurbeschrijvingen, in een afgrijselijk schooljongensproza; dat *St. Irvyne or the rosicrucian* een roovergeschiedenis is op het motief van *St. Leon* - hoeveel geweldiger heeft Maturin het in 1820 in *Melmoth* behandeld! - een haartje beter van stijl dan het vorige, met hier en daar beschrijvingen, waar de grens tusschen het verhevene en belachelijke nergens te trekken is, en met verzen ertusschen gestrooid. Bij die boeken behooren zijn eerste gedichten. *Original poetry by Victor and Cazire*, wat hij samen met zijn zuster of met zijn vriend Graham schreef, werd door den uitgever uit den handel teruggetrokken omdat er al te duidelijke plagiaten uit Lewis in stonden. *The wandering Jew* werd samen met Medwin gedicht en berustte op Schubarts *Ewige Jude*, dat zij zonder titel op een stalletje hadden gevonden. Eindelijk het beste, de *Posthumous fragments of Margaret Nicholson*. Zijn vriend Jefferson Hogg vond in Oxford eenige verzen bij hem en op Shelley's vraag wat hij er van dacht, antwoorde hij, dat ze buitengewoon goed als parodieën te gebruiken waren. In dien zin werden zij ietwat omgewerkt en een krankzinnig wijf dat een moordaanslag op George III had gedaan, toegeschoven: ‘to ridicule the strange mixture of sentimentality with the murderous fury of revolutionists, that was so prevalent in the compositions of the day’. Maar ook die omkeering staat niet op zich zelf. Dat tusschen de geladen stemming en het komische in een van zijn typen zielkundige verwantschap bestaat, blijkt overal; zelfs Ann Radcliffe kan het niet missen. Het komische kan als afwisseling en tegenstelling het angstwekkende verhoogen; het kan op den weg van het ironische, satirische, sarkastische of scurriele op zich zelf een vorm van het angstwekkende worden; ten slotte kan het geheele genre in het burleske omslaan. Geschiedt dit laatste tegen den wil van den dichter... tant pis! Gelukt het hem echter op de gespannen grens van de twee zich als een koorddanser te bewegen...dan beleven wij den overgang van *Manfred* naar *Don Juan:*

> Now my sad fancy ‘falls into the yellow
> Leaf’, and Imagination droops her pinion,
> And the sad truth which hovers o'er my desk
> Turns what was once romantic to burlesque.

Maar Shelley was nog lang niet zoo ver - zijn zeer onoorspronkelijk jongenswerk hangt met alle vezels met het proza, met de romanlitteratuur samen, die wij besproken hebben, hij drijft met zijn geheele wezen willoos op den stroom van zijn tijd.

Toen kwam de nieuwe weg.

Indien wij goed gezien hebben, dat ergens in de buurt van Young's dichtkunst de wortels liggen van onze richting, kan het verbazing wekken, dat zij in den loop van den tijd juist een prozavorm koos en in den roman haar sterkste uitdrukking vond. Dat haar neiging tot het vormlooze haar voor het drama ongeschikt maakte, is begrijpelijk - maar ook de roman schijnt voor al die moeilijk te omlijnen stof een niet overeenkomstige vorm. Het zou te ver voeren en bovendien voor ons onderwerp van gering belang zijn, na te speuren waarom het toch romans werden - ik wil er alleen nog eens op wijzen, dat een ‘romance’ als iets anders beschouwd werd dan een ‘novel’ en dat er sterke epische invloeden, hoofdzakelijk van den kant van de Ossian-poëzie in het spel waren. En dan - de vormkeuze is een van de grilligste hoofdstukken van de litteratuurgeschiedenis. Toch was ook de dichtkunst niet buiten schot gebleven: ieder van de lake-dichters heeft op zijn tijd in het transcendentale en angstwekkende gegrasduind - men leze er Wordsworth's *The Borderer's*, Coleridge's *Osorio* of *The old mariner* en Southey's *Thalaba* en *The curse of Kehama* maar eens op door - maar het zou verkeerd zijn te willen beweren, dat het geladen-zijn het kenmerk van hun kunst is. Ook stamde Shelley als dichter niet van de lake-dichters af.

Nog eens, Shelley kwam uit het proza, en de nieuwe weg, dien hij tusschen 1810 en 1813 begon te vinden - in den tijd toen hij Mary, de dochter van Godwin en Mary Wollstonecraft tot vrouw nam - was de weg van den roman naar het lyrische. *Queen Mab*, dat vol zit van herinneringen aan het voorafgaande, is de brug.

Het is niet overbodig er op te wijzen, dat in Duitschland de man die ook met Lewis samenhing, en dien wij reeds dikwijls noemden eveneens worstelde en zocht. E.T.A. Hoffmann is in den beginne overtuigd geweest, dat niet in de letterkunde maar in de muziek het middel lag om in het gezochte rijk van

het onbekende te geraken; hij heeft - naar wij gelooven met recht, ingezien dat de hoogste oplossing van het probleem, dat ons bezig houdt - ditmaal waarlijk een oplossing! - bij Beethoven te vinden is; hij zelf werkt van 1812-1814 aan zijn opera *Undine*. Maar in dien zelfden tijd drijven moedeloosheid en de lotsverwisseling die hem van den stoel van den dirigent op dien van den rechter terugbracht, hem op den omgekeerden weg naar het proza en den roman: de *Elixiere des Teufels* ontstonden 1814-15. Tevens zijn het de jaren dat Byron - met wien Shelley nog niet in aanraking gekomen was - met alle macht poogt den poëtischen vorm voor de geladen figuren te vinden: van 1812 tot 1815 volgen *The giaour, The corsair, Lara* en *Parisina* elkaar - later (1817-1819) komt *Manfred*. Voor Scott beteekenen die jaren *Waverley* en *Guy Mannering*, voor Goethe, *Dichtung und Wahrheit*. Ik vraag verontschuldiging voor al die data, maar de jaartallen spreken hier al te duidelijk. Ik zou zelfs nog even verder willen kijken. Eerst zien wij dan iets, wat wij bijna een genre-schilderij kunnen noemen. In Augustus 1816 ontmoeten Shelley met Mary Wollstonecraft, Byron en Monk-Lewis elkaar te Genève; zij spreken over geesten, reciteeren spookgedichten, vertellen spookhistories; Shelley schrijft de vertelsels van Lewis in zijn dagboek en Mary voelt zich hierdoor geprikkeld haar eersten roman: *Frankenstein or the modern Prometheus* te gaan schrijven. Het is de roman van den afgrijselijken homunculus, de overwinning op het leven, die zooals van zelf spreekt, faliekant uitloopt, alweer een motief, alweer een boek, dat in onze reeks hoort...en een boek waaraan Shelley, al weten wij niet hoeveel, toch zeker geestelijk aandeel had. Hij gaf er een inleiding bij, die eigenlijk meer een kritiek is, en wees op de verwantschap met *Caleb Williams*. Scott, die er weer een meesterlijke recensie over schreef, hield het, zooals de meesten in Engeland, voor een werk van Shelley. Geen wonder - *Frankenstein* had op *St. Irvyne* kunnen volgen, maar het was het jaar van *Alastor* en den *Hymn to intellectual beauty*. In 1817 schrijft Shelley een opgetogen kritiek over een nieuw boek van Godwin: *Mandeville, a tale of the 17th century in England* en noemt den schrijver ‘one of the most illustrious examples of intellectual power of the present age’. Wilt gij nog verder kijken? *Mandeville* ontleent

zijn motief - de schrijver wijst er in de inleiding zelf op - aan een roman van den Amerikaan Charles Brockden Brown: *Wieland or the transformation* (1798). Het genre was naar Amerika gekomen en ook hier waren, zooals uit den naam blijkt, - al voor Hoffmann - Duitsche invloeden. Op Brockden Brown volgen later Nathanael Hawthorne en Edgar Allan Poe. Springen wij dan over den Atlantischen Oceaan terug, dan zijn wij bij den vertaler van Poe, bij Charles Baudelaire aangekomen, die nu aan den anderen kant - men denke aan den omslag van het angstwekkende in het scurriel-komische - in zijn grimmig wijsgeerig opstel *De l'essence du rire,* E.T.A. Hoffmann aanhaalt en verdedigt. Een fraaie kring - ook hier voert de weg naar de dichtkunst - naar de zeer hooge dichtkunst, en het is hier, als bij Shelley, een verademing dien weg te gaan.

Is het u wel eens opgevallen, dat het verwonderlijk schoone metrum van *The cloud*, de maat is van oude ballades als die van *Robin Hood and Maid Marian?*

With kisses sweet their red lips meet
  For she and the earl did agree
In every place, they kindly embrace
  With love and sweet unity.
But fortune bearing these lovers a spight,
  That soon they were forced to part,
To the merry green wood then went Robin Hood
  With a sad and sorrowfull heart.

Hoe Shelley op dat metrum gekomen was? Het dreunde hem sinds 1810, sedert *St. Irvyne* in het hoofd, maar in dien tijd was het een heusche ballade van een monnik, die zijn doode geliefde in het graf zoekt, met een bijsmaakje van Bürger c.s.

And the wild midnight storm raved around his tall form,
  As he sought the chapel's gloom:
And the sunk grass did sigh to the wind, bleak and high,
  As he searched for the new-made tomb.
And forms dark and high, seem'd around him to fly,
  And mingle their yells with the blast
And on the dark wall half-seen shadows did fall,
  As enhorror'd he onward pass'd.

Then despair nerved his arm to dispel the charm,
And he burst Rosa's coffin asunder.
And the fierce storm did swell more terrific and fell,
And louder peal'd the thunder.

Hoort gij de eerste klanken van:

I wield the flail of the lashing sail,
And whiten the green plains under,
And then again I dissolve it in rain,
And laugh as I pass in thunder.
I sift the snow on the mountains below,
And their great pines groan against;
And all the night 't is my pillow white,
While I sleep in the arms of the blast.

En neem nu den inhoud: *The cloud* is altijd nog een ballade - een ballade in het lyrische omgeslagen, een natuurballade van dwang en opstand, van sterven en vernieuwd leven, een anarchistische ballade van vrijheid en gebondenheid in eeuwige wisseling, een altoosdurend: ‘like a ghost from the tomb - I arise and unbuild it again’.

En de *Cenci?* Wij herkennen hierin de traditie van Webster en Tourneur, maar herkennen wij ook de motieven: den tyran, die zich aan geen banden van bloed of maatschappelijke regels gebonden voelt en door zijn dochter gedood wordt; het geestelijk en lichamelijk gemartelde jonge meisje; het motief van de bloedschande, dat, afkomstig uit mythologieën en heiligenlegenden, in dezen tijd een zoo eigenaardige beteekenis krijgt, dat het zelfs symbolisch in het leven der dichters - men denke aan Byron, men denke aan Chateaubriand - een rol schijnt te spelen. Ook in *The Cenci* is dit alles op weg naar de hoogste kunst - het moet zelfs in tegenstelling tot vroegere ‘visions’, hier een ‘sad reality’ worden - maar... er schijnt iets aan te haperen en wanneer gij de trotsche regels uit opdracht en inleiding aanhaalt, wil ik die van eenige jaren later citeeren: ‘the tragedy of *the Cenci* which was written rather to try my powers, then tot unburthen my full heart’.

De weg van den roman naar de lyriek - ‘there is this difference between a story and a poem, that a story is a catalogue of detached facts, which have no other connexion than time, place, circumstance, cause, and effect; the other is the creation of actions according to the unchangeable forms of

human nature, as existing in the mind of the Creator, which is itself the image of all other minds'. Shelley heeft het nieuwe pogen te verklaren in die fonkelende rhapsodie, die hij *A defence of poetry* noemde en die als 'a defence of the Poet' eindigt. Wij zouden een nieuw opstel moeten beginnen om te bewijzen hoe zeer ook deze dichterlijke dans om het begrip 'expression of imagination' met Godwin en de gedachten van dien tijd samenhangt, en hoe de verderfelijke dwaling, uit een dichtkunst 'that creates anew the universe after it has been annihilated in our minds by the recurrence of impressions blunted by reiterations' plotseling over te springen op een dichter, die dientengevolge 'the happiest, the best, the wisest and the most illustrious of men' moet zijn, alweer uit het ethisch-individualistisch anarchisme kan verklaard worden. Misschien is hiervoor later plaats en gelegenheid. Hier wil ik, om nog eens aan te toonen, hoezeer ook in het dichterlijk theoretische de gedachten en beelden in twee landen evenwijdig loopen, nog eens Shelley en Hoffmann schouder aan schouder doen zien.

Hoffmann schrijft 1815:

> 'Der Ton wohnt überall, die Töne, das heisst die Melodien, welche die höhere Sprache des Geisterreichs reden, ruhen nur in der Brust des Menschen. - Aber geht denn nicht, so wie der Geist des Tons, auch der Geist der Musik durch die ganze Natur? Der mechanisch affizierte tönende Körper spricht ins Leben geweckt sein Dasein aus, oder vielmehr sein innerer Organismus tritt im Bewusstsein hervor. Wie, wenn ebenso der Geist der Musik, angeregt von dem Geweihten, in geheimen, nur diesem vernehmbaren Anklängen sich melodisch und harmonisch ausspräche?'

Shelley schrijft 1821:

> 'Man is an instrument over which a series of external and internal impressions are driven like the alternations of an ever-changing wind over an Aeolian lyre, which move it by their motion to ever-changing melody. But there is a principle within the human being, and perhaps within all sentient beings, which acts otherwise than in a lyre, and produces not melody alone, but harmony, by an internal adjustment of the sounds and motions thus excited to the impressions which excite them. It is as if the lyre could accommodate its chords to the motions of that which strikes them, in a determined proportion of sound; even as the musician can accommodate his voice to the sound of the lyre.'

Ik ben met mijn lang betoog gereed. - Want de schrijver van *Een afscheid* beseft evengoed, of beter, hoezeer dit alles

op het geheele opus, dat tusschen *Alastor, The revolt of Islam, Prometheus unbound,* ja *Adonais* en *Epipsychidion* ligt, van toepassing is. Verdenk mij niet van kleinzieligheid of ondankbaarheid, wanneer ik niet in warmer bewoordingen van mijn genieten getuig bij het aanschouwen, hoe de gevoelens, die ik poogde te kenschetsen eensklaps omslaan in een dichtkunst, die aan het hoogste raakt. Ik ben als gij geslagen door het wonder van dien ommekeer - maar ik kom als gij tot de slotsom, dat het er slechts aan raakt, en dat een 'zeker te-kort aan zwaartekracht' in het laatste, het beslissende moment die kunst doet kantelen. Waar gij meent 'dat natuur en ziel zich hier bijna als een te-veel voordoen' - daar zou ik mijn uitdrukking 'geladen' nog eenmaal willen herhalen. En hier loopen onze paden ietwat uit elkaar, want wat gij in den dichter alleen gevonden en met meesterlijke zekerheid en volledigheid beschreven hebt, zou ik algemeen willen zien en uit de bewegingen van zijn tijd willen verklaren. Doe ik, indien ik daarbij zijn persoon een zekere zelfstandigheid ontzeg, den dichter onrecht - het schijnt mij aan den anderen kant rechtvaardig, voor het ontoereikende van zijn dichtkunst tijd en omstandigheden mede verantwoordelijk te maken.

ANDRÉ JOLLES.

Dostojewski.
(Aanteekeningen).

Alhoewel ik het in eene vertaling moest doen, heb ik mij in de laatste maanden tot het lezen van Dostojewski's *Karamasoff* gezet. De bewerking scheen mij alle waarborgen van een zeer goede te bezitten. De vertaler, Karl Nötzel, is n.l. een specialiteit in de kennis van de Russische toestanden, en het verschijnen van het boek in den Insel-Verlag geeft eene waarschijnlijkheid van deugdelijkheid.

Het is een heele opgave in onzen tijd zoo een uitgebreiden roman te lezen. Wij verlangen kortere werken. De maat, waarin een product van kunst is vervat, heeft ook mee te spreken. In de tijden van de Mahabharata en de Ramayana hadden de menschen nog niet zooveel boeken, als wij nu hebben, niet zoo veel te doen, als wij nu. Ook is van ieder mensch de gevoelskring beperkt en de lijst, waarin wij een tafreel willen aanschouwen, moet voor ons een zekere maat niet te buiten gaan. Dit alles wist Dostojewski zeer goed, doch hij heeft er zich op echt Russische wijze niet aan gestoord, en, zooals uit getuigenissen blijkt: Tolstoi zat hem in den weg. Tegenover deze wilde hij aan zijn vaderland toonen, dat hij even goed bij machte was een reusachtig schilderij te borstelen, als de auteur van *Oorlog en Vrede*. En waarlijk, hij mag zich naast dien grootmeester vertoonen. Al is hij verreweg de mindere van Tolstoi in denkkracht en doorzicht, in het analyseeren van gevoelssubtiliteiten is hij hem de baas. De gang van zijne gedachten is vlotter. Hij wikt en weegt niet zijn zinnen, doch flapt ieder woord er uit, dat hem op de

lippen komt. Naar uit zijne, overigens middelmatige, levensbeschrijving door zijne dochter Aimée blijkt, dicteerde hij aan zijne vrouw vele zijner boeken, en (bizonderheid, die niet over het hoofd moet worden gezien) zij stenografeerde nauwkeurig de woorden van het verhaal, en was daar zeer in bedreven. Dit maakt veel duidelijk in des meesters werk: 1° Zijne repetities van meerdere korte zinnen; 2° den snellen gang der gedachten, die bij hem zonder aarzeling zijn neergezet in schrift, en die zonder tusschenstadium van overweging onmiddellijk uit het brein op het papier schijnen te recht te zijn gekomen. Van hem zou men niet kunnen zeggen: 'Hij spreekt als een boek', maar: 'Het boek lijkt wel een spreker'. Van daar dat hij ons geen enkele bizonderheid van gedachte spaart, zich nu repeteert in dezelfde woorden en zich dan weer repeteert in dezelfde gedachte en dat, indien deze lange roman van het onnoodige werd ontdaan, wij nauwelijks de helft er van zouden hebben overgehouden. Het is niet het aantal feiten, dat de auteur hier verhaalt, maar het aantal woorden, die hij door zijne personen laat spreken, welke de langdradigheid veroorzaakt. In die eindelooze gesprekken, het moet gezegd worden, komen zeer vele fijne details van psychologie te voorschijn; doch de gerektheid dezer dialogen is zoo groot, dat wij op iedere bladzijde naar het einde er van verlangen.

Ook bij de vertelling, waar de auteur zelf het woord neemt, is de ontleding fijn, doch somtijds is zij te wijdloopig, zoo dat zij verwatert, even als goede koffie, die te veel is aangelengd. Want werkelijk, wij kunnen niet alles gebruiken tot onze belangstelling, wat de auteur ons gelieft voor te zetten. Wij overladen ons geheugen, zoodat dit nu en dan het een en ander van het gebodene moet loslaten.

De psychologie van Dostojewski vertoont zich hoofdzakelijk in dialogischen vorm. Hij schijnt alleen met behulp van andere personen, door hem gecreëerd, in de menschelijke ziel te kunnen afdalen. Dat doet er in den grond niet toe, wanneer hij maar de diepte bereikt. Doch dit gebeurt slechts hier en daar en veelal zijn wij gedwongen ons op de oppervlakte te bewegen. Dit is een natuurlijk gevolg van de bovenmatige uitbreiding der gesprekken en wij kunnen hem dan ook een gegrond verwijt maken, wanneer deze ons in geen

enkel opzicht verder brengen. Wij snakken dan naar daden of ten minste naar meer licht in de zielsduisterheden van zijne personen. Door dat hij deze onmatig veel laat praten, heeft hij voor zich de verontschuldiging van niet zelf te behoeven op te treden. Hij laat anderen spreken in zijn plaats. Die anderen vertellen hun fragmentarische gevoelens en weten niet, waar heen die hen zullen leiden. Hij schuift, als het ware, de verantwoordelijkheid der nuttelooze woorden op anderen af. Zoude hij zelf het woord nemen, dan moest weldra zichtbaar zijn, waar toe hij wil komen. De lezer verlangt van den auteur duidelijker verklaringen, terwijl hij gedwongen is zich neer te leggen bij uitingen van dialogeerende menschen. Van hen kan hij geen direct resultaat eischen. Op deze manier omvat de schrijver niet volledig zijne creaties. Dat wil niet zeggen, dat hij zelf zich boven deze moet stellen door een oordeel over hen uit te spreken in wijsgeerige woorden. Neen, hij moet ze zoo doen handelen en gevoelen, dat zij integraal uit zijn hoofd te voorschijn komen, als menschen van vleesch en bloed.

Dostojewski's werkwijze is eene soort geestesluiheid van zijne zijde of wel het is een teeken van onmacht, voortkomend uit gebrek aan intellect. De laatste oplossing lijkt mij hier de juiste. Zij toont ons den auteur als een matig verstand. Zijn begripsvermogen is niet buitengewoon. Ook zijne wetenschap is weinig uitgebreid. Doch niemand kan ontkennen, dat hij met eene geweldige natuur was begaafd, dat zijn temperament zeer hevig is geweest. Door dit laatste heeft hij dan ook zijne triomfen kunnen vieren en is hij geworden een der belangrijkste auteurs van zijn land.

Het is echter een nadeel, dat Dostojewski's gesprekken de noodige objectiviteit missen. De grenzen der verschillende personen zijn niet scherp genoeg getrokken. De persoonlijkheid van den een vloeit in die van den ander over. Karakters, scherp begrensde individualiteiten geeft hij ons niet. Voor hem is er maar één menschenziel, op welke hij successievelijk zijn licht laat vallen, naarmate zij zich onder verschillende vormen van personen vertoont.

Van daar niet alleen eene verwarring van de personen onderling, maar ook eene vermenging van des schrijvers eigen persoon met den sprekende, waardoor de karakteristiek

van dezen laatste en het dramatisch element verloren gaan. Hij geeft ons wel de echte werkelijkheid, zoo als wij ze dagelijks om ons heen zien, doch hij geeft haar slechts voor de helft; de andere helft vulde hij aan met zijn eigen persoonlijkheid, zoodat wij in zijne figuren steeds halve Dostojewski's, als het ware, terugvinden. Zoo zijn deze personen altijd interessant, al waren zij voor de andere helft dikwijls gewone menschen, die ons niet hadden kunnen boeien zonder dat. Zij zijn interessant, omdat zij amplificaties zijn van Dostojewski's zielequaliteiten. Door deze uitzonderingspositie zijn zij zeer zeldzaam voorkomende wezens.

Dit zou overeenkomen met hetgeen zijne dochter Aimée ons zegt in het boek over haar vader, dat hij n.l. zich beurtelings zou geteekend hebben in Dmitri, Iwan, Alescha en zelfs in den grijsaard Sossima[1].

De voortreffelijkheid van een dialoog culmineert echter in een scherpe onderscheiding der persoonlijkheden. Ware deze voortdurend volgehouden, dan zoude men zich het eindelooze gezwam kunnen laten welgevallen. Men zou dan alleen kunnen zeggen, dat de gesprekken gerekt of vervelend zijn, hetgeen op zich zelf niet als eene volkomen veroordeeling te beschouwen is van de litteraire waarde. Doch het ineenvloeien van de verschillende persoonlijkheden sticht eene onuitkoombare verwarring en de hooggeroemde psychologische scherpte van den auteur verliest haar indringingsvermogen. Wij kunnen dan niet meer *onderscheiden*. En toch *onderscheiden* moeten wij, dat verlangt nu eenmaal de gesteldheid van onzen geest. Een standpunt door Dostojewski ingenomen daar boven, waarbij de onderscheidingen wegvallen, zoude zeker superieur mogen heeten, maar de natuur van onzen geest, die onderscheiding verlangt, verzet zich daar tegen, en de auteur verdwijnt soms voor ons in ondoordringbaar wolkengewemel. Het is de chaos, de ongeordende massa.

Nu is wel deze wijze van wereldaankijken en wereldinzicht in de kunst nieuw. Doch wij moeten niet vergeten, dat deze concepties niet die zijn, waaraan een langdurig bestaan is verzekerd. Laten wij ons dus niet verblinden door het nieuwe

1) Zie *Dostojewski geschildert von seiner Tochter*. Dostojewski als Slawophile. E. Reinhardt, München 1920.

alleen, maar over het nieuwe heen naar de toekomst zien, steunend ook op het verleden. En dan mag het zoo goed als zeker heeten, dat alleen die dichters en schrijvers zullen blijven leven, die vast omlijnde individualiteiten hebben geschapen. De menschengeest, hoe ook veroordeeld tot zwerven op jacht naar het nieuwe, heeft toch de neiging zijn rust te zoeken in het onveranderlijke, in het duidelijke inzicht der grenzen. Dit laatste vinden wij bij Dostojewski niet. Zijne kunst is meer een eigenaardig spel des geestes, zooals het bij een primitief volk heeft kunnen ontstaan, want het Russische heeft een latere ontwikkeling, dan de overige volken van Europa.

Zoo laat de auteur Kolja, een jongen van dertien jaar, spreken, voelen, begrijpen, redeneeren, discussieeren, commandeeren alsof hij ware een senator, een man van vijftig jaar. Hier zijn de ideeën willekeurig geworpen in menschelijke lichamen, hetzij deze van kinderen zijn of van vrouwen, van mannen, van grijsaards. Zij evolueeren, bewegen zich en botsen onder elkander, zonder aan die menschelijke lichamen te zijn gebonden. Er is hier geen jeugd, noch ouderdom. Mijn geheele Westersche natuur komt daartegen in verzet. Het is een aanval, die van alle zijden dreigt. De gevolgen daarvan zijn zwaar en somtijds verderfelijk. De ideeën zijn hier aan zich zelve overgelaten; de leeftijd van een bepaalden mensch wijst hun niet den weg. Daardoor zijn wij de krankzinnigheid vaak nabij, want deze bestaat hoofdzakelijk door het wegvallen van den band tusschen de ideeën en het menschelijk lichaam. Het is dan ook algemeen bekend, dat de scheppingen van Dostojewski veelal menschen zijn van abnormale geestesdisposities, wier gevoelens en neigingen zich wel afspelen in eigen primairen kring, maar ook soms springen uit den band, heen naar eene verwilderde actie. Dat is niet wat wij zoeken, noch in de wijsbegeerte, noch in de kunst. Ons lichaam is nu eenmaal gebonden aan onzen leeftijd; onze zintuigen zijn vastgeklonken aan de veranderende stoffen van ons lichaamscomplex. Dan alleen, wanneer daarin harmonie is van ideeën en stoffen kunnen wij vinden de rust; want in alles, dit kan door niemand worden ontkend, zoeken wij de bevrediging. Uit den vrede alleen kan schoonheid ontstaan. De kunst van Dostojewski echter is de kunst van het rustelooze. Geen wonder: de zoogenaamde Russische ziel is een ziel in wording.

Ook komt mij Dostojewski in dezen roman voor de meest idealistische schrijver te zijn, dien ik ken. Hij beschouwt namelijk de voornaamste personen, die hij laat optreden, als één enkele. Wat zijn wij hier ver van het reëele ons omringende leven! De personen hier zijn uitingen eener collectieve menschelijke persoonlijkheid, die als een draak met vele koppen en kronkelende vangarmen zich beweegt. Zoo treedt de persoon van Alescha naar achteren en vervult alleen een passieve rol, zijn woordje nu en dan meezeggend in vastdurende beschouwing van de dingen om hem heen. Dmitri komt alleen in het erotische tot handelen en dan nog voornamelijk zich bepalend tot woorden. Iwan is nog onduidelijker. Ja, moeilijk is het voor een dichter of schrijver menschen, werkelijke menschen van vleesch en bloed, die wij met ons voelen leven in duidelijke omlijning te scheppen.

Words! words! dat is de inhoud van dezen roman. Uit woorden komen daden, maar bij den Aziaat Dostojewski zijn er duizenden noodig, terwijl wij, Westerlingen er maar honderden kunnen gebruiken.

Bij het lezen dier eindelooze gesprekken herinner ik mij een verblijf van bijna twintig jaar geleden te Parijs, waar ik in een hotel een kamer had, die alleen door een dunnen muur van een andere was gescheiden, die door een Rus werd bewoond. Het hotel was een verzamelplaats van allerlei anarchisten en revolutionnairen, voornamelijk Russen. Des nachts kwamen in de kamer naast mij een dozijn Russen te zamen, waaronder ook een paar vrouwen. Iederen avond tegen negen uur begonnen zij hunne gesprekken en tegen drie uur in den morgen zaten zij nog te praten; en zoo vlug hunne woorden, het eene na het andere zeggend, dat al hadden zij Hollandsch gesproken, ik ze evenmin had kunnen volgen. Of zij rookten weet ik niet, maar stellig werd er niet gedronken. Gelachen werd er niet, maar ratelend zonder ophouden gingen de tongen. Ik beklaagde mij bij den concierge, doch het hielp niets. Toen mijn geduld ten einde was, sloeg ik op een nacht drie of viermaal de deur van mijn kamer zeer hard open en dicht, zoodat het klonk in de nachtelijke stilte van de trappen. Het hielp. De gesprekken verstomden eensklaps en na een tiental minuten waren de laatste praters verdwenen. Waarschijnlijk werden op de volgende avonden de vergaderingen ergens an-

ders voortgezet, want in de kamer naast de mijne hadden zij niet meer plaats.

Bij het lezen van de niet ophoudende woordenwisselingen, die niet direct op een doel afgaan, moest ik denken aan dit avontuur en ik zag, dat de auteur het karakter van zijne landgenooten juist had weergegeven. Doch zijn zulke menschen voor ons belangrijk? Zij verschillen van ons, Westerlingen, geheel en al en wij hebben er niets aan of zeer weinig. De oude Grieken of Romeinen, zij spreken en handelen zoo als wij, met kleine verschillen. Maar de Russen! Neen, daar vinden wij ons niet meer terug. De eenige menschensoort, waar ik dien woordenrijkdom, maar in mindere mate, heb teruggevonden, zijn de Basken. Ook zij zijn waarschijnlijk afstammelingen van primitieve aardbewoners. Wij, menschen van dezen tijd, zijn echter over dat alles heen. Onze geest heeft zich tot meer zwijgen gezet, de bron der woorden vloeit niet zoo rijkelijk. Ons gedachtenleven is intenser en meer in de diepte gaande.

Daarenboven is deze auteur hoofdzakelijk een specialist in de criminologie en niet een man van alomvattend vermogen, die de menschelijke hartstochten in hunnen normalen loop vermag te toonen. Zoo vinden wij dan ook als hoofdonderwerp van *De Broeders Karamasoff* een moord. Daar omheen groepeeren zich de verschillende nevenverhalen. Hij geeft ons hier niet de universeele menschelijkheid, de normale hartstochten, de liefde in hare absolute onafhankelijkheid, de eerzucht, de geldzucht of andere passies. Hij laat de hartstochten slechts convergeeren in het brandpunt, waarin zij in contact komen met de strafwet.

Hij is een doorgronder der criminaliteit en als dusdanig verdient hij onze belangstelling. Doch door dat hij al te diep wil doordringen in de ziel van den misdadiger, is hij de bronader der individualiteit voorbijgegaan en heeft hij niets anders gevonden in die diepte, dan de universeele schuld of schuldeloosheid, wat op hetzelfde neerkomt. Hij zegt: Alle kwaad is aanwezig in ieder mensch, daarom is de schuldige even goed als de niet-schuldige. Want bij den eerste heeft toevallig die schuld zich geopenbaard. Dat is slechts een toeval geweest. Hij is daarom niet meer te veroordeelen dan de schuldelooze, die vrij is gebleven van het kwaad. Bij gevolg

is ook het goede bij den onschuldige niet te prijzen. Daarop valt te antwoorden: De strafwet wordt op deze wijze een onzinnige inventie der menschen. Zij hangt geheel in de lucht en er is geen reden, waarom zij bepaald den een of anderen misdadiger zou treffen. Doorredeneerend zoude men haar moeten afschaffen in haar geheel. Doch aan deze richting zijn groote gevaren verbonden. Al is de kiem van iedere zonde in ieder mensch aanwezig, het komt er op aan of deze zich tot daad ontwikkelt, daad van gedachte, of daad van woord of zuivere daad.

Daardoor hebben wij aan dezen auteur voor een juridischphilosofisch standpunt weinig houvast. Hij heeft alle grenzen verdoezeld. Zeer zeker, de menschengeest aan zich zelf overgelaten, heeft de neiging tot de uiterste krachtsinspanning te gaan. Dáár ligt het gevaar; want dáár verzwakt hij zich zelf, wanneer hij van geen ophouden weet. Niet op het juiste oogenblik is Dostojewski teruggekeerd naar eigen geestespassiviteit. Roekeloos heeft hij de teugels losgelaten en hij is gestort in den afgrond, in den afgrond van het wezenlooze.

Hetgeen wij als zijn eigen vondst kunnen waarmerken bij de behandeling der misdaad en hare gevolgen is de splitsing tusschen het feitelijke voornemen bij den eenen persoon en de feitelijke uitvoering bij den anderen. In de *Karamasoff's* toont hij aan, dat het voornemen van eene misdaad niet behoeft te leiden tot uitvoering. Mitja neemt zich voor zijn vader te vermoorden, doch Smerdjakoff voert deze gedachte uit, onafhankelijk van Mitja. Hij die het voornemen in het openbaar heeft geuit zijn vader te willen dooden, terwijl hij toch de misdaad niet heeft volbracht, wordt aangezien voor den moordenaar, terwijl de eigenlijke dader, die te voren niet over zijn misdaad heeft gesproken, doch die alléén heeft uitgevoerd, voor onschuldig wordt gehouden. Iemand die zijn voornemen reeds vooraf luide verkondigt, kan gezegd worden zich zelf de daad moeilijk te maken. De ware misdadiger houdt zijn voornemen geheim en voert het uit zonder anderen te voren er van te hebben verwittigd. Dostojewski grondt de gerechtelijke dwaling op eene psychologische conclusie. Hij is overtuigd van den grooten afstand tusschen voornemen en uitvoering. Tusschen deze verbreedt hij de kloof. Niet dat hij een moordenaar geeft, die niet tot handelen kan komen naar de wijze van Hamlet,

maar hij toont ons een mensch, bij wien het misdadige voornemen op den bodem der ziel te niet gaat van zelf, omdat hij niet tot misdadiger is aangelegd. Er verzet zich iets in zijn ziel tegen de misdaad. Hier belanden wij bijna op het terrein van het occultisme, door dat de auteur instinctmatig heeft gevoeld, dat de kracht van het voornemen bij den eenen mensch, de vonk heeft geworpen in de ziel van den anderen, welke dan handelt onder occulte suggestie. Deze verschijnselen, door den auteur meesterlijk bedacht, liggen gegrond in de natuur der dingen. Met een fijn instinct heeft hij ze gespeurd. In het aanvoelen van verwijderde waarheden was hij een meester. Dat is zijn kracht. Dat is het buitengewone in dezen schrijver, wiens eigenlijke intellectueele faculteiten en wetenschappelijke kennis gering waren. Deze roman is in dat opzicht een goudmijn. Het schittert daar en blikkert van lichtjes.

Ook zijn doorgronden van de ziekelijke disposities der menschelijke natuur is stellig merkwaardig. Geen ander auteur heeft het, naar mijn weten, zoover daarin gebracht. Toch is het vermoeiend niets anders dan alleen krankzinnigen, half krankzinnigen en halluciné's om zich heen te zien. Naar mijne meening is het kunstwerk er alleen om en heeft slechts tot einddoel, den mensch in zijn normale functies te toonen, te laten zien, zoo als de ouden reeds deden, de zuivering der hartstochten. De ouden waren daarin op goeden weg en een heel andere indruk is het blijvend resultaat van een werk van Sophocles of Aeschylos, dan die van een roman van dezen Russischen auteur. Bevrediging, opvoering naar de hooge reiniging, gij vindt ze slechts ten halve in zijn werk. Gij vindt ze bij Dante, gij vindt ze bij Goethe. Neen de menigte, waarmede Dostojewski u omringt, is een dolzinnige massa en gij snakt van verlangen om uit dien heksenketel te worden verlost. Nu en dan zelfs vervalt hij in het sadistische. Waar in het hoofdstuk getiteld: ‘Ein kleiner Dämon’, het zestienjarige jongemeisje Lisa zegt tegen Alescha: ‘Ja, ja, Sie haben meinen Gedanken ausgesprochen, man liebt das Verbrechen, alle lieben es, und immer lieben sie es, nicht nur “auf Augenblicke”. Wissen Sie, es ist so, als ob alle irgend einmal darüber übereingekommen wären, hierin zu lügen, und alle von da an lügen. Alle sagen dass sie das Böse hassen, für sich aber

neben es alle'. Zij drukt daar ook den wensch uit een gemarteld jongetje te zien sterven. Bij dit gezicht zou het zoo heerlijk zijn ananas-compôte te eten, zegt zij.

'Als sich aber Alescha nur eben entfernt hatte, schob Lisa den Riegel zurück, öffnete ein wenig die Türe, legte ihren Finger in die Spalte, schlug die Türe zu und klemmte ihn so aus aller Kraft ein. Nach etwa zehn Sekunden befreite sie ihre Hand. Sie ging leise und langsam zu ihren Liegestuhl, setzte sich, richtete sich ganz gerade auf und begann durchdringend auf ihren Finger zu sehen, der ganz schwarz geworden war, und auf das Blut, das unter ihren Nagel hervorquoll. Ihre Lippen zitterten, hastig, hastig flüsterte sie vor sich hin: 'Ich Niedrige, Niedrige, Niedrige, Niedrige...!'

Het sadistische element, dat aan Dostojewski reeds door Turgeniew werd verweten en waarvan dit geheele hoofdstuk een voorbeeld mag heeten, is op zich zelf bepaald anti-artistiek. Gij zult het tevergeefs in Shakespeare of Goethe zoeken. Wel is het curieus en merkwaardig, doch het hoort niet thuis in een kunstwerk van den eersten rang.

De profetentoon wordt door Dostojewski aangeslagen in het stuk over den Groot-Inquisiteur, waarin hij treedt buiten de realiteit. Hij laat hier de Christusfiguur op aarde terugkomen en door den Groot-Inquisiteur veroordeelen, die op dat oogenblik alle macht in handen heeft. De inlassching van dit kappittel is geheel overtollig, omdat het met de eigenlijke geschiedenis niets te maken heeft. Het is een hors d'oeuvre. Doch dit daar gelaten: Waarheen de auteur met deze beschouwingen ons wil voeren, dunkt mij onduidelijk. Is het eene aanklacht of een verdediging van de kerk van Rome? Welke rol speelt de Russische Kerk er in? Bekent de auteur zich als volgeling van Christus? Doch ik vraag: Wat heb ik, lezer van een roman, waarin ik het kunstwerk zoek, te maken met deze verwarde voorstellingen, gedachtesprongen, gapende redeneeringen? De indruk van verhevenheid, die in het begin is teweeggebracht, wordt aldra uitgewischt door weeïgheid en tegenzin. Uit de zwoelte heeft de lezer den drang te komen naar de frissche lucht, opdat zijn oogen weer klaar mogen zien en zijn verstand weer klaar moge begrijpen. Doch dat gebeurt niet. De lezing van dit hoofdstuk blijft neerdrukken ook ná de lezing. Nog eens: Wat heb ik er mee te maken? Bij

Dostojewski zoek ik geen filosofie, noch theologie. Hij heeft geen bewijzen gegeven, dat hij daar in thuis is. Ik zoek alleen de pracht der voorstelling en de emotioneele geschiedenis. Wanneer hij echter als profeet optreedt, zooals sommigen hem willen beschouwen, is daarmede de litteraire waarde van zijn werk niet verhoogd. Wijsgeerige redeneeringen en moreele bespiegelingen zijn slechts zijdelings van belang in een kunstwerk. Daarom is het verkeerd deze laatste tendencies als hoofdzaak te willen beschouwen, en zoodoende van een kunstenaar een moralist te willen maken.

Mochten wij van hem verlangen, dat hij ons inlichte over God en onsterfelijkheid of over het Christendom, dan geeft hij ons geene antwoorden, die op zekerheid berusten. Ook zij, die niet aan een Godsbestaan gelooven, kunnen door zijne redeneeringen niet worden bevredigd. De vaste pijlers der overtuiging brengt deze auteur aan het wankelen. Hij zegt niet: Er is geen God, maar hij insinueert: De God, dien gij meent dat er is, is er niet; er is een andere God. Maar wanneer men vraagt, hoe die God is, dan wordt er geen positief antwoord gegeven. Dat is het nu juist: Dostojewski wil ons ontnemen, wat wij met moeite hebben veroverd of door de genade Gods als gunst hebben verkregen. Wij hebben zekerheden gezocht, het zij wij geloovigen of ongeloovigen zijn, en wij hebben die gevonden. Doch hij ontneemt die aan allen tegelijk en geeft aan een ieder onzekerheden daarvoor in de plaats. Hoewel hij doorgaat voor een geloovig Christen en dat in den grond ook was, en de praktijken van zijn godsdienst getrouw vervulde (hij bad b.v. iederen morgen zijn ochtendgebed, hij ging naar de mis en ontving de sacramenten) raakte hij, wanneer hij voor zijn schrijftafel ging zitten in de war. Hij was nu eenmaal geen sterke geest en hij bracht juist de grondslagen van den godsdienst aan het wankelen door alle bestaansmogelijkheden van gedachten en concepties te willen opteekenen. Zijn zwervende verbeelding kon hij niet houden binnen vaste perken en richten op een bepaald doel. De geringste gedachten, die bij hem opkwamen, schreef hij neer. Hij koos niet uit en veroordeelde geene. Hij ziftte niet, en zoodoende gaf hij ons heele en halve uitspraken, aan welke hij zelf geen waarde toekende, wanneer men hem daarover op den man af zou hebben ondervraagd, doch die

door zijn lezers vaak voor zijne overtuigingen zijn gehouden. Zoodoende is er noch voor den geloovige, noch voor den ongeloovige een systeem van wereldconceptie door hem ontworpen. Hij heeft alleen de schroeven van het mecanisme onzer kennis losgedraaid.

Ook de cohesie der gemeenschap en de richtingen van het menschelijk gevoelsleven heeft hij in de war gestuurd. Dat mag nu wel heel kranig heeten, doch het moet uitloopen op eene volkomen onbevredigende wereldconceptie. Zoo steunt het gevoel van medelijden bij dezen auteur niet altijd op genoegzame gronden en streeft dan soms zijn doel voorbij. Hij overschrijdt nu en dan de grenzen van het medelijdend gevoel, raakt zijn zelfbedwang kwijt en verliest zich in gevaarlijke gevoelsverdoezeling. Het medelijden wordt dan een ziekelijk genot en de waarde er van gaat te loor. Het wordt een verlustiging met een zweem van sensualiteit. Zoo zijn alle menschelijke gevoelens in het begin goed. Zij zijn de ontbloeiing van den natuurlijken menschelijken aandrang. Doch op het juiste oogenblik en altijd bij ieder sentiment moet de wil tot abdicatie ingrijpen. Het offer van ieder genot moet worden gebracht, alvorens het tot het hoogste stadium komt. Dit zijn eischen van de menschelijke persoonlijkheid, die steeds zullen moeten gelden, en waaraan door geene wereldconceptie ook in de toekomst kan worden getornd. Het zuiver zinnelijk karakter van Dostojewski's personen verhindert bij hen de toepassing van dezen imperatieven levensregel. Zij willen geen afstand doen van het genotene. Zij willen dit eeuwigdurend behouden en daar in verblijven. Zoo zeggen Dmitri en Catharina Iwanowna elkaar bij hun laatste ontmoeting, dat zij elkaar eeuwigdurend zullen beminnen, terwijl toch ieder van hen feitelijk een ander uit liefde heeft verkozen. En dan vervolgt de auteur, nu zelf eens het woord nemende:

'So lispelten sie beide einander Worte zu, die fast sinnlos waren und wie im Rausche gesprochen, vielleicht sogar auch unwahr, aber gerade in diesem Augenblicke war alles Wahrheit, und sie selber glaubten sich fraglos'.

Hier is aan het menschelijk begrip iedere steun ontnomen. De gelijkheid en de gelijkwaardigheid van alle verschijnselen zijn de grondslag van die wereldbeschouwing, die onder den naam van 'het nihilisme' reeds sedert een halve eeuw het Rus-

sische intellect heeft ondermijnd. Zonder tot dit standpunt te zijn overgegaan, dat hij veroordeelde, blijkt toch uit zulke uitlatingen, dat hij den invloed heeft ondergaan dezer strooming, die niets anders is dan het uitwisschen der verstandelijke en moreele grenzen. Wel moge de Russische geest hoop geven op eene aanstaande verfrissching en vernieuwing, doch wij, Westerlingen, kunnen ons onmogelijk daar nu bij aansluiten. Na deze vernieuwing zal de Russische geest toch ten slotte weer moeten belanden op een der standpunten, waar het Westersche denken zich op dit oogenblik bevindt. Waarom zouden wij dus teruggaan, zooals enkelen willen, dat wil zeggen naar het reeds lang overwonnen standpunt?

Ook moet men Dostojewski niet te veel lof geven om zijne merkwaardige psychologie, maar wel om zijn zielkunde, die niet precies het zelfde is als de *logica* van de psyche. Hij geeft ons een serie van willekeurige ideeën. Doch hij verbindt ze niet met een voor ons verstand zichtbaren band, zooals men dien kan vinden in een tragedie van Racine of in een roman van Balzac. Daarbij vertrouwt hij alleen op den drang van zijn instinct, dat hem in eene richting drijft, waarvan hij veronderstelt, dat zij de ware is, terwijl hij van het logische daarvan zich geen duidelijke rekenschap geeft. Hij plant zijne ideeën bij zijne personen in. Hij zaait ze als het ware in hunne zielen. Verbonden zijn zij echter niet en zij groeien en ontbloeien willekeurig. Dat is echt Russisch en staat van onzen geest mijlen ver verwijderd, Tolstoï en Turgeniew komen daarin niet met hem overeen. Zij zijn aan het primitieve van hun volk ontgroeid en hebben hun denken en voelen op de hoogte gebracht, die door den menschelijken geest na zwaren strijd en inspanning is veroverd en gemaakt tot kostbare bezitting.

Het verloop van het hoofdmoment van den roman, de moord op Fjedor Pawlowitsch en wat er aan vooraf gaat, is van deze ingewikkelde zielkundige manifestaties een treffend voorbeeld. De moord wordt teweeggebracht ten gevolge van een zwijgende overeenkomst tusschen Iwan en Smerdjakoff. Wij hebben hier te doen met een complot en het is toch geen complot, naar onze opvatting. Dit komt overeen met de Russische zeden en met de reputatie, die de Russen steeds hadden in de geschiedenis als diplomaten. Afwisselend spreken zij zeer druk en men begrijpt niet het doel van hunne woorden. Een

enkele maal zwijgen zij, en men weet niet, waaraan dit zwijgen is toe te schrijven, daar men had verwacht, dat zij zouden spreken. Zoo hebben zij menigmaal de Westersche diplomatie verschalkt. Wij lezers zouden uit het samenzijn van Iwan en Smerdjakoff geen complot hebben afgeleid en toch is het door den auteur zoo bedoeld, daar later de laatste den eerste zeer duidelijk van medeplichtigheid beschuldigt en hem als den aanstichter van den door hem bedreven moord, noemt. De sluwheid van Smerdjakoff is inderdaad iets buitengewoons. In geen roman der Westersche letterkunde zal men een dergelijk type kunnen vinden. Deze creatie is eenig. Voor ons niet zeer duidelijk stoot hare geheimzinnigheid ons niet af, maar heeft voortdurend onze belangstelling.

De uitbeelding der verschillende personen is in dezen roman slechts zelden tot de fijne details doorgevoerd. Zij is ook niet kleurrijk. Een gepassioneerd lyrisme ligt niet op den bodem van dit werk. De auteur houdt zich voornamelijk aan een koelen kroniekstijl, vele details uitbabbelend, maar zelden die, welke de uitbeelding zou eischen. Getrouw aan zijn landaard is hij een heel druk verteller en hij schijnt geen tijd te hebben om diep bewogen te zijn. Misschien is hij het wel, maar wij kunnen het nu en dan slechts met veel moeite achterhalen. Deze uiterlijke koelheid van voordracht is op zich zelf geene afkeurenswaardige qualiteit van een romanschrijver. Zij kan de belangstelling in de feiten en in de personen misschien eerder vermeerderen dan verminderen, omdat zij onzen geest dwingt tot meerdere krachtsinspanning, en aan ons overlaat het completeeren der voorstelling door onze eigen verbeelding.

Toch moet men niet te streng oordeelen, want feitelijk heeft hij hier en daar verrassende uitspraken, die door hunne bizondere diepte treffen en waarin hij Balzac gelijk komt. De Fransche romanschrijver is in zoo ver de tegenhanger van den Russischen, dat op den bodem zijner werken juist de lyrische opvatting ligt, die bij Dostojewski ontbreekt. Balzac zingt hoog en laag, Dostojewski zegt alle sentimenten uit op één toon. Doch daardoor is de laatste niet de mindere van den Franschman. Zijn stem is de eentonige klank, die past bij het land der steppen. De koelere wijze van voordracht is ook op den duur minder vermoeiend, dan de opgewonden meer lyrische vertelling. Doch niemand zal ontkennen, dat de auteur

van den *Père Goriot* en van zoo veel andere Fransche tafreelen een veel universeeler terrein heeft bewandeld, dan die van *De Broeders Karamasoff*.

Deze roman (volgens het oordeel van velen des auteurs voornaamste werk)[1] is te beschouwen als een museum, waarin naast elkaar hangen vele schilderijen, die niet door een gemeenschappelijk onderwerp met elkander in verband staan, doch waarvan menig stuk eene treffende voorstelling geeft van de een of andere gebeurtenis. Ook kan men het boek vergelijken bij een diner met tal van hors d'ocuvre, waarbij de hoofdschotel tot een minimum is gereduceerd. De eenheid ontbreekt, en toch, die is in een meesterwerk noodig. 'Wij staan hier voor de façade van een uitgebrande kathedraal', heeft iemand gezegd. Beter ware er gesproken van de ruïne van een kathedraal. De schrijver was niet in staat ons in een machtig kerkgebouw binnen te voeren, waarin hij als hoogepriester den dienst van het schoone kon verrichten. Aangelegd was hij daar toe, doch zijne poging is mislukt. Wanneer men deze brokkelende muren evenwel met aandacht beschouwt, ontdekt men daar nog hoeken en kapellen van wonderbare architectuur, en glasruiten met fonkelende kleuren. De bouwmeester was, dat ziet gij, een man van groote aspiraties. Wij moeten dan ook voor hem den maatstaf aanleggen, dien wij bij groote schrijvers gebruiken. Wanneer wij hem stellen tegenover zijn mededingers Tolstoï, Turgeniew, Gontscharow, moeten wij hem indien niet hooger, met deze dan toch op gelijke lijn stellen[2].

Wanneer wij nu dezen roman nauwkeurig beschouwen, vinden wij daarin niet het groote kunstwerk, dat velen daarin hebben willen zien. Hij is geen troost, noch een vreugde voor ons leven. Van hem gaat niet uit die bekoring, die wij bij menige schepping van het Westen kunnen vinden. Of hij in het oorspronkelijk omgeven is door die eigenaardige atmosfeer, die de waarde er van buitengewoon en intenser zou doen stralen, is uit eene vertaling, al is zij ook nog zoo goed, moeilijk te beoordeelen. Zoo als de roman daar in die vertaling

1) Waarschijnlijk hebben zij echter gelijk, die aan *Schuld en Boete* de voorkeur geven.
2) De bekende Duitsche criticus Richard M. Meyer stelt hem beneden Tolstoi en zoo doet ook R. Waliszewski in zijn *Littérature Russe*.

ligt, kunnen alleen de lijnen worden onderscheiden en hun duizendvoudig spel. Daarenboven zou de lezer om zich een volledig oordeel te kunnen vormen, in het wezen van het Oosten moeten zijn doorgedrongen. Dat is in vele opzichten strijdig met het onze. Het zou daarenboven voor menigeen een gevaarlijk experiment zijn. Iemand die zich te veel zou verdiepen in de Oostersche toestanden, welke alleen na lange overdenking en na zwaren arbeid voor ons helder worden, zou zijn ziel te veel geweld moeten aandoen, tenzij hij alleen en uitsluitend zijn denken en voelen met die van het Oosten zou willen vereenzelvigen, en zoodoende zijn aangeboren Westerschen aanleg verloochenen.

Dostojewski is hoofdzakelijk de auteur *voor zijn eigen land*. Voor ons heeft hij niet die beteekenis, die hij voor de Russen heeft. Indien men namelijk toegeeft, dat hij, zooals velen hem beschouwen, de meest Russische schrijver is van den laatsten tijd, hebben wij aan hem minder dan aan Tolstoi en Turgeniew, die zooals bekend, ons veel nader staan. Wij moeten hem objectief beschouwen, zonder in hem op te gaan, want hij kan om zijn eigenaardigheid van Rus-zijn niet op die belangstelling aanspraak maken, die een auteur van meer universeele beheersching zou kunnen wekken.

Ne soyons pas plus papistes que le Pape. Merkwaardig is zijn eigen uiting, die men kan vinden in het boek van Aimée. Daarin zegt zij (pag. 291 Duitsche uitgave): ‘Man fing schon an seine Werke in fremde Sprachen zu übersetzen, mein Vater legte aber kein Gewicht auf diese Übersetzungen. Er hielt sich für einen Russen und behauptete, die Europäer seien unfähig Russische Ideen zu begreifen. Er hatte Recht, denn unsere bedeutenden Schriftsteller - Puschkin, Lermontow, Gogol, Gribojedow, Gontscharow, Ostrowski - haben niemals viel Erfolg in Europa gehabt, sogar Turgeniew nicht, dem seine europäische Freunde doch eine ungeheure Reklame machten.’[1)]

Wij hebben aan Dostojewski weinig. Op de schoonheid van

1) Met Turgeniew heeft Dostojewski altijd op vijandelijken voet gestaan, hetgeen voornamelijk van dezen laatste uitging, die aan den ander niet kon vergeven hem vóór te zijn geweest bij de behandeling van het nihilisme met den roman *Vaders en Zonen*. Aldus Melchior de Vogué in zijn *Roman Russe*. Wanneer Aimée Dostojewski hier van reclame spreekt, vergeet zij, dat voor haar vader die zeker niet minder is gemaakt.

de natuur, de bloemen, boomen, vogels, op het stille aankomen van de lente, op den zonnegloed van den zomer, op de kleurenpracht in den herfst, op de desolaatheid van een winterlandschap, vestigt hij slechts in het voorbijgaan zijn blik en doet ons niet daarin leven. Dat had hij tenminste wat meer kunnen geven. Ware hij daarin milder geweest, wij konden ons meer laten welgevallen. Nu moeten wij het doen met stukken en brokken menschelijk zieleleven, zeker van groot belang, doch slechts na zorgvuldig toezien begrijpelijk.

Zoo is voortreffelijke peintuur de geschiedenis van de vrouwelijke dwerg, die door den vader Karamasoff wordt verkracht. Dit is aandoenlijk, tragisch en verschrikkelijk. Geweldig is het breed opgezette doek van het bacchanaal in de dorpsherberg na den moord op den ouden Karamasoff, waarbij Dmitri onverwachts wordt gevangen genomen door de plotseling zich vertoonende dienaren der justitie. Hier is niets gespaard aan wilde details, aan kleur en schitterende beweging. Het hevige daarvan zult gij tevergeefs zoeken in een Westerschen roman. Vol humor is de teekening van mevrouw Chochlakoff, wellicht het eenig humoristische in dit sinistere boek. Deze caricatuur van eene curieuse dame verbiedt ons aan Dostojewski den zin voor humor te ontzeggen. Zij is inderdaad grappig en laat ons hartelijk lachen.

Gruschenka en Catharina Iwanowna zijn twee prachtfiguren, gegeven met eene ontzettende virtuositeit. Gruschenka de weeke, goedaardige deerne en Catharina Iwanowna, de grootsche, diepe, heerschzuchtige, halfwilde jonge vrouw. De strijd tusschen deze twee is aangrijpend en geweldig. Doch wij in het Westen, die slechts bij uitzondering met Russische vrouwen in aanraking komen, kunnen niet beoordeelen in hoever deze twee aan de werkelijkheid beantwoorden. Misschien doet dit weinig er toe om over hen, zooals Dostojewski ze geeft, een oordeel uit te spreken, maar voor den auteur zelf is in ieder geval de realiteit belangrijk. Heeft hij haar werkelijk getroffen, dan is dat misschien een grooter bewijs voor zijn kunnen, dan indien hij er een fantastische creatie van heeft gemaakt. Wanneer hij namelijk wortelt in de realiteit, heeft hij een sterkeren vat op den lezer, en is hij daaraan met heilzame banden verbonden.

De zoogenaamde Russische ziel, die zich uit in de abnor-

male figuren van Dostojewski, is voor ons het onbegrijpelijke, misschien voor de Russen zelf ook, en daarom het minderwaardige. Er is waarschijnlijk niets aan te begrijpen; zij is eene verwarring der begrippen. Zij is een stuk der realiteit, in zooverre abnormale geestestoestanden die zijn. Bij andere Slavische litteraturen, ook in vertaling gelezen, heb ik zeer subtiele zielsanalysen aangetroffen en die ook gemeend volkomen te begrijpen, niettegenstaande ik inzag, dat die menschen min of meer van ons verschilden. Toch sloten zij zich aan bij het algemeen menschelijke en daarom maakten zij diepen indruk.

In een overzicht der *Russische Nationalliteratur der Gegenwart*[1] van den Rus H.L. Wolynski, nu ruim twintig jaar geleden verschenen, zegt deze (in eene Duitsche vertaling pag. 10): 'An der Spitze der zeitgenössischen Litteratur steht - der normale Tolstoi und der wahnsinnige Dostojewski.

Dieser Mensch Dostojewski existiert schon lange nicht mehr unter uns, sein Bild aber steht vor den Augen der lebenden Generation mit einer aufregenden Deutlichkeit. Das ist der echte Typus des begeisterten Wahnsinnigen, der in einer Reihe mit Tolstoi, mit den ebenso normalen epischen Figuren Turgeniews und Gontscharows einen unerlöschlichen Eindruck macht. Von den künstlerischen Riesen der vergangenen Zeit erinnert er entfernt an Gogol, der auch furchtbar kompliziert in seiner Natur gewesen und psychologisch zerrissen in seinem Schaffen. Ein wenig gebückt, kränklich, mit einem Gesichte, auf dem Züge von einem gequälten Satanismus lagen, mit durchbohrenden Augen - so war Dostojewski, so erinnere ich mich seiner, wie ich ihn flüchtig, unter einer Studentenmasse gesehen habe, die sich auf einem öffentlichen Abend um ihn drängte'.

Deze schrijver stelt de Russische litteratuur voor als een in twee gedeelden stroom, de normale van Tolstoi en de abnormale van Dostojewski. Wanneer deze laatste in onzen tijd bedenkelijk is aangezwollen ten koste van den eersten en menige verwoesting heeft aangericht, lijdt het toch geen twijfel, dat op den duur de wateren in de meer normale bedding van Tolstoi moeten terugkeeren; want ziekelijkheid

1) Gose & Tetzlaff, Berlin.

en waanzin is slechts een uitzonderingsstadium. En zoo zullen de aanhangers van Tolstoi, Turgeniew en Gontscharoff het op den duur en in een verwijderde toekomst toch moeten winnen.

De Russische litteratuur, die op het laatst der tachtigerjaren haar invasie deed in West-Europa, naar aanleiding van eenige vertalingen en van het boek van Melchior de Vogué *Le Roman Russe,* is de laatst gekomene in de rij der schoone letteren. Zij heeft nog geen kunstwerken voortgebracht, die met die der andere volken op één hoogte kunnen worden gezet. De Grieken, Latijnen, Kelten en Germanen hebben een voorsprong van eeuwen in de kunst. Het moge nu met den bloei daarvan uit zijn, zoodat geen verdere voortgang meer van hen is te verwachten, gelijk wel eens is beweerd - misschien is inderdaad alles gezegd, alles beproefd; doch die onsterfelijke werken, onnoemelijk in aantal, spreiden hun nooit tanenden luister ten toon. De Russen daarentegen, zij hebben in de vorige eeuw slechts een begin gemaakt. De toekomst is misschien aan hen. Doch zeker is dat niet, en op heden zijn bij hen nog niet die grootheden verrezen, welke men in de andere litteraturen kan aanwijzen.

Wij moeten er wel erg aan toe zijn, om ons heil en onzen steun te willen gaan zoeken bij een zoo onvolgroeid volk als het Russische. En wanneer dit alleen gebeurt om der curiositeit wille, dan zouden wij ons stellig beter kunnen wenden tot de Indische of Perzische litteratuur, waarvan de rijkdom stellig grooter is. Daar is wel niet die ingewikkelde levensleer van de Russen te vinden, maar toch een intenser natuurgevoel en subtielere geuren van een weelderige aardlucht. Doch gedoemd zijn wij misschien in de gistende ontbindingsprocessen van onze stuurlooze tijden, nu alles in de Westersche litteraturen ‘schon dagewesen’ is, ons te wenden naar dat Russische volk, dat met den opbouw bezig is, om het hulp te bieden bij zijn moeilijke taak en het de lessen te geven, die het misschien in de naaste toekomst noodig heeft. Lessen in de problematiek des levens, die het onder de leiding van Fjedor Michailowitsch heeft verwikkeld tot een onontwarbaren knoop. Wij moeten niet van hen, maar zij moeten van ons leeren.

FRANS ERENS.

De geestkracht der kunst
Met enkele beschouwingen over hedendaagsche literatuur.

'Voor de geschiedenis van den modernen geest is merkwaardig kenteekenend', zegt Curtius naar aanleiding van den criticus en essayist Suarès in zijn 'Wegbereiter des neuen Frankreich' - 'de ontwikkeling waarlangs de letterkundige critiek zich verbreed en verdiept heeft tot een hooger soort critiek, die men levenscritiek zou kunnen noemen, en wier vorm de moderne essay is. Hier beteekent critiek niet meer een beoordeeling van kunstwerken volgens vaststaande smaak en eischen, maar een opneming van werken, gestalten en gebeurtenissen in de eigen ideeën en ontroeringen van den beschouwer, een levende reactie van den geest op de dingen die hij beschouwt en wier levenswaarden hij zich dwingt helder en vast te formuleeren. De studie der letterkunde wordt levenscritiek op het moment waarin zij het standpunt van den genietenden of afkeurenden lezer ruilt voor het standpunt van den doelbewust levenden en handelenden mensch, die zichzelve beseft als een knooppunt van de meest uiteenloopende krachten, en die nu door deze wijze van critiek, aanduidend en aangeduid wordende, zichzelf in de eeuwige schepping van het leven invoegen wil.

Voor deze moderne critiek kan men weliswaar onmogelijk een verstandelijken maatstaf vastleggen, en vandaar dat ze ook onzen ouderen tijdgenooten als subjectieve willekeur voorkomt. Maar inderdaad draagt ze zwaarder verantwoording en is in dieper zin objectief dan de oudere critiek. Want zij is slechts dan mogelijk, wanneer de criticus van alle zijden, langs

al zijn krachten, die van denken en zien, die van wil en overgave, is doorgedrongen tot in de kern vanwaar de beweging van zijn leven een eigen bewusten aanvang neemt. En wanneer hij onderweg de verstarde school-formules, welke de oppervlakte-objectiviteit zoo gaarne laat hooren, heeft moeten verbreken, dan vindt hij, naar de mate van zijn levenskracht, juist in dezen strijd de nieuwe, niet geconstrueerde, maar uit hem opgegroeide wetten. Deze nieuwe uit de diepste subjectiviteit gewonnen wetten zijn eigenlijk niet meer subjectief, omdat de diepste ontroeringen van den enkeling uit het wereld-leven ontspringen, omdat in de innerlijke kern van subjectief leven het objectieve is opgenomen.

Zulk een beschouwing van kunst en leven nog critiek te noemen wordt historisch gerechtvaardigd, omdat ze zich uit letterkundige critiek ontwikkeld heeft. Feitelijk is het een noodhulp. Want de moderne levenscritiek is iets essentieel anders dan de gebruikelijke letterkundige critiek'.

Deze subjectieve critiek moest noodzakelijkerwijze ontstaan toen de naturalistische tijd, met de hem geëigende objectieve critiek, bleek afgedaan te hebben. Maar niet, als Curtius, zie ik haar ontwikkeling alleen uit letterkundige critiek opkomen. Haar basis is een breeder verschijnsel. Toen in het midden der vorige eeuw, in den tijd van positivistisch materialisme, het geestelijk leven noch religieus noch philosofisch heerschend zich wist te handhaven maar, pessimistisch ineengedoken, zich moest bepalen tot een hunkerend aanschouwen, toen werd de kunst, juist omdat zij de eenige functie der menschelijke geestesarbeid is die aanschouwt en tevens direct doet aanschouwen, het gebied waartoe dit verdrongen geestelijk leven zich vrijwel uitsluitend aangewezen voelde. De groote figuur waarin, voor zoover ik zien kan, het eerst dit proces voltrokken werd, was John Ruskin, wiens opgekropte puriteinsche wereldhaat een bevredigende zelfkwelling, een bittere verlossing, zocht en vond in een aesthetisch vluchten van deze 'door treinen en fabriekspijpen verknoeide' wereld[1]. Hij werd de prediker van een aesthetisch evangelie, van een schoonheid die ons van de wereld aftrekt, een reli-

1) Men leze De Gruyter's belangwekkende inleiding tot 'Uren met Ruskin', Hollandia-Drukkerij, Baarn, 1920.

gieuze schoonheid. We vinden dit terug in de wereldvreemde windstille schilderijen der z.g. Prae-rafaëlitische school, waar de levensledige gestalten als geheimzinnige weerspiegelingen zijn van menschen en goden. We vinden dit terug in Walter Pater, in de Intentions van Oscar Wilde. Zij allen, aesthetische ontstijgers, konden niet het voor hun oogen in de overmachtige natuur wegzinkende leven van hun tijd direct in hun kunst verwezenlijken. De stilte en de systemen van religie en philosophie hadden over dit leven hun ordenende kracht verloren. Dit menschelijk leven moest vooraf tot kunst te maken zijn, eerst daarna werd het beheerschbaar en overzichtelijk. Verkeerden zij, en verkeeren wij nog, zooals ik vaak hoor zeggen, in een overschatting van kunst? Wij moeten gaan inzien dat de kunst een andere functie gekregen had, niet langer die van veraanschouwlijking van iets dat zij zelf als boven haar gebied staande besefte, niet langer de genieting van een gevonden levenswaarde -, zij was thans zelve een geestelijke kracht en beheerschte het leven door uit de menschheid gestalten en verschijningen, dieper liggend dan die van het natuurlijke leven, op te roepen. Grondvormen van het leven te voorschijn te brengen, en hun raadselachtige werkingen te verwerkelijken en zichtbaar te maken, werd haar methode, haar levensfunctie. En de interpretatie daarvan, de critiek, kreeg daarmede tevens het bovenomschreven breeder karakter.

In deze wereld en leefwijze der absolute kunst werd, om woorden van Wilde te gebruiken, de kunstenaar een criticus voorzoover hij zich uit de werkelijkheid diepere vormen had samen te stellen, en de criticus een kunstenaar, voorzoover bij hem een opneming in eigen ideeën en ontroeringen plaats ging vinden.

Deze nieuwe critiek heeft ook in de hedendaagsche literatuur van ons land een vertegenwoordiger: *Dirk Coster,* die een vroeger in dit tijdschrift verschenen essay over Dostojevski, met een vóór- en naschrift voorzien, in boekvorm heeft uitgegeven[1]. En als een proef op de som van bovenstaande bewering dat, zooals Curtius zegt, de letterkun-

1) Dirk Coster, Dostojevski, een essay. Uitgegeven door de Uitg. Maatsch. Van Loghum Slaterus en Visser, Arnhem, 1921.

dige critiek zich tot levenscritiek ontwikkelde, staat al terstond in het voorschrift, dat ‘deze recensie bij het neerschrijven onwillekeurig uitgroeide tot iets meer’, dat de schrijver zich niet weerhouden kon enkele ‘langgedragen meeningen’ uit te spreken omtrent het wezen en de beteekenis van Dostojevski, en, even later, dat deze uiteenzettingen ‘principieël bedoeld’ zijn.

Oorspronkelijk n.l. was de studie van Coster bedoeld als een recensie van een boek van Persky over Dostojevski. Persky had noch de levenstaak, die de kunst in den modernen tijd gaat vervullen, begrepen, noch die van Dostojevski in 't bijzonder. Hij had een boek geleverd dat een typisch specimen was van wat Curtius ‘oppervlakte-objectiviteit’ noemt. Coster teekent nu hiertegen verzet aan, en ook hij voelt, als hij van het ‘Perskyïsme’ spreekt, dat zijn verzet zich niet richt tegen dat onbeduidend boek alleen, zelfs niet tegen de heerschende ‘letterkundige’ houding ten opzichte van Dostojevski alleen, - dit verzet richt zich m.i. tegen de houding die een verouderd inzicht nog ten opzichte van de kunst in het algemeen aanneemt. En moge de wegstervende naturalistische kunst zulk een houding gerechtvaardigd, ja, veroorzaakt hebben, tegenover Dostojevski, die misschien als eerste bewust wist welk een levenstaak de geestelijke waarde van kunst zou moeten vervullen in onzen tijd, past zij niet en wordt haar tekortkoming evident.

Zoo zegt dan Coster van Dostojevski's levenswerk, dat het een ‘visioen’ bracht van ‘een leven zooals het zou moeten zijn’. Hij zegt even verder dat dit visioen ‘straalt en waarschuwt als de godsdiensten van vroeger culturen. Het brengt dezelfde boodschap als eenmaal de Evangeliën brachten aan de verdorven Helleensche wereld, maar het brengt de boodschap op moderne wijze, door de gestalten eener bovenmenschelijke kunst’.

Aldus vormt zich uit deze gestalten zoo iets als een moderne mythologie, en het is de opgave der critiek de richting die zij aangeeft in het plan van historie of hedendaagsch leven te interpreteeren. Onze tijd, die zich hoe langer hoe beslister onttrekt aan den dwang van vijf eeuwen lang domineerende renaissancistische begrippen, die zich voorgoed schijnt te verwijderen van Grieksche vormgevingen en vormwetten, streeft

naar een geheel eigen, specifiek West-Europeesche cultuur.

Dante gaf in zijn Divina Commedia een aanschouwing van wat Thomas van Aquino intellectueel had geformeerd. De Renaissance bracht, door factoren als het uiteenvallen der sociale structuur, door Humanisme, Hervorming, irreligieuze wetenschappen, enz., vereenzaming der kunst, individualisatie van den kunstenaar en volstrekt isolement in de persoonlijkheid. Dit was houdbaar in den korten bloeitijd. Maar zelfs niet de strengste mathematiek en rationalisme konden de geestkracht der enkele persoonlijkheid zoodanig uitbreiden en versterken, dat zij haar hegemonie behield. Alleen al omdat de mensch altijd oneindig dieper en hooger leeft dan zijn persoonlijkheid omvatten kan, moest uit de Renaissance de Barok losbreken, de groote, nooit grondig-begrepen barok, die den grondslag gelegd heeft van wat men een typisch West-Europeeschen stijl zou kunnen noemen, ontstaan in den tijd van Karel V, den droomer van een één-geworden Europa, dien Herman Bahr zoowel in leven als persoonlijkheid een der meest kenmerkende barok-figuren genoemd heeft. Het ‘cogito ergo sum’ van Descartes maakte den mensch tot zijn eigen wereld en werklijkheid, maar gaf daaraan een oneindige uitbreiding, een activiteit der gedachte. Het leven is een droom, zooals Calderon een zijner stukken noemde, maar mensch en droom en ding zijn één. En door de alles-scheppende gedachten volgens eigen wetten tot een spel om te zetten, wordt voor datgene, dat dieper en hooger was dan het bewustzijn, een uitdrukking gevonden. Hier werd de basis gelegd voor de overwegende levenswaarde der kunst als eenige uitingsmogelijkheid van het boven-persoonlijke.

De Revolutie, nationale splitsingen, een Romantiek die het intellect vreesde en naar onmiddellijk contact met de natuur terug wilde, Herder die het volkslied en Grimm die het natuursprookje ophaalden, hebben dezen voortgang eenigszins verlegd. Zocht de Barok naar een geestelijke heerschappij over de gedachte, en hield zich zoodoende dus in de eerste plaats bezig met de vrijwording van den geest door het overwinnen van redelijke en intellectueele wetten, nu stelde men een onderzoek in naar den ‘onderkant’, naar de natuur. Het cogito ergo sum werd anders uitgelegd, ook de menschelijke geest n.l. werd als een produkt der werkelijkheid gezien. Niet

dàt, maar wàt men denkt, werd als ons fundament aangenomen. In dezen zin werd door de Romantiek naar het naturalisme de weg gewezen.

Er was echter één mensch, die zich afwendde van deze richting. Er was één mensch die voortleefde. En wat Dante onder de ordening van Aquino in monumentale terzinen kon volbrengen, dat heeft deze grijsaard eerst in zijn lang leven van zelftucht moeten ordenen, en toen in driftigen drang nog uitgesproken in de kreupele verzen van zijn Faust II.

Het bewijs dat hij kunst en menschenleven geheel van barok-standpunt bezag, wordt m.i. geleverd door het feit dat aan den 'Prolog im Himmel' een 'Vorspiel auf dem Theater' voorafgaat. Terwijl door den Prolog im Himmel het leven van Faust aan hoogste hemelsche machten verbonden werd, wordt door het Vorspiel auf dem Theater, omdat het niet alleen aan het drama maar juist ook aan dezen Proloog voorafgaat, zoowel het een als het ander tot een geestelijk spel verklaard; een spel dat niet anders dan een spel kon blijven, omdat de bovenmenschelijke dingen altijd onuitsprekelijk blijven, maar in een spel zich door de voltrekking van eigen wetten nog kunnen aanduiden en openbaren.

Ik geloof dat onze tijd zich hierbij zal aansluiten en dat het romantisch-naturalistisch standpunt, dat ons aanschouwen beperkt tot onderzoek en den mensch zelf ziet als een produkt der werkelijkheid, verlaten wordt. Wij zien weer de geheele wereld samengedrongen in den menschelijken geest, en in de bewegingen dezer geestkracht nemen wij het bovenmenschelijke waar. Ons doel is weer een intellectueel omvattingsvermogen dat deze wereld beheerschen kan, en dit beheerschen in de vreugde van een geestelijk 'spelen' omzetten. En de taak der kunst is het, de wetten dezer bewegingen te componeeren, en den mensch het grootere besef boven de natuur en boven zichzelve aan te duiden. Dit is immers niet anders mogelijk dan op de wijze der kunst, want alleen door haar wordt de natuur zelf direct in den menschelijken geest gecomponeerd en in werking gebracht, zoodat zij in hoogste mogelijkheden zichzelf overtreffen kan en zoodoende het bovenmenschelijke bereikbaar stelt. Want de mensch onderwerpt zich niet langer, maar is weder tegen de natuur de opstandige, de strijder, omdat hij leeft, naar wat hij boven zich

vermoedt. Maar wij gelooven niet meer in een transcedentalen God boven in den hemel, wij vertrouwen en bestaan niet meer in de mathematische resultanten der werkelijkheid. Het Koninkrijk Gods is binnen ons, en er is geen andere werkelijkheid dan die de creatieve critiek van ons intellect uit het aanschouwen der natuur zich samenstelt. Al het bovenmenschlijke is in ons voelbaar, nihil a humano alienum. Verklaart dit niet de bijkans bovennatuurlijke levensinvloed van den 'genezer der decadentie', Goethe, den kunstenaar van het menschlijke? Vanwaar anders de zekerheid van bovenaardsch geluk in de roekelooze atheïstische speculaties van Shelley? Is dit niet met bewustheid uitgesproken in 'Les Phares' van Baudelaire?

***

Zoo toonde ons, summa summarum, de barok de geestkracht der kunst, leerde ons later het naturalisme ook de werkelijkheid in onzen geest te aanvaarden. Alles is in den mensch samengetrokken, en vandaar waarom, volgens Coster, Dostojevski zijn boodschap brengt 'op moderne wijze door de gestalten eener bovenmenschelijke kunst'. Men zou dit ook van Nietzsche's Zarathustra kunnen zeggen. De menschelijke figuur tot zijn hoogste mogelijkheden te openbaren, zal het doel blijven van iedere wereldbeschouwing in de naaste toekomst, gestalten te geven die de verste geslachten nog boven de 'trage en sombere verwarring van het moderne leven altijd zullen zien verrijzen' (Coster). Een mythologie van gestalten, gezichten herkenbaar uit duizenden, die voor ons leven de incarnatie zijn van onze problemen, verwezelijkingen van onze gedachtenwereld, waarschuwend en richting duidend. De barok had er reeds enkele gegeven, Don Quichotte, Don Juan, Faust, ook Hamlet zou ik daarbij willen rekenen, maar had meer attentie voor de wetten van het 'spel' dan voor levensinhoud. Dan komen de Dostojevskifiguren, verzadigd van werkelijkheid, tot uiterste hoogten 'uitgespeeld': Myschkin, Stawrogin, Raskolnikow, en het onmeetbare vijftal der Karamasows. En, om een voorbeeld te noemen uit onzen eigen tijd, de Alissa uit 'La porte étroite' en Michel, de 'immoraliste' van André Gide.

Zou men voor den eerstkomenden tijd een opgaaf en een

werkwijze voor de roman-literatuur hieruit kunnen vaststellen en aanduiden? Men moet den arbeid van den schrijver in tweeën splitsen, het voorloopig-gecomponeerde voorwerk, en de uitwerking. De voorloopig-gecomponeerde arbeid zal bestaan uit de samenstelling van hoofdfiguren uit alle mogelijke persoonlijk-bijzondere gegevens van intellect en sensitiviteit; de hoofdfiguur is hier nog persoonlijke bijzonderheid, maar, als bewuste conceptie, een vertegenwoordigende apartheid te noemen. Deze vóór-arbeid zal meestal aan het eigenlijk schrijven voorafgaan, maar in de Karamasow's geeft, als een voorwoord, Dostojevski daarvan een voorbeeld in den roman zelf.

Het eigenlijke verhaal zal dan niets anders zijn dan de afwikkeling van wat reeds deze bewustzijns-complexen inhielden. En hier eerst begint de creatie in hoogeren zin. Want de intrige der gebeurtenissen, wetmatig gecomponeerd, lokt als 't ware de kracht der figuren naar buiten, brengt ze in werking, en noodzaakt hen hun diepsten grond te openbaren. Noodzaakt daartoe, want door het opnemen van bijzonderpersoonlijke organismen in breeder verband en spel, worden zij functies van een hooger orde, verkrijgen deze geconcipieerde, maar passief gebleven organismen een activiteit, waarmede zij in uiterste doorwerkingen en stijgingen, hun eigen aanvang overtreffen. En zoo maken zij het onuitsprekelijke verstaanbaar, en duiden het bovenmenschlijke in menschelijke vormen.

Het onderwerp dezer studie is, in de jongste Hollandsche romanliteratuur enkele verschijningen na te gaan, wier beteekenis door het bovenstaande, naar ik hoop, eerder te benaderen is, en die de verwachting wettigen dat ook in onsland een goed deel van het geestelijk leven wordt aangedreven door deze geestkracht der kunst.

***

Ik rekende *Van Genderen Stort* reeds door zijn 'Hélène Marveil' tot de merkwaardigste romanschrijvers die wij bezitten. Niet zoozeer door de schepping van de heldin Hélène zelf, wier jeugdbeschrijving in het tweede hoofdstuk overigens de zuiverste bladzijden van het boek vormt, maar om wat het

bijna zijdelings geeft en aan de roman zelf als 't ware vooropstelt: de opzet der vier figuren: Brodeck, Morgan, Hooz en Rivalen. Het boek had zoodoende alleen bijzondere beteekenis voor wien aanduidingen verstaat, want voldoende ruimte voor uitwerking en ontwikkelingsmogelijkheid van dit viertal onderling zoo uiteenloopende intellecten bood het, door een intrige die te uitsluitend zich op het verloop van Hélène's levensomstandigheden richtte, niet. Brodeck, de caesaristische epicurist met zijn Goetheaansche bewustzijnsmacht over zijn eigen leven; Morgan, de afstand gedaan hebbende, de naar een 'ander' leven vervreemde; Paul Hooz, de aestheticus, en Egbert Rivalen, de intellectueel, machteloos beiden nog in zichzelve naar perfectie van levensrust en verwezenlijking zoekende; er was om het cénacle van deze vier een sfeer van geluk, van levenswijsheid en kennis van zichzelf, waardoor zij meer kracht hadden en tot hooger dingen in staat waren geweest, dan waartoe aanleiding gegeven werd. Zij bleven wat ze waren, meer vooropgesteld dan uitgewerkt in de roman, waarvan dan ook de compositie het zwakke punt was. Indien men de arbeidsverdeeling, die de romanschrijver, zooals ik boven uiteenzette, zich op zal leggen, aanneemt, zou men kunnen zeggen, dat de vóór-arbeid van 'Hélène Marveil' voortreffelijk was te noemen, maar dat de eigenlijke uitwerking verre daaronder gebleven was, dat de schrijver deze uitwerking op een veel te smal plan had aangelegd. In de twee bundels verhalen en korte novellen, die aan 'Hélène Marveil' voorafgingen, waren deze figuren zelfstandiger weliswaar maar verbrokkeld aangeduid en nog niet in groote groepeering gebracht van onderlinge wisselwerking, waardoor zij elkaar zouden hebben kunnen doen uitkomen. Hier ligt een onafgewerkt chef-d'oeuvre in onze literatuur, slechts in aanwijzingen overgebracht en vandaar misschien zoo geheimzinnig belangwekkend.

Van Genderen Stort heeft hierna een verhaal uitgegeven, geheel als een studie van interieur bewustzijnsleven, in den vorm van een biecht, een voorbehoudlooze bekentenis. Ik bedoel zijn 'De grijsaard en de jongeling'.[1)] Een studie, uit

1) R. van Genderen Stort, De grijsaard en de jongeling. - Uitg. Em Querido, 1919, Amsterdam.

intuïtief besef van het gebrek van het voorgaande werk opgevat. Hier is het bewustzijn niet zoo scherp persoonlijk, geen apartheid als één der vier van het grootere werk. Het is meer een complex van algemeene gevoelens, in algemeene aanduidingen als ‘de grijsaard’ en ‘de jongeling’ gepersonifieerd. De inhoud is, in het kort, het verhaal van een liefde, die redeloos door een ongegronde jalouzie wordt vernield. De vorm is een waarschuwende bekentenis, die een grijsaard doet tegenover een vanwege plotseling noodweer in zijn huis schuilenden jongeling; waarschuwend, omdat de jongeling zichzelf in wat de grijsaard over zijn jeugd vertelt herkent en dus onafwendbaar zijn eigen noodlot in het tragisch verhaal van den ander voorspeld ziet. Wat voor den grijsaard herinnering is dreigt voor den jongen man onontkoombaar toekomstig te zijn.

Mijn twee bezwaren tegen het boek, zooals het daar in zijn geheel voor me ligt, zijn de volgende. Ten eerste zijn deze beide levens niet tegenover elkaar gesteld, gelijk twee spiegels, die zich in 't oneindig schrikwekkend weerkaatsen. Integendeel: een zeker parallelisme verslapt de algemeenmenschelijke waarde die de bekentenis van den grijsaard heeft, doet denken, dat alleen de jongeling zich harer behoeft te bekommeren, en dat wij hier dus niet de beschrijving vinden van een zielstoestand, die zich in ons allen, vergroot of verkleind, herhaalt. Ik zag dan ook de figuur van den jongeling liever niet ingevoegd, en ik geloof dat dit verhaal zonder hem, bijvoorbeeld in den vorm van een dagboek of een nagelaten bekentenis, zuiverder zou beantwoord hebben aan wat het eigenlijk bedoelde te zijn.

Een tweede bezwaar geldt meer in het bijzonder de eerste twintig bladzijden, die de griezelige sfeer pogen aan te geven van het spookhuis, waarin de oude man woont. Dit staat buiten het komende verhaal en, bovendien, de bekentenis zelf van den grijsaard is met zulk een ernst en zulk een sfeer van werkelijkheid geschreven, dat een prikkel als deze gemist kon worden. Maar dit bezwaar hangt met het eerste samen, want door het invoegen van den jongeling, die in den grijsaard als 't ware zijn ouderen dubbelganger ontmoet, werd een spookachtig element bijna noodzakelijk. Zoo werkt een fout in den opzet door tot een fout in de uitwerking.

Maar zoodra de grijsaard zijn verhaal begint, zijn we onze bezwaren en den jongeling vergeten. Het is alsof de schrijver nu eerst vlot geraakt is en langzamerhand ontward uit een niet eens diepzinnige compositie. En dan vind ik dit boek volkomen gelijkwaardig en vergelijkbaar worden met het meesterlijke 'Adolphe' van Bejamin Constant. Nergens in onze literatuur weet ik een boek, dat zoo nobel en zoo sober een 'coeur mis à nu' bevat. En dit hart zoo verstandelijk, dat het zich van al zijn fouten bewust is, en tevens zoo verdwaasd van hartstocht en jalouzie, zoo groot en superieur en tevens zoo pijnlijk verminkt, zoo teeder en tevens zoo egoïst, zoo trotsch en zonder illusie, zoo zelfbewust en zonder macht - dit hart voelen we krimpen van schaamte onder de bekentenis van de eigen sensueele en sentimenteele verbijstering. Maar we voelen tevens hoe het wreed-ontledend intellect zich volkomen meester blijft en onverbiddelijk oorzaak en gevolg van den ondergang besomt. Verontschuldiging wordt niet aangevoerd, deernis nimmer opgewekt. De stijl is hard, bijna droog, opzettelijk ontdaan van alle prestige van schoonheid en welsprekendheid. Een volslagen vernedering is deze bekentenis. Banaal en alledaagsch lijkt het onderwerp van nabij bezien, maar juist door zijn eenvoud wordt het zoo bitter. En we begrijpen dat hier een hart volledig en zonder verzet de verschrikkelijke kwelling doormaakt die typeerend is voor onzen tijd: *de zelfontleding zonder het berouw, maar een ontleding, zoo scherp en meedoogenloos, dat de ziel in deze pijn zelf een boetedoening schijnt te zoeken*.

En vandaar deze sobere hardheid, vandaar het ontbreken van de verachtelijke voldaanheid over een juiste vondst van analyse, die zich zou geuit hebben in een zoeken naar schoonheid van stijl en onderwerp. Integendeel, in dit voortreffelijk werk schijnt de schrijver een zekere 'scrupule de la beauté' gehad te hebben, die het zoo zuiver en zoo direct doet zijn en die met weerzin elk verbloemen, elk 'met letterkunde omcieren' als onoprecht en in strijd met de strengheid van de bekentenis afwijst. In de vertwijfelde zelfontleding zoekt de ziel een barre boete. Iedere verfraaiing werd als een heidensch element verworpen.

***

Met meer doelbewustheid, maar misschien juist daardoor meer algemeen dan persoonlijk geconcipieerd, meer personificatie dan persoon, meer macht dan ziel, staat de figuur Astrid uit *Madeleine Böhtlingk's* gelijknamig drama voor ons[1]. Zijn beteekenis ontleent het werk bijna uitsluitend aan zijn grooten voorafgeganen opzet, aan de breedte van plan waarmee de figuur Astrid is ontworpen, aan de geweldige krachten die daarin zijn aangeduid. Dat ook de schrijfster zelf haar opzet, haar plan, de aanduiding der krachten, als het belangrijkste van haar werk gevoelde, wordt uit het eenvoudige feit bewezen, dat zij een inleiding, die dit alles aangeeft, blijkbaar noodzakelijk achtte en voorop liet gaan. Het geheele stuk, dat uit vijf bedrijven bestaat (een indeeling in vier bedrijven en een voorspel ware zuiverder geweest) is eigenlijk een verteren van de basis. Als eenmaal de grondhandeling geschied is, het bedrog n.l. der bastaard Astrid die de plaats der wettige koningsdochter inneemt, wordt al het volgende in de interne relaties der hoofdfiguren voltrokken. De daad van bedrog wordt tot berouw verinnerlijkt, maar deze innerlijke kracht wordt nimmer weer tot een daad veruitwendigd. Zoo gebeurt de eigenlijke tragedie onzichtbaar binnen in het stuk. Alleen wordt zoo nu en dan door los-staande voorvallen (een ontmoeting met een bedelaar, het koek-eten, het vogelnestje, enz.) ons een indruk gegeven hoever reeds het proces dat zich in Astrid's ziel afwikkelt, is gevorderd. We zien slechts hier en daar plotselinge reflexen van haar leven, maar nergens wordt, na het bedrog, een directe consequentie daarvan ten tooneele gevoerd. Een groote daad schijnt Astrid, die toch eens den grooten leugen beraamde en uitvoerde, niet aan te durven. Een groote daad, waarin de spanning van haar ziel zich had kunnen bevrijden, een daad, waardoor wij zouden begrijpen dat haar leven voortging, voortging in verdere en heviger consequenties, naar een overtreffing van zichzelf. Thans geeft het stuk eigenlijk niet een voortgang en een noodlot van de hartstochtelijke daad, maar een overgang van dezen hartstocht naar bewustheid. Astrid lijkt voorzichtig en bewust en zij mist, na het voorspel, de roekeloosheid en grootmoedig-

1) Madeleine Böhtlingk, Astrid, Drama in vijf bedrijven, met een inleidend woord van Dirk Coster (Nijgh & v. Ditmar's Uitgeversmaatschappij, Rotterdam, 1920).

heid waartoe zij tijdens het bedrijven van den leugen in staat bleek. Haar bekentenis, in het laatste bedrijf, is aarzelend en onvrijwillig, en wordt nog door Koning Olaf haar afgedwongen en door hem geformuleerd. Zij was, denkt men, tenslotte iemand die haar enkele daad niet aanvaardde en de consequenties niet op zich nam. Maar consequenties zijn er eigenlijk niet. Er is eén leugen, en het berouw daarvan, dat als een geweldige veer in haar binnenste kronkelend wordt samengedrongen, geen uiting vindt voor zijn werking, totdat het zich aan het eind plotseling in overspanning verslapt. Want in de laatste bedrijven zijn de (meerendeels dan ook toevallige) gebeurtenissen geen daden van Astrid, maar enkel reflexen van haar zielsbewegingen, zooals ik al zeide. Vandaar ook het belang der uitgebreide tooneelaanwijzingen, die zich niet bepalen tot dingen, maar tevens stemming en sfeer aangeven.

Maar het prachtige en ontroerende van ook deze bedrijven is dat, misschien juist door deze innerlijkheid, misschien juist door deze telkens weer verkropte daadkracht, een diepte van verteedering en een innige menschelijkheid bereikt werden, die warm en levend als bloed en ademhaling, warm en levend als het rythme zijn van het proza waarin geschreven werd, als het inwendig rythme van den stijl van dit drama.

Omdat echter noch Astrid, noch Olaf, noch eenige andere figuur, de laatste consequenties van hun natuur metterdaad uitwendig beleven, lijkt mij, in tegenstelling met des inleiders meening, dit drama geenszins te noemen in verband met Dostojevski. Men vergelijke het conflict tusschen Astrid, Olaf, Akke en Ingegerd met de verhoudingen tusschen Myschkin, Natasja, Rogoschin en Aglaia uit ‘De Idioot’ van dezen schrijver. De aanvangsrichting der daar beschreven levens wordt in 't oneindige doorgezet en tot in het laatste gevolg telkens achterhaald en als 't ware voorbijgestreefd, terwijl Astrid, door de overwegende innerlijke zwaarte der handeling, in zichzelf dichtcirkelt. Men zou dit drama m.i. beter kunnen vergelijken met Hebbel, wat het vooruit bepalen der conflicten in een zekere moreele noodwendigheid betreft, met Claudel, om de lyrische beweging waartoe deze inwendige dramatiseering aanleiding geeft.

* * *

Elisabeth Zernike heeft binnen korten tijd met haar beide romans ‘Het schamele deel’ en ‘Een vrouw als zij’ en haar kleine novelle ‘Kinderspel’[1] zonder eenige reserve onze sympathie veroverd. Misschien juist door dit korte tijdsbestek waarbinnen ze geschreven werden, gelijken deze drie boeken zoozeer op elkaar, maar zijn ook alle even zoo helder, ‘als druppels water’. Zij geven telkens weer hetzelfde, maar telkens in eenvoudiger vorm, telkens meer ontdaan van omgeving en omstandigheden, en wat zij geven is minder, zooals bij Madeleine Böhtlingk, een inwendig zielsproces, dan wel een zielstoestand. Hoe deze toestand tot den dood voert, als in ‘Het schamele deel’, was eigenlijk een veel te ‘erge’ werking, waardoor zij door de gevolgen alleen, en niet door wat zij in zich sloot, overmatig tragisch werd vergroot. In ‘Een vrouw als zij’, voert zij het tot een terugvinden en een volkomen overgave aan de levensomstandigheden, ‘een mensch moet maar afwachten’. Was het in het eerste boek een getrouwde, in het tweede een gescheiden vrouw, in het laatste werkje ‘Kinderspel’ zijn de levensomstandigheden geheel weggecijferd, geëlimineerd; juist door de dagelijks wederkeerende regelmaat van het bestaan beseft het kantoormeisje Erna omstandigheden en werkelijkheid niet meer, maar heeft ook haar bewust leven geheel in den eigen zielstoestand teruggetrokken.

Deze Erna behoort, evenals Lucie uit ‘Een vrouw als zij’, of als Sytske uit ‘Het schamele deel’ tot die gestalten die niet meer onder het een of ander type kunnen gerangschikt worden, die, met fouten en tekortkomingen, toch in zichzelf een volmaaktheid vormen, de volmaaktheid van - zooals zij ons zelf zegt - ‘de ware vrouw, die kuisch is’. Noch in het leven van Erna, noch in haar omgeving treedt iets buitengewoons of groots op den voorgrond. Geen groot geesteswerk drijft haar, geen wereld van hartstochten of emoties vecht om haar heen. De eene dag vergaat in den andere, de simpele eenvoudigheid heeft haar uitwendige levenskracht verdoofd. Hoè het leven gaat, is haar eenerlei. Of de dagen licht zijn of somber, of zij rijk zijn aan ondervindingen of toonloos en aan elkaar gelijk, dat is haar in het diepst van haar

1) Alle uitgegeven door A.W. Sijthoff's Uitgevers-Maatschappij te Leiden, resp. 1919, 1920 en 1921.

afgesloten wezen om het even. Want wat haar ziel beweegt, wat haar dien fijnen glimlach om de lippen toovert, en met een schuchteren en toch vrijmoedigen ernst haar doordrongen heeft, dat is niet het leven der werkelijkheid, maar, zooals Elisabeth Zernike het noemt, het 'Kinderspel' van haar kuische jeugdgedachten.

Dit kinderspel heeft haar geheele ziel in zich opgenomen, heeft haar opgeheven uit de sfeer van vruchtelooze en onbelangrijke plichten, en naar een onbegrensd gebied van droom en verlangen ontvoerd. Daar allèen is zij bevrijd, daar alleen vindt haar zielstoestand onbelemmerde beweging om tot de laatste mogelijkheden te geraken.

Haar stille daadlooze fantazieën spinnen zich zachtjes voort van het eene voorwerp naar het andere als langs toevallige aanknoopingspunten, met onberekenbare omwegen, naar dit witte land aan den einder. Zij dwarrelen, slechts door een eigen, onkenbare orde gebonden, van het een naar het ander, hechten zich in het voorbijgaan even aan een scherper gebeuren, om dan weer trouw en geduldig verder te spinnen aan het ragfijne weefsel, waarin het zoet geheim van haar meisjesziel omvangen ligt.

En de stijl is zoo argeloos en zuiver, dat het is, of we door de woorden en zinnen heenzien, alsof we voelen, zonder bemiddeling wat hier geschreven is, deze meisjesziel, haar vreemd bewegende gedachten, haar stille wonderlijkheid. Zij schakelt haar droomen aaneen als woorden en beelden in kinderrijmpjes. Haar reinheid is zoo gaaf en broos. Er is een sfeer van lente om haar heen. Zij is ver buiten de wereld in zichzelf verzonken. Zij luistert roerloos naar het geheim in zichzelve, dat haar doet glimlachen. Ik geloof dat zij het mooiste is van wat de menschheid heeft. Er zijn menschelijkheden die grooter, die wilder, die onstuimiger en vervoerender zijn, maar ik ken niets dat zoo mooi is en diep. Was het niet haar glimlach die Da Vinci ontroerde? Haar legde de romantische cynicus Heine de handen op het hoofd 'Du bist wie eine Blume' en weemoed besloop zijn hart en hij bad. En Shakespeare, de eeuwige Shakespeare, waarvan men zeggen kan dat hij alles geschreven heeft, hij aarzelde tegenover haar en trok alleen dun en vaag haar omtrek naast den prins van Denemarken. Is het niet merkwaardig, dat de vrouwefiguur

uit het meest-besproken stuk van Shakespeare, uit Hamlet, de meest onbegrepene is?

* * *

Ik zou gaarne in dit verband nog iets willen zeggen over den schrijver *W.J. de Boer*, maar ik heb zijn merkwaardig boek 'De kolk in de kreek'[1] thans niet bij de hand, en moet dus volstaan met enkele notities uit mijn herinnering. Het boek had al de fouten van een impulsief geschreven, onbeheerscht werk, maar deze schotsche en scheeve zinnen en gedachten gaven misschien juist zulk een voortreffelijk beeld van de hoofdfiguur, een jongen nog, door het hevig aanstormen der natuur overmand, delvend in zijn bewustzijn naar eenig houvast. Er waren onleesbare bladzijden in dit boek, de eerste honderd wel, meen ik. Maar daarna kwam een beschrijving van den mobilisatie-tijd die uitstekend was, en dien nog niemand in ons land zoo beschreven heeft. En tegelijk daarmee kreeg de hoofd-figuur een achtergrond, waartegen haar werking, die tot nu toe wat eenzelvig was, zichtbaar werd en zich ontwikkelen kon, totdat hij, dieper dan de verwarring van zijn eigen leven, een harmonie vond met het bovennatuurlijke, hetgeen aan dit boek zijn merkwaardige beteekenis gaf. Dit werd ingeleid door een zonderlinge gestalte, de Hayo Halma, zoo iets wat in andere kringen, geloof ik, de Anjana Bertos indertijd genoemd werd. Meer een symbool van geestkracht dan een figuur, niet met bijzonder-persoonlijke functie geconcipieerd, maar reeds vooropgesteld als algemeen-bovenmenschelijk, waardoor hij dan ook eigenlijk buiten het boek als zoodanig bleef staan, en als van een geheel ander gebied zijn invloed deed gelden. Maar de hoofdfiguur vindt, in ontreddering en vertwijfeling van zijn gevoelsleven, een bewustwording, die eerst tot scherp waarnemen en uiterste emoties prikkelt, maar later zich van dit alles ontdoet en een domineerende ordening over zichzelve weet te stellen.

* * *

Ik hoop niet dat ik, door op de levenswaarde en -functie der kunst den nadruk te leggen, de tegenwoordig vaak uitge-

1) Uitgegeven bij Brusse te Rotterdam.

sproken meening, als zou kunst, om een algemeene waarde te hebben weer met ethische en religieuse vraagstukken rekening moeten houden, voedsel heb gegeven. Voor de kunst als zoodanig, die van de bijzondere apartheid zich tot het bovenmenschelijke sublimeert, vallen algemeene systemen en zedelijke leefregels geheel buiten de werkelijkheid van haar waarnemingsveld. De normen van het leven zijn anders dan die van den geest, wiens draagwijdte nimmer van te voren af te bakenen is, maar die altijd juist in een zekere overdrijving zich van zijn goddelijken oorsprong bewust wordt. Maar dit is een vrijheid, welke een privilege is alleen voor wie zich op het gebied van den geest bewegen. En het geeft verplichtingen en een verantwoordelijkheid, die echter weer zoodanig den ernst en het levensbesef van den scheppenden kunstenaar verscherpen en omhoog stuwen, tot hem die vrijheid, die hij voor het ontwerpen van zijn meer dan levensgroote gestalten neemt, een noodzaak wordt. Gestalten der kunst hebben levenswaarde in de eerste plaats als kunst. Als ethiek b.v. kunnen zij waarde hebben als geabstraheerde verschijningen, maar nimmer als bovenmenschelijke aanduidingen. Voor de ethiek kunnen zij van evenveel belang zijn als b.v. voor Freud, die aan Hamlet en Oedipus eenige belangrijke psychoanalytische vindingen demonstreert, en aan deze vindingen daarmee tevens algemeene beteekenis geeft. Bovendien, deze z.g. ethische waarde eener figuur zou er zeer door verminderen, indien zij daarin werd gepreconstitueerd.

Ik wil hier niet verder op doorgaan, maar alleen nog zeggen dat het overwicht der psychologie in de romankunst daartoe, tot deze ethische tendenzen, tenslotte aanleiding heeft gegeven. De blanco-houding der zuiver naturalistische kunst vond, door enorme samenvattingen in positivische wetten, nog werkingen en een visie boven hetgeen zij aanschouwde. Maar toen, in plaats van de natuur, de menschelijke ziel het waarnemingsobject werd, zocht men naar samenvattingen op zielkundig gebied, voor zoolang men aan de naturalistische wetenschappelijke werkwijze vasthield, en verviel daarmede als vanzelf in ethisch of socialistisch gekleurde algemeenheden. Maar de menschelijke ziel is juist het eenige object, dat zich wel in persoonlijke bijzonderheid, maar nimmer in algemeenheid laat aanduiden. De beoefenaars der psychologie die tevens

vol-bloed kunstenaars waren, wierpen zich dan ook terstond op de typeerende excessen waartoe deze ziel-studie aanleiding gaf: op de pathologie, maar beschouwden ongelukkigerwijze de gestalten als dragers van het zich voltrekkende proces, zoodat deze daarbuiten meerendeels weinig beteekenis overhielden.

Er zijn in onze hedendaagsche literatuur eenige onderling verschillende pogingen gedaan, om aan deze impasse, waarin de keuze van de menschelijke ziel als waarnemingsobject ons gebracht had, te ontkomen.

***

Een poging daartoe als die van *Karel Wasch* in zijn 'Judith van Esten's donkere jaren' en 'Arnold Fronde's eerste liefde',[1] bestaat eigenlijk in een ontkenning der ziel. De mensch is niet anders dan het produkt zijner waarnemingen, en de ziel niet anders dan bewust-geworden natuur. Hij geeft dan ook in zijn beide boeken geen psychologie, maar bepaalt zich tot analyse van lichamelijkheden. Hij verindividualiseert niet zijn figuren, maar verstandelijkt hun gewaarwordingen, en de besten onder hen, Hugo, uit de 'Salon-Salomé', en Victor Delorme uit 'Judith van Esten' zijn kille berekenende intellecten, listig uit besef van levensonmacht en meer toeschouwers in den roman dan zelf in werking en ontwikkeling gesteld. Ik noemde hen de beste figuren, omdat aan hun intellectueele complexiteit nog de meeste persoonlijke apartheid werd verleend. De overige figuren waren van zeer algemeen-natuurlijke geaardheid, en wat daarvan tot het bewustzijn opsteeg, vermocht haar niet tot zich onderscheidende gestalten te formeeren. Want dit bewustzijn bleef passief tegenover de natuur, en het is alleen de activiteit van het bewustzijn die een figuur eigen levenshouding en geestelijke kracht geeft, waardoor hooge aanduidingen mogelijk worden.

Van meer waarde is in dit opzicht het boek van *E. d'Oliveira*, Grenzen[2]. Het is een zeer vreemd boek, met vreemde ver-

1) Uitgegeven door Nijgh en van Ditmar's Uitgevers-Maatschappij, Rotterdam, 1920 en 1921.
2) Uitgegeven door Van Munster's Uitgevers-Maatschappij, Amsterdam, 1921.

schijningen, maar de figuren vertoonen een merkwaardige persoonlijkheid wier bewustzijn zich ook geheel passief stelt, echter niet tegenover het natuurlijke maar tegenover wat daarbuiten vermoed wordt; persoonlijkheden die zich met hetgeen uit het onderbewuste opstijgt samenstellen, en dus steeds in zekeren zin als onvoltooid moeten beschouwd worden.

'Wij zijn er nog niet', wordt gezegd, 'wij leven onder de wereld. Soms gaat het valluik open. Wij heffen de handen op naar het licht, maar we wagen den sprong niet. Het luik valt toe, en we blijven in de duisternis. We zijn nog niet geboren.'

De hoofdfiguur, Leo de Kemp, een door de stroomingen van zijn onderbewust ziele-geestesleven stuurloos heen en weer geslingerde 'immoralist', hervindt, na veel vergeefsche omdolingen over de 'grenzen' van het tastbare leven heen, tenslotte een moreel overwicht in de kracht van een gesublimeerde liefde.

Dit zou op zichzelf zeer serieus kunnen worden opgevat indien niet de stijl, de karikaturale verbijzondering der bijfiguren, en de ongewone sfeer en intrige tot de overtuiging dwongen, dat dit boek niet als doel op zichzelf maar als critiek moet geschreven zijn.

Onwillekeurig denken wij hierbij aan een groot café in onze hoofdstad, dat mettertijd ook zoo een verzameling van 'ongeborenen' is geworden. Leo leeft dit alles mee, aanvaardt wat zonder zijn wil in hem opkomt, maar vergeet niet, dat dit slechts een voorspel zijn moet tot het eigenlijke leven. Hij accepteert deze parodie, speelt zijn eigen karikaturale rol, zonder ook maar een poging te doen, zijn sjofele parasietenfiguur te redden. De zwakke geest is voor grove realiteit en machteloos idealisme evenzeer opengesteld. Zeer knap heeft d'Oliveira ons deze, tusschen werkelijkheid en geestelijkheid zwevende, leegte van onbewustheden binnengevoerd, waaromheen inderdaad de grenzen wonderlijk zijn weggevallen. Door deze duisternissen van de ongeboren wereld, vindt tenslotte Leo's ziel vorm in een zichzelf verwerpende overgave, die hem de mogelijkheid openbaart van een mystisch verband tusschen geest en realiteit.

***

Van Oudshoorn en zijn proza hebben het merkwaardige van ‘den laatsten stap’. En, dunkt me, zonder een zekere geschooldheid in het lezen van proza los van het verhaal, zal men de eigenlijke waarde van zijn ‘Verhalen’ moeilijk benaderen.[1)]

Want dit is geen proza, in dien zin glashelder en voortreffelijk, dat men er als 't ware doorheen ziet, zoodat men niet meer leest wat geschreven staat maar onmiddellijk wat uitgedrukt werd -, integendeel zou ik bijna zeggen, dit proza verlangzaamt het lezen door telkens en telkens weer nadruk te leggen en voortdurend de aandacht de vragen voor de formuleering zelf, en bereikt daardoor een broksgewijze vastlegging en oogenblikkelijke wederafkoeling van iedere medegedeelde emotie, die zoodoende scherper en doordringender ontleed en gevolgd kan worden. Dit proza is koud en bedwongen en van een uiterst gespannen bewustzijn, maar misschien is dit de eenige wijze waarop een nerveus, bewegelijk en uiterst verslapt gevoelsleven zich nog uitdrukken laat.

Van Oudshoorn heeft, naar ik weet, van al onze prozaschrijvers, het meest volledig het bekende woord van Kloos: ‘De mensch moet doodgaan, eer de kunstnaar leeft’ aanvaard, en hier den laatsten stap gedaan. Van Deyssels proza is nog slechts van de wereld afgewend, het is het proza van iemand wiens belangstelling zich slechts tot de cultiveering van zichzelf richt en daarvan, hooghartig en dandineus, nog enkele mededeelingen doet. Afgestorven slechts ten opzichte van wat buiten hem staat, is zijn gevoelsleven inwendig des te verfijnder waarneembaar. Het proza van Marcellus Emants is daaraan bijna tegengesteld. Afgestorven inwendig, is zijn waarnemingsvermogen naar buiten tot wreedheid verscherpt en veelal een psychiatrische critiek geworden.

‘De mensch moet doodgaan eer de kunstnaar leeft.’ Van Oudshoorn's proza doet mij denken aan een uiterste consequentie daarvan. Men weet dat, als afzonderlijke organismen, de haren en nagels van een gestorvene doorgroeien. Een donker, middeleeuwsch geloof, zeer streng dualistisch, laat ook het bewustzijn zelfstandig na den dood van het lichaam in zekere mate voortleven en zich van tijd tot tijd nog mani-

1) J. van Oudshoorn, Verhalen, Uitg. Maatsch. voor goede en goedkoope lectuur. Amsterdam, 1921.

festeeren. De scheppende verbeelding knoopte doodendansen, nachtelijke ontmoetingen en gesprekken daaraan vast. Maar geenszins een romantisch gegeven, hoe luguber dan ook; neen, een laatste kans, door Gods goedertierenheid den dooden toegestaan, om nogmaals de waarde van hun leven te overzien, te herzien. En daarom beleven zij een werkelijkheid als in droomen, werkelijker dan die van het dagleven, en alles slechts bestaande in en door het ontwakend bewustzijn. Geen andere kracht dan die van het besef, geen weerstand in rang of andere menschelijke waarden, geen toevlucht, geen reserve, geen keuze. De ontwakende doode *moet* leven, *moet* zien en geen herinnering kan hij van zich afdoen. Hij kan niet eens de lidlooze oogen van zijn ontvleeschten schedel sluiten. Hij is niets dan bewustzijn, passief als een spiegel, die opnemen moet wat langs hem gaat. Maar het besef der dingen is daardoor ook onvertroebeld en van geen voorwerp kan de beteekenis ontkend worden. Hier staat de geest waarlijk naakt en van alles ontdaan tegenover de geheimen van het leven, en voor wien hierin te kort schiet, voor dien, zegt de Apocalyps, is er een tweede dood, waaruit hij nooit weer ontwaakt.

De verhalen van Van Oudshoorn deden mij voortdurend denken aan dit vreemde leven tusschen twee dooden. Het is alsof telkens met iets, dat reeds lang herinnering is, afgedaan wordt. De ‘hij’ die in de meeste verhalen de hoofdfiguur is, maar nimmer een persoonlijkheid wordt, is eigenlijk een ‘alter ego’. Toch is het juist, dat hij ‘hij’ en niet ‘ik’ genoemd wordt, want een afstand scheidt hem van den schrijver: de afstand van het ‘andere’ leven. En de stijl van het geschrevene doet denken aan van over dien afstand gedicteerde aanteekeningen, levenloos, omdat ze door den ‘hij’ en niet door den ‘ik’ die schrijft beleefd werden.

Bij den schrijver waarin ‘de mensch sterft en de kunstenaar leeft’ heeft, behalve het vrijwel algemeen verschijnsel van verdubbeling, waardoor de mensch toeschouwer wordt van zichzelven, bovendien nog een proces zich voltrokken dat men ‘depersonalisatie’ zou kunnen noemen. Er is een verband tusschen het ‘ego’ en het ‘alter ego’ verbroken, waarbij een vreemde onpersoonlijkheid optreedt, die zijn eigen daden en handelingen als automatisch beziet en het ego is niet bij machte, terwijl het de gevoelens, waarnemingen en voorstel-

lingen van het alter ego ondergaat, zelf een richting of een tendenz tot actie naar dezen over te brengen.

Zoo ontstaat een soort weerloosheid van den geest. En de natuur en de werkelijkheid komen naderbij en rukken als 't ware in het inwendige leven binnen, zoo gewoon en alledaagsch als nooit te voren, maar des te minder begrijpelijk en volkomen onbeheerschbaar en geheimzinnig.

De eigenlijke inhoud dezer ‘verhalen’ is het zoeken naar den samenhang, het terugvinden van het verband tusschen het zwervend en losgelaten bewustzijn en de vervreemde buitenwereld. In ‘Afscheid’ geschiedt dit tusschen den zoon en de moeder die op haar sterfbed van hem afscheid neemt; in ‘Aan zee’ tusschen een man en een vrouw, ‘verveeld en verdeeld van verlangens, tot een bewustelooze daad hun samenzijn voor enkele oogenblikken van den ban eener ijzige starheid had bevrijd. Een bewustelooze daad, waarvan haar onverzettelijke wil de stille drijfveer was geweest.’

In ‘Oorlogsdruk’ ondergaat een eenzaam bewustzijn zijn verband met de wereld door visioenaire kwelling van tafreelen van oorlogsellende. Maar hoe merkwaardig ledig van leven is dit bewustzijn, en welk een vervreemding, ten opzichte van de omringende omgeving vergeleken met het medeleven in de verre gedroomde gebeurtenissen! Men legge deze novelle naast Andrejev's ‘Bekentenissen van een klein mensch gedurende groote dagen’ dat hetzelfde onderwerp heeft.

In alle opzichten is het zuiverste en beste verhaal uit dezen bundel ‘De tweede fluit’, het verhaal van een student die door overmatig eten van bedorven vleesch in een vreemden staat van bewusteloosheid verkeert, waarvan ik de beschrijving weergeef omdat ze in het algemeen voor het begrijpen van dezen zielstoestand van belang is.

‘Daarop hield een soort paralyse mij machteloos op den rug gestrekt. Zonder er een poging toe te wagen, besefte ik de onmogelijkheid mij te bewegen of te roepen. Ik weet niet hoe lang ik zoo gekluisterd lag. Het scheen mij slechts een korte spanne tijds. Ook verloor ik voor geen oogenblik het bewustzijn. Ik bespeurde geen zweem van angst. Of beter gezegd: *ik bemerkte hoe de angst niet tot mij door vermocht te dringen, zooals ik voor al het overige in schier doodsche rust van mijn omgeving afgesneden was*.

Wel hoorde ik tot zelfs de zwakste geluiden van het huis, maar *als lang voorbij* en uit onbereikbare verten komend. Maar ook *het ontspringen mijner gedachten gebeurde als iets bloot werktuigelijks*, waarmede ik zelf weinig of niets had uit te staan. Deze gewaarwording riep de zeldzame overtuiging in mij wakker als ware ik kort te voren overleden...'[1)]

Na het bewustzijn verloren te hebben, ondergaat de student gewaarwordingen die merkwaardige overeenkomst vertoonen met een geboren-worden, en dan volgt het relaas van zijn omzwervingen in de gestalte en in het leven van een ander mensch, een sjofel jongmensch, 'tweede fluit' in een caféorkestje, die ten slotte in een wanhopigen en verbitterden drang naar bevrijding en leven de deerne, voor wie hij zijn vader bestolen en van huis gevlucht is, vermoordt. Waaruit ik nog een enkele belangrijke passage wil overschrijven.

'Hier lijkt het de plaats - aldus Stangenhuis (de student) - de vraag te stellen, of men, zelfs in een droom, zoo geheel in een anderen wezensvorm kan overgaan, dat niet alleen het dagelijksch bestaan en de omgeving van dien nieuwen persoon, tot onaantastbare werkelijkheid verworden, maar bovendien zijn verleden tot in de kleinste bijzonderheden als eigen leven in herinnering komt...'

'Een ieder denkt nu wel een zeer aparte persoonlijkheid te zijn en klemt zich daarmede hardnekkig vast aan het toevallige in zijn bestaan, maar *de zuivere ikheid is toch slechts bewustzijn der werkelijkheid*, ontdaan van het toevallige. Wanneer dus de droomtoestand doordringend genoeg is om het besef van werkelijkheid bij voortduring levendig te houden, waarom zou dan het ik daarmede geen genoegen blijven nemen, al komt het tegenover geheel nieuwe toevalligheden te staan? Ook lijkt het mij zoo alleszins aanneembaar, dat een vreemd verleden ons even duidelijk als het eigene in herinnering komt. Hoe menigmaal worden we in het gewone leven niet gedwongen, gebeurtenissen, die voor enkele dagen nog onmogelijk schenen, als werkelijk en ons zelve betreffend te erkennen! Daarbij komt nog, wat mij persoonlijk aangaat, *dat ik mijn uiterlijk bestaan niet immer als wezenlijk besef* en daar nu in mijn droom het verband met de oude werkelijkheid

1) Cursiveeringen van mij. M.N.

niet geheel was ten onder gegaan en bij vlagen zwak in mijn onderbewustzijn terugkeerde, zoo werd het des te moeilijker mij klaarheid over mijn gemoedstoestand te verschaffen...'

'De tweede fluit' uitgezonderd, zijn deze verhalen, die wij reeds vroeger in Groot-Nederland en de Gidslazen, niet boven 'Willem Merten's levensspiegel' en 'Louteringen' van denzelfden schrijver te stellen. De 'hij' is dezelfde lange, uit zijn kracht gegroeide jongen gebleven, ietwat sjofel en ongunstig, onrustig op zoek naar het leven, onbevredigd, die, tijdens zijn pogingen tot conflict of verzoening, met zijn bewustzijn de wereld een waarde en beteekenis geeft.

Maar er is, met de z.g. depersonalisatie, die ik boven trachtte weer te geven, een vreemde en laatste stap door dezen schrijver verricht. Deze verhalen zijn al weer verder dan het bekende 'l'art pour l'art'. Hier is bovendien de emotie om de emotie, de liefde om de liefde, elk gevoel reeds om zichzelve van belang. Want in een dergelijk verscherpt bewustzijn geeft élk aanschouwen herkenning en herstel van verband met de wereld, maar voor wil en doel is geenerlei macht en gelegenheid meer, vanuit dezen overkant.

M. NIJHOFF.

Bibliographie.

Rechtsvorm en geldelijk beheer bij de Oost-Indische Compagnie, door Dr. W.M.F. Mansvelt, met zeven bijlagen. Amsterdam, Swets en Zeitlinger, 1922.

Dit aardige, knap geschreven boek deed aanvankelijk, in Maart van dit jaar, dienst als dissertatie. De schrijver promoveerde er op, aan de gemeente-universiteit te Amsterdam, tot doctor in de faculteit der letteren en wijsbegeerte. Daarna werd het afzonderlijk uitgegeven. De lezer, die deze voorgeschiedenis niet kent, zal haar niet gemakkelijk raden. In het boek zitten minstens evenveel juridische en boekhoudkundige als historische opmerkingen. De schrijver raakt geregeld en met voorliefde slaags met juristen, een enkele maal met accountants, zelden of nooit met historici. Hij noemt zich zelf dan ook ergens een ‘gelegenheidsjurist’ en vermeldt dankbaar zijn ‘contact met een geoefend accountant’.

Zulk een boek wordt licht onbillijk beoordeeld. De jurist is geneigd hulde te brengen aan 's schrijvers historische en accountantsche talenten, maar zijne juridische wijsheid niet hoog aan te slaan; de historicus betuigt zijn eerbied voor zooveel juridische kennis, begrijpt van de accountancy niet veel, maar ontdekt in de historische behandeling van het onderwerp feilen en leemten; de accountant leest het boek maar half en werpt zich onmiddellijk op de ‘Bijlagen’, waarin hij enkel cijfers vindt waarmee hij naar hartelust gaat goochelen en het den schrijver lastig kan maken. Dat de schrijver een recensent zal vinden die met den jeugdigen moed van een dissertatieschrijver zoowel de rechtswetenschap als de geschiedenis en het boekhouden aandurft, hoop ik voor hem, maar ik vrees dat het bij hopen zal blijven. Hij heeft ditmaal althans een verslaggever die begrijpt, dat zijn relaas te veel de juridische, te weinig de twee andere kanten van 's schrijvers arbeid belicht.

Welk boek over naamlooze vennootschappen men tegenwoordig ook opslaat, steeds leest men dat onze oost-indische compagnie het prototype van dezen vereenigingsvorm is. Dr. Mansvelt neemt dit niet voetstoots aan, hij is deze bewering gaan verifieeren en wel langs eenen origineel bedachten weg: hij is gaan werken in de boekhouding der compagnie en in de ‘leerboekjes over boekhouden en handelsrekenen’ van de 16^{e} eeuw. Met het aldus verzamelde materiaal gaat hij zijn voorgangers te lijf, deelt

links en rechts klappen uit en komt tot de conclusie: dat ‘het begrip van rechtspersoonlijkheid der naamlooze vennootschap hier te lande vóór de negentiende eeuw onbekend is’; dat ‘dit begrip van bovenaf is ingehamerd’; dat ‘daarom de actiecompagnie hier te lande niet geheel op een lijn is te stellen met de tegenwoordige naamlooze vennootschap’; dat ‘*de Nederlandsche actiecompagnie is een handeling voor gemeene rekening met beperkt aansprakelijke deelhebbers*’ (cursiveering van den schrijver). Voor een beoefenaar van het hedendaagsche handelsrecht zijn deze conclusies, na al dat gepolemiseer der voorafgaande bladzijden, na al die curiosa over boekhouding en rekenboekjes van drie eeuwen en meer terug, een beetje teleurstellend, een beetje erg nuchter. Hij wist heusch wel dat de tegenwoordige naamlooze vennootschap iets gansch anders is dan eene van het jaar 1600, gelijk hij weet, dat eene tegenwoordige naamlooze vennootschap iets heel anders is dan de wetgever, die ons wetboek van koophandel maakte en die zelfs het *woord* rechtspersoon niet kende, zich voorstelde. Ook *deze* wetgever beschouwde de naamlooze vennootschap nog als een variant op het thema maatschap en als de schrijver op blz. 30, na allerlei uit oude handelsrekenboekjes te hebben opgediept, met zekeren ophef verklaart, dat ‘compagnie’ en ‘maatschap’ identiek zijn, dan verdedigt hij eene stelling die ook voor de makers van onze codificatie zoo vast stond als een huis. Maatschap, firma, naamlooze vennootschap, handeling voor gemeene rekening, het zijn niet tegenstellingen, het zijn, in de dagen dat ons handelsrecht werd vastgelegd, niet verschillende instituten, maar zij vormen te samen het begrip ‘vennootschap’, ‘societeit’, ‘compagnie’ of hoe men het noemen wil en de verschillen zitten in hoofdzaak in de aansprakelijkheid der vennooten. Het typeerende der naamlooze vennootschap werd vooral hierin gezocht dat, zooals ons wetboek van koophandel het nog op den dag van vandaag uitdrukt, ‘het kapitaal wordt verdeeld in actiën of aandeelen’ en dat ‘de vennooten of houders dier actiën of aandeelen niet verder aansprakelijk zijn dan voor het volle beloop derzelve’. Deze aansprakelijkheid voor *alle* deelhebbers ziet men voor het eerst bij de vereenigde oost-indische compagnie nadat zij, voor zoover de participanten betreft, reeds bij de voor-compagnieën voorkwam. Dàárom blijft men die vereenigde oost-indische compagnie beschouwen als de voorloopster van de tegenwoordige naamlooze vennootschap. Maar daarom richtten de groote kooplui van 1602 nog niet eene naamlooze vennootschap op, evenmin als de vader, van wien Cicero vertelt dat hij van Rome uit aan een vriend in Athene schreef zijn zoon daar geld uit te betalen, een wissel trok.

Merkwaardig, verrassend is het in Dr. Mansvelt's boek te lezen, hoe weinig de kooplieden, die de compagnie schiepen, zich bewust waren iets nieuws voor te bereiden. Gelijk in den romeinschen keizerstijd een alleenheerschappij ontstond onder den schijn van alles bij het oude te laten, zoo richtten de Hollandsche kooplieden een reuzen maatschappij op alsof zij samen eenige ‘quintael pepers’ of ‘een osse’ kochten. Wat de jonge doctor hier aan de hand van zijne ‘Bijlagen’ laat zien en uitlegt, stelt inderdaad de gestie der bewindvoerders in een bijzonder licht.

Knap is ook zijne hypothese omtrent het ontstaan der beperkte aansprakelijkheid die in de vereenigde compagnie haar hoogtepunt bereikte. Hij rekent eerst af met de hieromtrent tot dusver verdedigde meeningen en zoekt dan de verklaring van participatie met een bepaald bedrag in de vrijwillige bodemerij. De 'onbevooroordeelde', op wien de schrijver een beroep doet, moet inderdaad erkennen, dat deze onderstelling lang niet onaannemelijk klinkt; dat zij met gloed wordt verdedigd en dat het in ieder geval waarschijnlijk lijkt, dat wie 'op dit terrein het zeerecht verlaat, de deur tot de waarheid achter zich dicht trekt'. Hier komt de historicus in den schrijver tot zijn recht, die begrijpt, dat men niet 'eenzijdig het licht moet werpen op de voorcompagnieën', maar den toestand van den handel uit dien tijd met en vooral in het geding moet betrekken. En met kleurrijk penseel wordt ons dan de speculanten-bend geschilderd die afkomt op het 'Avontuur der zee' en als 'een klis' aan elken reeder blijft hangen.

Er zitten in deze schildering durf en verbeeldingskracht, de lezer komt onder de bekoring van den schrijver en erkent dankbaar, dat zijne theses, waar of onwaar, door een jurist stellig met minder romantiek zouden zijn verdedigd.

Leiden, Juli 1922.

A.S. OPPENHEIM.

Dr. G.W. Eybers, Bepalingen en Instructiën voor het bestuur van de buitendistricten van de Kaap de Goede Hoop (1806). - Met een inleiding door Prof. Mr. S.J. Fockema Andreae, Mr. Dr. S. van Brakel en den Uitgever, Amsterdam 1922 (Werken Hist. Genootschap).

Een klein maar suverlick boeksken, waarin wijlen Fockema Andreae ons vertelt hoe het bestuur van het platteland van Holland was ingericht, van Brakel, hoe de Compagnie het Hollandsche voorbeeld op de Bataviasche Ommelanden toepaste en hoe die toepassing zich daar ontwikkelde, Eybers de veel rijker ontwikkeling schetst in de Kaapsche koloniale maatschappij, ontwikkeling die een verlengstuk gekregen heeft in de bestuursgeschiedenis der Boerenrepublieken. De tekst der bepalingen van Janssens, die de som hebben getrokken der Kaapsche bestuursontwikkeling tot 1795 en deze aan de 19de eeuw hebben overgeleverd, volgt op deze driedubbele inleiding ('Janssens deed zijn best, om bij de wetgeving de wensen van de inwoners te leeren kennen, en riep met dat doel een aantal burgers naar Kaapstad, ten einde met hen te beraadslagen over verscheidene aangelegenheden, die de boerenbevolking raakten').

Het geheel is een stukje Groot-Nederlandsche geschiedbeoefening van goede soort, en die wij met voldoening van een Nederlandsche pers zien komen. Deze uitgave verklaart en bevestigt Kolbe's oude verzekering, 'dass die Bürger allhier nicht nur freye Bürger genennt werden, sondern auch in Ansehung und Vergleichung mit andern, sowol Holländischen als anderswo in Europa befindlichen Diougech oder Bauern, wircklich solche sind'.

C.

[Vierde deel]

Rose-Angélique.

IX.

De vogels maakten van den vroegen morgen hun gerucht bij het af en aan vliegen om de nesten te bouwen, de ruige stammen der eikeboomen verschenen in een nieuwen glans op het vochtig mos, en in den tuin binnen de rechte haag glinsterde de weligheid van pas gesproten groen. De menigte der boomen van het bosch hief zich in een halven kring achter het huisje en aan de eene zijde strekte zij zich langs den heuvelrug tot ver naar het noorden, maar een zeer oude eikeboom stond van de anderen afgezonderd vooraan en liet zijn takken, forscher dan sommige stammen ginds, beschermend nederhangen over het dak. Daar zocht in den dageraad een lijster zijn nieuw geluid, schuchter, ijl, plots trillend in een schel gejubel. Een venster werd geopend. Aan den voorkant dwaalden al bijen, er bloeiden onder de haag viooltjes en jonquillen. En als Rose-Angélique met bloote voeten in de warande trad, aanschouwde zij de ruimte, den blanken hemel met de wolkjes, de heide die glooide tot in de verte beneden, en het eenig geluid was dat der vogels of de blaf van een hond ergens met de schapen. Wie dit châlet had doen bouwen, verborgen achter het bosch en uitziend op wijd nutteloos land, had een plek gezocht waar geen mensch zou storen.

Bij het kweelen der vogels in den ongerepten dag, bij het groenen der boomen in luwte en zon, ontwaakte de herinnering. Rose-Angélique kleedde zich niet, in haar ochtend-

gewaad liep zij heen en weder, met gekruiste armen, langs de drie zijden van de haag; soms ontdekte zij een blaadje aan een tak en bleef staan, soms een barstje in de aarde, waar een stengel doorbrak. Zij voelde den zonneschijn op haar hoofd en keek rond, verbaasd dat het reeds lente werd. En op een ochtend, terwijl zij stond onder den eik, welks takken laag nederhingen, en staarde in het groenend waas der ontluiking, herinnerde zij zich dat ver achter het bosch de stad moest zijn.

Duistere straten zag zij, huizen die vaag boven haar rezen, lange straten zonder geluid, korte nauwe straten, waar de huizen dichter tot haar naderden, duistere pleinen met gestalten onder de lantaarns, lange duistere kaden met het streelend geruisch van de rivier. Den regen zag zij op kale boomen, op dorre bladeren waar zij lag, de grauwe huizen in de verte, de dwaze vensters. Dan weder een eindelooze rij van kramen met de roode fakkels, de roode aangezichten die opdoemden en verzwonden, de open monden, het vale schijnsel daarachter op de huizen. En zij liep onder boomen die zij vroeger gekend had, er gingen dames met den sleep in de hand die knikten en lachten, heeren te paard die den hoed afnamen. Zij kwam langs een markt waar vrouwen met wilde gebaren tegenover elkander dreigden, daar hield zij de hand voor den mond wegens den afschuwelijken reuk van bederf. Op een avond stond zij te kijken voor den lichten ingang van een schouwburg, dames in wijde mantels, met wiegende pluimen, traden binnen, heeren gearmd, met glimmende oogen, en zij deed weder de hand voor den mond. Weder liep zij door duistere straten, doch sneller, angstig dat iets haar naderen zou. Soms schrok zij van een gestalte dichtbij en keerde om, liever was haar de pijn en de koude aan de voeten, dan die scherpe walgelijke reuk. Terwijl zij haastiger ging, hoorde zij iets breken, zij dacht dat het een band was van haar kleeding, zij deinsde terug voor velerlei geluiden, een grooten lach in het donker, een roep, een kreet. Toen zij ontwaakte op den grond dichtbij de rivier lag er sneeuw rondom. Een man hielp haar opstaan en geleidde haar naar huis. Op het bed begreep zij dat zij niet gevonden had. Zij schreeuwde toen zij dienzelfden reuk aan haar handen bemerkte, zij wist dat zij krank zou worden. Later, herinnerde

zij zich, hadden Eugénie en Germaine haar aangekleed. In den avond hoorde zij de deur van de kamer achter zich sluiten. Met Toinette tegenover haar reed zij heen, de lichten brandden in de winkels, aan den hemel waren sterren, en het gerucht verging.

Zoo was het gebeurd. Toinette kwam in de warande met brood en melk, zwijgend. Rose-Angélique vroeg of zij ziek was geweest.

Neen, mevrouw, niet ziek, maar heel zwak en zonder herinnering, afwezig zou ik zeggen. Telkens en telkens was het madame d'Aulnescour om vergiffenis vragen. Eerst begreep zij het niet, zij dacht voor de moeiten die zij te doen had. Maar het waren woorden die niets anders beduidden dan dat iemand verdriet heeft gehad. Het is hier goed, nietwaar? Er komt al helderheid op uw gezicht. Nog een paar weken dan bloeit hier alles, dan geniet men van de rust van Les Eglantiers. Het is te koud voor bloote voeten, mevrouw.

Rose-Angélique zuchtte, daar zij eindelijk begon te begrijpen. Afwezigheid, had Toinette het genoemd. Hoe was het gekomen? Eerst die onwaardige worsteling om een onwaardig gezegde, daarna de brandende pijn in de eenzaamheid.

Zij voelde dat het met de herinnering wederkeerde, het verlangen en de pijn die het gaf. De ruimte buiten de haag lokte haar, zij opende het hek en liet zich gewillig kousen en schoenen aandoen. Ginder bij de kudde blaatten lammeren, een teeder geluid van pas ontwaakt begeeren, een vogel steeg zijn vreugde zingend op uit het kruid. Waarom moest zij gaan en rondzien op die uitgestrekte heide, eenzaam onder den stralenden hemel? Het was de lauwe lucht, de tinteling van de zon die haar de zekerheid gaf dat zij niet voor immer eenzaam kon blijven, zij wist ook, dat wie met zulke zoetheid had gesproken, niet voor goed kon heengaan. Maar hoe lang zou het wachten duren? hoe lang zouden de handen ledig blijven, de oogen staren zonder te zien? De drang zou sterker worden wanneer de vermoeidheid haar verliet.

Den anderen dageraad na het openen der oogen, luisterde zij met behagen naar het getjilp, het gekwinkel, het roepend gefluit in de boomen nabij en de liefelijkheid stroomde in haar binnen. Wijd deed zij de armen open en hief ze omhoog.

In het binnenste was een klagend kwijnend geluid om iets dat verteerde. En iederen dageraad kwam de zonneschijn vroeger, werd de wildzang weeker van genieting. Daar zij verlangde naar ruimte en verte en den tuin van Les Eglantiers haar te eng werd, dwaalde zij langer op de heide westwaarts naar een hoogte boven een zandkuil, vanwaar in het dal de groene glooiende akkers te zien waren, de kronkelende rivier, de woningen achter populieren. En zij herinnerde zich weder de stad ginds voorbij het bosch, en zij vergat den tijd in droomen die haar verlichtten.

Rose-Angélique had het kistje geopend en den brief gelezen waarin stond dat het geluk zekerlijk tot haar zou komen. In de waarheid van dezen wensch had zij altijd geloofd. En nu zij den diepen zachten blik van Alphonse Lheureux zag zooals hij haar verschenen was, eenmaal in het zomersch lommer en eenmaal in de stad, voelde zij zich plotseling geheven in een nieuw klaar geloof dat hij de redding zou brengen. Zij aarzelde niet, zij wist dat hij haar kon geven wat zij behoefde. Toen zij pen en papier nam echter, kon zij de woorden om het te zeggen niet vinden, de pen schreef langzaam, weifelend: Waarde vriend, maar zij zag de onzuiverheid van die woorden. Meer dan waarde en meer dan vriend zou zij moeten zeggen, want het was bescherming die haar weder omving, een smeekbede die zij uitspreken wilde. Een vreemde stem van degene die zij eertijds geweest was, vroeg welk recht zij had hem een brief te schrijven, dien zij één keer, toen zij nog een schoolkind was, gesproken had.

De eerste glimlach die er sedert lang was geweest, opende haar mond en dankbaarheid verwarmde haar, de eerste blijdschap over hetgeen zij vond in de duisternis. De tijd van den dwang der manieren was voorbij, zij had geleerd dat een hart tot een hart kon spreken. De banden waren gebroken, zij had de vrijheid genomen te zijn gelijk zij geschapen was, zij had het recht der behoefte, bescherming te vragen van een die ze haar geven kon.

Zij schreef enkele regels, hem verzoekend te komen, daar zij zijn hulp noodig had.

Maar een schuchtere stem fluisterde of zij dien brief wel zenden mocht. En zij bloosde van een teedere schaamte, want zij verstond de diepte van dien blik, zij hoorde de eenzaam-

heid in de woorden die geschreven waren voor haar geluk. Hoe kon het hart tot het hart dan spreken, hoe kon het redding verwachten van een ander dat zich fier verborgen hield? Een stilte glansde op het gelaat dat zij voor zich zag, en ook in haar viel een glans die stilte spreidde. Of er sluiers daalden zoo werd het geluid der vogels gedempt, en de klaarheid van den hemel werd ijl alsof zij het door vensterglas zag, en de ondoordringbare eenzaamheid omsloot haar.

Op de groote heide knielde zij en bad met open oogen tot den hemel, tot de goede Moeder die de smarten verstaat. Maar aan het eind van haar bidden zuchtte zij, de hemel bleef zoo oneindig hoog, dat haar gebeden misschien niet gehoord werden. Zij had ervaren dat het rust en hoop gaf de handen te vouwen en te bidden, maar de rust had soms kort geduurd, de hoop had haar soms snel verlaten, hoe kon ook de hemel alles geven wat gevraagd werd.

De meidoorn bloeide, de haag was met kleine rozen getooid, de luwte streelde met geuren. Rose-Angélique smachtte om haar volheid weg te geven. Het stemmetje van Génévière riep haar en zij dacht hoe de teedere koele handjes haar plachten vast te klemmen. Reeds lang geleden hadden de ooms, de broeders haar overtuigd van de onmogelijkheid het kind ooit bij zich te zien eer het volwassen zou zijn en zelf beschikken kon. Maar zij herinnerde zich dat Marion het op een wandeling kon geleiden daar waar zij het aanschouwen kon, misschien het in haar armen drukken. Zij zou naar de stad moeten gaan, die zij vreesde. Enkele dagen twijfelde zij, en toen zij wist dat, wat haar daar ook wachten mocht, niet erger kon zijn dan de duldelooze versmachting, schreef zij een brief aan Marion, dien zij aan Eugénie zond. Dan zag zij haar kleederen na om gereed te zijn bij het antwoord, de kamenier die haar hielp keuvelde tevreden, zeggend dat haar wangen weder begonnen te blozen, omdat met de lente immers in ieder jong hart de behoefte aan vreugde terugkeerde. Zij maakten elkander opmerkzaam op de vogelgeluiden, op de bloemengeuren die bleven hangen in de warmte binnen de haag.

Op een laten middag hoorden zij stemmen op het voetpad in het bosch. Het was Marion met een voerman, die haar korf droeg. Rose-Angélique begreep dat zij vergeefs had ge-

hoopt, zoodra zij zich uit de omarming had losgemaakt vroeg zij.

De kleine is gezond en vroolijk, zeide Marion, maar laat mij eerst bekomen, het is een lang steil pad hier naar boven.

En als zij zich gemakkelijk had nedergezet begon zij uitvoerig te vertellen van de gedurige roerigheid in Parijs, van de gevechten op straat die onverwacht uitbraken, van huizen geplunderd en vernield. Eerbiedwaardige lieden werden uitgejouwd of mishandeld, omdat zij zich sierlijk kleedden, madame Demesne was met een verscheurden hoed thuis gekomen, madame Monyod met een bevuilden mantel. In Versailles woonde geen enkel edelman meer, ook in de stad waren er velen die des nachts hun kostbaarheden, hun huisraad weg lieten voeren. De heer Lorinot, of liever Dufernay, zooals hij genoemd wenschte te worden, had het veiliger geoordeeld Génévière naar een klooster te zenden, ver weg in Charollais. Marion had de zuster Elisabeth en de tantes gevraagd goede voorspraak te doen, opdat hij Rose-Angélique vergunnen zou het kind te bezoeken. De heer Dufernay had geweigerd. Zij zou moeten wachten tot de voedster iets voor haar bedacht had.

Toen zij gehoord had, sprak zij niet meer over het kind. Zij vroeg waarom er oproer gemaakt werd. De honger, de duurte, verklaarde Marion, de aanstokers die van verdrukking schreeuwden en alles veranderen wilden.

Rose-Angélique vroeg zichzelve wat zij misdaan had dat deze straf verdiende. Zij was groot gebracht in een klooster, waar men haar geleerd had zich te gedragen naar de zeden van haar ouders. In haar meisjesjaren had men haar in de stad getoond hoe zij zich kleeden moest, hoe zij antwoorden moest op hoffelijke woorden die anderen uit het hoofd hadden geleerd, men had haar zelfs vermaand de waarheid te verbergen. Toen was iemand, zij wist zelfs niet wie, met een bejaarden heer overeengekomen dat zij huwen zoude met een man dien zij niet kende. Later had zij gehoord dat deze man, dien zij slechts één keer, omdat hij het wenschte, bij den voornaam genoemd had, van dit huwelijk niet anders dan fortuin en eer verwachtte. Zij had gehoorzaam gedaan naar de gewoonte van hem en zijn bekenden, onder wie zij geen enkelen vriend had. Toen zij zich ergerde aan den leugen,

had zij zich verzet, een korten tijd echter, want zij had zich gebogen ter wille van het kind. Zooals, wanneer de dagen lengen, de warmte over de aarde komt, den bloei uit de boomen drijft en den dieren een nieuw geluid geeft, zoo had de liefde waar een ieder naar smacht haar hart geopend, en zij was gegaan waar zij geroepen werd. Indien dit de misdaad was waarvoor zij werd uitgestooten, zou zij nimmer terug kunnen keeren, zou zij ook de straf die haar in de ontrooving van het kind werd gegeven tot het einde moeten dragen, want het was niet haar wil die haar dreef, maar een hartstocht, een noodlot buiten haar.

Zij peinsde wat zij doen moest, omdat zij niet wachten kon. Marion had niets omtrent den chevalier vernomen, maar zij bood aan na te vragen waar hij vertoefde. Rose-Angélique, ofschoon niet twijfelend aan de waarheid van hetgeen hij tot haar had gesproken, overwoog hoe hij haar ontvangen zou, daar zij hem had hooren bekennen dat een krijgsman zich met veel vrouwen vermaakt. Terwijl zij nog zocht en zich vermoeide in verbeeldingen van teruggewonnen vreugde, ontving zij een brief van Eugénie, waarin zij las:

‘Men acht het nauwelijks een glimlach waard wanneer iemand een geestigheid zegt over het versleten onderwerp van de onbestendigheid der liefde. Toch zijn er, onder de duizenden menschen in de wereld, iederen dag verscheidene die de nieuwheid van dit onderwerp leeren verstaan. Hoe het den mannen gaat wanneer zij er kennis mede maken, weet ik niet, misschien begrijpen zij er ook niets van, want zij zijn het die de geestigheden uitvinden. Voor ons vrouwen is er niet anders dan berusting, omdat wij al te wel weten dat men de liefde niet bevelen kan. Maar waarom hierover te spreken tegen iemand die de liefde goed gekend heeft en haar grillen ondervonden. Wat den chevalier d'A. betreft, er worden vele namen tegelijk met den zijne genoemd, en een van die velen is die van zijn vroegere vriendin madame de C. Wanneer een man terugkeert moet er iets zijn dat hem bijzonder trekt’.

Rose-Angélique begreep waarom dit geschreven werd. Onverstoord echter bleef het geloof dat wat zij binnen in zich droeg, een deel was van hem die het haar gebracht had en hem behoorde. Hij mocht dwalen en vergeten, doch eenmaal zou hij moeten komen wanneer hij het beste van zijn leven noodig

had. Voor haar intusschen zou de versmachting zijn. Zij wist dat zij krank zou worden en dat de schrijnende koorts een anderen naam zou hebben dan de heelmeesters er aan gaven.

Zij hoorde haar eigen stem niet meer spreken, zij antwoordde niet, wanneer Toinette haar iets bracht of iets vroeg. Daar de zon van den zomer te heet was en het licht boven de groote heide te fel, zat zij in de schaduw onder den eikeboom met een boek dat zij niet las of een handwerk dat in haar schoot lag. Bij den roep van een koekoek soms sloeg zij haar oogen uit de gedachteloosheid op, dan weder wekte het geruisch in de bladeren een herinnering die haar huiveren deed. Uit ongeweten diepten verschenen beelden die zij vragend nastaarde, schitterende gestalten al te vluchtig verschietend. Ook zuchtte zij wel en meende dat zij den blik van Alphonse had gevoeld.

De liefde te laten bloeien tot haar volle waarheid die verwezenlijkt kan worden, met den strijd, het leed en het verlies. Schoon is het, den weg van het hart te gaan, zonder te achten de moeiten van het willen, streven en nemen, van het begeeren, smeeken en bidden.

Deze woorden hoorde zij in de stilte toen de zoelte voorbij was gevaren. Zij wist niet of zij ze gelezen had of hooren spreken, maar zij had een onbestemd gevoel dat zij gesproken waren met het geluid van Alphonse, en ook scheen het haar dat er iets volgde dat zij niet verstaan had. En misschien hadden die woorden uit haar zelve kunnen vloeien, maar die weg werd schoon genoemd en haar hart zou een ander naamwoord gekozen hebben. Later echter, wanneer de zware tijd voorbij was, zou dit hart voorzeker de moeiten niet achten.

De zomer straalde over de heide en het huisje in de groene haag verscholen, en Rose-Angélique, in haar blank ochtendgewaad, zat geduldig in het lommer te staren en te wachten.

X.

Toen zij weder van het bed mocht opstaan, zag zij voor het eerst sedert vele weken de zon, maar het verheugde haar niet, want het was een bleeke zon aan een kouden hemel, en de kale boomen op het dorre gras, de heesters met de dorre bladeren die niet gevallen waren, de stille vogels vergeefs

haar voedsel zoekend, deden haar hulveren. Gedachten, heftig en zonderling opschietend in het door koortsen verzwakte hoofd, vielen onvoltooid weder weg, de zeldzame landlieden die, in doeken gehuld, voorbij gingen, staarde zij na tot de oogen vermoeid zich sloten. Na den winter zou het voorjaar volgen en wat in het voorjaar ontluikt in boomen, dieren en menschen, wordt in den winter voorbereid. Nu de tijd voorbij was toen zij, met een door beklemmingen en pijnen gekweld lichaam, gelaten wachtte wat met haar leven gebeuren mocht, moest zij weder luisteren en uitzien en verdragen. Zij dronk de melk en at de spijzen om Marion de moeite van het aandringen te besparen, zij poogde te glimlachen als zij met een hoofdknik antwoordde dat het haar beter ging. De kamer aanziende, de ouderwetsche meubelen, het donker bed met de groene gordijnen, vroeg zij waar zij was. Men had haar hierheen gevoerd, in een hofstede nabij het dorp, omdat de arts niet iederen dag naar het afgelegen huisje les Eglantiers kon rijden. Marion en Toinette hadden haar verpleegd. Zij herinnerde zich de verschrikkingen, zij herinnerde zich ook dat zij er tegen gestreden had omdat zij wist dat haar na dit lijden veel meer te dragen gegeven moest worden. Het zou leed zijn en onrust en gedurige marteling zou haar drijven, maar zij had in haar kindsheid al verstaan dat zoo de liefde was, een heilige macht die in het begeerend hart het vuur ontsteekt dat verbrandt. En wat zou haar leven zijn zonder dit vuur? En brandde het niet in boomen en dieren ook in den winter?

In de lange nachten keerden de angsten terug. Zij lag zonder slaap en luisterde. Dan hoorde zij geschreeuw om hulp en meende een stem te herkennen, van haar kind of van Germaine, dan hoorde zij in de verte een bitter geklaag, waarin zij haar eigen stem herkende. En als zij weder in de kussens lag sprong een vraag op waarheen zij moest gaan, wat zij moest doen, dan zag zij de eindelooze straten der stad, de ledige vensters der huizen. Daar kon zij niet gaan om te vragen, noch ook in het klooster of in la Roussuaye. En vragen, vragen rezen zonder ophouden, altijd nieuwe vragen, soms dwaze over dingen die immers nietig waren, soms verschrikkende over onbegrijpelijkheden. En zij keek rond in de duisternis of er nieuwe angsten zouden doemen, wachtend

op het geluid dat geregeld na middernacht wederkeerde. Eindelijk kon zij het hoofd weer laten vallen in het dons wanneer zij het getrappel der hoeven vernam, zij luisterde hoe het naderde tot zij duidelijk het brieschen der paarden, het kraken der wielen van de postkoets onderscheidde. Meestal opende daarna Marion, met een kaars in de hand, voorzichtig het gordijn om te vragen of zij wakker was geworden, zeggend dat de postillon voorbij was gegaan.

Op een ochtend toen zij naar haar stoel voor het venster werd geleid, zag zij dat de rivier achter de boomen was dicht gevroren. Het was de strengste dag van den winter. In de stilte van het verlaten land kon zij het gekras hooren van kraaien die langzaam op den akker nederstreken. Ook in het huis klonk geen enkel geluid, behalve somwijlen de schreden van Marion in de kamer daarnaast. Roerloos zat Rose-Angélique en terwijl haar blik dwaalde over het landschap voelde zij opeens dat zij van een druk was bevrijd, dat een rust over haar zeeg. Dien nacht lag zij zonder angsten wakker, maar rondom haar was een vage ruimte waarin zij den weg moest zoeken. De zekerheid kende zij dat alleen de liefde haar leven vervullen kon, en thans begon zij te begrijpen dat dit geloof niet genoeg was om te kiezen hoe zij moest gaan. Vele uren waakte zij bij het nachtlicht en bespeurde dat de gepeinzen, de moeiten het herstel van het lichaam tot nieuwe kracht beduidden, dat het hart herboren werd tot nieuwe droefheid en nieuwe hoop. Ook wanneer de postillon voorbij was gereden kon zij de oogen niet sluiten, soms hoorde zij al het blaffen van een hond wanneer het pitje lager begon te branden. De zwakke handen vouwden zich, een moede gedachte troostte haar, dat het niet waar kon zijn dat er voor het eenzaam hart geen andere keuze dan berusting bleef.

En uit verwarde droomen vol roerige geluiden opende zij de oogen weder met den drang om te zoeken hoe zij de toekomst kon dragen. Het stroomende schuimende water in de rivier voerde onstuimig de ijsschotsen mede, op een tak van een heester zat een vogeltje dat piepte. Rose-Angélique, die aan het komende getijde dacht, vroeg Marion:

Hoe nu? Wat moet ik doen?

De winter is gauw voorbij. Dan gaan wij daarboven, in de frischheid van les Eglantiers, de zon voor de wangen zoeken.

En daarna? Moet ik heel mijn leven wachten? Daarna, Marion?

Zacht, mijn liefje. De hemel geeft niet zooveel teederheid aan een hart zonder een groot geluk dat volgt. Maar ik zie je liever met dit ongeduld dat je weer jong en sterk maakt. Nog een korte tijd en wij gaan daarginds.

En zij tuurde weder, bij het nachtlicht, in de menigte der mogelijkheden, tot zij weder bij het blaffen van den hond in slaap viel. Bij het peinzen hoe zij gaan moest dacht zij ook aan menschen in de stad. En eens herinnerde zij zich iets.

Wie is hier geweest, behalve de arts? vroeg zij.

Een andere arts, antwoordde Marion met een glimlach, mijn broeder Alphonse. Ik had hem geschreven en om raad gevraagd, toen is hij gekomen en heeft mij gerust gesteld.

Zij had hem bij het bed zien zitten, onbewegelijk, met zijn klare oogen op haar gezicht, en zij had haar hoofd afgewend.

Heb ik geijld of dwaze dingen gezegd?

Neen, niets, en hij heeft ook niets gevraagd. Alleen heb je toen hij opstond gezegd: Dank u, mijnheer. Of je zijn gedachte ried, dat je beter zou worden. Van de koorts zou je gauw genezen, vond hij, maar de zwakheid daarna zou lang kunnen duren.

Haar ziel had hem gedankt en hem mijnheer genoemd. Was het omdat de troost van zijn beschermende zorg, hoe lief ook, haar vreemd was gebleven?

Kort daarna werd zij naar les Eglantiers teruggevoerd. Gewillig at en dronk zij en lag in haar ruststoel, daar zij hier slechts vertoeven wilde tot zij haar kracht herwonnen had. Gelijk een jaar te voren schouwde zij iederen morgen naar de ontluiking der lente, toenmaals in verwachting van vreugde die gegeven zou worden, thans in de zekerheid dat de begeerte haar drijven zou tot het uiterste zoeken en streven. Eerst was het haar of het licht een dauwig waas over de groenende boomen spreidde, maar allengs bemerkte zij dat zij, vermoeid door het inwendig staren, onduidelijk zag. Uren lang zat zij stil in verbeeldingen: in een provincie-stad in het zuiden stelde zij zich een herberg uit den ouden tijd voor, waar zij binnentrad en hem vond met andere officieren, voor het haardvuur; zij reed langs een akker, naar een stad die haar genoemd was, en ontdekte een kamp waar hij naar voren

schreed, maar zijn gestalte kon zij niet geheel onderscheiden; of zij zat in een salon en hoorde in een andere kamer zijn stem, het waren geen woorden, maar enkel het geluid van de stem. En als zij het hoofd in het kussen legde gingen de verbeeldingen voort en zag zij zich zelve, met de handen tastend uitgestrekt, in nevelen waar hij verborgen moest zijn. Soms balde zij de vuist, vragend of de hartstocht haar nergens dan in ongewisheid kon leiden. En eens, in de warande naar den einder turend, waar achter schaarsche denneboomen de zon daalde in een wijden vurigen gloed, ging een tinteling door haar armen en haar handen strekten zich om te grijpen. Een lichte frissche adem kwam diep uit haar borst, zij voelde dat de nieuwe kracht eindelijk was ontwaakt.

Marion smeekte haar, toen zij wilde dat haar koffer gepakt zou worden, nog een maand, nog twee weken te wachten, omdat de arts had gewaarschuwd dat ontroeringen haar kwaad konden doen. Maar zij glimlachte, zij verlangde immers niet anders dan ontroeringen die haar vreugde zouden geven daar zij ze noodig had. En dienzelfden dag kon zij Marion bewijzen dat zij sterk genoeg was om ze te verdragen.

Zij zat in den ruststoel toen het hek in de haag werd geopend, en tegelijk met de soldaten die binnen traden zag zij anderen van achter het huis verschijnen, en overal rondom hoorde zij stemmen van mannen. Een officier, met een blauwe sjerp, trad voor haar, groette en verontschuldigde zich dat hij haar naam moest vragen en het huis doorzoeken. Voor den naam de Montendres boog hij zeer eerbiedig. Soldaten gingen binnen, terwijl de officier zich met haar onderhield. Er was twee dagen te voren een gevecht geweest tusschen een legerafdeeling die nog trouw was gebleven en de opstandelingen, een wier aanvoerders had kunnen vluchten, een misdadiger die met zijn moordbende schrik verspreidde op het land. Hij was nog bezig met zijn ophelderingen, toen de soldaten terugkeerden met een haveloozen man dien zij achter het huis verscholen hadden gevonden. De officier gaf bevelen, de man werd geblinddoekt en tegen de haag geplaatst, vier soldaten hieven de geweren. Maar toen Rose-Angélique in ontzetting opsprong, bezon de officier zich en bood zijn verontschuldiging aan, zeggend dat men in den oorlog de manieren vergeet. Het zou elders zijn. Hij boog voor haar en vertrok.

En toen zij alleen waren, toen Marion haar bad toch rustig te liggen, zag zij plotseling een vreeselijke mogelijkheid: indien hij dien zij moest zoeken op dezelfde wijze door een vijand gevangen werd. Een oogenblik wachtte zij. Dan voelde zij de kracht in haar stijgen, een sterk geluid klonk in haar stem met het bevel dat de koffer aanstonds gereed moest zijn, een koets voor den middag besteld.

Het was April in Parijs. Zij reeds langs de ontelbare huizen die de vensters open hadden, zij zag de wolkjes hoog boven de daken en hoorde vele menschen, de lucht die zij ademde deed haar lachen van blijdschap. Het scheen een feestdag te zijn, troepen jongelieden met rood-wit-blauwe cocarden getooid draafden zingend voorbij en wierpen haar bloemen in den schoot. Toen zij in het huis van haar oom François kwam werd haar verteld dat er in een ander deel der stad hevig gevochten was, haar oom, die er zelf een droeg, gaf haar aanstonds een rood-wit-blauwe cocarde om beveiligd te zijn voor het geval de oproerlingen binnen mochten dringen. Daar zij echter bij de opgewonden verhalen van al hetgeen in de stad was gebeurd slechts lachte, omdat zij met een moedigen wil was gekomen, vond eindelijk de oom zijn vroolijkheid terug, zoodat hij weder zijn dwaze opmerkingen maakte bij hetgeen zij te zeggen had. Zij wilde een korten tijd blijven, - zoolang de slagersgezellen het haar vergunden, onderbrak hij -; totdat zij een vriend dien zij zocht gevonden had - wie had tien jaar geleden geloofd dat de oproerige tijd ook de zedigste dochter der Montendres zoo zou veranderen? -; maar het zoeken zou moeilijk zijn en zij zou raad noodig hebben -, geen raad vragen, maar zotte dingen doen, en snel, want de zondvloed naderde. En hij gaf haar raad, hij noemde haar de regimenten waarbij haar broeders dienden aan wie zij kon schrijven, en tevens de namen van bevelhebbers die hij kende. Ook nam hij, wegens de gevaren van den dag, Germaine weder in zijn bescherming.

Rose-Angélique, die het antwoord op haar brieven niet kon afwachten, zocht haar vriend Jean Dirix op om zijn hulp te vragen. Zij vond hem zingend bij zijn werk. De geest van den tijd werd hem welgezind, zeide hij, de oude heer Lorinot groette hem terug wanneer hij hem ontmoette, Florine kwam soms in den winkel, soms in de kamer daarachter. Nog een

weinig meer oproer, nog enkele heeren aan de lantaarns gehangen, en men zou den naam Dirix niet minder achten dan Lorinot of Dufernay. Toen hij gehoord had welke hulp Rose-Angélique van hem verwachtte, verwisselde hij aanstonds zijn rok en nam zijn hoed.

Laat ik u naar huis geleiden, mevrouw, en wacht mij vanavond. Eerder zal ik niet kunnen komen, want er zijn veel kazernes, ook buiten de stad. Het Vlaamsche dragonder regiment. Het zal gevonden worden.

Dien avond had hij het niet gevonden, maar hij zou in andere kazernes, bij andere ambtenaren vragen. Rose-Angélique vergezelde hem en liep vele uren door oude straten, door buitenwijken, maar Jean moest haar dan weder teruggeleiden naar een veilige straat om hem te wachten. En vele avonden keerde hij terug zonder het bericht.

Zij wist niet waar zij verder moest vragen. Bij Lisette, wanneer zij had aangehoord wat er gebeurd was met man, kind en vader, vertelde zij wat haar vervulde. Maar Lisette zweeg, ging voort met haar bezigheid, en zuchtte.

Claire vond zij in dezelfde duistere kamer, even bleek en zwak. En wanneer zij gesproken had zeide Claire:

Ik weet het niet. Ik heb het zelf ondervonden. En ik wacht niet meer.

Eugénie zat met modeplaten en velerlei stoffen rondom haar.

Men moet zoo snel mogelijk een nieuwen snit bedenken, een nieuwen vorm, nieuwe versieringen. Eenvoud en natuur. Geen fluweel, geen taffetas meer, alles gaas. Mijnheer d'Aulnescour is zoozeer gehecht aan culotte en pruik, dat hij met zijn vrienden, die even gevoelig zijn, naar Straatsburg is vertrokken. Ik wed dat je den chevalier niet herkennen zou.

En toen Rose-Angélique gesproken had, trok zij haar tot zich op den sofa.

Arm kind. Maar wie het zoo heeft is eigenlijk gelukkiger dan menig ander. Je bent tenminste geheel vervuld en je hebt een geloof. Ik die het niet heb zou zeker niet zoeken, want ik zou weten dat ik niet vinden zou. Maar ik zal je helpen. Het kan niet moeilijk zijn, ofschoon de meesten bij wie men navragen kan zich ver van de stad verschuilen.

Rose-Angélique keerde met een blos naar huis.

Des nachts verbeeldde zij zich dat zij hem onverwacht op straat ontmoette. En zij ging iederen morgen uit met Germaine naar de plaatsen waar wandelaars komen. Eens stond zij stil in het gewoel en, terwijl haar zuster praatte, hield zij de hand op de borst en vroeg zichzelve wat het toch zijn kon dat haar dreef. De naam van die heilige macht had een weemoedigen klank. Voortgestuwd voelde zij zich, roekeloos, om iets te winnen, te nemen, dat nooit kon verzadigen, daar immers in den schoonsten tijd het allerliefste ver was gebleven, even ver als de sneeuw op den bergtop. En het aangezicht gloeide van schaamte bij de twijfelende vraag of het dan de zinnen waren die haar verdwaasden. Zij sloeg haar zuster gade, het lichtend puntje in den blik, den glimlach van welgevallen, wanneer een voorbijganger haar had aangezien. Germaine had zelf al bekend wat haar tot avonturen had gedreven, zij had ontdekt wat zij uit schaamte liefde had genoemd.

Er waren in het duister van de bedgordijnen stille snikken, stille kreten. Voor het eerst begreep zij het onderscheid tusschen degene die zij geweest was in de van droomen omsluierde schooljaren en zij die thans hier lag, een vrouw die smachtte en zocht naar wat zij anderen gemakkelijk zag nemen. In een langen zucht smeekte zij zichzelve vergiffenis dat het verlangen de zuiverheid die eenmaal geweest was had besmet.

Zij wilde niet meer zoeken of vragen en wanneer zij uitging keek zij niet meer rond.

Dien zomer ontving zij een brief van haar zuster Amélie, die haar schreef dat zij met haar gezin naar de koloniën zou vertrekken, waar haar echtgenoot Legrineul tot een ambt was aangewezen. Voor Rose-Angélique, die in de stad niet anders dan zorg en verdriet tegemoet kon zien, zou het raadzaam zijn, in dezen tijd van verwarring en verschrikking, ver weg rust en veiligheid te zoeken.

Zij antwoordde terstond dat zij al wat haar hier kon gebeuren tevreden ondergaan zou, omdat zij hier ook al wat zij eenmaal haar geluk mocht noemen, gekregen had. In het verre land had zij niets te verwachten. Toen haar oom vernam dat zij geweigerd had, werd hij driftig en schold hij haar. Er werden kloosters geplunderd, priesters als beesten afge-

maakt, roovers en galgestroppen kwamen bij duizenden van alle streken naar de stad, en mevrouw Rose-Angélique, voor een gril of een waanzin, weigerde de toevlucht die haar geboden werd. Maar zij bleef ongestoord. En rustig ging zij zoo zij gewoon was te gaan. Zij had blijdschap gevoeld in haar weigering, en ontdekt dat zij wachten kon nu zij niet meer zocht, en in het wachten herkende zij de zuiverheid van weleer.

Doch een maand later schreef zij Amélie weder en zond een bode met den brief. Zij noemde geen reden waarom zij thans anders besloten had, maar verzocht haar zuster spoedig te melden wanneer zij gereed moest zijn, waar zij komen moest voor het vertrek. En zij voegde er bij dat zij Germaine met zich zou voeren, omdat zij haar zeker niet in de oproerige stad alleen kon laten. Het antwoord luidde dat zij elkander binnen drie weken in le Hâvre zouden ontmoeten, een uitvoerige lijst was er bij gevoegd van alle noodzakelijke dingen welke de zusters behoorden te koopen.

De volgende dagen waren niet lang genoeg voor bestellen, knippen en passen. Germaine lachte opgewonden, Rose-Angélique had blinkende oogen.

Eugénie had haar, toen zij haar bezocht om bericht te hooren, naast haar genomen, en zacht, ernstig gesproken.

Hoor, Rose-Angélique. Wij zijn bij de dertig jaar en moeten verstandig zijn. Ik weet dat je dwaasheden zult doen als ik je zeg waar de chevalier is te vinden. Maar het kan ook zijn dat, wat ik dwaasheid noem, juist het geluk brengt. Mijn verstand zegt dat ik je tegen moet houden. Maar laat mij ook eens dwaas zijn. Ja, die traan wil zeggen dat ik je benijd, ik beken het. Vandaag, tenminste. Volg je chevalier en keer hopeloos terug, of keer niet terug, wat doet het er toe zoolang de hartstocht duurt. Je kunt hem in de Antillen vinden, Guadeloupe, Martinique, dat weet ik niet. Hij vertrekt binnenkort of is al vertrokken. Maar bedenk dat je ook la Chessigny zult vinden, de brave Madeleine die goed haten kan. Vloek mij later of zegen mij, ik voor mij zal je altijd bewonderen.

Rose-Angélique bracht afscheidsbezoeken, niet bij de verwanten die tot de Robe of de Financiën behoorden, nog minder bij die van den Adel, want die bevonden zich niet in

Parijs, maar bij Jean Dirix, die beloofde haar tot le Hâvre te geleiden, en bij Lisette.

Den dag voor het vertrek kwam zij bij Claire, het was laat, de namiddagzon scheen er binnen. Er werd weinig gesproken. Voor zij heen ging lag Claire een pooze aan haar schouders en zeide schreiend:

Ik wou dat ik mee kon gaan.

In den kus dien zij gaf was, met den zegen, haar eigen verdriet en hoop.

Marion en Dirix reden mede naar le Hâvre, waar zij den heer Legrineul en Amélie met de kinderen vonden.

Op de kade kon men elkander nauwelijks verstaan in het geraas en het gewoel van vaten en manden die nog geladen werden, kabels die vielen, zeelieden die schreeuwden, want er vertrokken dien dag vier schepen onder convooi van vier oorlogskorvetten. De kapitein wierp de cocardes in het water, omdat men onder de blauwe of witte vlaggen met de lelieën voer. Toen de voorste schepen, onder muziek en gejuich, zich al naar de zee verwijderden omarmde Rose-Angélique nog even voor de loopplank werd ingehaald, nogmaals en nogmaals Marion. En toen de matrozen aan den kaapstander gereed waren en het schip bewoog, klom zij op tot den spiegel om naar de kade te wuiven.

Daar ontwaarde zij, achter Marion en Dirix, de rechte gestalte van Alphonse, met den hoed in de hand. Het waren groote tranen die haar oogen vulden. En toen zij weder den zakdoek, die de tranen hadden gewischt, in den bries deed wapperen, wuifde zij tot hem, dat hij verstaan moest, dat zij zich niet vergiste, daar zij immers niet anders kon. Zijn arm met den witten doek, boven het gewuif van Marion en Dirix, bleef recht in de hoogte, en zij bleef er naar staren tot zij niets meer zag dan een klein gewemel aan de kade, dan wendde zij zich en keek naar de zeilen die helder openvielen voor den wind.

XI.

De oude negerin Josette vond allengs, wanneer zij vroeg in den ochtend de koffie binnenbracht, vaker het eene bed ledig, en met haar goedigen glimlach voor Germaine staande, die

nauwelijks de oogen opende, wees zij om te beduiden dat de andere meesteres al was uitgegaan. Na het gaas voor het venster weggeschoven te hebben keek zij rond en als zij de andere ergens ontwaarde mompelde zij iets met een gebaar of zij zeggen wilde dat zij het niet helpen kon.

Rose-Angélique had aan de landingsplaats, waar alle inwoners verzameld waren omdat er een schip binnenviel, de dame weder ontmoet die haar eenmaal geprikkeld had tot een gedrag waarover zij zich schaamde. Zij begreep dat deze de vrouw moest zijn voor wier haat zij gewaarschuwd was, en zij verwonderde zich dat zij in de jaren die sedert voorbij waren gegaan nooit aan haar gedacht had. Bij den namiddagdrank had haar schoonbroeder andere heeren gevraagd naar de geheimzinnige dame die al eenigen tijd vertoefde in een kleine ambtenaars-woning, zich zelden buiten vertoonde en met niemand kennis maakte; een der heeren had gezegd dat zij zich de markiezin de Chessigny noemde en dat men niet meer van haar wist dan dat zij met slechts twee slavinnen was gekomen. De woning lag beneden aan het eind van het pad, het dak en een der vensters waren te zien boven de planten.

Rose-Angélique had een andere kamer gevraagd, eene op het Zuiden omdat zij meende dat veel licht haar goed zou doen. De waarschuwing van den heer Legrineul, dat de felle zon nadeelig was voor wie in koelere streken was opgegroeid, baatte niet, zij drong aan tot haar die kamer gegeven werd. Josette deed al wat zij kon om er de hitte dragelijk te maken, zij hield de luiken gesloten, zette voor den middagslaap de deuren open en bracht daarna water in kruiken die zij in den kelder had bewaard. Doch Rose-Angélique sloot de deur weder om ongestoord, op haar knieën door de spleten van het luik te turen. Bij den dageraad al, na een woeligen sluimer, verliet zij de broeiende molligheid van het bed om even naar buiten te zien. De boomen en heesters stonden onbewogen, een vledermuis dwaalde nog; ginder achter de huizen waar een deel van de baai zichtbaar was lag de zee nog glad in donkere spiegeling; aan den anderen kant boven de grauwe bergen gloorde het naderend licht. De hooge bladeren der palmen begonnen te wuiven. Uit het huis ginds kwam de negerin met de witte muts om de gordijnen te openen. Dan verscheen daar in de warande die vrouw, met losse haren, en

zette zich en dronk en at. Wanneer Josette klopte deed Rose-Angélique haastig haar ochtendkleed aan om niet te toonen hoezeer de hitte haar gekweld had. En zij ging uit, met een stok om het ongedierte te verjagen, en dwaalde langs het pad of midden door zwaar geurende struiken, tot zij somwijlen dicht bij het huis een stem kon hooren roepen. Met een stil hart luisterde zij, wachtend op een andere stem. In den middag laaide de zon zoo sterk op den buitenmuur van de kamer dat het hout der meubelen wrong en kraakte en Rose-Angélique niet op het bed kon liggen; dan overgoot zij zich met het frissche water en terwijl zij zich met den handdoek wuifde talmde zij weder voor een spleet van het luik.

Eindelijk werd het wachten verlicht. Er was weder een schip aangekomen. Kort nadat men het haar had verteld hoorde zij in een gefluisterd gesprek tusschen Amélie en haar schoonbroeder den naam van den chevalier d'Alard.

Toen zij wist dat allen zich voor de rust hadden teruggetrokken ging zij uit, maar zij durfde niet den gewonen weg te gaan. En dwalend, twijfelend, met de innerlijke trilling van droefheid, kwam zij hooger op de helling, daar waar te midden van palmen het oude huis Cahuna lag. Een jonge negerin, die bloemknoppen zocht, sprak haar toe en bleef bij haar staan; zij begreep de gebrekkige taal niet, maar het gebaar, dat naar het huis beneden wees, en de liefelijkheid van den mond die sprak waren haar duidelijk. Een oogenblik later kwam mevrouw Frasquita, de eigenares van het huis, die weinig doch welverzorgde kleederen droeg, en zij voerde Rose-Angélique hartelijk mede in haar arm om haar een koelen drank aan te bieden. Ook zij had het gebaar van het negermeisje gezien, en toen zij in de galerij alleen waren zeide zij:

'Ik doe niet graag mijn lieden weg, omdat ik langzamerhand van den een na den ander ga houden. Maar als Céline liever bij u wil zijn schenk ik haar u. Op voorwaarde dat u ook haar grootvader neemt, zij heeft geen andere verwanten. Hij is een nuttelooze luiaard, maar misschien komt hij te pas. Vrouwen als u, mevrouw, zoo fijn en zoo zacht, die zwijgen en recht voor zich zien, hebben trouw noodig. Het zwarte volk is dommer dan het blanke, ja zeker, maar de eenvoudige dingen begrijpt het beter.'

Rose-Angélique wilde dit geschenk niet aannemen, maar Frasquita liet haar niet spreken.

'Ik zou meer voor u willen doen', zeide zij. 'De blanken die komen om rijk te worden, met koffie, met suiker, met slaven, verkoop ik koffie, suiker, slaven. Maar wie komt voor iets dat hier niet te vinden is geef ik mijn vriendschap. Denk aan Frasquita als zij helpen kan.'

Allengs kwam zij er iederen morgen en iederen middag en liet zich vertroetelen door de goedhartige mulattin, die eerder dan zij vermoedde haar geheim had begrepen. Doch zij spraken van andere dingen. En menig uur, terwijl zij bij de verkoelende dranken en vruchten achter de nedergelaten rietgordijnen schommelde in haar stoel, luisterend naar de avonturen van anderen op het eiland, vergat Rose-Angélique het eenige van haar gedachten.

En eens vond zij het oogenblik dat vele jaren in haar verbeelding had geschitterd. Zij stond achter een aloës toen zij die andere vrouw, gevolgd door een dienares die den zonnescherm droeg, uit het huis zag gaan. Zij keek rond of er iemand anders was en wilde terugkeeren, maar zij bleef staan, luisterend naar de ochtendgeruchten, geschreeuw van kinderen, waterverkoopers, gekrijsch van papegaaien. En plotseling richtte zij zich op. Het was zijn stem die zong in het huis. Zonder aarzelen ging zij voorzichtig langs de scherpe punten van bladeren, recht naar de warande, en trad binnen. Hij stond daar, wendde zich en zweeg. Niet haar voeten brachten haar nader, want zij hoorde ze niet, maar het was een wolk die haar droeg, een koelte die haar kleederen, haar handen bewoog. Vóór hem bleef zij roerloos. Maar toen hij den mond opende en een weinig naar achter neeg bogen zich haar knieën en haar handen strekten zich als een geheven kelk tot hem op. En hij week nog meer, met verwarring in de oogen, en hard braken de woorden over haar:

'Maar je bent dwaas, je weet niet wat je doet! Hier te komen, hier in dit huis. Ik smeek je, ik gebied je, ga weg!'

Zij vroeg niets, om die striemende klanken niet weder te hooren. Langzaam daalden de handen, en terwijl zij de hitte gloeiend op haar hoofd voelde keerde zij zich en schreed moeilijk voort. Een punt van een agave-blad reet haar mouw open en verwondde haar zoodat haar kleed rood werd bevlekt.

De grond bezeerde haar voeten, de droppels van het voorhoofd mengden zich met het vocht der oogen. In een schemerige kamer bij Frasquita vond zij bescherming tegen de felheid der zon, een zachte hand en frisch water ter leniging der pijn, een liefkoozing voor het geslagen hoofd.

Iederen morgen na de korte wandeling kwam zij in den tuin van Frasquita, waar tusschen de palmen een hangmat voor haar was gereedgemaakt. Twee gedachten keerden uit den maalstroom van vragen en verwijten, twijfelen en verlangen telkenmaal weder. Hij had haar verjaagd uit vrees voor de andere. Het geluk moest zeker tot haar terugkeeren daar zijn hart haar niet verlaten kon. Hij was het niet die met die stem gesproken had, maar een andere die over hem heerschte en het geluid hard en vlijmend had gemaakt. Zij zag het gelaat dier andere weder zooals het haar eens uit een grauwen nevel verschenen was, met de bittere fonkeling van den wil, den wil die grijpen moest enkel om te grijpen; zij hoorde de heesche kracht weder in de woorden die haar toen gestoken hadden. Deze vrouw, voor wie zij geen naam kon vinden, maar aan wie zij dacht als aan een krakend, sissend geluid, wilde hebben om te vernietigen. De hitte viel weder over haar wanneer een vraag haar beklemde waarom zij, Rose-Angélique, dan naar dit land was gekomen? En schommelend, met starre oogen het licht hoog boven de palmen aanziend, bekende zij zichzelve driftig en smartelijk dat zij van die andere niet verschilde. Ook zij zocht te nemen omdat zij moest.

Ongeduldig sprong zij op, haastig liep zij en dwaalde zonder te zien. Het gebeurde vaker dat Céline of de oude Théophile uitgezonden werd om haar te zoeken als mevrouw Frasquita haar had zien gaan en vreesde voor wat zij mocht doen. Wanneer zij haar gevonden hadden en met haar terugkeerden was er droefheid in den glimlach der dienares, of de neger mompelde iets met diep gebogen hoofd. Frasquita drong haar om in de hangmat te liggen en zij staarde weder over de kruinen der palmen.

Haar schoonbroeder zeide haar eens, zachtmoedig doch zeer ernstig, dat zij haar wandelingen achter het huis van mevrouw de Chessigny moest staken. Al het slavenvolk wist er van, onder de heeren in den Cercle werden overdreven dingen verteld; het speet hem te moeten zeggen dat een zekere

chevalier zelf er over sprak zooals een welgemanierd man niet doet. En wat wilde zij? Indien een vrouw niet werd gegeven wat zij wenschte behoorde zij waardig haar verdriet te dragen.

Maar zij kon zichzelve niet bekennen dat het verdriet was wat zij te lijden had, want haar hart was vervuld van een lieven rijkdom, schitterend in een vurigen schijn.

Zij vertelde Frasquita dat zij niet meer wandelen kon. Toen vroeg de mulattin of zij, indien zij waarlijk haar verlangen wilde, een toovermiddel voor haar mocht aanwenden. De blanken lachten er om, maar Frasquita had al menige arme vrouw haar vreugde er mede gegeven; het was een drank waarvan op het gansche eiland niemand dan zij de bereiding wist, en het zou haar niet moeilijk vallen dien drank te brengen naar den mond die hem drinken moest. Voor Rose-Angélique ontgloeide het licht dezer nieuwe verbeelding; zij zag zijn roepend gebaar, zij hoorde zijn smachtend geluid. Zij moest medegaan naar eenzame plaatsen voorbij de koffieplantingen, omdat er kruiden waren die zij zelve op bijzondere wijze moest plukken. Théophile en Céline droegen de korven, drie andere slaven gingen voor en achter met knuppels om hen tegen ongedierte te beschermen. Vroeg in den morgen trokken zij uit. Hoog op de helling verspreidden zij zich, maar Rose-Angélique werd dan hier geroepen, dan daar als er een het zoetreukig kruid vond dat slechts haar vingers mochten beroeren. Wanneer zij zich weder oprichtte uit de gebukte houding en beneden de stad aan de baai ontwaarde, zocht zij of zij de eene kleine woning kon onderscheiden waar weldra haar geluk zou herboren worden. Rondom straalde de wijde blauwe zee in het overdadig licht waarvoor zij de oogen look. Na den middag, nadat zij gerust hadden, moesten de voornaamste bestanddeelen nog gezocht worden, maar langzaam ging de tocht in de hitte die op de hoofden brandde. Door weelderige taaie gewassen daalden zij neder in een holte der glooiing. De lucht die Rose-Angélique daar ademde zengde haar in de borst, zij zag dat de anderen de hand voor den mond hielden, maar het was of haar die hitte van buiten verlichting gaf. Bij den poel, waar een menigte sissend gedierte verdreven moest worden, brak zij van een sterk geurende struik bloemen en doorns en voelde bij iedere bloem, bij iedere doorn een zaligheid in haar hand. Langzaam liet zij ze

vallen in de mand die Céline, gebukt, voor haar ophield, ter wijl zij de jonge slavin in het zwart der oogen zag. Van een plant, waarvan hij eerst de bladeren had weggesneden, moest Théophile den wortel uit den grond trekken en toen hij slaagde hoorde zij dat de hoofdwortel, van de fijnere deelen losgereten, een piepend klagend geluid maakte en daarna in het daglicht geheven met dikke droppels bloedde. Frasquita zeide verheugd dat het geluid haar goed voorspelde, maar het had haar ontroerd of zij met zijn stem een kreet van pijn had gehoord. Zij schudde haar hoofd, en ook Céline schudde van neen.

Dien avond kon zij van de vermoeienis niet slapen, benauwende beelden verontrustten haar. Zij zag hem door groote doornen gestoken, zij zag een hand, haar eigen hand, die hem rukte aan de borst. Het tergend gezoem der muskieten buiten de gordijnen kwelde haar of zij een straf ondergaan moest, Bij den eersten schemer kleedde zij zich en ging naar Cahuna, maar Frasquita sliep nog en de neger voor de deur der kamer wilde haar niet binnenlaten. Van Céline vernam zij dat de drank in den nacht reeds in het andere huis gebracht was.

En de volgende dagen wachtte zij, met onrust en zelfverwijt. Uit behoefte aan eenzaamheid bleef zij buiten ook in de heetste uren, dan zat zij op den hard gebranden grond te midden der verdorde grassen en kwijnende planten en tuurde naar de gestalten der bergen. Eens hoorde zij haar stem zooals die vroeger geklonken had, helder, zacht, kinderlijk, vragend of zij zich den tijd van rustigheid herinnerde, en wat zij thans geworden was. Een gloeiend droog geluid was het dat antwoordde: een verdwaasde die zocht wat niet bestond, die de handen strekte om te grijpen wat sedert lang was verdwenen, een blinde die het lot dwingen wilde en voor slechte daden niet terug zou deinzen. De gruwelijke waarheid zou zij eenmaal moeten aanzien, dat hij was heengegaan omdat zijn hart het hare niet meer kende; eenmaal zou de nevel van haar zinnen wegvallen en de gloed daarbinnen dooven, dan zou zij verafschuwen wat zij had gedaan. Het beeld verscheen van hem die op de kade toen het schip vertrok had gewuifd, maar zij hield de hand voor de oogen. Dan hoorde zij in de stilte fluisteren van licht en toekomst, van een zekerheid dat al wat zij leed niet vergeefs kon zijn; zij voelde dat het goed was te

wachten tot den tijd der verlichting. Eenzaam, klein zat zij op den grond, maar het wachten kon niet lang zijn, de grootheid der bergen tegen den hemel en ginder de stralende zee toonden haar de kortheid van den tijd die voorbij gaat.

Terugkeerend van de plaats harer mijmering hoorde zij op een middag van den schrik in Basseterre. Een jonge ambtenaar die haastig kwam aangeloopen stond even stil om haar de tijding te zeggen: er was een vaartuig binnen gevallen, het eenige dat zich uit een gevecht had kunnen redden; de Engelschen waren in aantocht en de bevelhebber der bezetting, de chevalier d'Alard, lag krank te bed.

Rose-Angélique snelde naar Frasquita, zij smeekte dat zij haar vergezellen zoude, zij moest dadelijk gaan. En Frasquita, met een glimlach en een blos, repte zich.

Wat een geluk, zeide zij, alles te vergeten om één ding alleen. Maar wees niet ongerust, mijn kind, men heeft mij al verteld dat er niets te vreezen is; gisteren al heb ik den arts hier laten komen. Hij moet iets gegeten hebben dat niet deugt. Kom, laten wij gaan.

Théophile volgde hen. Voor het erf van mevrouw de Chessigny bleef Frasquita staan en zond hem naar de woning om te vragen of mevrouw haar en haar vriendin ontvangen kon. Een oogenblik later kwam Théophile schreeuwend teruggeloopen, achtervolgd door een neger en een soldaat met stokken. De oude man vertelde dat mevrouw was buitengekomen met een zweep, maar toen zij hem had gezien had zij den bedienden bevolen hem te slaan.

Heel goed, zeide Frasquita, ze hebben Théophile geslagen, de slagen keeren terug. Je ziet dat je niet ongerust hoeft te zijn, mijn liefje, als er een ernstige kwaal in het huis was zou die vrouw dat niet gedaan hebben.

Dien avond dwaalde Rose-Angélique achter de donkere agaven, welker bladeren zij tegen den sterrenhemel kon onderscheiden. Toen zij het dak ontwaarde waaronder hij lag knielde zij en vouwde de handen. In het gebed noemde zij de liefste dingen die zij bedenken kon; het was een lang gebed van weinig woorden, van vele tranen om vergiffenis te smeeken voor haar valsche daad. Haar knieën deden pijn toen zij bemerkte dat de ster boven het dak was voortgegaan; in de verdere woningen hoorde zij ook het zingen der negers niet meer.

In de drukte en de zorgen voor haar zusters Amélie en Germaine, die beiden tegelijk te bed moesten liggen, vond zij vergetelheid van den afschuw over de poging om hem met een laag middel te winnen, en Céline, die zij iederen dag uitzond, bracht haar spoedig het bericht dat de chevalier weder met de soldaten was gezien.

Amélie en zij waren elkander tot dusver niet meer geweest dan zusters van dezelfde ouders geboren, maar de innigheid die de harten bindt kenden zij niet. In de koortsen nu klemde de oudere zich aan haar hals en bekende dat zij van niet anders droomde dan van een licht zooals uit haar oogen straalde. Rose-Angélique, vergetend dat zij tot een kranke sprak, fluisterde zeer zacht dat het nochtans het geluk niet was. De andere schudde haar hoofd en vroeg:

Als dat het niet is, waarom dan te leven?

Er werd niet meer van gesproken. Maar toen Amélie weder in den stoel mocht zitten en naar de beslommeringen van het huis kon vragen, voelden zij beiden in blik en liefkoozing dat zij een nieuwe warmte hadden ontdekt.

Eens zag Rose-Angélique, terwijl zij het eerste van den dageraad in de richting van gindsche woning zocht, Théophile en Céline haastig naderen. Zij opende het luik, riep hen en vroeg wat zij op dit ongewone uur buiten deden, maar de neger antwoordde slechts met den vinger op den mond en beduidde haar beneden te komen. En toen zij bij hem stond vertelde hij fluisterend: vijf schepen lagen op de reede, matrozen waren al aan land en hooge heeren bij den gouverneur. De soldaten van Basseterre hadden hun wapens afgegeven. Terwijl zij nog spraken hoorden zij het ochtendschot en Théophile, die zich had omgewend, wees verbaasd naar den vlaggestok boven de huizen aan de landingsplaats, waar een witte vlag met een rood kruis werd geheschen. Dien middag kwamen de heeren van de administratie, daar de kantoren waren gesloten, reeds na den maaltijd hun rhum drinken in de warande. Rose-Angélique en haar zusters talmden er om te hooren wat zij elkander vertelden, verward en opgewonden. Kapitein Kerguedec, die onlangs de korvet veilig had binnengebracht, had weten te vluchten. De officieren van de bezetting waren met hun bevelhebber reeds krijgsgevangen weg gevoerd, de een zeide hierheen, de ander daar. Amélie, die

haar zuster zag wankelen, sprong op, greep haar hand en trok haar snel mede naar binnen.

Daarna lag Rose-Angélique vele dagen te bed met een kwaal die door de hitte was veroorzaakt. Wie in haar kamer trad zag niet het eerst de bleekheid, den droeven ernst der trekken, maar de fonkeling der groote oogen, welke Frasquita vergeleek bij de zomerzon die den vruchten het warme sap der rijpheid geeft. En Rose-Angélique wist dat dit de waarheid was, want zij had zelve in den spiegel gezien dat de vlam groot en klaar werd.

XII.

Langzaam vergingen de uren der afwachting in het logement la Concepcion. De warande, waar gedurende de heete ochtenden de zeewind met de rusteloos bewogen bladeren der palmen en de klepperende blinden eentonig geluid maakte, was reeds vroeg verlaten daar de weinige gasten, officieren en voorbijtrekkende kooplieden, waren uitgegaan, maar in de eetzaal zocht Rose-Angélique het liefst koelte en schemer omdat daar somwijlen een bediende binnentrad die iets aan de tafel schikte, en zij een vraag kon doen om haar gedachten af te leiden. Frasquita, die haar verboden had uit te gaan, verliet haar zoodra zij gekleed was en keerde eerst voor het middagmaal terug, bewegelijk, vroolijk, want, in Puerto d'España geboren, kende zij er nog vele menschen. Zij riep Rose-Angélique aanstonds mede naar haar kamer en gaf wat zij voor haar gekocht had, een versnapering, een bijzondere vrucht of iets nieuws voor het toilet, maar van het eene dat beider geesten vervulde werd niet gesproken. Aan tafel zaten zij naast elkander, Théophile diende hen. De jonge officier tegenover hen trachtte tevergeefs een gesprek te beginnen, want slechts Frasquita antwoordde en steeds in het Spaansch. Jegens den anderen officier, den commandant van het oorlogsfregat, werd zij vriendelijker sedert zij gehoord had dat hij berichten wist van de Franschen, dat zij niet op alle eilanden verloren hadden. En nadat zij eens, voor den siesta, met hem alleen aan een tafeltje de koffie had gedronken, was er tusschen hen beiden een gemoedelijke welwillendheid ontstaan. Commandant Walton had begrepen dat de jongere dame een

der krijgsgevangenen zocht, Frasquita harerzijds had gezien dat hij een ridderlijk man was.

Na den middagslaap zat Rose-Angélique weder alleen in de eetzaal, met haar herinneringen, haar vragen en twijfelende gedachten. De blinden klepperden niet meer, doch zwaarder drukte de vochtige hitte op de loomheid van het lichaam. Wanneer het naaiwerk van haar schoot viel strekte zij zich zuchtend uit op de bank. Sedert zij hier waren gekomen had zij een rustigheid over zich voelen dalen die het hevig opstandig smeeken gestild had, en toen zij eenmaal zonder angsten de mogelijkheid had aangezien dat zij, na al haar streven en moeiten, het geluk van weleer nooit terug zou winnen, had zij ondervonden dat een blanke helderheid in haar hart achterbleef. Niet om te wachten op hetgeen voor eeuwig voorbij was gegaan, niet om te zoeken en te willen zou zij voortaan leven, maar om rustig te dulden tot er wellicht een stonde zou zijn waarin zij dienen kon met al wat zij had. In haar herinnering zag zij dikwerf het gebaar, toen zij hem smeekend naderde ginds in Basseterre, waarmede hij haar verjoeg, verbijsterd van vrees, en telkenmaal met die herinnering verscheen haar haar eigen gelaat zooals zij het in die dagen in den spiegel gezien had, de oogen klein en donker, den mond gesloten maar ontspannen, met iets dat een glimlach geleek en haar deed denken dat zoo het gelaat van haar moeder geweest moest zijn. Twee gedachten hadden die beelden haar gegeven, de eene dat zijn hart te klein was om haar te verstaan, de andere dat haar jeugd voorbij was, gedachten droef in het eerst, maar die allengs den troost brachten dat ook de kranke smarten haar verlaten hadden. In dien tijd toen hij als krijgsgevangene was weggevoerd en zij, in koortsen en verzwakking, erkend had dat zij zonder hoop en hulpeloos was, had zij naar Frankrijk terug kunnen keeren, naar een onbekende en haar onverschillige toekomst. Frasquita was het die, zeggend dat de liefde soms door de dankbaarheid wordt gewonnen, haar het uitzicht had gegeven hem te bevrijden; Frasquita had het plan gemaakt en het middel gevonden om hier te komen, en zij ook deed thans het heimelijk werk, zoodat haar, Rose-Angélique, niets overbleef dan de hulp die misschien het hart noodig zou hebben. En weldra ondervond zij dat zij de volkomen toewijding, die alleen waarlijk geëer-

biedigd wordt, verloren had en dat de liefde haar niet meer beschermde.

Die jonge officier had ontdekt dat zij een Fransche vrouw was en hield haar voor de echtgenoote van den chevalier. Hij kwam in den middag in de eetzaal of in de warande haar eenzaamheid storen met bedoelingen die zij niet begreep, omdat zij er vele jaren voor behoed was geweest. Zijn aanwezigheid was haar onwelkom maar hinderde haar niet, tot hij duidelijk sprak en de voorwaarden noemde op welke hij brieven voor haar wilde overbrengen. In de hardheid zijner tanden, in de glinstering zijner oogen herkende zij de felle laagheid der wereld waarin zij terug moest keeren en de afschuw der omgeving van voorheen, toen zij een dame was in Parijs, viel overstelpend over haar. In haar kamer, met geheven handen en betraande oogen, vroeg zij waar zij een plek kon vinden om ongestoord alleen te zijn met haar leed en verlangen.

Toen zij Frasquita het geval vertelde ried deze haar voorzichtig te zijn en liever te glimlachen, want Jarvice was een valschaard, de commandant zelf had haar gewaarschuwd. En de eerste die de gevolgen zou ondervinden was de chevalier. Voortaan bleef Rose-Angélique zitten wanneer de officier bij haar kwam en luisterde en zweeg, starend naar de wuivende bladeren der palmen. Wanneer hij aandrong en nader boog, wendde zij glimlachend vermoeidheid voor en ging haastig naar haar kamer waar zij achter de gegrendelde deur vrij kon schreien. Zij wist dat de machtige bescherming van haar geloof haar verlaten had en voelde zich klein in haar angst.

Des avonds voerde Frasquita haar mede naar het huis van een ouden vriend, waar ook andere bekenden kwamen. Er werd slechts Spaansch gesproken en wanneer de bedienden de tafeltjes en de kaarten hadden gebracht ging Rose-Angélique in de galerij en verder in de duisternis onder de boomen om te luisteren naar den zang der negers in de bijgebouwen. De woorden kende zij niet, maar zij verstond den weemoed en het droevig smachten in de liederen. Wanneer de tonen der guitaar verstorven waren hoorde zij het ruischen der bladeren, den kreet van een uil. Zij verbeeldde zich hoe hij in een ander huis bij zijn lotgenooten onder de lamp zat, maar het was een nevelig beeld waarin zij zijn aangezicht niet meer onderscheiden kon. Dan vloeiden plotseling de tranen en voelde zij

haar eindelooze eenzaamheid in den nacht onder de menigte der sterren. Bij den roep van een mensch in het donker strekte zij de handen uit. Ginds in het toortslicht voor de lage woningen bewogen gedaanten, hoofden, schaduwen, soms steeg een scherpe gil, een rauwe lach. En zij week en schreed langzaam terug, terwijl achter haar weder een lied bij trillende snaren werd ingezet, en uit het duister steeg zij de treden op tot de kamer vol bedwelmenden reuk van vruchten en likeuren, tot de menschen die, bleek, voorover gebogen, om de tafeltjes zaten.

Op een middag verzocht commandant Walton enkele woorden tot haar te mogen spreken; zij ging naast hem mede naar den tuin achter het huis, daar waar zij vaak naar de spelende kinderen ging kijken. Toen zij zaten zeide hij, haar recht aanziende:

Ik heb een dochter die haar man verloor toen hij krijgsgevangen was. De chevalier is in de officiers-cantine en mag er niet uit omdat hij zijn woord niet heeft gegeven. Maar ik heb met Lady Fitzwilliam gesproken; zij noodigt u uit vanmiddag na de rust met mij in Government House te komen. Misschien kan zij u helpen. Wat mij betreft, mevrouw, reken op mij.

Rose-Angélique, door den eenvoud geroerd, aarzelde niet.

Ik weet niet of de chevalier mij zien wil, zeide zij.

Dat zou vreemd zijn.

Ik ben niet mevrouw d'Alard.

Even keek de commandant verbaasd rond, dan drukte hij haar hand, zeggend:

Ik begrijp het. Des te moediger om zoo ver weg naar Puerto d'España te reizen. Dat zijn dingen waar wij vroeger in liedjes van hoorden. Op mijn eer, ik zal u helpen, mevrouw. Maar in Government House moet ik u brengen onder de vlag van mevrouw d'Alard.

Met Frasquita vergezelde zij hem dien middag. De vrouw van den gouverneur ontving hen met hoffelijke vriendelijkheid en nadat zij de thee had aangeboden en een poos gekeuveld zeide zij, dat de gouverneur tot zijn spijt den heer d'Alard niet had kunnen bewegen zijn eerewoord te geven, zij het voor een middag slechts, om zijn echtgenoote te ontmoeten. En daar hij zoo hardnekkig bleef weigeren werd hij onder

verscherpt toezicht bewaakt. Lady Fitzwilliam kon haar niet helpen, maar drong aan dat zij haar vaak zou bezoeken.

En Rose-Angélique keerde er weder, allengs vaker, daar zij de eenzaamheid en de bezoeken in de eetzaal vreesde. Zij liet zich mevrouw d'Alard noemen, glimlachend bij vragen welke zij niet zonder veinzen beantwoorden kon, vragen naar verwanten, naar kinderen, naar lieden in Parijs die haar gastvrouw kende. Soms verbaasde zij zich over de sluwheid waarmede zij, zonder zich te bezinnen, een leugen vertelde. Met een dwaas gevoel van afkeer en zelfverachting kwam zij in het logement terug. En eens, toen Lady Fitzwilliam zich medelijdend over haar boog, begon zij zacht te snikken en wendde zich van de liefkoozingen af. Eindelijk, zich weder oprichtend, zag zij de andere aan in de heldere blauwe oogen. Zij vroeg vergiffenis, en zoo teeder vouwde zij de handen, zoo zacht klonk haar stem omdat het den hemel was wien zij vergiffenis smeekte voor al wat zij had gedaan; zij sprak van al haar begeeren en rusteloos zoeken naar het eene doel alleen, en de andere luisterde met vochtige oogen. Haar kind had zij verlaten omdat zij hem volgen moest. En toen hij was heengegaan had zij niet begrepen waarom. Zij was hem gevolgd tot in deze verre oorden, niet om zijnentwil maar om de smartelijke ledigheid van het hart. Lady Fitzwilliam stilde haar droefheid. Terwijl zij haar naar huis geleidde echter zeide zij, nadat zij nadrukkelijk gevraagd had of Rose-Angélique voor den chevalier een middel zocht ter ontvluchting, dat zij haar dan niet in Government House mocht ontvangen, hoe gaarne zij ook helpen wilde.

Er volgden dagen dat zij haar kamer sloot en niet wilde dat de luiken geopend werden. Niet het verdriet omdat zij werd uitgestooten, dan hier, dan daar, hetgeen tot het einde haar lot zou zijn, deed haar schreien, maar de vruchtelooze, onophoudelijk wederkeerende vragen wat haar hart toch begeerde of verwachtte. Het geluk, dat Eugénie en anderen deed blozen, was licht te vinden, een liefde die gelijk een jaargetijde komt met de geuren van een dag en gaat met de tranen van een nacht, en was zij niet lieflijker dan het leed dat zij hardnekkig bleef dragen zonder uitzicht? De anderen hadden stralende oogen omdat hun behoefte aan warmte vervuld werd, haar toonde de spiegel immer de duistere fonkeling die

niets beduidde dan een onbegrepen versmachting. Vermoeid van schreien zonk zij in het kussen met de lang bekende zekerheid dat zij niet anders kon dan wachten tot de gloed die haar dreef gedoofd was.

Commandant Walton, die haar bij iederen maaltijd gadesloeg en ieder keer de oogen rood en geloken zag, ontfermde zich.

Er komen geen dames in de cantine, mevrouw, zeide hij, maar u, een vreemde, zou de eerste kunnen zijn. Kom met mij mede en vergun dat ik u weder terug geleid. Maar ik zal u met den chevalier niet alleen mogen laten.

Langer dan gewoonlijk talmde zij bij het kleeden. Voor zij ging gaf Frasquita, met den vinger op den mond, haar een briefje.

Toen zij het hek binnentrad zag zij hem, in de galerij tegen een pijler geleund, turend naar den horizon der baai. De zon straalde over de palmen. Walton verliet haar, er was niemand anders.

Een pooze stond zij stil, wachtend tot het kloppen van het hart zou bedaren. Er was geen vreugde in het wederzien, want duidelijker dan zij geweten had ervoer zij dat hij die daar stond behoorde tot een wereld buiten haar, een ander dan dien zij zocht. Toch schreed zij nader en de glimlach week niet van haar gelaat toen zij zag dat hij verschrok.

Ik kom je hier zoeken, zeide zij en gaf hem het briefje.

Geen ander woord werd gesproken, want toen hij gelezen had kwam de commandant weder uit de deur. Toen begon de chevalier luid te praten met dezelfde stem, die zij kende wanneer hij van de genoegens met zijn vrienden placht te vertellen; hij uitte dankbaarheid en vreugde en noemde haar mevrouw d'Alard. De commandant knikte slechts en zij hield haar oogen op de schittering der baai gericht. Er werd overeengekomen dat Rose-Angélique wanneer zij wenschte onder geleide van Walton het bezoek zou herhalen. Bij het vertrek reikte zij haar hand die hij kuste.

Zij herinnerde zich dat zij zeer langzaam en vermoeid was teruggekeerd en op haar weg vele zwarte aangezichten met lachende monden had gezien. Haar borst was zwaar van zuchten zooals zij het vroeger gevoeld had in de eenzame hooge kamer voor zij gesnikt had. Céline, die haar ont-

kleedde, zag haar gedurig aan en scheen ieder kleedingstuk zorgvuldiger dan ooit neder te leggen. Dikwerf ontwaakte zij uit den lichten slaap, dan hoorde zij het geruisch der bladeren die niets te zeggen hadden. Op haar vingers voelde zij den kus die niet voor haar was.

Zij vroeg Frasquita waarom zij weder naar de cantine zou gaan of langer in Puerto d'España blijven, daar immers de chevalier hier veilig was voor de gevaren van den oorlog en zich met de officieren vermaakte. Doch Frasquita lachte en knipoogde met een gebaar alsof zij haar niet geloofde. En achter in den tuin, terwijl zij de zwarte kindertjes die rondom kwamen staan telkens verjoeg, sprak zij fluisterend:

Ik heb den rechten man gevonden, een die het doet omdat hij de Engelschen haat. Over drie dagen als de nieuwe maan begint. Wees dan moedig, alleen Théophile komt met je mee; wij wachten daar, op de plaats die ik je zeggen zal. Ga vandaag niet, maar morgen of overmorgen als je weer een brief kunt brengen. Ik zweer dat je gelukkig zult zijn.

Zij bleef alleen en wachtte, zonder geloof in het vermoeid gemijmer. Drie dagen, had Frasquita gezegd, drie dagen zou zij wachten, daarna zou zij zichzelf verlossen en terugkeeren naar Basseterre, naar Frankrijk. Die drie ochtenden en middagen onthaalde zij de kleine kinderen op suikerwerk en vruchten en speelde met hen; soms nam zij er een op haar schoot om het aan zich vast te drukken en te kussen. Céline wees verheugd naar den blos op haar gelaat.

De commandant geleidde haar weder naar de cantine en zij gaf het briefje. Bij het afscheid noemde hij haar bij den naam, en het scheen haar of zij een vluchtige warmte van zijn lippen voelde toen hij haar hand nam.

In haar kamer vond zij slechts haar reiskleed van grijze taffetas en haar mantel, Céline zeide dat zij de andere kleederen had gepakt omdat Théophile den koffer weg moest brengen. Later kwam Frasquita die haar nauwkeurig zeide wat zij dien avond te doen had, zij zelf ging vooruit met Céline naar de afgelegen plantage.

Na het eerste gerecht stond Rose-Angélique van den maaltijd op en groette Walton met een handdruk. Haastig verkleedde zij zich, dan ging zij in den tuin waar Théophile haar wachtte. Er was geen enkel licht op het pad langs de achter-

erven der woningen. Eindelijk beduidde de neger haar stil te staan; zij hoorde dat hij een slot openbrak en terstond daarna vernam zij een zware ademhaling en de fluisterende stem van Robert, die haar bij de hand greep en voorttrok. Buiten de stad, waar het langs de rots uitgehouwen pad begon te stijgen, bootste de neger een nachtelijk geluid na, een antwoord klonk verder. Daar werd Rose-Angélique geholpen een muildier te bestijgen, zij reed voort en voelde de hand van Robert op haar knie. Toen zij een steile helling waren afgedaald en uit het duister van struiken en rotsen kwamen zag zij plotseling een ster met de lange streep der weerspiegeling in de zee. Hand aan hand daalden zij verder. Beneden, waar de kabbeling van zwakke golfjes aan hun voeten murmelde, hoorden zij stemmen van mannen. Tegelijkertijd klonk een schot, hevig krakend in den nacht, door vele echo's herhaald. Rose-Angélique werd door sterke armen opgenomen en op de bank van de boot neder gezet; naast zich voelde zij de hand, de borst van Robert. Met volle teugen ademde zij den zwoelen reuk van kruit in, terwijl de boot schommelde, de riemen plasten, zoodat de weerspiegeling van de ster werd gebroken. Plots ging er een vlijmende steek langs haar schouder, Robert viel kermend in haar armen, van vele kanten flitsten de vuurstralen en verschrikkelijk knalden de schoten. De zeelieden roeiden regelmatig voort en een briesje voerde telkens een vleug van kruitdamp aan. En Rose-Angélique opende haar armen en nam hem tot zich vast aan haar borst. Toen zag zij tegen den hemel de gedaante van een vaartuig vanwaar een rustig diep hallo hen aanriep. Zij naderde de veiligheid. Een gloeiende vreugde stroomde over haar en voor zij zich liet opnemen om aan boord gedragen te worden fluisterde zij een heiligen naam over het hoofd dat zij in haar armen hield.

XIII.

Nadat hij haar vele keeren had gadegeslagen, hoe zij onbewegelijk over de benauwde, gebrekkige krib gebogen stond in verpleging of beschouwing van den gewonde, had de kapitein gezegd dat hij hen op een veilige plaats aan land zou zetten en later, wanneer er geen gevaar meer dreigde van aanhouding door het oorlogsjacht, weder zou komen halen. En daar het

scheen dat de vervolger hem reeds op het spoor was koos hij het eerste eiland dat in zicht kwam. In donker hadden de zeelieden hen gedragen en toen alleen gelaten. Met Théophile, die ontdekt had dat er achter de hoogte negers woonden, ontvluchte slaven, had zij de matras daarheen gebracht. Er stonden enkele hutten in een rij, bijna alleen door oude mannen bewoond, die des morgens uitgingen om langs de kust te visschen; zij hadden in een kring gehurkt en na beraadslaging een dier hutten voor de blanke vluchtelingen afgestaan.

Rose-Angélique voelde vermoeienis noch pijn. Met gesloten oogen lag zij op den grond naast de matras, maar zij sliep niet daar zij gedurig water moest aanreiken, de deken schikken of sussend antwoorden op zinlooze vragen. Wanneer zij door de opening der deur de sterren zag verbleeken stond zij op om water te halen, de beschuit te weeken, kleederen te wasschen. Allengs kwamen de negers buiten en hielpen haar, zoodat zij al haar zorg aan den kranke kon geven. De wond aan zijn hals genas reeds, maar de pijn in zijn arm deed hem kreunen. En zij had geen schoone doeken meer om hem te reinigen en te verbinden, het laatst gebruikte zij de kant van haar onderkleeding voor windsels; hij vroeg om koffie, om rhum, en het een noch het ander was hier te vinden, zoo min als de vruchten waar hij om smeekte. Maar er was geen tijd voor angst en verdriet, want hij riep haar om haar weder en weder te hooren vertellen hoe hij ontvlucht was, wanneer de kapitein terug zou keeren, waarheen hem voeren. Als hij eindelijk in slaap was gevallen zocht zij koelte in de schaduw buiten de hut. Er was niemand behalve twee grijze mannen, zwijgend naast elkander, en een grijze vrouw, rustig bezig bij den kookpot, die geen acht op haar sloegen. Dan voelde zij de pijn der onverpleegde wonde aan haar schouder, de onbehaaglijke verwaarloozing der haren, de stijfheid der vermoeienis, maar zij wilde zich niet uitstrekken uit vrees voor den slaap. Zij staarde naar de grauw-bemoste rotshellingen waartusschen, in de verte beneden, de zee schitterend praalde, en rustig werd haar adem, rijk de warmte in haar borst. Zij wist dat zijn krankheid slechts een zorg was van enkele dagen, wat deerde dan gebrek aan voedsel en water, daar immers de schoonste gaven haar geschonken waren, de geliefde, eenzaamheid en het klare licht. Recht straalde de zon uit den hemel op die

stille plek waar de twee grijsaards en de oude vrouw zwijgend leefden en Rose-Angélique zwijgend staarde in een stonde van glanzenden vrede. Niets was er dat stoorde. En zij voelde de weldadige tinteling in haar borst waar zij zijn hoofd had gekoesterd, de milde weekheid der handen die eindelijk hadden geliefkoosd na al wat zij gederfd hadden die jaren lang. In verbazing dacht zij waarom er geen traan gevloeid was toen de zachtheid der aanraking haar tot in het innigste geroerd had zooals eenmaal toen het handje van haar kind op haar wang had gerust. En als zij uit gemijmer de oogen opsloeg ontwaarde zij alom in edele onbewogenheid de vormen der glooiingen in de blakering van het licht. Verblind van zonlicht trad zij binnen om neder te knielen voor zijn aanwezigheid.

Eens had zij zich afgezonderd aan de andere zijde der hutten om haar haren te ordenen toen zij de negers hoorde roepen. Verschrikt snelde zij terug. Théophile vertelde dat het Engelsch oorlogsschip was gezien dat naderde; er zouden weldra matrozen landen zooals zij immer deden om een vluchteling te zoeken die gestraft moest worden; de mannen stonden ernstig rondom, aandringend den blanke weg te mogen dragen en, zoo het mogelijk was, in hun boot naar het andere eiland te vervoeren. Er was geen tijd te verliezen, Rose-Angélique smeekte hen te haasten. Vier negers namen de matras op, Théophile volgde met de deken en de kleederen, de oude vrouw met een klein vaatje water. Zij daalden de scherpe rotsen af waar de zon op de hoofden brandde. Aan den oever van een inham tusschen druipende steenblokken legden zij hem neder, bij helder rimpelend water, om te wachten tot de duisternis viel. Lange uren zat Rose-Angélique daar bij den kranke die dommelde, terwijl de zwarte mannen stil achter haar zaten. Bij den schemer trokken zij de boot uit een verborgen spelonk, en nadat Robert en zij er in waren gedragen aarzelden zij even, want er bleef slechts plaats voor drie roeiers en zij wezen dat het een lange tocht zou zijn over zee.

Er zweefde warmte over het nauwelijks kabbelend water; de maan, naar haar volle gedaante groeiend, was reeds boven den donkeren einder gerezen. Regelmatig met de zware ademhaling der roeiers knersten en plasten de riemen. Wanneer Rose-Angélique zich hief uit de gebogen houding zag zij boven de mannengedaanten den hemel in het blanke licht dat de

sterren vervaagde, en zij herinnerde zich een bergland waar zij lang geleden had geleefd. De geur van die dagen keerde weder, de geur van den wind en van bloemen in de vroegte, zij zag zichzelve zooals zij toenmaals geweest was in zijden gewaad voor haar jeugd, met poeder voor den glimlach van blijde zekerheid. Maar grooter en dieper dan toen was de blik van de maan waar zij nu in staarde. Zij had het geluk gekend toen zij een kind was en het gerucht in de bladeren der boomen begon te verstaan, het ongesproken verlangen van een vriendin in haar armen, den gloed op haar aangezicht gewekt door een woord. Zij had het gekend in de duisternis der bedgordijnen waar zij den geur ademde van de wieg er naast, in den morgen wanneer zij bij de fonkeling door de ruiten de kinderkleertjes openvouwde, in een vredige kamer wanneer buiten de regen viel en zij in het schijnsel van den haard een pop zag die wachtte om te spelen. Toen was zij geheven in wat zij een korte pooze geluk had genoemd en nimmer terug zou wenschen, want hoe schoon die uren geweest waren in het dal beneden, zij had immer de onverzadigdheid gevoeld en de hulpelooze versmachting naar wat hoog verheven was, gelijk de eeuwigheid der sneeuw op de bergen, had haar nooit verlaten. Waarheen de riemen haar ook voeren mochten met het liefste dat in haar hoede gegeven was, hem die aan haar voeten sliep, nergens zou de zoete vervulling zijn die de stem der versmachting kon stillen. Dit was het meeste wat haar liefde bereiken kon, hier in den nacht op de baren met hem dien zij gezocht en gevonden had en dien zij morgen zou verliezen. Doch zij wilde niet denken aan de vergankelijkheid van het uur, noch aan wat volgen zoude of aan wat meer kon zijn dan dit; zij boog zich om enkel naar hem te zien, hoe hij rustte, bleek in het zilverig licht.

Eindelijk, bemerkende dat die riemen niet meer bewogen, richtte zij zich op en ontwaarde Théophile, wijzend met gestrekten arm. Het deinend watervlak was met purper gesprankel overtogen; ginds rees een rots in een neveligen gloed en witte vogels zwierden er op gespreide vlerken. Zij vroeg of er menschen woonden en toen haar dienaar de vraag had overgebracht, antwoordden de roeiers met de vingers: twee. Dan, na gedronken te hebben, namen zij de riemen weder en wendden de boot recht naar de kust. En als zij de matras en

de enkele benoodigdheden na een moeizamen tocht over de ruwe gesteenten naar boven hadden gedragen voor de eenige hut die daar was, veegden die mannen zich het zweet van de hoofden en zagen Rose-Angélique goedhartig aan. Zij begreep dat zij haar alleen moesten laten; zij nam van ieder de hand en drukte die zacht. Toen gingen zij, zonder een woord, met een tevreden lach.

Het was een hut van in de zee versleten planken gebouwd waar een oude neger woonde met zijn vrouw. Toen zij den bleeken man zagen aan hun voeten uitgestrekt, verschrokken zij. Théophile sprak met hen, en zij knikten en wezen hem de matras binnen te dragen; zij zelve trokken heen met pot en kruik.

Hier kwamen de volle dagen die zij niet meer verwacht had. Reeds voor de avond viel hoorde zij een nieuwen klank in de stem die haar riep, en als zij hem te drinken had gegeven hoorde zij hem fluisterend vergiffenis vragen. Zij knielde en legde haar hand op zijn mond, en lang bleef zij zoo roerloos over hem gebogen, wachtend tot hij sliep. Dan stond zij op en ging buiten in de koelte van den nacht. Haar borst werd van snikken overvol, maar zij durfde geen geluid te maken, zij hief haar handen en voelde hoe eenzaam zij daar stond. Gelijk een steen in ongeziene diepten valt zoo was die vraag in het donkerste van haar verdriet gegaan, en een vloed van tranen steeg. Al die jaren van uitzien, hopen en wachten, van vragen, mijmeren en zuchten, van opstaan, smeeken en handenwringen, waren jaren van smart geweest en zij had het niet geweten. De versmachting had haar iederen dag van het opstaan tot het nederliggen gebrand en haar iederen nacht een droom van dorst gegeven, de versmachting was haar lief geworden, de eenige waarheid van haar leven. Geen klacht had zij gesproken, geen leed bekend, toch had hij uit wien die gloed in haar was geboren iets van haar marteling begrepen. En hij had vergiffenis gevraagd, daar immers hij zelf van dien dorst geen redding kon geven. Doch de maan, die haar aanzag met haar wijzen lach, stilde haar wanhoop, tot het eenige dat in haar hart bleef de milde drang was om tot de matras terug te keeren en te waken. Groot voelde zij dien nacht de wijding die haar droeg.

In den morgen, nadat zij hem verzorgd had, nam hij haar hand en herhaalde nederig zijn vraag. Zij antwoordde dat zij

nooit anders had gewenscht dan wat haar die jaren gegeven was. Haar tranen vielen, van vermoeienis, zeide zij en ging buiten om aan de schaduwzijde een uur te rusten.

Toen zij ontwaakte zag zij hem voor zich staan in de opening der deur. Zij sprong op en voor zijn lach glimlachte zij blozend terug. Dien dag spraken zij te zamen in de innigheid der vriendschap van een man en een vrouw, door geen scheiding of verdriet ooit gestoord, weinige woorden nu en dan in een zeldzamen toon, rustig als de vormen der aarde rondom, ruim als de sfeer daarboven. Het waren woorden over gewone behoeften, kleederen, voedsel, water, ook over de toekomst daar hij telkens vroeg of zij meende dat de kapitein zijn belofte zou houden, of hij hen hier op een ander eiland vinden zou, maar voor Rose-Angélique vloeide in die woorden de zang van haar droomen. En als hij zat, tegen de planken der hut geleund, en zij in en uitgaande bezig was met het uitwringen en ophangen van kleedingstukken die zij gewasschen had, met het reinigen van een pot of het breken van beschuit, was het haar of de warmte uit haar handen overging op de voorwerpen die zij opnam, en zij wist dat zij nooit op deze wijs de kleine dingen voor hem gedaan zou kunnen hebben als niet haar ziel in de jaren van haar gebrek het haar zoo had geleerd. Soms hield hij zijn oogen zwijgend op haar gevestigd, zij voelde dat hij haar schoonheid zag, de schoonheid die alleen zij zelve begreep, en het was schroom die haar oogen voor de zijne nedergeslagen hield, schroom dat een blik zou turen in haar geheimenis. Zij reikte hem het eten dat zij had klaargemaakt en het volgend oogenblik vond zij andere bezigheid voor hem.

En zij ontwaarde den onbegrijpelijken afstand tusschen haar en hem. Met haar hand in de zijne deed hij haar een vraag: of zij waarlijk al dien tijd alleen voor hem had geleefd. Zij glimlachte en knikte toen hij aandrong, en voelde duidelijk dat het voor meer dan voor hem was geweest. Uit de onbegrepenheden van haar hart hoorde zij een vragend, bekend geluid, en indien zij alleen was geweest zou zij het misschien beter hebben verstaan, misschien een ander antwoord gegeven hebben. Thans begreep zij slechts dat wie zoo onwetend kon vragen nimmer het innigste van haar hart had gezocht. Zij staarde in het licht en toen zij even de oogen

gesloten had gehouden had zij gevoeld dat het verlangen verder moest gaan, voorbij hem die in die stonde naast haar zat. De druk, de warmte van zijn hand, de woorden die hij sprak waren uit een andere werkelijkheid dan die waarin het leed haar gevoerd had. De koozende namen die hij haar gaf herinnerde zij zich gelijk zij lang geleden waren gezegd, doch zij hadden niet hetzelfde wezen van weleer en zijn streeling deed haar gewaar worden dat zij verloren had wat eens was geweest in de blankheid van La Croix Fleurettes.

In den nacht ontwakend zag zij de maan gesluierd in een teeder rossen gloor. Zij lag in zijn arm, zeer klein of zij dreef op een onmetelijke, machtig deinende golf. Een vreemde ontroering verstarde haar. De kussen lieten haar lippen onbewogen, noch gaven zij warmte aan haar aangezicht. Zij hoorde uit haar mond de zucht die niet de hare was, en door de liefkoozingen ongeroerd, hield zij haar oogen naar de groote maan, verwonderd dat haar klaarheid zich achter een gloed verschool.

En verwondering, zuivere verwondering vervulde haar toen zij bij het eerste morgenlicht buiten trad, eenzaam onder den bleeken hemel. Wat was het waarheen het smachten haar dreef? De vergetelheid van het oogenblik kon het niet zijn, want zij had toen zij jonger was ervaren dat geen weelde van kussen de vraag uit de diepten kon stillen. Wat was het dat haar had medegevoerd uit het kommerlooze, vreugdelooze huis, dat het lot was der andere vrouwen? Wat kon zij verwachten van een man die niet meer was dan een afschijn van hetgeen zij droeg in haar heimelijkheid? De sterren weken, het zonlicht fonkelde op de hoogte der rotsen. Zij neeg het hoofd en vouwde de handen, zij verstond het antwoord: een dag, niets dan een dag.

Terwijl hij sliep begon zij haar bezigheid van voedsel bereiden. Dien nieuwen morgen spraken zij weder de weinige woorden waarin ieder zijn hoop verborg, over den tijd wanneer het schip hen terug zou voeren. En zij sloeg de oogen neder wanneer hij zeide hoe schoon de blos was op haar gelaat.

ARTHUR VAN SCHENDEL.

(Slot volgt.)

De elementen.

Het Water.

Droomen van het stroomend water,
Als de dag ons heeft vermoeid,
Schal zijn in het luid geschater
Van dien oordeelloozen prater,
Die, de kruin met schuim ombloeid,
Langs zijn ruige boorden stoeit;

Broeder zijn van dien geduchte,
Of, met hem tot rust gebracht,
Op een grond van zomerluchten,
Rozen, looveren en vruchten
Te weerspieglen tot dat zacht
Scheemren van een halven nacht;

Door Uw wuivend ruischen, russchen,
Met betoomden gang te gaan,
Daar een mond, een borst te kussen,
Waar de naakte baders tusschen
't Dobberen der lelieblaân
Druipende hun armen slaan;

Dàn de zichtbaarheid van 't leven,
Die zich niet vereeuwgen kon,
Ras vervluchtigd op te geven,
En als wolkje heen te zweven,
Uit het bekken van de bron,
Aan den boezem zelf der zon;

Onder diamanten bogen,
Als een sneeuwwit hemelbeeld,
Statig voort te zijn bewogen,
Tot een drieklank uit den hooge
Deze nevelen verdeelt,
En de regen nederspeelt;

Zòo als gòlf gerecht te wezen,
Door wien ooit zijn reinheid schond,
Met die reinheid te genezen,
Zòo als wòlk geen breuk te vreezen
In dat goddelijk verbond
Met den ether en den grond;

Gun mij dit voor nu en later,
Doe mij in fier zelfbedwang,
Als het klaar, wetmatig water,
Dienaar zijn, van dwang een hater,
Maak zijn op- en nedergang
Rijm en ritme van mijn zang.

Het Vuur.

Vlammen, gij waart mij meer dan bloemen,
Reeds in die prilste lentejaren,
Toen U mijn taal nog niet kon noemen,
Maar, neergeknield in simpel staren,
Ik 't heimlijk dringen van mijn bloed
Mee voelde dartlen met Uw gloed.

Vlammen, gij blèeft mijn heilig teeken,
Ook toen de kwelling kwam dier tijden,
Dat ons de knop gaat openbreken,
En aan het machtloos zoete lijden,
Waarmee de kindschheid kampt en streeft,
Het vuur alleen een wijding geeft.

Dan, later, is mij klaar geworden,
Hoe eerst Uw reinging moest verteren
Het hout, dat in mijn hof verdorde,

Mijn vorm, mijn vleesch, mijn aardsch begeeren,
Voor ik mocht nadertreden tot
De macht en mildheid van mijn god.

En innig bad ik: ‘brand wil komen;
Mijn ziel vraagt niets dan zich vergeten,
Dan bruid zijn, opgaan, samenstroomen,
Dan naar haar hoogen heer te heeten
Met zulk een naam, als die zijn glans
Doet dragen als een gloriekrans.

Ik ben niet sterk genoeg gebleken;
Want toen het vuur mij had gevonden,
Ben ik bevreesd teruggeweken,
En, bloedend slechts uit weinig wonden,
Heb ik mij na dit kort gevecht
Op een zacht leger neergelegd.

Toch droom ik, dat ik eens zal bukken,
Om, waar het dichtst de vonken sproeien,
Mijn lippen op een sprank te drukken,
Die gij, mijn vlammen, rood doet gloeien;
Ach, enkel uit de bloote gril
Van dwaas te zijn om liefdes wil.

De Aarde.

Schoot der lieflijkste geboorten,
Aarde, met Uw eerepoorten
Van gevlochten vruchtenkransen,
O, hoe vreugdvol is het dansen
Voor wie fier hun reiën voeren
Langs Uw bont bebloemde vloeren,

Langs Uw weide- en korenlanden,
Waar de kinderschaar der uren,
Met omhoog geheven handen,
Haar vereenden dans doet duren,
En zonsopgang, dag en duistren
Naar heur passen dwingt te luistren;

Wijl in 't rond de vier seizoenen
Heel den ring des jaars omzwieren,
In een wervling van festoenen,
Elk verzelschapt door zijn dieren,
Tot het blinkt van blad en veder
In een storm van wisslend weder.

Zal ik gast zijn, een genoode,
In de feestzaal Uwer gaarde,
Om als minste van Uw goden
In dien stoet te trippen, aarde;
Zal ik zóó mij te verliezen
Boven eedler goed verkiezen?

Of zal ik in vroom vertrouwen
Dezen kringloop van symbolen
Rustig op een troon aanschouwen,
In een wolk van lucht verscholen,
En als oppermachtig koning
Meester wezen in mijn woning?

Ik, die immers onverderflijk,
Na mijn sterven niet meer sterflijk,
Als de stem, die wenkt, komt wekken,
Aan den dans mij mag onttrekken;
Schoon toch op mijn laatste sponde
Nog het schuiflen ruischt der ronde.

De Lucht.

Welft gij Uw boog, ether, mijn vader,
Hoe plooien boom en bloeiend kruid,
Dat elk U vinde en dichter nader',
De blaadjes van hun bloesems uit.
En toch, ge moogt ze mild omstreelen
Met de adem van Uw luwsten wind,
Hun loof van schaauw en licht doen spelen,
Het breekt de wet niet, die hen bindt,
En verder dan hun twijgen reiken,
Zien zij hun heil, Uw hemel, wijken.

Niet anders trachten U te ontmoeten
Mijn broeders met hun bruine pij,
Die rap op de gehoefde voeten
U tegendraven in de wei;
Wel voelen zij hun manen kruiven,
En kust Uw bries hun harig kleed,
Wel kunnen zij Uw koelte insnuiven,
Maar geen die ooit Uw rijk betreedt;
Gelijk Uw beeld drijft op de stroomen,
Zoo mogen zij slechts van U droòmen.

Ja, zelfs de leeuwrik, die zijn zingen,
Recht als een sterke en kloeke held,
Door zeven sferen heen doet dringen,
En juublend daar zijn boodschap meldt,
Die boezemvriend van 't uchtendkrieken,
Ook hem begeeft de moed ten lest,
Hij zoekt met toegevouwen wieken
Een wijkplaats in zijn needrig nest,
En wat hij kent van Uwen tempel
Blijkt enkel de vergulden drempel.

Ik wil niet zijn als één van dezen,
Mij lust de druk niet van den band,
Die in de vlucht den val doet vreezen.
Ik wil naar Uw gezegend land,
Lazuren zeeën, blanke kusten,
Heen wandlen langs bewolkte paân,
Om aan Uw heuvlen uit te rusten,
Dan, na de rust, aan 't werk te gaan,
En waar Uw reine verten blauwen
De hoven van mijn droom te bouwen.

AART VAN DER LEEUW.

Het bestuur der rijksuniversiteiten.

Wanneer het universitaire leven in Nederland kerngezond was, dan werd er op Hemelvaartsdag op het Noordzeekanaal niet Laga, Nereus, Njord, Triton geroepen, maar Delft, Amsterdam, Leiden, Utrecht[1]. Dan was het werkelijk een 'Varsity', gelijk men wat opzichtig zegt, een kamp tusschen de universiteiten zelve, in plaats van een strijd tusschen vereenigingen uit corpsen, die sinds lang niet meer het corpus der studenten vertegenwoordigen. Het is maar een symptoom van het feit, dat er in ons universitair organisme iets hapert, een diep zittend euvel, den *insiders* het best bewust en het nauwkeurigst te omschrijven als gebrek aan eenheid en samenhang. Helaas, wat beteekent hier te lande het woord 'de universiteiten zelve'? Wat voor levenden zin heeft hier het feit, dat *universitas* beteekent: gemeenschap, corporatie, de *universitas magistrorum et scholarium*, het lichaam van leeraars en leerlingen?

Er zijn hier niet zulke lichamen, en zij zijn er, al sprak men in de achttiende eeuw wel van 'ligchaam en leden' der hoogeschool, ook eigenlijk nooit geweest. Het organisch gebrek is aangeboren. Enkel de universiteiten, die in de middeleeuwen zijn gegroeid of op het middeleeuwsch model zijn gegrondvest, bezitten van nature die corporatieve eenheid en zelfstandigheid, welke in den naam ligt uitgedrukt. Hier te lande zijn zij van den beginne geweest opzettelijk opgerichte,

1) Het is enkel om de welluidendheid van den zin, dat ik hier mijn eigen Alma Mater en haar Aegir weglaat.

van wege den staat gehouden scholen. Het is geen toeval, dat tot diep in de negentiende eeuw in het spraakgebruik, ook het officieele, de namen ‘hoogeschool’ en ‘academie’ altijd dien van universiteit op den achtergrond hebben gedrongen. Geheel bestuurd door of van wege den souverein, enkel toegerust met de academische rechtspraak en zekere vrijdommen, doch niet met bezittingen noch met eenige autonomie, misten onze universiteiten van oudsher een der meest wezenlijke kenmerken van deze merkwaardige geestelijke eenheden in den westerschen staat.

Wat onze oude hoogescholen nog aan zelfstandigheid gekend hadden, is verloren gegaan, toen in 1814 het hooger onderwijs, na den val der Fransche heerschappij, weer op nationalen voet moest worden gereorganiseerd. De Commissie, met het ontwerpen der regeling belast, had zich voorgesteld, zegt De Geer, ‘om de universiteiten den aard van zedelijke lichamen, met eigen voorrechten en eigen rechtspraak, zooveel mogelijk te laten behouden, en haar een zelfstandig bestaan tegenover de regeering te verleenen’.[1)] De staatsraad evenwel en vooral de commissaris-generaal, wilden anders, en hun gevoelen behield de overhand: het Organiek besluit van 1815 maakte de universiteiten tot wat zij in den grond altijd geweest waren: staatsinstellingen, geheel afhankelijk van de regeering.

Het is begrijpelijk, dat men in 1814 van die zelfstandigheid niet weten wou. De Commissie heeft daarbij immers blijkbaar hoofdzakelijk gedacht aan die oude vrijdommen op het stuk van rechtspraak en belasting, die in den nieuwen staat niet meer pasten. Het was de tegenzin tegen al te ver doorgevoerde reactie, welke den souvereinen vorst de beschikking ingaf. Het is het ongeluk van onze universitaire wetgeving geweest, dat haar gewichtigste besluiten meestal meer gedicteerd zijn geweest door het streven, om onhoudbaar geworden gebreken uit te roeien, of onduldbare nieuwigheden weder uit te delgen, dan door inzicht in behoeften en beginselen. Zoowel in 1815 als in 1876 is die wetgeving incidenteel en opportunistisch geweest, in 1815 door de zucht, om bovenal

1) B.J.L. de Geer, De regeling van het hooger onderwijs in Nederland in 1814, Nieuwe bijdragen voor regtsgeleerdheid en wetgeving, XIX, 1869, p. 268.

het verlangen naar nationaal herstel te bevredigen, in 1876 door de wijze, waarop de wet, waar dertig jaren lang om geroepen was, slechts tot stand kwam door een parlementair geschipper zonder weerga.

Dat 1815 het oogenblik verzuimde, om het beginsel van autonomie in de universiteiten in te voeren, kan, hoezeer te betreuren, den toenmaligen raadslieden van de kroon niet te zwaar worden aangerekend. Ver strekkende staatsvoogdij was toen nog voor langen tijd het beginsel aan de orde, en het is te vreezen, dat de geest van onze restauratie van zelfstandige universiteiten niet veel frisch had terechtgebracht. Een onvergeeflijke fout van 1815 was het daarentegen, dat men, om toch maar tot elken prijs de nationale traditie te bestendigen, met voorbijzien van het bruikbare dat in de Fransche regeling opgesloten had gelegen, voor de universiteiten een bestuursvorm herstelde, die voortaan, bij den geheel gewijzigden staatsvorm, een logischen ondergrond miste.

Tijdens de Republiek waren de colleges van Curatoren commissiën geweest, uit en door de Staten van het gewest, respectievelijk de stadsregeering van Utrecht, gekozen[1)], meestal voor het leven, met gedelegeerde macht. Zij waren zelf waarnemers van den souverein, zij beschikten over de inkomsten, benoemden, bestuurden en beschikten naar hun welmeenen, behoudens het oppergezag der Staten, en werkten, gelijk H.W. Tydeman het in 1828 uitdrukt, ‘vrij, genoegelijk, eenvoudig en snel’. ‘De statutaire bepalingen onzer voormalige provinciale hoogescholen, - zegt S. Vissering, - waren altijd uiterst gebrekkig geweest. Men had er mee voortgeleefd, zoo goed en zoo kwaad als het ging: in plaats van wet of regel golden de veranderlijke inzichten der nagenoeg oppermachtige collegiën van curatoren.’[2)]

Van zulk een macht kon het Organiek besluit van 1815 slechts de schaduw herscheppen. De mannen, die volgens art. 229 moesten zijn ‘evenzeer onderscheiden door hunne zucht voor de letteren en wetenschappen als door hunnen

1) Over de positie der Leidsche burgemeesters in het Curatorium zie Molhuysen, Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit, I, p. xii.
2) S. Vissering, De wettelijke regeling van het hooger onderwijs, De Gids 1867, III, p. 195.

stand in de maatschappij', waren voortaan slechts bedoeld als een doelmatig intermediair tusschen de regeering en de hoogescholen. Reeds in 1818 noteerde Falck zijn vrees, dat zij dit niet waren en niet zijn konden. 'Het wezen der zaak moest (in 1815) worden opgegeven, waarom dan de benaming behouden?' Omdat 'een iegelijk toen onder den invloed van eenen geest van reactie (was), die men, daar hij personen spaarde, des te vrijer met zaken en instellingen begaan liet'[1].

Die twijfel, of men wel wijs had gedaan met het herstel der curatoria, gaf de regeering zelve een der talrijke vragen in, die zij in 1828 aan alle colleges van curatoren en alle academische senaten ter beantwoording zond. 'Is het bij den veranderden loop der omstandigheden raadzaam, de instelling der kollegien van curatoren te behouden?' De meeste antwoorden luidden bevestigend, omdat men niets beters te bedenken wist. Toch waren er wel bevoegde beoordeelaars geweest, die andere mogelijkheden hadden voorgeslagen. H.W. Tydeman gaf een strenge kritiek op het stelsel van curatoren. Zij vragen om strijd of zij vragen niet, omdat zij weten, toch een weigering te kunnen verwachten, en worden telkens bovendien verrast met besluiten en aanschrijvingen, die, hoewel slechts door bijzondere gevallen uitgelokt, niettemin van algemeene en blijvende toepassing worden verklaard. Tydeman bepleitte een gewijzigden terugkeer tot den vorm van bestuur, die in de korte jaren van het Fransche stelsel geen billijke kans van ontplooiing had gehad. In plaats van den Academischen raad naar het Fransche model, van tien leden, uit de ambtenaren der hoogeschool aangewezen door den grootmeester der universiteit, en vergaderende in tegenwoordigheid van de inspecteurs der academie, wilde Tydeman zulk een raad samengesteld uit den gouverneur der provincie, den burgemeester der academiestad, den president van de rechtbank, twee of drie inspecteurs van het onderwijs, den rector magnificus en één lid uit elke faculteit[2]. Dat dit denkbeeld geen weerklank vond behoeft ons niet te verbazen: afgezien van alle andere bezwaren, die men in 1828 tegen

1) Falck, Gedenkschriften, p. 223, 221.
2) H.W. Tydeman, Consideratiën over de punten van overweging betrekkelijk het academisch onderwijs, 1828, p. 36.

zulk een lichaam moest hebben, zou het als besturend orgaan veel te groot zijn geweest. Hetzelfde geldt van het bestuur, dat Opzoomer in 1849 ontwierp, toen hij als lid der staatscommissie om te onderzoeken, door welke middelen de gebreken van het hooger onderwijs zouden kunnen worden weggenomen, zijn van de meerderheid afwijkend gevoelen in het licht gaf[1]. Hij wilde de leiding in handen van een Administrateur, bijgestaan door een Raad der hoogeschool van acht leden, twee voor elke faculteit, te benoemen door den Koning.

Het wetsontwerp der Commissie van 1849 had het behoud der curatoria voorgesteld, evenzoo deden het de wetsontwerpen van 1868 en 1869. In het Voorloopig verslag over dit laatste verklaarde zich een groot aantal leden tegen het behoud van curatoren. 'Een trechter' noemden zij het college, ongeschikt tot spoed, zonder behoorlijk gefixeerde verantwoordelijkheid. Maar wat dan? Een Inspecteur? - Neen, 'een Inspecteur, die zich tegenover hoogleeraren en studenten gedroeg als een regent, zou, in plaats van nut, verwarring stichten'. Tijdelijke commissarissen om opzettelijk onderzoek te doen en verslag uit te brengen, zouden niet helpen. Een der afdeelingen kwam terug op een systeem, dat zeer veel op dat van Opzoomer geleek: een rijkscommissaris belast met de geheele inwendige administratie, voorzitter van een academischen raad, telken jare uit den senaat te kiezen. De meerderheid had zich tenslotte dan toch maar verklaard voor het behoud van colleges van curatoren, doch beperkt tot drie leden, 'mannen van hooge beschaving en geheel en al op de hoogte van hunnen tijd', en in meerderheid in de academiestad woonachtig.

De wet van 1876 liet het stelsel van curatoren, gelijk het was. De qualificatie van 1815 omtrent hunnen 'stand in de maatschappij' en hunne 'zucht tot de letteren en wetenschappen' verdween natuurlijk. Wie er den wetgevers van 1876 een verwijt van zou willen maken, dat zij geen anderen bestuursvorm hebben weten te bedenken, houde in het oog, dat het toen stond niet tusschen voogdij of vrijheid, onderschikking onder curatoren of zelfbeschikking, maar tusschen

1) C.W. Opzoomer, De hervorming onzer hoogescholen. Rapport, wets-ontwerp en memorie van toelichting, 1849, p. 66, 85/6.

vertegenwoordiging door curatoren tegenover de regeering of volstrekte onderwerping aan regeeringsmaatregelen. Het beginsel der curatoria werd als een soort beschermend orgaan gedacht. Simon Vissering prees in de nieuwe wet het ‘behoud van eigen akademisch bestuur door de corporatie van rector en senaat onder toezicht van een curatorium, tegenover het beginsel van het beheer door staatsambtenaren’.[1)] - Onbegrijpelijke misvatting in zulk een kundig beoordeelaar! Alsof rector en senaat iets van een corporatie hadden, iets te besturen hadden! alsof de functie van curatoren zich tot toezicht beperkte!

Indien er sedert de wet van 1876 weinig stemmen meer zijn gehoord tegen het curatorenstelsel, zoodat men het zelfs zonder noemenswaarde tegenspraak heeft kunnen navolgen bij de verheffing der hoogescholen op universitairen voet, dan is dit zeker in de eerste plaats geen geringe eeretitel voor de personen, die in dat tijdperk als curatoren der rijksuniversiteiten werkzaam zijn geweest. Tevens geen gering bewijs voor de schappelijkheid van hen, die niettemin de bezwaren van het stelsel bij herhaling hebben ondervonden, en zich hebben getroost.

Want ondanks allen lof, dien zij, die aan de universiteit verbonden zijn, zoo menig curator of secretaris van curatoren gaarne van harte zullen geven, ondanks de uitstekende verstandhouding, die er in het algemeen tusschen hoogleeraren en curatoren heerscht, schijnt het oogenblik gekomen, om zich nog eens af te vragen, of het systeem toch wel beantwoordt aan de eischen, die men aan het bestuur eener universiteit stellen mag.

Ik begin opnieuw met een schijnbaar onbeteekenend symptoom. In de dagen, toen men aanhoudend en in koor mopperde over het hooger onderwijs en riep om de nieuwe wet, - het moet geweest zijn in 1867 of '68 -, wenschte de minister bij zekere gelegenheid paraat te zijn tegenover eenige speciale vragen, die hij te verwachten had. Er was geklaagd over den geringen dienstijver van sommige professoren, over het feit (of de illusie), dat de studenten, die aankwamen, ieder jaar dommer waren enz. De minister verzocht derhalve, hem in

1) De Gids 1876, IV, p. 555.

te lichten ‘over de mate van ontwikkeling en verkregen kennis der studenten, die voor de eerste maal de lessen bijwoonden; idem over de vorderingen van hen, die de lessen bij herhaling bijwoonden, in vergelijking met vroegere jaren; idem welke lessen, op de series lectionum aangekondigd, geheel of gedeeltelijk niet zijn gegeven, en om welke reden’, mitsgaders over nog eenige soortgelijke punten. De curatoren brachten de vragen aan de professoren over; dezen lichtten de curatoren in, en dezen den minister.

Nu geschiedde er iets, wat herinnert aan het geval van het gouden horloge, dat eertijds jaarlijks aan den besten leerling van Willemsoord werd uitgereikt. Dit horloge werd ieder jaar dikker, totdat eindelijk de horlogemaker berichtte, dat het nu niet dikker kon. Wat bleek? Het advies van Kaiser, den verificateur van 's rijks zeeinstrumenten, die gemeend had, ‘dat voor zulk een gelegenheid de kast wel iets zwaarder kon’, was door het Departement van Marine tot model verheven, zoodat ieder jaar weer in de bestelling stond, ‘dat voor zulk een gelegenheid de kast wel iets zwaarder kon’.

Iets dergelijks moet er gebeurd zijn met de vragenlijst van den Minister. De punten in kwestie verloren hun actueel belang; sommige werden misschien later opnieuw actueel, en weder indifferent. De nieuwe wet kwam; de nieuwe wet werd oud. Maar na meer dan een halve eeuw krijgen de professoren nog jaarlijks van den secretaris van curatoren het verzoek, hem mee te deelen: ‘*a.* (hun) oordeel over de mate van ontwikkeling en verkregen kennis der studenten, die voor de eerste maal de lessen bijwoonden; *b.* idem over de vorderingen van hen’, enz. zie boven. De vragenlijst van 1867 of '68 is tot model verheven, om te dienen bij het opmaken van het verslag over het hooger onderwijs.

Wat blijkt hier uit? Dat de secretaris van curatoren, ook al heeft hij zijn bureau in het academiegebouw, honderden mijlen ver van de universiteit af woont. Want, nietwaar, anders was er in die vijftig jaar toch wel eens iemand gekomen, die gezegd had: is het juist dit en niets anders, wat wij weten willen?

Verbeeld u een groot en zeer ingewikkeld bedrijf, uiterst fijn georganiseerd, dat geen directie heeft (want de rectoren en senaten of de faculteiten zijn daarmede niet te vergelijken)

doch enkel een raad van commissarissen, die eens per maand vergadert, samengesteld uit mannen, in beslag genomen door hooge betrekkingen, welke geheel buiten de sfeer van het bedrijf liggen, en lang niet allen even deskundig. Dat zou ongeveer het beeld zijn van het universiteitsbestuur. Ik weet wel, de curatoria zijn geen eigenlijk besturende colleges. Zij hebben te 'behartigen', te 'waken', toe te zien', te 'berichten en te raden', ook evenwel te 'beheeren' en te 'besteden'. Zij zijn een tusschending tusschen een directie en een commissie van toezicht. Maar juist in dat vage en halfslachtige van hun positie, - resultaat van het feit dat zij een uit den regententijd in ons staatswezen overgeplant orgaan zijn, - ligt een deel van het euvel. Zij kunnen te veel kwaad en niet genoeg goed doen. Het nieuwe universiteitsgebouw te Groningen heeft in 1914 kunnen worden gedecoreerd als een stoomcarrousel, zonder dat de senaat, wiens huis het toch is, er iets aan kon doen, omdat curatoren niet op konden of niet op wilden tegen den rijksbouwmeester.

De curatoria, - ik herhaal eens voor al mijn bewondering voor den ambtsijver der personen en voor het vele goede, dat zij tot stand brengen -, vormen maar al te vaak een geluiddempende tusscheninstantie tusschen de universiteit en de regeering. Het stelsel brengt niet zelden in het bestuur der universiteiten zeker mechanisch element, zeker gemis aan het direct doelmatige, om niet te spreken van de traagheid, die er onvermijdelijk aan verbonden is. Wenschen en verlangens die uitgaan van de universiteit zelve, verzinken soms in het curatorium als in een moeras. De universiteit heeft met de regeering geen onmiddellijk contact, en het gevolg is, dat er nimmer sprake is van een werkelijke, bewuste universitaire politiek. Want de curatoria staan te zeer buiten de universiteit, zijn te weinig doordrongen van hetgeen er eigenlijk in de universiteit omgaat, te weinig thuis in de sfeer der academische wetenschap, om in waarheid haar orgaan te zijn.

Een recent voorbeeld, waarin dit alles tot uiting komt. Ik moet hier uit de school klappen, uit de hoogeschool zelfs; het is tegen mijn beginsel en mijn gewoonte, maar in het belang der zaak neem ik ditmaal die schuld voor mijn rekening. Te Leiden vaceert de leerstoel voor wijsbegeerte, welke, gelijk men weet, is toevertrouwd aan de litterarische faculteit.

Er moet dus thans, volgens art. 86, ‘door curatoren, de faculteit gehoord, eene met redenen omkleede aanbevelingslijst’ aan den Minister van Onderwijs worden aangeboden. De faculteit, doordrongen van de centrale beteekenis der philosophie voor de geheele universiteit, neemt voor dit geval zeer bijzondere maatregelen, om hare aanbeveling zoo grondig mogelijk voor te bereiden. Een commissie uit haar midden voorziet zich van den bijstand van diegenen uit de andere faculteiten te Leiden, die het meest in philosophicis ervaren zijn, wint bovendien tal van adviezen in. Hoewel samengesteld uit zeven vertegenwoordigers der geesteswetenschappen en slechts één der natuurwetenschappen, komt deze commissie gemakkelijk en bijna eenstemmig tot de conclusie, dat het belang der wetenschap in Nederland en de bijzondere constellatie der natuurwetenschappen aan de Leidsche universiteit meebrengen, ditmaal een philosoof te zoeken, die in de eerste plaats het verband kan leggen tusschen wijsbegeerte en natuurwetenschap. De geschikte persoon schijnt te krijgen. De faculteit vereenigt zich met het praeadvies harer commissie, en in dien zin gaat de aanbeveling naar curatoren.

Met bekwamen spoed komt daarop de benoeming af van... numero twee der door de faculteit aanbevolenen, wien zij, behalve om de reden bovenvermeld, niet de eerste plaats had toegekend, omdat zijn richting van denken aan de universiteit reeds ruim en goed vertegenwoordigd is.

Hier is geen geschreven recht gekrenkt. De Koningin benoemt, op voorstel van den Minister, die al of niet de voordracht van curatoren kan volgen. Zonder twijfel is meer dan eens door het afwijken van de wenschen eener faculteit een gelukkiger greep gedaan. Het dwaze en onwaardige is slechts, dat de faculteit, die toch in dezen het meest bevoegd tot oordeelen mocht heeten, niet eens uitdrukkelijk verneemt, wáár men het beter heeft geweten dan zij. Door wie is haar inzicht in het algemeen belang der wetenschap gewogen en te licht bevonden? Was het in curatorenkamer of op het Binnenhof? Een sluier van bureaulaken bedekt het.

Nog een soortgelijk geval. Bij de snelle uitbreiding der takken van één wetenschap komt het voor, dat bij een wisseling van titularis een ander gebied van studie op den voorgrond komt dan tot dusver. De nieuw benoemde zal het

onderdeel, dat zijns voorgangers speciaal gebied was, niet in de eerste plaats beheerschen. De aftredende, nog frisch en krachtig, verklaart zich bereid, zijn speciale vak nog gedurende eenige jaren in een voor den staat weinig onereuzen vorm te doceeren. De faculteit spreekt haar wensch in dien zin aan curatoren uit. Hij wordt niet ingewilligd. Dit kan zijn goede redenen hebben: zuinigheid, het precedent of wat ook. Het bevreemdende is alweder, dat de faculteit omtrent het lot van haar voorstel nimmer iets zekers verneemt. Na lang wachten verluidt, dat curatoren er volstrekt afwijzend op hebben geadviseerd. Door een lid der faculteit om eenig bericht verzocht, verklaren zij enkel, het te hebben 'doorgezonden'. Afwijzend? aanbevelend? - het blijft in het midden.

Dit alles riekt naar de achttiende eeuw. Zeker, het stelsel heeft soms zijn voordeelen. Er zijn gevallen bekend van een president-curator met bijzonder grooten invloed in den Haag, die stelselmatig voor zijn universiteit vermeerdering van leerstoelen en uitbreiding van materieele hulpmiddelen wist te verwerven, tot grooten bloei der universiteit in kwestie en der wetenschap in het algemeen. Evenwel, hoe nuttig en aangenaam voor deze, kan het wel gezonde universiteitspolitiek heeten, wanneer de bloei eener instelling zoozeer afhankelijk is van de positie van een bepaald persoon?

De techniek van het universiteitsbestuur is gebrekkig. Veel te veel tijd en arbeid gaat heen met het heen en weerzenden van vragen en adviezen tusschen den secretaris van curatoren en dien van den academischen senaat. De outilleering van die beide secretariaten is in sommige gevallen zoo primitief, dat elk zakenman de handen ineen zou slaan. Ministerieele brieven worden in originali doorgestuurd, op gevaar af van zoek te raken. Claudius Civilis en Cerealis op de afgebroken brug hielden tenminste nog een mondgesprek; de beide secretarissen communiceeren door missiven.

De hoofdzaak echter blijft, dat de curatoria, wat ook hun belangstelling en arbeidskracht mogen zijn, buiten de universiteit staan, wier welzijn zij behartigen. Treffend wordt het gesymboliseerd door het te Leiden gebruikelijke ceremonieel, wanneer eerst de professoren het groot auditorium zijn binnengeschreden, en vervolgens de spreker in het spreek-

gestoelte eenige minuten geduldig staat te wachten, terwijl de pedellen het college van curatoren zijn gaan halen.

Eenheid, richting, vlotheid, samenhang, dat is het, wat er in ons universiteitsbestuur ontbreekt: ‘efficiency’ op zijn Amerikaansch. Hoe dit alles te bereiken? - Door de curatoria af te schaffen en de regeering regelrecht tegenover rector en senaat te plaatsen? - De hemel verhoede het! Professoren hebben altijd den naam gehad van onpraktische menschen te zijn, en het zal ook wel zoo wezen. Wie de werking der academische senaten uit ervaring kent, zal niet begeeren, dit weekdier met de macht te bekleeden van een effektief bestuursorgaan. Zelfs een senatus minor, dus rector en assessoren, zou daartoe ongeschikt zijn. Het beginsel, dat men de universiteit niet geheel en al van binnen uit moet laten leiden, dient gehandhaafd te blijven. De euvelen, die men nog in 1874, bij het verslag over het ontwerp Geertsema, vreesde, wanneer men de faculteiten in de aanbeveling van hoogleeraren kende: geleerdenveeten, voortrekken van leerlingen, wederkeerige bewondering, eenzijdige voorkeur voor een bepaalde richting, zijn voorzeker veel minder te duchten dan een honderd jaar geleden, maar toch blijft het gewenscht, de universiteit niet te zeer een onderons te laten worden.

Hoe dan Scylla te ontzeilen en Charybdis te vermijden? Het middel schijnt vrij eenvoudig. Men hale de curatoren, die *buiten* de universiteit staan, *in* de universiteit, en make de twee bureau's, dat van curatoren en dat van den rector, tot een. Men kan zich op die wijze een universiteitsbestuur denken, dat met elk der vormen, vroeger ter vervanging der curatoria beraamd, een of meer trekken van overeenkomst vertoont, en daarmee nadert tot het Engelsche en Amerikaansche type van universiteitsbestuur. Het is geen toeval, dat in den laatsten tijd onze aandacht zooveel meer dan vroeger getrokken wordt naar de universiteiten der angelsaksische volken. Wij hebben, naarmate wij beter inzagen wat ons ontbrak, leeren kennen, dat daar aanwezig is een werkelijk universitair leven, een fijn bewerktuigd organisme dat intellect bindt, geesten en middelen samenhoudt.

De eerste vereischte is, dat de universiteit in plaats van de twee secretariaten: het permanente van curatoren en het jaarlijks wisselende van den senaat, één bureau krijgt, dat

van een permanenten secretaris der universiteit, door de regeering benoemd. De secretaris van curatoren ziet dus zoodoende zijn ambtsgebied verwijd en slokt zijn ambtgenoot van den senaat op.

Evenzoo verheffe men den president-curator tot een president der universiteit, eenigszins in den Amerikaanschen trant, als een zelfstandig en bezoldigd ambt, welks drager zich niet regeeringsch maar universiteitsch moet voelen. Om der wille van de aanknooping bij de traditie late men hem den titel president-curator. Om dezelfde en om nog andere redenen late men hem evenwel den rector-magnificus niet opslokken. Naast den president-curator, natuurlijk door de regeering benoemd, als effektief hoofd der universiteit, is er plaats en reden genoeg voor een rector-magnificus als representatief hoofd, een soort pontifex maximus uit de Romeinsche republiek. Deze zou dan met de administratie niet meer te maken hebben; zijn jaarlijksche ambtstermijn, nu veelal als een nadeel gevoeld, zou dan geen bezwaar meer opleveren.

Men handhave een college van vijf curatoren, doch in samenstelling veranderd als volgt. De president-curator vindt er naast zich den rector-magnificus als telken jare wisselend vertegenwoordiger der academische docenten. Van de overige drie curatoren worden er twee door de regeering benoemd (voor vijf jaar met herbenoembaarheid, gelijk thans) buiten het personeel der universiteit. Eén curator wordt door den academischen senaat uit zijn midden of uit de oud-collega's voor vijf jaar aangewezen. Op deze wijze zou de meerderheid in het curatorium: president en twee leden, aan nietprofessoren blijven, terwijl de hoogleeraren, door den rector en het gekozen lid, voortdurend invloed zouden hebben in het college en er den academischen geest als 't ware zouden doen doordringen. Er zou contact en uitwisseling van inzichten zijn, waar nu veelal verwijdering en misverstand is.

Als plenum zou de gemeenschappelijke vergadering van curatorium en senaat dan niet meer over louter formeele aangelegenheden alleen te handelen krijgen. Voor zuiver wetenschappelijke en interne onderwijsaangelegenheden zou de senaat als afzonderlijke vergadering in wezen blijven, hetzij door den president-curator of door den rector voorgezeten.

Of het voortbestaan van een college van rector en assessoren nuttig zou blijken, kon men aan de ondervinding overlaten.

Heel ingrijpende wetswijzigingen zouden er voor zulk een hervorming van het universiteitsbestuur niet noodig zijn. Waar het het meest op aan kwam, zou de vraag zijn, of voor het president-curatorschap zich de meest geschikte personen beschikbaar wilden stellen. Want deze waardigheidsbekleeder zou voortaan, ook al was het niet zijn uitsluitende bezigheid, in de eerste plaats vertegenwoordiger der universiteit moeten zijn, die meer voortdurend zijn tijd en werkkracht zou eischen, dan met het bekleeden van andere gewichtige ambten bestaanbaar zoude zijn. Maar zijn er dan in Nederland geen mannen genoeg, die na een volbrachte loopbaan in hooge en verantwoordelijke betrekkingen, nog de lust en de kracht hebben tot een werkzaamheid van het fijnste geestelijk gehalte?

Tenslotte zou het niet noodig, zelfs niet gewenscht zijn, de verandering terstond en tegelijk aan alle desbetreffende instellingen in te voeren. Ik heb opzettelijk enkel gesproken van de rijksuniversiteiten, en mijn ervaring beperkt zich tot twee daarvan. Het is best mogelijk, dat een of meer het curatorium liever zou willen behouden gelijk het is, terwijl het systeem wellicht voor de hoogescholen verdiensten kan hebben, die mij ontgaan. Men zou derhalve, indien een der universiteiten bleek, voor een hervorming in den geest als hierboven geschetst te opteeren, die bij wijze van proef aan deze kunnen invoeren. Legislatief zou daartoe voldoende zijn, wat de Amerikanen een ‘permissive amendment’ noemen. Of het werkelijk een versterking van het universitaire leven had teweeggebracht, zou men eerst na verscheiden jaren praktijk kunnen beoordeelen.

J. HUIZINGA.

Het gelijk recht van de getuigschriften der scholen voor voorbereidend hooger onderwijs[1].

Menigeen, die de evolutie in onze opvattingen van hooger en voorbereidend hooger onderwijs sinds jaren met belangstelling gevolgd heeft en zich na lange tijden van wetgevende onmacht meende te mogen verblijden in nieuwe perspectieven, zal zich teleurgesteld gevoeld hebben door de ontvangst, die aan het ontwerp van een nieuwe middelbaar-onderwijswet ten deel is gevallen, dat op 6 October 1921 bij de Staten-Generaal is ingediend, - tenzij hij door veeljarige ervaring tegen teleurstellingen op dit gebied immuun mocht geworden zijn. Nauwelijks wordt een nieuwe poging gewaagd, nochtans een zeer bescheiden, in de richting van grootere vrijheid en krachtiger differentiatie in ons voorbereidend hooger onderwijs, of de alarmkreet weerklinkt: de klassieke opleiding in gevaar! Het werd ons betoogd in stroomen van courantenartikels en ingezonden stukken; adressen tegen de voorgestelde organisatie en in 't bijzonder tegen de geprojecteerde B-afdeeling van het lyceum verzekerden het met een vaak opmerkelijke soberheid van motiveering. De Nederlandsche filologen, die met Paschen samenkwamen, werden reeds in

1) Dit artikel was gereed, toen de Memorie van Antwoord verscheen. Het kon in hoofdzaak ongewijzigd blijven, omdat het gewijzigd ontwerpmiddelbaar-onderwijswet ten opzichte van het hier behandelde vraagstuk principieel het oorspronkelijke standpunt handhaaft. Met enkele partieele veranderingen is in - tusschen vierkante haakjes geplaatste - noten rekening gehouden. De gewichtigste afwijking van het gewijzigde ontwerp (art. 14, 4) komt in het laatste gedeelte ter sprake.

den welkomstgroet, die hen ontving, er op gewezen, dat zij Leidsch Atheen betraden ‘juist nu de klassieke opleiding zoo roekeloos wordt belaagd’. De ‘actie’, de ‘beweging’ was in gang. En nu moge men tegenover dergelijke ‘bewegingen’ min of meer sceptisch gestemd zijn, hun resultaat valt niet te voorspellen. Wie ze op touw zet, moet zich met Antonius getroosten: ‘thou art afoot, take thou what course thou wilt!’ Wie de ‘beweging’ misplaatst maar daarom niet minder gevaarlijk acht, heeft den plicht van zijn afwijkende meening te doen blijken. Met toestemming der ‘Gids’-redactie, te meer door mij gewaardeerd, nu ik niet in al haar leden medestanders mag begroeten, veroorloof ik mij de thans weer actueel geworden kwestie in een ruimer verband te beschouwen, zonder mij te verdiepen in technische bijzonderheden en mij blind te staren op de heillooze verderfelijkheid of de zegenrijke voortreffelijkheid van de nieuw voorgestelde afdeeling B. Een geloofsbelijdenis ga vooraf: hier is aan het woord een warm vriend der echte klassieke vorming, maar een nog bitterder vijand van intellectueelen dwang; tevens iemand, die in het aanhangige ontwerp-middelbaar-onderwijswet van dezen minister een kloeke daad en een krachtigen stap vooruit ziet, maar op een essentieel punt, z.i. wellicht het allergewichtigste, de voorgestelde regeling niet vrij kan pleiten van halfheid.

I.

Het verdient aanbeveling, een klein stukje recente onderwijsgeschiedenis, die echter voor sommigen reeds oude geschiedenis geworden te zijn schijnt, in de herinnering terug te roepen. De constructie van de thans voorgestelde organisatie van het voorbereidend hooger onderwijs is in beginsel geen andere dan de door de zoogenaamde Ineenschakelingscommissie in haar rapport van 1910 ontworpen regeling, die dan overgenomen werd in het lyceum-ontwerp, dat in Juni 1913 door den toenmaligen Minister van Binnenlandsche Zaken bij de Tweede Kamer aanhangig werd gemaakt, maar nooit behandeld is en nu ten gunste van het nieuwe wetsontwerp werd ingetrokken. Het Ineenschakelingsrapport wilde een eenheidsschool met zesjarigen cursus in het leven roepen, het ‘lyceum’, bestaande uit een tweejarigen gemeenschappelijken onderbouw en een vierjarigen bovenbouw, die zich zoude

splitsen in drie afdeelingen: A, in hoofdzaak overeenkomende met de A-afdeeling van het gymnasium; B, eenigermate het type van het Duitsche 'Realgymnasium', met Latijn, maar zonder Grieksch; C, zich grootendeels aansluitende bij de hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus, die echter met een jaar werd verlengd. In deze eenheidsschool, van de derde klasse af gesplitst in g e l i j k w a a r d i g e afdeelingen van g e l i j k e n cursusduur, die langs verschillende wegen voorbereidden tot het ontvangen van hooger onderwijs in den ruimsten zin, zouden de gymnasia en vijfjarige hoogere burgerscholen zijn opgegaan; zij zouden als zelfstandige onderwijsinrichtingen zijn verdwenen.

Het tegenwoordige ontwerp handhaaft de lyceumgedachte, maar wijkt in verschillende opzichten van zijn voorganger af: 1) het gaat verder in de differentieering van den bovenbouw door in de beide hoogste klassen van de afdeelingen A en C een bifurcatie in het leven te roepen; 2) het verwezenlijkt niet den gelijken cursusduur voor alle afdeelingen, maar laat de afdeeling C, d.i. de (door splitsing in de beide onderafdeelingen C^{I} en C^{II} eenigszins gemoderniseerde) hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus, vijfjarig tegenover den zesjarigen cursus der afdeelingen A en B; 3) het handhaaft de gymnasia als bijzondere inrichtingen van voorbereidend hooger (middelbaar) onderwijs naast de A-afdeeling der lycea[1)].

Er is weinig nadenken noodig om in te zien, dat de klassieke opleiding, waarvan beweerd wordt dat zij roekeloos belaagd wordt, in het ontwerp van den minister De Visser in een gunstiger positie gebracht wordt dan in de door minister Heemskerk in zijn lyceum-ontwerp overgenomen regeling van de Ineenschakelingscommissie. Immers vooreerst: het oude gymnasium blijft ongerept. Het blijve thans in het midden, of deze beslissing juist is - de argumenten, die tot 'het behoud van het gymnasium' geleid hebben, kan men in de Memorie van Toelichting (blz. 4) nalezen, maar men late dan ook de

1) Ook de hoogere burgerscholen met vijfjarigen (voor meisjes met zesjarigen) cursus naast de C-afdeeling der lycea, maar dit is van ondergeschikte beteekenis, daar beide als twee druppels water op elkaar zullen gelijken. In dit artikel, dat zich slechts de bespreking van een bepaald vraagstuk ten doel stelt, blijft het afzonderlijk geregeld meisjesonderwijs buiten beschouwing.

opmerkingen in het Voorloopig Verslag bij art. 13 (blz. 10) niet ongelezen -; hier is het voldoende vast te stellen, dat volgens het thans aanhangige ontwerp de mogelijkheid om zijn kinderen reeds op twaalfjarigen leeftijd met het Latijn en op dertienjarigen met het Grieksch te laten beginnen, ook in de toekomst zal blijven bestaan. Maar, vraagt men angstig, wat zal er terecht komen van die mogelijkheid, van de geheele klassieke vorming zelfs, nu het ontwerp in het eerste lid van art. 29 de verplichting om een openbaar lyceum met afdeeling A[1)] of een gymnasium op te richten en in stand te houden beperkt tot gemeenten van boven de veertig duizend inwoners? Die bepaling scheen er inderdaad bedenkelijk uit te zien. Volgens de opgaven in den Staatsalmanak voor 1922 zijn er in het Koninkrijk der Nederlanden 19 gemeenten met meer dan 40.000 zielen, en, wanneer men rekent, dat tegen den tijd, dat de wet in werking zal treden, ook Hilversum (39026) en wellicht ook 's-Hertogenbosch (38570) dat getal bereikt zullen hebben, komt men tot 20 of 21, die zeer ongelijk over het land verdeeld zijn. In de provincie Zeeland b.v. zoude geen enkele gemeente verplicht zijn tot instandhouding van een inrichting, die klassieke opleiding verstrekt; in Utrecht, Overijsel, Friesland, Groningen, Drente (Emmen!) en Limburg slechts ééne in elke provincie. In werkelijkheid zal het natuurlijk zulk een vaart niet loopen: tal van kleinere gemeenten zullen niet minder prijs blijven stellen op het behouden of scheppen van gelegenheden voor klassieke vorming dan tot dusver; Rijkslycea en bijzondere scholen - men vergete niet, dat er reeds thans ongeveer 30 bijzondere gymnasia en lycea met bevoegdheid tot het afgeven van einddiploma's zijn, waarvan sommige in de behoeften van dicht bevolkte streken voorzien - zullen de leemten aanvullen. Van tweeën één: òf de zich thans openbarende geestdrift voor de onverkorte handhaving van onze klassieke propaedeusis is spontaan en echt: dan zullen er humanistische scholen zijn, hetzij door de overheid gesticht,

1) [In het gewijzigde ontwerp zijn in art. 29, 1 de woorden ‘met afdeeling A’ vervallen; een noodzakelijk gevolg van de ingrijpende wijziging van art. 14, 4, waardoor een lyceum niet, gelijk oorspronkelijk was voorgesteld, naast de afdeeling C, ‘tenminste eene der afdeelingen A of B’ zal moeten omvatten, maar de afdeeling A voor elk lyceum gebiedend wordt voorgeschreven; meer hierover in deel IV.]

hetzij door het particulier initiatief; òf zij is kunstmatig en voorbijgaand: dan zullen geen beschermende maatregelen baten. Het mag dan ook opmerkelijk heeten, dat in het Voorloopig Verslag, waarin toch waarlijk de voorstanders der klassieke opleiding zich niet onbetuigd laten, wel opgekomen wordt tegen het bezwaar van ‘sommige leden’, dat de verplichting tot oprichting van een gymnasium of lyceum (afdeeling A) in de wet zal worden neergelegd, maar geen aandrang wordt vernomen tot verlaging van het zielenaantal: ‘andere leden wenschten de bovengenoemde verplichting onverminderd’ - verder gaat men niet! - ‘in de wet te zien gehandhaafd’. Hoe dit echter zij, de bepaling van art. 29, 1 bevat niets principieels en is zoo noodig bij amendement voor wijziging vatbaar; zij wettigt allerminst vrees voor verzwakking der klassieke opleiding, wanneer deze gewenscht wordt door een naar aantal of hoedanigheid belangrijk volksdeel.

Van gewichtiger beteekenis nog dan het behoud van het gymnasium is een andere afwijking in de tegenwoordige voorstellen van het vroegere ontwerp. Het rapport der Ineenschakelingscommissie verving de tegenwoordige afdeeling B van het gymnasium door een afdeeling van het lyceum, waarin het Grieksch niet meer zoude worden onderwezen, een afdeeling, allereerst bestemd voor toekomstige wis- en natuurkundigen en medici, maar wier einddiploma ook toegang zoude geven tot de examens in de juridische faculteit. Het thans aanhangige ontwerp zorgt ook voor toekomstige wis- en natuurkundigen en medici, die aan klassieke opleiding de voorkeur geven, en bestendigt te hunnen gerieve een afdeeling met de beide oude talen (A^{II} van het lyceum resp. afdeeling II van het gymnasium), die, evenals dit nu reeds het geval is, ook voor de juristen de poorten der universiteit zal ontsluiten, en het plaatst slechts daarnaast de B-afdeeling van het lyceum, de veel gesmade en fel bestredene, aan wier bron zich echter volgens art. 75, 3 en 7 alleen aanstaande juristen en beoefenaars der ‘moderne talen’ zullen mogen laven, andere studenten in de litterarische faculteit en theologen slechts op straffe van een aanvullend examen in het Grieksch. Het willekeurige, zelfs in het kader van het gekozen stelsel kwalijk verdedigbare van deze bepalingen zal nog ter sprake komen. In dit verband wordt uitsluitend, maar dan ook met nadruk,

de aandacht gevestigd op het feit, dat het thans aangeboden wetsontwerp, in tegenstelling met zijn voorganger, van de bestaande gelegenheden tot het ontvangen van klassieke vorming geen enkele prijsgeeft, veeleer aan een nieuwe (de afdeeling A^{II} van het lyceum) een wettelijke basis geeft.

Vanwaar dan de klassieke storm, die thans is opgestoken? In 1910 heeft men niets daarvan bemerkt; toen kwam de tegenstand van geheel anderen kant, hij kwam uit den boezem van het middelbaar onderwijs en is er inderdaad in geslaagd, de behandeling van het lyceum-ontwerp in de Tweede Kamer te vertragen en ten slotte, gesteund door den wereldoorlog en de crisisjaren, te verijdelen. Thans is men in het kamp der hoogere burgerschool-vrienden bij uitnemendheid in hoofdzaak voldaan: door de wet-Limburg van 1917 werd het recht tot het afleggen van examens in de medische en de wisen natuurkundige faculteiten verzekerd aan de bezitters van een getuigschrift van met goed gevolg volbracht eindexamen van de hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus; het tegenwoordige ontwerp strekt dit recht ook uit tot de examens in de andere faculteiten, voor zoover de abiturienten der afdeeling C^{I} (= H.B.S. 5-j.c., afd. I), tot die in de rechtsgeleerde faculteit zelfs ook voor zoover de abiturienten der afdeeling C^{II} (= H.B.S. 5-j.c., afd. II) betreft, behoudens een aanvullend examen in de oude talen resp. alleen in het Latijn[1]; eindelijk en vooral, de hoogere burgerschool blijft vijfjarig.

De ‘Vereeniging ter verkrijging van wettelijke gelijkstelling in Nederland en in de koloniën van klassieke en niet-klassieke opleiding als voorbereiding tot de studie aan universiteit en hoogeschool’, waarvan Prof. Hamburger de ziel is[2], moge in het wetsontwerp haar ideaal nog niet verwezenlijkt zien, tot een ‘actie’ bestaat voor haar op dit oogenblik stellig geen aanleiding. Maar wel is er ruimte voor het vermoeden, dat tusschen de kalmte in het hoogere-burgerschool-kwartier, die

1) Ontwerp art. 75, 4, 5, 7. Wordt met deze ‘aanvullende examens’, te regelen door algemeenen maatregel van bestuur (art. 75, 8), het ‘staatsexamen’, door de voordeur verwijderd, niet weder door een achterdeurtje binnengehaald? Zij hadden, wanneer ze absoluut gehandhaafd moesten worden, althans naar de universiteiten verwezen moeten worden.

2) Zie de brochure van Prof. Hamburger, Herziening van ons voorbereidend hooger onderwijs. Groningen en den Haag, J.B. Wolters, 1917.

we thans mogen vaststellen, en den rumor in casa der classici - in tegenstelling met de gemoedsgesteldheid, die na het verschijnen van het Ineenschakelingsrapport in beide kampen heerschte - ook oorzakelijk verband aanwezig is. Immers, het verdwijnen van de fameuze 12 uren Latijn uit den onderbouw wettigt toch zeker niet de vrees voor verzwakking der klassieke vorming ten onzent. Reeds in 1910 heeft de minderheid der Ineenschakelingscommissie in een afzonderlijke nota[1)] aangetoond, dat de onmiskenbare voordeelen van een klassieke opleiding niets gemeen hebben met een regeling, waarbij een tweejarig onderwijs in de elementen van het Latijn, niet voortgezet op rijperen leeftijd en voor een deel gevolgd door leerlingen, die het slechts als een voorbijgaand noodzakelijk kwaad beschouwd zouden hebben, werd opgedrongen aan aanstaande technici, officieren, landbouwers enz. Te minder ware de handhaving van deze bepaling in het nieuwe ontwerp te verdedigen geweest, nu het eenige argument voor de opneming van het Latijn in den gemeenschappelijken onderbouw van het lyceum, waaraan eenige beteekenis kon worden toegekend, de beweerde onmogelijkheid om het Latijn voor de afdeeling A te concentreeren op de vier jaren van den bovenbouw, krachteloos wordt door het behoud van het gymnasium in zijn tegenwoordigen vorm. Wie inderdaad van meening blijft, ten spijt van de sindsdien met de lycea opgedane ervaring, dat een zesjarig onderwijs in het Latijn (en een vijfjarig onderwijs in het Grieksch) voor de aanstaande theologen en litteratoren althans onmisbaar is, zende zijn kind naar het gymnasium en getrooste zich eenige extra-offers voor het toegeven aan deze persoonlijke liefhebberij. Een reorganisatie van het voorbereidend hooger onderwijs in den ruimsten zin kan daarmede geen rekening houden: dat heeft de minister, zelf eens behoorende tot de meerderheid der Staatscommissie, terecht ingezien (Mem. van Toel. blz. 4).

Er blijft dus ternauwernood een andere gevolgtrekking over dan dat de ongerustheid in het kamp der classici - voor zoover daarbij geen imponderabilia medewerken, die zich niet leenen voor een objectieve en principieele behandeling - niet haar oorsprong vindt in de beknotting van de gelegen-

1) Rapport der Ineenschakelingscommissie I, blz. 803-815.

heden tot het ontvangen van een volledige klassieke opleiding, waarvan, gelijk wij zagen, in het wetsontwerp geen sprake is, maar in de verruiming van de toegangspoort tot het hooger onderwijs. Nadat in 1917 door het initiatief van Mr. Limburg en de zijnen de klassieke ban gebroken was, die de wet van 1876 kenmerkte en per slot van rekening neerkwam op de formule: alleen het gymnasium kan de volwaardige voorbereidende ontwikkeling geven, die noodig is voor hoogere studie, gaat het tegenwoordige ontwerp in de richting van vrijmaking en opheffing van door traditie geheiligd exclusivisme enkele stappen verder. Aarzelend slechts en, bijna had ik gezegd zonder overtuiging. Wanneer de beslissende stap niet gewaagd wordt - in afwijking van het advies van den Onderwijsraad -, dan verklaart de Minister in zijn Memorie van Toelichting (blz. 24) uitdrukkelijk, dat hij het stelsel der 'Gleichberechtigung' niet heeft aangedurfd, omdat 'de studie der klassieke talen door dien maatregel geweldig zou lijden', en hij acht het zijn plicht daartegen te waken. Toch gaat deze bewindsman, hoe vriendschappelijk gezind hij ook de beoefening der klassieke studiën zij, den classici, 'aan wier invloed ... het drukke, veelszins oppervlakkige, maatschappelijke leven van den tegenwoordigen tijd zoo dringend behoefte heeft', reeds veel te ver. Feitelijk wordt in art. 75 van het ontwerp de bestaande toestand gehandhaafd, met uitzondering dan van zekere rechten, die aan de nieuwe B-afdeeling en in verband daarmede aan de C-afdeeling (hoogere burgerschool) worden verleend, maar voor den classicus à outrance is reeds die bescheiden moderniseering niets minder dan een roekeloos bedrijf. Het *didicisse fideliter artes* moge de zeden verfijnen; tolerantie schijnt het niet te kweeken.

II.

Wie bij een reorganisatie van ons voorbereidend hooger onderwijs het beginsel verdedigt, dat aan alle getuigschriften van scholen, wier taak het is voorbereidend hooger onderwijs te geven, het recht moet worden verleend, om toegang te openen tot de studie in alle faculteiten en aan alle hoogescholen - het stelsel derhalve van de subcommissie, die de Ineenschakelingscommissie ten aanzien van het voorbereidend hooger onderwijs heeft voorgelicht, van de minderheid der Ineenscha-

kelingscommissie zelve en van den Onderwijsraad[1)] -, gaat uit van de overtuiging, dat langs verschillende wegen en in verschillende richtingen, niet uitsluitend door humanistische vorming, een ontwikkeling kan worden verkregen, welke geschikt maakt voor hoogere studie.

Ter voorkoming van alle misverstand, gewild en ongewild, moet vooraf tweeërlei duidelijk in 't licht worden gesteld. Vooreerst: men kan persoonlijk warm voelen voor de voortreffelijkheid van de klassieke opleiding en aan het gymnasium de voorkeur geven, en toch met overtuiging het beginsel van het gelijk recht, de z.g. ‘Gleichberechtigung’, aanvaarden. Een nieuwe behandeling van het vraagstuk der klassieke opleiding, dat nu wel van alle kanten bekeken is, is voor mijn doel dan ook overbodig. Hier is alleen deze vraag aan de orde: mag een nieuwe regeling van ons voorbereidend hooger onderwijs nog steeds bewust of halfbewust beheerscht worden door de opvattingen van het nieuw-humanisme, dat aan den antieken mensch absolute maatstaven ontleende voor menschheid en mensch-zijn, en, gedeeltelijk in verband daarmede, in de oude talen een door geen ander vak geëvenaarde propaedeuse zag voor den jeugdigen geest? Immers, deze twee dogma's zijn het - de alles overheerschende waarde van de antieke cultuur en litteratuur en de alles overheerschende waarde der oude talen als onderrichtsstof -, welke tot de starre formule van onze wetgeving gevoerd hebben, die slechts langzaam en met kwalijk verborgen tegenzin voor ruimer inzicht begint te wijken: alleen het gymnasium kan de volwaardige voorbereiding geven, zooals de universiteit die verlangt. Wat het eerste dogma betreft: wij hebben historisch leeren denken en het geloof aan een onveranderlijk schoonheidsideaal verloren. Grieksche poëzie, Grieksche kunst en Grieksche wijsheid hebben onze geestelijke beschaving bevrucht en zullen haar blijven bevruchten, maar wij zien niet meer, als Goethe in den tijd van zijn samenwerking met Schiller of als W. von Humboldt, in (een onwerkelijk) Hellas het ideaal van een volkomen aesthetische cultuur; dit aesthetisch ‘Griechentum’

1) Zie het Rapport der Ineenschakelingscommissie I, 812 v.v. II, 399-405, en de Toelichting op het rapport van den Onderwijsraad betr. de regeling van het M. en V.H.O., blz. 10 v.

heeft plaats gemaakt voor historisch begrijpen en kritisch waardeeren en voor het besef, dat wij een eigen cultuur bezitten, die, hoe sterk ook door de oudheid beïnvloed, toch in andere levensvoorwaarden wortelt en bijna op elk gebied in omvang en diepte de oudheid heeft overvleugeld.

Wij kunnen het verstaan, dat de geestesgesteldheid van het neo-humanisme, 'das Land der Griechen mit der Seele suchend', honderd jaar geleden in Pruisen kon leiden tot het koninklijk edict van 12 October 1812, waarin als eischen bij het eindexamen der gymnasia werden gesteld: 'im Griechischen muss der Examinandus die attische Prosa, wozu auch der leichtere Dialog des Sophokles und Euripides zu rechnen, nebst dem Homer auch ohne Präparation verstehen; einen nicht kritisch schwierigen tragischen Chor aber, im Lexikalischen unterstützt, erklären können. Auch muss er eine kurze Übersetzung aus dem Deutschen ins Griechische ohne Verletzung der Grammatik und Accente abzufassen im stande sein', waarbij dan nog komt 'eine deutsche Übersetzung eines Stückes aus einem in der Schule nicht gelesenen... Autor, von den nötigen Sprach- und Sacherklärungen begleitet'[1]. Eischen, waarvan men spoedig het onmogelijke moest inzien, maar waarvoor men eerbied moet hebben. Inderdaad, wie zoo toegerust het gymnasium verliet, had iets aan zijn Grieksch voor zijn gansche leven. Wat is daarvan overgebleven? Weinig meer dan de nimbus. Niemand kan volhouden, wanneer hij ten minste de werkelijkheid tot grondslag neemt, dat de kennis van het Grieksch, die aan onze te kwader ure gemoderniseerde gymnasia wordt opgedaan - k a n worden opgedaan -, nog als toetssteen kan dienen voor geschiktheid tot studie. En nog minder natuurlijk een 'aanvullend examen' in het Grieksch, dat volgens het ontwerp (art. 75, 7) alleen geëischt zal worden van niet klassiek gevormde theologen en (niet-moderne) filologen, maar, wanneer de verlangens der bestrijders bevrediging vinden, ook voor juristen verplichtend zou moeten worden. Wat daarvan terecht zoude komen, beseft ieder, die het karakter van aanvullings-examens in de praktijk

1) Ik ontleen deze bepalingen aan een lezenswaardig opstel van Wilamowitz, 'Der Unterricht im Griechischen', in het verzamelwerk: 'Die Reform des höheren Schulwesens in Preussen', herausg. von W. Lexis (Halle a.S. 1902), blz. 159.

heeft leeren kennen. Het ware wreed daarover in bijzonderheden te treden, maar gaat het aan, gaat het in onzen tijd nog aan, van de juridische en andere studiën uit te sluiten elkeen, die niet van te voren heeft aangetoond, dat hij een Griekschen tekst, het aan rectoren en gecommitteerden welbekende ‘gemakkelijk stukje’, zooal niet begrijpt, dan toch kan vertalen?

En nu het andere dogma: de ongeëvenaarde waarde van de oude talen als middelen van hetgeen men genoemd heeft ‘formale Bildung’. Men zegt, dat een ingespannen zich bezig houden met een taal, die in bouw en wijze van zeggen zoo sterk afwijkt van de onze als het Grieksch en het Latijn, het denken en het geheugen oefent, het vermogen om te combineeren en zich in een vreemde wereld te verplaatsen scherpt en den geest sterk maakt voor intellectueelen arbeid. Dit is ongetwijfeld juist. Het mag niet worden overdreven, men mag niet over het hoofd zien dat methodisch gegeven onderwijs in elke taal een soortgelijken invloed kan uitoefenen, maar toegegeven moet worden, dat voor den leeftijd, waarin de geest bij uitstek vatbaar is voor vormende inwerking, ‘Latijn of Grieksch beter middel is dan Fransch, Duitsch of Engelsch om precies te leeren lezen, schrijven, denken en om moeilijke taal te leeren verstaan’[1]. Dat d a a r v o o r echter het onderwijs in beide talen - de *utraque lingua* van den Romeinschen keizertijd - onmisbare voorwaarde zoude zijn, mag worden betwijfeld: met een beroep op de traditie wordt dit niet uitgemaakt. Het probleem is dit: een ontwikkelingsgang te scheppen, die - naast het humanistische gymnasium en naast een realistisch getinte inrichting van onderwijs - de voordeelen van een grondig onderwijs in een oude taal vereenigt met een ruimeren grondslag voor het begrip der moderne beschaving, dan een klassieke opleiding, die dien naam waarlijk verdient, geven kan. Gebroken moet worden met den hybridischen vorm van een gymnasium, dat bij elke nieuwe ‘reorganisatie’ meer gaat gelijken op een hoogere burgerschool met Latijn en wat Grieksch. Vruchtdragend onderwijs in beide klassieke talen eischt tijd en concentratie en is alleen mogelijk ten koste

1) Vgl. het artikel van Dr. Alb^{s} Poutsma over ‘Klassieke Opleiding’ in het Weekblad voor gymnasiaal en middelbaar onderwijs van 12 April j.l. (18de Jaargang, no. 32). Hier is een rector van een van onze grootste gymnasia aan het woord.

van de grondslagen van het verstaan der moderne wereld: de taal en letterkunde van de groote volken die ons omringen, geschiedenis, staatswetenschap en natuurwetenschappen. Wat men bijna overal heeft begrepen, niet alleen in Duitschland, waarheen men gewoonlijk wijst, maar ook in Frankrijk, Zwitserland, Denemarken, Zweden, zal men waarlijk, zonder de blaam van ijdele nieuwigheidszucht te duchten, ook ten onzent mogen wagen; een vorm van voorbereidend hooger onderwijs te scheppen, die èn gymnasium èn hoogere burgerschool in hun beproefde waarde laat, maar daar tusschen in staat; een inrichting, die, zonder klassieke vormingte beoogen, geen afstand wil doen van de ongemeene opvoedende kracht van het ondericht in een oude taal. Dat die taal dan het Latijn moet wezen en niet het Grieksch, al zoude dit theoretisch, evenals trouwens het Oudindisch of het Litausch, zekere voordeelen bieden, wordt door historische en door praktische overwegingen voorgeschreven, waarover straks.

Een tweede misverstand moet uit den weg geruimd. Het princiep der gelijkwaardigheid in den bovenbedoelden zin sluit geenszins in, dat alle vormingswegen voor het hooger onderwijs nu ook even doeltreffend zijn als voorbereiding voor elke wetenschappelijke studie. Geen theoloog en eigenlijk ook geen filoloog, ook de ‘moderne’ niet, kan zonder Grieksch. Voor historici en juristen is Latijn onmisbaar, al ware het maar alleen, omdat de middeleeuwen en een groot gedeelte van den nieuwen tijd zonder kennis van het Latijn een gesloten boek blijven. Men kan dus zeggen: voor theologen en filologen is niet alleen de hoogere burgerschool, maar ook het geprojecteerde ‘lycée moderne’ (de afdeeling B) de minder geschikte inrichting van voorbereiding, en voor historici en juristen geldt hetzelfde althans ten opzichte der hoogere burgerschool, evenals voor den aanstaanden ingenieur het gymnasium niet bij voorkeur aangewezen is. Wat het Latijn betreft, mag men misschien nog iets verder gaan. Het feit laat zich nu eenmaal niet wegredeneeren, dat het Latijn tot diep in de achttiende eeuw meer een levende dan een doode taal is geweest, de universeele taal der wetenschap, en dat ons tegenwoordig universitair leven daarvan nog overal de sporen draagt. Voor den ‘academieburger’, zelfs wanneer hij medicus of mathematicus of bioloog is, blijft kennis van het Latijn - ten

minste zoolang onze universiteiten haar historisch geworden vormen niet verloochenen - gewenscht om zich aan te passen aan een milieu, waarmede de taal der oude Romeinen als 't ware vergroeid is. Wil men daaruit de gevolgtrekking maken, dat ook voor aanstaande medici en beoefenaars der natuurwetenschappen een latijnlooze inrichting van voorbereiding niet de meest gewenschte is, dan moge men dit doen. Zeker is, dat een toekomst, waarin de technische hoogeschool bij voorkeur bevolkt zou worden door ex-gymnasiasten en de theologische faculteit door ex-hoogere burgerscholers, door niemand gewenscht wordt, maar ook door niemand gevreesd behoeft te worden. Ook wanneer de toekomst het gelijke recht der diploma's mocht brengen, zal de overgroote meerderheid de gebaande wegen volgen, die hen met een minimum van gevaren en met een maximum van gemak naar universiteit of hoogeschool leiden.

Maar daarom gaat het niet. De vraag is deze, of de hoogere beschaving, die alle studie onderstelt en eischt, niet even goed als door een opleiding, waarin de klassieke talen domineeren, verkregen kan worden door eene, waarbij de wis- en natuurkundige vakken de leidende rol spelen, en omgekeerd, en of niet ook een studieweg, die tusschen beide uitersten een tusschenvorm schept, met even goede kans kan worden ingeslagen. Anders geformuleerd: is de verwerving van de karaktereigenschappen, de denkmethoden en den geestelijken habitus, die voorwaarden zijn voor wetenschappelijk werken, gebonden aan een bepaalde soort van voorbereiding? Aan den vooravond van een reorganisatie van ons voorbereidend hooger onderwijs, die voor geruimen tijd de vorming van het jonge geslacht zal beheerschen, moge het vergund zijn, die vraag uit een principieel oogpunt te bezien. Al zal de praktijk van onze onderwijswetgeving zich, evenmin als die van eenige andere wetgeving, geheel aan het opportunisme kunnen onttrekken, allereerst dient zij gedragen te worden door een beginsel. Wat *wil* het voorbereidend hooger onderwijs?

III.

Wat men hoogere beschaving noemt, het ferment van alle studie, kan niet gezocht worden in het bezit van bepaalde

kundigheden, die slechts bouwstoffen zijn voor de ontwikkeling van den geest, maar het is die vorming van den geest, die van verworven kennis partij weet te trekken voor zich zelf, voor zijn omgeving en voor de maatschappij. Het komt er niet vooral op aan wat men weet, maar wat men met zijn weten kan uitvoeren. Aan het weten, dat een dood kapitaal blijft, valt weinig waarde te hechten: waarde krijgt het eerst, wanneer het zich uit als levende kracht tot vervulling van een taak, tot oplossing van een probleem, laat het nu theoretisch of praktisch zijn. Deze eigenschap - dat men wat kan doen met zijn kennis, dat men er mee kan 'wirtschaften' - wordt echter alleen verworven door vrije, van binnen komende, belangstelling in de stof. Of die intieme verhouding tot de stof verkregen en toegepast wordt door beoefening van talen en litteratuur of van natuurwetenschap en wiskunde, is daarbij betrekkelijk onverschillig, in elk geval van secundaire beteekenis. Van primaire, alles overheerschende beteekenis is het besef, dat alleen die opleiding op den jeugdigen geest inderdaad vormend kan werken, die overeenstemt met zijn innerlijk wezen, zijn belangstelling wekt en boeit, en zoo den heelen mensch pakt en vasthoudt. Zonder eigen werkzaamheid, voortvloeiende uit werkelijke belangstelling, is kennis weinig meer dan last, dikwijls zelfs ballast. Zelfs het edelste wordt gemeen, wanneer het als bloote examenstof wordt gedrild en opgenomen: voor menigeen, die vroeger tot het staatsexamen veroordeeld was, was Homerus wat Hecuba voor den tooneelspeler in 'Hamlet' is, alleen met dit verschil, dat wanneer hij er soms tranen om vergoten mocht hebben, die tranen een anderen oorsprong hadden dan bij den vertolker der Aeneasrol. In abstracto zullen er weinigen zijn die dit betwisten: in de praktijk echter zijn we allen geneigd, vooral dat als een onmisbaar ingredient van hoogere beschaving te beschouwen... wat we zelf bezitten! De mentaliteit, die de waarde van de persoonlijke ontwikkeling zou willen bepalen naar de waarde, die men aan de stof toekent, waaraan die ontwikkeling wordt verworven, het 'didaktisch materialisme', om een term van Fr. Paulsen te gebruiken, met bewustzijn door iedereen verfoeid, tiert half onbewust welig voort.

Ten nauwste hangt daarmede iets anders samen. *Non omnia possumus omnes*. De aanleg en daardoor de neigingen gaan

ver uit elkaar. Voor de eene menschensoort ligt het aantrekkelijke van het weten in de studie van den mensch en zijn levensvormen, in taal, in poëzie en kunst, in geschiedenis en oudheden, in recht en godsdienst; anderen voelen zich onweerstaanbaar aangetrokken tot de levende natuur of tot het heelal en de wettelijkheid van de machten, die het beheerschen, ‘die unbegreiflich hohen Werke’, die heerlijk blijven als op den eersten dag; weer anderen worden geboeid door het onweersprekelijke van getallen en van wiskundige bewijzen. Plato en Aristoteles beteekenen voor den een hetzelfde als runen of hierogliefen voor zijn buurman, meeldraden en vlinderteekeningen voor een derde. En het zijn niet zelden juist de besten en meest begaafden, bij wie die neigingen en talenten reeds vroeg zich openbaren met een eenzijdigheid, die hen al het andere doet beschouwen als min of meer storend, waarvoor zij slechts belangstelling toonen, voor zoover het in verband gebracht kan worden met het onderwerp van hun voorliefde. Een verstandig opvoeder zal die eenzijdigheid natuurlijk moeten temperen, maar niet haar trachten uit te roeien, op straffe van de edelste kiem in de geestelijke ontwikkeling van een mensch te vernietigen.

Onze moderne paedagogiek, gegrond op psychologische waarneming, zoekt overal naar nieuwe wegen, naar middelen tot verhooging der zelfwerkzaamheid, tot versterking der vreugde aan den arbeid, tot krachtiger ontwikkeling der persoonlijkheid en tegelijk van het sociale voelen. Vrijheid is overal de leuze. De Montessori-methoden, de ‘Arbeitsschule’ van den sympathieken Kerschensteiner, de Amerikaansche pogingen tot individualiseering en differentieering, het zijn alles symptomen van de gisting, die in de onderwijswereld aan 't werken is. Maar daarbij treft het, hoe weinig tot dusver juist het middelbaar en voorbereidend hooger onderwijs, in Europa althans, in deze reformbewegingen betrokken is. Nog onlangs moest de bekende psycholoog-paedagoog Prof. Ed. Claparède uit Genève in een te Groningen gehouden voordracht erkennen, dat een ‘éducation libre’ tot dusver slechts verwezenlijkt is in de bewaarschool en aan... de universiteit. Voor ons akademisch onderwijs is inderdaad door het nieuwe Academisch Statuut de vrijheid als opperste beginsel gehuldigd; er is een poging gedaan om een regeling te scheppen,

die ernstig rekening houdt met verscheidenheid van aanleg en belangstelling, met de wenschelijkheid van differentieering der studie, zonder te kort te doen aan de behoefte, vooral van den aankomenden student, aan vastheid en straffe leiding. En naast de vrijheid legt de nieuwe grondwet van het Nederlandsche universitaire onderwijs een veel sterkeren nadruk dan tot dusver op het zelfstandig leeren werken, een zoo sterken, dat de redactie van art 3 van het Statuut meer een geloofsbelijdenis geworden is dan een wettelijk voorschrift. Zoude niet ook bij een nieuwe regeling van ons voorbereidend hooger onderwijs althans eenigermate het ideaal benaderd kunnen worden, dat op zekeren leeftijd ieder een ontwikkeling kan vinden, die het best met zijn aanleg en belangstelling strookt? Dat onze tegenwoordige organisatie, het dilemma: gymnasium - hoogere burgerschool, voldoende is om de liefde voor den arbeid te wekken en te bevestigen, die het beste is in den mensch, waag ik te betwijfelen: nog veel te veel is in onze middelbare scholen de dagelijksche arbeid in het beste geval een kwestie van plichtsbesef, in het slechtste een voortgezette kwelling.

Het wetsontwerp van Minister De Visser beoogt nu inderdaad een tamelijk ver gaande differentieering, ten eerste door de splitsing van den bovenbouw van het lyceum in drie afdeelingen, waarvan er twee in de beide hoogste klassen opnieuw een bifurcatie krijgen, zoodat althans vijf meer of minder sterk uiteenloopende wegen naar universiteit en hoogeschool zullen voeren[1)]; in de tweede plaats door de mogelijkheid om een gedeelte der lesuren te bestemmen voor vakken naar eigen keuze (art. 26 en 27), een keuze, die, zal zij doeltreffend zijn, ten minste in de hoogere klassen op een wisselwerking tusschen leiders en geleiden zal moeten berusten. Dat beide middelen, nova in onze onderwijswetgeving, slechts onvolko-

1) Ik reken daartoe ook de afdeeling C[I], waarin 'het onderwijs in de letterkundige en economische vakken' meer op den voorgrond zal staan (art. 24, 2) en die blijkens de M.v.T. (blz. 13 v.) vooral gedacht is als voorbereiding van 'hen, die meer kennis behoeven dan het lager onderwijs geeft, doch geen bepaalde wetenschappelijke opleiding noodig hebben' (art. 1, *a* van het oorspronkelijk ontwerp). Het zal van den geest, waarin het onderwijs in deze afdeeling gegeven wordt, niet van de leerstof, moeten afhangen, of ze ook voor de universiteit kan vormen.

men bevrediging kunnen schenken aan de hier ontwikkelde denkbeelden, ligt voor de hand: individualiseering en klassikaal onderwijs zijn uiteraard tegenstellingen en een compromis is onvermijdelijk. Maar het beginsel der differentiatie zoude dan toch zijn intrede doen in onze stroeve onderwijswetgeving, het *cogite illos intrare* beginnen plaats te maken voor het gezonde besef dat er, voor zoover de onverbiddelijke eischen van praktische organisatie het toelaten, voor intelligentie's van verscheiden aard en samenstel ruimte moet worden gemaakt om zich te ontplooien.

Jammer maar, dat het ontwerp halverwege is blijven staan, dat het de consequentie's van zijn eigen stelsel niet heeft aangedurfd. Want in dit stelsel moet de beroepskeuze vrij blijven tot het laatst. Leest men de ingewikkelde bepalingen van art. 75, dan vraagt men zich af: waartoe dit hokjes-systeem gehandhaafd - dat trouwens toch niet voorziet in alle mogelijkheden van de academische studie -, nu overal het achterdeurtje der aanvullende examens in het Latijn of in het Grieksch of in beide oude talen wordt opengehouden? Tot welke ongerijmdheden en willekeurigheden de voorschriften van het ontwerp zouden leiden, moge een enkel voorbeeld verduidelijken. De toegang tot de examens in de litterarische faculteit zal zonder verdere slagboomen slechts vrij staan aan de bezitters van het getuigschrift A^{I}; alleen ‘tot de examens in de moderne talen’ worden ook de bezitters van het getuigschrift B zonder meer toegelaten; voor het overige de bekende ‘aanvullende examens’. Dit komt dus hierop neer: voor ‘moderne talen’ is kennis van het Latijn voldoende, voor elke andere studie in de litterarische faculteit zijn Latijn èn Grieksch onmisbaar. Men mist hier zeer pijnlijk een nauwkeurige omschrijving van het begrip ‘moderne talen’; ook de Memorie van Toelichting onthoudt ze ons. Moet de uitdrukking verstaan worden in den geijkten zin van Fransch, Duitsch, Engelsch, eventueel Italiaansch, Spaansch, Deensch, Zweedsch, Russisch? Is het Nederlandsch een ‘moderne taal’, zijn de Indonesische talen moderne talen, de Semitische talen, Chineesch en Japansch? Men zou het zoo zeggen, maar wat is de bedoeling van den wetgever? En gesteld al, dat alle taalkundige studiën, waarvan het Academisch Statuut de examens regelt, met uitzondering van de klassieke en desnoods de

Arische, onder ‘moderne talen’ begrepen worden - al is er reden om te vermoeden dat die interpretatie niet overeenkomt met de bedoeling van den ontwerper -, heeft het dan zin, voor ‘moderne’ filologen met Latijn te volstaan, maar van alle historici en kunsthistorici Grieksch te eischen als toets van hun geschiktheid voor de studie? Kenschetsend is ook, dat de verplichtingen van hen, die van een niet-klassieke of latijnlooze afdeeling komen en examens wenschen af te leggen in faculteiten, waartoe hun getuigschrift geen toelating geeft, uitdrukkelijk bij de wet worden vastgelegd, terwijl alle overige aanvullende examens - dus b.v. van A^{I}-, B- en C^{I}-leerlingen, die de Technische Hoogeschool willen bezoeken - worden overgelaten aan de toevalligheden van een algemeenen maatregel van bestuur. Zelfs de A^{II}-abiturienten, die dan toch gevoed zijn met het leeuwenmerg der oudheid, zullen, om in de letteren te kunnen studeeren, niet nader aangeduide aanvullende examens moeten afleggen, vermoedelijk meer Latijn en meer Grieksch moeten produceeren. Maar waarom worden voor hen de ‘examens in de moderne talen’ niet opengesteld, nu zij het mindere Latijn allicht door een beetje Grieksch compenseeren? Of hebben ze wellicht meer natuurwetenschap geleerd dan voor een rechtgeaard litterator oirbaar wordt geacht?[1)]

1) [De regeling der bevoegdheden tot het afleggen der examens in de vereenigde faculteiten der rechtsgeleerdheid en der letteren en wijsbegeerte (Ned.-Indisch recht en Indologie) en die der wis- en natuurkunde en der letteren en wijsbegeerte (aardrijkskunde) was in het oorspronkelijk ontwerp geheel vergeten. In het gewijzigde ontwerp is in die leemte voorzien, maar hoe? Tot ‘de examens in de faculteiten der rechtsgeleerdheid en der letteren en wijsbegeerte betreffende de studie van den Oostindischen Archipel’ - d.i. dus de examens, bedoeld in art. 4, rubriek VI, van het Academisch Statuut - worden zonder meer alleen toegelaten de abiturienten van de afdeelingen B en C^{I}, niet die der A-afdeelingen. Verrassender nog is het lot dat de geografen heeft getroffen: zij worden slechts rijp geoordeeld voor hun studie, wanneer zij het diploma van de afdeeling C^{II} (= H.B.S. met 5-j.c., afd. II) kunnen vertoonen. Een ex-gymnasiast zal dus aardrijkskunde slechts kunnen studeeren, zelfs sociale, wanneer hij zich eerst aan nog onbekende aanvullende examens onderwerpt. Waarom? Omdat de cosmographie als afzonderlijk leervak alleen in de afdeeling C^{II} zal worden gegeven? Worden uit dien hoofde ook de B- en C^{I}-diploma's voor aardrijkskundige studiën gedisqualificeerd? Men kan slechts gissen. Elke toelichting ontbreekt, maar dergelijke bepalingen spreken hun eigen vonnis.]

Het bovenstaande zal voldoende zijn, al is het slechts een bloemlezing, om het onaannemelijke der bepalingen van art. 75 in het licht te stellen. Trouwens, elke andere regeling, die niet resoluut breekt met het stelsel van beperkte bevoegdheden, zoude soortgelijke moeilijkheden scheppen. Er is slechts één bevredigende oplossing: dat het getuigschrift, onverschillig in welke afdeeling het is verworven, de bevoegdheid verleent om te worden toegelaten tot de examens in alle faculteiten der universiteit en aan alle hoogescholen.

De bezwaren, die men tegen dit vrijgevige beginsel inbrengt, zijn zoo voor de hand liggend, dat het bijna overbodig schijnt ze te noemen. Zij zijn volstrekt niet louter denkbeeldig; voor docenten en studenten beide bestaan ze wel degelijk, maar zij zijn niet van zoo overwegenden aard, dat zij het beginsel zelf aantasten. En dit beginsel vloeit onmiddellijk voort uit de roeping en de taak van het voorbereidend hooger onderwijs. Niemand ontkent, dat voor de beoefening van bepaalde vakken speciale kundigheden vereischt worden, die niet aan alle scholen of afdeelingen verworven kunnen worden of niet overal in voldoende mate. Er zullen dus in de kennis van studenten, die aan de universiteit komen met een getuigschrift van een afdeeling, die niet bepaaldelijk opleidt voor de door hen gekozen studie, leemten zijn die aanvulling behoeven. Leemten echter in hun kennis, niet in hun vorming. Wie dit obstakel altijd weer naar voren schuift, ziet over het hoofd, dat rijpheid voor hooger onderwijs niet daarin gezocht mag worden, dat de aankomende student alle speciale voorkennis bezit, die noodig of gewenscht wordt geoordeeld voor de beoefening van een bepaald studievak, maar hierin dat hij de algemeene vorming heeft erlangd, welke onmisbaar is voor vruchtbare studie. De school moet hem den geestelijken horizon gegeven hebben, die de voorwaarde is voor wetenschappelijke werkzaamheid, zij moet hem - en haar! - methodisch hebben leeren werken, het denken logisch geschoold, het oordeel gescherpt, den smaak veredeld hebben. Zij moet bovenal bij alle kennis, die zij overlevert, het doel voor oogen hebben: ‘erwirb es um es zu besitzen’, en het is daarbij van ondergeschikte beteekenis, of het Grieksche poëzie en Latijnsche grammatica dan wel wiskunde en biologie zijn, die zulk een geestelijke gesteldheid kweeken. Dat in de praktijk daarmede

gepaard pleegt te gaan een voorbereiding, die haar leerstof kiest met het oog op de vermoedelijke toekomst van het gros der leerlingen, is volkomen natuurlijk, maar niet essentieel. Het essentieele is eerder het tegendeel, dat de school van voorbereidend hooger onderwijs zich vrij moet houden van alle utilisme.

Derhalve: al zal ook de 'Gleichberechtigung' geen verandering brengen in den normalen opleidingsgang van de groote meerderheid, voor meer begaafden of voor jongelieden die zich eerst laat ontwikkelen en dan - wanneer het thans tot zekere hoogte *te* laat is - een overheerschende neiging gaan gevoelen voor een bepaalde studie, voor de krachtigen en energieken, moet de gelegenheid open blijven om ook langs een minder gebruikelijken, zoo men wil langs een minder doeltreffenden, weg tot hun doel te geraken, zonder door hatelijke en verlammende aanvullingsexamens belemmerd te worden in hun streven. De beroepskeuze moet vrij blijven tot het laatst. Dat brekebeenen de college-banken zullen overstroomen, is een ijdel schrikbeeld. De theoloog, die, zonder een woord Latijn te kennen, zich, na propaedeutisch gedaan te hebben, voor het candidaatsexamen presenteert en geëxamineerd wordt in de exegese van het Nieuwe Testament, die derhalve den Griekschen oertekst lezen kan maar niet de Vulgata, moge als caricatuur een verdienstelijke vondst zijn: realiteit zal hij niet erlangen. De steller der Memorie van Toelichting (blz. 24) deelt dan ook niet in de vrees, 'dat tal van bezitters van het getuigschrift der afdeeling C zich zonder eenige kennis van de klassieke talen aan de studie der godgeleerdheid, der letteren of zelfs der rechtsgeleerdheid zouden gaan wijden'; zoo hij desalniettemin niet 'aarzelt', het gelijk recht van alle getuigschriften te verwerpen, dan wordt hij - we zagen het reeds - door een andere drijfveer voortbewogen, door de vrees, 'dat de studie der klassieke talen door dien maatregel geweldig zou lijden'. Het is moeilijk, over vrees een vruchtbaar debat te voeren. De klassieke beweging van onze dagen schijnt echter die vrees niet te rechtvaardigen, tenzij men haar zoude moeten beschouwen als een laatste poging om een zinkend schip te redden van den ondergang. Wie meer vertrouwen heeft in de innerlijke kracht der klassieke vorming, wie vast en zeker gelooft dat deze als een

onmisbare vorm van hoogere beschaving - zij het dan ook niet als de alleen zaligmakende - in ons land met zijn tradities en zijn behoudende neigingen haar beteekenis niet kàn verliezen, zal beschermende maatregelen niet slechts overbodig achten maar ook beneden de waardigheid van deze beschermelinge. Het zoude er treurig uitzien voor 'de studie der klassieke talen', wanneer haar beoefening verzekerd moest worden door een wettelijke beknotting van den groei van andere gelijkwaardige vormingsrichtingen. *Non tali auxilio!* Nu is het zeker waar, dat in de praktijk de beteekenis ook van utiliteits-argumenten niet onderschat mag worden, dus ook niet die der bekende slechte raadgeefster, die hier in het geding wordt gebracht. Maar dan zij daar tegenover met nadruk vastgesteld, dat het b e g i n s e l der gelijkwaardigheid in de Memorie van Toelichting geen bestrijding heeft gevonden; het kan allerminst weerlegd worden door de vermeende noodzakelijkheid van een protectionistische veiligheidsklep.

Het is verblijdend, dat blijkens het Voorloopig Verslag (blz. 24) 'vele leden' der Tweede Kamer de aanvullende examens wenschten te doen vervallen en 'de bevoegdheid tot het afleggen van een examen in een andere faculteit, dan waartoe men bevoegd is, afhankelijk te stellen van een vergunning van die faculteit'. Zij waren van oordeel, dat de faculteit dan bij het verleenen van een vergunning daaraan voorwaarden zou kunnen verbinden ten aanzien van het volgen van bepaalde colleges of het bestudeeren van aangegeven literatuur, al of niet gevolgd door een tentamen. Men zoude de hier aangeprezen regeling kunnen aanvaarden als een voorloopige afbetaling, wanneer daarbij het beginsel niet in het gedrang kwam. Wel verdwijnen de aanvullende examens, maar gehandhaafd wordt de beperkte geldigheid der getuigschriften, die slechts opgeheven wordt door een bijzondere 'vergunning' der faculteit: het behoeft geen betoog, dat zulk een regeling een bron van rechtsongelijkheid en willekeur kan worden. Eén stap verder, en wij zijn aan den drempel van het beloofde land, en ook dezen stap doet het Voorloopig Verslag, al zijn dan ook vermoedelijk 'andere leden' aan het woord, ten minste ten aanzien der juristen (blz. 23).

In het ontwerp der nieuwe middelbaar-onderwijswet zijn de aanstaande juristen de meest bevoorrechten. Alle afdeelingen

van het lyceum geven toegang tot de examens in de faculteit der rechtsgeleerdheid: het getuigschrift der afdeelingen A^{I}, A^{II} en B zonder meer, dat der afdeelingen C^{I} en C^{II} na een aanvullend examen in het Latijn[1]. Terecht wordt in het Voorloopig Verslag gewezen op het belang voor ‘een zoo breed mogelijke beoefening der verschillende wetenschappen’, dat personen ‘van verschillenden aanleg en uiteenloopende vooropleiding’ zich aan die beoefening wijden. Ook de maatschappij heeft er belang bij, dat op veelzijdige wijze en in overeenstemming met hun aanleg ontwikkelde vakgenooten zich vereenigen tot uitoefening van hetzelfde beroep: verscheidenheid van opleiding geeft den besten waarborg voor onderlinge aanvulling in denk- en werkwijze, voor de zoo noodzakelijke wrijving van denkbeelden en opvattingen, zij behoedt het geestelijk leven voor eenzijdigheid en verstijving, voor het mechaniseeren der methoden. Dit geldt vermoedelijk het allermeest voor de juristen, die later in zoo velerlei richting invloedrijke posities hebben te bekleeden. Verscheidenheid van voorbereiding zal misschien nergens van zoo groote beteekenis zijn als in de rechtsgeleerde wereld; ‘niet alleen, omdat de latere kringen van werkzaamheid somtijds zeer ver uiteenliggen, in magistratuur en balie, in administratieven dienst, in handel en bedrijf, maar ook omdat reeds binnen denzelfden kring die verscheidenheid haar voordeelen heeft, wanneer b.v. in hetzelfde rechtsprekend of administreerend college zitting hebben mannen van een grondige klassieke voorbereiding naast en met anderen, die in natuurwetenschappelijke kennis en denkmethode beter zijn onderlegd’[2]. Wanneer derhalve het ontwerp aan de aanstaande juristen een vergaande vrijheid van opleiding toestaat en alleen kennis van het Latijn als voorwaarde eischt om toegelaten te worden tot het candidaatsexamen, dan mag men aannemen, dat het maatschappelijk belang daarmede gediend wordt, al zullen

1) Wanneer in het Voorloopig Verslag (blz. 23, r. 14 v.o.) sprake is van ‘een aanvullend examen in het Grieksch en het Latijn’, dan berust dit op een vergissing.
2) Uit het rapport der subcommissie ‘Voorbereidend hooger onderwijs’, ingesteld door de Ineenschakelingscommissie (Rapport der I.-C., deel II, blz. 400 v.). Wijlen Prof. Mr. G.A. van Hamel is hier aan het woord.

ook deze bepalingen sommigen te ver, anderen niet ver genoeg gaan. Het aanvullend examen is echter ook in dit geval een nuttelooze kwelling, en de opmerking van die leden in het V.V., die het aanvullend examen vervangen willen zien door een bepaling, dat de bezitters van een getuigschrift van een latijnlooze afdeeling 'ten genoege van de faculteit der rechtsgeleerdheid het bewijs hebben te leveren, dat zij voldoende kennis van het Latijn hebben om met vrucht in de rechten te studeeren', verdient warme ondersteuning, vooral, wanneer zij zoo mag worden geïnterpreteerd, dat dit bewijs ook bij het candidaatsexamen geleverd kan worden[1)]. Hetzelfde wat men voor juristen mogelijk en wenschelijk acht zal principieel ook voor andere faculteiten toelaatbaar zijn. Ook - om alleen hierop nog te wijzen - de rijk geschakeerde en in haar bonte verscheidenheid bijna onoverzienbare studiën in de litterarische faculteit kunnen er slechts bij winnen, wanneer zij van meer dan één kant worden aangevat en tot de verheldering van haar tallooze problemen geesten van verscheiden structuur samenwerken, elkander aanvullend en steunend. Zoo kan een goed inzicht in taalkundige processen slechts verkregen worden door zorgvuldige waarneming van de levende taalvormen, klanken en klankverbindingen, eenerzijds genetisch door bestudeering van de physiologische wording der spraakklanken en hun ontwikkeling, anderzijds akoustisch door bestudeering van de klankbewegingen. Wie zich aangetrokken gevoelt tot de studie der experimenteele fonetiek, onmisbare hulpwetenschap voor den linguist, zal ongetwijfeld niet in de eerste plaats aan de lectuur van Grieksche schrijvers, maar aan een intensieve beoefening der natuurkunde zijn voorliefde te danken hebben, een intensiever beoefening dan een humanistische onderwijsinrichting vergunt en krachtens haar natuur vergunnen mag. Hoe noodzakelijk voor een ander belangrijk onderdeel van de taalkunde, de beteekenisontwikkeling der woorden (semantiek), een nauwkeurige kennis van de stoffelijke cultuur geacht moet worden, heeft de arbeid van geleerden als Schuchardt, Meringer, Solmsen e.a. ons geleerd; hier

1) [De Memorie van Antwoord (blz. 24 v.) bepaalt zich tot een verwijzing naar de M.v.T. Zij handhaaft de 'aanvullingsexamens' in vollen omvang en verwerpt zelfs op geheel ontoereikende gronden hun overbrenging naar de faculteiten. Zie boven de noot op blz. 63.]

schijnen technische neigingen van even groot gewicht als filologische aanleg. Tal van problemen op het gebied der volkskunde zijn grensgevallen, wier doeltreffende behandeling een filoloog met biologische vorming verlangt. En de litteratuur? Zoo er één modern werk is, dat de gestadige leiding eischt van een in Grieksche litteratuur en kunst bedreven gids, dan is het zeker het tweede deel van Goethe's Faust, met name de ‘Klassische Walpurgisnacht’ en het geheele Helena-bedrijf, en toch moet met den klassieken filoloog en archaeoloog de geoloog en chemicus zich verbinden om den schat te delven, dien de levenswijsheid en de kennis van den vijfenzeventigjarigen dichter aan het nageslacht heeft toevertrouwd.

Het is kortzichtig, den jongen man of de jonge vrouw, die hun studie aan de universiteit gaan beginnen, een getuigschrift mee te geven, dat zij bekwaam zijn voor de studie in deze of gene faculteit; het is ook niet de taak der overheid. Het eindexamen heeft er voor te waken, voor zoover dit kan, dat wij bevrijd blijven van een ‘geleerd proletariaat’, d.w.z. van onrijpe, voor hoogere studie ongeschikte, elementen. De overheid heeft zich de vraag te stellen, of de abiturient de geestelijke rijpheid heeft verworven om zelfstandig de wetenschappelijke voorbereiding voor een hooger levensberoep ter hand te kunnen nemen, maar de keus van de bijzondere wegen, die naar een bepaald beroep leiden, de beoordeeling van de stof, waaraan de bekwaamheid tot wetenschappelijk denken verworven is, kan zij overlaten aan de verantwoordelijkheid van den enkeling of van hen, die voor zijn opvoeding hebben te zorgen. De staatszorg moet niet in de plaats treden van het persoonlijke verantwoordelijkheidsgevoel en in den vorm van aanvullende examens eischen stellen, die niets te maken hebben met rijpheid voor de studie, maar integendeel oppervlakkigheid en schijnkennis bevorderen.

IV.

De bovenstaande beschouwingen, waarin de vrijheid van faculteitskeuze en het gelijk recht der getuigschriften worden verdedigd, steunen op het beginsel van de gelijkwaardigheid der afdeelingen van het lyceum of van de daarmede parallel loopende op zich zelf staande inrichtingen van onderwijs. Aan

een afdeeling van een school voor voorbereidend hooger onderwijs behoort allereerst deze eisch gesteld te worden, dat zij door oordeelkundige keuze en samenvoeging der leerstof een harmonische ontwikkeling van den geest mogelijk maakt en, voor zoover onderwijs die macht bezit, rijpheid schenkt voor wetenschappelijk denken. Haar bestaansrecht moet echter een afzonderlijke afdeeling natuurlijk ontleenen aan de behoefte van velen, aan de noodzakelijkheid of wenschelijkheid om voor een talrijke groep een opleiding open te stellen, die voor haar naar aanleg en levensdoel het meest doeltreffend is. Hoe staat het nu in dit opzicht met de geprojecteerde nieuwe afdeeling B, waartegen de ‘classici’ - gelukkig niet alle - zoo fel te keer gaan? Na de verschillende aanduidingen in het voorafgaande, die het verband onvermijdelijk maakte, kan hier met een beknopte samenvatting worden volstaan.

Terecht zegt de Memorie van Toelichting: ‘Die afdeeling (B) zal geen klassieke en zelfs geen semi-klassieke vorming geven. Deze meening van den Onderwijsraad onderschrijft de ondergeteekende ten volle’. Inderdaad, een klassieke vorming in den zin, dien men traditioneel daarmede verbindt, is zonder Grieksch een onding, en 'semi-klassiek' is als begrip niet fraaier dan als woord. Maar, mag men vragen, is ons gymnasium nog een onderwijsinrichting, die humanistische voorbereiding geeft voor de universiteit? Het is een illusie, dit te gelooven. Wij hebben in den loop van deze beschouwingen daarover reeds het een en ander gezegd en mogen dus herhalen, dat onze gymnasia reeds in de hooger-onderwijswet van 1876 een geheel ander karakter hebben gekregen dan hun voorgangers van een halve eeuw geleden, en dat elke reorganisatie ze verder heeft afgebracht van hun oorspronkelijke bestemming. Dit kon niet anders: de gewijzigde behoeften der maatschappij, maar vooral de volslagen omwenteling in doeleinden en methoden van nagenoeg alle wetenschappen, ook de zoogenaamde geesteswetenschappen, hebben ook aan de voorbereiding voor de universitaire studie nieuwe eischen gesteld. Mocht men een tijdlang meenen, dat de grondvesting der hoogere burgerschool met haar meer positivistisch georienteerd programma aan het gymnasium kon veroorloven zich zelf te blijven en, zijn idealistische roeping getrouw, de

humanistische vorming in haar ouden glans te handhaven, dan is dit spoedig gebleken een vergissing te zijn. Het gymnasium moest mee: steeds meer uren moesten aan de studie der oudheid worden onttrokken om ook aan het gymnasium plaats te maken voor vakken, die de oude 'latijnsche school' verwaarloosde of zelfs geheel buitensloot, maar die niet langer gemist konden worden als bestanddeelen der wetenschappelijke propaedeuse. Het jongste leerplan voor de gymnasia, vastgesteld bij Kon. besluit van 26 Aug. 1921 (Stbl. 1031), wijdt aan klassieke talen voor de A-leerlingen in alle klassen gezamenlijk 70 wekelijksche lesuren, aan de overige vakken 128; voor de B-leerlingen zijn deze getallen resp. 52 en 146![1)] Dit is geen kritiek; het is slechts het constateeren van een misschien onvermijdelijke evolutie. Dat echter bij deze ontwikkeling of ontaarding van het gymnasium zijn oorspronkelijk karakter verloren moest gaan, dat er niet langer, niettegenstaande de verlenging van zijn cursus, kwantitatief noch kwalitatief, een kennis van Latijn en Grieksch verworven kon worden, die een werkelijke klassieke vorming als noodzakelijken grondslag onderstelt, ligt zoo voor de hand, dat alle klaroengeschal daar niets aan kan veranderen. Men moest zich tevreden stellen, zooals reeds in 1906 de subcommissie voor het voorbereidend hooger onderwijs, ingesteld door de Ineenschakelingscommissie, het uitdrukte in haar ook thans nog en thans vooral zeer lezenswaardig rapport[2)], met de 'indirecte' uitkomsten van het moderne gymnasium, nochtans 'uitkomsten van het hoogste belang: scherping van het verstand, vorming van den smaak, veredeling van den geest, verheffing van het gemoed'.

Toch is ook dit gemoderniseerde gymnasium, ten spijt van alle concessies, niet bij voorkeur geschikt om te voorzien in de behoeften van een breede groep van jongelieden, die in

1) Dit zijn lessen van vijftig minuten, daaronder 12 voor lichamelijke oefening en 5 voor teekenen. - Volgens het leerplan van 1887 was de verhouding nog ongeveer 74 uren in de beide oude talen (voor de B-leerlingen ongeveer 62) tegenover ongeveer 92 (104) in de overige vakken. Lichamelijke oefening en teekenen stonden toen nog niet op het programma. Het totaal aantal lesuren was toen 166 (van 60 minuten) tegenover thans 198 (van 50 minuten).

2) Rapport der Ineenschakelingscommissie II, 426.

overeenstemming met hun aanleg en in verband met hun levensdoel een vorming noodig hebben, die wel evenals het gymnasium haar zwaartepunt vindt in de letterkundige vakken, maar tevens de oogen opent voor de problemen der moderne wereld. Daarbij moet het offer van het Grieksch gebracht worden - voor zoover dit aan onze nieuwerwetsche gymnasia nog een offer is -, maar het Latijn bewaard blijven, niet 'wat Latijn', maar het Latijn als grondslag van het onderwijs in de taalkundige vakken. De beteekenis van het leeren van een oude taal in de ontwikkelingsjaren, de voordeelen, die haar grondige beoefening medebrengt voor de vorming van geest en karakter, doordat zij nauwkeurigheid en stiptheid tot plicht maakt en het combinatievermogen scherpt, met name de onvervangbare didaktische waarde van het vertalen uit de oude taal in een moderne, dat alles is zoo dikwijls in het licht gesteld, dat het, na de opmerkingen, die reeds in den loop van dit artikel daarover gemaakt werden, niet herhaald behoeft te worden. In menig opzicht is het Latijn door zijn bondigheid en gebondenheid, door zijn systematische syntaxis, door zijn vrijheid van woordschikking voor dit meer formeele doel nog beter geschikt dan het Grieksch, welks taalkundig karakter trouwens weer andere voordeelen aanbiedt. Daarbij komt de rol, die het Latijn tot vóór betrekkelijk korten tijd vervuld heeft en gedeeltelijk nog vervult als kerktaal, als de taal van de wetenschap, van de politiek, van heel het intellectueele leven, waardoor de kennis van het Latijn onmisbaar wordt voor een ieder, die de middeleeuwen wil trachten te verstaan, die bekend wil worden met de geschiedenis van zijn vak, die de vraagstukken van het heden wil beoordeelen met de ervaring geput uit het verleden. Zonder overdrijving kan gezegd worden, dat voor hen, wier wetenschappelijke voorbereiding ons hier bezig houdt, het Latijn als leerstof moeilijk door eenig ander vak kan worden vervangen: als middel van geestelijke vorming, maar tevens als middel tot ontwikkeling van het gevoel voor historisch perspectief, dat wellicht meer dan iets anders den wetenschappelijk gevormden mensch kenmerkt en zijn waardeering van maatschappelijke verschijnselen onzichtbaar beheerscht en leidt.

Daarnaast echter moet in de B-afdeeling plaats worden ge-

maakt voor die vakken, die niet gemist kunnen worden voor een goed en ruim begrip van de moderne cultuur, maar aan het gymnasium (en aan de A-afdeeling van het lyceum), wil dit zijn roeping eenigszins trouw blijven, niet voldoende tot hun recht kunnen komen: moderne talen, geschiedenis, staatswetenschap, natuurwetenschappen. Voor de moderne talen in 't bijzonder is hier een gewichtige en dankbare taak weggelegd, en haar vertegenwoordigers, eindelijk ook ten onzent mondig geworden, zullen hebben te toonen daartegen opgewassen te zijn. Zij zullen niet alleen taalkennis hebben bij te brengen, maar de aesthetische vorming wordt voor een goed deel in hun hand gegeven. Misschien is het de moeite waard, eens te beproeven, of niet langs den minder moeilijken weg der levende talen zich laat bereiken wat, wanneer wij eerlijk willen zijn, door middel van het Grieksch op onze gymnasia slechts bij enkele bevoorrechten bereikt wordt. Men vergete niet, dat juist het groote voordeel der oude talen en vooral van het Grieksch als voorbereiding tot wetenschappelijk denken en werken ook zijn keerzijde heeft: door de diepe kloof, waardoor het Grieksch in etymologisch, syntaktisch en semantisch opzicht gescheiden is van de moderne talen, duurt het zoo lang, voordat de gemiddelde leerling de taal eenigermate beheerscht, dat de meesten blijven steken in den strijd met den weerbarstigen vorm, zonder door te dringen tot den inhoud. Het behoeft geen betoog, hoe veel sneller in een levende taal zin en begrip der schrijvers zich ontsluiten: een nadeel, zoo men wil, dat echter onschadelijk wordt gemaakt door de intensieve beoefening van het Latijn, maar een voordeel tevens, omdat litterair genot, en dus vorming van den smaak, eerst mogelijk wordt, wanneer de worsteling met de taal overwonnen is. En zoude men in ernst betwijfelen, dan ook de moderne literaturen tot beschaving en kuisching van den smaak kunnen leiden en, wanneer de leiding maar in de goede handen komt, op het gansche leven hun stempel drukken? Het is waar, dat de Grieksche literatuur - al het andere daargelaten - reeds dit voor heeft boven alle andere Europeesche literaturen, dat zij in eminenten zin oorspronkelijk is, dat aan haar gemeten alle andere nabootsingen zijn, uit de eerste of uit de tweede hand, maar zij behoeft - dit betoogt de Memorie van Antwoord (blz. 11)

op gelukkige wijze - ook voor de leerlingen der B-afdeeling geen gesloten boek te blijven. ‘Er zijn zeer goede vertalingen, en wanneer slechts een gebrekkige kennis van de Grieksche taal zou kunnen worden verworven, zal het lezen van zulke vertalingen wellicht nog boven de lectuur van den oorspronkelijken tekst de voorkeur verdienen.’

Wanneer dus ‘sommige leden’ der Tweede Kamer de afdeeling B bestreden, omdat zij ‘geen karakter’ heeft, en die karakterloosheid hierin meenden te vinden, dat zij ‘noch klassiek, noch natuurwetenschappelijk’ is, dan zij daartegen opgemerkt: *tertium datur!* En wanneer men zelfs zoo ver is gegaan om in een dagblad neer te schrijven: ‘Deze Griekschlooze afdeeling miskent het karakter van middelbaar onderwijs... Wat hier geboden wordt, is zuiver vakonderwijs, een opleidingsklasse voor juristen en moderne litteratoren’[1)], dan ziet men niet zonder verbazing, hoe groot ook bij bekwame en voor ‘proefnemingen’ anders niet vervaarde menschen de macht van een verstijfde traditie is. Waarom ‘op dezen leeftijd’ algemeen vormend onderwijs ‘slechts kan stoelen op twee gelijkwaardige fundamenten, de klassieke en de natuurwetenschappelijke’, wordt ons niet gezegd; waarom hier als ‘zuiver vakonderwijs’ wordt verworpen wat bijna overal om ons heen als een met het gymnasium en de hoogere burgerschool gelijkwaardige opleidingsvorm bloeit, blijft ons verborgen.

De Minister is principieel niet bezweken voor het klassieke misbaar: in zijn gewijzigd wetsontwerp wordt de B-afdeeling theoretisch gehandhaafd. Terwijl echter in het oorspronkelijke ontwerp bepaald was, dat een lyceum ‘ten minste een der afdeelingen A of B’ moest omvatten ‘benevens de afdeeling C’, heeft de Minister het ‘bij nader inzien’ wenschelijk geacht ‘te voorkomen, dat lycea in het leven worden geroepen, waar in het geheel geen Grieksch wordt onderwezen’, en het vierde lid van art. 14 luidt in het gewijzigde ontwerp dienovereenkomstig: ‘Het lyceum omvat tenminste de afdeeling A en de afdeeling C’. De Minister is dus niet bezweken, maar hij heeft gecapituleerd. Het is immers dui-

1) Dr. C.P. Gunning in ‘Het Nieuws van den Dag’, Ochtendblad, Eerste blad, van 7. I. '22.

delijk, dat de schijnbaar onschuldige wijziging de B-afdeeling tot een weelde-artikel maakt, dat alleen de groote steden zich zullen kunnen veroorloven. Nu zij ook geen zelfstandig bestaan kan leiden, gelijk haar zusterafdeelingen het vermogen onder den naam van gymnasia en hoogere burgerscholen met vijfjarigen cursus, wordt haar oprichting gebonden aan het toch reeds kostbare onderhouden van de afdeelingen A en C. De 'actie' heeft met deze beknotting van de bestaansmogelijkheid der gevaarlijke B-afdeeling in hoofdzaak haar doel bereikt, en onze onderwijswetgeving heeft een halven maatregel meer te boeken... tenzij de Kamer den oorspronkelijken tekst van het artikel herstelt. Maar wie zal zeggen, hoe vele 'andere leden', die in het Voorloopig Verslag 'met kracht' voor de afdeeling B opkwamen, door de verkiezingsgolven zijn verzwolgen?

Dat de Minister weerstand heeft geboden 'aan den op hem uitgeoefenden aandrang om den bezitters van het einddiploma der afdeeling (B) zonder meer toegang ook tot de examens in de wis- en natuurkundige en medische faculteiten te geven', is in het stelsel van het ontwerp begrijpelijk. Zoolang men vasthoudt aan de opvatting, dat de rijpheid voor de studie in bepaalde faculteiten afhankelijk moet worden gesteld van het voldaan hebben aan nauw omschreven eischen van vakkennis, valt er iets te zeggen voor de consequentie, dat het aan gegronden twijfel onderhevig is, 'of het programma (der B-afdeeling) zoodanig zal kunnen worden ingericht, dat het tegelijk alles zal bevatten, wat èn de a.s. juristen en moderne litteratoren èn de a.s. geneeskundigen als voorbereidend middelbaar onderwijs zullen behoeven'. De Minister is van meening, dat zonder splitsing van de B-afdeeling van het lyceum op dezelfde wijze als de A-afdeeling de vooropleiding der a.s. medici niet tot haar recht zal kunnen komen[1)]. Mocht het mij gelukt zijn, in dit artikel een vrijere opvatting aannemelijk te maken, dan zou ik mij ontslagen mogen rekenen van de taak om aan te toonen, dat een afdeeling van een school van voorbereidend hooger onderwijs, al is zij in de eerste plaats berekend voor de behoeften van een deel der aanstaande juristen, historici en filologen - 'moderne litte-

1) Memorie van Antwoord, blz. 12 en 24.

ratoren' is een misleidende terminologie -, daarom nog niet gesloten behoeft te worden voor toekomstige medici en biologen, die de voorkeur geven aan een modern-letterkundige opleiding op de basis van het Latijn, waarbij echter aan de natuurwetenschappen een belangrijke plaats op den lesrooster wordt ingeruimd. Dat ook in de betrokken kringen er zoo over gedacht wordt, is uit het adres-Burger c.s. gebleken.

Er is in de voorgestelde nieuwe regeling van ons middelbaar onderwijs één gewichtig bezwaar tegen het gelijk recht der verschillende einddiploma's tot de universitaire studie, dat ook oprechte voorstanders van het beginsel huiverig maakt zijn toepassing te bevorderen: het verschil in cursusduur tusschen de afdeeling C en de andere. De voorstellen der Ineenschakelingscommissie, ook de nota der minderheid, trachtten een eenheidsschool te verwezenlijken, gesplitst in drie gelijkwaardige afdeelingen van gelijken cursusduur; het tegenwoordige ontwerp verzekert aan de afdeeling C, de hoogere burgerschool, het behoud van den vijfjarigen cursus tegenover den zesjarigen der afdeelingen A en B van het lyceum en der gymnasia. Het ligt niet in mijn bedoeling, de veel besproken kwestie van den cursusduur der hoogere burgerschool hier opnieuw te behandelen; het is ook overbodig, nu zij in het rapport van den Onderwijsraad, in de afzonderlijke nota van dr. D. Coelingh, en in de Memorie van Toelichting (blz. 9-11) van alle kanten is bekeken.

De diepere vraag, die de toekomst zal moeten oplossen, is deze, of dezelfde inrichting van onderwijs met vrucht voorbereidend hooger onderwijs en tevens eindonderwijs verstrekken kan. Zoolang men die vraag toestemmend beantwoordt, gelijk het wetsontwerp het doet, zal men zich er bij moeten neerleggen, dat bij de bepaling van den cursusduur der hoogere burgerschool overwegingen van socialen en economischen aard den doorslag geven, wier beteekenis niet mag worden onderschat, ook niet door hen, die uit een oogpunt van logische en principieele inrichting van ons voorbereidend hooger onderwijs de gevallen beslissing betreuren. Moet nu op dit verschil in cursusduur de gelijkgerechtigdheid der getuigschriften afstuiten? De Minister, die haar op andere gronden afwijst, acht 'het verschil in cursusduur tusschen de afdeeling C en de overige afdeelingen op zich zelf... daartoe

geen overwegend bezwaar', al moet hij toegeven, wat natuurlijk niemand kan ontkennen, 'dat er een element van onbillijkheid in zou schuilen'[1]. Wij, die de 'Gleichberechtigung' in beginsel aanvaarden, kunnen tot geen andere slotsom komen. Voor de studie in de wis- en natuurkunde en in de medicijnen is door de wet-Limburg het pleit reeds beslecht. Wie van oordeel is, dat ook tot de overige faculteiten de toegang moet worden geopend langs nog andere wegen dan dien der humaniora alleen, zal in het feit van den korteren cursus der afdeeling C (hoogere burgerschool) wel een storend element, maar geen afdoend beletsel willen zien, te minder, waar door de geprojecteerde splitsing in de beide hoogste klassen de afdeeling C[I] in staat zal zijn, een voor juristen, geografen, historici doeltreffende opleiding te geven, mits zij aan de universiteit aangevuld worde door behoorlijke beoefening van het Latijn. Zuivere winst zal dus dit 'gespaarde' jaar niet zijn. Het ontwerp bevat bovendien de bepaling, dat met machtiging van den Minister de cursusduur van de afdeeling C en van de hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus met een jaar kan worden verlengd (art. 14,3 en 17). Het is mogelijk en zelfs waarschijnlijk, dat, voor zoover de voorbereiding voor het hooger onderwijs betreft, van die bevoegdheid gebruik gemaakt zal worden, zoodra de afdeeling C in sterkere mate dan tot dusver ook door toekomstige juristen en studenten in de litterarische faculteit of in de vereenigde faculteiten van wis- en natuurkunde en letteren als vormingsschool mocht worden gekozen. Het zal het veiligst zijn, ook hieromtrent de vrije maatschappij uitspraak te laten doen, die wel eens andere banen kiest dan de wijsheid der deskundigen ze afbakent. *Farà da se!*

***

Zal ook deze breed opgezette herziening van ons middelbaar en voorbereidend hooger onderwijs wederom stranden op gebrek aan wederzijdsche waardeering, op behoudzucht, op den onwil om aan nieuwe geestelijke stroomingen, die opkomen uit de behoeften der maatschappij en der wetenschap,

1) Memorie van Toelichting, blz. 24.

tijdig een bedding te bereiden? Wij kunnen het niet gelooven. Wat de naaste toekomst ons brengen zal, ligt in het duister. Maar zeker zal zij krachtsinspanning vorderen en ons weerbaar moeten vinden: de organisatie van ons middelbaar onderwijs, die deze minister heeft aangedurfd, zal in de weerbaarmaking van het Nederlandsche volk een gewichtige rol kunnen spelen, omdat zij de kiemen in zich bevat tot ontwikkeling en bloei van thans nog sluimerende krachten. Hoe meer vrijheid de wetgever laat om bij verschil van aanleg en neiging verschillende wegen in te slaan, des te grooter is de kans, dat de middelbare school haar eigenlijke taak kan vervullen: menschen te vormen, die vrij en zelfstandig hebben leeren werken en voor wie arbeid niet slechts is een bittere noodzakelijkheid. Waaraan onze maatschappij naast soberheid allereerst behoefte heeft is belangelooze arbeidslust, ‘Arbeitsfreudigkeit’, en die gedijt niet door dwang, ook niet door intellectueelen dwang.

B. SIJMONS.

Platoon's ideeënleer.[1)]

I.
Inleiding.

Gelijk Platoon het hoogste, dat hij gevonden had - de God, waardoor en waarin de wereld haar bestaan heeft; die Verborgenheid, het eenige, waardoor en waarin zij gekend kan worden - na het als eerste menschelijke bepaling ‘evenmaat’ genoemd te hebben, onmiddellijk daarnaast, en ook verder, al naar zijn gezichtspunt, de naam van schoonheid en waarheid gaf, zoo moeten wij aan zijn ééne, alles omvattende persoonlijkheid, al naar gelang van het onze, een kunstenaar, een leeraar, een wijsgeer onderscheiden, zonder ooit te vergeten, dat, zooals schoonheid, evenmaat en waarheid als levenseenheid de kosmos zijn, zoo de kunstenaar, de leeraar, de wijsgeer in Platoon slechts die eene harmonische, priesterkoninklijke gestalte vormen, uit wier levende eenheid wij hen niet voor afzonderlijke beschouwing kunnen losmaken, zonder hen daardoor min of meer te wijzigen, zonder ons zelf - in die onvermijdelijke wijziging na een noodzakelijke scheiding - een ernstig gevaar voor verwarring te verwekken.

Platoon diende niet deze of gene, zelfs niet deze èn gene geestelijke bedrijvigheid, hij diende het Leven in het mysterie van zijn eenheid, hij diende de wereld als kosmos, gestalte van dat mysterie. Wijsgeer, wilde hij, zooveel het menschen gegeven is, onderzoeken, begrijpen, hoe, op welke wijze,

1) Deze studie maakt deel uit van de inleiding tot een bloemlezing uit Platoon's dialogen, die bij de Hollandia Drukkerij te Baarn verschijnen zal.

volgens welke wetten, de wereld ons als die openbaring bewust wordt. Leeraar, wilde hij mededeelen, hoe elk menschlijk onderdeel van de wereld moet handelen, om dat bewustzijn zuiver te houden, zijn leven tot bewuste verwerklijking van zijn innerlijk aanschouwde openbaring te maken, sprak hij, waar het noodig was, als een prediker, uit de diepte van zijn geloof, onder de aandrift van zijn visie. Kunstenaar, schiep hij al zijn zelfgesprekken en leerredenen tot een bewogen verkeer van levende menschen, tot een vredezoekende strijd, die door de levendigheid van zijn handeling, van verwikkeling en ontknooping, vaak een drama werd, waarin de dialektiek van de wijsgeer, de prediking van de leeraar een realiteit verkregen, die geen latere wijsgeer, ook Spinoza of Kant niet, zijn arbeid vermocht te geven. En zooals de goddelijke en scheppende eenheid, in de zuivere harmonie van haar gestalte schoonheid, evenmaat en waarheid tot drie-eenheid verbond, zoo zien wij, hoe ook in Platoon's gestalte de leeraar, boven zichzelf uitgestegen, in hoogere functie, als priester-koning de anderen omspande, en hoe die priester-koning uit wat wijsgeer en kunstenaar ten dienste der eenheid te bieden hadden, de mythen schiep, die het midden van een eeuwige en algemeene religie konden zijn, de wetten afleidde, onder welke hij, naar het goddelijk gebod, de samenleving der menschen tot een schoone gemeenschap ordenen en regeeren kon.

Platoon's geschriften te leeren verstaan is moeilijk. Hij droeg de gansche wereld als een aanschouwde en doorstraalde orde in zijn hooge, zuivere geest. Hij wilde uitleggen, leeren, beelden, hoe ook anderen tot visie en bezit van die orde geraken konden. Daarvoor vond hij te Athene geen taal beschikbaar, noch bestaat er eenige taal, die haar volledig zou kunnen verklaren. Want haar wezen is verborgenheid en zoo de dichter haar verbeeldt, maakt hij haar in zijn schepping wel onmiddellijk beleefbaar, maar blijft zij juist daarom in haar wezen verborgenheid. Platoon wist uit kracht van persoonlijke ervaring, dat de zin van zijn wijsheid de grenzen van wat zelfs zìjn taal bereiken kon, overschreed, dat hij door de positieve inhoud van het gesprokene niet uitgedrukt worden *kan*. Daarom werd hij, als iedere latere, telkens opnieuw gedwongen, voor zijn wijsgeerigheid de positieve leden van

zulke denktegenstellingen als zijn en niet-zijn, als eenheid en veelheid, te gebruiken, die, absoluut gesteld, verwarring stichten, wist ook hij, wat voor hem het mysterie was, niet anders uit te drukken als door van alle waarneembare of denkbare eigenschappen te abstraheeren. Daarom trachtte hij soms, als het bewustzijn van het tekort hem al te hard drong, het vermogen der uitdrukkingen boven zijn beperktheid uit te drijven, schreef hij woorden en woordkoppelingen, die een geweldenarij tegen de taal waren, voortbrengsels van onmacht en trotsche vormwil beiden, nam hij uit de heerschende godsdienst of uit de mysteriën symbolische voorstellingen over, vormde hij zelf van die vreemde, zinrijke, door hun associatie met later geestesleven oneindig suggestieve woorden, die, voor eenzijdigen, in logisch aangelegde vertoogen of scherpzinnig analyseerende ondervragingen moeilijk te peilen raadsels zijn. Een groot deel der ontelbare misinterpretaties van Platoon's opperste idee, van de ideeën, van de verhouding der ideeën tot de wereld der verschijningen, komt uit de beperktheid, die alle taalmiddelen, ook die der kunstenaars, kenmerkt, en uit het taalgebruik, waartoe Platoon zich dientengevolge somtijds gedwongen zag, rechtstreeks voort.

Niet alleen daaruit. Ook hier wreekt zich de onbekwaamheid van verreweg de meeste beoordeelaars om hun meester in elk van zijn afzonderlijk gedachte functies, zonder voorkeur voor een hunner, en in het voortdurend besef, dat zij niet wezenlijk gescheiden mogen worden, te onderzoeken. Dat men de drie functies van kunstenaar, prediker, wijsgeer niet enkel tezamen, dat men hen bovendien als priester-koninklijke eenheid in Platoon's universeele gestalte actief verbonden moet zien, om zijn philosophie te kunnen begrijpen, dat is de eisch, die zijn verklaarders elkander zonder eenige twijfel gemeenlijk niet stelden en die velen hunner ook nauwlijks begrepen zouden hebben. Eeuwenlang is de praktijk der Westerlingen, in haar noodlottige ijver om zich naar alle richtingen honderdvoudig te verbijzonderen, van de Platonische eenheid vervreemd. Wat de geleerden het vruchtbaarst verklaringsbeginsel had moeten zijn - die veeleenigheid, die ook de zin der ideeënleer, die dus vorm en inhoud van persoonlijkheid en philosophie beiden is - werd een onuitputtelijke bron van wanbegrip en verwarring, op tallooze

punten een aanleiding tot veroordeeling, of, erger, vergoelijking. Toch is er een wijze van Platoon's geschriften te lezen, een interpretatie van de ideeënleer, die tot geen bestrijding, verwaarloozing of vergoelijking van eenig wezensdeel in haar onderwerp haar toevlucht behoeft te nemen. Door in veeleenigheid het vormend en verklarend grondbeginsel van Platoon's wijsheid en persoonlijkheid tegelijk te zien en de eenheid van mensch en leer als levende werklijkheid te geven, doorstraalt zij zich zelf van een innerlijk licht, dat de duistere plekken verheldert, de verhoudingen in hun evenwicht aanschouwen doet. Door al, wat in de meeste Platoon-verklaringen gescheiden of strijdig tegenover elkander ligt, tot één harmonische wereld te ordenen, bewijst zij, in onweersprekelijke klaarblijkelijkheid, haar waarheid en haar waarde.

Iedere leer bevestigt zich pas in de werklijkheid, waarom zij ontstaan is. Platoon's wijsheid wortelde in zijn behoefte aan een levensleer, wier toepassing het goede, schoone menscheleven zou wezen. Zijn levensleer was een godsdienst, die, naar wetten van wijsheid, in vormen van schoonheid, het gansche leven beheerschen moest. De god, die hij diende, naar welke wetten, in welke vormen *die* zich als lichamelijke kosmos openbaart, - waaraan *wij* dus gehoorzamen moeten, die *wij* dus te volgen hebben, om hem als kosmos te kunnen ervaren, - alleen díe wetten konden wijs, alleen díe vormen konden schoon zijn, en naar hen ging zijn zoeken. Kennis, dus, van de bouw der wereld als openbaring van het goddelijk mysterie: wat zij is, hoe zij tot stand komt, dat te vinden was Platoon's eerste probleem, en zijn oplossing was de ideeënleer, een wijsheids-, levens-, schoonheidsleer in eenen, - een godsdienst, en slechts als zulk een ten slotte in haar eenheid begrijpelijk.

De ideeënleer in haar meest wezenlijke beteekenis is zoo eenvoudig als haar uitwerking tot kenmethode ingewikkeld blijft: niets dan de herkenning, in de zoogenaamd stoffelijke wereld, van de eeuwige orde, die zij in tijd en ruimte voor ons verwerklijkt, niets dan het ‘uitstijgen’ van ons bewustzijn boven waarneming en gedachte tot een diepere en wijdere vorm van bewustwording, waardoor het in staat wordt die eeuwige orde, in onmiddellijke ervaring, als werklijkheid te aanschouwen. Bij onze onzekere waarnemingen begonnen,

klom Platoon, na het denken tot aan zijn grenzen doorspeurd te hebben, van stadium naar stadium, tot steeds omvattender weten omhoog, om eindelijk, na de hoogste stijging, in een plotselinge bewustwording, die hij te voren niet kende, dat eene Iets te vinden, dat, even noodzakelijk als ondenkbaar, dat, evenzeer mysterie als schepper der wereld, als noodzakelijk mysterie alle twijfel verstillen deed, alle inwendige begeerte bevredigde; als onbegrijpelijk schepper der wereld de zoeker tot die nu niet langer stoffelijk genoemde aarde thuisvoerde, wier leven het ééne onbetwistbare, maar onkenbare feit van zijn uitgang geweest was, en die hij nu, na het al der wereld doorspeurd te hebben, als gestalte van de gód des levens aan zijn eindpunt terugvond. In de koele termen, die mijn onderzoek hun inhoud geven zal, herhaald, was dit de taak, die Platoon zich gesteld had: de weg, die van de waarneming naar het logisch denken, van het logisch denken naar het begrip, van het begrip naar de idee als hypothese, van de idee als hypothese naar de (idee als) godsaanschouwing, van (de idee als) godsaanschouwing naar de idee als levensvorm, van de idee als levensvorm naar de (idee als) godsverwerklijking leidt, zoo nauwkeurig menschelijke hulpmiddelen toelaten, te verkennen en te beschrijven.

II.

Platoon is de vervulling der Grieksche philosophie. Wat na hem kwam was, voorzoover het tot de door hem overwonnen of verbeterde denkwijzen van zijn voorgangers weerkeerde, teruggang, voorzoover het elementen uit zijn eigen wijsgeerigheid bevatte, maar die uit hun harmonische eenheid losgemaakt had, nedergang. Teruggang in het Epicurisme, de Stoa, het Scepticisme en Aristoteles. Nedergang in de Stoa, Aristoteles en Plotinos. Wat vóór hem lag, was voorbereiding. Pythagoras, Herakleitos en de Eleaten Parmenides en Zenoon; Anaxagoras, Demokritos en Empedokles; de Sophisten; Sokrates; van velen hunner vinden wij het beste, verdiept, verzuiverd, vruchtbaar gemaakt, bij Platoon terug. De kentheoretische resultaten van Herakleitos en Parmenides in de eerste plaats. Hun in dogmatische eenzijdigheid onverbindbaar tegengestelde conclusies, door de redeneering der

Sopisten nog nader onhoudbaar gebleken, hadden het Grieksche denken voor een probleem gesteld, dat, na Sokrates' pioniersarbeid, eerst Platoon bevredigend verklaren kon. Herakleitos en Parmenides dus, sophisten als Protagoras en Gorgias, Sokrates eindelijk, waren de mannen, aan wier denken Platoon ons aantoont, wat er vóór zijn komst aan de uitkomsten der Grieksche philosophie ontbrak, om kennis te mogen heeten, of om, op grond van hun inhoud, te kunnen vaststellen, wat kennis is. Hun leeringen verschaften hem, in verschillende zijner dialogen, de aanleiding, om de tekortkomingen van de blinde waarneming, van het ledige redeneeren, van het wankele oordeelen, waartoe zijn voorgangers achtereenvolgens gekomen waren, in het licht te stellen. Niet dus, om een stukje al te bondige geschiedenis van Grieksche philosophie te geven, maar om het kritisch deel van Platoon's ken-theorie, de eerste stadia van zijn ontdekkingstocht naar kennis, in zijn eigen voetstappen te beschrijven, verbind ik dit eerste stuk van mijn beschouwing der ideeënleer aan de namen en gedachten van deze oude Helleensche denkers.

1.
De Waarneming.

Herakleitos zag de wereld als een nimmer stilstaande vloed, een eeuwig op en neder stroomen, noemde strijd de vader der dingen. Alle zijn, dat wij ons denken mochten, was hem schijn. Alleen het worden, die beweging van het vele, die hij waarnam, achtte hij werklijk; tot, daar alle subject en object, het waarnemende en het waargenomene, van secundedeel tot secundedeel verandert, zelfs die onbetrouwbare producten onzer zintuigelijke ervaring, onze waarnemingen, voor hem in een oneindigheid van gewaarwordingen uiteenvielen. Niet in zintuigelijkheid, derhalve, ligt de mogelijkheid van kennis: Herakleitos erkende het en trachtte zich, zonder onderzoek naar het denken zelf, voor de consequenties van zijn besluit te redden, door met behulp van zijn half symbolische, half naturalistische eenheidsvoorstelling van beweging en veelheid als vuur, en door gelijkstelling van vuur en wereldrede vervolgens, de eenheid te bereiken, waar zijn

gansche natuur om vroeg. De continuïteit van zijn denken was maar schijnbaar: in werklijkheid maakte het bij hem een dier noodgedwongen sprongen van uiterste tot uiterste, waartegen Platoon meermalen zoo ernstig gewaarschuwd heeft.

Protagoras, de sophist, een vijftig jaar later, volgde Herakleitos niet in dat deel van zijn visionnaire philosophie, waarop deze zijn strenge, aan de Platonische verwante moraal van onderwerping, ook tegen eigen belang, aan de wereldrede gebouwd had. Integendeel. Hij noemde de mensch de maat van alle dingen en met deze regelrechte afleiding uit Herakleitos' 'alles vloeit', uit de ontbinding der waarneming tot een onvatbare oneindigheid van gewaarwordingen, bedoelde hij te zeggen, dat voor ieder mensch alles zoo is, als het zich op elk afzonderlijk oogenblik aan hem voordoet, met de ethische uitbreiding, dat, bij gebreke van een universeel verbindende wet, alles, wat zich aan eenig mensch op eenig moment als goed mocht voordoen, voor die mensch en op dat oogenblik ook werklijk goed, en dus geoorloofd *is*. Herakleitos, de man, volgens wie voor god alles goed, schoon en gerechtig is, die van de ziel zeide, dat men haar grenzen, al liep men alle wegen ten einde, nooit zou uitvinden, daar zij een zóó diepe grond heeft, zou Protagoras' conclusie nimmer aanvaard hebben. Niets toont duidelijker aan, dat zijn philosophie innerlijk tegenstrijdig was, dan dat uit twee van haar onderdeelen zoo lijnrecht tegengestelde zedeleeren af te leiden waren. Het is Protagoras' beteekenis in de Grieksche wijsbegeerte geweest, dat hij, door de ontwikkeling van de tweede dezer zedeleeren, de blootlegging van dit gebrek in Herakleitos' philosophie mogelijk maakte, de aandacht van het object afkeerde, en door haar in zijn ethica ad absurdum te voeren, het gezag van Herakleitos' kenleer, zonder het zelf te weten, in haar dogmatische eenzijdigheid aantastte.

De positie is helder. Het denken, in stede van zijn eigen eerste functie, schifting en samenvatting der waarnemingen, te verrichten, had zich bij Herakleitos tegenover hun overmacht niet weten te handhaven. In zijn onwetendheid aangaande het doel, waartoe het geschapen is, liet het niet alleen toe, dat de waarneming het de veelheid ontfutselde, zonder dat het daar automatisch de eenheid tegenoverstelde, maar zelfs liet het zich gebruiken, om de waarnemingen tot gewaar-

wordingen te ontleden en nog verder voor kennis onbruikbaar te maken. De veelheid absoluut stellend en, op grond van de naieve hypothese, dat denken en zijn identiek zijn, in de meening verkeerend, dat zij dusdoende over de wereld iets wezenlijks gezegd had, waarop men met reden een ethica mocht bouwen, bracht Herakleitos' kenleer in Protagoras' uitwerking de Grieksche philosophie naar de eene richting tot een noodtoestand, waaruit zij slechts moeizaam verlost kon worden, en die, als gevolg en als oorzaak beiden, voor de Grieksche kultuur een hachelijke beteekenis had. Uit Platoon's zeer uitvoerige kritiek in de Kratylos en de Theaitetos blijkt, hoeveel waarde hij hechtte aan het denken dezer twee mannen, wier conclusie, dat in waarneming geen kennis ligt, hij als uitgangspunt voor zijn eigen wijsgeerig onderzoek aanvaardde, en wier eenzijdigheid hij corrigeerde, niet, als de Eleaten, door de wereld der veelheid te ontkennen, maar door haar in het kenproces haar eigen plaats en arbeid aan te wijzen.

2.
Het Logisch Denken.

Voor Parmenides was de wereld één onveranderlijk zijn. Alle worden der waarneming noemde hij schijn. Door de identiteit van subject en object, van denken en zijn, die hij nadrukkelijk tot een leerstuk maakte, kon het zijn, meende hij, slechts in het denken gekend worden en kwam enkel het product van het denken, de gedachte, voor de naam van kennis in aanmerking. Tegenover Herakleitos' ‘het worden werklijk, schijn het zijn’, plaatste Parmenides de stelling: ‘het zijn werklijk, het worden schijn’; tegenover diens ‘beweging, veelheid, gewaarwording’ plaatste hij: ‘stilstand, eenheid, gedachte’. Maar juist zooals Herakleitos, na het vele absoluut gesteld te hebben, de eenheid zócht, zoo kon Parmenides niet nalaten, na het eene absoluut gesteld te hebben, de veelheid langs een zijweg weer toegang te verschaffen: zoomin als hij er zich van onthouden kon zijn eenheid te bepalen en - dat was het eerste punt, waarop Platoon hem aanviel - op die wijze de veelheid in te voeren, zoo min bleek hij haar te kunnen missen, toen hij een physica

uitwerkte, die met zijn kenleer lijnrecht in strijd was. Tot de laatste-consequentie van zijn eigen kenleer drong ook Parmenides niet door. Dat deed zijn leerling Zenoon, die, met het logisch denken, niet als doorgronde methode van systematisch onderzoek, maar als ondoorgrond strijdmiddel, Parmenides' eenheidsleer wilde verdedigen, door, uitgaande van de onbewezen stelling, dat het niet-zijnde niet is, dialektisch de onmogelijkheid van veelheid en beweging aan te toonen, en ten slotte de waarneembare wereld, in een logisch besluit, hoogmoedig te ontkennen. Met behulp van een ander bewijs: dat het zijnde van Parmenides iets onmogelijks is, trachtte Gorgias, de sophist, niet zonder aanwijsbare kunstgrepen daarna nog te bewijzen, dat 'niets bestaat', en de weg lag open voor het Scepticisme. Het denken was bij de Eleaten tot een molen geworden, welks steenen het ledige niets maalden, tot zij zich afslepen.

Alle ontdekkers van nieuwe grond worden onbewust door de geest in de richting gedreven, die dan eerst later met bewustheid 'gekozen' heet. Onbewust van wat zij deden, hielpen de Eleaten de Grieksche wijsgeerigheid een belangrijk eind verder, en Platoon was de eerste om dat te erkennen. In de Theaitetos vinden wij over Parmenides uitdrukkingen van eerbied, als wij over andere voorgangers niet licht bij hem vinden zullen. Parmenides en Zenoon stelden een logische eenheid, en stelden haar absoluut, zonder te weten, wat daaruit voortvloeien moest. In hun poging om, met behulp van een ondoorgrond denken aan te toonen, *wat* er volgens hen uit moest voortvloeien, maakten zij het juist door hun fouten voor hun opvolgers gemakkelijker, de grenzen en de wetten van het denken te vinden, de absoluutstelling van het eene te verbeteren, en tot een inzicht van de ware verhouding tusschen wereld, waarneming en denken te komen. Het denken der Eleaten poneerde zich in het subject tegenover de waarneming als het almachtige eene, naast het welk voor de waarneming geen plaats bleef. Daar het niet wist, dat de veelheid zijn eigen, van de eenheid niet te scheiden product is, ontkende het de veelheid, de beweging en het worden, wilde het van niets anders als van eenheid, stilstand en zijn meer hooren, en omdat zij met overtuiging van de identiteit van denken en zijn uitgingen, ontkenden de Eleaten in de veel-

heid, die zij het product der waarneming dachten, de geheele zintuigelijk waarneembare wereld. Zij vernietigden echter niet alleen deze, zij vernietigden ook het denken zelf. De volstrekte abstractie, als absolute kwaliteitsontkenning, kan men denken noch noemen. Zij is in het logische niets dan het postulaat van het denkproces - zijn doel slechts zoolang dit zich van eigen wetten niet bewust is - dat in scheiding, in de eindelooze abstraheering der accidenties van de substantie bestaat en te niet gaat, zoodra het niet langer kan scheiden, de volstrekte abstractie derhalve wel tegemoet werkt, maar nooit bereiken kan. Want zooals het logisch denken de volstrekte eenheid uitsluit, zoo sluit de volstrekte eenheid het logisch denken uit, en daar zij, het logisch denken uitsluitend, alle bepaling uitsluit, vernietigt zij, als volkomen inhoudsloos, alle kennis, door de gelijkstelling van denken en zijn zich zelf bovendien. Die gelijkstelling, verkrachting van de absoluutheid der abstractie, is evenzeer een verkrachting van het denken, en ging, bij de Eleaten, in haar eigen zinneloosheid ten onder.

De Grieksche philosophie verkeerde dus, onmiddellijk voor Sokrates, in de volgende positie. In het eene kamp had het denken de overmacht der waarneming zonder meer aanvaard en, om haar gehoorzaam te kunnen dienen, zich zelf geschonden: doordat het toeliet, dat de waarneming zich in de veelheid absoluut stelde, onthield het haar de rem, die in de onverbrekelijke relatie van veelheid en eenheid ligt. In het andere kamp had het denken zich tegenover de waarneming gehandhaafd en haar, zij het evenzeer door zelfschennis, zelfs geheel kunnen ontkennen. Door zich zelf absoluut als eenheid te stellen, had het zich tevens ontledigd. Aan beide zijden dus twee overeenkomstige fouten: absoluutstelling hier van het eerste, daar van het tweede lid der denktegenstelling veelheid en eenheid. Identificeering van denken en zijn, waardoor hier de wereld tot een onvatbare oneindigheid van blinde gewaarwordingen uiteenviel, daar tot de niet minder onvatbare ledigheid der volstrekte abstractie verstarde.

3.
Het Begrip.

Twee dingen, zegt Aristoteles, kunnen wij met zekerheid

aan Sokrates toeschrijven: inductieve redenen en de begrenzing van het algemeengeldige. Reeds uit deze twee naakte aanduidingen, die Sokrates', door Nietzsche zoo schitterend misverstane, kultureele beteekenis niet uitputten, mogen wij afleiden, dat het denken in hem zijn eigen functie aanvaard had. Sokrates verklaarde niets te weten, en inderdaad, zoolang zij, die ‘wisten’, met een inhoudsloos denken of een ontbonden waarneming genoegen namen, kon er van geldig weten ook geen sprake zijn. Sokrates werd, zoo lezen wij, altijd en overal door zijn ethisch verlangen gedreven. Hij wenschte goed te leven, hij wenschte, dat zijn medeburgers goed leven zouden. Daartoe wilde hij weten, wat goed *is*. Zoo hij moest aannemen, dat voor een burger goed-zijn bezonnen, dapper en gerechtig zijn is, wilde hij weten, wat deze woorden, die iedereen in de mond voerde, beteekenden, wat hun onderlinge verhouding was, en daar hij het Delphisch ‘ken u zelf’ tot richtsnoer gekozen had, zocht hij hun beteekenis in zich zelf, in de mensch. Zijn werk was eenvoudige, moeizame verkennersarbeid, na al de wijdsche visioenen en wereldomspannende fantaisieën zijner voorgangers het werk van een groote resignatie. Het was nog enkel de behoedzame vergelijking van overeenkomstige waarnemingen, om al het gemeenschappelijke van hen af te scheiden en samen te vatten tot een eenheid. Een eenheid, die wij, omdat er een veelheid van waarnemingen in begrepen ligt, begrip noemen, en die hij dan, op grond van de onderstelling, dat hetgeen voor het vergelekene gold, voor al het overeenkomstige gelden mocht, tot hypothetische algemeengeldigheid verhief. Het lijkt haast simpel. Toch was het een geweldige daad, en zelfs voor ons is het meer een simpel lijken dan een simpel zijn, want de neiging om met het denken te dogmatiseeren over dingen, waarvoor het niet berekend is, heeft na Sokrates nog zoo velen in ongerief gebracht, dat tweeëntwintig eeuwen later een nieuwe algeheele opruiming zonder weerga noodig bleek.

Het samenvatten van gerangschikte waarnemingen tot begrippen was nog maar het eerste werk. Rangschikking en samenvatting der gewonnen begrippen tot meer omvattende eenheden, onderzoek naar de wetten en grenzen van het daarin opereerend denken, was het tweede, waarmede Sokrates begon, maar dat vooral door Platoon met groote

helderheid en scherpheid van denkkracht werd voortgezet. Geheel volgens dezelfde methode, waarmede het afzonderlijk begrip gewonnen was, moest hij, door afscheiding en samenvatting van het overeenkomstige tot steeds algemeener begrippen, in het vaste lijnennet der rede een systeem van begrippen tezamen denken, dat een verkorte, maar zoo getrouw mogelijke, abstracte nabootsing der waargenomen wereld in het bewustzijn zou wezen. Als op een voortreffelijk geteekende kaart moest daar in de werkzame gedachte der denkers de heele waarneembare wereld overzichtelijk en voor de studie van alle vraagstukken, die het leven ons opgeeft, bruikbaar, gereed komen te liggen.

Een kaart, een vlakke teekening, niet meer. Een hulpmiddel tot, geen resultaat van kennis. Niet omdat hij de begrippen in een steeds vollediger en nauwkeuriger systeem vastlegde, niet ook, omdat hij, door zijn onderzoek naar de wetten van het denken, de rede bekwaam maakte, met grooter waarschijnlijkheidskansen uit het bekende het mogelijke te berekenen, steeg Platoon het hoogst boven Sokrates uit, maar omdat hij, door de waardegrens der begrippen, de geldigheidsgrens van het denken zoo scherp te trekken als hij deed, aan de Sokratische begripstyrannie ontkwam, dieper nog, zich juist door de klaar besefte ontoereikendheid van het begrip tot verder onderzoek aangedreven voelde. Wat, voorzoover wij zien kunnen, Sokrates niet had kunnen beseffen, werd voor Platoon uitgangspunt voor een nieuwe ontdekkingstocht. Want in twee opzichten, zag Platoon, schoten begrip en berekening te kort om kennis te kunnen zijn. In de eerste plaats is het begrip slechts door een dienstbaar verstand geschifte en gerangschikte waarneming, als zoodanig zelf aan bijna al de beperkingen der waarneming gebonden, zonder eenige vaste geldigheid boven de hare, zonder iets in zich, waarom het, in en op zich zelf (zoo het, door de inwerking van het subjectieve denken, al niet minder was) méér dan de waarneming de verklaring van het waargenomene zou zijn. In de tweede plaats dit: Om goed te kunnen leven had Sokrates willen weten, wat goed is. Maar om te weten wat goed is, moet men eerst weten wat weten-zelf is. Dit nu was Platoon's groote daad: dat hij die wetenschap, die aan alle verdere onderzoek moest voorafgaan, gezocht en gevonden

heeft. Hij, die zelfs nú nog voor rationalist versleten wordt, onttroonde de identiteit van denken en zijn, die de heele philosophie van zijn volk beheerscht had en nog zooveel philosophie na hem beheerschen zou. Dat het denken, als rangschikking en samenvatting van waarnemingen tot, als wetmatige berekening van waarschijnlijkheid uit begrippen, een zuiver subjectieve functie is, die aan de begrippen niet meer inhoud, aan het denken niet meer geldigheid kan geven, dan de som der waarnemingen bevat, was een conclusie, die rechtstreeks tot ontleding der waarneming leidde. Dat die ontleding hem in de waarneming, blijkens een passage uit de Theaitetos, een product van het waargenomene en de waarnemer deed erkennen, waarin het objectieve en het subjectieve element niet te scheiden zijn, dat maakte niet alleen de waarneming zelf, maar tegelijk met haar alle weten, dat in het subjectief ineengedacht systeem van begrippen geboden werd, subjectief en ontnam het in de oogen van de wijsgeer, voor wie niets kennis mocht heeten, dat het wezen der wereld niet kennen deed, en die dus alles, wat dáár niet aan toe kwam, meeningen of ten hoogste half-kennis noemde, iedere aanspraak op de naam van werkelijke kennis. Deze, geen meeningen waren zijn doel. Hier dus, begon zijn geest de arbeid, die hem en de gansche wereld na hem een wereldverklaring bracht, in wier opbouw geen enkele tot nu toe gebruikte functie hetzij werkloos bleef, hetzij overspannen werd, waarin nieuwe functies van het bewustzijn ontgonnen werden, geen enkele moeilijkheid zich steels aan het onderzoek onttrekken kon, geen enkel onderdeel kans kreeg, anders als om innerlijke evidentie opgenomen te worden: de ideeënleer, wier noodzakelijkheid en universeelheid, eenmaal aanschouwd en begrepen, voor anderen wel uitwerking in onderdeelen, maar geen wezenlijk uitstijgen boven het eens en voor altijd in haar bereikte en vastgelegde overliet.

III.
De ideeën.

Wanneer ik in dit hoofdstuk, vier stadia beschrijvend, de idee eerst als hypothese, vervolgens als godsaanschouwing, daarna als levensvorm, eindelijk als godsverwerklijking

onderscheid, geschiedt dit niet, omdat zij vier afzonderlijke functies zou hebben - zij is één en heeft slechts één enkele functie - maar omdat wij, door ons achtereenvolgens op vier wijzen tegenover haar te verhouden, haar bouw beter leeren begrijpen, en gemakkelijker op onze methodische weg naar kennis tot het hoogste punt kunnen opklimmen. Vóór de godsaanschouwing, d.w.z. voor zij haar werklijkheid gekregen heeft, als hypothese dus, vormt de idee het stadium, dat van het vorige (van samenvatting tot, verbinding van, berekening uit begrippen) de onmiddellijke voortzetting is, en door dat der godsaanschouwing als haar vervulling onmiddellijk gevolgd wordt. Door die vervulling, en dit is haar derde stadium, wordt de idee van hypothese tot levensvorm, aanvaardt zij de functie, die Platoon als haar wezen erkende en wier doorgronding voor hem de vooronderstelling van kennis was. Zoo bereiken wij het punt, waarop wij, tot de vraag naar de mogelijkheid van kennis gekomen, op het vierde stadium, in de idee als godsverwerklijking, niet alleen díe, maar ook de oorspronkelijke naar het goede leven, als slechts één vraag beantwoord vinden.

1.
De Idee als Hypothese.

Begrippen, zagen wij, en dus verbindingen van, of redelijke berekeningen uit begrippen, zijn hypothetische algemeengeldigheden. Subjectieve onderstellingen: zonder waarborg, dat zij de objectieve werklijkheid vertegenwoordigen, met de zekerheid zelfs, dat zij deze functie ten hoogste zeer gebrekkig en gedeeltelijk vervullen. Meende Platoon dus iets gevonden te hebben, waaraan die vaste geldigheid eigen was, en noemde hij dat idee, dan moest de idee al de tekortkomingen van het begrip verbeteren, dan moest ten eerste de idee een volstrekt onveranderlijke inhoud hebben, dan moest ten tweede de algemeengeldigheid van het begrip in de idee van hypothese tot wet geworden zijn, dan moest ten derde de idee de objectieve geldigheid bezitten, die het begrip miste en die haar in ons bewustzijn tot een zuivere spiegel der werklijkheid zou maken. Maar bezat de idee de objectieve

algemeengeldigheid, dan moesten alle mogelijkheden in het wezen van wat ter wereld ook volledig in haar ontwikkeld liggen, en, wilde haar algemeengeldigheid kracht van wet bezitten, dan was het noodzakelijk, niet alleen om van alle nog onbekende mogelijkheden der werklijkheid de idee bestaande te denken, maar moest bovendien de onderlinge verhouding van alle ideeën voor altijd onwrikbaar tot een, alles omvattende *orde* bevestigd zijn.

Men behoeft al deze door de idee te vervullen voorwaarden: totaliteit, dus innerlijke en onderlinge onveranderlijkheid, objectieve algemeengeldigheid, slechts te overwegen en te verbinden, om in te zien, wat de idee als hypothese is. Het onderscheid tusschen universalia post rem en universalia ante rem, de algemeengeldigheden *voor* het ding en de algemeengeldigheden *na* het ding, krijgt hier voor een oogenblik zijn verduidelijkend belang. De idee als hypothese (maar ook alleen als hypothese, want dat de behandeling van vier functies alleen methodische waarde heeft, late men in dit hoofdstuk niet uit de gedachte) moet noodwendig het concept van een algemeengeldigheid vóór het ding zijn. Maar dan onderstelt zij ook een bestand des als, in hetwelk voor alle dingen en verschijnselen wetten en vormen hun plaats hebben, waarnaar, waarin zij tot aanzijn komen, voor zij zich aan onze waarneming aanbieden. Dat albestand van wetten en vormen, dát alleen, het kan niet anders, bezit de volstrekt onveranderlijke inhoud, die de volledigheid van zijn mogelijkheden in hun gansche volheid uitgeput heeft, bezit dus noodwendig ook die volstrekte algemeengeldigheid, die niet bestaan kan, zonder dat zij, in de onderlinge verhouding van alle vormen en wetten, als onwrikbare orde van ideeën bevestigd is. Hij alleen heeft, omdat hij, onafhankelijk van onze menschelijke ervaring, onafhankelijk van de mate, waarin onze menschelijke waarnemingen en begrippen ons een juiste voorstelling der objectieve werklijkheid geven, het wereldgeschieden beheerscht, de objectieve geldigheid, die op een na de laatste vooronderstelling van kennis is. Wij belanden daarmede echter niet in dat beroemde Platonische rijk van eeuwig-onveranderlijke wezenheden buiten deze wereld, van waar wij geen weg naar onze aarde terug zouden vinden. Wel zien wij hier klaar, wat in Platoon's dialogen tot het

ontstaan van een dergelijke dwaalgedachte aanleiding kon geven.

Wij houden de vaste grond onder onze voeten. Nog altijd zijn de ideeën hypothesen, postulaten van totaliteit en algemeengeldigheid, concepten van een denken, dat zich zelf zijn grens stelde. Meer dan dat kúnnen zij op dit stadium van onze weg nog niet zijn. Hun vatbare inhoud is nog altijd niet rijker dan de inhoud van het sterkste begrip, dat wij na hervatte waarneming, na hernieuwd denken, vinden konden; díe inhoud, tot hypothese gemaakt, om ons als afzettrede naar de kennis te dienen. Zelfs moeten wij nadrukkelijk erkennen, dat het, door hypothetische, inhoudslooze correctie van zijn inhoud hypothetische idee geworden begrip zijn praktische bruikbaarheid voorloopig verloren heeft. De klare, scherpgetrokken kaart van het systeem der begrippen is gemetamorphoseerd. Het is, alsof ons bewustzijn dit bestand, deze gansche orde van ideeën als hypothesen (zelf één, alles overspannende hypothese) tot een wijd gespreide zijden sluier over de heele wereld heeft heengeweven, waarin, binnen de volmaakte lijnenrhytmiek van een en veel, van klein en groot, van gelijk en ongelijk, van eender en anders, de roerlooze droomvormen van alle mogelijkheden des levens rondom de glanzige roos in het midden tot wonderbare symmetrie ineengewerkt voor ons liggen, smetteloos-puur, maar wazig: vaag-doorzichtig en -levenloos.

De mogelijkheden des levens, - in die twee woorden raak ik de kern van de vraag naar de grenzen tusschen meening en berekening hier, kennis ginds. Samenvatting van geschifte waarneming, of algemeengeldige totaliteit van zintuigelijke en gedachtelijke ervaring, begrip of hypothetische idee, het vatbare van de tweede zoo goed als dat van het eerste is nog niets, dan wat wij er zelf aan waarneming en oordeel in saamgevat hebben. Het voornaamste ligt daar nog buiten en juist omdat het er buiten ligt en dus de bereikbaarheid van het denken overschrijdt, daarom noemt Platoon alle wetenschap, die niet boven de grenzen van waarnemen en denken uitgaat, meening en berekening, en daarom ook zal de hypothetische idee geen volledige correctie van het systeem der begrippen, zal zij geen kennis zijn, zoolang wij niet erkennen kunnen, dat dit buitengeslotene haar kernwezen is. Wat aan de hypo-

thetische idee ontbreekt, ziet ieder: dat zij hypothese is. Zij moet werklijkheid zijn, om ons te kunnen helpen, want enkel als zij werklijkheid is, wordt zij, in Leibnitz' term, de eeuwige mogelijkheid, waardoor de dingen werklijkheid kunnen worden, zien wij, door hen in háár te zien, de dingen in het hart, en kénnen wij. Het noodzakelijke, nu, van de werklijkheid der idee ligt in de opperste idee, die, noodzakelijke eenheid van alle ideeën in datgene waardoor zij idee zijn, als idee der ideeën, noodzakelijk samenvalt met dat ééne, noodzakelijk alle verschijnselen scheppende en dragende, niet waarneembare, niet denkbare, enkel door aanschouwing kenbare feit onzer subjectieve ervaring, dat volstrekte objectieve geldigheid bezit: het mysterie van het leven.

2.
De (Idee als) Godsaanschouwing.

Ik spreek van een opperste idee, en omschrijf haar, in een ietwat geforceerd klinkende herhaling van steeds hetzelfde woord, als die *noodzakelijke* eenheid - waaraan alle ideeën deelhebben in datgene, waardoor zij idee zijn - die wij idee der ideeën noemen. De noodzakelijkheid van deze opperste idee behoeft niet betoogd te worden: zij vloeit uit het karakter der idee, dat een bestand, en in dat bestand een eenheid vooronderstelde, onmiddellijk voort. Het logische denken werkt in de richting van een eenheid, die het niet bereiken kan, omdat het aan zijn betrekkelijkheid niet vermag te ontkomen, en die het niet zou kunnen bereiken zonder daardoor vernietigd te worden. Ook de eenheid, waarover ik nu spreek, de idee der ideeën, die volstrekte objectieve geldigheid, kan dus wel door het denken gesteld, maar niet bevat, niet gekend worden. Dát het haar stellen kan, dat is op dit punt van mijn beschouwing voor een oogenblik het belangrijkst. Hóe de rede haar stellen kan, waarom zij haar echter nimmer bevatten kan, Platoon's eigen woorden zullen ons dat met verrassende helderheid duidelijk maken.

Er bestaat, zagen wij (voorloopig alleen als gevolg van de ontstaanswijze der hypothetische idee) een evenwijdigheid tusschen het systeem van onze begrippen en de orde der ideeën.

Platoon koos haar tot uitgangspunt voor een zijner belangrijkste uiteenzettingen. Door in hun gelijkwijdigheid hun verschillen aan te wijzen, komt hij, in een onderscheiding, die ik geheel citeeren zal, tot een definitieve omgrenzing van de door wetenschap ten hoogste bereikbare half-kennis der berekening en tot aanduiding van de kennis-constitueerende opperste idee, die hij idee van het goede noemt. 'In het eerste', zegt hij, in het zesde boek van De Staat - een der moeilijkst genoemde, minst begrepen passages van zijn gansche werk, die de lezer nu echter volkomen helder zal zijn - 'wordt de ziel gedwongen om, met behulp van het tevoren nagebootste als beelden, van onderstellingen uit te zoeken, niet door tot een oorsprong, maar tot een eindbesluit te gaan; in het tweede echter schrijdt zij, van onderstellingen wel uitgaande, maar zonder de beelden van het andere, met en door de ideeën zelven haar weg voleindigend, tot de onderstellinglooze oorsprong.' En nadat hij daarop het eerste als het werk van meet- en andere kunden, d.w.z. van wetenschap genoemd heeft, licht hij zijn uitspraak over de orde der hypothetische ideeën aldus nader toe. 'Begrijp dan verder, dat ik onder het andere deel van het kenbare datgene versta, dat met het dialektisch vermogen de rede zelf aangrijpt, door onderstellingen niet tot uitgangspunten, maar tot werklijke ónderstellingen te maken, als een soort springtree en afzet, opdat hij, bij het onderstellinglooze, tot de oorsprong des als komend, dat aangrijpe, en vasthoudend wat dáármede samenhangt, zoo wederom tot een eindbesluit nederdale, om, zonder ook van slechts één enkele waarneembaarheid, maar alleen van ideeën gebruik te maken, door ideeën, tot ideeën, bij ideeën te eindigen.'

Het fragment is kentheoretisch: daarom spreekt Platoon van de opperste *idee*. Om nog een reden, die ons aanstonds duidelijk zal worden. Maar die opperste idee noemt hij ook oorsprong en schepper des als. Zij is de onderstellinglooze oorsprong, welks inhoud dus de werklijkheid der ideeën is. Zij is de schepper van het al: als werklijkheid der ideeën de werklijkheid der wereld. Als idee kan zij, gelijk de andere ideeën, door de rede gesteld worden. Is zij gesteld, dan kan de rede over haar betrekking tot de andere ideeën, over haar verhouding, dóór de ideeën, tot de werklijkheid, haar aflei-

dingen maken. Zij kan haar niet kennen. ‘Want wie’, zegt Diotima in het Drinkgelag, ‘tot hiertoe in Eroos' dienst is opgeleid en de schoone dingen zuiver in hun rangorde waarneemt, die zal, het hoogtepunt van alle Eroosdienst genaderd, *eensklaps* iets van wezen verwonderlijk schoons *aanschouwen*, juist datgene, o Sokrates, om het welk al deze en de voorafgaande bemoeienis geweest is.’ ‘Want geenszins’, schrijft Platoon in de zevende brief, ‘als andere leeringen, kan men het uitspreken, maar door veel verkeer met dit eene en een langdurig samenleven, plotseling, als een aan vonkend vuur ontgloeide schijn in de ziel gekomen, voedt het voortaan zich zelf.’ En dit uit de Herroepingshymne van Sokrates in de Phaidros: ‘Het kleurlooze, ontastbare, werklijk zijnde zijn is alleen de stuurman der ziel zichtbaar, de geest, rondwaaromhenen dat oord door het geslacht der waarachtige kennis bewoond wordt.’ ‘Alleen door de geest met behulp van de rede’, voegen wij uit de Timaios hieraan nog toe, kan het bevat worden. Die onderstellinglooze oorsprong dus, die de Phaidoon, ‘het toereikende’ noemt; waaraan het denken geen bepaling weet toe te kennen, dan dat het geen bepaling toelaat; waarvoor Platoon in een kramp van taal zijn ‘ousia ontoos ousa’, dat ‘zijndelijk zijnde zijn’ de uiterste denkkategorie van zijn en niet-zijn onbruikbaar verklaart; dat hij niet alleen het algemeenste, maar de oorzaak, de schepper van het al noemde; dat de werklijkheid der ideeën, en als werklijkheid der ideeën de werklijkheid der wereld is; dat tegelijk èn algemeenste èn werklijkste, waarvan Diotima alleen in de woorden van het mysterie weet te spreken en waarvan zij bang is, dat het zelfs Sokrates, als enkel dialektisch denker, boven zijn bevatting zal gaan, dat is, om tot het einde het woord idee vast te houden, de idee des levens, waarvan de Phaidoon spreekt, dat is het Leven in zijn Eenheid, het Mysterie, dat eene, door geen denken bevatbare, dat alleen doorleefbare, eenig objectieve feit der menschlijke ervaring, die nimmer te doorgronden verborgenheid, die, in de levende ziel der menschen bezeten, in ieder ding te allen tijde door alle geest in zijn heerlijkheid aanschouwd kan worden.

3.
De Idee als Levensvorm.

Wij hebben dus nu, op de top van onze weg naar kennis, de opperste idee gevonden: het levensmysterie in kosmische zelfverwerklijking. En door haar tegelijkertijd de kennis zelf, die wij zochten. Hier moeten wij een onderscheid maken, dat voor de Platonische definitie van kennis zijn belang heeft. Juist dat onderscheidend beschouwen der levenseenheid als mysterie en als opperste idee, dat met de schifting van menschelijke ervaringen tot zulke, die niet en zulke, die wel kennis constitueeren correspondeert. De levenseenheid is de objectieve werklijkheid: naar deze ging ons zoeken. Wij kunnen haar onmiddellijk doorleven, en doorleven in twee verwante, maar toch zeer verschillende innerlijke ervaringen. De eene is het absoluutste moment der extase: de acute eenheidservaring, waarin het persoonlijkheidsbesef ten onder gaat, het bewustzijn verbroken wordt, en onbelemmerd ziel en mysterie zich tot de 'oorspronkelijke' eenheid met elkander vereenigen. De andere is het absoluutste moment van de paringsvervoering: acute eenheidservaring ook deze, evenzeer de vernietiging van het persoonlijkheidsbesef, de verbreking van het bewustzijn, waardoor de mensch - gelijk in de extase, als ziel, zijn vereeniging met het levensmysterie als goddelijke eenheid - zoo, als lichaam, nu, zijn vereeniging met hetzelfde mysterie als kosmische zelfverwerklijking, als scheppingskracht ervaart. In geen van deze beide ervaringen echter ligt kennis, en geen van beiden mogen zij het persoonlijk leven tot doel gesteld worden. Geestelijke genade of lichamelijke lust, - als een levensdoel, dat weinigen bewust in de eene, ontelbaren bewust of onbewust in de andere nastreven, zijn zij de ontkenning van gods kosmische wezen, dat gestaltelijke eenheid van ziel en lichaam is, zijn zij schending van gods gebod, de wet van zijn kosmos. De mogelijkheid zelve van kennis, het bewustzijn, gaat in hen ten onder. Alle vorm wordt in hen opgelost. Als doel in zich zelf ontkenning van Gods wezen, schending van zijn gebod, verschaffen zij niet alleen over de werklijkheid der wereld, die wij kennen willen, geenerlei bevattelijk uitsluitsel, maar schieten zij ook

hierom in het essentieelste tekort, dat een ervaring, die niet tevens de richtsnoer voor ons leven bevat, geen kennis kan zijn, en een ervaring, die een ontkenning van gods wezen is, geen aanvaardbare richtsnoer voor menschelijk handelen verschaffen kan.

Eerst de erkentenis, dat de opperste idee het mysterie des levens is, geeft onze ervaring de objectieve geldigheid, zonder welke zij geen kennis is. Zij maakt de ideeën - de wetten, en vormen, waardoor de verborgenheid zich verwerklijkt tot de godsgestalte, die wij kosmos noemen, - tot levensvormen, als *levens*vormen objectief geldig, als *vormen,* mogelijkheden van kennis. Hier vervult de verborgenheid dan als de opperste idee de functie, waardoor zich haar plaats in het menschlijk kenproces bepalen laat. Als levenseenheid is zij de werklijkheid der levensvórmen. Als eenheid van levensvormen is zij, vorm ook zij, de Eenheidsvorm, de Orde, waardoor en waarin wij menschen de veelheid van verschijnselen als godsgestalte, als kosmos aanschouwen. Deze ervaring sublimeert zoo zeer de waarneming, dat zij aanschouwing van kosmische vormen, bewustwording van goddelijke gestaltelijkheid wordt, verheldert zoo zeer de rede, dat zij spiegel van goddelijke orde, bewustwording van kosmische wettelijkheid wordt. Wat wij tot nu toe waarneming noemden, heeft, in de aanschouwing, zijn eigen karakter verloren, dat voor alles waarneming van individueele verschijnselen was. Daarom sluit Platoon, die geen ding anders als in de kosmische eenheid wil schouwen, haar in het fragment over de ideeën volledig buiten. Wat wij de rede noemen, heeft eveneens een verandering ondergaan, maar zijn essentieele wezen, samenvatting tot eenheid, behoudt het. Daarom noemt Platoon haar een hulp tot kennis, en behoort alle wetenschap, die uit zuiver gebruik der rede ontstaat, al blijft het hoogste element, dat hen geheel tot kennis zou maken, hun ontzegd, tot het gebied van het kenbare. De essentieele wezenstrek van kennis, derhalve, is de onmiddellijke, concrete ervaring, zonder welke ons weten abstract en dus onvolledig ware. God is het mysterie des levens. Het leven is in de ideeën. De ideeën zijn in de dingen. De dingen zijn in en door de ideeën de eenheidsdeelen van Gods verwerklijkt mysterie. Die cirkel is gesloten. De opperste idee is de kosmische orde. De orde is in de vorm. De vorm is

in de gestalte. De gestalten zijn in en door de ideeën de aanschouwbare eenheidsdeelen van Gods alwereldlijke orde. Ook deze cirkel is gesloten. De idee is, wat zich in het ding verwerklijkt, wat wij in het ding aanschouwen: door háár dus ontmoeten subject en object elkander, zonder iets wezenlijks van zich zelf prijs te geven, in de aanschouwing. Daarom heet zij idee, d.i. visie, aanschouwing, en daar noch het subject, noch het object in hun ontmoeting iets wezenlijks prijsgaven, heeft zíj, en alleen zij, die objectieve geldigheid, die kennis bezitten moest, om kennis te zijn. Twee hoofdvragen blijven ons hierna nog te beantwoorden. Of onze kennis aan grenzen gebonden is, en welke die grenzen zijn. En vervolgens, hoe aanschouwing ons mogelijk wordt. De beschouwing van de vierde functie der idee zal ons doen zien, dat deze twee vragen onderling zoo nauw samenhangen, dat zij feitelijk één vraag blijken.

4.
De (Idee als) Godsverwerklijking.

De aanschouwing der dingen in de idee, zagen wij, is de voorwaarde van kennis. De ideeën - dat is hun algemeene functie - zijn de vormen en wetten, waarin en waarnaar het mysterie des levens zich tot kosmos verwerklijkt. Iedere idee op zich zelf echter, heeft, behalve haar algemeene, haar bijzondere functie, waarom zij in het bestand des als aanwezig is, en in die speciale functie moeten wij haar nog nader beschouwen, willen wij ons klaar bewust worden, hoever onze kennis reiken kan. Wat wij van haar weten, bezit nog altijd niet meer zekerheid dan wij, voor zooveel dat mogelijk is, achteraf blijken mochten in ons sterkste begrip gelegd te hebben. Daar wij er niet in geslaagd waren in onze ervaring het objectieve van het subjectieve te scheiden, of hun onderlinge verhouding vast te stellen, is de bijzondere inhoud der ideeën dus nog steeds subjectieve hypothese. In hoeverre ook dit laatste subjectieve element tot objectieve geldigheid verbeterd kan worden, om dit te weten, moeten wij nagaan, wat van het tekort aan objectieviteit de oorzaak is. Twee mogelijkheden doen zich daarbij voor. Het kan in de *idee* des menschen voorondersteld liggen. Het kan ook het onvermijdelijk gevolg zijn van

de verwerklijking der ideeën tot een veelheid van verschijningen, bij de idee mensch van bewuste verschijningen, wier afzonderlijkheid hun bewustzijn omgrenst en daardoor verengt. Beide deze mogelijkheden leiden direct tot de vraag naar het wezen, het doel der menschheid in het al der wereld, dat wij dus kennen moeten, om over de grenzen van zijn kennis en handelen uitspraak te doen.

De totaliteit der ideeën onderstelt een onwrikbaar bestand, een onveranderlijke orde, waarin alle ideeën hun vaste plaats, beteekenis en functie hebben, en die, daar haar eenheid de orde van hun geordendheid, de wet van hun wettelijkheid is, als opperste idee hun wezen bepaalt. De mensch is verschijningsvorm van de idee des menschen, die in zijn diepste, karakteristiekste trek: het vermogen om bewust te ervaren en zich van zijn ervaringen rekenschap te geven, haar onderscheidenheid van de andere ideeën, en derhalve haar bijzondere functie in het bestand van de kosmos bezit. Als vorm van menschlijke ervaring vonden wij de innerlijke bewustwording der goddelijke eenheid. Het subject van deze ervaring, de mensch, is zelf de verschijningsvorm van die eenheid, van god-zelf: het levensmysterie. De idee des menschen is dus vóór alles de mogelijkheid der zelfbewustwording gods. God, echter, is de zelfverwerklijking der levenseenheid tot gestaltelijke kosmos. In de idee zelf dus, moet de mogelijkheid onzer ervaring van de wereld als godsgestalte (van haar werklijkheid) begrepen, het aanschouwen gegeven zijn: in ons zien moet de mogelijkheid gods gestaltelijkheid te ervaren, in onze rede de mogelijkheid liggen, gods volmaakte wettelijkheid, de kosmische orde, te spiegelen. Ware dit niet zoo, dan zou in de idee, dan zou, *in* de bijzondere functie der idee: het bewustzijn, een ervaringsmogelijkheid voorondersteld zijn, *bestemd* om de verschijning *in* haar bewustzijn van haar oorsprong te vervreemden, een scheidsmuur tusschen hen op te richten, die nooit te sloopen ware. Dit is in strijd met het wezen der idee, die in haar volstrekte volmaaktheid, en in de volmaaktheid en eenheid der kosmische orde, die zij vooronderstelt en waartoe zij behoort, de mogelijkheid van zulk een ervaringsvorm uitsluit. Geeft Platoon aan god de naam van wereldrede, dan legt hij enkel in *onze* rede de mogelijkheid om de gestaltelijkheid van de kosmos als wettelijkheid in

zich te doen spiegelen. Is het essentieele karakter van ónze rede, dat zij reflectie is, dan geeft hij daarmede tegelijkertijd aan, wat wij, voor god, onder wereldrede te verstaan hebben: werkende wettelijkheid, waarin de voornaamste karakteristiek der menschelijke rede, het persoonlijk-bewuste, niet bestaat, waarvoor dus als voor Spinoza's intellectus dei geldt, dat zij uit het menschelijk denken in het geheel niet begrepen kan worden. Ons denken is de bewustgeworden wettelijkheid van de zelfverwerklijking gods, zooals, hooger, ons aanschouwen de bewustwording van haar gestaltelijke werklijkheid is. Tusschen aanschouwen, denken en waarnemen, tusschen god, idee en verschijning, is een betrekking, die wij zelfbedrog zouden moeten noemen, als men bewijzen kon, dat wij hier in ons object alleen datgene ontdekken, wat wij zelf er in gelegd hebben. Dat bewijs kan niet geleverd worden. Het fundament, de vorm en het materiaal van ons gebouw immers is het ééne zoowel subjectieve als volstrekt objectieve ervaringsfeit: het leven, in zijn alomtegenwoordige gestaltescheppende eenheid als mysterie gegrepen.

Niet dus in de idee van de mensch ligt het tekort aan objectieviteit, dat *de* idee in onze ervaring nog kenmerkt. Het is de noodzakelijke consequentie van de verwerklijking eener idee, wier wezenstrek bewustzijn is, tot een veelheid van bewuste verschijningen. Deze oorzaak echter dringt tot twee verschillende conclusies. Voorzoover zij niet in de verschijning, niet in de idee, maar uitsluitend in de wet zelf der kosmische werklijkheid ligt, die om ieder ding en dus om de menschlijke verschijning, en dus om haar bewustzijn, noodwendig een grens trekt en haar daardoor de continue eenheidservaring, die met haar zelf in strijd zou zijn, onthoudt, is ons tekort onherroepelijk. Het eenheidsbewustzijn dus, dat de mensch als levensverschijning van wezen eigen is, ervaart zich zelf als persoonlijk omgrensd. Maar doordat de verschijning zich in haar begrensdheid gedreven voelt, zich op zich zelf en tusschen andere bijzondere verschijningen te handhaven, en daar die noodzaak, door de lichamelijkheid der verschijning, de onmiddelijkste, sterkste ervaring is, dringt het grensbesef zich als het essentieelste element van haar ervaring aan haar op en knecht het eenheidsbewustzijn tot dienst aan het grensbesef, dat zich als ik-bewustzijn nu aan het geheele bestaan

der verschijning, en aan alles wat tot de verschijning in relatie treedt, als volmachtig wetgever oplegt, door de onderwerping van het eenheidsbewustzijn automathisch de ‘oorspronkelijk’ reine aanschouwing tot waarneming denatureert en de hooge functie der rede te eigen nutte misbruikt, om zich zelf als de schepper der wereld te kunnen bestendigen en aanbidden. Dat ik-bewustzijn dus, dat de onmiddellijke ervaringsvormen, door de onderwerping van het eenheidsbewustzijn al verwrongen, ter handhaving van de individualiteit zóó verengt, vervalscht, vertroebelt, dat hun producten, waarnemingen en berekeningen, zulk een macht geeft, dat wij hun voorstelling der wereld zonder meer als de objectieve werklijkheid beschouwen, is de tweede oorzaak van het tekort aan objectieviteit onzer kennis. Ligt het, zooals wij stelden, niet in de idee, dan is het geen noodzaak, dan moet het evenzeer te verbeteren zijn als de eerste oorzaak, die wij als een onvermijdelijke consequentie van gods zelfverwerklijking tot een wereld van verschijningen erkenden, onherroepelijk is.

Subject en object, schreef ik in het vorige hoofdstuk, ontmoeten elkander, zonder iets wezenlijks van zich zelf prijs te geven, in de idee: hun ontmoeting is de aanschouwing, die, daar geen van beiden iets werklijks prijs gaf, objectieve geldigheid bezit. Deze stelling is onvolledig. De voorwaarde is niet alleen, dat geen van beiden iets wezenlijks van zich zelf prijs geeft, zij is ook, dat zij niets wezenlijks aan elkander onthouden. Het object, dat ons tot in zijn idee tegemoet komt, voldoet aan deze voorwaarde. Niet aldus het subject, als het zich met het ik-bewustzijn vereenzelvigd heeft. Dat immers weet zich door alle eenheidservaring in zijn almacht bedreigd, onderdrukt de vormen, waarmede de levenseenheid ervaren kan worden, en stelt zich tot alle dingen in een verhouding van eigenbelang, die het zijn onbevangenheid van ervaring volledig ontneemt. Het bewuste subject, dat het diepste van zijn wezen verduistert, ontmoet het object niet *belangloos,* met het gevolg dat het zijnerzijds tot de idee van het object niet toekomt, geen aanschouwing ontstaan kan, kennis achterwege blijft. De mogelijkheid van de aanschouwing wordt in deze woorden omschreven. Zij is belanglooze waarneming. Zij ligt in de onttroning van het ik-bewustzijn uit zijn heerschappij over de verschijning, in vrijmaking van de diepere ervarings-

mogelijkheden der ziel uit de slavernij van waarneming en berekening, in de loutering der waarneming en der gedachte van alles waartoe zij, zelf aan het ik-bewustzijn onderworpen, gedwongen waren, tot vormaanschouwing en wetsbewustzijn: in de vervanging van het eigenbelang der individualiteit door het al-belang der kosmische gemeenschap. Of, om alles in de kortste en eenvoudigste formule samen te vatten, in het streven om van onze eigen idee, de idee des menschen, een zoo zuiver mogelijke verwerklijking te zijn. Als iedere andere idee, zoo ook zij, is zij ons donker, zoolang wij niet begrepen hebben, *dat* de heerschappij van het ik-bewustzijn, in de idee niet aanwezig, een waan van haar verenkelde onvolmaakte verschijningen, een usurpatie zonder werklijkheid is, zoolang wij niet begrepen hebben, op welk verlies die heerschappij ons in waarheid te staan komt. Dat begrijpen, ten slotte, is ijdel, zoolang wij die heerschappij niet metterdaad gebroken, het eenheidsbewustzijn, als richter van al ons handelen, niet op zijn heerschersplaats, in de ziel, hersteld hebben.

De ziel. Voor het eerst gebruik ik het woord, dat bij Platoon zooveel beteekent. De ziel, zoo kunnen wij nu zeggen, is het levensmysterie zelf, dat zich door de idee des menschen tot bewuste menschelijke verschijning uitwerkt, in wier afzonderlijkheidsbewustzijn het zich voor de duur der verschijning omgrenst.[1)] Ontwaking van de mensch tot het

1) Voor wie Platoon kent, zijn eenheid begrepen, de feilloosheid van zijn bezinning in alles wat essentieel is, eeuwig is, ervaren heeft, is het daarmede onvoorwaardelijk uitgesloten, dat hij de persoonlijke onsterflijkheid der ziel, desondanks, en in de gesprekken zelf, waarin hij de ideeënleer haar centrale uiteenzetting gaf, geleerd heeft. Wanneer de tekst op vele plaatsen tot de tegenovergestelde meening schijnt te dringen, is het de schuld van ons, zijn lezers, die vergeten, dat wij ons onderwerp onbevangen tegemoet moeten treden en dat Platoon, in al zijn problemen, zoo ook in deze, taal en vorm van zijn geschriften verandert naar het standpunt, waarop hij in elk hunner staat, het doel, dat hij met elk hunner bereiken wil. Aan te nemen, dat hij, in de Phaidoon b.v., de persoonlijke onsterflijkheid der ziel bewijzen wilde door de stelling, dat ons leeren (dat is loutering der waarneming tot aanschouwing der ideeën) herinnering der ziel is, zonder te zien, dat hij daarmede de ideeënleer zelf, en tegelijkertijd ook zijn bewijs voor de persoonlijke onsterflijkheid weder vernietigde, te meenen, dat *hij* dat kan inzien, maar Platoon dat *niet* kon inzien, is ongetwijfeld het allerlaatste, waartoe een Platoon-beschouwer mag overgaan. Ik kan de geheele kwestie hier niet grondig behandelen, slechts een paar belangrijke punten aanstippen. Dat de onsterflijkheidsbewijzen door Platoon zelf als geldig aangezien zouden zijn, dat denkt bijna geen enkele van hen, die hem het geloof in de persoonlijke onsterflijkheid als een der bestendigste gevoelens van zijn leven toeschrijven. Het is echter niet voldoende, toe te geven, dat die bewijzen inkleedingen zijn van kentheoretische waarheden (d.i. lévenswaarheden, maar voor dit aardsche leven!). Het geloof zelf in de persoonlijke onsterflijkheid wordt er weder ten volle problematiek door. Dat, in Platoon's geschriften, ik noem het Drinkgelag, over een gansch andere onsterflijkheid gesproken wordt, een onsterflijkheid, die als beeldspraak voor absolute levensreinheid reeds *in* dit leven bereikbaar gesteld wordt, maakt de kwestie nog problematieker, omdat een aan het andere tegenovergesteld, met de ideeënleer overeenstemmend begrip van onsterflijkheid der ziel er duidelijk als Platonisch leerstuk in naar boven komt. Een nieuw punt, dat de van uit een verkeerde ideeënverklaring letterlijke interpretatie aantast, is het feit, dat de voornaamste plaatsen, waarin de ziel werkelijk als persoonlijk en onsterflijk voorgesteld wordt, mythen zijn, door Platoon zelf gemeenlijk aan anderen toegeschreven, en niet anders te verklaren als b.v. de Timaios, waar hij de opperste idee tot god en vader maakt; mythen, bestemd om de grondwaarheden van Platoon's philosophie in bouw en wezen religieus aanschouwelijk te maken. De belangrijkste concessie, waartoe Rohde, een der overtuigdste van allen, die Platoon het geloof in de persoonlijke onsterflijkheid toedichten, de man, wiens hoofdstuk over Platoon, een mozaïek van honderd uit hun verband en beteekenis gerukte citaten, de felste tegenstelling met deze studie is, zich ten slotte genoodzaakt ziet, laat feitelijk

besef van zijn wezen, is herstel van het eenheidsbewustzijn, en daar dit laatste de zelfbewustwording der ziel als persoonlijke verschijning der levenseenheid, daar het tevens de vooronderstelling van eenheidsaanschouwing is, daarom noemde Platoon de ziel de bron van onze kennis. Heeft de verschijning de waan, dat in haar individualiteit haar wet ligt, laten varen, herstelt zij het eenheidsbewustzijn in zijn heerscherschap en heeft zij er al haar ervaringsvormen, bevrijd en gezuiverd, opnieuw aan ondergeschikt gemaakt, dan wordt de ziel behalve de zetel van het eenheidsbewustzijn ook bewustzijnseenheid en gehoorzaamt zij, naarmate de bewustzijnseenheid zuiverder geworden is, zuiverder de wet, die de idee van de mensch aan haar verschijningen oplegt. En daar dit alleen geschieden kan door onttroning van het ik-bewustzijn, dat de mensch van zijn geboorte vergezelt, daarom noemt Platoon ons leeren een zich herinneren der ziel van wat zij, vóór het ik-bewustzijn haar beste deel in vergetelheid verbande, in zich bevat hield. Zien wij, dat volgens Platoon de mogelijkheid van de zuiverst bereikbare kennis de onttroning der individualiteit uit haar wereldscheppingswaan, de dienstbaarheid van al onze vermogens aan het eenheidsbewustzijn is, dan weten wij dus, dat

niets over. Zij is deze: dat ‘de ziel eerst door haar gemeenschap met het lichaam datgene verkrijgt, wat men haar individueele bijzonderheid zou kunnen noemen’, terwijl ‘de volkomen adaequaat denkende opvatting van haar onveranderlijke gelijkheid de van het lichaam bevrijde ziel geen individueel bepaalde inhoud kan toekennen’, en ‘dat de numerieke verscheidenheid (waartoe, moeilijk begrijpelijk, het ruimtelooze, onstoffelijke zich voor Platoon verdeelt) bij hem de plaats inneemt van de kwalitatieve bijzonderheid, die toch het eenige is, waarop het zelfbewustzijn der vele zielen betrekking kan hebben’. Het karakteristieke, - karakteristiek, omdat het een zooveel voorkomende interpretatiemethode der Platoongeleerden vormt, - is nu, dat dit resultaat niet, zooals verwacht mocht worden, aanleiding blijkt, om tot het begin terug te keeren en de grondstelling: Platoon's vermeend geloof, van voren af aan te herzien. Rohde's oplossing is, dat Platoon zich ‘de vraag naar het ontstaan en de zetel van de individuatie der ziel in het geheel niet klaar gesteld heeft’. Wij hebben integendeel gezien, en zullen zien, dat oorzaak en zetel van individuatie door Platoon met de grootste beslistheid is aangewezen en dat hij op die erkentenis zijn geheele ethica, voorzoover wij afzonderlijk van een Platonische ethica spreken mogen, heeft opgetrokken.

wij tot kennis niet in de eerste plaats door het denken kunnen komen, maar dat het streven naar kennis een innerlijk proces is, waaraan het diepste wezen van de mensch moet deelhebben. Heel merkwaardig zien wij dit uitgedrukt in een plaats uit het negende boek van De Staat, waar Platoon vertelt wat de man geschiedt, die zich, na eerst zijn begeerlijkheid en daarna de edeler gemoedsbeweging tot stilte gebracht en zijn redelijkheid met schoone gedachten en beschouwingen gewekt en gevoed te hebben, zoodat dit beste deel zich gansch alleen op zich zelf en volkomen rein aan de beschouwing en waarneming van wat het niet weet - verleden, heden, toekomst - kan overgeven, te ruste begeeft. Ingeslapen, zegt Platoon, zal hij eerst in die toestand de waarheid het best bevatten en zullen zijn droomgezichten het minst tegen de wet zondigen. Het herinnert aan dat hoofdstuk uit de Brihadaranyaka Upanishad, waar de droomslaap op verwante wijze besproken wordt, dat echter, daar boven uit, in de diepe, droomlooze slaap de zuiverste bewustwording van de eenheid van Brahma en Atman vindt. Als ik op het karakteristiek verschil tusschen het absoluut idealisme der Indiërs en Platoon's kosmische

wijsheid opmerkzaam maak, geloof ik niet, dat ik deze plaats uit De Staat meer beteekenis toeken dan haar in haar verband toekomt. Ook zonder deze vergelijking heeft zij haar belang. Zij geeft een nieuwe aanwijzing, dat Platoon de mensch, die zich op het wezen der wereld bezinnen wil, een oneindig wijder ervaringsmogelijkheid beschikbaar stelt, dan al de denkers, die de almacht der rede aanroepen, hem voor wijsgeerig onderzoek willen toestaan.

De vrijmaking der ziel, de ontginning van haar mogelijkheden, een levenswijze uitsluitend op dát doel gericht, - het zijn drie uitdrukkingswijzen voor dat eene innerlijke proces, dat Platoon wijsgeerigheid noemde, de loutering der verschijning van individu tot godsverwerklijking. Een algeheele loutering, die met een ontwaking begint, in de reine aanschouwing de onbereikbare vervulling stelt en op de mensch, zoo hij het bereikbare bereikt heeft, de plicht van een levenslange strijd legt, om, tegen de individualiteit in, het bereikte als toestand te handhaven, als ervaring bestendig te hernieuwen. Dat innerlijk proces had Platoon in zijn gedachten, toen hij in de Protagoras volhield, dat deugd kennis is, maar haar leerbaarheid ontkende. Men ziet, hoe onjuist de stelling is, die hem tegenover Christus inferieur noemt, omdat deze in de wil legde, wat Platoon van de rede verwacht zou hebben. Ik sprak van een ontwaking. Platoon zelf stelt de eisch van een ‘omwending’, of, om het Christelijk woord te gebruiken, een ‘bekeering’, - een omwending van duisternis en schaduw naar licht en werklijkheid, van meening naar kennis, van individualiteit naar levenseenheid, van het eigenbelang der ikheid naar het albelang der kosmische gemeenschap: een plotselinge bewustwording, zooals wij in het citaat uit de zevende brief gezien hebben, gebonden aan een wilsbesluit, dat, het gansche leven beheerschend, door een onvermoeide wilsactie ten uitvoer gelegd moet worden. Slechts de omwending zelf is van de wil onafhankelijk: hij ontstaat eerst met haar; maar haar mogelijkheid ligt, daar zij allen verschijningen van het mysterie zijn, in alle menschen en al is zij zelf aan de wil onttrokken, voorbereid, waarschijnlijk gemaakt kan zij, volgens Platoon, zeer zeker worden. Door de opvoeding; en door de wetten. Daarom zijn enkel bij de wijsgeer, die de levenswet erkend heeft, kind en volk veilig. Heeft de om-

wending plaats gehad, dan ziet de wil zijn weg, een weg van loutering, vóór zich. Hier grijpen wij ten slotte ook de diepste beteekenis van wat wij anders geneigd zouden zijn Platoon's logisch fanatisme te noemen, zijn ontzaglijke èn noodzakelijke inspanning op redelijke problemen, niet alléén om haar kentheoretische resultaten, die zonder de aanschouwing nog niets zijn, maar als tucht: de louteringswil, die de redelijkheid zuivert, omdat zij een werktuig gods, maar bovendien omdat zij een discipline is, waardoor hij, die 't hanteeren moet, naarmate het zijn bruikbaarheid terugkrijgt, in die zelfde mate bekwaam wordt het volgens zijn bestemming te gebruiken. Wetend zondigt niemand, schreef Platoon. Vrijwillig is niemand slecht: Deugd is kennis. Zoo is kwaad niets dan onwetendheid, adikia, het ongerechtig handelen tegen de dike, - de wet van ons wezen, die de wankele voorschriften van de waan der ikheid vernietigt, het absolute gebod van het eenheidsbewustzijn, dat de verschijning de kosmische gemeenschap weer binnenvoert en hem de plaats wijst, waarop zij zich en de wereld aanschouwt als de gestaltelijke schoonheid, die zij zijn.

De onttroning van het ik-bewustzijn. Maar voor askese is in Platoon's wijsheid geen plaats. Niet om het dooden der individualiteit, niet om een leven van enkel ‘geestelijkheid’, gericht op de acute ervaring der eenheid van god en ziel, niet om de absolute ontlediging gaat het, die God zoekt, waar Niets is, maar om onderwerping van de nu hoogstens gesystematiseerde wanorde der individualiteit aan de alles doorvormende orde der eenheid, de loutering der ikheid tot persoonlijke godsgestalte. Geen volstrekt doortrekken derhalve van een tegenstelling tusschen ziel en lichaam, tusschen geest en stof, die op het lichaam en de stof de smadelijke schuld wentelt, de ziel en de geest op onbegrijpelijke wijze van god vervreemd te hebben. Platoon erkende geen werklijke gescheidenheid van geest en stof, van ziel en lichaam. Zij waren voor hem slechts verschillende beschouwingswijzen van één, zelfde, werklijkheid. Zijn behandeling van de stof in de Timaios als een soort tegenmysterie - noodzakelijk in een mythe, die, na het mysterie als schepper gepersonifieerd te hebben, het stellen van een tweede wezenheid eischte, waar*in* geschapen moest worden, maar die wezenheid daarna, als vroeger het

mysterie, alle bepaalbaarheid ontzegde, om op de eenheid, alheid, eeniggeborenheid van de kosmos de sterkste nadruk te leggen, bewijst het. Op talrijke plaatsen nochtans zal men verachting voor de wereld der verschijningen, smaad voor het lichaam in Platoon's geschriften uitgedrukt vinden. Ongetwijfeld is er een tijd in zijn leven geweest - de periode, waarin hij, onder de diepe indruk van Sokrates' vonnis - de Gorgias, de Phaidoon en de eerste boeken van De Staat schreef - waarin hij aan zijn veroordeeling van lichaam en verschijning een felheid van toon gaf, waarin men gemakkelijk een emotioneele weerlegging van wat ik in het voorgaande neerschreef kan lezen. Toch bevatten zij die weerlegging niet inderdaad. Wat Platoon in het lichaam en de verschijning veracht, is het uit de eenheid losgescheurde waanwezen, de verganklijke, wankele ikheid, die eigen onvolkomenheid tot wet verheft, de oogen befloerst, de rede vertroebelt, het geweten verstompt en, gebrekkige afschaduwing als zij is, niet alleen de bewuste verwerklijking verhindert dier eeuwige orde van onvergankelijke ideeën, die het gelouterd bewustzijn in stille klaarheid omvat houdt, maar zelfs, in haar blindheid, de verpersoonlijking van dat bewustzijn, de wijze, ter dood brengt. Lichamelijkheid, tot gestaltelijkheid gelouterd; schoonheid, dáárom was het Platoon in al zijn streven te doen. Daarom noemde hij in Drinkgelag en Phaidros het hoogste het schoone. Schoonheid, ook in een van zijn laatste dialogen, waarin de schepping van de zichtbare kosmos een schepping van schoonheid is, de wereld een god heet, en van het lichaam schoonheid en gezondheid geëischt wordt, omdat de schoone ziel hen enkel tot haar schade ontberen zal. Maar nergens wordt Platoon's verhouding tot het lichamelijke, zijn afwijzing van askese zoo duidelijk uitgesproken, als in de Philebos. De definitie van het goede leven zelf is daar het doel van zijn onderzoek. Het resultaat luidt, dat het goede leven de vermenging, in de rechte maat, en te rechter tijd, van kennis en lust is. Een vermenging, derhalve, onder gebod van, neen dóór, het goede zelf, door de evenmaat, dat is, na de uitdrukkelijke toevoeging, dat schoonheid in evenmaat voorondersteld wordt, door de schoonheid.

Evenmaat, dan, en schoonheid of gestaltelijke evenmaat, andere namen voor het hoogste beginsel, is de grondwet van Platoon's praktische wijsheid. Voor zedeleer en kenleer

gelijkelijk, want de evenmaat, het goede, is driëeenheid van schoonheid, evenmaat en waarheid, verbindt lust en kennis, laat zuiverheid van kennis met zuiverheid van zijn samenvallen, - noodwendig, als de zelfbewustwording gods ons diepste wezen, zuivering van kennen en zuivering van zijn dus één, eenige daad is. De evenmaat is de kosmische orde. Dan is de idee dus, als *maat,* de levenswet, die ieder onzer zijn plicht en grenzen aanwijst. Zooals het goede, door zijn vermenging van kennis en lust, beiden begrensde, zoo worden in de idee de tegengestaltelijke eenheidservaringen van paringsdrift en extase als doel van menschelijk leven uitgesloten, wordt aanschouwing, onmiddellijke ervaring, d.i. verwerklijking van godsgestalte, ons doel en ons beginsel. Zoo is maat voor het heele persoonlijke leven der menschlijke verschijning de gebiedende wet, de dike, waaraan zij gehoorzamen moet, om dikaios, gerechtig te zijn, waaraan zij, in Platoon's eigen simpele omschrijving, gehoorzaamt, wanneer zij ‘het hare doet’. Het hare doen, dat is: in de eerste plaats de innerlijke levenswet volgen, die verwerklijking der idee voorschrijft, met, daar in de idee de gemeenschap begrepen ligt, het streven, voor de gemeenschap tot verwerklijking te arbeiden; dat is, in de tweede plaats, het streven naar zelf-kennis, die iedere verschijning haar grenzen wijst en in staat stelt door aanvaarding van die grenzen al zijn vermogens zonder overspanning en verspilling tot het allen gelijke doel te doen samenwerken. Een wet absoluut en onvoorwaardelijk, ook voor de wijze. Platoon's politieke arbeid, die zich van de Staat over de Politikos tot aan De Wetten uitstrekt, zijn reizen, op hooge leeftijd nog, naar Sicilië, zijn vriendschap voor Dioon, gevoed door de hoop, dat in Syracuse pogingen om een goede staat te bouwen, succes konden hebben, bewijzen, dat hij het, ook voor zich zelf, begrepen had. Hoe sterk zijn verlangen naar de rust van stilte en eenzaamheid was, dat lezen wij telkens, in De Staat tot vlak voor het verbod om dat verlangen te bevredigen. De drang van de wijzen naar ongestoorde contemplatie, zijn verlangen, ‘om nog in dit leven de eilanden der gelukzaligen te bewonen’, is, evenzeer toch ook, dienstbaarmaking van wijsheid aan individueele behoefte. Als zijn plicht legt de wet hem die arbeid op, die hij alleen, onder alle menschen, verrichten kan:

opvoeder en regeerder van menschen te zijn, jonge levens te harmoniseeren, zóó, dat zij voor wijsheid en schoonheid zoo ontvankelijk mogelijk worden, de talloozen te regeeren, die tot ontwaking nimmer komen zullen, zóó, dat zij nochtans, onder de gemeenschapswetten levend, die de wijze hun oplegt, langzamerhand, min of meer, van de geest dier wetten doordrongen worden, en hun samenleving niet geheel de ontkenning is van die heerlijke schoonheid der wereld, die zij zien zouden, zoodra zij hun oogen openden.

De Idee is *gods*verwerklijking. Zoo het ooit zin heeft, het woord god te gebruiken, dan hier, waar het de naam van het als kosmos geopenbaarde mysterie des levens is. Zoo, in de Theaitetos, noemt ook Platoon het. Hij spreekt van een vlucht, - de vlucht uit de illusies der ikheid naar de schouw der ideeën, een vlucht 'van hier gindsheen'. Zij is: gelijkwording aan god. Die gelijkwording, echter, zegt hij, is dit: in wijsheid rechtschapen en vroom te worden. Wat in wijsheid rechtschapen zijn is, hebben wij gevonden. Zijn leven vormen naar de wet der idee, die in het bewustzijn tot waarheid, in het handelen tot schoonheid dringt, naar welke de verschijning haar innerlijke waarheid tot zichtbare schoonheid verwerklijkt. Want zooals de driëeenheid van schoonheid, evenmaat en waarheid 'het goede' was, zoo is de verwerklijking van innerlijke waarheid tot zichtbare schoonheid het goede leven, dat wij in al onze bemoeienis gezocht hebben. Maar nog zijn wij niet aan het einde. Niet alleen rechtschapenheid, ook vroomheid in wijsheid wordt ons uitdrukkelijk tot doel gesteld, en in deze eisch is het, dat de schoonheids-, de goedheids-, de waarheidsdienaar, dat de kunstenaar, de leeraar, de wijsgeer, elk tot het uiterste van zijn vermogen gekomen, zich tot die hoogste gestalte, de dienaar gods, tot de priester vereenigen, die alle zijn als openbaring van het goddelijk mysterie, alle leven als verwerklijking gods naar de wet der idee, de laatste en opperste wijding geeft. Tot het einde toe handhaaft Platoon de helheid van zijn kosmische visie. Die verbiedt hem naar onmiddellijke gemeenschap met het mysterie zelf te trachten, dat, één, een goddelijk mysterie, juist in zijn zelfverwerklijking tot kosmische gestalte dat mysterie is, als hetwelk de verenkelde verschijning het ervaart zonder het ooit te kunnen omvatten, en als hetwelk de idee ons oplegt, het te aanschou-

wen, te eeren en te gehoorzamen. Daarin dus, in het zelfverwerklijkende, in de scheppingskracht der verborgenheid, in de kosmische creatieviteit, waarin god en sterveling, eenheid en veelheid, geest en lichaam, als één gestalte begrepen zijn, vindt hij, niet de god, maar, die hij tot midden van zijn religie maakte, kind van god en sterveling: Eroos, de middelaar, de daimoon. Zijn godsdienst - een mysteriedienst - is werkdienst, werkdienst tot godsgestalte, tot de lichamelijke eenheid van drift en grens. Drift en grens, Eroos is beide. Hij is, daar wij immers niets kunnen buiten de idee des menschen, de scheppende kracht dier idee, als kind, als werktuig van god in de verschijning een daimoon. Hij is de daimoon der schoonheid. Alleen door hem bezeten, in vervoering, kan de dichter de schoonheid scheppen, die, zooals het tweede boek van De Staat voorschrijft, god geeft, zooals hij is, om welke de Phaidros zijn ziel onder de eersten stelt. Door hem leeft in de muziek die zingende eenheid van drift en grens, ‘rhythme en harmonie’ verbonden, die haar ‘het voornaamste middel der opvoeding’ maakt, omdat zij ‘het diepst in het binnenst der ziel doordringt, haar het krachtigst aangrijpt, het schoonst veredelt’. Daarom is hij vóór alles de daimoon der wijsgeerigheid, de geestdrift naar het schoone, goede, ware; met de afstand daarin van de volmaakte schoonheid, de volmaakte goedheid, de volmaakte waarheid, die het volkomen zelfbezit gods zijn, met de noodzakelijke vooronderstelling van, de onophoudelijke strijd om bestendiging van het gewonnene, en de tweede afstand van het volmaakt geluk, voor menschen onbereikbaar. De groet aan het hoofd van zijn brieven, eu prattein, geeft in zijn dubbele beteekenis van heilwensch en maning om wel te handelen, zuiver weer, wat Platoon over het geluk, als levensdoel, dacht en denken moest. ‘Alleen hij, die weet, op welke wijze hij met zijn aandeel tot het bestand der als bijdraagt’, zegt hij in de Wetten, ‘vermag in beeld te aanschouwen, of in woorden te spreken, wát, in het leven, geluk, en wat smart is’. Willen wij zijn wijsheid desondanks eudaimonistisch noemen, het zou maar op één wijze verstaan mogen worden: als gebod, zoo zei het een schrijver, om vrede met de daimoon te zoeken. Want Eroos is nooit doel, maar middel, als kracht-der zelfverwerklijking gods in de menschen de daimoon, de godsmensch, die het midden van een religie

kon zijn: door hen, die wij straks als koningen zagen, de wijsgeerigen, als priesters te dienen. Gelijk op hen, omdat zij de wet des levens aanschouwd hebben, de plicht rust, het volk te regeeren, zoo zijn zij, die in Eroos drift en grens verbonden belichaamd gezien hebben, de priesters van de daimoon: voor de menigte waanzinnig, want de ikheid die háár de wijsheid is, hebben zij onttroond, om, door de daimoon gedreven, de ritus in te stellen, die het gansche leven één, werkende, godsdienst maakt. De wijze als priester-koning, dat is de hoogste, schoonste gestalte, die wij als bereikbaarheid van menschlijk trachten in Platoon's geschriften beschreven vinden. Naar haar leiden alle lijnen van zijn wijsheid omhoog: en van uit haar eerst en uit haar alleen, kan zij volledig begrepen worden. Een ideaal-teekening, maar niet zonder de eenige bevestiging, die wijsheid wijsheid maakt; verwerklijking, het eerste gebod en het laatste. Een postulaat van Platonische wijsheid, maar in de persoonlijkheid van de geweldige mensch, die zich zelf, uit eigen materiaal, naar eigen beeld, zulk een ideaal als noodzakelijk en benaderbaar doelpunt van alle streven dorst bouwen, alreeds belichaamd. Benaderde werklijkheid van eigen ideaal, als dienaar van schoonheid, goedheid en waarheid een dienaar gods, door de daimoon, gods zoon, gedreven, als priester-koninklijke eenheid van kunstenaar, leeraar en wijsgeer de daimoon eerend en leerend, zóó alleen, en niet anders, kan Platoon, en kan die levende afglans van zijn gestalte, zijn werk, in zijn diepste zin en in al zijn vormen, door ons begrepen worden.

P.N. VAN EYCK.

De beteekenis van het wetenschappelijk onderzoek ten dienste der visscherij, en de toepassing van zijn uitkomsten in de practijk.

I. Inleiding.

De vooruitgang van de abstracte (vrije) wetenschappen in de laatste halve eeuw is gevolgd door een niet minder grooten vooruitgang van de toegepaste wetenschappen, toen bleek, welk een buitengewoon groote beteekenis de uitkomsten, door zuiver wetenschappelijke onderzoekingen verkregen, dikwijls voor de practijk hadden.

Het is genoegzaam bekend, hoe in het bijzonder de electrotechniek, de chemische industrie, maar ook zooveel andere industrieele bedrijven daardoor tot reusachtige ontwikkeling zijn gekomen, en ook hoezeer men de productie, ook van de bedrijven, die men gewoonlijk onder de z.g. niet industrieele begrijpt, als b.v. den landbouw, er door heeft kunnen vergrooten.

De visscherij is echter een der weinige bedrijven tot welker bloei en ontwikkeling de wetenschap practisch nog betrekkelijk weinig heeft kunnen bijdragen. Toch zou bezwaarlijk kunnen worden volgehouden, dat bij de beoefenaren van dat bedrijf het gemis daarvan sterk gevoeld wordt en wel, omdat men niet inziet, hoe het door wetenschappelijk onderzoek kan worden gesteund en bevorderd. Anderzijds is bij gebreke van de noodige kennis van het bedrijf zelve, van de factoren, waar van zijn bloei afhankelijk is en vooral van de mogelijkheid,

daarop invloed uit te oefenen, een juist inzicht in wetenschappelijke kringen omtrent de vraag, hoe men de visscherij kan helpen, ook niet algemeen aanwezig, hoezeer men in analogie met andere bedrijven ook gevoelt, dat de wetenschap daartoe in staat moet kunnen wezen.

Het schijnt mij daarom niet ondienstig, hieronder een overzicht te geven van de wijze, waarop mijns inziens bij onze tegenwoordige kennis de visscherij door wetenschappelijk onderzoek zou kunnen worden gebaat en verder uiteen te zetten, hoe zoodanige onderzoekingen het beste zouden kunnen worden georganiseerd, waarbij in verband met den tegenwoordigen algemeenen drang naar bezuiniging, zooveel mogelijk beperking is in acht genomen.

Daar nu de bloei van het bedrijf in hoofdzaak wordt beheerscht:

1. door de grootte en de kwaliteit der productie, waaronder niet alleen de visch zelve, maar ook de bijproducten zijn te verstaan;
2. door de opbrengst;
3. door de grootte der bedrijfskosten,

ligt het voor de hand, aangezien de productie primair is, in de eerste plaats na te gaan, of en op welke wijze de productie door wetenschappelijk onderzoek kan worden bevorderd.

II. Bevordering der productie.

Om invloed op de vischproductie te kunnen uitoefenen moet men het milieu kennen, waarin de visch leeft, en niet alleen de levensvoorwaarden van de visch zelf, maar ook die van de organismen, dierlijke en plantaardige, waarvan zij direct of indirect voor haar bestaan afhankelijk is.

De wetenschap nu, die zich met de bestudeering van de levensleer van de in het water voorkomende organismen bezig houdt, is de hydrobiologie.

Zij is een abstracte (vrije) wetenschap, onderzoekt om der wille van de wetenschap zelve. Verschillende van haar uitkomsten zijn intusschen voor de visscherij van belang gebleken, en zoo heeft zich allengs een toegepaste wetenschap ontwikkeld, de visscherij-biologie; zij wordt als volgt omschreven:

> ‘De visscherij-biologie is dat deel der toegepaste hydrobiologie, dat het onderzoek van alle voor de vischproductie en voor de exploitatie der vischwateren belangrijke levensvoorwaarden en verhoudingen ten doel heeft.
> Zij omvat dus de leer van het leven der visschen, van de levensvoorwaarden van hun vijanden en van de organismen, die hun tot voedsel dienen, zoowel als de leer van de stofwisseling en de productiviteit der verschillende typen van vischwateren.’[1)]

De visscherijbiologie kan den grondslag leggen tot een bedrijfsleer voor de visscherij in die engere beteekenis, welke alle zuiver economische quaesties, als de vraag, of groot- dan wel kleinbedrijf het meest gewenscht is, buiten beschouwing laat.

De commissie tot het ontwerpen van voorschriften ter uitvoering der Visscherijwet, onder voorzitterschap van ondergeteekende, heeft in haar in 1909 uitgebracht rapport, voor zooveel de binnenvisscherij betreft, reeds op het ontbreken van zulk een bedrijfsleer in de niet afgesloten wateren gewezen en aangetoond, dat er zeer weinig bekend was omtrent de vischsoorten, die voor bepaalde wateren het geschiktst zijn, den leeftijd, waarop de verschillende vischsoorten met het grootste voordeel kunnen worden weggevangen, de middelen, waardoor de levensvoorwaarden van de verschillende vischsoorten in bepaalde wateren kunnen worden verbeterd en dus de vischproductie verhoogd. Zij beval een stelselmatig onderzoek naar het een en ander aan (zie blz. 3 van bijlage IV van bedoeld rapport). Hetgeen tot dusver hier te lande op het gebied der visscherijbiologie is verricht, in zijn waarde erkennende, zal men toch moeilijk kunnen verklaren, dat ook maar van de belangrijkste wateren de levenscomplexen reeds zoodanig zijn doorvorscht, dat de noodige gegevens tot de verlangde bedrijfsleer ter beschikking zouden staan.

Intusschen zou het een dwaling zijn, te meenen, dat het visscherijbiologisch onderzoek voor alle wateren van hetzelfde gewicht moet worden geacht. De kennis alleen van alle voor de vischproductie en voor de exploitatie der vischwateren belangrijke levensvoorwaarden en verhoudingen is niet voldoende. Om tot verhooging van de productie te geraken moet

1) Zie ‘die Deutsche Fischereibiologie und die Ausbildung der Fischereibiologen’, door prof. A. Thieneman, directeur van het Biologisch station te Plön (Allg. Fischereizeitung No. 18, 15 September 1921).

men van die kennis ook practisch gebruik kunnen maken, en dit zal slechts daar mogelijk wezen, waar men de productiefactoren voldoende in zijn macht heeft.

Geheel beheerschen kan men die nooit; dat is zelfs bij den landbouw niet het geval, laat staan bij de visscherij, waar men ze veel minder onder contrôle heeft. Nog het meest is dit het geval bij de binnenvisscherij, en daarvoor is het biologisch onderzoek dus in de eerste plaats van beteekenis te achten.

In de tweede plaats bij de kustvisscherij; hier zal biologisch onderzoek in hoofdzaak nut hebben, om bepaalde maatregelen, als maat op de visch en op de vischtuigen, gesloten tijden, enz. - voor zooveel zulks nog niet geschied is, - op een vaste wetenschappelijke basis te stellen en om te beoordeelen, of en van welke vischsoorten het poten gewenscht is. Men heeft hier, evenals bij de binnenvisscherij, de macht, om de maatregelen, die men wenschelijk acht, zelf uit te voeren, terwijl de mogelijkheid bestaat de intensiteit van bevissching te regelen.

Wat ten slotte de zeevisscherij betreft: ofschoon door den mensch gevangen, wordt de visch door de natuur verschaft, en niemand zal zich voorstellen, dat de mensch in staat zal wezen, evenals van de binnenvisch, de productie ook der zeevisch te vergrooten, terwijl regeling van de intensiteit der bevissching, om voor de hand liggende redenen, buitengesloten moet worden geacht.

In verband hiermede is het vooruitzicht, dat biologisch onderzoek van practisch nut zou kunnen zijn bij de zeevisscherij, veel minder gunstig, en het zou naar alle waarschijnlijkheid tot het instellen van zulk een onderzoek nooit zijn gekomen, indien de theorie van de onuitputtelijkheid der zee niet geschokt was, of liever, thans als volkomen onjuist werd beschouwd.

Men heeft begrepen, dat een maatregel, die achteruitgang van de productie, zij het maar van enkele der voornaamste vischsoorten, waarvan groote hoeveelheden weggevangen plegen te worden, kan tegengaan, van zeer groote economische beteekenis kan zijn, en dat, zoo het al niet mogelijk is de productie rechtstreeks te vergrooten, men toch door bepaalde maatregelen, als maat op de visch, sluiting voor de

visscherij van gronden, waar jonge visch zich pleegt op te houden, enz., den vischstapel in stand kan houden.

Dergelijke maatregelen kunnen alleen internationaal worden genomen. Zullen zij doelmatig zijn, en door de verschillende bij de zeevisscherij betrokken natiën kunnen worden aanvaard, dan moeten zij op een deugdelijken wetenschappelijken grondslag berusten en dus door biologisch onderzoek worden voorafgegaan.

Ook bij de zeevisscherij kan het biologisch onderzoek dus een zeer nuttige taak vervullen.

***

Tot dusver zijn hier te lande alle visscherij-biologische onderzoekingen onder éénhoofdige leiding gecentraliseerd. Is zulk een centralisatie inderdaad doelmatig te achten?

M.i. moet deze vraag ontkennend worden beantwoord. Elk water stelt zijn eigen problemen en dientengevolge bijzondere eischen, terwijl het ook in verband met de afstanden volkomen ondoelmatig is aan één instituut, zij het zelfs met filialen, zoowel Noordzee-onderzoekingen als die in de Waddenzee, de Zuiderzee, de Zuidhollandsche en de Zeeuwsche stroomen, de binnenwateren en de groote rivieren op te dragen.

Dergelijke centralisatie komt in het buitenland, zoover mij bekend is, dan ook nergens voor. Zij zou bovendien ondoelmatig zijn, omdat het biologisch visscherijonderzoek in zijn geheel te veel omvat om centraal geleid te kunnen worden. Het is thans reeds dermate omvangrijk, dat de beoefenaren elk voor zich niet alles meer voldoende kunnen beheerschen en hebben moeten specialiseeren.

Hieraan kan nog worden toegevoegd, dat in Duitschland in den loop der jaren meermalen voorstellen tot centralisatie van het biologisch onderzoek, alleen voor de zoetwatervisscherij zijn gedaan en dat over het al of niet wenschelijke ervan veel strijd is gevoerd. In het bijzonder werden zij van de zijde der onderzoekers zelf ernstig bestreden, omdat men zoodanige centralisatie strijdig met het belang van de wetenschap achtte. Het plan is dan ook nooit uitgevoerd.

Hieruit volgt echter geenszins, dat het stichten van afzonderlijke instituten voor de onderzoekingen in de onderscheiden wateren, die ons de meerdere kennis op biologisch gebied

zouden moeten verschaffen, steeds gemotiveerd zou zijn.

Afgezien toch van het kostenbezwaar tegen de oprichting van dergelijke instituten in de tegenwoordige tijdsomstandigheden, zou dit ook daarom niet gemotiveerd zijn, omdat thans niet beoordeeld kan worden of zij voor alle wateren steeds noodig zullen blijven. Is de gewenschte kennis verkregen, dan zullen deze onderzoekingen, voor zoover zich thans laat voorzien, met het oog op de visscherijbelangen dikwijls niet behoeven te worden voortgezet, waarmede echter niet gezegd is, dat dit uit wetenschappelijk oogpunt niet van belang of niet gewenscht zou zijn. Elke verdieping of uitbreiding van onze kennis is van belang, maar hét is duidelijk, dat uit de begrooting van de afdeeling Visscherijen in den regel alleen die onderzoekingen mogen worden bekostigd, waarvan verwacht kan worden, dat zij tot de ontwikkeling en verbetering van de visscherij zullen leiden. Voor rekening van deze begrooting zullen m.i. dus wel zoodanige onderzoekingen mogen komen, die van toegepast wetenschappelijken aard zijn, maar niet die, waarbij het wetenschappelijk onderzoek geen economisch doel heeft.

Hierbij wordt niet uit het oog verloren, dat de grenslijn tusschen beide niet altijd even scherp getrokken zal kunnen worden, dat het eene onderzoek wel eens meer of minder in het andere kan overgaan; dat behoeft echter geen bezwaar op te leveren, omdat de afdeeling Visscherijen ten slotte zal kunnen beslissen, welke onderzoekingen van zooveel belang voor de visscherij zijn te achten, dat zij uit de begrooting ten laste van de visscherijen kunnen worden bekostigd.

Alleen in die gevallen, waarin te voorzien is, dat onderzoekingen van meer langdurigen aard noodig zullen zijn, waarvoor niet van een bestaande inrichting gebruik gemaakt kan worden, zal oprichting van een afzonderlijk instituut gerechtvaardigd zijn. Voor dergelijke onderzoekingen zijn onderzoekers noodig, die zich in de materie geheel kunnen inwerken. Daardoor toch wordt de noodige continuiteit van het onderzoek verkregen.

Onderzoekers vindt men echter alleen bereid, zich geheel aan zulk een onderzoek te wijden, indien hun een behoorlijke vaste positie kan worden aangeboden.

***

De vraag rijst thans, door wie en waar de onderzoekingen, waarvoor geen zelfstandig instituut wordt beschikbaar gesteld, moeten worden verricht?

Reeds vroeger werd voor wetenschappelijk onderzoek ten behoeve van de visscherij, op initiatief der Visscherij-Inspectie ter hand genomen, de medewerking ingeroepen van geleerden, op wier gebied dat onderzoek meer in het bijzonder was gelegen. Ik herinner daarvoor aan de onderzoekingen op het gebied der vischconserveering door kunstmatige koude met zooveel succes oorspronkelijk door de professoren D.A. de Jong en J. Boeke te Leiden ingesteld, waaraan o.a. dr. A.B. Droogleever Fortuyn en dr. Middendorp medewerkten. Voorts worden thans onderzoekingen ten behoeve van het Vischerij-Proefstation in het laboratorium van prof. Kruyt te Utrecht verricht.

In Engeland heeft men dat denkbeeld op het gebied van het wetenschappelijk onderzoek voor de visscherij in de laatste jaren meer algemeen en consequent toegepast en wel op grond van de in 1909 aangenomen 'Act to promote the Economic Development of the United Kingdom and the Improvement of Roads therein'.

Voor de bijzondere uitgaven en subsidies voor evengenoemd doel is een fonds (Development Fund) gesticht; over de aanvragen om subsidie adviseert een speciale commissie (Development Commission) na het oordeel te hebben ingewonnen van het Regeeringsdepartement, dat bij het onderzoek is betrokken, maar de Treasury beslist ten slotte op eigen verantwoordelijkheid over de toekenning.

Men beoogt met deze centralisatie van de beoordeeling of subsidies al of niet behooren te worden toegekend, het voorkomen van subsidieering van onderzoekingen met eenzelfde of overeenkomstig doel door verschillende organen en zoodoende een zoo doelmatig mogelijke besteding van de beschikbare gelden, maar behalve dat, was een klemmende reden voor deze organisatie, dat landbouw en visscherij in sommige opzichten dezelfde beteekenis voor Engeland, Schotland en Ierland hebben en hunne belangen dientengevolge als één geheel overwogen en behandeld moeten worden.

Het verdient de aandacht, dat behalve aanleg of uitbreiding van visschershavens, opruiming van voor de visscherij hin-

derlijke wrakken, voorschotten voor aanschaffing van motorbooten, het kweeken van visch, het zoeken naar betere methoden voor het verpakken van visch, het wegvangen en productief maken van voor de schelpdierenteelt schadelijke dieren, enz. in het practische Groot-Brittanje ook wetenschappelijk onderzoek beschouwd wordt, als een der hulpmiddelen voor de economische ontwikkeling van het bedrijf, waarvoor het dus gerechtvaardigd is Staatsgeld beschikbaar te stellen.

Voor subsidieering nu komen niet alleen in aanmerking de onderzoekingen, ingesteld door de instituten, die onder de Regeeringsdepartementen zelve ressorteeren, maar ook zelfstandige wetenschappelijke instellingen (universitaire) en andere al of niet particuliere wetenschappelijke instituten.

Bedoelde onderzoekingen mogen echter niet van abstract wetenschappelijken aard zijn - deze worden tot de taak van de universiteiten zelve gerekend -, zij moeten tot de toegepaste wetenschap behooren. Zij kunnen binnen deze grens weder van tweeërlei natuur zijn, nl. van algemeenen en theoretischen grondleggenden aard, z.g. vrije onderzoekingen (Fundamental researches); of onderzoekingen in een aangewezen richting, om antwoord te geven op een vraag van onmiddellijk practisch belang (Directed researches). De Development Commission zegt daaromtrent in haar verslag over 1920 o.a. het volgende:

> 'Modern biological study has extended the laws of material causation, ...and led to the reinterpretation of the living organism in terms of the interchange of matter and energy between the organism and its environment, and of the property which living matter possesses of responding and adopting itself to the ceaseless changes which are taking place in that environment..... From cataloguing nature and describing the instincts and habits of individual organisms, science has passed on to studying each species in its causal relations to other organisms and to its inorganic environment..... Fishery research includes lines of study which can be directed to solving particular problems having an immediate bearing on the conduct or regulating of the fishing industry, and also lines of research which are dependent for their solution on the investigation of fundamental problems: problems which in some cases carry us back to such bedrock questions as those dealing with the nature and origin of life itself: problems concerned with the way in which the lowliest organisms obtain, from their environment, the supplies of energy which are the basis, not only of their own lives, but ultimately of all life in the water.'

Men vindt in deze aanhaling omschreven, hetgeen de ‘fundamental’ en de ‘directed’ researches beoogen, en alhoewel de eerste nog aanzienlijk kunnen uiteenloopen in omvang en beteekenis en in gedegenheid, is het principieele verschil tusschen beide soorten onderzoekingen toch wel genoegzaam duidelijk in het licht gesteld.

Wat de uitvoering van dergelijke onderzoekingen betreft, zoo worden, indien een Regeeringsdepartement bij een onderzoek is betrokken en daarover aan de Development Commission heeft geadviseerd, de beschikbaar gestelde gelden door tusschenkomst van dat Departement uitgekeerd aan de instelling, die het onderzoek doet, indien het een ‘fundamental’ onderzoeking betreft, en deze beschikt zelfstandig over het crediet; het visscherij-departement is in dit geval alleen comptabel tusschenpersoon;[1] betreft het echter een ‘directed’ onderzoek, dan heeft het onderzoek plaats in samenwerking met en onder leiding van het visscherijdepartement, dat het subsidie ook administreert.

Het komt mij voor, dat ook hier te lande getracht zou moeten worden op den reeds ingeslagen weg voort te gaan, maar op ruimere schaal en meer systematisch, zooals in Groot-Brittanje, en dat op deze wijze het best een oplossing gevonden zal kunnen worden voor de vraag hoe aan het wetenschappelijk onderzoek in dienst van de visscherij de noodige uitbreiding te geven, zonder dit te duur te maken en voor elk onderdeel een afzonderlijk kostbaar instituut te moeten oprichten.

Zulk een instituut kost aan jaarlijks wederkeerende kosten met inbegrip van personeel allicht *f* 30.000 à *f* 40.000; wanneer daarentegen een universiteit of wetenschappelijke instelling een onderzoek op zich neemt, kunnen de kosten uit den aard der zaak niet belangrijk zijn. Van de inspectievaartuigen en van ander materieel, dat er bij noodig is en waarover de Visscherij-Inspectie beschikt, zal, zooals van zelf

1) Allicht zal desondanks toch wel eenige voeling tusschen instelling en Departement bestaan, omdat het Departement toch elk jaar weer opnieuw over de wenschelijkheid van al of niet continueering van het subsidie, in verband met de verkregen uitkomsten en de wijze, waarop het onderzoek plaats had, aan de Development Commission moet adviseeren.

spreekt, voor het onderzoek gebruik gemaakt moeten kunnen worden, terwijl de universiteiten over het algemeen ook wel zullen beschikken over de overige hulpmiddelen, die noodig zijn. In hoofdzaak zullen dus te bekostigen zijn de uitgaven voor reis- en verblijfkosten en die voor de onderzoekers zelven.

Betreft het meer onderzoekingen van zuiver wetenschappelijken aard, die een man van wetenschappelijken aanleg gaarne zou verrichten, maar wordt deze daarin verhinderd, omdat hij er inkomsten voor zou moeten opofferen, dan zou hij een zoodanige vergoeding moeten ontvangen, dat hij in staat wordt gesteld, om zich aan de wetenschap te blijven wijden. Andere onderzoekingen, b.v. die voor de practijk van meer onmiddellijk belang zijn, zullen wellicht gedurende eenigen tijd de volle werkkracht van den onderzoeker vereischen, zoodat deze dienovereenkomstig gehonoreerd moet worden.

De nadruk dient er ten slotte op te worden gelegd, dat al hetgeen hiervoren meer in het bijzonder met betrekking tot het biologisch onderzoek werd opgemerkt, evenzeer geldt voor onderzoekingen op elk ander gebied van wetenschap, dat in het belang van de visscherij te betreden zou zijn. Bij de verdere bespreking zal dus alleen op deze zaak worden teruggekomen, zoover reeds thans bepaalde onderzoekingen kunnen worden aangeduid, die in aanmerking zouden komen om door de universiteiten ter hand te worden genomen. Men zal in die gevallen reeds dadelijk de belangstelling moeten trachten te wekken bij de daarvoor in aanmerking komende hoogleeraren, teneinde hunne daadwerkelijke medewerking te verkrijgen, zoodat geschikte en bekwame personen zich onder hunne leiding met zulk een onderzoek belasten.

Niet alleen kan op deze wijze de stichting van blijvende instituten het beste worden vermeden, maar verscheidene onderzoekingen kunnen tegelijkertijd worden aangevat, de belangstelling b.v. voor de visscherijbiologie - welke tot dusver helaas zeer gering was, wellicht als gevolg van de omstandigheid, dat zij voor de beoefenaren van dezen tak van wetenschap weinig toekomst opende - zal meer geprikkeld worden, en op den duur zal men wellicht meer liefde voor dezen tak van wetenschap krijgen, zoodat ook het abstract

wetenschappelijk onderzoek op dit gebied meer uit eigen aandrift zal worden aangevat.

Ten slotte mogen nog enkele behartenswaardige opmerkingen van het hoofd van den Amerikaanschen en den Engelschen visscherijdienst worden aangehaald ten aanzien van het belang van samenwerking tusschen de universiteiten en visscherijdiensten.

Dr. Hugh Smith, het hoofd van den visscherijdienst in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, zeide in de in 1920 gehouden vergadering van de American Society of Zoologists, in een voordracht over de methoden ter verkrijging van betere samenwerking tusschen de Regeering en de in laboratoria werkzame zoölogen bij de oplossing van problemen van algemeen of nationaal belang, dat de Universiteiten de Regeering een dienst kunnen bewijzen, door voeling te houden met den visscherijdienst, en dat anderzijds de Regeering de Universiteiten een dienst kon bewijzen door hen op de hoogte te houden van de onderwerpen, waaromtrent onderzoekingen van zuiver wetenschappelijken aard waarde zouden kunnen hebben.

In een artikel van 11 December 1920, over de plannen betreffende wetenschappelijk onderzoek van het visscherijdepartement, merkt de heer Maurice, hoofd van den Engelschen visscherijdienst, verder op, dat de politiek der Regeering er op gericht moet zijn, om ieder deskundig werker tot het doen van onderzoekingen op visscherijgebied aan te moedigen, en om ieder instituut, dat zich ernstig op zulke ondernemingen toelegt, financieel te steunen.

***

Zooals hierboven werd uiteengezet, kunnen van het biologisch onderzoek ten behoeve van de binnenvisscherij voor de practijk nuttige uitkomsten worden verwacht. De vraag rijst nu dadelijk, of het gewettigd zal zijn daarvoor een afzonderlijk instituut te stichten, dus een instelling, gevestigd in een permanent daarvoor opgericht of ingericht gebouw, met bibliotheek en een meer of minder uitgebreiden staf van assistenten, enz., dan wel, of men in plaats daarvan alleen de hulp van andere wetenschappelijke instellingen of univer-

siteiten moet inroepen. Dit laatste moet, naar ik meen, in dit geval niet geschieden; de hierboven vermelde voorwaarden (zie blz. 131), die de oprichting van een afzonderlijk instituut kunnen rechtvaardigen toch moeten hier alle aanwezig geacht worden.

Veel onderzoekingen zullen op het bestaande drijvend laboratorium ‘de Meerval’ kunnen worden verricht, maar de waarde ervan zal zeer worden verhoogd, indien dit kan steunen op een instituut, dat kan aanvullen, wat ‘de Meerval’ ontbreekt.

Deze zal, naar te voorzien is, niet voldoen aan alle eischen, die b.v. natuurkundig en scheikundig onderzoek, dat de deskundigen naast het biologisch onderzoek noodig achten, aan ruimte en inrichting stellen. Er zal ook gelegenheid moeten zijn voor rustige raadpleging van literatuur, het uitwerken van waarnemingen en aanteekeningen enz. In een dergelijk drijvend laboratorium zullen ook bezwaarlijk onderzoekers het geheele jaar door kunnen verblijven. Daarom zal een afzonderlijk instituut gesticht moeten worden in de onmiddellijke nabijheid van een belangrijk watercomplex; het instituut in den Helder voldoet uiteraard aan dien eisch niet, en zou dus daarvoor niet kunnen dienen.

Hoewel het 't meest gewenscht zou zijn, indien bij elk belangrijk complex vischwater een dergelijk instituut, zij het ook op bescheiden voet ingericht, gevestigd was, kan daarvan onder de tegenwoordige omstandigheden uiteraard geen sprake zijn, en dat is ook niet noodzakelijk te achten indien door het te stichten instituut het nabijgelegen watercomplex geregeld wordt geobserveerd en zorgvuldig doorvorscht en met ‘de Meerval’ de noodige aanvullende onderzoekingen in andere complexen worden uitgevoerd.

In overeenstemming met de bovengegeven uiteenzetting, omtrent den aard der door de afdeeling Visscherijen te bekostigen onderzoekingen, zal het te stichten instituut voor de binnenvisscherij een economisch doel moeten hebben, en dus uitsluitend op het gebied van de toegepaste wetenschap werkzaam moeten zijn. Het zal echter, gezien de gecompliceerdheid en uitgebreidheid van het onderzoek, in den regel geen onderzoekingen voor een onmiddellijk practisch doel moeten verrichten, - behoudens in bijzondere gevallen, wanneer dat

zonder nadeel voor zijn eigenlijke taak kan geschieden -, maar zijn tijd en zijn aandacht zooveel mogelijk moeten concentreeren op de studie van de leer van het leven der visschen, van de levensvoorwaarden van hun vijanden en van de organismen, die hun als voedsel dienen, van de leer van de stofwisseling en de productiviteit der verschillende typen van vischwateren, enz. Het zullen dus, naar ik mij voorstel, in hoofdzaak 'grondleggende' onderzoekingen moeten betreffen. In verband met deze taak zou het instituut zich ook niet met de rechtstreeksche toepassing van de verkregen kennis in de practijk of met proefnemingen moeten bezighouden. Het moet, zooals prof. Thieneman dat ook in zijn hiervoren aangehaalde voordracht schetst, een op zich zelf staande instelling zijn, los van het bedrijf en van degenen, die het uitoefenen.

Op de noodzakelijkheid hiervan zal hieronder, bij de bespreking van de toepassing van de door het biologisch visscherijonderzoek verkregen uitkomsten in de practijk nog nader worden teruggekomen. Vrees, dat bij deze opvatting het instituut een te beperkte taak zou hebben, behoeft ook, gezien de uitgebreidheid van het veld van onderzoek en de uitgebreidheid van de te onderzoeken wateren, allerminst te bestaan; vóórdat ook maar de belangrijkste vischwateren zijn doorvorscht, zooals dat noodig is, zullen - een blik op hetgeen op dat gebied in het buitenland is verricht en wat daar nog te doen valt, leert dat voldoende[1] - nog jaren moeten verloopen.

Het is dus zeker niet gewenscht, het beschrijvend karakter, dat het visscherijonderzoek in de binnenwateren in den aanvang, evenals iedere wetenschap, heeft gehad, te wijzigen.

1) Dit mag ook worden afgeleid uit de navolgende uitspraak van de Wetenschappelijke Sectie van de bekende 'Deutsche Fischereiverein'.
'Im Allgemeinen sind wir über die Nahrung der für die Fische als Nahrungstiere in Frage kommenden Kleinlebewelt des Wassers noch wenig oder gar nicht unterrichtet. Erst neuerdings sind systematische Untersuchungen darüber in Angriff genommen worden und haben bereits wertvollen Ausschlüsse ergeben.
Diese neue Untersuchungen haben die Wichtigkeit einer bisher wenig beachteten Lebensgemeinschaft im Wasser, nämlich das Aufwachsen der Unterwasserpflanzen, erwiesen. Auch praktische Frage über gewisse netzzerstörende Formen sind dabei gestreift worden.'

Integendeel, gedachtig aan het bekende woord ‘die Wissenschaft schreitet fort, indem sie an Stelle gröszerer Irrtümer, kleinere stellt’, zal men rustig moeten doorwerken en geleidelijk doorgaan nieuwe gegevens en feiten, nieuw materiaal, enz. te verzamelen, samenvatten datgene, wat telkens op grond van het wetenschappelijk onderzoek geacht kan worden vast te staan en de op grond van vroeger verworven kennis gemaakte gevolgtrekkingen te corrigeeren en aan te vullen.

Het instituut zou na zijn oprichting verder zelf op deze basis een meer uitgewerkt schema voor zijn onderzoekingen moeten opstellen, waarbij het vanzelf overleg zal plegen met de bevoegde ambtenaren van den technisch-economischen dienst en van hen zal vernemen, welke wateren in de eerste plaats voor onderzoek in aanmerking komen.

Bij de uitwerking van het schema voor deze onderzoekingen, zal dan verder van zelf blijken, of het gewenscht zal zijn voor een bepaald onderdeel nog de hulp van een wetenschappelijke instelling in te roepen.

Als onderwerp voor een dergelijk onderdeel van onderzoek kan intusschen reeds thans genoemd worden het histologisch onderzoek der geslachtsorganen bij de aal, ter oplossing van het door Italiaansche onderzoekers opgeworpen probleem, n.l. of de ondermaatsche aal sexueel reeds gedifferentieerd is, dan wel of deze zich eerst later onder invloed van het milieu in de een of andere richting ontwikkelt, een probleem, waarvan de oplossing voor de keuze van de wateren, waaruit pootaal wordt betrokken, van groot practisch belang is.

Ook nog op ander gebied kan biologisch onderzoek bijdragen tot verhooging van de productie, n.l. in zooverre het kan leiden tot verbetering van de soort door teeltkeus. Het is vanzelf sprekend, dat van een dergelijke verbetering in de binnenwateren en rivieren in het algemeen bezwaarlijk sprake zal kunnen zijn, omdat men het aantal visschen van het oude ras daar niet zoo scherp kan wegvangen, dat die van verbeterd ras voldoende in de meerderheid kunnen komen; menging van beide zou in dat geval ten slotte toch weer terugkeer van de nakomelingen tot het oude ras tengevolge kunnen hebben. Er zijn echter vermoedelijk verschillende meer of minder afgesloten complexen van water, waar men de productie

zoodanig beheerscht, dat de mogelijkheid van rasverbetering allerminst uitgesloten geacht kan worden.

Gelukt het b.v. een karpersoort te kweeken, die de goede eigenschappen heeft van de edelkarper - b.v. wat snelheid van groei en gunstigen lichaamsvorm betreft - maar zich bovendien ook in het vrije water even goed voortplant als onze inlandsche karper, dan is het zeer goed denkbaar, dat men in dergelijke complexen het inlandsche ras door zeer scherp visschen na eenige jaren zoo heeft gedund, dat na loslating van groote hoeveelheden broed telken jare, van menging van de nog overgebleven exemplaren met deze, wanneer zij na eenige jaren gaan paaien, geen terugslag, die van invloed kan zijn, meer is te vreezen, en ook het intrekken eventueel van karpers uit het buitenwater voldoende kan worden geneutraliseerd.

Veel zal daarbij natuurlijk afhangen van de vraag, of het nieuwe ras zich evengoed, of wellicht nog beter, aan het milieu, waarin het oude ras leeft, kan aanpassen, en dit oude ras door een beter toegerust zijn in den bestaansstrijd, b.v. door snelleren groei, intensiever voortplanting, ook zonder stelselmatig wegvangen van het autochtone ras, dit kan verdringen. Hierbij komt een vrij langdurig experimenteeren te pas, dat goed materiaal voor de beantwoording der vraag kan leveren, in hoeverre het verbeterde ras zich tegenover het oude kan handhaven.

Behalve karpers zijn er ongetwijfeld nog meer vischsoorten, die ten behoeve van hetzij meer afgesloten complexen vischwater, hetzij vijvers, voor rasverbetering in aanmerking komen.

Dat het van groote beteekenis voor het succes zal zijn, daarvoor van de uitkomsten van de erfelijkheidsleer, welke wetenschap in de laatste jaren groote vorderingen heeft gemaakt, gebruik te maken, behoeft wel geen nader betoog.

Hoewel meer op het grensgebied van de visscherijbiologie gelegen, zal ten slotte ook nog wetenschappelijk onderzoek op het gebied van de bemestingsleer in het belang van de visscherij gewenscht zijn.

De ‘Kleintierwelt’, die hetzij rechtstreeks als vischvoedsel dient of wel indirect, n.l. als voedsel voor het vischvoedsel, is n.l. afhankelijk van de hoogere en lagere plantaardige

organismen, in het water aanwezig, zoodat ten slotte de chemische samenstelling van het milieu de grootte van de vischproductie beheerscht, kunstmatige voeding uiteraard buiten beschouwing latend. De wet van het minimum is hier dus van toepassing, en daarmede opent zich een perspectief voor verhooging van de vischproductie door bemesting. In Duitschland heeft men dit reeds jaren geleden ingezien en een uitgebreid onderzoek ingesteld.

In de eerste plaats zal uiteraard bemesting van beteekenis kunnen zijn in vijvers, waar men de samenstelling van het water het meest kan beheerschen, in de tweede plaats echter in complexen van afgesloten water, waar het ook denkbaar is, dat men op de samenstelling van het water invloed kan uitoefenen. De onderzoekingen in Duitschland hebben echter aangetoond, dat het hier een uitermate moeilijk en gecompliceerd probleem betreft. Op grond van de daar verkregen ervaring schijnt het gewenscht door nadere studie te trachten de bemestingsleer in vijvers een beteren grondslag te geven; eerst daarna zou m.i. tot het doen van proefnemingen in de practijk in grootere vischwateren kunnen worden overgegaan.

Het komt mij voor, dat de studie van de rasverbetering en de bemesting het beste zou kunnen geschieden in de vischkweekerijen van de Nederlandsche Heide Maatschappij, die daarvoor bijzonder geschikt zijn te achten, omdat deze maatschappij over vijvers van verschillend type in onderscheiden gedeelten van het land beschikt.

Het zal echter noodzakelijk zijn, dat zij daarvoor een wetenschappelijk opgeleid man aan zich verbindt, die zoowel van de erfelijkheidsleer als van de bemestingsleer bij den landbouw een studie heeft gemaakt. Zij zou daartoe zoo noodig door een subsidie in staat gesteld kunnen worden. Door samenwerking van een dergelijke kracht met een bekwaam en ervaren vischkweeker, is de kans op succes m.i. het grootst.

***

Elke poging tot vergrooting of verbetering der productie is nutteloos, indien het water door afval van fabrieken zoodanig verontreinigd wordt, dat alle visch daar sterft.

Een wetenschappelijke instelling, die de oorzaak van voorkomende verontreiniging onderzoekt en de middelen, die daarin verbetering kunnen brengen, is dus in een land als het onze, waar waterverontreiniging op zoo groote schaal voorkomt, een onmisbare factor voor het succes der maatregelen, die verhooging van de productie beoogen.

Een dergelijk instituut, dat hoofdzakelijk onderzoekingen van chemischen aard instelt, werd in 1920 opgericht en heeft een geheel ander karakter dan een voor biologisch visscherijonderzoek.

In de eerste plaats bepaalt het zich niet uitsluitend tot het instellen van onderzoekingen, maar heeft het ook daadwerkelijk de waterverontreiniging te bestrijden; wil het toch eenig practisch gevolg hebben, dan moet het zooveel mogelijk zorgdragen, dat de middelen ter verbetering, die het kan aangeven, ook worden toegepast.

In de tweede plaats zal hier veel meer specialiseerend gewerkt moeten worden; men zal zich op de hoogte moeten houden van de methoden voor zuivering van het afvalwater in de verschillende soorten bedrijven, en onderzoeken, hoe zij onder afwijkende omstandigheden toegepast moeten worden.

Uiteraard zal het instituut ook onderzoekingen moeten instellen om nieuwe of verbeterde methoden van zuivering te kunnen aangeven; het ligt voor de hand daarvoor zoo noodig ook de hulp van wetenschappelijke instellingen in te roepen, die vermoedelijk het meest op onderzoekingen van aangewezen richting betrekking zal hebben.

In zuiver water komen in het algemeen geen vischziekten voor. Een uitzondering daarop is o.a. de zg. roodziekte bij de aal en paling, die vooral bij warm weer optreedt. In het buitenland zijn uitvoerige onderzoekingen ernaar ingesteld, zonder dat men, zoover mij bekend is, eenig middel ter voorkoming of genezing heeft kunnen aangeven. Het ligt voor de hand, dat dit ook bij andere vischziekten, die in niet verontreinigd water mochten voorkomen, zoo zal gaan, behalve soms in vijvers. Maar mocht men er ook in slagen de oorzaak op te sporen, zoo bestaat er, in verband met de groote uitgebreidheid van de wateren en de verbinding ervan met andere, weinig uitzicht, dat men deze ook zal kunnen wegnemen.

In meer of minder sterk verontreinigd water komen veel meer vischziekten voor en in veel grooteren omvang dan in zuiver water; hier is echter de oorzaak in den regel aan te wijzen en indien men deze, n.l. de verontreiniging, weg kan nemen, zal de ziekte vanzelf ophouden. Hier is dus optreden van het instituut voor zuivering van afvalwater het krachtigste middel om de vischziekten te genezen.

Individueele behandeling van zieke visschen is voorts practisch buitengesloten, behoudens uiteraard in vischkweekerijen en dergelijke; geeft men zich van dat alles rekenschap, dan kan, hoe belangrijk de studie der vischziekten op zichzelf uit wetenschappelijk oogpunt ook is te achten, onder de tegenwoordige omstandigheden het economisch belang, dat bij zoodanige studie is betrokken, m.i. niet van genoegzame beteekenis worden geacht, om de kosten ervan voor rekening van de afdeeling Visscherijen te doen komen.

De seruminrichting te Rotterdam heeft zich echter in de afgeloopen jaren reeds met het onderzoek van vischziekten beziggehouden; daarnaast zou het gewenscht zijn ook de belangstelling van een universiteits-instituut voor dergelijke studie op te wekken. Wellicht dat het op den weg zou liggen van het instituut voor vergelijkende pathologie te Leiden zich ook daarmede bezig te houden.

Er moge ten slotte nog op worden gewezen, dat er in Duitschland, o.a. in Beieren, ‘Staatliche Organe zur Aufsicht und Reinhaltung der Gewässer’ zijn, in den regel leeraren in de scheikunde aan onderwijsinstellingen, die met onze Hoogere Burgerscholen en Gymnasia overeenkomen. Hun is de taak opgedragen, de wateren in hun dienstkring te controleeren en bij iedere verontreiniging, die zij opmerken of die te hunner kennis komt, een onderzoek in te stellen. Deze ‘Organe’ werken nauw samen met de visscherijambtenaren, en naar men mij mededeelde, is men over deze organisatie tevreden.

Het ware te overwegen om in de streken, waar hier te lande kans op watervervuiling bestaat, iets dergelijks te organiseeren, echter niet eerder dan nadat onze wetgeving zoodanig is gewijzigd, dat met kans op succes bestrijding van de watervervuiling mogelijk is.

***

Voor de kustvisscherij in de Waddenzee, de Zuiderzee, de Zuidhollandsche stroomen en de Zeeuwsche stroomen kan biologisch visscherij-onderzoek niet van zoo groote practische beteekenis zijn als voor de binnenvisscherij.

Van het vaststellen van een eigenlijke bedrijfsleer kan hier moeilijk sprake wezen, omdat men de factoren, die de productie beheerschen, in hoofdzaak niet onder contrôle heeft. Evenwel is visscherij-biologische kennis hier toch noodzakelijk, omdat op deze kennis de ter bescherming van de visscherij te nemen maatregelen, als die betreffende de gesloten tijden, maat op de visch en andere maatregelen ter bescherming van sommige vischsoorten, zoomede het poten, moeten berusten.

Zoo doet zich de vraag voor, in hoever het toelaatbaar is, dat de jonge haring (zeebliek) in de Zuidhollandsche en de Zeeuwsche stroomen en jonge spiering in de Zuidhollandsche stroomen wordt weggevangen. Daarop wordt thans gevischt, om het als aas voor de aal- en botvisscherij, als eendenvoeder, en als mest te bezigen. Het zou ook van belang zijn, te weten, tot welk haringras deze zeebliek behoort, om in verband daarmede te kunnen beoordeelen, in hoeverre de haringvisscherij in andere kustwateren of in de Noordzee, door het wegvangen ervan kan benadeeld worden. Voorts is het gewenscht, dat men de omstandigheden kent, die het trekken van de garnalen daar beïnvloeden, opdat de visschers wellicht kunnen worden voorgelicht omtrent de plaatsen, waar de garnaal zich onder bepaalde omstandigheden zal ophouden, n.l. hooger op de rivier, of lager in de zeegaten; evenzeer verdient b.v. de vraag, of de groei van de bot in de Zeeuwsche stroomen van dien aard is, dat de productie vergroot kan worden door het overplanten van jonge bot uit de Zuidhollandsche stroomen, waar zij overvloedig voorkomt, nader onder het oog te worden gezien.

Verder is in het algemeen grootere kennis van de biologie der voornaamste riviertrekvisschen en van sommige brakwatervischsoorten, als van bot, harder en aal en aanvulling van onze kennis van de biologie van onze haring en ansjovis zeer gewenscht.

Voor het instellen van afzonderlijke instituten voor de hiervoor noodige onderzoekingen bestaat vooralsnog geen aan-

leiding. De meeste dier onderzoekingen leenen er zich echter uitnemend toe, om door wetenschappelijke instellingen, hetzij als ‘grondleggende onderzoekingen’, hetzij als ‘onderzoekingen in een aangegeven richting’ ter hand te worden genomen.

Alleen ten aanzien van één onderwerp kan het in de toekomst van belang zijn ten behoeve van de kustvisscherij een instelling voor onderzoek van blijvenden aard te stichten, en wel ten behoeve van de schelpdierencultuur.

Tot dusver vond deze cultuur zuiver empirisch plaats; het zal echter gewenscht zijn, haar evenals andere cultuurbedrijven, b.v. landbouw en tuinbouw, op meer wetenschappelijke basis te plaatsen, en al zal men de factoren, die op haar welslagen invloed kunnen hebben, nooit in die mate kunnen regelen als bij genoemde bedrijven zoo is het toch niet twijfelachtig, dat men zulks toch veel meer dan tot dusver zal kunnen doen. Dat is in Amerika gebleken, waar, zoowel langs de Oostkust van de Vereenigde Staten, als in Canada, eenige proefstations zijn gesticht, door middel waarvan men de kennis van de biologie van de daar inheemsche oester aanmerkelijk heeft kunnen uitbreiden, en voor het bedrijf practische resultaten heeft verkregen, o.a. op het gebied van het winnen van broed enz.

Evenzoo zal men hier in verschillende opzichten door nadere studie veel kunnen leeren, waardoor de cultuur gebaat kan worden, b.v. ten aanzien van de prikkels, die op de voortbeweging van het oester- en mosselbroed, hetwelk naar het schijnt niet geheel, zooals vroeger werd aangenomen, willoos aan den stroom is overgeleverd, invloed hebben. In verband hiermede zal het wellicht gelukken, evenals in Amerika, eenige dagen tevoren aan te geven, wanneer het in het water zwevende broed zich zal gaan vasthechten op de collecteurs, zoodat men deze op het juiste oogenblik geheel zuiver te water zal kunnen brengen, en een veel grooter broedval verkrijgen. Ook zullen de oorzaken, waarom het broed zich als regel steeds op bepaalde plaatsen vastzet, kunnen worden opgespoord, en op grond daarvan nagegaan of broedval ook niet op andere plaatsen kan worden verkregen.

Verder zal omtrent de voeding van de oester meer licht

kunnen worden verspreid, en zal op grond van de op dat gebied verkregen kennis, beoordeeld kunnen worden of door verbetering van den bodem, door regeling van den plantengroei, enz., de voedselproductie vermeerderd kan worden; hiermede houdt ook verband de vraag, of verbetering in den toestand van de Ierseke oesterbank kan worden gebracht en de mogelijkheid om, gesteund door proefnemingen, de beste dichtheid van bezaaiïng vast te stellen voor het verkrijgen van de grootste productie.

Voor dat alles zal behalve biologisch, ook physisch en chemisch onderzoek in een daarvoor geschikte werkplaats (laboratorium) noodig zijn.

In deze behoefte zou op de eenvoudigste en minst kostbare wijze voorzien kunnen worden, door het bestaande laboratorium van den bacterioloog van het Zeeuwsche Visscherijbestuur hiervoor te bestemmen. Deze laatste, die tevens chemicus is, zou dan de physische en chemische onderzoekingen op zich kunnen nemen, terwijl de visscherijconsulent te Harlingen, die reeds sedert eenige jaren een studie heeft gemaakt van de wijze, waarop de schelpdierencultuur wordt uitgeoefend, en die bioloog is, zooveel mogelijk de biologische onderzoekingen op zich zou kunnen nemen; de ervaring zal hem dan vanzelf leeren welke problemen oplossing behoeven en welke daarvoor in aanmerking komen om door wetenschappelijke instellingen in onderzoek genomen te worden. Hij zal verder de verschillende proefnemingen kunnen leiden, in analogie met den land- en tuinbouw, waar de land- en tuinbouwconsulenten de practische proefnemingen op de z.g. proefvelden leiden.

Nu de schelpdierencultuur in de Waddenzee na den oorlog, door den verminderden afzet in verband met de hooge spoorwegvrachten zoozeer is ingekrompen, zou het geen bezwaar opleveren, dezen consulent voorloopig in Zeeland bij een dergelijk station te plaatsen.

Met het sanitair toezicht op de schelpdieren in de Zeeuwsche stroomen zou ten slotte het laboratorium kunnen blijven belast, terwijl het ook dit toezicht in de Waddenzee, hetwelk weinig werkzaamheden vereischt, en waarvoor deze wateren in de najaars- en wintermaanden slechts van tijd tot tijd behoeven te worden bezocht, onder zich zou kunnen nemen;

bedoeld onderzoek komt dan in één hand, wat met het oog op het uitreiken van certificaten van onbesmetheid voor schelpdieren, zoowel in de Zeeuwsche stroomen als in de Waddenzee, die met elkander concurreeren, ook aanbeveling verdient.

Indien tot een organisatie als de geschetste wordt overgegaan, zal het noodzakelijk wezen, dat de bacterioloog van het Visscherijbestuur in Zeeland naar het Departement van Landbouw overgaat.

***

Het biologisch onderzoek ten behoeve van de zeevisscherij zal niet zoozeer een middel tot verhooging dan wel tot instandhouding van de productie zijn. Door middel van zoodanig onderzoek zal een basis worden verkregen, waarop bepaalde maatregelen tot bescherming van den vischstand kunnen steunen.[1)]

Het wetenschappelijk onderzoek der Noordzee is sedert 1901 door den Permanenten Internationalen Raad voor het onderzoek der Zee georganiseerd, en Nederland draagt bij in de kosten van dit onderzoek. Ook zonder actieve deelneming van ons land zal dat onderzoek voortgang hebben, terwijl het door zijn vertegenwoordigers in den Raad op den gang van zaken den noodigen invloed kan hebben. Het aandeel, dat ons land in het onderzoek heeft gehad, stond aanvankelijk in verschillend opzicht, o.a. ten aanzien van de quantitatieve verspreiding der vischeieren en van het plankton, voor de oplossing van het scholvraagstuk, enz., tenminste op één lijn met het werk van andere Noordzeestaten, maar moest beperkt blijven wegens geringe vaargelegenheid van het door het Rijk voor een bepaald aantal dagen in het jaar

1) Ik meen hier verder buiten beschouwing te mogen laten, of het inderdaad gelukken zal ooit de maatregelen, die op grond van het wetenschappelijk onderzoek gewenscht blijken, internationaal vastgesteld en nageleefd te krijgen. De ervaring nu laatst weer ondervonden met de maatregelen ter bescherming van de schol, stemt in dat opzicht sceptisch. Vooralsnog moet echter de hoop niet opgegeven worden, dat het zal gelukken eenstemmigheid voor bepaalde maatregelen te verkrijgen. Blijkt de verwachting echter niet vervulbaar, dan zal de vraag zijn te overwegen of er uit een oogpunt van visscherijbelang voor Nederland nog wel reden bestaat om aan het onderzoek te blijven deelnemen.

(zestig, later vijftig) gehuurde vaartuig. Tijdens den oorlog is het onderzoek gestaakt, en ook na den oorlog is hier geen vaartuig meer beschikbaar gesteld.

Het programma is thans zoo ingericht, dat het onderzoek, ook zonder de actieve medewerking van Nederland, voortgang heeft, en ons land geen uitgaven van beteekenis voor zelf uit te voeren onderzoekingen behoeft te doen.

Met het oog op zijn internationale positie is dat voor ons land echter zeker geen gewenschte toestand. Duitschland zet zijn eigen onderzoekingen voort, en Noorwegen en het kleine Denemarken staan, wat het Noordzeeonderzoek betreft, in de voorste rij.

Laten onze geldmiddelen het toe, dan zal het zeker voor ons van belang zijn, aan dat onderzoek actief deel te nemen, op zoodanige schaal, dat ons land daarbij een rol speelt, die gelijkwaardig zou kunnen worden met die van andere naties, als evengenoemde landen en Engeland. Belangrijke geldmiddelen zullen daarvoor echter worden vereischt, niet slechts voor de bekostiging van den aankoop en het gebruik van een onderzoekingsvaartuig, maar ook voor salarieering van den staf, die voor dat onderzoek noodig is.

De laboratoria van het Zoölogisch Station der Nederlandsche Dierkundige Vereeniging voldoen geheel aan de behoeften van bedoelde onderzoekingen, zoodat in dat opzicht geen bijzondere voorzieningen noodig zijn.

Onder de tegenwoordige omstandigheden zou echter naar mijne meening voorloopig nog volstaan moeten worden met het blijven bijdragen in de kosten van den Internationalen Raad, behoudens de geringe werkzaamheden, die Nederland op zich heeft genomen. Verder zouden gunstiger tijden moeten worden afgewacht en van een geschikte gelegenheid eventueel gebruik zijn te maken, om wanneer een vaartuig voor andere diensten ter zee noodig mocht zijn, dat tevens voor het Noordzee-onderzoek te doen inrichten.

Een mogelijkheid daartoe zou zich openen, wanneer het toezicht op de Noordzeevisscherij naar de afdeeling Visscherijen overging en in plaats van een kostbaar politievaartuig als de ‘Zeehond’, die een bemanning van ongeveer 70 koppen telt, twee kleinere, maar meer doelmatig ingerichte schepen beschikbaar konden worden gesteld, die te zamen misschien

nog niet de helft van de bemanning van den ‘Zeehond’ zouden behoeven, en waarvan één tevens voor onderzoekingsvaartuig zou kunnen worden ingericht.

Intusschen zal de visscherijstatistiek, aangevuld voor zooveel noodig, door waarnemingen aan boord van de treilers, vele gegevens kunnen verschaffen, indien voor het ontwerpen van bepaalde maatregelen de invloed daarvan op het bedrijf moet worden nagegaan. Dat op deze wijze veel bereikt kan worden, is het afgeloopen jaar gebleken, toen de maatregelen, die ter bescherming van de schol zijn voorgesteld, voor zulk een belangrijk deel op de uitkomsten der statistiek gebaseerd konden worden.

Met het hydrobiologisch Noordzeeonderzoek houdt ook het hydrografisch onderzoek verband, waarvoor een afzonderlijk instituut is opgericht. Het aandeel van Nederland in het hydrografisch deel van het Noordzeeonderzoek is echter van zeer geringen omvang; het bepaalt zich dit jaar tot stroommetingen op een Nederlandsch lichtschip en het doen van andere hydrografische waarnemingen op alle lichtschepen. De hydrografische onderzoekingen vormen dus slechts een zeer klein deel van de werkzaamheden van wat hydrografisch instituut genoemd wordt. Daarvoor behoeft dus geen afzonderlijk instituut in stand gehouden te worden. De hydrografische werkzaamheden, die voor het Noordzeeonderzoek nog gewenscht worden, zouden wellicht door het meteorologisch instituut kunnen worden overgenomen.

J.M. BOTTEMANNE.

(Slot volgt).

Over den dichter Herman van den Bergh.

Ik zie er van af de verhoudingen na te gaan tusschen Van den Bergh en *Het Getij;* tusschen dit orgaan en andere hier te lande. Wel komt het mij voor, dat hij de elementen, die te zamen gezegd worden de fundamenteele gezindheid te vormen, waarop dit tijdschrift van jongeren gevestigd is, in de meest hechte en meest bewogen samenstelling belichaamt en vorm geeft, doch reeds vroeger gaf ik te kennen, dat mij de jongere dichtkunst hier te lande niet zoo zeer gedragen lijkt door zoogenaamde stroomingen, als wel - meer dan ooit - door onafhankelijke enkelingen. Een min of meer gesloten, afgeronde cultureele gezindheid, een eigenaardige, kernige poëtische idee leeft in dit land niet zoo sterk en zoo breed, dat zij menschen tot groepen schaart, en deze krachtens hun overeenkomstige geaardheid gebonden zou moeten houden binnen de grenzen van een eigen orgaan. *De Beweging,* destijds, ontstond inderdaad uit een dergelijke kern, meer dan ooit *De Nieuwe Gids;* maar noch *De Stem,* noch *Het Getij* zijn, in positieven zin, om hun ideëelen grondslag, belangrijk. *De Stem* is belangrijk, omdat ze voortvloeit uit een vraag naar hernieuwing van vele waarden, en haar bestaan wint wellicht aan gewicht, omdat het ten deele blijkbaar reeds voorziet in de behoefte van de meerderheid onzer gemiddeldbeschaafden aan die hernieuwing. Bizonderlijk heden ten dage echter getuigt een vraag naar hernieuwing van schaarsch begrip van den bouw der beschaving, van de ontwikkelings-onmogelijkheden van het Westen. En in het algemeen is een

behoefte der meerderheid bedenkelijk. Auf der Höhe musz es einsam sein. *Het Getij* verwerkelijkte zoo schaars en troebel zijn ideëele kern, dat er van een doorwerkend, positief belang voor de huidige dichtkunst ternauwernood sprake kan zijn[1]. Maar wat beteekent dit alles! Die na ons komen zullen het werk keuren, den man en de periodieken gaarne en haastig vergeten. Laat ons dat ook doen.

***

Tenzij mijn inzicht te ver afbuigt van dat van Kronos, zal hij over veertig, vijftig jaar, de vruchten proevend van den oogst van heden, de werken van hen, die nu ouder dan twintig, maar jonger nog dan zesendertig zijn - onze lyrische jaren! - garven, die men nu volwaardig rekent, achteloos verstrooien op den wind, doch van de studiën van Van den Bergh zal hij zeggen, dat zij menig probleem dieper en strakker doorlichten dan vele studiën van anderen, in vele tijden. En van zijn verzen...:

Einde zeventien verscheen *De Boog*[2]*;* er kan nu afstand genoeg zijn om een oordeel in vaste contouren te trekken. Want afstand is noodig: na de verrukte vereering aanvankelijk, na de vervreemding van 't dagelijks-gewennen bracht een na jaren hervatte lectuur van dit werk, naast de bewondering, het doorzicht: liefde verdiept door begrip, dat waarden erkende, maar schimmen verwierp.

Deze is allereerst de algemeene beteekenis van Van den Bergh, dat hij nieuwe mentale en daaraan verwante poëtische uitzichten openstiet, dat hij versche hulzen vond voor versche kern. En in bizonderen zin denk ik mij zijn wereld voornamelijk samengesteld uit de vermenging en wisselwerking dezer elementen: zijn heidendom, zijn Joodsche rasaard, zijn Europeëer-schap, zijn overwegend Latijnsche cultuur.

Zijn heidendom leeft in de dionysische aanvaarding der

1) Wat er na de laatste splitsing van dit tijdschrift rest, moge snel verdwijnen! Symbolisch gezegd: deze verkleeding zij uw doodsgewaad! Ik hoop, dat de afgescheidenen (plus Hendrik de Vries!) ook een zakelijkzekere toekomst tegemoet gaan, en innerlijk hun gesteldheid van 1918 terugkrijgen.

2) Ploegsma, Zeist.

vooral aardsche driften, in de stroomende omarming van het heelal, in de verheerlijking van het licht, van het zaad. Vruchtbaarheid staat midden in zijn aandacht, en Priapos, genoemd of verzwegen, voert of geleidt elk lied. Maar indien diepte in stilte ligt, en de laatste verteedring in zwijgen, - ik ben geneigd dat te meenen - zoo won hij ze zelden, want overwegend luid is zijn stem, en overwegend beweeglijk. Stilte wordt klein bij hem en zwijgen beklemmend.

Zijn paganisme, verbizonderd: Jodendom. En indien ge de scheemrende verheldering, de warende, uiterste verijling, die de gedichten van Roland Holst kenmerkt, de apollonischelysische verklaring van alle drift, den Droom wilt noemen, zoo moet ge zeggen, dat hij droom-loos is. Maar daar staan tegenover, als winsten van zijn ras: een snelle, lenige voortvarendheid des geestes, die zijn werk levendig, een veelvertakt aanpassingsvermogen, die het verscheiden maakt. En - gedenk de psalmen - hij verstoflijkt den geest, en vergeestlijkt de stof in voortdurende, doordringende wisselwerking; verbindt ongeveer alle concreta met ongeveer alle abstracta; zoo ontspringt een haast grijpbaar symbool, zoo ontglijdt u anderzijds een gansch ontaardschte tastbaarheid. Zoo moest zijn werk welhaast expressionistisch worden (vergelijk nu Van Collem), soms grillig, rumoerig.

Doch hier springt een bezwaar op, verwant aan het eerste, en beide wellicht herleidbaar tot ons rasverschil: zijn kosmos lijkt klein. Ik geef dit voor beter: misschien voelt een germaan ruimtelijk ànders, niet grooter. Het is in dit verband merkwaardig op het vers: *Vaart*[1] te wijzen. Hij verbrokkelt daar de onmetelijke ruimten van de zee, want drijft er de wiggen van schepen in, waar wij, die van het westen zijn, de oneindigheid zoo ongerept mogelijk houden -

Hij is kenmerkend stedeling, inwoner van de stad Europa: de dynamiek van het moderne leven regelt goeddeels zijn rhythmen, doch zij ontwricht die niet. Een gelukkig gesternte, een diepe beschaving hoeden hem voor de breideloosheden der Verhaeren-vergoders. Want van nature, van ras-nature, loopt hij langs die randen. Hij kent de bekoring der zakelijkheid, maar komt niet tot de lyriek van het nuch'tre, zooals

1) Getij, September 1918.

Apollinaire[1]. Doch ook de massaliteit, die den oorlog beheerschte, overrompelt hem niet, maar resoneert in zijn werk, mèt de nerveuze nauwlettendheid der moderne techniek.

Hem bewaarde een dubbel-ster: niets kon zijn bloed natuurlijker binden dan een latijnsche cultuur; haar danken enkele kleinere verzen een heldere, trillende evenwichtigheid: gave, lichte gespannenheid.

Zoo verschijnt zijn figuur, de veelzijdige onder ons allen; en zijn kùnnen is peilloos, op alle nuancen bedacht. Het zij hem gegeven, nu, bij het keeren der kansen, 'hopman te zijn van een gelukkig vendel' - en vooral: eenmaal het lied te schrijven, waar wij dringend om roepen -, dat bij alle veelvormigheid en rijkdom van gedachte, scheerlings huivert langs de eeuwigheid.

Het wonder komt, als wij het niet verwachten.

Augustus 1922.

H. MARSMAN.

1) Over Cendrars, Salmon, Sauvage naar de vlakke romantiek van huiselijk cosmopolitisme (Paul Morand: *Ouvert la nuit)* blijkt ternauwernood één stap.

J.P. Kuenen
† 25 Sept. 1922.

Deze man, die op vijf-en-vijftigjarigen leeftijd aan zijn gezin, zijn universiteit, zijn vrienden ontvalt, had de liefde van elken kring waarin hij zich bewoog. Hij overheerschte niet, maar trok aan, in die mate, dat hij den samenhang van elk geheel waarin hij plaats nam niet alleen bevorderde, maar deze voor een goed deel op zijn aanwezigheid berustte. Een blik, een lach, een luimig woord van hem vereenigde, als anderer betoog of gebaar gedreigd had te verdeelen. Elk wist: hij zocht zichzelven niet. Zacht, dwong hij eerbied af. Riep, in eenvoud, goede gevoelens wakker. In zijn tegenwoordigheid kon men niet laag zijn. Een kloek verstand; rijker, zijn louter hart.

Zijn ziel was van goeden huize. De vader in den hooge, in Snouck's overdrachtsrede aangeroepen dat hij richtsnoer geven mocht aan het rectoraat van den zoon, kan reeds niet meer getwijfeld hebben of die taak ooit ondankbaar zou blijken. Zij zal niet worden vervuld, en Leiden blijft de smart; - het vaderlijk welgevallen was van deze proef voorzeker niet meer afhankelijk, en zal vreugdevol de hereeniging begroet hebben met wat het reeds voor lang in zijn waarde had erkend.

Niet dat de naam van den zoon in gelijke mate een tijdvak van Leidsch en Hollandsch leven teekent als die van den vader het doen blijft. Naast Scholten verschijnt de vader als evenknie; achter Lorentz de zoon als gevolg. Maar hij heeft zijne, noodzakelijk andere, plaats weten te vullen in gelijke

hoogheid van zin als eenmaal de vader het deed. Hij gaat achter Lorentz niet schuil; hij vult dien meester aan; als zijn lichamelijke persoon haar had, heeft zijn werk een eigen, edele gestalte.

Levend in een tijd die de natuurkunde, in snellen maar toch vasten gang, den afstand tusschen haar en de 'geestelijke wetenschappen' gestadig zag verkorten, is Kuenen met veerkrachtigen tred medegerukt, uit het midden van een groep het oog gericht op ons allen. Zoo dikwijls ons publiek - en hoe levendig deed het dit - voorlichting omtrent de jongste vorderingen der natuurkunde verlangde, rekende het niet het minst op Kuenen, voor wien het vriendschap had opgevat sedert zijn *Natuurkunde en godsdienstig geloof* (1911). De belofte die aanstonds menigeen uit dat boekje las, heeft hij ten volle gehouden, en het land leerde hem kennen als den man die een Gidsartikel over relativiteit of ouderdom der aarde schrijven kon zonder hetzij in den op wetenschappelijkheid naijverigsten kring aan zijn naam als geleerde in het minst te kort te doen, hetzij den schroomvalligen leek met vertoon van overmacht te verpletten. Als 'lezer' en als schrijver was hij tegelijk grondig en helder. Rotterdam zal heugenis houden aan zijn voordrachten-met-proeven, de letterwereld zich herinneren met hoe eigen geluid deze natuurkundige deelnemen kon aan een Dante-hulde. En dan, op den te weinig betreden grond van de geschiedenis der wetenschap in Nederland, staat, als een monument, zijn *Aandeel van Nederland in de ontwikkeling der Natuurkunde gedurende de laatste 150 jaar*. Behalve een opmerkelijk vakgeleerde (wiens werk te kenschetsen slechts zijn *pares* toekomt) en een uitnemend popularisator, is Kuenen een kiesch en vaardig geschiedschrijver gebleken. Vertegenwoordigers der 'geestelijke' wetenschappen zullen met schaamte erkennen, dat voor de geschiedenis van hùn disciplines in Nederland, zoo in omvang als in hoedanigheid, veelal minder, dan door Kuenen voor die der natuurkunde is verricht.

Een leven dat nog veel beloofde is vóór den tijd gebroken. Niet de wetenschap alleen, een groote schaar zal hem betreuren, en onvergetelijk blijft hij aan wie het goud keuren mochten van zijn bescheiden, nobel hart.

REDACTIE.

Binnenlandsch overzicht.

27 Sept. 1922.

Het verloop der crisis ligt achter slot, alleen de uitkomst is bekend. Deze luidt: een nauwelijks in samenstelling gewijzigd ministerie, dat een staatsbegrooting aanbiedt met een tekort van eenige tientallen millioenen op de gewone uitgaven, en dit niettegenstaande den plicht, door de departementshoofden elkander opgelegd, op de meeste hoofdstukken, zooals de bureaux ze hadden opgemaakt, een besnoeiing toe te passen van 17%.

Zoo volmondig als ditmaal was de nood der financiën nog niet erkend. De millioenen-nota zegt er behartenswaardige dingen van, die echter niet door de Kamer alleen behartigd moeten worden, maar ook nog door meer dan één minister. Immers de aangebrachte besnoeiingen zijn voor een goed deel geen bezuinigingen op, maar verschuivingen van uitgaven: in de meeste gevallen naar een begrootingsjaar waarin, naar met zekerheid kan worden voorspeld, over nòg minder middelen dan in 1923 zal kunnen worden beschikt; - in het geval van marine zelfs alleen van gewoon naar buitengewoon. Men komt er dus niet, zonder het mes te zetten in de uitgaven die het gevolg zijn van wettelijke bepalingen, m.a.w. zonder herziening dier bepalingen zelve. Onze onderwijs- en sociale wetgeving boort ons, blijft zij ongewijzigd, in den grond.

Zullen de heeren Aalberse en De Visser de kracht hebben, met verloochening van hun verleden, afdoende wijzigingen voor te stellen en tegen scherp verzet te handhaven? Zullen zij hiertoe genoopt worden - door den heer Colijn?

Diens rol en doel zijn onbekenden. Uit de tijdens de crisis door de pers loopende geruchten en halve confidenties viel op te maken, dat hij het den heer Ruys niet gemakkelijk had gemaakt. Waarover was dan de strijd gevoerd? Over de financiën? Toen de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* te kennen gaf, dat men de 'bezuiniging' van 17% wel boeken mocht in het credit van Colijn, volgde onmiddellijk van regeeringswege een pertinente loochening: de ministers hadden zelf reeds die bezuiniging elkander opgelegd vóór het begin der crisis. Is er dan strijd geweest over wat de millioenen-nota noemde de bezuiniging 'in perspectief': die, waarvoor wetswijziging noodig is?

De openingsrede zegt omtrent de voornemens der regeering zoo weinig positiefs mogelijk. Zelfs of het wederoptreden van een minister van marine (nadat tevoren geleeraard was dat marine en oorlog in 'Defensie' hadden op te gaan) beteekent dat men tot behandeling der Vlootwet is besloten, krijgen wij niet te hooren. Toch is de vraag voor de beoordeeling van het financieel vooruitzicht van overwegend belang.

Eene overtuiging, dat het ministerie, dat tijdens de vorige legislatieve periode zich op den stroom liet afdrijven, thans zelf zal weten te stuwen, is uit dit alles niet te winnen. De richting zal moeten worden aangegeven door de Kamer. Zijn de meerderheidspartijen daartoe in staat? Zoo men ze door getalsterkte overmachtig mocht willen achten, rijst onmiddellijk de bedenking dat zij in zake defensie en sociale politiek weinig homogeen zijn. Het besef hiervan kan leiden tot zoodanige in de bestaande omstandigheden onwaardige politiek, die trachten zou de coalitie bijeen te houden door haar kleine wetgeving in de ruif te leggen ten dienste van 'christelijke' belangen. Er zijn in de openingsrede eenige aanwijzingen dat dit gevaar, zachtst gesproken, niet afwezig is. De linkerzijde zal slechts haar plicht doen door niets te aanvaarden dan politiek die op de werkelijke vraagstukken van den dag afgaat. Zulke politiek beoordeele zij zonder vooringenomenheid of zelfverheffing; waar allen in meerdere of mindere mate schuldig waren, verwacht het land aller medewerking tot de remedie, en de partij die zich aan die medewerking zou willen onttrekken, delft haar graf. Moge de

liberale partij (wanneer krijgt zij dien naam terug?) hiervan doordrongen zijn.

Het ligt dunkt mij aan de rechterzijde, het aanstaande staatkundig verkeer op hoog peil in te stellen; is zij verstandig, dan zal zij het beproeven. Voorwaarde is, dat zij den indruk der teleurstellende openingsrede uitwissche door een bondige, eerlijke verklaring, wat de crisis en haar oplossing voor haarzelve en voor ons land beteekent. Zij bedenke wel, dat, laat zij zoodanige verklaring achterwege, het geheim haar toch spoedig zal worden ontfutseld door tegenstanders die zij dan zelve zal hebben geholpen aan *le beau rôle*. Mij dunkt, iemand van de begaafdheden en politieken tastzin van den heer Colijn moet dit volkomen inzien, en op de gevolgen van zulk inzicht, terwijl wij er nieuwsgierig naar zijn, hebben wij tegelijk eenig vertrouwen. Nog een weinig geduld, en het orakel spreekt.

C.

Buitenlandsch overzicht.

27 Sept. 1922.

Lloyd George schijnt er zich danig te hebben ingewerkt. Gewoon Italië aan zijne zijde te zien, heeft hij tegen Kemal een vuist durven zetten, maar Italië liet hem ditmaal alleen, zooals waarlijk toch te verwachten was, nu het er om ging, Griekenland klein te maken. Het ontruimde, even snel als Frankrijk, de neutrale zône. Tegelijk een levendig protest tegen het spelen met oorlog in Engeland zelf; voor de handhaving van het restant van het prestige, dat Engeland zich eenmaal toerekende in Dardanellenzaken, lijkt het Engelsche volk geen bloed en goud meer over te hebben. Curzon moest naar Parijs om het wachtwoord te halen - bij Poincaré en Sforza, en het luidde: Oost-Thracië aan de Turken terug, en Konstantinopel bevrijd van geallieerde bezetting; toezicht op de vrijheid der Stratenvaart en de demilitarisatie der Stratenboorden bij den Volkenbond! Regeling van een en ander op een vredescongres waar Kemal toegang hebben zal. Verzoek aan Kemal, in afwachting der besluiten van dit congres zijn krijgsoperatiën te staken; - Franklin Bouillon naar zijn hoofdkwartier, om hem hiertoe te belezen. Wat zegt Kemal? Hij draalt met antwoord, en onderwijl rukken zijn troepen de neutrale zône binnen. Frankrijk wilde daar niet blijven, ‘omdat de kanonnen wel eens vanzelf af gaan’; - kan nog voorkomen worden dat zij dit doen, nu Engeland er de zijne liet staan?

Het tractaat van Sèvres, dat bijna onmiddellijk na zijn totstandkoming aan gezag inboette, is nu om hals gebracht.

Van den aanvang af was het duidelijk dat men de Turken zulke voorwaarden niet opleggen kon, zonder hen eerst - ook in Klein-Azië - te bevechten; Engeland, in het hart van eigen burgers en soldaten oorlogsmoede, in Ierland, in Mesopotamië, Arabië, Egypte met zware verantwoordelijkheid belast, en voor zijn Moslimsche onderdanen in Indië bevreesd, durfde daar niet aan, en liet het over aan de Grieken. Konstantijn, begeerig te toonen dat ook een ander dan Venizelos panhellenistische politiek kon voeren, maakte van het verlof dankbaar gebruik, en bekoopt dit nu met zijn kroon. De te licht getelde Turk heeft zijn wraak!

Nog eens: wat zal Kemal doen? Volgens een bericht uit Konstantinopel (aan de *Daily Chronicle)* zal hij op de laatste nota der geallieerden afwijzend antwoorden, het vredescongres niet aanvaarden, tenzij Rusland en Bulgarije er mede toe worden uitgenoodigd, voor Turkije het recht opeischen de kusten der zee van Marmora te versterken, en zich ongezind verklaren het neutrale gebied te ontzien, tenzij Engeland zijn troepenzendingen naar de Levant onmiddellijk staakt.

Men herinnert zich dat in 1918 de eindelijke Ententeoverwinning van Saloniki uitging. Zal nu ook de eindelijke instorting van het Entente-systeem haar begin nemen in de Levant?

Het gebouw Versailles-Trianon-Neuilly-Sèvres kraakt. Zijn grondfout wordt, schijnt het, door de bouwers meer en meer ingezien, zelfs reeds *implicite* erkend door hun veranderde houding ten opzichte van den Volkenbond. Ter eerste Bondsvergadering hielden Balfour en Viviani den Bond klein en stond Cecil mijlen ver af van de Engelsche delegatie; - ter derde is hij het die de oplossingen aangeeft welke door de grooten worden aanvaard. Met goedkeuring van Frankrijk stelt de Volkenbond zich candidaat voor juist datgene waaraan hij volgens de opvattingen van 1920 de vingers niet branden mocht: de regeling van het vraagstuk der Duitsche boete en der intergeallieerde schulden. Als Motta dan zegt dat eerst Duitschland in den Bond moet, komt er nog spektakel: Duitschland heeft de toelating niet gevraagd! Of het er wijs aan deed, die toelating niet te verzoeken van de eerste Volkenbondsvergadering die haar vermoedelijk zou hebben uitgesproken? Ook Duitschland heeft een internationale

taak, en daarvoor de oogen te sluiten is het minst waardige en tegelijk het minst verstandige wat het doen kan.

In ieder geval: de mogelijkheid der wereldreconstructie is deze maand iets dichter bij gekomen. Dat zij omgeven is van nijpende gevaren zal niemand voorbijzien, maar de hoop gevoelt dat zij moet en dat zij mag blijven leven. Europa toont zich beu van den schijn der conferenties die het centrale vraagstuk ontweken, van de samensprekingen waar het belangrijkste niet mocht worden gezegd. Er vallen schillen van de oogen, men staart eindelijk den onvermijdelijken ondergang recht in het gezicht. Dit wordt òf vertwijfeling - òf inkeer en beraad. Met zich de keus tusschen deze twee te stellen moet de redding, als zij nog mogelijk is, beginnen; en het schijnt wel dat zelfs een Poincaré zich die nu gesteld heeft.

C.

Bibliographie.

Dr. K.F. Proost, August Strindberg, zijn leven en werken. Zeist, J. Ploegsma.

Dit is het eerste werk van den heer Proost, dat ik heb gelezen, doch het is geenszins het eerste dat hij heeft geschreven. Bijna liet ik een 'integendeel' volgen, onder den indruk van de titels, achter in het boek te vinden. Plaatsen we bundels religieuse schetsen en dito opstellen nu even in een hoekje en aanvaarden we, dat 'de Beteekenis van Jezus Christus voor ons geloofsleven' inderdaad hier voor is geschreven, dan blijft er nog *Nietzsche,* dan blijft er *Ibsen* - deze in een bundel 'essays' -, die van den auteur wat anders verlangen dan het vermogen om velen te stichten.

Ook *Strindberg* héeft hem lektuur gekost. Ons verwijst hij naar de vier dozijn deelen van Schering, doch noemt er in de inleiding al dadelijk een paar 'naslaan'-boeken bij; tusschen den tekst en in noten eronder, krijgen we een menigte titels.

Heeft de heer Proost, na zóóveel te hebben gedaan, want gelezen, de 'opgedane' stof verwerkt?

Bij het antwoord op deze vraag passen we op niet te veel te vragen. Woordkunstenaar blijkt de schrijver niet, maar geen sterveling eischt hier woordkunst, en wanneer we bij de meedeeling van levensbijzonderheden over een kleine rarigheid vallen als 'ondanks zijn zestig jaar verliefde Strindberg zich op het jonge meisje', nemen we dat den vertaler niet kwalijk.

Doch voor stof 'verwerken' zegt men ook wel: 'in zich opnemen'. Blijkt de heer Proost dit te hebben gedaan, doet hij ons voelen dat hij het deed?

Lees, na de vlugge les in literatuur-geschiedenis van het eerste Hoofdstuk, het relaas van Strindberg's jeugd. Gij en ik, we weten er al wel iets van. Iets in onze ziel bindt feiten aan boeken. Hier staan nu de eerste, ja waarlijk, ze staan er! Dat de moeder al kindertjes had toen ze trouwde, dat er géén adel was in de familie, dat Strindberg's wieg tusschen touw en teer stond... maar wordt gij iets van de smart gewaar, die trillingen van de 'gevoelige-snaar', waaruit 'Tjänstekvinnans Son' ontstond?

Nochtans wàs deze jeugd het begin van wat op bladz. 272 ‘een groot leven’ wordt geheeten. Vijf woorden en een alinea: ‘Een groot leven was heengegaan’.

Hebt gij, die 272 bladzijden laast, een indruk van wat daar is ‘heengegaan’? In den aanvang zijn we gewaarschuwd. Ons is ‘een betrekkelijk gedetailleerde levensbeschrijving met een beschrijving der werken’ beloofd. Gij meent dat in de beschrijving van ‘een groot leven’ elk detail vòl leven zijn kan en hebt tot nu een relaas gehad, veel... vermeldend, vlug geschreven. Zinnen als dezen over het leven: ‘Voortdurend zagen nieuwe kinderen het levenslicht, zoodat de meubels van de drie kamers uit bijna niets anders dan wiegen en bedden bestonden’. En als dezen over het werk: ‘In Strindberg's werken na de Infernoperiode - zij mogen dan pessimistisch zijn - zaten toch wel een zekere rust en een zekere beheersching’. (‘Toch wel’: ik denk aan Leopardi!)

Maar nog eens, het was alles beschrijving. Feiten-materiaal, zoo gij wilt; waarna de inleiding ons een conclusie, iets dat op hooger plan zou komen te liggen, heeft beloofd met deze woorden: ‘toelichting van de ontwikkeling zijner ideeën’. Wat wil zeggen: geestelijk overzicht.

Hier zal dus de grootheid zijn van dit leven.

Het is niet omvangrijk, dit laatste gedeelte, van pag. 279 tot 303.

Maar als dit vlammende bladzijden zijn, of bleeke, integendeel, ingetogen, van bedeesden, toch rustigen eerbied....

Lezer, het zijn ‘beschouwingen’. ‘Een slotstuk’ met ‘onze beschouwingen over Strindberg’. Deze, ‘saamgevat’ in een slotstuk.

Allereerst dan, om samen te vatten: ‘allereerst als mensch. Het is eenvoudig en gemakkelijk een scherp oordeel over hem uit te spreken. Maar al te goedkoop lijkt het ons, één groote streep door dit leven te halen...’ - Door dit ‘groote leven’ een groote streep? - Lezer, het staat er. ‘Een ruimer beoordeeling lijkt menschelijker’. Hebben we verleden week niet dezelfde woorden gelezen in het pleidooi van een advokaat, die voor een bijzonder beklagenswaardigen sluipmoordenaar pleitte? Hier wordt een beroep gedaan op onze menschelijkheid tot een ‘ruimer beoordeeling’ van August Strindberg.

Welwillend tot zulke ruimheid bereid, ‘hebben we in dit leven dunkt mij eerder de tragiek te zien’. Nu, dit dunkte Strindberg ook! Zelfs dunkte 't hem van àlle leven. Doch onze beschouwer diepzinnigt voort: ‘Het is de tragiek van velen, ook middelmatigen, “niet te kunnen zijn zooals zij wel hadden gewild”; in Strindberg nam deze tragiek ongemeene afmetingen aan, doordat hij was, wie hij was’. - Lees dit, bid ik u, eerst nog eens over en bereid u daarmede voor tot het slot (het slot van een eerste alinea): ‘En of wij hem nu al enkel als “pathologisch” zien, baat niet. De tragiek is er niet minder om’.

Vijf paginaas vroeger stonden we bij het eind van een ‘groot leven’. Dàt nu zoo maar opeens te zien, en ‘enkel’ te zien, ‘enkel als pathologisch’; 't is, zelfs in deze tijden van kwakzalverij-als-allemansgading, wel veel van onze bevatting gevergd! Maar als 't dan bovendien niet baat?....

Báát ingewikkelde taal als deze, die bruusk op het voorgaande volgt?

‘Het is niet zoo heel gemakkelijk, een beeld van Strindberg te teeke-

nen; gelijk hij zelf zijn menschen graag “karakterloos” uitbeeldde, omdat hij niet geloofde in het eenvoudige karakter, maar oog had voor de veelvoudigheid, die de menschelijke ziel in haar samengesteldheid is, was ook hij karakterloos, verwarrend van gecompliceerdheid, was ook hij altijd in wording en rusteloze bewogenheid’.

Eerst was er iets gemakkelijk, nu blijkt er iets niet zoo heel gemakkelijk... maar we hoorden ook van ‘een groot leven’ praten: is daarin en daaraan wel ooit iets ‘zoo heel gemakkelijk’?

Gemakkelijk is het woord voor ons, niet om het beeld van Strindberg, maar om dat van den beschouwenden auteur te teekenen. Deze gelooft heel gráág in een eenvoud, waar zijn begrip van ‘karakter’ wel bij kan en naar dien maatstaf wil hij meten en doet dat ook, wanneer hij, als van iets volkomen begrijpelijks, vertelt dat geld ‘meermalen’ Strindberg's ‘redding’ geweest is. Bij de muzen, het staat er, zóó werd de dichter van *Droomleven* ‘gered’! Nadat wij dus in dit hoofdstuk, dit ‘slotstuk’, dat een geestelijk overzicht van August Strindberg's leven en arbeiden zou geven, op bladz. 283 hebben vernomen, dat hij ‘zonder eenig begrip van geld’ was, krijgen we twee paginaas verder ‘een verklaring van zijn geborneerdheid’, welke nochtans, hoewèl ons een ‘straks meer’ beloofd wordt, ‘geenszins het recht geeft om hem eenvoudig ter zijde te zetten’. Dit ‘hem’ slaat wèrkelijk op Strindberg; Strindberg, die ‘eigenlijk nergens iets in kon zien’, die niet eens ‘door een betrekkelijk pessimisme heen, binnen het raam dezer wereld tot een betrekkelijk optimisme kon komen’.

Die n o c h t a n s was een kunstenaar. Zelfs ‘is hij een groot kunstenaar’. Een groot kunstenaar en die, hoewel ‘hij ook in de toekomst voor het aardsche leven niet veel beters verwachtte’, het laatste woord ‘aan de barmhartigheid’ liet.

Gij durft bevroeden, dat jùist dit woord, dìt ‘laatste’ van ‘een groot kunstenaar’, h e t g r o o t e in ùw bestaan zou kunnen worden? Het is mogelijk. Doch Dr. Proost stelt u de vraag: ‘Kunnen wij nog diepere achtergronden teekenen, iets meer verklaren, dat wil zeggen, door verschuiving, dieper het contrast en den onvrede van dezen mensch opzoeken?’

‘Dezen mensch’ die ‘is een groot kunstenaar’....

De meest zeggende zin uit dit boek van driehonderd bladzijden staat aan het eind van het Tweede Gedeelte, vóór III, vóór de ‘samenvattende beschouwingen’, waaruit ik zoo wat geciteerd heb. Deze zin zegt: ‘De eigenlijke groote werken over Strindberg moeten nog komen’. De heer Proost denkt hierbij niet aan den omvang, maar hij bedoelt een nietkleinen kijk op dit groote leven.

J. DE MEESTER.

G.J.D.C. Stempels, De levensbeschouwing der naaste toekomst. - Haarlem, H.D. Tjeenk Willink & Zn., 1922.

Een typisch verschil bestaat tusschen den essay van den kunstenaar en die van den denker. In den kunstenaar-essayist, die denkend getuigt,

beweegt zich een spontaan, ongeschoold denken, dat wel den frischen dauw van den morgen draagt, maar het rijpe levende mist, door de denkers van het verleden aangebracht. Dikwijls zal het niet hoog genoeg kunnen reiken, niet 'verder' kunnen brengen.

De essay van den kunstenaar in dezen tijd draagt de sporen van dit lijden, dat is de vervluchtiging der Imaginatie onder het dringen van een ongeschoolde gedachte, tot hoog-steile vlucht niet in staat. Deze gedachte is als een vogel, die vliegen wil, met te korte, ontoereikende vleugels. Altijd is de geestelijke vreugde, die wij beleefden aan den essay van den kunstenaar, gewekt door een streng constructief vormbedwang van een bloeiend imaginair, soms zelfs vizioenair gedachteleven. Maar in veel hedendaagsche kunstenaar-essayisten leeft een halfwijsgeerig gedachte-leven, vol noties, fijnzinnig in de analyse, benaderend synthetisch in telkens weer oplevend plastisch beelden, verduisterd bij den terugval in de emotie, bij flitsen treffend, maar onverantwoord onophoudelijk en het tekort aan imaginatie niet vergoedend door eene betrouwbare fundatie.

De essay van den denker, de aan het einde beeld-loos schouwende, is zeldzaam. De gedachten-essay moet gegrond zijn in een geschoold, niet uitstallend denken. Gestrenge bepaaldheid van woord en bouw moeten gepaard gaan met twee, veel verloren eigenschappen: beknoptheid en helderheid. Dichterlijkheid overwaze niet met schoone floersen de luciditeit der gedachte-ontplooiing; logheid en verwikkeldheid verdrukke niet den eenvoud van een helderen opzet.

Zelden komt de denker tot den zuiveren essay. Een teveel aan scholing maakt zijn denken dikwijls tot een terug-gaand-leven-op-de-herinnering, een te gaarne uitzeggen van wat hij studeerend te weten kwam, zoodat zijn opbouw een terugschouwend her-beleven is. Zonder in essentie zelf werkzaam te zijn, zet hij ons min-of-meer uitvoerige vakgeleerdheid voor, waarbij het kunstig hanteeren van ingeroeste formuleeringen een belangrijk aandeel heeft; beknoptheid en helderheid echter zijn dan ver te zoeken.

In het hiervoren genoemd, eenige honderden bladzijden tellend boek van den heer Stempels treft den lezer, wat zeldzaam is: de *essay* van den *denker*. Niet de literaire half-wijsgeerige bezinner komt aan het woord, geen kerksch theoloog, die boetepreeken hamert, geen door geleerdheid overwoekerd, al te bezonnen pluizer, maar een denkend mensch van dezen tijd, die zich beknopt en helder over wereld en leven weet mee te deelen.

De schrijver zoekt naar de kiemen van de levensbeschouwing, welke in de toekomst, die voor ons als de naaste valt aan te merken, maatgevend of leidend zal zijn.

Voornamelijk bij twee geesten van het verleden meent hij, méér dan bij andere denkers die zijn heengegaan, daarvoor typische aanwijzingen te ontdekken, t.w. bij *Spinoza* en *Kant*. De conclusies waartoe een kritisch beschouwen van dit tweetal hem voert, kunnen, hoofdzakelijk met schrijvers eigen woorden, als volgt worden samengevat:

Het natuurlijk leven in zijn milliarden openbaringen is een eeuwig proces van geestes-belichaming of geestesmaterialisatie, waarbij het

geestelijke zich nimmer als absolute Geest openbaart en ook niet als persoonlijk of op zich zelf staand gedacht kan worden. De mensch heeft aan dit proces meer of minder bewust deel, maar hij voert het bovendien op door geestelijke noties of bewustheden te objectiveeren. Hij verheft zich daarmede boven de eigenlijke natuurlijkheid en opent zich een gebied van zelf-objectiveering, waarop hij als geestelijk wezen *eigen* doeleinden stelt en nastreeft. Het mysterie van het leven houdt voor hem daarom nog niet op te bestaan; *hijzelf* is het wonder op zijn levenshoogtepunt. Daar doorleeft hij de *Eenheid* van al wat is en leeft, de universeele of kosmische Eenheid, welke hem verder voorlicht als het hooge *doel,* waarop al het menschelijk streven en handelen gericht moet zijn. Het *logisch* karakter zijner menschelijke bewustheid, dat zich ook afspiegelt in wat hij goed en schoon acht, voert hem boven de natuurorde uit en baart een geestelijke orde, wier breedst mogelijke verwezenlijking in de aardsche (d.i. aan natuurlijke-causaliteit gebonden) verhoudingen hij als praktische roeping erkent.

Waarom ziet de schrijver nu speciaal in Spinoza en Kant de typische aanwijzingen voor zijne conclusies?

Omdat, volgens des schrijvers kijk, Spinoza de verlichte is, die inzicht heeft gegeven in het natuurlijk wereldgebeuren als een eeuwig causaal proces van geestesbelichaming [het zoogenaamde pan-theisme van Spinoza heeft, volgens den schrijver, met het eigenlijk Theïsme niets uit te staan]. En omdat hij Kant ziet als den denker, die het aperçu van Spinoza heeft vervolledigd, door ook het eigenlijkst menschelijk leven, het leven van den menschelijken geest, te peilen, waardoor hij den weg gebaand heeft voor het inzicht, dat dit zijn eigen wetten heeft en in zijn hoogste openbaringen vrij van causaliteit en wezenlijk centraal is. Aldus verschijnt Kant, volgens den schrijver, als de zuiveraar van de grondgedachte der Brahmaansche wijzen en de inleider van eene nieuwe Eenheidsbeleving.

Ziet de schrijver bij een kritisch beschouwen van Goethe den mensch van heden op den tweesprong - eensdeels twijfel, wanhoop, gulzige levenshonger, anderdeels het hoog willen -, in Spinoza en Kant schouwt hij het eerste ochtendgloren eener rijzende toekomst.

□□□

In aansluiting aan deze zeer korte samenvatting zij het mij toegestaan eenige opmerkingen te maken, gewekt door de herhaalde lezing der essays.

De hoogste stijging van den menschelijken geest, zijne diepste oogenblikken, voltrekken zich niet in den mensch als sociaal wezen, als maatschappelijk-deel van de veelheid der te-zamen-levenden, maar als verstild enkeling. Het boek van Stempels, onwillekeurig geaccentueerd naar de zijde van het Brahmaansche Eenheidsgevoel, draagt die verstilde sfeer van eenzaamheid, die hooggespannen sociale afgewendheid, welke ook om de verzen is van den naar het Tat-Twam-Asi gekeerden dichterdenker Johannes Andreas Dèr Mouw.

Naar de sociale wereld kijkt hij zoo weinig mogelijk; zelfs de Marxistische leer blijft onaangeroerd of alleen maar terzijde bekeken. N.m.m.

is hier een gemis; de *plaats* van het sociale leven ten opzichte der Gedachte behoorde als secundaire factor - secundair, doch zeer nauw aangesloten aan de centrale vraag - in het gedachte-geheel te zijn opgenomen.

Verwacht de schrijver langs wegen van redelijkheid redelijker ordening der sociale gebrekkigheid? Welnu, welke is dan de waarde toe te schrijven aan hetgeen de mensch ervaart als te-zamen-levend-individu? Is de klove tusschen maatschappij en Gedachte onoverbrugbaar? Is het sociale op zich zelf minderwaardig en iedere deelname daaraan een spel, te spelen zonder essentieele toegewijdheid? Is een wijsbegeerte, welke de samenleving mede in-zich-sluit, vraag van onredelijkheid?

M.a.w. het door Stempels ontvouwde inzicht dunkt mij meer naar de zijde eener *wereld*-beschouwing dan naar de zijde eener *levens*-leer richtinggevend. Het te kort van het Christendom als *wereld*leer wordt wel beklemtoond, maar het Brahmanisme, met zijn principieel zuiverder wereldkijk, staat m.i. als *levens*leer toch ten achter bij het Christendom. Met het Tat-Twam-Asi is de overtuigende levensactiviteit van Christelijke liefde-verwerkelijking niet overstegen.

Zou verder de auteur niet wel hebben gedaan, indien hij aan verschillende andere wegen, waarover geestelijk-religieuze stroomingen van dezen tijd [theosophie, anthroposophie, enz.] willen gaan, enkele principieel-kritische woorden had gewijd?

Met dat al is deze zeldzame reeks gedachten-essays als zeer doorleefde en verantwoorde hedendaagsche wereldbeschouwing de volle aandacht waard. De lezer moge niet in alles met den schrijver meegaan, in vele opzichten zal hij zich tot verhelderd erkennen en zelf-bezinning voelen aangezet.

A.M. HAMMACHER.

D.Th. Jaarsma, Het Ontwaken. P.N. van Kampen & Zoon, Amsterdam.

Eenige jaren geleden heeft *De Gids* de eerste fragmenten gebracht van een omvangrijk roman-werk, Mendes' *Geslacht der Santeljano's,* sedert in boekvorm uitgedijd tot een aantal deelen Joodsch familieleven, aan welke soms dichterlijke titels zijn geschonken. In 1921 heeft dit tijdschrift het eerste boek geplaatst van *Thiss,* den roman in 10 deelen, dien Jaarsma wil schrijven. En evenals Mendes herinnert deze reeds met de namen, die zijn boeken zullen krijgen - de eerste is een der eenvoudigste - aan *Jean Christophe*. Door zijn gegeven staat hij den Franschman nader dan Mendes doet. Doch zoo het *plan de campagne,* op het omslag van *Het Ontwaken* te vinden, onder of na de lezing van dit eerste deel tot eenige uitwerking mag komen in des lezers opgewekte verbeelding, dan geloof ik, dat Jaarsma meer nog of meer uitsluitend, dus zuiverder dan Romain Rolland, zal streven naar het schrijven der ontwikkeling van één zieleleven.

Zijn Parcival is een Friesche boer, een in zekere welvaart geplaatste,

doch verder dood-eenvoudige jongen, die al vroeg in gevecht met het leven komt, doordat zijn beminde vrouw overlijdt in het eerste kraambed. ‘Romantisch’ niet, maar nog veel minder ‘dood gewoon’ was deze liefde van den gezonden Thiss voor het volslagen blinde nichtje. En in de stemming van hun omgang, nog voordat het beslissende liefdewoord er uit is, hebben we al dadelijk een aanwijzing van de gevoelshoogte, waarop de verbeelding, waarop het idealisme van den veertigjarigen, dus tot een levensinzicht wel gevormden schrijver arbeiden wilde.

Mogelijk zou het zijn geweest, de realisatie en dus al dadelijk de taal te houden op een plan van meer werkelijkheid. Doch Jaarsma heeft het anders gewild en was, zooals vanzelf spreekt, vrij om het land en de menschen van het gewest zijner geboorte met een eigen kijk te zien, de werkelijkheid te transponeeren en zóó te brengen in dien gloed, waarin hij zijn levensvisie wil weergeven. De eenige eisch, hem daarbij te stellen, is dat hij allen en alles op het gekozen niveau wete te houden. In dit eerste boek der reeks is hij hierin méér geslaagd dan ik bij de verraste lezing der eerste bladzijden durfde verwachten. De vraag is nu, hoe hij zal vermogen voort te gaan.

J.d.M.

Rose-Angélique.

XIV.

In haar kamer, in Basseterre bij haar zuster, was het zeer stil wanneer Céline haar in lieve aandacht, zonder spreken bij het kleeden had geholpen en frisch geurende bloemen in het water gelegd. Dan was zij verwonderd in de galerij haar zusters lachend bij het naaiwerk te vinden, pratend over dezen of genen. De kinderen sprongen er binnen met getier en getwist, de heer Legrineul, die rusteloos bezigheid zocht, liep er af en aan, gemelijk of met een zucht. Wanneer zij haar vroegen te helpen zette Rose-Angélique zich bij hen neder. Soms trof haar, uit de eentonige maat van het gesprek, een schelle klank, een woord van ergernis of boosheid, maar zij begreep niet omdat zij niet geluisterd had; een ander maal verschrok haar een spottende lach, doch zij zag slechts op en vroeg niet. Vooral aan den maaltijd, waar allen verzameld waren, verwonderde zij zich over de hevigheid der stemmen in vraag of bevel. Er was innigheid in den toon van Germaine wanneer zij vroeg wanneer een danspartij werd gegeven; de heer Legrineul bromde van ergernis omdat men geen haast scheen te maken met het oogsten der koffie; er snerpte toorn in een enkel woord van Amélie wanneer over de nieuwe mode werd gesproken. Het gebeurde wel dat Rose-Angélique, in den avond buiten de galerij heen en weder gaande en naar de heeren ziende die onder de lamp zaten te spelen, plotseling ontwaarde hoe de menschen vreemd van haar waren geworden, gedaanten, zonder verwantschap.

Het waren tranen van Germaine die deze verwondering braken en haar terugvoerde tot begeerte, twijfel, verdriet. De zuster had gedurende enkele weken geleefd in de begoocheling van geheime ontmoetingen met een jongen man en een briefje had daaraan een einde gemaakt; toen had de spiegel haar getoond dat haar tijd voorbij was. In de armen van Rose-Angélique zocht zij vertroosting. Zij weenden te zamen, doch de vragen, de snikken die de eene verlichtten wekten in de borst die koestering gaf de trilling van het klagend arm verlangen.

Rose-Angélique zonderde zich af, in haar kamer of onder de palmen in den tuin van Cahuna, want de menschen gingen niet meer voorbij haar zonder te roeren, maar prikkelden en verontrustten haar met hun luidruchtige en verborgen begeerten. Aan hen zag zij hoe ook zij zou worden, rusteloos vragend en ledig. Toen het oorlogschip haar en hem had teruggevoerd had zij geloofd dat er voortaan rust voor haar zou zijn, daar zij niet meer kon verwachten dan wat haar geschonken was die dagen toen zij alleen waren zonder stoornis. De droom was vergaan, zij had de nietigheid gezien van wat zoo grootsch had geschenen. Hij had in Basseterre zijn eerewoord gegeven en kon gaan waar hij wilde, zijn kussen hadden zoo zeker beloofd eer zij aan land waren gekomen. Zij had gewacht, zij had gehoord dat hij alleen woonde en dat niets hem verhinderde. Maar in het wachten was luttel hoop geweest. En toen, plotseling, had het geval van Germaine haar de schrikkelijke ledigheid getoond. Ook haar tijd zou weldra voorbij zijn en niets achterlaten om de herinnering te vervullen, niets dan een verleden van zoeken en vergeefsch begeeren. Doch Frasquita, met wie zij sprak, zag haar verbaasd aan.

Zoo is het met ons allen, zeide zij, er komt een tijd dat wij het zelf niet meer gelooven, en je bent de eenige die ik ooit gezien heb, de eenige die de ware kracht heeft om de liefde altijd te houden. Maar daarom moet hij ook bij je terugkeeren, dat is zeker.

Rose-Angélique tuurde weder door een spleet van het luik naar de woning beneden aan het einde van het pad.

En op een ochtend, toen zij verder was afgedwaald voorbij een plantage van jonge boomen, wendde zij zich en zag hem

naderen langs het fonkelend loof. Langzaam gingen zij te zamen. Terwijl zij haar oogen wijd openhield voor het gulden licht van den hemel, hoorde zij hem spreken, redenen, verontschuldigingen die zij niet begreep, klanken die streelden. Hij stond stil, hij knielde voor haar en haar handen kussend zwoer hij heftig, met den hartstocht die pijn doet, dat zij de eenige was die hem het geluk van zijn leven kon schenken. Nooit had zij zijn gelaat in deze houding gezien, verlangend tot haar opgeheven, nooit had zij hem hooren smeeken. De hemel blaakte in een ongekenden gloor door de tranen van haar vreugde.

Dien avond, onder de lamp in zijn woning, fluisterde zij dat geen enkele droom zoo liefelijk was geweest als wat dezen dag voor haar was gekomen. Van den tijd van La Croix Fleurettes af had zij slechts aan zichzelve gedacht, niets had haar grooter geschenen dan het verlangen van haar hart, maar nu had zij gezien dat het in hem grooter moest zijn en dit was haar nimmer vermoed geluk.

Amélie, haar tot voorzichtigheid manend, vertelde hoe aan de speeltafeltjes spottend op haar werd gezinspeeld, met geestigheden waarvan zij de bedoeling niet kende. De heer Legrineul toonde zijn wrevel in beleedigende woorden. Zelfs Germaine sprak soms meewarig. Alleen Frasquita en de bescheiden dienares hielden hun glanzende hartelijkheid voor haar open.

Stil en ruim en hoog waren de dagen. Van het huis, wanneer zij een kamer binnentrad en rond zag, ontwaarde zij enkel in de schemerigheid der nedergelaten blinden een kleine glimmering hier of daar op de meubelen. Maar buiten verscheen de wereld in den grootschen eenvoud waarin zij leefde: voor de oogen was er de bruin geblakerde grond met de purperen schaduwplekken waar soms de gestalte van een inboorling voorbij schreed, de blikkering op het loof der heesters, de met juweelig gefonkel wuivende bladeren der palmen, en daarboven de blauwe, vredige eindeloosheid; voor de ooren was er nu en dan een gering gerucht van bezige vrouwen, maar anders niets dan een fijn gesuis van baren in de verte; soms zweefde er een reuk van vruchten of van specerij, maar die dreef voorbij met de koelte en de lucht die zij ademde werd weer zuiver. En in haar hart was geen ver-

langen. In den nacht genoot zij van het welzijn van het lichaam, bevrijd van gewaden, rustend in de zoelte. En met een lichten zucht van behagen herinnerde zij zich de nachten toen zij radeloos van angsten de handen strekte, bezeten door de drift om te zoeken, rusteloos te zoeken, te smeeken om verlossing uit de wilde droomen van het verlangen. Onverwachts was de koele wind over haar komen waaien en nu kon zij zoo rustig liggen zonder een enkele gedachte die stoorde, zonder eenige ergernis over de armelijkheden van het lichaam, omdat het wonder haar geopenbaard was van bemind te worden. De vingers vouwden zich teeder om te danken voor die rijkste genade.

De heldere volheid klonk in haar stem wanneer zij in de vroegte blozend, recht in de warande van het huis Cahuna kwam. Frasquita die haar hoorde deed het luik open en richtte zich op in bed om naar haar te zien. In haar bezigheid glimlachend af en aan gaande streek Céline soms een plooi glad van het wit gewaad enkel om haar aan te roeren en er tintelde geluk om de liefde in de oogen die elkander ontmoetten. Dan kwam de chevalier, langzaam drentelend, zingend met welbehagen in zijn weeke tenor. In zijn armen gevleid ging Rose-Angélique mede in het speelsche lommer van het palmenloof, luisterend naar nieuwe plannen voor hun toekomst, wanneer de oorlog gedaan was en zij in het vaderland terug konden keeren. De voorstellingen waren onduidelijk, maar de maat zijner woorden ruischte in haar hart en gansch de hemel straalde van een heilige belofte.

En op het hoogste van het pad, daar waar bij iedere schrede de wijdsheid van de zee zich opendeed, verscheen de man in wiens oogen zij de duisternis zag. Kapitein Kerguedec, langzaam tot hen nederdalend, sprak hen aan, zijn blik viel vluchtig, aarzelend op Rose-Angélique, doch bleef onder het spreken op den chevalier gevestigd. In vreemde afwachting of er iets gebeuren moest, schouwde zij toe. Maar een volgend oogenblik schreed zij voort in den arm die haar beschermde, starend in de blanke ruimte.

Des anderen daags, op dezelfde plek den kapitein weder ontmoetende, verschrok zij en voelde dat het vrees was die haar hart deed kloppen. Gedurende het gesprek meende zij ergernis in Robert te zien, maar toen zij alleen waren en zich

nederzetten, sprak hij schertsend over den zeeman, hem een goedhartigen dwaas noemend, te zwaarmoedig om zich te voegen naar de gewone zeden, een man die vermeden werd wegens zijn overdreven oordeel. Het was Rose-Angélique of er harde bedreigingen verborgen waren in de schitteringen van den einder, of uit de luchthartig dwalende woorden een beklemming zich over haar spon. Zij vroeg iets omtrent den kapitein om beter te begrijpen, en er klonk wrevel in het antwoord. Op een andere beschroomde vraag volgde een aarzelend antwoord dat haar deed opzien tot zijn gelaat. In den nacht ontwaakte zij of een klagende stem had geroepen. Zij wilde niet meer wandelen achter de plantage van Cahuna, zeggend dat het licht op de zee te fel was voor haar gezicht.

Maar zij vond den kapitein in de warande bij Frasquita. Tot haar sprak hij niet meer dan de vormelijke begroeting. Toen hij vertrokken was bemerkte zij dat zij wachtte of Frasquita iets zeggen zoude van het bezoek, en eindelijk vroeg zij waarom hij was gekomen. In de wijze waarop de vriendin de hand heen en weder bewoog om een twijfel of een vrees te verdrijven zag zij dat er iets voor haar verborgen was gehouden. Zij drong aan met smeekende stem, zoodat Frasquita haar gerust moest stellen.

Ach, zeide zij, je moet toch gezien hebben dat hij je aanbidt. Hij weet dat hij niets heeft te hopen, een bezoek hier aan mij is hem genoeg. Maar er is niets van hem te vreezen, neen, veeleer heb je een trouwen dienaar in hem, die je beschermt als het noodig is. Wat wil je meer weten?

Kapitein Kerguedec kwam weder en vond haar alleen in den palmentuin. De uitnoodiging om binnen te gaan wees hij af, en hij sprak tot haar zonder verzachting of bedekking, kort en klaar. Hij had den chevalier gewaarschuwd dat hij geen spel zou dulden met Rose-Angélique. In den Cercle had d'Alard zich onwaardig gedragen door over haar te spreken. Maar de kapitein had een ernstiger geschil met hem en daar het scheen dat de chevalier er geen oplossing voor wilde zoeken, verzocht hij Rose-Angélique hem te zeggen dat hij nog voor den avond verantwoording eischte. Hij wist dat er tranen zouden zijn voor haar, doch zijn eergevoel dreef hem.

Het waren harde woorden, zwaar van naderend onheil. Toch had zij er de warmte in gevoeld die weldadig vertrouwen gaf.

De bladeren wuifden nog op hetzelfde vleugje van de bries, toen Robert kwam. Het licht verstarde voor haar oogen, het was of zij van al wat daar praalde en glansde werd afgesloten. Zij liet hem haar aan zijn borst drukken, zij durfde nog niet te spreken. Maar hij zelf, bemerkende hoe koud haar handen waren, brak het verschrikkelijk oogenblik open, en Rose-Angélique hief haar aangezicht om nog eenmaal in de klaarheid te zien.

Eerst verbleekte hij toen hij de boodschap had gehoord, dan voer hij woedend uit in boosaardige verwenschingen. En onder vloeken vernam zij dat hij daarginds, naar wien de gebalde vuisten werden gestrekt, hem tot een tweegevecht wilde dwingen. Zij vroeg de reden niet, maar haar strakke aandacht drong hem verder te spreken. Het was immers natuurlijk dat een krijgsman zich op dit eentonig eiland verveelde en tijdverdrijf noodig had, vroolijkheid met vrienden, kaartspel, avontuur. Er was een dwaze geschiedenis geweest, een spel van een dag, dat misschien nog ergerlijk kon worden door de bemoeizucht van Kerguedec. Zij vroeg niet omdat zij begreep. Haar hand viel uit de zijne.

Frasquita, die troosten wilde met streeling en koesterende woorden, gaf haar den steek. De ware toewijding van een man, zeide zij, was gemakkelijk te onderscheiden van zijn vermaak. Zij zelf had den chevalier zijn onkieschheid verweten, maar hij had dusdanige redenen tot verontschuldiging aangevoerd, dat zij niet durfde te oordeelen.

Laat mij zelf dan oordeelen, vroeg Rose-Angélique, tot vergeven bereid.

Frasquita aarzelde, en toen zij te spreken begon, met vergoêlijkende stem, met gebaren die voorbijgaande onbelangrijkheden beduidden, herinnerde Rose-Angélique zich de klagelijk schrijnende muziek van een menuet vroeger in een achterkamer gehoord. Het scheen dat de vrouw die het spel had gedaan met den chevalier, hem met haar achtervolging er toe had gedreven. Frasquita sloot de oogen alsof zij van een pijn genoot. En nadat zij weder geaarzeld had, zag zij haar zijdelings aan en noemde den naam, Amélie, haar zuster.

Rose-Angélique rees. Zij zag dat het waarlijk een spel was geweest.

In haar kamer, te midden der kleedingstukken die ver-

strooid lagen om ingepakt te worden, knielde zij op den vloer en strekte de handen uit. Maar zij bleef stom, zij wist niet wat zij bidden moest. Eerst bij een gerucht buiten, een tik op de deur, steeg er een kreet diep uit haar borst gewrongen, doch zij hoorde hem niet. In een vreemde verlichting opende zij voor Céline en het was, terwijl zij te zamen de kleederen vouwden, de dienares die niet spreken durfde, maar tranen liet vallen op den vloer.

Frasquita stoorde haar droeve eenzaamheid niet en toonde slechts in een omarming haar hulpeloozen troost, des avonds voor zij slapen ging. Alleen Germaine bezocht haar somtijds, met geruchten van wat daarbuiten gebeurde. Er waren herinneringen aan haar kind, die haar echter niet roerden omdat zij ver en onwezenlijk bleven. Er waren verwarringen die zij vreesde. Na den maaltijd moest Céline haar zoeken om binnen te komen of een hoed brengen voor de stralen der zon.

Eens toen zij uit den tuin was gegaan dwaalde zij verder dan zij sedert lang had gedurfd. Het was niet haar wil geweest die haar gevoerd had tot de agaven op het achtererf. Er was een ochtend geweest dat zij daar evenzoo had gestaan, en binnen was getreden en verjaagd. Een zware kracht die haar borst deed zwellen dreef haar.

Hij stond in de warande, zij naderde en wilde zijn gebaar niet zien, doch knielde. Zij zag het stof op de planken en hoorde het gekrijsch van een papegaai. En toen zij het hoofd wilde oprichten om te smeeken, vielen de slagen, de striemende pijnen. Mevrouw de Chessigny, verschrikkelijk in ochtendgewaad met bloote borst en opengesperden mond. stond boven haar; de zweep sloeg woedend en snel. Mannen kwamen te hulp. Rose-Angélique kon niet opstaan. Toen hoorde zij zijn stem die zich verwijderde en zij begreep de woorden ofschoon zij klein waren, zoo klein dat zij te loor gingen in de grootheid waarin zij lag. Het was een dwaasheid geweest die gedaan moest zijn. Slechts het stof op den vloer, het stof dat zij aan handen en aangezicht voelde scheen waar te zijn.

Rose-Angélique schreed in den zonneschijn naar huis, met loshangende haren die haar een gevoel van vrijheid gaven, of zij een kind was dat speelde, nu in lommer van heesters, dan langs bloeiende perken.

XV.

Iederen morgen wanneer Céline haar wekte sloeg zij de oogen op in verwachting van nieuwe verrassingen, en terwijl zij zich, behagelijk in het eerste zonlicht dat werd binnengelaten, koesterde in de zorgvuldige weelderigheid van het toilet, vroeg zij de dienares naar de nieuwtjes, de geruchten die onder de bedienden werden gefluisterd. Uit den flacon amber, geopend op de tafel, verspreidde zich de geur met een zoete tinteling die zij nooit gekend had, zij snoof hem met volle teugen op, verbaasd dat zij het reukwerk zoolang nabij haar had gehad zonder het te genieten. Een vage begeerte was gewekt, een wensch, dat ook deze dag anders dan een vorige zou zijn. En als zij buiten kwam en de huisgenooten ging begroeten zochten haar oogen een onbekende werkelijkheid.

Behalve zij waren er sedert eenige maanden drie andere gasten in het huis Cahuna. Frasquita had hen vroolijk medegebracht en gezegd dat zij moesten blijven tot zij scheepsgelegenheid vonden, drie vrouwen die hadden behoord tot een reizend opera-gezelschap dat in nooddruft uiteen was gegaan. De gastvrouw leefde in de blijdschap haar gulheid overdadig te kunnen geven, uit de warande, uit de kamers hier en daar klonk een aria vol hooge trillers of een boertig lied met refereinen, en uitbundig geschater steeg luid boven gerinkel van glazen en borden. De drie vrouwen, die zich droefheden noch gebrek meer herinnerden, vertelden van bespottelijke avonturen, bedachten nieuwe zotternijen voor elkander, en na een onverwacht heftig gekibbel, waarbij Frasquita hulpeloos stond, zongen zij weder in zorgelooze hartelijkheid.

Rose-Angélique, schommelend in haar hangmat, richtte zich soms plotseling op wanneer zij in een stemgeluid ginder den warm sprankelenden roep van vreugde hoorde, die een heeten blos naar haar aangezicht dreef. Dan liet zij de schommeling langzaam tot rust komen, dan zat zij roerloos te luisteren naar de geluiden, kippengekakel en geneurie op het erf der achtergebouwen, een helderen lach, geritsel in de onbewogen bladeren, en zij voelde dat er een vreugde leefde in het oogenblik. Zij vroeg waarom zij deze geluiden niet eerder verstaan had, waarom zij nooit had geweten van het genot van te leven.

Wanneer zij tot het gezelschap kwam en de gestalten der vrouwen aanzag, wier bevallige beweging toonde hoe zij zich in hun vormen verlustigden, richtte ook zij zich op en er was een glimlach bij de lenige beweging der handen om naar de haarwrong te tasten, haar blik volgde met welgevallen de lijnen van het gewaad. Frasquita had een andere uitdrukking bij haar liefkoozing.

Kind, ik heb prachtige lichtblauwe mousseline voor je gekocht die je slankheid goed zal staan, à la grecque moet je het maken, zooals Adeline, maar zonder ceintuur. Gelukkig zie je tijdig in dat op dezen leeftijd nog niet alles verloren is. Laten wij maar vroolijk zijn, de dagen gaan zoo snel.

De twee jongste tooneelspeelsters, Adeline en Marthe, vonden vrienden die zij medebrachten, een Franschen vaandrig en een Engelschen adelborst. Toen begonnen de dagen van uitbundigheid en rumoer. Er werden maaltijden aangericht waarbij nog andere gasten aanzaten, Germaine, kapitein Kerguedec, kapitein James. Als er kwistig kaarsen aangestoken waren om de warande klaar te verlichten, droegen de bedienden het spinet er heen, de twee jongelingen trippelden al ongeduldig de maten. In den aanvang zat Rose-Angélique zwijgend toe te schouwen omdat de klingelende klankjes van het spinet haar aan haar kinderjaren herinnerden, doch allengs, verward in de geluiden van voetgeschuifel en gestamp, dwaze kreten en geschater, voelde zij dat de lustigheid bevrijdend over haar kwam en zij weerstond niet wanneer er een haar bij de hand nam voor een dans. Bewust van de sierlijkheid der bewegingen zag zij rondom de schoonheid in de fonkeling der kristallen kelken waarin de dranken glansden, fluweelig karmozijn, smijdig oranje, en licht werd de grond, licht gingen de voeten.

De dagen vloden in de luchtigheid van zacht gevoelde, licht gesproken vertrouwelijkheden, van glimlachjes en knikjes, van de bezigheid met kanten en gewaden van ragfijn gaas; de nachten volgden met tierige feestelijkheden, verholen lusten, met glazengerinkel en vrouwengezang.

In zulk een nacht klonken de guitaren die de jongelingen voor het eerst hadden medegenomen. De lucht, drukkend van den heeten vochtigen zeebries, was geurig van gemengde reuken, amber en gekruide dranken, rijpe vruchten en bloe-

men die in het donker ontluiken. De zangeressen hadden in hun bergerettes de geluiden van vogels en kinderen nagebootst, toen hadden de twee dartelsten, Henriot en Reggie, zich met hun guitaren verwijderd om een lied van roepen en antwoorden onder de palmen te spelen. De overigen zaten in de warande te luisteren. Maar één werd verrast door de bekoorlijkheid van het spel en stond op, en ook een ander ging buiten. Rose-Angélique dwaalde alleen, zich met den waaier koelend, met het aangezicht opgeheven naar den pracht der klaar fonkelende sterren. Iemand riep haar naam, doch zij wist niet wie noch waar. Onder een palm, dien zij herkende omdat hij de hoogste was, stond zij stil, en zij verbaasde zich dat zij onverwacht moest denken aan de stem van haar vriendin Eugénie, hoe zij rad en zorgeloos kon spreken met soms één enkelen diepen vragenden toon. Terwijl zij de dwarrelende vlucht van een glimvlieg volgde bemerkte zij de gestalte van Kerguedec naast haar. Een pooze zweeg hij, dan sprak hij en vroeg, beschroomd, in woorden die niet noemen durfden. Zij wist geen antwoord, geen neen of ja, zij luisterde slechts, terwijl hij wachtte, naar het spel der guitaren, en boven ontwaarde zij de oneindigheid van lichtjes aan den hemel. Zij trok haar hand die eerbiedig werd genomen niet terug, het scheen dat haar houding, het hoofd naar zijn borst genegen, paste bij de schoonheid van den nacht. De warmte in zijn woorden deed haar iets zeggen, toen hoorde zij in haar stem het behagen en zij voelde dat er vreugde in is bemind te worden. En het was een kleine schrik die de warmte der handen te zamen bracht en aldus voor haar een verhindering nederwierp. Zij waren het huis genaderd van de achterzijde waar een flambouw brandde op een stok. Daar zag zij plotseling op den grond de zwarte aangezichten, met de monden wijd open in een verdwaasden lach, de oogen gesloten, van negers die luisterden naar de guitaren. Zij klemde de hand die de hare hield, en aanvaardde den drang van genegenheid die haar daaruit toekwam.

Weken, maanden vergingen ongemerkt. In den dag was er de afleiding bij de vriendinnen met hun scherts, zang, maken en passen van kleederen, in den avond de steelsche gang door hekjes en achter struiken naar de woning van Kerguedec. Daar vond zij veiligheid in zijn oprechte zorg en zijn ernst.

Zij koesterde zich in de sterke trouw als hij sprak van hun terugkeer naar Frankrijk en van hetgeen hij doen wilde voor haar ongestoord geluk. Later, wanneer hij haar teruggeleidde, vast in zijn arm gesloten, voelde zij hoe gering het oogenblik voorbij was gegaan, zij verweet zich dat zij niet meer had gegeven, en vroeg hem weemoedig waarom hij niet eerder was gekomen.

Op een morgen, in haar kleederkast zoekende, vond zij een oud gewaad van helder blauw satijn, dat haar lief was omdat zij het gedragen had, nog niet zoo lang geleden, toen zij gelukkig was. Zij trok het aan om te zien hoe het haar stond. Het was te wijd aan den hals, te wijd over de borst, vooral de borst scheen kleiner, geringer geworden te zijn. Wat was het dat haar vermagerd had? toch niet verdriet, want dit laatste jaar had zij zelden geschreid. Zij beschouwde aandachtig het kleed en zag dat het versleten was, op sommige plaatsen reet de stof uiteen als zij even een plooi recht wilde trekken. En tranen welden en vielen, eerst weinig, dan overvloedig, zij schreide over haar armelijkheid, over wat zij eenmaal geweest was en wat zij voor goed had verloren. Céline die binnen kwam en ontroerd voor haar knielde, wees zij slechts in droef zwijgen hoe de stof gemakkelijk scheurde en versleten was onder den arm en aan den zoom. De dienares wendde haar hoofd af met een starenden blik. Het was toch niet veel gedragen, zeide zij. Rose-Angélique trok het uit en beval haar het weg te doen. Maar onder het kappen werd zij getroost, zij kon nog geen enkel grijs haar bespeuren.

Een andere zorg gaf haar afleiding en verlichting. Er waren geruchten geweest die de hoop wekten dat de oorlog spoedig gedaan zou zijn, Kerguedec had al met een Engelschen scheepskapitein een afspraak gemaakt. Toen was de post gekomen met berichten, dat integendeel de oorlog met vernieuwde kracht werd voortgezet. Kerguedec, die al jaren werkeloos had gewacht, werd zwaarmoedig, hij peinsde over woord-breken, vluchten, over middelen om Rose-Angélique mede te voeren. Doch daar zijn eergevoel hem verhinderde en hij geen uitweg vond, klaagde hij bij haar in wrevel en verbittering. Dan was zij het die van een goede toekomst moest spreken, en troosten en bemoedigen, tot zij den glimlach vonden der vriendschap van twee, die te zamen een leed te

dragen hebben. Maar den anderen dag wachtte haar dezelfde zorg, en in de vertroosting ontdekten beiden zachte dierbaarheden in elkander. Zij zaten soms in het tierig gezelschap, bij spinet-muziek of dwaze sprongen, in het vredig zwijgen van een wijzer geluk.

Maar dit ontviel Rose-Angélique. Zijn dienaar kwam opgewonden van angst haar roepen om haastig te komen, de kapitein was bloedend thuis gedragen, hij had gevochten, werd er gezegd, met een officier. Zij kwam te laat, hij kon niet meer spreken. Toen de arts vertrok en Frasquita haar schreiend in de armen nam, begreep zij dat zij hem verloren had. Zij bleef in het huis den ganschen dag, tot de matrozen kwamen om hem weg te dragen.

De vaandrig Henriot vertelde van de diepe ontroering in de stad, omdat Kerguedec met een onwaardige op edele wijs had gestreden voor de faam van een vrouw.

Nadat Céline haar had uitgekleed en was heengegaan, zette zij zich op den kant van het bed. Zij zocht een antwoord voor een vraag in haar hart. De eerste traan vloeide voor hem die zoo goed en trouw voor haar was geweest, die het wreede lot om harentwil niet verdiend had. En andere tranen vielen bij de vraag waarom het geluk, dat zij beiden laat gevonden hadden, niet had mogen blijven, bij de bitter gesnikte vraag waarom één, door wien zij veel leed had moeten dragen, haar nog dit onrecht had gedaan. Doch weinige gedachten en weinig antwoord had zij en ook de tranen waren niet vele, zij legde zich neder in de kussens, daar zij zich vermoeid en ledig gevoelde.

Na enkele dagen hoorde zij weder het lachen en zingen der tooneelspeelsters, en ook zij lachte stil te midden van haar zorgeloosheid.

Eens opende zij het kistje waarin zij den brief bewaarde dien Alphonse Lheureux haar geschreven had bij haar huwelijk, bijna achttien jaar geleden. De inkt was verbleekt, het woord geluk zelfs nauwelijks te lezen. Dat was het geluk geweest dat zeker voor haar moest komen. Toch kon zij dien brief niet verscheuren, hij was haar lief om het vroom geloof dat hij haar eens had geschonken en dat zoo innig was geweest, dat zij ook thans nog, ofschoon met een glimlach over haar dwaasheid, mijmerde of zulk een wensch, uit de zui-

verste liefde gegeven, niet een ander geluk kon brengen dan waarvan zij ooit had gedroomd, een geluk dat het hart, waarin het verlangen misschien nog niet geheel was gedoofd, niet verstaan kon. Maar van iedere gedachte zag zij de dwaasheid. Met den spiegel in de hand staarde zij in de duisternis der pupillen achter de vochtige wimpers, en twijfelde of er nog iets van den gloed was gebleven. Zij schudde haar hoofd, het moest koud zijn daarbinnen, en zij schreide niet. Zij nam de hand van Céline en legde die op haar borst, vragend of het daar rustig was.

En nadat zij zich zorgvuldig gekleed had, ging zij naar de warande in de ruchtige vroolijkheid van lachen en guitaar.

XVI.

De eentonigheid werd drukkend in het huis Cahuna. Twee der tooneelspeelsters hadden reeds voor een jaar gelegenheid gevonden om verder te trekken, alleen Marthe woonde er nog, maar zij had weinig vroolijkheid meer, daar ook over haar de kranke weemoed was gekomen die de weelde der tropen ondragelijk maakte. Frasquita lag veel te bed, verzwakt en lusteloos, en zelfs wanneer zij zich eenige dagen opgewekt gevoelde en mededeed met trictrac of macao, overviel haar soms de zwaarmoedigheid van haar kwalen. Lange ochtenden, van het opstaan tot het middagmaal, zaten zij zwijgend in de warande, de eene met naaiwerk, de andere met oude modeprenten, Germaine meestal zonder bezigheid, en er klonk geen ander geluid dan van de schaar of van den papegaai aan zijn ketting. De bladeren der palmen wuifden traag in den lauwen bries.

Na de middagrust gingen Marthe en Rose-Angélique, die alleen een tijdverdrijf moesten zoeken, soms naar den winkel of soms slechts wandelen achter de plantage. En als zij niet langer zwijgen kon, vertelde Marthe wat haar verdroot, zij verlangde naar haar geboorteplaats, naar haar moeder en zuster, naar de rivier de Oise, of een andermaal verlangde zij naar haar vriendinnen van het theater, naar den lentemorgen in Parijs. De palmen en den onveranderlijk stralenden hemel begon zij te haten. Haar bekentenis eindigde dan met verzuchtingen en tranen, waarna de tint van haar aangezicht nog bleeker werd. Rose-Angélique troostte haar en zon met

haar op middelen om naar Frankrijk terug te kunnen keeren

Alleen, in de hangmat, zocht zij verder naar hulp voor de vriendin. En in de gedachten aan haar land rees de vraag wat zij daar zelf zou vinden. Geneviève, haar dochter, zou zeker nog in het klooster zijn. Het was vier jaar geleden sedert een post uit Frankrijk haar een brief van Eugénie had gebracht, waarop zij niet had kunnen antwoorden. Ook wist zij niets van Marion of van een harer verwanten. Het vermoeide haar zich voor te stellen hoe zij leefden, de weinigen die haar dierbaar waren daarginds, zij vroeg zich zelve of zij wel waarlijk verlangde hen terug te zien. Eenmaal, terwijl zij de oogen gesloten hield, herinnerde zij zich het stemgeluid van Marion en in haar verbeelding zag zij plots het frissche groen van velden en boomen met pas ontloken bladeren, toen was er een zucht van verlichting en een weldadige drang om te schreien. Maar zulk een ontroering keerde niet weder. Ook haar drukte de onveranderlijkheid der vochtige hitte, doch de gedachte aan haar geboorteland verging in gelatenheid, in moede berusting dat er voor haar niets te vinden zou zijn, behalve een kortstondige blijdschap om groene boomen en velden. Er was geen verlangen meer, het dorre oogenblik der ledigheid was gekomen, dat zij hier, waar zij ook het ergste had geleden, moest dragen. Zij opende de oogen, zij staarde over de zachte wuiving der palmen in den schellen, weelderig blauwen hemel.

Het eenige dat haar in de dorheid van die dagen soms deed mijmeren, was een innerlijke vraag die zij nog niet verstond. In den morgen, zoodra zij gekleed was, zat zij een uur bij het bed van Frasquita, om naar haar klachten te luisteren, om haar op te beuren en te helpen met papieren over koffie en suiker. Dan wachtte Germaine haar, die haar arm nam en, heen en weder gaande, van een moeilijkheid vertelde, een vrees, een twijfel, en raad vroeg. Daarna volgden de bezigheden in de proviandkamer. In den middag was er de wandeling met Marthe en de herhaling der gesprekken van den vorigen dag. Haar hart bleef ongeroerd van hoop, twijfel of droefenis, geen gedachte verontrustte haar. Zelfs wanneer zij den chevalier ontmoette, die veinsde haar niet gezien te hebben, zelfs wanneer haar zuster Amélie haar voorbijschreed, wendde zij gemakkelijk den blik af en vervolgde ongestoord

het gesprek. Zelfs het medelijden, voor een kind dat zich bezeerd had, of een dier dat mishandeld werd, scheen verdoofd te zijn. Slechts de onbegrepen vraag deed haar soms opzien naar den hemel, doch na een minuut, die als een uur voorbij was gegaan, ervoer zij dat ook dit oogenblik dor was geweest als ieder ander van den dag. Iederen ochtend en iederen avond slaakte Marthe een verzuchting over de hitte, en Rose-Angélique keek dan rond, gedachteloos, in den klaren zonneschijn. De eenige verrassing was een nieuw lied dat de vaandrig Henriot voor hen zong.

Toen kwam een schip met de post en een brief uit Frankrijk voor Rose-Angélique. Hij was van Marion, door een ander geschreven.

De voedster woonde in Parijs bij haar broeder, gezond, tevreden, slechts verlangend haar weder te mogen omarmen. Nadat zij uitvoerig geschreven had van de wonderlijke verandering van het leven in de stad, gaf zij bericht van de verwanten en vrienden, sommigen van wie zij zelf bij wijlen sprak: Mevrouw Elisabeth de Clairolles, die in de hoogste kringen verkeerde, tante Marie-Denise woonde bij haar in huis, ook Claudine; de neven en nichten Favelart van Monyod; oom François, even gemoedelijk en vroolijk, ondanks zijn kwalen, die soms tijding ontving van de broeders, van wie er twee in Oostenrijk een keer der fortuin wachtten en twee, de jongsten, in Engeland; mevrouw Eugénie d'Aulnescour, hoe zij schitterende partijen gaf waarover iedereen sprak, een der aanzienlijkste grandes dames; mevrouw Claire de Maréville, nog immer met hetzelfde nederig werk, ofschoon in een andere achterkamer; ook Lisette had zij onlangs gesproken, die te zwaarlijvig voor het theater was geworden en nu een der winkels bestierde van den parfumeur Jean Dirix. Deze en Florine leefden gelukkig, een gezin met vijf kinderen. Van hen had Marion vernomen dat de heer Dufernay, schatrijk, een der allerhoogste ambten bekleedde, maar Dirix en zijn vrouw zagen hem nooit. De eenige der verwanten die nog omgang met hem had was Elisabeth, mevrouw de Clairolles, en van haar had de voedster het bericht gehoord dat Geneviève, thans zeventien jaar, kort geleden gehuwd was met een officier. De rest van dien brief kon Rose-Angélique eerst later lezen.

Het was of een zware last van haar werd weggenomen. Een schouwspel van velerlei gestalten verscheen voor haar verbeelding, de uren gingen te snel voorbij voor bezinning, vragen, veronderstellingen. Zij droeg den brief bij zich en, in de hangmat liggende, opende zij hem weder en weder om er iets in op te zoeken. Het waren nieuwe menschen die zij zag: oom François, grijs en gezet; Eugénie, rijzig in de nieuwerwetsche dracht, in een zaal met vergulde meubelen; Lisette, ijverig, druk in een kleinen winkel. Dan herinnerde zij zich hoe zij waren in vroegeren tijd en voor haar aanschouwing verrees menige bijzonderheid die zij nooit zoo duidelijk had gezien, noch zoo liefelijk gevonden. De hand van Florine, slank, teeder, in een gebaar van dankbaarheid geheven. Een glimlach van Claire, met droef getrokken lip, wanneer zij haar kuste bij het morgenbezoek. De krul van Marion, die immer uit de muts viel bij het voorover buigen om haar met de schoenen te helpen. Zij bemerkte niets van de rustigheid van den tuin, met het gulden licht en de menschengeluiden, bij het herdenken van zulke kleinigheden, zij besefte eerst nu hoe veel liefelijks er daarginds voor haar kon zijn. Maar er was in deze schuchtere vreugde een duister gevoel dat zij vreesde. Geneviève was reeds volwassen, een gehuwde vrouw. Niets kon zij zich van haar voorstellen, de gestalte noch de beweging, het geluid der stem noch de kleur van het haar, niets van haar gedachte, haar gevoel. De herinnering vloeide wel vol van zoete beelden, glanzende verbaasde oogjes, rooskleurige half geopende handjes, snel trippelende, waggelende beentjes, maar haar dochter van thans was een andere werkelijkheid. Zij sprak met Frasquita en met Marthe dat ook zij terug wilde keeren, er moest toch een schip zijn dat naar een ander land ging, vanwaar zij verder kon reizen. Met overwegen en navragen, met herinnering en hoop vergingen de dagen en maanden.

En een post kwam, die weder een brief uit Frankrijk bracht. Toen zij hem geopend had en de eerste woorden gelezen, moest zij gaan zitten. Later, alleen in den tuin, midden in de zon, hem weder openend, zocht zij eerst den naam die aan het einde stond, en als zij hem gezien had hief zij het aangezicht naar den lichten hemel. Dan strekte zij zich uit in den ruststoel om te lezen.

‘Mijn zeer geliefde moeder. Reeds lang geleden had ik je willen schrijven, doch eerder was het mij niet mogelijk, en sedert ik de gelegenheid er toe heb is het zeer moeilijk geweest te ontdekken, eerst waarheen ik moest schrijven, dan, op welke wijze, in dezen tijd van beproevingen, mijn brief je bereiken kon. Gisteren ontving ik het bezoek van mijnheer François de Montendres, mijn oud-oom, die mij zeer hartelijk aanbood den brief over den weg van Engeland te verzenden. Het was een gelukkige dag voor mij. Voor dien had ik van oom François zelfs niet gehoord, nu openbaarden zijn verhalen mij dat ik vele verwanten heb, ooms, tantes, neven, nichten, zoovele dat ik mij hun namen moest laten opschrijven. Ofschoon ik geen van allen ken, voelde ik mij verheugd zooals ik zelden ben geweest. Men had mij nooit gesproken van de Montendres, eerst sedert eenige maanden weet ik dat dit de naam van mijn moeder is. Thans, wetende dat er vele verwanten bestaan, is het mij of er meer gerustheid kan zijn. Ik zal zekerlijk hen die in Parijs wonen bezoeken, de anderen schrijven, ik hoop oprecht op hun vriendschap. Intusschen heeft oom François reeds beloofd vaak hier te komen om met mij te spreken over wat dierbaar is voor mijn gedachten, en om mij te raden. Te raden, ja, want er zijn moeilijke omstandigheden en de eenige die mij kon bijstaan, mijn echtgenoot, ontviel mij nu twee maanden geleden. Hij was spoedig na ons huwelijk vertrokken en sneuvelde voor het Vaderland, in het begin van zijn loopbaan. O mijn lieve moeder, hoe wreed kan het leven zijn! Na mijn langen, al te langen schooltijd die niet gelukkig was, hoopte ik het geluk in het huwelijk te vinden. Doch in stede daarvan ben ik hier eenzaam in het huis dat te groot is, met bedienden die mij vreemd zijn. De hemel weet hoe ik heb gebeden om mijn moeder. Maar ik wil je geen verdriet doen met mijn bekentenissen. Eenmaal in het klooster, toen ik nog te jong was om te begrijpen, bezocht mij je voedster, Marion, het was een steelsch bezoek dat slechts kort mocht duren. Het voornaamste dat ik mij herinner van hetgeen zij zeide was, dat ik je later zou zien en dat je veel hebt geleden. O als ik mij wel bezin, heeft eigenlijk niets anders mijn kinderjaren vervuld dan dit verlangen je weder te zien, het verlangen een troost voor je te zijn. En ook ik had vertroosting noodig, want ook

ik heb geleden. Hoe veel duizend malen heb ik moeder gezegd, wanneer ik wakker lag in de stilte van den nacht. Andere kinderen werden gehaald om een maand thuis bij hun ouders door te brengen, en ik bleef alleen. Anderen ontvingen brieven. Maar vergeef mij, ik mag hiervan niet verder spreken om je niet te bedroeven. Wanneer ik je hier bij mij heb zal ik je van dit alles vertellen, want ik begin te begrijpen dat een moeder het recht heeft ook de droefheid van haar kind te weten. Een lieve vreugde is mij gegeven in de verwachting waarin ik leef zelf moeder te worden. Een andere zorg heb ik thans niet dan de vrees dat het lot zou kunnen verhinderen dat ik je spoedig wederzie en dat wij te zamen gelukkig zijn. Kom zoodra je kunt, opdat ik je dicht aan mijn hart kan zeggen hoe ik je altijd heb liefgehad. Dit heb ik ten minste geleerd, dat de liefde die meer verlangt dan de vreugde van een dag, niet afhankelijk is van omstandigheden door menschen gemaakt. O ik bid dat ik eindelijk in je oogen mag zien. Kom, wij hebben elkander veel te zeggen. Men verzekert mij dat de reis moeilijk zal zijn, daar de vijand de zeeën beheerscht. Doch oom François meent dat je wellicht een schip kunt vinden dat naar Spanje gaat, en vandaar een ander naar een Fransche haven. Ik zend je duizend kussen en al mijn verlangen. Kom spoedig. Je dochter Geneviève.'

Stil blonk het licht van dien dag boven haar hoofd, teeder was de wuiving der bladeren in de zoelte.

Rose-Angélique luisterde geduldig naar de klachten der vriendinnen. Eerst in den middag had zij tijd om uit te gaan en na te vragen bij scheepskapiteins en in kantoren. En op de landingsplaats stond zij toe te schouwen naar een schip dat zeilree werd gemaakt bij het geroep der matrozen, naar een schip dat vertrok met wapperende wimpels en groote blanke zeilen.

XVII.

Langen tijd wachtte zij vergeefs op een schip. Toen, verlangend met haar dochter te spreken, schreef zij dezen brief:

'Mijn Geneviève, mijn zeer geliefde dochter, je brief is tot mij gekomen als een reddende engel in den nood, op een lich-

ten dag na een nacht die zonder einde scheen. Ik heb veel verdriet, meer dan woorden om het te zeggen, en wanneer ik ook vraag of er een schip is dat mij mede kan voeren, antwoordt men mij steeds weder dat ik wachten moet. Hoe lang nog? Mijn kind, ik weet niet hoe ik zeggen zal hoe groot mijn verdriet is, hoe groot mijn verlangen om bij je te komen en je te geven het weinige dat in mijn hart is overgebleven. Je stille klacht heb ik verstaan, de ontzettende ramp die over je is gevallen, toen je zoo jong, zoo onwetend, zoo vol van de verwachting der onschuldige jeugd het leven binnentradt. Ik heb nooit geweten hoe bitter tranen kunnen zijn voor ik dit bericht las. Dat het leven wreed kan zijn, leert menigeen in rijper jaren, maar dat het zoo wreed kan zijn dat het dit een kind laat ondervinden, is het allerergst voor mij. Ik durf wat ik te dragen heb gehad geen leed meer noemen, nu ik dit gezien heb, een meisje, eenzaam, verlaten groot geworden, dat haar eerste vreugde vindt en zoo kort daarna het rouwkleed draagt, eenzaam weder, zonder liefde, zonder vriendschap. Tranen zijn niet genoeg. En hoe kan ik vertroosting geven die zelf vergiffenis behoef? Een moeder die slechter was dan het slechtste lot kan zijn. Hoe kan ik vertroosting geven, nadat ik je zooveel jaren eindeloos leed heb gedaan? Je was in het klooster, een klein hulpeloos kind dat vergeefs rond zag naar de liefde die het noodig had, je riep mij en ik hoorde niet, ik wilde niet hooren. Wat zou het baten of ik voor je nederknielde en je al mijn slechtheid bekende: toen en toen heb ik aan je gedacht zonder dat mijn hart werd geroerd? Niet dat ik je verliet is mijn schuld waar geen naam voor is, maar dat ik niet naar je verlangde, niet meer dan in een gedachte die voorbij gaat. En zou ik nog durven spreken van liefde, van vertroosting, ik die thans besef wat ik gedaan heb? Een vreugdeloos, liefdeloos huis ontvluchtte ik en liet daar mijn kind alleen, drie jaar oud, onbeschermd. Want ook Marion moest spoedig heengaan. Het kind groeide op bij vreemde vrouwen, die het toelachten om geen andere reden dan dat een kind beminnelijk is. Toen het zes jaar was werd het in een klooster gebracht, bij de zusters die ongetwijfeld liefderijk zijn, maar vaak de teederste behoeften van een kind niet verstaan. En wanneer de andere meisjes je vroegen waarom je niet naar huis ging, waarom je geen brief van je

moeder ontving, wist je geen antwoord. Je kon zelfs niet zeggen wat de kleur was van haar oogen. In den tijd toen je hartje vragen wilde doen die een meisje liefst haar moeder toevertrouwt, begon je te schreien om je verlatenheid, ik weet het omdat ook ik in dien leeftijd geen moeder had, maar op mij rustte een blik uit den hemel, terwijl de moeder van Geneviève slechts vervuld was van haar zelfzucht. Dit alles weet ik en besef ik. Eens, toen men mij vertelde dat mijn kind naar een klooster gezonden zou worden, waar ik het nimmer zou mogen zien, berustte ik, daar ik zekerlijk geloofde dat ik het in de toekomst weder zou vinden. En thans wordt die genade mij waarlijk geschonken, maar hoe droevig zijn de jaren tusschen toen en nu geweest. Had ik niet berust, had ik terug kunnen keeren van den weg dien ik ging, voorzeker er zou droefheid geweest zijn, maar niet voor mijn kind, dat hoogstens gevraagd zou hebben naar de reden van een zucht. Ik heb dat niet gedaan. Ik voelde mij verongelijkt door de zeden die ik dwaas en onrechtvaardig achtte. Ik verliet je omdat ik meende een recht te hebben. Wat baat het of ik thans duidelijk inzie dat geen offer te groot kan zijn voor een moeder, dat zij geen enkel recht kan hebben dat haar kind benadeelt. Wat baat het berouw? De dagen die schoon van vreugde hadden kunnen zijn, zijn donker van leed voorbij gegaan en hebben een deel van je leven medegevoerd. Maar weet, mijn kind, dat ik voor je lig nedergeknield, geheel bewust van de slechtheid van eigen schuld. En dit is de redding die je brief mij heeft gebracht, want ik wist niet meer dat mijn hart nog leefde. En het papier van je brief, de zwarte inkt waarmede de woorden geschreven zijn, de zoetheid der stem die er in klinkt hebben mij herinnerd aan de vreugde die ik eenmaal bezat en verloor. Zij die tot mij sprak uit de verte is dezelfde die eertijds in mijn armen lag. Ik noemde je niet Geneviève, ik zocht wel honderd andere namen en soms waren het klanken, omdat een naam niet genoeg voor mij beduidde. Noch waren het kussen die ik je gaf, des morgens wanneer je uit de wieg werdt genomen en bij mij gelegd, het waren slechts beroeringen zooals je zelf eenmaal zult kennen. Men had mij geleerd aan het geluk dat de liefde heet, te denken als aan een verre heimelijkheid, waarover een kind wel droomt, maar dat het nimmer wezenlijk vindt. Een ander ge-

luk echter, het eenige dat de liefde geven kan, werd mij gegeven toen ik nog zeer jong was. Je gade te slaan wanneer je sliep, wanneer je speelde, wanneer je gevoed of gekleed moest worden en onder het gadeslaan heel den dag een glimlach over de ziel te voelen, dat was het geluk. Je op mijn arm te dragen, terwijl de handjes grepen naar de haren, naar de oogen, van de liefkoozingen die zij gaven onbewust. De pogingen der lippen te hooren om een woord te vormen, eerst gefluisterd zonder stem, dan gesproken, de eerste spraak. Te zien hoe de oogen over het spel begonnen te staren, zich sloten van vermoeienis, en daarna zich weder glanzend openden. Mijn kamer waar dit gebeurde was mijn liefste plek in de wereld, en al wat daarbuiten bestond deerde mij niet. Waarom verwierp ik dit? Waarom moest er onheil zijn voor ons beiden? Ach, het geluk is het eenige niet waar het hart naar streeft. Buiten die kamer was ik niet gelukkig, ik ging onder de menschen mijner omgeving als een die niet tot hen behoorde. De droomen der jeugd hadden mij nog niet verlaten, ik leefde nog in de verwachting die jonge vrouwen hebben van de liefde die geheel verteert. Mijn huwelijk was, volgens het gebruik van die dagen, een overeenkomst door de ouders gesloten. Het leven in den kring van lieden, in wie geen genegenheid, geen vriendschap, zelfs geen oprechtheid was, bedrukte mij, en het vooruitzicht dat dit mijn lot zou zijn tot aan het einde mijner dagen ook in mij de genegenheid gedoofd zou zijn, tot ook ik met dien glimlach van onwaarheid om teleurstelling of bitterheid te verbergen, zou rondgaan, wekte mij op tot tegenstand. O de valschheid die ik toen heb gezien. Maar ik verdroeg die valschheid, daar ik het onverstandig oordeelde dat mijn kind te midden van oneenigheid en twist zou opgroeien. Buiten mijn kamer speelde ik, zooals de marionet. Wat het verstand besluit, wat naar het recht oordeel gedaan wordt, kan zeer wel een recht einde hebben. Maar het is nimmer goed te spelen en wie voor het spel niet geboren is, ondervindt dit spoedig. Het is gemakkelijk gezegd, ik zal veinzen dit of dat, onder het mom dat men draagt behoudt het hart zijn waarheid. Voor dit hart van mij was het de droom, de verwachting. En het gebeurde dat de vonk er ontstoken werd die men met vele namen noemt, liefde, begeerte, ja zelfs verdwazing. Mijn kind, laat mij je

bekennen wat mijn leed is geweest van zooveel jaren, je zult mij beter verstaan. Van den aanvang af wist ik dat dit niet de liefde was die den hoogsten naam mag dragen, ja er waren wel uren dat ik geheel niet geloofde dat dit liefde was. De beheersching over mijn wil had ik verloren, een begeerte dreef mij zinneloos voort naar een doel dat ik zelfs nu nog niet begrijp. Zonder overleg, zonder besef verliet ik het huis en mijn kind. De raadgevingen van wie mij genegen waren verstond ik niet. De liefde die verblindt was in mij gevallen, zooals de bliksem in een huis, en hem die mij dit had gegeven hing ik aan als mijn meester. Ik was zoo verblind dat ik de dingen die mijn verstand mij toonde, zijn trouweloosheid, zijn gebrek aan liefde, zijn hardvochtigheid, niet zag zooals ik die gezien zou hebben in een ander. Vaak heb ik gedacht of de hartstocht die mij bevangen had; niet de drang was naar een droombeeld, de behoefte aan iets dat niet te vinden is. Niets heeft voor mij werkelijk bestaan. De menschen gingen mij voorbij zooals gestalten, die men in de verte ziet, men weet dat zij een hart hebben, men weet dat zij van hun dierbaarheden of van hun smarten spreken, maar het is slechts een gezicht en men blijft ongeroerd. Wat waarlijk leefde in mijn hart was de knagende onrust, de brandende begeerte om te hebben ik wist niet wat. Ach, ik kan hiervan niet spreken omdat geen mensch dit ooit kan verstaan. De waarachtige rust van den slaap, zooals ik die vroeger genoot toen ik een jonge moeder was, heb ik nimmer meer gekend. Ieder hart is zondig, wordt ons reeds op school geleerd, dit zal wel waar zijn, doch als ieder mensch zijn diepste zondigheid bekennen moest, kan ik niet gelooven dat er velen zouden zijn die zooveel afschuwelijks te zeggen zouden hebben als in mijn gedachten is geweest. De angst, de onophoudelijk kwellende vrees dreef mij tot handelingen die ik je niet durf bekennen, tot verachtelijke gepeinzen, tot het verdragen van beleedigingen die een eerzaam mensch niet overleeft. Ik telde de nachten niet meer dat ik machteloos de handen hief om te bidden en niet kon, dat ik niet anders deed dan wachten welke angsten, welke verschrikkingen zouden volgen. Zal ik nog verder spreken van dingen welke je vermoeden noch begrijpen kunt, zal ik je nog verder mijn ellendigheid toonen? Laat dit genoeg zijn. Maar zie, mijn kind, ik heb je

dit geschreven, omdat ik de behoefde gevoelde mijn kleinheid uit te spreken en tot wien kan ik dit beter doen dan tot de eenige die ik het laatste van mijn liefde kan geven, de eenige wier vergiffenis mij waard is? Je zult nu ook weten welke moeder het is die je ontvangen zult, eene die eer troost behoeft dan zij geven kan. Maar, als ik eenmaal in je oogen de vergiffenis gezien heb, zal ik je vragen barmhartig te zijn en nimmer meer te spreken over mijn armzaligheid die verleden is, mij toe te staan alleen te zoeken naar de vreugde die voor ons te zamen in het heden is te vinden. Ik ben je dankbaar voor je brief. Mocht ik spoedig kunnen komen om je te zien in die eerste dagen wanneer je je kind in de armen zult hebben.

Mijn lieve dochter, een kapitein die mij vaak vriendschap heeft bewezen, heeft mij beloofd mij op zijn eerstvolgende reis mede te nemen en voor mijn gerief een haven aan te doen vanwaar ik Frankrijk bereiken kan. Gelegenheid tot bericht wanneer dit zal zijn, is er mogelijk niet. Je zult mij dus zien komen op een oogenblik dat je mij niet verwachtte. Ik verlang naar dit oogenblik je te vinden in je liefste vreugde. Ik omhels je vele malen, ik zend je vele kussen. Je moeder.'

Doch deze brief werd niet verzonden. Eer de post vertrok ontving Rose-Angélique een bericht van Marion, meldend dat haar dochter gestorven was, kort na de geboorte van haar kind.

Dit waren de eenzaamste, de stilste dagen van haar leven. Ver bleef het geluid der menschen, wanneer zij onder de palmen stond met opgeslagen oogen. Zij, die in duistere nachten geen gebed had kunnen vinden, leerde te bidden, zij zag dat de hemel hooger dan het zonlicht was.

XVIII.

Na vele maanden van eentonigheid, waarin zij duldzaam de klachten der vriendinnen hoorde, na eindelooze uren van stilte en gemijmer, schreef Rose-Angélique dezen brief, die niet verzonden werd.

'Waarde vriend, vergun dat ik mij tot u wende om eindelijk uit te spreken wat ik mij voorstel dat door geen dan door u begrepen wordt. Gij ziet, ik twijfel niet of ik tot u spreken

kan, ik heb te veel getwijfeld en wil terugkeeren tot het geloof dat ik in mijn jeugd bezat. Sedert weken ben ik gevangen door de herinnering aan een schoon, een stralend oogenblik van mijn leven. Ik moet nog een kind geweest zijn, want ik heb het gevoel dat ik toen gansch en al vrij was. In die herinnering zie ik slechts een aangezicht, klare oogen, den zomerochtend door de bladeren. Doch niet het beeld dat mij telkenmaal verschijnt, is het wat mij betoovert, het is de aandoening van een geluk dat niet verwezenlijkt werd en nochtans nabij is of het aanstonds komen kan. Geen hoop van het hart, dat helaas reeds lang geleerd heeft hoe ijdel het hopen is, verzekert mij dit, maar een geloof verder dan de ziel geboren, en ik weet dat dit geloof, waarin ik op deze plek der wereld zit te schrijven, ook in u leeft op een andere plek. Zooals gij mij toenmaals aanzaagt, zoo moet ook ik u hebben aangezien. Ik heb dat geweten sedert dien dag toen gij op de kade uw hand met den witten doek recht naar den hemel hieldt om mij te groeten. Een gansch leven is intusschen voorbij gegaan. En wanneer ik mijmer over deze herinnering, blijft er immer in mijn hart een weemoed over wat verloren is en nooit wederkeert. Gansch een leven, zeg ik, en ik zou u gansch een leven moeten vertellen om u te toonen hoe groot verlies er voor mij geweest is. Niets heb ik ooit gezocht dan wat wij stervelingen liefde heeten, schoon wij ons vaak vergissen met dien naam, niets, van mijn jongste dagen aan, en thans, nu ik mijn leven voorbij moet achten bevind ik dat al mijn zoeken niets gewonnen heeft. Dat er voor mij zelve geen winst kon zijn, wie de liefde kent, begrijpt dit. Maar ik heb ook geen ander mensch geluk gebracht. Indien, zooals op prenten van voorheen wordt afgebeeld, voor mij de rekening wordt opgemaakt van hetgeen ontvangen en gegeven is, zou ik schuldig moeten antwoorden dat ik alles verkwist heb. Waarlijk, ik voel mij schuldig en ik weet dat ik niets weder goed kan maken, dit gevoel, deze kennis moeten bij mij blijven de dagen die mij nog resten, en in het ledig heden zal ik steeds moeten mijmeren hoe anders het had kunnen zijn indien ik op één oogenblik van mijn leven de waarheid had verstaan en kunnen volgen. Nu behoor ik tot degenen die moeten zeggen: het verleden is in het niet verloren. De tranen waarmede ik dit beken dwingen mij te zeggen hoe ik door mijn

onwetendheid en mijn zwakheid heb gefaald. Reeds als kind herinner ik mij duidelijk een groot verlangen gevoeld te hebben en mijn droomen waren vervuld van het schoonste dat ik denken kon, dat ik den naam van liefde gaf, daar dit woord voor mij het hoogste beduidde, meer zelfs dan de heilige woorden van den Godsdienst. Doch dit verlangen verstond ik niet en wat liefde was wist ik niet, ik moet zelfs thans, na het vergeefsche zoeken waarin ik al wat ik bezat verloor, bekennen dat ik dit nooit heb geweten. Mijn hart was als een kind dat immer vraagt en alles aanneemt. Eertijds heb ik wel getracht rechtvaardiging te vinden in de omstandigheden van een jonge vrouw die ongelukkig is gehuwd, maar behalve jong en een vrouw, is men ook iets meer, en voor ditgene wat ik meer bezat verlangde ik, en datgene verkwistte ik. En terwijl ik bereid was alles te aanvaarden wat mij geschonken werd, was het mijn zwakheid die mij verblindde voor het verschil tusschen liefde en hartstocht, een verschil zoo groot als daar is tusschen zacht en hard, tusschen vol en ledig. Gretig nam ik den hartstocht aan die mij gegeven werd, niet wetend van zijn verteerend vuur dat voor een kleinen dorst dien het stilt, honderdmaal meer verwekt. Gedurende den tijd dat hij mij tot mijn schade voortdreef van kwaad tot erger, heb ik niet vermoed waartoe hij mij voeren zoude, ach, en al hadde ik het geweten, wat zou het mij gebaat hebben? Mijn vriend, gij hebt dit nooit gekend, maar in het tegendeel der aardsche zwakheid waarin gij hebt geleefd, kunt gij haar gewis begrijpen. Ik twijfel wel of deze rechtvaardiging zuiver en voldoende is, want zwak en onwetend wordt iedereen geboren en velen zijn er die ondanks deze gebreken nimmer falen. Men ziet kleine zwakke wezens die, in hun zwakheid de rechte maat behoudend, hoog en zuiver blijven. Mijn neiging moet verkeerd geweest zijn, mijn begeerte naar de verzadiging dezer wereld heeft mij zekerlijk misleid. En ik besef nu eerst dat, hoe groot het leed geweest moge zijn dat ik zelve daardoor moest lijden, het leed en het onrecht dat ik anderen daarmede heb aangedaan onnoemelijk grooter zijn. Ik had een dochter, het liefste dat ik bezitten kon, die door mijn schuld in haar kort bestaan niets dan droefheid vond. Genoeg, ik ken en begrijp mijn schuld, waarvoor ik van geen mensch vergiffenis kan verwachten. En

indien ik rechtvaardiging trachtte te vinden, het komt, mijn vriend, omdat een verlangen den hartstochtelijken brand heeft overleefd, omdat ik mijn eenzaamheid niet dragen kan, omdat ik bid dat ten minste één onder de menschen mij met zachtheid moge aanzien om mij den moed te geven voor de toekomst. Aan u durf ik dit te zeggen, in wiens groet ik, de weinige keeren dat gij mij voorbij gingt, deze zachtheid heb gekend. Rechtvaardiging? Zie, wanneer ik een pooze stil geluisterd heb naar mijn hart voel ik de opstandigheid weder rijzen. Ik werd hier geboren schuldeloos als gij. Een wezen, dat mij vreemd was, kwam en gaf mij de krankheid die heel mijn leven verteerde. De trotschheid van mijn aard verheft zich dan en vraagt: en zou ik daarvoor vergiffenis behoeven? Maar gij weet wel, mijn vriend, dat ik dit niet schrijven zoude indien ik van mijn ongelijk niet overtuigd was. Niets, zelfs geen krankheid, verontschuldigt het verlies dat ik veroorzaakt heb. Ik heb deze maanden, deze jaren moet ik zeggen, veel nagedacht, zooveel dat ik niet anders zie dan de kleinheid van het menschelijk bestaan op deze aarde. Tot mijn twintigste, wellicht tot mijn drie-en-twintigste jaar bleef mijn hart zooals het was toen ik geboren werd, rein in de aanschouwing van wat de dagen brachten, rein ook in de verwachting van wat komen zoude om het te vervullen. Een deel van mijn leven, weldra even groot, is sedert voorbij gegaan, eveneens in verwachting, die ik echter niet rein durf noemen, daar zij de smetten van den zelfzucht droeg. Wat kan ik tegemoet zien voor het kleine deel dat rest, dan nogmaals verwachting? Aan de menschen die ik ontmoet heb, heb ik ervaren dat het hun zooals mij verging. De korte spanne ons hier gegeven is slechts verwachting, gedurende welke de een van het oogenblik geniet en de ander naar de toekomst smacht. En zooals mijn moeder geboren was om de jeugd harer kinderen liefelijk te maken, zoo was ik geboren om over de vreugden der jonkheid van mijn kind te waken, en zoo is het ook uw en mijn plicht het geluk te geven waar de genade ons vergunt het te brengen. Wat mij betreft, ik deed dit niet, en het is een droeve gedachte dat honderden met mij hierin te kort schoten en aldus, door zwakheid of door zelfzucht, het leven nog kleiner maakten. Hoe anderen deze ervaring dragen, weet ik niet. Voor mij is zij besloten in

de woorden: te laat. Ach, te laat! Hoe kon ik anders dan het leven dat mij geschonken werd beschouwen als een wondere gave, een tijd van licht, waarin eindelooze zaligheden gebeuren kunnen. Voor mij gebeurde er geen, geen, en nu ik eindelijk begin te verstaan waarom, moet ik nederzitten en zeggen: te laat. Terwijl ik dit schrijf weet ik dat ik overdrijf, gelijk iemand die zoo luid een waarheid uitspreekt dat hij een andere vergeet. Want voor mij gebeurde veel, ik verkwistte mijn leven, ofschoon ik ook thans niet weet waarom en waarvoor. En hoewel ik verre ben dit mijn geluk te noemen, er moet, denk ik wel eens, in een zoo groot leed als mij te dragen werd gegeven een genade verborgen zijn. Indien ik, weder jong zijnde, te kiezen hadde tusschen het lot dat mij beschoren werd en de ongeroerdheid waarin ik vele vrouwen hun dagen kwijnend zag doorgaan, waarlijk ik zou niet aarzelen. Doch dit is een dwaze veronderstelling voor mij die zich verheugen mag eindelijk van die kwellingen verlost te zijn. Gij ziet dat ik zonder iets te verbergen u van het verleden gesproken heb. Gaarne zou ik willen zeggen welke gedachten over de toekomst in mijn hart nog rijzen, doch er zijn er vele waarvoor mijn pen de woorden niet vinden kan. Het beste wat ik verwachten kan is rust om te mijmeren en te hopen. In die mijmering zouden schoone beelden leven van de dingen die ik vroeger in mijn droomen liefhad, het huis waar ik geboren werd met de grootsche boomen, de school waar ik de zuiverste genegenheid leerde, de kamer waarin ik moeder was geworden. Er zouden ook beelden zijn door de hoop verwekt. Eens, in den tijd mijner verblinding, heb ik in de verte witte sneeuwbergen gezien, die mij zoo wonderlijk ontroerden dat ik ze nimmer kon vergeten. Zij zijn mij het zinnebeeld van een hooge reinheid, ver verwijderd voorzeker, doch niettemin bereikbaar, en van dit zinnebeeld zou ik gaarne de dagen van mijn ouderdom beschermd zien. Een ander beeld is mij lief, van een groote witte wiek hoog boven mij uitgestrekt, daaraan zou ik mij willen toevertrouwen. Het valt mij echter moeilijk hiervan te spreken, want, hoe ik ook wenschen moge tot het geloof mijner jeugd terug te keeren, er is groot verlies geweest, en het is dwaas te gelooven dat het verlorene wederkeert. Gij ziet den twijfel waarin ik leef, mijn verlangen naar geloof.

Hoe ik ook zoek en peins, ik kan het niet wedervinden, het is mij of mijn hart iets vergeten heeft. Het vergaat mij hiermede als eenmaal, na een langdurige krankheid, toen ik vertroostende woorden, welke ik gehoord of gelezen had, wedervond zonder mij het vervolg te kunnen herinneren. Thans, nu ik ze beter dan ooit begrijp, zijn zij mij weder te binnen gekomen: De liefde te laten bloeien tot haar volle waarheid die verwezenlijkt kan worden, met den strijd, het leed en het verlies. Schoon is het den weg van het hart te gaan, zonder te achten de moeiten van het willen, streven en nemen, van het begeeren, smeeken en bidden. Het dorstig hart aanvaardt deze vertroosting, doch voelt dat er iets volgen moet dat het al te niet doet. En dit is het, mijn groote behoefte aan geloof, die mij een blik deed wenden naar het beeld van een goeden geest, die mij beschermde in mijn jonge jaren. Doch zoo groot is mijn twijfel, mijn kleinmoedigheid, dat ik niet weet of ik dezen brief aan u verzenden mag, ik ben reeds te hard geslagen om te durven zeggen: Ziehier wat in mijn ziel te lezen is. Ach, mijn God, hoe bid ik om verlichting. Hoe bid ik dat één verstaan zal dat ondanks al de liefde in mij zuiver is.'

XIX.

Dat voorjaar waren de eikenbosschen van Martigny-du-Bois vroeg ontloken en de vogels kweelden tierig in het ongerepte struikgewas. Na de vier jaren in de tropen, nadat zij ook nog sneeuw en vorst van den winter had gezien, was het een weelde die Rose-Angélique genoot, verhoogd door de nog niet begrepen verrassing dat het deze plaats was waar zij een rustige woning had gevonden. Haar oom François de Montendres had om er zijn laatste jaren te leven het kasteel gekocht, met het verlaten klooster, en haar zoowel als Germaine en het kind Marcelline, haar kleindochter, er heen gevoerd. Ook Marion, ofschoon slechts voor een kort bezoek gekomen, was gebleven en kon niet scheiden. Met de gedachten aan den schooltijd, aan kinderen van wie zij zich een gebaar of een uitdrukking, maar niet den naam herinnerde, was de zachte verblijding der lente gekomen. In den vroegen morgen al ging zij met den ouden oom en Marion in de

bloemengaarde waar de verwaarloosde rozen welig bloeiden. Daarna nam zij het handje van Marcelline en dwaalde verder langs de dik bemoste paden in het lommer, en de dartele kreetjes van het kind mengden zich er met den wildzang. Het was immer hetzelfde pad, dat naar de beek leidde, met de populieren en het riet, die zij vroeger kon zien uit de kamer die zij met Claire de Maréville deelde. Het kind stond herhaaldelijk stil om een takje, een steentje op te rapen of iets te plukken en bij zulk spel hield Rose-Angélique den blik op haar gericht terwijl de vage gedachten verder zwierven. Bij de beek eindelijk, in den geur van viooltjes en irissen, het gesuizel der halmen, strekte zij zich op den grond. Schuin tegenover, achter de kastanjes in hun jongen bloei, stond het klooster met de gesloten luiken, en deze tellend vond zij de kamer weder die de hare was geweest. In een lang uur van rustige genieting en tevreden gedachten keerde telkens de herinnering weder aan de groote gebeurtenis van dien schooltijd, de vlucht van Claire, en dan zag zij de andere vriendin, Marguerite, zooals zij afscheid van haar had genomen, wit op het witte bed, met het kruis op de borst. Marguerite had dit kruis reeds in haar jonkheid aanvaard en al de onzuiverheden des levens geweigerd, zij echter had gestreden tot zij ten leste buigen moest en naar het heil van dit zinnebeeld verlangde. En eens, terwijl zij zoo mijmerde, sloeg zij de oogen op en ontwaarde het kleine kind dat naast haar staande uit de kleine hand bloempjes op haar liet vallen. Het was een droeve lach waarmede zij het loof en de blanke wolkjes aanzag.

Doch opgewekt, rustig, keerde zij terug in huis waar oom François met fijne scherts haar in de eetzaal wachtte en Germaine, bleek, met den glimlach van teleurgestelden ouderdom, haar bewonderend gadesloeg.

Na de langste zomerdagen vertelde oom François het bericht dat hij ontvangen had, dat zijn arts en vriend van menig jaar, Alphonse Lheureux, voor een kort verblijf in Martignydu-Bois zou komen. Alleen Marion begreep de wijze waarop Rose-Angélique recht het hoofd ophief.

Zij hoorde zelf hoe haar stem zacht en diep werd in die dagen, zij voelde zich sterk en genoot de blanke schoonheid van den morgen, de stilte van den middag met de hooge wolken, de ruischende schemering in het vervlietend avond-

licht. Het was haar of haar hart zich voorbereidde om schoon te zijn als de late zomer.

Op een ochtend zat zij bij de beek alleen, in een nieuw licht gewaad, nabij het paviljoen waarvan alle ruitjes gebroken waren. Zij had zich tusschen het riet voorover gebogen en in de spiegeling van het water haar rimpels gezien. Toen luisterde zij, naar een vogel, naar het bladergeruisch. En schreden vernemend hief zij het hoofd en ontwaarde hem, Robert, die uit het lommer naderde. Doch hij was dezelfde niet, zij zag zijn armelijkheid, met zijn handen smeekend tot haar geheven, met zijn angstig zwak gelaat en gebogen schouders. Langzaam rees zij terwijl hij kwam. Hij kon niet spreken, hij nam haar arm om te steunen, en zij was het die vragen moest. Zij begreep het kort verhaal, moeilijk, met zwakke stem gedaan: een twist, een wond, een krankheid zonder vrienden, de angst die hem deed zoeken de eenige van wie hij heil verwachtte. Zij wilde hem medevoeren naar het kasteel, maar hij schudde het hoofd en zoo bleek werd hij plotseling dat zij rondzag om terstond hulp te vinden. Dan leidde zij hem naar het paviljoen, de deur van vermolmd hout viel open. Hij legde er zich neder en weigerde toen zij weder aandrong hem naar een kamer te brengen waar hij verzorgd kon worden. Hij was om haar gekomen, zeide hij, om de zachtheid van haar hand te voelen, en dit eenzaam gebouwtje was een goede plaats om afscheid te nemen.

In den middag vergezelde Marion haar om de benoodigdheden ter verzorging te dragen.

En Rose-Angélique zat weder bij hem op den vloer, zooals zij vroeger gedaan had op het eiland, met zijn zwakke hand op haar arm. Terwijl hij, half sluimerend, half wakend, met gesloten oogen lag, aanschouwde zij hem. Er was een teederheid over zijn gelaat die haar deed vreezen dat geen hulp van haar kon baten. En als hij zijn oogen weder opsloeg, was het of hij haar gedachte had verstaan, want hij vroeg haar niemand, zelfs geen arts tot hem te laten naderen; hij was niet om genezing gekomen, zeide hij, doch om nabij haar te zijn.

En zij begreep dat hij was gekomen om iets terug te vragen dat zij niet meer geven kon, en zij zuchtte niet dat zij ook het einde van dit lot moest dragen.

Vroeg in den morgen verliet zij het huis met den zwaren

korf aan haar arm, haar oom zeide niets daar hij van Marion reeds wist waarheen haar gang was, en indien zij voor het middagmaal niet was teruggekeerd wachtte men niet.

Wanneer zij hem geholpen had en hem spijs en drank gegeven, zat zij naast hem neder en luisterde naar de weinige woorden welke hij sprak eer hij de oogen weder sloot. Dan was er stilte in de kleine koele ruimte, waarin groot voor haar aandacht het zwakke ademen klonk. Zij herinnerde zich den langgeleden tijd van La Croix Fleurettes, van Parijs, van Les Eglantiers, het was haar eigen hart, haar eigen wezen waaraan zij dacht zooals zij geweest waren onder de macht van hem die hier lag. En als zij vragend peinsde waarom hij, nu ook voor hem het leven gedaan moest zijn, haar zocht, vond zij wel een reden waaraan zij vroeger had geloofd, dat de hartstocht die haar had medegevoerd hem behoorde en tot hem moest wederkeeren, doch zij begreep dit niet meer. En zelfs indien liefde hem gedreven had wist zij dat deze liefde haar niet roeren kon. De hand was koud waarmede zij hem aanraakte om een arm in gemakkelijker houding te leggen, en het gaf haar verlichting zichzelf te bekennen dat zij hier zat om een plicht jegens haar verleden te vervullen.

Op een morgen was hij opgewekt en sterker dan den dag te voren. Op haar arm geleund kwam hij buiten en ging tot aan de populieren bij de beek. Hij zag haar gedurig aan terwijl hij met verteedering sprak van vroegeren tijd, zonder een enkel der fraaie woorden. Rose-Angélique had weinig antwoord. En toen zij hem terug geleidde zweeg hij en ging moeilijk.

Den dag daarna hoorde zij hem in den slaap haar naam fluisteren, en er was in den toon iets dat den blos op haar wangen wekte. Met onrust keerde zij huiswaarts toen het reeds schemerde.

Daar vond zij de verrassing waarop haar ziel gewacht had. Alphonse Lheureux wandelde er voor het bloemperk met haar oom heen en weder, een rechte, eerlijke gestalte. Na de korte begroeting ging zij binnen, daar zij zeer vermoeid was.

En toen zij den anderen morgen reeds bij den dageraad uitging zag zij hem zitten op een bank nabij de laan, en zonder overweging vroeg zij hem haar te helpen bij een kranke. Hij neeg, bereid haar te volgen. Zij zwegen beiden terwijl zij gingen.

In het paviljoen vonden zij hem met gesloten oogen, licht doch moeilijk ademend; zij bogen over hem neder aan de eene en de andere zijde. Na een pooze rees Alphonse Lheureux zonder te spreken en ging voorzichtig naar buiten, zij zag hem daar onder een tak met groene bladeren terwijl hij zijn uurwerk uit den zak nam en langzaam verder ging.

Toen hij terugkeerde stond Rose-Angélique in de deur met gekruiste armen. Zij week opdat hij binnen kon gaan en schouwde toe. Zij zag hoe hij naderboog en even tastte, dan staarde en rustig, langzaam, de bloem uit zijn knoopsgat nam en die nederlegde op de stille borst. Toen rees hij en vouwde de handen en bad. Rose-Angélique schouwde toe, maar zij moest leunen tegen de deur en haar tranen vielen. En weder buiten komende nam hij haar hand en voerde haar mede. Eerst nabij het kasteel klonken hun stemmen weder, waar de kleine Marcelline met uitgelaten kreetjes tot hen kwam.

In de laatste dagen van de maand Augustus keerde Alphonse weder in Martigny-du-Bois. Haar oom vertoonde zich eerst laat en ook Germaine, die ziekelijk was, bleef in bed. Het was stil in de zalen en in den bloementuin.

Den eersten morgen, toen de zon nauwelijks was opgegaan, vond Rose-Angélique hem voor het rozenperk, geknield om aan een bloem te ruiken. Hij rees en kuste haar de hand, zonder spreken, maar met een gebaar naar die dauwige bloemenpracht. Dan wandelden zij te zamen onder het loof waar de duiven kirden.

Zij had hem gezegd dat zij hem eens een brief had geschreven dien zij niet verzonden had, dat zij vaak naar zijn raad had verlangd, en hierover voortsprekend was hij het die haar van zijn leven vertelde, in korte zinnen, soms afgebroken als hij haar iets aanwees in het bosch. In een van deze gesprekken zeide hij:

Beter dan te hopen en te verlangen is het te wachten en te bidden. In het gebed ziet men geen verschil tusschen het aardsch en het eeuwig geluk.

Rose-Angélique herkende terstond deze woorden, die haar herinnerden aan wat zij lang geleden vergeten had. En bij de beek staande onder de populieren, met den blik over de wijngaarden, sprak haar mond:

Maar schooner de weg waar de oogen gesloten en de handen gevouwen zijn.

En hij begreep, hij zag haar geheele gestalte aan, maar zijn oogen bleven op de hare gericht.

Het geluid van een vogel deed hen opzien naar den klaren hemel. Aan den ondersten tak van den populier hingen gele bladeren die zachtkens wuifden in de zoelte.

Het bosch waardoor zij huiswaarts keerden was vol van ochtendgekweel. Rose-Angélique, met haar hand rustend op zijn arm, schreed licht over het bemoste pad, en starend in de zonneglansen door de bladeren dacht zij aan de reinheid die zij gezien had in een gebaar van gevouwen handen recht omhoog geheven. Doch er was een ander gebaar dat haar naar een woord deed zoeken dat zij niet vond. Alphonse stond stil en verzocht haar zich te buigen tot den geur van een roos, hij plukte haar niet, maar hief voorzichtig den bloeienden tak tot haar op en zag haar in zijn klare vreugde aan.

ARTHUR VAN SCHENDEL.

Hierna.

Bij het heengaan van J.P. Kuenen.

Als alle leed zal zijn geleden
   En alle deernis uitgeschreid,
Dan mogen wij den weg betreden,
   Die naar die veilge velden leidt,

Waar geen verlangen woont noch vreeze,
   Die 't bloed verterend in ons droeg,
En alle wonden zijn genezen,
   Die 't hunkerende leven sloeg.

Wanneer de bloesem van dit leven
   In vreugd en lijden is verdord,
Dan erven wij de vrucht dier dreven,
   Waar leed en vreugd eenparig wordt.

Omdat daar heimelijk begeeren,
   Noch wisseling van dagen is,
En men in tijdelooze sferen
   Geen zonlicht kent of duisternis.

Want dáár zal blanke vrede duren;
   Het licht der waarheid kent geen strijd, -
En oogenblikken zijn als uren
   En uren zijn als de eeuwigheid.

Dáár is geen twijfel en geen smarte
Noch weedom van een aardschen band,
En geen verwildering van harte
Noch martelende levensbrand.

Dáár spreiden zeegnende fonteinen
Hun stralen van bestendig licht,
En doen 't mysterie ons verschijnen
Van aangezicht tot aangezicht.

Dáár, in een eeuwig heldren morgen,
Wordt ons 't onzichtbre zijn verklaard.
Wat onze blindheid bleef verborgen
Ligt hier verheerlijkt geopenbaard.

En met verteederde gedachten,
Verwijlen wij bij vroegren staat,
Waarin wij dolend bleven smachten
Naar wat ons brein te boven gaat.

JAN VETH.

Lucas van Leidens afscheid.

‘Twee daghen eer hij starf, was hij lustigh om noch eens de Hemelsche locht, oft den Hemel, des Heeren werck te sien, waerom zijn dienst-maegt hem buyten heeft gebracht voor de leste reys....’ VAN MANDER.

Breng mij, vóórdat ik straks moet scheiden,
Nog eenmaal buiten in het licht;
En laat de zonnestralen glijden
Langs mijn vermagerd aangezicht.

Ik wil niet heengaan van deez aarde
In schaduwe van somberheid, -
Mocht ik niet wandlen in een gaarde,
Waar 't zuivre licht de zinnen vleit?

Ik had ze lief, de vruchtbre dreven,
Van zachte wasemen omvloeid,
En waar de sprankling van het leven
Door 't wuivende gebladert stoeit.

Verscheidenheid van groene spruiten
Verkwikten mijn bekneld gemoed;
Waar ik de vooglen hoorde fluiten,
Werd mij de hijgende adem zoet.

Ik zie de blanke stroomen vlieten,
In gracy-rijke kronkeling,
Naar lieflijk schuivende verschieten,
In 't beeld van mijn herinnering.

Geen kus van weeke vrouwelippen
Bereidde mij zoo zoeten brand,
Als 't spelen van de gulden tippen
Over het glinsterende land.

Ik zag zoo geern de wolken zwieren
Door 't blauw van 's Heeren hemelruim,
Wanneer hun kuiven 't landschap cieren
Met kruivingen van zilverschuim.

En in de grazig groene velden,
Door luister van safraan gedrenkt,
Laat zich de zegen Godes gelden,
Die 't Paradijs ons wederschenkt.

Breng mij, vóórdat ik straks moet scheiden,
Nog eenmaal buiten in het licht;
Ik wil mij tot den dood bereiden
Met de oogen naar Zijn zon gericht.

JAN VETH.

Aan d' ondergang.

I.

O eens beminde tijd
van bloeiend licht en weelge vlagen
en verten, wijd
uitwijkend voor het rijzig dagen...

O dat ik nu niet meer
u om dien rijkdom mag beminnen;
en weer - en weer
keert dit verdonkerd hart naar binnen

en in zich is het oud
en eenzaam en het tochtend einde
maakt het er koud
en leeg om 'n stem die daar eens kwijnde...

O eens beminde tijd,
voor mij, en ik voor u, verloren
nu doodsbereid
de duistre tochten 't hart bekoren...

II.

Het zij... het zij...: dit glinsterend gezicht
van zon en wereld 'hoort ons niet;
wij zijn van deze schoone grens gezwicht
naar leege donkert' en dood verschiet.

O aarde... gij, ik en die droom van u
achter uw duister en uw dag:
die prachten en die stem herken ik nu,
die oogen, en verstilde lach,...

vreemd, ver en voor ons en voorbij de grens
en heimelijkheid van den dood;
en achter ons en even ver die mensch,
dat komen, die vervulde schoot.

En tusschen dat licht en dien avond wij
en over ons het waaiend eind,
het duisteren, die kreet, en elk voorbij
een eenzaam zingen dat verdwijnt...

III.

Om welke droom beminnen wij den ijle dood,
aan welke stem zijn wij verloren
dan die wij in den lagen duister hooren,
dan die wij dierven in het donkrend rood? -

Over de grenzen en voorbij het einde, o
het laatste welke' en eerste bloeien,
die opstand en vandaar het trage vloeien
nieuwer bewegingen, ternauwernoo...

Om dezen droom beminnen wij de lichte dood
dat, aan een schooner aard' herboren,
wij nog het driftig ruischen zullen hooren
van 'n ster die ijlings, vlammende verschoot.

Dan stilte - en die stem die in den avond riep
van dichtbij in de witte morgen;
in licht en wind veilig voor ons verborgen
nog eens die stem die toen al voor ons liep...

1922.

JOHAN HUIJTS.

J.P. KUENEN

Kuenen als natuurkundige.

De Gids-redactie heeft in haar laatste nummer dankbare hulde gebracht aan den man door wiens overlijden zij een zoo gevoelig verlies heeft geleden en van menige zijde zijn reeds, in woord en geschrift, de edele persoonlijkheid en de groote gaven van Kuenen herdacht. Als ik nu, naar den wensch der Redactie, zijne beteekenis voor de natuurkundige wetenschap tracht te schetsen, dan is het allerminst om bij den geleerde den mensch uit het oog te verliezen. Ook in het wetenschappelijke werk van den onderzoeker spiegelen zich de grondtrekken van zijn wezen af, en men geraakt bij de lezing van Kuenen's verhandelingen, niet minder dan bij den persoonlijken omgang en de samenwerking met hem het geval was, onder de bekoring van zijn eenvoud, zijn waarheidsliefde en zijn eerlijkheid.

Trouwens, hij heeft zich zelf erover uitgesproken, dat bij de beoefening der wetenschap nog iets anders in het spel is dan de techniek van waarnemen en meten, en de berekening met het koele verstand. ‘Onze geest’, zoo zegt hij, ‘bestaat niet uit een aantal afzonderlijke afdeelingen, die zich onafhankelijk van elkaar ontwikkelen. De godsdienstige mensch, die zich aan de natuurwetenschap wijdt, zal daarin ook voor zijn godsdienstige behoeften voldoening en versterking vinden. Het is niet alleen de naïeve beschouwer van den sterrehemel of de wonderen van het microscoop, of hij die van populair wetenschappelijke werken en voordrachten kennis neemt, die tot hoogere stemmingen en gedachten kan worden opgevoerd: ook hij, die de verschijnselen tot het

onderwerp van minutieuse studie maakt, kan datzelfde ondervinden.' Gulden woorden uit zijn geschrift 'Natuurwetenschap en godsdienstig geloof', dat zoo klaar getuigt van zijn diepen ernst en van de idealen die hem ook bij het werk in het laboratorium voor den geest stonden.

Een man die zoo dacht en voelde kon geen bekrompen vakgeleerde zijn, en zulk een man was aangewezen om in een tijdschrift als de Gids de natuurwetenschappen te vertegenwoordigen. Aan zijne toetreding tot de redactie hebben wij de keurige artikelen te danken, die de lezers zich zullen herinneren en die tot de blijvende waarde der laatste jaargangen in hooge mate hebben bijgedragen, boeiend als zij zijn door vorm en inhoud, populair in den besten zin van het woord. Ik denk aan 'De hemelsferen bij Dante', waarin hij met de Divina Comoedia als uitgangspunt een kleinen, bevattelijken cursus over de antieke sterrekunde en wereldbeschouwing geeft, aan 'De ouderdom der aarde', waar wij zijn vermogen bewonderen om een uitgebreid feitenmateriaal tot een samenhangend geheel te verwerken, en vooral ook aan de artikelen over de relativiteitstheorie, die ons doen zien dat Kuenen, schoon in de eerste plaats experimentator, in de diepste en moeilijkste theorieën der moderne physica wist door te dringen, daarbij tegenover de schittering der nieuwe denkbeelden zijn bezonnen oordeel bewarende.

Gemakkelijk heeft Kuenen het zich nooit gemaakt, in zijne ambtelijke werkzaamheid zoo min als in de Gids. Van hem kan inderdaad worden gezegd dat hij deed wat zijn hand te doen vond. Nauw waren de colleges, die hij met het practicum steeds als zijn allereerste taak beschouwde, afgeloopen, of een berg van examens, zoo te Leiden als elders, wachtte hem; het mag hier nog wel eens worden gezegd hoe hij ook bij het examineeren toonde, een goed en geduldig waarnemer te zijn. Daarbij kwamen tal van opdrachten, waaraan hij door zijn groote welwillendheid en door zijn gevoel, zich aan iets goeds en nuttigs niet te mogen onttrekken, meer dan menig ander blootstond, vele bemoeiingen voor maatschappelijke en wetenschappelijke belangen. Hij was, om alleen van deze laatste te spreken, lid van het curatorium van het meteorologisch instituut en van de rijkscommissie voor graadmeting en waterpassing, en vertegenwoordigde ons land op de con-

gressen voor koeltechniek en koude te Chicago en Parijs.

Voeg hierbij, en gij krijgt wel een zeer levendigen indruk van onvermoeide werkzaamheid, de boeken die men hem te danken heeft, het over de warmte en de moleculaire krachten handelende deel van Bosscha's leerboek en zijn werk over het aandeel van Nederland in de ontwikkeling der natuurkunde gedurende de laatste 150 jaren, dat toonbeeld van ijver en belezenheid, waardoor de feestviering van het Bataafsch Genootschap der proefondervindelijke wijsbegeerte in 1919 werd opgeluisterd en waarvoor het genootschap hem door de toekenning van zijn gouden eerepenning dankte.

Ik gewaag van dit alles omdat het de lijst is, waarin ik zijn zuiver wetenschappelijk werk zou willen doen uitkomen. Hoe de richting daarvan al vroeg bepaald werd, kan men lezen in het Gedenkboek van het Leidsche laboratorium, in 1904 aan Prof. Kamerlingh Onnes aangeboden. Kuenen vertelt daar hoe hij spoedig na zijn candidaatsexamen in den zomer van 1887 een onderhoud met Onnes had, waarbij hem de vraag werd voorgelegd, of het zijn bedoeling was bij zijn verdere studie de mathematische dan wel de proefondervindelijke richting op te gaan. ‘Tot op dat oogenblik had ik over dat gewichtige vraagstuk mijn hoofd niet gebroken: de weg naar het candidaatsexamen had zich van zelf gewezen en te midden van het zich daarbij voordoende werk en de behartiging van de niet onmiddellijk met de studie samenhangende belangen van het studentenleven, was van de overdenking van de toekomst niet veel gekomen. De vraag kwam op dat oogenblik geheel als een verrassing.’

‘Dat wij’, hij bedoelt de candidaten in het algemeen, ‘nu zoo op eens aan de onmiddellijke, onafhankelijke onderzoeking van natuurverschijnselen gezet konden worden, en de kans geopend zouden zien van iets tot de kennis dier verschijnselen bij te dragen, kwam als een openbaring.’

‘De welsprekende en overtuigende wijze, waarop de keuze mij in dat gesprek werd voorgelegd, maakte de beslissing voor mij niet twijfelachtig.’ Zoo besloot dan Kuenen zich hoofdzakelijk aan experimenteel onderzoek te wijden en wel in de eerste plaats aan de bestudeering van de eigenschappen van mengsels van twee stoffen, een der onderwerpen die hem werden voorgesteld. Hieraan werd in de eerstvolgende jaren

hard gewerkt, met het gevolg dat hij in 1891 bekroond werd voor de beantwoording eener door de Leidsche faculteit van wis- en natuurkunde uitgeschreven prijsvraag en dat hij het volgende jaar op een proefschrift: 'Metingen betreffende het oppervlak van van der Waals voor mengsels van koolzuur en chloormethyl', promoveerde.

De niet ingewijde kan moeilijk aan den titel zien dat het te doen was om het gedrag van mengsels bij verschillende drukkingen en temperaturen, en dat de diepere beteekenis van zoodanig onderzoek ligt in de besluiten die er uit kunnen worden getrokken aangaande de krachten die de kleinste deeltjes der materie op elkaar uitoefenen.

Theorieën die in de beweging en onderlinge werking der moleculen den sleutel voor de verklaring van tal van verschijnselen zochten, waren er van oudsher geweest en bijna 20 jaar geleden had, wat vloeistoffen en gassen betreft, van der Waals een belangrijken stap vooruit gedaan. Men stond op dit gebied voor vragen als deze: waardoor wordt de druk bepaald, die noodig is om bij een gegeven temperatuur een eerst gasvormige stof den vloeibaren toestand te doen aannemen, waarvan hangt de dichtheid der vloeistof, in vergelijking met die van den damp af, en hoe moet men rekenschap geven van de, in gewone gevallen zeer geringe, samendrukbaarheid die de verkregen vloeistof vertoont? Het was van der Waals gelukt, hier een klaar en bevredigend antwoord te geven. De verdichting tot vloeistof schreef hij toe aan de onderlinge aantrekking der moleculen op uiterst kleine afstanden, den weerstand waarmede een vloeistof als water zich tegen een samenpersing verzet, aan de uitgebreidheid van hare moleculen; denkbeelden die wel reeds door anderen waren uitgesproken, maar die niemand vóór van der Waals consequent had uitgewerkt. Door dit te doen ontwikkelde hij een algemeene theorie van vloeistoffen en gassen en gelukte het hem begrijpelijk te maken dat er voor elke stof een bepaalde, de zoogenaamde 'kritische' temperatuur is, boven welke het niet mogelijk is, door samendrukking een afscheiding van vloeistof te bewerken. Heeft men in een gesloten vat eerst vloeistof en damp in geschikt gekozen hoeveelheden met elkander in evenwicht, en verhoogt men dan de temperatuur, dan ziet men de twee 'phasen' in

dichtheid tot elkaar naderen, om ten slotte aan elkaar gelijk te worden. Men bereikt, zooals men zegt, den ‘kritischen toestand’ en het is in het bijzonder in de eigenaardigheden daarvan dat van der Waals een inzicht had gekregen.

Daarmede niet tevreden, had hij zijne theorie tot mengsels van twee stoffen uitgebreid en aldus een gebied van nog veel grooter verscheidenheid en daardoor des te grooter aantrekkelijkheid ontsloten. Een graphische voorstelling met behulp van zeker oppervlak - het in den titel van Kuenen's dissertatie genoemde - maakte het mogelijk, de verschijnselen gemakkelijk te overzien en zonder lange berekeningen gevolgtrekkingen uit de theorie af te leiden.

De beschouwingen van van der Waals wekten in die dagen geestdriftige bewondering en het is wel begrijpelijk dat Kuenen gretig de gelegenheid aangreep om de gevolgtrekkingen der theorie tot in bijzonderheden op de proef te stellen. Voor dit doel heeft hij bij voortduring, ook gedurende zijn verblijf te Dundee en na zijn terugkeer naar Leiden in 1907, gewerkt. Door vernuftig uitgedachte verbeteringen der waarnemingsmethoden en door zorgvuldig op alle storende invloeden te letten, slaagde hij er in, de verschijnselen zuiverder waar te nemen dan het vóór hem iemand gelukt was en inzonderheid de kritische verschijnselen, bij mengsels vrij wat ingewikkelder dan bij enkelvoudige stoffen, experimenteel te ontwarren. Hoe hij het uitgebreide gebied der natuurkunde, waarop hij zich bij voorkeur bewoog, beheerschte, blijkt uit zijne werken: ‘Theorie der Verdampfung und Verflüssigung von Gemischen und der fraktionierten Destillation’, ‘Die Zustandsgleichung der Gase und Flüssigkeiten und die Kontinuitätstheorie’ en ‘Die Eigenschaften der Gase.’

Laat ik nu uit dit alles één greep doen en een woord zeggen van een ontdekking van Kuenen, die een waar juweel mag genoemd worden. Perst men een enkelvoudige stof als waterdamp of koolzuurgas, bij een temperatuur beneden de kritische, in steeds kleinere ruimte, dan ziet men, op een bepaald punt gekomen, naast den damp een vloeistof verschijnen, waarvan de hoeveelheid gestadig toeneemt, tot eindelijk alle damp verdicht is. Gedurende de samendrukking blijft, zoo lang er nog eenige damp bestaat, de druk onver-

anderd en hebben de nog aanwezige damp en de gevormde vloeistof elk zijn eigen onveranderlijke dichtheid. Bij een mengsel van twee stoffen is het minder eenvoudig. De twee bestanddeelen zijn allicht niet even vluchtig en dit heeft ten gevolge dat vloeistof en damp niet dezelfde samenstelling hebben; de eene phase bevat wat meer van het minder vluchtige, de andere wat meer van het vluchtigste bestanddeel. Bij voortgaande verkleining van het volume blijft thans de druk niet standvastig, en ook de samenstelling en de dichtheid van elk der phasen veranderen gestadig. Men gevoelt hoe ingewikkeld de verschijnselen daardoor kunnen worden.

De afwijking van hetgeen men bij een enkelvoudige stof ziet, kan nu onder bepaalde omstandigheden zoo ver gaan, dat, als eerst een vloeistof gevormd is en de hoeveelheid daarvan tot zeker bedrag is toegenomen, die hoeveelheid vervolgens afneemt, zoodat ten slotte de vloeistof weer verdwijnt en men eindigt, zooals men begon, met een enkele phase, die men ‘damp’ moet noemen, van dezelfde samenstelling als de oorspronkelijke en alleen met een kleiner volume.

Dit is de ‘retrograde condensatie’, die door Kuenen geheel in overeenstemming met de theorie werd waargenomen. Wat het verrassende ervan betreft, kan men de ontdekking op één lijn stellen met b.v. die van de konische refractie, waarbij een op een kristal vallende lichtstraal niet, zooals bij de bekende dubbele breking, in tweeën wordt gesplitst, maar in het kristal langs alle op zekeren kegel liggende rechte lijnen verder gaat, zoodat op een scherm, in plaats van twee punten, een lichte ring wordt waargenomen. De vergelijking gaat alleen in zoo verre niet op, als de konische refractie theoretisch voorspeld en vervolgens waargenomen werd, terwijl Kuenen de retrograde condensatie eerst heeft gezien en daarna uit de theorie heeft verklaard.

Verschijnselen als deze, waaraan niemand vooraf had gedacht en waarvan het bestaan als een noodzakelijke gevolgtrekking uit reeds ontwikkelde theoretische beschouwingen kan worden afgeleid, zijn wel bij uitstek geschikt om den indruk te geven, dat wij met onze theorieën op den goeden weg zijn.

Ik zou kunnen zeggen ‘op de goede wegen’, want veelal is het niet langs één pad, maar langs verschillende uiteenloopende of elkaar kruisende paden, dat wij trachten verder te komen. In een groot gedeelte van de theorie der mengsels is de zuivere, algemeene thermodynamica aan het woord; een groot algemeen beginsel, onafhankelijk van bijzondere opvattingen over het mechanisme der werkingen, is het richtsnoer. Daardoor liet ook Kuenen zich met voorliefde leiden en onder zijn nagelaten werk werd een kleine verhandeling gevonden, die hij zich had voorgesteld in de eerste vergadering der akademie van wetenschappen aan te bieden, waarin datzelfde beginsel op een merkwaardig, in den laatsten tijd ontdekt magnetisch verschijnsel wordt toegepast.

Maar van niet minder beteekenis dan de algemeene thermodynamische beschouwingen, zijn bespiegelingen over de structuur der moleculen en atomen en over de krachten die zij op elkaar uitoefenen; wel zijn zij minder zeker, maar daar weegt tegen op dat zij dieper in het wezen der dingen gaan. In dit opzicht had van der Waals, toen hij de moleculaire attractie en de uitgebreidheid der deeltjes in rekening bracht, slechts den eersten stap gedaan; verdere verfijning was wenschelijk en werd ook reeds ten deele bereikt. Was Kuenen langer gespaard gebleven, had hij mogen genieten van de ruimere werkgelegenheid die het uitgebreide en herbouwde laboratorium hem zou hebben gegeven, dan zou de ‘minutieuse studie’, waarvan wij hem hoorden spreken, ongetwijfeld nog veel van hooge waarde hebben opgeleverd.

Men kent de mooie woorden van Newton, ons van zijne laatste levensdagen bewaard gebleven: ‘I do not know what I may appear to the world, but to myself I seem to have been only like a boy playing on the seashore, and diverting myself in now and then finding a smoother pebble or a prettier shell than ordinary, whilst the great ocean of truth lay all undiscovered before me’. Een bescheidenheid als hieruit spreekt vond men ook bij Kuenen. Wat hij gedaan heeft achtte hij zelf luttel, maar de wetenschap zal er hem dankbaar voor blijven.

H.A. LORENTZ.

Het sprookje.

Vooraf.

Waar hebben wij onze sprookjes vandaan? - Van Saartje, onze oude, goede baker, die sprookjes kan vertellen. - En waar heeft Saartje ze vandaan? - Vermoedelijk van Saartje Senior; de weg van het sprookje gaat van mond tot oor en van oor tot mond. - Goed gebruld; maar welke sprookjes wist Saartje te vertellen? - Klein Duimpje, Roodkapje, Sneeuwwitje, De gelaarsde kat, Hans en Grietje, Ali Baba... neen, dat laatste heb ik niet van Saartje, ik heb het gelezen. - In een boek? - Ja! - Gij weet toch wel, dat die andere sprookjes ook in boeken staan, Perrault... de gebroeders Grimm...? - Natuurlijk; maar die heeren hadden ze toch weer gehoord en niet uit boeken. - Weet gij dat zoo zeker? - Moeder de Gans is ietwat vaag en legendarisch, maar de zeer echte Frau Viehmann uit Niederzwehrn in Hessen hield er, zoover ik weet, geen bibliotheek op na. - Wij zijn geneigd, wat wij bij het ‘volk’ vinden voor zeer oud, zeer primitief of zeer oorspronkelijk te houden. Wij leven echter in een beschaving, die historisch en sociaal uit verschillende lagen bestaat en de dingen van de eene laag komen en gaan over en weer in de andere. Als gij goed zoekt, vindt gij tusschen wat gij ‘volksliederen’ noemt, composities van groote toondichters, en aan den anderen kant putten de componisten uit het zoogenaamde volkslied; coquette burgermeisjes trekken boerinnenpakjes aan, maar de boerenkleederdracht is vaak weer de burgerdracht van een eeuw geleden.

Zou het bij wat wij letterkunde uit boeken en wat wij overlevering door den volksmond noemen niet iets dergelijks kunnen zijn? - Natuurvolken hebben ook sprookjes. - Van de beschavingslagen bij de verschillende volken weten wij nog niet heel veel, en wanneer een beschaafd volk met een natuurvolk in aanraking komt, begint het geruil pas goed: men geeft brandewijn en krijgt goud, dat is duidelijk; of men geeft bedrukte katoentjes en begint zelf te batikken, maar wat er door zendelingen, soldaten en kooplui in de letterkunde en het leven van den geest geruild wordt, is vrij wat ingewikkelder en minder gemakkelijk gade te slaan. - Van den mond in het boek, uit het boek in den mond, van de natuur in de beschaving en vice versa... dat wordt het beruchte kringetje van de kip en het ei. - Juist. Maar indien wij dit kringetje willen verlaten, hebben wij, dunkt mij, meer houvast aan de letterkunde, die als een afgesloten reeks voor ons ligt, die wij kunnen overzien en doorvorschen dan aan de mondelinge overlevering, die telkens onderbroken is, die toch weer schriftelijk gefixeerd moet worden en die waarschijnlijk bovendien nog troebel is. - En dus...?

I. Het sprookje in de nieuwe Westersche letterkunde.

1. Van Boccaccio tot Straparola.

De Italiaansche ‘novelle’, zooals wij ze omstreeks 1350 in Boccaccio's *Decamerone* vinden, is inderdaad iets nieuws. Wanneer wij in de geschiedenis van de letterkunde van iets nieuws spreken is dit altijd betrekkelijk. In dit geval bedoel ik met nieuws een zekere onafhankelijkheid. Een jong spruitje, een nieuwe tak aan een ouden boom blijft altijd afhankelijk en in samenhang met het geheele groeisel - maar wanneer een kind geboren wordt, krijgt het door erfelijkheid en opvoeding wel heel veel van zijn ouders mee, maar het heeft toch een zelfstandig leven. Boccaccio's novelle kan men beter met een kind dan met een tak vergelijken: zij bevat, zoowel wat vorm als wat inhoud betreft, een aantal bestanddeelen, die met de oudere letterkunde samenhangen, er schuilt iets in van vroegere middeleeuwsche litteraire conglomeraten zooals de *Gesta Romanorum* of de *Zeven vroeden;* van zede-

kundige anekdoten, die verzameld werden om in preeken of stichtelijke boeken te worden gebruikt als voorbeeld en illustratie; van de Noordfransche epiek, die wij uit de fabliaus kennen; van heiligenlegenden en nog veel meer, maar zij is niettemin een zelfstandig verschijnsel, dat een onafhankelijke ontwikkeling en een eigen bestaan heeft. Wij voelen dit zoodra wij den *Decamerone* met den ouderen bundel, de *Cento novelle antiche* vergelijken: de groote persoonlijke kunst van Boccaccio heeft aan de novelle een eigen leven geschonken.

Ik heb elders getracht de kenmerken van die novelle ietwat nauwkeuriger te omschrijven, en wil er dus hier niet te diep op ingaan - het schijnt mij voldoende, wanneer wij nog eens vaststellen: dat zij een voorval of een gebeurtenis van eenig belang verhaalt, op een wijze dat zij op ons den indruk maken werkelijk gebeurd te zijn, en in een vorm waarbij het meer op wat voorvalt dan op het karakter en de psychologie van de personen, die er bij betrokken zijn, aankomt.

Beantwoorden alle novellen van den *Decamerone* aan die definitie? Er zijn uitzonderingen. Op den tienden dag vertelt Panfilo (X. 9) een geschiedenis waarvan de titel den inhoud ongeveer beschrijft: ‘Saladijn, als koopman verkleed, wordt door Messer Torello (d'Istria uit Pavia) geëerd en gastvrij ontvangen. De kruistocht (van Frederik I) begint; Messer Torello, die zijn vrouw een tijdstip heeft aangewezen om opnieuw te trouwen, wordt gevangen genomen en komt, daar hij valken dresseert, met den Sultan in aanraking, die hem herkent en hem op zijn beurt eer bewijst. Messer Torello wordt ziek en wordt door tooverij in één nacht naar Pavia gebracht; bij de bruiloft, die zijn vrouw bij haar tweede huwelijk viert, herkent zij hem en hij keert met haar in zijn huis terug.’ Hoewel nu de verhouding van Boccaccio's tijdgenooten tot de werkelijkheid ietwat anders was dan in onze dagen, geloof ik toch niet, dat die novelle den indruk gemaakt heeft waar gebeurd te zijn. Dit is ook het geval met de novelle van Emilia (X. 5): ‘Madonna Dianora verlangt van Messer Ansaldo (in Udine) in Januari een tuin zoo schoon als in Mei. Messer Ansaldo geeft hem, daar hij zich in verbinding stelt met een toovenaar. Haar echtgenoot staat haar toe Messer Ansaldo ter wille te zijn; deze ontslaat haar, daar hij van de edelmoedigheid van haren echtgenoot hoort, van haar belofte,

en de toovenaar laat Messer Ansaldo vrij zonder iets van hem te willen aannemen.' Hierbij zou ik nu nog een derde geschiedenis willen voegen, die weliswaar den indruk maakt werkelijk te kunnen zijn, en waarvan men zelfs beweerd heeft dat zij op een ware gebeurtenis berustte, maar die toch, zooals wij later zullen zien, een zekere verwantschap met de anderen heeft - het is de novelle van Lauretta (X. 4.): 'Messer Gentile de'Carisendi (uit Bologna), die uit Modena gekomen is, haalt een dame, die hij bemint en die schijndood begraven is, uit het graf; in het leven teruggeroepen bevalt zij van een zoon, en Messer Gentile geeft haar met haar kind aan haar echtgenoot Niccoluccio Caccianimico terug.'

Misschien zijn er nog meer novellen van dien aard in den *Decamerone,* maar wij zullen ons tot die drie beperken. Hoe Boccaccio aan de geschiedenis van Saladijn gekomen is, weten wij niet; bij de twee anderen hebben wij - zooals gewoonlijk - geen onmiddellijke bron, maar wij kunnen vermoeden waar hij ze gehoord heeft. Bovendien geven zij ons een kijkje op het ontstaan van de novelle in het algemeen. *Dianora's toovertuin* en *De schijndoode* komen voor in een ouder werk van Boccaccio, in den *Filicolo,* en vormen daar iets, wat de Duitschers *Ur-Decameron* zouden noemen. Midden in de geschiedenis van Floris en Blancefloer wordt hier een stukje leven aan het hof te Napels geschilderd: jonge ridders en edelvrouwen vermaken zich in een fraaien tuin; op een schaduwrijk plekje aan een bron zijn zij bezig met hun geliefkoosd tijdverdrijf - een tijdverdrijf, dat ergens tusschen vroolijke wijsbegeerte, erotische dichtkunst en een pandspel ligt: zij geven vragen op uit de minnekunst, en de vrouw - het is natuurlijk Fiammetta - die zij tot koningin gekroond hebben, heeft bij dat hof van minne de beslissende stem. Die vragen - het zijn er in het geheel dertien - kunnen nu in zekere kategorieën ingedeeld en in een bepaalde volgorde gebracht worden. Ten eerste: zuiver theoretische vragen. Bijvoorbeeld: moet een man een vrouw, die in stand en rijkdom boven hem staat, of een, die in dat opzicht onder hem staat, beminnen? Antwoord: de voornamere en rijke. Of: wat is grooter genot: aan de beminde te denken, of de beminde te zien? Antwoord: aan de beminde te denken. Ten tweede: vragen die den overgang naar de casuïstiek vormen. Bijvoor-

beeld: een meisje wordt door twee jongelieden bemind, zij neemt den eenen minnaar den krans van het hoofd en zet dien zelf op - haar eigen krans schenkt zij den anderen minnaar; vraag: wien van beiden heeft zij het grootste bewijs van liefde gegeven? Antwoord: den minnaar, dien zij den krans gaf, want het is grooter gunst iemand iets te schenken dan van iemand iets aan te nemen. Of: een meisje wordt door drie mannen bemind, waarvan de eerste door dapperheid, de tweede door gulheid en hoofsche manieren, de derde door wijsheid uitmunt; vraag: wien van de drie moet zij haar liefde schenken? Antwoord: aan den wijze. Ten derde: casuïstieke vragen. Bijvoorbeeld: een jonge man bemint een meisje; met hulp van een oude leelijke koppelaarster hebben zij een samenkomst en worden door de broeders van het meisje overvallen; de broeders schenken den minnaar het leven onder voorwaarde, dat hij een jaar lang met het meisje en een jaar lang met de koppelaarster moet leven; vraag: met wie van de twee moet hij beginnen? Antwoord: met het jonge meisje, dan heeft hij ten minste het goede genoten en er is kans, dat het oude vel ondertusschen sterft. Hoewel het geval hier algemeen gehouden is, staan wij op de grens van een vertelling. Noch dichter erbij komt het volgende: een meisje wordt door twee jonge lieden bemind; ten gevolge van zekere omstandigheden wordt zij tot den brandstapel veroordeeld, maar kan, wanneer iemand met de wapens haar onschuld bewijst, bevrijd worden; de eene minnaar is bereid voor haar te strijden; de tweede, die eerst later van de zaak hoort, treedt als tegenstander op en laat zich, om haar te redden, vrijwillig overwinnen; vraag: wie van de twee heeft het grootste blijk van liefde gegeven? Antwoord: de eerste, want hij waagde zijn leven. Ten vierde: vragen waar de casuïstiek geheel in de vertelling opgaat - en hier zijn de voorbeelden de twee geschiedenissen, die wij noemden: *Dianora's toovertuin* en *De schijndoode*. Bij de eerste vertelling is de vraag: handelde de ridder, de toovenaar of de echtgenoot het edelmoedigste? - en het antwoord: de echtgenoot. Bij de tweede geschiedenis wil men weten wat grooter is, de edelmoedigheid van den minnaar of de vreugde van den echtgenoot en de beslissing valt ten gunste van de edelmoedigheid uit.

Indien de lezer lust heeft, kan hij bij zijn eigen gemoed in hooger beroep gaan en hier of daar een ander vonnis dan dat van Fiammetta vellen - maar wij zijn het er, geloof ik, over eens, dat wij hier den overgang van zekere theoretische vragen tot concrete gevallen voor ons hebben; dat wij uit het erotisch-wijsgeerige spel van de provençaalsche cours d'amour op weg zijn naar de Italiaansche novelle - en ook dat Boccaccio, die hier iets beschrijft, wat hij zonder twijfel zelf beleefd heeft, die twee vertellingen vermoedelijk uit Napels naar Florence, waar hij het tweede deel van zijn *Filocolo* schreef, heeft meegebracht.

Wanneer wij er nu de andere novellen van den *Decamerone* op nakijken, zien wij, dat er een groot aantal onder loopt, dat een antwoord op zekere vragen geeft, of als voorbeeld en illustratie bij een of andere stelling dient. Ten eerste heeft iedere dag - uitgezonderd de eerste en de negende - een eigen thema, en moet iedere novelle - uitgezonderd die Dioneo vertelt - op dat thema betrekking hebben. Zoo wordt op den tweeden dag van de wisseling van geluk en ongeluk in het algemeen, op den derden van ongeluk in de liefde en op den vierden van geluk in de liefde gesproken enz. Vervolgens zien wij ook, dat de novellen zelf vaak van een of andere grondstelling uitgaan. Zoo begint Panfilo al dadelijk den eersten dag - daar alle dingen, die de mensch doet, met den naam van den Schepper moeten beginnen - met een kleine beschouwing over Gods wonderbare beschikkingen en illustreert die door de vertelling van den zonderlingen heilige: St. Ciappelletto - ook Neifile knoopt hier haar tweede vertelling van den vromen Jood Abraham aan vast. Pampinea zegt op den tweeden dag: ‘alle dingen, die wij in ons onverstand ons eigendom noemen, behooren in werkelijkheid aan de godin Fortuna en kunnen volgens haar geheim besluit voortdurend van den een op den ander overgaan zonder dat wij hieruit een wet kunnen herkennen’ - dan vertelt zij haar geschiedenis. In dit opzicht hangt dus de *Decamerone* evenzeer met het hof van minne als met de stichtelijke vertellingen van de middeleeuwen samen, die ook - wij zeiden het reeds - voorbeelden en illustraties bij de zedeleer ten gebruike van kanselredenaars en andere geestelijken waren. Wij kennen zelfs een geval waar een stichtelijk verhaal in

erotischen zin gewijzigd is, en ook die novelle van Nastasio degli Onesti en de naakte, door honden verscheurde vrouw (V. 8) hadden wij kunnen noemen toen er sprake was van voorvallen, die niet den indruk maakten werkelijk gebeurd te zijn.

Wie echter de oudere lezing van onze twee geschiedenissen uit de cour d'amour in den *Filocolo* naast de latere in den *Decamerone* zet, voelt hoezeer Boccaccio in dien tijd gegroeid - hoezeer hij herboren is. Al het vage en theoretische is verdwenen, duidelijk staat de werkelijkheid voor ons en de ietwat gezwollen stijl van zijn jeugd heeft plaats gemaakt voor een scherp omlijnde teekening. Niet de bedoeling, maar de uitbeelding van het verhaal is hoofdzaak geworden. De strekking - d.w.z. de betrekking van de verhaalde gebeurtenis tot een algemeen vraagstuk - bleef weliswaar bestaan, maar trad op den achtergrond. Artistiek doel wordt - wij herhalen het - in de eerste plaats de gebeurtenis zoo te geven, dat zij den indruk maakt waar te zijn. Men is bijna geneigd wat hier in de litteratuur gebeurt met het ontstaan van het schilderij uit de middeleeuwsche schildering te vergelijken, maar de geboorte van de novelle is nog meer spontaan, zij staat in haar nieuwe letterkundige gedaante met die verbluffende zekerheid van vorm eensklaps voor ons, zij is een van die gezegende grepen, die alleen slagen in een tijdperk of een land, dat evenveel gaven als geluk heeft. Zet naast Toscana Castilië, naast Boccaccio's *Decamerone* den gelijktijdigen *Conde Lucanor* van Juan Manuel - ook hier herkent gij - al is het de staatkunde en niet de kunst van minne die in de vertellingen heerscht - den samenhang met stichtelijke voorbeelden, met strekking in het algemeen, ook hier staat gij, om een groot woord te gebruiken, aan de grens van de middeleeuwen, maar hoe aarzelend is de vorm, hoe bloedeloos en onpersoonlijk de stijl vergeleken met die van Dante's discipel. - Intusschen... hiermee is tevens het bewijs geleverd, dat vertellingen als *Dianora's toovertuin,* al nam hij er eenige in zijn bundel op, voor Boccaccio niet de aantrekkelijkste konden zijn; de inhoud van de Napolitaansche verhalen paste in zijn al te onbepaalde verhouding tot de werkelijkheid niet heelemaal meer in de nieuwe kunstopvatting van den Florentijn.

De invloed van Boccaccio's Toscaansche novelle is overweldigend. De invloed op de wereldlitteratuur te beschrijven, is een hoofdstuk, neen, een boek op zich zelf. Het gaat zelfs niet aan al de novellisten te noemen, die hem in de volgende eeuwen nabootsten of plunderden. Nog in de 14e eeuw kwam Francesco Sacchetti met zijn driehonderd novellen, Ser Giovanni met zijn *Pecorone,* Sercambi, de gonfaloniere van Lucca en een aantal anderen. Petrarca bewerkt in zijn Latijn Boccaccio's laatste verhaal. In dezelfde eeuw bracht Chaucer, die in 1372 als gezant van Edward III naar Italië reisde, het genre met zekere wijzigingen, die met de Fransche letterkunde en de epiek samenhangen, naar Engeland. In de 15e eeuw komt Masuccio Guardato van Salerno met zijn novellen; Aeneas Sylvius, de latere paus, brengt het fraaiste voorbeeld van een novelle in het geschreven Latijn der Humanisten, om niet te zeggen kanselarijlatijn: *De duobus amantibus* - laten wij niet vergeten, dat hier de stamboom van de Engelsche proza-novelle onder humanistischen invloed begint - en daartegenover geeft Poggio zijn *Facetiae* in het gesproken humanistenlatijn; de novelle dringt met de *Cent nouvelles nouvelles* in Bourgondische kringen en wij zien de Koningin van Navarre in de verte opdoemen - en om die sterren van de eerste grootte staan er vele van de tweede tot de twaalfde. Zoo gaat het verder in de 16de eeuw - Macchiavelli, Aretino, Firenzuola houden zich met de novelle bezig en het schijnt alsof met de uitvinding van de boekdrukkunst zich het getal der novellen en novellisten voortdurend vermenigvuldigt. Crescite et multiplicamini - Doni, Cinthio, Lando, Fortini, Granucci, Parabosco en hoe zij verder heeten. Het zou de moeite loonen ze onderling te vergelijken; zij vertoonen, voor zoover ik het beoordeelen kan, een stijlontwikkeling, zooals wij die in het begin van de 16e eeuw maar zelden kunnen vervolgen. Daar is Matteo Bandello, zeker de grootste, een echte zestiend'eeuwer, hij herinnert soms aan Brantôme, soms zelfs aan Montaigne, en toch voelen wij hoe hij uit Boccaccio gegroeid is - en daar is zijn tijdgenoot Antonio Francesco Grazzini - een van de oprichters van de Academia della Crusca - die zoo in het verleden leeft, dat hij bijna een anachronisme wordt en die al zijn talent - en dat is veel - er aan besteedt de Toscaansche

traditie van den *Decamerone* voort te zetten. Maar bij al die schrijvers, van geschiedenissen, anekdoten, facetiën, behoorlijke of onbehoorlijke kwinkslagen, die nu eens het humanistische, dan weer het populaire zoeken, hier als verfijnde en elegante stilisten, daar als losbandige grappenmakers optreden, die het hoog tragische met het aandoenlijk alledaagsche afwisselen, soms meer gewicht aan de strekking en een ander maal aan den inhoud hechten, die hun vertellingen door een raam verbinden, of ze als vrije vogels rond laten vliegen, of zich tot een enkele bepalen - blijft onze definitie van de novelle van toepassing.

Juist twee eeuwen na het verschijnen van den *Decamerone* komt nu iets anders.

Een zekere Giovan Francesco uit Caravaggio, die den bijnaam Streparola of Straparola droeg, maar zich zelf ook wel Orfeo della Carta noemde, die vermoedelijk in Padua gestudeerd had en reeds in 1508 een bundel gedichten uitgaf, maar die in ieder geval omstreeks 1530-40 goed bekend was in Venetië, publiceerde in 1550 het eerste en in 1554 het tweede gedeelte van de *Piacevoli notti*. Het raam van die vertellingen is door dat van den *Decamerone* geïnspireerd, maar het heeft historische trekken. Ottavio Maria Sforza, die na den dood van Francesco II Sforza had moeten opvolgen, vlucht nadat hij uit Milaan verdreven is, met zijn dochter Lucrezia, de gemalin van Giovan Francesco Gonzaga, eerst naar Lodi en dan naar Venetië. In Murano huren zij een palazzo met een schoone loggia en een vriendelijken tuin; tien jonge meisjes en twee waardige oude dames maken den hofstoet uit - dit alles is met de kleuren van Boccaccio, maar grover en minder natuurlijk beschreven. Spoedig zijn verstandige en geleerde mannen uit Venetië dagelijksche bezoekers: de bisschop Casale uit Bologna, die als gezant van den koning van Engeland te Venetië vertoeft, de twee Bembo's, Vangelista di Cittadini uit Milaan, de dichter Bernardo Capello, Benedetto van Treviso, de geestige Antonio Molino, genaamd Burchiello, de hoofsche Beltramo Ferier en anderen. In den tijd van het carnaval besluiten zij iederen avond bijeen te komen; eerst wordt gedanst, dan zingen vijf vrouwen een lied, dat zij zelf uitkiezen, daarna vertelt ieder van de vijf een vertelsel, dat in een raadsel ein-

digt en alle gasten moeten trachten dit raadsel op te lossen - en dan gaat ieder naar huis. Zoo ontstaan de dertien vermakelijke nachten. Reeds in het eerste gedeelte zijn er nu - zooals gebruikelijk was - vertellingen opgenomen, die in andere bundels voorkomen en vinden wij herinneringen aan den *Decamerone,* den *Pecorone,* aan Sacchetti, Poggio, Macchiavelli. Of Giovanni Francesco hier uit letterkundige bronnen putte, kunnen wij niet beslissen, wij moeten er rekening mee houden, dat die geschiedenissen niet alleen in de bundels van de novellisten voorkwamen, maar dat zij ook overal verteld werden. Naast die herinneringen vinden wij echter iets anders. In 1520 was te Napels 'cum gratia et privilegio Caesareae Majestatis et Summi Pontificis' een boekje in tamelijk barbaarsch Humanistenlatijn van Hieronymus Morlinus verschenen met novellen, grappen en fabels. Kort daarna werd de geheele oplaag verbrand - vanwege de onzedelijkheid; waarom is niet duidelijk, de historietjes van den Napolitaanschen jurist zijn niet erger dan andere en wanneer men in de eerste helft van de 16e eeuw alle onwelvoeglijke boeken had willen verbranden, zou Italië op een reusachtigen brandstapel zijn gaan lijken. Hoe dit zij, het boekje was al spoedig een zeldzaamheid en Straparola heeft het, waar hij stof te kort kwam, vertaald. In het tweede gedeelte is dit nog vaker het geval; zoo zijn in de twaalfde alle vijf, en in de dertiende nacht - waar dertien vertellingen verteld worden - alle geschiedenissen, met uitzondering van de tweede en de twaalfde, met vrij groote nauwkeurigheid uit Morlini's *Novellae* vertaald.

Laten wij nu echter de novellen, die Straparola aan anderen ontleende, met uitzondering van een paar, waarop wij terugkomen *(Piacevoli notti* VII, 5 = Morlini No. 79) er buiten, dan vinden wij onder de overblijvende een vrij groot aantal waarop wij met den besten wil onze definitie van de novelle niet meer kunnen toepassen. Het is de vraag in hoeverre wij bij den inhoud nog van voorvallen of gebeurtenissen mogen spreken, maar in ieder geval maken zij niet meer den indruk waar of werkelijk gebeurd te zijn, en pogen ook niet dien indruk te maken. Integendeel - het zijn andere stoffen en in die stoffen herkennen wij op den eersten blik wat wij gewend zijn 'sprookjes' te noemen. Daar is *De gelaarsde kat*

(XI, 1), al heeft hij hier geen laarzen aan, *Hans mein Igel* (II, 1), al is het hier geen stekelvarken maar een gewoon varken, *De dankbare dieren* (X. 3), *De slimme dief* (I, 2) en wat niet al. Nog eens, zij treden niet schroomvallig op maar zij vullen bijna een derde part van het heele boek.

Hoe zien die sprookjes er uit? Wat den vorm betreft, wijken zij van onze sprookjes eenigszins af: plaats, tijd en personen zijn duidelijker omschreven. Zij beginnen niet: 'in overouden tijd woonden in een ver, ver land een koning en een koningin die geen kinderen hadden...' of ook niet: 'er was eens een boer, die geld en goed genoeg had, maar al was hij nog zoo rijk, er ontbrak iets aan zijn geluk: hij en zijn vrouw hadden geen kinderen...', maar het kinderlooze echtpaar wordt met naam en toenaam genoemd: het is Galeotto, de koning van Engeland en zijn vrouw Hersilia, de dochter van koning Mathias van Hongarije. Wij hooren niet van een molenaar, die drie zoons had, maar van een arme vrouw uit Boheme, die Soriana heette en drie zonen had: Dusolino, Thesifone en Constantino Fortunato - dit laatste is misschien als adjectief bedoeld. Ook de beschrijvingen zijn nauwkeuriger: 'nu gebeurde het eens, dat Hersilia, die om bloemen te plukken in den tuin wandelde en al een beetje moe geworden was, een plekje vond, dat van alle kanten door struikgewas omgeven was; zij liep er heen en ging zitten, maar al spoedig werd zij door de stemmen van de vogels, die op de groene takken zoete wijsjes zongen, dommelig en sliep in...' Nietwaar? - dit is alles persoonlijker en meer gelocaliseerd dan de stijl van onze sprookjes: het staat in dit opzicht dichter bij de novelle. Wat den inhoud aangaat, komen zij met onze sprookjes vrijwel overeen, maar wanneer wij het karakter iets nader willen bepalen, moeten wij zeggen, dat het 'feeënsprookjes' zijn. Ik bedoel hiermee sprookjes, waar het bovennatuurlijke in de hand ligt van vreemde wezens, die wij 'feeën' of 'geniën' noemen. In het Duitsche sprookje van *Hans mein Igel,* roept de boer, die kwaad is, dat zijn buurlui hem uitgelachen hebben: 'ik wil een kind hebben, al was het een stekelvarken!' - en dan krijgt zijn vrouw een kind, 'dat was van boven een stekelvarken en van onderen een jongen'. Bij Giovan Francesco daarentegen komen, terwijl koningin Hersilia slaapt, drie feeën door de lucht vliegen; de eerste en

de tweede beloven haar een kind en een schoon kind, maar de derde voegt er bij, dat het kind het vel en de manieren van een varken zal hebben en van die gestalte eerst kan verlost worden, wanneer het drie vrouwen gehad heeft.

Waar haalde Straparola die sprookjes vandaan? Verzonnen heeft hij ze niet, want wij kennen oudere vormen van de meeste. Gelezen heeft hij ze ook niet, want al kennen wij niet alle novellisten en novellenbundels uit de 15e en het begin van de 16e eeuw, het is toch niet aan te nemen, dat juist alle gedrukte en geschreven boeken, waarin stoffen van dien aard verzameld waren, zouden verdwenen zijn, en in wat wij bezitten zijn sprookjes, of wat er op lijkt, uitzonderingen. Hij moet ze dus gehoord hebben, en er moet naast de boeken een mondelinge overlevering hebben bestaan. Maar waar en van wien heeft hij ze gehoord? Zijt gij alweer geneigd aan Saartje, onze oude goede baker te denken? Het is zeker niet onmogelijk, dat zij onder het volk te Venetië in omloop waren. Maar daar staat tegenover, dat de historische gegevens in het raam van de *Notti piacevoli* buitengewoon nauwkeurig zijn. Francesco Sforza stierf in November 1535, Ottavio Maria kwam nog datzelfde jaar of heel in het begin van het volgende naar Venetië en woonde tot 1538 in Murano; de Venetiaan Beltramo Ferier, die den verdreven Sforza eerst gastvrij in zijn huis nam en later gaarne zijn gast was, stierf in 1537; Giambattista Casale, die ook onder de edelen genoemd wordt, zat in 1535 in Hongarije gevangen, kwam daarna te Venetië en stierf in het najaar 1536 te Bologna. De personen zijn dus authentiek, zij zijn korten tijd - voorjaar 1536 - samen te Venetië geweest, en in dien tijd viel het carnaval. Ook de twee Bembo's, Pietro en Antonio, waren omstreeks dien tijd in Padua of in Venetië, en de naam en titel van de twee duenna's schijnen niet verzonnen. Het ziet er dus zoo uit alsof de schrijver zelf met dien kring in aanraking gekomen is en eenige jaren later dingen beschrijft, die hij beleefd heeft - of het was als gast, als lakei, als tafelschuimer, kunnen wij, daar wij te weinig van zijn leven weten, niet beslissen. Orfeo dalla Carta, die in de opdracht van het eerste deel een captatio benevolentiae voor zijn tweede ik Straparola geeft, vermeldt als reden, waarom de stijl misschien hier en daar te wenschen overlaat, dat de schrijver zijn vertelsels niet

schreef ‘zooals hij wilde, maar zooals hij ze van de vrouwen, die ze vertelden, gehoord heeft, zonder er iets bij te voegen of iets weg te laten’ - dit bewijst niet veel, maar er blijkt toch uit, dat Straparola zijn lezers wil overtuigen, dat alles werkelijk plaats gegrepen heeft, en ook dat maakt het niet waarschijnlijk, dat hij hun vertellingen in den mond legt, die niet in hun sfeer pasten. Wij moeten dus met de mogelijkheid rekenen, dat niet in de kringen van Saartje - of ten minste niet uitsluitend in die kringen - maar juist onder de aanzienlijken te Venetië zulke verhalen bekend waren, en dat zij er bij hun gezelschapsspelen van gebruik maakten. Daarvoor pleit ook dit: de sprookjes zien er niet naar uit alsof zij bij het volk afgeluisterd en dan voor een ander doel omgewerkt zijn. Dat zij in de inkleeding hier en daar aan de novelle herinneren, weten wij, maar daarnaast hebben zij toch weer een eigen stijl, die onafhankelijk van de novelle, maar die ook niet kinderlijk of populair is en die evenmin den indruk maakt een product van het persoonlijk talent van den schrijver te zijn - zij passen, zooals zij daar staan, uitmuntend bij het feest waarop wij ze zien verschijnen, zij staan tot het gezelschapsspel, dat hier gespeeld wordt, in dezelfde verhouding als *Dianora's toovertuin* en *De schijndoode* tot het hof van minne in den *Filicolo*.

Maar is dit spel zelf niet een navolging van het raam van den *Decamerone* zooals er bij de novellisten vele te vinden zijn? Het tegendeel te bewijzen is moeilijk - er zijn in het raam van de *Piacevoli notti* zekere zinnetjes, die aan den *Decamerone* herinneren. Zoo zegt Straparola van jonkvrouw Lauretta, die het eerst moet vertellen, dat ‘zij bloosde als een roos in den morgenstond’, waar Boccaccio (Epiloog II) van Neifile zegt dat ‘haar gezicht op een roos geleek, die in Mei bij den dageraad opbloeit’ enz. Maar toch schijnen mij de afwijkingen van den *Decamerone,* daaronder de gewoonte het vertelsel in een raadsel te laten eindigen, te eigenaardig om door Straparola, die weinig phantasie had, verzonnen te zijn. Ik geloof zelfs, dat wij niet in een kring redeneeren, wanneer wij het voorkomen van de sprookjes zelf hier als argument tegen de ontleening gebruiken. Blijft nog de mogelijkheid, dat het raam van de *Piacevoli notti* een navolging van de cour d'amour uit den *Filocolo* is. De *Filocolo* was in de 16e

eeuw niet onbekend en er verschijnt juist 1553 te Venetië een Spaansche vertaling van de dertien vragen - maar dan is het weer onverklaarbaar, waarom Straparola, die - zooals uit het tweede gedeelte blijkt - om stof verlegen was en er niet tegen opzag novellen van anderen - ook van Boccaccio - over te nemen, juist *Dianora's toovertuin* en *De schijndoode* weggelaten zou hebben. Neen, - hoewel er weinig met zekerheid te zeggen is - het lijkt mij toch het waarschijnlijkste, dat het spel inderdaad zooals Straparola het beschrijft in Venetië in zijn tijd gespeeld werd, en dat de sprookjes er bij hoorden. Wie zich dat spel wil voorstellen kan uitgaan van een ouderwetsch bal. Er wordt muziek gemaakt en gedanst, maar soms dansen - zooals in onze quadrille - enkele paren alleen en zingen daarbij een lied, dat bij hun schreden past - ook wij hebben, wanneer in de lanciers de ‘grand'chaîne’ kwam, ‘twee violen en een bas, bas, bas’ gezongen. - Soms zingt iemand alleen. Nu komt de cotillon; bij ons zat een jong meisje op een stoel met een spiegeltje in haar hand, de dansers werden één voor één achter haar stoel gebracht en zij schudde het hoofd of knikte al naarmate haar het spiegelbeeld behaagde, en zoo voort - laat nu de cavaliers niet achter, maar voor haar stoel komen, geef haar geen spiegel in de hand maar een geestige vraag op de lippen, van de beantwoording van die vraag hangt haar knikken, hangt misschien nog meer af - en die vraag ontwikkelt zich tot een vertelling, een sprookje, en dat sprookje eindigt alweer in een raadsel. Ongeveer zoo - maar in ieder geval blijven zang en dans en gezelligheid in samenhang met zekere problemen, die met liefde en wijsbegeerte en moraal in verband staan. Maar wie dan verder wil weten, hoe die muziek, die levenswijsheid en die dans klonken en blonken, of hoe die vrouwen er uit zagen, die op een kleine verhooging hun vertelsels, ingeleid door een paar akkoorden op de luit, vertelden - die vergete niet, dat wij ons te Venetië bevinden in de jaren, dat Titiaan het portret van de vrouw in brocaat schilderde, dat wij ‘La bella’ noemen, dat Sansovino de ‘Bibliotheek’ bouwde en het ongeluk had, dat Pierina Riccia in het huis van den unico Aretino werd opgenomen; in de jaren dat Venetiaansche kant en Urbijnsch aardewerk aan het kleed, in het huis van den voornamen Italiaan beteekenden,

wat de leer van Castiglione's *Cortegiano* voor zijn geest en zijn hart was. Pietro Bembo is van de partij - hij heeft eertijds zijn gesprekken over de Liefde - *Gli Asolani* zijn alweer een hof van minne - aan Lucrezia Borgia opgedragen en Alfonso werd jaloersch, hij was de minnaar van la Morosina, de vriend van koningin Catarina Cornaro en de dichteres Veronica Gambara; hij is zelf de dichter van sonnetten en canzonen, die met Petrarca worden vergeleken; sedert 1530 is hij ietwat tegen zijn zin historieschrijver van de Republiek, maar hij blijft de humanist, die beter dan eenig ander de verhouding van de volkstaal tot het Latijn begrijpt. Het Venetiaansche mozaïek heeft maar zelden zoo glanzend gefonkeld.

Indien dit alles zoo is - indien! - dan komen wij tot de volgende slotsom:

In de 14e eeuw vermaken zich ridders en edelvrouwen met een minnespel, waarbij zekere erotisch-wijsgeerige vragen opgegeven en opgelost worden; die vragen geschieden soms in den vorm van een vertelling; de inhoud van die vertelling lijkt vaak op een sprookje of is er een.

Boccaccio, die in zijn jeugd dit spel meegespeeld en beschreven had *(Filocolo)*, maakt later uit de vertellingen een eigen letterkundig genre: de Toscaansche novelle *(Decamerone)*. Daar hij hiervoor stoffen noodig heeft, die tot de werkelijkheid in een zekere verhouding staan, schakelt hij de sprookjesstoffen uit, of werkt ze zoo om, dat zij het karakter van novellen krijgen.

Van nu af aan (1350) staan twee ontwikkelingen naast elkaar: ten eerste het spel, dat zich om de litteratuur niet zeer bekommert en niet beschreven wordt; ten tweede de novelle, die hier en daar zekere met het spel samenhangende trekken bewaart, maar daarentegen andere met het spel oorspronkelijk samenhangende stoffen verwerpt.

In de 16e eeuw dringt het spel opnieuw in de litteratuur, d.w.z. het wordt opnieuw door Straparola beschreven in den vorm, waarin het omstreeks 1535 te Venetië gespeeld werd. Het blijkt nu, dat het zoowel stoffen gebruikt, die wij tot de novelle zouden rekenen, als sprookjesstoffen bewaard of opnieuw opgenomen heeft, die de novelle verwaarloosde. Alle vertellingen echter, hoedanig de stof ook zij, worden in eenig verband met moraal of levenswijsheid gebracht en eindigen

in plaats van de vroegere vraag met een raadsel, dat er soms ternauwernood mee samenhangt.

De *Piacevoli notti* vielen in den smaak; er zijn, als ik mij niet vergis, in de tweede helft van de 16e en het begin van de 17e eeuw zesendertig uitgaven van verschenen - gedeeltelijk ad usum Delphini. Maar het boek had weinig invloed op de letterkunde. Het sprookje werd voorloopig geen eigen genre - de novelle leefde verder.

2. Giambattista Basile.

Gij zijt op de Italiaansche kunst van de eerste dertig jaren van de 17e eeuw niet verzot. Gij vindt in dien tijd thuis wat beters - maar al was dat niet het geval, ik geloof niet, dat gij van natuur veel smaak hebt voor de late Bologneezen als Guido Reni, Guercino en Domenichino, er belang in stelt dat de laatste hand aan den Sint Pieter gelegd wordt, de ontwikkeling van het wonderkind Lorenzo Bernini opmerkzaam vervolgt, of u met voorliefde in de lyriek van Giambattista Marini en de Marinisten verdiept. Ook onze in Italië vertoevende landgenooten de oude Paulus Bril en de jonge Cornelis Poelenburg kunnen u niet verlokken - eerder nog Poussin of Claude Lorrain, die in die dagen te Rome den weg van het koekbakkersfornuis naar den schildersezel vond. Of wilt gij troost zoeken bij de muziek van Peri, Caccini en Monteverdi, waar, naar het schijnt, altijd nog een Bourgondisch adertje doorheen loopt? In ieder geval zal uw oog niet het eerst op Napels vallen, de stad van Spagnoletto, waar in de eeuw sedert de Habsburgers er zich meester van gemaakt hebben al het Italiaansche met Spaansch doorspekt is. Indien iets u intusschen met dat oude bandietennest zou kunnen verzoenen, waar van dolk en vergif even ruimschoots gebruik gemaakt wordt als op de bladzijden van een dienstbodenroman, zal het misschien de schrijver zijn met wien wij ons nu moeten bezig houden: Giambattista Basile.

Niemand minder dan Benedetto Croce heeft ons zijn leven beschreven *(Saggi sulla letteratura italiana del seicento)* en al verschillen wij hier en daar van opvatting met den pontifex maximus der Italiaansche litteratuurgeschiedenis, wij blijven dankbaar voor het vele wat hij gaf.

Basile is omstreeks 1575 geboren; betrekkelijk jong heeft hij Napels verlaten, een tijd lang door Italië gezworven en is in Venetië soldaat geworden. In dienst van de Republiek is hij naar Griekenland gekomen, heeft op Creta kennis gemaakt met Mocenigo's, Morosini's en Cornaro's, is door den blauwen archipel gezeild en heeft gedicht en gevochten. In 1608 kwam hij terug en uit den avonturier wordt een hoveling - niet geheel in den trant, dien Castiglione voor honderd jaar had beschreven, maar toch ook van de goede soort. Voorloopig blijft hij in Napels of in de buurt; hij komt aan het hof van Luigi Carafa, den prins van Stigliano; hij komt later in aanraking met den Spaanschen onderkoning, den graaf van Lemos en wordt lid van diens letterkundige ‘academia degli Oziosi’ - bij feestelijke en andere gelegenheden dicht hij zijn madrigalen en oden. Ook buiten Napels wordt hij bekend: op aanbeveling van zijn ouden schoolvriend Cortese, die aan het hof te Florence vertoefde, dicht hij ook voor de Medici. In 1612 komt hij weer naar Noord-Italië; zijn jongere zuster, de beroemde zangeres ‘la bella Adriana’, leefde met haar man - alweer een dichter - Muzio Barone aan het hof van de Gonzaga's te Mantua, en verzamelde langzamerhand haar geheele familie om zich heen. Hier werd Basile ridder: ‘miles sive eques auratus, ac sacri Lateranensis palatii, aulaeque ac imperialis consistorii comes’. Al spoedig vinden wij hem echter weer terug in het Zuiden, waar hij van nu af aan bij de hoven en hofjes van Napels en omstreken, soms als hoveling, dan als gouverneur van een stad en naar het schijnt somtijds op een eigen landgoed geleefd heeft. In het begin van 1632 is hij aan een epidemische ziekte gestorven. Over zijn kortere Italiaansche gedichten hoeven wij niet veel te zeggen, zij hooren in het algemeen in de omgeving van Marini, dien hij kort voor diens dood nog persoonlijk leerde kennen en dien hij oprecht bewonderde. Van zijn langere gedichten zou ik er twee willen vermelden, omdat zij voor zijn ontwikkeling en den smaak van zijn tijd van beteekenis zijn: *Il Teagene* is een epische bewerking van de *Aethiopica* van Heliodorus, het laat-Grieksche werk, dat in 1547 door Amyot in het Fransch en in 1556 door Glinci in het Italiaansch vertaald was, en dat van groot belang voor den groei van den europeeschen roman zou worden; de *Imagini delle piú belle*

dame napoletane ritratte da lor proprî nomi in tanti anagrammi zijn een zoo merkwaardige schakel tusschen de vroege poëzie van Boccaccio en den stijl van de 17e eeuw, dat ik, hoewel Croce het een gedicht ‘d'insigne stupidità’ noemt, niet kan nalaten er de kenners van de internationale rederijkerslitteratuur op te wijzen.

Intusschen - het zijn niet zijn Italiaansche gedichten, die onzen poëet beroemd gemaakt hebben. Basile had nog een tweede pees op zijn boog: hij en zijn boezemvriend Giulio Cesare Cortese, dien wij reeds noemden, vormen met hun beiden een vroolijk en vruchtbaar eilandje in de letterkunde van het Zuiden; naast hun Italiaansche gedichten, die middelmatig blijven, staan de veel betere in Napolitaansch dialect. Wie dat eigenaardige, alles behalve gemakkelijke taaltje wil leeren kennen zal altijd weer op die twee beste vertegenwoordigers terug komen, en moeten beginnen Cortese's *Vaiasseide* of Basile's *Muse napoletane* te lezen. Hoe de verfijnde ‘cortegiano’ van de 17e eeuw er toe kwam in deze volkstaal, die al sedert honderd jaar niet meer geschreven werd, onder den schuilnaam Gian Alesio Abattutis te gaan schrijven? Misschien kunnen wij om dit te verstaan niet beter doen dan Basile's beroemdste dialectboek nauwkeuriger te bekijken. Het is de *Cunto de li cunti,* het sprookjesboek, dat na zijn dood tusschen 1634 en 1636 door den uitgever Salvatore Scarano in afzonderlijke deeltjes blijkbaar naar een vrij slordig handschrift in de wereld gestuurd werd, en dat in de litteratuurgeschiedenis gewoonlijk *Pentamerone* genoemd wordt.

Dialectschrijvers - ik neem het woord dialect hier niet in al te philologische beteekenis - hebben hun eigenaardigheden. Zij willen ten eerste bewijzen hoe rijk hun taal op zich zelf is en vervolgens, dat men er alles, wat in andere talen mogelijk is, mee kan uitdrukken. Daardoor krijgen zij vaak iets zeer schilderachtigs en oorspronkelijks maar aan den anderen kant iets beperkts en opzettelijks. Het zijn puristen van het eerste water, maar - wij hoeven er onzen Hooft maar op na te slaan om te zien, hoe ieder purisme tusschen natuurlijkheid en gemaaktheid schommelt. Dichters en schrijvers als Gijsbert Japiks, John Brinckmann of Mistral, boeken als *Olle Kamellen* of *Kerkhofblommen* geven ons een gevoel van frischheid

en zuiverheid, maar er ontbreekt iets aan van dat alomvattende, dat ons in de letterkunde de taal doet vergeten: van zekere schilderijen zeggen wij, dat zij niet 'uit de verf' zijn, zoo kan men van onze dialectdichters zeggen, dat zij nooit geheel 'uit de taal' zijn. Basile bezit die eigenschap in hooge mate. Croce zegt, dat hij het Napolitaansche dialect Napelscher maakt dan het ooit geweest is en alle Italiaansche woorden, die ook te Napels gebruikt worden, opzettelijk vermijdt. Zeer juist - maar laten wij er tot zijn verontschuldiging bijvoegen, dat hij dit zelf zeer goed weet en dat hij met die fout als het ware speelt; hij glimlacht en knipoogt wanneer hij in die genoeglijke volkstaal stoeit en spartelt, en wanneer hij daardoor minder natuurlijk wordt, hij is er vaak te vermakelijker om.

Bovendien is hij een verzamelaar. Geen geleerde taalverzamelaar die een woordenboek wil maken, maar een verzamelaar zooals de 16e eeuw ze kent, zooals Rabelais er een geweest was, of zooals Pieter Brueghel, die op een enkel schilderij alle kinderspelletjes of alle spreekwoorden, die hij kent, samenbrengt. Ook wanneer bij Gian Alesio een spelletje gespeeld, een liedje gezongen wordt, noemt hij er twintig uit louter lust aan verzamelen. Daardoor krijgt hij een zekere verwantschap met zijn tijdgenoot Gerbrand Adriaensz. en wij denken bij het lezen van den *Pentamerone* wel eens aan Kackerlack's wandeling door de Hal en de Halsteeg, den Middeldam en de Vischmarkt. Zooals daar al het geschreeuw van vleeschhouwers en vischwijven verzameld is, zoo vinden wij in het begin van den *Pentamerone* een scheldpartij tusschen een oud wijf en een page, waarbij die twee elkaar alle scheldwoorden en verwenschingen naar het hoofd werpen, die toentertijde in omloop waren en waaraan - hebt gij wel eens twee Napolitaansche koetsiers hooren kijven? - dit Zuidelijk volk ook nu nog niet arm is. Neem nu - ook uit dien tijd - Cervantes' novelle *Rinconete y Cortadillo* en het een en ander uit zijn *Intermeses* of Quevedo's *El gran tacaño* erbij, dan kunt gij een kleine letterkundige constructie maken: het hoekpunt ligt in Spanje, de beenen gaan naar twee punten waar Spaansche invloed te voelen is, naar Napels en Amsterdam. Daartusschen ligt in Frankrijk het begin van een geheel ander proza: d'Urfé's *Astrée*. Het gemeenschap-

pelijke in Cervantes, Basile en Bredero is ook alweer hun bewondering voor Boccaccio.

Van Cervantes gesproken - Basile heeft nog een derde eigenschap: hij is een parodist. Heeft Italië de grootste dichters gehad? - daarover valt te twisten. Maar niet dat in Italië van den tijd van den 'dolce stil nuovo' af, naast de groote dichters andere staan, die op de geestigste en grilligste wijze kunst en taal in een krommen spiegel toonen en dat geen andere letterkunde in dit opzicht zoo rijk is. Hun naam is legio en zij volgen elkaar onafgebroken. De negentiende eeuw heeft ze niet willen kennen; maar niets - mijn dichterlijke vrienden! - is zoo nuttig als wanneer de dichtkunst zich van tijd tot tijd niet al te zeer au sérieux neemt en het zou in het belang van de Europeesche litteratuur zijn wanneer zij Burchiello, Pulci, Franco, Berni, Merlin Cocaie en hoe ze verder heeten, weer eens uit de doos haalde. In die reeks hooren de dialectwerken van Basile en Cortese. In den *Pentamerone* neemt Gian Alesio een loopje met Giambattista, Abattutis parodieert in het Napolitaansch wat Basile in het Italiaansch vereert: Boccaccio en Marini. Boccaccio had in den *Decamerone* aan het begin van iederen nieuwen dag den zonsopgang telkens met een ander fijn gekozen beeld beschreven - de *Pentamerone* bootst dit na, maar op zijn manier. Wanneer Boccaccio zegt: 'Reeds had de zon van den hemel alle sterren en van de aarde de vochtige schaduwen van den nacht verjaagd', zegt Abattutis: 'Nauwelijks waren door de aankomst van de zon alle door het gerechtshof van den nacht gevangen gezette schaduwen vrij gelaten...' Boccaccio schrijft: 'Het licht waarvoor de nacht wijkt, had reeds het azuur van den morgenhemel in hemelsblauw veranderd, en de bloemen op de weide begonnen hun kelk op te heffen...', Basile schrijft: 'Reeds had de morgenstond begonnen de wielen van den zonnewagen te smeren en was bij het inwrijven van het vet in de naven van inspanning zoo rood geworden als een klaproos...' Zoo gaat het niet enkel met beelden, vergelijkingen en metaphoren, maar hij volgt ook de kronkelende zinnen en de stilistische strijkages van de Marinisten met evenveel genoegen als de ingewikkelde anakoluthen en de deelwoordconstructies van Boccaccio - en juist in een volkstaal klinkt dat dubbel kluchtig.

Die drie eigenschappen, zijn geforceerd purisme, zijn lust tot verzamelen en zijn parodistische geest beheerschen den stijl in den *Pentamerone*, zij geven hem tegelijk iets populairs en iets gezwollens, iets boertigs en iets deftigs, kortom, zij maken, gevoegd bij zijn goeden luim, van Basile een van de oolijkste letterkundige pulcinella's, die men zich kan denken en zij bewijzen, hoe onder het kleed van den hoveling zich altijd nog een phantastische straatjongen verschool, een tijdgenoot van Jacques Callot en van Pieter van Laar, alias Bamboccio.

Ten slotte nog een kenmerk: dichters die van een spreektaal een schrijftaal maken en een volkstaal onmiddellijk in een letterkundige taal omzetten, werken dikwijls sterk en eigenaardig op ons oor. Ook dit is bij Basile het geval; tusschen al zijn litteraire grappen en tierlantijntjes zien wij niet alleen het uitgelaten gebarenspel van den Napolitaan, maar hooren wij ook duidelijk de stem van den voortreffelijken verteller. Hoe belangrijk dit juist bij sprookjes is, hoef ik niet te zeggen.

Want de geheele *Pentamerone* bestaat uit sprookjes - en ook dit teekent den verzamelaar. In het raam wordt de *Decamerone* nagebootst... maar als sprookje. Het is de geschiedenis van de prinses, die een betooverden prins verlost, maar hem door een klein verzuim toch weer verliest, terwijl een leelijk, kwaadaardig meisje haar plaats inneemt. Nu zoekt zij haren prins, feeën helpen haar, en wanneer zij hem gevonden heeft, blijft zij in zijn nabijheid tot hij haar door een of ander teeken herkent - wat niet altijd gemakkelijk gaat. De groep waartoe dit sprookje behoort noemt men de Amor-en-Psyche-groep. De booze plaatsvervangster is in den *Pentamerone* een Moorsche slavin, die in haar zwangerschap allerlei verlangens heeft. Zoo begeert zij de schoone geschenken, die de arme prinses Zoza in een noot, een kastanje en een hazelnoot van de feeën gekregen heeft. Het laatste geschenk, een sprekende pop, die goud spint, brengt haar op de gedachte, dat men haar vertelsels moet vertellen; doet men dit niet, dan dreigt zij den kleinen prins, dien zij bij zich draagt, af te rossen. De angstige toekomstige vader laat nu de beste vertelsters uit de stad roepen en op vijf dagen volgen negen en veertig verhaaltjes. Op den laatsten dag wordt een van de vrouwen ziek, prinses Zoza komt in haar plaats en

vertelt haar eigen geschiedenis; daardoor herkent de prins haar, de bedriegeres wordt bestraft... en toen kwam er een varken met een langen snuit enz. Die vertelsters zijn al weer tegenhangers van de vrouwen uit den *Decamerone*. Boccaccio zegt, dat hij de meisjes namen geeft, die met hun wezen geheel of gedeeltelijk overeenstemmen - maar in plaats van de wijze en geestige Pampinea, de hartstochtelijke Filomena en de uitgelaten Fiammetta vinden wij hier kromme Cecca, Meneca met den krop, Zeza hinkepoot, kwijlende Antonella, schurftige Ciommetella, Popa met den bochel, Ghiacova met den wipneus en wat dies meer zij. Bij Boccaccio zien wij de vrouwen en mannen in een schoon landschap spelemeien, hooren hun liederen en hun hoofsche taal, die soms even worden afgewisseld door het gekrakeel van dienstboden of straatliedjes van Dioneo - hier spelen de oude kromme wijven spelletjes als 'Zakdoekje-achter', 'Kruip-door-sluipdoor' of 'Herder, herder laat je schaapjes gaan', dansen 'Patertje langs den kant', of 'Jan kom kietel me' en zingen liedjes als 'Daar was laatst een meisje loos', 'Pierlala lag in de kist' of 'Der was er een abt al van Sint Truien'. De verhalen zelf zijn met zeer weinig uitzonderingen geen novellen maar echte sprookjes, *Asschepoes* (I, 6), *De schoone slaapster* (V, 5), *Tafeltje-dek-je* (I, 1), *Sneeuwwitje* (II, 8), *De zeven raven* (IV, 8), meer dan twee derde wijkt van onze lezingen niet al te zeer af. Het zijn alweer voor het grootste deel feeënsprookjes met goede en booze bovennatuurlijke wezens, feeën, menscheneters, wildemannen enz. Dat zij met den Toscaanschen stijl niets gemeen hebben, spreekt van zelf. Maar ook wat bij Straparola - dien Basile niet kende! - nog met den stijl van de novelle samenhangt, is hier vager. De namen zijn òf Napolitaansche volksnamen en verkortingen òf sprookjesnamen, zooals Cenerentola (vgl. Asschepoes) en Petrosinella (vgl. Rapunzel) - ten deele zijn zij misschien verzonnen zooals de re d'Automonte (= It. Altomonte) of Pintosmauto (= It. Pintosmalto). Ook de plaatsbepaling is minder nauwkeurig - maar dit alles brengt ons opnieuw tot de vraag: waar haalde Basile zijn sprookjes vandaan?

Hier schijnt nu het antwoord eenvoudiger. Wij hebben onder de novellenbundels niets dergelijks; ook in den stijl is niets wat hen meer met de novelle verbindt: hij heeft ze dus

gehoord. Van historische personen is in het raam geen sprake - het ligt dus voor de hand, dat hij ze evenals de liedjes, de spelletjes en de scheldwoorden onder het volk te Napels verzameld heeft. Maar zoodra wij dit vastgesteld hebben, komt de vraag: hoe is de verhouding van wat hij in den *Pentamerone* opschreef tot wat hij onder het volk hoorde? Op den eersten blik zijn wij geneigd te gelooven, dat de afstand tusschen die twee zeer groot was; onder den indruk van al die stilistische krullen roepen wij uit: zoo vertelt men geen sprookjes! Goed - maar kunnen wij bij nader inzien die krullen niet weglaten? Gaat Croce niet te ver, wanneer hij zegt, dat de taal van de *Cunto de li Cunti* in het algemeen meer op een humoristisch kunstproduct - zooals Folengo's macaronitaaltje - lijkt dan op een historisch gesproken dialect? En blijft er, wanneer wij die taal van haar versierselen en bonte lappen ontdoen, niet toch hier en daar iets over wat Basile als onderlaag diende? Wanneer de koning in *Asschepoes* van den lakei, dien hij uitgezonden heeft om te kijken, waar het meisje woont - het motief, dat zij om twaalf uur thuis moet zijn, ontbreekt hier - het muiltje krijgt, dat zij in de haast verloren heeft, zegt hij, terwijl hij het in de hand neemt: ‘Indien de grondslag zoo schoon is, hoe moet dan het huis er uit zien? O, schoone kandelaar, waarop de kaars stond, waardoor ik ontvlamd ben; o, drievoet onder den schoonen ketel, waarin het leven kookt; o, schoone dobber aan Amor's hengel, waarmee mijn ziel gevangen werd...’ en draaft op die manier een heelen tijd door. Dit is natuurlijk een toevoegsel, een van de kromme sprongen van Abattutis, die Basile en de Marinisten in het ootje neemt - een Franschman zou op dezelfde wijze over de taal van het Hôtel Rambouillet en van Voisin hebben kunnen spotten. Maar dan komt er iets anders: ‘Toen de koning dit gezegd had, riep hij zijn secretaris, liet een trompetter komen en, tetteretet, een openbare kennisgeving uitroepen, dat alle vrouwen uit het land bij een feest en een maaltijd moesten verschijnen, die hij van plan was te geven. Toen nu de vastgestelde dag gekomen was - hemeltje-lief, wat was dat voor een gesmul en gejuich, waar kwamen al die taarten en pasteien, dat vleesch en dat wildbraad, die bitterkoekjes en die suikerbakkerij vandaan? Want er waren zulke

hoeveelheden, dat men er een heel leger van te eten had kunnen geven...' enz. Dit is dunkt mij een stijl, die meer op ons oor dan op ons oog werkt, zooals de dolle metaphoren; de stijl van iemand, die met kleine overdrijvingen een verteller nabootst en zelfs tot op zekere hoogte tracht de rusten, crescendo's of bespoedigingen van den spreker mee te maken. Die stijl, die wij uit de latere litteratuur kennen - H.C. Andersen is er een meester in - vinden wij bij de novellisten nergens; hij staat in tegenstelling tot Boccaccio en zijn volgelingen, die wel vertellen, maar geen verteller nabootsen - hij staat ook eigenlijk in tegenstelling tot Basile's eigen parodiestijl. Behalve bij latere schrijvers vinden wij dit soort van proza dikwijls bij sprookjes van andere volken, waarop wij later terugkomen: zoo zijn er in *1001 Nacht* stukken, die wij met het bovenstaande kunnen vergelijken. Daar komt nog iets bij: op enkele plaatsen gaat de vertelling - zoo in *Asschepoes* bij de beschrijving van de zusters, die naar het bal gaan - in rijmproza over. Wij kennen rijmproza bij zekere Grieksche redenaars, bij Arabische recitatoren en van daaruit alweer in de verhalen van *1001 Nacht*. In de Toscaansche novelle en al haar Italiaansche uitloopers ontbreekt het daarentegen, zoover wij kunnen nagaan, geheel. Alleen in Frankrijk bij Rabelais vinden wij iets, dat er aan herinnert - maar Croce heeft er terecht op gewezen, dat Basile Rabelais niet gekend heeft, en de rijmen bij Rabelais hebben alweer geen vertellend karakter. Dat Basile, die meer vermakelijk dan oorspronkelijk was, dit zelf verzonnen heeft, lijkt mij onwaarschijnlijk. Uit dit alles te zamen mogen wij misschien de gevolgtrekking maken, dat in den *Pentamerone* stukken staan die de schrijver niet in zijn eigen stijl schreef, maar die hij inderdaad vrij nauwkeurig teruggaf zooals hij ze gehoord had, en dat de sprookjes, die hij met grappige en bloemrijke wendingen lardeerde, werkelijk ongeveer in dien vorm in omloop waren.

Daarmee is echter allerminst gezegd, dat die vorm eenvoudig of primitief was. Integendeel - vertellen is een kunst, en een kunst waarin zekere landen en tijden het ver gebracht hebben; vaak zelfs een hofkunst. Dat die kunst in Napels op een hoogen trap gestaan had, weten wij, en bovendien bewijzen het rijmproza en de duidelijke sporen van mimiek -

men denke aan het optreden van den trompetter - dit opnieuw. Het ziet er echter zoo uit alsof hetgeen Basile verzameld heeft, al is het op zichzelf een kunst - niet uit voorname kringen stamt. Vergelijken wij de twee bestanddeelen, de onderlaag van den verteller, die wij in den *Pentamerone* zien doorschemeren en de snaaksche invallen waarmee de schrijver haar opluistert, dan schijnt het haast alsof de laatsten ten deele uit een zekere verlegenheid met de eerste te verklaren zijn. Het is of Basile - juist omdat dichtkunst en novelle een anderen stijl hebben - zich half gekscherend voor een genre, dat beneden de waardigheid van den letterkundige is, verontschuldigt. Zijn bijvoegsels zijn ook in dit opzicht knipoogjes van het zeventiend'eeuwsche barok voor den beschaafden lezer, die op dit populair gedoe getrakteerd wordt.

Laten wij nu, terwijl wij dit in het oog houden, beproeven vast te stellen wat het kenmerk van die sprookjes is. Het raam begint met een paar eigenaardige zinnetjes: ‘Het is een waar spreekwoord van den ouden stempel, dat wie zoekt, wat hij niet mag, vindt wat hij niet wil, en ook dat, wie een kuil graaft voor een ander, er zelf in valt. Zoo ging het met een Moorsche slavin, die nog nooit schoenen aan haar voeten gehad had en die een kroon op haar hoofd wou dragen. Daar nu echter eerlijk het langst duurt en het eind den last draagt, gebeurde het, dat die slavin, daar zij zich onrechtmatig had toegeëigend wat haar niet toekwam, zwaar bestraft werd en hoe hooger zij geklommen was, des te dieper werd haar val - zooals wij hier dadelijk zullen vertellen. Er was namelijk eens een koning, die een dochter had, die Zoza heette en die [evenals Zoroaster en Heraklitus] niemand ooit had zien lachen. De bedroefde vader, die op aarde geen andere vreugde had dan zijn eenig kind, deed alles om haar droefgeestigheid te verdrijven, en liet om haar op te vroolijken [koorddansers, hoepelspringers, kermisklanten, potsenmakers, goochelaars, akrobaten, honden die opzaten en pootjes gaven, ezels die uit een glas dronken, een ballet van Hop-Mariannetje en] nu eens dit, dan dat komen...’ enz. Wat hier in het laatste deel tusschen haakjes gezet werd, is zeker toevoegsel. Maar nu de rest - zijn al die spreekwoorden oorspronkelijk; zijn er eenige oorspronkelijk en eenige bijgevoegd; of komen zij alle

van Basile? Over de eerste twee mogelijkheden kunnen wij van meening verschillen, het laatste schijnt mij onaannemelijk. Hoe zou Basile op het denkbeeld komen het sprookje met een spreekwoord of met een les uit de zedekunde of de levenswijsheid in verband te brengen, wanneer hij hiervoor geen voorbeeld gehad had. En niet één sprookje, maar alle sprookjes. Want die trek gaat door den geheelen *Pentamerone*. Ieder sprookje begint vooreerst met een korte aanknooping aan het voorafgaande, waarin soms een kleine kritiek gegeven of de indruk geschilderd wordt, dien het op de toehoorders maakt: b.v. 'Popa's heele vertelling liet de vrouwen luidkeels lachen en vooral waar het bleek, dat zij slim genoeg waren om zelfs een vos beet te nemen, waren zij bijna gebarsten' enz. (II, 6). Dit is juist zooals in den *Decamerone,* maar in den trant van Basile. Maar vervolgens komt in bijna alle sprookjes - er zijn maar drie uitzonderingen (I, 1; II, 1; IV, 3) - een stuk, dat altijd een wijze les bevat en meestal met spreekwoorden verbonden is: de m o r a a l, waarvan de volgende vertelling een illustratie vormt. Wij hebben gezien, dat dit in den *Decamerone* wel herhaaldelijk voorkwam, maar dat men het toch niet als regel kon beschouwen. In dit opzicht is dus Basile zeer veel consequenter dan Boccaccio... of moeten wij niet liever zeggen, dat het 'sprookje' consequenter is dan de 'novelle'? - en dat die m o r a a l een oudere regel is, waarvan de door Boccaccio geschapen Toscaansche novelle hier en daar de overblijfsels bewaarde?

Naast het begin van het raam wil ik nog eens het begin van een vertelling zetten: 'Gehoorzaamheid is [een soliede handelsartikel, dat zonder risico winst brengt en] een bezit, dat ten allen tijde vruchten draagt - dat zal de dochter van een boer bewijzen, die, daar zij haar vader gehoorzaam was, niet alleen zich zelf, maar ook haar zusters op den weg naar het geluk bracht, daar zij allen een goed huwelijk deden' enz. (III, 6). Of wel: 'Ik heb altijd gehoord dat wie goed doet, goed ontmoet [want ook de klok van Manfredonia roept dammedotte (= geef je mij, dan geef ik jou) en dat wie niet aan den hengel van de liefde het aas van de vriendelijkheid slaat, nooit de visch van de vergelding vangt] - zoo gij de toepassing hiervan wilt zien, dan let bij de volgende vertelling

op en zeg mij of de gierige of de gulle er beter aan toe is' enz. (IV, 7). Neem de barokke metaphoren tusschen haakjes er uit en gij hebt het oorspronkelijke begin van het sprookje en een dergelijk begin is bij iedere vertelling te vinden. Wanneer dan de vertelling uit is, komt aan het einde telkens een - dikwijls rijmend - spreekwoord. Soms is het een herhaling van de moraal, soms een ander spreekwoord, soms een tegenhanger - in dit laatste geval heeft de moraal betrekking op de hoofdpersoon - de deugd die beloond wordt - en het eindspreekwoord op de bijpersonen - het kwaad dat bestraft wordt. - Eén keer is het een citaat van Sannazaro (I, 10), dit komt natuurlijk van Basile; maar meestal is het zeer eenvoudig, in den regel zonder krullen, en het maakt den indruk echt te zijn.

Om nog eens samen te vatten. Basile staat als Italiaansch dichter van de 17e eeuw in zijn eigen tijd. Dit maakt dat hij in Boccaccio meer den eleganten schrijver van het raam van den *Decamerone* dan den schepper van de Toscaansche novelle bewondert. Als dialectdichter, verzamelaar en parodist kiest hij vertelsels tot onderwerp, die bij het volk in Napels in omloop waren, feeënsprookjes, die buiten den invloed van de novelle staan. Hij versiert ze met toevoegsels, maar daardoorheen kunnen wij gedaante en stijl, waarin hij ze opving, nog herkennen.

Karakter en volgorde in die sprookjes zijn bepaald: zij beginnen met: 1) de *moraal;* vervolgens komt: 2) de vertelling, die de moraal illustreert; ten slotte komt: 3) het *spreekwoord*.

De moraal verschilt van hetgeen wij in het hof van minne uit den *Filocolo* gezien hebben, in zoover zij geen betrekking heeft op wijsgeerig-erotische problemen maar algemeene levenswijsheid en ethische vragen behandeld; zij staat iets dichter bij de verstrooide moraal in den *Decamerone,* maar schijnt eenvoudiger en meer populair. Het groote verschil tusschen de vertellingen uit den *Filocolo* en den *Pentamerone* is echter dat hier positief, daar negatief, hier met een spreekwoordelijke slotsom, daar met een vraag besloten wordt. Dit verschil blijkt nog eigenaardiger, wanneer wij *Pentamerone* en *Piacevoli notti* vergelijken: Straparola eindigt met een raadsel, Basile met een spreekwoord.

Er is in den *Pentamerone* niets, wat er op wijst, dat de sprookjes dienst gedaan hebben bij een gezelschapsspel als het minnehof uit Boccaccio's tijd, dat wij kennen, of het Venetiaansche avondvermaak uit Straparola's tijd, dat wij vermoeden. Wij weten niet waar en wanneer of door wien zij verteld werden. Geeft het eind van de dagen hier eenig uitsluitsel? Evenals in den *Decamerone* komt voor het gezelschap slapen gaat tot slot een lied. Hier is het een E c l o g e , een samenspraak tusschen twee gemaskerde figuren. Den eersten dag zijn het Fabiello, de bewaarder van de garderobe van den prins en Ghiacovuccio, de hofmeester, de een in een lange zwarte broek, een gepofd buis met knoopen als daalders en een muts, die hem over de ooren gaat, de ander met een pannekoekenmuts, vest en wambuis en een korte witte broek. Met grimassen en koddige gebaren spreken zij over den *Smeltkroes,* waarin men het allooi van menschen en dingen kan toetsen, en zij beschrijven het doen en laten van personen en standen, van aanzienlijken en soldaten, hoogmoedigen en opsnijders, lakeien, flikflooiers en lichtekooien, kooplieden, minnaars, dichters, sterrewichelaars, alchymisten... Die poëzie is van Basile, maar wat wij hier zien is alweer een stuk Napolitaansch leven. Wij weten het uit de etsen van Jacques Callot - dezelfde die E.T.A. Hoffmann zoo bevielen - die in dien tijd zulke snaken afbeeldde. Speelde, toen zulke opvoeringen aan de orde van den dag waren, de sprookjesverteller niet ook een rol? Voor vijfendertig jaren, toen ik een jongen was, heb ik 's avonds in Santa Lucia nog een verteller gezien: hij zat plat op de steenen van de kaai met een kring van toehoorders om zich heen, de donkerblauwe zee en de Vesuvius met zijn gloeienden kop op den achtergrond. Wat hij vertelde kon ik niet verstaan. Was het een sprookje? En was hij een nakomeling van vertellers uit de 17e eeuw en vroeger? Misschien zit zijn zoon, sedert Santa Lucia verdwenen is, nu ergens anders. - Dat blijven vermoedens.

ANDRÉ JOLLES.

Relativistische studie.
Proeve van antwoord aan Prof. Dr. G. Heymans.

Aanleiding tot deze studie werd mij het opstel dat Prof. G. Heymans onder den titel: ‘Leekenvragen ten opzichte van de Relativiteitstheorie’ in de April-aflevering 1921 van ‘De Gids’ plaatste. Daarin onderwierp hij de genoemde theorie aan een kritiek, zoowel voorzoover zij een ‘kennistheoretisch-methodologisch postulaat’ bevat als naar hetgeen zij pretendeert te leveren als ‘natuurwetenschappelijke theorie’.

Het zij mij vergund, enkele opmerkingen te berde te brengen, welke, naar ik hoop, voor dezen of genen onder de Gids-lezers de onderhavige kwesties in een ander licht zullen kunnen stellen. Want, men moge al waardeeren dat Prof. Heymans de moeite genomen heeft om zijne bezwaren te formuleeren, en van meening zijn, dat een kritiek als de zijne dienstig kan wezen om, scherper dan nog gedaan werd, in Einstein's theorie het wezenlijke van het onwezenlijke te scheiden, het wil mij voorkomen dat de positieve verdiensten en uitkomsten der nieuwe gravitatietheorie op hoogere waardeering aanspraak mogen maken dan hun van de zijde van Prof. Heymans ten deel valt, en dat men deze uitkomsten, tot hoeveel omstreden vraagpunten zij ook nog aanleiding geven, mag rekenen te behooren tot de vaststaande gegevens der natuurwetenschap, van welke Prof. Heymans in zijnen aanhef getuigt, dat zij ‘een der toetssteenen vormt voor de aannemelijkheid van de hypothesen der metaphysica’.

Dat de algemeene relativiteitstheorie geenszins staat of valt met een positivistisch-wijsgeerige opvatting, - die haren schepper geïnspireerd moge hebben en de richting bepaald, waarin hij de oplossing van het probleem der zwaartekracht zocht, en na een tien jaren hardnekkig volgehouden zoeken ook vond, - blijkt voldoende uit boeken als van Whitehead[1)] en van Cassirer[2)], wier opvattingen, naar het mij toeschijnt, even ver van elkander als van het positivisme afstaan. De een stelt kritische eischen aan de natuurleer, waaraan de relativiteitstheorie op gelukkige wijze beantwoordt, de ander ziet in haar een exempel te meer ter staving van zijne leer aangaande onze kennis der werkelijkheid. Men moet m.i. trachten de theorie in haar eigen waarde te zien, zooveel mogelijk los van een min of meer wijsgeerige toelichting, welke haar ter begeleiding wel eens is medegegeven.

Nu is dat bijzonder moeilijk; niet slechts is er tot recht begrip der theorie een zekere wiskundige ontwikkeling noodig, maar ook behoort daartoe een geschoolde kritiek op in het dagelijksch leven absoluut geldig geachte vooroordeelen, zooals wij er enkele zullen tegenkomen, een kritiek zelfs op sommige vooroordeelen, die door anderen op kentheoretische gronden bewezen worden geacht.

Het is mijne bedoeling in het volgende te trachten enkele misverstanden op te helderen. Het zou plaatsroovend zijn, Prof. Heymans op den voet te volgen. Het zal beter zijn, in een iets vrijere uiteenzetting enkele hoofdzaken te behandelen. Ik vertrouw dat daarbij de vragen van Prof. Heymans, althans de voornaamste, een passend antwoord zullen vinden, dat, naar ik hoop, ook bevredigend zal zijn.

1. Van nature zijn vierdimensionale gebeurtenissen ons bijzonder vertrouwd. Wij voelen ons erin thuis. *In het vierdimensionale zijn wij eerst recht in ons eigen element*. Het is ons dagelijksch leven.

En toch fronsen de meesten het voorhoofd, wanneer zij van de vierde dimensie hooren, alsof dat iets mystieks, of spookachtigs, of iets onbegrijpelijks is. Waarom? Ligt dit hier aan,

1) Whitehead, The Concept of Nature, Cambridge Univ. Press, 1920.
2) Cassirer, Zur Einstein'schen Relativitätstheorie, Berlin, 1921.

dat men meestal de ‘vierde’ dimensie zich als wederom een ruimte-dimensie meent te moeten kunnen voorstellen? Vaak wordt de volgende weg ingeslagen om het besef te wekken van wat met een vierdimensionaal stuk werkelijkheid bedoeld wordt. Het is niet moeilijk om zich voor te stellen hoe een mikroskopist een klein organisme onderzoekt door een serie te maken van een groot aantal evenwijdige doorsneden, die afzonderlijk bekeken worden. De reconstructie van het driedimensionale voorwerp, door een compilatie van de vele equidistante doorsneden, is een kwestie van voorstellingsvermogen, misschien ook van geduld, maar bergt geenerlei moeilijkheid in zich. Op dezelfde manier wordt bijv. ook een scheepsromp geconstrueerd uit een aantal profielteekeningen.

Hetzelfde kan men doen met een gebeurtenis die kinematografisch is opgenomen. Men kan de vele filmprentjes, alle momentopnamen met gelijke tusschenpoozen, op elkander leggen, en heeft dan vóór zich een filmstapeltje, dat de gebeurtenis representeert. Men kan het filmstapeltje opvatten als een grafische voorstelling van het opgenomen avontuur. De prentjes van een auto, die daarbij aan kwam rijden, stilhield en weer wegreed, liggen in het stapeltje boven elkaar in een of andere slingerlijn. Deze ‘tijdlijn’ is de grafische voorstelling van de bewegingen van die auto. Indien men nu, bij de aanschouwing van het filmstapeltje, hetwelk nog maar een driedimensionaal ding is, zich voorstelt, - en dit niet in de aanschouwing, maar in het begrip, - dat er een driedimensionale situatie komt in de plaats van elk tweedimensionaal prentje, dan komt men tot iets, en vermoedelijk met niet al te veel inspanning, dat een weinig op de vierdimensionale werkelijkheid lijkt.

Inderdaad *lijkt* het erop, op de manier, zooals gezegd, van een grafische voorstelling, maar niet overmatig veel, omdat in het filmstapeltje de ruimtelijke richting, waarin de elkander in werkelijkheid opvolgende prentjes gelegd zijn, zich niet onderscheidt van andere richtingen, in het vlak van een der prentjes bijvoorbeeld, terwijl toch niemand kan wegredeneeren dat een tijdsduur, figuurlijk gesproken een ‘afstand’ in de ‘tijdrichting’, iets heel anders is en blijft dan een ruimtelijke afstand.

Het eigenaardige van de beschreven wijze om tot eenig besef te geraken van een vierdimensionaal brok werkelijkheid ligt wel hierin, dat men zijn toevlucht neemt tot het compileeren van een aantal elementen, die, naar hun wezen, eerst gewonnen moeten worden door min of meer bewuste verstandelijke abstractie uit de vierdimensionale werkelijkheid waarin wij ademen en leven. Zonder een zeer intieme kennis van het vierdimensionale kunnen wij geen stap doen, - en toch meenen wij dit niet dan moeizaam te kunnen reconstrueeren uit statische, driedimensionale verstandsabstracties. Laat ons daarom beproeven, uit een ander begin ons iets van dit vierdimensionale bewust te maken.

2. Elk onzer oogen afzonderlijk vermag ons slechts een twee-dimensionale projectie van de werkelijkheid op ons netvlies te zien te geven. Wij zien de wereld geprojecteerd op twee tafereelen, die wel boven en onder, links en rechts hebben, maar geen diepte. Hoe komt het, dat wij niettemin bij den eersten oogopslag met beide oogen *diepte* zien?

Ieder die zich wel eens rekenschap gegeven heeft, op welke manier in een stereoskoop twee plaatjes, tegelijk bekeken, de sensatie reproduceeren van relief-zien, van vóór en achter, weet, dat het essentieele hierbij is, dat de twee prentjes een weinig *verschillend* zijn. Opgenomen uit twee verschillende oogpunten, vertoonen de dingen erop hun aspect van iets meer links, of iets meer rechts, juist zooals onze twee oogen de voorwerpen bekijken, het eene wat meer van links, het andere wat meer van rechts. Elk der oogen ziet *iets anders*. Toch weten wij zoo zeker als wij maar iets weten kunnen, door de gewenning en aanpassing, van kindsbeen af, der gezichts- aan de tastgewaarwordingen, dat wij maar één ding zien, slechts ééne wereld tegenover ons hebben. Bij de door gestadige oefening tot onbewuste gewoonte geworden verwerking der gezichtsbeelden, staan wij daarom geen moment stil bij de tegenstrijdigheid der getuigenissen van beide oogen: wij interpreteeren, voor ons gevoel onmiddellijk, het verschil als de diepte-uitgestrektheid van het zichtbare ding. Het gebruik van beide oogen tegelijk verleent ons de macht tot het *directe ruimtelijke* zien.

Op dergelijke wijze beleven wij ook *direct* een gebeurtenis

als *gebeurtenis,* als een werkelijkheid met een hoogere uitgestrektheid dan de ruimtelijke, als een *vierdimensionaal* aggregraat. Hetgeen wij in twee oogenblikken, het een na het ander, zien, is nimmer hetzelfde. Het is altijd een weinigje anders. Toch weten wij, zoo zeker als iets, dat het één en dezelfde buitenwereld is. Misschien wordt deze zekerheid afgeleid uit ons allerzekerste weten van de doorloopende bestendige identiteit van ons ik, op een wijze, die hier thans niet nader behoeft te worden geanalyseerd. De boven allen twijfel gepostuleerde vereenzelviging van den inhoud der gegevens van twee oogenblikken doet de verschillende gewaarwordingen versmelten tot één gewaarwording, van één werkelijkheid, met nog een diepte meer van hoogere orde, met het perspectief van den tijd eraan. In stede van een statische ruimtelijkheid, beleven wij een dynamische werkelijkheid, waar ook wij met ons lijf deel van uitmaken, die wij in onze leden zelf ervaren kunnen, als bewegende krachten en uitwerkselen.

Het vermogen om de verschillende ruimtelijkheden van verschillende oogenblikken te beleven in ééne werkelijkheid, kan een soort van geheugen heeten. Zonder geheugen geen besef van verandering of van tijd, evenmin als een enkel tweedimensionaal prentje een diepte kan doen zien. Het ontbreken van geschikte woorden in de taal, maakt het moeilijk om de functie van dit vermogen te omschrijven zonder op een onderscheiding vooruit te loopen, die thans nog niet aan de orde is, die van vroeger en later. Het houdt het vroeger geziene vast en smeedt het samen met het later geziene tot een waarneming van een ongedeelde, in zichzelf presente eenheid van wat vóór was en na.

Dit vermogen, hetwelk wij een soort van geheugen genoemd hebben, is met dat woord niet voldoende aangeduid, omdat het ook de toekomst kan anticipeeren. Wanneer een jongen met zijn katapult, of een jager met zijn geweer, een vogel treffen wil, dan weet hij, wat er gebeuren zal. Hij kent, uit onmiddellijke ervaring, het (vierdimensionale) verloop van de projectielslingering. Een musicus die in een ensemble afwacht tot hij te juister tijd met zijne stem invalt, kent het muziekstuk en overziet het in zijn geheel, zoowel de reeds verklonken en verstomde als de nog komende partijen. Hier

geldt het een vermogen, dat het nog in de toekomst wordende doel naar voren trekt en met het heden verweeft tot een eenheid van in de toekomst reikend, het ‘nu’ voortzettend gebeuren.

Misschien is dit vermogen onze levenskracht zelf. Wij hebben het hier niet verder te onderzoeken. Ons doel was slechts in het licht te stellen, dat dit concentreerend, concretiseerend vermogen ons *onze ervaringen* geeft als *vierdimensionale* evenementen, als dynamische veranderingen, als verschijnselen, als gebeurens, als bewegingen en conflicten, nog vóór er, methodisch gesproken, sprake is van een afzonderlijk ruimte- of tijdbesef. Deze moeten eerst door een verstandsabstractie onderscheiden worden. Het elementaire feit is een *voorval*, een proces.

3. Er is een voortschrijden van ons bewustzijn. Wij leven in het fundamenteele mysterie van den *tijdstroom*. Daarin leeren wij het *voor en na* onderscheiden. Op de spits gedreven, leidt dit onderscheid tot de abstractie van het *nu*.

De volgende abstractie is die van het *oogenblik*. Naar willekeur kunnen wij ons in contact stellen met de buitenwereld of ons afsluiten. Hetgeen wij met eenen blik der oogen daarvan zien kunnen, dat is de wereld van een oogenblik.

Zoo kort echter kunnen wij den oogenblik niet maken, of hij heeft nog eenigen duur. Zoolang er nog een duur is, hebben wij nog niet *het* oogenblik. Het oogenblik heeft geen duur meer. Het is ondeelbaar. Daaraan kan men merken, dat het oogenblik een abstractie is buiten de werkelijkheid. Ook de kortste lichtflits dien wij zien kunnen, heeft nog altijd een duur van vele millioenen lichttrillingstijden. Het allerkortste wat onze zinnen, of onze inwendige zin, ons kan doen kennen, heeft nog eenige tijd-diepte. Nooit beleven wij een oogenblik, altijd een tijdsduur. Het oogenblik is een verstandsabstractie. Het is de limiet, om een wiskundigen term te gebruiken, van een oneindige verzameling van tijdsduren, waarvan er telkens één een ander, een korter, bevat; een limiet, die zelf niet tot de verzameling behoort, immers zelf geen korter duur in zich sluit, en ook geen duur meer is. Het oogenblik, als limiet van korter en korter, ja beneden alle waarnemingsmogelijkheid steeds korter gedachte tijdsduren,

staat buiten de werkelijkheid. Het is een verstandsabstractie. Het is de uitkomst, in het begrip, van eene, hoewel oneindige, niettemin voltooid onderstelde taak.

Heeft men in een tijdsduur, hoe kort ook, nog altijd een *bewegings*-moment, uit het oogenblik, uit het absolute instantanee, is alle beweging verbannen. Men heeft daarin de abstractie van de *statische ruimtelijkheid* der wereld, zonder beweging.

Vergelijkt men het ruimte-aspect der wereld op verschillende oogenblikken, dan valt het op, - althans indien men niet op den oceaan, maar aan den vasten wal is, - dat het aantal plaatsen, die er hetzelfde blijven uitzien, veel grooter is dan het aantal plaatsen, waar men verschillen kan opmerken. Inderdaad is het aantal zich bewegende lichamen, levende organismen of doode mechanismen, veel en veel kleiner dan het aantal star onbewegelijke. Dit leidt ertoe, de vaste punten te gebruiken als merkteekenen, als mijlpalen voor de ruimtelijkheid. Of men daarbij, met de antieken, de aarde, dan wel, met Copernicus, de zon, of, zooals later, het systeem der z.g. ‘vaste’ sterren neemt, om er de ruimte aan vast te leggen, maakt principieel geen verschil.

4. In dit opzicht was van grooter belang de ontdekking der eindige voortplantingssnelheid van het licht door den Deen Römer in de 17de eeuw. Men weet waarop deze berustte. De astronomische waarneming der verduisteringen van een der manen van Jupiter leerde, dat wij deze eclipsen niet met gelijke tusschenpoozen zien. In de perioden dat de aarde zich van Jupiter verwijderde, waren de tusschenpoozen grooter dan in de perioden dat de aarde naar Jupiter toebewoog, en des te grooter of des te kleiner naarmate de snelheid der verwijdering of nadering grooter was. Toch moesten de intervallen tusschen twee eclipsen volgens de destijds bekende natuurwetten, telkens even groot zijn.

Hier stond men voor een dilemma. Men kon een kracht onderstellen, door de aarde uitgeoefend op de Jupitermanen, en afhankelijk van den afstand en snelheid der aarde; maar men kon ook aannemen dat het licht, hetwelk ons de verduisteringen boodschapt, tijd noodig heeft om van Jupiter de aarde te bereiken, en des te meer tijd naarmate wij verder af

staan, zoodat bij een beweging der aarde van Jupiter weg de boodschappen met telkens meer vertraging aankomen en de tusschenpoozen grooter *schijnen* dan zij werkelijk *zijn*. Geplaatst voor deze keus, zal, na Römer, niemand meer aarzelen. Natuurlijk kiest men de laatste onderstelling, als de eenvoudigste en meest bevredigende, en, gelijk wij thans weten, met tal van andere verschijnselen in prachtige overeenstemming.

Maar de conclusie die wij dan niet af kunnen wijzen, is dat *hetgeen wij zien, niet meer iets is van nu*. De zon, die wij nu zien, moet de zon heeten van 500 seconden geleden. De Sirius dien wij zien, is de Sirius van bijna 9 jaar geleden. De Melkwegsterren die wij zien, zijn - of moet men zeggen: waren? - de Melkwegsterren van gemiddeld eenige duizenden jaren geleden.

Wat blijft er dan over van hetgeen wij meenden te kunnen ervaren en weten van een oogenblikkelijke ruimte? Wat blijft er over van de gelijktijdigheid, overal in die oogenblikkelijke ruimte, die wij als vanzelfsprekend stelden zonder erbij te denken? Weinig. Wij moeten de naïeve oogenblikkelijke ruimte, welke zelf al een verstandelijke abstractie was, prijsgeven en vervangen door een nog gecompliceerder constructie. De verschillende deelen der ruimte die wij op één oogenblik zien, zijn niet gelijktijdig. Om een gelijktijdige ruimte te krijgen moeten wij eerst den afstand der verschillende punten tot ons meten, en vervolgens beproeven de punten die wij in onze onmiddellijke nabijheid zien, tezamen te denken met de verderafgelegen punten, zooals wij die een poosje later zien zullen - zooveel later als het licht tijd noodig heeft om tot ons te komen. In een wereld waar alles stilstaat, zal ons dit wel gelukken, daar zal de aangeduide begripsconstructie niet verschillen van hetgeen wij kunnen zien, maar in een bewegende wereld heeft de geconstrueerde gelijktijdigheidsruimte niet veel gelijkenis met wat wij waarnemen. Of zij wel met recht gelijktijdigheidsruimte mag heeten, wordt aan twijfel onderhevig, zoodra het constructievoorschrift, in één geval opgevolgd, feiten gelijktijdig zou doen noemen, die bij de opvolging van hetzelfde voorschrift, in een ander geval, niet gelijktijdig zouden heeten.

Het aanwijzen van een verzameling van voorvallen uit het

vierdimensionale aggregaat als gelijktijdige, is een begripsconstructie. Of zij, onafhankelijk van het uitgangspunt, ondubbelzinnig slechts één enkele uitvoering toelaat, is twijfelachtig, althans van te voren niet zeker. Dit zal afhangen van de eigenschappen der physische hulpmiddelen, die bij de gelijktijdigheidsaanwijzing dienst moeten doen. De nieuwste uitkomsten leerden, dat deze eigenschappen dusdanig zijn, dat er verschillend resultaat te verwachten is, indien men van verschillend bewogen standpunt hetzelfde constructievoorschrift uitvoert. Dit is een reden om op onze hoede te zijn tegen het axiomatisch vooroordeel, dat er een absolute gelijktijdigheidsaanwijzing mogelijk zou zijn. Daarmede is nog niet gezegd, dat het begrip gelijktijdigheid dubbelzinnig, of van zin ontbloot zou zijn. Het is een scherp omlijnd begrip, met evenveel zin als andere verstandsabstracties (bijv. een plat vlak) hebben kunnen. Wel echter is dit de bedoeling, dat de ondubbelzinnigheid der toepassing in de werkelijkheid niet eens voor al zeker behoeft te zijn, en dat men op meer dan ééne wijze, en telkens met hetzelfde recht, de voorvallen der wereld kan rangschikken in gelijktijdigheidslagen. Slechts wanneer twee feiten tezelfder plaatse voorvallen, is er geen vergissing mogelijk betreffende hun gelijktijdigheid-of-niet. Ook niet indien er van het eene voorval een werking kan uitgaan op het andere, want dan kan dit laatste alleen na het eerste zijn. Wij mogen echter de mogelijkheid niet over het hoofd zien, dat er ook voorvallen, op *verschillende* plekken, kunnen plaats grijpen, zonder dat er, noch in de eene, noch in de andere richting, een werking van het eene op het andere kan overgaan. In tegenstelling met de andere gevallen, waar er duidelijk een verhouding is van *vóór en na* zonder meer, zouden wij dan, in de feiten, niets kunnen vinden om te weten welk voorval eerder is en welk later. De natúúr onthoudt ons de middelen, om de verhouding dezer voorvallen nader te bepalen dan als een verhouding van *noch vóór, noch na*. De nadere bepaling wordt een zaak van definitie, van constructievoorschrift. Vooral Robb[1)] heeft er den nadruk op gelegd, dat deze verhouding van noch vóór, noch na op zichzelf nog geen gelijktijdigheid beteekent.

1) A.A. Robb, The absolute relations of time and place, Camb. Univ Press, 1921.

5. Verstandelijke abstracties en begripsconstructies kunnen wij in de natuurwetenschap niet ontberen. Evenzeer als het oogenblik een abstractie is, is *het punt* er een. In de ruimte beschouwen wij een klein gebied. Daarbinnen een nog kleiner gebied, dat binnen zich een weer kleiner besluit, en zoo ad infinitum. De limiet van deze verzameling telkens inkrimpende ruimten is het punt. Dit is zelf geen ruimte meer. Het staat buiten de ruimte. Het is een verstandsabstractie. De ruimte bestaat niet uit punten. Wel bevat zij oneindig vele reeksen van de-een-de-ander-omvattende ruimten, die naar verschillende punten als limieten convergeeren.

Wij behoeven de abstractie van het oogenblik en die van het punt niet afzonderlijk en na elkander uit te voeren. Wij kunnen ons in het aggregaat der gebeurtenissen een reeks van voorvallen denken, oneindig vele van steeds geringer omvang, die elk op hunne beurt een voorval van nog geringer omvang omgeven. De limiet van zulk een voorvallenreeks is een *punttijdstip*. De punttijdstippen zijn geen deel van de werkelijkheid. Wel is deze vol van abstraheerende rijen van steeds geringer voorvallen, die tot punttijdstippen als hun limieten convergeeren.

Wij hebben de abstracties dezer punttijdstippen bij de wetenschappelijke bestudeering der natuur noodig. Wij moeten weten, waar en wanneer zich de verschijnselen afspelen, die wij met elkander in onderling verband beschouwen willen. In de wiskundige beschrijving wenschen wij dit waar en wanneer te kunnen aangeven met behulp van een getal, of een stel van getallen. Daarvoor is het noodig, als geraamte voor deze beschrijving, de punttijdstippen, althans een groot aantal hunner, te nemen, en ze te nummeren. Dit geschiedt met behulp van een viervoudig getallen-continuüm zoodanig, dat een stel van vier getallen een bepaald punttijdstip aangeeft. Een dier getallen (‘coördinaten’) kan daarbij een tijdstip, de drie andere te zamen kunnen de plaats van een punt bepalen. Een aldus aangebrachte nummering zal ik een *beschrijvingsraam* noemen.[1)] De nummering op zichzelf vol-

1) ‘Bezugsystem’. Vaak ziet men ook het woord ‘Bezugskörper’ gebruikt. Dit getuigt niet van purisme, omdat het in de onderhavige gevallen gaat om vierdimensionale gebeurtenissen, en een lichaam slechts driedimensionaal is. Men diende dan minstens van ‘Bezugs*prozess*’ te spreken.

staat weliswaar ter aanwijzing van onderscheiden punttijdstippen, maar van maat en afstand, van die meetkundige eigenschappen die men metrische gesteldheid der werkelijkheid kan noemen, is daarbij nog geen sprake. Daarom zullen wij ons beschrijvingsraam *eerst volledig* gegeven achten, indien erbij bekend is, hoe groot *de afstanden* zijn tusschen de verschillende, al was het slechts tusschen de naburige punttijdstippen. Het gebruik van het beschrijvingsraam in physicis vooronderstelt dat metingen ter bepaling van die afstanden zijn voorafgegaan; wij komen hierop straks terug.

Het beschrijvingsraam is een wiskundig hulpmiddel, een begripsconstructie die door ons verstand in de werkelijkheid gelegd wordt, om het natuurkundig gebeuren in getallen te kunnen vatten.

Men kan het vastleggen aan de aarde, zoodat het door deze bij haar wentelingen en op haar tocht door het wereldruim wordt medegenomen, men kan het vastleggen aan de zon, men mag het, - indien men kans ziet, - vastleggen aan de ‘absolute ruimte’ van Newton. Het is een eisch van zuinigheid met denkinspanning, dat men het beschrijvingsraam zoo eenvoudig mogelijk maakt.

6. Met opzet is in het voorgaande de nadruk gelegd op het abstracte en verstandelijk constructieve, dat in het gebruik maken van beschrijvingsramen gelegen is, om de kern der relativiteitsgedachte in het licht te kunnen stellen:

Elke natuurwet, uitgesproken met behulp van een of ander bijzonder beschrijvingsraam, geeft evenzeer een eigenschap weer van het beschrijvingsraam als van de natuur.

Het spreekt toch wel vanzelf, dat de natuur zich, in verschillende beschrijvingsramen bekeken, anders schijnt te gedragen. Indien, bijvoorbeeld, de zg. traagheidswet met behulp van een of ander beschrijvingsraam, op de gewone manier kan worden uitgedrukt: ‘een vrij vliegend lichaam legt in gelijke tijdsduren gelijke, in een rechte lijn gelegen einden af’, dan kan dezelfde traagheidswet stellig niet zoo luiden wanneer men het beschrijvingsraam aan de wentelende aarde heeft vastgemaakt. Immers, hier uit zich de inertie der lichamen niet alleen als de gewone middelpuntvliedende kracht, maar ook nog in de samengestelde middelpunt-

vliedende kracht van Coriolis, die zich openbaart in de werveling der cyclonen en die in de beroemde slingerproef van Foucault het slingervlak doet draaien. De natuur volgt hare eigen wetten, onafhankelijk van de begripsconstructie waarmede wij haar trachten te benaderen.

Eerst dan kunnen wij een natuurwet voldoende bekend achten, indien wij weten, hoeveel van het uitgesprokene slaat op het beschrijvingsraam, en hoeveel op de beschreven natuur. Daarom kunnen wij slechts vrede hebben met een *zoodanige formuleering, die ons in staat stelt,* bij overgang van het gebruik van één beschrijvingsraam tot het gebruik van een ander (bij een zg. transformatie), *onmiddellijk,* door eenvoudigweg invullen van zekere grootheden die op het beschrijvingsraam betrekking hebben en die van raam tot raam verschillen, *te vinden wat de nieuwe inhoud der wet zijn zal in de nieuwe beschrijving*.

Dit is de kern der theorie. Dit is de beteekenis van den eisch, dat de vergelijkingen der physica hun *vorm* bij gansch willekeurige transformaties niet zullen veranderen.[1)] Duidelijk ligt dat in de rede, en ook Prof. Heymans blijkt in zijn gedachten dergelijke denkbeelden te huldigen, waar hij cursiveert (pag. 95, bovenaan): '*wij richten onze natuurwetten er op in*, door daarin eenvoudig de voorwaarden hunner geldigheid mede op te nemen', en waar hij vraagt: 'Wat is er nu tegen, in de formuleering van het traagheidsbeginsel een dezer betrekkingssystemen op te nemen?... Ik kan niet inzien dat daardoor aan de algemeenheid en bepaaldheid der natuurwetten... te kort zou worden gedaan'. Inderdaad is er niets tegen, en de bewering der relativisten is juist, dat in den regel verzuimd wordt, die voorwaarden der geldigheid, dat betrekkingssysteem hetwelk aan de formuleering ten grondslag ligt, mede op te nemen, ja, dat het een uitzondering geworden was, dat men dit verzuim opmerkte.

1) Er is een verschil in nuance tusschen den eisch dezer onveranderlijkheid van den *vorm*, en wat Prof. Heymans als den relativiteitseisch schetst, alsof de formules der natuurwetten moesten 'ongewijzigd blijven gelden' (pag. 89 r. 2 v.o.), voor elk willekeurig betrekkingssysteem. Misschien heeft Prof. Heymans dezen indruk gekregen uit enkele verhandelingen over de voorloopige, bijzondere relativiteitstheorie voor translaties. In de algemeene relativiteitstheorie gaat het echter juist om het medeveranderen der natuurwet bij verandering van beschrijvingsraam.

Waarom een aanhanger der relativiteitstheorie niet genoeg heeft aan een beperkte formuleering als door Prof. Heymans wordt aanbevolen, is hierboven reeds aangegeven. Een voorbeeld kan wellicht door analogie strekken ter verduidelijking.

Het is bekend dat goud en zilver niet, ijzer wel door verschillende zuren worden aangetast.[1)] Bij de constateering dezer chemische eigenschappen kan echter een natuuronderzoeker niet blijven staan. Hij wil er meer van weten. Hij wenscht deze eigenschappen in verband te zien met andere eigenschappen van de onderhavige atomen. Hij onderstelt naar aanleiding van andere onderzoekingen en uitkomsten, dat alle atomen opgebouwd zijn uit dezelfde twee soorten elektrische deeltjes: elektronen en positieve waterstofkernen. Hij is pas tevreden indien hij meent te begrijpen, *hoe* een combinatie van deze zelfde soorten deeltjes in ietwat gewijzigde aantallen en rangschikking het verschil in chemische eigenschappen met zich brengt.

Zoo ziet ook de theoretisch-physicus zich geplaatst tegenover een en dezelfde natuur, die zich in zijn verschillende beschrijvingsramen met schijnbaar verschillende eigenschappen uit. Hij heeft met dezen schijn geen vrede. Hij wil expliciet weten *hoe* de overgang van een beschrijvingsraam naar een ander verantwoordelijk is voor deze schijnbare wispelturigheid. Zoolang hij dit probleem niet onder de knie heeft, koestert hij achterdocht, hoeveel wel van zijn kennis inbeelding is, gesuggereerd door de bijzondere keus van het gebruikte beschrijvingsraam, hoe weinig misschien benadering der werkelijkheid.

Vandaar dat hij aan de formuleering een hoogeren eisch stelt. In deze formuleering moeten de bijzonderheden van het beschrijvingsraam volstrekt ondergeschikt blijven, en het meest bevredigend is die formuleering, waarbij het laatste in het geheel geen rol meer speelt, - indien er zulk een te geven is.

7. Zoolang het traagheidsbeginsel uitgesproken wordt in een vorm, die spreekt van eenparige rechtlijnige beweging, blijft het onbevredigende liggen in de moeilijkheid om aan te geven, aan welk beschrijvingsraam men daarbij denkt.

1) Het voorbeeld is van Prof. Heymans.

In de nieuwe theorie liggen zoowel het traagheidsbeginsel als de vrije val opgesloten in de stelling: een vrij deeltje volgt een geodetische lijn. Het zou niet doenlijk zijn de beteekenis van dezen mathematischen kunstterm hier te verklaren. Genoeg zij de vermelding dat een geodetische lijn een geodetische lijn blijft, welk beschrijvingsraam men ook gebruikt.

De *eigenlijke, diepere* beteekenis van het traagheidsbeginsel kan misschien door de volgende formuleering duidelijker worden. Men kan zich ergens in de ruimte een handvol molekulen uitgestrooid denken, die elkander niet merkbaar beinvloeden. Laat ons erbij onderstellen, dat zij met niet te groote snelheid uit elkander vliegen, en dus, althans gedurende eenigen tijd, in elkanders buurt blijven. Het zal dan mogelijk zijn, een beperkt aantal, zeg tien of twintig, eruit te kiezen, en een beschrijvingsraam zóó aan te leggen, dat daarin deze molekulen rechtlijnige banen met eenparige snelheid doorloopen. Hiermee zij niets anders bedoeld, dan dat de bij elkander behoorende aangroeiïngen der vier coördinaten van elk molekuul steeds in dezelfde vaste verhouding tot elkander staan. Indien dit zoo uitkomt voor het beperkte aantal uitgekozen molekulen, zal het uitkomen *ook voor alle andere* molekulen, die wij tegelijkertijd uitstrooiden. Dat is de beteekenis van het traagheidsbeginsel. In een beschrijvingsraam waarin een zeker aantal vrije molekulen geen versnelling vertoont, zal geen enkel ander vrij molekuul een versnelling vertoonen.

Hier is ook het aanknoopingspunt voor beschouwingen over de zg. absoluutheid der rotatie; deze zouden ons echter te ver voeren.

8. Hierboven (§ 5) hebben wij reeds opgemerkt dat een beschrijvingsraam eerst geschikt was voor een beschrijving die ook maten aangeeft, wanneer *een meting van de 'afstanden'* tusschen de verschillende punttijdstippen was *voorafgegaan*. Immers, hierop hebben betrekking die 'zekere grootheden', waarvan in § 6 bij de toelichting van het relativiteitsbeginsel sprake was, en die van raam tot raam verschillen. Onder dit eene woord 'afstand', wordt in het vierdimensionale continuüm der punttijdstippen tweeërlei be-

grepen. Men heeft, - en dit fundamenteele onderscheid blijft, - afstanden die het karakter hebben van een *tijdpoos*, en andere die het karakter hebben van een *ruimtelijk eind*. In de wiskundige behandeling komt dit verschil hierin tot uiting, dat de afstanden van het eene soort door een reëel, die van het andere soort door een imaginair getal worden voorgesteld.

Vat men twee bepaalde punttijdstippen in het oog, dan is er geen bijzondere moeilijkheid, indien zij òf in hetzelfde punt twee verschillende oogenblikken bepalen, òf op hetzelfde oogenblik twee verschillende ruimtepunten aangeven. In het algemeen echter zullen zij zoowel ruimtelijk als in den tijd, verschillend zijn. Het kan nu zijn, dat men uit het eene punttijdsstip deze of gene werking het andere kan doen bereiken. Dan heeft de afstand tijdskarakter. Men kan dan met een klok van het eene naar het andere komen. Door aflezing van het aantal seconden op de klok tusschen de twee punttijdstippen meet men den afstand, als tijdpoos. Is het niet mogelijk, uit het eene punttijdstip het andere met een of andere werking te bereiken, bereikt zelfs een lichtsignaal het andere punt op een later oogenblik, dan kan men niet met een klok van het eene naar het andere punttijdstip komen. Wel kan men nu op een bepaalde manier met een bewegenden lineaal den afstand meten als een ruimtelijk eind. Over de details dezer zg. ‘natuurlijke meting’ kan ik hier niet uitweiden; bij een andere gelegenheid ben ik daar uitvoeriger op ingegaan[1]. Men zal uit het gezegde reeds voldoende bespeuren, dat de afstand het karakter eener tijdpoos heeft, indien de punttijdstippen in den zin van Robb (zie boven) de verhouding ‘voor en na’ hebben, en dat hij een ruimtelijk karakter heeft, indien de verhouding deze is van ‘noch voor, noch na’.

Bij de proefnemingen, die men aan kan geven, geschikt om de bedoelde afstanden door natuurlijke meting te vinden, komen er eenige finesses te pas, die althans even vermeld moeten worden. Ik bedoel de door Fitz Gerald en door Lorentz uitgesproken hypothese, die men door de beroemde proeven van Michelson en Morley bevestigd mag achten, dat

1) *Over de natuurlijke verkorting van lichamen die zich bewegen en een paradox van de relativiteitstheorie*. Vragen van den Dag, 1918, p. 395.

bewegende lichamen gecontraheerd zijn in de bewegingsrichting, en de door Einstein uit het relativiteitsbeginsel, in zijn vroegeren vorm van beperkt relativiteitsbeginsel voor eenparige translaties, gepostuleerde verlangzaming in den loop van uurwerken, wanneer zij in translatie geraken.

9. Laat ons de zaken ook uit het oogpunt van de toenmalige theorie nog eens bezien. Men kan als postulaat uitspreken: de verschijnselen, die zich tusschen een bepaald stel van lichamen kunnen afspelen, verloopen niet anders, indien men aan dat stel als geheel een gemeenschappelijke translatiebeweging mededeelt. Toegepast op een bijzonder geval levert dit: indien een experimentator uitgerust wordt met een standaardmeter en een standaardklok, met eenige spiegels, en met eenige lichtgolven, dan zal de opschuiving van de wijzers zijner klok, gedurende een bepaald aantal heen-en-weergangen van een lichtgolf tusschen de aan de einden van den meter opgestelde spiegels, telkens even groot zijn, onverschillig of hij zijne opstelling maakt in een laboratorium op den vasten grond, of daarmee plaats neemt in een sneltreinwagen, dan wel - en dit kunnen wij er thans na de veralgemeening der theorie bijvoegen - in de kajuit van het projectiel, dat Jules Verne's fantasie afvuurde naar de maan, of in de eeuwige jachtvelden ergens in den Melkweg, waar de gravitatiepotentialen gansch andere zijn dan hier.

Dit is een natuurkundige hypothese. Velen zullen toegeven, dat zij weliswaar niet vanzelf spreekt, maar toch op zijn minst genomen zeer plausibel is[1)].

Men kan nu in twee richtingen verder. Overweegt men, dat de lichtgolven, waarmee de onderstelde experimentator zijn onderstelde proeven doet, uitgezonden worden door een lichtbron die mede deel uitmaakt van de door hem gebruikte

1) Terecht merkt Prof. Heymans op, dat men van een onvoorbereid lezer niet vergen mag, dat hij de hypothese aanneemt in de lezing die Prof. Heymans aldus weergeeft (pag. 90), dat een lichtstraal, die een bewegenden trein achterna gestuurd wordt, *ten opzichte van* dien trein dezelfde voortplantingssnelheid hebben moet als *ten opzichte van* den vasten grond. De schuld ligt hier echter aan de geringe precisie der zegswijze. De gespatieerde woorden loopen ten eenenmale over de fijnere onderscheidingen in het probleem heen. Zij onderstellen van te voren als vanzelfsprekend bekend den inhoud en de beteekenis van een *meting*, die juist onze theorie aan een analyse onderwerpt, welke tot de slotsom leidt, dat er heel wat aan vast zit, en wij niet zoo maar zonder meer ondubbelzinnig weten kunnen, wat een snelheid ten opzichte van iets beteekent. De t z.p. geciteerde woorden van Einstein: ‘Das Gesetz der Lichtausbreitung im Vakuum... für den Eisenbahnwagen als Bezugskörper’ impliceeren meer dan ‘ten opzichte van den trein’, nl. de uitrusting van den trein als ‘Bezugskörper’, d.w.z. instrumenten, hun ijking en hun instelling.

opstelling, dan zou men met Ritz kunnen concludeeren, dat het licht, van een zich bewegende lichtbron afkomstig, in de richting dier beweging met grootere, in de tegengestelde richting met kleinere snelheid voortgaat dan dat van een stilstaande lichtbron. Dit zou echter indruischen tegen hetgeen astronomische waarnemingen van dubbelsterren ons te zien geven, bij welke men, spektroskopisch, afwisselend snelheden naar ons toe en van ons af waarneemt. De Sitter maakte de opmerking, dat de intervallen tusschen de tijdstippen waarop een grootste snelheid naar ons toe, resp. een grootste snelheid van ons af, waargenomen worden, gelijk zijn; zooals op andere gronden te verwachten was. Maar indien het licht, door de ster uitgezonden gedurende dat deel van de periode, waarin de beweging naar ons toe gericht is, een grootere snelheid naar ons toe hebben zou, (zooals de onderstelling van Ritz meebrengt), dan het licht, gedurende de andere helft der periode uitgezonden, dan zouden wij onmogelijk de bovengenoemde intervallen in de waarneming gelijk kunnen vinden. Het interval tusschen de waarneming van het maximum der naderingssnelheid en de volgende van het maximum der verwijderingssnelheid moest dan grooter zijn dan het interval tusschen de waarnemingen van maximum der verwijderingssnelheid en daaropvolgende maximum der naderingssnelheid; zoo er niet nog veel verwarder verhaspeling der waarnemingen het gevolg van zou zijn. Men moet wel besluiten, dat het licht zich door de ruimte voortplant met een snelheid, onafhankelijk van de beweging der stralende lichtbron.

Maar als dat zoo is, dan moet men ook de andere richting inslaan, de richting die Einstein gevolgd heeft. Einstein bestempelde de bovengenoemde hypothese met den naam van postulaat over de constantie der lichtsnelheid.

Men mag dit postulaat beschouwen, hetzij als de samenvatting van de beteekenis der interferentieproef van Michelson, hetzij als een hypothese, die in de genoemde proef een bevestiging vindt.

10. Eene andere vraag, die wel eens tot misverstand leidt, is deze, waarom de relativiteitstheorie nu juist uitgaat van de constantie der lichtsnelheid, en niet van de constantie eener andere, of van alle snelheden? Ja, Prof. Heymans gaat zoover van hierbij in eenen adem te noemen het geluid, een postduif, een voetganger. Nu is er een duidelijk verschil tusschen de snelheid van een materieel individuum, die alle mogelijke waarden hebben kan, en waarbij van geen wet betreffende een bepaalde snelheid sprake kan zijn, en tusschen een voortplantingssnelheid van een evenwichtsverstoring. Alleen het geluid zou dus in de verte met het licht op een lijn kunnen worden gesteld. Maar bovendien, indien wij ons de zaak voorstellen op de manier die in het begin der voorgaande paragraaf aangegeven is: ongetwijfeld zal een voetganger in den trein, op zijn horloge ziende, en met normalen tred heen en weer loopende langs een meetkoord, daar net zooveel seconden van zijn horloge voor noodig hebben als wanneer hij dit in zijn tuin doet. En met het geluid is het niet anders gesteld; tenzij men gelieft te onderstellen dat men de proeven in de open lucht neemt op een platform van den trein, maar dan is ook de voorwaarde niet meer vervuld dat *alle* lichamen die bij het verschijnsel betrokken zijn, in een gemeenschappelijke translatie deelen: immers, dan deelen de luchtmolekulen, die de geluidsgolven overbrengen, niet in de beweging van den trein.

Voorts is er nog een groot verschil tusschen den adel van het licht, dat geen ponderabele middenstof noodig heeft om zich voort te stralen, en ook door het vacuum heen schijnt, en het geluid, dat ophoudt als er geen stoffelijke molekulen zijn om zijn impuls door te geven. - De eigenlijke grond voor een vraag als hier geschetst werd ligt echter dieper. Immers, het is niet uitgesloten, dat er andere werkingen zouden kunnen zijn die zich voortplanten, ook door het vacuum heen, met een andere snelheid dan die van het licht? Van de zwaartekracht meende men vroeger dat zij onmid-

dellijk werkte overal op willekeurigen afstand. Direct weten wij hierover weinig. Einstein is in zijn theorie verder gegaan dan Newton; hij neemt aan dat ook de zwaartekrachtwerking zich uitbreidt met een snelheid gelijk aan die van het licht.

Indien er een werking zich met oneindig groote snelheid kon uitbreiden, dan zouden er geen paren van punttijdstippen kunnen zijn, die, in den zin van Robb, noch voor noch na elkaar zijn, zonder gelijktijdig te zijn. Dan zou men, bij de proef met lichtgolven in den trein, moeten kunnen vaststellen dat de tijd voor een heengang der lichtgolf langs de meterstaaf, als deze in de bewegingsrichting ligt, een andere was dan voor een teruggang. Dan zou het relativiteitsbeginsel geen geldigheid kunnen hebben. In de relativiteitstheorie kan er slechts sprake zijn van ééne snelheid van voortplanting voor alle werkingen die zich door het vacuum heen mochten voortplanten, en deze is gelijk aan de lichtsnelheid.

Voor deze bijzondere uitverkorenheid der lichtsnelheid kan men verder geen reden geven. Zij is niet evident. Men kan niet anders zeggen dan dat het in de natuur nu eenmaal zoo gelegen schijnt te zijn. Er is, wat dit betreft, aan de lichtsnelheid een kant van mysterie, waar men de oogen niet voor sluiten mag en waar men niet spoedig doorheen zal zien[1)], maar die toch niet behoeft te beletten, dat men, zij het slechts als experimenteele uitkomst, het postulaat over de constantie der lichtsnelheid kan laten gelden.[2)]

11. Dat men het in § 9 besproken postulaat in de beperktere theorie min of meer als axioma vooropstelt, geschiedt niet krachtens een a priori duidelijke innerlijke evidentie. *Axiomaas worden niet vooropgesteld, omdat zij geen bewijs behoeven, maar omdat zij niet bewijsbaar zijn,* en om, waar zij den *wortel der problemen* blootleggen, aan de voordracht

1) Een poging om op bollandistisch-wijsgeerigen grondslag van de bijzondere beteekenis der lichtsnelheid rekenschap te geven, werd onlangs gedaan door Ir. B. Wigersma. Het is mij echter niet gelukt tot het door hem bedoelde begrip door te dringen. (*Natuurkunde en Relativiteitstheorie;* pp. 31-33; Haarlem, J.W. Boissevain & Co., 1922).

2) Ter vermijding van misverstand zij uitdrukkelijk gezegd, dat dit postulaat behoort tot de relativiteitstheorie der translaties, en niet de mogelijkheid uitsluit, dat door een gravitatieveld de waarde der lichtsnelheid kan worden beïnvloed.

eener leer een innerlijken logisch gesloten samenhang te verschaffen.

Zoo was het ook met de constantie der lichtsnelheid. Einstein stelde ze voorop als kernpunt en deduceerde daaruit zijne theorie met een meer verfijnde bewegingsleer, die de mogelijkheid niet a priori uitsloot, integendeel impliceerde, dat meetstaven en klokken wel eens den invloed konden ondervinden van een simpel in beweging geraken. Deze theorie legde een verband tusschen een menigte van *experimenteele resultaten:* die van Michelson en Morley, van Trouton en Noble, van Rayleigh en Brace, en anderen. Zij voorspelde een veranderlijkheid van de traagheidsmassa der elektronen, die, ook wat den vorm betreft der veranderlijkheid met de snelheid, bevestiging heeft gevonden, niet alleen in de experimenteele onderzoekingen van Neumann, en van Guye en Lavanchy, maar opnieuw in de overeenstemming met groote nauwkeurigheid van de spektrale metingen door Paschen over de detailstructuur der lijnen in het waterstofspectrum met de door Sommerfeld op grond van deze veranderlijkheid der traagheidsmassa berekende verwachtingen.[1)]

Het succes der eerste, beperkte relativiteitstheorie, hoe groot en belangrijk ook op zichzelf, heeft nog niet de algemeene aandacht gaande gemaakt. Dit geschiedde eerst toen de *experimenteele bevestiging* bekend werd der door Einstein *veralgemeende theorie*. Ik mag bekend onderstellen, dat in deze theorie ook de zwaartekracht opgenomen is, en dat zij een innigen samenhang geeft tusschen traagheid, zwaarte en het licht. Ik behoef slechts terloops eraan te herinneren, hoe deze theorie, uit algemeene motieven en overwegingen ontstaan, haar schepper onmiddellijk als vrucht de verklaring in den schoot wierp der door de astronomen reeds lang opgemerkte anomale seculaire beweging van het perihelium van Mercurius, welke tot dusver met alle pogingen ter ongedwongen verklaring op grond der klassieke theorie van Newton had gespot. Voorts hoe de waarnemingen bij de zon-

1) Dus is de bewering van Prof. Heymans niet juist, ‘dat men uitsluitend ter wille van de proef van Michelson, deze geheel nieuwe... onderstelling... heeft aanvaard, hoewel bij andere bewegingsverschijnselen (zooals de mechanische...) niets is waargenomen dat die onderstelling zou steunen.’ (pag. 98).

eclips te Sobral en Principe, door expresselijk gezonden expedities verricht, aangaande de voorspelde afwijking der lichtstralen in het sterke potentiaalveld dicht bij de zon, een positief gunstig resultaat leverden.

12. Wanneer men al deze dingen voor oogen houdt, is het onbegrijpelijk, hoe Prof. Heymans af kan dingen op de verklaringen die de relativiteitstheorie ons van eenige raadsels gegeven heeft, en een vergelijking met de klassieke mechanica min of meer te haren nadeele laat uitvallen. *Alles wat de klassieke mechanica presteerde, presteert de relativiteitsmechanica eveneens, en nog meer bovendien. De relativiteitstheorie werpt de klassieke mechanica niet overboord. Zij vult ze integendeel aan en preciseert ze, waar de oudere zuster te kort schoot. Zij legt tusschen tot dusver zoo uiteenliggende verschijnselen als traagheid, zwaarte en lichtuitbreiding een innigen, onverbrekelijken samenhang*. Vooral dit laatste is een geweldige schrede voorwaarts.

Er bestaat ook *geen* 'principieel verschil tusschen datgene, wat die oudere natuurwetenschap als "verklaring" nastreefde en ten deele bereikte, en wat ook in het gunstigste geval', - zoo niet 'door', gelijk Prof. Heymans eischt, dan toch *in* - 'de relativiteitstheorie bereikt zou kunnen worden'.[1)]

Het is waar, dat de relativiteitstheorie ter verklaring *geen mechanismen* verzonnen heeft. Dit wordt nadrukkelijk toegegeven, en door iemand als Eddington zelfs met nadruk gezegd. Men moge het betreuren, dat zij geen mechanische verklaring geeft, op dezen grond echter kan men haar niet disqualificeeren als natuurwetenschappelijke theorie. Zij blijft hierin niet achter bij de klassieke theorie van Newton. Deze zelf zegt: 'Ik heb de verschijnselen van de hemellichamen en van de bewegingen der zee door de zwaartekracht verklaard, maar ik heb nergens de oorzaak van de laatste aangewezen. Het is voldoende, dat de zwaartekracht bestaat, dat ze volgens wetten werkt, die wij geformuleerd hebben, en dat ze in staat is de beweging van alle hemellichamen en van de zee te verklaren.'

1) 1 c. pag. 101, het aldaar gecursiveerde.

Het schijnt mij toe, dat het kernpunt van Prof. Heymans' bezwaren geconcentreerd is in den door hem gecursiveerden zin: 'Die formules zouden derhalve den eigenlijken en uitsluitenden grondslag vormen van wat de relativiteitstheorie aan verklaringen vermag te geven'[1]. Weliswaar noemt hij onmiddellijk daarop het opbouwen van zulk een stel formules een eerbiedwaardige prestatie, maar toch wekt de andere opmerking aan het slot, deze nl.: 'dat men moet onderscheiden tusschen het uitkomen van zekere formules en de aannemelijkheid der daarvan gegeven interpretatie'[2], den indruk, dat hij deze formules niet in het juiste verband beoordeelt met de *begripsconstructies* waarvan zij slechts de mathematische uitdrukking zijn, en ook niet de rol van beteekenis dezer constructies bij ons begrijpen der natuur op de goede waarde schat.[3]

13. Wij zeiden reeds eerder, dat wij, om de natuurverschijnselen te begrijpen, denkinstrumenten noodig hebben, hulpmiddelen, begripsconstructies. De vraag of wij ons deze eerst uit de empirie eigen maken of dat onze geest ze uit eigen kracht opbouwt, de vraag naar positivisme of idealisme, behoeft ons hierbij niet op te houden. Zeker is, dat Galilei den vrijen val niet had kunnen begrijpen zonder het begrip van een eenparig versnelde beweging.

Een uitstekende uiteenzetting hiervan vindt men in het aangehaalde boek van Cassirer. Ook Kohnstamm zegt het duidelijk in een onlangs verschenen brochure, en, al hebben wellicht vele anderen vóór hem hetzelfde geschreven, ik wil mij toch veroorloven hier zijne woorden nog eens aan te halen. 'De werkelijkheid is zoo gecompliceerd', schrijft hij[4], 'dat wij haar niet kunnen overzien, en als wij ons

1) Pag. 104.
2) Pag. 107.
3) Men moet onderscheiden tusschen formules en formules. Er zijn er, die slechts *wiskundige samenvattingen*, zonder verklaring, geven, bijv. de stelling van Fermat, die den loop van lichtstralen bij spiegeling, breking, omvat. Andere daarentegen zijn de *uitkomst van begripsconstructies*, zooals bijv. die van de golftheorie van Huygens - Fresnel - Kirchhoff, en hebben als zoodanig verklarende waarde. Eenzelfde onderscheid valt te maken tusschen de formules van Newton en die van Einstein.
4) Ph. Kohnstamm, *Over Natuurwetten, Wetmatigheid en Determinisme;* Erven Bohn, Haarlem; pag. 9.

zouden blijven bezighouden met die volle werkelijkheid, zouden wij nooit verder komen. In plaats van met werkelijkheden gaan we ons bezig houden met ideale constructies, met verschijnselen losgemaakt uit en geïsoleerd van het verband waarin zij empirisch worden aangetroffen. Ze zijn onontbeerlijk als hulpmiddel bij het steeds verder benaderen der werkelijkheid; telkens vullen we onze constructies aan om in dit of dat opzicht de werkelijkheid weer wat verder nabij te komen; en de "natuurwetten" - of juister, niet de wetten van de natuur, maar de wetten van de ideale constructies, die onze hulpmiddelen zijn om de natuur te begrijpen, - zijn de mijlpalen op den weg onzer vorderingen bij dit werk'.

Op den achtergrond van deze natuurwetenschapsopvatting teekent zich duidelijker af de beteekenis van de relativiteitstheorie en van de niet-euclidische constructies die zij voor haar natuurbegrip aanwendt.

Laten wij weer tot een voorbeeld onze toevlucht nemen. Stel dat landmeters te werk gaan volgens de triangulatiemethode om de wereld in kaart te brengen. Stel verder dat zij slechts bekend zijn met de meetkunde van het platte vlak, zooals hun die geleerd is door wetenschappelijke meetkundigen die de, met behulp van teekeningen ter grootte van hun teekenbord, bewijsbare en bewezen, stellingen geëxtrapoleerd hebben tot de euclidische meetkunde van het oneindige platte vlak. Zoolang dit het geval is, zoolang zullen onze landmeters de door hen opgemeten driehoeken niet goed aan elkaar weten te passen. Zij moeten noodzakelijk tot conflicten komen. Om daaruit te geraken, staan er twee wegen open. Zij kunnen als hypothese het bestaan van natuurkrachten aannemen, die hun metingen dusdanig beïnvloeden, dat hun driehoeken, hoe verder zij van hun oorspronkelijke basis afkomen, steeds kleiner, in getalmaat, uitvallen. Immers, zoo moeten zij redeneeren, het blijkt dat de omtrek van een grooter en grooter wordende cirkel, volgens de trangulatie gemeten, kleiner uitvalt, dan hij volgens de meetkunde zijn moet, en telkens erger mis is, naarmate zijn straal grooter is. - Of, zij kunnen op het idee komen om een, uit speelsch vernuft door een geniaal mathematicus uitgedachte, van de gangbare platte meetkunde afwijkende, geometrie van een

boloppervlak eens toe te passen. Indien zij dit doen, vinden zij dat met dit schema het wel mogelijk is, hun driehoeken aan elkaar te passen zooals ze in werkelijkheid aaneensluitend opgemeten zijn, zonder hypothetische storende 'krachten'. Mij dunkt, dat zij dan zouden mogen zeggen, dat de toepassing der nieuwe begripsconstructie hun waarnemingen verklaren kan.

Welken weg uit het dilemma zullen zij kiezen? Voor ons, die de meetkunde van een boloppervlak aanschouwelijk voor ons kunnen zien, met zijn boldriehoeken, is het antwoord niet twijfelachtig. Men mag echter met reden vermoeden, dat het voor de nieuwlichters onder de landmeters geen gemakkelijke taak zou zijn, de euclidici van de redelijkheid hunner afwijkende opvatting te overtuigen.

14. Tot den aanvang der twintigste eeuw heeft men, om voor het begrip een weg te vinden door de verschijnselen, genoeg gehad aan de begripsconstructies van de euclidische ruimte, en van een daarvan ondubbelzinnig gescheiden tijd. In 1905 droeg Einstein zijn relativiteitsbeginsel voor eenparige translaties voor. Dit liet de zwaartekracht voorloopig nog ganschelijk buiten spel. Minkowski gaf er een overzichtelijke samenvattende inkleeding van door de taal te gebruiken van een vierdimensionale meetkunde. Het gebeuren in de werkelijkheid kon voortaan worden aangepakt met één *vier*dimensionale, euclidisch-minkowskiaansche begripsconstructie, welke ruimte en tijd in éénen omvat. Dit was de eerste stap op den weg ter vervulling van de taak, de verschijnselen *dynamisch,* als geheel, te begrijpen, inplaats van als stuksgewijze compilatie van opeenvolgende statische toestanden.

Echter laat de gedachte Einstein niet los, dat de ingeslagen richting tot een theorie der zwaartekracht moet kunnen leiden. Hij neemt in 1912 kennis van de meetkundige begripsconstructies, die door Ricci en Levi-Civita zijn uitgewerkt op het voetspoor van Riemann en Christoffel: een systeem van differentiaalmeetkunde, toepasselijk op uitgebreidheden van een willekeurig aantal dimensies en van willekeurige kromming. Hier vindt hij dan eindelijk het denkinstrument, dat hij zoekt en noodig heeft! Na drie jaren tasten, bijna wanhopen, en stug volhoudend doorwerken gaat

hem eindelijk het ware licht op en voelt hij zich in het einde van 1915 zijn doel nabij. De verklaring van Mercurius' periheliumbeweging vaagt thans allen twijfel aan de zekerheid van zijn uitkomst weg.

Wat is daarmee gebeurd? Wat is de verdienste van de nieuwe prestatie? Deze, dat Einstein voldoende onbevangen was om in een begrippencyclus, die door Saccheri, Bolyay, Lobatschewski, Gauss, Riemann als ‘niet-euclidische’ meetkunde met de uiterste scherpzinnigheid streng logisch vastgehouden en doorgevoerd werd, die tot dusver een weliswaar belangwekkende, maar overigens voor de meesten een nuttelooze begripsconstructie scheen, waaraan geen ‘realiteit’ toegeschreven werd, - om daarin te herkennen het meest toepasselijke en ongedwongen schema ter benadering van de werkelijkheid, en om te volharden in zijn pogingen het ook werkelijk sluitend toe te passen, met het succes, waarvan wij getuigen zijn.

15. Indien men anders te werk zou willen gaan, en vast zou willen houden aan het euclidische schema, dan moet men daarbij tot nieuwe krachten concludeeren, die de perihelium-eigenaardigheid van Mercurius en die de afwijking der lichtstralen van de rechte baan teweegbrengen. Deze krachten echter zou men op een of andere wijze weer moeten ‘verklaren’. Het is toch op zijn minst genomen veel eenvoudiger, om een ander begrippenschema te gebruiken, waarin *geen onbegrepen, onverklaarde plaatsen* zijn, al is het ook gecompliceerder, dan te meenen op het spoor te zijn van nieuwe, ganschelijk onbegrepen krachten!

Het door Römer ontsluierde raadsel der anomalieën in de tusschenpoozen der eclipsen van een der manen van Jupiter is ook niet verklaard geworden door het aannemen van nieuwe krachten, maar door het opgeven van de tot dan gebruikelijke naïeve oogenbliks-ruimte-opvatting, door de erkenning dat het licht zich met een eindige snelheid voortplant en door de aanvaarding van de hierdoor noodzakelijk geworden grootere gecompliceerdheid der begripsconstructie eener gelijktijdigheidsruimte, die wij reeds onder de oogen hebben gezien.

In dezen zin verklaart de toepassing van het niet-euclidische

begrippencomplex der relativiteitsmechanica verschillende details van de zwaartekrachtswerking; niet in den zin van een mechanisme verzinnen. Verlangt men verder een verklaring voor het raadsel der toepasselijkheid zelf van dat begrippencomplex op de wereld der verschijnselen, dan moeten wij, stellig, het antwoord schuldig blijven. Maar dan mogen wij eischen, dat men erkennen zal evengoed voor een raadsel te staan waar het gaat om de toepasselijkheid van een euclidisch begrippenschema op de werkelijkheid, aan welke men zoo gewend is, dat het raadsel nauwelijks meer opvalt.

16. In dien zin ook hebben de 'ruimtevormen' der nieteuclidische meetkunden evenveel recht van 'bestaan' als de euclidische. Ten onrechte schrijft Prof. Heymans, dat die niet-euclidische meetkundige onderzoekingen slechts iets aangetoond hebben betreffende 'algebraïsche formules'. De eerste niet-euclidici, zooals Saccheri en Bolyay, bewezen hun stellingen uit de figuren, niet rekenende. Ook de lateren bedoelden meetkunde te geven, geen algebra. Hetgeen zij uitwerkten waren eigenschappen van ruimtebegrippen. Welk daarvan men, in het begrip, bij uitstek en met uitsluiting der andere, *de* ruimte wil noemen, kan hoogstens een kwestie van definitie zijn, van woorden. In de natuur, in de werkelijkheid, heeft men een andere ruimte te onderscheiden[1)], waarvan men niet te voren kan zeggen dat zij deze of die eigenschappen noodzakelijk moet hebben. Of het ooit zin kan hebben te zeggen, dat zij euclidisch is, staat nog te bezien. Want het al of niet euclidisch zijn is een eigenschap van wiskundige begripsconstructies, en die zijn niet hetzelfde als de ruimte in de natuur. Mij dunkt dat de vraag naar de euclidiciteit opgevat moet worden als een vraag naar de toepasselijkheid der euclidische of niet-euclidische begripsconstructies in de natuur. Het zal eerst door proefnemingen kunnen blijken, welk ruimtebegrip zich het beste bij de waargenomen verschijnselen aanpast.

Er is bij dit alles ééne omstandigheid, die niettemin aan de euclidische meetkunde een voorsprong geeft boven de andere.

1) Prof. Van der Waals Jr. spitst het verschil toe in de woorden: 'dat de wiskundige als zoodanig van de ruimte niets afweet.' *Over de ruimte*, overdruk uit Onze Eeuw. n°. 2, pag. 8.

Evenals in het oneindig kleine een cirkel met zijn raaklijn, een bol met zijn raakvlak samenvalt, zoo wijkt de meetkunde in een oneindig klein gebied slechts oneindig weinig af van de euclidische. Hoe kleiner het gebied, met des te grooter benadering gelden de axiomaas en stellingen van Euclides. Zou dit niet de reden zijn, waarom wij van huis uit zooveel beter vertrouwd zijn met de euclidische voorstellingen dan met de daarvan afwijkende, omdat onze ruimte-ervaringen zich over slechts een betrekkelijk klein gebied uitstrekken; en zou hierin niet de verklaring kunnen liggen van de apodictische zekerheid, die den euclidischen axiomaas wat betreft hun geldigheid in de buitenwereld in veler gevoel aankleeft? - Dat bij kleiner en kleiner wordende afstanden met toenemende nauwkeurigheid euclidische stellingen gelden, is een voorbeeld van de algemeen waarneembare vereenvoudiging der betrekkingen wanneer wij ons beperken tot kleiner en kleiner gebied. Wij hebben reeds eerder ons bezig gehouden met de beschouwing van reeksen steeds kleiner wordende uitgestrektheden, die naderden tot punttijdstippen. Naarmate een gebeurtenis, een voorval van geringen omvang meer en meer tot de limiet van het punttijdstip nadert, naar die mate vereenvoudigen zich ook de inwendige verhoudingen tot een limiet van uitersten eenvoud en overzichtelijkheid. Deze limiet van eenvoud staat even goed buiten de werkelijkheid, als het punttijdstip, als het punt, als het oogenblik, buiten de werkelijkheid staan. Het zijn abstracties. Zoo'n limiet hebben wij ook in het eenvoudige en overzichtelijke begrippencomplex der euclidische meetkunde. Het zal nu duidelijk zijn, hoe het bedoeld is, wanneer wij zeggen dat de euclidische meetkunde buiten de werkelijkheid staat, en dat werkelijke toepasselijkheid in de natuurwereld, na de experimenteele bevestiging van Einsteins theorie, bij scherper toezien blijkt weggelegd te zijn voor een niet-euclidische begripsconstructie, van ruimte-en-tijd in hun vierdimensionale eenheid van het geschieden.

17. Dat door de relativiteitstheorie ‘alle axiomatische en hypothetische fundamenten der vroegere natuurbeschouwing volledig worden omvergeworpen’[1], kan ik niet met Prof.

1) l c. pag. 101.

Heymans inzien. Ze worden gepreciseerd, en aangevuld. Het komt mij voor, dat men over het algemeen bezig is de revolutioneerende kracht der theorie sterk te overschatten en in verkeerde richting overdreven voor te stellen. De theorie is een *toetssteen,* geen helsche machine! Zij werkt met een *verbeterde benadering*. Inderdaad is zij de theorie van de volgende decimaal. Het overgrootste deel der verschijnselen moet letterlijk eerst tot in de volgende decimaal nauwkeuriger bestudeerd en waargenomen worden, om de voorspellingen der theorie te kunnen op de proef stellen. Er zijn slechts enkele weinige verschijnselen, waarvoor de waarnemingsmethoden reeds nu daartoe scherp en fijn genoeg zijn. Bij twee van de drie is reeds een positief gunstig resultaat verkregen. -

Men vergunne mij, tot slot, naar aanleiding van deze gevreesde omwenteling der natuurbeschouwing, een vergelijking. Bij ons, in Europa, worden de fundamenten van groote gebouwen bij voorkeur zwaar en vast gelegd. In andere landen, in Japan bijv., construeert men de grootste en heiligste tempels op een grondstelling van houten palen, zoo licht en soepel mogelijk. De reden ligt in het veelvuldig voorkomen van aardbevingen ginds. Een zwaar en vast fundament zou bij een aardschok het gansche gebouw in gruis doen vallen. De buigzame houten stelling laat, subtiel, den aardbodem rustig onder zich golven, zonder ook maar een oogenblik te doen vreezen voor schade aan den tempel.

Waarom zouden wij dan niet den ‘tempel onzer natuurbeschouwing’ aldus kunnen en mogen optrekken, dat zijn grondstellingen zich buigzaam voegen kunnen, voegen naar de werkelijkheid?

A.D. FOKKER.

Het modernisme in Nederland.

Wie den gang van het Modernisme in Nederland teekenen wil staat voor bijzondere moeilijkheden.

't Is alles zoo vlakbij; we zitten er nog heel of half in, zijn er zelf bij betrokken en dat waar 't dingen geldt, die het hart zoo na raken. Wij staan vlak voor 'tgeen geteekend moet worden; de tijd heeft nog niet veel weggedoezeld, zoodat direct de groote omtrekken zichtbaar worden en er perspectief in komt; het verschillende, aparte valt nog te zeer op en staat begrensd tegen 't andere. In het Modernisme is zooveel verscheidenheid; oppervlakkig gezien staan we voor een reeks strijdende stelsels en meeningen. Hier is geen vaste leer, zelfs een materieel kenmerk, dat voor alle modernen van den aanvang tot heden toe geldt, is bezwaarlijk aan te geven. Zoo is 't dan niet met enkele woorden te zeggen, wat het Modernisme en nog veel minder wat de moderne richting is, omdat bij deze laatste alles zoo weinig klaar, zooveel meer stemming is.

Geen stelsel moet beschreven worden, maar een geestesrichting, die zich in verschillende theologische stelsels uit en die ook praktisch het geestesleven der niet-theologen bepaalt, moet voelbaar gemaakt worden. Een strooming moet aangegeven worden - en nu wordt alles veel te gecompliceerd en niet tastbaar genoeg om 't ‘eens precies te zeggen’ en in een eenvoudige formule op tafel te leggen. Men moet enkele lijnen trekken, een kijk geven hoe men die strooming voort ziet kronkelen. Maar een kijk is altijd van uit een bepaald gezichtspunt en een richting moet ergens heen wijzen, een

stroom ergens heen vloeien. Hoevelen zien naievelijk de lijnen een eindpunt vinden en de stroomen uitmonden in eigen stelsel of opvattingen!

***

Deze laatste woorden slaan niet op het boekje *Het Modernisme in Nederland* van Prof. Roessingh, waaraan ik hier enkele bladzijden wijden wil. De redactie der Volksuniversiteits-Bibliotheek had bezwaarlijk een betere keus kunnen doen dan Roessingh te vragen de moeilijke taak op zich te nemen om voor niet-theologen het Modernisme in Nederland te schetsen. Niet enkel zijn vroeger werk, waarin de voorbereiding en eerste periode der Moderne Theologie in Nederland op zoo voortreffelijke wijze behandeld werd, maakte hem tot den aangewezen man.

Hier is geen partijman aan 't woord, die propaganda wil maken of tegenstanders vellen; met breeden blik overziet hij de stroomingen en kan andersdenkenden begrijpen. We voelen 't dadelijk in den geheelen opzet en wijze van behandeling: hij is zijn stof meester, hangt niet krampachtig aan citaten, is als weinigen thuis op zijn terrein, durft het van uit één gezichtspunt te overzien en lijnen te trekken. Het zijn dezelfde lijnen, die hij in vroegere geschriften aangaf, maar die hier nu tot het einde worden doorgetrokken. Er was al veel over het Modernisme geschreven, maar het belangrijke van wat Roessingh geeft ook in dit geschrift is, dat er van uit één groot gezichtspunt een draad door het geheel wordt aangewezen.

Roessingh spreekt ergens van ‘het dramatisch spel dat geschiedenis der moderne richting heet’. Er wordt nog wel eens een drama van geestelijk leven aangekondigd en we krijgen niet veel meer dan een taaie opsomming van meeningen en theorieën. Maar hier zou dit woord geen frase zijn, want hij laat ons een dramatisch gebeuren zien. Dramatisch is de opzet, er zit leven en voortgang in, 't zoekt naar een ontknooping, er is hier een worstelen met een probleem. Hij laat ons zien hoe 't telkens weer aangepakt wordt en hoe men verder komt. Het geheel is geplaatst in een breede omgeving; het modernisme hangt niet in de lucht, het

is niet geïsoleerd. Daardoor heeft dit boek niets van 't rammelende van zoo menige teekening, waar alles apart staat. Er zit atmospheer in; 't een draagt en doortrekt 't andere.

'Het dramatisch spel'. Een doctrinair man zou zich aan die laatste uitdrukking misschien ergeren, alsof de zaak niet ernstig genoeg behandeld werd; maar ze is hier zoo juist, want ze doet ons iets voelen van de losse, artistieke wijze, waarop het geheel hier geschetst wordt: geen bundel kwesties en zwaarwichtige theorieën worden ons voorgelegd, maar we zien iets van het bewegelijke leven.

Hieruit blijkt al, dat de schrijver niet doctrinair is en dus allerminst telkens zal komen zeggen: dit is juist en dat niet juist in het Modernisme. De geestesrichting toont hij ons in haar ontwikkeling, zich op verschillende wijzen uitend. Als hij nu zijn lijnen trekt en het 'wezen' van deze beweging tracht aan te geven, dan verklaart hij niet: zóó is 't, en gij moet 't dus ook zoo vinden. Hij weet, dat hij met de vraag naar het wezen van een historische beweging het terrein van het volstrekt bewijsbare verlaten heeft en althans met één been, dat der waardeering betrad. 'Wat dit boekje dus bevat, is maar "een" kijk op het Modernisme, een gewild eenzijdig naar voren halen van dat wat den schrijver voorkwam de eigenlijke stuwkracht, "de idee" van het Modernisme te zijn.'

***

Wat is nu volgens Roessingh de eigenlijke stuwkracht, de 'idee' van het Modernisme? Welke is zijn kijk? Ik wil natuurlijk niet den rijken inhoud van dit boekje in 't kort weergeven; daardoor heeft mijn beschrijving van Roessingh's kijk wel iets zeer abrupts, maar ik kan kort zijn.

Achter het Modernisme in Nederland staat de nieuwe tijd, de moderne cultuur, de moderne mensch. In het Modernisme kwam voor 't eerst 'de moderne mensch' in ons land aan het woord, speciaal in Opzoomer omstreeks 1845; hij was althans de eerste, die begreep, wat dat woord inhield en die dezen inhoud wist uit te spreken. Het Modernisme nu is de volle bewustwording van het probleem, dat er ligt in modern mensch en godsdienstig mensch te zijn. Christelijke traditie

en de moderne cultuur waren in botsing gekomen; het Modernisme heeft de taak, waartoe de botsing dier beide machten riep, aangepakt: een nieuw verband te zoeken tusschen Evangelie en Cultuur. Het is de lang voorbereide uiting van de vraag, die aan de orde moest worden gesteld: hoe moeten wij aan met ons Christendom in deze moderne wereld? Voortdurend wil de schrijver ons doen gevoelen: deze modernen van de vorige eeuw wilden apologeten zijn, geen aanvallers van het Christendom, niet in de eerste plaats afbrekers. Men wilde heel die nieuwe wereld in contact brengen, principieel en in volle bewustzijn met het gangbare Christendom. De onuitgesproken vraag in al het werk dier modernen was: hoe prediken wij het Christendom voor ‘moderne menschen’?

Opzoomer, Scholten en Hoekstra zij gaven ieder op zijne wijze een nieuwe, levende, doorwerkte theologie, die was opgegroeid in onmiddellijk contact met de wijsbegeerte en de realistische wetenschap van den dag, meer nog met heel de nieuwe geestelijke wereld, die langzaam was binnen gedrongen ook bij ons.

Ik ga hier niet na, welk verband zij volgens Roessingh gelegd hebben tusschen Christendom en Cultuur, hoe zij getracht hebben het Christendom den modernen mensch te prediken, maar merk nog slechts op, dat ook de meest principieele tegenstander der moderne theologie De la Saussaye Sr. dit groote in haar zag, dat zij voor 't eerst open oogen heeft gehad voor de nieuwe wereld, waarin wij leven.

***

Alles groepeert zich dus om de tegenstelling Christendom en Cultuur. Deze twee zoeken elkander steeds en botsen altijd weer. De eene macht wil invloed op de andere oefenen, meer nog haar doordringen; we voelen er moet contact zijn, beide hebben het dringend noodig. Het Christendom dat buiten de cultuurinvloed raakt en geen vat op deze krijgt vervult zijn roeping niet en er gaat bitter weinig van uit in deze wereld. De Cultuur zonder het Christendom veruitwendigt en voldoet niet aan de diepere innerlijke behoeften van den mensch. En

toch - de geschiedenis leert 't ons voortdurend: Christendom en Cultuur, hoe ze elkander ook zoeken, zijn niet van één soort, 't wordt nooit tot een harmonie; juist als het contact komt, wordt de tegenstrijdigheid openbaar en de strijd ontstaat. Velen hebben gemeend dan na den strijd de harmonische oplossing gevonden te hebben, maar - en dat blijkt meest uit de tegenstelling naar de andere zijde - òf het Christendom òf de Cultuur overwon inplaats dat ze tot eenheid werden. Plastisch uitgedrukt: de een slokte het andere op, wel niet zóó, dat er geen spoor van 't andere overbleef; we blijven natuurlijk zeer duidelijk zien met wie gestreden is en de Cultuur heeft den invloed van het Christendom, of het Christendom den invloed van de Cultuur ondergaan.

Zoo is 't dan een uiterst belangrijke vraag, welke van beide machten heeft eigenlijk de greep op ons hart? Tracht men vanuit de Cultuur het Christendom te vinden en de brug tusschen Christendom en Cultuur te slaan òf komt men van uit het Christendom en zoekt men de Cultuur te doordringen en een synthese te vinden? Dit wil natuurlijk niet zeggen of men historisch van uit een der beide kanten de andere benadert; de zaak is veel gecompliceerder, beide leven natuurlijk al in één geest en hebben er beslag op gelegd. Neen, de vraag is: welke van beide machten staat voorop in dezen daardoor ongelijken strijd, die eigenlijk al in den aanvang in beginsel beslecht is.

Van uit dit gezichtspunt wil ik het een en ander in het Modernisme onderstreepen, iets laten voelen van een eenigszins anderen ‘kijk’ dan Roessingh er op gaf.

***

Roessingh zal de eerste zijn om toe te geven, dat vanuit een gezichtspunt, dat anders is dan het zijne, een ‘andere kijk’ zeer mogelijk is. Want deze kijk hangt niet enkel af van het probleem, dat men in 't middelpunt ziet staan - wij beiden zien hier alles draaien om de tegenstelling Christendom en Cultuur -, maar ook van het persoonlijk religieuse en theologische standpunt. Nu wil ik hiermee niet zeggen, dat bij Roessingh de lijnen uitloopen op het ‘Rechtsmodernisme’. Hij hoort niet onder de doctrinaire geesten, die 't

eigen standpunt zóó belangrijk vinden, dat ze de historie er steeds zien heenwijzen. Elders herinner ik me van hem gelezen te hebben: ‘Ge moet u van de beteekenis van dat Rechtsmodernisme geen overdreven voorstelling maken, er is geen sprake van een nieuwe partijgroepeering, geen nieuwe richting, geen nieuwe factor in de kerkelijke politiek, och neen, zoo belangrijk is het heelemaal niet... het gaat hier meer om den stillen invloed eener religieuse geaardheid.’ Maar dit standpunt, misschien juist omdat 't gaat om een religieuse geaardheid - 't zelfde laat ik natuurlijk ook gelden van mijn standpunt - heeft toch stellig ongewild invloed bij ‘het naar voren halen van dat, wat den schrijver voorkwam de eigenlijke stuwkracht, de “idee” van het Modernisme te zijn.’ Dit beteekent allerminst ‘dat dit of dat of allerlei van wat Roessingh zegt niet juist is’, maar alleen: ik onderstreep wel eens anders en daardoor komen andere dingen meer naar voren; niet kleinigheden, neen, 't is juist de hoofdzaak waarbij voor mij het accent iets anders valt.

Dat verschillend accent kan ik met weinig woorden aangeven. Roessingh zegt: het Modernisme heeft de taak aangepakt: een nieuw verband te zoeken tusschen Evangelie en Cultuur. Het is de uiting van de vraag: hoe moeten wij aan met ons Christendom in deze moderne wereld? Hier staan Evangelie en Christendom voorop, niet toevallig; dit is de toon van 't geheele geschrift, deze beide zijn onderstreept, hier valt de nadruk op. Zooals ik het Modernisme in Nederland meen te moeten zien, valt echter de klemtoon meer op de Cultuur en de moderne wereld, staan deze in de harten en hoofden op de eerste plaats. De Cultuur, de wetenschappelijk wijsgeerige Cultuur, is voor hen het fascineerende; het Christendom niet het met overmachtigen greep op hen beslagleggende.

Het verschil komt sterk uit in den strijd van De la Saussaye Sr. met het Modernisme. Hij waardeerde 't in de moderne theologie, dat zij open oog had voor de nieuwe wereld, voor de Cultuur. Ook hij vindt: ‘modern moeten we zijn’. Hij wil een moderne theologie, ‘een die aan de wettige eischen van deze eeuw beantwoordt’. Hij wil evenals de modernen de religieuse waarheid meer in overeenstemming met de behoeften van den nieuweren tijd opvatten.

Maar zijn oordeel over ‘de theologie, die hier te lande voor modern doorgaat en de vervulling der behoefte aan moderne theologie beweert te zijn’, is niet gunstig.

Het verschil ligt hierin: voor De la Saussaye Sr. staat het Christendom voorop; voor de modernen de wetenschappelijk wijsgeerige Cultuur. De strijd van Scholten met De la Saussaye kan dan ook goed in deze enkele woorden (van A.M. Brouwer) gekarakteriseerd worden: zoo zag De la Saussaye het reëele van het Christendom door Scholten aangerand en ontkend, en achtte Scholten De la Saussaye een mysticus, die de rechten der wetenschap (= de rede) miskende.

***

Of deze verplaatsing van accent veel verschil maakt? Licht en schaduw vallen anders en ons oog wordt door andere dingen getroffen. Kort samengevat zou ik willen zeggen: Roessingh stelt vooral het positieve in het Modernisme in het licht, legt den nadruk op het apologetische, de evangelieprediking tot den modernen mensch. Mijns inziens is het negatieve in het Modernisme sterker, misschien niet in de allereerste bedoeling van enkele leiders, maar stellig in de strooming en in den neerslag in de gemeente. Deze negatieve strekking ligt natuurlijk elders, niet naar de zijde van de Cultuur, maar naar die van het gegeven Christendom. Het sterk sprekende is zóó gezien niet het apologetische, maar waarheidszin en wetenschappelijke eerlijkheid of eerlijkheid zonder meer.

Met enkele lijnen wil ik dit nader aangeven.

Dit negatieve verwondert ons niet; het Modernisme is georiënteerd aan de wetenschappelijk wijsgeerige Cultuur, komt door die nieuwe wereld in conflict met het gangbare Christendom. Het moest wel negatief zijn, al had het m.i. stellig positiever kunnen wezen en zijn invloed zou grooter geweest zijn.

Is niet reeds datgene, wat alle modernen van zoovelerlei schakeering verbond, negatief: de vrijheid van uitwendig gezag? Men zal dadelijk zeggen: maar daar staat toch naast en direct ermee verbonden het positieve, het getuigenis van eigen geest of God sprekend in den mensch. Doch in den

strijd viel de nadruk toch sterk op 't negatieve: geen bijbelgezag, geen wondergeloof. Dit negatieve heeft het meest tot de menschen gesproken. Men voelde het Modernisme als bevrijding van het juk der Orthodoxie - velen waren erg gelukkig met die simpele bevrijding, anderen werden zoekers. Bij beiden voelen we het negatieve. Of vraag naar een zeer centraal punt: de persoonlijkheid van Jezus. We komen op het terrein der historische kritiek, waar de geesteshouding uit den aard der zaak naar het negatieve neigt en we voelen achter alles het vragen 'wat kan behouden blijven'. Als Roessingh het positief kenmerkende van het wereldbeeld der oudere modernen geeft, dan wordt in de eerste plaats het *anti*supranaturalisme genoemd. Later volgt de teleurstelling en men roept dadelijk: hebben wij niet te veel afgebroken? Men wilde tot *elken prijs* de gemeenschap met de moderne Cultuur, maar het noodzakelijk gevolg is de negatieve houding jegens het Christendom; velen laten het steeds meer los. Ik denk aan de 'ethisch-modernen' en de 'atheïstische nuance van godsdienst en Christendom', aan stemmen in den Protestantenbond 'om ieder ernstig man' als lid toe te laten, of aan Hugenholtz, die het Levenslicht overal zoekt en het vrijzinnig congres, waar ook Jood en Hindoe kwamen. Roessingh zal dit alles een afzakken noemen, hij spreekt o.a. van 'een andere lijn', maar m.i. is 't toch een doortrekken van de negatieve lijn, die er steeds was. 't Is dan ook niet te verwonderen, dat hiertegen reactie komt naar het positieve van Malcontenten en Rechtsmodernen, maar zij blijven een minderheid, de meerderheid, de hoofdstroom, komt heftig tegen hen op.

Dit sterk negatieve hangt nauw samen met het intellectueele, dat deze richting eigen was. Het sprak zoo luide in den noodzakelijken strijd, waardoor het positieve in het Modernisme steeds minder tot uiting kwam.

Het Modernisme 'zat wel in de lucht'. Maar Groenewegen zei toch terecht: de wetenschap gaf aanleiding tot het ontstaan van het vrijzinnig Protestantisme. Het kwam via de wetenschap, nieuwere wijsbegeerte, natuurwetenschap en bijbelkritiek; het was de wetenschappelijk wijsgeerige Cultuur, die beslag op de geesten had gelegd. Via het verstand ging het tot het hart. Is 't niet teekenend, dat de godsdienst

veelal als ‘verschijnsel’ behandeld werd? Het intellectueele heerschte heel sterk. Voor Scholten, den ‘modern pur sang’ is de rede het een en 't al. Wetenschap is de hoogste autoriteit. ‘Ware het zóó, dat de wetenschap het geloof aan God vernietigde, hieruit zou volgen, dat dit geloof als waanzin ter zijde gesteld, maar niet, dat op godsdienstig en zedelijk gebied eene andere regtbank dan die der wetenschap ingeroepen moet worden’ (Scholten).

De wetenschap staat voorop en de modernen voelen: 't gaat om waarheid. Hoe dikwijls spreken zij niet van eerlijkheid in wetenschappelijk streven, van waarheidszin. Veel moeten zij laten vallen, veel kostbaar bezit anderen ontnemen, maar zij beseffen niet anders te kunnen en te mogen, want het is hun overtuiging der waarheid, die hen dwingt.

Niet als een reveilbeweging, maar door het intellect is het Modernisme in de gemeente geïmporteerd; onder de vlaggen van bijbelkritiek en natuurwetenschap zeilde de moderne theologie hier binnen. Dit gebeurde niet altijd op de gelukkigste wijze. A.J. Oort hooren we klagen: ‘Ach, had men ons in onzen jongen tijd beter ingescherpt wat wij aan de gemeente moesten brengen! Velen onzer zouden den preekstoel niet hebben aangezien voor een academischen leerstoel.’ Zeker, dit woord is eenzijdig, men moest neen zeggen om ja te kunnen zeggen; maar het neen klonk zoo luid, vaak kwam er niet veel na en dit neen bleef in de ooren der gemeente hangen.

Met afschuw en vreugde is het Modernisme daar begroet. Hoe was de reactie van en de neerslag in de gemeente? Van rechts werd het natuurlijk heftig verketterd. Maar ook De la Saussaye Sr., die toch een moderne theologie begeerde, voelde het negatieve, het ontbindende en veroordeelde het als ‘beginselloos criticisme’. In de oogen van rechts brak het slechts af, randde het 't heiligste aan. Maar hoe sloeg het onder de vrijzinnigen neer? Ik meen, dat ook hier al spoedig het negatieve gevoeld is, en dat dit een der redenen is waardoor het zoo weinig ingang vond. De gemeente, die breede schare, die zich theologisch geen rekenschap kan geven, voelde dit instinctief en de leiders zelf begrepen 't ook: we hebben een wetenschappelijke beweging, geen godsdienstige beweging. Vandaar bij velen het besef: wat wij geven is niet

voor het volk: 't is te geleerd, slechts voor ontwikkelden. Op moderne vergaderingen werd de vraag gesteld: ‘kan de godsdienst des volks ook die der beschaafden zijn?’

De reactie is begrijpelijk, de reactie onder de modernen zelf; eerst de Malcontenten, nu de Rechtsmodernen. Het is een grijpen naar het positieve. Is 't niet teekenend, dat als Roessingh in *Synthese* over het Rechtsmodernisme schrijft, hij de cultureele beteekenis ervan voorop plaatst? De vraag is weer Christendom en Cultuur. Ze moeten elkander vinden. Maar hier ligt het accent anders dan in den hoofdstroom van het Modernisme. De nadruk valt op het Christendom. De wetenschap heeft niet meer die glorie, er wordt niet zoo alles van verwacht. Het Rechtsmodernisme wil ‘specifiek christelijk’ zijn. Het positieve wordt gezocht en het krijgt meer het karakter van een reveilbeweging. ‘Het gaat hier meer om den stillen invloed eener religieuse geaardheid.’

Te verwonderen is 't dan niet, dat Roessingh, die zichzelf geestverwant van de modernen voelt, in het Modernisme vooral voor het positieve oog heeft en juist dat onderstreept.

***

Met citaten is het niet uit te maken, wat van beide men 't meest naar voren moet brengen bij een geschiedenis van het Modernisme in Nederland, want de kwestie is niet louter: wat hebben Opzoomer en Scholten, Hoekstra en Pierson e.a. geschreven. Wanneer zij over Christendom en Evangelie spraken om deze de cultuurwereld in te dragen en den modernen mensch te brengen, dan is 't de vraag: welke drang ligt er achter, wie van beide heeft beslag op hun hart gelegd; en dan voelen we bij velen, dat 't eigenlijk gaat om algemeene religieusiteit en niet om het specifiek christelijke, dat de moderne cultuur voorop staat. Voor mij is de neerslag in en de reactie van de gemeente daar wel een duidelijke aanwijzing voor; hier komt de strooming uit.

***

Dat ik licht en donker verschoof, was geen bedillen; zoowel de lezer als de schrijver van *Het Modernisme in Neder-*

land zullen er, hoop ik, in voelen, dat ook voor een nietmoderne het Modernisme een rol te spelen heeft; en kwam het Rechtsmodernisme niet in het volle licht, terwijl menig oud-moderne het graag in de schaduw plaatst?

Ten slotte een vraag: wie geeft ons nu ook eens een even waardige, niet-propagandistische geschiedenis, zonder speciale theologen-kwesties, van de Orthodoxie in Nederland?

W. LEENDERTZ.

De beteekenis van het wetenschappelijk onderzoek ten dienste der visscherij, en de toepassing van zijn uitkomsten in de practijk.

III. Vergrooting van de opbrengst en besparing van de bedrijfskosten.

Werd in het voorgaande uiteengezet, hoe ik mij voorstel, dat de productie door wetenschappelijk onderzoek kan worden verhoogd, thans valt na te gaan, in hoever de beide andere factoren, die op den bloei van het bedrijf grooten invloed hebben, n.l. de opbrengst van de producten en de grootte der bedrijfskosten, door wetenschappelijk onderzoek ten gunste van het bedrijf beïnvloed kunnen worden.

Daarbij zijn buiten beschouwing gelaten de middelen, die op economisch gebied liggen, als vergrooting van afzetgebied, propaganda voor het vischgebruik, verlaging van de transportkosten, bespoediging van het transport, enz.

Verhooging van de opbrengst der productie zal nu in de eerste plaats verkregen kunnen worden door betere conserveeringsmethoden, zoowel van die, waardoor de visch geruimen tijd in verschen staat bewaard kan blijven, als van die, waardoor de visch duurzaam wordt geconserveerd.

Het is toch genoegzaam bekend, dat door hare bederfelijkheid versche visch snel in waarde achteruitgaat, en hieruit volgt, dat elk middel, waardoor het bederf kan worden voorkomen, hare waarde verhoogt.

Het is aan de Nederlandsche Vereeniging voor Koeltechniek, dank zij de krachtige medewerking en den steun van haren eminenten voorzitter, prof. Kamerlingh Onnes, gelukt de geldmiddelen te verkrijgen, noodig voor het doen instellen van wetenschappelijke onderzoekingen naar betere methoden voor conserveering van visch door kunstmatige koude; op het belang daarvan was door mij reeds vroeger gewezen.[1)] Door deze onderzoekingen is gebleken, dat men in het door den Staat aangekochte patent Ottesen over een voortreffelijke methode voor het bevriezen van visch beschikt. Prof. D.A. de Jong te Leiden heeft de welwillendheid gehad in zijn laboratorium gastvrijheid te verleenen aan een proefstation der vereeniging, waarin de door de vereeniging verkregen vriesinstallatie met koelkast en al de door haar aangeschafte instrumenten, laboratoriumbenoodigdheden, boekwerken, enz. zijn opgenomen, en welk station ter beschikking van den visscherijdienst is gesteld, om de wetenschappelijke onderzoekingen op dit gebied voort te zetten.

Verschillende vraagstukken op het gebied der vischconserveering door bevriezing wachten nog op een oplossing; zoo moeten de vetdissociaties, die bij vette visschen kunnen optreden en waardoor zij een tranigen smaak krijgen, nader onderzocht worden en moet op grond van de verkregen uitkomsten worden nagegaan, op welke wijze zij kunnen worden tegengegaan; de toepassing van kunstmatige koude voor de conserveering van garnalen zou moeten worden onderzocht, daar een methode, die in staat is deze eenigen tijd in verschen staat te bewaren, voor onze visscherij van bijzonder groote beteekenis is te achten; evenzoo de invloed van koude op weekdieren en de eventueele waarde ervan als conserveermiddel, enz.

Een regeling is getroffen, volgens welke deze onderzoekingen geschieden onder leiding van prof. de Jong door een assistent in dienst der Vereeniging. Diens honorarium, de extra laboratoriumkosten, reis- en verblijfkosten, enz. worden betaald uit het subsidie ad *f* 5000. -, dat de Staat voor dat doel beschikbaar stelt.

1) Apolication des Frirorifiques à la pêche et au commerce du poisson, par J.M. Bottemanne (Rapports et Communications Premier Congrès International du Froid. 1908).

Er zijn goede resultaten met deze wijze van handelen verkregen, terwijl zij goedkoop is. Op dit gebied behoeft dus slechts op den ingeslagen weg te worden voortgegaan.

In tegenstelling van de conserveering door kunstmatige koude, waarbij het streven is de visch zooveel mogelijk in den oorspronkelijken, dus in verschen staat te behouden, geeft de verduurzaming met andere middelen een geheel ander product, omdat de visch daarbij gedroogd, gezouten of gerookt is, of wel in blik en in glas gekookt, of op andere wijze toebereid, in het Engelsch ‘canning’ genoemd, tegen bederf gevrijwaard wordt.

De conserveering op de drie eerstgenoemde wijzen hier te lande is al eeuwen oud en in al dien tijd is een uitgebreide ervaring op dat gebied verkregen, waardoor zij een hooge trap van volmaaktheid heeft bereikt.

Intusschen is ook op dit gebied vooruitgang te bemerken; voor het drogen, dat vroeger uitsluitend in de lucht gebeurde, worden thans inrichtingen gebouwd, waar door het onderhouden van een krachtigen, drogen, soms geozoniseerden en verwarmden luchtstroom, de droging veel sneller kan geschieden, en zonder door atmosferische invloeden gestoord te worden; een beter en fraaier, dus meerwaardig product kan daardoor worden verkregen. In Geestemünde is reeds jaren met veel succes een dergelijke installatie in gebruik, terwijl ook in Engeland en Schotland kunstmatige drogerijen worden geëxploiteerd. Zelfs in Noorwegen, het klassieke land voor de in de open lucht gedroogde stokvisch en klipvisch zijn thans enkele van dergelijke inrichtingen gebouwd. Zij zijn in het bijzonder voor havens, waar veel versche visch wordt aangevoerd, van beteekenis te achten, omdat zij het mogelijk maken, om, wanneer de markt overvoerd wordt, het surplus, dat niet altijd van prima kwaliteit is, nog tegen loonenden prijs af te zetten. In de Duitsche havens zijn de reeders daardoor in staat geweest een minimum-prijs vast te stellen voor de schelvischachtige soorten; daalt de prijs daar beneden, dan wordt de visch opgehouden en gaat zij naar het klipvischwerk (de drooginrichting). Wetenschappelijk onderzoek ter verbetering der techniek van het drogen schijnt dus allerminst doelloos.

Dit geldt ook voor het zouten van visch. Het is reeds

vroeger gebleken, dat daarbij meer of minder gecompliceerde processen optreden, en dat bij afwezigheid van zekere enzymen het product soms niet of weinig bruikbaar is.

Zoo is b.v. uit een onderzoek van den heer Liebert gebleken,[1)] dat bij het zouten van pekelharing, het enzym in de portieraanhangselen van de maag aanwezig, een groote rol speelt. Dat enzym schijnt in den regel bij Zuiderzeeharing te ontbreken, en dit zou verklaren, waarom gezouten Zuiderzeeharing over het algemeen een weinig smakelijk product is. Wellicht kan dit enzym bij het zouten aan de visch worden toegevoegd en het product op deze wijze bruikbaar worden gemaakt. Mogelijk dat ook de smaak van andere gezouten vischwaren zoodoende verbeterd kan worden.

Ook wat het rooken betreft, is verbetering van de techniek mogelijk en kan wetenschappelijk onderzoek in dezen goede diensten bewijzen; zoo ondervindt het bedrijf thans moeilijkheden bij den uitvoer naar tropische en sub-tropische landen, omdat men het schimmelen niet voldoende kan voorkomen. Studie, niet alleen van de in ons land toegepaste wijzen van rooken, maar ook van die in het buitenland, en van de daar aanwezige rookerijen, waarvoor zeer speciale moderne inrichtingen zijn gemaakt, van de daar toegepaste bereidingswijzen, verpakking, enz. schijnt in verband hiermede ook gewenscht.

Conserveering in blik of in glas is hier te lande van weinig beteekenis en beperkt zich in hoofdzaak tot het verpakken van pekelharing en bokking in blik, en van ansjovis in blik en in glas. Gedurende den oorlog zijn eenige conservenfabrieken opgericht, maar zij zijn niet tot ontwikkeling kunnen komen; de moeilijkheden met den uitvoer gedurende den oorlog beletten dat, terwijl de enkele na den oorlog overgebleven inrichtingen met zooveel moeilijkheden te kampen hadden, dat ook zij op een enkele na verdwenen zijn. Toch is mij geen reden bekend, waarom hier te lande niet even goed een conservenindustrie zou kunnen bestaan als in Noorwegen, waar deze van zeer groote beteekenis is en in Duitschland, waar zij ook van veel belang is, vooral op het gebied van z.g. ‘marinaden’, in azijn geconserveerde vischsoorten, welke

1) F. Liebert, Over de rol van enzymen bij de bereiding van pekelharing, Rapporten en verhandelingen uitgegeven door het Rijksinstituut voor visscherijonderzoek, Deel I, Afl. 1.

wijze van conserveering, naar mij is gebleken, een niet gemakkelijk te beheerschen techniek vereischt.

In Noorwegen gebruikt men in hoofdzaak haring, zoowel in volwassen als jongen staat (zg. zeebliek), en sprot als grondstof, in Duitschland vooral haring en zeevischsoorten. Hier te lande ontbreekt het allerminst aan haring; sprot kan men tot dusver alleen en zeer ongeregeld gedurende eenige maanden vangen, waardoor een regelmatig conservenbedrijf onmogelijk is. Bij aanwezigheid echter van een vrieshuis zou men het surplus bij groote vangsten behoorlijk versch kunnen conserveeren, zoodat dit geleidelijk verwerkt kan worden; verder bestaat zeer zeker de mogelijkheid, dat bij nader onderzoek ook in andere maanden, dan waarin thans sprot gevangen wordt, dicht bij onze kust groote scholen aanwezig blijken te zijn.

De Belgische visschers vangen n.l. in de nabijheid van de kust van Zeeuwsch-Vlaanderen de sprot veel verder in zee en gedurende een veel langer tijdvak dan onze visschers doen.

Maar behalve deze beide vischsoorten beschikken wij nog over zooveel meer andere zeevischsoorten dan Noorwegen, hetwelk slechts een onbeteekenende treilvisscherij heeft, dat wij, naar mij voorkomt, wat de grondstof betreft, niet bij Noorwegen en in hoofdzaak ook niet bij Duitschland achterstaan.

Nauwkeuriger bekendheid met de technische details is echter een noodzakelijke voorwaarde, om dit bedrijf met kans op succes te kunnen uitoefenen; onvoldoende kennis van het bedrijf en gebrekkige techniek schijnen, hoewel niet de eenige, dan toch wel een belangrijke factor bij de mislukking der hier te lande opgerichte vischconserveerbedrijven te zijn geweest. Indien er dus geen gelegenheid is, om zich daarvan hier te lande op de hoogte te stellen en voorlichting te krijgen omtrent alle vragen, die zich in het bedrijf voordoen, zal het voor nieuwe ondernemingen zeer bezwaarlijk zijn om de moeilijkheden, die elk nieuw bedrijf, maar het conservenbedrijf in het bijzonder, vooral onder de tegenwoordige omstandigheden ontmoet, te boven te komen.

Wanneer men zich van dat alles rekenschap geeft, dan springt het in het oog, dat een wetenschappelijk geleid proef-

station dat studie maakt van de vischconserveering, wat zouten, rooken, drogen en inmaken in blik enz. betreft, - dus alle andere dan door koude, welke wij reeds hiervoren afzonderlijk behandelden, - en voorlichting op dat gebied kan geven, een nuttige instelling zou zijn.

Eindelijk zou meer aandacht gewijd moeten worden aan het productief maken van bijproducten van de visscherij. Terwijl men overal in het buitenland de vischafval ziet verwerken tot guano, vischmeel, vischolie en levertraan, leege oesterschelpen tot pluimveevoeder, enz. wordt hier te lande, behalve wat vischmeel, alleen nog levertraan gemaakt. De inrichtingen, die gedurende den oorlog voor het winnen van andere producten waren opgericht, zijn vrijwel alle weer verdwenen. Het zou de moeite waard zijn, te onderzoeken, wat daarvan de oorzaak is.

In een rapport van de afdeeling statistiek en visscherijmethoden van het Amerikaansche Bureau of Fisheries, getiteld 'Fishery industries of the United States', wordt omtrent de beteekenis van de bijproducten voor de visscherij opgemerkt:

> 'The development of uses for the by-products of the fisheries and the unutilized products of the sea to the greatest economic advantage represents one of the most promising fields for research and for increasing the Nation's resources open to the Bureau.'

Genoegzaam blijkt hieruit het gewicht, dat men daar aan het productief maken van vischafval en van visscherijproducten, die tot dusver ongebruikt zijn gebleven, hecht, en het komt mij alleszins gerechtvaardigd voor, ook hier te trachten op dit gebied door wetenschappelijke voorlichting de opbrengst van de visscherij te verhoogen.

Ten slotte kan een instelling als de evenbedoelde ook nog in andere opzichten van belang zijn. Zoo is b.v. nog weinig bekend omtrent de beste samenstelling van het voor de conserveering gebezigde zout, waarvoor jaarlijks zeer aanzienlijke hoeveelheden worden gebezigd (in normale jaren hier te lande over de 40 millioen K.G.) en waarmede dus verscheidene tonnen gouds gemoeid zijn. Het loont bij dergelijke bedragen toch wel de moeite te onderzoeken, aan welke eischen het zout moet voldoen en welke de beste samenstelling is voor bepaalde doeleinden. Is dat eenmaal vastgesteld, dan

kan het bedrijf op analyse koopen en door het proefstation voor visscherij-bedrijfsmaterialen doen onderzoeken, of het geleverde aan de gestelde eischen voldoet. Dat deze denkbeelden niet fantastisch zijn, blijkt ook uit een Amerikaansche studie, ‘Some Considerations Concerning the Salting of Fish’, door D.K. Tresseir van het Bureau of Fisheries.

Overwegende, dat hoe sneller het zout in de visch indringt, hoe sneller de ontbinding ervan tot stilstand komt, werd door hem de werking van verschillende zoutsoorten op enkele vischsoorten bestudeerd, waarbij bleek, dat de aanwezigheid van sommige bestanddeelen in een zeker percentage het doordringen van het zout in deze vischsoorten vertraagde; die van andere een vaster en witter vleesch gaven. Voorts bleek, dat de samenstelling van de in den handel verkrijgbare zoutsoorten zeer varieert en dat, indien bij hooge temperatuur gezouten wordt, de aanwezigheid van sommige veel voorkomende bestanddeelen in het zout een minder goed product gaf. Verder werd de invloed van verschillende graden van fijnheid, zoomede die van droge zouting en van die in pekel nagegaan en de invloed van het schoonmaken van de visch vóór het zouten. Deze onderzoekingen zouden in een volgend jaar op grootere schaal, n.l. ten opzichte van andere vischsoorten, worden herhaald, waarbij ook nadere aandacht gewijd zou worden aan de chemische verandering, die het in de visch aanwezige vet ondergaat.

***

Besparing op de bedrijfskosten kan door bezuiniging op het gebruik van benoodigdheden, coöperatieven inkoop, enz. verkregen worden. Dergelijke bezuiniging ligt echter in de macht van de belanghebbenden zelven; een wetenschappelijk onderzoek is daarvoor overbodig. Niet voor de vraag, of het mogelijk is den levensduur van sommige artikelen, die in groote hoeveelheden verbruikt worden, door betere conserveering en door betere contrôle op de kwaliteit te verlengen.

Een instituut daarvoor bestaat reeds in het visscherijproefstation voor bedrijfsmaterialen, dat in 1912 op initiatief van ondergeteekende werd opgericht.

Tot dusver heeft het zijn taak in hoofdzaak moeten beperken tot het onderzoek van de methoden tot conserveering

van vischnetten, hetwelk reeds het succes gehad heeft, dat voor de binnen- en kustvisscherij een methode is uitgewerkt, waarmede een betere conserveering wordt verkregen met ten minste de helft minder taningen, dus met, behalve langeren gebruiksduur, ten minste 50% besparing op taankosten en tijd.

Verder worden er op verzoek analysen verricht, om de kwaliteit te kunnen controleeren vn. van taanmiddelen en van katoen.

Dat dit instituut zijn werkzaamheid tot dusver hiertoe heeft moeten beperken, is het gevolg van de geringe geldmiddelen, die het tot zijn beschikking heeft. Zijn inkomsten bestaan bijna uitsluitend uit rijkssubsidie en dit heeft eerst sedert 1921 *f* 17.500. - 's jaars bedragen.

Ter vergelijking hiermede diene, dat voor het Instituut voor biologisch visscherijonderzoek over 1922 *f* 47.200 noodig bleek, voor dat voor hydrografisch visscherijonderzoek *f* 28.600, voor dat voor reiniging van afvalwater *f* 50.000; de practische resultaten door het visscherij-proefstation verkregen zouden een dergelijk bedrag ongetwijfeld ook hier rechtvaardigen. Nu moest door de beperkte geldmiddelen met een zeer klein laboratorium worden volstaan, dat het ondernemen van eigenlijk wetenschappelijke onderzoekingen niet toelaat. Er was behalve voor den directeur slechts plaats voor één analist, terwijl eerst dit jaar een assistent in dienst kon worden genomen, en dat nog wel door de bereidwilligheid van een der hoogleeraren te Utrecht, om in zijn laboratorium gelegenheid tot het doen van onderzoekingen te geven.

***

Zoowel de evenbedoelde onderzoekingen als die met betrekking tot de vischconserveering zijn van chemisch bacteriologischen aard. Zij zouden in een zelfde laboratorium kunnen geschieden op dezelfde plaats gevestigd, bij voorkeur in een universiteitsstad in de nabijheid van een belangrijk visscherijcentrum en van binnenvischwater.

De meest economische oplossing zou dus zijn het instituut voor hydrografisch visscherijonderzoek, waarvan het behoud, zooals hiervoren werd uiteengezet, in het belang van

de visscherij thans minder noodzakelijk is te achten, als zoodanig op te heffen en het als proefstation voor de vischconserveering met dat voor bedrijfsmaterialen te combineeren. Nu echter het instituut voor hydrografisch visscherij-onderzoek en het visscherij-proefstation met zelfstandige hoofden er eenmaal zijn, zal het m.i. gewenscht wezen - hoewel, moest alles nog opgericht worden, combinatie aanbeveling zou verdienen - een afzonderlijk proefstation voor vischconserveering in de plaats van het hydrografisch instituut op te richten, hetzij te Leiden, hetzij in den Haag, terwijl het bestaande visscherij-proefstation als proefstation voor onderzoek van visscherijbedrijfsmateriaal te Utrecht gevestigd zou kunnen blijven.

Bij combinatie van beide instituten zou het bovendien moeilijk wezen, het tegenwoordige particuliere karakter van het visscherij-proefstation, waaraan inderdaad voordeelen zijn verbonden, te handhaven.

Van overwegend belang zal het echter zijn, dat dit laatste financieel in staat gesteld wordt zijn werkzaamheid uit te breiden, zoodat het in het algemeen alle materialen, die in het visscherijbedrijf gebezigd worden, en waarvoor contrôle op kwaliteit of gehalte gewenscht is, kan keuren, maar vooral ook meer aandacht kan besteden aan wetenschappelijk onderzoek betreffende de conserveering van het daarvoor in aanmerking komend materieel.

IV. Toepassing.

Hoe belangrijk de uitkomsten van wetenschappelijk onderzoek op zichzelf mogen zijn, zij baten het bedrijf niets, wanneer niet zorg gedragen wordt, dat dit zich er van bedienen kan. Contact tusschen wetenschap en bedrijf is hiervoor noodig, maar de moeilijkheid is, hoe dit contact te verkrijgen.

Bij biologische onderzoekingen levert het n.l. bezwaar op, indien de onderzoekers ook nog tot taak hebben het bedrijf in te lichten omtrent de uitkomsten van hun onderzoek, die van practisch nut kunnen zijn. Zij zijn veelal te weinig met de opvattingen der belanghebbenden vertrouwd, om bij hen een open oor te vinden.

Prof. Kamerlingh Onnes merkte voor enkele jaren het volgende op:

> 'De groote moeilijkheid, wanneer men een bedrijf van de uitkomsten, die wetenschappelijke onderzoekingen ten behoeve daarvan kunnen opleveren, wil doen partij trekken, is meestal, hoe een schakel te scheppen, die een onmiddellijk verband brengt tusschen het bedrijf en de wetenschap. Ontbreekt die schakel, dan loopt men gevaar, dat een geleerde in zijn laboratorium voor wetenschappelijk onderzoek voornamelijk uitkomsten krijgt van wetenschappelijke waarde, die, van hoe groote beteekenis zij ook in de toekomst voor het bedrijf kunnen blijken, voorshands weinig bijdragen tot opheldering van die vraagpunten, bij welke de practijk oogenblikkelijk het meest betrokken is, of wel, dat de in de practijk staande wetenschappelijke onderzoeker, door de aandacht, die hij aan de practijk moet wijden, niet meer voldoende de voeling houdt met en dan ook niet meer voldoende partij kan trekken van de wetenschap, terwijl hij juist uit haar zijn kracht moet putten.'

Bij fundamenteele onderzoekingen op biologisch gebied is het veld van onderzoek zoo uitgebreid, dat, wil de wetenschappelijke onderzoeker ook aandacht aan de practijk wijden, hij, afgescheiden nog van zijn geschiktheid daarvoor, zijn taak als onderzoeker niet behoorlijk zou kunnen vervullen. Hier behoort een middelaar te zijn tusschen hem en het bedrijf, in staat om uit de uitkomsten van het onderzoek datgene te putten, wat voor het bedrijf van practisch nut kan wezen, en tevens om die kennis onder de visschers te helpen verspreiden.

Als zoodanige middelaars nu zijn de visscherijconsulenten met biologische opleiding gedacht.

Dit moeten wandelende visscherij-encyclopaedieën zijn, vol parate kennis, geheel op de hoogte van het technisch bedrijf, nauwe voeling met de practijk bewarend, de inzichten en opvattingen der visschers kennend en dus hun vertrouwen winnend; doch bovendien moeten zij in de gelegenheid worden gesteld zelf te scheppen, volgens eigen initiatief te werken. Zij zullen daardoor gemakkelijker voeling kunnen houden met en partij trekken van de wetenschap en hun opgewektheid van geest behouden.

Het is dus gewenscht, dat zij zich ook bezig houden met onderzoekingen. In de eerste plaats met zulke van onmiddellijk practisch belang,[1)] voor zoover die niet te omvangrijk

1) Er schijnt meermalen misverstand te bestaan bij de beoordeeling of een onderzoek van wetenschappelijken, dan wel van practischen aard is, wanneer in het laatste geval methoden, die door wetenschappelijk onderzoek zijn vastgeteld, moeten worden toegepast. B.v. voor de keus van de wateren, waaruit visch zal worden betrokken voor het poten in andere wateren, is het van belang te weten hoe oud deze is en hoe de verhouding is tusschen de geslachten, wanneer b.v., als bij de aal, de mannetjes klein blijven en spoedig wegtrekken. Een onderzoek naar een en ander is geheel van practischen aard en in dat karakter wordt geen wijziging gebracht, doordat althans voor het bepalen van den leeftijd een microscoop wordt gebruikt en het gewenscht is, dat het onderzoek geschiedt door iemand met biologische opleiding. Voor de geslachtsbepaling is dat in den regel niet eens noodzakelijk. Daarentegen zijn de onderzoekingen, door middel waarvan de methode is vastgesteld, met behulp waarvan men den leeftijd kan bepalen, zooals vanzelf spreekt, wel van wetenschappelijken aard; vermoedelijk zijn zij ook niet met een practisch doel ingesteld.

zijn en door henzelven kunnen worden verricht. Zoo onderzocht de visscherijconsulent dr. Tesch, uit welke wateren het beste pootaal kan worden betrokken; of de haring, die in 1920 in de Zuiderzee werd gevangen, maar abnormaal klein was, toch inderdaad de gewone Zuiderzeeharing is geweest; welken leeftijd de brasem in verschillende wateren had; of de sprot, in Zeeland gevangen, dezelfde is, die in het Noorden wordt gevangen, enz.

Zij zullen verder door hun werkzaamheid de eersten zijn, die de wetenschappelijke problemen voelen en, zoo zij die niet zelf ter hand nemen, wat wel uitzondering zal zijn, zullen zij, zooals dr. Hugh Smith opmerkte, den universiteiten een dienst kunnen bewijzen door hen van dergelijke problemen op de hoogte te houden.

Door hun kennis van de practijk zijn zij in staat, aan de biologen van wetenschappelijke instellingen veel nuttige voorlichting te geven, en omgekeerd zal de voeling, die zij met de wetenschappelijke onderzoekers op deze wijze verkrijgen, voor hen zelf van nut zijn om op de hoogte van de uitkomsten van het wetenschappelijk onderzoek te blijven. Vrees, dat zoowel het biologisch instituut als de universiteiten en de consulenten zich met dezelfde onderzoekingen zullen bezig houden, behoeft niet te bestaan, omdat de opdracht voor de verschillende onderzoekingen toch door de afdeeling Visscherijen zal moeten worden gegeven en deze zonder noodzakelijkheid niet hetzelfde onderzoek aan verschillende onderzoekers zal opdragen. Het is ook in Duitschland gebleken,

dat de onderzoekers van de instituten en de consulenten volstrekt niet op elkanders terrein behoeven te komen.

Intusschen is niet bij elken tak van visscherij de beteekenis eener voorlichting van de visschers even groot. In de eerste plaats is zij voor de binnenvisscherij van belang. De consulent zal daar, door verzameling van de uitkomsten van het wetenschappelijk onderzoek en van hetgeen de ervaring omtrent de toepassing ervan in de practijk heeft geleerd, moeten komen tot de samenstelling van een bedrijfsleer, een codificatie van de theoretische en practische regels, waaruit ieder naar behoefte kan putten. Verhooging van de waarde der productie zal mogelijk worden door voor de bevolking der wateren die vischsoorten te kiezen, die op den duur of tijdelijk het meest voordeelig zijn.

Bij de kustvisscherij, waar de uitkomsten van het wetenschappelijk onderzoek vermoedelijk in veel mindere mate van rechtstreekschen invloed op de uitoefening van het bedrijf zullen zijn, zal de voorlichting van de visschers, zoover zich thans laat beoordeelen, niet zulk een belangrijk deel van de werkzaamheid van den consulent vereischen als bij de binnenvisscherij. Zijn kennis zal voor een belangrijk deel mede moeten dienen voor de beoordeeling, welke maatregelen door de Regeering in het belang der visscherij moeten worden genomen; met het oog hierop blijft nauwe aanraking met het bedrijf voor hem niet minder noodzakelijk.

Het proefstation voor de schelpdierencultuur neemt een afzonderlijke plaats in, omdat de consulent daar aanvankelijk zelf het biologisch onderzoek op zich zal moeten nemen, terwijl hij van de overige onderzoekingen door het station in te stellen en de uitkomsten daarvan vanzelf op de hoogte is. Hij zal dus ook datgene wat van practisch nut kan zijn aan het bedrijf kunnen mededeelen, wat te minder bezwaar zal opleveren, omdat dit op enkele plaatsen is geconcentreerd, zoodat de belanghebbenden gemakkelijk bereikt kunnen worden. Eerst zoodra het station eenigen tijd in werking is geweest, zal beoordeeld kunnen worden of hier nog een afzonderlijke consulent noodig moet worden geacht.

Bij de zeevisscherij zal een consulent mede zeer nuttig werk kunnen verrichten, niet alleen om den belanghebbenden, visschers en reeders, duidelijk te maken, waarom bepaalde

maatregelen tot bescherming van de visch noodig zijn, en op welke overwegingen zij berusten, maar ook omdat het wetenschappelijk onderzoek licht verspreid heeft omtrent het trekken van verschillende vischsoorten, het doel daarvan (voedseltrek dan wel paaitrek), de richting waarheen de trek plaats heeft, enz., en het voor den visscher bij de uitoefening van het bedrijf van nut zal wezen, daarmede bekend te zijn. Wel zullen sommige zeer intelligente visschers, door hun ervaring gepaard aan combinatievermogen, het trekken wellicht goed hebben waargenomen en juiste gevolgtrekkingen omtrent de oorzaken gemaakt, maar vele visschers zullen de daarvoor noodige ervaring en intelligentie ongetwijfeld missen, en deze moeten omtrent de door wetenschappelijk onderzoek verkregen kennis, die voor het bedrijf van practisch nut is, voorgelicht worden. Nog zeer onlangs is in eenige artikelen in een Duitsch vakblad van bevoegde zijde, nl. door den vroegeren Fischereidirektor van den Staat Hamburg, Duge,[1)] op de in dat opzicht bij de zeevisscherij bestaande leemte gewezen. Hij zegt o.a.:

> 'Die Wissenschaft kann nicht erwarten, dasz Praktiker die mit Abhandlungen und Tabellen gefüllten Folianten studieren, um daraus etwa für sich Schlüsse zu ziehen.... Von zusammengefaszten Endergebnissen kommt in der der Praxis zugänglichen Literatur nur wenig zutage..... Die Wissenschaft, mit Recht überzeugt von der Wichtigkeit und Notwendigkeit ihrer Tätigkeit, nimmt der Praxis ihr Verhalten übel.... Unter solchen Umständen arbeiten in der Seefischerei Wissenschaft und Praxis auf demselben Gebiet und mit demselben Ziel vor Augen, ohne sich zu verstehen..... Es hat immer an einer Verbindung zwischen Wissenschaft und Praxis gefehlt und es fehlt heute noch daran. Es fehlt an der Übersetzung der Sprache der Wissenschaft in die der Praxis. Ehrenbaum hat mit seinem Vortrag in Geestemünde den Weg gewiesen, wie man die Ergebnisse wissenschaftlicher Arbeit der Praxis nahe bringt und die Verständniss für sie erweckt, ohne die Gegensätze zu verscharfen.....'

De toepassing van de uitkomsten van het biologisch onderzoek in de practijk vormt bij de visscherij een probleem, waarvan de beteekenis tot dusver niet voldoende is begrepen. Een goed geleide vakpers, waarin visscherijquaesties niet alleen van practische, maar ook van wetenschappelijke zijde worden besproken, kan hierin verbetering brengen.

***

1) Praxis und Wissenschaft in der Seefischerei, von F. Duge, (Fischerbote dd. 1 en 15 April 1922, Heft 7-8).

Bij onderzoekingen op ander dan biologisch gebied, waar niet zoo zeer behoefte bestaat aan voorlichting van de practijk in het algemeen, of waar de onderzoekingen een ander karakter hebben, zal de aanwezigheid van consulenten veel minder noodig of zelfs overbodig zijn.

Zoo is b.v. voor het instituut tot zuivering van afvalwater onmiddellijke aanraking met het bedrijf noodzakelijk te achten. Dit instituut zal niet alleen onderzoekingen moeten instellen naar de middelen tot zuivering van verontreinigd afvalwater, maar ook moeten zien te verkrijgen dat deze werkelijk worden toegepast. Elke verontreiniging heeft steeds een bijzondere oorzaak: een fabriek of inrichting, die verontreinigd afvalwater loost, zoodat er geen aanleiding bestaat tot voorlichting van de practijk in het algemeen, doch voor elk afzonderlijk geval de betrokkenen met de middelen ter verbetering bekend zullen moeten worden gemaakt. Het instituut moet rechtstreeks aanraking met de belanghebbenden zoeken, ook om de werking van de voor de reiniging van het afvalwater aangebrachte inrichting steeds te kunnen controleeren. Hier bestaat dus geen behoefte aan een afzonderlijke schakel tusschen wetenschap en practijk, buiten het instituut.

Dit geldt ook voor de proefstations voor bevroren visch, voor de vischconserveering en voor onderzoek van bedrijfsmateriaal.

De daar in te stellen onderzoekingen zijn van een geheel ander karakter dan die in de visscherij-biologische instituten of stations. Hier is een zeer nauwe en voortdurende rechtstreeksche aanraking tusschen proefstation en bedrijf noodzakelijk, waardoor van zelf voorkomen zal worden, dat het onderzoek te weinig op practische doeleinden zal worden gericht, en kan - althans zeker in den beginne - het wetenschappelijk onderzoek en het middelaarschap tusschen wetenschap en practijk in één persoon vereenigd worden: in den leider van het station.

J.M. BOTTEMANNE.

's-Gravenhage, Mei 1922.

Buitenlandsch overzicht.

26 October 1922.

De val van Lloyd George is niet anders dan de eindelijke terugkeer van het Britsche parlementaire leven tot zijn normale functiën; het einde eener dictatuur waartoe de noodzaak vervallen was. Dat hij haar zóó lang wist te behouden is het wonderbaarlijke; niet, dat er nu eindelijk mede is opgeruimd.

Het zal hem moeite kosten, eene plaats buiten de regeering te vinden die zijn onrustig gemoed bevredigt. Chamberlain heeft er voor bedankt, met Lloyd George eene centrumspartij te vormen; evenmin staan Asquith en Grey voor hem op. De arbeiderspartij, tot welke hij vóór den oorlog geen slechte betrekkingen had, wantrouwt hem nu zeer; trouwens, een buiging naar links zou hem den steun van de meeste der gewezen coalitie-liberalen kosten, die in de tegenwoordige arbeiders-politiek niets te waardeeren vinden en pal willen staan tegen de spoliatie der bezittende klassen welke van die zijde thans openlijk wordt aanbevolen. De in de jongste jaren verkregen maatschappelijke machtspositie van den arbeidersstand zal door de politiek van bezuiniging en productieherstel moeten worden aangetast in Engeland als elders. Dat de conservatieve meerderheid dit werk voor eigen rekening neemt is te prijzen, en het is te vermoeden dat de kiezers aanstonds zullen bewijzen dat Bonar Law zich in hunne stemming geenszins heeft vergist.

Conservatief naar binnen en gematigd naar buiten zal de leuze van het nieuwe bewind zijn. De zenuwen van Europa

zullen niet gedurig meer geschokt worden door redevoeringen of andere uitlatingen van een Britsch premier, die zich beschouwde als minister van alle departementen, in het bijzonder ook als minister van buitenlandsche zaken. ‘Ik ben maar een alledaagsch man’, heeft Bonar Law gezegd, en tot die alledaagschheid zal behooren, Lord Curzon niet door onverwacht ingrijpen in de leiding van zijn ressort te bemoeilijken. Het is, als men aan de tijden van Disraeli terugdenkt, wel curieus dat men ditmaal van een conservatief bewind een bescheiden, geruischlooze buitenlandsche politiek mag verwachten, en toch is het zoo. Het vorige kabinet heeft Engeland op het wereldterrein niet weinig blootgesteld; aanhoudend situaties laten opkomen waaruit voor Engeland geen weg overbleef dan òf de kans van oorlog te aanvaarden òf zich met smaad terug te trekken. Is men er van overtuigd - en wie zou het niet zijn - dat Engeland den vrede zoo noodig heeft als eenig ander, dan behoort de buitenlandsche staatkunde en behooren ook haar methodes naar die overtuiging te zijn ingericht. Dit heeft Lloyd George dikwijls voorbijgezien, en aan het prestige van Engeland heeft zijn *a* zeggen en dan de *b* terughouden geen goed gedaan.

Het nieuwe bewind zal er in menig opzicht een willen zijn van liquidatie. Dat de *die-hards* zich de bekrachtiging der Iersche grondwet zullen moeten getroosten, is hun reeds aangezegd. Een bruuske koersverandering in zake het Nabije Oosten of de Duitsche vergoedingsquaestie is evenmin te verwachten; wèl andere vormen van verkeer met degenen wier medewerking men gevoelt niet te zullen kunnen missen. Het is inderdaad beter dat Frankrijk en Engeland, die tezamen voor het tractaat van Versailles in hoofdzaak verantwoordelijk zijn, zich en ons er ook tezamen uitwerken, niet door veelvuldigheid van eigen actie, maar door diepte van bezinning en grondigheid van inkeer; de omstandigheden leggen hun die taak zóó duidelijk op de schouders, dat het niet in Europa's belang kan zijn, hen door onderling krakeel, zijsprongen en dergelijke, tot het gelijkmatig en geduldig torschen van dien last ongeschikt te bevinden.

Met zorg moet men den komenden winter tegemoet gaan. Duitschland zakt zienderoogen tot het peil van Oostenrijk af;

het zal eerlang internationale hulp, maar dan ook internationaal toezicht moeten aanvaarden.

De reis van Barthou met zijne commissie naar Berlijn kon wel eens de proef worden, die Frankrijk er van kan doen afzien, de oplossing nog te willen afdwingen op de oude wijze: de Duitsche werkelijkheid ontsnapt aan alle dwangmaatregelen. De eisch van het oogenblik is bescheidenheid en vereenvoudiging - ook in het vergoedings- en schuldenprobleem. Zal dit eerlang ter hand genomen worden door deskundigen zelf vrij van oorlogspsychose en tevens verzekerd dat de oorlogspsychose van anderen hun het werk niet onmiddellijk verbrodden zal? Het moet er heen en het gaat er ook heen; de tijden zijn er naar, ons allen weer zin voor werkelijkheid bij te brengen. Stabilisatie wordt het wachtwoord; inrichting van het leven naar de thans bestaande, in vergelijking van vroeger door de oorlogsverdwazing zoozeer beperkte, mogelijkheden. Engeland en Frankrijk zullen inzien dat zij bij het thans onvermijdelijke werk de hulp van derden moeten aanvaarden, eene hulp slechts te verkrijgen op voorwaarde dat zij het zelven onderling ééns zijn - niet in den hoogmoed der ‘overwinnaars’ van 1918-'19, maar in de nederigheid der benauwden van 1922-'23. De vraagstukken zijn te groot en te verscheiden dan dat één man ze zou kunnen overzien en beheerschen; zij zijn tegelijk te dringend om niet de actieve medewerking te vereischen van alle menschelijke kracht; juist ook van die der ‘alledaagsche’ menschen. Moge, in dien zin, over eenigen tijd aan het woord van Bonar Law door ons allen de beteekenis kunnen worden toegekend van een eerste, duidelijk symptoom.

(27 Oct. 1922). Dat het Law met den terugkeer tot vroegere regeeringsmethoden ernst is, blijkt uit zijn maatregel betreffende het secretariaat van het kabinet. Hij verplaatst dat naar de Treasury, ‘welke vroeger altijd het centrale regeeringsdepartement is geweest’, en sloopt daarmede het orgaan, dat Lloyd George voor zich ter beheersching van de buitenlandsche zaken had geschapen. ‘Als voorbeeld van de verandering welke wij in den zin hebben’, aldus Law's verkiezingsmanifest, ‘zijn reeds lastgevingen verstrekt om de machinerie van den Volkenbond aan het ministerie van

buitenlandsche zaken over te dragen, en op dezelfde wijze maatregelen te treffen ten aanzien van alle toekomstige internationale conferenties, opdat, zelfs als het noodig is dat ik als eerste minister tegenwoordig zou zijn, de machinerie van de conferentie en het voorbereidende werk verricht zal worden niet door het kabinetssecretariaat, maar door het ministerie van buitenlandsche zaken zelf'.

Dit is meteen al een antwoord aan de *Daily Mail* die Law verzoekt maar dadelijk aan te kondigen dat Engeland zich niet slechts uit Tsjanak, maar ook uit Palaestina en Mesopotamië zal terugtrekken. Zonder den Volkenbond er in te kennen die de mandaten heeft verstrekt kan hierin nooit iets geschieden, om er van te zwijgen dat, vóór de conferentie te Lausanne begint, Engeland de Kemalisten zeker niet begeeriger zal maken dan zij het zich uit zichzelf al hebben betoond.

Een begin van afval doet zich bij Lloyd George's lijfgarde al voor. Vijf coalitie-liberalen, waaronder Macnamara, hebben Law bij de verkiezing hun steun beloofd.

C.

Bibliographie.

Martien Beversluis. Verzen. C.A.J. van Dishoeck. Bussum 1922.

Elk oordeel, juist een levend, is vaak van een hachelijk-persoonlijke betrekkelijkheid. Wie zich wil troosten, doe het daarmeê. -

Het werk van Beversluis is technisch voortreffelijk. Zijn vaardigheid reikt wel tot Scheltema. Zijn kunnen is glad. Gelijk zijn ziel is, en zijn oog, en zijn ontroerlijk sentiment. Soepel en zeer bewogen. Er is soms een voorgevoel van een zekere breedheid, van een krachtigen slag. Doch daarbij blijft het. Er is geen spoor van diepte. Daarmeê is alles gezegd. Noem dit werk mooi, zoo ge wilt, of gaaf, dat is juister. Maar het is vlak, en vervelend. Het is van een beschaafde bewogenheid, maar het weet niets van de ondergrondsche dingen. Het weet niets van de hemelsche, niets van de aardsche dingen. Het heeft geen geheim. Het heeft wel eenige kans op vaart en flinkheid, zeg maar. De vaart en flinkheid van een dorpsgymnast. Domme vaart en domme-kracht. Een maaier bij hem is geen maaier; het is een melkboer die ook eens maait: kijk hem eens maaien, zeggen de jongens. Het is zooveel schijnbeweging en zooveel schijnkracht. Maar het is open en helder wel, het is wel zonnig soms, en niet onaangenaam. Het is me gansch onverschillig. Ligt dat aan de dichtsoort, of aan den dichter? Aan beide wel: ik veroordeel, niet vooraf-dogmatisch, maar achteraf-concludeerend, deze zachtbespiegelende natuurlyriek, omdat het geen-één leesbaar vers meer levert, en ik veroordeel den dichter, die dit genre kiest, om zijn keuze-Deze soort is dood en onwelriekend. Wij moeten meê veranderen met den tijd, om eeuwig te blijven. Alle lieden, die zoo nog leven, en werken, zijn epigonen. Men mag alles zijn, maar geen epigoon. Etre tout à fait de son époque. Voor Bonset is: époque: vandaag. Voor mij omspant ze, bij ons, ruw genomen, Bloem en De Vries. Maar Beversluis valt er buiten. Hij was de eenige, die dit gansche genre had kunnen redden en handhaven (hoe lang?), want hij is de grootste, maar nu zijn verzen voor mij liggen en mij zoo vervelen, moet ik vaststellen, dat het zoo niet meer gaat. Het is morsdood. Het heeft wel eens geleefd, dit werk en dit genre. Schoon nooit zeer diep, vooral niet als dichtkunst. Het ongemengde, on-bespiegel(en)de impressionisme der schilders was groot, en diep soms. Het meditatieve, half-symbolische post-impressionisme der

jongere dichters is verdrietig, troosteloos. Het is bij Beversluis dubbelverdrietig, omdat hij althans kans op vrije kracht(en) heeft. Hij knecht zichzelve. Wij kunnen deze schoonheid niet meer genieten. Ze is ons even vreemd en onverschillig als die van het namaak-italiaansche huis, aan den Straatweg hier. Wij bouwen niet meer met slagroom, maar met steen.

Ik ben mij de persoonlijk-heid van dit (en elk) oordeel volkomen bewust. Het is niet anders. Wie de soort geniet, vindt in Beversluis haar sterkste drager. Wij kiezen de andere, minder beschaafd nog, minder klassiek, maar donker, van de schaduwbronnen springend naar het licht. Laat de dooden....

H.M.

Ontgoocheling.

Lot had een ideaal plekje om te droomen, in de vensterbank van 'r kamertje, met haar beenen bengelend in de rozenstruik. - Erg makkelijk zat ze er niet, die richel gaf niets mêe; maar het was zalig romantisch daar zoo te zitten, midden tusschen de rozen.

Ze had haar algebraboek op schoot, maar niet om te werken, want wie dacht er aan sommen als 't zoo zoel en stil is, buiten, en je prop-vol met gedachten zit; maar 't was wel zoo'n soort van plicht, die schoolrommel in je buurt te houden, al werkte je dan ook niet. Morgen eerste uur algebra...

Lot zuchtte, keek soezend in de diepblauwe zomeravondhemel, waar tegen de populieren, hààr populieren, zich zoo teer en ijl afteekenden.

't Was héél stil, geen blaadje bewoog; alleen hoorde je nu en dan een parelend trillertje van een vogeltje dat nog niet was gaan slapen.

Steeds donkerder werd de hemel, een sterretje begon hier en daar te pinkelen en Lot besloot goed uit te kijken of er een viel; dan mocht ze 'n wensch doen. Ze had zoo'n vreemdblij gevoel van binnen en tegelijk zou ze wel kunnen huilen.

Ze wist niet waarom, misschien wel omdat de avond zoo mooi was, en alles zoo stil, en haar eigen hartje tot berstens toe vol. Ze dacht aan Wil, de groote jongen, met een lange broek al aan, die haar vanmiddag zooveel had verteld, zóó veel dat ze er heelemaal van in de war was. Zij was zijn vriendin, had hij gezegd, en een vrouw die je vertrouwen kon, en daarom had hij haar een geheim verteld, dat ze nooit,

nooit in haar heele leven aan iemand mocht vertellen. - ‘Zèlfs niet aan Moeder?’ had ze aarzelend gevraagd, bang dat hij haar baby-achtig zou vinden, en niet meer een vrouw die je kon vertrouwen. ‘Nee, zèlfs niet aan je Moeder’, had Wil gezegd, en allebei haar handen in de zijne genomen, om ze warm te maken, wat nogal mal was, want ze was niet eens koud; en hij had 't haar verteld, het groote geheim: Dat hij verloofd was, of liever, dat hij 't was geweest; want op 't oogenblik had hij 't grootste verdriet mee te maken dat een man maar kon overkomen. Hij was voor z'n heele leven geknakt, want zijn meisje had hem in de steek gelaten en zich verloofd met 'n ander, een jongen van al drie en twintig, zes jaar ouder dus dan Wil.

Lot had stil zitten luisteren en erg haar best gedaan om haar tranen in te houden, omdat ze 't zoo zielig vond, voor Wil, dat hij geknakt was en z'n meisje weg. Ze had zoo'n groot medelijden met hem, en ze wist heelemaal niet hoe ze 'm dat kon zeggen. Ze kon alleen maar even z'n hoofd naar zich toe-trekken en hem een kus geven, om hem te troosten.

Maar Wil, en dat vond ze nou eigenlijk weer niets leuk van 'm, wou haar niet loslaten voor ze hem er nog een gaf. - ‘Je bent mijn lief klein zusje, Lot’, zei hij, ‘en jij alleen kunt me helpen in deze vreeselijke tijd. Als jij er niet was, zou ik ten ondergaan’. Lot snapte niet goed wat hij met dat ‘ondergaan’ bedoelde, maar wel begreep ze dat het iets heel ergs zou zijn; ze vroeg er maar liever niet verder naar.

En toen vertelde Wil haar nog een heeleboel van z'n meisje en van zijn verdriet, en de heele tijd wou hij allebei haar handen hebben, anders kon hij niet praten, zei hij, en Lot had wel kunnen huilen, ze vond het heelemaal niet prettig om aldoor maar over dat andere meisje te moeten hooren, en tòch vond ze zich zelf vreeselijk slecht, omdat ze een kleur kreeg en 't heerlijk vond toen Wil zei dat zij, Lot, na háár, het allermooiste meisje op de wereld was; dat hij nog nooit zulke lange blonde vlechten had gezien als de hare, en dat ze voor zoo'n klein meisje van veertien zoo héél erg verstandig en lief kon praten. Hij deed zoo nu en dan toch wel erg, of hij zóóveel ouder was dan zij, en hij was toch ook nog maar zeventien; maar hij had haar óók verteld dat hij zijn wereld kende en al ontzettend veel ondervinding had, en hij zei telkens:

‘Daar kan ik nog niet met jou over spreken, Lotty, als man van eer zou ik dat niet op m'n geweten durven nemen’.

Ze begreep 't niet, zooals ze zoo heel veel dingen van Wil niet begreep. Waarom kon hij niet doorpraten als hij niet telkens een kus kreeg? Zoo deden broers toch nooit en hij zei dat ze z'n zusje was. En wat had hij er nou aan of zij z'n sigaret opstak; hij wou nooit rooken vóór ze dat had gedaan. Ja, eigenlijk waren een heeleboel dingen niet leuk in hem, vond Lot, en toch - dat was juist zoo gek - vond ze hem de liefste jongen van de heele wereld. Ze had hem lièf, maar ze àchtte hem niet, daàr had je 't. Net als in een boek klonk het, maar bij haar was 't meenens, hoor!

Lot zat daar in de vensterbank en peinsde en piekerde en voelde zich aldoor maar zoo blij en bedroefd. Wil mocht 't niet weten, noòit in z'n heele leven, dat ze van 'm hield, dat ze den heelen dag aan hem dacht en dat ze 't heerlijk vond als hij haar handen vast hield en ‘klein meisje’ zei.

Want natuurlijk zou hij altijd van dat andere meisje blijven houden, dat hem in de steek had gelaten, en zij, Lot, bleef z'n vriendinnetje en zusje, dat hem troosten moest in z'n groot verdriet, en niets meer. Maar dan mocht hij óók niet meer zoo lief tegen haar doen, want dan zou ze véél te veel van hém gaan houden, en dat mocht niet. Ze zou 't hem zeggen, morgen, als ze hem zag op 't strand, maar zóó dat hij niet merkte dat ze hem nù al lief had want dan...o,...ze vond zichzelf zoo slecht, maar hij was ook zoo èrg lief, en welk meisje zou ook van hèm niet houden?

Lot vond 't een opluchting, dat ze nu een besluit had genomen.

Morgen zou ze hem 't moeilijke zeggen en hij zou haar natuurlijk dadelijk begrijpen en haar beloven nooit meer ‘klein meisje’ te zeggen en z'n arm om haar heen te slaan, en...och, Lot wou daar maar liever niet meer aan denken, ze was zóó moe van 't piekeren, dat ze niet eens meer wist wat ze wel en wat ze niet wou. Ze keek in de donkere lucht, met overal, zoo vér ze zien kon, flonkerende sterretjes.

Ze keek en keek, tot ze er plotseling een zag vallen, en vóór ze 't wist had ze op 't zelfde oogenblik haar wensch al gedaan: ‘Dat Wil óók een beetje van mij houdt’. Toen moest ze toch even lachen, want ze had 't zoo echt gezegd, zonder

er bij te denken. Met een sprongetje wipte ze den vensterbank uit, sloot 't raam, en ging naar bed. 't Was al laat, en Lot was èrg moe. Ze soesde nog even over morgenmiddag, 't strand, Wil, en de algebra, en sliep in.

't Regende toen ze, heel vroeg al, wakker werd. Het tikkelde al maar zachtjes tegen de ruit en Lot's eerste gedachte, toen ze slaap-dronken 't bed uit sprong en naar buiten keek, was: ‘Als 't nu maar niet erger wordt, vanmiddag, en als hij maar komt’... Maar 't werd wèl erger. De heele ochtend door hoorde ze 't suizen en kletteren buiten, en 't was of die vreeselijke Woensdagmorgen op school nooit om zou komen. Telkens en telkens keek ze, of de lucht nu toch niet een klein beetje opklaarde; maar toen ze om twaalf uur naar huis fietste, vond ze 't toch al niet meer zoo erg. 't Was niet koud, heelemaal geen naar weer, al regende 't, en 't was zoo heerlijk zoel in de lucht. Wil zou vàst komen, hij verlangde er zelf véél te erg naar om haar te vertellen van z'n verdriet, en 't was bepaald een troost, dat ze nu haar lange regenmantel aan kon doen. Dat was wel een monster, maar zoo lekker lang. Ze leek er wel zeventien in.

Lot wist niet hoe ze gauw genoeg haar boterham op kreeg, vanmiddag. Ze had heelemaal geen trek, en zoo'n vreeselijke haast om weg te komen; om twee uur, had Wil gezegd, zou hij er zijn. 't Was nu al half twee en 't was nog zoo'n eind fietsen naar 't strand.

Maar ze kwam toch klaar, eindelijk, en toen ze op 't strand aan kwam, haar wangen blozend van 't harde fietsen, merkte ze dat ze zelfs nog te vroeg was, want nergens op de eenzame boulevard zag ze ook maar iemand die op Wil leek. Alleen een paar kleine schooiertjes die haar op hun klompen voorbij klotsten, en héél in de verte, langs de zee, een schelpenvisscher, langzaam strompelend z'n net achter zich aanslepend. Zoo'n troosteloos gezicht, vond Lot, dat eenzame mannetje in de regen met dat zielige paard voor 't karretje; 't stak bijna zwart af tegen de grijze lucht. Maar waar bleef Wil nu toch? 't Leek wel, of er nooit meer iemand langs die uitgestorven weg zou komen. Heelemaal geen weer ook om aan zee te zijn. Toch wel leuk dat 't zoo stil hier was; als hij er straks zou zijn, zouden ze zich, zònder al die menschen om zich heen

best kunnen voorstellen dat 't heele strand, de zee, de lucht, alles heelemaal alleen van hun beidjes was. Wat 'n grappig idée!

Lot tuurde àl maar in de verte; kwam daar niet een héél klein zwart stipje aan? Hoe zou Wil er nu uitzien, een hoed op, natuurlijk, en met dit leelijke weer niet z'n wit-flanellen pak aan.

't Zwarte stipje werd grooter, kwam naderbij. 't Was een man op de fiets...née, een jongen. Zòu hij 't zijn...Zou 't Wil..och nee, hij was 't niet. Ja tòch, hij wuifde met z'n hoed.

'Dàg Wil, ik herkende je niet!'

'Zóó, dom klein meisje, dat is niet lief van je'.

Hij kwam bij haar, hield haar hand vast.

'Wat een koud klein pootje, aardig van je, kindje, om toch nog te komen. Wat 'n beroerd wêer, hè? Zullen we daar beneden in dat tentje gaan zitten? Er komt nu toch niemand in, geef je fiets maar hier'. Wil sjouwde de fietsen 't trapje af naar 't strand, sleepte ze moeilijk door 't natte zand, en Lot liep er achter, voorzichtig op 't plankje langs de tentjes, en peinsde er over dat 't zoo heerlijk was, dat hij gekomen was en dat ze 't hem vandaag zou moeten zeggen van dat niet-meer-zoo-lief-doen. Ze had 'n beetje een prop in haar keel; 't was toch niet erg prettig, 't te moeten zeggen, en ze was boos op zich zelf omdat ze teleurgesteld was, dat Wil er vandaag heelemaal niet leuk uitzag.

Die hoed, daar had ze 'm nog nooit mee gezien, en dan een korte broek, zoo akelig kinderachtig; maar wat dééd 't er ook toe, had dat nou ièts met haar liefde te maken! Ze leek wel niet wijs.

Wil had een gezellig tentje gevonden met een grappig rond tafeltje en een groote gemakkelijke bank er achter. Daar zaten ze naast elkaar, net als in een klein kamertje. En de regen tikkelde zoo dol op 't zeildoeken 'dak' van hun hutje, echt fijn als je zelf zoo lekker droog zat.

Wil nam - natuùrlijk - Lots handen weer in de zijne. 'Even warmen, hoor, die klein pootjes, ik heb je weer een heeleboel te vertellen, Lotty. Wat zie je er leuk uit, zeg, met die kleur'.

'Ja hèusch? Die regenjas is een monster, hè?'

‘Heelemaal geen monster, als er zoo'n lief klein meisje in zit’.

‘Hè Wil, doe niet zoo mal, waarom heb je 'n korte broek aan? Niets aardig!’

Ik mocht m'n lange niet aan van de ouwe met dit lamme weer. 't Pak is ook nog nieuw, moet je denken. Lot, zal ik je weer 's een geheim vertellen?’

‘Ja, wat?’ Lot was een en al oor, een beetje opgelucht ook wel, want dat verhaal van 't geheim duurde natuurlijk 'n heele tijd en dus hoefde ze nog niet over ‘het’ te beginnen.

Wil kwam een beetje dichter bij haar en Lot schoof naar 't uiterste puntje van de bank. ‘Wat doe je noù weer, mal kind, kom toch hier, je bent net zoo'n schuwe vogel’.

‘Nee, ik zit hier best, vertel nou maar’.

Wil deed een beetje interessant, stak een sigaret op, kuchte: ‘Jij óók rooken?’

‘Nee, bèn je, dat mag ik toch niet!’

‘O, nou, ja dat is waar - luister dan - je weet toch wel, Liesbeth?’

Lot moest even lachen, ze wist 't, méér dan haar lief was; Liesbeth, hèt meisje, Wil's liefde; maar ze zei zacht: ‘Ja, heb je haar gezien?’

‘Ik hèb haar gezien’ kwam Wil gewichtig en, wat minder prettig voor hààr was, zij heeft mìj gezien!'

‘Gô’, schrok Lot, ‘wanneér, wat zei ze!’

‘Zìj zei niets maar ik zei wat. Ik kwam het tennis-tentje binnen, waar zij zat met die...eh... nou je weet wel, die àndere. Ze schròk, toen ze me zag, dat kan ik je vertellen hoor. Je moet weten, dat ik m'n lange broek aan had, dat maakt dadelijk dan weer een heel ander effect. Ze kende me alleen nog maar in m'n korte.’

Lot was heelemaal onder den indruk.

‘Toch wel nààr voor haar, zeg. Was je bòòs?’

Wil keek haar aan, zoo lachend heel diep in haar oogen, iets waar ze altijd verlegen van werd. ‘Och kindje, kleine Lot, dat kan jij nog niet begrijpen, maar als een vrouw een man aandoet, wat Lieseke, Liesbeth bedoel ik, mìj heeft aangedaan, dan ziet ze dien man liever nooit meer terug, zie je?’

‘O...ja, dat snap ik wel, dus dààrom schrok ze 'tuurlijk toen ze je zag. Wat deed je toen?’

‘Ik? niets. Ik zei haar alleen maar dat ze even met me mee moest gaan. Ze durfde natuurlijk niet te weigeren, en toen heb ik haar precies verteld wat ik van haar dacht, en haar d'r woord terug gegeven. Ik liet haar niet merken hoe kapot ik er van was. Dàt plezier wou 'k haar niet aandoen’.

‘Hè, dat is gemeen van je, dat had haar heelemaàl geen plezier gedaan!’

‘Och, Lotteke, jij bent zóó'n goed kind, dat je je heelemaal niet in kunt denken, dat er vrouwen zijn die anders zijn dan jij. Kun je je voorstellen hoe gebroken ik ben? Ik zou in m'n wanhoop waarachtig tot gekke dingen in staat zijn; als ik joù niet had’.

Lot begreep dat weer niet goed. ‘Wat voor gekke dingen?’

‘Ja, dat kan ik je nou heùsch niet zoo precies gaan uitleggen. Er zijn zooveel dingen waar een man in zoo'n geval toe komt. Maar niet iedereen heeft zoo'n lief vriendinnetje als ik, om 'm over de ellende heen te helpen. Lot, wil je me een groòt plezier doen!’

‘Ja, als ik kan natuùrlijk jongen, wat moet ik doen?’

Wil nam haar hoofdje tusschen z'n beide handen, keek haar weer aan op die manier die ze prettig en naar tegelijk vond, en zei vleiend: ‘Lot, je weet in wat voor 'n ellende ik zit. Maar je kunt me troosten als je - toè doè 't, kindje - me je dagboek laat lezen’.

Lot trok haar hoofd terug, met een vuurroode kleur. ‘Née, née, ik dènk er niet aan!’

Ze was al heelemaal in de war van 't idée alleen; Wil haar dagboek laten lezen, dat vòl-stond over hem; 't zou verschrikkelijk zijn; maar waarom vròeg hij 't?

‘Lotty, tòe doe 't’, vleide Wil weer, ‘je kunt me toch vertrouwen, ik ben immers je vriend’.

Lot kon wel huilen, dat ze hem 't eerste wat hij haar vroeg, nu moest weigeren.

‘Wil, heùsch, heùsch ik kan 't niet doen; vraag dàt toch niet. Waaròm wil je 't, wat hèb je er aan?’

‘Dat kan ik je nù nog niet zeggen, klein meisje’, zei Wil zacht. Later vertel ik 't je misschien nog wel 's. Toè Lot, laat 't me lezen.

‘Nee, nee, 't kàn niet!’

‘O, dan heb je er zeker 'n heeleboel kwaads van mij ingeschreven’.

Lot schrok, keek hem met groote oogen aan.

‘Kwaàd van joù??’ Maar Wil begon te lachen, op z'n eigen lieve manier, en zei:

‘Ik zal er niet meer om vragen, Lotteke, en je niet plagen. Ik weet al wat ik weten wil, uit de manier waarop je me noù aan keek, en heb je dagboek niet meer noodig’.

Lot snapte er niets van. Wat bedoelde hij noù weer? Ze zou er maar niet meer naar vragen. Wat was de zee mooi. En wat was 't heerlijk stil hier; prettig om eens even niet te praten. Die schelpenvisscher liep daar nog maar altijd met z'n net...Daar sloeg Wil weer z'n armen om haar schouders. Prettig, zoo stilletjes te kijken samen...maar 't mòcht niet die arm. Ze moest 't nù zeggen.

‘Mooi Lot, die zee hè, geniet je kind?’

‘Ja Wil, maar laat me nu los!’

‘Née, waarom, tòe zeg, ik heb nog heelemaal geen kus van je gehad, vandaag. Jà, Lot, tòe éen? Omdat ik zooveel verdriet heb?’

Maar Lot voelde dat ze 't hem nu moest zeggen.

‘Nee Wil, ik geef je geen kus, noòit meer en ik wou je wat zeggen. De heele middag al. Maar 't is zoo moeilijk’...

‘Wàt kindje, je kijkt zoo ernstig, zeg't maar aan je vriend. Ik luister’.

Lot haalde diep adem, zweeg, vatte toen ineens moed en zei, heel vlug achter elkaar om er maar gaùw af te zijn: ‘Wil, je moet probeeren me te begrijpen, en me niet onaardig vinden, maar ik zou graag willen, dat je voortaan nòòit meer je arm om me heen legt en me een kus geeft, en klein meisje zegt enne...enne...nou, àl die lieve dingen niet meer doet’. Wil keek heel verbaasd.

‘Maar waaròm niet, als je van een vriendinnetje houdt, mag je toch wel een beetje lief tegen haar zijn?’

‘Née Wil, ik geloof toch niet op die manier zie je - ik weet dat je 't niet zoo bedoelt, maar jij houdt van Liesbeth, al heeft ze je bedrogen en als jij nou zoo lief tegen mij doet, zou 't wel eens kunnen zijn... Lot aarzelde; 't was toch wel héél moeilijk.

‘Nou wat?’ drong Wil, ‘wàt zou 't?’

...‘Dan zou 't wel 's kunnen zijn dat ik van jou ging houden, en dat màg niet; want jij hebt al een ander meisje lief; dus beloof je me niet meer zoo te zijn; je weet wel?’

Wil stak 'n nieuwe sigaret op, lachte, trok Lot naar zich toe en zei:

‘Ik beloof niets, klein meisje. Ik zou niet weten waarom 'k je zoo niet meer mocht noemen. Bèn je dan al op me verliefd?’

‘Ben je màl, heelemaàl niet, hoor, maar ik wil 't alleen maar niet worden. Laat me lòs, Wil; tòe nou...je speèlt met me!’

Lot vond dat ‘spelen met me’ eigenlijk wel een beetje gek klinken, maar ze had 't eens ergens gelezen, en de uitdrukking kwam nu toch wel van pas - hè, dat Wil haar nu niet wou begrijpen.

Wil keek boos, z'n heele gezicht was strak; hij scheen woedend te zijn. ‘Speèl ik met je, hoe durf je zoo iets mins van me denken, Lot. Moet jìj me nu ook al verdriet doen?’

‘Och nee, je speelt niet met me, wees nou niet boos - ik wil je ook geen verdriet doen, je bent toch immers m'n vriend; maar tòe wees nou eens èven ernstig’.

‘Goed dan, maar wat wìl je dan toch ook, Lot’.

‘Ik wil niet dat je tegen me doet, zooals je zou zijn tegen een meisje waar je van houdt; dat mag niet, want jij houdt van Liesbeth; al is ze dan ook niet lief geweest tegen jou; daarom kan je haar in gedachten toch wel trouw blijven’.

Wil lachte zóó hard dat Lot 'm verbaasd aankeek.

‘Maar lieve schàt, dat nare kind ben ik al lang vergeten. Waarom zou je niet van me mogen houden. Is liefde niet 't mooiste wat er op de wereld bestaat?’

Lot sprong op, vuurrood, en keek hem aan alsof ze hem nu pas voor 't eerst zag, deze Wil, die zoo heel anders was als de Wil waar ze van hield. Ze had een gevoel alsof ze niet meer denken kon, zoo verdrietig was ze ineens; alleen één gedachte bonsde als een hamertje in haar hoofd: Haar fiets te nemen en zoo hard ze kon weg te rijden - en Wil noòit, noòit in haar leven meer te zien.

Ze nam haar fiets, sleepte 'm in één ruk naar buiten op de plank voor de tent, en zei toen, met moeite haar tranen inhoudend - voor niets ter wereld mocht hij haar zien huilen -

‘Blijf alsjeblieft daar, Wil, ik wou graag alleen naar huis rijden. Ik zal nooit van je kunnen houden, want nu weet ik dat je me bedrogen hebt met je verhalen over dat verdriet; anders had je dàt nooit gezegd. Dàg!’

Wil sprong op, wou haar tegen houden.

‘Maar Lot, wat heb je noù ineens; waarom doe je zoo onaardig. Ben je boos?’

Lot zag 'm daar staan, 'n beetje stumperig van verbazing, en ze voelde zich ineens zóó ver van hem af dat ze kalm kon zeggen:

‘Welnee, ik ben heelemaal niet boos, maar ik wou toch wel graag alleen naar huis gaan; jij moet tòch 'n andere kant op. En 't is al laat. Dàg hoor!’.

Ze sjouwde haar fiets naar boven, sprong er op en rende de boulevard af. Ze kon niet denken, haar hoofd was zoo raar dof, ze kon alleen maar trappen, zoo hàrd als 't maar mogenlijk was, om maar thuis te zijn, veilig op haar eigen kamertje. Ze had 't gevoel of ze 't zelf niet was, een ànder de straten doorrende of ze achtervolgd werd. Maar toen ze thuis was en op de rand van haar bed die heele middag weer doorleefde, kon ze eindelijk huilen, om 't èrge:

Dat Wil er niet meer was en dat ze nu heelemaal geen enkele wensch meer zou weten als er weer 's een ster viel. Want haar liefde voor Wil die zoo heel anders was dan ze dacht, was weg, en noòit, noòit in haar heele leven zou ze weer zóó van een jongen kunnen houden.

BEA WILLING.

Vrouweleven.

I.

Het grijzend meisje werpt haar naaiwerk neer,
En uit een lâ van 't oude cabinet
Haalt zij haar schat: een geelverbleekt portret,
Een brief, een haarvlok. - En haar hart doet zeer.

Die blonde lok, den lieve op 't stervensbed
Ontnomen vroom, dien éenen brief - hoe têer
Die liefdewoorden! - dat portret, niets meer
Heeft van haar levensvreugde zij gered.

Op 't haardkleed, waar de poes behaaglijk spint,
In vlammenschijn, die kleurt haar rouwkleed ros,
Leest zij nog éens dien brief, vergeeld en bros,
Streelt de relieken, strikt weer 't zwarte lint.
Dan, 't hoofd in de armen, breekt ze in tranen los,
Oproerig, als een arm verlaten kind.

II.

In 't bleek gelaat, waar droefheidsgroeven kerven
Kwam ál te vroeg de wreede levenspijn,
Is 't blauw van de oogen, die als vragen zijn,
De eenige kleur. - ‘Waaróm mag ik niet sterven,
Voor 't schrijnend leed vergetelheid verwerven?’
Peinzen die oogen. Koud in zonneschijn,
Strekt zij de handen naar het veilig schrijn,
Vol heugenis aan hem, dien zij moet derven.

Veel andren troost en helpt ze en geen vermoedt
Hoe zij, die niets ontving en toch kan geven,
Gewijd door liefde, heimlijk eigen leven
In 't innigst van haar ziel voor hoon behoedt,
In deemoed dienend, boven dank verheven,
Terwijl héel stil haar bleeke jeugd verbloedt.

III.

Het kreupel meisje sleept door 't lentewoud
Haar schreden moeizaam voort. Verlangenkrank,
Benijdt zij 't kozend paar, dat, mooi en slank,
Praalt met zijn liefde in Zondags zonnegoud.

Zij weet het wel: ze is leelijk, scheef en mank
En 't zwart wordt ros, waarmee ze om Moeder rouwt.
Verlegen, bleek, door knapen uitgejouwd,
Laat zij zich neder op een schaduwbank.

Een spelend kindje fladdert haar voorbij.
Een lachje beedlend, lacht zij 't kindje toe,
Maar smart doorvlijmt haar: Nooit, o nooit zal zij
Een kind bezitten! - Huiswaarts keert zij moe.
De trap is hoog en 't kamertje, arm en klein.
In d'ouden leunstoel kreunt haar levenspijn.

IV.

Zij zit bij 't vuur, na 't armlijk eenzaam maal
En rakelt óp den schaamlen turvengloed.
Wind blaast door reten en verkilt haar bloed,
Om de oude schouders slaat ze een grauwe sjaal.

Haar leven: arbeid, door geen troost verzoet,
Zeurt door haar mijmer als een droef verhaal.
De bedstêe lokt - zoo nu ten laatste maal
Zij ín kon slapen, rusten kalm, voorgoed!

Maar 't werkgekromd rhumatisch lijf doet zeer
En weert den weldaad van den goeden slaap.
Of droomen sluipen uit een ver weleer.

Dan, blond mooi meisje, ziet zij, lief en têer,
De hemeloogen van den valschen knaap,
Die haar verliet en hoort zijn vleistem weer.

V.

Uit de avondwei wolkt witte schemerdamp.
Bij 't venster droomt van vleitaal en gestoei
Het blonde meisje in blanken lentebloei.
In somber kleed, in goudlicht van de lamp,
Naait Moeder. - ‘Weet zij hoe ik 't huis verfoei?’
Doorvlijmt het meisje, ‘en dreigt mij hier geen ramp?’
En 't streng gelaat, verstroefd in levens kamp,
Lijkt haar vijandig. - Droef klaagt koegeloei.

Star zwijgt de weduwe en herdenkt haar vreugd:
Den trouwen man, hun trots: het mooie kind.
Jong stierf haar man. En half bewust benijdt
Zij de eigen dochter om haar blonde jeugd.
En de één van de andre voelt zich onbemind.
De kamersfeer is zwaar van eenzaamheid.

VI.

Aan 't oud spinet zit de oude vrouw en speelt.
Haar zijden kleed is dof en duivegrijs.
De ivoren vingers tokklen de oude wijs,
Eenvoudig-lief: 't is of een vogel kweelt.

Langs 't bleek gelaat, berustend, kalm en wijs,
Daalt schuimwit haar, in golven twee verdeeld.
Haar oogen, onder 't voorhoofd têer vergeeld,
Zijn blauw als bloemen van den eereprijs.

Dan rijst zij op, ontneemt een open mand
Een sluier fijn van wolkengrijze wol.
En watten vlokken, uit de grauwe lucht,
Dwarrelen langzaam over 't wegezand.
En de oude vrouw slaat zacht, gedachtevol,
Den sluier om en huivert stil en zucht.

VII.

Gekromd, zacht momplend, stromplend met haar stokje,
Ontkomt zij 't wreed gevaarlijk straatgewoel.
Bereikt is de oude bank, haar troostrijk doel.
Ze ontvlood de broeiïng van haar zolderhokje,
Waar hing de lucht beklemmend zwaar en zoel.
Van ver een kerk tampt vroom een bedeklokje.
Vaalzwart de mantel over 't rosbruin rokje,
Rust ze op haar plekje, geurig lommerkoel.

Tevreden zit zij, tot de zon gaat tanen
En 't blinkend slootje vloeit vol avondgoud
En kijkt en mijmert, in het wandelwoud.

Daar voert een zoon zijn moeder door de lanen.
Dan schrijnt haar hart, vol ongeschreide tranen,
Dan voelt zij zich verlaten, arm en oud.

VIII.

De vrouw, wie grijsheid tooverde óm tot kind,
Aandachtig luistrend, houdt een schelp aan 't oor.
Die zingt een melodie van zee haar voor,
Tot zij, verwonderd, 't jongsken wedervindt,
Den blonden speelnoot, dien ze al vroeg verloor.
Zij renden saam, de wangen rood van wind.
Zij hoort hem beedlen om haar lokkenlint,
In blanke branding ruischte een golvenkoor.

Zij loopen weer te zingen over 't strand,
Zij rusten weer en droomen, hand in hand,
In 't zachte zandhol van 't fluweelen duin.

Dan voert hij haar naar Moeders bloementuin -
En 't grijze vrouwtje bukt en plukt, verblijd,
De gele tulpen van het vloertapijt.

IX.

Zwaar dreunt de deur - In 't heetgewoelde bed
Dof kreunt de vrouw in vlammenzee van pijn.
En 't wreed verwijt doorvloeit haar als venijn,
Om 't huis, versomberd door haar krankheid. - ‘Red
Mijn liefde, o God! Door U geslagen zijn,
Die, ons te loutren, schiep de lijdenswet,
Duld ik, in deemoed, zonder laf verzet,
Zoo vuur van lijfsmart brandt de ziel mij rein.

‘Maar onvergeetlijk kwelt mij 't booze woord,
Dat, slopend gif, mijn zachte liefde moordt,
Die, stervend, de armen strekt naar hem en schreit
Om wie mij minde en nu mij laat alleen
En snelt om blijheid naar een andre heen,
Nu 'k meest behoef zijn troost van teederheid.’

X.

De gele boomen in het bronzen water
Nu laten zacht van huiverende twijgen
Het brooze goud der blaadren nederzijgen,
Als tranen. De eenden slaken bang gesnater,
Kilwit als sneeuw. Bleekgrijze wolken dreigen
En sluiten áf den hemel. Treurend laat er
Een wilg haar takken druipen. Dan, wat later,
Komt de avond droef den vijver overnijgen.

Heimelijk sluipt een vrouw, die 't zware leven
Niet langer torsen kan. - De sterren lokken
In 't vijverzwart: zal ze in den hemel zinken?

Voor 't koude sterven aarzelt zij nog even -
Dan doffe plons, wat kringen en wat klokken -
En 't spieglend zwart weer, waar de sterren blinken.

HÉLÈNE SWARTH.

Louis Pasteur. 1822-1922.

Dissymétrie moléculaire, 1848
Fermentations 1857
Générations dites spontanées 1862
Etudes sur le vin 1863
Maladies des vers à soie 1865
Etudes sur la bière 1871
Maladies virulentes 1877
Virus vaccins 1880
Prophylaxie de la rage 1885

[Opschrift van Pasteur's graf in het Institut Pasteur te Parijs].

De genetische samenhang der deelen van zijn levensarbeid is door Pasteur-zelven nimmer aangetoond. Hij miste behoefte ‘à revenir sur les choses acquises’ en meende dus dat de tijd er toe ontbrak. ‘Tout cela est dans les Comptes rendus de l'Académie des Sciences’ was zijn antwoord aan wie er op aandrong.

Anderen trachtten te doen wat Pasteur verzuimde. Een drietal van zulke literaire portretten-ten-voeten uit breng ik hier in herinnering: de levensbeschrijvingen door zijn schoonzoon René Vallery Radot[1)] en door E. Duclaux[2)], een van zijn oudste medewerkers. Die boeken vullen elkander aan. Uit Vallery Radot's reconstructies, samengesteld na vele jaren van vertrouwelijken omgang en met behulp van een kostelijke brievenverzameling, schijnt onze voorstelling van Pasteur zich

1) René Vallery Radot. La vie de Pasteur, E. Flammarion, Paris; van denzelfden schrijver is: M. Pasteur, histoire d'un savant par un ignorant, J. Hetzel et Cie, Paris.

2) E. Duclaux, Histoire d'un Esprit, Masson et Cie, Paris.

spontaan te vormen. Duclaux, zelf Meester, gunt den lezer van hooger plan een uitzicht op Pasteur's werk.

De herdenking van Pasteur is voor elkeen genot, maar niet minder inspanning. De scheikundige, die het eerste tijdperk ten volle kan waardeeren, ondervindt dat Pasteur meer en meer de biologische zijde van gistings- en rottingsvraagstukken zoekt, en ten slotte opgaat in de belangen der geneeskunde. En zoo ontgaat den geneeskundige het volkomen begrip van Pasteur's scheikundig vér-verleden, evenals het dieper verband van dit met de moderne scheikunde.

Maar toch kunnen allen, die over eenige algemeene natuurkennis beschikken, uit werken, als ik noemde, zich een overzicht van Pasteur's levensarbeid verschaffen, om aan het einde van dit jaar, een eeuw na Pasteur's geboorte[1)], zijn persoonlijkheid ten volle te herdenken.

Dissymétrie moléculaire - asymmetrie in den bouw der molecule -, deze eerste woorden van het grafschrift vertegenwoordigen het tijdperk, waarin Pasteur, ternauwernood aan het eind van zijn opleiding, verscheidene belangrijke ontdekkingen op het gebied der scheikunde deed. Kon men de eerste dier ontdekkingen wellicht nog beschouwen als resultante van het wetenschappelijk milieu, zijn stalen wil vooruit te komen en het geluk van de greep - de volgende vondsten openbaarden den toekomstigen Meester: vruchten van durvend denken, onverzettelijk beproeven en scherpste kritiek; van de ‘idée préconçue’ getoetst met de ‘méthode expérimentale’.

De scheikundigen van 1840 - Pasteur was toen 18 jaar oud - beschikten reeds over de begrippen molecule en atoom; zij bezaten nauwkeurige gegevens over de quantitatieve samenstelling van vele an-organische en organische verbindingen. Zij kenden ook *isomeren*, stoffen van gelijke quantitatieve samenstelling, onderling in zekere eigenschappen verschillend. Zij waren dus reeds vertrouwd met de gedachte dat een gelijk aantal zelfde atomen in bepaalde gevallen op verschillende wijzen tot een molecule gerangschikt kunnen zijn: het eerste denkbeeld van moleculaire structuur.

1) Pasteur werd 27 December 1822 geboren te Dôle.

Van meer dan eene zijde maakte men zich op tot nader onderzoek; zoo bestudeerde men den kristalvorm der stoffen als openbaring van hun moleculaire samenstelling; en ook de richtingsveranderingen die het licht onder bepaalde omstandigheden - n.l. de gepolariseerde lichtstraal - op zijn doorgang door bepaalde kristallen en oplossingen ondergaat (draaiing van het polarisatievlak). Te Parijs, waar Pasteur zijn opleiding ontving, waren zulke studies in vollen gang. Reeds was gevonden dat sommige asymmetrische kristalvormen het gepolariseerde licht doen afwijken, op zoo'n wijze, dat als bij zekere asymmetrie het licht naar de ééne zijde afwijkt, de spiegelbeeldvormen van het zelfde kristal het licht naar de andere zijde doen afwijken.

Intusschen is een ander feit, n.l. dat *oplossingen* van sommige stoffen het polarisatievlak doen draaien, voor een inzicht in de moleculaire structuur van meer belang dan de juist genoemde samenhang tusschen *kristalvorm* en draaiend vermogen. Bij de oplossingen kan het immers niet anders dan de aard der molecule zelve zijn - de karakteristieke groepeering van de haar samenstellende atomen - die de gepolariseerde lichtstraal doet afwijken. Hier zou Pasteur nu een nieuw verband leggen. Hij toonde aan dat bij een groep van stoffen, die in oplossing het polarisatievlak op een bepaalde wijze kunnen doen draaien, deze eigenschap onverbrekelijk verbonden is met een bepaalde asymmetrie der uit de oplossing te verkrijgen kristallen.

Als object van studie had Pasteur het wijnsteenzuur en de wijnsteenzure zouten genomen. Het wijnsteenzure kalium dat zich uit gistend druivensap bij de wijnbereiding afscheidt, heeft de eigenschap het vlak van polarisatie naar rechts te draaien; des gelijks doen het uit dit kaliumzout verkregen wijnsteenzuur en de andere langs dezen weg verkregen wijnsteenzure zouten. Pasteur vond nu dat dit in oplossing ‘optisch actieve’ wijnsteenzuur en zijn zouten asymmetrisch van kristalvorm zijn en bovendien, dat de kristallen zich op de zelfde wijze asymmetrisch voordoen. Past men het veel gebruikte beeld van linker- en rechterhand toe - voorwerpen van groote overeenkomst, maar toch anders -, dan kan men

al die kristallen met verzamelingen van louter rechterhanden vergelijken.

Was deze vondst reeds van belang door de verbinding die gelegd zou worden tusschen optische werking in oplossing en asymmetrie in kristalvorm, zij leidde tot een tweede vondst, die als ontraadseling van een sinds lang bestaande scheikundige puzzle, niet weinig opzien baarde. Zooals gezegd, levert de wijnbereiding als regel rechtsdraaiende verbindingen. Slechts eenmaal, in 1820, had men in een fabriek een groote hoeveelheid afwijkende materie verkregen, die aanvankelijk zelfs niet als wijnsteenzuur herkend was. Toch bleken de zouten van deze nieuwe stof geheel met de zouten van wijnsteenzuur overeen te komen: dezelfde kristalvorm, hetzelfde specifiek gewicht, hetzelfde vermogen de gewone lichtstraal tot twee gepolariseerde lichtstralen te verdubbelen, dezelfde hoek der optische assen, dezelfde brekingsindex bij oplossing; in alles gelijk, behalve in het gedrag tegenover gepolariseerd licht: de gewone wijnsteenzure zouten draaien het polarisatievlak naar rechts, de zouten van het nieuwe zuur (druivenzuur, acidum racemicum of paratartricum) waren ‘optisch *in*-actief’.

Zulk een vergelijkend onderzoek van wijnsteenzure en druivenzure zouten was door den beroemden Duitschen scheikundige Mitscherlich gedaan en in 1844 gepubliceerd. Toen Pasteur eenigen tijd later vond dat de rechtsdraaiende tartraten een asymmetrischen kristalvorm opleverden, lag het voor de hand dat hij het optisch niet werkzame druivenzuur en de druivenzure zouten aanstonds aan een nauwkeurig kristallographisch onderzoek onderwierp. Aanvankelijk met den verwachten uitslag: het druivenzuur en een aantal van zijn zouten bleken symmetrisch van kristalvorm - tot een uitzondering: het natrium-ammonium zout van het druivenzuur, het reeds aangenomen verband tusschen optische werkzaamheid en asymmetrie scheen te komen verstoren. Deze dubbelzouten hoezeer optisch niet actief, bleken aan Pasteur a-symmetrisch te zijn. Doch Pasteur's kristallographische oefening deden hem het schijnbare van deze tegenspraak aanstonds doorzien. Inderdaad waren de kristallen van het druivenzure dubbelzout a-symmetrisch, doch geenszins allen naar dezelfde zijde. Zij waren als vormen en spiegelbeeldvormen, als

'rechtsche' en 'linksche' kristallen te onderscheiden. Hierin lag het geheim: zocht Pasteur louter 'rechtsche' kristallen uit en loste hij deze op, dan verkreeg hij een oplossing die het polarisatievlak naar de ééne zijde draaide; loste hij echter 'linksche' kristallen op, dan bleek de oplossing optisch actief naar de andere zijde; loste hij van beide soorten te zamen evenveel op, dan was de oplossing optisch even onwerkzaam als de oplossing van het druivenzuur, waarvan hij was uitgegaan. Men had in het druivenzure zout dus niet anders dan een mengsel van rechtsch met evenveel linksch wijnsteenzuur zout voor zich. Bleek de puzzle hiermee gevonden, voor de eerste maal was tevens, eenvoudig door uitzoeken van kristallen, een *linksch* wijnsteenzuur zout bereid.

Het werk van Pasteur trok in hooge mate de aandacht der Académie des Sciences, en Professor Biot, hoogste autoriteit op het gebied der polarimetrie van oplossingen, belastte zich met de contrôle. 'Il me fit venir', zoo vertelt Pasteur zelf 'il me remit de l'acide paratartrique qu'il avait soigneusement étudié lui-même et qu'il avait trouvé parfaitement neutre vis-à-vis de la lumière polarisée. Ce ne fut pas au laboratoire de l'Ecole normale, ce fut en sa présence, dans sa cuisine, qu'il me fallut préparer le sel double avec de la soude et de l'ammoniaque qu'il avait également désiré me procurer luimême. La liqueur fut abandonnée à une évaporation lente, et, au bout de dix jours, lorsqu'elle eut fourni environ trente à quarante grammes de cristaux, il me pria de passer au Collège de France, afin de recueillir la cristallisation et d'en extraire des cristaux de deux sortes que je placerais, ajouta-t-il, les uns à sa droite, les autres à sa gauche, me demandant de déclarer de nouveau si j'affirmais bien que les cristaux, mis à sa droite dévieraient à droite et les autres à gauche. La déclaration faite, il me dit qu'il se chargerait du reste. M. Biot prépara les solutions en proportions bien dosées, et, au moment de les observer dans l'appareil il m'invita de nouveau à me rendre dans son cabinet. Il plaça d'abord dans l'appareil la solution la plus intéressante, celle qui devait dévier à gauche[1)].

1) La plus intéressante, omdat 'linksch' wijnsteenzuur tot nog toe niet bekend was.

Sans même prendre mesure, par l'aspect seul des teintes des deux images ordinaire et extra-ordinaire de l'analyseur, il vit qu'il y avait une forte déviation à gauche. Alors, très visiblement ému, l'illustre vieillard me prit le bras et me dit: “Mon cher enfant, j'ai tant aimé les sciences dans ma vie que cela me fait battre le coeur!”’[1].

Meer diepte krijgt deze, op zichzelf reeds treffende scène tusschen den ouden geleerde en den jongen préparateur, als men iets weet omtrent Pasteur's jeugd; als men heeft mogen bladeren in zijn jeugdbrieven. Pasteur, zoon van weinig bemiddelde ouders had, te Parijs studeerend, door les geven zijn studie grootendeels zelf bekostigd. Aanvankelijk scheen zijn aanleg middelmatig, in vergelijking met zijn wil vooruit te komen. Hij streefde naar de ‘carrière’ en het ‘succès’; niet om de uiterlijkheid ervan, maar als de zoete, rechtmatige belooning van vlijt, plichtsbetrachting, menschlievendheid, vaderlandsliefde.

In zijn tijdperk van Sturm und Drang joeg hij slechts in die ééne richting voort. Den eersten November 1840 - dus nog vóór zijn 18den verjaardag - schreef hij in antwoord op een brief van huis over vorderingen, gemaakt door zijn in het algemeen min-vlijtige zusters: ‘Cependant la seconde (lettre) que vous avez écrite m'a fait beaucoup de plaisir, elle m'apprend que, pour la première fois peut-être, mes soeurs ont *voulu*. C'est beaucoup mes chères soeurs, que de vouloir; car l'action, le travail suit toujours la volonté et, presque toujours aussi le travail a pour compagnon le succès. Ces trois choses: la volonté, le travail, le succès se partagent toute l'existence humaine. La volonté ouvre la poste aux carrières brillantes et heureuses; le travail les franchit, et une fois arrivé au terme du voyage, le succès vient couronner l'oeuvre’[2]. En over zijn lectuur in dien tijd dit: ‘j'ai toujours ce petit livre de M. Droz (Essai sur l'art d'être heureux) qu'il a eu la complaisance de me prêter. Je n'ai jamais rien lu de plus sage, de plus moral et de plus vertueux. J'ai encore un autre de ses ouvrages. Rien n'est mieux écrit. A la fin de l'année je vous rapporterai toutes ces oeuvres. On éprouve à les lire un

1) Histoire d'un savant, enz. 8e éd. p. 23.
2) Vallery Radot. La vie de Pasteur (cinquième mille) p. 20.

charme irrésistible qui pénètre l'âme et l'enflamme des sentiments les plus sublimes et les plus généreux. Aussi je ne lis le dimanche aux offices que les ouvrages de M. Droz, et je crois, en agissant ainsi, malgré tout ce qu'en pourrait dire le cagotisme irréfléchi et niais, me conformer aux plus belles idées réligieuses.'

Zoo concentreerde de jonge Pasteur zich in de opvoeding van zich-zelven tot een edel levend mensch; godsdienst was hem het kweeken van edele gevoelens, als de eerbiedige liefde voor ouders en vaderland; vlijtige arbeid tot vergrooting van zijn kennis, in vereering voor leermeesters en wetenschap, begreep hij als de edelste der daden. Ten volle bewust regelde Pasteur aldus zijn levensgang. En als de kunst van te leven het hoogste bereikt in den bloei van het eigene, in het scheppen van een eigen levensstijl, beloofde Pasteur haar volmaakte beoefenaar te worden.

In 1849, het jaar na zijn onderzoekingen over het wijnsteenzuur, nauwelijks 26 jaar oud, doceert Pasteur reeds de scheikunde aan de Universiteit te Straatsburg. Voor wie gelegenheid had zich in de moeilijke jeugdjaren te verdiepen, lijkt deze voorspoed het blije einde eener novelle. Maar voor Pasteur beteekende de verworven positie versnelling van tempo, verbreeding van geste. Zijn levensstijl neemt in kracht en gedrongenheid toe: les nuits me paraissent trop longues, schrijft hij, ter kenschetsing van de concentratie, die hem in de vroegte weer naar het laboratorium dreef. Maar tevens breekt klaarder door welke geniale vermogens deze krachtige menschelijke machine besturen. Zijn werk gaat spoedig uit boven ernstige studie, vlijtige arbeid en 'la main heureuse' bij het kiezen van een onderwerp. Het is de dissymétrie moléculaire - de openbaring van asymmetrie in den moleculairen bouw van zekere stoffen - die hij als nieuw gezichtspunt ten opzichte van een onbegrensd veld van onderzoek erkent.

Eiwitten, suikers, alkaloiden, rechtsch wijnsteenzuur - - allerlei stoffen die het polarisatievlak doen draaien - zijn gevormd bij levensprocessen, in plant en in dier, of onder andere natuurlijke omstandigheden: le caractère de dissymétrie moléculaire est propre aux substances organiques

naturelles. Dit leidde hem reeds spoedig tot een vondst die van hooger orde is dan zijn fameuze proef over het scheiden van linksche en rechtsche kristallen uit den neerslag van het optisch neutrale druivenzure zout. Met behulp van een andere, in de natuur gevormde, optisch-actieve dus moleculair-asymmetrische stof: het cinchonine, tast hij het optisch onwerkzame druivenzuur aan. En ziet, met deze asymmetrische molecule, als een aan de natuur ontleend instrument, weet hij de symmetrie van het druivenzuur opnieuw als een dubbele - zich neutralizeerende - asymmetrie te ontmaskeren: het linksche cinchoninetartraat is n.l. wat minder oplosbaar dan het rechtsche, kristalliseert dus eerder uit; en opnieuw is het linksche wijnsteenzuur verkregen.

Met deze en dergelijke, niet alle hier samen te vatten onderzoekingen, nadert Pasteur onbewust het einde van zijn scheikundige tijdperk. Later zou hij dit einde niet zonder weemoed herdenken. ‘Si j'ai un regret, c'est de ne pas avoir suivi cette route, qui doit conduire, j'en suis convaincu, aux plus belles découvertes’. Inderdaad ‘les plus belles découvertes’ zijn op dezen weg gedaan. Nu Pasteur's werk de beschouwingen over moleculaire structuur verdiept had en door zijn eigen vondsten reeds allerhande rangschikking van een zelfde stel atomen tot molecule als mogelijk bewezen was - zouden belangrijke gevolgtrekkingen worden gemaakt. Een asymmetrische molecule kan men zich niet voorstellen te bestaan uit in één vlak gerangschikte atomen, omdat dit vlak zelf het symmetrievlak zou zijn, ter weerskanten waarvan de molecule volkomen identische helften bezit. De stereochemie, met haar rangschikking in drie vlakken, met haar asymmetrisch koolstofatoom - concepties van van 't Hoff - erkent in Pasteur's ontdekkingen haar grondslagen.

Het is belangwekkend te zien hoe Pasteur - voordat zijn vermogens in de studie der gisting een nieuwe arbeidssfeer vonden - aanvankelijk in grootsch maar vergeefsch pogen rondtastte naar steun voor een vage conceptie van de nieuwe scheikundige betrekking tot de natuur.

‘L'Univers est un ensemble dissymétrique. Je suis porté à croire que la vie, telle qu'elle se manifeste à nous, doit être, fonction de la dissymétrie de l'Univers ou des conséquences qu'elle entraîne. L'Univers est dissymétrique; car on placerait

devant une glace l'ensemble des corps qui composent le système solaire, se mouvant de leurs mouvements propres, que l'on aurait dans la glace une image non superposable à la réalité. Le mouvement même de la lumière solaire est dissymétrique. Jamais un rayon lumineux ne frappe en ligne droite et au repos la feuille où la vie végétale crée la matière organique. Le magnétisme terrestre, l'opposition qui existe entre les pôles boréal et austral dans un aimant, celle que nous offrent les deux électricités positive et négative ne sont que des résultantes d'actions et de mouvements dissymétriques. La vie est dominée par des actions dissymétriques. Je pressens même que toutes les espèces vivantes sont primordialement, dans leur structure, dans leurs formes extérieures, des fonctions de la dissymétrie cosmique'[1)].

Niet zonder de afkeurende waarschuwingen van zijn leermeesters zet hij zich aan de experimenteele toetsing van deze idée préconçue. Sterke magneten worden geplaatst naast kristallizeeringen ter beproeving van hun denkbaar vermogen asymmetrie in den kristalvorm te weeg te brengen; planten worden op draaiende toestellen geplaatst tot verandering der physiologisch-chemische processen, of beschenen door zonnestralen, die met behulp van heliostaat en spiegel een tegennatuurlijken loop nemen.

'Louis se préoccupe toujours un peu trop de ses expériences' schreef mevrouw Pasteur in die dagen aan haar schoonvader. 'Vous savez que celles qu'il entreprend cette année nous doivent donner, si elles réussissent, un Newton ou un Gallilée'. En Pasteur (30 December 1853): 'Mes études marchent assez mal. J'ai presque la crainte d'échouer dans tous mes essais cette année et de n'avoir pas à marquer ma place par un travail important à la fin de l'année prochaine. Espérons encore. Aussi, il faut être un peu fou pour entreprendre ce que j'ai entrepris'[2)].

De psychologische historie der ontdekking is naar haar aard onvolledig. Niemand bepaalt het aandeel der onbewuste werkingen, als nieuwe denkbeelden gaan lichten in den geest.

1) Vallery Radot, l.c. p. 79.
2) Vallery Radot, l.c. p.

Toch kennen wij menigen factor, die Pasteur bewoog zich aan *het vraagstuk der gisting* te wijden.

'J'ai été conduit a' m'occuper de fermentation à la suite de mes recherches sur les propriétés des alcools amyliques', schrijft Pasteur in 1857, in zijn eerste mededeeling over gisting[1]. Hij onderzocht de amylalcoholen op verzoek van Biot, in verband met de eigenschap van eenigen der isomeren het polarisatievlak te doen draaien. Dit laatste trof Pasteur, omdat amylalcoholen gistingsproducten zijn. Volgens Liebig's leer werd gisting als een eenvoudige splijting der moleculen gedacht; amylalcohol zou als optisch actief, dus asymmetrisch atomencomplex reeds deel hebben uitgemaakt van de suikermolecule. Daar scheikundig tegen deze voorstelling bezwaar is, en een niet-vitale opbouw tot asymmetrie Pasteur evenmin waarschijnlijk kon lijken, is hier een goede reden die hem tot de studie van gisting, - als verschijnsel van leven - gebracht heeft. Pasteur's geest, vervuld van het verband tusschen moleculaire asymmetrie en leven, kwam aldus door de moleculaire asymmetrie van een gistingsproduct het vitale wezen van de gisting op het spoor.

Toch mag tot meer volkomen begrip hoe zich het eene werk aan het andere schakelde, de kennis van eenige uitwendige factoren niet verwaarloosd worden. September 1854 was er een groote verandering in Pasteur's leven gekomen door zijn benoeming tot deken van de nieuwe faculteit der natuurwetenschappen te Rijssel, centrum van industrie, in het bijzonder ook van gistingsindustrie. De stichting der faculteit ging gepaard met de instelling van een diploma van fabriekschef; en reeds in zijn inaugureele rede, einde 1854, roert Pasteur de gisting aan, als hij spreekt over het nut der praktische oefeningen, die het onderwijs te Rijssel als iets nieuws zouden kenmerken. 'Où trouverez-vous un jeune homme dont la curiosité et l'intérêt ne seront pas aussitôt éveillés lorsque vous mettez entre ses mains une pomme de terre, qu'avec elle il fera du sucre, avec ce sucre l'alcool, avec cet alcool de l'éther ou du vinaigre?' En spoedig kwamen de fabrikanten zelven hem raadplegen over hun zwarigheden in het bedrijf.

Bovendien, gisting stond evenzeer in het midden der theore-

1) C.r. de l'académie des sciences, Vol. XLV, p. 913.

tische belangstelling, en moet als zoodanig Pasteur's ambitieuzen geest hebben gelokt.

Gisting en rotting zijn ontleding van organische materie. Als suikerachtige stoffen gisten, ontstaat, al naar hun aard, naar het ferment en de verdere omstandigheden, alcohol, azijnzuur, melkzuur, boterzuur, enz.; een stikstofverbinding als ureum wordt ontleed tot ammoniak; als hoogere verbindingen, eiwitten, zich ‘spontaan’ ontleden, spreekt men van rotting.

Al deze en dergelijke processen zijn in de natuur en voor de praktijk der menschelijke samenleving van het grootste belang; de kringloop van stikstof en koolstof op aarde, de bereiding van brood, spiritus, wijn, azijn, bier, zuivels, het vrijmaken van vezelstoffen uit plantendeelen, de bewerking van afvalstoffen tot mest, het bemestingsproces zelf, zijn alle de openbaring of de toepassing er van.

In Pasteur's tijd was men van het scheikundig gebeuren bij gisting en rotting vrij goed op de hoogte; ook legde men reeds verband tusschen gisting en ziekte. Dat het gebeuringen zijn, die door de kleinste levende wezens worden beheerscht nam men, in het algemeen, niet aan. Welhaast ieder stond op Liebig's standpunt: gisting en rotting zijn chemische werkingen onder invloed van eiwitachtige stoffen, die onder bepaalde voorwaarden het karakter van een ferment hebben verworven. De zuurstof van de lucht zou daarbij een bepaalde rol spelen: het eiwit zou door oxydatie in ontleding overgaan, en Liebig onderstelde dat deze ontleding gepaard ging met een inwendige beweging der stof, die door contact meegedeeld aan voor gisting en rotting vatbare stoffen, ook van deze de ontleding te weeg zou brengen: alles zuiver scheikundige processen dus, die zonder verdere factoren van buitenaf, tusschen de moleculen der betrokken stoffen zouden plaats grijpen. Gistcellen, welbekend bij de alcoholische gisting, en door Schwann en Cagniard Latour als oorzaak dezer gisting beschouwd, hadden voor Liebig slechts bijkomstige beteekenis. Eerst met hun afsterven zouden zij de doode materie leveren, die geoxydeerd, als ferment, de suiker in alcohol en koolzuur zou splitsen.

Thans volgt het tijdperk waarin Pasteur, uitgaande van zijn ‘idée préconçue’: de asymmetrie der gistingsproducten wijst

op een vitalen factor in het gistingsproces, - een stel feitelijkheden aan den dag bracht, dat, met rechtvaardiging van de onder Liebig's leer bedolven vondsten van Schwann en Cagniard Latour, het gistingsvraagstuk oploste. Een poging tot navertellen zou mij te ver voeren; ik breng dus slechts de voornaamste uitkomsten in herinnering.

Gisting en rotting, zoo leerde Pasteur, zijn geen spontane en onderlinge werkingen der betrokken stoffen, doch verschijnselen van leven, uitdrukking van voeding en stofwisseling van zeer kleine levende wezens. Bij het ontstaan van bepaalde producten als alcohol, azijnzuur, melkzuur, boterzuur en zoo meer, uit bepaalde moederstoffen, zijn bepaalde mikroben in het spel. Bij de alcoholische gistingen der industrie zijn het gistsoorten, bij de melkzuurgisting en de boterzuurgisting verschillende, kleinere, staafjesvormige mikroben. Het zijn dus specifieke processen, die onder natuurlijke omstandigheden in voor rotting en gisting vatbare middenstoffen, elkander, als uitdrukking van den strijd der mikroben, verdringen en opvolgen. Pasteur trok tevens de gevolgtrekkingen uit zijn leer ten behoeve van de industrieele gistingen, van de bereiding en de behandeling van azijn, wijn en bier. Het gebruik van zuivere kulturen, de bestrijding van mikroben, die niet tot de gisting bijdragen en parasiteerend op de producten het bedrijf schaden, het uitlezen van giststammen met de nuttigste werking, - dit alles zou blijken de zekerheid van het bedrijf te verhoogen; ook het ‘pasteurizeeren’, d.i. het verwarmen van het product om andere overbodige mikroben, die den wijn of het bier tijdens het bewaren kunnen bederven, te dooden, vindt sindsdien in de industrieën geregeld toepassing.

Tot goed begrip van den samenhang tusschen Pasteur's studie der gisting en zijn latere werk: het kweeken van ziektekiemen buiten het zieke lichaam op kunstmatige kweekgronden, - is het noodig iets dieper op enkele punten in te gaan.

Van nu af staan, uit zeker theoretisch oogpunt, bij gisting de voor gisting vatbare stof en de gistingsproducten minder op den voorgrond dan het levende wezen dat de stoffen aantast en ontleedt. Dat aantasten en ontleden is karakteristiek, specifiek

in den strengen zin van het woord: de *soorten* der mikroben zijn te kennen door en te onderscheiden naar hun biochemische vermogens.

Zoo ontsloot Pasteur's werk het gebied der bacteriologie; en hij-zelf gaf de principieele middelen tot het onderzoek. In zijn proeven over gisting streefde hij reeds naar een opperste vereenvoudiging der middenstof om het chemisch gebeuren zoo ver mogelijk te ontleden. In bepaalde gevallen gelukte het hem gisting te verwekken door kiemen te kweeken in middenstoffen, gansch vrij van organisch materiaal, dus gansch buiten den ban van Liebig's leer. Een ammoniakzout, opgelost in water, als stikstofbron, wat suiker als koolstofbron, een weinig minerale zouten onmisbaar voor de levende materie - in zulk een waterheldere vloeistof behoefde men slechts een voor het bloote oog onzichtbaar spoortje van geschikte kiemen te enten, of, bij passende temperatuur, zag men de vloeistof troebel worden, vliezen en bezinksel zich vormen, kortom den weligen groei van een mikroskopisch wezen.

Uit zulke resultaten ontwikkelde zich het denkbeeld dat nu ook voor elke mikrobe een meest gunstig kunstmatig milieu bestaat, en dat men er naar moet streven voor elke bacterie dien optimalen kweekgrond te vinden. Wat is gewenschter hulp voor de bacteriologie dan een zeer groot aantal verschillende, specifiek geschikte voedsels? Op zoek naar een bepaald mikroorganisme behoeft men dan slechts uit te zaaien op den bijbehoorenden kweekgrond om de gezochte in zuivere cultuur te verkrijgen. De eerste en schoonste vondst werd reeds door Pasteur met zijn leerling Raulin gedaan. Het gelukte Raulin de optimale kweekvloeistof voor een schimmel, Aspergillus niger, samen te stellen. Zet men open schalen met deze vloeistof neer, dan worden zij, in ruimten waar sporen van deze schimmel met het stof in de lucht zweven, na eenigen tijd overdekt met een zuivere cultuur van Aspergillus niger. Zuiver materiaal van andere schimmels in gesloten flesschen met gesteriliseerde vloeistof van Raulin gebracht, kan wel matig groeien; maar zoodra Aspergillus niger in het spel treedt, hebben die anderen geen kans meer.

De hedendaagsche bacteriologie stuurt nog steeds in deze richting, en bezit dan ook reeds enkele methoden tot het

‘aankweeken’ van bepaalde ziekteverwekkende mikroben. Maar Raulin en Pasteur zijn nimmer nog overtroffen.

Een hardnekkige kritiek kon aan Pasteur's verklaring der gistingsprocessen blijven twijfelen. Al staat vast dat gisting en rotting uitingen zijn van leven, de mogelijkheid blijft dat in de door het experiment gegeven omstandigheden uit de voor omzetting vatbare stoffen-zelven het levende is ontstaan.

Zulke kritiek bracht Pasteur midden in een vraagstuk dat al eeuwen de geesten bezighield. Wel was de tijd voorbij dat men geloofde aan het ontstaan van muizen uit vuil; wel was, door vleesch proefondervindelijk met gaas tegen vliegen te beschermen, het denkbeeld weerlegd dat de ‘wormpjes’ in bedorven vleesch spontaan daaruit zijn voortgekomen; doch met de ontwikkeling der mikroskopie in de 17e en 18e eeuw, met de door Antoni van Leeuwenhoek ingeleide ontdekkingen, kon het geloof aan het vanzelf ontstaan dier oneindige massa kleinste levende wezens - aan de *generatio aequivoca* of *spontanea* - opnieuw wortelen. Bekende figuren uit dien strijd in de tweede helft der 18e eeuw zijn Needham en Spalanzani, de eerste een Engelsch, de ander een Italiaansch katholiek priester; beiden namen goedbedachte experimenten, echter met tegengestelden uitslag. Beiden stelden voor-rotting-vatbare stoffen aan hooge temperatuur bloot, en terwijl Needham deze na eenigen tijd toch de broedplaats van mikroskopische wezens zag worden en dus tot spontane wording uit doode massa besloot, bleven Spalanzani's kooksels onveranderd en onbedorven; met zulk een standvastigheid, dat de uitkomst Appert verlokte levensmiddelen, als vleesch, visch, wijn, tot praktisch doel te verduurzamen. Het bezwaar tegen Spalanzani's proeven: dat uit zijn vaatwerk de lucht was uitgedreven, en de afwezigheid van zuurstof dus de generatio spontanea tegenhield, werd later - in 1836 - door Schultze ondervangen, die de lucht toeliet na passage door sterk zwavelzuur; het volgende jaar bereikte Schwann hetzelfde met sterk verwarmde lucht; in 1854 lieten Schroeder en Dusch door watten gefiltreerde lucht toe tot Spalanzani's flesschen. En ook bij toetreding van lucht bleef generatio spontanea uit. Men kan dus meenen dat in Pasteur's tijd, toen deze de specifieke gistings- en rottingskiemen ontdekte, het

niet meer noodig was te bewijzen dat deze kiemen niet spontaan uit de doode materie waren geworden. Dit zou onjuist blijken. Aan velen waren de proeven van Schultze, Schwann, Schroeder en Dusch mislukt, en zelfs Helmholtz, die met de studie van dit onderwerp zijn wetenschappelijke loopbaan aanving, voelde zich gedwongen in bepaalde gevallen de generatio spontanea te aanvaarden. De strijd liep zeer hoog; godsdienstige en philosophische opvattingen lieten zich gelden bij de beoordeeling der proefnemingen, zoodat Pasteur's leermeesters hem ten sterkste afrieden zich in deze vertroebelde en naar hun meening voor wetenschappelijke behandeling ongeschikte kwestie te begeven.

'Maar Pasteur' - zooals Pekelharing in zijn Gidsartikel van 1895 zegt[1] - 'was als de ware held, die zich tot de tanden wapent, geen voorzorgsmaatregel verzuimt, dan echter ook geen gevaar ontziet'. Inderdaad versloeg hij den draak, maar niet dan nadat menige afgehouwen kop weer was aangegroeid.

Pasteur toonde bij zijn proeven over generatio spontanea een oneindige vindingrijkheid in het kiezen der experimenteele omstandigheden. Typische proefnemingen waren die met de glazen 'ballons', gevuld met een voor 'bederf' vatbare vloeistof, waartoe lucht van allerlei aard zou kunnen worden toegelaten. De hals van deze kolven wordt in de vlam dun uitgetrokken; dan brengt men de vloeistof in de ballon tot koken, en gedurende het koken wordt het uitgetrokken einde van den hals toegesmolten. In de gesloten ballon heeft men dus een bederfbare, doch steriele, vloeistof met een luchtledige ruimte, waartoe echter dadelijk lucht zal dringen, zoodra men slechts de toegesmolten punt van den uitgetrokken hals afbreekt. Brengt men nu reeksen ballons op verschillende plaatsen: in het laboratorium waar druk gewerkt wordt, in de zelden betreden, diepe, van temperatuur onveranderlijke kelders van het observatorium, in het stoffige dal of op de stofvrije gletschervlakte - en breekt men de toegesmolten punten af, waarbij lucht krachtig de luchtledige ruimte binnendringt, dan krijgt men een sprekend resultaat: waar veel stof en luchtbeweging is, 'bederven' vele ballons; bij weinig stof

1) De Gids, 1895, IV, bldz. 306.

en weinig luchtbeweging blijft de inhoud van vele ballons onveranderd.

Pasteur's proefnemingen over de lucht als drager van gistings- en rottingskiemen vonden haar volmaakten vorm in eene, die hij ongeveer aldus beschreef: Ik breng in een glazen ballon een van de volgende vloeistoffen, die bij aanraking met gewone lucht alle aan bederf onderhevig zijn, zooals aftreksel van biergist, gesuikerd gistwater, urine, sap van beetwortels, enz.; dan trek ik den hals van de kolf in de vlam dwars uit en geef aan dezen dwarsen hals verscheidene krommingen. Daarop kook ik de kolf zonder eenige verdere voorzorg gedurende eenige minuten, totdat de waterdamp uit het einde van de langen, dunnen, gekromden, open hals rijkelijk stroomt. Dan laat ik de ballon koud worden. Merkwaardig genoeg blijft nu, tot verbazing van iedereen die met de gevoeligheid van zulke proeven vertrouwd is, de vloeistof in de kolf oneindig lang onveranderd. Men beëindigt de proef op een willekeurig tijdstip door een weinig van de steriel gebleven vloeistof uit de kolf door, naar de laatste bochten van den langen hals te laten vloeien en terug naar de kolf; het bederf dat dan optreedt, is tevens de controle of de inhoud van de kolf voor bederf wel vatbaar was.

De verklaring van Pasteur is deze. Na het koken dringt inderdaad de lucht terug, doch de kiemen die zij meebrengt, ontmoeten aanvankelijk een vloeistof die nog zoo warm is dat zij te gronde gaan. Later, bij verdere afkoeling, dringt de lucht zoo langzaam in dat zij in de vochtige bochten van den langen hals met het stof ook alle gistings- en rottingskiemen achterlaat. Hun aanwezigheid wordt door de slotproef bewezen.

Pasteur's tegenstanders waren te zeker van hun gelijk, dan dat zij door deze en dergelijke subtiele proefnemingen, die niet in ieders hand aanstonds gelukten, zich spoedig lieten overtuigen. Pasteur's strijd uit de geschriften meelevend - de uitdagingen, de hartstochtelijke debatten, de commissoriale rapporten -, houden wij nu en dan den adem in, als wij hem omringd zien door hem toen nog onbekende gevaren. Aanvankelijk was zijn aandacht geheel aan de kiemen in de lucht gewijd, maar langzamerhand zou hem duidelijk worden, dat ook aan de kweekvloeistoffen-zelven, en aan het glaswerk

bijzondere zorg moest worden gegeven. Er zijn mikroben die na eenige minuten koken nog volstrekt niet zijn afgestorven; vooral in de hooi-aftreksels, toevallig door Pasteur's tegenstanders vaak gebruikt, zijn uiterst weerstandskrachtige sporen, waarmee men beter bij temperaturen boven 100° Celsius afrekent. Ook het glaswerk, waaraan zulke sporen kunnen kleven, eischt nauwkeurige sterilisatie. Zoo verwierf Pasteur als prijs der overwinning op de voorstanders der generatio spontanea de methodiek der bacteriologische steriliteit.

In 1865 - enkele jaren na zijn proeven over generatio spontanea en bacteriën in de lucht, toen Pasteur bezig was opnieuw zich te verdiepen in de vraagstukken der gisting - zou een officieele opdracht tot het onderzoek van een *ziekte der zijdewormen*, hem tijdelijk tot een anderen koers dwingen.

Die opdracht was aan Pasteur in het geheel niet welkom. Vervuld van zijn werk, diep bewust van de verstrekkende beteekenis van zijn onderzoek over gisting, voor de physiologie en de pathologie niet minder dan voor de industrieele praktijk, was hij niet geneigd tot een hem volkomen vreemd onderwerp. ‘C'était au moment où les résultats de mes recherches sur les ferments organisés, animaux et végétaux, m'ouvraient une vaste carrière. Comme application de ces études, je venais de reconnaître la véritable théorie de la formation du vinaigre et de découvrir les causes des maladies des vins dans la présence de champignons microscopiques. Mes expériences avaient jeté une lumière nouvelle sur la question des générations dites *spontanées*. Si j'osais me permettre cette antithèse, le rôle des infiniment petits m'apparaissait infiniment grand, soit comme cause de diverses maladies, notamment des maladies contagieuses, soit pour contribuer à la décomposition et au retour à l'atmosphère de tout ce qui a vécu’[1)]. Pasteur's hieropvolgende mededeeling dat hij is gezwicht voor den aandrang van Dumas is opmerkelijk; als jong student, als een der honderden die tot de lessen van den beroemden scheikundige samenstroomden, had hij zich in die periode van hartstochtelijke zelfopvoeding aan een innige vereering van dezen leermeester overgegeven; het kenschetst Pasteur's karakter dat

1) Etudes sur la maladie des vers à soie. Gauthier-Villars, Paris, 1870. Préface.

die diepe jeugdindrukken het gansche leven zijn verhouding tot Dumas zouden bepalen. Maar zeker zal ook zijn ambitieuse aanleg, die hem drijft waar succes na de inspanning lokt, tot het aanvaarden van de regeeringsopdracht hebben bijgedragen.

De inspanning zou overmachtig blijken; een reeks kleine hersenbloedingen was het gevolg der bovenmenschelijke eischen die Pasteur - 46 jaar oud - zich stelde. 'Aussi, bien que j'aie consacré près de cinq années consècutives aux pénibles recherches expérimentales qui ont altéré ma santé je suis heureux de les avoir entreprises'...'Les résultats auxquels je suis arrivé offrent peut-être moins d'éclat que ceux que j'aurais pu attendre de recherches poursuivies dans le champ de la science pure, mais j'ai la satisfaction d'avoir servi mon pays en m'appliquant, dans la mesure de mes forces, à trouver un remède à de grandes misères'[1]. De studies van de ziekten der zijdewormen hadden niet alleen praktisch resultaat. Al was het object in tegenstelling met later te onderzoeken ziekten - als miltvuur en kippecholera - ongeschikt om er de oorzakenleer der besmettelijke ziekten mee te grondvesten, het lijdt geen twijfel of Pasteur heeft er voor zijn begrip van besmetting, vatbaarheid, wijziging van vatbaarheid en natuurlijken weerstand, veel aan gehad. Vooral de met zooveel moeite gewonnen ervaring dat de zijdewormen aan twee ziekten lijden - de ééne, hereditair door de mogelijkheid van het reeds besmet zijn der voortgebrachte eieren, de ándere, een besmetting van het darmkanaal der rupsen, bevorderd door bepaalde omstandigheden in de buitenwereld, die voor de zwakke nakomelingschap hoogstens een hereditaire predispositie oplevert - moet Pasteur's ziektekundige voorstellingen wel zeer verruimd hebben.

Van zijn ziekte - op eenige stoornis in de beweging van linkerarm en linkerbeen na - wonderwel hersteld, sluit Pasteur zijn onderzoek over de zijdewormen af; dan wijdt hij zich aan zijn studies over de bereiding van het bier; in zijn verlangen Frankrijk te dienen koos hij - na den verloren

1) Etudes sur la maladie des vers à soie. Gauthier-Villars, Paris, 1870. Préface.

oorlog - dit gistingsvraagstuk uit wedijver met Duitschland. Eerst in 1876 geeft Pasteur zich aan de geneeskunde.

Pasteur's overgang van het gebied der gisting naar dat der geneeskunde was niet zonder geleidelijkheid. Ziektekundige problemen behoorden reeds binnen de sfeer van Liebig's theorie. Als Pasteur in 1857 - in zijn eerste mededeeling over gisting (melkzuurgisting) - die theorie formuleert, voegt hij er aan toe: 'Là, selon M. Liebig, est la cause de toutes les fermentations et l'origine de la plupart des maladies contagieuses'[1].

Enkele jaren later wordt zijn werk over gisting rechtstreeks in de oorzakenleer der besmettelijke ziekten betrokken. Davaine die, als medewerker van Rayer, reeds in 1850 in het bloed van aan miltvuur gestorven dieren kleine staafjes had gezien - zonder aan deze beteekenis te hechten - kwam na de mededeeling van Pasteur over, door een mikrobe veroorzaakte, boterzuurgisting (1861) op zijn oude waarneming terug: verband tusschen ziekte en gisting zou, nu gisting en mikrobe bij elkaar blijken te behooren, in verband tusschen ziekte en mikrobe worden omgezet. Kort daarop, in 1865, opent de Engelsche chirurg Lister, eveneens uitgaande van Pasteur's werk over gisting en generatio spontanea, het antiseptische tijdperk der chirurgie. Aanvankelijk richtte hij vooral de aandacht op de bacteriën die uit de lucht de wond zouden bedreigen - hij opereerde in een carbolnevel - maar later zou hij, evenals Pasteur, geleidelijk meer en meer op andere bronnen van infectie gaan letten: met deze verplaatsing van het zwaartepunt ontwikkelde zich uit de antiseptische voorzorgen de moderne aseptiek. In 1867 gaf de klinikus Trousseau in een van zijn laatste klinische lessen een geniale formuleering van de toekomstige beteekenis van de 'fermenten' voor de pathologie. 'Voilà donc la grande théorie des ferments rapportée à une fonction organique; tout ferment est un germe dont la vie se manifeste par une sécrétion spéciale. Peut-être en est-il de même des virus morbides, peut-être sont-ils des ferments qui, déposés dans l'organisme à un moment donné et dans certaines circonstan-

1) C.r. de l'Académie des Sciences, Vol. XLV, p. 913, 1857.

ces déterminées, se manifesteront par des produits multiples. Ainsi le ferment varioleux fera la fermentation variolique, d'où naitront des milliers de pustules; ainsi le virus morveux, ainsi le virus de la clavelée. D'autres virus semblent agir localement; mais, par la suite, ils n'en modifient pas moins tout l'organisme; ainsi la pourriture d'hôpital, la pustule maligne, les érysipèles contagieux. Ne peut-on admettre, en ces circonstances, que le ferment ou matière organisée de ces virus sera transporté ici pas la lancette, là par l'atmosphère ou par des pièces de pansement?'[1].

Het spreekt vanzelf dat Pasteur er ten volle van doordrongen was welk grootsch uitzicht hier werd geopend. In 1867 richtte hij een dringende nota tot Napoleon, over de noodzakelijkheid de experimenteele wetenschappen in Frankrijk beter te huisvesten. 'Sire, mes recherches sur les fermentations et sur le rôle des organismes microscopiques ont ouvert à la chimie physiologique des voies nouvelles dont les industries agricoles et les études médicales commencent à recueillir les fruits'....Qu'il s'agisse de rechercher, par une étude scientifique patiente de la putréfaction, quelques principes capables de nous guider dans la découverte des causes des maladies putrides ou contagieuses, je voudrais trouver dans les dépendances d'un laboratoire assez spacieux un emplacement où l'installation des expériences pût avoir lieu commodément et sans danger pour la santé. Comment se livrer à des recherches sur la gangrène, sur les virus, à des expériences d'inoculation sans un local propre à recevoir des animaux morts ou vivants?'[2].

Na 1871 krijgt Pasteur meer en meer aanraking met de geneeskunde; hiertoe draagt bij zijn benoeming tot lid der académie de médecine, opzichzelve trouwens een bewijs welk een plaats de nieuwe theorie der gisting in de ziektekunde gaat innemen. Maar spoedige en algemeene erkenning vindt hij in de wereld der geneeskundigen niet. Het monster der *generatio spontanea* moet opnieuw worden verslagen, daar vele dokters, gedwongen tot erkenning van mikroben, hardnekkig vasthouden aan de voorstelling dat deze vanzelf zijn

1) Vallery Radot, l.c., p. 306.
2) Vallery Radot, l.c., p. 191.

geworden uit de ziekelijk veranderde vochten en weefsels.

In 1875, in een zelfde zitting der Académie des Sciences, waarin Pasteur met trots wees op Davaine, op Lister, op den Franschen chirurg Alphonse Guérin, - deze laatste overlegde reeds sinds 1873 geregeld met Pasteur ten aanzien van een antiseptische methodiek -, drukte Pasteur's medelid Trécul zich nog aldus uit: ‘Il n'est donc pas douteux que des bactéries, des vibrions et des amylobacters puissent provenir de la modifications des matières organisées liquides ou granuleuses’[1]. En in 1877 schreef Pasteur aan Bastian - een Engelsch onderzoeker die meende de *generatio spontanea* experimenteel te hebben bewezen: ‘Savez-vous pourquoi j'attache un si grand prix à vous combattre et à vous vaincre? c'est que vous êtes un des principaux adeptes d'une doctrine médicale, suivant moi funeste au progrès de l'art de guérir, la doctrine de la spontanéité de toutes les maladies. Vous êtes de cette école, qui inscrirait volontiers au frontispice de son temple comme le voulait naguère un des membres de l'Académie de médecine de Paris: “La maladie est en nous, de nous, par nous”. Tout serait donc spontané en pathologie. Voilà l'erreur préjudiciable, je le répète, au progrès médical. Au point de vue prophylactique, comme au point de vue thérapeutique, il y a un abîme pour le médecin et le chirurgien, suivant qu'ils prennent pour guide l'une ou l'autre des deux doctrines’[2].

Een wetenschappelijke gebeurtenis in Duitschland - de mededeeling van den jongen Duitschen geneesheer Robert Koch over den miltvuurbacil, in 1876 - dreef Pasteur tot de geneeskundige bacteriologie. Koch's belangrijke proeven over de voortplanting van den miltvuurbacil in dierlijke vochten buiten het lichaam (in oogvocht en bloedwei) wekten bij Pasteur het denkbeeld de ziektekiemen uit mensch en dier te kweeken volgens de door zijn onderzoekingen over gisting wél beproefde methoden. Zoo kweekte Pasteur aldra den miltvuurbacil in urine, in bouillon en in andere voor gistingsorganismen geschikte vloeistoffen. Was hij uitgegaan van bloed van een ziek dier, had hij hiervan een spoortje gebracht

1) C.r. de l'Académie des Sciences, Vol. LXXX, p. 45, 1875.
2) Vallery Radot, l.c., p. 340.

in een kolf met een dezer kweekvloeistoffen, in welke bij lichaamstemperatuur Davaine's staafjes-bacteriën welig groeiden, - entte hij uit deze kweek over in een tweede kolf, en herhaalde hij dit vele malen, zoodat het beetje bloed van de eerste enting door een oneindige verdunning uit de proef was verdwenen - dan gelukte het toch door eene inspuiting van de thans in zuivere cultuur verkregen bacterie bij gezonde dieren miltvuur te doen ontstaan: afdoend bewijs van de oorzakelijke beteekenis van Davaine's bacil. Spoedig daarop, in 1878 en 1879, zonderde Pasteur verscheidene andere mikroben - de bacteriën van etter, kippecholera, steenpuist, beenmergontsteking en kraamvrouwenkoorts - aldus op kunstmatige kweekgronden af; tezelfder tijd dat Koch en zijn leerlingen aan den nieuwen grondslag van de leer der besmettelijke ziekten arbeidden.

Doch spoedig sloeg Pasteur een nieuw, een eigen pad in. Toevallig bleek hem dat bacillen van de kippecholera, die in den loop der vacantie hun ziekmakende kracht hadden verloren, aan daarmede ingespoten dieren een verhoogden weerstand gaven tegen virulente ziektekiemen van de zelfde soort. Kippen met in de vacantie-weken bewaarde cultures geënt, werden wel ziek, doch stierven niet; werden zij nu na hun herstel besmet met versche kiemen, die normale kippen zeker doodden, dan bleven zij in leven. Zonder eenige aarzeling wist Pasteur deze toevallige vondst te waardeeren: de overeenkomst met de vaccinatie - d.i. de enting met onschuldige koepokstof, die den mensch tegen echte pokken beschermt - was hem aanstonds duidelijk. Weldra was de ‘vaccinatie’ tegen kippecholera methodisch bewerkt. Deze vondst deed bij Pasteur de hoop rijzen ook tegen miltvuur - een veeziekte die Frankrijk jaarlijks millioenen kostte - zulk een vaccin te vinden. Werkelijk gelukte dit: de miltvuurbacil bleek door groei bij ongeschikte temperatuur te kunnen worden verzwakt zonder de immuniseerende werking te verliezen. Opmerkelijk is weer de snelle opvolging van Pasteur's ontdekkingen, de diepte van haar grondslagen, de vérreikende gevolgen voor de praktijk; maar ook de reactie op deze vondsten; de felste uitdaging die Pasteur ontving betrof de vaccinatie tegen miltvuur.

Terecht hebben Pasteur's biografen deze episode (voorjaar 1881) in details naverteld, karakteristiek als zij is voor de werkwijze van Pasteur, voor de vereering van zijn medewerkers, en den tegenstand van zijn vele vijanden. Wie jaren later de cursussen in het Institut Pasteur hebben gevolgd en de lessen over miltvuur van Dr. Roux, eens Pasteur's medewerker, hebben bijgewoond, zullen zich de ontroering herinneren die zich van Roux meester maakte als hij sprak over die glorieuze proef, in dien glorieuzen tijd.

5 Mei kregen 25 schapen de eerste inspuiting met vaccin; 17 Mei de tweede inspuiting; 31 Mei volgde dan de experimenteele besmetting der gevaccineerde dieren, en, tezelfder tijd, de besmetting van 25 schapen, die niet gevaccineerd waren, en dus tot contrôle dienden. Toen Pasteur op 2 Juni, met zijn medewerker Roux, Chamberland en Thuillier, verscheen op de boerderij waar de proef werd genomen, barstte het gejuich der talrijke vertegenwoordigers van landbouwmaatschappijen, geneeskundige en veeartsenijkundige vereenigingen, van journalisten en andere belangstellenden los: reeds lagen de cadavers van 22 niet gevaccineerde dieren zij aan zij; 2 andere schapen waren stervend, één vertoonde ziekteverschijnselen. *Alle gevaccineerde dieren waren in leven en gezond*.

Ook een groote bewonderaar van Pasteur kan zich laten overtuigen dat als Pasteur de asymmetrie der wijnsteenzure kristallen had voorbijgezien, zij vroeger of later wel door een ander zou zijn gevonden; dat met de verbetering der mikroskopen de mikroben bij gisting en bij ziekte ook zonder Pasteur eens zouden zijn ontdekt. Zelfs kan men verdedigen dat de mogelijkheid van immunizeeren met verzwakt virus zich wel den een of anderen dag ook aan een onderzoeker van middelmatige gaven zou hebben geopenbaard. Er is echter ééne ontdekking, resultaat van een idée préconçue met zóó ongewone sprongwijdte en van een experiment, zóó overmoedig, gedurende zóóvele jaren volgehouden, dat men deze moeilijk als een noodzakelijke en geleidelijke voortbouw op het bekende kan aanvaarden: het door Pasteur gevonden middel tegen hondsdolheid draagt inderdaad het merk van zijn genie.

Dat Pasteur juist aan de hondsdolheid zijn krachten gaf lag in de omstandigheid dat deze ziekte én menschelijk én dierlijk is. Er zou dus met deze ziekte van den mensch op het dier kunnen worden geëxperimenteerd. Het relaas der proefnemingen, die van 1880-1885 duurden, zou ons hier te ver voeren. De uitkomst was kortweg deze: een bacterie der hondsdolheid was niet aan te toonen, maar wel bleek het zenuwstelsel - hersenen en ruggemerg - van het zieke dier als een zuivere cultuur van het virus te kunnen worden beschouwd. De natuurlijke besmetting vindt gewoonlijk door beet van het dolle dier, dus in een huidwond, plaats; eerst na verscheidene weken, soms na maanden breken de verschijnselen uit. Proefondervindelijk kan men die lange periode bekorten door de smetstof met behulp van een gaatje in den schedel, rechtstreeks in het zenuwstelsel te brengen. Bijzonder geschikt voor besmetting bleek het konijn, dat op bepaald, in het laboratorium van dier op dier voortgeënt, virus zeer typisch en snel reageert. In het zenuwstelsel van een aan hondsdolheid gestorven konijn bezat Pasteur dus de zuivere cultuur van het virus. Nu stond de weg open tot het zoeken van een verzwakt virus: een vaccin. Eenige dagen, onder voorzorgen van steriliteit, gedroogd ruggemerg bleek reeds minder virulent, en al ras gelukte het aan Pasteur honden met dat ‘vaccin’ te immuniseeren, zoodat zij tegen de anders doodelijke beet van dolle honden bestand bleven. Een oogenblik moet aan Pasteur en zijn medewerkers de gedachte door het hoofd hebben gespeeld alle honden van Frankrijk te vaccineeren, doch een korte overweging van het aantal hiervoor benoodigde konijnen deed de gedachte opgeven. Toen rees de vraag: zou het mogelijk zijn den hond nog door behandeling nà de besmetting - in die lange periode tusschen gebeten worden en ziek worden - te redden? Talrijke proeven antwoordden bevestigend; ja zelfs kon men verscheidene dagen na het oogenblik van besmetting laten verloopen vóór men de behandeling van het dier begon.

Aan deze uitkomsten ontleende Pasteur den moed in Juli 1885 Joseph Meister, een jongen van 9 jaar uit den Elzas, die, op weg naar school, door een dollen hond op 14 plaatsen was gebeten, in behandeling te nemen. Na de geneesheeren Vulpian en Grancher geraadpleegd te hebben, gaf Pasteur den

avond van den dag waarop het patiëntje zich aanmeldde - het ongeluk had twee dagen te voren plaats gehad - de eerste inspuiting; hij gebruikte hiervoor konijnenruggemerg, dat 14 dagen gedroogd was en niet meer virulent; dan werd geleidelijk, in den loop van 10 dagen, opgeklommen tot volkomen versch virus, dat à coup sûr konijnen in 7 dagen ziek maakte. De jongen genas. De brieven uit die dagen geven eenig denkbeeld hoe zwaar Pasteur de verantwoordelijkheid voelde. ‘Mes chers enfants’, schrijft Mme Pasteur, ‘encore une mauvaise nuit pour votre père. Il ne s'accoutume pas du tout à l'idée d'opérer en dernier ressort sur cet enfant. Et cependant il faut bien maintenant s'exécuter. Le petit continue à se porter très bien’. Maar met de angst mengde zich het bewustzijn van de beteekenis der proefneming; in die zelfde dagen toch schreef Pasteur aan zijn schoonzoon: ‘il se prépare peut-être un des grands faits médicaux du siècle’.

Ook het volgende geval maakte grooten indruk: de 15-jarige herdersjongen Jupille uit de Jura genas, ofschoon hij, na ernstige verwonding in een gevecht met een dollen hond, eerst 6 dagen na de vermoedelijke besmetting onder behandeling kwam. Nu werd een ‘service de la rage’ geopend er uit binnen- en buitenland stroomden patiënten toe. Buitenlandsche commissies kwamen de methode bestudeeren en vrij spoedig was aan de afbrekende kritiek, die Pasteur ook in de dagbladpers te verduren had, het zwijgen opgelegd. In die glorierijke dagen ontstond het plan tot het stichten van een Institut Pasteur; met bijdragen uit de geheele wereld kwam het tot stand; 14 November 1888 had de opening plaats.

Pasteur - 66 jaar oud - was aan het einde van zijn krachten. Hij zou echter verscheidene jaren het geluk beleven zijn werk door vele leerlingen voortgezet te zien. Den 28sten September 1895 overleed hij.

De ‘carrière brillante’ - zooals hij indertijd aan zijn zusters schreef: de bijna zekere belooning van willen en werken - is Pasteur ten deel gevallen; talrijke eerbewijzen zijn hem aangeboden en aan menige openbare huldiging heeft hij zich onderworpen. Bij zijn karakter, zijn stijl van leven, paste het eer en roem in vollen ernst te aanvaarden. Zoo zuiver als zijn

streven was, zoo zuiver was hem de om dit streven eerende onderscheiding.

Wie in Pasteur's persoonlijkheid belang stelt verheugt zich er over, dat hulde en eer Pasteur soms noopten zich uit te spreken over onderwerpen, die hij in zijn wetenschappelijke mededeelingen niet aanraakte. De meest belangwekkende uitingen vindt men in het ‘discours de réception’ door Pasteur 27 April 1882 gehouden, toen hij in den kring der onsterfelijken den zetel innam, open door den dood van Littré. Het was dus zijn taak dezen aanhanger van Comte's ‘philosophie positive’ te waardeeren.

De ‘philosophie positive’ lag Pasteur zeer ver. In de jaren van zelfopvoeding had hij in godsdienst grooten steun gevonden, en ook later schijnen hem conflicten bespaard te zijn gebleven. Ondanks zijn doordringende belangstelling in het wezen van het hem omgevende, onverzettelijk de natuur met het experiment ondervragend, en na ieder antwoord een nieuwe vraag stellend, heeft Pasteur zijn gevoelssfeer nooit tot object van zijn verstandelijke analyse gemaakt. Pasteur aanvaardde ‘le surnaturel’ omdat hij er in geloofde. Tegenover het standpunt van Littré, die zonder het bestaan van God of de onsterfelijkheid der ziel te ontkennen, de gedachten hierover vermijdt, omdat hij de onmogelijkheid erkent het een en het ander wetenschappelijk vast te stellen, stelt Pasteur het zijne: ‘Quant à moi, qui juge que les mots progrès et invention sont synomymes, je me demande au nom de quelle découverte nouvelle, philosophique ou scientifique, on peut arracher de l'âme ces hautes préoccupations. Elles me paraissent d'essence éternelle, parceque le mystère qui enveloppe l'univers et dont elles sont une émanation est lui-même éternel de sa nature’. En even later vertaalt hij een overgeleverde uitspraak van Faraday aldus: ‘La notion et le respect de Dieu arrivent à mon esprit par des voies aussi sûres que celles qui nous conduisent à des vérités de l'ordre physique’[1].

Elke vrucht van wetenschap die zijn geloof tot voedsel kon dienen was Pasteur dan ook welkom; zoo lijdt het geen twijfel dat zijn negatieve uitkomsten over *generatio spontanea* - hoe

1) Séance de l'académie française du 27 avril 1882. Discours de réception de M. Louis Pasteur. Réponse de M. Ernest Renan.

zeer dit onderzoek ook van ander gezichtspunt was ondernomen - hem bevredigden, omdat zij hem als overwinnaar stelden tegenover hen, die voor hun materialisme met zulk een vlotte schepping best gediend waren. Duidelijk is die bevrediging uitgesproken in de eerste woorden, waarmede hij den kring der Académiciens binnentrad. ‘Si vous avez daigné jeter les yeux sur moi, la nature de mes travaux a sans doute parlé en ma faveur’. ‘En prouvant que, jusque'à ce jour, la vie ne s'est jamais montrée à l'homme comme un produit des forces qui régissent la matière, j'ai pu servir la doctrine spiritualiste fort délaissée ailleurs, mais assurée du moins de trouver dans vos rangs un glorieux[1)] refuge’.

Vooral was het de te beredeneeren onmogelijkheid als mensch de wereldverhoudingen te begrijpen, die Pasteur in zijn overtuiging van het bovennatuurlijke sterkte. De mensch kan bij de omschrijving van de wereldruimte het begrip: *oneindigheid* niet missen: immers, zoodra men voor een gebied een grens vaststelt of aanneemt, aanvaardt men iets aan de andere zijde dier grens... tot in het oneindige. Maar toch - voor onzen geest, die van werkelijkheid bestaat, is oneindigheid iets onbegrijpelijks. ‘Au delà de cette voûte étoilée, qu'y a-t-il? De nouveaux cieux étoilés. Soit! Et au delà?’... ‘Il ne sert de rien de répondre: au delà sont des espaces, des temps ou des grandeurs sans limites. Nul ne comprend ces paroles. Celui qui proclame l'existence de l'infini, et personne ne peut y échapper, accumule dans cette affirmation plus de surnaturel qu'il n'y en a dans tous les miracles de toutes les religions; car la notion de l'infini a ce double caractère de s'imposer et d'être incompréhensible’....La notion de l'infini dans le monde, j'en vois partout l'inévitable expression. Par elle, le surnaturel est au fond de tous les coeurs. L'idée de Dieu est une forme de l'idée de l'infini. Tant que le mystère de l'infini pèsera sur la pensée humaine, des temples seront élevés au culte de l'infini, que le Dieu s'appelle Brahma, Allah, Jéhova ou Jésus’.

Nog in ander opzicht voelde Pasteur zich Littré's tegenvoeter. Voor hem, door en door experimentator, bestaat ‘le charme de nos études, l'enchantement de la science, en ce

1) Zie volgende noot van dit opstel.

que, partout et toujours, nous pouvons donner la justification de nos principes et la preuve de nos découvertes'.

'L'erreur d'Auguste Comte et de M. Littré est de confondre cette méthode (expérimentale) avec la méthode restreinte de l'observation'...'M. Littré et Auguste Comte croyaient et firent croire aux esprits superficiels que leur système reposait sur les mêmes principes que la méthode scientifique dont Archimède, Galilée, Pascal, Newton, Lavoisier sont les vrais fondateurs'...'A quelles erreurs ne peut pas conduire cette identité prétendue des deux méthodes! Arago avait dit de Comte: 'Il n'a pas de titres mathématiques, ni grands ni petits'. 'C'est vrai, répond Littré, M. Comte n'a pas de découvertes géométriques, mais il a des découvertes sociologiques'. Aan deze uitspraak koelt Pasteur dan zijn verontwaardiging over de kenschetsing der sociologie als wetenschap; spottend herinnert hij er aan dat Littré op grond dier 'wetenschap' in 1850 den eeuwigen vrede voorspelde...

Pasteur's discours werd, naar de traditie van het huis, beantwoord door den directeur der académie française, Ernest Renan. Menigmaal in zijn leven had Pasteur warm gestreden en getracht aan zijn gehoor, dat door onkunde en vooroordeel vaak weinig toegankelijk was, iets bij te brengen van de zuivere toepassing der experimenteele methode. Pasteur toonde dan zijn emotioneele zijde, en eenmaal zelfs wond hij zich zoo op dat zijn assistenten hoopten dat hij de houtblokken, die de asymmetrische kristallen voorstelden, zijn toehoorders om de ooren zou gooien. Maar nimmer was Pasteur buiten zijn terrein getreden; nimmer begaf hij zich in een gedachtenwisseling die niet steunde op de resultaten van het experiment.

Thans stond Pasteur tegenover Renan, den Meester op alle wapens van het woord. Zijn tegenstander begroette hem met de sierlijke loftuitingen, die bij dit schijngevecht pasten. Dan zocht Renan de zwakke plekken in Pasteur's discours, zich allereerst richtend op Pasteur's saluut: over de 'dernier[1)]

1) In Pasteur's manuscript, waarover Renan voor de bewerking van zijn antwoord beschikte, stond blijkbaar 'dernier refuge'; later is dit veranderd in 'glorieux refuge.'

refuge' die de doctrine spiritualiste in de rijen der académiciens zou vinden: 'Ah! ne vous y fiez pas trop, Monsieur. La zône de notre protection littéraire est bien large; elle s'étend depuis Bossuet jusqu'à Voltaire. Souvent, nous aimons à être l'asile des vaincus; la cause qui aurait chez nous son dernier refuge pourrait donc être assez malade. Nous ne patronnons pas les doctrines; nous discernons le talent. Voilà comment nous n'avons jamais de déconvenues ni de démentis. Tout passe, et nous ne passons pas; car nous ne nous attachons qu'à deux choses qui, nous l'espérons, seront éternelles en France: l'esprit et le génie. Nous respectons toutes les formes dont on peut revêtir une croyance élevée. Vous vous servez de deux mots, par exemple, dont pour ma part, je ne me sers jamais, spiritualisme et matérialisme. Le but du monde, c'est l'idée; mais je ne connais pas un cas où l'idée se soit produite sans matière; je ne connais pas d'esprit pur ni d'oeuvre d'esprit pur. L'oeuvre divine s'accomplit par la tendance au bien et au vrai qui est dans l'univers; je ne sais pas bien si je suis spiritualiste ou matérialiste'.

Vervolgens was het de beurt aan Pasteur's minachtende kenschetsing der wetenschappen, die niet over het experiment beschikken: 'Soyez donc indulgent, Monsieur, pour des études où l'on n'a pas, il est vrai, l'instrument de l'expérience, si merveilleux entre vos mains, mais qui, néanmoins, peuvent créer la certitude et amener des résultats importants. Permettez-moi de vous rappeler votre belle découverte de l'acide droit et de l'acide gauche. Il y a aussi dans l'ordre intellectuel des sens divers, des oppositions apparentes qui n'excluent pas au fond la similitude. Il y a des esprits qu'il est aussi impossible de ramener l'un à l'autre qu'il est impossible, selon la comparaison dont vous aimez à vous servir, de faire rentrer deux gants l'un dans l'autre. Et pourtant les deux gants sont également nécessaires: tous deux se complètent. Nos deux mains ne se superposent pas; mais elle peuvent se joindre. Dans le vaste sein de la nature, les efforts les plus divers s'ajoutent, se combinent et aboutissent à une résultante de la plus majestueuse unité'.

En eindelijk nog deze stoot - hoe beschermd de fleuret ook was: 'Vous trouverez à nos séances un délassement pour votre esprit toujours préoccupé de découvertes nouvelles.

Cette rencontre en une même compagnie de toutes les opinions et de tous les genres vous plaira: ici le rire charmant de la comédie, le roman pur et tendre, la poésie au puissant coup d'aile ou au rhytme harmonieux; là, toute la finesse de l'observation morale, l'analyse la plus exquise des ouvrages de l'esprit, le sens profond de l'histoire. Tout cela n'ébranlera pas votre foi en vos expériences; l'acide droit restera l'acide droit; l'acide gauche restera l'acide gauche. Mais vous trouverez que les prudentes abstentions de M. Littré avaient du bon. Vous assisterez avec quelque intérêt aux peines que se donne notre philosophie critique pour faire la part de l'erreur, en se défiant de ses procédés, en limitant l'étendue de ses propres affirmations. A la vue de tant de bonnes choses qu'enseignent les lettres, en apparence frivoles, vous arriverez à penser que le doute discret, le sourire, l'esprit de finesse dont parle Pascal, ont bien aussi leur prix. Vous n'aurez pas chez nous d'expériences à faire; mais cette modeste observation que vous maltraitez si fort suffira pour vous procurer de bien douces heures.'

Renan's woorden, Pasteur's kracht in eenzijdigheid zoo scherp belichtend, doen ons denken aan de verklaring die Pasteur later zou uitspreken te midden der kunstenaars op het feest, onder leiding van Coquelin en Gounod in het Trocadéro ten bate van het Institut Pasteur georganiseerd. 'Oserai-je vous avouer que je vous entendais presque tous et toutes pour la première fois? Je ne crois pas avoir passé dans ma vie dix soirées au théâtre.'

Deze bekentenis omvatte zijn gansche leven: les nuits me paraissent trop longues; de dag was hem te kort, de werkelijkheid te dringend om uren aan de verbeelding te offeren. Spanning en vervoering, strijd en overwinning, dat alles schonk hem zijn werk.

Het wezen eener herdenking is van dubbelen aard. In de eerste plaats geeft zij het genot dat de historische ontleding en reconstructie van het feitelijke weten steeds geven. Wanneer men den ontwikkelingsgang van een onderdeel van wetenschap heeft gevolgd tot het huidige stadium, ondervindt men een geestelijke bevrediging en waardeert men het nieuwe begrijpen bewust als een geestelijk rijker zijn.

Bovendien kan men genieten om de persoonlijkheid zelve.

In schoonen stijl - d.i. het beste van zich-zelven opvoerend tot het wezenlijke in elke handeling - heeft Pasteur geleefd. Bij hem geen enkele mislukking uit zwakheid; geen enkele zwenking, geen enkele concessie ter wille van het minderwaardige. In volle overgave aan zich-zelven ontwikkelde hij zijn aanleg. Dan stijgt hij uit eigen kracht boven de sfeer, waarin de middelmatigen van karakter, verstand en talent streven en tegenstreven. En zijn levensdaden, vrij en zuiver, worden de wiekslagen van zijn geniale vlucht.

J.J. VAN LOGHEM.

De Volkenbond drie jaren na de stichting.

De derde Vergadering van den Volkenbond te Genève in September 11. is binnen den gewonen tijd van vier weken afgeloopen en op 30 Sept. gesloten. Zij biedt eene geschikte gelegenheid tot bepaling van de juiste plaats en beteekenis van den Volkenbond op het tegenwoordig oogenblik. Meer niet. De Vergadering van 1922 legde geen nieuwe grondslagen en voltooide evenmin het dak van het gebouw, doch vergenoegde zich met de ijverige voortzetting van den aangevangen arbeid, zonder de aanvankelijke denkbeelden op te geven of te slagen in de volledige verwezenlijking. Strookt dit met redelijke verwachtingen? Verdient het lof of blaam? Mijn tweeledig doel is: vooreerst om, met behulp van officieele bescheiden, de juistheid dezer diagnose te bewijzen; vervolgens de slotsom te trekken en te staven. Ik onderneem deze taak zonder eenige vooringenomenheid of vooroordeel en met den oprechten wensch om op grond van onloochenbare feiten een zoo zuiver mogelijk objectief oordeel te vestigen. Mogen de kortzichtigheid en zelfgenoegzaamheid, aan onzen landaard eigen, dit wellicht niet de moeite waard achten, er zijn toch velen, die een beter besef hebben van de beteekenis der internationale verhoudingen, òòk voor ons vaderland, lid van den Volkenbond.

Het begin mijner taak is niet moeilijk en vordert geen ruime plaats. Nauwkeurige verslagen der beraadslagingen te Genève in onze grootere dagbladen hebben de ware of ver-

meende belangstelling bevredigd. Het is echter niet overbodig de veelomvattende stof in een beknopt overzicht te rangschikken en saam te vatten.

Op den voorgrond sta de reeds vroeger gemaakte onderscheiding tusschen staatkundige vragen, waar de nationale belangen der leden in wrijving, zoo al niet in botsing, tegenover elkander staan, en die humanitaire aangelegenheden, waarbij hetzelfde gemeenschappelijk belang alle leden als het ware tot samenwerking dwingt. Het spreekt van zelf, dat de laatste grooter aantrekkingskracht uitoefenen en vlotter van stapel loopen. Hier wordt de oplossing bevorderd door de wederkeerige wellevendheid, die elke persoonlijke bijeenkomst van vertegenwoordigers van beschaafde staten kenmerkt. Men kent en ontziet elkanders eigenaardigheden, vermijdt noodelooze gevoeligheden en is geneigd eigen aanvankelijke opvatting te wijzigen, ten einde de kans op een bevredigend resultaat door algemeene instemming te vergrooten. Dit schept wat men noemt eene gunstige atmosfeer, die echter niet mag misleiden en geenszins eene gelijke of zelfs gelijkvormige uitvoering waarborgt. Principieele overeenstemming, ook al gaat zij niet diep en al reikt zij niet ver, blijft niettemin een feit van beteekenis en wettigt de hoop op toekomstige samenwerking in eene bepaalde richting. Op dit gebied verwierf de Volkenbond zijne schoonste lauweren en opent zich het uitzicht op nieuwe zegepralen. De bewijzen zijn overvloedig.

De eerste plaats komt toe aan de bevrijding der krijgsgevangenen uit Rusland. In 1920 werd hun aantal ruw geschat op een half millioen. Zij verkeerden in deerniswaardigen toestand, waren in het onmetelijk en onherbergzaam land wijd verspreid en aan de bitterste ellende blootgesteld. Talrijke instellingen van liefdadigheid, waaronder verschillende takken van het Roode Kruis uitmuntten, hadden zich hun lot aangetrokken, maar waren niet in staat afdoende hulp te verleenen. Reeds in het voorjaar van 1920 besloot de Raad van den Volkenbond den beroemden Noorschen ontdekker, Dr. Fr. Nansen, onder den titel van Hoogen Commissaris te belasten met de pogingen tot terugvoer. Met bewonderenswaardige geestkracht en weergalooze vindingrijkheid wist deze de schier onmogelijke taak binnen een paar jaren met

schitterend gevolg te bekronen. Hij schiep orde in de verwarring, verschafte vervoermiddelen te land en te water, tooverde het wantrouwen der Sovjets om in hun onmisbaren bijstand en bespaarde een aanzienlijk bedrag op de geraamde kosten. Op 1 Juli 1922 was zijne taak volbracht. Meer dan 427.000 personen, behoorende tot 26 verschillende staten, waren naar hunne haardsteden teruggekeerd; de beschikbare som van £ 400.000, volgens deskundigen een luttel bedrag in vergelijking met de aangewende middelen en bereikte resultaten, bleek niet overschreden. Het was voorwaar geen ijdele plichtpleging, toen de Vergadering op 22 Sept. het verslag harer commissie eenparig aannam met de verklaring, dat Dr. Nansen in de vervulling zijner opdracht zich verdienstelijk had gemaakt *jegens de menschheid*. Meer nog dan in deze eenvoudige woorden zal Dr. Nansen voldoening vinden in de stem van zijn geweten en den stilzwijgenden dank van honderdduizenden geredden. Deze daad van verlossing is de schoonste parel in de eerekroon van den Volkenbond.

Zij is niet de eenige. Als Hooge Commissaris had Dr. Nansen niet alleen het lot der krijgsgevangenen in Rusland, maar ook dat der uitgewekenen uit Rusland ter harte genomen. Inderdaad is dit lot hartverscheurend. Ver van huis en hof zwerven zij door de naburige landen en zijn vaak de prooi van bitteren nood. Dezen te lenigen, hun terugkeer te bevorderen, was het tweeledig oogmerk. Tegen het eerste had niemand bezwaar; tegen het laatste liet de Zwitsersche afgevaardigde Ador, voorzitter van het Roode Kruis, in de zitting van 27 Sept. een ernstige waarschuwing hooren. Niet allen wenschten of waagden terug te keeren en tienduizenden hadden daartegen met nadruk geprotesteerd. Verjaagd of gevlucht uit hun rampzalig vaderland, gaven zij aan een kommervol bestaan in den vreemde de voorkeur boven een terugkeer, welke hen blootstelde aan de vreeselijke vervolgingen der geheimzinnige Tche-ka. Wel poogde Dr. Nansen de Vergadering gerust te stellen door de verzekering, dat niemand tegen zijn verklaarden wil zou terugkeeren en dat leven en veiligheid door de herhaalde beloften der Sovjets voldoende verzekerd waren, maar met recht bleef Ador aandringen op groote voorzorg en streng toezicht. Geen wonder; zoodra men bedenkt, dat van de ± 3.500.000 intellectueelen

in Rusland een millioen vermoord, een millioen gevangen en de overigen gevlucht zijn.[1)]

Op verzoek van Dr. Nansen werd aan zijne beproefde organisatie ten behoeve der Russische uitgewekenen, ook opgedragen hare bemoeiingen uit te strekken tot de talrijke Grieken, Armeniërs en andere vluchtelingen uit Klein-Azië, die door de plotselinge overwinningen der Turken naar Smyrna en andere kustplaatsen waren gevloden en aldaar aan levensgevaar en broodsgebrek prijsgegeven. Namens Groot-Brittannië bood Lord Balfour voor dit doel eene som aan van £ 50.000, mits de overige leden voor een gelijk bedrag instonden. Dientengevolge verklaarde Dr. Nansen in overleg met Bulgarije, dat reeds 200.000 vluchtelingen op eigen gebied onderhield, voorloopig in den nood te kunnen voorzien. De Vergadering besloot eenparig alle leden tot evenredige bijdragen op te wekken. Terstond verklaarden velen zich daartoe volgaarne bereid.

Van nog meer belang was het verslag eener in 1921 benoemde commissie tot onderzoek naar den handel in vrouwen en kinderen, welke welig tierde in Turkije, Klein-Azië en aangrenzende landen, ten gevolge der deportatie van tallooze weerlooze schepselen vóór en tijdens de krijgsverrichtingen in deze zwaar geteisterde streken. Wel slaagde men niet in het vinden van een Hoogen Commissaris, die zich ook hier met de leiding wilde belasten, maar de commissie werd onder haren bekwamen en doortastenden voorzitter Dr. Kennedy bestendigd, warm aanbevolen voor den steun der leden en ook rechtstreeks van iets ruimer geldmiddelen voorzien. Het denkbeeld van Polen om de opneming van vreemde vrouwen in huizen van ontucht alom te verbieden, als een doeltreffend hulpmiddel tot fnuiking van dezen verfoeilijken handel, vond weerklank, maar werd voorshands aan eene commissie van onderzoek opgedragen, nadat twee vrouwelijke leden der Vergadering het warm hadden ondersteund: de eene Mrs. Coombe - Tennant uit Engeland door een welsprekend beroep op de medewerking van de vrouwen der gansche wereld, om van den bond der volken als het ware een bond van moeders te maken, die immers alleen in staat waren hem de ware

1) Zie Dr. G. Lodygensky: ‘La terreur rouge’. Genève 1922, Uitg. van het Roode Kruis met behulp van ooggetuigen en onwraakbare bescheiden.

stuwkracht te verschaffen; de tweede Mrs. Dale uit Australië, om haren diepen afschuw uit te spreken over alle gereglementeerde prostitutie.

Onder het begrip van humaniteit in ruimen zin behooren ook de sociale maatregelen tot beteugeling van physieke of moreele volksziekten. De hygiëne of zorg voor de openbare gezondheid bekleedt daarbij den eersten rang. Reeds in 1920 had de dreigende typhus in Polen de aandacht der Vergadering geboeid en tot eene gemeenschappelijke bestrijding geleid, welke door eene deskundige conferentie te Warschau was bekrachtigd en met goed gevolg scheen bekroond. Dientengevolge werd thans de commissie van hygiëne als duurzaam orgaan van den Bond bestendigd om, in verband met verwante sanitaire lichamen, hare zorgen en hulpmiddelen aan dit overwegend volksbelang te wijden.

In nauw verband hiermede staat de beteugeling van den handel en de teelt van opium en andere bedwelmende kruiden, waarvan de noodlottige gevolgen zich niet meer tot Azië bepalen, maar ook in Europa en Amerika onrustbarend toenemen. Het toezicht op de uitvoering der bekende collectieve opium-conventie van 1912 was in 1920 van Nederland op den Volkenbond overgegaan. Ingevolge het overtuigend advies eener daartoe benoemde commissie werd thans door de Vergadering besloten alle staten, met name de Vereenigde Staten, dringend tot toetreding aan te sporen, om alsdan een algemeen toepasselijk en mitsdien doeltreffend stelsel van in- en uitvoer-certificaten in te voeren, met het doel den handel te beperken tot medische of wetenschappelijke doeleinden. De beraadslaging was levendig en leerzaam, omdat door desbevoegden ook op de economische en moreele keerzijde van den strijd tegen de teelt van opium werd gewezen en niet ten onrechte tegen overdrijving werd gewaarschuwd. In Oostersche landen toch was de opium-teelt een aanzienlijke bron van inkomsten en een matig gebruik onschadelijk, als dat van wijn of bier in Europa; bovendien was opium als geneesmiddel tegen veeziekten in gebruik. De grens tusschen misbruik en onschadelijk gebruik mocht ook hier niet worden overschreden.

Een soortgelijk motief ligt ten grondslag aan de gemeenschappelijke beteugeling van onzedelijke prenten en geschrif-

ten, (publications obscènes). Frankrijk had reeds in 1910 het initiatief genomen tot eene conventie, welke door 15 staten was onderteekend doch niet bekrachtigd. Thans bracht Groot-Brittannië de zaak ter tafel. De Vergadering besloot de voorbereiding eener nieuwe conventie aan het secretariaat op te dragen en verder het initiatief van Frankrijk af te wachten.

Eindelijk had de Vergadering in 1921 eene commissie tot intellectueele samenwerking benoemd met Prof. H. Bergson uit Parijs als voorzitter. Deze bood thans haar eerste verslag aan en opende veelbelovende uitzichten. Zij wilde een onderzoek instellen naar den socialen en financieelen toestand der intellectueele arbeiders en eenige onder-commissiën belasten met bijzondere onderdeelen 'om het intellectueel erfdeel der menschheid te bewaren en te verrijken'. Aan haar werd ook het nader onderzoek naar de waarde van het Esperanto als wereldtaai opgedragen, eene vraag reeds in 1920 aan de orde gesteld en tot dusver aan het secretariaat overgelaten.

Streefde ik in dit vluchtig overzicht naar zekere volledigheid, dan is dit niet zoozeer om een denkbeeld te geven van den grooten omvang der bemoeiingen van den Volkenbond, als wel om de overtuiging te vestigen, dat geen oordeel juist kan zijn, dat verzuimt rekening te houden met de rijke werkzaamheid op dit gebied ontvouwd en de schoone vruchten aldaar geoogst. Wel is waar bestaan deze veelal in voorbereiding van latere maatregelen of in aanvulling van hetgeen reeds vroeger door collectieve verdragen en internationale instellingen in het stellig volkenrecht was opgenomen, maar toch kon de Bond ook bogen op afdoende en treffende resultaten. Het is hoogst onbillijk, ofschoon zeer gewoon, deels uit onkunde deels uit vooroordeel, den Volkenbond met spot of minachting te bejegenen, zonder acht te slaan op zijne groote verdiensten tot leniging van algemeene nooden en rampen op stoffelijk en geestelijk gebied.

Thans echter een andere vraag: Was het doel van den Volkenbond om algemeen menschelijke belangen door internationale samenwerking te behartigen of had hij een andere en hoogere roeping? Bestaat deze, door het woord Covenant

meer aangeduid dan uitgedrukt, niet veeleer in de vervulling van den droom der eeuwen van een duurzamen vrede door vreedzame oplossing van dreigende geschillen en tegenstrijdige belangen? Wie geen vreemdeling is in de geschiedenis der vredesbeweging beantwoordt deze vraag zonder aarzelen bevestigend. Ondanks meeningsverschil over de aan te wenden middelen heeft de steeds sterker afkeer van den oorlog langs slingerpaden geleid tot de stichting van den Volkenbond. De kiem, in de Oude Wereld geplant en in de Nieuwe gekweekt, schiep aldaar talrijke vereenigingen, waarvan eene den ondubbelzinnigen naam droeg van: 'Verbond om te dwingen tot vrede' (League to enforce peace). De een mocht daarbij denken aan onaantastbare en gewaarborgde verdragsbepalingen, de ander aan economische of zelfs militaire dwangmiddelen, het doel was één en eenvoudig: geen geweld meer in dienst van zelfzuchtige nationale belangen. Daarop was aller vernuft, aller oog gericht. Wilson's Volkenbond was niet meer dan één der vormen, waarin hij met zijn hoog idealisme en sterke persoonlijkheid dit denkbeeld meende te kunnen verwezenlijken. Faalde hij, dan ligt dit niet aan zijne bedoeling, doch aan zijn onvermogen om de ontzettende moeilijkheden te overwinnen, welke hem in den weg traden. Intusschen kwam de Volkenbond, zij het verminkt en gekneveld, desniettemin als vredebond tot stand. Hierover handelen 15 artikelen van het Bondsverdrag (artt. 8-22), een enkel over nevenbedoelingen (art. 23). Daarom vraagt de door den oorlog geteisterde menschheid telkens weder met volle recht: Welke uitkomsten zijn in dit opzicht verkregen? Welke bijdrage leverde met name de derde Bondsvergadering? Welke peil is thans bereikt op den steilen weg omhoog? Laat ons zien.

Zooals men weet, is het statuut, Covenant Pacte of Bondsverdrag, een deel der vredesverdragen, die aan den wereldoorlog een eind hebben gemaakt en alzoo formeel vereenigd met een document, niet van verzoening, maar van haat en overmoed eener-, van verbeten woede anderzijds: een onloochenbaar feit, wellicht onvermijdelijk, maar zeer zeker diep betreurenswaardig. Het natuurlijk gevolg was, dat vele verbitterde vijanden van gisteren daarin niet anders zagen dan een op breeden voet geschoeide garantie van de stipte hand-

having der ongehoorde vredesvoorwaarden; de aarzelend toegetreden neutralen daarentegen de kiem eener alomvattende rechtsgemeenschap, welke eerlang alle cultuurstaten zou omvatten en onder het aankweeken van een oprechten internationalen geest voortaan elken oorlog zou voorkomen. Wel waren de leemten en gebreken niet te ontkennen, maar men was naïef of schroomvallig genoeg om daarop niet al te veel nadruk te leggen en het beste van de toekomst te hopen. Immers de weg tot aanvulling en verbetering scheen door het slotartikel (art. 26) gebaand en het vertrouwen hierop werd nadrukkelijk uitgesproken. O.a. verklaarde de Nederlandsche Regeering in de Memorie van Toelichting bij het wetsontwerp tot toetreding: ‘Nederlands plaats is in den Bond om daar, getrouw aan zijne roeping op het gebied der rechtsvorming, mede te werken de organisatie geleidelijk te verbeteren en tot meerdere volmaaktheid te brengen’.

Het zou onjuist zijn te beweren, dat sedert 1920 geen stap vooruit is gedaan. Het oorspronkelijk aantal leden bedroeg volgens art. 1, wegens de onvoorziene en algemeen betreurde onthouding der Vereenigde Staten, 29 oorlogvoerenden en 13 neutralen, dus 42. Aan dezen voegde de eerste Vergadering een zestal toe, de tweede drie, de derde één, zoodat het getal leden thans 52 bedraagt. Intusschen ontbreken, behalve de Unie, nog Duitschland, Rusland en Turkije, om van minder beschaafde staten niet te gewagen, waardoor de Volkenbond zijn onmisbaar universeel karakter mist. Dientengevolge stuit men telkens op onverwachte hinderpalen, zooals nog onlangs te Genève bleek en ronduit werd erkend, namelijk de ongerijmdheid eener uitsluiting der Duitsche wetenschap bij eene voorgenomen samenwerking op intellectueel gebied. Veel erger is intusschen de aanhoudende herinnering en voortdurende versterking van het nauw verband tusschen den Volkenbond en den Vrede van Versailles, waarop Franschen, somtijds ook anderen, zich gaarne beroepen om den Volkenbond vast te koppelen en dienstbaar te maken aan hunne politieke doeleinden. Aldus ontbreekt het cement van een waren Volkenbond, dat de Pan-Amerikaansche Unie zoo gunstig onderscheidt: onderling vertrouwen en welwillendheid, oprecht verlangen naar toenadering en samenhang; aldus geeft de Volkenbond nog steeds den indruk van een

partieel machtsinstituut in plaats van een universeele rechtsinstelling.

Verscheiden pogingen om hierin te voorzien zijn van de zijde der vroegere neutralen aangewend doch mislukt. Meermalen werden in de Vergadering stemmen vernomen, die aandrongen op toelating van allen, die dit verlangden, doch telkens zijn zij verwaarloosd of gesmoord. Een voorstel tot wijziging van het eerste artikel, dat deze belette, door Argentinië reeds in 1920 ingediend, is zijdelings bestreden en herhaaldelijk verdaagd, blijkbaar uit onwil, schijnbaar onder voorwendsels. Ook de voorgestelde amendementen om het Bondsverdrag te verduidelijken of van dubbelzinnigheden te zuiveren zijn met wantrouwen begroet of verminkt en naar een onbepaalde toekomst verschoven. Het amendement van Canada om het vermaarde art. 10 te schrappen, dat een bedriegelijken schijn van zekerheid voor de onschendbaarheid en onafhankelijkheid der leden verleent, is later door Canada zelf verzwakt en desniettemin na een debat, dat weinig goeds voorspelt, op 23 Sept. l.l. andermaal uitgesteld. Hetzelfde lot trof het verdienstelijk denkbeeld, door Nederland geopperd, om de volledige openbaarheid der internationale verdragen te verzekeren door het twijfelachtig art. 18 te wijzigen of althans authentiek te verklaren. De weloverwogen en grondig voorbereide voorstellen der Scandinavische staten om bij ernstige geschillen, bedoeld in art. 15, de pogingen tot oplossing aan door partijen zelf gekozen commissiën van verzoening in plaats van den Raad op te dragen, werden na langdurig onderzoek verwaterd en ontzield. De Vergadering besloot namelijk, de verplichting eener dergelijke verzoenings-procedure in eene aanbeveling te veranderen en, wel verre van haar resultaat met een besluit van den Raad gelijk te stellen, het aan de beslissing van den Raad te onderwerpen; voorts een algemeene voor allen toegankelijke conventie door partieele overeenkomsten te vervangen. Aldus bleef het gezag van den Raad ongerept en een der grootste gebreken der aanvankelijke inrichting behouden. De afgevaardigde van Zweden berustte hoffelijk in de voorstellen der eerste of juridische commissie, maar handhaafde nadrukkelijk zijn vertrouwen in een betere toekomst. De tijd scheen nog niet rijp voor verbetering van eenige beteekenis. De amendementen,

aangenomen in 1921, zijn bloot formeel en, behoudens ééne uitzondering in art. 26, hoogst onbeduidend; in 1922 bleven zij geheel achterwege.[1)]

Ofschoon alzoo de gehoopte hervorming op zich laat wachten, heeft de Volkenbond op staatkundig gebied een en ander verricht en verkregen dat vermelding waard is. De vruchten liggen voor de hand. De Raad, die reeds vroeger een geschil tusschen Zweden en Finland over de heerschappij over de Alands-eilanden op bevredigende wijze had opgelost, is na de Vergadering van 1921 er in geslaagd een grensgeschil tusschen Joego-Slavië en Albanië vreedzaam te beslechten en de goede verstandhouding tusschen Bulgarije en zijne naburen te herstellen. Ook was hij niet weinig prat op de hem toevertrouwde verdeeling van Opper-Silezië tusschen Polen en Duitschland, vergetende dat hier slechts ééne der partijen mocht medespreken en de andere wêerloos was overgeleverd aan de genade harer bitterste vijanden. Eene klacht der regeering van Lijfland over de bejegening harer landgenooten in het eigenmachtig door Polen bezette district Wilna, werd door de Vergadering naar den Raad verwezen, omdat deze de zaak reeds in handen had en niet mocht worden voorbijgegaan. In de nooden van Armenië en Georgië, beide door Turken en Bolschewiki mishandeld en onderdrukt, evenals in de behoefte aan eene definitieve regeling van den rechtstoestand van Galicië, werd voorzien door eenige welgemeende doch niets-beduidende besluiten. Inmiddels bleef het gezag van den Raad in politieke zaken onaangetast en werd zijn aanzien veeleer verhoogd, zoodat een zetel daarin meer dan ooit werd begeerd. Eindelijk is aan een der jongste leden, het deerniswaardig verminkte Oostenrijk, tengevolge van het welsprekend en ontroerend pleidooi van zijn eersten afgevaardigde, den Rijkskanselier Mgr. Seipel, overeenkomstig het plan eener commissie met Lord Balfour als voorzitter, eenstemmig de bijstand van den Volkenbond toegezegd om

1) Zie mijne artikelen in de Nieuwe Courant 26 Aug. en 22/25 Oct. 1921. Zelfs in wetenschappelijke instellingen onder den overwegenden invloed van geleerden uit West-Europa smoort men critiek, die zich niet tot loftuitingen of beuzelarijen bepaalt; zooals schrijver - en hij niet alleen - in het Instituut van Internationaal Recht in 1921 en 1922 te Rome en te Grenoble tot zijn verbazing en ergernis ondervond.

het door aanzienlijke buitenlandsche credieten onder streng financieel toezicht van een wissen ondergang te redden. Terstond na de sluiting der Vergadering heeft de Raad de harde voorwaarden dezer vreemde hulp geregeld en het zwaarbeproefde land althans het uitzicht op herademing geopend. De beslissing over de aanvaarding van het ingewikkeld plan door het Oostenrijksch parlement wordt met spanning afgewacht.

Ik kom tot drie der belangrijkste en moeilijkste onderwerpen, in de derde Vergadering aan de orde gesteld: de *mandaten*, de *bescherming der minderheden*, de *ontwapening*. Tijd en plaats gedoogen slechts eene vluchtige bespreking, waarbij volledigheid aan duidelijkheid moet worden opgeofferd.

Art. 22 had een nieuw stelsel uitgedacht om de op Duitschland en Turkije veroverde koloniën en bezittingen voor goed aan deze staten te ontrukken zonder ze als buit openlijk tusschen de overwinnaars te verdeelen. Immers de welstand en ontwikkeling dezer gewesten was ‘de heilige roeping der beschaving’! Daarom werden zij onder voogdij geplaatst van een daartoe geschikten en bereidwilligen cultuurstaat als mandataris van den Volkenbond. De Raad moest zoo spoedig mogelijk de grondslagen dezer mandaten vaststelllen en daarbij vooral acht slaan op het onderdrukken van misbruiken, zooals den handel in slaven, wapenen en spiritualiën, op de handhaving van gewetensvrijheid en van openbare orde, op het verbod van versterkingen en wapengeweld, voorts, niet te vergeten, op gelijke handelsvoorwaarden voor alle leden. Naarmate van hunne ontwikkeling waren deze gewesten in drie groepen verdeeld en aan verschillenden bestuursvorm onderworpen. Eene vaste mandaten-commissie moest op het beheer toezicht houden en jaarlijks verslag van hare bevindingen doen aan den Raad. Tijdens de tweede Vergadering in 1921 waren reeds vijf mandaten der derde groep geregeld en aan Groot-Brittannië of een harer dominions, Frankrijk en België toevertrouwd. De vaststelling der overige was vertraagd door het verzet der Vereenigde Staten, die, hoewel geen lid van den Bond, groot belang bleken te stellen in het lot van sommige der betrokken gewesten, met name van het eiland Yap, knooppunt der onderzeekabels in

de Stille Zuidzee. Dientengevolge konden in 1921 alleen de mandaten van Togo en Kameroen in Midden-Afrika worden vastgesteld. Thans waren de bezwaren der Unie opgeheven en had de Raad zijne taak volbracht. De mandaten-commissie, in 1921 bijeen gekomen, oogstte warme hulde voor den ijver en het beleid in hare netelige taak. Terecht toch werd opgemerkt, dat deze niet bestond in het loven en prijzen der machtige mandatarissen, maar in eene nauwgezette en onpartijdige beoordeeling van het gevoerde beheer. Ernstige bedenkingen rezen ten opzichte van het bestuur van sommige eilanden in de Zuidzee door de Britsche koloniën in Australië en van de onderdrukking van een opstand der inboorlingen in Zuidwest-Afrika door de Unie van Zuid-Afrika. De afgevaardigde van Haïti, de Bellegarde, maakte zich tot tolk van laatstgenoemde klachten en schilderde in schelle kleuren de meedoogenlooze behandeling der hulpelooze negers in Bondelzwart, welke geenszins uitmuntte boven de vroegere wreedheden van de meeste koloniale mogendheden. Tevens openbaarde zich zekere wrevel over de bemoeiingen der mandaten-commissie met hetgeen de mandatarissen als binnenlandsche wetgeving beschouwden. De slotsom der zesde of politieke commissie strekte om voldoening uittespreken over de volledige invoering van het nieuwe stelsel en het verslag met dank te aanvaarden, in het vertrouwen, dat na een bijzonder plaatselijk onderzoek in de nooden der Zwarten in Zuid-Afrika zou worden voorzien en dat het recht van vrije klacht of petitie, zoowel van inboorlingen als van anderen, onder zekere voorwaarden zou worden erkend en ontzien. De levendige beraadslaging maakt geen ongunstigen indruk; zij getuigt van warme belangstelling en oprechte welwillendheid, maar openbaart tevens de groote moeilijkheid eener internationale controle op de behartiging van ware of vermeende nationale belangen. Het rechtmatig verlangen naar rekenschap stuitte tegen het niet minder rechtmatig verzet tegen onbehoorlijke inmenging en wekte eene voorbijgaande maar onmiskenbare spanning.

Sterker nog kwam dezelfde moeilijkheid aan het licht bij het volgend punt: de bescherming van minderheden in ras, taal of godsdienst, in talrijke staten uit den oorlog ontstaan. Hare belangen en behoeften waren in sommige staten door

de vredesverdragen gewaarborgd, in andere door bijzondere verdragen geregeld, in nog andere geheel buiten bereik van den Volkenbond gebleven. In de zesde commissie waren twee voorstellen ingediend: een vrij uitvoerig van den afgevaardigde uit Zuid-Afrika, Prof. Gilbert Murray, dat eene sterke mate van bemoeiing door den Volkenbond aanbeval en hem zelfs het recht van onderzoek door bijzondere afgevaardigden in de betrokken staten wilde toekennen; een tweede van den afgevaardigde van Letland Dr. Walters, dat daarentegen een algemeene regeling van den rechtstoestand der minderheden in àlle staten voorstond. In eene voortreffelijke door juiste onderscheiding en zeldzamen eenvoud sympathieke rede ontwikkelde de Zwitsersche rapporteur Motta de voorstellen der commissie. Met volle waardeering van beider goede bedoelingen was deze eenparig tot het besluit gekomen, dat het eerste te diep ingreep in de nationale zelfstandigheid en dat het tweede nog niet rijp was voor verwezenlijking. Daarom stelde de commissie eene gewijzigde redactie voor, welke na een gedenkwaardig debat op 21 Sept. onveranderd werd aangenomen. Met allen eerbied voor de grondwettige rechten van den Raad geeft de Vergadering als het beste middel om de goede verstandhouding tusschen de verdragstaten en de minderheden op hun gebied te handhaven de voorkeur aan officieuse en welwillende onderhandelingen, al is uitbreiding van het personeel van het secretariaat daarvoor onvermijdelijk. Zij spoort den Raad aan geschillen van juridischen of feitelijken aard over de uitlegging der verdragen aan het Internationaal Gerechtshof voor te leggen. Voorts weerhoudt de erkenning van het recht op bescherming de Vergadering niet de minderheden te vermanen tot stipte vervulling harer onderdanenplichten. De Vergadering vertrouwt dat leden, die niet door eenigen verdragsplicht zijn gebonden, niettemin dezelfde beginselen van rechtvaardigheid en verdraagzaamheid zullen toepassen op de minderheden op hun gebied. Eindelijk wordt de aandacht van het secretariaat niet alleen op de rechten, maar ook op de plichten der minderheden gevestigd.

Deze verstandige en gematigde besluiten zijn blijkbaar het gevolg van een helder inzicht in de zee van moeilijkheden, welke moest ontstaan uit een toezicht door den

Raad op het inwendig bestuur van staten, die, minder bevoorrecht dan de Zwitsersche bondstaat, bestanddeelen van verschillend ras, taal en godsdienst, in een enkelvoudig staatsverband onder hunne onderdanen tellen. Het dreigend gevaar voor gisting, verzet en ontbinding, wordt niet veronachtzaamd, doch evenmin beschouwd als een grond om zich te onttrekken aan eene der duurste plichten van den Volkenbond: het tijdig opsporen en uit den weg ruimen van eene der voornaamste oorzaken van opstand en oorlog. Het is aangenaam ten slotte te kunnen vermelden, dat een Nederlander, Jhr. Mr. J. Loudon, als voorzitter der invloedrijke juridische commissie fungeerde.

Het laatste en belangrijkste vraagstuk betrof de ontwapening. Onder den ‘algemeenen, standvastigen, aangroeienden, onwêerstaanbaren aandrang der openbare meening in Europa’ volgens Scialoja boeide het aller aandacht; zooals blijkt uit de negen bijeenkomsten der vijfde commissie en de levendige beraadslaging in de drie voltallige zittingen van 26 en 27 Sept. Naast de vaste militaire commissie van advies, gevorderd door art. 8, had de eerste Vergadering van 1920 eene tijdelijke gemengde commissie van burgers en militairen benoemd, om in overleg met eerstgenoemde aannemelijke plannen eener geleidelijke ontwapening voor te bereiden. Ingevolge de beraadslagingen in 1921 was deze commissie met 7 nieuwe leden aangevuld en had zij een opmerkelijk verslag aangeboden, dat door eene commissie met Lord R. Cecil als rapporteur als grondslag harer eigen voorstellen was aanvaard. De commissie verklaarde zich hoogelijk ingenomen met het verslag, wilde de gemengde commissie voor één jaar bestendigen, ten einde haar in staat te stellen in nauwe aanraking met de regeeringen hare zware taak te voltooien vóór de Bondsvergadering in 1923. Voorloopig wilde zij het verzoek der vorige Vergadering aan de regeeringen van vóór 1914 herhalen, om de militaire begrootingen niet op te voeren boven de cijfers voor het jaar 1914 en de statistieke gegevens, voor de tijdelijke commissie benoodigd, in het belang der eenheid van den te kiezen maatstaf voortaan tot de directe strijdkrachten en de militaire begrootingen te beperken. Krachtig moest worden gestreefd naar algeheele vernietiging van overtollige munitievoorraden, beteugeling van den handel

in wapenen en den aanmaak van wapenen en munitie door private personen of ondernemingen. De internationale wapenhandel was reeds in 1919 door een verdrag te St. Germain geregeld en meer dan 30 staten hadden, deels voordeels ònvoorwaardelijk, zich daarbij aangesloten; maar de Vereenigde Staten hadden onverwachts hunne medewerking ontzegd. Daar deze evenwel onmisbaar scheen, moesten de bezwaren van Amerika worden opgespoord en opgeruimd. Immers het was uitgelekt, dat de Russische regeering, de eenige die vijandig stond tegenover àlle andere, aanzienlijke voorraden van wapenen en munitie in het buitenland had aangekocht, terwijl de levering van wapenen aan onbeschaafde volken onfeilbaar leidde tot roof en bloedstorting; de wapenhandel moest daarom deels volstrekt verboden worden, deels aan een streng toezicht of licentie-stelsel onderworpen. Private aanmaak kon alleen door eene algegemeene conferentie, waartoe ook niet-leden moesten worden genoodigd, worden belet of geregeld. Den chemischen oorlog met ontplofbare stoffen en verstikkende gassen had de Vergadering van 1921 willen bestrijden door geleerden aan te sporen hunne ontdekkingen zoo spoedig mogelijk openbaar te maken, ten einde het eenzijdig gebruik daarvan te voorkomen. Terugkomende op deze naïeve verwachting, stelde de commissie thans voor een onder-commissie van deskundigen met het onderzoek naar de nieuwste vorderingen der techniek en hare waarschijnlijke toepassing te belasten, en de uitkomst daarvan zoo ruim mogelijk bekend te maken. Eerst dan toch zouden de ontzettende gevolgen van een nieuwen oorlog klaar aan het licht treden.

De ontwapening zelve was volgens art. 8 reeds voorbereid door nauwkeurige statistieken van de bestaande strijdkrachten en oorlogsuitgaven, te land, te water en in de lucht, verdeeld in hetgeen de regeeringen, in verband met de geographische en politieke omstandigheden, noodig achtten, hetzij voor de bewaring der inwendige rust, hetzij voor de afwering van buitenlandsche aanslagen. Reeds 26 staten, waaronder de groote militaire mogendheden, hadden opgaven verstrekt, waaruit bleek, dat voor het eerste doel slechts een betrekkelijk gering bedrag noodig was, terwijl reusachtige sommen voor het tweede doel bestemd waren. Honderden millioenen pon-

den sterling en millioenen menschen waren aan den vreedzamen en productieven arbeid onttrokken, als het ware de prijs voor het diepgeworteld onderling wantrouwen. De conferentie te Washington 1921/22 had een verblijdenden stilstand in de bewapening ter zee teweeg gebracht en de commissie verlangde met recht eene nieuwe conferentie, om dezelfde beginselen ook door andere staten dan de eerste onderteekenaars te doen aanvaarden.

De ontwapening te land leverde intusschen veel grooter bezwaren: o.a. omdat hier de eenheid van maatstaf als bij schepen ontbrak en voorts tegen plotselinge aanvallen moest worden gewaakt. Wel is waar stelde de naderende conferentie der Pan-Amerikaansche Unie te Santiago da Chili in Maart 1923 daaromtrent nieuwe kansen in het zicht, maar thans moest de grondslag worden gelegd voor eene inkrimping in Europa. Daartoe had een Britsch staatsman, Lord Esher, reeds plannen beraamd, welke echter volgens de commissie te ver gingen en onaannemelijk waren. Lord R. Cecil was gelukkiger, doch kon de medewerking van Frankrijk niet verkrijgen zonder aan de ontwapening eene onderlinge garantie te verbinden, welke moest opwegen tegen de ontwapening van staten, die zich bijzonder bedreigd achtten. Aldus kwam het vernuftig doch ingewikkeld besluit tot stand, dat de Vergadering op voorstel harer vijfde commissie op 27 Sept. ongewijzigd aannam. In vier merkwaardige stellingen werd het resultaat samengevat:

1° Alle ontwapening moet zijn algemeen om aan art. 8 te beantwoorden;

2° In den huidigen wereldtoestand is geen ontwapening mogelijk zonder garantie;

3° Deze kan bestaan in een defensief verbond van allen, dat hen verplicht tot onmiddellijke effectieve hulp binnen hetzelfde werelddeel volgens vooropgesteld plan, terwijl voor bijzonder blootgestelde landen nog speciale garantiën noodig zijn;

4° Wegens het onafscheidelijk verband is voorafgaande toestemming tot ontwapening de eerste voorwaarde eener garantie, die bij voorkeur algemeen, desnoods partieel kan zijn, mits open voor allen en evenredig aan den graad van ontwapening.

De uitwerking werd opgedragen aan den Raad, in overleg met de betrokken regeeringen. Ofschoon art. 8 een algemeene evenredige ontwapening beoogt, kunnen in sommige streken bijzondere overeenkomsten nog verder gaan. Overtuigd eindelijk, dat eene moreele ontwapening, gevolg van wederkeerig vertrouwen, alleen mogelijk is door eene bevredigende regeling der internationale schadeloosstelling en onderlinge schuldplichtigheid, verdient deze de volle aandacht van den Raad; al kan de Bond alleen op verzoek der betrokken regeeringen zich actief in deze aangelegenheid mengen. Ondanks de voortreffelijke verdediging van Lord Cecil, wien de ontwapening als hoofddoel klaar voor oogen stond, en de vurige welsprekendheid van den Franschen afgevaardigde de Jouvenel, die even standvastig het denkbeeld van garantie tegen ingebeelde aanvallen bepleitte, werd het nauw verband tusschen een en ander van meer dan ééne zijde hoogst bedenkelijk geoordeeld en noode aanvaard. Op het voetspoor van Nederland bij monde van Jhr. Mr. J. Loudon verklaarden de vertegenwoordigers der drie Scandinavische rijken achtereenvolgens onbewimpeld hun tegenzin en waarschuwden zij tegen de onderstelling, dat hunne regeeringen zich tot zulke garantieverdragen zouden leenen. Buiten-Europeesche staten mochten als niet belanghebbenden stilzwijgend toezien of met hoffelijke woorden hunne instemming betuigen, de gewezen neutrale staten in Europa, die scherpzinnigheid aan onafhankelijkheidszin paarden, zagen met bezorgdheid, hoe de groote mogendheden, ondersteund door hunne gunstelingen en trawanten, niet tevreden met het reeds vermeld berucht art. 10, het oude kaatsspel van materieele en moreele ontwapening hernieuwden en den alouden naijver van elkander vijandige groepen onder nieuwe leuzen deden herleven. Het schijnbaar bevredigend slot was inderdaad een stap achterwaarts. Laat ons hopen, dat het eerlang niet mèèr blijke dan een ‘reculer pour mieux sauter’!

Ten opzichte van den oorlog in de lucht werden geen bijzondere besluiten genomen. Men vergenoegde zich met de resultaten van het onderzoek der bovengenoemde commissie af te wachten. Toch mogen de beschouwingen daaromtrent van den wakkeren rapporteur Lord Cecil niet onopgemerkt voorbijgaan. Met klem herinnerde hij aan de snelle vorde-

ringen der techniek, waardoor de vernielende kracht der bommen uit de lucht, sedert het eind van den wereldoorlog was vertienvoudigd en door een enkelen aanval de grootste steden binnen enkele uren konden worden verwoest of onbewoonbaar gemaakt. Voorwaar de toekomst biedt der menschheid geen andere keus dan *ontwapenen* of *omkomen*. Kan men zich verwonderen, dat de afgevaardigde uit Australië, de vernuftige evenredigheid van ontwapening en garantie bespotte en zich ergerde over den eindeloozen duur der ontworpen inkrimping?

Ik moest mij in het voorafgaande tot hoofdzaken bepalen en met stilzwijgen vele gewichtige punten voorbijgaan: zooals de begrooting, de verdeeling der kosten tusschen de leden en andere financieele zaken, welke van groot belang zijn, ook voor de toekomst van den Volkenbond. Hetzelfde geldt van de technische organisatie van verkeer en doorvoer, alsmede van de economische en financieele commissie van den Bond. Daarentegen mag zelfs binnen dit kader niet ontbreken eene dankbare herinnering aan het in Februari 1922 te 's-Gravenhage geopend Internationaal Gerechtshof, de meest grootsche en waarschijnlijk meest duurzame stichting van den Volkenbond, waaraan ook niet-leden medewerken en welks heilzame werkkring zich uitstrekt ver buiten zijne grenzen. Onvruchtbaar bleven de herhaalde klachten over het gemis van eigen geld- en dwangmiddelen; onvruchtbaar de angstvallige schroom om zich ongevraagd te bemoeien met de verontrustende problemen, die geheel Europa ontwrichten en den politieken toestand beheerschen; slechts een flauwe weerklank daarvan bespeurt men in bovenvermeld slot der ontwapenings-resolutie. Zorgvuldig werd zelfs de schijn vermeden van een aanranding van het gezag en het aanzien van den Raad, die binnen de grenzen van de sfeer van den Volkenbond zelfstandig en oppermachtig besluit, maar zelf ondergeschikt is aan de meerderheid der daarin vertegenwoordigde staten. Liever dan zijne macht te beperken, ging men er toe over het aantal niet-vaste-leden met twee te vermeerderen, ten einde aan de begeerte van de tot dusver uitgeslotenen althans eenigermate te gemoet te komen, zonder een der tegenwoordige leden zijn zetel te doen ontruimen. Wegens doorzichtige politieke redenen viel de keus op

Zweden en Uruguay. Nederland, dat terecht bedenkingen opperde tegen dezen onberaden stap, welke een pleister moest leggen op de fundamenteele gebreken der bestaande bondsorganisatie, mag zich verheugen over de keus van een der Scandinavische staten, waarmede het in belangen en gezindheid in menig opzicht overeenstemt.

Overziet men het gansche terrein en tracht men, met behulp der rijke stof te Genève aangevoerd en behandeld, een eindoordeel te vellen over de waarde van den Volkenbond voor de internationale gemeenschap op het tegenwoordig oogenblik en over de toekomst, welke hem wacht, dan dringt zich de overtuiging op, dat de Volkenbond was, is en blijft, een der merkwaardigste verschijnselen van onzen tijd, hetwelk in beteekenis alles overtreft wat tot dusver op internationaal gebied bestond. Geen statenbond, zelfs niet de Pan-Amerikaansche Unie, sloeg zóó wijd zijne vleugelen uit, en streeft zoo blijkbaar naar een universeelen samenhang.

Het is intusschen gemakkelijker doel en strekking te prijzen dan den juisten afstand te meten, dien hij op den ingeslagen weg inderdaad heeft afgelegd en aldus de juiste plaats te bepalen, welke hem in het wereldverband toekomt. Wij zagen, dat hij op het gebied van sociaal verkeer en onderling hulpbetoon belangrijke uitkomsten heeft verkregen en ook op staatkundig terrein op eenige resultaten van beteekenis kan wijzen; dat hij zelfs meer dan één stap heeft gezet op den veel steileren weg naar eene vreedzame oplossing van tegenstrijdige belangen zijner leden. Op dezen weg liggen intusschen schier onoverkomelijke struikelblokken, gegrond eensdeels in het groot verschil van omstandigheden, belangen en behoeften, welke zich in eene harmonische eenheid moesten oplossen om de rust te bestendigen en den vrede te bewaren, anderdeels in de gebrekkige inrichting en de onvoldoende middelen, welke hem ten dienste staan. Tot dusver faalden alle pogingen, hoe en waar ook aangewend, om den vrede te verzekeren. Uit deze ervaring is de Volkenbond geboren. Zal hij slagen, dan moet er meer gebeuren dan tot dusver is geschied; dan moet hij toonen den hoogen moed en ruimen blik te bezitten, welke tot heden slechts enkele leden durfden

aanbevelen, doch meerderen enghartig en kortzichtig met bittere welsprekendheid hebben bestreden.

De voornaamste op te ruimen struikelblokken bestaan in:

1° De dubbelzinnigheid, alsof de Volkenbond hoofdzakelijk, zoo al niet uitsluitend, de garantie bedoelde van een onrechtvaardig en voorbeeldeloos vredesverdrag, afgeperst aan een ontwapend en zieltogend vijand, als ware juist dit een onaantastbaar heiligdom, niettegenstaande het Bondsverdrag in art. 19 zelf den weg baant tot herziening van alle andere onuitvoerbare verdragen.

2° De uitsluiting van cultuurstaten door hunne toetreding afhankelijk te maken van zekere stemmen-meerderheid en dubbelzinnige voorwaarden, in plaats van allen welkom te heeten, die willen toetreden tot een wereld-statenbond en eerlijk medewerken aan de verwezenlijking zijner idealen. Volstrekt niet denkbeeldig is het gevaar van een Amerikaanschen Volkenbond, onder leiding der Vereenigde Staten naast dien in Europa, waardoor deze zijn universeel karakter en oorspronkelijk doel geheel zou verliezen.

3° Kleingeestige naijver, door zich bij de samenstelling der bondsorganen angstvallig vast te klampen aan eigen nationaliteit, in plaats van, op het voetspoor van de inrichting van het Internationaal Gerechtshof, de gelijkheid der leden te eerbiedigen en de eereplaatsen toe te kennen aan de uitnemendsten zonder aanzien van ras, nationaliteit, taal of godsdienst.

4° Wantrouwen, wraakzucht en verbittering moeten vervangen worden door vertrouwen, verzoening en vergevensgezindheid; m.a.w. door die zedelijke ontwapening, waaraan zoovele klinkende woorden zijn gewijd, maar waarvan tot heden zoo bitter weinig daden getuigen.

5° Dan moet het licht der openbaarheid doordringen tot de duisterste schuilhoeken en daghelder schijnen over het wijde veld der menschelijke samenleving, met eeuwigdurende verbanning van alle geheime aanslagen en afspraken.

Wanneer dubbelzinnigheid en exclusivisme verdwenen zijn, naijver en wantrouwen plaats maken voor samenwerking en vertrouwen en het volle daglicht aller werkzaamheid bestraalt, dan eerst kan de Volkenbond zijne beloften vervullen en zijn doel bereiken.

Utopie? Misschien. Doch indien utopie niet meer is dan de naam, waarmede het heden de toekomst versiert *(de Jouvenel)*, en de tijd niet anders dan de eeuwige wandelaar, die zijne lofredenaars en zijne belagers gelijkelijk slechts met een glimlach beantwoordt *(Loder)*, dan is de ware Volkenbond geen hersenschim, maar een toekomstbeeld, dat hen, die nà ons komen, eenmaal zal verblijden en verkwikken.

J. DE LOUTER.

De buitenlandsche staatkunde van Engeland.

The Cambridge History of British Foreign Policy. 1783-1919, edited by Sir A.W. Ward and G.P. Gooch; Vol. I, 1783-1815; Cambridge 1922.

Dit is een boek, dat ieder die belang stelt in internationale politiek met een zekere gretige verwachting ter hand zal nemen. De buitenlandsche politiek van Engeland is sinds eeuwen een van de belangrijkste elementen, die het internationaal leven van ons Europa, en sinds korter ook die dat van de wereld samenstellen. Een groot werk, dat er van de hand van een aantal Engelsche historici van naam een overzicht van wil brengen in de laatste eeuw en meer, met de vrede van Versailles tot besluit, en dat in de te goeder naam en faam bekend staande Cambridge Histories, dat moet niet weinig leering bevatten, niet slechts voor de Engelschen, die geroepen worden om aan de groote taak verder te arbeiden, maar ook voor buitenstaanders, voor vreemdelingen die aan de andere kant van de zee hun rol mogen meespelen, of ook niet meespelen, maar voorgespeeld krijgen.

't Is waar dat men een zekere spijt niet kan verkroppen, dat ook deze onderneming, waar inderdaad de tijd om drong, weer als een verzamelwerk is opgevat, ingedeeld in korte periodes die elk door haar eigen autoriteit behandeld worden. Bij de geweldige hoeveelheid van het materiaal, uitgegeven en onuitgegeven, en van de monografieën over personen en onderdeelen, was een andere inrichting misschien nauwelijks mogelijk. Maar toch, hoe veel liever zou men een werk van één man over dit onderwerp hebben. Er is over alle aspecten

van Engeland's staatkunde al heel wat geschreven, een samenvatting is wat wij noodig hebben, maar niet alleen een practische vergaarbak, waar ieder zonder moeite de feiten van zijn gading kan naslaan, maar een groepeering die de groote lijnen scherp doet uitkomen, een verklaring van het hoe en waarom, niet maar van elk oorlogje en elk vredetje, van elke onderhandeling en elke diplomatieke zending op zichzelf, maar van heel de ontwikkeling die Engeland van de landbouw- en veeteeltstaat der middeleeuwen gemaakt heeft tot het groote zeevarende en handeldrijvende wereldrijk dat wij kennen. Van geen ander Europeesch land heeft de buitenlandsche staatkunde zoozeer de gestadige invloed ondervonden van onveranderlijke geografische factoren. Onder verschillende omstandigheden, de inwerking van de tallooze andere factoren die de geschiedenis van een volk helpen bepalen, vertoonde zich die invloed soms in zoo verschillende manifestaties, dat de eenheid niet altijd in het oog springt. Zij is er niettemin, en in tal van belangrijke gevallen komt zij zelfs in zoo opvallende eenderheid terug, dat het politiek besef van de volkeren, het Engelsche zelf en zijn vrienden en vijanden, haar zonder moeite hebben kunnen erkennen. Dat helder uitbrengen, maar tevens de eenheid ook in haar duisterste schuilhoeken opsporen, ziedaar wat ook aan een werk over British Foreign Policy de eenheid van een fascineerend kunstwerk zou kunnen geven. Maar zulk een eenheid ligt buiten het bereik van een verzamelwerk. Men kan haar slechts verwachten in een geschiedenis die aan één geest is ontsproten.

Inderdaad is zij reeds in het eerste deel van deze Cambridge History ver te zoeken. In Preface noch Introduction vindt men haar zelfs als ideaal gesteld. Elke medewerker behandelt zijn periode als een op zichzelf staand gegeven en de inleider, Sir Adolphus Ward, zegt uitdrukkelijk:

‘However interesting, it cannot be imperative, in setting forth upon such an undertaking, to go back at length into a past which, as a matter of course, contained in it innumerable germs of the future, but which differed essentially from the period marked out for present treatment in many of the conditions of its public as well as of its private life. A brief sketch indicating some at least of the threads connecting

earlier with later epochs of our Foreign Policy as a State and as an Empire, is, therefore, all that can be attempted here by way of introduction to the narrative that is to follow'.

Na zulk een aankondiging leest men de inleiding, die toch nog tot een hoofdstuk van 140 bladzijden is uitgedijd, met bange vermoedens. Toch zal dat stuk werk, dat de toon moet zetten tot zulk een belangrijke onderneming van de Engelsche historische wetenschap, de zaakkundige lezer nog met teleurstelling en een ietwat droeve verwondering vervullen. In plaats van 'een aanwijzing van althans eenige draden' krijgt men een uiterst moeilijk te volgen relaas van feiten, waarvan zeer vele voor het recht begrip van de geschiedenis na 1783 gevoegelijk gemist hadden kunnen worden, terwijl van andere de beteekenis die zij voor de latere periode hebben, in het duister wordt gelaten.

Maar wat de Hollandsche lezer nog het meest zal treffen, dat is de wijze waarop hier met de geschiedenis van zijn land wordt omgesprongen. In de periode van de 17e en 18e eeuw, die Ward het uitvoerigst behandelt (de vroegere eeuwen doet hij in een bladzij of tien, twaalf af), behoorde de Republiek der Vereenigde Nederlanden tot de staten, waarmee Engeland het meest te maken had, naar wier eigen politiek die van Engeland zich het meest moest richten, zij het met succes of niet. Ik zou geneigd zijn haar belang in dit opzicht, haar belang dus voor de historicus van Engeland's buitenlandsche staatkunde, te stellen onmiddellijk na Frankrijk, vóor Spanje en de Scandinavische landen, die weer vóor de Duitsche landen komen, althans in de eerste helft van het tijdvak. Niettemin zegt de 'editor' van deze Cambridge History bijna geen woord over Nederlandsche geschiedenis dat er niet naast is. Geloof niet, dat ik overdrijf. Ik durf volhouden, dat er in zijn inleiding bijna geen passage voorkomt die onze geschiedenis raakt, of men kan er halve of heele misvattingen in aanwijzen.

De begane fouten zijn van tweeërlei aard. Of wel ze bewijzen onkunde op het gebied van de binnenlandsche geschiedenis van de Republiek. Of wel ze bewijzen gebrek aan kennis of begrip van de Nederlandsche kant van internationale gebeurtenissen, crisissen, vraagstukken. Het spreekt vanzelf dat in een werk als dit misslagen van de tweede soort

ernstiger zijn. Maar toch zijn die van de eerste ook niet zonder belang, vooral niet wanneer ze afmetingen aannemen als hier het geval is, en te meer niet waar de binnenlandsche verwikkelingen in onze Republiek altijd zulk een invloed gehad hebben op haar buitenlandsche politiek en in het bizonder op haar betrekkingen met Engeland. Ik behoef de naam van Willem III maar te noemen. Welnu, van Willem III schrijft Sir Adolphus het volgende (blz. 32; hij spreekt over de tijd tusschen 1670 en 1672):

'...Charles II, whose immediate efforts against the republican *régime* in the United Netherlands had been met by the nomination of Prince William III of Orange to the stadholderate of five of the Provinces, with the expectancy of that of Holland and Zeeland on the day of his coming of age.'

Men kan de hopelooze verwarring, die in die passage onder toch heusch niet zoo moeilijk toegankelijke feiten is aangericht, niet met een paar woorden blootleggen. Elk Nederlandsch lezer bespeurt er trouwens zonder mijn hulp de vergissingen wel in. Men ijst van de onvoorzichtigheid van een historicus van naam, om er zoo maar op los te schrijven over dingen waar hij niets van afweet. Maar laat mij een voorbeeld geven van de tweede soort fouten.

De schrijver is tamelijk uitvoerig over de Oostenrijksche successieoorlog, die in 1748 met de vrede van Aken werd besloten. Ik zet het ieder lezer evenwel, om zich uit zijn relaas eenig denkbeeld te vormen van de rol door de Nederlanden in die tamelijk onverkwikkelijke episode gespeeld of van hun eigenaardige verhouding tot Engeland daarbij. De verheffing van Willem IV in 1747 wordt niet eens vermeld. Toch is die gebeurtenis een datum van kapitaal belang in de ontwikkeling van de oude vriendschap tusschen de twee zeemogendheden, en die vriendschap zelf is een van de gewichtigste elementen in de buitenlandsche staatkunde van Engeland. Haar hervatting na de onderbreking der eerste zeeoorlogen, de oppositie ertegen van invloedrijke groepen in ons land, die meenden er levensbelangen van ons volk aan opgeofferd te zien, haar al nauwer verbintenis aan de positie van het Oranjehuis in de Republiek, dat in 1747 nog eenmaal geroepen werd om er de hoeksteen van onze buitenlandsche politiek van te maken, dat al dadelijk in 1748 mee in

aanzien verloor, toen het meedoen aan de agressief anti-Fransche politiek op teleurstelling was uitgeloopen, en dat eindelijk, na de rampen van de vierde Engelsche oorlog en het herstel door vreemde troepen in 1787, in 1795 met de Engelsche connectie ten val kwam, - van dat alles, wat tot de Engelsche geschiedenis zoo goed als tot de onze behoort, heeft Sir Adolphus Ward niets begrepen. Hij ziet, hij beschrijft althans geen samenhang in die geschiedenis. Zoo kan hij meenen, dat ook in de tweede Engelsche oorlog, evenals in de eerste, het ‘the republican party’ in Nederland was, die voor de vrede werkte (blz. 29). En zoo kan hij de verheffing van Willem IV geheel vergeten, die later, in het gedeelte door Dr. Clapham bewerkt, slechts vermeld wordt in een aanhaling van woorden door Harris, de befaamde Engelsche gezant, in 1787 vol geestdrift geschreven, dat nl. ‘the revolution in this country is as complete as it was in 1747’ (blz. 175, noot), een aanhaling, die dus in dit werk geheel in de lucht is komen te hangen.

Maar dit onbegrip wreekt zich ook onmiddellijk bij het bespreken van de vrede van 1748. Volgens Ward was ‘the essential condition of the Preliminaries insisted on by Great Britain and the United Provinces’ - ‘the *status quo ante bellum* - the restitution, in other words, of the conquests made during the War, including the Barrier Towns recently taken by the French, and Madras.’ Maar het eigenaardige van die onderhandelingen van 1747 en '48 was, dat Frankrijk, in weerwil van zijn schitterende militaire positie en zijn verovering niet van de barrière-steden slechts, maar van heel de Zuidelijke Nederlanden en van Maastricht en Bergen-op-Zoom, zelf dadelijk die status quo ante aanbood, terwijl het Engeland was, dat de vrede tegenhield door zijn weigering om veroveringen buiten Europa te restitueeren, in het bizonder Cap Breton, een eiland in de mond van de St. Laurens, tusschen Nova Scotia en New Foundland, die beide al in 1713 uit Fransche in Engelsche handen waren overgegaan. Ward zelf maakt hierop een oogenblik later een toespeling, wanneer hij opmerkt dat de vrede voorzoover hij de verdeeling van de koloniale wereld tusschen Engeland en Frankrijk betrof onmogelijk als ‘definitive’ kon worden beschouwd, aangezien Engeland om de Franschen uit de

Zuidelijke Nederlanden weg te krijgen hen hun bezittingen in Noord-Amerika had teruggegeven - ‘a withdrawal which seemed intolerable to the British Colonists.’

Uit deze vage en tegenstrijdige opmerkingen blijkt één ding maar al te duidelijk en dat is dat Ward volstrekt geen oog heeft voor de Nederlandsche, of laat mij zeggen de continentale opvatting van de onderhandelingen en de vrede van Aken. Het is de moeite waard daar een oogenblik wat dieper op in te gaan. Diezelfde blindheid toch heb ik opgemerkt bij Dr. Holland Rose, de schrijver van de twee hoofdstukken over de oorlogen met het revolutionaire en het Napoleontische Frankrijk in dit werk, - onvergelijkelijk veel bekwamer werk overigens dan de ongelukkige inleiding. Daarenboven is de vrede van Aken een zeer typisch geval voor Engeland's verhouding aan de eene kant tot het vasteland en aan de andere kant tot de koloniale wereld. Dat is trouwens de reden waarom Holland Rose er een paar keer op terugwijst. Hij noemt het ‘the classic instance’ van een vrede geïnspireerd door een zekere opvatting, die altijd bij Engeland's vastelandsche bondgenooten voorzat. ‘It amounted’, zegt hij, ‘to this: that Great Britain's triumphs at sea were to atone for their failures on land, the sacrosanct principle of the Balance of Power being also invoked to justify *her* colonial remunciations and *their* territorial recoveries.’

Dr. Holland Rose's bijdrage, schreef ik, is onvergelijkelijk veel bekwamer werk dan de inleiding van de ‘editor.’ Wie Holland Rose's studies over William Pitt, en zijn ‘Life of Napoleon’ kent, weet met welk een meesterschap hij de ontzaglijk omvangrijke stof hanteert en hoe leesbare boeken hij ervan gemaakt heeft. Waar hij te kort schiet, echter, naar mijn begrip, is juist ook in waardeering van dit standpunt van andere volken. In de voorrede tot het gansche werk heet het: ‘The work is intended to combine with a strict adherence to historical truth, wherever ascertainable, a national point of view - in other words, an avowed regard for the interests, and above all for the honour, of Great Britain; and the list of contributors to it has been confined to historical scholars who are British subjects by birth.’ Niemand kan er, dunkt mij, op tegen hebben, dat de Cambridge History of British Foreign Policy geschreven wordt van een Britisch

gezichtspunt uit. Maar zou het werk niet winnen, aan historische waarde zoowel als aan opvoedkundige, indien de Britten die het schreven zich van tijd tot tijd geweld aandeden om zich, voor een oogenblik maar, in de positie van de bondgenooten en zelfs van de vijanden van Downing Street te verplaatsen? Er ligt over de voorrede en over heel het boek iets van de stemming die door de gebeurtenissen der laatste jaren helaas ook onder de historici der oorlogvoerende landen is gaande gemaakt. Niemand zal er een Engelschman verwijt van maken, dat hij voelt voor de eer van zijn land. Maar dient hij die eer door, zooals Ward doet, te vermijden over de tocht naar Chatham te spreken, of door te verzekeren dat Engeland in de Oostenrijksche successie-oorlog, waarin de hertog van Cumberland geen enkele overwinning heeft kunnen behalen, ‘had well sustained her military repute’? Wint die eer erbij, wanneer Dr. Holland Rose om de lijst van Engeland's ‘triumphs in distant waters’ in de rampspoedige eerste coalitie-oorlog tegen het revolutionaire Frankrijk te doen aanzwellen er Demerary en Berbice bij noemt (blz. 272), die door hun Nederlandsche goeverneurs zonder slag of stoot werden overgeleverd op grond van Willem V's aanschrijving van Kew, - die trouwens in dit werk nergens vermeld wordt?

Men zou dit misschien kleinigheden kunnen noemen, - ofschoon toch het laatste, ik bedoel het stilzwijgen nopens de aanschrijving van Kew, een vrij kras staaltje is van dat tekort aan inzicht in zulk een belangrijk historisch verschijnsel als dat van de Engelschgezindheid van het huis van Oranje, waarvan het befaamde stuk een culminatie-punt was. Heb ik ongelijk, wanneer ik hiermee in verband breng het feit, dat in de noten van heel dit boekdeel geen enkele Nederlandsche bron of autoriteit wordt aangehaald?[1)] Dr. Clapham, die de Engelsch-Pruisische restoratie van Oranje in 1787 beschrijft, doet dit zonder melding te maken van Colenbrander's Patriottentijd. Zijn opmerking, dat de Patriottenpartij ‘by its origin

1) Het is eigenaardig, dat in de boekenlijst achterin wel twee Nederlandsche werken worden vermeld - Dr. Colenbrander's geheel onmisbare Gedenkstukken en ook zijn Belgische Omwenteling -, maar dat in de tekst geen spoor van gebruik dezer werken te bekennen is, terwijl zelfs de titels niet zonder spelfouten zijn afgedrukt kunnen worden.

that of the commercial aristocracy, was acquiring a revolutionary and democratic tinge by intercourse with France' (blz. 172) - met de Fransche regeering van vóor 1789! - raakt dan ook kant noch wal.

Maar laat mij komen tot Dr. Rose's opmerkingen over de vrede van Aken.

De Oostenrijksche successie-oorlog was zooals alle 18e eeuwsche oorlogen van Engeland een dubbele oorlog. Begonnen om Maria Theresia's erfdeel tegen Frankrijk te helpen verdedigen, was hij weldra een koloniale oorlog geworden, die de vorming van een Engelsch rijk in Noord-Amerika en Indië, waartoe de Spaansche successie-oorlog de grondslagen had gelegd, moest voortzetten. Toen de Europeesche landoorlog slecht ging, kon het Engelsche publiek zich troosten met de successen in verre werelddeelen. De Engelsche regeering echter wist wel, dat die successen op de Europeesche slagvelden bevestigd zouden moeten worden. Engeland's ligging maakt het weliswaar vrij onafhankelijk van het vasteland, zoodat het niet, zooals vastelandsche staten, vecht met slechts zijn leger tusschen zich en een overstrooming door de vijand. Het kan daarom aan iedere Europeesche oorlog deelnemen zonder zich de handen geheel te binden en het kan van de verwarring gebruik maken om zijn overzeesch rijk te vergrooten. Maar het staat daarom niet onverschillig tegenover de territoriale regelingen op het vasteland. Het kan het opkomen van een alles overweldigende militaire mogendheid nooit gedoogen, en het kan in het bizonder niet toelaten dat een groote mogendheid zich zou neerzetten aan de monden van Schelde, Maas en Rijn, van waaruit een invasie van Engeland niet geheel onmogelijk schijnt. Daarom vecht Engeland in vastelandsche oorlogen mee, volstrekt niet alleen om onder de hand koloniën in te rekenen, maar ook wel degelijk om het Europeesch evenwicht te handhaven, en daarom spande Engeland zich in de Oostenrijksche successieoorlog jarenlang in om de overwinning van Frankrijk in de Zuidelijke Nederlanden te keeren, omdat het die Zuidelijke Nederlanden nooit met een gerust hart in Fransche handen zou zien.

Nu leek het in 1746 al wel mogelijk om een regeling te verkrijgen, waarbij Frankrijk, in weerwil van zijn succes

uitgeput door de oorlog, al zijn veroveringen zou teruggeven, maar zóo uitgeput was Frankrijk niet, dat het zelf de Zuidelijke Nederlanden zou teruggeven en Engeland Cap Breton laten houden. Wilde Engeland dus Cap Breton houden - en dat wilde het! het volk schreeuwde 'Cape Breton for ever!' in de straten van Londen -, dan moest het Frankrijk in Europa dwingen om *zijn* prooi, België, los te laten. Nu was de voornaamste bondgenoot van Engeland voor die zware besogne eigenlijk niet de soeverein van de Zuidelijke Nederlanden - Oostenrijk - maar onze Republiek, voor wie het evenzeer als voor Engeland zelf een levensbelang was, dat Frankrijk zich niet voor goed in België zou vastzetten. De Republiek evenwel had zich niet rechtstreeks in de oorlog gemengd, zij vocht, zooals dat in die dagen mogelijk was, als bondgenoot van Oostenrijk, niet als vijand van Frankrijk. Haar regeering, de zwakke Statenheerschappij van het tweede stadhouderlooze tijdvak, beefde terug voor een oorlog die haar de macht kon kosten, en zij zocht naar alle middelen om de vrede te herstellen. Afgescheiden van het partijbelang dat zij daarbij had - ook in 1672 had oorlog met Frankrijk immers Oranje weer aan het bewind gebracht - was dit mijns inziens ook uit nationaal oogpunt de eenige gezonde politiek. Wanneer Frankrijk bereid was de Zuidelijke Nederlanden goedschiks los te laten, wettigde geen enkel Nederlandsche belang een oorlog om het te dwingen. Integendeel, de Nederlandsche koopmansstand zag niet zonder reden de groei van het Britsche koloniale rijk met leede oogen aan. Men herinnerde zich nog al te goed, hoe in 1713 bij de vrede van Utrecht, Engeland met een rijke koloniale buit was gaan strijken, terwijl ons land, op het laatste oogenblik in de steek gelaten, voor al zijn krachtsinspanning in de Spaansche successie-oorlog niets anders had kunnen krijgen dan die ongelukkige barrière, waarmee het, alles wel beschouwd, niet alleen zichzelf maar ook Engeland moest beschermen. Toen was de oorlog goed gegaan, nu ging hij slecht. Moest Nederland nu weer zijn veiligheid op het spel zetten om Engeland aan koloniën te helpen?

Geen wonder dat de Nederlandsche staatslieden, Gilles de Raadpensionaris in het bizonder, hun best deden om Engeland tot toegeven op het punt van Cap Breton te bewegen. Maar

de Engelschen waren nog lang zoo ver niet. Zij deden integendeel hun uiterste best om er de Republiek toe te krijgen eindelijk openlijk de oorlog te verklaren. En zij hadden maar al te veel macht over onze staat. Op eigen houtje met Frankrijk tot een vergelijk komen, dat dorsten onze staatslieden niet, omdat zij, ook de Staatsgezinden, Frankrijk niet vertrouwden en Engeland dus niet van zich af konden stooten. En als een stok in de hoek hadden de Engelschen altijd nog hun relaties met de Oranjepartij, die, bezield van een helaas zeer ongerechtvaardigd zelfvertrouwen, meende dat zij tegen Frankrijk wonderen zou kunnen doen. Zoo hield Engeland de tegenstribbelende Republiek dus in een oorlog die alleen aan Engeland nog voordeel kon brengen.

Niets is gemakkelijker dan om de spot te drijven met de vreesachtigheid gepaard aan onbekwaamheid van onze staatslieden in die ongelukkige periode en de Engelschen hebben dat dan ook altijd meedoogenloos gedaan - ik herinner maar aan Carlyle, die zich vroolijk maakt over ‘the hoisting of the heavy Dutch’[1], de vruchtelooze pogingen om onze regeering eenig oorlogsvuur in te blazen. Maar ik zal u eens een paar aanhalingen uit de diplomatieke correspondentie van die dagen voorleggen, waaruit gij wel gevoelen zult, dat de situatie van ons volk meer tragisch dan komisch was en dat de Engelschen weinig recht hadden om ons uit te lachen. Het was in April 1747, toen de Franschen na de mislukking van de onderhandelingen in de afgeloopen winter zich opmaakten om ons land, het zwakste lid van het bondgenootschap, - en Engeland als steeds onbereikbaar achter de zee - de duimschroeven aan te zetten. Zij vielen Zeeuwsch Vlaanderen binnen. Het bericht wekte een ware paniek in de Haagsche regeeringskringen. Lord Sandwich, de Engelsche gezant, die in het laatst van het vorig jaar als afgezant van de Engelsche oorlogspartij (want er was ook in Londen al een partij die de hoop had laten varen) naar ons land was gezonden om de vredesonderhandelingen in de war te sturen, - Lord Sandwich schrijft aan zijn minister, na te hebben uitgeweid over de ‘consternatie’ van de Raadpensionaris:[2]

1) Life of Frederiçk the Great.
2) Public Record Office, State Papers, Holland.

‘I said what I could to remove his apprehensions, but in my opinion not to much purpose, as he seemed to think the danger much nearer than I can imagine it to be. He complained much of the behaviour of England, who by refusing to cooperate in pacifick measures had drawn the Republick into their present danger and distress. I told him I could by no means think the danger to be such as he represented it to be; that our Army was known to be indisputably superiour to that of the Enemy, and that I could not see that in that case we had much to apprehend. He said he had no certain proofs of our superiority, but that even allowing that, their whole safety depended upon the uncertain event of a single battle, which was a very Precarious Security’.

Inderdaad, het geval stond eenigszins anders voor ons dan voor de Engelschen. En hoe levendig gevoelt men dat bij het lezen van het antwoord van de minister (Lord Chesterfield) aan de gezant:

‘Your Lordship will endeavour to animate that Minister upon that occasion, observing to him that this is nothing but a meer artifice on the part of France to intimidate the Republick in the present conjuncture, if possible, and that as soon as the allied army shall have begun their operations, the States cannot possibly, from our great and decided superiority, have anything to fear from whatever menace may be thrown out to them from that Court.’

Brave words indeed! Maar hoe gemakkelijk voor de man veilig achter de zee om de man met niets dan een leger tusschen zich en de vijand een voorbeeld van moed te zetten! Ik kan mij voorstellen, welk een machtelooze woede de ongelukkige Raadpensionaris bevangen moet hebben op het vernemen van de hooghartige geruststellingen van Lord Chesterfield. Het was niet de eerste en het was ook niet de laatste keer (men denke aan Roemenië, aan Griekenland), dat Engeland het gevaar van een meer blootgesteld bondgenoot eenigszins onderschatte. Vóor de zomer uit was, was dat leger van de hertog van Cumberland, dat zoo'n ontegenzeggelijke meerderheid over de Franschen bezat, bij Lafeld verslagen en was de vijand begonnen met de belegering van Bergen-op-Zoom. De val van Bergen-op-Zoom kon het niet beletten en ook niet, dat de vijand zich daarna tegen

Maastricht keerde. Pas toen, nadat de Prins van Oranje zijn onmacht had moeten bekennen om het beter te doen dan het Staten-bewind, gaven de Engelschen de partij verloren en stemden erin toe om de Zuidelijke Nederlanden terug te koopen met Cap Breton: de vrede die in 1748 tot stand kwam, hadden zij al in 1746 kunnen hebben en ons land voor een invasie vrijwaren.

Als men dit alles weet en men bedenkt dan, dat Dr. Rose de vrede van Aken een klassiek voorbeeld noemt van die continentale onbeschaamdheid die meent dat Engeland maar altijd weer ‘hun misslagen’ moet goedmaken met ‘zijn triomfen’, dan kan men zich toch van een zekere verwondering niet onthouden. Was het dan niet een Engelsch belang, dat de Zuidelijke Nederlanden niet aan Frankrijk zouden behooren? Getroostten de Engelschen zich de opoffering van Cap Breton in ruil voor die gewesten dan soms pour les beaux yeux de Marie Thérèse of misschien du Prince d'Orange? En nog afgezien hiervan (ofschoon dit al genoeg is om de redeneering volgens welke Engeland bij de vrede van Aken onbillijk behandeld zou zijn door zijn bondgenooten omver te werpen) Engeland, dat van de Oostenrijksche successieoorlog zooals van de meeste andere als het ware automatisch profiteerde door zijn ligging, had wel degelijk een zedelijke verplichting tegenover de Republiek, die het tegen wil en dank in de oorlog had gedreven en die het in de winter van '46 op '47 het sluiten van een goede vrede had belet.

Men zou haast gelooven, dat Holland Rose niet alleen soms vergeet wat hij op andere plaatsen zoo uitdrukkelijk vaststelt, namelijk dat Engeland's eigen belang bij de grensregelingen van het vasteland gemoeid is, maar dat hij voor Engeland een zedelijk recht opeischt om koloniën te veroveren, wanneer de vastelandsche naties dwaas genoeg zijn om onder elkaar te vechten! Zonder gekscheren evenwel, ik zie de verklaring van zijn opmerking in iets anders. Wat hem zooals zooveel Engelschen ontbreekt, is, wat ik straks al aanstipte, het vermogen om zich in de plaats van ons continentalen een oogenblik in te denken. Hij heeft zich nooit levendig voorgesteld, hoeveel onaangenamer en onveiliger de situatie van de vastelandsche buren van Engeland's machtige vijanden is dan die

van Engeland zelf. Men kan dat in heel zijn relaas voelen aan de hooghartige toon waarop hij gedurig spreekt over de zwakheden, de weifelingen, de inzinkingen van Engeland's bondgenooten, van Pruisen en van Oostenrijk vooral, in de lange, lange worsteling met Frankrijk die hij beschrijft. ‘The conduct of the Central Powers’, zoo eindigt hij, (blz. 391) ‘was impaired by a petty egoism, a paralysing jealousy, and by half-heartedness that faltered at the first great reverse. Hers - Great Britain's - were at least the virtues of constancy and doggedness.’ En hij meent dat in 1813 de bondgenooten Engeland hadden kunnen begroeten met de woorden:

‘..... Tu Maximus ille es,
Unus qui nobis cunctando restituis rem.’

Het is niet dat men bij het lezen van een zoo hooggestemde passage de Engelschman zijn voldoening en zijn trots misgunt om de nobele rol, waartoe zijn land in een crisis van de wereldgeschiedenis geroepen is geweest en waarin het niet is te kort geschoten. Men zou slechts van de historicus een klaarder inzicht verlangen, dat die onwankelbaarheid en die machtsontplooiing beide het product zijn van de geografische ligging van Engeland. Engeland behoefde bij de eerste ernstige tegenslag de moed niet op te geven, omdat tusschen Engeland en Frankrijk altijd het Kanaal bleef. Als van een Engelsch Jena het gevolg was geweest dat Napoleon in Londen verscheen, dan zou Engeland, wil men tenminste afgaan op de paniekstemming die invasiegevaar er altijd teweegbracht, de moed ook wel degelijk hebben laten zinken. Maar Engeland kon zijn verslagen troepen altijd weer inschepen en elders probeeren. De ‘Spirit of the Years’ in Hardy's ‘episch drama’ dat van Napoleon's tijd zulk een grootsche verbeelding geeft, zou wat hij de ‘Spirit of the Pities’ toevoegt, tot Holland Rose kunnen richten:

‘..... Knowst not at this stale time
That shaken and unshaken are alike
But demonstrations from the Back of Things?’[1)]

Weinigen hebben de moed om de sombere philosophie van Thomas Hardy zonder voorbehoud te aanvaarden. Evenals

1) The Dynasts, Part III, Act VII, Scene VII.

de ‘Spirit of the Pities’ verhullen zij zich het gelaat, wanneer hun het mechanisme van de wereld wordt blootgelegd en de menschen en hun daden slechts manifestaties blijken van de onzijdige, onbewuste wil. En toch, ook voor die verharde fatalist blijft bewondering mogelijk tegenover

> ‘Its (the Will's) ceaseless artistries in Circumstance’,

en al erkenne men de oorzaken van Engeland's groote daden in iets anders dan in de vrije wil van Engeland's bewoners, men behoeft daarom die grootheid zelf nog niet te miskennen. En nog minder behoeft men, al werkt de ‘selfcomplacency’ van Engelsche schrijvers soms wel eens wat prikkelend, voorbij te zien, dat inderdaad het evenwicht van Europa, waardoor totnogtoe althans het voortbestaan van de kleinere staten verzekerd is geworden, voor zijn handhaving aan geen land zooveel als aan Engeland heeft te danken. Engeland, het eilandenrijk, dat zelf aldra geleerd heeft zijn ambitie niet in heerschappij op het vasteland te vinden, dat iedere vastelandsche opperheerschappij van een andere mogendheid moest vreezen, maar uit hoofde van zijn geografische constitutie beter dan de andere bedreigden weerstand kon bieden aan de onderscheiden pogingen in die richting die de geschiedenis te boeken heeft, - Engeland heeft ten opzichte van Europa een schoone taak te vervullen gehad. Het heeft er de vruchten van geplukt in de vorm van koloniën, terwijl Frankrijk een koloniaal rijk verspeelde door het droombeeld van continentale suprematie en Holland omdat het, Engeland helpende bij het vervullen van zijn taak, te dicht bij het gevaar zat om er maar met een deel van zijn krachten aan te werken, later nog omdat het, zwak en onbeschermd als het was, in de vastelandsche maalstroom werd meegesleurd. Hoe ook, de taak was schoon, zij is getrouw vervuld, en de staatslieden die zij in het aanzijn heeft geroepen - want de taak maakt de staatsman - behooren tot de merkwaardigste voortbrengselen van de Wil (als ik nog eenmaal met Hardy mag spreken) en zijn een studie overwaard.

In het onderhavige werk kan men het hoofdstuk van Professor Webster (van Liverpool) over ‘the pacification of Europe 1813-15’, niet lezen zonder een levendig besef te krijgen van welk een nuttige rol Engeland in de samenleving

der Europeesche staten vervult, noch zonder bewondering op te vatten voor de staatsman die in die jaren Engeland's buitenlandsche politiek leidde, Castlereagh. Nog tot in 1814 toe waren de diensten van Engeland onmisbaar om te verhoeden, dat de coalitie tegen Napoleon aan de strijdige ambities der vastelandsche mogendheden bezwijken zou, en dat de vrede zonder nieuwe oorlog tusschen de bondgenooten tot stand gekomen is, en dat hij, eens gesloten, zoo duurzaam heeft kunnen zijn als hij geweest is, daarvan komt Engeland zeker wel in de eerste plaats de eer toe.

Engeland's werk was, zooals Professor Webster duidelijk aantoont, in hoofdzaak het werk van één man, van Castlereagh. Maar Castelereagh werkte in een traditie, de traditie van de jongere Pitt, die aan het begin van het jaar 1805, aan het eind waarvan Napoleon's overwinning bij Austerlitz alle kans op een vrede, die geen Fransche in plaats van een Europeesche vrede zou zijn, weer voor onbepaalde tijd verschoof, zijn denkbeelden over de reorganisatie van Europa had neergelegd in een befaamd memorandum, ingegeven weliswaar door een soortgelijk plan van Tsaar Alexander. Pitt stierf onder de indruk van Napoleon's triomf en van Pruisen's afval in het begin van 1806, maar aan het Foreign Office hield men door de donkerste tijden heen zijn denkbeelden in eere, tot het Castlereagh gegeven was ze in praktijk te brengen.[1)] Het bevrijden van de door Frankrijk overweldigde kleinere landen, het herstellen van een evenwicht in Europa met behoud van Frankrijk als groote mogendheid, dat waren de hoofdlijnen van het Engelsche program: - dat Engeland zijn ‘maritime code’ gebiedend aan de besprekingen onttrok, dat het ettelijke koloniën voor zich hield die het achtte voor de veiligheid van zijn rijk niet te kunnen missen, dat laten wij nu maar buiten beschouwing en gunnen

1) Pitt's memorandum staat als bijlage afgedrukt in Professor Webster's ‘British Diplomacy, 1813-15’, waarin hij in een handig boekje de belangrijkste dépêches uit die jaren bijeen heeft gebracht (1921). Wanneer ik zeg, dat het F.O. in de donkerste tijden aan het memorandum van 1805 trouw bleef, dan moet men enkele gevallen van individueele inzinking uitzonderen. Het meest treffende daarvan heeft voor ons een bizonder belang. Het is een voorstel door Lord Mulgrave, toen waarnemend minister van buitenlandsche zaken, aan Pitt, vlak voor diens dood in overweging gegeven (6 Januari 1806), onder de onmiddellijke indruk van Austerlitz en van Pruisen's baatzuchtige werkeloosheid, met de strekking om Pruisen tot actie te bewegen door het ons land, toen nog de Bataafsche Republiek, aan te bieden. Mulgrave's brief staat als bijlage achter dit eerste deel van British Foreign Policy. Een bewering van Hardenberg in zijn ‘Denkwürdigkeiten’, dat Engeland dit aanbod reeds eenige maanden tevoren aan Pruisen had gedaan, berust op een misverstand (British Foreign Policy, I, blz. 345 noot). Van Mulgrave's voorstel zegt Holland Rose (a.w., blz. 347): ‘This degrading suggestion elicited no reply’ (van Pitt).

'de eerlijke makelaar' zijn loon. Men kan niet zeggen, dat Castlereagh voor zijn vastelandsche politiek in alle onderdeelen, en zelfs in eenige hoofdzaken, de steun van de openbare meening in Engeland had. Toen de nederlaag van het imperialistisch Frankrijk eenmaal voldongen was, bepaalde de belangstelling van het publiek zich vrijwel tot de kwestie van het verkrijgen van een internationaal verbod van de slavenhandel, waar bisschop Wilberforce en de andere evangelischen een uiterst knappe agitatie voor op touw hadden gezet. Verder was er felle, maar tamelijk op zichzelfstaande en onderling niet steeds goed samenhangende kritiek van radicalen, die fulmineerden tegen de nieuwe knechting van Polen en meer ondergeschikte punten als de inlijving van Genua bij Savoye-Piemont. Castlereagh oordeelde het noodig met alle macht de wensch van de Tsaar om heel Polen onder zich te houden te weerstaan. Op dat punt heerschte er zelfs in Engelsche regeeringskringen onverschilligheid en het was geheel op eigen verantwoording, dat de minister te Weenen met Oostenrijk en Frankrijk de overeenkomst aanging, waarvoor Rusland en Pruisen (dat heel Saksen had willen annexeeren) moesten bukken. Na de honderd dagen en Waterloo eischte in Engeland zoo goed als in de meeste andere landen van het bondgenootschap de publieke opinie een radicale vernedering en verzwakking van het onverbeterlijke Frankrijk. Daar stond Castlereagh met niet genoeg te bewonderen onverschrokkenheid pal tegen. Dank zij vooral hem en Wellington en Tsaar Alexander, was ook de tweede vrede van Parijs van dien aard, dat er in Frankrijk geen revanchebeweging op gevolgd is. Dat is wel het beste werk dat Castlereagh gedaan heeft en het is genoeg om veel zonden te doen vergeten.

En zonder zonden, zeker, was ook Castlereagh niet. Zijn

naam heeft nog steeds een booze klank in Engelsche ooren, gevolg van het verfoeilijk dwangbewind dat mee onder zijn invloed door de Engelsche regeering in diezelfde, maar vooral in de volgende jaren binnenslands werd gevoerd.[1)] Ook op het vasteland trouwens stond hij zoo openlijk als hij dorst reactie voor. Bij de radicale intellectueelen, die zooveel tot de vorming van de publieke opinie bijdroegen, maakte hij zich meer en meer impopulair. Byron achtervolgde hem met evenveel haat en verachting als Multatuli Thorbecke. Maar Professor Webster heeft krachtig bijgedragen tot zijn eerherstel. Engelschen van alle politieke richtingen erkennen hem nu als een van hun grootste ministers van buitenlandsche zaken. Men bewondert hem niet alleen om de samenhang van zijn ideeën, de overtuiging en de kracht waarmee hij ze voorstond, de moed waarmee hij beslissingen dorst nemen, om zijn bekwaamheid in één woord. Men waardeert de geest van zijn politiek meer dan lange tijd mogelijk is geweest.

In dat opzicht is er trouwens juist in de allerlaatste jaren een kentering waarneembaar geweest. Naarmate de teleurstelling over Versailles volledíger is geworden, begint men gunstiger te denken over Weenen. Juist eigenschappen die de tijdgenooten zoo slecht konden verduren in Castlereagh, de eigenschappen die hem als de aristocratische bewindsman bij uitnemendheid typeeren, zijn vastheid van wil, zijn minachting voor de publieke opinie, voor wat hij genoemd zou hebben de waan van den dag, - wij moderne menschen kunnen dat aristocratisme nog moeilijk als de ideale regeerwijze beschouwen, maar wij hebben geleerd het althans boven het demagogisch meehuilen met de wolven in het bosch, boven het meewaaien op alle winden van volks- of krantenhartstocht te stellen, dat ons in de laatste tijd te aanschouwen is gegeven. Professor Webster zelf heeft in de zomer van 1918 in de reeks historische handboeken, die toen door het Foreign Office met het oog op het komend vredescongres werden geprepareerd,

1) Hierover zie men b.v. ‘The Village Labourer 1780-1832’ door J.L. en Barbara Hammond (1913), alsook hun latere boeken over ‘The Town Labourer’ en ‘The Skilled Labourer’. Daarin ook teekenende bizonderheden over de steun, die bisschop Wilberforce de regeering in haar verdrukkingsstelsel tegen de arbeiders gaf, en die in zoo schrille tegenspraak stond met zijn humanitaire beweging tegen de slavenhandel.

een uitstekend boekje over ‘The Congress of Vienna, 1814-15’ geschreven. Het loont de moeite om zijn samenvatting van toen te vergelijken met wat hij nu, een jaar of vier later, aan het slot van zijn hoofdstuk over ongeveer hetzelfde onderwerp in ‘British Foreign Policy’ schrijft. Nu is het lof getemperd met kritiek. Toen was het veroordeeling met toekenning van verzachtende omstandigheden.

‘These considerations’, zoo besloot Webster zijn boekje in 1918, na een opsomming van die verzachtende omstandigheden, ‘mitigate the severity of the judgment that history must pass on the Congress. Yet it cannot be asserted that the statesmen concerned were equal to the opportunity presented to them. They were limited in outlook, too prone to compromise, lacking in faith and courage. None, except Alexander - and he only fitfully and irresolutely - made any attempt to do more than the obvious. They were content with expedients. They were men of their own generation and, though they secured for Europe a breathing space of peace, and in one or two minor points, such as the regulation of International Rivers, did much for the future government of Europe, they did little else to win the gratitude of posterity.’

Dit is niet geestdriftig! Men kan er de verwachting in voelen, dat het de staatslieden en diplomaten die het lezen zouden als voorbereiding tot hun taak zou prikkelen om méer te doen, ten einde de dank van onze kindskinderen te verdienen. Het twintigste-eeuwsche congres is er geweest en de meesten voelen zich van de lof van het nageslacht niet zoo zeker. Webster zelf waarschuwt in zijn hoofdstuk in het Cambridge-boek (blz. 518), dat de reactie ten gunste van Castlereagh wel eens te ver zou kunnen gaan ‘in an age painfully conscious of the difficulty of such work as Castlereagh tried to accomplish.’ Niettemin verklaart hij nu in hoofdzaak in te stemmen met het oordeel, dat Lord Salisbury, de latere eerste-minister, toen nog Lord Robert Cecil, al in een artikel in de Quarterly Review van Januari 1862 over Castlereagh heeft neergeschreven. En Salisbury, als overtuigd conservatief ingaand tegen de verguizing die in zijn overwegend liberale tijd mode was, nam heel de man met heel zijn politiek boudweg voor zijn rekening.

Wat men toen, in de jaren van de eenwording van Italië en

van Duitschland, Castlereagh het meest verweet, was dat hij geen oog gehad had voor het nationaliteitsbeginsel als grondslag voor statenvorming. Inderdaad, wij kunnen nu zien, dat het congres van Weenen op twee belangrijke punten heeft misgetast, namelijk in het Poolsche en in het Italiaansche vraagstuk. Castlereagh is daaraan zoo schuldig als een ander. Hij had de meest vastberaden tegenstand gevoerd tegen Alexander's plannen ten opzichte van Polen, die zoo niet de vrijheid van die ongelukkige natie, dan toch haar eenheid zouden hebben bewaard. En hij was er bewust op uit geweest om Oostenrijk's ambitie op Italië te richten, waar de vreemde heerschappij vaster dan ooit werd gevestigd. Men moet echter toegeven, dat de kritiek van Castlereagh's eigen tijdgenooten hem op die punten weinig verder kon helpen. 't Is wel waar, dat de oorlogen van Napoleon allerwegen een gevoel voor het belang van nationale samenhoorigheid als politieke factor hadden geschapen. De Engelsche regeering zelf trouwens had blijkens uitspraken in de Cambridge History aangehaald (blz. 368, 409, 415) begrepen, tegenover de Spaansche opstand zoowel als tegenover de Duitsche volksbeweging in 1813, dat de oorlog een ander karakter had dan vroegere dynastieke oorlogen, en dat dat aan de zaak van de bondgenooten kracht bijzette. Maar als het er op aankwam om die nieuwe kracht in de reconstructie van Europa tot haar recht te doen komen, dan waren niet alleen de Engelsche critici van Castlereagh, maar de volken zelf die weldra tegen de schikkingen van Weenen in verzet zouden komen, nog ver van met zichzelf in 't reine. Een van de regelingen die de meeste tegenstand opriepen, ik zinspeelde er al op, was de inlijving van de oudtijds vrije stad Genua bij dat koninkrijk Savoye-Piemont, dat een generatie later de vaandeldrager van het Italiaansche patriottisme tegen de vreemde overheerscher zou worden. Een redenaar in het Lagerhuis[1)] bespreekt de tegenzin van de Genueezen in vereeniging met Piemont met de levendigste sympathie als een geval van die bizondere afschuw, ‘which high-minded nations feel for the yoke of their immediate neighbours.’ Als men die beschouwing op Europa was gaan toepassen, ieder middeleeuwsch overblijfsel een natie noemend en zijn particularisme verheffend tot nobel nationaliteitsbesef,

1) Aangehaald als bijlage in Webster's British Diplomacy.

dan was er zeker uit Weenen ook niets goeds voortgekomen. Ten slotte moet men natuurlijk niet uit het oog verliezen, dat Castlereagh aan zijn bondgenooten de wet niet kon voorschrijven, dat hij met hun ambities rekening had te houden als met harde feiten.

Maar Salisbury gaat verder. Als een echt conservatief, en een Engelsch conservatief, leerling van Burke, drijft hij bittere spot met heel het denkbeeld dat een abstract beginsel de regelingen van 1814 en '15 had moeten beheerschen, dat een abstract beginsel als ‘the philological law of nations’, of ook zelfs dat van legitimiteit, dat door de ultra's van Castlereagh's eigen tijd werd voorgestaan, dwars door de complicaties van het practische leven, belangen, verkregen rechten, machtsverhoudingen, had moeten heensnijden. Hij prijst Castlereagh onbewimpeld als de practische staatsman tegenover de frazenmakers, of, als ik aan eenige van Professor Webster's woorden uit 1918 mag herinneren, als de man van ‘compromissen’ en ‘expedienten’, de man die ‘het voorde-handliggende’ genoeg vond, ‘the man of his own generation’, de man die geen teveel had aan ‘geloof en moed.’ Toen Salisbury schreef, gingen de idealisten, die hij verfoeide op met het wereldtij. In 1859 en '60 was heel Italië, op Rome met het Patrimonium Petri en op Venetië met zijn bijbehoorend gebied na, één geworden onder een nationaal koningschap. Onversaagd hoont nòg de practische Salisbury hen die er een algemeene stelling van maken, dat een Duitscher niet in Venetië behoort te heerschen. Maar in 1866 werden de Oostenrijkers ook uit Venetië verdreven! Het is toch blijkbaar ook onvoorzichtig om er een algemeene stelling van te maken, dat men met algemeene stellingen in politicis nooit iets bereikt.

Wat hiervan zij, op dit oogenblik is de stemming in onze vermoeide en ontgoochelde wereld er naar om met een zekere afgunst naar een tijd op te zien, toen een zoo weinig avontuurlijk en oratorisch aangelegd staatsman de bij uitstek Engelsche rol van arbiter in Europa's twisten speelde. ‘A breathing space of peace’, dat was alles, schreef Professor Webster in 1918. In 1922 zeggen wij: dat was niet weinig!

Londen, September 1922.

P. GEYL.

Heine als filosoof.

I.

Elke beoefening van speciale kundigheid brengt voor den beoefenaar eigenaardige gevaren mee. De psychiater b.v., die zich toelegt op het ontleden der verhouding van het psychisch tot het physisch leven, wordt licht een ontkenner van zuiver ideëele waarden. De geestelijke, wiens roeping het is den zin voor dergelijke waarden te voeden en te onderhouden, moet er voor waken dat zijn voordracht ook voor hemzelven levend blijft. De beoefening des rechts is voorzeker eene den mensch waardige bezigheid; spitsvondigheid en verdorring bedreigen echter iederen jurist. Weldoend is de dichterlijke verbeelding die ons in verteedering overmeestert, maar wie telt de letterkundigen die schuldig staan aan woordgespeel? En wat te zeggen van den filosoof, den strijder voor de loutere gedachte? Hoe vaak spint hij zich vast in de webbe van zijn denken, waardoor het vrije uitzicht hem ontgaat!

Valt het met dit alles voor oogen den belangstellenden leek euvel te duiden, dat hij zoo nu en dan de wenkbrauwen fronst en glimlacht?

't Is waar, lang niet alles kan hij beoordeelen; er is wetenschap en kunst waarvoor hij staat als voor een gesloten huis. Doch waar dit niet het geval is, kan hij soms verrassend uit den hoek komen, en wie zou willen ontkennen dat zulke spontane uitingen waarde hebben? Ze zijn reacties van het leven zelf; zuivere opwellingen die door bepaalde levensobjectivaties of levensbezinksels worden gewekt; bevestigingen of ontken-

ningen welke in haar onstuimige onmiddellijkheid doel treffen.

Evenwel, ook het raakste leekenoordeel is aan grenzen gebonden. Het moge plots een hel licht over deze of gene praestatie verspreiden, met felle natuurkracht boren in projecties of neerslagen van menschelijke kundigheid, meer dan richtsnoer vermag het niet te zijn. Men zou het bij een baken in zee kunnen vergelijken; het wijst uit of het schip de juiste koers heeft, maar het schip te besturen is veeleischender, moeilijker taak.

Heine, de dichter Heine, was niet uitsluitend dichter, want hij bezat in zeer bijzondere mate en in den goeden zin des woords algemeene belangstelling. Al hadden de fraaie letteren zijn voorliefde, hij was te veelzijdig van aanleg om daarin uitsluitend te kunnen opgaan, er volledige bevrediging in te vinden. Het leven boeide hem in al zijn geledingen, en misstanden in staat en maatschappij hekelde hij niet minder fel, dan hij het litteraire excessen deed. Politiek, volksleven, het tooneel, de binnenkamer, dat alles beroerde Heine. Hij was zoo iets als Multatuli ten onzent: een ontvankelijke, expansieve geest die brandende vragen zóó bespreekt, dat hij met satirieke kritiek tegelijk instructief en opbouwend werk levert. Tusschen Heine en Multatuli bestaat echter o.m. dit belangrijk verschil, dat de eerste wijsgeerigen grond onder de voeten had, Niet dat Heine in de filosofie had gestudeerd; daarvoor was zijn geest veel te rusteloos, te licht, te bewegelijk. Hoewel de dichter anders voorgeeft, ben ik, om redenen die nader zullen blijken, overtuigd dat hij nimmer een wijsgeerig werk van den eersten rang heeft doorgelezen, laat staan gewikt en gewogen. Maar Heine zag het levenslicht in een land waar toenmaals de filosofie aan de orde van den dag was, en daar hij een meer dan alledaagsch verstand bezat en het oor open had, stak hij ongemerkt veel op dat zijn gezichtskring ruimer en zijn denken gespierder maakte. De dartelende speelschheid, waarmede hij van nature alles en nog wat placht te bespreken, kreeg allengs meer eene markante intellectualiteit, waarom men hem wel eens met Voltaire heeft vergeleken. Heine bleef echter in wezen Duitsch, hoezeer hij het zonnige Frankrijk liefhad, hoeveel hij inzonderheid hield van het onvergelijkelijk Parijs met zijn voornaam-luchtig air, zijn gracieus-bewegelijke

boulevards, zijn schittering van licht en...zijn stil verzwegen wee. Doch al hing z'n hart met trouw aan zijn geboorteland, dit belette hem niet de gebreken en minder vleiende eigenaardigheden van zijn volk te geeselen en aan de kaak te stellen; daarvoor was hij nu eenmaal baanbrekend kosmopoliet, schoon geen voorstander van ontwapening. Hij waarschuwde integendeel Marianne voor de militante kracht, die in den taaien Michel huist; reken er op, voorspelde hij, dat de geest van Kant zich niet altijd buiten tijd en ruimte blijft ophouden, dat Fichte geen bloot theoreticus is. Vroeg of laat 'apparaîtront des Kantistes qui bouleverseront sans miséricorde, avec la hache et le glaive, le sol de notre vie européenne. Viendront sur la même scène des Fichtéens armés, dont le fanatisme de volonté ne pourra être maîtrisé ni par la crainte, ni par l'intérêt'.

Aldus sprak Heine met profetischen blik. Hij kende den Duitschen geest, diens groote diepte, volhardende kracht en methodische consequentie; den geest dien hij vereerde zonder het oog te sluiten voor zijne tekortkomingen. En hij begreep ook de gallische volksziel, die hij liefhad om haar beminnelijkheid, haar klaarheid en durvend initiatief, doch welker zwakheden hem evenmin ontgingen. Zoo rijpte bij hem het plan om het Fransche volk voor te lichten omtrent het wezen van den Duitschen aard, en in de 'Revue des deux mondes' verscheen van zijn hand onder den titel 'De l'Allemagne depuis Luther' een drietal artikelen over de religie en de filosofie in Duitschland.

Was Heine de aangewezen man om over deze nu niet bepaald lichte onderwerpen voorlichting te verstrekken? Bezat hij voldoende bronnenkennis, echte bezonkenheid, het vólhoudend vermogen tot ernstige gedachtenconcentratie?

Deze vragen vinden in het hiervoor te berde gebrachte eene ontkennende beantwoording. Maar...Heine was een breed ontwikkeld leek, een zeer begaafd leek, een leek met genialiteit, en dit woog tegen heel wat op. Ook al putte de veelzijdige dichter niet uit de bronnen zelf, al gebruikte hij uitsluitend commentaren en andere tweedehandsch lectuur, door wat hij aldus verzamelde en wat in den loop der jaren in zijn geheugen was gegrift liet hij zijn puntigen, dartelen geest spelen, met het resultaat dat een geschrift ontstond 'twelk ondanks

zijn dilettantisch cachet de moeite waard mocht heeten. Want hier had men te doen met een dier spontane reacties van het leven, welke in meer dan één opzicht wegwijzers zijn.

II.

Waar ik mij heb voorgenomen Heine bepaaldelijk als filosoof te teekenen, zal ik bij mijne bespreking van de artikelenreeks, die van zijn hand in de 'Revue des deux mondes' verscheen, inzonderheid stilstaan bij hetgeen hij daarin over de Duitsche filosofie heeft geboekstaafd[1]. Ik schrijf: de 'Duitsche' filosofie, maar moet schrijven: de 'nieuwe' filosofie, d.w.z. de filosofie zooals deze zich tijdens en na de reformatie ontwikkelde. Want daarbij speelden ook niet-Duitschers een rol, wat Heine niet nalaat in het licht te stellen.

Niet Bacon, aldus vangt hij aan, maar Descartes is de vader van de nieuwe filosofie; aan het groote Frankrijk komt ook hier de eer toe van het initiatief. Maar het geagiteerde, roezemoezige, veelpratende Frankrijk was nimmer het oord, waar de filosofie kon groeien en gedijen; dat besefte Descartes, en hij trok naar Holland, het stille, zwijgende land van de trekschuiten. Daar kon hij zich van het traditioneel formalisme bevrijden en eene filosofie uit loutere gedachten opbouwen, vrij van empirisme en theologische dogmatiek; daar kon hij zich zóó diep in de afgronden van het denken neerlaten, dat hij ten slotte het zelfbewustzijn bereikte.

Descartes maakte de filosofie autonoom, d.w.z. tot een zelfstandige wetenschap. De scholastici hadden niet slechts het wijsgeerig denken tot iets van tweede orde verklaard, maar het, sterker nog, als een nuttelooze woordvechterij de deur gewezen zoodra het de kerkelijke dogma's scheen te bedreigen. Eenmaal een is een, zei b.v. het naar zelfstandigheid strevend denken. Inderdaad, gaven de scholastici, fijntjes lachende, toe; maar van hooger standpunt beschouwd is eenmaal een drie, zooals ons is geopenbaard in naam van den Vader, den Zoon en den Heiligen Geest.

Al zeiden de scholastici dus *a* zonder dat zij ook *b* wilden

1) Ik volg daarbij het tweede en derde artikel, opgenomen in de Revue van 1834, 4e band, bladz. 373 e.v. en bladz. 629 e.v. Bij mijn bespreking zal ik hiernaar nu en dan verwijzen.

zeggen, toch kan, erkent Heine, hun werkzaamheid als een inleiding worden beschouwd tot de nieuwe filosofie. Maar hun bezems raakten versleten; de nieuwe tijd eischte nieuwe bezems en de eerste, die een dergelijken bezem radicaal hanteerde, was Descartes. Wat leerde deze nu volgens Heine?

Ik mag, schrijft hij, bij het Fransche volk voldoende bekendheid met de filosofie van zijn landsman veronderstellen, en behoef er niet aan te herinneren, hoe de tegenstrijdigste opvattingen aan haar kunnen worden ontleend, met name de idealistische en de materialistische.

Over deze twee richtingen weidt hij dan ietwat uit. Van oudsher, verklaart hij, hebben er twee principieel verschillende meeningen geheerscht over den laatsten grond der menschelijke kennis, over het ontstaan der ideeën. In het eene kamp beweert men: wij krijgen de ideeën van buiten, onze geest is een orgaan waarin de door de zinnen opgenomen indrukken worden verwerkt ongeveer zooals de spijzen in onze maag. Of om een beter beeld te gebruiken: de menschelijke geest is een tabula rasa, waarop de ervaring dagelijks volgens bepaalde regels wat nieuws schrijft. De lieden uit het andere kamp echter beschouwen de ideeën als den mensch aangeboren; volgens hen is de menschelijke geest de oorspronkelijke zetel der ideeën; de buitenwereld, de ervaring, de zinnen brengen ons, zeggen zij, slechts tot kennis van datgene, wat we uit ons zelf reeds hebben; ze wékken de in ons slapende ideeën.

Op grond van deze onderscheiding gewaagde men, aldus Heine, van sensualisme of van empirisme eenerzijds, en van spiritualisme dan wel rationalisme anderzijds. Van wijsgeerig standpunt is het echter zuiverder, merkt hij op, te spreken van materialisme en idealisme; onder materialisme versta men dan de leer van de ideeën a posteriori, onder idealisme de leer van de ideeën a priori.

Voor beide leerstelsels of levensaanzichten vindt men dus volgens Heine bij Descartes of Cartesius het pro en contra, en merkwaardig is het, aldus onze zegsman, dat de idealistische zijde van het Cartesianisme in Frankrijk nooit recht wilde aarden. Een volk voelt toch instinctmatig, waaraan het behoefte heeft! Frankrijk was namelijk reeds op weg naar de politieke revolutie, waarvoor het een bijl noodig had en eene evenzoo koudscherpe filosofie. Het Christelijk spiritualisme

stond als bondgenoot in de rij van de antirevolutionairen; ergo was het sensualisme Frankrijk's natuurlijke bondgenoot. De Franschen groeiden derhalve op tot sensualisten, waardoor niet René Descartes, maar John Locke hun heiland werd. John Locke, die alles kon begrijpen behalve één ding: de aangeboren idee!

Van het sensualisme naar het materialisme is maar een korte afstand; de Fransche baron Holbach met zijn 'Système de la Nature' en de Fransche geneesheer La Mettrie met zijn 'L'homme machine' legden dien afstand zonder aarzelen af. Toch bleef er nog ruimte over voor een sprankje geloof; 'l'homme machine' immers vooronderstelt een 'Mécanicien', en zoo geviel het dat de Fransche materialisten veelal tegelijk deïsten waren.

Ge zult moeten toegeven, lezer, dat Heine het met zijn inleiding tot de nieuwe filosofie, welke inleiding ik hier in verkort bestek heb weergegeven, al héél gemakkelijk maakt. Descartes noemt hij 'de vader' dier filosofie, maar over diens leidende gedachten bewaart hij het stilzwijgen. Hij geeft daarover eenige algemeenheden ten beste, gewaagt in het voorbijgaan van het Cartesiaansch zelfbewustzijn, om dan tot zijn gehoor te zeggen: 'beste vrienden, wat Descartes heeft geleerd, mag ik bij U als bekend veronderstellen; sta mij toe alleen te memoreeren, dat zijn leering voedsel geeft aan de meest tegenstrijdige opvattingen!'

Dit gezegd hebbende, verpoost Heine een wijle bij de door hem bedoelde tegengestelde richtingen, of liever, huppelt hij er wat omheen, want omtrent het sensualisme, materialisme, spiritualisme, idealisme, rationalisme en deïsme geeft hij voor een deel in het geheel geen aanwijzing, voor een ander deel toelichtingen welke minder juist moeten worden genoemd. Dat het sensualisme Frankrijk's natuurlijke bondgenoot was, dat het zich met een vleugje deïsme transformeerde in het materialisme en zoo de groote revolutie in de hand werkte, wij moeten het maar aannemen omdat... Heine het ons zegt.

En toch liet Heine zijn vingers geniaal over de toetsen glijden. Wat de dichter niet exact wist, voelde hij bij benadering; zonder dat hij zich gaaf uitdrukte, was hij ter zake.

Dit beweren eischt toelichting.

Het cardinaal beletsel bij de scholastici om aan het denken vrij baan te verschaffen, was hun vasthouden aan het supranaturalisme, aan een louter geestelijk of spiritualistisch bestaan na en boven dit leven. Tegen dit vasthouden echter bleef alom verzet rijzen, een verzet dat zich met name in Engeland stelselmatig openbaarde. De Engelschman, van aanleg koel waarnemer met zin voor het nut, streefde kritisch naar eene aan de geleidelijk gegroeide natuurkennis en eischen van het verstand beantwoordende wereld- en levensbeschouwing. Zoo ontstond de beweging der zoogenaamde deïsten, die, met handhaving van het vertrouwen in een Opperwezen, de Christelijke leer van alle willekeurig-menschelijke toevoegsels wilden zuiveren. Verder de beweging der ethischen, welke, zich minder bekommerend om de godsvraag, bovenal zochten naar een moraal van evenwicht tusschen de natuurlijke eigenliefde en de stem van het geweten. Eindelijk de beweging der wijsgeeren, die, de beide eerste stroomingen principieel omvattend, op den grondslag der ervaring (met bijzondere aandacht voor het physisch element) de normen van gevoel en verstand trachtten te peilen.

Deze Engelsche filosofen waren alzoo empiristen. Volstrekt empirisch echter kan geen wijsbegeerte zijn; wie alles wil gronden op de ervaring, verklaart zichzelf bij voorbaat tot het stellen van algemeene regels of normen onbevoegd. Locke ruimt dan ook het denken nadrukkelijk plaats in, met dit voorbehoud nochtans, dat de natuurlijke aanvoeling, de sensatie, immer basis blijft. Het naar zijn leer genoemde sensualisme is dus geen pleidooi of vrijbrief voor sensualiteit in den gebruikelijken zin des woords, maar eene beschouwing waarbij er van wordt uitgegaan dat het verstand, de rede of de gedachte niet los is van natuurlijke gesteldheden.

Dit aperçu kan van een verlengstuk worden voorzien. Dat de mensch zich gedraagt gelijk wij waarnemen, zoo kan men namelijk betoogen, wordt bovenal bepaald door de stoffelijke of materieele verhoudingen, waarin hij leeft. Drukken die hem, putten zij hem uit, beletten ze hem te zijn die hij bij vrijer beweging en betere verzorging zou kunnen wezen, dan voelt hij zich noodzakelijk poover, klein, ellendig, en daar dit gevoel of deze sensatie zijn gedachteleven beheerscht, is dus bekrompenheid van geest zijn armelijk deel.

Bij een dergelijke beschouwing wordt dus per saldo het materieele toonaangevend, hoewel ook weer niet álles bepalend; want hoeveel schapen een wolf ook moge opeten, hij zelf wordt geen schaap, maar blijft wolf. M.a.w.: een absoluut consequent materialist is onbestaanbaar; materialist mogen we echter hém noemen, die bij voorkeur op het materieele den klemtoon legt.

Overzien wij nu de besproken richtingen en denken wij daarbij terug aan het standpunt der scholastici, dan komen wij tot het besluit dat zij op een wending wijzen van het vage naar het stellige, van het abstracte naar het concrete, van het individueele naar het gemeenschappelijke. En daarvoor bestond wel eenige aanleiding! Is het thans in de menschenwereld verre van zóó gesteld dat een ieder tevreden kan zijn, in nog veel mindere mate was dit in den tijd waarvan we spreken het geval. De clerus beriep zich, ter geruststelling der schare, steeds naarstig op den wil van een opperste Macht, die den mensch met welbewuste bedoeling gestaag beproevingen zou opleggen. Maar dit beroep liet meer en meer onbevredigd; talrijker en talrijker werden zij die vooropstelden, dat door toedoen van den mensch zélf beduidende verbetering in de bestaande verhoudingen kan worden gebracht. Zij zochten naar nieuwe gedragsnormen, en het mag voorzeker de Engelsche natie tot eer worden gerekend dat zij hierbij is voorgegaan en leiding heeft gegeven. Want al ging het hervormingsproces in Albion minder geruchtmakend in zijn werk dan het zich in ‘la douce France’ voltrok, het was daarom niet minder ingrijpend. In Frankrijk echter werd door niet tijdig toegeven de tegenstelling van het behoud en den vooruitgang, van aristocraten en democraten, van clericalen en revolutionairen veel scherper op de spits gedreven. De Fransche theoretici moesten derhalve veel nadrukkelijker demonstreeren dan hunne Engelsche collega's, en dit, gevoegd bij het spoedig mousseerende Fransche bloed, had ten gevolge dat zij in overdrijving vervielen. Een aardig voorbeeld daarvan levert de door Heine terloops genoemde La Mettrie, een dokter met wijsgeerigen aanleg die zóó ver op materialistische stokpaardjes doordraafde, dat hij ten slotte geen onderscheid meer erkende tusschen planten, dieren, menschen en machines. De mensch is enkel mechanisme, was zijn slotsom; het oogenblik is eindelijk gekomen

dat de charlatans, die zoolang hebben geraaskald van geest en geestelijk, voor goed worden ontmaskerd. Om te kunnen oordeelen moet men anatomist zijn en op de hoogte wezen van de eenige filosofie welke gangbaar is: die van het menschelijk lichaam. ‘Que pourraient contre un chêne aussi ferme et solide ces faibles roseaux de la théologie, de la métaphysique et des écoles; armes puériles, semblables aux fleurets de nos salles, qui peuvent bien donner le plaisir de l'escrime, mais jamais entamer son adversaire’[1].

Maar keeren wij tot Heine terug. Waarom ik straks gewaagde van de genialiteit waarmede hij zijn vingers even over de toetsen liet glijden, is thans wellicht iets duidelijker. Of was hij niet raak in zijn vluchtige schets van den Engelsch-Franschen hervormingsdrang? Raak ook in zijn typeering van den band, welke het Fransche volk met Engeland verbindt?

III.

Het tweede aangezicht van het Cartesianisme, 'twelk in Frankrijk weinig of geen sympathie wekte, verwierf, zegt Heine, meer succes in Duitschland, dat het schouwtooneel werd van het idealisme. Leibnitz was de eerste idealistische Duitsche scholier van Descartes. Hij bestreed in zijne ‘Nouveaux essays sur l'entendement humain’ (want wanneer hij niet het Latijn gebruikte, schreef hij in het Fransch) de empiristische opvattingen van Locke, en was de auteur van de monadenleer, ‘hypothèse des plus remarquables qui soit sortie de la tête d'un philosophe’ (bladz. 378/9). Wie mocht verwachten dat Heine bij deze ‘allermerkwaardigste’ hypothese zal stilstaan, komt bedrogen uit; de dichter zegt er alleen nog van ‘qu'elle n'était peut-être qu'une faible manière de formuler les mêmes lois, qui ont été proclamées de nos jours en de meilleurs formules par les philosophes naturalistes’ (t.a.p.). Leibnitz, gaat Heine voort, schreef verder de ‘Théodicée’, welk boek, hoewel het in Duitschland het meest besproken werd, toch zijn zwakste werk is. Leibnitz' tegenstanders beschuldigden hem naar aanleiding van dit werk van geesteszwakte en dubbelzinnigheid; zij konden het niet plaatsen dat hij de goddelijke drie-eenheid, de goddelijkheid van

1) ‘L'homme machine’, bladz. 109, uitgave 1748.

Christus en de straffen der hel goedpraatte. Maar, gaat Heine voort, Leibnitz was zoomin een gek als een schavuit; van zijn harmonische hoogte kon hij zeer goed het volle Christendom verdedigen. Hij stond eigenlijk al op het indifferente punt, vanwaar de onderscheidene systemen als verschillende kanten der waarheid worden gezien; in dezen zin poogde hij ook Plato en Aristoteles in harmonie te brengen.

Over beide Grieksche denkers keuvelt Heine dan wat voort, waarbij hij het standpunt inneemt dat zij twee diametraal verschillende typen zijn, die in de geheele menschengeschiedenis, zij het in steeds wisselende gedaanten, vijandig tegenover elkaar staan. Hun strijd is de eeuwige strijd tusschen idealisme en materialisme, tusschen het gevoelig-phantasievolle en het koel-systematische. In de protestantsche kerk, aldus onze zegsman, openbaart zich die tegenstelling b.v. bij de piëtisten en de orthodoxen, schoon niet ten volle, want de piëtisten zijn mystici zonder phantasie en de orthodoxen dogmatici zonder geest. De tusschen hen ontbrande strijd was op zijn hevigst, toen Christiaan Wolff op het filosofisch tooneel verscheen en er toe overging Leibnitz' min of meer uit elkaar liggende gedachten te systematiseeren, en dat wel in de Duitsche taal. Alvorens echter hierop in te gaan, moet ik, verklaart Heine, eerst stilstaan bij den providentioneelen man, die eveneens een groot leerling was van Descartes, namelijk Spinoza. In diens geschriften waait de wind der toekomst. De mathematische vorm geeft hun wel een stroef aanzien, maar de inhoud is des te verblijdender. Bij de lektuur is het alsof men de grootsche natuur in de levendigste rust ziet; de takken der boomen wuiven in den vrijen hemel, terwijl de stammen onbewegelijk in den grond staan.

De Joden, de Zwitsersche garde van het deïsme, excommuniceerden den begaafden Spinoza reeds op jeugdigen leeftijd, bij welke gelegenheid op een bokshoorn werd geblazen en met een dolk naar hem werd gestoken. Dat was een grondige kennismaking met het godsdienstig leven! Ook de politiek leerde de hidalgo Don Benedictus de Spinoza reeds vroeg in de praktijk kennen. De vader van zijn geliefde werd namelijk wegens een staatkundig vergrijp opgehangen, en nergens ter wereld wordt men slechter gehangen dan in Nederland. U heeft er geen begrip van, hoe veel voorbereiding en omslag

daarbij te pas komt! De delinquent sterft dan ook tegelijk van verveling, zoodat de toeschouwer ruimschoots gelegenheid heeft tot nadenken. Ik ben ervan overtuigd, aldus onze dichter, dat Spinoza over de terechtstelling van den ouden Van Ende zeer veel heeft nagedacht, en zooals hij eerst den godsdienst met zijn dolken begreep, begreep hij toen de politiek met haar strikken. Lees zijn 'Tractatus politicus'!

Spinoza kwelt zich niet analytisch met de vraag omtrent den laatsten grond onzer kennis; hij geeft ons zijn groote synthetische verklaring van God. Hij leert: er is slechts één substantie; dat is God. Deze substantie is oneindig, absoluut; alle eindige substanties duiken uit Haar op en duiken in Haar onder. Zij openbaart zich ons zoowel in den vorm van het oneindige denken, als in dien van de oneindige uitgebreidheid. Denken en uitgebreidheid zijn twee attributen van Haar; misschien heeft Zij nog meer attributen, die wij niet kennen.

Slechts onverstand en boosaardigheid konden deze leer, aldus vervolgt Heine, atheïstisch noemen. Niemand heeft ooit verhevener over de Godheid gesproken dan Spinoza. In plaats van te zeggen dat hij God loochende, zou men met meer recht kunnen zeggen: hij loochende den mensch. Die immers is volgens Spinoza's beschouwing slechts een *modus* der substantie!

Voert men aan, gaat Heine voort, dat Spinoza's godsbegrip geen volledig begrip is, omdat hijzelf erkent, dat God misschien nog méér attributen heeft dan denken en uitgebreidheid, dan merk ik op, dat wat wij niet kunnen kennen, voor ons geen waarde heeft en ons niet aangaat. De door ons gekende goddelijke attributen zijn verschillende vormen onzer aanschouwing, welke vormen identiek zijn in de substantie. De gedachte is per slot van rekening de onzichtbare uitgebreidheid en de uitgebreidheid de zichtbare gedachte. Wij raken hier den hoofdader van de latere Duitsche identiteitsfilosofie, die, verklaart Heine, onmiskenbaar door Spinoza's leer loopt, al is het bedektelijk. Want denken en uitgebreidheid, geest en stof, blijven bij Spinoza parallel gaan zonder dat zij voor ons samenvloeien; één zijn ze alleen in de substantie, die 'alles is, wat is'. Spinoza's leer is daarom pantheïstisch, in tegenstelling met de leer der Joden, Christenen en allen die meenen dat God regeert vanaf een apart établissement.

Ik moet Heine een oogenblik onderbreken. Wanneer hij de

theïstische beschouwing der Joden, Christenen enz. afwijst en het pantheïsme vierkant stelt tegenover het theïsme, heeft hij het volste recht om - gelijk hij doet op bladzijde 390 - Spinoza ‘le grand athée’ te noemen. Doch hoe valt deze qualificatie te rijmen met zijn verzekering, dat slechts onverstand en boosaardigheid Spinoza's leer atheïstisch konden noemen?

Houden wij deze tegenspraak in gedachte, om thans het oor te leenen aan Heine's slotwoord over den grooten wijsgeer. In diens leer, zoo besluit hij, ligt de verzoening tusschen geest en stof, de religieuze heiliging van de stof, haar moreele erkenning. Het groote woord der Fransche revolutie: ‘le pain est le droit du peuple’, luidt naar de leer van Spinoza: ‘le pain est le droit divin de l'homme’. Het gaat bij hem niet om de menschenrechten van het volk, maar om de godsrechten van den mensch.

Overzien wij het hier gegeven résumé, dan is het eerste wat ons treft de vage, zwakke teekening van de filosofie van Leibnitz. Dit baart geen verwondering, want waar Heine in gebreke bleef zich behoorlijk rekenschap te geven van de beteekenis van Descartes, kon hij vanzelf niet den grooten Duitschen leerling volgen, welke zich nauw bij den meester aansloot. Gemakkelijker ging dat bij den meer zelfstandigen en afgeronden Spinoza, ofschoon ten duidelijkste blijkt, dat de dichter zich ook in diens werken hoegenaamd niet heeft verdiept. Langs zijn neus weg verklaart hij b.v., dat de substantie ‘misschien’ nog meer attributen heeft dan denken en uitgebreidheid, welk ‘misschien’ wel op een zéér gespannen voet staat met de elfde stelling van het eerste deel der Ethica, die zonder voorbehoud zegt dat de substantie oneindig vele attributen héeft. Had Heine ook maar even Spinoza's hoofdwerk ingezien, hij zou zich voor dezen leelijken misslag hebben behoed, want reeds de eerste bladzijden van het eerste hoofdstuk spreken in dit opzicht duidelijk.

Toch durf ik zeggen, dat in zijne beschouwingen de quintessens wordt geraakt. Om dit aannemelijk te maken moet ik echter eenige cardinale wijsgeerige vraagpunten naar voren brengen.

Locke ging er van uit dat, hoezeer de zinnelijke sensatie

altijd basis blijft van onze voorstellingen, deze toch niet bestaanbaar zijn zonder geestelijke reflexie. Die reflexie is, als geestelijke reagens, echter niet louter passief; immers zij herschept de zinnelijke gewaarwordingen tot geestelijke voorstellingen, tot samenvattende gedachten, tot synthetische ideeën. Buiten den denkenden mensch zijn die voorstellingen, gedachten of ideeën als zoodanig niet, wat sprekend blijkt wanneer het betreft waanvoorstellingen, onjuiste ideeën of gedachten, die mogelijke gebeurlijkheden in de toekomst betreffen. De voorstelling, gedachte of idee wordt derhalve datgene wat zij esentieel *is*, door de werking van een intern principe, van een den mensch van nature eigen of ingeboren vermogen.

Dit was het wat Descartes bevroedde. De zinnelijke gewaarwording zegt mij op zich zelf niets, redeneerde hij; zij zegt mij eerst dan iets, wanneer ik er op reflecteer. Dán eerst bestaat ze voor mij, en daar ik, als individu, een complex van gewaarwordingen ben, kan ik dus zeggen dat ik eerst in zoover ik van die gewaarwordingen bewust ben, werkelijk ben of besta. Mensch ben ik niet omdat ik voelend ben, want dat zijn ook de dieren, maar omdat ik denkend ben; mijn adel als mensch ontleen ik niet aan de sensatie, doch aan mijne gedachten, aan mijne ideeën.

Descartes' wijsgeerige ontwikkeling leidde hem nu verder tot twee principieel verschillende aperçus. Ik denk, betoogde hij, op dezelfde wijze als wanneer ik optel, aftrek, vermenigvuldig; als ik mathematisch zuiver denk, kan ik dus alles begrijpen wat te begrijpen valt, dus ook den samenhang van mijn sensatie en mijn voorstelling, van stof en geest, en óók den grondslag van die twee, God. Dit rationalistisch aperçu van Descartes bleef echter tot op zekere hoogte theoretisch, want wel stelde de meester een aantal regels op ‘pour bien conduire la raison’, maar de verklaring van den samenhang van stof en geest en van den grondslag daarvan moest hij schuldig blijven. Hij kwam dan ook tot een tweede aperçu: stof en geest zijn in wezen verschillend, beantwoorden aan eigen wetten, zoodat valt te spreken van stoffelijke eigenheid en geestelijke eigenheid, stoffelijk zijn en geestelijk zijn, stoffelijke substantie en geestelijke substantie. En hun eenheid of grondslag? Die blijft ons verborgen; zij rust in God als de onveranderlijke, complete substantie.

Was Descartes dus aan den eenen kant een alles begrijpelijk achtend rationalist, aan den anderen kant erkende hij dat aan het menschelijk kenvermogen grenzen zijn gesteld. Hij hinkte op twee gedachten, had om zoo te zeggen een dubbel aangezicht, welk verschijnsel ook bij Leibnitz valt op te merken.

Wij bezitten kennis van een oneindig aantal waarheden onafhankelijk van voorafgaande sensatie, betoogde deze tegen Locke. Dat wij op een gegeven oogenblik uit dien schat juist déze waarheid en niet eene andere tot bewustheid brengen, is niet het werk van een gewaarwording, maar van ons vermogen tot herinnering. De ziel denkt altijd, al zijn we ons daarvan niet steeds bewust en al maakt het stijgen van het onbewuste tot het bewuste haar eigenlijkst leven uit. Onbewust echter kent zij alles, onbewust leven in haar de ideeën waaruit alle weten wordt opgebouwd. De ontwikkeling niet van het lagere, maar van het hoogere in den mensch is de ontplooiïng der hem ingeboren, potentieel in hem levende ideeën. In en door die ontplooiïng wordt het potentieele actief, treedt het innerlijk latente uit in zijn eigenheid, realiseert zich de idealiteit, wordt het leven in idealiteit doorleefd.

Ook Descartes' substantie-leer trekt Leibnitz door, in dien zin, dat hij de drieledigheid daarvan poogt op te lossen. Een lichaam is niet onverschillig voor beweging en rust, betoogt hij; het heeft in zich een werking of kracht, waardoor het, wanneer het iets ondergaat, terugwerkt. Die het lichaam eigene werking of oorspronkelijke kracht is het waarlijk substantieele, dat zoowel samengesteld als enkelvoudig kan optreden. Enkelvoudige substanties zijn dus zelfstandige, oorspronkelijke krachten die in en middels de uitgebreidheid werken, zelf echter niet uitgebreid of lichamelijk zijn en daarom bovennatuurlijk, metaphysisch mogen heeten. Leibnitz noemt ze zelfstandige eenheden of monaden, ook wel metaphysische punten. Deze maken den laatsten grond der dingen uit, zijn onvatbaar voor oplossing of ondergang en dus eeuwig. Dit laatste beteekent echter niet, dat de monade zich altijd gelijk blijft; krachtens het haar eigen werkzaam beginsel, haar ‘principe interne’, verandert zij zich zelve voortdurend. Afgaande op hetgeen zich in den mensch manifesteert, beschouwt Leibnitz deze verandering onder drie gezichtspunten, nml. dat van de ‘perception’, dit is de min of meer vage voorstelling

der verandering; dat van de ‘appétion’, d.i. het streven om van een dergelijke voorstelling tot een andere voorstelling te komen; en dat van de ‘aperception’, d.i. de tot bewustheid gestegen ‘perception’. De trappen van ontvankelijkheid, die wij bij de verschillende natuurwezens waarnemen, beschouwt Leibnitz als trappen in de percepties. Het voor een wagen gespannen paard b.v. maakt aanstalten tot loopen, zoodra zijn meester den bok beklimt; het herinnert zich de opvolging der gebeurtenissen bij vroegere gelegenheden. De monade, als het eenig substantieele, verschilt dus niet essentieel, maar alleen gradueel van hare zusteren.

Had Leibnitz ten opzichte van deze substantie-hypothese voet bij stuk gehouden, hij zou moeten hebben erkennen dat, zoo er van goddelijkheid kan worden gewaagd, dit goddelijke het eigene der monaden is, m.a.w., dat het heelal geen plaats laat voor een ‘Deus ex machina’. Deze consequentie zou dan het veto hebben beteekend voor de theïstische wereldbeschouwing. Daarvoor deinsde Leibnitz echter terug; de onderlinge werking der monaden, aldus vulde hij zijn beschouwing aan, is op harmonie gebaseerd; er is eene ‘harmonie préétablie’, en die kan alleen bestaan door een al-oorzaak, door God.

Dit klinkt schoon, maar voor Leibnitz' eigen substantie-leer vernietigend. Want wanneer er een al-oorzaak is die eene harmonische verhouding tusschen de monaden onderling bewerkt, zijn de monaden niet wezenlijk zelfstandig of substantieel en bezitten zij dus *niet* de metaphysische enkelvoudigheid, welke Leibnitz haar toeschrijft. De ware substantie is dan die al-oorzaak, welke, zelve buiten verandering blijvend, alle veranderingen in de dingen op harmonischen grondslag bewerkt. Daarmede wordt dan echter de voorstelling aanvaard, dat de Algrond de eenige complete substantie is, een zelfstandigheid waarin geenerlei verandering plaats grijpt, zoodat haar alleen attributen, geen modi eigen zijn. M.a.w.: de armen van het theïsme hebben Leibnitz weder omstrengeld; God, niet de ziel, is volgens zijn nader inzicht de eigenlijke oorsprong der ideeën.

Dit terugkeeren op eigen schreden is een verschijnsel, dat zich meer voordoet bij ver doorgedrongen denkers. Is het een gevolg hiervan, dat wanneer de menschelijke denkkracht haar uiterste spanning heeft bereikt, een verslapping intreedt, waar-

door wat eerst helder was, nevelig wordt? Of valt het toe te schrijven aan een achterna ontloken bezonkener inzicht, waarbij de beperktheid van het vroeger oordeel wordt erkend? Het een zoowel als het ander kan het geval wezen; dit echter is onbetwistbaar, dat, wie herroept, niet overtuigt zoolang zijn bekeering van aannemelijke motiveering blijft gespeend. Welke overwegingen bewogen Leibnitz om van eene 'harmonie préétablie' te spreken? Waarom moest de beweerde harmonie der monaden opeens gezocht worden in een oorzaak buiten haar? Dit eischt verklaring, zij het ook eene hypothetische; een dergelijke opvatting plots als quasi begrepen waarheid in het geding te brengen, draagt tot verheldering van inzicht weinig bij.

Mist Leibnitz' filosofie als geheel dus die vastheid van trekken, welke een werk dat 'af' is eigen zijn, Leibnitz zelf was daarom - hierin heeft Heine gelijk - nog geen half man. Hij was *bezield* door een sterk gevoel van harmonie, doch raakte bij het denken over den aard en den oorsprong der ideeën en der verschijnselen in eigen gedachteweefsels verstrikt, bleek dus eigen rijken inhoud niet geheel aan te kunnen, eigen zinvolle aanvoelingen niet voldoende te kunnen oplossen. In dit opzicht werd hij overtroffen door zijn (misschien minder veelzijdigen) tijdgenoot Spinoza, die zich met alle kracht op het substantie-probleem wierp en zoodoende aan de geschiedenis der filosofie een monumentaal hoofdstuk vermocht toe te voegen.

Men noemt die geschiedenis wel eens de geschiedenis der menschelijke dwalingen, en niet geheel ten onrechte, ofschoon deze qualificatie wel beschouwd op de geschiedenis van elken tak van wetenschap toepasselijk is. Wetenschap maken immers is uitkomstformuleering van probeeren en nog eens probeeren, waarbij dwalingen worden te boven gekomen zonder dat het ooit gelukt ze geheel en al uit te schakelen. Want elke uitkomstformuleering breidt het gebied van het weten uit en bij elke kennisuitbreiding rijzen nieuwe vraagteekens, nieuwe vermoedens. Beteekent dit echter dat een dergelijke uitbreiding ons in het wezen der zaak niet verder brengt? Het tegendeel is het geval; naarmate ons inzicht toeneemt en dwalingen ter zijde stelt, staan wij krachtiger gewapend tegenover nieuwe problemen; hoe nauwkeuriger wij onderscheiden, des te zui-

verder zien wij in wat wij weten en niet weten, des te scherper kunnen wij de over-gebleven en nieuw-gerezen vraagstukken omschrijven, des te beter ons behoeden voor onderzoek in verkeerde richtingen.

Dit geldt ook voor de filosofie. Al valt niet tegen te spreken dat de kans te dwalen grooter wordt naarmate wij verder trachten te reiken, zoo leidt toch ook op het gebied van het bespiegelend denken uitbreiding van inzicht tot waanuitschakeling en zuiverder probleemstelling. Een sprekend voorbeeld hiervan levert de substantie-beschouwing van Spinoza, welke leidde tot zuivering van de voorstelling welke besloten ligt in het woord 'God'. In dezen zin namelijk, dat zij de zich eeuwig gelijkblijvende zelfstandigheid als Oergrond van alle Zijn herleidt tot een abstractie van menschelijk denken, zoodat God of *de* Substantie als een bestaan op en in zich zelf waan blijkt.

Spinoza zelf werd zich van deze herleiding niet ten volle bewust; zijn streng vasthouden aan eenmaal vooropgestelde praemissen belette hem zich onbevangen kritisch tegenover de uitkomsten van eigen gedachtenontwikkeling te stellen. Hij had God gepostuleerd en liet God niet meer los, althans niet met het woord. Hij bleef daarvan gewagen als van het volstrekt oneindige wezen, uit oneindige wezenskenmerken bestaande, waarvan elk een eeuwig en oneindig wezen uitdrukt, omdat hij nu eenmaal dat wezen aan alle vergankelijke dingen, aan de modi had ten grondslag gelegd. Doch hoe valt een volstrekt oneindig wezen met oneindig vele wezenskenmerken anders te denken dan als een absolute geestelijke kracht, en wat is een absolute geestelijke kracht anders dan een door den mensch gedachte abstractie? In werkelijkheid lost dan ook Spinoza in den loop van zijn in de Ethica neergelegde gedachtenontwikkeling, met name bij zijne uiteenzetting van de macht der ziel over het lichaam, de voorstelling 'God' op; in werkelijkheid loochent hij de absolute identiteit van natuur en geest; in werkelijkheid blijft hij ten slotte *alleen met het eigen zelf en diens gevoelens, voorstellingen en gedachten*. Daarom luidt hij een nieuwe beschavingsperiode in, een tijdperk waarin klemmender dan ooit het probleem van den mensch op den voorgrond treedt. Dit heeft Heine gevoeld en daarom noemde ik zijn beschouwing, hoe losjes deze overigens ook zij, in de

quintessens raak. Onder leutig-oppervlakkigen kout treft opeens zijn geest het wit: het gaat bij Spinoza om ‘le droit divin de l'homme’.

Maar, hoor ik tegenwerpen, ‘un droit divin’ is toch een recht dat met het goddelijke, met God, verband houdt! Verstaat ge Heine dus wel goed?

Mijn antwoord luidt: Heine bezigt hier het woord ‘divin’ in den zin van heilig, religieus. Een man Gods in de eigenlijke, theïstische beteekenis van het woord, is Spinoza niet; dat doorflitst Heine wanneer hij hem ‘le grand athée’ noemt. Maar wel is Spinoza een zeer religieus man. Eerbied voor den hartader van alle leven doorgloeit zijne vertoogen, en moge hij zich ten slotte alleen bevinden met het eigen zelf en diens gevoelens, voorstellingen en gedachten, zijn eenzaamheid is in zooverre tegelijk gemeenzaamheid, als hij in de essentie van het eigen leven de kern van het leven der anderen beseft. In dezen gedachtengang kan inderdaad worden getuigd, dat niemand ooit verhevener over het goddelijke heeft gesproken dan Spinoza; Spinoza, die in deze vereering zóó ver ging, dat het leek als loochende hij den mensch. Dit laatste echter was, zoo vullen wij hier Heine aan, slechts schijn; in waarheid loochende hij niet den mensch, maar *eerde* hij hem, den mensch wel te verstaan die zijn aanleg tot - en in dezen zin zijn recht op - adeldom doet gelden, d.i. op geestelijk leven, op vergeestelijking van zijn natuurlijk zijn.

IV.

Vergelijkt men Leibnitz' monaden-leer met de leer van Spinoza, dan valt een verrassend punt van overeenkomst te constateeren. Geeft men er zich namelijk rekenschap van dat het zgn. metaphysisch pluralisme van Leibnitz' monadenleer wel beschouwd rust op de (niet consequent doorgevoerde) gedachte dat aan al het bestaande eenzelfde levenskiem ten grondslag ligt, en dat Spinoza's zgn. pan*theïsme* in wezen pan*psychisme* is, want neerkomt op het inzicht dat in alle afzonderlijke levens aanleg of vermogen tot bezieling schuilt (zoodat op zgn. pantheïstisch plan slechts in figuurlijken zin van een *Al*bezieler valt te spreken), dan springt het in het oog dat de twee groote denkers in den grond der zaak gedragen

werden door dezelfde idee. Hunne tijdgenooten en onmiddellijke nakomers echter zagen dit niet zoo in. Daar was om te beginnen de reeds genoemde Christiaan Wolff, die zich tot taak stelde Leibnitz' gedachten over God, de monade en den oorsprong der ideeën in organisch verband te brengen, te systematiseeren, mathematisch te ordenen. Maar, zoo deelt ons Heine mee, Wolff had te zwakke beenen om dezen zwaren last te kunnen torsen; ongetwijfeld komt hem de eer toe dat hij voor het eerst over de groote levensproblemen in de eigen landstaal dorst te schrijven, maar aan den anderen kant stichtte hij door zijn pedante stelligheid groot onheil. Hij werkte een dogmatisch schematisme in de hand dat belachelijk steil werd doorgevoerd; het werkelijk vorschen hield op, de filosofie verwaterde en overstroomde ten slotte geheel Duitschland. Sporen van dezen zondvloed zijn nog heden ten dage aan te wijzen.

Tusschen dit eigenwijs geschoolmeester bloeiden wild exotische planten op, grillig omhoog rankende stengels met donkermystische bladeren. Ik zou hier, zegt Heine, eigenlijk van Jakob Böhme moeten spreken, maar...ik heb nimmer kunnen besluiten hem te lezen; ik laat mij niet graag voor den gek houden. Ik verdenk er namelijk de lofredenaars van dezen mysticus van, dat zij het publiek willen mystificeeren. Karel de Eerste van Engeland dacht van dezen theosofischen schoenmaker zóó hoog, dat hij persoonlijk een geleerde op hem afzond om zijne leeringen te bestudeeren. Deze geleerde was gelukkiger dan zijn koninklijke meester, want terwijl de laatste te Whitehall door Cromwell's bijl zijn hoofd verloor, verloor de eerste te Görlitz door Böhme's theosofie alleen maar zijn verstand.

Hoe weinig met de kernvragen, waarom het bij de echte filosofie gaat, in Duitschland voortgang werd gemaakt, zien we, vervolgt Heine, aan den anti-Spinozist Jakobi, wien zoo nu en dan de eer wordt aangedaan dat men hem tot de filosofen rekent. Hij was echter niets meer dan een oude babbelkous die zich in den filosofenmantel hulde, den kring der denkers binnensloop, hoog opgaf van zijn liefde en van zijn teeder hart, om daarna op de heftigste manier tegen de Gedachte te keer te gaan. Het refrein van het liedje van dezen gevoelsfilosoof luidde, dat de rede zelf niet weet waarheen zij

leidt, dat zij den mensch doet verdwalen in een somber labyrinth, en dat alleen het geloof hem veilig kan geleiden. De mol! -, roept Heine uit; hij zag niet dat de Gedachte de eeuwige zon gelijkt, die met haar eigen licht haar pad bestraalt.

Wanneer ik Heine hier even interrumpeer is het om op te merken, dat hoe onsympathiek en onlogisch Jakobi's houding ook geweest moge zijn, zij toch niet van állen grond was ontbloot. De Wolffsche school maakte het er naar dat de Gedachte in diskrediet raakte, terwijl niet valt weg te redeneeren dat in het geloof een redelijke kern leeft. Ik kom hierop terug bij de bespreking van Heine's uiteenzetting van de Kantiaansche wijsbegeerte, welke ik thans zal samenvatten.

Wie was Kant volgens Heine en welke is naar des dichters opvatting de plaats, die hij in de rij der filosofen inneemt?

Wie Kant was? Zijn levensgeschiedenis valt moeilijk te beschrijven, verklaart Heine, want hij had noch leven, noch geschiedenis. Hij spon zijn bestaan even hartstochtloos en regelmatig voort als de klok van de kathedraal van Koningsbergen. Hij was eigenlijk het type van den spitsburger: de natuur had hem bestemd om koffie en suiker af te wegen, maar het toeval wilde, dat hij in plaats daarvan God in de weegschaal zijns geestes legde, en...deze gaf het juiste gewicht!

De ‘Kritik der reinen Vernunft’ is het hoofdwerk van Kant; snijdt men daaruit de gedeelten weg die een min of meer verkapte polemiek zijn tegen de school van Wolff, dan houdt men een aantal vertoogen over die op het gebied van het geestelijk leven de beteekenis hebben van de meest krasse revolutie, die zich denken laat. Jammer, gaat Heine voort, dat het boek in zoo'n pakpapierstijl is geschreven! Was het uit reactie tegen de verpopulariseering der filosofie, tegen de quasi-duidelijkheid waarop de nakomers van Leibnitz aanstuurden, tegen den mathematischen betoogtrant? Dit is zeker, Kant's dorre woordschikking, ‘une sorte de pesant langage de chancellerie’, stoot eer af, dan dat ze aantrekt. Maar nu de inhoud van Kant's vertoogen, waarop komt deze neer?

De filosofen vóór Kant, zegt Heine, hadden wel over den oorsprong van de menschelijke kennis gedacht, maar niet, althans niet dan terloops, over het vermogen tot kennisvorming, over den omvang van dat vermogen, of wat op het-

zelfde neerkomt, over de grenzen onzer kennis. Zij hadden om zoo te zeggen snuffelend om de verschijnselen heengedraaid zonder zich er grondig rekenschap van te geven, dat deze ons omtrent hunne eigenaardigheden slechts datgene meedeelen, wat onze geest in staat is omtrent hen op te nemen en vast te stellen. Kant nu verplaatste het onderzoek van buiten naar binnen, d.w.z. onderzocht den menschelijken geest zelf; 'la Critique de la raison pure est en quelque sorte l'amphithéâtre anatomique de l'esprit humain' (bladz. 648).

Met het oog hierop acht ik, aldus Heine, dát deel van Kant's hoofdwerk, hetwelk over de zgn. phaenomena en noumena handelt, het middelpunt zijner filosofie. Kant maakt namelijk onderscheid tusschen de verschijnselen en de dingen op zich zelf; de dingen zooals ze ons verschijnen, noemt hij phaenomena, de dingen zooals ze op zich zelf zijn, noumena. Van de eerste kunnen we het een en ander te weten komen, van de laatste niets; ze zijn problematiek. Het woord noumenon mist dan ook positieve beteekenis; Kant bezigt het alleen om een grensbegrip te stellen.

God is volgens Kant een noumenon; vanzelfsprekend acht hij het daarom dat de gangbare, langs natuurlijken weg gevormde illusie van God vaag en nevelig is. Wij weten niets van God, kunnen evenmin bewijzen dat hij bestaat als dat wij kunnen bewijzen dat hij niet bestaat. Kant beijvert zich daarom, vervolgt Heine, om de zinledigheid in het licht te stellen van het kosmologisch-, het physicotheologisch- en het ontologisch Godsbewijs. Wat betreft het laatste bewijs slaagt Kant hierin volgens Heine echter niet; ik ga hierop echter niet verder in, verklaart de dichter, want het discussieeren over het bestaan Gods wekt in mij denzelfden angst, dien ik eens ondervond toen ik te midden van een verzameling krankzinnigen mijn leidsman uit het oog verloor. God is alles, wat is[1)], twijfel aan Hem is twijfel aan het leven zelf, is de dood.

Doch om terug te keeren tot Kant: volgens dezen zwemt dus, vervolgt Heine, de opperste Heer der wereld onbewezen in zijn bloed. Gij meent nu naar huis te kunnen gaan? Dat zou te vroeg wezen, want het stuk is nog niet uit. Kant heeft den hemel bestormd, de geheele bezetting over de kling ge-

1) Bladz. 642.

jaagd; er is geen alerbarmen meer, geen toekomstige belooning voor hier betoonde verloochening; de onsterfelijkheid der ziel geeft den laatsten snik, het rochelt en steunt...en Kant's trouwe knecht, de oude Lampe, staat er met tranen op het gelaat en zijn parapluie onder den arm bij. Dan krijgt Immanuel Kant medelijden en toont, dat hij niet alleen een groot filosoof, maar ook een best mensch is, en half goedmoedig, half ironisch zegt hij: de oude Lampe moet een God hebben, anders kan de arme kerel niet gelukkig zijn. Hij *moet* echter gelukkig zijn, en daarom: al zegt mijn denken theoretisch neen, praktisch zegt het ja. En met zijn 'Kritik der praktischen Vernunft' wekt Kant als met een tooverstafje weder ten leven, wat de 'Kritik der reinen Vernunft' meedoogenloos had geveld.

Wanneer ik de hierboven gegeven samenvatting nog eens overlees en denk aan de groote moeilijkheden, welke de daarin behandelde stof biedt, kom ik tot het besluit dat Heine er zich kranig doorgeslagen heeft. Het Wolffsche pedantisme en de warrige wazigheid van Böhme worden met gezonden humor bejegend, en in de Kantbeschouwing fonkelt meer dan één facet. Toch is Heine hier niet op zijn sterkst, waarvoor een goede reden geldt. Reeds eerder sprak ik als mijn overtuiging uit, dat onze zegsman nimmer een wijsgeerig werk van den eersten rang heeft doorgelezen. Kon de gewiekste dichter dit min of meer bemantelen bij de behandeling van denkers, welke hem door stellige uitingen of geprononceerde hypothesen niet al te afgelegen aangrijpingspunten boden, anders stond het geval bij Kant. Want Kant was geen verkondiger van een of ander stelsel, maar een kritisch onderzoeker, en om te kunnen verstaan wát Kant onderzocht, hoe hij daarbij te werk ging en welke zijne uitkomsten waren, moet men zijn onderzoek gevolgd hebben. Dit nu heeft Heine niet gedaan. Hij moge zijn lezers het tegendeel verzekeren door met zooveel woorden te verklaren, dat hij Kant's hoofdwerk meermalen heeft doorgenomen[1], zijn Kant-bespreking ver-

1) Bladz. 642: 'Après une étude souvent reprise du livre principal de Kant, j'ai cru reconnaître'.... etc.

raadt maar al te zeer dat het gedachtengebouw, 'twelk de ‘Kritik der reinen Vernunft’ heet, voor hem een gesloten huis bleef. Hetgeen hij te berde brengt over de dingen zooals ze ons verschijnen en zooals zij op zich zelf zijn is studentikoos oppervlakkig, en wat hij als Kant's godsbeschouwing opdient en van de ‘Kritik der praktischen Vernunft’ vertelt van zóó dubieusen aard, dat wij waarlijk niet recht weten wat we er aan hebben. Neen, de draad, dien Heine bij zijne Spinoza-bespreking even aardig te pakken had, is hem ontglipt, en dezelfde man, die eerst verzekerde dat de Koningsberger wijsgeer God in de weegschaal zijns geestes legde welke schaal het juiste gewicht gaf, zendt ons nader de boodschap thuis, dat Kant er niet in is geslaagd het ontologisch bewijs te ontzenuwen en dat God alles is wat is!

Een typeering in vogelvlucht van Kant's beteekenis heeft Heine dus niet gegeven. Is het hier de plaats, daartoe een poging te doen?

Het schijnt haast overbodig, na alles wat over den wijsgeer van Koningsbergen reeds is te boek gesteld. Wanneer ik er mij nochtans toe zet de beteekenis van Kant, zooals ik haar zie, hier in aansluiting aan Heine's beschouwing zeer beknopt saam te vatten, doe ik dat eensdeels om mijne onderhavige verhandeling tot een gesloten geheel te maken, anderdeels uit overweging dat Kant's leering, hoe vaak ook geïnterpreteerd of bekritiseerd, ons toch telkens weer onder een nieuw gezichtspunt een ‘herzie u zelf’ toeroept.

Laat ik eerst nog eens kort herinneren, wat de empirist Locke en de idealist Leibnitz over den oorsprong van de denkbeelden of begrippen hadden te berde gebracht.

Locke had betoogd dat de ervaring altijd basis van ons weten blijft, al ontstaan onze begrippen eerst door reflexie; Leibnitz daarentegen trachtte aannemelijk te maken, dat wij ook weten zonder ervaring, al is dat weten niet immer een bewust weten. Bij beider beschouwing speelde dus de ervaring een rol, zij het dat deze bij Leibnitz op het tweede plan bleef. Maar over de vraag wat onder ervaring is te verstaan, hoe zij valt te ‘begrijpen’, verspreidden zij geen licht.

Spinoza voelde het probleem; al legde hij het ervaringsproces niet open en bloot, hij poneerde niettemin de stelling dat de orde en het verband der lichamelijke ondervindingen

beantwoorden aan een orde en een verband van denkbeelden. En hierbij sloot zich zijn stelling aan, dat wij, door de orde onzer denkbeelden te bevorderen en hun verband hecht te maken, macht kunnen verkrijgen over onze lichamelijke ondervindingen en daarboven kunnen uitgaan.

Nam Spinoza hiermede het begrip ontwikkeling, beschaving in zijne beschouwing op, daarin lag bovendien besloten, dat wij door middel van ons *begrip* onze natuurlijke ondervinding toetsen, met behulp van ons *begrip* ervaring opdoen.

Degeen nu, die zich dit aperçu langs allerlei omwegen het eerst helder bewust heeft gemaakt, is Kant geweest; hij eindelijk begreep, waarom in de gangbare metaphysische stelsels geen voortgang viel te bespeuren. Hij verdiepte zich in het proces der begripsvorming en kwam tot het inzicht, dat alle zoogenaamde ervaring een weten is berustend op tijdruimtelijke aanschouwing én op spontane werking van het denken. Hij stelde den relatieven aard dier aanschouwing in het licht; ontleedde het menschelijk denkvermogen voor zoover het uit krachte van zich zelf functionneert; stelde vast dat door verbinding van verschillende voorstellingen van het waargenomene samenvattende voorstellingen of begrippen ontstaan, en dat een dergelijke verbinding bij een normaal mensch niet willekeurig, doch wetmatig geschiedt, namelijk op den grondslag van aan het menschelijk denken eigene stambegrippen of kategorieën.

Kunnen wij nu ook, vroeg Kant zich verder af, begrippen verbinden los van aanschouwing?, m.a.w., kunnen wij weten zonder empirische basis? Die vraag nam hij allereerst in beschouwing ten opzichte van datgene, wat onze ziel wordt genoemd. Wat is die ziel eigenlijk? Naar wij geneigd zijn aan te nemen iets geestelijks, dat staat naast of tegenover ons denken. Doch peilen wij onszelven wat nauwkeuriger, dan komen wij tot het besluit dat wanneer wij van de ziel des menschen gewagen, wij doelen op eene min of meer van denken doorspeelde gevoelsgesteldheid, waarin hij veelal verkeert. Hoe kunnen wij nu het karakter dier gesteldheid, d.w.z. haar meest op den voorgrond tredende of domineerende eigenaardigheden, leeren kennen? Toch zeker wel het best, aldus Kant's slotsom, door die gesteldheid in haar

uitwerkingen gade te slaan, om op de basis onzer waarneming of aanschouwing dáárvan kritisch besluiten omtrent den aard der menschelijke ziel te trekken.

Daarna de vraag, of wij kunnen weten zonder empirische basis, in beschouwing nemend ten opzichte van datgene, wat het Eeuwige, Absolute, Onsterfelijke, God, wordt geheeten, belijdt Kant: ik weet niet precies, wat ik onder dit alles moet verstaan. Zuiver theoretisch beschouwd hebben deze woorden voor mij slechts negatieve beteekenis, of anders gezegd, de beteekenis van grensbegrippen. Zoo weet ik b.v. op den grondslag der waarneming of aanschouwing wat ik onder vergankelijkheid heb te verstaan; als eene zich aan mij opdringende ontkenning dier vergankelijkheid kom ik tot het begrip onvergankelijkheid of het Eeuwige. Evenzoo stel ik tegenover het begrip betrekkelijkheid of relativiteit het begrip volstrektheid of het Absolute; tegenover het begrip sterfelijkheid het begrip onsterfelijkheid of het Onsterfelijke; tegenover het begrip der relatieve, onpersoonlijke Natuur het begrip van een absoluten, persoonlijken geest of God. Maar de wezenlijkheden, waarop al deze begrippen duiden, hebben geen phaenomenale zijde; een kategoriaal *weten* daaromtrent heb ik niet; *bewijzen* kan ik daaromtrent niets.

Aldus kwam Kant tot het inzicht van de ontoereikendheid of zinloosheid niet slechts van het kosmologisch- en het physicotheologisch-, doch ook van het ontologisch Godsbewijs. In zijn ‘Kritik der reinen Vernunft’ verstond hij God als een onphaenomenale of noumenale wezenlijkheid, waaromtrent ons denken loutere gedachtewaarden, ‘Vernunftbegriffe’, vermag te stellen, welke ‘Vernunftbegriffe’ de Koningsberger wijsgeer bepaaldelijk als *ideeën* wilde zien benoemd. Nemen wij echter in aanmerking, dat aan eene zuiver noumenale wezenlijkheid alleen en uitsluitend geestelijke beteekenis toekomt, zij dus alleen in en door geestelijke werkzaamheid bestaat en deze werkzaamheid niet anders dan als denkwerkzaamheid is te denken, dan springt het in het oog dat God volgens Kant's eigenlijkst bedoelen niet is een op zich zelf bestaand bovenphysisch ‘Ding an sich’, doch eene gepostuleerde hoogste gedachtewaarde.

Kant onderscheidde dus ‘Begriffe’ van ‘Vernunftbegriffe’ of ideeën. De daadwerkelijke of practische beteekenis

der begrippen is buiten geschil; welke practische beteekenis hebben evenwel de ideeën?

Deze vraag brengt een nieuwen factor in het geding, namelijk den *wil*. Hield niet reeds Spinoza ons voor, dat wij gewoonlijk niet iets begeeren of verlangen omdat wij meenen dat het goed is, maar integendeel daarom iets goed noemen, omdat wij het begeeren of verlangen? En dat wij er slechts zeer geleidelijk en meesttijds zeer onvolkomen in slagen ons begeeren te zuiveren, d.w.z. daaraan de beteekenis van een geestelijke waarde te verleenen? Welnu, Kant zocht op dit gebied naar normen, naar regels volgens welke ons denken ons willen als het ware gebiedt. Wat hij daaromtrent bevond kan men lezen in de 'Kritik der praktischen Vernunft', in welk boek niet wordt herroepen wat in de 'Kritik der reinen Vernunft' als ideëel werd gekenmerkt, doch uiteengezet hoe dat ideële valt te denken in eendracht met den wil[1]. Doordat wij iets willen, stellen wij ons doeleinden voor, doeleinden die edeler en verhevener, maar tegelijk onbestemder worden, naarmate zich daarbij de invloed onzer ideeën doet gelden. Een dergelijk verheven doeleinde rijst als het ware voor ons op als een wenkend toekomstbeeld, dat wij meenen te moeten verwezenlijken, m.a.w. als een practisch ideaal. Zoo kunnen we b.v. het doel van den volkenbond een practisch ideaal noemen, correspondeerend met de theoretische idee der aleenige broederschap. Echter kan zich ook als practisch ideaal voordoen, wat in waarheid niet correspondeert met eene idee, doch met eene waanvoorstelling. En ook is het denkbaar, dat ons doen en laten beïnvloed wordt door voorstellingen die naar den vorm als waan, naar den inhoud als ideëel behooren te worden aangemerkt. Een dergelijke voorstelling is b.v. 'het bestaan Gods', welke voorstelling in de Christelijke leer onverbreekbaar samenhangt met die der volmaakte gelukzaligheid. Met het postulaat van een volmaakten toestand der gelukzaligheid, aldus Kant in de 'Kritik der praktischen Vernunft', wordt het bestaan Gods gepostuleerd[2].

1) Dat Kant zich niet geheel aan dezen opzet heeft gehouden, zij in het voorbijgaan aangestipt. Had hij het wél gedaan, zijn 'Kritik der praktischen Vernunft' zou niet veel meer hebben behelsd dan eenige algemeenheden van mystiek-religieuze strekking, want de wil in ideële volkomenheid gedacht is de volstrekt geestelijke Liefde.
2) Kant's interessant betoog op dit stuk is te vinden in deel V van de Hartenstein-uitgave, bladz. 130 e.v. - Dat hij hier overduidelijke taal spreekt, zou ik intusschen niet gaarne beweren; zoo ergens, dan is het op deze plaats dat het tweeslachtig karakter van de K.d.p.V. aan den dag treedt.

Was Heine dus ad rem toen hij de bewering plaatste, dat Kant met de ‘Kritik der praktischen Vernunft’ als met een tooverstafje weder ten leven wekte, wat de ‘Kritik der reinen Vernunft’ meedoogenloos had geveld?

Wie tot den *zin* van Kant's overdenkingen is doorgedrongen, weet wel wat hierop het antwoord moet zijn.

V.

Men heeft wel eens beweerd dat Kant het gebied der filosofie zóó tot in alle hoeken heeft belicht, dat alleen nog ruimte is gebleven voor uitwerking, zuivering en verfijning zijner fundamenteele bevindingen.

Een dergelijke bewering klinkt wel wat boud. Al valt niet te weerspreken dat wij nog niet zoo heel veel boven Kant zijn uitgekomen, - dat het Kant is geweest die den stoot heeft gegeven tot de experimenteele psychologie, de axiologie, de moderne rechtsfilosofie, de sociologie, ethische en aesthetische onderzoekingen, - de drang om in de diepste levenswetten door te dringen is den mensch ingeboren en laat zich door geen overweging van dezen of genen ter zijde stellen. Wie te rade gaat met de historie moet gelooven, dat eenmaal de denker zal komen die, op den grondslag van een veel breeder kennis dan Kant en zijn tijdgenooten ter beschikking stond, principieel boven dezen uit zal stijgen om daarmede op zijn beurt de speciale wetenschappen te bevruchten en in nieuwe banen te leiden. Er zijn er trouwens die meenen, dat deze denker reeds is opgestaan in de persoon van Hegel, den uitbouwer en samenvatter der leeringen van Fichte en van Schelling.

Met eene beschouwing over dit drietal besluit Heine zijn artikelenreeks.

Bij de bespreking der beteekenis van Fichte, zoo begint hij, gaat het behalve om eene zeer eigenaardige filosofie, om een zeer interessant mensch, want Fichte was niet alleen een hooggestemde, doch ook een gepassionneerde persoonlijkheid. Zijn

sterk geladen aard weerspiegelt zich in zijn werken: zij leven, maar vertoonen ook alle gebreken van het leven; zij zijn onrustig en verward. In wijsgeerig opzicht hebben ze dan ook geen groote beteekenis; alleen in zoover zij een der merkwaardigste phasen van de Duitsche filosofie vertegenwoordigen, met name de onvruchtbaarheid van het idealisme in zijn uiterste consequenties manifest maken, verdienen ze aandacht.

De cardinale vraag, welke Fichte vooropstelt, is: welke gronden hebben wij om aan te nemen, dat onze voorstellingen van de dingen ook aan de dingen buiten ons beantwoorden? Die vraag houdt het groote probleem in waarmede zijn 'Wissenschaftslehre' zich bezighoudt. Deze wijst den geest terug op zichzelf, evenals de 'Kritik der reinen Vernunft' dat deed, maar terwijl in dit laatste werk werd geanalyseerd, wordt in de 'Wissenschaftslehre' geconstrueerd. Het begint met een abstracte formule: ik = ik, waarin ligt besloten dat het ik zich zelf waarneemt terwijl het werkzaam is. Een operatie, merkt Heine in het voorbijgaan op, welke herinnert aan de plaat voorstellende een aap, die in een ketel, boven een vuur gehangen, zijn eigen staart kookt. Want hij meent dat de ware kookkunst niet hierin bestaat dat men objectief kookt, maar dat men bovendien zich subjectief van het koken bewust wordt. Intusschen zij genoteerd, gaat Heine voort, dat het ik van Fichte geen subjectieve waarde heet te vertegenwoordigen, geen individueel-ik, maar het tot bewustzijn gekomen algemeen wereld-ik, gelijk ook het Fichteaansch denken niet is het denken van den mensch Johann Gottlieb Fichte, maar het algemeen denken dat zich in den individu van dien naam manifesteert. Dit denken, dat de 'Wissenschaftslehre' doortrekt, schept de wereld uit de diepte des geestes, komt namelijk van de wereld der abstracties tot de wereld der concrete verschijnselen, welke aldus als noodzakelijke handelingen van den geest worden voorgesteld.

Staat het gebouw, dat 'Wissenschaftslehre' heet, vast in den grond, vraagt Heine? Het ligt al sinds lang in puin, geeft hij aanstonds ten antwoord. Fichte kan men in zekeren zin vergelijken met Napoleon; beiden vertegenwoordigen het onwrikbare 'ik', bij wien gedachte en daad één zijn. De geweldige bouwwerken, welke deze 'iks' oprichtten, getuig-

den van enorme wilskracht, maar door de onbegrensdheid van die kracht stortten hunne creaties na een kortstondig bestaan weer in. Doch al behooren deze sindsdien tot het verleden, de geest die haar te voorschijn riep werkt door. Fichte's transcendentaal idealisme moge principieel een der kolossaalste dwalingen zijn geweest die de menschelijke geest in den loop der tijden heeft gebaard, in zijne geschriften leefde niettemin een trotsche onafhankelijkheid, een liefde voor de vrijheid, een fiere manlijkheid, welke in het bijzonder op de jeugd heilzamen invloed uitoefenden.

Toch valt bij die geschriften een opvallend keerpunt waar te nemen; op een gegeven oogenblik wordt de strak gehouden toon zacht en mild. De idealistische titan, die langs den ladder der gedachten naar boven was geklommen en de stoutmoedige hand in de hemelsche leegte had gestoken, krijgt opeens iets gebogens, iets van een nederig Christen, die veel zucht van liefde. In deze gesteldheid schreef Fichte ‘Die Bestimmung des Menschen’, ‘Anweisung zum seligen Leben’, e.d.

Tot zoover Heine's beschouwing over Fichte, welke beschouwing met allerlei bijzonderheden uit het leven van den filosoof wordt geïllustreerd. Wat heeft de dichter ons over Schelling en Hegel te zeggen?

Evenals Fichte, verklaart Heine, leert ook Schelling de identiteit van het ideëele en reëele; terwijl echter Fichte uit het ideëele het reëele afleidt, is Schelling's streven er op gericht om uit het reëele het ideëele te voorschijn te doen treden. Anders gezegd: Fichte schept uit de gedachte de natuur, Schelling herleidt de natuur tot gedachte, met name in zijne ‘Ideen zu einer Philosophie der Natur’. Schelling kon zich echter ook op Fichte's standpunt plaatsen en doen zien, hoe uit de idee de natuur verschijnt; dit deed hij in zijn ‘System des transcendentalen Idealismus’.

Kunnen deze geschriften als harmonische geheelen beschouwd worden? Neen, verklaart Heine, men moet Schelling chronologisch lezen en daarbij vooral niet uit het oog verliezen, dat hij een dier naturen is welke niet zoozeer dichterlijk vermogen bezitten, als wel dichterlijk zijn aangelegd. Deze halfheid was Schelling's ongeluk; onmachtig de dochteren van den Parnassus te bekoren, zocht hij in de bosschen

der filosofie vertroosting in een onvruchtbaar verkeer met abstracte woudnimfen. Strenge logica was niet van zijn gading, bij voorkeur dacht hij in voorstellingen, en dit verklaart waarom hij in zijn ‘System des transcendentalen Idealismus’ meer aandoet als een epigoon, dan als een nieuwlichter. In de laatste hoedanigheid treedt Schelling op in de ‘Ideen zu einer Philosophie der Natur’, waar hij te midden van bloemen en sterren wandelt, aldus eene reactie representeerend tegen de steriliteit van het tot het uiterste gevoerd idealisme. Als vrijgelaten schooljongens, die den geheelen dag onder den druk van grammatica en cijfers hebben gezucht, stormden de Schellingianen naar buiten, schreeuwend en joelend; de beperktste koppen brulden het hardst, melancholieke hansworsten ontbraken niet, kortom, er was een groot Pinksterfeest in de filosofie.

Wel beschouwd, aldus Heine, was er echter niets nieuws onder de zon, want de natuurfilosofie van den heer Schelling = Spinoza's pantheïsme in modern gewaad. Nadat Locke en Leibnitz renovaties hadden beleefd[1)], kwam de beurt aan Spinoza; de filosofie had weer een kringloop volbracht, en ware het niet dat Kant het menschelijk kenvermogen had onderzocht, we zouden ongeveer even ver zijn geweest als de Grieken waren voor tweeduizend jaar.

Hoezeer Schelling Spinoza renoveert blijkt sprekend, vervolgt Heine, uit zijn geschrift ‘Bruno, oder über das göttliche oder natürliche Princip der Dinge’. Maar de heer Schelling, die steeds verder zocht, kon op den duur geen vrede hebben met rationeele mystiek; hij ging weer tot iets anders over en zocht nu door een soort van mystische aanschouwing tot het Absolute te komen, tot het middelpunt des Levens waar geen idealiteit meer is en geen realiteit, geen gedachte noch uitgebreidheid, geen subject en geen object, geen geest en geen materie, doch...weet ik wat!

Een ander denker was intusschen opgestaan om de natuurfilosofie systematisch uit te bouwen tot een volledige synthese, een synthese tot verklaring aller verschijnselen. Het was een van Schelling's vrienden en leerlingen, een die zijne ideeën vervolledigde door ruimere ideeën, haar aan strenge tucht

1) De laatste ook bij de beoefenaars der natuurwetenschappen.

onderwierp en zoo aan de natuurfilosofie een wetenschappelijken grondslag gaf. Het was Hegel. Scherp als Kant en krachtig als Fichte, daarbij harmonieus en vredig, mag hij - aldus Heine - de grootste filosoof heeten dien Duitschland sedert Leibnitz heeft voortgebracht. Duitschland's filosofische revolutie wordt met hem afgesloten; voortaan is alleen sprake van verderen uitbouw der natuurfilosofische leer, die alle wetenschappen, in het bijzonder de natuurwetenschap, doordringt en daar de treffendste en allermerkwaardigste resultaten bewerkt.

Geeft Heine de beteekenis van het speculatieve drietal Fichte - Schelling - Hegel principieel juist weer? Is hij raak in zijn vluchtige teekening?

Al dadelijk valt het op dat naar zijn beschouwing Fichte en Schelling wijsgeerige uitwassen moeten heeten, terwijl Hegel daarentegen als de filosoof bij uitnemendheid wordt gekarakteriseerd. Nu weten wij echter, dat het naast Kant inzonderheid Fichte en Schelling zijn geweest, die Hegel den weg hebben gewezen, zóó zelfs, dat men kan zeggen dat Hegel de leidende gedachten van Fichte en van Schelling heeft gesynthetiseerd. Indien de laatsten dus als filosofen zijn ontspoord, met welk recht roemt Heine dan Hegel als den wijsgeer bij uitnemendheid?

Naar een antwoord op deze vraag zal men in ‘De l'Allemagne depuis Luther’ tevergeefs zoeken; Heine's bespreking van ‘den grootsten Duitschen filosoof na Leibnitz’ is kort, heel kort. Het is eigenlijk geen bespreking; Heine *beweert* slechts in enkele regels dat Hegel groot is, zonder dat hij ons iets over diens wijsbegeerte meedeelt. De veronderstelling ligt dan ook voor de hand, dat hij er in dit opzicht geen gevestigde meening op nahield en hij eenvoudig de toenmaals in Duitschland heerschende opinie weergaf of napraatte.

Deze veronderstelling vinden wij bevestigd in Heine's ‘Bekentenissen’, die hij twintig jaren later (1853) te boek stelde. De lenige, elastische dichter was zwak en ziekelijk geworden, voelde zijn krachten met den dag afnemen en den dood zachtjes naderen. Toen verging het hem zooals het Fichte verging: hij, die zoo sceptisch-pertinent over alles en nog wat zijn oordeel placht te vellen, kreeg iets gebogens, iets

deemoedigs. In die stemming herdacht hij het verleden, kwam hij te mijmeren over de dagen dat hij naar Hegel luisterde, over den tijd dat hij met de pen hoog van dezen opgaf. ‘Eerlijk gezegd: ik begreep hem maar zelden’, bekent Heine nu. Eerst later meende ik zijne bedoelingen beter te verstaan en rijpte bij mij het plan, zijn filosofie in normale taal weer te geven en die weergave aan mijn studies over Duitschland toe te voegen. Gedurende twee jaren was ik hiermee bezig, maar toen ik eindelijk mijn résumé gereed had, beving mij een onheimelijk gevoel; het scheen me toe alsof het manuscript mij met vreemde, ironische, ja boosaardige oogen aanzag. Toen werd ik het mij opeens bewust: auteur en geschrift pasten niet bij elkaar! Neen, in waarheid was ik nimmer enthousiast voor Hegel's abstracte wijsbegeerte, was ik nimmer overtuigd Hegeliaan. Ik nam Hegel's beweringen aan omdat ze mijn persoonlijke ijdelheid streelden, omdat ze mij een hoogen dunk van mijzelf gaven als mensch. Nu eerst erkende ik mijn eigenlijke gezindheid, en op een stillen winteravond, toen ik in mijn warme kamer bij den haard zat, maakte ik van de gunstige gelegenheid gebruik en wierp ik mijn manuscript in het vuur. Goddank, ik was het kwijt! Ach, kon ik alles, wat ik over Duitsche filosofie liet drukken, op gelijke wijs vernietigen!

Moeten we Heine in zijne ‘Bekentenissen’ woordelijk gelooven? Moeten we het als ‘waar’ aannemen, dat hij een uitvoerig geschrift over de Hegelsche wijsbegeerte heeft samengesteld dat een smadelijken dood op den brandstapel vond?

Laat ons indachtig zijn dat Heine speelsch bleef ook in de droeve dagen, dat zijn krachten werden gesloopt en hij momenten doorleefde van hoogen en diepen ernst; dat zijn gewoonte om zich tusschen uitersten te bewegen, met eigen gedachten en invallen een loopje te nemen en tegenover de these aanstonds openlijk of bedektelijk de antithese te stellen, hem in het bloed was gaan zitten. Karpeles, in zijn bekende biografie van Heine, laat doorschemeren dat hij niet onvoorwaardelijk aan de geschiedenis van het manuscript gelooft, en maakt verder de opmerking dat Heine méér Hegeliaan was, dan hij zichzelf bekende. Inderdaad, Hegel's

dialektiek was bij den dichter ingeslagen, zij het dan niet in den zin als de filosoof het bedoelde. Of ging deze zelf wel eens speelscher met begrippen om dan een ernstig wijsgeer past? Ik zal hierop thans niet ingaan en constateer alleen, dat Heine het op zijn vijfendertigste jaar over Hegel geveld oordeel op rijperen leeftijd heeft herroepen op een wijze, die het *ni cet excès d'honneur, ni cette indignité* in herinnering brengt. Evenals bij zijn appreciatie van Kant's wijsbegeerte, schoot de dichter tekort in onderscheidingsvermogen, toen hij ten opzichte van de na-Kantiaansche speculatieve filosofie zijn standpunt moest bepalen. Ongetwijfeld zou hij zich daarover anders hebben uitgelaten, indien hij meer wijsgeerig geschoold, op het gebied der wijsbegeerte minder leek ware geweest. Maar zou hem dan die prikkelende frischheid hebben gekenmerkt, welke het lezen van zijne tot ons geluk voor het vuur gespaard gebleven filosofische causerieën steeds weer tot een feestelijke verheuging maakt? Of vindt ge zijn toon wat jongensachtig, zijn gevatheid niet altijd van de bovenste plank? Ik spreek U niet tegen, doch vraag: zingt niet elk vogeltje, zooals het gebekt is?

G.J.D.C. STEMPELS.

Het licht bij de moderne theater-enscèneeringen.

Somber ziet de toekomst van Duitschland, somber zien de menschen den naderenden winter tegemoet. Stil en triest, verdiept in pijnlijke, tobbende gedachten schuiven bleeke armoedig gekleede mannen en vrouwen langs u heen; het lijkt wel of er alleen nog vreugde te vinden is, gelachen en geschertst wordt in de koffiehuizen en de restaurants, waar dikke, protzige 'Schieber' smijten met hun Tausend-Mark-Scheine en voor één lekker maal de som spendeeren, waarvan een ambtenaarsgezin een maand lang leven moet.

Maar ziet, er blijken ook voor de verarmden nog oorden te vinden waar vreugde te genieten valt; 'geestelijk voedsel' - het ligt in de lijn van het huidige landsbestuur om dit te willen - wordt in overvloed geboden en al helpt de mooiste opera of het fijnzinnigst tooneelstuk over den honger niet heen, het is toch iets kostelijks dat, waar een brood driehonderd vijftig Marken kost, men voor een voortreffelijke comedievoorstelling niet meer dan honderd of honderdvijftig hoeft te geven.

Ik zeide het al: het is in Duitschland en Oostenrijk het wachtwoord in dezen onrustzwaren tijd, om de kunst tot het volk te brengen; al de vroegere 'Hof' en 'Königliche' Theaters zijn na de revolutie onmiddellijk aan den Staat overgegaan, worden 'staatlich' geëxploiteerd en... gesubsidieerd (wat wel het voornaamste is), zoodat zij ook onder de steeds slechter wordende omstandigheden nog voortdurend nieuwe stukken monteeren en op het repertoire

kunnen brengen. Of werkelijk ‘het volk’ in de grootste mate profiteert van wat zoo goed en overvloedig aangeboden wordt, schijnt mij, evenals bij onze Volksuniversiteiten en Openbare Bibliotheeken te betwijfelen: op de dure plaatsen zitten, naar des Duitschers of Oostenrijkers meening ‘lauter Schieber’, terwijl de ‘neue Armen’ onder de echte tooneelvrienden elkander in ‘Stehparterre’ of op de galerij ontmoeten. En is het niet roerend, dat socialisme en socialisatie ten spijt, de suppoosten, die zoovelen dezer getrouwen uit den goeden ouden tijd herkennen, hun altijd stilletjes een betere plaats voor hetzelfde geld verschaffen, als ze er maar even kans toe zien? Belangwekkende, zorgvuldig voorbereide premières geven alle door den Staat geëxploiteerde schouwburgen. Veel heftige, revolutionnaire, hartstochtelijk aanklagende, en evenveel grof-sensueele, of verwikkeld psychologische problemen, die onder ‘Hof Intendanz’ en censuur verboden bleven, zijn in de laatste jaren op de planken uitgevochten; of die planken en het publiek er veel vreugd van hebben beleefd, blijve hier buiten beschouwing. Doch elk goed Duitsch theater heeft bovendien een klassiek repertoire, en Goethe, Schiller, Shakespeare, Calderon en Molière worden er, vaak in zeer modern-opgevatte enscèneeringen, voortreffelijk ten tooneele gebracht. Hoe verwonderlijk sterk is de gretige belangstelling van het groote publiek juist voor deze klassieke kunst, hoe onbegrijpelijk haast voor den doorsnee-Hollander, die in den regel een straatje omloopt, als hij een stuk van Hebbel of Goethe op het affiche ziet staan en z'n geld terugvraagt, zoo gauw hij merkt dat ‘Lucifer’ geen Fransch blijspel, doch een drama van Vondel is

Voorkomend, met de grootste welwillendheid en zonder een spoor van den zoo vaak gesignaleerden ‘Fremdenhass’ heeft men mij te München en Weenen evenals vorig jaar te Berlijn in verscheidene der grootste theaters een bezoek achter de schermen toegestaan; in alle geheimen der moderne theater-techniek ben ik doorgedrongen, en steeds méér heb ik mij bewonderend verbaasd over het vele schoone en belangwekkende, dat daar in dèze tijden en onder dezen materieelen druk gewrocht wordt; steeds meer schijnt het mij toe dat daar de weg bereid is tot een volledige hervorming der tooneelkunst, die groote mogelijkheden in zich besluit; dat men hier,

voortbouwend op wat Reinhardt reeds verwezenlijkte, een hoogere eenheid van mise en scène, decoratie en vooral verlichting, als begeleiding en ondersteuning van 'het woord' en 'het spel' heeft gevonden. Drie menschen: de regisseur, de tooneel-bouwer en de verlichtings-technicus werken samen om zulk een moderne enscèneering in gave schoonheid te verwezenlijken; zoomin als de bouwer van een middeleeuwsche kathedraal het buiten den glasschilder en den beeldhouwer kon stellen, kan de moderne regisseur den 'Bühnenbauer' missen, en deze weer heeft tot bereiking van zijn doel *het licht* noodig, het electrische licht, dat door een verfijnd technisch stelsel de schoonheid van alle plastische kunst tot verrassende nieuwe mogelijkheden brengt.

De eenige tooneelvoorstelling in Nederland, die op de leest van dit belangwekkend nieuwe geschoeid was, is het door Royaards opgevoerde 'Droomspel' van Strindberg geweest. Voor deze enscèneering is de regisseur van een der grootste Berlijnsche theaters, Svend Gade, naar Amsterdam gekomen en heeft den Hollandschen tooneelbezoekers voor het eerst een indruk gegeven, welk een enorme beteekenis *het licht* in de moderne theaterkunst hebben kan.

Het was een onvermijdelijk, maar groot tekort van de belangwekkende Theatertentoonstelling van vorigen winter, dat zij wèl den modernen tooneel-bouw en haar veelzijdige aspecten, wèl ontwerpen voor mise en scène en voor kostuums vertoonde, doch dat die grootste factor: de moderne-tooneel-*verlichting*, er niet of nauwelijks bij kon worden gedemonstreerd.

Een verlichting die, oneindig varieerend, in telkens andere kleurenmenging en samenstelling, elke stemming vermag te verwezenlijken en aan het banaalste décor 'atmosfeer' geeft, die niets meer gemeen heeft met de felle schijnsels van voeten hers-lichten van vroeger, waarin de gezichten der spelers, wilden ze geen grijnzend-grauwe maskers lijken, met dikke lagen schmink bedekt moesten zijn. De moderne verlichtingstechniek kan de teederste, sprookjesachtige effecten teweegbrengen; en alleen zij kan de moeilijke problemen van heksendansen en geestverschijningen tot een, voor onzen nuchteren smaak voldoende, aesthetische oplossing brengen. Doch bovendien vermag zij, naarmate het speelmoment dit

vereischt, een stemming van felle realiteit in een van vage droomerigheid te verkeeren zònder dat de toeschouwer in de zaal zich dit als iets opzettelijks bewust wordt, toch terwijl zijn zintuigen er onmiddellijk op reageeren.

Men herinnere zich uit het 'Droomspel' bijv. de scène van het advocatenkantoor; vanuit een sterk verlicht midden vervaagde de groote grauwe ruimte in een neveligheid, die opeens de atmosfeer van een 'droom' over de toeschouwers bracht; niet meer dan aangeduid waren hooge wanden met opgestapelde boeken en paperassen, en toch suggereerde deze geheele ruimte, sterker dan bij een realistisch décor ooit mogelijk kan zijn, de benauwing, de troostelooze dorheid van een tusschen zulke wanden, in zulk een 'atmosfeer' besloten leven. Deze suggestie bewerkte niet het décor-zelve, doch het licht, dat in kunstige kleuren-samenstelling vóór het tooneel, achter den bovenrand van het gordijn, in een combinatie van electrische lampen èn schijnwerpers, was opgesteld. Het voetlicht is òf geëlimineerd, òf als een vage lichtschijn aanwezig, en in den regel richt zich een lichtbron vanuit het beneden-midden (de plaats van den souffleur) op den speler of de spelers die het oogenblik beheerschen, zoodat onbewust en onmiddellijk de aandacht van den toeschouwer *op het belangrijkste* geconcentreerd blijft.

Het lijkt, zoo beschreven, iets tamelijk eenvoudigs; het is in werkelijkheid het resultaat van een zeer ingewikkeld technisch systeem, dat, nog steeds verbeterd, steeds nieuwe verrassende mogelijkheden opent en alleen op enkele der grootste Duitsche theaters, Dresden, Berlijn, München en in het Weener Burgtheater, volledig aanwezig is.

Welwillend heeft Dr. Zeiss, de Generalintendant der Münchener Staatstheater, mij toegestaan van de door hem geënscèneerde 'Ur-Faust' een der generale repetities (lichten changement-repetitie) bij te wonen; naast hem en den ontwerper der kunstzinnige décors, den nog jongen Professor Pretorius, heb ik in een behaaglijk verwarmde (o Koninklijke Schouwburg, droever gedachtenis!), doodstille, leege zaal gezeten en het wonder langs mijn verrukte oogen zien gaan.

Want een wonder bleek het elke scène opnieuw; een décor van schijnbaar schrielen eenvoud werd opgesteld, aanduiding slechts van het allernoodzakelijkste: enkele grauw-paars ge-

verfde bogen zijn Faust's studeervertrek, met niets dan een lezenaar, een kist, een bank als meubilair; de silhouetten van twee gevels, in het zelfde grauwpaars, vormen later de straat waar Faust Gretchen ontmoet; vier kale wanden met een venster, een tafel, een stoel en de gordijn-omhulling van een bed maken Gretchens kamertje. Dan werd het licht aangezet, in bepaalde menging van kleuren (geel, rood, blauw en wit), die van te voren voor elke scène nauwgezet was beproefd en vastgesteld; voor de schijnwerpers werden de gekleurde glazen geschoven; de zaal bleef nachtdonker. En een bundel zilveren manestralen vlood door een klein venster tusschen de bogen van het studeervertrek, en baadde den sprekenden Faustkop in een doordringend schijnsel; de schraal geverfde coulissen waren op eenmaal diepe, fluweelig donkere gewelven geworden en in een vagen, geheimzinnigen gloed teekenden de enkele meubelstukken zich tegen deze fulpen diepte af. Gele verf glansde als oud koper, en Mephisto's roode mantel gloeide als hellevuur.

Verrassender nog werd het effect van de straat en later het open veld waardoor Faust en Mephisto gaan: op een zilverdoorlicht achterdoek stonden op eenmaal, in silhouetten, twee rijen boomen uitgelijnd; zij gaven de suggestie van een eindeloos lange laan, zoo lang en recht, dat in de uiterste verte de boomtoppen elkaar ontmoetten. En toen men mij later de werking der achter het tooneel opgestelde dóórlichtings-lampen toonde, zag ik ervóór boompjes in karton uitgesneden, niet meer dan een vijftig centimeter hoog en in afloopende grootte, haaksch tegen elkander staan; de wijze van opstelling en het licht eener groote lamp àchter het achterdoek, (welke het werk deed van het lantaarntje bij de Chineesche schimmen onzer kinderjaren), had hier, met zeker een bagatel aan kosten, een verrassend en volkomen effect bereikt. Het is mij helaas niet mogelijk de décors der talrijke scènes te beschrijven en den indruk weer te geven van de telkens weer andere, verrassende effecten, welke de veelzijdige schoonheid der verlichting aan deze tot elementairen eenvoud teruggebrachte ontwerpen gaf. Het scherpst staan in mijn herinnering: Martha's tuin, met het silhouet der avonddonkere stad op den achtergrond, en het prachtige schemerdonkere kerkgewelf met de éven gloeiende altaarkleuren,

waarin, ruggelings naar den toeschouwer, de gestalten der in gebed verzonkenen gedoken lagen.

Er was, in elke scène opnieuw, een schoon harmonisch geheel; onmiddellijk en volkomen, in elke scène, de atmosfeer welke het spel behoefde en hoewel er niets meer van het vroegere 'realisme' in deze décors te vinden bleef, gaven ze toch het door den schrijver bedoelde veel scherper en duidelijker aan dan met gordijnen-décors (zooals Verkade vaak toepast) of ombouwbare blokken en trappen mogelijk is.

Den volgenden avond heb ik toen een opvoering van dezen 'Ur-Faust' bijgewoond. Het is de Faust zooals de jonge dichter Goethe hem in zijn jonge jaren geschreven heeft, oneindig eenvoudiger, en veel minder verheven-diepzinnig dan de Faust-tragedie in haar latere, definitieve gestalte; maar juist daardoor veel tooneelmatiger en van een teedere, bijna naïve bekoring, vooral door de veel meer op den voorgrond tredende Gretchen-figuur. Het stuk werd, als de meeste in Duitschland vertoonde, voortreffelijk geregisseerd; van de spelers schoot er geen te kort, doch géén kwam ver boven het middelmatige uit. En toch droeg ik van dezen avond een sterken indruk mee; de indruk dat het hier geziene oneindig hooger stond dan een gewone tooneel-vertooning, en veel meer dan opvoeringen in pompeus decoratief en schitterende costuums, in het kader van waarachtig tooneelspel bleef; niet om de uiterlijke, maar louter om de innerlijke waarden ging het; den tooneelspeler behoorde het tooneel, en om zijn woord en zijn gebaar in harmonische ongestoorde schoonheid tot den toeschouwer te brengen, diende al het andere.

Het zou weinig zin hebben iets van dezen sterken schoonen indruk weer te willen geven aan den Hollandschen lezer, (die uiteraard aan de mooiste opvoeringen in het verre buitenland maling kan hebben, zoo lang de vertooningen in het eigen land voor het grootste percent ver beneden het middelmatige blijven) wanneer ik niet meende dat deze moderne 'Bühnentechnik' van belang moet zijn voor ons land, waar nòch de overheid, nòch de Staat, en allerminst het publiek, tot offers voor de kunst-van-het-tooneel bereid zijn.

De enscèneering van een 'groot' werk kost op ons Hollandsch tooneel, dat nog altijd van allerlei in het buitenland noodzakelijk geachte technische hulpmiddelen verstoken is,

een ontzaglijke massa geld, en waar de kans op succes nooit vooruit valt te voorspellen (men denke aan 'Danton', aan 'Julius Caesar', aan 'Casanova', aan zooveel andere stukken die het niet deden en waarvoor de kostbaarste décors en kostuums vervaardigd werden), kan een tooneeldirectie zich de luxe van zulk een poging maar zeer zelden veroorloven. Hoeveel schoons en belangwekkends ons daarmee onthouden blijft, weten de directeuren het best, die wel elk een reeks van onvervulbare illusies op hun speelplan hebben staan; het Fransche 'salonstuk', waarvoor de bestaande 'blauwe zaal' of 'bruine studeerkamer' voor de zooveelste maal kan dienen, heeft een grooten voorsprong op Shakespeare of Calderon, die onze verwende smaak nu eenmaal niet meer met den simpelen middeneeuwschen eenvoud wenscht te aanvaarden.

Met de moderne verlichtingstechniek kan, zooals ik in het voorgaande heb pogen duidelijk te maken, het decoratief tot de meest elementaire eenvoud terug worden gebracht; terwijl er toch even schoone en veelzijdige, en veel artistieker effecten kunnen worden bereikt, dan met pompeuze 'realistische' décors mogelijk is. En - met vrouwehersens berekend - zulk een installatie kost misschien niet méér dan een of twee der huidige 'groote enscèneeringen'.

De beste Duitsche theaters, ik zeide het in den aanvang, genieten subsidie, maar desondanks nijpt er aan alle kanten de geldnood; materiaal is bijna niet meer te betalen; er móet, zoowel voor de costuums als de décors, de allergrootste zuinigheid worden betracht. Vergeleken bij bijv. Reinhardt's tooneelbouw, bij wat Svend Gade in het Berlijnsche Theater in de Königgrätzerstrasse aanricht, bij de moderne enscèneeringen (Hamlet, Monna Vanna) van het Weener Burgtheater, was dit te München vertoonde van een bijna primitieve soberheid; en toch...ik heb bij Reinhardt, óók in Londen, óók in Weenen 'grooter' acteurs gezien en oneindig mooier tooneel-zien-spelen; doch ik heb nergens een zoo harmonische, artistiek volledige tooneel-vertooning gezien als de Ur-Faust in het Münchener Residenztheater.

JO VAN AMMERS-KÜLLER.

Over Novalis.

Zijn leven op aarde is een kort ankren geweest aan een vreemde reede; want, hoewel dit zoo te zien mij niet vertrouwd is, moeten wij van hem toch wel gelooven, dat zijn leven enkel was een uitkeer, en geen om zichzelfs wil zijnde staat, maar een zacht en hunkerend praeludium tot den inkeer. Dat hij door den aardschen dood ingegaan is tot zijn ware wezen. Het schijnt dan, of hij zijn voor-aardschen staat aan dien in het leven wilde toetsen, en zijn diepere waardij erkennen om onvervreemdbaar van zichzelf te worden. Of hij in het leven, dat het andere van het wezen voor hem was, wezenlijk zichzelf herkennen wilde, om te dieper door den aardschen dood één en eeuwig met zichzelf te worden. Hij moest dezen aardschen dooltocht maken om uiteindelijk tot zichzelf te komen. Zijn leven was slechts groeien naar den dood. Zwarte zaden, in zijn hart begraven, waarvan hij de kiemen meedroeg van de overzij, rijpten snel tijdens de korte jaren, dat hij hier vertoefde; hij was onvoorwaardelijk aan den dood verpand.

Zoo wist hij van de wereld niet het minste, nauwelijks iets van het leven, maar het diepste wist hij van den dood. En omdat de dood, die hem, dacht hij, voerde tot het wezen, voor ons, minstens, toch het andere van het leven is, en wij dood niet anders dan als vorm van leven kunnen denken, is het weten van den dood voor ons weten van het leven tevens, en Novalis wordt ons, middellijk, duider ook nog van het aardsche leven, hij, de slanke schildknaap van den dood.

Want zoo is zijn tocht te zien: één vergankelijke, korte nacht, reed hij, licht en onaanrandbaar in zijn rusting, door de wilde tuinen dezer aarde. Maanlicht huiverde over zijn mantel en de bergen waren woest en zwart. Zwart en zilver: het embleem zijns harten.

Het bont bestel, dat wij de wereld noemen, de door de menschen gebouwde samenleving op de natuurlijke aarde, beroerde hem niet. De uittocht uit de Stad werd hem bespaard, of onthouden; den uiteindelijken gang der eenzaamheid buiten de wereld, waarvan sommigen zeggen, dat het de gang is der eerste en laatste gemeenzaamheid. Hij ontvlood haar poorten, voordat de markt zijn bloed kon schenden. Hij zwierf slechts kort, zoo hij al zwierf, in de verloren dwaling, dat ons werk en wezen van de wereld zouden zijn.

Hij bleef eeuwig knaap, onaantastbaar voor het leven; onvervreemdbare vazal des doods. Daardoor kon hij alles, wat des daags is, in 't voorbijgaan doen, en met een glimlach. Deze dingen kluisterden hem niet. Hij was immers vreemdeling in de wereld, en wist nauwelijks ook van het leven.[1)] Wel was zijn hart een lichtbewogen vlam en zijn zinnen waren zeer ontvankelijk. Zijn verbeelding ging zeer hoog en licht, maar de grondelooze stroomen heeft zijn boot slechts schaarselijk bevaren. Hij was niet bestemd voor de onstuimigheden, en ervoer de bitterheid des harten niet.

Hij zou dus, meende Brigge (en ik viel hem daarin gaarne bij) eigenlijk geen goede verzen kunnen schrijven, want daartoe zijn gevoelens, zwevingen der zinnen, niet genoeg en ook ervaringen niet gansch toereikend. Maar wat Novalis derven moest aan levensrijkdom, dolf hij uit de mijnen van den dood, en wat hem ontging aan licht en daagsche driften, zoog hij uit de schaduw van den nacht. Zoo werden in hun radend doodsverlangen de Hymnen an die Nacht zijn wezenlijke, eeuwige creaties. Doch het blijft mij dagelijks een wonder, hoe iemand in den dood zoo diep kon graven, die van het

1) Zoò begrijp ik zijn unbeschreibliche Heiterkeit, waarvan Friedrich Schlegel voortdurend gewaagt.

leven weinig maar ervoer. Zoo zal het ons een daaglijksch wonder blijven, hoe Emily Bronte den duivel Heathcliff en diens einde zoo kon schrijven, want wij scheppen deze werken toch uit eigen geest en bloed[1].

Zijn geliefde werd hem werkelijk na haar dood en de blauwe bloem de vaste gids om hem nacht na nacht tot haar te voeren. Daaglijks vreemder werd hem nu de dag; en de hardheid onzer menschlijkheden, bloed en tranen, bitter brood en smart. Dagelijks meer steen werd hem de dag; zelfs de sterren schenen hem te dreigen: vuur en staal. De natuur werd een benauwde kerker. Toen leende hem de dood den tooverstaf.

Magier. Alles sloeg hij vlot, alles dreef op avondlijke stroomen naar de monding van den dood. Steen en sterren werden beek en licht. Ieder rotsblok, steunpunt nog voor aardsche teederheden, stiet hij onder in den stroom. Elke hechtheid, docht hem, moest vervloeien. Ook hij zelf, zijn stoflijk hulsel.

En zoo ging hij, wonderlijk ontaardscht, algeheel ontledigd van het leven, onvervreemdbaar met zijn wezen één, stroomend over in het groote wonder.

H. MARSMAN.

1) Soms ook, echter, worden droom en vizioenen, vleesch. Misschien is dit de reddende sleutel tot het werk van Hendrik de Vries: ik kan mij er nog steeds niet bij neerleggen, dat het vroeg of laat te loor zou gaan.

Over de getuigstukken voor ‘de dubbele storm’.

Van meer dan één zijde gevraagd naar het aandeel van geschiedenis en van verdichting in zijn novelle *de Dubbele Storm*, geeft de schrijver de volgende inlichting.

De stuurman Kramon en zijn gezin zijn bedenksel van den schrijver. Het schip Paralos echter is historisch en was een der twee of drie staatsschepen, bestemd vooral voor het overbrengen van berichten en opdrachten. Deze schepen waren met enkel Atheensche burgers bemand, met een hooger dagloon dan de bemanning der oorlogschepen, en die als het ware een eigen gilde vormden, bij het Atheensche zeewezen hoog in aanzien.

Sophilos de oligarch is mede bedenksel; dat er echter een oligarchische partij was, de demokratie hatend en zinnend op haar val, behoeft niet betwijfeld te worden, hoe eensgezindpatriottisch de Atheners zich bij de uitrusting der nieuwe vloot ook hadden betoond.

Bedenksel is eveneens Sosikles, de gekke Heer. Voor den schrijver vertegenwoordigt hij een gemoedsontwrichting, die in den langdurigen oorlog bij vele Atheners wel ontstaan zal zijn, zich openbarend in een zekere overmoedige onverschilligheid, gepaard aan galgenhumor.

Een bedachte figuur eindelijk is ook Nardenia, de hetaere, wier naam de schrijver afleidde van een plant, *nardos* geheeten, waaruit welriekende olie bereid werd. Lichte vrouwen hebben ten allen tijde een rol in de politiek gespeeld; het staat

vrijwel vast, dat Alkibiades, ook in ballingschap, van toestanden in Athene goed op de hoogte bleef, en bij hèm mag men nog eerder dan bij iemand anders, het gebruik van vrouwlijke agenten onderstellen. Uit den tijd der Perzische oorlogen, ten slotte, is *wel* zulk een vrouwlijke agent bekend, Thargelia genaamd.

Aristodemos en Kleophon daarentegen zijn historische figuren. De eerste, wiens juiste staat en bevoegdheid in de demokratie niet geheel helder is, werd de *leepoog* bijgenaamd; Kleophon was bekend om zijn ruwheid en heftigheid; de berichten gedoogen om in hem een eerlijk, doch al te dweepziek patriot te zien.

Ook de andere personen zijn historisch.

Bedenksel van den schrijver is Theramenes' *brief* en het geknoei daarmêe, maar dat die tijd niet de *persoonlijke handteekening* kende en het schrift veel lichter na te bootsen was, moet historisch heeten. Bedenksel ook is de *volmacht* door Thrasyboulos aan Theramenes gegeven; bedenksel ook het gebruik door Aristodemos gemaakt van de invallende schemering om zijn voorstel door te drijven, al spreekt Xenophon's bericht over die volksvergadering wel degelijk van de schemering als beletsel om de handen te tellen. Bedenksel ook is het optreden van de strategen in twee groepen, met ieder één woordvoerder. Bedenksel eveneens de dood van Hagnon tijdens de Apatouria en Theramenes' blijven buiten het gekuip, dat de burgers in rouwkleeren naar de Ekklesia dreef.

Bedenksel is het motief der *voedselschaarschte*. Het leek den schrijver aannemelijk, dat er naast de zeer natuurlijke woede over den dood der drenkelingen en naast het gedoe der oligarchen, nòg iets geweest is, het volksgemoed opzweepend tot dien graad van onredelijkheid, welke den strategen zoo noodlottig werd; hij meende dat *iets* te mogen zoeken in het uitblijven van graanschepen uit de Zwarte Zee, daar in de maanden vóór den siag bij de eilanden de noordelijke wateren door de Spartaansche vloot beheerscht werden. De houding van de vrouwen der volksklasse voerde hij eveneens op eigen verantwoording in. Hij achtte zich

daartoe gerechtigd, al denkend aan de *oortogsverwildering*, aan het feit ook, dat de meeste mannen op de vloot of op de muren waren, en daarbij aan de moeite, die Kleophon zou gehad hebben om zijn onverzoenlijke politiek door te drijven, zoo de vrouwen *niet* op zijn hand waren geweest. Uit Aristofanes zou men wellicht iets anders opmaken, doch zijn Lysistrate valt in de *eerste* jaren der blokkade, het proces der strategen in een der *laatste;* er kan veel gebeurd wezen in tusschentijd, en uit Aristofanes zelven weet men genoeg, hoe cordaat en heftig de Atheensche vrouwen konden zijn. Mocht men eenmaal die rol aan de vrouwen toedichten, des te eer was het dan geoorloofd om de verbittering over de voedselschaarschte vooral hèn, de huismoeders te doen opzweepen tot de uiterste onredelijkheid.

Nu nog Theramenes. In ouden en nieuwen tijd werd verschillend over hem gëoordeeld. Macaulay, naar de schrijver vernam, vergeleek hem met Talleyrand. Men zal deze en andere vergelijkingen wel kunnen volhouden, doch zeker is het billijk ieder zijner daden op zich zelve te beoordeelen. Over zijn houding bij het proces der strategen liet de schrijver zich voor een groot deel leiden door het uitvoerige onderzoek van Dr. M. Valeton, die Theramenes hier vrij pleit, en óók betoogt, dat in dit proces het *formeele* recht niet geschonden werd, hoe schandelijk de veroordeeling ook was. Hier bepaalt men zich nu tot enkele opmerkingen.

In de novelle heet Theramenes de *Draaier:* zijn ware bijnaam was *Kothornos*. Het woord *Kothornos*, in de beteekenis van *tooneelschoen* nog wel eens gevonden, was in den ouden tijd de naam van allerlei schoeisel, dat evenals onze pantoffel, voor den linker en voor den rechter voet het zelfde model had, en daarom met ieder lid van het paar aan beide voeten met gelijk gemak kon worden gedragen. De schrijver vond er geen Hollandsch woord voor, terwijl *windhaan* hem minder geschikt leek; toch doelt de uitdrukking *Kothornos* op zoo iets, wijl zij Theramenes wilde kenmerken als een man, die met gemak van de eene partij naar de andere overspringt, - tenzij men er liever een spot in wil zien op zijn *trots*, op een theatrale houding.

Dit over zijn bijnaam, en zeker was Theramenes van

neiging een *middenman*, wat hij eens heeft kunnen bewijzen door de invoering van een staatsvorm, uit aristokratische en demokratische elementen gemengd. Maar op zijn naam kwam in den aanvang van zijn loopbaan al een *vloek* als het ware, door zijn houding in de *samenzwering der Vierhonderd*, ook de *samenzwering van Antiphon* genoemd. Den schrijver schijnt het uit Thucydides vrijwel te bewijzen, dat Theramenes, toen hij bij die samenzwering zich aansloot, van Antiphon's diepste, landverraderlijke plannen *niet* geweten heeft; velen in Athene achtten de volle demokratie toen een ramp, en dat hij meedeed aan een greep naar een meer geschikten staatsvorm, mag men hem niet misduiden. Doch hij was in dien tijd bentgenoot van Antiphon en in vriendschaplijk verkeer met hem, maar later, toen de misdadige plannen van den dweepziek-aristokratischen grijsaard hem bleken, trad hij tegen hem op, en werd aanklager in een proces, dat den ouden leider ter dood bracht; - het is hem door velen nooit vergeven, hoewel het volk hem als een redder beschouwde en zijn gemengden staatsvorm aannam. En als men overweegt, hoe lang *Andokides* in minachting was, al had ook *hij* toch goede redenen voor zijn aanklagerij, dan begrijpt men nog beter, hoe vele Atheners steeds argwanend bleven tegen Theramenes.

Ook tegen de strategen trad hij weer op als aanklager; zeven jaar later, tegen zijn eigen wapenbroeders, de beste krachten van den staat, de redders in den uitersten nood. Maar als men in Xenophon's beknopt gestyleerd bericht de uitdrukking *beschuldigen* of *aanklagen* opvat als *bezwarend getuigenis afleggen,* ziet men snel, dat Theramenes niet anders doen *kon*. Er was een verzuim gepleegd; de strategen hadden lang vergaderd, - het was nu eenmaal waar; vele andere getuigen konden en moesten het staven, en Theramenes, die er alles van wist, ware met liegen dom geweest en in het nadeel der strategen. Maar hun vrienden zullen in Theramenes wel weer den man hebben uitgekreten, die *zijn* vrienden verried nù, zooals hij het vroeger Antiphon had gedaan.

De schrijver wil er enkel nog op wijzen, hoe Theramenes, ook nadat zijn eigen staatsvorm weer door de volle demokratie vervangen was, verscheidene jaren met grooten moed

en bekwaamheid onder Alkibiades heeft gediend in hooge commando's en nooit een verwijt van ontrouw aan het vaderland gehoord. Hij meende dien draaier te mogen voorstellen als een krachtig en eerlijk vaderlander, minder geniaal dan Alkibiades, minder rechtuit dan Thrasyboulos, geen held, maar krachtig en eerlijk dan toch, al was hij eerzuchtig en zeker van een lenigen geest, met kronkelgang vertrouwd, tot wending steeds bereid, en van een gemoed, meer belangstellend in staatkunde dan in personen, meer in gedachten dan in gevoelens.

Wie zich een eigen oordeel vormen wil, moet tot de bronnen gaan, Xenophon's *Hellenika* allereerst, en zéér zij hem aanbevolen de helaas in het Latijn geschreven studie van Dr. M. Valeton (Mnemosyne, XLVIII, 1. - 1920).

CH.M. VAN DEVENTER.

Aanteekeningen en opmerkingen.

Een gewezen assistent over Kuenen.

- In *Physica*, Nederlandsch Tijdschrift voor Natuurkunde, besluit Dr. W.J. de Haas, thans hoogleeraar te Groningen, een opstel over Kuenen met de volgende karakteristiek:

‘Ernstig en tegelijk opgewekt, tot vroolijk toe, was zijn karakter van die schoone tweeledigheid, die vriendschap rond zich werft. Kuenen was niet peinzend van aard, maar van eene voortdurende en wisselende opmerkzaamheid, en zoo had het gesprek met hem iets abrupts en levendigs. Daarbij lag over zijn uitingen en over zijn geheele wezen een edele menschelijkheid; steeds gevoelde ik dat hij iets afzonderlijks bezat; zijn hart en innerlijkheid waren jong gebleven.

Wij allen weten en gevoelen wel, dat naarmate wij ouder worden, de bron van het leven trager vloeit. Hare wateren worden troebeler; wij worden wereldwijzer. Dit gold - meen ik - niet voor Kuenen. Zijn gemoed was helder en ongerept; hij had de gaafheid en de nobele impulsen der jeugd behouden..... Zeldzame eerlijkheid was in hem met groote vriendelijkheid verbonden. En zoo ging van Kuenen een groote bekoring uit op zijne omgeving.’

Wij danken den schrijver voor het verlof, deze uitnemende woorden in *De Gids* over te nemen.

REDACTIE.

Binnenlandsch overzicht.

28 Nov. 1922.

De algemeene beschouwingen hebben bevestigd, dat de eenheid der coalitie-partijen maar broos is.

Men weet dat het ministerie-Ruys niet dan na veel besprek weder is ingehuurd. Dat besprek blijft tot dusver het geheim der rechterzijde. De troonrede onthulde het niet; evenmin thans minister Ruys in de Tweede Kamer. Echter trekt het de aandacht, dat de eerste gelegenheid de beste niet voorbij is gegaan zonder dat uitlatingen van den heer Colijn de coalitievrienden hebben verrast. De denkbeelden die hij ventileerde behoorden blijkbaar tot de afspraak *niet*. En zij werden ingeleid met vriendelijkheden aan het adres... der heeren Marchant en Troelstra. Flectere si nequeo superos, Acheronta movebo?

Wat zeide de heer Colijn?

Hij gaf, en met het volmaaktste recht, te kennen dat een bezuinigingsministerie weten moet hoe het met de defensie aan zal. Het ministerie-Ruys in zijn vorig bestaan had al te dikwijls getoond *als regeering* geene defensiepolitiek te hebben. De tijd van aarzeling moet voorbij zijn nu het erkende doel is, de staatshuishouding op een voet te brengen die overeenkomt met de beperkte financieele mogelijkheden van morgen. Er zal overbodigs moeten worden weggesneden uit velerlei staatszorg: uit die voor onderwijs, uit de voorziening tegen werkeloosheid, uit de bestrijding van den woningnood; - oudere takken van dienst zullen aan het speuroog naar dood hout evenmin ontkomen. De regeering blijft met haar

pensioenkortings- en classificatieplannen nog maar aan de buitenzijde van het ambtenaren-vraagstuk; men zal eerlang den moed dienen te scheppen, de organisatie van alle staatsbemoeiïng zelve te herzien; de waarborgen te zoeken, dat het werk dat op naam van ons allen wordt verricht, zij toevertrouwd aan zoo weinig mogelijk zeer bekwame handen; den staatsdienst weder te maken tot eene onderscheiding in plaats van eene doodeterij. Om deze algemeene reden zullen oorlog en marine onder een scherp glas moeten worden genomen.

Om een bijzondere reden bovendien. Men moet weten tegen wien, met welk redelijk vooruitzicht van toekomstig gebruik men zich wapent; - wat het met mogelijkheid te verwachten rendement is van de instellingen die men handhaaft. En deze vraag ziet er nà 1919 geheel anders uit dan vóór 1914.

Voor niemand, die het in *De Gids* van Augustus 1922 aangekondigde geschrift van den heer von Schmid heeft overwogen, kon het een geheim zijn, dat eerlang in de Kamer naar de bestaansreden van de 'vesting Holland' zou moeten worden gevraagd. De meeste, ook de invloedrijkste Kamerleden schijnen tot zoodanige overweging nog niet te zijn overgegaan, of hunne antwoorden op de rede van den heer Colijn hadden anders moeten luiden. De heeren kennen het begrip 'ontwapening'; Troelstra is daar voor, en rechts is er tegen. Dat men door den heer Colijn niet in eene herhaling van overbekende meeting-debatten, maar midden in een dringend practisch vraagstuk was gezet, scheen zijnen medeleden van links zoowel als van rechts te ontgaan. Het was niet het vraagstuk der ontwapening dat hij aan de orde had gesteld, maar dat van het doel der wapening in de bestaande omstandigheden, als waardemeter voor de uit een anderen tijd overgeleverde militaire instellingen.

Hier raken wij de nationale reorganisatie-politiek zooals zij wezen moet. Voor het vulgus is die politiek er een van afbreken alleen. Die het land heeft aan de 'fijnen' wil de subsidies aan het bijzonder onderwijs maar afschaffen; een ander zag gaarne heel 'Arbeid' in het niet verzinken; en in defensiezaken blijft een pakkende leus: 'geen man en geen cent'. Ieder zou gaarne schrappen wat hem zelven niet behaagt of waarvan hij voor het minst het nut niet inziet. De

som dezer verzuchtingen wordt echter niet tot macht; slechts idealisme wordt tot macht. Bezielt het onze regeering? Wij moeten het, ook na de rede van den heer de Geer, nog altijd vragen. De heer Ruys in ieder geval weet er den toon niet aan te geven. Wat uit de ministerieele bureaux te voorschijn komt, maakt tot dusver den indruk van peuterwerk; van een afkrabben hier, van een verschuiven daar. Zóó komt men er niet.

De heer Colijn, zijn optreden moge in bijzonderheden niet ten beste berekend en met name niet vrij van eenige tooneelmatigheid geweest zijn, heeft in ieder geval verder gezien dan zijne coalitievrienden en heeft getoond, zijne verantwoordelijkheid dieper dan zij te beseffen. Een woord van dank komt hem toe: hij is de eenige tot dusver die eene reëele kwestie van het uiterste belang in het debat heeft gebracht en de Kamer daarmede de kans geschonken zich boven redites te verheffen; - eene kans, waarvan vriend en vijand beide onvoldoende gebruik hebben gemaakt. In het bijzonder de heer Nolens, met zijn: ‘is ontwapening niet in 't zicht, dan zie ik in de rede van den heer Colijn iets onverklaarbaars’, bleef beneden peil; eveneens met zijn latere opmerking, dat aan de doode weermiddelen immers weinig meer ten koste werd gelegd. De lezers van den heer von Schmid weten, dat zij bovenal hierom zoo kostbaar zijn, wijl zij het meerendeel der ‘levende’ strijdkrachten mede ‘dood’ maken: op 75.000 man na het geheele, 234.000 man tellende leger-van Dijk! Om er van te zwijgen, dat zij de vredeswerkzaamheid van een onevenredig aantal onzer officieren leiden in eene doodloopende steeg, en daarmede aan onze geheele voorbereiding tot de verdediging het karakter van onwezenlijkheid geven, waarvan het niet uitblijvend besef ons lam zal slaan. Het is er om te doen, gelijk de heer von Schmid het uitdrukte, op defensiegebied weder ‘een verschiet te openen’. Waar dit tevens een van de allerbelangrijkste verschieten is op bezuinigingsgebied, kan de plicht der regeering niet twijfelachtig zijn, en behoort, op den voorslag-Colijn, thans de weerslag van den minister van oorlog te volgen.

C.

Buitenlandsch overzicht.

28 Nov. 1922.

Bonar Law heeft zijne ‘working majority’ gehaald, en eene zeer voldoende. Tweede partij in het land is de arbeiderspartij geworden en tusschen rechts en rood worden, gelijk voorlang op het vasteland, nu ook in Engeland de liberalen fijngeknepen. De bij de verkiezingen van 1918 tot een kleine groep versmolten Asquith-liberalen komen thans weder boven de liberale partijgangers van Lloyd George uit. Deze heeft een harde les gehad na het zeer aanmatigend optreden waaraan hij zich in de eerste dagen van den verkiezingsstrijd schuldig maakte.

De nieuwe meerderheid (eigenlijk is zij niet nieuw, maar tot vrijheid van handelen en daarmede tot eigen verantwoordelijkheid teruggekeerd) is begonnen het Iersche vraagstuk te liquideeren, niet uit ingenomenheid met de gevonden oplossing, maar uit een besef dat geen andere voor het oogenblik zich als mogelijk aanbiedt. Thans is het aan de Ieren, zeide Law, te toonen dat zij onder de door hen ingegeven bepalingen kunnen leven; wij hopen er het beste van. Daarmede kan en moet hij thans zijn aandacht van de Iersche zaken overbrengen op de grootere, die te Lausanne worden verhandeld.

Daaronder behoort niet alleen de vraag, of de Turken zullen berusten in de door de Entente voorgeschreven Maritza-grens (‘wij worden’, waarschuwde Curzon, ‘in die voorschrijving gesteund door het geheele Balkan-blok met inbegrip van Bulgarije’), maar ook, hoe de houders van oud-Turksche staatsschuld zullen worden ‘beveiligd’ en welk deel dier

schuld op Syrië, Palestina enz. zal moeten overgaan; - en in de laatste dagen komt de onvermijdelijke petroleum-kwestie sterk naar voren.

Mossoel! Men herinnert zich dat de beschikking over de petroleumvelden aldaar in 1916 tusschen de geallieerden aan Frankrijk was toegezegd, beschikking die, bij in Frankrijk slecht verkropte regeling van 24 Augustus 1920, aan Engeland werd overgedragen, op voorwaarde dat Frankrijk voor één vierde zou kunnen deelnemen in de met de ontginning te belasten maatschappij. Doch nu komen de Vereenigde Staten in het geding, die de tijdens den oorlog tusschen Londen, Parijs en Rome gemaakte afspraken omtrent invloedssferen in Klein-Azië steeds verklaard hebben voor *res inter alios actae* waaraan zij zich niet gebonden achtten, en thans de toepassing op die verklaring doen volgen: te Lausanne *ad audiendum* vertegenwoordigd, scheiden zij zich plotseling van de anderen af en willen zich het genot der 'open deur' waarborgen bij afzonderlijk Turksch-Amerikaansch verdrag. In Engelsche conferentiekringen heet het dat er tusschen Groot-Brittanje en Amerika ten aanzien der 'open deur' in Turkije volkomen overeenstemming bestaat, maar het wordt blijkbaar gezegd met een bijster zuur gezicht. Amerika dat zich van de Europeesche zaken afkeert zoodra het er last van zou krijgen, maar 'present' roept zoo dikwijls er iets te halen valt! In dit geval komt de daad van Amerika de verhouding tusschen Curzon en Ismet pasja vertroebelen, die een moeilijke onderhandeling voeren over de vraag wat het eerst geregeld zal worden: de grenzen van het Turksche gebied in Klein-Azië (het gebied van Mossoel is niet door Turken, maar door Koerden bewoond), of de concessies die zij aan vreemde ondernemers zullen hebben te verleenen. Ismet wil vóór alles de grenzen zien getrokken, Curzon politiek voordeel aan de Turken te verleenen, uitruilen tegen economisch voordeel, den Westerlingen te verzekeren.

Het eigenaardige is, dat er in Amerika zelf hoe langer zoo meer stemmen opgaan tegen de houding, door de Unieregeering in Europeesche (en Voor-Aziatische) zaken aangenomen. De *New York World* bijvoorbeeld veroordeelt scherp het systeem, 'op prerogatieven aan te dringen en tegelijk verantwoordelijkheid af te wijzen'. Bij eene zoodanige, al te doorzichtige

staatkunde kan op den duur het prestige eener groote mogendheid niet bestaan, en de Amerikaansche volksziel hecht aan prestige. Dezelfde lieden die vreesden dat Wilson de Unie tot speelbal der Europeesche mogendheden ging verlagen, voelen zich toch op den duur zelf niet behaaglijk meer in hun isolement; de strooming, die Harding naar het Witte Huis droeg, neemt af in kracht. In den Senaat hebben gisteren de aanhangers der regeering een eerste belangrijke nederlaag geleden, door den afval van een groep ‘progressieve’ republikeinen en hun vereeniging met de democraten. Het betrof wel geen vraag die onmiddellijk samenhing met de houding der Unie in Europeesche zaken, maar wat niet is, kan komen. Hoe heuglijk zou het zijn, in dit incident een voorteeken te mogen begroeten van Amerika's bekeering tot een minder kinderlijke politiek. De belangen van Amerika reiken thans - het blijkt ieder oogenblik - over de geheele aarde; hoe zouden de plichten het dan niet doen?

De volksvertegenwoordiging te Weenen heeft de wet, die de nationale reconstructie aan het toezicht van den Volkenbond onderwerpt, gisteren in derde lezing met 98 tegen 61 stemmen aangenomen.

C.

Bibliographie.

Dr. Marie C. Stopes: Hij en Zij in het Huwelijk. Vertaling van Dr. A.N. Nolst Trénité. Amsterdam, Meulenhoff.

Een onzer groote bladen heeft kortgeleden een rondvraag gehouden onder min of meer tot oordeelen bevoegden omtrent ‘geslachtelijke voorlichting’ der jeugd. De antwoorden vielen zeer verschillend uit. De een wilde onderrichting op de school, een ander door de ouders, een derde in 't geheel geen. Ik geloof, dat de belangrijkheid van dit ‘vraagstuk’ veel minder groot is dan het geschrijf erover weleens doet schijnen. Ik heb nog nooit een gezond mensch ontmoet, die nadeel had ondervonden van een te late oplossing ervan; en een patiënt, die daaraan zijn ziekte had te danken, ken ik evenmin. Maar er is iets anders. Er worden ontelbare huwelijken gesloten (tusschen menschen, die van elkaar houden), die gedeeltelijk of geheel mislukken tengevolge van groote en blijvende onwetendheid omtrent het geslachtsleven. De verschijnselen dezer mislukking zijn zeer uiteenloopend en dikwijls - door man noch vrouw - in hun aard en oorsprong herkend; maar de som van het gemiste levensgeluk is door niemand te schatten. Voor die velen, die uit zichzelve den weg niet weten te vinden, die leidt tot de mogelijkheid eener allerinnigste, volkomen vereeniging, wil het bovengenoemde boekje een gids zijn. En het zijn zeer in 't bijzonder de mannen, - wier onkunde omtrent de behoefte en de neigingen der vrouw in sexueel opzicht de noodlottigste rol speelt, - die eruit kunnen leeren. Laten zij niet denken, dat het onderwerp taboe, of vies, of hun aandacht niet waard is. Laten zij zich eenvoudig rekenschap geven van het feit, dat de uitoefening der geslachtsfunctie niet - zooals het stillen van honger of dorst - alleen de eigen bevrediging in zich dient te sluiten, maar dat ze geschiedt, gepaard, in de volste beteekenis van dit woord, en dat de bevrediging eener tweeëenheid bereikt moet worden. Uit ervaring weten velen onzer, hoe juist door intelligente, hoogdenkende mannen in dit opzicht aan hunne vrouwen, vaak duurzaam, wordt tekort gedaan, zonder dat zij zich in 't minst daarvan bewust zijn.

Ik meen, dat het bovenaangehaalde werkje, bevattelijk geschreven ook voor hen die geen bioloog of medicus zijn, beter dan talrijke andere, die

een overeenkomstig onderwerp behandelen, kan dienen om veler inzicht te verhelderen. Het is maar al te waar, dat heel wat verwijdering zou kunnen worden voorkomen, heel wat meer illusies zouden kunnen worden verwezenlijkt, wanneer man en vrouw, die zich voor hun leven hebben verbonden, zich rekenschap gaven van, en handelden naar, de natuurlijke eischen die de liefde hun stelt. Van de wenken ten opzichte van het gedrag der echtgenooten in het dagelijksch leven, in verband met allerlei belangrijke zaken, kan de lezer zich, naar behoefte, het noodige ten nutte maken. De hoofdzaak van het boek is van algemeenen aard en het was - niet alleen voor Engeland - dienstig deze in het openbaar uit te spreken.

C.T.v.V.

S.S. Smeding, Berkeley's verhandeling van de grondslagen der menselike kennis, Noordwijk 1922.

Er bestaan talrijke Inleidingen in de wijsbegeerte, maar slechts weinige daarvan zijn geschikt om den niet reeds van te voren ingeleiden leek te geven wat hij het meest noodig heeft: een duidelijk inzicht, dat de problemen van die wijsbegeerte werkelijke en belangwekkende, geen bloote schijnproblemen zijn, en dat hun oplossing langs methodischen weg verkregen, of althans benaderd kan worden. Sommigen (Natorp) leiden eigenlijk slechts in tot het bijzondere systeem, waarbij de schrijver zich heeft aangesloten; maar het blijkt meestal niet gemakkelijk, zulk een systeem, met al zijn historische en kennistheoretische vooronderstellingen, in beknopten vorm zoo weer te geven, dat de lezer de evidentie, die het voor zijn aanhangers heeft, werkelijk vermag na te voelen. Anderen (Külpe) geven een systematisch overzicht van de verschillende problemen, van hun mogelijke oplossingen en van datgene, wat er voor en tegen elke van die oplossingen kan worden aangevoerd; deze laten allicht geen anderen indruk achter dan dien van een verwarrende veelheid van meeningen, over wier waarde ook de vakgeleerden het niet eens zijn, en waarvan zich dus de leek liefst maar op een eerbiedigen afstand moet houden. Nog anderen eindelijk (Land) beproeven in hun inleiding alleen datgene samen te vatten, waarover de meeste philosophen in hoofdzaak overeenstemmen; maar zij moeten dan ook alles wat aan den strijd der meeningen op philosophisch gebied zijn bekoring geeft, de stoute hypothesen en de ruime vergezichten, onbesproken of althans op den achtergrond laten. Van al deze wijzen van inleiden geldt, dat zij den lezer niet, zij het ook slechts op een enkel punt en voor een klein deel, het gedachtenwerk der wijsgeeren zelf laten medeleven, en dat zij daarom dien lezer nooit tot het gevoel: ‘anch' io son filosofo’ vermogen te brengen.

De heer Smeding heeft, blijkens den eersten zin van zijn Woord vooraf, in zijn boekje eveneens ‘een bescheiden inleiding tot de metafysica, en meer speciaal tot de kennisleer’ willen geven, maar hij heeft daarbij een geheel anderen weg ingeslagen dan zijn voorgangers. Hij laat het volle licht vallen op een enkelen wijsgeer (Berkeley) en op eene enkele door dezen opgestelde theorie (die van het immaterialisme), tracht deze to-

de hoogste duidelijkheid te brengen, en geeft dan van eenige afwijkende, verwante of aansluitende opvattingen juist zooveel te zien, als noodig is om den lezer naar meer te doen verlangen. Het boekje begint dus met een letterlijke vertaling van de eerste 33 paragrafen van Berkeley's hoofdwerk, waarin de grondgedachten van zijn leer worden uitgesproken en verdedigd; daarop volgt een verkorte samenvatting van de volgende 50 paragrafen, waarin Berkeley een twaalftal bezwaren, die tegen zijn leer waren of konden worden aangevoerd, formuleert en weerlegt, benevens eenige uit het overschietende deel gekozen stukken, die het standpunt van den schrijver van nieuwe zijden belichten. Eerst daarna neemt de vertaler zelf het woord, om, aansluitende bij het voorafgaande, enkele punten nog nader te verduidelijken; in dit gedeelte van het boek komen dan op ongezochte wijze denkbeelden van Reid, Locke, Descartes, Hume en Kant ter sprake, en wordt hun verhouding tot Berkeley in enkele groote lijnen geschetst. Eindelijk wijst een slothoofdstuk op den open weg, die van Berkeley's loochening der materie leidt tot de theorie van het psychisch monisme. Met een korte lijst van ‘enkele boeken, die bij verdere studie goede diensten kunnen bewijzen’, besluit dan het boek.

Het komt mij voor, dat in het bijzonder de leek, die graag iets naders zou willen weten omtrent de soort van vragen, waarmede de philosophen zich bezig houden, en de wijze, waarop zij die vragen trachten te beantwoorden, met groot voordeel dit boekje zal kunnen lezen. In de eerste plaats, omdat hij er een philosoof (en een der grooten) *zelf aan het werk ziet*. Het is zoo geheel iets anders, een denker in zijn eigen woorden en met zijn eigen zinsbouw, met de door hem gewenschte uitvoerigheid van betoog en toelichting, te hooren uiteenzetten wat hij gevonden heeft, dan van een derde te vernemen, hoe *deze* dit heeft opgevat en wat *hij* de moeite waard vindt er van mede te deelen; daarom heeft men er meer aan, van één philosoof iets geschikts te lezen, dan er honderd uit een geschiedenis der philosophie te leeren kennen. Ten tweede had de heer Smeding voor zijn doel moeilijk een anderen philosoof kunnen uitkiezen, in gelijke mate als Berkeley geschikt om den leek te interesseeren en door hem begrepen te worden. Immers de arbeid van Berkeley concentreert zich in hoofdzaak op één probleem; zijn conclusie is paradox genoeg om de opmerkzaamheid gespannen te houden, en tevens vatbaar voor streng bewijs; en voor het volgen van dat bewijs is geene andere historische of wetenschappelijke voorbereiding noodig dan die, waarover iedere beschaafde beschikt. En ten derde heeft de heer Smeding er voor gezorgd, dat vooreerst dit volgen door doelmatige noten, verwijzingen en toelichtingen nog wordt vergemakkelijkt, en dat vervolgens de lezer tot op den drempel van verscheidene andere leerstelsels wordt gevoerd, die zijn door de kennisneming van Berkeley's denkbeelden verruimde geest door verder gaande studie thans veel beter in zich zal kunnen opnemen, dan zonder deze voorbereiding het geval zou zijn geweest. Eindelijk behoort nog vermeld te worden, dat de heer Smeding meer dan eens gelegenheid vindt om misvattingen betreffende Berkeley's denkbeelden te corrigeeren, die niet slechts bij leeken, maar ook bij philosophen en bij geschiedschrijvers der philosophie voorkomen.

Slechts één ding acht ik te betreuren, namelijk dit, dat de heer Smeding

het doel van zijn boekje, een inleiding in de wijsbegeerte te zijn, niet ook in den titel (al ware het slechts in een ondertitel) heeft uitgedrukt. Nu bestaat het gevaar, dat velen, die juist dit noodig hebben, zullen meenen, hier slechts met een vertaling van een toevalligen philosoof of met een historische verhandeling te maken te hebben, en daarom zich het groote voordeel zullen laten ontgaan, dat de lezing hun zou kunnen verschaffen. Moge de gelegenheid, om in een tweeden druk deze omissie te herstellen, niet te lang op zich laten wachten.

G. HEYMANS.

Breeroo's Lyriek. Een Bloemlezing uit Breeroo's verzen met een inleiding door Marnix Gysen. Uitgeverij 'Mercurius'. Antwerpen, 1922.

Wij zijn van meening, dat men met goede bloemlezingen het Nederlandsch publiek inderdaad een dienst bewijst. Onze klassieke letterkunde, over wier voortreffelijkheid wij geen woorden hoeven te verspillen, is en blijft nu eenmaal, in tegenstelling met onze schilderkunst, een moeilijk toegankelijk gebied. Men zou haar met een van die sprookjeskasteelen kunnen vergelijken, die van binnen onnoemelijke schatten herbergen, maar waarom de ridder, die er zijn betooverde prinses in wil zoeken, lang moet heendwalen, eer hij den ingang ontdekt. Zij bezit geen *Hamlet,* en geen *Cid* en geen *Wilhelm Tell*, zij heeft maar weinig punten, waar een levendige maar onbedreven geest dadelijk houvast vindt, of wat onmiddellijk tot een jong gemoed en een ontluikende verbeeldingskracht spreekt. Haar schoonheid is van anderen aard. Dit maakt, dat een groot deel, ook van de beschaafde Nederlanders haar slechts oppervlakkig kent, dat de taak van den leeraar alles behalve gemakkelijk is, en dat wij ten slotte ieder hulpmiddel dieper in haar door te dringen met vreugde begroeten. Hiertoe hooren zeker ook goede bloemlezingen.

Nu hebben wij in dat opzicht in de laatste jaren geen reden tot klagen: geleerden en poëeten in ieder formaat en van alle schakeeringen hebben op allerlei wijze en met allerlei bedoelingen gezocht en gekozen; wij hebben boekjes, waarin het dichterlijke, en boekjes waarin het godsdienstige werd uitgelezen, bundels, die van een persoonlijken smaak en bundels, die van een algemeen verstandelijk inzicht uitgegaan zijn en over het geheel genomen hebben de meeste van die werken en werkjes er toe bijgedragen, het getal der lezers, die met den bloeitijd onzer letteren vertrouwd zijn, te vergrooten.

Daarom mogen wij nu ook hierin ietwat kieskeuriger worden.

Men zou zonder twijfel een of twee deeltjes kunnen vullen met de lyriek van het eerste kwart van de zeventiende eeuw - laten wij zeggen van den jongen Hooft tot Vondel's *Beekzang*. In die reeks zou Gerbrand Adriaensz. een eigen plaats krijgen, wij zouden, dunkt ons, duidelijk zien, waarin hij met zijn tijdgenooten overeenkomt, in hoeverre hij van hen afsteekt. Veel moeilijker is het Bredero, den lyricus, zonder punten van vergelijking als op zich zelf staande figuur te behandelen. Iets dergelijks heeft, indien wij ons niet vergissen, de heer Marnix Gysen willen beproe-

ven. Of het gelukt is? Heelemaal zonder vergelijking loopt het om te beginnen ook niet af, maar hij zoekt ze in de eerste plaats in zijn eigen tijd: ‘Ik geloof nu, dat Breeroo de eenige Nederlandsche dichter is, die den weemoed van Verlaine liet voorvoelen. Hij had den moed niet de daad van Rimbaud te durven (welke daad eigenlijk? A.J.). Hij was niet diep genoeg om zelfs eenige verre gelijkenis te vertoonen met den grootsten religieuzen dichter onzer dagen, Rainer Maria Rilke’. De heer Gijsen wil hiermee zeggen, dat Bredero een van die lyrici is, wier gemoed tusschen wereldsche en godsdienstige begeerten, zoo men wil tusschen *Fêtes galantes* en *Sagesse*, heen en weer schommelt, en dat men dus, om hem te begrijpen, van dien in de geschiedenis der letterkunde geenszins onbekenden gemoedsaard moet uitgaan. Die zienswijze is te verdedigen en wijkt misschien niet eens zoo zeer af van wat Prinsen en andere deskundigen over den dichter gedacht en gezegd hebben. Indien men dit echter duidelijk wil aantoonen, moet men uit zijn verzen een geheel andere keus doen dan hier in de vierentwintig verliefde en acht vrome liedjes geschied is en vooral - moet men een heel wat minder slordige inleiding schrijven.

Hiermee hebben wij, dunkt ons, het woord genoemd, dat beter dan eenig ander op het boekje van den heer Gysen past: slordig gedrukt, slordig gebonden met een slordig prentje, slordig gecorrigeerd, en allerslordigst geschreven. Wil men een staaltje, men leze de volgende zinnetjes: ‘Margriete mocht gaan, want haar opvolgster, *“een bruinooghd coninginne”,* Tesselscha, wordt de zacht-gunstige *Mecene* (ditmaal is de cursiveering van ons) van den succesvollen dichter’. Of wel: ‘Dr. Schepers heeft getracht de chronologische orde der geliefden van Breeroo te herstellen. Enkele aanwijzingen daarop komen in de volgende studie voor. Ze zijn talrijk en ongelijk van waarde’. Het is niet duidelijk of het voornaamwoord ‘ze’ hier op de ‘geliefden’ of op de ‘aanwijzingen’ slaat; indien dit laatste het geval is, zijn wij geneigd tegen te spreken: de waarde van de ‘aanwijzingen’ van den heer Gysen schijnt ons overal gelijk - in zooverre zij overal = 0 is.

Slordigheid is wat wij in onze bloemlezingen het allerminst kunnen gebruiken.

A.J.

S. Ulfers, Harro Walter. Rotterdam, D. van Sijn & Zonen.

De bejaarde schrijver van dit boek, dat volgens de voorrede ‘den romanvorm heeft’, vermocht, toen hij nog lang geen emeritus predikant was, dorpsschetsen te schrijven, waar zijn geestverwanten blijkens de vele herdrukken mee hebben gedweept, die ik kort geleden, na een eerste lektuur van ‘Harro Walter’ heb herlezen en die ik toen precies even... nu ja, mag ik het schrijven? even onverdraaglijk vond als indertijd.

Wat heeft mij in ‘Harro Walter’, verhalende van predikantsleven in mijn woonplaats Rotterdam, aangenaam getroffen? Niet de eenvoud van de taal, deze is slordig en zonderling en heeft iets pralends, als meer in

het boek - als de conceptie der titelgestalte, trouwens reeds in de voorrede een dapper man geprezen! Evenmin de compositie. Verzekert de voorrede, dat het boek ‘den romanvorm’ kreeg, zoozeer ontbreekt er evenwicht aan, dat men niet meer ontvangt dan fragmenten verhaal.

Doch in die brokken leeft vaak gevoel, vertelling of beschrijving verwarmend, het inzicht in en de opvatting van toestanden en gebeurtenissen zoodanig bezielend, dat ons lezers-gevoel, al verschillen onze meeningen over vele dingen nog zoozeer van die des schrijvers, ondanks zijn pralen en overdrijven, zijne slordigheid en... pedanterie, ermee overeenstemt: - weldadig-ruim en -warm humanisme overwint de grieven en de bezwaren.

J.d.M.

Dr. J.L. Walch, Ons Hedendaagsch Tooneel. Leiden, A.W. Sijthoff's Uitg.-Mij.

Eigenaardig spel van het toeval: op het oogenblik dat ik dit boek naast mij leg om er hier iets over te schrijven, wordt me een bericht voorgehouden van een salaris-vermindering voor tooneelisten met ⅓. En toch dit boek, zooals we er nooit een hebben gehad in Nederland; en toch een tooneel-rubriek in de kranten, veel uitvoeriger, vlugger en... beter dan vroeger. ‘De gevolgen van de economische crisis’, zegt het berichtje van de salaris-verlaging. En de bioscopen dan? Ach, men draait in een kringetje rond, vooral nu de overheid zóó weinig steunt!

Toch is er belangstelling voor het tooneel, wat óók uit de uitgaaf blijkt van dit boek: voor tooneelisten, méér dan voor schilders of schrijvers.

Dramaturg bij een gezelschap, is Dr. Walch het tooneel met hart en ziel toegedaan. Ook is hij volkomen op de hoogte van menschen en van toestanden. Misschien had hij zich hier en daar voorzichtiger kunnen uitdrukken; doch ‘subjectief’ blijft een overzicht als hier van de prestatiën der tooneelschrijvers, der tooneelleiders en der tooneelspelers gegeven wordt, noodzakelijkerwijs; en aan de levendigheid van het relaas komen zulke ‘zetjes’, waar de lezer even van schrikken kan, natuurlijkerwijs ten goede.

Zoo is dit boek er stellig een, waarover tooneelvrienden zich kunnen verheugen en waar de toekomst van zal profiteeren.

J.d.M.

Het heilig Licht, door Willem de Mérode. Uitgeversmaatschappij E.J. Bosch Jbzn., te Baarn.

Er staat geen jaartal in dit boek, doch naar mijn schatting verstreek tusschen het verschijnen van Het kostbaar Bloed en van Het heilig Licht ternauwernood een half jaar. Zou deze nieuwe bundel een selectie bevatten uit het werk der laatste maanden? Het zou een geweldige, onwaarschijnlijke productiviteit bewijzen. Zijn ze van vroeger

echter, waarom nam De Mérode ze dan niet op in den vorigen bundel? Om der wille der schoonheid kan hij het niet nagelaten hebben, wel-beschouwd: hij geeft

ze immers nu uit. Een economisch belang mag beslist hebben in dit kruisspel van overwegingen en (on)-waarschijnlijkheden.

Indien dit het werk der laatste maanden is, is het veel. Ik geloof het niet, want ik meen me sommige dingen uit tijdschriften van vroegeren datum te herinneren. Het zou trouwens een onverantwoordelijk gemis aan zelfkritiek beteekenen....

Doch ik schenk u deze bespiegelingen: het is nogal onverschillig, of deze verzen van vroeger of later zijn. Waarschijnlijk zijn ze, om nochtans een veronderstelling te doen van vroeger èn later: een greep - god zegen denzelve! maar hij deed het niet - uit de prullemand. Deze hypothese is, in aesthetischen zin, ten deele zeer waardeerend: indien De Mérode deze dingen inderdaad opdiepte uit de stoffigste hoeken zijner schrijftafellade, bewijst dat rechtstreeks, dat hij ze daar éenmaal verstopte. En ze dus slecht heeft gevonden. (Ik stel even prullemand en: stoffigste hoek eener schrijftafellade aan elkaar gelijk: het is een vraag van temperament, wat er met slecht werk geschiedt). Maar waarom publiceert hij ze nu? Welk on-kunstzinnig duiveltje blies hem dit in? Want onkunstzinnig is de stimulans zeker, die hem tot bundelen dreef. Een verzakking van kritisch intellect? Kindsche verteedering voor de lieflijkheden der jeugdige jaren? Klaas Vaak? Of: krasse oneerlijkheid? in den vorm van eenige wereldsche drijfveer? Een bij volle overtuigdheid van de on-waarde dezer verzen, speculeeren op een ingedommeld verzenlezersgild?.... Ik mag het niet veronderstellen; ik veronderstel het ook niet, ik opper slechts een onwaarschijnlijkheid; maar iets, mon dieu, moet toch dezen bundel verwekt hebben (ik speur nu niet naar den oorsprong der verzen: dat is altijd hachelijk; ik kant mij ook niet tegen het produceeren van stapels slecht of minderwaardig werk: veelal komt een goed werk slechts tot stand te samen met, of dank zij, tallooze croûtes. Men behoeft niet steeds vooraf te schiften; maar dan toch minstens làter, vóor het publiceeren, en voor het bundelen nog eens. Men kan niet streng genoeg zijn.)

Als De Mérode dezen verzen dus uit de prullemand samenlas, was hij òf onnoozel, òf oneerlijk (maar goed op de hoogte van den verzensmaak, hier te lande). Indien hij echter altijd meende en nog meent, dat het goed werk is, was en is hij altijd onnoozel èn eerlijk geweest, respectievelijk in kritischen en moreelen zin. Ik kan nog steeds geen keuze doen tusschen de beweegredenen, die hem gedreven kunnen hebben (of waren er nog andere?). Hij heeft wel altijd veel (te veel) gepubliceerd.....

De Mérode had stellig talent. Niet groot, niet diep, maar: aanvaardbaar. Voor zoover de na-Boutensche epigonenlyriek aanvaardbaar is. In het algemeen niet, dus. Een epigoon is een na-looper, een klap-looper. Men mag verwantschappen hebben, invloeden ondergaan, tot een groep behooren. Men mag nooit vegeteeren. Het percentage parasieten in Holland is ontstellend. Het zal vergaan, natuurlijk. Helpe, wie kan! Maar: De Mérode had, ondanks zijn meekabbelen op de grachten der goedaardigheid, der verteederde slaperigheid, der tevredenheid, [is Reddingius, is Kloos (van nu), is Mevrouw Swarth (idem), is het overgroote deel der vroegere grooten - en heel het geslacht, het on-geslacht der Epigonen minder dof en dor en dood dan Helmers en Tollens -].

De Mérode had, en duidelijk: eigen accenten. Geen eigen geluid nog wel, geen eigen stem. Maar onvervreemdbaar eigen timbre, soms; eigen aanslag. Niet altijd deed hij mee aan het streelen der Vervelende Schoonheid.

Maar nu: dit heilig licht is mat. On-diep, on-schoon. In Het kostbaar Bloed stonden dingen, dien ge: 'heel mooi' mocht noemen, ofschoon ik ook ten aanzien van dien bundel (*De Gids,* Augustus 1922) een bedenkelijke gemakkelijkheid, een oppervlakkigheid van bevinding moest signaleeren. Nu echter spanden alle booze geesten eendrachtiglijk te samen. De geaardheid van geest en gemoed en wat daarom zweeft, bleef natuurlijk de zelfde, zoowat. Alles bleef over alle linies vrijwel bij het oude - alleen rolde het heele geval zooveel treden van de Trappen der Schoonheid als er nog te vallen vielen. Als het er veel waren, kan hij nu wakker zijn, of dood, of geen van tweeën....

H.M.